

પ્રકાશકીય-નિવેદન

આજથી ત્રણ વર્ષ પહેલાં જૈન ધર્મના તત્ત્વજ્ઞાનનો અપૂર્વ ખજાનાર શ્રી “તત્ત્વ-
ન્યાયવિલાકર” ગ્રંથરત્નનો પહેલો ભાગ સંઘ સમક્ષ રજુ કરતાં ચરમ પ્રમોદ પ્રાપ્ત
થયેલ. આજે તેનો બીજો ભાગ-સંપૂર્ણ ગ્રંથ પ્રકાશિત કરતાં અમારું મન અત્યંત
પ્રસન્નતા અનુભવે છે.

આવા તત્ત્વજ્ઞાનના આકર ગ્રંથ સાથે ટીકાના રચયિતા છે, અનેક સંસ્કૃત-ગૂર્જર સાહિત્ય-
ત્થના રચયિતા પૂજ્યપાદ કચિકુલકિરીટ, આચાર્ય ભગવાન શ્રીમદ્વિજયલલિતેસૂરીશ્વરજી
મહારાજ અને ગૂર્જરભાષામાં અનુવાદ કરનાર પૂજ્યપાદ ગચ્છાધિપતિ, આચાર્યદેવ
શ્રીમદ્વિજયભુવનતિલકેસૂરીશ્વરજી મહારાજના પદાલંકાર પૂજ્યપાદ પ્રકાંડ વિદ્વાન
આચાર્યદેવ શ્રી વિજયભદ્રકેસૂરીશ્વરજી મહારાજ. જેઓશ્રીએ અત્યંત પરિશ્રમ
લઈને સંસ્કૃતના મહાન ગ્રંથરત્નનો ગૂર્જરભાષામાં અનુવાદ કરીને ગૂર્જરભાષાવર્ગને
તથા અદ્વૈતો ઉપર મહાન ઉપકાર કરેલ છે.

તેઓ શ્રીમદ્દના પરમવિનેય શિષ્ય-પ્રશિષ્યો, તપસ્વી પૂ. પંન્યાસચર શ્રી
પુણ્યવિજયજી ગણિવર તથા પૂ. વિદ્વાન મુનિવર્ય શ્રી વીરસેનવિજયજી મહારાજે
આ વિશાલ ગ્રંથને પ્રકાશિત કરવામાં સારો યોગદાન આપેલ છે. આથી તેઓ સર્વના
ચરણે કોટિ વંદના કરવા સાથે વિનંતિ કરીએ છીએ કે-આવા મહાન ગ્રંથને પુનઃ પ્રકાશિત
કરવાનો અમને લાભ આપે.

મહામૂલા ગ્રંથરત્નને પ્રકાશિત કરવા માટે આર્થિક સહયોગ આપનાર અનેક જૈન
સંઘો અને શ્રુતપ્રિય મહાનુભાવોનો-આભાર માનવા સાથે સદૈવ-શ્રુતભક્તિકોર્યમાં
પોતાની લક્ષ્મીનો સદ્વ્યય કરી કેવલજ્ઞાનને શિઘ્ર પ્રાપ્ત કરે, એ જ શાસનદેવ પ્રત્યે અભ્યર્થના.

અંતમાં અભ્યાસુવર્ગ પહેલાં શુદ્ધિપત્રક જોઈને-સુધારીને પછી જ સ્વાધ્યાય-અભ્યાસ
કરે, એ વિનંતિ કરવા સાથે જિનાશાવિરૂદ્ધ કંઈ લખાણ લખાયું હોય તથા છપાયું હોય,
તો મિત્રામિ દુઃકંદ આપી મારું નિવેદન પૂર્ણ કરું છું.

કર્ણાટકકેસરી, પૂ. આચાર્યવર્ય શ્રીમદ્ વિજયભદ્રંકરસૂરીશ્વરજી મહારાજનું શુભાનુવાદરૂપ

વિવિધ ભાષામયાષ્ટક

અનાર :

પૂ. આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજયભદ્રંકરસૂરીશ્વરજી મહારાજના
શિષ્યરત્ન પૂ. પં. શ્રી પુણ્યવિજયજી
ગણિવરના શિષ્યરત્ન
સુનિ શ્રી વીરએનવિજય, આદોની

ગૂર્જરભાષાયાં-

સુધા કેરી વાણી જનહિતકરી ચિત્તચક્રિત, કરે છે પાપીને અઘરહિત એ મદગુણયુત;
કહે છે પુણ્યોને સકલ દહવા કર્મકઠને, બતાવે ભવ્યોને જિનવરતાણા પુણ્યપથને.

ગીર્વાણભાષાયાં-

મુર્ધન્યો મુનિમણ્ડલે ગુણિવરે સેવ્યઃ સદા સાધુભિઃ,
પર્જન્યઃ સમપાપ તાપ દરણે પ્રજ્ઞાવતામ ગ્રણીઃ ।
માતઙ્ગો મદમોહ વૃક્ષ હનને સિદ્ધાંત પારજ્ઞતઃ,
સેતુર્ને તુમપૂર્વશં ભવજલાદ્ મદ્રંકરો ભાતિ યઃ ॥

હિન્દીભાષાયાં-

શુવનતિલક ગુરુવરકી પાટ પર શોભતે દિનકર ।
છાણિગામ ધન્ય વના આપકી જન્મભૂમિ વનકર ॥

પાદ્મભાષાયાં-

છાણીનયરે હોહી વિયક્ષણો પન્નાસપય મૂસિઓ ।
આયરિઅ મદ્દંકરો સંજમિઓ પત્તનમ્મિ અમૂ ॥

મરાઠીભાષાયાં-

આપલી ગોહવાળી આધ્યાત્મિક પ્રકાશપ્રસરવતે ।
આપણ વિહારકરુણ આન્ધ્રપ્રદેશ મધે આલો ॥

કન્નડભાષાયાં-

વિશ્વકૃપા સલુવાળી સ્થરિવરુ ઉપદેશકો દુત્તારે ।
જિનધર્મ મોદયલ્લી સુનક્ષત્ર અંતે મીનુ ગોત્તવે ॥

તેલુગુભાષાયાં-

આદોની ગ્રામમુલો નેદુ મિ ગુરુગુમારી શુભ ચેયતો ।
મીકુ સ્થરિપીઠમુલો મહોત્સવમુગા સ્થાપીચિરી ॥

અંગ્રેજીભાષાયાં-

ઓસ્પિરિચ્યુઅલ લાઇટ ! ફોલોઅર આફ વે આફ રાઇટ ।
ઓહ સેન્ટ સેલ્યુટ યુ સુપેરિઅર ડિવાઇન માઇટ ! ॥

સૂત્રગત વિશેષતાઓ

[બીજો ભાગ-પ્રથમ કિરણ]

સૂત્ર ૧-અહીં વિષય તરીકે 'મતિ, શ્રુત, અવધિ, મન:પર્યવ અને કેવલ-એમ પાંચ સમ્યગ્જ્ઞાનો છે. જ્ઞાનપદમાં બહુવચન પ્રત્યેકમાં જ્ઞાનત્વદર્શક છે. જ્ઞાન આત્માનો સ્વ-પરપ્રકાશક અસાધારણ ગુણ છે. તે આત્માથી કથંચિદ્ ભિન્નાભિન્ન છે. કેવલજ્ઞાન=સકલ ધાતિકર્મના ક્ષયવાળા જીવનો ક્ષાયિક સ્વભાવરૂપ જ્ઞાન. મત્યાદિ ચાર જ્ઞાનો=સર્વધાતિ કેવલ-જ્ઞાનાવરણ સર્વથા સર્વ જ્ઞાનોમાં આવરણ નહીં કરી શકતું હોવાથી, જે વખતે આ 'મંદ-પ્રકાશ' કેવલજ્ઞાનાવૃત જીવને હોય છે, તેના જ મતિ, શ્રુત, અવધિ અને મન:પર્યવરૂપ ચાર જ્ઞાનો ક્ષાયોપશમિક કહેવાય છે. હેતુપૂર્વક મતિ આદિ પાંચ જ્ઞાનોના ક્રમનો ઉપન્યાસ છે.

સૂત્ર ૨-મતિ આદિ પાંચ જ્ઞાનો પ્રમાણ તરીકે કહેવાય છે. હેયના હાનમાં, ઉપાદેયના ઉપાદાનમાં સમર્થ જ્ઞાનો જ પ્રમાણ છે, પરંતુ નૈયાયિક આદિ અભિમત અજ્ઞાનરૂપ સન્નિકર્ષ આદિ પ્રમાણ નથી. વિષયપદાર્થ પ્રત્યે મુખ્ય કારણરૂપે સ્વ-પરપ્રકાશક ઉપયોગરૂપ ભાવેન્દ્રિય જ્ઞાનરૂપ જ છે. ગૌણવૃત્તિથી લબ્ધિન્દ્રિય અને નિવૃત્તિ-ઉપકરણરૂપ દ્રવ્યેન્દ્રિય કારણ છે.

સૂત્ર ૩-યથાર્થ સ્વ-પરપદાર્થનિર્ણાયક જ્ઞાનપણું લક્ષણ છે અને પ્રમાણ લક્ષ્ય છે. આ પ્રમાણે લક્ષ્ય-લક્ષણભાવ છે. જે કે પ્રમાણ શબ્દના સર્વ કારકોથી અને બ્યુત્પત્તિથી આત્મા આદિ અનેક અર્થો થાય છે, તો પણ પરીક્ષામાં સમર્થ જ્ઞાનો જ પ્રમાણરૂપે અધિકાર છે. લક્ષણ અને લક્ષ્યગત ઉદ્દેશ્યવિધેય ભાવની ભિન્ન ભિન્નરૂપે થતી છણાવટ ગજબની છે. વળી યથાર્થ સ્વાર્થપરિચ્છેદમાં જ્ઞાન સાધનતમ કરણ છે, જહ સંનિકર્ષ આદિ નહીં. આ વિષયનો શાસ્ત્રાર્થ મનનીય છે. લક્ષણના પદકૃત્યનું વિવરણ પ્રતિભાગમ્ય છે. વિવિધ દર્શન અભિમત પ્રમાણના લક્ષણોના અસ્વીકારમાં દલીલો અકાટ્ય છે.

સૂત્ર ૪-અહીં પ્રમાણની સંખ્યાના નિયમનો વિષય છે. સમ્યગ્જ્ઞાનરૂપ પ્રમાણના (૧) પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ અને (૨) પરોક્ષના ભેદે બે ભેદો છે. ચાર્વાકીની માફક એક પ્રત્યક્ષ-રૂપ પ્રમાણ જ નથી, તો અનુમાન આદિ પ્રમાણો કેવી રીતે માન્ય છે? આના જવાબમાં અનુમાન અને આગમપ્રમાણો પરોક્ષપ્રમાણમાં અંતર્ભૂત છે. ઉપમાનપ્રમાણ પરોક્ષના ભેદરૂપ પ્રત્યક્ષજ્ઞાનમાં અંતર્ગત છે. અર્થાપત્તિપ્રમાણ અનુમાનપ્રમાણમાં અંતર્ભૂત છે. અનુપ-લબ્ધિપ્રમાણનો સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષપ્રમાણમાં સમાવેશ છે. પ્રત્યક્ષમાં પારમાર્થિક વિશેષણ વાસ્તવિક રીતે પરોક્ષભૂત સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષનું વ્યવચ્છેદક છે, કેમ કે-ઈન્દ્રિય-અનિન્દ્રિય આદિ બાહ્ય સામગ્રી સાપેક્ષ સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ છે. પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ પદાર્થ=બ્યુત્પત્તિગમ્ય અર્થાત્ અશ્ન એટલે આત્માની અપેક્ષાએ આત્મા પ્રત્યે જે જ્ઞાન સાક્ષાત્ વર્તે છે તે. અથવા અશ્ન એટલે ઈન્દ્રિયની અપેક્ષાએ અક્ષ આશ્રિતત્વથી શૂન્ય, અવધિ આદિ જ્ઞાનોમાં સાક્ષાત્

ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકજ્ઞાનવિશેષરૂપ સ્પષ્ટત્વ પ્રવૃત્તિનિમિત્ત છે. વિશિષ્ટ સ્પષ્ટતાવાળું ‘પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ’ કહેવાય છે. ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ વસ્તુતઃ પરોક્ષ છે. એનો શાસ્ત્રાર્થ સુગ્રાહ્ય વાચનયોગ્ય છે.

સૂત્ર ૫-પાંચ જ્ઞાનોમાં અવધિ, મનઃપર્યાય અને કેવલજ્ઞાનો પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ છે. મતિ અને શ્રુતજ્ઞાન પરોક્ષ છે. પરોક્ષ પણ સાંવ્યવહારિકપ્રત્યક્ષ, સ્મરણ, પ્રત્યગિજ્ઞાન, તર્ક, અનુમાન અને આગમના ભેદથી છ પ્રકારવાળું છે. સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષને પરોક્ષમાં ગણવાનું કારણ એ છે કે-બાહ્ય ઇન્દ્રિય આદિ સામગ્રીની અપેક્ષા છે. વસ્તુતઃ પરોક્ષ છે. પરંતુ અનુમાન આદિ કરતાં અધિક નિયત વર્ણુ, આકારોનું ભાસન હોવાથી અનુમાનાદિથી સ્પષ્ટ ભિન્ન છે. ક્ષાયોપશમિક સંવેદનોનું સ્વરૂપસંવેદન મનની પ્રધાનતાએ ઉત્પન્ન થનાર હોઈ ‘માનસપ્રત્યક્ષ’રૂપે કહેવાય છે. બાહ્ય અર્થના ગ્રહણની અપેક્ષાએ વિજ્ઞાનો પરોક્ષ કહેવાય છે. ‘પરતઃપ્રમાણં’ સર્વ જ્ઞાનો સ્વરૂપસંવેદનની અપેક્ષાએ સ્પષ્ટ પ્રતિભામ હોઈ ‘પ્રત્યક્ષ’ છે. ઇત્યાદિનો ચર્ચાવિભાગ વિશેષથી દર્શનીય છે.

સૂત્ર ૬-પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષનું લક્ષણ=કોઈ પણ દ્રવ્યના વ્યવધાન વગર માત્ર આત્મદ્રવ્યથી જ તેને જ્ઞાન-દર્શનાવરણના ક્ષયોપશમથી કે ક્ષયથી વ્યયમાન જ્ઞાન ‘પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ’ કહેવાય છે. ભવ કે સમ્યક્ત્વ આદિ ગુણની અપેક્ષા છતાં તેઓ દ્રવ્ય નહીં હોવાથી અભ્યાતિદોષ નથી. સકલ દ્રવ્યપર્યાયવિષયક હોવાથી ‘સકલ પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ’ કહેવાય છે. અદૃષ્ય દ્રવ્યપર્યાયવિષયક હોવાથી ‘વિકલ પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ’ કહેવાય છે.

સૂત્ર ૭-ઉત્કૃષ્ટ અંતરંગ સામગ્રીરૂપ સમ્યગ્દર્શન આદિથી અને બહિરંગ કેવલિકાલીન મનુષ્યભવ આદિ સામગ્રીથી સકલ ધાતિકર્મના ક્ષયથી પ્રકટેલ જે કેવલજ્ઞાન, તે ‘સકલ પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ’ છે અહીં ‘સકલ ધાતિઆવરણક્ષય’રૂપ વાક્યથી વ્યવહારનયથી અંબ્યવહિત ઉત્તરક્ષણમાં કેવલજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ પ્રકાશિત છે. નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ ક્ષીયમાણુ આવરણના સમયમાં જ કેવલજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ વિવક્ષિત છે. અહીં ક્રિયાકાળ અને નિષ્કા-કાળની ભેદાભેદની ચર્ચા દર્શનીય છે.

સૂત્ર ૮-સુખચત્વે સામાન્યધર્મથી અવિશિષ્ટ અને સકલધર્મરૂપ પ્રકારથી વિશિષ્ટ સકલ ધર્મિવિષયક સાક્ષાત્કાર કેવલજ્ઞાનનું લક્ષણ છે. અહીં પદકૃત્ય અવશ્ય જ્ઞાતવ્ય છે. સર્વજ્ઞત્વ-સિદ્ધિ=જો જ્ઞાન અપકૃષ્ટ (વિનાશી) છે, તો ઉત્કૃષ્ટ (અવિનાશી) માનવું જોઈએ. ઇત્યાદિ સર્વજ્ઞત્વસિદ્ધિમાં હેતુઓ અવલોકનીય છે.

સૂત્ર ૯-કેવલજ્ઞાન પ્રત્યે ધાતિકર્મ જ આવરણ છે, કેમ કે-સમસ્ત દ્રવ્યપર્યાયરૂપ સ્વવિષયમાં અસ્મદ્ આદિનું જ્ઞાન પ્રવૃત્તિવાળું નથી. જે જ્ઞાન સ્વવિષયમાં અસ્પષ્ટ છે, તે સાવરણ છે. જેમ કે-ધૂલી આદિથી અંતરિત વૃક્ષ આદિનું જ્ઞાન. જ્ઞાન આદિ ગુણો આધાર્ય અને કર્મ આધારક છે. તે કર્મનો ક્ષય કેવી રીતે થાય છે? અને દ્રવ્યપર્યાયની કૃપાચિદ્ ભેદાભેદની ચર્ચા મનનીય છે.

સૂત્ર ૧૦—સ્વસ્વભાવરૂપ કેવલજ્ઞાન આત્મસ્થ હોતું જ પ્રમેય માત્રનો પરિવેશ કરે છે. વિષયનો સંયોગ કરીને વિષયને બાણતું નથી. અતઃ અપ્રાપ્યકારી છે તથા કેવલ-જ્ઞાનવાળા સર્વજ્ઞ અરિહંત વર્ધમાનસ્વામી આદિ છે, કેમ કે—નિર્દોષ છે. બીજા કપિલ આદિ નહીં, કેમ કે—અરિહંતદેવનું જ પ્રમાણાવિરોધી વચન છે. ઇત્યાદિ સુચારૂ અર્થો વિલોકનીય છે.

સૂત્ર ૧૧—અવધિ અને મનઃપર્યાયજ્ઞાનમાં કેમશઃ રૂપીદ્રવ્યવિષયકત્વ અને મનોમાત્ર દ્રવ્યવિષયકત્વ હોઈ વિકલત્વ છે. ક્ષાયોપશમિક હોઈ કેવલજ્ઞાનથી સિન્નતા અને તે બંનેની કેવલીમાં અવિદ્યમાનતા સૂચવેલ છે.

સૂત્ર ૧૨—નિયમા ઇન્દ્રિય અને મનની અપેક્ષા વગરનું રૂપીદ્રવ્ય—પુદ્ગલદ્રવ્યના વિષયવાળો સાક્ષાત્કાર ‘અવધિ’નું લક્ષણ છે. અહીં નવ્યન્યાયની પદ્ધતિથી થતું લક્ષણ અને તેના પદ્ધત્યો તથા અતિવ્યાપ્તિ-અવ્યાપ્તિ અસંભવ દોષત્રયની શૂન્યતા કેવી છે? એ બરાબર અહીં દર્શનીય છે.

સૂત્ર ૧૩—૧૪—અનુગામી, અનુગામી, હીયમાન, વર્ધમાન, પ્રતિપાતિ,

સૂત્ર ૧૫ થી ૧૮—અપ્રતિપાતિ, એમ અવધિજ્ઞાનના છ ભેદોનું વર્ણન વિશિષ્ટ છે.

સૂત્ર ૧૯—૨૦—સંયમની વિશુદ્ધિથી જન્ય, દ્રવ્યમનના પર્યાયનું માત્ર સાક્ષાત્કારી જ્ઞાન ‘મનઃપર્યાયજ્ઞાન.’ અહીં દર્શન વગર જ્ઞાન કેવી રીતે? આ પ્રશ્નની વિશદ્ અર્થો અવલોકનીય છે. ઋણુમતિ મનઃપર્યાયજ્ઞાન કદાચિત્ પડે છે, જ્યારે વિપુલમતિ કેવલજ્ઞાન સુધી રહે છે. એવો આ બેમાં ભેદ છે.

[બીજો ભાગ—બીજું કિરણ]

સૂત્ર ૧—સાક્ષાત્ આત્માથી જે જ્ઞાન જન્ય થતું નથી, પરંતુ વ્યવધાનકારક ઇન્દ્રિય આદિ નિમિત્તની અપેક્ષાથી વ્યવહિત આત્મદ્રવ્યજન્ય જ્ઞાન ‘પરોક્ષ’ છે. અહીં બધાય જ્ઞાનોમાં બે નિમિત્તની અપેક્ષા છે, તો બધાય જ્ઞાનો પરોક્ષ કહેવાશે ને? આ પ્રશ્નની અર્થો ઠીક ઠીક બેવા જેવી છે.

સૂત્ર ૨—ઈન્દ્રિયથી, મનથી કે તદુભયથી જન્ય પ્રત્યક્ષજ્ઞાન ‘સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ’ છે. અહીં લક્ષણ અને તેનું પદ્ધત્ય વિશેષતઃ વિલોકનીય છે. સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષના ઉદયમાં અપેક્ષાકારણ, અંતરંગકારણ અને પારમાર્થિકકારણ અવશ્ય અવલોકનીય છે.

સૂત્ર ૩—સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષમાં સ્પષ્ટ અવભાસત્વ અનુમાન આદિ કરતાં વિશેષોના પ્રકાશનરૂપ જ છે. એ પ્રબલતર જ્ઞાનાવરણીય-વીર્યાન્તરાયકર્મના ક્ષયોપશમવિશેષથી થાય છે. રૂપ આદિની માફક આ પદાર્થ ગુણ નથી, એવો શાસ્ત્રાર્થ દર્શનીય છે.

સૂત્ર ૪—સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષમાં ઐન્દ્રિય અને માનસ પ્રત્યક્ષના લક્ષણો અને તેઓના પદ્ધત્યો મૂલ્યવંતા છે.

સૂત્ર ૫-ઈન્દ્રિય, દ્રવ્ય અને ભાવના ભેદવાળી છે. અહીં દ્રવ્ય અને ભાવનો અર્થ વિશિષ્ટ છે. પરંતુ પૃથ્વી-જલ-અગ્નિ-વાયુ કે આકાશરૂપ નથી. આ વિષયની અર્થા અત્યંત મામિક છે.

સૂત્ર ૬-દ્રવ્યેન્દ્રિય, નિર્વૃત્તિ અને ઉપકરણરૂપ ભેદવાળી છે, પુદ્ગલપરિણામરૂપ છે અને ઉપયોગ ઈન્દ્રિયનું નિમિત્ત છે.

સૂત્ર ૭-નિર્વૃત્તિ એટલે ઈન્દ્રિયના બહારના અને અંદરના આકારો નિર્માણનામકર્મથી જન્ય છે, ઉપયોગ ઈન્દ્રિયને જાગૃત રાખવામાં દારભૂત છે. દરેક ઈન્દ્રિયના ભિન્ન ભિન્ન આકારો વાંચવા જેવા છે.

સૂત્ર ૮-અંદરના આકારરૂપ નિર્વૃત્તિ ઈન્દ્રિયમાં રહેલી, પોતપોતાના વિષયના ગ્રહણની વિશિષ્ટ શક્તિ ‘ઉપકરણ ઈન્દ્રિય’ છે. શક્તિ અને શક્તિમાનનાં કથંચિદ્ અભેદ હોવાથી પુદ્ગલશક્તિ હોઈ ‘દ્રવ્યેન્દ્રિય’ કહેવાય છે. અંદરનો આકાર રહેવા છતાં આ પુદ્ગલશક્તિના નાશમાં વિષયનો ગ્રાહક છવ થતો નથી. આ વૈજ્ઞાનિકવિષયની અર્થા અવલોકનીય છે.

સૂત્ર ૯-ઈન્દ્રિયાવરણ કથોપશમરૂપ લંઘિત ઈન્દ્રિયરૂપ ભાવ ઈન્દ્રિયની સત્તામાં દ્રવ્યેન્દ્રિયની તથા ઉપયોગ ઈન્દ્રિયની સત્તા છે. તેના અભાવમાં તેનો અભાવ છે. આ વસ્તુસ્થિતિનું વિવેચન નિરીક્ષણીય છે.

સૂત્ર ૧૦-વિષયના ગ્રહણ નિમિત્તે પ્રવર્તેલો આત્મવ્યાપારરૂપ વિશિષ્ટ પરિણામ ‘ઉપયોગ,’ અહીં ઉપયોગ ઈન્દ્રિયનો ગંભીર અર્થ, ઉપયોગના ભેદો અને ઈન્દ્રિયોના લાભનો કેમ વિશિષ્ટ પદ્ધતિથી દર્શાવેલ છે.

સૂત્ર ૧૧-આ જ જ્ઞાનરૂપ ઉપયોગ, ૨૪-પરનિર્ણયમાં સાધકતમ હોવાથી પ્રમાણ છે, પરંતુ સંનિકર્ષ કે દ્રવ્ય ઈન્દ્રિય પ્રમાણરૂપ નથી. એની વિશિષ્ટ અર્થા અને કેવલજ્ઞાન તથા કેવલદર્શનમાં કેમિક ઉપયોગ, યુગપદ્ ઉપયોગના વાદીઓનો અવાદ અને સમાધાન સરસ દર્શનીય છે. દ્રવ્ય ઈન્દ્રિય બે, ભાવ ઈન્દ્રિય બે-એમ ત્રણેય ભેગી થયેલી જ શબ્દ આદિ વિષયોનું ગ્રહણ કરે છે અને ઈન્દ્રિય તરીકેના વ્યવહારને લાજે છે.

સૂત્ર ૧૨-લૌકિકવ્યવહાર પ્રસિદ્ધ કેમની અપેક્ષાએ, ‘રૂપિણ:પુદ્ગલા:’ એ સૂત્રના અનુસારે અનાનુપૂર્વી કેમ પણ શાસ્ત્રસિદ્ધ હોઈ ‘ચક્ષુ, રક્ષન, શ્રાણુ, ત્વક્, શ્રોત્રરૂપ પાંચ ઈન્દ્રિયો છે.

સૂત્ર ૧૩-અહીં ઈન્દ્રિયપદથી નિર્વૃત્તિ આદિ ચાર સમજવી, કેમ કે-ચારમાંથી કોઈ એકના અભાવમાં રૂપગ્રહણનો અસંભવ છે. ચક્ષુરૂપ ઈન્દ્રિય લક્ષ્ય છે. રૂપવિષયક જ્ઞાન સાધન છતે ઈન્દ્રિયપણું ‘ચક્ષુ’નું લક્ષણ છે. પદ્ધત્ય અવલોકનીય છે. ચક્ષુ અને મન-બે અપ્રાયપ્રકાશકારી છે. એ સિવાયની ચાર ઈન્દ્રિયો પ્રાપ્તપ્રકાશકારી છે, કેમ કે-

ઉપધાત અને અનુગ્રહનું દર્શન હોઈ રસન આદિ ચારેયમાં પ્રાપ્તકારિત્વ છે. ઇત્યાદિ વિષયની ચર્ચા ઘણી રસપ્રદ છે. વર્ણુવાળા દ્રવ્યનો અને વર્ણુનો કથંચિત્ તાદાત્મ્યસંબંધ વિશિષ્ટ બુદ્ધિ-નિયામક માનવો બ્યાજળી છે. એની પણ ચર્ચા ઠીક ઠીક છે. રૂપના ભેદો પણ વર્ણિત છે.

સૂત્ર ૧૪-રસવિષયક સાધન ઇન્દ્રિય 'રસનેન્દ્રિય' તેનું લક્ષણ તથા પદકૃત્ય છે. રસનેન્દ્રિય સ્પૃષ્ટબદ્ધ રસરૂપ વિષયગ્રાહક હોઈ પ્રાપ્તકારી છે. રસના ભેદો.

સૂત્ર ૧૫-ગંધવિષયક જ્ઞાનમાં અસાધારણ કારણ ઇન્દ્રિય 'ઘ્રાણેન્દ્રિય' લક્ષણ તથા પદકૃત્ય છે. સ્પૃષ્ટબદ્ધ ગંધગ્રાહક હોઈ આ ઇન્દ્રિય પ્રાપ્તકારી છે. ગંધના ભેદો.

સૂત્ર ૧૬-સ્પર્શગ્રાહક ઇન્દ્રિય 'ત્વચ્' કહેવાય છે, પ્રાપ્તકારી છે. સ્પર્શના ભેદો. અહીં નિવૃત્તિ ઇન્દ્રિયમાં બાહ્ય-અભ્યંતરનો ભેદ નથી.

સૂત્ર ૧૭-શબ્દગ્રાહક ઇન્દ્રિય 'શ્રોત્ર' છે. શબ્દના ભેદો કથિત છે. સ્પૃષ્ટ શબ્દગ્રાહી હોઈ પ્રાપ્તકારી છે તેની અને શબ્દ પૌદ્ગલિક છે તેની ચર્ચા રસદાર છે.

સૂત્ર ૧૮-મતિ-શ્રુતના વિષયભૂત અર્થજ્ઞાનનું સાધન અનિન્દ્રિય 'મન' છે. અહીં ઇન્દ્રિયને બે ધર્મો હોય છે. એક ધર્મથી હીન હોઈ 'મન' અનિન્દ્રિય કહેવાય છે. એ વિષય અને મનના અર્થાવગ્રહ પછી મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન થાય છે, માટે મનનો વિષય શ્રુત છે. એ વિષય અતિ ગંભીર હોઈ અવગાહનીય છે. મનની અપ્રાપ્તકારિતાની ચર્ચા તો વિશેષતઃ અવગાહનીય છે.

સૂત્ર ૧૯-દ્રવ્યમન અને ભાવમનની વિવેચનામાં દ્રવ્યમન અભુરૂપ નથી, પરંતુ શરીર જેટલું છે. પૌદ્ગલિક હોઈ અહંકારજન્ય નથી તથા નિત્ય નથી. વળી દ્રવ્યમન શ્રુતજ્ઞાન-વરણ ક્ષયોપશમના જનનમાં કરણ છે. તેના આધારે ઉપજતો ગુણ-દોષવિચાર, સંપ્રધારણ સંજ્ઞાવાળું જ્ઞાન તથા ધારણજ્ઞાનરૂપ ભાવમન વગેરેની ચર્ચા ખાસ મનનીય છે.

સૂત્ર ૨૦-૨૧-વિષય અને ઇન્દ્રિય-અનિન્દ્રિયના અભિસંબંધથી જન્ય દર્શનથી ઉત્પન્ન, સત્તાના અવાન્તરભૂત મનુષ્યત્વ આદિ સામાન્યવાળી વસ્તુના વિષયવાળું જ્ઞાન 'અવગ્રહ.' જેમ કે-'આ મનુષ્ય છે.' આ દૃષ્ટાન્ત વ્યવહારિક અવગ્રહનું છે, કેમ કે-તેના પછી ઈંડા આદિની પ્રવૃત્તિ છે. અહીં અવગ્રહના ભેદો, બ્યંજનાવગ્રહની ભેદપૂર્વક ચર્ચા અને સાંવ્ય-વહારિક પ્રત્યક્ષ-અવગ્રહ આદિ ચાર પ્રકારનું છે.

સૂત્ર ૨૨-સત્તા માત્રનું અવગ્રહક જ્ઞાન, 'દર્શન.' તેનું ખીન્નું નામ આલોચન છે. દા. ત. આ કાંઈક છે.' આ નૈશ્ચયિક અવગ્રહ છે. વ્યવહારિક અવગ્રહનો ક્રમ, તાર-તમ્બથી ઉત્તર ઉત્તરવિશેષ આકાંક્ષાની અપેક્ષાએ પૂર્વપૂર્વની સામાન્યવિષયકતાથી અવગ્રહ-રૂપતા અને પૂર્વપૂર્વની અપેક્ષાથી ઉત્તર ઉત્તર નિશ્ચયોની વિશેષવિષયકતાથી અપાય-

રૂપતાનું વર્ણન, આ વિષયમાં 'જૈનતર્કભાષા,' તેમજ 'તત્ત્વાર્થની જૃહદ્વૃત્તિ' શું કહે છે, તેનું વિવેચન દર્શનીય છે

સૂત્ર ૨૩-વિષયની સાથે ચક્ષુ અને મનનો સંબંધ 'યોગ્યતા' છે. તે યોગ્યતા એટલે અતિ દૂર નહીં, અતિ સમીપ નહીં, અતિ વ્યવહિત નહીં, એવા દેશ આદિમાં અવસ્થાન-રૂપ છે. આ યોગ્યતાની ચર્ચા અહીં અવલોકનીય છે.

સૂત્ર ૨૪-અવગ્રહવિષયભૂત સામાન્યધર્મના અવાન્તરભૂત ધર્મવિષયક સંશય પેદા થાય છે. જેમ કે-'આ મનુષ્ય પૂર્વનો છે કે પશ્ચિમનો?' આ સંશય બાદ વિશિષ્ટ લક્ષણથી 'આ પૂર્વનો હોવો જોઈએ' આવા આકારની 'ઠહા' થાય છે. અહીં સંશયપૂર્વક ઠહા હોય છે. એની ચર્ચા મનનીય છે.

સૂત્ર ૨૫-ઠહાના વિષયભૂત વિશેષધર્મનો નિર્ણય 'અપાય' છે. જેમ કે-'આ પૂર્વનો જ છે.' આ જ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે, પરંતુ અવગ્રહ અને ઠહા પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ નથી, કેમ કે-અનિર્ણયરૂપ છે. અપાયની ભાવ-અભાવની ચર્ચા દર્શનીય છે.

સૂત્ર ૨૬-૨૭-સ્મરણની ઉત્પત્તિમાં પરિણામિકારણભૂત અપાય 'ધારણા' છે. આ સંજ્ઞાત-અસંજ્ઞાતકાલીન, જ્ઞાનરૂપ અને સંસ્કાર શબ્દથી વાગ્ય છે. ધારણાના ત્રણ ભેદોનું વર્ણન અને તેના પ્રામાણ્યની ચર્ચા, અવગ્રહ આદિ આન્તર્મૌહતિરૂપ છે. વગેરેની ચર્ચા વાંચનીય છે.

સૂત્ર ૨૮-આ મતિજ્ઞાનના પ્રભેદો અસંકીર્ણતાથી અનુભવાતા હોઈ, પર્યાયાર્થિકનયની અપેક્ષાએ ભેદ છતાં, દ્રવ્યાર્થિકનયની અપેક્ષાએ એક જીવદ્રવ્ય તાદાત્મ્યથી અભેદ હોઈ પ્રમાણુતાનો બ્યાધાત નથી. આની વિશદ ચર્ચા વિલોકનીય છે.

સૂત્ર ૨૯-તે પ્રકારે જ તે તે આવરણનો ક્ષયોચશમ હોઈ, તે પ્રકારે જ અનુભવ હોવાથી અવગ્રહ આદિનો કથંચિદ્ ભેદની અપેક્ષાએ ઉત્પત્તિક્રમ:-(૧) ઇન્દ્રિય અને અર્થનો યોગ્યતા કે સંસ્પર્શરૂપ સંબંધ. (૨) પછી દર્શન. જેમ કે-'આ કાંઈક' છે. (૩) પછી વિશિષ્ટ ભતિ આદિ દ્વારા વ્યવહારિક અવગ્રહ થાય છે, જેમ કે-'આ મનુષ્ય છે.' (૪) પછી અનિશ્ચિતરૂપે સંશય થાય છે. જેમ કે-'આ પૂર્વનો છે કે પશ્ચિમનો છે?' (૫) પછી નિયત આકારે સંભાવનારૂપ ઠહા. જેમ કે-'આ પૂર્વનો હોવો જોઈએ.' (૬) પછી ઇહિત આકારે નિર્ણયરૂપ અપાય. જેમ કે-'આ પૂર્વનો જ છે.' (૭) પછી કાલાન્તરમાં સ્મૃતિહેતુ-રૂપે ધારણા ઉદય પામે છે. અહીં ઉત્પત્તિક્રમ વિશેષથી ચર્ચણીય બને છે.

સૂત્ર ૩૦-ઈન્દ્રિય કે મનથી જન્ય, શબ્દનિરપેક્ષ સ્પષ્ટ અવભાસ 'મતિજ્ઞાન' કહેવાય છે. અહીં લક્ષણના પદકૃત્યો જોવા જેવા છે.

સૂત્ર ૩૧-આ મતિજ્ઞાન, ઇન્દ્રિય અને મનથી અવગ્રહ આદિના ક્રમથી પેદા થતું

હોઈ ૨૪ પ્રકારનું છે. રસન આદિ ચાર ઈન્દ્રિયોનો વ્યંજનાવગ્રહ ચાર મળી ૨૪+૨૮ પ્રકારનું છે. ૨૮ પણ ૩૩૬ લેહવાળું કેવી રીતે થાય છે, એનું વર્ણન દષ્ટાન્ત સાથે ખૂબ રોચક છે.

સૂત્ર ૩૨ થી ૪૨-મતિજ્ઞાનસાપેક્ષ, વાચ્ય-વાચકભાવપૂર્વક શબ્દસંસ્પૃષ્ટ અર્થનું ગ્રહણ 'શ્રુતજ્ઞાન' કહેવાય છે. અહીં લક્ષણ તથા પદકૃત્યો અને દોષત્રયશૂન્યતા કેવી રીતે છે? વગેરે વિષય ખૂબ રસિક છે. મતિ અને શ્રુતની લેહરેખા તથા સાધર્મ્ય આદિ વિશેષથી આવગાહનીય છે. શ્રુતજ્ઞાનના ચૌદ લેહોનું વર્ણન.

[બીજો ભાગ-ત્રીજું કિરણ]

સૂત્ર ૧-સંસ્કારરૂપ અનુભવ માત્રથી જન્ય જ્ઞાન 'સ્મૃતિ' કહેવાય છે. જેમ કે-'તે ઘડો.' અહીં અનુભવ પ્રમાણરૂપ ગ્રાહ્ય છે. આત્મશક્તિરૂપ સંસ્કારદ્વાર છે. પ્રબોધ સહકારી છે. પૂર્વે અનુભૂત વિષયવાળી સ્મૃતિ છે. અર્થવિષયક-અવિસંવાદવાળી હોવાથી આ સ્મૃતિનું પ્રામાણ્ય છે. અહીં શંકા-સમાધાનપૂર્વક વિવેચિત સ્મૃતિનું પ્રકરણ ખાસ વિલોકનીય છે.

સૂત્ર ૨-અનુભવ અને સ્મરણથી જન્ય જ્ઞાન 'પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન' દા. ત. 'તે આ જિનર્ષિભ છે.' અહીં 'તે' અને 'આ'નો શબ્દથી ઉલ્લેખ થાય છે. આનું બીજું નામ 'સંકલના' છે. ભૂતકાલીન અને વર્તમાનકાલીન વસ્તુ વિષયરૂપે છે. અહીં લક્ષણ, પદકૃત્ય, શંકા-સમાધાન સારી રીતે અવલોકનીય છે.

સૂત્ર ૩-અહીં એકલવિષયક, સાદૃશ્યવિષયક, વૈલક્ષણ્યવિષયક અને પ્રતિયોગિત્વવિષયક દષ્ટાન્તો પૂર્ણઘટનાની સાથે દર્શનીય છે.

સૂત્ર ૪ થી ૭-ઉપલંભ અને અનુપલંભ (સાધ્યસાધનના ગ્રહણ-અગ્રહણરૂપ) આદિથી જન્ય, વ્યાપ્તિ આદિ વિષયવાળું જ્ઞાન 'તર્ક' કહેવાય છે. જેમ કે-જો વહ્નિ હોય, તો ધૂમ હોય છે. જો વહ્નિ ન હોય, તો ધૂમ નથી. આવું વ્યાપ્તિવિષયક છે. વાચ્ય-વાચકભાવસંબંધ-વિષયક તર્કનું દષ્ટાન્ત 'ઘટજાતીય શબ્દ ઘટજાતીયનો વાચક છે, ઘટજાતીય અર્થ ઘટજાતીય શબ્દથી વાચ્ય છે.' દ્વચિદ્ આવાપ (પ્રક્ષેપ) ઉદ્વાપ(અપનયન)થી વાચ્ય-વાચકસંબંધનું જ્ઞાન થાય છે. અહીં તર્કપદાર્થનું વિવેચન માર્મિક હોઈ ખરાખર અવગાહનીય છે.

[બીજો ભાગ-ચોથું કિરણ]

સૂત્ર ૧-હેતુનો નિશ્ચય અને વ્યાપ્તિનું સ્મરણ-એમ બે કારણોથી પેદા થતો સાધ્ય-નિર્ણય 'અનુમાન' છે. જેમ કે-'પર્વત વહ્નિવાળો છે.' અહીં અનુમાનમાં હેતુનું જ્ઞાન અને વ્યાપ્તિનું સ્મરણરૂપ બે હેતુઓ જ છે, પરામર્શ હેતુ નથી. એની ગચ્ચા વિલોકનીય છે.

સૂત્ર ૨-હેતુ નિશ્ચિત વ્યાપ્તિવાળો છે. જેમ કે-'વહ્નિસાધ્યમાં ધૂમ' હેતુનું સ્વરૂપ વ્યાપ્તિ છે. પક્ષસરવ આદિ પાંચ રૂપો નથી, કેમ કે-અસાધારણ નથી. અહીં બૌદ્ધસંમત

ત્રણ રૂપો અને નૈયાયિકના પાંચ રૂપો હેતુનું સ્વરૂપ નથી. એ વિષયનું ખંડન-મંડન નિરીક્ષણીય છે.

સૂત્ર ૩-સાધ્યના અભાવવાળામાં અવૃત્તિત્વ, એ હેતુમાં 'વ્યાપ્તિ' કહેવાય છે. અન્યથા, અનુપપત્તિ પ્રતિબંધ અવિનાભાવ શબ્દોથી અંગોધાય છે. વહ્નિ મિથ્યા ધૂમની અનુપપત્તિ હોઈ, વહ્નિની સત્તામાં જ ધૂમની ઉપપત્તિ હોઈ વહ્નિનિરૂપત. અન્યથા, અનુપપત્તિ આદિ શબ્દોથી વાચ્ય વ્યપ્તિ ધૂમમાં વર્તે છે. એથી ધૂમ વ્યાપ્ય છે. વહ્નિ નિરૂપક અને વ્યાપક છે. તથાચ વ્યાપ્યની સત્તામાં અવશ્ય વ્યાપકની સત્તા છે અને વ્યાપકની સત્તામાં જ વ્યાપ્ય હોય. આ પ્રમાણે વ્યાપ્ય-વ્યાપક ભાવનિયમ મિથ્ય થાય છે. અહીં આ નિયમની ચર્ચા ખૂબ નિરીક્ષણીય છે.

સૂત્ર ૪ થી ૬-આ વ્યાપ્તિ નામનો નિયમ સહભાવ અને ક્રમભાવરૂપે બે પ્રકારનો છે. દા. ત. રૂપ અને રસનો સહભાવનિયમ છે. આ એકસામગ્રીજન્ય છે. વ્યાપ્ય વ્યાપક-શિશપાત્વ અને વૃક્ષત્વનો સહભાવનિયમ, કાર્ય-કારણભૂત-ધૂમ-વહ્નિનો ક્રમભાવનિયમ અને પૂર્વોક્તર ભાવિ કૃત્તિકાનો ઉદય અને રોહિણીનો ઉદયનો ક્રમભાવનિયમ.

સૂત્ર ૭-પ્રમાણથી અખાધિત, અનિર્ણીત તથા સાધવાને ઇચ્છેલ 'સાધ્ય' કહેવાય છે. જેમ કે-વહ્નિવાળો પર્વત' સાધ્યવિશિષ્ટ ધર્મી જ સાધવાને ઇચ્છેલ છે. આનું 'બીજું' નામ પક્ષ છે. આ સાધ્ય અનુમાનપ્રયોગના કાળની અપેક્ષાએ છે. અહીં પ્રમાણ અખાધિત ઇત્યાદિ પ્રત્યેક પદની ચર્ચા વિશદ વિશાળ છે.

સૂત્ર ૮-વ્યાપ્તિગ્રહણની વેળામાં વહ્નિ આદિ ધર્મ જ સાધ્ય છે. અહીં સ્વાર્થ અનુમાનના અંગોની ચર્ચા પણ જોવા જેવી છે.

સૂત્ર ૯-ધર્મીની પ્રસિદ્ધિ પ્રમાણથી, વિકલ્પથી અથવા ઉભયથી જાણવી. દા. ત. (૧) સર્વજ્ઞ છે. (૨) પર્વત અગ્નિવાળો છે. (૩) શબ્દ પરિણામી છે. અહીં ત્રણેયનું નિરૂદ્ધેષણ પદ્ધતિસરનું છે.

સૂત્ર ૧૦-૧૧-હેતુ વિધિરૂપે અને નિષેધરૂપે બે પ્રકારનો છે. વિધિરૂપ હેતુ પણ વિધિસાધક અને નિષેધસાધકરૂપે બે પ્રકારનો છે તથા નિષેધરૂપ હેતુ પણ જાણવો. વિધિરૂપ વિધિસાધક હેતુ વ્યાપ્ય, કાર્ય, કારણ, પૂર્વચર, ઉત્તરચર અને સહચરના ભેદે છ પ્રકારનો છે. સદ્-અસદ્-રૂપ પદાર્થમાં 'સદ્ અંશ'વિધિ 'અસદ્ અંશ'-એ પ્રતિષેધ છે.

સૂત્ર ૧૨ થી ૧૫-અભાવનું ભાવસ્વરૂપ બતાવવા માટે કહે છે કે-અભાવ ચાર પ્રકારનો છે. જેની નિવૃત્તિમાં કાર્યનો આવિર્ભાવ 'પ્રાગ્ અભાવ.' જેમ કે-ઘટ પ્રત્યે માટીનો 'પિંડ.' જેની ઉત્પત્તિમાં મૂળ કારણભૂત કાર્યવિનાશ 'પ્રધ્વંસ અભાવ.' જેમ કે-કપાલકંઠમ્બકની ઉત્પત્તિમાં ઘટનો ધ્વંસ. માટે કપાલકંઠમ્બક પ્રધ્વંસાભાવરૂપ છે, એક સ્વરૂપથી બીજા સ્વરૂપનો

લેદ 'અન્યોડન્ય અભાવ.' જેમ કે-પટના સ્વભાવથી ઘટના સ્વભાવનો વ્યવસ્થેદ. ત્રણેય કાળમાં તાદાત્મ્યપરિણુતિની નિવૃત્તિ 'અત્યંત અભાવ.' જેમ કે-જીવમાં અને અજીવમાં એકત્વપરિણુતિની વ્યાવૃત્તિ. પ્રતિષેધ કથંચિદ્ અધિકરણથી લિન્ન-અલિન્ન છે. ચારેય અભાવોની ચર્ચા જોવા જેવી છે.

સૂત્ર ૧૬-વિધિરૂપ હેતુ સાધ્ય અવિરૂદ્ધ અને પ્રતિષેધ્યવિરૂદ્ધના લેદથી બે પ્રકારનો છે. આ પ્રમાણે નિષેધસ્વરૂપી પણ બે પ્રકારનો છે.

સૂત્ર ૧૭ થી ૨૨-સાધ્ય અવિરૂદ્ધ વિધિસાધક વિધિસ્વરૂપી પૂર્વ છ પ્રકારના હેતુઓના ઉદાહરણો ૧૭ થી ૨૨ સૂત્રોમાં સવિસ્તાર વર્ણુવેલાં છે.

સૂત્ર ૨૩ થી ૨૬-(૧) પ્રતિષેધ્ય સ્વભાવવિરૂદ્ધ વિધિહેતુ, (૨) પ્રતિષેધ્ય વિરૂદ્ધ વ્યાપ્ત્ય, (૩) વિરૂદ્ધ કાર્ય, (૪) વિરૂદ્ધ કારણ, (૫) વિરૂદ્ધ પૂર્વચર, (૬) વિરૂદ્ધ ઉત્તરચર અને (૭) વિરૂદ્ધ સહચરના લેદથી સાત પ્રકારનો, નિષેધસાધક વિરૂદ્ધ ઉપલબ્ધિ નામક વિધિ-હેતુઓ ૨૩ થી ૨૬ સૂત્રોમાં સોદાહરણુ જુઓ.

સૂત્ર ૩૦ થી ૩૨-પ્રતિષેધ્યની સાથે અવિરૂદ્ધ વસ્તુની અનુપલબ્ધિરૂપ પ્રતિષેધ હેતુઓ. (૧) સ્વભાવ અનુપલબ્ધિ, (૨) વ્યાપક અનુપલબ્ધિ, (૩) કાર્ય અનુપલબ્ધિ, (૪) કારણ અનુપલબ્ધિ અને (૫ થી ૭) પૂર્વચર-ઉત્તરચર-સહચર-અનુપલબ્ધિરૂપ સાત પ્રતિષેધ હેતુઓના ઉદાહરણો છે.

સૂત્ર ૩૩ થી ૩૫-વિધિસાધક સાધ્યવિરૂદ્ધ અનુપલબ્ધિરૂપ નિષેધહેતુઓ-(૧) વિરૂદ્ધ કાર્ય અનુપલબ્ધિ, (૨) વિરૂદ્ધ કારણ અનુપલબ્ધિ, (૩) વિરૂદ્ધ સ્વભાવ અનુપલબ્ધિ, (૪) વિરૂદ્ધ વ્યાપક અનુપલબ્ધિ અને (૫) વિરૂદ્ધ સહચર અનુપલબ્ધિરૂપે પાંચ છે. તેના ઉદાહરણો જુઓ.

સૂત્ર ૩૬-વચનનિરપેક્ષ પોતાનું નિશ્ચિત વ્યાપ્તિવાળા સાધનથી સાધ્યનું જ્ઞાન 'સ્વાર્થાનુમાન.' અહીં સ્વાર્થાનુમાનની પદ્ધતિ દર્શનીય છે.

સૂત્ર ૩૭-બીજાને માટે વચનસાપેક્ષ નિશ્ચિત વ્યાપ્તિવાળા સાધનથી સાધ્યનું જ્ઞાન 'પરાર્થ અનુમાન.' અહીં વિવેચન વિલોકનીય છે.

સૂત્ર ૩૮-વ્યુત્પન્ન મતિવાળાની અપેક્ષાએ પ્રતિજ્ઞા અને હેતુરૂપ બે વચનો છે. મંદ-મતિવાળાની અપેક્ષાએ ઉદાહરણુ-ઉપનય-નિગમરૂપ વચનો પણ બાજુવા. પરાર્થ અનુમાનરૂપ કાર્યના અંગ હોવાથી પ્રતિજ્ઞા વગેરે પાંચ અવયવો કહેવાય છે.

સૂત્ર ૩૯-સાધ્યધર્મવિશિષ્ટ ધર્મીનો યોધક શબ્દનો પ્રયોગ 'પ્રતિજ્ઞા.' જેમ કે-પર્વતો-વહ્નિમાનિતિ વચન. પ્રતિજ્ઞારૂપ અવયવનું વિવેચન વાંચવા જેવું છે.

સૂત્ર ૪૦-તથા ઉપપત્તિ કે અન્યથાડનુપપત્તિથી હેતુનો પ્રયોગ 'હેતુવચન.' દા. ત. તથૈવોપપત્તે: કે અન્યથાઅનુપપત્તે: . અહીં હેતુવચનરૂપ અવયવની ચર્ચા લક્ષણ-પદ્ધત્ય સાથે અવલોકનીય છે.

સૂત્ર ૪૧-૪૨-દષ્ટાન્તબોધક શબ્દનો પ્રયોગ 'ઉદાહરણ' સાધર્મ્ય કે વૈધર્મ્યથી વ્યાપ્તિસ્મરણનું સ્થાન દષ્ટાન્ત, જેમ કે-સા. દ. મહાનમ્ આદિ. વૈ. દ. હૃદ આદિ. દષ્ટાન્તમાં પ્રદર્શિત સાધનનું સાધ્યના ધર્મીમાં ઉપસંહારનું વચન 'ઉપનય.' જેમ કે-જેમ સાધ્યભૂત વહ્નિ પર્વતમાં છે. (તથાચાય'), તેમ આ ધૂમ પર્વતમાં છે. અહીં લક્ષણ-પદકૃત્ય દર્શનીય છે. સાધ્યધર્મનું ધર્મીમાં ઉપસંહારવચન 'નિગમન.' તસ્માત્તથેતિ-વહ્નિવ્યાપ્ય ધૂમવાન્ હોવાથી આ પર્વતમાં વહ્નિ છે.

[બીજો ભાગ-પાંચમું કિરણ]

સૂત્ર ૧-હેતુ નથી પણ હેતુની માફક ભાસે છે. પંચમી વિભક્તિ આદિ હોવાથી અર્થાત્ હુ'ટ હેતુઓ હેત્વાભાસો કહેવાય છે. અસિદ્ધ, વિરૂદ્ધ અને અનૈકાન્તિકના ભેદે ત્રણ હેત્વાભાસો છે. હેત્વાભાસો વર્ણન, તેમાં આચાર્યોના મતભેદોની ચારૂચર્યાં જોવા જેવી છે.

સૂત્ર ૨ થી ૫-હેતુસ્વરૂપની અપ્રતીતિજન્ય, અપ્રતીત વ્યાપ્તિવાળો હેતુ 'અસિદ્ધ' કહેવાય છે. જે પ્રકારના અસિદ્ધનું વર્ણન, વાદ્યસિદ્ધનું અને પ્રતિવાદ્યસિદ્ધનું વર્ણન.

સૂત્ર ૬-સાધ્યધર્મથી વિપરીત વ્યાપ્તિવાળો 'વિરૂદ્ધ' કહેવાય છે. જેમ કે-શબ્દ નિત્ય છે, કેમ કે-કાર્ય છે. અહીં કાર્યત્વ અનિત્યત્વની સાથે વ્યાપ્તિવાળું છે. અહીં બીજા-ઓએ કહેલ વિરૂદ્ધના આઠ ભેદો દર્શાવેલા છે.

સૂત્ર ૭ થી ૯-જે હેતુની વ્યાપ્તિ સંદિગ્ધ હોય છે, તે 'અનૈકાન્તિક' સંદિગ્ધ વિપક્ષ-વૃત્તિક અને નિર્ણીત વિપક્ષવૃત્તિકરૂપે-આ બન્નેના દષ્ટાન્તો દર્શાવેલ છે.

સૂત્ર ૧૦ થી ૧૪-પક્ષાભાસ પ્રતીત સાધ્યધર્મવિશેષણક, નિરાકૃત સાધ્યધર્મવિશેષણક અને અનભીષિત સાધ્યધર્મવિશેષણકરૂપે ત્રણ પ્રકારનો છે. તેના દષ્ટાન્તોનો વિસ્તાર અહીં છે.

સૂત્ર ૧૫ થી ૧૭-પક્ષાભાસ આદિથી જાણમાનજ્ઞાન 'અનુમાનાભાસ.' અવિદ્યમાન વ્યાપ્તિમાં તર્કનું જ્ઞાન 'તર્કાભાસ.' તુલ્ય વસ્તુમાં એકતાનું અને એકમાં તુલ્યતાનું જ્ઞાન 'પ્રત્યભિજ્ઞાનાભાસ.' અનનુભૂતમાં 'તે' એવી બુદ્ધિ 'સ્મરણાભાસ.' અહીં બધાનાં દષ્ટાન્તો આપેલાં છે.

સૂત્ર ૧૮-૧૯-સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષાભાસ, અવધિઆભાસ સદષ્ટાન્ત કહેલ છે. મનઃપર્યાય સંયમવિશુદ્ધિજન્ય હોઈ આભાસરૂપ નથી અને કેવલજ્ઞાન સકલ આવ-રણના ક્ષયથી જન્ય હોઈ આભાસરૂપ નથી. આગમના નિરૂપણ પછી આગમાભાસ કહેવાશે.

સૂત્ર ૨૦ થી ૨૪-દષ્ટાન્તની માફક ભાસતો સાધર્મ્ય દષ્ટાન્તાભાસ=સાધ્યધર્મવિકલ, સાધનધર્મવિકલ અને ઉભયધર્મવિકલ, સંદિગ્ધ સાધ્યધર્મ, સંદિગ્ધ સાધનધર્મ અને સંદિગ્ધ ઉભયધર્મ, તેમજ અનન્વય, અપ્રદર્શિત અન્વય અને વિપરીત અન્વયના ભેદથી નવ પ્રકારના દષ્ટાન્ત આભાસો છે.

સૂત્ર ૨૫ થી ૩૦-વૈધર્મ્ય દષ્ટાન્ત આભાસ=તે પણ અસિદ્ધ સાધ્યવ્યતિરેક, અસિદ્ધ

સાધનવ્યતિરેક, ઉભય વ્યતિરેક, સંદિગ્ધ સાધ્યવ્યતિરેક, સંદિગ્ધ સાધનવ્યતિરેક, સંદિગ્ધ ઉભય વ્યતિરેક, અવ્યતિરેક, અપ્રદર્શિત વ્યતિરેક અને વિપરીત વ્યતિરેકના ભેદથી સદ્ધ્યાન્ત નવ પ્રકારનો દર્શાવેલ છે.

સૂત્ર ૩૧-૩૨ ઉપનય આભાસ અને નિગમન આભાસ સદ્ધ્યાન્ત કથિત છે.

[બીજો ભાગ-છઠ્ઠું કિરણ]

સૂત્ર ૧-યથાર્થ પ્રવક્તાના વચનથી ઉત્પન્ન જે અર્થવિજ્ઞાન, એ 'આગમ' કહેવાય છે. અહીં લક્ષણ પદકૃત્ય સહિત જોવા જેવું છે.

સૂત્ર ૨-અર્થવિજ્ઞાનનો હેતુ હોઈ આત્મ શબ્દ પણ ઉપચારથી 'આગમ' કહેવાય છે. અહીં આગમના ભેદો અને બૌદ્ધસંમત અપોહરૂપ શબ્દાર્થનું ખંડન ખૂબ દર્શનીય છે.

સૂત્ર ૩-પ્રક્ષીણ દોષવાળો, સત્ય અર્થનો જ્ઞાતા અને યથાર્થ અર્થવ્યાખ્યાતા 'યથાર્થ વક્તા' કહેવાય છે. એના લૌકિક-લોકોત્તરરૂપે બે ભેદો છે. લક્ષણ અને તેનું પદકૃત્ય અવશ્ય નિરીક્ષણીય છે.

સૂત્ર ૪-વચનાત્મક શબ્દ, સંકેતની અપેક્ષાવાળો અને સ્વાભાવિક અર્થબોધજનક શક્તિવાળો છે. અહીં સંકેતની અને સ્વાભાવિક અર્થબોધક શક્તિની ચર્ચા ચારૂરૂપમાં છે.

સૂત્ર ૫-વક્તાપુરુષના ગુણ-દોષની અપેક્ષાએ શબ્દગત યથાર્થતા-અયથાર્થતા જાણવી. અહીં વિવેચનગત ચર્ચા સમીક્ષણીય છે.

સૂત્ર ૬-શબ્દ, વર્ણ-પદ-વાક્યરૂપે ત્રણ પ્રકારનો છે. ભાષાવર્ગણના પરમાણુઓથી આરંભેલ રૂપી-અક્ષર આદિ વર્ણ છે. ઘટ આદિ સમુદાયમાં વર્તમાન વર્ણોના પ્રત્યેકનો અર્થ છે, કેમ કે-તેઓના વ્યત્યયમાં બીજા અર્થમાં તેઓ જાય છે. અહીં વર્ણ આત્મક શબ્દ પૌદ્ગલિક છે. તેની પાંચ હેતુઓથી સિદ્ધિ જોવા જેવી છે.

સૂત્ર ૭-સ્વાર્થબોધજનક શક્તિવાળો અને બીજા પદમાં રહેલા વર્ણોની અપેક્ષા વગરનો પરસ્પર સહકારિ વર્ણોની આનુપૂર્વી 'પદ' કહેવાય છે. અહીં પદવિષયક શંકા-સમાધાન નિરીક્ષણીય છે.

સૂત્ર ૮-સ્વાર્થબોધજનક શક્તિવાળો અને બીજા વાક્યમાં રહેલા પદનિરપેક્ષ પરસ્પર સહકારિ પદોનો સમુદાય 'વાક્ય' કહેવાય છે. અહીં આકાંક્ષા અને યોગ્યતા આસત્તિવાળા પદસમુદાયને જ 'વાક્ય' કહે છે. અહીં આકાંક્ષા આદિની વ્યાખ્યા સમીચીનતયા અવલોકનીય છે.

સૂત્ર ૯-અનેકાન્ત આત્મક પદાર્થમાં વિધિમુખથી અને નિષેધમુખથી પ્રવર્તમાન આ શબ્દ સંપત્તિભંગીને જ્યારે અનુસરે છે, ત્યારે જ આ શબ્દનું પૂર્ણ અર્થપ્રકાશકપણું હોઈ પ્રમાણપણું છે. અહીં શંકા-સમાધાન સમીક્ષણીય છે.

સૂત્ર ૧૦-પ્રશ્નના અનુરૂપે એકધર્મી વસ્તુરૂપ વિશેષવાળા અને અવિરૂદ્ધ વિધિનિ-
બેધરૂપ ધર્મવિશેષણવાળા યોધજનક સાત વાક્યોનો પચાત્તસમુદાય 'સપ્તભંગી' કહેવાય
છે. અહીં લક્ષણ, પદકૃત્ય અને સમન્વય યુદ્ધિપૂર્વક અવલોકનીય છે.

સૂત્ર ૧૧-(૧) સ્થાદ્ અસ્તિ એવ ઘટઃ, (૨) સ્થાત્ નાસ્તિ એવ ઘટઃ, (૩) સ્થાત્
અસ્તિ નાસ્તિ ચ ઘટઃ, (૪) સ્થાત્ અવક્તવ્ય એવ, (૫) સ્થાત્ અસ્તિ ચ અવક્તવ્યશ્ચ, (૬)
સ્થાત્ નાસ્તિ ચ અવક્તવ્યઃ ચ, (૭) સ્થાત્ અસ્તિ નાસ્તિ ચ અવક્તવ્યઃ ચ-એમ
સદષ્ટાન્ત સાત વાક્યોના આકારો જાણવા. અહીં પ્રત્યેક શાબ્દના વિશિષ્ટ અર્થો અને શંકા-
સમાધાનો વિશેષ વિલોકનીય છે.

સૂત્ર-૧૨-૧૩-સંશયવિષયભૂત ધર્મો સાત છે. તેના સંશયો સાત છે, તેની જિજ્ઞા-
સાઓ સાત છે અને તેના પ્રશ્નો તથા ઉત્તરો પણ સાત-સાત છે. અહીં પ્રશ્નના વશે
ઉત્તરરૂપ સપ્તભંગી છે. એની વિશેષ ચર્ચા તથા સંશયના વિષયભૂત કથંચિત્ સત્ત્વ આદિ
સપ્ત ધર્મોની નામ સહિત ચર્ચા છે.

સૂત્ર ૧૪-૧૫-પહેલા આદિ સાત લ ગોમાં પ્રધાનતાએ સત્ત્વ આદિનું જ્ઞાન વિવક્ષિત છે.

સૂત્ર ૧૬ થી ૧૯-આ સપ્તભંગી સકલ આદેશ અને વિકલ આદેશના લેહથી બે
પ્રકારની છે. સકલ આદેશ=એકધર્મવિષયક યોધજનક હોતું, એકીસાથે અલેહવૃત્તિ-
દ્વારા કે અલેહ ઉપચારદ્વારા તે તે ધર્મથી અભિન્ન અનેક સકલ ધર્મરૂપ પદાર્થ યોધજનક
વાક્ય 'સકલાદેશ' કહેવાય છે. વિકલ આદેશ=ક્રમથી લેહની પ્રધાનતાથી કે લેહના ઉપચા-
રથી એકધર્મ આત્મક પદાર્થવિષયક યોધજનક વાક્ય 'વિકલ આદેશ' કહેવાય છે. અહીં
અલેહવૃત્તિ અને અલેહ ઉપચારના પ્રયોજકો કાલ-સ્વરૂપ-અર્થ-સંબંધ-ઉપકાર-ગુણિ-દેશ-
સંસર્ગ શાબ્દના લેહે આઠ છે. એક ભંગમાં કાલ આદિ આઠેયની ઘટના.

સૂત્ર ૨૦-અહીં લેહવિશિષ્ટ અલેહ 'સંબંધ' છે અને અલેહવિશિષ્ટ લેહ 'સંસર્ગ' છે,
એમ સંબંધ અને સંસર્ગમાં વિવેક જાણવો.

સૂત્ર ૨૧-દ્રવ્યાર્થીકનયના ગૌણપણમાં અને પર્યાયાર્થીકનયની પ્રધાનતામાં અલેહનો
ઉપચાર કરવો જોઈએ, કેમ કે-અલેહવૃત્તિનો અસંભવ છે.

સૂત્ર ૨૨-કેવી રીતે અલેહવૃત્તિનો અસંભવ છે? તેના જવાબમાં અલેહવૃત્તિના
અસંભવની ઘટના બરોબર અહીં કરેલી છે.

સૂત્ર ૨૩ થી ૨૮-પ્રથમ વાક્યનો, બીજા વાક્યનો, ત્રીજા વાક્યનો, ચોથા વાક્યનો,
પાંચમા વાક્યનો, છટ્ઠા વાક્યનો અને સાતમા વાક્યનો નવ્યન્યાયપદ્ધતિથી ભિન્ન ભિન્ન
શાબ્દબોધ છે.

સૂત્ર ૨૯-અહીં સપ્તભંગીમાં નયોનો વિભાગ દર્શાવેલ છે.

સૂત્ર ૩૦-૩૧-ભાવની અપેક્ષાએ ઘટમાં સ્વવૃત્તિ અસાધારણધર્મ ઘટસ્વરૂપ છે. પટલ

આદિ પરરૂપ છે : તથા ઘટમાં રહેનારા સ્થૂલતા આદિ ધર્મો, વર્તમાનકાલીન પર્યાયો, પૃથુબુદ્ધોદર આદિ આકારો, રૂપ આદિ ગુણો અને ઘટનક્રિયાકર્તૃત્વ આદિ સ્વરૂપો છે. તેનાથી ભિન્ન પરરૂપો છે. અહીં સ્વરૂપ-પરરૂપની તથા સ્વરૂપેણ સત્-પરરૂપેણ અસત્ની ચર્ચા બેવા બેવી છે.

સૂત્ર ૩૨-દ્રવ્યની અપેક્ષાએ ઘટનું શુદ્ધ માટીરૂપ દ્રવ્યસ્વરૂપ છે. તેનાથી ભિન્ન સોનું આદિ પરદ્રવ્ય છે. સ્વદ્રવ્યથી સત્, પરદ્રવ્યથી અસત્ છે. તેની અહીં ચર્ચા બેર-દાર ચાલુ છે.

સૂત્ર ૩૩-ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ ઘટનું ક્ષેત્ર ભૂતલ આદિ છે અર્થાત્ સ્વક્ષેત્ર છે. તેથી ભિન્ન ભીંત આદિ પરક્ષેત્ર છે. સ્વક્ષેત્રથી સત્, પરક્ષેત્રથી અસત્. અહીં પણ ચર્ચા ચાલુ છે.

સૂત્ર ૩૪-૩૫-કાળની અપેક્ષાએ ઘટનો વર્તમાનકાળ સ્વકાળ છે. તેથી ભિન્ન અતીત આદિ પરકાળ છે. સ્વકાળથી સત્, પરકાળથી અસત્. અહીં સદસદાત્મક સ્યાદ્વાદમાં પરવાદી-ઓએ (શંકરાચાર્યોદિ પરવાદીઓએ) ઉપસ્થાપિત સંશય આદિ આઠ દોષોનો ઉદ્ધાર ખરે-ખર નિરીક્ષણીય એવં અવધારણીય છે. અનાપ્તપુરુષે કહેલ વચનથી જન્ય અયથાર્થજ્ઞાન 'આગમ આભાસ' કહેવાય છે.

[બીજો ભાગ-સાતમું કિરણ]

સૂત્ર ૧-જ્ઞાનનું પ્રામાણ્ય એટલે પ્રમેયની સાથે અવ્યભિચારિપણું જ છે. સર્વજ્ઞાન સ્વની અપેક્ષાએ પ્રમાણ છે. બાહ્ય અર્થની અપેક્ષાએ તો કિંચિત્ પ્રમાણ, કિંચિત્ અપ્રમાણ છે. અહીં પ્રામાણ્ય અને અપ્રામાણ્ય પદના અર્થો, શંકા-સમાધાનો અને સ્વતઃપ્રમાણ-પરતઃપ્રમાણની ચર્ચા દર્શનીય છે.

સૂત્ર ૨-જ્ઞાનનિષ્ઠ પ્રામાણ્ય અને અપ્રામાણ્ય, સ્વજ્ઞાનના કારણમાં વર્તમાન ગુણ અને દોષની અપેક્ષાએ ઉત્પત્તિમાં પરતઃ જ છે. અહીં પૂર્વપક્ષ અને ઉત્તરપક્ષ તથા શંકા-સમાધાન પણ ખાત્ર વિલોકનીય છે.

સૂત્ર ૩-જ્ઞાનની શક્તિ (અનુવ્યવસાય) અનભ્યાસદશાપન્નમાં પરતઃ પ્રામાણ્ય છે અને અભ્યાસદશાપન્નમાં સ્વતઃ એવ પ્રામાણ્ય છે. અહીં અભ્યાસ અને અનભ્યાસના પરમાર્થો, શંકા-સમાધાનો ખૂબ મનનીય છે.

સૂત્ર ૪-આ પ્રમાણનો વિષય, સામાન્યવિશેષ આદિ અનેકાન્ત આત્મક વસ્તુ છે. અહીં પૂર્વપક્ષ-ઉત્તરપક્ષ અને શંકા-સમાધાનો પ્રૌઢતાપૂર્વક પ્રલોકનીય છે : તથા સામાન્યવિશેષ આત્મક પદાર્થની સિદ્ધિ, નિત્ય-અનિત્ય આત્મક પદાર્થની સિદ્ધિ, દ્રવ્યપર્યાય આત્મક પદાર્થની સિદ્ધિ, ભેદ-અભેદ આત્મક પદાર્થની સિદ્ધિ (સંખ્યા, મંજા, લક્ષણ, કાર્યના ભેદથી દ્રવ્યપર્યાયમાં ભેદ અને દેશ-કાળસ્વભાવના ભેદથી અભેદની ચર્ચા ઉદ્ભવનીય છે.), ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્ય આત્મક પદાર્થની સિદ્ધિ (ધ્રૌવ્ય, ઉત્પાદવ્યયથી અનુવિદ્ધ છે અને ધ્રૌવ્યથી

સત્તાધર્મદ્વારા એકપણાએ સંગ્રહીત સત્ત્વો દ્રવ્ય અને પર્યાયરૂપે વિભાજક અભિપ્રાય અહીં પૂર્વપક્ષ અને ઉત્તરપક્ષ, તેમજ શંકા-સમાધાનો સૂક્ષ્મતાપૂર્વક દર્શનીય છે.

સૂત્ર ૧૦-દ્રવ્યને ગૌણ કરી, પ્રધાનતાએ વર્તમાનશબ્દવર્તી પર્યાય માત્રના પ્રદર્શક અભિપ્રાય 'ઋણુસૂત્રનય.' જેમ કે-ક્ષણસ્થાયી સુખપર્યાય. અહીં ચાલુ વિષયની ચર્ચા અને શંકા-સમાધાનો ગૌણવટથી દર્શનીય છે.

સૂત્ર ૧૧-૧૨-કાલ-કારક-લિંગ-અંગ-પુરુષ અને ઉપભોગોના ભેદથી શબ્દપ્રધાનતાએ અર્થભેદપ્રદર્શક અભિપ્રાય 'શબ્દનય,' ક્રમથી કાળ આદિના દષ્ટાન્તો છે.

સૂત્ર ૧૩-વ્યુત્પત્તિના ભેદથી પર્યાયવાચક શબ્દોના અર્થોનો ભેદ સ્વીકારનાર અભિપ્રાય 'સમભિરૂઢનય.' ઇન્દ્ર આદિથી ઇન્દ્ર આદિ. અહીં શંકા-સમાધાન અપૂર્વ છે.

સૂત્ર ૧૪-પોતપોતાની પ્રવૃત્તિમાં નિમિત્તભૂત ક્રિયાવિશિષ્ટ અર્થકથક અભિપ્રાય 'એવંભૂતનય.' જેમ કે-પરમ ઐશ્વર્યપ્રવૃત્તિવિશિષ્ટ ઇન્દ્ર. અહીં પૂર્વપક્ષ-ઉત્તરપક્ષ-શંકા-સમાધાન એવં વિશિષ્ટ ચર્ચા વિલોકનીય છે.

સૂત્ર ૧૫-સાત નયો પૈકી પહેલાંના ચાર નયો 'અર્થનયો છે,' કેમ કે-પ્રધાનપણે અર્થને અને શબ્દને ગૌણપણે કહેનારા છે. અંતિમ ત્રણ નયો, છે, 'શબ્દનયો' કેમ કે-પ્રધાનપણે શબ્દને અને અર્થને ગૌણપણે કહેનારા છે. અહીં અર્થનય અને શબ્દનયનું તાત્પર્ય ચર્ચા, સાથે દર્શાવેલ છે. અર્પિત અને અનર્પિતનયની ચર્ચા, નિશ્ચય અને વ્યવહારનયની ચર્ચા, જ્ઞાન અને ક્રિયાનયની ચર્ચા, તેમજ અર્થ આદિ નયોનો અંતર્ભાવ, એવં વિશેષ આવશ્યક ઉપદર્શિત નિશ્ચયનય અને વ્યવહારનયની ચર્ચા.

સૂત્ર ૧૬-નૈગમ ભાવ અને અભાવના વિષયવાળો છે. સંગ્રહ સર્વભાવવિષયવાળો છે. વ્યવહારકાલત્રયવર્તી કેટલાક ભાવપ્રકારોનો ગ્રાહક છે. ઋણુસૂત્ર વર્તમાન ક્ષણમાત્રસ્થાયી પદાર્થવિષયક છે. શબ્દનય કાળ આદિના ભેદથી અર્થભેદના વિષયવાળો છે. સમભિરૂઢનય વ્યુત્પત્તિના ભેદથી પર્યાયવાચક શબ્દોના અર્થભેદના વિષયવાળો છે અને એવંભૂતનય ક્રિયાના ભેદથી અર્થભેદના વિષયવાળો છે. અહીં નયગત અદપખંડવિષયતા દર્શનીય છે.

સૂત્ર ૧૭-નૈગમ આભાસ=પૂર્વકથિત દષ્ટાન્તોમાં ધર્મદ્વય, ધર્મિદ્વય અને ધર્મધર્મિદ્વયનો સર્વથા પૃથક્પણાનો અભિપ્રાય તથા વૈશેષિક અને નૈયાયિકનું દર્શન આનૈગમાભાસરૂપ જ છે.

સૂત્ર ૧૮-વિશેષધર્મનિરાકરણના અભિપ્રાયનું વ્યક્તરૂપ 'પરસંગ્રહાભાસપણું' છે. પરસંગ્રહાભાસમાં સમસ્ત અદ્વૈતદર્શનો અને સાંખ્યદર્શન છે.

સૂત્ર ૧૯-દ્રવ્યપર્યાયના વિભાગને અપ્રામાણિક માનનારો 'વ્યવહારનયાભાસ.' જેમ કે-ચાર્વાકદર્શન.

સૂત્ર ૨૦-કાલત્રય સ્થાયિ પદાર્થના ખંડનપૂર્વક વર્તમાન ક્ષણ માત્ર વૃત્તિ પર્યાયના આલંબનનો અભિપ્રાય, એ ‘ઋણુસૂત્રનયાભાસ.’ જેમ કે-ખૌદ્રદર્શન.

સૂત્ર ૨૧-કાલ આદિના લેહથી શબ્દોનો અર્થલેહ જ છે. એમ અલેહના ખંડનનો અભિપ્રાય, એ ‘શબ્દનયાભાસ.’ આમાં શબ્દપ્રહવાદીઓ આવી શકે છે.

સૂત્ર ૨૨-પર્યાયવાચક શબ્દોનો વ્યુત્પત્તિના લેહથી અર્થનો લેહ જ છે, અર્થગત અલેહ નથી. આવો જે અભિપ્રાય, તે-‘સમલિરૂઢનયાભાસ.’

સૂત્ર ૨૩-પ્રવૃત્તિના નિમિત્તભૂત ક્રિયાથી રહિત અર્થને શબ્દવાચ્યરૂપે સર્વથા નહીં સ્વીકારનાર અભિપ્રાય, એ ‘એવંભૂતનયાભાસ.’ પરંધર્મખંડક-સ્વંધર્મખંડક નયોને નયાભાસરૂપે દર્શાવેલ છે. અહીં પૂર્વ-ઉત્તરપક્ષ અને શંકા-સમાધાન સારી રીતે જોવા જેવા છે.

સૂત્ર ૨૪-નયગત વસ્તુના એકદેશ સંબંધી અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ, એ અનંતરક્ષણ છે. પરંપરક્ષણ તો વસ્તુના એકદેશવિષયક હેયહાન-ઉપાદેય ઉપાદાન-ઉપેક્ષણીયોપેક્ષા બુદ્ધિઓ છે. અહીં સાત નયોમાં નિક્ષેપાઓને સમાવવા સંક્ષેપથી પણ સચોટ, નામ-સ્થાપના-દ્રવ્ય-ભાવ-રૂપ નિક્ષેપાઓનું વર્ણન સર્વથા વાચનીય છે.

[ખીજો ભાગ-દર્શનું કિરણ]

સૂત્ર ૧ થી ૩-સ્વપક્ષસાધન, પરપક્ષદૂષણરૂપ વિષયવાળું, તત્ત્વનિર્ણય કે વિજયરૂપે પ્રયોજનવાળું વચન ‘વાદ’ કહેવાય છે. સાધન અને દૂષણરૂપ વચ્ચેનો સ્વસ્વ અભિપ્રેત પ્રમાણરૂપ હોવા જોઈએ. અહીં શંકા-સમાધાનપૂર્વકનું વિવેચન જોવા જેવું છે. ખીજા દર્શનોમાં વાદ, જલ્પ અને વિતંડારૂપે ત્રણ પ્રકારની કથા કહેલી છે, પરંતુ અહીં જલ્પ અને વિતંડા જુદી કથા નથી, કેમ કે-વાદથી જ તેની ચરિતાર્થતા થાય છે.

સૂત્ર ૪-કથાનો આરંભક તો જિગીષુ અને તત્ત્વનિર્ણયની હોય છે. અહીં શંકા-સમાધાનપૂર્વકનું વિવેચન છે.

સૂત્ર ૫-૬-જિગીષુ અને તત્ત્વનિર્ણયની હોય છે. તત્ત્વનિર્ણયની સ્વાત્મનિતત્ત્વનિર્ણયની અને પરાત્મનિતત્ત્વનિર્ણયની-એમ બે લેહો છે. અહીં શંકા-સમાધાનો છે.

સૂત્ર ૭-૮-આરંભક-(૧) જિગીષુ, (૨) સ્વાત્મનિતત્ત્વનિર્ણયની, (૩) ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનવાન્ પરમતત્ત્વનિર્ણયની અને (૪) કેવલી-એમ ચાર છે. તેમજ પ્રત્યારંભક પણ ચાર જાણવા.

સૂત્ર ૯-જ્યારે બંને જિગીષુ અને જિગીષુ-પરમતત્ત્વનિર્ણયની-એમ બંને તથા જિગીષુ અને કેવલી-એમ બંને વાદી અને પ્રતિવાદી હોય છે, ત્યારે વાદી-પ્રતિવાદી-સભ્ય-સભ્યપ્રતિરૂપ ચાર અંગો અપેક્ષિત છે.

સૂત્ર ૧૦-૧૧-જો સ્વાત્મનિતત્ત્વનિર્ણયની વાદી-પરમતત્ત્વનિર્ણયની સમર્થ પ્રતિવાદી છે, તો વાદી-પ્રતિવાદીરૂપ બે અંગો અપેક્ષિત છે. જો અસમર્થ પ્રતિવાદી હોય, તો સભ્યની

વિષયાનુક્રમ

વિષય	પૃ. નં.
મનિજ્ઞાનાદિ પાંચ, સમ્યજ્ઞાનના બેદો	૩
તેઓના ક્રમવિન્યાસના હેતુઓ	૪
આ પાંચ જ્ઞાનો ૪ પ્રમાણો છે	૬
અર્થાપૂર્વક પ્રમાણનું લક્ષણ	૯ થી ૧૨
પ્રમાણના બે બેદો ૪ છે. જેમ કે—	૧૩ થી ૧૬
(૧) પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ. (૨) પરોક્ષ.	૧૩ થી ૧૬
અવનિ, મનપર્યાય, દેવજ્ઞાનો, પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ	
છે. મનિ અને શ્રુતજ્ઞાન પરોક્ષ પ્રમાણરૂપ છે.	
પરોક્ષના છ બેદોના નામો.	૧૬-૧૭
લક્ષણ અને બેદસંદિન પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષનું વર્ણન	૧૭-૧૮
સકલ પ્રત્યક્ષરૂપ દેવજ્ઞાનનું લક્ષણવર્ણન	૨૦ થી ૨૨
દેવજ્ઞાનનું કારણ	૨૩
સર્વસંસિદ્ધિ	૨૪

સાથે ત્રણ અંગો અપેક્ષિત છે. જો દેવજ્ઞી પ્રતિવાદી છે, તો બે અંગો ૪ પર્યાપ્ત છે. જો પરમતત્ત્વનિર્ણયીનીયુ (જ્ઞા. જ્ઞાની) વાદી અને પ્રતિવાદી જિજીવુ હોય, તો ચાર અંગો અપેક્ષિત છે. અહીં શંકા—સમાધાનો દર્શનીય છે.

સૂત્ર ૧૨-૧૩—સ્વાત્મનિર્ણયીનીયુરૂપ બનેનો, જિજીવુસ્વાત્મતત્ત્વનિર્ણયીનીયુરૂપ બનેનો, સ્વાત્મનિર્ણયીનીયુજિજીવુરૂપ બનેનો અને બે દેવજ્ઞીનો વાદી—પ્રતિવાદી ભાવ ન હોવાથી વાદ સંભવતો નથી. વાદી અને પ્રતિવાદી સ્વપક્ષમંડન અને પરપક્ષમંડન પ્રમાણથી કરે.

સૂત્ર ૧૪ થી ૧૭—સૂચનું લક્ષણ, સૂચના કાર્યો, સભાપતિનું લક્ષણ અને સભાપતિનું કર્તવ્ય.

[ત્રીજો ભાગ—પ્રથમ કિરણ]

સૂત્ર ૧—આઠ કર્મોની શૂન્યતાપ્રયોજક અનુષ્ઠાનરૂપ ચારિત્રના નિત્યનૈમિત્તિકના લેદથી બે લેદો છે. સાધુઓથી હથેશાં જે આવચરાય, તે ‘ચરણ.’ દા. ત. તત વિગેરે, પ્રયોજન હોયે છતે જે કરાય, તે ‘કરણ.’ દા. ત. પિંડવિશુદ્ધિ આદિ.

સૂત્ર ૨—તત, શ્રમણુધર્મ, સંયમ, વૈયાવૃત્ય, પ્રદ્યયર્થ, શુષ્પિ, જ્ઞાન આદિ, તેમજ તપ, ક્રોધ આદિ નિગ્રહરૂપે આઠ પ્રકારનું પણ અવાન્તરલેદથી સૂતર પ્રકારનું ચરણ છે. એવં ત્રીજા વિભાગના ત્રણ કિરણોમાં ચરણ અને કરણનો ૭૦-૭૦ લેદથી વિસ્તાર આદી રીતે કરેલો છે, જે જોવા જેવો છે.

પૂજ્યપાદ કવિકુલકિરીટ, આચાર્ય ભગવાન શ્રીમદ્ વિજયલલિતસૂરીશ્વરજી
મહારાજના પદપ્રધોતક પૂજ્યપાદ ગચ્છાધિપતિ, આચાર્યદેવેશ શ્રીમદ્

વિજયભુવનતિલકસૂરીશ્વરજી મહારાજ

વિષય

પૃ. નં.

વિકલ પ્રત્યક્ષનો હેતુ	૨૬
સલક્ષણભેદ, અવધિજ્ઞાનતું વર્ણન.	૨૭ થી ૨૯
સલક્ષણ, અવધિના છ ભેદોતું વર્ણન.	૩૦ થી ૩૨
સલક્ષણ, સભેદ મનઃપર્યાયતું વર્ણન	૩૪ થી ૩૬
પરોક્ષ પ્રમાણતું લક્ષણ	૩૭
સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષતું લક્ષણ	૩૮-૩૯
સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષમાં સ્પષ્ટ પ્રકાશતું વર્ણન	૩૯-૪૦
સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષના ઔન્દ્રિયમાનસરૂપે બે ભેદોતું વર્ણન	૪૧
ઈન્દ્રિયના દ્રવ્ય અને ભાવના ભેદે બે પ્રકારો	૪૨
દ્રવ્યેન્દ્રિયના નિર્વૃત્તિ અને ઉપકરણરૂપે બે ભેદો	૪૩
નિર્વૃત્તિ ઈન્દ્રિયનો વિભાગ	૪૪
ઉપકરણ ઈન્દ્રિયતું વર્ણન	૪૫
ભાવ ઈન્દ્રિયનો વિભાગ	૪૬
લઘિ, ઉપયોગ ઈન્દ્રિયતું વર્ણન.	૪૬-૪૭
ઉપયોગ જ પ્રત્યક્ષ પ્રત્યે કરણ છે, આ ચાર ઈન્દ્રિયો	
મિશ્રિત જ શબ્દાદિ વિષયને પકડે છે,	
ઈન્દ્રિયના વ્યવહારને લગે છે.	૫૧ થી ૫૪
કેવલજ્ઞાનદર્શનમાં ક્રમ-યોગપદ્ધતિ-એકતા આદિ	૫૪ થી ૫૭
વિષયક વાદોતું વર્ણન અને સમાધાન.	
નામપૂર્વક ઈન્દ્રિયસંખ્યા નિયમ	૫૭
ચક્ષુ ઈન્દ્રિયતું સવિવેચન વર્ણન	૬૦ થી ૬૪
રસના ઈન્દ્રિયતું નિરૂપણ	૬૫-૬૬
ઘ્રાણ ઈન્દ્રિયતું લક્ષણ	૬૬-૬૭
સ્પર્શન ઈન્દ્રિયતું લક્ષણ	૬૭
શ્રોત્ર ઈન્દ્રિયતું વિવેચન	૬૮ થી ૭૦
અનિન્દ્રિય મનતું લક્ષણ	૭૧ થી ૭૩
સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષનો વિભાગ	૭૫
અવગ્રહતું લક્ષણ	૭૬-૭૭
દર્શનાપરનામવાળા નૈશ્ચર્યિક અવગ્રહતું સ્વરૂપ	૭૮-૭૯
યોગ્યતા, વિષયની સાથે ચક્ષુમનનો સંબંધ	
બીજી ઈન્દ્રિયોમાં સંશ્લેષરૂપ સંબંધ છે.	૮૦-૮૧
ઈહાતું લક્ષણ	૮૨
અપાયતું નિરૂપણ	૮૪-૮૫
ધારણાતું વિવેચન	૮૭-૮૮
આત્મશક્તિ વિશેષરૂપ સંસ્કારનો મત	૮૯
અવગ્રહાદિની અપેક્ષાએ લિન્નતા-અલિન્નતા	૯૦
મતિજ્ઞાનતું લક્ષણ	૯૫-૯૬

વિષય	પૃ. નં.
મતિશાત્રના સર્વ પ્રકારો	૬૮
શ્રુતશાનતુ લક્ષણ	૧૦૧
શ્રુતશાનતો વિભાગ	૧૦૪
અક્ષર-અનક્ષરશ્રુતતુ લક્ષણ	૧૦૫
સંશિ-અસંશિશ્રુતતુ વર્ણન	૧૦૭
સમ્યક્-મિથ્યાત્વશ્રુત	૧૦૮
સાદિ-અનાદિશ્રુત	૧૦૮
સાન્ત-અનન્તશ્રુત	૧૦૯
ગમિક-અગમિકશ્રુત	૧૧૦
અંગપ્રવિષ્ટ-અનંગપ્રવિષ્ટશ્રુત	૧૧૧
સ્મરણતુ નિરૂપણ	૧૧૪
પ્રત્યભિશાનતુ લક્ષણ	૧૧૮ થી ૧૨૧
પ્રત્યભિશાનના દષ્ટાન્તો	૧૨૩ થી ૧૨૫
તર્કપ્રમાણતુ નિરૂપણ	૧૨૭ થી ૧૩૦
તર્કતુ ઉદાહરણ	૧૩૦-૧૩૧
તર્ક પ્રત્યે ઉપલંભ અને અનુપલંભ કારણ થાય છે	૧૩૨
વાચ્ય-વાચકભાવસ બધ જ્ઞાનજનનવિધાન	૧૩૪ થી ૧૩૬
અનુમાનતુ સ્વરૂપ	૧૩૭
અનુમાનલક્ષણબદિત હેતુતુ લક્ષણ	૧૪૦ થી ૧૪૪
વ્યાપ્તિસ્મરણના વિષયભૂત વ્યાપ્તિતુ કથન	૧૪૬ થી ૧૪૮
વ્યાપ્તિના બે પ્રકારતુ વર્ણન	૧૪૮
સહભાવનિયમ અને ક્રમભાવનિયમતુ વિવેચન	૧૪૯-૧૫૦
સાધ્યના સ્વરૂપતુ વર્ણન	૧૫૧ થી ૧૫૩
વિધિનિષેધસ્વરૂપના ભેદે હેતુના બે વિભાગ	૧૫૮
વિધિસાધક વિધિસ્વરૂપ હેતુના છ ભેદો	૧૫૯
અભાવના ચાર પ્રકારો તથા પ્રાગ્ભાવતુ વર્ણન	૧૬૧ થી ૧૬૫
પ્રધ્વંસાભાવતુ નિરૂપણ	૧૬૫-૧૬૬
અન્યોડન્યાભાવતુ નિરૂપણ	૧૬૭
અત્યન્ત અભાવતુ નિરૂપણ	૧૬૮ થી ૧૭૦
અવિરૂદ્ધ વિધિસ્વરૂપ હેતુના છ પ્રકારો	૧૭૧
પૂર્વોક્ત છ પ્રકારોના ક્રમસર દષ્ટાન્તો	૧૭૨ થી ૧૭૮
પ્રતિષેધ્યવિરૂદ્ધ વિધિહેતુના સાત પ્રકારો	૧૭૮-૧૭૯
પ્રતિષેધ્યવિરૂદ્ધ વિધિહેતુના સાત પ્રકારોના ક્રમસર દષ્ટાન્તો	૧૭૯ થી ૧૮૧
પ્રતિષેધ્યાવિરૂદ્ધ સાત પ્રકારના પ્રતિષેધહેતુઓ	
અને તે હેતુઓના ક્રમસર ઉદાહરણો	૧૮૨ થી ૧૮૫
સાધ્યવિરૂદ્ધ અનુપલબ્ધિસ્વરૂપ નિષેધહેતુનો વિભાગ	
તથા તેઓના ઉદાહરણો	૧૮૬-૧૮૭

વિષય	પૃ. નં.
સ્વાર્થાનુમાનતું વર્ણન	૧૮૮
પરાર્થાનુમાનતું વર્ણન	૧૮૯-૧૯૦
વ્યુત્પન્નમતિ-અવ્યુત્પન્ન મતિવાળાની અપેક્ષાએ	
ક્રમતઃ, બે, પાંચ વચનરૂપ અવયવો	૧૯૧
પ્રતિજ્ઞારૂપ અવયવતું લક્ષણ	૧૯૨
હેતુવચનતું લક્ષણ	૧૯૪
ઉદાહરણતું વર્ણન	૧૯૬
ઉપનયનતું લક્ષણ	૧૯૭
નિગમનતું નિરૂપણ	૧૯૮
હેત્વાભાસોતું નિરૂપણ	૨૦૦
અસિદ્ધ હેત્વાભાસતું લક્ષણ	૨૦૧
અસિદ્ધ ભેદકથન	૨૦૨
વાદીઅસિદ્ધતું કથન	૨૦૩
પ્રતિવાદીઅસિદ્ધતું કથન	૨૦૪
વિરૂદ્ધ હેત્વાભાસતું લક્ષણ	૨૦૬-૨૦૭
અનૈકાન્તિક હેત્વાભાસતું વર્ણન	૨૦૮
પ્રથમ અનૈકાન્તિકતું ઉદાહરણ	૨૦૯
દ્વિતીય અનૈકાન્તિકતું ઉદાહરણ	૨૧૧
પક્ષાભાસોતું વર્ણન	૨૧૩
પ્રથમ પક્ષાભાસતું ઉદાહરણ	૨૧૩
દ્વિતીય પક્ષાભાસતું ઉદાહરણ	૨૧૪
બીજા-પક્ષાભાસવિશેષતું વર્ણન	૨૧૬
ત્રીજા પક્ષાભાસતું વર્ણન	૨૧૭
અનુમાનાભાસતું સ્વરૂપ	૨૧૮
તર્કાભાસતું કથન	૨૧૯
પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનાભાસતું વર્ણન	૨૧૯-૨૨૦
સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષાભાસ, અવધિઆભાસરૂપ	
વિભાગજ્ઞાનતું સોદાહરણ વર્ણન	૨૨૦-૨૨૧
સદૃષ્ટાન્ત સાધર્મ્ય-વૈધર્મ્યભેદથી દૃષ્ટાન્તાભાસતું વર્ણન	૨૨૨
સાધર્મ્ય દૃષ્ટાન્તાભાસના નવ પ્રકાર પૈકી	
સાધ્યવિકલ, સાધનવિકલ, તદુભયવિકલના દૃષ્ટાન્તો.	૨૨૨-૨૨૩
સંદ્વિધ સાધ્યસાધન તદુભયના દૃષ્ટાન્તો	૨૨૩-૨૨૪
અનન્યયતુ દૃષ્ટાન્ત	૨૨૪
અપ્રદર્શિતાન્યય અને વિપરીતાન્યયના દૃષ્ટાન્તો	૨૨૫ થી ૨૨૭
વૈધર્મ્ય દૃષ્ટાન્તાભાસ વિભાગ	૨૨૮
અસિદ્ધ સાધ્યવ્યતિરેક, અસિદ્ધ સાધનવ્યતિરેકતું વર્ણન.	૨૨૮
અસિદ્ધ સાધ્યસાધનોભય વ્યતિરેક	૨૨૮

વિષય

પૃ. નં.

સંદિગ્ધ સાધ્યસાધન તદ્દુભય વ્યતિરેકત્વં વર્ણન	૨૨૯
અવ્યતિરેક	૨૩૦
અપ્રદર્શિત વ્યતિરેક-વિપરીત વ્યતિરેકત્વં વર્ણન	૨૩૧
ઉપનયાસાસ	૨૩૧
નિગમનાસાસ	૨૩૨
આગમત્વં નિરૂપણ	૨૩૩
સત્સ્વરૂપ, સવિભાગ યથાર્થવક્તાત્વં વર્ણન.	૨૩૭
આપ્તવચનરૂપ શબ્દત્વં સદક્ષણ વર્ણન	૨૩૯ થી ૨૪૨
શબ્દની યથાર્થતા-અયથાર્થતા	૨૪૨
વર્ણ-પદ-વાક્યના ભેદે ત્રણ પ્રકારનો શબ્દ	૨૪૩
વર્ણત્વં લક્ષણ	૨૪૪
પદત્વં લક્ષણ	૨૪૫-૨૪૬
વાક્યત્વં લક્ષણ	૨૪૭
શબ્દ, પ્રમાણ અને નયરૂપે બે પ્રકારનો છે	૨૫૦
સપ્તભંગીત્વં લક્ષણ	૨૫૨
લક્ષણના સમન્વય પદ્ધત્યાદિ	૨૫૨
સવિવેચન સાત વાક્યોના નામો	૨૫૪
ભગોના સપ્તવિધપણાના કારણોત્ત્વં વર્ણન	૨૫૭
પ્રશ્નોના વિષયભૂત સાત ધર્મોત્ત્વં નામપૂર્વક વર્ણન	૨૫૯
સપ્તભંગીમાં પ્રધાનતયા ધર્મોના ભાનત્વં વર્ણન	૨૬૩
સહેતુક ધર્મોના ભેદત્વં વર્ણન	૨૬૩
સકલાદેશ-વિકલાદેશથી સપ્તભંગીનો વિભાગ	૨૬૫
સકલાદેશત્વં લક્ષણ	૨૬૫
વિકલાદેશના સ્વરૂપત્વં વર્ણન	૨૬૭
અભેદવૃત્તિ અભેદ ઉપચારમાં	૨૬૭
કાલ આદિ આઠ પ્રયોજકોત્ત્વં કથન	૨૬૭
એક ભંગમાં કાલ આદિ આઠોની ઘટના	૨૬૯ થી ૨૭૨
સમ્યન્ધ અને સ સર્ગનો વિવેક	૨૭૩
પર્યાયાર્થિકની પ્રધાનતામાં અભેદનો ઉપચાર છે, કેમ કે-	
અભેદવૃત્તિનો અસંભવ છે.	૨૭૫ થી ૨૭૭
સાત વાક્યોના પ્રત્યેક શબ્દના અર્થની સાથે	
સમુદ્ધિત શાબ્દબોધત્વં વર્ણન. તેમાં-	
(૧) પ્રથમ વાક્યના પ્રત્યેકના અર્થ સાથે વિધિવિષયમાં સમસ્ત શાબ્દબોધ	૨૮૦ થી ૨૮૪
(૨) દ્વિતીય વાક્યના પ્રત્યેકના અર્થ સાથે નિષેધવિષયક સમસ્ત શાબ્દબોધ	૨૮૫
(૩) તૃતીય વાક્યના પ્રત્યેકના અર્થ સાથે વિધિનિષેધો	
ભયધર્મવિષયક સમસ્ત શાબ્દબોધ	૨૮૭ થી ૨૮૯
ચોથા ભગનો વાક્યાર્થ	૨૯૧ થી ૨૯૪

વિષય

પૃ. નં.

પાંચમા ભંગનો વાક્યાથ	૨૯૫
છઠ્ઠા ભંગનો વાક્યાથ	૨૯૬
સાતમા ભંગનો વાક્યાથ	૨૯૭
પ્રથમ ભાવપદવાચ્ય ધટતું સ્વરૂપ	૩૦૦ થી ૩૦૪
સ્થોલ્ય આદિ બીજા પણુ ધટના સ્વરૂપ-પરરૂપો	૩૦૬ થી ૩૦૮
દ્રવ્યની અપેક્ષાએ ધટતું સ્વરૂપ અને પરરૂપો	૩૦૯-૩૧૦
ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ ધટતું સ્વરૂપ અને પરરૂપો	૩૧૦
કાલની અપેક્ષાએ ધટતું સ્વરૂપ અને પરરૂપો	૩૧૨
આઠ દોષોની સમજુતી સાથે ઉદ્ધાર	૩૧૩ થી ૩૧૭
આગમાભાસતું નિરૂપણ	૩૧૮
જ્ઞાનગત પ્રમાણ્યતું સ્વરૂપ	૩૨૧ થી ૩૨૩
પ્રમાણ્ય અને અપ્રમાણ્યની ઉત્પત્તિ પરતઃ છે	૩૨૭ થી ૩૩૨
જ્ઞાનની સ્થિતિમાં અનભ્યાસદશાપન્નમાં પરતઃ,	
અભ્યાસદશાપન્નમાં સ્વતઃ પ્રમાણ્ય છે.	૩૩૩ થી ૩૩૬
પ્રમેય તો સામાન્ય-વિશેષ આદિ અનેકાન્તાત્મક વસ્તુ છે	૩૪૩ થી ૩૫૪
સામાન્યતું સ્વરૂપ, તિર્થંક સા. લ.	૩૫૫-૩૫૬
ઊર્ધ્વતાસામાન્યતું લક્ષણ	૩૫૭
વિશેષનો વિભાગ	૩૫૯-૩૬૦
પર્યાયોતું નિરૂપણ	૩૬૧ થી ૩૬૬
પ્રમાણ્યજન્ય ફલતું વર્ણન, અનંતરફલ.	૩૬૭-૩૬૮
પ્રમાણ્યતું પરંપરફલ, કેવલજ્ઞાનતું પરંપરફલ	૩૬૯-૩૭૦
મતિ, શ્રુત આદિ પ્રમાણ્યોતું પરંપરફલ તથા પ્રમાણ્યોતું ફલ,	
પ્રમાણ્યથી ભિન્નાભિન્ન.	૩૭૦ થી ૩૭૨
પ્રમાણ્ય નિશ્ચયરૂપ જ છે, કેમ કે-આરોપવિરોધી છે.	૩૭૪ થી ૩૭૬
સમેદ આરોપતું વર્ણન	૩૮૨ થી ૩૮૨
વિપરીતખ્યાતિ	૩૮૪ થી ૩૮૭
વિપર્યયતું કથન	૩૮૮
સંશયતું કથન	૩૮૯ થી ૪૦૧
અનધ્યવસાયતું વર્ણન, પ્રત્યક્ષ અનધ્ય.	૪૦૨
પરોક્ષવિષયક અનધ્યવસાયતું વર્ણન	૪૦૩-૪૦૪
નયતું લક્ષણ, પદકૃત્ય આદિ.	૪૦૮ થી ૪૧૨
નય તો પ્રમાણ્ય-અપ્રમાણ્ય ભિન્ન જ્ઞાનાન્તર રૂપ છે	૪૧૩-૪૧૪
નયના સાત ભેદો તથા તેની ચર્ચા	૪૧૫-૪૧૬
સાત નયોમાં સર્વ નયોનો સમાવેશ	૪૧૮ થી ૪૨૧
સમેદ, સદષ્ટાન્ત નૈગમનયતું સ્વરૂપ	૪૨૨ થી ૪૨૬
સમેદ સદષ્ટાન્ત સંગ્રહનયતું સ્વરૂપ	૪૨૮ થી ૪૩૦
શ્રી વાદિદેવસૂત્રના આધારને વ્યવહારનયતું લક્ષણ	૪૩૧ થી ૪૩૩

વિષય

ઋણસૂત્રનયનું સ્વરૂપ	૪૩૫ થી ૪૩૮
શબ્દનયનું સ્વરૂપવર્ણન	૪૩૯-૪૪૦
ક્રમથી કાલ આદિના દૃષ્ટાન્તો	૪૪૧-૪૪૨
સમલિટ્ટનયના સ્વરૂપનું કથન	૪૪૪ થી ૪૪૬
એવંભૂતનયનું સુચારૂ વર્ણન	૪૪૮ થી ૪૫૨
અર્થપ્રધાન, શબ્દપ્રધાન નયોનું વર્ણન.	૪૫૩ થી ૪૫૮
પ્રત્યેક નયોના ભાવાભાવ ત્રિષયો	૪૫૮ થી ૪૬૦
નયાભાસોનું વર્ણન, નૈગમાભાસ.	૪૬૧
સંપ્રહાભાસ	૪૬૨
બ્યવહારનયાભાસ, ઋણસૂત્રનયાભાસ.	૪૬૩
શબ્દનયાભાસ, સમલિટ્ટનયાભાસ.	૪૬૪
એવંભૂતનયાભાસ, શેષનયાભાસ.	૪૬૬
નયનું ફલ, નિલ્લેપનિરૂપણ.	૪૭૬ થી ૪૮૫
વાદનિરૂપણ	૪૮૬
જલ્પ, વિતાંડમાં કથાન્તરપણ નથી, વાદથી જ ચરિતાર્થતા છે.	૪૮૮-૪૯૯
પ્રારંભિકના એ ભેદો	૫૦૦
જિગીષુ અને તત્ત્વનિર્ણીનીપુનું સ્વરૂપ	૫૦૧
તત્ત્વનિર્ણીનીપુના પ્રકારો તથા દૃષ્ટાન્તો	૫૦૨ થી ૫૦૪
આરંભ, પ્રત્યારંભિકના પ્રકારો.	૫૦૪
વાદના આરંભ અગો	૫૦૫ થી ૫૦૮
વાદી, પ્રતિવાદી, ખંડન-મંડન પ્રમાણથી કરે	૫૦૯
સબ્યનું લક્ષણ, કાર્ય.	૫૧૦ થી ૫૧૨
સભાપનિનું લક્ષણ કર્તવ્ય.	૫૧૨ થી ૫૧૪
ચરણકરણ ભેદથી એ પ્રકારનું સમ્યક્ચારિત્ર	૫૧૭-૫૧૮
ચરણના ભેદનું નિરૂપણ	૫૧૯-૫૨૦
પાંચ મહાવ્રતોના નામો	૫૨૧-૫૨૨
પ્રથમ મહાવ્રતનું નિરૂપણ	૫૨૩-૫૨૪
બીજા મહાવ્રતનું નિરૂપણ	૫૨૭ થી ૫૩૦
ત્રીજા મહાવ્રતનું નિરૂપણ	૫૩૨
ચોથા મહાવ્રતનું નિરૂપણ	૫૩૩-૫૩૪
પાંચમા મહાવ્રતનું નિરૂપણ	૫૩૭ થી ૫૪૨
ક્ષમાધર્મ	૫૪૩-૫૪૪
માર્દવધર્મ, આજ્ઞવધર્મ.	૫૪૬ થી ૫૪૮
શૌચધર્મ	૫૪૯
સંયમધર્મ	૫૫૦
સંયમ, તપધર્મ,	૫૫૧

વિષય	પૃ. નં.
ત્યાગધર્મ	૫૫૨
આકિંચન્યધર્મ	૫૫૩
બ્રહ્મચર્યધર્મ	૫૫૫-૫૫૬
સંયમધર્મ, નવવિધ જીવસંયમ.	૫૫૭
ત્રેક્ષ્ય, ઉપેક્ષ્યસંયમ.	૫૫૯
અપહૃત્ય, પ્રમૃગ્યસંયમ.	૫૬૦
કાય, વચન, મનઃ અને ઉપકરણનો સંયમ.	૫૬૧
વૈયાવૃત્ય	૫૬૨
આચાર્યસ્વરૂપ	૫૬૪
પ્રવ્રાજક આદિ આચાર્યોના ભેદો	૫૬૫
હિપાધ્યાયનો પરિચય	૫૬૬
તપસ્વી અને શૈક્ષકનું વર્ણન	૫૬૭
ગ્ધાન	૫૬૮
ગણ અને કુલનું વર્ણન	૫૬૯
સંધ અને સાધુનું વર્ણન	૫૭૦
સમનોત્થનું સ્વરૂપ	૫૭૧
બ્રહ્મચર્યની વાડોના નામો	૫૭૨
વસતિગુપ્તિ અને કથાગુપ્તિ	૫૭૩
નિષઘાગુપ્તિ	૫૭૪
ઈન્દ્રિય અને કુચાતરગુપ્તિ	૫૭૫
પૂર્વકીડિત અને પ્રણીતગુપ્તિ	૫૭૫
આહાર અને ભૂષણગુપ્તિ	૫૭૬
જ્ઞાનાદિ ત્રિક; તપ.	૫૭૮
ક્રોધ આદિ નિગ્રહ	૫૭૯
પિંડવિશુદ્ધિના સીતર ભેદો	૫૮૦
પિંડવિશુદ્ધિનું સભેદ સ્વરૂપવર્ણન	૫૮૫ થી ૫૮૨
સમિતિ	૫૮૩
ભાવના	૫૮૪
અનિત્યભાવના	૫૮૫
અશરણભાવના	૫૮૬
સંસારભાવના	૫૮૭
એકત્વભાવના	૫૮૮
અન્યત્વભાવના, અશુચિભાવના.	૬૦૦
આશ્રવભાવના	૬૦૧
સંવરભાવનાનો આવિષ્કાર	૬૦૧
નિર્જરાભાવનાનું નિરૂપણ	૬૦૨
લોકભાવનાનું વર્ણન	૬૦૩

૧૫૫

પૃ. નં.

લોકતુ' સ્વરૂપ	૬૦૫
રજ્જુના પ્રમાણતુ' વર્ણન	૬૦૬
અધોલોકતુ' વર્ણન	૬૦૭
રૂચકતુ' વર્ણન	૬૦૮
સાત પૃથિવીના ભેદથી અધોલોકતુ' સ્વરૂપ	૬૧૧
સાત પૃથિવીઓનો આધાર અને આકાર	૬૧૩
સાત પૃથિવીઓના ઉત્કૃષ્ટ-જન્ય આયુષ્ય લેશ્યાદિ	૬૧૬
રત્નપ્રભામાં ભવનપ્રતિના ભવનો તથા ભાગાંતરમાં નારકીઓના નિવાસો છે	૬૨૦
નારકાવાસોની સંખ્યા	૬૨૨
બૃંતરોના ભવનો	૬૨૪
વાનમંતરોના સ્થાનો	૬૨૫
તીર્થલોકતુ' સ્વરૂપ	૬૨૬
દ્વીપસમુદ્રો	૬૨૮
મેરૂપર્વતતુ' વર્ણન	૬૩૦
છ કુલપર્વતોથી વિભક્ત સાત ક્ષેત્રો	૬૩૨
કર્મભૂમિ અને અકર્મભૂમિના ભેદતુ' વર્ણન	૬૩૬
જંબૂદ્વીપાદિ દ્વીપોતુ' તથા સમુદ્રોતુ' નામવાર વર્ણન	૬૩૮
અઢીદ્વીપપ્રમાણ મનુષ્યલોકતુ' વર્ણન	૬૪૦
સમતલ-રૂચકપ્રદેશથી સૂર્યાદિ ગ્રહો કેટલે ઉંચે છે ? તેતુ' વર્ણન.	૬૪૨
જ્યોતિષીવિમાનો મેરૂને કેટલે દૂરથી પ્રદક્ષિણા દે છે ? તેતુ' વર્ણન.	૬૪૪
જિહ્વલોકતુ' સ્વરૂપ	૬૪૫
જિહ્વલોકમાં વૈમાનિકદેવો વસે છે	૬૪૬
કંઠપોષપન્નદેવોના સ્થાનો	૬૪૮
પાર કંઠપોમાં અવસ્થિતદેવોની સ્થિતિ	૬૫૦
અહમિન્દ્રદેવોના સ્થિતિની સાથે નિવાસો	૬૫૧
વિજય આદિની સ્થિતિ અને આધારાદિ	૬૫૨
ત્રૈવેણિકા અને અનુત્તરોમાં કંઠપાતીતો છે	૬૫૪
સિદ્ધશિલા પૃથિવીતુ' વર્ણન	૬૫૫
સિદ્ધોના નિવાસનો નિર્ણય	૬૫૬
જિહ્વલોકતુ' દેવલોકના નિયમથી કિંચિત્ ન્યૂન	
સાત રજ્જુપ્રમાણતુ' વર્ણન	૬૫૬
ત્રસનાડીતુ' વર્ણન	૬૫૭
ખોધિદુર્લભ ભાવના	૬૫૮
ધર્મસ્વાખ્યાત ભાવના	૬૫૯
સાત લિપ્તપ્રતિમાઓ	૬૬૦
આઠમી લિપ્તપ્રતિમા	૬૬૧

વિષય

પૃ. નં.

નવમી અને દશમી લિખ્યપ્રતિમા	૬૬૨
અગિયારમી અને બારમી લિખ્યપ્રતિમા	૬૬૩
ઈન્દ્રિયનિરોધ	૬૬૩
પ્રતિલેખના(પડિલેહણ)નું વર્ણન	૬૬૫
પડિલેહનના પચીસ બોલ	૬૬૭
અંગપ્રમાજનરૂપ પડિલેહણના પચીસ બોલ	૬૬૮
ત્રણ ગુપ્તિઓ	૬૬૮
અભિગ્રહનું વર્ણન	૬૬૯
દ્રવ્ય આદિ અભિગ્રહો	૬૭૦
પુલાક આદિ ચારિત્રીઓ	૬૭૧
સભેદ પુલાકનું સ્વરૂપ	૬૭૨
સેવાપુલાકના પાંચ ભેદો	૬૭૩
સભેદ બકુશો	૬૭૫
ખીન પ્રકારે બકુશના ભેદ	૬૭૭
કુશીલનું લક્ષણ	૬૭૮
કુશીલના સંકેત ભેદો	૬૭૮
નિર્ગ્રંથના લક્ષણ અને ભેદો	૬૮૩
સ્નાતકચારિત્રીનું સભેદ વર્ણન	૬૮૬
સંયમાદિ અનુયોગદ્વારેથી ચારિત્રીનું વર્ણન	૬૮૭
સંયમદ્વાર	૬૮૭
શ્રુતદ્વાર	૬૮૮
પ્રતિસેવનાદ્વાર	૬૮૮
તીર્થદ્વાર	૬૮૯
લિંગદ્વાર	૬૯૦
લેશ્યાદ્વાર	૬૯૧
ઉપપાતદ્વાર	૬૯૨
સ્થાનદ્વાર	૬૯૩
સામ્યકચરણનો ઉપસંહાર	૬૯૫

अनुवादकप्रशस्तिः

सुन्दरपुरन्दरवृन्द-वन्दितोऽखण्डानन्दसन्दोहात् ।

वासुपूज्यः पूज्यः, पातु पतितपावनकः प्रभुः ॥ १ ॥

श्रीमद् भुवनतिलकसूरिसुगुरु प्रेरणापीयूषम् ।

भद्रङ्कुरेणाचार्येण, मया प्राप्य विहितोऽनुवादः ॥ २ ॥

आदोनीनगरवरे तत्त्वन्यायविभाकरटीकायाः ।

विघ्नगणकमवगणय, कठिनाया अपि प्रारब्धः ॥ ३ ॥

दिशतु शाश्वतं शर्म श्रीशिवसम्भवः सम्भवः शम्भुः ।

स्वस्तिश्री आवस्त्यां जातकल्याणक चतुष्टयः ॥ ४ ॥

कराडनगरे पूर्णः सञ्ज्ञातः सम्भवनाथकृपातः ।

गूर्जरभाषायां स्ताद् वाचकज्ञानाभिवृद्धये ॥ ५ ॥

॥ आर्या ॥

पञ्चभिःकुलकम्

પૂજ્યપાદ ધર્મદિવાકર, આચાર્યદેવેશ શ્રીમદ્ વિજયભુવનતિલકસૂરીશ્વરજી
મહારાજના પટ્ટાલંકાર પૂજ્યપાદ કર્નાટકકેસરી, આચાર્યદેવ શ્રીમદ્

વિજયભદ્રંકરસૂરીશ્વરજી મહારાજ

શુદ્ધિ પત્રક

પૃ. નં.	અશુદ્ધ	શુદ્ધ	પં. નં.	પૃ. નં.	અશુદ્ધ	શુદ્ધ	પં. નં.
૨	દમિન:	દમિન:	૨	૧૮	ક્ષિમ	ક્ષમિ	૧૨
૩	પગન્યાસ.	પન્યાસ:	૬	૧૮	ક્ષિણ	ક્ષીય	૧૩
૩	ગુણ	ગુણિ	૧૮	૧૮	સમ	સામ	૨૫
૩	ક્ષય, ઉપશમ	ક્ષયોપશમ	૨૭	૧૯	જે	જો	૧૪
૪	આચાર્ય	આવાચ્ય	૯	૧૯	પર્કર્ષ	પ્રર્કર્ષ	૨૮
૪	કર્મન્ન	કર્મિઝી	૨૩	૨૦	રજાતા	રજતા	૧
૫	અવિધ	અવધિ	૫	૨૦	બોદ્ધ	બોદ્ધે	૨૦
૫	ભવમાં	ભાવમાં	૯	૨૦	પ્રમેય	પ્રમેય	૨૧
૫	શાનોતું	શાનોથી	૧૦	૨૧	ક્રાન્ત	ક્રાન્ત	૧
૫	યન્થ:	ત્યન્થ.	૧૬	૨૨	સર્વ	સર્વ	૧૧
૫	રિસ્કાર	તિરસ્કાર	૧૮	૨૨	સિદ્ધા	સિદ્ધ	૧૩
૫	एक	एव	૨૫	૨૩	ય છે તે	યે છતે	૨૩
૫	નુપત્તે:	નુપત્તૈ:	૨૬	૨૪	તત્ત	ત	૨૭
૫	ભાવેન્દ્રિ	ભાવેન્દ્રિય	૨૬	૨૫	સ્વત્ર	સ્વતત્ર	૨૭
૬	જેથી	જેથી	૭	૩૦	અવિધ	અવધિ	૩
૭	આદિ	આદિ નહીં,	૯	૩૨	વિશિષ્ટો	વિશિષ્ટ	૨૮
૯	સ્યેન્દ્રિ	સ્યેન્દ્રિ	૮	૩૩	ત્યોત	ત્યતો	૨૧
૯	જ્ઞાપ્યર્થમ્	તાત્પર્યમ્	૯	૩૪	નૈવં	નૈવં	૧
૯	પરિચ્છેદ	પરિચ્છેદક	૧૫	૩૪	પ્રમત	પ્રમત	૧૩
૯	કોધી	કોથી	૧૬	૩૪	થયેલા	થયેલો	૨૭
૧૦	પર્યાયાઙી	પર્યાયાથિઙ્ક	૨	૩૬	અપ્રમત	અપ્રમત	૬
૧૧	સામત્ય	સામત્ય	૭	૩૭	ક્ષેપ	પેક્ષ	૨૩
૧૧	વિપર્યય	વિપર્યય	૨૫	૩૭	નિમિત્તથી	નિમિત્તની	૨૭
૧૨	તદ્વિવિધં	તદ્ દ્વિવિધ	૯	૪૦	વીયા	વીયા	૧૬
૧૨	નગ	નાગ	૧૩	૪૦	તદ્ વિવિધ	તદ્ દ્વિવિધ	૨૧
૧૩	ભાસવત્	ભાસવત્	૮	૪૨	પણાથી	પણાની	૨૯
૧૩	અર્વાક	આર્વાક	૧૬	૪૪	બાહ્ય	બાહ્ય,	૧
૧૪	અક્ષ આશ્રિ	અક્ષ આશ્રિત	૧૮	૪૬	વિષય, વિષયક	વિષયવિષયક	૧૧/૧૩
૧૪	સતિ	સતિ	૧૯/૧૫	૪૬	દ્રવ્યેન્દ્રિય	દ્રવ્યેન્દ્રિય પણુ	૧૯
૧૪	દત્ત	દત્ત	૩૧/૩૨	૪૭	ઇન્દ્રિયાણા	ઇન્દ્રિયાણા	૨
૧૬	રૂક્ષપ	ક્ષ રૂપ	૨૪	૪૯	પયોગૌ	પયોગ:	૭
૧૭	તદ્વિવિધં	તદ્દ્વિવિધં	૧૭	૫૬	યોગ સ્થિરતા	યોગસ્થિરતા	૨૮
૧૭	સ્વોત્પત્તો	સ્વોત્પત્તૌ	૧૯	૫૭	મદો	મેદો	૧૯
૧૭	મવ	મવ	૨૨	૫૮	અવરિ	અવમિ	૧૧

પૃ. નં.	અશુદ્ધ	શુદ્ધ	પં. નં.	પૃ. નં.	અશુદ્ધ	શુદ્ધ	પં. નં.
૫૮	સર્વતે	સર્વત્રે	૧૬	૧૦૯	સિત્વ । સિત્વ ।	સિતત્વ । સિતત્વ ।	૨૪
૫૮	પુદ્ગ	પુદ્ગ	૧૮	૧૧૧	સનો:	સતો.	૨૩
૫૮	ચિન્તિ ।	ચિન્તા	૨૦	૧૧૨	સ્તમા	સ્તસ્મા	૧૨
૬૧	(ક્રીડયુ)	(ક્રીડયુ)	૨૧	૧૧૨	ક્યુ	ભાણુ	૧૬
૬૨	વિષયનો	વિષયને	૧	૧૧૩	માહ	મહે	૧૧
૬૪	લક્ષણ	લક્ષણ	૨	૧૧૫	સ્મરણ	સ્મરણ	૨૬
૬૫	જ છે.	જ	૩	૧૧૭	પ્રત્યમિજ્ઞા	પ્રત્યમિજ્ઞા	૧૪
૬૫	વિષ	વિષ:	૬	૧૧૯	પ્રયણ	પ્રયણ	૯
૬૫	બદ્ધ	બદ્ધ	૩૦	૧૨૧	ન્યાહ	નાહ	૨૪
૬૫	મેદાત્રિ	મેદાત્રિ	૨૬	૧૨૧	મહો	મહ	૨૭
૬૭	સ્તવિ	સ્તવિ	૧	૧૨૩	ખરખર	ખરેખર	૧૦
૬૮	બાર	તેર	૧૭	૧૨૫	કથય	કથન	૪
૬૯	બોલાતો	બોલાતો	૧૭	૧૨૬	નસ્મિન્	મસ્મિન્	૬
૭૦	વગાહ	વગ્રહ	૯	૧૨૭	શુક્તિ	શક્તિ	૨૪
૭૭	પ્રતાદશ	પ્રતાદશ	૩૧	૧૨૯	પ્રત્યાસત્તિના	પ્રત્યાસત્તિમાં	૧૬
૭૭	વગ્રાહી	વગ્રાહી	૭	૧૨૯	પ્રતિપ્રતિ	પ્રતિપત્તિ	૨૨
૭૮	સામાયિક	સામાયિક	૧૬	૧૨૯	સ્વમાન્ય	સામાન્ય	૨૩
૮૧	સ્પૃષ્યત્વ	સ્પૃષ્યત્વ	૧૦	૧૩૦	રોપણ	રોપેણ	૨૩
૮૧	ધર્મો	ધર્મો	૨૨	૧૩૦	નૈયાયિકી	નૈયાયિકા	૧૩
૮૨	પશ્ચિમનો	પૂર્વનો	૫	૧૩૧	સાક્ષત્	સાક્ષાત્	૫
૮૩	પાશ્ચાત્ય	પૌરસ્ત્ય	૬/૮/૯/૧૧	૧૩૧	ઉપસંહ આદિ	આગળના સૂત્રનો	
૮૩	પૌરસ્ત્ય	પાશ્ચાત્ય	૯/૧૦		અર્થ અહીંથી આરંભ થાય છે.	૩	
૮૬	વિચ્યુતિ	વિચ્યુતિ	૧	૧૩૪	પેદા	ઉદય	૨
૮૭	અનુપ	અનુપ	૮	૧૩૭	પ્રમા	મપ્રામા	૬
૮૮	અગ્રહીતા	અગ્રહીતા	૨૪	૧૩૮	વન્ને	વન્ને	૧૦
૯૧	પૌરસ્ત્ય	પૌરસ્ત્યેન	૧૬	૧૪૦	વચ્છિન્નવ્યા	વચ્છિન્નૈવ્યા	૨
૯૨	નોવક	નોત્ક્રમ	૧૩	૧૪૧	કંકા	કા	૮
૯૯	ધ્રુવ	અધ્રુવ	૭	૧૪૧	કૃતિકા	કૃતિકા	૨૧ થી ૨૪
૧૦૧	કાશ	કરા	૩	૧૪૫	વનેતિ	વિનેતિ	૨૪
૧૦૧	તદ્વારે	તદ્વારે	૫	૧૪૬	અન્યતરસ્થ	અન્યતરસ્થ	૨
૧૦૧	તદ્વારા	તદ્વારા	૬/૭	૧૪૭	વ્યાધિ	વ્યાપ્તિ	૪
૧૦૨	અક્ષર	અક્ષરે	૮	૧૪૭	અપનુ	અનુ	૧૮
૧૦૩	આક્ષર	અક્ષર	૨૦	૧૪૯	વર્તિનો	વર્તિનો	૪
૧૦૪	કંક	કંક	૧	૧૪૯	વ્યાપ્તિ	વ્યુત્પત્તિ	૧૧
૧૦૫	ત્વા	ત્વાદિ	૧૧	૧૪૯	મવતી	મવતી	૨૭
૧૦૫	પદ	પદ્	૧૩	૧૫૦	વગિવ	વગિવ	૧૬

પૃ. નં.	અશુદ્ધ	શુદ્ધ	પં. નં.	પૃ. નં.	અશુદ્ધ	શુદ્ધ	પં. નં.
૧૫૦	સ્વીકૃ	સ્વીક	૨૦	૧૬૫	આવિ	અવિ	૧
૧૫૧	મત	મત્	૬	૧૬૫	પક	પકં	૨૮
૧૫૧	પ્રતિ	પત્તિ	૮	૧૬૭	દાપ્તા	દાપ્તા	૬
૧૫૪	આત્મક	આત્મક	૪	૧૬૭	પદ	પદ	૧૫
૧૫૪	પર્યુત્ત	પર્યુત્ત	૯	૧૬૮	દપ્તા	દાપ્તા	૧
૧૫૪	ળદિતિ	ળદિતિ	૧૩	૨૦૨	અનેક	એક	૧૬
૧૫૪	ચૌ	ચો	૨૮	૨૦૩	આગ	અગ	૨૪
૧૫૪	નન્ય	નસ્ય	૩૦	૨૦૪	સાય	સાયિ	૨
૧૬૧	પ્રાગ	પ્રાગ્	૯	૨૦૪	દ્વ	દ્વષ	૧૮
૧૬૨	અભાવથી	અભાવની	૮	૨૦૪	ચર	ચય	૨૪
૧૬૨	પ્રાગ્	પ્રાગ	૨૫	૨૦૫	પરૈષ્ટ	પરૈષ્ટ	૨૩
૧૬૪	ઘટવત્વ	ઘટવત્ત્વ	૨૨	૨૦૫	મત્વ	મત્વ	૧૭
૧૬૫	રહિત	સહિત	૯	૨૦૫	વિંક્ષ	વિંપક્ષ	૨૫
૧૬૬	બદક	બક	૧	૨૦૬	સમક્ષ	સપક્ષ	૨૧
૧૬૭	વ્યાપ્તિ	વ્યાપ્ત	૧૩	૨૧૦	કરણુ	કરણુ	૩
૧૬૮	ચિણોચ્ચ	ચિણોચ્ચ	૨	૨૧૦	એત	एत	૨૪
૧૬૮	ત્ત્વ	ત્ત્વ	૮	૨૧૨	બળક	બળદ	૭
૧૬૮	જ્ઞ	કિજ્ઞા	૧૫	૨૧૨	વ્યાક	વ્યાપક	૧૩
૧૬૯	કદા	કાદા	૨૬	૨૧૩	પાત	પાત્ત	૧૧
૧૭૦	સદ્દર	સુદ્દર	૭	૨૧૭	પક્ષ	પ્રત્યક્ષ	૩
૧૭૩	માજ	માન	૭	૨૧૮	એસ	એમ	૨૦
૧૭૩	સંધન	ધન	૨૧	૨૧૮	નિષ્ટ	નિષ્ઠ	૨૧
૧૭૫	કદ્ય	કદ્ય	૬	૨૨૧	બીજા	બીજા	૮
૧૭૫	મુક્કા	મુક્ક	૨૨	૨૨૧	વેંતિ	વેંરિતિ	૯
૧૭૮	વિધિતુ	વિધિહેતુ	૨૧	૨૨૧	અવિધ	અવધિ	૧૧
૧૭૮	એવતિ	એવતિ	૨૧	૨૨૨	ત્યનુપ	ત્યનુષ	૨૭
૧૮૧	વસુ	વસુ	૧૩	૨૨૩	દત	દત્ત	૨૫/૨૬
૧૮૩	નાસ્તિક	નાસ્તિક	૧૩	૨૨૫	નન્યાત	નન્યાત્	૧૬
૧૮૭	મન્ન	મન્ન	૮	૨૨૬	દપ્તાન્તભાસ	દપ્તાન્તાભાસ	૨૦
૧૯૦	શુદ્ધિના	શુદ્ધિનાં	૧૭	૨૩૧	કેચિત્	કેચિત્	૨
૧૯૨	નીબંધન	નિબંધન	૨૩	૨૩૧	કૃતક	અકૃતક	૧૧
૧૯૩	પદાર્થ:	પદાર્થા.	૭	૨૩૧	દપ્તાન્ન	દપ્તાન્ત	૨૮
૧૯૩	ઘાયણિ	ઘાયણિ	૭	૨૩૨	ન્યન્ન	ન્યસ્ત	૩૧
૧૯૩	કદા	કાદા	૨૬	૨૩૩	મતિ	મસ્તિ	૫
૧૯૪	નાન્ત	નાનન્ત	૧	૨૩૪	ચદ્વષ	ચદ્વદ	૭

પૃ. નં.	અશુદ્ધ	શુદ્ધ	પં. નં.	પૃ. નં.	અશુદ્ધ	શુદ્ધ	પં. નં.
૨૩૬	વિકલ્પનો	વિકલ્પનો	૨૬	૨૮૨	અનાયોગ	અન્ય યોગ	૧૫
૨૩૭	બાણકાર	બાણકાર	૨૨	૨૮૨	પ્રતિયોગિત્વ	અપ્રતિયોગિત્વ	૨૬
૨૩૮	તે	તેનો	૧૮	૨૮૩	પેટાભેદ	પટાભેદ	૧૨
૨૪૦	દાક્ષિણાન્યો	દાક્ષિણાત્યો	૨૭	૨૮૮	ક્ષાન્નામક	તન્નામક	૨૨
૨૪૧	શબ્ધ	શબ્દ	૮	૨૮૮	આશ્રય	-૨૧-વાક્યાશ્રય	૨૧
૨૪૩	સ્તરમા	સ્તરમા	૨૩	૨૮૯	વચ્છેદ	વચ્છેદક	૧૩
૨૪૪	રબ્ધ	રબ્ધ	૫	૨૯૪	દ્વીના	દીનાં	૨૦
૨૪૪	આકાર	આકાશ	૧૧	૨૯૧	વિવક્ષિત	વિવક્ષિત	૨૧
૨૪૭	પદા	પદ	૧૭	૨૯૧	અવચ્છેદ	અવચ્છેદક	૨૨
૨૪૮	આપત્તિ	આસત્તિ	૧૬	૨૯૨	વિપયા	વિપય	૬
૨૫૦	મજ્ઞી	મજ્ઞી	૬	૨૯૩	વિશેષ	વિશેષણ	૧૩
૨૫૧	રજતત્વ	રજતત્વ	૮	૨૯૩	લક્ષણા	લક્ષણાથી	૨૪
૨૫૩	ન્નૈક	ન્નૈક	૨૨	૨૯૩	લક્ષ્યતાવચ્છેદ	લક્ષ્યતાવચ્છેદક	૨૮
૨૫૫	સ્વાદસ્તિ	સ્વાદસ્તિ	૨૬	૨૯૪	વિધ્યાત્માના	વિધ્યાત્મના	૨૩
૨૫૬	વિશિષ્ટ	વિશિષ્ટ	૧૧	૨૯૫	અવકતવ્ય	અવકતવ્યત્વ	૯
૨૫૭	ધર્મા કઃ	ધર્મા કે	૨૨	૩૦૦	અવચ્છેદ	અવચ્છેદક	૧૬
૨૫૮	ક્રમિકા	ક્રમિક	૯	૩૦૦	સ્ત્વ	સ્ત્વ	૧૭
૨૫૯	પદ	પર	૨૨	૩૦૩	તદ્ભિન્ન	તદ્ભિન્ના	૩૧
૨૬૦	ભાકિત	ભાકિત	૨૬	૩૦૩	તદ્ભિન્નત્વ	તદ્ભિન્નત્વ	૩૧
૨૬૧	અસ્ત	અસ્તિ	૩	૩૦૯	મદ્રવ્યા	મદ્રવ્યા	૨૦
૨૬૧	નિરૂપિત	નિરૂપિત	૧૪	૩૧૧	દૌષ્ઠ્ય	દૌષ્ઠ્ય	૧૯
૨૬૨	અવકૃતવ્યતા	અવકૃતવ્યતા	૪	૩૧૩	સાથ	તથા	૧૫
૨૬૪	પ્રત્યેન	પ્રત્યેક	૮	૩૧૪	અભાવ છે	અભાવ છે (૧)	૨૧
૨૬૪	અવકૃતવ્ય	અવકૃતવ્યત્વ	૯	૩૧૫	(૧)(૨)	(૨)(૩)	
૨૬૫	ચૈકર્મા	ચૈકર્મા	૩		(૩-૪-૫)	(૪-૫)	૧૭/૧૯/૨૬
૨૬૭	વાચ્યત્વ	વાચ્યત્વ	૧૬	૩૧૬	(૬)	(૬-૭-૮)	૧
૨૬૭	પ્રયોજકો	પ્રયોજકોથી	૨૦	૩૧૬	વામા	વાદમાં	૧૮
૨૬૮	સર્વણ	સર્વેણાં	૬	૩૧૭	તદ્	તદ્	૨
૨૬૮	સમ્બન્ધ	સમ્બન્ધ.	૯	૩૧૮	હિતાલ	દિ'તાલ	૧૦
૨૬૮	વાચકસ્ય	વાચક સ	૧૭	૩૧૯	તિષ્ઠતિ	તિષ્ઠતિ	૧૯
૨૬૮	નાસ્તિ	ચાસ્તિ	૧૫	૩૨૦	વિશેષણ	વિશેષણ	૩
૨૭૦	કથ'ચિતા	કથ'ચિતા	૧૨	૩૨૦	વિશેષણજ્ઞાન	વિશેષણજ્ઞાનં	૯
૨૭૦	ભેદો	ભે	૨૨	૩૨૩	વિરોધ	વિરોધ	૨૯
૨૭૧	અકાંક્ષા	આકાંક્ષા	૩૧	૩૨૪	વ્યવધાન	વ્યવધાન	૨
૨૮૦	સ્વરૂપ	સ્વરૂપ	૨૨	૩૨૪	કથ'ચિદ્	કથ'ચિદ્	૬
૨૮૧	પદ્યમ્	પદ્યમ્	૮	૩૨૫	કિંચિદ્	કિંચ	૯

પૃ. નં.	અશુદ્ધ	શુદ્ધ	પં. નં.	પૃ. નં.	અશુદ્ધ	શુદ્ધ	પં. નં.
૩૨૫	પરિચ્છેદ	પરિચ્છેદક	૧૨	૩૫૯	ગાય અને	ગાય એટલે	૧૧
૩૨૬	જન્યત્વે	જન્યત્વે	૧૯	૩૬૦	દ્રવ્ય	અનાદિઅનન્ત દ્રવ્ય	૩
૩૨૭	ઉત્પત્તિ	ઉત્પત્તિ	૧૭	૩૬૪	છતાં તેમ	છતાં	૨૦
૩૨૯	અપાર તંત્ર	અપારતંત્ર્ય	૩	૩૬૫	આધ ન	આધન	૧૪
૩૩૦	સ્વભા	સ્વભાવ	૧૦	૩૬૭	કર્તુ	કર્તુ	૬
૩૩૦	યથાવસ્થિત	યથાવસ્થિ	૩૦	૩૬૭	જન્યનુ	જન્ય	૧૪
૩૩૧	સ પા	સંવા	૨૨	૩૬૯	ચિત્તસ્ય	ચિત્તસ્ય	૪
૩૩૩	વિસંવાદ	વિસંવાદિ	૬	૩૬૯	સ્વસ્મિત્	સ્વસ્મિત્	૫
૩૩૩	મિન્નામ	મિન્ના	૯	૩૬૯	નન્વેવં	નન્વેવં	૯
૩૩૩	દેવવત્ત	દેવવત્ત	૧૧	૩૬૯	નિવર્તક	નિવર્તક	૨૯/૩૦
૩૩૩	અભ્યાસ	અનભ્યાસ	૨૮	૩૭૦	મુક્તમાં	મુક્તભુખમાં	૧૫
૩૩૩	પ્રમાણ્ય	પ્રમાણ્ય	૨૯	૩૭૩	કૃતઃ	કૃતઃ	૨
૩૩૪	આધક	આધકા	૩૧	૩૭૩	યંદ્	યોડ્ય	૧૯
૩૩૫	અસંભ	અસંભવ	૧૫	૩૭૬	મેવ	મેવ	૨૧
૩૩૬	પેક્ષા	પ્રેક્ષા	૧૬	૩૭૬	મંશે	મંશે	૩૦
૩૩૮	વસ્તુરૂપસ્ય	વસ્તુરૂપસ્ય	૭	૩૭૬	દર્શને	દર્શને	૩૦
૩૪૦	ન્યતુ	ત્રતુ	૧૯	૩૭૭	વત્સા	વત્સાઃ	૧૪
૩૪૧	સંખ્યા	સંખ્યા	૧૧	૩૭૮	વાચ્યત્	વાચ્યમ્	૫
૩૪૧	ધ્રોવ્યે	ધ્રોવ્યે	૧૫	૩૭૮	ચન્દૈત્વા	ચન્દ્રૈક્ત્વા	૨૩
૩૪૧	લક્ષણં	લક્ષણં	૧૬	૩૮૧	સામગ્રી	સામગ્રી	૯
૩૪૧	દવ્ય	દવ્યય	૨૦	૩૮૧	વિરોધ	વિરોધિ	૨૬
૩૪૩	ધર્મ	ધર્મ	૨	૩૮૪	વેત્ર	વેત્ર	૧૦
૩૪૩	બાહ્ય	બાહ્ય	૨૪	૩૮૪	રજતત	રજતં	૧૮
૩૪૪	સ્તપ	સ્તપ	૬	૩૯૦	હદ	હદ	૧૩
૩૪૫	સ્તપ	સ્તપ	૩૦	૩૯૧	અભાન્ત	અભાન્ત	૨૦
૩૪૯	ધર્મક	ધર્મ	૩	૩૯૨	પ્રાગભાવ	પ્રાગભાવ	૬/૧૧
૩૫૦	સંખ્યા	સંખ્યા	૧૯	૩૯૩	દર્શના	દર્શના	૧૨
૩૫૦	દ્રવ્ય	દ્રવ્ય	૨૧	૩૯૪	વિષયા	વિષયા	૧૨
૩૫૦	દ્રવ્ય	દ્રવ્ય	૨૭/૨૮/૩૦	૩૯૪	સ્મરણુ	વિપરીતપ્રત્યાતિતુ	૧૯
૩૫૧	પવર્તિ	પિત	૧૧	૩૯૯	શેષઃ	શેષઃ	૧
૩૫૨	પેક્ષિત	પ્રેક્ષિત	૧૮	૩૯૯	કુતો	કુતો	૧૨
૩૫૩	ઉત્પાદક	ઉત્પાદ	૧	૪૦૧	રહેલુ	રહેલા	૨૩
૩૫૪	લાપ્ય	લાપ	૪/૧૦/૧૧	૪૦૨	વશેથી	વશેથી	૧૪
૩૫૪	બીજુ	બીજુ નામ	૭	૪૦૩	નિષ્ઠે	નિષ્ઠિ	૫
૩૫૬	અસ્ખલદ	અસ્ખલદ્	૧૭	૪૦૫	પદિ	પરિ	૧
૩૫૮	પુદ્ગલે	પુદ્ગલ	૧૬	૪૦૬	વિશેષો	વિશેષો	૧૭

પૃ. નં.	અશુદ્ધ	શુદ્ધ	પં. નં.	પૃ. નં.	અશુદ્ધ	શુદ્ધ	પં. નં.
૪૦૬	ગજ્ઞ	ગજ્ઞ	૧૮	૪૪૬	તત્ત	તત્ત્વ	૧૫
૪૦૬	ધર્મ્ય	ધર્મ્ય	૧૯	૪૪૬	ષદ	પદ	૧૭
૪૦૭	ગોગ	યોગ	૧	૪૪૬	રૂષ	રૂઢ	૨૪
૪૦૭	ભાવનો	ભાવનો	૧૭	૪૪૭	વસ્તુનાં	વસ્તુનાં	૮
૪૧૨	તસ્તો	તસ્તતો	૧૮	૪૪૭	માપિ	મપિ	૨૨
૪૧૪	ભજતા	ભજતા	૧૧	૪૫૦	કથનથી પ્રમાણ	કથન પ્રમાણે	૧
૪૧૫	સ્પષ્ટા	સ્પષ્ટા	૨૫	૪૫૦	આદિના	વાસવ આદિના	૧૭
૪૧૫	ભિન્ન	અભિન્ન	૨૯	૪૫૧	વાચ્યક	વાચ્ય	૮
૪૧૬	સંગ્ર	સંગ્ર	૧૨	૪૫૧	એને	એને	૧૩
૪૧૭	પ્રત્યુક્ત	પ્રત્યુક્ત	૬	૪૫૧	અવયવધર્મા	અવયવધર્મા	૨૧
૪૧૮	નામા	નાના	૫	૪૫૨	પ્રાધાના	પ્રધાના	૧૧
૪૧૮	વિશેષા	વિશેષો	૯	૪૫૨	તાન્વ	તાન્વય	૧૮
૪૧૯	જવામાં	જવામાં	૨૭	૪૫૨	પૂનઃ	પુનઃ	૨૫
૪૨૨	પર્યાયન	પર્યાય	૧૧	૪૫૫	અપિંકત	અપિંત	૧૦
૪૨૩	રૂપ	રૂપવ	૧૬	૪૫૫	તાસ્વિકી	તાસ્વિક	૩૨
૪૨૩	મિત્ર	મિત્ર	૨૪	૪૫૭	-વચ્છેદ	-વચ્છેદક	૩૨
૪૨૪	નિન્ન	નિન્	૩૦	૪૫૮	ધર્માપ	ધર્માપ	૧૭
૪૨૬	વક્વ	વક્ત્ર	૧૩	૪૫૯	સન	સન	૨૯
૪૨૭	સત્તાક	સત્તાકં	૧/૨૫	૪૬૧	રૂપ	રૂપવદ્	૧
૪૨૯	કેટલોક	કેટલીક	૧/૨૫	૪૬૩	શબ્દાત્વા	શબ્દત્વા	૨૮
૪૩૦	સત્ત	સત્તદ્	૬	૪૬૪	સમેર	સુમેર	૩
૪૩૦	સામાન્યત્	સામાન્યમ્	૧૪	૪૬૬	કાળ	કાળ	૨૯
૪૩૧	ત્વચ્ચા	ત્વચ્ચા	૩	૪૬૭	કરતો	કરતા	૨૫
૪૩૪	મ્યપ	મ્યુપ	૫	૪૬૮	છુ છે	છુ છે	૮
૪૩૫	સળયે	સળયે	૫	૪૬૯	વત્તત	વત્ત	૧૭
૪૩૬	અભિગત	અભિગત	૧૪	૪૭૦	ગિની	ગિની	૩
૪૪૦	પ્રેતનેન	પ્રેતનેન	૧૨	૪૭૦	ફવ	ફલે	૨૦
૪૪૧	યથા	અથા	૧૬	૪૭૧	વિરુદ્ધર્મા	વિરુદ્ધર્મા	૧૩
૪૪૧	પુષ્પ	પુષ્પ	૨૦	૪૭૨	ગોગઃ	યોગ.	૧૨
૪૪૧	કલ્પમં	કલ્પનં	૨૪	૪૭૨	સ્થાના	સ્થાપના	૧૨
૪૪૨	વત્વ	વત્તવ	૩૦	૪૭૪	મેવ	મેવ	૧૦
૪૪૩	માર્થા	મર્થા	૧૧	૪૭૪	દપેક્ષ	દપેક્ષ	૧૦
૪૪૩	નાપિ	નામપિ	૧૨	૪૭૫	નિઃશોષ	નિઃશોષ	૧
૪૪૩	વ્યાપ્યા	વ્યાપ્ય	૧૩	૪૭૫	કથશ્ચિદ્	કથશ્ચિત્	૧૦
૪૪૫	જે	જેમાં	૩	૪૭૫	સંખ્યત	સંખ્યાત	૧૪
				૪૭૮	લાઙ્કીયિતા	લાઙ્કીયિતા	૬

પૃ. નં.	અશુદ્ધ	શુદ્ધ	પં. નં.	પૃ. નં.	અશુદ્ધ	શુદ્ધ	પં. નં.
૪૭૮	શયીપતિ	શયીપતિ	૨૨	૫૧૨	(૨)	(૩)	૨૬
૪૭૮	ચાચક:	વાચકા:	૨૮	૫૧૩	કારો	કરો	૨
૪૭૯	વર્ણવેલી	વર્ણવલી	૧૭	૫૧૩	શકે	ભય ।	૨
૪૭૯	ભાક્ષવી	ભાક્ષવી	૨૪	૫૧૩	સ્મા	સ્વા	૯
૪૮૦	ઉદ્	ઉદ્	૨૪	૫૧૩	તયો	તયો	૧૬
૪૮૨	આર્થા	આર્થ	૧૧	૫૧૩	સદુ	સદુ	૧૬
૪૮૨	નિશ્ચય	નિશ્ચય	૧૨	૫૧૪	પરાભયથી	પરાભયની	૯
૪૮૬	સપૂર્ણ	સપૂર્ણ	૯	૫૧૬	રણાણાનિ	રણાનિ	૧૫
૪૮૭	ભાવિ	ભાવ	૨૭	૫૧૯	નાયા	નાય	૧૭
૪૮૯	આત્મક	આત્મક	૫	૫૨૨	રિતિ	વિરતિરિતિ	૨૩
૪૮૯	ફળે	ફળો	૧૮	૫૨૪	નાસ્તિ	નાસ્તી	૨૬
૪૯૦	આવસરો	અવસરો	૨૮	૫૨૪	વચન	વચનં	૨૮
૪૯૧	મૃત	મૃત	૭/૯/૧૦	૫૨૫	મેદા	મેદાદ્	૧૬
			૨૪/૨૫/૨૬	૫૨૫	યોગદોષ	ઉપયોગ	૧૮
૪૯૧	પ્રાગભાવ	પ્રાગભાવ	૨૫	૫૨૬	મેદા	મેદાદ્	૨૫
૪૯૨	અભાવનો	અભાવ	૧૦	૫૨૭	મન	મનમિ	૩
૪૯૨	પદ	પર	૩૨	૫૨૭	તે	તો	૨૦
૪૯૩	(અંદ્ર) ?	હસ્વ	૨૮	૫૨૮	ગુપ્તથી	ગુપ્તથી	૨૬
૪૯૪	વ્યવહાર	વ્યવહાર	૨૮	૫૨૮	બે પ્રકારની	બે પ્રકારના	૨૬
૪૯૬	દારા	દ્વારા	૭		ભાષા છે કેમ કે,		
૪૯૬	વાદિના	વાદિન:	૮	૫૩૩	વિહિત	પિહિત	૩
૪૯૭	નિર્ણય	નિર્ણય	૨૩	૫૩૩	નમ્રદ્વા	નમમ્રદ્વા	૬
૪૯૭	કાર	ક	૨૬	૫૩૩	ચક્ષુ	ચક્ષમ	૮
૪૯૮	વાદની	વાદથી	૨૩	૫૩૩	રવ	રાવ	૧૦
૫૦૧	નિત્યવાદિ	નિત્યત્વાદિ	૨૫	૫૩૪	શ્ચક્ષુતા	શ્ચક્ષુતા	૧૭
૫૦૨	સ્વસ્વ	સ્વસ્થ	૧૪	૫૩૫	હસ્ય	હાસ્ય	૧૨
૫૦૪	વિચારવા	વિચારવો	૧૧	૫૩૬	દીના	દીનાં	૫
૫૦૫	પ્રશ્નિકો	પ્રશ્નિકો	૧૯	૫૩૭	મહ	મહા	૧૨
૫૦૫	જ નથી.	જ નથી	૨૧	૫૩૯	પટફેડા	પટફેડા	૧૯
૫૦૭	છે કે-	છે કે; અસમર્થેતિ	૬	૫૪૨	ભોગ	ભોગથી	૨૩
૫૦૭	પરિ	પરિ	૨૩	૫૪૩	વ્રતી	વ્રતીતી	૧૮
૫૦૯	લક્ષ	લક્ષ	૬	૫૪૪	સ્હેલો	કહેલો	૧૪
૫૧૦	મવેત	મવેત	૩	૫૪૪	પ્રવળ્ય	પ્રવળ્યા	૧૯
૫૧૧	(ભાગે)	(ભોટે ભાગે)	૪	૫૪૫	મેચ	મેચ	૨૩
૫૧૨	બેધએ	બેધએ (૧)	૨૩	૫૪૬	આવાસ	આવાસ	૨૮
૫૧૨	(૧)	(૨)	૨૪	૫૪૬	બુદ્ધ	બુદ્ધ	૨૯

પૃ. નં.	અશુદ્ધ	શુદ્ધ	પં. નં.	પૃ. નં.	અશુદ્ધ	શુદ્ધ	પં. નં.
૫૪૬	સજ્ગહો	સજ્ગ્રહો	૭	૫૬૧	મહ	ગૃહ	૨૧
૫૫૧	મન	દમન	૧૨	૫૬૨	બહુક	બહુક	૩
૫૫૧	પુનર	પુન	૧૭	૫૬૬	પ્રાપ્ત થતું	છોડતું	૪
૫૫૧	રુક્ત્વ	રુક્ત્ય	૧૮	૫૬૭	માવા	માવાદ	૧૫
૫૫૩	મૂર્છા	મૂર્ચ્છા	૧૦	૫૬૭	સરે	સારે	૧૬
૫૫૪	માપા	માવા	૧૦	૫૬૭	પ્રત્ય	પ્રત્યન	૨૬
૫૫૪	મજ્ઞા	મજ્ઞઃ	૧૩	૫૬૮	एत	एव	૨૩
૫૬૦	હિલ્લ	હિલ્લ	૨૫	૬૦૦	ભાવનાને	ભાવના ભાવનારને	૧૫
૫૬૦	ઈદશ	ઈદશ	૨૬	૬૦૧	આગમન	અગમન	૧૬
૫૬૩	તદ્	તદ્	૧૩	૬૦૩	દ્વિતીય	દ્વિતીય	૭
૫૬૪	બહુ	બહુ	૧૮	૬૦૩	ત્યુત્તી	ત્યુત્તી	૮
૫૬૫	આમના	આમનાયા	૨૭	૬૦૬	લોકમાં	લોક	૮
૫૬૬	(અસત્યવાદ)	(અસત્યવાદ નહીં)	૬	૬૦૭	ભૂતલા	ભૂતલા	૨૦
૫૬૮	સ્થા	સ્થા	૧૬	૬૦૭	સપ્તિ	સાતિ	૨૩
૫૭૦	શ્વત	શ્વેત	૨૧	૬૦૮	તનતુ	તનુ	૧૪
૫૭૧	સુવર્ણ	સુવર્ણ	૧	૬૦૮	રૂપના	રૂપના	૧૭
૫૭૨	કુર્યાતર	કુર્યાતર	૮	૬૦૯	અકાશ	આકાશ	૧૩
૫૭૨	ચુર્	ચુર્	૧૮	૬૧૧	અધોડય	અધોડય	૧૩
૫૭૩	કૃવિ	કૃવિ	૫	૬૧૨	તત્પ્ર	તત્પ્ર	૨૩
૫૭૫	નાસિક	નાસિકા	૬	૬૧૫	દુઃખાના	દુઃખાદીના	૧
૫૭૫	-ગુપ્તિ	ગુપ્તિ-	૧૪	૬૧૫	વિવે	વિવે	૪
૫૭૭	ક્રમ્ય	ક્રમ્ય	૬	૬૧૬	પતિનાં	પતીના	૨૦
૫૭૯	પ્રકારનું	પ્રકારનું ચરણ	૨૦	૬૨૨	તિશત્ય	વિશત્ય	૧૭
૫૮૧	પ્રકર	પ્રકટ	૬	૬૨૩	મથ	મથ	૧૩
૫૮૧	તદ્વિ	તદ્વિ	૨૪	૬૨૫	વ્યંતરે	વ્યંતરે	૪
૫૮૨	एतत्रि	एततत्रि	૮	૬૨૫	એકેક	એકેક	૧૬
૫૮૩	કારણ	કારણા	૫	૬૨૮	વળ	વળ	૧૭
૫૮૩	શ્વશ્વા	શ્વ શ્વા	૧૫	૬૨૮	અહાર	આહાર	૨૭
૫૮૩	દિશ્વ	દિશ્વ	૨૭	૬૩૦	વાગ્	વાગ્	૮
૫૮૩	સચિતે	સચિતે	૩૦	૬૩૧	વાળું	વાળું	૨૬
૫૮૪	ત્વાદિ	ત્વાદિ	૮	૬૩૨	દ્રુમે	દ્રુમે	૨૨
૫૮૬	ધર્મ	ધર્મ	૧૭	૬૩૩	ગન્યા	ગન્યા	૬
૫૮૮	પાપ	પાપા	૫	૬૩૩	શિખરી	શિખરી	૨૫
૫૮૯	સંસ્તવ	સંસ્તવ	૨૬	૬૩૪	વાળ	વાળા	૬
૫૯૦	બિક્ષા	બિક્ષા	૧૦	૬૩૫	ધામ	ધાન	૩
૫૯૧	દાના	દાના	૪	૬૩૮	ક્ષીરવ	ક્ષીરવર	૭

પૃ. નં.	અશુદ્ધ	શુદ્ધ	પં. નં.	પૃ. નં.	અશુદ્ધ	શુદ્ધ	પં. નં.
૬૩૮	રવરો	વરો	૧૪	૬૭૧	કાથે	કથે	૧૪
૬૩૯	અસ્વાદ	આસ્વાદ	૮	૬૭૧	પાન્નાં	પન્નં	૧૮
૬૪૦	ઘર્ષ	ધર્ષ	૧૨	૬૭૩	કુલ્યેન	કૂલ્યેન	૧૮
૬૪૦	અંતદ્વીપ	અંતદ્વીપ	૨૬	૬૭૩	સેષ	સેવ	૧૯
૬૪૩	પુષ્પ	પુષ્પ	૧૭	૬૭૭	મુલે	મુલે	૨
૬૪૬	નહી હોવાથી	હોવાથી	૨૯	૬૭૭	છેદા	છેદા	૫
૬૪૮	નાન્તરં	નાનન્તરં	૧૦	૬૭૯	વિશેષ	વિશેષ	૧૫
૬૪૮	પન્ન	પપન્ન	૧૪	૬૮૩	ક્ષપિષ	ક્ષપિત	૧૭
૬૪૯	અ તરે	અનન્તર	૨૪	૬૮૪	રગ	રપ	૨૧
૬૬૦	સારના	સાસ્ના	૨૨	૬૮૬	સ્નાક્ત	સ્નાતક	૧૪
૬૬૪	અવિ	અનિ	૪	૬૮૬	ક્રમ	ક્રમ	૧૬
૬૬૪	આતરી	આન્તરી	૧૪	૬૮૯	તીર્થ	તીર્થ	૮
૬૬૪	સત્ય	સત્યા	૨૭	૬૯૦	ત્વાત્રિ	ત્વાત્રિ	૧૦
૬૬૫	અને	અનેક	૧૦	૬૯૩	પ્રેતા	પ્રેતા	૫
૬૭૦	જથે છતે	છતે	૨૦	૬૯૩	ખ્યાય	ખ્યાત	૨૦
૬૭૧	તાનિ	તાન્નિ	૨	૬૯૫	શ્રોતૃ	શ્રોતૃ	૩

શ્રી ભુવનતિલકસૂરીશ્વર જૈન ગ્રંથમાલા-છાણીનાં પ્રાપ્ય પુસ્તકો

(૧) ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર ભા. ૧-૨	(૯) નવપદ આરાધનવિધિ
(૨) દશવૈકાલિકસૂત્ર	(૧૦) વીશસ્થાનક તપવિધિ (હિન્દી)
(૩) તત્ત્વન્યાયવિભાકર ભા. ૧-૨	(૧૧) ભક્તામરસ્તોત્ર
(૪) લખિંધસૂરીશ્વર મૃત્યુક્ષણકાવ્ય	(હિન્દી, અર્થ-સ્તવન સહિત)
(૫) અંતરિક્ષતીર્થ માહાત્મ્ય	(૧૨) વાક્યવાટિકા
(૬) છાણી શતકમ્	(૧૩) ભુવનકાવ્યકેલી
(૭) આત્મનિર્દર્શન	(૧૪) લખિંધ પરિમલ
(૮) સ્તવનચોવીશી (શાસ્ત્રીય નોટેશનવાળી)	(૧૫) લખિંધ દીક્ષાદર્શન

પ્રાપ્તિસ્થાન-વી. વી. બેરા,

ઠે. ૩૪, કૃષ્ણપા નાયકન સ્ટ્રીટ, મદ્રાસ (૬૦૦૦૦૧)

કર્નાટકકેસરી, આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિનયભદ્રંકરસૂરીશ્વરજી મહારાજના
આશીર્વાદ લઈ રહેલા

કેન્દ્રના નાયબ વડાપ્રધાન શ્રી યશવંતરાવ ચૌહાણ
[તા. ૨-૧-૧૯૮૦, વિટા, મહારાષ્ટ્ર]

॥ ॐ अर्हम् ॥

जैनाचार्य श्रीमद्विजयलब्धिसूरीश्वर विरचितः

॥ तत्त्वन्यायविभाकरः ॥

भाग बीजो

(सूत्र-टीका साथे गुजराती भावानुवाद)

अथ द्वितीयो भागः

प्रथमः किरणः

अथावसरप्राप्तं सम्यग्ज्ञानं विभजते—

मतिश्रुतावधिमनःपर्यवकेवलानि ज्ञानानि ॥ सूत्र-१ ॥

मतीति । मतिज्ञानं श्रुतज्ञानमवधिज्ञानं मनःपर्यवज्ञानं केवलज्ञानमित्यर्थः । ज्ञानानीतिबहुवचनमेकैकस्मिन् ज्ञानताख्यापनाय । ज्ञानं चात्मनस्स्वपरावभासकोऽसाधारणो गुणः कथञ्चिदभिनः । कथञ्चिद्विन्नश्च स चाम्बुधरपटलपरिमुक्तस्य दिनमणेरिवापास्तसमस्तावरणस्य जीवस्य स्वभावभूतः केवलज्ञानव्यपदेशभावमवति । सकलघातिकेवलज्ञानावरणेन कात्स्न्येन ज्ञानस्यावरणासम्भवात् तदानीं योऽयं मन्दप्रकाशः स केवलज्ञानावरणावृतस्य भवति तस्यैव भेदा मत्यादयश्चत्वारः । तादृशे मन्दप्रकाशे केवलज्ञानावरणस्यैव हेतुत्वं, स्पष्टप्रकाशप्रतिबन्धकस्यापि तस्य तत्र हेतुत्वात्, दृष्टञ्चोक्तेऽभ्राद्यावरणे स्पष्टप्रकाशप्रतिबन्धकत्वं मन्दप्रकाशजनकत्वञ्च । अत एव न मतिज्ञानावरणक्षयादिना मतिज्ञानाद्युत्पादनप्रसङ्गः । सोऽयं ज्ञानस्वभावः केवलज्ञानावरणेनावृतोऽपि अनन्ततमभागावशिष्टोऽनावृत एव सामान्यत एकोऽपि अनन्तपर्यायकिर्मिरितमूर्त्तिर्मन्दप्रकाशनामधेयो भवति । स चापान्तरालावस्थितमतिज्ञानाद्यावरणक्षयोपशमसम्पादितं नानात्वं भजते, घनपटलाच्छन्नरवेर्मन्दप्रकाशइवान्तरालस्थकटकुट्याद्यावरणविवरप्रवेशात् । न च केवलज्ञानावरणेन बलीयसाऽऽवरीतुमशक्यस्यानन्ततमभागस्य दुर्बलेन मतिज्ञानावरणादिना नावरणसम्भव इति वाच्यम्, कर्मणरवाचार्यावारकतायां सर्वघातिरसस्पर्धकोदयरस्यैव बलवत्तरस्य च मतिज्ञानावरणादिप्रकृतिष्वप्यविशिष्टत्वात् । तथा च सर्वघातिरसस्पर्धकवन्मतिज्ञानावरणादिक्षयोपशमजनितं मतिश्रुतावधिमनःपर्यवभेदाच्चतुर्विधं क्षायोपशमिकं ज्ञानं पञ्चमञ्च क्षायिकं केवलज्ञानमिति पञ्च प्रकारा ज्ञानस्येति भावः । मतिश्रुतयोस्स्वाम्येकधाज्ञानाजीवापेक्षया द्वयोस्सार्वदिकत्वादेकजीवापेक्षया चोभयोरपि निरन्तर-

१. जीवेन ज्ञानस्यात्यन्तभेदेऽन्यज्ञानेनान्यस्य विषयपरिच्छेदाभाववत् स्वात्मनोऽपि तन्न स्याद्विज्ञत्वाविशेषात् । न च समवायेन यत्रैव ज्ञानं समवेतं तत्रैव भवति विषयपरिच्छेद इति वाच्यम्, समवायस्यैकत्वेन नित्यत्वेन च वृत्तेरविशेषात् । सर्वथा चाभेदे गुणग्रहणेन गुणिनोऽपि गृहीतत्वाद्धरिततरुतरुणशाखाविसरन्त्रोदरान्तरतः किमपि शुक्लं पश्यन् किमियं पताका किमियं बलाकेत्येवं प्रतिनियतगुणिविषयकसंग्रहो न स्यादिति भावः ॥ २. मतिज्ञानस्यैवाऽऽभिनिबोधिकज्ञानमिति नामान्तरम्, अभियुक्तं योग्यदेशावस्थितं नियतमर्थमिन्द्रियमनोद्वारेणात्मा येन परिणामविशेषेणावबुध्यते स परिणामविशेषो ज्ञानापरपर्याय आभिनिबोधिकम् । तद् द्विविधं श्रुतनिश्चितमश्रुतनिश्चिनञ्चेति । शास्त्रपरिकर्मितमतेरुत्पादकाले शास्त्रार्थपर्यालोचनमनपेक्ष्यैव यदुपजायते मतिज्ञानं तच्छ्रुतनिश्चितमवग्रहादि । सर्वथा शास्त्रसंस्पर्शरहितस्य तथातयाविषयक्षयोपशमभावत एवमेव यथावस्थितवस्तुसंस्पर्शि मतिज्ञानं यदुपजायते तदश्रुतनिश्चितं, औत्पत्तिकीवैनयिकीकर्मजापारिणामिकीभेदभिन्नमिति ॥

સાતિરેકષ્ટ્વદ્વિસાગરોપમરિયતિકત્વાદિન્દ્રિયમનસોસ્ત્વસ્વાવરણક્ષયોપશમસ્ય ચ તુલ્યત્વાત્ સર્વદ્રવ્યાદિ-
ત્રિસ્યક્રત્વાત્પરોક્તવાન્મતિશ્રુતસત્ત્વ એવ ચાવધ્યાદીનાં પ્રાપ્ત્યમાણત્વાચ્ચ તયોઃ પ્રથમમુપાદનં, તત્રાપિ શ્રુતસ્ય
મૈતિપૂર્વકત્વાત્ હિન્દ્રિયાનિન્દ્રિયનિમિત્તકસ્ય સર્વસ્યૈવ મતિજ્ઞાનત્વાત્પરોપદેશત્વાગમવચનત્વરૂપવિશિષ્ટતા-
માદાયૈવ શ્રુતસ્ય પાર્થક્યવર્ણનેન મતિવિશેષત્વાત્પ્રાધાન્યેન મતેરુપન્યાસસ્તતઃશ્રુતસ્ય । તતો મતિશ્રુતામ્યાં
નાનાજીવાપેક્ષયૈકજીવાપેક્ષાયા ચ કાલસાધર્મ્યાન્મતિશ્રુતયોર્મિથ્યાત્વોદયેડજ્ઞાનવદવધેરપિ તથાત્વાત્સ્વા-
મિસાધર્મ્યાત્કસ્યચિત્રયાણામમીષાં યુગપલ્લાભસમ્ભવેન લાભસાધર્મ્યાચ્ચ તતોડવધેરુપપન્યાસઃ, અવધિ-
મનઃપર્યવયોઃકૃદ્ધસ્થેનાપ્યમાનત્વાપુદ્ગલ્પમાત્રવિષયકત્વાત્કાયોપશમિકભાવવૃત્તિત્વાત્ પ્રત્યક્ષત્વાદિસામ્યાચ્ચ
તતો મનઃપર્યવસ્યોગન્યાસઃ, ઉત્તમૈત્વાદિશિષ્ટચારિત્રસ્વામિકત્વાદપરજ્ઞાનાવસાનલાભાચ્ચાન્તે કેવલજ્ઞાન-
સ્યોપન્યાસો બોધ્યઃ ॥

પ્રથમ કિરણ.

અવસરપ્રાપ્ત સમ્યગ્જ્ઞાનનો વિભાગ કરે છે.

હાવાર્થ-“મતિ-શ્રુત-અવધિ-મનઃપર્યવ-કેવલ, એ જ્ઞાનો છે.”

વિવેચન-મતિજ્ઞાન-શ્રુતજ્ઞાન-અવધિજ્ઞાન-મનઃપર્યવજ્ઞાન-કેવલજ્ઞાન, એવો અર્થ છે.
‘જ્ઞાનાનિ’ ઈતિ, અહીં બહુવચન એક એકમાં જ્ઞાનપણું જણાવવા માટે છે. વળી જ્ઞાન,
આત્માનો સ્વ-પરપ્રકાશક, અસાધારણ ગુણ, આત્માથી કથંચિદ્વિશિષ્ટ અને કથંચિદ્ અશિન્ન
છે. (જીવની સાથે જ્ઞાનના અત્યંત લેહમાં, અન્યના જ્ઞાનથી બીજાને વિષયજ્ઞાનના અભાવની
માફક પોતાના આત્માને ન થાય, કેમ કે-સિદ્ધતા છે. અને સૂર્યા અભેદમાં ગુણના ગ્રહણથી
ગુણીનું પણ ગ્રહણ થઈ જાય, એથી પ્રતિનિયત ગુણવિષયક સંશય ન થાય.)

૦ તે જ્ઞાનગુણ, મેઘોની માદાથી મુક્ત સૂર્યની માફક સઘળા આવરણ વગરના જીવનો
સ્વભાવભૂત કેવલજ્ઞાનરૂપ વ્યવહારવાળો થાય છે.

૦ સર્વધાતિકેવલજ્ઞાનાવરણ, સમરતપણાએ જ્ઞાનમાં આવરણ નહિ કરી શકતું હોવાથી,
તે વખતે જે આ ‘મંદ પ્રકાશ’ કેવલજ્ઞાનાવરણથી આવૃત્ત આત્માને હોય છે, તેના જ મતિ-
શ્રુત-અવધિ-મનઃપર્યવરૂપ ચાર (૪) લેહો છે. તાદૃશ-મતિ આદિરૂપ ચાર મંદ પ્રકાશ પ્રત્યે
કેવલજ્ઞાનાવરણનું જ હેતુપણું છે, કેમ કે-કેવલજ્ઞાનરૂપ ૨૫૫ પ્રકાશ પ્રત્યે પ્રતિબંધક કેવલ-
જ્ઞાનાવરણ તે મંદ પ્રકાશનો હેતુ છે. વળી પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ છે કે-ઉત્કટ મેઘમાદાના આવ-
રણમાં ૨૫૫ પ્રકાશ પ્રત્યે પ્રતિબંધકપણું અને મંદ પ્રકાશજનકપણું હોય છે.

૦ એથી જ મતિજ્ઞાનાવરણના ક્ષય, ઉપશમ આદિથી મતિજ્ઞાન આદિની ઉત્પત્તિનો
પ્રસંગ નહિ આવે.

૧. મતિશ્રુતે અપ્રાપ્તવાદ્યાદીનામપ્રાપ્ત્યમાણત્વાદિતિ ભાવઃ ॥ ૨. પૂર્વમવગ્રહાદિમતિજ્ઞાનપ્રવૃત્તિં વિના
શ્રુતપ્રવૃત્તેરભાવાદિતિ ભાવઃ ॥ ૩. અતીતાનાગતવર્તમાનનિઃષેપજ્ઞેયસ્વરૂપાવમાસિત્વાદુત્તમત્વમિતિ ભાવઃ ॥

૦ તે આ જ્ઞાનસ્વભાવ, કેવલજ્ઞાન આવરણથી આવૃત છતાં અનંતમો ભાગ અવશિષ્ટ, અનાવૃત જ હોઈ, સામાન્યથી એક પણ અનાવૃત અનંતમો ભાગ અનંત પર્યાય મિશ્રિત સ્વરૂપવાળો મંદ પ્રકાશ નામવાળો થાય છે.

૦ તે મંદ પ્રકાશ, મધ્યસ્થિત મતિજ્ઞાન આદિ આવરણના ક્ષયોપશમથી જન્ય નાનાપણાને પામે છે. જેમ કે-મેઘમાલાથી આશ્છાદિત સૂર્યનો મંદ પ્રકાશ, મધ્યસ્થિત ભીંત-ઝુંપડી-સાહડી-બલીઓરૂપ આવરણના વિવર-છિદ્રમાં પ્રવેશ હોવાથી પ્રસિદ્ધ છે.

શંકા-બલવાન કેવલજ્ઞાનાવરણવડે આવરવા માટે અશક્ય એવા અનંતમા ભાગમાં હુર્બલ મતિજ્ઞાન આવરણ આદિથી આવરણનો અસંભવ ખરો ને ?

સમાધાન-કર્મની, સ્વ આચાર્ય-જ્ઞાનાદિકની આવારકતામાં સર્વઘાતી રસસ્પર્ધકના ઉદ્ભવનું બલપણું છે. (અહીં સ્પર્ધક એટલે રસાંશની અપેક્ષાએ સમાનભતીય પરમાણુ સમુદાયરૂપ અનંત વર્ગણનો સમુદાય.) અથવા જેના એકથી બે વિભાગ થઈ શકે, તેવા કર્મપ્રદેશોમાંના રસના સમુદાયની વૃદ્ધિ અને કર્મપ્રદેશોની સંખ્યામાં ઘટાડો જે કર્મરકથમાં થાય, તે સ્કંધને સ્પર્ધક બાણુનું અને તે સર્વઘાતી રસસ્પર્ધકનું મતિજ્ઞાનાવરણ આદિ પ્રકૃતિઓમાં પણ અવિશિષ્ટપણું છે. તથાચ સર્વઘાતિ રસસ્પર્ધકવાળા મતિજ્ઞાનાવરણ આદિના ક્ષયોપશમથી પેદા થયેલ મતિ-શ્રુત-અવધિ-મન.પર્યવના ભેદથી ચાર પ્રકારનું ક્ષયોપશમિકે જ્ઞાન અને પાંચમું ક્ષાયિક કેવલજ્ઞાન છે.

કર્મવિન્યાસ હેતુઓ-મતિજ્ઞાન (મતિજ્ઞાનનું જ 'આભિનિબોધિક' એવું બીજું નામ છે. અભિસુખ એટલે યોગ્ય દેશમાં રહેલ નિયત પદાર્થને ઈન્દ્રિય અને મનદ્વારા આત્મા, જે પરિણામવિશેષથી બાણુ છે, તે વિશિષ્ટ પરિણામ-જ્ઞાનરૂપ અપર પર્યાય 'આભિનિબોધિક.' તે બે પ્રકારનું શ્રુતનિશ્ચિત અને અશ્રુતનિશ્ચિત છે. શાસ્ત્રસંસ્કારિત મતિવાળાને ઉત્પત્તિ-કાળમાં શાસ્ત્રના અર્થના વિચાર વગર જે પેદા થાય છે, તે 'શ્રુતનિશ્ચિત.' અવગ્રહાદિ સર્વથા શાસ્ત્રના સંસ્પર્શ વગરનાને, તથાવિધ ક્ષયોપશમના વશે કરી એ પ્રમાણે જ યથાર્થ વસ્તુ સ્પર્શી મતિજ્ઞાન જે થાય છે, તે અશ્રુતનિશ્ચિત છે. ઔત્પાતિકી-વૈનયિકી-કર્મન્ન-પારિણામિકી બુદ્ધિના ભેદવાળું છે.) અને શ્રુતજ્ઞાનના એક સ્વામી હોવાથી, નાના જીવની અપેક્ષાએ અને સર્વદા સ્થાયી હોવાથી, એક જીવની અપેક્ષાએ અને નિરંતર, મનુષ્યભવાધિક (૬૬) છાસઠ સાગરોપમની સ્થિતિવાળા હોવાથી, ઈન્દ્રિય મનના, પોતપોતાના આવરણના ક્ષયોપશમની સમાનતા હોવાથી, સર્વ દ્રવ્ય આદિ વિષયવાળા હોવાથી, પરોક્ષ હોવાથી, મતિ-શ્રુતની વિદ્યમાનતામાં જ અવધિ આદિ જ્ઞાનોની પ્રાપ્તિ શક્ય હોવાથી, તે મતિ અને શ્રુતનું પહેલાં ગ્રહણ કરેલ છે.

૦ ત્યાં પણ મતિજ્ઞાનપૂર્વક (પહેલાં અવગ્રહ આદિ મતિજ્ઞાનની પ્રવૃત્તિ સિવાય શ્રુતની પ્રવૃત્તિનો અસાવ હોવાથી) જ શ્રુતજ્ઞાન હોઈ અર્થાત્ કાર્ય-કારણનો ભેદ હોઈ, ઈન્દ્રિય અને અનીન્દ્રિય નિમિત્તજન્ય સર્વનું જ મતિજ્ઞાનપણું હોઈ, પરોપદેશપણા-આગમવચન-

પણુરૂપ વિશિષ્ટતાને લઈને શ્રુતના પૃથક્પણુના વર્ણુનથી મતિની વિશેષતા હોઈ, પ્રધાનતાની અપેક્ષાએ શ્રુતના પહેલાં મતિ મૂકેલ છે અને એના પછી શ્રુત મૂકેલ છે.

૦ ત્યાર બાદ મતિ અને શ્રુતની સાથે અનેક જીવોની અપેક્ષાએ અને એક જીવની અપેક્ષાએ કાળનું સાધર્મ્ય (સમાનપણું) હોઈ, મતિ અને શ્રુતમાં મિથ્યાત્વના ઉદયમાં અજ્ઞાનની માફક અવિધમાં તથાપણું હોઈ, સ્વામીના સાધર્મ્ય-સમાનપણુથી અને કોઈકને વિસંગજ્ઞાની હેવ આદિને સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિમાં એકીસાથે મતિ-શ્રુત-અવધિજ્ઞાનોના લાભનો સંભવ છે. એકીસાથે ત્રણ જ્ઞાનોના લાભનો સંભવ હોઈ લાભની સમાનતાથી મતિ-શ્રુત પછી અવધિનો ઉપન્યાસ છે. અવધિ અને મન પર્યવ છન્નસ્થને પ્રાપ્ય હોવાથી, પુદ્ગલ માત્રના વિષયવાળા હોવાથી, ક્ષાયોપશમિક ભવમાં વર્તનાર હોવાથી અને પ્રત્યક્ષપણુ આદિની સમાનતા હોવાથી અવધિ બાદ મન:પર્યવનો ઉપન્યાસ છે. સર્વ જ્ઞાનોનું ઉત્તમપણું હોઈ, (ભૂત-ભવિષ્ય-વર્તમાન સમસ્ત જ્યેષ્ઠસ્વરૂપ પ્રકાશક હોઈ ઉત્તમપણું બાણુવું.) વિશિષ્ટ (અપ્રમત્ત) ચારિત્રીરૂપ સ્વામીવાળું હોઈ અને બીજા જ્ઞાનોના અભાવનો લાભ હોવાથી અંતમાં કેવલજ્ઞાનનો ઉપન્યાસ બાણુવો.

एतान्येव पञ्च प्रमाणानीत्याह—

एतान्येव प्रमाणानि ॥ सूत्र-२ ॥

एतान्येवेति । मत्वादिज्ञानान्येवेत्यर्थः, प्रमाणानि हेयोपादेयवस्तुतिरस्कारस्वीकारक्षमाणीत्यर्थः, तथा च यतः प्रमाणानि हेयोपादेयवस्तुतिरस्कारस्वीकारक्षमाणि अतो ज्ञानान्येव प्रमाणानि न सन्निकर्षाद्यज्ञानरूपाणि, एवञ्च प्रमाणं ज्ञानमेव हेयोपादेयवस्तुतिरस्कारस्वीकारक्षमत्वाद्यत्तु न ज्ञानं न तद्वेयोपादेयवस्तुतिरस्कारस्वीकारसमर्थं यथा घटादि, हेयानां तिरस्काराद्योपादेयानां ग्रहणाय च प्रामाणिकैः प्रमाणानामेव प्रार्थ्यमानत्वान्न साधनासिद्धिः, तच्च न सन्निकर्षादिकं भवितुमर्हति, घटादेरचेतनरूपस्य स्वार्थव्यवसितिं प्रति यथा साधकतमत्वाभावान्न प्रमाणत्वं तथा सन्निकर्षादेरपि, प्रयोगश्च सन्निकर्षादिर्न प्रमाणव्यवहार्यः स्वार्थनिश्चयासाधकतमत्वाद् यदेवं तदेवं यथा घटादिरिति न च हेतोरसिद्धता, अचेतनत्वेन घटादेरिव स्वव्यवसितावकरणत्वस्य सिद्धत्वात्, स्वनिश्चितावकरणत्वादेव च कुम्भादेरिव परव्यवसितावकरणत्वम् । न च यथा काष्ठच्छेदादिकं फलं कुठारादिकरणजन्यं तथैवार्थव्यवसितेरपि सन्निकर्ष एक करणं न प्रमाता करणं कर्तृत्वान्न प्रमेयं कर्मत्वान्न वा ज्ञानं कार्यत्वादिति वाच्यम्, सन्निकर्षस्य करणत्वानुपपत्तेः, तद्विन्नस्य भावेन्द्रियशेषस्यैव करणत्वात् न च परव्यवसित्यकारणत्वसाधकस्वव्यवसित्यकरणत्वरूपहेतोः प्रदीपे व्यभिचारः, स्वनिश्चितावकरणस्यापि तस्य घटादिनिश्चितौ करणत्वात् प्रतीयते हि प्रदीपेन पन्थानं पश्याम इत्यादौ करणत्वमिति वाच्यम्, प्रदीपस्य चक्षुर्मनोरूपमुख्यकारण-

૧. અજ્ઞાનુમાનં સન્નિકર્ષોદર્નં સ્વનિશ્ચયાસાધારણકારણમચેતનત્વાદ્ઘટાદિવદિતિ ॥

૨. પ્રયોગઃ સન્નિકર્ષોદર્નં પરનિશ્ચયાસાધારણકારણ સ્વનિશ્ચિતાવકરણત્વાદ્ઘટાદિવદિતિ ॥ યથાર્થં નિશ્ચયે સન્નિકર્ષસ્ય સાધકતમત્વમાર્શકતે ન ચ યથેત ॥

સહકારિતયૈવ પદાર્થપરિચ્છેદે કરણત્વેન મુલ્યતયા કરણત્વાસમ્ભવાત્, ઉપચારતઃ કરણત્વે ચ વ્યભિ-
ચારાભાવાત્તસ્યોપચારતઃ પદાર્થપરિચ્છેદકત્વવત્ત્વપરિચ્છેદેડપિ કરણત્વાત્ । ન ચ ચક્ષુરાદૌ વ્યભિચારઃ,
ભાવેન્દ્રિયોપકરણમૂતદ્રવ્યેન્દ્રિયસ્ય ચક્ષુરાદેરુપચારેણ કરણત્વાત્ લઙ્ઘેરપિ ઉપયોગાત્મકમુલ્યકરણ-
કારણત્વેનોપચરિતમેવ કારણત્વમિતિ દિક્ ॥

ભાવાર્થ-“આ પાંચ જ્ઞાનો જ પ્રમાણ છે.”

વિવેચન-एतान्येवेति । મતિ આદિ જ્ઞાનો એવો અર્થ છે. પ્રમાણ એટલે હેય-ઉપાદેય
વસ્તુનો કેમકે: તિરસ્કારમાં અને સ્વીકારમાં સમર્થ પ્રમાણ કહેવાય છે. તથાચ જેવી હેય
વસ્તુના તિરસ્કારમાં અને ઉપાદેય વસ્તુના સ્વીકારમાં સમર્થ છે તેથી જ્ઞાનો જ પ્રમાણ છે.
પરંતુ સંનિકર્ષ આદિ અજ્ઞાનરૂપ છે. [નૈયાયિકો પ્રત્યક્ષ પ્રત્યે સંનિકર્ષનું પ્રમાણપણું સ્વીકારે
છે. તેઓના મતમાં સંનિકર્ષ ૬ (છ) પ્રકારનો છે. ૧-સંયોગ, ૨-સંયુક્ત સમવાય, ૩-
સંયુક્ત સમવેત સમવાય, ૪-સમવાય, ૫-સમવેત સમવાય અને ૬-વિશેષણ વિશેષ્યભાવ ઈતિ.
ચક્ષુદ્વારા ઘટના ગ્રહણમાં સંયોગ સંનિકર્ષ છે. ઘટના રૂપના ગ્રહણમાં સંયુક્ત સમવાય છે.
ચક્ષુની સાથે સંયુક્ત ઘટ છે. ત્યાં રૂપનો સમવાય હોવાથી સંયુક્ત સમવાય સંનિકર્ષ છે.
રૂપત્વના ગ્રહણમાં સંયુક્ત સમવેત સમવાય છે. ચક્ષુની સાથે સંયુક્ત ઘટ છે. ત્યાં સમવેત
રૂપ છે. ત્યાં રૂપત્વનો સમવાય હોવાથી સંયુક્ત સમવેત સમવાય સંનિકર્ષ છે. શ્રોત્રેન્દ્રિયદ્વારા
શબ્દના ગ્રહણમાં સમવાય સંનિકર્ષ છે. શ્રોત્રેન્દ્રિય આકાશરૂપ હોઈ ‘કણ’ શબ્દની અવચ્છિન્ન
આકાશ શ્રોત્રેન્દ્રિય છે.’ એમ વચન હોવાથી શ્રોત્રેન્દ્રિયરૂપ આકાશમાં શબ્દનો સમવાય છે.
શ્રોત્રેન્દ્રિયદ્વારા શબ્દત્વના ગ્રહણમાં સમવેત સમવાય સંનિકર્ષ છે. શ્રોત્રમાં સમવેત શબ્દ છે. ત્યાં
શબ્દત્વનો સમવાય હોવાથી સમવેત સમવાય સંનિકર્ષ છે. ઘટાભાવવાળું ભૂતલ છે. ઈત્યાદિ સ્થલમાં
વિશેષણ વિશેષ્યભાવ સંનિકર્ષ છે. ચક્ષુની સાથે સંયુક્ત ભૂતલ છે. ત્યાં ઘટાભાવનું વિશેષણપણું
છે. વળી આત્મા આદિ ચારના સંનિકર્ષથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. આત્મા મનની સાથે જોડાય
છે. મન ઈન્દ્રિયની સાથે અને ઈન્દ્રિય પદાર્થની સાથે જોડાય છે. સુખ આદિ પ્રત્યક્ષમાં તો
ત્રણનો સંનિકર્ષ છે. આત્મા મનની સાથે જોડાય છે. મન સંયુક્ત સમવાય સંબંધી
સુખ આદિની સાથે જોડાય છે. આત્મપ્રત્યક્ષમાં તો યોગીઓને આત્મા અને મનનો સંનિ-
ર્ક્ષ છે. અનુમાન આદિ પ્રત્યે તો આત્મા અને મનનો સંનિકર્ષ છે. ઈતિ નૈયાયિક મતમ્.]
વળી જ્ઞાન જ પ્રમાણ છે, કેમ કે-હેય-ઉપાદેય વસ્તુ તિરસ્કાર-સ્વીકારમાં સમર્થ છે. જે
હેય-ઉપાદેય વસ્તુ તિરસ્કાર-સ્વીકારમાં સમર્થ નથી, તે જ્ઞાન નથી. જેમ કે-ઘટ આદિ.
તથાચ હેય વસ્તુના તિરસ્કાર માટે અને ઉપાદેય વસ્તુના ગ્રહણ માટે પ્રામાણિક પુરુષોને
પ્રમાણ, ઈચ્છાનો વિષય હોવાથી સાધનની અસિદ્ધિ નથી. તે પ્રમાણરૂપે, નૈયાયિકમત સંમત
સંનિકર્ષ આદિ ણની શક્તિ નથી, કેમ કે-જેમ અચેતન-જહરૂપ ઘટ આદિમાં દ્વાર્થનિશ્ચય
પ્રત્યે સાધકતમ કરણપણુનો અભાવ હોવાથી પ્રમાણપણુ નથી, તેમ જહરૂપની ઈન્દ્રિયાર્થ
સંબંધ આદિરૂપ સંનિકર્ષ આદિમાં પ્રમાણપણુ નથી.

૦ અનુમાનપ્રયોગ આ પ્રમાણે છે. સંનિકર્ષ આદિ પ્રમાણ તરીકે વ્યવહારયોગ્ય નથી, કેમ કે-સ્વાર્થાનિશ્ચયમાં અસાધકતમ-કરણપણું છે. જે સ્વાર્થાનિશ્ચયમાં અસાધકતમ છે, તે પ્રમાણ વ્યવહારનો વિષય નથી. જેમ કે-ઘટ આદિ.

૦ અહીં હેતુની-સાધનની પક્ષાસત્વરૂપ અસિદ્ધિ નથી, કેમ કે-જડપણું હોઈ, જેમ ઘટ આદિમાં સ્વનિશ્ચય પ્રત્યે અકરણપણું છે, તેમ જડરૂપ હોઈ સંનિકર્ષ આદિમાં સ્વનિશ્ચય પ્રત્યે અકરણપણું સિદ્ધ છે.

૦ જે કારણથી સ્વનિશ્ચય પ્રત્યે સંનિકર્ષ આદિનું અકરણપણું છે, તેથી જ ઘટ આદિની માફક પરપદાર્થના નિશ્ચય પ્રત્યે અકરણપણું છે.

શંકા-જેમ કાષ્ઠછેદ આદિરૂપ કાર્ય જડકુકાર આદિ કરણજન્ય છે, તેમ પરપદાર્થના નિશ્ચય પ્રત્યે પણ સંનિકર્ષ જ કરણ છે; કેમ કે-અહીં આત્મારૂપ પ્રમાતા કરણ નથી, કેમ કે-આત્મા કર્તા છે. પ્રમેય કરણ નથી, કેમ કે-તે વિષયરૂપ કર્મ છે. જ્ઞાન પણ કરણ નથી, કેમ કે-જ્ઞાન કાર્ય-ફળ છે. હવે સંનિકર્ષને કરણ તરીકે માનવું જ પડશે ને ?

સમાધાન-પદાર્થના નિશ્ચય પ્રત્યે ઇન્દ્રિય-પદાર્થના સંબંધરૂપ સંનિકર્ષ કરણ નથી, કેમ કે-ઇન્દ્રિયાર્થ સંનિકર્ષ હોવા છતાં જ્ઞાનનો અભાવ હોવાથી પદાર્થનો નિશ્ચય થતો નથી. કર્તા-કર્મ આદિ કારકોથી વિલક્ષણ જ્ઞાન જ કારણરૂપ પ્રકૃષ્ટ ઉપકારક કરણ છે. તે હોવાથી પદાર્થ ઉપલબ્ધ થાય છે. તે પદાર્થની ઉપલબ્ધિ પ્રત્યે કરણ કહેવાય છે. ઇન્દ્રિય સંનિકર્ષ સામગ્રી આદિ હોવા છતાં જ્ઞાનના અભાવમાં અર્થોપલબ્ધિ થતી નથી, માટે અવ્યવહિત ફલજનક હોઈ સાધકતમ જ્ઞાન જ પદાર્થના નિશ્ચય પ્રત્યે કરણ છે. અતએવ પરના નિશ્ચય પ્રત્યે સંનિકર્ષ કરણપણાએ ઉપપન્ન થતો નથી. સંનિકર્ષથી ભિન્ન પદાર્થના નિશ્ચય પ્રત્યે નેત્રાદિરૂપ વિશિષ્ટ-લબ્ધિઉપયોગ ભાવેન્દ્રિયરૂપ જ્ઞાન જ કારણ છે. [નેત્ર આદિ લબ્ધિઉપયોગરૂપ ભાવેન્દ્રિય સ્વ-પરપ્રકાશક છે. મતિજ્ઞાનાવરણ કર્મના ક્ષયોપશમથી ઉત્પન્ન થનારી વિશુદ્ધિ અથવા વિશુદ્ધિથી ઉત્પન્ન થનાર ઉપયોગરૂપ જ્ઞાન ભાવેન્દ્રિય કહેવાય છે. સ્પર્શન-રસના આદિ પાંચ ઇન્દ્રિયોના આવરણના ક્ષયોપશમ થયા પછી પદાર્થોને જાણવાની વિશિષ્ટ શક્તિ-લબ્ધિ તથા પોતપોતાની લબ્ધિને અનુસાર વિષયોમાં જે આત્માનો પ્રવૃત્તિરૂપ વ્યાપાર, તે ઉપયોગ કહેવાય છે. અતએવ ભાવેન્દ્રિયો સ્વસંવેદનરૂપ હોઈ સ્વપ્રકાશક છે, માટે જ પરપદાર્થપ્રકાશક છે.]

શંકા-જે સ્વનિશ્ચયમાં અકરણ હોય છે, તે પરનિશ્ચય પ્રત્યે અકરણ છે. આવા પરનિશ્ચયના અકરણતા સાધક સ્વનિશ્ચયના અકરણત્વરૂપ હેતુનો પ્રદીપમાં વ્યભિચાર છે, કેમ કે-સ્વનિશ્ચય પ્રત્યે અકરણ એવા તે પ્રદીપનું ઘટ આદિના નિશ્ચય પ્રત્યે કરણપણું છે. ખરેખર, પ્રતીત થાય છે કે-‘પ્રદીપવડે માર્ગને અમે જોઈએ છીએ.’ ઇત્યાદિ વ્યવહારમાં કરણપણું છે ને ?

સમાધાન—ચક્ષુ(મન)રૂપ મુખ્ય કારણના સહકારીપણાએ (અપેક્ષાકારણરૂપે) પદાર્થના નિશ્ચય પ્રત્યે કરણપણું હોઈ મુખ્યપણાએ પ્રદીપમાં કરણપણાનો અસંભવ છે. જેમ અર્થ-નિશ્ચયમાં પ્રદીપ ઉપચારથી (ગૌણથી) કરણ છે, તેમ કહો તો વ્યભિચારનો અભાવ છે. તે પ્રદીપના ઉપચારથી પરપદાર્થ નિશ્ચાયકપણાની માફક સ્વનિશ્ચય પ્રત્યે પણ કરણપણું છે જ.

શંકા—તો પછી સ્વનો નિશ્ચય નહીં કરનાર પરપ્રકાશક ચક્ષુ આદિમાં તો વ્યભિચાર કેમ નહીં ?

સમાધાન—ભાવેન્દ્રિયના ઉપકરણભૂત દ્રવ્યેન્દ્રિય (નિવૃત્તિ ઉપકરણરૂપ) ચક્ષુ આદિમાં ગૌણ વૃત્તિથી કરણપણું હોઈ વ્યભિચાર નથી. હૃદયમાં પણ ઉપયોગ-જ્ઞાનરૂપ મુખ્ય કરણનું કારણપણું હોઈ ઉપચારથી જ કરણપણું છે.

વિષય પદાર્થના નિશ્ચય પ્રત્યે મુખ્ય કરણ સ્વ-પરપ્રકાશક ઉપયોગરૂપ ભાવેન્દ્રિય જ્ઞાનરૂપ જ છે. ગૌણ વૃત્તિથી હૃદયેન્દ્રિય અને નિવૃત્તિ-ઉપકરણરૂપ દ્રવ્યેન્દ્રિય કરણ છે.

નનુ કિં તત્પ્રમાણમિત્યત્રાહ—

યથાર્થનિર્ણયઃ પ્રમાણમ્ ॥ સૂત્ર-૩ ॥

યથાર્થેતિ । અત્રાર્થપદેન જ્ઞાનં ઘટાદિર્વિષયશ્ચ વિવક્ષિતઃ, યથાવસ્થિતત્વેનાર્થો નિર્ણયતેડનેતિ યથાર્થનિર્ણયઃ, યથાવસ્થિતસ્વપરૂપાર્થપરિચ્છેદકં જ્ઞાનમિત્યર્થઃ, લક્ષણશ્ચ યથાવસ્થિતાર્થપરિચ્છેદકજ્ઞાનત્વં, લક્ષ્યશ્ચ પ્રમાણમ્ । યદપિ પ્રમાણશબ્દસ્ય સર્વકારકૈભવિન ચ વ્યુત્પત્તિર્ભવતિ તથા ચ ક્રમેણા-ડસ્ટમાર્થજ્ઞાનાર્થક્રિયાકારણકલાપક્ષયોપગમક્રિયારૂપાઃ પ્રમાણશબ્દવાચ્યા ભવન્તિ તથાપીહ પરીક્ષાક્ષમત્વેન જ્ઞાનમેવાધિક્રિયતે, હતરેષાં પરીક્ષાયા જ્ઞાનપૂર્વકત્વાત્ । યેન ચાર્થં પરિચ્છિદ્યાર્થક્રિયાસમર્થાર્થપ્રાર્થનયા પ્રમાતાારઃ પ્રવર્તન્તે તદેવ જ્ઞાનમિહાત્મના સહ ધર્મિતયૌડમિનમપિ પ્રમીયતેડનેતિ વ્યુત્પત્ત્યા ધર્મરૂપૈતયા વ્યતિરિક્તં પ્રમાણમુચ્યતે । તત્ર વિપ્રતિપન્નાન્ તીર્થાન્તરીયાન્ પ્રતિ પ્રમાણોદેશેન લક્ષણં વિધેયમ્, યદ્વત્તામસ્માકશ્ચ પ્રમાણતયા પ્રસિદ્ધં તથાવસ્થિતાર્થપરિચ્છેદકં જ્ઞાનમિતિ । યદાડવ્યુત્પન્નમતીન્ પ્રતિ લક્ષણં તદા પ્રતિપ્રાણિ યસ્ય કસ્યચિદ્ધર્થનિર્ણયસ્ય પ્રસિદ્ધત્વેન યોડયં ભવતાં યથાર્થનિર્ણયઃ પ્રસિદ્ધસ્તત્પ્રમાણમિતિ બુદ્ધચતામિતિ પ્રમાણં વિધેયમ્ । પ્રમાણપ્રમેયાપલાપિનઃ પ્રત્યુભયં વિધેયમ્, સ્વદર્શનશ્રદ્ધાદ્ધન્ પ્રતિ ત્વનુવાદમિતિ । એવમેવ સર્વત્ર લક્ષ્યલક્ષણભાવોડવસેયઃ । યથાવસ્થિતાર્થપરિચ્છેદે ચ જ્ઞાનમેવ સાધકતમં ન તુ સન્નિકર્ષાદિ, સાધકતમન્તુ યત્ર પ્રમાત્રા વ્યાપારિતે સત્યવશ્યં કાર્યસ્યોત્પત્તિસ્તદભાવેડનુત્પત્તિરેવ તત્ર તત્, યથા કુટારશ્છેદને । ન ચ તથા સન્નિકર્ષાદિ, નમસિ નયનસન્નિકર્ષસમ્ભવેડપિ પ્રમાણુત્પત્તેઃ, તદભાવેડપિ પ્રાતિમપ્રત્યક્ષાણામાર્ષસવેદનવિશેષાણાશ્ચ સમુદ્ભવાત્ । ન ચ નમસિ રૂપાભાવાન્ પ્રમોત્પત્તિરિતિ વાચ્યમ્, રૂપસ્ય પ્રત્યક્ષાણુપપત્તિપ્રસજ્ઞાત્ નહિ તત્ર રૂપમસ્તિ । ન ચ તદાધાર-

૧, દ્રવ્યાર્થાદેશેત્યર્થઃ । ૨, પર્યાયનયાદેશેત્યર્થઃ । ૩, ફલાયોગવ્યવચ્છિન્નં કારણ કરણમિતિ માવઃ ।

મૂતે દ્રવ્યે રૂપાન્તરમસ્તીત્યતો નાનુપપત્તિરિતિ વાચ્યમ્, ત્વયૈકત્ર 'વ્યાપ્યવૃત્તિસજાતીયગુણદ્વયાનક્ષીકારાત્ । ન ચાવયવરૂપમવયવિરૂપોપલબ્ધૌ કારણમિતિ વાચ્યમ્, ત્રયણુકનિષ્ઠરૂપપ્રત્યક્ષાનુપપત્તેઃ, દ્વચણુકરૂપસ્થાનુપલબ્ધેન સહકારિત્વાસમ્ભવાદિતિ ॥ નિર્ણયત્વમાત્રોત્તૌ નિર્વિકલ્પકપ્રત્યક્ષસ્ય બોદ્ધૈઃ પ્રમાણ્યતયોક્તસ્ય પ્રમાણત્વાપત્તિરતો યથાર્થનિર્ણયત્વમુક્તં, અર્થનિર્ણયત્વમાત્રસ્ય વિપર્યયાનધ્યવસાયાદૌ ગતત્વેન તદ્વારણાય યથેતિ, અત એવં ચાનન્તર્ધર્માત્મકવસ્તુનિષ્ઠૈકધર્મવિષયકજ્ઞાનસ્યાપિ વ્યુદાસોઽનન્તર્ધર્માત્મકવસ્તુનિષ્ઠાનન્તર્ધર્મવિષયકજ્ઞાનસ્યૈવ યથાર્થનિર્ણયરૂપત્વાત્ । નિર્ણયશબ્દેન ચ સંશયવ્યુદાસઃ । સમગ્રેણ ચાર્થોપલબ્ધિહેતુત્વાનધિગતાર્થગન્તૃત્વાદીનાં પરોક્તલક્ષણાનાં વ્યુદાસઃ । અર્થોપલબ્ધિ પ્રતિ પરમ્પરયા હેતુત્વેઽજ્ઞાનાદીનાં પ્રમાણત્વાપત્તેઃ, અનન્તરમૂતેન્દ્રિયસ્યૈવ હેતુત્વ ઉપયોગાત્મકેન્દ્રિયાતિરિક્તસ્યૈન્દ્રિયસ્ય પ્રમાણત્વાસમ્ભવાત્, વ્યવધાનાત્ । પ્રત્યભિજ્ઞાદાવનધિગતાર્થગન્તૃત્વસ્યાભાવેન પ્રમાણત્વાનુપપત્તેસ્તસ્યાધિગતાર્થગન્તૃત્વાદિતિ તાત્પર્યમ્ ॥

પ્રમાણ શી વસ્તુ છે ? આના જવાબમાં કહે છે કે-

ભાવાર્થ-“યથાર્થ નિર્ણયકારકં પ્રમાણ કહેવાય છે.”

વિવેચન-યથાર્થેતિ । અહીં અર્થપદ્ધતી જ્ઞાન અને ઘટ આદિ વિષય-એમ બે પદાર્થો વિવક્ષિત છે. યથાવસ્થિતપણાએ જેનાથી અર્થનો નિર્ણય થાય, એવો ‘યથાર્થ નિર્ણય’નો અર્થ છે. ‘યથાસ્થિત સ્વ-પરરૂપ અર્થ પરિચ્છેદક (નિશ્ચયક) જ્ઞાન’-એ પ્રમાણે અર્થ સમજવો. યથાસ્થિત અર્થ પરિચ્છેદ જ્ઞાનપણું, એ પ્રમાણનું લક્ષણ છે અને લક્ષ્ય પ્રમાણ છે. જે કે પ્રમાણ શબ્દની સર્વકારકોથી (કર્તા-કર્મ-કરણ-સંપ્રદાન-અપાદાન-અધિકરણરૂપ છ મુખ્ય ક્રિયા સંબંધી કારકો-જ્ઞાતા-જ્ઞેય-જ્ઞાન-જ્ઞાન્ન-જ્ઞાનહેતુ-જ્ઞાનાધારરૂપ છ કારકોથી) અને ભાવથી વ્યુત્પત્તિ થાય છે. તે વ્યુત્પત્તિથી ક્રમથી આત્મા-અર્થ-જ્ઞાન-અર્થક્રિયા-કારણસમૂહ-ક્ષયોપશમ ક્રિયારૂપ અર્થો પ્રમાણ શબ્દથી વાચ્ય થાય છે, તો પણ અહીં પરીક્ષામાં સમર્થ હોઈ પ્રમાણરૂપે જ્ઞાનનો જ અધિકાર છે, કેમ કે-પરપદાર્થની પરીક્ષા જ્ઞાનપૂર્વક છે.

૦ જે જ્ઞાનદ્વારા અર્થનો પરિચ્છેદ કરી અર્થક્રિયામાં સમર્થ પદાર્થની ઇચ્છાથી પ્રમા-

૧. યથા ઘટસ્ય પ્રત્યક્ષે જનનીયે વિષયાતિરિક્તં રૂપં કારણમપેક્ષિતં તથા રૂપસ્ય પ્રત્યક્ષે જનનીયે વિષયાતિરિક્તં રૂપમપેક્ષણીયં સ્યાત્તથા ચ ઘટે રૂપપ્રત્યક્ષે રૂપાન્તરસત્ત્વામ્યુપગમસ્ત્વયા કર્તુ ન શક્યતે, એકસિન્ દ્રવ્યે વ્યાપ્યવૃત્તેસ્સજાતીયસ્ય ગુણદ્વયસ્યાનમ્યુપગમેન તવ સિદ્ધાન્તવ્યાઘાત ઇતિ ભાવઃ, તેરવ્યાપ્યવૃત્તિસંયોગદ્વાદ્યમ્યુપગમેન વ્યાપ્યતીત્યુક્તં, સ્વાધિકરણાવૃત્તિસ્વાભાવકત્વં તદર્થઃ । નાસ્તિ હિ રૂપાધિકરણે રૂપાભાવઃ । ઘટે વ્યાપ્યવૃત્તિરૂપરસયોરમ્યુપગમાત્સજાતીયેતિ, તત્ત્વચ્ચ ગુણત્વવ્યાપ્યજાત્યા, તથા ચ રૂપરસયોસ્તથા સાજાત્યાભાવાન્ન ક્ષતિઃ ॥ ૨. નિર્ણયત્વં હિ નિશ્ચયત્વં સંશયમિન્નજ્ઞાનત્વં વા, તત્ત્વચ્ચ બૌદ્ધામ્યુપગતે નિર્વિકલ્પકે પ્રકારતાદિરહિતે વર્તેત ઇતિ ભવત્યતિવ્યાપ્તિરતો યથાર્થનિર્ણયત્વમુક્તં, તથા ચ પ્રકારતાદિવિશિષ્ટમિદં ન નિષ્પ્રકારકે નિર્વિકલ્પકેઽસ્તીતિ ભાવઃ । નન્વર્થનિર્ણયત્વમાત્રોક્તાવપિ તદ્વારણસમ્ભવાદ્યથેતિ પદં નિર્રર્થકમિત્યાશંક્યાહાર્થનિર્ણયત્વમાત્રસ્યેતિ । તથા ચ યદ્વસ્તુ યેનૈવ પ્રકારેણ વર્તેતે તેનૈવ પ્રકારેણ તન્નિશ્ચયો યથાર્થનિર્ણયઃ તેન ન્યૂનપ્રકારકત્વે વિપરીતપ્રકારકત્વે વા ન પ્રમાણત્વમિતિ ભાવઃ ॥

તાઓ પ્રવર્તે છે, તે જ જ્ઞાન દ્રવ્યાર્થિક નયની અપેક્ષાએ આત્માની સાથે અભિન્ન છતાં (ધર્મી રૂપે) જેનાથી પ્રભાવિષય કરાય છે. એવી વ્યુત્પત્તિથી પર્યાયાક્રીનયની અપેક્ષાએ આત્માથી ભિન્નરૂપે (ધર્મીરૂપે) પ્રમાણ (અમ્યજ્ઞાન) કહેવાય છે.

૦ વિપ્રત્તિપક્ષ (વિરોધી) તીર્થાન્તરીય હોકો પ્રત્યે પ્રમાણને ઉદ્દેશી લક્ષણ વિધેય છે. (ઉદ્દેશ્ય પ્રકારતાર્થે જણાતું નથી.) અહીં પ્રમાણ ઉદ્દેશ્ય (અનુવાદ) છે અને લક્ષણ વિધેય છે, કેમ કે-અમોને અને તમોને પ્રમાણરૂપે જે પ્રસિદ્ધ છે, તે યથાવસ્થિતાર્થ પરિચ્છેદક જ્ઞાન છે.

૦ જ્યારે અવ્યુત્પન્ન મતિવાળાઓ પ્રત્યે લક્ષણ છે, ત્યારે પ્રત્યેક પ્રાણીઓમાં જે કોઈ યથાર્થ નિર્ણય પ્રસિદ્ધ હોઈ, જે આ યથાર્થ નિર્ણય પ્રસિદ્ધ છે તે પ્રમાણરૂપ છે, એમ જાણવું જોઈએ. માટે પ્રમાણ (જે અપ્રાપ્ત છે તે) વિધેય જાણવું.

૦ અવ્યુત્પન્ન મતિસંપન્ન પ્રત્યે લક્ષણ અનુવાદ છે અને પ્રમાણ વિધેય છે.

૦ પ્રમાણ અને પ્રેયનો અપલાપ કરનારાઓ પ્રત્યે લક્ષણ અને પ્રમાણ બંને (અપ્રાપ્ત છે માટે) વિધેય છે.

૦ જૈનદર્શન શ્રદ્ધાસંપન્નો પ્રત્યે બંને (જે પ્રાપ્ત છે માટે) અનુવાદ છે. આ પ્રમાણે જ સર્વત્ર લક્ષ્યલક્ષણભાવ જાણવો.

૦ યથાવસ્થિત સ્વાર્થ પરિચ્છેદમાં જ્ઞાન જ સાધકતમ છે પરંતુ સંનિકર્ષ આદિ નહીં; કેમ કે-જે જ્યાં પ્રમાતાવડે વ્યાપારના વિષયભૂત પદાર્થ હોયે છતાં અવશ્ય કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય છે, પ્રમાતાના વ્યાપારના અભાવમાં કાર્યની ઉત્પત્તિ થતી નથી. માટે ત્યાં તે વ્યાપાર-વાળું સાધન સાધકતમ (અવ્યવહિત દેહજનક કારણ કરણ) કહેવાય છે.

૦ જેમ કે-દેહન પ્રત્યે કુઠાર.

૦ તેવી રીતે સંનિકર્ષાદિ પદાર્થ નિશ્ચય પ્રત્યે સાધકતમ નથી, કેમ કે-આકાશમાં ચક્ષુનો સંનિકર્ષ હોવા છતાં જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ નથી. અરે, સંનિકર્ષના અભાવમાં પણ (ઈન્દ્રિય-લિંગ-શબ્દવ્યાપારની અપેક્ષા વગરના અકસ્માત 'આજે મારા ઉપર રાજાનો પ્રસાદ થયો' ઇત્યાદિ આકારે સ્પષ્ટ અનુભવજ્ઞાન કહેવાય છે.) પ્રાતિભ પ્રત્યક્ષોનો અને આર્ષ સંવેદનોનો ઉદ્ભવ થાય છે.

શંકા-આકાશમાં રૂપનો અભાવ હોવાથી જ્ઞાનની કેમ ઉત્પત્તિ થાય ?

સમાધાન-રૂપના પ્રત્યક્ષની અનુપપત્તિનો પ્રસંગ આવશે જ, કેમ કે-તે રૂપમાં રૂપ નથી, અર્થાત્ ગુણમાં ગુણ નથી હોતો, માટે રૂપમાં રૂપ નહીં હોવાથી રૂપનું પ્રત્યક્ષ કેમ થશે ? કોઈ કાળે રૂપનું પ્રત્યક્ષ નહીં થાય ! એવો દોષ આવશે જ.

શંકા-તે રૂપના આધારભૂત દ્રવ્યમાં બીજું રૂપ છે, એમ માનવાથી રૂપના પ્રત્યક્ષની અનુપપત્તિ નહીં જ આવે ને ?

સમાધાન-આપ હોકોએ (નૈયાયિકોએ) વ્યાખ્યવૃત્તિ-યાવદ્ દ્રવ્યભાવિ (જ્યારે ઘટનું પ્રત્યક્ષ કરવાનું હોય, ત્યારે વિષયથી ભિન્ન રૂપ કારણરૂપે અપેક્ષિત છે. તેવી રીતે

રૂપનું જ્યારે પ્રત્યક્ષ કરવાનું હોય, ત્યારે વિષયથી લિપ્ત રૂપની અપેક્ષા રહે છે. અને તેવી રીતે ઘટમાં રૂપના પ્રત્યક્ષમાં બીજા રૂપની સત્તાનો સ્વીકાર આપ લોકોથી કરી શકાશે નહીં : કેમ કે-એક દ્રવ્યમાં સ્વતંત્ર વ્યાખ્યવૃત્તિ બે શુણોનો અસ્વીકાર હોઈ, સ્વીકારમાં તમારા સિદ્ધાન્તના વ્યાધાતરૂપ હોય છે. તે નૈયાયિકોએ અવ્યાખ્યવૃત્તિ ત્રયોગદ્વય આદિનો સ્વીકાર કરેલ હોઈ ‘વ્યાખ્યવૃત્તિ’ એમ કહ્યું છે. વ્યાખ્યવૃત્તિ એટલે પોતાના (શુણ આદિના) અધિકરણમાં પોતાનો અભાવ નહીં. સ્વવૃત્તિત્વ માત્ર. ખરેખર, રૂપના આધારમાં રૂપનો અભાવ નથી. ઘટમાં વ્યાખ્યવૃત્તિ રૂપ-રસનો સ્વીકાર હોવાથી ‘સ્વતંત્ર’ એમ કહેલ છે. અને સ્વતંત્ર, શુણત્વવ્યાખ્ય (રૂપત્વાદિ) જાતિની અપેક્ષાએ છે. તથાચ રૂપ-રસમાં તેવી રીતે સાન્નત્યના અભાવથી ક્ષતિ નથી.) સ્વતંત્ર બે શુણોનો અસ્વીકાર હોવાથી રૂપના આધારમાં બીજું રૂપ નથી સંભવતું, માટે અનુપપત્તિ ઉભી જ છે.

શંકા-અવયવમાં રહેલું રૂપ, અવયવી (દ્રવ્ય) ગત રૂપની ઉપલબ્ધિમાં (સહકારી) કારણ છે જ, માટે અનુપપત્તિ કેવી રીતે ?

સમાધાન-ત્રણ અણુવાળા અવયવી દ્રવ્યમાં રહેલ રૂપના પ્રત્યક્ષની અનુપપત્તિ છે, કેમ કે-બે અણુવાળાના રૂપના ઉપલંબનો અભાવ હોઈ દ્વિઅણુકગત રૂપમાં સહકારી-કારણ-પણાનો અભાવ છે.

લક્ષણનું પદકૃત્ય-‘નિર્ણયત્વ’-એમ માત્ર કહેવામાં (નિર્ણયત્વ એટલે નિશ્ચયત્વ અથવા સંશયલિપ્ત જ્ઞાનત્વ બૌદ્ધોએ સ્વીકારેલ પ્રકારતા આદિ રહિત નિર્વિકલ્પકમાં વર્તે છે. માટે અતિવ્યાપ્તિના વારણ માટે યથાર્થ નિર્ણયત્વ કહેલ છે. તથાચ પ્રકારતા આદિ વિશિષ્ટ નિર્ણયત્વ નિપ્રકારક નિર્વિકલ્પકમાં નથી, એવો ભાવ છે.) બૌદ્ધોએ પ્રમાણરૂપે કહેલ નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષમાં પ્રમાણતાની આપત્તિ જાય ! માટે યથાર્થ નિર્ણયત્વ એમ લક્ષણ કરેલ છે. અર્થનિર્ણયત્વરૂપ માત્ર લક્ષણના (જે કે અર્થનિર્ણયત્વ માત્રના કથનમાં પણ તે પૂર્વોક્ત અતિવ્યાપ્તિના વારણનો સંભવ હોવાથી ‘યથા’ એવું પદ નિરર્થક છે. આવી શંકા કરીને કહે છે કે-‘અર્થનિર્ણયત્વ માત્રના કથનમાં’ તથાચ જે વસ્તુ જે પ્રકારથી વર્તે છે, તે જ પ્રકારથી તે વસ્તુનો નિર્ણય યથાર્થ નિર્ણય કહેવાય છે. તેથી ન્યૂન પ્રકારવાળામાં કે વિપરીત પ્રકારવાળામાં પ્રમાણપણું નથી.) કહેવામાં વિપર્યય-અનધ્યવચ્ચાચ આદિમાં અતિવ્યાપ્ત હોઈ, તે અતિવ્યાપ્તિના વારણ માટે ‘યથાર્થ નિર્ણયત્વ’ કહેલ છે. એથી જ અનંત ધર્માત્મક વસ્તુમાં રહેલ એક ધર્મવિષયક (નય) જ્ઞાનનો વ્યવચ્છેદ જાણવો, કેમ કે-અનંત ધર્માત્મક વસ્તુનિષ્ઠ અનંત ધર્મવિષયક (પ્રમાણ) જ્ઞાનમાં જ યથાર્થ નિર્ણયત્વરૂપ છે. અહીં નિર્ણય શબ્દથી સંશય આદિનો વિચ્છેદ છે. યથાવસ્થિત સ્વ-પરરૂપ અર્થ પરિચ્છેદક જ્ઞાનરૂપ સમગ્ર લક્ષણ વાક્યથી, ગૌતમસૂત્રના શ્રીવાત્સ્યાયને રચેલા ભાષ્યમાં ‘ઉપલબ્ધિ હેતુપ્રમાણમ્’ અને મીમાંસકે કહેલ ‘અનધિગત અર્થ અધિગન્તુપ્રમાણમ્’ ઇત્યાદિ પરવાદીઓએ કરેલ લક્ષણોનો વ્યવચ્છેદ થાય છે. તથાહિ-અર્થની ઉપલબ્ધિ પ્રત્યે પરંપરાથી હેતુપણું-પ્રમાણપણું,

એવો અર્થ જો કરવામાં આવે, તો અંજન-હૃદય-સોજન આદિ જે પરપરાથી હેતુ છે તેમાં પ્રમાણપણની આપત્તિ આવી જાય ! અને અનંતરભૂત ઇન્દ્રિયના જ હેતુપણરૂપ પ્રમાણપણ, એવો અર્થ જો કરવામાં આવે તો ઉપયોગરૂપ ઇન્દ્રિય સિવાય દ્રવ્ય ઇન્દ્રિયમાં પ્રમાણપણનો અસંભવ છે; કેમ કે-વ્યવધાન છે. દ્રવ્ય ઇન્દ્રિય સીધી વિષયગ્રાહક બનતી નથી.

૦ અનધિગત-અપ્રાપ્ત અર્થ અધિગમકત્વરૂપ જો પ્રમાણપણું માનવામાં આવે, તો પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન આદિમાં અનધિગતાર્થ અધિકૃતપણનો અભાવ હોઈ પ્રમાણપણની અનુપપત્તિ આવશે; કેમ કે-તે પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન, અધિગત-ગૃહીત અર્થનો ગ્રાહક છે, એવું તાત્પર્ય છે.

તત્ર વાદિનાં મેદે વિપ્રતિપત્તેસ્સંખ્યાનિયમમાહ—

તદ્વિવિધં પારમાર્થિકપ્રત્યક્ષં પરોક્ષશ્ચેતિ ॥ સૂત્ર-૪ ॥

તદિતિ । પ્રમાણમિત્યર્થઃ । સર્વસ્ય વાક્યસ્ય સાવધારણત્વાત્પ્રમાણં દ્વિવિધમેવ, ન ત્વેકવિધં પ્રત્યક્ષાત્મકમેવ ચાર્વાકવત્ । સ્વેષ્ટસ્યાનુમાનમન્તરા સાધયિતુમશક્યત્વાત્, વચનસંકેતપ્રહાદિકં વિના પરં પ્રતિ बोधयितुमशक्यत्वाच्चाપરોदितानામનુમાનાદીનાં સમવત્પ્રમાણત્વાનાં પરોક્ષ એવાન્તર્માવાન્ન ત્રિચતુરાદિરૂપમ્ । તત્રાનુમાનગમૌ પરોક્ષેઽન્તર્ગતૌ, ઉપમાનં પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનાત્મકે પરોક્ષભેદે અર્થાપત્તિરપ્યનુમાને, અનુપલબ્ધેરપ્યમાવગ્રાહિકાયાસ્સાંવ્યવહારિકપ્રત્યક્ષેઽન્તર્ભાવ इति भावः । ननु “से किं तं पमाणे ? पमाणे चउव्विहे पणत्ते । तं जहा, पच्चक्खे, अणुमाणे, ओवमे, आगमे जहा अणुओगदारे तहा णेयव्वं पमाणं” इत्यागमे प्रमाणस्य चतुर्विधत्वेनोक्तत्वाद् द्वैविध्ये विरोध इति चेत्सत्यं, अनुमानोपमानागमानां परोक्षेऽन्तर्भविणात्र द्वैविध्यस्योक्तत्वात् । उक्तञ्चागमेऽपि “तं समासओ दुविहं पणत्तं, तं जहा पच्चक्खं च परोक्खं च” इति ॥ द्वैविध्यं नामग्राहमाह पारमार्थिकेति । एतच्च विशेषणमुपचरितव्यावहारिकप्रत्यक्षस्य वस्तुतः परोक्षस्य व्युदासाय । इन्द्रियानिन्द्रियादिबाह्यसामग्रीसापेक्षस्य सांव्यवहारिकप्रत्यक्षस्य धूमादग्निज्ञानवद्वस्तुगत्या परोक्षत्वात् । अश्नुते व्याप्नोत्यर्थानित्यक्ष आत्मा, तम्प्रति साक्षाद् यद्वर्त्तते ज्ञानं तत्प्रत्यक्षं निश्चयतोऽवधिमनःपर्यवकेवलानि, तेषामेव साक्षादर्थपरिच्छेदकत्वेन जीवं प्रति साक्षाद्वर्त्तमानत्वात् । अक्षमिन्द्रियं प्रतिगतमिति विग्रहे प्रत्यक्षशब्दस्य यदिन्द्रियमाश्रित्योत्पद्यते तदर्थसाक्षात्कारिज्ञानमर्थः, एतच्चावध्यादावव्याप्तं तस्मादक्षाश्रितत्वं गमनक्रियाया इव गोशब्दस्य व्युत्पत्तिनिमित्तमेव वाच्यम्, प्रवृत्तिनिमित्तं तु गतिक्रियोपलक्षितं गोत्वमिवाक्षाश्रितत्वोपलक्षितसाक्षाद्ग्राह्यग्राहकज्ञानविशेष एव, तच्च प्रवृत्तिनिमित्तं क्रियादिशून्येऽपि गवादिपिण्डविशेष इवाक्षाश्रितत्वशून्येऽप्यवध्यादावस्त्येवेति न कोऽपि दोषः । पारमार्थिकञ्च तत्प्रत्यक्षञ्च पारमार्थिकप्रत्यक्षम्, ननु यदिन्द्रियद्वारेण प्रवर्त्तत आत्मनि ज्ञानं तत्प्रत्यक्षं, न चेन्द्रियव्यापारव्यवहितत्वादात्मना साक्षान्नोपलब्धमिति वाच्यम्, इन्द्रियाणामुपलब्धिं प्रति करणतया व्यवधायकत्वासम्भवात्, न खलु देवदत्तो हस्तेन भुञ्जानो हस्तव्यापारव्यवहितत्वान्न साक्षाद्वोक्तेति व्यपदेष्टुं शक्यमिति चेन्मैवम्, आत्मना चक्षुरादिसाद्रुण्यपेक्षणात्, यदा हि चक्षुस्सद्रुणं भवति तदा बाह्यमर्थं स्पष्टं यथावस्थितञ्चोपलभते

યદા તુ તિમિરાશ્રુભ્રમણનૌયાનપિત્તાદિસંક્ષોભદેશદવીયસ્વાદ્યાપાદિતદિભ્રમં ભવતિ તદા વિપરીતં સશયિતં વોપલભતે તથા ચાવશ્યમાત્માઽર્થોપલબ્ધૌ પરાધીનઃ । તથા ચક્ષુરાદિનોપદર્શિતેઽપિ બાહ્યેઽર્થે યદિ સંશય-મધિરૂઢો ભવતિ તદા ચક્ષુરાદિસાદ્ગુણ્યમેવ પ્રતીત્ય નિશ્ચયં ત્રિદધાતિ, યથા ન મે ચક્ષુસ્તિનિરાદ્યુપપ્લુતં તતોઽયમર્થસ્સમીચીનં ઇતિ, તરનાચ્ચક્ષુરાદિસાદ્ગુણ્યાવધારણતો વસ્તુયાથાત્મ્યાવધારણાદ્વસ્તુતરતપરોક્ષમિતિ ભાવઃ । પરોક્ષમિતિ, આત્માપેક્ષ્યા પુદ્ગલમયત્વેન દ્રવ્યેન્દ્રિયમનોરૂપેભ્યઃપરેભ્યઃ અક્ષસ્ય જીવસ્ય યદ્વર્તતે તત્પરોક્ષં મતિશ્રુતરૂપમ્ । પુદ્ગલનિચયનિષ્પન્નાનિ હિ દ્રવ્યેન્દ્રિયમનાંસિ જીવસ્ય પરમૂતાન્થતસ્તેભ્યો યન્મ-તિશ્રુતલક્ષણં જ્ઞાનં ધૂમાદેરગ્ન્યાદિજ્ઞાનવત્પરનિમિત્તત્વાત્પરોક્ષં, કિઞ્ચેન્દ્રિયમનોનિમિત્તં જ્ઞાનં પરોક્ષં તત્ર સંશયવિપર્યયાનધ્યવસાયસમ્ભવાત્, ઇન્દ્રિયમનોનિમિત્તકાસિદ્ધાનૈકાન્તિકવિરુદ્ધાનુમાનાભાવત્, તત્ર નિશ્ચયસમ્ભવાદ્ધૂમાદેર્વહ્ન્યનુમાનવત્, યત્તુ પ્રત્યક્ષં તત્ર ન સંશયાદયો નિશ્ચયશ્ચ સમ્ભવતિ યથાવધ્યાદિષુ, ન ચાવધ્યાદિષુ નિશ્ચયસમ્ભવાદ્વચમિચાર ઇતિ વાચ્યમ્ । સંકેતસ્મરણાદિપૂર્વકત્વે સતીતિ વિશેષણાત્, ન ચાવધ્યાદીનાં મનોનિમિત્તકત્વાત્પરોક્ષતા સ્યાદિતિ વાચ્યમ્, મનઃપર્યાપ્ત્યાઽપર્યાપ્તાનાં મનુષ્યદેવાદીનામ-વધિજ્ઞાનશ્રવણેન તેષાં મનોનિમિત્તકત્વાભાવાદિતિ ॥

ત્યાં વાદીઓમાં પ્રમાણુના ભેદમાં વિરોધ હોવાથી પ્રમાણુની સંખ્યાનો નિયમ કહે છે.

ભાવાર્થ-“તે પ્રમાણુ, પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષના ભેદથી બે પ્રકારવાળું છે.”

વિવેચન-તે પ્રમાણુ, સર્વવાક્ય અવધારણુવાળું હોઈ બે પ્રકારવાળું જ છે, પરંતુ એક પ્રકારવાળું પ્રત્યક્ષરૂપ જ ચર્વાક-નાસ્તિકની માફક નહીં; કેમ કે-સ્વ ઈષ્ટ અનુમાન વગર સાધી શકાતું નથી અને વચન-સંકેતજ્ઞાન આદિ સિવાય ખીજાને સમજાવી શકાતું નથી.

વળી ખીજા વાદીઓએ કહેલા પ્રમાણુત્વના સંભવવાળા અનુમાન આદિ પ્રમાણુનો પરોક્ષમાં જ અંતર્ભાવ હોવાથી, ત્રણ-ચાર વર્ગે રૂપ પ્રમાણુના ભેદો નથી. અનુમાન અને આગમ પરોક્ષમાં અંતર્ગત છે. ઉપમાનપ્રમાણુ પરોક્ષના ભેદરૂપ પ્રત્યક્ષજ્ઞાનમાં અંતર્ગત છે. અર્થાપત્તિપ્રમાણુ પણ અનુમાનપ્રમાણુમાં અંતર્ગત છે. અસાવગ્રાહક અનુપલબ્ધિપ્રમાણુ સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષમાં અંતર્ગત છે.

શંકા-આગમમાં, પ્રત્યક્ષ-અનુમાન-ઉપમાન-આગમરૂપ ચાર પ્રકારના પ્રમાણુ કહ્યા છે, તો દ્વિવિધ પ્રમાણુવાળા વચનની સાથે વિરોધ કેમ નહીં ?

સમાધાન-આગમમાં પણ કહ્યું છે કે-‘સક્ષેપથી બે પ્રકારનું પ્રમાણુ છે,’ ૧-પ્રત્યક્ષ

૧. ન ચાનમ્યાસદગામાપન્નસ્યૈવ વસ્તુયાથાત્મ્યાવધારણ મિન્દ્રિયસાદ્ગુણ્યાદધારણપૂર્વકં ભવતુ ન ત્વમ્યા-સદશાપન્નસ્ય, તદન્તરેણાપિ પ્રકૃષ્ટામ્યાસવલાત્ સાશ્વાત્તસ્યાવવોધાદતસ્તસ્યેન્દ્રિયાશ્રિતં જ્ઞાનં પ્રત્યક્ષં સ્યાદિતિ વાચ્યમ્, તત્રાપીન્દ્રિયજસાદ્ગુણ્યસાપેક્ષત્વસ્ય દુર્વારત્વાત્, અમ્યાસપ્રકર્ષવગાચ્ચેન્દ્રિયસાદ્ગુણ્યસ્ય ઘટિત્યેવ નિશ્ચયાત્ કાલસૌકમ્યાત્તદનુપલબ્ધેઃ । અપાયમાત્રં હ્યવગ્રદેહાપૂર્વકં, તત્રેહા વિચારરૂપા વિચારશ્ચેન્દ્રિયસાદ્ગુણ્ય-સદ્ભૂતવસ્તુધર્માશ્રિતઃ ન હીન્દ્રિયે વસ્તુનિ વા સમ્યગવિચારિતે સતિ યજ્ઞાનં તત્સમીચીનં ભવતીતિ ॥

અને ૨-પરોક્ષ. અનુમાન-ઉપમાન-આગમોનો પરોક્ષમાં અંતર્ભાવ હોઈ દ્વિવિધપણું કહેલ છે. નામ લઈને એ પ્રકારોને કહે છે. 'પારમાર્થિકેતિ।' પ્રત્યક્ષનું આ પારમાર્થિક વિશેષણ, ઉચ્ચરિત સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ, જે વસ્તુતઃ પરોક્ષ છે તેના વ્યવસ્થેદ માટે અહણ કરેલ છે; કેમ કે-ઈન્દ્રિય, અનિન્દ્રિય આદિ બાહ્ય સામગ્રીની અપેક્ષાવાળું સાંવ્યવહારિક (બાધારહિત પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિના પ્રયોજનવાળા સંવ્યવહાર સંબંધી) પ્રત્યક્ષ-અસ્મદ્ આદિ પ્રત્યક્ષ, વસ્તુતઃ પરમાર્થથી પરોક્ષ જ છે.

૦ 'અર્થોને વ્યાપે' તે અક્ષ-આત્મા. તે આત્મા પ્રત્યે જે જ્ઞાન સાક્ષાત્ વર્તે છે, તે 'પ્રત્યક્ષ' નિશ્ચયથી અવધિ-મનઃપર્યાય-કેવલજ્ઞાનો છે, કેમ કે-તે અવધિ આદિ જ્ઞાનો સાક્ષાત્ અર્થપરિચ્છેદક હોઈ જીવ પ્રત્યે સાક્ષાત્ વર્તતા છે.

૦ અક્ષ એટલે ઈન્દ્રિય, ઈન્દ્રિયપ્રતિગત 'પ્રત્યક્ષ'-એવી તત્પુરુષગમ્ય વ્યુત્પત્તિવિગ્રહ થવાથી, પ્રત્યક્ષ શબ્દનો, જે ઈન્દ્રિયને આશ્રી ઉત્પન્ન થાય છે અર્થાત્ ઈન્દ્રિયઆપેક્ષ અર્થ સાક્ષાત્કારીજ્ઞાન અર્થ છે. આ પ્રત્યક્ષનું લક્ષણ અવધિજ્ઞાન આદિમાં અવ્યાપ્તિ દોષવાળું છે. તેથી અક્ષાશ્રિતત્વ, જે ગચ્છતીતિ ગૌ (ચાલે તે ગાય), આવી ગોશબ્દની વ્યુત્પત્તિનું નિમિત્ત ગમનક્રિયા વાચ્ય (અર્થ) થાય છે. તેમ અક્ષાશ્રિતત્વ અને વ્યુત્પત્તિ નિમિત્તરૂપ અર્થ છે. પ્રવૃત્તિનિમિત્ત તો ગમનક્રિયાથી ઉપલક્ષિતની (સામાનાધિકરણ્ય પ્રત્યાગ્તિથી જ્ઞાયમાન-જણાતું) ગોત્વ (ચાલતી કે નહિ ચાલતી ગાયમાં ગોશબ્દની પ્રવૃત્તિ દેખવાથી સમાન આકાર પરિણામરૂપ ગોત્વરૂપ તિર્થક સામાન્ય જ હંમેશાં ગાયમાં વર્તમાન હોઈ ગૌશબ્દની પ્રવૃત્તિનિમિત્ત ગોત્વ જ છે.) માફક અક્ષ આશ્રિતરૂપ, વ્યુત્પત્તિનિમિત્તથી ઉપલક્ષિત-આમાનાધિકરણ્ય પ્રત્યાગ્તિથી જણાતું સાક્ષાત્ આહ્યાહકજ્ઞાન વિશેષરૂપ સ્પષ્ટતાવત્ત્વ જ પ્રવૃત્તિનિમિત્તરૂપ અર્થ છે. [પ્રવૃત્તિનિમિત્ત એટલે જે વાચ્ય હોય, વાચ્યવૃત્તિ હોય, વાચ્યની ઉપસ્થિતિમાં પ્રકાર હોય, તે પ્રવૃત્તિનિમિત્ત કહેવાય છે. જેમ કે-ઘટપદનું ઘટત્વ એ પ્રવૃત્તિનિમિત્ત છે. ઘટત્વમાં ઘટપદનું વાચ્યત્વ છે. ઘટપદથી વાચ્ય ઘટરૂપ વ્યક્તિમાં ઘટત્વ વર્તે છે અને ઘટપદજન્ય ઘટની ઉપસ્થિતિમાં ઘટત્વ પ્રકાર છે, વિશેષણ છે. તેવી રીતે પ્રત્યક્ષપદનું પ્રવૃત્તિનિમિત્ત સ્પષ્ટત્વ છે અર્થાત્ શક્યતાવચ્છેદક છે. સ્પષ્ટત્વમાં પ્રત્યક્ષપદનું વાચ્યત્વ છે. પ્રત્યક્ષપદવાચ્ય સ્પષ્ટતાવાળા જ્ઞાનમાં સ્પષ્ટત્વ પ્રકાર છે.] તે પ્રવૃત્તિનિમિત્ત, ગતિક્રિયા આદિ શૂન્ય, ગો આદિ વિશિષ્ટ પિંડમાં જેમ ગોત્વ છે, તેમ અક્ષાશ્રિતત્વથી શૂન્ય પણ અવધિ આદિમાં સાક્ષાત્ આહ્યાહકજ્ઞાન વિશેષરૂપ સ્પષ્ટત્વ, પ્રવૃત્તિનિમિત્ત છે જ, માટે કોઈ પણ દોષ નથી. પારમાર્થિક એવું પ્રત્યક્ષ-પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ છે.

શંકા-જે ઈન્દ્રિયદ્વારા આત્મામાં જ્ઞાન પ્રવર્તે છે, તે પ્રત્યક્ષ છે. વળી એવું નહિ કહેવું કે-ઈન્દ્રિયવ્યાપારોનું વ્યવધાન હોઈ આત્માએ સાક્ષાત્ ઉપલબ્ધ ન કર્યું, કેમ કે-ઉપલબ્ધિ પ્રત્યે ઈન્દ્રિયો કરણ હોઈ વ્યવધાનકારક બની શકતી નથી. 'દેવદત્ત હાથથી ખાય છે.' એમાં હસ્તવ્યાપારનું વ્યવધાન હોઈ સાક્ષાત્ દેવદત્ત ખાતો નથી, એવો વ્યવહાર થતો નથી જ ને ?

સમાધાન—આત્માને અર્થની ઉપલબ્ધિમાં ચક્ષુ આદિમાં સદ્ગુણસંપન્નતાની અપેક્ષા રહે છે. ખરેખર, જ્યારે આંખ સારા ગુણવાળી હોય છે, ત્યારે બાહ્ય અર્થને સ્પષ્ટ અને યથા અવસ્થિત જાણે છે. જ્યારે તિમિર, આંધુ, ભ્રમણ, નાવડીનું ચાલવું, પિત્ત આદિનો સંશ્લેષ અને દૂરદેશપણાથી વિભ્રમવાળી આંખ થાય છે, ત્યારે વિપરીત કે સંશયરૂપ જાણે છે.

આત્મા, અર્થની ઉપલબ્ધિમાં પરાધીન-પરમુખપ્રેક્ષી છે, તેમજ ચક્ષુ આદિથી જાણેલ પણ બાહ્ય વિષયમાં જ્યારે સંશયવાળો થાય છે, ત્યારે ચક્ષુ આદિમાં રહેલ સદ્ગુણની જ અપેક્ષા રાખી નિશ્ચય કરે છે. જેમ કે—‘મારી આંખ તિમિર આદિના ઉપદ્રવ વગરની છે તેથી આ અર્થ યથાર્થ છે’ ઇતિ. આ હેતુથી ચક્ષુ આદિના સદ્ગુણના નિશ્ચયથી વસ્તુના યથાર્થપણાનો નિશ્ચય હોવાથી વાસ્તવિક રીતે તે પરીક્ષ છે.

શંકા—અનભ્યાસદશાવાળાને જ વસ્તુના યથાર્થપણાનો નિશ્ચય, ઇન્દ્રિયના સદ્ગુણના અવધારણપૂર્વક થાઓ ! પરંતુ અભ્યાસદશાવાળાને ઇન્દ્રિયના સદ્ગુણના નિશ્ચય વગર પણ પ્રકૃષ્ટ અભ્યાસના બળથી સાક્ષાત્ બોધ થવાથી તેને ઇન્દ્રિય આશ્રિત જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ ખરું ને ?

સમાધાન—ત્યાં પણ ઇન્દ્રિયના સદ્ગુણની અપેક્ષા દુર્વાર છે, કેમ કે—અભ્યાસના પ્રકર્ષના વશે ઇન્દ્રિય સદ્ગુણોનો જલ્દીથી જ નિશ્ચય થવાથી કાળની સૂક્ષ્મતાથી તે નિશ્ચયની ઉપલબ્ધિ નથી. ખરેખર, અપાય માત્ર, અવગ્રહ—છહાપૂર્વક જ, ત્યાં છહા વિચારરૂપ છે અને વિચાર ઇન્દ્રિયના સદ્ગુણભાવથી પેદા થયેલ ધર્મને આશ્રિત છે. ખરેખર, ઇન્દ્રિય કે વસ્તુ સારી રીતે વિચારનો વિષય નહીં થયે છતે, જે જ્ઞાન તે સાચું થતું નથી.

પરીક્ષમિતિ । આત્માની અપેક્ષાએ પુદ્ગલમય હોઈ, દ્રવ્યેન્દ્રિય મનરૂપ પરથી આત્માને જે જ્ઞાન વર્તે છે, તે પરીક્ષ, મતિ—શ્રુતરૂપ છે. ખરેખર, પુદ્ગલસમુદાયથી બનેલ દ્રવ્યેન્દ્રિય મન જીવના પરભૂત છે, એથી તે પરથી જે મતિ—શ્રુતલક્ષણ જ્ઞાન, જેમ કે—ધૂમ આદિથી વહ્નિ આદિનું જ્ઞાન પરરૂપ નિમિત્તજન્ય હોવાથી ‘પરીક્ષ’ કહેવાય છે.

૦ વળી ઇન્દ્રિયમનરૂપ નિમિત્તજન્ય જ્ઞાન પરીક્ષ છે, કેમ કે—ત્યાં સંશય-વિપર્યય-અનધ્યવસાયનો સંભવ છે. જેમ કે—ઇન્દ્રિયમનનિમિત્તજન્ય અસિદ્ધ અનેકાન્તિક-વિરૂદ્ધ અનુમાના ભાસ. સમ્યગ્દષ્ટિની અપેક્ષાએ અનિન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનનું પરીક્ષપણું સિદ્ધ થાય છે.

૦ ત્યાં નિશ્ચયનો સંભવ છે. જેમ કે—ધૂમ આદિથી વહ્નિનું અનુમાન.

૦ વળી જે પ્રત્યક્ષ (અત્યંત સ્પષ્ટ) છે, ત્યાં સંશય વગેરે હોતા નથી, પરંતુ માત્ર નિશ્ચય હોય છે. જેમ કે—અવધિ આદિરૂપ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન.

તે નિશ્ચયત્વ માત્ર લક્ષણ બે પરીક્ષનું કરવામાં આવે, તો અવધિ આદિમાં બ્યભિચાર-અતિવ્યાપ્તિ છે. એના વારણ માટે સંકેત-સ્મરણ આદિપૂર્વક નિશ્ચયત્વ કહેવાથી દોષ નહિ આવે. જે સંશય-વિપર્યય-અનધ્યવસાય જાતિનું જ્ઞાન છે તે પરીક્ષ છે. જેમ કે—અનુમાનાભાસ. ઇન્દ્રિય-અનિન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાન પણ સંશયાદિ જાતિનું છે. એ પ્રમાણે જે સંકેત-સ્મરણ આદિપૂર્વક નિશ્ચય સ્વભાવવાળું ઇન્દ્રિય-અનિન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાન છે તે પરીક્ષ

છે. આવા બે અનુમાનોથી ઈન્દ્રિય-મતિ-શ્રુત આદિ પરોક્ષમાં સંકેત-સ્મરણ આદિપૂર્વક નિશ્ચય છે. અવધિ આદિમાં સંકેત-સ્મરણાદિપૂર્વક નિશ્ચય નથી.

શંકા-અવધિ આદિ મનરૂપ નિમિત્તજન્ય હોઈ પરોક્ષ થશે જ ને ?

સમાધાન-મન:પર્યાપ્તિથી અપર્યાપ્ત (કરણ-અપર્યાપ્ત) મનુષ્ય-દેવ આદિમાં અવવિજ્ઞાનનું શ્રવણ હોવાથી, અવધિ આદિ જ્ઞાનો, મન આદિ વિધમાન હોવા છતાં મનરૂપ નિમિત્તજન્ય નથી. જેમ કે-સયોગીકેવલીમાં ઈન્દ્રિય-મન આદિ હોવા છતાં ઈન્દ્રિય-મનજન્ય કેવલજ્ઞાન નથી. આ પરોક્ષ, વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ પ્રત્યક્ષ હોઈ સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે.

તત્ર પદ્ધિજ્ઞાનમધ્યે કિં વા પારમાર્થિકપ્રત્યક્ષં કિં વા પરોક્ષમિતિ શંકાયમાહ—

તત્રાવધિમન:પર્યવકેવલાનિ પારમાર્થિકપ્રત્યક્ષાણિ । મતિશ્રુતે પરોક્ષે । પરોક્ષમપિ સાંવ્ય-
વહારિકપ્રત્યક્ષસ્મરણપ્રત્યભિજ્ઞાતર્કાનુમાનાગમમેદાત્ ષડ્વિધમ્ ॥ સૂત્ર-૫ ॥

તત્રેતિ, સ્પષ્ટમ્ । પરોક્ષસ્ય પ્રકારાન્તરેણ મેદમાહ પરોક્ષમપીતિ । અપિશબ્દ: પુનરર્થે, મતિશ્રુત-મેદેન દ્વિવિધમપિ પરોક્ષં પુનસ્સાંવ્યવહારિકપ્રત્યક્ષાદિમેદેન ષડ્વિધમિતિ ભાવ: । સમીચીનો બાધારહિતો વ્યવહાર: પ્રવૃત્તિનિવૃત્તિલક્ષણસ્સવ્યવહાર:, તત્ર ભવં સ ઇવ વા પ્રયોજનમસ્યેતિ સાંવ્યવહારિકં તત્ત્વ તત્પ્રત્યક્ષશ્ચ સાંવ્યવહારિકપ્રત્યક્ષમિતિ વિપ્રહ: । બાહ્યેન્દ્રિયાદિસામગ્રીસાપેક્ષત્વાદ્સ્તુત: પરોક્ષમેવેતિ પરોક્ષ-મધ્યે પરિગણિતમેતત્ । અનુમાનાદિમ્બોડિતિરેકેણ નિયતવર્ણાર્થાકારાણાં પ્રતિભાસનાચ્ચાનુમાનાદિતો મેદેનોત્કીર્તનમ્ । સામાન્યતો હિ સ્પષ્ટત્વં પ્રત્યક્ષસ્ય લક્ષણં તત્ચાનુમાનાઘાધિક્યેન વિશેષપ્રકાશનં, એત-દપેક્ષયા ચ પારમાર્થિકપ્રત્યક્ષસ્યેવાસ્યાપિ પ્રત્યક્ષત્વમ્, ગાઢાન્ધકારે મલિનવસ્તુસંવેદનમપિ સંસ્થાનમાત્રે સ્પષ્ટત્વેન પ્રત્યક્ષમેવ । ન ચ સ્મૃતિપ્રત્યભિજ્ઞાનાદિસ્વરૂપસંવેદને પરોક્ષરૂપે પ્રત્યક્ષલક્ષણસ્યાતિવ્યાપિરિતિ વાચ્યમ્, સ્મૃતિપ્રત્યભિજ્ઞાનાદિસ્વરૂપસંવેદનસ્ય પરોક્ષત્વાસમ્ભવાત્, ક્ષાયોપશમિકસંવેદનાનાં સ્વરૂપસંવેદ-નસ્યાનિન્દ્રિયપ્રધાનતત્ત્વોત્પત્તેરનિન્દ્રિયાધ્યક્ષવ્યપદેશસિદ્ધે:, બહિર્થગ્રહણાપેક્ષયા ચ વિજ્ઞાનાનાં પરોક્ષત્વ-વ્યપદેશેન સર્વજ્ઞાનાનાં સ્વરૂપે સ્પષ્ટપ્રતિભાસત્વાત્પ્રત્યક્ષત્વમેવેતિ ॥

ત્યાં પાંચ પ્રકારના જ્ઞાનમાં કયા જ્ઞાનો પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ છે? અથવા કયા જ્ઞાનો પરોક્ષરૂપ છે?—આવી શંકામાં કહે છે.

ભાવાર્થ—“ત્યાં અવધિ-મન:પર્યવ અને કેવલજ્ઞાનો પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષરૂપ છે. મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન પરોક્ષરૂપ છે. પરોક્ષ જ્ઞાન પણ સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ-સ્મરણ-પ્રત્યક્ષિણ-તર્ક-અનુમાન અને આગમના ભેદથી છ (૬) પ્રકારનું છે.”

નિવેચન-તત્રેતિ સ્પષ્ટમ્ । પરોક્ષના પ્રકારાન્તરથી ભેદને કહે છે. ‘પરોક્ષમપિ ઇતિ ।’ વળી મતિ-શ્રુતના ભેદથી બે પ્રકારનું પણ પરોક્ષ, ફરીથી સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ આદિના ભેદથી છ (૬) પ્રકારનું છે. સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષને વિગ્રહ=બાધા વગરના પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિરૂપ સાંવ્યવહારના પ્રયોજનવાળું પ્રત્યક્ષ સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ, બાહ્ય ઈન્દ્રિય આદિ સામગ્રીની અપેક્ષાથી જન્ય હોઈ નિશ્ચયનયથી પરોક્ષ છે માટે પરોક્ષમાં આ ગણેલ છે.

૦ અનુમાન આદિ કરતાં અધિકપણુરૂપે નિયત વર્ણુ, સંસ્થાન આદિરૂપ પદાર્થના આકારવિશેષોનું પ્રતિભાસન હોવાથી, અનુમાન આદિથી ભિન્નપણુએ સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષનું કથન કરેલ છે.

૦ ખરેખર, સામાન્યથી પ્રત્યક્ષનું લક્ષણ ‘સ્પષ્ટત્વ’ છે. તે સ્પષ્ટત્વ એટલે અનુમાન આદિથી અધિકતાપૂર્વક વિશેષોનું પ્રકાશન.

આ સ્પષ્ટત્વરૂપ લક્ષણની અપેક્ષાએ, પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષની માફક, સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષનું પણ પ્રત્યક્ષત્વ છે. ગાઢ અંધકારમાં મલિન વસ્તુનું સંવેદન પણ સંસ્થાન (આકાર) માત્રમાં સ્પષ્ટપણું હોઈ પ્રત્યક્ષ જ છે.

શંકા-સ્મૃતિ-પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન આદિ સ્વરૂપ સંવેદનરૂપ પરોક્ષમાં પ્રત્યક્ષ લક્ષણની અતિ-વ્યાપ્તિ થશે જ ને ?

સમાધાન-સ્મૃતિ-પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન આદિના સ્વરૂપસંવેદનમાં પરોક્ષપણુનો અસંભવ હોવાથી, ક્ષાયોપશમિક સંવેદનોના સ્વરૂપસંવેદનમાં અનિન્દ્રિયની પ્રધાનતાએ ઉત્પત્તિ હોવાથી અનિન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ-માનસપ્રત્યક્ષના વ્યવહારની સિદ્ધિ છે. વળી બાહ્ય અર્થના ગ્રહણની અપેક્ષાએ વિજ્ઞાનોમાં પરોક્ષપણુનો વ્યવહાર હોવાથી, સર્વજ્ઞાનોના સ્વરૂપમાં સ્પષ્ટ પ્રતિભાસ હોવાથી પ્રત્યક્ષપણું જ છે એટલે અતિવ્યાપ્તિ નહિ આવે.

અવુંના પારમાર્થિકપ્રત્યક્ષ લક્ષ્યતિ—

અવ્યવહિતાત્મદ્રવ્યમાત્રસમુત્પન્ન જ્ઞાન પારમાર્થિકપ્રત્યક્ષમ્ । તદ્વિવિધં સકલં વિકલચ્ચ ॥ સૂત્ર-૬ ॥

અવ્યવહિતેતિ । સ્વોત્પત્તો સાંવ્યવહારિકપ્રત્યક્ષાદિકમિન્દ્રિયાનિન્દ્રિયાદિવ્યવહિતાત્મદ્રવ્યમાશ્રિત્ય જાયતે, પારમાર્થિકપ્રત્યક્ષન્તુ ન તથા, કિન્તુ જ્ઞાનદર્શનાવરણક્ષયોપશમાત્ તત્ક્ષયાદ્વેદ્રિયાનિન્દ્રિયદ્વાર-નિરપેક્ષમાત્મદ્રવ્યમેવાવ્યવહિતમાશ્રિત્ય સમુન્મિષતીત્યતોઽવ્યવહિતાત્મદ્રવ્યમાત્રસમુત્પન્નત્વે સતિ જ્ઞાનત્વં તલ્લેક્ષણં, મત્વગુણસંમ્યક્ત્વાંદીનામપેક્ષણેઽપિ તેષાં દ્રવ્યત્વાભાવાન્નાવધ્યાદાવવ્યાપ્તિરિતિ માવઃ । તદ્વિમજતે તદિતિ પારમાર્થિકપ્રત્યક્ષમિત્યર્થઃ । સકલમિતિ સર્વદ્રવ્યપર્યાયવિષયકત્વાત્સકલમિત્યર્થઃ, વિકલમિતિ, કતિપયદ્રવ્યપર્યાયવિષયકત્વાદિકલમિત્યર્થઃ ॥

હવે પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષનું લક્ષણ કહે છે.

ભાવાર્થ—“વ્યવધાન વગર માત્ર આત્માથી જ ઉત્પન્ન જ્ઞાન ‘પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ’ કહેવાય છે. તે સકલ અને વિકલના ભેદથી બે પ્રકારનું છે.”

વિવેચન-પોતાની ઉત્પત્તિમાં સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ આદિ, ઈન્દ્રિય-અનિન્દ્રિય આદિ, વ્યવહિત (વ્યવધાનવાળા) આત્મદ્રવ્યની અપેક્ષા રાખી પેદા થાય છે. પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ તેવી રીતે પેદા નથી થતું. પરંતુ જ્ઞાન-દર્શનાવરણના ક્ષાયોપશમથી કે ક્ષયથી ઈન્દ્રિય-

અનિન્દ્રિય વ્યાપારની અપેક્ષા વગર અવ્યવહિત આત્મદ્રવ્યની અપેક્ષા રાખી પ્રકટ થાય છે, માટે અવ્યવહિત આત્મદ્રવ્ય માત્રથી ઉત્પન્ન થયે છતે જ્ઞાનત્વએ પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષનું લક્ષણ છે.

૦ હાવ-ગુણ-સમ્યક્ત્વ આદિની અપેક્ષા હોવા છતાં, તે હાવ આદિમાં દ્રવ્યપણુનો અભાવ હોવાથી અવધિ આદિમાં અભ્યાપ્તિ નામનો દોષ નથી, એવો ભાવ છે. તે પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષનો વિભાગ કરે છે. તે પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ સર્વ દ્રવ્યપર્યાયના વિષયવાળું હોવાથી ‘સકલ’ અને કેટલાક દ્રવ્ય અને પર્યાયોના વિષયવાળું ‘વિકલ’ કહેવાય છે.

કિન્ત્ર સકલ જ્ઞાનમિત્યત્ર દૃષ્ટાન્તમાહ —

કૃત્સ્નાવરણક્ષયાત્કેવલં જ્ઞાનં સકલમ્ ॥ સૂત્ર-૭ ॥

કૃત્સ્નેતિ । કૃત્સ્નાવરણક્ષયઃ સમસ્તઘાતિકર્મવિયોગઃ સ ચાન્તરજ્ઞબહિરજ્ઞસામગ્રીજન્યઃ । અન્તરજ્ઞસામગ્રી સમ્યગ્દર્શનાદિરૂપા, બહિરજ્ઞા તુ જિનકારિક્રમનુષ્યમવાદિરૂપા, તથા ચાન્તરજ્ઞબહિરજ્ઞસામગ્રીપ્રસૂતસકલાવરણક્ષયાત્કેવલજ્ઞાનમુદેતિ તત્પ્રતિબન્ધસ્ય કસ્યચિદભાવેન સકલવિષયકત્વાત્સકલં પારમાર્થિકપ્રત્યક્ષમિતિ ભાવ' । અત્ર કૃત્સ્નાવરણક્ષયાદિત્યુક્ત્યાઽવ્યવહિતોત્તરક્ષણે કેવલજ્ઞાનોત્પત્તિઃ પ્રકાશિતા વ્યવહારનયેન, આવરણસ્ય ક્ષયસમયે ક્ષીયમાણત્વાત્ ક્ષિપમાણસ્ય ચાક્ષીણત્વાત્ ક્રિયાકાલનિષ્ઠાકાલ્યોર્ભેદાત્ તયોરભેદે ચ ક્રિયાવૈયર્થ્યપ્રસન્નાત્ ક્રિયાકાલેઽપિ કાર્યસ્ય સત્ત્વાત્સમકાલભાવિનોશ્ચ સવ્યેતરગો-વિષાણયોરિવ ક્રિયાકાર્યયોઃ કાર્યકારણભાવાયોગાદિતિ । નિશ્ચયનયેન તુ ક્ષીયમાણાવરણસમય એવ કેવલજ્ઞાનોત્પત્તિઃ ક્રિયાકાલનિષ્ઠાકાલ્યોર્ભેદે ક્રિયાવિરહેઽપિ કાર્યોત્પત્ત્યન્યુપગમાપત્યા ક્રિયારમ્ભકાલાત્પૂર્વમપિ કાર્યોત્પત્તિપ્રસન્નગાત્ ક્રિયાકાલેઽપ્યાવરણક્ષયાભાવે પશ્ચાદપિ પૂર્વકાલવત્તદભાવપ્રસન્નગઃ સ્યાદક્રિયાત્વાત્ । અક્રિયસ્ય તદન્યુપગમે ક્રિયાન્વિતસમયેઽતિ ક્રિયાયા વૈયર્થ્યાપત્તેઃ ક્રિયાવિરહિતસમયવત્ । તસ્માન્ક્રિયાકાલનિષ્ઠાકાલ્યોરેકત્વં પ્રતિબન્ધકાભાવાદેવ ચાવરણસ્ય ક્ષીયમાણતાસમયે નિષ્ઠા ન વિરુદ્ધેતિ ॥

ત્યાં સકલ જ્ઞાન કયું છે ?

ભાવાર્થ—“ સમસ્ત જ્ઞાનાવરણ આદિ ઘાતિકર્મના ક્ષયથી કેવલજ્ઞાન ‘સકલ પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ’ કહેવાય છે. ”

વિષેયન-કૃત્સ્ન આવરણ ક્ષય એટલે સમસ્ત ઘાતિકર્મનો વિયોગ. વાળી તે કૃત્સ્ન-કર્મક્ષય અંતરંગ અને બહિરંગ સામગ્રીથી જન્ય છે. અંતરંગ સામગ્રી સમ્યગ્દર્શન આદિ રૂપ છે. બહિરંગ સમગ્રી તો જિનકારિક (કેવલીના કાળવાળા) મનુષ્યશવ આદિ રૂપ છે. તથાચ અંતરંગ-બહિરંગરૂપ પ્રકર્ષ પ્રાપ્ત સામગ્રીજન્ય સકલ આવરણના ક્ષયથી જ કેવલજ્ઞાન પ્રગટે છે, તેનો કોઈ પ્રતિબંધ નહિ હોવાથી-સકલ વિષયવાળું હોવાથી સકલ પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ છે.

૧. અન્યસ્મિન્ કાલે ક્રિયા, અન્યસ્મિન્ કાર્યોત્પત્તિરિતિ મેદ્ इत्यर्थः । २. एव आवरणक्षीयमाणकाले क्रियाया अभावे आवरणप्रयो न स्यादेव, क्रियां विना तत्रान्यस्य हेतोरभावात्, आवरणक्षीयमाणकाले च तद्वेतुक्रियासत्ताभ्युपगमे क्रियाकालनिष्ठाकालयोरेकत्वमर्थसिद्धमित्यपि भाव्यम् ॥

૦ 'કૃત્સ્ન આવરણના ક્ષયથી'—એવા વચનથી અવ્યવહિત ઉત્તરક્ષણમાં કેવલજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ પ્રકાશિત કરેલ છે. વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ બાણવાનું છે, કેમ કે—આવરણનું ક્ષયના સમયમાં ક્ષીયમાણપણું છે અને ક્ષીયમાણમાં ક્ષીણપણાનો અભાવ છે; કેમ કે—ક્રિયાકાળ અને નિષ્કા(સમાપ્તિ)કાળમાં ભેદ છે. તે બંનેનો બે અલેહ માનો, તે ક્રિયાની નિષ્ફળતાનો પ્રસંગ છે. ક્રિયાકાળમાં પણ કાર્યની સત્તા છે અને એકીસાથે પેદા થનાર કાળા-જમણા શૃંગની માફક ક્રિયા અને કાર્યમાં કાર્ય—કારણભાવનો અભાવ છે.

૦ નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ તો ક્ષીયમાણ આવરણના સમયમાં જ કેવલજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ છે, કેમ કે—ક્રિયાકાળ અને નિષ્કાકાળમાં એક કાળમાં ક્રિયા અને બીજા કાળમાં કાર્યની ઉત્પત્તિ, આવે ભેદ માનતાં, ક્રિયાના અભાવમાં પણ કાર્યની ઉત્પત્તિના સ્વીકારની આપત્તિ થવાથી ક્રિયાના આરંભકાળથી પહેલાં પણ કાર્યોત્પત્તિનો પ્રસંગ આવે છે. ક્રિયાકાળમાં પણ આવરણ-ક્ષયના અભાવમાં પછીથી પણ પૂર્વકાળની માફક કાર્યોત્પત્તિના અભાવનો પ્રસંગ થઈ જાય, કારણ કે—ક્રિયા વગરનો છે અને તેમાં કાર્યની ઉત્પત્તિને સ્વીકારવાથી ક્રિયાવાળા સમયમાં પણ ક્રિયાની વ્યર્થતાની આપત્તિ છે. જેમ કે—ક્રિયા વગરનો સમય તેથી ક્રિયાકાળ અને નિષ્કાકાળમાં [આ પ્રમાણે આવરણક્ષયના વર્તમાનકાળમાં જે ક્રિયાનો અભાવ માનવામાં આવે, તો આવરણનો ક્ષય જ ન થાય, કેમ કે—ક્રિયા સિવાય ત્યાં બીજા હેતુનો અભાવ છે. આવરણક્ષયના વર્તમાનકાળમાં તેના આવરણક્ષયના હેતુભૂત ક્રિયાની સત્તાના સ્વીકારમાં ક્રિયાકાળ અને નિષ્કાકાળની એકતા સિદ્ધ છે, એમ પણ વિચારવું.] એકપણું છે. વળી પ્રતિબંધકના અભાવથી જ આવરણના ક્ષયના વર્તમાન સમયમાં નિષ્કાવિરૂદ્ધ નથી.

અથ કેવલજ્ઞાનસ્ય લક્ષણમાચષ્ટે—

અશેષદ્રવ્યપર્યાયવિષયકસાક્ષાત્કારઃ કેવલમ્ ॥ સૂત્ર-૮ ॥

અશેષેતિ । અશેષાણિ યાનિ દ્રવ્યાણિ પર્યાયાશ્ચ તદ્વિષયકઃ સાક્ષાત્કાર ઇત્યર્થઃ, મુલ્યતથા નિશ્ચિલધર્મપ્રકારકત્વે સતિ નિશ્ચિલધર્મિવિષયકજ્ઞાનિતિ ભાવઃ, તત્ત્વં કેવલજ્ઞાનસ્ય લક્ષણમ્, કેવલદર્શને-
ડતિવ્યાપિવારણાય સત્યન્તમ્ । પર્યાયવાદમિતપ્રતીત્યસમુત્પાદરૂપસન્તાનવિષયકનિશ્ચિલધર્મપ્રકારકજ્ઞાને-
ડતિવ્યાપિવારણાય વિશેષ્યમ્ । પ્રમેયવદિતિ જ્ઞાનસ્ય પ્રમેયત્વેન નિશ્ચિલધર્મપ્રકારકજ્ઞાનસ્ય વારણાય સામા-
ન્યધર્માનવચ્છિન્નત્વં નિશ્ચિલધર્મે વિશેષણીયમ્ । તત્ર પ્રમાણશ્ચ જ્ઞાનત્વમત્યન્તોત્કર્ષવદ્વૃત્તિ, અત્યન્તાપ-
કર્ષવદ્વૃત્તિત્વાત્પરિમાણત્વવદિત્યનુમાનમ્ । ન ચેદમપ્રયોજકં, જ્ઞાનતારતમ્યસ્ય સર્વાનુભવસિદ્ધત્વેન તદ્વિ-
શ્રાન્તેરત્યન્તાપર્ષોત્કર્ષામ્યાં વિનાડસમ્ભવાત્ । ન ચેન્દ્રિયાશ્રયજ્ઞાનસ્યૈવ તારતમ્યદર્શનેન તત્રૈવાત્યન્તપ્રકર્ષઃ
પ્રસક્ત ઇતિ વાચ્યમ્, અતીન્દ્રિયેડપિ મનોજ્ઞાને, શાસ્ત્રાર્થાવધારણરૂપે શાસ્ત્રભાવનાપર્કર્ષજન્યે શાસ્ત્રાતિ-
ક્રાન્તવિષયેડનીન્દ્રિયવિષયસામર્થ્યયોગપ્રવૃત્તિસાધનેડધ્યાત્મશાસ્ત્રપ્રસિદ્ધપ્રાતિમનામધેયે ચ તરતમભાવદર્શ-
નાત્ । ન ચ ભાવનાજન્યમેવ પ્રાતિભવકેવલજ્ઞાનં પ્રાપ્તં, તથા ચાપ્રમાણં સ્યાત્ કામાતુરસ્ય સર્વદા
કામિની ભાવયતો વ્યવહિતકામિનીસાક્ષાત્કારવદિતિ વાચ્યમ્, અપ્રામાણ્યે ભાવનાજન્યત્વસ્યાપ્રયોજકત્વાત્,

બાધિતવિષયત્વસ્યૈવ પ્રયોજકત્વાત્, ભાવનાનપેક્ષેઽપિ શુક્તિરજાતાદિભ્રમે બાધાદેવાપ્રામાણ્યસ્વીકારાત્ પ્રકૃતે ચ વિષયબાધાભાવાત્ । ન ચ વ્યવહૃતકામિનીવિભ્રમાદૌ દોષત્વેન ભાવનાયાઃ કલ્પત્વાત્તજ્જન્યત્વે-
નાસ્યાપ્યપ્રામાણ્યં, બાધિતવિષયત્વદોષજન્યત્વસ્યાપિ ભ્રમત્વપ્રયોજકત્વાદિતિ વાચ્યમ્, ભાવનાયાઃ ક્વચિ-
દોષત્વેઽપિ સર્વત્ર દોષતાનિશ્ચયાત્, અન્યથા શંસીતત્વભ્રમકારણીભૂતસ્ય પીતદ્રવ્યસ્ય સ્વવિષયજ્ઞાનેઽપ્ય-
પ્રામાણ્યપ્રયોજકત્વં સ્યાદિતિ ન કિંચિદેતત્ । ક્વચિદેવ કશ્ચિદોષ इत्येवाङ્गीકારાત્ વિષયબાધેનૈવ દોષ-
જન્યત્વકલ્પનાચ્ચ । દુષ્ટકારણજન્યસ્યાપ્યનુમાનાદેર્વિષયાબાધેન પ્રામાણ્યાભ્યુપગમાત્ । ન ચ પરોક્ષજ્ઞાન-
જન્યભાવનાયા અપરોક્ષજ્ઞાનજનકત્વાસમ્ભવઃ ન હિ બહ્વચનુભિતિજ્ઞાનં સહસ્રકૃત્વ આવૃત્તમપિ વહ્નિસાક્ષાત્કા-
રાય કલ્પત્ત इति વાચ્યમ્, તજ્જન્યપ્રકૃષ્ટાઽઽવરણક્ષયાદેવ કેવલજ્ઞાનોત્પત્તિરિતિ સિદ્ધાન્તાદિતિ સંક્ષેપઃ ॥

નન્વાવરણક્ષયાત્કેવલજ્ઞાનોત્પત્તિરિત્યસદ્ગતં, તથાહિ કિમિદમાવરણં, શરીરં દેશકાલાદિકં વા,
નાદ્યસ્તત્સત્ત્વેઽપ્યર્થોપલભ્યાત્, ન દ્વિતીયો દેશકાલયોરમૂર્તત્વાત્, પરમાણ્વાદેશ્ચ સૂક્ષ્મસ્વભાવત્વાત્, ।
ન ચ મૂલકીલકોદકાદેર્લોકપ્રસિદ્ધમેવ મૂળ્યાદ્યાવરણત્વમિતિ વાચ્યમ્, અતિશયસમૃદ્ધિશાલિનાપિ યોગિને-
દેશસ્યાવરણાદેરભાવસ્ય કર્તુમશક્યત્વાત્ । ન ચાન્યત્કિંચિદાવરણં પ્રસિદ્ધમિત્યાશંકાયમાહ—

હવે કેવલજ્ઞાનનું લક્ષણ કહે છે.

ભાવાર્થ—“ સમસ્ત દ્રવ્યોને અને પૃથ્વીને વિષય કરનારો સાક્ષાત્કાર ‘ કેવલજ્ઞાન ’
કહેવાય છે. ”

વિવેચન—મુખ્યપણે સમસ્ત ધર્મોના પ્રકારવાળું હોયે છતે સમસ્ત ધર્મીવિષયવાળું
જ્ઞાન ‘ કેવલજ્ઞાન ’ છે.

લક્ષણ—સમસ્ત ધર્મપ્રકારત્વ વિશિષ્ટ સમસ્ત ધર્મીવિષયક જ્ઞાનત્વ, એ કેવલજ્ઞાનનું લક્ષણ છે.

પદકૃત્ય—કેવલદર્શનમાં અતિવ્યાપ્તિના વારણ માટે સમસ્ત ધર્મપ્રકારકત્વરૂપ વિશેષણ
કહેલ છે. પ્રયાયવાદીએ (બોદ્ધ) માનેલ પ્રતીત્ય સમુત્પાદરૂપ સંતાનવિષયક નિષિદ્ધ ધર્મપ્રકારક
જ્ઞાનમાં અતિવ્યાપ્તિના વારણ માટે ‘ વિશેષ્ય ’ મૂકેલ છે. ‘ પુમેયવત્ ’—આવું જ્ઞાન, પ્રમેયત્વરૂપે
નિષિદ્ધ ધર્મપ્રકારક તે જ્ઞાનમાં અતિવ્યાપ્તિના વારણ માટે સામાન્ય ધર્માનવચિન્નત્વરૂપ
વિશેષણ નિષિદ્ધ ધર્મમાં હેલું.

સર્વશત્વસિદ્ધિપ્રમાણ—ત્યાં આ અનુમાનપ્રમાણ છે કે—જ્ઞાનત્વ અત્યંત ઉત્કર્ષવાળા જ્ઞાનમાં
રહેનાર છે, કેમ કે અત્યંત અપકર્ષવાળા જ્ઞાનમાં રહેનાર છે. જેમ કે—પરિમાણત્વ.

૦ આ અનુમાન અપ્રયોજક (વ્યાપ્તિ અગ્રાહક) નથી, કેમ કે—જ્ઞાનનું તારતમ્ય
સર્વને અનુલવસિદ્ધ હોઈ, તેની વિશ્રાંતિ, ઉત્કર્ષ—અપકર્ષ સિવાય અસંભવિત છે.

શંકા—ઈન્દ્રિય આદિ આશ્રયવાળા જ્ઞાનમાં તરતમતા દેખાતી હોઈ, તે ઈન્દ્રિયાશ્રિત
જ્ઞાનમાં જ અત્યંત પ્રકર્ષનો પ્રસંગ આવશે જ ને ?

સમાધાન—અતીન્દ્રિય એવા પણ મનોજન્ય જ્ઞાનમાં, શાસ્ત્રના અર્થના અવધારણરૂપમાં

શાસ્ત્રની ભાવનાપ્રકર્ષથી જન્ય શાસ્ત્રથી અતિકાન્ત વિષયમાં, અતીન્દ્રિય વિષયવાળા સામર્થ્યયોગની પ્રવૃત્તિસાધનમાં, અધ્યાત્મ શાસ્ત્રપ્રસિદ્ધ પ્રાતિભાનામક માનસજ્ઞાનમાં (અવધિજ્ઞાન આદિમાં) તરતમભાવનું દર્શન છે.

શંકા-તો પછી ભાવનાજન્ય પ્રાતિભાજ્ઞાનની માફક ભાવના(મનો)જન્ય જ કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થશે જ. તથાચ અપ્રમાણુ થશે જ ને? જેમ કે-સર્વદા કામિનીને મનમાં ભાવનાર કામાતુરને વ્યવહિત કામિનીનો માનસ સાક્ષાત્કાર.

સમાધાન-માનસજ્ઞાનના અપ્રમાણુમાં ભાવનાજન્યત્વરૂપ હેતુ અપ્રયોજક છે, અપ્રમાણુના વિષયનો બાધ, એ જ પ્રયોજક (સાધક) છે. ભાવનાની અપેક્ષા વગરના પણ શુક્તિમાં રજત આદિના ભ્રમરૂપ જ્ઞાનમાં, બાધથી જ અપ્રમાણુતાનો સ્વીકાર હોવાથી વળી પ્રકૃતમાં વિષયના બાધનો અભાવ છે. ભાવનાજન્ય પ્રાતિભાજ્ઞાન પ્રમાણુ છે, માટે જ કેવલજ્ઞાન ભાવનાજન્ય નહીં હોઈ, માત્ર આવરણના ક્ષયપૂર્વક આત્માથી જ જન્ય હોઈ સર્વથા પ્રમાણુ છે.

શંકા-વ્યવહિત કામિની, વિભ્રમ આદિમાં, ભાવનામાં દોષપણની કલ્પના કરવાથી ભાવનાનિષ્ઠ દોષથી જન્ય હોઈ, આ પ્રાતિભાજ્ઞાનનું પણ અપ્રમાણુ થશે જ ને? કેમ કે-વિષયબાધની માફક દોષજન્યત્વેન કાર્ય-કારણભાવ પ્રયોજક છે જ ને?

સમાધાન-ભાઈ! કેમકે ભાવનામાં દોષપણું હોવા છતાં સર્વ ભાવનામાં દોષપણુના નિશ્ચયનો અભાવ છે, જે સર્વ ભાવનામાં દોષપણુની કલ્પના કરવામાં આવે, તો શંખમાં પીતલના ભ્રમ પ્રત્યે કારણભૂત પીતલદ્રવ્યના સ્વવિષયવાળા જ્ઞાનમાં પણ અપ્રમાણુનું પ્રયોજકપણું થાય! માટે આ કાંઈ છે નહિ, કેમ કે-અવગિત જ કેમ દોષ છે. આવો જ સ્વીકાર હોવાથી વિષયના બાધથી જ દોષજન્યત્વની કલ્પના છે.

૦ હુષ્ટ કારણજન્ય પણ અનુમાન આદિમાં વિષયમાં બાધનો અભાવ હોવાથી પ્રમાણુનો સ્વીકાર છે.

શંકા-પરોક્ષજ્ઞાનજન્ય ભાવનામાં અપરોક્ષ જ્ઞાન(પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન)ના જનકપણુનો અસંભવ છે, કેમ કે-વહ્નિવિષયક અનુમતિનું જ્ઞાન હજાર વાર આવૃત્તિવાળું છતાં, વહ્નિના સાક્ષાત્કાર-પ્રત્યક્ષ માટે સમર્થ થતું નથી જ ને?

સમાધાન-તે ભાવનાજન્ય પ્રકૃષ્ટ જ્ઞાન આવરણ આદિના ક્ષયથી જ કેવલજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ છે, કેમ કે-આ પ્રમાણુનો સિદ્ધાન્ત છે એવો સંશ્લેષ છે.

શંકા-‘આવરણના ક્ષયથી કેવલજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ છે.’-આવો સિદ્ધાન્ત અસંગત છે, તથાહિ આ આવરણ શું શરીર કે દેશ-કાળ આદિ છે?

૦ પહેલું શરીર પણ આવરણ નથી, કેમ કે-શરીરની વિદ્યમાનતામાં અર્થની ઉપલબ્ધિ થાય છે.

બીજું દેશ-કાળ આદિ રૂપ આવરણ નથી, કેમ કે-દેશકાળ અરૂપી છે અને પરમાણુ આદિ સૂક્ષ્મ સ્વભાવવાળા છે.

૦ મૂલ-ખીલા-ખાણી વગેરેમાં ભૂમિ આદિનું આવરણ પાણું નહીં કહેવું, કેમ કે-
અતિશય સમૃદ્ધિવાળા પાણુ યોગીથી આવા આવરણ આદિનો અભાવ કરી શકાતો નથી.

इदञ्च घातिकर्मक्षयाद्भवति ॥ सूत्र-९ ॥

इदञ्चेति । घात्यघातिरूपेण पूर्वं प्रपञ्चितस्य द्विविधस्य कर्मणो मध्ये घातिकर्म आवरणं तत्क्षयतः
केवलमुदेति । तथाहि यत्स्वविषयेऽप्रवृत्तिमत् तत्सावरणं दृष्टं यथा तैमिरिकस्यैकचन्द्रमसि चाक्षुषं विज्ञा-
नम्, अप्रवृत्तिमन्चास्मदादिज्ञानं स्वविषये निखिलद्रव्यपर्यायलक्षणे । तस्मात्तत्रावरणसपेक्षितम्, तच्चा-
न्यस्यासम्भवादघातिकर्मरूपमेव । न चास्मदादिज्ञानस्य समस्तार्थविषयकत्वमसिद्धमिति वाच्यम्, आव-
रणापाये तत्प्रकाशकत्वात् । न चान्योऽन्याश्रयः, सिद्धे सकलविषयकत्वेऽस्मदादिज्ञानस्य तदावरणा-
पाये तत्प्रकाशकत्वं सिद्धयति, तत्सिद्धौ च विज्ञानस्य सकलविषयकत्वसिद्धिरिति वाच्यम्, विशेषविषय-
कानुमानमिच्छता भवता निःशेषविषयकव्याप्तिज्ञानस्याभ्युपगतत्वात् । एवं यज्ज्ञानं स्वविषयेऽस्पष्टं
तत्सावरणं यथा नीहारधूलिव्यवहितवृक्षादिज्ञानम्, अस्पष्टञ्च स्वविषये सर्व सदनेकान्तात्मकमित्यादि-
ज्ञानमिति । तथा मिथ्यात्वपटलविलुप्तविवेकदृशां यदेतत्सर्वस्मिन्ननेकान्तात्मकवस्तुनि विपर्ययज्ञानं तत्सा-
वरणं मिथ्याज्ञानत्वाद्भूतत्वाच्च तूत्तराद्युपयोगिनो मृत्तिकाशकले कनकज्ञानमिवेति तत्तत्सिद्धमावरणं कर्म । तच्च
कार्यकारणप्रवाहेण प्रवर्तमानमनाद्यपि सग्यदर्शनादिरत्नत्रयलक्षणेनावरणनिर्जराहेतुमूतसामग्रीविशेषेण
निर्मूलं प्रलीयते, कार्यकारणरूपेणानादितः प्रवर्तमानस्य बीजाङ्कुरसन्तानस्य निर्दग्धबीजेऽङ्कुरं वा प्रलय-
वत् । तस्मात्सिद्धमशेषावरणविलयात्समस्तवस्तुविषयं केवलज्ञानमिति । केवलज्ञानमिदं साद्यपर्यवसितं,
घातिकर्मक्षयादाविर्भूतत्वात्सादि, तथोत्पन्नस्य तस्य पश्चान्नावरणमस्यतोऽनन्तम्, सत्तामाश्रित्येदमनन्त-
त्वं बोध्यम् । तेन भवस्थकेवलविशेषपर्यायाणां वज्रर्षभनाराचसंहननादीनामपगमे तदव्यतिरिक्तस्य
केवलज्ञानस्यात्मद्रव्यद्वारेण विगमेऽपि न क्षतिरन्यथाऽवस्थानुरवस्थानामात्यन्तिकभेदप्रसक्तेः, सिद्धत्व-
रूपेण पुनरुत्पद्यते, उत्पादव्ययध्रौव्यात्मकत्वाद्बस्तुनोऽन्यथा वस्तुहानिः प्रसज्येतेति ॥

ખીણું કોઈ આવરણ પ્રસિદ્ધ નથી, એ શંકામાં કહે છે કે-

ભાવાર્થ-“વળી આ કેવલજ્ઞાન ઘાતિકર્મના ક્ષયથી થાય છે,”

વિવેચન-પૂર્વે વિવેચન કરેલ ઘાતિ-અઘાતિરૂપે એ પ્રકારના કર્મમાં ઘાતિકર્મરૂપ
આવરણ છે. તેના ક્ષયથી કેવલજ્ઞાન ઉદયમાં આવે છે. તથાહિ-એ પોતાના વિષયમાં પ્રવૃત્તિ-

૧. કથञ्चित્તસ્યાસ્માવ્યતિરિક્તત્વાદાત્મનશ્ચ દ્રવ્યસ્પતયા નિત્યત્વાત્તદ્રૂપેણ કેવલજ્ઞાનમપિ અનન્તમિતિ
ભાવઃ. ॥ ન ચ કેવલજ્ઞાનસ્ય સાદ્યપર્યવસિતત્વાત્ જીયરયાનાદિનિધનત્વાત્ છાયાતપવદત્યન્તમેદનં કથં
જીવઃ કેવલં, તથા જ્ઞાનદર્શનયોઃ શાયિકત્વાત્ શ્યાંપગમિકત્વાત્ જીવસ્ય પારિણામિકત્વાચ્ચેતિ વાચ્યમ્,
દ્રવ્યપર્યાયભેદાભેદૈકાન્તપદ્ધતિપેદ્ધેન કથञ्ચિદ્ભેદાભેદાત્સર્વસ્યાન્યુપપત્તેઃ, દર્શિયોઽયમિદાની રાજા જાત ઇત્યાદિ-
પ્રતીત્યા રાજત્વપર્યાયસ્ય, રાજત્વપર્યાયાત્મકત્વેન વા પુરુષસ્ય, જાનત્વાવગાહનાત્ પર્યાયાળામભેદાધ્યવસિન-
ભેદાત્મત્વાત્ દ્રવ્યસ્ય વા ભેદાનુપક્કાભેદાત્મકત્વાદિતિ ॥

વાળું નથી, તે આવરણ-પ્રતિબંધવાળું છે. જેમ કે-એક જાતના આંખના રૂપ-તિમિર નામના રોગવાળા તૈમિરકનું એક ચંદ્રમાં આક્ષુષ (ચક્ષુ સંબંધી) વિજ્ઞાન.

૦ સમસ્ત દ્રવ્ય, પર્યાયરૂપ સ્વવિષયમાં અસ્મદ્ આદિનું જ્ઞાન પ્રવૃત્તિવાળું નથી, તેથી ત્યાં આવરણ અપેક્ષિત છે. તે આવરણ, બીજું અસંભવિત હોવાથી ધાતિકર્મરૂપ જ છે.

શંકા-અસ્મદ્ આદિ જ્ઞાનમાં સકળ અર્થવિષયકપણું અસિદ્ધ જ છે ને ?

સમાધાન-આવરણના ક્ષયમાં અસ્મદ્ આદિ જ્ઞાનમાં સકલાર્થ પ્રકાશપણું સિદ્ધ હોઈ અસિદ્ધ નથી.

શંકા-જો આમ કહો, તો અન્યોડન્યાશ્રય દોષ છે. (પરસ્પર જ્ઞાનસાપેક્ષજ્ઞાનાશ્રયો, અન્યોડન્યાશ્રય) અસ્મદ્ આદિ જ્ઞાનમાં સકલ વિષયકત્વ સિદ્ધ થવાથી જ સકલ વિષયાવરણનો ક્ષય થતાં સકલ પ્રકાશકત્વ સિદ્ધ થાય છે. સકલાવરણનો ક્ષય સિદ્ધ થતાં વિજ્ઞાનમાં સકલ વિષયકત્વની સિદ્ધિ છે.

સમાધાન-વિશેષરૂપ વિષયવાળા અનુમાનને ઇચ્છનાર તમોએ સમસ્ત વિષયક વ્યાપ્તિજ્ઞાન સ્વીકારેલ છે, માટે અન્યોડન્યાશ્રય દોષ નથી.

૦ જે જ્ઞાન સ્વવિષયમાં અસ્પષ્ટ છે, તે આવરણવાળું છે. જેમ કે-નીહાર-હિમ-ધૂળ વગેરેથી અંતરિત વૃક્ષાદિનું જ્ઞાન.

વળી સ્વવિષયમાં ‘સર્વ સત્-અનેકાન્ત આત્મક છે.’ ઇત્યાદિ જ્ઞાન અસ્પષ્ટ છે. ઇતિ.

તેમજ મિથ્યાત્વના આવરણથી વિદ્યુત્ત વિવેક નયનવાળાઓનું જે આ સર્વ અનેકાન્ત આત્મક વસ્તુમાં વિપર્યયજ્ઞાન છે, તે આવરણ સહિત છે, કેમ કે-મિથ્યાજ્ઞાન છે. જેમ કે-ધંતૂરો આદિના ઉપયોગ કરનારનું માટીના ટૂકડામાં સોનાનું ભાન. તેથી સિદ્ધ થયેલ છે કે-કર્મ આવરણ છે. તે કર્મનામક આવરણ કાર્ય-કારણના પ્રવાહથી પ્રવર્તતું અનાદિ હોવા છતાં, સમ્યગ્દર્શન આદિ રત્નત્રયીરૂપ આવરણની નિર્જરામાં વિશિષ્ટ હેતુસામગ્રીથી સર્વથા નષ્ટ થઈ શકે છે. જેમ કે-કાર્ય-કારણરૂપે અનાદિથી પ્રવર્તતા બીજાંકુર પરંપરાનું સર્વથા હ્રદય બીજ હોયે છતે, અંકુરનો વિનાશ, અથવા સર્વથા હ્રદય અંકુર હોય છે તે બીજનો વિનાશ. તેથી સમસ્ત આવરણના ક્ષયથી સમસ્ત વસ્તુવિષયવાળું કેવલજ્ઞાન સિદ્ધ છે.

૦ આ કેવલજ્ઞાન સાદિઅનંત છે. ધાતિકર્મના ક્ષયથી પ્રકટ થયેલ હોવાથી સાદિ (આદિવાળું). તેવી જ રીતે ઉત્પન્ન થયેલા તે જ્ઞાનમાં પછીથી આવરણ નથી, માટે અનંત છે. કેવલજ્ઞાનની સત્તા અનંતકાળ સુધીની છે એટલે કેવલજ્ઞાનની સત્તાનો કદી અંત થવાનો નથી. અહીં આ અનંતપણું છે. સત્તા વિદ્યમાનતાની અપેક્ષાએ જાણવું. [કથંચિદ્ તે કેવલજ્ઞાનનું આત્માથી અભિન્નપણું હોવાથી, આત્મા દ્રવ્યરૂપે નિત્ય હોઈ, આત્મારૂપે કેવલજ્ઞાન પણ અનંત-નિત્ય છે, એવો ભાવ છે.

શંકા-કેવલજ્ઞાન સાદિઅનંત હોઈ, જીવ અનાદિઅનંત હોઈ, છાયા અને આત્મપૂર્ણ માફક કેવલજ્ઞાન અને જીવનો અત્યંત ભેદ હોઈ કેવી રીતે જીવરૂપે કેવલજ્ઞાન કહે-

વાય? તેમજ જ્ઞાન દર્શનનો ક્ષાયિક ભાવ કે ક્ષાયોપશામિક ભાવ છે અને જીવનો પારિ-
જ્ઞામિક ભાવ છે, તો જીવ અને જ્ઞાન-દર્શન એક કેવી રીતે?

સમાધાન-દ્રવ્ય-પર્યાય ભેદ-અભેદના એકાન્ત પક્ષના પ્રતિષેધથી કથંચિદ્ ભેદ-
અભેદથી સર્વની પણ ઉપપત્તિ છે. 'આ દરિદ્ર હુમણું રાજ થયો છે' ઇત્યાદિ પ્રતીતિથી
રાજત્વપર્યાયમાં કે રાજત્વપર્યાય આત્મકપણાએ પુરુષમાં જાતવતું અવગાહન હોવાથી, પર્યાયો
અભેદ અધ્યવસિત ભેદસ્વરૂપી છે અને દ્રવ્ય, ભેદથી અનુષંગ-અનુષંગ અભેદસ્વરૂપી છે.] તેથી
ભવસ્થકેવલીમાંથી જ્યારે અભવસ્થકેવલી થાય, ત્યારે ભવસ્થત્વ ઉપાધિ વિશિષ્ટ કેવલીના
અભાવમાં, ભવસ્થત્વરૂપ ઉપાધિ વિશિષ્ટ કેવલજ્ઞાનના અભાવમાં પણ ક્ષતિ નથી; કેમ કે-
દ્રવ્યાર્થિકનયની અપેક્ષાએ દ્રવ્ય અને પર્યાયમાં ભેદ નથી. જો અભેદનયની વિવક્ષા ન કરવામાં
આવે, તો દ્રવ્યથી અવસ્થાઓમાં-પર્યાયોમાં સર્વથા ભેદનો પ્રસંગ આવી જાય! ભવસ્થકેવલી
અભવસ્થકેવલીરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે-ચિદ્રત્વ પર્યાયરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે (ચિદ્રત્વ પર્યાયથી
અભિન્ન કેવલજ્ઞાન પણ જાણવું.), કેમ કે-વસ્તુ, ઉત્પાદ, વ્યય કે ધ્રૌવ્ય આત્મક છે. અન્યથા,
વસ્તુમાં ઉત્પાદ, વ્યય કે ધ્રૌવ્ય ન માનવામાં આવે, તો વસ્તુસ્વરૂપની હાનિનો પ્રસંગ જ
આવી જાય છે. ઇતિ.

અથેદં કિં ત્રિષયં પ્રાપ્ય પરિચ્છિન્નત્તિ કિં વાડપ્રાપ્યેત્યાશઙ્કાયમાહ—

તદ્વાનેવ સર્વજ્ઞઃ ॥ સૂત્ર-૧૦ ॥

તદ્વાનેવેતિ । કેવલજ્ઞાનવાનેવેત્યર્થઃ । इदञ्च केवलज्ञानस्य कथञ्चिदात्मव्यतिरेकमन्युपेत्योक्तं तथा च
कथञ्चिद्भेदाभेदसम्बन्धेन केवलज्ञानवान्सर्वज्ञ इत्यर्थः । आत्मपर्यायो हि केवलज्ञानं, आत्मा च परिच्छिन्न-
परिमाणः, यो हि यस्य धर्मस्य तत्रैव वर्तते यथा घटे रूपम्, आत्मन्येव संवेदनाच्चात्मस्थं तत्,
तथा चात्मस्थमेव त्रिषयं परिच्छिन्नत્ति न त्रिषयं प्राप्य, तस्य ज्ञेयदेशं गगनासम्भवात्, गमने
चात्मनो निस्स्वभावत्वप्रसङ्गः स्यात्, तत्स्वभावतादात्म्येन, आत्मधर्मत्वहान्यापत्तिश्च, आत्मविर-
हेऽपि भावात् । तथा केवलज्ञानं हि सकलज्ञानं मुच्यते अलोदस्यानन्तत्वेन गमनतस्सकलोऽलौको
ज्ञातुमशक्य इति । अत एव तद्वानित्यत्र नित्ययोगं मनुब् बोध्यः । सर्वज्ञ इति, अर्हदादिरित्यर्थः, एव-
शब्दो भिन्नक्रमः अर्हन् श्रीवर्धमानादिष्वेव तद्वानिर्दोषत्वात्, नान्यः कथिलादिः प्रमाणविरुद्धभाषित्वेन
निर्दोषत्वासिद्धेस्तथा चार्हन् मोक्षसंसारतत्कारणेषु निर्दोषस्तत्र प्रमाणाविरोधिवाक्यत्वाद्यथा क्वचिद्
व्याध्युपगमे वैद्य न चासिद्धिः, अर्हन् मोक्षसंसारतत्कारणेषु प्रमाणाविरोधिर्वचनवान्, तत्र प्रमाणा-
वाध्यमानामिमततत्त्वात्, यस्य यत्रामिमतं तत्त्वं प्रमाणेन न वाध्यते स तत्र प्रमाणाविरोधिवाक्,
यथा रोगस्वास्थ्ये तत्कारणतत्त्वे भिषग्वर इत्यनुमानेन तत्सिद्धेरिति ॥

૧ ગમનં हि स्वदेशपरित्यागपूर्वक्रमपरदेशप्राप्तिः, तथा च ज्ञानस्यात्मदेश विहाय ज्ञेयदेशप्राप्तौ
निःસ્વभावावમાત્મનો ભવેત્, સ્યાચ્ચ જ્ઞેયયાત્મરૂપત્વં એવજ્ઞાત્મધર્મત્વં કેવલસ્ય ન રવાત્, આત્મવિર-
હેઽપિ ભાવાદિતિ ભાવઃ ॥

આ કેવલજ્ઞાન શું વિષયને સંયુક્ત થઈને બાણે છે કે વિષયની સાથે સંયુક્ત થયા વગર બાણે છે? આવી શંકામાં કહે છે.

ભાવાર્થ-“તે કેવલજ્ઞાનવાળો જ ‘સર્વજ્ઞ’ કહેવાય છે.”

વિવેચન-‘કેવલજ્ઞાનવાન જ’-આ વચન કેવલજ્ઞાનનો કથંચિદ્ આત્માથી ભેદનો સ્વીકાર કરી કહેલ છે. તથાચ કથંચિદ્ ભેદ-અભેદ સંબંધથી કેવલજ્ઞાનવાળો ‘સર્વજ્ઞ’ છે. ખરેખર, આત્માનો પર્યાય જ કેવલજ્ઞાન છે અને આત્મા પરિમિત પરિમાણવાળો છે. ખરેખર, જેનો જે ધર્મ છે, તે ધર્મ તેમાં જ વર્તે છે. જેમ કે-ઘટમાં રૂપ, આત્મામાં જ સંવેદન હોવાથી તે સંવેદન (જ્ઞાન) આત્મસ્થ છે. તથાચ જ્ઞાન, આત્મસ્થ હોતું જ વિષયનો પરિચ્છેદ કરે છે, પરંતુ વિષયનો સંયોગ કરીને જ્ઞાન, વિષયને બાણતું નથી : કેમ કે-તે જ્ઞાનનો જોય-વિષયના દેશ-ભાગમાં ગમનનો અસંભવ છે. જો ગમન (ખરેખર, ગમન એટલે સ્વદેશના ત્યાગપૂર્વક બીજા પ્રદેશની પ્રાપ્તિ. તથાચ જ્ઞાનની આત્માના દેશને છોડી જોયદેશની પ્રાપ્તિમાં આત્મા સ્વભાવ વગરનો થઈ જાય ! અને વિષયમાં આત્મરૂપતા થઈ જાય ! તથા આ પ્રમાણે કેવલજ્ઞાનમાં આત્માનું ધર્મપણું ન થાય ! કેમ કે-આત્માના અભાવમાં પણ ભાવ છે.) માનવામાં આવે, તો આત્માના સ્વભાવના અભાવનો પ્રસંગ થઈ જાય ! કેમ કે-આત્માનો જ્ઞાન, સ્વભાવ છે અને આત્મધર્મપણાની હાનિનો પ્રસંગ આવી જાય ! કેમ કે-આત્માના અભાવમાં પણ વિદ્યમાનતા છે.

ખરેખર, તેવી રીતે કેવલજ્ઞાન સકલવિષયક જ્ઞાન કહેવાય છે. સકલ અલોક અનંત હોઈ ગમનદ્વારા બાણી શકાય નહીં. ઈતિ. એથી જ ‘તદ્વાન’ ઈતિ. સ્થલમાં નિત્ય સંબંધમાં ‘મતુષ્’ પ્રત્યય બાણવો. ‘સર્વજ્ઞ’ ઈતિ. અરિહંત આદિ સર્વજ્ઞ છે. ‘એવ’ શબ્દ ક્રમભેદવાચક છે. જેમ કે-અરિહંત વર્ધમાનસ્વામી આદિ જ કેવલવાળા છે, કેમ કે-નિર્દોષ છે. કષિલ આદિ બીજા નહીં, કેમ કે-પ્રમાણવિરૂદ્ધ વચનવાળા હોઈ નિર્દોષ નથી. તથાચ અરિહંતદેવ મોક્ષ કે સંસાર પ્રત્યે અગર કે મોક્ષના કે સંસારના કારણો પ્રત્યે નિર્દોષ (રાગ-દ્વેષ-મોહરૂપી દોષરહિત) છે, કેમ કે-ત્યાં પ્રમાણથી અવિરોધી વાક્યવાળા છે. જેમ કે-રાગ-આરોગ્ય પ્રત્યે કે તે રોગ-આરોગ્યના કારણો પ્રત્યે વ્યાધિના ઉપશમમાં ઉત્તમ વૈદ્યરાજ. અહીં અસિદ્ધિ નથી, કેમ કે-અરિહંતદેવ મોક્ષ કે સંસાર પ્રત્યે અગર તેઓના કારણો પ્રત્યે પ્રમાણની સાથે અવિરોધી વચનવાળા છે. તે અરિહંતની વાણીનું પ્રતિપાદપણાએ સંમત-અભિમત, અનેકાન્ત આત્મક તત્ત્વપ્રમાણથી અભાધ્યમાન હોવાથી, અરિહંતદેવ સ્વત્ર મોક્ષ કે સંસાર અગર તેના કારણોમાં પ્રમાણથી અવિરોધી વચનવાળા છે, કેમ કે-ત્યાં પ્રમાણથી અભાધ્યમાન અભિમત તત્ત્વવાળા છે. જેનું જ્યાં અભિમત તત્ત્વપ્રમાણથી બાધિત થતું નથી, તે ત્યાં પ્રમાણથી અવિરોધી વચનવાળો છે. જેમ કે-રાગ અને આરોગ્યમાં તથા તેના કારણભૂત તત્ત્વમાં ઉત્તમ વૈદ્યરાજ. આવા અનુમાનથી અરિહંતદેવનું પ્રમાણથી અવિરોધી વચન સિદ્ધ થયેલ છે. એથી આ અરિહંતદેવ નિર્દોષ છે. એથી જ અરિહંતદેવ કેવલ જ્ઞાની-સર્વજ્ઞ છે.

વિકલસ્ય પ્રકારં દર્શયતિ—

અવધિમનઃપર્યવૌ તુ તત્તદાવરણક્ષયોપશમજન્યત્વાદિકલૌ ॥ સૂત્ર-૧૧ ॥

અવધીતિ । તત્તદિતિ, અવધિજ્ઞાનાવરણસ્ય મનઃપર્યવજ્ઞાનાવરણસ્ય ચ યઃ ક્ષયોપશંમસ્તજ્જન્ય-
ત્વાદિત્યર્થઃ । અનયોર્મૂર્તદ્રવ્યવિષયકત્વેન મનોદ્રવ્યવિષયકત્વેન ચ ન સર્વવિષયકત્વમિતિ વિકલત્વમ્ ।
ક્ષયોપશમજન્યત્વાદિત્યનેન કેવલજ્ઞાનભિન્નતા કેવલ્યવૃત્તિત્વચ્ચ સૂચિતમ્, કેવલજ્ઞાનસ્ય ક્ષાયિકત્વાત્
કેવલિનઃ ક્ષાયિકભાવત્વાચ્ચ । નિરન્તરં તસ્ય સ્વભાવતઃ કેવલજ્ઞાનદર્શનોપયોગવ્યાપૃતત્વેનેતરોપયોગા-
સમ્ભવાન્નેતિ ॥

વિકલના પ્રકારને કહે છે.

હોવાથી “અવધિજ્ઞાન અને મનઃપર્યવજ્ઞાન તે તે તે આવરણના ક્ષયોપશમથી જન્ય
હોવાથી ‘વિકલ’ કહેવાય છે.”

વિવેચન—અવધિજ્ઞાનાવરણનો અને મનઃપર્યાવાવરણનો જે ક્ષયોપશમ, તે તેનાથી
જન્ય હોવાથી વિકલ છે.

આ અવધિ—મનઃપર્યવજ્ઞાનમાં ક્રમશઃ રૂપીદ્રવ્ય વિષયકત્વ અને મનોદ્રવ્ય વિષયકત્વ
હોઈ, સર્વવિષયકપણું નથી માટે વિકલપણું છે. ‘ક્ષયોપશમજન્ય હોવાથી’—આવા કથનથી,
કેવલજ્ઞાનભિન્નતા અને કેવલીમાં વૃત્તિત્વનો અભાવ છે, એવું સૂચિત કરેલ છે; કેમ કે—
કેવલજ્ઞાન ક્ષાયિક હોવાથી અને કેવલી ક્ષાયિકભાવવાળા છે. વળી નિરન્તર તે કેવલી સ્વભાવથી
કેવલજ્ઞાન—દર્શનરૂપ ઉપયોગના વ્યાપારવાળા હોઈ ક્ષયોપશમિક ઉપયોગના અશ્વભાવવાળા છે.

તત્રાવધિ લક્ષયતિ—

इन्द्रियसंयमनिरपेक्षो रूपिद्रव्यविषयकस्साक्षात्कारोऽवधिः । स द्विविधो भवजन्यो
गुणजन्यश्चेति । भवो जन्म, तस्माज्जन्यो यथा सुरनारकाणाम्, गुणस्तम्यदर्शनादिः,
तज्जन्यो यथा नरतिरश्चाम् ॥ सूत्र-१२ ॥

इन्द्रियेति, यद्विषयकज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति नियमेनैन्द्रियाणां संयमस्य चापेक्षा नास्ति तादृशो
रूपिद्रव्यविषयकः साक्षात्कारोऽवधिरित्यर्थः । मतिज्ञानादौ मनःपर्यवज्ञाने चातिव्याप्तिवारणायैन्द्रिय-
संयमनिरपेक्षेति पदम् । संयमप्रत्ययावधिविशेषेऽव्याप्तिवारणाय नियमेनेत्युक्तं, पुद्गला रूपिण इति
शब्दबोधस्य वारणाय साक्षात्कार इत्युक्तम् । यादृशावधिसंयमानन्तरमेव जातः तादृशावधेस्संयम-
सापेक्षत्वेनाव्याप्तिरतो रूपिसमव्याप्यविषयताशालिज्ञानवृत्तिज्ञानत्वव्याप्यजातिमत्त्वं लक्षणम् । परमा-

૧. યત્ર યત્રાવધિવિષયતા તત્ તત્ત્વં રૂપિદ્રવ્યં તથા યદ્યદ્રૂપિદ્રવ્યં તત્ર સર્વત્રાવધિવિષયતેતિ
સમવ્યાપ્યવ્યાપકભાવો વિશેયઃ ।

વધિજ્ઞાનમાદાય સર્વાવધિપુ લક્ષણસમન્વયઃ કાર્યઃ । રૂપિવ્યાપકવિષયતાકત્વં તુ જ વાચ્યં કેવલજ્ઞાનેડતિ-
વ્યાપ્તેઃ । જ્ઞાનત્વમાદાય મત્યાદાવતિપ્રસક્તોન્મૂલનાય જ્ઞાનત્વવ્યાપ્યેતિ । વિષયતાપદેન સ્પષ્ટીયવિષયતા
ગ્રાહ્યા તેન પુદ્ગલા રૂપિણ इति શાન્દબોધે જ્ઞાતિપ્રસક્તઃ, તસ્યાસ્પષ્ટીયવિષયતાકત્વાદિતિ ॥

સ ચાવધિર્જઘન્યતોડક્ષુલાસંખ્યેયમાગાદારમ્ય પ્રદેશાન્તરવૃદ્ધચોત્કૃષ્ટતોડલોકેડિ લોકપ્રમાણાન્ય-
સંખ્યેયત્ત્વજ્ઞાનિ ક્ષેત્રવિષયઃ, કાલોડપિ જઘન્યત આલિકાડસંખ્યેયમાગાદારમ્યસમયોત્તરયા વૃદ્ધચોત્કૃષ્ટ-
તોડસંખ્યેયોત્સર્પિણ્યવસર્પિણીલક્ષણો વિષય इति ક્ષેત્રકાલરૂપવિષયભેદાદસંખ્યેયભેદઃ । દ્રવ્યમાલક્ષણ-
વિષયાપેક્ષયા ચાનન્તા અપિ ભેદાસ્તસ્થાપિ સંક્ષેપેણ તસ્ય ભેદમાહં સ इति, અવધિરિત્યર્થઃ । ભવજન્ય
વ્યાખ્યાતિ ભવો જન્મેતિ । તસ્યાધિકારિણમાહ યથેતિ । ગુણજન્યં વ્યાખ્યાતિ ગુણ इति, તસ્યાપ્ય-
ધિકારિણમાહ યથેતિ । તથા ચ તેષુ ભેદેષુ મધ્યે કેચન ભવપ્રત્યયાઃ કેચન ગુણપ્રત્યયાઃ, નનુ સમ્ય-
ગ્દર્શનાદિગુણજન્યસ્ય ક્ષાયોપશમિકત્વં ભવસ્યૌદયિકત્વેન તજ્જન્યસ્યૌદયિકત્વં પ્રાપ્તં, ક્ષાયોપશમિકભાવે
ચાવધિજ્ઞાનમુચ્યત इति વિરોધ इति, ભૈવમ્, મુખ્યતયા ભવજન્યસ્યાપિ ક્ષાયોપશમનિમિત્તકત્વાત્ સોડપિ
ક્ષયોપશમો નારકામરભવે સત્યવર્ત્તમં ભવતીતિ તેષાં ભવજન્યત્વનુક્તમિતિ ॥

ત્યાં અવધિજ્ઞાનનું લક્ષણ.

ભાવાર્થ-“ ઇન્દ્રિય અને સંયમની અપેક્ષા વગરનો, રૂપિદ્રવ્યવિષયક સાક્ષાત્કાર
'અવધિજ્ઞાન' કહેવાય છે. તે અવધિજ્ઞાન ભવજન્ય અને ગુણજન્યના ભેદે બે પ્રકારનું છે.
ભવ એટલે જન્મ. તે જન્મરૂપ નિમિત્તજન્યરૂપ અવધિ ભવજન્ય છે. જેમ કે-દેવ-નારકોનું
અવધિજ્ઞાન. ગુણ એટલે સમ્યગ્દર્શન આદિ. તેનાથી જન્ય ગુણજન્ય. જેમ કે-સંશીપથાંત
મનુષ્ય-તિર્થેઓને અવધિજ્ઞાન.

વિવેચન-જે વિષયક જ્ઞાનત્વ-વિશિષ્ટ જ્ઞાન પ્રત્યે નિયમથી ઇન્દ્રિયોની અને સંયમની
અપેક્ષા નથી. તેવો રૂપિદ્રવ્યોના વિષયવાળો સાક્ષાત્કાર (આત્મ માત્રથી જન્ય પ્રત્યક્ષ) અવ-
ધિજ્ઞાન કહેવાય છે.

લક્ષણ-‘ નિયમતઃ ઇન્દ્રિયસંયમનિરપેક્ષત્વેસતિ ’ રૂપિદ્રવ્યવિષયક સાક્ષાત્કાર, એ અવધિ-
જ્ઞાનનું લક્ષણ છે.

પદકૃત્ય-મતિજ્ઞાન આદિમાં અને મનઃપર્યવજ્ઞાનમાં અતિવ્યાપ્તિના વારણ માટે ‘ઇન્દ્રિય-
સંયમનિરપેક્ષ’ ઇતિ પદ છે. મતિજ્ઞાનાદિમાં ઇન્દ્રિયની અપેક્ષા અને મનઃપર્યવમાં સંયમની

૧. તૈજસમાષાઢ્ઢ્યાપાન્તરાલ્લવર્ત્તનન્તપ્રદેશિકાદૃશ્યાદારમ્ય વિચિત્રવૃદ્ધયા સર્વમૂર્ત્તદ્રવ્યાણ્યુત્કૃષ્ટવિષય-
પરિમાણમવર્ધેરિતિ દ્રવ્યતો ભાવતશ્ચ પ્રતિવસ્તુગતાસંખ્યેયપર્યાયરૂપં વિષયમાનં, તસ્માત્સર્વમપિ પુદ્ગલાસ્તિકાય-
મવધિગ્રાહ્યાશ્ચ તત્પર્યાયાનાશ્રિત્યાવધિવિષયોડનન્તો માવ્યઃ । તથા ચ જ્ઞેયમેદેન જ્ઞાનમેદાદૃશ્યમાલક્ષણ-
વિષયાપેક્ષયા અનન્તત્વમવધેરપીતિ ભાવઃ ॥

અપેક્ષા છે. સંયમનિમિત્તજન્ય વિશિષ્ટ અવધિજ્ઞાનમાં અવ્યાપ્તિના વારણ માટે ‘નિયમેન’ એમ કહેલ છે. અવધિજ્ઞાન માત્રમાં સંયમનો નિયમ નથી.

‘પુદ્ગલો’ રૂપી છે. આવા શાબ્દબોધમાં અતિવ્યાપ્તિના વારણ માટે ‘સાક્ષાત્કાર’ એમ કહેલું છે.

૦ જે પ્રકારનો અવધિ, નિયમથી સંયમ પછી તરત જ થયો છે, તેવું અવધિજ્ઞાન સંયમની અપેક્ષાજન્ય હોઈ અવ્યાપ્તિ છે. માટે ‘રૂપિસમવ્યાપ્યવિષયતાશાલિજ્ઞાનવૃત્તિ-જ્ઞાનત્વવ્યાપ્યજાતિમત્ત્વ’ એ અવધિજ્ઞાનનું લક્ષણ છે. આ લક્ષણ ધ્યાનમાં આવે તે માટે પ્રથમ સમવ્યાપ્યતા એટલે શું, તે જાણવું જોઈએ. જ્યાં જ્યાં સચેતનત્વ છે, ત્યાં ત્યાં પ્રાણાદિ-મત્ત્વ છે અને જ્યાં જ્યાં પ્રાણાદિમત્ત્વ છે, ત્યાં ત્યાં સચેતનત્વ છે. અર્થાત્ સચેતનત્વ અને પ્રાણાદિમત્ત્વના ક્ષેત્ર સરખા છે. એ બેમાંથી કોઈનું ક્ષેત્ર અન્યથી ન્યૂનાધિક નથી. આનું નામ સમવ્યાપ્યતા છે. જે બેના ક્ષેત્રો વિષમ હોય, તે બે વચ્ચે વિષમ વ્યાપ્યતા છે. જેમ કે-ધૂમ અને અગ્નિ. આ બેના ક્ષેત્રો નાનાં (વ્યાપ્ય) મોટાં (વ્યાપક) હોવાથી અત્ર વિષમ વ્યાપ્યતા છે. પ્રસ્તુતમાં, જ્યાં જ્યાં રૂપિ સાક્ષાત્કાર અવધિજ્ઞાનની વિષયતા છે, ત્યાં ત્યાં સઘળું રૂપિદ્રવ્ય છે તથા જ્યાં જ્યાં સર્વ રૂપિદ્રવ્ય છે, ત્યાં ત્યાં સર્વત્ર અવધિજ્ઞાનની વિષ-યતા છે. આ પ્રમાણે રૂપિદ્રવ્ય અને અવધિવિષયતાનો સમવ્યાપ્ય વ્યાપકભાવ જાણવો. તથાચ રૂપિદ્રવ્ય સમવ્યાપ્યવિષયતા વિશિષ્ટ જ્ઞાનમાં રહેનાર જ્ઞાનત્વવ્યાપ્ય (અર્થ દેશવૃત્તિ) જાતિ (અવધિજ્ઞાનત્વ જાતિ), એ અવધિજ્ઞાનનું લક્ષણ છે. પરમ અવધિજ્ઞાનને (સુવિશુદ્ધ-પરમ પ્રકર્ષપ્રાપ્ત અવધિજ્ઞાન અલોકમાં લોક જેવડા અસંગ્રાયાત ખડોને જોઈ શકે છે.) લઈને સર્વ અવધિજ્ઞાનોમાં લક્ષણસમન્વય કરવો. ‘રૂપિદ્રવ્યવ્યાપક વિષયતાવાળું જ્ઞાન’ એમ નહીં કહેવું, કેમ કે-કેવલજ્ઞાનમાં અતિવ્યાપ્તિ છે. માટે સમજાનત્વ લઈને મતિ આદિમાં અતિ-વ્યાપ્તિના વારણ માટે ‘જ્ઞાનત્વવ્યાપ્ય’ એમ કહેલ છે. વિષયતા પદ્ધતી સ્પષ્ટીય વિષયતા લેવી. તેથી ‘પુદ્ગલો રૂપિ’ છે. આવા શાબ્દબોધમાં અતિવ્યાપ્તિ નથી. આ શાબ્દબોધમાં અસ્પષ્ટીય-પરોક્ષ સંબંધી વિષયતા છે.

[અર્થાત્ રૂપિદ્રવ્યત્વ નિરૂપિત સમનિયત વિષયતાકે જ્ઞાનવૃત્તિ જ્ઞાનત્વ, જાતિમત્ત્વ અવધિ-જ્ઞાનનું લક્ષણ છે. તેથી કેવલજ્ઞાનમાં સકલ રૂપિદ્રવ્યવિષયકપણું હોવા છતાં ત્યાં અતિવ્યાપ્તિ નથી, કેમ કે-કેવલજ્ઞાનવિષયતા. રૂપિદ્રવ્યથી શિષ્ટ અરૂપિદ્રવ્ય આદિમાં હોઈ, રૂપિદ્રવ્યત્વ નિરૂપિત, તદ્વ્યાપ્યત્વ વિશિષ્ટ તદ્વ્યાપકત્વરૂપ સમનિયતપણાનો ત્યાં અભાવ છે. વ્યાપ્યત્વ એટલે તદ્ અભાવવદ્ અવૃત્તિત્વ કહેવાય છે. રૂપિદ્રવ્યત્વના અભાવવાળામાં અવૃત્તિત્વરૂપ વ્યાપ્યત્વ, રૂપિદ્રવ્યત્વના અભાવવાળા-અરૂપિદ્રવ્ય આદિમાં વિદ્યમાન કેવલજ્ઞાનવિષયતામાં નથી.

વ્યાપ્યવ્યાપકભાવરૂપ સમવ્યાપ્યવિષયતા કહેલ છે. એથી જ મનઃપર્યવજ્ઞાનમાં પણ અતિવ્યાપ્તિ નથી. વળી મનઃપર્યવજ્ઞાનનિરૂપિત વિષયતા રૂપિદ્રવ્યત્વવ્યાપ્ય છે, છતાં રૂપિ-દ્રવ્યત્વ વ્યાપક નથી. ખરેખર, વ્યાપકત્વ એટલે તત્સમાનાધિકરણ અત્યંતાભાવ પ્રતિયોગિ-

તાનવચ્છેદક ધર્મવત્વ કહેવાય છે. વળી તે રૂપિદ્રવ્યના અધિકરાણીભૂત, મનોદ્રવ્યથી ભિન્ન ઘટ આદિરૂપ રૂપિદ્રવ્યમાં વિદ્યમાન, મનઃપર્યવજ્ઞાનની વિષયતાના અભાવનું પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક ધર્મ, તે મનઃપર્યવજ્ઞાનવિષયતામાં નથી અને અનવચ્છેદક ધર્મ અવધિજ્ઞાનવિષયતામાં છે, અર્થાત્ રૂપિદ્રવ્યત્વની સાથે વ્યાપ્ય અને વ્યાપક અવધિજ્ઞાનની વિષયતા છે. જે જે રૂપિદ્રવ્ય છે, તે તે અવધિજ્ઞાનનો વિષય છે અને જે જે અવધિજ્ઞાનનો વિષય છે, તે તે રૂપિદ્રવ્ય છે. રૂપિદ્રવ્યત્વ સમનિયતવિષયતા, પરમ અવધિજ્ઞાનવિષયતા અને તે વિષયતાનું નિરૂપકજ્ઞાન પરમ અવધિજ્ઞાન છે. તેમાં રહેનારી જે જ્ઞાનત્વવ્યાપ્ય જાતિ, તે અવધિજ્ઞાનત્વ જાતિ છે. તે અવધિજ્ઞાનત્વ જાતિવાળું અને આત્મ માત્રની અપેક્ષાવાળું જ્ઞાન, એ અવધિજ્ઞાન કહેવાય છે. જાતિઘટિત લક્ષણના સ્વીકારથી પરમ અવધિથી ભિન્ન અવધિજ્ઞાન માત્રમાં સંકલ્પ રૂપિદ્રવ્યવિષયકત્વનો અભાવ છતાં અવ્યાપ્તિ નથી.]

૦ વળી તે અવધિજ્ઞાન જઘન્યથી ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગથી માંડી પ્રદેશાન્તરની વૃદ્ધિદ્વારા, ઉત્કૃષ્ટથી અરૂપી અલોકાકાશમાં પણ લોકાકાશ જેવકા અસંખ્યાત ખડો(ગોળાઓ)ને બાણે છે. (જ્ઞાનનું સામર્થ્ય સૂચવવા માટે આ અસત્ કલ્પના કરેલી છે.) આ પ્રમાણે ક્ષેત્રરૂપ વિષયવાળું અવધિજ્ઞાન છે.

૦ કાળની અપેક્ષાએ જઘન્યથી આવલોકાના અસંખ્યાતમા ભાગથી માંડી ઉત્કૃષ્ટથી એકાદિ સમયોની વૃદ્ધિથી અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણીરૂપ કાળવિષયવાળું અવધિજ્ઞાન છે. ક્ષેત્ર-કાળરૂપ વિષયના ભેદથી અસંખ્યાત ભેદવાળું અવધિજ્ઞાન છે. દ્રવ્ય-ભાવ (પર્યાય)ની અપેક્ષાએ ભાષા અને તૈજસદ્રવ્ય અંતર્વર્તી અનંતપ્રદેશી દ્રવ્યથી માંડી વિચિત્ર વૃદ્ધિથી સૂક્ષ્મ-બાહર સર્વ રૂપિદ્રવ્યોમાં ઉત્કૃષ્ટ વિષયપરિમાણ અવધિનું છે. ભાવની અપેક્ષાએ પ્રત્યેક વસ્તુગત અસંખ્યાત પર્યાયરૂપ વિષયમાન છે. તેથી સ્વછા પુદ્ગલ અસ્તિકાયને અને અવધિગ્રાહ્ય તેના પર્યાયોને આશ્રી, અવધિવિષય અનંત બાણુવો. તથાચ જ્ઞેયના ભેદથી જ્ઞાન-ભેદ હોવાથી દ્રવ્ય-ભાવરૂપ વિષયની અપેક્ષાએ અનંતપણું અવધિનું પણ છે, એવો ભાવ છે. ભાવથી અનંત પર્યાયો બાણી શકે, પરંતુ હરેક દ્રવ્યના અનંત પર્યાયોને તે બાણી શકે નહિ. દ્રવ્ય-ભાવરૂપ વિષયની અપેક્ષાએ અનંત ભેદો હોવા છતાં સંક્ષેપથી તે અવધિજ્ઞાનના ભેદને કહે છે. ભવજન્ય અવધિને કહે છે. ‘મવો જન્મે’તિ । તેના અધિકારીને કહે છે. ‘યથે’તિ । શુણ્ણજન્ય અવધિને કહે છે. ‘ગુણ’ ઇતિ । તેના અધિકારીને કહે છે. ‘યથે’તિ । તથાચ તે ભેદોમાં કેટલાક અવધિજ્ઞાનો ભવપ્રત્યયો અને કેટલાક અવધિજ્ઞાનો શુણ્ણપ્રત્યયો (સમયગ્દર્શન-સંયમ-તપસ્થા આદિ ભાવ) છે.

શંકા-ક્ષાયોપશમિક સમયગ્દર્શન આદિ શુણ્ણજન્ય અવધિજ્ઞાનનું ક્ષાયોપશમિકત્વ યુક્ત છે. પરંતુ નારક આદિ ભવ તો ઔદયિક છે. અવધિજ્ઞાન તો ક્ષાયોપશમિક ભાવમાં છે અને નારક આદિ જન્મ ઔદયિકભાવમાં છે. એટલે આ પ્રમાણે પરસ્પર વિરૂદ્ધ હોવાથી નારક આદિ જન્મ અવધિજ્ઞાનનો હેતુ કેમ હોઈ શકે ? ભવજન્ય અવધિજ્ઞાન ઔદયિક કેમ નહિ ?

સમાધાન—મુખ્યત્વે ભવજન્ય અવધિજ્ઞાન ક્ષયોપશમ નિમિત્તજન્ય હોઈ, તે ક્ષયોપશમ નારક કે દેવભાવ હોયે છતે અવશ્ય થાય છે, તેથી તે દેવ-નારકોમાં ભવજન્ય અવધિજ્ઞાન કહેલ છે. ક્ષયોપશમમાં ભવની મુખ્યતા હોઈ-અનન્ય કારણતા હોઈ ભવજન્ય અવધિજ્ઞાન કહેલ છે. અશુદ્ધ નયમતથી કારણના કારણને પણ કારણ કહેવાય છે. આ અપેક્ષાએ અવધિ પ્રત્યે નારકાદિ ભવ કારણ છે.

ખીજી રીતે અવધિજ્ઞાનોના છ પ્રકારોને કહે છે.

પુનરવધીનાં ષોઢાઽપિ સદ્ગ્રહસ્સમ્ભવતીત્યાહ—

અનુગામ્યનનુગામિહીયમાનવર્ધમાનપ્રતિપાત્યપ્રતિપાતિમેદાત્ પઙ્કવિધોઽવધિઃ । અવધિ-મત્પુરુષસહગમનસ્વભાવોઽનુગામી ॥ સૂત્ર-૧૩ ॥

અનુગામીતિ । સ્પષ્ટમ્ । અનુગામિનં લક્ષયતિ અવધિમદિતિ, યસ્સમુત્પન્નો દેશાન્તરમભિવ્રજન્તં સ્વામિનમનુગચ્છતિ નેત્રાદિવત્સોઽનુગામ્યવધિરિત્યર્થઃ । ઈદ્દગ્ એવાવધિર્નારકાણાં દેવાનાશ્ચભવતિ ॥

ભાવાર્થ—“અનુગામી-અનનુગામી-હીયમાન-વર્ધમાન-પ્રતિપાતિ અને અપ્રતિપાતિના લેહથી છ (૬) પ્રકારનો અવધિ છે. અવધિવાળા પુરુષની સાથે ગમનના સ્વભાવવાળો અનુગામી ‘અવધિ’ કહેવાય છે.”

વિવેચન જે ઉત્પન્ન થયેલું અવધિજ્ઞાન દેશાન્તર(ક્ષેત્રાન્તર)માં જતાં સ્થામીની સાથે નેત્ર આદિની મારફત જાય છે, તે અનુગામી અવધિજ્ઞાન. આ જ અવધિજ્ઞાન દેવ અને નારકીઓને હોય છે.

અનનુગામિનમાહ—

ઉત્પત્યવચ્છેદકશરીરાવચ્છેદેનૈવ વિપયાવભાસકોઽનનુગામી ॥ સૂત્ર-૧૪ ॥

ઉત્પત્તીતિ । શરીરપદમાશ્રયપરં તથા ચ કાયોત્સર્ગસ્થાનાદિપરિણામવિગિષ્ટયાદગ્ગશરીરાવચ્છેદેના-વધિરુત્પન્નઃ તત્સ્થાનાદન્યસ્થાનમુપયાતસ્ય તાદૃશપરિણામામાવેન તાદૃશગરીરામાવાદવધિરપિ નદ્યતિ તત્રૈવ સ્થિતસ્ય વર્તતે ચ સોઽવધિરનનુગામીત્યર્થઃ, અયં પૂર્વશ્ચાવધિર્મનુવ્યત્તિરશ્વાં ભવતીતિ માવ્યમ્ ॥

અનનુગામી અવધિજ્ઞાનનું લક્ષણ.

ભાવાર્થ—“ઉત્પત્તિશ્લેષના આધારે જ વિષયપ્રકાશક જ્ઞાન, એ અનનુગામી અવધિજ્ઞાન.”

વિવેચન—અહીં શરીરપદનો અર્થ આશ્રય છે. તથાચ કાયોત્સર્ગ-સ્થાન આદિ, પરિણામવિશિષ્ટ યાદૃશ (યથાવિધ) શ્લેષના આધારે અવધિ ઉત્પન્ન થયો. તે સ્થાનથી ખીજી સ્થાનમાં ગયેલાનો તથાવિધ પરિણામના અભાવથી અવધિ પણ નષ્ટ થાય છે. તે શ્લેષ ઉત્પત્તિના શ્લેષમાં રહેલાને વર્તે છે. તે અવધિ ‘અનનુગામી’ કહેવાય છે. આ અનનુગામી અને પૂર્વનો અનુગામી, જે અવધિજ્ઞાનો, ગર્ભજાદિવિશિષ્ટ મનુષ્ય અને સંજ્ઞીપર્યાપ્ત પાંચેન્દ્રિય તિર્થોએને હોય છે, એમ જાણવું.

હીયમાનમાચ્છે—

સ્ત્રોત્પત્તિ: ક્રમેણાલ્પવિષયો હીયમાન: ॥ સૂત્ર-૧૫ ॥

સ્ત્રોત્પત્તિ: इति । षड्विधहानिष्वत्र प्रथमान्तिमपरित्यागेन चतुर्विधा हानिर्ग्राह्या, अवधिविषय-
भूतयोः क्षेत्रकालयोरनन्तत्वासम्भवेनानन्तभागहानेरनन्तगुणहानेश्चासम्भवात् । द्रव्यापेक्षया चानन्तभाग-
हानिरनन्तगुणहानिरिति द्वित्रिवैव स्वामव्यात् । पर्यायापेक्षया तु पञ्चिधापि हानिर्भवति । द्रव्यक्षेत्रकाल-
पर्यायाणां संयोगे एकस्य हानावपरस्यापि हानिर्न तु वृद्धिः, तथा द्रव्यादेर्भागेन हानौ अपरस्यापि भागेनैव
प्रायो हानिर्न तु गुणेन तथा गुणेन हानौ अपरस्यापि गुणेनैव हानिर्न तु भागेन । एवं वृद्धावपि भाव्यम् ।

હીયમાન અવધિને કહે છે.

ભાવાર્થ-“પોતાની ઉત્પત્તિના ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ ક્રમે ક્રમે અલ્પ થતા વિષયવાળું
અવધિજ્ઞાન, એ હીયમાન.”

વિવેચન-છ (૬) પ્રકારની હાનિઓ પૈકી અહીં પહેલી અને છેલ્લી હાનિના પરિ-
ત્યાગપૂર્વક ચાર પ્રકારની હાનિ લેવી. અવધિના વિષયભૂત ક્ષેત્ર અને કાળમાં અનંતપણાને
અસંભવ હોઈ અનંત ભાગહાનિને અને અનંત ગુણહાનિને અસંભવ છે. વળી દ્રવ્યની
અપેક્ષાએ અનંત ભાગહાનિ અને અનંત ગુણહાનિ-એમ બે પ્રકારની જ હાનિ છે, કેમ
કે-સ્વભાવ જ છે. પર્યાયભાવની અપેક્ષાએ તો છ (૬) પ્રકારવાળી પણ હાનિ હોય છે.
દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-પર્યાયોના સંયોગમાં એકની હાનિમાં બીજાની પણ હાનિ, પરંતુ વૃદ્ધિ નથી. તથા
દ્રવ્ય આદિના ભાગે કરી હાનિમાં બીજાની પણ ભાગે કરી પ્રાયઃ હાનિ છે, પરંતુ ગુણે કરી
નહિ. તેમ જ ગુણોની અપેક્ષાએ હાનિમાં બીજાની પણ ગુણુથી હાનિ છે, પરંતુ ભાગથી
હાનિ નહીં. આ પ્રમાણે વૃદ્ધિમાં પણ વિચારવું.

વર્ધમાનમાહ—

સ્ત્રોત્પત્તિ: ક્રમેણાધિકવિષયો વર્ધમાન: ॥ સૂત્ર-૧૬ ॥

સ્ત્રોત્પત્તિ: इति । यावत्ક્ષેત્રं प्रथमावधिज्ञानिना दृष्टं ततः प्रतिसमयमसंख्यातभागवृद्धिं कश्चित्पश्यति
कोऽपि संख्यातभागवृद्धिं अन्यस्तु संख्यातगुणवृद्धिमपरश्चासंख्यातगुणवृद्धिमित्येवं वृद्धिमानेवધिरित्यर्थः ।

વર્ધમાનનું કથન.

ભાવાર્થ-“ પોતાના ઉત્પત્તિક્ષેત્રની અપેક્ષાએ ક્રમથી અધિક વિષયવાળું અવધિજ્ઞાન,
એ વર્ધમાન.”

વિવેચન-જેટલું ક્ષેત્ર પ્રથમ અવધિજ્ઞાનીવડે દેખાયું, તેના કરતાં સમયે સમયે, ૧-
અસંખ્યાત ભાગવૃદ્ધિને કોઈકે દેખે છે, તો કોઈકે ૨-સંખ્યાત ભાગવૃદ્ધિને દેખે છે. બીજો
તો ૧-સંખ્યાતગુણવૃદ્ધિને દેખે છે અને કોઈકે ૨-અસંખ્યાત ગુણવૃદ્ધિને દેખે છે. આ

પ્રમાણે વૃદ્ધિવાળું 'વધ'માન અવધિ' કહેવાય છે. [અહીં અનંત-ભાગવૃદ્ધિ નથી, કેમ કે-અવધિવિષયભૂત ક્ષેત્ર-કાળમાં અનંતપણાને અસંભવ છે.]

પ્રતિપાતિનમાચરે—

ઉત્પત્યનન્તરં પતનશીલઃ પ્રતિપાતી ॥ સૂત્ર-૧૭ ॥

ઉત્પત્તીતિ । ઉત્પત્યનન્તરં કિયન્તમપિ કાલં સ્થિત્વા તતો ધ્વંસનસ્વભાવ इत्यर्थः । અત્રાયં ભાવઃ, અવધિજ્ઞાનાવરણક્ષયોપશમજન્યાવધિજ્ઞાનનિર્ગમસ્થાનાનિ ફટ્ફટાન્યુચ્યન્તે । તાનિ ચૈકજીવસ્ય સંહ્યેયાન્યસંહ્યેયાનિ ચ ભવન્તિ તત્ર ચૈકફટ્ફકોપયોગે ચ જન્તુર્નિયમાસ્સર્વત્ર સર્વૈરપિ ફટ્ફકૈરુપયુક્તો ભવત્યેકોપયોગત્વાત્ જીવસ્યૈકલોચનોપયોગે દ્વિતીયલોચનોપયોગવત્ । એતાનિ ચ ફટ્ફકાનિ ત્રિધા ભવન્તિ, અનુગામુકાનિ અનનુગામુકાનિ મિશ્રાણીતિ । એતાનિ ચ પુનઃ પ્રત્યેકં ત્રિધા ભવન્તિ પ્રતિપાતીન્યપ્રતિપાતીનિ મિશ્રાણિ ચ એતાનિ ચ મનુષ્યતિર્યક્ષુ ચોડવધિસ્તસ્મિન્નેવ ભવન્તિ ન દેવનારકાવધૌ ॥

પ્રતિપાતિ અવધિનું વર્ણન.

ભાવાર્થ—“ઉત્પન્ન થયા બાદ પડવાના સ્વભાવવાળો ‘પ્રતિપાતી’ કહેવાય છે.”

વિવેચન—ઉત્પત્તિ પછી કેટલાક કાળ સુધી રહી ત્યાર બાદ ધ્વંસના સ્વભાવવાળો ‘પ્રતિપાતિ અવધિ.’ અહીં આ ભાવ છે કે—અવધિજ્ઞાન આવરણના ક્ષયોપશમથી જન્ય અવધિજ્ઞાનના નિર્ગમ—પ્રગટ થવાના કે જવાના સ્થાનો ચોરડાની બાળીઓની અંદર રહેલા દીપકની પ્રજ્વા નિર્ગમસ્થાન સમાન, તીવ્ર—મધ્યમ—મંદદ્વારમાં ઉપયોગી ફટ્ફકો છે. જેમ કે—અનુગામી અપ્રતિપાતિ ફટ્ફકો તીવ્ર શુદ્ધિયુક્ત હોઈ તીવ્ર કહેવાય છે. તે ફટ્ફકો એક જીવને સંખ્યાતા અને અસંખ્યાતા હોય છે. ત્યાં એક ફટ્ફક ઉપયોગમાં પ્રાણી નિયમથી સમ્પન્ના ફટ્ફકો સાથે ઉપયોગવાળો થાય છે, કેમ કે—એક ઉપયોગ છે. જેમ કે—એક નેત્રના ઉપયોગમાં બીજા નેત્રનો ઉપયોગ. આ ફટ્ફકો (ફાડાઓ) અનુગામી, અનનુગામી અને મિશ્રના ભેદથી ત્રણ પ્રકારવાળા છે. આ ત્રણના પણ દરેકના ત્રણ ત્રણ ભેદો છે. અનુગામી=પ્રતિપાતિ, અપ્રતિપાતિ અને મિશ્ર. મિશ્ર=પ્રતિપાતી, અપ્રતિપાતી અને મિશ્ર. અનનુગામી=પ્રતિપાતિ, અપ્રતિપાતિ અને મિશ્ર. આ ફટ્ફકો મનુષ્યોમાં અને તિર્યંચોમાં જે અધિજ્ઞાન છે તેમાં જ હોય છે, દેવ—નારકીના અવધિમાં નહીં.

અથાપ્રતિપાતિનમાહ—

તદ્વિપરીતોઽપ્રતિપાતી ॥ સૂત્ર-૧૮ ॥

તદ્વિપરીત इति । પ્રતિપાતિવિપરીત इत्यर्थः । તત્ર નૈરથિકમવનપતિવાનગન્તરચ્ચોતિષ્કવૈમાનિકા અનુગામ્યપ્રતિપાત્યવધય एव गर्भजाद्विभिद्योमनुष्यतिर्यक्पञ्चेन्द्रियाणान्तु पडपि ॥

હવે અપ્રતિપાતિ અવધિનું કથન.

ભાવાર્થ—“તેનાથી વિપરીત ‘અપ્રતિપાતી’ કહેવાય છે.”

દિવેચન-પ્રતિપાતિથી વિપરીત 'અપ્રતિપાતી' કહેવાય છે. નારકી-શવનપતિ-વ્યંતર-જ્યોતિષી-વૈભાનિકો, અનુગામી-અપ્રતિપાતી અવધિવાળા જ હોય છે. તિર્થંચ સંશી-પર્થાપ્ત પંથેન્દ્રિયોને અને ગર્ભજ આદિ વિશિષ્ટ મનુષ્યોમાં છ ભેદો અવધિના સંભવે છે.

અથ મનઃપર્યવં લક્ષ્યતિ—

સંયમવિશુદ્ધિहेतुकं मनोद्रव्यपर्यायमात्रसाक्षात्कारि ज्ञानं मनःपर्यवः ।

स ऋजुमतिविपुलमतिभेदेन द्विविधः ॥ सूत्र-१९ ॥

સંયમેતિ । મનોદ્રવ્યપર્યાયમાત્રસાક્ષાત્કારિજ્ઞાનત્વં લક્ષણમ્ । સંયમવિશુદ્ધિहेतुकमिति तु अप्र-
मत्तत्त्वर्द्धिप्राप्तिक्षान्त्यादिमत एवेदमिति सूचनाय । मात्रपदं अवधिज्ञाने केवले वाऽतिव्याप्तिवारणाय ।
अवधिर्हि मनस्साक्षात्कार्यपि स्कन्धान्तरसाक्षात्कारीति न दोषः, एवं केवलेऽपि । न च मनस्त्वपरिणत-
स्कन्धालोचितं बाह्यमप्यर्थ मनःपर्यवज्ञानं साक्षात्करोतीत्यसम्भव इति वाच्यम्, बाह्यार्थानां तथाविध-
मनःपरिणामान्यथानुपपत्तिलिङ्गकानुमानेनैव ग्रहणाम्युपगमात्, मनःपर्यवस्य धर्मिग्राहकप्रमाणेन मनो-
द्रव्यमात्रालम्बनतयैव सिद्धेः । अर्धतृतीयद्वीपसमुद्रपरिमाणमानुषक्षेत्रवृत्तिमनोद्रव्यविषयमिदं ज्ञानं न तद्-
बहिर्भूतप्राणिमनांस्थवगच्छति । तथा संज्ञिर्जावैर्मनोद्रव्याणि गृहीत्वा मनस्त्वेन परिणमितानां द्रव्यमन-
सामनन्तान् पर्यायान् विषयीकरोतीदम् । न तु भावमनसः पर्यायान्, अमूर्त्तत्वात् छन्नस्थस्य चामूर्त्त-
विषयायोगात् । अत एव मनःपर्यायमात्रविषयकसाक्षात्कारिज्ञानत्वमित्यनुक्त्वा मनोद्रव्येत्युक्तम् । मनो-
द्रव्याणि वीक्ष्य चिन्तनञ्चातीतानागतपल्योपमासंख्येयभागविषयम् । पटुतरक्षयोपशमप्रभवत्वादिदं यतो
विशेषमेव गृह्यदुत्पद्यते न सामान्यमतो ज्ञानरूपमेव न तु दर्शनरूपम् । अत्र मनःपर्यवज्ञानी मनश्चिन्ता-
प्रवर्त्तकानि द्रव्याणि जानाति बाह्यार्थाश्चाचक्षुर्दर्शनेन पश्यतीत्यतः कथं न तस्य दर्शनरूपता, अन्यथा
पश्यतीति प्रयोगानुपपत्तिः स्यात् यदि चाचक्षुर्दर्शनेन पश्यति तर्हि मतिश्रुतवत्परोक्षत्वं प्राप्तं, अचक्षु-
र्दर्शनस्य तत्रैव समावेशात् प्रत्यक्षार्थविषये मनःपर्यवज्ञाने परोक्षार्थविषयस्याचक्षुर्दर्शनस्य कथं प्रवृत्तिरिति
पूर्वपक्षः, अत्र केचिद्वदन्ति समाधानम्, मनःपर्यवज्ञानी पश्यत्यवधिदर्शनेन, मनःपर्यवज्ञानेन जानातीत्येत
न विरोध इति तन्न सम्यक्, अवधिमन्तरेणापि मतिश्रुतमनःपर्यवरूपज्ञानत्रयस्यागमे प्रतिपादितत्वात्,
किन्तु एकस्यैव मनःपर्यवज्ञानिनः प्रमातुर्मनःपर्यवज्ञानानन्तरमेव मानसमचक्षुर्दर्शनमुत्पद्यत इति न जानाति

૧. ન ચાવધેર્દર્શનવમનઃપર્યવસ્યાપિ દર્શનં સ્યાત્ તતસ્તેનાસૌ પશ્યતીતિ વ્યપદેશ ઉપપત્ત્યત્ત્વમિ
વાચ્યમ્ ચતુર્વિધદર્શનાદધિકસ્ય દર્શનસ્યાગમેऽનુક્તત્વાત્ । ન ચ ચક્ષુર્દર્શનાદિચતુષ્ટયાધિક્યેનાનુક્તમપિ
વિભક્તદર્શનં યથાઽવધિદર્શનેઽન્તર્ભૂતં તથા મનઃપર્યવદર્શનમપિ અવધિદર્શનાન્તર્ભૂતં સદવધિદર્શનસશ્ચિતં ભવિ-
ષ્યતીતિ વાચ્યમ્, તથાપિ શાસ્ત્રવિરોધાત્, મતિશ્રુતમનઃપર્યવજ્ઞાનવતો દર્શનદ્વયસ્યૈવ મતિશ્રુતાવધિમનઃપર્યવ-
જ્ઞાનવતશ્ચ દર્શનત્રયસ્યૈવ શાસ્ત્રે પ્રોક્તત્વાત્, યદિ મનઃપર્યાયદર્શનમપિ સ્યાત્તદા મતિશ્રુતમનઃપર્યવજ્ઞાની
દર્શનદ્વયવાન્ન સ્યાદિતિ ॥

પસ્યતીતિ વ્યવહારયોરનુપપત્તિઃ, અત એવ ન પરીક્ષત્વાધાપત્તિઃ, જ્ઞાનમેદાત્ । ચૈવ મનઃપર્યવજ્ઞાનિનઃ પ્રત્યક્ષજ્ઞાનિત્વં વિરુદ્ધચતે, પરીક્ષજ્ઞાનવત્વાદિતિ વાચ્યં ભિન્નપ્રિષયત્વાત્, ન હ્યવધિજ્ઞાનિનશ્ચક્ષુર્દર્શનાચક્ષુર્દર્શનામ્યાં પસ્યતઃ પ્રત્યક્ષજ્ઞાનિતાયાં કૌડપિ વિરોધ ઇતિ વિભાવનીયમ્ ॥ મનઃપર્યવજ્ઞાનસમૃદ્ધિમતામ-પ્રમત્તસંયતાનામુત્પદ્યમાનમિદં દ્વિધા સમુત્પદ્યત ઇત્યાહ સ ઇતિ મનઃપર્યગ્ ઇત્યર્થઃ । મનનં મતિ-સ્સવેદનનિત્યર્થઃ ઋગ્વી સામાન્યગ્રાહિણી મતિઃ ઋજુમતિઃ, ઘટોડનેન ચિન્તિત ઇત્યાદિસામાન્યા-કારાધ્યવસાયનિબન્ધનમૂતા કતિપર્યપર્યાયવિશિષ્ટનનોદ્રવ્યપરિચ્છેદરૂપેત્યર્થઃ । વિપુલા વિશેષગ્રાહિણી મતિર્ઘટોડનેન ચિન્તિતસ્સ ચ સૌવર્ણઃ પાટલિગુરુકોડધતનો મહાનપંચરકસ્થિતઃ ફલપિહિત ઇત્યાદ્યધ્ય-વસાયહેતુમૂતા પ્રભૂતવિશિષ્ટમનોદ્રવ્યપરિચ્છેદરૂપેત્યર્થઃ ॥

મનઃપર્યવજ્ઞાનનું લક્ષણ.

ભાવાર્થ-“સંયમની વિશુદ્ધિરૂપ હેતુથી જન્ય, માત્ર મનોદ્રવ્યનો સાક્ષાત્કાર કરનાર જ્ઞાન, એ ‘મનઃપર્યવજ્ઞાન’ છે. તે ઋજુમતિ-વિપુલમતિના ભેદથી બે પ્રકારનું છે.”

વિવેચન-દ્રવ્યમનના પર્યાયનું જ માત્ર સાક્ષાત્કાર કરનાર જ્ઞાનત્વ, એ મનઃપર્યાયનું લક્ષણ છે. ‘સંયમવિશુદ્ધિહેતુકમિતિ’ આ શબ્દ, અપ્રમતપણાની ઋદ્ધિની પ્રાપ્તિ, ક્ષમા આદિ-વાળા મુનિને જ આ જ્ઞાન થાય છે, એમ સૂચવવા કહેલ છે. ‘માત્ર’પદ અવધિજ્ઞાનમાં અને કેવલજ્ઞાનમાં અતિવ્યાપ્તિના વારણ માટે છે.

૦ ખરેખર, અવધિજ્ઞાન મનનું સાક્ષાત્ કરનાર હોવા છતાં, મન સિવાય બીજા રૂપી-પુદ્ગલસ્કંધોને જાણે છે. જ્યારે મનઃપર્યવજ્ઞાન તો માત્ર મનને જ જાણે છે, બીજા રૂપી-દ્રવ્યને નહીં. એ પ્રમાણે કેવલજ્ઞાન સકલવિષયક હોઈ દોષ નથી.

શંકા-મનપણાએ પરિણત સ્કંધમાં વિચારેલ બાહ્ય પણ અર્થને સાક્ષાત્ કરે છે, એમ બે કહેવામાં આવે તો અસંભવ દોષ કેમ નહીં ?

સમાધાન-મનઃપર્યવજ્ઞાની મનોદ્રવ્યને માત્ર સાક્ષાત્ કરે છે, પરંતુ બાહ્ય પદાર્થરૂપ ચિતનીય વસ્તુને અનુમાનથી જાણે છે. અર્થાત્ જ્યારે કોઈ એક પુરુષ મનમાં કોઈ એક બાહ્ય વસ્તુને વિચારે છે, ત્યારે વિચારમાં ત્રિપદ્યૂન બાહ્ય વસ્તુના આકારથી પરિણત તેના મનના દ્રવ્યને સાક્ષાત્ કરે છે. મનઃપર્યવજ્ઞાન બાહ્ય પદાર્થને સાક્ષાત્ કરતું નથી, પરંતુ બાહ્ય પદાર્થને તથાવિધ મન.પરિણામ-મનના ચિતનીય બાહ્ય વસ્તુના આકારપર્યાય રૂપ અન્યથા અનુપપત્તિ હેતુજન્ય અનુમાનથી જાણે છે, એમ સ્વીકાર કરેલ છે. વળી ચિત-ક્રમો, આ મનનો ઘટ આદિનો આકારપર્યાય ચિતનીય બાહ્ય વસ્તુથી પેદા થયેલા છે, કેમ કે-તેના આકારનો પર્યાય છે. જે જેના આકારનો પર્યાય, તે તે વસ્તુથી પેદા થયેલા છે. જેમ કે-સ્ફટિકમાં જાસુદના ફૂલનો લાલ આકારનો પર્યાય. અહીં મનઃપર્યવજ્ઞાનની ધર્મિત્રાહક-પ્રમાણથી મનોદ્રવ્ય માત્ર આલંબનપણાએ સિદ્ધિ છે, એમ જાણવું.

૦ આ મનઃપર્યવજ્ઞાન, અંદીક્રીપ-બે સંગુદ્રપરિભાણુવાળા મનુષ્યક્ષેત્રવૃત્તિ મનોદ્રવ્યના વિષયવાળું છે. તે મનુષ્યક્ષેત્રથી બહાર રહેલ પ્રાણીઓના મનોને જાણતું નથી. તેમજ આ મનઃપર્યવજ્ઞાન, સંસારી જીવોએ મનોદ્રવ્યોને લઈ મનપણાએ પરિણમીનેલા દ્રવ્યમનોના અનંત પર્યાયોને વિષય કરે છે, પરંતુ ભાવમનના પર્યાયોને વિષય કરતું નથી, કેમ કે-અરૂપી છે. વળી છદ્મસ્થજ્ઞાનમાં અરૂપી વિષયોનો યોગ નથી.

૦ એથી જ મન.પર્યાય માત્ર વિષયક સાક્ષાત્કારજ્ઞાન.વરૂપ લક્ષણ નહીં કહીને ‘મનો-દ્રવ્યપર્યાય’ એમ કહેલ છે.

૦ મનોદ્રવ્યને જોઈને ચિત્તન, અતીત-અનાગત પદ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગના વિષયવાળું છે.

૦ પદુતરક્ષયોપશમથી જન્ય હોઈ આ મનઃપર્યવજ્ઞાન વિશેષને-પર્યાયને ગ્રહણ કરતું ઉત્પન્ન થાય છે, સામાન્યને ગ્રહણ કરતું ઉત્પન્ન થતું નથી, માટે મનઃપર્યવજ્ઞાનરૂપ જ કહેવાય છે, ‘દર્શનરૂપ’ કહેવાતું નથી.

પૂર્વપક્ષ-અહીં મનઃપર્યવજ્ઞાની, મનની ચિંતામાં પ્રવર્તક દ્રવ્યોને જાણે છે અને બાહ્ય અર્થોને અચક્ષુદર્શનથી જાણે છે. આથી તે મનઃપર્યવમાં દર્શનરૂપતા કેમ નહીં ? અન્યથા ‘જાણે છે’ એવા પ્રયોગની અનુપપત્તિ થાય ! અને જો અચક્ષુદર્શનથી દેખે છે, તો મતિ-શ્રુતની માફક મનઃપર્યવમાં પરોક્ષતા પ્રાપ્ત થશે, કેમ કે-અચક્ષુદર્શનનો મતિ-શ્રુતમાં સમાવેશ છે. પ્રત્યક્ષ અર્થના વિષયવાળા મનઃપર્યવજ્ઞાનમાં પરોક્ષ અર્થવિષયભૂત અચક્ષુદર્શનની કેવી રીતે પ્રવૃત્તિ ?

ઉત્તર પક્ષ-અહીં કેટલાક સમાધાન કરે છે કે-મન.પર્યવજ્ઞાની અવધિદર્શનથી જાણે છે અને મન.પર્યવજ્ઞાનથી જાણે છે એથી વિરોધ નથી. આ સમાધાન ઘરોઘર નથી, કેમ કે-અવધિ સિવાય પણ મતિ-શ્રુત-મન.પર્યવરૂપ ત્રણ જાણોતું. આગમમાં પ્રતિપાદન છે. [પ્રક્ષ-અવધિદર્શનની માફક મન.પર્યવનું દર્શન થશે જ, કેમ કે-તેમના મનઃપર્યવદર્શનથી ‘આ જાણે છે’ આવા વ્યવહારની ઉત્પત્તિ છે જ ને ?

ઉત્તર-ચાર પ્રકારના દર્શનથી અધિક દર્શનનું કથન આગમમાં નથી. વળી એમ પણ શંકા ન કરવી કે-‘જેમ ચાર દર્શનથી અધિક દર્શન નથી કહ્યું છતાં વિભાગદર્શન અવધિદર્શનમાં અંતર્ગત છે, તેમ મનઃપર્યવદર્શન પણ અવધિદર્શનમાં અંતર્ગત હોતું અવધિદર્શન સંજ્ઞાવાળું થશે જ.’ કેમ કે-તેમ કરવા જતાં પણ શાસ્ત્રની સાથે વિરોધ છે. મતિ-શ્રુત-મનઃપર્યવવાળામાં બે દર્શનો અને મતિ-શ્રુત-અવધિ-મનઃપર્યાયવાળામાં ત્રણ દર્શનો જ શાસ્ત્રમાં કહેલા છે. જો મનઃપર્યવદર્શન હોય, તો મતિ-શ્રુત-મનઃપર્યવજ્ઞાની બે દર્શનવાળો ન કહેવાય. ઇતિ.] પરંતુ એક જ મનઃપર્યવજ્ઞાનીરૂપ પ્રમાણમાં મનઃપર્યવજ્ઞાન પછી તરત જ માનસરૂપ અચક્ષુદર્શન ઉત્પન્ન થાય છે, માટે ‘જાણે છે-દેખે છે’ એવા બે વ્યવહારની અનુપપત્તિ નથી. એથી ‘જ’ પરોક્ષપણા આદિની આપત્તિ નથી, કેમ કે-જ્ઞાનભેદ છે.

શંકા-આ પ્રમાણે તો મનઃપર્યાવશાનીમાં પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનીપણાનો વિરોધ આવે છે, કેમ કે-તે પરોક્ષજ્ઞાન છે જ ને ?

સમાધાન-આ ઠીક નથી, કેમ કે-વિષયનો ભેદ છે. ખરેખર, અવધિજ્ઞાની ચક્ષુ-દર્શન-અચક્ષુદર્શનથી જોનાર છતાં, પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનીપણામાં કોઈ પણ જાતનો વિરોધ નથી એવું વિચારવું.

મનઃપર્યાવની સમૃદ્ધિવાળા-અપ્રમત સંયતોને ઉત્પન્ન થતું મનઃપર્યાવજ્ઞાન બે પ્રકારે ઉત્પન્ન થાય છે. મનન-વિચારવું તે મતિ અર્થાત્ સંવેદન, ઋણુ એટલે સામાન્ય ગ્રાહક-મતિ-ઋણુમતિ. ‘આણે ઘડો ચિંતવ્યો’ ઇત્યાદિ સામાન્ય આકારના અધ્યવસાયમાં કારણભૂત, કેટલાક પર્યાયોથી વિશિષ્ટ મનોદ્રવ્યના પરિચ્છેદ-જ્ઞાનરૂપ હોય છે.

વિપુલમતિ-વિપુલ એટલે વિશેષ ગ્રાહકમતિ. ‘આ ઘડો ચિંતવ્યો’ અને તે ઘડો, સોનાનો-પાટલીપુત્ર નગરનો-આજનો-મોટો-ઓરડામાં રહેલો-શ્રીફલ આદિ રૂપોથી ઢાંકેલો, ઇત્યાદિ અધ્યવસાયના હેતુભૂત ઘણા વિશિષ્ટ મનોદ્રવ્યના પરિચ્છેદ-જ્ઞાનરૂપ છે.

મેદયોરનયોર્વિશેષાન્તરમાહ—

આઘજ્ઞાનં કદાચિત્પ્રચ્યવતે દ્વિતીયન્તુ ન કદાપીત્યનયોર્વૈષમ્યમ્ ॥ સૂત્ર-૨૦ ॥

આદ્યેતિ । કદાચિદિત્યુક્તત્વાદાકેવલં કદાચિન્ન પ્રતિપતતીતિ ભાવઃ । દ્વિતીયં ત્વિતિ વિપુલમતિ-રિતિ ભાવઃ, ન કદાપીતિ આકેવલમિતિ શેષઃ, વૈષમ્યમિતિ સ્વગતો મેદ इत्यर्थः ॥

इति तपोगच्छनमोमणि श्रीमद्विजयानन्दसूरीश्वरपट्टधर-श्रीमद्विजयकमलसूरीश्वरचरणनलिनविद्यन्यस्त-भक्तिभरेण तत्पट्टधरेण विजयलब्धिसूरीणा विनिर्मितस्य तत्त्वन्यायविमाकरस्य स्वोपज्ञायां न्यायप्रकाशव्याख्यायां पारमार्थिकप्रत्यक्षनिरूपणो नाम प्रथमः किरणः ॥

ઋણુ અને વિપુલમતિમાં વિશેષાન્તરને કહે છે.

ભાવાર્થ-“પ્રથમ ઋણુમતિજ્ઞાન કહાય પડે છે, પરંતુ બીજું વિપુલમતિજ્ઞાન કહાય પડતું નથી, એમ આ બંનેમાં વિશેષતા છે.”

વિવેચન-‘કદાચિત્’ એમ કહેવાથી કેવલજ્ઞાનપર્યાંત કદાચ પડતું નથી. વિપુલમતિ તો કેવલજ્ઞાન સુધી કદી પણ પડતું નથી. ‘વૈષમ્યમિતિ’ સ્વ(પોતા)માં રહેલો ભેદ છે.

ઈતિ તપોગચ્છનભોમણિ શ્રીમદ્ વિજયાનન્દસૂરીશ્વરના પટ્ટધર શ્રીમદ્ વિજયકમલ-

સૂરીશ્વરચરણકમલમાં સ્થાપિત શક્તિસમુદાયવાળા તેઓશ્રીના પટ્ટધર વિજય-

લબ્ધિસૂરિએ રચેલ તત્ત્વન્યાયવિલાકરના સ્વોપજ્ઞ ન્યાયપ્રકાશ નામક

ટીકામાં પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ નિરૂપણ નામક

પ્રથમ કિરણ સમાપ્ત.

। અથ દ્વિતીયઃ કિરણઃ ।

एवं प्रत्यक्षभेदे निरूपिते परोक्षभेदानिरूपयितुं प्रथमतः परोक्षलक्षणं प्रकाशयति—

व्यवहितात्मद्रव्यजन्यं ज्ञानं परोक्षम् ॥ सूत्र-१ ॥

વ્યવહિતેતિ । સાક્ષાદાત્મના ન જન્યતે યજ્ઞાનમપિ તુ વ્યવધાયકાનિન્દ્રિયાદીનાશ્રિત્ય, તાદૃશં જ્ઞાનં નિમિત્તાપેક્ષત્વાદ્ વ્યવહિતાત્મદ્રવ્યજન્યં અતઃ પરોક્ષમિત્યુચ્યત इत्यर्थः । ન ચ નિમિત્તાપેક્ષત્વં વ્યભિ-
ચારિ, અવધિનાન્તરક્ષસ્ય ક્ષયોપશમસ્ય બહિરક્ષસ્ય વિષયાદેરપેક્ષણાત્, एवं मनःपर्यवज्ञानमपि निमित्ता-
पेक्षं, કેવલજ્ઞાનમપિ ધાતિકર્મક્ષયં વિષયશ્ચાપેક્ષત એવેતિ વાચ્યમ્, વિશિષ્ટનિમિત્તાપેક્ષત્વસ્યૈવ વાચ્યત્વાત્,
તત્ત્વ વિશિષ્ટં નિમિત્તમિન્દ્રિયાનિન્દ્રિયાલ્યં શ્રુતે ચ મતિપૂર્વકત્વમપિ, અતો ન વ્યભિચારઃ ॥

सांख्यव्यवहारिके प्रत्यक्ष नाभङ्गं भीष्मुं किरण.

પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષના નિરૂપણ બાદ પરોક્ષના ભેદોનું નિરૂપણ કરવા માટે પહેલાં
‘પરોક્ષતું’ લક્ષણ કહે છે.

ભાવાર્થ—“વ્યવહિત આત્મદ્રવ્યથી જન્ય જ્ઞાન ‘પરોક્ષ’ કહેવાય છે.”

વિવેચન—સાક્ષાત્ આત્માથી જે જ્ઞાન જન્ય થતું નથી, પરંતુ વ્યવધાનકારક ઈન્દ્રિય
આદિની અપેક્ષા રાખીને પેદા થતું જ્ઞાન નિમિત્તોની અપેક્ષા રાખનારું હોઈ વ્યવહિત આત્મ-
દ્રવ્યજન્ય છે, માટે ‘પરોક્ષ’ છે. (પરની સાથે, અક્ષ-ઈન્દ્રિયાદિની સાથે જન્યજનકભાવરૂપ
સંબંધ જેનો છે એવો, અથવા પર એટલે પુરૂષલભય હોઈ, જીવની અપેક્ષાએ સિન્ન દ્રવ્ય
ઈન્દ્રિય-મનોથી અક્ષ-આત્માનો જે સંબંધ તે પરોક્ષ છે. આવી બ્યુત્પત્તિથી ઈન્દ્રિય-મન-
દ્વારા આત્માને અર્થવિષયનો સાક્ષાત્કાર, એવો ભાવ છે.)

શંકા—પરોક્ષપણની સિદ્ધિમાં નિમિત્તાપેક્ષત્વરૂપ હેતુ વ્યભિચારી છે, કેમ કે—અવધિજ્ઞાન
અંતરંગ-આંતર નિમિત્તરૂપ ક્ષયોપશમની અને બહિરંગ-બાહ્ય નિમિત્તરૂપ વિષયની અપેક્ષા
રાખે છે. મનઃપર્યવજ્ઞાન પણ નિમિત્તની અપેક્ષાવાળું છે. કેવલજ્ઞાન પણ ધાતિકર્મના ક્ષયની
અને જ્ઞેયવિષયની અપેક્ષા રાખે છે. માટે અવધિ-મનઃપર્યવ-કેવલજ્ઞાન આદિ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનોમાં
પરોક્ષત્વસાધક નિમિત્તાપેક્ષપણું હોઈ વ્યભિચાર કેમ નહીં ?

સમાધાન—અહીં વિશિષ્ટ નિમિત્ત અપેક્ષાજન્યપણું વાચ્ય હોઈ કોઈ દોષ નથી.
અર્થાત્ વિશિષ્ટ નિમિત્ત ઈન્દ્રિય-અનિન્દ્રિય નામક મતિ-શ્રુતમાં અને શ્રુતમાં મતિપૂર્વકપણું
છે તથા તીર્થંકર આદિના ઉપદેશ-શબ્દથી જન્યપણું છે, માટે વિશિષ્ટ નિમિત્તની અપેક્ષા
હોઈ મતિ-શ્રુતમાં પરોક્ષપણું છે. અવધિજ્ઞાનાદિમાં વિશિષ્ટ નિમિત્તથી અપેક્ષારૂપ હેતુને
અભાવ હોઈ વ્યભિચાર નથી.

अथ सांख्यव्यवहारिकप्रत्यक्षलक्षणमाचष्टे—

इन्द्रियमनोजन्यो विशदावभासस्तसांव्यवहारिकप्रत्यक्षम् ॥ सूत्र-२ ॥

ઇન્દ્રિયેતિ । ઇન્દ્રિયેણ મનસા તદુભયેન વા જન્યો વિશદાવભાસ इत्यर्थः, તરેન્દ્રિયનિમિત્તકો વિગદાવભાસો મનોહીનાનામેકદ્વિત્રિચતુરિન્દ્રિયાણામસંજ્ઞિપજ્વેન્દ્રિયાણાઞ્ચ । મનોજન્યો વિશદાવભાસો માનસ-સુખાદિજ્ઞાનમ્, તત્ર ચક્ષુરાદિવ્યાપારાભાવાત્ । તદુભયજન્યો વિગદાવભાસઃ પજ્વેન્દ્રિયાણાં ઘટાદિ-રૂપાદિચાક્ષુષાદિજ્ઞાનમ્ । ઇન્દ્રિયજન્યવિશદાવભાસત્વસ્ય સુખાદિમાનસેડવ્યાપ્ત્યા મનઃપદમ્ । મનોજન્ય-વિશદાવભાસત્વસ્યેન્દ્રિયમનોજન્યવિશદાવભાસત્વસ્ય વૈકેન્દ્રિયાદીનાં પ્રત્યક્ષેડસત્ત્વાદિન્દ્રિયજન્યવિશદાવ-ભાસત્વમપિ વિવક્ષિતં, સ્મૃતિપ્રત્યભિજ્ઞાદાવતિવ્યાતિવારણાય વિશદાવભાસત્વમુક્તમ્ । તદુભયજન્યવિશદાવ-ભાસત્વન્તુ લક્ષણે ન પ્રવેશનીયં ફલાભાવાત્, પજ્વેન્દ્રિયચાક્ષુષાદિપ્રત્યક્ષસ્ય માનસસ્ય ચેન્દ્રિયમનોડન્ય-તરજન્યત્વાત્, તથા ચેન્દ્રિયમનોડન્યતરજન્યવિશદાવભાસત્વં સાંવ્યવહારિકપ્રત્યક્ષસ્ય લક્ષણમ્, મનઃ-પદમુપલક્ષકમોઘસ્ય, ઓઘસ્સામાન્યમપ્રવિભક્તરૂપમ્ । ઓઘજ્ઞાને નેન્દ્રિયાદિ નિમિત્તં, કેવલં મત્યાવરણ-ક્ષયોપશમવિશેષ એવ કારણમ્ । વલ્લ્યાદીનાં નીત્રાઘમિસર્પણજ્ઞાનમોઘજ્ઞાનમ્ । સાંવ્યવહારિકે પ્રત્યક્ષે કેષાશ્ચિદાલોકવિષયેન્દ્રિયાણ્યપેક્ષાકારણાનિ, સતિ પ્રકાશે વિષય ઇન્દ્રિયે ચ જ્ઞાનોદયસ્ય દૃષ્ટત્વાત્તત્રાપ્ય-ન્તરજ્ઞાપેક્ષાકારણમિન્દ્રિયાણિ, પારમાર્થિકન્તુ કારણં ક્ષયોપશમસ્સર્વજ્ઞાનસાધારણમિતિ ॥

સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષનું લક્ષણ.

ભાવાર્થ-“ઈન્દ્રિય-મનથી જન્ય વિશદ અવભાસ, એ ‘સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ’ છે.

વિવેચન-ઈન્દ્રિયથી, મનથી કે ઈન્દ્રિય-મન ઉભયથી જન્ય વિશદ અવભાસ (પ્રત્યક્ષ), ત્યાં ઈન્દ્રિયનિમિત્તજન્ય વિશદ અવભાસ, મનરહિત-એકેન્દ્રિય-દ્વીન્દ્રિય-ત્રીન્દ્રિય-અને ચતુરિન્દ્રિય અસંજ્ઞિપજ્વેન્દ્રિયોને હોય છે. મનરૂપ નિમિત્તજન્ય, વિશદ અવભાસ (પ્રત્યક્ષ) માનસ મુખ આદિ રૂપ જ્ઞાન કહેવાય છે, કેમ કે-ત્યાં ચક્ષુ આદિ ઈન્દ્રિયોના વ્યાપારનો અભાવ છે.

૦ ઈન્દ્રિય-મનરૂપ ઉભયજન્ય વિશદ અવભાસ (પ્રત્યક્ષ) પંચ ઈન્દ્રિયોનું ઘટ આદિ રૂપાદિ ચાક્ષુષ આદિ રૂપ જ્ઞાન બાણુવું.

લક્ષણ-ઈન્દ્રિયજન્યત્વે સતિ મનોજન્યત્વે સતિ ઈન્દ્રિય-મન ઉભયજન્યત્વે સતિ વિશદ અવભાસત્વ, એ સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષનું લક્ષણ છે.

પદકૃત્ય-એ ‘ઈન્દ્રિયજન્ય વિશદ અવભાસત્વ’ એમ કહેવામાં, મુખાદિ વિષયક માનસ પ્રત્યક્ષમાં અવ્યાપ્તિ આવે છે, માટે તેના વાચણ માટે ‘મનઃ’ એવું પદ મૂકેલ છે.

‘મનોજન્ય વિશદ અવભાસત્વ કે ઈન્દ્રિય-મન ઉભયજન્ય વિશદ અવભાસત્વ’ એમ કહેવામાં એકેન્દ્રિય આદિના પ્રત્યક્ષમાં અવ્યાપ્તિ આવે છે, માટે તેના વાચણ માટે ઈન્દ્રિયજન્ય વિશદ અવભાસત્વ પણ વિવક્ષિત કરેલ છે.

૧. પરંતુ સમજવન જન્યજનકભાવલક્ષણમસ્યંતિ, પરંતુ: પુદ્ગલમયત્વેન જીવાપેક્ષ્યા મિન્નેભ્યો દ્રવ્યેન્દ્રિયમનોભ્યોડક્ષસ્ય જીવસ્ય ચત્તરોક્ષમિતિ વા વ્યુત્પત્યા ઇન્દ્રિયમનોબ્યવધાનેન જીવસ્યાર્થવિષયતાશ્ચ-ક્ષાર इति भावः ॥

૦ રમૃતિ-પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન આદિમાં અતિવ્યાપ્તિના વારણ માટે 'વિશદ અવભાસત્વ' કહેલ છે. વળી ઇન્દ્રિય-મનરૂપ ઉદયજન્ય વિશદ અવભાસત્વ તો લક્ષણમાં દાખલ નહીં કરવું. બેઈએ, કેમ કે-કેળનો અભાવ છે.

વળી પંચેન્દ્રિયના આક્ષુષ આદિ પ્રત્યક્ષ અને માનસ પ્રત્યક્ષ, ઇન્દ્રિયથી કે મનથી જન્ય છે. તથાચ ઇન્દ્રિયમનોડન્યતરજન્ય વિશદ અવભાસત્વ, સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષનું લક્ષણ જણવું. અહીં મનઃપદ ઉપદાક્ષક છે (સ્વબોધક અને પોતાનાથી બીજાનું બોધક છે), માટે બોધસંજ્ઞાનું મનઃપદથી ગ્રહણ કરવું. બોધસંજ્ઞા એટલે સામાન્ય-અવ્યક્ત ઉપયોગરૂપ વિશેષ વગરનું જ્ઞાન. આ બોધસંજ્ઞાના જ્ઞાનમાં ઇન્દ્રિય આદિ નિમિત્ત નથી, ફક્ત મતિ-જ્ઞાનાવરણનો ક્ષયોપશમવિશેષ જ કારણ છે. જેમ કે-વેલડી આદિનું (છાપરાના આગળનો ભાગ) નેવાં-વાડ-વૃક્ષ આદિ તરફ જવાના જ્ઞાનરૂપ બોધજ્ઞાન છે.

૦ સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષમાં, કેટલાંક જ્ઞાનોમાં આલોક-વિષય-ઇન્દ્રિયો-અપેક્ષાકારણો છે, કેમ કે-પ્રકાશ-વિષય ઇન્દ્રિય હોયે છતે જ્ઞાનનો ઉદય દેખેલો છે. ત્યાં પણ અંતરંગ અપેક્ષા-કારણ ઇન્દ્રિયો છે. પારમાર્થિક કારણ તો સર્વ ક્ષયોપશમિક જ્ઞાનવ્યાપક ક્ષયોપશમ છે. ઇતિ.

નનુ કિન્તાવજ્ઞાનસ્ય વિશદાવભાસત્વં, નેન્દ્રિયાર્થસન્નિકર્ષોત્પન્નત્વં ચાક્ષુષજ્ઞાનેડવ્યાપ્તેશ્ચક્ષુષોડ-પ્રાપ્યકારિત્વેનાર્થસન્નિકર્ષાભાવાત્ । નાપિ પ્રતીત્યન્તરાવ્યવધાનેન પ્રતિભાસમાનત્વમીહાદિષુ સન્દેહાદ્ય-પેક્ષિષ્વવ્યાપ્તેઃ । ન ચાન્યાન્યેન્દ્રિયવ્યાપારાદેવેહાદીનામુત્પત્તેર્ન તત્ર સંશયાદીનામપેક્ષેતિ વાગ્યમનુભવ-પરાહતત્વાત્સન્દેહાદિમ્યો જાયમાનત્વેનૈવેહાદીનાં પ્રતીયમાનત્વાત્ । ન ચાવગ્રહેહાપાયધારણા એકસંવેદન-રૂપાસ્તતઃ પ્રતીત્યન્તરાવ્યવધાનેન પ્રતિભાસમાનત્વમક્ષતમેવેતિ વાચ્યં સ્થાદ્વાદિભિરસ્માભિસ્તેષામેકત્વસ્યે-વાનેકત્વસ્યાપિ સ્વીકૃતત્વાદવ્યાપ્તિઃ સ્થાસ્યત્યેવેત્યાશઙ્કાયમાહ—

અનુમાનાદિમ્યો વિશેષપ્રકાશનાદ્વિશદત્વમસ્ય ॥ સૂત્ર-૩ ॥

અનુમાનાદિમ્ય ઇતિ । વિશેષપ્રકાશનાદિતિ, નિયતવર્ણસંસ્થાનાર્થાકારાણાં પ્રતિભાસનાત્, અનુમાને ચ તદભાવાદિતિ ભાવઃ । જ્ઞાને ચ વિશદાવભાસત્વં પ્રબલતરજ્ઞાનાવરણવીર્યાન્તરાયકર્મક્ષયો-પશમવિશેષાદ્ભવતિ, ન પદાર્થધર્મો વિશદાવભાસત્વં સર્વદા તસ્ય તથૈવાવભાસપ્રસન્નાદ્રૂપાદિવદિતિ ॥

જ્ઞાનમાં વિશદ અવભાસત્વ શું છે ?

૦ સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષમાં વિશદ અવભાસત્વ 'ઇન્દ્રિયાર્થ સંનિકર્ષ જન્યત્વ'રૂપ નથી, કેમ કે-ચક્ષુ અપ્રાપ્ય પ્રકાશકારી હોઈ, અર્થવિષયની સાથે સંયોગસંબંધનો અભાવ હોઈ આક્ષુષ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનમાં અવ્યાપ્તિ છે.

૦ પ્રતીતિ અંતર(જ્ઞાનાન્તર)ના અવ્યવધાનદ્વારા પ્રતિભાસમાનત્વરૂપ વિશદાવભાસત્વ અહીં નથી, કેમ કે-સંદેહજ્ઞાન આદિની અપેક્ષાવાળા ધડા આદિ જ્ઞાનમાં અવ્યાપ્તિ છે.

શંકા-બુદ્ધી બુદ્ધી ઇન્દ્રિયોના વ્યાપારથી જ ઇહા આદિની ઉત્પત્તિ હોવાથી ત્યાં ઇહા બાદ સંશય આદિની અપેક્ષા નથી જ ને ?

સમાધાન-આ તમારું કથન અનુભવથી બાધિત છે, કેમ કે-સંદેહ આદિથી જ ઉત્પન્ન થતા ઇહા આદિ પ્રતીતિવિષય બને છે.

શંકા-અવગ્રહ-ઇહા-અપાય-ધારણા એક સંવેદન(મતિજ્ઞાન)રૂપ છે, તેથી પ્રતીતિ અંતર-જ્ઞાનાન્તરના અવ્યવધાનદ્વારા પ્રતિભાસમાનપણું અક્ષત છે જ ને ?

સમાધાન-અમોએ-સ્યાદ્વાદીઓએ તે અવગ્રહ-ઇહા-અપાય-ધારણા આદિમાં અપેક્ષાએ એકપણાની માફક અનેકપણાનો પણ સ્વીકાર કરેલા હોવાથી અવ્યાપ્તિ સ્થિર જ રહેશે જ. આથી આ શંકામાં કહે છે કે-

ભાવાર્થ-“અનુમાન આદિ કરતાં વિશેષોના પ્રકાશનથી આ સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષનું વિશદપણું છે.”

વિવેચન-અનુમાન-આગમ આદિ પરોક્ષ પ્રકારે કરતાં વિશેષથી=નિયત-વર્ણ-સંસ્થાન-પરિભાણુ આદિ અર્થના આકારરૂપ વિશેષોનું પ્રતિભાસનરૂપ સ્પષ્ટત્વ આ સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષમાં છે. જેવો પ્રત્યક્ષમાં, વિષયના નિયત-વર્ણ-સંસ્થાન આદિ ભાસે છે, તેવો વિશેષ અવભાસ અનુમાન આદિમાં નથી. આવી સ્પષ્ટતા સઘળા પ્રત્યક્ષમાં વર્તે છે.

૦ જ્ઞાનમાં વિશદ અવભાસત્વ, પ્રબલતર જ્ઞાનાવરણીય-વીથાન્તરાયકર્મના ક્ષયોપશમ-વિશેષથી થાય છે, પરંતુ વિશદ અવભાસત્વ પદાર્થનો ધર્મ નથી. જો પદાર્થધર્મ માનવામાં આવે, તો સર્વદા તેનો તે પ્રકારે જ અવભાસનો પ્રસંગ આવી જાય ! જેમ કે-રૂપ આદિ પદાર્થધર્મ છે તેમ આ નથી.

અથ તદ્વિમજતે—

તદ્વિવિધમૈન્દ્રિયં માનસઞ્ચ । ઇન્દ્રિયજન્યપ્રત્યક્ષમૈન્દ્રિયમ્ । મનોજન્યપ્રત્યક્ષં

માનસમ્ ॥ સૂત્ર-૪ ॥

તદિતિ । સાંવ્યવહારિકપ્રત્યક્ષમિત્યર્થઃ । એન્દ્રિયં લક્ષ્યતિ ઇન્દ્રિયેતિ, ઇન્દ્રિયજન્યત્વસ્ય પ્રત્યભિજ્ઞાનાદૌ પ્રત્યક્ષત્વસ્ય માનસપ્રત્યક્ષે સત્ત્વાદુભયમ્ । માનસ લક્ષ્યતિ મન इति, સ્મૃત્યાદૌ મનોજન્યત્વસ્યૈન્દ્રિયે પ્રત્યક્ષત્વસ્ય સત્ત્વાદુભયમ્ । મનોઽત્ર દ્રવ્યરૂપં ગ્રાહ્યમન્યથૈન્દ્રિયેઽતિવ્યાપ્તિસ્તદવસ્થા સ્યાત્ । અવધ્યાદિપુ મનસો હેતુત્વેઽપિ ન તત્ર તદસાધારણમતો ન તત્રાતિવ્યાપ્તિરસાધારણતયા મનોજન્યત્વસ્ય વિવક્ષણાત્, અતઃ एव वा नૈન્દ્રિયેઽતિવ્યાપ્તિરિતિ ॥

નનુ પ્રત્યક્ષલક્ષણેઽસ્મિન્નિન્દ્રિયમનોજન્યત્વમુક્તમ્ । તત્ર કિન્તાવદિન્દ્રિયં પરર્મનસોઽપીન્દ્રિયત્વેન પ્રહ્ણાદત્ર તસ્ય પાર્થક્યે કિં વા વીજમિત્યાગ્રક્ષાયમાહ—

તે સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષનો વિભાગ કહે છે.

ભાવાર્થ—“તે ઐન્દ્રિય અને માનસના હોદ્દા બે પ્રકારનું છે. ઇન્દ્રિયજન્ય પ્રત્યક્ષ ‘ઐન્દ્રિય’ છે અને મનોજન્ય પ્રત્યક્ષ ‘માનસ’ કહેવાય છે.”

વિવેચન—સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ બે પ્રકારનું છે. ઐન્દ્રિય પ્રત્યક્ષનું લક્ષણ.

લક્ષણ—‘ઇન્દ્રિયજન્યત્વે સતિ પ્રત્યક્ષત્વ’ ઐન્દ્રિયપ્રત્યક્ષનું લક્ષણ છે.

પદકૃત્ય—‘ઇન્દ્રિયજન્યત્વ’ એમ કહેવામાં પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન આદિમાં અતિવ્યાપ્તિ અને પ્રત્યક્ષ એમ કહેવામાં માનસપ્રત્યક્ષમાં અતિવ્યાપ્તિના વારણ માટે પ્રત્યક્ષત્વ અને ઇન્દ્રિયજન્યત્વ, એમ બંને મૂકેલ છે.

માનસપ્રત્યક્ષનું લક્ષણ—‘મનોજન્યત્વે સતિ પ્રત્યક્ષત્વ’ માનસપ્રત્યક્ષનું લક્ષણ છે. સ્મૃતિ આદિમાં મનોજન્યત્વ હોઈ, અતિવ્યાપ્તિ હોઈ પ્રત્યક્ષત્વ મૂકેલ છે. ઐન્દ્રિયપ્રત્યક્ષમાં પ્રત્યક્ષત્વ અતિવ્યાપ્તિ હોઈ મનોજન્યત્વ મૂકેલ છે. અહીં મન એટલે દ્રવ્યમન સમજવું. જો દ્રવ્યમનનું ગ્રહણ કરવામાં ન આવે, તો ઐન્દ્રિયપ્રત્યક્ષમાં અતિવ્યાપ્તિ ઉભી જ છે, કેમ કે—ઉપયોગરૂપ ભાવમન છે જ. અવધિ આદિમાં વિષયરૂપે મનનું હેતુપણું છતાં અતિવ્યાપ્તિ નથી, કેમ કે—અસાધારણ મનોજન્યત્વ વિવક્ષિત છે.

એથી જ ચાક્ષુષ આદિ પ્રત્યક્ષમાં મનનું કારણપણું છતાં ત્યાં ચાક્ષુષ આદિ પ્રત્યક્ષમાં મન અસાધારણ કારણ નથી, પરંતુ સાધારણપણાએ કારણ છે. માટે ત્યાં ચાક્ષુષ આદિ પ્રત્યક્ષમાં અતિવ્યાપ્તિ નહીં આવે, કેમ કે—અસાધારણપણાએ મનોજન્યત્વની વિવક્ષા છે.

પ્રત્યક્ષ લક્ષણમાં ઇન્દ્રિય-મનોજન્યત્વ કહેવું છે, તો ત્યાં ઇન્દ્રિય શું અને કેટલી છે? અથવા બીજાઓએ મનને ઇન્દ્રિયરૂપે ગ્રહણ કરેલી છે. અહીં તેના પૃથક્પણામાં શું બીજું છે? આવી આ શંકામાં કહે છે કે—

તત્રેન્દ્રિયં દ્રવ્યભાવમેદેન દ્વિવિધમ્ ॥ સૂત્ર-૫ ॥

તત્રેતિ । સાંવ્યવહારિકપ્રત્યક્ષલક્ષણઘટકીમૂતમિન્દ્રિયં દ્રવ્યત્વમાવત્વરૂપવિભાજકધર્મદ્વયવદિત્યર્થઃ । દ્રવ્યં પરિણામવિશેષપરિણતવર્ણાદિચતુષ્ટયવત્પુદ્ગલાત્મકમ્, ભાવ આત્મપરિણતિવિશેષઃ, એતેન પૃથિવ્યપ્તે-જોવાચ્ચાકાશરૂપત્વં વ્યુદસ્તમ્, તથાહિ—ગ્રાણં પાર્થિવં રૂપાદિષુ સન્નિહિતેષુ ગન્ધસ્યૈવાભિવ્યજ્જકત્વાદ્રો-ઘૃતવદિત્યનુમાનં પૃથિવીગન્ધાભિવ્યજ્જકજલેડનૈવકાન્તિકમ્ । રસનં જલીયં રૂપાદિષુ સન્નિહિતેષુ રસસ્યૈ-વાભિવ્યજ્જકત્વાનુસ્વશોષિણાં લાલાવદિત્યનુમાનં લઘ્વે વ્યભિચરિતમ્ । ચક્ષુસ્તૈજસં રૂપાદિષુ સન્નિહિતેષુ રૂપસ્યૈવાભિવ્યજ્જકત્વાત્પદીપવદિત્યનુમાનં મળૌ વ્યભિચરિતમ્, રૂપસ્યૈવ પ્રકાશકત્વાત્ મણેસ્તૈજસત્વાન-મ્યુપગમાચ્ચ તથા ચન્દ્રકિરણાદૌ વ્યભિચારાચ્ચ । ન ચ તસ્ય તૈજસત્વાન્ન વ્યભિચાર इति वाच्यम्, ઉષ્ણસ્પર્શશૂન્યત્વેન તૈજસત્વાસમ્ભવાત્, ચન્દ્રકિરણં ન તૈજસં શૈત્યાજ્જલવદિત્યનુમાનેન તૈજસત્વાભાવ-સિદ્ધેઃ । સ્પર્શનં વાયવીયં રૂપાદિષુ સન્નિહિતેષુ સ્પર્શસ્યૈવાભિવ્યજ્જકત્વાદક્ષસક્તિસલિલશૈત્યાભિવ્યજ્જક-

વ્યજનપવનવદિત્યનુમાનં ઘનસારાદાવનૈકાન્તિકમ્ તસ્ય હિ જલે શીતસ્પર્શસ્યૈવામિવ્યક્તકત્વાદ્યાયવીયત્વા-
માવાચ્ચ । પૃથિવ્યાદીનામત્યન્તભિનજાતીયત્વાસિદ્ધયા તદારબ્ધત્વાસિદ્ધેશ્ચ । શબ્દસ્ત્રેસમાનજાતીયવિશેષ-
ગુણવતેન્દ્રિયેણ ગૃહ્યતે સામાન્યવિશેષવત્ત્વે સતિ બાહ્યૈકેન્દ્રિયપ્રત્યક્ષત્રાંદ્રૂપાદિવદિત્યનુમાનશ્ચ શબ્દસ્યા-
કાશગુણત્વાસિદ્ધયાસિદ્ધમિતિ ન પાર્થિવત્વાદિકાન્દ્રિયાણામિતિ ભાવઃ ॥

ભાવાર્થ-“ઈન્દ્રિય, દ્રવ્ય અને ભાવના ભેદે બે પ્રકારની છે.”

વિવેચન-સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષના લંક્ષણમાં વર્તનાર ઈન્દ્રિય, દ્રવ્યત્વ અને ભાવત્વરૂપ વિભાગકારક બે ધર્મવાળી છે.

૦ પરિણામવિશેષથી પરિણત વર્ણુ આદિ ચારવાળા પૃદ્ગલરૂપ દ્રવ્ય બંધુવું, ભાવ એટલે આત્માની વિશિષ્ટ પરિણતિ છે. આ કથનથી ઈન્દ્રિયોનું પૃથિવી-પાણી-અગ્નિ-વાયુ અને આકાશરૂપપણુનું ખંડન થઈ જાય છે.

૦ તથાહિ-ત્રાણરૂપ ઈન્દ્રિય (નાક) પૃથિવીથી બનેલી છે, કેમ કે-રૂપ આદિ હોવા છતાં ગંધની અભિવ્યંજક-પ્રકાશક ગ્રાહક છે. જેમ કે-ગાયનું ઘી. પરંતુ પૃથિવી ગંધનાં અભિવ્યંજક જગમાં અનેકાન્તિક વ્યભિચાર હોઈ દ્રાણેન્દ્રિય પાર્થિવ નથી.

૦ રસન ઈન્દ્રિય (જીભ) જળથી નિષ્પન્ન છે; કેમ કે-રૂપ આદિ હોવા છતાં માત્ર રસની અભિવ્યંજક છે. જેમ કે-મુખના શોષવાળાને લાળ. આ પણ અનુમાન-લંક્ષણમાં વ્યભિચારવાળું હોવાથી રસન જલીય નથી.

૦ ચક્ષુ ઈન્દ્રિય તૈજસ (અગ્નિના કાર્યરૂપ) છે, કેમ કે-રૂપ હોવા છતાં રૂપનું અભિવ્યંજક છે. જેમ કે-પ્રદીપ. આવું અનુમાન મણિમાં વ્યભિચારવાળું છે, કેમ કે-રૂપનું જ પ્રકાશન હોઈ મણિમાં તૈજસપણુનો સ્વીકાર કરેલો નથી તથા ચંદ્રકિરણ આદિમાં વ્યભિચાર હોઈ ચક્ષુ તૈજસ નથી.

શંકા-તે ચંદ્રકિરણ આદિ તૈજસ છે, તો વ્યભિચાર કેવી રીતે ?

સમાધાન-ચંદ્રકિરણ આદિમાં ઉષ્ણસ્પર્શનો અભાવ હોઈ તૈજસપણુનો અસંભાવ છે. ચંદ્રકિરણ તૈજસ નથી, કેમ કે-શીતપણું છે. જેમ કે-જળ. આવા અનુમાનથી તૈજસ-પણુનો અભાવ સિદ્ધ થાય છે.

૦ સ્પર્શન ઈન્દ્રિય વાયવીય (વાયુજન્ય) છે, કેમ કે-રૂપ આદિ હોવા છતાં સ્પર્શની જ અભિવ્યંજક છે. જેમ કે-અંગની સાથે સબંધી પાણીરૂપ પરસેવાની શીતતાનો અભિવ્યંજક પળાનો પવન. આવું અનુમાન ઘનસાર-કપૂર આદિમાં વ્યભિચારવાળું છે. તે કપૂરનું જગમાં શીતસ્પર્શનું જ અભિવ્યંજકપણું છે અને કપૂરમાં વાયવીયપણુનો અભાવ છે. વળી પૃથિવી આદિમાં અત્યંત બિન્ન ભતિયપણાથી અસિદ્ધિ હોવાથી પૃથિવી આદિથી આરબ્ધ(જન્ય)પણુનો અભાવ છે.

૦ શબ્દ સ્વસમાનભતીય વિશેષ ગુણવાળી ઈન્દ્રિય વડે ગ્રાહ્ય બને છે, કેમ કે-

સામાન્ય વિશેષવાન હોયે છતે બાહ્ય એકેન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ છે એવું અનુમાન. શબ્દમાં આકાશ-ગુણત્વની અસિદ્ધિદ્વારા અસિદ્ધ બને છે. આ પ્રમાણે ઇન્દ્રિયોનું પાર્થિવત્વ આદિ નથી.

[શબ્દ પોતાની સમાન જાતિના (ગુણત્વવ્યાપ્ય જાતિશબ્દત્વરૂપ સમાન જાતિવાળા) વિશેષ ગુણરૂપ શબ્દ (સમવાય સંબંધથી) આશ્રય. કર્ણશબ્દલી અવચ્છિન્ન આકાશરૂપ, શ્રોત્રેન્દ્રિયથી ગ્રહણવિષય બને છે, કેમ કે-સામાન્ય (શબ્દત્વ) વિશેષ(તીવ્ર-મંદ આદિ)વાળો છે અને મનથી જિન્ન ઇન્દ્રિય બહિરિન્દ્રિય કહેવાય છે. એક સંખ્યાત્વાદિ, દ્વીન્દ્રિયગ્રાહ્ય હોઈ દ્વીન્દ્રિયગ્રહણ યોગ્યતારહિત અને બહિરિન્દ્રિયથી યોગ્ય પ્રત્યક્ષ છે. જેમ કે-રૂપ આદિ એવું અનુમાન અસિદ્ધ છે, કેમ કે-શબ્દ આકાશનો ગુણ નથી પણ પૌદ્ગલિક છે, કેમ કે-રૂપ આદિની માફક ઇન્દ્રિયના વિષયરૂપ છે. શબ્દ પૌદ્ગલિક હોવાથી સામાન્યવિશેષ આત્મક છે.]

દ્રવ્યેન્દ્રિયં વિમજતે—

निर्वृत्त्युपकरणभेदेन द्रव्येन्द्रियं द्विविधम् । निर्वृत्तिराकारः ॥ सूत्र-६ ॥

નિર્વૃત્તીતિ । નિર્વર્તનં નિર્વૃત્તિઃ પ્રતિવિશિષ્ટસ્થાનવિશેષસ્તદેવાહ નિર્વૃત્તિરાકાર ઇતિ । ઉપક્રિય-તેડતેનેત્યુપકરણમુભયમપિ પુદ્ગલપરિણામમ્, માત્રેન્દ્રિયસ્યોપયોગસ્ય નિમિત્તં ભવતિ ॥

દ્રવ્ય ઇન્દ્રિયનો વિભાગ કરે છે.

ભાવાર્થ—“નિર્વૃત્તિ અને ઉપકરણના ભેદથી દ્રવ્યેન્દ્રિય બે પ્રકારની છે. નિર્વૃત્તિ એટલે આકાર.”

વિવેચન—નિર્વર્તન—અનાવડું તે નિર્વૃત્તિ, અર્થાત્ પ્રતિવિશિષ્ટ—જાતબાતનો વિશિષ્ટ આકાર. ઉપકરણ એટલે જેના વડે ઉપકાર કરાય—ઉપકારક. આ નિર્વૃત્તિ અને ઉપકરણ બંને ઇન્દ્રિયો પુદ્ગલના પરિણામવાળી હોતી ભાવેન્દ્રિયરૂપ ઉપયોગ પ્રત્યે નિમિત્ત બને છે.

નિર્વૃત્તીન્દ્રિયં વિમજતે—

निर्वृत्तीन्द्रियमपि द्विविधं बाह्याभ्यन्तरभेदात् । बाह्यं पर्पटिकादि, आन्तरं कदम्बपुष्पाद्याकारः पुद्गलविशेषः ॥ सूत्र-७ ॥

નિર્વૃત્તીતિ । આમ્યન્તરબાહ્યભેદમિન્નં નિર્વૃત્તીન્દ્રિયં નિર્માણનામકર્મવિશેષેણ ચ નિર્વૃત્તિતુપયોગેન્દ્રિયસ્યાવધાનપ્રદાને દ્વારભૂતમ્ । તત્ર બાહ્યાયા નિર્વૃત્તેર્બહુવિધાઽઽકારતા પર્પટિકાદિરૂપેણેત્યાશયેનાહ બાહ્યં પર્પટિકાદીતિ । શ્રોત્રસ્યેયં બાહ્યા નિર્વૃત્તિઃ । નેત્રાદીનાં ભૂપ્રમૃતયઃ । આન્તરસ્વરૂપમાહાન્તરમિતિ, કદમ્બેતિ, અયં શ્રોત્રસ્યાન્તર્નિર્વૃત્તિરૂપઃ, આદિના ધાન્યમસૂરાકારશ્ચક્રુષઃ, અતિમુક્તકકુસુમચન્દ્રકાકારો ગ્રાણસ્ય કુરપ્રાકારો રસનસ્ય નાનાકારઃ સ્પર્શનસ્ય ગ્રાહ્ય. । શબ્દાદિગ્રહણોપકારે નિર્વૃત્તિર્વર્તતે ॥

નિર્વૃત્તિઈન્દ્રિયનો વિભાગ.

ભાવાર્થ—“નિર્વૃત્તિઈન્દ્રિય પણ બાહ્ય—અભ્યંતરના ભેદથી બે પ્રકારની છે. જેમ

કે-કાનપાપટી (કાનપટ્ટી) આદિ બાહ્ય-આંતર ઇન્દ્રિય કદંબના ફૂલ આદિના આકારરૂપ પુદ્-ગલવિશેષ છે.”

વિવેચન—આભ્યંતર અને બાહ્યરૂપ લેહવાળી નિર્વૃત્તિઇન્દ્રિય છે અને નિર્માણનામ-રૂપ વિશિષ્ટ કર્મથી બનેલી અને ઉપયોગરૂપ ઇન્દ્રિયને જગૃતિ આપવામાં દ્વારભૂત છે. ત્યાં બાહ્ય નિર્વૃત્તિમાં અનેક પ્રકારવાળી આકારતા પર્પટિકા આદિ રૂપે હોય છે.

૦ આ શ્રોત્રેન્દ્રિયની બાહ્ય આકૃતિ છે. નેત્ર આદિમાં ભૂખ્રમર, આંખનો ડોળો વગેરે છે.

૦ શ્રોત્રેન્દ્રિયની કદંબફૂલના આકાર જેવી આંતર નિર્વૃત્તિઇન્દ્રિય છે. ચક્ષુ ઇન્દ્રિયની આકૃતિ મસુર નામના ધાન્ય સરખી છે. ઘ્રાણેન્દ્રિયની આકૃતિ અતિમુક્તક પુષ્પ જેવી ચંદ્રક (ચંદ્રકપૂર) જેવી, કાહલનામક વાજિંત્ર જેવી છે.

૦ રસનેન્દ્રિયની આકૃતિ ખરેખર ખરપડા જેવી છે.

૦ સ્પર્શેન્દ્રિયની આકૃતિ બુદ્ધા બુદ્ધા જીવને આશ્રી વિવિધ પ્રકારની છે. આ નિર્વૃત્તિ શબ્દ આદિ વિષયના ગ્રહણમાં ઉપકારક છે.

અથોપકરણેન્દ્રિયમાચ્છે—

આન્તરેન્દ્રિયનિષ્ઠસ્વસ્થાર્થગ્રહણસામર્થ્યાત્મકશક્તિવિશેષ ઉપકરણેન્દ્રિયમ્ । પુદ્ગલશક્તિ-રૂપત્વાદસ્ય દ્રવ્યત્વમ્ । અસ્યોપઘાતે ચ નિર્વૃત્તીન્દ્રિયસત્ત્વેઽપિ નાર્થગ્રહઃ ॥ સૂત્ર-૮ ॥

આન્તરેતિ । આન્તરેન્દ્રિયં શ્રોત્રાગ્નન્તર્નિર્વૃત્તિઃ કદમ્બપુષ્પાદ્યાકારસ્તદ્વૃત્તિર્યો વિષયગ્રહણસામર્થ્યા-ત્મકશક્તિવિશેષશક્તિગતિમતોરમેદાત્ સોઽપિ દ્રવ્યેન્દ્રિયમુચ્યતેતિ ભાવઃ । હ્રદમપીન્દ્રિયં બાહ્યામ્યન્તર-નિર્વૃત્તિનિષ્ઠત્વાદ્ દ્વિવિધમિતિ તત્ત્વર્થમાખ્યકૃત્ । આગમે તુ ન કાપિ તાદૃશી વ્યવસ્થા દૃશ્યતેઽતઃ કેવલમાન્તરેન્દ્રિયનિષ્ઠ ઇત્યુક્તમ્ । અસ્ય શક્તિરૂપેન્દ્રિયસ્ય દ્રવ્યેન્દ્રિયત્વે યુક્તિમાહ પુદ્ગલેતિ । શક્તિ-શક્તિમતોઃ કથંચિદ્ભેદાદિતિ ભાવઃ । અસ્ય શક્તિવિશેષસ્ય, દ્રવ્યત્વં દ્રવ્યેન્દ્રિયત્વમિત્યર્થઃ । અમેદ એવાનયોરુચ્યતાં કિં કથંચિદ્ભેદેનેત્યત્રાહ અસ્યેતિ શક્તિવિશેષસ્યેત્યર્થઃ, ઉપઘાત ઇતિ વાતપિત્તાદિના વિનાશ ઇત્યર્થઃ, નિર્વૃત્તીન્દ્રિયસત્ત્વેઽપીતિ, કદમ્બપુષ્પાદ્યાકારાયા અન્તર્નિર્વૃત્તેસ્સત્ત્વેઽપીત્યર્થઃ, નાર્થગ્રહ ઇતિ, ન જીવશબ્દાદિવિષયં ગૃહ્ણાતીત્યર્થઃ, તથા ચાસ્તિ કથંચિદ્વિન્ન આન્તરેન્દ્રિયનિષ્ઠશક્તિવિશેષે ઇતિ ભાવઃ ॥

ઉપકરણુ ઇન્દ્રિયને કહે છે.

ભાવાર્થ—“આન્તરનિર્વૃત્તિ ઇન્દ્રિયમાં રહેલ પોતપોતાના વિષયના ગ્રહણના સામર્થ્ય રૂપ વિશિષ્ટ શક્તિ, એ ઉપકરણુ ઇન્દ્રિય કહેવાય છે. આ ઉપકરણુ ઇન્દ્રિય પુદ્ગલશક્તિ

૧. કદમ્બપુષ્પાદ્યાકૃતેર્માસગોલકાકારાયાઃ શ્રોત્રાગ્નન્તર્નિર્વૃત્તેર્યા ગન્ધાદેર્વિષયપરિચ્છેત્રી શક્તિસ્તસ્યા વાતપિત્તાદિનોપઘાતે મતિ યથોક્તાન્તર્નિર્વૃત્તેસ્સદ્ભાવેઽપિ ન ગન્ધાદિવિષય ગ્રહ્ણાતિ જીવ ક્યતો જાયતેઽસ્ય-ન્તર્નિર્વૃત્તિગતિરુપમુપકરણેન્દ્રિયં કથંચિદ્વિન્નમિતિ તાત્પર્યાર્થઃ ॥

રૂપ હોઈ દ્રવ્યેન્દ્રિય કહેવાય છે. આ ઉપકરણ ઈન્દ્રિયના ઉપધાતમાં નિર્વૃત્તિ ઈન્દ્રિય હોવા છતાં વિષયનું ગ્રહણ થતું નથી.”

વિવેચન—શ્રોત્ર આદિ આન્તરનિર્વૃત્તિરૂપ કદંબપુષ્પ આદિ આકારવાળી આન્તર ઈન્દ્રિયમાં રહેલ જે વિષયના ગ્રહણના સામર્થ્યરૂપ વિશિષ્ટ શક્તિ, એ ઉપકરણ ઈન્દ્રિય છે. શક્તિ અને શક્તિવાળાનો અભેદ સંભવ હોઈ, તે ઉપકરણ ઈન્દ્રિય ‘દ્રવ્યેન્દ્રિય’ કહેવાય છે.

આ ઉપકરણ ઈન્દ્રિય બાહ્ય-અભ્યંતર નિર્વૃત્તિમાં રહેનાર હોઈ બે પ્રકારવાળી છે, એમ તત્ત્વાર્થના ભાષ્યકાર કહે છે. આગમમાં તેા તેવી કયાંય વ્યવસ્થા નથી દેખાતી, માટે ક્રૂત ‘આન્તરેન્દ્રિયનિષ્ઠ’ એમ કહેલ છે. (ખડ્ગસ્થાનીય બાહ્ય નિર્વૃત્તિ છે અને તે બાહ્ય નિર્વૃત્તિની ખડ્ગધારા સમાન સ્વચ્છતર પુદ્ગલસમુદાય આત્મક આભ્યંતર નિર્વૃત્તિની વિશિષ્ટ શક્તિ, એ ઉપકરણ ઈન્દ્રિય છે.) આ શક્તિરૂપ ઈન્દ્રિયના દ્રવ્ય ઈન્દ્રિયપણામાં યુક્તિને કહે છે. ‘પુદ્ગલેતિ ।’ શક્તિ અને શક્તિમાનમાં કથંચિદ્ અભેદ હોવાથી, પુદ્ગલની શક્તિરૂપ હોઈ આ ઉપકરણ ઈન્દ્રિય દ્રવ્ય ઈન્દ્રિયરૂપ છે, અર્થાત્ આ વિશિષ્ટ શક્તિમાં દ્રવ્ય ઈન્દ્રિય-પણું સમજવું.

શંકા—અહીં બંનેમાં શક્તિ-શક્તિઆશ્રયમાં આ ભેદ જ કહીને કથંચિદ્ ભેદથી શું કામ છે?

સમાધાન—આના જવાબમાં કહે છે કે-આ વિશિષ્ટ શક્તિરૂપ ઉપકરણ ઈન્દ્રિયનો વાત-પિત્ત આદિ કારણદ્વારા વિનાશ થતાં, કદંબપુષ્પના આકારવાળી અભ્યંતર નિર્વૃત્તિ ઈન્દ્રિય હોવા છતાંય જીવ, શબ્દ આદિ વિષયને ગ્રહણ કરતો નથી. તથાચ આન્તરેન્દ્રિય-નિષ્ઠ વિશિષ્ટ શક્તિ કથંચિદ્ ભિન્ન છે, એમ સાબીત થાય છે.

[કદંબપુષ્પ આદિ આકૃતિની માંસજીવાના આકારવાળી શ્રોત્ર આદિ આન્તરનિર્વૃત્તિની જે શબ્દ આદિરૂપ વિષયના પરિચ્છેદને કરનારી શક્તિ છે, તેનો વાત-પિત્ત આદિવડે ઉપ-ધાત થતાં પૂર્વોક્ત આન્તરનિર્વૃત્તિના સદ્ભાવમાં પણ જીવ, શબ્દ આદિ વિષયને કરતો નથી. તેથી જણાય છે કે-આન્તરનિર્વૃત્તિનિષ્ઠ શક્તિરૂપ ઉપકરણ ઈન્દ્રિય કથંચિદ્ ભિન્ન છે.]

માવેન્દ્રિયં વિમજતે—

માવેન્દ્રિયમપિ દ્વિવિધમ્ । લઘ્યુપયોગમેદાત્ । આત્મનિષ્ઠેન્દ્રિયાવરણક્ષયોપશમરૂપા-
ર્થગ્રહણશક્તિર્લઘ્વિઃ ॥ સૂત્ર-૯ ॥

માવેતિ । સ્પષ્ટમ્ । લઘ્વીન્દ્રિયસ્વરૂપમાહાઽઽત્મનિષ્ઠેતિ । લામો લઘ્વિઃ પ્રાસિરિત્યર્થઃ, આવરણ-
ક્ષયોપશમપ્રાસિરિતિ ભાવઃ । જ્ઞાનસ્ય તદાવરણસ્ય ચાત્મનિષ્ઠત્વેન તત્ક્ષયોપશમોઽપિ તન્નિષ્ઠ એવેત્યત
ઉક્તમાત્મનિષ્ઠેતિ । ઇન્દ્રિયાવરણક્ષયોપશમાદિતિ, ગતિજાત્યાદિનામકર્મોદયતો મનુષ્યત્વપદ્ધેન્દ્રિયત્વાદિપ્રાપ્તૌ
સત્યામિન્દ્રિયવિષયેષ્વેવ શબ્દાદિષુ ચોઽયં વિશેષોપયોગસ્તદાવરણક્ષયોપશમાદિત્યર્થઃ । કારણે કાર્યોપ-

ચારાત્તુ મૂલે ઇન્દ્રિયાવરણક્ષયોપગમેત્યુક્તમ્ । કેચિત્ત્વન્તરાયકર્મક્ષયોપગમાપેક્ષિર્નાન્દ્રિયવિષયોપભોગજ્ઞાન-
શક્તિર્લેધિરિતિ વદન્તિ તાદૃશક્ષયોપશમસ્યૈવાર્થગ્રહણશક્તિરૂપત્વમિત્યાહેન્દ્રિયાવરણક્ષયોપશમરૂપાર્થગ્રહણ-
શક્તિરિતિ । શેષમપિ દ્રવ્યેન્દ્રિયં લઘિપ્રાપ્તાવેવ ભવતિ નાન્યથેતિ ॥

ભાવ ઇન્દ્રિયનો વિભાગ.

ભાવાર્થ—“ભાવ ઇન્દ્રિય પણ લઘિ અને ઉપયોગના ભેદથી બે પ્રકારની છે. આત્મામાં રહેલ ઇન્દ્રિયાવરણ ક્ષયોપશમરૂપ અર્થગ્રહણશક્તિ, એ લઘિ છે.”

વિવેચન—લાલ એટલે લઘિ, આવરણ ક્ષયોપશમની પ્રાપ્તિ એવો ભાવ છે. જ્ઞાન આત્મામાં છે. તે જ્ઞાનનું આવરણ આત્મામાં છે. તે આવરણનો ક્ષયોપશમ પણ આત્મામાં છે જ, માટે કહ્યું છે કે—‘આત્મનિષ્ઠેતિ ।’ ‘ઇન્દ્રિયાવરણક્ષયોપશમાદિતિ ।’ ગતિ—ગતિ આદિનામકર્મના ઉદયથી મનુષ્યપણું—પંચેન્દ્રિયપણું બગેરેની પ્રાપ્તિ થયે છતે, ઇન્દ્રિયના શબ્દ આદિ વિષયોમાં જ જે આ વિશેષ ઉપયોગ—ઇન્દ્રિયવિષય, વિષયક મતિજ્ઞાન આવરણના ક્ષયોપશમથી, એવો અર્થ છે. વળી કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર હોવાથી મૂલમાં ‘ઇન્દ્રિયાવરણ ક્ષયોપશમ’ એમ કહેલું છે. અર્થાત્ ઇન્દ્રિયવિષય, વિષયક જ્ઞાનવરણ ક્ષયોપશમરૂપ કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર છે અને તેવા ક્ષયોપશમથી જનિત ક્ષયોપશમિક જ્ઞાનના સદ્ભાવરૂપ કાર્ય છે.

○ કેટલાક તેા અંતરાયકર્મના ક્ષયોપશમની અપેક્ષાવાળી, ઇન્દ્રિયના વિષયના ઉપભોગની જ્ઞાનશક્તિને ‘લઘિ’ કહે છે. તેવો ક્ષયોપશમ જ અર્થગ્રહણશક્તિરૂપ હોઈ કહે છે કે—‘ઇન્દ્રિયાવરણ ક્ષયોપશમરૂપ અર્થગ્રહણશક્તિ.’

○ લઘિ ઇન્દ્રિયની પ્રાપ્તિ થયે છતે જ બાકીની ભાવેન્દ્રિય પણ દ્રવ્યેન્દ્રિય થાય છે. અર્થાત્ જે સાધનદ્વારા આત્મા દ્રવ્યેન્દ્રિયનો વ્યાપાર કરે છે, તે સાધન ‘લઘિ ઇન્દ્રિય’ કહેવાય છે. લઘિ ઇન્દ્રિયના અભાવમાં દ્રવ્યેન્દ્રિયનો અભાવ છે અને ઉપયોગ ઇન્દ્રિયનો પણ અભાવ છે.

અથોપયોગેન્દ્રિયમાચ્છે—

અર્થગ્રહણનિમિત્ત આત્મવ્યાપારપરિણામવિશેષ ઉપયોગઃ ॥ સૂત્ર-૧૦ ॥

અર્થગ્રહણેનિ । ઉપયુજ્યતે વસ્તુપરિચ્છેદં પ્રતિ વ્યાપાર્યતે જીવોડનેર્નેત્યુપયોગઃ કરણે ઘ્નુ । ઉપયોગો જ્ઞાનં સવેદનં પ્રત્યય ઇતિ પર્યાયાઃ । સ દ્વિવિધસ્સાકારોડનાકારચ્છેતિ, સ ચેતનેડચેતને વા વસ્તુન્યુપયુજ્ઞાન આત્મા યદા સપર્યાયમેવ વસ્તુ પરિચ્છિન્નતિ તદા સ ઉપયોગસ્સાકાર ઉત્પત્તે, સ ચ કાલત્ઽઽગ્રસ્થાનામન્તર્નુહર્ત્તમ્, કેવલિનામેકસામયિકઃ । સોડયં મતિશ્રુતાદિભેદેનાષ્ટવિધઃ, યસ્તુ વસ્તુ-
નન્સામાન્યરૂપતયા પરિચ્છેદમ્સોડનાકારોપયોગઃ કાલઃ પૂર્વવદેવ, અયમપિ ચક્ષુર્દર્શનાદિરૂપેણ ચતુર્વિધઃ ।
ગત્ત્સર્વાનુસ્યૂતં લક્ષણમાહ—અર્થગ્રહણંતિ । આત્મવ્યાપારમાત્રત્યોપયોગત્વાભાવાદર્થગ્રહણનિમિત્ત ઇતિ,

તાવન્માત્રસ્ય ચ નિર્વૃત્ત્યાદાવપિ સત્ત્વાદ્વિશેષ્યમ્ । અયમુપયોગો યદા દ્રવ્યેન્દ્રિયાપેક્ષો ભવતિ તદૈવોપયોગે-
ન્દ્રિયનામભાગભવતિ નાન્યંથા, અતઃ પદ્માવધ્યાદુપયોગસ્ય નેન્દ્રિયત્વમવધ્યાદીનામતીન્દ્રિયત્વાત્ । ઇન્દ્રિયાણાં
હામક્રમસ્તુ પ્રથમમિન્દ્રિયાવરણક્ષયોપશંમરૂપા લબ્ધિસ્તતો બાહ્યાભ્યન્તરભેદમિત્રં નિર્વૃત્તૈશ્ચાક્તિરૂપમુપ-
કરણં તદનન્તરશ્ચેન્દ્રિયાથોપયોગ इति ॥

ઉપયોગ ઇન્દ્રિયને કહે છે.

સાધાર્થ-“અર્થના ગ્રહણના નિમિત્તવાળો, આત્માના વ્યાપારરૂપ વિશિષ્ટ પરિણામ,
એ ‘ઉપયોગ ઇન્દ્રિય’ કહેવાય છે.”

વિવેચન-જેનાવડે જીવ, વસ્તુના પરિચ્છેદ પ્રત્યે વ્યાપારવાળો થાય છે, તે ઉપયોગ.
અહીં કરણમાં દબ્ પ્રત્યય લાગેલ છે. ઉપયોગના પર્યાયવાચક શબ્દો જ્ઞાન-સંવેદન-પ્રત્યય
વગેરે છે. તે ઉપયોગ સાકાર અને અનાકાર ભેદે બે પ્રકારનો છે.

(૧) સાકાર-તે ઉપયોગ, ચેતન કે અચેતન વસ્તુવિષયમાં ઉપયોગવાળો બનતો આત્મા,
જ્યારે પર્યાય સહિત જ વસ્તુને બાણે છે, ત્યારે ‘સાકાર’ કહેવાય છે અને તે સાકાર ઉપ-
યોગ-કાળથી છદ્મસ્થાને અન્તર્મુદ્ધત હોય છે. કેવલીઓને એક સમયવાળો ઉપયોગ હોય
છે. આ ઉપયોગ મતિ-શ્રુત આદિના ભેદે આઠ (૮) પ્રકારનો છે.

૦ જે ઉપયોગ, વસ્તુનો સામાન્યરૂપપણાએ પરિચ્છેદ, તે ‘અનાકાર ઉપયોગ’ કાળ
પૂર્વની માફક બાણવો. આ અનાકાર ઉપયોગ અક્ષુદ્ધર્શન આદિરૂપે ચાર પ્રકારનો છે. હવે
આ બધામાં વ્યાપક લક્ષણને કહે છે. આત્માના વ્યાપાર માત્રમાં ઉપયોગ ઇન્દ્રિયપણાનો
અભાવ હોઈ ‘અર્થના ગ્રહણના નિમિત્તવાળો’ એમ કહ્યું છે. (પોતપોતાની લબ્ધિ અનુસારે
વિષયોના ગ્રહણનિમિત્તે થતો આત્માનો વ્યાપાર) અર્થગ્રહણનું નિમિત્તપણું જ જે માત્ર
કહેવામાં આવે, તો નિર્વૃત્તિ આદિમાં અર્થગ્રહણનું નિમિત્તપણું છે; માટે ‘આત્મવ્યાપાર
પરિણામવિશેષ’ એવું વિશેષ્ય વાચકપદ મૂકેલ છે.

આ ઉપયોગ જ્યારે દ્રવ્યેન્દ્રિયની અપેક્ષાવાળો થાય છે, ત્યારે જ ઉપયોગ ઇન્દ્રિય
તરીકેની સંજ્ઞાવાળો થાય છે, અન્યથા નહીં. એથી જ અવધિ આદિ ઉપયોગમાં ઇન્દ્રિય-
પણાનો અભાવ છે, કેમ કે-અવધિ આદિ અતીન્દ્રિય છે.

૦ ઇન્દ્રિયોનો લાભનો ક્રમ તો પહેલાં ઇન્દ્રિયાવરણના ક્ષયોપશમરૂપ લબ્ધિનો લાભ
થાય છે. ત્યાર બાદ બાહ્ય-અભ્યન્તર ભેદવાળા નિર્વૃત્તિ ઇન્દ્રિયનો લાભ થાય છે. ત્યાર પછી
નિર્વૃત્તિ ઇન્દ્રિયનિષ્ઠ શક્તિરૂપ ઉપકરણ ઇન્દ્રિયનો લાભ થાય છે. ત્યાર બાદ ઇન્દ્રિયના
વિષયોમાં ઉપયોગરૂપ ઇન્દ્રિયનો લાભ થાય છે. અર્થાત્ પૂર્વ પૂર્વ ઇન્દ્રિયોની પ્રાપ્તિ થયે
છતે જ ઉત્તર ઉત્તર ઇન્દ્રિયોની પ્રાપ્તિ છે.

अग्नेन ज्ञानात्मोपयोगस्वरूपव्यवसितौ साधकतमत्वात्प्रमाणं, न सन्निकर्षो नवा द्रव्येन्द्रियमित्याह-

अयमेव प्रत्यक्षं प्रति करणम् । समुदितान्येतानि शब्दाद्यर्थं गृह्णन्ति,

इन्द्रियव्यपदेशभाञ्जि च ॥ सूत्र-११ ॥

अयमेवेति । उपयोग एवेत्यर्थः, एवगवदेन सन्निकर्षादीनां व्युदासः, लब्धुपयोगावात्मनः फले जनयितव्ये योग्यत्वाद्व्याप्रियमाणत्वाच्च प्रसिद्धौ, उक्तञ्च “ भावेन्द्रियाणि लब्ध्यात्मोपयोगात्मानि जानते । स्वार्थसंविदि योग्यत्वाद्व्यापृतत्वाच्च संविद ” इति । सविदात्मा, सेयं लब्धस्वार्थसंविदि योग्यत्वेऽपि प्रकृतानुपयोगित्वान्न प्रमाणव्यपदेशभाक्, प्रमितौ साधकतमस्यैवोपयोगित्वात्तादृशोपयोग एव प्रमाणं व्यापारमन्तरेण स्वार्थसंविदोऽनुपपत्तेः, अन्यथा सुषुप्तस्यापि तत्प्रसङ्गस्यात् । न च तदानीं सन्निकर्षाभावादेव न प्रसङ्ग इति वाच्यम्, स्पर्शनादीन्द्रियैरतिमसृणतूलिकाताम्बूलमालतीमांसलामोदसुन्दरगोयशब्दादिसन्निकर्षस्य तदानीमपि भावात् । ननु जिज्ञासासहकृतस्यैव सन्निकर्षदिहेतुत्वमन्यथा तवापि तदानीमुपयोगः कथं न स्यात्, न च क्षयोपगमामावाप्नोपयोग इति वाच्यम्, तत्रैव प्रयोजकस्य पर्यनुयोगात्, जिज्ञासामन्तरेणान्यस्यासंभवादिति चेन्न जिज्ञासाया ज्ञानातिरिक्ताया असम्भवात्, तस्या एवोपयोगरूपत्वात्, अतिरिक्तत्वे वा तस्यास्सन्निकर्षेऽकिञ्चित्करायास्सहकारित्वासम्भवात्, किञ्चित्करत्वे च तस्या एव कारणत्वमस्तु किमन्तर्गुणसन्निकर्षेण । न च तदानीं मनस इन्द्रियेण सन्निकर्षाभावात् प्रसङ्ग इति वाच्यं मनसोऽणुत्वासिद्धेः, द्रव्यमनसोऽशेषात्मप्रदेशव्यापिनः पौष्टलकिस्थाप्रे व्यवस्थापयिष्यमाणत्वेनेन्द्रियैस्सयोगसिद्धेरिति । तस्मादुपयोग एव प्रत्यक्षं प्रति करणमिति भावः । न च ज्ञानस्यैव करणत्वे फलत्वं कस्येति वाच्यम्, स्वार्थसंविदेः फलत्वात्, न च स्वार्थव्यवसितिः फलं प्रमाणञ्चेति कथं ? विरुद्धत्वान्हि स्पमेव फलं स्वमेव प्रमाणं भवितुमर्हतीति वाच्यम्, प्रमाणफल्योः कथञ्चिद्भेदाभेदादुभयोपपत्तेः । एवमेव ‘ ततोऽर्थग्रहणाकारा गतिर्ज्ञानमिहात्मनः । करणत्वे विनिर्दिष्टा न विरुद्धा कथञ्चने ’ ति लब्धीन्द्रियस्य करणत्ववादिनां मतमपि न समीचीनम्, तथा फले जनयितव्ये उपयोगेन व्यवधानात्साधकतमत्वासिद्धेः । तस्या ज्ञानगतेः प्रत्यक्षत्वे गत्तीनां परोक्षत्वसाधनमार्हतानां विरुद्धं स्यात् । परोक्षत्वे च मीमांसकमतप्रवेगापत्तेः, तैः करणज्ञानस्य परोक्षतायाः फलज्ञानस्य च प्रत्यक्षताया अभ्युपगमात् । अस्माभिश्चोभयोः करणफल्योः प्रत्यक्षताभ्युपगमात्तथा च न लब्धीन्द्रियं करणं प्रमाणं वा. उपचारेण तु सन्निकर्षादिवत्सापि प्रमाणं स्यादिति ॥

ननु शब्दाद्यर्थग्रहणे चतुर्विधानामेतेषामिन्द्रियाणां मिलित्वा हेतुत्वं किंवा द्वि-यादीनामित्याशङ्क्यामाह समुदितानीति, निर्वृत्त्यादीनामेकतराभावेऽपि जीवस्य शब्दादिविषयस्वरूपावबोधो न कदापि भवति विकलकरणत्वात्तो मिलितानां हेतुत्वं, अत एव च मिलितानामिन्द्रियव्यपदेश इत्याहेन्द्रियेति । तथा

१. माकागनाकागद्वयात्मक उपयोग एवेति भावः, सोऽपि उपमर्जनीकृततद्वितराकारः स्वविभासकत्वेन प्रवर्त्तनानः प्रमाकृगं न तु निरर्तनकाकारः, तथाभूतवरस्वभावेन निर्विषयनया प्रमाणत्वानुपपत्तेरिति तात्पर्यम् ॥

२. प्रयोजकस्येति शेषः, तथा च जिज्ञासाया आवश्यकत्वे तत्सहकृतसन्निकर्षपर्यैव हेतुत्वमिति तदेव प्रमाणं अभिचागाभावेति पूर्वपक्षाग्रयः ॥

च यस्य यावन्ति द्रव्यभावरूपाणीन्द्रियाणि तस्य तावत्सु समुदितेष्विन्द्रियव्यपदेशो न न्यूनेष्विति भावः । सोऽयमुपयोग एकार्थैकोपयोगकालावच्छेदेनैक एव, नान्यः, अर्थान्तरोपयोगकाले पूर्वोपयोगबलस्य विनाशात्, तथानुभवात्, नहि चक्षुर्दर्शनकाले श्रोत्रज्ञानोत्पत्तिरनुभूयते, न चावृत्तत्वात्तदनुत्पत्तिरिति वाच्यम्, स्वसमयेऽप्यनुत्पत्तिप्रसङ्गात् । न चाणुना मनसा यदा यदिन्द्रियसंयोगस्तदा तज्ज्ञानमिति क्रमेणैव ज्ञानोत्पत्तिरिति वाच्यम्, सर्वाङ्गीणमुखोपलम्भाद्युपपत्तये मनोवर्गणापुद्गलानां शरीरव्यापकत्वकल्पनात्, तस्माद्युगपदनेकप्रत्ययानुत्पत्तौ स्वभाव एव कारणं नान्यत्, एवं सन्निहितेऽपि सामान्यविशेषात्मके वस्तुनि विषये प्रधानीकृतसामान्य उपसर्जनीकृतविशेषः केवलदर्शनोपयोग एतद्विपरीतः केवलज्ञानोपयोगौ । अत्र केवलज्ञानं स्वसमानाधिकरणं यत्केवलदर्शनं तत्समानकालीनं न वा १, केवलज्ञानक्षणत्वं वा स्वसमानाधिकरणदर्शनक्षणाव्यवहितोत्तरव्याप्यं न वेति सगये युगपदुपयोगद्वयवादिनो मल्लवादिप्रभृतय आहुः, चक्षुरचक्षुरवज्ञानानि चक्षुरचक्षुरवधिदर्शनेभ्यः पृथक्कालानि, छन्नस्थोपयोगात्मककालत्वात्, श्रुतमनःपर्यवज्ञानवत्, वाक्यार्थवेषयश्रुतज्ञाने मनोद्रव्यविशेषालम्बनमनःपर्यायज्ञाने चादर्शनस्वभावे मत्यवधिजाङ्गनोपयोगाद्भिननकालत्वं प्रसिद्धमेव, तथैतान्यपि, केवलिनो ज्ञानदर्शनोपयोगौ त्वेककालीनौ युगपदाभिर्भूतस्वभावत्वाद्यथा रवेः प्रकाशतापौ, क्षीणावरणे च जिने यथा मत्यादिज्ञानस्यावग्रहादिचतुष्टयरूपज्ञानस्य वाऽसम्भवस्तथा विज्ञेयतो ज्ञानोपयोगकालभिननकाले दर्शनं नास्ति क्रमोपयोगत्वस्य मति-त्वादिचतुष्टयव्याप्यत्वात् सामान्यविशेषोभयालम्बनक्रमोपयोगत्वस्य चावग्रहाद्यात्मकत्वव्याप्यत्वात् केवल्योः क्रमोपयोगत्वे व्यापकयोरप्यापत्तिः स्यात्तथाऽऽगमेऽपि यत्केवलज्ञानदर्शनयोः साधपर्यवसितत्वमुक्तं तदपि सङ्गच्छते, अन्यथा द्वितीयसमये ज्ञानाभावेन तृतीयसमये दर्शनाभावेन च तयोः पर्यगसानेनापर्यवसितत्वं व्याहृतं स्यादिति । क्रमोपयोगवादिनो जिनभद्रगणिश्रमाश्रमणपूज्यपादाश्च प्राहुः प्रज्ञापनादौ हि सिद्धस्साकारोपयोग एव सिद्धचतीत्युक्तं साकारानाकारोपयोगयोर्युगपदभ्युपगमे साकारेति विशेषणं निरर्थकं स्यात्, एवञ्च तरतमोपयोगता सिद्धस्य साकारोपयोगोऽन्यस्मिन् कालेऽन्यदा चानाकारोपयोग इति । अत एव च सिद्धान्ते तत्र तत्र सिद्धानां ज्ञानदर्शनयोः पार्थक्येन कथनं सङ्गच्छते, अनयोरविशेषे तु केवलज्ञानदर्शनावरणद्वयमपि न घटेत्, न ह्येकस्य द्वे आवरणे युज्येते, तथा साकारोपयोगस्याष्टात्वमनाकारस्य चतुर्विधत्वं ज्ञानस्य पञ्चविधत्वं दर्शनस्य चतुर्विधत्वं व्याहन्येत, न च “ असरीरा जीवघणा उवउत्ता दंसणे य नाणे य ” इत्यत्र युगपदेव केवलज्ञानदर्शनोपयोगश्रवणाद्युगपत्तौ

१. अत्र क्रमिकोपयोगवादिना निषेधपक्षः, विधिपक्षस्तु युगपदुपयोगवादिनाम् । अपरविप्रतिपत्तौ वैपरीत्यं भाव्यम् ॥ २. केवलज्ञानक्षणत्वे दर्शनक्षणाव्यवहितोत्तरत्वव्याप्यत्वसंशयः सिद्धत्वापेक्षयाऽन्यथाप्राथमिककेवलज्ञानक्षणे दर्शनक्षणाव्यवहितोत्तरत्वस्वभावेन व्याप्यत्वमनुपपन्नं स्यादिति ॥ ३. यत्र क्रमोपयोगत्वं तत्र मतित्वादिचतुष्टयं, यत्र च सामान्यविशेषोभयालम्बनक्रमोपयोगत्वं तत्रावग्रहाद्यात्मकत्वमिति नियमः, तथा च केवलज्ञानदर्शनयोर्यदि क्रमोपयोगत्वं स्वीक्रियते तर्हि तद्व्यापकस्य मतित्वादिचतुष्टयस्यावग्रहाद्यात्मकत्वस्य चापत्तिः स्यादिति भावः ॥ ४. ननु सर्वमेव सिद्धस्य ज्ञानं दर्शनं वा साकारमेवेति सूचयितुं साकारमिति स्वरूपविशेषणमतो न दोष इत्याशंकायामाहात एवेति, ज्ञानदर्शनयोर्विशेषादेवेत्यर्थः ॥

सिद्धयत इति वाच्यम् “ नाणमि दंसणमि य एत्तो एगयरयमि उवउत्तो । सव्वस्स केवल्लिस्स जुगवं दो नत्थि उवजोगा ” इति भद्रबाहुस्वाभिर्युगपदुपयोगस्य निषिद्धत्वात्, न च सर्वस्यैव केवलिनो न द्वावुपयोगौ, किन्तु कस्यापि द्वौ स्यातां कस्यापि त्वेकः स च केवली सिद्धो वा भवस्थकेवली वा भवेत्, भवस्थकेवलिनोऽद्यापि सकर्मकत्वादेकदैक एवोपयोगः, सिद्धकेवलिनस्तु सकलकर्मविमुक्तत्वेन युगपद् द्वावुपयोगौ भवत इति भद्रबाहुस्वाभिर्युगपदुपयोगस्य निषिद्धत्वात् । ‘ उवउत्ता दंसणे य नाणे य ’ इति वचनन्तु समुदायविषयमेव न तु कस्यचिदपि युगपदुपयोगप्रतिपादनपरम् । साध्यपर्यवसितत्वमपि तयोर्न बाधकं, यद्वोधरूपभावेन सदावस्थितं तस्योपयोगेनापि सदा भवितव्यमिति नियमाभावात्, लब्ध्यपेक्षया तयोरपर्यवसितत्वोक्तेः । केवलज्ञानदर्शनभिन्नज्ञानदर्शनानां निजभिजस्थितिकालं यावदुपयोगाभावेऽपि सत्त्वस्या दर्शनात् । उपयोगो ह्येषामान्तर्मौहूर्त्तिकः, तस्मात्सतोऽप्यवश्यमुपयोगेन भवितव्यमिति न भिद्यमो व्यभिचारात् । न च क्रमिकोपयुक्तत्वे केवलिनो दर्शनोपयोगाभावकालेऽसर्वदर्शित्वं ज्ञानोपयोगाभावकाले चासर्वज्ञत्वं प्राप्नोति न चैतदिष्टं सर्वदैव केवलिनः सर्वज्ञत्वसर्वदर्शित्वयोरिष्टत्वादिति वाच्यम्, लब्धस्थस्यापि ज्ञानदर्शनयोरैकतरमिन्नुपयोगे प्रोक्तदोषसमूहस्य जागरूकत्वात् । तथा च निरावरणत्वेऽपि केवलिनस्त्वभावादेव युगपदुपयोगाभाव इति । यदेव केवलज्ञानं तदेव केवलदर्शनमिति वादिनरिसद्वसेन दिवाकरा वदन्ति—सामान्यविशेषपरिच्छेदावरणापगमे कस्य प्रथमतःमुत्पादो भवेत् ? एकस्योत्पादेऽपरस्याप्युत्पादापत्तेः, एकसामग्र्या अपरोत्पत्तिप्रतिबन्धकत्वे विनिगमनाविरहेणापरसामग्र्या अप्येकोत्पत्तौ प्रतिबन्धकत्वेनोपयोग्यभावप्रसङ्गात् “ सव्वाउ लद्धीउ सागारोवउगोवउत्तस्से ” इति वचनप्रामाण्यात्प्रथमं केवलज्ञानस्य पश्चात्केवलदर्शनस्योत्पाद इति चेन्न लब्धियोगपक्ष एवास्य वचनस्य साक्षित्वेनोपयोगक्रमाक्रमयोरौदासीन्यात् । योगपक्षेनाप्युक्तवचनस्य निर्वाहे दर्शनस्यानन्तरोत्पत्त्यसिद्धेश्च, न च ज्ञानोपयोगसामान्ये दर्शनोपयोगत्वेन हेतुतेति निर्विकल्पकसमाधिरूपलब्धस्थलकालीनदर्शनात्प्रथमं केवलज्ञानोत्पत्तिः केवलदर्शने केवलज्ञानत्वेन विशयहेतुत्वाच्च द्वितीयक्षणे केवलदर्शनोत्पत्तिस्ततश्च क्रमिकसामग्रीद्वयसम्पत्त्या क्रमिकोपयोगद्वयधारानिर्वाह इति वाच्यम्, “ दंसणपूवं नाणं ” इत्यादिना तथा हेतुत्वस्य प्रमाणाभावेन निरसनीयत्वात्, उत्पन्नस्य केवलज्ञानस्य क्षायिकभावत्वेन नागायोगाच्च । न च मुक्तिसमये क्षायिकचारित्रनाशवन्नश्यतीति वाच्यम्, तस्य क्षायिकत्वेऽपि योगस्थैर्यनिमित्तकत्वेन निमित्तनाशनाशयत्वात् केवलज्ञानस्य चानैमित्तिकत्वादुत्पत्तौ ज्ञतौ चावरणक्षयातिरिक्तानपेक्षणात्, तथैव हि तस्य स्वतन्त्रप्रमाणत्वव्यवस्थितिः । एवं च ज्ञानं व्यक्ततारूपं दर्शनन्तव्यक्ततारूपं न च क्षीणावरणंऽर्हति व्यक्तताव्यक्तते

१. अनन्ता हि मिद्वारतत्त्वमुदायं केऽपि ज्ञाने उपयुक्ताः केऽपि च दर्शन इति समुदायापेक्षं युगपदुपयोगप्रतिपादनं न तु प्रत्येकापेक्षया प्रत्येकस्य युगपदुपयोगनिषेधादिति भावः । सिद्धो हि बोधरूपभावेन मदावरितः, अन्तरत्वेन मोपयोगेन भवितव्यमिति द्वयोर्युगपदुपयोगरिसद् इति साध्यपर्यवसितत्वं तयोरित्याशङ्क्यामाह साध्यपर्यवसितत्वमपीति ॥

યુજ્યેતે તત્ત્સામાન્યવિશેષજ્ઞેયસંસ્પર્શ્યમયૈકસ્વભાવ એવાયં કેવલિપ્રત્યયઃ, ન ચ ગ્રાહ્યોદ્વિત્વાદગ્રાહકદ્વિત્વમિતિ સમ્ભાવનાપિ યુક્તા, કેવલજ્ઞાનસ્ય ગ્રાહ્યાનન્ત્યેનાનન્તતાપત્તેઃ વિષયમેદકૃતો ન જ્ઞાનમેદ इत्यम्यુપગમે તુ કા પ્રત્યાશા દર્શનપાર્થન્યે, આવરણદ્વયક્ષયાદુભયૈકસ્વભાવસ્યૈવ કાર્યસ્ય સમ્ભવાત્, ન ચૈકસ્વભાવપ્રત્યયસ્ય શીનોષ્ણસ્પર્શવત્પરસ્પરવિભિન્નસ્વભાવદ્વયવિરોધ इति वाच्यम्, દર્શનસ્પર્શનશક્તિદ્વયાત્મકૈકદેવદત્ત-વત્સ્વભાવદ્વયાત્મકૈકપ્રત્યયસ્ય કેવલિન્યવિરોધાત્, જ્ઞાનત્વદર્શનત્વામ્યાં જ્ઞાનદર્શનયોર્મેદો ન તુ ધર્મિમેદેન, અત એવ તદાવરણમેદેડપિ સ્યાદ્વાદ એવેતિ ॥

આ જ જ્ઞાનરૂપ ઉપયોગ, સ્વ-પરના નિર્ણયમાં સાધકતમ હોવાથી પ્રમાણરૂપ છે, પરંતુ સંનિકર્ષ કે દ્રવ્યેન્દ્રિય પ્રમાણરૂપ નથી. માટે કહ્યું છે કે-

હાવાથી-“આ જ ઉપયોગ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન પ્રત્યે કારણ છે. આ ચાર પ્રકારની ઈન્દ્રિયો સમુદ્ધિત (મિલિત) થયેલી, શબ્દ આદિ વિષયોનું ગ્રહણ કરે છે અને ઈન્દ્રિય તરીકેના વ્યવહારને લજનારી છે.”

વિવેચન-ઉપયોગ જ પ્રત્યક્ષ પ્રત્યે કરણ છે. અહીં ‘એવ’ શબ્દથી સંનિકર્ષ આદિનો નિરાસ કરેલ છે, કેમ કે-લઙ્ગિઉપયોગ, આત્માને સ્વ-પરવ્યવસાયરૂપ રૂણ પેદા કરવામાં યોગ્ય અને વ્યાપારયોગ્ય હોઈ પ્રસિદ્ધ છે. કહ્યું છે કે-‘લઙ્ગિ અને આત્માના ઉપયોગરૂપ હાવેન્દ્રિયો જાણે છે, કેમ કે-સ્વ-પરસંવિદ્માં યોગ્યતા છે અને સંવિદ્માં વ્યાપાર છે.’ ઈતિ.

૦ આ સંવિદ્રૂપ લઙ્ગિ સ્વાર્થસંવિદ્ પ્રત્યે યોગ્ય હોવા છતાં, પ્રકૃતમાં ઉપયોગી ન હોવાથી પ્રમાણ તરીકેના વ્યવહારને લજનાર નથી, કેમ કે-પ્રમિતિ પ્રત્યે સાધકતમ (કરણ) જ ઉપયોગી છે અને તેવો (સાધકતમ) ઉપયોગ જ હોઈ પ્રમાણભૂત છે, કેમ કે-આત્માના વ્યાપાર સિવાય સ્વાર્થસંવિદ્(સ્વ-પરપ્રકાશક જ્ઞાન)ની ઉત્પત્તિ નથી. જો આત્માના વ્યાપાર સિવાય સ્વાર્થસંવિદ્ માનવામાં આવે, તો સુષુપ્ત અવસ્થામાં પણ સ્વાર્થસંવિદ્રૂપ પ્રકાશનો પ્રસંગ આવે !

શંકા-તે સુષુપ્ત અવસ્થાના સમયમાં સંનિકર્ષ(મનની અને વિષયની સાથે સંનિકર્ષ)નો અસાધ્ય હોવાથી જ સુષુપ્ત અવસ્થામાં પ્રકાશ-જ્ઞાનનો પ્રસંગ નહીં જ આવે ને ?

સમાધાન-સુષુપ્ત અવસ્થામાં પણ સ્પર્શન આદિ ઈન્દ્રિયનો, અત્યંત કોમળ તળાઈ (રૂની ગાદી), તાંબૂલ, મલતીના પુષ્પની મસ્ત ખુશબો, સુંદર ગાયનના શબ્દ આદિરૂપ વિષયની સાથે સંનિકર્ષ તથાવિધ છે જ.

શંકા-પૂર્વપક્ષ-જિજ્ઞાસા સહકૃત જ સંનિકર્ષ આદિ પ્રકાશ પ્રત્યે કારણ છે. જો એમ ન માનો, તો તમોને પણ તે વખતે ઉપયોગ કેમ નથી ? વળી એમ નહીં કહેવું કે-ક્ષયોપશમ નહીં હોવાથી ઉપયોગ નથી, કેમ કે-ત્યાં જ પ્રયોજકનો પર્યાયુયોગ (પ્રક્ષ) છે જ, વળી ક્ષયોપશમમાં જિજ્ઞાસા સિવાય બીજા પ્રયોજકનો અસંભવ છે જ ને ? તથાચ જિજ્ઞાસા

આવશ્યક હોઈ, તે જિજ્ઞાસા સહકૃત સંનિકર્ષ પ્રકાશ પ્રત્યે હેતુ છે; માટે જિજ્ઞાસા સહકૃત સંનિકર્ષાદિ પ્રમાણ છે, કેમ કે-વ્યભિચાર નથી ને ?

સમાધાન-ઉત્તરપક્ષ-જિજ્ઞાસા કોઈ જ્ઞાનથી બુદ્ધી ચીજ નથી. જિજ્ઞાસા કહો કે ઉપયોગ કહો તે એકની એક જ વાત છે. જો જિજ્ઞાસાને જ્ઞાનથી બુદ્ધી માનવામાં આવે, તો સંનિકર્ષ પ્રત્યે અક્રિયિકર હોઈ જિજ્ઞાસામાં સહકારિપણનો અસંભવ છે. જો જિજ્ઞાસા ક્રિયિકર સહકારી છે, તો પ્રકાશ પ્રત્યે તે જિજ્ઞાસાનું જ કારણપણું રહો ! નિર્થક સંનિકર્ષથી સર્થ.

શંકા-તે સુષુપ્ત અવસ્થાના કાળમાં ઈન્દ્રિય સાથે મનનો સંનિકર્ષ નહીં હોવાથી પ્રકાશનો પ્રસંગ કેમ આવશે ?

સમાધાન-મનમાં અણુપરિમાણનો (અણુપણનો) અભાવ છે, માટે સકળ આત્મપ્રદેશ-શરીરવ્યાપક દ્રવ્યમન ગૌઢગણિક છે, એવી વ્યવસ્થા-નિર્ણય આગળ થવાનો છે જ. એટલે જ ઈન્દ્રિયોની સાથે મનનો સંયોગ સિદ્ધ હોઈ સુષુપ્ત અવસ્થામાં પ્રકાશની પ્રાપ્તિની આપત્તિ ઉભી જ છે, તેથી ઉપયોગ જ પ્રત્યક્ષ પ્રત્યે કરણ છે.

શંકા-જ્ઞાનમાં જો કરણપણું છે, તો કળ શેમાં છે ?

સમાધાન-સ્વાર્થસંવેદન જ કળ છે.

શંકા-જો આમ છે, તો સ્વાર્થવ્યવસ્થા, એ જ કળ અને એ જ પ્રમાણ કેવી રીતે ? પોતે જ કળ (કાર્ય) અને પોતે જ પ્રમાણ (કરણ) એવું થઈ શકે નહીં, કેમ કે-મને વિરુદ્ધ છે ને ?

સમાધાન-પ્રમાણ અને કળમાં કથંચિદ્ ભેદ-અભેદ હોવાથી પ્રમાણ અને કળરૂપ ઉભયની ઘટમાનતા છે, વિરુદ્ધ નથી. આ પ્રમાણે જ 'અર્થઘટણરૂપ આકારવાળી શક્તિ (લઘ્વિ) આત્માના જ્ઞાનરૂપ કરણપણમાં કહેવાયેલી કોઈ પણ રીતે વિરુદ્ધ નથી. (તત્ત્વાર્થ,' શ્લોક ૧-૧-૨૨)

આ પ્રમાણે અર્થઘટણશક્તિરૂપ લઘ્વીન્દ્રિયને જ પ્રમાણ-કરણ તરીકે બોલનારા વાદીઓનો મત ખરેખર નથી, કેમ કે-તે લઘ્વિદ્વારા કળ પેદા કરવામાં ઉપયોગરૂપ કરણનું વ્યવધાન છે. લઘ્વિથી સીધું કળ નથી, પરંતુ ઉપયોગકરણથી સીધું કળ થાય છે. અર્થનિર્ણય (પ્રમિતિ)રૂપ કળ પ્રત્યે અવ્યવહિત હોઈ સાધકતમકરણ ઉપયોગ ઈન્દ્રિય છે, માટે ઉપયોગ જ પ્રમાણ છે. લઘ્વીન્દ્રિય વ્યવહિત કારણ છે, માટે તે સાધકતમ નથી તેથી પ્રમાણ નથી. વ્યવહિત કારણમાં પ્રમાણપણાના સ્વીકારમાં અજ્ઞાનરૂપ દ્રવ્યેન્દ્રિય આદિમાં પ્રમાણપણું થાય !

સર્વમાં અનેકાન્તપણું સ્વીકારનારા જ્ઞેનાના મતમાં કોઈ પણ વસ્તુ એકાન્તથી પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ નથી, પરંતુ કથંચિદ્ પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ છે. એ પ્રમાણે અર્થઘટણશક્તિ પણ પર્યાયથી પરોક્ષ છતાં દ્રવ્યાર્થથી પ્રત્યક્ષ છે. સ્વ-પરવ્યવસ્થા કળરૂપ કળથી કથંચિદ્ અભિન્ન આત્મા પ્રત્યક્ષ હોઈ, નદ્ અભિન્ન આત્માથી અભિન્ન અર્થઘટણશક્તિ તે આત્માથી પ્રત્યક્ષ છે, ખરેખર, દ્રવ્યાર્થથી અન્મદ્ આદિનું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ છે. પ્રતિદ્વણ પરિણામશક્તિ આદિ

પર્યાયથી પ્રત્યક્ષ નથી. આવી વસ્તુસ્થિતિ હોઈ તે અર્થજ્ઞાનશક્તિનું પ્રત્યક્ષપણું હોયે છતે, શક્તિઓમાં પરોક્ષપણાનું સાધન જૈનોના મતે વિરૂદ્ધ થાય !

એકાન્તથી પરોક્ષપણાના સ્વીકારમાં પ્રભાકર-મીમાંસક મતમાં પ્રવેશની આપત્તિ આવે છે, કારણ કે-તે મીમાંસકોએ કરણજ્ઞાનની સર્વથા પરોક્ષતાનો અને ક્ષણજ્ઞાનની સર્વથા પ્રત્યક્ષપણાનો સ્વીકાર કરેલ છે.

અમોએ તો કરણ અને ક્ષણમાં-ઉભયમાં પ્રત્યક્ષતાનો સ્વીકાર કરેલ છે. તથાચ અર્થ-ગ્રહણશક્તિરૂપ લબ્ધીન્દ્રિય કરણ કે પ્રમાણરૂપ નથી. ઉપચારથી વ્યવહિત કારણની અપેક્ષાએ સંનિકર્ષ આદિની માફક તે લબ્ધિ પણ પ્રમાણ થાય !

શંકા-શબ્દ આદિ અર્થના ગ્રહણ પ્રત્યે આ ચાર પ્રકારની ઈન્દ્રિયો લેગી મળીને હેતુરૂપ છે. જે કે ત્રણ પણ હેતુ હોઈ શકે છે ?

સમાધાન-સમુદ્ધિત થયેલી ચારેય ઈન્દ્રિયો વિષયને ગ્રહણ કરે છે, પરંતુ નિર્વૃત્તિ આદિ ચારમાંથી એક પણ ઈન્દ્રિયના અભાવમાં જીવને શબ્દ આદિ વિષયસ્વરૂપી જ્ઞાન કદાચિત્ પણ થતું નથી, કેમ કે-ઈન્દ્રિયોની વિકલતા-ન્યૂનતા છે. એથી ચારેય ઈન્દ્રિયો લેગી મળેલી જ હેતુ થાય છે. તે મળેલીઓમાં જ ઈન્દ્રિય તરીકેનો વ્યવહાર છે, ન્યૂનમાં નહીં.

૦ આ ઉપયોગ એક ઈન્દ્રિય સંબંધી. એક કાળની અપેક્ષાએ જીવને એક જ હોય છે, બીજો નહીં, કેમ કે-બીજા વિષયના ઉપયોગકાળમાં પૂર્વના ઉપયોગના બળનો વિનાશ છે-તેવા પ્રકારનો જ અનુભવ છે. ખરેખર, અશ્વદર્શનના કાળમાં શ્રોત્રજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ અનુભવાતી નથી.

શંકા-અશ્વદર્શનકાળમાં આવરણ સહિત હોવાથી શ્રોત્રજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ કેમ થાય ?

સમાધાન-જો સદા આવરણ છે, તો શ્રોત્રજ્ઞાનના સમયમાં પણ શ્રોત્રજ્ઞાનની ઉત્પત્તિના અભાવનો પ્રસંગ આવી જાય !

શંકા-અનુરૂપ મનની સાથે જ્યારે જે ઈન્દ્રિયનો સંયોગ થાય છે, ત્યારે તે ઈન્દ્રિયને તે વિષય સંબંધી જ્ઞાન થાય છે. કેમથી જ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ છે, માટે અશ્વદર્શનના કાળમાં શ્રોત્રજ્ઞાન ક્યાંથી હોય ?

સમાધાન-સર્વ અંગ સંબંધી સુખ આદિના અનુભવની ઉત્પત્તિ માટે મનોવર્ગણાના પુદ્ગલોમાં શરીરવ્યાપકપણાની માન્યતા છે, તેથી એકીસાથે અનેક જ્ઞાનોની ઉત્પત્તિના અભાવમાં સ્વભાવ જ કારણ છે, બીજું કારણ નથી. (અથવા તાદૃશ ક્ષયેષમવિશેષ જ કારણ છે.) આ પ્રમાણે સનિહિત પણ સામાન્ય-વિશેષ આત્મક વિષયમાં સામાન્યની પ્રધાનતાપૂર્વક, વિશેષને ગૌણ કરવાપૂર્વક કેવલદર્શનરૂપ ઉપયોગ, આનાથી વિપરીત કેવલજ્ઞાન ઉપયોગ છે. અહીં કેવલજ્ઞાન, સ્વસમાનાધિકરણ (કેવલજ્ઞાન જ્યાં છે ત્યાં રહેનાર) જે કેવલદર્શન છે, તે સમાનકાલીન (સમાનકાળવતી) છે કે નહીં ? (અહીં કેમિક ઉપયોગવાદીઓનો નિષેધપક્ષ છે,

યુગપદ્ ઉપયોગવાદીઓનો વિધિપક્ષ છે, એમ સમજવું.) કેવલજ્ઞાનક્ષણત્વ, સ્વસમાનાધિકરણ દર્શન-ક્ષણ અવ્યવહિત ઉત્તરત્વ વ્યાપ્ય છે કે નહીં? કેવલદર્શન પછી કેવલજ્ઞાન છે કે નહીં? (કેવલજ્ઞાનક્ષણત્વમાં દર્શન-ક્ષણ અવ્યવહિત ઉત્તરત્વવ્યાપ્યત્વ સંશય મિદ્ધત્વની અપેક્ષાએ છે. અન્યથા પ્રાથમિક કેવલજ્ઞાનક્ષણમાં દર્શન-ક્ષણ અવ્યવહિત ઉત્તરત્વનો અભાવ હોઈ વ્યાપ્યત્વ ઉત્પન્ન ન થાય.) એકીસાથે બે ઉપયોગના વાદી, મદ્દલાદી વગેરે આ પ્રશ્નના જવાબમાં કહે છે કે-

વિધિપક્ષ-અક્ષુ-અચક્ષુ-અવધિજ્ઞાનો અક્ષુ-અચક્ષુ-અવધિદર્શનો કરતાં ભુદા કાળવાળા છે, કેમ કે-છન્નરથ ઉપયોગરૂપ કાળ છે. જેમ કે-શ્રુત-મનઃપર્યવજ્ઞાન વાક્યાર્થ વિષયવાળા અદર્શન સ્વભાવી શ્રુતજ્ઞાનમાં અને દ્રવ્યમનના આલંબનવાળા અદર્શનસ્વભાવી મનઃપર્યવજ્ઞાનમાં, મતિ-અવધિજન્યદર્શન ઉપયોગથી શિદ્ધ કાળપણું પ્રસિદ્ધ છે; તેમજ આ પણ અક્ષુ-અચક્ષુ-અવધિજ્ઞાનો છે. કેવલીભાગવંતના જ્ઞાન-દર્શનરૂપ અક્ષુ-અચક્ષુ અવધિજ્ઞાનો છે, કેવલી-ભાગવંતના જ્ઞાન-દર્શનરૂપ બે ઉપયોગો તો એક કાળવર્તી છે. જેમ સૂર્યનો પ્રકાશ અને તાપનો એક કાળે આલિંગ્ય થાય છે, તેમ કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શનનો પણ એક કાળમાં આલિંગ્ય થવો જોઈએ; કેમ કે-એનો સ્વભાવ એકીસાથે પ્રકટ થવાનો છે. જેમ ક્ષીણ આવરણવાળા જિનમાં મતિ આદિ જ્ઞાનનો કે અવગ્રહ આદિ ચતુષ્ટયરૂપ જ્ઞાનનો અસંભવ છે. તથા વિશ્લેષ-વિયોગ થવાથી જ્ઞાન ઉપયોગકાળ શિદ્ધ કાળમાં દર્શન નથી, કેમ કે-ક્રમ ઉપયોગપણામાં મતિત્વ આદિ ચતુષ્ટયનું વ્યાપ્યપણું છે [જ્યાં જ્યાં ક્રમ ઉપયોગપણું છે, ત્યાં ત્યાં મતિત્વ આદિ ચાર છે અને જ્યાં સામાન્ય-વિશેષરૂપ ઉભયના આલંબનવાળું ક્રમ ઉપયોગપણું છે, ત્યાં અવગ્રહ આદિ આત્મકપણું છે. આવો નિયમ છે. તથાચ કેવલજ્ઞાન-દર્શનમાં જો ક્રમ ઉપયોગપણું સ્વીકારાય, તો તે ક્રમ ઉપયોગત્વ વ્યાપક મતિત્વ આદિ ચતુષ્ટયની અને અવગ્રહ આદિ આત્મકપણાની આપત્તિ થાય એવો ભાવ છે.] અને સામાન્ય-વિશેષરૂપ ઉભયના આલંબનવાળા ક્રમ ઉપયોગપણામાં અવગ્રહ આદિ આત્મકત્વનું વ્યાપ્યપણું છે. જો કેવલજ્ઞાનદર્શનમાં ક્રમ ઉપયોગપણું માનવામાં આવે, તો પૂર્વોક્ત બે વ્યાપકની પણ આપત્તિ થાય. અર્થાત્ મતિત્વ આદિ ચતુષ્ટય અને અવગ્રહ આદિ આત્મકત્વરૂપ બે વ્યાપકોની કેવલજ્ઞાનદર્શનમાં આપત્તિ થાય. તથા આગમમાં પણ જો કેવલજ્ઞાનદર્શનમાં આદિઅનંતત્વ કહેલ છે, તે પણ સંગત થાય છે. અન્યથા, બીજા સમયમાં જ્ઞાનના અભાવથી-ત્રીજા સમયમાં દર્શનના અભાવથી તે કેવલજ્ઞાનદર્શનનો અંત થવાથી અનંતપણું પ્રતિહન થાય છે.

નિષેધપક્ષ-ક્રમ ઉપયોગવાદી જિનતદ્રઽણિશ્વમાશ્રમણ પૂજ્યપાદ કહે છે કે-પ્રજાપના આદિ આત્મમાં, 'મિદ્ધ, આકાર (જ્ઞાન) ઉપયોગમાં જ મિદ્ધિગતિએ જાય છે'-એમ કહેલું છે. આકાર-અનાકાર ઉપયોગ એકીસાથે છે, એમ માનવામાં 'આકાર' એવું વિશેષણ નિર્ણયક થઈ જાય.

વળી તરતમ ઉપયોગના (ક્રમ ઉપયોગપણું) મિદ્ધભાગવંતમાં એક કાળમાં (પૂર્વકાળમાં) આકાર ઉપયોગ અને બીજા કાળમાં અનાકાર ઉપયોગ છે, એમ જાણવું. (અહીં વાદી એમ કહે

છ કે-‘સાકાર’ એટલે સિદ્ધાંત સંઘર્ષ જ્ઞાન કે દર્શન સાકાર જ છે, એમ સૂચવવા માટે ‘સાકાર’ એવું સ્વરૂપવિશેષણ છે માટે દોષ નથી. એવી વાદીની આશંકા થયે છતાં કહે છે કે-જ્ઞાન-દર્શનના વિશેષથી જ સિદ્ધાંતમાં ત્યાં ત્યાં સિદ્ધોના જ્ઞાન-દર્શનના પૃથક્પણાએ કરેલ કથન સંગત થાય છે. આ બંનેમાં વિશેષના અભાવમાં તો કેવલજ્ઞાનાવરણ અને કેવલ-દર્શનાવરણરૂપ બે આવરણો પણ ઘટી શકતા નથી. ખરેખર, એક આવાર્ય પ્રત્યે બે આવરણો યુક્તિયુક્ત નથી. તેવી રીતે સાકાર ઉપયોગ આઠ પ્રકારનો, અનાકાર ઉપયોગ ચાર પ્રકારનો, જ્ઞાન પાંચ પ્રકારનાળું અને દર્શન ચાર પ્રકારનાળું, આવું કથન ખંડિત થાય છે.

શંકા-‘અશરીરીઓ દર્શનમાં અને જ્ઞાનમાં ઉપયુક્ત છે.’-આવા વચનમાં એકીસાથે જ કેવલદર્શનના ઉપયોગનું શ્રવણ હોવાથી તે બંને એકીસાથે સિદ્ધ થાય છે જ ને ?

સમાધાન-‘જ્ઞાન અને દર્શનમાંથી કોઈ એક ઉપયોગમાં ઉપયુક્ત હોય છે. સર્વ કેવલીને એકીસાથે બે ઉપયોગો હોતા નથી.’ આ પ્રમાણે ભદ્રબાહુસ્વામિજીએ એકીસાથે બે ઉપયોગોનો નિષેધ કરેલ છે જ.

શંકા-સઘળા કેવલીને બે ઉપયોગો હોતા નથી, પરંતુ કોઈ એકને પણ બે ઉપયોગો સંભવ છે અને કોઈકને તો એક ઉપયોગ સંભવ છે. વળી તે કેવલી કાં તો સિદ્ધ કે ભવસ્થકેવલી હોઈ શકે છે. ભવસ્થકેવલીમાં હજી પણ સંકર્ષકતા હોવાથી એક કાળમાં એક જ ઉપયોગ હોય છે, તેમજ સિદ્ધકેવલીમાં તો સકળ કર્મથી વિમુક્તિ હોઈ એકીસાથે બે પણ ઉપયોગો હોય છે, એવો ભદ્રબાહુસ્વામિજીનો અભિપ્રાય છે. એમ માનીએ તો શો વાંધો ?

સમાધાન-‘દર્શનમાં અને જ્ઞાનમાં ઉપયુક્ત’ આ વચન તો કેવલીસમુદાયના વિષય-વાળું છે, પરંતુ કોઈ એકમાં પણ એકીસાથે બે ઉપયોગોનો પ્રતિપાદન કરનારું નથી. [ખરેખર, અનંત એવા સિદ્ધોના સમુદાયમાં કેટલાક જ્ઞાનમાં ઉપયુક્ત-કેટલાક દર્શનમાં ઉપયુક્ત, આ પ્રમાણે સમુદાયની અપેક્ષાવાળું યુગપદ્મ ઉપયોગદ્વયના પ્રતિપાદનને કરનારું છે. પરંતુ એક એક વ્યક્તિની અપેક્ષાએ નહીં, કેમ કે-એક વ્યક્તિમાં એકીસાથે બે ઉપયોગોનો નિષેધ છે, એવો ભાવ છે.] સાદિ અનંતપણું પણ તે કેવલજ્ઞાનદર્શનમાં બાધક નથી, કેમ કે-જો બાધ સ્વાભાવિક સદા અવસ્થિત છે, તેણે ઉપયોગથી પણ સદા રહેવું જોઈએ તેવા નિયમનો અભાવ છે. લાઘિ(શક્તિ)ની અપેક્ષાએ તે કેવલજ્ઞાનદર્શનમાં અનંતપણાનું કથન છે. વળી કેવલજ્ઞાનદર્શન શિન્ન જ્ઞાનદર્શનના પોતાપોતાના રિથિતિકાળ સુધી ઉપયોગનો અભાવ છતાં સત્તાનું દર્શન છે. ખરેખર, આ કેવલજ્ઞાનદર્શન શિન્ન જ્ઞાનદર્શનનો ઉપયોગ અંતર્મુદૂર્ત સુધીનો છે. તેથી વિદ્યમાન છતાં અવશ્ય ઉપયોગથી રહેવું જોઈએ, એવો નિયમ નથી, કેમ કે-વ્યભિચાર છે.

શંકા-જો કેમિક ઉપયોગવાળા માનવામાં આવે, તો કેવલીમાં દર્શન ઉપયોગના અભાવના કાળમાં અસર્વદર્શીપણું અને જ્ઞાનના ઉપયોગના અભાવકાળમાં અસર્વજ્ઞપણું પ્રાપ્ત

થાય છે. વળી આ ઇષ્ટ નથી, કેમ કે-સર્વદા જ કેવલીમાં 'પૂર્વે' કહેલ દોષઅસુદાય બળતો ઉભો છે જ. (જ્ઞાની દર્શની નહીં કહેવાય-દર્શની જ્ઞાની નહીં કહેવાય. એ કહેલો દોષ ક્ષાયોપશામિક જ્ઞાન-દર્શનમાં ઉભો છે.) તથાચ આવરણરહિતપણું હોવા છતાં કેવલીમાં સ્વભાવથી જ યુગપદ્ ઉપયોગનો અભાવ છે. ઈતિ.

સમાધાન-નિષ્પક્ષ-જે કેવલજ્ઞાન જ છે, તે જ કેવલદર્શન છે, એવા વાદવાળા સિદ્ધસેનદિવાકરસૂરિજી કહે છે કે-સામાન્ય અને વિશેષ ઉપયોગના આવરણોનો સર્વથા ક્ષય થવાથી કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન પૈકી પ્રથમ કોની ઉત્પત્તિ થાય? એકની ઉત્પત્તિમાં બીજાની ઉત્પત્તિની પ્રાપ્તિ અનિવાર્ય છે. એકની સામગ્રી બીજાની ઉત્પત્તિમાં પ્રતિબંધક-પણાના સ્વીકારમાં વિનિગમ(એકતરપક્ષગ્રાધક ચુકિત)ના અભાવથી અપરગ્રામગ્રીમાં પણ એકની ઉત્પત્તિ પ્રત્યે પ્રતિબંધકપણું હોઈ જ નેનું! અભાવને! પ્રસંગ આવી પડશે.

વળી 'સાકર ઉપયોગથી ઉપયુક્તનો સર્વ લગ્નિધ્યોનો લાભ થાય છે.'-આવા શાસ્ત્ર-વચનના ટેકાથી પ્રથમ કેવલજ્ઞાન અને પછી કેવલદર્શન ઉત્પન્ન થાય છે. આવું કથન પણ વ્યાજબી નથી, કેમ કે-ઉપયુક્ત ગાથા તો લગ્નિધના યૌગપદ્યમાં (અમાનકાલીન ઉત્પત્તિમાં) સાક્ષી પૂરે છે. ઉપયોગના ક્રમ-અક્રમના વિષયમાં ઉદાસીન-મૌન છે. આ ગાથા ઉપયોગની યુગપદ્ ઉત્પત્તિની નિર્વાહક-સૂચક છે, એમ જો માને, તો કેવલજ્ઞાન પછી કેવલદર્શનની ઉત્પત્તિ અસિદ્ધિ-અભાવ છે.

શંકા-જ્ઞાન ઉપયોગ સામાન્યમાં દર્શન ઉપયોગની હેતુતા છે, કેમ કે-નિર્વિકલ્પક છદ્મચક્રાગમાં તેવો અનુભવ થાય છે. આથી પ્રથમ કેવલજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થઈ શકશે અને કેવલદર્શનમાં કેવલજ્ઞાનની વિશિષ્ટ હેતુતા હોવાથી બીજા સમયમાં કેવલદર્શનની ઉત્પત્તિ થશે તેથી તથા કૈનિક સામગ્રીદ્વય(બન્ને સામગ્રી)ની અપત્તિથી કૈનિક ઉપયોગદ્વયની ધારાનો નિર્વાહ થવાનો જ ને?

સમાધાન-'દર્શન પૂર્વજ્ઞાન' દર્શનપૂર્વક જ જ્ઞાન હોય છે, પણ જ્ઞાનપૂર્વક દર્શન નથી હોતું, ઇત્યાદિ કથનથી વિરોધ ઉપરિથિત થાય છે. વળી તેવી હેતુતામાં કોઈ પણ પ્રમાણ નથી, કારણ કે-ઉત્પન્ન થયેલું કેવલજ્ઞાન ક્ષાયિક હોવાથી તેનો નાશ કોઈ પણ રીતે સંભવતો નથી.

શંકા-સુક્ષિતના સમયમાં ક્ષાયિક આરિત્રનાશની માફક ક્ષાયિક કેવલજ્ઞાનનાશ કેમ નહીં પામે?

સમાધાન-તે ક્ષાયિક આરિત્રયોગ સ્થિરતાનિમિત્તજન્ય હોઈ નિમિત્તના નાશથી નાશયોગ્ય હોઈ નષ્ટ થાય છે. પરંતુ કેવલજ્ઞાન નિમિત્તજન્ય નથી, કેમ કે-ઉત્પત્તિમાં અને ગતિમાં આવરણના ક્ષય સિવાય બીજાની અપેક્ષા નથી. તે પ્રમાણે જ તેની સ્વતંત્ર પ્રમાણ-પણાની વ્યવસ્થા છે. વળી આ પ્રમાણે વ્યક્તતાસ્વરૂપવાળું જ્ઞાન છે અને દર્શન તો અવ્યક્તતાસ્વરૂપી સિદ્ધ થાય છે.

ક્ષીણુ આવરણુવાળા કેવલીમાં વ્યક્તતા-અવ્યક્તતા યુક્તિયુક્ત નથી. તેથી સામાન્ય-વિશેષસ્વરૂપી જેયનો સાક્ષાત્કાર કરનારૂં અને બંને રીતે એકસ્વભાવવાળું જ આ કેવલીને જ્ઞાન છે. વળી એવી શંકા નહીં કરવી કે-‘ગ્રાહ્ય બે પ્રકારના હોવાથી ગ્રાહકજ્ઞાન બે પ્રકારનું હોવું જોઈએ,’ કેમ કે-આમ માનવા જતાં કેવલજ્ઞાનમાં ગ્રાહ્ય-વિષયો અનંત હોવાથી ગ્રાહકરૂપ જ્ઞાન કેવલજ્ઞાન પણ એક વ્યક્તિમાં અનંત માનવાની આપત્તિ આવશે.

જો વિષયભેદકૃત જ્ઞાનભેદ માનવામાં નથી આવતો, તો જુદા દર્શનની તો આશા ક્યાંથી રખાય? કેમ કે-બે આવરણના ક્ષયથી બંને રીતે એકસ્વભાવવાળા જ કાર્ય (ઉભય સ્વભાવસ્વરૂપી એક કેવલજ્ઞાન કાર્ય)નો સંભવ છે.

શંકા-એક સ્વભાવી જ્ઞાનમાં ઠંડા-ઊના સ્પર્શની માફક પરસ્પર વિલિપ્ત બે સ્વભાવનો કેમ વિરોધ નહીં?

સમાધાન-દર્શન અને સ્પર્શનરૂપ બે શક્તિવાળા એક દેવદત્તમાં જેમ વિરોધ નથી, તેમ ઉભય સ્વભાવસ્વરૂપી એક જ્ઞાનવાળા કેવલીમાં વિરોધ નથી. જ્ઞાનપણાએ કરી અને દર્શનપણાની અપેક્ષાએ જ્ઞાન-દર્શનમાં ભેદ છે, પરંતુ ધર્મીના ભેદથી અપેક્ષાએ નહીં. એક જ કેવલજ્ઞાનમાં સામાન્ય અંશની અપેક્ષાએ દર્શનવ્યવહાર અને વિશેષ અંશની અપેક્ષાએ જ્ઞાનવ્યવહાર થઈ શકે છે, માટે તે બંનેના આવરણોના ભેદમાં પણ સ્પષ્ટવાદ જ છે, એમ જણવું. ઈતિ સિદ્ધસેનદિવાકર મતમ્.

[મેદગ્રાહી વ્યવહૃતિનયં સંશ્રિતો મલ્લવાદી,
પૂજ્યાઃ પ્રાયઃ કરણફલયોઃ સીમ્નિ શુદ્ધર્જુ સૂત્રમ્ ।
મદોચ્છેદોન્મુસમધિગતઃ સદ્ગ્રહં સિદ્ધસેન-
સ્તસ્માદેતે ન ક્ષલુવિષમાઃ સ્વરિપક્ષાસ્ત્રયોઽપિ ॥]

-જ્ઞાનબિંદુ (પ્રાન્ત ભાગ)

एयमिन्द्रियस्वरूपमुपदर्श्य सम्प्रति तत्संख्यामाह—

तत्रेन्द्रियाणि चक्षुरसनघ्राणत्वक्श्रोत्ररूपाणि पञ्च ॥ सूत्र-१२ ॥

તત્રેતિ । અત્ર રૂપરસગન્ધસ્પર્શશબ્દેતિલૌકિકવ્યવહારપ્રસિદ્ધક્રમાપેક્ષયા રૂપિણઃ પુદ્ગલા इति સૂત્રમનુસૃત્ય ચ ચક્ષુરાદિકમોઽવલમ્બિતોઽનાનુપૂર્વીકમસ્યાપિ શાસ્ત્રે પ્રસિદ્ધત્વાત્ ॥

ઈન્દ્રિયસ્વરૂપની સંખ્યાને કહે છે.

ભાવાર્થ-“ત્યાં ઈન્દ્રિયો ચક્ષુ-રસન-ઘ્રાણુ-ત્વક્ (સ્પર્શન) અને શ્રોત્રરૂપ પાંચ છે.”

વિવેચન-અહીં રૂપ-રસ-ગંધ-સ્પર્શ અને શબ્દ પ્રમાણેના લૌકિકવ્યવહાર પ્રસિદ્ધ-ક્રમની અપેક્ષાએ અને ‘રૂપિણઃ પુદ્ગલા’-આવા સૂત્રને અનુસરી, ચક્ષુ આદિ કેમ અવલંબિત કરેલ છે. અનાનુપૂર્વીકમની પણ શાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધિ છે.

सम्प्रति चक्षुषो लक्षणमाचष्टे—

रूपग्राहकमिन्द्रियं चक्षुरप्राप्यप्रकाशकारि । रूपं श्वेतरक्तपीतनीलकृष्णरूपेण पञ्चविधम् ॥ सूत्र-१३ ॥

रूपग्राहकमिति । अत्र लक्ष्यमिन्द्रियव्यपदेशभाक् निर्वृत्युपकरणलब्ध्युपयोगरूपमिन्द्रियम्, अन्य-
तमापायेऽपि रूपग्रहणासम्भवात् । रूपविषयकज्ञानसाधनत्वे सतीन्द्रियत्वं चक्षुषो लक्षणम् । आत्मा-
दिवारणायेन्द्रियत्वोपादानम् । रसनादावतिव्याप्तिनिवृत्तये सत्यन्तम् । अत्रेदम्बोध्यम् एकस्यैव वस्तु-
नोऽवस्थामेदेन रूपादिस्वरूपत्वं भवति, तथाहि चक्षुषा यदेव विलोकितं तदेव रसनया रस्यते, प्राणेन
घ्रायते स्पर्शनेन स्पृश्यते तदेव चातिकठिनीभूतमन्यवर्द्धिमाणां ध्वनिमातनोति न तु क्वचिद्देशे रूपं क्व-
चिद्देशे रसः क्वचिद्देशे गन्धादयः । तस्मात्तदेव पुद्गलद्रव्यं चक्षुर्विषयतामापन्नं श्वेताद्याकारेण विषयतया
परिणतिमुपागच्छद्रूपमिति व्यपदिश्यते, रसनग्रहणविषयतामिति तिकादिपरिणाममाग्रास इति व्यपदेशम-
श्रुते, एवरितरेन्द्रियप्राप्तानामपि भाव्यम्, दृश्यते ह्येक एव पुरुषः पितृस्वसृभ्रात्राद्यनेकपुरुषापेक्षया
तथातथा व्यपदेश्यतया । तदेवं द्रव्यमिन्द्रियनानात्वान्नानाऽऽकाररूपादिभेदमापद्यते, स्वामित्त-
स्वेकाकारं, द्रव्यस्वलक्षणविशिष्टत्वात् । तदिदञ्चक्षुः प्रकर्षेणात्माङ्गुलप्रमितसातिरेकयोजनलक्षादस्थितं
प्रकाशनीयरूपं गृह्णाति, जघन्यतोऽङ्गुलसख्येयमागप्रमितदेशवर्ति रूपमिति । ननु चक्षुर्विषयभूतान्
पदार्थान् स्पृष्ट्वा ज्ञानं जनयत्यस्पृष्ट्वा वेत्यागङ्गायामाहाप्राप्यप्रकाशकारितीति । विषयदेशं स्वदेशे वा
विषयमप्राप्यासंश्लिष्यैव वस्तु प्रकाशयतीत्यर्थः । ननु सर्वतेन्द्रियत्वे तुल्येऽपि नयनातिरिक्तानामिन्द्रि-
याणां प्राप्यकारित्वं नयनस्य मनसश्चाप्राप्यकारित्वमिति कुतो विशेष इति चेन्न, उपघातानुग्रहदर्शनाद्र-
सनादीनां प्राप्यकारित्वं, दृश्यते हि त्रिकटुकाद्यास्वादने, अशुच्यादिपुद्गलाप्राणे, कर्कशकम्बलादि-
स्पर्शने, मेयीदिशब्दश्रवणे तेषामुपघातः, क्षीरगर्कराद्यास्वादने, कर्पूरपुद्गलाप्राणे, मृदुतूलिकादिस्पर्शने,
मृदुमन्दशब्दाद्यार्कणनेऽनुग्रहः । नयनस्य निशितकरपत्रप्रोल्लसद्बल्लादिवीक्षणेऽपि पाटनाद्युपघातानव-
लोकनात् चन्दनागरुर्कपूराद्यवलोकनेऽपि शैत्याद्यनुग्रहाननुभवात् । मनसश्च बह्व्यादिचिन्तनेऽपि दाहा-
द्युपघातादर्शनात्, जलचन्दनादिचिन्तायामपि पिपासं पशमनानुग्रहाऽसम्भवाच्च न प्राप्यकारित्वम् ।
न च नयनस्याप्राप्यकारित्वेऽनुग्रहोपघाता भावौ व्यभिचरतः, दृश्यते हि घनपटलमिनिर्मुक्तं नैदाधार्य-
माणं निरन्तरमवलोकयतश्चक्षुषो विघातः, राकानिशाकरकरनिकुरुम्बं तरङ्गमालामण्डितं जलं हरितं
तरुमण्डलं गाढलज्ज निरन्तरं निमालयतोऽनुग्रह इति वाच्यम्, सर्वथा विषयकृतानुग्रहोपघातासम्भव-
स्यानुक्तत्वात् । किन्वेतावदेव वदामो यदा विषयं विषयतया चक्षुरवलम्बते तदा तत्कृतावनुग्रहोपघातौ
तस्य न भवत इत्यप्राप्यकारि तत्, शेषकालन्तु प्राप्तेनोपघातकेनानुग्राहकेण वोपघातोऽनुग्रहश्च भवि-

१. विषयपरिच्छेदमात्रकालेऽनुग्रहोपघातशून्यता हेतुः, पश्चात् चिरमवलोकयतः प्रतिपत्तुः प्राप्तेन
रविकिरणादिना चन्द्रमरीचिनीलादिना वा मूर्तिमता निसर्गत एव केनाप्युपघातकेनानुग्राहकेण वा विषये-
णोपघातानुग्रहौ भवेतामिति भावः ॥

प्यति, दिनकरस्य ह्यंशवः प्रसरणशीला यदा तत्समुखमवलोक्यते तदा ते चक्षुर्देशं प्राप्ताश्चक्षुरुपगच्छन्ति, स्वभावशीनलाशीतकररश्मयोऽपि सम्प्राप्ता एव चक्षुरनुगृह्णन्ति, तरङ्गमालासङ्कलजलावलोकने च जल-
बिन्दुसंपृक्तपवनसंस्पर्शानुग्रहः, हरिततरुमण्डलशाद्वलविलोकने च तच्छायासम्पर्केण शीतलभूतवायु-
संस्पर्शादेवानुग्रहः, अन्यदा तु जलाद्यवलोकनेऽनुग्रहाभिमान उपघाताभावाद्भवति, नान्यथा । प्राप्यकारि-
त्वे तु समाने सम्पर्के यथा सूर्यमीक्षमाणस्य सूर्येणोपघातो भवति तथा वैश्वानरजलशूलाद्यवलोकने दाह-
क्लेदपाटनादयः कस्मान्न भवन्ति, किञ्च यदि चक्षुः प्राप्यकारि तदा स्वदेशगतरीजमलाञ्जनशलाकादिकं
कुतो न पश्यति तस्मादप्राप्यकार्येव । ननु यदि चक्षुरप्राप्यकारि भवेत्तर्हि दूरव्यवहितानप्यर्थान् गृह्णीयात्
मनोवत् न च तथा, किन्तु अनावृतमदूरमवमेगार्थं, तस्मिन्नेव तस्य सम्बन्धसम्भवात्, अन्यथाऽऽवरण-
भावादनुपलब्धिरन्यथोपलब्धिरिति न स्यात्, नहि तदावरणमुपघातकरणसमर्थम्, प्राप्यकारित्वे तु
मूर्तद्रव्यप्रतिघातात्सम्भवत्यावरणादिकम्, मैवम्, दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वात्, न खलु मनोऽप्यशेषान्
विषयान् गृह्णाति तस्यापि सूक्ष्मेष्वगमादिगम्येष्वर्थेषु मोहदर्शनात् तस्माद्यथा मनोऽप्राप्यकार्यपि स्वा-
वरणक्षयोपशमापेक्षत्वाभियतविषयं तथा चक्षुरपि स्वावरणक्षयोपशमापेक्षत्वादप्राप्यकार्यपि योग्यदेशाव-
स्थितनियतविषयमिति न व्यवहितोपलम्भप्रसङ्गो नापि दूरदेशस्थितानामिति । दृष्टञ्चैतदप्राप्यकारित्वे-
ऽप्ययस्कान्तस्य स्वभावविशेषादेव योग्यदेशापेक्षणम् । अन्यथा सर्वाण्यप्ययासि जगद्वर्तमानि तेन आकृ-
प्येरन् न तु प्रतिनियतमेव । न चायस्कान्तोऽपि प्राप्यकारी, छायाणुभिस्समाकृत्यमाणवस्तुसम्बन्धात्
छायागूनां सूक्ष्मत्वादेव नोपलम्भ इति वाच्यम्, तद्ग्राहकप्रमाणाभावात् । न चाप्रमाणकं प्रतिपत्तुं
शक्यमतिप्रसङ्गात् । न च यदाकर्षणं तत्संसर्गपूर्वकं, यथाऽयोगोलकस्य सन्दर्शनेन आकर्षणञ्चायसोऽय-
स्कान्तेन, तत्र साक्षादयसोऽयस्कान्तेन संसर्गस्य प्रयक्षबाधितत्वेऽपि सूक्ष्मछायाणुभिर्निर्वाह्य इति वाच्यम्
हेतोरनैकान्तिरुत्थात्, मन्त्रेण हि व्यभिचारः, स स्मर्यमाणो विशिष्टः संसर्गाभावेऽप्याकर्षति । तथा
छायाणुभिरयासीव काष्ठादीन्यप्याकृप्येरन् सम्बन्धाविशेषात् । न चास्ति तत्र शक्तिप्रतिनियम इति
वाच्यम्, अप्राप्तावपि तेनैव निर्वहि छायाणुकल्पनाया वैयर्थ्यात् । न च चक्षुः प्राप्यकारि व्यवहिता-
र्थानुपलब्धेरिति प्रमाणं तत्साधकमस्तीति वाच्यम्, व्यभिचारात्, काचाभ्रपटलस्फटिकैरन्तरितस्याप्यु-
पलब्धेरिति न तस्य प्राप्यकारित्वमिति ॥ सम्प्रति चक्षुर्विषयभूतरूपप्रकारमाह रूपमिति । पञ्चविध-

१. न च नायनरश्मयो नैत्रान्निर्गत्य विषयं प्राप्य सूर्यबिम्बरश्मय इव प्रकाशयन्ति, रविबिम्बरश्मय
इव च सूक्ष्मत्वान्न वह्न्यादिभिस्तेषां दाहादय इति वाच्यम्, नायनरश्मिग्राहकमानामावात्, तथात्वेऽपि
तेषामभ्युपगमेऽतिप्रसङ्गात्, न च वस्तुपरिच्छेदान्यथानुपपत्तिरेव तत्र द्विगमिति वाच्यम्, तानन्तरेणापि
तत्परिच्छेदोपपत्तेः नहि मनसो रश्मयस्सन्ति, वस्तु च परिच्छिद्यते नच तदपि प्राप्यकार्येवेति वाच्यम्,
अप्राप्यकारित्वस्य टीकाकृद्भिर्वैयर्थ्यमाणात्वात् । हेत्वन्तरेणापि तरयाप्राप्यकारित्वमाह यदि चक्षुरिति ॥

२. प्रयोगश्च चक्षुर्न विषयपरिणामवत् अप्राप्यकारित्वात् मनोवदिति, अप्राप्यकारित्वे सत्यपि,
नाविशेषेण सर्वार्थेषु मनोवर्तते इति व्यभिचारं ज्ञानदर्शनावरणादेः प्रतिबन्धकत्वञ्चाह दृष्टान्तस्येति ॥

મિતિ । એતદ્વચતિરિક્તહરિતાદિવર્ણનાં પञ્ચધિવર્ણેણ દ્વચાદીનાં મેલનેન જાયમાનત્વાનાધિકરૂપશક્તિ, અત એવ તે હરિતાદયસ્સાન્નિપાતિકા इति કથ્યન્તે, એતે દ્રવ્યાત્કથશ્ચિદ્ભિન્નાઃ, કથશ્ચિત્તાદાત્મ્યમેવા-
નયોસ્સમ્બન્ધો વિશિષ્ટબુદ્ધિનિયામકઃ, નીલો ઘટો નીલરૂપવાન્ ઘટ इति પ્રતીતેઃ, નતુ સમવાયઃ, નીલો
ઘટ इत्यत्र નીલપદસ્ય વિનાડનુપપત્તિ લાક્ષણિકત્વાપત્તેઃ, સમવાયસ્ય પ્રમાણબાધિતત્વાચ્ચ । તથાહિ સમ-
વાયિમ્યસ્સ ભિન્નોઽભિન્નો વા સ્યાત્, યદ્યભિન્નસ્તર્હિ ન કશ્ચન સમવાયોઽસ્તિ, સમવાયિભિરવ્યતિ-
રિક્તત્વાત્તત્ત્વરૂપવત્ । યદિ ભિન્નસ્સ કથં સમવાયિપુ વર્તેતે સામસ્ત્યેનૈક દેશેન વા, યદિ સામસ્ત્યેન,
તર્હિ પ્રતિસમવાયિ તસ્ય પર્યાપ્તિત્વેન સમવાયનાનાત્વપ્રસન્નઃ, યદ્યેકદેશેન તર્હિ નિરંશતાડમ્યુપગમવ્યાઘાતઃ,
एकावयवावच्छेदेन वृत्तेः । કિશ્ચૈકદેશેનાપિ સમવાયસ્ય કેન સમ્બન્ધેન વૃત્તિતા, ન સમવાયેનાડપસિદ્ધા-
ન્તાત્ । ન સ્વરૂપેણ, તસ્ય પ્રતિયોગ્યનુયોગિભિન્નત્વાભાવેન શૂન્યત્વાત્ સમવાયિનોરપિ સ્વરૂપેણૈવ વૃત્તિ-
તાપ્રસન્નાત્, યદિ સ્વરૂપસમ્બન્ધસ્ય ભેદસ્તર્હિ તસ્યાપિ સ્વરૂપિપુ વૃત્તિતાયાં સમ્બન્ધાન્તરપ્રસન્નો-
નવસ્થાપાતાદિતિયત્કિશ્ચિદેતત્ ॥

ચક્ષુનું લક્ષણ કહે છે.

ભાવાર્થ—“રૂપગ્રહક ઇન્દ્રિયચક્ષુ, અપ્રાપ્યપ્રકાશકારી છે. રૂપ, શ્વેત-લાલ-પીળો-
લીલો અને કાળો, એમ પાંચ પ્રકારનું છે.”

વિવેચન—અહીં લક્ષ્ય, ઇન્દ્રિયવ્યવહારને ભજનાર નિર્વૃત્તિ-ઉપકરણ-લક્ષ્મિ-ઉપયોગ
રૂપી ઇન્દ્રિય સમજવાની છે, કેમ કે-નિર્વૃત્તિ આદિ ચારમાંથી કોઈ એકના વિનાશ થવા
છતાંય રૂપગ્રહણનો અસંભવ છે.

લક્ષણ—રૂપવિષયક જ્ઞાન સાધનત્વ હોયે છતે ઇન્દ્રિયત્વ, એ ચક્ષુ ઇન્દ્રિયનું લક્ષણ છે.

પદકૃત્ય—આત્મા આદિમાં અતિવ્યાપ્તિના વારણ માટે ‘ઇન્દ્રિયત્વ’નું ગ્રહણ છે.
રસન આદિમાં અતિવ્યાપ્તિના વારણ માટે ‘રૂપવિષયક જ્ઞાનસાધનત્વે સતિ’ એમ કહેલું છે.
અહીં આ સમજવાનું છે કે—એક જ વસ્તુમાં અવસ્થાના ભેદથી રૂપ આદિ અર્થસ્વરૂપણું
છે. આંખથી રૂપ આદિ અર્થસ્વરૂપણું છે. આંખથી જે દ્રવ્ય જ (મોઢક દ્રવ્ય જ) દેખાયું,
તે જ જીભવડે ચખાય છે, ઘ્રાણવડે સુંઘાય છે, સ્પર્શનવડે સ્પર્શાય છે, તે જ અત્યંત
કઠિન થયેલું ખવાતું અવાજ કરે છે. તે દ્રવ્યના કોઈ એક ભાગમાં રૂપ, કોઈ એક ભાગમાં
રસ અને કોઈ એક ભાગમાં ગંધ આદિ રહેલા નથી. તેથી તે જ એક પુદ્ગલદ્રવ્ય ચક્ષુની
વિષયતાને પામેલું, શ્વેત આદિ આકારે વિષયપણાએ પરિણતિને પામતું ‘રૂપ’ તરીકેના
વ્યવહારને યોગ્ય બને છે. રસન ઇન્દ્રિયના ગ્રહણ વિષયતાને પામેલું, તીખા વગેરે પરિ-
ણામને ભજનાર તે જ પુદ્ગલદ્રવ્ય ‘રસ’ તરીકેના વ્યવહારને પામે છે. આ પ્રમાણે બીજી
ઇન્દ્રિયોને પ્રાપ્ત પુદ્ગલદ્રવ્યમાં તે તે અર્થ—વિષયવ્યવહાર બાણવો. દેખાય છે કે—જેમ
એક જ પુરુષ, પિતા—ખેડન—ભાઈ આદિ અનેક પુરુષોની અપેક્ષાએ તે તે પ્રકારે વ્યવહારને
યોગ્ય બને છે અને પુરુષભેદની પ્રતિપત્તિવાળા બને છે, તેમ અનેક ગ્રહણની અપેક્ષાએ એક—

ચક્ષુરિન્દ્રિય તે જ પુદ્ગલદ્રવ્ય ભેદને પામે છે. તેથી તે દ્રવ્ય, ઇન્દ્રિયો અનેક હોઈ અનેક આકારરૂપ આદિ ભેદને પામે છે. સ્વનિમિત્તથી એક આકારવાળું છે, કેમ કે-દ્રવ્યનું જે પોતાનું અંતરંગ લક્ષણ છે તેનાથી વિશિષ્ટ છે. તે આ ચક્ષુ ઇન્દ્રિય, ઉદ્ઘટતાથી આત્મા-શુદ્ધિ માપેલ કાંઈ અધિક એક લાખ જોજનમાં રહેલ પ્રકાશનીય રૂપને ગ્રહણ કરે છે. જથ્થાથી અંશુલના સંખ્યાતમા ભાગપ્રમિત પ્રદેશસ્વરૂપને ગ્રહણ કરે છે.

શંકા-ચક્ષુ ઇન્દ્રિય, વિષયભૂત પદાર્થોને સ્પર્શ કરીને જ્ઞાન પેદા કરે છે કે નહિ સ્પર્શ કરીને ?

સમાધાન-‘અપ્રાપ્યપ્રકાશકારિ’ ઇતિ વિષયના દેશને કે પોતાના દેશમાં વિષયને સ્પર્શ કર્યા વગર-સંયોગ કર્યા વગર વસ્તુનો-વિષયનો પ્રકાશ-જ્ઞાન કરે છે. અર્થાત્ ચક્ષુ ઇન્દ્રિય અપ્રાપ્યપ્રકાશકારિ છે. યોગ્ય દેશમાં વ્યવસ્થિત જ રૂપને શરીરદેશમાં રહેલી ચક્ષુ ઇન્દ્રિય ગ્રહણ કરે છે.

શંકા-સર્વ ઇન્દ્રિયોમાં ઇન્દ્રિયત્વ સમાન છતાં, નયનથી લિપ્ત ઇન્દ્રિયોમાં પ્રાપ્ય-કારિપણું અને નયનમાં તથા મનમાં અપ્રાપ્યકારિપણું છે, એવો ભેદ શાથી છે ?

સમાધાન-ઉપઘાત (હાનિ) અને અનુગ્રહ(લાભ)નું દર્શન હોવાથી રસન આદિ ઇન્દ્રિયોમાં પ્રાપ્યકારિપણું છે. ખરેખર, દેખાય છે કે-ત્રિકટુક (સૂઠ-મરી-પીપરના સમુદાય)ના આસ્વાદનમાં (ભોજનમાં), અશુચિ આદિ પુદ્ગલોને સુંઘવામાં, ખરબચડા સ્પર્શવાળી કંબલ આદિને અહકવામાં અને ભેરી આદિના શબ્દ સાંભળવામાં તે ઇન્દ્રિયોમાં ઉપઘાત (હાનિ) થાય છે. દૂધ-સાકર આદિના ભોજનમાં, કપૂર આદિ પુદ્ગલોને સુંઘવામાં, કેમલ રૂની ગાદી-તળાઈ આદિને અહકવામાં અને મૃદુ-મંદ-મધુર શબ્દ આદિને સાંભળવામાં તે ઇન્દ્રિયોમાં અનુગ્રહ (લાભ) થાય છે. નયનમાં તીક્ષ્ણ કરવત-ધારદાર ભાલા વગેરે ભેવા છતાં પાટન (ફાડણું) વગેરેરૂપ ઉપઘાત દેખાતો નથી, તેમજ ચંદન-અગર-કપૂર આદિ ભેવા છતાં શીતતા આદિરૂપ અનુગ્રહ-લાભનો અનુભવ થતો નથી; માટે નયન અપ્રાપ્યકારી છે. મનમાં અગ્નિ આદિનું ચિંતન છતાં દાહ આદિરૂપ ઉપઘાત દેખાતો નથી. જલ-ચંદન આદિના ચિંતન છતાં તરસની શાન્તિરૂપ અનુગ્રહનો અસંભવ હોઈ અપ્રાપ્યકારિપણું છે.

શંકા-નયનની અપ્રાપ્યકારિતામાં જે અનુગ્રહ અને ઉપઘાતનો અભાવ કહ્યો છે, તેમાં વ્યભિચાર આવે છે. ખરેખર, દેખાય છે કે-મેઘમાલા-ઘનધટા વગરના ગ્રીષ્મઋતુના સૂર્ય સામે નિરંતર જોનારને ચક્ષુમાં ઉપઘાત થાય છે અને પૂર્ણિમાના સોલ કળા પૂર્ણ ચંદ્રમાની ચાંદનીને, મોઝાંઓની પરંપરાથી સુશોભિત જલને, હરિયાળી વનસ્પતિને અને લીલાછમ ઘાસને નિરંતર જોનારની ચક્ષુમાં અનુગ્રહ-લાભ છે, તો ચક્ષુમાં અનુગ્રહ ઉપઘાત નથી એમ કેમ કહેવાય ?

સમાધાન-સર્વથા વિષયકૃત અનુગ્રહ-ઉપઘાતનો અસંભવ કહેલો નથી, પરંતુ એટલું

જ અમે કહીએ છીએ કે-જ્યારે વિષયનો વિષયપણાએ ચક્ષુ અવલંબે છે, ત્યારે તે ચક્ષુને વિન્યત્ત અનુગ્રહ-ઉપધાત થતા નથી, [વિષયના પરિચેદના માત્ર કાળમાં અનુગ્રહ-ઉપધાત-શૂન્યતા હેતુ છે. જ્યારે ચક્ષુનો સૂર્યની સાથે સંયોગ થયો, ત્યારે એક વાર સૂર્યના દર્શનમાં પણ ચક્ષુમાં ઉપધાત થવો જોઈએ તે પ્રમાણે ઉપધાત થતો નથી. નિરંતરપણાએ સૂર્યના દર્શનમાં તો સૂર્યના કિરણો જ ચક્ષુદેશમાં પ્રાપ્ત થયેલાં તે ચક્ષુદેશને તપાવે છે. ચંદ્ર આદિના દર્શનમાં તો ઉપધાતના અભાવથી જ અનુગ્રહનું અભિમાન છે. અર્થાત્ ચક્ષુના પ્રથમ સમયે સૂર્ય-ચંદ્રદેશ પ્રત્યે ગમનમાં અનુગ્રહ-ઉપધાત નથી. પરંતુ પ્રાપ્તરવિ-કિરણ આદિથી અનવરત અવલોકન થયે છતે, ચક્ષુમાં ઉપધાતની ઉપપત્તિ અને નૈઋર્ગિક સૌમ્ય આદિ ગુણવાળા ચંદ્ર આદિના અવલોકન થયે છતે, ઉપધાતના અભાવરૂપ અનુગ્રહના અભિમાનની ઉપપત્તિ છે.] માટે તે ચક્ષુ અપ્રાપ્તકારી છે. બાકીના કાળમાં તો પ્રાપ્ત જ ઉપધાતકારક કે અનુગ્રહકારકથી ઉપધાત-અનુગ્રહ થયો. ખરેખર, સૂર્યના પ્રચરણ સ્વભાવવાળા કિરણો જ્યારે તે ચક્ષુ સન્મુખ જોવાય છે, ત્યારે તે કિરણો ચક્ષુદેશમાં પ્રાપ્ત થયેલા ઉપ-ધાત કરે છે. સ્વભાવથી ઠંડી, ચંદ્રની રશ્મિઓ અપ્રાપ્ત થયેલી જ ચક્ષુમાં અનુગ્રહ કરે છે. મોજાઓથી વ્યાપ્ત જળાશય જળના અવલોકનમાં, જળખિંદુઓની સાથે સંપર્કી પવનના સ્પર્શથી, તેમજ હરિયાળી વનસ્પતિ-લીલાછમ ઘાસવાળા ખેતરોના દર્શનમાં અને તેની છાયાના સંબંધથી ઠંડાગાર વાયુના સ્પર્શથી આંખમાં અનુગ્રહ છે. પ્રથમ દર્શનના સમયમાં તો જળ આદિ અવલોકનમાં અનુગ્રહનું અભિમાન ઉપધાતના અભાવથી થાય છે. પ્રથમ દર્શનના સમય સિવાય શેષકાળમાં અનુગ્રહાભિમાન નથી. જો ચક્ષુને પ્રાપ્તકારી માનવામાં આવે, તો બંનેનો સંબંધ સમાન હોયે છતે, જેમ સૂર્યને જોનારની આંખમાં સૂર્યથી ઉપધાત થાય છે, તેમ અગ્નિ-જળ-શૂદ્ર (ભાલો) આદિના અવલોકનમાં કેમશઃ દાહ-ભીંજવું-પાટન (છેદવું-ફાડવું), અર્થાત્ તેમ આંખ કેમ જળતી નથી? ભીની કેમ થતી નથી? ફાટતી કેમ નથી? વળી જો ચક્ષુ પ્રાપ્તકારી છે, તો પોતાના (આંખના) ભાગમાં રહેલ ધૂળ, રેલ, અજન(કાજળ)ની શલકા વગેરેને કેમ જોતી નથી? તેથી ચક્ષુ અપ્રાપ્તકારી જ છે.

[નયનની રશ્મિઓ નેત્રમાંથી નીકળી વિષયને પામી સૂર્યખિંબની રશ્મિઓની મારફત પ્રકાશ કરે છે. સૂર્યખિંબની રશ્મિઓમાં જેમ સૂક્ષ્મ હોવાથી વહિ આદિથી તેઓમાં દાહ આદિ થતાં નથી, એમ નહીં ખેલવું; કેમ કે-નયન સંબંધી રશ્મિગ્રાહકપ્રમાણનો અભાવ છે. તેમ માનવામાં તેઓમાં અતિપ્રસંગ છે. ‘વસ્તુપરિચેદની અન્યથા અતુલપત્તિ જે હેતુ છે’ એમ નહીં ખેલવું, કેમ કે-નયનરશ્મિઓને માન્યા નિવાય તેના પરિચેદની ઉપપત્તિ છે. જેમ મનમાં રશ્મિઓ નથી અને વસ્તુને જાણે છે. ‘તે મન પણ પ્રાપ્તકારી છે’ એમ નહીં કહેવું, કેમ કે-મનમાં અપ્રાપ્તકારીપણું છે, એમ ટીકાકાર આગળ ઉપર સ્થાપીત કરનાર છે.]

શંકા-જો ચક્ષુ અપ્રાપ્તકારી હોય, તો દૂર-વ્યવહિત પદાર્થને પણ ગ્રહણ કરે જ.

જેમ કે-મન. પરંતુ તેવી રીતે ચક્ષુ ગ્રહણ કરી શકતી નથી, આવરણ વગરના નજીક રહેલ પદાર્થને ગ્રહણ કરી શકે છે. તેમાં જ તેના સંબંધનો સંભાવ છે. જો એમ ન માનો, તો આવરણ હોવાથી ચતુષ્પદગ્રિહ અને આવરણના અભાવથી ઉપલબ્ધિ ન થવી જોઈએ. તે આવરણ ઉપગ્રાન કરવા માટે સમર્થ થતું નથી. પ્રાપ્તકારીપણામાં તો મૂર્તદ્રવ્યના પ્રતિઘાતથી આવરણ આદિ સંભાવે છે, માટે ચક્ષુ પ્રાપ્તકારી માનવી જોઈએ ને?

સમાધાન-અહીં દૃષ્ટાન્ત સાધ્યવિકલ છે. (જેમ શબ્દ નિત્ય છે, અમૂર્ત હોવાથી. જેમ કે-દુઃખ. અહીં દુઃખરૂપ દૃષ્ટાન્ત જેમ સાધ્યધર્મરૂપ નિત્યસ્વરહિત છે, તેમ અહીં મનરૂપ દૃષ્ટાન્ત વિષયપરિમાણુગાવરૂપ સાધ્યધર્મથી રહિત છે, કેમ કે-મન વિષયપરિમાણુવાળું-નિયત વિષયવાળું છે.)

ખરેખર, મન પણ સમસ્ત વિષયોને ગ્રહણ કરતું નથી. તે મનમાં પણ સૂક્ષ્મ આગમ આદિથી ગરબ પદાર્થોમાં મોહનું દર્શન છે. તેથી જેમ મન, અપ્રાપ્તકારી પણ સ્વ આવરણના ક્ષયોપશમની અપેક્ષાવાળું હોઈ નિયત વિષયવાળું છે, તેમ ચક્ષુ પણ (ચક્ષુ વિષયપરિમાણુવાળું નથી, કેમ કે-અપ્રાપ્તકારી છે. જેમ કે-મન. અપ્રાપ્તકારી પણ હોવા છતાં સામાન્યથી સર્વ પદાર્થોમાં મન પ્રવર્તતું નથી, માટે વ્યભિચારને અને જ્ઞાન-દર્શનાવરણહિના પ્રતિબંધકત્વને કહે છે કે-‘દૃષ્ટાન્તની સાધ્યવિકલના હોવાથી.) સ્વ આવરણના ક્ષયોપશમની અપેક્ષાવાળું હોઈ, અપ્રાપ્તકારી પણ યોગ્ય દેશમાં અવસ્થિત-નિયત વિષયવાળું છે, માટે વ્યવહિતના ઉપલ્ભાનો પ્રસંગ નથી, તેમજ દૂરદેશરથ પદાર્થોના ગ્રહણનો પ્રસંગ નહીં આવે.

૦ અચસ્કાંત (લોહચુંબક) અપ્રાપ્તકારી છતાં વિશિષ્ટ રચનાવથી જ યોગ્ય દેશની અપેક્ષા રાખે છે.

શંકા-અચસ્કાંત પણ પ્રાપ્તકારી છે, કેમ કે-છાયાના પરમાણુઓથી ખેંચાતી વસ્તુના સંબંધથી પ્રાપ્તકારી છે. છાયાના પરમાણુઓ સૂક્ષ્મ હોવાથી જ દેખાતા નથી.

સમાધાન-તેને સાબીત કરનાર પ્રમાણ નહીં હોવાથી અમાન્ય છે. જો પ્રમાણ વગરની વસ્તુ માનવામાં આવે, તો અતિપ્રસંગ નાપક દોષ આવે છે. [લોહચુંબક અને લોહ પરસ્પર સંયુક્ત નહીં હોવા છતાં તેમાં આકર્ષણ દેખાય છે, માટે લોહચુંબક અપ્રાપ્તકારી છે.]

શંકા-જો આકર્ષણ છે, તે સંબંધપૂર્વક જ છે. જેમ લોહના ગોળાનું સાણસીથી આકર્ષણ છે, તેમ લોહચુંબકથી લોહનું આકર્ષણ સંયોગપૂર્વક છે. ત્યાં આક્ષાત્ લોહચુંબકથી લોહનો સંસર્ગ પ્રત્યક્ષથી બાધિત હોવા છતાં, સૂક્ષ્મ છાયાના પરમાણુઓદ્વારા સંસર્ગનો નિર્વાહ કેમ નહીં?

સમાધાન-જો આકર્ષણ છે, તે સંસર્ગપૂર્વક છે. એ હેતુ વ્યભિચારવાળો છે. ખરેખર, મંત્રની સાથે વ્યભિચાર આવે છે. તે મંત્રનું ખરેખર સ્મરણ થતાં, સંસર્ગના અભાવમાં પણ વિવક્ષત ઈષ્ટ વસ્તુને જેમ મંત્ર આકર્ષે છે, તેમ છાયાના પરમાણુઓથી લોહું ખેંચાય

છે. તેની રીતે લોકમાં વગેરે પણ ખેંચાવવા બેઠું એ ને ? કેમ કે-સંબંધમાં વિશેષતા નથી.

શંકા-ત્યાં શક્તિનો નિયમ છે એટલે દોષ કેમ આવે ?

સમાધાન-અપ્રાપ્તિમાં પણ તે શક્તિના નિયમથી જો નિર્વાહ થાય છે, તો છાયાના પરમાણુઓની કદપના નિર્થક જ છે. તેથી શક્તિના નિયમથી સંયોગ વગર લોહચુંબકથી લોહાનું આકર્ષણ છે, ખીબાઓનું નહીં.

શંકા-ચક્ષુ પ્રાપ્તકારી છે, કેમ કે-વ્યવહિત અર્થની અપ્રાપ્તિ છે. આ પ્રમાણે પ્રાપ્તકારિતા સાધકપ્રમાણ છે ને ?

સમાધાન-કાચ-અખરખના પટલો સ્ફટિક આદિથી વ્યવહિત-અંતરિત પદાર્થની પણ ઉપલબ્ધિ છે જ, (વળી આજના જમાનામાં નંખરના ચશ્માઓથી અંતરિત આંખથી વધારે સ્પષ્ટ દેખાય છે.) માટે ચક્ષુનું પ્રાપ્તકારીપણું નથી પરંતુ ચક્ષુ અપ્રાપ્તકારી જ છે.

ચક્ષુના વિષયભૂત રૂપના પ્રકારને કહે છે.

પાંચ પ્રકારના રૂપથી ભિન્ન હરિત (લીલો-પીળો મિશ્રિત વર્ણ) આદિ વર્ણો, પાંચ પ્રકારના વર્ણો પૈકી બે વગેરે વર્ણોના મિશ્રણથી પેદા થતા હોઈ પાંચ પ્રકારના રૂપ કરતાં અધિક રૂપની શંકા નથી. એથી જ હરિત આદિ વર્ણો 'સાન્નિપાતિક' મિશ્રિત વર્ણો કહેવાય છે. [આશ્વેત આદિ શબ્દો વર્ણ માટે પુલિંગ છે અને વિશેષ્ય સાથે ત્રણેય લિંગમાં વપરાય છે.]

આ શ્વેત આદિ વર્ણો દ્રવ્યથી કથચિદ્ ભિન્ન છે. વર્ણવાળા દ્રવ્યનો અને વર્ણનો અર્થાત્ આ ગુણ-ગુણીનો કથચિદ્ તાદાત્મ્ય સંબંધ વિશિષ્ટ બુદ્ધિનિયામક છે, કેમ કે- 'નીલો ઘટઃ' અહીં નીલરૂપવાળો ઘડો છે, એવી પ્રતીતિ છે. અહીં વિશિષ્ટ બુદ્ધિનિયામક સંબંધ સમવાય સંબંધ નથી, કેમ કે- 'નીલો ઘટઃ' આ પ્રમાણેના વાક્યમાં નીલપદની અનુપપત્તિ (તાત્પર્યની કે અન્વયની અનુપપત્તિ) સિવાય નીલાદિ રૂપ વિશિષ્ટમાં લક્ષણ માનવાથી નીલપદમાં લાક્ષણિક પદ્ધતિની આપત્તિ આવે છે. વળી સમવાય, પ્રમાણથી બાધિત છે.

સમવાયિઓથી તે સમવાય ભિન્ન છે કે અભિન્ન છે ? જો અભિન્ન છે, તો કોઈ સમવાય જ નથી, કેમ કે-એમ સમવાયિઓનું સ્વરૂપ છે તેની માફક સમવાયિઓથી અભિન્ન છે. જો ભિન્ન છે એમ કહો, તો સમવાયિઓમાં સમવાય કેવી રીતે રહે છે ? શું સમસ્ત ભાગથી રહે છે કે એક ભાગથી રહે છે ? જો સમસ્તપણુએ રહે છે એમ છે, તો દરેકે દરેક સમવાયિમાં તે સમવાયની પર્યાપ્તિ (પૂર્ણતા) હોવાથી નાના અનેક સમવાયપણુનો પ્રસંગ આવશે ! જો એકદેશથી કહો, તો નિરશતા(નિરવયતા)ના સ્વીકારનો વ્યાધાત થાય છે, કેમ કે-એકે અવયવના આધારે રહે છે. વળી એકદેશથી પણ સમવાય ક્યા સંબંધથી રહે છે ? સમવાયથી રહે છે એમ ન કહેવાય, કેમ કે-અપસિદ્ધાન્ત થાય છે. સ્વરૂપથી સમવાય રહે છે એમ નથી, કેમ કે-પ્રતિયોગી (આધેય) કે અનુયોગી(આધાર)થી ભિન્નતાનો અભાવ હોઈ, સ્વરૂપથી વૃત્તિતાનું શૂન્યપણું હોઈ સમવાયિઓમાં પણ સ્વરૂપથી વૃત્તિતાનો પ્રસંગ છે.

ને એમ કહો કે-સમવાય એ સ્વરૂપસંબંધનો ભેદ-પ્રકાર છે, તે તે સમવાયને સ્વરૂપીઓમાં રહેવામાં બીજા સંબંધનો પ્રસંગ આવતાં અનવસ્થાદોષનો ખાત થાય છે. માર્ટે સમવાયને માનવાની જરૂર નથી, માત્ર કથંચિત્ તાદાત્મ્યસંબંધ જ છે. શુભ-શુભીનો વિશિષ્ટ બુદ્ધિનિયામક માનવો વ્યાજબી છે.

અથ રસનેન્દ્રિયં નિરૂપયતિ—

રસગ્રાહકમિન્દ્રિયં રસનં, પ્રાપ્યકારિ । રસશ્ચામ્લમધુરતિક્તકષાયકટુભેદેન પञ्चविध ॥ सूत्र-१४॥

રસગ્રાહકમિતિ । રસ્યત આસ્વાદ્યતે इति रसः, तद्विषयकज्ञानसाधनमिन्द्रियं रसनमित्यर्थः, रस-विषयकमतिज्ञानसाधनत्वे सतीन्द्रियत्वन्तु लक्षणम्, कृत्यं पूर्ववद्ब्रह्मम् । नेदमिन्द्रियं चक्षुर्वदप्राप्यकारि किन्तु जघन्यतोऽङ्गुलासंख्येयभागप्रमितप्रदेशादागतमुत्कर्षेण नवयोजनादागतं वा स्वदेशमालिङ्गितमा-त्मप्रदेशैराત્मीकृतं रस गृह्णातीत्याशयेनाह प्राप्यकारीति । स्वदेशे विषयं स्पृष्टं ततो बद्धं प्राप्य रसने-न्द्रियं ज्ञानमुत्पादयति, श्रोत्रापेक्षयाऽस्यापटुत्वात् शब्दापेक्षया च रसस्य स्तोक्तत्वात् बादरत्वाच्चेति भावः । रसं विभजते रसश्चेति । अग्निदीपनकृदम्लः, पित्तादिप्रशमनो मधुरः, श्लेष्मादिदोषहन्ता तिक्तः, रक्तदोषाद्यपहर्ता कषायः, गलामयादिप्रशमनः कटुः । तथा च भिषक्शास्त्रं—“ अम्लोऽग्नि-दीप्तिवृत्तिगन्धशोफपित्तकफापहः । क्लेदनः पाचनो रुच्यो मूढवातानुलोमकः ॥ पित्तं वातं विषं हन्ति धातुवृद्धिकरो गुरुः । जीवनः क्लेशकृद्वालवृद्धक्षीणौजसां हितः ॥ श्लेष्माणमरुचिं पित्तं तृषं कुष्ठं त्रिषं ज्वरम् । हन्यात्तिक्तो रसो बुद्धेः कर्ता मात्रोपसेवितः ॥ रक्तदोषं कफं पित्तं कषायो हन्ति सेवितः । रूक्षशीतो गुणग्राही रोचकश्च स्वरूपतः ॥ कटुर्गलामयं शोफं हन्ति युक्त्योपसेवितः । दीपनः पाचको रुच्यो बृहणोऽतिकफापहः ” इति । लवणस्तु मधुरादिसंसर्गजत्वान्न पृथगुक्त इति ॥

રસનેન્દ્રિયનું નિરૂપણ.

ભાવાર્થ—“રસની ગ્રાહક ઇન્દ્રિય ‘રસન’ કહેવાય છે. તે પ્રાપ્યકારી છે અને રસ ખાટો-મીઠો-તીખો-તૂરો અને કડવો, એવા ભેદથી પાંચ પ્રકારનો છે.”

વિવેચન—અખાય તે રસ. તે રસવિષયક જ્ઞાનસાધનભૂત ઇન્દ્રિય ‘રસન’ છે. રસ-વિષયક મતિજ્ઞાનનું સાધન હોયે છતે ઇન્દ્રિયત્વ, એ રસન ઇન્દ્રિયનું લક્ષણ છે. પદકૃત્ય પૂર્વની માફક વિચારવું. આ રસન ઇન્દ્રિય ચક્ષુની માફક અપ્રાપ્યકારી નથી, પરંતુ જઘન્યથી અંશુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમિત પ્રદેશથી કે ઉત્કૃષ્ટથી નવ જોજનથી આવેલ પોતાના દેશમાં સંસ્પૃષ્ટ-સંનિકૃષ્ટ આત્મપ્રદેશોદ્ધારા તે આત્મસાત્ કરેલ રસને ગ્રહણ કરે છે. અર્થાત્ પોતાના પ્રદેશમાં પહેલાં અડકેલ અને પછીથી બદ્ધ થયેલ રસનામક વિષયને પ્રાપ્ત કરીને રસનેન્દ્રિયજ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે. શ્રોત્ર ઇન્દ્રિયની અપેક્ષાએ (મંદ શક્તિવાળા) અપટુ હોવાથી, શપ્દની અપેક્ષાએ રસ થોડો અને બાહર હોવાથી (સત્ત્વર અભાવક હોવાથી) રસન ઇન્દ્રિય સ્પૃષ્ટબદ્ધ રસનામક વિષયને ગ્રહણ કરે છે.

૦ રસનો વિભાગ કરે છે. ખાટો રસ જઠર અગ્નિને સતેજ કરનારો છે. મીઠો રસ પિત્ત આદિને શાન્ત કરનારો છે. તીખો રસ કફ વગેરેના દોષને હરનારો છે. તૂરો રસ દોહીના વિકારરૂપ દોષને દૂર કરનારો છે અને કઠવો રસ ગળાના રોગ આદિને શમાવનારો છે. તથાચ વૈદ્યશાસ્ત્ર કહે છે કે-“ખાટો રસ અગ્નિદીપ્તિ કરે છે. રિનગ્ધ રસ સોજા-પિત્ત-કફને હણનારો છે. ક્લેહન રસ પાચન-રૂચિકર-મૂઠવાતને અનુકૂળ છે. (મધુર) શુભ રસ પિત્તને-વાતને-વિષને હણે છે, ધાતુવૃદ્ધિ કરે છે. જીવાડનારો રસ ક્લેશકારી, ખાલ-વૃદ્ધ-ક્ષીણબલીઓને હિતકારી છે. તીખો રસ-કફને, અરૂચિ-પિત્ત-તરસ-કોઠ-વિષ-જ્વરને હણે છે. માત્રાથી સેવેલો રસ ધુદ્ધિકારી છે. તૂરો રસ રક્તદોષને-કફ-પિત્તને સેવેલો હણે છે. લૂખો રસ ઠંડો-શુભગ્રાહી-સ્વરૂપથી રોગક છે. કઠવો રસ યુક્તિથી સેવેલો, ગળાના રોગને, સોજાને હણે છે. દીપન રસ પાચક-રૂચિકર-વૃદ્ધિકારી અને અતિ કફને હણનારો છે.” ઈતિ. ખારો રસ તો મધુર આદિના સંયોગથી જન્ય હોઈ જુદો કહેલો નથી.

ગ્રાણં લક્ષયતિ—

ગન્ધજ્ઞાનાસાધારણકારણમિન્દ્રિયં ગ્રાણમ્, ગ્રાપ્યકારિ । ગન્ધોઽપિ સુરમિદુરમિમેદેન દ્વિવિધઃ ॥ સૂત્ર-૧૫ ॥

ગન્ધજ્ઞાનેતિ । ગન્ધ્યત આગ્રાયત ઇતિ ગન્ધસ્તદ્વિષયકજ્ઞાને યદસાધારણં કારણમિન્દ્રિયં તદ્ ગ્રાણમિત્યર્થઃ । સંમિશ્રિતોતોલધિવારણાયાસાધારણેતિ, एवं सर्वत्रेदं वाच्यम् । નહિ સા ગન્ધજ્ઞાનમાત્રે-ઽસાધારણં કારણં કિન્તુ એકાધિકવિષયકજ્ઞાન એવેતિ । લક્ષણં કૃત્યશ્ચ પૂર્વવત્ । ઇદમપિ રસનવજ્જઘ-ન્યતોઽહ્ગુલાસંલ્ચેયમાગપ્રમિતદેશાદુત્કર્ષેણ નવયોજનાદાગતં સ્વદેશં સ્પૃષ્ટં બદ્ધશ્ચ ગન્ધં ગૃહ્ણતીત્યા-શયેનાહ પ્રાપ્યકારીતિ । ગન્ધં વિમજતે ગન્ધોઽપીતિ । સૌમુલ્યકૃત્સુરમિર્વૈમુલ્યકૃદુરમિરિતિ ।

ગ્રાણુ ઈન્દ્રિયનું લક્ષણુ.

ભાવાર્થ-“ગંધજ્ઞાનમાં અસાધારણુ કારણુભૂત ઈન્દ્રિય ‘ગ્રાણુ’ છે. તે પ્રાપ્યકારી છે. ગંધ પણુ સુરસિ-દુરસિના ભેદથી બે પ્રકારે છે.”

વિવેચન-સુંધાય તે ગંધ. તે ગંધવિષયક જ્ઞાનમાં જે અસાધારણુ કારણુ ઈન્દ્રિય, તે ‘ગ્રાણુ’ છે. સંલિન્ન સ્રોતો લઘિમાં (બધી ઈન્દ્રિયોના વિષયોનું જ્ઞાન, તે કોઈ પણુ ઈન્દ્રિયદ્વારા પ્રાપ્ત કરી શકે છે તેવી લઘિમાં) અતિવ્યાપ્તિના વારણુ માટે ‘અસાધારણુ’

૧. નતુ ગ્રાણસ્ય પ્રાપ્યકારિત્વં ન યુજ્યતે, સ્વદેશાદિન્નદેશસ્થસ્યાપિ સ્વવિષયસ્યૈવ ગ્રહ્ણતોઽનુ-ભવસિદ્ધત્વાત્ । કર્પૂરકુંકુમકુસુમાદીના દૂરસ્થાનામપિ ગન્ધસ્યાનુભવાદિતિ चेन्न, अन्यत आगत्य गन्धेन ग्राणेन्द्रियस्य स्पर्शनात् वायुना हि प्रेरितस्सक्रियः पुद्गलमयो गन्धो ग्राणेन्द्रियं स्पृशति, अन्यथा ग्राणेन्द्रियस्य तत्कृतानुग्रहोपघातौ न स्याताम्, दृश्यते च कर्पूरादिगन्धप्रवेशे इन्द्रियानुग्रहः, अनुग्रादिगन्धप्रवेशे पृति-रोगार्थोव्याधिरूपो ग्राणस्योपघात इति, एवं श्रोत्रेऽपि भाव्यम् ॥

એવું પદ મૂકેલ છે. આ પ્રમાણે સઘળા ઇન્દ્રિયલક્ષણોમાં બોલવું. તે લક્ષિ ગંધજ્ઞાન માત્રમાં અસાધારણ કારણ નથી, પરંતુ એક અધિક સર્વ વિષય વિષયકજ્ઞાનમાં જ કારણ છે, સાધારણ કારણ છે. લક્ષણ અને પદકૃત્ય પૂર્વની માફક સમજવું. આ દ્રાણેન્દ્રિય પણ રસનની માફક જઘન્યથી અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમિત દેશથી કે ઉત્કૃષ્ટતાથી નવ જોજનથી આવેલ સ્વદેશમાં સ્પૃષ્ટ (શંકા-દ્રાણેન્દ્રિયમાં પ્રાપ્તકારિપણું) યુક્તિયુક્ત નથી, કેમ કે-પોતાના દેશથી ભિન્ન દેશમાં રહેલ પણ પોતાના વિષયને ગ્રહણ કરતી દ્રાણેન્દ્રિય અનુભવસિદ્ધ છે. કપૂર-કેસર-પુષ્પ આદિ દૂરસ્થ છતાં, તેઓની પણ ગંધનો અનુભવ થાય છે જ ને? સમાધાન-અન્ય સ્થાનથી આવીને ગંધ દ્રાણેન્દ્રિયને સ્પર્શે છે. ખરેખર, પુષ્પ આદિમાં રહેનાર સ્વભાવથી કે વાયુથી પ્રેરિત ગતિવાળા બનેલા ગંધ આદિ પુદ્ગલો કે પુદ્ગલમય ગંધ આવીને દ્રાણેન્દ્રિયને અડકે છે. અન્યથા દ્રાણેન્દ્રિયમાં ગંધકૃત અનુગ્રહ ઉપધાત ન થાય. અને દેખાય છે કે-કપૂર આદિના સુરભિગંધના પ્રવેશમાં ઇન્દ્રિયાનુગ્રહ અને અશુચિ આદિના દુરભિગંધના પ્રવેશમાં પૂતિરોગ (ખરાબ વાસ નાકમાંથી આવે એવો એક રોગ) હરસનો રોગરૂપ અર્શો વ્યાધિરૂપ દ્રાણમાં ઉપધાત થાય છે. એવી રીતે શ્રોત્રમાં પણ સમજવું.) અને બદ્ધગંધને ગ્રહણ કરે છે. ગંધનો વિભાગ કરે છે. સુમુખતાને કરનારી સુગંધ ‘સુરભિ’ છે, વિમુખતા કરનારી દુર્ગંધ ‘દુરભિ’ કહેવાય છે. સુગંધથી મુખ મલકાય છે, દુર્ગંધથી મુખ કરમાય છે.

સ્પર્શનં લક્ષયતિ—

સ્પર્શગ્રાહકમિન્દ્રિયં ત્વક્, પ્રાપ્યપ્રકાશકારિણી । શીતોષ્ણસ્નિગ્ધસ્પૃક્ષમૃદુકર્કશગુરુલઘુ-
રૂપેણાષ્ટવિધસ્સ્પર્શઃ ॥ સૂત્ર-૧૬ ॥

સ્પર્શગ્રાહકમિતિ । લક્ષણં કૃત્યમૂહ્યમ્ । અસ્યેન્દ્રિયસ્ય નિર્વૃત્તેર્ન બાહ્યામ્યન્તરમેદો વર્તતે । ત્વગિન્દ્રિ-
યમપિ રસનાદિવત્તાત્પ્રમાણાદાગતં વિષયં પ્રાપ્ય જ્ઞાનમુત્પાદયતીત્યાહ પ્રાપ્યેતિ । સ્પર્શ વિમજતે શીતેતિ ।

સ્પર્શનં ઇન્દ્રિયનું લક્ષણ.

ભાવાર્થ—“સ્પર્શગ્રાહક ઇન્દ્રિય ત્વક્ છે, પ્રાપ્યપ્રકાશકારિણી છે, શીત-ઉષ્ણ-સ્નિગ્ધ-
સ્પૃક્ષ-મૃદુ-કર્કશ-ગુરુ અને લઘુરૂપથી આઠ પ્રકારનો સ્પર્શ છે.”

વિવેચન-લક્ષણ અને પદકૃત્ય વિચારવું. આ સ્પર્શનં ઇન્દ્રિયની નિર્વૃત્તિ ઇન્દ્રિયમાં બાહ્ય-અભ્યંતરનો ભેદ નથી. સ્પર્શનં ઇન્દ્રિય પણ રસન આદિની માફક તેટલા પ્રમાણથી આવેલ સ્પર્શવિષયને પ્રાપ્ત કરી જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે. સ્પર્શનો વિભાગ કરે છે શીત આદિ.

અથ શ્રોત્રં લક્ષયતિ—

શબ્દગ્રાહકમિન્દ્રિયં શ્રોત્રમ્, પ્રાપ્યકારિ । સચિત્તાચિત્તમિત્રમેદાત્રિવિધશ્શબ્દ ॥ સૂત્ર-૧૭ ॥

શબ્દેતિ । વાગ્યોગપ્રયત્નનિસૃષ્ટોડનન્તાનન્તપ્રાદેશિકપુદ્ગલસ્કન્ધપ્રતિવિશિષ્ટપરિણામઃ પુદ્ગલ-

દ્રવ્યસંઘાતવિશેષજન્મા વા ગર્જિતાદિશબ્દોઽવસેયસ્તવિષયકજ્ઞાનજનકમિન્દ્રિયં શ્રોત્રમિત્યર્થઃ લક્ષણં કૃત્યં પ્રાગ્વદૂહ્યમ્ । શબ્દદ્રવ્યાણિ ગ્રાણેન્દ્રિયાદિવિષયમૂતેમ્યો દ્રવ્યેમ્યસ્સૂક્ષ્માણિ, વહ્નિ તથા તત્ક્ષેત્ર-ભાવિશબ્દયોગ્યદ્રવ્યવાસકાનિ ચ તતસ્સૂક્ષ્મત્વાદતિપ્રમૂતત્વાત્તદાઽન્યદ્રવ્યવાસકત્વાચ્ચ આત્મપ્રદેશેસ્પૃષ્ટ-માત્રાણ્યપિ નિર્વૃત્તીન્દ્રિયમધ્યે પ્રવિશ્ય ક્ષટિત્યુપકરણેન્દ્રિયમભિવ્યજ્યન્તિ । શ્રોત્રેન્દ્રિયશ્ચ ગ્રાણેન્દ્રિયાઘ-પેક્ષયા સ્વવિષયપરિચ્છેદે પટુતરં, તતસ્પૃષ્ટમાત્રાણ્યપિ તાનિ શ્રોત્રેન્દ્રિયમુપલમન્તે નાસ્પૃષ્ટાનિ શ્રોત્રેન્દ્રિયસ્ય પ્રાપ્તવિષયપરિચ્છેદસ્વભાવત્વાદિત્યાશયેનાહ પ્રાપ્યકારીતિ, સ્પૃષ્ટાર્થપ્રાહીત્યર્થઃ । જઘન્યેનાઙ્ગુલાસંલ્ચેય-ભાગાદાગતં પ્રકર્ષેણ દ્વાદશયોજનાદાગતં સ્પૃષ્ટં શબ્દં ગૃહ્ણતિ, નાતઃ પરત આગતં તસ્ય સ્વભાવતો મન્દપરિણામત્વાત્, શ્રોત્રેન્દ્રિયસ્યાપિ તથાવિવમદ્મુતતરં વલં ન વિઘટે યેન પરતોઽપ્યાગતાન્ શબ્દાન્ શૃણુયાદિતિ ભાવઃ । નનુ શ્રોત્રસ્ય પ્રાપ્તાર્થપ્રાહિત્વં ન યુજ્યતે, સ્વદેશાદિવ્યવહારસ્યપિ શબ્દસ્ય ગ્રહણા-નુભવાત્, નહિ કશ્ચિચ્છબ્દઃ શ્રોત્રેન્દ્રિયે પ્રવિશન્નુપલમ્યતે, નવા શ્રોત્રેન્દ્રિયં શબ્દદેશે ગચ્છત્, સમીક્ષ્યતે, દૂરે એપ કસ્યાપિ શબ્દઃ શ્રૂયતે ઇતિ જનોક્તિરપિ શ્રૂયતે ઇતિ ચેન્મૈવમ્, શ્રોત્રં હિ શબ્દઃ પ્રાપ્નોતિ ન તુ શબ્દં શ્રોત્રમવાહ્યકરણત્વાદાત્મનઃ । તે ચ શબ્દા ગત્યાદિક્રિયાવન્તઃ પુદ્ગલમયાઃ, વાયુનોદ્યમાનત્વાત્તે ક્રિયાવન્તો ધૂમ ઇવ, વિશેષેણ દ્વારાનુવિધાનાત્તોયવત્, પર્વતનિતમ્બાદિપુ પ્રતિઘાતાદ્યાયુવદિતિ, શ્રોત્ર-મપ્યાગતં શબ્દં ગૃહ્ણતિ, ઉપઘાતાનુગ્રહોપલબ્ધેઃ, મેર્યાદિમહાશબ્દપ્રવેશં હિ શ્રોત્રસ્ય વાર્ધિર્યરૂપ ઉપઘાતો દૃશ્યતે, કોમલશબ્દપ્રવેશેત્વનુગ્રહઃ, શ્રોત્રેણ સન્નિકૃષ્ટસ્યાપિ શબ્દસ્ય ગ્રહણે તત્ર દૂરાદિવ્યવહારસ્ય દૂરાદિ-દેશાદાગતત્વેનોપપદ્યમાનત્વં, દૃશ્યતે હિ ગન્ધસ્ય ગ્રાણેન્દ્રિયેણ સન્નિકૃષ્ટસ્યાપિ ગ્રહણે દૂરાદિદેશાદાગતત્વેન દૂરે વકુલપરિમલ ઇત્યાદિવ્યવહારઃ । અવ્યવહિતદેશેત્પન્ને શબ્દે દેશશ્રાક્ષુપપ્રત્યક્ષેણ લક્ષ્યતે વ્યવહિત-દેગસમુદ્ભવે ચ તસ્મિન્ દેગપ્રતિપત્તિરાનુમાનિકીતિ । અત્રેદમ્બોધ્યં સર્વસ્તોકપ્રદેશાવગાઢં ચક્ષુરિન્દ્રિયમ્ તતઃ શ્રોત્રેન્દ્રિયમવગાહનાર્થતથા સંલ્ચેયગુણં અતિપ્રમૂતેપુ પ્રદેશેપુ તસ્યાવગાહનમાવાત્ । તતોઽપિ ગ્રાણેન્દ્રિયમવગાહનાર્થતથા સંલ્ચેયગુણમતિપ્રમૂતેપુ પ્રદેશેપુ તસ્યાવગાહનોપપત્તેઃ । તતોઽપિ રસનેન્દ્રિયં સંલ્ચેયગુણં તતોઽપિ સ્પર્શનેન્દ્રિયમવગાહનાર્થતથાઽસંલ્ચેયગુણમ્ । એવમેવ પ્રદેશાર્થતથાપિ । સર્વાણીન્દ્રિ-યાણિ ચ વર્તમાનાર્થપ્રાહીણીતિ ॥ અથ શબ્દભેદાનાહ સચિત્તેતિ, જીવેન મુલદ્વારા ભાપમાણો યદ્શબ્દસ્સ સચિત્તઃ, પરસ્પરં પાપાણદ્વયપરિસ્ફાલનપ્રભવોઽચિત્તઃ, આત્મપ્રયત્નતો વાઘમાનેપુ વાદિત્રાદિપુ સમુન્મિપન્ શબ્દો મિશ્રઃ ॥

શ્રોત્ર ઇન્દ્રિયનું લક્ષણ.

સાધાર્થ-“શબ્દશ્રાવક ઇન્દ્રિય શ્રોત્ર છે, પ્રાપ્યકારી છે. સચિત્ત, અચિત્ત અને મિશ્રના

૧. નનુ શબ્દપરમાણવ ઉત્પત્તિદેશાદારમ્ય સર્વતો જલતરઙ્ગન્યાયેન પ્રસરમભિગ્ઢાનાઃ શ્રોત્રેન્દ્રિયદેશં પ્રાપ્નુવન્તિ પ્રાપ્તાશ્ચ તાન્ શ્રોત્રેન્દ્રિયં ગૃહ્ણતિ નાપ્રાપ્તાનિતિ યદ્યુચ્યતં તર્હિ શબ્દે દૂરાસન્નાદિભેદપ્રતીતિર્ન સ્યાત્ પ્રાપ્તો હિ વિષયઃ પરિચ્છિદ્યમાનસ્સર્વોઽપિ સન્નિહિત એવ, પ્રતીયતે ચ દૂરે શબ્દોઽન્તિકે શબ્દ ઇતિ તત્ર દૂરાસન્નાદિભેદ ઇત્યાગઙ્ગાયમાહ શ્રોત્રેણ સન્નિકૃષ્ટરયાપીતિ ।

લેહથી ત્રણ પ્રકારનો શબ્દ છે.”

વિવેચન—વચનયોગના પ્રયત્નથી નીકળેલો અન તાનંત પ્રદેશવાળા પુદ્ગલસ્કંધોના વિશિષ્ટ પરિણામવાળો અથવા પુદ્ગલદ્રવ્યના વિશિષ્ટ સમુદાયજન્ય ગર્જિત આદિ શબ્દ બાબતો. તે શબ્દવિષયક જ્ઞાનજનક ઇન્દ્રિય શ્રોત્ર છે. લક્ષણ અને પદ્ધત્ય પૂર્વની માફક વિચારવું.

૦ શબ્દદ્રવ્યો (સમુદાય) દ્વાણેન્દ્રિય આદિ વિષયભૂત ગંધાદિ દ્રવ્યો કરતાં બહુ છે, સૂક્ષ્મ છે; તેમજ તે ક્ષેત્રમાં થનાર શબ્દ-આસન્નશબ્દ યોગ્ય દ્રવ્યવાસક (સત્ત્વર વાસનાકારક) છે. તેથી સૂક્ષ્મ હોવાથી, અત્યંત બહુ હોવાથી, પોતાના ક્ષેત્રમાં નજીકમાં થનાર અન્ય શબ્દદ્રવ્યોને સત્ત્વર વાસિત કરવાના સ્વભાવવાળા હોઈ, આત્માના પ્રદેશોની સાથે માત્ર સ્પર્શ કરનાર શબ્દદ્રવ્યો પણ નિવૃત્તિ ઇન્દ્રિયની અંદર પેસી, જલ્દી ઉપકરણેન્દ્રિયને સ્પર્શ કરીને શબ્દદ્રવ્યવિષયક અભિવ્યક્તિ પેદા કરે છે. વળી શ્રોત્રેન્દ્રિય, દ્વાણેન્દ્રિય આદિની અપેક્ષાએ સ્વવિષયના પરિચ્છેદમાં અમંદ શક્તિશાળી પટુતર છે, તેથી જ સ્પૃષ્ટ માત્ર પણ શબ્દદ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે-જાણે છે, અસ્પૃષ્ટને નહીં. શ્રોત્રેન્દ્રિય સ્પૃષ્ટ માત્ર શબ્દગ્રાહક છે, કેમ કે-પ્રાપ્તવિષયના પરિચ્છેદનો સ્વભાવ છે. જઘન્યથી અંગુલના અસંખ્યા-તમા ભાગથી આવેલ અને ઉત્કૃષ્ટથી બાર ભેજનથી આવેલ સ્પૃષ્ટ શબ્દને ગ્રહણ કરે છે. તેર આદિ ભેજનથી આવેલ શબ્દ ગ્રહણ થતો નથી, કેમ કે-શબ્દ સ્વભાવથી મંદપરિણામી હોય છે. વળી શ્રોત્રેન્દ્રિયમાં પણ તથાવિધ સ્વભાવથી અદ્ભૂતતર બળ નથી, કે જેથી બાર ભેજનથી આવેલ શબ્દોને સાંભળી શકે.

શંકા—શ્રોત્રેન્દ્રિયમાં પ્રાપ્ત અર્થનું ગ્રાહિપણું બ્યાજળી નથી, કેમ કે-સ્વદેશથી ભિન્ન દેશમાં રહેલ શબ્દગ્રહણનો અનુભવ છે. કોઈ શબ્દ શ્રોત્રેન્દ્રિયમાં પ્રવેશ કરતો અનુભવાતો નથી અથવા શ્રોત્રેન્દ્રિય શબ્દના દેશમાં જતી દેખાતી નથી. ‘હરથી કોઈનો પણ શબ્દ સંભળાય છે’-આવી લોકોક્તિ સંભળાય છે ને ?

સમાધાન—ખરેખર, શબ્દ શ્રોત્રેન્દ્રિયને સ્પર્શે છે, પરંતુ શ્રોત્રેન્દ્રિય શબ્દદેશમાં જતી નથી, કેમ કે-આત્મામાં બાહ્યકરણપણું નથી. વળી તે શબ્દો ગતિ આદિ ક્રિયાવાળા-પુદ્ગલમય છે, કેમ કે-વાયુથી લઈ જવાતા હોઈ ધૂમની માફક ક્રિયાવાળા છે. જળની માફક વિશેષથી દાર-છિદ્રમાં જનાર છે, વાયુની માફક પર્વતની મેખલા આદિમાં પ્રતિઘાત પામે છે. ઈતિ.

શ્રોત્રેન્દ્રિય પણ આવેલા શબ્દને ગ્રહણ કરે છે, કેમ કે-ઉપઘાત-અનુગ્રહની ઉપલબ્ધિ છે. ખરેખર, ભેરી આદિ મહા શબ્દના પ્રવેશમાં શ્રોત્રમાં બધિરતારૂપ ઉપઘાત દેખાય છે, કેમલ શબ્દના પ્રવેશમાં તો અનુગ્રહ થાય છે. [ભે શબ્દપરમાણુઓ ઉત્પત્તિદેશથી આરંભી ચારેય બાબુથી જલતરંગના ન્યાયથી વિસ્તારને પામતા શ્રોત્રેન્દ્રિયના દેશને પામે છે અને પ્રાપ્ત થયેલ તે શબ્દોને શ્રોત્રેન્દ્રિય ગ્રહણ કરે છે, અપ્રાપ્તોને નહીં-એમ કહેવાય છે, તો શબ્દમાં હર-આસન્ન આદિ ભેદની પ્રતીતિ ન થાય ! ખરેખર, પ્રાપ્તવિષય પરિચ્છેદાતો સઘળોય સન્નિહિત જ હોય છે. વળી હરથી (નો) શબ્દ-નજીકનો (થી) શબ્દ, એમ પ્રતીત

પૌદ્ગલિકમિતિ પુદ્ગલસમૂહાત્મકમિત્યર્થઃ । માવમન આહ તદાવરણેતિ મનોજન્યજ્ઞાનાવરણેત્યર્થઃ । અર્થ-
ગ્રહણોન્મુલ્કમિતિ, તત્ત્વદર્શનપરિચ્છેદોન્મુલ્કમિત્યર્થઃ, આત્મવ્યાપારવિશેષમિતિ, ચિત્તચેતનાયોગાધ્યવસાન-
સ્વાન્તમનસ્કારાદિશબ્દવાચ્ય આત્મનઃ પરિણામવિશેષમિત્યર્થઃ इदमपि ज्ञानरूपं भावमनस्त्वदेहपरिमाणमेव ॥

મનના વિભાગને દર્શાવે છે.

ભાવાર્થ—“મન પણ દ્રવ્ય અને ભાવના બેદથી બે પ્રકારનું છે. મનપણાએ પરિણત આત્મપ્રદેશવ્યાપક પૌદ્ગલિક ‘દ્રવ્યમન’ કહેવાય છે. તે મનોજન્યજ્ઞાન આવરણના ક્ષયોપશમથી જન્ય, અર્થગ્રહણ પ્રત્યે ઉન્મુખ અને આત્મવ્યાપારવિશેષ ‘ભાવમન’ કહેવાય છે.”

વિવેચન—દ્રવ્યમનના સ્વરૂપને કહે છે. મનઃપર્યાપ્તિનામક નામકર્મના ઉદયથી મનન યોગ્ય, મનોવર્ગણાભાંથી ગ્રહણ કરેલ અનંત પુદ્ગલોથી (પુદ્ગલ દલિકેથી) બનેલ મન પણાએ પરિણમેલ દ્રવ્યમન છે.

૦ પોતપોતાના કાયના પરિભાણવાળું દ્રવ્યમન છે. પરંતુ આણુ જેટલું દ્રવ્યમન નથી, કેમ કે—એકીસાથે અનેક જ્ઞાનોની તાદેશ ક્ષયોપશમ સહકૃત ઉપયોગનો અશાવ હોવાથી જ એક કાળમાં ઉત્પત્તિ નથી. ‘અહંકારજન્યત્વ અને રનિત્યત્વના વારણ માટે કહે છે કે—પુદ્ગલસમુદાય આત્મક દ્રવ્યમન છે. (અનંત પુદ્ગલસ્કંધ મનોદ્રવ્યપ્રાયોગ્ય ઉપચિત મૂર્તિ હોઈ પૌદ્ગલિક મન, મનપર્યાપ્તિવાળા પચેન્દ્રિયોને હોય છે. છદ્મરથોને શ્રુતજ્ઞાન આવરણ ક્ષયોપશમ પેદા કરવા માટે કરણ છે. તે કરણના આલંબનથી જન્ય, ગુણ-દોષવિચાર આત્મક, સંપ્રધારણ સંજ્ઞાજ્ઞાન ધારણાજ્ઞાન, તે ભાવમન છે.)

હવે ભાવમનને કહે છે. મનોજન્ય-મતિજ્ઞાન-આવરણ ક્ષયોપશમજન્ય, તે તે અર્થપરિચ્છેદ પ્રત્યે ઉન્મુખ, ‘આત્મવ્યાપાર વિશેષમિતિ । ચિત્ત-ચેતનાયોગ, અધ્યવસાન, સ્વાન્ત, મનસ્કાર, પરિણામ, ભાવ, મન, ઉપયોગ આદિ પર્યાયવાચક શબ્દોથી વાચ્ય, આત્માનો પરિણામરૂપ વ્યાપારવિશેષ ‘ભાવમન’ કહેવાય છે.

આ જ્ઞાનરૂપ ભાવમન સ્વકાયના પરિભાણ જેવડું જ છે.

एवं सांख्यवहारिकप्रत्यक्षलक्षणं सविस्तरं विचार्य सम्प्रति तद्विभजते—

सांख्यवहारिकश्चावग्रहेहापायधारणाभेदेन चतुर्विधम् ॥ सूत्र-२० ॥

સાંખ્યવહારિકશ્ચેતિ । તત્તદિન્દ્રિયનિમિત્તં ચતુર્વિધં યથા ચક્ષુરવગ્રહશ્ચક્ષુરીહા ચક્ષુરપાયશ્ચક્ષુ-
ધારણા, રસનાવગ્રહો રસનેહા રસનાપાયો રસનાધારણેત્યેવં સર્વેન્દ્રિયમાદાય મનોડપ્પાદાય ચાતુર્વિધ્યં

(૧) અભિમાન આત્મક અહંકારથી પાંચ ભુદ્ધિ ઇન્દ્રિયો, પાંચ ક્ષેત્રેન્દ્રિયો અને અગિયારમું મન ઉત્પન્ન થાય છે. આમ સાંખ્યોનો મત છે.

(૨) મુખ આદિના સાક્ષાત્કારમાં કરણ મન છે અને આશ્રુપ, રસન આદિ જ્ઞાનોની એક કાળમાં ઉત્પત્તિ નહીં હોવાથી, મનને પરમાણુ માનેશું હોવાથી નિત્ય છે. ઇતિ નૈયાયિક મતમ્.

સાંવ્યવહારિકપ્રત્યક્ષસ્ય માવ્યમ્ ॥

આ પ્રમાણે સાંવ્યવહારક પ્રત્યક્ષનું વિસ્તારપૂર્વક
લક્ષણ વિચારીને હવે તેનો વિભાગ કરે છે.

ભાવાર્થ—“સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ, અવગ્રહ-છડા-અપાય-ધારણાના લેહથી ચાર પ્રકારનું છે.”

વિવેચન—સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ તે તે ઈન્દ્રિયના નિમિત્તથી ચાર પ્રકારનું છે. જેમ કે—ચક્ષુ અવગ્રહ—ચક્ષુ છડા—ચક્ષુ અપાય—ચક્ષુ ધારણા, રસન અવગ્રહ—રસન છડા—રસન અપાય—રસન ધારણા, આ પ્રમાણે સર્વ ઈન્દ્રિયોનું ગ્રહણ કરી, મનનું પણ ગ્રહણ કરી, સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષના ચાર પ્રકારો વિચારવા. [શ્રુતનિશ્ચિત-અશ્રુતનિશ્ચિત લેહવાળા, ઈન્દ્રિય-મનરૂપી નિમિત્તજન્ય મતિજ્ઞાનના આ લેહો છે. જે કે શ્રુતનિશ્ચિતના અવગ્રહાદિ ચાર પ્રકારો છે. અશ્રુતનિશ્ચિતના ઔત્પાતિકી બુદ્ધિ આદિ લેહો થાય છે, તો પણ ઔત્પાતિકી બુદ્ધિ આદિમાં પણ અવગ્રહ આદિ છે જ. પરંતુ શ્રુતનિશ્ચિત અવગ્રહ આદિ વ્યહારકાળમાં શ્રુતની અપેક્ષા વગર પ્રવર્તે છે. પહેલાં શ્રુતદ્વારા સંસ્કારિત મતિવાળો હોવો જોઈએ. ઔત્પાતિકી આદિમાં તો છડાદિનું કથન શ્રુતના અનુસરણ વગર થાય છે, કેમ કે—તથાવિધ કર્મનો ક્ષયોપશમ છે.]

અથાવગ્રહલક્ષણમાલ્યાતિ—

વિષયેન્દ્રિયમનોડમિસમ્બન્ધજન્યદર્શનજનિતં સત્તાવાન્તરસામાન્યવદ્વસ્તુવિષયકં જ્ઞાનમવગ્રહઃ । યયાડયં મનુષ્યં ઇત્યાદિ ॥ સૂત્ર-૨૧ ॥

વિષયેન્દ્રિયેતિ । દ્રવ્યર્થાયસ્વરૂપોડર્થો વિષયઃ, ઇન્દ્રિયં ચક્ષુરાદિ મનઃ પ્રસિદ્ધં, તેષામભિતઃ પૂર્ણનયા ભ્રાન્તાદનિમિત્તકત્વેન યસમ્બન્ધો યોગ્યસ્થાનાવસ્થિતિરૂપસ્તેન જન્યં યદર્શનં સન્માત્રવિષયક-નિર્વિશેષકબોધસ્તેન જનિતં યત્સત્તાવાન્તરસામાન્યવદ્વસ્તુવિષયકં જ્ઞાનં સત્ત્વવ્યાપ્યમનુષ્યત્વાદિપ્રકારકે-દન્ત્વાદવચ્છિન્નવિશેષ્યકજ્ઞાનં તદવગ્રહપદવાચ્યમિત્યર્થઃ । નિર્દર્શનમાહ યથેતિ । અત્રાવગ્રહો યદ્યપિ વ્યજ્ઞનાર્થાવગ્રહમેદેન દ્વિવિધઃ, તત્રાન્તર્નિર્વૃત્તીન્દ્રિયાણાં શબ્દાદિવિષયપરિચ્છેદદેહેતુશક્તિવિશેષ ઉપકરણેન્દ્રિયરૂપઃ, શબ્દાદિરૂપેણ પરિણતદ્રવ્યસમૂહઃ, ઉપકરણેન્દ્રિયપરિણતશબ્દાદિદ્રવ્યયોસ્સમ્બન્ધશ્ચ વ્યજ્ઞકત્વાદ્વચ્ચ-માનત્વાદ્બોધલક્ષણેન ત્રિતયમપિ વ્યજ્જનમુચ્યતે । વ્યજ્જનેન સમ્બધેનાવગ્રહણં વ્યજ્યમાનસ્ય શબ્દાદિરૂપાર્થ-સ્યાવ્યક્તરૂપઃ પરિચ્છેદો વ્યજ્જનાવગ્રહઃ અથવા વ્યજ્જનાનાં શબ્દાદિરૂપતયા પરિણતદ્રવ્યાણામુપકરણેન્દ્રિ-યસમ્પ્રાપ્તાનામવગ્રહોડ્યક્તપરિચ્છેદો વ્યજ્જનાડવગ્રહઃ, વ્યજ્જનેનોપકરણેન્દ્રિયેણ સ્વસમ્બન્ધસ્યાર્થસ્ય શબ્દા-

૧. ઇન્દ્રિયમનોનિમિત્તકમતિજ્ઞાનસ્ય શ્રુતનિશ્ચિતાશ્રુતનિશ્ચિતમેદમિન્નસ્ય મેદા ઇમે, યદ્યપિ શ્રુતનિશ્ચિ-તસ્યાવગ્રહાદયશ્ચતુર્વિધાઃ, અશ્રુતનિશ્ચિતસ્યત્વૌત્તિક્યાદયો મેદા ભવન્તિ તથાપિ ઔત્પત્તિક્યાદિધ્વન્યવગ્રહાદયો વિચિન્ત એવ । પરન્તુ શ્રુતનિશ્ચિતાવગ્રહાદયો વ્યવહારકાલે શ્રુતાનપેક્ષયા પ્રવર્તન્તે પૂર્વ શ્રુતપરિકર્મિતમતિ-ર્ભવેત્ ઔત્પત્તિક્યાદિષુ ત્વીહાદ્યભિલાપઃ શ્રુતાનુસરણમન્તરેણ ભવતિ તથાવિધકર્મશ્રયોપગમાદિતિ બોધ્યમ્ ॥

દેરવપ્રહ્નમવ્યક્તપરિચ્છેદો વ્યજ્ઞનાવપ્રહ્ન इति, અયઞ્ચ સમ્બન્ધાનન્તરં પ્રથમસમયાદારમ્થાર્થાવપ્રહ્નાત્પ્રાક સુતમત્તમૂર્ચ્છિતાદિપુરુષાણામિવ શબ્દાદિદ્રવ્યસમ્બન્ધમાત્રવિષયોઽવ્યક્તો જ્ઞાનરૂપોઽન્તર્મૂર્ત્તપ્રમાણઃ । અવ્યક્તવાદેવ ચ ન સંવેદ્યતે સંવેદનાભાવાત્તસ્યાભાવાઙ્ગીકારે તુ દ્વિતીયાદિસમયેઽપિ તસ્યાભાવપ્રસક્ત્યા ચરમસમયેઽર્થાવપ્રહ્નો ન સ્યાદેવ, અર્થાવપ્રહ્નસ્તુ સ્વરૂપનામજાતિક્રિયાગુણદ્રવ્યકલ્પનારહિતસ્સામાન્યાર્થ-પ્રહ્નરૂપઃ, તથા ચોક્તદષ્ટાન્તેઽમનુષ્યવ્યાવૃત્તિરૂપવિશેષપ્રતિભાસનેઽપિ નૈશ્વર્યિકવ્યાવહારિકરૂપેણાવપ્ર-હ્નસ્ય દ્વૈવિધ્યાદત્ર વ્યાવહારિકાવપ્રહ્નો નિર્દર્શિતસ્તદુત્તરમપીહાદીનાં પ્રવૃત્તેઃ । અન્યથા તેષાં પ્રવૃત્તિર્ન સ્યાદેવેતિ ભાવઃ ॥

અવગ્રહનું લક્ષણ કહે છે.

ભાવાર્થ—“વિષય અને ઇન્દ્રિય-મનના અભિસંબંધથી જન્ય દર્શનથી પેદા થયેલ, સત્તાના અવાન્તર સામાન્યવાળી વસ્તુરૂપ વિષયવાળું જ્ઞાન, એ ‘અવગ્રહ’ છે. જેમ કે—‘આ મનુષ્ય છે’ ઇત્યાદિ.”

વિવેચન—અહીં દ્રવ્યપર્યાયરૂપ અર્થ ‘વિષય’ છે. ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિય, મન (વિષય-ગ્રાહક છે) જે પ્રસિદ્ધ છે, તેઓનો વિષય-વિષયીનો અભિસંબંધ, (અભિત-પ્રાન્તિ આદિના અજનકંપણાએ કરી, પૂર્ણતા-અનુકૂળતાથી જે સંબંધ) અર્થાત્ યોગ્ય દેશ આદિમાં અવ-સ્થિતિરૂપ સંબંધથી જન્ય, સત્તા માત્ર વિષયવાળા-વિશેષ વગરના યોગ્યરૂપ જે દર્શન (નિરાકાર યોગ્ય) છે તેના વડે પેદા થયેલું, પ્રાથમિક, જે સત્તા સામાન્યથી અવાન્તર સામાન્ય(મનુષ્યત્વ આદિ જાતિવિશેષો)વાળા વસ્તુના વિષયવાળું જ્ઞાન-સત્ત્વવ્યાપ્ય મનુષ્યત્વ આદિરૂપ પ્રકારવાળું ઇદંત્વ આદિ અવચ્છિન્ન-ઈદંપદ આદિરૂપ વિશેષવાળું જ્ઞાન, તે અવ-ગ્રહપદથી વાચ્ય છે. દષ્ટાન્તને કહે છે. ‘યથેતિ ।’ અહીં અવગ્રહ જે કે વ્યંજન અવગ્રહ-અર્થ અવગ્રહના ભેદથી બે પ્રકારનો છે. ત્યાં કદંબપુષ્પગોલક આદિરૂપ, અંતર્નિવૃત્તિ ઇન્દ્રિય રૂપ આશ્રયનિષ્ઠ શબ્દ આદિ વિષયના પરિચ્છેદમાં હેતુરૂપ વિશિષ્ટ શક્તિરૂપ ઉપકરણ ઇન્દ્રિય અર્થવ્યંજનકરણની અપેક્ષાએ વ્યંજન કહેવાય છે. શબ્દ આદિરૂપે (આદિપદથી રસ-ગંધ-સ્પર્શ લેવાનાં છે, રૂપાદિ નહીં.) પરિણમેલ ભાષાવર્ણણા આદિરૂપ દ્રવ્યસમુદાય (વ્યંજનવિષયની અપેક્ષાએ આ વ્યંજન કહેવાય છે.) ઉપકરણભૂત ઇન્દ્રિય અને શબ્દ આદિ પરિણુત દ્રવ્યનો સંબંધ (વ્યંજનની કારણતાની અપેક્ષાએ આ વ્યંજન કહેવાય છે. અર્થાત્ વ્યંજક-વ્યંજ્યમાન-ઉપલક્ષણની અપેક્ષાએ ઇન્દ્રિય, અર્થ અને સંબંધ-એમ ત્રણ વ્યંજન શબ્દથી) વાચ્ય બને છે.

૧. યસ્ય જ્ઞાનસ્યાન્તે તજ્ઞેયવસ્તુપાદાનાત્તત્ત એવ જ્ઞાનમુપજાયતે તજ્ઞાનં દૃષ્ટં, યથાઽર્થાવપ્રહ્નપર્યન્તે તજ્ઞેયવસ્તુપાદાનાત્ત ઈહાતદ્માવાદર્થાવપ્રહ્નો જ્ઞાનમ્, જ્ઞાયતે ચ વ્યજ્ઞનાવપ્રહ્નસ્ય પર્યન્તે તજ્ઞેયવસ્તુપાદાનાત્ત એવાર્થાવપ્રહ્નજ્ઞાનં તુસ્માદ્વ્યજ્ઞનાવપ્રહ્નો જ્ઞાનમિતિ, અવ્યક્તત્વઞ્ચ તસ્યૈકતેજોઽવ્યવપ્રકાશવત્ રવસવેદનેનાય-વ્યવ્યમાનત્વાદિતિ ભાવઃ ॥

૦ ઈન્દ્રિયાર્થ સંબંધરૂપ વ્યંજનવડે વ્યવ્યક્તમાન શબ્દ આદિરૂપ અર્થરૂપ વ્યંજનનો અવ્યક્તરૂપ જ્ઞાન-વ્યંજન વ્યંજનાવગ્રહ, (અહીં મધ્યમ પદ્મોપી સમાસ શાકપાર્થિવની માફક સમજવો.) એ જ ‘વ્યંજનાવગ્રહ’ કહેવાય છે.

૦ અથવા વ્યંજનોનો ઉપકરણરૂપ ઈન્દ્રિયમાં પ્રાપ્ત થયેલ શબ્દ આદિરૂપે પરિણત દ્રવ્યોનો અવગ્રહ-અવ્યક્ત જ્ઞાન, તે વ્યંજનાવગ્રહ. (અહીં ષષ્ઠી તં સમાસ જાણવો.)

૦ ઉપકરણ ઈન્દ્રિયરૂપ કરણવડે ઉપકરણમાં સંબંધવાળા શબ્દ આદિરૂપ અર્થનો અવગ્રહ-અવ્યક્તજ્ઞાન, એ ‘વ્યંજનાવગ્રહ’ કહેવાય છે.

૦ વળી આ વ્યંજનાવગ્રહ ઈન્દ્રિયાર્થરૂપ ઉભયના સંબંધ થયા પછી પ્રથમ સમયથી માંડી, અર્થાવગાહના પહેલાં સૂતેલાં-મત્ત-મૂર્ચિત આદિ પુરુષોની માફક શબ્દ આદિ દ્રવ્ય-સંબંધ માત્ર વિષયવાળો જ્ઞાનરૂપ [જે જ્ઞાનના અંતે તેના જ્યેષ્ઠસ્તુના ઉપાદાનથી-તેનાથી જ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, તે જ્ઞાન તરીકે જોયેલું છે. જેમ કે-અર્થાવગ્રહ પર્યંતે અર્થાવગ્રહના જ્યેષ્ઠસ્તુના ઉપાદાનથી અર્થાવગ્રહ પછી કે તેનાથી ઇહાજ્ઞાન પ્રગટ થાય છે, માટે અર્થાવગ્રહ-જ્ઞાન કહેવાય છે; તેમ વ્યંજનાવગ્રહના અંતે વ્યંજનાવગ્રહના જ્યેષ્ઠસ્તુના ઉપાદાનથી-વ્યંજનાવગ્રહથી જ અર્થાવગ્રહ થાય છે, માટે વ્યંજનાવગ્રહથી જ અર્થાવગ્રહ થાય છે અને તેથી વ્યંજનાવગ્રહજ્ઞાન કહેવાય છે. જેમ પ્રચુર તેજના અજ્યવો પ્રકાશસ્વભાવવાળા જો કે દેખાય છે જ, તો પણ એકે તેજનો અવયવ અતિ સૂક્ષ્મ-પ્રકાશસ્વભાવવાળો પણ દેખાતો નથી, તેમ વ્યંજનાવગ્રહ જ્ઞાનસ્વભાવવાળો હોઈ પ્રકાશસ્વભાવી પણ અત્યંત અદ્ભુત છે, માટે અવ્યક્ત છે. સ્વવેદનરૂપ હોવા છતાં અતિ સૂક્ષ્મતાના કારણે વ્યક્તરૂપે ભાસ થતો નથી.] અન્તર્મુહૂર્ત પ્રમાણવાળો છે.

વળી અવ્યક્ત હોવાથી જ સંવેદનવિષય થતો નથી. સંવેદનના અભાવથી વ્યંજનાવગ્રહના અભાવના સ્વીકારમાં તો બીજા આદિ સમયમાં પણ વ્યંજનાવગ્રહના અભાવના પ્રસંગથી ચરમ સમયમાં અર્થાવગ્રહ નહીં જ થાય. અર્થાવગ્રહ તો સ્વરૂપ-નામ-ભાતિ-ક્રિયા-ગુણ-દ્રવ્યની કલ્પનારહિત સામાન્ય અર્થ(દ્રવ્યાર્થ)ના જ્ઞાનરૂપ પ્રસિદ્ધ જ છે.

૦ તથાજ જેમ કે-‘આ મનુષ્ય.’ આ કહેલ દૃષ્ટાન્તમાં મનુષ્યથી ઇતરની વ્યાવૃત્તિરૂપ વિશેષનો પ્રતિભાસ હોવા હોવા છતાંય, નૈશ્ચયિક અને વ્યાવહારિકરૂપે અવગ્રહના બે પ્રકારો હોવાથી આ દૃષ્ટાન્તમાં વ્યાવહારિક અવગ્રહ દેખાડેલો છે; કેમ કે-વ્યાવહારિક અવગ્રહ પછી ઇહા આદિની પ્રવૃત્તિ છે. અન્યથા તે ઇહા આદિની પ્રવૃત્તિ ન જ થાય એવો ભાવ છે.

નૈશ્ચયિકાવગ્રહ વિશેષમાત્રાનવગાહિત્વેન દર્શનાપરપર્યાયં સ્વરૂપયતિ —

સત્તામાત્રાગાહિજ્ઞાનં દર્શનમાલોચનમ્ । યથેદં કિંચિદિતિ ॥ સૂત્ર-૨૨ ॥

સત્તામાત્રેતિ । માત્રપદેન નામજાત્યાદિવ્યુદાસો દર્શનસ્ય નામાન્તરમાહાલોચનમિતિ । એતસ્ય દૃષ્ટાન્તમાહ યથેતિ । ઇતીતિ, એતાદશ્ગવ્દપ્રયોગામિવ્યક્તચરશ્વદપ્રયોગરહિતો જ્ઞાનવિશેષ इत्यर्थः । अन्यथा

શબ્દોલ્લેખિત્વ આન્તર્મૌહૂર્તિકત્વાપત્યાઽર્થાવપ્રહસ્યૈકસામયિકત્વસિદ્ધાન્તવ્યાકોપસ્ત્યાદિતિ ભાવઃ । इद-
 च्चोदाहरणं नैश्चयिकाव्यक्ताव्यावृत्तवस्तुसामान्यग्राहि । तत ईहिते सति मनुष्योऽयमिति निश्चयात्मको-
 ऽपायो भवति । ततोऽपि मनुष्योऽयं पाश्चात्यः पौरस्त्यो वेति संशयोत्तरं पाश्चात्येन मन्वितव्यमितिहो-
 दयात्तदपेक्षया मनुष्योऽयमिति ज्ञानस्य व्यावहारिकावप्रहृत्य, एवमेव यावत्तारतम्येनोत्तरोत्तरविशेषाकाङ्क्षा
 समुदेति तावत्तदपेक्षया पूर्वपूर्वस्य सामान्यविषयकतयाऽवग्रहरूपता, पूर्वपूर्वपेक्षया चोत्तरोत्तरनिश्चयानां
 विशेषविषयकत्वेनापायरूपताऽवसेयेति ॥

વિશેષ માત્રનો અનવગ્રાહી હોઈ, દર્શન એવા ખીજા નામવાળા

નૈશ્ચયિક અવગ્રહનું સ્વરૂપવર્ણન.

ભાવાર્થ—“સત્તા માત્રને અવગ્રહન કરનારું જ્ઞાન, દર્શન આલોચન કહેવાય છે.”
 જેમ કે—‘આ કાંઈક છે.’ ઈતિ.

વિવેચન—માત્ર પદથી નામ-જાતિ આદિનો નિષેધ જાણવો. દર્શનનું ખીજું નામ
 ‘આલોચન’ છે એમ જાણવું.

આનું દૃષ્ટાન્ત કહે છે. જેમ કે—‘આ કાંઈક છે.’ ઈતિ. ‘આ કાંઈક છે’—એવા શબ્દ-
 પ્રયોગથી અભિવ્યક્તિને યોગ્ય, શબ્દના ઉદ્દેશ વગરનો જ્ઞાનવિશેષ ‘દર્શન’ કહેવાય છે.
 જો એમ ન માનવામાં આવે, તો શબ્દના ઉદ્દેશમાં આન્તર્મૌહૂર્તિકપણાની આપત્તિ થવાથી
 અર્થાવગ્રહમાં એક સામાયિકપણાના સિદ્ધાન્તનો અપલાપ થઈ જાય! વળી આ ઉદાહરણ
 નૈશ્ચયિક, અવ્યક્ત વ્યાવૃત્તિ વગરના વસ્તુના સામાન્યનું ગ્રાહક છે. ત્યાર બાદ ઈહાનો વિષય
 સામાન્ય થયે છતે, ‘આ મનુષ્ય છે’—આવો નિશ્ચયરૂપ અપાય થાય છે. ત્યાર પછી આ
 મનુષ્ય પશ્ચિમનો છે કે પૂર્વનો છે?—આવા સંશય બાદ ‘પશ્ચિમનો હોવો જોઈએ’—આવા
 પ્રકારની ઈહાના ઉદયથી તેની અપેક્ષાએ ‘આ મનુષ્ય છે’—આવું જ્ઞાન વ્યાવહારિક અવગ્રહરૂપ છે.
 આ પ્રમાણે જ જ્યાં સુધી તારતમ્ય છે તે તારતમ્યની અપેક્ષાએ ઉત્તરઉત્તર વિશેષની આકાંક્ષા
 જાગે છે, ત્યાં સુધી તે તે અપેક્ષાએ પૂર્વપૂર્વજ્ઞાનની સામાન્ય વિષયકતા હોઈ અવગ્રહરૂપતા
 છે અને પૂર્વપૂર્વની અપેક્ષાએ ઉત્તરઉત્તર નિશ્ચયોની વિશેષ વિષયકતા હોઈ અપાયરૂપતા જાણવી.

[અર્થાવગ્રહ નૈશ્ચયિક—વ્યાવહારિકના લેહથી બે પ્રકારનો છે. નૈશ્ચયિક અર્થાવગ્રહ રૂપ
 આદિથી અવ્યાવૃત્તિ-અવ્યક્ત શબ્દ આદિ વસ્તુ સામાન્ય માત્ર ગ્રાહી છે.

વ્યાવહારિક અર્થાવગ્રહ=શબ્દ આદિ વસ્તુ સામાન્ય સત્તારૂપ મહાસામાન્યના અવાન્તર
 શબ્દત્વ આદિ સામાન્ય વિશેષ વિષયક છે. તથાચ ‘આ શબ્દ છે’—આવા વ્યાવહારિક અર્થા-
 વગ્રહ પછી, ઉત્તરોત્તર ધર્મ આકાંક્ષા અર્થાત્ આ શબ્દ છે, આવો નિશ્ચય થયો છતાં શું
 આ શબ્દ શ’બનો છે કે શાફ્ત ધનુષ્યનો છે?, આવો સંશય થયા બાદ, ‘આ શબ્દ

૧. વિષય આદિના સ્પષ્ટ-અવ્યક્ત-મધ્યમ-અદ્ય-અદુ-નજીક-દૂર બેદોની, તેમજ ક્ષયોપશમ આદિના
 શુદ્ધ-અશુદ્ધ-મધ્યમ વગેરે બેદોની તરતમતા.

શંખનો હોવો જોઈએ’—એવી ઇહા પ્રવર્તે છે. ત્યાર બાદ ‘આ શબ્દ શંખનો જ છે’—આવા નિશ્ચયરૂપ અપાય થાય છે. આ કારણથી યુક્ત જ છે કે—‘આ શબ્દ છે’—એવું જ્ઞાન અર્થાવગ્રહરૂપ છે. (૧) આ પ્રમાણે ‘આ શબ્દ શંખનો જ છે’—આવા નિશ્ચય બાદ ‘દેવ-દત્તે કે યજ્ઞદત્તે વગાડેલા શંખનો આ શબ્દ છે?’—આવા સંદેહ બાદ ‘દેવદત્તે વગાડેલા શંખનો આ શબ્દ હોવો જોઈએ’—આવી ઇહા પ્રવર્તે છે. ત્યાર બાદ ‘આ દેવદત્તે વગાડેલા શંખનો શબ્દ જ છે’—આવો નિશ્ચયરૂપ અપાય થાય છે. આ પ્રમાણે ‘શંખનો શબ્દ જ છે’—આવો આનો અર્થાવગ્રહ માનવો જોઈએ. (૨) આ પ્રમાણે જે જે ધર્મની અપેક્ષાએ વિશેષધર્મ સંભવે છે, તે તે ધર્મનું જ્ઞાન ભવિષ્યના ઇહા—અપાયના પૂર્વકાલીન અવગ્રહસ્વરૂપવાળું, સ્વવિષયગત અવગ્રહીત સામાન્યધર્મની અપેક્ષાએ વિશેષ અવગ્રાહી હોઈ અપાયસ્વરૂપવાળું છે. જે અપાય વિષયભૂતધર્મની અપેક્ષાએ આગળ ઉપર વિશેષધર્મો નથી, તેના પછી ઇહા—અપાયની પ્રવૃત્તિનો અભાવ હોવાથી તે પણ અપાય જ કહેવાય છે, વ્યાવહારિક અર્થાવગ્રહ નહીં. અર્થાત્ પ્રાથમિક અપાયમાં વ્યાવહારિક અર્થાવગ્રહપણાના સ્વીકારથી જ પ્રથમ અપાય પછી, તે રૂપ વ્યાવહારિક અર્થાવગ્રહથી ગ્રહણ કરાયેલ મહાસામાન્ય સત્તાની અપેક્ષાએ વિશેષસ્વરૂપ શાંખત્વ આદિ ઉપર વિશેષની અપેક્ષાએ સામાન્ય સ્વરૂપ શબ્દત્વમાં, ઇહાથી અપાયરૂપ ‘આ શંખનો શબ્દ છે’—આવું જ્ઞાન થાય છે. ત્યાર બાદ તે રૂપ (શંખોડય) વ્યાવહારિક અર્થાવગ્રહથી ગ્રહીત શંખત્વ શબ્દત્વરૂપ સામાન્યની અપેક્ષાએ વિશેષરૂપ છતાં, દેવદત્તે વગાડેલા શંખજન્ય-ત્વ આદિ વિશેષની અપેક્ષાએ સામાન્યરૂપ છે. વિશેષ સામાન્ય શંખત્વમાં ઇહા થવાથી અપાયસ્વરૂપ ‘દેવદત્તે વગાડેલા શંખજન્ય જ આ શબ્દ છે’—આવું જ્ઞાન થાય છે. આ પ્રમાણે-ક્રમથી ઉપર ઉપર જ્ઞાનધારા પ્રવૃત્તિરૂપ જ્ઞાન સંતતિરૂપ વ્યવહારસંગત થાય છે. જે પ્રથમ અપાયમાં અર્થાવગ્રહરૂપપણું નહીં માનવામાં આવે, તો તેના વિષયરૂપ વિશેષ અવગ્રહીત નહીં થવાથી ત્યાં ઇહાનો અભાવ અને તેના અભાવથી બીજા અપાયનો અભાવ; આ પ્રમાણે ત્રીજા અપાયનો અભાવ. આ પ્રમાણે કહેલા ક્રમિક જ્ઞાન સંતાનરૂપ વ્યવહારનો વિલોપનો જ પ્રસંગ આવી જાય. ઈતિ જૈન તર્ક લાપાયાં.]

[તત્ત્વાર્થની બૃહદ્વૃત્તિમાં એક સમયના સામાન્યજ્ઞાનરૂપ નૈશ્ચયિક અર્થાવગ્રહ થયા બાદ, ‘શં આ સ્પર્શ છે કે નહીં?’—એવી ઇહા પ્રવર્તે છે. ત્યાર બાદ ‘આ સ્પર્શ’ છે—એવો અપાય થાય છે. અને આ અપાયમાં અવગ્રહ તરીકેનો ઉપચાર કરાય છે, કેમ કે—આગામી વિશેષોની અપેક્ષા રાખેલ છે. આગામી વિશેષોના સ્વીકારની અપેક્ષાએ આ સામાન્યજ્ઞાન તરીકે કહેવાય છે. વળી અપાયરૂપ અવગ્રહથી ઇહા પ્રવર્તશે કે—‘આ કોનો સ્પર્શ છે?’ ફરીથી અપાય થશે કે—‘આ સ્પર્શ આનો છે.’ આ પણ અપાય ફરીથી અવગ્રહરૂપે ઉપચરિત કરાય છે. આ પછીથી થનારી ઇહા અને અપાયની અપેક્ષાએ આ પ્રમાણે જ્યાં બીજા વિશેષની આકાંક્ષા નથી, અંતિમ અપાય અપાય જ કહેવાય છે, ત્યાં ઉપચાર નથી. આ ઔપચારિક વ્યાવહારિક અવગ્રહની અપેક્ષાએ ‘બહુ આદિ ભેદવાળા અવગ્રહો છે,’ પરંતુ એક સમયવર્તી નૈશ્ચયિક અવગ્રહની અપેક્ષાએ નહીં. આ પ્રમાણે બહુવિધ આદિમાં સર્વત્ર

વ્યાવહારિક અર્થાવગ્રહની અપેક્ષાએ વ્યાખ્યા કરવી.]

નનુ વિષયેન્દ્રિયમનોડમિસમ્બન્ધેત્યાદિના યદવગ્રહસ્ય લક્ષણમુક્તં તચ્ચક્ષુર્મનસોરપ્રાપ્યકારિત્વેન તજ્જન્યાવગ્રહેડવ્યાપ્તં સમ્બન્ધાભાવાદિત્યાશંકાયામાહ—

યોગ્યતૈવાત્ર વિષયેણ ચક્ષુર્મનસોસ્સમ્બન્ધઃ । સા ચાનતિદૂરાસન્નવ્યવહિતદેશાદ્યવસ્થાન-
રૂપા । इतरेन्द्रियेषु संश्लेषः ॥ सूत्र-२३ ॥

યોગ્યતૈવેતિ । અત્રાસ્મિન્ લક્ષણે વિષયેણ રૂપાદિના ચક્ષુર્મનસોસ્સમ્બન્ધો યોગ્યતૈવ इत्यन्वयः ।
एवपदेन संश्लेषस्य व्यवच्छेदः । तेन तयोर्विषयेण संश्लेषलक्षणसम्बन्धाभावेऽपि न क्षतिः, अभ्युप-
गन्तव्या परैरपि योग्यता, इतरथा स्फटिकान्तरितस्येव कल्पितजलान्तरितस्यापि भावस्योपलभप्रसङ्ग-
स्यात् जलेन त्रिध्वस्तं लोचनतेज इति न साग्रतम्, स्वच्छजलान्तरितस्याप्यग्रहणप्रसङ्गात् । का सा
योग्यतेत्यत्राह सा चेति, निरुक्तप्रमाणादतिदૂરવર્તિનોડત્યાસન્નસ્ય કુઢ્યાદિવ્યવહિતસ્ય ચ ભાવસ્યા-
ગ્રહણાદનતિદૂરાસન્નવ્યવહિતદેશાદ્યવસ્થાનરૂપા યોગ્યતેત્યર્થઃ । કેષાશ્ચિદતિશયજ્ઞાનમૃતામસ્મદાદ્યગોચર-
વિપ્રકૃષ્ટસ્વવિષયસ્ય સ્વચ્છસ્ફટિકજલાદિવ્યવહિતસ્ય ચ ચક્ષુષા પરિચ્છેદાદીદૃશી યોગ્યતા ન સાર્વત્રિ-
કીયત આદિપદમુપાત્તં તેન તાદૃશતદાવરણક્ષયોપશમવિશેષ એવ યોગ્યતેતિ ભાવઃ । શ્રોત્રાદિસ્થલે તુ
તત્તદાવરણક્ષયોપશમવિગિષ્ટસ્સંશ્લેષોડપીત્યાહેતરેન્દ્રિયેષ્વિતિ, અન્યથા સ્પૃષ્ટત્વબદ્ધત્વાસંભવેન તત્તદ્વિષય-
ગ્રહણં ન સ્યાદેવેતિ ભાવઃ ॥

શંકા—‘વિષયેન્દ્રિયમનોડભિ સંબંધ’ ઇત્યાદિથી જે અવગ્રહનું લક્ષણ કહેલું છે, તે
લક્ષણ ચક્ષુ અને મનમાં અપ્રાપ્યકારી હોઈ, તે અભિસંબંધજન્ય અવગ્રહ હોયે છતે, અવ્યા-
પ્તિવાળું લક્ષણ છે, કેમ કે—ચક્ષુ મનમાં સંબંધનો અભાવ છે ને ?

સમાધાન—આથી આ શંકાના સમાધાનમાં કહે છે કે—

વિષયની સાથે ચક્ષુ-મનનો સંબંધ.

ભાવાર્થ—“અહીં યોગ્યતા જ, વિષયની સાથે ચક્ષુ-મનનો સંબંધ છે અને તે યોગ્યતા,
અનતિદૂર-આસન્ન-વ્યવહિત દેશ આદિ અવસ્થાનરૂપ છે, બીજી ઇન્દ્રિયોમાં સંશ્લેષરૂપ છે.”

વિવેચન—આ અવગ્રહના પૂર્વોક્ત લક્ષણમાં વિષયભૂત રૂપ આદિની સાથે ચક્ષુ અને
મનનો સંબંધ યોગ્યતા જ સમજવી. એવ પદથી સંશ્લેષનો વ્યવચ્છેદ છે, તેથી તે ચક્ષુ અને
મનનો વિષયની સાથે સંશ્લેષરૂપ સંબંધના અભાવમાં પણ ક્ષતિ નથી. બીજાઓએ પણ
યોગ્યતા સ્વીકારવી જોઈએ. અન્યથા (યોગ્યતાના અસ્વીકારમાં) સ્ફટિકથી અંતરિત(વ્યવહિત)ની
માફક કલુષિત (મિલા) જળથી અંતરિત પણ ભાવની ઉપલબ્ધિનો પ્રસંગ થઈ જાય !

‘પાણીએ લોચનનું તેજ નષ્ટ કરી નાંખ્યું છે,’ માટે કલુષિત જલાંતરિત ભાવની
ઉપલબ્ધિ નથી. એમ પણ વ્યાજબી નથી, કેમ કે—તો પછી સ્પર્શ જલાંતરિત ભાવના પણ

અગ્રહણનો પ્રસંગ આવી જાય ! તે યોગ્યતા એ કઈ વસ્તુ છે ? એના જવાબમાં કહે છે કે-તે યોગ્યતા પૂર્વકથિત પ્રમાણથી અત્યંત દૂરવર્તી, આંખની કીકીની માફક અત્યંત નિકટવર્તી અને ભીંત વગેરેથી વ્યવહિત ભાવ(પદાર્થ)નું ગ્રહણ નહીં હોવાથી અનત્તિદૂર-આસન્ન-વ્યવહિત દેશ આદિ અવસ્થાનરૂપ યોગ્યતા બાણવી.

અતિશય જ્ઞાનવાળા કેટલાકને, અસ્મદ્ આદિથી અવિષયરૂપ દૂરસ્થ પોતાના વિષયનું અને સ્વચ્છ-સ્ફટિક જદા આદિથી વ્યવહિત વિષયનું ચક્ષુથી જ્ઞાન હોવાથી આવી યોગ્યતા સર્વત્ર વ્યાપક નથી. એથી જ આદિપદ ગ્રહણ કરેલું છે. તેથી તાદૃશ મતિ આદિ જ્ઞાન-વશ્ય ક્ષયોપશમ વિશેષરૂપ જ યોગ્યતા છે, એવો ભાવ છે. શ્રોત્ર આદિ સ્થલામાં તો તે તે આવશ્ય ક્ષયોપશમ વિશિષ્ટ સંશ્લેષરૂપ યોગ્યતા પણ છે. માટે કહે છે કે-‘ઇતરેન્દ્રિયેષ્વિતિ ।’ જો સંશ્લેષરૂપ યોગ્યતા ન માનવામાં આવે, તો સ્પૃધ્યત્વ-અદ્રવ્યનો અસંભવ થવાથી તે તે વિષયનું ગ્રહણ ન જ થાય, એમ ભાવ છે.

અથેહાં લક્ષ્યતિ—

અવગૃહીતધર્મિણ્યવગૃહીતસામાન્યાવાન્તરવિશેષસ્ય પર્યાલોચનમીહા । ઇયશ્ચાવગૃહીતસામાન્યધર્માવાન્તરધર્મવિષયસંશયોઽજ્ઞાયતે । યયાડ્યં મનુષ્યઃ પૌરસ્ત્યો વા પાશ્ચાત્યો વેતિ સંશયાલ્લક્ષણવિશેષેણ પૌરસ્ત્યેનાનેન ભવિતવ્યમિતિ ॥ સૂત્ર-૨૪ ॥

અવગૃહીતેતિ । અવગૃહીતધર્માવચ્છિન્નવિશેષ્યતાનિરૂપિતતાદૃશધર્માવાન્તરધર્મનિષ્ઠાવિલક્ષણપ્રકારતા-નિરૂપકજ્ઞાનત્વમીહાયા લક્ષણમ્ । વિલક્ષણપ્રકારતા ચ પૌરસ્ત્યેનાનેન ભવિતવ્યમિત્યાકારકપ્રતીતિસિદ્ધા બોધ્યા, ઉપેક્ષાત્મકજ્ઞાનીયપ્રકારતેતિ યાવત્ । અવગ્રહાદુત્તરકાલમપાયાત્પૂર્વકાલં સદ્ભૂતાર્થવિશેષોપા-દાનાભિમુખા અસદ્ભૂતાર્થવિશેષપરિત્યાગાભિમુખાઃ પ્રાયઃ પૌરસ્ત્યધર્મા દૃશ્યન્તે નતુ પાશ્ચાત્યાસ્તતોડનેન પૌરસ્ત્યેન ભવિતવ્યમિત્યેવં જ્ઞાનં, અતઃ એવાસ્યાઅર્થં પાશ્ચાત્યો વા પૌરસ્ત્યો વેતિ સર્વાત્મના સુખમિવ સ્થિતાત્સંશયોદ્ભેદઃ, તસ્ય વ્યતિરેકધર્મનિરાકરણપ્રવણત્વે સત્યન્વયધર્મઘટનપ્રવૃત્તિરહિતત્વાત્ કિન્તુ સંશય ઈહાયાં કારણં ભવતિ વ્યતિરેકધર્માન્વયધર્મોપસ્થાપકતયેત્યાશયેનાદેયશ્ચેતિ, ઈહા ચેત્યર્થઃ । સંશયોત્તર-કાલં વિશેષોપલિપ્સાયાં પ્રવર્તનરૂપેહા ભવતિ, તત ઈહા સંશયમિતિ ભાવઃ । ઈહાયા દૃષ્ટાન્તમાહ યથેતિ । નૈશ્ચયિકાવ્યક્તવસ્તુમાત્રગ્રહણાત્મકાર્થાવગ્રહોત્તરં કિમિદં વસ્તુ મયા ગૃહીતં શબ્દોડશબ્દો વેતિ સંગમ્ય શબ્દેનાનેન ભવિતવ્યં હત્યેવં ભવિતવ્યતાપ્રત્યયાભિમુખી ઈહાપિ ભાવ્યા ॥

૧. ઉત્પ્રેક્ષા ચ “અરણ્યમેતત્સવિતાડસ્તમાગતો ન ચાધુના સંભવતીહ માનવઃ । પ્રાયસ્તદેતેન લગાદિમાજા માવ્યં મૃદાનીપતિતુલ્યનામ્ના ॥” इत्यादिरूपं ज्ञानम् ॥ २. उपलक्षणमिदं संशयस्य वस्त्व-प्रतिपत्तिरूपत्वेनाज्ञानात्मकत्वान्मतिभेदत्वेनेहाया वस्तुतो ज्ञानस्वभावत्वात्, ज्ञानाज्ञानयोश्च परस्परपरिहारेण वृत्तेर्ज्ञानाज्ञानसंशयस्य ज्ञानाज्ञातृकेहारूपत्वमिति बोध्यम् ॥

ઘડિાનું લક્ષણ કહે છે.

ભાવાર્થ-“અર્થાવગ્રહ વિષયભૂત ધર્મીમાં અવગ્રહ વિષયભૂત સામાન્યના અવાન્તર-ભૂત વિશેષનું પર્યાલોચન ‘ઘડિા’ કહેવાય છે અને આ ઘડિા, અવગ્રહીત સામાન્ય ધર્મના અવાન્તરભૂત ધર્મવિષયક સંશયથી પેદા થાય છે. જેમ કે-‘આ મનુષ્ય પૂર્વનો છે કે પશ્ચિમનો છે?’-આવા સંશય બાદ વિશિષ્ટ લક્ષણથી ‘આ પશ્ચિમનો હોવો જોઈએ’-આવી ‘ઘડિા’ કહેવાય છે.”

વિવેચન-અવગ્રહ વિષયભૂત મનુષ્યત્વરૂપ ધર્મવિશિષ્ટ મનુષ્યરૂપ ધર્મી(વિશેષ્ય)માં રહેલ વિશેષ્યતાથી નિરૂપિત તાદશ ધર્માવાન્તર (મનુષ્યત્વવ્યાપ્ય) ધર્મનિષ્ઠ વિલક્ષણપ્રકારતા નિરૂપક (દર્શક) જ્ઞાનપણું ઘડિાનું લક્ષણ છે. અને વિલક્ષણપ્રકારતા ‘આ પૂર્વનો હોવો જોઈએ’-આવી પ્રતીતિ સિદ્ધ (ભવિતવ્યતા નામક પ્રકારતા) અર્થાત્ ઉપેક્ષારૂપ જ્ઞાનનિરૂપિત પ્રકારતા (ઉપેક્ષા એટલે ચિહ્ન વગેરે ઉપરથી કોઈ પણ પદાર્થની સંભાવના કરવી. ઉદાહરણ-જેમ કે-‘આ અરણ્ય છે, સૂર્ય આથમી ગયો છે અને હમણાં અહીં મનુષ્યનો સંભવ નથી. તેથી કરીને પ્રાયઃ આ પ ખી આદિવાળો મૃડાની પતિ-શંકરના સરખા નામવાળો સ્થાણું (કુંડું) હોવો જોઈએ, ‘પુરુષ નહીં.’ ઇત્યાદિરૂપ જ્ઞાન ઉપેક્ષા છે.) અવગ્રહ પછીના કાળમાં, અપાયથી પૂર્વના કાળમાં વિદ્યમાન અર્થવિશેષના ઉપાદાનમાં અભિમુખ અને અવિદ્યમાન અર્થવિશેષના પરિત્યાગમાં અભિમુખ, એવા પ્રાયઃ પૂર્વના ધર્મો આ મનુષ્યમાં દેખાય છે પરંતુ પશ્ચિમના ધર્મો દેખાતાં નથી. માટે ‘આ પૂર્વનો હોવો જોઈએ’-આવું જ્ઞાન ઘડિા.

ઘડિા, ‘આ પૂર્વનો છે કે પશ્ચિમનો છે?’-આવા સંશયપૂર્વક હોઈ, સ્વર્થા સૂતેલા-ઉદાસીનની માફક રહેલા સંશયથી (આ પદ, ઉપલક્ષણ છે કે સંશય, વસ્તુના અપ્રતિપ્રતિરૂપ હોઈ અજ્ઞાન આત્મક છે. મતિનો ભેદ હોઈ ઘડિા વસ્તુતઃ જ્ઞાનસ્વભાવ છે. જ્ઞાન અને અજ્ઞાનની પરસ્પર પરિહારથી વૃત્તિ હોઈ, અજ્ઞાનરૂપ સંશય જ્ઞાનાંશ આત્મક ઘડિારૂપ નથી. અથવા એક ધર્મમાં વિરુદ્ધ નાના ધર્મપ્રકારક જ્ઞાન સંશય કહેવાય છે. ‘અનેક કોટિ પરામર્શી સંશય’ કહેવાય છે. સંશયની અપ્રમાણતા હોઈ અવગ્રહ આદિમાં પાઠ કરેલો નથી.) ભેદ છે, કેમ કે-વ્યતિરેક ધર્મના નિરાકરણમાં અતરપર હોઈ અન્વય ધર્મસંઘટનની પ્રવૃત્તિ રહિત સંશય છે. અર્થાત્ સાધક-બાધકપ્રમાણના અભાવથી સંશયની વ્યતિરેક ધર્મમાં અને અન્વય ધર્મમાં દોલાયમાનતા છે પરંતુ નિશ્ચયની અભિમુખતા નથી. આવી રીતે ઘડિાનો સંશયથી ભેદ છે. પરંતુ સંશય, ઘડિા પ્રત્યે વ્યતિરેક ધર્મ અન્વય ધર્મની ઉપસ્થાપક(ઉપસ્થિતિ સ્મરણ-પરામર્શકારક)પણાની અપેક્ષાએ કારણ છે. આવા આશયથી કહે છે કે-‘इयञ्चेति’ (પુરુષના અવગ્રહ પછી ‘આ પૂર્વનો છે કે પશ્ચિમનો છે?’-આવો અનેક કોટિ પરામર્શક સંશય થાય છે.) આ સંશયના ઉત્તરકાળમાં પ્રમાતાને વિશેષની આકાંક્ષા (જિજ્ઞાસા) થયે છતે, ‘આ પૂર્વનો હોવો જોઈએ’-એવી ઘડિા પ્રવર્તે છે. માટે કાર્ય-કારણભાવ હોઈ તંતુપટની માફક ઘડિાનો સંશયથી ભેદ છે, અર્થાત્ બંનેનું પૃથક્પણુ વ્યક્ત છે.

ધહાનું દષ્ટાન્ત કહે છે કે-‘યથેતિ ।’

નૈશ્ચયિક અવ્યક્ત વસ્તુ માત્ર ગ્રહણરૂપ અર્થાવગ્રહ પછી શું આ વસ્તુ ગ્રહણ કરાયેલી ‘શબ્દ છે કે અશબ્દ?’-આવેા સંશય કરીને, ‘આ શબ્દ હોવો જોઈએ’-એ પ્રમાણે ‘હોવું’ જોઈએ એવા જ્ઞાન-નિશ્ચય’ના અભિમુખી ધહા પણ વિચારવી.

અપાયં નિરૂપયતિ—

ઈહાત્રિપયવિશેષધર્મવત્તાનિર્ણયોડપાયઃ । યથાડયં પાશ્ચાત્ય એવેતિ । અયમેવ પ્રત્યક્ષપ્રમા-
ણમુચ્યતે, નત્વગ્રહેદે તયોરનિર્ણયરૂપત્વાત્ ॥ સૂત્ર-૨૫ ॥

ઈહેતિ । ઈહાવિષયીભૂતપાશ્ચાત્યત્વાદેર્ધર્મસ્ય નિર્ણયો યાથાત્મ્યેન નિશ્ચયઃ પાશ્ચાત્ય એવાયમિતિ સોડપાય इत्यर्थः । दृष्टान्तमाह यथेति पाश्चात्य एवेति, एव शब्देन पौरस्त्यत्वादिधर्मनिषेधः, अन्य-
तरवचने अन्यतरनिषेधस्य सामर्थ्यलब्धत्वात् । यदा तु नायं पौरस्त्य इति करोत्यपायं तदापि साम-
र्थ्यात्पाश्चात्य एवेति लभ्यते तदीयविशेषलिङ्गात् । नैश्चयिकापायस्तु शब्द एवायमित्येवंरूपः । ननु
स्वस्वविषये सम्यगर्थनिर्णयात्मकत्वादवग्रहेहयोरपायात्सर्वथाभिन्नत्वाभावाच्च प्रमाणात्मकत्वेऽपि उत्तरोत्तरा-
पेक्षयाऽवग्रहस्य सामान्यमात्रत्रिपयकत्वेन पर्यालोचनारूपत्वाच्चेहाया हेयोपादेयवस्तुतिरस्कारस्वी-
कारयोस्स्पष्टतया सामर्थ्यविरहात्तादृशस्य निश्चयात्मकस्यापायस्यैव तादृशं प्रमाणत्वमित्याशयेनाहायमे-
वेति अपाय एवेत्यर्थः । एवशब्दव्यवच्छेदमाह नत्विति, प्रमाणमुच्यत इत्यनेन सम्बन्धः, नात्र प्रमाणस्य
सर्वथा निषेधो भाव्यः । अन्यथाऽपायस्यावग्रहादिपर्यायत्वेन तस्यापि प्रमाणत्वमनुपपन्नं स्यादत एव
चावग्रहेहयो’ सांव्यवहारिकप्रत्यक्षप्रमाणभेदत्वं किन्तु अवग्रहेहे व्यापारांशौ, जिज्ञासानिवृत्त्यनन्तरकाली-
नापायस्तु फलांश इत्यस्य हेयहानोपादेयोपादानक्षमत्वादित्यभिप्रायेणैवास्य प्रमाणत्वमुक्तमिति ध्येयम् ॥
असद्भूतार्थविशेषव्यतिरेकावधारणमेव नापायः, क्वचित्तदन्यव्यतिरेकपरामर्शात् यथा नेह शिरःकण्डूय-
नादयः पुरुषधर्मा दृश्यन्तेऽतस्स्थाणुरेवायमिति, क्वचिदन्वयधर्मसमनुगमात्, यथा स्थाणुरेवायं वल्ल्यु-
त्सर्पणपक्षिनिलयनादिधर्माणामिहान्वयादिति, क्वचिच्चोभाभ्यामपि, यथा पुरुषधर्माः शिरःकण्डूयनादयो
न दृश्यन्ते, स्थाणुधर्माश्च वल्ल्युत्सर्पणादयो दृश्यन्तेऽतस्स्थाणुरेवायमिति भवतोऽपायस्य निश्चयैक-
रूपेण भेदाभावौ ॥

૧. તત્ર વિદ્યમાનસ્થાવ્રાદિભિન્નપુરુષવૃત્તિશિરઃકણ્ઠ્યનાદિધર્મવિશેષાણા પુરોવર્તિનિ પ્રતિષેધમાત્ર-
મેવાપાયો ન તુ સદ્ભૂતાર્થવિશેષાવધારણરૂપોડપિ, તસ્ય ધારણારૂપત્વાદિતિ પૂર્વપક્ષસ્ય ભાવઃ ॥ ૨. વ્યતિ-
રેકાદન્વયાદુભયસ્માદ્વા ભૂતાર્થવિશેષાવધારણં કુર્વતો ચોડધ્યવસાયસ્સ સર્વોડપ્યપાયઃ, નતુ સદ્ભૂતાર્થ-
વિશેષાવધારણં ધારણા, તથાડમ્યુપગમ્યમાને આભિનિવોધિકજ્ઞાનસ્ય પચ્ચમેદત્વાપત્તેઃ, વ્યતિરેકસ્યાપાયત્વેના-
ન્વયસ્ય ધારણાત્વેનાવગ્રહેહાપાયધારણાયાશ્ચતુર્વિધત્વાત્ સ્મૃતેશ્ચ પચ્ચમેદત્વાત્ અવિચ્યુતેરપાયે વાસનાયાસ્સ્મૃ-
તાવન્તર્ગતત્વાત્ । અસ્મન્મતે તુ ન તથા વ્યતિરેકસ્યાન્વયસ્યાપિ અપાયત્વેન સ્મૃતેર્ધારણાન્તર્ગતત્વાદિતિ ॥

અપાય નિરૂપણ.

ભાવાર્થ—“ઈહાના વિષયભૂત વિશેષ ધર્મનો નિર્ણય ‘અપાય’ કહેવાય છે.” જેમ કે—‘આ પૂર્વનો જ છે.’ આ જ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ કહેવાય છે. પરંતુ અવગ્રહ અને ઈહા પ્રત્યક્ષ પ્રમાણરૂપ નથી, કેમ કે—અવગ્રહ અને ઈહા અનિર્ણયરૂપ છે.”

વિવેચન—ઈહાના વિષયભૂત પૌરસ્ત્ય-આદિરૂપ ધર્મનો યથાર્થપણાએ નિર્ણય ‘અપાય’ કહેવાય છે. દ્વાનંતને કહે છે કે—‘એતિ’ ‘પૌરસ્ત્ય એતિ’ એવ શબ્દથી પાશ્ચાત્યત્વ આદિ ધર્મનો નિષેધ છે, કેમ કે—એમાંથી કોઈ એકના કથનથી કોઈ એકનો નિષેધ, શબ્દ-શક્તિથી પ્રાપ્ત થાય છે. જ્યારે ‘આ પાશ્ચાત્ય નથી’—આ પ્રમાણનો અપાય કરે છે, ત્યારે પણ સામર્થ્યથી ‘પૌરસ્ત્ય જ’ પ્રાપ્ત થાય છે; કેમ કે—તેના વિશેષ લક્ષણો—ધર્મો છે. નૈશ્વયિક અપાય તો ‘આ શબ્દ જ છે’—એવા આકારનો છે. [નૈશ્વયિક અવગ્રહ પછી શ્રોત્રગ્રાહ્યત્વ આદિદ્વારા ઈહા, ‘આ શબ્દ જોડવો જોઈએ.’ ઈહાના વિષયીકૃત વિશેષનો નિર્ણય. જેમ કે—‘શ્રોત્રગ્રાહ્યત્વ આદિથી આ શબ્દ જ છે’—આવા યોધરૂપ છે. જ્યારે વ્યાવહારિક અર્થાવગ્રહ પછી ‘પ્રાયઃ મધુરતા આદિદ્વારા આ શબ્દ શંખનો હોવો જોઈએ’—એ રૂપ ઈહાના વિષયભૂત વિશેષનો નિર્ણય. જેમ કે—મધુર રિનગ્ધત્વ આદિ ગુણ હોઈ શંખનો જ આ શબ્દ છે, શાડર્ગનો નહીં. એ યોધરૂપ જે છે, તે અપાય છે.]

૦ સ્વસ્વ વિષયમાં યથાર્થ નિર્ણય આત્મકપણું હોઈ અવગ્રહ અને ઈહામાં, અપાયથી સર્વથા ભિન્નતાનો અભાવ હોઈ પ્રમાણ આત્મકપણું છે. તો પણ ઉત્તરઉત્તરની અપેક્ષાએ અવગ્રહમાં સામાન્ય માત્ર વિષયકપણું હોઈ પર્યાયોચનરૂપપણું છે. ઈહામાં હેય વસ્તુ તિરસ્કાર-ઉપાદેય વસ્તુના સ્વીકારના વિષય પરત્વે સ્પષ્ટતાપૂર્વકના સામર્થ્યનો અભાવ છે, માટે તાદૃશ નિશ્ચય આત્મક અપાયનું જ તાદૃશ (વિશિષ્ટ) પ્રમાણપણું છે. એવા આશયથી કહે છે કે—આ અપાય જ. અર્થાત્ અવગ્રહ—ઈહા એ બંને પ્રમાણરૂપે ગણાતા નથી.

૦ અહીં અવગ્રહ અને ઈહામાં સર્વથા પ્રમાણનો નિષેધ જણાવાતો નથી. જો સર્વથા પ્રમાણનો નિષેધ માનવામાં આવે, તો અવગ્રહ—ઈહારૂપ કારણજન્ય પર્યાયરૂપ કાર્ય જે અપાય છે, તે અપાયમાં પ્રમાણપણું ઘટિત ન થાય. માટે જ અવગ્રહ અને ઈહા સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ પ્રમાણના ભેદ તરીકે ગણાય છે. પરંતુ અવગ્રહ અને ઈહા આપારભૂત અંશ છે. (અવગ્રહ અને ઈહારૂપ દ્વારાંશ) જ્યારે જિજ્ઞાસાની નિવૃત્તિ પછીના કાળમાં થયેલો અપાય તો ફલભૂત અંશ છે, કેમ કે—અપાયરૂપ ફલાંશમાં, હેયના હાનમાં અને ઉપાદેયના ઉપાદાનમાં સમર્થતા હોવાથી આ અપાયનું પ્રમાણપણું કહેલ છે, એમ બાણુ.

પૂર્વપક્ષ—કેટલાક, વ્યુત્પત્તિ અર્થ માત્ર અનુસારીઓ અપનયન એટલે અપાય અને ધરણ એટલે ધારણા અર્થાત્ અમદ્ભૂત અર્થવિશેષ વ્યતિરેકનું અવધારણ એ અપાય છે. ‘આ રથાણુ છે’—આવા જ્ઞાનમાં આ પુરુષ નથી એવું જ્ઞાન ‘અપાય’ છે. જેમ કે—રથાણુ

આદિ પદાર્થ વિદ્યમાન છે. તેનાથી ભિન્ન પુરુષ આદિ પદાર્થ અવિદ્યમાન છે. તેના જે વિશેષો માથું ખંજવાળવું—આલવું—પેશાબ કરવો વગેરે છે તેઓનો, આગળ રહેલ વિદ્યમાન સ્થાણુ આદિરૂપ પદાર્થમાં જે વ્યતિરેક—અભાવ છે, તેનો નિર્ણય ‘આ પુરુષ નથી’—એવા જ્ઞાનરૂપ છે. તે જ અસદ્ભૂત અર્થવિશેષના સમર્થ હોઈ અપાય કહેવાય છે.

સદ્ભૂત વિશેષ અવધારણરૂપ ધારણા છે. ‘આ સ્થાણુ જ’—એ જ્ઞાન ‘ધારણા’ છે. જેમ કે—સદ્ભૂત અર્થ. આગળ રહેલ દેશમાં વિદ્યમાન સ્થાણુ આદિ છે તેનો વિશેષ એટલે સ્થાણુત્વ આદિ અસાધારણ ધર્મ છે. તેનું અવધારણુ ‘આ સ્થાણુ જ છે’—એવું જ્ઞાન ધારણા છે.

ઉત્તરપક્ષ—અસદ્ભૂત અર્થવિશેષ વ્યતિરેકના અવધારણુને જ, એ અપાય કહેવાતો નથી, કેમ કે—જે વિષયમાં પ્રમાતાને આહીં શિરઃકંડૂયન વગેરે પુરુષધર્મો દેખાતાં નથી, પણ અસદ્ભૂત અર્થવિશેષ વ્યતિરેક આલોચન છે. માટે સ્થાણુગત ધર્મથી બીજા ધર્મનો અભાવનો નિશ્ચય થવાથી પેદા થતો ‘આ સ્થાણુ જ’—આવા જ્ઞાનરૂપ અપાય છે.

૦ જે વિષયમાં પ્રમાતાને વેલડીઓનું ઉપર ચઢવું, પંખીઓનું બેસવું વગેરે દેખાય છે, માટે વિદ્યમાન અર્થવિશેષનું પર્યાલોચન છે. પુરોવર્તી સ્થાણુમાં અનુગતધર્મનો નિશ્ચય થવાથી થતો અપાય. જેમ કે—‘આ સ્થાણુ જ છે.’

૦ જે વિષયમાં પ્રમાતાને અસદ્ભૂત અર્થવિશેષના વ્યતિરેકનું આલોચન અને સદ્ભૂત અર્થવિશેષનું પર્યાલોચન છે ત્યાં શિરઃકંડૂયન આદિરૂપ પુરુષધર્મો દેખાતાં નથી અને વલ્લી ઉત્સર્પણુ આદિ સ્થાણુધર્મો દેખાતાં છે. તેથી થતો ‘આ સ્થાણુ જ છે’—એ રૂપ અપાય છે જ, કેમ કે—નિશ્ચય એકરૂપ હોઈ ભેદવિશેષનો અભાવ છે.

[વ્યતિરેકથી—અન્વયથી અને ઉભયથી સદ્ભૂત અર્થવિશેષના અવધારણુ કરનારનો જે અધ્યવસાય છે, તે સઘળો અપાય છે, પરંતુ સદ્ભૂત અર્થવિશેષનું અવધારણુ, એ ધારણા નથી. જો તે પ્રમાણે માનવામાં આવે, તો મતિજ્ઞાનમાં પાંચ ભેદોની આપત્તિ આવે છે. વ્યતિરેકમાં અપાયપણું, અન્વયમાં ધારણાપણું હોવાથી, અવગ્રહ—છડા—અપાય—ધારણારૂપ ચાર ભેદો ઉપરાન્ત સ્મૃતિનામક પાંચમો ભેદ માનવો પડે જ, કેમ કે—અવિચ્યુતિને અપાયમાં અને વાસનાને સ્મૃતિમાં સમાવેશ થાય છે. અમારા મતમાં તો તે પ્રમાણે નથી, કેમ કે—વ્યતિરેકમાં અને અન્વયમાં પણ અપાયપણું હોઈ સ્મૃતિનો ધારણામાં સમાવેશ થાય છે.]

અથ ધારણાં નિરૂપયતિ—

સ્મરણોત્પત્ત્યનુકૂલોડપાયો ધારણા । इयञ्च संख्येयासंख्येयकालवर्तिनी ज्ञानरूपा संस्कारशब्दवाच्या च । अवग्रहादयस्त्वान्तर्मूर्त्तिकाः ॥ सूत्र-२६ ॥

સ્મરણેતિ । સ્મરણમતીતપદાર્થચિન્તનરૂપા સ્મૃતિ; તદુત્પત્ત્યનુકૂલસ્તસ્યા: પરિણામિકારણં સસ્કારવાસનાપરપર્યાયો જ્ઞાનાત્મા અપાય એવ ધારણેત્યર્થ: । નહિ સંસ્કારાદયોઽજ્ઞાનરૂપા:; જ્ઞાનાત્મકસ્મૃતિ-

जनकत्वानुपपत्तेः, आत्मधर्मत्वासम्भवाच्च, चेतनधर्मस्याचेतनत्वाभावात् । यद्यपि धारणाऽपिच्युतिवास-
नास्मृतिभेदेन त्रिविधा, अपायनिश्चितार्थविषयकोपयोगसातत्यमविच्युतिः । अपायानन्तरमर्थोपयोगस्या-
वरणभूतकर्मणः पुनः प्राप्तस्य कालान्तरे क्षयोपशमेन युक्तो जीवो यदा पुनरप्यर्थोपयोगं स्मृतिरूपं
प्राप्नोति सा चेयं तदावरणक्षयोपशमरूपाऽथवा तद्विज्ञानजननशक्तिरूपा वासना प्रोच्यते, कालान्तरे
वासनावशादिन्द्रियैरुपलब्धस्य तैरनुपलब्धस्य वा मनसि या स्मृतिराविर्भवति स तृतीयभेदः, एवं स्मृति-
हेतोरेव धारणात्ववर्णनमनुचितं तथाप्यविच्युतिरपाय एवान्तर्भूता, दीर्घदीर्घतरादिरूपापायस्यैवाविच्युति-
रूपत्वात् तस्या अपि स्मृतिहेतुत्वात् स्मरणोत्पत्त्यनुकूलत्वे सत्यपायत्वेन धारणयैव सस्कारवत् सङ्गृ-
हीतत्वाद्वा न दोषः । न ह्यविच्युत्यनात्मकादपायात्स्मरणं भवितुमर्हति, गच्छतृणस्पर्शप्रायाणामपायानां
परिशीलनविकलानां स्मृतिजनकत्वाददर्शनात् । स्मृतिरपि धारणैव परन्तु तस्याः परोक्षप्रमाणभेदत्वादिह
न सङ्गृहीता । ननु अविच्युतिस्मृतिरूपौ ज्ञानविशेषौ गृहीतग्राहित्वान्न प्रमाणभूतौ, वासना तु किमा-
त्मिका, न तावत्स्मृतिज्ञानावरणक्षयोपशमस्तज्ज्ञानजननशक्तिविशेषो वा सा, ज्ञानरूपत्वाभावाज्ज्ञानभेदा-
नामेवेह विचार्यमाणत्वात् । संख्येयमसंख्येयं वा कालं वासनाया इष्टत्वेन तत्तद्वस्तु विकल्परूपापि सा
न संभवत्येतावन्तं कालं तद्वस्तु विकल्पायोगादित्याशंकायामाहेयञ्चेति वासनात्मिका धारणा चेत्यर्थः ।
संख्येयवर्षायुषां संख्येयकालवर्त्तिनी, असंख्येयवर्षायुषामसंख्येयकालवर्त्तिनीत्यर्थः ज्ञानरूपेणि; तथा चैषा
वासना स्मृतिविज्ञानावरणक्षयोपशमरूपा स्मृतिविज्ञानजननशक्तिविशेषरूपा वेपथ्यते, सा यद्यपि स्वयं
ज्ञानरूपा न भवति तथापि पूर्वप्रवृत्ताविच्युतिरूपज्ञानकार्यत्वादुत्तरकालभाविस्मृतिरूपज्ञानकारणत्वाच्चो-
पचारतो ज्ञानरूपताभ्युपगम्यत इति भावः । यच्चोक्तमविच्युतिस्मरणयोर्गृहीतग्राहित्वमिति तदपि स्पष्ट-
स्पष्टतरस्पष्टतररूपविभिन्नधर्मकवासनाजनकत्वेनाविच्युतेः पूर्वोत्तरदर्शनद्वयानधिगतवस्त्वेकत्वग्राहित्वाच्च
स्मृतेर्विशेषग्राहित्वेन प्रमाणत्वमक्षतमेवेति । अयं प्रसङ्गतोऽवग्रहादीनां कालमानमुच्यतेऽवग्रहादयस्त्विति ।
आदिना ईहापायाविच्युतिस्मृतीनां ग्रहणमवग्रहपदेन व्यावहारिकावग्रहस्य ग्रहणम् । व्यञ्जनावग्रहस्य
कालो जघन्यत आवलिकाया असंख्येयभागः प्रकर्षेण संख्येयावलिका आनयानपृथक्त्वकालमानाः ।
नैश्चयिकार्थावग्रहस्य समयो वासनायास्तु संख्येयोऽसंख्येयो वा काल इति मूल एवोक्तः ॥

१. अपायस्य हि वस्तुनिश्चयः फलं तच्च प्रथमप्रवृत्तापायेनैव निग्नमिति द्वितीयाद्यपायस्य
निष्फलत्वं, निष्पन्नं फलं प्रति पुनर्निष्पादकत्वाभ्युपगमे निष्पन्नस्यापि घटस्य पुनर्निष्पादनाय कुलालप्रवृत्तिः
स्यात् स्मृतिरपि पूर्वोत्तरकालभाविज्ञानद्वयगृहीत एव वस्तुनि प्रवर्त्तते इति सापि गृहीतस्यैव ग्राहिका,
पूर्वोत्तररूपकालभेदेन च वस्तुनो भेदाच्चैकत्वाभिद्वया स्मृतेः तस्याप्यग्राहकत्वेनाविच्युतिस्मृत्योर्न प्रमाण-
त्वमिति भावः ॥ २. प्रथमापायेनान्यकालविशिष्टं द्वितीयापायेनेतरकालविशिष्टं वस्तु गृह्यत इति न
गृहीतग्राहित्वं, स्मृत्यापि कालभेदेन भिन्नस्यापि सत्त्वप्रभेयत्वमस्थानादिभिरेकत्वेन तद्विशिष्टं वस्तु गृह्यत
इति न गृहीतग्राहित्वं तस्या इति भावः ॥

ધારણા નિરૂપણ.

ભાવાર્થ—“સ્મરણની ઉત્પત્તિમાં પરિણામી કારણભૂત અપાય, એ ‘ધારણા’ કહેવાય છે : અને આ ધારણા સંખ્યાતા-અસંખ્યાતા કાલવર્તી જ્ઞાનરૂપ અને સંસ્કાર શબ્દથી વાચ્ય છે. વ્યાવહારિક અવગ્રહ આદિ અન્તર્મુહૂર્તના કાળવાળા છે.”

વિવેચન—સ્મરણ એટલે ભૂતકાળના પદાર્થના ચિંતનરૂપ સ્મૃતિ, તે સ્મૃતિની ઉત્પત્તિ પ્રત્યે પરિણામી કારણભૂત, સંસ્કારવાસનારૂપ બીજા નામવાળો, જ્ઞાનરૂપ અપાય જ ‘ધારણા’ કહેવાય છે. (નિશ્ચિત અર્થને મનદ્વારા ધારી રાખવો, એ ‘ધારણા’.) સંસ્કાર આદિ અજ્ઞાનરૂપ નથી. જો સંસ્કારને અજ્ઞાનરૂપ માનો, તો જ્ઞાનરૂપ સ્મૃતિનું જનકપણું અનુનપન્ન થઈ જાય છે, આત્મધર્મપણાનો અસંભવ થાય છે, પણ ચેતનધર્મ અચેતનનો ધર્મ બનતો નથી.

૦ જો કે ધારણા અવિચ્યુતિ-વાસના-સ્મૃતિના લેહથી ત્રણ પ્રકારની છે. (૧) અપાયથી નિશ્ચિત એક અર્થવિષયક કેટલાક કાળ સુધી ઉપયોગના વચ્ચે વચ્ચે તે અર્થને છોડી અન્ય વિષયક ઉપયોગ થતો નથી. તે ‘અવિચ્યુતિ’ (પ્રતિપત્તિ) કહેવાય છે. (૨) તે અવિચ્યુતિરૂપ ધારણાવડે, વાસનારૂપ સંસ્કાર આત્મામાં સ્મૃતિહેતુરૂપે સ્થાપિત કરાય છે. અર્થાત્ અપાય પછી અર્થોપયોગના આ આવરણભૂત કર્મ જે ફરીથી પ્રાપ્ત થયેલું છે, તે કર્મના કાલાન્તરમાં ક્ષયોપશમથી યુક્ત જીવ જ્યારે ફરીથી પણ સ્મૃતિરૂપ અર્થોપયોગને પામે છે, ત્યારે સ્મૃતિઆવરણ ક્ષયોપશમરૂપ અથવા સ્મૃતિવિજ્ઞાન જનનશક્તિરૂપ ‘વાસના.’ (લબ્ધિરૂપ ધારણા.) (૩) તાદૃશ વાસના-સંસ્કારના વશે તે પદાર્થ સંબંધી અનુભવ થતો હોય, કાલાન્તરમાં ઈન્દ્રિયોથી ઉપલબ્ધ કે અનુપલબ્ધ તે પદાર્થનો ‘તેજ’ એવા ઉલ્લેખરૂપે મનમાં યાદ આવવું તે સ્મૃતિ કહેવાય છે.

૦ સ્મૃતિહેતુ જ ધારણા છે, એવું વર્ણન અનુચિત છે, તો પણ અવિચ્યુતિનો અપાયમાં જ અંતર્ભાવ થાય છે, કેમ કે-દીર્ઘ-દીર્ઘતર આદિરૂપ અપાય જ અવિચ્યુતિરૂપ છે. અથવા તે અવિચ્યુતિ પણ સ્મૃતિહેતુ હોઈ, સ્મરણ ઉત્પત્તિ અનુકૂળ અપાય હોઈ ધારણાવડે જ સંસ્કારની માર્ગક સંગ્રહ વિષયભૂત છે માટે દોષ નથી.

૦ જે અવિચ્યુતિરૂપ નથી, એવા અપાયથી સ્મરણ થતું નથી, કેમ કે-આલનાર પુરુષના તૃણ-સ્પર્શ જેવા (અનધ્યવસાયરૂપ) પરિશીલન વગરના અપાયો સ્મૃતિજનક દેખાતાં નથી.

૦ સ્મૃતિ પણ ધારણા જ છે. તે સ્મૃતિ પરોક્ષ પ્રમાણના લેહરૂપ હોઈ અહીં સાંખ્ય-વહારિક પ્રત્યક્ષ પ્રમાણના લેહોમાં સંગૃહીત કરેલ નથી.

શંકા-અવિચ્યુતિ અને સ્મૃતિરૂપ જ્ઞાનવિશેષો ગૃહીતગ્રાહી હોઈ પ્રમાણભૂત નથી, [ખરેખર, અપાયનું વસ્તુનિશ્ચય ફળ છે અને તે પ્રથમ પ્રવૃત્ત અપાયથી જ સિદ્ધ થયેલું છે, માટે દ્વિતીય આદિ અપાયનું નિષ્કળપણું છે. નિષ્પન્ન ફળ પ્રત્યે ફરીથી નિષ્પા-

દકપણના સ્વીકારમાં નિષ્પન્ન પણ ઘટને ફરીથી બનાવવા માટે કુંભારની પ્રવૃત્તિ થાય ! સ્મૃતિ પણ પૂર્વજ્ઞાન અને ઉત્તરકાળ લાવિજ્ઞાનરૂપ બે જ્ઞાનોથી (પ્રત્યક્ષ અને પૂર્વાનુભવ-જન્ય શુદ્ધ સંસ્કારરૂપ જ્ઞાનદ્રવ્યથી) ગ્રહણ કરાયેલ વસ્તુમાં જ પ્રવર્તે છે. તે સ્મૃતિ પણ ગૃહીતઆહિકા છે. વળી પૂર્વ-ઉત્તરકાળના ભેદથી વસ્તુનો ભેદ હોવાથી એકનાની અગ્નિદ્ધિ હોઈ, સ્મૃતિ, તે વસ્તુની અગ્રાહક હોઈ અવિચ્યુતિ અને સ્મૃતિમાં પ્રમાણતા નથી.] કેમ કે-અભાધિત-અગૃહીતઆહિજ્ઞાન પ્રમાણ કહેવાય છે. વળી વાચના કયા સ્વરૂપવાળી છે ? વાચના સ્મૃતિજ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમરૂપ નથી અથવા સ્મૃતિજ્ઞાન જનનશક્તિવિશેષ નથી, કેમ કે-આ બંને જ્ઞાનસ્વરૂપી નથી. આહીં જ્ઞાનના વિશેષોનો જ વિચાર છે. તે વાચના તે તે વસ્તુના વિકલ્પરૂપ નથી, કેમ કે-વાચનાનો સ્થિતિકાળ સંખ્યાતો કે અસંખ્યાતો માનેલો છે. તેટલા કાળ સુધી તે તે વસ્તુના વિકલ્પનો અભાવ છે. આવી આ શંકાના સમાધાન માટે કહે છે કે-

સમાધાન-વાચનારૂપ આ ધારણા, સંખ્યાત વર્ષના આયુષ્યવાળાઓને સંખ્યાતકાળ વર્તનારી અને અસંખ્યાત વર્ષના આયુષ્યવાળાઓને અસંખ્યાત કાળ સુધી વર્તનારી જ્ઞાનરૂપ છે. આ વાચના, સ્મૃતિજ્ઞાનાવરણ ક્ષયોપશમરૂપ છે અથવા સ્મૃતિવિજ્ઞાન જનનશક્તિ વિશેષરૂપ છે. પૂર્વે પ્રવર્તેલ અવિચ્યુતિરૂપ જ્ઞાનનું કાર્ય હોઈ, ઉત્તરકાળ લાવિ સ્મૃતિરૂપ જ્ઞાનનું કારણ હોઈ ઉપચારથી જ્ઞાનરૂપ બનાય છે. જે પહેલાં કહેલું કે-‘અવિચ્યુતિ સ્મરણ ગૃહીતઆહી હોઈ અપ્રમાણ છે.’ તે પણ ઠીક નથી, કેમ કે-ગૃહીતઆહી હોઈ અવિચ્યુતિનું ત્યારે અપ્રમાણ થાય કે જો ગૃહીત માત્ર આહી જ અવિચ્યુતિ હોય. પરંતુ એ પ્રમાણે નથી, કેમ કે-ખરેખર, પૂર્વકાળવિશિષ્ટ વસ્તુ અપાયથી ગ્રહણ કરાય છે અને ઉત્તરકાળવિશિષ્ટ વસ્તુ અવિચ્યુતિથી ગ્રહણ કરાય છે, માટે અવિચ્યુતિ અગ્રાહીતઆહી છે. એથી જ સ્પષ્ટ-સ્પષ્ટતર-સ્પષ્ટતમસ્વરૂપ વિલિન ધર્મવાળી વાચનાની જનક હોઈ, સિન્ન સિન્ન વસ્તુઆહી હોઈ અગ્રાહીતઆહી છે. સ્મૃતિ તો, પૂર્વે અનુભવેલી વસ્તુની એકતાને (એક વસ્તુને) ગ્રહણ કરનારી હોઈ બીલ્કુલ અગ્રાહીત વિષયવાળી જ છે, (કાળનો ભેદ હોવા છતાં સત્ત્વ-પ્રત્યેયત્વ સંસ્થાન આદિથી એક વસ્તુઆહી સ્મૃતિ છે.) માટે અગ્રાહીતાઆહી હોઈ અવિચ્યુતિ અને સ્મૃતિનું પ્રામાણ્ય નિરાપાધ છે. વિકલ્પરૂપ વાચના તો સ્વીકારાતી નથી. પ્રસંગથી અવગ્રહ આદિનું કાલમાન કહેવાય છે. આદિથી ઈહા-અપાય-અવિચ્યુતિ સ્મૃતિઓનું ગ્રહણ છે. અવગ્રહપદથી વ્યાવહારિક અર્થ અવગ્રહનું ગ્રહણ છે. વ્યંજનાવગ્રહનો કાળ, જઘન્યથી આવલિકાનો અસંખ્યાતમો ભાગ અને ઉદ્ગ્રસ્થ સંખ્યાતી આવલિકાઓ આનપાન પૃથક્ત્વ કાલમાનવાળી બે શ્વાસોચ્છવાસથી નવ (૯) શ્વાસોચ્છવાસ કાલમાનવાળી છે. નૈસર્ગિક અર્થાવગ્રહનો સમય છે. વાચનાનો કાળ સંખ્યાતો કે અસંખ્યાતો છે. આમ ભૂગમાં જ કહેલું છે.

અત્ર કેચિદ્વદન્તિ સાંખ્યવહારિકપ્રત્યક્ષમેદાત્મકયાગ્ના દ્વદનમાત્રશ્રાપનોપયોગાપરપર્યાયાવિચ્યુત્યા-ત્મકાપાયરૂપૈવ, ન વાસનારૂપા, ક્ષયોપશમશિંષેપરૂપાયાસ્થાન્નિશિંષેપરૂપાયા વા તસ્યા અજ્ઞાનરૂપત્વેન

ધારણાત્વાસમ્ભવાત્, નાપિ સ્મૃતિરૂપા, તથા સતિ તાદૃશધારણાયાસ્સાંવ્યવહારિકપ્રત્યક્ષપ્રમેદત્વાસમ્ભવા-
દિતિ તન્મતં કેચિન્મુલેન પ્રતિક્ષિપતિ—

કેચિત્તુ આત્મશક્તિવિશેષ એવ સંસ્કારશબ્દવાચ્યોઽવ્યવહિતસ્મૃતિહેતુશ્ચ, ન ધારણા,
ક્ષાયોપશમિકોપયોગાનાં યુગપદ્માવિરોધાત્ । પરમ્પરયા તસ્યાસ્તદ્દેતુત્વે ન કિંચિદ્વિષ્ણ-
મિતિ પ્રાહુઃ ॥ સૂત્ર-૨૭ ॥

કેચિત્તિતિ । શ્રીમદ્વાદિદેવસૂરિપાદા इत्यर्थः । एषामयम्भावो विवक्षितवस्तुविषयकोपयोगरूप-
ધારણાયા યદિ સાક્ષાત્સ્મૃતિહેતુત્વં તદા સ્મૃતિકાલં યાવદનુવર્તનં સ્યાત્ ન ચૈતત્સમ્ભવતિ,
છાદ્યસ્થિકોપયોગાનામાન્તર્મૈદ્વર્તિકત્વેન તાવદનુવૃત્ત્યસમ્ભવાત્ । નવા તાવત્કાલાવસ્થાનમનુભૂયતે,
અદ્યાનુભૂતસ્ય પરેદ્યુસ્મરણીયસ્ય ચ ઘટાદેરાન્તરાલિકાનેકસુત્તમત્તાદ્યવસ્થાસુ પ્રતીત્યભાવાત્, સ્વરૂપતો
જ્ઞાનરૂપસંસ્કારો ધારણાભિધાન इत्यपि न चतुरस्रम्, તથા સતિ યસ્ય પદાર્થસ્ય કાલાન્તરે
સ્મૃતિસ્તાવત્કાલં પ્રત્યક્ષજ્ઞાનામિકા સા ધારણાઽનુવર્તતિ इति प्राप्तं, તથા ચ સતિ યાવદેકપદાર્થસં-
સ્કારરૂપં પ્રત્યક્ષં પુરુષે ભવેત્તાવદપરપદાર્થસંવેદનમેવ નોદીયાત્, ક્ષાયોપશમિકોપયોગાનાં યુગપદ્માવ-
વિરોધાત્ તસ્માદાત્મશક્તિવિશેષસ્યૈવ સાક્ષાત્સ્મૃતિહેતુત્વં ન તૂપયોગરૂપાયાઃ જ્ઞાનરૂપાયા વા ધારણાયાઃ ।
ન ચ સ્મરણજનને નાસ્યેવાઽઽત્મનરશક્તિવિશેષ इति वाच्यम्, સર્વત્ર શક્તિવિલોપપ્રસક્તાત્ । ચિરન્તના-
તીતપર્યાયવિશેષસ્યૈવ કસ્યચિત્કાર્યોત્પત્તૌ સર્વત્ર કારણત્વેન કલ્પયિતું શક્યત્વાત્ । પારમ્પર્યેણ તાદૃશ-
ધારણાયા હેતુત્વોક્તૌ તુ નાસ્માકં વિરોધ इति ॥ अव्यवहितस्मृतिहेतुश्चेति, स्मृतिं प्रति साक्षात्कारण-
મિત્યર્થઃ । ન ધારણેતિ, ઉપયોગરૂપા જ્ઞાનરૂપા વા ધારણા ન સાક્ષાદ્દેતુરિતિ ભાવઃ । પરમ્પરયા કાર-
ણત્વાઙ્ગીકારે સમ્મતિમાહ પરમ્પરયેતિ ॥

અહીં કેટલાક કહે છે કે-સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ ભેદરૂપ ધારણા, દૃઢતમ અવસ્થાપ્રાપ્ત
ઉપયોગ, એ જેનું બીજું નામ, એવી અવિચ્યુતિરૂપ અપાયરૂપ જ છે. વાસનારૂપ નથી,
કેમ કે-ક્ષયોપશમવિશેષરૂપ કે શક્તિવિશેષરૂપ તે વાસનામાં અજ્ઞાનરૂપબળું હોઈ ધારણા-
પણાનો અસંભવ છે. સ્મૃતિરૂપ નથી, કેમ કે-તે પ્રકારે માન્ય છે, સ્મૃતિરૂપ ધારણામાં
સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષના પ્રભેદપણાનો અભાવ છે. આવા તે મતને ખંડિત કરે છે.

ભાવાર્થ-“કેટલાક તો આત્મશક્તિવિશેષ જ સંસ્કારશબ્દવાચ્ય છે અને અવ્યવહિત
સ્મૃતિનો હેતુ છે. પરંતુ ધારણા નથી, કેમ કે-ક્ષાયોપશમિક ઉપયોગોની એક કાળમાં ઉત્પત્તિનો
વિરોધ છે, પરંપરાએ ધારણામાં સ્મૃતિહેતુપણું માનવામાં કોઈ દોષ નથી, એમ કહે છે.”

વિવેચન-કેટલાક એટલે શ્રીમદ્ પૂજ્ય વાઢીદેવસૂરીશ્વર આદિ પૂજ્યોનો આ અભિ-
પ્રાય છે કે-વિવક્ષિત વસ્તુવિષયક ઉપયોગરૂપ ધારણા, જો સ્મૃતિ પ્રત્યે સાક્ષાત્ હેતુ છે-
એમ માનવામાં આવે, તો સ્મૃતિના કાળ સુધી તે ધારણાની અનુવૃત્તિ થવી જોઈ એ. આ
વસ્તુ સંભવતી નથી, કેમ કે-છાદ્યસ્થિક ઉપયોગો અંતર્મુદ્ધૂર્તના કાળ સુધીના હોઈ
સ્મૃતિકાળ સુધી અનુવૃત્તિનો અસંભવ છે. અથવા તેટલા કાળ સુધી ધારણાનું રહેવું અનુ-

ભવાતું નથી, કેમ કે-આજે અનુભવેલા અને બીજે દિવસે સ્મરણયોગ્ય ઘટ આદિની વચ્ચે વચ્ચે અનેક સુખ, મત્ત આદિ અવસ્થાઓમાં પ્રતીતિનો અભાવ છે. ‘સ્વરૂપથી જ્ઞાનરૂપ સંસ્કાર ધારણા સંજ્ઞાવાળો છે’-એવી પણ માન્યતા ઘરોઘર નથી, કેમ કે-તેમ માનવામાં આવ્યે છતે જે પદાર્થની કાલાન્તરમાં સ્મૃતિ છે, તેટલા કાળ સુધી ‘પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનરૂપ તે ધારણા અનુવર્તે છે’-એમ પ્રાપ્ત થયું. એમ થયે છતે જ્યાં સુધી એક પદાર્થ સંસ્કારરૂપ પ્રત્યક્ષ પુરુષમાં હોય, ત્યાં સુધી બીજા પદાર્થનું સંવેદન જ ઉદય ન પામી શકે, કેમ કે-ક્ષાયોપશામિક ઉપયોગોની એકીસાથેની ઉત્પત્તિનો વિરોધ છે. તેથી આત્મશક્તિવિશેષ જ સ્મૃતિ પ્રત્યે સાક્ષાત્ હેતુ છે, પરંતુ ઉપયોગરૂપ કે જ્ઞાનરૂપ ધારણા સાશ્રાત્ હેતુ નથી.

શંકા-સ્મરણની ઉત્પત્તિ પ્રત્યે આત્મશક્તિવિશેષ નથી જ, એમ માનીએ તો શો વાંધો ?

સમાધાન-સર્વત્ર શક્તિના વિદ્યોપનો પ્રસંગ આવી જાય, માટે સર્વત્ર શક્તિના રક્ષણ માટે અહીં શક્તિ માનવી જ જોઈએ. કોઈ એક પ્રાચીન-અતીત પર્યાયવિશેષની જ કાર્યની ઉત્પત્તિ પ્રત્યે સર્વત્ર કારણતારૂપે કલ્પના શક્ય છે. પરંપરાએ તાદૃશ ધારણામાં હેતુ-પણુના કથનમાં તો અમારો વિરોધ નથી. ઉપયોગરૂપ કે જ્ઞાનરૂપ ધારણા સ્મૃતિ પ્રત્યે સાક્ષાત્ કારણ નથી. પરંપરાએ કારણતાના સ્વીકારમાં સંમતિ છે.

નનુ મતિજ્ઞાનસ્ય પ્રમાણત્વાદનિર્ણયાત્મકાવગ્રહેહ્યોઃ કથં યથાર્થનિર્ણયાત્મકપ્રમાણત્વમિત્યા-શંકાયમાહ—

एषाञ्च द्रव्यार्थिकनयापेक्षयैक्यं, पर्यायार्थिकनयापेक्षया च भिन्नत्वम् ॥ सूत्र-२८॥

एषाञ्चेति । मतिज्ञानप्रभेदानामवग्रहादीनामित्यर्थः । द्रव्यार्थिकनयापेक्षयेति, एकजीवद्रव्यतादात्म्येनेत्यर्थः । पर्यायार्थिकनयापेक्षयेति । अपूर्वापूर्वस्य वस्तुपर्यायस्य प्रकाशकत्वादसंकीर्णस्वभावतयानुभूयमानत्वात्क्रमभाविताच्चेति भावः, दृश्यते हि कदाचिदर्शनमात्रं कदाचिदर्शनावग्रहौ, कदाचिदर्शनावग्रहेहाः, कदाचिदर्शनावग्रहेहापायाः, कदाचिच्च दर्शनावग्रहेहापायधारणाः प्रोक्तक्रमेणैवोत्पद्यमाना इति, तस्मादसंकीर्णतयाऽनुभूयमानत्वेन भेदेऽपि एकजीवद्रव्यतादात्म्येनाभेदान्न प्रमाणत्वव्याघात इति भावः ॥

શંકા-મતિજ્ઞાનમાં પ્રમાણપણું હોઈ અનિર્ણયરૂપ અવગ્રહ હિહામાં યથાર્થ નિર્ણયરૂપ પ્રમાણત્વ કેવી રીતે ?

સમાધાન-આવી શંકાના સમાધાનમાં કહે છે કે-

ભાવાર્થ-“આ અવગ્રહ આદિની દ્રવ્યાર્થિક નયની અપેક્ષાએ એકતા છે અને પર્યાયાર્થિક નયની અપેક્ષાએ ભિન્નતા છે.”

૧. પ્રથમાપાયેનાન્યકાલવિગિષ્ટં દ્વિતીયાપાયેનેતરકાલવિગિષ્ટં વસ્તુ ગૃહ્યત્વં ઇતિ ન ગૃહીતગ્રાહિત્વં, સ્મૃત્યાપિ કાલભેદેન ભિન્નસ્યાપિ સત્ત્વપ્રમેયત્વસંસ્થાનાદિમિરકત્વેન તદ્વિગિષ્ટં વસ્તુ ગૃહ્યત્વં ઇતિ ન ગૃહીતગ્રાહિત્વં તસ્યા ઇતિ ભાવઃ ॥

વિવેચન-મતિજ્ઞાનના પ્રલેહરૂપ અવગ્રહ આદિની એક જીવદ્રવ્યના તાદાત્મ્યની અપેક્ષાએ એકતા છે. અપૂર્વ અપૂર્વ વસ્તુપર્યાયનું પ્રકાશકપણું હોવાથી, પરસ્પર સિન્ન સિન્ન સ્વરૂપથી અનુભવાતું હોવાથી, ક્રમથી ઉત્પદ્યમાનપણું હોવાથી સિન્નતા છે. પ્રમાતાના વિચિત્ર ક્ષયો-પશમના વશે કરી ખરેખર દેખાય છે કે-કદાચિત્ (૧) માત્ર દર્શન કદાચિત્, (૨) દર્શન અને અવગ્રહ કદાચિત્, (૩) દર્શન-અવગ્રહ-ઈહા કદાચિત્, (૪) દર્શન-અવગ્રહ-ઈહા-અપાય કદાચિત્ અને (૫) દર્શન-અવગ્રહ-ઈહા-અપાય-ધારણા, આ પ્રમાણે કહેલા ક્રમથી જ ઉત્પન્ન થતા છે. તેથી અસંકીર્ણ સ્વભાવપણાએ અનુભવાતા હોઈ, ભેદ હોવા છતાં એક જીવદ્રવ્ય તાદાત્મ્ય હોવાથી પ્રમાણપણાનો વ્યાધાત નથી. [આ પ્રમાણે વ્યંજન-અર્થા-વગ્રહના ભેદથી બે પ્રકારનો પણ અવગ્રહ, અવગ્રહ સામાન્યથી એકરૂપ છે. તેમજ અવિચ્યુતિ-વાસના-સ્મૃતિના ભેદથી ત્રણ પ્રકારની પણ ધારણા ધારણાત્વની અપેક્ષાએ એક પ્રકારની છે, માટે મતિજ્ઞાનભેદની અધિકતાની શંકા નહીં કરવી.]

નનુ કિં દર્શનાદીનામયમેવોત્પત્તિક્રમઃ કિં વા પ્રકારાન્તરેણાપીત્યાશંકાયમાહ—

તથા ચાયં ક્રમઃ, ઇન્દ્રિયાર્થયોર્યોગ્યતાસ્થ્યે સમ્બન્ધે સતિ સન્માત્રં દર્શનાલ્પ્યં પ્રથમતસ્સ-મુન્મીલતિ, इदं किञ्चिदिति । ततः केनचिज्जात्यादिनाऽवग्रहोऽयं मनुष्य इति ततोऽनिर्धारितरूपेण संशयोऽयं पौरस्त्यो वा पाश्चात्यो वेति । ततो नियताकारेण सम्भावनात्मिके-हाऽनेन पौरस्त्य भवितव्यमिति । अनन्तरमीहिताकारेण निर्णयात्मकोऽपायोऽयं पौरस्त्य एवेति । ततः कालान्तरस्मृतिहेतुत्वेन धारणोदेतीति ॥ सूत्र-२९ ॥

તથા ચેતિ । કથશ્ચિત્તેષાં મેદે ચેત્યર્થઃ, ક્રમઃ, ઉત્પત્તિક્રમઃ, તથૈવાનુભવાત્ તથૈવ તત્તદાવરણ-હયોપશમભાવાદિતિ ભાવઃ । ઇન્દ્રિયાર્થયોઃ-વિષયવિષયિણોઃ, યોગ્યતાસ્થ્યે-યથાયોગમનતિદૂરાસન્નવ્યવ-હિતદેશાદ્યવસ્થાનરૂપે સંશ્લેષરૂપે વા સમ્બન્ધે, સન્માત્રં દર્શનાલ્પ્યં નિઃશેષવિશેષવૈમુલ્યેન નિરાકારો બોધઃ । તસ્યામિલાપકં શબ્દપ્રયોગમાહ इदमिति, तत इति तदुत्तरकालमित्यर्थः, अदृष्टस्यावग्रहणा-भावादिति भावः । केनचिज्जात्यादिनेति, सत्त्वव्याप्यमनुष्यत्वादिजातिविशिष्टत्वादिनेत्यर्थः । अवग्रह इति, उदेतीत्युत्तरस्येनान्वयः । व्यावहारिकावग्रहोऽयं, नैશ્વરિકાપાયश्च । तत इति, विनावग्रहं सन्देहा-

૧. પ્રાથમિકનૈશ્વરિકાર્થાયગ્રહાપેક્ષયાસ્યાપાયત્વેऽपि भावविशेषापेक्षया सामान्यस्य ग्राहकत्वाद्व्यावहा-रिकावग्रहरूपत्वेन तदभिलापकशब्दसत्त्वे बाधकाभावादित्याशयेनाह तस्याभिलापकमिति ॥ २. नैश्वरि-कार्थावग्रहो निष्पचरित एकसामयिकत्वात्सामान्यवस्तुमात्रग्राहकः सामयिकानि हि ज्ञानादीनि वस्तूनि परमयोगिन एवावगच्छन्तीति नैश्वरिक उच्यते, सामयिकत्वादेव चासौ न विशेषविषयः, विशेषज्ञानस्या-सख्येयसामयिकत्वात्, विशेषविषयकत्वे तरयाभ्युपगम्यमाने च निश्चयरूपत्वापत्त्या मतिमात्रगयापायरूपत्वं रयात्, निश्चयस्यापायत्वादित्यभिप्रायेण नैश्वरिकापायत्व मूलोक्तावग्रहराशक्तम्, छद्मरथव्यवहारिभिस्तस्य व्यवहियमाणत्वात् व्यावहारिकोऽर्थावग्रह उपचरित इति भावः ।

ભાવાદિતિ ભાવઃ । અનિર્ધારિતરૂપેણેતિ, કસ્યાપિ વિશેષધર્મસ્યાનુપલમ્બેન નાનાધર્મપ્રકારતયેત્યર્થઃ । તત્ત્વમ્મિતિ સંશયમન્તરેણેતિ અપ્રવૃત્તેરિતિ ભાવઃ । નિયતાકારેણેતિ ચત્કિચ્ચિદ્વિશેષયમોપલમ્બેનેત્યર્થઃ । સંભાવનાત્મિકેતિ સ્પષ્ટીયવિષયતાયા અભાવેડપિ તદુન્મુલ્કવાદિલક્ષણપ્રકારતાવર્તીતિ ભાવઃ । અનન્તરમિતિ, અન્તરેણેતિ હામપાયાપ્રવૃત્તેરિતિ ભાવઃ । ન ચાવપ્રહેહ્યોર્ન જ્ઞાનત્વં સંશયાદિવત્સ્પષ્ટાર્થનિર્માસાભાવાદિતિ વાચ્યમ્, આત્મધર્મત્વે સતિ સંશયવિપર્યયાનધ્યવસાયેવનન્તર્ભાવેણ તત્ત્વસદ્ભાવઃ । ન ચ નિશ્ચયન્યસ્ય સંશયરૂપત્વેનાજ્ઞાનત્વમિતિ વાચ્યમ્, નિશ્ચયોપાદાનલક્ષણસ્યાપિ સર્વથાડજ્ઞાનત્વપ્રસજ્ઞાત્, ન ચેષ્ટાપત્તિર્નિશ્ચયસ્યાપ્યજ્ઞાનતાપત્તેઃ । ન ચાવપ્રહસ્યાનિર્દેશ્યસામાન્યમાત્રાવગાહિત્વેનાનધ્યવસાયત્વમિતિ વાચ્યમ્, તત્ર સાક્ષાદધ્યવસાયત્વાભાવેડપિ તદ્વોગ્યતાયાસ્સત્ત્વાત્, અન્યથા તત્કાર્યેષ્વપાયાદિષ્વપિ તદભાવપ્રસજ્ઞાત્, અતિમત્તમૂર્છિતાદીનામેવ જ્ઞાનસ્યાનધ્યવસાયરૂપત્વાત્, તદુત્તરં તત્રાપાયાદર્શનેન તદ્વોગ્યતાયા અભાવાદિતિ । ઈહિતાકારેણ નિર્ણયાત્મકમ્મિતિ, તદ્વૃત્તિધર્માનુગમનતદ્વૃત્તિધર્મવ્યતિરેકામ્યાં તદ્ધર્મવત્તાનિશ્ચયરૂપસ્તદિતરધર્માભાવવત્તાનિશ્ચયરૂપો વેત્યર્થઃ । તત્ત્વમ્મિતિ અવેતસ્યૈવ ધાર્યમાણત્વાદિતિ ભાવઃ, ધારણેતિ, અવિચ્યુતિરૂપા વા તજ્જન્યવાસનાસંસ્કારશબ્દવાચ્યાડમશક્તિવિશેષરૂપા વેત્યર્થઃ । ઉદેતીતીતિ । ઈદશક્રમેણૈવાવપ્રહાદય ઉત્પદ્યન્તે નોક્વમવ્યતિક્રમામ્યાં ન્યૂનત્વેન વા, જ્ઞેયક્ષયોપશમસ્યેત્યમેવ જ્ઞાનજનનસ્વભાવત્વાત્ । । ક્વચિદમ્યસ્તેડપાયમાત્રસ્ય દૃઢવાસને વિષયે સ્મૃતિમાત્રસ્ય ચ દર્શનંડપિ સૌંભ્યાનુત્પલ્પત્રશતવ્યતિમેદ ઇવાવપ્રહાદિક્રમો નોપલક્ષ્યત્વમિતિ ભાવઃ ॥

શું દર્શન આદિનો આ જ ઉત્પત્તિ(અનુભવ)નો ક્રમ છે કે શું પ્રકારાન્તરથી પણ ક્રમ છે ? આવી શંકામાં કહે છે કે—

ભાવાર્થ—તથાચ આ ક્રમ ઈન્દ્રિય અર્થની યોગ્યતાનામક સંબંધ હોયે છતે દર્શન નામનું સન્માત્ર પહેલાં પ્રકટ થાય છે. જેમ કે—‘આ કાંઈક છે’ ઈતિ. ત્યાર બાદ કોઈ એક જાતિ આદિદ્વારા અવગ્રહ. જેમ કે—‘આ મનુષ્ય છે’ ઈતિ. ત્યાર બાદ અનિશ્ચિતરૂપે સંશય. જેમ કે—‘આ પૌરુષ છે કે પાશ્વર્ય છે ?’ ઈતિ. ત્યાર પછી નિયત આકારે સંભાવના રૂપ ઈહા. જેમ કે—‘આ પૌરુષ હોવો જોઈએ’ ઈતિ. ત્યાર બાદ ઈહિત આકારે નિર્ણય આત્મક અપાય. જેમ કે—આ પૌરુષ જ છે’ ઈતિ. ત્યાર બાદ કાલાન્તરમાં સ્મૃતિના હેતુપણાએ ધારણા ઉદય પામે છે. ઈતિ.”

વિવેચન—કર્થગિત્ તેઓનો ભેદ હોયે છતે ઉત્પત્તિક્રમ છે, કેમ કે—તે પ્રકારે અનુભવ છે, તે તે આવશ્યક ક્ષયોપશમભાવ છે. વિષયવિષયીભૂત ઈન્દ્રિય અને અર્થનો યોગ્યતાનામક-યોગ પ્રમાણે અનતિદ્વર આસન્નવ્યવહિત દેશ આદિ અવસ્થાનરૂપ કે સંશ્લેષરૂપ સંબંધ હોયે છતે, દર્શનનામક સન્માત્ર—સર્વવિશેષના વિમુખપણાએ નિરાકાર બોધ થાય છે તેનો વાચકશબ્દપ્રયોગ કહે છે. ‘આ કાંઈક છે.’ જે દૃષ્ટ ન હોય, તેનો અવગ્રહ નહીં હોવાથી. તેના ઉત્તરકાળમાં કોઈ એક જાતિ આદિથી એટલે સત્ત્વગ્યાપ્ય મનુષ્યત્વ આદિ જાતિવિશિષ્ટપણા

આદિથી વ્યાવહારિક અવગ્રહ (નૈશ્ચયિક અપાય) થાય છે. જેમ કે-‘આ મનુષ્ય છે.’

અવગ્રહ સિવાય સંદેહનો અભાવ હોવાથી, ત્યાર બાદ કોઈ પણ વિશેષધર્મની અપ્રાપ્તિ હોવાથી, સંશયથી નિયત આકારે, એટલે યત્કિચિત્ વિશેષધર્મની પ્રાપ્તિથી સંભાવના આત્મક એટલે સ્પષ્ટ (પ્રત્યક્ષ) નિરૂપિત વિષયતાનો અભાવ છતાં, તે સ્પષ્ટ જ્ઞાન સન્મુખ હોવાથી વિલક્ષણ પ્રકારતાવાળી ઇહા છે. ત્યાર બાદ ઇહા સિવાય અપાયની પ્રવૃત્તિનો અભાવ હોવાથી ઇહિત આકારે અપાય થાય છે.

શંકા-અવગ્રહ અને ઇહા જ્ઞાનરૂપ નથી, કેમ કે-સંશય આદિની માર્કક સ્પષ્ટ અર્થના પ્રકાશનો અભાવ છે ને ?

સમાધાન-આત્માનો ધર્મ હોયે છતે, સંશય-વિષય-અનધ્યવસાયોમાં અંતર્ભાવનો અભાવ હોઈ જ્ઞાનરૂપની સિદ્ધિ છે.

પૂર્વપક્ષ-નિશ્ચયથી અન્ય છે તે સંશયરૂપ હોઈ અજ્ઞાનરૂપ છે, તો જ્ઞાનરૂપ કેમ કહેવાય ?

ઉત્તરપક્ષ-જો આમ માનો, તો નિશ્ચયના ઉપાદાનના ક્ષણમાં પણ સર્વથા અજ્ઞાનતાનો પ્રસંગ આવી જાય. આવી ઇષ્ટાપત્તિ કરી શકાશે નહિ, કેમ કે-નિશ્ચયમાં પણ અજ્ઞાનતાની આપત્તિ થઈ જાય !

પૂર્વપક્ષ-વળી અવગ્રહ અનિર્દેશ્ય (શબ્દથી અવાચ્ય) સામાન્ય માત્ર અવગાહી હોઈ અનધ્યવસાયરૂપ કેમ નહી ?

ઉત્તરપક્ષ-તે અવગ્રહમાં સાક્ષાત્ અધ્યવસાયપણાનો અભાવ છતાં સાક્ષાત્ અધ્યવસાયની યોગ્યતા છે, માટે તે અનધ્યવસાયરૂપ નથી. જો યોગ્યતાવાળામાં અધ્યવસાય ન માનો, તો તે અવગ્રહ આદિના કાર્યરૂપ અપાય આદિમાં તે અધ્યવસાયતાના અભાવનો પ્રસંગ આવે છે.

૦ અતિમત્ત-મૂર્ચ્છિત આદિમાં જ જ્ઞાનની અનધ્યવસાયરૂપતા છે, કેમ કે-અતિમત્તતા આદિના ઉત્તરકાળમાં ત્યાં અપાયનું અદર્શન હોઈ અધ્યવસાયની યોગ્યતાનો અભાવ છે. ઇતિ. ‘ઈહિત્તકારેણ નિર્ણયાત્મક ઇતિ ।’ તેમાં રહેલ ધર્મનું અનુગમન (અન્વય) અને તેમાં નહીં રહેનાર ધર્મના વ્યતિરેક (અભાવ) દ્વારા તે ધર્મવત્તાનો નિશ્ચયરૂપ નિર્ણય અથવા તેનાથી અન્ય ધર્મના અભાવતાના નિશ્ચયરૂપ નિર્ણયરૂપ અપાય થાય છે.

૦ અપાયવાળો વિશેષ જ ધારણાનો વિષય થતો હોવાથી, ત્યાર બાદ અવિચ્યુતિરૂપ કે અવિચ્યુતિજન્ય વાસના-સંસ્કારશબ્દવાચ્ય આત્મશક્તિવિશેષરૂપ ધારણા થાય છે.

૦ અવગ્રહ આદિ ચારોમાં ઉત્તર ઉત્તર પ્રત્યે પૂર્વપૂર્વની કારણતા હોઈ, આવા પૂર્વોક્ત ક્રમથી (પૂર્વાનુપૂર્વી ભવનરૂપ ક્રમથી) જ અવગ્રહ આદિ ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ ઉત્ક્રમ=પશ્ચાનુપૂર્વી ભવનરૂપ ઉત્ક્રમ. જેમ કે-પહેલાં ધારણા, પછી અપાય, પછી ઇહા અને પછી

અવગ્રહ. અતિક્રમ=અનાનુપૂર્વી લવનરૂપ અતિક્રમ. જેમ કે-કઠાચ અવગ્રહને ઉલ્લંઘી ઇહા, ઇહાને ઉલ્લંઘી પણ અપાય, તે અપાયને ઉલ્લંઘી ધારણા, આવા ઉત્ક્રમ-અતિક્રમથી કે ન્યૂનપણાએ (આ અવગ્રહ આદિ મध्ये કઠાચિત્ અવગ્રહનું થવું, કઠાચિત્ અવગ્રહ-ઇહાનું થવું, કઠાચિત્ અવગ્રહ-ઇહા-અપાયોનું જ થવું. આવી રીતે ન્યૂનપણાએ) ઉત્પન્ન થતા નથી, કેમ કે-જેયનો આ પ્રમાણે જ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ પ્રત્યે સ્વસાવ છે. [જે ક્રમથી દર્શન-જ્ઞાનાવરણક્રમનો ધ્યોપશમરૂપ કારણ થાય છે, તે જ ક્રમથી દર્શન-અવગ્રહ આદિરૂપ કાર્યો ઉત્પન્ન થાય છે.]

શંકા-ફરી ફરી જોયેલ-વિચારેલ-કહેલ વસ્તુના વિષયમાં ફરીથી અવલોકન થતાં, અવગ્રહ અને ઇહાને છોડી પહેલેથી જ અપાયની પ્રવૃત્તિ દેખાય છે. ક્વચિત્ ફરીથી, પહેલાં ઉપલબ્ધ મુનિશ્ચિત દેહ વાસનાના વિષયભૂત કરેલ અર્થમાં અવગ્રહ-ઇહા-અપાયોનું ઉલ્લંઘન કરીને પણ સ્મૃતિરૂપ ધારણા થાય છે, તો અવગ્રહ આદિ ઉત્ક્રમ-અતિક્રમ કે ન્યૂનપણાએ ઉત્પન્ન થતાં નથી.’ આમ ખાલી કહેવાય છે ને ?

સમાધાન-સોચા વગેરેથી સો (૧૦૦) ક્રમલપત્રોના લેહના વિષયમાં જેમ ક્રમથી જ પત્રોનો લેહ છે અને સૂક્ષ્મતાના (શીઘ્રતાના) કારણે ક્રમ દેખાતો નથી, તેમ જ્યાં અભ્યાસના વિષયભૂત પદાર્થમાં અપાય જ માત્ર દેખાય છે, ત્યાં પણ અપાયના પહેલા અવગ્રહ અને ઇહાનું અસ્તિત્વ જ છે. ક્રમથી જ અવગ્રહ-ઇહા-અપાય-ધારણા ત્યાં પણ છે જ. સૂક્ષ્મતાથી ક્રમ દેખાતો નથી. એટલે જ ‘અહીં અપાય જ છે’-એવું અભિમાન છે. એ પ્રમાણે દેહ વાસનાના વિષયભૂત પદાર્થમાં પણ અવગ્રહ-ઇહા-અપાયપૂર્વક જ સ્મૃતિ છે. સૂક્ષ્મનાથી (શીઘ્ર ઉત્પત્તિથી) ક્રમ જણાતો નથી. ‘અહીં દેહત સ્મૃતિ જ છે’-એ અભિમાન છે.

તદેવમિન્દ્રિયાનિન્દ્રિયજમેદેન સાંવ્યવહારિકપ્રત્યક્ષં નિરૂપ્ય દ્વયોરપ્યનયોર્મનિશ્ચુતમેદત્વેન દ્વૈવિધ્યા-પ્રથમતો મતિજ્ઞાનં લક્ષયતિ—

इन्द्रियमनोऽन्यतरजन्योऽभिलापनिरपेक्षस्फुटावभासो मतिज्ञानम् ॥ सूत्र-३० ॥

इन्द्रियेति । इन्द्रियमनोऽन्यतरजन्यत्वे सति अभिलापनिरपेक्षज्ञानत्वं लक्षणम् । अत्र स्फुटावभास-त्वपदं सर्वज्ञानानां स्वांशं स्पष्टावभासत्वमेवेति सूचितुं, तेनास्य परोक्षत्वेन कथं त्वप्रकाशत्वमिति शङ्का निरस्ता । श्रुतज्ञानवारणाय विशेष्यम्. अवध्यादिवारणाय विशेषणम्, अभिलापनिरपेक्षत्वं श्रुताननु-सारित्वं तत्र श्रुतानुसारित्वञ्च धारणात्मकपदपदार्थसन्वन्धप्रतिमन्धानजन्यत्वं तेनहापायधारणात्मकेषु मतिज्ञानविशेषेषु पदविषयतायास्सत्त्वेऽपि नाव्याप्तिः, तत्र पदविषयतायान्सर्विकल्पकसामग्रीमात्रप्रयोग्य-त्वात्, न चेद्दार्ढ्यानि पदपदार्थप्रतिमन्धानजन्यज्ञानानि, घट इत्याद्यपायोत्तरमयं घटनामको नञ्ति मंशयादर्शनान् तत्तन्नामोऽप्यपायत्वेन ग्रहणान् पदपदार्थसम्बन्धप्रतिमन्धानाभाववतोऽपि पुरुषस्यान्या-सपाटवेन तदुदयाच्च । संस्तप्रट्काल एव हि श्रुतानुसारि-वर्माद्दार्ढ्या, न तु व्यवहारकाल । अन एव

મતિત્વસામાનાધિકરણ્યેન શ્રુતપૂર્વત્વનિષેધઃ “ ન મદ્ સુઅપુબ્ધિયા ” इत्यनेनाभिहितः । श्रुतज्ञानं प्रति धारणात्वेन मतिज्ञानस्य हेतुत्वेन तद्वारणोपयोगे ‘इदं पदमस्य वाचकं, अयमर्थ एतत्पदवाच्य’ इति पदपदार्थसम्बन्धप्रहस्यापि ध्रौव्येण तज्जनितज्ञानस्यैव श्रुतानुसारित्वं, अत एव च श्रुतत्वावच्छेदेन मति-पूर्वत्वविधिः ‘ मइ पुवं सुअं ’ इत्यनेन कृतः । व्यवहारकाले जायमानावग्रहादीनां श्रुतोपयोगाभावादेव पदपदार्थसम्बन्धवासनाप्रबोधकालीनत्वेऽपि श्रुतनिश्चितमतिज्ञानत्वम् स्वसमानाकारश्रुतज्ञानाहितवासना-प्रबोधसमानकालीनत्वे सति श्रुतोपयोगाभावकालीनस्यैवावग्रहादेश्श्रुतनिश्चितत्वात् । उक्तवासनाप्रबोध-काले मतिज्ञानसामग्रीसत्त्वेऽपि श्रुतोपयोगे श्रुतज्ञानमेव जायते, श्रुतोपयोगस्योत्तेजकत्वात् परैरपि प्रत्य-क्षज्ञानसामग्र्याः शाब्दबोधप्रतिबन्धकत्वेऽपि शाब्देच्छायां शाब्दबोधस्य स्वीकृतत्वात् । निरुक्तवासना-प्रबोधासमानकालीनञ्च मतिज्ञानमैतत्पत्तिक्यादिचतुर्भेदमश्रुतनिश्चितं भवति । अपूर्वामयकुमारादिव्यक्ति-विशेषबुद्धौ त्वैतत्पत्तिकीत्वमेवाश्रयणीयम्, प्रागनुपलब्धेऽर्थे श्रुतज्ञानाहितवासनाप्रबोधाभावेन श्रुतनिश्चित-ज्ञानासम्भवात् । धारणायाः श्रुतज्ञानहेतुत्व एव च मतिश्रुतयोर्लब्धियौगपद्येऽप्युपयोगक्रमस्सङ्गच्छते प्रागु-पलब्धार्थस्य च पलम्भे धारणाहितश्रुतज्ञानाहितवासनाप्रबोधान्वयाच्छ्रुतनिश्चितत्वमावश्यकम्, धारणादि-रहितानामेकेन्द्रियादीनां त्वाहारादिसंज्ञान्यथानुपपत्त्याऽन्तर्जल्पाकारं विवक्षितार्थवाचकं शब्दसंस्पृष्टार्थ-ज्ञानरूपं श्रुतज्ञानं क्षयोपशममात्रजनितं जात्यन्तरमेवेति संक्षेपः ॥

તેથી આ પ્રમાણે ઈન્દ્રિયજન્ય-અનિન્દ્રિયજના ભેદથી સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષનું નિરૂપણ કરી, આ બંને પણ મતિ અને શ્રુતના ભેદરૂપ હોઈ બે પ્રકારના છે, માટે પહેલાં મતિ-જ્ઞાનનું લક્ષણ કહે છે.

ભાવાર્થ—ઈન્દ્રિયથી કે મનથી જન્ય, શબ્દથી નિરપેક્ષ, સ્પષ્ટ અવભાસ, એ ‘મતિ-જ્ઞાન’ કહેવાય છે.

વિવેચન—ઈન્દ્રિય કે મનથી જન્ય હોયે છતે, અભિદાપ નિરપેક્ષ જ્ઞાનત્વ એ મતિ-જ્ઞાનનું લક્ષણ છે. અહીં ‘સ્ફુટ અવભાસ’ એવું પદ, સર્વજ્ઞાનોનું સ્વજ્ઞાનાંશમાં સ્પષ્ટ અવ-ભાસપણું જ છે, એમ સૂચવવા માટે છે. તેથી આ મતિજ્ઞાનનું પરોક્ષપણું હોઈ કેવી રીતે સ્વપ્રકાશ(પ્રત્યક્ષ)પણું છે, એવી શંકાનું નિરાકરણ થઈ જાય છે.

શ્રુતજ્ઞાનમાં અતિવ્યાપ્તિના વારણ માટે ‘અભિદાપ નિરપેક્ષ’રૂપ વિશેષ્ય દળ છે. અવધિ આદિમાં અગ્નિવ્યાપ્તિના વારણ માટે ‘ઈન્દ્રિયમનોડન્યતર જન્યત્વે સતિ’—એ રૂપ વિશેષણ દળ છે.

અભિદાપ નિરપેક્ષત્વ એટલે શ્રુતને નહીં અનુસરવું. શ્રુતાનુસારિત્વ એટલે ધારણારૂપ મતિ-જ્ઞાન નિષ્કપદ પદાર્થ સંબંધ પ્રતિસંધાન(સંયોજન)થી જન્યપણું છે. (સંકેતકાળની અપે-

૧. યત્રૈકસિન્ધ્વસ્તુનિ પ્રત્યક્ષજ્ઞાનસ્ય સામગ્રી ગાબ્દવ્રોધસ્ય ચ સામગ્રી વર્તતે તત્ર પ્રત્યક્ષજ્ઞાનમેવ ભવતિ ન શાબ્દવ્રોધસ્તત્ર પ્રત્યક્ષસામગ્ર્યાઃ પ્રતિવન્ધકત્વાત્પરન્તુ ગાબ્દેચ્છા યદિ સ્યાત્તદા શાબ્દવ્રોધ એવ ભવતીતિ શાબ્દવ્રોધે સેચ્છા ઉત્તેજિકા, તથૈવ પ્રકૃતેડપીતિ ભાવઃ ॥

ક્ષાએ આ સમજવાનું છે.) તેથી વ્યવહારકાળમાં શ્રુતાનુસારિ ઈહા-અપાય-ધારણારૂપ મતિ-જ્ઞાનવિશેષોમાં શબ્દોલ્લેખ સહિતપણું હોવા છતાં અવ્યાપ્તિ નથી. ત્યાં પદવિષયતા સવિકલ્પક જ્ઞાનની સામગ્રી માત્રથી જન્ય છે. વળી ઈહા આદિ પદપદાર્થ સંબંધ પ્રતિસંધાનજન્ય જ્ઞાનરૂપ નથી, કેમ કે-‘આ ઘટ છે’ ઇત્યાદિ અપાય પછી ‘આ ઘટ’ ઘટનામ સંજ્ઞાવાળો છે કે નહીં?—એવો સંશય દેખાતો નથી. તે તે નામશબ્દમાં પણ અપાયપણાના ગ્રહણથી, પદપદાર્થ સંબંધ પ્રતિસંધાનના અભાવવાળા પણ પુરુષમાં [અનભ્યાસદશામાં આ અર્થ આ શબ્દનો વાચ્ય છે. આવું અવધારણુ ત્યાં સુધી કરતો નથી કે જ્યાં સુધી આ શબ્દનો આ અર્થમાં, અમુક પુરુષે સંકેત કર્યો છતે, આ અર્થ આ શબ્દનો વાચ્ય છે. આ પદ આ અર્થનું વાચક છે. આ પ્રમાણે સ્મરણુ નથી કરી શકતો ત્યાં સુધી તેથી અનભ્યાસદશાની માફક, વ્યવહારકાળમાં પણ સંકેતના અનુસરણનું આવશ્યકપણું નથી. તે વખતે વાચ્ય-વાચક ભાવ સંયોજનથી લાખ્ધ અર્થના અવગાહન વિશેષ રવરૂપવાળા શ્રુતાનુસારિ અવગ્રહ આદિનું શ્રુતપણું હોવા છતાં, અભ્યાસદશામાં શબ્દશ્રવણથી તેના વાચ્ય-વાચકભાવનું એકદમ-જલ્દી ઉદ્ભુદ્ધ સંસ્કારના વશે સ્મરણુ થયે છતે, તે તે શબ્દવાચ્ય અર્થાવગ્રહ આદિની કથિત સંકેતના અનુસરણુ સિવાય પણ સત્તા હોવાથી, શબ્દના અશ્રવણમાં પણ અર્થનો ઇન્દ્રિયાદિ સન્ન્યુષ પણ આદિરૂપ સંનિકર્ષમાં તે અર્થવાચક શબ્દનું ઉદ્ભુદ્ધ સંસ્કારથી સ્મરણુ થયે છતે, તે શબ્દસંસૃષ્ટ અર્થાવગ્રહ આદિની સત્તા હોવાથી તે અવગ્રહ આદિનું મતિજ્ઞાનત્વ છે જ, એમ ભાવ સમજવો.] અભ્યાસની પટુતાથી તે ઈહા આદિનું શ્રુત અનુસારિપણું છે, પરંતુ વ્યવહારકાળમાં (કાર્યસમયમાં) શ્રુતાનુસારિપણું નથી. એથી જ મતિત્વના સામાનાધિકરણની અપેક્ષાએ શ્રુતપૂર્વત્વનો નિષેધ છે. શ્રુતજ્ઞાન પ્રત્યે ધારણારૂપે મતિજ્ઞાન હેતુ છે. તેથી ધારણાના ઉપયોગમાં ‘આ પદ આ અર્થનું વાચક છે, આ અર્થ આ પદથી વાચ્ય છે.’—આવા પદપદાર્થસંબંધ જ્ઞાનની ધ્રુવતા હોઈ પદપદાર્થસંબંધ પ્રતિ સંધાનજનિત જ્ઞાન જ શ્રુતાનુસારિ છે. એથી જ શ્રુતત્વની અપેક્ષાએ મતિપૂર્વક શ્રુત છે, એવું વિધાન ‘મતિપૂર્વશ્રુત’ એ વાક્યથી કહેલ છે.

૦ વ્યવહારકાળમાં ઉત્પન્ન થનાર અવગ્રહ આદિમાં શ્રુતના ઉપયોગનો અભાવ હોવાથી જ પદપદાર્થસંબંધજન્ય વાસના(ધારણા)ના પ્રબોધકાળવર્તીપણું હોવા છતાં શ્રુતનિશ્ચિત મતિજ્ઞાનપણું છે, કેમ કે-સ્વ(વાસના)સમાન આકારવાળા શ્રુતજ્ઞાનજનિત વાસના પ્રબોધ-સમાન કાળવર્તી હોયે છતે શ્રુતના ઉપયોગના અભાવકાળવર્તી જ અવગ્રહ આદિ શ્રુતનિશ્ચિત છે.

૦ ઉપર્યુક્ત વાસનાના પ્રબોધકાળમાં મતિજ્ઞાનની સામગ્રીની હાજરી છતાં શ્રુતના ઉપયોગમાં શ્રુતજ્ઞાન જ ઉત્પન્ન થાય છે, કેમ કે-શ્રુતનો ઉપયોગ ઉત્તેજક (પ્રતિબંધક સમવધાન-કાલીન કાર્યજનક) બીજાઓએ પણ પ્રત્યક્ષજ્ઞાનની સામગ્રી શાબ્દબોધની પ્રતિબંધક છતાં શાબ્દ-બોધની ઇચ્છામાં શાબ્દબોધનો સ્વીકાર કરેલો છે.

પૂર્વોક્ત વાસના પ્રબોધના અસમાનકાળવર્તી મતિજ્ઞાન, ઔપાતિકી-વૈનચિકી-કાર્મિકી

—પારિણામિકી મતિરૂપ ચાર ભેદવાળું અશ્રુત નિશ્ચિત થાય છે. અભયકુમાર આદિ વ્યક્તિવિ-
શેષ બુદ્ધિમાં તેા ઔત્પાતિકી આદિપણું છે એમ જાણવું, કેમ કે—પૂર્વે અનુપલબ્ધ અર્થમાં
શ્રુતજ્ઞાનજનિત વાસનાના પ્રબોધનો અભાવ હોવાથી શ્રુતનિશ્ચિત જ્ઞાનનો અસંભવ છે.

૦ ધારણા શ્રુતજ્ઞાનનો હેતુ છે, એવો કાર્ય-કારણભાવ હોયે છતે જ, મતિ અને
શ્રુતજ્ઞાનની લબ્ધિની એક કાળમાં ઉત્પત્તિ હોવા છતાં ઉપયોગનો કેમ સંગત થાય છે.

૦ પૂર્વ ઉપલબ્ધ અર્થના ઉપલંભમાં ધારણાકૃત શ્રુતજ્ઞાનજનિત વાસનાના પ્રબોધનો
અન્વય હોવાથી શ્રુતનિશ્ચિતપણું આવશ્યક છે.

૦ ધારણા આદિ રહિત એકેન્દ્રિય આદિમાં તેા આહાર આદિ સંજ્ઞાની અન્યથાનુ-
પપત્તિથી આંતરિક ઉચ્ચારણરૂપ અન્તર્જલ્પના આકારવાળું વિવક્ષિત અર્થવાચક શબ્દ સંસ્કૃ-
પ્તાર્થજ્ઞાનરૂપ શ્રુતજ્ઞાન, ક્ષયોપશમ માત્રથી જનિત બાત્યંતરરૂપ જ છે, એમ જાણવું.

અથ મતિજ્ઞાનસ્ય યાવત્પ્રકારાન્ દર્શયતિ—

इदञ्च प्रत्येकेन्द्रियैर्मनसा चावग्रहादिक्रमेण जायमानत्वाच्चतुर्विंशतिविधम् । रसनादी-
न्द्रियैश्चतुर्भिरेव चतुर्विधा व्यञ्जनावग्रहा भवन्ति, न चक्षुर्मनोभ्यां, विषयेन्द्रियसंश्लेषाभावात् ।
स्पर्शनादीन्द्रियाणामुपकरणात्मकानां स्पर्शाद्याकारेण परिणतपुद्गलानाञ्च यः परस्परं संश्ले-
षस्ता व्यञ्जनेत्युच्यते । सोऽयं चतुर्विधो व्यञ्जनावग्रह इति मिलित्वाष्टाविंशतिविधं मति-
ज्ञानम् । श्रुतज्ञाने तु नावग्रहादयो भवन्ति ॥ सूत्र-३१ ॥

इदञ्चेति । मतिज्ञानञ्चेत्यर्थः । प्रत्येकेन्द्रियैः—प्रत्येकं चक्षुरसनघ्राणत्वक्श्रोत्रेन्द्रियैः, अवग्रहादिक्रमेणेति,
चक्षुरवग्रहश्चक्षुरीहा चक्षुरपायश्चक्षुर्धारणेत्येवंक्रमेणेत्यर्थः । तत्रावग्रहस्य व्यञ्जनार्थावग्रहरूपेण द्वैविध्या-
त्पूर्वोक्तावग्रहस्यार्थावग्रहरूपत्वेन व्यञ्जनावग्रहं वक्ति रसनादीति, आदिना घ्राणत्वक्श्रोत्राणां ग्रहणम् ।
चतुर्भिरेवेत्यत्रैवशब्दव्यवच्छेदमाह नेति । तत्र निबन्धनमाह विषयेति । निश्चयतः कार्योत्पादविकल-
कारणस्यैव व्याप्यत्वेन ज्ञाने उपयोगेन्द्रियस्यैवाविकलकारणत्वेन व्यञ्जनावग्रहकालेऽव्यक्ततया तत्सत्त्वा-
त्तदा ज्ञानमवश्यं भवत्येवेति व्यञ्जनावग्रहोऽयं ज्ञानात्मा कारणांशो बोध्यः । व्यञ्जनां स्वरूपयति
स्पर्शनादीन्द्रियाणामिति, आदिना श्रोत्रघ्राणरसनानां ग्रहणम् । ननु व्यञ्जनावग्रहः प्राप्यकारिणामेवेन्द्रि-
याणां न त्वप्राप्यकारिणां तत्र कः कारणांशः, यद्यर्थावग्रहस्तर्हि स एव व्यञ्जनावग्रहस्थलेऽप्यस्तु इति
चेन्न तत्रापि प्रागर्थावग्रहाल्लब्धीन्द्रियस्य ग्रहणोन्मुखपरिणामस्यैव कारणांशतयाऽभ्युपगमात् । निगमयति
मतेर्मेदं सोऽयमिति । अष्टाविंशतिविधमिति, उपलक्षणमेतत्, तेन स्वस्वप्रतिपक्षसहितैर्बहुबहुविध-
क्षिप्रानिश्रितनिश्चितध्रुवैः प्रत्येकं भिन्नानामेषां षट्त्रिंशदधिकत्रिंशतविधत्वेऽपि न क्षतिः, अत्र सर्वत्र क्षयोप-
शमस्योत्कर्षापकर्षौ निमित्ते भवत इति । किं श्रुतज्ञानेऽप्यवग्रहादिमेदोऽस्तीत्यत्राह श्रुतज्ञाने त्विति । तुर्भिन्ना-
र्थोपक्रमे, मतिज्ञानाभावे श्रुतज्ञानाभावादिशेषविषये तस्मिन्नावग्रहासम्भवेनेहादीनामप्यसम्भवादिति भावः ।

મતિજ્ઞાનના સર્વ પ્રકારોને દર્શાવે છે.

ભાવાર્થ—“આ મતિજ્ઞાન, દરેક ઈન્દ્રિયોથી અને મનથી અવગ્રહ આદિ ક્રમથી પેદા થતું હોવાથી ઓવીશ (૨૪) પ્રકારવાળું છે. રસન આદિ ચાર ઈન્દ્રિયોથી ચાર પ્રકારના વ્યંજનાવગ્રહો થાય છે. ચક્ષુ અને મનથી નહીં, કેમ કે—વિષય અને ચક્ષુ, મનનો સંસ્પર્શનો અભાવ છે. ઉપકરણસ્વરૂપી સ્પર્શન આદિ ઈન્દ્રિયોનો અને સ્પર્શ આદિ આકારે પરિણત પુદ્ગલોનો જે પરસ્પર સંસ્પર્શ, તે ‘વ્યંજના’ કહેવાય છે. ઉપર્યુક્ત અને આ ચાર પ્રકારનો વ્યંજનાવગ્રહ, એમ મળીને અઠાવીશ (૨૮) પ્રકારનું મતિજ્ઞાન છે. શ્રુતજ્ઞાનમાં તો અવગ્રહ આદિ હોતા નથી.”

વિવેચન—આ મતિજ્ઞાન દરેક ચક્ષુ—રસન—દ્રાણુ—સ્પર્શન—શ્રોત્રરૂપ ઈન્દ્રિયોથી અને મનવડે ચક્ષુ અવગ્રહ, ચક્ષુ ઇહા, ચક્ષુ અપાય અને ચક્ષુ ધારણા ઇત્યાદિ ક્રમથી પેદા થાય છે. ત્યાં અવગ્રહ, વ્યંજન-અર્થાવગ્રહરૂપે બે પ્રકારનો હોવાથી પૂર્વોક્ત અવગ્રહ અર્થાવગ્રહ રૂપ હોઈ ‘વ્યંજનાવગ્રહ’ને કહે છે. ‘રસનાદિ’ ઇતિ, આદિ પદથી દ્રાણુ—સ્પર્શન—શ્રોત્રોનું ગ્રહણ છે. આહીં એવ શબ્દથી વ્યવચ્છેદ્યોગ્યને કહે છે કે—ચક્ષુ, મનથી નહીં. ત્યાં મૂળ કારણને કહે છે ‘વિષયેતિ ।’ નિશ્ચયથી કાર્યની ઉત્પત્તિ પ્રત્યે પરિપૂર્ણ કારણનું વ્યાપ્તપણું (વ્યાપ્તિ) હોઈ, જ્ઞાનરૂપ કાર્ય પ્રત્યે ઉપયોગભૂત ઈન્દ્રિયની જ અવિકલ કારણતા હોઈ, વ્યંજનાવગ્રહ-કાળમાં અવ્યક્તરૂપે તે ઉપયોગરૂપ ઈન્દ્રિયની હાજરી હોવાથી તે વખતે જ્ઞાન અવશ્ય થાય છે જ. આ વ્યંજનાવગ્રહ જ્ઞાનરૂપ (સ્વકાર્ય પ્રત્યે) કારણભૂત અંશ બાણવો.

શંકા—પ્રાપ્તકારી ઈન્દ્રિયોનો જ વ્યંજનાવગ્રહ થાય છે પરંતુ અપ્રાપ્તકારીઓનો થતો નથી. તો ત્યાં કારણભૂત અંશ કયો છે? જે અર્થાવગ્રહ કારણાંશ છે, તો તે જ વ્યંજનાવગ્રહ સ્થળમાં પણ હો ! શો વાંધો છે ?

સમાધાન—વ્યંજનાવગ્રહ સ્થળમાં પણ અર્થાવગ્રહથી પહેલાં ગ્રહણ ઉન્મુખ પરિણામ-વાળી લાગ્નિ ઈન્દ્રિયમાં જ કારણાંશતાનો સ્વીકાર છે. પ્રાપ્તકારી ઈન્દ્રિયોના વ્યંજનાવગ્રહમાં તે પ્રમાણે કારણાંશ બાણવો.

૦ મતિજ્ઞાનના ભેદનો ઉપસંહાર કરે છે. અઠાવીશ (૨૮) પ્રકારનું મતિજ્ઞાન એ વાક્ય ૩૩૬ ભેદનું ઉપલક્ષ્ય છે. તથાહિ બહુ—બહુવિધ—અબહુ—અબહુવિધ—ક્ષિપ્ર—અક્ષિપ્ર—નિશ્ચિત—અનિશ્ચિત—સંદિગ્ધ—અસંદિગ્ધ—ધ્રુવ—અધ્રુવ, એમ ૨૮ના દરેકને ૧૨ ભેદે ગુણતાં ૨૮X ૧૨=૩૩૬ ભેદો થાય છે. [જેમ કે—અનેક વાજિત્રો વાગતાં હોય તે વખતે કોઈ માણસ આટલા ‘ભેરીના’ શબ્દો છે અને આટલાં ‘શંખના’ શબ્દો છે—એમ છૂટા છૂટા ગ્રહણ કરીને કહે, એ ‘બહુગ્રાહી’ કહેવાય. પરંતુ એમ કોઈ ન કરી શકે, પણ એકંદરે વાજિત્રના શબ્દો ગ્રહણ કરીને એની સંખ્યા કહે, એ ‘અબહુગ્રાહી’ જ્ઞાન. વળી તે વાજિત્રોના શબ્દોના મધુરતા વગેરે નાના પ્રકારના અનેક ધર્મોને બાણનારી વ્યક્તિ ‘બહુવિધગ્રાહી’ કહેવાય છે. પરંતુ તે શબ્દના અમુક એક કે બે જ ધર્મ બાણનાર ‘અબહુવિધગ્રાહી’ કહેવાય. એમાં પણ જે વ્યક્તિ એ સર્વ તરત જ સમજી જાય, તે ‘ક્ષિપ્રગ્રાહી’ કહેવાય છે. જે બહુ વખત

વિચાર કરે ત્યારે જ સમજી શકે છે, તે 'અક્ષિપ્રગ્રાહી.' વળી જે વ્યક્તિ ધ્વજ કે એવી કંઈક નિશાની ઉપરથી જ આ 'દેવાલય' એમ સમજી શકે, તે 'નિશ્ચિતગ્રાહી' અને જે એવી કંઈ પણ નિશાની વિના એવી વસ્તુ કે સ્થળ ઓળખી કાઢે, તે 'અનિશ્ચિતગ્રાહી' છે. વળી જે માણસ અમુક વસ્તુને નિઃસંશય એટલે લેશ પણ સંદેહ વિના જાણે કે સમજે, તે 'અસંદિગ્ધગ્રાહી,' જે અચોક્કસપણે જાણી શકે, તે 'સંદિગ્ધગ્રાહી.' અમુક વસ્તુનું એક વાર જ્ઞાન મેળવ્યા પછી એ વિષે ફરી વાર પૂછવા કરવાની જેને જરૂર નથી, એ 'ધ્રુવગ્રાહી' અને જે પુનઃ પુનઃ ઉપદેશની અપેક્ષા છે, તે 'ધ્રુવગ્રાહી.' અહીં સઘળા જ્ઞાનોમાં ક્ષયોપશમનો ઉત્કર્ષ અને અપકર્ષ—એમ બે નિમિત્ત થાય છે. શુ' શ્રુતજ્ઞાનમાં પણ અવગ્રહ આદિરૂપ ભેદ ખરો? આ પ્રશ્નના જવાબમાં કહે છે કે—મતિજ્ઞાનના અભાવમાં શ્રુતજ્ઞાનનો અભાવ હોવાથી, વિશેષ વિષયવાળા તે શ્રુતજ્ઞાનમાં અવગ્રહનો અસંભવ હોઈ, ઇહા આદિનો પણ અસંભવ હોવાથી 'શ્રુતજ્ઞાન'માં તો અવગ્રહ આદિ હોતા નથી.

તર્હિ કિન્તુ શ્રુતજ્ઞાનમિત્યત્રાહ—

મતિજ્ઞાનાપેક્ષો વાચ્યવાચકભાવપુરસ્કારેણ શબ્દસંસ્પૃષ્ટાર્થગ્રહણવિશેષઃ શ્રુતજ્ઞાનમ્ । તદનુકૂલોપયોગોઽપિ શ્રુતમ્ ॥ સૂત્ર-૩૨ ॥

મતિજ્ઞાનેતિ । મતિજ્ઞાનસાપેક્ષત્વે સતિ વાચ્યવાચકભાવપૂર્વકશબ્દસંસ્પૃષ્ટાર્થગ્રહણત્વં શ્રુતજ્ઞાનસ્ય લક્ષણમ્, ઈહાદીના શબ્દસંસ્પૃષ્ટાર્થગ્રહણરૂપત્વાદવગ્રહાત્મકમતિજ્ઞાનાપેક્ષત્વાચ્ચ શ્રુતત્વવારણાય વાચ્ય-વાચકભાવપુરસ્કારેણેત્યુક્તમ્ । મતિજ્ઞાનાપેક્ષ ઇતિ પદેન ધારણા ગ્રાહ્યા, શ્રુતં પ્રતિ ધારણાત્વેન હેતુત્વા-ત્તથા ચ નેહાદાવતિવ્યાપિરિતિ ચેત્તર્હિ સ્મૃતાવતિવ્યાપિવારણાય તત્ । એકેન્દ્રિયાણામપિ દ્રવ્યશ્રુતાભાવે સત્યપિ ભાવશ્રુતમસ્તિ ક્ષાયોચ્ચનિકત્વાત્, ન ચ તર્હિ લક્ષણમવ્યાપ્તં તત્ર વાચ્યવાચકભાવપૂર્વકં શબ્દ-સંસ્પૃષ્ટાર્થગ્રહણરૂપત્વાભાવાદિતિ વાચ્યમ્, ત્રિશિષ્ટશ્રુતજ્ઞાનસ્યૈવ લક્ષણત્વાત્, મતિજ્ઞાનાપેક્ષવાચ્યવાચક-ભાવપૂર્વકશબ્દસંસ્પૃષ્ટાર્થગ્રહણવૃત્તિજ્ઞાનત્વવ્યાપ્યજાતિમત્ત્વસ્ય વા લક્ષણાર્થત્વાત્, તાદૃશી જાતિઃ શ્રુતજ્ઞાન-ત્વં તત્ત્વ સર્વસ્મિન્ શ્રુતજ્ઞાને વર્તતે ઇતિ ન કુત્રાપ્યવ્યાપ્તિઃ । નનુ શ્રુતોપયોગો મત્યુપયોગાન્ પૃથક્, મત્યુપયોગેનૈવ તત્કાર્યોત્પત્તૌ તત્પાર્થન્યકલ્પનાયાં વ્યર્થત્વાદિત્યાકાંક્ષાયમાહ તદનુકૂલોપયો-ગોઽપીતિ, શ્રુતજ્ઞાનેઽનુકૂલમૂત ઉપયોગોઽપીત્યર્થઃ, શ્રુતોપયોગોપરમેઽપિ મતિજ્ઞાનોદયાન્ મત્યુપયોગ-શ્રુતોપયોગયોરૈક્યમિતિ ભાવઃ । અત્ર યદ્યપિ સ્વાભિકારણકાલવિષયપરોક્ષત્વૈર્મતિશ્રુતયોરેકત્વં તથાપિ લક્ષણ-મેદાત્કાર્યકારણભાવાદમેદવિશેષાદિન્દ્રિયવિભાગાદ્વલ્કેતરમેદાદક્ષરેતરમેદાન્મૂકેતરમેદાચ્ચ મેદોઽવસેયઃ, તથાહિ—નિરુક્તરૂપેણ લક્ષણમેદાન્મતિશ્રુતયોર્મેદઃ । કાર્યકારણભાવાત્તયોર્મેદઃ, મતિજ્ઞાનાપેક્ષં હિ શ્રુતં ન મતિશ્રુતજ્ઞાનાપેક્ષિણી, ઉપયોગરૂપયોસ્તયોસ્તૈથૈવ પૌર્વાપર્યાત્, કાર્યકારણયોશ્ચ કથન્નિદ્મેદાત્, લઙ્ઘિતો

૧. અવગ્રહાદિકં વિના શ્રુતજ્ઞાનાનુદયેન તત્પૂર્વ મતિજ્ઞાનરૂપરય તસ્યાવશ્યમ્ભાવાદિતિ ભાવઃ ॥ ૨ મતિજ્ઞાન-સમાનકાલે શ્રુતજ્ઞાનેઽનુપગમ્યમાને તદા શ્રુતાજ્ઞાનં જીવરય પ્રસજ્યતે, શ્રુતજ્ઞાનોત્પત્તિમન્તરેણ તદજ્ઞાનાનિવૃત્તેઃ ન ચ જ્ઞાનાજ્ઞાનયોસ્સમાનકાલમવસ્થિતિર્યોગ્યયોર્મતિશ્રુતયોઃ ક્વચિદગ્યાગમેઽનુમન્યત ઇત્યાગ્યેનાહ લઙ્ઘિત ઇતિ ॥

मतिश्रुते समकालेऽपि भवतोऽत एव लक्षणे मध्यपक्ष इत्यनुक्त्वा मनिज्ञानापक्ष इत्युक्तः, लब्धिनस्तु न्यकालयोः कार्यकारणभावाभावात्, यदपि परशब्दाकर्णनान्मतिज्ञानमुदति नदां द्रव्यश्रुतिनिमित्तकमेव न भावश्रुतिनिमित्तकमतो न मतिज्ञानस्य श्रुतज्ञानकारणकत्वम् । श्रुतोपयोगाच्छ्रुतस्य मनिज्ञानन्तु न श्रुतोपयोगनिमित्तकं किन्तु स्वकागणप्रभवमेव । अन्यथा कागणनैयत्याभावप्रसङ्गस्स्यात् । तथा त्वन्वावान्तरभेदात्तयोर्भेदः, मतिज्ञानं हि अष्टाविंशतिविधमुक्तं, श्रुतज्ञानं चतुर्दशविधमिति वक्ष्यते, तयोरभेदेऽवान्तरभेदवैलक्षण्यं न भवेद्वेति तयोर्भेदः, इन्द्रियविभागादपि तयोर्भेदः, श्रुतं हि श्रोत्रेन्द्रियद्वारागमवग्रहाद्यनात्मकं ज्ञानं, मतिज्ञानं च सर्वेन्द्रियद्वारकम्, यद्यपि शेषेन्द्रियद्वारागमश्रृङ्खलामोऽपि श्रुतमेवेति सर्वेन्द्रियविषयत्वं श्रुतस्य प्राप्तं तथाप्यक्षरलाममात्रस्य न श्रुतत्वमीहादीनामपि तथात्वापत्तेरपि तु श्रुतानुसारिसामिलापरूपाक्षरलामस्यैव, तस्य च शेषेन्द्रियद्वारागोत्पन्नत्वेऽपि योग्यतया श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धित्वमेव, अभिलापस्य सर्वस्यापि श्रोत्रेन्द्रियग्रहणयोग्यत्वात् । तथा च श्रोत्रविषयमेव सर्वं श्रुतज्ञानं मतिज्ञानन्तु तद्विषयं शेषेन्द्रियविषयश्चेति । वक्त्रशुभोदाहरणात्तयोर्भेदस्तु—मतिपूर्वं हि भावश्रुतं मतिश्च वक्त्रसमा, भावश्रुतं शुम्भसदृशं, यथा वक्त्रा शुम्भकारणं तथा मतिरपि भावश्रुतस्य, यथा च शुम्भं वक्त्रानां कार्यं तथा भावश्रुतमपि मतेः कार्यं, मत्या विचिन्त्य वाच्यवाचकभावेन वस्तुनि परोपदेशश्रुतग्रन्थानां योजनात् । अक्षरानक्षरभेदादपि तयोर्भेदः अक्षरं द्विविधं द्रव्याक्षरं भावाक्षरश्चेति, पुस्तकादिन्यस्ताकारादिस्तात्वादिकारणजन्यशब्दो वा द्रव्याक्षरम् । अन्तःस्फुटकारादिवर्णज्ञानं भावाक्षरं, भावाक्षरापेक्षया मतिज्ञानमक्षरवत् यथेहादयः, भावाक्षरभावादेवावग्रहरूपं मतिज्ञानमनक्षरम् । द्रव्याक्षरमाश्रित्य तु मतिज्ञानमनक्षरमेव, द्रव्यमनित्वेनाप्रसिद्धत्वात् । श्रुतज्ञानन्तु द्रव्यभावभेदं साक्षरमनक्षरमपि द्रव्यश्रुतं उच्छ्वसितनिश्चयितादिरूपमनक्षरं पुस्तकादिन्यस्ताक्षररूपं शब्दरूपं च, तदेव साक्षरम् । भावश्रुतमपि श्रुतानुसार्यकागदिवर्णविज्ञानात्मकत्वात्साक्षात्, पुस्तकादिन्यस्ताकाराद्यक्षररहितत्वाच्छब्दाभावाच्चानक्षरम् । पुस्तकादिन्यस्ताक्षरस्य शब्दस्य च द्रव्यश्रुतान्तर्गतत्वेन भावश्रुतंऽसत्त्वात् । मृकेतग्भेदात्तु तद्वेदः—द्रव्यश्रुतं हि श्रुतज्ञानस्यामाधारणं कागणं नच्च परप्रतिबोधनसमर्थमतःश्रुतज्ञानमपि तद्वद्वत्त्वेन परप्रतिबोधकत्वाच्च सूक्ष्मं, मनिज्ञानस्य दृशकारणं केनाप्यघटद्वत्त्वेन परप्रतिबोधनासमर्थत्वान्मूक्ष्मम् । न च कगदिचंष्टा मतिजनिता परप्रतिबोधनममर्थां सन्तीति मति-

१ अत्र श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धिर्गन्धश्रुतमित्येवमप्यवच्छेदाऽभिमतः, न तु श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धिश्च श्रुतमेवेत्यन्ययो-
ग्यवच्छेदः कस्याश्चिच्छ्रोत्रेन्द्रियोरन्वयवग्रहादिनात्रत्याया मनिज्ञानत्वादित्यवधानेन शेषेन्द्रियद्वारागमित्यनुक्त्वा
सर्वेन्द्रियद्वारकमित्युक्तम् ॥ २. तथा च मनिज्ञानवग्रहापेक्षयाऽनक्षरवत् ईहाद्यपेक्षया चाक्षरवत् । द्रव्याक्षर-
पेक्षया चानक्षरवद्वत्, नहि मतिज्ञानं पुस्तकादिन्यस्ताकारादिकं शब्दो वा व्यञ्जनाक्षरं विद्यते नन्य द्रव्यश्रुतत्वेन
प्रसिद्धत्वादिनि भावः ॥ ३ अत्रहं श्रेयं नन्मर्षाश्रुतस्य चाक्षरानक्षरकृता विभेदो नास्ति, उभयस्य
नाक्षरत्वादनक्षरत्वाच्च, परन्तु श्रुतमध्ये द्रव्यश्रुतस्याप्यन्यथाविधं द्रव्यश्रुतमप्यन्य द्रव्याक्षरमिति ननौ तु तथा-
स्तीति भेदो विज्ञेय इति ॥

જ્ઞાનસ્ય કથં મૂલ્કત્વમિતિ વાચ્યમ્, કરાદિચેષ્ટાનાં મતિજ્ઞાનં પ્રત્યસાધારણકારણત્વાભાવાત્ કરવક્ત્રસંયો-
ગાદિચેષ્ટાદર્શનતસ્તદ્વિષયાવગ્રહાદિવદ્ભોક્તુમિચ્છત્યયમિત્યાદિશ્રુતાનુસારિવિકલ્પાત્મકશ્રુતજ્ઞાનસ્યાપિ જાય-
માનત્વાત્ । તત્ત્વતઃ કરાદિચેષ્ટાનાં મતિજ્ઞાનં પ્રતિ કારણત્વાભાવેન તાસાં તત્રાનન્તર્ભાવાત્ । યદ્વા
પુસ્તકાદિન્યસ્તાચારાદિગ્રન્થાક્ષરં ગુરુજનોદીરિતદેશનાશબ્દરૂપશ્ચ દ્રવ્યશ્રુતં, મોક્ષાસાધારણકારણક્ષાયિક-
જ્ઞાનદર્શનચારિત્રલક્ષણવસ્તુકલાપસ્ય હેતુત્વાત્ તદ્વારેણ શ્રુતજ્ઞાનમપિ પરપ્રબોધકં, કરાદિચેષ્ટાયા મતિ-
જ્ઞાનકારણત્વેડપિ ન વિશિષ્ટપરપ્રબોધકત્વમતસ્તદ્વારા મતિજ્ઞાનમપિ ન તથા, एवं કરાદિચેષ્ટાનાં મતિજ્ઞાન
હેતુત્વેડપિ કથંચિત્પરપ્રબોધકત્વેડપિ ચ ન તદ્વારા મતિજ્ઞાનં પરપ્રબોધકં, દ્રવ્યમતિત્વસ્ય ક્વાપ્યપ્રસિદ્ધત્વેન
તાસાં તત્રાનન્તર્ગતત્વાદિતિ । વિશેષસ્તુ વિશેષાવશ્યકાદૌ દ્રષ્ટવ્યઃ ॥

તો તે શ્રુતજ્ઞાન શું છે ? આના જવાબમાં કહે છે કે-

ભાગ્યાર્થ—“મતિજ્ઞાનની અપેક્ષાવાળો, વાચ્ય-વાચકભાવનાપુરસ્કારથી શબ્દસંસ્પૃષ્ટ
અર્થગ્રહણવિશેષ, એ ‘શ્રુતજ્ઞાન’ કહેવાય છે. તે શ્રુતજ્ઞાનને અનુકૂળ ઉપયોગ પણ શ્રુત કહેવાય છે.”

વિવેચન—મતિજ્ઞાનની અપેક્ષાવાળો હોયે છતે વાચ્ય-વાચકભાવપૂર્વક શબ્દસંસ્પૃષ્ટ અર્થ-
ગ્રહણપણું, એ શ્રુતજ્ઞાનનું લક્ષણ છે.

૦ ઇહા આદિમાં, શબ્દસંસ્પૃષ્ટ અર્થગ્રહણરૂપ હોઈ, અવગ્રહરૂપ મતિજ્ઞાનની અપેક્ષાવાળા
હોઈ, શ્રુતલક્ષણની અતિવ્યાપ્તિના વારણ માટે ‘વાચ્ય-વાચકભાવપુરસ્કારપૂર્વક’ એમ કહેલ છે.

૦ ‘મતિજ્ઞાનાપેક્ષ’—આવા પદથી ધારણાફળી મતિજ્ઞાન લેવાનું છે, કેમ કે—શ્રુત પ્રત્યે
ધારણા હેતુ છે. તથાચ ઇહા આદિમાં અતિવ્યાપ્તિ નથી—એમ જો કહો, તો સ્મૃતિમાં અતિ-
વ્યાપ્તિના વારણ માટે તે કહેલું છે એમ જાણવું.

શંકા—એકેન્દ્રિયોમાં દ્રવ્યશ્રુતનો અભાવ છતાં પણ ભાવશ્રુત છે, કેમ કે—ક્ષાયોપશમિક
છે. તો પછી લક્ષણની અવ્યાપ્તિ છે, કેમ કે—ત્યાં વાચ્યવાચકભાવપૂર્વક શબ્દસંસ્પૃષ્ટ અર્થ-
ગ્રહણરૂપપણાનો અભાવ છે જ ને ?

સમાધાન—વિશિષ્ટ શ્રુતજ્ઞાનનું લક્ષણપણું હોઈ અવ્યાપ્તિ નથી. અથવા મતિજ્ઞાના-
પેક્ષ વાચ્ય-વાચકભાવપૂર્વક શબ્દસંસ્પૃષ્ટ અર્થગ્રહણવૃત્તિ જ્ઞાનત્વવ્યાપ્ય જાતિ(શ્રુતજ્ઞાનત્વ)
મત્વ જ લક્ષણનો અર્થ છે. તાદૃશ જાતિ શ્રુતજ્ઞાનત્વ છે અને તે શ્રુતજ્ઞાનત્વ જાતિ સઘળા
શ્રુતજ્ઞાનમાં વર્તે છે, એટલે કયાંય પણ અવ્યાપ્તિ નથી.

શંકા—શ્રુતનો ઉપયોગ મતિના ઉપયોગથી જુદો નથી. મતિના ઉપયોગથી જ શ્રુતજન્ય
કાર્યની ઉત્પત્તિ હોયે છતે, તે મતિજ્ઞાનથી શ્રુતજ્ઞાનની પૃથક્પણાની કલ્પના વ્યર્થ કેમ નહીં ?

સમાધાન—આના જવાબમાં કહે છે કે—શ્રુતજ્ઞાનમાં અનુકૂળભૂત ઉપયોગ પણ શ્રુત-
જ્ઞાન કહેવાય છે. શ્રુતના ઉપયોગના અભાવનાં પણ મતિજ્ઞાનના ઉદયથી મતિ ઉપયોગ અને
શ્રુત ઉપયોગની એકતા નથી. અહીં જો કે સ્વામી-કારણ-કાળ-વિષય-પરોક્ષત્વની અપેક્ષાએ

(જે મતિજ્ઞાનનો સ્વામી, તે જ શ્રુતજ્ઞાનનો સ્વામી અને જે શ્રુતજ્ઞાનનો સ્વામી, તે જ મતિજ્ઞાનનો સ્વામી છે. આ પ્રમાણે સ્વામીનું સાધર્મ્ય, જેટલો જ મતિજ્ઞાનનો સ્થિતિકાળ છે, તેટલો જ શ્રુતજ્ઞાનનો, પરંતુ આ પ્રમાણે કાળસાધર્મ્ય, જેમ ઈન્દ્રિયનિમિત્તજન્ય મતિજ્ઞાન છે, તેમ શ્રુતજ્ઞાન પણ છે. એમ કારણસાધર્મ્ય, જેમ મતિજ્ઞાન જિનપ્રવચનના કથન મુજબ સર્વ દ્રવ્યાદિ વિષયવાળું છે, એવું શ્રુતજ્ઞાન પણ છે, તેમ વિષયસાધર્મ્ય છે. જેમ મતિજ્ઞાન પરોક્ષ છે, તેમ શ્રુતજ્ઞાન પણ છે, એમ પરોક્ષનું સાધર્મ્ય છે.) મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનમાં એકતા છે, તો પણ લક્ષણભેદથી, કાર્ય-કારણભાવથી ભેદવિશેષથી, ઈન્દ્રિયવિભાગથી, વદકેતરભેદથી, અક્ષરતરભેદથી અને મૂકેતરભેદથી મતિ-શ્રુતમાં ભેદ બાણવો. તથાહિ-

(૧) અહીં પૂર્વે કહેલ લક્ષણના ભેદથી મતિ-શ્રુતમાં ભેદ છે.

(૨) કાર્ય-કારણના ભાવથી મતિ-શ્રુતમાં ભેદ છે. મતિજ્ઞાનની અપેક્ષાવાળું શ્રુતજ્ઞાન છે. પરંતુ મતિ શ્રુતજ્ઞાનની અપેક્ષાવાળી નથી, કેમ કે-ઉપયોગરૂપ તે બંનેમાં તે પ્રકારે જ પૂર્વ-અપરભાવ છે. (અવગ્રહ આદિ વિના શ્રુતજ્ઞાનનો ઉદય નહીં હોવાથી, શ્રુતજ્ઞાન પૂર્વે અવગ્રહ આદિરૂપ તે મતિજ્ઞાન અવશ્ય હોય છે.) પગી કાર્ય-કારણમાં કથ ચિદ્ ભેદ છે. લબ્ધિની અપેક્ષાએ (જે મતિજ્ઞાનના સમાનકાળમાં શ્રુતજ્ઞાનનો સ્વીકાર કરવામાં આવે, તો જીવમાં શ્રુતજ્ઞાનનો પ્રસંગ આવે, કેમ કે-શ્રુતજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ સિવાય તે શ્રુત અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ નથી. વળી જ્ઞાન અને અજ્ઞાનની સમાનકાળની અવસ્થિતિયોગ્ય મતિજ્ઞાન શ્રુતજ્ઞાનમાં દ્વચિત્ પણ આગમમાં અનુમત નથી. એવા આશયથી કહે છે કે-લબ્ધિની અપેક્ષાએ.) મતિ અને શ્રુત સમાનકાળમાં પણ હોય છે. એથી જ લક્ષણમાં મતિની અપેક્ષાવાળા એમ ન કહેતાં ‘મતિજ્ઞાનાપેક્ષ’ એમ કહેલું છે, કેમ કે-લબ્ધિથી તુલ્યકાળવાળાઓમાં કાર્ય-કારણભાવનો અભાવ છે. જે કે પરશખંડના સાંભળવાથી મતિજ્ઞાન ઉદય પામે છે, તો પણ ‘દ્રવ્ય-શ્રુતરૂપનિમિત્તજન્યત્વ જ’ બાણવું; ભાવશ્રુતનિમિત્તજન્યત્વ નહીં. એથી મતિજ્ઞાનમાં શ્રુતજ્ઞાનરૂપકારણજન્યત્વ નથી.

૦ શ્રુતના ઉપયોગથી ખસેલા આત્મામાં મતિજ્ઞાન તો શ્રુત ઉપયોગનિમિત્તજન્ય નથી પરંતુ પોતાના કારણોથી જ જન્ય છે. જે આમ ન માને, તો કારણનિયમના અભાવનો પ્રસંગ થઈ જાય !

(૩) પોતપોતાના પેટાભેદોના ભેદથી મતિ-શ્રુતમાં ભેદ છે. ખરેખર, મતિજ્ઞાન અઠ્ઠાવીશ (૨૮) પ્રકારનું અને શ્રુતજ્ઞાન ચૌદ (૧૪) પ્રકારનું કહેલ છે. (તેના ભેદો આગળ ઉપર કહેવાશે.) જે તે બંનેનો અભેદ હોય, તો અવાન્તરભૂત ભેદોમાં વિપત્તા ન જ થાય, માટે તે બંનેમાં ભેદ છે.

(૪) ઈન્દ્રિયોના વિભાગથી પણ તે મતિ-શ્રુતમાં ભેદ છે. ખરેખર, શ્રોત્રેન્દ્રિયદ્વારવાળું (શ્રોત્રેન્દ્રિયરૂપ કારણજન્ય) અવગ્રહ આદિથી રહિત શ્રુતજ્ઞાન છે અને મતિજ્ઞાન સર્વ ઈન્દ્રિયદ્વારવાળું [અહીં શ્રોત્રેન્દ્રિયજન્ય ઉપલબ્ધિજ્ઞાન જ શ્રુત છે-એમ અયોગ વ્યવચ્છેદ, શ્રોત્રેન્દ્રિ-

ચોપલબ્ધિનો સંબંધભાવનો અભાવ અર્થાત્ સંબંધ જ શ્રુતમાં હોય છે. પરંતુ શ્રોત્રેન્દ્રિય ઉપલબ્ધિ, શ્રુત જ છે એવો અન્ય યોગ વ્યવચ્છેદક એવકાર નથી, કેમ કે-કોઈ એક શ્રોત્રેન્દ્રિયલબ્ધિ જે અવગ્રહાદિ રૂપ છે તેમાં મતિજ્ઞાનપણું છે.] આવા આશયથી 'શેષેન્દ્રિયદ્વારક' એમ નહીં કહીને 'સર્વેન્દ્રિયદ્વારક' એમ કહેલું છે.

૦ જે કે શેષ ઈન્દ્રિયદ્વારા અક્ષરલાભ પણ શ્રુત જ છે. એથી સર્વેન્દ્રિયવિષયપણું શ્રુતમાં પ્રાપ્ત થાય છે, તો પણ અક્ષરલાભ માત્ર શ્રુત ન કહેવાય; કેમ કે-ઈહા આદિ પણ અક્ષરલાભવાળા હોઈ શ્રુતપણાની આપત્તિવાળા થઈ જાય ! તેથી શ્રુતાનુસારિ સાક્ષિલાપરૂપ અક્ષરલાભ 'શ્રુતજ્ઞાન' કહેવાય છે. વળી તે શેષ ઈન્દ્રિયદ્વારા ઉત્પન્ન હોવા છતાં યોગ્યતાની અપેક્ષાએ શ્રોત્રેન્દ્રિય ઉપલબ્ધિરૂપ જ છે, કેમ કે-શબ્દ માત્ર શ્રોત્રેન્દ્રિયથી ગ્રહણયોગ્ય છે. તથાચ શ્રોત્રવિષયવાળું સ્વયં શ્રુતજ્ઞાન છે. મતિજ્ઞાન તો શ્રોત્રેન્દ્રિયવિષયવાળું અને શેષેન્દ્રિયવિષયવાળું છે.

(૫) વલ્કશુભોદાહરણથી તે મતિ-શ્રુતનો ભેદ=ખરેખર, મતિપૂર્વક ભાવશ્રુત છે. મતિ-વલ્ક (છાલ) સરખી છે. ભાવશ્રુત શુભ (રજ્જુ-દોરડા) સરખું છે. જેમ વલ્કો શુભ પ્રત્યે કારણ છે, તેમ મતિ પણ ભાવશ્રુતનું કારણ છે. જેમ શુભ વલ્કોનું કાર્ય છે, તેમ ભાવ-શ્રુત પણ મતિનું કાર્ય છે; કેમ કે-મતિદ્વારા વિચાર કરી, વાચ્ય-વાચકભાવથી વસ્તુમાં પરોપ-દેશ-શ્રુતગ્રંથોનો સંયોજન-ઉપયોગ થાય છે.

(૬) અક્ષર-અનક્ષરભેદથી પણ તે મતિ-શ્રુતમાં ભેદ=અક્ષર, દ્રવ્ય અક્ષર અને ભાવ અક્ષરના ભેદથી બે પ્રકારના છે. દ્રવ્ય અક્ષર=પુસ્તક આદિમાં ન્યસ્ત (લખેલ) અક્ષર-સ્વર-વ્યંજન આદિરૂપ અક્ષર, અથવા તાલુ આદિ સ્થાનરૂપ કારણજન્ય શબ્દ 'દ્રવ્ય અક્ષર' કહેવાય છે. ભાવ અક્ષર=અંતઃ સ્ફુરાયમાન આકાર આદિ વર્ણવિષયકજ્ઞાન 'ભાવ અક્ષર' કહેવાય છે. ભાવ અક્ષરની અપેક્ષાએ મતિજ્ઞાન અક્ષરવાળું. જેમ કે-ઈહા આદિ. ભાવ અક્ષરના અભાવથી જ અવગ્રહરૂપ મતિજ્ઞાન 'અનક્ષર' છે. [મતિજ્ઞાન, અવગ્રહની અપેક્ષાએ અનક્ષરવાળું, ઈહા આદિની અપેક્ષાએ અક્ષરવાળું અને દ્રવ્ય અક્ષરની અપેક્ષાએ અનક્ષરવાળું જ છે. મતિજ્ઞાનમાં પુસ્તક આદિસ્થ અકાર આદિ કે શબ્દ-વ્યંજનાક્ષર હોતા નથી, કેમ કે-તે દ્રવ્યશ્રુતપણાએ પ્રસિદ્ધ છે એમ ભાવ છે.]

(૭) મૂક-અમૂકભેદથી મતિ-શ્રુતમાં ભેદ=ખરેખર, દ્રવ્યશ્રુત, શ્રુતજ્ઞાન પ્રત્યે અસાધારણ કારણ છે અને તે બીજાઓને પ્રતિબોધકરણમાં સમર્થ છે. (શ્રુતજ્ઞાન સ્વ-પરપ્રકાશક-તે પોતાના સ્વરૂપનું તેમજ મતિજ્ઞાન આદિનું પ્રરૂપણા કરવા સમર્થ છે, જ્યારે મતિજ્ઞાન અન્ય જ્ઞાનોનું નિરૂપણ કરવા અસમર્થ છે.) શ્રુતજ્ઞાન પણ દ્રવ્યશ્રુતઘટક હોઈ (દ્રવ્યશ્રુતજન્ય અથવા દ્રવ્ય-શ્રુત પદવૃત્તિશ્રુત હોઈ) પરપ્રતિબોધક છે, માટે મૂક નથી-બોલતું છે-પ્રકાશતું છે. મતિજ્ઞાન, આવા કોઈ કારણથી (દ્રવ્યશ્રુત જેવા કારણથી) અજન્ય હોઈ પરપ્રતિબોધક કરણમાં અસમર્થ હોઈ મૂક-મુગું છે.

શાંદા-એ હાથ વગેરેની ચેષ્ટાઓ મતિજનક હોઈ પરપ્રતિબોધકરણમાં સમર્થ છે, તો મતિજ્ઞાનનું મૂકપણું કેવી રીતે ?

સામાધાન-કર આદિ ચેષ્ટાઓ મતિજ્ઞાન પ્રત્યે અસાધારણ કારણ નથી. હાથ-મુખ સંયોગ આદિ ચેષ્ટાના દર્શનથી, તે વિષયના અવગ્રહ આદિની માફક, (હાથ અને મુખના સંયોગથી) ‘આ ખાવાની ઇચ્છા રાખે છે’ ઇત્યાદિ શ્રુતાનુસારિ વિકલ્પરૂપ શ્રુતજ્ઞાન પણ પેદા થાય છે. વસ્તુતઃ કર આદિ ચેષ્ટાઓ મતિજ્ઞાન પ્રત્યે કારણ નથી, કેમ કે-તે ચેષ્ટાઓનો તે મતિજ્ઞાનમાં અંતર્ભાવ થતો નથી. અથવા પુસ્તક આદિ સ્થાપિત-આચાર આદિ અંથના અક્ષર અને ગુરુજને કહેલ દેશના શબ્દરૂપ, દ્રવ્યશ્રુત, મોક્ષ પ્રત્યે અસાધારણ કારણ ક્ષાયિક જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રરૂપ વસ્તુસમુદાય હેતુ છે તે દ્વારા શ્રુતજ્ઞાન પણ પરબોધક છે. કર આદિ ચેષ્ટા, મતિજ્ઞાન પ્રત્યે કારણ હોવા છતાં વિશિષ્ટ પરપ્રતિબોધક નથી. એથી તેના દ્વારા મતિજ્ઞાન પણ પરપ્રતિબોધક નથી. એ પ્રમાણે કર આદિ ચેષ્ટાઓમાં મતિજ્ઞાનનું હેતુપણું હોવા છતાં, કથંચિત્ પરપ્રતિબોધક છતાં, તેના દ્વારા મતિજ્ઞાન પરપ્રતિબોધક નથી, કેમ કે-દ્રવ્યમતિ કયાંય પણ પ્રસિદ્ધ નહીં હોવાથી કર આદિ ચેષ્ટાઓ તે મતિજ્ઞાનમાં અંતર્ગત થતી નથી. વિશેષ તો વિશેષ આવશ્યક આદિ અંથમાં જુઓ.

અથ શ્રુતજ્ઞાન વિભજતે—

તત્ત્વાક્ષરનાક્ષરસંજ્ઞાસમ્યક્મિથ્યાત્વસાધનાદિસપર્યવસિતાપર્યવસિતગમિકાગમિકા-
જ્ઞપ્રવિષ્ટાનજ્ઞપ્રવિષ્ટશ્રુતમેદેન ચતુર્દશવિધમ્ ॥ સૂત્ર-૩૩ ॥

તત્ત્વેતિ । શ્રુતજ્ઞાનસ્રોત્યર્થઃ । અત્રાનજ્ઞપ્રવિષ્ટપદં યાવદ્ દ્વન્દ્વસ્તતઃ શ્રુતેન કર્મધારયઃ । યદ્યપ્યેતે મેદા અક્ષરશ્રુતાનક્ષરશ્રુતરૂપમેદદ્વય એવાન્તર્ભવન્તિ, તથાપ્યવ્યુત્પન્નમતીનાં વિશેષાવગમસમ્પાદનાય તથો-
ક્તિર્નહિ મેદદ્વયોપાદાનમાત્રાદવ્યુત્પન્નમતયઃ શેષમેદાનવગતું સમર્થાઃ, અતો વિનેયજનાનુગ્રહાયેતરમેદો-
પન્યાસ ઇતિ ॥

શ્રુતજ્ઞાનનો વિભાગ.

ભાવાર્થ-“તે શ્રુતજ્ઞાન, અક્ષર-અનક્ષર-સંજ્ઞી-અસંજ્ઞી-સમ્યક્-મિથ્યાત્વ-સાદિ-
અનાદિ-સપર્યવસિત-અપર્યવસિત-ગમિક-અગમિક-અંગપ્રવિષ્ટ-અનંગપ્રવિષ્ટ શ્રુતજ્ઞાનના ભેદથી
ચૌદ (૧૪) પ્રકારનું છે.”

[વવેચન-અહીં અનંગપ્રવિષ્ટ સુધી દ્વન્દ્વસમાસ કરવો. ત્યાર બાદ શ્રુતની સાથે કર્મ-
ધારયસમાસ કરવો. એ કે આ ભેદો અક્ષરશ્રુત-અનક્ષરશ્રુતરૂપ બે ભેદોમાં જ અંતર્ગત થાય
છે, તો પણ અવ્યુત્પન્ન મતિવાળાઓને વિશેષજ્ઞાનના સંપાદન માટે તે પ્રકારે કથન કરેલ
છે, કેમ કે-એ ભેદ માત્રના ઉપાદાનથી અવ્યુત્પન્નમતિવાળાઓ બાકીના ભેદોને બાજુવા
સમર્થ થતા નથી. એથી શિષ્યજન પ્રતિ અનુગ્રહ માટે ઈતર ભેદોનો ઉપ-યાસ. ઈતિ.

તત્રાક્ષરશ્રુતાનક્ષરશ્રુતે લક્ષયતિ—

સંજ્ઞાવ્યઙ્ગનલઘ્વન્યતમવચ્છ્રુતમક્ષરશ્રુતમ્ । યથા ક્રમેણ લિપિવિશેષો ભાષ્યમાણાકારાદિ-
સ્વદ્મનોનિમિત્તકશ્રુતોપયોગઃ । ભાવશ્રુતહેતુરુચ્છ્વાસાદિરનક્ષરશ્રુતમ્ ॥ સૂત્ર-૩૪ ॥

સંજ્ઞેતિ । સંજ્ઞાવ્યઙ્ગનલઘ્વમેદાદક્ષરં ત્રિવિધમ્ । સંજ્ઞાવ્યઙ્ગને ઉપચારાચ્છ્રુતે । ઉદાહરણમાહ યથા
ક્રમેણેતિ । લિપિવિશેષ इति, અકારાદ્યક્ષરસ્ય સંસ્થાનાકારઃ, વ્રાહ્મચાદિલિપિમેદતોડનેકપ્રકારઃ । ભાષ્ય-
માણાકારાદિરિતિ, અર્થવ્યઙ્ગકત્વેનોચ્ચાર્યમાણાકારાદિવર્ણસમૂહ इत्यર્થઃ, તમસિ વર્તમાનઘટાદેવ્યઙ્ગક-
પ્રદીપવદર્થસ્ય પ્રકટીકરણાદકારાદિવ્યઙ્ગનાક્ષરમિતિ ભાવઃ, તત્ત્વ યથાર્થનિયતમયથાર્થનિયતશ્ચેતિ દ્વિમેદમ્,
યથાર્થનિયતં યથા તપતીતિ તપન इत्याद्यन्વર્થયુક્તશબ્દઃ, અયથાર્થનિયતશ્ચ પલં નાશ્રાતિ તથાપિ પલાશ
इत्याદિશબ્દઃ । એકાર્થાનેકાર્થમેદેન વા દ્વિવિધમ્, યથાડલોકસ્થણિડલાદિશબ્દા એકાર્થાઃ જીવ इत्याદિ-
ગબ્દા અનેકાર્થાઃ, પ્રાણ્યપિ ભૂતોડપિ જીવશબ્દાર્થઃ । એકાક્ષરાનેકાક્ષરમેદેન વા દ્વિવિધં તત્ શ્રીરિત્યા-
દિક્રમેકાક્ષરં લતા માલેત્યાદિકમનેકાક્ષરમિતિ । ત્વદ્મનોનિમિત્તકશ્રુતોપયોગ इति, ત્વચ ઉપલક્ષકત્વા-
ન્દ્રિયમનોનિમિત્તં શ્રુતગ્રન્થાનુસારિશ્રુતજ્ઞાનોપયોગ इत्यર્થઃ, ઉપલક્ષકમેતત્ તદાવરણકર્મક્ષયોપશમસ્ય,
તૈનૈકૈન્દ્રિયાદીનામપ્યવ્યક્તાક્ષરલઘ્વિસ્સંગૃહીતા, તદિદં લઘ્વ્યક્ષરં મનષ્ષ્ઠેન્દ્રિયનિમિત્તકત્વાત્ ષડ્વિધમ્ ।
અનક્ષરશ્રુતમાહ ભાવશ્રુતહેતુરિતિ । ઉચ્છ્વાસાદિરિતિ, આદિના નિઃશ્વાસનિષ્ઠીવનકાસનક્ષુતાદીનાં પ્રહણમ્,
પતાદક્ શ્રુતમાત્રમેવાનક્ષરશ્રુતં ભાવશ્રુતહેતુત્વાત્, ભવતિ ચ તથાવિધોચ્છ્વાસાદિશ્રવણે શશકોડયમિત્યાદિ-
જ્ઞાનમ્ વિશિષ્ટામિસન્ધિપૂર્વકોચ્છ્વાસાદિમિશ્ર વિગિષ્ટપદાર્થજ્ઞાનમ્ । શ્રુતજ્ઞાનોપયુક્તસ્યાત્મનસ્સર્વાત્મનૈવો-
પયોગાત્સર્વોડપ્યુચ્છ્વસિતાદિકો વ્યાપારશ્રુતમેવ । ગમનાગમનચલનસ્પન્દાદિચેષ્ટા અપિ તાદૃશસ્ય શ્રુતમેવ
તથાપિ શાસલોકપ્રસિદ્ધચોચ્છ્વસિતાદિકમેવ શ્રુતં શ્રૂયમાણત્વાત્ ન તાદૃશ્યશ્ચેષ્ટાઃ દૃશ્યત્વાદિતિ ॥

અક્ષરશ્રુત અને અનક્ષરશ્રુતનું લક્ષણ.

ભાવાર્થ—“સંજ્ઞા-વ્યઙ્ગન-લઘ્વિ-અક્ષરોભાંથી કોઈ એકવાળું શ્રુત ‘અક્ષરશ્રુત.’ જેમ
કે-કમથી લિપિવિશેષ, ભાષ્યમાણ અક્ષર આદિ, સ્પર્શનેન્દ્રિય-મનરૂપનિમિત્તજન્ય શ્રુતોપ-
યોગ. ભાવશ્રુત પ્રત્યે હેતુભૂત ઉચ્છ્વાસ આદિ અનક્ષરશ્રુત કહેવાય છે.”

વિવેચન—સંજ્ઞા-વ્યઙ્ગન-લઘ્વિના ભેદથી અક્ષર ત્રણ પ્રકારના છે. સંજ્ઞા અક્ષર
અને વ્યઙ્ગન અક્ષર—એ બે અજ્ઞાન આત્મક પણ શ્રુતનું કારણ હોવાથી ઉપચારથી શ્રુત છે
(દ્રવ્યશ્રુત છે). ઉદાહરણને કહે છે કે—‘યથા ક્રમેણેતિ ।’

લખવાના કામમાં આવતી લિપિયો—અક્ષર આદિ અક્ષરોના આકારો, બ્રાહ્મી આદિ
લિપિના ભેદથી અનેક (૧૮) પ્રકારવાળા છે. તે ‘સંજ્ઞાક્ષર’ કહેવાય છે. મુખદ્વારા બોલાતો
અક્ષર આદિ હકાર સુધીનો વર્ણસમુદાય અર્થપ્રકાશક હોઈ ‘વ્યઙ્ગન’ કહેવાય છે. અધ-
કારમાં વર્તતા ઘટ આદિના પ્રકાશક પ્રદીપની માફક અર્થ પ્રકટ કરનારા હોઈ જે વર્ણ

બોક્ષવામાં ઉપયોગી છે, તે અક્ષર આદિ ‘વ્યંજનાક્ષર’ કહેવાય છે અને તે યથાર્થનિયત અને અયથાર્થનિયતના ભેદથી બે પ્રકારના છે. યથાર્થનિયત (યૌગિક). જેમ કે-તપે, તે તપન (સૂચી) ઇત્યાદિ અન્વર્થયુક્ત શબ્દ. અયથાર્થનિયત (વ્યુત્પત્તિરહિત ૩૬). જેમ કે-પદ-માંસને નથી ખાનાર છતાં ‘પદાશ’ (રાક્ષસ) ઇત્યાદિ શબ્દ છે. અથવા એક-અનેક અર્થવાળાના ભેદથી બે પ્રકારના છે. જેમ કે-અલોક, સ્થંડિલ (જગ્યા) આદિ શબ્દો એક અર્થવાળા છે. જીવ ઇત્યાદિ શબ્દો અનેક અર્થવાળા છે. પ્રાણી-ભૂત વગેરે અનેક અર્થ-વાચક જીવશબ્દ છે. અથવા એક અક્ષર-અનેક અક્ષરવાળાના ભેદથી બે પ્રકારના છે. ‘શ્રી’ ઇત્યાદિ શબ્દ એક અક્ષરવાળો છે. લતા-માળા ઇત્યાદિ શબ્દો અનેક અક્ષરવાળા છે. અહીં ત્વક્શબ્દ ઇન્દ્રિયનો ઉપલક્ષક હોઈ, ઇન્દ્રિય-મનના નિમિત્તજન્ય, શ્રુતગ્રંથને અનુસરનારો, શ્રુતજ્ઞાનનો ઉપયોગ એવા અર્થ છે. આ પણ શ્રુતજ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમનું ઉપલક્ષક છે. તેથી એકેન્દ્રિય આદિમાં પણ અવ્યક્ત અક્ષરની લઙ્ઘિ (ક્ષયોપશમ) સંગૃહીત થઈ જાય છે. લઙ્ઘિરૂપ અક્ષર, પાંચ ઇન્દ્રિયો અને છઠ્ઠા મનરૂપ નિમિત્તથી જન્ય હોઈ છ (૬) પ્રકારનું છે. [શબ્દ સાંભળવો, રૂપ જોવું ઇત્યાદિ અર્થની પ્રતીતિ થાય છે. તેની સાથે સાથે જે અક્ષરોનું જ્ઞાન થાય છે, તે ‘લઙ્ઘિઅક્ષર’ કહેવાય છે. લઙ્ઘિઅક્ષર કોઈને ઇન્દ્રિય અને મનવડે પ્રત્યક્ષ થાય છે, તો કોઈને હેતુવડે પ્રાપ્ત અનુભૂત થાય છે. વિશેષમાં જેમ અસંજીમાં આહાર આદિ સંજ્ઞાદ્વારા ચૈતન્ય સ્વાભાવિક જણાય છે, તેમ લઙ્ઘિઅક્ષર આત્મક બોધજ્ઞાન પણ તેમને છે. અવ્યક્ત છે. લઙ્ઘિઅક્ષર પરોપદેશજન્ય નથી. આ ભાવશ્રુત છે.] અનક્ષરશ્રુતને કહે છે કે-સંકેતસૂચક ઉચ્છ્વાસ-નિઃશ્વાસની ક્રિયા કરવી, થૂંકવું, ખાંસી ખાવી, છીંક ખાવી, બગાસ ખાવું, ખોખારો ખાવો, ચપટી વગાડવી, સીત્કાર કરવો, આવું શ્રુત માત્ર જ ‘અનક્ષરશ્રુત’ કહેવાય છે; કેમ કે-ભાવશ્રુતનો હેતુ છે. વળી તથાપ્રકારના ઉચ્છ્વાસ આદિના શ્રવણમાં ‘આ સસલું છે’ ઇત્યાદિ જ્ઞાન થાય છે અને વિશિષ્ટ સંકેત-પૂર્વક ઉચ્છ્વાસ આદિથી વિશિષ્ટ પદાર્થનું જ્ઞાન થાય છે. શ્રુતજ્ઞાનમાં ઉપયોગવાળા આત્માનો સર્વથા જ ઉપયોગ હોવાથી સઘળો પણ ઉચ્છ્વાસ આદિરૂપ વ્યાપારશ્રુત જ છે. અભિપ્રાય-સૂચક માથું હલાવવું, ગમન-આગમન-ચલન-સ્પંદન આદિ એષ્ટાંગો પણ ઉપયુક્ત આત્માને શ્રુત જ છે, તો પણ શાસ્ત્રજ્ઞાતા લોકમાં પ્રસિદ્ધિ હોઈ ઉચ્છ્વાસ આદિને જ શ્રુત કહેવામાં આવે છે; કેમ કે-સંભળાય તે શ્રુત. તથાવિધ એષ્ટાંગો દેખાય છે માટે શ્રુત નથી.

અથ સંખ્યસંજ્ઞિશ્રુતે આહ—

સમનસ્કસ્ય શ્રુતં સંજ્ઞિશ્રુતમ્ । તદ્વિપરીતમસંજ્ઞિશ્રુતમ્ ॥ સૂત્ર-૩૫ ॥

સમનસ્કસ્યેતિ । સંજ્ઞાઽત્ર દશવિધા ન વિવક્ષિતા વ્યાપકત્વાત્, કિન્તુ જ્ઞાનાવરણકર્મક્ષયોપશમ-જન્યમનોજ્ઞાનસંજ્ઞયૈવ સંજ્ઞિનદશોમનત્વાદિત્યતસ્સમનસ્કસ્યેત્યુક્તમ્ । સા સંજ્ઞા દીર્ઘકાલિકી વિજ્ઞેયા યો યઃ કશ્ચિન્મનોજ્ઞાનાવરણકર્મક્ષયોપશમાન્મનોલબ્ધિસમ્પન્નો મનોયોગ્યાનનન્તાન્ સ્કન્ધાન્મનોવર્ગનામ્યો

ગૃહીત્વા મનસ્ત્વેન પરિણમ્ય મન્યતે ચિન્તનીયં વસ્તુ તાદૃશો ગર્ભજસ્તિર્યઙ્ મનુષ્યો વા દેવો નારકો વા તત્સમ્બન્ધિ યચ્છ્રુતં તત્સંજિશ્રુતમિતિ ભાવઃ । અસંજિશ્રુતમાહૈતદ્વિપરીતમિતિ, એકેન્દ્રિયાદીનાં દીર્ઘકાલિકી-સંજારહિતાનાં શ્રુતમિત્યર્થઃ ॥

સંજિશ્રુત અને અસંજિશ્રુત.

ભાવાર્થ—“દ્રવ્યમનવાણાનું શ્રુત સંજિશ્રુત અને દ્રવ્યમન વગરનાનું શ્રુત ‘અસંજિશ્રુત’ કહેવાય છે.”

વિવેચન—અહીં દશ પ્રકારની સંજ્ઞા વિવક્ષિત નથી, કેમ કે—વ્યાપક છે. પરંતુ જ્ઞાના-વરણકર્મક્ષયોપશમજન્ય મનોવિજ્ઞાનરૂપ સંજ્ઞાથી જ સંજ્ઞીઓ શોભન હોઈ, ‘સમનસ્ક’ એમ કહેલું છે. તે સંજ્ઞા ‘દીર્ઘકાલિકી’ બાણવી. જે કોઈ મનોવિજ્ઞાન આવરણકર્મના ક્ષયોપશમથી મનોલઘિસંપન્ન, મનને યોગ્ય અનંત સ્કંધોને મનોવર્ગણાઓમાંથી લઈને મનપણાએ પરિણામી ચિંતનીય વસ્તુને વિચારે છે, તેવો ગર્ભજમનુષ્ય કે તિર્યચ, દેવ કે નારક, તે સંબંધી જે શ્રુત, તે ‘સંજિશ્રુત’ કહેવાય છે, એવો ભાવ છે. અસંજિશ્રુતને કહે છે કે—દીર્ઘકાલિકી સંજ્ઞા વગરના એકેન્દ્રિય આદિ અસંજિઓનું શ્રુત ‘અસંજિશ્રુત’ કહેવાય છે.

અથ સમ્યદ્મિથ્યાત્વશ્રુતે આહ—

સમ્યગ્દૃષ્ટીનાં શ્રુતં સમ્યક્ચ્છ્રુતમ્ । મિથ્યાદૃષ્ટીનાં શ્રુતં મિથ્યાત્વશ્રુતમ્ ॥ સૂત્ર-૩૬ ॥

સમ્યગ્દૃષ્ટીનામિતિ । અનન્તાનુબન્ધકષાયચતુષ્ટયક્ષયાનન્તરં મિથ્યાત્વમિશ્રસમ્યક્ત્વપુલ્લક્ષણે દર્શનમોહનીયે સર્વથા ક્ષીણે ક્ષાયિકં સમ્યક્ત્વં ભવતિ, एवं चत्वार्यन्यानि भवन्ति, तदेतत्सम्यक्त्वपञ्चकपरिग्रहा-त्सम्यक् શ્રુતં ભવતિ, ચતુર્દશપૂર્વેભ્યઃ પ્રારમ્ય યાવત્સમ્પૂર્ણદશપૂર્વાણિ તાવનિયમેન સમ્યક્શ્રુતમેવ ભવતિ, एतावच्छ्रुतसद्भावे च सम्यग्दृष्टिरेव न मिथ्यादृष्टिः, भिन्नदशपूर्वादिके सामायिकश्रुतपर्यन्ते શ્રુતસદ્ભાવે તુ કોઽપિ સમ્યગ્દૃષ્ટિઃ કશ્ચિન્મિથ્યાદૃષ્ટિરપિ ભવતિ તથા ચ સમ્યક્ત્વપરિગ્રહાત્ શ્રુતં સમ્યક્શ્રુતં ભવતીતિ ભાવઃ । મિથ્યાત્વશ્રુતમાહ મિથ્યાદૃષ્ટીનામિતિ, મિથ્યાત્વોદયાદિપર્યસ્તા મિથ્યાદૃષ્ટયઃ, તેષાં શ્રુતં મિથ્યાત્વ-શ્રુતમિતિ ભાવઃ । એવમેવ મિથ્યાત્વોદયાન્મત્યવધી અપિ મત્યજ્ઞાનવિમ્બજ્ઞાનરૂપે ભવતઃ ॥

સમ્યક્શ્રુત અને મિથ્યાશ્રુત.

ભાવાર્થ—“સમ્યગ્દૃષ્ટિઓનું સમ્યગ્દૃષ્ટિથી ગૃહીત શ્રુત સમ્યક્શ્રુત છે અને મિથ્યાદૃષ્ટિ-ઓનું મિથ્યાદૃષ્ટિથી ગ્રહણ કરેલ શ્રુત મિથ્યાશ્રુત છે.”

૧. તથા સમ્યગ્દૃષ્ટ્યેર્હૃત્પ્રણીતં મિથ્યાદૃષ્ટિપ્રણીતઞ્ચ સમ્યક્શ્રુતં ભવતિ, यथास्वरूपमवगमात्, मिथ्या-દૃષ્ટ્યે ત્વર્હૃત્પ્રણીતં મિથ્યાદૃષ્ટિપ્રણીતઞ્ચ મિથ્યાસ્વરૂપં ભવતિ यथास्वरूपमनवगमात् । મિથ્યાદૃષ્ટિર્હિં સર્વમેવૈ-કાન્તસ્વરૂપં પ્રતિપદ્યતે ઘટ એવાયમિત્યાદિ વ્યવહરન્ ઘટપર્યાયવ્યતિરેકેણ સતોઽપિ સત્ત્વજ્ઞેયત્વપદાર્થત્વાદિ-પર્યાયાનપલ્પતિ ઘટઃ સન્નેવેતિ બ્રુવન્ પરરૂપેણ નાસ્તિત્વમનમ્યુપગચ્છન્ તત્રાસર્તી પરરૂપનામપ્યમ્યુપૈતિ, સમ્યગ્દૃષ્ટિસ્તુ ન તથેત્યપિ बोध्यम् ॥

વિવેચન-અનંતાનુબંધી ચાર કષાયોના ક્ષય પછી મિથ્યાત્વ-મિશ્ર-સમ્યક્ત્વના પુંજરૂપ દર્શનમોહનીયનો સર્વથા ક્ષય થયે છતે ક્ષાયિક સમકિત થાય છે. આ પ્રમાણે બીજા ચાર સમકિતો થાય છે. તે આ પાંચ સમકિતોના ગ્રહણથી સમ્યક્શ્રુત થાય છે. ચૌદ-પૂર્વોચી માંડી સંપૂર્ણ દશપૂર્વો સુધી નિયમા સમ્યક્શ્રુત જ થાય છે, કેમ કે-આટલા શ્રુતના સદ્ભાવમાં સમ્યગ્દષ્ટિ જ, પરંતુ મિથ્યાદષ્ટિ નહીં. દશપૂર્વના અંદરથી કોઈ સામાયિકશ્રુત સુધીના શ્રુતના સદ્ભાવમાં તો કોઈ સમ્યગ્દષ્ટિ તો કોઈ મિથ્યાદષ્ટિ પણ હોઈ શકે છે. તથાઃ સમ્યક્ત્વ-સમ્યગ્દષ્ટિદ્વારા ગ્રહણ કરવાથી સમ્યક્શ્રુત થાય છે, એવો ભાવ છે.

[તથા સમ્યગ્દષ્ટિને શ્રી અરિહંતકથિત અને મિથ્યાદષ્ટિપ્રણીત શ્રુત સમ્યક્શ્રુત થાય છે, કેમ કે-યથાસ્વરૂપનું જ્ઞાન છે. મિથ્યાદષ્ટિને તો શ્રી અરિહંતપ્રણીત અને મિથ્યાદષ્ટિપ્રણીત શ્રુત મિથ્યાસ્વરૂપવાળું બને છે, કેમ કે-યથાસ્વરૂપનું અજ્ઞાન છે. ખરેખર, મિથ્યાદષ્ટિ સર્વ વસ્તુને એકાન્તસ્વરૂપી માને છે. જેમ કે-‘આ ઘટજ છે’ ઇત્યાદિ વ્યવહાર કરતો ઘટપર્યાય સિવાયના વિદ્યમાન પણ સત્ત્વ-રોચત્વ-પદાર્થત્વ આદિ પર્યાયોનો અપલાપ કરે છે. ‘ઘટ છે જ’-આ પ્રમાણે બોલનારો, પરરૂપે (પરદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવની અપેક્ષાએ) નાસ્તિપણનો નહીં સ્વીકારનારો, ત્યાં અવિદ્યમાન પરરૂપતાનો સ્વીકાર કરે છે. સમ્યગ્દષ્ટિ તો તે પ્રકારે નહીં, એમ પણ બાણુવું.] મિથ્યાશ્રુતને કહે છે કે-મિથ્યાત્વના ઉદયથી વિપર્યયત બુદ્ધિવાળા ‘મિથ્યા-દષ્ટિઓ’ કહેવાય છે. તેઓનું શ્રુત ‘મિથ્યાશ્રુત’ છે. આ પ્રમાણે જ મતિજ્ઞાન-અવધિજ્ઞાન પણ મતિઅજ્ઞાન-વિભંગજ્ઞાનરૂપ બને છે.

સાધનાદિશ્રુતે પ્રાહ—

આદિમચ્છ્રુતં સાદિશ્રુતં, इदं पर्यायार्थिकनयापेक्षया । आदिशून्यं શ્રુતમનાદિશ્રુતં, इदन्तु
द्रव्यार्थिकनयापेक्षया ॥ સૂત્ર-૩૭ ॥

આદિમદિતિ । यस्यादिर्दृश्यते तच्छ्रुतं सादिश्रुतमित्यर्थः, ननु जीवो हि नित्यः, श्रुतं च तत्पर्यायः पर्यायपर्यायिणोश्च कथञ्चिदभेदात्कथं श्रुतमादिमदित्यत्राह—इदमिति, जीवस्य नित्यत्वेऽपि नारकादिभव-परिणत्यपेक्षया यथा सादिस्तथोपयोगात्मकपर्यायस्य सादित्वात्कार्यभूतं श्रुतगपि सादीति भावः । अना-दिश्रुतमाह—आदिशून्यमिति, अनादित्वे युक्तिमाहेदन्तिवति, यैर्जीवद्रव्यैः श्रुतान्यधीतानि यान्यधीयन्ते यानि चाध्येष्यन्ते तानि तावन्न कदापि व्यवच्छिद्यन्ते येन तेषामादिर्भवेत् नहि सर्वथाऽसत् क्वाप्युत्पद्यते सिकतास्वपि तैलाद्युत्पत्तिप्रसङ्गात् तस्माच्छ्रुताधारद्रव्याणां सर्वदैव सत्त्वात्तदव्यतिरेकिणः श्रुतस्यापि सर्वदा सत्त्वेन तदनादिमच્छ्रुतमिति भावः ॥

સાદિ-અનાદિ શ્રુત.

ભાવાર્થ-“આદિવાળું શ્રુત સાદિશ્રુત છે. આ પર્યાયાર્થિકનયની અપેક્ષાએ છે. આદિ વગરનું શ્રુત અનાદિશ્રુત છે. આ તો દ્રવ્યાર્થિકનયની અપેક્ષાએ છે.”

વિવેચન-જેની આદિ દેખાય છે, તે શ્રુત 'સાદિશ્રુત' કહેવાય છે. ચોક્કસ જીવ નિત્ય છે અને શ્રુત તેનો પર્યાય છે. પર્યાય અને પર્યાયીનો કથંચિદ્ અલેદ્દ હોવાથી કેવી રીતે શ્રુત આદિવાળું કહેવાય? આ પ્રશ્નના જવાબમાં કહે છે કે-જીવનું નિત્યપણું હોવા છતાં નારકે આદિ ભવની પરિણતિ પર્યાયની અપેક્ષાએ જેમ આત્મા સાદિ છે, તેમ ઉપયોગરૂપ પર્યાય સાદિ હોઈ કાર્યભૂતશ્રુત પણ સાદિ છે. અનાદિશ્રુતને કહે છે-અનાદિપણમાં યુક્તિને કહે છે કે-જે જીવદ્રવ્યોએ શ્રુતોનું અધ્યયન કર્યું છે, કરે છે અને કરશે, તે શ્રુતોનો કદાચિત્ પણ વિનાશ થવાનો નથી, કે જેથી તે શ્રુતોની આદિ હોઈ શકે! જે સર્વથા અવિદ્યમાન છે, તે કયાંય પણ ઉત્પન્ન થતું નથી. જે સર્વથા અવિદ્યમાન ઉત્પન્ન થાય છે એમ માનો, તો રેતીમાંથી પણ તેલ આદિની ઉત્પત્તિનો પ્રસંગ આવી જાય! તેમજ વિદ્યમાન વસ્તુનો સર્વથા નાશ પણ થતો નથી જ. અન્યથા સર્વશૂન્યતાનો પ્રસંગ આવી જાય! તેથી શ્રુતના આધારભૂત જીવદ્રવ્યોનું સર્વદા જ વિદ્યમાનપણું હોવાથી તે જીવદ્રવ્યોથી અભિન્ન શ્રુત પણ સર્વથા વિદ્યમાન છે, માટે અનાદિવાળું શ્રુત છે એવો ભાવ છે.

અથ સપર્યવસિતાપર્યવસિતે આહ—

અન્તવચ્છ્રુતં સપર્યવસિતશ્રુતમ્ । અનન્તવચ્છ્રુતમપર્યવસિતશ્રુતં, इमे अपि तथैव ॥સૂત્ર-૩૮॥

અન્તવદિતિ । ઉપયોગસ્ય સપર્યવસિતત્વાદિતિ ભાવઃ । અપર્યવસિતમાહ-અનન્તેતિ । તદવ્યર્તિર-કિર્જીવદ્રવ્યસ્યાપર્યવસિતત્વેન તત્તાદાત્મ્યાચ્છ્રુતમપ્યપર્યવસિતમિતિ ભાવઃ । સપર્યવસિતત્વાપર્યવસિતત્વે અપિ પર્યાયાર્થિકદ્રવ્યાર્થિકન્યાપેક્ષયૈવેત્યાહેમે અપીતિ, એવમેવ દ્રવ્યક્ષેત્રકાલમાવાનાશ્રિત્યાપિ સાદિત્વાનાદિત્વ-સપર્યવસિતત્વાપર્યવસિતત્વાનિ ભાવ્યાનિ ॥

સાન્ત-અનન્તશ્રુત.

ભાવાર્થ-સપર્યવસિત-સાન્ત, અપર્યવસિત અનન્તશ્રુત. “અન્તવાળું શ્રુત ‘સપર્યવસિત શ્રુત’ છે અને અનન્તવાળું શ્રુત ‘અપર્યવસિત શ્રુત’ છે. આ બંને પણ તે પ્રકારે જ છે.”

વિવેચન-ઉપયોગ, અન્તવાળો હોઈ સાન્તશ્રુત છે. અપર્યવસિતને કહે છે કે-તે શ્રુતથી અભિન્ન જીવદ્રવ્ય અનન્ત હોઈ, તેના તાદાત્મ્યથી અલેદ્દથી શ્રુત પણ ‘અપર્યવસિત’ છે, એવો ભાવ છે. સપર્યવસિત અને અપર્યવસિત પણ પર્યાયાર્થિકન્ય અને દ્રવ્યાર્થિકન્યની અપેક્ષાએ જ છે. આ પ્રમાણે જ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવની અપેક્ષાએ પણ સાદિપણું-અનાદિપણું-સાન્તપણું-અનન્તપણુંનો વિચાર કરવો જોઈએ.

[એક જીવદ્રવ્યની અપેક્ષાએ જ્યારે શ્રુતનો લાભ થાય ત્યારે આદિ અને જ્યારે તેનો નાશ થાય ત્યારે અન્ત, આવી રીતે શ્રુત સાદિસાન્ત છે. ભવ્ય જીવનું શ્રુત તેના ભવ્યત્વની માર્કે અનાદિસાન્ત છે, જ્યારે અશબ્ય જીવનું શ્રુત અભવ્યત્વની જેમ અનાદિઅનન્ત છે. વિવિધ જીવદ્રવ્યોની અપેક્ષાએ શ્રુત અનાદિઅનન્ત છે, જ્યારે ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ એક જીવદ્રવ્યની અપેક્ષાએ ભરત-ઐરવતક્ષેત્રમા સમ્યક્શ્રુત સાદિસાન્ત છે; કેમ કે-એ ક્ષેત્રમાં પ્રથમ તીર્થ-

કરના સમયમાં દ્વાદશાંગીરૂપ શ્રુતની ઉત્પત્તિ થાય છે અને છેલ્લા તીર્થ કરના તીર્થનો અંત આવતાં તેનો નાશ થાય છે. મહાવિદેહક્ષેત્રની અપેક્ષાએ વિવિધ જીવો સંબંધી શ્રુતજ્ઞાન અનાદિઅનંત છે, કેમ કે-ત્યાં સર્વદા તીર્થ કરનો સદ્ભાવ છે એટલે શ્રુતનો કદાપિ ઉચ્છેદ થતો નથી. કાળથી ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણીની અપેક્ષાએ ભરત-ઐરવતમાં શ્રુત સાદિ-સાન્ત છે, કેમ કે-ખંને કાળના ત્રીજા આરામાં તેની ઉત્પત્તિ છે અને અનુક્રમે ચોથા તથા પાંચમા આરામાં તેનો નાશ છે. કાળથી મહાવિદેહક્ષેત્રમાં તો દ્રવ્ય અને ક્ષેત્રની જેમ તે અનાદિઅનંત છે, કેમ કે-ત્યાં ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી કાળચક્ર નથી. ત્યાં તો સદા અવસર્પિણીના ચોથા આરા જેવો કાળ પ્રવર્તે છે. ભાવથી ગુરુ જણાવવા લાયક ભાવોને બાણીને કહે એટલે એક જીવની અપેક્ષાએ શ્રુત સાન્ત છે, ભાવથી ક્ષયોપશમની અપેક્ષાએ શ્રુતજ્ઞાન નિરંતર છે એટલે તે અનંત છે.]

ગમિકાગમિકશ્રુતે વક્તિ—

પ્રાયસ્સદ્દશપાઠાત્મકં શ્રુતં ગમિકશ્રુતં, તદ્વિપરીતમગમિકમ્ ॥ સૂત્ર-૩૯ ॥

પ્રાય્સ ઇતિ । આદિમધ્યાવસાનેષુ કિંચિદ્વિરોષતો મૂયો મૂયો મૂયઃ તસ્યૈવ સૂત્રસ્યોચ્ચારણં ગમઃ, ગમં અસ્ય વિચિન્ત્ય ઇતિ ગમિકં તત્ત્વ તત્ક્રુતશ્ચ ગમિકશ્રુતમિતિ વ્યુત્પત્તિઃ । તત્ત્વ ગમિકં પ્રાયો દૃષ્ટિવાદઃ । અગમિકમાહ તદ્વિપરીતમિતિ અસદ્દશપાઠાત્મકમિત્યર્થઃ, તત્ત્વ પ્રાય આચારાદિકાલિકશ્રુતમ્ ॥

ગમિક-અગમિક શ્રુત.

ભાવાર્થ—“પ્રાયઃ સમાન પાઠરૂપ શ્રુત ‘ગમિકશ્રુત’ છે અને તેનાથી વિપરીત ‘અગમિક-શ્રુત કહેવાય છે.”

વિવેચન—‘પ્રાયઃ’ આદિમાં-મધ્યમાં-અંતમાં ફરી ફરી તે જ સૂત્રનું ઉચ્ચારણ, એ ‘ગમ’ કહેવાય છે. ગમવાળું ગમિક કહેવાય છે. ગમિક એવું શ્રુત ગમિકશ્રુત કહેવાય છે, એવી વ્યુત્પત્તિ છે અને તે ગમિકશ્રુત પ્રાયઃ ‘દૃષ્ટિવાદ’રૂપ છે. અગમિકને કહે છે કે-‘તદ્વિપરીતમિતિ ।’ અસમાન પાઠરૂપ શ્રુત ‘અગમિકશ્રુત’ કહેવાય છે અને તે પ્રાયઃ આચારાંગ આદિરૂપ કાલિકશ્રુત કહેવાય છે.

અથાન્નપ્રવિધાનન્નપ્રવિદે નિર્વક્તિ—

દ્વાદશાન્નગતં શ્રુતમન્નપ્રવિદં, યથા આચારાન્નાદિ, તદ્ભિન્નં સ્થવિરકૃતં શ્રુતમન્નપ્રવિદશ્રુતં તથા આવશ્યકાદિ ॥ સૂત્ર-૪૦ ॥

દ્વાદશાન્નેતિ । ગણયરકૃતં પદત્રયલક્ષણતીર્થકરાદેશનિષ્પન્નં ધ્રુવશ્ચ ચત્ક્રુતં તદન્નપ્રવિદમુચ્યતે, તત્ત્વ દ્વાદશાન્નારૂપમેવેત્યાહ-યયેતિ । અન્નપ્રવિદમાહ તદ્ભિન્નમિતિ, યત્તુ સ્થવિરકૃતં મુત્કલાર્થાભિધાનં ચલશ્ચ તદન્નપ્રવિદમિત્યર્થઃ । દૃષ્ટાન્તમાહ યયેતિ, અવશ્યકર્ત્ત્વ્યસામાયિકાદિક્રિયાનુષ્ઠાનપ્રતિપાદકં શ્રુતમા-વશ્યકં, આદિનાઽઽવશ્યકવ્યતિગિતં કાલિકમુત્કાલિકશ્ચ ગ્રાહ્યમ્ । યદિવસનિશાપ્રશ્નપશ્ચિમપૌરુષાદ્ય ઇવ પઠ્યતે તત્કાલિકં યન્ધુનઃ કાલવેલાવર્જ પઠ્યતે તદુત્કાલિકમિતિ ॥

અંગપ્રવિષ્ટ-અનંગપ્રવિષ્ટ શ્રુત.

ભાવાર્થ-“ખાર અંગોમાં રહેલું શ્રુત ‘અંગપ્રવિષ્ટ’ અને તેનાથી ભિન્ન સ્થવિરોએ કરેલ ‘અનંગપ્રવિષ્ટ’ કહેવાય છે. જેમ કે-આવશ્યક આદિ.

વિવેચન-‘દ્વાદશાક્ષેતિ ।’ ગણધરોએ કરેલ ત્રિપદી-ઉત્પાદ, વ્યય, ધ્રૌવ્યયુક્તરૂપ ત્રણ પદરૂપ તીર્થકરોના આદેશથી સિદ્ધ થયેલ અને ધ્રુવ (નિયત-સર્વ તીર્થકરોના તીર્થમાં થનારૂં જે શ્રુત હોય, તે અંગપ્રવિષ્ટ કહેવાય છે અને તે દ્વાદશ અંગીરૂપ જ છે. માટે કહે છે કે-‘યથેતિ ।’ જેમ કે-આચારાંગ આદિ દ્વાદશાંગી અનંગપ્રવિષ્ટને કહે છે. જે સ્થવિરોએ (શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામી આદિ સ્થવિરોએ) કરેલું, (દા. ત. આવશ્યક આદિ શ્રુત) પ્રશ્ન પૂછ્યા વિના અર્થપ્રતિપાદનરૂપે કહેવાયેલું (આવશ્યક આદિ શ્રુત) અને અધ્રુવ-અનિયત (જે શ્રુતનો અન્યાન્ય તીર્થમાં સદ્ભાવ હોવો જ ભેદએ એમ નથી.) અર્થાત્ તાંદુલવૈચારિક આદિની જેમ જે અનિયત હોય છે, તે ‘અનંગપ્રવિષ્ટ’ (અંગબાહ્ય) કહેવાય છે. દષ્ટાન્તને કહે છે કે-‘યથેતિ ।’ અવશ્ય કર્તવ્ય સામાયિક આદિ છ આવશ્યકના ક્રિયાનુષ્ઠાન પ્રતિપાદક શ્રુત ‘આવશ્યક’ કહેવાય છે. આદિથી આવશ્યક ભિન્ન કાલિક અને ઉત્કાલિકનું ગ્રહણ કરવું. કાલિક-જે શ્રુત દિવસ અને રાતની પ્રથમ અને પશ્ચિમ(ચોથી)રૂપ બે પોરસીમાં જ (પ્રહરમાં જ) લાણાય, તે ‘કાલિક’ કહેવાય છે. જેમ કે-ઉત્તરાધ્યયન આદિ. જે કાળવેળાને છોડી સર્વ-કાળ લાણાય, તે ‘ઉત્કાલિક’ છે. જેમ કે-પ્રકીર્ણ ગ્રંથો, દશવૈકાલિક આદિ.

નનુ લક્ષિતયોર્મતિશ્રુતજ્ઞાનયોઃ સામાન્યેન મેદેઽવગતેઽપિ તત્ર સ્વામિસ્થિતિકાલવિષયાણાં સત્પદા-
દિદ્વારાણાન્વાનુક્તત્વેન ન્યૂનતેત્યાકાંક્ષાયમાહ—

મતિશ્રુતયોર્બહુવક્તવ્યત્વેઽપિ વિસ્તરમિયા નોચ્યેતે ॥ સૂત્ર-૪૧ ॥

મતિશ્રુતયોરિતિ । બહુવક્તવ્યત્વેઽપીતિ, સત્પદપ્રરૂપણાદિર્મિર્ગત્યાદિમાર્ગણાસ્થાનેષુ સંગમનીયત્વેઽ-
પીત્યર્થઃ, વિસ્તરમિયેતિ, ગ્રન્થસ્યાસ્ય સંક્ષેપવિષયત્વાત્તયોસ્સાકલ્યેન વિચારે ક્રિયમાણે ઉદ્દેશમજ્ઞસ્સ્યા-
દિતિ માત્રઃ । અવ્યુત્પન્નમતીનાં શાસ્ત્રપ્રવેશયોગ્યતાસમ્પાદનાય હ્યસ્ય ગ્રન્થસ્યારમ્મઃ, વિશેષતઃ પ્રપશ્ચિત-
યોસ્સનોસ્તેષાં સૌકર્યેણ ગ્રહાસમ્મવેન તદ્યોગ્યતા નૈવોદીયાદિતિ કિશ્ચિદેવ સ્વરૂપં તયોર્નિરૂપિતમિતિ
તાત્પર્યમ્ ॥

શંકા-લક્ષણદ્વારા કથિત મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાનના સામાન્યથી ભેદો બહુલા છતાં, ત્યાં
સ્વામી-સ્થિતિ-કાલ-વિષયોના અને સત્પદ આદિ દ્વારોના અકથનથી ન્યૂનતા કેમ નહીં ?
આવી શંકા કે આકાંક્ષામાં કહે છે કે-

સમાધાન-ભાવાર્થ-“મતિ અને શ્રુતમાં ઘણું કહેવાનું છે, છતાં શબ્દપ્રપંચરૂપ
વિસ્તારના ભયથી સ્વામી આદિ અને સત્પદ આદિ દ્વારોથી મતિ-શ્રુત કહેવાતા નથી.”

વિવેચન-સત્પદપ્રરૂપણા આદિથી ગતિ આદિ માર્ગણાસ્થાનોમાં મતિ-શ્રુતનું વિવેચન

કરવું બોધ્યું. છતાં 'વિસ્તરમિયેતિ।' આ અંથ સંક્ષેપ વિષયવાળો હોઈ, તે મતિ-શ્રુતનો સંપૂર્ણ તથા વિચાર બે કરવામાં આવે, તો ઉદ્દેશનો ભંગ થઈ જાય ! ખરેખર, અબ્યુત્પન્ન મતિ-વાળા વિદ્યાર્થીઓની શાસ્ત્રપ્રવેશની યોગ્યતાના સંપાદન માટે આ અંથનો આરંભ છે. વિશેષથી વિસ્તારવાળા કરતાં મતિ-શ્રુતના સુગમતાથી ગ્રહણનો તેઓમાં અસંભવ હોઈ તેની યોગ્યતાનો ઉદય ન થાય. માટે તે મતિ-શ્રુતનું કાંઈક જ સ્વરૂપ નિરૂપિત કરેલ છે, એવું તાત્પર્ય છે.

નન્વેવં સત્યવસિતં તયોર્નિરૂપણમિતિ પ્રાપ્તં તથા ચ સતિ તદ્ભેદપ્રિણેયાણાં સ્વયમેવ દર્શિતાનાં સ્મૃત્યાદીનામનિરૂપણાન્યૂનત્વં તથાપિ સ્યાદિત્યત્રાહ—

इति सांव्यवहारिकप्रत्यक्षम् ॥ सूत्र-४२ ॥

इतीति । नहि मतिश्रुतयोर्निरूपणस्य पूर्णता क्रियते येन न्यूनत्वं स्यात्, किन्तु केवलमवग्रहादि-विचारे मतिश्रुतयोः स्मृतत्वेन तत्स्वरूपजिज्ञासायामुदितायां सामान्यतो लक्षणतद्भेदा अभिहिताः प्रसङ्गसङ्गत्या, तथा चाकांक्षायामुपशमितायां प्रधानविषये लक्ष्यस्य गतत्वेनैतावता सांव्यवहारिकप्रत्यक्ष-मेव निरूपितं स्मृत्यादीनामधुनैव निरूपणावसरः प्राप्तस्तमान न्यूनतेति भावः ॥

इति तपोगच्छनभોमणि श्रीमद्विजयानन्दरૂरीश्वरપટ્ટધર—શ્રીમદ્વિજયકમલસૂરીશ્વરચરણનલિનવિન્યરત-
મક્તિમરેણ તત્પટ્ટધરેણ વિજયલબ્ધિસૂરિણા વિનિર્મિતસ્ય તત્ત્વન્યાયવિમાકરસ્ય સ્વોપજ્ઞાયાં
ન્યાયપ્રકાશવ્યાખ્યાયાં સાંવ્યવહારિકપ્રત્યક્ષં નામ દ્વિતીયઃ કિરણઃ ॥

શંકા—બે આમ છે, તો તે મતિ અને શ્રુતનું નિરૂપણ કયું. આ પ્રમાણે પ્રાપ્ત થયું. તથાચ નિરૂપણ પ્રાપ્ત થયે છતે તેના વિશિષ્ટ ભેદો, કે જે સ્વયમેવ દર્શાવેલા રમરણ આદિના નહીં નિરૂપણથી ન્યૂન તો છે જ. માટે કહે છે કે—

ભાવાર્થ—“इति सांव्यवहारिकप्रत्यक्षम् ।”

વિવેચન—મતિ-શ્રુતના નિરૂપણની પૂર્ણતા કરાતી નથી, જેથી ન્યૂનતા હોઈ શકે છે. પરંતુ કેવલ અવગ્રહ આદિના વિચારમાં મતિ-શ્રુતનું સ્મરણ થવાથી, તેના સ્વરૂપની જિજ્ઞાસાનો ઉદય થયે છતે, સામાન્યથી લક્ષણ અને તેના ભેદો પ્રસંગગતિથી કહેલા છે. તથા અઆકાંક્ષા ઉપશાન્ત થયા બાદ પ્રધાન વિષયમાં લક્ષ્ય (ચિત્ત) જવાથી એટલામાં સાંવ્ય વહારિક પ્રત્યક્ષનું જ નિરૂપણ કરી લીધું. હમણાં જ સ્મૃતિ આદિના નિરૂપણનો અવસર પ્રાપ્ત થયેલો છે, તેથી ન્યૂનતા નથી એવો ભાવ છે.

ઈતિ તપોગચ્છનભોમણિ શ્રીમદ્ વિજયાનન્દસૂરીશ્વરના પટ્ટધર શ્રીમદ્ વિજયકમલ-
સૂરીશ્વરચરણકમલમાં સ્થાપિત શક્તિઅમુદાયવાળા તેઓશ્રીના પટ્ટધર વિજય-
લબ્ધિસૂરિએ રચેલ તત્ત્વન્યાયવિમાકરની સ્વોપજ-ન્યાયપ્રકાશ નામક
ટીકામાં સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ નામક બીજું કિરણ સમાપન.

। अथ तृतीयः किरणः ।

अथावसरप्राप्तां मतिश्रुतकार्यभूतां स्मृतिं प्रत्यभिज्ञादिहेतुभूतां निरूपयति—

अनुभवमात्रजन्यं ज्ञानं स्मृतिः । यथा स घट इत्यादि, अत्र प्रायेण तत्तोल्लिख्यते । अनुभवोऽत्र प्रमाणरूपः । आत्मशक्तिरूपसंस्कारो द्वारम् । प्रबोधस्सहकारी । पूर्वानुभूतविषयिणीयम् । अर्थविसंवादकत्वाच्चास्याः प्रामाण्यम् । इति स्मृतिनिरूपणम् ॥ सूत्र-१ ॥

अनुभवमात्रेति । अत्र धारणात्वेन सङ्गृहीताऽविच्युतिस्संस्कारो वाऽनुभवपदेन ग्राह्यः, तत्र संस्कारसाक्षात्स्मृतिं प्रति हेतुरविच्युतिस्तु संस्कारद्वारेति विशेषः, अनुभवेतराजन्यत्वे सति अनुभवजन्यत्वे सति ज्ञानत्वं लक्षणार्थः, आद्यं सत्यन्तं प्रत्यभिज्ञानादिव्युदासाय द्वितीयमवग्रहादिव्युदासाय, अनुभवसंज्ञेतिव्याप्तिवारणाय ज्ञानत्वमिति । अत्र निदर्शनमाह यथेति, ननु स घट इत्याकारप्रदर्शनेन स्मरणमात्रं तत्तोल्लेखशालीति प्राप्तं, तथा च सति 'यावता स्मरसि चैत्र ! काश्मीरेषु वत्स्यामस्तत्र द्राक्षा भोक्ष्यामाह' इत्यादिस्मरणानां तच्छब्दोल्लेखाभावेन स्मरणरूपता न स्यादित्याशङ्क्यामाहात्रेति, प्रायेणेत्यनेन तदित्युल्लेखयोग्यतावत्वमपेक्षितमिति सूच्यते, उक्तस्थलेषु तद्योग्यताऽस्त्येव, 'तेषु काश्मीरेषु' इत्यपि वक्तुं शक्यत्वादिति भावः । अप्रमाणभूतानुभवेनापि स्मरणसम्भवात्तद्व्युदासायाहानुभवोऽत्रेति, एतल्लक्षणघटकीभूतानुभवः प्रमाणरूपो ग्राह्यः, अन्यथाऽनुभवसामान्यविवक्षणे भ्रमात्मकानुभवजन्यभ्रान्तस्मरणस्यापि ग्रहणे स्मृतित्वावच्छेदेन प्रामाण्यबोधकेनाग्नेनवाक्ये विरोधस्त्यादिति भावः । नन्वविच्युतेस्मरणहेतुत्वे तस्यान्तर्माहूर्तिकत्वेन कालान्तरमाविस्मृतिं प्रति हेतुत्वं कथं स्यादित्यत्राहाऽऽत्मशक्तीति, न साक्षात्तस्याः स्मृतिं प्रति हेतुत्वमभिमतं येन प्रोक्तदोषस्त्यादपि तु संस्कारद्वारेति ब्रूमः, स च संख्येयासंख्येयकालवर्तीति न दोष इति भावः । न चात्मशक्तिरूपसंस्कारस्य तावत्कालमानस्य सर्वदा सद्भावेन सततं स्मरणं स्यादित्यत्राह प्रबोधस्सहकारीति । तथा चोद्बुद्ध एव संस्कारः स्मृतिजनको न केवलः संस्कारः तस्योद्बोधकश्चावरणक्षयोपशमसदृशदर्शनादिसामग्रीति भावः । ननु स्मर्यमाणस्यार्थस्याभावेन निरालम्बना स्मृतिः स्यादित्याकांक्षायामाह पूर्वानुभूतेति । पूर्वमनुभूतो यो विषयस्तेनैवास्याः सविषयत्वेन न निरालम्बनत्वमिति भावः । ननु स्मृतिर्न प्रमाणमतीतेऽर्थे उत्पद्यमानत्वात् गृहीतग्राहित्वात्, अर्थादनुत्पद्यमानत्वात्, विसवादकत्वात्, प्रयोजनाप्रसाधकत्वाच्चेत्याकांक्षायामाहार्थविसंवादकत्वाच्चेति, चशब्दः पूर्वोदितस्य पूर्वानुभूतविषयिणीति हेतुगर्भविशेषणस्यापि संग्राहकः । तथा च विसंवादकत्वं स्मृतेरसिद्धं, स्वप्रतिपन्ने घृतद्रव्याद्यर्थेऽविसंवादकत्वात् यत्र तु विसवादस्स प्रत्यक्षाभासवत्स्मरणाभास एव । अनुभूतार्थेन सविषयकत्वादेवार्थादनुत्पद्यमानत्वमप्यसिद्धं स्वविषयानुभूतार्थादुत्पद्यमानत्वात्, अनुभवप्रमात्वपारतन्त्र्यादस्या अप्रमात्वमिति चेदनुमितेरपि व्याप्तिज्ञानप्रमात्वपारतन्त्र्येणाप्रमात्वप्रसङ्गः स्यात् ।

१. सम्बन्धस्मरणादेर्व्याप्तिप्रत्यभिज्ञादिफलोपयोगे प्रामाण्यमेव, फलीभूतस्मृतेरपि विषयबाधाभावादेव याथार्थ्यं दुर्निवारं, तस्याः प्रमात्वस्यानुभवप्रमात्वपारतन्त्र्येऽपि व्याप्तिज्ञानप्रमात्वपरतन्त्रानुमितिप्रमात्ववदविरोधात् ॥

નાપ્યતીતેડર્થે પ્રવર્તમાનત્વાદપ્રમાણત્વં, અતીતાર્થસ્ય હિ કિં સ્વકાલેડસત્ત્વં સ્મૃતિકાલે વા, નાથ: તસ્ય વિદ્યમાનત્વાત્, ન દ્વિતીય: તસ્યાપ્રામાણ્યાસાધકત્વાત્ યોગિપ્રત્યક્ષકાલે વિષયાભાવેડપિ પ્રવર્તમાનસ્ય તસ્ય પ્રમાણત્વાત્ । નાપિ ગૃહીતપ્રાહિત્વાદપ્રમાણં, અનુમાનેનાધિગતે વદ્ધૌ તદુત્તરકાલભાવિન: પ્રત્યક્ષસ્યા-પ્રમાણતાપ્રસક્તાત્, વર્તમાનકાલાવચ્છેદેનાધિગતસ્યાર્થસ્યાતીતકાલાવચ્છેદેનાધિગતેરગૃહીતપ્રાહિત્વાચ્ચ । ન ચ વર્તમાનકાલાવચ્છિન્નત્વવિશિષ્ટેડતીતકાલાવચ્છિન્નત્વસ્ય સંઘટોડસ્તીત્યાદૌ ભાનાદતીતકાલવર્તિત્વ-રૂપાયાં વા તત્તાયામેતત્કાલીનપદાર્થવૃત્તિત્વસ્ય વા ભાનેનાપ્રમાણત્વમિતિ વાચ્યમ્, વિશેષણે સર્વત્ર વિશેષ્ય-કાલમાનનિયમસ્યાનભ્યુપગમાત્ વર્તમાનકાલીનત્વવિશિષ્ટે ચાતીતકાલીનત્વમાનાનભ્યુપગમાચ્ચ કિન્તુ વર્તમાનકાલીનત્વાતીતકાલીનત્વયોસ્સ્વાતંત્ર્યેણૈવ ભાનાભ્યુપગમાત્ । પ્રત્યભિજ્ઞાનાદિપ્રવૃત્તિનિહિતધનાદિ-પ્રાપ્તિલક્ષણપ્રયોજનસાધકત્વેન પ્રયોજનાપ્રસાધકત્વમપ્રસિદ્ધમેવેતિ ભાવ: ॥

અથ અનુમાનપરિકર નામક તૃતીય કિરણ.

અવસરપ્રાપ્ત, મતિ-શ્રુતના કાર્યભૂત અને પ્રત્યક્ષિજ્ઞા આદિ પ્રત્યે હેતુભૂત સ્મૃતિનું નિરૂપણ કરે છે.

ભાવાર્થ-“અનુભવ માત્ર જન્ય જ્ઞાન, એ ‘સ્મૃતિ.’ જેમ કે-તે ઘટ ઇત્યાદિ. અહીં પ્રાય: કરી તત્પદ્ધતે ઉલ્લેખ કરાય છે. અહીં અનુભવ પ્રમાણરૂપ છે. આત્મશક્તિરૂપ સંસ્કારદ્વાર છે. પ્રબોધ સહકારી છે. પૂર્વે અનુભવેલ વિષયવાળી સ્મૃતિ છે. અર્થવિષયક અવિસંવાદ-વાળી હોવાથી આ સ્મૃતિનું પ્રામાણ્ય છે.”

વિવેચન-અહીં ધારણારૂપે સંગ્રહિત અવિચ્યુતિ અથવા સંસ્કાર અનુભવપદ્ધતી ગ્રહણ કરવાલાયક છે. ત્યાં સંસ્કાર સ્મૃતિ પ્રત્યે સાક્ષાત્ હેતુ છે. અવિચ્યુતિ તો સંસ્કારદ્વારા હેતુ છે. એવો વિશેષ છે. અનુભવ ઇતરથી અજન્ય હોયે છતે, અનુભવથી જન્ય હોયે છતે જ્ઞાનત્વ, એ લક્ષણનો અર્થ છે. પહેલું સત્યન્તપદ પ્રત્યક્ષિજ્ઞા આદિમાં અતિવ્યાપ્તિના વારણ માટે છે. બીજું સતિ સુધીનું પદ અવગ્રહ આદિમાં અતિવ્યાપ્તિના વારણ માટે છે. અનુભવના ધ્વંસમાં અતિવ્યાપ્તિના વારણ માટે જ્ઞાનત્વનું કથન કરેલ છે.

શંકા-‘તે ઘટો’-આવા આકારના સ્મૃતિના દૃષ્ટાન્તના પ્રદર્શનથી ‘સ્મરણ-માત્ર તત્ શબ્દથી ઉલ્લેખવાળું જ છે’-એમ પ્રાપ્ત થયું. તો ‘હિ ચૈત્ર ! તને તેટલું તો યાદ છે ને કે-આપણે કાશ્મીરદેશમાં રહ્યા હતા, ત્યાં દ્રાક્ષ ખાધી હતી !’ ઇત્યાદિ સ્મરણોમાં તત્ શબ્દનો ઉલ્લેખનો અભાવ હોઈ સ્મરણરૂપતા ન હોઈ શકે ને ? આવી આ શંકામાં કહે છે કે-

સમાધાન-તત્ શબ્દના ઉલ્લેખની યોગ્યતા (અધ્યાહાર) અપેક્ષિત છે, એમ સૂચવાય છે. કહેલ સ્થળમાં તેની યોગ્યતા જ છે, કેમ કે-‘તે કાશ્મીરદેશમાં, તે દ્રાક્ષાને’-એ પણ કહી શકાય છે, એવો ભાવ છે.

[અયદિ સ્મૃત્યર્થે ભવિષ્યન્તી । સિ૦૫ । ૨ । ૯ । વાકાઢક્ષાયાં । ૫ । ૨ । ૧૦ । સ્મૃત્યર્થે

ધ.તાવુપપદે મૂતાનદ્યતનાર્થે ભવિષ્યન્તી સ્યાત્ સ્યાત્ ન તુ ચદ્યોગે । વાકાઢક્ષાયામ્ પ્રયોક્તુઃ ક્રિશાન્તરાકાઢક્ષાયાં સત્યાં ભવિષ્યન્તી વા સ્યાત્ ॥]

૦ અપ્રમાણુભૂત અનુભવથી પણ સ્મરણનો સંભવ હોવાથી, તેના નિષેધના માટે કહે છે કે-‘અનુમવોડત્રેતિ’ આ લક્ષણમાં રહેલ અનુભવ પ્રમાણરૂપ લેવાનો છે. અન્યથા અનુભવ માત્રની વિવક્ષામાં ભ્રમરૂપ જન્ય બ્રાન્તસ્મરણનું ગ્રહણ થતાં સ્મૃતિત્વની અપેક્ષાએ ‘અર્થા-વિસંવાદકત્વાશ્ચાસ્યાઃ પ્રામાણ્યમ્’-આવા પ્રામાણ્યબોધક અચેતન વાક્યની સાથે વિરોધ થાય !

શંકા-જે અવિચ્યુતિને સ્મરણનો હેતુ માનવામાં આવે, તે અવિચ્યુતિ અંતર્મુહૂર્ત-કાળ સુધી રહેનારો હોઈ, કાલાન્તર ભાવિ સ્મૃતિ પ્રત્યે તે અવિચ્યુતિનું હેતુપણું કેવી રીતે ?

સમાધાન-આવી શંકાના સમાધાન માટે કહે છે કે-‘આત્મશક્તીતિ ।’ તે અવિચ્યુતિની સ્મૃતિનું હેતુપણું સાક્ષાત્રૂપે અભિમત નથી, કે જેથી કહેવો દોષ સંભવી શકે ? પરંતુ સંસ્કારદ્વારા અવિચ્યુતિ, સ્મૃતિનો હેતુ છે એમ અમે કહીએ છીએ. વળી વાસનારૂપ તે સંસ્કાર સંખ્યાત-અસંખ્યાતકાળવર્તી છે, માટે દોષ નથી એવો ભાવ છે.

શંકા-તેટલા કાળના માનવાળો આત્મશક્તિરૂપ સંસ્કાર સર્વદા વિદ્યમાન હોઈ નિરંતર સ્મરણ થશે જ ને ?

સમાધાન-આ શંકાના સમાધાનમાં કહે છે કે-‘પ્રબોધઃ સહકારીતિ ।’ તથાચ ઉદ્ઘ્ઘુઠ્ઠ જ સંસ્કાર સ્મૃતિજનક છે, કેવલ સંસ્કાર નહીં. તે સંસ્કારનો ઉદ્ભોધક, આવરણ-ક્ષયોપશમ સમાન વસ્તુનું દર્શન આદિ સામગ્રી છે, એવો ભાવ છે.

શંકા-સ્મરણના વિષયભૂત પદાર્થના અભાવથી આલંબન વિષય વગરની જ સ્મૃતિ થશે જ ને ?

સમાધાન-આના સમાધાન માટે કહે છે કે-પૂર્વકાલીન અનુભવના વિષયભૂત જે વસ્તુ છે, તે જ વિષયથી સવિષયક સ્મૃતિ હોઈ નિરાલંબન નથી.

શંકા-સ્મૃતિ પ્રમાણરૂપ નથી, કેમ કે-તે ભૂતકાલીન પદાર્થમાં ઉત્પન્ન થાય છે, ગૃહીતગ્રાહી છે, પદાર્થથી ઉત્પન્ન થતી નથી, વિસંવાદી છે અને પ્રયોજનકાર્યની અસાધક છે. આવી શંકા-આકાંક્ષામાં કહે છે કે-

સમાધાન-તે અર્થની અવિસંવાદ હોવાથી અને ‘ચ’ શબ્દ પૂર્વકથિત ‘પૂર્વાનુભૂત વિષય-અર્થવાળી હોઈ પ્રમાણરૂપ છે, કેમ કે-પોતે રવીકારેલ ધારણા વિષયભૂત દ્રવ્યાદિરૂપ અર્થમાં અવિસંવાદકપણું છે. જે પ્રવૃત્તિથી અર્થપ્રાપ્તિ ન થાય, તે પ્રવૃત્તિ વિસંવાદિની છે. તેનું જનક ભ્રમાત્મક જ્ઞાન વિસંવાદક છે. તેનું જે નથી અર્થાત્ સત્ય પ્રવૃત્તિજનક જ્ઞાન અવિસંવાદક છે. વળી જ્યાં વિસંવાદ છે, ત્યાં પ્રત્યક્ષ આજ્ઞાસની માફક સ્મરણભાસ જ છે.

[પ્રમાણ માત્રથી કદાચિત્ પણ અનનુભૂત-અનુપ લબ્ધિ અર્થમાં ‘તે’ એવી બુદ્ધિ સ્મરણાભાસરૂપ છે. જેમ કે-અનનુભૂત શુકલરૂપમાં ‘તે શુકલરૂપ’ એવી બુદ્ધિ સ્મરણભાસરૂપ છે.]

અનુભૂત અર્થની અપેક્ષાએ સ્મરણ સવિષયક જ હોઈ, અર્થથી ‘અનુત્પદ્યમાનપણું’ પણ અસિદ્ધ છે, કેમ કે-સ્વવિષયકરૂપ અનુભૂત અર્થથી સ્મૃતિ ઉત્પન્ન થાય છે.

શંકા-અનુભવપ્રમાત્વ(યથાર્થ અનુભવ)ની પરતંત્રતા હોવાથી આ સ્મૃતિ પ્રમાણરૂપ કેવી રીતે ? કેમ કે-સ્મૃતિના પ્રામાણ્યમાં બીજા-અનુભવના પ્રામાણ્યની આધીનતા છે ને ?

સમાધાન-જો આમ છે, તો અનુમતિમાં પણ વ્યાપ્તિજ્ઞાનના પ્રામાણ્યની પરતંત્રતા હોઈ અપ્રમાણ્યતાનો પ્રસંગ આવશે જ. (સંબંધસ્મરણાદિનું વ્યાપ્તિપ્રત્યક્ષિજ્ઞા આદિ ક્ષણના ઉપયોગમાં પ્રમાણ્યપણું જ છે. ક્ષણભૂત સ્મૃતિમાં પણ વિષયની બાધાનો અભાવ હોવાથી યથાર્થતા હુનિવાર છે. સ્મૃતિના પ્રમાણ્યપણામાં અનુભવના પ્રમાણ્યપણાની પરતંત્રતા હોવા છતાં, વ્યાપ્તિજ્ઞાનના પ્રમાણ્યપણાને પરતંત્ર, અનુમિતિના પ્રામાણ્યની માફક અવિરોધ છે.)

જો સ્વપ્રામાણ્યમાં પરકીયપ્રામાણ્યની નિરપેક્ષતા માનવામાં આવે, તો અનુમિતિ પ્રમાણરૂપ ન થાય ! કેમ કે-પ્રમાણરૂપ વ્યાપ્તિજ્ઞાન પરામર્શ આદિ જ્ઞાનજન્ય છે, અનુમિતિ પ્રમાણ છે. પોતાના પ્રામાણ્યમાં વ્યાપ્તિજ્ઞાનના પ્રામાણ્યની અપેક્ષા રાખેલી છે.

૦ સ્મૃતિ, ભૂતકાલીન અર્થમાં પ્રવર્ત્તી હોવાથી અપ્રમાણ્યભૂત નથી. ખરેખર ! શું ભૂતકાલીન પદાર્થનું સ્વકાળમાં (અનુભવકાળમાં) અસત્ય છે કે સ્મૃતિકાળમાં અવિદ્યમાનપણું છે ? આ બે પક્ષોમાંથી પહેલો પક્ષ ટકતો નથી, કેમ કે-અનુભવકાળમાં પદાર્થ વિદ્યમાન છે. બીજો પક્ષ પણ ટકતો નથી, કેમ કે-તે પદાર્થ અપ્રામાણ્યનો અસાધક હોવાથી, યોગીપ્રત્યક્ષના કાળમાં વિષયનું અવિદ્યમાનપણું છતાં પ્રવર્ત્તતા તે જ્ઞાનનું પ્રમાણ્યપણું છે. [વૃષ્ટિ થઈ, શકટ ઉગશે, ઇત્યાદિ ભૂત-સવિષ્યના વિષયવાળું અનુમાન શું નથી માન્યું ?]

૦ સ્મૃતિ, ગૃહીતગ્રાહી હોઈ અપ્રમાણ્યભૂત નથી, (અનુભવજ્ઞાન-ગૃહીત વિષયગ્રાહક સ્મૃતિરૂપ જ્ઞાન છે.) કેમ કે-અનુમાનથી અધિગત (ગૃહીત-જ્ઞાત)વહ્નિમાં અનુમાન પછી થનાર વહ્નિવિષયક પ્રત્યક્ષની (ગૃહીતગ્રાહી હોઈ) અપ્રમાણ્યતાનો પ્રસંગ આવી બંધ છે અને વર્તમાનકાળને અપેક્ષી ગૃહીત પદાર્થના ભૂતકાળને અપેક્ષી ગ્રહણમાં-જ્ઞાનમાં અગૃહીત ગ્રાહકપણું છે.

પૂર્વપક્ષ-તે ઘડો છે’-આવી સ્મૃતિ ઉત્પન્ન થતી દેખાય છે. તે સ્મૃતિ, તે દેશકાળવૃત્તિવરૂપતત્તા વિશિષ્ટ ઘટમાં, વર્તમાનકાળવૃત્તિપણાને જણાવતી હોઈ પ્રમાણ્યભૂત નથી. સ્મરણવિષયભૂત-વિશેષ્યભૂત ઘટમાં વર્તમાનકાળવૃત્તિવ હોવા છતાં, વિશિષ્ટ તે ઘટમાં વિશેષણભૂત કે તે દેશકાળવૃત્તિવરૂપતત્તામાં વર્તમાનકાળવૃત્તિપણાનો બાધ હોવાથી, અપ્રામાણ્યનું મૂળ કારણ બાધિતાર્થ વિષયકપણું સ્મૃતિમાં છે. માટે સ્મૃતિ અપ્રમાણ્ય છે, એમ ચિંતામણિકારના અનુયાયી નવીન નૈયાયિકો ચર્ચા કરે છે, તો એનો શો જવાબ છે ?

ઉત્તરપક્ષ-સ્મરણ પ્રમાણ્યભૂત છે. કારણ કે-જ્યાં ‘સુખી’ ઇત્યાદિ સ્થળમાં વિશેષણભૂત સુખ આદિનું વિશેષ્યકાળમાં વૃત્તિપણું છે, ત્યાં વિશેષણમાં વિશેષ્યકાળવૃત્તિવનું જ્ઞાન હોવા છતાં, સર્વ વિશેષણમાં વિશેષ્યકાળવૃત્તિવના જ્ઞાનમાં પ્રમાણ્યનો અભાવ હોવાથી,

સર્વ 'વિશેષણમાં વિશેષ્યકાળવૃત્તિત્વનો નિયમ' ઉપાદેય નથી, કેમ કે-તત્તારૂપ અંશમાં વર્તમાનકાળવૃત્તિત્વનો અલ્પિય કરીને પણ, 'તે ઘડો'-આવી થતી સ્મૃતિનો નિરોધ અશક્ય છે; માટે અબાધિત અર્થવિષયક હોઈ સ્મૃતિનું પ્રામાણ્ય છે. વસ્તુતઃ 'તે ઘડો'-આવા આકારવાળી જ સ્મૃતિ છે, પરંતુ 'તે ઘડો છે'-એ સ્મૃતિ નથી. જ્યારે વર્તમાનકાળવૃત્તિત્વને વિશેષ્ય અંશમાં પણ અવગાહતી નથી જ, તો વિશેષણ અંશમાં વર્તમાનકાળવૃત્તિત્વના અવગાહનની વાત પણ ક્યાંથી ?

૦ વળી વર્તમાનકાલીનત્વ વિશિષ્ટમાં અતીતકાલીનત્વના ભાનનો અસ્વીકાર છે, કેમ કે-વર્તમાનકાલીનત્વ અને અતીતકાલીનત્વમાં સ્વતંત્રપણાએ જ ભાનનો સ્વીકાર છે.

૦ સ્મૃતિ, પ્રયોજનનું અસાધકપણું હોઈ અપ્રમાણ છે એમ નથી, પણ પ્રત્યભિજ્ઞાન આદિ જન્ય પ્રવૃત્તિ નિહિત-સ્થાપિત ધન આદિની પ્રાપ્તિરૂપ પ્રયોજનનું સાધકપણું હોઈ પ્રયોજનનું અસાધકપણું અપ્રસિદ્ધ જ છે, એવો ભાવ છે. (નિશાની આદિની પ્રવૃત્તિ કરીને જમીન આદિમાં દાટેલ ધન આદિની પ્રાપ્તિ સ્મરણથી થાય છે, માટે અર્થોપલબ્ધિહેતુરૂપ સ્મરણ હોઈ પ્રમાણભૂત છે.)

અથ મતિસ્મૃતિહેતુકાં પ્રત્યભિજ્ઞા લક્ષયતિ—

અનુભવસ્મરણોભયમાત્રજન્ય જ્ઞાનં પ્રત્યભિજ્ઞાનમ્ । इदं तत्तेदन्तोऽल्लેखनयोग्यमेकत्व-
सादृश्यवैलक्षण्यप्रतियोगित्वादिविषयकं सङ्कलनज्ञानાપરપર્યાયમતીતવર્તમાનોભયકાલાવચ્છિ-
ન્નવસ્તુવિષયકઞ્ચ ॥ સૂત્ર-૨ ॥

અનુભવેતિ । અનુભવસ્મરણોભયમાત્રજન્યત્વે સતિ જ્ઞાનત્વં લક્ષણમ્, અનુભવમાત્રજન્યત્વે સતિ જ્ઞાનત્વસ્ય સ્મૃતૌ, સ્મૃતિજન્યત્વે સતિ જ્ઞાનત્વસ્યાનુમિત્યાદૌ અનુભવસ્મરણોભયજન્યત્વસ્યાપિ તત્રૈવ સત્ત્વેન વ્યભિચારાત્તત્પદાનિ વાચ્યાનિ । નનુ જ્ઞાનમિદં પ્રત્યક્ષસ્મરણાભ્યાં ભિન્નં ભવિતું નાર્હતિ તદેવેદમિતિ હિ પ્રત્યભિજ્ઞાનં, તત્ર તદિતિ સ્મરણમિદમિતિ પ્રત્યક્ષમતો નાન્યઃ કશ્ચિદસ્ય વિષયોઽતો નેદં પ્રમાણાન્તરમિતિ ચેન્ન, તામ્યામસ્ય વૈલક્ષણ્યાત્, અસ્તિ હ્યત્ર વિલક્ષણો વિષયો यस્ય ગ્રહણં સ્મરણપ્રત્યક્ષામ્યામગક્યં પૂર્વા-
પરાકારૈકધુરીણં દ્રવ્યં પ્રત્યભિજ્ઞાનસ્ય વિષયઃ, ન ચ તત્સ્મરણસ્ય વિષયઃ, અનુભૂતાર્થવિષયત્વાત્તસ્ય, નાપિ પ્રત્યક્ષસ્ય, વર્તમાનાર્થમાત્રવૃત્તિત્વાત્, અસ્ય દર્શનસ્મરણોત્તરકાલભાવિત્વેન જ્ઞાનાન્તરત્વેનાનુભવાદ્, ન હ્યનુભૂયમાનસ્યાપલાપો યુક્તોઽતિપ્રસજ્ઞાદિત્યાશયેન પ્રત્યભિજ્ઞાયા વિષયમુપનિવધ્નાતીદમિતિ. પ્રત્યભિજ્ઞાન-
મિત્યર્થઃ, તત્તેદન્તોઽલ્લેખનયોગ્યમિતિ. પ્રાયસ્સ્મૃતાવિવાત્રાપિ તત્તેદન્તયોરુલ્લેખનં ભવતીતિ ભાવઃ, નનુ તત્તાઽસ્પષ્ટતા. ઇદન્તા સ્પષ્ટતા, તથા ચ સ્પષ્ટાસ્પષ્ટાકારમેદાનૈકં પ્રત્યભિજ્ઞાનસ્વરૂપમસ્તિ. વિરુદ્ધધર્માધ્યા-

૧. કિન્ન પ્રત્યયાના પ્રામાણ્યનિબંધનં ન કેવલં ધિયાતિરક એવ, મદિગ્ધસ્ય સન્દેહાપકરગમ્યાપિ નિબંધનત્યાન્ । તથાદિ ઘટાદ્યઃ કદાચિદુપલભિતાકારગઃ અન્યદાઽનુગ્લબ્યમાણાઃ મદનત્તયા મન્દેહવિષય-
તામાપચન્ને પ્રત્યભિજ્ઞા ચ તેષા સન્દેહવિષયતાનપાકુર્વાન્ના પ્રનાગતાનુનુનં એવંતિ ॥

સેડપ્યમેદે પ્રત્યક્ષાનુમાનયોરપ્યૈક્યં સ્યાદિતિ चेन्न, चित्रज्ञानवदाकारमेदेऽपि तस्यैकज्ञानत्वेनानुभवात् तर्हि विलक्षणविषयाभावान्नेदमस्तीत्यत्राहैकत्वसादृश्यवैलक्षण्यप्रतियोगित्वादिविषयकमिति, क्वचिदेकत्वं क्वचित्सादृश्यं क्वचिद्वैलक्षण्यं क्वचिच्च प्रतियोगित्वमस्य विषय इति भावः । ननु स एवायमित्यादि-
 प्रत्यभिज्ञानं स्मृतिप्रत्यक्षात्मकज्ञानद्वयमेव, परन्तु तयोर्भेदस्याग्रहादेकरूपतया भासत इत्याशङ्क्यामाह
 संकलनज्ञानापरपर्यायमतीतवर्तमानोभयकालावच्छिन्नवस्तुविषयकञ्चेति । सङ्कलनं नाम विवक्षितधर्मयुक्तत्वेन
 वस्तुनः प्रत्यवमर्शनम्, प्रत्यक्षस्मरणोत्तरकालमनुभूयमानत्वेन न तत् ज्ञानद्वयमपि तु सङ्कलनात्मकं
 ज्ञानान्तरमेव, अन्यथा विशिष्टज्ञानमात्रोच्छेदः प्रसज्येत, सर्वस्यापि विशिष्टज्ञानस्य विशेषज्ञानविशेष्य-
 ज्ञानोभयपूर्वकत्वेनावश्यनियततदुभयेनैवोपपत्तौ विशिष्टज्ञाने स्वीक्रियमाणे गौरवात् । तथा प्रत्यक्षं वर्तमा-
 नमात्रकालावच्छिन्नवस्तुविषयं, स्मरणञ्चातीतमात्रकालावच्छिन्नवस्तुविषयं, प्रत्यभिज्ञानन्तु तदग्राह्यवर्तमान-
 कालातीतकांलोभयावच्छिन्नैवस्तुविषयकमिति न ज्ञानद्वयात्मकं प्रत्यभिज्ञानमिति भावः । न चेन्द्रियविषय-
 सम्बन्धे सति प्रत्यभिज्ञानस्य भावात्तदभावे तदभावाच्च प्रत्यक्षमेवैदमिति वाच्यम्, इन्द्रियविषयसम्ब-
 न्धाव्यवहितोत्तरं तस्यानुत्पत्तेः, प्रत्यक्षस्मरणान्वयव्यतिरेकतस्तस्य भावा भावात्, संस्कारसत्त्वे तस्य
 भावात्तदभावे तदभावाच्च तस्य स्मरणत्वापत्तेः, अतीतवर्तमानयोरेकत्वस्य प्रत्यक्षाविषयत्वाच्च तस्य
 वर्तमानिकत्वात्, न च स्मरणसहकृतमिन्द्रियमेकत्वं गृह्णातीति वाच्यम्, स्वाविषये सहकारिबले-
 नाध्यप्रवृत्तेः, नहि गन्धस्मृतिसहकृतं चक्षुः कदापि गन्धे प्रवर्तते अत्रिषयश्च वर्तमानातीतकालीनत्व-
 व्याप्यमेकत्वमिति ॥

સ્મૃતિ-અનુભવજન્ય પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનનું લક્ષણ.

ભાવાર્થ-“અનુભવ અને સ્મરણરૂપ બનેથી જ જન્ય જ્ઞાન, એ ‘પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન’ કહે
 વાય છે. આ પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન, તત્તા-ઈદંતાના ઉલ્લેખનને યોગ્ય, એકત્વસાદૃશ્ય વૈલક્ષણ્ય-
 પ્રતિયોગિત્વ આદિ વિષયવાળું સંકલનજ્ઞાનરૂપ ખીળ નામવાળું અને અતીત-વર્તમાન
 ઉભયકાળવિશિષ્ટ વસ્તુના વિષયવાળું છે.”

લક્ષણ-વિવેચન-અનુભવ, સ્મરણરૂપ ઉભય જ્ઞાન માત્ર જન્ય હોયે છતે, જ્ઞાનત્વ, એ
 જ્ઞાનત્વ, એ પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનનું લક્ષણ છે.

પદકૃત્ય-જે અનુભવ માત્ર જન્ય હોયે છતે જ્ઞાનપણું એમ કહેવામાં આવે, તે
 સ્મૃતિમાં અતિબ્યાપ્તિના વારણ માટે ‘સ્મરણજન્યત્વે સતિ’ એમ કહેલું છે. જે સ્મૃતિજન્ય
 હોયે છતે જ્ઞાનપણું એમ કહેવામાં આવે, તે અનુભવિતિ આદિમાં અતિબ્યાપ્તિ છે; અને

૧. તથા ચ પ્રત્યભિજ્ઞાનં પ્રમાણં, અવિસવાદિત્વે સતિ રવાર્થવ્યસયાત્મકત્વાત્, અન્યથા હિ
 વિસવાદઃ રયાત્ સજ્ઞાયાદિવત્ ન ચેદં પ્રત્યભિજ્ઞાનમન્યવસાયાત્મકં, તદેવેદં તત્ત્વદશમેવેદમિત્યાદ્યેકત્વસાદૃશ્યા-
 દિવિષયસ્ય પ્રત્યભિજ્ઞાનસ્થાવાધિતરસ્ય મગ્યાદિવ્યવચ્છેદેનાગમતાત્ । વાધ્યમાનસ્ય ચાપ્રમાણત્વોપપત્તેરતદા-
 ભાસત્વાત્ । ન ચ સર્વં પ્રત્યભિજ્ઞાનં વાધ્યમાનમેવ, તત્સાધકપ્રમાણાભાવાદિત્યપિ સુચિતમ્ ॥

સ્મરણ-અનુભવરૂપ ઉભયજન્યત્વ પણ અનુભૂતિ આદિમાં અતિવ્યાપ્તિ છે. તેના વારણ માટે અનુભવ-સ્મરણરૂપ ઉભય માત્ર જન્યત્વે સતિ જ્ઞાનત્વરૂપ, તે તે પદો કહેવાં.

શંકા-આ પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનરૂપ જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ અને સ્મરણથી હિન્ન થઈ શકતું નથી, કેમ કે-‘તે જ આ’-આવું ખરેખર પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન છે. ત્યાં ‘તે’ અંશ-સ્મરણરૂપ છે. ‘આ’ અંશ-પ્રત્યક્ષરૂપ છે. એથી જુદો કોઈ વિષય આનો નથી, માટે આ પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન પૃથગ્ પ્રમાણરૂપ નથી ને ?

સમાધાન-ખરેખર, આ પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનમાં વિલક્ષણ વિષય છે, કે જેનું ગ્રહણ, સ્મરણ અને પ્રત્યક્ષથી અશક્ય છે. પહેલાં અને પછીના પર્યાયમાં એક અન્વયી-મૂળ દ્રવ્ય જ. જેમ કે-સોનામાંથી બનાવેલ વીંટી-કંદોરો-કડું વગેરે આકારોનાં અનુગત-વ્યાપક-મૂળ દ્રવ્ય-સ્વરૂપથી જે સુવર્ણ છે, તે ઊર્ધ્વતા સામાન્ય છે. (વળી પ્રતીતિઓના પ્રામાણ્યણું મૂળ કારણ કંદત વિષયોનું આધિક્ય નથી જ, કેમ કે-સંદિગ્ધના સંદેહનું નિરાકરણ પણ પ્રામાણ્યનું કારણ છે. તથાહિ ઘટ વગેરે કદાચિત્ ઉપલક્ષિત આકારવાળા હોય છે, કોઈ વખત અનુ-પલક્ષિત આકારવાળા હોય છે. તેથી ઘટ વગેરે છે કે નહીં ?-એવા સંદેહના વિષયરૂપ જ્યારે બને છે, ત્યારે પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન તેઓની સંદેહવિષયતાનું નિરાકરણ કરતું પ્રમાણપણાને પામે છે.) તે જ વિષય છે. વળી તે સ્મરણનો વિષય ઊર્ધ્વતા સામાન્ય નથી, કેમ કે-તે સ્મરણ અનુભૂત અર્થવિષયક છે. ઊર્ધ્વતા સામાન્ય-પ્રત્યક્ષનો વિષય નથી, કેમ કે-પ્રત્યક્ષ, વર્તમાન અર્થ માત્ર વૃત્તિ છે. આ ઊર્ધ્વતા સામાન્યવિષયક પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનના દર્શન-સ્મરણના કાળ પછીના કાળમાં થનાર હોઈ, જ્ઞાનાન્તર-પૃથગ્જ્ઞાનરૂપે અનુભવ હોઈ પ્રત્યક્ષ અને સ્મરણથી પૃથક્ પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન છે. ખરેખર, અનુભવતા પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનનો અપલાપ યુક્ત નથી, કેમ કે-અતિપ્રસંગ આવી જાય છે. આવા આશયથી પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનના વિષયનો ઉદ્દેશ કરે છે. આ પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનમાં, પ્રાયઃ સ્મૃતિમાં જેમ, અહીં પણ તત્તા-ઘટિતાવડે ઉદ્દેશન થાય છે.

પૂર્વપક્ષ-‘તે આ’ આવા જ્ઞાનમાં ‘તે’ પદથી તત્તારૂપ અસ્પષ્ટ આકાર અને ‘આ’ પદથી ઘટિતારૂપ સ્પષ્ટ આકાર ભાસે છે. સ્પષ્ટ અને અસ્પષ્ટ આકારનો વિરોધ હોવાથી એક જ્ઞાનમાં સંભવ નથી, માટે ‘તે’ આવું જ્ઞાન પૃથગ્ છે અને ‘આ’ એવું જ્ઞાન પૃથગ્ છે. ‘તે આ’ પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનપણાએ અભિમત, એવા એક જ્ઞાનનો અભાવ હોવાથી જ પ્રામાણ્યનો સંભવ નથી. આવો બૌદ્ધનો અભિપ્રાય હોઈ કહે છે કે-સ્પષ્ટ-અસ્પષ્ટ આકારના ભેદથી પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનસ્વરૂપ એક જ્ઞાન નથી. જે વિરુદ્ધ ધર્મના સંબંધમાં પણ અભેદ માનવામાં આવે, તો પ્રત્યક્ષ અનુમાનમાં પણ એકતા થશે જ ?

ઉત્તરેપક્ષ-અનુભવતાનો અપલાપ સંભવતો નથી. જેમ બૌદ્ધના મતમાં આકાર-આકારીના અભેદથી વિભિન્ન આકારવાળું જ્ઞાનાન્તર વિભિન્ન જ છે, કેમ કે-‘નીલપીત’-આવા આકારવાળું એક ચિત્રજ્ઞાન, આકારના ભેદમાં પણ સ્વીકારયોગ્ય છે, તેમ અહીં પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનમાં આકારનો ભેદ હોવા છતાં, તે પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનમાં એક જ્ઞાનરૂપે અનુભવ થાય છે.

શંકા-એ આમ છે, તો વિદક્ષણ-અસાધારણ વિષયનો અભાવ હોવાથી આ વિદક્ષણ-પૃથગ્જ્ઞાન કેવી રીતે ?

સમાધાન-આના જવાબમાં કહે છે કે-‘એકત્વસાદૃશ્યવૈલક્ષણ્યપ્રતિયોગિત્વાદિવિષયકમિતિ ।’ આ પ્રત્યાભિજ્ઞાનનો ક્વચિત્ એકત્વ, ક્વચિત્ સાદૃશ્ય, ક્વચિત્ વૈલક્ષણ્ય અને ક્વચિત્ પ્રતિયોગિત્વ વિષય છે.

પૂર્વપક્ષ-લેદાખ્યાતિવાદી પ્રભાકર તો ‘છીપમાં આ ચાંદી’ ઇત્યાદિ વિશિષ્ટ જ્ઞાનરૂપ ભ્રમનો અપલાપ કરતો, સર્વજ્ઞાનની યથાર્થતાનો સ્વીકાર કરતો, ભ્રમસ્થળમાં ‘આ’ એવું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ, ‘ચાંદી’ એવું જ્ઞાન સ્મરણ, આમ માનીને તે પ્રત્યક્ષ અને સ્મરણમાં લેદના અગ્રહણથી જ વિસંવાદી પ્રવૃત્તિ છે એમ માનતો, પ્રત્યાભિજ્ઞાનસ્થળમાં પણ ‘તે’ સ્મરણના વિષયનો ‘આ’ પ્રત્યક્ષના વિષયની સાથે લેદ(અસંસર્ગ)ના અગ્રહણથી જ પ્રત્યાભિજ્ઞાન કાર્યનો સંભવ હોવાથી, સ્મરણ-પ્રત્યક્ષરૂપ બે જ્ઞાનોથી ભિન્ન વિશિષ્ટ જ્ઞાનરૂપ પ્રત્યાભિજ્ઞાન નથી જ. આવો મત બહાર કરે છે. તે અપેક્ષાએ કહે છે કે-‘તે જ આ’ ઇત્યાદિ. પ્રત્યાભિજ્ઞાન, સ્મરણ-પ્રત્યક્ષરૂપ બે જ્ઞાનરૂપ જ છે પરંતુ લેદના અગ્રહણથી એકરૂપે ભાસે છે.

ઉત્તરપક્ષ-તે પ્રભાકરમતનું ખંડન પૂર્વ અપરપર્યાય અનુગામિ દ્રવ્યવિષયકત્વના પ્રત્યાભિજ્ઞાનમાં વ્યવસ્થાપનદ્વારા થઈ જાય છે. માટે કહે છે કે-આ પ્રત્યાભિજ્ઞાન, સંકલનજ્ઞાનરૂપ બીજા નામવાળું અને અતીત-વર્તમાન ઉભયકાળ વિશિષ્ટ-વસ્તુવિષયવાળું છે. સંકલન એટલે વિવક્ષિત ધર્મયુક્તપણાએ વસ્તુનું અનુસંધાન, ભૂત-વર્તમાનકાળની એકતાનું સંકલન, પ્રત્યક્ષ-સ્મરણ પછીના કાળમાં અનુભવાતું હોઈ, તે પ્રત્યાભિજ્ઞાન પ્રત્યક્ષ-સ્મરણરૂપ બે જ્ઞાન નથી, પરંતુ સંકલન સ્વભાવવાળું એક પૃથક્જ્ઞાન જ છે.

૦ અન્યથા આ વિશિષ્ટ જ્ઞાન પ્રત્યાભિજ્ઞાનનું લેદના અગ્રહણથી બે જ્ઞાનરૂપપણાએ ઉપપાદન થાય છે. તો પ્રત્યાભિજ્ઞાનની માફક ‘ઘટવાળું ભૂતલ’ ઇત્યાદિ જ્ઞાનોનું પણ તે પ્રકારે જ ઉપાદાનનો સંભવ હોવાથી સર્વ-વિશિષ્ટ જ્ઞાનોના ઉચ્છેદનો પ્રસંગ આવી જાય ! સર્વ પણ વિશિષ્ટ જ્ઞાનની વિશેષણ જ્ઞાન-વિશેષ્ય જ્ઞાનરૂપ ઉભયપૂર્વક હોઈ, અવશ્ય નિયંત્ર તે ઉભયથી ઉપપત્તિ હોયે છતે વિશિષ્ટ જ્ઞાનના સ્વીકારમાં ગૌરવની આપત્તિ થાય ! માટે પૂર્વાપરપર્યાયવર્તી એક દ્રવ્યરૂપ વિશિષ્ટ વિષયક તે (સંકલનાત્મક) પ્રત્યાભિજ્ઞાન, બે જ્ઞાનોથી પૃથક્ વિશિષ્ટ જ્ઞાન માનવું જોઈએ.

૦ પ્રત્યક્ષ, વર્તમાન માત્ર કાળવિશિષ્ટ વસ્તુવિષયવાળું છે અને સ્મરણ, ભૂતકાળ માત્ર વિશિષ્ટ વસ્તુવિષયવાળું છે, તો પ્રત્યાભિજ્ઞાન તે બન્નેથી અગ્રાહ્ય વર્તમાનકાળ અને અતીતકાળરૂપ ઉભયકાળવિશિષ્ટ વસ્તુના વિષયવાળું છે, માટે પ્રત્યાભિજ્ઞાન બે જ્ઞાનરૂપ નથી એવો ભાવ છે.

શંકા-ભલે, પ્રત્યાભિજ્ઞાન વિશિષ્ટરૂપ હો ! પરંતુ ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયવિષય સંબંધરૂપ સંનિકર્ષ હોયે છતે પ્રત્યાભિજ્ઞાન થાય છે. તે સંનિકર્ષના અગાવમાં પ્રત્યાભિજ્ઞાનની અનુપત્તિ છે, માટે આ પ્રત્યાભિજ્ઞાન પ્રત્યક્ષરૂપ કેમ નહીં ?

સમાધાન—ઈન્દ્રિય અને વિષય સંબંધના અવ્યવહિત (સાક્ષાત્) ઉત્તરકાળમાં તે પ્રત્યભિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ નથી, માટે પ્રત્યભિજ્ઞાન પ્રત્યક્ષરૂપ નથી. પરંતુ પ્રત્યક્ષ અને સ્મરણ હોયે છતે પ્રત્યભિજ્ઞાન છે—એમ અન્વય છે, તથા પ્રત્યક્ષ—સ્મરણના અભાવમાં પ્રત્યભિજ્ઞાન નથી—એમ વ્યતિરેક છે. પ્રત્યભિજ્ઞાનના અન્વય તથા વ્યતિરેક પ્રત્યક્ષ અને સ્મરણરૂપ અનેની સાથે હોઈ, ઈન્દ્રિયાર્થ સંનિકર્ષની સાથે પ્રત્યભિજ્ઞાનના અન્વય—વ્યતિરેક નથી, માટે પ્રત્યભિજ્ઞાન પ્રત્યક્ષરૂપ નથી.

૦ સંસ્કાર હોયે છતે પ્રત્યભિજ્ઞાન છે અને સંસ્કારના અભાવમાં પ્રત્યભિજ્ઞાન નથી, એમ માનવા જતાં પ્રત્યભિજ્ઞાનમાં સ્મરણપણાની આપત્તિ આવે !

૦ અતીત—વર્તમાનની એકતા પ્રત્યક્ષના અવિષયરૂપ છે, કેમ કે—તે પ્રત્યક્ષ વર્તમાન-કાળગ્રાહી છે. માટે અતીતકાળ વર્તમાનકાળની એકતાની સંકલના કરનારૂં પ્રત્યભિજ્ઞાન હોઈ પ્રત્યભિજ્ઞાન પ્રત્યક્ષરૂપ નથી.

શંકા—સ્મરણસહકૃત, ઈન્દ્રિય (પ્રત્યક્ષ) એકત્વનું કેમ ન ગ્રહણ કરી શકે ?

સમાધાન—પોતાના અવિષયમાં સહકારિના બળથી પણ પ્રવૃત્તિ નથી, કેમ કે—ગંધના સ્મરણથી સહકૃત ચક્ષુ કદી પણ ગંધરૂપ વિષયમાં પ્રવર્તતી નથી. વર્તમાન—અતીત-કાલીનત્વવ્યાપ્તિ (વ્યાપ્તિવિશિષ્ટ) એકત્વ, સ્મરણસહકૃત ઈન્દ્રિયનો અવિષય છે. જો સ્મૃતિના સહકારથી ઈન્દ્રિયનું પ્રત્યક્ષ જનકત્વ માનવામાં આવે, તો મન જ વ્યાપ્તિસ્મરણ-રૂપ સહકારીને મેળવી, ‘પર્વત વહ્નિવાળો છે’ એવું જ્ઞાન કરી શકે ! માટે ઈન્દ્રિયજન્ય હોઈ તે પણ જ્ઞાન પ્રત્યક્ષરૂપ જ થાય ! માટે અનુમાન પણ પૃથક્ પ્રમાણ તરીકે ન થાય !

૦ જેમ પ્રત્યક્ષની પ્રતીતિ ‘હું સાક્ષાત્ કંઈ છું’ એવી છે, તેનાથી વિલક્ષણ પ્રતીતિ અનુમાનની છે. જેમ ‘અનુમિનોમિ’—હું અનુમાન કંઈ છું માટે પ્રત્યક્ષથી પૃથક્ અનુમિતિ મનાય છે, તેમ પ્રત્યભિજ્ઞાનની પણ પ્રતીતિ પ્રત્યક્ષની પ્રતીતિથી વિલક્ષણ છે. જેમ કે—‘પ્રત્યભિજ્ઞાનમિ’—હું પ્રત્યભિજ્ઞાન કંઈ છું—આવી પ્રતીતિ છે, માટે પ્રત્યક્ષથી ભિન્ન જ પ્રત્યભિજ્ઞાન છે એમ માનવાનું રહ્યું.

ક્રમેણ પ્રત્યભિજ્ઞાનસ્ય દૃષ્ટાન્તાન્યાહ—

તત્રૈકત્વવિષયં સ ઇવાયં દેવદત્ત ઇત્યાદિજ્ઞાનમ્ । સાદૃશ્યવિષયકં ગોસદૃશો ગવય ઇત્યાદિ, અત્રૈવોપમાનસ્યાન્તર્ભાવઃ । વૈલક્ષણ્યવિષયકં ગોવિસદૃશો મહિષ ઇત્યાદિ, પ્રતિયોગિ-ત્વવિષયકચ્ચેદં તસ્માદ્દૂરં સમીપમલ્પં મહોદ્વેત્યાદ્યુદાહરણાનિ બોધ્યાનિ । ઇતિ પ્રત્યભિજ્ઞાન-નિરૂપણમ્ ॥ સૂત્ર—૩ ॥

તત્રેતિ । ઈદૃશો પ્રત્યભિજ્ઞાન ઇત્યર્થઃ, ઇત્યાદિજ્ઞાનમિતિ. તદેગતત્કાલવર્તિત્તેદેવદત્તૈતદેગતત્કાલવર્તિ-ત્તેદેવદત્તયોશ્ચ પૂર્વાપગર્ગ્યાયગ્યાપિદેવદત્તદ્રવ્યાત્મકોર્ધ્વતાસામાન્યમવલમ્બ્યૈકત્વં વિપરીક્રિયતે, પ્રત્યભિજ્ઞા-

परिच्छेद्यस्यैकत्वस्याभावे पूर्वोत्तरपर्यायवर्त्येकजीवासिद्ध्या बन्धमोक्षव्यवस्थैव न स्यात् बद्धस्यैव मुक्तत्वे हि विभाव्यात्मानं दुःखितं परमसुखप्राप्तये दुःखविगमोपाये प्रवर्तते, अन्यथाऽन्यस्य सुखार्थं किमर्थमन्य उद्युञ्जीतेति भावः । सादृश्यविषयकं तदुदाहरति सादृश्येति, गोसदृश इति, दृष्टे सादृश्यविशिष्टे पिण्डे स्मृते च गवि संकलनात्मकं गोसदृशो गवय इति ज्ञानमुपजायते, इदञ्च तिर्यक्सामान्यविषयकं, तिर्यक्सामान्यञ्चात्र सदृशपरिणामात्मकमिति भावः । ननु गोदर्शनजन्यसंस्कारवतः प्रमातुः कालान्तरे गवय-दर्शनगोस्मरणान्मामुपजायमानस्य तत्सदृशोऽयमिति ज्ञानस्योपमानत्वरूपं प्रमाणान्तरमेवोचितं न तु प्रत्यभिज्ञानत्वं तस्यैकत्वमात्रविषयकत्वादिति परस्थाकांक्षायामाहान्नैवोपमानस्थान्तर्भाव इति । तथा च सादृश्यविशिष्टपिण्डस्य दृष्टस्य स्मृतस्य गोश्च सङ्कलनात्मकस्य गोसदृशो गवय इति ज्ञानस्य प्रत्यभिज्ञानतानतिक्रमात् । स एवायमित्यादिरूपा यथा पूर्वपर्यायेणोत्तरपर्यायस्यैकताविपरिणी प्रतीतिः सङ्कलनात्मकत्वात् प्रत्यभिज्ञानं तथैव गोसदृशो गवय इत्यपि प्रतीतिः प्रत्यभिज्ञानमेव, सङ्कलनात्मकत्वाविशेषात्, यथैकत्वमात्रविषयकं तत् न तु सादृश्यादिविषयकमित्युच्यते तर्हि सादृश्यज्ञानस्योपमानत्वात्मकप्रमाणान्तरत्ववत् गोविधर्मा महिष इत्यादिरूपवैसादृश्यज्ञानस्यापि प्रमाणान्तरत्वं स्यात्, न च वैसादृश्यज्ञानमुपमानान्तर्गतम्, तस्य सादृश्यमात्रविषयकत्वात्, इष्टापत्तौ तव प्रमाणसंख्याव्याघातस्स्यात्, न च वैसादृश्यं सादृश्याभावस्तथा चाभावविषयकत्वेनानुपलब्धिप्रमाणान्तर्गतत्वान्न प्रमाणसंख्या व्याहन्यत इति वाच्यम्, तथा च सति सादृश्यस्यापि वैलक्षण्यभावरूपत्वेनाभावविषयकतया तत्रैवान्तर्गतत्वेनोपमानप्रमाणाभावप्रसङ्गः स्यादिति भावः । एतेनातिदेशवाक्यार्थज्ञानकरणकं सादृश्यविशिष्टपिण्ड दर्शनव्यापारकं संज्ञासंज्ञिसम्बन्धज्ञानमुपमानमित्यपि निरस्तम्, अस्यापि प्रत्यभिज्ञानत्वाऽनतिक्रमात्, इदंत्वेनानुभूतगवयादिव्यक्तौ गवयादिपदवाच्यत्वस्य सङ्कलनात् । न चेदन्वेनैव गवयस्यानुभूतत्वेन गवयत्वावच्छिन्ने गवयपदवाच्यत्वस्योपमानविषयस्य न प्रत्यभिज्ञानतस्सिद्धिर्गवयत्वेन तस्यानुभवादिति वाच्यं प्रत्यभिज्ञावरणकर्मक्षयोपशमविशेषेण यद्धर्मावच्छेदेनातिदेशवाक्यान्नुद्धर्मादर्शनं तद्धर्मावच्छेदेनैव पदवाच्यत्वपरिच्छेदोपपत्तेरिति । एवं वैलक्षण्यविषयकं दृष्टान्तयति वैलक्ष्येति, गोदर्शनाहितसंस्कारस्य महिषदर्शिनो जायमानेयं प्रतीतिरसंकलनात्मकत्वाप्रत्यभिज्ञानं विसदृशविषयकमिति भावः । प्रतियोगित्वविषयकं दृष्टान्तयति, इदमिति, इदं तस्मादिति पदद्वयं समीपादिपदैरेतनैस्सम्बध्यते, तस्मादित्यत्र पञ्चम्यर्थोऽवध्यपरपर्यायः प्रतियोगित्वं, तथा चेदं तदवधिकदूरत्ववत्तत्प्रतियोगिकदूरत्ववद्वेत्यर्थः एवमग्रेऽपि, इत्यादीत्यत्रादिना 'रोमगो दन्तुरश्श्यामो वामनः पृथुलोचनः । यस्तत्र चिपिटग्राणस्तं चैत्रमवधारयेः ॥ पयोम्बुमेदी हंसस्स्यात् षट्पदैर्नमरः स्मृतः । सप्तपर्णस्तु विद्वद्भिर्विज्ञेयो विषमच्छदः ॥' इत्येवमादिशब्दार्कणोत्तरकालं तथाविधवस्त्ववलोकनतो यदा तथावचनं सत्यापयति तदा तथाविधानि ज्ञानानि संकलनात्मकत्वादुदाहरणतया ग्राह्याणीति । प्रत्यभिज्ञानप्रमाणं निगमयतीतीति ॥

१. ननु सादृश्यं न वैलक्षण्यभावमात्रं, किन्तु समानधर्मयोग एवेति नोपमानोच्छेद इति चेन्न, वैलक्षण्यस्यापि विसदृशधर्मयोगरूपत्वेन सादृश्याभावमात्ररूपत्वासम्भवादिति ॥

કેમથી પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનના દૃષ્ટાન્તોને કહે છે.

ભાવાર્થ—“તે જ આ દેવદત છે” ઇત્યાદિ એકત્વવિષયક જ્ઞાન, ‘ગાયના જેવું રોઝ’ ઇત્યાદિ સાદૃશ્યવિષયક જ્ઞાન અહીં જ ઉપમાનનો અંતર્ભાવ છે. ‘ગાયથી વિદસશ મહિષ’ છે ઇત્યાદિ વૈલક્ષણ્યવિષયક જ્ઞાન, અવધિરૂપ પ્રતિયોગિત્વ વિષયક આ છે. જેમ કે—‘મુંબઈથી અમદાવાદ દૂર છે, મુંબઈથી સુરત પાસે છે, રાઈ ચણા કરતાં નાની છે, કુંજર કીડી કરતાં મોટો છે, ઇત્યાદિ ઉદાહરણો જાણવા. ઇતિ પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન નિરૂપણ.”

વિવેચન—તે દેશ, તે કાળમાં વર્તનાર દેવદત અને આ કાળમાં વર્તનાર દેવદતમાં પૂર્વ—અપરપર્યાયવ્યાપક દેવદત દ્રવ્યરૂપ ઉર્લ્લંઘના સામાન્યત્વું આલંબન લઈ એકત્વવિષય કરાય છે. પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનના વિષયભૂત એકત્વના અભાવમાં પૂર્વ—અપરપર્યાયમાં વર્તનાર એક જીવની અસિદ્ધિ થવાથી બંધ અને મોક્ષની વ્યવસ્થા ન થાય! ખરખર, બંધવાળાની જ સુક્તિ છે. એટલે દુઃખી એવા આત્માનો વિચાર કરી, પરમ સુખની પ્રાપ્તિ માટે દુઃખના વિનાશના ઉપાયમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે. અન્યથા બીજાના સુખ માટે શા માટે બીજો ઉદમ કરે? જે બદ્ધ છે, તે સુક્ત થાય છે. બદ્ધ જીવો નથી અને સુક્ત થનારો જીવો નથી. જો જીવો હોય, તો એક બીજાને માટે કેમ પ્રવૃત્તિ કરે? આ પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનના ઉદાહરણો ખૌદ્ધમતના નિરાકરણ માટે છે, કેમ કે—ખૌદ્ધમત પ્રમાણે દરેક પદાર્થ દૃષ્ટિક છે, એટલે એમાં એકતા રૂપ સંકલના માટે કે સદૃશતા માટે અવકાશ નથી. સાદૃશ્યવિષયક ઉદાહરણને કહે છે. ગવ-યમાં રહેલ ગાયની સમાનતા. વિશિષ્ટ પિંડતું દર્શન થયે છતે અને ગાયનું સ્મરણ થયે છતે, સંકલનાત્મક ‘ગાય સરખું રોઝ’ એવું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે અને આ તિર્યક્ સામાન્ય-વિષયક છે તથા તિર્યક્ સામાન્ય અહીં સદૃશ પરિણામ આત્મક છે. (કોઈ એક ગૃહસ્થ, રોઝ એટલે શું તે વાતથી જો અજ્ઞાત હોય, તો તેને ગોવાળ એમ સમજાવે કે—જે ગાયના જેવું હોય, તે ‘રોઝ’ છે. આ ગૃહસ્થને જંગલમાં જતાં રોઝ સામે મળ્યું અને તેને જોતાં ‘ગાયના જેવું’ જે પ્રાણી હોય, તે રોઝ છે—એ વાત તેને યાદ આવી. એ સ્મરણ અને ‘આ’ રોઝનું પ્રત્યક્ષ દર્શન—એ બંનેથી ‘તે જ આ રોઝ છે’ એવું તેને જે જ્ઞાન થયું, તે ‘પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન’ છે.)

શંકા—ગાયના પ્રત્યક્ષ દર્શનથી સંસ્કારવાળા પ્રમાતામાં કાલાન્તરમાં ગવ્યદર્શન અને ગાયના સ્મરણથી પેદા થતું ‘તેના સ્મરણો આ’ એવું જે જ્ઞાન છે, તે ઉપમાનત્વરૂપ પૃથક્ પ્રમાણરૂપ જ ઉચિત છે. પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનત્વરૂપ ઉચિત નથી, કેમ કે—તે પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન એકત્વ માત્ર વિષયવાળું છે. આવી પરની આકાંક્ષા થયે છતે કહે છે.

સમાધાન—‘અત્રૈવોપમાનસ્યાન્તર્ભાવ ઇતિ.’ તથાચ પ્રત્યક્ષ દર્શનવિષયભૂત સાદૃશ્ય વિશિષ્ટ પિંડતું (ગવ્યનું) અને સ્મરણવિષયભૂત ગાયનું સંકલન આત્મક ‘ગાયના જેવો રોઝ’ એવું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનનું અતિક્રમણ કરતું નથી.

૦ ‘તે જ આ’ ઇત્યાદિ રૂપ, જેમ પૂર્વપર્યાયની સાથે ઉત્તરપર્યાયની એકતાના વિષય-

વાળી પ્રતીતિ સંકલન આત્મક હોઈ પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનરૂપ છે, તેમ 'ગાયના જેવો રોઝ' એવી પણ પ્રતીતિ પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનરૂપ જ છે, કેમ કે-સંકલન આત્મકપણામાં ભેદ-વિશેષ નથી.

જો તે ઉર્ધ્વતા સામાન્યવિષયક પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન એકત્વ માત્ર વિષયવાળું છે પણ સાદૃશ્ય આદિ વિષયવાળું નથી, તો સાદૃશ્યજ્ઞાન જેમ ઉપમાનત્વ આત્મક પ્રમાણાન્તરત્વવાળું છે, તેમ 'ગોવિધર્મા-ગાયની સાથે અસમાન મહિષ (પાડો) છે' ઇત્યાદિ રૂપ વૈધર્મ્ય વિશિષ્ટ જ્ઞાનમાં પણ પ્રમાણાન્તરપણું થશે જ.

૦ વળી વૈસાદૃશ્યજ્ઞાન ઉપમાનમાં અંતર્ગત નથી, કેમ કે-ઉપમાન, સાદૃશ્ય માત્ર વિષયવાળું છે. જો ઇષ્ટ આપત્તિ કરવામાં આવે, તો પ્રમાણસંખ્યાનો વ્યાઘાત થાય ! (મીમાંસક અભિમત પ્રત્યક્ષ-અનુમાન-ઉપમાન-શબ્દ-અર્થાપત્તિ-અનુપલબ્ધિરૂપ છે. પ્રમાણોમાં અને નૈયાયિક અભિમત પ્રત્યક્ષ-અનુમાન-ઉપમાન-શબ્દરૂપ ચાર પ્રમાણોમાં વ્યાઘાત થાય ! એક અધિક પ્રમાણાન્તરની આપત્તિ આવે !)

શંકા-વિસદૃશતા, એ સદૃશતાનો અભાવ છે. તથાચ અભાવવિષયક હોઈ અનુપલબ્ધિનામક પ્રમાણમાં અંતર્ગત હોઈ પ્રમાણસંખ્યાનો વ્યાઘાત નહીં થાય ને ?

સમાધાન-જો આમ છે તો અર્થાત્ વિસદૃશતા એટલે સદૃશતાનો અભાવ માનતાં, સદૃશતા વિસદૃશતાના અભાવરૂપ હોઈ, સાદૃશ્ય પણ અભાવવિષયક હોઈ અનુપલબ્ધિનામક પ્રમાણમાં અંતર્ગત થવાથી ઉપમાનપ્રમાણના અભાવનો પ્રસંગ આવી જાય ! (સદૃશતા વિસદૃશતાના અભાવ માત્ર રૂપ નથી પણ સમાન ધર્મયોગરૂપ જ છે, માટે ઉપમાનનો ઉચ્છેદ નહીં થાય. જો આમ કહો છો, તો વિસદૃશતામાં પણ વિસદૃશ ધર્મયોગરૂપ હોઈ સાદૃશ્યના અભાવ માત્ર રૂપપણાનો અસભાવ છે.) ખરી રીતે સાધર્મ્ય કે વૈધર્મ્ય-એ બંનેમાંથી કોઈ એક બીજાથી વાસ્તવિકપણામાં ઉતરતું નથી. વાસ્તે એ બંનેમાંથી ગમે તે દ્વારા થતાં બોધનો પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનમાં સમાવેશ કરવો જોઈએ. 'ગોસદૃશ ગવય' આવા અતિદેશ વાક્યના અર્થ, સ્મૃતિરૂપ વ્યાપારવાળા 'ગોસદૃશ 'આ' આવા જ્ઞાનથી પેદા થયેલ ગવયપદનો ગવયરૂપ અર્થ સાથે શક્તિરૂપ વિષયક 'આ ગવયપદ વાચ્ય છે : અથવા ગવય, ગવયપદ વાચ્ય છે'-આવું જ્ઞાન ઉપમિતિરૂપે સ્વીકારાય છે તે ઠીક નથી, કેમ કે-તેવું જ્ઞાન પણ સંકલનાત્મક હોઈ પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન જ છે.

૦ અરણ્યવાસીને ગામડિયાએ પૂછ્યું કે-'રોઝ કોના જેવો છે ?' આ ગવય શબ્દના અર્થના અજાણ ગામડિયાના પ્રશ્ન પછી, ગવય શબ્દ પ્રવૃત્તિનિમિત્ત ગવયત્વ ઉપલક્ષક ગોસાદૃશ્યના સામાનાધિકરણથી ગવય શબ્દ વાચ્યત્વનું પ્રતિપાદક 'ગોસદૃશ ગવય'-એવા અતિદેશ (જાણેલી વસ્તુના ધર્મનું નવી વસ્તુમાં આરોપણવાક્ય છે, કે જે અરણ્યવાસીએ કહેલ છે.) વાક્યના અર્થનું જ્ઞાન જે 'આ ગવયપદ વાચ્ય' છે, તે ઉપમાન પ્રત્યે કારણ છે. બનમાં ગયેલા ગામડિયાને જે ગવયનું દર્શન થયે છતે, 'ગાયના સરખો આ છે' આવું પ્રત્યક્ષ છે, તે ઉપમાન પ્રત્યે વ્યાપાર છે. ત્યાર બાદ 'આ ગવયપદ વાચ્ય છે' આવું જ્ઞાન

ઉપમાનરૂપ છે અર્થાત્ અતિદેશ વાક્યાર્થ કરણવાળું સાદૃશ્ય વિશિષ્ટ પિડના દર્શનરૂપ વ્યાપારવાળું, સંજ્ઞા (ગવય એવું નામ) અને સંજ્ઞી(ગવયરૂપ અર્થ)ના સંબંધનું (ગવયપદથી ગવય અર્થ જાણવો જોઈએ, એવા સંકેતરૂપ સંબંધનું) જ્ઞાન એટલે ‘ગવય ગવયપદ વાચ્ય’ એ રૂપ જે જ્ઞાન, તે ઉપમાન કહેવાય છે. એવું કથય ઉપરોક્ત વિવેચનથી ખંડિત થાય છે, કેમ કે—આ ઉપમાનરૂપ જ્ઞાનમાં પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનપણાનું અતિક્રમણ નથી. ઇદંતાવડે અનુભૂત ગવય આદિ વ્યક્તિમાં ગવય આદિ પદ વાચ્યત્વનું સંકલન છે.

શંકા—ઇદંતાવડે જ ગવયનો અનુભવ હોઈ ગવયત્વ વિશિષ્ટમાં જે ગવયપદ વાચ્યત્વ છે, તે ઉપમાનનો વિષય હોઈ પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનથી તેની સિદ્ધિ નથી, કેમ કે—તે પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનમાં ગવયત્વરૂપે ગવયપદ વાચ્યત્વનો અનુભવ નથી જ ને ?

સમાધાન—પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનાવરણકર્મના ક્ષયોપશમવિશેષથી, જે ધર્મની અપેક્ષાએ અતિ-દેશવાક્યદ્વારા અનુવાદ કરીને (અનુવાદયોગ્ય) ધર્મનું દર્શન છે, તે જ ધર્મની અપેક્ષાએ પદવાચ્યત્વનું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનમાં ઉત્પન્ન થાય છે.

[‘ગોસદૃશ ગવય’ એવું અતિદેશવાક્ય છે. ત્યાં ગવયપદ, ગવયપદ વાચ્યપરાયણ છે. તે વાક્ય ગોસદૃશ્યનો અનુવાદ કરીને, તે ગોસદૃશ્યના સમાનાધિકરણથી ગવયપદ વાચ્યત્વને કરે છે તેનો અનુલક્ષ્ય ગોસદૃશ્ય છે, તેનો ગવયત્વની અપેક્ષાએ દર્શન છે. આવી રીતે પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનાવરણકર્મના ક્ષયોપશમવિશેષથી ગવયત્વાવચ્છેદથી જ ગવયપદ વાચ્યત્વના જ્ઞાનની ઉપપત્તિ હોવાથી નિર્ણય આત્મકજ્ઞાનનો સંભવ છે.]

૦ આ પ્રમાણે વૈધર્મ્યવિષયક પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનના દૃષ્ટાન્તને કહે છે કે—‘વૈલક્ષણ્યેતિ ।’ ગોદર્શનથી કરેલ સંસ્કારવાળો જ્યારે મહિષના દર્શન કરે છે, ત્યારે તે મહિષદર્શકમાં પેદા થતી આ પ્રતીતિ સંકલન આત્મક હોઈ વિસદૃશવિષયક પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન કહેવાય છે. હવે પ્રતિયોગિત્વ-વિષયક પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનનું દૃષ્ટાન્ત આપે છે. ‘હૃદમિતિ ।’ ‘આ તેનાથી દૂર છે—સમીપ છે.’ ‘તમા-દિતિ ।’ અહીં પંચમી વિભક્તિનો અર્થ અવધિ છે—પ્રતિયોગિત્વ છે. આ પ્રમાણે આગળ ઉપર સમજવું. ‘હૃદ્યાદિતિ ।’ અહીં આદિપદથી “રૂંવાટીવાળો, બહાર નીકળેલા દાંતવાળો, કાળો, ઠીંગણો, વિશાળ નેત્રવાળો અને ચપટા નાકવાળો’ જે હોય, તેને ‘ચૈત્ર’ જાણવો. હૃદ્ય અને જળને જે જુદા પાડે, તે ‘હંસ’ હોય અને જે છ પગવાળું જીવડું હોય તે ભમરો હોય. ‘સપ્તપણું’ વિષમ (એકી સંખ્યા) પત્રથી યુક્ત હોય, એમ વિદ્વાનોએ જાણવું. પાંચ રંગવાળું રત્ન મેચક કહેવાય, વિસ્તૃત સ્તનવાળી યુવતી હોય અને જે એક શીંગવાળો હોય, તે ગેડો કહેવાય.” આ પ્રમાણેના કથનો સાંભળ્યા બાદ ચૈત્ર, હંસ આદિ નજરે પડતાં તેઓની ચૈત્ર વગેરેરૂપે પ્રતીતિ કરવી, તે પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન છે. કેમ કે—તથાપ્રકારના જ્ઞાનો સંકલનાત્મક છે.

સમ્પ્રતિ તર્કપ્રમાણં નિરૂપયતિ—

ઉપલભ્માનુપલ્ભ્યાદિજન્યં વ્યાપ્ત્યાદિવિષયકં જ્ઞાનં તર્કઃ । યથા વદ્ધો સત્યેવ ધૂમો

भवति, वहावसति धूमो न भवत्येवेति ज्ञानं व्याप्तिविषयकम् ॥ सूत्र-४ ॥

उचलम्मेति । उपलम्भानुपलम्भौ-यथाक्षयोपशमं सकृदसकृद्वा प्रमाणमात्रेण साध्यसाधनयोर्ग्रहणाग्रहणे, न तु केवलं प्रत्यक्षेण, अनुमानादिनापि अतीन्द्रियसाधननिश्चयानिश्चययोरुपादानात् । आदिनाऽऽवापोद्वापयोर्ग्रहणं ताभ्यां जन्यं वक्ष्यमाणस्वरूपव्याप्यादिविषयकं ज्ञानं तर्क इत्यर्थः, अत्रादिना वाच्यवाचकभावो ग्राह्यः, तथाचोपलम्भानुपलम्भजन्यव्याप्तिविषयकज्ञानाऽऽवापोद्वापजन्यवाच्यवाचकभावज्ञानान्यतरत्वं तर्कस्य लक्षणम् । दृष्टान्तमाह यथेति, प्रत्यक्षेण सकृदसकृद्वा वह्निधूमयोर्ग्रहणाग्रहणानन्तरं यावान् कश्चिद्धूमस्तस्य सर्वोऽपि वह्नौ सत्येव भवति वहावसति धूमो न भवत्येवेति सर्वदेशकालावच्छेदेन साध्यसाधनसम्बन्धविषयकं ज्ञानमुदेति तस्मादयं तर्क इति भावः, सर्वदेशकालावच्छेदेन साध्यसाधनसम्बन्धो व्याप्तिः तद्विषयकश्च तर्कः, तदुल्लेखध्वेदनस्मिन् सत्येव भवति, इदमस्मिन्नसति न भवतीत्येवंरूपः । अत्र सहकारिकारणे च प्रमाणेन सकृद्वाऽसकृद्वा साध्यसाधनयोर्ग्रहणाग्रहणे, महानसादौ वह्निधूमयोर्ग्रहणं हूदादौ तयोरग्रहणमिति । न च भूयोदर्शनव्यभिचारादर्शनसहकृतेनेन्द्रियेणैव व्याप्तियोग्यत्वाद्गृह्यते, सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्त्या सकलसाध्यसाधनव्यक्त्युपसंहारस्यापि सम्भवेन तदुपसंहाराय व्यर्थ एव तर्क इति वाच्यम्, तर्कयामीत्यनुभवसिद्धेन तर्केणैव सकलसाध्यसाधनव्यक्त्युपसंहारेण व्याप्तिग्रहोपपत्तौ सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तिकल्पने प्रमाणाभावात्, ऊहं विना ज्ञातेनापि सामान्येन सकलव्यक्त्यनुपस्थितेश्च । अपेक्ष्यते हि तथा सामान्यं यदि व्यक्तिषाकल्यव्यभिचारि स्यात्तदा सामान्यमेव न स्यादित्येवंविधस्तर्कः । अस्ति तस्य प्राणिनो धर्मविशेषो विशिष्टसुखादिसद्भावान्यथानुपपत्तेरित्यादौ साध्यस्य धर्मविशेषस्य शुभः पुण्यस्येत्याद्याप्तवचनादेव ग्रहणं हेतोश्चानुमानात् । अस्यादित्यस्य गमनशक्तिः गमनान्यथानुपपत्तेरित्यादौ साध्यस्यानुमानात्पूर्वं यत्कार्यं तच्छक्तिमत्कारणपूर्वकं यथा सम्प्रतिपन्नं, कार्यञ्च गमनमित्येवंरूपानुमानान्तराद्ग्रहणं हेतोश्च देशान्तरप्राप्तिरूपलिङ्गादिति । एतेन व्याप्यारोपेण व्यापकारोपस्तर्कः स च क्वचिद्विरोधिशङ्कानिवर्तकत्वेन प्रमाणानुग्राहकः, न चायं स्वतः प्रमाणमिति मतमपास्तम्, सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तौ मानाभावेन सकलसाध्यसाधनोपसंहारेण व्याप्तिग्राहकस्याभावप्रसङ्गात् । न चान्वयव्यतिरेकसहकृतेन प्रत्यक्षेण व्याप्तिर्गृह्यत इति वाच्यम्, प्रतिनियतदेशकालावच्छिन्नार्थेष्वेवेन्द्रियस्य प्रवृत्त्या सकलदेशकालावच्छिन्नसाध्यसाधनोपसंहारेण तेन तद्ग्रहणौसम्भवात् । बहिरिन्द्रियनिरपेक्षस्य मनसो बहिरर्थसाक्षात्कारे

१. सर्वोपसंहारेण व्याप्तेः प्रत्यक्षाविषयत्वं, उपलम्भानुपलम्भरवभावस्य द्विविधस्यापि प्रत्यक्षस्य सन्निहितमात्रविषयकत्वात् । तथा च व्यभिचारादर्शनभूयोदर्शनसहकृतमपि प्रत्यक्षं न व्याप्तिं ग्राहयति, स्वाविषये सहकारिसहसहकृतेनापि स्वेन तद्ग्रहायोगात् ॥

२. न च साधनसामान्यसाध्यसामान्ययोरनवयवयोस्सन्निकृष्टत्वादेकत्रापि साकत्येनेन्द्रियेण ग्रहणमस्ति, विशेषप्रतिपत्तिस्तु सर्वत्र हेतोः पक्षधर्मताबलादेवेति वाच्यम्, व्याप्तिग्रहणकाल एव सामान्यरवरूपस्य साध्यस्य निश्चया साधनवैफल्यपत्तेः, पक्षधर्मताया धूमविशेष एव सत्त्वे न तस्य वह्निविशेषेण व्याप्त्यन्तरगृहीततया गमकत्वाम्भवात् धूमसामान्ये सत्त्वे तु वह्निसामान्यरेव सिद्धेः स्यान्न तु विशेषपरयेति ॥

સામર્થ્યવિરહેણ તદ્વૃત્તિવ્યાપ્તેસ્તેનાગ્રહાત્ । નાપ્યનુમાનાત્તદ્ગ્રહઃ, પ્રકૃતાનુમાનેનૈવ તત્પ્રતિપત્તાવ્યોન્યા-
શ્રયાત્ વ્યાપ્તિજ્ઞાને સત્યનુમાનં સતિ ચ તસ્મિન્ વ્યાપ્તિગ્રહ ઇતિ । અનુમાનાન્તરતસ્તત્પ્રતિપત્તૌ ત્વન-
વસ્થા, તસ્યાપિ ગૃહીતવ્યાપ્તિકસ્યૈવ પ્રકૃતાનુમાનવ્યાપ્તિગ્રાહકત્વાત્ તદ્વ્યાપ્તિગ્રહશ્ચાન્યાનુમાનગૃહીત-
વ્યાપ્તિકાનુમાનાદિતિ । તસ્માદુપલમ્બાનુપલંભાદિજન્યં વ્યાપ્ત્યાદિવિષયકં તર્કાલ્પ્યં જ્ઞાનમવશ્યમમ્યુપેયમ્ ।
તથા સ્વવિષયભૂતે વ્યાપ્યાદૌ અવિસંવાદકત્વાત્પ્રમાણત્વં તર્કસ્ય, અત્ર પ્રયોગસ્તર્કઃ પ્રમાણમવાધ્યમાન-
વિષયકત્વાત્પ્રત્યક્ષાદિવદિતિ, સ્વપરવ્યવસાયિત્વેન ચ સ્વતઃ પ્રમાણમ્ । અયસ્ચ તર્કઃ સમ્બન્ધપ્રતીત્યન્તર-
નિરપેક્ષ એવ સ્વયોગ્યતાસામર્થ્યાત્સમ્બન્ધપ્રતીતિં જનયતીતિ નાનવસ્થા । પરાભિમતતર્કોઽપિ ક્વચિ-
દ્વ્યાપ્તિવિચારાક્ષતયા ક્વચિદ્વચ્ચમિચારિશદ્ધકાનિવર્તકતયા ચોપયુજ્યત ઇતિ ॥

તર્કપ્રમાણનું નિરૂપણ.

ભાવાર્થ—“ઉપલંભ અને અનુપલંભ આદિથી જન્ય વ્યાપ્તિ આદિ વિષયવાળું જ્ઞાન
‘તર્ક’ કહેવાય છે. જેમ કે— વહ્નિ હોયે છતે જ ધૂમ હોય છે, વહ્નિ નહીં હોયે છતે ધૂમ
હોતો નથી. આવું જ્ઞાન વ્યાપ્તિવિષયક છે.”

વિવેચન—ઉપલંભ અને અનુપલંભ એટલે ક્ષયોપશમ પ્રમાણે, એક વાર કે અનેક
વાર પ્રમાણ માત્રથી સાધ્ય-સાધન-ગમ્યગમકનું ગ્રહણ, એ ઉપલંભ અને અગ્રહણ એ અનુ-
પલંભ કહેવાય છે. પરંતુ આ ઉપલંભ-અનુપલંભ કેવળ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી થતા નથી, કેમ
કે-અનુમાન આદિથી પણ અતીન્દ્રિય નિશ્ચય-અનિશ્ચયનું ગ્રહણ છે. આદિપદથી આવાપ અને
ઉદ્વાપનું ગ્રહણ છે. ઉપલંભ-અનુપલંભ અને આવાપ-ઉદ્વાપથી જન્ય કહેવાતા સ્વરૂપવાળા
વ્યાપ્તિ આદિ વિષયકજ્ઞાન, એ તર્ક. અહીં આદિથી વાચ્ય-વાચકભાવ ગ્રહણ કરવો. તથાચ
ઉપલંભ-અનુપલંભજન્ય વ્યાપ્તિવિષયક જ્ઞાનપણું કે આવાપ (પ્રક્ષેપ) અને ઉદ્વાપ(અપનયન)-
જન્ય (વૃદ્ધવ્યવહારથી શક્તિ ગ્રહ થાય છે. જેમ ઉત્તમ વૃદ્ધે ‘ઘડો લાવો’-આવો વાક્ય-
પ્રયોગ કર્યો છતે મધ્યમવૃદ્ધ ઘડો લાવે છે. તે જોઈને પાર્શ્વસ્થ વ્યુત્પિત્સુળાલ અન્વય-અ-
તિરેકથી ‘ઘડો લાવો’-એવા શબ્દથી જન્ય ઘટ આનયનરૂપ કાર્ય છે એવો નિશ્ચય કરે છે.
ત્યાર બાદ ‘ગાયને લાવો, ઘડાને લઈ જાઓ’-આવા ખીજ વાક્યને આલેખનારને, આવાપ
અને ઉદ્વાપથી ઘટપદની ઘટત્વ વિશિષ્ટતામાં શક્તિ અને ગોપદની ગોત્વ વિશિષ્ટતામાં શુક્તિ
છે, એવું શક્તિનું જ્ઞાન થાય છે.) વાચ્ય-વાચકજ્ઞાનપણું તર્કનું લક્ષણ છે.

દૃષ્ટાન્તને કહે છે કે-પ્રત્યક્ષથી એક વાર કે અનેક વાર વહ્નિ અને ધૂમના ગ્રહણ-
અગ્રહણ બાદ (વહ્નિરૂપ કારણસ્ત્વે ધૂમરૂપ કાર્યસ્ત્વરૂપ અન્વય, વહ્નિરૂપ કારણના અભાવમાં
ધૂમરૂપ કાર્યનો અભાવ, એમ અન્વય વ્યતિરેક બાદ) જે કોઈ ધૂમરૂપ કાર્ય છે, તે સઘળો
ધૂમ પણ વહ્નિરૂપ કારણ હોયે છતે જ હોય છે. વહ્નિનો અભાવ હોયે છતે ધૂમ હોતો
નથી જ. આવી રીતે સર્વ કાળ-દેશને આશ્રી, સાધ્ય-સાધન (કાર્ય-કારણ) સંબંધના
વિષયવાળું જ્ઞાન ઉગે છે તેથી આ તર્ક છે. સર્વ દેશ-કાળને આશ્રી સાધ્ય-સાધનસંબંધ

એ વ્યાપ્તિ છે અને વ્યાપ્તિરૂપ વિષયવાળો તર્ક છે. જો અન્વય વ્યતિરેક છે, તો સર્વ દેશ-કાળાવશિન્ન સાધ્ય-સાધનસંબંધરૂપ વ્યાપ્તિ છે અને વ્યાપ્તિ છે તો તર્ક છે. [સર્વના ઉપસંહાર-સંગ્રહદ્વારા વ્યાપ્તિ, પ્રત્યક્ષના અવિષયરૂપ છે, કેમ કે-ઉપલંભ-અનુપલંભ સ્વભાવવાળું એ પ્રકારનું પ્રત્યક્ષ, સંનિહિત-યોગ્ય દેશસ્થના માત્ર વિષયવાળું છે. તથાચ વ્યભિચારના અદર્શન-ભૂયોદર્શન સહકૃત પણ પ્રત્યક્ષ વ્યાપ્તિગ્રાહક નથી, કેમ કે-પોતાના અવિષયમાં હજારો સહકારીઓથી સહકૃત પણ પોતે (જ્ઞાન) તેનું ગ્રહણ કરી શકતો નથી, માટે તર્ક વ્યાપ્તિગ્રાહક છે.]

તે તર્કનો શબ્દનો આકાર=આ હોયે છતે, આ છે-આ નહીં હોયે છતે, આ નથી, આવા આકારનો ઉલ્લેખ છે.

૦ અહીં પ્રમાણદ્વારા એક વાર કે અનેક વાર સાધ્ય-સાધનનું ગ્રહણ અને અગ્રહણ (અન્વય વ્યતિરેક) સહકારી કારણભૂત છે. મહાનસ (રસોડા) આદિમાં વહ્નિ-ધૂમનું ગ્રહણ, સરોવર આદિમાં અગ્રહણ છે એમ જાણવું.

પૂર્વપક્ષ-ભૂયો (વારંવાર) દર્શન અને વ્યભિચારના અદર્શનથી સહકૃત ઈન્દ્રિયથી જ વ્યાપ્તિ યોગ્ય હોવાથી ગ્રહણ થાય છે. વળી સામાન્ય લક્ષણ પ્રત્યાસત્તિથી સકળ સાધ્ય-સાધનના ઉપસંહાર માટે તર્ક વ્યર્થ જ થશે. [સામાન્યલક્ષણપત્યાસત્ત્યા=ઈન્દ્રિયસંબંધ વિશેષ્યક જ્ઞાન પ્રકારીભૂત સામાન્યરૂપ લૌકિક સંનિકર્ષથી જ્યારે કેઈ ધૂમ, ચક્ષુઃ સંનિકૃષ્ટ થયો, ધૂમવિશેષ્યક ‘ધૂમ’ એવું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે સકળ ધૂમની સાથે ચક્ષુનો કહેલો સંનિકર્ષ વર્તે છે. તથાહિ ઈન્દ્રિયસંબંધ એટલે ચક્ષુઃસંયુક્ત, આગળ રહેલો ધૂમ છે. તે વિશેષ્યવાળું ‘ધૂમ’ એવું જ્ઞાન છે. તે જ્ઞાનમાં ધૂમત્વ પ્રકાર છે. તે પ્રકારીભૂત સામાન્યભૂત ધૂમત્વરૂપ સંનિકર્ષથી ‘ધૂમા.’ એવું સકળ ધૂમવિષયક જ્ઞાન થાય છે. અર્થાત્ તાદૃશ ધૂમત્વ સામાન્ય સકળ ધૂમમાં વર્તે છે. માટે તાદૃશ સંનિકર્ષના બળથી, ચક્ષુવડે સકળ ધૂમનું અલૌકિક પ્રત્યક્ષ, આવી કહેલ દિશાથી સકળ વહ્નિ પણ પ્રત્યક્ષ છે. એથી સકળ ઉપસંહારથી વ્યાપ્તિગ્રહણ પ્રત્યક્ષથી સંભવે છે.]

ઉત્તરપક્ષ-એમ ‘સાક્ષાત્ હું કંઈ છું’-આવા અનુભવબળથી પ્રત્યક્ષ મનાય છે, તેમ ‘હું તર્ક કંઈ છું’-આવા અનુભવબળથી તેના વિષયભૂત તર્કને માનવો જોઈએ. તર્કથી સકળ સાધ્યસાધન વ્યક્તિના ઉપસંહારથી વ્યાપ્તિજ્ઞાનની ઉપપત્તિ થયે છતે સામાન્ય લક્ષણ પ્રત્યાસત્તિની કલ્પનામાં પ્રમાણનો અભાવ છે. એટલું જ નહીં પરંતુ ઊહનામક તર્ક સિવાય જાણેલા પણ ધૂમત્વ આદિરૂપ સમાન્યથી સકળ ધૂમ-વહ્નિ વ્યક્તિનું જ્ઞાન અસંભવિત છે. અર્થાત્ તર્કથી જ વ્યાપ્તિજ્ઞાનનો સંભવ થયે છતે, સામાન્ય લક્ષણ પ્રત્યાસત્તિના સ્વીકારમાં પ્રમાણ નહીં હોવાથી, કહેલ દિશાથી પ્રત્યક્ષથી વ્યાપ્તિજ્ઞાનનો સંભવ નથી એમ જાણવું.

ખરેખર, તે સામાન્ય લક્ષણ પ્રત્યાસત્તિ ‘સામાન્ય, જ્યારે વ્યક્તિ સાકલ્ય-સકળ વ્યક્તિ વ્યભિચારી થાય, ત્યારે સામાન્ય જ ન હોય.’-આવા પ્રકારના તર્કની અપેક્ષા રાખે એ,

૦ તે પ્રાણીમાં ધર્મ વિશેષ છે, કેમ કે-વિશિષ્ટ સુખની અન્યથાનુપપત્તિ છે. ઇત્યાદિમાં સાધ્યભૂત ધર્મવિશેષ્યનું 'ક્રુમઃપુણ્યસ્ય'-આવા આત્મવચનથી જ ગ્રહણ છે અને હેતુનું અનુમાનથી ગ્રહણ છે.

૦ આદિત્યમાં ગમનશક્તિ છે, કેમ કે-ગમનની અન્યથા અનુપપત્તિ છે. ઇત્યાદિમાં સાધ્યનું અનુમાનથી, પહેલાં, જે કાર્ય છે તે શક્તિવાળા કારણપૂર્વક છે. જેમ કે-સંપ્રતિ-પન્ન અને 'કાર્યગમન છે.' આવા બીજા અનુમાનનું દેશાન્તર પ્રાપ્તિરૂપ લિંગરૂપ હેતુથી ગ્રહણ છે.

૦ ઉપરોક્ત કથનથી વ્યાખ્યાના આરોપથી વ્યાપક આરોપ તર્ક છે અને તે ક્વચિદ્ વિશેષી શંકા નિવર્તક હોઈ પ્રમાણાનુગ્રાહક છે. આ તર્ક સ્વતઃ પ્રમાણ નથી. [તર્કમાં વ્યાખ્યાનો અને વ્યાપકનો બાધ નિશ્ચય કારણ છે. વ્યાખ્યાનો આરોપ એટલે બાધકાલીન ઇચ્છા-જન્યજ્ઞાનરૂપ આહાર્યજ્ઞાન છે. તથાચ વ્યાખ્યાવિષયક આહાર્યજ્ઞાનજન્ય વ્યાપકવિષયક આહાર્યજ્ઞાનત્વ એ તર્કનું લક્ષણ છે. જેમ કે-‘જો વહ્નિ ન હોય, તો ધૂમ પણ ન હોય.’ તર્ક બે પ્રકારનો છે. (૧) વિષયપરિશોધક. જેમ કે-નિર્વહ્નિઃ સ્યાત્ નિર્ધૂમઃસ્યાત્ ઇત્યાદિ. (૨) વ્યાપ્તિગ્રાહક ક્વચિત્ વહ્નિ વગર પણ ધૂમ થશે ! વહ્નિ વગરના પ્રદેશમાં પણ ધૂમ થાય. ઇત્યાદિ વ્યસિચારી શંકાના નિરાકરણ માટે ‘જો ધૂમ-વહ્નિ વ્યસિચારી થાય, તો વહ્નિજન્ય ન થાય ! ઇત્યાદિ તર્ક વ્યાપ્તિગ્રાહક છે.] ઇત્યાદિ નૈયાયિક અભિમત મતનું ખંડન થઈ જાય છે. જેમ કે-સામાન્ય લક્ષણ પ્રત્યાસત્તિના પ્રમાણનો અભાવ હોવાથી, સૂક્ષ્મ સાધ્ય-સાધનના ઉપસંહારની અપેક્ષાએ વ્યાપ્તિગ્રાહકના અભાવનો પ્રસંગ આવી જાય છે.

શંકા-અન્વય વ્યતિરેક સહકૃત પ્રત્યક્ષથી વ્યાપ્તિ ગ્રહણયોગ્ય ન થઈ શકે ?

સમાધાન-પ્રતિનિયત દેશ-કાળવિશિષ્ટ અર્થોમાં ઇન્દ્રિયની પ્રવૃત્તિ હોવાથી સૂક્ષ્મ દેશ-કાળવિશિષ્ટ સાધ્ય-સાધનના ઉપસંહારદ્વારા તે અન્વય વ્યતિરેક સહકૃત પ્રત્યક્ષથી વ્યાપ્તિનું ગ્રહણ અસંભવિત છે. [શંકા-અવયવરહિત સાધનસામાન્ય-સાધ્યસામાન્યનું સંનિવૃપ્ત હોઈ એક સ્થાનમાં પણ સૂક્ષ્મપણાએ ઇન્દ્રિયથી ગ્રહણ છે. વિશેષ પ્રતિપ્રતિ તો સૂઘળે સ્થળે હેતુના પક્ષધર્મતાના બળથી જ છે ને ? સમાધાન-વ્યાપ્તિ ગ્રહણકાળમાં જ સ્વમાન્ય સ્વરૂપવાળા સાધ્યની સિદ્ધિ હોવાથી સાધનની નિષ્કૃતતાની આપત્તિ આવશે. પક્ષધર્મતાની ધૂમવિશેષમાં જ સત્તા હોઈ, વહ્નિવિશેષની સાથે વ્યાપ્તિ હોઈ, તે સામાન્ય સ્વરૂપનું ગ્રહણ નહીં હોવાથી તેમાં વિશેષમાં ગમકત્વનો અંતરભાવ છે. ધૂમ સામાન્ય હોયે છતે વહ્નિ સામાન્યની સિદ્ધિ થાય પરંતુ વિશેષની નહીં. ઇતિ.]

૦ વળી બહિરિન્દ્રિયનિરપેક્ષ મનમાં બહિરર્થના સાક્ષાત્કારમાં સામર્થ્યનો અભાવ હોઈ બાહ્ય અર્થવિષયક વ્યાપ્તિનું મનથી ગ્રહણ થતું નથી.

૦ વ્યાપ્તિગ્રાહક અનુમાન પણ થઈ શકતું નથી, કેમ કે-પ્રકૃત અનુમાનથી જ તે

વ્યાપ્તિની પ્રતિપત્તિમાં અન્યો-ન્યાશ્રય દોષ છે. વ્યાપ્તિજ્ઞાન હોયે છતે અનુમાન છે અને અનુમાન હોયે છતે વ્યાપ્તિજ્ઞાન છે.

૦ બીજા અનુમાનથી તે વ્યાપ્તિની પ્રતિપત્તિમાં તો અનવસ્થા છે, કેમ કે-તે અહીંત-વ્યાપ્તિવાળામાં જ પ્રકૃત અનુમાન વ્યાપ્તિગ્રાહકપણું છે. વ્યાપ્તિજ્ઞાન અન્ય અનુમાનગૃહીત વ્યાપ્તિવાળા અનુમાનથી જ છે. આવી પરંપરા અનંત હોઈ અનવસ્થા છે. તેથી ઉપલક્ષ-અનુપલક્ષ આદિ જન્ય વ્યાપ્તિ આદિ વિષયક, તર્કનામક જ્ઞાન અવશ્ય માનવું જોઈએ. તેમજ સ્વ(તર્ક)વિષયભૂત વ્યાપ્તિ આદિમાં અવિગ્નવાદીપણું હોવાથી તર્કનું પ્રમાણપણું છે. અહીં અનુમાનપ્રયોગ છે કે 'તર્ક'પ્રમાણ છે, કેમ કે-અભાધિત વિષયવાળો છે. જેમ કે-પ્રત્યક્ષ આદિ માટે આ તર્ક સ્વ-પરબ્યવચ્ચાથી હોઈ (દ્વીપકચત્ર) સ્વતઃ બુદ્ધ સાક્ષાત્ પ્રમાણરૂપ છે. જો આ તર્ક વ્યાપ્તિના જ્ઞાન માટે સ્યાદ્વાદમાં માને, તો આ તર્ક અનવસ્થા આદિ દોષરહિત છે; કેમ કે-બીજા સંબંધની પ્રતીતિની અપેક્ષા રાખ્યા સિવાય જ, સ્વયોચ્ચતાના સામર્થ્યથી જ સાધ્ય-સાધન અવિનાશાવરૂપ સંબંધની પ્રતીતિ કરવા માટે પોતે અમર્થ છે, માટે અનવસ્થા નથી. વ્યાખ્યારોપણ વ્યાપકારોપરૂપ નૈયાયિકીસિમત તર્ક પણ ક્ષણિત્ અસ્મદ્ અસિમત તર્કથી જ્યાં વ્યાપ્તિજ્ઞાનનો પ્રસંગ છે, ત્યાં તર્કદ્વારા જે વ્યાપ્તિસમર્થનરૂપ વિચાર છે, તેના અનુકૂળપણાની અપેક્ષાએ અને વ્યક્તિચાર શંકાના નિવર્તકપણાની અપેક્ષાએ ઉપયોગી છે.

અથાદિપદગ્રાહ્યવાચ્યવાચકસમ્બન્ધવિષયકતર્કસ્ય દૃષ્ટાન્તમાહ—

યથા વા ઘટજાતીયશબ્દો ઘટજાતીયસ્ય વાચકો ઘટજાતીયોઽર્થો ઘટજાતીયશબ્દવાચ્ય
ઈતિ જ્ઞાનં વાચ્યવાચકભાવસમ્બન્ધવિષયકમ્ ॥ સૂત્ર-૫ ॥

યથાવેતિ । નનુ વાચ્યવાચકભાવવિષયકં જ્ઞાનં કથં તર્કં ઇતિ ચેન્મેવં દ્વિતરપ્રમાણમાધારણત્વાત્
નહીદં પ્રત્યક્ષં, ચક્ષુરાદિજ્ઞાનસ્ય શબ્દપરિહાર્ણ રૂપાદાવેવ શ્રોત્રજ્ઞાનસ્ય ચ રૂપાદિપરિહાર્ણ શબ્દ ણ્વ
પ્રવર્તમાનત્વાત્ । ન ચ સકલશબ્દાર્થગોચરમન્યજ્ઞાનમસ્તિ તતસ્તર્કં ણ્વ તદ્વિષયક ઇતિ ॥

હવે આદિપદથી અહીં કરવાલાયક વાચ્યવાચક સંબંધવિષયક તર્કનું દૃષ્ટાન્ત કહે છે.

ભાવાર્થ—“અથવા જેમ કે-ઘટજાતીય શબ્દ ઘટજાતીયનો વાચક છે. ઘટજાતીય અર્થ ઘટજાતીય શબ્દવાચ્ય છે. આવું જ્ઞાન વાચ્યવાચક ભાવસંબંધવિષયક છે.”

શંકા-વાચ્યવાચક ભાવવિષયક જ્ઞાન કેવી રીતે તર્ક છે ?

સમાધાન-ઈતર પ્રમાણોથી અસાધારણ છે. બીજા બીજા પ્રમાણોમાં તર્કનો અંત-ભાવ થઈ શકતો નથી. તથાહિ આ તર્ક-પ્રત્યક્ષ પ્રમાણરૂપ નથી, કેમ કે-ચક્ષુ આદિ જ્ઞાન શબ્દના પરિહારપૂર્વક રૂપ આદિમાં જ પ્રવર્તે છે. શ્રોત્રજ્ઞાન, રૂપ આદિના પરિહારપૂર્વક શબ્દમાં પ્રવર્તતું છે.

વળી સકળ શબ્દ અર્થવિષયક અન્ય જ્ઞાન નથી, માટે સકળ શબ્દ અર્થવિષયક તર્ક જ છે. એટલે ભિન્ન, સ્વ-પરવ્યવસાયી હોઈ પ્રમાણ છે.

ઉપલક્ષ-અનુપલક્ષ કેવી રીતે તર્ક પ્રત્યે કારણ થાય છે ? આના જવાબમાં કહે છે કે-

ભાષ્યાર્થ-“વળી વ્યાપ્તિવિષયક જ્ઞાન, વ્યાપ્તિજ્ઞાનકાળમાં એક વાર ઉપલક્ષ અને અનુપલક્ષથી સાક્ષાત્ ઉત્પન્ન થાય છે. ક્વચિત્ તે પહેલાં અનેક વાર ઉપલક્ષ અને અનુપલક્ષથી જ કાળાન્તરમાં સાધનના ગ્રહણ પહેલાં જોયેલ સાધ્ય-સાધનના સ્મરણ-પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનથી પરપરાથી ઉત્પન્ન થાય છે. વળી ઉપલક્ષ એટલે સાધ્યસત્તામાં જ હેતુની સત્તા ઈતિ.

અનુપલક્ષ એટલે સાધ્યના અભાવમાં હેતુનો અભાવ ઈતિ. સાધ્ય-સાધનના ગ્રહણ-અગ્રહણરૂપ આ બંને, પ્રમાણ માત્રથી અભિમત છે.”

વિવેચન-સાક્ષાત્ જ પેદા થાય છે. એટલે સ્મરણની અને પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનની અપેક્ષા રાખ્યા સિવાય, તાદૃશ ક્ષયોપશમવિશેષના બળથી પ્રત્યક્ષ વ્યાપ્તિજ્ઞાન પેદા થાય છે.

પરંપરાએ તર્કની ઉત્પત્તિને કહે છે.

‘ક્વચિત્વિતિ ।’ પહેલાં સાધ્ય અને સાધનનો એક સ્થળમાં દર્શન, ત્યાર બાદ હેતુ-દર્શન થયે છતે પૂર્વ દેખેલ સાધ્ય અને સાધનના સહચાર(સાહચર્ય)નું સ્મરણ તથા ત્યાર પછી વર્તમાનદર્શનના વિષયભૂત ધૂમ આદિ હેતુમાં પૂર્વદૃષ્ટ વહ્નિ આદિ સહચરિત ધૂમનું સંજ્ઞાતીયત્વ પ્રતિ સંધાનરૂપ પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન થાય છે. ત્યાર બાદ તે પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન સહચરિત તર્ક-નામક જ્ઞાનાવરણક્ષયોપશમ વિશેષથી જ્યાં જ્યાં ધૂમ છે, ત્યાં ત્યાં અગ્નિ છે ઈતિ. આકાર-વાળો સકળ-સાધ્ય-સાધન વ્યક્તિના ઉપસંહાર (સંપૂર્ણ સંબંધ સંગ્રહ)દ્વારા તર્ક, વ્યાપ્તિના જ્ઞાનમાં સમર્થ થાય છે.

કથમુપલ્લભાનુપલ્લભૌ તર્ક પ્રતિ કારણે ભવતિ इत्यत्राह—

વ્યાપ્તિવિષયક જ્ઞાનઞ્ચ વ્યાપ્તિજ્ઞાનકાલે સક્રદુપલ્લભાનુપલ્લભાભ્યાં સાક્ષાદેવ જાયતે । ક્વચિત્તુ પૂર્વસક્રદુપલ્લભાનુપલ્લભાભ્યામેવ કાલાન્તરે સાધનગ્રહણપ્રાગ્દૃષ્ટસાધ્યસાધનસ્મરણ-પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનપરમ્પરયા જાયતે । ઉપલ્લભઞ્ચ સાધ્યસત્ત્વ એવ હેતૂપલ્લભ ઇતિ । અનુપલ્લભઞ્ચ સાધ્યાભાવે હેતોરનુપલ્લભ ઇતિ । સાધ્યસાધનગ્રહણાગ્રહણાત્મકાચિર્મા પ્રમાણમાત્રેણા-ભિમતૌ ॥ સૂત્ર-૬ ॥

વ્યાપ્તિવિષયકેતિ । સાક્ષાદેવેતિ સ્મરણપ્રત્યક્ષિજ્ઞાનિરપેક્ષમેત્યર્થઃ, તાદૃશક્ષયોપશમવિશેષવલાત્તથા જાયતિ ઇતિ ભાવઃ । પરમ્પરયા તર્કોત્પત્તિમાહ ક્વચિત્વિતિ । ઉપલ્લભાનુપલ્લભૌ દર્શયન્તિ ઉપલ્લભઞ્ચેતિ સાધ્યસાધનયોર્ગ્રહણમિતિ ભાવઃ । અનુપલ્લભઞ્ચેતિ. સાધ્યસાધનયોર્ગ્રહણમિત્યર્થઃ. તથા ચ ધૂમાધિકરણે વહ્નિદર્શનં, વદ્વાભાવાધિકરણે જ્વાલાભાવદર્શનમિતિ દ્વયોસ્તાત્પર્યાર્થઃ । કથં તયોર્ગ્રહણમિત્યત્રાહ સાધ્ય-

સાધનેતિ, તેનાતીન્દ્રિયસાધ્યહેતુકેસ્થલેષુ ન દોષ इति भावः ॥

હવે ઉપલંભ અને અનુપલંભને દર્શાવે છે.

‘उपलम्भश्चेति ।’ સાધ્ય-સાધનનું અહણુ એવો ભાવ છે. ‘अनुपलम्भश्चेति ।’ સાધ્ય-સાધનનું અઅહણુ એવો અર્થ છે. તથાચ ધૂમના આધારમાં અગ્નિનું દર્શન અતે વહ્નિના અભાવના આધારમાં ધૂમના અભાવનું દર્શન, એ ઉપલંભ અને અનુપલંભનો તાત્પર્યભૂત અર્થ છે. (અન્યથ વ્યતિરેક) તે બંનેનું અહણુ આદિ કેવી રીતે ? તો કહે છે. કે-‘સાધ્યસાધનેતિ ।’ તેથી અતીન્દ્રિય સાધ્ય અને હેતુવાળા રથળોમાં દોષ નથી. [જેમ કે-સૂર્યની ગમનશક્તિ છે, કેમ કે-ગમનની અન્યથા અનુપપત્તિ છે. અહીં ગમનરૂપ ધર્મ આપ્તવચનથી છે. ગમન-શક્તિ કહેલા અનુમાનથી પહેલાં સિદ્ધ નથી, કિન્તુ જે કાર્ય છે, તે શક્તિવાળા કારણથી જન્ય છે. જેમ કે-ઘટાદિ, તેમજ ગમન કાર્ય છે. આવા પ્રકારના બીજા અનુમાનથી સિદ્ધ થાય છે, કેમ કે-તે સાધ્ય અને સાધન બંને અતીન્દ્રિય છે.]

अथ वाच्यवाचकभावसम्बन्धज्ञानजननविधानमाह —

वाच्यवाचकभावसम्बन्धज्ञानन्तु क्वचिदावापोद्वापाभ्यां समुदेति । यथा प्रयोजकवृद्ध-प्रयुक्तगामानयेतिवाक्यश्रवणसमनन्तरगवानयनप्रवृत्तिमत्प्रयोज्यवृद्धचेष्टाप्रेक्षणजन्यैतद्वाक्यजन्यै-तदर्थविषयकज्ञानवानयमित्यनुमानज्ञानवतोऽपि बालस्य तत्तदर्थविशेष्यकतद्वाक्यघटिततत्तत्प-दवाच्यत्वसंशयवतः कालान्तरीयप्रयोजकवृद्धप्रयुक्तगां नयाश्चमानयेति गोशब्दानयनशब्दविषय-कावापोद्वापवद्वाक्यश्रवणजन्यप्रयोज्यवृद्धप्रवृत्तितो गोजातीयोऽर्थो गोशब्दस्य वाच्यो गोजा-तीयश्च शब्दो गोजातीयस्य वाचक इत्येवंरूपस्तर्कस्समुल्लसति । क्वचिच्चाप्तपुरुषप्रयुक्तेन परार्थतर्करूपेणेदृशोऽर्थ ईदृशशब्दवाच्य ईदृशशब्दश्चेदृशार्थस्य वाचक इति वाक्येन वाच्यवाचक-भावप्रतिपत्तिः । तर्के चाज्ઞમવસ્મૃતિઃ પ્રત્યભિજ્ઞાનઞ્ચ કારણમ્ । इति तर्कनिरूपणम् ॥ सूत्र-७॥

वाच्यवाचकेति । आवापोद्वापाभ्यामिति, आवापोऽनुवृत्तिरुद्वापो व्यावृत्तिः । तत्प्रकारं विशदयति यथेति, अयमभिप्रायः, एकः प्रयोजकवृद्धो य आज्ञापयति कमपि, द्वितीयः प्रयोज्यवृद्धो य आज्ञप्तो भवति, तृतीयो बालो यः प्रयोज्यवृद्धप्रवृत्तितः प्रयोजकवृद्धोदितस्य वाक्यस्यार्थं परिच्छिनत्ति । तत्र प्रयोजकवृद्धेन प्रयोज्यवृद्धं प्रति गामानयेति वाक्ये प्रयुक्ते गृहीततत्सङ्केतस्य प्रयोज्यवृद्धस्य तच्छ्रो-तुरगृहीततत्सङ्केतस्य च बालस्य वर्णविषयकं पदविषयकं वाक्यविषयकञ्च सङ्कलनात्मकं प्रत्यभिज्ञानं समुदेति । यथा पूर्वपूर्ववर्णविषयश्रवणेन संजात संस्कारस्यान्त्यावयवश्रवणानन्तर पूर्वतदवयवस्मरणे ह्रस्वादिविषयकसङ्केतस्मरणे च सत्ययं वर्णो ह्रस्वो दीर्घः प्लुतो वेति प्रत्यभिज्ञानमुभयोरजायते तथा पूर्वपूर्व-

૧. યથાઽસ્મિ તપનરય ગમનગત્તિર્ગમનાન્યથાનુપપત્તૌરિત્યત્ર ગમનરૂપો ધર્મ આત્મવચનાત્, ગમન-શક્તિશ્ચોક્તાનુમાનાદર્વાક્ નહિ સિદ્ધઃ કિન્તુ યત્કાર્ય તચ્છન્નિમત્કારણપૂર્વકં, યથા ઘટાદિઃ કાર્યઞ્ચ ગમન-મિત્યેવંરૂપાનુમાનાન્તરાત્ સિદ્ધ્યતિ, તયોગ્નીન્દ્રિયત્વાત્ इति भावः ॥

वर्णश्रवणजन्यसंस्कारस्यान्यवर्णश्रवणानन्तरं तत्तत्पूर्ववर्णानामनुक्रमविशिष्टानां स्मरणे पदविषयसङ्केतस्मरणे च सतीदं सुवन्तं तिङन्तं वा पदमिति प्रत्यभिज्ञानं जायते । एवं पूर्वपूर्वपदश्रवणसमुदितसंस्कारस्यान्य-पदश्रवणानन्तरमनुक्रमविशिष्टानां पूर्वपदानां वाक्यविषयकसंकेतस्य च स्मरणे सति वाक्यमिदमिति प्रत्यभिज्ञानं जायते । इत्थं प्रत्यभिज्ञानाद्वर्णपदवाक्यग्रहणे जाते प्रयोज्यवृद्धस्य गोकर्मकानयनानुकूलं गमनात्मिकां चेष्टामाकलय्य बालः कारणान्तरासन्निधौ प्रयोजकवृद्धप्रयुक्तशब्दश्रवणसमनन्तरं प्रवृत्तस्य प्रयोज्यवृद्धस्येयं चेष्टा प्रयोजकवृद्धशब्दजन्ययत्किञ्चित्प्रतिपत्तिप्रयोज्येति मन्यते । ततस्तेनानीयमानां गां निभाल्य गगानयनरूपोऽर्थोऽनेन प्रयोज्यवृद्धेन तस्माद्वाक्यादवगत इति प्रत्येति, परन्तु न पारयति तदानीं कस्य पदस्य कोऽर्थ इति विविच्य निश्चेतुं । पुनश्च कालान्तरे प्रयोजकवृद्धेन प्रयुक्तं गां नयेत्यादिवाक्यं गोशब्देनानुवृत्तमानयशब्देन च व्यावृत्तं श्रुत्वा दृष्ट्वा च प्रयोज्यवृद्धस्य विशिष्टां प्रवृत्तिं विजानाति तदाऽर्थस्य गोरनुवृत्तिं व्यावृत्तिश्चानयनस्य, तथैव प्रयोजकवृद्धेनोदितमश्वमानयेति वाक्यं गोशब्देन व्यावृत्तमानयशब्देन चानुवृत्तं निशम्य विलोक्य च प्रयोज्यवृद्धस्य तादृशीं चेष्टां समाकलयति गवादे-रर्थस्य व्यावृत्तिमानयनस्यानुवृत्तिश्च । ततश्चेद्गवापोद्वापाम्यां समुल्लसति तस्य तर्कः गोजातीयोऽर्थो गोजातीयशब्दवाच्यो गोजातीयश्च शब्दो गोजातीयस्य वाचक इत्येवंरूपो वाच्यवाचकभावबलम्बन इति । गामानयेतिवाक्येति, गामानयेत्यनुकरणं पदं तद्बोधकश्चेतिपदं, तस्य च वाक्यपदेन 'सह सुपा' इत्यनेन समासः । एवमग्रेऽपि । तत्र प्रयुक्तपदस्य वाक्यपदेन समनन्तरपदस्य प्रवृत्तिपदेन जन्यपदस्यानुमानज्ञानपदेनान्वयः । प्रेक्षणं बालनिष्ठं, अवशिष्टं मूलं स्फुटार्थम् । नन्वावापोद्वापाम्यां क्वचिदेव तर्कस्समुल्लसतीत्युक्तं तत्किमन्येनापि प्रकारेण स समुदेतीति जिज्ञासायामाह क्वचिच्चेति । अत्रायं भावः, कश्चिदाप्तस्त्वयं तर्केण वाच्यवाचकभावं शब्दार्थयोरवगत्य पा प्रति बोधयितुं परस्मिन्स्तदनुसारितकौत्सपत्तिहेतुं परार्थतर्कमभिधत्ते, वत्स ! गोजातीयोऽर्थो गोजातीयशब्दवाच्यो गोजातीयश्च शब्दो गोजातीयार्थस्य वाचक इत्येवेहीति, ततश्चासौ वाच्यवाचकयोरुपलम्भानुपलम्भद्वारेण तथाप्रतिपद्यमानस्तर्कदेव वाच्यवाचकभावं विजानाति, इयञ्च व्याप्त्या वाच्यवाचकभावप्रतीतिर्बोद्ध्या, गृह्यग्राहिकतया तु नियतव्यक्तावयं पुरोवर्ती भावोऽस्य शब्दस्य वाच्य इति, तथाऽऽगमादेरपि सा भवति, तदूर्ध्वं तु व्याप्तिद्वारेण तर्कदेव प्रत्येति, इत्थम्भूतसर्व इत्थग्भूतस्य सर्वस्य शब्दस्य वाच्य इत्थम्भूतशब्द इत्थम्भूतस्य सर्वस्यार्थस्य वाचक इति ॥ ननु वाच्यवाचकभावविषयके तर्केऽपि व्याप्तिज्ञानात्मकतर्क इवानुभवस्पृह्योः क्वचिदेव कारणत्वं किं वा सर्वत्रेत्यत्राह तर्के चेति, वाच्यवाचकभावविषयकेत्यादिः, अन्यथा साक्षादेव जायत इत्यनेन विरोधापत्तेः, कारणमिति, तथा चात्र तयोः कारणत्वं नियतमिति भावः । अथ तर्कं निगमयतीतीति ॥

इति तपोगच्छनभोमणि श्रीमद्विजयानन्दसूरीश्वरपट्टालंकाश्रीमद्विजयकमलसूरीश्वरचरणनलिनविन्यस्त-

भक्तिभरेण तत्पट्टधरेण विजयलक्ष्मिभूरिणा विनिर्मितस्य तत्त्वयायविभाकरस्य स्वोपज्ञायां

न्यायप्रकाशव्याख्यायामनुमानपरिकरो नाम तृतीयः किरणः ॥

હવે વાચ્યવાચક ભાવસંબંધની ઉત્પત્તિનું વિધાન કહે છે.

ભાવાર્થ—“વાચ્યવાચક સંબંધ જ્ઞાનનો ક્વચિદ્ આવાપ-ઉદ્ભવાપથી પેદા થાય છે. જેમ કે-‘પ્રયોજકવૃદ્ધપ્રયુક્તા’ ‘ગાય લાવો’-આવા કથનના શ્રવણ પછી ગાયને લાવવાની પ્રવૃત્તિવાળા પ્રયોજ્યવૃદ્ધની ચેષ્ટાના દર્શનથી જન્ય, આ વાક્યથી જન્ય ‘આ અર્થ’વિષયક જ્ઞાનવાળો છે.’ આવા અનુમાનજ્ઞાનવાળા પણ બાળકની તે તે અર્થવિશેષ્યવાળા તે તે વાક્યમાં ઘટિત તે તે પદવાચ્યત્વના સંશયવાળાને, કાલાન્તરમાં ‘પ્રયોજકવૃદ્ધપ્રયુક્ત’ ‘ગાયને લઈ જા અને ઘોડાને લાવ’-આવા ગોશબ્દ અને આનયન શબ્દવિષયક આવાપ અને ઉદ્ભવાપવાળા વાક્યના શ્રવણથી જન્ય પ્રયોજ્યવૃદ્ધની પ્રવૃત્તિથી, ‘ગોબતીય અર્થ’ ગોશબ્દનો વાચ્ય છે અને ગોબતીય શબ્દ ગોબતીયનો વાચક છે.’-આવા આકારવાળો તર્ક ઉદિત થાય છે. ક્વચિત્ આત્મપુરુષપ્રયુક્ત પરાર્થ તર્કરૂપે ‘આવો અર્થ’ આવા શબ્દથી વાચ્ય છે અને આવો શબ્દ આવા અર્થનો વાચક છે. આવા વાક્યથી વાચ્યવાચકભાવનું જ્ઞાન થાય છે. વળી તર્ક પ્રત્યે અનુભવ, સ્મૃતિ અને પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન કારણ છે.’

વિવેચન-આવાપ એટલે અનુવૃત્તિ (પ્રક્ષેપ) અને ઉદ્ભવાપ એટલે વ્યાવૃત્તિ (અપનયન), તેના પ્રકારને સ્પષ્ટ કરે છે. એક પ્રયોજકવૃદ્ધ છે, કે જે કોઈને પણ સમજાવે છે-આજ્ઞાકારક છે. (૧) વૃદ્ધ એટલે શબ્દ-અર્થના વાચ્યવાચક ભાવસંબંધને જાણનારો ગુરુ, (૨) પ્રયોજ્યવૃદ્ધ, કે જે સમજાવાય છે-આજ્ઞાયોગ્ય છે-શિષ્ય છે. (૩) બાળ છે, કે જે પ્રયોજ્યવૃદ્ધની પ્રવૃત્તિથી પ્રયોજકવૃદ્ધે કહેલા વાક્યના અર્થને જાણે છે. ત્યાં પ્રયોજકવૃદ્ધે, પ્રયોજ્યવૃદ્ધ પ્રત્યે ‘ગાય લાવો’-આવા વાક્યનો પ્રયોગ કયો છે, તેના સંકેતના જ્ઞાનવાળો અને તે વાક્યનો સાંભળનાર પ્રયોજ્યવૃદ્ધને તથા તેના સંકેતને નહીં જાણનાર બાળને વર્ણવિષયક, પદવિષયક અને વાક્યવિષયક સંકલ્પન આત્મક પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન પેદા થાય છે. જેમ કે-‘પૂર્વ’પૂર્વના વર્ણભૂત અવયવના શ્રવણથી ઉત્પન્ન સંસ્કારવાળાને અંત્ય અવયવના શ્રવણથી પૂર્વના તે વર્ણભૂત અવયવનું સ્મરણ થયે છે અને હ્રસ્વ આદિ વિષયક સંકેતનું સ્મરણ થયે છે, ‘આ વર્ણ હ્રસ્વ, દીર્ઘ કે પ્લુત છે’-એવું પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન પ્રયોજ્યવૃદ્ધ અને બાળકમાં થાય છે. તેમજ પૂર્વ’પૂર્વ વર્ણના શ્રવણજન્ય સંસ્કારવાળાને અતિમ વર્ણના શ્રવણ પછી અનુક્રમ-વિશિષ્ટ તે તે પૂર્વના વર્ણનું સ્મરણ થયે છે અને પદવિષયક સંકેતનું સ્મરણ થયે છે, ‘આ ‘સિ’રૂપ વિભક્તિ અતવાળું કે ‘તિ’રૂપ પ્રત્યય અંતવાળું પદ છે.’ ‘ભક્તિ: કે ભવતિ’-એવું આ પદ છે. આવું પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન થાય છે.

આ પ્રમાણે પૂર્વ’પૂર્વ પદના શ્રવણથી જન્ય સંસ્કારવાળામાં અતિમ પદના શ્રવણ પછી અનુક્રમવિશિષ્ટ પૂર્વ પદોનું સ્મરણ થયે છે અને વાક્યવિષયક સંકેતનું સ્મરણ થયે છે, ‘આ વાક્ય છે’-આવું પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન થાય છે. આ પ્રમાણે પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનથી વર્ણ-પદવાક્યનું ગ્રહણ થયે છે, પ્રયોજ્યવૃદ્ધની ગાયને લાવવાની ક્રિયાને જોઈ, બાળક બીજા કારણોની અસંનિધિ હોયે છે, પ્રયોજકવૃદ્ધે કહેલા શબ્દના શ્રવણ પછી પ્રવૃત્તિવાળા પ્રયો-

જ્યવૃદ્ધની આ ચેષ્ટા, પ્રયોજકવૃદ્ધના શબ્દજન્ય ચર્કિચિત્ જ્ઞાનજન્ય છે એમ માને છે. ત્યાર બાદ તે પ્રયોજકવૃદ્ધે લાવેલી ગાયને ભેઈ, ગાયને લાવવારૂપ અર્થ, આ પ્રયોજ્યવૃદ્ધે તે વાક્યથી બાણેલો છે એવી પ્રતીતિ કરે છે, પણ કયા પદનો કયો અર્થ છે-એમ વિવેકપૂર્વક નિશ્ચય કરી શકતો નથી. વળી ફરી પ્રયોજકવૃદ્ધે કહ્યું કે-‘ગાયને લઈ જાઓ.’ ગોશબ્દની અનુવૃત્તિવાળા અને આનયપદની વ્યાવૃત્તિવાળા વાક્યને સાંભળી અને પ્રયોજ્યવૃદ્ધની વિશિષ્ટ પ્રવૃત્તિને ભેઈ, તે વખતે ગાયરૂપી અર્થની અનુવૃત્તિને અને આનયનની વ્યાવૃત્તિ(અપનયન)ને બાણે છે. તેવી જ રીતે પ્રયોજકવૃદ્ધે કહ્યું કે-‘ઘોડો લાવો.’ ગોશબ્દની વ્યાવૃત્તિવાળા, આનયન શબ્દની અનુવૃત્તિવાળા વાક્યને સાંભળી અને પ્રયોજકવૃદ્ધની તેવી ચેષ્ટાને ભેઈ, ગાય આદિરૂપ પદાર્થની વ્યાવૃત્તિને અને આનયનરૂપ અનુવૃત્તિને બાણે છે. વળી તેથી આવા આવાપ અને ઉદ્વાપથી તેને ‘ગોબતીય અર્થ’ ગોબતીય શબ્દથી વાચ્ય છે અને ગોબતીય શબ્દ ગોબતીય અર્થનો વાચક છે.’ આવા પ્રકારનો વાચ્યવાચકભાવના આલંબનવાળો તર્ક જાગે છે.

‘ગામાનયેતિવાચ્યેતિ, ગામાનયેતિ ।’ અનુકરણપદ છે. તેનો બોધ કરાવનાર ‘ઈતિ’ પદ છે અને તેનો વાક્યપદની સાથે ‘સહ સુપા’ એવા વ્યાકરણના નિયમથી સમાસ છે. એ પ્રમાણે આગળ ઉપર પણ સમજવાનું છે. ત્યાં પ્રયુક્તપદનો વાક્યપદની સાથે, સમનન્તર-પદનો પ્રવૃત્તિપદની સાથે અને જન્યપદનો અનુમાનજ્ઞાનપદની સાથે અન્વય છે. પ્રેક્ષણ બાલનિષ્ઠ સમજવાનું છે. બાકીનું મૂળ સ્પષ્ટ અર્થવાળું છે.

શંકા-આવાપ અને ઉદ્વાપથી ક્વચિત્ જ તર્ક જાગે છે-એમ કહ્યું, તો તે શું બીજા પ્રકારથી પણ ઉદય પામે છે? આવી જિજ્ઞાસામાં કહે છે કે-

સમાધાન-કોઈ આપ્તપુરૂષ પોતે તર્કથી શબ્દ અને અર્થનો વાચ્યવાચકભાવને બાણી, પર પ્રત્યે જણાવવા માટે, પરમાં તે વાચ્યવાચકભાવ અનુસારિ તર્કના ઉત્પત્તિના હેતુરૂપ પરાર્થતર્ક કહે છે કે-‘હિ વત્સ ! ગોબતીય અર્થ’ ગોબતીય શબ્દવાચ્ય અને ગોબતીય શબ્દ ગોબતીય અર્થનો વાચક છે. આ પ્રમાણે તું સમજજે.’ ઈતિ.

ત્યાર બાદ આ વત્સ, વાચ્યવાચકના ઉપલંભ અને અનુપલંભદ્વારા તે પ્રકારે સ્વીકારતો, તર્કથી જ વાચ્યવાચકભાવને બાણે છે. આ વાચ્યવાચકભાવની પ્રતીતિ વ્યાપ્તિથી બાણવી. શંગ-આહિકપણે તો નિયત વ્યક્તિમાં આ પુરોવર્તી પદાર્થ આ શબ્દનો વાચ્ય છે. આ પ્રમાણે વાચ્યવાચક-ભાવની પ્રતીતિ બાણવી. તેમજ આગમ આદિથી [‘શક્તિગ્રહં વ્યાકરણોપમાનકો શાપ્તવાક્યાદ્ વ્યવહારતઃ વાક્યસ્ય શેષાદ્ વિવૃતેર્વદન્તિ, સાન્નિધ્યતઃ સિદ્ધપદસ્ય વૃદ્ધાઃ ।’ ધાતુપ્રવૃત્તિ-પ્રત્યય આદિનો શક્તિગ્રહ વ્યાકરણથી થાય છે. ઉપમાનથી, શબ્દકોષથી, (વૃદ્ધ) વ્યવહારથી, આપ્ત-વાક્યથી વાક્યના શેષથી, વિવરણથી અને પ્રસિદ્ધપદના સાન્નિધ્યથી શક્તિગ્રહ (અર્થજ્ઞાન) થાય છે, એમ વૃદ્ધો કહે છે.] પણ વાચ્યવાચકભાવની પ્રતીતિ થાય છે. ત્યાર બાદ તો વ્યાપ્તિદ્વારા તર્કથી જ પ્રતીતિ કરે છે. ઈત્યંભૂત, સર્વ ઈત્યંભૂત સર્વ શબ્દનું વાચ્ય છે અને ઈત્યંભૂત શબ્દ, ઈત્યંભૂત સર્વ અર્થનો વાચક છે. ઈતિ.

શંકા-વાચ્યવાચક ભાવવિષયક તર્કમાં પણ વ્યાપ્તિજ્ઞાન આત્મક તર્કમાં જેમ અનુભવ અને સ્મરણનું ક્વચિદ્ જ કારણપણું છે કે સર્વત્ર કારણપણું છે ?

સમાધાન-વાચ્યવાચક ભાવવિષયક વ્યાપ્તિજ્ઞાનાત્મક તર્ક પ્રત્યે અનુભવ-સ્મૃતિ પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન કારણ છે. જે આમ ન માનવામાં આવે, તો 'સાક્ષાદેવજાયતે।' આ પદની સાથે વિરોધની આપત્તિ આવે છે.

તથાચ આ તર્કમાં અનુભવ-સ્મરણનું કારણપણું નિયત-વ્યાપક છે.

હવે તર્કનો ઉપસંહાર કરે છે. 'इतीति।'

ઈતિ તપોગચ્છન્નોભણિ શ્રીમદ્ વિજયાનન્દસૂરીશ્વર પદ્માલંકાર શ્રીમદ્ વિજયકમલ-સૂરીશ્વરચરણકમલમાં સ્થાપિત મુક્તિસમુદાયવાળા, તેઓશ્રીના પદ્મધર વિજય-લખિયસૂરિજીઓ રચેલ તત્ત્વન્યાયવિભાકરની સ્વોપજ્ઞન્યાયપ્રકાશ નામક ટીકામાં અનુમાનપરિકર નામક ત્રીજું કિરણ સમાપ્ત.

। અથ ચતુર્થઃ કિરણઃ ।

અથાનુક્રમાયાતમેતેષાં કાર્યમૂતમનુમાનં સ્વરૂપયતિ—

હેતુજ્ઞાનવ્યાપ્તિસ્મરણકારણકં સાધ્યવિજ્ઞાનમનુમાનમ્ । યથા પર્વતો વહ્નિમાનિતિ વિજ્ઞાનમ્ ॥ સૂત્ર-૧ ॥

હેતુજ્ઞાનેતિ । હેતોર્વસ્થમાણસ્વરૂપસ્ય જ્ઞાનં નિશ્ચયઃ, વ્યાપ્તેરવિનામાવરૂપાયાસ્મરણં તે કારણં યસ્ય તથામૂતં સાધ્યસ્યામિધાસ્યમાનસ્વરૂપસ્ય વિજ્ઞાનં નિશ્ચયોઽનુમાનમિત્યર્થઃ । અત્ર હેતુજ્ઞાનં વ્યાપ્તિ-સ્મરણઞ્ચ મિલિત્વાઽનુમિતૌ કારણમન્યથા વિસ્મૃતવ્યાપ્તેરનધિગતવ્યાપ્તેર્વાઽત્રસ્થમનુષ્યસ્ય નારિકેલદ્વીપ-વાસિનો વા હેતુજ્ઞાનમાત્રાત્તદભાવતો વા વ્યાપ્તિસ્મરણવતોઽનુમાનોત્પત્તિસ્ત્યાત્ । एवं જ્ઞાનદ્વયાદેવ સર્વત્રાનુમાનોત્પત્ત્યા નિરુક્તજ્ઞાનદ્વયજન્યાતિરિક્તપેરામર્શાત્મકવિશિષ્ટજ્ઞાનસ્યાનુમાનહેતુત્વપ્રમાણિકમેવેતિ બોધ્યમ્, તથાકલ્પને ગૌરવાત્ પ્રયોજનામાવાચ્ચ । અનુમાનં દૃષ્ટાન્તયતિ યથેતિ, ગૃહીતધૂમસ્ય સ્મૃત-વ્યાપ્તિકસ્ય ચ યત્પર્વતો વહ્નિમાનિતિ વિજ્ઞાનમુદેતિ તદનુમાનમિતિ ભાવઃ ॥

ચતુર્થ કિરણુ.

હવે અનુક્રમથી આવેલ આ સ્મરણ આદિના કાર્યમૂત અનુમાનને કહે છે.

ભાવાર્થ—“હેતુજ્ઞાન અને વ્યાપ્તિસ્મરણરૂપ કારણજન્ય સાધ્યવિષયવિજ્ઞાન, એ ‘અનુમાન’ કહેવાય છે. જેમ કે—‘પર્વત વહ્નિવાળો છે’—એવું વિજ્ઞાન.”

વિવેચન—આગળ ઉપર તેનું સ્વરૂપ કહેવાશે. એવા હેતુનું નિશ્ચયરૂપ જ્ઞાન, અવિના ભાવ(વિના—વ્યાપકમૃતે ન ભાવઃ સ્થિતિઃ)રૂપ વ્યાપ્તિનું સ્મરણ અર્થાત્ હેતુજ્ઞાન અને વ્યાપ્તિ-સ્મરણરૂપ એ કારણો જેના છે તેવું—કહેવાતા સ્વરૂપવાળા સાધ્યનું નિશ્ચયરૂપ વિજ્ઞાન, ‘અનુ-માન’ કહેવાય છે. અહીં હેતુજ્ઞાન અને વ્યાપ્તિસ્મરણ મળીને અનુમિતિ પ્રત્યે કારણ છે. જો હેતુજ્ઞાન અને વ્યાપ્તિસ્મરણ સિવાય અનુમાન માનવામાં આવે, તો વ્યાપ્તિના વિસ્મરણ-વાળાને અથવા વ્યાપ્તિ વગરનાને, અહીંના મનુષ્યને કે નાળિયેરદ્વીપવાસી મનુષ્યને હેતુજ્ઞાન માત્રથી અથવા તે હેતુજ્ઞાનના અભાવવાળા—વ્યાપ્તિસ્મરણવાળાને અનુમાનની ઉત્પત્તિ થઈ જાય ! આ પ્રમાણે હેતુજ્ઞાન—વ્યાપ્તિસ્મરણરૂપ એ જ્ઞાનોથી જ સર્વત્ર અનુમાનની ઉત્પત્તિ હોઈ, પૂર્વોક્ત એ જ્ઞાનોથી જન્ય (નૈયાયિકોના મતમાં પણ હેતુજ્ઞાન અને સંબંધજ્ઞાનની આવશ્યકતા જ છે. કેમ કે—સાધ્ય વ્યાપ્તિહેતુના જ્ઞાનરૂપ પરામર્શ આત્મક વિશિષ્ટ જ્ઞાન પ્રત્યે વિશેષણ જ્ઞાનમુદ્રાએ હેતુજ્ઞાન અને સંબંધજ્ઞાનનું કારણપણું છે. તથાચ તે બંને જ્ઞાનોથી અનુમિતિની ઉત્પત્તિ હોઈ પરામર્શ વ્યર્થ છે.) અધિક પરામર્શરૂપ વિશિષ્ટ જ્ઞાનમાં અનુમાનની

૧. નૈયાયિકાના મતેઽપિ હેતુજ્ઞાનસમ્બન્ધજ્ઞાનયોરાવગ્ન્યકત્વમેવ, સાધ્યવ્યાપ્તિહેતુમત્તાજ્ઞાનરૂપપરામર્શ-ત્મકવિશિષ્ટજ્ઞાનં પ્રતિ વિશેષણજ્ઞાનમુદ્રયા તયોઃ કારણત્વાત્ તયા ચ તામ્યામેવાનુમિત્યુત્પત્ત્યા ન્વર્થઃ પરામર્શ इति ભાવઃ ॥

કારણતા અપ્રમાણિક જ છે એમ બાણુવું, કેમ કે-પૃથક્ પરામર્શની કલ્પનામાં ગૌરવ છે અને પ્રથેજનનો અભાવ છે. અનુમાનનું દૃષ્ટાન્ત આપે છે, 'યથેતિ ।' ધૂમને શ્રહણ કરવામાં અને વ્યાપ્તિને સ્મરણ કરવામાં જે 'પર્વત વહ્નિવાળો છે' એવું વિજ્ઞાન ઉદય પામે છે, તે 'અનુમાનપ્રમાણ' કહેવાય છે.

इदानीमनुमानलक्षणघटकहेतुलक्षमाह—

निश्चितव्याप्तिमान् हेतुः । यथा बह्वौ साध्ये धूमः । व्याप्तिमत्त्वमेव हेतो रूपं न तु पक्षसत्त्वसपक्षसत्त्वविपक्षासत्त्वात्मकं त्रिरूपं, अबाधितत्वासत्प्रतिपक्षितत्वाभ्यां पञ्चरूपं वा, असाधारणत्वाभावात् ॥ सूत्र-२ ॥

निश्चितेति । निश्चिता निर्णीता चासौ व्याप्तिश्च निश्चितव्याप्तिस्ततो નિત્યયોગે મતુર્ અત એવ નિશ્ચિતા વ્યાપ્તિર્યસ્મિન્નિતિ બહુવ્રીહિર્ન કૃતઃ, નિશ્ચયવિષયવ્યાપ્તેર્નિત્યસમ્બન્ધસ્ય કર્મધારયોત્તરમતુર્બન્નેવ લાભાત્ । એવન્ન નિશ્ચિતવ્યાપ્ત્યા નિત્યસમ્બન્ધો હેતુરિતિ ભાવઃ । હેતું દૃષ્ટાન્તયતિ યથેતિ । નનુ હેતુર્નિશ્ચિતપક્ષસત્ત્વસપક્ષસત્ત્વવિપક્ષાસત્ત્વરૂપત્રયયુક્ત એવ, તત્ર પક્ષસત્ત્વં હાસિદ્ધત્વવ્યવચ્છેદાર્થ સપક્ષસત્ત્વં વિરુદ્ધત્વવ્યવચ્છેદાર્થ વિપક્ષાસત્ત્વચ્છાનૈકાન્તિકત્વવ્યવચ્છેદાર્થ નિશ્ચીયતે તેષામનિશ્ચયે તુ અસિદ્ધાદિહેતોરપ્યનુમાનાપત્તિઃ પ્રસજ્યેતેત્યાશઙ્કાયમાહ વ્યાપ્તિમત્ત્વમેવેતિ, એવગ્વદેન વ્યવચ્છેદમાહ નત્તિતિ । ત્રિરૂપમિતિ બૌદ્ધાનામેવમભ્યુપગમઃ । નૈયાયિકાસ્તુ બાધિતસત્પ્રતિપક્ષિતહેતુવ્યુદાસાયાબાધિતત્વાસત્પ્રતિપક્ષાભ્યાં પ્રોક્તત્રિરૂપં હેતો રૂપમિતિ વદન્તિ તદપિ નેત્યાહાબાધિતત્વેતિ । અનયોર્હેતુરૂપત્વાભાવે કારણમાહાસાધારણત્વાભાવાદિતિ । અવિનાભાવનિયમનિશ્ચયાદેવ દોષત્રયાદિપરિહારોપપત્તેરવિનાભાવ એવ હેતોરસાધારણં રૂપં, સં ચાસિદ્ધે વિરુદ્ધેડનૈકાન્તિકે વા ન સમ્ભવતિ, તદભાવાન્ન ત્રિરૂપે વિદ્યમાનેડપિ હેતોર્ગમકત્વં ન દૃષ્ટં, યથા સ શ્યામો મૈત્રાતનયત્વાદિતરમૈત્રાપુત્રવદિત્યાદૌ । ન ચ નૈત્યેન વિપક્ષવ્યાવૃત્તિર્નાસ્તીતિ વાચ્યમ્, વિપક્ષાનિયમેન વ્યાવૃત્તેરેવ વ્યાપ્તિત્વેનેતરૂપદ્વયવૈયર્થ્યાપત્તેઃ । પક્ષધર્મત્વાભાવેડપિ ઉદેષ્યતિ શકટં કૃત્તિકોદયાત્, ઉપરિ સવિતા મૂમેરાલોકવત્ત્વાત્ અસ્તિ નમશ્ચન્દ્રો જલચન્દ્રાદિત્યાદ્યનુમાનદર્શનાત્ । તત્રાપિ કથશ્ચિત્કાલાકાશાદીનાં પક્ષત્વકલ્પને કાકકાષ્ણર્યેન હેતુના પ્રાસાદધાવલ્યસ્યાપિ સાધ્યત્વપ્રસન્નસ્ત્યાત્તત્રાપિ કથશ્ચિજ્જગત્ પક્ષત્વસમ્ભવાત્ । જગત્ પ્રાસાદધાવલ્યયોગિ, કાકકાષ્ણર્યયોગિત્વાદિતિ । જગતઃ પક્ષત્વસ્ય લોકવિરુદ્ધત્વે કાલાકાશાદીનામનનુભૂયમાનત્વેન લોકવિરુદ્ધત્વં તુલ્યમેવ, ક્ષિપ્તકલ્પનાપત્તિશ્ચ । નાપિ સપક્ષસત્ત્વં ગમકં, સપક્ષેડસતોડપિ શ્રાવણત્વાદેશ્ગ્વદાનિત્યત્વે ગમકત્વપ્રતીતેઃ । ન ચ શ્રાવણત્વસ્યાસાધારણત્વાદનૈકાન્તિકત્વમિતિ વાચ્યમ્, યદ્વદસાધારણં તત્તદનૈકાન્તિ-

૧. અયમ્ભાવઃ વ્યાપ્તિરેવ કેવલં હેતોઃ સ્વરૂપં, સત્ત્વાસત્ત્વે તુ તદ્ધર્મો, ન હિ ધર્મિસત્ત્વે ધર્માસ્સદા સર્વે ભવન્ત્યેવેતિ નિયમઃ, પટાદેઃ શુક્લત્વાદિધર્મર્થમિચારાત્ યદ્યપિ સત્ત્વાસત્ત્વધર્મો ક્વચિદ્દેતૌ તથાપિ ધર્મિસ્વરૂપા વ્યાપ્તિર્મવિવિચીતીતિ ન વિરોધઃ । યથાપિ ચ ધૂમાદૌ સત્ત્વાસત્ત્વે હેતૌ દૃશ્યેને તથાપિ વ્યાપ્તિરેવ પ્રાધાન્યમતસ્મત્ત્વાસત્ત્વાદિક સાધારણમિતિ ॥

कमिति व्याप्यसिद्धेः सपक्षविपक्षासत्त्वेन निश्चितेऽपि श्रावणत्वे पक्षान्तर्भावविनाभावग्रहसम्भवात् । अन्यथा सर्वानित्यत्वे साध्ये सत्त्वादेहेतुत्वं तव न स्यात् । नापि सपक्षविपक्षयोरसत्त्वेन । संशयित-
त्वादसाधारणः, श्रावणत्वादेस्तदसत्त्वेनैव निश्चयात् । तस्मान्निश्चितान्यथानुपपत्तिरेव हेतो रूपं तच्चा-
सिद्धादिहेतौ न सम्भवत्येवेति किं त्रिरूपेण । एवं पञ्चरूपत्वमपि न हेतुलक्षणं, अग्निजन्योऽयं धूमस्स-
त्वात्पूर्वोपलब्धधूमवदित्यादौ पक्षे धूमे हेतोस्सत्त्वस्य सपक्षे पूर्वदृष्टधूमे च सत्त्वात् खरविषाणादौ विपक्षेऽ-
सत्त्वात् पक्षे बाधाभावात्साध्याभावसाधकानुमानासम्भवाच्च पञ्चरूपत्वेऽक्षतेऽप्यगमकत्वात्, न च यावद्वि-
पक्षावृत्तित्वं हेतोर्नास्तीति वाच्यम्, तस्यैवान्यथानुपपत्तिरूपत्वेन हेतुलक्षणत्वे शेषाणामकिञ्चित्करत्वात् ।
एवमबाधितविषयत्वं निश्चितमेव हेतुलक्षणमिष्टं भवतस्तन्निश्चयश्च न सम्भवति, तन्निश्चयसाध्यनिश्चय-
योरन्योऽन्याश्रयात् । सति हि हेतौ बाधितविषयत्वाभावनिश्चये साध्यनिश्चयस्तन्निश्चये च बाधितविषय-
त्वाभावनिश्चय इति, न च प्रमाणान्तरेण बाधितविषयत्वाभावनिश्चयान्नान्योऽन्याश्रय इति वाच्यम्,
तस्याकिञ्चित्करत्वात्, कुतश्चिद्बाधनाभावनिश्चये कुतश्चित्साध्याभावस्यापि सद्भावसम्भवात् । नन्वविना-
भावोऽपि हेतुलक्षणं माभूत् अन्योऽन्याश्रयात्, साध्यसद्भावनिश्चये व्याप्तिनिश्चयात् तन्निश्चये च साध्य-
निश्चयादिति मैवम् व्याप्तिनिश्चये साध्यनिश्चयस्याप्रयोजकत्वात् तर्काख्यप्रमाणान्तरादेव तन्निश्चयात् ।
न च हेतावविनाभावनिश्चायकेन तर्केणैव साध्यस्यापि सिद्धेहेतोरकिञ्चित्करत्वं स्यादिति वाच्यम्, हेतुना
देशादिविशेषावच्छिन्नस्य साध्यस्य साधनात् तर्कात् सामान्यत एव सिद्धत्वात् । एवमसन्प्रतिपक्षित-
हेतोरपि न हेतुलक्षणत्वं उभयत्र हेतावविनाभावासम्भवात् तत्स्थितमेतन्निश्चितव्याप्तिमत्वमेव हेतोरसा-
धारणं रूपं न तु त्रिरूपं पञ्चरूपं वेति ॥ अत्रेदं विचार्यम्, अविनाभावः किं सामान्यस्य सामान्येन,
विशेषैर्वा, विशेषाणां सामान्येन विशेषैर्वेति । सामान्यस्य सामान्येन व्याप्तिर्नानुमानाङ्गभूता, तथा च
सामान्यस्यैव सिद्धेः सामान्यतया सर्वदेशकालसम्बन्धित्वेन प्रसिद्धस्य साध्यस्य साधने सिद्धसाधनत्वा-

१. शब्देऽनित्यत्वसद्भाव एव श्रावणत्वोपपत्तिरुपपत्तिसम्भवमिति भावः ॥ २. सत्त्वस्य
विपक्षावृत्तित्वेन निश्चितत्वेऽपि सपक्षावृत्तित्वनिश्चयतो गमकत्वं सत्त्वस्य न स्यात् न च तत्र सपक्ष एव
नास्ति इति वाच्यम्, विद्यमाने सपक्षे हेतोरवृत्तित्वनिश्चयस्य गमकतायामनङ्गत्वादिति तात्पर्यम् ॥
३. तर्केण व्याप्तिग्रहणवैलया हि न पर्वतादीनां भान सर्वत्रानुवृत्त्यभावात् । तर्ह्यनुमितौ पक्षः कथं भासत
इति चेत् हेतुग्रहणाधिकरणतया क्वचित्तद्भानम् । हेतोर्हि ग्रहः पर्वतादौ जानोऽतस्साध्यस्यापि तत्रैवेति
तद्भानम् । क्वचिदन्यथाऽनुपपत्त्यवच्छेदकतया, अस्ति नभसि चन्द्रो जलचन्द्रादित्यादौ नभसि हेतोरग्रहेऽपि
नभसि चन्द्रास्तित्वं विना जलचन्द्रानुपपत्तेरन्यथानुपपत्त्यवच्छेदकतया नभसां भानमिति ॥ ४. अत्र वैशे-
षिकाः मानान्ययोरविनाभावः निद्रासाधनान्, अगन्तविशेषं हि ध्यायि मानान्यं मिदं, नियतदेशकाला-
वच्छेदेन विशेषार्थिना प्रवृत्तिनिष्ठस्योरभावप्रसङ्गाच्च । न च विशेषयोगविनाभावः तेषामानन्त्येनाप्रसिद्धेः
तदावत्तरवादिनाभावस्य चाप्रसिद्धेः । दायनानुपपन्नभरनात्तरदेशादिनाभावग्रहणे च नागृहीताविनाभावस्य
विशेषरसेलम्भादनुमानं स्यात् नेतद्दृष्टव्यम् । सान्द्वयतां विनाभावग्रहणाऽनुपपत्तयः ॥

પત્તે: । નાપિ વિશેષૈઃ, દેશકાલાનવચ્છિન્નૈસ્તૈસ્તથાત્વે દેશકાલાનવચ્છિન્નવહ્ચાદીનાં સુપ્રસિદ્ધત્વે સિદ્ધ-
સાધનત્વાપત્તેઃ, તદવચ્છિન્નેર્વ્યાપ્તિત્વે ચાનુગમાભાવાત્, નહિ ધૂમસામાન્યસ્ય પર્વતાદિસ્થૈરગિનિવિશેષૈરનુ-
ગમોઽસ્તિ પર્વતીયવહ્ચમાવેઽપિ ધૂમસામાન્યસ્યોપલમ્બાત્ । વિશેષાણાં સામાન્યેનાપિ ન વ્યાપ્તિઃ, પૂર્વો-
દિતવિધિના સિદ્ધસાધનત્વાપત્તેઃ પર્વતીયધૂમાભાવવતિ મહાનસાદૌ વહ્નિસામાન્યસ્ય વૃત્ત્યા વ્યભિચારાન્ન ।
નાપિ વિશેષાણાં વિશેષૈઃ, તેષામાનન્ત્યેન દુર્ગ્રહાત્ । અત્રોચ્યતે, સામાન્યવિશેષવતસ્સામાન્યવિશેષવતા
વ્યાપ્તિસ્તદ્ગ્રાહકસ્તર્કઃ, અતઃ એવ યાવાન્ કશ્ચિદ્ધૂમ इत्याद्यભિલાપકં વાક્યમુક્તં તત્ર યાવત્પદેન
સામાન્યસ્ય કશ્ચિદિત્યનેન વિશેષસ્ય બોધઃ, તત્રાપિ ન સામાન્યવિશેષૌ કેવલૌ વ્યાપ્યવ્યાપકભાવેનાનુ-
સૂયેતે, કિન્તુ જાત્યન્તરસ્ય સામાન્યવિશેષોમયાત્મનસ્તદ્રૂપતયાઽવમાસનાદિતિ ॥

હવે અનુમાનલક્ષણમાં રહેલ હેતુનું લક્ષણ કહે છે.

ભાવાર્થ-“નિશ્ચિત વ્યાપ્તિવાળો ‘હેતુ’ હોય છે. જેમ કે-વહ્નિરૂપ સાધ્ય હોયે છતે
ધૂમ. વ્યાપ્તિ હેતુનું સ્વરૂપ છે, પરંતુ હેતુના પક્ષસત્ત્વ, સપક્ષસત્ત્વ, વિપક્ષાસત્ત્વરૂપ ત્રણ સ્વરૂપો
કે અબાધિતત્ત્વ અસત્ત્વ પ્રતિપક્ષત્વની અપેક્ષાએ પાંચ સ્વરૂપો નથી; કેમ કે-અસાધારણ-
પણુનો અભાવ છે.

વિવેચન-નિશ્ચિત એવી વ્યાપ્તિ=નિશ્ચિતવ્યાપ્તિ નિત્ય યોગમાં મતુષ્ પ્રત્યય છે.
એથી જ નિશ્ચિતવ્યાપ્તિ, જેમાં છે તે, એવો બહુબ્રીહિ સમાસ નથી કર્યો, કેમ કે-નિશ્ચય
વિષયવાળી વ્યાપ્તિમાં નિત્ય સંબંધનો હાલ કર્મધારય પછીના તુપ્ અંતવાળા પદથી હાલ
છે. એવંચ નિશ્ચિતવ્યાપ્તિની સાથે નિત્ય સંબંધી હેતુ છે.

શંકા-નિશ્ચિત પક્ષસત્ત્વ (પક્ષ એટલે સંલ્લિધ સાધ્યવાળો ધર્મી. જેમ કે-ધૂમ હેતુ
હોયે છતે પર્વત નિશ્ચિત સાધ્યવાળો સપક્ષ. જેમ કે-ત્યાં જ મહાનસ-રસોડું. નિશ્ચિત સાધ્યા-
ભાવ(અગ્નિઅભાવ)વાળો વિપક્ષ. જેમ કે-ત્યાં જ મહા હલ-સરોવર.) પક્ષમાં રહેવું, સપ-
ક્ષમાં રહેવું અને વિપક્ષમાં નહીં રહેવું, એ પ્રમાણે ત્રણ રૂપવાળો હેતુ જ છે. ત્યાં પક્ષસત્ત્વ
અસિદ્ધિનામક દોષના વ્યવચ્છેદ માટે છે, સપક્ષસત્ત્વ વિરોધનામક દોષના વ્યવચ્છેદ માટે છે
અને વિપક્ષમાં અસત્ત્વ વ્યભિચારદોષના વ્યવચ્છેદ માટે નિશ્ચિત કરાય છે. વળી તેઓના અનિ-
શ્ચયમાં તો અસિદ્ધ આદિ હેતુથી પણ અનુમાનની આપત્તિનો પ્રસંગ ઉભો થાય જ ને ?

સમાધાન-આવી શંકાના સમાધાનમાં કહે છે કે-‘વ્યાપ્તિમત્ત્વમેવેતિ ।’ અર્થાત્ વ્યાપ્તિ
જ હેતુનું સ્વરૂપ છે. એવ શબ્દથી વ્યવચ્છેદ યોગ્યને કહે છે. ‘નત્તિતિ ।’ પક્ષ સત્ત્વાદિ હેતુ-
ઓના ત્રણ સ્વરૂપો બૌદ્ધમતસંમત છે તેનો વ્યવચ્છેદ કરાયેલ છે. વળી નૈયાયિકો તો
બાધિત-અપ્રતિક્ષ સહિત હેતુના પ્રતિપેદ માટે, અબાધિતત્ત્વ-અસત્ત્વ પ્રતિપક્ષ એમ બેની સાથે
પૂર્વોક્ત ત્રણ સ્વરૂપો ૨+૩=૫-એમ હેતુઓના પાંચ સ્વરૂપો કહે છે તે પણ અરોબર નથી.
માટે કહે છે કે-ત્રણ રૂપો કે પાંચ રૂપોમાં હેતુનું સ્વરૂપપણું પણ નથી. કેમ ? તો કહે
છે કે-‘અસાધારણત્વાભાવાદિતિ ।’ અસાધારણપણુનો અભાવ હોવાથી [આ ભાવ છે કે-વ્યાપ્તિ

જ કેવળ હેતુનું સ્વરૂપ છે, સત્ત્વ-અસત્ત્વ તો તેના ધર્મો છે. એવો નિયમ નથી કે-‘જ્યાં ધર્મો હોય, ત્યાં સર્વ ધર્મો સદા હોય જ છે,’ કેમ કે-શુદ્ધત્વ આદિ ધર્મોની સાથે પટ આદિનો વ્યભિચાર છે. જો કે સત્ત્વ-અસત્ત્વ ધર્મો ક્વચિત્ હેતુમાં હોય છે તો પણ ધર્મો સ્વરૂપવાળી વ્યાપ્તિ થશે, એમાં વિરોધ નથી. જ્યાં ધૂમાદિમાં પણ હેતુમાં સત્ત્વ-અસત્ત્વ ધર્મો દેખાય છે, ત્યાં પણ વ્યાપ્તિનું પ્રધાનપણું છે. એથી સત્ત્વ-અસત્ત્વ આદિ સાધારણ છે ઈતિ.] અવિનાશાવ નિયમના નિશ્ચયથી જ ત્રણ દોષ આદિના પરિહારની ઉપપત્તિ હોવાથી અવિનાશાવ જ હેતુનું અસાધારણરૂપ છે અને તે અસાધારણસ્વરૂપ અસિદ્ધમાં, વિરુદ્ધમાં કે અનૈકાન્તિકમાં સંભવતું નથી. તે સ્વરૂપના અભાવથી ત્રણ રૂપો વિદ્યમાન હોવા છતાંય હેતુનું ગમકપણું દેખાયેલું નથી. જેમ કે-તે સ્થામ છે, કેમ કે-મૈત્રાતનય છે. જેમ કે-ઈતર મૈત્રા-પુત્ર ઇત્યાદિ. [આ ભાવ છે કે-‘પર્વત’ ધૂમવાળો છે, કેમ કે-વહ્નિ છે ઇત્યાદિ. વ્યભિચારી સ્થળોમાં પણ હેતુનું ત્રિલક્ષણત્વ આદિ વર્તે છે. તથાહિ પશ્ચભૂત પર્વતમાં હેતુભૂત વહ્નિ વિદ્યમાન છે એટલે પશ્ચસત્ત્વ છે. મહાનસમાં પણ વહ્નિ છે એટલે સપશ્ચસત્ત્વ છે. વિપશ્ચભૂત જલહ્રદમાં વહ્નિ નથી, માટે વિપશ્ચમાં અસત્ત્વ છે. પ્રતિપક્ષી અનુમાન નહીં હોવાથી અસત્ પ્રતિપક્ષપણું છે. પ્રત્યક્ષ આદિ પ્રમાણોથી બાધારહિત હોવાથી અબાધિપણું છે, માટે હેતુના ત્રણ સ્વરૂપો કે પાંચ સ્વરૂપો અપ્રમાણિક છે.]

શંકા-અહીં નિયમા વિપક્ષથી વ્યાવૃત્તિ નથી, માટે હેતુનું ગમકપણું નથી જ ને ?

સમાધાન-વિપક્ષથી નિયમા વ્યાવૃત્તિ, એ જ વ્યાપ્તિનું સ્વરૂપ હોવાથી પશ્ચસત્ત્વ-સપશ્ચ-સત્ત્વરૂપ બે સ્વરૂપોની વ્યર્થતાની આપત્તિ આવશે જ ને ?

૦ પશ્ચધર્મપણાનો (પશ્ચસત્ત્વનો) અભાવ હોવા છતાં અશ્વિની આદિ નક્ષત્રોનો પૂર્વ-પૂર્વનો ઉદય થયે છતે, તેનાથી અવ્યવહિત ઉત્તર નક્ષત્રોનો ઉદય હોય છે. આવા નિયમના બળથી જ અવ્યવહિત પૂર્વકાલીન કૃતિકાનો ઉદય અને રોહિણીના ઉદયમાં એક કાળવૃત્તિત્વની અનુમિતિ થતી નથી. ત્યાં કૃતિકાના ઉદયથી, ત્યાર પછીના ઉત્તરકાલીન રોહિણીના ઉદયરૂપ સાધ્યનું સત્ત્વ, તે કાળમાં કૃતિકાના ઉદયરૂપ હેતુનું અસત્ત્વ હોવાથી પશ્ચધર્મતા નથી. તો પણ તેથી અનુમતિ થાય છે કે-“શકટ (રોહિણી નક્ષત્ર) ઉગશે, કેમ કે-કૃતિકા નક્ષત્રનો ઉદય છે. આ પ્રમાણે સિન્નકાલીન સાધ્ય-સાધકના ભાવના સ્થળમાં પશ્ચધર્મતાનો વ્યભિચાર દર્શાવી, સિન્ન સિન્ન દેશમાં રહેલ સાધ્ય-સાધન ભાવસ્થળમાં પશ્ચધર્મતાનો વ્યભિચાર દર્શાવે છે કે-ઉર્વદેશમાં સૂર્ય છે, કેમ કે-જમીન પ્રકાશવાળી છે.”

૦ પ્રતિગિંબ, ગિંબનું અનુમાપક હોય છે. ગિંબ સિવાય પ્રતિગિંબની ઉપપત્તિ નથી હોતી. એવા નિયમના બળથી જ ત્યાં પણ પશ્ચધર્મતાનો અભાવ હોવા છતાં પ્રતિ-ગિંબરૂપ હેતુથી ગિંબરૂપ સાધ્યની અનુમિતિ થાય છે. માટે કહે છે કે-આકાશમાં રહેલો ચંદ્ર છે (ગિંબસ્વરૂપી છે), કેમ કે-જલચંદ્ર છે-જલમાં ચંદ્રનું પ્રતિગિંબ છે.

૦ રોહિણી નક્ષત્ર ઉગશે, કેમ કે-કૃતિકાનો ઉદય છે. ઇત્યાદિ અનુમાનમાં ધર્મીરૂપે કાળ, આકાશ આદિનું વિષયપણું અનુભવાતું નથી, માટે તે અનુમાનમાં પક્ષત્વ નથી. પરંતુ ત્યાં પણ કથંચિત્ કાળ, આકાશ આદિમાં પક્ષપણાની કલ્પનામાં કાગડામાં રહેલ કાળા રંગ-રૂપ હેતુથી પ્રાસાદમાં રહેલ ધોળા રંગમાં પણ સાધ્યપણાનો પ્રસંગ થઈ જાય! ત્યાં પણ કથંચિત્ જગત્માં પક્ષપણાની સંભાવના છે. જગત્ પ્રાસાદધાવલ્યવાળું છે, કેમ કે-કાગડામાં કાળો રંગ છે. જગત્ના પક્ષતામાં લોકવિરૂદ્ધપણું હોઈ, કાળ, આકાશ આદિમાં પક્ષપણાનો અનુભવ નહીં થતો હોઈ, લોકનું વિરૂદ્ધપણું તુલ્ય જ છે અને ક્લિષ્ટ કલ્પનાની આપત્તિ છે.

૦ સપક્ષસત્ત્વ હેતુનું સ્વરૂપ નથી-ગમક નથી. સપક્ષમાં અવિદ્યમાન પણ શબ્દના અનિત્યત્વના સાધ્યમાં શ્રાવણત્વ આદિ હેતુમાં ગમકપણું છે.

શંકા-શ્રાવણત્વહેતુમાં અનૈકાન્તિત્વ છે, કેમ કે-અસાધારણતા છે. [એકાન્ત-નિયમમાં થનાર એકાન્તિક નિયત, તેનાથી જુદો અનૈકાન્તિક એટલે વ્યભિચારી હેતુ, સાધારણ-અસાધારણ-અનુપસંહારના ભેદે ત્રણ પ્રકારનો છે. (૧) સાધ્યના અભાવવાળામાં રહેનારો હેતુ, (૨) સાધારણ અનૈકાન્તિક, સર્વ સપક્ષ અને વિપક્ષમાં નહીં રહેનારો હેતુ, અને (૩) પક્ષ માત્રમાં રહેનાર-હેતુ, અસાધારણ અનૈકાન્તિક કહેવાય છે. પ્રકૃતમાં શબ્દ અનિત્ય છે, કેમ કે-શ્રાવણ-પણું છે. શ્રાવણત્વ, સર્વપક્ષઘટ આદિમાં, સર્વવિપક્ષ આકાશ આદિમાં નથી રહેતું અને શબ્દ માત્રમાં રહે છે, માટે શ્રાવણત્વહેતુ અસાધારણ અનૈકાન્તિક છે. સાધ્ય સામાનાધિકરણ્ય ગ્રહ સિદ્ધાન્ત વ્યાપ્તિગ્રહમાં પ્રતિષ્ઠા છે.] તો શ્રાવણત્વહેતુ સદ્દેહુ કેવી રીતે ?

સમાધાન-જે જે અસાધારણ (પક્ષ માત્ર વૃત્તિ) છે, તે તે અનૈકાન્તિક છે (વ્યભિચારી છે). એવી વ્યાપ્તિની અસિદ્ધિ છે, કેમ કે-સપક્ષ-વિપક્ષમાં અસત્ત્વરૂપે નિશ્ચિત એવા શ્રાવણ-ત્વમાં સાધ્ય અને હેતુની પક્ષમાં જ વ્યાપ્તિરૂપ અંતર્યાપ્તિની અપેક્ષાએ પક્ષમાં અંતર્ભાવ-દ્વારા અવિનાભાવ-વ્યાપ્તિજ્ઞાનનો સંભવ છે. (શબ્દમાં, અનિત્યપણાના સદ્ભાવમાં જ શ્રાવણત્વની ઉપપત્તિરૂપ તથોપપત્તિનો સંભવ છે.) જે અંતર્યાપ્તિદ્વારા વ્યાપ્તિજ્ઞાન ન માનવામાં આવે, તો (બૌદ્ધ પ્રત્યે) સર્વ અનિત્યત્વરૂપ સાધ્ય હોયે છતે સત્ત્વ આદિનું હેતુપણું ન થાય! (સત્ત્વનું વિપક્ષમાં અવૃત્તિત્વ નિશ્ચિત હોવા છતાં સપક્ષમાં અવૃત્તિત્વના નિશ્ચયથી સત્ત્વમાં હેતુપણું ન થાય! શંકા-જે ત્યાં સપક્ષ જ નથી, તો સપક્ષમાં અવૃત્તિત્વની વાત જ ક્યાં રહી? સમાધાન-વિદ્યમાન સપક્ષ હોયે છતે, તે સપક્ષમાં હેતુના અવૃત્તિત્વનો નિશ્ચય ગમકતાની સિદ્ધિમાં અંગભૂત નથી, એવું તાત્પર્ય છે.)

સપક્ષ અને વિપક્ષમાં અસત્ત્વરૂપે શ્રાવણત્વનો સંશય હોવાથી અસાધારણ નથી, કેમ કે સપક્ષ-વિપક્ષમાં શ્રાવણત્વ આદિનો અસત્ત્વરૂપે જ નિશ્ચય છે. માટે નિશ્ચિત અન્યથાનુપ પત્તિ જ હેતુનું સ્વરૂપ છે અને તે અસિદ્ધ આદિ દુષ્ટ હેતુઓમાં સંભવતું જ નથી, તો હેતુના પક્ષઝત્વાદિ ત્રણ સ્વરૂપો માનવાની કશી જરૂર નથી. આ પ્રમાણે પંચરૂપપણું પણ હેતુનું લક્ષણ નથી. આ ધૂમ અગ્નિજન્ય છે, કેમ કે-સત્ છે. જેમ કે-પૂર્વમાં ઉપલબ્ધ

ધૂમ. ઇત્યાદિમાં પક્ષરૂપ ધૂમમાં સત્ત્વરૂપ હેતુનું સત્ત્વ છે, પૂર્વદષ્ટધૂમરૂપ સપક્ષમાં સત્ત્વનું સત્ત્વ છે. ખરવિષાણુ આદિરૂપ વિપક્ષમાં અસત્ત્વ છે. પક્ષમાં બાધ નહીં હોવાથી, સાધ્યા-ભાવનું સાધક પ્રતિપક્ષભૂત અનુમાનાન્તરનો અસંભવ હોવાથી અસત્ પ્રતિપક્ષિતત્ત્વ છે. માટે પાંચે પાંચ રૂપો અક્ષત હોવા છતાં સત્ત્વરૂપ હેતુમાં ગમકપણું નથી, કેમ કે-અન્યથાનુ-પપત્તિરૂપ વ્યાપ્તિ નથી.

શંકા-જેટલા વિપક્ષો છે, તેટલા તમામ વિપક્ષોમાં હેતુનું વૃત્તિત્વ નથી, કેમ કે-ઘટાદિમાં સત્ત્વ છે. તો પાંચ રૂપો ગમક થતા નથી, એમ કેવી રીતે ?

સમાધાન-યાવદ્ વિપક્ષમાં અવૃત્તિત્વ જ અન્યથાનુપપત્તિ રૂપ હોઈ, અન્યથાનુપપત્તિ હેતુનું લક્ષણ હોયે છતે, બાકીના પક્ષસત્ત્વ-સપક્ષ સત્ત્વ-અબાધિતત્ત્વ-અસત્પ્રતિપક્ષિતત્ત્વો અકિંચિત્કર છે.

આ પ્રમાણે અબાધિતવિષયત્વ, નિશ્ચિત જ હેતુલક્ષણ બે આપને ઇષ્ટ છે, તો અબા-ધિતવિષયહેતુનો નિશ્ચય સંભવતો નથી, કેમ કે-અબાધિતવિષયકહેતુ નિશ્ચય અને સાધ્ય-નિશ્ચયમાં અન્યોન્યાશ્રય દોષ છે. જેમ કે-ખરેખર, હેતુમાં બાધિતવિષયત્વના અભાવનો નિશ્ચય થયે છતે સાધ્યનિશ્ચય છે અને સાધ્યનિશ્ચય હોયે છતે બાધિતવિષયત્વના અભાવનો નિશ્ચય છે, માટે અબાધિતવિષયત્વ એ હેતુનું નિશ્ચિત જ લક્ષણ નથી.

શંકા-પ્રમાણાન્તરથી બાધિતવિષયત્વના અભાવનો નિશ્ચય હોવાથી અન્યોન્યાશ્રય દોષ નથી જ ને ?

સમાધાન-તે અકિંચિત્કર છે, કેમ કે-કોઈકથી (પ્રમાણાન્તરથી) સાધ્યના અભાવનો પણ સદ્ભાવનો સંભવ છે.

શંકા-તો અવિનાશાવ પણ હેતુનું લક્ષણ ન થાયો ! કેમ કે-અન્યોન્યાશ્રય છે. સાધ્ય-સદ્ભાવના નિશ્ચયમાં વ્યાપ્તિનિશ્ચય છે અને વ્યાપ્તિના નિશ્ચયમાં સાધ્યનો નિશ્ચય છે, તો અવિનાશાવ, લક્ષણ કેવી રીતે ઠરશે ?

સમાધાન-વ્યાપ્તિના નિશ્ચય પ્રત્યે સાધ્યનો નિશ્ચય અપ્રયોજક છે, કેમ કે-તર્કનામક પ્રમાણાન્તરથી જ વ્યાપ્તિનો નિશ્ચય છે.

શંકા-હેતુનિષ્ઠ અવિનાશાવનિશ્ચયક તર્કથી જ સાધ્યની પણ સિદ્ધિ હોવાથી હેતુ અકિંચિત્કર ઠરશે જ ને ?

સમાધાન-હેતુથી દેશ આદિ વિશેષથી અવચ્છિન્ન (વિશિષ્ટ) સાધ્યનું સાધન થાય છે. [ખરેખર, તર્કદ્વારા સર્વ ઉપસંહારની અપેક્ષાએ વ્યાપ્તિગ્રહણવેળામાં વિશિષ્ટ પર્વત આદિનું જ્ઞાન નથી હોતું, કેમ કે-ધૂમાધિકરણ માત્રમાં સર્વત્ર પર્વત આદિની અનુવૃત્તિનો (અનુગામિપણનો) અભાવ છે, તો અનુમિતિમાં પક્ષ કેવી રીતે લાસે છે ?

આ પ્રશ્નના જવાબમાં કહે છે કે-હેતુગ્રહણની અધિકરણતાની અપેક્ષાએ ફલચિત્. જેમ કે-પર્વત વહિવાળો છે, કેમ કે-ધૂમ છે. અહીં ધૂમનું પર્વતમાં ગ્રહણ હોવાથી અગ્નિનું

પણ ત્યાં ભાન છે. એ દૃષ્ટિએ હેતુનું વિશિષ્ટ પર્વત આદિમાં ગ્રહણ થયેલ છે. એથી સાધ્યનું પણ ત્યાં જ ભાન હોઈ પક્ષ આદિનું ભાન છે. ક્વચિત્ અન્યથાનુપપત્તિના અવ-
ચ્છેદકપણાની અપેક્ષાએ પક્ષ આદિનું ભાન છે. જેમ કે-આકાશસ્થિત ચંદ્ર છે, કેમ કે-જલચંદ્ર
છે. ઇત્યાદિમાં આકાશમાં હેતુનું ગ્રહણ નહીં હોવા છતાં, આકાશમાં ચંદ્રના અસ્તિત્વ સિવાય
જલચંદ્રની ઉપપત્તિ નહિ હોવાથી અન્યથાનુપપત્તિરૂપ વ્યાપ્તિના અવચ્છેદક(આધાર)પણાની
અપેક્ષાએ આકાશરૂપ પક્ષનું ભાન છે.] તર્કથી સર્વ ઉપસંહારદ્વારા, સાધ્યસામાન્ય-સાધન-
સામાન્યની સિદ્ધિ હોવાથી સામાન્યથી સાધ્યની સિદ્ધિ છે. આ પ્રમાણે અસત્ પ્રતિપક્ષિતત્ત્વ
પણ હેતુનું લક્ષણ નથી, કેમ કે-ખંને ઠેકાણે હેતુમાં અવિનાભાવનો અસંભવ છે. તેથી એ
સ્થિત થઈ જાય છે કે-‘નિશ્ચિત વ્યાપ્તિ જ હેતુનું અસાધારણ સ્વરૂપ છે, નહીં કે ત્રણ રૂપો
કે પાંચ રૂપો ઇતિ. અહીં આ વિચારણીય છે. [વૈશેષિકો, સાધ્યસામાન્ય-સાધનસામાન્યનો
અવિનાભાવ નથી, કેમ કે-સિદ્ધસાધન દોષ છે. વળી ખરેખર, વિશેષરહિત વ્યાપ્તિ સામાન્ય
સિદ્ધ છે, તેથી નિયત દેશ-કાળની અપેક્ષાએ વિશેષના અર્થોગ્રામાં પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિના
અભાવનો પ્રસંગ છે. સાધ્યવિશેષ સાધનવિશેષનો અવિનાભાવ નથી, કેમ કે-તે વિશેષોની
અનંતતા હોઈ અપ્રસિદ્ધિ છે, તેથી તે વિશેષોને આધીન અવિનાભાવની પણ અપ્રસિદ્ધિ
છે. જેટલાઓનો ઉપલંભ છે, તેટલાઓમાં જ અવિનાભાવના ગ્રહણમાં, અવિનાભાવને નહીં
ગ્રહણ કરનાર વિશેષનું ઉપલંભની અપેક્ષાએ અનુમાન ન થાય! આ દૂષણ નથી, કેમ
કે-સામાન્યવાળા સાધ્ય-સાધનના અવિનાભાવના ગ્રહણનો સ્વીકાર છે.]

શંકા-(૧) શું અવિનાભાવ સામાન્યનો સામાન્યથી સાથે છે? (૨) શું અવિનાભાવ
સામાન્યનો વિશેષોની સાથે છે? (૩) શું અવિનાભાવ વિશેષોનો સામાન્યની સાથે છે? (૪)
શું અવિનાભાવ વિશેષોનો વિશેષોની સાથે છે? આ ચાર પક્ષો કે પ્રશ્નો છે.

સમાધાન-(૧) સામાન્યની સામાન્ય સાથેની વ્યાપ્તિ અનુમાનના અંગભૂત નથી,
કારણ કે-તે વ્યાપ્તિદ્વારા સામાન્યની જ સિદ્ધિ હોવાથી, સામાન્યપણાએ સર્વ દેશ-કાળ
સંબંધીરૂપે પ્રસિદ્ધ સાધ્યને સાધવામાં સિદ્ધસાધનપણારૂપ દોષની આપત્તિ આવે છે. (૨)
સામાન્યની વિશેષોની સાથે વ્યાપ્તિ નથી, કેમ કે-દેશ-કાળથી વિશિષ્ટ વહ્નિવિશેષોથી, ધૂમ-
સામાન્યની સાથે વ્યાપ્તિ માનવામાં દેશ-કાળથી વિશિષ્ટ વહ્નિ આદિની સુપ્રસિદ્ધિ હોઈ સિદ્ધ-
સાધનપણાના દોષની આપત્તિ છે. તે દેશ-કાળથી વિશિષ્ટ વિશેષોની સાથે સામાન્યની વ્યા-
પ્તિપણામાં અનુગમનો અભાવ છે, કેમ કે-ધૂમ સામાન્યનો પર્વત આદિમાં રહેલ અગ્નિ-
વિશેષોની સાથે અનુગમ નથી; કેમ કે-પર્વતીય વહ્નિના અભાવમાં પણ ધૂમ સામાન્યનો
ઉપલંભ છે. (૩) સામાન્યની સાથે પણ વિશેષોની વ્યાપ્તિ નથી, કેમ કે-પૂર્વે કહેલ વિધિથી
સિદ્ધસાધનપણાની આપત્તિ છે. પર્વતીય (પર્વત સંબંધી) ધૂમના અભાવવાળા મહાનસ
આદિમાં વહ્નિ સામાન્યની વૃત્તિ હોવાથી બલિચાર છે. (૪) વિશેષોની વિશેષોની સાથે વ્યા-
પ્તિ નથી, કેમ કે-તે વિશેષાનું અનંતપણું હોઈ દુર્ગ્રાહ્ય છે. અહીં એનો જવાબ અપાય

છે કે-સામાન્યવિશેષવાળાની સામાન્યવિશેષવાળાની સાથે વ્યાપ્તિ છે, તે વ્યાપ્તિગ્રાહક તક છે. એથી જ 'જેટલો-જે કોઈ ધૂમ છે' ઇત્યાદિ વાચકવાક્ય કહ્યું છે, ત્યાં યાવત્પદથી સામાન્યનો 'કશ્ચિદ્' એવા પદથી વિશેષનો ઓધ છે. ત્યાં પણ સામાન્ય અને વિશેષ કેવળ વ્યાખ્યાપકભાવથી અનુભવાતા નથી, પરંતુ સામાન્ય-વિશેષ ઉભયરૂપ ભત્યંતરનો વ્યાખ્યાપકભાવથી અવભાસ છે.

અધુનાડનુમાનલક્ષણઘટકવ્યાપ્તિસ્મરણવિષયમૂતાં વ્યાપ્તિમાહ—

હેતૌ સાધ્યાભાવદવૃત્તિત્વં વ્યાપ્તિઃ । ઇયમેવાડન્યથાડનુપપત્તિપ્રતિબંધાવિનાડભાવશબ્દૈ-
રુચ્યતે । વહ્નિં વિના ધૂમસ્યાનુપપત્તેર્વહ્નિસત્ત્વ એવ ધૂમોપપત્તેશ્ચ વહ્નિનિરૂપિતાડન્યથાડનુપપ-
ત્ત્યાદિશબ્દવાચ્યા વ્યાપ્તિર્ધૂમે વર્તતે । અતો ધૂમો વ્યાપ્યો નિરૂપકશ્ચ વહ્નિર્વ્યાપકઃ । તથા
ચ વ્યાપ્યસત્ત્વેડવશ્યં વ્યાપકસત્ત્વં, વ્યાપકસત્ત્વ એવ ચ વ્યાપ્યેન ભવિતવ્યમિતિ વ્યાપ્યવ્યા-
પકભાવનિયમઃ સિદ્ધયતિ ॥ સૂત્ર-૩ ॥

હેતાવિતિ । યો હિ વ્યાપ્નોતિ યશ્ચ વ્યાપ્યતે તયોરુભયોર્ધર્મો વ્યાપ્તિઃ, યદા વ્યાપકધર્મતયા
તસ્યા વિવક્ષા તદા વ્યાપકસ્ય યત્ર ધર્મિણિ વ્યાપ્યમસ્તિ તત્ર સર્વત્ર સત્ત્વમેવ વ્યાપકગતો ધર્મો વ્યાપ્તિઃ ।
યદા તુ વ્યાપ્યધર્મતયા વ્યાપ્તિર્વિવક્ષ્યતે તદા યત્ર ધર્મિણિ વ્યાપકોડસ્તિ તત્રૈવ વ્યાપ્યસ્ય ભાવો ન
તદભાવેડપીતિ સૈવ વ્યાપ્તિઃ । પૂર્વત્રાયોગવ્યવચ્છેદેનેહ ચાન્યયોગવ્યવચ્છેદેનાવધારણં બોધ્યમ્ । તત્ર
હેતુનિષ્ઠવ્યાપ્તેરેવ ગમકતાઙ્ગતયા હેતાવિત્યુક્તમ્ । તથા ચાન્યયોગવ્યવચ્છેદલઘ્ધાર્થમાહ સાધ્યાભાવેતિ ।
યત્ર ધર્મિણિ વ્યાપકં સાધ્યમસ્તિ તત્રૈવ હેતોર્ભાવઃ, સાધ્યં યત્ર નાસ્તિ તત્ર તસ્યાભાવ એવેતિ હેતુનિષ્ઠા
વ્યાપ્તિરિતિ ભાવઃ, એતેન યત્ર ધર્મિણિ સાધ્યમસ્તિ તત્ર સાધનસ્યૈવ ભાવોડથવા યત્ર ધર્મિણિ સાધ્યમસ્તિ
તત્ર સાધનસ્ય ભાવ એવ વ્યાપ્તિરિત્યવધારણં ન સાધુ, તથા ચ સત્યવ્યાપ્યસ્યાપિ તત્ર ભાવેન હેત્વભાવ-
પ્રસન્નઃ પ્રથમાવધારણે, દ્વિતીયે ચ સાધારણસ્ય પ્રમેયત્વાદેર્હેતુત્વપ્રસન્નઃ, સપક્ષકદેશૌવૃત્તેશ્ચાહેતુત્વપ્રસન્નઃ
સ્યાદિતિ । ઇયમેવ વ્યાપ્તિરત્ર શાલ્હેડન્યથાડનુપપત્તિપ્રમૃતિશબ્દૈર્વ્યવહિયત ઇત્યાહેયમેવેતિ, નનુ તથોપપત્ય-
ન્યથાનુપપત્તિભ્યાં દ્વિપ્રકારેણ હેતુપ્રયોગો દૃશ્યતે તત્ર તત્ર શાલ્હે, યથા પર્વતો વહ્નિમાન્ તથૈવ ધૂમોપપત્તે-
ર્ધૂમાન્યથાનુપપત્તેર્વેતિ । તત્ર તથોપપત્તિરન્યથોડન્યથાનુપપત્તિર્વ્યતિરેકસ્તત્કથમત્રાન્યથાડનુપપત્તેરેવ વ્યાપ્તિ-
ત્વમુક્તમિતિ જિજ્ઞાસાયામાહ વહ્નિં વનેતિ, વહ્નિં વિના ધૂમસ્યાનુપપત્તેરિત્યનેન વ્યતિરેકરૂપાન્યથાનુપપત્તિઃ,
વહ્નિસત્ત્વ એવ ધૂમોપપત્તેશ્ચેત્યનેનાન્વયરૂપા તથૈવોપપત્તિશ્ચ પ્રદર્શિતા । અનયોરુભૈયોરપિ પરસ્પરાવ્યભિચા-

૧. વહ્નિર્હિ ધૂમં વ્યાપ્નોતિ ધૂમશ્ચ વહ્નિના વ્યાપ્ય ઇતિ વ્યાપ્તિર્વહ્નિધૂમયોર્ધર્મઃ યત્ર ધર્મિણિ પર્વ-
તાદૌ, સર્વત્રૈતિ વ્યભિચારવારણાય, સત્ત્વમેવેતિ વાધવારણાય । તત્રૈવેતિ વ્યભિચારવારણાય ॥ ૨. પર્વતો
વહ્નિમાન્ ધૂમાદિત્યાદિહેતોરિત્યર્થઃ, સપક્ષકદેશેડયોગોલકાદૌ ધૂમસ્યાવિચ્છમાનત્વાદિતિ ભાવઃ ॥ ૩. યત્ર ધર્મિણિ
વ્યાપકોડસ્તિ તત્રૈવ વ્યાપ્યસ્ય ભાવો ન તદભાવેડપીત્યવધારણમભ્યુપેત્ય લક્ષણપ્રણયનેન તદન્તર્ગતતયોભયવિધસ્યાપિ
લાભેનેદશબ્યાતેરન્યથાનુપપત્તિશબ્દવાચ્યત્વે તદુભયોરપિ ગ્રહણસમવાદિતિ ભાવઃ ॥

રિત્વેન તયોરન્યથાનુપપત્તિશબ્દગ્રાહ્યત્વમેવ, નહિ કશ્ચિદ્વિશેષસ્તયોરિત્યભિપ્રાયેનાહાન્યથાનુપપત્યાદિશબ્દ-
વાચ્યેતિ । તેનૈકત્ર તયોરન્યતરસ્થ પ્રયોગે સાધ્યસિદ્ધાવપરપ્રયોગસ્ય વૈયર્થ્યમેવેતિ ભાવસ્સૂચિતઃ । આદિના
પ્રતિબંધાવિનાભાવૌ ગ્રાહ્યૌ, હેતુનિષ્ઠવ્યાપ્તેરેવાનુમાનૌપયિકતયા હેતુર્વ્યાપ્યો નિરૂપકઞ્ચ સાધ્યં વ્યાપક-
મિત્યાહાત્ત્વમિતિ, હેતુનિષ્ઠવ્યાપ્તેરનુમિત્યૌપયિકત્વાદિત્યર્થઃ, વ્યાપ્યો વ્યાપ્ત્યાશ્રયઃ, વહ્નિર્વ્યાપ્તિનિરૂપકઃ
તથા ચ વહ્નિનિરૂપિતવ્યાપ્ત્યાશ્રયત્વાદ્ધૂમો વહ્નિવ્યાપ્યઃ, ધૂમવૃત્તિવ્યાપ્તિનિરૂપકત્વાદ્વહ્નિર્ધૂમવ્યાપકઃ ઇતિ
ભાવઃ । વ્યાપ્યવ્યાપકયોરુભયત્ર વ્યાપ્તેરૈકાકારપ્રતીતિવિષયત્વમિતિ સ્પષ્ટયતિ તથા ચેતિ, ધૂમસ્ય વ્યા-
પ્યત્વે વહ્નેશ્ચ વ્યાપકત્વે ઇત્યર્થઃ । અવશ્યં વ્યાપકસત્ત્વમિતિ, વ્યાપકસ્ય સત્ત્વમેવેત્યર્થઃ, નતુ વ્યાપકસ્યૈવ
ભાવઃ ઇતિ, વ્યાપકભાવપ્રસંગાત્, મૂર્તત્વાદેરવ્યાપકસ્યાપિ તત્ર સત્ત્વાત્ । વ્યાપકસત્ત્વ એવ ચેતિ, તથા
ચાયોગાઽન્યયોગવ્યવચ્છેદાભ્યાં વિભિન્નાકારતયોભયત્રૈકાકારત્વવિરહેઽયમેવ વ્યાપ્યવ્યાપકભાવસ્ય નિયમો
ભવતીતિ ભાવઃ ॥

હવે અનુમાનલક્ષણમાં રહેલ વ્યાપ્તિસ્મરણના વિષયભૂત વ્યાપ્તિને કહે છે.

ભાવાર્થ—“હેતુમાં સાધ્યના અભાવવાળામાં અવૃત્તિત્વ ‘વ્યાપ્તિ’ કહેવાય છે. આ જ
વ્યાપ્તિ અન્યથા અનુપપત્તિ-પ્રતિબંધ-અવિનાશાવ શબ્દોથી કહેવાય છે. વહ્નિ સિવાય ધૂમની
અનુપપત્તિ હોવાથી, વહ્નિની સત્તામાં જ ધૂમની ઉપપત્તિ હોવાથી, વહ્નિનિરૂપિત-અન્યથા
અનુપપત્તિ આદિ શબ્દવાચ્ય વ્યાપ્તિ-ધૂમમાં વર્તે છે. એથી ધૂમ વ્યાપ્ય છે અને વહ્નિનિરૂપક-
વ્યાપક છે. તથાચ વ્યાપ્યના સત્ત્વમાં અવશ્યવ્યાપક સત્ત્વ છે અને વ્યાપકસત્ત્વમાં જ વ્યાપ્ય
હોય જ. આ પ્રમાણે વ્યાપ્યવ્યાપકભાવ નિયમ સિદ્ધ થાય છે.

વિવેચન—ખરેખર, જે વ્યાપે છે અને જે વ્યાપ્ત થાય છે, [ખરેખર, વહ્નિ ધૂમમાં
વ્યાપ્તિ કરે છે અને વહ્નિવડે ધૂમ વ્યાપ્ત થાય છે. આ પ્રમાણે વ્યાપ્તિ વહ્નિ-ધૂમનો ધર્મ છે,
જે ધર્મીપર્વત આદિમાં છે. ‘સર્વત્ર’ આ પ્રમાણેનું પદ વ્યક્તિચારના વારણ માટે છે. ‘સત્ત્વ’
એવું પદ બાધના વારણ માટે છે. ‘તત્રૈવ’ એવું પદ વ્યક્તિચારના વારણ માટે છે.] તે બંનેનો
ધર્મ ‘વ્યાપ્તિ’ કહેવાય છે. જ્યારે વ્યાપકધર્મપણાએ તે વ્યાપ્તિની વિવક્ષા, ત્યારે જે ધર્મમાં
વ્યાપ્ય છે, તે ધર્મમાં સર્વત્ર વ્યાપકનું સત્ત્વ જ છે. વ્યાપકગતધર્મ વ્યાપ્તિ કહેવાય છે.
જ્યારે વ્યાપ્યધર્મપણાએ વ્યાપ્તિની વિવક્ષા કરાય, ત્યારે જે ધર્મમાં (કારણરૂપ) વ્યાપક છે
ત્યાં જ (કાર્યભૂત) વ્યાપ્યનું સત્ત્વ છે. તે વ્યાપકના અભાવમાં વ્યાપ્યનો પણ અભાવ છે. આ
પ્રમાણે તે જ વ્યાપ્તિ કહેવાય છે. પહેલામાં અયોગવ્યવચ્છેદથી અને અહીં અન્યયોગવ્યવચ્છે-
દથી અવધારણુ બાણુ. ત્યાં હેતુનિષ્ઠ વ્યાપ્તિ જ ગમકતાનું અંગ હોઈ ‘હેતૌ’ એમ કહેલ
છે. તથાચ અન્યયોગવ્યવચ્છેદથી પ્રાપ્ત અર્થને કહે છે. ‘સાધ્યામાવેતિ ।’ જે ધર્મમાં વ્યાપક
(અધિક દેશવૃત્તિ) કારણભૂત સાધ્ય છે, ત્યાં જ કાર્યભૂત હેતુનું સત્ત્વ છે. જ્યાં સાધ્ય નથી,
ત્યાં તે હેતુનો અભાવ જ ઇતિ. ‘હેતુનિષ્ઠ વ્યાપ્તિ’ કહેવાય છે. (આ અભિપ્રાય છે હેતુ-
સાધ્યની વ્યાપ્તિ, અન્યયવ્યાપ્તિ, સાધ્યાભાવ હેતુભાવની વ્યાપ્તિ અને વ્યતિરેકવ્યાપ્તિ.

અન્વયવ્યાપ્તિમાં હેતુ વ્યાપ્ય છે, સાધ્ય વ્યાપક છે. વ્યતિરેકવ્યાપ્તિમાં સાધ્યાભાવ વ્યાપ્ય છે અને હેતુ અભાવવ્યાપક છે. વ્યાપ્યનું વચન પહેલાં હોય છે અને વ્યાપકનું વચન પછીથી હોય છે. આવું કથન હોવાથી અન્વયવ્યાપ્તિમાં હેતુનો પહેલાં નિર્દેશ છે અને સાધ્યનો પછી નિર્દેશ છે. વ્યતિરેકવ્યાપ્તિમાં સાધ્યાભાવનો પહેલાં નિર્દેશ છે અને પછી હેતુઅભાવનો નિર્દેશ છે. વળી પ્રકૃતમાં ધૂમ હેતુ છે અને વહ્નિ સાધ્ય છે. એથી જ અન્વયવ્યાપ્તિમાં ધૂમનો પહેલાં નિર્દેશ અને પછી સાધ્યનો નિર્દેશ. જ્યાં વહ્નિ નથી, ત્યાં ધૂમ પણ નથી. એવી વ્યતિરેકવ્યાપ્તિમાં સાધ્યાભાવનો પહેલાં નિર્દેશ અને પછી હેતુઅભાવનો નિર્દેશ. આ કથનથી (૧) જે ધર્મીમાં (કારણરૂપ) વહ્નિ સાધ્ય છે, ત્યાં (કાર્યરૂપ) ધૂમ સાધનનું જ અસ્તિત્વ. અથવા (૨) જે ધર્મીમાં (કારણરૂપ) વહ્નિ સાધ્ય છે, ત્યાં (કાર્યરૂપ) ધૂમ સાધનનું સત્ત્વ જ વ્યાપ્તિ. એવું અવધારણુ વ્યાજબી નથી, કેમ કે-તેમ જો માનવામાં આવે, તો જ વ્યાપ્ય (ધૂમ) નથી તેવી ચીજનો પણ ત્યાં ભાવ હોઈ, હેતુના અભાવનો પ્રસંગ પ્રથમ અવધારણુમાં અને બીજા અવધારણુમાં સાધારણુ પ્રમેયત્વ આદિમાં હેતુપણુનો પ્રસંગ અને સપક્ષના એક દેશમાં અવૃત્તિ છે. (પર્વત) વહ્નિવાળો છે, કેમ કે-ધૂમ છે. ઈત્યાદિ હેતુનું સપક્ષના એક દેશભૂત અયોગોલક (તપાવેલા લોખંડના ગોળા) આદિમાં ધૂમનું અવિધમાનપણું છે, એમ ભાવ છે, તેથી હેતુપણુનો પ્રસંગ આવે ! આ જ વ્યાપ્તિ, અહીં શાસ્ત્રમાં અન્યથાઅનુપપત્તિ આદિ શબ્દોથી વ્યાવહાર કરાય છે. માટે કહે છે કે-‘इयमेवेति ।’

શંકા-‘તથા ઉપપત્તિ’ અને ‘અન્યથાઅનુપપત્તિ’ રૂપ બે પ્રકારથી હેતુપ્રયોગ દેખાય છે તે તે શાસ્ત્રોમાં. જેમ કે-‘પર્વત’ વહ્નિવાળો છે, કેમ કે-તથાઉપપત્તિ એટલે અન્વય અને અન્યથાઅનુપપત્તિ એટલે વ્યતિરેક. તો અહીં શા માટે ‘અન્યથાઅનુપપત્તિ જ’ વ્યાપ્તિ તરીકે દર્શાવી છે ? આવી જિજ્ઞાસા હોયે છતે કહે છે.

સમાધાન-‘વહ્નિન વિનેતિ ।’ વહ્નિ સિવાય ધૂમની ઉપપત્તિ નથી. આવા પદ્ધતી વ્યતિરેકરૂપ અન્યથાઅનુપપત્તિ વહ્નિની (કારણ) સત્તામાં જ ધૂમ(કાર્ય)ની ઉપપત્તિ છે. આવા પદ્ધતી અન્વયરૂપ ‘તથોપપત્તિ’ પ્રદર્શિત કરેલા છે. આ બંનેમાં પણ પરસ્પર વ્યભિચારનો અભાવ હોઈ (જે ધર્મીમાં કારણરૂપ વ્યાપક છે ત્યાં કાર્યરૂપ વ્યાપ્યની હસ્તિ છે, તે ધર્મીમાં જ વ્યાપકરૂપ કારણના અભાવમાં કાર્યરૂપ વ્યાપ્યનો અભાવ છે. આવા અવધારણુનો સ્વીકાર કરી, લક્ષણપ્રણયનથી તેની અંદર રહેલરૂપે બંને પ્રકારનો પણ લાભ હોઈ, આવી વ્યાપ્તિના અન્યથાઅનુપપત્તિ શબ્દવાચ્યપણુમાં તે બંનેના પણ ગ્રહણનો સંભવ છે.) તે બંને અન્યથાઅનુપપત્તિ શબ્દગ્રાહ્ય જ છે. તે ‘તથોપપત્તિ’ (સહચાર) અને ‘અન્યથાઅનુપપત્તિ’ (વ્યભિચારનો અભાવ)માં કોઈ વિશેષ નથી. આવા અભિપ્રાયથી કહે છે કે-‘अन्यथाऽनुपपत्ति आदि शब्दवाच्येति ।’ તેથી એક સ્થળમાં તે બંનેમાંથી કોઈ એકનો પ્રયોગ કર્યો છતે સાધ્યસિદ્ધિ થાય છે, માટે બીજા

પ્રયોગની વ્યર્થતા જ છે. એવો ભાવ સૂચિત કરેલ છે. આદિપદથી પ્રતિબંધ અને અવિનાભાવ લેવાના છે. હેતુનિષ્ઠવ્યાપ્તિ જ અનુમાનનું સાધન હોઈ હેતુવ્યાપ્ય છે અને નિરૂપક સાધ્યવ્યાપક છે. માટે કહે છે કે-‘અતઃ’ इति । अर्थात् हेतुनिष्ठव्याप्ति अनुमितिनो उपाय होवाથી, વ્યાપ્ય એટલે વ્યાપ્તિનો આશ્રય હોવાથી ધૂમ વહ્નિવ્યાપ્ય છે અને ધૂમ વૃત્તિવ્યાપ્તિનો નિરૂપક હોવાથી વહ્નિ ધૂમવ્યાપક છે, એવો ભાવ છે. બંને ઠેકાણે વ્યાપ્ય અને વ્યાપકની વ્યાપ્તિમાં એક આકારવાળી પ્રતીતિની વિષયતા નથી. એ વાતને સ્પષ્ટ કરે છે કે-ધૂમના વ્યાપ્યપણામાં અને વહ્નિના વ્યાપકપણામાં, એવો અર્થ છે.

‘અવશ્યં વ્યાપકસત્ત્વમિતિ ।’ વ્યાપકનું સત્ત્વ જ એવો અર્થ છે પરંતુ વ્યાપકનું જ સત્ત્વ એવો અર્થ નહીં કરવો, કેમ કે-વ્યાપકના અભાવનો પ્રસંગ છે, કેમ કે-અવ્યાપક એવા મૂર્તત્વ આદિનું પણ ત્યાં સત્ત્વ છે. (અહીં અયોગવ્યવચ્છેદક અવધારણુ છે.) વ્યાપકસત્ત્વ એવેતિ । કારણરૂપ વ્યાપકના સત્ત્વમાં જ કાર્યરૂપ વ્યાપ્ય હોય છે. (અહીં અન્યયોગવ્યવચ્છેદક અવધારણુ છે.) તથાચ અયોગવ્યવચ્છેદ અને અન્યયોગવ્યવચ્છેદદ્વારા વિભિન્ન આકારપણું હોઈ, ‘તથોપપત્તિ’ અને ‘અન્યથાડનુપપત્તિ’ રૂપ બંને સ્થળોમાં એક આકારપણાના અભાવથી ઉપયુક્ત પ્રમાણે જ વ્યાપ્યવ્યાપકભાવનો નિયમ છે, એવો ભાવ છે.

ईदृशनियमस्य स्वरूपत एकविधत्वेऽप्याश्रयविशेषापेक्षया द्वैविध्यमाह—

સોડયં વ્યાપ્ત્યપરપર્યાયો નિયમો દ્વિવિધઃ, સહભાવનિયમઃ, ક્રમભાવનિયમશ્ચેતિ ॥સૂત્ર-૪॥

સોડયમિતિ । पूर्वोपदर्शितस्वभावोऽयमित्यर्थः, अस्य नियम इत्यनेन सम्बन्धो नियम एव व्याप्तिरिति सूचयितुमुक्तं व्याप्यपरपर्याय इति । सहेति, हेतुसाध्ययोरेकस्मिन् काले विद्यमानयोर्नियम इत्यर्थः । क्रमेति, पौर्वापर्यक्रमेण जायमानयोस्तयोर्नियम इत्यर्थः ॥

આવા નિયમનું સ્વરૂપની અપેક્ષાએ એકવિધપણું હોવા છતાં આશ્રયવિશેષની અપેક્ષાએ નિયમના બે પ્રકારોને કહે છે.

ભાવાર્થ-‘તે, આ વ્યાપ્તિ, કે જેનો બીજો પર્વાય છે, એવો નિયમ બે પ્રકારવાળો છે. (૧) સહભાવ નિયમ, (૨) ક્રમભાવ નિયમ છે.’

विवेचन-“पूर्वे उपदर्शित स्वभाववाणो आ नियम ज व्याप्ति છે. એ સૂચવવા કહે છે કે-‘व्याप्यपरपर्याय इति ।’ ‘सहेति ।’ એક કાળમાં વિદ્યમાન હેતુસાધ્યનો નિયમ ‘सहभाव नियम’ કહેવાય છે. ‘क्रमेति ।’ પૂર્વ અને અપરના ક્રમથી પેદા થતા હેતુસાધ્યનો નિયમ ‘क्रमभाव नियम’ કહેવાય છે. પ્રમાણુભીમાંસા(૧-૨-૧૦)માં આનું નિરૂપણ છે.

तत्र सहभावनियमः केपामित्यत्राह—

તત્ર સહભાવનિયમ એકસામગ્રીપ્રસૂતયો રૂપરસયોર્વ્યાપ્યવ્યાપકયોશ્ચ શિંશપાત્વવૃક્ષ-ત્વયોર્ભવતિ ॥ સૂત્ર-૫ ॥

તત્રેતિ । દ્વિવિધે નિયમ इत्यर्थः । सह भाव उत्पत्तिः स्थितिर्वा सहभावस्तस्य नियम इति व्युत्पत्तिं मनसि निघायाद्याया निदर्शनमाहैकसामગ્રીપ્રસૂતયોરિતિ, जनकसामग्र्या एकत्वेन रूपरसयोस्स-
हैवोत्पादेन तयोर्नियमस्सहभावनियम उच्यत इति भावः । अत्रान्यतरस्य व्याप्यत्वं व्यापकत्वञ्च यादृ-
च्छिकमिति बोध्यम् । द्वितीयां व्युत्पत्तिमभिप्रेत्याह व्याप्यव्यापकयोरिति परस्परं न्यूनाधिकदेशवर्त्तिनो-
रित्यर्थः, तथा च रूपं वृक्षत्वं वा विना रसस्य शिशपात्वस्य वाऽनुपपत्ते रूपस्य वृक्षत्वस्य च सत्त्वं
एव रसस्य शिशपात्वस्योपपत्तेश्च तयोर्नियमस्सहभावनियम इति भावः ॥

ત્યાં સહભાવ નિયમ કોને કોને હોય છે, તે કહે છે.

ભાવાર્થ—“ત્યાં સહભાવ નિયમ, એક સામગ્રીથી જન્ય રૂપ અને રસમાં તેમજ વ્યાપ્ય-
વ્યાપક એવા શિંશપાત્વ અને વૃક્ષત્વમાં હોય છે.”

વિવેચન—સહ એટલે સાથે અને ભાવ એટલે ઉત્પત્તિ કે સ્થિતિ, તે સહભાવ છે. તેનો
નિયમ=સહભાવ નિયમ, આવી વ્યુત્પત્તિ મનમાં સ્થાપીને પહેલી વ્યાપ્તિનો દાખલો કહે છે.

જનકભૂત સામગ્રી એક હોઈ, રૂપ અને રસની સાથે જ ઉત્પત્તિ હોવાથી તે રૂપ-
રસનો નિયમ ‘સહભાવ નિયમ’ કહેવાય છે. અહીં બેમાંથી કોઈ એકનું ‘વ્યાપ્યપણું’ અને
વ્યાપકપણું યાદચ્છિક છે. જેવી ઈચ્છા હોય તે પ્રમાણે લેવાય છે, એમ જાણવું. ખીજી
વ્યુત્પત્તિને લક્ષમાં લઈને કહે છે કે—‘વ્યાપ્યવ્યાપકયોરિતિ ।’ પરસ્પર ન્યૂન દેશવર્તી (વ્યાપ્ય)
અને અધિક દેશવર્તી (વ્યાપક)નો એવો અર્થ છે. શિંશપાત્વ (શીશમના ઝાડનું હોવાપણું)
ન્યૂન દેશવર્તી હોઈ વ્યાપ્ય છે અને વૃક્ષત્વ અધિક દેશવર્તી હોઈ વ્યાપક છે, એટલે
વ્યાપ્યવ્યાપક શિંશપાત્વ અને વૃક્ષત્વનો સહભાવ (સ્થિતિ) નિયમ છે. તથાચ રૂપ સિવાય
રસની અનુપપત્તિ હોઈ, રૂપની સત્તામાં રસની ઉપપત્તિ હોઈ સહભાવ નિયમ છે તથા
વૃક્ષત્વ સિવાય શિંશપાત્વની અનુપપત્તિ હોઈ વૃક્ષત્વની સત્તામાં જ શિંશપાત્વની ઉપપત્તિ
હોઈ સહભાવ નિયમ છે.

કેષાં ક્રમભાવનિયમ इत्यत्राह—

ક્રમભાવનિયમસ્તુ કૃત્તિકોદયરોહિણ્યુદયયોઃ पूर्वोत्तरभाविनोः, कार्यकारणयोश्च धूम-
वह्नयोर्भवति ॥ સૂત્ર-૬॥

ક્રમભાવેતિ । ક્રમઃ पूर्वापरभावः, स चाकार्यकारणयोः कार्यकारणयोश्च भवतीत्याद्यस्य
निदर्शनमाह कृत्तिकेति । अत्र शक्रटोदये न कृत्तिकोदयस्य कारणत्वमपि तु पौर्वापर्यमात्रमिति भावः ।
कार्यकारणयोर्दृष्टान्तमाह कार्येति, भवतीति, नियम इति शेषः ॥

ક્રમભાવ નિયમ કોને કોને થાય છે, તે કહે છે.

ભાવાર્થ—“ક્રમભાવ નિયમ તો, પૂર્વ-ઉત્તરભાવિ કૃત્તિકાના ઉદય અને રોહિણીના
ઉદયમાં છે અને કાર્ય-કારણભૂત ધૂમ અને વહ્નિમાં હોય છે.”

વિવેચન-ક્રમ એટલે પૂર્વ અને અપરભાવ. તે ક્રમ અકાર્ય-કારણનો અને કાર્ય-કારણનો થાય છે. માટે પહેલાનો દાખલો આપે છે કે-‘કૃત્તિકેતિ ।’ અહીં શકટના ઉદયમાં કૃત્તિકાના ઉદયનું કારણપણું નથી પરંતુ પૂર્વ-અપરભાવરૂપ ક્રમ માત્ર છે, એવો ભાવ છે. કાર્ય અને કારણના દૃષ્ટાન્તને કહે છે કે-‘કાર્યેતિ ।’ ‘ભવતીતિ ।’ અહીં ‘નિયમ’ આ પ્રમાણે અધ્યાહાર્ય છે.

નનુ હેતુજ્ઞાનસહકૃતેન વ્યાપ્તિસ્મરણેન સાધ્યવિજ્ઞાનમનુમાનમિતિ પ્રાગ્વર્ણિતં, તત્ર કિન્તાવત્સાધ્ય-મિત્યત્રાહ —

પ્રમાણાવાધિતમનિર્ણીતં સિપાધયિષિતં સાધ્યમ્ । યથા વહ્નિમત્પર્વતઃ । અસ્યૈવ ચ પક્ષ-
ઈતિ નામાન્તરમ્ । સાધ્યવિશિષ્ટત્વેન ધર્મિણ એવ સિપાધયિષિતત્વાત્, ઇદંચાનુમાનજન્યપ્રતિ-
પત્તિકાલાપેક્ષયા ॥ સૂત્ર-૭ ॥

પ્રમાણેતિ । પ્રમાણપદેનાત્ર પ્રમાણત્વાવચ્છિન્નં પ્રાહ્યં તથા ચ પ્રમાણત્વાવચ્છિન્નં યેન કેનચિ-
દપ્યવાધિતમિત્યર્થઃ, એતેન વાધિતસ્ય સાધ્યત્વવ્યાવૃત્તિઃ કૃતા મવતિ, યથા શબ્દોઽશ્રાવણ ઇતિ પ્રત્યક્ષ-
વાધિતં સાધ્યમ્, નિત્યગ્ગદ્ ઇતિ શબ્દસ્યાનિત્યત્વસાધકેનાનુમાનેન વાધિતમ્, ધર્મઃ પ્રેત્યાસુખપ્રદ
ઈતિ ધર્મઃ પ્રેત્યસુખપ્રદ ઇત્યાગમેન વાધિતમ્, માતા મે વન્ધ્યેતિ સ્વવચનવાધિતં, નરશિરઃકપાલં શુચીતિ
લોકવાધિતમ્, એવંરૂપાણાં વ્યાવર્તનાય પ્રમાણાવાધિતમિતિ પદમ્ । સ્થાણુર્વા પુરુષો વેતિ સંશયવિષયસ્ય,
શુક્તિકાશકલં રજતમિતિ વિપર્યાસવિષયસ્ય, યથાવદનિશ્ચિતસ્વરૂપસ્ય ગૃહીતસ્થાગૃહીતસ્ય વાર્થસ્ય સાધ્ય-
તાપ્રતિપત્યર્થમનિર્ણીતપદમ્, એતદ્વૈપરીત્યે હિ સાધનં વિફલમેવ ભવેદિતિ । અનિષ્ટસ્ય સર્વથાઽનિત્યત્વા-
દેરસાધ્યત્વપ્રતિપત્તયે સિપાધયિષિતમિત્યુક્તમ્ । સાધનેચ્છાવિપરીમૂતમિત્યર્થઃ, સાધનં સ્વામિપ્રેતાર્થસ્ય,
ઈચ્છા વક્તુસ્તથા ચ સ્વામિપ્રેતાર્થસાધનવિષયકવચ્ચિચ્છાવિપરીમૂતમિતિ ભાવઃ, વાદ્યપેક્ષયા સાધનેચ્છા
મવતિ, સંહતપરાર્થત્વં ચક્ષુરાદીનાં સ્વીકૃત્તારં વૌદ્રં પ્રતિ સાંખ્યેન પરાર્થાશ્ચક્ષુરાદય ઇત્યેવં પારાર્થમાત્ર-
સ્યામિધાનેઽપિ સાંખ્યેચ્છાવિપરીમૂતમાત્માર્થત્વમેવ સાધ્યં મવતિ, અન્યથા સાધનં નિર્ર્થકમેવ સ્યાત્ ।
પ્રમાણાવાધિતમિતિ પદં વાદિપ્રતિવાદિબુદ્ધિપેક્ષયા । વાદિપ્રતિવાદિનોઃ પ્રમાણેન યત્ર વાધ્યતે તદેવ હિ
કથાર્થા સાધ્યમિતિ । સાધ્યસ્ય દૃષ્ટાન્તમાહ યથેતિ, વહ્નિના વિશિષ્ટ પર્વતસ્સાધ્ય ઇત્યર્થઃ, અસ્યૈવ
સાધ્યસ્ય પર્યાયગ્ગદ્માહાસ્યૈવ ચેતિ, અત્ર હેતુમાહ સાધ્યેતિ । પ્રતિનિયતસાધ્યધર્મવિશેષણવિશિષ્ટનયા
ધર્મિણસ્સાધયિતુમિષ્ટત્વાત્સાધ્યવ્યપદેશઃ કથાર્થાં પક્ષવ્યપદેશમાગ્ મવતીતિ ભાવઃ, નનુ સાધ્યં ધર્મો વા
ધર્મવિશિષ્ટો ધર્મો વા, યદિ ધર્મસ્તદા કથં પક્ષસ્ય સાધ્યત્વમુક્તં, યદિ ધર્મવિશિષ્ટો ધર્મો સાધ્યં, તદા

૧. સગયિતસ્ય પુરુષસ્ય સગયાપનોદનાર્થમિવ વિપર્યસ્તાવ્યુત્પન્નચોરપિ વિપર્યયાનધ્યવસાયાપનચનાયા-
નુમાનપ્રવૃત્તિર્મવત્યેવ, પરપદદિદૃષ્ટાદિના વિપર્યસ્તસ્યાવ્યુત્પન્નસ્ય સ્વયં તત્ત્વબુદ્ધિમયા ચ પર પ્રત્યુપતર્પગમમ્મ-
વાદિતિ ભાવઃ ॥

કદાચં સાધ્યશબ્દવાચ્ય इत्याशंकायामहेदञ्चेति, पक्षापरपर्यायधर्मविशिष्टो धर्मी चेत्यर्थः । प्रयोग-
कालापेक्षया साध्यशब्दवाच्यो भवतीति भावः ॥

શંકા-હેતુજ્ઞાનથી સહકૃત, વ્યાપ્તિસ્મરણથી સાધ્યવિજ્ઞાન 'અનુમાન'—એમ પૂર્વે વર્ણન કરેલું હતું. ત્યાં સાધ્ય એટલે શું ? એના સમાધાનમાં કહે છે.

ભાવાર્થ—સમાધાન—પ્રમાણથી અબાધિત, અનિર્ણીત, સાધવાને ઇચ્છેલ 'સાધ્ય' કહેવાય છે. જેમ કે—'વહ્નિમત્તપર્વત' । વળી આનું જ બીજું નામ 'પક્ષ' છે, કેમ કે—સાધ્યવિશિષ્ટપણાએ ધર્મી જ સાધવાની ઇચ્છાનો વિષય છે અને આ સાધ્ય અનુમાનજન્ય પ્રતિપત્તિના (અનુમાનપ્રયોગના) કાળની અપેક્ષાએ છે.

વિવેચન—પ્રમાણપદ્ધતી, અહીં પ્રમાણત્વથી અવચ્છિન્ન (વિશિષ્ટ) જે કોઈ હોય તેનાથી પણ સાધ્ય 'અબાધિત' હોય છે, એવો અર્થ છે. આ કથનથી બાધિત સાધ્યમાં સાધ્યપણાની વ્યાવૃત્તિ (અભાવ) કરેલી થાય છે.

○ જેમ કે—'શબ્દ અશ્રાવણ છે.' અહીં શબ્દમાં રહેલ અશ્રાવણત્વરૂપ સાધ્યપ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી બાધિત છે.

○ 'શબ્દ નિત્ય છે.' અહીં શબ્દનિષ્ઠ નિત્યત્વરૂપ સાધ્ય 'શબ્દ અનિત્ય છે.' એવા શબ્દનિષ્ઠ અનિત્યત્વસાધક અનુમાનથી બાધિત છે.

○ 'ધર્મ પરલોકમાં અસુખપ્રદ છે'—આવું ધર્મનિષ્ઠ પ્રેત્યાસુખપ્રદત્વરૂપ સાધ્ય, 'ધર્મ પરલોકમાં સુખપ્રદ છે'—આવા આગમવચનથી બાધિત છે.

○ 'મારી મા વાંઝણી છે'—આવું વચન સ્વવચનથી બાધિત છે. (વહતો વ્યાઘાત.)

○ 'માણસનું માથાનું કપાળ (ખોપરી) પવિત્ર છે—લોકપ્રમાણથી બાધિત છે.' આવા પ્રકારના પ્રમાણબાધિત સાધ્યોની વ્યાવૃત્તિ માટે 'પ્રમાણથી અબાધિત સાધ્ય' એમ કહેલું છે.

અનિર્ણીત પદનો વિચાર—'સ્થાણુ છે કે પુરુષ છે ?'—આવા સંશયના વિષયભૂત, 'છીપ આંદી છે'—આવા વિપર્યાસના વિષયભૂત, સત્ય રીતે અનિશ્ચિત સ્વરૂપવાળો ગ્રહણ કરાયેલા (ભણેલા)—નહીં ગ્રહણ કરાયેલા (નહીં ભણેલા) પદાર્થની સાધ્યતાની પ્રતિપત્તિ માટે 'અનિર્ણીત' પદ છે. [સંશયવાળા પુરુષને સંશય દૂર કરવા માટે જેમ વિપર્યાસવાળા—અજ્ઞાન-વાળામાં પણ વિપર્યાસ, અનધ્યવસાય કે અજ્ઞાનના અપનયન માટે અનુમાનની પ્રવૃત્તિ થાય છે જ. પરપક્ષને જોવાની ઇચ્છા આદિથી, વિપર્યાસવાળા—અજ્ઞાનીને પોતાની તત્ત્વજિજ્ઞાસાથી પર પ્રત્યે વાદ—કથામાં જવાનો સંભવ છે.] ખરેખર, બાધિત—નિર્ણીત હોયે છતે સાધ્યનું સાધવું નિષ્ફળ જ છે. જે સર્વથા અનિત્યત્વ આદિ છે, તે અનિષ્ટ છે. તેના અસાધ્યપણાના સ્વીકાર માટે સાધવાની ઇચ્છાના વિષયભૂત જે હોય, તે 'સાધ્ય' કહેવાય છે. પોતાને ઇષ્ટ પદાર્થ જે છે, તે સાધવાનો છે. વક્તામાં સાધવાની ઇચ્છા છે. તથાચ સ્વવક્તાને (પોતાને) અસિપ્રેત, અર્થસાધનવિષયક વક્તાની ઇચ્છાના વિષયભૂત 'સાધ્ય' કહેવાય છે.

[નૈરાત્મ્યવાદી બૌદ્ધ પ્રત્યે સ્થિર આત્માને સાધવા માટે કપિલાનુયાયી સાંખ્યો, ‘ચક્ષુ આદિ પરાર્થભૂત છે, કેમ કે-સંઘાત છે.’ જે સંઘાત-સમુદાયરૂપ છે, તે પરાર્થભૂત છે. જેમ કે-પદ્મંગ આદિ, આ પ્રમાણેના પ્રયોગને કરે છે. ત્યાં ચક્ષુ આદિનું પરાર્થત્વ જે સાધ્ય છે, તે આત્માર્થત્વ જ, કહેલ પ્રયોગના પ્રયોક્તા સાંખ્યોને ઈષ્ટ છે. પરંતુ બૌદ્ધોને અભિમત ચક્ષુ આદિનું સંહતપરાર્થત્વ નથી. ખરેખર, તેને સાધવામાં સાંખ્યોનો આત્મા સિદ્ધ થતો નથી. ત્યાં અનુમાનની નિષ્ફળતા જ છે. આ પ્રમાણે સાંખ્યોને અનભિમત, સંહતપરાર્થત્વના અસાધ્યત્વના અવબોધ માટે તેમાં સાધ્યત્વનો પ્રસંગ આવી જાય. આ માટે અભીષિતનું ગ્રહણ છે.]

અભીષિતનો પરમાર્થ=વાદીને જે અભીષિત હોય, તે જ સાધ્ય કહેવાય છે. અહીં પ્રતિવાદીની અપેક્ષા નથી. અનિરાકૃત (અબાધિત) તો બંનેની અપેક્ષાએ હોય છે. માટે કહે છે કે-વાદીની અપેક્ષાએ સાધનેશ્ચ હોય છે. ચક્ષુ આદિના સંહતપરાર્થપણાનો સ્વીકાર કરનાર બૌદ્ધ પ્રત્યે સાંખ્યે ‘ચક્ષુ આદિ પરાર્થ છે’-આ પ્રમાણેના પરાર્થત્વ માત્રનું કથન કરેલું હોવા છતાં, સાંખ્યની ઈચ્છાના વિષયભૂત આત્માર્થત્વ જ સાધ્ય થાય છે. અન્યથા=અનુમાનપ્રયોક્તા વાદીની ઈચ્છા વિષયભૂત અભીષિતત્વનું સાધન જે ન માનવામાં આવે, તો સાધન નિરર્થક થઈ જાય ! [જે વાદીની અપેક્ષાએ જેમ છે તેમ પ્રતિવાદીની અપેક્ષાએ અભીષિતત્વ માનેલું હોય, તો પ્રતિવાદી બૌદ્ધનું ચક્ષુ આદિનું પરાર્થપણું સંહતપરાર્થત્વ જ અભીષિત છે તે પણ સાધ્ય થઈ જાય ! તેના સાધનથી સાંખ્યનો આત્મા સિદ્ધ થતો નથી, તેથી તેનું સાધન સાંખ્યને નિષ્ફળ જ થાય !]

૦ ‘પ્રમાણાબાધિતમિતિ ।’ પ્રમાણથી અબાધિત એ પદ, વાદી-પ્રતિવાદીરૂપ બંનેની અપેક્ષાએ છે. વાદી અને પ્રતિવાદીના પ્રમાણથી જે બાધિત ન થાય, તે જ ખરેખર, કથામાં (વાદમાં) સાધ્ય થાય છે. સાધ્યના દૃષ્ટાન્તને કહે છે કે-વહ્નિથી વિશિષ્ટ પર્વત સાધ્ય છે. સાધ્યપર્યાયવાચક શબ્દને કહે છે કે-‘અસ્યૈવ ચેતિ ।’ અહીં હેતુને કહે છે. પ્રતિનિયત સાધ્યરૂપ ધર્મવિશેષણથી વિશિષ્ટપણાએ ધર્મી, સાધવાને ઈષ્ટ હોવાથી સાધ્યનો વ્યવહાર, અનુમાનપ્રયોગના કથનમાં પક્ષ તરીકેના વ્યવહારને ભજનાર થાય છે.

શંકા-ધર્મ સાધ્ય કહેવાય છે કે ધર્મવિશિષ્ટ ધર્મી સાધ્ય કહેવાય છે ? જો ધર્મ સાધ્યરૂપે છે, તો પક્ષને સાધ્ય તરીકે કેમ કહ્યો છે ? જો ધર્મવિશિષ્ટ ધર્મી સાધ્ય તરીકે છે, તો ક્યારે આ સાધ્યશબ્દ વાચ્ય બને છે ? આવી શંકામાં કહે છે કે-પક્ષરૂપી બીજા નામવાળો ધર્મવિશિષ્ટ ધર્મી (વહ્નિવિશિષ્ટ પર્વત) સાધ્યશબ્દવાચ્ય છે. અનુમાન કાળપ્રયોગની અપેક્ષાએ આ કથન બાણવાનું છે.

અનુમાનપ્રભવપ્રતિપત્તિકાલાપેક્ષયા સાધ્યધર્મવિશિષ્ટપ્રસિદ્ધધર્મિણસ્સાધ્યત્વેડયિ તેન સહ હેતોર-
વિનાભાવાસંભવાત્કથમનુમિતિરિત્યત્રાહ—

વ્યાપ્તિગ્રહણવેલાયાન્તુ વહ્નયાદિર્ધર્મ એવ સાધ્યઃ ॥ સૂત્ર-૮ ॥

વ્યાપ્તિતિ । વહ્યાદિર્ધર્મ એવેતિ, એવશબ્દેન તદ્વિશિષ્ટધર્મિણો વ્યવચ્છેદઃ, તત્ર વ્યાપ્તેરસમ્ભવાત્, નહિ ધૂમદર્શનાત્ સર્વત્ર પર્વતો વહ્નિમાનિતિ વ્યાપ્તિશ્શક્યા વિઘાતું પ્રત્યક્ષાદિપ્રમાણવિરોધાત્ । સાધ્યં ઇતિ સાધયિતું યોગ્યં ઇત્યર્થઃ । ઇત્યજ્ઞાનુમાનસ્ય ત્રીણ્યજ્ઞાનિ, ધર્મી સાધ્યં સાધનશ્ચ, તત્ર સાધનં ગમ-કત્વેનાજ્ઞમ્, સાધ્યન્તુ ગમ્યત્વેન, ધર્મી પુનઃ સાધ્યધર્માધારત્વેન, આધારવિશેષનિષ્ઠતયા સાધ્યસિદ્ધે-રનુમાનપ્રયોજનત્વાત્ । અથવા પક્ષો હેતુરિત્યનુમાનાજ્ઞં દ્વયં, સાધ્યધર્મવિશિષ્ટધર્મિણઃ પક્ષત્વાત્, ઇદશ્ચ ધર્મધર્મિણોરમેદાપેક્ષયા, પૂર્વન્તુ મેદાપેક્ષયા વિજ્ઞેયમ્ ॥

અનુમાનજન્ય અનુમિતિના વ્યવહારકાળમાં સાધ્યરૂપ ધર્મવિશિષ્ટ ધર્મીનું સાધ્યપણું હોવા છતાં, તે ધર્મવિશિષ્ટ ધર્મીરૂપ સાધ્યની સાથે હેતુના અવિનાશાવનો અસંભવ હોવાથી (ત્યાં ત્યાં ધૂમ છે, ત્યાં ત્યાં જેમ અગ્નિની અનુવૃત્તિ થાય છે, તેમ પર્વતની અનુવૃત્તિ થતી નથી માટે.) કેવી રીતે અનુમિતિ થાય? આવી શંકામાં કહે છે કે-

ભાવાર્થ-“વ્યાપ્તિના ગ્રહણની વેળામાં તો વહ્નિ આદિ ધર્મ જ સાધ્ય છે.”

વિવેચન-અહીં ‘એવ’ શબ્દથી ધર્મવિશિષ્ટ ધર્મીરૂપ સાધ્યનો વ્યવચ્છેદ છે, કેમ કે-ત્યાં વ્યાપ્તિનો અસંભવ છે. [વ્યાપ્તિગ્રહણ સમયની અપેક્ષાએ વહ્નિરૂપ ધર્મની સાથે જ ધૂમરૂપ હેતુની વ્યાપ્તિ ગ્રહણ કરાય છે, પરંતુ પર્વતરૂપ ધર્મીની સાથે ગ્રહણ કરાતી નથી. એથી વ્યાપ્તિના ગ્રહણકાળની અપેક્ષાએ વહ્નિરૂપ ધર્મ જ સાધ્ય છે. જે વહ્નિરૂપ ધર્મનું સાધ્યપણું ન સ્વીકારવામાં આવે, તો સાધ્યની સાથે હેતુની વ્યાપ્તિના ગ્રહણની અનુપપત્તિ થાય!]

૦ ધૂમના દર્શનથી સઘળે ઠેકાણે ‘પર્વત વહ્નિવાળો’ છે, આવી વ્યાપ્તિ કરી શકાતી નથી, કેમ કે-પ્રત્યક્ષ આદિ પ્રમાણનો વિરોધ છે. ‘સાધ્ય ઇતિ ।’ સાધવાને યોગ્ય. પૂર્વોક્ત દિશાએ હેતુ આદિના સ્વરૂપનો નિર્ણય થયે છતે સ્વાર્થાનુમાનના ત્રણ અંગો (અવયવો) છે. જેમ કે-૧-ધર્મી, ૨-સાધ્ય અને ૩-સાધન. તે ત્રણ અંગો પૈકી અંતમાં ઉદ્દિષ્ટ હોવા છતાં સાધનનું પ્રથમ અંગપણાએ પ્રતિપાદન, અનુમિતિના હેતુપણાની અપેક્ષાએ ત્યાં તેનું પ્રધાનપણું છે, એમ જણાવવા માટે ‘સાધનગમકપણું’ હોઈ પ્રથમ અંગ છે.’ (૧) ગમ્યપણાની (અનુમિતિના વિષયપણાની) અપેક્ષાએ સાધ્ય બીજું અંગ છે. (૨) અનુમિતિદ્વારા સાધ્ય કયાં કરવાનું છે? -આવી આકાંક્ષા હોયે છતે, આધાર પણ અવશ્ય સાધ્યના ઉદ્દેશ્યપણાએ અનુમિતિમાં અંગ છે. (૩) માટે કહે છે કે-‘તેના પછી સાધ્યધર્મના આધારપણાની અપેક્ષાએ ધર્મી (પક્ષ) અનુમિતિનું અંગ છે, કેમ કે-આધારવિશેષમાં રહેવાપણાની અપેક્ષાએ સાધ્યની સિદ્ધિ અનુમાનનું પ્રયોજન છે (ફળ છે).’ સાધ્યરૂપ ધર્મ એ પૃથક્ અંગ છે અને ધર્મીવિશેષ એ પૃથક્ અંગ છે. એમ ધર્મ-ધર્મીની ભેદની વિવક્ષાથી પહેલો પક્ષ છે. ‘તદ્ અમિન્નામિન્નસ્ય તદ્ અમિન્નત્ત્વં’-આવા નિયમથી વિશેષણ અભિન્નવિશિષ્ટ અભિન્નવિશેષ્ય-રૂપ ધર્મીનું વિશેષણભૂત ધર્મની સાથે અભિન્નપણું છે. આ પ્રમાણે ધર્મ-ધર્મીની અભેદની વિવક્ષાથી બીજો પક્ષ છે. સ્યાદ્વાદમાં સર્વની ઘટમાનતા છે. એવા આશયથી કહે છે કે-

અથવા પક્ષ અને હેતુ આ પ્રમાણે આ બે જ સ્વાર્થાનુમાનમાં અંગ છે. પક્ષ એટલે સાધ્ય-વિશિષ્ટ ધર્મી તથાચ વિશેષણ (વહ્નિ) અને વિશેષ્ય(પર્વત)થી કથંચિદ્ અભિન્નવિશિષ્ટ- (વહ્નિમત્ પર્વતરૂપ પક્ષ)માં અંગપણું હોય છે, વિશિષ્ટથી અભિન્ન વહ્નિ આદિ સાધ્ય-સ્વરૂપ ધર્મ આત્મક વિશેષણમાં અને પર્વત આદિ ધર્મી વિશેષરૂપ વિશેષ્યમાં અંગપણું પ્રાપ્ત છે. માટે ૧-પક્ષ એક અંગ છે અને ૨-બીજું અંગ હેતુ છે-એમ બે અંગો છે, કેમ કે-સાધ્યધર્મવિશિષ્ટ ધર્મી જ પક્ષ તરીકે છે. આ કથન ધર્મ-ધર્મીની અલેક્ષની અપેક્ષાથી છે અને પૂર્વનું કથન તો લેક્ષની અપેક્ષાથી બાબુવું.

નનુ સિષાધયિષિતસ્યૈવ ધર્મિણસ્સાધ્યત્વોક્ત્યા પ્રસિદ્ધસ્યૈવ ધર્મિત્વં લઘ્વં સામાન્યતો વિજ્ઞાતસ્યૈવ કિશ્ચિદ્ધર્મવિશિષ્ટત્વેન સિષાધયિષિતત્વાત્ તથા ચ તત્પ્રસિદ્ધિઃ કથંતરાં સ્યાદિતિ પર્યુનયોગે પ્રાહ—

ધર્મિણશ્ચ પ્રસિદ્ધિઃ પ્રમાણાદિકલ્પાદુભયતો વા જ્ઞેયા । યથાઽસ્તિ સર્વજ્ઞ ઇત્યત્ર ધર્મિણ-સ્સર્વજ્ઞસ્ય વિકલ્પાત્પ્રસિદ્ધિઃ । પર્વતો વહ્નિમાનિત્યત્ર પર્વતસ્ય પ્રત્યક્ષપ્રમાણાત્, શબ્દઃ પરિણામી-ત્યાદૌ કાલત્રયવર્ત્તિશબ્દધર્મિણ ઉભયસ્માત્ ॥ સૂત્ર-૯ ॥

ધર્મિણશ્ચેતિ । પ્રમાણદિતિ નિશ્ચિતપ્રામાણ્યકપ્રત્યક્ષાદ્યન્યતમાદિત્યર્થઃ, વિકલ્પાદિતિ, અનિશ્ચિત-પ્રામાણ્યપ્રામાણ્યકપ્રત્યયાદિત્યર્થઃ, ઉભયત ઇતિ, નિશ્ચિતપ્રામાણ્યકપ્રત્યક્ષાદ્યન્યતમાદિનિશ્ચિતપ્રામાણ્ય-પ્રામાણ્યકપ્રત્યયાચ્છેત્યર્થઃ । નન્વસ્તુ નિશ્ચિતપ્રામાણ્યકપ્રત્યક્ષાદિન્યો ધર્મિપ્રસિદ્ધિઃ, પ્રામાણ્યેનાપ્રામાણ્યેન વાઽનિર્ણાતયા પ્રતીત્યા કથં ધર્મિપ્રસિદ્ધિઃ, તસ્યાઃ પ્રમાણત્વાભાવાત્, પ્રમાણાત્મિકયૈવ ચ પ્રતીત્યા વસ્તુ-સિદ્ધેઃ । તસ્યાશ્ચ પ્રમાણત્વે પ્રમાણાદિત્યનૈવ ગતાર્થતયા વિકલ્પાદિતિ વ્યર્થમેવ ભવેત્ । અપ્રમાણત્વે તુ ન તત્તો ધર્મિસિદ્ધિઃ, કિશ્ચ વિકલ્પસિદ્ધે ધર્મિણિ સત્ત્વમસત્ત્વં વા પ્રમાણત્વેન સાધનીયં યથાઽસ્તિ સર્વજ્ઞો નાસ્તિ ષષ્ઠં મૂતમિત્યાદૌ । તત્ત્વ ન સમ્ભવતિ, ધર્મિણો વસ્તુતોઽસત્ત્વેન ભાવવૃત્તિધર્મસ્ય હેતુત્વેઽસિદ્ધિ-પ્રસારાત્, ભાવવૃત્તિધર્મસ્ય તત્ર સત્ત્વે ચ ધર્મિણોઽપિ ભાવત્વાપત્યા નાસ્તિત્વસાધનમસજ્જતં સ્યાત્ । અમાવવૃત્તિધર્મસ્ય હેતુત્વે ત્વસ્તિત્વસાધનસ્ય વિરોધાત્, ઉભયવૃત્તિધર્મસ્ય હેતુત્વે વ્યભિચારાદિત્યુનયોગે પ્રબલે જાતે પ્રમાણાદ્ધર્મિપ્રસિદ્ધેરુદાહરણપ્રદર્શનં વિહાય પ્રથમત એવ વિકલ્પપ્રસિદ્ધધર્મિણમુદાહરતિ યથેતિ, અત્રાયમ્ભાવઃ, યે વિકલ્પેન ધર્મિપ્રસિદ્ધિ નામ્યુપગચ્છન્તિ તે વિકલ્પસિદ્ધો ધર્મી ન ભવતિ તસ્યાપ્રમા-ણત્વાદિત્યપિ વક્તું ન શક્નુવન્તિ, પ્રોક્તક્રમેણાસિદ્ધિવિરોધાદીનાં સમ્ભવાત્, પ્રમાણેનાત્ર ધર્મ્યસિદ્ધેઃ । તથાત્વે ચ પરં પ્રત્યાશ્રયાસિદ્ધચાદ્યુદ્ધાવનં વ્યર્થમેવ સ્યાત્ યેન હિ યો ધર્મિતયોપાત્તસ્તત્રૈવ દોષઃ પ્રદર્શ-નીયસ્તથા ચ તત્ર દોષમુદ્ધાવયતા ભવતાઽવશ્યં વિકલ્પેન ધર્મિપ્રસિદ્ધિરમ્યુપેયૈવાન્યથા તૂળીમ્ભાવાપત્તિઃ, એવશ્ચાસ્તિ સર્વજ્ઞ ઇત્યાદિમાનસપ્રત્યક્ષે ભાવરૂપસ્યૈવ ધર્મિણઃ પ્રતિપન્નત્વાત્ ક્રોઽપિ દોષઃ, ન ચ તત્તિસદ્ધૌ તત્સત્ત્વસ્યાપિ પ્રતિપન્નત્વેન વ્યર્થમનુમાનમિતિ વાચ્યમ્, તદમ્યુપેતમપિ વૈયાત્યાદૌ ન પ્રતિપદ્યતે તં પ્રત્યનુમાનસ્ય સાફલ્યાત્, ન ચ ષષ્ઠમૂતાદેઃ કથં ધર્મિત્વં, માનસપ્રત્યક્ષેણ તત્સત્ત્વસ્યાપિ પ્રતિપન્નતયા નાસ્તિત્વસાધનન્ય વાધિત્વાદિતિ વાચ્યમ્, તદાનીં વાધકપ્રત્યયાનુદયેન સત્ત્વે સમ્ભાવિતેઽપિ પશ્ચા-

તત્સત્તાયા નિપેધનાત્, એવમેવ ગગનકુસુમાદીનામપિ વિકલ્પકાલે સત્ત્વેન સમ્ભાવિતાનામપિ પશ્ચાદ્બા-
ધકપ્રત્યયેન તન્નિરાસાત્તાદશમાનસજ્ઞાનસ્થ માનસપ્રત્યક્ષામાસત્ત્વમવસેયમિતિ ॥ અથ પ્રમાણાદ્ધર્મિપ્રસિદ્ધે-
નિર્દર્શનમાદર્શયતિ પર્વત इति, અત્ર પ્રત્યક્ષેણ પર્વતસ્ય પ્રસિદ્ધિરિતિ ભાવઃ । એતેનાનુમાનાનુમેયવ્ય-
વહારસ્સર્વ એવ બુદ્ધાએવ કિમપિ ચ ધર્મિત્વેન પ્રકલ્પ્ય પ્રવર્તતે, નતુ બાહ્યં સદસત્ત્વમપેક્ષ્યેતિ
મતમપાસ્તમ્, અન્તર્બહિર્વાડનાસાદિતાઽઽલ્પલ્પનાયા બુદ્ધેર્ધર્મધર્મિત્વેન કસ્યાપિ વ્યવસ્થાપનાઽસામર્થ્યાત્ ।
તસ્માત્પ્રમાણેન વ્યવસ્થાપિતઃ પર્વતાદિરેવ વિષયમાવં મજન્ ધર્મિત્વાદિકં પ્રતિપદ્યત इति । ઉભયસિદ્ધં
નિર્દર્શયતિ શબ્દ इति, અત્ર હિ શબ્દમાત્રસ્ય ધર્મિત્વમિષ્ટમન્યથા યસ્મિન્ કસ્મિન્નેવ શબ્દે પરિણામિત્વસ્ય
સિદ્ધચાપત્તેઃ, તથા ચ સર્વેષાં શબ્દાનાં શ્રવણેન પ્રત્યક્ષાસમ્ભવેન કેષાશ્ચિત્પ્રત્યક્ષતઃ કેષાશ્ચિન્ન વિકલ્પતઃ
પ્રસિદ્ધિર્ભવતીતિ ભાવઃ । નનુ પર્વતો વહ્નિમાનિત્યત્રાપિ પ્રત્યક્ષસિદ્ધત્વં પર્વતસ્ય કથં, દ્રશ્યમાનભાગેઽગ્નિ-
મત્ત્વસાધને પ્રત્યક્ષબાધા, તત્ર વહ્ન્યુપલબ્ધૌ વા સાધનવૈયર્થ્યમદ્રશ્યમાનભાગે તુ સાધને કુતો ધર્મિણઃ
પ્રત્યક્ષસિદ્ધત્વમિતિ चेन्नૈવમ્, અત્રયત્રિદ્રવ્યાપેક્ષ્યા પર્વતાદેસ્સાંવ્યવહારિકપ્રત્યક્ષપ્રસિદ્ધતાભિધાનાત્ ।
અતિસૂક્ષ્મેક્ષિકયા પર્યાલોચને તુ ન કિશ્ચિત્પ્રત્યક્ષં, અસ્મદાદિપ્રત્યક્ષસ્યાશેષવિશેષતોઽર્થસાક્ષાત્કારે સામ-
ર્થ્યવિરહાત્ કેત્તલિપ્રત્યક્ષસ્યૈવ તત્ર સામર્થ્યાદિતિ ॥

શંકા-સાધવાને ઈષ્ટ, ધર્મીમાં જ સાધ્યપણુના વચનથી પ્રસિદ્ધિતું જ ધર્મીપણું
પ્રાપ્ત થયું, કેમ કે-સામાન્યથી વિજ્ઞાતમાં જ કિંચિત્ ધર્મવિશિષ્ટપણુએ સાધવાને ઈષ્ટ થાય
છે. તથા તે ધર્મીની પ્રસિદ્ધિ કેવી રીતે થાય ? આવા પ્રશ્નમાં કહે છે કે-

સમાધાન-સાવાર્થ-“વળી ધર્મીની પ્રસિદ્ધિ પ્રમાણથી, વિકલ્પથી અથવા પ્રમાણ-
વિકલ્પ ઉભયથી બાણથી, કેમ કે-‘સર્વજ્ઞ છે.’ આ પ્રમાણે અહીં સર્વજ્ઞની વિકલ્પથી પ્રસિદ્ધિ
છે. ‘પર્વત અગ્નિવાળો છે.’ અહીં પર્વતની પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી પ્રસિદ્ધિ છે. ‘શબ્દ પરિણામી
છે.” ઇત્યાદિમાં ત્રણેય કાળમાં વર્તનાર શબ્દરૂપ ધર્મની પ્રમાણ અને વિકલ્પરૂપ બન્નેથી
પ્રસિદ્ધિ છે.”

વિવેચન-‘ધર્મિણચ્ચેતિ, પ્રમાણાદિતિ ।’ નિશ્ચિત પ્રામાણ્યવાળા પ્રત્યક્ષ આદિ (આદિ-
પદથી પરોક્ષ પ્રકારરૂપ સ્મૃતિ-પ્રત્યક્ષિજ્ઞા-તર્ક-અનુમાન-આગમોનું ગ્રહણ છે.) કોઈ એક
પ્રમાણથી પ્રસિદ્ધિ.

○ વિકલ્પથી=અનિશ્ચિત, પ્રામાણ્ય અને અપ્રામાણ્યવાળા જ્ઞાનનું વિષયપણું એ જ
વિકલ્પ છે. તે વિકલ્પથી પ્રસિદ્ધિ.

○ નિશ્ચિત પ્રામાણ્યવાળા પ્રત્યક્ષ આદિ કોઈ એક પ્રમાણ્ય વિષયત્વ અને અનિશ્ચિત
પ્રામાણ્ય અને અપ્રામાણ્યવાળા જ્ઞાનનું વિષયત્વ, એ રૂપ ઉભયથી ધર્મીની પ્રસિદ્ધિ.

શંકા-નિશ્ચિત પ્રામાણ્યવાળા પ્રત્યક્ષ આદિ પ્રમાણથી ધર્મીની પ્રસિદ્ધિ રહે. પ્રામાણ્યથી કે અપ્રામાણ્યથી અનિર્ણીત પ્રતીતિથી કેવી રીતે ધર્મીની પ્રસિદ્ધિ ? કેમ કે-તે

પ્રતીતિમાં પ્રમાણપણાનો અભાવ છે અને પ્રમાણરૂપ જ પ્રતીતિથી વસ્તુની સિદ્ધિ છે. વળી તે પ્રતીતિમાં જો પ્રમાણપણું માનવામાં આવે, તો ‘પ્રમાણથી’ એવા પક્ષથી અર્થ સરી જાય છે એટલે ‘વિકલ્પથી’ એ પક્ષ વ્યર્થ જ થાય !

૦ વળી વિકલ્પથી સિદ્ધ ધર્મીમાં તો ‘સત્તાનું’ અને અસત્તાનું સાધ્યત્વ છે.’ આ નિયમ હોઈ સત્ત્વ અને અસત્ત્વ બંને પ્રમાણભાગથી સાધવાને યોગ્ય છે. જેમ કે-સર્વજ્ઞ છે’ -એ અનુમાનમાં અને ‘છટ્કું ભૂત નથી’-એ અનુમાનમાં વિકલ્પસિદ્ધ ધર્મી છે.

૦ વિકલ્પસિદ્ધ સિદ્ધિમાં સત્ત્વ અને અસત્ત્વ સંભવી શકતું નથી, કેમકે-સર્વજ્ઞરૂપ ધર્મીમાં ભાવધર્મરૂપ હેતુની સિદ્ધિનો અભાવ છે : કેમ કે-ખરેખર, ભાવધર્મ ભાવરૂપ ધર્મીમાં પ્રવર્તે છે. સર્વજ્ઞની સત્તાની સિદ્ધિ સિવાય સર્વજ્ઞમાં ભાવત્વ નથી, માટે ભાવધર્મરૂપ હેતુની ત્યાં-સર્વજ્ઞ ધર્મીમાં અસિદ્ધિ છે. જો ત્યાં (છટ્કું ભૂત નથી) ભાવવૃત્તિ ધર્મની સત્તા માનવામાં આવે, તો ધર્મીમાં પણ ભાવપણાની આપત્તિથી નાસ્તિત્વનું સાધન અસંગત થઈ જાય !

૦ અભાવવૃત્તિધર્મ-અભાવધર્મને જો હેતુ માનવામાં આવે, તો અસ્તિત્વને સાધવાની સાથે વિરોધ છે, અભાવધર્મરૂપ હેતુ વિરુદ્ધ છે અર્થાત્ સત્તારૂપ સાધ્યની સાથે અસમાનાધિકરણ છે. (અહીં વિરોધ એટલે અસ્તિત્વરૂપ સાધ્યનું અસમાનાધિકરણ સમજવું. જ્યાં અસ્તિત્વ છે, ત્યાં અભાવધર્મ નથી.)

૦ ઉભય (ભાવ-અભાવ) વૃત્તિધર્મને હેતુ માનવામાં વ્યભિચાર છે. અર્થાત્ અસ્તિત્વરૂપ સત્તા વિધિ સ્વરૂપ ભાવમાં જ પ્રવર્તે છે અને ભાવાભાવરૂપ ધર્મ ભાવમાં અને અસ્તિત્વના અભાવવાળા અભાવમાં વર્તે છે. આમ વ્યભિચાર છે. સખળ કે-અસિદ્ધ સત્તાવાળા સર્વજ્ઞધર્મીમાં ભાવધર્મરૂપ હેતુ નથી. ભાવ-અભાવ ઉભય ધર્મરૂપ હેતુ વ્યભિચારી છે. અભાવધર્મરૂપ હેતુ વિરુદ્ધ છે. તે સર્વજ્ઞવર્તી સત્તા કેવી રીતે સાધી શકાય ? અર્થાત્ હોઈ પણ રીતે સાધી શકાય એમ નથી. ‘પ્રમેયસિદ્ધિ પ્રમાણથી છે.’-આવા વચનથી પ્રમાણથી જ વસ્તુની સિદ્ધિ થાય છે. વિકલ્પ તો પ્રમાણ નથી, માટે વિકલ્પથી ધર્મી-પ્રસિદ્ધિ થતી નથી. ધર્મીની પ્રસિદ્ધિ એક માત્ર પ્રમાણથી જ છે, વિકલ્પથી કે ઉભયથી ધર્મીની પ્રસિદ્ધિ નથી. એમ નૈયાયિકમત તરફથી પ્રચંડ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયે છતે.

સમાધાન-પ્રમાણથી ધર્મીની પ્રસિદ્ધિનું ઉદાહરણનું પ્રદર્શન છોડીને પ્રથમથી જ વિકલ્પથી પ્રસિદ્ધિધર્મીનું ઉદાહરણ આપે છે. અહીં આ ભાવ છે કે-જેઓ વિકલ્પથી ધર્મીપ્રસિદ્ધિને સ્વીકારતા નથી, તેઓ ‘વિકલ્પપ્રસિદ્ધ ધર્મી થતો નથી,’ કેમ કે-તે અપ્રમાણ છે વગેરે વગેરે. વળી ખોલી પણ શકના નથી, કારણ કે-પૂર્વે કહેલ ક્રમથી અસિદ્ધિ વિરોધ આદિનો સંભવ છે અને અહીં પ્રમાણથી ધર્મીની અપ્રસિદ્ધિ છે. જો વિકલ્પથી ધર્મીની પ્રસિદ્ધિ કબૂલો છો, તો પર પ્રત્યે આશ્રય (પશ્ચ) અસિદ્ધિ આદિનું ઉદ્ભાવન વ્યર્થ જ થાય ! ખરેખર, જેણે જે ધર્મીપણાએ સ્વીકારેલ છે, ત્યાં જ દોષ દેખાડવો. તથાચ ત્યાં દોષનું

ઉદ્દેશાવન કરનારા આપે. અવશ્ય વિકલ્પથી ધર્મીપ્રસિદ્ધિ માનવી જોઈએ ! અન્યથા મૌન-પણું માનવું જોઈએ. (પ્રસિદ્ધનો પ્રતિષેધ થાય છે, કેમ કે-અભાવ, પ્રતિયોગીથી નિરૂપ્ય છે. નિરૂપકની અપ્રસિદ્ધિમાં તેનાથી નિરૂપ્યના નિરૂપણની અનુપપત્તિ છે, તેથી 'વિકલ્પસિદ્ધ ધર્મી' નથી.) આવા વચનથી વિકલ્પસિદ્ધ ધર્મીનો નિષેધ કરાય છે. નૈયાયિકવડે તે નિષેધનો પ્રતિયોગી વિકલ્પસિદ્ધ ધર્મી છે. તેની અપ્રસિદ્ધિ હોયે છતે 'વિકલ્પપ્રસિદ્ધ ધર્મી' નથી.' આવા પ્રતિષેધની અનુપપત્તિ છે. અહીં તૃણીભાવની આપત્તિ હોઈ તૃણીભાવ વાદમાં નિગ્રહસ્થાનરૂપ છે.)

૦ આ પ્રમાણે 'સર્વજ્ઞ' છે, ઈત્યાદિ માનસપ્રત્યક્ષમાં ભાવરૂપ જ ધર્મીનો સ્વીકાર હોવાથી કોઈ પણ દોષ નથી.

શંકા-સર્વજ્ઞરૂપ ધર્મીની સિદ્ધિ હોયે છતે, તેની સત્તાનો પણ સ્વીકાર થવાથી તેની સત્તાનું સાધક અનુમાન વ્યર્થ જ ને ?

સમાધાન-તે સર્વજ્ઞધર્મીની સિદ્ધિ હોવા છતાં, નિર્દાનતાથી જ તેની સત્તાનો સ્વીકાર કરતો નથી, તેના પ્રત્યે અનુમાન સંકળ છે.

શંકા-છટ્ટા ભૂત વગેરેમાં કેવી રીતે ધર્મીપણું છે? કેમ કે-માનસપ્રત્યક્ષથી છટ્ટા ભૂતની સત્તાનો સ્વીકાર થવાથી નાસ્તિત્વનું સાધન બાધિત થાય છે જ ને ?

સમાધાન-તે વખતે બાધક જ્ઞાનનો ઉદય નહીં હોવાથી, સત્ત્વની સંભાવના હોવા છતાં પાછળથી તે છટ્ટા ભૂતની સત્તાનો નિષેધ છે. આ પ્રમાણે આકાશકુસુમ આદિમાં પણ વિકલ્પકાળમાં સત્ત્વરૂપે સંભાવના હોવા છતાં, પાછળથી બાધક જ્ઞાનથી તેનો નિરાસ છે. તાદેશ માનસિક જ્ઞાન માનસપ્રત્યક્ષભાસરૂપ બાળુવું. ઈતિ.

હવે પ્રમાણથી ધર્મીની પ્રસિદ્ધિનું દૃષ્ટાન્ત કહે છે. 'પર્વત' इति । અહીં પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી પ્રસિદ્ધિ છે. આ કથનની 'સઘળોય અનુમાન-અનુમેયવિષયક વ્યવહાર, બુદ્ધિમાં જ, કોઈને ધર્મીપણું તો કોઈને ધર્મીપણું પ્રકલ્પી પ્રવર્તે છે,' પરંતુ 'બાહ્ય સત્ત્વ અને અસત્ત્વને અપેક્ષીને વ્યવહાર નથી.' આવા મતનું ખંડન થઈ જાય છે, કેમ કે-અંદરના કે બહારના આદંબનની પ્રાપ્તિ વગરની બુદ્ધિમાં, કોઈમાં પણ ધર્મ-ધર્મીપણાની વ્યવસ્થા કરવાની શક્તિ નથી. તેથી પ્રમાણથી વ્યવસ્થાપિત પર્વત વગેરે જ વિષયભાવને પામતા ધર્મી-પણા વગેરે ભાવને પામે છે.

૦ ઉભયસિદ્ધનું દૃષ્ટાન્ત કહે છે. 'શબ્દ' इति । ખરેખર, અહીં સર્વ શબ્દ ધર્મી-પણાએ ઈષ્ટ છે, નહીં તો કોઈ એક શબ્દમાં જ પરિણામીપણાની સિદ્ધિની પ્રાપ્તિની આપત્તિ થઈ જાય ! તથાચ સર્વ (ભૂત-શબ્દ-વર્તમાનકાલીન) શબ્દોનો શ્રવણથી પ્રત્યક્ષનો અસંભવ હોવાથી, કેટલાક શબ્દોની પ્રત્યક્ષથી અને કેટલાક શબ્દોની વિકલ્પથી પ્રસિદ્ધિ થાય છે.

શંકા-'પર્વત વહ્નિવાગો છે.' અહીં પણ પર્વતમાં પ્રત્યક્ષ સિદ્ધપણું કેવી રીતે ? દેખાતા ભાગમાં અગ્નિને સાધવામા પ્રત્યક્ષ બાધા છે, અથવા ત્યાં વહ્નિનું જ પ્રત્યક્ષ હોયે

છતે સાધન નિરર્થક છે. નહીં દેખાતા ભાગમાં વહિને સાધવામાં ધર્મી પર્વતનું કેવી રીતે પ્રત્યક્ષ સિદ્ધપણું કહેવાય ?

સમાધાન—અવયવી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ પર્વત આદિમાં સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષની પ્રસિદ્ધિનું કથન છે. વળી અતિ સૂક્ષ્મ ઇલેક્ટ્રિકી (ખૂબ ખારીકાઈથી) તો વિચાર કરતાં કોઈ પણ વસ્તુ પ્રત્યક્ષ નથી, કેમ કે—અરમદ આદિ પ્રત્યક્ષમાં સમસ્ત વિશેષ(પર્યાય)થી અર્થના સાક્ષાત્કારમાં શક્તિનો અભાવ છે. વળી કેવલીનું પ્રત્યક્ષ જ ત્યાં સમર્થ છે.

તદેવં ધર્મિસાધ્યસાધનરૂપમનુમાનસ્ય પ્રધાનભૂતમજ્ઞત્રયં નિરૂપ્ય સમ્પ્રતિ હેતું વિમજતે—

हेतुर्द्विविधो विधिस्वरूपः प्रतिषेधस्वरूपश्चेति । तथा विधिस्वरूपो हेतुर्द्विधा, विधि-साधको निषेधसाधकश्चेति, एवं प्रतिषेधस्वरूपो हेतुरपि ॥ सूत्र-१० ॥

हेतुरिति । विधिस्वरूप उपलम्भस्वरूपः, प्रतिषेधस्वरूपोऽनुपलम्भस्वरूपः । विधिस्वरूपस्यापि द्वैविध्यमाह तथेति, ईदृशमेव प्रकारमेदं प्रतिषेधस्वरूपहेतावप्यतिदिगति एवमिति । तथा च विधिसाधको विधिरूपः, निषेधसाधको विधिरूपः, विधिसाधकः प्रतिषेधरूपः, निषेधसाधकः प्रतिनिषेधरूपश्चेति हेतुश्चतुर्विधः फलितः । एतेनोपलम्भस्वरूपस्य हेतोर्विधिसाधकत्वमेवानुपलम्भस्वरूपस्य हेतोः प्रतिषेधसाधकत्वमेवेति केषाञ्चिन्नियमो निरस्तः । साध्यसाधनयोर्गम्यगमकमावे व्याप्तेरेव प्रयोजकतया व्याप्तिसत्त्वेन विधिसाध्ये उपलम्भरूपहेतोर्गमकत्वस्येव तत्सत्त्वेऽनुपलम्भहेतोरपि तत्साधने गमकत्वस्य दुर्निवारतयैकशेषस्यानुचितत्वादिति ॥

આથી આ પ્રમાણે ધર્મી—સાધ્ય—સાધનરૂપ અનુમાનના પ્રધાનભૂત ત્રણ અંગોને કહીને, હવે તેના હેતુને વિભાગ કરે છે.

ભાવાર્થ—“હેતુ, વિધિસ્વરૂપ અને નિષેધસ્વરૂપના ભેદથી બે પ્રકારનો છે, તેમજ વિધિસ્વરૂપ હેતુ, વિધિસાધક અને નિષેધસાધકના ભેદથી બે પ્રકારનો છે. એ પ્રમાણે પ્રતિષેધસ્વરૂપ હેતુ પણ બાણવો.”

વિવેચન—વિધિસ્વરૂપ એટલે ઉપલંભરૂપ (ઉપલબ્ધિરૂપ—ભાવરૂપ). પ્રતિષેધસ્વરૂપ એટલે અનુપલંભરૂપ (અનુપલબ્ધિરૂપ—અભાવરૂપ). વિધિસ્વરૂપી હેતુના બે પ્રકારો તથા પ્રતિષેધસ્વરૂપી હેતુના બે પ્રકારોને કહે છે. ‘૧—વિધિ(રૂપ સાધ્ય)સાધક વિધિરૂપ, ૨—નિષેધ(રૂપ સાધ્ય)સાધક વિધિરૂપ, ૩—વિધિ(સાધ્યરૂપ)સાધક પ્રતિષેધરૂપ અને ૪—નિષેધ(સાધ્ય)સાધક પ્રતિષેધ, એમ હેતુ ચાર પ્રકારનો ફલિત થાય છે. ઉપરોક્ત કથનથી ઉપલંભરૂપ સ્વરૂપહેતુનું વિધિરૂપ સાધ્યનું સાધકપણું જ છે—અનુપલંભસ્વરૂપી હેતુનું પ્રતિષેધરૂપ સાધ્યનું સાધકપણું જ છે.’ આવો કેટલાકોનો નિયમ નિરસ્ત થાય છે. વળી સાધ્યસાધનના ગમ્યગમકભાવમાં વ્યાપ્તિનું જ પ્રયોજકપણું હોઈ, વ્યાપ્તિના સત્ત્વથી વિધિરૂપ સાધ્યમાં ઉપલંભરૂપ હેતુના ગમકપણાની માફક, વ્યાપ્તિના સત્ત્વમાં અનુપલંભ હેતુનું પણ વિધિરૂપ સાધ્યના સાધનમાં ગમકપણું દુર્નિવાર—અનિવાર્ય છે, માટે એમાંથી એકશેષ રાખવો અનુચિત છે.

તત્ર વિધિસાધકં વિધ્યાત્મકં હેતું ષોઢા વિભજતે—

તત્ર વિધિસાધકો વિધિરૂપો હેતુર્વ્યાપ્યકાર્યકારણપૂર્વોત્તરસહચરમેદાત્ પોઢા । વિધિસ્તુ સદસદાત્મકે પદાર્થે સદંશઃ, અસદંશશ્ચ પ્રતિષેધઃ ॥ સૂત્ર-૧૧ ॥

તત્રેતિ । વ્યાપ્યં કાર્યં કારણં પૂર્વચરમુત્તરચરં સહચરં ચેતિ હેતુભૂતાનિ વસ્તુનિ ષડ્વિધાનિ વિધિ-
ભૂતસાધ્યસાધકાનીત્યર્થઃ । વિધિપ્રતિષેધશબ્દાર્થં વક્તિ વિધિસ્તિત્વિતિ, પદાર્થો હિ રાદસદાત્મકઃ, તત્ર
યોડ્યં સદંશસ્સ એવ વિધિરુચ્યતે, અભાવાપરપર્યાયસ્ત્વસદંશઃ પ્રતિષેધ ઉચ્યતેતિ માપઃ ॥

ત્યાં વિધિરૂપ સાધ્યસાધક વિધિરૂપ (સાધ્યની સાથે અવિરૂદ્ધ ઉપલબ્ધિરૂપ) હેતુનો છ
પ્રકારે વિભાગ કરે છે.

ભાવાર્થ—“ત્યાં વિધિસાધક વિધિરૂપ હેતુ, વ્યાપ્ય-કાર્ય-કારણ-પૂર્વચર-ઉત્તરચર અને
સહચરના ભેદથી છ પ્રકારનો છે. વિધિ તો સત્-અસત્રૂપ પદાર્થમાં સત્ અંશ છે અને
અસત્ અંશ પ્રતિષેધ છે.”

વિવેચન-તત્રેતિ । (૧) વ્યાપ્ય, (૨) કાર્ય, (૩) કારણ, (૪) પૂર્વચર, (૫) ઉત્તરચર
અને (૬) સહચર, એમ હેતુભૂત વસ્તુઓ છ પ્રકારની વિધિભૂત સાધ્યની સાધક છે.
વિધિ અને પ્રતિષેધના શબ્દના અર્થને કહે છે. ખરેખર, પદાર્થ સદ્-અસદ્રૂપ છે. ત્યાં
જે આ સદ્રૂપ અંશ છે, તે જ વિધિ કહેવાય છે. અભાવ જેનું બીજું નામ છે, એવો
તો અસદ્રૂપ અંશ પ્રતિષેધ કહેવાય છે એવો ભાવ છે.

પ્રસજ્ઞાદભાવસ્ય સર્વથા ભાવસ્વરૂપાતિરિક્તત્વં દૂર્યયિતું પ્રતિષેધં વિમગ્ન્ય તત્સ્વરૂપં વક્તુમુપક્રમતે—

પ્રતિષેધશ્ચતુર્ધા પ્રાગભાવપ્રધ્વંસાભાવાન્યોડન્યાભાવાત્યન્તાભાવમેદાત્ । યન્નિવૃત્તાવેવ કાર્યા-
વિર્માવઃ સ પ્રાગભાવઃ, યથા ઘટં પ્રતિ મૃત્પિણ્ડઃ ॥ સૂત્ર-૧૨ ॥

પ્રતિષેધ ઇતિ । અત્રાયમ્ભાવઃ, પદાર્થાનામસ્તિત્વેનૈવોપગમે સર્વેષામભાવાનામપહ્વેન સર્વસ્ય
સર્વાત્મકત્વપ્રસજ્ઞઃ । પ્રાગભાવાનઙ્ગીકારે નિર્વિકારત્વં દ્રવ્યસ્ય સ્યાત્ તથા ચ ઘટપટાદીનામભાવ એવ
સ્યાત્ । પ્રધ્વંસાભાવાનમ્યુપગમે કટકકુણ્ડલાદીનામનન્તત્વપ્રસજ્ઞઃ અન્યોડન્યાભાવાપલાપે જીવસ્યાજીવા-
ત્મકત્વેડજીવસ્ય જીવાત્મકે સર્વાત્મકત્વપ્રસજ્ઞેન તયોર્લક્ષણમેદો ન સ્યાત્ । અત્યન્તાભાવાનમ્યુપગમે ચ
જીવે અજીવતાત્યન્તાભાવાનમ્યુપગમાત્ અજીવત્વસ્યાજીવે ચ જીવતાભાવાનમ્યુપગમાજીવત્વસ્ય પ્રાપ્તેઃ ।
તસ્માદ્વસ્તુનો યથાડસ્તીતિ પ્રત્યયવિષયમસ્તિત્વં પર્યાયસ્તથા નાસ્તીતિ પ્રતીતિવિષયં નાસ્તિત્વમપિ પર્યાયઃ,
તત્ત્વ નાસ્તિત્વં ન સર્વથા વસ્તુનોડર્થાન્તરમ્, નિઃસ્વભાવત્વપ્રસજ્ઞાત્, ન ચ નાસ્તીતિ પ્રત્યયજનકત્વરૂપ-
સદ્ભાવાનાભાવસ્ય નિઃસ્વભાવત્વમિતિ વાચ્યમ્, તથા સતિ તસ્ય ભાવસ્વભાવત્વસિદ્ધેઃ, પ્રત્યયાભિધાન-
વિષયસ્યાર્થક્રિયાકારિણઃ પદાર્થસ્ય ભાવસ્વભાવત્વાત્, નાસ્તિત્વસ્ય ચ વસ્તુધર્મત્વાદ્ધર્મસ્ય કથશ્ચિદ્ધર્મિ-
ભિન્નત્વેન કથશ્ચિદ્મેદોડપિ, તત્રામેદાશ્રયણે ભાવત્વેન મેદાશ્રયણે ચ તદ્વૃત્તિત્વેનાભાવસ્ય પ્રતીતિઃ, એતેન

भूतलस्य घटाभावत्वे भूतले घटाभाव इति प्रतीतिर्न स्यात् स्याच्च भूतले भूतलमिति धीरित्यपास्तम् । अभेदेऽपि घटाभावत्वेनाधेयताया भूतलत्वेन चाधारताया यथाप्रतीति स्वीकारादिति भावः । अथ प्रागभावं लक्षयति यन्निवृत्तावेवेति, विलक्षणपरिणामविशिष्टस्य मृत्पिण्डस्य तेन रूपेण विनाशे हि घटरूपतया मृत्पिण्डः परिणमत इति घटरूपतयोत्पत्तेः प्रागव्यवहितपरिणामविशिष्टं मृदूव्यमेव तत्प्रागभाव उच्यते न तु मृत्पिण्डात्सर्वथाऽर्थान्तरमिति भावः, इदमेव दृष्टान्तद्वारा प्रदर्शयति यथेति, घटस्य प्रागभावश्च तदव्यवहितपूर्वक्षणपरिणाम इत्येके, तेषां तत्पूर्वानादिपरिणामसन्ततौ कार्यसदभावप्रसङ्गः, कार्यध्वंसतत्प्रागभावानां धारकालस्य कार्यवत्त्वव्याप्यत्वात् । तत्पूर्वानादिपरिणामसन्ततौ कार्यभेदसत्त्वान्न दोष इति चेन्नाव्यवहितकार्यपूर्वपरिणामेऽपि कार्यभेदसत्त्वेन तेनैव तदानीं कार्याभावसिद्धेः प्रागभावस्वीकारनिरर्थकतापत्तेः, न च कार्यस्य प्रागभावाभावस्त्वभावत्वसिद्धयर्थं तदभ्युपगम इति वाच्यम्, कार्यपूर्वोत्तरनिखिलपरिणामेषु कार्यान्तरपूर्वपर्यायभिन्नेषु कार्यस्त्वभावताप्रसङ्गात् । न च न कार्यप्रागभावाभावत्वं कार्यस्त्वभावत्वव्याप्यं किन्तु कार्यप्रागभावध्वंसत्वमेव, सोऽपि ध्वंसोऽव्यवहितोत्तरक्षण एव वर्तते, तदुत्तरक्षणे घटादिव्यवहारश्च सदृशकार्योत्पत्तिदोषादिति वाच्यम् । एतस्य सौगतानामेव शोभनत्वादस्माभिः प्रागभावस्यानादित्वोपगमात् । प्रागभावध्वंसस्य द्वितीयादिक्षणेऽव्यवहिते प्रागभावोन्मज्जनप्रसङ्गेन प्रागभावक्षण इव तत्रापि कार्यस्यासदभावप्रसङ्गात्तत्र दोषाभ्युपगमस्य चाप्रामाणिकत्वात् । तस्माद् द्रव्यपर्यायात्मा प्रागभावः स च स्यात्सादिस्थ्यादनादिरिति सिद्धान्तात् । न च द्रव्यरूपतयाऽनादित्वेऽनन्तत्वप्रसक्तेस्सर्वदा कार्यानुत्पत्तिः स्यात् पर्यायरूपतया च सादित्वे प्रागभावात्पूर्वमपि पश्चादिव कार्योत्पत्तिः स्यादित्युभयत्र दोषात् भावस्त्वभावो न प्रागभावस्तस्य भावविलक्षणत्वेन सर्वदा भावविशेषणत्वादिति वाच्यम्, सर्वथा भावविलक्षणाभावग्राहक प्रमाणाभावात् । न च स्वोत्पत्तेः पूर्वं नासीद्वट इति ज्ञानमभावविषयकं भावप्रत्ययविलक्षणत्वाद्यस्तु भावविषयो नासौ भावप्रत्ययविलक्षणो यथा घट इत्यादिप्रत्यय इत्यनुमानं प्रागभावग्राहकमिति वाच्यम्, प्रागभावादौ नास्ति प्रध्वंसाभावादिरिति प्रत्ययेन व्यभिचारात् । न च सोऽपि प्रत्ययोऽभावविषय इति न व्यभिचार इति वाच्यम्, अभावानवस्थाप्रसङ्गात् । अत एव प्रागभावस्य सर्वदा भावविशेषणत्वमसिद्धं प्रध्वंसाभावादौ न प्रागभाव इत्यादौ प्रागभावस्याभावेऽपि विशेषणत्वात् । तस्मादजुसूत्रनयार्पणात् कार्यस्याव्यवहितपूर्वोपादानपरिणाम एव प्रागभावः । न च तत्पूर्वानादिपरिणामसन्ततौ कार्यसद्भावप्रसङ्ग इति वाच्यम्, यतो घटस्य प्रागभावः

१. इदानीं घट इत्यादिप्रतीत्या तत्तत्क्षण एव तदभिन्नकार्याणां बौद्धमते तादात्म्येन कालवृत्तित्वोपगमात् कार्यभिन्नक्षणे कार्यत्वरयापादयितुमशक्यत्वादिति भावः ॥ २. ते हि पर्यायार्थमात्रादेः स्वीकृत्यन्तीति तेषामेवेदं शोभनं उभयनयवादिनामरमाकन्तु तत्सिद्धान्तविरुद्धमिति भावः ॥ ३. ननु भवदुक्तेनैवं फलति पूर्वपर्यायिषु मृदूव्ये च प्रागभावत्वं व्यासज्यवृत्तीति तत्र सम्यक् प्रत्येकावृत्तेरसमुदायावृत्तित्वात्, प्रत्येकवृत्तित्वे च दोषादित्याशयेनाशङ्कते न चेति ॥ ४. अभावाधिकरणकाभावप्रतियोगिकाभावस्याधिकरणात्मकत्वेन प्रागभावमिन्नप्रध्वंसाभावमात्राविषयकत्वेन हेतुमत्त्वेऽपि साव्याभावाद् व्यभिचार इति भावः ॥

કુસૂલં તસ્ય કોશસ્તસ્ય સ્થાસસ્તસ્યાપિ મૃત્પિણ્ડ एवं परमाणौ तत्परम्पराया विश्रान्तिस्तथा च तत्परम्परानाधारघटध्वंसपरम्परानाधारकालत्वस्यैव घटव्याप्यत्वेन नाघटकाले घटवत्त्वપ્રસङ્ગ इति । व्यवहारन-
यार्पणात्तु मृदादिद्रव्यं घटादेः प्रागभावः स चानादिः । न च घटादेः प्रागभावाभावस्वभावत्वं न सम्भ-
वति मृदादिद्रव्यस्याभावासम्भवादिति वाच्यम्, घटादिरहितस्य पूर्वकौલविशिष्टस्य मृदादिद्रव्यस्यैव
घटादिप्रागभावरूपतया तस्य च कार्योत्पत्तौ विनाशसिद्धेः, नहि कार्यरहितत्वस्य विनाशमन्तरेण कार्य-
सहिततयोत्पत्तिस्सम्भवति, प्रमाणार्पणात्तु द्रव्यपर्यायात्मा प्रागभाव इति ॥

પ્રસંગથી અભાવના સર્વથા ભાવસ્વરૂપથી ભિન્નપણામાં હૂપણુ છે, એમ બતાવવા માટે પ્રતિષેધના વિભાગપૂર્વકે સ્વરૂપનું કથન કરે છે.

ભાવાર્થ—“પ્રતિષેધ, પ્રાગ અભાવ-પ્રધ્વંસ અભાવ-અન્યોડન્ય અભાવ અને અત્યંત અભાવના ભેદથી ચાર (૪) પ્રકારનો છે. જેની નિવૃત્તિમાં-વિનાશમાં કાર્યનો આવિર્ભાવ, તે ‘પ્રાગભાવ’ કહેવાય છે.” જેમ કે-ઘટ પ્રત્યે માટીનો પિંડ.

વિવેચન-અહીં આ ભાવ છે કે-જો પદાર્થોને અસ્તિત્વરૂપે જ સ્વીકારવામાં આવે અને તમામ અભાવોનો અપહાપ કરો, તો સર્વ સર્વરૂપ બની જાય ! એવો પ્રસંગ આવે ! કોઈ ભેદ જ ન રહે !

૦ તથાચ જો પ્રાગભાવને ન માનો, તો પર્યાયરહિતપણું દ્રવ્યમાં થઈ જાય ! તથાચ ઘટ-પટ વગેરે પર્યાય-કાર્ય માત્રનો અભાવ જ થઈ જાય !

૦ જો પ્રધ્વંસરૂપ અભાવ ન માનો, તો કડું-કુંડલ વગેરે પર્યાયરૂપ પદાર્થો અનંત-અવિનાશી થઈ જાય ! એ રૂપ પ્રસંગ આવે.

૦ જો અન્યોડન્ય અભાવનો અપહાપ (નિષેધ) કરવામાં આવે, તો જીવ અજીવ આત્મક અને અજીવ જીવ આત્મક થતાં, સર્વ આત્મકપણાનો પ્રસંગ આવવાથી તે જીવ-અજીવમાં લક્ષણકૃત ભેદ ન થાય !

૦ જો અત્યંત અભાવનો અસ્વીકાર કરવામાં આવે, તો જીવમાં અજીવત્વના અત્યંત અભાવના અસ્વીકારથી જીવત્વની પ્રાપ્તિ છે અને અજીવમાં જીવત્વના અત્યંત અભાવના અસ્વીકારથી જીવત્વની પ્રાપ્તિ થઈ જાય ! તેથી વસ્તુનો, જેમ ‘અસ્તિ’-એવા જ્ઞાનનો વિષય અસ્તિત્વ પર્યાય છે, તેમ ‘નાસ્તિ’-એવી પ્રતીતિના વિષયરૂપ નાસ્તિત્વ પણ પર્યાય છે. વળી

૧. કાલવિશેષાવચ્છિન્નસ્વરૂપસમ્બન્ધેન મૃદૂબ્યં ઘટપ્રાગભાવવ્યવહારનિમિત્તં, પૂર્વકાલાત્મકસ્ય કાલ-
વિશેષસ્ય સંસર્ગઘટિતત્વેન તસ્ય ચ પ્રાગનુપસ્થિતસ્ય સસર્ગત્વે કસ્યાપ્યવિવાદાદત્ર નાન્યોડન્યાશ્રયઃ । ન ચૈવં
કાલવિશેષઘટિતસમ્બન્ધેન મૃદાદિદ્રવ્યમેવ ઘટાદિવ્યવહારવિષયોડસ્તુ કિમતિરિક્તેન ઘટાદિદ્રવ્યેણેતિ વાચ્યમ્,
મૃદાદિદ્રવ્યાદ્ઘટાદિદ્રવ્યસ્ય પૃથગનુભૂયમાનત્વેન તન્માત્રત્વાકલ્પનાત્, પ્રાગમાવાદેસ્તુ પૃથગનુભૂયમાનત્વાભાવેના-
ધારમાત્રસ્વરૂપત્વકલ્પનાત્, ઘટસ્વરૂપે મૃદાદિદ્રવ્ય આધારમિન્નત્વમુદ્ભૂતં, અમાવપર્યાયે ત્વનુદ્ભૂતમિતિ ભાવઃ ॥

તે નાસ્તિત્વ સર્વથા વસ્તુથી અર્થાન્તરરૂપ નથી, કેમ કે-વસ્તુમાં નિઃસ્વભાવતાનો પ્રસંગ છે.

શંકા-‘નાસ્તિ’-આવી પ્રતીતિના જનકત્વરૂપ સદ્ભાવથી અભાવમાં નિઃસ્વભાવતા નથી જ ને ?

સંભાધાન-જો આમ માનો છો, તો તે અભાવમાં ભાવરૂપ સ્વભાવતાની સિદ્ધિ છે, કેમ કે-(પ્રત્યય) જ્ઞાન અને અભિધાન(વચન)ના વિષયભૂત અર્થક્રિયાકારી પદાર્થ ભાવસ્વભાવી હોય છે. વળી નાસ્તિત્વ વસ્તુનો ધર્મ હોઈ, ધર્મ ધર્મીથી કથંચિદ્ ભિન્ન હોઈ કથંચિદ્ ધર્મીથી ધર્મનો ભેદ પણ છે. ત્યાં ભેદની અપેક્ષાએ ભાવરૂપ અધિકરણવૃત્તિપણાએ અભાવથી પ્રતીતિ થાય છે. આવા કથનથી ‘ભૂતલને ઘટના અભાવરૂપ માનવામાં આવતાં ભૂતલમાં ઘટનો અભાવ એવી પ્રતીતિ નહીં થાય ! અને ભૂતલમાં ભૂતલ એવી બુદ્ધિ થશે.’ વગેરેનું ખંડન થઈ જાય છે. કેમ કે-અભેદ હોવા છતાંય ઘટાભાવરૂપે આધેયતાનો અને ભૂતલરૂપે આધારતાનો પ્રતીતિ પ્રેરનાર સ્વીકાર છે. હવે પ્રાગભાવનું લક્ષણ કરે છે. વિલક્ષણ પરિણામથી વિશિષ્ટ માટીના પિંડનો, માટીના પિંડરૂપે વિનાશ થયે છતે, ઘટરૂપે માટીનો પિંડ પરિણમે છે, માટે ઘટરૂપે ઉત્પત્તિ પહેલાં અવ્યવહિત પરિણામવિશિષ્ટ માટીરૂપ દ્રવ્ય જ છે તે પ્રાગભાવ કહેવાય છે. પરંતુ માટીના પિંડથી સર્વથા ભુદો બીજો પદાર્થ નહીં, એવો ભાવ છે. આ જ દષ્ટાન્તદ્વારા દર્શાવે છે કે-‘ચર્યતિ !’

૦ કેટલાક કહે છે કે-‘ઘટનો પ્રાગ્ અભાવ એટલે તે ઘટથી અવ્યવહિત પૂર્વક્ષણનો પરિણામ.’ આમ કહેનારા તેઓના મતમાં, તે ક્ષણોની તે ઘટથી પૂર્વ અનાદિ પરિણામની સંતતિમાં કાર્યસદ્ભાવનો પ્રસંગ છે, કેમ કે-કાર્યધ્વંસ અને તે કાર્યના પ્રાગભાવનો અનાધારભૂત કાળ કાર્યવ્યાપ્ત છે (વ્યાપ્તિવાળો છે).

શંકા-તે ઘટથી પૂર્વ (‘હમણાં ઘટ છે’ ઇત્યાદિ પ્રતીતિથી, તે તે ક્ષણમાં જ તે ક્ષણથી અભિન્ન કાર્યોમાં બૌદ્ધમતમાં તાદાત્મ્યથી કાળવૃત્તિત્વનો સ્વીકાર હોવાથી, કાર્યભિન્ન ક્ષણમાં કાર્યપણાની આપત્તિ અશક્ય હોઈ) અનાદિ પરિણામ સંતતિમાં કાર્યભેદની સત્તા હોવાથી દોષ નથી જ ને ?

સંભાધાન-જો આમ છે, તો અવ્યવહિત કાર્યના પૂર્વના પરિણામમાં પણ કાર્યના ભેદનું સત્ત્વ હોઈ, કાર્યધ્વંસ-પ્રાગ્ભાવના અનાધારભૂત તે કાળથી જ તે વખતે કાર્યના અભાવની સિદ્ધિ હોઈ પ્રાગ્ અભાવના સ્વીકારની નિરર્થકતાની આપત્તિ છે.

શંકા-કાર્યમાં પ્રાગ્ અભાવના અભાવરૂપ સ્વભાવપણાની સિદ્ધિ માટે તે પ્રાગ્ અભાવનો સ્વીકાર કરવો જ પડે ને ?

સંભાધાન-તો પછી કાર્યથી પૂર્વના કે ઉત્તરના સઘળા પરિણામોમાં કાર્યના અનંતર-પૂર્વપર્યાય ભિન્નોમાં પૂર્વતર-પૂર્વતમ પર્યાયોમાં કાર્યસ્વભાવતાનો પ્રસંગ આવશે જ.

શંકા-કાર્યપ્રાગ્-અભાવનું અભાવપણું કાર્યસ્વભાવત્વવ્યાપ્ત (વ્યાપ્તિવિશિષ્ટ) નથી,

પરંતુ કાર્યપ્રાગભાવનું ધ્વંસપણું જ કાર્યના સ્વભાવપણાની સાથે વ્યાપ્તિવાળું છે. તે પણ ધ્વંસ, અવ્યવહિત ઉત્તરક્ષણમાં જ વર્તે છે : અને તેની ઉત્તરક્ષણમાં ઘટાદિ વ્યવહાર, સદૃશ-સમાન કાર્યની ઉત્પત્તિના દોષ(કાર્યસાદૃશ્યની બ્રાન્તિરૂપ દોષ)થી છે ને ?

સમાધાન—આ બધું કથન (વિપરીત કથન) સૌગતોને જ શોભતું છે. (તે બૌદ્ધ લોકો માત્ર પર્યાયને જ માને છે, માટે તેઓને જ આ શોભે છે. અમે તો દ્રવ્ય-પર્યાય ઉભયને માનનારા છીએ એટલે સ્યાદ્વાદીઓને તો તે સિદ્ધાન્ત વિરુદ્ધ છે.) અમે સ્યાદ્વાદીઓએ પ્રાગભાવને અનાદિરૂપે (શક્તિરૂપે-દ્રવ્યરૂપે) માનેલા છે.

વળી પ્રાગ્ અભાવનો ધ્વંસ બીજા-ત્રીજા આદિ ક્ષણમાં નહીં હોવાથી પ્રાગભાવ ઉભો થઈ જાય એવો પ્રસંગ આવવાથી, પ્રાગ્ અભાવના ક્ષણની માફક કાર્યના અભાવનો પ્રસંગ ઉભો છે અને કાર્યોત્પત્તિ સાદૃશ્ય દોષ(સદૃશ કાર્યોત્પત્તિરૂપ દોષ)નો સ્વીકાર અપ્રમાણિક છે. તેથી દ્રવ્ય અને પર્યાયસ્વરૂપી પ્રાગભાવ છે અને તે પ્રાગભાવ કથંગિત્ (અપેક્ષાએ) સાદિ અને કથંગિત્ (અપેક્ષાએ) અનાદિ છે. એ સિદ્ધાન્ત છે-જેન સિદ્ધાન્ત છે.

શંકા—(આપના કહેવાથી એ ક્લિત થાય છે કે-પૂર્વના પર્યાયોના અને માટીરૂપ દ્રવ્યમાં પ્રાગભાગત્વ વ્યાસજ્યવૃત્તિ પર્યાપ્તિ સંબંધેન દ્વિત્વાદિ સંખ્યાની માફક અનેકાશ્રયવૃત્તિ થાય છે, માટે તે ઠીક નથી, કેમ કે-પ્રત્યેકમાં જે નથી વર્તતો તે સમુદાયમાં નથી વર્તતો અને પ્રત્યેકમાં વૃત્તિત્વ માનવામાં દોષ છે. એવા આશયથી આ શંકા કરે છે કે-‘નચેતિ !’

દ્રવ્યરૂપે પ્રાગભાવમાં અનાદિપણું હોયે છતે, અનંતપણાનો પ્રસંગ હોવાથી સર્વદા કાર્યની અનુત્પત્તિ થાય ! અને પર્યાયરૂપે સાદિપણું હોયે છતે, પ્રાગભાવથી પહેલાં પણ પછીની જેમ કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય ! માટે દ્રવ્ય અને પર્યાયરૂપ ઉભયમાં દોષ હોવાથી ભાવ-સ્વભાવરૂપ પ્રાગભાવ નથી, કેમ કે-તે પ્રાગભાગ ભાવથી વિલક્ષણ હોઈ સર્વદા ભાવવિશેષણરૂપ છે જ ને ?

સમાધાન—સર્વથા એકાન્તે ભાવવિલક્ષણ અભાવગ્રાહકપ્રમાણનો અભાવ હોવાથી, પ્રાગ-ભાવ ભાવથી વિલક્ષણ નથી તેમજ સર્વદા ભાવનું વિશેષણ નથી.

શંકા—પોતાની (ઘટની) ઉત્પત્તિ પહેલાં ‘ઘડો હતો’ નહીં (નથી), આવું જ્ઞાન અભાવવિષયક છે, કેમ કે-ભાવપ્રત્યયથી વિલક્ષણ છે. જે ભાવવિષયક પ્રત્યય છે, તે ભાવપ્રત્યય વિલક્ષણ નથી. જેમ કે-‘ઘટઃ ।’ ઇત્યાદિ પ્રત્યયરૂપ અનુમાનરૂપ પ્રમાણ, ભાવવિલક્ષણ પ્રાગભાવ ગ્રાહક છે જ ને ?

સમાધાન—પ્રાગભાવ આદિમાં પ્રધ્વંસાભાવ આદિ નથી ! આવા પ્રત્યયની સાથે વ્યક્તિયાર છે.

[અભાવરૂપ અધિકરણવાળો-અભાવરૂપી પ્રતિયોગી(આધેય)વાળો અભાવ અધિકરણરૂપ હોય છે. આવો નિયમ હોવાથી ‘પ્રાગભાવ આદિમાં પ્રધ્વંસાભાવ આદિ નથી.’ અહીં પ્રાગ-

ભાવ આદિરૂપ અધિકરણવાળો અને પ્રધ્વંસાભાવ આદિરૂપ આધેયવાળો, અહીં રહેલો અભાવ અધિકરણરૂપ છે (મૃતપિંડરૂપ છે), તેથી મૃતપિંડમાં પ્રાગભાવ ભિન્ન પ્રધ્વંસાભાવના અભાવરૂપ વિષયવાળો નહીં હોવાથી અર્થાત્ પ્રધ્વંસ નહીં હોવાથી, હેતુ (ભાવપ્રત્યયવિત લક્ષણત્વરૂપ) હોવા છતાં અભાવરૂપ સાધ્ય નહીં હોવાથી વ્યભિચાર છે.] માટે ભાવવિલક્ષણ અભાવગ્રાહકરૂપ પ્રમાણ નથી.

શંકા-તે પણ પ્રત્યય (પ્રાગભાવ આદિમાં પ્રધ્વંસાભાવ આદિ નથી. આ પ્રત્યય પણ) અભાવ વિષયવાળો અમે માનીએ છીએ, તો વ્યભિચાર કેવી રીતે?

સમાધાન-જો એમ માનો, તો અભાવની અનવસ્થાનો પ્રસંગ હોવાથી ભાવવિલક્ષણ અભાવ નથી એમ જ માનવું રહ્યું. એથી જ પ્રાગભાવનું સર્વદાભાવનું વિશેષણપણું પ્રસિદ્ધ છે, કેમ કે-‘પ્રધ્વંસાભાવ આદિમાં પ્રાગભાવ નથી.’ ઇત્યાદિ પ્રત્યયમાં પ્રાગભાવનું અભાવમાં વિશેષણ છે.

૦ તેથી ઋણુસૂત્રનયના અર્પણ-અપેક્ષાએ ‘કાર્ય’નો અવ્યવહિત પૂર્વમાં ઉપાદાનરૂપ પરિણામ (મૃતપિંડરૂપ ઉપાદાન પરિણામ) જ પ્રાગભાવ છે.’

શંકા-તે કાર્યના પૂર્વમાં અનાદિ પરિણામ સંતતિમાં કાર્યસદ્ભાવનો પ્રસંગ આવશે જ ને?

સમાધાન-તત્પૂર્વ અનાદિ પરિણામ સંતતિમાં કાર્યસદ્ભાવનો પ્રસંગ નહીં આવે, કારણ કે-ઘટનો પ્રાગભાવ કુસૂલ છે. (કોઠાર જેવી આકૃતિવાળી માટી) તે કુસૂલનો પ્રાગભાવ કોશ છે. (ગોળાકાર પદાર્થ જેવી માટી) તે કોશનો પ્રાગભાવ સ્થાસક છે. (દર્પણ જેવા આકારનું પાત્ર) તે સ્થાસકનો પણ પ્રાગભાવ મૃતપિંડ છે. આ પ્રમાણે તેની પરંપરાની વિશ્રાન્તિ પરમાણુમાં થાય છે. તથાચ તે, પ્રાગભાવની પરંપરાના અનાધાર અને ઘટધ્વંસ-પરંપરાના અનાધારકાળપણામાં જ ઘટવ્યાવૃત્ત (વ્યાપ્તિ) હોઈ અઘટકાળમાં (ઘટના અનાધારકાળમાં) ઘટવત્ત્વનો (ઘટનો) પ્રસંગ નથી. ઇતિ,

૦ વ્યવહારનયના અર્પણની અપેક્ષાએ તો માટી વગેરે દ્રવ્ય જ ઘટ આદિનો પ્રાગભાવ (ઉપાદાન) છે અને તે અનાદિ છે.

શંકા-ઘટ આદિમાં પ્રાગભાવના અભાવપણું સંભવતું નથી, કેમ કે-મૃદ્-માટી આદિ દ્રવ્યમાં અભાવનો અસંભવ જ છે ને?

સમાધાન-ઘટ આદિ પર્યાયથી રહિત, પૂર્વકાળવિશિષ્ટ-કાળવિશેષથી વિશિષ્ટ સ્વરૂપ સંબંધી મૃદ્દ્રવ્ય ઘટના પ્રાગભાવના વ્યવહારનું નિમિત્ત છે. (પૂર્વકાળરૂપ કાળવિશેષ સંસર્ગથી ઘટિત હોઈ અને પૂર્વે અનુપસ્થિત તે કાળવિશેષના સંસર્ગપણામાં કોઈનો પણ વિવાદ નહીં હોવાથી અહીં અન્યોડન્યાશ્રય નથી.)

શંકા-કાળવિશેષથી ઘટિત સંબંધથી મૃદ્ આદિ દ્રવ્ય જ ઘટ આદિ વ્યવહારનો વિષય

હો ! તો અતિરિક્ત ઘટ આદિ દ્રવ્યથી સર્થુ' જ ને ?

સમાધાન—મૃદ્ આદિ દ્રવ્યથી ઘટ આદિ દ્રવ્ય પૃથગ્ રૂપે અનુભવાતું હોઈ, તે ઘટ આદિ દ્રવ્યની માત્ર કલ્પના નથી અર્થાત્ ઘટ આદિ દ્રવ્ય કલ્પિત નથી. પ્રાગભાવ આદિમાં તો, પૃથગ્ રૂપે અનુભવનો અભાવ હોઈ આધાર માત્ર સ્વરૂપપણાની કલ્પના છે. ઘટરૂપી મૃદ્ આદિ દ્રવ્યમાં આધારનો ભેદ પ્રગટ અભાવપર્યાયમાં જ (તિરોભૂત) અપ્રગટ છે, એવો ભાવ છે. મૃદ્ (માટી) આદિ દ્રવ્ય જ ઘટ આદિના પ્રાગભાવરૂપે હોઈ, તે મૃદ્ આદિ દ્રવ્યમાં કાર્યની ઉત્પત્તિ થયે છતે વિનાશની સિદ્ધિ છે.

૦ ઘટ આદિ કાર્યરહિત મૃદ્ આદિ દ્રવ્યની વિનાશ સિવાય (તિરોભાવ સિવાય) ઘટ આદિ કાર્યરહિતપણે ઉત્પત્તિ સંભવતી નથી. પ્રમાણના (દ્રવ્યનય-પર્યાયનય ઉભયના) અર્પણની અપેક્ષાએ તો દ્રવ્ય અને પર્યાયસ્વરૂપી પ્રાગભાવ છે. ઇતિ.

પ્રધ્વંસાભાવ નિરૂપયતિ—

યદુત્પત્તિનિબન્ધનં કાર્યવિઘટનં સ પ્રધ્વંસાભાવઃ । યથા ઘટં પ્રતિ કપાલકદમ્બકમ્ ॥સૂત્ર-૧૩॥

યદુત્પત્તીતિ । યસ્ય માવે નિયમેન કાર્યસ્ય વિઘટનં ભવતિ સ પ્રધ્વંસાભાવ इत्यर्थः, दृष्टान्तमाह यथेति कपालकदम्बकोत्पत्तौ सत्यां ह्यवश्यं घटस्य विपद्यमानता भवत्यतः कपालकदम्बकमेव तत्प्रध्वं-साभाव इति भावः । अत्रापि ऋजुसूत्रार्पणादुपादेयक्षण एवोपादानस्य प्रध्वंसः, चैवं तदुत्तरक्षणेऽपि प्रध्वंसस्याभावेन घटादेः पुनरुज्जीवनं स्यादिति वाच्यम्, कारणस्य कार्योपमर्दनात्मकत्वाभावात् उपा-दानोपमर्दनस्यैव कार्योत्पत्त्यात्मकत्वात् प्रागभावप्रध्वंसयोरुपादानोपादेयरूपतोपगमेन तदुपमर्दनेनैव प्रध्वंसस्य कार्यात्मन आत्मलाभात् । प्रागभावे कारणात्मनि पूर्वक्षणवर्तिनि सति हि प्रध्वंसस्य कार्या-त्मनस्त्वरूपलाभोपपत्तिरिति । व्यवहारनयादेशाच्च घटोत्तरकालवर्तिघटाकारविकलं मृदादिद्रव्यं घट-प्रध्वंसः । स चानन्तः । तेन घटात्पूर्वकालवर्ति मृदादिद्रव्यं घटस्य प्रागभाव एव न्तु प्रध्वंसः, तथा घटाकारमपि तत्तस्य प्रध्वंसो मा भूदिति घटाकारविकलमिति विशेषणम् । प्रमाणार्पणया तु प्रध्वंसो द्रव्यपर्यायात्मैकानेकस्वभावश्चेति ॥

પ્રધ્વંસાભાવનું નિરૂપણ.

ભાવાર્થ—“જેની ઉત્પત્તિ પ્રત્યે કારણભૂત કાર્યનો વિનાશ છે, તે ‘પ્રધ્વંસાભાવ’ કહે-વાય છે. જેમ કે—ઘટ પ્રત્યે કપાલકદંબક.”

વિવેચન—જેના ભાવમાં (સત્ત્વમાં) નિયમા કાર્યનો વિનાશ છે, તે ‘પ્રધ્વંસાભાવ.’

૧. કારણસ્ય ઘટસ્ય કાર્ય તદ્ધ્વસસ્તસ્યોપમર્દનાત્મકત્વાભાવાન્નાશનાત્મકતાદિત્યર્થઃ, ઘટો हि कारणं तेन घटध्वंसनागो न घटाल्मेति भावः ॥ ૨ ઘટપ્રધ્વંસવ્યવહારવિપયત્વં ન ઘટોત્તરકાલવર્તિઘટા-કારવિકલમુદ્રવ્યત્વેન, ધ્વંસવદિતોત્તરસ્વર્ગમિતત્ત્વેનાન્દોડન્યાશ્રયાત્ કિન્તુ સ્વોત્તરકાલવૃત્તિત્વસ્વાકારવિકલત્વ-સ્વદ્રવ્યત્વેતત્રિતયસમન્વેન ઘટવિશિષ્ટત્વેન ॥

દૃષ્ટાન્તને કહે છે કે-‘યથેતિ: ।’ કપાલકંઠબદ્ધની ઉત્પત્તિ હોયે છતે અવશ્ય ઘટનો વિનાશ હોય છે, એથી તે કપાલકંઠબદ્ધ જ ‘પ્રધ્વંસાભાવ’ છે. ઘટના નાશ સિવાય કપાલની ઉત્પત્તિ નથી હોતી, માટે કપાલકંઠબદ્ધ ઘટના પ્રધ્વંસાભાવરૂપ છે. અહીં પણ ઋણુસૂત્રની અપેક્ષાએ ઉપાદેય(ઘટધ્વંસરૂપ કાર્ય)ના ક્ષણમાં જ (ઘટરૂપ) ઉપાદાનનો પ્રધ્વંસ છે.

શંકા-આ પ્રમાણે તે કપાલકંઠબદ્ધના ઉત્તરક્ષણોમાં પ્રધ્વંસનો અભાવ હોવાથી ઘટ આદિનો ફરીથી આવિર્ભાવ થશે જ ને ?

સમાધાન-કારણમાં કાર્યના વિનાશ આત્મકપણાનો અભાવ હોવાથી, (કારણભૂત ઘટનું કાર્ય તે ઘટનો ધ્વંસ છે. તેમાં ઉપમર્દન-નાશ આત્મકપણાનો અભાવ હોવાથી, એવો અર્થ છે. ખરેખર, ઘટ કારણ છે તેથી ઘટધ્વંસનો નાશ એ ઘટસ્વરૂપી નથી, એવો ભાવ છે.) ઉપાદાનના ઉપમર્દન-વિનાશમાં જ કાર્યોત્પત્તિ આત્મકપણું હોવાથી, પ્રાગભાવ અને પ્રધ્વંસમાં ઉપાદાન ઉપાદેયરૂપપણાના સ્વીકારથી તે ઉપાદાનના ઉપમર્દનથી જ કાર્યરૂપ પ્રધ્વંસમાં આત્મલાભ છે, માટે કપાલકંઠબદ્ધના ઉત્તરક્ષણોમાં ઘટ આદિનો ફરીથી આવિર્ભાવ નથી.

૦ ખરેખર, પૂર્વક્ષણમાં વર્તમાન કારણરૂપ પ્રાગભાવ હોયે છતે, કાર્ય આત્મક પ્રધ્વંસમાં સ્વરૂપની લાભની ઉપપત્તિ છે.

૦ વળી વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ ઘટના ઉત્તરકાળમાં વર્તનાર, ઘટના આકારથી રહિત મૃદ્ આદિ દ્રવ્ય (ઘટના પ્રધ્વંસના વ્યવહારની વિષયતા, ઘટના ઉત્તરકાળમાં વર્તનાર ઘટના આકારથી રહિત મૃદ્દ્રવ્યપણાએ નથી, કેમ કે-ધ્વંસઘટિત ઉત્તરત્વ ગણિતપણાએ અન્યો-ડન્યાશ્રય છે. પરંતુ સ્વ(ઘટ)થી ઉત્તરકાળવૃત્તિત્વ, સ્વ (ઘટ) આકારવિકલત્વ અને સ્વ (ઘટના દ્રવ્ય મૃદ્દ્રવ્યત્વ) દ્રવ્યત્વરૂપ, આ ત્રણના સંબંધથી ઘટવિશિષ્ટપણાએ છે.) ઘટ પ્રધ્વંસ કહેવાય છે. તે પ્રધ્વંસ અનંત છે.

૦ તેથી ઘટથી પૂર્વકાળમાં રહેનાર, મૃદ્ આદિ દ્રવ્ય ઘટનો પ્રાગભાવ જ છે પરંતુ પ્રધ્વંસ નથી. તેવી રીતે ઘટ આકારવાળું તે મૃદ્દ્રવ્ય પણ તે ઘટનો પ્રધ્વંસ ન થાયો ! માટે ઘટના આકારથી રહિત, એવું વિશેષણ આપેલું છે. અર્થાત્ ઘટના પછીના કાળમાં રહેનાર, ઘટના આકારથી રહિત મૃદ્ આદિ દ્રવ્ય ‘ઘટપ્રધ્વંસ’ કહેવાય છે. પ્રમાણ(દ્રવ્ય-પર્યાયરૂપ ઉભાય નય)ની અપેક્ષાથી તો પ્રધ્વંસ, દ્રવ્ય-પર્યાયસ્વરૂપી અને એક-અનેકસ્વભાવી છે.

અથાન્યોડન્યામાવમાત્યાતિ—

સ્વરૂપાન્તરાત્સ્વરૂપવ્યવચ્છેદોડન્યોડન્યામાવઃ, યથા પટસ્વભાવાદ્ઘટસ્વભાવસ્ય ॥સૂત્ર-૧૪॥

સ્વરૂપાન્તરાદિતિ । સ્વભાવાન્તરાત્સ્વભાવવ્યવચ્છેદોડન્યાપોહાપરનામકોડન્યોડન્યામાવઃ । દૃષ્ટાન્તમાહ યથેતિ વ્યવચ્છેદ इति शेषः । न चेदं लक्षणं प्रागभावप्रध्वंसाभावयोरपि गतमिति वाच्यम्, कार्यात्पूर्वोत्तरपरिणामयोस्त्वभावान्तरत्वेऽपि कार्यस्य पूर्वोत्तरपरिणामरूपव्यावृत्तेर्विलक्षणत्वात् यदभावे हि नियमतः कार्यस्योत्पत्तिस्स प्रागभावः, यद्भावे च कार्यस्य नियता विपत्तिस्स प्रध्वंसाभावः, न

આન્યોડન્યામાવસ્યામાવે માવે ચં કાર્યસ્યોત્પત્તિર્વિવર્તિર્વા, જલસ્યામાવેડપ્યનલંસ્યાનુત્પત્તેઃ ક્વચિત્તદ્વાર્વે
ચ તસ્યાડવિપત્તેઃ । એતસ્ય લક્ષણસ્ય નાત્યન્તામાવેડતિવ્યાપ્તિઃ, અસ્ય કાલત્રયાપેક્ષત્વાત્ । અન્યો-
ડન્યામાવસ્તુ ન કાલત્રયાપેક્ષો ઘટમિત્તસ્યાપિ કદાચિત્ પુદ્ગલપરિણામાનામનિયમેન પટસ્ય ઘટત્વ-
પરિણામસમ્ભવાત્, તથા પરિણામકારણસમ્પત્તૌ વિરોધામાવાત્ । ન ચૈવં ચેતનાચેતનયોઃ કદાચિત્તા-
દાત્મ્યપરિણામઃ, તત્ત્વવિરોધાદિતિ માવઃ ॥

હવે અન્યોડન્ય અભાવને કહે છે.

ભાવાર્થ—“સ્વરૂપાન્તરથી સ્વરૂપનો વ્યવચ્છેદ, એ ‘અન્યોડન્યાભાવ’ કહેવાય છે. જેમ
કે-પટના સ્વભાવથી ઘટના સ્વભાવનો વ્યવચ્છેદ (અન્યોડન્યાભાવ).”

વિવેચન-સ્વભાવાન્તરથી (ખીજ સ્વભાવથી) સ્વભાવનો વ્યવચ્છેદ, અન્ય અપોહ નામ-
વાળો ‘અન્યોડન્યાભાવ’ કહેવાય છે. દષ્ટાન્તને કહે છે કે-‘યથેતિ ।’ વ્યવચ્છેદ, એ શબ્દ શેષ
(અધ્યાહાર) છે.

શંકા-આ અન્યોડન્યાભાવનું લક્ષણ, પ્રાગભાવ અને પ્રધ્વંસરૂપ અભાવમાં પણ અતિ
વ્યાપ્તિ છે ને ?

સંભાધાન-કાર્યથી પૂર્વે અને ઉત્તરપરિણામમાં સ્વભાવાન્તરપણું હોવા છતાં કાર્યની
પૂર્વે અને ઉત્તરપરિણામરૂપ વ્યવચ્છેદમાં વિલક્ષણતા છે, માટે અતિવ્યાપ્તિ નથી. ખરેખર,
જેના અભાવમાં (તિરોભાવામાં) કાર્યની ઉત્પત્તિ નિયમા છે, તે પ્રાગભાવ છે. જેના ભાવમાં
(જે કાર્યની ઉત્પત્તિમાં) નિયમા કાર્ય(પૂર્વકાર્ય)નો ધ્વંસ છે; તે ‘પ્રધ્વંસાભાવ’ છે. વળી
અન્યોડન્યાભાવના ભાવમાં કે અભાવમાં કાર્યની ઉત્પત્તિ કે વિપત્તિ (વિનાશ) નથી. જેમ
કે-જળના અભાવમાં પણ અગ્નિની ઉત્પત્તિનો સ્વભાવ છે. ક્વચિત્ જળના ભાવમાં પણ તે
અગ્નિ(વહવાનદા)નો વિનાશ નથી. આ લક્ષણની અત્યંતાભાવમાં અતિવ્યાપ્તિ નથી, કેમ કે-
અત્યંતાભાવ ત્રણેય કાળની અપેક્ષા રાખે છે. અન્યોડન્યાભાવ તો ત્રણ કાળની અપેક્ષા
રાખતો નથી, કેમ કે-ઘટથી ભિન્ન એવા પટમાં પણ કદાચિત્ (કાળભેદની અપેક્ષાએ)
‘પુદ્ગલપરિણામોનો અનિયતભાવ હોવાથી’ ઘટત્વપરિણામનો સંભવ છે : કેમ કે-તથા-
પ્રકારની પરિણામકારણની સંપ્રાપ્તિ હોયે છતે વિરોધનો અશાવ છે. વળી ચેતન અને અચે-
તનમાં તાદાત્મ્ય પરિણામ કદાચિત્ નથી. જો તે કદાચિત્ માનવામાં આવે, તો તત્ત્વનો વિરોધ
છે, એવો ભાવ છે.

અત્યન્તામાવં લક્ષયતિ—

કાલત્રયેડપિ તાદાત્મ્યપરિણતિનિવૃત્તિરત્યન્તામાવઃ યથા જીવાજીવયોઃ । સોડ્યં પ્રતિ-
ષેધઃ કથશ્ચિદધિકરણાદ્વિન્નામિન્નઃ ॥ સૂત્ર-૧૫ ॥

કાલત્રયેડપીતિ । મૂતમવિવ્યદ્વર્તમાનરૂપકાલત્રયાપેક્ષ્યાપિ યયોસ્તાદાત્મ્યપરિણતિનિવૃત્તિરેકત્વ-

પરિણામો ન ભવતિ સોડ્યન્તાભાવ इत्यर्थः । दृष्टान्तमाह यथेति । अस्तित्ववन्नास्तित्वस्यापि वस्तुपर्या-
यत्वेन पर्यायपर्यायिणोश्च कथञ्चिदभेदान्न सर्वथाऽभावोऽधिकरणमिन्न इत्याह सोऽयं प्रतिषेध इति ।
सर्वथा तस्य भेदे निःस्वभावत्वमभेदे च तदवृत्तित्वेनाप्रतीतिः स्यात् सर्वथा अभावस्य भावमिन्नत्वे च
तस्य प्रमाणावेद्यत्वापत्तेः, प्रमाणस्य भावविषयत्वात् । न च प्रत्यक्षमभावविषयं भवत्येव तस्येन्द्रियैस्सं-
युक्तविशेषणसम्बन्धसद्भावात् घटाभावविशिष्टं भूतलं गृह्णामीति प्रत्ययादिति वाच्यम्, तत्रापि प्रत्यक्षस्य
भूतलादिभावमात्रविषयत्वात् तस्याभावविषयकत्वे क्रमतोऽनन्तैपररूपाभावप्रतिपत्तानुपक्षीणशक्तिकत्वेन
भावदर्शनस्यानवसरत्वप्राप्तेः प्रत्यासत्त्यविशेषात् अभावग्राहकसामग्र्यविच्छेदाच्च । न चाभावज्ञाने प्रति-
योगिज्ञानस्य कारणत्वात्तस्य च कादाचित्कत्वेनाभावग्रहस्यापि कादाचित्कत्वत्वात् प्रतियोगिज्ञानाभाव-
कालेऽभावज्ञानान्तर्गतभावपदार्थग्रहस्यावसरो लभ्यत इति वाच्यम्, प्रत्यक्षस्य प्रतियोग्यादिस्मरणान-
पेक्षत्वात्, तस्य च स्मृत्यपेक्षायामपूर्वार्थसाक्षात्कारित्वविरोधात् । न च क्वचिद्भावप्रत्यक्षं स्मरणनिरपेक्षं
योगि प्रत्यक्षवत् । क्वचित्स्मरणापेक्षं सुखादिसाधनार्थव्यवसायवत् । तथा क्वचिद्भावप्रत्यक्षं स्मरण-
निरपेक्षं योगिनोऽभावप्रत्यक्षवत् क्वचित्प्रतिषेध्यस्मरणापेक्षं तथैव प्रतीतेरिति वाच्यम्, स्मरणापेक्षस्य
विकल्पज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वविरोधादनुमानादिवत् । तस्य स्मरणापेक्षत्वेऽनवस्थाप्रसङ्गाच्च । ततो नाभावः
प्रत्यक्षविषयः । सकलशक्तिविरहरूपस्य निरुपाख्यस्याधिकरणात्सर्वथाभिन्नस्याभावस्य स्वभावकायदिर-
भावान्नानुमानिकत्वं, सस्वभावत्वे भावत्वप्रसङ्गात् । श्रुतपलब्ध्यापि न तद्वचवस्था तथा तस्यासिद्ध-
ताया एव व्यवस्थापनात्, न च भावानामनुपलब्ध्या तत्प्रमितिरेति वाच्यम्, ततो भावान्तरस्व-
भावस्यैवाभावस्यावभासनादिति ॥

अत्यંત અભાવનું લક્ષણ.

ભાવાર્થ-“ત્રણેય કાળમાં પણ તાદાત્મ્યપરિણુતિની નિવૃત્તિ, એ અત્યંત અભાવ’ કહેવાય છે. જેમ કે-જીવ અને અજીવમાં એકત્વપરિણુતિની વ્યાવૃત્તિરૂપ અત્યંત અભાવ. તે આ પ્રતિષેધ કથંચિદ્ અધિકરણથી. શિન્ન-અશિન્ન છે.”

૧. સર્વથાઽભાવસ્યામેદે હિ ભાવૈકાન્તનિશ્ચયસ્સ્યાત્, અસ્તિત્વમેવેતિ નિશ્ચયાત્ તથાઽમ્યુપગમ્યમાને સર્વેષામેવામાવાનામપહ્નવસ્સ્યાત્ તથા ચ સતિ સર્વેષા સર્વાત્મકત્વં અનાદિત્વમનન્તત્વં ચ સ્યાદિત્યપિ બોધ્યમ્ ॥
૨. અભાવગ્રાહકસામગ્ર્યવિચ્છેદાદનન્તઘટપટાદ્યભાવગ્રહણે ભાવગ્રહો ન ભવેદેવેતિ ભાવઃ ॥ ૩. નનુ કેવલાભાવપ્રત્યક્ષામ્યુપગમે ભવેદયં દોષઃ, સ એવ ચ નાસ્તિ, અમાવજ્ઞાને પ્રતિયોગિજ્ઞાનસ્યાપિ હેતુત્વાત્તસ્ય ચ કાદાચિત્કત્વાદિત્યાશંકતે ન ચેતિ ॥ ૪. સ્મૃતેઃ પૂર્વાનુભવસ્ય તસ્યાપ્યપરસ્મરણસ્ય તસ્યાપ્યપરપૂર્વાનુ-ભવસ્યાપેક્ષણાદનવસ્થા । સુદૂરમપિ ગત્વા કસ્યચિદનુભવસ્ય સ્મૃતિનિરપેક્ષત્વે પ્રકૃતાનુભવસ્યાપિ સ્મૃતિસાપેક્ષ-ત્વકલ્પનાવૈયર્થ્યાદિતિ ભાવઃ ॥ ૫. ન ચ સ્મૃતિત્વેન સ્મૃતિજન્યત્વસ્ય પ્રત્યક્ષાભાવવ્યાગ્યત્વેઽપિ વિગેષણ-જ્ઞાનત્વેન તજ્જન્યતાયા અતથાત્વાન્નાયં દોષ इति वाच्यं વિગિષ્ટજ્ઞાનત્વાવચ્છિન્નં પ્રતિ વિગિષ્ટપ્રત્યક્ષત્વા-વચ્છિન્નં પ્રતિ વા વિગેષણજ્ઞાનહેતુત્વે માનાભાવાત્, તદ્વિશેષણેન્દ્રિયસન્નિકર્પતદસમર્ગાગ્રહાદિનૈવ તદ્વિગિષ્ટ-પ્રત્યક્ષોત્પત્તેઃ । સુરમિ ચન્દનમિત્યાદિ જ્ઞાન નુ પ્રત્યભિજ્ઞાનમેવેતિ ॥

વિવેચન-‘કાલત્રયેડીતિ ।’ ભૂત-ભવિષ્ય-વર્તમાનરૂપ ત્રણ કાળની અપેક્ષાએ પણ જે બંનેમાં તાદાત્મ્યપરિણતિની નિવૃત્તિ એકત્વપરિણામ થતો નથી, તે અત્યંત અભાવ એવો અર્થ છે. દષ્ટાન્તને કહે છે કે-‘યથેતિ ।’ અસ્તિત્વની માફક નાસ્તિત્વ પણ વસ્તુનો પર્યાય હોઈ તથા પર્યાય અને પર્યાયીનો કથંગિદ્ અલેહ હોવાથી, સર્વથા અભાવ અધિકરણથી ભિન્ન નથી. માટે કહે છે કે-‘સોડયં પ્રતિષેધઈતિ ।’ સર્વથા અધિકરણથી અભાવનો ભેદ માનવામાં નિઃસ્વભાવતા છે અને અલેહમાં અધિકરણવૃત્તિપણાએ (આધેયપણાએ) પ્રતીતિનો અભાવ થાય ! (ખરેખર, સર્વથા અભાવના અલેહમાં ભાવનો એકાન્તથી નિશ્ચય થાય ! અસ્તિત્વ જ છે, આવો નિશ્ચય થવાથી તે પ્રકારે સ્વીકાર કર્યે છતે સઘળાય અભાવોનો અપદાપ થાય ! આમ થયે છતે સર્વમાં સર્વ આત્મકપણું, અનાદિપણું અને અનંતપણું થાય ! એમ પણ જાણવું.) સર્વથા અભાવને ભાવથી જો ભિન્ન માનવામાં આવે, તો તે અભાવમાં પ્રમાણથી પ્રમેય-પણાના અભાવની આપત્તિ છે, કેમ કે-પ્રમાણ ભાવરૂપ વિષયગ્રાહક છે.

શંકા-અભાવરૂપ વિષયવાળું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે જ, કેમ કે-તે પ્રત્યક્ષમાં, ઈન્દ્રિયોની સાથે સંયુક્ત વિશેષણનો સંબંધનો સદ્ભાવ હોઈ, ‘ઘટના અભાવથી વિશિષ્ટ ભૂતદને હું ગ્રહણ કરું છું’-આવી પ્રતીતિ છે. ‘ઘટાભાવવાળું ભૂતદ’ અહીં વિશેષણ વિશેષ્યભાવ સંનિર્કર્ષ છે. ચક્ષુની સાથે સંયુક્ત ભૂતદ છે. ત્યાં ઘટાભાવનું વિશેષણ છે ને ?

સમાધાન-ત્યાં પણ પ્રત્યક્ષ, ભૂતદ આદિ ભાવ માત્ર વિષયવાળું છે. જો તે પ્રત્યક્ષ, અભાવ વિષયવાળું માનો, તો કેમથી અનંત (અભાવગ્રાહક સામગ્રીનો વિચ્છેદ નહીં હોવાથી અનંત-ઘટ-પટ આદિ અભાવના ગ્રહણમાં ભાવનું ગ્રહણ ન થાય, એવો ભાવ છે.) પરરૂપ અભાવના ગ્રહણમાં ક્ષીણ શક્તિવાળું હોઈ, પ્રત્યક્ષને ભાવદર્શનના અવસરની પ્રાપ્તિનો અભાવ થાય છે; કેમ કે-પ્રત્યાસન્તિમાં (સંબંધમાં) વિશેષતા નથી અને અભાવગ્રાહક સામગ્રીનો વિચ્છેદ નથી.

[કેવલ અભાવપ્રત્યક્ષના સ્વીકારમાં આ દોષ થાય ! અને તે જ નથી, કેમ કે-અભાવ-જ્ઞાનમાં પ્રતિયોગીજ્ઞાનનું પણ કારણપણું છે અને તે પ્રતિયોગીજ્ઞાન કદાચિત્ત છે, માટે આશંકા કરે છે કે-‘નવેતિ ।’

શંકા-અભાવના જ્ઞાનમાં પ્રતિયોગીજ્ઞાન, કારણ છે અને તે કદાચિત્ત હોઈ અભાવ-જ્ઞાન પણ કદાચિત્ત છે. પ્રતિયોગીજ્ઞાનના અભાવકાળમાં-અભાવજ્ઞાનમાં અંતર્ગત ભાવપદાર્થના ગ્રહણનો અવસર મેળવાય છે જ ને ?

સમાધાન-પ્રત્યક્ષ, પ્રતિયોગી આદિ સ્મરણની અપેક્ષા વગરનું છે. જો તે પ્રત્યક્ષ સ્મૃતિની અપેક્ષા રાખે છે, તો અપૂર્વ અર્થ સાક્ષાત્કારની સાથે વિરોધ આવે !

શંકા-કવચિદ્ ભાવવિષયક પ્રત્યક્ષ સ્મરણની અપેક્ષા વગરનું છે. જેમ કે-યોગિપ્રત્યક્ષ કવચિદ્ સ્મરણની અપેક્ષાવાળું છે. જેમ કે-સુખસાધનાર્થ વ્યવસાય તેવી રીતે ક્વચિત્ અભાવ

પ્રત્યક્ષ સ્મરણની અપેક્ષા વગરનું છે. જેમ કે-યોગીનું અભાવપ્રત્યક્ષ ક્ષયચિદ્ પ્રતિષેધ(પ્રતિ-યોગી)ના સ્મરણની અપેક્ષાવાળું છે, કેમ કે-તેવી જ પ્રતીતિ છે ને ?

સમાધાન-સ્મરણની અપેક્ષાવાળા વિકલ્પજ્ઞાનમાં પ્રત્યક્ષની સાથે વિરોધ છે. જેમ કે-અનુમાન, આદિ અને તે પ્રત્યક્ષમાં (ભાવપ્રત્યક્ષમાં) સ્મરણની અપેક્ષા જે માનવામાં આવે, તો અનવસ્થાનો પ્રસંગ છે. [સ્મૃતિમાં, પૂર્વ અનુભવની અપેક્ષા, તે પૂર્વ અનુભવમાં ધીજી સ્મરણની અપેક્ષા અને તે ધીજી સ્મરણમાં પણ ધીજી પૂર્વ અનુભવની અપેક્ષા હોવાથી, અનવસ્થા સદ્દરપણે જઈને, કોઈ અનુભવની સ્મૃતિની નિરપેક્ષત્વમાં પ્રકૃત અનુભવમાં પણ સ્મૃતિની અપેક્ષાની કલ્પનાની વ્યર્થતા છે,] તેથી અભાવ, પ્રત્યક્ષના વિષયરૂપ નથી.

શંકા-સ્મૃતિની અપેક્ષાએ સ્મૃતિજન્યત્વ, પ્રત્યક્ષના અભાવની સાથે વ્યાપ્ય હોવા છતાં વિશેષણ જ્ઞાનરૂપે સ્મૃતિજન્યતા, પ્રત્યક્ષાભાવ વ્યાપ્ય નહીં હોવાથી ક્ષોષ નથી જ ને ?

સમાધાન-વિશિષ્ટ જ્ઞાનત્વથી અવિચ્છિન્ન પ્રત્યે અથવા વિશિષ્ટ પ્રત્યક્ષત્વથી અવિ-ચ્છિન્ન પ્રત્યે વિશેષણ જ્ઞાનની કારણતામાં પ્રમાણનો અભાવ છે : અને તે વિશિષ્ટ પ્રત્યક્ષના વિશેષણ-ઈન્દ્રિયસંનિકર્ષ-તેના અસંસર્ગના અગ્રહણ આદિથી જ તે(અભાવ)થી વિશિષ્ટ પ્રત્યક્ષની ઉત્પત્તિ છે. 'સુરભિચંદન છે.' ઇત્યાદિ જ્ઞાન તો પ્રત્યક્ષજ્ઞાનરૂપ જ છે. ઇતિ.] સકળ શક્તિના અભાવરૂપ નિરૂપાણ્ય(અભાવપદાર્થરૂપ વાણીથી-મનથી અગોચર-અનિર્વચનીય)નું અધિકરણ હોવાથી, સર્વથા ભિન્ન અભાવમાં સ્વભાવ-કાર્ય આદિરૂપ હેતુનો અભાવ હોવાથી આનુમાનિકપણું (અનુમાનથી જન્યપણું) નથી, કેમ કે-સ્વભાવ અહિતપણામાં ભાવપણાનો પ્રસંગ છે.

શંકા-ભાવોની અનુપલબ્ધિ(અપ્રાપ્તિરૂપ પ્રમાણ)થી તે અભાવની પ્રમાણ-પ્રમાણ જ્ઞાન છે ને ?

સમાધાન-તેથી ભાવાન્તર(અન્ય ભાવ)ના સ્વભાવમાં જ અભાવનો અભાવ (ભાવ) છે. માટે અભાવ, વસ્તુનો પર્યાય હોઈ સર્વથા અધિકરણથી ભિન્ન નથી તેમજ અભિન્ન નથી, પરંતુ કથંચિત્ ભિન્નાભિન્ન છે.

- અથ વિધિત્વરૂપહેતોઃ પ્રકારાન્ પ્રકાશયતિ —

विध्यात्मको हेतुस्साध्याविरुद्धप्रतिषेध्यविरुद्धभेदेन द्विधा, एवं निषेधात्मकोऽपि ॥ सूत्र-१६॥

विध्यात्मक इति । एवमेव प्रतिषेधरूपहेतावपीत्याहैवमिति । अत्रेदमवसेयम् यथा साध्याविरुद्धो विध्यात्मको हेतुर्विधिसाधकः, प्रतिषेध्यविरुद्धो विधिहेतुः प्रतिषेधसाधकः, तथा प्रतिषेध्येनाविरुद्धो निषेधात्मको हेतुः प्रतिषेधसाधकः, साध्यविरुद्धनिषेधात्मको हेतुर्विधिसाधक इति ॥

૧. નનુ નિષેધાત્મકહેતોઃ કથં દ્વિવિધત્વસ્યાતિદેશઃ ન તાવત્સાધ્યાવિરુદ્ધત્વપ્રતિષેધ્યવિરુદ્ધત્વાભ્યા અગ્રિમોદાહરણાનુપપત્તેરિતિ પર્યનુયોગે ત્વાહાદત્રેમિતિ ॥

હવે વિધિસ્વરૂપ હેતુના પ્રકારોને દર્શાવે છે.

ભાવાર્થ—“વિધિસ્વરૂપી હેતુ, સાધ્ય અવિરૂદ્ધ અને પ્રતિષેધ્ય વિરૂદ્ધના લેહથી બે પ્રકારનો છે. આ પ્રમાણે નિષેધસ્વરૂપી પણ સમજવો.”

વિવેચન-અહીં આ બાણુવું કે-જેમ સાધ્ય અવિરૂદ્ધ વિધિસ્વરૂપી વિધિરૂપ હેતુ સાધ્ય-સાધક છે અને પ્રતિષેધ્યવિરૂદ્ધ વિધિસ્વરૂપી હેતુ પ્રતિષેધરૂપ સાધ્યસાધક છે, તેમ પ્રતિષેધ્યની સાથે અવિરૂદ્ધ-નિષેધસ્વરૂપી હેતુ પ્રતિષેધરૂપ સાધ્યસાધક, સાધ્યવિરૂદ્ધ અને નિષેધસ્વરૂપી હેતુ વિધિરૂપ સાધ્યસાધક છે. ઇતિ.

तत्र साध्याविरुद्धविधिसाधकविधिस्वरूपहेतून् पूर्वोदितप्रद्विधानुदाहरति—

अत्र शब्दः परिणामी प्रत्ययानन्तरीयकत्वादिति व्याप्यो विधिहेतुः ॥ सूत्र-१७ ॥

तत्रेति । व्याप्याविरुद्धकार्याविरुद्धकारणाविरुद्धपूर्वचराविरुद्धोत्तरचराविरुद्धसहचराविरुद्धभेदेऽपि-
त्यर्थः, अस्य व्याप्यो विधिहेतुरित्यनेन सम्बन्धः । शब्दः परिणामीति प्रतिज्ञायां शब्दो धर्मी साध्य-
धर्मः परिणामः प्रयत्नानन्तरीयकत्वं हेतुः, प्रयत्नश्चेतनव्यापारस्तदनन्तरसम्भूतत्वं तदर्थः, यत्र यत्र
प्रयत्नानन्तरीयकत्वं तत्र तत्र परिणामित्वं यथा घटादिरित्युदाहरणम्, प्रयत्नानन्तरीयकश्च शब्द इत्यु-
पनयः तस्मादयं परिणामीतिनिगमनमिति साधर्म्येण पञ्चावयवप्रयोगः वैधर्म्येण तु यो न परिणामी स
न प्रयत्नानन्तरीयकः, यथा वन्ध्यासुतः, इत्युदाहरण एव विशेषो नेतरावयवेषु वैलक्षण्यम् । ननु कार्या-
दिरूपाणां पञ्चानामपि हेतूनां स्वस्वसाध्येन व्याप्तत्वादविरोधाच्च व्याप्याविरुद्धस्वरूपत्वमेव, व्याप्यत्वा-
भावे च तेषां साधकत्वानुपपत्तेस्तथा चानेनैव सर्वेषां तेषां गतार्थतया पृथग्विभागो नोचित इति चेन्न
साध्यनिरूपितव्याप्तिमत्वमात्रेण व्याप्यस्यात्राविवक्षणात् कथञ्चित्साध्येन तादात्म्यपरिणाममापन्नस्य
कार्यादिविलक्षणस्य हेतुस्वरूपस्य विवक्षणात् । अस्यैव च स्वभावोपलब्धिरिति नामान्तरम् । प्रयत्नानन्त-
रीयकत्वं हि साध्यधर्मस्य परिणतिमत्त्वादेः कथञ्चिदपृथग्भूतं स्वरूपम् । न चैवं स्वभावभूतधर्मस्य
व्याप्यस्य हेतुत्वे हेतोर्निश्चये तदभिन्नस्य साध्यस्यापि निश्चयेन सिद्धसाधनत्वापत्तिर्हेतोरनिश्चये च न
तेन साध्यसिद्धिरज्ञातस्य ज्ञापकत्वासम्भवादिति वाच्यम्, अनेकरवभावस्य शब्दादिवस्तुनो निश्चितेऽपि
प्रयत्नानन्तरीयकत्वादौ स्वभावभूते साधनधर्मे परिणामित्वादिसाध्यधर्मनिश्चयनियमस्याभावात् । निश्चि-
तानिश्चितात्मकत्वञ्चैकस्य वस्तुनश्चित्राकारैकज्ञानवन्न विरुध्यते, तस्मान्निश्चितेऽपि हेतुधर्मे साध्यधर्मा-
निश्चयेन तत्प्रतिपत्त्यर्थमनुमानं सफलमेवेति ॥

પૂર્વકથિત છ પ્રકારના આદ્ય અવિરૂદ્ધ વિધિ આદ્યગ્રાધક વિધિરવરૂપ હેતુઓના ઉદાહરણો કહે છે.

१. पूर्वोत्तराकारविहारावाप्तिरिति निरुद्धमपरिणतिगन्तव्यरूपं त्वथा नित्यत्वं शब्दस्य प्रयत्नानन्तरिकत्वानुपपत्तेः प्रयत्नान्तरिकत्वं परिणतिनित्यत्वं न तं जिज्ञेयम् ॥

ભાવાર્થ—“શબ્દ પરિણામી છે, કેમ કે-પ્રયત્નનાન્તરિયક છે. આ પ્રમાણે વ્યાખ્યાનામક વિધિરૂપ સાધ્યસાધક હેતુ છે.” (૧)

વિવેચન-વ્યાખ્યા અવિરૂદ્ધ-કાર્ય અવિરૂદ્ધ-કારણ અવિરૂદ્ધ-પૂર્વચર અવિરૂદ્ધ-ઉત્તરચર અવિરૂદ્ધ અને સહચર અવિરૂદ્ધ ભેદો પૈકી વ્યાખ્યા વિધિહેતુનું દષ્ટાન્ત.

‘શબ્દ પરિણામી છે’-આવી પ્રતિજ્ઞામાં શબ્દ ધર્મી છે, (પક્ષ) સાધ્યરૂપ ધર્મ પરિણામ છે. પ્રયત્નનાન્તરિયકત્વ હેતુ છે. પ્રયત્નનાન્તરિયકત્વ એટલે ચેતનવ્યાપાર જન્યત્વ છે. જ્યાં જ્યાં (પૂર્વના આકારના પરિહાર અને ઉત્તરના આકારની પ્રાપ્તિ-સ્થિતિરૂપ પરિણામથી શૂન્ય, સર્વથા નિત્ય શબ્દને જો માનવામાં આવે, તો શબ્દમાં પ્રયત્નનાન્તરિયકત્વની અનુપપત્તિ છે. અહીં પ્રયત્નનાન્તરિયકત્વ પરિણામની સાથે વ્યાપ્તિવાળું બાણુવું.) પ્રયત્નનાન્તરિયકત્વ છે, ત્યાં ત્યાં પરિણામ છે. જેમ કે-ઘટ આદિ, એમ ઉદાહરણ બાણુવું. પ્રયત્નનાન્તરિયક (ન અન્તરા વિનાભાવઃ, છ અવ્યયત્વ ટિનોપ=સ્વાર્થેકઃ=નાન્તરીયકઃ) શબ્દ છે, એવો ઉપનય છે. તેથી (પ્રયત્નજન્ય હોવાથી) આ શબ્દ પરિણામી છે. આ પ્રમાણે નિગમન છે, એવો સાધર્મ્યની અપેક્ષાએ પંચ અવયવરૂપ પ્રયોગ છે. વૈધર્મ્યની અપેક્ષાએ તો જે પરિણામી નથી, તે પ્રયત્નનાન્તરિયક નથી. જેમ કે-વંધ્યાપુત્ર. આ પ્રમાણે ઉદાહરણમાં જ વિશેષતા છે. બીજા અવયવોમાં વિલક્ષણતા નથી.

શંકા-કાર્ય આદિરૂપ પાંચેય હેતુઓમાં પોતપોતાના સાધ્યની સાથે વ્યાપ્તિ હોવાથી અને અવિરોધ હોવાથી વ્યાખ્યાવિરૂદ્ધ સ્વરૂપપણું જ છે તથા વ્યાખ્યાત્વ(વ્યાપ્તિ)ના અભાવમાં સાધકપણાની અનુપપત્તિ છે. તથાચ વ્યાખ્યાવિરૂદ્ધ હેતુમાં શેષ પાંચ હેતુઓનો સમાવેશ થવાથી બુદ્ધો વિભાગ ઉચિત નથી જ ને ?

સમાધાન-સાધ્યનિરૂપિત વ્યાપ્તિ માત્રની અપેક્ષાએ અહીં વ્યાખ્યાની વિવક્ષા નથી, પરંતુ કથંચિત્ સાધ્યની સાથે તાદાત્મ્ય પરિણામને પામેલા કાર્ય આદિથી વિલક્ષણ (અનાત્મક) હેતુસ્વરૂપી વ્યાખ્યાની વિવક્ષા છે. વળી આનું જ બીજું નામ ‘સ્વભાવોપલબ્ધિ’ છે. ખરેખર, પ્રયત્નનાન્તરિયકત્વ, પરિણામ આદિરૂપ સાધ્યધર્મથી કથંચિદ્ અભિન્ન સ્વરૂપ છે.

શંકા-આ પ્રમાણે સ્વભાવભૂતધર્મ વ્યાખ્યાના હેતુપણામાં હેતુનો નિશ્ચય થયે છતે, તે તેનાથી અભિન્ન સાધ્યનો પણ નિશ્ચય થવાથી, સિદ્ધસાધનપણાની પ્રાપ્તિ અને હેતુના અનિશ્ચયમાં તે અનિશ્ચય હેતુથી સાધ્યની સિદ્ધિ નથી, કેમ કે-અજ્ઞાતમાં જ્ઞાપકપણાનો અસંભવ જ છે ને ?

સમાધાન-અનેકસ્વભાવી, શબ્દ આદિ વસ્તુમાં પ્રયત્નનાન્તરિયકત્વ આદિ સ્વભાવભૂત સાધનધર્મ નિશ્ચિત હોવા છતાં પરિણામ આદિ સાધ્યધર્મના નિશ્ચયના નિયમનો અભાવ છે, કેમ કે-નિશ્ચિત-અનિશ્ચિત આત્મકપણું, એક વસ્તુમાં ચિત્ર આકારવાળા-એક જ્ઞાનની માફક વિરૂદ્ધ નથી. તેથી નિશ્ચિત પણ હેતુધર્મ હોયે છતે, સાધ્યધર્મનો અનિશ્ચય હોઈ, તે સાધ્યધર્મના નિશ્ચયાત્મક જ્ઞાન માટે અનુમાન સફળ જ છે ઈતિ.

સાધ્યાવિરુદ્ધકાર્યસ્વરૂપવિધિહેતું નિદર્શયતિ—

પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાદિતિ કાર્યાત્મકઃ ॥ સૂત્ર-૧૮ ॥

પર્વત ઇતિ । અત્ર હિ વહ્નેઃ કાર્ય ધૂમઃ, સાધ્યાવિરુદ્ધશ્ચ, વહ્નિસદ્ભાવે એવ ધૂમસ્યોત્પત્તેઃ તદભાવે ચ નિયમેન ધૂમસ્ય નિવર્તનાત્ નનુ વહ્નયમાવેડપિ ધૂમો ન નિવર્તતે ગોપાલઘટિકાદૌ વહ્નયમાવેડપિ ધૂમસદ્ભાવપ્રતીતેરિતિ ચેન્ન ધૂમસ્ય હ્યાત્મલામો વહ્નો સત્યેવ, તત્કથં ગોપાલઘટિકાદાવન્યમાવે ધૂમસદ્ભાવા-શઙ્કાપિ, ન ચ તર્હિ પર્વતાદાવિવ તત્રાપિ ધૂમોડર્શિન ગમયેદિતિ વાચ્યમ્, પર્વતાદિધૂમાદસ્ય વૈલક્ષણ્યાત્, વહ્નિસમાનસમયસત્તાકો હિ પર્વતાદિધૂમો બહલઃ પતાકાયમાત્રસ્વરૂપોડનુભૂયતે, ન ચ ગોપાલઘટિકા-દિધૂમસ્તથેતિ ॥

સાધ્યથી અવિરુદ્ધ કાર્યસ્વરૂપ વિધિહેતુને દર્શાવે છે.

ભાવાર્થ—“પર્વત અગ્નિવાળો છે, કેમ કે-ધૂમ છે. આ પ્રમાણે કાર્યસ્વરૂપી હેતુ છે.” (૨)

વિવેચન—ખરેખર, અહીં વહ્નિરૂપ કારણનું કાર્ય ધૂમ છે અને સાધ્યની સાથે અવિરુદ્ધ છે, કેમ કે-વહ્નિ(કારણ)નો સદ્ભાવમાં જ ધૂમની ઉત્પત્તિ છે અને તે વહ્નિના અભાવમાં નિયમથી ધૂમનો અભાવ છે.

શંકા—વહ્નિના અભાવમાં પણ ધૂમ અટકતો નથી. ગોપાલની ઘડી આદિમાં વહ્નિના અભાવમાં પણ ધૂમના સદ્ભાવની પ્રતીતિ છે જ ને ?

સમાધાન—ખરેખર, જો ધૂમનો આત્મલાભ વહ્નિ હોયે છતે જ છે, તો કેવી રીતે ગોપાલની ઘડી આદિમાં, અગ્નિના અભાવમાં ધૂમના સદ્ભાવની આશંકા પણ હોય !

શંકા—તો પછી પર્વત આદિમાં જેમ, તેમ ત્યાં પણ ધૂમ અગ્નિનો ગમક થશે જ ને ?

સમાધાન—પર્વત આદિમાં રહેલ ધૂમ કરતાં આની વિલક્ષણતા છે, માટે ત્યાં રહેલ ધૂમ અગ્નિનો ગમક નહીં થાય. ખરેખર, વહ્નિના સમાન સમયમાં સત્તાવાળો, પર્વત આદિનો ધૂમ બહેલ-સધનપતાકા જેવા સ્વરૂપવાળો અનુભવાતો છે, તેવી રીતનો ગોપાલની ઘડી આદિનો ધૂમ નથી.

સાધ્યાવિરુદ્ધકારણરૂપવિધિહેતું દૃષ્ટાન્તયતિ—

ભવિષ્યતિ વૃષ્ટિર્વિલક્ષણમેધોપલ્લભાદિતિ કારણાત્મકઃ ॥ સૂત્ર-૧૯ ॥

ભવિષ્યતીતિ । વિલક્ષણપદેન સાતિગયોજનત્વાદિધર્મોપેતત્ત્વં વિવક્ષિતં તસ્યેવ વૃષ્ટિકારણત્વાત્ । નનુ કારણં ન કાર્યસ્ય ગમકં. તેન સહાવિનાભાવાભાવાત્ . પ્રતિવન્ધકેન વિનાશેન વા કાર્યાભાવાત્, અવગ્યં કારણાનિ કાર્યવન્તીત્યનિયમાત્ । ત્વા કારણવિરોધસ્ય ગમકત્વં, વિરોધસ્ય નિધેનુમગત્યત્વાત્, પ્રચ્છન્નાનામપિ તદિચ્છતાં વર્ષમકૃત્વૈવોપગમદર્જનાદિતિ ચન્મેવમ્. આત્માચમાનફલનિરુત્તમેન તન્નનિકાં મામગ્રામ-

૧. નાપ્યનિનકાન્ગસ્ય દગ્ધત્વ. તથા ત્વિ દગ્ધાન્નિનકાન્ગસ્ય ત્વ દ્વ કાર્યસ્ય પ્રચ્છન્નપદનુમાન. વૈવક્ષ્યં સ્પષ્ટિતરિ ચોપનમ્ ॥

નુમાય તથા રૂપાનુમાનસ્ય સૌગતેન ત્વયાઽપ્યન્યુપગમાત્ । પ્રાક્તનો હિ રૂપક્ષણઃ સજાતીયં રૂપક્ષણાન્તર-
લક્ષણં કાર્યં કરોતીત્યેવં રૂપાનુમાનમિચ્છદભિરિષ્ટમેવ કિશ્ચિત્કારણં લિઙ્ગતયા, પ્રાક્તનસ્ય રૂપક્ષણસ્ય
સજાતીયરૂપક્ષણાન્તરાવ્યભિચારાત્ । અન્યથા રસસમાનકાલભાવિનો રૂપસ્ય પ્રતિપત્યનુપપત્તેઃ । કારણ-
ત્વમપિ નોનુકૂલત્વમાત્રં કિન્તુ કાર્યાધિનાંભાવિત્વેન નિશ્ચિતં ત્રિશિષ્ટમેવ, યત્ર હિ સામર્થ્યાપ્રતિબન્ધઃ
કારણાન્તરાવિકલ્યશ્ચ નિશ્ચીયતે । તસ્યૈવ હેતુત્વમન્યથા તૃપ્યાદ્યર્થ મોજનાદાવપ્યપ્રવૃત્તેર્નિશ્ચિલવ્યવહારો-
ચ્છેદઃ પ્રસંજ્યેતેતિ ॥

સાધ્યથી અવિરૂદ્ધ કારણરૂપ વિધિહેતુને દષ્ટાન્તરૂપે દર્શાવે છે.

ભાવાર્થ-“વૃષ્ટિ થશે,” કેમ કે-વિદક્ષણ મેઘનો ઉપલંભ છે. આ પ્રમાણે કારણ આત્મક હેતુ છે.” (૩)

‘વિવેચન’-વિદક્ષણપદથી અતિશયવાળા ઉન્નતત્વ આદિ ધર્મથી સહિતપણું વિવક્ષિત છે, કારણ કે-તે જ વૃષ્ટિનું કારણ છે.

‘સંકેત’-કારણ કાર્યનું ગમક નથી, કેમ કે-કાર્યની સાથે અવિનાભાવનો અભાવ છે. પ્રતિબંધકથી કે વિનાશ થવાથી કાર્યનો અભાવ છે. અવશ્ય ‘કારણો કાર્યવાળા છે’ એવો નિયમ નથી. અથવા કારણવિશેષમાં ગમકપણું નથી, કેમ કે-વિશેષનો નિશ્ચય અશક્ય છે. પ્રચંડ વિજળીવાળા મેઘો પણ વરસાદ કર્યા સિવાય અટકતા દેખાય છે ને ? [વળી અંતિમ કારણમાં વ્યાપ્તપણું (વ્યાપ્તિ) નથી. આમ થયે છતે વ્યાપ્તિસ્મરણકાળમાં જ કાર્ય, પ્રત્યક્ષ માનવામાં અનુમાનની વિકલ્પતા (અભાવ) થાય, એમ પણ બાણુવું.]

સમાધાન-અખાતા ક્ષણમાં રહેલ રસવડે તે ક્ષણની જનક સામગ્રીનું અનુમાન કરીને, તે સામગ્રીદ્વારા રૂપનું અનુમાન, હે સૌગત ! તે પણ માનેલ છે ને ? કારણ કે-પૂર્વના રૂપક્ષણ, સમાનભતીયરૂપ ક્ષણાન્તરરૂપી કાર્યને કરે છે. આ પ્રમાણે રૂપના અનુમાનને ઈચ્છનારાઓને હેતુપણાએ કિંચિત્ કારણ ઈષ્ટ જ છે, કેમ કે-પૂર્વના રૂપક્ષણમાં સજાતીયરૂપ ક્ષણાન્તરનો અવ્યભિચાર-નિયમ-વ્યાપ્તિ છે.

પૂર્વના રૂપક્ષણમાં સજાતીયરૂપ ક્ષણાન્તરની વ્યાપ્તિ બે ન માનવામાં આવે, તો રસના સમાનકાળમાં થનાર (રહેનાર) રૂપની પ્રતિપત્તિની ઉપપત્તિ થઈ શકે નહીં. (અહીં વિશિષ્ટ કારણને જ ગમકરૂપે માનેલ છે : અને વિશિષ્ટતા એટલે સમર્થતા તથા તે વિકલ્પતા કે પ્રતિબંધથી મેળવાતી નથી : અને સામર્થ્ય જ્યાં પ્રતિબંધકથી પ્રતિબંધ નથી, તેવું કારણ લિંગ તરીકે ગણાય છે તથા તેનો નિશ્ચય નિપુણ પ્રમાતાઓમાં જ સંભવે છે.

૧. તથા ચ વિશિષ્ટં કારણમેવ લિઙ્ગમ્, વિશિષ્ટતા ચ સમર્થતૈવ, સા ચ વૈકલ્યેન પ્રતિબન્ધેન વા ન પ્રાપ્યતે યાદગચ્છ સામર્થ્યં યત્ર ન પ્રતિબંધં તાદૃશં કારણં લિઙ્ગં મવિતુમર્હતિ, તન્નિશ્ચયશ્ચ નિપુણાના પ્રમાતૃણા સમ્ભવત્યેવ, યત્ર કાર્યસ્ય વ્યભિચારસ્તત્રાપિ ન કારણરય દોષઃ કિન્તુ પ્રમાતૃદોષ એવ, અન્યથા સકલવ્યવહારવિલોપપ્રસન્નઃ સ્યાદિતિ મારઃ ॥

જ્યાં કાર્યમાં વ્યભિચાર (કાર્યાભાવ) છે, ત્યાં પણ કારણનો દોષ નથી, પરંતુ પ્રમાતાનો દોષ છે. અન્યથા સકળ વ્યવહારવિલોપનો પ્રસંગ થાય !) કારણતા, અનુકૂળતા માત્ર ગણાતી નથી પરંતુ કાર્યની સાથે અવિનાભાવ હોઈ નિશ્ચિત, વિશિષ્ટ જ કારણતા ગણાય છે : કારણ કે—જ્યાં (જે કારણમાં) સામર્થ્યનો અપ્રતિબંધ=વૃષ્ટિરૂપી કાર્યના જનનનું સામર્થ્ય, કોઈ એક પ્રતિકૂળ-પ્રબળ વાયુના અભિધાંત આદિરૂપ પ્રતિબંધકથી પ્રતિબંધ-રૂકાવટનું અભાવવાળું અને કારણાન્તરેનું અવૈકલ્ય-સાકલ્યવૃ=ષ્ટિના કારણભૂત અનુકૂળ વાયુ આદિનું અસ્તિત્વ નિશ્ચિત થાય છે. તે જ કારણનું (વૃષ્ટિ આદિના કારણભૂત તેવા મેઘવિશેષ આદિનું જ) હેતુપણું-ગમકપણું છે. (વૃષ્ટિ આદિ કાર્યનું અનુમાપકપણું છે.)

અન્યથા=સમર્થ-સકળરૂપ વિશિષ્ટનું જે કારણપણું ન માનો, તો તૃપ્તિ આદિ માટે લોજન આદિમાં પણ પ્રવૃત્તિ નહીં થવાથી સમસ્ત વ્યવહારના ઉચ્છેદનો પ્રસંગ આવે !

પૂર્વચરં સાધ્યાવિરુદ્ધં વિધિહેતુમાદર્શયતિ—

ઉદેષ્યતિ શકટં કૃત્તિકોદયાદિતિ પૂર્વચરઃ ॥ સૂત્ર-૨૦ ॥

ઉદેષ્યતીતિ^૧ । કૃત્તિકોદયાનન્તરં મુહૂર્ત્તાન્તેઽવશ્યં શકટોદયો જાયતે इति-પૂર્વચરઃ કૃત્તિકોદય-શકટોદયં ગમયતીતિ ભાવઃ । નનુ કૃત્તિકોદયસ્ય શકટોદયપૂર્વભાવિત્વેનાયં કારણાવિરુદ્ધવિધિહેતુરેવ ન તતઃ પૃથગ્ભૂત इति चेन्न, પૂર્વભાવિત્વમાત્રસ્ય કારણત્વાપ્રયોજકત્વાત્ કિન્તુ કાર્યસ્વરૂપપ્રાપ્તૌ હેતૂનામેવ પૂર્વવર્તિનામન્વયવ્યતિરેકતઃ કારણત્વાવધારણાત્, ન હ્યત્ર કૃત્તિકોદયાચ્છકટોદયસ્ય સ્વરૂપપ્રાપ્તિરસ્તિ, અવ્યવહિતતદુત્તરં તદુદયાભાવાત્ કાલવિશેષાપેક્ષ્યા તસ્માત્તદુદયત્વેઽભ્યુપગમ્યમાને ચાશ્વિન્યુદયાદીનામપિ હેતુતાપ્રસજ્ઞાત્ । તતઃ કૃત્તિકોદયઃ પૂર્વચર એવ ન કારણમિતિ તન્નિર્દર્શનં યુક્તમેવ, તથા ચ પ્રયોગઃ, યસ્માદનન્તરં યન્નાસ્તિ ન તસ્ય તેનોત્પત્તિઃ, યથા ભવિષ્યચ્છ્રવક્રવર્તિકાલેઽસતો રાવણાદેઃ, નાસ્તિ ચ શકટોદયાદયનન્તરં કૃત્તિકોદયાદિકમ્ । ન ચૈવં વ્યવહિતયોઃ કાર્યકારણભાવાભાવે જાગ્રત્સંવેદનસુતોઃ, સ્થિતભાવિસંવેદનયોઃ મરણારિષ્ટયોઃ કાર્યકારણભાવો ન સ્યાદિતિ વાચ્યમ્, ઇષ્ટાપ્તેઃ વ્યવહિતત્વેન તયોર્વ્યાપારપરાડ્મુલ્લભ્યતાત્, અન્વયવ્યતિરેકાભ્યાં વ્યાપારસાપેક્ષ્યોરેવ કાર્યકારણભાવાવધારણાત્, દૃષ્ટઞ્ચ વ્યાપારવિશિષ્ટસ્યૈવ ઘટં પ્રતિ કુલાલસ્ય કારણત્વં, ન ચાત્ર વ્યાપારપરિકલ્પનં યુક્તમત્તિપ્રસજ્ઞાત્, પરમ્પરયા વ્યવહિતાનામન્યેષાં કારણત્વપ્રસજ્ઞાત્ । તસ્માચ્છરીરનિર્વર્તકાદૃષ્ટાદિકારણકલાપાદરિષ્ટકરતલ્લેખાદયો નિષ્પન્ના ભાવિનો મરણાદેરનુમાપકા इति પ્રતિપત્તવ્યમ્ । જાગ્રદશજ્ઞાનં તુ ન સુપ્તોત્થિતજ્ઞાનસ્ય હેતુઃ, જ્ઞાનાદભિન્નસ્યાત્મનઃ કાલત્રયસ્થાયિત્વાત્સર્વથા ચૈતન્યવિચ્છેદસ્ય કદાપ્યસમ્ભવાદિતિ ॥

હવે સાધ્યાવિરુદ્ધ પૂર્વચરનામક વિધિહેતુને બતાવે છે.

૧. ઘટં પ્રતિ કાલાકાશદિગાદીના કુલાલપિતૃપિતામહાદીનામપિ પૂર્વવૃત્તિતયા કારણત્વપ્રસજ્ઞઃ । અવ્યવહિતોત્તરત્વપ્રવેશે કૃત્તિકોદયસ્ય કારણત્વવર્ણનમનુચિતં ભવેત્ મુહૂર્ત્તાદિકાલવિગ્રોપનિવેશે સ્મૃતિ પ્રત્ય-નુભવસ્ય કારણત્વં મ સ્યાન્ મરણ્યુદયસ્યાપિ કારણત્વપ્રાપ્તેરિતિ ભાવઃ ॥

ભાવાર્થ-“શકટ-રોહિણી નક્ષત્ર ઉદય પામશે, કેમ કે-કૃત્તિકા નક્ષત્રનો ઉદય થયેલો છે. આમ ‘પૂર્વચર’ સમજવો. (૪)

વિવેચન-કૃત્તિકા નક્ષત્રના ઉદય બાદ મુહૂર્તના અંતમાં અવશ્ય રોહિણી નક્ષત્રનો ઉદય થાય છે, માટે પૂર્વચર કૃત્તિકાનો ઉદય રોહિણીના ઉદયનો ગમક થાય છે.

શંકા-કૃત્તિકાનો ઉદય રોહિણીના ઉદયની પૂર્વે થનાર હોઈ, આ પૂર્વચરનામક હેતુ ‘કારણ અવિરૂદ્ધ વિધિહેતુ’ જ ને થયો કહેવાય, તો તેનાથી જુદો કેવી રીતે ?

સમાધાન-માત્ર પૂર્વભાવિત્વરૂપ કારણતા અપ્રયોજક છે. [જો પૂર્વવૃત્તિને કારણ માનવામાં આવે, તો ઘટ પ્રત્યે કાળ-આકાશ-દિશા વગેરેમાં કુંભારના પિતા-દાદા વગેરેમાં પણ પૂર્વ-વૃત્તિના હિસાબે કારણતાની આપત્તિ આવે ! અવ્યવહિત ઉત્તરતાનો પ્રવેશ કરવામાં કૃત્તિકાના ઉદયમાં કારણતાનું વર્ણન અનુચિત થશે, મુહૂર્ત આદિ કાળવિશેષના નિવેશમાં સ્મૃતિ પ્રત્યે અનુભવનું કારણપણું નહીં થાય ! એટલું જ નહીં પણ ભરણીના ઉદયમાં પણ કારણતાની પ્રાપ્તિ થશે ! એવો ભાવ છે.] પરંતુ કાર્યસ્વરૂપની પ્રાપ્તિમાં પૂર્વવર્તી હેતુઓમાં જ અન્વય અને વ્યતિરેકથી કારણતાનો નિશ્ચય થાય છે. ખરેખર ! અહીં કૃત્તિકાના ઉદયથી રોહિણીના ઉદયની સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ નથી, કેમ કે-અવ્યવહિત તેના પછી તેના ઉદયનો અભાવ છે. જો કાળવિશેષની અપેક્ષાથી તેનાથી તેના ઉદયપણાને સ્વીકારવામાં આવે, તો અશ્વિની ઉદય આદિમાં પણ હેતુતાનો પ્રસંગ છે. તેથી કૃત્તિકાનો ઉદય પૂર્વચર જ છે-કારણ નથી, માટે તેનું દૃષ્ટાન્ત વ્યાજબી છે.

તેવી જ રીતે પ્રયોગ છે કે-જેના પછી તરત જ નથી, તેનાથી તેની ઉત્પત્તિ નથી. જેમ કે-લવિષ્યમાં થનાર શ ણચક્રવર્તીના કાળમાં રાવણ આદિ નથી. (અસત્ છે.) તેવી જ રીતે શકટના ઉદય આદિના અનંતર કૃત્તિકા ઉદય આદિ નથી, માટે કારણ નથી. (આનન્તરિયકત્વનો અભાવ છે.)

શંકા-આ પ્રમાણે વ્યવહિત કાર્ય-કારણમાં કાર્ય-કારણભાવનો અભાવ માનવામાં જાગતાનું સંવેદન તથા પહેલાં સુતેલામાં અને પછી ઉઠેલામાં થનાર સંવેદનમાં, તેમજ લવિષ્યના મરણ પ્રત્યે આધુનિક ધ્રુવનું અદર્શન આદિરૂપ અરિષ્ટ (અનિષ્ટસૂચક ઉત્પાત વગેરે મરણચિહ્ન)માં કાર્ય-કારણભાવ નહિ જ થાય ને ?

સમાધાન-આ આપત્તિ ઈષ્ટાપત્તિરૂપ છે, કેમ કે-ઉપરોક્ત ખંને વ્યવહિતોમાં વ્યવહિતપણું હોઈ વ્યાપારની પરાડ્મુખતા (રહિતતા) છે. વળી અન્વય અને વ્યતિરેકદ્વારા વ્યાપારસાપેક્ષ (અપેક્ષાવાળા) કાર્ય-કારણમાં જ કાર્ય-કારણભાવનો નિશ્ચય છે. તેમજ જોયેલું છે કે-ઘટ પ્રત્યે વ્યાપારવિશિષ્ટ જ કુંભારનું કારણપણું છે.

○ વળી અહીં વ્યવહિતોમાં વ્યાપારની કદ્દપના વ્યાજબી નથી, કેમ કે-અતિપ્રસંગ છે-પરંપરાથી વ્યવહિત અન્યોમાં કારણતાનો પ્રસંગ છે.

૦ તેથી શરીરકર્તા અદૃષ્ટ (ભાગ્ય-કર્મ) આદિરૂપ કારણોના સમુદાયથી, અરિષ્ટ (અનિષ્ટ ભાવિસૂચક) હાથમાં રહેલ રેખા વગેરે, ભાવિ મરણ આદિના અનુમાપક-શાપકરૂપે સિદ્ધ છે, એમ માનવું જોઈએ.

૦ તથા જગૃતદશાનું જ્ઞાન તો સુતેલાના અને પછી ઉઠેલાના જ્ઞાનમાં હેતુ નથી, કેમ કે-જ્ઞાનથી અભિન્ન આત્મા ત્રણેય કાળમાં સ્થાયી હોઈ, સર્વથા ચૈતન્યનો વિશ્લેષનો કદી પણ સંભવ નથી.

સાધ્યાવિરુદ્ધસુત્તરચરં વિધિહેતુમાહ—

ઉદિતા ચિત્રા સ્વાત્યુદયાદિત્યુત્તરચરઃ ॥ સૂત્ર-૨૧ ॥

ઉદિતેતિ । સ્વાત્યુદયો હિ ચિત્રોદયસ્યોત્તરચરઃ તતસ્તં ગમયતિ, ઉત્તરચરસ્ય તત્કાર્યત્વાભાવેન કાર્યાવિરુદ્ધેનાગતાર્યત્વાત્પૃથગુક્તિઃ, નિશ્ચિતવ્યાપ્તિમત્વાદ્વાનયોર્જ્ઞાપ્યજ્ઞાપકમાવેતિ ભાવઃ । નક્ષત્રાણાં પૂર્વોત્તરચરત્વે નિબન્ધનઞ્ચ નાનાપ્રકારઃ સકલપ્રાણિસન્દોહસમ્બન્ધી સુખદુઃખસમ્બન્ધ્યદૃષ્ટવિશેષસ્તથા-સ્વભાવ એવં વા ॥

સાધ્યાવિરુદ્ધ ઉત્તરચરરૂપ વિધિહેતુનું કથન.

ભાવાર્થ—“ચિત્રાનક્ષત્ર ઉગી ગયેલું છે, કેમ કે-સ્વાતિનક્ષત્રનો ઉદય છે. એમ ઉત્તરચર સમજવો.” (૫)

વિવેચન—ખરેખર, સ્વાતિનક્ષત્રનો ઉદય ચિત્રાનક્ષત્રના ઉદય પછી થનારો હોઈ ઉત્તરચર છે, માટે સ્વાતિનો ઉદય ભૂતકાલીન ચિત્રાના ઉદયનો ગમક થાય છે. ઉત્તરચર હેતુમાં પૂર્વચર હેતુના કાર્યપણુનો અભાવ હોવાથી ‘કાર્યાવિરુદ્ધ’ હેતુમાં અંતર્ભાવ નહીં થતો હોવાથી, કાર્યાવિરુદ્ધ હેતુથી ઉત્તરચર હેતુ જુદો કહેલ છે. (કાળવ્યવધાન પણ અહીં સમજવું.)

૦ વળી નિશ્ચિત વ્યાપ્તિના કારણે આ પૂર્વચર અને ઉત્તરચર બંને હેતુઓમાં સાધ્ય-શાપકભાવ જાણવો.

૦ તથા નક્ષત્રોમાં પૂર્વ-ઉત્તરચરત્વમાં (ગમનમાં) નાના પ્રકારવાળો, સમસ્ત પ્રાણીના સમુદાય સંબંધી, સુખ-દુઃખ સંબંધી, અદૃષ્ટ(કર્મ-ભાગ્ય)વિશેષ છે અથવા તેવા પ્રકારનો સ્વભાવ જ કારણ છે.

અથ ષષ્ઠ સાધ્યાવિરુદ્ધં સહચરં વિધિહેતું દર્શયતિ—

રૂપવાન્ રસાદિતિ સહચર ઇતીમાન્યવિરુદ્ધવિધિહેતોરુદાહરણાનિ ॥ સૂત્ર-૨૨ ॥

રૂપવાનિતિ । રસો હિ નિયમેન રૂપસહચરિતોઽતસ્તદભાવેઽનુપપદ્યમાનસ્તદ્રમયતીતિભાવઃ, एतेषુ-દાહરણેષુ ભાવરૂપાનેવ પરિણામાદીન્ પ્રયત્નાનન્તરીયકત્વાદયો હેતવો ભાવરૂપા અવિરુદ્ધા એવ સાધ-યન્તીતિ વિધિસાધકવિધિરૂપાઃ સાધ્યાવિરુદ્ધોપલ્લવ્યય ઇત્યપરનામાન ઇત્યાગયેનાહેતીમાનીતિ । અત્ર

રૂપરસયોસ્તુલ્યકાલમાવિવેન સબ્યેતરગોવિષાણયોરિવ ન કાર્યકારણભાવઃ, પરસ્પરપરિહારેણાવસ્થાનાન્ન તયોસ્તાદાત્મ્યં, તસ્માત્પૂર્વોક્તેષુ પશ્ચવિધેષુ હેતુષુ નાસ્થ સમાવેશસ્સમ્ભવતીતિ પૃથગુક્તિઃ, એવમવિરુદ્ધ-કાર્યકાર્યાદિઃ કારણકારણાદેઃ પૂર્વપૂર્વચરાદેરુત્તરોત્તરચરાદેશ્ચ કાર્યકારણપૂર્વચરોત્તરચરભેદૈરેવ સદ્ગ્રહા-ન્નાધિક્યશઙ્કા કાર્યેતિ ॥

છટું સાધ્યાવિરૂદ્ધ સહચરનામક વિધિહેતુનું વર્ણન.

ભાવાર્થ—“આ રૂપવાળો છે, કેમ કે-રસ છે. આમ સહચરહેતુ બાણવો. આ છ અવિરૂદ્ધ વિધિહેતુના ઉદાહરણો છે.” (૬)

વિવેચન—ખરેખર, રસ, નિયમા રૂપનો સહચારી છે. એથી રૂપના અભાવમાં નહીં ઉપપન્ન કે ઉત્પન્ન થતો (અસંભવ સ્થિતિવાળો) રસ, રૂપનો ગમક થાય છે.

૦ આ ઉદાહરણોમાં ભાવરૂપ જ પરિણામ આદિને, પ્રયત્ન આનંતરિકત્વ આદિ હેતુઓ ભાવરૂપ અવિરૂદ્ધ જ સિદ્ધ કરે છે, માટે વિધિસાધક, વિધિરૂપ સાધ્ય અવિરૂદ્ધ ઉપલબ્ધિરૂપ બીજા નામવાળા હોય છે.

૦ ઠાળા-જમણા ગાયના બે શીંગડાની માફક સમાનકાળમાં થનાર રૂપ અને રસમાં કાર્ય-કારણભાવ નથી, કેમ કે-પૂર્વ-અપરભાવ નથી.

૦ પરસ્પર સ્વભાવ(સ્વરૂપ)ના પરિત્યાગપૂર્વક અવસ્થાન (એકે સ્થાનમાં સ્થિતિ) હોઈ રૂપ-રસ એક બનતાં નથી અર્થાત્ રૂપસ્વભાવી રસ થતો નથી કે રસસ્વભાવી રૂપ બનતો નથી. તેથી પૂર્વકથિત પાંચ પ્રકારના હેતુઓમાં આ સહચરનામક હેતુનો સમાવેશ સંભવતો નથી, માટે બુદ્ધ કથન છે. આ પ્રમાણે અવિરૂદ્ધ કાર્ય કાર્ય આદિ, કારણ કારણ આદિ, પૂર્વ પૂર્વચર, આદિ, ઉત્તર ઉત્તરચર આદિનો કાર્ય-કારણ-પૂર્વચર-ઉત્તરચર ભેદોથી જ સંગ્રહ થતો હોઈ અધિકતાની શંકા કરવી નહીં.

અથ વિધિતુર્વિધિસાધક એવતિ નિયમપ્રતિષેધાય પ્રતિષેધસાધકત્વમુપવર્ણયિતું પ્રથમં તત્ત્વમેદાનાહ-

વિરુદ્ધવિધિહેતુઃ પ્રતિષેધસાધકઃ પ્રતિષેધ્યસ્વભાવવિરુદ્ધતદ્વચાપ્યાદિ મેદેન સમ્પ્રકારઃ ॥ સૂત્ર-૨૩ ॥

વિરુદ્ધવિધિહેતુરિતિ । પ્રતિષેધ્યેન વિરુદ્ધો વિધિહેતુરિત્યર્થઃ, અસ્ય વિભાગપ્રકારમાહ પ્રતિષેધ્ય-સ્વભાવવિરુદ્ધેતિ, અયમેકો મેદઃ, તદ્વચાપ્યેતિ, પ્રતિષેધ્યવિરુદ્ધવ્યાપ્યેત્યર્થઃ, આદિના કાર્યકારણપૂર્વચરો-ત્તરચરસહચરાણાં ગ્રહણમ્ તથા ચ પ્રતિષેધ્યસ્વભાવવિરુદ્ધવિરુદ્ધવ્યાપ્યવિરુદ્ધકાર્યવિરુદ્ધકારણવિરુદ્ધપૂર્વ-ચરવિરુદ્ધોત્તરચરવિરુદ્ધસહચરમેદેન સપ્તવિધ ઇતિ ફલિતાર્થઃ ॥

હવે ‘વિધિસાધક વિધિહેતુરૂપ જ હેતુઓ’ છે. આવા નિયમના નિષેધ માટે પ્રતિષેધ-સાધકપણાના વર્ણન માટે પહેલાં તેના પ્રભેદોને કહે છે.

ભાવાર્થ—વિરૂદ્ધ વિધિહેતુભૂત પ્રતિષેધગ્રાધક પ્રતિષેધ્યસ્વભાવ વિરૂદ્ધ, પ્રતિષેધ્યસ્વભાવ

વ્યાખ્યા આદિના લેહથી સાત પ્રકારનો છે.”

વિવેચન—પ્રતિષેધ્યની સાથે વિરૂદ્ધ વિધિહેતુના વિભાગના પ્રકારને કહે છે.

(૧) પ્રતિષેધ્યસ્વભાવ વિરૂદ્ધ વિધિહેતુ, એમ પહેલો લેહ છે. (૨) પ્રતિષેધ્યવિરૂદ્ધ વ્યાખ્યા તથા (૩) આદિથી કાર્ય-કારણ-પૂર્વચર-ઉત્તરચર-સહચરોતુ અહણ છે. અર્થાત્ પ્રતિષેધ્યસ્વભાવ ૧-વિરૂદ્ધ, ૨-વિરૂદ્ધ વ્યાખ્યા, ૩-વિરૂદ્ધ કાર્ય, ૪-વિરૂદ્ધ કારણ, ૫-વિરૂદ્ધ પૂર્વચર, ૬-વિરૂદ્ધ ઉત્તરચર અને ૭-વિરૂદ્ધ સહચરના લેહથી સાત પ્રકારનો નિષેધસાધક વિરૂદ્ધ ઉપલબ્ધનામક વિધિહેતુ છે.

અથ પ્રતિષેધ્યસ્વભાવવિરુદ્ધોપલમ્ભરૂપં વિધિહેતું નિદર્શયતિ—

નાસ્ત્યેવ સર્વથૈકાન્તોડનેકાન્તોપલમ્ભાદિતિ પ્રતિષેધ્યસ્ય યસ્સ્વભાવસર્વથૈકાન્તત્વં તેન સાક્ષાદ્વિરુદ્ધો વિધિહેતુઃ ॥ સૂત્ર-૨૪ ॥

નાસ્ત્યેવેતિ । સર્વથૈકાન્તોડત્ર પ્રતિષેધ્યસ્તસ્ય સ્વભાવેન સર્વથૈકાન્તત્વેન સાક્ષાદ્વિરુદ્ધસ્ય કથચ્ચિત્સદસદાદ્યાત્મકત્વસ્વરૂપસ્યાનેકાન્તસ્યોપલમ્ભો વિધ્યાત્મકો હેતુરિત્યાશયેનાહપ્રતિષેધ્યસ્યેતિ । અત્રોપલમ્ભપદોપાદાનાનિષેધમાત્રસ્યાનુપલમ્ભાદેવ સિદ્ધેર્મેદોડ્યમનુપલબ્ધાવેવાન્તર્ભાવ્ય ઇતિ મૈતમપાસ્તમ્, ન ચોષ્ણગીતસ્પર્શયોરિવ સર્વથૈકાન્તાનેકાન્તયોર્વિરોધસ્ય પ્રથમમનુપલબ્ધ્યા પ્રતિષ્ઠમાનત્વેન તન્મૂલકસ્યાસ્ય હેતોરનુપલબ્ધિરૂપત્વમેવયુક્તમિતિ વાચ્યં યન્મૂલં યત્તસ્ય તદ્ભૂત્વેડનુમાનસ્યાપિ પ્રત્યક્ષત્વપ્રસજ્ઞાત્, પર્વતાદૌ હિ ધૂમે પ્રત્યક્ષેણાવગતે પશ્ચાત્તેન વહ્ન્યનુમાનં ભવત્યતઃ પ્રત્યક્ષમૂલત્વાદનુમાનમપિ પ્રત્યક્ષં સ્યાદિતિ ॥

(૧) હવે પ્રતિષેધ્યસ્વભાવવિરૂદ્ધ ઉપલબ્ધિરૂપ વિધિહેતુનું નિદર્શન.

ભાવાર્થ—“જેમ કે-સર્વથા એકાન્ત નથી જ, કેમ કે-અનેકાન્તની ઉપલબ્ધિ છે. આ પ્રમાણે પ્રતિષેધ્યનો જે સ્વભાવ સર્વથા એકાન્તપણું છે, તેની સાથે સાક્ષાત્ વિરૂદ્ધ વિધિહેતુ છે.”

વિવેચન—અહીં સર્વથા એકાન્ત પ્રતિષેધ્યનો વિષય છે. તેના સ્વભાવરૂપ સર્વથા એકાન્તપણાની સાથે સાક્ષાત્ વિરૂદ્ધ-કથંચિત્ સત્-અસત્ આદિ આત્મકત્વસ્વરૂપી અનેકાન્તનો ઉપલબ્ધ, એ વિધિઆત્મક હેતુ છે. એવા આશયથી કહે છે કે-‘પ્રતિષેધ્યસ્ય’ ઇતિ । અહીં ઉપલબ્ધપદના અહણથી ‘નિષેધ માત્રનો અનુપલબ્ધથી જ સિદ્ધિ થતી હોવાથી, આ લેહનો અંતર્ભાવ અનુપલબ્ધિમાં કરવો જોઈએ’-આવા મતનું ખંડન થાય છે.

શંકા—ઉપ્પુ અને શીતરૂપની જેમ સર્વથા એકાન્ત અને અનેકાન્તના વિરોધની

૧. ન ચ સ્વભાવવિરુદ્ધોપલબ્ધિરિયં પૃથક્ ન વાચ્યા સ્વભાવાનુપલબ્ધાવન્તર્ભાવસમ્ભવાત્, નિષેધમાત્ર સ્યાનુપલમ્ભમગમ્યત્વવિતિ વાચ્યમ્, અત્રાનુપલબ્ધેરશ્રવગાત્, ન ચાનુપલમ્ભમૂલત્વાદનુપલબ્ધિસ્ત્વં, પ્રથમં સર્વથૈકાન્તાનેકાન્તયોરગ્રીતોગ્ણસ્યર્ગયોરિવ વિરોધં સ્વભાવાનુપલબ્ધ્યા નિશ્ચિત્યૈવાનુમાનસ્યાસ્ય પ્રવ્રત્તેરિતિ વાચ્યમ્, અનુમાનસ્યાપિ પ્રત્યક્ષત્વાપત્તેઃ પ્રત્યક્ષતો વહ્નિધૂનયોસ્સાચર્ય દૃષ્ટ્વા ધૂમેનાનુમાનપ્રવ્રત્તેરિતિ ॥

પહેલાં અનુપલબ્ધિના બળથી પ્રતિપત્તિ હોવાથી, તે અનુપલબ્ધિરૂપ મૂળવાળો આ હેતુ અનુપલબ્ધિરૂપ કેમ નહીં ?

સમાધાન—જે મૂળવાળું જે (કાર્ય) છે, તેને (તે કાર્યને) તે મૂળરૂપ માનવામાં, અનુમાનમાં પણ પ્રત્યક્ષપણાનો પ્રસંગ છે, કેમ કે—ખરેખર, પર્વત આદિમાં ધૂમનું પ્રત્યક્ષ-રૂપ જ્ઞાન કયાં પછીથી, તે ધૂમપ્રત્યક્ષ જ્ઞાન મૂળથી વહિનું અનુમાન થાય છે. માટે પ્રત્યક્ષ-મૂલક, અનુમાન પણ પ્રત્યક્ષ થશે જ ને ? માટે અનુપલબ્ધિમૂલક આ હેતુ વિધિહેતુ છે.

પ્રતિષેધ્યવિરુદ્ધવ્યાપ્યં વિધિહેતું નિદર્શયતિ—

નાસ્ય નવતત્ત્વનિશ્ચયસ્તત્સંશયાદિતિ પ્રતિષેધ્યસ્ય નવતત્ત્વનિશ્ચયસ્ય વિરુદ્ધેનાનિશ્ચયેન વ્યાપ્યઃ ॥ સૂત્ર-૨૫ ॥

નાસ્યેતિ । નવતત્ત્વનિશ્ચયોઽત્ર પ્રતિષેધ્યસ્તદ્વિરુદ્ધાનિશ્ચયત્વવ્યાપ્યત્વાત્તસંશયસ્ય વિરુદ્ધવ્યાપ્યત્વ-મિત્યાહ પ્રતિષેધ્યસ્યેતિ । અનિશ્ચયો હ્યનધ્યવસાયાદૌ સંદેહમન્તરેણાપિ વર્ત્તેતે, સંદેહસ્તુ નાનિશ્ચય-મન્તરેણ કદાપિ સમ્ભવતીત્યનિશ્ચયસંશયયોર્વ્યાપ્યવ્યાપકભાવોઽવસેયઃ ॥

(૨) પ્રતિષેધ્યવિરુદ્ધ વ્યાપ્ય વિધિહેતુનું નિદર્શન.

ભાવાર્થ—“આ જીવમાં નવતત્ત્વોનો નિશ્ચય નથી, કેમ કે—તે તત્ત્વોનો સંશય છે. આમ પ્રતિષેધ્યરૂપ નવતત્ત્વ નિશ્ચયની સાથે વિરુદ્ધ અનિશ્ચયની સાથે વ્યાપ્ય વિધિહેતુ છે.”

વિવેચન—અહીં નવતત્ત્વોનો નિશ્ચય પ્રતિષેધનો વિષય છે. તે પ્રતિષેધ્ય વિરુદ્ધ અનિ-શ્ચયત્વની સાથે વ્યાપ્ય હોવાથી તત્ સંશયરૂપ હેતુમાં વિરુદ્ધ વ્યાપ્યત્વ છે. માટે કહે છે કે—‘પ્રતિષેધ્યસ્ય’ इति । ખરેખર, અનિશ્ચય, અનધ્યવસાય આદિમાં સંદેહ સિવાય પણ વર્તે છે. સંદેહ તો અનિશ્ચય સિવાય કદી પણ સંભવતો નથી, માટે અનિશ્ચય અને સંશયમાં વ્યા-પ્યવ્યાપકભાવ બાબતો.

પ્રતિષેધ્યવિરુદ્ધકાર્યસ્ય વિધિહેતોદ્દેષાન્તમાહ—

નાસ્યત્ર શીતં ધૂમાદિતિ પ્રતિષેધ્યશીતવિરુદ્ધવહ્નિકાર્યરૂપઃ ॥ સૂત્ર-૨૬ ॥

નાસ્યત્રેતિ । અત્ર પ્રતિષેધ્યશીતસ્પર્શસ્તદ્વિરુદ્ધો વહ્નિસ્તત્કાર્યત્વાદ્ધૂમસ્ય વિરુદ્ધકાર્યત્વમિત્યભિ-પ્રાયેણાહ પ્રતિષેધ્યેતિ ॥

(૩) પ્રતિષેધ્યવિરુદ્ધ કાર્યરૂપ વિધિહેતુનું દર્શન.

ભાવાર્થ—“અહીં શીત નથી, કેમ કે—ધૂમ છે. આવી રીતે પ્રતિષેધ્ય શીતવિરુદ્ધ વહ્નિ કાર્યરૂપ વિધિહેતુ છે.”

વિવેચન—અહીં નિષેધનો વિષય શીતસ્પર્શ છે, તેનાથી વિરુદ્ધ વહ્નિ છે અને તેનું કાર્ય હોવાથી ધૂમમાં વિરુદ્ધ કાર્યપણું છે. આવા અભિપ્રાયથી કહે છે કે—‘પ્રતિષેધ્ય’ इति.

પ્રતિષેધ્યવિરુદ્ધકારણં લિજ્ઞં વિધ્યાત્મકમાહ —

ન દેવદત્તે સુખમસ્તિ હૃદયશલ્યાદિતિ પ્રતિષેધ્યસુખવિરુદ્ધદુઃસ્વકારણરૂપઃ ॥ સૂત્ર-૨૭॥

નેતિ । સુખં હ્યત્ર પ્રતિષેધ્યં તદ્વિરુદ્ધં દુઃસ્વં તત્કારણશ્ચ હૃદયશલ્યમિતિ પ્રતિષેધ્યવિરુદ્ધકારણં લિજ્ઞમિદમિત્યાહ પ્રતિષેધ્યેતિ ॥

(૪) પ્રતિષેધ્યવિરુદ્ધ કારણરૂપ વિધિહેતુનું કથન.

ભાવાર્થ—“ દેવદત્તમાં સુખ નથી, કેમ કે—હૃદયમાં શલ્ય છે. આવી રીતે પ્રતિષેધ્ય સુખવિરુદ્ધ દુઃખ કારણરૂપ વિધિહેતુ છે.”

વિવેચન—ખરેખર, અહીં સુખ પ્રતિષેધનો વિષય છે. તે સુખથી વિરુદ્ધ દુઃખ છે અને તે દુઃખનું કારણ હૃદયનું શલ્ય છે. એમ પ્રતિષેધ્ય વિરુદ્ધ કારણભૂત આ હેતુ છે. માટે કહે છે કે—‘પ્રતિષેધ્યે’તિ ।

પ્રતિષેધ્યવિરુદ્ધપૂર્વચરવિરુદ્ધોત્તરચરવિરુદ્ધસહચરાનાહ—

મુહૂર્ત્તાન્તે નોદેષ્યતિ શકટં રેવત્યુદયાદિતિ પ્રતિષેધ્યશકટોદયવિરુદ્ધાશ્વિન્યુદયપૂર્વચરઃ । મુહૂર્ત્તપ્રાહ્નોદગાદ્ધરણિઃ પુષ્યોદયાદિતિ પ્રતિષેધ્યમરણ્યુદયવિરુદ્ધપુનર્વસુદયોત્તરચરઃ । નાસ્ત્યસ્ય મિથ્યાજ્ઞાનં સમ્યગ્દર્શનાદિતિ પ્રતિષેધ્યમિથ્યાજ્ઞાનવિરુદ્ધસમ્યગ્જ્ઞાનસહચર ઇતિ ॥ સૂત્ર-૨૮॥

મુહૂર્ત્તાન્ત ઇતિ । અત્ર હિ પ્રતિષેધ્યશકટોદયસ્તદ્વિરુદ્ધોઽશ્વિન્યુદયસ્તત્પૂર્વચરો રેવત્યુદય ઇતિ વિરુદ્ધપૂર્વચરોઽયં હેતુરિત્યાહ પ્રતિષેધ્યેતિ । વિરુદ્ધોત્તરચરહેતુમાહ મુહૂર્ત્તાદિતિ । સ્પષ્ટમ્ । વિરુદ્ધસહચરમાહ નાસ્ત્યસ્યેતિ, સ્પષ્ટમ્ । एते हेतवस्साक्षात्प्रतिषेध्यविरुद्धत्वमाश्रित्याभिहिताः परम्परया विरुद्धत्वमाश्रित्य त्वनेकप्रकारा भवन्तीति ते विस्तरमिया नोक्ताः । इति समाप्तो विधिहेतुप्रपञ्चः ॥

(૫-૬-૭) પ્રતિષેધ્યવિરુદ્ધ પૂર્વચરવિરુદ્ધ, ઉત્તરચરવિરુદ્ધ

અને સહચરવિરુદ્ધનું કથન.

ભાવાર્થ—“મુહૂર્ત્તના અંતમાં રોહિણીનો ઉદય થશે નહીં, કેમ કે—રેવતીનો ઉદય છે. આ પ્રમાણે પ્રતિષેધ્ય રોહિણીના ઉદયથી વિરુદ્ધ અશ્વિનીના ઉદયથી પૂર્વચર રેવતીનો ઉદય છે.” “મુહૂર્ત્તથી પહેલાં ભરણી ઉગેલ નથી, કેમ કે—પુષ્યનો ઉદય છે. આ પ્રમાણે પ્રતિષેધ્ય ભરણીના ઉદયથી વિરુદ્ધ પુનર્વસુના ઉદયથી ઉત્તરચર પુષ્યનો ઉદય છે.” “આ આત્મામાં મિથ્યાજ્ઞાન નથી, કેમ કે—સમ્યગ્દર્શન છે. આ પ્રમાણે પ્રતિષેધ્ય મિથ્યાજ્ઞાન વિરુદ્ધ સમ્યગ્જ્ઞાન સહચર સમ્યગ્દર્શન છે.”

વિવેચન—ખરેખર, અહીં પ્રતિષેધ્ય રોહિણીનો ઉદય છે. તેનાથી વિરુદ્ધ અશ્વિનીનો ઉદય છે. તેનાથી પૂર્વચર રેવતીનો ઉદય છે. આમ વિરુદ્ધ પૂર્વચર, આ હેતુ છે. વિરુદ્ધ ઉત્તરચર હેતુનો અર્થ સ્પષ્ટ છે. વિરુદ્ધ સહચરનો સ્પષ્ટ અર્થ છે. આ હેતુઓ સાક્ષાત્ પ્રતિષેધ્ય વિરુદ્ધતાને આશ્રી કહેલા છે. પરંપરાથી વિરુદ્ધતાની અપેક્ષાએ તો અનેક પ્રકાર-

વાળા હેતુઓ થાય છે, માટે વિસ્તારના લયથી તે કહેલા નથી. આ પ્રમાણે વિધિહેતુને પ્રપંચ સમાપ્ત થાય છે.

અથ પ્રતિષેધ્યાવિરુદ્ધવસ્તુનોડનુપલબ્ધિરૂપસ્ય પ્રતિષેધહેતોર્મેદાનાચટ્ટે—

અવિરુદ્ધનિષેધાત્મકો હેતુઃ પ્રતિષેધસાધને સ્વભાવવ્યાપકકાર્યકારણપૂર્વચરોત્તરચરસંહ-
ચરમેદેન સપ્તધા ॥ સૂત્ર-૨૯ ॥

અવિરુદ્ધેતિ । અયં હેતુઃ પ્રતિષેધસાધકઃ પ્રતિષેધ્યાર્થાવિરુદ્ધપદાર્થાનુપલબ્ધિરૂપત્વાત્ । સ્વભાવેતિ, સ્વભાવાનુપલબ્ધિવ્યાપકાનુપલબ્ધિકાર્યાનુપલબ્ધિકારણાનુપલબ્ધિપૂર્વચરાનુપલબ્ધ્યુત્તરચરાનુપલબ્ધિસહચરા-
નુપલબ્ધિમેદેન સપ્તપ્રકાર इति भावः ॥

હવે પ્રતિષેધની સાથે અવિરુદ્ધ વસ્તુની અનુપલબ્ધિરૂપ
પ્રતિષેધહેતુના ભેદનું નિરૂપણ.

ભાવાર્થ—“અવિરુદ્ધ નિષેધરૂપ હેતુ, પ્રતિષેધના સાધનમાં સ્વભાવ-વ્યાપક-કાર્ય-કારણ-
પૂર્વચર-ઉત્તરચર-સહચરના ભેદથી સાત પ્રકારનો છે.”

વિવેચન—આ હેતુ પ્રતિષેધસાધક છે, કેમ કે—પ્રતિષેધ્ય અર્થની સાથે અવિરુદ્ધ પદાર્થની અનુપલબ્ધિરૂપ છે. (૧) સ્વભાવાનુપલબ્ધિ, (૨) વ્યાપકાનુપલબ્ધિ, (૩) કાર્યાનુપલબ્ધિ, (૪) કારણાનુપલબ્ધિ, (૫) પૂર્વચરાનુપલબ્ધિ, (૬) ઉત્તરચરાનુપલબ્ધિ અને (૭) સહચરાનુપલબ્ધિના ભેદથી સાત પ્રકારનો પ્રતિષેધહેતુ છે.

પ્રતિષેધ્યપદાર્થપ્રતિષેધજ્ઞાપકં સ્વભાવાનુપલબ્ધિરૂપં પ્રતિષેધહેતું નિદર્શયતિ—

મૂતલેડત્ર કુમ્ભો નાસ્તિ દૃશ્યત્વે સતિ તત્સ્વભાવાનુપલબ્ધાદિત્યવિરુદ્ધસ્વભાવાનુપલ-
બ્ધિરૂપો નિષેધાત્મકો હેતુઃ ॥ સૂત્ર-૩૦ ॥

મૂતલં इति । मूतले दृश्यस्य कुम्भस्वभावस्यानुपलम्भात्कुम्भप्रतिषेधस्सिद्धयतीति भावः । पिशा-
चादिभिर्व्यभिचारवारणाय तत्स्वरूपे दृश्यत्वविशेषणमुपात्तं, पिशाचादीनां स्वभावो हि न जातुचिद्दृश्यः
तस्मात्ते न नास्तित्वेनावगन्तुं शक्या इति भावः । ननु यो यत्र नास्ति स कथं दृश्यो यदि पुनर्दृश्य-
स्तर्हि कथं तस्य नास्तित्वमिति चेन्न निषेध्यस्य सर्वत्रारोपविषयत्वात्, एतद्रूपं ह्यारोप्य निषिध्यते, यद्यत्र
कुम्भः स्यात्तर्ह्युपलभ्येत नोपलभ्यतेऽतो नास्तीति, न चादृश्यस्यापि पिशाचादेर्दृश्यरूपतयाऽऽरोप्य
प्रतिषेधः किमिति कर्तुं न शक्य इति वाच्यम्, तस्यारोपायोग्यत्वात् तद्योग्यस्यैवारोपात्, यस्य सत्त्वे
नियमेनोपलम्भस्स एवारोपयोग्यो न पिशाचादिः, सत्त्वेऽपि तस्य नियमेनोपलम्भाभावात्, उपलम्भ-
कारणसाकल्यवतो घटादंतरु नियमेनोपलम्भयोग्यत्वं गम्यते उपलम्भकारणसाकल्यनिश्चयश्च घटस्यैक-
ज्ञानससर्गिणि प्रदेशादानुपलभ्यमानत्वात् घटप्रदेशयोरुपलम्भकारणस्य तुल्यत्वात् । यद्देशवृत्तिवेन यस्य
कल्पना स एव तेनैकज्ञानससर्गी न देशान्तरस्थः, एकेन्द्रियग्राह्यं हि लोचनादिप्रणिधानाभिमुखवस्तु-

દ્વયમન્યોન્યાપેક્ષમેકજ્ઞાનસંસર્ગીત્યુચ્યતે તયોર્હિ વિદ્યમાનયોર્નૈકનિયતાભાવપ્રતિપત્તિયોગ્યતાયા દ્વયોરપ્ય વિશિષ્ટત્વાત્ । एवञ्च कल्पितस्यैकज्ञानसंसर्गित्वे सिद्धे एकज्ञानसंसर्गिपदार्थान्तरोपलम्भे योग्यतया सम्भावितस्य घटस्य दृश्यस्यानुपलम्भस्सिद्धयति ॥

પ્રતિષેધ્ય પદાર્થના પ્રતિષેધજ્ઞાપક સ્વભાવાનુપલબ્ધિરૂપ
પ્રતિષેધહેતુનું નિદર્શન:

ભાવાર્થ:-“અહીં ભૂતલમાં ઘડો નથી, કેમ કે-દ્રશ્ય હોવા છતાં તેના સ્વભાવનો અનુપલંભ છે. આમ અવિરૂદ્ધ સ્વભાવની અનુપલબ્ધિરૂપ નિષેધહેતુ છે.”

વિવેચન-ભૂતલમાં પ્રત્યક્ષ વિષયભૂત કુંભસ્વભાવની અનુપલબ્ધિ હોવાથી કુંભનો પ્રતિષેધ સિદ્ધ થાય છે. ઘટવિષયક ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષજનક ઘટ-ઘટવ્યાપ્ય અન્ય આલોકે આદિ હોયે છતે પ્રત્યક્ષ યોગ્યતાપ્રાપ્ત ઘટ, તેનો સ્વભાવ પૃથુષુદ્ધન આદિ આકાર વિશિષ્ટ ઘટ-સ્વરૂપ છે તેનો અનુપલંભ-વિષયપણાએ તેની ઉપલબ્ધિનો અભાવ છે.

૦ પિશાચ આદિમાં વ્યભિચારના વારણ માટે તેના સ્વરૂપમાં દ્રશ્યસ્વરૂપ વિશેષણ શ્રદ્ધા કરેલ છે. ખરેખર, પિશાચ આદિનો સ્વભાવ કદાચિત્ દ્રશ્ય નથી, તેથી નાસ્તિકપણાએ તે પિશાચો જાણી શકાતા નથી.

શંકા-જે જ્યાં નથી, તે કેવી રીતે દ્રશ્ય? વળી જો દ્રશ્ય છે, તો કેવી રીતે તેનું નાસ્તિત્વ?

સમાધાન-સર્વત્ર નિષેધ્ય આરોપવિષય હોય છે. ખરેખર, આ ઘટનું રૂપ આરોપિત કરીને નિષેધાય છે. જો અહીં ઘડો હોય, તો તે દેખાવો જોઈએ પણ ઘડો અહીં દેખાતો નથી માટે નથી. અદર્શન પ્રયુક્ત ઘટની અસત્તા છે.

શંકા-અદ્રશ્ય પણ પિશાચ આદિનો દ્રશ્યરૂપપણાએ આરોપ કરીને, પ્રતિષેધ આ પ્રભાણે કેમ કરી શકાતો નથી?

સમાધાન-તે અદ્રશ્ય પિશાચ આદિમાં આરોપની અયોગ્યતા હોઈ, તે આરોપ યોગ્યમાં જ આરોપ થાય છે. જેની સત્તામાં નિયમથી ઉપલબ્ધિ, (સાક્ષાદ્ દર્શન) છે, તે જ આરોપ યોગ્ય છે, પિશાચ આદિ નહીં; કેમ કે-તેની સત્તા હોવા છતાં નિયમથી ઉપલબ્ધિ નથી. ઉપલંભ(પ્રત્યક્ષ)ના સકળ કારણવાળા ઘટ આદિમાં તો નિયમથી ઉપલંભની યોગ્યતા ગમ્ય થાય છે અને ઉપલંભના સકળ કારણોનો નિશ્ચય એક જ્ઞાનના સંસર્ગવાળા પ્રદેશ આદિમાં ઘટની ઉપલબ્ધિ હોઈ, ઘટ અને પ્રદેશમાં ઉપલંભકારણની તુલ્યતા છે. જે દેશવૃત્તિ-

૧. નનુ કેવલભૂતલસ્ય પ્રત્યક્ષત્વે તદ્રૂપસ્ય ઘટાભાવસ્યાપિ પ્રત્યક્ષતયા કિમર્થ સ સ્વભાવાનુપલ-
બ્ધ્યા સાધ્યત इति चेद्युक्तमुक्तं तथापि यस्सर्वं सर्वत्र विद्यत इति कुमतवासितान्तःकरणः प्रत्यक्षप्रतिपन्नै-
ऽपि घटाद्यभावे भ्राम्यति सोऽनुपलम्भं निमित्तीकृत्य प्रतिपाद्यत इति ॥

પણુએ જેની કલ્પના (આરોપ), તે જ ઘટ તે દેશની સાથે એકજ્ઞાનસંસર્ગી છે. દેશાન્તરસ્થ ઘટ આદિ એકજ્ઞાનસંસર્ગી નથી. ખરેખર, એક ઈન્દ્રિયથી ગ્રાહ્ય, લોચન આદિ પ્રણિધાન, અભિમુખ વસ્તુ એમ બે, પરસ્પર અપેક્ષાવાળા એકજ્ઞાનસંસર્ગી છે, એમ કહેવાય છે. ખરેખર, વિદ્યમાન તે બન્નેમાં એક-નિયત અભાવની પ્રતિપત્તિ નથી, કેમ કે-બન્નેમાં યોગ્યતાની અવિશિષ્ટતા છે-સમાનતા છે.

૦ વળી આ પ્રમાણે કલ્પિત-આરોપિતમાં એકજ્ઞાનસંસર્ગીપણું સિદ્ધ થયે છતે, એકજ્ઞાનસંસર્ગી પદાર્થાન્તરના ઉપલંભમાં યોગ્યતાથી સંભાવિત દૃશ્ય ઘટની અનુપલબ્ધિ સિદ્ધ થાય છે. (કેવળ ભૂતલનું પ્રત્યક્ષપણું થવાથી તે ભૂતલસ્વરૂપ ઘટાભાવનું પણ પ્રત્યક્ષપણું થઈ જાય છે, તો શા માટે તે ઘટાભાવ સ્વભાવની અનુપલબ્ધિથી સંધાય છે? આના જવાબમાં તમારું કથન ઠીક છે, પરંતુ ‘બધું બધે વિદ્યમાન છે’-આવા કુમતથી વાસિત અંતઃકરણવાળો જે પ્રત્યક્ષ પ્રતિપત્તિ એવા ઘટાદિના અભાવમાં ભ્રમિત થાય છે, તે અનુપલંભનું નિમિત્ત કરી સમજાવાય છે.)

વ્યાપકાનુપલબ્ધિકાર્યાનુપલબ્ધિકારણાનુપલબ્ધી: દર્શયતિ—

અત્ર શિંશપા નાસ્તિ વૃક્ષાભાવાદિત્યવિરુદ્ધવ્યાપકાનુપલબ્ધિર્નાસ્ત્યત્ર સામર્થ્યવદ્વીજમ-
હુકુરાનવલોકનાદિત્યવિરુદ્ધકાર્યાનુપલબ્ધિઃ । નાસ્ત્યત્ર ધૂમો વહ્ન્યભાવાદિત્યવિરુદ્ધકારણાનુ-
પલબ્ધિઃ ॥ સૂત્ર-૩૧ ॥

અત્રેતિ । પ્રતિપેદ્યશિંશપાઽવિરુદ્ધવ્યાપકવૃક્ષાનુપલબ્ધ્યા શિંશપાપ્રતિપેદ્યઃ ક્રિયત્ત્વેતિ ભાવઃ ।
કાર્યાનુપલબ્ધિ દર્શયતિ નાસ્ત્યત્રેતિ । અહુકુરાદેરનુપલમ્બે સત્યપિ કચિદ્ વીજદર્શનાદ્યમિચારવારણાય
સામર્થ્યવદિતિ, તથા ચાહુકુરાનુપલમ્બે બીજમાત્રાભાવો ન પ્રયોજકઃ, કિન્તુ સામર્થ્યવદ્વીજાભાવ इति
ન વ્યમિચાર इति ભાવઃ । કારણાનુપલબ્ધિમાહ નાસ્તીતિ સ્પષ્ટમ્ ॥

વ્યાપક અનુપલબ્ધિ, કાર્ય અનુપલબ્ધિ અને કારણાનુપલબ્ધિઓનું દર્શન.

ભાવાર્થ—“અહીં શિંશપા (શીશમનું વૃક્ષ) નથી, કેમ કે-વૃક્ષ નથી. આ પ્રમાણે અવિરુદ્ધ વ્યાપક અનુપલબ્ધિરૂપ હેતુ છે. અહીં સમર્થ ખીજ નથી, કેમ કે-અંકુરો દેખાતો નથી. આ પ્રમાણે અવિરુદ્ધ કાર્યાનુપલબ્ધિરૂપ હેતુ છે. અહીં ધૂમ નથી, કેમ કે-વાહિ નથી. આ પ્રમાણે અવિરુદ્ધ કારણાનુપલબ્ધિરૂપ હેતુ છે.”

વિવેચન-પ્રતિષેધ શિંશપાની સાથે અવિરુદ્ધ વ્યાપક વૃક્ષની અનુપલબ્ધિથી શિંશ-
પાનો પ્રતિષેધ કરાય છે, એવો ભાવ છે. કાર્યાનુપલબ્ધિને બતાવે છે કે-અંકુર આદિના
અનુપલંભ હોયે છતે પણ કવચિત્ ખીજનું દર્શન હોવાથી, વ્યભિચારના વારણ માટે

૧. યદપિ કારણાનુપલબ્ધેર્વ્યાપકાનુપલબ્ધિરૂપત્વં, કાર્યકારણયોઃ વ્યાપકવ્યાપકભાવાત્તયાપિ કાર્યાનુપ-
લબ્ધિમાહચર્યેણ કારણાનુપલબ્ધેરનુપરિચયેર્વિગેપજાનાર્થં પૃથક્નિર્દેશો बोध्यः ॥

‘સામર્થ્ય’વદિતિ । તથાચ અંકુરના અનુપલંભમાં બીજ માત્રનો અભાવ પ્રયોજક નથી, પરંતુ સમર્થ બીજનો અભાવ પ્રયોજક છે માટે વ્યભિચાર નથી. કારણાનુપલબ્ધિને કહે છે કે-સ્પષ્ટ છે. (એ કે કારણાનુપલબ્ધિમાં વ્યાપકાનુપલબ્ધિરૂપતા છે, કેમ કે-કાર્યકારણમાં વ્યાપ્ય-વ્યાપકભાવ છે; તો પણ કાર્યાનુપલબ્ધિના સાહચર્યથી કારણાનુપલબ્ધિની પણ ઉપસ્થિતિ હોવાથી વિશેષ જ્ઞાન માટે બુદ્ધે નિર્દેશ બાણવો.)

અથ પૂર્વચરોત્તરચરસહચરાનુપલબ્ધીર્નિર્દેશયતિ—

ત મવિષ્યતિ મુહૂર્ત્તાન્તે શકટં કૃત્તિકોદયાનુપલબ્ધેરિત્યવિરુદ્ધપૂર્વચરાનુપલબ્ધિઃ । નો-
દગાદ્ગરણિર્મુહૂર્ત્તાત્રાવકૃત્તિકોદયાનુપલમ્ભાદિત્યવિરુદ્ધોત્તરચરાનુપલબ્ધિઃ । નાસ્ત્યસ્ય સમ્ય-
જ્ઞાનં સમ્યગ્દર્શનાનુપલમ્ભાદિત્યવિરુદ્ધસહચરાનુપલબ્ધિઃ ॥ સૂત્ર-૩૨ ॥

નેતિ । અત્ર પ્રતિષેધ્યશકટોદયાવિરુદ્ધપૂર્વચરકૃત્તિકોદયાનુપલમ્ભરૂપોડયં હેતુઃ । ઉત્તરચરાનુપ-
લબ્ધિ દર્શયતિ નોદગાદિતિ, અત્ર પ્રતિષેધ્યમૂતમરણ્યુદયાવિરુદ્ધોત્તરચરકૃત્તિકોદયાનુપલમ્ભરૂપોડયં હેતુઃ ।
સહચરાનુપલબ્ધિ દૃષ્ટાન્તયતિ નાસ્ત્યસ્યેતિ, અત્ર પ્રતિષેધ્યસમ્યજ્ઞાનવિરુદ્ધસહચરસમ્યગ્દર્શનાનુપલમ્ભ-
રૂપોડયં હેતુરિતિ । ઇમાન્યપ્યુદાહરણાનિ સ્વભાવકાર્યાદીનાં સાક્ષાદનુપલમ્ભરૂપહેતુદ્વારા દર્શિતાનિ,
પરંપરાનુપલમ્ભરૂપા હેતવોડન્યત્ર વિલોકનીયાઃ ॥

હવે પૂર્વચર, ઉત્તરચર, સહચર અને અનુપલબ્ધિઓનું નિદર્શન.

ભાવાર્થ—“મુહૂર્ત્તના અંતમાં શકટ(રોહિણી)નો ઉદય થશે નહીં, કેમ કે-કૃત્તિકાના ઉદયની અનુપલબ્ધિ છે. આ પ્રમાણે અવિરુદ્ધ પૂર્વચરાનુપલબ્ધિરૂપ હેતુ છે. મુહૂર્ત્તની પહેલાં ભરણી ઉગેલ નથી, કેમ કે-કૃત્તિકાના ઉદયના જ્ઞાનની અનુપલબ્ધિ છે. આ આત્મામાં સમ્યજ્ઞાન નથી, કેમ કે-સમ્યગ્દર્શનની અનુપલબ્ધિ છે. આ પ્રમાણે અવિરુદ્ધ સહચરની અનુપલબ્ધિ છે.”

વિચેચન—અહીં પ્રતિષેધ્ય શકટના ઉદયની સાથે અવિરુદ્ધ પૂર્વચર કૃત્તિકોદયના અનુ-
પલંભરૂપ આ હેતુ છે. ઉત્તરચર અનુપલબ્ધિને દર્શાવે છે. અહીં પ્રતિષેધ્યભૂત ભરણીના ઉદયથી અવિરુદ્ધ ઉત્તરચર કૃત્તિકાના ઉદયના અનુપલંભરૂપ આ હેતુ છે.

સહચર અનુપલબ્ધિનું દૃષ્ટાન્ત આપે છે કે—અહીં પ્રતિષેધ્ય સમ્યજ્ઞાનની સાથે અવિરુદ્ધ સહચર સમ્યગ્દર્શનાનુપલંભરૂપ આ હેતુ છે.

આ પણ ઉદાહરણો સ્વભાવકાર્ય આદિના સાક્ષાત્ અનુપલંભરૂપ હેતુદ્વારા બતાવ્યા છે. પરંપરાથી અનુપલંભરૂપ હેતુઓ બીજે ઠેકાણે બેવાં.

અથ વિધિસાધકસાચ્યવિરુદ્ધાનુપલબ્ધિરૂપં નિષેધહેતું વિમજતે—

વિરુદ્ધનિષેધાત્મકો હેતુર્વિધિપ્રતીતીર્તો કાર્યકારણસ્વભાવવ્યાપકસહચરભેદેન પञ्ચથા ॥સૂત્ર-૩૩॥

વિરુદ્ધેતિ, તથા ચ વિરુદ્ધકાર્યાનુપલબ્ધિવિરુદ્ધકારણાનુપલબ્ધિવિરુદ્ધસ્વભાવાનુપલબ્ધિવિરુદ્ધવ્યા-
પકાનુપલબ્ધિવિરુદ્ધસહચરાનુપલબ્ધિભેદેન પञ્ચવિધો વિધિસાધકો નિષેધહેતુરિતિ ભાવઃ ॥

હવે વિધિસાધક સાધ્યવિરૂદ્ધ અનુપલબ્ધિરૂપ નિષેધહેતુનો વિભાગ.

ભાવાર્થ—“વિરૂદ્ધનિષેધ આત્મક હેતુ, વિધિની પ્રતીતિમાં કાર્ય—કારણ—સ્વભાવ-વ્યાપક અને સહચરના ભેદથી પાંચ પ્રકારનો છે.”

વિવેચન—તથાચ ૧—વિરૂદ્ધકાર્ય અનુપલબ્ધિ, ૨—વિરૂદ્ધકારણ અનુપલબ્ધિ, ૩—વિરૂદ્ધ-સ્વભાવ અનુપલબ્ધિ, ૪—વિરૂદ્ધવ્યાપક અનુપલબ્ધિ અને ૫—વિરૂદ્ધસહચર અનુપલબ્ધિના ભેદથી પાંચ પ્રકારનો વિધિસાધક નિષેધહેતુ છે.

તત્ર પ્રથમદ્વિતીયતૃતીયહેતુનાં નિર્દર્શનાન્યાહ—

અત્ર શરીરિણિ રોગાતિશયો વર્તતે નીરોગવ્યાપારાનુપલબ્ધેરિતિ સાધ્યવિરુદ્ધારોગ્યકાર્ય-વ્યાપારાનુપલબ્ધિરૂપો નિષેધહેતુઃ । અસ્ત્યસ્મિન્ जीवे कष्टमिष्टसंयोगाभावादिति साध्य-विरुद्धसुखकारणानुपलब्धिः । सर्वं वस्त्वनेकान्तात्मકमेकान्तस्वभावानुपलम्भादिति साध्य-विरुद्धस्वभावानुपलब्धिः ॥ સૂત્ર-૩૪ ॥

અત્રેતિ । પદ્મવિધેષુ હેતુષ્વિત્યર્થઃ, શેષં સ્પષ્ટમ્ । વિરુદ્ધકારણાનુપલબ્ધિમાહારતીતિ, સ્પષ્ટમ્ । વિરુદ્ધસ્વભાવાનુપલબ્ધિમાહ સર્વમિતિ, નૈકોડનેકઃ, સ ચાસાવન્તશ્ચ ધર્મોડનેકાન્તસ્સ એવાત્મા સ્વરૂપં યસ્ય તદનેકાન્તાત્મકં તત્ત્વં સાધ્યધર્મઃ, સર્વમિત્યાન્તરબાહ્યપદાર્થસમૂહો ધર્મી, એકાન્તસ્વભાવસ્સદસદા-ચન્યતસત્મકઃ, તસ્યાનુપલમ્ભાદિતિ હેતુઃ । અત્ર સાધ્યેનાનેકાન્તાત્મકત્વેન વિરુદ્ધો યસ્સ્વભાવસ્સદસદા-ચન્યતરસ્વભાવઃ તસ્ય પ્રમાણમાત્રેણાનુપલમ્ભરૂપોડયં હેતુઃ । પ્રમાણૈર્હિ સ્વરૂપેણ સદાત્મકાઃ પરરૂપેણા-સદાત્મકાસ્સન્તસ્સામાન્યવિશેષાત્મકા નિત્યત્વાનિત્યત્વાદનેકધર્માણ એવ પદાર્થાઃ પ્રતીયન્તે ન કેવલં સદ્રૂપા અસદ્રૂપા વા સામાન્યસ્વરૂપા વિશેષસ્વરૂપા વા નિત્યા અનિત્યા વા પદાર્થાસ્તેભ્યો વિરુદ્ધસ્વભાવાનુ-પલબ્ધ્યાડનેકાન્તાત્મકત્વસિદ્ધિરિતિ ॥

ત્યાં પ્રથમ, દ્વિતીય અને તૃતીય હેતુઓના નિર્દર્શનો.

ભાવાર્થ—“આ શરીરમાં રોગનો અતિશય વર્તે છે, કેમ કે—નીરોગવ્યાપારની અનુપલબ્ધિ છે. આમ સાધ્યવિરૂદ્ધ આરોગ્ય કાર્યવ્યાપારની અનુપલબ્ધિરૂપ નિષેધહેતુ છે. આ જીવમાં કષ્ટ છે, કેમ કે—કૃષ્ટ સંયોગનો અભાવ છે. આમ સાધ્યવિરૂદ્ધ સુખકારણની અનુપલબ્ધિ છે. સઘળી વસ્તુ અનેકાન્ત આત્મક છે, કેમ કે—એકાન્ત સ્વભાવની અનુપલબ્ધિ છે. આમ સાધ્યવિરૂદ્ધ સ્વભાવની અનુપલબ્ધિ છે.”

વિવેચન—‘અત્રેતિ’=આ પાંચ પ્રકારના હેતુઓ પૈકી બાકીનું સ્પષ્ટ છે. વિરૂદ્ધકારણ અનુપલબ્ધિને કહે છે કે—‘અસ્તી’તિ સ્પષ્ટ છે. વિરૂદ્ધ સ્વભાવની અનુપલબ્ધિને કહે છે કે—‘સર્વ’મિતિ । અનેકાન્તાત્મક અનેક ધર્મસ્વરૂપવાળું કહેવાય છે. અનેકાત્મકત્વ સાધ્યધર્મ છે. સર્વ=આન્તર બાહ્ય પદાર્થ સમુદાય ધર્મી (પક્ષ) છે. એકાન્ત સ્વભાવ=સત્ કે અસત્ અર્થાત્ બેમાંથી એક, તેની=‘એકાન્ત સ્વભાવની અનુપલબ્ધિ હોવાથી’ અહીં સાધ્ય અનેકાન્ત સ્વભા-

વની સાથે વિરૂદ્ધ જે સ્વભાવ સત્સ્વભાવ કે અસત્સ્વભાવ, તેનો પ્રમાણ માત્રથી અનુપલબ્ધ-રૂપ આ હેતુ છે. ખરેખર, પ્રમાણોથી-સ્વરૂપથી-સ્વદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળભાવની અપેક્ષાએ સત્-સ્વરૂપી છે. પરરૂપથી (પરદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવની અપેક્ષાએ) અસત્સ્વરૂપી હોતા, સામાન્ય-વિશેષ આત્મક, નિત્યત્વ-અનિત્યત્વ આદિ અનેક ધર્મવાળાઓ જ પદાર્થો પ્રતીત થાય છે. કેવળ સદ્દેશ કે અસદ્દેશ, સામાન્યસ્વરૂપી કે વિશેષસ્વરૂપી, નિત્ય કે અનિત્યરૂપ પદાર્થો પ્રતીત થતા નથી; કેમ કે-અનેકાન્ત આત્મક તે પદાર્થોથી વિરૂદ્ધ સ્વભાવ-એકાન્ત સ્વભાવની અનુપલબ્ધિના બળથી અનેકાન્ત આત્મકત્વ સિદ્ધિ છે.

ચતુર્થ પશ્ચમચ્ચ હેતુમાહ—

અસ્ત્યત્ર છાયા ઔણ્યાનુપલબ્ધોરતિ સાધ્યવિરુદ્ધતાપવ્યાપકાનુપલબ્ધિઃ । અસ્ત્યસ્ય મિથ્યાજ્ઞાનં સમ્યગ્દર્શનાનુપલબ્ધેરિતિ સાધ્યવિરુદ્ધસમ્યગ્જ્ઞાનસહચરાનુપલબ્ધિઃ ॥સૂત્ર-૩૫॥

અસ્ત્યત્રેતિ । સ્પષ્ટમ્ । વિરુદ્ધસહચરાનુપલબ્ધિ દૃષ્ટાન્તયતિ, અસ્તીતિ સ્પષ્ટમ્, સમાપ્તો હેતુવિભાગઃ ॥

એથા અને પાંચમા હેતુને કહે છે.

ભાવાર્થ—“અહીં છાયા છે, કેમ કે-ઉણ્ણતાની અનુપલબ્ધિ છે. આમ વિધેયથી વિરૂદ્ધતાપની સાથે વ્યાપક ઉણ્ણતાની અનુપલબ્ધિ હોઈ વિરૂદ્ધ વ્યાપકાનુપલબ્ધિરૂપ હેતુ છે. આ આત્મામાં મિથ્યાજ્ઞાન છે, કેમ કે-સમ્યગ્દર્શનની અનુપલબ્ધિ છે. આમ વિધેયરૂપ મિથ્યાજ્ઞાનથી વિરૂદ્ધ સમ્યગ્જ્ઞાન છે. તે સમ્યગ્જ્ઞાન સહચારી સમ્યગ્દર્શનની અનુપલબ્ધિ હોઈ વિરૂદ્ધ સહચરાનુપલબ્ધિરૂપ હેતુ છે.

વિવેચન-સ્પષ્ટ છે. અહીં હેતુવિભાગ સમાપ્ત થાય છે. આ પ્રમાણે હેતુઓના નિરૂપણથી ધર્મી-સાધ્ય-સાધનોનું (પક્ષ-વિધેય-હેતુઓનું) સકળપણએ નિરૂપણ થવાથી અનુમાનનું નિરૂપણ થયું, પણ તે અનુમાનમાં કાંઈક વિશેષ જણાવવા માટે કહે છે.

इत्येवं हेतुनिरूपणेन धर्मिसाध्यसाधनानां साकल्येन निरूपणादनुमाने निरूपितेऽपि तत्र किञ्चिद्विशेषं ज्ञापयितुमाह—

अनुमानं द्विविधं स्वार्थं परार्थञ्च । वचननिरपेक्षं विशिष्टसाधनात्साध्यविज्ञानं स्वार्थम् । यथाहि वह्निधूमयोर्गृहीताविनाभावः पुरुषः कदाचिद्भूधरादिसमीपमेत्य तत्राविच्छिन्नधूम-लेखां पश्यन् यो यो धूमवान् स स वह्निमानिति स्मृतव्याप्तिकः पर्वतो वह्निमानिति प्रत्येति । इदमेव स्वार्थमुच्यते ॥सूत्र-३६॥

અનુમાનમિતિ । સ્વાર્થ સ્વાત્મપ્રતિપત્તિહેતુકં, પરાર્થ પરપ્રતિપત્તિહેતુકમ્ । સ્વાર્થલક્ષણમાહ વચનનિરપેક્ષમિતિ, પૂર્વોદિતપક્ષહેતુપ્રતિપાદકશબ્દવિશેષો વચનં તદપેક્ષણરહિતમિત્યર્થઃ, વિશિષ્ટસાધનાદિતિ નિશ્ચિતવ્યાપ્તિમત્સાધનાદિત્યર્થઃ, સ્વસ્મૈ પદાર્થપરિચ્છેદે શબ્દપ્રયોગાનપેક્ષતયા સ્વયમેવ નિશ્ચિતાદ્વચાપ્તિ-

વિશિષ્ટસાધનાત્ સાધ્યજ્ઞાનં ચત્સમુદેતિ તત્સ્વાર્થમિત્યર્થઃ, તદુત્પત્તિપ્રકારમાહ—યથાહીતિ । ગૃહીતા વિનાભાવ ઇતિ, સકૃદસકૃદ્રોપલભ્યાનુપલભ્યામ્યાં તર્કેણ ગૃહીતવ્યાપ્તિક્વ ઇત્યર્થઃ, મૂધરાદિસમીપમેત્યેતિ, ધર્મિજ્ઞાનસમ્પાદનાયેદં વચનમ્, અવિચ્છિન્નધૂમલેખામિતિ, વ્યાપ્તિસ્મારકતયાસ્યોપયોગઃ, ગોપાલઘટિ-કાસ્થધૂમાદિવ્યાવર્તનાયાવિચ્છિન્નેતિ, સ્મૃતવ્યાપ્તિક્વ ઇતિ, સંસ્કારસ્ય પ્રબોધેન વ્યાપ્તિસ્મરણવાનિ-ત્યર્થઃ । ઇદમેવેતિ, एवं रूपेण जातं वह्निर्विशिष्टपर्वतज्ञानमित्यर्थः । स्वार्थमिति, स्वव्यामोहनिवर्तन-क्षमत्वात्स्वार्थमित्यर्थः ॥

ભાવાર્થ—“અનુમાન બે પ્રકારનું છે. (૧) સ્વાર્થ—(૨) પરાર્થ. વચનની અપેક્ષા વગરનું વિશિષ્ટ સાધનથી સાધ્યવિજ્ઞાન સ્વાર્થરૂપ અનુમાન છે. જેમ કે—વહ્નિ અને ધૂમમાં અવિનાશાવ—વ્યાપ્તિને ગ્રહણ કરનારો, પુરુષ કદાચિત્ પર્વત આદિ સમીપમાં જઈ (આવી), ત્યાં પર્વત આદિ વૃત્તિ અવિચ્છિન્ન ધૂમના ગોટાઓને જોનારો, ‘જે જે ધૂમવાળો છે, તે તે વહ્નિવાળો છે.’—આવી વ્યાપ્તિને યાદ કરનારો, ‘આ પર્વત અગ્નિવાળો છે.’—આવી પ્રતીતિ સ્વાર્થ અનુમાન કહેવાય છે.”

વિવેચન—સ્વાર્થ=પોતાના આત્મામાં પ્રતિપત્તિના હેતુવાળું અનુમાન. પરાર્થ=બીજામાં પ્રતિપત્તિના હેતુવાળું અનુમાન. સ્વાર્થના લક્ષણને કહે છે કે—‘વચનનિરપેક્ષમિતિ ।’ પૂર્વે કહેલ પક્ષ અને હેતુનો પ્રાતિપાદક વિશિષ્ટ શબ્દરૂપ વચનની અપેક્ષારહિત છે. ‘વિશિષ્ટ-સાધનાદ્’ ઇતિ=નિશ્ચિત વ્યાપ્તિવાળા સાધનથી, પોતાના માટે પદાર્થના જ્ઞાનમાં શબ્દપ્રયો-ગની અપેક્ષા વગર, પોતે જ નિશ્ચિત વ્યાપ્તિવાળા સાધનથી સાધ્યનું જ્ઞાન જે ઉદય પામે છે, તે સ્વાર્થ કહેવાય છે. તેના ઉત્પત્તિના પ્રકારને કહે છે કે—‘યથાહિ’ ઇતિ.

‘ગૃહીતાવિનાભાવ ઇતિ ।’ એક વાર—અનેક વાર, ઉપલબ્ધિ—અનુપલબ્ધિથી, તર્કથી, વ્યા-પ્તિનું ગ્રહણ કરનારો, ‘મૂધરાદિસમીપમેત્યેતિ ।’ ધર્મજ્ઞાનના સંપાદન માટે આ વચન છે. ‘અવિચ્છિન્નધૂમલેખામિતિ ।’ વ્યાપ્તિના સ્મારકપણાએ આનો ઉપયોગ છે. ગોપાલની ઘડીમાં રહેલ ધૂમ આદિની વ્યાવૃત્તિ માટે ‘અવિચ્છિન્ને’તિ, ‘સ્મૃતવ્યાપ્તિક્વ’ ઇતિ । સંસ્કારની ભગૃ-તિથી વ્યાપ્તિના સ્મરણવાળો, ‘ઇદમે’વેતિ । આવા રૂપે થયેલું વહ્નિવિશિષ્ટ પર્વતનું જ્ઞાન. ‘સ્વાર્થમિ’તિ । પોતાના વ્યામોહના નિવર્તનમાં સમર્થ હોવાથી ‘સ્વાર્થમ્’ કહેવાય છે.

પરાર્થાનુમાનસ્વરૂપમાહ—

વચનસાપેક્ષં વિશિષ્ટસાધનાત્સાધ્યવિજ્ઞાનં પરાર્થમ્ । ઉપચારાદ્વચનમપિ પરાર્થમ્ ॥સૂત્ર-૩૭॥

વચનસાપેક્ષમિતિ । ત્વસ્મિન્નિશ્ચિતસ્યાનુમાનસ્ય પરં પ્રતિ પ્રબોધયિતું વચનમન્તરેણાસમ્ભવાદ્વચ-નસાપેક્ષં યન્નિશ્ચિતવ્યાપ્તિમત્સાધનપ્રયોજ્યં સાધ્યવિજ્ઞાનં તત્પરવ્યામોહનિવર્તનક્ષમત્વાત્પરાર્થાનુમાનમિતિ ભાવઃ । નનુ વચનપ્રયોગપ્રયુક્તનિશ્ચિતવ્યાપ્તિકસાધનજન્યસાધ્ય વિજ્ઞાનસ્યૈવ પરાર્થત્વે તત્ત્વેન પક્ષાદિપ્રતિ-પાદકવચનાનાં કથનં પ્રાચામસજ્જતં સ્યાદિત્યત્રહોપચારાદિતિ, નેદં વચનં નિરુપચરિતપરાર્થાનુમાનમ-

ચેતનત્વાત્ કિન્તુ મુલ્યાનુમાનહેતુત્વેન પરાર્થ તદપિ સ્યાત્ કારણે કાર્યસ્ય સમારોપાત્, અનુમાનતોડ્યં મયાઽવબોધનીયં હત્યમિપ્રાયવત્પુરુષયુક્તપક્ષાદિવચનનેન હિ શ્રોતુઃ પરસ્ય વ્યાપ્તિવિશિષ્ટહેતુસ્મરણાદિદ્વારા સાધ્યવિજ્ઞાનમનુમાનાત્મકમુદેતિ । નનૂપચારસ્તત્ર ભવતિ યત્ર મુલ્યબાધઃ પ્રયોજનં સમ્બન્ધશ્ચ ભવેદત્ર કથમુપચારત્વમિતિ ચેન્ન જ્ઞાનમેવ હિ પ્રમાણં, તત્કથં જડરૂપં વચનં પરાર્થાનુમાનરૂપં પ્રમાણં ભવેદતોડસ્તિ જ્ઞાનં પ્રમાણમિતિ મુલ્યસ્ય બાધઃ, કારણાન્તરવૈલક્ષણ્યેન કાર્યકારિત્વમસ્ય પ્રયોજનમ્, પક્ષાદિવચન-વદન્યસ્ય કસ્યાપિ પરસ્યાનુમાનજનકતાયા અપ્રસિદ્ધેઃ । સમ્બન્ધોડપિ કાર્યકારણભાવરૂપો વર્તેત એવ, અનુમાનતોડ્યં મયાઽવબોધનીયં હતીચ્છયા વક્તા પક્ષાદિવચનં પ્રયુક્તે, શ્રોતાપિ એતદ્વચનશ્રવણદ્વારા વ્યાપ્તિમલ્લિજ્ઞાદમુમર્થમવબુદ્ધવાનિતિ મન્યતેતિ શ્રોતુઃ પ્રતીતિકારણત્વમસ્તીતિ ભાવઃ ॥

પરાર્થ અનુમાનરૂપનું વર્ણન.

ભાવાર્થ—“વચનની અપેક્ષાવાળું વિશિષ્ટ સાધનથી સાધ્યવિજ્ઞાન, એ પરાર્થ અનુમાન છે. ઉપચારથી વચન પણ પરાર્થ અનુમાન કહેવાય છે.”

વિવેચન—પોતાના નિશ્ચિત અનુમાનને બીજા પ્રત્યે જણાવવું, વચન સિવાય અસંભવિત હોઈ, વચનની અપેક્ષાવાળું જે નિશ્ચિત વ્યાપ્તિવાળું સાધનજન્ય, સાધ્યવિજ્ઞાન, તે પરના વ્યાપ્તિહીન નિવર્તનમાં સમર્થ હોવાથી પરાર્થ અનુમાન છે.

શંકા—વચનપ્રયોગથી, પ્રયુક્ત નિશ્ચિત વ્યાપ્તિવાળા સાધનથી જન્ય સાધ્યવિજ્ઞાન જ પરાર્થ તરીકે હોઈ, પરાર્થપણાએ પક્ષ આદિ પ્રતિપાદક વચનોનું કથન પ્રાચીનોનું અસંગત થશે જ ને ?

સમાધાન—આ વચન, ઉપચાર વગરનું પરાર્થ અનુમાન નથી, કેમ કે—અચેતન—જડ છે. પરંતુ મુખ્ય અનુમાનનું હેતુ હોઈ તે પણ પરાર્થ અનુમાન થાય !

[આ કથનથી આ અનુમાનવચનની અનુવાદ માત્રતા નથી, કેમ કે—બીજાથી અધિગત અર્થનો ઉપદેશક નથી. અન્યથા, આત્મવચનમાં પણ અનુવાદ માત્રતા થઈ જશે, કેમ કે—હમણાં પોતે જાણેલા અર્થનો બોધક છે એમ સૂચવેલ છે.] કેમ કે—કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર છે. ખરેખર, ‘અનુમાનદ્વારા આને મારે સમજાવવાનો છે.’—આવા અભિપ્રાયવાળા પુરુષથી પ્રયુક્ત પક્ષ આદિના વચનથી, પર એવા શ્રોતામાં વ્યાપ્તિવિશિષ્ટ હેતુના સ્મરણ આદિદ્વારા સાધ્યવિજ્ઞાનરૂપ અનુમાન ઉદય પામે છે.

શંકા—ઉપચાર ત્યાં થાય છે, કે જ્યાં મુખ્યનો બાધ, પ્રયોજન અને સંબંધ હોય, તો અહીં કેવી રીતે ઉપચારપણું છે ?

સમાધાન—ખરેખર, જ્ઞાન જ પ્રમાણ કહેવાય છે, તો પરાર્થ અનુમાનરૂપ જડરૂપ વચન કેવી રીતે પ્રમાણ કહેવાય ? થાય ? માટે જ્ઞાન પ્રમાણ છે. આવી રીતના મુખ્યનો

૧. એતેન નાસ્યાનુમાનવચનસ્યાનુવાદમાત્રતા, ઇતરાનધિગતાર્થોપદેશકત્વાત્, અન્યથાડતવચન-સ્યાપિ અનુવાદમાત્રત્વં સ્યાત્, ઇદાની સ્વાવગતાર્થવોધકત્વાદિતિ સૂચિતમ્ ॥

બાધ, કારણાન્તર વિલક્ષણતાથી કાર્યકારિપણું આનું પ્રયોજન છે. પક્ષ આદિના વચનની માફક બીજા કોઈ પણમાં-પરમાં અનુમાનની જનકતાની અપ્રસિદ્ધિ છે. સંબંધ પણ કાર્યકાર-ણભાવરૂપ વતે જ છે. ‘અનુમાનથી મારે આને અમળવવાનો છે’-આવી ઇચ્છાથી વક્તા, પક્ષ આદિ વચનનો પ્રયોગ કરે છે. શ્રોતા પણ આ વચનના શ્રવણદ્વારા, વ્યાપ્તિવાળા ક્ષિંગથી આ અર્થને જાણનારો થયો એમ માને છે. આવી રીતે શ્રોતામાં પ્રતીતિનું કારણપણું છે.

નનુ પરઃ કતિમિર્વચનૈર્વ્યાપ્તિમલ્લિક્ષમવબુધ્યત ઇત્યત્રાહ—

વચનશ્ચ પ્રતિજ્ઞાહેત્વાત્મકમ્ । મન્દમતિમાશ્રિત્ય તૂદાહરણોપનયનિગમનાન્યપિ ॥સૂત્ર-૩૮॥

વચનશ્ચેતિ । પ્રતિપાદ્યા હિ વિચિત્રાઃ કેઽપિ વ્યુત્પન્નમતયઃ કેઽપિ નિતરામવ્યુત્પન્ના નિતરાં કેચિ-
દ્વ્યુત્પન્નાઃ, તત્ર વ્યુત્પન્નમતિઃ પ્રતિજ્ઞાવચનેન હેતુવચનેન વ્યુત્પાદયિતું શક્યઃ, નિતરાં વ્યુત્પન્નસ્તુ કેવલં
હેતુવચનેન વ્યુત્પાદિતો ભવતિ તસ્માન્મુલ્યતથા પ્રતિજ્ઞારૂપં હેતુરૂપશ્ચ દ્વિવિધવચનમુપયોગિ, તાવતૈવ
પ્રતિપન્નવિસ્મૃતવ્યાપ્તેઃ પ્રમાતૃસ્સાધ્યપ્રતિપત્તેર્નિયમેનોદયાત્, અતસ્તં પ્રતિ દૃષ્ટાન્તાદિવચનં વ્યર્થમેવ ।
વ્યાપ્તિર્નિર્ણયસ્યાપિ તસ્ય તર્કપ્રમાણાદેવ જાતત્વાત્ પ્રતિનિયતવ્યક્તિરૂપદૃષ્ટાન્તસ્ય સર્વોપસંહારેણ
વ્યાપ્તિબોધનાનનુકૂલત્વાદિતિ ભાવઃ, નનુ પરાર્થપ્રવૃત્તૈઃ કારુણિકૈઃ પરે યથાકથશ્ચિદ્બોધયિતવ્યા ન તેપાં
પ્રતીતિમજ્ઞઃ કરણીયસ્તસ્માદ્યથા યથા પરસ્ય સુલેન સાધ્યપ્રતિપત્તિર્ભવેત્તથા તથા પ્રતિપાદકેન પ્રતિપાદ-
નીયઃ, બોધ્યાસ્તુ નૈકવિધાસ્તથા ચાવ્યુત્પન્નપ્રજ્ઞાન્ પ્રતિ કદાચિદુદાહરણોપનયનિગમનાન્યપિ વક્તવ્યાન્યેવ
ભવન્તીતિ મન્વાનઃ પ્રાહ મન્દમતિમિતિ । અપિશબ્દોઽનુક્તસમુચ્ચાયકઃ તેન પ્રતિજ્ઞાશુદ્ધિહેતુશુદ્ધિદૃષ્ટાન્ત-
શુદ્ધચુપનયશુદ્ધિનિગમનશુદ્ધિનાં પ્રહણમ્, તથા ચ કથાયા બોધ્યાપેક્ષયા જઘન્યમધ્યમોત્કૃષ્ટભેદેન
ત્રૈવિધ્યં વેદિતવ્યમ્, અતિવ્યુત્પન્નમત્યપેક્ષયા કેવલં હેતુવચનં જઘન્યા કથેયમ્, મધ્યમાપેક્ષયા પ્રતિજ્ઞાદીનાં
દ્વચાદીના વચનં મધ્યમા કથા, અતિમન્દમત્યપેક્ષયા ચ પશ્ચશુદ્ધિસહિતાનાં પ્રતિજ્ઞાદીનાં પશ્ચાનાં વચન-
મુત્કૃષ્ટા કથેતિ । પ્રતિપાદ્યાપેક્ષ્યૈર્વૈષાં પ્રયોગાથેન પ્રકારેણ તસ્ય પ્રતીતિર્ભવેત્તથૈવ પ્રતિપાદનીયો ન તુ
ક્રમેણૈવ પ્રતિપાદનીય ઇત્યસ્તિ નિયમઃ, તત્ર પક્ષદોષપરિહારાદિઃ પ્રતિજ્ઞાશુદ્ધિઃ, હેત્વાભાસોદ્ધરણં હેતુશુદ્ધિઃ,
દૃષ્ટાન્તદૂષણપરિહરણં દૃષ્ટાન્તશુદ્ધિઃ ઉપનયનિગમનયોઃ પ્રમાદાદન્યથાકૃતયોર્નિયતસ્વરૂપેણ વ્યવસ્થાપકે
વાક્યે ઉપનયનિગમનશુદ્ધી । પ્રતિજ્ઞાદય એતે પરાનુમાનરૂપકાર્યસ્યાજ્ઞમૂતત્વાદવયવા ઇત્યુચ્યન્તે ॥

શંકા-બીજો, કેટલા વચનોથી વ્યાપ્તિવિશિષ્ટ હેતુને જાણી શકે છે ?

સમાધાન-આના જવાબમાં કહે છે કે-

ભાગ્યાર્થ-“વળી પ્રતિજ્ઞા અને હેતુરૂપ વચન છે. મંદ મતિવાળાની અપેક્ષાએ તો ઉદાહરણ-ઉપનય-નિગમનો પણ સમજવા.”

૧ પશ્ચહેતુવચનાભ્યામેવાવિસ્મૃતવ્યાપ્તિકઃ પુરુષો બોધયિતું શક્ય ઇતિ ન તદર્થ દૃષ્ટાન્તવચનરચા-
વચ્યકતા, વ્યાપ્તિર્નિર્ણયસ્તુ તર્કાદેવ વ્યાપ્તિરમૃતિરપિ વ્યુત્પન્નરય પશ્ચહેતુપ્રવર્તનાભ્યામેવ ભવતિ, ઉપનય-
નિગમને અપિ ન પરપ્રતિપત્યર્થ ભવતઃ, સમર્થ ન વિનાઽસમ્ભવાદિતિ ભાવઃ ॥

વિવેચન-ખરેખર, પ્રતિપાદ જીવો વિચિત્ર હોય છે. (૧) કેટલાક વ્યુત્પન્ન (અમંદ) મતિવાળાઓ, (૨) કેટલાક બીલકુલ અવ્યુત્પન્ન, (૩) કેટલાક સર્વથા વ્યુત્પન્ન; ત્યાં વ્યુત્પન્ન-મતિવાળો પ્રતિજ્ઞાવચનથી, હેતુવચનથી સમજાવી શકાય છે. (૪) એકાન્ત વ્યુત્પન્નમતિવાળો તો કેવળ હેતુવચનથી સમજાયેલો થાય છે. તેથી મુખ્યપણાએ પ્રતિજ્ઞારૂપે અને હેતુરૂપે બે પ્રકારનું વચન ઉપયોગી છે, કેમ કે-તેટલા માત્રથી જ પહેલાં પ્રતિપન્ન-પછીથી વિસ્મૃત વ્યાપ્તિવાળા પ્રમાતામાં સાધ્યની પ્રતિપત્તિનો નિયમથી ઉદય છે. એથી તેના પ્રત્યે દૃષ્ટાન્ત આદિરૂપ વચન વ્યર્થ છે, [પક્ષવચન અને હેતુવચનથી જ અવિસ્મૃત વ્યાપ્તિવાળો પુરુષ સમજાવી શકાય છે, તેથી તેના માટે દૃષ્ટાન્તવચનની આવશ્યકતા નથી. વ્યાપ્તિનિર્ણય તો તર્કથી જ વ્યાપ્તિસ્મરણ પછી વ્યુત્પન્નને પક્ષ-હેતુઓના પ્રદર્શન(દિખાડવા)થી જ છે. ઉપનય અને નિગમન પછી પરની પ્રતિપત્તિ માટે થતા નથી, કેમ કે-હેતુના સમર્થન વગર અસંભવિત છે.] કેમ કે-તેને વ્યાપ્તિનો નિર્ણય પછી તર્કપ્રમાણથી જ થયેલ હોવાથી, પ્રતિનિયત વ્યક્તિરૂપ દૃષ્ટાન્ત, સર્વના ઉપસંહારદ્વારા (સકલપણાએ વ્યાપ્તિ હોવાથી) વ્યાપ્તિના બોધનના પ્રત્યે અનુકૂળ નથી.

ખરેખર, પરોપકારપરાયણ, કરુણાવંત પુરુષોએ બીજાઓને કોઈ પણ ઉપાયથી સમજાવવા જોઈએ, તેઓમાં પ્રતીતિનો ભંગ ન કરવો જોઈએ. તેથી જેમ જેમ બીજાને સુખેથી સાધ્યની પ્રતિપત્તિ થાય, તેમ તેમ પ્રતિપાદકે બીજાની આગળ પ્રતિપાદન કરવું જોઈએ. વળી બોધનને યોગ્યો તો અનેક પ્રકારના હોય છે. તથાચ અવ્યુત્પન્ન બુદ્ધિવાળાઓ પ્રત્યે કદાચ ઉદાહરણ-ઉપનય-નિગમનો પછી કહેવાયોય જ છે. આવી માન્યતાને ધારતાં કહે છે કે ‘મન્દમતિ’ મિત્તિ । અહીં અપિ શબ્દ અકથિતનું ગ્રહણ કરનારો છે, તેથી સંભાવ્ય માનદોષ નિરાકરણરૂપ પ્રતિજ્ઞાશુદ્ધિ-હેતુશુદ્ધિ-દૃષ્ટાન્તશુદ્ધિ-ઉપનયશુદ્ધિ-નિગમનશુદ્ધિઓનું ગ્રહણ જાણવું.

તથાચ પ્રતિપાદ(શિષ્ય)ની અપેક્ષાએ કથાના જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટના લેદથી ત્રણ પ્રકારે જાણવા. અત્યંત વ્યુત્પન્નમતિની અપેક્ષાએ કેવળ હેતુવચન જઘન્યરૂપ આ કથા છે. મધ્યમોની અપેક્ષાએ પ્રતિજ્ઞા આદિનું વચન મધ્યમ કથા છે. અત્યંત મંદમતિની અપેક્ષાએ પંચશુદ્ધિ સહિત પ્રતિજ્ઞા આદિ પાંચેયનું વચન ઉત્કૃષ્ટ કથા છે. પ્રતિપાદ(શિષ્ય)ની અપેક્ષાએ જ આ દશ અવયવોનો પ્રયોગ હોવાથી જે પ્રકારે તેને પ્રતીતિ થાય, તે પ્રકારે જ તેની આગળ પ્રતિપાદન કરવું. પરંતુ કેમથી જ પ્રતિપાદન કરવું જોઈએ, એવો કોઈ નિયમ નથી.

૦ ત્યાં પક્ષગતદોષ પરિહાર આદિરૂપ પ્રતિજ્ઞાશુદ્ધિ, હેતુઆભાસનો ઉદ્ધાર-હેતુશુદ્ધિ, દૃષ્ટાન્તગતદોષ પરિહાર-દૃષ્ટાન્તશુદ્ધિ, પ્રમાદથી અન્યથા (અન્ય પ્રકારે) કરેલ ઉપનય અને નિગમનના નિયત સ્વરૂપે વ્યવસ્થાપક બે વાક્યો ઉપનયશુદ્ધિ અને નિગમનશુદ્ધિ કહેવાય છે.

૦ આ પ્રતિજ્ઞા વગેરે પરાર્થ અનુમાનરૂપ કાર્યના અંગભૂત હોવાથી ‘અવયવો’ છે-એમ કહેવાય છે. (અન્યથા અનુપપત્તિ એકસ્વરૂપવાળો હેતુ જ મુખ્યત્વે અનુમાનમાં ઈચ્છાય છે, પરંતુ અવયવોના પ્રયોગોની પરિપાટી, પ્રતિપાદ(બોધનીય)ની અપેક્ષાએ ઇષ્ટ છે.)

અથ પ્રતિજ્ઞાયા લક્ષણમાહ—

અનુમેયધર્મવિશિષ્ટધર્મિવોધકશબ્દપ્રયોગઃ પ્રતિજ્ઞા । યથા પર્વતો વહ્નિમાનિતિ વચનમ્ । સૂત્ર-૩૯॥

અનુમેયેતિ । અનુમેયઃ પ્રતિપિપાદયિષિતો યો ધર્મો વહ્ન્યાદિસ્તદ્વિશિષ્ટસ્ય ધર્મિણો વોધકો વોધજનકો યશ્શબ્દપ્રયોગઃ પર્વતો વહ્નિમાનિત્યાદિરૂપસ્સ પ્રતિજ્ઞેત્યર્થઃ । સાધ્યધર્મસ્યાધારે સશયવ્યુદાસાય સાધ્યસ્ય વિશિષ્ટધર્મિસમ્બન્ધિત્વાવબોધકં પ્રતિજ્ઞાવચનમાવશ્યકમ્ । ભવતિ હિ પર્વતો વહ્નિમાનિતિ પ્રયુક્તેન વચનેન વહ્નિમાન્ પર્વતો ઘટો વેતિ સંગયસ્ય નિવૃત્તિઃ, વહ્નૌ પર્વતસમ્બન્ધિત્વવોધશ્ચેતિ । ધર્મવિશિષ્ટતા દ્વાસ્તિત્વાબોધેણ સર્વપદાર્થેષ્વિતિ તદ્વોધકવચનવ્યાવૃત્તયે પ્રતિપિપાદયિષિતાર્થક્રમનુમેયપદં ધર્મવિશેષણ-તયોપાત્તમ્ । ધર્મિણિ નિર્દુષ્ટત્વમપિ વિશેષણં દેયં તેન ન પક્ષાભાસેડતિવ્યાપ્તિઃ । દૃષ્ટાન્તમાહ યથેતિ ॥

હવે પ્રતિજ્ઞાના લક્ષણનું કથન,

ભાવાર્થ—“સાધ્યધર્મવિશિષ્ટ ધર્મી”નો ઓધક શબ્દનો પ્રયોગ ‘પ્રતિજ્ઞા’ કહેવાય છે. જેમ કે—‘પર્વત વહ્નિવાળો છે’—એવું વચન.”

વિવેચન—પ્રતિપાદનની ઈચ્છાનો વિષયભૂત જે વહ્નિ વગેરે ધર્મ છે, તેનાથી વિશિષ્ટ (વહ્નિ આદિરૂપ ધર્મવિશેષણવાળા વિશેષ્યભૂત) ધર્મી”નો ઓધજનક, જે ‘પર્વત વહ્નિવાળો છે’—એવા રૂપનો શબ્દપ્રયોગ, તે પ્રતિજ્ઞા કહેવાય છે.

૦ સાધ્યધર્મના આધારમાં સંશયના વિનાશ માટે ‘સાધ્ય, વિશિષ્ટ (પ્રતિનિયત) ધર્મી’ સંખ્યાથી છે, એમ જણાવનાર પ્રતિજ્ઞાનું વચન આવશ્યક છે. [આ નિરૂપણથી ‘પ્રયોજનના અભાવથી પક્ષવચન નિરર્થક’ છે—એવું ઘૌઢનું વચન ખંડિત થાય છે, કેમ કે—પ્રતિપાદનના પ્રતિપત્તિવિશેષનો અને તેનાથી સાધ્યપ્રયોજનનો સદ્ભાવ છે. વળી તે હેતુના ઉપન્યાસ સહિત જ સાધ્યનું પ્રતિપાદન કરે છે.]

શંકા—તો તેનાથી જ ત્યાં સામર્થ્યની ઉપપત્તિ થતી હોવાથી પક્ષના વચનની શી અગત્યતા છે ?

સમાધાન—જો આમ છે, તો સમર્થન(દોષ નિરાસપૂર્વક સ્વસાધ્યગ્રાધન સામર્થ્ય-પ્રદર્શન)ની અપેક્ષાવાળા હેતુમાં સાધ્યની સિદ્ધિની ખંધનપણાની ઉપપત્તિ થયે હેતુવચન-(શબ્દપ્રયોગ)ની નિરર્થકતાની આપત્તિ આવશે જ. હેતુના વચનશબ્દપ્રયોગના અભાવમાં ‘કેનું સમર્થન ?—એમ જો તર્ક કે પ્રશ્ન થાય છે, તો પક્ષના શબ્દપ્રયોગરૂપ વચનના અભાવમાં હેતુ,

૧. દત્તેન પ્રયોજનામાવાત્પક્ષવચનમનર્થકમિતિ બૌદ્ધોક્તિર્નિરરતા પ્રતિપાદ્યપ્રતિપત્તિવિશેષરય તત્સાધ્ય-પ્રયોજનસ્ય સન્નાવાચ્ચ તત્ત્વ દેતુપન્યાસસમન્વિતમંવ સાધ્યં પ્રતિપાદ્યતિ, ન ચ તર્હિ તસ્માદેવ તત્ર સામ-ર્થ્યોપપત્તેઃ કિં પક્ષવચનેનેતિ વાચ્યમ્ । તથા મતિ દેતોઃ સમર્થનાપેક્ષસ્ય સાધ્યસિદ્ધિનિવચનત્વોપપત્તૌ દેતુવચનસ્યાપિ વૈયર્થ્યાપત્તેઃ દેતોરવચને કરય મમર્થનમિતિ ચેત્યક્ષરયાગ્યપ્રયોગે ક્વ દેતુસ્માન્યં સાધ્યોદિતિ ન્યાયસ્ય તુલ્યત્વાદિતિ ॥

કયાં-કયા સ્થાનમાં સાધ્યને સાધે ? આવો ન્યાય તો સમાન જ છે, માટે જો હેતુનું વચન છે, તો પક્ષનું વચન કહેવું જોઈએ.)

૦ ખરેખર, પર્વત 'વહ્નિવાળો છે.' આ પ્રયોગવાળા વચનથી 'વહ્નિવાળો પર્વત છે કે ઘટ ?'—આવા સંશયની નિવૃત્તિ થાય છે અને 'વહ્નિ'(આધેય)માં પર્વત(આધાર)નો સંબંધ છે, એવો બોધ થાય છે.

૦ ખરેખર, અસ્તિત્વ આદિની અપેક્ષાએ ધર્મવિશિષ્ટતા સઘળા પદાર્થોમાં છે. 'સન્તિ પદાર્થ:'—આવા તેના બોધકવચનના વ્યવચ્છેદ માટે પ્રતિપિપાદયિષિત—સિધ્ધાધ્યાયિષિત અર્થવાળું 'અનુમેય પદ' ધર્મવિશેષણપણાએ ગ્રહણ કરેલું છે.

૦ વળી ધર્મીમાં નિદુષ્ટત્વરૂપ વિશેષણ આપવું, કે જેથી પક્ષ આભાસમાં અતિ-વ્યાપ્તિ નથી.

૦ જેમ કે—'પર્વત વહ્નિવાળો છે.'—એવું વચન 'પ્રતિજ્ઞા.'

અથ હેતુવચનં લક્ષયતિ —

ઉપપત્યનુપપત્તિભ્યાં હેતુપ્રયોગો હેતુવચનમ્ । યથા તથૈવ ધૂમોપપત્તેઃ, ધૂમસ્યાન્યથાનુ-
પપત્તેરિતિ ચ । એકત્રોભયોઃ પ્રયોગો નાવશ્યકઃ । અન્યતરેણૈવ સાધ્યસિદ્ધેઃ ॥સૂત્ર-૪૦॥

ઉપપત્તીતિ । હેતુપ્રયોગો હેતુવચનમિતિ । હેતુત્વેન હેતોરભિધાયકશબ્દપ્રયોગો હેતુવચનમિત્યર્થઃ । હેતુત્વેન હેતોરભિધાનં નામ તદભિવ્યજ્ઞકવિભક્ત્યન્તત્વં, સા ચ વિમક્તિઃ પશ્ચમી તૃતીયા વા, તથા ચ હેતુત્વવ્યજ્ઞકવિભક્ત્યન્તત્વે સતિ હેતુપ્રયોગત્વં લક્ષણમ્, ધૂમ इति વચનવારણાય સત્યન્તમ્, વહ્નિમાન્ દ્રવ્યત્વાદિત્યાદૌ દ્રવ્યત્વાદિત્યવ્યાપ્તવચનવારણાય હેતુપ્રયોગત્વમિતિ, તત્ર વ્યાપ્તેરભાવાન્નૈતદ્વાક્યં હેતુ-
પ્રયોગરૂપમિતિ । કથં તસ્ય પ્રયોગ इत्यत्रાહોપપત્યનુપપત્તિભ્યામિતિ, સહાર્થે તૃતીયા, ઉપપત્યનુપપત્તિ-
પદં તદ્બોધકશબ્દપરમ્ । તથા ચોપપત્તિપદેન સહાનુપપત્તિપદેન સહેત્યર્થઃ, તત્ર દૃષ્ટાન્તમાહ—યથેતિ, વ્યાપ્ત્યુપદર્શનાર્થં હેતુપ્રયોગો બોધ્યઃ । તથૈવેતિ, વહ્નૌ સત્યેવેત્યર્થઃ, ધૂમસ્યાન્યથાનુપપત્તેરિતિ, વહ્નાવસતિ ધૂમાનુપપત્તેરિત્યર્થઃ । નનુ ઉપપત્યનુપપત્તિભ્યામિતિ દ્વિવચનાન્તેન પદેનોભયોઃ પ્રયોગનિયમો ગમ્યતે તચ્ચ ન યુક્તં તયોરેકતરસ્યાઃ પ્રયોગેણૈવ વ્યાપ્તિબોધેન સાધ્યસિદ્ધેરન્યતરસ્યાઃ પ્રયોગે નૈરર્થક્યાપાતાદિત્યત્રેષ્ટા-
પત્તિમાવિષ્કરોતિ એકત્રેતિ, એકસ્મિન્ સાધ્યે દ્વિવિધપ્રયોગસ્ય નિષ્ફલત્વમેવેત્યર્થઃ, તત્ર હેતુમાહાન્યતરેણૈ-
વેતિ, તથૈવ હેતોરુપપત્તેરન્યથાનુપપત્તેર્વા પ્રયોગેજેત્યર્થઃ, વ્યાપ્ત્યુપદર્શનાર્થં હિ હેતુપ્રયોગસ્તત્ત્વૈકેનૈવ નિષ્પ-
ન્નમિતિ વિફલો દ્વયો પ્રયોગ इति ભાવઃ । નનુ શબ્દઃ પ્રયત્નાનન્તરીયકઃ કદાચિત્કત્વાદિત્યાદૌ પ્રયત્ના-
નન્તરીયકેષુ સર્વત્ર કદાચિત્કત્વસ્ય સત્ત્વેન તથોપપત્તિસત્ત્વેऽપ્યગમકત્વેન કથમન્યતરેણ સાધ્યસિદ્ધિ-
સ્તત્રાન્યથાનુપપત્તેરભાવાદેવાનુમાનાભાવાદિતિ ચેન્ન તત્ર તથોપપત્તેરભાવાત્ નહિ પ્રયત્નાનન્તરીયકેષુ સર્વત્ર કદાચિત્કત્વસત્ત્વમેવ તથોપપત્તિઃ કિન્તુ તથૈવોપપત્તિરેવ—સાધ્યસત્ત્વે એવ હેતુસત્ત્વરૂપં, ન તાદૃશં

પ્રકૃતેડસ્તિ, અપ્રયત્નાન્તરીયકેડપિ વિદ્યુદાદૌ કાદાચિત્કત્વસ્ય માવાત્ તથા ચ તથૈવોપપત્તિકથનેડપ્યન્ય-
થાનુપપત્તિર્ગમ્યત એવ તથાડન્યથાડનુપપત્તિમાત્રાભિધાનેડપિ તથૈવોપપત્તિર્ગમ્યત એવ, તાત્પર્યસ્ય શબ્દ-
ભેદેડપ્યમેદાત્ । તથા ચ તથોપપત્યન્યથાનુપપત્યોઃ પરસ્પરાવ્યભિચારિત્વેનૈકપ્રયોગેડપરસ્ય તાત્પર્યતો
લઘ્વેરન્યતરપ્રયોગો નિરર્થક એવેતિ માવઃ ॥

હેતુવચનનું લક્ષણ.

હોવાથી—“ઉપપત્તિ અને અનુપપત્તિથી હેતુપ્રયોગ ‘હેતુવચન’ છે. જેમ કે—તે પ્રકારે
જ ધૂમની ઉપપત્તિ હોવાથી અને ધૂમની અન્યથા અનુપપત્તિ હોવાથી, એક ઠેકાણે બંનેનો
પ્રયોગ આવશ્યક નથી, કેમ કે—બેમાંથી કોઈ એકથી જ સાધ્યની સિદ્ધિ છે.”

વિવેચન—હેતુપણાએ કરી હેતુનો વાચક શાદપ્રયોગ હેતુવચન છે. હેતુપણાએ હેતુનું
કથન એટલે હેતુપણાની અભિવ્યંજક વિભક્તિનું અંતપણું. વળી તે વિભક્તિ પંચમી કે
ત્રીજી બાણવી. તથાચ હેતુપણાની અભિવ્યંજક વિભક્તિ અંતપણું હોયે છતે હેતુપ્રયોગ-
પણું હેતુપ્રયોગનું લક્ષણ છે.

પદકૃત્ય—‘ધૂમ’—આવા વચનમાં અતિવ્યાપ્તિના વારણ માટે સતિઅંત સુધીનું વિશે-
ષણ છે. ‘વિહ્વાળા છે, કેમ કે—દ્રવ્યપણું છે.’ ઇત્યાદિમાં ‘દ્રવ્યપણું હોવાથી’ અહીં વ્યાપ્તિ
વગરના વચનમાં અતિવ્યાપ્તિના વારણ માટે ‘હેતુપ્રયોગપણું’ એવું વિશેષ્યદ્વલ બાણવું,
કેમ કે—ત્યાં વ્યાપ્તિનો અભાવ હોવાથી આ વાક્ય હેતુપ્રયોગરૂપ નથી.

તેનો કેવી રીતે પ્રયોગ સમજવો ? આના જવાબમાં કહે છે કે—‘અપપત્તિ અનુપપત્તિભ્યામ્’
ઈતિ. અહીં સંહના (સાથેના) અર્થમાં ત્રીજી વિભક્તિ છે. અહીં ઉપપત્તિપદ અને અનુપ-
પત્તિપદ, ઉપપત્તિબોધકપદ અને અનુપપત્તિબોધકપદ શાદસૂચક છે, અર્થાત્ ઉપપત્તિપદની
સાથે અનુપપત્તિપદની સાથે હેતુપ્રયોગ હેતુવચન છે. ત્યાં દષ્ટાન્તને દર્શાવે છે કે—‘યથા’ ઈતિ.
વ્યાપ્તિના પ્રદર્શન માટે હેતુપ્રયોગ બાણવો. જેમ કે—‘તથેવ’ ઈતિ. વહ્નિ હોય છતે ધૂમની
ઉપપત્તિ છે અને ‘ધૂમસ્યાન્યથાનુપપત્તે’ ઈતિ, વહ્નિ નહીં હોયે છતે ધૂમની ઉપપત્તિ નથી.

શંકા—‘અપપત્ત્યનુપપત્તિભ્યામ્ ।’ અહીં દ્વિવચનના અંતવાળા પદથી બંનેના પ્રયોગનો
નિયમ માલુમ પડે છે તે શુક્ત નથી, કેમ કે—તે બંનેમાંથી એકના પ્રયોગથી જ વ્યાપ્તિના
બોધથી સાધ્યની સિદ્ધિ થવાથી ત્રીજીના પ્રયોગમાં નિરર્થકતા થાય છે ને ?

સમાધાન—આ વિષયમાં ઇષ્ટાપત્તિનો આવિષ્કાર કરે છે કે—‘એકત્ર’ ઈતિ. એક
સાધ્યમાં બે પ્રકારના પ્રયોગની નિષ્ફળતા જ છે. ત્યાં હેતુને કહે છે કે—‘અન્યતરેણૈવ’ ઈતિ,
તથૈવ—સાધ્યસંભવ પ્રકારથી જ હેતુથી ઉપપત્તિરૂપ પ્રયોગથી અથવા અન્યથા—સાધ્યના અભાવ
પ્રકારથી હેતુની અનુપપત્તિરૂપ પ્રયોગથી સાધ્યની સિદ્ધિ છે.

૦ ખરેખર, વ્યાપ્તિના પ્રદર્શન માટે હેતુનો પ્રયોગ થાય છે અને તે વ્યાપ્તિ કોઈ
એક હેતુપ્રયોગથી જ સિદ્ધ છે, એટલે બંને પ્રકારનો પ્રયોગ નિષ્ફળ છે.

શંકા-શબ્દ, પ્રયત્ન આવિનાભાવિ છે, કેમ કે-કાદાચિત્કે છે. તમામ પ્રયત્નનાન્તરી-કેમાં કાદાચિત્કત્વ-ક્ષણિકત્વનું સત્ત્વ હોઈ, તથોપપત્તિરૂપ પ્રયોગની વિધિમાનતા હોવા છતાં અગમકપણું હોઈ, કેવી રીતે કોઈ એકથી સાધ્યસિદ્ધિ થશે ? કેમ કે-ત્યાં અનુપપત્તિ(વ્યતિ-રેક)ના અભાવથી જ અનુમાનનો અભાવ થશે જ ને ?

સમાધાન-ત્યાં તથોપપત્તિનો જ અભાવ હોવાથી તમામ પ્રયત્નનાન્તરીયકેમાં કાદા-ચિત્કત્વની સત્તાએ જ તથોપપત્તિ નથી, પરંતુ સાધ્યના સત્ત્વમાં જ હેતુના સત્ત્વરૂપ તથૈવ ઉપપત્તિ જ છે. તેવી તથોપપત્તિ પ્રકૃતમાં નથી, કેમ કે-અપ્રયત્નનાન્તરીયક-સ્વાભાવિક વિજળી આદિમાં કાદાચિત્કપણું છે. તથાચ તથૈવોપપત્તિના કથનમાં પણ અન્યથાનુપપત્તિ ગમ્ય જ છે. તેવી રીતે અન્યથાનુપપત્તિ માત્રના કથનમાં પણ તથૈવોપપત્તિ ગમ્ય જ છે, કેમ કે-શબ્દભેદમાં પણ તાત્પર્ય-અર્થનો અભેદ છે. બંને પ્રયોગોમાં પણ વાક્યવિન્યાસ જ બુદ્ધો પડે છે, અર્થ બુદ્ધો નથી. તથાચ તથા ઉપપત્તિ અને અન્યથા અનુપપત્તિમાં પરસ્પર અવ્યભિચાર (અવિરોધ) હોઈ, એકના પ્રયોગમાં અર્થથી બીજાની પ્રાપ્તિ થતી હોઈ બેમાંથી કોઈ એક સાર્થક છે, બ્યારે બીજો નિરર્થક છે-ઉપયોગ વગરનો છે જ.

યસ્તુ ક્ષયોપશમવિશેષાભાવેન પક્ષહેતુપ્રયોગેડપિ પૂર્વપ્રતિપન્નપ્રતિબન્ધં ન સ્મરતિ તમ્પ્રતિ દૃષ્ટાન્ત-વચનસ્યાવશ્યકતયા તત્સ્વરૂપમાહ—

દૃષ્ટાન્તબોધકશબ્દપ્રયોગ ઉદાહરણમ્ । સાધર્મ્યતો વૈધર્મ્યતો વા વ્યાપ્તિસ્મરણસ્થાનં દૃષ્ટાન્તઃ । યથા મહાનસાદિર્હૃદાદિશ્ચ ॥સૂત્ર-૪૧॥

દૃષ્ટાન્તેતિ । વક્ત્રમાણલક્ષણો દૃષ્ટાન્તસ્તત્પ્રતિપાદકં વચનમુદાહરણમિત્યર્થઃ । દૃષ્ટાન્તસ્વરૂપમાહ સાધર્મ્યતિતિ વ્યાપ્તિસ્મરણસ્થાનં દૃષ્ટાન્ત ઇતિ, વ્યાપ્તિર્હિ દ્વિવિધા, અન્તર્વ્યાપ્તિર્વહિર્વ્યાપ્તિરિતિ, પક્ષીકૃત એવ સાધનસ્ય સાધ્યેન વ્યાપ્તિરન્તર્વ્યાપ્તિઃ, પક્ષીકૃતાદ્વહિર્દૃષ્ટાન્તાદૌ તસ્ય તેન વ્યાપ્તિર્વહિર્વ્યાપ્તિઃ તથા ચ પ્રોક્તવહિર્વ્યાપ્તિસ્મરણં યત્ર ભવતિ સ દૃષ્ટાન્ત ઇત્યર્થઃ કસ્યચિત્પ્રમાતુર્દૃષ્ટાન્તદૃષ્ટવહિર્વ્યાપ્તિબલેનાન્ત-વ્યાપ્તિપ્રતિપત્તિર્ભવતીતિ સ્વાર્થાનુમાનેડપિ ક્વચિદ્વં બોધ્યમ્ । તદ્ભેદજ્ઞાપનાયાહ સાધર્મ્યતો વૈધર્મ્યતો વેતિ, સાધનસત્તાપ્રયુક્તસાધ્યધર્મસત્તારૂપાન્વયતઃ સાધ્યાભાવસત્તાપ્રયુક્તસાધનાભાવસત્તારૂપવ્યતિરેકતો વેત્યર્થઃ, તત્ર નિર્દર્શનમાહ યથેતિ ધૂમસત્તાપ્રયુક્તવહિયોગિત્વાન્મહાનસ સાધર્મ્યદૃષ્ટાન્તઃ, વહિનિવૃત્તિપ્રયુક્ત-ધૂમનિવૃત્તિયોગિત્વાદ્ભેદો વૈધર્મ્યદૃષ્ટાન્ત ઇતિ ભાવઃ । સાધ્યં વ્યાપકં ભવતિ સાધનન્તુ વ્યાપ્યં, વ્યાપકશ્ચ વ્યાપ્યસદ્ભાવેડસદ્ભાવે ચ ભવતિ, વ્યાપ્યન્તુ વ્યાપકસદ્ભાવ એવ । તથા ચ-તત્સત્તાપ્રયુક્તત્સત્તાયોગિદૃષ્ટા-ન્તપ્રતિપાદકં વચનં સાધર્મ્યોદાહરણમિત્યેકમ્ । વ્યાપકસ્ય નિવૃત્તિર્વ્યાપ્યં ભવતિ, વ્યાપ્યસ્ય નિવૃત્તિશ્ચ વ્યાપક ભવતિ તથા ચ તન્નિવૃત્તિપ્રયુક્તતન્નિવૃત્તિયોગિદૃષ્ટાન્તપ્રતિપાદકં વચનં વૈધર્મ્યોદાહરણમિત્યપરં પર્યવસન્નમ્ । તદુક્તં “ વ્યાપ્યવ્યાપકભાવો હિ ભાવયોર્યાદગિપ્યતે । સ એવ વિપરીતસ્તુ વિજેયસ્તદ્-ભાવયોઃ ” ઇતિ ॥

વળી જે વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમનો અભાવ હોવાથી, પ્રતિજ્ઞાપક્ષ અને હેતુનો પ્રયોગ હોવા છતાં પૂર્વે ગ્રહણ કરેલ વ્યાપ્તિનું સ્મરણ કરી શકતો નથી, તે પ્રતિપાદ્ય પ્રત્યે દષ્ટાન્તના વચનની આવશ્યકતા હોઈ દષ્ટાન્તના સ્વરૂપનું કથન.

ભાવાર્થ—‘દષ્ટાન્તબોધક શબ્દનો પ્રયોગ ‘ઉદાહરણ’ સાધર્મ્યથી કે વૈધર્મ્યથી વ્યાપ્તિ-સ્મરણનું સ્થાન દષ્ટાન્ત. જેમ કે—મહાનસ વગેરે અને હ્રદ વગેરે.

વિવેચન—કહેવાતા લક્ષણવાળા દષ્ટાન્તનું પ્રતિપાદન કરનાર વચન ‘ઉદાહરણ’ કહેવાય છે.

૦ ખરેખર, વ્યાપ્તિ બે પ્રકારની છે. (૧) અન્તર્વ્યાપ્તિ અને (૨) બહિર્વ્યાપ્તિ. (૧) અન્તર્વ્યાપ્તિ=પક્ષરૂપે બનાવેલ વિષયમાં જ સાધનની સાધ્ય સાથેની વ્યાપ્તિ ‘અન્તર્વ્યાપ્તિ.’ (૨) બહિર્વ્યાપ્તિ=પક્ષથી બહાર રહેલ દષ્ટાન્ત આદિમાં સાધ્ય સાથે સાધનની વ્યાપ્તિ ‘બહિર્વ્યાપ્તિ.’ મતલબ કે—પૂર્વોક્ત બહિર્વ્યાપ્તિનું સ્મરણ જ્યાં થાય છે, તે ‘દષ્ટાન્ત’ કહેવાય છે.

૦ કેઈ એક પ્રમાતાને દષ્ટાન્તમાં દેખેલ બહિર્વ્યાપ્તિના બળથી અન્તર્વ્યાપ્તિની પ્રતિપત્તિ થાય છે. આ પ્રમાણે સ્વાર્થાનુમાનમાં પણ ક્વચિત્ દષ્ટાન્તને અંગ માનેલ છે.

૦ તેના ભેદને જણાવવા કહે છે કે—‘સાધર્મ્યતો વૈધર્મ્યતો વા’ ઈતિ. સાધનધર્મની હાજરીથી જન્ય સાધ્યધર્મની સત્તારૂપ અન્વયથી કે સાધ્યના અભાવની સત્તાથી, પ્રયુક્ત સાધનના અભાવની સત્તારૂપ વ્યતિરેક(વૈધર્મ્ય)થી બહિર્વ્યાપ્તિના સ્મરણનું સ્થાન ‘દષ્ટાન્ત.’

૦ દષ્ટાન્તને કહે છે કે—ધૂમની સત્તાથી પ્રયુક્ત વહ્નિના યોગવાળું હોવાથી રસોડું સાધર્મ્ય દષ્ટાન્ત છે.

૦ વહ્નિના અભાવથી જન્ય ધૂમના અભાવવાળો હોઈ સરોવર વૈધર્મ્ય દષ્ટાન્ત.

૦ સાધ્ય વ્યાપક હોય છે, જ્યારે સાધન તો વ્યાપ્ય હોય છે. વળી વ્યાપક તો વ્યાપ્યની હાજરીમાં કે ગેરહાજરીમાં હોય છે, જ્યારે વ્યાપ્ય તો વ્યાપકની હાજરીમાં જ હોય છે. મતલબ કે—તે વ્યાપ્ય સત્તા પ્રયુક્ત તે વ્યાપક સત્તાવાળા દષ્ટાન્તનું પ્રતિપાદક વચન સાધર્મ્ય ઉદાહરણ.

૦ વ્યાપકનો (વહ્નિનો) અભાવ, વ્યાપ્ય બને છે અને વ્યાપ્યનો (ધૂમનો) અભાવ વ્યાપક બને છે. તથાચ તે વ્યાપકના અભાવથી જન્ય તે વ્યાપ્યના અભાવવાળા દષ્ટાન્તનું પ્રતિપાદક વચન વૈધર્મ્ય ઉદાહરણ.

કહ્યું છે કે—“ખરેખર, વ્યાપ્યવ્યાપકભાવ બંને ભાવમાં જેવો મનાય છે, તે જ વ્યાપ્યવ્યાપકભાવ, તે બંનેના અભાવમાં વિપરીત જ બાણવો.”

યસ્તુ દાર્ઘ્યનિકે હેતું યોજયિતુ ન જાનીતે તં પ્રત્યુપનસ્યાવશ્યકત્વાત્તત્ત્વરૂપમાહ—

દષ્ટાન્તપ્રદર્શિતસાધનસ્ય સાધ્યધર્મિણ્યુપસંહારવચનં ઉપનયઃ । યથા તથા ચાયમિતિ ॥સૂત્ર-૪૨॥

દષ્ટાન્તેતિ । સાધનધર્મપ્રયુક્તસાધ્યયોગિનિ સાધ્યધર્મનિવૃત્તિપ્રયુક્તસાધનધર્મનિવૃત્તિયોગિનિ વા

દૃષ્ટાન્તે પ્રદર્શિતસ્ય હેતોસ્સાધ્યધર્મિણિ ય ઉપસહારો યોજના તત્પ્રતિપાદકં વચનમુપનીયતે સાધ્યધર્મિણ્યુ-
પસંહિયતે વ્યાપ્તિવિશિષ્ટો હેતુર્યેન વચનેનેત્યુપનયો દૃષ્ટાન્તે સાધ્યેન સહ દૃષ્ટસ્ય હેતોસ્સાધ્યધર્મિણ્યુપસન્ધા-
નવચનમિતિ ભાવાર્થઃ, સાધ્યધર્મિણ્યુપસંહારવચનમન્યસ્યાપિ સમ્ભવતીતિ સાધનસ્યેત્યુક્તમ્, દૃષ્ટાન્તપ્રદર્શિત-
સાધનસ્યાન્યત્રાપ્યુપસંહારવચનં તથા સ્યાદિતિ સાધ્યધર્મિણીત્યુક્તમ્ સાધ્યધર્મિણિ ગૃહીતાવિનાભાવસ્ય
સાધનસ્ય પ્રતિપાદકં હેતુવચનમપીતિ દૃષ્ટાન્તપ્રદર્શિતસાધનસ્યેત્યુક્તમ્ । ઉપનયસ્ય દૃષ્ટાન્તમાહ યથેતિ ॥

જે દાષ્ટાન્તિકમાં-સાધ્યધર્મીમાં હેતુને બેઠવાનું બાણી શકતો નથી, તેના પ્રત્યે
ઉપનયની આવશ્યકતા હોઈ ઉપનયના સ્વરૂપનું કથન.

ભાવાર્થ-“દૃષ્ટાન્તમાં પ્રદર્શિત સાધનનું સાધ્યના ધર્મીમાં ઉપસંહારનું વચન, એ
‘ઉપનય.’ જેમ કે-સાધ્યવહ્નિ પક્ષ-પર્વતમાં છે, તેમ આ ધૂમ પક્ષ-પર્વતમાં છે.”

વિવેચન-સાધનધર્મથી પ્રયુક્ત સાધ્યના યોગવાળા અથવા સાધ્યધર્મના અભાવથી
પ્રયુક્ત સાધનભૂત ધર્મના અભાવના યોગવાળા દૃષ્ટાન્તમાં, પ્રદર્શિત હેતુનો સાધ્યધર્મીમાં
જે ઉપસંહાર-યોજના છે, તેનું પ્રતિપાદક વચન અર્થાત્ જે વચનથી વ્યાપ્તિવિશિષ્ટ હેતુ
સાધ્યધર્મીમાં ઉપનીતકરાય-ઉપસંહારાય, તે વચન ‘ઉપનય.’ દૃષ્ટાન્તમાં સાધ્યની સાથે દેખેલ
હેતુનું સાધ્યધર્મીમાં અનુસંધાનરૂપ વચન.

૦ પ્રદર્શિત-સાધ્યધર્મીમાં ઉપસંહારવચન બીજાનું પણ સંભવી શકે છે, માટે
‘સાધનનું’ એમ કહેલું છે.

દૃષ્ટાન્તપ્રદર્શિત સાધનનું બીજે પણ ઉપસંહારવચન તે પ્રકારે થાય, માટે ‘સાધ્ય-
ધર્મીમાં’-એમ કહેલ છે.

૦ સાધ્યધર્મીમાં જેનો અવિનાભાવ ગ્રહણ કરેલ છે, એવા સાધનનું પ્રતિપાદક હેતુ-
વચન પણ ઉપસંહારવચન થઈ જાય, ‘માટે દૃષ્ટાન્તપ્રદર્શિત સાધનનું’-એમ કહેલ છે.

દાષ્ટાન્તિકે હેતું યોજયિત્વાપિ યસ્સાકાંક્ષસ્તં પ્રતિ નિગમનસ્યાવશ્યકત્વાત્તત્ત્વરૂપમાહ—

સાધ્યધર્મસ્ય ધર્મિણ્યુપસંહારવચનં નિગમનમ્ । યથા તસ્માત્તથેતિ ॥ ઇતિ સદ્દેતુ-
નિરૂપણમ્ ॥ સૂત્ર-૪૩ ॥

સાધ્યધર્મસ્યેતિ । સાધ્યધર્મસ્ય વહ્ન્યાદેસ્તદ્ધર્મિણિ પર્વતાદૌ યેન વચનેનોપસંહરણં તદ્વચનં
નિગમ્યન્તે પ્રતિજ્ઞાહેતુદાહરણોપનયાર્થા અનેનેતિ નિગમનમિત્યર્થઃ । તત્ર દૃષ્ટાન્તમાહ તસ્માદિતિ વહ્નિ-
વ્યાપ્યધૂમવત્વાદિત્યર્થઃ તથા-પર્વતો વહ્નિમાનિત્યર્થઃ । એતે નાન્તરીયકત્વપ્રતિપાદકા વાક્યૈકદેશરૂપાઃ
પञ्चावयवाः પ્રદર્શિતા ઇત્યાગ્રયેનાહેતીતિ, ઇત્યમિત્યર્થઃ, સદ્દેતુનિરૂપણં વ્યાપ્તિવિશિષ્ટહેતુનિરૂપણમિત્યર્થઃ ॥

ઈતિ તપોગચ્છનમોમણિ શ્રીમદ્વિજયાનન્દસૂરીશ્વરપટ્ટાલંકારશ્રીમદ્વિજયકમલસૂરીશ્વરચરણનલિનવિન્યસ્ત-
ભક્તિભરેણ તત્પદ્ધરેણ વિજયલલિતસૂરિણા વિનિર્મિતસ્ય તત્ત્વન્યાયવિભાકરસ્ય સ્વોપજ્ઞાયાં

ન્યાયપ્રકાશવ્યાખ્યાયાં સદ્દેતુનિરૂપણં નામ ચતુર્થઃ કિરણઃ ॥

દૃષ્ટાન્તિકમાં-જેને દૃષ્ટાન્ત દ્વારા હોય તે પક્ષમાં હેતુની યોજના થઈ, છતાં જે આકાંક્ષાવાળો છે (આટલું બધું કહેવાથી શું થયું કે શો નીચોડ આવ્યો ?-આવી આકાંક્ષાવાળો છે.), તેના પ્રત્યે નિગમનની આવશ્યકતા હોવાથી તે નિગમનના સ્વરૂપનું વર્ણન.

ભાવાર્થ-“સાધ્યધર્મનું ધર્મીમાં ઉપસંહારવચન, એ ‘નિગમન.’ જેમ કે-તેથી આ પર્વતમાં અગ્નિ છે.” આ પ્રમાણે ‘સદ્દેતુનિરૂપણમ્ ।’

વિવેચન-સાધ્યધર્મરૂપ વહ્નિ આદિનો, તે સાધ્યધર્મના ધર્મી પર્વત આદિમાં જે વચનથી ઉપસંહાર, તે વચન પ્રતિજ્ઞા-હેતુ-ઉદાહરણ-ઉપનયના અર્થો, જેના વડે ઉપસંહૃત કરાય, તે નિગમન. ત્યાં દૃષ્ટાન્તને કહે છે કે-‘તસ્માદિ’તિ । તેથી=વહ્નિ વ્યાખ્યધૂમવાન હોવાથી તથા=એટલે પર્વત વહ્નિવાળો છે.

૦ આ નાન્તરીયકત્વ-અવિનાશાવના પ્રતિપાદન કરનારા વાક્યના એકદેશરૂપ પાંચ અવયવો પ્રદર્શિત કરેલ છે. આ પ્રમાણે સદ્દેતુનિરૂપણ=વ્યાપ્તિવિશિષ્ટ હેતુનિરૂપણ પૂર્ણ થાય છે.

ઈતિ તપોગચ્છનભોમણિ શ્રીમદ્ વિજયાનન્દસૂરીશ્વર પટ્ટાલંકાર શ્રીમદ્ વિજયકમલ-
સૂરીશ્વરચરણકમલમાં સ્થાપિત શક્તિસમુદાયવાળા, તેઓશ્રીના પદ્મધર વિજય-
દાબ્ધિસૂરિજીએ રચેલ તત્ત્વન્યાયવિભાકરની સ્વોપજ્ઞન્યાયપ્રકાશ નામક
વ્યાખ્યા-ટીકામાં સદ્દેતુનિરૂપણ નામક ચોથું કિરણ સમાપ્ત.

॥ અથ પञ્ચમઃ કિરણઃ ॥

અથ હેતુપ્રસન્નાદ્દેત્વાભાસાનિરૂપયિતુમુપક્રમતે—

અસિદ્ધવિરુદ્ધાનૈકાન્તિકાસ્ત્રયો હેત્વાભાસાઃ ॥૧॥

અસિદ્ધેતિ । હેત્વાભાસા ઇતિ હેતુવદાભાસન્ત ઇતિ હેત્વાભાસાઃ, દુષ્ટહેતવ ઇત્યર્થઃ, હેતુસ્વરૂપસ્ય નિશ્ચિતવ્યાપ્તિમત્વસ્યાપ્રતીતિવિપર્યાસસંદેહૈઃ પञ્ચમ્યન્તત્વેન ચ હેતોરિવાભાસમાનત્વાદસિદ્ધાદીનાં હેત્વાભાસત્વમવસેયમ્ । ત્રય ઇતિ સંખ્યાન્તરવ્યવચ્છેદાય, તેન બાધસત્પ્રતિપક્ષયોર્હેત્વાભાસત્વવ્યવચ્છેદઃ । બાધસ્ય પક્ષદોષેષ્વન્તર્ભાવાત્ । સત્પ્રતિપક્ષસ્ય દોષેત્વાસમ્ભવાच्च । યથોક્તલક્ષણેऽનુમાને પ્રયુક્તેऽદૂષિતેऽનુમાનાન્તરસ્યાસમ્ભવાત્ । તુલ્યબલે સાધ્યતદ્વિપર્યયસાધકહેતુદ્વયે સત્યપિ તત્ર પ્રકૃતસાધ્યસાધનયોર્વ્યાપ્યનિશ્ચયેऽસિદ્ધ એવાન્તર્ભાવસમ્ભવાच्च । અત્રેદમ્બોધ્યમનેકાન્તવિરુદ્ધબુદ્ધિભિરુપન્યસ્યમાનાસ્સર્વ એવ હેતવોऽસિદ્ધા ઇત્યેકવિધ એવ હેત્વાભાસ ઇતિ શ્રીસિદ્ધસેનદિવાકરસૂરયઃ । વિરુદ્ધ એવેતિ વિરુદ્ધ એક એવેતિ મલ્લવાદિનઃ, સમન્તભદ્રાચાર્યાસ્તુ તેઽનૈકાન્તિકા ઇતિ સ એવ હેત્વાભાસ ઇત્યાહુઃ, શિષ્ટાનાં તત્રેવાન્તર્ભાવાત્ તદુક્તં ‘અસિદ્ધસ્સિદ્ધસેનસ્ય વિરુદ્ધો મલ્લવાદિનઃ । દ્વેર્ધાં સમન્તભદ્રસ્ય હેતુરેકાન્તસાધને ॥’ ઇતિ, તદિદમિષ્ટમપિ નિતરાં સંક્ષિપ્તતયા શિષ્યમતિવિકાસનાય તત્સ્વરૂપપ્રદર્શનસ્યાવશ્યકતયાઽત્ર ત્રૈવિધ્યમાદર્શિતમ્, કેચિच्च તીર્થાન્તરીયોપન્યસ્તહેતુષુ પ્રત્યેકં દોષત્રયં મન્યન્તે યથા અનિત્ય એવ શબ્દઃ કૃતકત્વાદિત્યાદૌ કૃતકત્વમસિદ્ધં, એકાન્તાનિત્યે તદસમ્ભવાત્ । નિત્યાનિત્યાત્મકસ્યૈવ કૃતકત્વસમ્ભવાત્ । એકાન્તાનિત્યવિપરીતનિત્યાનિત્યાત્મકસ્યૈવ શબ્દસ્ય સાધકત્વેન વિરુદ્ધમ્ । વિપક્ષેઽપિ નિત્યે વર્તમાનત્વાચ્ચાનૈકાન્તિકમપીતિ ॥ અકિશ્ચિત્કરોઽપિ ન હેત્વાભાસાન્તરં તદ્ધિ સિદ્ધસાધનરૂપં બાધિતવિષયરૂપશ્ચ, દ્વિવિધમપીદમપ્રયોજકાપરાભિધાનં પક્ષદોષેષ્વેવાન્તર્ગતમ્ । ન ચ યત્ર પક્ષદોષસ્તત્રાવશ્યં હેતુદોષોઽપિ વાચ્ય ઇતિ વાચ્યં તથા સતિ દૃષ્ટાન્તાદિદોષસ્યાપ્યવશ્યં વાચ્યત્વાપત્તેરિતિ ॥

હવે આભાસનિરૂપણુ નામક પંચમ કિરણુને આરંભ.

હેતુપ્રસંગથી હેત્વાભાસોના નિરૂપણુને ઉપક્રમ કરે છે.

ભાવાર્થ—“અસિદ્ધ, વિરુદ્ધ અને અનેકાન્તિક—એમ ત્રણ હેત્વાભાસો છે.”

૧. નિત્યશબ્દોઽનુપલબ્ધમાનાનિત્યધર્મકત્વાત્ અનિત્યશબ્દોઽનુપલબ્ધમાનાનિત્યધર્મકત્વાદિત્યત્ર સત્પ્રતિપક્ષતા વક્તવ્યા સા ચ ન સમ્ભવતિ, અનુપલબ્ધમાનાનિત્યધર્મકત્વસ્ય પક્ષેઽસત્ત્વેઽસિદ્ધેરેવ દોષત્વાત્, સાધ્યધર્માન્વિતધર્મિણિ તત્ત્વિદ્ધૌ ગમકત્વમેવ સ્યાત્, અવિનાભાવસત્ત્વાત્ પશ્ચાત્તત્ર સાધ્યં સિદ્ધયતિ નેદાનીમિતિ ચેત્તર્હિ વિરુદ્ધતા સ્યાત્, ઇદાનીમત્ર સદેહસ્સાધ્યસ્યેતિ ચેદનૈકાન્તિકૃત્વં, ન ચ પશ્ચાન્તર્ભવિણ વ્યભિચારો ન દોષઃ વિપક્ષવ્યાવૃત્તસ્ય સપક્ષે પક્ષે ચ સત એવ ગમકત્વાદિતિ વાચ્યમ્, પશ્ચાન્તર્ભવિણ વ્યાપ્ત્ય નિશ્ચયે ધર્મ્યન્તર એવ સ્વસાધ્યેન વ્યાપ્તિનિશ્ચયે પક્ષે હેતુસત્ત્વેઽપિ સ્વસાધ્યાસાધકત્વાપત્તેઃ તત્ર વ્યાપ્તેરપ્રહ્ણાદિતિ ન સત્પ્રતિપક્ષો દોષ ઇતિ ભાવઃ ॥ ૨. અનેકાન્તિક ઇત્યર્થઃ ।

વિવેચન-હેતુ નથી પણ હેતુની માફક ભાસે છે. અર્થાત્ દુષ્ટ હેતુઓ 'હેત્વાભાસો' કહેવાય છે. નિશ્ચિત વ્યાપ્તિરૂપ હેતુસ્વરૂપની અપ્રતીતિ, વિપર્યાસ તથા સંદેહથી અને પંચમી વિભક્તિનું અંતપણું હોઈ, હેતુની માફક આભાસમાન હોવાથી અસિદ્ધ આદિનું હેત્વાભાસ-પણું બાણવું.

૦ 'ત્રણ'-એવું કથન બીજી સંખ્યાના વ્યવચ્છેદ માટે છે, તેથી બાધ અને સત્પ્રતિ-પક્ષમાં હેત્વાભાસપણાનો વ્યવચ્છેદ : કેમ કે-બાધનો અંતર્ભાવ પક્ષના દોષોમાં છે. સત્પ્રતિ-પક્ષમાં તો દોષપણાનો અસંભવ છે. પૂર્વે કહેલ લક્ષણવાળા અનુમાનનો પ્રયોગ અદ્વિષિત હોયે છતે બીજા અનુમાનનો અસંભવ છે, કેમ કે-સમાન બળવાળા સાધ્ય અને સાધ્યા-ભાવના સાધક બે હેતુઓ હોયે છતે પણ, ત્યાં પ્રકૃત સાધ્ય-સાધનની વ્યાપ્તિનો અનિશ્ચય હોયે છતે, અસિદ્ધમાં જ (સત્પ્રતિપક્ષનો) અંતર્ભાવનો સંભવ છે. અહીં આ બાણવું કે-અને-કાન્તવિરૂદ્ધ બુદ્ધિવાળાઓએ મૂકેલા 'સઘળા હેતુઓ અસિદ્ધ જ છે.' આમ એક પ્રકારનો જ હેત્વાભાસ છે, એમ શ્રી સિદ્ધસેનદિવાકરસૂરિજીનો મત છે. 'વિરૂદ્ધ જ હેત્વાભાસ છે.' 'એક વિરૂદ્ધને જ હેત્વાભાસ તરીકે માનનાર મલ્લવાદીસૂરિ છે.' સમન્તસદ્રાચાર્ય તો 'દુષ્ટ હેતુઓ જ અનૈકાન્તિક જ હોય છે.' તે અનૈકાન્તિકને જ હેત્વાભાસરૂપે માને છે. બાકીના બધા હેત્વાભાસો તેમાં જ અંતર્ગત થાય છે. કહ્યું છે કે-"મિદ્ધસેનનો અસિદ્ધ, મલ્લવાદીનો વિરૂદ્ધ અને અનૈકાન્તિક સમન્તસદ્રનો હેતુ એકાન્ત સાધનામાં છે." તેથી આ ઈષ્ટ હોવા છતાં અત્યંત સંશ્લેષરૂપ હોઈ, શિષ્યમતિના વિકાસ કરવા માટે તેના સ્વરૂપના પ્રદર્શનની આવશ્યકતા હોઈ અહીં હેત્વાભાસોના ત્રણ પ્રકારો દર્શાવ્યા છે. [શબ્દ નિત્ય છે, કેમ કે-અનિત્યધર્મની ઉપલબ્ધિનો અભાવ છે. (૨) અહીં જે સત્પ્રતિપક્ષપણું કહેવાનું છે તે ઘટનું નથી, કેમ કે-પક્ષમાં હેતુનું અસત્ય હોઈ અસિદ્ધ જ દોષરૂપ છે. સાધ્યધર્મ વિશિષ્ટ ધર્મીપક્ષમાં હેતુની સિદ્ધિ હોયે છતે હેતુમાં ગમકપણું જ થાય ! અવિનાશાવની સત્તાથી પછી ત્યાં સાધ્ય સિદ્ધ થાય છે. હમણાં નહીં-એમ જો છે, તો વિરૂદ્ધતા થાય ! હમણાં અહીં સાધ્યનો સંદેહ છે-એમ જો છે, તો અનૈકાન્તિકતા થાય ! 'પક્ષમાં અંતર્ભાવની અપેક્ષાએ બલિચાર દોષરૂપ નથી, કેમ કે-વિપક્ષથી વ્યાવૃત્ત અપક્ષમાં અને પક્ષમાં વિધમાન જ હેતુમાં ગમકપણું છે.'-એમ નહીં બોલવું; કેમ કે-પક્ષના અંતર્ભાવદ્વારા વ્યાપ્તિનો અનિશ્ચય હોયે છતે, બીજા ધર્મીમાં જ સ્વસાધ્યની સાથે વ્યાપ્તિ નિશ્ચય થવા છતાં, પક્ષમાં હેતુનું સત્ય છતાં સ્વસાધ્યની અસાધકતાની આપત્તિ છે. ત્યાં વ્યાપ્તિનું ગ્રહણ નહીં હોવાથી સત્પ્રતિપક્ષ દોષ નથી.] વળી કેટલાક, અન્યદર્શનીઓએ સ્થાપેલ હેતુઓમાં દરેકમાં ત્રણ દોષ માને છે. જેમ કે-શબ્દ અનિત્ય જ છે, કેમ કે-કૃતક છે. ઋત્યાદિમાં કૃતકત્વ અસિદ્ધ છે, કેમ કે-એકાન્ત અનિત્યમાં તેનો અસંભવ છે. નિત્ય-અનિત્ય આત્મકમાં કૃતકત્વનો સંભવ છે. એકાન્ત અનિત્યથી વિપરીત નિત્ય-અનિત્ય આત્મક જ શબ્દનું જ સાધકપણું હોઈ વિરૂદ્ધ છે. વિપક્ષ એવા નિત્યમાં પણ વર્તમાનપણું હોવાથી અનૈકાન્તિક (બલિચારી) પણ છે ઈતિ.

‘ધર્મભૂષણે’ કહેલ અકિંચિત્કર નામક બુદ્ધો હેત્વાભાસ નથી. ખરેખર, તે અકિંચિત્કર, સિદ્ધસાધનરૂપે અને બાધિત વિષયરૂપે બે પ્રકારનો. પણ આ હેત્વાભાસ, અપ્રયોજક એવા બીજા નામવાળો છે-પક્ષગત દોષોમાં જ અંતર્ગત છે. અર્થાત્ સિદ્ધસાધનરૂપ અકિંચિત્કર પ્રતીતનામક પક્ષાભાસથી અભિન્ન છે. બાધિત વિષયરૂપ અકિંચિત્કર, નિરાકૃતનામક પક્ષાભાસથી અભિન્ન છે, માટે આ હેતુદોષ નથી. તેથી હેત્વાભાસો ચાર પ્રકારના નથી.

૦ ‘જ્યાં પક્ષદોષ છે, ત્યાં અવશ્ય હેતુદોષ પણ કહેવો’-એવું નહીં બોલવું, કેમ કે-જે એમ માનવામાં આવે, તો દષ્ટાન્ત આદિ દોષની પણ અવશ્ય વાચ્યતાની આપત્તિ આવશે.

અધુનાઽસિદ્ધં લક્ષયતિ—

हेतुस्वरूपाप्रतीतिप्रयुक्ताप्रतीतव्याप्तिको हेतुरसिद्धः ॥२॥

हेतुस्वरूपेति । अप्रतीतव्याप्तिको हेतुरिति हेतोः सत्त्वस्यासिद्धौ संदेहे वाऽप्रतीतव्याप्तिक इत्यर्थो न तु व्याप्तेवैपरीत्येन निश्चयात् संशयाद्वाऽप्रतीतव्याप्तिकस्तादृशस्य विरुद्धानैकान्तिकत्वात् तदेतत्सूचयितुं हेतुस्वरूपाप्रतीतिप्रयुक्तेति विशेषणम् । यत्र सत्त्वं नास्ति तस्य सशयो वा स हेतुरेव न भवति तथा च तादृग्वस्तु हेतुत्वलक्षणविरहादसिद्धं, न तु पक्षधर्मत्वाभावात् । नहि पक्षधर्मत्वं हेतौर्लक्षणमन्यथानुपपत्तिबलेन तदभावेऽप्यनुमानाद्धेतुत्वस्य पूर्वमुपदर्शितत्वात् । यथा नित्यशब्दश्चाक्षुषत्व-दित्यादौ व्याप्तित्वरूपलक्षणविरहाच्चाक्षुषत्वमसिद्धं, स्वरूपाप्रतीतिश्चात्रासत्वात् । तथा बाष्पादिभावेन सन्दिह्यमानो धूमो वह्निसिद्धौ प्रयुज्यमानोऽसिद्ध उच्यते तत्र संदिग्धसत्त्वेन व्याप्यभावादिति ॥

અસિદ્ધ હેત્વાભાસનું લક્ષણ.

ભાવાર્થ—‘હેતુસ્વરૂપની અપ્રતીતિજન્ય અપ્રતીત વ્યાપ્તિવાળો હેતુ ‘અસિદ્ધ’ છે.

વિવેચન—‘અપ્રતીત વ્યાપ્તિવાળો હેતુ’-આ પ્રમાણે હેતુના સત્ત્વની અસિદ્ધિમાં કે સંદેહમાં ‘અપ્રતીત વ્યાપ્તિવાળો’ આવે અર્થ છે. નહીં કે વ્યાપ્તિની વિપરીતતાવડે નિશ્ચયથી કે સંશયથી અપ્રતીત વ્યાપ્તિક. પરંતુ તેવો તો વિરૂદ્ધ અને અનૈકાન્તિક પણ હોય છે. આ સૂચન કરવા માટે ‘હેતુસ્વરૂપાપ્રતીતિપ્રયુક્ત’ એવું વિશેષણ છે. જ્યાં સત્ત્વ નથી અથવા તેનો સંશય, તે હેતુ જ થતો નથી. તથાચ તેવી વસ્તુ હેતુપણના લક્ષણના અભાવથી અસિદ્ધ છે, પરંતુ પક્ષધર્મતાના અભાવથી નહીં, કેમ કે-પક્ષધર્મત્વ હેતુનું લક્ષણ નથી. તેથી અન્યથાનુપપત્તિના બળથી તે પક્ષધર્મતાના અભાવમાં પણ અનુમાનથી હેતુપણું પહેલાં ઉપદર્શિત છે. હેતુસ્વરૂપની અપ્રતીતિ પુરુષભેદની અપેક્ષાએ અજ્ઞાનથી, સંશયથી કે વિપર્યયથી થાય છે. જેમ કે-શબ્દ નિત્ય છે, કેમ કે-આક્ષુષ છે. ઇત્યાદિ હેતુમાં વ્યાપ્તિત્વરૂપ લક્ષણના અભાવથી આક્ષુષત્વ અસિદ્ધ છે. અહીં સ્વરૂપની અપ્રતીતિ અસત્ત્વથી છે તથા બાષ્પ (વરાળ) આદિ ભાવથી સંદેહવિષય થતો ધૂમ તેમજ વહ્નિની સિદ્ધિમાં પ્રયોગ-વિયય થતો ધૂમ અસિદ્ધ કહેવાય છે, કેમ કે-ત્યાં સંદિગ્ધ સત્ત્વથી વ્યાપ્તિનો અભાવ છે.

(૧) હેતુની કોઈ પણ પ્રમાણથી અન્યથાડતુપપત્તિ પ્રતીત થતી, નથી, તે અસિદ્ધ છે.)

તસ્ય પ્રમેદમાહ—

સ દ્વિવિધો વાદિપ્રતિવાદ્યુભયાસિદ્ધોઽન્યતરાસિદ્ધશ્ચેતિ । તન્નાદ્યો યથા શબ્દોઽનિત્યશ્ચા-
ક્ષુપ્તવાદિતિ, અત્ર શબ્દસ્ય ચાક્ષુષત્વં નોભયસ્ય સિદ્ધમ્ ॥૩॥

સ इति । અસિદ્ધ इत्यर्थः, વાદીતિ, વાદ્યપેક્ષયા પ્રતિવાદ્યપેક્ષયા ચાસિદ્ધ इत्यर्थः । અન્યતરેતિ વાદ્યપેક્ષયા પ્રતિવાદ્યપેક્ષયા વેત્યर्थः । પૂર્વપક્ષં વિદધાનો, વાદી, ઉત્તરપક્ષમવલ્મ્બમાનः પ્રતિવાદી, પ્રથમ-મેદસ્ય દૃષ્ટાન્તમાહ તત્રાચ इति, ચક્ષુષા ગ્રાહ્યશ્ચાક્ષુષસ્તસ્ય ભાવશ્ચાક્ષુષત્વં તસ્માદિતિ વિગ્રહશ્ચક્ષુર્જન્યજ્ઞાન-વિષયત્વં તદર્થः, તચ્ચ નિત્યત્વવાદિનોઽનિત્યત્વવાદિનો વા કસ્યાપિ શબ્દે ન સમ્મતમિતિ વાદિપ્રતિવાદ્યુ-ભયાપેક્ષોઽયમસિદ્ધ इति ભાવः ॥

અસિદ્ધ ભેદકથન.

ભાવાર્થ—“તે અસિદ્ધ બે પ્રકારનો છે. (૧) વાદી-પ્રતિવાદી ઉભય અસિદ્ધ અને (૨) અન્યતર અસિદ્ધ: ત્યાં પ્રથમ, જેમ કે-શબ્દ અનિત્ય છે, કેમ કે-ચાક્ષુષ છે: અહીં શબ્દમાં ચક્ષુરિન્દ્રિય-ગ્રાહ્યત્વરૂપ ચાક્ષુષત્વ ઉભયમે. અસિદ્ધ છે:”

વિવેચન—‘સ इति,’ તે અસિદ્ધ: ‘વાદીતિ’-વાદીની અપેક્ષાએ અને પ્રતિવાદીની અપેક્ષાએ અસિદ્ધ. ‘અન્યતરેતિ’-વાદીની અપેક્ષાએ કે પ્રતિવાદીની અપેક્ષાએ અર્થાત્ બેમાંથી કોઈ અનેકની અપેક્ષાએ પૂર્વપક્ષ કરનારો ‘વાદી’ કહેવાય છે અને ઉત્તરપક્ષ કરનારો ‘પ્રતિવાદી’ કહેવાય છે. પ્રથમ ભેદના દૃષ્ટાન્તને કહે છે કે-‘તત્રાચ’ इति. ચક્ષુથી ગ્રહણયોગ્ય ચાક્ષુષ અને તેનો ભાવ સાક્ષુષત્વ. તેથી ‘ચાક્ષુષત્વથી’ આવો વિગ્રહ છે. અર્થાત્ ચક્ષુરીન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનવિષયત્વ ‘ચાક્ષુષત્વ’ બાણુવું: વળી તે ચાક્ષુષત્વ નિત્યત્વવાદી કે અનિત્યત્વવાદી કોઈને પણ શબ્દમાં સંમત નથી. એટલે વાદી-પ્રતિવાદી એમ બંનેની અપેક્ષાએ આ ચાક્ષુષત્વ અસિદ્ધ છે. (શબ્દમાં ગ્રાવણુત્વ ઉભયવાદી સિદ્ધ છે.)

અથ વાદ્યસિદ્ધમાહ—

વાદ્યસિદ્ધો યથા શબ્દ: પરિણામી ઉત્પત્તિમત્ત્વાદિતિ । અત્ર શબ્દસ્યોત્પત્તિમત્ત્વં વાદિ-
નસ્માંગ્યસ્યાસિદ્ધમ્ ॥૪॥

વાદ્યસિદ્ધ इति । इदं પ્રતિવાદિનોઽનુમાનમ્ । સદ્ગમયતિ અત્રેતિ; સાંખ્યસ્યાસિદ્ધમિતિ, તન્મ-તેઽમત. ઉત્પત્યભાવાત્સતશ્ચ વિનાગાભાવાદુત્પાદવિનાશયોરાવિર્ભવિતિરોભાવરૂપેણ પ્રાગભાવપ્રતિયોગિ-મત્ત્વરૂપસુત્પત્તિમત્ત્વમસિદ્ધમિતિ ॥ નનુ વિશેષ્યવિશેષણવ્યર્થવિશેષ્યવ્યર્થવિશેષણાસિદ્ધાન્ત્સ્વરૂપાસિદ્ધો વ્યધિ-કર્ણાસિદ્ધાદયશ્ચ કથં ન હેત્વાભામત્વેનોક્તા इति ચેદુચ્યતે વિશેષ્યવિશેષણવ્યર્થવિશેષ્યવ્યર્થવિશેષણાસિદ્ધા વાદિન પ્રતિવાદિનો વોમયોર્વા ભવિષ્યન્તીતિ તેષાં તત્રૈવાન્તર્ભાવ: । સ્વરૂપામિદ્ધ: સ્વરૂપં અમિદ્ધં યસ્ય

સો સ્વરૂપાસિદ્ધઃ સ્વરૂપેનાસિદ્ધ ઇતિ વા યથાઽનિત્યઃ શબ્દશ્ચાક્ષુષત્વાદિતિ, નાર્યં વ્યધિકરણાસિદ્ધઃ રૂપસ્ય ચાક્ષુષતાદિત્યનુક્તત્વાત્ । એવઞ્ચાર્યં વસ્તુતો ન હેત્વાભાસઃ તસ્ય હેતુસ્વરૂપત્વાભાવાદેવાગમ-કત્વાત્ । વ્યધિકરણાસિદ્ધો ન વસ્તુતો હેતુદોષઃ, વિભિન્નાશ્રયસ્યાપિ ઉદેષ્યતિ શકટં કૃત્તિકોદયાદિત્યા-દેર્ગમકત્વપ્રતીતેઃ, એવમન્યૈત્રાપિ ભાવ્યમ્ ॥

વાદી અસિદ્ધનું કથન.

ભાવાર્થ-“વાદી અસિદ્ધ, જેમ કે-શબ્દ પરિણામી છે, કેમ કે-ઉત્પત્તિ છે. અહીં ‘શબ્દની ઉત્પત્તિ વાદીસાંખ્યને અસિદ્ધ છે.”

વિવેચન-‘વાદસિદ્ધ’ ઇતિ । આ પ્રતિવાદીનું અનુમાન છે. સંગત કરે છે કે-‘અત્રેતિ, સાંખ્યસ્યાસિદ્ધમિતિ’ । સાંખ્યવાદીના મતમાં અસત્ની ઉત્પત્તિનો અભાવ અને સત્ના વિનાશનો અભાવ હોઈ, અવિર્ભાવ તિરોભાવરૂપે પ્રાગભાવ પ્રતિયોગીભત્વરૂપ ઉત્પત્તિ-ભત્વઃ અસિદ્ધ છે.

શંકા-વિશેષ્ય-વિશેષણ-વ્યર્થ-વિશેષ્ય-વ્યર્થ-વિશેષણાસિદ્ધ, સ્વરૂપાસિદ્ધ, વ્યધિકરણ અસિદ્ધ-આદિને કેમ હેત્વાભાસરૂપે કહેલા નથી ?

સમાધાન-વિશેષ્ય-વિશેષણ-વ્યર્થ-વિશેષ્ય-વ્યર્થ-વિશેષણાસિદ્ધો છે. વાદી કે પ્રતિવાદી કે ઉભય અસિદ્ધોમાં તેઓનો અંતર્ભાવ થાય છે. સ્વરૂપાસિદ્ધ=અસિદ્ધ સ્વરૂપવાળો કે સ્વરૂપે અસિદ્ધ, જેમ કે-શબ્દ અનિત્ય છે, કેમ કે-આક્ષુષ છે. આ વ્યધિકરણ અસિદ્ધ નથી, કેમ કે-રૂપ આદિના વ્યધિકરણપણ્યે અપ્રતિપાદિત છે. વળી શબ્દરૂપી ધર્મીમાં કથિત આક્ષુ-ષત્વ સ્વરૂપથી નથી માટે સ્વરૂપાસિદ્ધ છે. વળી આ પ્રમાણે આ સ્વરૂપાસિદ્ધ વસ્તુતઃ હેત્વાભાસ નથી, કારણ કે-તેમાં હેતુસ્વરૂપપણ્યનો અભાવ હોવાથી જ અગમક છે. વ્યધિ-કરણાસિદ્ધ=જેમ કે-શબ્દ અનિત્ય છે, કેમ કે-પટમાં કૃતકત્વ છે. જો કે શબ્દમાં કૃતકત્વ છે પરંતુ તથાપ્રતિપાદિત નથી, કેમ કે-અન્યત્ર પ્રતિપાદિત-અન્યત્ર સિદ્ધ થતું નથી. વ્યધિકરણાસિદ્ધ (અવિનાભાવમાં જ ગમ્યગમકભાવનું નિર્બંધનપણ્ય છે, સામાનાધિકરણમાં નથી, કેમ કે-સામાનાધિકરણત્વા અભાવમાં પણ અનુમિતિનું દર્શન હોઈંકહે છે કે-વ્યધિકરણાસિદ્ધ તેનું સત્વ-છતાં તે શ્યામ છે, કેમ કે-મિત્રાતનય છે. ઈત્યાદિમાં-આગમકપણ્ય છે, એવો ભાવ છે.) વસ્તુતઃ હેતુદોષ નથી, કેમ કે-‘શકટ(રાહિણી)નો ઉદય થશે; કેમ કે-કૃતિકાનો ઉદય છે.’ ઈત્યાદિ ભિન્ન આશ્રયવાળામાં ગમકપણ્યાની પ્રતીતિ છે. એ પ્રમાણે બીજા સ્થળમાં (અન્ય સ્થળે એટલે ભાગાસિદ્ધ-સંદિગ્ધ-અસિદ્ધ આદિમાં પણ) આ સર્વ

૧. અવિનાભાવસ્યૈવ ગમ્યગમકભાવનિવ્રજનત્વં ન સામાનાધિકરણ્યસ્ય, તદભાવેઽપ્યનુમિતિર્દર્શનાદિ-ત્યાહ વ્યધિકરણેતિ, તત્તત્ત્વેઽપિ સ ક્યામો મિત્રાતનયત્વાદિત્યાદેરગમકત્વાદિતિ ભાવઃ ॥ ૨. અન્યત્રાપિ ભાગાસિદ્ધસદિગ્ધાસિદ્ધાદાવપીત્યર્થઃ, ઇષામુખ્યસ્યાન્યતરસ્ય વાઽસિદ્ધત્વાદુક્તેષ્વન્તર્માવ ઇતિ ભાવઃ ॥ પક્ષતત્ત્વચ્છે-દકો હેતુર્ન હેત્વાભાસઃ. પ્રમાણં સ્વપરચ્ચવસાયિજ્ઞાનમેવ ભવતિ, પ્રમાણત્વાન્યથાનુપપત્તેરિત્યાદેર્ગમકત્વાદિતિ ॥

અસિદ્ધોનો ઉભય કે અન્યતર અસિદ્ધ હોવાથી કથિત અસિદ્ધોમાં અંતર્ભાવ છે. વળી પક્ષતાવચ્છેદક (પક્ષધર્મ) હેતુ હેતુવાલાસરૂપ નથી. જેમ કે-સ્વ-પરબ્યવસાય જ્ઞાન જ પ્રમાણ થાય છે, કેમ કે-પ્રમાણત્વની અન્યથાનુપપત્તિ છે-ઈત્યાદિમાં ગમકપણું છે.

પ્રતિવાદ્યસિદ્ધં દર્શયતિ—

દ્વિતીયે પ્રતિવાદ્યસિદ્ધો યથા વૃક્ષા અચેતનામરણરહિતત્વાદિતિ । હેતુરયં વૃક્ષે જૈનસ્ય પ્રતિવાદિનોઽસિદ્ધઃ, પ્રાણવિયોગરૂપમરણસ્ય સ્વીકારાત્ ॥૫॥

દ્વિતીય ઇતિ । અન્યતરાસિદ્ધરૂપ इत्यर्थः, अस्य वादिप्रतिवाद्यन्यतरापेक्षत्वेनादौ प्रतिवाद्यसिद्ध-
माह प्रतिवाद्यसिद्ध इति, इदं वादिनो बौद्धस्यानुमानम्, मरणरहितत्वादिति विज्ञानेन्द्रियायुर्निरोधो
मरणम् । सङ्गमयति हेतुरयमिति, हेतुमाह प्राणंति, द्रुमेष्वप्यागमे विज्ञानेन्द्रियायुषां प्रमाणतस्स्थापितत्वा-
दिति भावः । ननु न सम्भवत्यस्य भेदस्य हेत्वाभासत्वं, प्रतिवाद्युद्भावितासिद्धिं विभाज्य तत्र वादिना
प्रमाणेऽनुद्भाविता प्रमाणाभावादेवोभयोरसिद्धत्वात्, उद्भाविता चोभयोरैव तत्सिद्ध्याऽन्यतरासिद्धत्वा-
सम्भवात् प्रमाणस्यापक्षपातित्वात् । न च श्रवत् प्रमाणानुद्भावनं तावदसिद्धमिति वाच्यम्, तथा सति
गौणत्वापत्तेः, नहि रत्नादिपदार्थो यावत्तत्त्वतोऽप्रतीयमानस्तावन्तं कालं मुख्यतया तदामासो भवति ।
यदि चान्यतरासिद्धो वस्तुतो हेत्वाभासस्तदा वार्ता निगृहीतः स्यात्, न च निगृहीतस्य पश्चादनिग्रह
इति युक्तम्, नवा हेतुसमर्थनं युक्तं निग्रहान्तत्वाद्वादस्येति चेन्मैवम्, सम्यग्हेतुत्वं प्रतिपद्यमानेनापि
वादिना तत्समर्थनन्यायविस्मरणादिनिमित्तेन यदा हि प्रतिवादो बोधयितुं न शक्यते न स्वीक्रियते
चासिद्धता तदान्यतरासिद्धत्वेनैव स निगृह्यते, एवं स्वानभ्युपगमतोऽपि परस्य सिद्ध इत्येतावत्तैवोपन्यस्य-
मानो हेतुरन्यतरासिद्धो भवतीति । यथा सांख्यस्य जैनं प्रति, अचेतनाः सुखादय उत्पत्तिमत्त्वाद्ददवदिति ॥

પ્રતિવાદી અસિદ્ધત્વં દર્શન.

ભાવાર્થ—“ખીજામાં પ્રતિવાદી અસિદ્ધ, જેમ કે-વૃક્ષો અચેતન છે, કેમ કે-મરણરહિત છે. આ હેતુ વૃક્ષમાં પ્રતિવાદી જૈનને અસિદ્ધ છે, કેમ કે-પ્રાણવિયોગરૂપ મરણનો સ્વીકાર છે.”

વિવેચન—અન્યતર અસિદ્ધમાં આ વાદી-પ્રતિવાદીમાંથી આદિમાં પ્રતિવાદી અસિદ્ધને છે. ‘પ્રતિવાદ્યસિદ્ધ’ ઈતિ. આ વાદી બૌદ્ધત્વં અનુમાન છે. ‘મરણરહિતત્વાદિ’તિ । વિજ્ઞાનનો-ઈન્દ્રિયોનો-આયુષ્યનો નિરોધ (અભાવ) મરણ કહેવાય છે. સંગમન કરે છે કે-‘હેતુરમિતિ ।’ હેતુને કહે છે કે-‘પ્રાણંતિ ।’ પ્રતિવાદી જૈનના આગમમાં પ્રતિવાદીના પ્રમાણના વિપથપણાએ વૃક્ષોમાં પણ વિજ્ઞાન-ઈન્દ્રિય-આયુષ્યને પ્રમાણથી સ્થાપિત કરેલ છે.

શંકા—આ ભેદમાં હેતુવાલાસપણું સંભવતું નથી, કેમ કે-પ્રતિવાદીએ ઉદ્ભાવિત અસિદ્ધિને વિચારી, ત્યાં વાદીએ પ્રમાણ અનુદ્ભાવિત કર્યું છતે, પ્રમાણના અભાવથી જ ખતેની અસિદ્ધિ છે. અને પ્રમાણ ઉદ્ભાવિત કર્યું છતે, ખતેના જ તેની સિદ્ધિ હોવાથી અન્યતર અસિદ્ધપણાના અસંભવ છે, કેમ કે-પ્રમાણ પક્ષપાતી નથી. ‘જ્યાં સુધી અનુદ્ભાવન,

ત્યાં સુધી અસિદ્ધ છે'—એમ નહીં કહેવું, કેમ કે—જો તેમ માનવામાં આવે, તો ગૌણપણાની આપત્તિ છે. 'રત્ન આદિ પદાર્થ' જ્યાં સુધી તત્ત્વથી અપ્રતીયમાન થાય, ત્યાં સુધી મુખ્યપણે તેનો આભાસ થાય છે' એવું નથી. વળી જો અન્યતર અસિદ્ધ વસ્તુતઃ હેત્વાભાસ છે, તો વાદી નિગૃહીત થાય ! નિગૃહીત પછીથી અભિગ્રહ, એવું કથન યુક્ત નથી. વળી પછીથી હેતુસમર્થન યુક્ત નથી, કેમ કે—વાદ નિગ્રહના અંતવાણો છે ને ?

સમાધાન—સમ્યક્ હેતુપણાને સ્વીકારનાર (જાણનાર) પણ તે સમ્યક્ હેતુપણાના સમર્થન (સાધક)—ન્યાયના વિસ્મરણ આદિના નિમિત્તથી, વાદી જ્યારે પ્રતિવાદીને સમજાવવા શક્તિમાન થતો નથી અને અસિદ્ધતાને સ્વીકારતો નથી, ત્યારે અન્યતર અસિદ્ધપણાએ જ અપ્રતિભાસમાન પણ હેતુમાં અસિદ્ધ હેતુ છે. આ પ્રમાણેનો વ્યવહાર થવાથી ગૌણ જ અસિદ્ધપણું છે. તેના બળથી આ હેત્વાભાસ મુખ્ય થઈ શકતો નથી. વળી પ્રતિજ્ઞા-વિરોધ, પ્રતિજ્ઞાસંન્યાસ—પ્રતિજ્ઞાન્તર આદિ નિગ્રહસ્થાનોમાં હેત્વાભાસનું પણ પરિણમન થવાથી, અન્યતર અસિદ્ધરૂપ હેત્વાભાસરૂપ નિગ્રહસ્થાનની પ્રાપ્તિથી, નિગૃહીતવાદી તેના પરિહાર માટે ત્યાં પ્રમાણનો ઉપન્યાસ કરવા માટે યોગ્ય થતો નથી; કેમ કે—વાદ નિગ્રહ સુધી જ હોય છે. તે નિગૃહીત થાય છે. એ પ્રમાણે સ્વ અનભ્યુપગમથી પણ 'પરને સિદ્ધ છે.' આ પ્રમાણે આટલાથી જ સ્થાપન કરાતો હેતુ 'અન્યતર અસિદ્ધ' નિગ્રહસ્થાન થાય છે. ઈતિ વાદી અસિદ્ધિનું ઉદાહરણ. જેમ કે—ઘટ. સુખ વગેરે અચેતન છે, કેમ કે—ઉત્પત્તિ છે. જૈન પ્રત્યે વાદી સાંખ્યને ઉત્પત્તિમત્વ અસિદ્ધ છે, કેમ કે—તેના મતમાં આવિર્ભાવનો જ સ્વીકાર છે.

સમ્પ્રતિ વિરુદ્ધં લક્ષ્યતિ—

સાધ્યધર્મવિપરીતવ્યાપ્તિકો હેતુર્વિરુદ્ધઃ । યથા શબ્દો નિત્યઃ કાર્યત્વાદિતિ, અત્ર કાર્ય-ત્વમનિત્યત્વવ્યાપ્યમ્ ॥ સૂત્ર-૬ ॥

સાધ્યધર્મેતિ । કેનચિત્પુરુષેણ સાધ્યધર્મવિપરીતસ્યૈવ વ્યાપ્યો હેતુર્ભાન્યા સાધ્યવ્યાપ્યત્વેનોપન્ય-સ્યતે તદા સ સાધ્યધર્મવિપરીતવ્યાપ્તિક્વાદિરુદ્ધ ઇતિ ભાવઃ । દૃષ્ટાન્તમાહ—યથેતિ 'ઘટયતિ અત્રેતિ,' અયં પક્ષવિપક્ષવ્યાપકો હેતુઃ । અત્ર પરૈષ્ટવિધા વિરુદ્ધભેદા ઉચ્યન્તે યથા પક્ષવિપક્ષવ્યાપકસ્સપક્ષ-વૃત્તિ, પક્ષવ્યાપકો વિપક્ષૈકદેશવૃત્તિસ્સપક્ષાવૃત્તિશ્ચ, પક્ષવિપક્ષૈકદેશવૃત્તિસ્સપક્ષાવૃત્તિશ્ચ પક્ષૈકદેશવૃત્તિ-સ્સપક્ષાવૃત્તિર્વિપક્ષવ્યાપકશ્ચ, પક્ષવિપક્ષવ્યાપકોઽવિધમાનસપક્ષશ્ચ, પક્ષવિપક્ષૈકદેશવૃત્તિરવિધમાનસપક્ષશ્ચ, પક્ષવ્યાપકો વિપક્ષૈકદેશવૃત્તિરવિધમાનસપક્ષશ્ચ, પક્ષૈકદેશવૃત્તિર્વિપક્ષવ્યાપકોઽવિધમાનસપક્ષથેતિ । આદ્યાશ્ચત્વારસ્સતિ સપક્ષે પરે ચત્વારશ્ચાસતિ સપક્ષે વોધ્યાસ્તત્ર પ્રથમો યથા શબ્દો નિત્યઃ કાર્યત્વા-દિતિ કાર્યત્વં હિ શબ્દમાત્રેઽનિત્યઘટાદિમાત્રે વર્તતે નતુ નિત્ય આકાશાદૌ । દ્વિતીયો યથા—નિત્ય-શબ્દસ્સામાન્યવત્ત્વં સત્યસ્મદાદિવાહ્યેન્દ્રિયગ્રાહ્યત્વાત્ . અત્રાયં હેતુ શબ્દમાત્રે ક્વચિદનિત્યે ઘટાદૌ વર્તતે

૧. પૂર્વોત્તરાકામપરિહારપ્રાપ્તિસ્થિતિલક્ષણપરિગ્રામનેગવિનાશૂનં વૃત્તત્ત્વ ગ્રહિરન્તર્વા પ્રતીતિવિવિધઃ, તત્ત્વ સર્વથા નિત્યે ક્ષણિકે વા સમ્ભવ્યેવેતિ વિરુદ્ધત્વમિતિ ભાવઃ ॥

ક્વચિન્ચાનિત્યે સુखादौ नित्य आकाशादौ न वर्तत इति । तृतीयो यथा वाङ्मनसे अस्मदादिबाह्यकरण-
ग्रन्थक्षे सामान्यविशेषवत्त्वे सति नित्यत्वादयं हेतुः पक्षैकदेशे मनसि वर्तते न तु वाचि, विपक्षैकदेशे गग-
नादावस्ति न तु सुखादौ, नास्ति पुनर्घटादौ सपक्षे । चतुर्थो यथा—नित्या पृथिवी कृतकत्वादिति हेतुः,
इदं कृतकत्वमनित्यपृथिव्यामस्ति परमाणौ च नास्ति, नित्यमात्रे नास्ति, अनित्यमात्रे चास्ति । पञ्चमो
यथा—आकाशविशेषगुणशब्दः प्रमेयत्वादिति, अयं हेतुशब्दमात्रेऽनाकाशविशेषगुणमात्रे च वर्तते
सपक्षश्चात्र नास्ति । षष्ठो यथा—आकाशविशेषगुणशब्दः प्रयत्नानन्तरीयकत्वादिति, अयञ्च हेतुः शब्द-
विशेषे वर्ततेनास्ति च शब्दविशेषे, घटादावस्ति मेघादौ नास्ति च, अत्रापि सपक्षो नास्ति । सप्तमो
यथा—आकाशविशेषगुणशब्दो बाह्येन्द्रियग्राह्यत्वादिति, हेतुरयं शब्दमात्रे विपक्षैकदेशे रूपादौ वर्तते
न तु सुखादौ विपक्षे सपक्षस्तु नास्त्येव । अष्टमो यथा—आकाशविशेषगुणशब्दोऽपदात्मकत्वादिति,
अत्र हेतुर्ध्वनौ वर्तते न तु पदात्मकशब्दे, रूपादौ विपक्षमात्रे वर्तते सपक्षस्तु नास्त्येवेति । सर्व एवैते
हेतवो प्रोक्तविरुद्ध एवान्तर्भवन्ति पक्षैकदेशवृत्तिषु असिद्धतापीति ॥

હવે વિરૂદ્ધનું લક્ષણ.

ભાવાર્થ—“સાધ્યધર્મથી વિપરીત વ્યાપ્તિવાળો હેતુ ‘વિરૂદ્ધ’ કહેવાય છે. જેમ કે—
શબ્દ નિત્ય છે, કેમ કે—કાર્ય છે. અહીં કાર્યત્વ અનિત્યત્વની સાથે વ્યાપ્તિવાળું છે.”

વિવેચન—કોઈ એક પુરુષબંધે જ્યારે સાધ્યધર્મ વિપરીતનો જ વ્યાખ્યહેતુ બ્રાન્તિથી
સાધ્યના વ્યાખ્યપણાએ સ્થાપિત કરાય, ત્યારે તે સાધ્યધર્મથી વિપરીત વ્યાપ્તિવાળો કોઈ
‘વિરૂદ્ધ’ હેતુભાસ કહેવાય છે. (પૂર્વ-ઉત્તર આકારના પરિહાર અને પ્રાપ્તિ સ્થિતિરૂપ
પરિણામથી જ અવિનાશી કૃતકત્વ બાહ્ય કે અંદરનો પ્રતીતિનો વિષય છે અને તે
સર્વથા નિત્ય કે અનિત્યમાં સંભવે છે જ, માટે વિરૂદ્ધપણું છે એવો ભાવ છે.) આ, પક્ષ
અને વિપક્ષમાં વ્યાપક હેતુ છે. અહીં ધીબબોએ કહેલ આઠ પ્રકારના વિરૂદ્ધના ભેદો
કહેવાય છે. જેમ કે—(૧) પક્ષ-વિપક્ષવ્યાપક, સમક્ષમાં અવૃત્તિ, (૨) પક્ષવ્યાપક, વિપક્ષના
એકદેશમાં વૃત્તિ, સપક્ષમાં અવૃત્તિ, (૩) પક્ષ-વિપક્ષના એકદેશવૃત્તિ, સપક્ષ અવૃત્તિ, (૪)
પક્ષના એકદેશવૃત્તિ, સપક્ષ અવૃત્તિ, વિપક્ષવ્યાપક, (૫) પક્ષ-વિપક્ષવ્યાપક, અવિદ્યમાન સપક્ષ-
વાળો, (૬) પક્ષ-વિપક્ષના એકદેશવૃત્તિ, અવિદ્યમાન સપક્ષવાળો, (૭) પક્ષવ્યાપક, વિપક્ષના

૧. ચૌદા ધર્મવિશેષવિપરીતસાધકો ધર્મિવિશેષવિપરીતસાધકશ્ચેતિ વિરુદ્ધસ્ય દ્વૈવિધ્યમાહુઃ તન્ન
સર્વાનુમાનોચ્છેદપ્રસન્નાત્, પર્વતાધિકરણકધૂમસ્ય સિપાધયિપિતવહ્નિવિશેષવિપર્યયસાધકત્વેન વિરુદ્ધત્વં વાચ્યમ્,
તન્ન તદા સ્યાત્ ધૂમસામાન્યોપન્યાસેન વહ્નિવિગ્નંયો જિજાસ્યેત્ । યદા ચ વિગ્નં સાવ્યમભિલપતા વિગિષ્ઠ
એવ હંતુસ્પન્નસ્યંતે તદા નોકટાંગઃ, તથા ધર્મિવિગ્નંયવિપરીતસાધનોઽપિ ન વિરુદ્ધઃ, અન્યથા યો યો
ધૂમવાન્ ન પર્વતો ન ભવતિ યથા મહાનસમ્, ઇતિ ધર્મિગ્નરિતરસ્વારાદધૂમોઽપિ હંતુર્ન ભવેત્, તથાચા-
નુમાનમાત્રવિલોપાપત્યા નૈતૌ વિરુદ્ધંત્વાભાસાવિતિ શોધ્યમ્ ॥

એકદેશવૃત્તિ, અવિદ્યમાન સપક્ષવાળો, અને (૮) પક્ષના એકદેશમાં વૃત્તિવાળો, વિપક્ષવાળા, અવિદ્યમાન સપક્ષવાળો.

પહેલાંના ચાર વિરુદ્ધો સપક્ષ હોયે છતે હોય છે, બીજા ચાર વિરુદ્ધો સપક્ષ નહીં હોયે છતે. બાણુલા. ત્યાં પહેલો (૧), જેમ કે-શબ્દ નિત્ય છે, કેમ કે-કાર્ય છે, ખરેખર, કાર્યત્વ (પક્ષ) શબ્દ માત્રમાં અને (વિપક્ષ) અનિત્ય ઘટ આદિ માત્રમાં વર્તે છે, પરંતુ (સપક્ષ) નિત્ય આકાશ આદિમાં કાર્યત્વ નથી. (૨) જેમ કે-શબ્દ નિત્ય છે, કેમ કે-સામાન્યવાન હોયે છતે અસ્મદ્ આદિ બાહ્ય ઈન્દ્રિયથી ગ્રાહ્ય છે. અહીં આ હેતુ (પક્ષ) શબ્દ માત્રમાં અને ક્વચિત્ (વિપક્ષ) અનિત્ય ઘટ આદિમાં વર્તે છે, ક્વચિત્ (વિપક્ષ) અનિત્ય સુખ આદિમાં (સપક્ષ) નિત્ય આકાશ આદિમાં વર્તતો નથી. (૩) જેમ કે-મન-વચન-અસ્મદ્ આદિ બાહ્યકરણથી પ્રત્યક્ષ છે, કેમ કે-સામાન્ય વિશેષવાન હોયે છતે નિત્ય છે. આ હેતુ પક્ષના એકદેશભૂત: મનમાં વર્તે છે, પરંતુ વચનમાં વર્તતો નથી. વિપક્ષના એકદેશભૂત: આકાશ આદિમાં છે, પરંતુ સુખ આદિમાં નથી. વળી ઘટ આદિ સપક્ષમાં નથી. (૪) જેમ કે-પૃથ્વી નિત્ય છે, કેમ કે-કૃતક છે. અહીં કૃતકત્વરૂપ હેતુ અનિત્ય પૃથ્વીમાં છે અને પરમાણુમાં નથી, નિત્ય માત્રમાં નથી અને અનિત્ય માત્રમાં છે. (૫) જેમ કે-શબ્દ, આકાશ વિશેષગુણ છે, કેમ કે-પ્રમેય છે. આ પ્રમેયત્વરૂપ હેતુ, (પક્ષ) શબ્દ માત્રમાં (વિપક્ષ) આકાશ સિવાયના (આકાશને છોડી બીજાના) વિશેષગુણ માત્રરૂપ આદિમાં વર્તે છે. અહીં સપક્ષ નથી. (૬) જેમ કે-શબ્દ આકાશનો વિશેષગુણ છે, કેમ કે-પ્રયત્નથી જન્ય છે. આ પ્રયત્નનાનન્તરીયકત્વ હેતુ; (પક્ષ) પુરુષ આદિના શબ્દરૂપ શબ્દવિશેષમાં છે, પુરુષાદિ સિન્ન શબ્દવિશેષમાં નથી; (વિપક્ષ) ઘટ આદિમાં છે અને મેઘ આદિમાં નથી. (વાયુ આદિના શબ્દમાં અને વિજળી આદિમાં નથી.) અહીં પણ સપક્ષ નથી. (૭) શબ્દ, આકાશ વિશેષગુણ છે, કેમ કે-બાહ્ય ઈન્દ્રિયગ્રાહ્ય છે. આ બાહ્ય ઈન્દ્રિયગ્રાહ્યત્વ હેતુ, (પક્ષ) શબ્દ માત્રમાં વર્તે છે, (વિપક્ષના) એકદેશરૂપ આદિમાં વર્તે છે, (વિપક્ષ) સુખ આદિમાં વર્તતો નથી. સપક્ષ તો નથી જ. (૮) શબ્દ, આકાશ વિશેષગુણ છે, કેમ કે-અપદ્ આત્મક છે. આ પક્ષના એકદેશભૂત વર્ણ આત્મકમાં (ધ્વનિમાં) છે પણ પદરૂપ શબ્દમાં નથી. વિપક્ષ માત્ર રૂપ આદિમાં છે. સપક્ષ તો નથી જ. આ બધાય હેતુઓ કહેલા વિરુદ્ધમાં જ અંત-ભૂત થાય છે. પક્ષના એકદેશવૃત્તિ(હેતુ)ઓમાં જ અસિદ્ધતા પણ છે. (બૌદ્ધો, ધર્મવિશેષ વિપરીત સાધક અને ધર્મીવિશેષ વિપરીત સાધક-એમ વિરુદ્ધના બે પ્રકારો જે માને છે તે ઠીક નથી; કેમ કે-સ્વર્ અનુમાનના ઉચ્છેદનો પ્રસંગ આવે છે. તથાહિ=પર્વતરૂપ અધિકરણ-વાળો ધૂમ, સિંધાધિષિત વહ્નિવિશેષના વિપર્યય સાધકપણાએ વિરુદ્ધ છે એમ કહેવું ભેદ્ય એ. વળી તે ત્યારે થાય, કે ત્યારે ધૂમ સામાન્ય ઉપન્યાસથી વહ્નિવિશેષ જિજ્ઞાસાવિષય થાય !; અને ત્યારે વિશેષ સાધ્યને ઇચ્છનારવડે વિશિષ્ટ જ હેતુ ઉપન્યસ્ત થાય, ત્યારે કહેલો દોષ નથી. ધર્મીવિશેષ વિપરીત સાધકહેતુ પણ વિરુદ્ધ નથી. અન્યથા, જે જે ધૂમવાળો છે. તે તે પર્વત નથી. જેમ કે-મહાનસ. આ પ્રમાણે ધર્મીના તિરસ્કારથી ધૂમ પણ હેતુ

ન-થાય. તથાય અનુમાન માત્રના વિદોષની આપત્તિથી આ બંને વિરૂદ્ધ હેત્વાભાસરૂપ નથી, એમ બાણુવું.)

અધુનાનૈકાન્તિકં નિરૂપયતિ—

સન્દિગ્ધવ્યાપ્તિકો હેતુરનૈકાન્તિકઃ । સ દ્વિવિધસ્સન્દિગ્ધવિપક્ષવૃત્તિકો નિર્ણીતવિપક્ષ-
વૃત્તિકથેતિ ॥ સૂત્ર-૭' ॥

સન્દિગ્ધેતિ । યસ્ય હેતોર્વ્યાપ્તિસ્સન્દિગ્ધાતે સ હેતુરનૈકાન્તિક इत्यर्थः । અયં હિ સાધ્યેન વિના હેતોર્માવસ્ય સંશયે નિર્ણયે વા ભવતીત્યાશયેન તસ્ય દ્વૈવિધ્યમાહ સ દ્વિવિધ इति । સન્દિગ્ધેતિ વિપક્ષે યસ્ય વૃત્તિસ્સન્દિગ્ધા સ इत्यर्थः નિર્ણીતિતિ, વિપક્ષે યસ્ય વૃત્તિનિર્ણાતા સ इत्यर्थः વિરુદ્ધો હેતુસ્તુ વિપક્ષ એવ વૃત્તિતયા નિર્ણાત इति ન સાઙ્કર્યમ્ ॥

હવે:અનૈકાન્તિક હેત્વાભાસને કહે છે.

ભાવાર્થ—“જે હેતુની વ્યાપ્તિ સંદિગ્ધ હોય છે, તે હેતુ ‘અનૈકાન્તિક.’ તે (૧) સંદિગ્ધ વિપક્ષવૃત્તિ અને (૨) નિર્ણીત વિપક્ષવૃત્તિકરૂપે બે પ્રકારનો છે.

વિવેચન—જે હેતુની વ્યાપ્તિ સંદિગ્ધ હોય, તે હેતુ અનૈકાન્તિક કહેવાય. ખરેખર, આ, સાધ્ય સિવાય હેતુભાવના સંશયમાં કે નિર્ણયમાં થાય છે. આવા આશયથી તેના બે પ્રકારો કહે છે. ‘સ દ્વિવિધ इति ।’ ‘સન્દિગ્ધેતિ ।’ જેની વૃત્તિ વિપક્ષમાં સંદિગ્ધ છે, તે સંદિગ્ધ વિપક્ષવૃત્તિ વિપક્ષમાં નિર્ણીત છે. તે નિર્ણીત વિપક્ષવૃત્તિક અનૈકાન્તિક કહેવાય છે. વિરૂદ્ધ હેતુઓ વિપક્ષમાં જ વૃત્તિપણાએ નિર્ણીત છે, માટે સંકરતા નથી. ત્યાં પ્રથમનું ક્ષટાન્ત કહે છે.

તત્રાથસ્ય નિદર્શનમાહ—

આદ્યો-યથા વિવાદાપન્નઃ પુરુષો ન સર્વજ્ઞો વક્તૃત્વાદિતિ । અત્ર વિપક્ષે સર્વજ્ઞે વક્તૃત્વં સન્દિગ્ધમ્ ॥ સૂત્ર-૮ ॥

આદ્ય इति । સન્દિગ્ધવિપક્ષવૃત્તિક इत्यर्थः, दोषं हेतौ सङ्क्रमयति अत्रेति, सन्दिग्धमिति, सर्वज्ञः किं वक्ता नवेति संशयात्, न च वक्तुः सर्वज्ञस्य केनाप्यदर्शनान्न वक्ता स इति निश्चीयत एवेति वाच्यम्, अल्पप्रज्ञैरस्माभिस्तस्य भाषमाणस्यादर्शनेऽपि न वक्तेति निश्चेतुमशक्यत्वेन सन्दिग्धत्वात् । ननु सर्वज्ञस्य वचनं विरुद्धं तस्य रागस्वभावविवक्षाजन्यत्वेन प्रक्षीणमोहे तस्मिन् मोहापरपर्यायरूपत-
दिच्छाया असंभवात् । तथा च वचनाभाव एव निश्चित इति चेन्न, सुपुण्यादौ निरभिप्रायवागादि-
प्रवृत्त्यनोपत्तेः, नहि सुपुण्यादौ वागव्यवहारादिहेतुरिच्छाऽस्ति । न चैषा वागादिप्रवृत्तिरिच्छાपूर्विका,
વાગાદિપ્રવૃત્તિન્વાત્ પ્રમિદ્વેચ્છાપૂર્વકવાગાદિપ્રવૃત્તિવૃદ્ધિત્યનુમાનેન તત્રાપિ સાઙ્કર્યમેવૈતિ વાચ્યમ્, હેતોર-

૧ નહિ તદાનીમનુભ્યમાના ઇચ્છાઽસ્તિ, તથાત્વે પશ્ચાદિચ્છાન્તરગત્તરયા અપિ રમરણં રચાત્ અવિ-
દિતેચ્છા નુ ન સમ્ભવાત ઇચ્છાયાસ્વમમાનાધિકરણજાનવિપયકત્વનિયમેનાજાતેચ્છાયા અસમ્ભવાદિતિ ભાવઃ ॥

પ્રયોજકત્વાત્, યાદશસ્ય હિ જાપ્તોઽન્યમનસો વા તત્પ્રવૃત્તિરિચ્છાપૂર્વિકા દૃષ્ટા તત્પ્રવૃત્તિવિશેષેણ દેશાન્તરે કાલાન્તરે ચ તાદૃશસ્યૈવ તત્પ્રવૃત્તાવિચ્છાપૂર્વકત્વં સાધયિતું શક્યતે, ન પુનરન્યાદશિ । ન ચ સુષુપ્તસ્યાન્યમનસ્કસ્ય વા તત્પ્રવૃત્તિરિચ્છાપૂર્વકત્વેન વ્યાપ્તાવગતા તસ્માન્ન વક્તૃત્વં વિરુદ્ધમ્ ॥

પહેલા અનૈકાન્તિકને દર્શાવે છે.

ભાનાર્થ-“પ્રથમ-જેમ કે-વિવાહ આસ્પદ પુરુષ સર્વજ્ઞ નથી, કેમ કે-વક્તા છે. અહીં વિપક્ષ સર્વજ્ઞમાં વક્તૃત્વ સંદિગ્ધ છે.”

વિવેચન-પહેલો=સંદિગ્ધ વિપક્ષવૃત્તિક અનૈકાન્તિક, એવો અર્થ છે. હેતુમાં દોષને ઘટાવે છે. ‘અત્રે’તિ-‘સન્દિગ્ધ’મિતિ । શું સર્વજ્ઞ વક્તા હોય છે કે નહીં ? આવા સંશયથી હેતુ દોષિત ઠરે છે.

શંકા-વક્તા એવા સર્વજ્ઞને કોઈએ પણ દેખેલ નહીં હોવાથી તે સર્વજ્ઞ વક્તા નથી, આવો નિશ્ચય કેમ ન થાય ?

સમાધાન-અવપજ્ઞ એવા આપણાથી તે સર્વજ્ઞને ખોલતો નહીં દેખેલ હોવાથી પણ તે સર્વજ્ઞ વક્તા નથી, એવો નિશ્ચય કરવો. અશક્ય હોવાથી સર્વજ્ઞમાં વક્તૃત્વ સંદિગ્ધ છે.

શંકા-સર્વજ્ઞમાં વચનનો વિરોધ છે, કેમ કે-તે વચન રાગસ્વભાવી વિવક્ષાથી જન્ય હોઈ, પ્રક્ષીણમોહ તે સર્વજ્ઞમાં મોહના અપરપર્યાયરૂપ તે વચનની ઈચ્છાનો અસંભવ છે. તથાચ વચનનો અભાવ નિશ્ચિત કેમ નહીં ?

સમાધાન-એમ જો માનો, તો સુષુપ્તિ આદિ અવસ્થામાં અભિપ્રાય વગરની વચન આદિની પ્રવૃત્તિની અપ્રાપ્તિ થશે, કેમ કે-સુષુપ્તિ આદિ અવસ્થામાં વચનબંધવાર આદિ હેતુભૂત ઈચ્છા નથી. [તે વખતે અનુભવાતી ઈચ્છા નથી. જો અનુભવાતી ઈચ્છા માનવામાં આવે, તો પછીથી ઈચ્છાન્તરની માફક તે ઈચ્છાનું પણ સ્મરણ થાય ! અજ્ઞાત ઈચ્છા તો સંભવતી નથી. ઈચ્છામાં સ્વસમાનાધિકરણ જ્ઞાનવિષયકપણાનો નિયમ હોવાથી અજ્ઞાત ઈચ્છાનો અસંભવ છે.]

શંકા-આ વચન આદિ પ્રવૃત્તિ ઈચ્છાપૂર્વકની છે, કેમ કે-વચન આદિ પ્રવૃત્તિ છે. જેમ કે-પ્રસિદ્ધ ઈચ્છાપૂર્વક વચન આદિ પ્રવૃત્તિ. આવા અનુમાનથી ત્યાં પણ તે અનુમાન યોગ્ય જ કેમ નહીં ?

સમાધાન-અહીં હેતુ અપ્રયોજક છે. તથાહિ-ખરેખર, જેવા જાગતાની કે અનન્ય મનવાળાની તે પ્રવૃત્તિ ઈચ્છાપૂર્વકની દેખેલી છે, તે પ્રવૃત્તિવિશેષથી દેશાન્તરમાં અને

૧. વચનં પ્રતિ નિયતો હેતુઞ્ચેતન્યં કરણપાટવઞ્ચ, ન ચ તયોસ્સત્ત્વેઽપિ વચનપ્રવૃત્તેરદર્શનાત્ વિવક્ષાપિ સહકારિકારણમિતિ વાચ્યમ્, સહકારિકારણમ્ નિયમેનાપેક્ષગીયત્વાભાવાત્ નક્તઞ્ચગદેસ્સસ્ફુતચક્ષુષો વાઽન-પોઽંતાલોકસન્નિધે સ્પોષલમ્ભાત્ તા વિના સુષુપ્ત્યાદૌ તદ્દર્શનાચ્ચ. ક્વચિત્ કળ્યાણગિયાત્તત્ત્વજનકપ્રવૃત્તિજન-કેચ્છાજનકેઽસાધનતાજ્ઞાનવિષયમ્પેદતાસમ્પાદનાર્થમુપયુગ્યતે ઇતિ ॥

કાલાન્તરમાં, તેવાની જ તે પ્રવૃત્તિમાં ઇચ્છાપૂર્વકપણાએ વ્યાપ્તિમાં જાત નથી તેથી, વકતૃત્વ વિરૂદ્ધ નથી.

[વચન પ્રત્યે નિયતહેતુ ચૈતન્ય અને કારણપટુતા છે. ‘વળી તે બંનેનું સત્ત્વ છતાં વચનની પ્રવૃત્તિ નહીં દેખાતી હોવાથી વિવક્ષા પણ સહકારિરૂપ કારણ છે’—એમ નહીં બોલવું, કેમ કે—સહકારિ કારણ નિયમથી અપેક્ષણીય નહીં હોવાથી, નિશાચર આદિ કે સંસ્કૃત ચક્ષુવાગાને આલોકના સંનિધાનની અપેક્ષા વગર જેમ રૂપનો અનુભવ હોય છે, તેમ વિવક્ષા વગર સુષુપ્તિ આદિમાં તે વચનપ્રવૃત્તિ દેખાય છે. ક્વચિત્ તો, કંઠ આદિના અભિધાતજનક-પ્રવૃત્તિનીજનક-ઇચ્છાજનક-ઇષ્ટસાધનતા જ્ઞાનવિષયમાં ઇષ્ટતાના સંપાદન માટે ઉપયોગી થાય છે વિવક્ષા.]

અથાપરં હેતું દર્શયતિ—

દ્વિતીયો યથા પર્વતો વહ્નિમાન્ પ્રમેયત્વાદિતિ । અત્ર વિપક્ષે હ્રૂદાદૌ પ્રમેયત્વં નિર્ણીત-
મિતિ ॥ સૂત્ર-૯ ॥

દ્વિતીય ઇતિ । નિર્ણીતવિપક્ષવૃત્તિક્ક ઇત્યર્થઃ, યોજયત્યતિવ્યાપ્તિ હેતાવત્રેતિ સપક્ષે મહાનસાદૌ વિપક્ષે હ્રૂદાદૌ પ્રમેયત્વસ્ય દર્શનાત્ કિં પ્રમેયત્વં વહ્નિના વ્યાપ્તમુત્ત વહ્ન્યભાવેનેતિ વ્યાપ્તેસ્સન્દિહ્યમાન- તયાડનૈકાન્તિકત્વમિતિ ભાવઃ । વ્યાપ્યત્વાસિદ્ધનામા સોપાધિકો હેતુરપિ સંદિગ્ધવિપક્ષવૃત્તિક્ક એવ, તથાહિ સાધ્યવ્યાપકત્વે સતિ સાધનાવ્યાપકત્વમુપાધિઃ, યથા સ શ્યામો મિત્રાતનયત્વાત્પરિદ્રશ્યમાનતત્ત- નયવદિત્યત્ર શાકાદ્યાહારપરિણતિપૂર્વકત્વમુપાધિઃ, સત્યપિ મિત્રાતનયત્વે યશ્શાકાદ્યાહારપરિણતિપૂર્વકસ્સ એવ શ્યામો ન ત્વપર ઇતિ, મિત્રાતનયત્વસ્ય હિ ન વ્યાપકં શાકાદ્યાહારપરિણતિપૂર્વકત્વં તદન્તરપિ મિત્રાતનયત્વસ્ય સદ્ભાવાત્ શ્યામત્વસ્ય તુ વ્યાપકં તત્, તદન્તરેણ તસ્યાનુપલ્લ્ભેઃ, તથા ચ તસ્યો- પાધિત્વેન મિત્રાતનયત્વં સોપાધિકો હેતુઃ, અયમેવ ચાપ્રયોજકો હેત્વામાસ ઊચ્યતે પરપ્રયુક્તવ્યાપ્યુ- પર્જીવિત્વાત્ પરશ્ચોપાધિરેવેતિ । ઉપાધિના હેતૌ વ્યભિચારસગયોદયાત્સન્દિગ્ધવિપક્ષવૃત્તિરેવ । તથા પરોક્તાનામઘ્નિધાનાં હેતૂનામત્રૈવાન્તર્ગાવઃ, તે ચ હેતવો યથા પક્ષત્રયવ્યાપકઃ—નિત્યશબ્દઃ પ્રમેયત્વા- દિતિ, અયં પક્ષસપક્ષવિપક્ષવ્યાપકઃ, પક્ષસપક્ષવ્યાપકો વિપક્ષકદેગવૃત્તિર્યથા ગૌરયં વિપાણિત્વાદિતિ, એતદ્ગપિ ગવાન્તરે ચ સર્વત્ર ક્વચિન્મહિષાદૌ ચ હેતોસ્સત્ત્વાત્ । પક્ષવિપક્ષવ્યાપકસ્સપક્ષકદેગવૃત્તિર્યથા નાયં ગૌર્વેપાણિત્વાત્ પક્ષે મેપે વિપક્ષે ગોમાત્રે ક્વચિત્સપક્ષે મહિષાદૌ સત્ત્વાત્, પક્ષવ્યાપકસ્સપક્ષવિપક્ષે-

૧. અત્ર સૌગતા નૈયાયિકાશ્રમાધારણમપિ હેતું સગયજનકત્વેનાનૈકાન્તિક રવીકુર્વન્તિ યથા શબ્દો નિત્ય- શ્રાવણત્વાદિત્યત્ર સપક્ષે ગગનાદૌ વિપક્ષે ઘટાદૌ ન ક્વાપિ હેતુરસ્તિ પક્ષે ચ વર્તમાનસ્સ નિત્ય- વ્યાવૃત્તનયા શબ્દેડનિત્યત્વસ્યાનિત્યવ્યાવૃત્તતયા ચ નિત્યત્વસ્ય મભાવનયા મગયજનકો ભવતીતિ, તત્ર સર્વથા નિત્યત્વમાધને વિરુદ્ધત્વાત્ કથજ્ઞિન્નિત્યત્વમાધનં શ્રાવણત્વામમ્ભવાત્, અશ્રાવણત્વસ્વભાવપરિવાગેનૈવ હિ શ્રાવણત્વમ્ભાવોપપત્તિઃ કથજ્ઞિન્નિત્યત્વમાધનં તુ સદ્દેતુરેવ તેન સહાન્યથાનુપપત્તિસત્ત્વાદિતિ ॥

કદેશવૃત્તિર્યથા અનિત્યરશદઃ પ્રત્યક્ષત્વાત્, શબ્દમાત્રે ક્વચિદ્રૂપાદૌ ક્વચિદાત્માદૌ સત્ત્વાત્, પક્ષૈક-
દેશવૃત્તિસ્સપક્ષવિપક્ષવ્યાપકો યથા ન દ્રવ્યાણ્યાકાશકાલદિગાત્મમનાંસિ ક્ષણિકવિશેષગુણરહિતત્વાત્
આકાશાત્મમિન્નેષુ ગુણાદૌ સર્વત્ર પૃથિવ્યપ્તેજોવાયુષુ વર્તમાનત્વાત્ । પક્ષવિપક્ષૈકદેશવૃત્તિસ્સપક્ષવ્યાપી
યથા ન દ્રવ્યાણિ દિક્કાલમનાંસ્યમૂર્તત્વાત્ મનોમિન્ને પક્ષે ક્વચિદાત્મનિ ગુણાદૌ સર્વત્ર ચ સત્ત્વાત્,
પક્ષસપક્ષૈકદેશવૃત્તિર્વિપક્ષવ્યાપી યથા દ્રવ્યાણિ દિક્કાલમનાંસ્યમૂર્તત્વાત્ મનોમિન્ને પક્ષે આકાશાત્મનો-
ગુણાદૌ સર્વત્ર ચ સત્ત્વાત્ । પક્ષત્રયૈકદેશવૃત્તિર્યથા અનિત્યા પૃથિવી પ્રત્યક્ષત્વાત્ જન્યપૃથિવ્યાં ક્વચિજ્જ-
લાદૌ આત્માદૌ સત્ત્વાદિતે । હેત્વાભાસસ્ય સમાર્તિ ઘોતયતીતીતિ ॥

બીજા અનૈકાન્તિકને દર્શાવે છે.

ભાવાર્થ-“બીજો, અનૈકાન્તિક. જેમ કે-પર્વત વહ્નિવાળો છે, કેમ કે-પ્રમેય છે.
અહીં વિપક્ષ હૂંફ આદિમાં પ્રમેયત્વ નિર્ણીત છે.”

વિવેચન-બીજો=નિર્ણીત વિપક્ષવૃત્તિવાળો હેતુ અનૈકાન્તિક, એવો અર્થ છે. હેતુમાં
અતિવ્યાપ્તિ ઘટાવે છે. ‘અત્રેતિ ।’ સપક્ષ-મહાનસ આદિમાં વિપક્ષ-હૂંફ આદિમાં પ્રમેયપણું
ભેળાથી શું પ્રમેયપણું વહ્નિની સાથે વ્યાપ્ત છે કે વહ્નિના અભાવની સાથે ? આમ વ્યાપ્તિ
સંદેહના વિષયભૂત હોવાથી પ્રમેયત્વ હેતુમાં અનૈકાન્તિકપણું છે. વ્યાખ્યત્વ અસિદ્ધ નામ-
વાળો-ઉપાધિવાળો હેતુ પણ સંદિગ્ધ વિપક્ષ વૃત્તિવાળો જ છે. તથાહિ-સાધ્યવ્યાપક અને
સાધનનું અવ્યાપક ઉપાધિ કહેવાય છે. જેમ કે-‘તે શ્યામ છે, કેમ કે-મિત્રાતનય છે.’ જેમ
કે-દેખાતો તેનો પુત્ર. આ પ્રમાણે અહીં શાક આદિ આહાર પરિણતિપૂર્વકત્વ ઉપાધિ છે.
મિત્રાતનયપણું હોવા છતાં જે શાક આદિ આહાર પરિણતિપૂર્વકનો છે, તે જ શ્યામ છે,
બીજો તો નહીં જ. મિત્રાતનયપણુની સાથે વ્યાપક શાક આદિ આહાર પરિણતિપૂર્વકપણું
નથી, કેમ કે-તે શાક આદિ આહાર પરિણતિપૂર્વકપણા વગર મિત્રાતનયત્વનો સદ્ભાવ છે.
સાધ્યરૂપ શ્યામકત્વની સાથે તે શાક આદિ આહાર પરિણતિપૂર્વકત્વ વ્યાપક છે, કેમ કે-શાક
આદિ આહાર પરિણતિપૂર્વકત્વ સિવાય તે શ્યામત્વની ઉપલબ્ધિ નથી. તથાજ શાક આદિ
આહાર પરિણતિપૂર્વકત્વરૂપ ઉપાધિના કારણે મિત્રાતનયત્વરૂપ હેતુ સોપાધિક છે. વળી
આ જ અપ્રયોજક હેત્વાભાસ કહેવાય છે, કેમ કે-પરજન્ય વ્યાપ્તિથી ઉપજીવી છે અને પર
તે ઉપાધિ જ, એમ બાણુવું. (અહીં સૌગતો અને નૈયાયિકો, અસાધારણ પણ હેતુને સંશય-
જનક હોઈ અનૈકાન્તિક તરીકે માને છે. જેમ કે-શબ્દ નિત્ય છે, કેમ કે-શ્રાવણ છે. અહીં
સપક્ષ ગગન આદિમાં-વિપક્ષ ઘટ આદિમાં કયાંય પણ હેતુ નથી : અને પક્ષમાં વર્તેલો તે
નિત્યથી વ્યાવૃત્ત હોઈ, શબ્દમાં અનિત્યપણુની અને અનિત્યથી વ્યાવૃત્ત હોઈ નિત્યપણુની
સંભાવનાથી સંશયજનક થાય છે. આવી માન્યતા ઠીક નથી, કેમ કે-સર્વથા નિત્યપણુના
સાધનમાં વિરૂદ્ધ હોઈ કથંચિત્ અનિત્યત્વ સિવાય શ્રાવણત્વનો અસંભવ છે. ખરેખર, અશ્રા-
વણત્વના સ્વભાવના ત્યાગપૂર્વક જ શ્રાવણત્વ સ્વભાવની ઉપપત્તિ છે. કથંચિત્ નિત્યત્વના

સાધનમાં તો સદ્દેહો જ છે, કેમ કે-તેની સાથે અન્યથા અનુપપત્તિની સત્તા છે.) ઉપાધિની સાથે હેતુમાં વ્યભિચારના સંશયનો ઉદય થવાથી સંદિગ્ધ વિપક્ષવૃત્તિ જ છે.

તથાપર કહેલ આઠ પ્રકારના હેતુઓનો અહીં જ અંતર્ભાવ છે. તે અનેકાન્તિક હેતુઓ આ પ્રમાણે છે:-

(૧) પક્ષ-સપક્ષ-વિપક્ષરૂપ ત્રણમાં વ્યાપક. જેમ કે-શબ્દ નિત્ય છે, કેમ કે-પ્રમેય છે. પક્ષ શબ્દમાં, સપક્ષ આકાશ આદિમાં અને વિપક્ષ ઘટ આદિમાં આ હેતુ વ્યાપક છે.

(૨) પક્ષ સપક્ષવ્યાપક વિપક્ષના એકદેશમાં વૃત્તિહેતુ. જેમ કે-આ ગૌ (બળક-ગાય) છે, કેમ કે-શૃંગવાળો છે. આ હેતુ પક્ષ ગાયમાં સપક્ષ સઘળી બીજી ગાયોમાં-વિપક્ષમાં ક્વચિદ્ મહિષ આદિમાં હેતુ છે, પરંતુ તુરંગ આદિમાં નથી. ❧-

(૩) પક્ષ-વિપક્ષવ્યાપક સપક્ષના એકદેશમાં વૃત્તિહેતુ. જેમ કે-આ ગૌ નથી, કેમ કે-શૃંગવાળો છે. આ વિષાણિત્વહેતુ પક્ષમેષમાં, વિપક્ષ સઘળી ગાયોમાં અને ક્વચિત્ સપક્ષ મહિષ આદિમાં છે પણ તુરંગ આદિમાં નથી.

(૪) પક્ષવ્યાપક સપક્ષ-વિપક્ષના એકદેશમાં વૃત્તિહેતુ. જેમ કે-શબ્દ અનિત્ય છે, કેમ કે-પ્રત્યક્ષ છે. આ પ્રત્યક્ષત્વહેતુ પક્ષરૂપ સઘળા શબ્દોમાં છે, સપક્ષ-વિપક્ષરૂપ ઘટાદિ અને સામાન્ય આદિમાં છે, પરંતુ દ્રવ્યલુક આદિમાં અને આકાશ આદિમાં નથી. (ક્વચિત્ રૂપ આદિ સપક્ષમાં-ક્વચિત્ આત્માદિ વિપક્ષમાં છે.)

(૫) પક્ષના એકદેશમાં વૃત્તિસપક્ષ અને વિપક્ષમાં વ્યાપકહેતુ. જેમ કે-આકાશ-દિશા-કાળ-આત્મા-મન દ્રવ્ય નથી, કેમ કે-ક્ષણિક વિશેષગુણરહિત છે. આ હેતુ પક્ષભૂત કાળ-દિશા-મનમાં વર્તે છે, આકાશ-આત્મામાં નથી. સપક્ષ ગુણ આદિમાં વ્યાપક છે, વિપક્ષ પૃથિવી-જળ-તેજ-વાયુમાં વ્યાપક છે.

(૬) પક્ષ-વિપક્ષના એકદેશમાં વૃત્તિસપક્ષ વ્યાપકહેતુ. જેમ કે-દિશા-કાળ-મન દ્રવ્ય નથી, કેમ કે-અમૂર્ત છે. અહીં અમૂર્તત્વ હેતુ મનથી ભિન્ન દિશા-કાળમાં છે. વિપક્ષના એકદેશભૂત (ક્વચિત્) આત્મામાં છે-સપક્ષ ગુણ આદિ સર્વમાં છે.

(૭) પક્ષ-સપક્ષના એકદેશમાં વૃત્તિવિપક્ષ વ્યાપકહેતુ. જેમ કે-દિશા-કાળ-મન દ્રવ્ય છે, કેમ કે-અમૂર્ત છે. અહીં અમૂર્તત્વહેતુ પક્ષ-દિશા-કાળમાં વર્તે છે, મનમાં નહીં. સપક્ષ આકાશ આત્મામાં છે, ઘટ આદિમાં નથી. વિપક્ષ ગુણ આદિમાં વ્યાપક છે.

(૮) પક્ષ-સપક્ષ-વિપક્ષના એકદેશમાં વૃત્તિહેતુ. જેમ કે-પૃથ્વી અનિત્યા છે, કેમ કે-પ્રત્યક્ષ છે. અહીં પ્રત્યક્ષત્વ હેતુ પક્ષના એકદેશમાં જન્ય ઘટ આદિ પૃથિવીમાં છે, પરમાણુ આદિમાં નથી. સપક્ષના એકદેશમાં યુદ્ધબુદ્ધ-પરપોટા આદિ જળમાં છે, દ્રવ્યલુક વગરના જળમાં નથી. વિપક્ષના એકદેશમાં સામાન્ય આદિમાં છે, આકાશ આદિમાં નથી. (આત્મા આદિમાં છે, યોગી પ્રત્યક્ષની અપેક્ષાએ.) હેત્વાભાસની સમાપ્તિને દર્શાવે છે. ઈતિ.

સમ્પ્રત્યવસિતે હેત્વાભામે તદિતગદ્ધાનાં કારણનાઞ્ચાભાસાન્ પ્રસન્નાદ્વક્તુમુપક્રમતે—

પક્ષાભાસસ્ત્રિવિધઃ, પ્રતીતસાધ્યધર્મવિશેષણકો નિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણકોઽનર્થીપ્સિત-
સાધ્યધર્મવિશેષણકश्चेति ॥ સૂત્ર-૧૦ ॥

પક્ષાભાસ ઇતિ । પક્ષવદુદ્દેશ્યવિધેયમાવેનાભાસતે-પ્રતીયતે ન તુ તત્કાર્ય કરોતીતિ પક્ષાભાસ:-
પક્ષત્વલક્ષણવિનિર્મુક્ત इत्यर्थः, त्रैविध्यं दर्शयति प्रतीतेति, प्रतीतः प्रमाणप्रसिद्धो यस्साध्यधर्मस्स एव
विशेषणं यस्येति विग्रहः, निराकृतेति, निराकृतः प्रमाणवाधितो यस्साध्यधर्मस्स एव विशेषणं यस्येति
विग्रहः, अनर्थाप्यतेति, अनर्थाप्यितोऽनिष्टस्साध्यधर्मो विशेषणं यस्येति विग्रहः । अप्रतीतानિરાકૃતા-
ર્થીપ્સિતસાધ્યધર્મવિશિષ્ટધર્મિણ એવ પક્ષત્વેનોપવર્ણિતત્વાત્તદ્વિપરીતત્વેનૈપાં પક્ષાભાસત્વમિતિ ભાવઃ ॥

પક્ષાભાસો.

હવે હેત્વાભાસનું જ્ઞાન થયા પછી અનુમાનના ઈતર અંગોના અને કારણોના આભા-
સોને પ્રસંગોપાત કહે છે.

ભાવાર્થ-“પક્ષનો આભાસ-(૧) પ્રતીત સાધ્યધર્મવિશેષણક, (૨) નિરાકૃત સાધ્યધર્મ-
વિશેષણક અને (૩) અનર્થીપ્સિત સાધ્યધર્મવિશેષકરૂપે ત્રણ પ્રકારનો છે.”

વિવેચન-પક્ષની માફક ઉદ્દેશ્યવિધેયભાવથી ભાસે-આલુમ પડે, પરંતુ તે ઉદ્દેશ્યવિધેયના
કાર્યને કરે નહીં, માટે પક્ષાભાસ અર્થાત્ પક્ષત્વના લક્ષણથી રહિત તેના ત્રણ પ્રકારો દર્શાવે
છે. ‘પ્રતીતે’તિ (૧) પ્રતીત એટલે પ્રમાણસિદ્ધ જે સાધ્યધર્મ, તે જ જેનું વિશેષણ છે એવો
પક્ષાભાસ, (૨) પ્રમાણવાધિત સાધ્યધર્મરૂપી વિશેષણવાળો પક્ષાભાસ અને (૩) અનિષ્ટ
સાધ્યધર્મરૂપી વિશેષણવાળો પક્ષાભાસ, એમ વિગ્રહથી અર્થ બતાવ્યો. સમગ્ર કે-અપ્રતીત-
અનિરાકૃત-અર્થીપ્સિત સાધ્યધર્મથી વિશિષ્ટ ધર્મીમાં જ પક્ષપણું માનેલા હોઈ, તેનાથી
વિપરીતપણાએ આ ત્રણ પક્ષાભાસોમાં પક્ષાભાસપણું છે.

તત્ર પ્રથમં દર્શયતિ—

આદ્યો યથા મહાનસં વહ્નિમદિતિ પક્ષીકૃતે મહાનસે વહેઃ પ્રસિદ્ધત્વાદયં દોષઃ, इदमेव
सिद्धसाधनमपि ॥ સૂત્ર-૧૧ ॥

આદ્ય ઇતિ । પ્રતીતસાધ્યધર્મવિશેષણક इत्यर्थः, प्रसिद्धत्वादिति प्रत्यक्षेण निर्णीतत्वादित्यर्थः,
निर्णयैकपदवीमधिकृतस्य नहि साध्यत्वं, निर्णीतार्थे न्यायस्याप्रवृत्तेः, तथा च तस्यासाध्यत्वेन तद्वि-
शिष्टधर्मिणः पक्षाभासत्वमेवेति भावः । अरयैव च सिद्धसाधनं प्रसिद्धसम्बन्ध इत्यपि संज्ञाद्वयमस्तीत्या-
हेदमेवेति, विधेयप्रधान्यात्तत्पुंसकत्वं, प्रतीतसाध्यधर्मवિશેષणकः पक्षाभास एवेत्यर्थः, अपिशब्दोऽनुक्तस्य
प्रसिद्धसम्बन्धस्य समुच्चायकः ॥

પ્રથમ પક્ષાભાસનું ઉદાહરણ.

ભાવાર્થ-“પ્રથમ પક્ષાભાસનું ઉદાહરણ છે. જેમ કે-રસોડું અગ્નિવાળું છે. આ પ્રમાણે

અહીં પક્ષીભૂત રસોડામાં અગ્નિ પ્રસિદ્ધ હોઈ આ દોષ છે. તે સિદ્ધસાધન પણ કહેવાય છે.”

વિવેચન—પહેલો—પ્રતીતસાધ્યધર્મવિશેષક પક્ષાભાસ. ‘પ્રસિદ્ધત્વાદિતિ’=પ્રત્યક્ષથી નિર્ણીત છે. નિર્ણયના એક સ્થાન ઉપર ચઢેલા ધર્મનું સાધ્યપણું નથી, કેમ કે—નિર્ણીત અર્થમાં ન્યાય(અનુમાનના અવયવ)ની અપ્રવૃત્તિ છે. તથાચ તે નિર્ણીતનું અસાધ્યપણું હોઈ, તે નિર્ણીત સાધ્યધર્મવિશેષક ધર્મનું પક્ષના આભાસપણું જ છે; અને આ પક્ષાભાસની જ સિદ્ધસાધન અને પ્રસિદ્ધસંબંધ—એવી બે સંજ્ઞા છે. માટે કહે છે કે—‘इदमेवेति ।’ અહીં વિધેયની પ્રધાનતાની અપેક્ષાએ નપુંસકપણું છે. પ્રતીતસાધ્યધર્મવિશેષણક પક્ષાભાસ જ, એવો અર્થ છે. અપિ શબ્દ, નહીં કહેલ પ્રસિદ્ધ સંબંધનો સંગ્રાહક છે.

द्वितीयमेदं निदर्शयति—

द्वितीयो यथा वह्निर्नुष्ण इति प्रत्यक्षेण निराकृतसाध्यधर्मविशेषणकः । अपरिणामी शब्द इति पक्षः परिणामी शब्द इत्यनुमानेन तथा । धर्मोऽन्ते न सुखप्रद इति धर्मोऽन्ते सुखप्रद इत्यागमेन तथा । चैत्रः काण इति पक्षो विद्यमानाक्षिद्वयस्य चैत्रस्य सम्यक्स्मरतस्स्मरणेन तथा । सदृशे वस्तुनि तदेवेदमिति पक्षस्तेन तुल्यमिदमिति प्रत्यभिज्ञया तथा ॥ सूत्र-१२॥

द्वितीय इति । निराकृतसाध्यधर्मविशेषणक इत्यर्थः, निराकरणस्यात्र प्रत्यक्षानुमानागमस्मरण-प्रत्यभिज्ञानतर्कलोकस्ववचनैर्विवक्षितत्वेन तत्क्रमेणैव निदर्शनान्यभिधत्ते यथा वह्निरिति । प्रत्यक्षेणेति, उष्णत्वविषयकत्वाच्चप्रत्यक्षेणेत्यर्थः । अनुमाननिराकृतसाध्यधर्मविशेषणकमाह । अपरिणामीति । परिणामी शब्द इति, अर्थक्रियाकारित्वं कृतकत्वमुत्पत्तिमत्त्वं वात्र हेतुः । अर्थक्रियाकारित्वादेर्धटे परिणामित्वसत्त्व एवोपलम्भाच्छब्द उपलभ्यमानं तत् परिणामित्वं साधयतीति शब्दोऽपरिणामीति पक्ष आभास एवेति भावः, यद्यपि शब्दोऽपरिणामीत्यनुमानस्यानुमानेन बाधनं न सम्भवति सत्प्रतिपक्षापातात्तथापि स्वकीयानुमानस्य बलवत्त्वादयं व्यपदेशो युज्यत एवेति । तथेति, निराकृतसाध्यधर्मविशेषणक इत्यर्थः, एवमग्रेऽपि । आगमनिराकृतसाध्यधर्मविशेषणकमाह धर्म इति, अन्त इति प्रेत्येत्यर्थः । आगमेनेति, तत्र हि धर्मस्याभ्युदयनिःश्रेयसहेतुत्वं तद्विपरीतत्वञ्चात्मैरय प्रतिपाद्यत इति भावः । स्मरणनिराकृत-साध्यधर्मविशेषणकमाह चैत्र इति, सम्यक्स्मरत इति, बोद्धव्यां हि द्वाभ्यामेकदा नेत्रयुगलसमलङ्कृत-धैत्रोऽवलोकित पुनः कालान्तरं तन्मध्यादेको नेत्रद्वयं विस्मृत्यापरं प्रत्यभिधत्ते, अयि वयस्य स चैत्रः काण इति. तदाऽगार आचष्टे तवायं पक्षो मामक्रीनेन सम्यक्स्मरणेन निराकृतः, यतोऽहं चैत्रं तं विद्यमानाक्षद्वयतया सम्यक्स्मरामीति तदेवं स्मरणनिराकृतसाध्यधर्मविशेषणकः पक्षाभास इति भावः । प्रत्यभिज्ञाननिराकृतसाध्यधर्मविशेषणकमाख्यानि सदृश इति, प्रत्यभिज्ञयेति, कस्मिंश्चित्सदृशे वस्तुनि कञ्चनाधिकृत्योद्भवनासामान्यभ्रान्त्या कोऽपि पर्झाकुरुते तदेवेदमिति, तदास्याऽयं पक्षः तिर्यक्सामान्या-बलभ्यना तेन तुल्यमिदमिति सम्यक्प्रत्यभिज्ञानेन निराकरण इति भावः ॥

બીજા પક્ષ ભાસનું નિર્ણયન.

ભાવાર્થ—“જેમ કે—વહ્નિ ઉષ્ણ નથી. આ પ્રમાણે પ્રત્યક્ષથી નિરાકૃત સાધ્યધર્મવિશેષ-

ણુક પક્ષાભાસ. શબ્દ અપરિણામી છે. આ પ્રમાણે પક્ષ ‘શબ્દ પરિણામી છે.’ આવા અનુમાનથી, તથા=નિરાકૃત સાધ્યધર્મવિશેષણુક પક્ષાભાસ. ‘ધર્મ’ અંતમાં સુખપદ નથી. આ પ્રમાણેની પ્રતિજ્ઞા, ‘ધર્મ’ અંતમાં સુખપદ છે. આવા આગમથી નિરાકૃત સાધ્યધર્મવિશેષણુક પક્ષાભાસરૂપ છે. ‘ચૈત્ર કાણો છે’-આવો પક્ષ, વિદ્યમાન બે આંગેવાળા, ચૈત્રનું સ્મરણ કરનારમાં તથા સ્મરણદ્વારા નિરાકૃત સાધ્યધર્મવિશેષણુક પક્ષાભાસ. ‘સમાન વસ્તુમાં તે જ આ છે’-આવો પક્ષ ‘તેની સાથે સમાન છે.’ એવા પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનથી તથા નિરાકૃત સાધ્યધર્મવિશેષણુક પક્ષાભાસરૂપ છે.”

વિવેચન-બીજો નિરાકૃત સાધ્યધર્મવિશેષણુક. અહીં પ્રત્યક્ષ-અનુમાન-આગમ-સ્મરણ-પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન-તર્ક-લોક-સ્વવચનોથી નિરાકારણની વિવક્ષા હોઈ, તેઓના ક્રમથી દષ્ટાન્તોને કહે છે. ‘યથા વહ્નિ’ इति । જેમ કે-વહ્નિ ઉણુ નથી. આ પ્રમાણેનો પક્ષ પ્રત્યક્ષથી એટલે વહ્નિ ઉણુ છે. ઉણુત્વવિષયક સ્પર્શન ઇન્દ્રિયજન્યત્વાચ પ્રત્યક્ષથી નિરાકૃત બાધિત સાધ્યધર્મ ઉણુત્વ વિશેષણુવાળો હોઈ પક્ષાભાસ થઈ જાય છે. અનુમાન નિરાકૃત સાધ્યધર્મવિશેષણુક પક્ષાભાસને કહે છે કે-‘અપરિણામી’તિ, ‘પરિણામી શબ્દ’ इति । શબ્દ પરિણામી છે, કેમ કે-કૃતક છે. અહીં કૃતકત્વ એટલે અર્થક્રિયાકારિત્વ કે ઉત્પત્તિમત્વ હેતુ છે. અર્થક્રિયાકારિત્વ આદિનો ઘટમાં પરિણામીપણુની સત્તામાં જ અનુભવ હોવાથી શબ્દમાં અનુભવાતા તે પરિણામીપણુને સાધે છે, માટે ‘શબ્દ અપરિણામી છે’-એવો પક્ષ આભાસરૂપ છે. બે કે ‘શબ્દ અપરિણામી છે.’ આવા અનુમાનનું બીજા અનુમાનથી બાધન સંભવતું નથી, કેમ કે-સત્પ્રતિપક્ષનો આપાત છે. તે પણ પોતાના અનુમાનની બલવત્તા હોઈ આ બ્યવહાર બ્યાજબી જ છે. ઇતિ. ‘તથે’તિ=નિરાકૃત સાધ્યધર્મવિશેષણુક. આ પ્રમાણે આગળ ઉપર સમજવું. આગમનિરાકૃત સાધ્યધર્મવિશેષણુક પક્ષાભાસને કહે છે કે-‘ધર્મ’ ઇતિ, ‘અન્ત’ ઇતિ. પરલોકમાં સુખ આપનાર એવો અર્થ છે. ‘આગમેન’ ઇતિ. ખરેખર, તે આગમમાં-ધર્મમાં અભ્યુદય અને મોક્ષનું હેતુપણું તથા અધર્મમાં અનભ્યુદયનું અને મોક્ષના અભાવનું હેતુપણું પ્રતિપાદિત થાય છે. સ્મરણથી નિરાકૃત સાધ્યધર્મવિશેષણુકને કહે છે કે-‘ચૈત્ર’ ઇતિ. ‘સમ્યક્સ્મરત’ ઇતિ. ખરેખર, બેનાર (બાણનાર) બે જણાએ એક વખત બે નેત્રોવાળો ચૈત્ર બેયો. ફરીથી કાળાન્તરમાં તે બેમાંથી એક જણ બે નેત્રો ભૂલી, બીજાને કહે છે કે-અરે, મિત્ર ! તે ‘ચૈત્ર કાણો છે.’ ત્યારે બીજો જવાબ આપે છે કે-તારો આ પક્ષ (પ્રતિજ્ઞા) મારા સાચા સ્મરણથી ખંડિત થાય છે, કારણ કે-હું તે ચૈત્રને વિદ્યમાન બે નેત્રવાળા તરીકે સારી રીતે યાદ કરું છું. ત્યારે આ પ્રમાણે સ્મરણ નિરાકૃત સાધ્યધર્મવિશેષણુક પક્ષાભાસ છે. પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન નિરાકૃત સાધ્યધર્મવિશેષણુકને કહે છે કે-‘સદ્દેશો’ इति । કોઈ એક સમાન વસ્તુમાં, કોઈ એક ઉર્ધ્વતા સામાન્યની બ્રાન્તિથી પક્ષ (પ્રતિજ્ઞા) કરે છે. ‘તદેવેદમ્’ ઇતિ, ‘તે જ આ છે.’ ત્યારે આનો આ પક્ષ, તિર્થદ્ સામાન્યના અવલંબનવાળા, ‘તેન તુલ્યં-તેના સરખું’-આવા સમ્યક્ પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનથી નિરાકૃત કરાય છે.

તર્કનિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણકાદીનાચષ્ટે—

યો યો મિત્રાતનયસ્સ સ શ્યામ ઇતિ પક્ષો યો યદ્દશાકાઘાહારપરિણામપૂર્વકમિત્રાતનયસ્સ શ્યામ ઇતિ તર્કેણ તથા । નરશિરઃકપાલં ધ્રુવીતિ લોકેન તથા । નાસ્તિ પ્રત્યક્ષાતિરિક્તં પ્રમાણમિતિ પક્ષીકુર્વતશ્ચાર્વાકસ્ય પક્ષોઽયં સ્વવચનેન તથા ॥ સૂત્ર-૧૩ ॥

યો ય ઇતિ । શાકાઘાહારેતિ, શાકાઘાહારપરિણામપૂર્વકત્વમન્તરેણાનુપલબ્ધત્વાચ્છ્યામત્વસ્ય તદ્વિ-
શિષ્ટશ્યામત્વમેવ મિત્રાતનયત્વવ્યાપકં ન તુ કેવલં શ્યામત્વં તદન્તરેણાપિ મિત્રાતનયત્વસ્ય ભાવાદિતિ
ભાવઃ । લોકનિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણકમભિધત્તે નરેતિ, લોકેનેતિ લોકે હિ પ્રાણ્યજ્ઞત્વાવિશેષેઽપિ વસ્તુ-
સ્વભાવતઃ કિશ્ચિત્પવિત્રં કિશ્ચિદપવિત્રમિતિ પ્રસિદ્ધં, યથા ગોપિણ્ડોત્પન્નત્વાવિશેષેઽપિ તદ્દુગ્ધં શુદ્ધં ન તુ
તન્માંસમિતિ લોકવ્યવહારતસ્તત્પક્ષનિરાકરણમિતિ ભાવઃ । સ્વવચનનિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણકમાચષ્ટે
નાસ્તીતિ સ્વવચનેનેતિ, અયમ્ભાવઃ, ચાર્વાકો હિ પ્રત્યક્ષમેકમેવ પ્રમાણં નાન્યદનુમાનાદિકમિતિ સ્વીકરોતિ
તદા વચનત્યાગ્ય ન પ્રત્યક્ષાતિરિક્તં પ્રમાણમસ્તીત્યેવં રૂપસ્ય સ્વાર્થે પ્રમાણાભાવાત્ તસ્ય કથં સ્વેષ્ટ-
સિદ્ધિઃ યદિ પ્રમાણમન્યુપગચ્છતિ તદા સ્વવચનસ્ય પ્રત્યક્ષાતિરિક્તસ્યાપિ પ્રમાણતયા તેન વચનેન સ્વપક્ષો
વાધિત એવેતિ । નનુ લોકપ્રતીતિનિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણકસ્ય પ્રત્યક્ષનિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણકાદિ-
ષ્ણેવ વચનસ્ય શબ્દરૂપતયા સ્વવચનનિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણકસ્યાઽઽગમનિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણકે
ચાન્તર્ભાવસમ્ભવાદનયોઃ પૃથગુપન્યાસો નિરર્થક ઇતિ ચેત્સત્યં, ગિણ્યશેમુષીવિકસનનિમિત્તમનયોઃ
પાર્થક્યેનાભિધાનાદિતિ ॥

બીજા પક્ષાભાસનું વિશેષ વર્ણન.

તર્ક આદિથી નિરાકૃત સાધ્યધર્મવિશેષણક આદિ પક્ષાભાસોને કહે છે.

ભાવાર્થ—“ જે જે મિત્રાતનય છે, તે તે શ્યામ છે. આવો પક્ષ, જે જે શાક
આદિ આહાર પરિણામપૂર્વક મિત્રાતનય છે, તે તે શ્યામ છે. આ તર્કથી તથા=નિરાકૃત
સાધ્યધર્મવિશેષણક પક્ષાભાસ છે. નરશિરનું કપાલ શુચિ છે. આવો પક્ષ, લોકથી નિરાકૃત
સાધ્યધર્મવિશેષણક પક્ષાભાસ છે. પ્રત્યક્ષ સિવાયનું પ્રમાણ નથી. આ પ્રમાણે પક્ષ કરનાર
ચાર્વાકનો આ પક્ષ, સ્વવચનથી નિરાકૃત સાધ્યધર્મવિશેષણક પક્ષાભાસ છે.”

વિવેચન—શાક આદિના આહાર પરિણામપૂર્વકતા વગર શ્યામત્વની અપ્રાપ્તિ
હોવાથી, શાક આદિ આહાર પરિણામપૂર્વક શ્યામત્વ જ મિત્રાતનયત્વની સાથે વ્યાપક છે.
પરંતુ ફક્ત શ્યામત્વ જ મિત્રાતનયત્વની સાથે વ્યાપક નથી, કેમ કે—શ્યામત્વ વગર પણ
મિત્રાતનયપણું છે, એવો ભાવ છે. લોકદ્વારા નિરાકૃત સાધ્યધર્મવિશેષણક પક્ષાભાસને કહે
છે કે—‘નરેતિ, લોકેનેતિ ।’ ખરેખર, લોકમાં પ્રાણીના અંગપણામાં સમાનતા હોવા છતાં,
વસ્તુસ્વભાવથી કોઈક પવિત્ર, કોઈક અપવિત્ર તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. જેમ કે—ગાયત્રી પદમાંથી
ઉત્પત્તિની સમાનતા હોવા છતાં, તે ગાયનું દૂધ શુદ્ધ ગણાય છે, પરંતુ તેનું માંસ અશુદ્ધ

ગણાય છે. આ પ્રમાણે લોકબ્યવહારની અપેક્ષાએ તેના પક્ષનું નિરાકારણ જાણવું. સ્વવચન નિરાકૃત સાધ્યધર્મવિશેષણક પક્ષાભાસને કહે છે કે-‘નાસ્તીતિ સ્વવચનેતિ ।’ અહીં આ આશય છે કે-બરેબર, ચાવાંક એક પક્ષને જ પ્રમાણ તરીકે માને છે, એમ ખીજા અનુમાન આદિને પ્રમાણ તરીકે માનતા નથી, ત્યારે ‘પ્રત્યક્ષ સિવાયનું’ પ્રમાણ નથી.’ આવા આકારના આ વચનના સ્વવિષયમાં પ્રમાણનો અજાણ હોવાથી તેની સ્વ ઇષ્ટસિદ્ધિ કેમ થાય ? જો ખીજા પ્રમાણને માને, તો પ્રત્યક્ષ સિવાયના પણ સ્વવચનની પ્રમાણતા હોઈ તે વચનથી સ્વપક્ષ બાધિત જ છે.

શંકા-લોકપ્રતીતિનિરાકૃત સાધ્યધર્મવિશેષણક પક્ષાભાસનો પ્રત્યક્ષનિરાકૃત સાધ્યધર્મ-વિશેષણક આદિમાં જ અને વચન શબ્દરૂપ હોઈ, સ્વવચનનિરાકૃત સાધ્યધર્મવિશેષણકનો આગમનિરાકૃત સાધ્યધર્મવિશેષણકમાં અંતર્ભાવનો સંભવ હોઈ, આ બંનેનો બુદ્ધો ઉપન્યાસ નિરર્થક કેમ નહીં ?

સમાધાન-શિષ્યજનની બુદ્ધિના વિકાસ માટે આ બંનેનું પૃથક્પણાએ કથન છે.

અથ તૃતીયમનમીપ્સિતસાધ્યધર્મવિશેષણક પક્ષાભાસમાહ—

તૃતીયો યથા શબ્દસ્યાનિત્યત્વમિચ્છતશ્ચશબ્દો નિત્ય इति पक्षस्तस्यानमीप्सित-
साध्यधर्मविशेषणक इति ॥ सूत्र-१४ ॥

તૃતીય इति । तस्येति सभाक्षोमादिनैवं वदत इत्यर्थः । अनमीप्सितेति, अनित्यत्वस्यैवेष्टतया नित्यत्वस्यानमीप्सितत्वादिति भावः, इतिशब्दः पक्षाभाससमाप्तिबोतकः, तेनाप्रसिद्धविशेषणाप्रसिद्धविशेष्याप्रसिद्धोभयेषां पक्षाभासत्वं निरस्तमप्रसिद्धविशेषणस्यैव साध्यत्वात् अन्यथा सिद्धसाधनत्वापत्तिः स्यात् सर्वत्राप्रसिद्धस्य साध्यस्य दोषत्वे क्षणिकत्वं साध्यतो बौद्धस्य पक्षोऽन्यान् प्रति पक्षाभासस्स्यात् क्षणिकतायाः क्वाप्यप्रसिद्धत्वात्, धर्मिणश्च विकल्पात्प्रतीतिसम्भवेनाप्रतीतविशेष्योऽपि न पक्षाभासः, एतेनाप्रतीतोभयोऽपि निराकृत इति ॥

ત્રીજા પક્ષાભાસનું વર્ણન.

હવે અનભીપ્સિત સાધ્યધર્મવિશેષણક નામના ત્રીજા પક્ષાભાસને કહે છે.

ભાવાર્થ-“ત્રીજાનું” દૃષ્ટાન્ત. જેમ કે-‘શબ્દ અનિત્ય છે’-એમ ઇચ્છનારનો ‘શબ્દ નિત્ય છે’-એવો પક્ષ, તેનો અનભીપ્સિત સાધ્યધર્મવિશેષણકરૂપે પક્ષાભાસ છે ઇતિ.”

વિવેચન-‘તૃતીય इति, तस्येति’-તે સભાના ક્ષોભ આદિથી આમ બોલનારનો ‘અનમી-પ્સિતેતિ ।’ અનિત્યપણું ઇષ્ટ હોઈ, નિત્યપણું અનિષ્ટ હોઈ અનભીપ્સિત છે. ઇતિ શબ્દ= પક્ષાભાસની સમાપ્તિનો દ્યોતક છે. તેથી અપ્રસિદ્ધ વિશેષણ, અપ્રસિદ્ધ વિશેષ્ય, અપ્રસિદ્ધ વિશેષણ-વિશેષ્યરૂપ ઉભય પક્ષાભાસપણું બંડિત થાય છે, કેમ કે-અપ્રસિદ્ધ વિશેષણ જ સાધ્ય બને છે. અન્યથા, સિદ્ધસાધનપણાની આપત્તિ થાય ! સઘળા સ્થાને અપ્રસિદ્ધ

સાધ્યના દોષપણામાં ક્ષણિકપણાના સાધનારા ખૌદનો પક્ષ અન્યો પ્રત્યે પક્ષાભાસ થાય ! કેમ કે-ક્ષણિકતા કયાંય પણ પ્રસિદ્ધ નથી.

વળી ધર્મી(પક્ષ)નો વિકલ્પથી પ્રતીતિનો સંભવ હોઈ અપ્રસિદ્ધ વિશેષ્ય પણ પક્ષાભાસરૂપ નથી. આનાથી અપ્રસિદ્ધ વિશેષણ-વિશેષ્ય ઉભય પણ ખંડિત થાય છે ઈતિ.

एवं पक्षाभासे हेत्वाभासे च निरूपिते हेतुपक्षोभयाङ्गकानुमाने स्मृतं तदाभासमप्याचष्टे-

પક્ષાભાસાદિસમુદ્ભૂતં જ્ઞાનમનુમાનાભાસઃ ॥ સૂત્ર-૧૫ ॥

પક્ષાભાસાદીતિ । આદિના હેત્વાભાસદષ્ટાન્તાભાસાદીનાં ગ્રહણમ્, પ્રોક્તેન પક્ષાભાસેન હેત્વાભાસેન વા વક્ત્યમાણદષ્ટાન્તાભાસાદિના વા સમ્ભૂતં જ્ઞાનમનુમાનવત્પક્ષસાધ્યરૂપેણાભાસમાનત્વાદનુમાનાભાસ इत्यर्थः । एवं स्वप्रतिपत्तिफलकं पक्षाभासादिसमुद्भूतं ज्ञानं स्वार्थानुमानाभासः परप्रतिपत्तिफलकं पक्षाभासादिसमुद्भूतं ज्ञानं परार्थानुमानाभास इत्यपि बोध्यम् ॥

અનુમાનાભાસ.

આ પ્રમાણે પક્ષાભાસ અને હેત્વાભાસના નિરૂપણ બાદ હેતુ અને પક્ષના ઉભયના અંગવાળા, અનુમાનનું સ્મરણ થતાં તે અનુમાનાભાસને કહે છે.

ભાવાર્થ—“પક્ષાભાસ આદિથી ઉત્પન્ન જ્ઞાન અનુમાનાભાસ કહેવાય છે.”

વિવેચન—‘પક્ષાભાસાદીતિ ।’ અહીં આદિપદથી હેત્વાભાસ-દષ્ટાન્તાભાસ આદિનું ગ્રહણ છે. પૂર્વે કહેલ પક્ષાભાસ અને હેત્વાભાસથી તથા પછીથી કહેવાતા દષ્ટાન્તાભાસ-ઉપનયાભાસ-નિગમનાભાસથી પેદા થયેલું જ્ઞાન, અનુમાનની માફક પક્ષ-સાધ્ય આદિ રૂપથી ભાસતું હોવાથી ‘અનુમાનાભાસ’ કહેવાય છે. એ પ્રમાણે પોતાને પ્રતિપત્તિના ફળવાળું પક્ષાભાસ આદિથી જન્ય જ્ઞાન, સ્વ અર્થ અનુમાન આભાસરૂપ છે. પરને પ્રતિપત્તિના ફળવાળું, પક્ષ આભાસ આદિથી જન્ય જ્ઞાન પરાર્થાનુમાન આભાસરૂપ છે, એસ પણ બાણુવું.

अथानुमानाभासात्मकज्ञानजनकहेत्वाभासनिष्ठगमकताप्रयोजकतर्कादीनामाभासरूपाणां स्वरूपं वक्तुं प्रथमं तर्काभासमाह—

असत्यां व्याप्तौ तर्कप्रत्ययस्तर्काभासः । यथा यो यो मित्रातनयः स स श्याम इति ॥सूत्र-१६॥

અસત્યામિતિ । અવિદ્યમાનાયામિત્યર્થઃ, તથા ચ વ્યાપ્તિર્નાસ્તિ યયોઃ તત્ર કેવલમાકારમાત્રેણ તર્કરૂપનયા યો ભાસતે સ તર્કાભાસ इत्यर्थः । दृष्टान्तमाह यथेति स श्यामो मित्रातनयत्वादित्यत्र हि श्यामत्वमित्रातनयत्वयोर्वस्तुतो व्याप्तिर्नास्ति श्यामभिन्नस्यापि मित्रातनयस्य संभवात् परन्तु यावान् कश्चिमित्रातनयस्स श्याम इति सर्वाक्षेपेण प्रत्ययात्तस्य तर्काभामत्वं आकाद्याहारपरिणामपूर्वकमित्रातनयत्वरयैव व्याप्यत्वादिति भावः ॥

તર્કાભાસ.

ફૂલે અનુમાન આભાસ આત્મક જ્ઞાનજનક હેત્વાભાસમાં રહેલ આભાસરૂપ ગમકતાના

પ્રયોજક તર્ક આદિના સ્વરૂપને કહેવા માટે પહેલાં તર્કભાસને કહે છે.

ભાવાર્થ—“અવિદ્યમાન વ્યાપ્તિમાં તર્કનો ભાસ, એ ‘તર્કભાસ’ છે.” જેમ કે—જે મિત્રાનતય છે, તે તે શ્યામ છે ઈતિ.

ત્રિવેચન—‘અસત્યામિતિ’ અવિદ્યમાન એવો અર્થ છે. તથાચ જે ખંનેની વ્યાપ્તિ નથી, ત્યાં કેવળ આકાર માત્રથી તર્કરૂપપણાએ જે ભાસે છે, તે તર્કભાસ. અવ્યાપ્તિમાં વ્યાપ્તિ જ્ઞાનરૂપ છે. દષ્ટાન્તને કહે છે કે—‘યથેતિ ।’ ‘તે શ્યામ છે,’ કેમ કે—મિત્રાપુત્ર છે. ખરેખર, આ અનુમાનમાં શ્યામત્વ અને મિત્રાતનયત્વમાં વસ્તુતઃ વ્યાપ્તિ નથી, (અહીં હેતુ સોપાધિક હોવાથી સાધ્ય એવા શ્યામત્વની સાથે હેતુની—મિત્રાતનયત્વની વ્યાપ્તિ નથી.) કેમ કે—શ્યામથી બીજો પણ મિત્રાતનય છે. પરંતુ જે કોઈ માત્ર મિત્રાતનય છે, તે શ્યામ છે, એવી સર્વના આલેખ-પૂર્વક યુદ્ધિ થવાથી તેનું તર્કભાસપણું છે; કેમ કે—શાક આદિ આહાર પરિણામપૂર્વક મિત્રાતનયમાં શ્યામત્વની વ્યાપ્તિ છે.

તર્કસ્ય પ્રત્યભિજ્ઞાસ્મરણજન્યત્વેન તયોરાભાસૌ વક્તિ—

તુલ્યે વસ્તુન્યૈક્યસ્ય, એકસ્મિંશ્ચ તુલ્યતાયાઃ પ્રત્યભિજ્ઞાનં પ્રત્યભિજ્ઞાભાસઃ । યથા તદેવૌપધમિતિ, એકસ્મિંશ્ચ ઘટે તેન સદૃશમિતિ જ્ઞાનમ્ । અનનુભૂતે તદિતિ બુદ્ધિસ્મરણાભાસઃ । યથાઽનનુભૂતશુક્લરૂપસ્ય તચ્છુક્લં રૂપમિતિ બુદ્ધિઃ ॥ સૂત્ર-૧૭ ॥

તુલ્ય इति । तिर्यक्सामान्यविषयकत्वेनोर्ध्वतासामान्यविषयकत्वेन च प्रत्यभिज्ञाया द्वैविध्यात्तुल्ये वस्तुनि तिर्यक्सामान्यालिङ्गिते भावे ऐक्यस्य ऊर्ध्वतासामान्यमवलम्ब्य प्रत्यभिज्ञानं तथा एकस्मिंश्च वस्तुनि ऊर्ध्वतासामान्यस्वभावे तिर्यक्सामान्यमवलम्ब्य तुल्यतायाः प्रत्यभिज्ञानं प्रत्यभिज्ञाभास इति भावः । ऐक्यस्येति पदस्य प्रत्यभिज्ञानमित्यप्रेतने नान्वयः । दृष्टान्तमावेदयति यथेति—औषधव्यक्त्यो-र्मध्यादेकत्रौषधे तिर्यक्सामान्यालीढेऽपरेण तुल्यमिदमिति वक्तव्ये तदेवौषधमिदमित्यूर्ध्वतासामान्याव-लम्बिज्ञानं प्रत्यभिज्ञाभास इति भावः । द्वितीयं दृष्टान्तमाहैकस्मिंश्च घट इति, एकस्मिन् घटाद्यात्मके वस्तुनीत्यर्थः, विषयप्रदर्शकमात्रमिदं पदं न तु प्रत्यभिज्ञानाकारे तस्योल्लेखः प्रत्यभिज्ञानाकारस्तु वस्त्वदं तेन सदृशमित्येव नातो नपुंसकत्वविरोधः । ऊर्ध्वतासामान्यस्वभावे एकस्मिन् घटे तिर्यक्सामान्याव-लम्बिज्ञानं तेन सदृशमिदमिति ज्ञानं प्रत्यभिज्ञाभास इति भावः । स्मरणाभासमाह—अननुभूत इति, प्रमाणमात्रेण कदाचिदप्यनुपलब्ध इत्यर्थः, दृष्टान्तयति यथेति, सुगमं शिष्टम् ॥

પ્રત્યભિજ્ઞાનાભાસ.

તર્ક, પ્રત્યભિજ્ઞાન અને સ્મરણથી જન્ય હોઈ, તે પ્રત્યભિજ્ઞાનાભાસ અને સ્મરણાભાસને કહે છે.

ભાવાર્થ—“તુલ્ય વસ્તુમાં એકતાનું અને એકમાં તુલ્યતાનું પ્રત્યભિજ્ઞાન, એ ‘પ્રત્યભિજ્ઞાનાભાસ’ છે. જેમ કે—‘તે જ ઔષધ છે’ ઈતિ. અને એક ઘટમાં તેના સમાન એવું

જ્ઞાન નહીં અનુભવેલમાં, 'તે' એવી બુદ્ધિ 'સ્મરણાભાસ' છે. જેમ કે-અનનુભૂત શુકલરૂપ-વાળામાં 'તે શુકલરૂપ છે'-આવી બુદ્ધિ.

વિવેચન—'તુલ્ય इति ।' પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન, તિર્યક્ સામાન્યવિષયક અને ઉર્ધ્વતા સામાન્ય-વિષયકના ભેદે બે પ્રકારનું છે. માટે તિર્યક્ સામાન્યવાળા-સરખી વસ્તુમાં, ઉર્ધ્વતા સામાન્યનું આલંબન લઈ એકતાનું પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન, એ 'પ્રત્યક્ષિજ્ઞાભાસ' કહેવાય છે. 'એક્યસ્યે'તિ=એકય એવા પદનો અન્વય, પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન એવા આગળના પદની સાથે છે. દષ્ટાન્તને જણાવે છે કે-‘यथेति ।’ (૧) ઔષધ અને વ્યક્તિના મધ્યમાંથી એક ઔષધમાં-તિર્યક્ સામાન્યવાળામાં 'ખીજની સાથે સમાન છે'-એમ બોલવું બેઠ્ઠાએ. છતાં 'તે જ ઔષધ જ'-આવું ઉર્ધ્વતા સામાન્યવાળું પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન, એ 'પ્રત્યક્ષિજ્ઞાભાસ' છે. (૨) ખીજ દષ્ટાન્તને કહે છે કે-‘एकस्मिंश्च घट’ इति ।’ એક ઘટ આદિરૂપ વસ્તુમાં વિષયપ્રદર્શક માત્ર આ પદ છે, પરંતુ પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનના આકારમાં તેનો ઉલ્લેખ નથી. પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનનો આકાર તો 'આ વસ્તુ તેના સરખી છે'-આ પ્રમાણે જ છે. એથી નપુ સકપણાનો વિરોધ નથી. ઉર્ધ્વતા સામાન્યના સ્વભાવવાળા એક ઘડામાં, તિર્યક્ સામાન્યનું અવલંબી જ્ઞાન, 'તેના સરખું'-એવું જ્ઞાન 'પ્રત્યક્ષિજ્ઞાભાસ' છે. સ્મરણાભાસને કહે છે કે-‘अननुभूत’ इति । પ્રમાણ માત્રથી કદાચિત્ પણ નહીં ઉપલબ્ધ વસ્તુમાં દષ્ટાન્ત આપે છે કે-‘यथेति ।’ અનુભૂત જ વસ્તુનું ઠમરણ થાય છે, અનનુભૂતનું નહીં. તેથી નહીં અનુભવેલ શુકલરૂપવાળામાં 'તે શુકલરૂપ'-આવું જ્ઞાન સ્મરણ આભાસ છે.

સ્મૃતિહેતુત્વેન પ્રત્યક્ષસ્યોપસ્થાનાત્સાંવ્યવહારિકાદિપ્રત્યક્ષાભાસાનાહ—

મેઘાદૌ ગન્ધર્વનગરાદિજ્ઞાનં દુઃસ્વાદૌ સુસ્વાદિપ્રત્યક્ષચ્ચેન્દ્રિયાનિન્દ્રિયનિમિત્તકસાંવ્યવહારિકપ્રત્યક્ષાભાસઃ । શિવરાજપેરેસંખ્યાતદ્વીપસમુદ્રેપુ સપ્તદ્વીપસમુદ્રજ્ઞાનમવધ્યાભાસઃ । મનઃપર્યવકેવલયોસ્તુ નાભાસત્વં સંયમવિશુદ્ધિજન્યત્વાત્કૃત્સ્નાવરણક્ષયસમુદ્ભૂતત્વાચ્ચ ॥ સૂત્ર-૧૮ ॥

મેઘાદાવિતિ । इदञ्चेन्द्रियनिमित्तकसांव्यवहारिकप्रत्यक्षाभासस्य निदर्शनम् । अनिन्द्रियनिबन्धनसांव्यवहारिकप्रत्यक्षाभासस्य दृष्टान्तमाह दुःखादाविति, अवग्रहादीनामाभासा एवमेव स्वयमूह्याः । पारमार्थिकप्रत्यक्षस्यावध्याभासात्मकस्य विभङ्गज्ञानापरपर्यायस्य निदर्शनमाह शिवराजपेरिति, अयं कश्चन राजर्षिस्त्वसमयप्रसिद्धस्तरय फिल विभङ्गात्मकमवध्याभासमसंख्यातेषु द्वीपसमुद्रेषु सप्तद्वीपसमुद्र-सवेदनं समुदभूदिति सैद्धान्तिका आहुः, सोऽयमवध्याभास इत्यर्थः । पारमार्थिकप्रत्यक्षविशेषयोर्मनः-पर्यवकेवल्योर्नाभासत्वसम्भव इत्याह मन इति, तत्र हेतुमाह सयमेति, कृत्स्नेति हेतुरयं केवलस्याना-भासत्वे, घातिकर्माख्यनिखिलावरणविनागादित्यर्थः ॥

આભાસો.

સ્મૃતિ પ્રત્યે હેતુ હોઈ પ્રત્યક્ષની ઉપસ્થિતિ થવાથી સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ આદિ આભાસોને કહે છે.

ભાવાર્થ—“મેઘ આદિમાં ગન્ધર્વનગર આદિનું જ્ઞાન, દુઃખ આદિમાં સુખ આદિનું

પ્રત્યક્ષ, ક્રમશઃ ઈન્દ્રિયજન્ય-અનિન્દ્રિયજન્ય સાંવ્યવહારિક પ્રત્યાક્ષાભાસ, શિવ નામના રાજર્ષિનું અસંખ્યાત-દ્વીપસમુદ્રોમાં સપ્તદ્વીપ અને સમુદ્રોનું જ્ઞાન, અવધિ આભાસ મનઃ-પર્યાય અને કેવલજ્ઞાનમાં તો આભાસપણું નથી, કેમ કે-ક્રમશઃ સંયમની વિશુદ્ધિથી જન્ય છે, સમસ્ત ધાતિકર્મના ક્ષયથી વિદ્યસિત છે.”

વિવેચન-‘મેઘાદાવિત્તિ ।’ મેઘ આદિમાં ગંધર્વનગર આદિનું જ્ઞાન, ઈન્દ્રિયજન્ય સાંવ્યવહારિક પ્રત્યાક્ષાભાસનું દષ્ટાન્ત છે. મનોજન્ય સાંવ્યવહારિક પ્રત્યાક્ષાભાસના દષ્ટાન્તને કહે છે કે-‘દુઃખ આદિમાં સુખ આદિનું પ્રત્યક્ષ.’ આ પ્રમાણે અવગ્રહ આદિના આભાસો પોતે જ વિચારવા. પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષરૂપ અવધિ આભાસનું એટલે જેનું બીજા નામ વિભંગજ્ઞાન છે, તેના દષ્ટાન્તને કહે છે કે-‘શિવરાજર્ષેતિ ।’ આ કોઈ એક રાજર્ષિ સ્વસં-પ્રદાયમાં પ્રસિદ્ધ હતો. તેને ખરેખર, વિભંગરૂપ અવધિ આભાસરૂપે અસંખ્યાત દ્વીપો અને સમુદ્રોમાં સાત દ્વીપ અને સમુદ્રનું જ્ઞાન છે, એમ સૈદ્ધાન્તિકો કહે છે. તે આ અવધિ આભાસરૂપ છે. પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષવિશેષરૂપ મનઃપર્યાય અને કેવલજ્ઞાનમાં આભાસપણાનો સંભવ નથી. માટે કહે છે કે-‘મનઃ ઇતિ ।’ ત્યાં હેતુને કહે છે કે-‘સંયમે’તિ, કૃત્સ્ને’તિ । આ હેતુ કેવલના અનાભાસપણામાં સમજવો, કેમ કે-ધાતિકર્મનામક સમસ્ત આવરણનો ક્ષય છે.

નન્વેવં મત્યાદીનામાભાસત્વં પ્રદર્શિતં પરં તદન્તર્ગતશ્રુતવિશેષસ્યાભાસત્વં કથમિત્યાશંકાયમાહ—

આગમાભાસસ્ત્વગ્રે વક્ષ્યતે ॥ સૂત્ર-૧૯ ॥

આગમાભાસ ઇતિ । આગમસ્ત્વરૂપસ્યૈવાવિજ્ઞાતત્વેન તદાભાસોઽધુના વર્ણયિતુમશક્ય ઇતિ તન્નિ રૂપણોત્તરમેવ નિરૂપણીય ઇત્યાશયેનાહાગ્રે વક્ષ્યત ઇતિ, આગમનિરૂપણાનન્તરમભિધાસ્યત ઇત્યર્થઃ ॥

આગમાભાસ.

શંકા-આ પ્રમાણે મતિ આદિનું આભાસપણું દર્શાવ્યું, પરંતુ તેમાં રહેલ શ્રુતવિ-શેષનું આભાસપણું કેમ નથી દર્શાવ્યું ?

ભાગ્યર્થ-સમાધાન-“આ શંકાના સમાધાન માટે કહે છે કે-આગમાભાસ તો આગળ ઉપર કહેવાશે.”

વિવેચન-‘આગમાભાસ ઇતિ ।’ આગમનું સ્વરૂપ જ અવિજ્ઞાત હોઈ, તે આગમાભાસ હમણાં કહેવો અશક્ય છે, માટે તે આગમના સ્વરૂપના નિરૂપણ બાદ જ નિરૂપણ થોગ્ય છે. આથી આગમના નિરૂપણ પછી કહેવાશે.

एवमनुमाननियतोपकरणाभासानुक्त्वाऽधुना मन्दमत्यपेक्षयाऽनुज्ञातदृष्टान्तादीनां याथार्थ्याया-थार्थ्यप्रकाशनाय तदाभासानाह—

दृष्टान्तवद्भासमानो दृष्टान्ताभासः, स द्विविधः । साधर्म्यदृष्टान्ताभासो वैधर्म्यदृष्टान्ता-भासश्चेति । साधर्म्यदृष्टान्ताभासो तत्रविधः, साध्यसाधनोभयदिकलहान्दिग्धसाध्यसाधनो-

મયાનન્વયાપ્રદર્શિતાન્વયવિપરીતાન્વયભેદાત્ ॥ સૂત્ર-૨૦ ॥

દૃષ્ટાન્તેતિ । યો દૃષ્ટાન્તપ્રતિરૂપક એવ નતુ દૃષ્ટાન્તત્વલક્ષણસહિતસ્સ દૃષ્ટાન્તાભાસ इत्यर्थः । દૃષ્ટાન્તસ્ય પૂર્વ સાધર્મ્યવૈધર્મ્યતયા દ્વૈવિધ્યસ્ય પ્રદર્શનેન તદાભાસોઽપિ સામાન્યતો દ્વિવિધ इत्याह स इति, પરાર્થાનુમાન એવ દૃષ્ટાન્તસ્યોદ્ભાવનેનોદાહરણદોષા इमे बोध्याः, તેષાં ચ દૃષ્ટાન્તપ્રભવત્વાદ્ દૃષ્ટાન્તદોષ-તયોત્કીર્તનમ્ । તત્ર સાધર્મ્યદૃષ્ટાન્તાભાસો વિશેષેણ નવવિધ इत्याह साधर्म्येति, तथा च साध्य-विकलसाधनविकलस्तदुभयविकलस्तदिग्धसाध्यस्तन्दिग्धसाधनस्तन्दिग्धतदुभयोऽनन्वयोऽપ્રદર્શિતાન્વયો વિપરીતાન્વયધ્વેતિ નવવિધસ્સ इत्यर्थः ॥

દૃષ્ટાન્તાભાસ.

આ પ્રમાણે અનુમાનના નિયત ઉપકરણ આભાસોને કહી, હુમણાં મંદમતિની અપેક્ષાએ બતાવાયેલ દૃષ્ટાન્ત આદિના યથાર્થતા-અયથાર્થતાના પ્રકાશન માટે આભાસોને કહે છે.

ભાવાર્થ—“દૃષ્ટાન્તની માફક ભાસતો ‘દૃષ્ટાન્ત આભાસ’ છે. તે સાધર્મ્ય દૃષ્ટાન્તા-ભાસ અને વૈધર્મ્ય દૃષ્ટાન્તાભાસના ભેદે બે પ્રકારવાળો છે. સાધર્મ્ય દૃષ્ટાન્તાભાસ : ૧-સાધ્ય-ધર્મવિકલ, ૨-સાધનધર્મવિકલ, ૩-ઉભયધર્મવિકલ, ૪-સંદિગ્ધસાધ્યધર્મ, ૫-સંદિગ્ધસાધન-ધર્મ, ૬-સંદિગ્ધ ઉભયધર્મ, ૭-અનન્વય, ૮-અપ્રદર્શિતાન્વય અને ૯-વિપરીતાન્વયના ભેદથી નવ પ્રકારનો છે.

વિવેચન—‘દૃષ્ટાન્તેતિ ।’ જે દૃષ્ટાન્તના જેવો છે પરંતુ દૃષ્ટાન્તપણાના લક્ષણ સહિત નથી, તે ‘દૃષ્ટાન્તાભાસ’ છે. પહેલાં દૃષ્ટાન્તના સાધર્મ્ય અને વૈધર્મ્યપણાએ બે પ્રકારે દર્શા-વેલા હોઈ, તેનો આભાસ પણ સામાન્યથી બે પ્રકારનો છે. પરાર્થ અનુમાનમાં જ દૃષ્ટાન્તનું ઉદ્ભાવન હોઈ, ઉદાહરણના આ દોષો બાણવા અને તે દોષો દૃષ્ટાન્તથી જન્ય હોઈ દૃષ્ટા-ન્તના દોષરૂપે ઉત્કીર્તન છે. ત્યાં સાધર્મ્ય દૃષ્ટાન્તાભાસ વિશેષથી નવ પ્રકારનો છે.

તત્રૈકસ્મિન્નેવાનુમાને દૃષ્ટાન્તભેદે ક્રિયમાણે પ્રથમભેદત્રયસ્ય નિર્દર્શનં ભવતીતિ ગ્રન્થલાઘવકામસ્તથૈવાહ—

નિત્યશબ્દોઽમૂર્તત્વાદિત્યત્ર દુઃસ્વસ્ય દૃષ્ટાન્તત્વે તસ્યાનિત્યત્વેન સાધ્યધર્મ-વિકલતા । પરમાણોર્દૃષ્ટાન્તત્વે મૂર્તત્વેન તસ્ય સાધનવિકલતા, ઘટસ્ય દૃષ્ટાન્તત્વે તુભયવિકલતા ॥ સૂત્ર-૨૧ ॥

નિત્ય इति, इत्यत्रेति, ईदृगानुमान इत्यर्थः, दृष્ટान्तत्व इति दृष્ટान्ते क्रियमाण इत्यर्थः, तस्येति दुःस्वरेत्यर्थः, अनित्यत्वेनेति पुरुषप्रयत्नजन्यत्वेनानित्यत्वादिति भावः साध्येति नित्यत्वधर्मगून्यत्वादिति भावः, साधनविकलदृष્ટान्तमाह. परमाणोरिति, नित्यशब्दोऽमूर्तत्वादित्यनुपपद्यत एवमग्रेऽपि, तस्येति परमाणोरित्यर्थः, साधनेति, अमूर्तत्वधर्मगून्यत्वादिति भावः, उभयविकलं दृष્ટान्तमाह घटस्येति तस्या-नित्यत्वेन मूर्तत्वेन च साध्यं साधनञ्चात्र नास्तीति भावः ॥

નિત્યાનિત્ય દષ્ટાન્ત.

ત્યાં એક જ અનુમાનમાં દષ્ટાન્ત, સિન્ન સિન્ન કરવાથી પહેલાના ત્રણ લેહોતું નિદર્શન થાય છે, માટે અંથના લાઘવની ઇચ્છાવાળા તે પ્રકારે જ કહે છે.

ભાવાર્થ—“શબ્દ નિત્ય છે, કેમ કે—અમૂર્ત છે. આ અનુમાનમાં દુઃખરૂપ દષ્ટાન્તમાં નિત્યત્વ નહીં હોવાથી, સાધ્યધર્મવિકલતા પરમાણુરૂપ દષ્ટાન્તમાં અમૂર્તત્વ નહીં હોવાથી—મૂર્તત્વ હોવાથી, સાધનધર્મવિકલતા ઘટરૂપ દષ્ટાન્તમાં નિત્યત્વ અને અમૂર્તત્વ નહીં હોવાથી ઉભય ધર્મની વિકલતા છે.”

વિવેચન—‘નિત્ય इति, इत्यत्रेति ।’ આવા અનુમાનમાં ‘દષ્ટાન્તત્વ इति ।’ દષ્ટાન્ત કરાતું હોય ત્યારે તે દુઃખરૂપ દષ્ટાન્તનું ‘અનિત્યત્વેનેતિ ।’ પુરુષના પ્રયત્નથી જન્ય હોઈ અનિત્યપણું છે. નિત્યત્વરૂપ ધર્મથી રહિત હોવાથી સાધ્યધર્મવિકલ દષ્ટાન્ત છે. સાધનધર્મવિકલ દષ્ટાન્તને કહે છે કે—‘શબ્દ નિત્ય છે, કેમ કે—અમૂર્ત છે.’ આ અનુમાનમાં તે પરમાણુરૂપ દષ્ટાન્ત ‘સાધનેતિ ।’ અમૂર્તત્વરૂપ ધર્મશૂન્ય હોઈ સાધનધર્મવિકલ છે. ઉભયધર્મવિકલ દષ્ટાન્તને કહે છે કે—‘ઘટસ્યેતિ ।’ તે ઘટ અનિત્ય અને મૂર્ત હોઈ સાધ્ય-સાધનરૂપ ઉભય-ધર્મથી રહિત છે.

एवं सन्दिग्धसाध्यसाधनोभयान्याह—

अयं चैत्रो रागी वक्तृत्वाद्देवदत्तवदित्यत्र देवदत्ते रागित्वस्य संदिग्धतया संदिग्धसाध्य-धर्मा । अयं वक्ता रागित्वान्मैत्रवदिति सन्दिग्धसाधनधर्मा । अयं न सर्वज्ञो रागित्वान्मुनिव-दिति दृष्टान्तेऽसर्वज्ञत्वरागित्वयोः सन्दिग्धत्वात्सन्दिग्धोभयधर्मा ॥ सूत्र-२२ ॥

अयं चैत्र इति । सन्दिग्धतयेति, देवदत्ते रागित्वस्य सत्त्वमसत्त्वञ्च सन्दिग्धं, पुरुषान्तरमनोवृत्तीनां દુરધિગમાત્ રાગિત્વાવ્યભિચારિલિહ્વાનુપલબ્ધેશ્ચેતિ ભાવઃ, સન્દિગ્ધસાધનં દૃષ્ટાન્તમાહાયં વક્તેતિ, મૈત્રે રાગિત્વસ્યોક્તહેતોસ્સન્દેહાદિત્યર્થઃ । સન્દિગ્ધોભયં દૃષ્ટાન્તમાચષ્ટે અયમિતિ, મુનિવદિતિ મુનિવિશેષવ-દિત્યર્થઃ, મુનિવિશેષે हि असर्वज्ञत्वरागित्वयोस्संशयस्तदव्यभिचारिहेत्वदर्शनात्, सर्वज्ञत्वारागित्वनिर्णाय-કહેત્વદર્શનાચ્ચેતિ ભાવઃ ॥

સંદિગ્ધ સાધ્ય, સાધન અને ઉભયધર્મ દષ્ટાન્તો.

ભાવાર્થ—“આ ચૈત્ર રાગી છે, કેમ કે—વક્તા છે. જેમ કે—દેવદત્ત. આ પ્રમાણે અહીં દેવદત્ત દષ્ટાન્તમાં રાગિત્વનો સંદેહ હોવાથી ‘સંદિગ્ધસાધ્યધર્મા ।’ દષ્ટાન્ત છે. આ વક્તા છે, કેમ કે—રાગી છે. જેમ કે—ચૈત્ર. આ પ્રમાણે અહીં દષ્ટાન્ત સંદિગ્ધસાધનધર્મક છે. આ સર્વજ્ઞ નથી, કેમ કે—રાગી છે. જેમ કે—મુનિ. આ દષ્ટાન્તમાં અસર્વજ્ઞત્વ અને રાગિત્વનો સંદેહ હોવાથી સંદિગ્ધ ઉભયધર્મ દષ્ટાન્ત છે.” (“चमैत्यादौतु कर्मधारय पूर्वपदो बहुव्रीहि ।” अ-७-३-१४१, चन्द्रप्रभायामिति ।)

વિવેચન-દેવદત્તામાં રાગ છે કે નહીં ?-આવો સંદેહ વર્તે છે, કેમ કે-પારકાના મનો-વિકારો પરોક્ષ છે અને રાગિત્વસાધક અવ્યભિચારી હેતુની ઉપલબ્ધિનો અભાવ છે. તે અનુ-ભવથી પણ જાણી શકાતો નથી, તેથી દેવદત્ત સંદિગ્ધસાધ્યધર્માં દષ્ટાન્ત છે. સંદિગ્ધસાધ્ય-સંદિગ્ધસાધન દષ્ટાન્તને કહે છે કે-‘આ વક્તા છે’ ઈતિ. મૈત્રમાં રાગિપણાનો પૂર્વોક્ત હેતુથી સંદેહ છે. સંદિગ્ધ ઉભયરૂપ દષ્ટાન્તને કહે છે કે-‘અયમિતિ, મુનિવદિતિ.’ મુનિવિશેષની માફક, ખરેખર, વિશિષ્ટ મુનિમાં અસર્વજ્ઞત્વ અને રાગિત્વનો ગ્રંથય, તેના અવ્યભિચારી હેતુના અદર્શનથી અને સર્વજ્ઞત્વ તથા અરાગિત્વના નિર્ણયકારક હેતુના અદર્શનથી છે.

અનન્વયં દષ્ટાન્તમભિષત્તે—

ચૈત્રોડયં રાગી વક્તૃત્વાન્મૈત્રવદિતિ દષ્ટાન્તે સાધ્યહેત્વોસ્સત્ત્વેડપિ યો યો વક્તા સ સ રાગાદિમાનિતિ વ્યાપ્ત્યસિદ્ધ્યાડનન્વયઃ ॥ સૂત્ર-૨૩ ॥

ચૈત્રોડયમિતિ । વ્યાપ્ત્યસિદ્ધ્યેતિ, ચલ્પ્યમિતે મૈત્રાદૌ વક્તૃત્વં રાગિત્વચ્ચાસ્તિ પાપાણાદૌ ત્વસ્તિ તથોર્નિવૃત્તિસ્તથાપિ યો યો વક્તા સ સ રાગાદિમાનિતિ પ્રતિબન્ધસ્તયોર્ન સિદ્ધ્યતિ, અતોડમિ-મતમૈત્રાદિરનન્વયદષ્ટાન્ત ઇતિ ભાવઃ । અષ્ટમ્યોડયં ન મિત્રો વ્યાપ્ત્યસિદ્ધેસ્સર્વત્ર સત્ત્વાદિત્યષ્ટાવેવ સાધર્મ્ય-દષ્ટાન્તાભાસા ઇતિ શ્રીહેમચન્દ્રાચાર્યાઃ ॥

અનન્વય દષ્ટાન્તનું કથન.

ભાષાર્થ-“આ ચૈત્ર રાગી છે, કેમ કે-વક્તા છે. જેમ કે-મૈત્ર. આ પ્રમાણેના દષ્ટાન્તમાં સાધ્ય અને હેતુની સત્તામાં પણ જે જે વક્તા છે, તે તે રાગ આદિવાળા છે. આવી વ્યાપ્તિની અસિદ્ધિથી અનન્વય છે.”

વિવેચન-જે કે અભિમત મૈત્ર આદિમાં વક્તૃત્વ અને રાગિત્વ છે, પરંતુ પાપાણ આદિમાં વક્તૃત્વ અને રાગિત્વ નથી. તો પણ જે જે વક્તા છે, તે તે રાગ આદિમાન છે. આવી વ્યાપ્તિ તે બંનેમાં સિદ્ધ થતી નથી. એથી અભિમત મૈત્ર આદિરૂપ અનન્વય દષ્ટા-ન્ત છે, આવો ભાવ છે. આ દષ્ટાન્તાભાસ આઠ દષ્ટાન્તાભાસોથી બુદ્ધો નથી, કેમ કે-વ્યાપ્તિની અસિદ્ધિ સ્પષ્ટે ઠેકાણે છે. આ પ્રમાણે આઠ જ સાધર્મ્યદષ્ટાન્તાભાસરૂપ છે. આમ શ્રી હેમચંદ્ર આચાર્યવર્યની માન્યતા છે.

અપ્રદર્શિતાન્વયં દષ્ટાન્તં વિપરીતાન્વયદષ્ટાન્તચ્ચાહ—

અનિત્યકશબ્દઃ કાર્યત્વાદ્દટ્વદિત્યત્રાન્વયસહચારસત્ત્વેડપ્યપ્રદર્શનાદપ્રદર્શિતાન્વયઃ । તત્રેવ યદનિત્યં તત્કૃતકં યથા ઘટ ઇત્યુક્તો વિપરીતાન્વયઃ ॥ સૂત્ર-૨૪ ॥

૧. एवं व्यभिचानेऽनित्यत्वं व्याप्यं कार्यत्वं व्यापकमिति विपरीता व्याप्यव्यापकभावप्रतिपत्तिः स्यात्, तथा च समव्यापिके साधनस्य व्यापकत्वाभिधाने नाव्यस्य प्रतिपर्त्तर्त्तनं रयादिति दूषणम्, विषमव्यापिके तु तथा व्याप्यग्रहश्च व्याभिचारज्ञानात् । विषमव्यापिक एव विपरीतान्वयो दोष इति केचित् ॥

अनित्य इति । अप्रदर्शनादिति, वचनेनाप्रकाशितत्वादित्यर्थः, अत्रेदम्बोध्यमप्रदर्शितान्वयस्थले वस्तुनिष्ठो न कश्चिदोषः, परार्थानुमाने च वचनगुणदोषानुसारेण वक्तुर्गुणदोषौ परीक्षणीयाविति भवति वाचनिकमस्य दोषत्वं, एवं अप्रदर्शितव्यतिरेकेऽपि बोध्यम् । अथ विपरीतान्वयं नवमं दर्शयति-तत्रैवेति, पूर्वोपदर्शितेऽनित्यः शब्दः कार्यत्वाद्धटवदित्यत्रैवेत्यर्थः, यदनित्यमिति, यत्कृतकं तदनित्यमित्यनुक्त्वेत्यादिः । अन्वये हि प्रथमं हेतुं प्रदर्श्य साध्यं प्रदर्शनीयमत्र तु विपर्ययेन प्रदर्शनाद्विपरीतान्वय इति भावः । न च यदनित्यं तत्कृतकमिति अत्रैवं प्रदर्शितेऽपि व्यभिचाराभावेन न काप्यनुपपत्तिरिति वाच्यम्, समव्याप्तिकस्थले तथात्वेऽपि शब्दोऽनित्यः प्रयत्नानन्तरीयकत्वादित्यादिविषमव्याप्तहेतुस्थले यदनित्यं तत्प्रयत्नानन्तरीयकमित्युक्तौ विद्युदादौ व्यभिचारेणानुपपत्तिसत्त्वात्, साधर्म्यप्रयोगे साधनस्यैव पूर्वप्रदर्शनीयत्वादिति ॥ अत्र केचित् अनन्वयाप्रदर्शितान्वयविपरीतान्वयरूपदृष्टान्तत्रयाभिधानं न सुपर्यालोचितं, तथाहि न तावदनन्वयो दृष्टान्ताभासो भवितुमर्हति, यदि हि दृष्टान्तबलेन व्याप्तिस्साध्यसाधनयोः प्रतिपाद्येत ततस्स्यादनन्वयो दृष्टान्ताभासः स्वकार्याकरणात्, यदा तु पूर्वप्रवृत्तसम्बन्धप्राहिप्रमाणगोचरस्मरणसम्पादनार्थं दृष्टान्तोदाहृतिरिति स्थितं तदाऽनन्वयलक्षणो न दृष्टान्तदोषः, किन्तर्हि, हेतोरेव, प्रतिबन्धस्याद्यापि प्रमाणेनाप्रतिष्ठितत्वात् प्रतिबन्धाभावे चान्वयासिद्धेः, न च हेतुदोषोऽपि दृष्टान्ते वाच्यः, अतिप्रसङ्गात् । तथाऽप्रदर्शितान्वयविपरीतान्वयावपि न दृष्टान्ताभासतां स्वीकुरुतः, अन्वयाप्रदर्शनस्य विपरीतान्वयप्रदर्शनस्य च वक्तृदोषत्वात्, तदोषद्वारेणापि दृष्टान्ताभासप्रतिपादने तदियत्ता विशीर्येत, वक्तृदोषाणामानन्त्यात् । नन्वनयोर्वक्तृदोषत्वेऽपि परार्थानुमाने तत्कौशलमपेक्षत एव, अन्यथोपन्यासे बुभुक्षितार्थासाधकत्वादिति चेन्न, करणापाटवादीनामपि दृष्टान्ताभासत्वापत्तेः, करणापाटवव्यतिरेकेण हि न परप्रत्यायनं समस्ति, विस्पष्टवर्णाग्रहणे व्यक्ततया तदर्थविगमाभावादित्याहुः, तन्न परस्मै व्याप्तिप्रतिपादनस्थानं हि दृष्टान्तः, प्रतिपाद्यानुरोधेन परार्थानुमाने उदाहरणस्यानुज्ञातत्वेन तस्य च दृष्टान्ताभिधानरूपत्वात्, सोऽपि महानसादिदृष्टान्तो यदि साध्यसाधनयोगी न भवेत्तर्हि कथं ततो व्याप्तेः स्मरणं भवेत् दृष्टान्ततदाभासयोश्च विवेकः स्यात् ततोऽवश्यमेव स साध्यसाधनयोगी स्यात् प्रदर्शनीयश्च परस्मै तत्र साध्यं साधनञ्च तत् एव तयोस्सत्त्वासत्त्वाम्यां दृष्टान्ततदाभासौ भवेताम्, अत एव च तत्साधर्म्यतो वैधर्म्यतश्च द्वैविध्यं सङ्गतिमश्नुति, उक्तञ्च हेमचन्द्राचार्यैः दृष्टान्तस्य लक्षणं तद्भेदश्च “स व्याप्तिदर्शनभूमिः, स साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां द्वेधा” इति, उक्तञ्चान्यत्र तैरेव “परार्थानुमानप्रस्तावादुदाहरणदोषा एवैते दृष्टान्तप्रभवत्वात् दृष्टान्तदोषा उच्यन्ते” इति । परस्य व्याप्तिस्मरणानुत्पादे वक्तृपुन्यस्तदुष्टोदाहरणस्यैव निवन्धनत्वमन्यथोदाहरणादिदोषोद्भावनमेव निरर्थकं भवेत् साध्यधर्मादिविकलदृष्टान्तोद्भावनस्य वक्तृदोषनिवन्धनत्वेन तस्यापि दृष्टान्ताभासत्वं न स्यादिति यत्किञ्चिदेतत् ॥

अप्रदर्शितान्वयत्रयं अने विपरीतान्वयत्रयं दृष्टान्तः

साधार्थ-“शब्द अनित्य छे, डेम डे-कार्य छे, जेम डे-घट. आम अर्हो अनवय-

१. यद्यत् कार्यं तत्तदनित्यं यथा घटादिरिति वचनं विनाऽन्वयस्याप्रतीतेरिति भावः ॥

સહચારની સત્તામાં પણ નહીં પ્રકાશેલ હોવાથી ‘અપ્રદર્શિતાન્વય’ છે. ત્યાં જ જે અનિ-
ત્ય છે, તે કૃતક છે. જેમ કે-ઘટ. આ પ્રમાણેના ‘કથનમાં વિપરીતાન્વય.”

વિવેચન—‘અનિત્ય इति, अप्रदर्शनादिति ।’ વચનથી રૂઝપ્રકાશિત હોવાથી અહીં આ વસ્તુ સમજવાની છે કે-અપ્રદર્શિતાન્વય સ્થળમાં વસ્તુમાં રહેલ કોઈ દોષ નથી. વળી પરાર્થ અનુ માનમાં વચનના ગુણ-દોષના અનુસારે વક્તાના ગુણ-દોષ પરીક્ષણીય બને છે. આમ વચન સંબંધીથી આનું દોષપણું છે. આ પ્રમાણે અપ્રદર્શિત વ્યતિરેકમાં પણ બાણવું. હવે વિપરીત અન્વય નામના નવમાને બતાવે છે કે-‘તત્રૈવે’તિ ।’ પૂર્વે ઉપદર્શિત ‘શબ્દ અનિત્ય છે,’ કેમ કે-કાર્ય છે. જેમ કે-ઘટ. આ પ્રમાણે અહીં જ. ‘ચદનિત્ય’મિતિ ।’ જે કૃતક છે, તે અનિત્ય છે-એમ નહીં કહીને, જે અનિત્ય છે, તે કૃતક છે-એમ કહેલ છે. ખરેખર, અન્વયમાં પહેલાં હેતુ બતાવીને સાધ્ય બતાવવું જોઈએ. અહીં તો ઉલટી રીતે દેખાડેલ હોઈ વિપરીત અન્વય છે, એવો ભાવ છે.

શંકા—જે અનિત્ય છે, તે કૃતક છે. આ પ્રમાણે અહીં પ્રદર્શિત થવા છતાં, બલિ ચારના અભાવથી કોઈ અનુપપત્તિ નથી ને ?

સાધના—સમવ્યાપ્તિવાળા સ્થળમાં તથાપણું હોવા છતાં ‘શબ્દ અનિત્ય છે,’ કેમ કે-પ્રત્યક્તાનન્તરીયક છે. ઇત્યાદિ વિષમ વ્યાપ્તિહેતુના સ્થળમાં જે અનિત્ય, તે પ્રત્યક્તાનન્ત-રીયક છે. આમ કહેવામાં વિજળી આદિમાં બલિચારથી અનુપપત્તિ છે. સાધર્મ્યના પ્રયોગમાં સાધન જ પૂર્વે દેખાડવું જોઈએ.

પૂર્વપક્ષ—અહીં કેટલાક, અનન્વય-અપ્રદર્શિતાન્વય-વિપરીતાન્વયરૂપ ત્રણ દૃષ્ટાન્તોનું કથન ખરેખર યુક્તિયુક્ત નથી. તથાહિ અનન્વય દૃષ્ટાન્તાભાસ થઈ શકતો નથી. ખરેખર, જો દૃષ્ટાન્તના બળથી સાધ્ય-સાધનની વ્યાપ્તિ પ્રતિપાદિત કરાય, તો અનન્વય દૃષ્ટાન્તાભાસ છે, કેમ કે-સ્વકાર્ય કરવાનો અભાવ છે. જ્યારે પૂર્વપ્રવૃત્ત થયેલ સંબંધ ગ્રાહકપ્રમાણુવિષયના સ્મરણના સંપાદન માટે દૃષ્ટાન્તનું કથન છે, ત્યારે અનન્વયરૂપ દૃષ્ટાન્તાભાસ નથી. તો શું હેતુનો જ દોષ છે ? કેમ કે-હજી સુધી પ્રતિબંધ (વ્યાપ્તિ) પ્રમાણથી અપ્રતિષ્ઠિત હોઈ પ્રતિબંધના અભાવમાં અન્વયનો અભાવ છે. વળી હેતુદોષ પણ દૃષ્ટાન્તમાં નહીં કહેવો, કેમ કે-અતિપ્રસંગ છે. તેમ જ અપ્રદર્શિતાન્વય અને વિપરીતાન્વય પણ દૃષ્ટાન્તાભાસરૂપ નથી, કેમ કે-અન્વયનું અપ્રદર્શન-વિપરીત અન્વયનું પ્રદર્શન વક્તાના દોષરૂપ છે. તે

(૧) ખરેખર, આ પ્રમાણેના કથનમાં અનિત્યત્વ વ્યાપ્ત છે-કાર્યત્વ વ્યાપક છે. આવી વિપરીત વ્યાપ્ત-વ્યાપકભાવની પ્રતિપત્તિ થાય ! તે વિપરીત પ્રતિપત્તિથી સમવ્યાપ્તિવાળા સ્થળમાં સાધનમાં વ્યાપકપણાના કથનથી સાધ્યની પ્રતિપત્તિ ન થાય ! આમ દ્રષ્ય છે. વિષમ વ્યાપ્તિવાળા સ્થળમાં તો તે વિપરીત પ્રતિપત્તિથી વ્યાપ્તિનું અગ્રહણ છે, કેમ કે-બલિચારનું જ્ઞાન છે. (૨) જે જે કાર્ય છે, તે તે અનિત્ય છે. જેમ કે-ઘટ આદિ. આવા વચન સિવાય અન્વયની અપ્રતીતિ હોવાથી, એવો ભાવ છે

વક્તાના દોષદ્વારા પણ દષ્ટાન્તાભાસા તરીકે પ્રતિપાદનમાં તેની સંખ્યાની મર્યાદા રહી શકતી નથી, કેમ કે-વક્તાના દોષો અનન્ત છે.

શંકા-ભલે, આ બંને વક્તાના દોષરૂપે હોય ! પરંતુ પરાર્થ અનુમાનમાં તે બંનેની કુશળતાની અપેક્ષા છે જ. અન્યથા, ઉપન્યાસમાં જિજ્ઞાસિત અર્થનો અસાધક કેમ ન બને ?

સંભાધાન-જો આમ છે, તો કરણોની અપદૃતા આદિમાં પણ દષ્ટાન્ત આભાસ-પણાની આપત્તિ થાય ! કેમ કે-ખરેખર, કરણોની પદૃતા વગર પરને સમજવી શકતું નથી. વળી વિસ્પષ્ટ વર્ણુના અબ્રહ્મણમાં વ્યક્તપણે તેના અર્થના જ્ઞાનનો અભાવ છે, એમ કહે છે.

ઉત્તર-પક્ષ-તમારૂં ઉપરોક્ત કથન ખરેખર નથી, કેમ કે-સાથે જ બીજાને માટે વ્યાપ્તિના પ્રતિપાદનનું સ્થાન દષ્ટાન્ત કહેવાય છે. પ્રતિપાદના અનુસારે પરાર્થના અનુમાનમાં ઉદાહરણ અનુજાત હોઈ અને તે દષ્ટાન્તના કથનરૂપ છે. તે પણ મહાનસ આદિ દષ્ટાન્ત. જો સાધ્યસાધનયોગી ન થાય, તો કેવી રીતે તેનાથી વ્યાપ્તિનું સ્મરણ થાય ? અને દષ્ટાન્ત અને દષ્ટાન્તાભાસનો વિવેક કેવી રીતે થાય ? તેથી અવશ્યમેવ તે સાધ્ય-સાધનયોગ-વાળો થાય ! અને બીજાને માટે ત્યાં સાધ્ય અને સાધન પ્રદર્શનીય છે. તેથી જ તે બંનેની હાજરીમાં દષ્ટાન્ત અને ગેરહાજરીમાં દષ્ટાન્તાભાસ થાય ! વળી એથી જ તેના સાધર્મ્યથી અને વૈધર્મ્યથી બે પ્રકારે સંગત થઈ શકે છે. વળી આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રસૂરિએ દષ્ટાન્તનું લક્ષણ અને તેનો ભેદ કહેલ છે કે-“તે દષ્ટાન્ત વ્યાપ્તિના દર્શનની ભૂમિરૂપ છે. તે સાધર્મ્ય અને વૈધર્મ્યથી બે પ્રકારે છે.” ઈતિ. તેઓએ જ બીજા સ્થાનમાં કહેલ છે કે-“પરાર્થ અનુમાનના પ્રસ્તાવથી ઉદાહરણના દોષો જ આ છે. દષ્ટાન્તજન્ય હોવાથી તો દષ્ટાન્તદોષો કહેવાય છે.” પરને વ્યાપ્તિના સ્મરણની અનુત્પત્તિમાં વક્તાએ ઉપન્યસ્ત દુષ્ટ ઉદાહરણમાં કારણપણું છે. અન્યથા, ઉદાહરણ આદિ દોષોનું ઉદ્ભાવન જ નિરર્થક થાય ! સાધ્યધર્મ આદિથી વિકલદષ્ટાન્તનું ઉદ્ભાવન વક્તાના દોષથી જન્ય હોઈ, તેનું પણ દષ્ટાન્તાભાસપણું ન થાય ! આ પ્રમાણે ચતુર્કથિત છે.

અથ વૈધર્મ્યદષ્ટાન્તાભાસં વિમજતે—

વૈધર્મ્યદષ્ટાન્તાભાસોડપિ નવવિધઃ, અસિદ્ધસાધ્યસાધનોમયવ્યતિરેકસન્દિગ્ધસાધ્ય-સાધનોમયવ્યતિરેકાવ્યતિરેકાપ્રદર્શિતવ્યતિરેકવિપરીતવ્યતિરેકમેદાત્ ॥ સૂત્ર-૨૫ ॥

વૈધર્મ્યદષ્ટાન્તાભાસોડપીતિ । ન કેવલં સાધર્મ્યદષ્ટાન્તાભાસ एव नवविधः किन्तु वैधर्म्यदष्टान्ताभासोऽपि नवविध इत्यर्थः, साध्याभावसाधनाभावव्याप्तिदर्शनस्थानं वैधर्म्यदष्टान्तस्तस्याभासोऽसिद्धसाध्यव्यतिरेकोऽसिद्धसाधनव्यतिरेकोऽसिद्धोमयव्यतिरेकस्सन्दिग्धसाध्यव्यतिरेकस्सन्दिग्धसाधनव्य-तिरेकस्सन्दिग्धोमयव्यतिरेकोऽव्यतिरेकोऽપ્રદર્શિતવ્યतिरेको વિપરીતવ્યતિરેકથેતિ નવવિધ इति भावः ॥

વૈધર્મ્ય દષ્ટાન્તાભાસ વિભાગ.

ભાવાર્થ-“વૈધર્મ્ય દષ્ટાન્તાભાસ પણ (૧) અસિદ્ધસાધ્ય વ્યતિરેક, (૨) અસિદ્ધસાધન

વ્યતિરેક, (૩) અસિદ્ધ ઉભય વ્યતિરેક, (૪) સંદિગ્ધસાધ્ય વ્યતિરેક, (૫) સંદિગ્ધસાધન વ્યતિરેક, (૬) સંદિગ્ધઉભય વ્યતિરેક, (૭) અવ્યતિરેક, (૮) અપ્રદર્શિત વ્યતિરેક અને (૯) વિપરીત વ્યતિરેક; એમ નવ પ્રકારનો છે.”

વિવેચન—ફક્ત સાધર્મ્ય દૃષ્ટાન્તાભાસ જ નવ પ્રકારનો છે એમ નહીં, પરંતુ વૈધર્મ્ય દૃષ્ટાન્તાભાસ પણ નવ પ્રકારનો છે. જે સ્થાનમાં સાધ્યભાવ છે તે સાધનનો અવશ્ય ભાવ દેખાડાય છે, તે સ્થાન વૈધર્મ્ય દૃષ્ટાન્ત કહેવાય છે. તેનો આભાસ ઉપરોક્ત નવ પ્રકારનો છે.

તેષુ પ્રથમપ્રકારસુપદર્શયતિ—

અનુમાનં ભ્રમઃ પ્રમાણત્વાદ્યો ભ્રમો ન ભવતિ સ ન ભવતિ પ્રમાણં યથા સ્વપ્નજ્ઞાનમિતિ દૃષ્ટાન્તઃ સ્વપ્નજ્ઞાને ભ્રમત્વનિવૃત્ત્યસિદ્ધ્યા અસિદ્ધસાધ્યવ્યતિરેકઃ । નિર્વિકલ્પકં પ્રત્યક્ષં પ્રમાણત્વાત્ યન્ન પ્રત્યક્ષં ન તત્પ્રમાણં યથાનુમાનમિત્યત્રાનુમાનેઽપ્રમાણત્વાસિદ્ધ્યાઽસિદ્ધસાધનવ્યતિરેકઃ ॥ સૂત્ર-૨૬ ॥

અનુમાનમિતિ । અત્ર વૈધર્મ્યદૃષ્ટાન્તમાહ ય ઇતિ, સજ્જમયતિ સ્વપ્નજ્ઞાન ઇતિ । અસિદ્ધેતિ, અસિદ્ધઃ અપ્રતીતસ્સાધ્યસ્ય વ્યતિરેકો યસ્માદસાધિતિ વિપ્રહઃ । દ્વિતીયં દૃષ્ટાન્તાભાસમાહ નિર્વિકલ્પકમિતિ, વૈધર્મ્યદૃષ્ટાન્તમાહ યન્નેતિ, ઘટયતિ અનુમાન ઇતિ ॥

પ્રથમ પ્રકાર અને બીજો પ્રકાર.

ભાવાર્થ—“અનુમાન ભ્રમરૂપ છે, કેમ કે-પ્રમાણ છે, જે ભ્રમ નથી, તે પ્રમાણ નથી. જેમ કે-સ્વપ્નનું જ્ઞાન. સ્વપ્નના જ્ઞાનમાં ભ્રમપણાની નિવૃત્તિની અસિદ્ધિ હોઈ, આ અસિદ્ધ સાધ્યના અભાવવાળું છે.” (૧)

નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષ છે, કેમ કે-પ્રમાણ છે. જે પ્રત્યક્ષ નથી, તે પ્રમાણ નથી. જેમ કે-અનુમાન.

અહીં અનુમાનમાં અપ્રમાણત્વરૂપ સાધનાભાવની અસિદ્ધિ હોઈ, બીજું અપ્રસિદ્ધ સાધનાભાવવાળું દૃષ્ટાન્ત છે. (૨)

અથ તૃતીયમાહ—

ઘટો નિત્યાનિત્યઃ સત્ત્વાત્ યો ન નિત્યાનિત્યઃ ન સ સન્ યથા પટ ઇતિ દૃષ્ટાન્તોઽસિદ્ધસાધ્યસાધનોભયવ્યતિરેકઃ ॥ સૂત્ર-૨૭ ॥

ઘટ ઇતિ । વૈધર્મ્યદૃષ્ટાન્તમાહ યો નેતિ, દૃષ્ટાન્ત ઇતિ પટાત્ નિત્યાનિત્યનિવૃત્તેસ્સત્ત્વનિવૃત્તેશ્ચાસિદ્ધત્વાદિતિ ભાવઃ ॥

ત્રીજો પ્રકાર.

ભાવાર્થ—“ઘટ નિત્યાનિત્ય છે, કેમ કે-સત્ છે. જે નિત્યાનિત્ય નથી, તે સત્ નથી. જેમ કે-પટ. નિત્યાનિત્યની નિવૃત્તિવાળો પટ સત્ત્વના અભાવવાળો અપ્રસિદ્ધ છે.” (૩)

ચતુર્થપશ્ચમપષ્ઠાનાહ—

કપિલોઽસર્વજ્ઞોઽક્ષણિકૈકાન્તવાદિત્વાત્ યન્નૈવં તન્નૈવં, યથા બુદ્ધ ઇતિ દૃષ્ટાન્તસ્સર્વજ્ઞત્વ-
સ્ય બુદ્ધે સંદિગ્ધતયા સન્દિગ્ધસાધ્યવ્યતિરેકઃ । ચૈત્રોઽગ્રાહ્યવચનો રાગિત્વાત્ યન્નૈવં યથા
તથાગત ઇતિ દૃષ્ટાન્તસ્તથાગતેઽરાગિત્વસ્ય સંશયાત્સન્દિગ્ધસાધનવ્યતિરેકઃ । બુદ્ધોઽયં ન
સર્વજ્ઞો રાગિત્વાદિત્યત્ર યસ્સર્વજ્ઞસ્સ ન રાગી યથા બુદ્ધ ઇતિ દૃષ્ટાન્તે ઉભયસ્ય સંશયાત્
સંદિગ્ધસાધ્યસાધનોભયવ્યતિરેકઃ ॥ સૂત્ર-૨૮ ॥

કપિલ ઇતિ । અક્ષણિકૈતિ નિત્યૈકાન્તવાદિત્વાદિતિ ભાવઃ વૈધર્મ્યદૃષ્ટાન્તમાહ યન્નૈવમિતિ યો
નાસર્વજ્ઞસ્સ ક્ષણિકૈકાન્તવાદીત્યર્થઃ । સન્દિગ્ધતયેતિ સામાન્યપ્રમાનુષામિતિ શેષઃ, તેન પ્રમાણબાધિત-
ક્ષણિકૈકાન્તવાદિનોઽસર્વજ્ઞત્વનિશ્ચયેન સાધ્યવ્યાવૃત્તેરસિદ્ધચાઽસિદ્ધસાધ્યવ્યતિરેકિત્વેઽપ્યસ્ય ન ક્ષતિઃ ।
અસર્વજ્ઞત્વવ્યતિરેકસંશયસ્તુ તેન સહ ક્ષણિકૈકાન્તવાદિત્વસ્ય વ્યાપ્યસિદ્ધેઃ । અસર્વજ્ઞેનાપિ પરપ્રતારણા-
ભિપ્રાયેણ તથાવાદસ્ય કર્તુ શક્યત્વાદિતિ । પશ્ચમમાહ ચૈત્ર ઇતિ, વૈધર્મ્યદૃષ્ટાન્તમાહ યન્નૈવમિતિ, યો
નાગ્રાહ્યવચનસ્સ ન રાગીત્યર્થઃ । સંશયાદિતિ, અપક્ષપાતિનામિતિ શેષઃ । તેન તદર્શનાનુરાગિણાં તથાગતે
ગ્રાહ્યવચનત્વસ્ય પ્રસિદ્ધત્વેઽપિ ન ક્ષતિઃ । રાગિત્વવ્યતિરેકસંશયશ્ચ તન્નિર્ણાયકપ્રમાણરાહિત્યાત્ । અથ
ષ્ઠમાહ બુદ્ધોઽયમિતિ, વૈધર્મ્યદૃષ્ટાન્તમાહ ય ઇતિ, ઉભયસ્ય સંશયાદિતિ, બુદ્ધે સર્વજ્ઞત્વસ્યારાગિત્વસ્ય ચ
નિશ્ચાયકપ્રમાણાભાવેન સર્વજ્ઞોઽસર્વજ્ઞો વા રાગી વાઽરાગી વેતિ સંશયાદિતિ ભાવઃ ॥

ચોથો-પાંચમો-છઠ્ઠો પ્રકાર.

ભાવાર્થ—“કપિલ અસર્વજ્ઞ છે, કેમ કે-નિત્ય એકાન્તવાદી છે. જે અસર્વજ્ઞ નથી,
તે નિત્ય એકાન્તવાદી નથી. જેમ કે-બુદ્ધ. અહીં બુદ્ધ દૃષ્ટાન્તમાં સર્વજ્ઞતાનો સંદેહ હોઈ,
સંદિગ્ધ સાધ્યાભાવનું દૃષ્ટાન્ત છે.” (૪)

ચૈત્ર અગ્રાહ્ય વચનવાળો છે, કેમ કે-રાગી છે. જે અગ્રાહ્ય વચનવાળો નથી, તે રાગી
નથી. જેમ કે-બુદ્ધ.

બુદ્ધરૂપ દૃષ્ટાન્તમાં વીતરાગતાનો સંશય હોવાથી, સંદિગ્ધ સાધનાભાવવાળું આ
દૃષ્ટાન્ત છે. (૫)

આ બુદ્ધ સર્વજ્ઞ નથી, કેમ કે-રાગી છે. અહીં જે સર્વજ્ઞ, તે રાગી નથી. જેમ કે-બુદ્ધ.
બુદ્ધરૂપ દૃષ્ટાન્તમાં સાધ્યાભાવ અને સાધનાભાવનો સંદેહ હોઈ, સંદિગ્ધ સાધ્ય-
સાધન વ્યતિરેકવાળું દૃષ્ટાન્ત છે. (૬)

વિવેચન-ચોથા પ્રકારમાં બુદ્ધ દૃષ્ટાન્તમાં અસર્વજ્ઞતા પ્રતિક્ષેપક પ્રમાણમાહાત્મ્યના
પરામર્શથી શૂન્ય, અતએવ સામાન્ય પ્રમાણાઓને પ્રસ્તુત દૃષ્ટાન્તમાં સંદેહ સમજવો.

પરમાર્થથી-પ્રમાણથી બાધિત ક્ષણિક એકાન્તવાદીમાં અસર્વજ્ઞતાનો નિશ્ચય હોઈ,
સાધ્યનિવૃત્તિની અસિદ્ધિ હોઈ અપ્રસિદ્ધ સાધ્યના અભાવવાળું દૃષ્ટાન્ત છે. એમ હોઈ અહીં
કેઈ જાતનો દોષ નથી.

અસર્વજ્ઞત્વના અભાવનો સંશય તો અસર્વજ્ઞત્વના અભાવની સાથે ક્ષણિક એકાન્ત-
વાદીત્વની વ્યાપ્તિની અપ્રસિદ્ધિ હોવાથી છે. અસર્વજ્ઞ પણ ખીબને ઠગવાના અભિપ્રાયથી
તથાપ્રકારનો વાદ કરી શકે છે.

૦ પાંચમા પ્રકારમાં બુદ્ધરૂપ દૃષ્ટાન્તમાં અપક્ષપાતીઓને વીતરાગતાનો સંશય છે એમ
સમજવું, કે જેથી તે દર્શનના અનુરાગીઓમાં બુદ્ધ પ્રત્યે આદેયવચનતાની પ્રસિદ્ધિ છતાં ક્ષતિ
નથી. વળી રાગીત્વના અભાવનો સંશય રાગીત્વાભાવનું નિર્ણાયક પ્રમાણના રહિતપણાને કારણે છે.

૦ છઠ્ઠા પ્રકારમાં બુદ્ધના દૃષ્ટાન્તમાં સર્વજ્ઞપણાના અને અરાગીપણાના નિશ્ચયકારક
પ્રમાણનો અભાવ હોઈ, સર્વજ્ઞ કે અસર્વજ્ઞ, રાગી કે અરાગી છે, એવો સંશય છે.

અથ સંપ્તમાહ—

ચૈત્રોનાયમરાગી, વક્તૃત્વાદ્યન્નૈવં તન્નૈવં યથા પાપાણશકલમિતિ દૃષ્ટાન્તે સાધ્યસાધનો-
મયવ્યતિરેકસ્ય સત્ત્વેડપિ વ્યાપ્ત્યા વ્યતિરેકાસિદ્ધેરવ્યતિરેકઃ ॥ સૂત્ર-૨૯ ॥

ચૈત્રોડયમિતિ । વૈધર્મ્યદૃષ્ટાન્તમાહ યન્નૈવમિતિ, યોરાગી ન સ વક્તૃત્વરથઃ, વ્યાપ્ત્યા વ્યતિરેકાસિ-
દ્ધેરિતિ, સાધ્યસાધનવ્યતિરેકયોઃ પાપાણશકલે સાહચર્યદર્શનેડપિ તયોર્વ્યાપ્ત્યસિદ્ધચાડવ્યતિરેક ઇત્યર્થઃ ।
અનેન સહાષ્ટવિધાનાં વૈધર્મ્યદૃષ્ટાન્તાભાસાનામભિન્નતયાડષ્ટવિધત્વં વૈધર્મ્યદૃષ્ટાન્તાભાસાનામિતિ ।
શ્રીહેમચન્દ્રાચાર્યાઃ ॥

સાર્તમો પ્રકાર.

ભાવાર્થ—“આ ચૈત્ર રાગી છે, કેમ કે-વક્તા છે. જે અરાગી છે, તે વક્તા નથી.
જેમ કે-પાપાણનો દૂકડો.”

આ દૃષ્ટાન્તમાં સાધ્યાભાવ અને સાધનાભાવની સત્તા છતાં, વ્યાપ્તિદ્વારા વ્યતિરેકની
અપ્રસિદ્ધિ હોઈ ‘અવ્યતિરેક’ કહેવાય છે.

વિવેચન—જો કે દૃષ્ટાન્તરૂપ પાપાણમાં સાધ્યાભાવ, વીતરાગત્વરૂપ અને વક્તૃત્વના
અભાવરૂપ સાધનનો અભાવ છે, તો પણ ‘જ્યાં જ્યાં વીતરાગતા છે, ત્યાં ત્યાં વક્તૃત્વનો
અભાવ છે.’ આવા આકારવાળી વ્યતિરેક વ્યાપ્તિ નથી, માટે અવ્યતિરેક દૃષ્ટાન્ત આભાસ
કહેવાય છે.

આ સાર્તમો પ્રકાર આદેયથી બુદ્ધો નથી, ‘કેમ કે-સર્વત્ર વ્યાપ્તિની અસિદ્ધિની સત્તા
છે. આથી ‘વૈધર્મ્ય’ દૃષ્ટાન્તાભાસો આઠ પ્રકારના છે.’ એમ શ્રી હેમચંદ્રસૂરિજીની માન્યતા છે.

અટ્ટમનવમચ્છાહ—

અનિત્યશ્ચ શ્વેદઃ કૃતકત્વાદ્ગગનવદિતિ દૃષ્ટાન્તો વ્યતિરેકસ્યા પ્રદર્શનાદપ્રદર્શિતવ્યતિરેકઃ ।
તત્રૈવ યદકૃતકં તન્નિત્યમિત્યુક્તે વિપરીતવ્યતિરેકઃ ॥ સૂત્ર-૩૦ ॥

અનિત્ય-ઇતિ । વ્યતિરેકસ્યેતિ યો નિત્યસ્ય ન કૃતક ઇતિ વ્યતિરેકસ્યેત્યર્થઃ સત્ત્વેડપીતિ શેષઃ ।
વિપરીતવ્યતિરેકમાહ્યાતિ તત્રૈવેતિ પૂર્વોપદર્શિતેડનિત્યશ્વેદઃ કૃતકત્વાદિત્યનુમાન ઇત્યર્થઃ, વૈધર્મ્યસ્ય છે

હિ પ્રથમં સાધ્યવ્યતિરેકં પ્રદર્શ્યેવ સાધનવ્યતિરેકઃ પ્રદર્શનીયઃ, અત્ર તદ્વૈપરીત્યેન પ્રદર્શનાદ્વિપરીતવ્ય-
તિરેકં ઇતિ માવઃ । અત્રાપિ કેચિત્ અન્વયવ્યતિરેકાપ્રદર્શિતવ્યતિરેકવિપરીતવ્યતિરેકાણાં વૈધર્મ્યદષ્ટાન્તત્વં
નામ્યુપયન્તિ, અવ્યતિરેકિતાયા હેતુદોષત્વાત્ ઇતરયોર્વકૃત્વદોષત્વાદિતિ, અત્ર સમાધિસ્તુ પૂર્વવ્રત્ ॥

આઠમો-નવમો પ્રકાર.

ભાવાર્થ-“શબ્દ અનિત્ય છે, કેમ કે-કૃતક છે. જેમ કે-આકાશ. આ દષ્ટાન્ત વ્યતિ-
રેકના અપ્રદર્શનથી અપ્રદર્શિત વ્યતિરેકવાળું છે. અહીં જે અકૃતક છે, તે નિત્ય છે એમ કહે
છે, ગગનરૂપ દષ્ટાન્ત વિપરીત વ્યતિરેકવાળું છે.” (૮)

વિવેચન-જે કે અહીં આઠમા પ્રકારમાં જે અનિત્ય નથી, તે કૃતક પણ હોતું નથી.
આવી વ્યતિરેક વ્યાપ્તિ છે, તો પણ તે વ્યાપ્તિવાદીએ પોતાના વચનથી દર્શાવેલ નહીં
હોવાથી, ગગનરૂપ દષ્ટાન્ત અપ્રદર્શિત વ્યતિરેકવાળું કહેવાય છે.

૦ ‘શબ્દ અનિત્ય છે, કેમ કે-કૃતક છે. જે કૃતક છે, તે નિત્ય છે. જેમ કે-ગગન. (૯)

અહીં નવમા પ્રકારમાં ‘જે નિત્ય છે, તે અકૃતક છે,’ કારણ કે-વૈધર્મ્ય સ્થળમાં પહેલાં
સાધ્યાભાવ બતાવીને જ સાધનાભાવ દર્શાવેલો જોઈએ, એવો નિયમ છે. છતાં ઉદ્દી રીતે,
જેમ કે-‘જે અકૃતક છે, નિત્ય છે’-એમ દર્શાવેલ હોઈ, દષ્ટાન્ત વિપરીત વ્યતિરેકવાળું
કહેવાય છે.

૦ અહીં પણ કેટલાકે અન્વય વ્યતિરેક-અપ્રદર્શિત વ્યતિરેક-વિપરીત વ્યતિરેકોમાં
વૈધર્મ્ય દષ્ટાન્તપણાનો સ્વીકાર કરતાં નથી, કેમ કે-અવ્યતિરેક હેતુનો દોષ છે. બીજા
બંનેમાં વકૃત્ત્વદોષ છે. ઇતિ. અહીં સમાધાન તો પૂર્વની માફક સમજવું.

અયોપનયાભાસમાહ—

પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાત્ યો ધૂમવાન્ સ વહ્નિમાન્ યથા મહાનસં, વહ્નિમાંશ્ચ પર્વતો ધૂમ-
વન્મહાનસં વ્રેત્યુપસંહરણે ઉપનયામાસઃ ॥ સૂત્ર-૩૧ ॥

પર્વત ઇતિ । સાધર્મ્યનિર્દર્શનમાહ ય ઇતિ, ઉપનયમાહ-વહ્નિમાંશ્ચેતિ । સાધ્યધર્મિણિ હેતોરુપસંહ-
રણં હિ ઉપનયો ભવતિ પરં બ્રાન્ત્યા સાધ્યસ્ય વહ્નિચાદેસ્સાધ્યધર્મિણિ પર્વતાદાવુપસંહરણે ઉપનયામાસ એવ
સ્યાદિતિ માવઃ, તથૈવ હેતોર્ધૂમાદેરન્યત્ર મહાનસાદાવુપસંહારેઽપિ સ એવેતિ દર્શયતિ ધૂમવન્મહાનસમિતિ ॥

ઉપનયાભાસનું કથન.

ભાવાર્થ-“પર્વત વહ્નિવાળો છે, કેમ કે-ધૂમ છે. જે ધૂમવાળો છે, તે વહ્નિવાળો છે.
જેમ કે-મહાનસ અને વહ્નિવાળો પર્વત છે અથવા ધૂમવાળો મહાનસ. આવા ઉપસંહારમાં
‘ઉપનયાભાસ’ કહેવાય છે.”

વિવેચન-‘અહીં મહાનસરૂપ દષ્ટાન્ત સાધર્મ્ય દષ્ટાન્ત છે. સાધ્યના ધર્મીમાં (પક્ષમાં)
સાધનનો ઉપસંહાર ‘ઉપનય’ થાય છે. પરંતુ બ્રાન્તિથી સાધ્ય એવા વહ્નિ આદિના, સાધ્ય-
ધર્મી એવા પર્વત આદિમાં ઉપસંહાર થતાં ‘ઉપનયાભાસ’ જ થાય ! તેવી રીતે જ હેતુ
એવા ધૂમ આદિના પક્ષ સિવાય મહાનસ આદિ સપક્ષમાં ઉપસંહાર થતાં જ તે જ-ઉપનયા-
ભાસ જ થાય છે. જેમ કે-‘ધૂમવાળું મહાનસ.’

આ અનુમાનમાં 'ધૂમવાન્ પર્વત:-'આવા આકારવાળો સાધ્યધર્મીમાં સાધનધર્મના ઉપસંહારરૂપ ઉપનયવાક્યનો પ્રયોગ કરવો જોઈતો હતો. પરંતુ વાદીએ 'વહ્નિમાન્ પર્વત:-' એવો સાધ્યધર્મીમાં સાધ્યધર્મનો અને 'ધૂમવાણું મહાનસ'-એવા દૃષ્ટાન્તધર્મીમાં સાધન-ધર્મનો ઉપસંહાર કરેલ છે, માટે 'ઉપનયાભાસ' કહેવાય છે.

અથ નિગમનાભાસનિર્દર્શનમાહ—

તત્રૈવ તસ્માદ્ધૂમવાન્ પર્વતો વહ્નિમન્મહાનસમિતિ નિગમને નિગમનાભાસ इति दिक् ।
इत्याभासनिरूपणं समाप्तश्चाનુમાનम् ॥ सूत्र-३२ ॥

તત્રૈવેતિ । પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાદિત્યત્રૈવેત્યર્થઃ નિગમનમાહ, તસ્માદિતિ, સાધ્યધર્મસ્ય સાધ્ય-ધર્મિણિ નિગમનં કાર્યં તથાઽકૃત્વા આન્યા સાધનસ્ય ધૂમસ્ય સાધ્યધર્મિણિ પર્વતાદૌ સાધ્યસ્ય વહ્નિ-દૃષ્ટાન્તધર્મિણિ મહાનસાદૌ ચ નિગમને નિગમનાભાસો ભવતીત્યર્થઃ । एवं निरूपितानां प्रमाणानामा-भासा निरूपिता इत्याहेतीति ॥

इति तपोगच्छनभोमणि श्रीमद्विजयानन्दसूरीश्वरपट्टालंकार श्रीमद्विजयकमलसूरीश्वरचरणनलिनविन्यस्त-
भक्तिभरेण तत्पट्टधरेण विजयलब्धिसूरीणा विरचितस्य तत्त्वन्यायविभाकरस्य स्वोपज्ञायां
न्यायप्रकाशव्याख्यायामाभासनिरूपणो नाम पञ्चमः किरणः ॥

નિગમનાભાસનું વર્ણન.

ભાવાર્થ—“ત્યાં જ તેથી ધૂમવાળો પર્વત છે, વહ્નિવાળું મહાનસ છે. આવા નિગમ-નામાં નિગમનાભાસ કહેવાય છે. આમ દિગ્દર્શન છે. આ પ્રમાણે આભાસના નિરૂપણની સાથે અનુમાનપ્રકરણ સમાપ્ત થાય છે.”

વિવેચન—‘પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાત્’—આવા અનુમાનમાં ‘તસ્માત્’ ઇતિ=સાધ્યધર્મનું સાધ્યધર્મીમાં નિગમન કરવું જોઈએ. તેમ નહીં કરતાં, સાધનભૂત ધૂમનું સાધ્યધર્મી એવા પર્વત આદિમાં અને સાધ્યભૂત વહ્નિનું દૃષ્ટાન્તધર્મી એવા મહાનસ આદિમાં નિગમન કરતાં નિગમનાભાસ થાય છે.

૦ જો કે પર્વત વહ્નિવાળો છે, કેમ કે—ધૂમ છે. આવા પ્રયોગમાં ‘તસ્માત્ વહ્નિમાન્ પર્વત:-’આવા આકારવાળા સાધ્યધર્મનો સાધ્યધર્મીમાં ઉપસંહારરૂપ નિગમનવાક્યનો પ્રયોગ કરવો જોઈતો હતો. તો પણ વાદીએ ‘તસ્માદ્ ધૂમવાન્ પર્વત:-’આવા સાધનધર્મનો સાધ્ય-ધર્મીમાં અને ‘તસ્માત્ વહ્નિમન્મહાનસ’—આવા સાધ્યધર્મનો દૃષ્ટાન્તધર્મીમાં ઉપસંહારરૂપ નિગમન કરેલ છે, માટે ‘નિગમનાભાસ’ થાય છે.

આ પ્રમાણે નિરૂપિત પ્રમાણોના આભાસોનું નિરૂપણ સમાપ્ત થતાંની સાથે અનુમાન-પ્રકરણ સમાપ્ત થાય છે.

ઈતિ તપોગચ્છનભોમણિ શ્રીમદ્ વિજયાનન્દસૂરીશ્વરપટ્ટાલંકાર શ્રીમદ્ વિજયકમલ-સૂરીશ્વરચરણવિન્યસભક્તિભરવાળા, તેઓશ્રીના પદ્મધર વિજયલબ્ધિસૂરિણ્યે

રચેલ તત્ત્વન્યાયવિભાકરની સ્વોપજ્ઞન્યાયપ્રકાશ નામક વ્યાખ્યામાં
આભાસનિરૂપણ નામનું પાંચમું કિરણ સમાપ્ત.

॥ ષષ્ઠઃ કિરણઃ ॥

અથ ક્રમાયાતમવસરસજ્ઞત્યાઽઽગમં નિરૂપયતિ —

યથાર્થપ્રવક્તૃવચનસમ્ભૂતમર્થવિજ્ઞાનમાગમઃ ॥ સૂત્ર-૧ ॥

યથાર્થેતિ । યથાર્થપ્રવક્તા વક્ષ્યમાણસ્વરૂપસ્તેન પ્રણીતં વચનં તસ્માત્સમ્ભૂતમાર્થવિજ્ઞાનં સ આગમં इत्यर्थः । અર્થવિજ્ઞાનં પ્રત્યક્ષાદિરૂપમતિ અતો વચનસમ્ભૂતમિતિ તાદૃશં ચ વિપ્રલમ્બકવચન-જન્યાર્થવિજ્ઞાનમપીતિ યથાર્થપ્રવક્ત્રિતિ, પરાર્થાનુમાનસ્યાપિ તાદૃશત્વેન તદ્વારણાય વૈલક્ષણ્યબોધકવિપદ-ઘટિતં વિજ્ઞાનપદમુપાત્તમ્ ॥

છદ્ધું કિરણુ.

ક્રમથી આવેલ અવસરસંગતિથી આગમનું નિરૂપણુ.

ભાવાર્થ—“યથાર્થ પ્રવક્તાના વચનથી ઉત્પન્ન જે અર્થવિજ્ઞાન, તે ‘આગમ’ કહેવાય છે.”

વિવેચન—જેનું સ્વરૂપ આગળ કહેવાશે, એવા યથાર્થ પ્રવક્તાએ પ્રરૂપિત વચન-જન્ય જે અર્થવિજ્ઞાન, તે આગમશબ્દથી અભિધેય છે.

[જે કે વચન માત્ર આગમશબ્દથી વાચ્ય નથી, પરંતુ આચારાંગ આદિ અને આઠ પૂર્વો શ્રુતશબ્દથી વાચ્ય છે. નવમ પૂર્વ આદિમાં શ્રુતપણું છતાંય, અતીન્દ્રિય અર્થોમાં વિશિષ્ટ જ્ઞાન-હેતુપણાએ કરી સાતિશય હોઈ, આગમશબ્દથી વ્યવહાર્ય છે. તે પણુ દૌકિક-દોડોત્તરભેદના અભિપ્રાયથી વ્યાપ કલક્ષણુ દર્શાવ્યું છે.]

લક્ષણુ-પદકૃત્ય—અર્થવિજ્ઞાન પ્રત્યક્ષ આદિરૂપ પણુ હોય છે, માટે ‘વચનજન્ય અર્થ-વિજ્ઞાન’ એમ જણાવેલ છે.

જે કે વચનવચનજન્ય અર્થવિજ્ઞાન પણુ તેવું હોય છે, માટે ‘યથાર્થ પ્રવક્તાવચન-જન્ય અર્થવિજ્ઞાન-આગમ’ એમ લક્ષણુ કરેલ છે.

જે કે પરાર્થ અનુમાન પણુ યથાર્થ પ્રવક્તાવચનજન્ય અર્થજ્ઞાનરૂપ હોઈ, તેના વારણુ માટે વિલક્ષણુતાબોધક વિપદથી ઘટિત વિજ્ઞાનપદનું ગ્રહણુ કરેલ છે.

નનુ યદીદશાર્થવિજ્ઞાનમેવાઽઽગમસ્તર્હિ કથં સિદ્ધાન્તવિદામાપ્તવચને આગમપ્રત્યય इत्याशङ्कायामાહ—

અર્થવિજ્ઞાનહેતુત્વાદાપ્તશબ્દોઽપ્યાગમ ઉપચારાત્ । યથા ગોષ્ઠે ગૌરસ્તિ, ધર્મસાધ્યઃ પરલોકોઽસ્તીત્યાદયઃ ॥ સૂત્ર-૨ ॥

અર્થેતિ । ઉપચારાદિતિ, કારણે કાર્યસ્યોપચારાદિત્યર્થઃ, પ્રતિપાદ્યજ્ઞાનસ્ય હ્યાપ્તવચનં કારણમિતિ ભાવઃ । તત્ર શાબ્દસ્ય લૌકિકશાસ્ત્રજમેદેન દ્વૈવિધ્યાલ્લૌકિકસ્ય દૃષ્ટાન્તમાહ યથેતિ, એતદ્વાક્યં તજ્જ-

૧. પ્રતિવિશિષ્ટવર્ણાનુપૂર્વીવિન્યસ્તવર્ણપદવાક્યસઘાતાત્મકમિત્યર્થઃ ॥ ૨. યદપિ વચનમાત્રસ્ય નાગ-મત્વં કિન્તુ આચારાદિનામાપ્તપૂર્વાણાન્ન શ્રુતત્વં નવમપૂર્વાદીના શ્રુતત્વેઽપિ અતીન્દ્રિયાર્થેણ વિશિષ્ટજ્ઞાનહેતુ-ત્વેન સાતિશયત્વાદાગમત્વેનૈવ વ્યપદેશસ્તથાપિ લૌકિકલોકોત્તરભેદાભિપ્રાયેણ વ્યાપક લક્ષણમાદર્શિતમ્ ॥

ન્યશાબ્દબોધશ્રાગમ इति भावः, उपलक्षणञ्चैतत् चतुर्दशविधास्थानानाम् शास्त्रजं निदर्शयति, धर्मेति, ईदृग्वाक्यानि, तज्जन्यबोधश्रાગम इति भावः । उपलक्षणञ्चैतदपि द्वादशाङ्गचतुर्दशपूर्वाणाम्, अथवा-
 ऽऽगमस्त्रिविधः आत्मागमोऽनन्तरागमः परम्परागमश्चेति, गुरूपदेशमन्तरेणाऽऽत्मन एवागमः आत्मागमः,
 यथा तीर्थकराणाम्, तीर्थकरादागतत्वाद्गणधराणामर्थागमोऽनन्तरागमः, सूत्रस्य त्वात्मागमस्त्वयमेव
 प्रथितत्वात्, जम्बूस्वामिप्रभृतीनान्तु सूत्रस्यागमोऽनन्तरागमोऽर्थस्य तु परम्परागमः । तत् ऊर्ध्वं प्रम-
 वाणान्तु परम्परागम एव । नन्वर्थप्रतिपादकत्वं शब्दस्य न सम्भवति, तथाहि ये शब्दा अर्थे सति
 दृष्टास्त एवातीतानागतादौ तदभावेऽपि दृश्यन्ते, यदभावे च यद्दृश्यते न तत्तत्प्रतिबद्धम् यथाऽश्वा-
 भावेऽपि दृश्यमानो गौर्न तत्प्रतिबद्धः, अर्थाभावेऽपि च दृश्यन्ते शब्दाः तन्नैतेऽर्थप्रतिपादकाः, किन्त्व-
 न्यापोहमात्राभिधायका इति चेन्नर्थवत्शब्दात्तदहितस्य शब्दस्यान्यत्वात्, न चान्यस्य व्यभिचारेऽन्य-
 स्यापि व्यभिचारो भवितुमर्हति, गोपालघटिकादिधूमस्याग्नियव्यभिचारोपलम्भेन पर्वतादिप्रदेशवर्ति-
 नोऽपि बह्वचगमकत्वापत्तेस्तथा च कार्यहेतवे जलाञ्जलिर्दत्ता स्यात् किञ्च प्रतीतिविरोधोऽपि स्याच्छब्द-
 स्यान्न्यापोहमाभिधायकत्वे, गवादिशब्देभ्यो विधिरूपतयाऽर्थप्रतीतेः, अन्यनिषेधमात्राभिधायकत्वे च तेन
 सास्नादिमतोऽर्थस्य प्रतीत्यनापत्त्या ततस्तद्बोधो न स्यात्, न चैकस्य गोशब्दस्य बुद्धिद्वयजनकत्वान्न
 दोष इति वाच्यम्, एकस्य शब्दस्य युगपद्बुद्धिद्वयजनकत्वस्यादर्शनात् । किञ्चापोहलक्षणसामान्यस्य
 पर्युदांसरूपत्वे सिद्धसाध्यता, अगोनिवृत्तिस्वरूपस्य गोशब्देनोच्यमानस्य सामान्यस्यास्माभिर्मावस्व-
 रूपतया गोशब्दवाच्यत्वस्वीकारात् अभावस्य भावात्मकतया व्यवस्थापितत्वात् । भवद्विरभ्युपगतोऽश्वा-
 दिनिवृत्तिस्वभावो भावोऽपि न तावदसाधारणो गवादिस्वलक्षणात्मा, तस्य सकलविकल्पागोचरत्वात्
 नापि शाबलेयादिव्यक्तिविशेषः, असामान्यत्वप्रसङ्गात् तस्मात्सर्वेषु शाबलेयादिपिण्डेषु यत्प्रत्येकं विश्रान्तं
 यन्निबन्धना च गोबुद्धिस्तच्च गोत्वाख्यं सामान्यमन्यापोहंरूपं गोशब्दवाच्यम्, सामान्यविशेषवद्वस्तुन
 एव गवादिशब्दवाच्यत्वात् । प्रसज्यप्रतिषेधस्तु तुच्छाभावानभ्युपगमेन व्युदस्त इति ॥

શ'કા-એ આપું અર્થવિજ્ઞાન જ આગમશબ્દથી વાચ્ય છે, તેા સિદ્ધાન્તવેત્તાઓને
 આપ્તવચનરૂપ આગમ કેવી રીતે માની શકાય? આવી આશંકામાં કહે છે કે-

આપ્તશબ્દ પણ આગમરૂપ.

ભાવાર્થ-“અર્થવિજ્ઞાનનો હેતુ હોઈ આપ્તશબ્દ પણ આગમ તરીકે ઉપચારથી છે.
 જેમ ગાયના વાદામાં ગાય છે, ધર્મસાધ્ય પરલોક છે. વગેરે.”

૧. ગવ્દાના ન પરમાર્થતઃ કિંચિદ્વાચ્યં વસ્તુસ્વરૂપમસ્તિ, શાબ્દપ્રત્યયાના સર્વેષાં પ્રાન્તત્વાત્
 મિન્નેષ્વેવામેદાકારાધ્યવસાયેન પ્રવૃત્તેઃ, યત્ર તુ પારમ્પર્યેણ વસ્તુપ્રતિબંધસ્ત્રાંર્થસંવાદો પ્રાન્તત્વેऽપિ તત્ર
 ચંત્રારોપિતં વિકલ્પબુદ્ધ્યાઽર્થે મિન્નં રૂપં તદનન્યવ્યાવૃત્તપદાર્થાનુભવબલાયાતત્વાત્ સ્વયંચાન્યવ્યાવૃત્તતયા
 પ્રતિભાસનાત્ માને સ્વાન્યવ્યાવૃત્ત્યાઽર્થેન સદૈવ્યેનાધ્યવસિતત્વાદન્યાપોદપદાર્થાધિગતિફલત્વાચ્ચાપોહ ઉચ્યતે,
 અતોઽપોહશબ્દાર્થે इति प्रसिद्धम् ॥

વિવેચન-અર્થગત જ્ઞાનનું કારણ આત્મવચન છે. એમ કારણભૂત આત્મવચનમાં કાર્યનો બ્યવહાર હોઈ આત્મવચનમાં પણ આગમશબ્દનો પ્રયોગ છે.

૦ અહીં શાબ્દબોધ લૌકિક અને શાસ્ત્રજ્ઞના ભેદથી બે પ્રકારનો હોઈ લૌકિકનું દષ્ટાન્ત કહે છે. જેમ કે-ગોષ્ઠમાં ગાય છે.

આ વાક્ય અને આ વાક્યથી જન્ય શબ્દજ્ઞાન આગમ છે. આ દષ્ટાન્ત ચૌદ વિદ્યા-સ્થાનોનું ઉપલક્ષ્ય છે.

શાસ્ત્રજ્ઞનું દષ્ટાન્ત કહે છે કે-‘વર્માશાય પરલોક છે. વગેરે.’ આવા વાક્યો અને આવા વાક્યોથી જન્ય બોધ આગમ કહેવાય છે. આ પણ બાર અંગો અને ચૌદ પૂર્વોનું ઉપલક્ષ્ય છે.

૦ અથવા આગમ-(૧) આત્માગમ, (૨) અનંતરાગમ અને (૩) પરંપરાગમના ભેદથી ત્રણ પ્રકારનો છે.

૧-ગુરુના ઉપદેશ મિત્રાચ આત્માથી જ થતો અર્થરૂપ આગમ, એ આત્માગમ. જેમ કે-તીર્થંકરગણવતો.

૨-તીર્થંકરથી આવેલ હોઈ ગણધરનો અર્થાગમ અનંતરાગમ છે અને સૂત્રની અપેક્ષાએ આત્માગમ છે, કેમ કે-સ્વયમેવ ગુથેલ છે.

૩-જંબૂસ્વામી આદિને તો સૂત્રાગમ-અનંતરાગમ અર્થની અપેક્ષાએ તો પરંપરાગમ હોય છે.

જંબૂસ્વામિજી પછીના પ્રભાવસ્વામી આદિને તો સૂત્રની અને અર્થની અપેક્ષાએ પરંપરાગમ જ છે.

પૂર્વપક્ષ-શબ્દમાં અર્થવાચકપદનું સંભવતું નથી. તે આ પ્રમાણે-જે શબ્દો પદાર્થ વિદ્યમાન હોયે પ્રત્યક્ષથી દેખેલા છે, તે શબ્દો જ અતીત-અનાગત આદિમાં પદાર્થના અભાવમાં પણ દેખાય છે. વળી જેના અભાવમાં જે દેખાય છે, તે તેનાથી બ્યાપ્ત નથી. જેમ કે-અથના અભાવમાં દેખાતો વૃષભ તેની સાથે બ્યાપ્ત નથી. એવંચ પદાર્થના અભાવમાં પણ શબ્દો દેખાતા છે, માટે આ શબ્દો અર્થવાચક નથી પરંતુ અન્ય અપોહ માત્રના વાચક છે.

[પરમાર્થથી શબ્દોનું કંઈ વસ્તુસ્વરૂપ વાચ્ય નથી, કેમ કે-સર્વ શાબ્દબોધો બ્રાન્ત છે, માટે ભિન્નોમાં જ અલેહ આકારના અધ્યયસાયથી પ્રવૃત્તિ છે. વળી જ્યાં પરંપરાએ વસ્તુબ્યાપ્તિ છે, ત્યાં અર્થસંવાદ બ્રાન્તપણું હોવા છતાં, ત્યાં જે આરોપિત વિકલ્પ બુદ્ધિદ્વારા અર્થમાં ભિન્નરૂપ છે. તે અનન્ય બ્યાવૃત્ત પદાર્થના અનુભવનું બળ આવેલ હોઈ, વળી સ્વયં અન્ય બ્યાવૃત્તપણાએ પ્રતિભાસન હોઈ, ભાનમાં સ્વથી અન્ય બ્યાવૃત્તિદ્વારા અર્થની સાથે એકતાનો અધ્યવસાય હોવાથી, અન્ય અપોહ પદાર્થની પ્રાપ્તિરૂપ ક્ષણ હોઈ અપોહ કહેવાય છે. એથી અપોહ શબ્દાર્થ છે એના પ્રસિદ્ધ છે.

ખીલ્લોક અપોહને જ શબ્દાર્થ તરીકે માને છે. અપોહ એટલે ઈતર બ્યાવૃત્તિ-પર-

પરિહાર-‘અતદ્વ્યાવૃત્તિઃ યથા વિજ્ઞાનવાદિ બૌદ્ધમતે નીલત્વાદિ ધર્મોડનીલવ્યાવૃત્તિરૂપઃ’ સ્વાકાર વિપરીત આકારનો ઉન્મૂલક અપોહ કહેવાય છે. તત્ત્વથી કોઈ વાચ્ય કે વાચક નથી. શબ્દાર્થરૂપે કહેલ બુદ્ધિ પ્રતિબિંબ આત્મક અપોહમાં કાર્ય-કારણભાવને જ વાચ્ય-વાચકપણાએ વ્યવસ્થાપિત કરેલ છે. જેમ વૃક્ષ શબ્દ, અવૃક્ષ શબ્દની નિવૃત્તિ. સ્વ અર્થમાં કરતો વૃક્ષરૂપ પોતાના અર્થની પ્રતીતિ કરાવે છે. એમ જેમ કહેવાય છે, તેમ વ્યાવૃત્તિવિશિષ્ટ વસ્તુ તે શબ્દાર્થ છે. બૌદ્ધ વિશેષ માત્ર વાદી છે.]

ઉત્તરપક્ષ-ઉપરોક્ત કથન ખરોખર નથી, કેમ કે-અર્થવાળા શબ્દ કરતાં અર્થરહિત શબ્દ સિન્ન છે.

વળી એકના વ્યક્તિચાર(ગુન્હા)માં ખીબના ઉપર વ્યક્તિચાર (દોષ) મૂકવો યોગ્ય નથી, કેમ કે-ગોવાળની ઘડી આદિમાં રહેલ ધૂમમાં વહ્નિવ્યક્તિચારના અનુભવથી પર્વત આદિ પ્રદેશમાં રહેલ ધૂમ પણ વહ્નિનો અગમક થશે જ ને ? એવંચ કાર્ય-કારણભાવને જલ્દાંજલિ જ આપવી રહી ને ?

વળી અન્ય અપોહનો વાચક શબ્દ છે. એમ માનવામાં પ્રતીતિનો વિરોધ પણ થાય ! કેમ કે-ગો વગેરે શબ્દોથી વિધિરૂપપણાએ અર્થની પ્રતીતિ છે અને અન્ય નિષેધ માત્રના વાચકપણામાં તે ગો આદિ શબ્દથી સાસ્ના આદિમાન્રૂપ અર્થની પ્રતીતિનો અભાવ હોઈ, તે ગો વગેરે શબ્દોથી તે સાસ્ના આદિમાન્ અર્થનો ભોધ ન થાય !

શંકા-એક ગોશબ્દ બે બુદ્ધિનો જનક હોવાથી દોષ કેવી રીતે ?

સમાધાન-એક શબ્દ એક સમયમાં બે બુદ્ધિનો જનક દેખ્યો નથી. વળી અપોહરૂપ સામાન્યની પર્યુદાસરૂપતામાં (પર્યુદાસમાં નવ્ સમાગ્નનો અર્થ ચાર પ્રકારે છે. અપ્રાદ્યણ એટલે પ્રાદ્યણસદૃશ ક્ષત્રિયાદિ, અધર્મ એટલે ધર્મવિરોધી પાપ, અનગ્નિ એટલે અગ્નિથી અન્ય પ્રતીત થાય છે અને અવચન એટલે વચનનો અભાવ પ્રતીત થાય છે. પર્યુદાસઃ-સદૃશ્યાહી પ્રસન્નચત્તુ નિષેધકૃત) સિદ્ધસાધ્યતા છે, કેમ કે-ગોશબ્દથી વાચ્ય, અગોનિવૃત્તિરૂપ સામાન્યને અમોએ ભાવસ્વરૂપપણાએ ગોશબ્દ વાચ્યરૂપે સ્વીકારેલ છે, કેમ કે-અભાવને ભાવરૂપપણાએ વ્યવસ્થાપિત કરેલ છે.

૦ આપ લોકોએ માનેલ અથ્થ આદિ નિવૃત્તિ સ્વભાવવાળો ભાવ પણ અસાધારણ ગો આદિ સ્વલક્ષણસ્વરૂપી નથી, કેમ કે-તે ભાવ, સકળ વિકલ્પ તો અવિષય છે.

૦ વળી શાળકેય આદિ વ્યક્તિરૂપ ભાવ નથી, કેમ કે-અગ્રામાન્યપણાનો પ્રસંગ છે. તેથી સઘળા શાળકેય આદિ પિંડોમાં (વિશેષોમાં) જે દરેકમાં વિશ્રાન્ત અને જેના મૂળ કારણભૂત ગોબુદ્ધિ છે, તે ગોત્વનામક સામાન્ય અન્ય અપોહરૂપ છે. તે ગોશબ્દવાચ્ય છે, અર્થાત્ સામાન્ય અને વિશેષ વસ્તુ જ ગો આદિ શબ્દવાચ્ય છે. પ્રસન્નચત્તુ નિષેધ તો તુચ્છ અભાવના અસ્વીકાર માત્રથી ખંડિત છે.

કોડસૌ યથાર્થવક્તા મવેદ્વચનસમ્મૂતાર્થવિજ્ઞાનમાગમતયા પ્રમાણં સ્યાદિત્યત્રાહ—

પ્રક્ષીણદોષો યથાવસ્થિતાર્થપરિજ્ઞાતા યથાવસ્થિતાર્થપ્રસ્થાપકો યથાર્થવક્તા, અયં દ્વિવિધો લૌકિકઃ પિત્રાદિર્લોકોત્તરસ્તીર્થકરાદિઃ ॥ સૂત્ર-૩ ॥

પ્રક્ષીણદોષ इति । यादृशार्थविज्ञानं यादृशशब्देन प्रतिपिपादयिषितं तादृशशब्दार्थोभयसम्बन्धि-
दोषशून्यत्वं तदर्थः, अत्र शब्ददोषोऽसाधुशब्दत्वादिकः अर्थदोषोऽयथावस्थितत्वादिक उभयदोषो
वाच्यवाचकत्ववैधुर्यादिको विज्ञेयः । यद्यपि वस्तुतः प्रक्षीणदोषत्वं रागद्वेषशून्यत्वमेव तथापि लौकिका-
प्तसंग्रहायांशिकार्थो व्यावर्णितः । सर्वज्ञेऽप्ययमर्थस्सङ्गच्छत एव, तस्थैवाखिलशब्दार्थोभयदोषशून्य-
त्वात् । यथावस्थितार्थपरिज्ञातेति, यथावस्थितत्वेनाभिधेयस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणतः परिज्ञातेत्यर्थः, विना
ज्ञानमुपदेशासंभवज्ञापनायेदं विशेषणम् । यथावस्थितार्थप्रख्यापक इति यथावस्थितार्थस्य यथाज्ञानं
तथोपदेशक इत्यर्थः । यो हि भ्रमादर्थमन्यथामूतं यथावस्थितत्वेन जानीते यथाज्ञानमभिधत्ते च तस्य
यथार्थवक्तृत्ववारणाय प्रक्षीणदोष इत्युक्तम् । केवलमर्थस्य यथावस्थितत्वेन परिज्ञातुर्मुक्तादेरागमेऽनुपयुक्त-
त्वान्न स यथार्थवक्तेत्यतो यथावस्थितार्थप्रख्यापक इत्युक्तम् । तथा च यो यस्यावञ्चकस्स तस्याप्त
इति वृद्धप्रणीतमृष्यार्यम्लेच्छसाधारणमाप्तलक्षणमनेनानूदितमिति विभावनीयम् । तादृशस्य पुरुषस्य
तत्तदर्थबोधकतत्तद्वचनस्याविसवादकत्वेन तावन्मात्रमाप्तत्वात् । तं विभजते अयमिति यथार्थवक्तेत्यर्थः,
लोके सामान्यजने भवो लौकिकः, तस्योदाहरणमाह पितृादिरिति, आदिना जनन्यादिपरिग्रहः । द्वितीयं
भेदमाह—लोकोत्तर इति, लोकादुत्तरः प्रधानं, मोक्षमार्गोपदेशकत्वादिति लोकोत्तरः, स क इत्यत्राह
तीर्थकरादिरिति, आदिना गणधरादीनां ग्रहणम् । तीर्थं प्रवचनं तत्करणशीलोऽचिन्त्यमाहात्म्यमहापुण्या-
पराभिधानतीर्थकरनामकर्मविपाकादिति तीर्थकरः, श्रीवर्धमानजिनप्रमुखपुरुषविशेष इत्यर्थः ॥

યથાર્થ વક્તા.

શાંકા-કોણુ આ યથાર્થ વક્તા થઈ શકે, કે જેના વચનથી ઉત્પન્ન અર્થવિજ્ઞાન આગમ-
રૂપે પ્રમાણુ થઈ શકે? માટે અહીં કહે છે કે—

ભાવાર્થ—“પ્રક્ષીણદોષવાળો, સત્ય અર્થનો બાણુકાર, યથાવસ્થિત અર્થનો વ્યાખ્યાતા,
એ ‘યથાર્થ વક્તા’ કહેવાય છે. આ યથાર્થ વક્તા બે પ્રકારે છે. (૧) લૌકિક. જેમ કે—પિતા
વગેરે. (૨) લોકોત્તર. જેમ કે—તીર્થંકર વગેરે.”

વિવેચન—જેવું અર્થવિજ્ઞાન જેવા શબ્દથી પ્રતિપાદન કરવાને ઇષ્ટ છે, તેવા શબ્દ-
અર્થ ઉભય સંબંધી દોષશૂન્યપણું, એ પ્રક્ષીણદોષનો અર્થ છે. અહીં શબ્દદોષ અસાધુ-
શબ્દત્વ આદિરૂપ છે, અર્થદોષ અયથાવસ્થિતત્વ આદિરૂપ છે. ઉભય દોષ વાચ્ય-વાચકત્વના
અભાવ આદિરૂપ બાણુવો.

૧. નહિ ક્ષીણદોષવચનં વ્યતિરિચ્યાન્યતઃ પ્રેક્ષાવતા પરલોકાદાવદષ્ટેઽર્થે પ્રવૃત્તિર્યુક્તા અતસ્તસ્યૈવ
વચનં પરમં પ્રમાણમિતિ ભાવઃ ॥

૦ જો કે વસ્તુતઃ પ્રક્ષીણદોષત્વ એટલે રાગ-દ્વેષશૂન્યત્વ જ છે.

(ક્ષીણદોષના વચનને છોડી, સદોષના વચનથી બુદ્ધિમાનોની પરલોક આદિ અદૃષ્ટ અર્થમાં પ્રવૃત્તિયુક્ત નથી. એથી વીતરાગનું વચન પરમ પ્રમાણભૂત છે.)

તો પણ લૌકિક આપ્તના સંગ્રહ માટે આંશિક અર્થ કહેલ છે.

૦ સર્વજ્ઞમાં આ અર્થ સંગત થાય છે જ, કેમ કે-તે સર્વજ્ઞમાં જ સમસ્ત શબ્દ-અર્થ ઉભયદોષશૂન્યત્વ છે.

લક્ષણનું પદકૃત્ય-(૧) યથાવસ્થિત અર્થપરિજ્ઞાતા=યથાવસ્થિતપણાએ પદાર્થનો પ્રત્યક્ષ આદિ પ્રમાણથી પરિજ્ઞાતા.

જ્ઞાન સિવાય ઉપદેશનો અસંભવ છે, એમ જણાવવા માટે આ વિશેષણ છે.

(૨) યથાવસ્થિતાર્થ પ્રખ્યાપક=યથાવસ્થિત અર્થનું જે પ્રકારે જ્ઞાન છે, તે પ્રકારના ઉપદેશક.

(૩) પ્રક્ષીણદોષ=ખરેખર, જે ભ્રમથી અન્યથાભૂત અર્થને યથાવસ્થિતપણાએ બાણ છે, તે જ્ઞાન પ્રમાણે કહે છે. તેમાં યથાર્થ વસ્તુત્વના વારણ માટે 'પ્રક્ષીણદોષ' કહેલ છે.

૦ ફક્ત યથાવસ્થિતપણાએ અર્થના પરિજ્ઞાતા એવા મૂક આદિનુ આગમમાં અનુપ-યોગિપણું હોઈ તે યથાર્થ વક્તા નથી, માટે 'યથાવસ્થિત અર્થપ્રખ્યાપક' એમ કહેલ છે.

૦ ખરેખર, જે યથાર્થ વાચ્યવેદી, પરિજ્ઞાનના અનુસારે તેના ઉપદેશમાં કુશળ થાય છે, તેનું જ વચન વિસંવાદશૂન્ય થાય છે, કેમ કે-મૂઠવંચકના વચનમાં વિસંવાદ દેખાય છે.

૦ તેથી જે જેનો અવંચક, તે તે આપ્ત છે. આવું વૃદ્ધોએ કહેલ ઋષિ-આર્ય-મ્હેચ્છબ્યાપક આપ્તનું લક્ષણ છે, કેમ કે-તેવા પુરુષમાં તે તે અર્થબોધક, તે તે વચનનું અવિસંવાદિપણું હોઈ તેટલું જ માત્ર આપ્તપણું છે.

(૧) આ યથાર્થ વક્તા-લૌકિક એટલે સામાન્યજનરૂપ લોકમાં રહેનારો. જેમ કે-પિતા-માતા વગેરે.

(૨) લોકોત્તર યથાર્થ વક્તા-લોક કરતાં પ્રધાન: કેમ કે-મોક્ષમાર્ગના ઉપદેશક છે, માટે તીર્થંકર-ગણધર આદિ લોકોત્તર આપ્ત કહેવાય છે. અહીં તીર્થંકર-તીર્થ એટલે પ્રવચન, તે કરવાના સ્વભાવવાળા છે, કેમ કે-અગ્નિત્ય માહાત્મ્યવંત મહાપુણ્ય જેનું ખીન્નું નામ છે, એવા તીર્થંકરનામકર્મનો વિપાક છે. તે તીર્થંકર શ્રી વર્ધમાનજિન વગેરે પુરુષવિશેષ હોય છે.

નનુ યથાર્થવસ્તુવચનરૂપ આપ્તગ્રન્થ ઉપચરિતાગમતયા પ્રોક્તઃ તત્ર કોઽસૌ વચનાત્મકશબ્દ હ્યત આહ—

શબ્દશ્ચ સંકેતસાપેક્ષઃ સ્વામાવિકાર્યવોદ્યજ્ઞનકશક્તિમાંશ ॥ સૂત્ર-૪ ॥

શબ્દશ્ચેતિ । સંકેત હંદં પદમસ્ય વાચકમિદદ્વાસ્ય પદસ્ય વાચ્યમિત્યેવંરૂપા વાચ્યવાચકયોર્વિ-

नियोगः, तत्सापेक्ष इत्यर्थः, सङ्केतस्त्वार्थवबोधे शब्दस्यापेक्षाकारणं बोध्यम् । सङ्केतमात्रेण शब्दोऽर्थं प्रतिपादयतीति मतव्युदासायाह स्वाभाविकेति, स्वाभाविकी सहजाऽर्थप्रतिपादनशक्तियोग्यताभिधाना तद्वानित्यर्थः । सङ्केतमात्रस्य पुरुषाधीनतया न तदिच्छया वस्तुनियमो युक्तः, तदिच्छया अव्याहृत-चारित्वेन कदाचिदर्थोऽपि वाचकशब्दोऽपि वाच्यः स्यात्, न च शब्दधर्मा ये गत्वौत्वादयस्तद्वानेव वाचको भवति परस्तु वाच्यो यथा द्रव्यत्वाविशेषेऽप्यग्नित्वादिविशिष्ट एव दाहादिजनको नान्य इति किं स्वाभाविकयोग्यतयेति वाच्यम्, अतीन्द्रियशक्तिमन्तरेणाग्नित्वादीनामपि कार्यकारणभावानियाम-कत्वात् । न च तत एव शब्दादर्थप्रतीतौ किं सङ्केतेनेति वाच्यम्, अङ्कुरोत्पत्तौ शक्तिमतोऽपि बोजस्य क्षितिजलादीनामिव तस्य सहकारिकारणत्वात् न चैवं देशभेदेन शब्दानामर्थभेदो न स्यादेकत्रैव शब्दानां स्वाभाविकशक्तियुक्तत्वादिति वाच्यम्, अत एव सर्वशब्दानां सर्वार्थप्रत्यायनशक्तियुक्तत्वाङ्गीकारेणा-दोषात् । न च घटशब्दश्रवणान्निखिलार्थबोधः स्यादिति वाच्यम्, क्षयोपशमसापेक्षत्वादबोधस्य, स च संकेताद्यपेक्ष इत्यदोषात्, एतेन शब्दार्थयोस्सम्बन्धो न सम्भवति, सं हि तादात्म्यो वा स्यात्तदुत्पत्ति-रूपो वा स्यात् तत्र नाद्यस्सम्भवति शब्दार्थयोर्मिन्नदेशत्वात् । अग्निगुडादिशब्दोच्चारणे वदने दाहम-धुराद्युपलब्धिप्रसङ्गाच्च । नापरोऽपि अङ्गुल्यग्रे करियूथशतमित्यादिशब्दानामर्थाभावेऽपि स्थानंकरणप्रय-त्नानन्तरमुत्पत्तिदर्शनात् । तथा च शब्दाः कथं बाह्यार्थे प्रतीतिं जनयितुं समर्था अर्थसंस्पर्शित्वाभावात् । किन्तु विकल्पमात्रप्रभवाः तिरस्कृतबाह्यार्थाः स्वमहिम्ना प्रत्ययान् जनयन्ति यथा करशाखादिवाक्यानि । किञ्च शब्दो न सामान्यवाचकः तस्यार्थक्रियाकारित्वाभावेन गगनकुसुमाद्यमानत्वात्, नवा विशेषस्य वाचकः स्वलक्षणलक्षणस्य तस्य विकल्पज्ञानाविषयत्वेन संकेतगोचरत्वासम्भवात्, तथात्वेऽपि वा तस्य व्यवहारकालाननुयायित्वेन संकेतवैयर्थ्यात् । अत एव न सामान्यविशेषयोस्तादात्म्यानायन्नयोः । नापि तादात्म्यपन्नयोस्तयोर्वाच्यवाचकत्वं युक्तं विरुद्धधर्माध्यासेन तयोस्तादात्म्यस्यैवासम्भवात् तेस्मान्न किञ्चिद्वाच्यं वाचकं वा विद्यत इति मतमपास्तम् । शब्दार्थयोर्योग्यताभिधानसम्बन्धस्य सङ्गावात्, अङ्गुल्यग्रे करिणां शतमित्यादावर्थाभावेऽपि नयनरूपयोरिव योग्यतोपलम्भात्, नहि क्लेशरूपेण समं चक्षुषस्तादात्म्यं तदुत्पत्तिर्वा समस्ति । न च योग्यतायास्सम्बन्धत्वे शब्दस्येवार्थस्यापि वाचकत्वं स्यादिति वाच्यं ज्ञानज्ञेययोर्ज्ञापकशक्तिवत्पदार्थानां प्रतिनियतगतिकत्वात्, सामान्यविशेषवद्वस्तु-बोधकत्वाच्च न शब्दस्य वाचकत्वासम्भवोऽपि, सामान्यविशेषवतोऽर्थस्य संकेतव्यवहारकालानुगामित्वेन प्रतीयमानतया न विशेषवाचकत्वपक्षोपात्तदोषोऽपि । सामान्यविशेषात्मनि स्वलक्षणे संकेतकरणात् । न चानन्त्याद्वयत्तीनां परस्पराननुगमाच्च संकेतकरणानुपपत्तिरिति वाच्यम्, समानपंरिणत्यपेक्षया क्षयो-पशमविशेषाविर्भूततत्कारण्यप्रमाणे व्यक्तीनां प्रतिभासमानतया सङ्केतविषयत्वसम्भवादेति संक्षेपः ॥

शब्दभां विशेषता.

यथार्थं पञ्चानां पञ्चनरूप आप्तशब्द उपयसित आगमपञ्चाये कडेल छे. त्यां पञ्चनरूप

શબ્દ એટલે શું ? માટે કહે છે કે-

ભાવાર્થ-“શબ્દ, સંકેતની અપેક્ષાવાળો અને સ્વાભાવિક અર્થબોધજનક શક્તિવાળો છે.”

વિવેચન-સંકેત=આ પદ આ અર્થનું વાચક છે, આ પદનો અર્થ વાચ્ય છે. આવો વાચ્ય-વાચકનો વિનિયોગ તેની અપેક્ષાવાળો શબ્દ છે. શબ્દ પ્રત્યે સ્વના અર્થના અવબોધમાં અપેક્ષાકારણ સંકેત છે.

૦ સંકેત માત્રથી શબ્દ અર્થપ્રતિપાદક થાય છે. આવા મતના ખંડન માટે કહે છે કે-સ્વાભાવિક અર્થપ્રતિપાદનની શક્તિ જે યોગ્યતાનામક છે, તે વાળો શબ્દ છે.

[જો કે અર્થના પ્રતિપાદનમાં શબ્દનું સ્વાભાવિક સામર્થ્ય છે, તો પણ સહકારીપણાએ સંકેતની અપેક્ષા રાખે છે. નહીંતર સંકેતને નહીં જાણનાર પુરુષમાં શબ્દના શ્રવણ માત્રથી અર્થની ઉપસ્થિતિ થઈ જાય ! તો પછી સંકેતથી જ શબ્દનું અર્થબોધકપણું સ્વીકારો ! શા માટે ત્યાં સ્વાભાવિક સામર્થ્ય સ્વીકારાય છે ? તેનો જવાબ-સંકેત પુરુષની ઈચ્છાને આધીન છે, માટે કદાચ ‘શબ્દ પણ વાચ્ય, અર્થ પણ વાચક’-એમ વિપરીત પણ થઈ જાય ! સામર્થ્યના સ્વીકારમાં આવું વિપરીત થઈ શકતું નથી.]

૦ સંકેત માત્ર પુરુષને આધીન છે, માટે પુરુષની ઈચ્છાદ્વારા વસ્તુનો નિયમ વ્યાજબી નથી, કેમ કે-પુરુષની ઈચ્છા વ્યાઘાત વગર ગતિ કરનારી હોઈ કદાચ અર્થ પણ વાચક, શબ્દ પણ વાચ્ય થઈ જાય ! એવો મોટો ભય છે.

પૂર્વપક્ષ નૈયાયિક-જે ગત્વ-ઔત્વ વગેરે શબ્દધર્મો છે, તે શબ્દધર્મવાન જ વાચક થાય છે અને બીજો વાચ્ય છે. જેમ કે-દ્રવ્યત્વના અવિશેષવાળો પણ અગ્નિત્વ આદિ સામાન્ય વિશિષ્ટ (અગ્નિ) જ દાહ આદિ કાર્યજનક છે, બીજો નહીં. તો શા માટે સ્વાભાવિક યોગ્યતાનો સ્વીકાર કરો છો ?

ઉત્તરપક્ષ જૈન-અતીન્દ્રિય શક્તિ સિવાય અગ્નિત્વ આદિમાં પણ કાર્ય-કારણભાવના નિયામકપણાનો અભાવ છે.

શંકા-તે સ્વાભાવિક શક્તિથી જ શબ્દાર્થની પ્રતીતિ થાય છે, તો સંકેતની શી જરૂર છે ?

સમાધાન-અંકુરની ઉત્પત્તિમાં શક્તિવંત બીજ પ્રત્યે પૃથ્વી-પાણી આદિની માફક તે સંકેતનું શબ્દાર્થની પ્રતીતિમાં સહકારીકારણપણું છે.

શંકા-દાક્ષિણાત્યેએ ઓદનમાં ચીર શબ્દના પ્રયોગની માફક દેશભેદોથી શબ્દોનો અર્થભેદ નહીં થાય ? કેમ કે-એકમાં જ શબ્દોનો સ્વાભાવિક શક્તિસંબંધ છે.

સમાધાન-ભાઈ, એ કારણે જ સર્વ શબ્દોમાં સર્વ અર્થોની પ્રતીતિ કરાવવાની શક્તિના સંબંધનો સ્વીકાર કરેલો હોઈ કોઈ દોષ નથી.

શંકા-વાહ ! વાહ ! ખરી કરી. એક ઘટશબ્દના શ્રવણથી સકળ અર્થનો બોધ થઈ જશે ને ?

સમાધાન-ભાઈ સાહેબ ! તમે ખરોખર સમજ્યા નહીં. હો ત્યારે સમજો ! બોધમાં ક્ષયોપશમની અપેક્ષા છે અને તે બોધજનક ક્ષયોપશમ સંકેત આદિની અપેક્ષાવાળો છે, માટે કોઈ દોષ નથી.

૦ જે દેશમાં જે અર્થપ્રતિપાદનશક્તિ સહકારી સંકેત છે, તે સંકેત તે અર્થને તે દેશમાં પ્રતિપાદન કરે છે.

આવા નિરૂપણથી શબ્દ અર્થનો સંબંધ સંભવતો નથી. ખરેખર, તે સંબંધ તાદાત્મ્યરૂપ થાય કે તેની ઉત્પત્તિરૂપ થાય ! તેમનો તાદાત્મ્યરૂપ સંબંધ સંભવતો નથી, કેમ કે-શબ્દ અર્થના ભિન્ન દેશ છે. અગ્નિશબ્દના ઉચ્ચારમાં મુખમાં દાહ અને ગોળશબ્દના ઉચ્ચારમાં મુખમાં મધુરતા આદિનો તાદાત્મ્ય સંબંધ માનતાં પ્રસંગ આવી જાય !

ખીજો તદ્દુપત્તિરૂપ સંબંધ ઘટતો નથી, કેમ કે-‘આંગળીની અણી ઉપર સો હાથી છે.’ ઇત્યાદિ શબ્દોની અર્થના અભાવમાં પણ સ્થાન-કરણ પ્રયત્નના પછી ઉત્પત્તિ દેખાયેલી છે. તથાચ શબ્દો કેવી રીતે બાહ્ય અર્થવિષયક પ્રતીતિ કરાવવા સમર્થ થાય ? કેમ કે-અર્થના સંસ્પર્શનો અભાવ છે. પરંતુ વિકલ્પ માત્રથી જન્ય, બાહ્ય અર્થને તિરસ્કાર કરનારા, પોતાના મહિમાથી પ્રતીતિઓને કરાવે છે. જેમ કે-હાથ-શાખા આદિ વાક્યો.

વળી શબ્દ સામાન્યવાચક નથી, કેમ કે-તે શબ્દ અર્થક્રિયાકારી નહીં હોવાથી આકાશ-કુસુમ જેવો છે. અથવા વિશેષનો વાચક નથી, કેમ કે-વ્યાવૃત્ત સ્વરૂપલક્ષણવાળો તે વિશેષ વિકલ્પજ્ઞાનનો અવિષય હોઈ સંકેતનો અવિષય છે.

વિશેષમાં વિકલ્પજ્ઞાન વિષયતાપ્રયુક્ત સંકેતવિષયતાનો અસંભવ છતાં વિશેષ, વ્યવહારકાળનો અનુયાયી નહીં હોવાથી સંકેતની નિરર્થકતા છે. એથી જ તાદાત્મ્ય પ્રાપ્ત અથવા તાદાત્મ્ય અપ્રાપ્ત, તે સામાન્ય-વિશેષમાં વાચ્ય-વાચકપણું યુક્ત નથી, કેમ કે-વિરૂદ્ધ ધર્મનો અધ્યાસ હોઈ તે સામાન્ય-વિશેષમાં (શબ્દાર્થમાં) તાદાત્મ્યનો અસંભવ છે. તેથી જ કોઈ વાચ્ય કે વાચક નથી. એવા મતનું ખંડન થાય છે, કેમ કે-શબ્દાર્થમાં યોગ્યતાનામક સંબંધનો સદ્ભાવ છે. ‘આંગળીની ટોચમાં સો હાથી છે’ ઇત્યાદિમાં અર્થનો અભાવ છતાં નયન અને રૂપમાં જેમ યોગ્યતા છે, તેમ યોગ્યતાનો અનુભવ છે. ઘટની-રૂપની સાથે આંખનું તાદાત્મ્ય કે તદ્ ઉત્પત્તિ નથી. ‘યોગ્યતાના સંબંધપણમાં શબ્દની જેમ અર્થનું પણ વાચકપણું થશે !’-એમ પણ નહિ કહેવું, કેમ કે-જ્ઞાન અને જ્ઞેયમાં જ્ઞાત્ય-જ્ઞાપક શક્તિની માફક પદાર્થોમાં પ્રતિનિયત શક્તિ હોય છે. વળી સામાન્ય-વિશેષવાળી વસ્તુનો બોધક હોઈ શબ્દમાં વાચકપણુંનો અસંભવ પણ નથી.

સામાન્ય-વિશેષવાળો પદાર્થ, સંકેતના વ્યવહારકાળનો અનુયાયીપણાએ પ્રતીતિવિષય

હોઈ વિશેષ વાચકપણાના પક્ષમાં ગૃહીત દોષ પણ નથી, કેમ કે—સામાન્ય—વિશેષરૂપ સ્વ-લક્ષણમાં સંકેતનું વિધાન છે. એમ પણ નહીં કહેવું કે—‘વ્યક્તિઓ અનંત હોઈ, પરસ્પર અનુગમનો અભાવ હોઈ સંકેતવિધાનની ઉપપત્તિનો અભાવ છે,’ કેમ કે—સમાન પરિણતિની અપેક્ષાએ વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમથી પ્રકટ થયેલ તર્ક નામના પ્રમાણમાં વ્યક્તિઓની પ્રતિભા-સમાનતા હોઈ સંકેતવિષયતાનો સંભવ છે. [વાચ્ય—વાચકસાવરૂપ સંબંધ, શબ્દ અર્થની સાથે કથંચિદ્ અભિન્ન, પહેલાં વાચ્યની ઉત્પત્તિમાં વાચ્યકાળમાં અંશથી ઉત્પન્ન થઈને, વાચકો-ત્પત્તિકાળમાં અંશથી ઉત્પન્ન થવાના સ્વભાવવાળો, સકળ શબ્દાર્થ સાધારણ છતાં પ્રતિનિયત શબ્દાર્થસંકેતથી અભિવ્યક્ત થતો સંબંધ છે જ. તે વાચ્ય—વાચકસાવરૂપ સંબંધના બળથી શબ્દાર્થવિજ્ઞાન સંભવિત છે જ પરંતુ વિકલ્પજન્ય શબ્દ નથી, તેમજ શબ્દજન્ય વિકલ્પ નથી, એમ બૌદ્ધમતનું ખંડન બાણુવું.]

નનુ પ્રદીપઃ પ્રકાશમાનો યથાઽન્યાનર્પેક્ષ એવ સ્વસન્નિહિતં શુભમશુભં વા ભાવં પ્રકાશયતિ તસ્મા-ત્તસ્યાર્થપ્રકાશકત્વં સ્વાભાવિકં તથા પ્રયુજ્યમાનશ્શબ્દોઽપિ શ્રુતિગતસ્સત્યે વાઽસત્યે વા સંગતે વાઽસ-જ્ઞતે વા સફલે વા નિષ્ફલે વા સિદ્ધે વા સાધ્યે વા વસ્તુનિ પ્રતીતિસ્તુપાદયત્યતોઽસ્યાર્થબોધજનનસા-મર્થ્ય સ્વાભાવિકમુચ્યતે, પરન્ત્યયં સકેતસાપેક્ષ પદાર્થપ્રતીતિજનકઃ इति પ્રદીપતોઽસ્ય વિશેષઃ, એવન્નાર્થ-બોધસામર્થ્યમેવાઽસ્ય સ્વાભાવિકં ન તુ ત્વનિષ્ઠયાથાર્થ્યાથાર્થ્યે અપિ સ્વાભાવિકે इत्याશયેનાહ—

વવત્ગુણદોષાભ્યાઞ્ચાસ્ય યાથાર્થ્યાથાર્થ્યે ॥ સૂત્ર-૫ ॥

વવત્ગુણદોષાભ્યાઞ્ચેતિ । ચત્ત્વર્થે, તયા ચાસ્ય યાથાર્થ્યાથાર્થ્યે ન સ્વાભાવપ્રયુક્તે કિન્તુ પુરુષગુણદોષપ્રયુક્તે इति ભાવઃ । પુરુષસ્ય ગુણાઃ કરુણાદયઃ, દોષાશ્ચ દ્વેષાદયઃ, यदि ते स्वाभाविके स्यातां तर्हि प्रतारकतद्भिन्नप्रयुक्तवाक्येष्वर्थव्यभिचारव्यभिचारनियमो न स्यात् तथा च सम्यग्दर्शिनः पुरुषे शुचौ वक्तुं यथार्थां शाब्दी प्रतीतिरन्यथा तु मिथ्यार्थेति भावः ॥

શબ્દની યથાર્થતા-અયથાર્થતા.

જેમ હીવો, બીબાની અપેક્ષા વગર જ સ્વસંનિહિત શુભ કે અશુભ ભાવને પ્રકાશે છે તેથી તે પ્રદીપનું પદાર્થ—પ્રકાશકત્વ સ્વાભાવિક છે, તેમ પ્રયોગ કરાતો શબ્દ પણ કલ્પ-ગોચર થયેલો, સત્ય કે અસત્ય—સંગત કે અસંગત—સકળ કે નિષ્કળ—સિદ્ધ કે સાધ્ય વસ્તુની પ્રતીતિ કરાવે છે. એથી આ શબ્દનું અર્થબોધજનનનું સામર્થ્ય સ્વાભાવિક કહેવાય છે. પરંતુ આ શબ્દ સંકેતજ્ઞાનની અપેક્ષાવાળો પદાર્થની પ્રતીતિનો જનક છે. આ પ્રમાણે તો પ્રદીપ કરતા આ શબ્દમાં વિશેષતા છે, વળી આ પ્રમાણે જ અર્થબોધનું સામર્થ્ય જ આ શબ્દનું સ્વાભાવિક રૂપ છે, પરંતુ શબ્દનિષ્ઠ સત્યાર્થતા કે અસત્યાર્થતાએ પણ સ્વાભાવિક નથી એવા આશયથી કહે છે.

સાવાર્થ—“વક્તા—પુરુષના શુણ્—દોષની અપેક્ષાએ આ શબ્દની યથાર્થતા અને અયથાર્થતા છે.”

વિવેચન-તથાચ આ શબ્દમાં રહેલ યથાર્થતા અને અયથાર્થતા સ્વભાવપ્રયુક્તા નથી, પરંતુ પ્રતિપાદક પુરુષમાં રહેલ શુદ્ધતા-અશુદ્ધતારૂપ ગુણ-દોષથી જન્ય છે.

૦ પુરુષમાં રહેલ દયા વિગેરે ગુણો અને દ્વેષ વગેરે દોષો પ્રસિદ્ધ જ છે.

૦ જો યથાર્થતા અને અયથાર્થતા સ્વાભાવિક માનવામાં આવે, તો વચ્ચક-અવચ્ચક પુરુષજન્ય વાક્યોમાં વ્યલિચાર અને અવ્યલિચારનો નિયમ ન થાય !

૦ તથાચ સમ્યગ્દર્શી-પવિત્ર પુરુષ, વક્તામાં શાબ્દ સંબંધી પ્રતીતિ યથાર્થ છે અને મિથ્યાદર્શી-અપવિત્ર પુરુષ વક્તામાં શાબ્દી પ્રતીતિ અસત્ય અર્થવાળી છે.

અથ તં વિમજતે—

સોડયં શબ્દો વર્ણપદવાક્યરૂપેણ ત્રિવિધઃ । ભાષાવર્ણનાત્મકપરમાણ્વારબ્ધો મૂર્તિમાન-કારાદિર્વર્ણઃ । ઘટાદિસમુદાયઘટકવર્ણાનામપિ પ્રત્યેકમર્થવત્ત્વમેવ । તદ્વચત્યયેડર્થાન્તર-ગમનાત્ ॥ સૂત્ર-૬ ॥

સોડયમિતિ । વ્યાવર્ણિતસ્વરૂપો વચનાત્મકોડયમિત્યર્થઃ । તત્ર વર્ણ લક્ષ્યતિ ભાષાવર્ણનેતિ, અષ્ટ-વિધાસુ વર્ણનાસુ ભાષાયોગ્યા યા વર્ણના તદાત્મકપરમાણુભિરાવરબ્ધો યો મૂર્તિમાનકારાદિસ્સ વર્ણ-ઇત્યર્થઃ । પરમાણ્વારબ્ધ-ઇતિ પદેન વર્ણસ્ય પૌદ્ગલિકત્વમાદર્શિતમ્, તત્ર મૂર્તિમત્ત્વં હેતુગર્ભવિશેષણમ્, તથા-ચ યો મૂર્તિમાન્સ પૌદ્ગલિકઃ યથા ઘટાદયઃ, મૂર્તિમાંશ્ચ વર્ણસ્તતઃ પૌદ્ગલિક-ઇતિ ભાવઃ । ન-ચ સ્પર્શશૂન્યાશ્રયત્વાદતિનિવિહપ્રદેશે પ્રવેશનિર્ગમયોરપ્રતિઘાતાત્ પૂર્વ પશ્ચાન્નાવયવાનુપલબ્ધેઃ સૂક્ષ્મમૂર્તદ્રવ્યા-ન્તરાપ્રેરકત્વાદ્રગનગુણત્વાચ્ચ ન વર્ણો પૌદ્ગલિક-ઇતિ વાચ્યં સર્વેષાં હેત્વાભાસત્વાત્, તત્ર ન પ્રથમઃ, શબ્દપર્યાયસ્યાશ્રયો-હિ ભાષાવર્ણના તત્ર-ચ સ્પર્શો નિર્ણયત-એવ, અનુવાતપ્રતિઘાતયોર્વિપ્રકૃષ્ટનિકટ-શરીરિણોપલમ્બમાનાનુપલમ્બમાનેન્દ્રિયાર્થત્વાત્ તથાવિષગન્વાધારદ્રવ્યપરમાણુત્, ન દ્વિતીયો ગન્ધદ્રવ્યેણ વ્યભિચારાત્, ત્ર્યમાનજાત્યકસ્તૂરિકાદિગન્ધદ્રવ્યં-હિ પિહિતદ્વારાપવરકસ્યાન્તર્વિશતિ-બહિશ્ચ નિર્યાતિ । ન-તૃતીયઃ તદ્વિહિતોલ્કાદિભિરનૈકાન્તિકત્વાત્ । ચતુર્થોડપિ ગન્ધદ્રવ્યવિશેષસૂક્ષ્મરજોધૂમાદિભિર્ન્યભિચારી, નાસાયાં નિવિશમાનસ્ય ગન્ધદ્રવ્યાદેસ્તદ્વિવરદ્વારદેશોદ્ભિન્નશ્મશ્રુપ્રેરકત્વાદર્ગનાત્ । નાપિ પશ્ચપઃ, નાકા-શગુણશબ્દોડસ્મદાદિપ્રત્યક્ષત્વાદ્રૂપાદિવદિત્યનુમાનેનાસિદ્ધેસ્ત્માત્સ પૌદ્ગલિક-એતેનિ ભાવઃ । નનુ સ્વાર્થ-પ્રત્યાયનશક્તિમાનેવ શબ્દોડત્ર વિવક્ષિતો ન તાદૃક્ શબ્દત્વં વર્ણે નિર્રર્થકત્વાદિત્યાગઙ્ગાયમાહ ઘટાદીતિ, તથા-ચ ઘટાદિસમુદાયઘટકા-વર્ણાઃ પ્રત્યેકનર્થવન્તઃ તદ્વચત્યયેડર્થાન્તરગમનાત્ તસ્ય વ્યત્યયે-હિ રાક્ષસાઃ સાક્ષરા-ઇત્યાદાવર્થાન્તરગમનં દસ્યતે તસ્પાદસ્ય વર્ણા-અર્થવન્તઃ, ઉપલક્ષણોડયં હેતુસ્તેન વર્ણત્વાદ્ધાતુપ્રત્યયનિપાતવત્ વર્ણવિશેષાનુપલબ્ધૌ પૂર્વદૃષ્ટાર્થસમ્પ્રત્યયાત્ યથા પ્રતિષ્ઠત-ઇત્યત્ર પ્રશબ્દાનુપ-લબ્ધૌ પ્રસ્થાનરૂપસ્યાર્થસ્યાસમ્પ્રત્યયાદિત્યાદયો-હેતવોડત્ર સદ્ગૃહ્યન્તે ॥

શબ્દનો વિભાગ.

ભાષાધી-“શબ્દ, વર્ણ-પદ-વાક્યરૂપે ત્રણ પ્રકારનો છે. ભાષાવર્ણાણા પરમાણુઓથી

આરંભેલ રૂપી અકાર આદિ 'વર્ણ' છે. ઘટ આદિ સમુદાયમાં વર્તમાન વર્ણોનો પ્રત્યેકનો અર્થ છે, કેમ કે-તેઓના વ્યત્યયમાં બીજા અર્થમાં તેઓ નથી છે."

વિવેચન-વર્ણનું લક્ષણ-આઠ પ્રકારની વર્ણણાઓમાં જે લાપાચોગ્ય વર્ણણા છે, તેઓના પરમાણુઓથી જનિત જે રૂપવાળો અકાર વગેરે 'વર્ણ' કહેવાય છે.

૦ 'પરમાણુવારખ'—એ પદથી વર્ણનું પૌદ્ગલિકપણું દર્શાવેલ છે. મૂર્તિમત્વ એ હેતુ-ગર્ભિત વિશેષણ છે. જે મૂર્તિમાન છે, તે પૌદ્ગલિક છે. જેમ કે-ઘટ વગેરે. વળી મૂર્તિવાળો વર્ણ છે તેથી પૌદ્ગલિક છે.

શંકા-વર્ણરૂપ શબ્દ પૌદ્ગલિક નથી, કેમ કે-(૧) સ્પર્શરહિત આશ્રયરૂપ છે. (૨) અત્યંત ગાઢ પ્રદેશમાં પ્રવેશતો કે નીકળતો શબ્દ રોકાતો નથી. (૩) પહેલેથી કે પાછળથી શબ્દના અવયવો દેખાતાં જ નથી. (૪) સૂક્ષ્મ, રૂપી બીજા દ્રવ્યોનો પ્રેરક નથી. (૫) શબ્દ આકારનો ગુણ છે.

સમાધાન-આ પાંચેય હેતુઓ હેત્વાભાસરૂપ છે. તે આ પ્રમાણે:-(૧) શબ્દપર્યાયનો આશ્રય ભાષાવર્ણણા છે (સબ્બાતીય પુદ્ગલોના સમુદાયને વર્ણણા કહે છે. ઔદારિક, દૈક્ષિય, આહારક, તૈજસ, કાર્મણ, ભાષા અને મન-એમ સાત પ્રકારે વર્ણણા છે. તેમાં જે પુદ્ગલ-વર્ણણામાંથી શબ્દ બને છે, તેને ભાષાવર્ણણા કહે છે.), પરંતુ શબ્દનો આશ્રય આકાશ નથી. શબ્દના આશ્રયભૂત ભાષાવર્ણણા પુદ્ગલસ્વરૂપ હોવાથી તેમાં સ્પર્શ અવશ્ય છે. જેમ ગંધદ્રવ્યના આશ્રયભૂત પરમાણુઓનો દૂર રહેલા મનુષ્યોને પણ અનુકૂળ વાયુથી અનુભવ થાય છે અને જે પ્રતિકૂળ વાયુ હોય, તો પાસે રહેલા મનુષ્યોને પણ તે ગંધનો અનુભવ થતો નથી. તેથી ગંધ જેમ ઇન્દ્રિયનો વિષય હોવાથી પૌદ્ગલિક છે, તેમ શબ્દ પણ ઇન્દ્રિયનો વિષય હોવાથી પૌદ્ગલિક છે. આથી વૈશેષિકોદ્ધારા રબૂ કરેલ સ્પર્શશૂન્ય આશ્ર-યવહેતુ શબ્દમાં નહીં રહેવાથી અસિદ્ધ છે.

(૨) બીજો હેતુ ગંધદ્રવ્યની સાથે વ્યભિચારી હોવાથી અનૈકાન્તિક છે. ખૂબ ખૂબ સારી રીતે બંધ કરેલા દ્વારવાળા ઓરડામાં વટાતા કસ્તુરી આદિ ગંધદ્રવ્યોનાં પ્રવેશ નિર્ગ-મન થાય છે. તેથી ગંધ જેમ પૌદ્ગલિક છે, તેમ શબ્દ પણ અત્યંત સઘનપ્રદેશમાં પ્રવેશ-નિર્ગમ કરી શકતો હોવાથી પૌદ્ગલિક છે. જે કહેશે કે-તેમાં સૂક્ષ્મ છિદ્રનો સંભવ હોવાથી તેનું અત્યંત સઘનપણું નથી, માટે તેવા પ્રકારનાં ઓરડા આદિમાં ગંધદ્રવ્યનો પ્રવેશ-નિર્ગમ થાય છે, પરંતુ સર્વથા છિદ્રરહિત પ્રદેશમાં ગંધનો પ્રવેશ-નિર્ગમ થઈ શકતો નથી. આમ કહેવું પણ ઠીક નથી, કેમ કે-જેવી રીતે ગંધદ્રવ્યનો પ્રવેશ-નિર્ગમ થાય છે અને રોકાય છે, તેવી રીતે શબ્દનો પણ પ્રવેશ-નિર્ગમ થાય અને રોકાય છે, માટે તે બંનેનું તુલ્યપણું હોવાથી ઉક્ત હેતુ વ્યભિચારી છે.

(૩) ત્રીજો પણ હેતુ વિજ્ઞાની અને ઉલ્કાપાત આદિની સાથે વ્યભિચારી હોવાથી અનૈ-

ક્રાન્તિક છે જેમ વિજળી આદિના પૂર્વ અને પશ્ચાત્ અવયવો જોવામાં નહીં આવવા છતાં પણ તે પૌદ્ગલિક છે, તેમ શબ્દના પણ પૂર્વાપર અવયવો જોવામાં નહીં આવવા છતાં પણ તે પૌદ્ગલિક છે.

(૪) ચોથો હેતુ ગંધદ્રવ્યની સાથે વ્યક્તિચારી હોવાથી અસિદ્ધ છે. જેમ ગંધ-દ્રવ્યવિશેષ-સૂક્ષ્મરજ-ધૂમ આદિ દ્રવ્યો, નાસિકામાં પ્રવેશ કરતાં નાસિકાના વિવરદેશમાં ઉત્પન્ન રમથ્રુ આદિ દ્રવ્યાન્તરના પ્રેરક નહીં હોવા છતાં પણ તે ગંધ આદિ દ્રવ્યો જેમ પૌદ્ગલિક છે, તેમ શબ્દ પણ દ્રવ્યાન્તરનો પ્રેરક નહીં હોવા છતાં પણ પૌદ્ગલિક છે.

(૫) વળી પાંચમો હેતુ પણ અસિદ્ધ છે. તે આ પ્રમાણે:-શબ્દ આકાશનો ગુણ નથી, કેમ કે-રૂપ આદિની જેમ ઈન્દ્રિયોદ્ધારા પ્રત્યક્ષ છે. આ રીતે શબ્દનું પૌદ્ગલિકપણું સિદ્ધ છે.

શંકા-પોતાના અર્થની પ્રતીતિ કરાવવાની શક્તિવાળો જ શબ્દ વિવક્ષિત છે, તેવું શબ્દવ વર્ણમાં નથી માટે નિરર્થક છે જ ને ?

સમાધાન-ઘટ આદિ સમુદાયવર્તી વર્ણો પ્રત્યેક અર્થવાળા છે. ખરેખર, તેના વ્યત્ય-યમાં (ઉલ્ટા-સુલ્ટીમાં) ‘સાક્ષરા’ ‘રાક્ષસા.’ ઇત્યાદિમાં વર્ણોનું અર્થાન્તરમાં ગમન દેખાય છે, તેથી અવશ્યવર્ણો ‘અર્થવાળા’ છે. આ હેતુ ઉપલક્ષણ છે. તેથી વર્ણો હોવાથી ધાતુ-પ્રત્યયનિપાતની મારફતે, વર્ણવિશેષની અનુપલબ્ધિમાં પૂર્વે દેખેલ અર્થની અપ્રતીતિ છે. જેમ કે-‘પ્રતિષ્ઠતે’ ઇતિ સ્થળમાં ‘પ્ર’ શબ્દની ગેરહાજરીમાં પ્રસ્થાનરૂપ અર્થની અપ્રતીતિ છે. ઇત્યાદિ હેતુઓનો અહીં સંગ્રહ કરાય છે.

અથ પદલક્ષણમાહ—

સ્વાર્થપ્રત્યાયને શક્તિમાન્ પદાન્તરવટિતવર્ણાપેક્ષણરહિતઃ પરસ્પરસહકારિવર્ણસંઘાતઃ પદમ્ ॥ સૂત્ર-૭ ॥

સ્વાર્થેતિ । સ્વાર્થબોધજનકશક્તિમાનિત્યર્થઃ, પદાન્તરેતિ પદાન્તર્વર્તિવર્ણાન્તરજનિતોપકારપરાદ્મુખ-
િત્યર્થઃ, પરસ્પરેતિ, અર્થબોધજનને પરસ્પરસહકારિભાવેન વર્તમાનાનાં વર્ણાનાં યસ્સંઘાત આનુપૂર્વીત્યર્થઃ ।
નનુ હર્યાદિવાચકૈકાક્ષરાકારાદીનાં કથં પદત્વં પરસ્પરસહકારિવર્ણસંઘાતરૂપત્વામાવાત્, ન ચ પ્રથમા-
દિનીયાદિત્રિભક્તિસહિતત્વેનાદોષ ઇતિ વાચ્યમ્ સમ્બોધને ક્વચિદ્વિમક્તેરશ્રૂયમાણત્વેન તત્રાવ્યાપ્તેરિતિ
ચેન્ન, અશ્રુનાયા અપિ ત્રિભક્તેર્બુદ્ધચારૂત્વેન વર્ણસંઘાતત્વસમ્ભવાત્ અન્યથા સમ્બોધનત્વજ્ઞાનાભાવપ્રસન્નઃ
સ્યાત્ । તાદૃશસ્યલેપદાન્તરવર્તિત્રાન્તરાપેક્ષણરહિતત્વવિશિષ્ટશક્તિમદ્વર્ણત્વસ્યૈવ વા પદત્વાત્ ॥

‘પદનું’ લક્ષણ.

ભાવાર્થ-‘પોતાના અર્થની પ્રતીતિ કરાવવા માટે શક્તિવાળો-ખીળ પદમાં રહેલ વર્ણોની અપેક્ષા વગરનો, પરસ્પર સહકારી વર્ણોનો સમુદાય ‘પદ’ કહેવાય છે.”

વિવેચન-પદાર્થની પ્રતિપત્તિરૂપ કર્તવ્યમાં પરસ્પર સહકારિપણાએ રહેલ-ખીળ પદમાં

રહેલ વર્ણોએ કરેલ ઉપકારથી પરાહ્મુખ, સ્વાર્થબોધજનક શક્તિવાળો વર્ણોની કંમસર રચનારૂપ મેળો 'પદ' કહેવાય છે.

શંકા-વિષ્ણુ આદિ વાચક એક અક્ષરરૂપ અકાર આદિમાં કેવી રીતે પદત્વ છે? કેમ કે-પરસ્પર સહકારી વર્ણોનો સમુદાય નથી. વળી એમ પણ નહીં કહેવું કે-‘પ્રથમા-દ્વિતીયા આદિ વિભક્તિ સહિત(વિભક્ત અન્તવાણું) પદ છે એ અપેક્ષાએ)પણાની અપેક્ષાએ પદત્વ નિર્દુષ્ટ છે,’ કેમ કે-સંબોધનમાં ક્વચિત્ વિભક્તિ નહીં સંભળાતી હોઈ ત્યાં અવ્યાપ્તિ છે જ ને?

સમાધાન-નહીં સાંભળેલ એવી પણ વિભક્તિ, બુદ્ધિમાં આરૂઢ હોઈ વર્ણસંઘાત-રૂપ પદત્વ ત્યાં સંભવિત છે. નહીંતર સંબોધનપણાના જ્ઞાનના અભાવનો પ્રસંગ થશે. અથવા તેવા સ્થળમાં ‘પદાન્તરવર્તિવર્ણાન્તરપેક્ષણરહિતત્વવિશિષ્ટશક્તિમદ્વર્ણ’ પણારૂપ પદલક્ષણ બરોબર ઘટે છે.

અથ વાક્યલક્ષણમાચ્છે—

સ્વાર્થપ્રત્યાયને શક્તિમાન્ વાક્યાન્તરઘટિતપદાપેક્ષણરહિતઃ પરસ્પરસહકારિપદસમૂહો વાક્યમ્ ॥ સૂત્ર-૮ ॥

સ્વાર્થપ્રત્યાયન ઇતિ । સ્વઘટકાનાં પરસ્પરસહકારિતયા વ્યવરિથતાનાં પદાનાં સ્વાઘટકપદા-પેક્ષારહિતાનાં સમુદાયસ્વાર્થપ્રત્યાયનગત્તિયુક્તો વાક્યમિત્યર્થઃ, ન ચ યત્સત્તત્સર્વ પરિણામિ યથા ઘટઃ સંશ્ચ શબ્દ ઇતિ સાધનવાક્યં કથં ભવેત્ ? તરમાત્પરિણામીત્યાદ્યાકાંક્ષણાદિતિ વાચ્યમ્, તાદૃગાકાંક્ષા-નુદયો યસ્ય તદપેક્ષયૈવ તસ્ય વાક્યત્વાત્ નાન્યાપેક્ષયા, નિરાકાંક્ષતાયાઃ પ્રતિપત્તૃધર્મત્વેન વાક્યે ઉપ-ચારાત્, તસ્યાચેતનત્વાત્ । સ ચેત્ પ્રતિપત્તા સાધનવાક્યજ્ઞાનેઽપિ નિગમનમપેક્ષતે તર્હિ તદપેક્ષન એવેતિ ન તં પ્રતિ તાવન્માત્રસ્ય વાક્યત્વં, તાવતા વાક્યાર્થપ્રતિપત્તાવપિ પરાપેક્ષાયાં પચ્ચાવયવવાક્યાદપ્યર્થપ્રતિ-પત્તૌ પરાપેક્ષાપ્રસજ્ઞેન ન ક્વચિન્નિરાકાંક્ષત્વસિદ્ધિપ્રસજ્ઞસ્થાદિતિ । દશ દાહિમાનિ ષડ્પૂપાઃ કુણ્ડમજા-જિનમિત્યાદિ પદસંઘાતસ્ય પરસ્પરનિરપેક્ષસ્ય પદસંઘાતત્વેઽપિ ન વાક્યત્વં પરસ્પરસાપેક્ષપદરામૂહત્વા-ભાવાત્ । તથા ચ પરસ્પરસાપેક્ષાણાં પદાનાં નિરપેક્ષસ્સમુદાયો વાક્યમિતિ નિષ્કર્ષઃ । નિરપેક્ષપદઞ્ચ ચૈત્રઃ સ્થાન્યા પચતીતિ કર્મપદરહિતેઽતિવ્યાસિવારણાય । નનુ ‘સ્ફટિકાકૃતિનિર્મલઃ પ્રકામમિ’ ત્યાદૌ વાક્ય આકૃતિપદઘટિતત્વેનાધિકેઽતિવ્યાસિવારણાર્થે વિશેષણાન્તરનિવેગપ્રસંગઃ ન ચ તત્તદોપાભાવકૂટ-ત્રિગિષ્ઠપદસમુદાયત્વં વાત્યત્વમુચ્યતે ન્યૂનત્વાધિકત્વાદિકં ચ દોષ એવેતિ ન તત્રાતિવ્યાસિરિતિ વાચ્ય-મનનુગમાદેતિ ચેન્નાઽઽકાક્ષાયોગ્યતાસત્તિમ્પદસમૂહસ્યૈવ વાક્યત્વાત્ તત્રાકાંક્ષા અભિવાનાપર્યવસાનં, અભિજ્ઞાનં પદ તસ્યાપર્યવસાનમન્વયાનનુભાવકત્વમ્, તથા ચ યસ્યપદસ્ય સમભિવ્યાહતતત્પદસ્ય તેન તાદૃગાન્વયાનનુભાવ-કત્વં તયોરાકાંક્ષા. અરિત ચ દ્વિતીયાદિપદસ્ય ઘટાદિત્રિગિષ્ઠકર્મત્વાદ્યન્વયાનનુભાવકત્વં ઘટાદિપદન્યતિ-રંકપ્રયુજનં ન તુ કર્મત્વાદિપદસ્ય, ઘટાદિપદસત્ત્વેઽપિ સ્વતઃ પદ તસ્યાનનુભાવકત્વાદિતિ ઘટમિત્યાદાવા-

કાંક્ષા, ન તુ ઘટઃ કર્મત્વમિત્યાદાવિતિ, યોગ્યતા ચૈકપદાર્થેઽપરપદાર્થસર્ગવત્ત્વમ્, ન ચૈકવિધ્યર્થયોઃ કૃતીષ્ટસાધનત્વયોઃ પરસ્પરમન્વયો ન સ્યાદુક્તયોગ્યતાવિરહાદિતિ વાચ્યમ્, એકવૃત્તિવિષયેઽપરવૃત્તિવિષયઃ સર્ગવત્ત્વસ્યૈવ તદર્થત્વાત્ । આસત્તિસ્તુ એકપદાર્થોપસ્થિત્યવ્યવધાનેનાપરપદાર્થોપસ્થિતિઃ, અવ્યવધાનં વ્યવધાનાભાવઃ, તેન યુગપન્નાનાપદાર્થોપસ્થિતાવપિ ન ક્ષતિઃ, તત્ત્વાર્થસિદ્ધં, તત્ત્વપદાર્થશાબ્દબુદ્ધૌ તત્ત્વપદાર્થોપસ્થિતેર્હેતુતયા વિનાઽવ્યવહિતોપસ્થિતિ શાબ્દબોધાસમ્ભવાત્ । નનુ વર્ણાનાં સમુદાયઃ પદં, તત્સમુદાયો વાક્યમિત્યુક્ત, તત્ર વ્યસ્તાનામર્થપ્રતિપાદકત્વે વર્ણેનૈકેનૈવ ગવાદર્થપ્રતિપત્તૌ દ્વિતીયાદિવર્ણોચ્ચારણાનર્થ-ક્યાપત્તિઃ, તત્સમુદાયોઽપિ ચ ન સમ્ભવતિ, ક્રમોત્પન્નાનામનન્તરવિનષ્ટત્વેન સમુદાયાસમ્ભવાત્, ન ચ યુગપદુત્પન્નાનાં તેષાં તત્સમ્ભાવના યુક્તા, એકપુરુષાપેક્ષયા યુગપદુત્પાદાસમ્ભવાત્ પ્રતિનિયતસ્થાનકરણ-પ્રયત્નપ્રભવત્વાત્તેષામ્ । ભિન્નભિન્નપુરુષપ્રયુક્તગકારૌકારવિસર્જનીયાનાં નહિ સમુદાયાર્થપ્રતિપાદકત્વં દૃષ્ટમ્ । ન ચાન્ત્યો વર્ણઃ પૂર્વપૂર્વવર્ણાનુગૃહીતોઽર્થપ્રત્યાયક इति સામ્પ્રતમ્, પૂર્વવર્ણાનામન્ત્યવર્ણ-પ્રત્યનુગ્રાહકત્વા-યોગાત્ । અનુગ્રાહકત્વં हि न जनकत्वं वर्णाद्वर्णोत्पत्तेरभावात् नियतस्थानादिसम्पाद्यत्वाद्वર્ણાનામ્ । નાપ્યર્થજ્ઞાનોત્પત્તૌ સહકારિત્વં, અવિદ્યમાનાનાં સહકારિત્વાનુપપત્તેઃ, નત્રા પૂર્વવર્ણાનુભવજાસંસ્કારાસ્ત-સહાયતાં પ્રતિપદ્યન્તે, સંસ્કારાણાં સ્વોત્પાદકવિષયસ્મૃતિહેતુત્વાદિતિ ચેન્ન પરિમિતસંખ્યાનાં પુદ્ગલદ્રવ્યો-પાદાનાપરિત્યાગેનૈવ પરિણતાનામશ્રાવણસ્વભાવપરિત્યાગવ્યાપ્તશ્રાવણસ્વભાવાનાં વિશિષ્ટાનુક્રમયુક્તાનાં વર્ણાનાં વાચકત્વાચ્છબ્દત્વામ્યુપગમાત્ । સોઽપિ ક્રમો વર્ણેભ્યો નાર્થાન્તરમેવ, વર્ણાનુવિદ્યસ્ય પ્રતીતેઃ, નાપિ વર્ણા એવ ક્રમઃ, તદ્વિશિષ્ટતયા તેષાં પ્રતીતેઃ, ન ચ તદ્વિશેષણત્વેન પ્રતીયમાનસ્ય ક્રમસ્યાપહ્વો યુક્તઃ, વર્ણેષ્વપિ તત્પ્રસક્તેઃ । તતો ભિન્નાભિન્નાનુપૂર્વીવિશિષ્ટા વર્ણા વિશિષ્ટપરિણામવન્તઃ શબ્દાઃ, તે ચ પદાવાક્યાદિરૂ-પતયા વ્યવસ્થિતા इति ॥

વાક્યનુ' લક્ષણુ.

ભાવાર્થ'—“સ્વાર્થપ્રત્યાયનમાં શક્તિવાળો, ખીબ વાક્યમાં વર્તમાન પદોની અપેક્ષાથી રહિત, પરસ્પર સહકારી પદોનો સમુદાય ‘વાક્ય’ છે.”

વિવેચન—સ્વવાક્યમાં વર્તમાન, પરસ્પર સહકારીપણાએ રહેલ, સ્વવાક્યમાં અવર્ત-માન પદોની અપેક્ષારહિત પદોનો, સ્વાર્થબોધ શક્તિસંપન્ન સમુદાય ‘વાક્ય’ કહેવાય છે.

શંકા—જે સત્ છે, તે સઘળુંય પરિણામી છે. જેમ કે—ઘટ. (તથાચાર્ય—પરિણામિત્વવ્યાપ્ત્ય સત્ત્વવત્ સર્વ, તસ્માત્તથેતિ પરિણામિત્વવ્યાપ્ત્ય સત્ત્વવત્ત્વાત્ પરિણામીતિ ।)

‘સંશ્ર શબ્દ’ ઇતિ સાધનવાક્ય કેવી રીતે ઘટે ? કેમ કે—તસ્માત્ પરિણામી ઇત્યાદિ નિગમન આદિની આકાંક્ષા છે જ ને ?

સમાધાન—જેને તેવી આકાંક્ષાનો ઉદય નથી, તેની અપેક્ષાએ જ તેનું વાક્યપણું છે પણ ખીબની અપેક્ષાએ નહીં, કેમ કે—નિરાકાંક્ષતા પ્રતિપત્તાનો ધર્મ હોઈ વાક્યમાં ઉપચારથી છે; કેમ કે—તેનું અચેતનપણું છે. જો તે પ્રતિપત્તા સાધનવાક્યજ્ઞાનમાં પણ

નિગમનની અપેક્ષા રાખે છે, તો તે નિગમની અપેક્ષા છે જ, માટે તેના પ્રત્યે તાવન્માત્રનું વાક્યપણું નથી. તેટલાથી વાક્યાર્થની પ્રતિપત્તિમાં પણ જો પરની અપેક્ષા માનવામાં આવે, તો પંચ અવયવવાચ્યથી પણ અર્થની પ્રતિપત્તિમાં પરની અપેક્ષાના પ્રસંગથી ક્ષયચિત્ નિરાકાંક્ષપણાની સિદ્ધિનો પ્રસંગ નહીં થાય !

૦ દશ દાકમો, છ માલપૂઆ, કુંડ, બકરાનું ચામડું ઇત્યાદિ પરસ્પર અપેક્ષા વગરના પદસંઘાતમાં પદસંઘાતપણું હોવા છતાં વાક્યપણું નથી, કેમ કે-પરસ્પરસાપેક્ષ પદસમૂહપણાનો અભાવ છે. તથાચ પરસ્પરસાપેક્ષ સ્વવાક્યમાં અવર્તમાન પદ નિરપેક્ષ પદોનો સમુદાય 'વાક્ય' કહેવાય છે.

૦ 'ચૈત્ર, થાળીમાં રાંધે છે'-આવા કર્મપદરહિતમાં અતિવ્યાપ્તિના વારણ માટે 'નિરપેક્ષ'પદ પ્રયુક્ત છે.

શંકા-સ્ફટિકાકૃતિનિર્મલઃ પ્રકાસમ્' સ્ફટિક આકૃતિની માર્ક અત્યંત નિર્મલ છે. ઇત્યાદિ વાક્યમાં આકૃતિપદ ઘટિત હોઈ, અધિકમાં અતિવ્યાપ્તિના વારણ માટે બીજા વિશેષણના નિવેશનો પ્રસંગ થશે ને ? વળી એમ પણ ન કહેવું કે-'તે તે દોષોના અભાવકૃત વિશિષ્ટ પદસમુદાયપણું વાક્યનું લક્ષણ' જો કરવામાં આવે, તો ન્યૂનત્વ-અધિકત્વ વગેરે દોષ છે, માટે ત્યાં અતિવ્યાપ્તિ નહીં આવે; કેમ કે-અનુગમનો અભાવ છે ને ?

સમાધાન-(૧) આકાંક્ષા=યોગ્યતા-આપત્તિવાળા પદસમુદાયને જ વાક્ય કહે છે. ત્યાં આકાંક્ષા=જે પદના અભાવથી જન્ય, જે પદમાં શાબ્દબોધની અજનકતા છે, તેવા શાબ્દબોધમાં તે પદમાં તે પદની સાથે આકાંક્ષા છે. જેમ કે-'ગામાનય'-'ગાયને તું લાવ.' ઇત્યાદિ વાક્યમાં રહેલ જે ગોપદ છે, તેનો શાબ્દબોધ 'અમ્'પદ વગર થતો નથી; કેમ કે-'ગો આનય' એવા વાક્યથી અર્થ પ્રતીત થતો નથી. તેથી 'ગામાનય' એ વાક્યના અર્થવાક્યના અર્થજ્ઞાનમાં ગોપદથી પછી આવેલ 'અ'પદ સ્વરૂપપદની આકાંક્ષા હેતુ છે. અથવા 'ઘટ' ઇત્યાદિ સ્થળમાં અવ્યવહિત ઉત્તરત્વ આદિ સંબંધથી 'અમ્પદ' ઘટ પદવત્' ઇતિ આકારક અમ્પદ વિશેષક ઘટપદપ્રકારક જ્ઞાનની સત્તા હોયે છતે 'ઘટ સંબંધી કર્મત્વ' એવો બોધ થાય છે. 'અમ્ ઘટ' એવા વિપરીત ઉચ્ચારણમાં તો તેવા જ્ઞાનના અભાવથી તેવો શાબ્દબોધ થતો નથી, એથી તેવું આકાંક્ષાજ્ઞાન શાબ્દબોધમાં કારણ છે.

(૨) યોગ્યતા=એક પદાર્થમાં બીજા પદાર્થનો સંબંધ 'યોગ્યતા' કહેવાય છે. જેમ કે-'આગથી સિંચે છે.' અહીં સિંચન કરવાની યોગ્યતા અગ્નિમાં બાદિત છે, માટે આ વાક્યથી શાબ્દબોધ થતો નથી. તેથી એક પદાર્થમાં બીજા પદાર્થનો સંબંધ રહેવો તે જ યોગ્યતા છે.

શંકા-એકવિધિરૂપ અર્થવાળા કૃતિ અને ઇષ્ટ સાધનતામાં પરસ્પર સંબંધ નહીં જ થાય ! કેમ કે-ઉપરોક્ત યોગ્યતાનો અભાવ છે.

સમાધાન-એકવૃત્તિના વિષયમાં અપરવૃત્તિ વિષયનો સંસર્ગ જ તે યોગ્યતાનો અર્થ છે.

(૩) આસત્તિ=એક પદાર્થની ઉપસ્થિતિના વ્યવધાન વગર બીજા પદાર્થની ઉપસ્થિતિ, તેનાથી એકીસાથે અનેક પદાર્થોની ઉપસ્થિતિ છતાં ક્ષતિ નથી. તે અર્થ સિદ્ધ છે કે-તે તે પદાર્થના શાબ્દબોધ પ્રત્યે તે તે પદાર્થની ઉપસ્થિતિનું હેતુપણું હોઈ, અવ્યવહિત ઉપસ્થિતિ સિવાય શાબ્દબોધનો અસંભવ છે. (પદોનું વિદાંબ વગર ઉચ્ચારણ કરવું સન્નિધિ છે. પહેલા પ્રહરમાં 'ગાં' અને એના પછીના બીજા પ્રહરમાં 'આનય' એવું ઉચ્ચારણ કરતાં, એકીસાથે નહીં ઉચ્ચારેલા 'ગામાનય' ઇત્યાદિ વાક્યથી સન્નિધિ નહીં હોવાથી શાબ્દબોધ થતો નથી.

શંકા-‘વર્ણોના સમુદાયપદ’-‘તે પદોનો સમુદાય વાક્ય’-આ પ્રમાણે જે કહેલ છે, ત્યાં વ્યસ્ત પદોના અર્થપ્રતિપાદકપણાની માન્યતામાં ‘ગાં’ ઇત્યાદિ સ્થળમાં ‘ગૌ’ એવા એક-વર્ણથી જ ગો આદિ અર્થની પ્રતિપત્તિ થઈ જતાં ‘અમ્’રૂપ દ્વિતીયા વિભક્તિ આદિ વર્ણના ઉચ્ચારણની નિરર્થકતાની આપત્તિ છે ને ?

૦ તેનો સમુદાય પણ સંભવતો નથી, કેમ કે-ક્રમથી ઉત્પન્ન વર્ણ આદિનો અનન્તર વિનાશ હોઈ સમુદાયનો અસંભવ છે. વળી એકીસાથે ઉત્પન્ન વર્ણ આદિના સમુદાયની સંભાવના યુક્ત નથી, કારણ કે-એક પુરુષની અપેક્ષાએ એકીસાથે વર્ણ આદિનો ઉત્પત્તિનો અસંભવ હોઈ, તે વર્ણ આદિ પ્રતિનિયત સ્થાન-કરણ-પ્રયત્નવિશેષોથી જન્ય છે ને ?

૦ ભિન્ન ભિન્ન પુરુષોથી પ્રયુક્ત ગ-ઐ-ઃ (ગૌઃ) ગકાર-ઐકાર અને વિસર્ગોમાં સમુદાયનું અર્થપ્રતિપાદકપણું પ્રત્યક્ષ દેખાયેલું નથી ને ?

૦ વળી અંતિમ વર્ણ પૂર્વ-પૂર્વ વર્ણથી અનુગૃહીત (જનિત-પછીથી ગ્રહણ કરાયેલો) શાબ્દ-બોધ જનક છે, એવું કથન વ્યાજબી નથી, કેમ કે-પૂર્વ વર્ણોનું અંતિમ વર્ણ પ્રત્યે અનુગ્રાહકપણાનો અભાવ છે. વળી ખરેખર, અનુગ્રાહકપણું એટલે જનકપણું નથી, કેમ કે-વર્ણથી વર્ણ પેદા થતો નથી. વર્ણો તો પોતાના નિયત સ્થાન આદિથી જન્ય છે ને ?

૦ વર્ણો અર્થજ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં સહકારી નથી, કેમ કે-અવિદ્યમાનોમાં સહકારિપણું ઘટતું નથી, અથવા અર્થજ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં પૂર્વ વર્ણોના અનુભવજન્ય સંસ્કારો સહાયક-સહકારી નથી : કેમ કે-સંસ્કાર ઉત્પાદક વિષયના સ્મૃતિ પ્રત્યે સંસ્કારો હેતુ છે ને ?

સમાધાન-પરિમિત સંખ્યાવાળા, પુદ્ગલદ્રવ્યના ગ્રહણના અપરિત્યાગથી જ પરિણત થયેલા, અશ્રાવણ સ્વભાવના પરિત્યાગથી વ્યાપ્ત શ્રાવણ (શ્રવણ ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય) સ્વભાવવાળા, વિશિષ્ટ અનુકંભણથી યુક્ત વર્ણોનું વાચકપણું હોઈ શાબ્દપણાનો સ્વીકાર છે.

૦ તે પણ ક્રમ વર્ણોથી જુદો નથી, કેમ કે-વર્ણોથી અનુવિદ્ય ક્રમની પ્રતીતિ છે. વળી વર્ણો એ જ ક્રમ નથી, કેમ કે-ક્રમવિશિષ્ટપણાએ તે વર્ણોની પ્રતીતિ છે.

૦ વળી તે વર્ણોના વિશેષપણાએ પ્રતીતિવિષય થતા ક્રમનો અપહ્નવ (અપહ્વાપ) વ્યાજબી નથી, કેમ કે-વર્ણોમાં પણ અપહ્નવનો પ્રસંગ આવશે ! તેથી ભિન્ન-અભિન્ન આનુ-પૂર્વીવિશિષ્ટ વર્ણો વિશિષ્ટ પરિણામવાળા શબ્દો કહેવાય છે. વળી તે શબ્દો, પદવાક્ય આદિ રૂપપણાએ વ્યવસ્થિત છે.

સોડયં ગઢો દ્વિવિધઃ પ્રમાણાત્મકો ન્યાત્મકઃત્રેતિ યતઃ ક્રાત્સ્વ્યેન તત્ત્વાર્થાધિગમઃ સ પ્રમાણરૂપઃ, યથાડન્તર્બહિર્વા ભાવરોગિઃ સ્વરૂપમાવિભર્તિ તથૈવ તં પ્રકાશયિતું સપ્તમઙ્ગીસમનુગત એવ શબ્દસ્સમર્થો ભવતીતિ સ એવ પ્રમાણરૂપઃ, તથૈવ પરિપૂર્ણાર્થપ્રાપકત્વલક્ષણતાત્વિકપ્રામાણ્યનિર્વાહાત્ । દેશતસ્તત્ત્વાર્થાધિગમકસ્તુ ન્યાત્મકઃ પરિપૂર્ણવસ્ત્વેકદેશપ્રાપકત્વાત્, ઇતત્સ્વરૂપમગ્રે વક્ષ્યતે । તત્ર સપ્તમઙ્ગીસ્વરૂપમાદૌ દર્શયતિ —

અનેકાન્તાત્મકે પદાર્થે વિધિનિષેધાભ્યાં પ્રવર્તમાનોડયં શબ્દસ્સપ્તમઙ્ગી યદાનુગચ્છતિ તદૈવાસ્ય પૂર્ણાર્થપ્રકાશકત્વાત્પ્રામાણ્યમ્ । ઘટોડસ્તીત્યાદિલૌકિકવાક્યાનામર્થપ્રાપકત્વમાત્રેણ લોકાપેક્ષયા પ્રામાણ્યેડપિ ન વાસ્તવિકં પ્રામાણ્યં, પૂર્ણાર્થપ્રકાશકત્વાત્ સપ્તમઙ્ગીસમનુગમાભાવાચ્ચ ॥ સૂત્ર-૯ ॥

અનેકાન્તાત્મક ઇતિ । સદસન્નિત્યાનિત્યાદિસકલૈકાન્તપક્ષવિલક્ષણજાત્યન્તરસદસત્ત્વનિત્યાનિત્યત્વાદિનાનાધર્મકરમ્બિત ઇત્યર્થઃ । સપ્તમઙ્ગીમિતિ, સપ્તાનાં મઙ્ગાનાં સમાહારસ્તામિતિ વિગ્રહઃ । નનુ ઘટોડસ્તીત્યાદિવાક્યાનાં સપ્તમઙ્ગીસંસ્પર્શશૂન્યત્વેડપિ અર્થપ્રાપકત્વેન પ્રમાણત્વાત્કથં સપ્તમઙ્ગીસમનુગતાનામેવ પ્રામાણ્યમિત્યાગઙ્કાયમાહ ઘટોડસ્તીતિ, અર્થપ્રાપકત્વમાત્રેણેતિ કિંચિદર્થપ્રાપકત્વેનેત્યર્થઃ માત્રપદેન પરિપૂર્ણાર્થપ્રકાશકત્વાભાવઃ સૂચ્યતે । લોકાપેક્ષયા પ્રામાણ્યેડપીતિ, તદ્વતિ તત્પ્રકારકત્વરૂપલૌકિકપ્રામાણ્યવત્ત્વેડપીત્યર્થઃ વાસ્તવિકપ્રામાણ્યાભાવે હેતુમાહ પૂર્ણાર્થેતિ । અત્ર હેતુમાહ સન્તેતિ ॥

સપ્તમઙ્ગીનું સ્વરૂપ.

તે આ શબ્દ, પ્રમાણ અને નયરૂપે બે પ્રકારનો છે.

(૧) જેથી સ પૂર્ણપણુએ તત્ત્વાર્થનો અધિગમ છે. તે પ્રમાણરૂપ શબ્દ, જેમ અંદર અને બહાર, પદાર્થસમૂહ સ્વરૂપને ધારણ કરે છે, તેમ તેને પ્રકાશિત કરવા માટે સપ્તમઙ્ગીને સારી રીતે અનુગત જ શબ્દ સમર્થ થાય છે. તે જ પ્રમાણરૂપ છે, કેમ કે-તથૈવ પરિપૂર્ણ અર્થપ્રાપકપણરૂપ લક્ષણવાળા તાત્ત્વિક પ્રામાણ્યનો નિર્વાહ છે. દેશથી તત્ત્વાર્થનો અધિગમક શબ્દ નયરૂપ છે, કેમ કે-પરિપૂર્ણ વસ્તુના એકદેશનો પ્રાપક છે. આ નયનું સ્વરૂપ આગળ કહેવાશે.

ભાવાર્થ-“અનેકાન્ત આત્મક પદાર્થમાં વિધિમુખથી અને નિષેધમુખથી પ્રવર્તમાન આ શબ્દ, સપ્તમઙ્ગીને બ્યારે અનુસરે છે, ત્યારે જ આ શબ્દનું પૂર્ણ અર્થપ્રકાશકપણું હોઈ પ્રમાણપણું છે. ‘ઘટો છે’ ઈત્યાદિ લૌકિક વાક્યોમાં અર્થબોધજનક માત્રથી લોકની અપેક્ષાએ પ્રમાણપણું છતાં વાસ્તવિક પ્રમાણપણું નથી, કેમ કે-પૂર્ણ અર્થનું અપ્રકાશપણું છે; કેમ કે-સપ્તમઙ્ગીના અનુગમનો અભાવ છે.”

દિવેચન-અનેકાન્ત આત્મક=સત્ જ છે, અસત્ જ છે, નિત્ય જ છે, અનિત્ય જ છે. ઈત્યાદિ સકળ એકાન્ત પદ્યથી વિલક્ષણભૂત વ્યત્યંતરરૂપ સદ્ અસત્ય, નિત્યાનિત્ય આદિ નાના

तत्रेति । प्रच्छकप्रश्नज्ञानप्रयोज्यत्वे सत्येकवस्तुविशेष्यकाविरुद्धविधिप्रतिषेधात्मकधर्मप्रकारकबोध-
जनकसप्तवाक्यपर्याप्तसमुदायत्वं लक्षणार्थः । वक्ष्यमाणवाक्यसप्तके लक्षणमिदमव्याहृतम् । वक्ता हि
प्रच्छकप्रश्नज्ञानेन विवक्षति ततश्च वाक्यं प्रयुनक्ति, अतरसप्तवाक्यसमुदायरय साक्षात्प्रश्नज्ञानप्रयो-
ज्यत्वाभावेऽपि परम्परया तत्सत्त्वान्न क्षतिः । एकस्मिन् वस्तुनि घटादौ द्रव्यक्षेत्रकालभावापेक्षया सत्त्व-
स्यासत्त्वस्य, कथञ्चित्सदसत्त्वस्य, कथञ्चिदवक्तव्यत्वस्य कथञ्चित्सत्त्वावक्तव्यत्वयोः, कथञ्चिदसत्त्वावक्त-
व्यत्वयोः, कथञ्चित्सत्त्वासत्त्वावक्तव्यत्वानां च सत्त्वेन तादृशवाक्यसप्तकाद्घटादिरूपैकवस्तुविशेष्यकावि-
रुद्धसत्त्वादिप्रकारकबोधस्योदयेन लक्षणसमन्वयः । घटोऽस्ति पटो नास्तीत्यादिनानावस्तुनिसत्त्वासत्त्वादि-
बोधकवाक्येऽतिप्रसङ्गवारणायैकधर्मिविशेष्यकेति । एकस्मिन्नेव धर्मिणि प्रत्यक्षादिविरुद्धविधिनिषेधबोधक-
वाक्यसप्तके व्यभिचारवारणायविरुद्धेति । विरोधस्फूर्त्तौ वाक्यस्याबोधकत्वे तदनुपादेयमेव । घटस्स्या-
दस्तीत्यादिद्वित्रादिवाक्यसमुदाये व्यभिचारवारणाय सप्तेति । विवक्ष्यमाणसप्तवाक्यघटितोदासीन-
वाक्ययुतसमुदाये व्यभिचारवारणाय सप्तवाक्यपर्याप्तेति । सत्यन्तन्तु नाव्याप्त्यादिवारकमपि तु पृष्ट-
प्रश्नानां सप्तविधातिरिक्तत्वाभावेन वाक्यानामुत्तररूपाणामपि सप्तविधत्वमेवेति सूचनायोपात्तम् । एक-
स्मिन् धर्मिणि रूपरसादिधर्मसत्तकबोधकेऽतिप्रसङ्गवारणाय सत्त्वासत्त्वादिबोधकं विधिनिषेधात्मकधर्म-
पदम् । नयसप्तमङ्गया अपि लक्ष्यत्वे न तत्रातिव्याप्तिः, यदि तु प्रमाणनयसप्तमङ्गो पृथक्पृथग्वै
लक्ष्यत्वं तर्हि तत्कलादेशत्वनप्यत्र विवक्षणीयम् ॥

સપ્તભંગીનું લક્ષણ.

ભાવાર્થ-“ત્યાં પ્રશ્નના અનુરૂપે એકધર્મી વસ્તુરૂપ વિશેષ્યવાળા, અવિરૂદ્ધ વિધિનિષેધરૂપ ધર્મરૂપી વિશેષણવાળા, યોધજનક સાત વાક્યોનો પર્યાપ્ત સમુદાય ‘સપ્તભંગી’ કહેવાય છે.”

વિવેચન-પ્રશ્નકારના પ્રશ્નના જ્ઞાનથી જન્ય હોયે છતે, એકવસ્તુવિશેષ્યવાળા-અવિરૂદ્ધ વિધિપ્રતિષેધરૂપ ધર્મના પ્રકારવાળા યોધજનક સપ્ત વાક્યમાં પર્યાપ્ત-સમુદાયપણું, એ લક્ષણનો અર્થ છે.

આગળ ઉપર કહેવાતા સાત વાક્યોમાં ઉપરોક્ત લક્ષણ સુસંગત છે.

લક્ષણ-સમન્વય-ખરેખર, વક્તા, પ્રશ્નકારના પ્રશ્નોને જાણીને બોલવાની ઇચ્છા કરે છે, ત્યાર બાદ વાક્યનો પ્રયોગ કરે છે. એથી સાત વાક્યોનો સમુદાય સાક્ષાત્ પ્રશ્નજ્ઞાનથી પ્રયોજ્યપણાનો અભાવ છતાં પરંપરાથી પ્રશ્નજ્ઞાનપ્રયોજ્યપણાનું સત્ત્વ હોઈ ક્ષતિ નથી.

તે આ પ્રમાણે:-એક વસ્તુમાં-ઘટ આદિમાં સ્વદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવની અપેક્ષાએ ૧-સત્ત્વનું, પરદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવની અપેક્ષાએ ૨-અસત્ત્વનું, કથંચિત્ સદ્ ૩-અસત્ત્વનું, કથંચિદ્ ૪-અવક્તવ્યત્વનું, કથંચિત્ ૫-સત્ત્વ અને અવ્યક્તવ્યત્વનું, કથંચિદ્ ૬-અસત્ત્વ અને અવક્તવ્યત્વનું, કથંચિત્ ૭-સત્ત્વનું, અસત્ત્વનું અને અવક્તવ્યત્વનું વિદ્યમાનપણું હોઈ, તેવા સાત વાક્યોથી ઘટ આદિ રૂપ એક વસ્તુવિશેષ્યવાળા-અવિરૂદ્ધ સત્ત્વ આદિ પ્રકારવાળા યોધના ઉદયથી લક્ષણ સમન્વય છે.

પદકૃત્ય-‘ઘડો છે, પટ નથી’ ઇત્યાદિ અનેક વસ્તુમાં સત્ત્વ-અપત્ત્વ આદિ યોધકવાક્યમાં અતિવ્યાપ્તિના વારણ માટે ‘એકધર્મીવિશેષ્યક’ એવું પદ મૂકેલ છે.

○ એકધર્મીમાં જ પ્રત્યક્ષ આદિથી વિરૂદ્ધ વિધિ-નિષેધબોધક સાત વાક્યોમાં વ્યભિચારના વારણ માટે ‘અવિરૂદ્ધ’ એવું પદ છે. વિરોધની સ્ફૂર્તિમાં વાક્યનું અબોધકપણું હોયે છતે તે વિરૂદ્ધ વાક્ય અગ્રાહ્ય છે જ.

○ ‘ઘટઃ કથંચિદ્ અસ્તિ’ ઇત્યાદિ બે-ત્રણ આદિ વાક્યના સમુદાયમાં વ્યભિચારના વારણ માટે ‘સપ્ત’ ઇતિપદ મૂકેલ છે.

○ વિવક્ષાવિષયરૂપે કહેવાતા સાત વાક્યોમાં રહેલથી ઉદાસીન વાક્યયુક્ત સમુદાયમાં વ્યભિચારના વારણ માટે ‘સપ્તવાક્યવર્ગાપ્ત’ ઇતિપદ મૂકેલ છે.

○ ‘પ્રશ્નકપ્રશ્નજ્ઞાનપ્રયોજ્યત્વે સતિ’ સુધીનું પદ અવ્યાપ્તિ આદિનું વારક નથી. પ્રશ્નકારના પ્રશ્નો સાત પ્રકારના છે, અધિક પ્રકારના નથી, માટે ઉત્તરરૂપ વાક્યો પણ સાત પ્રકારના જ છે, એવું સૂચન માટે ગ્રહણ કરેલ છે.

○ એકધર્મીમાં રૂપ-રસ આદિ ધર્મસપ્તકબોધક વાક્યમાં અતિવ્યાપ્તિના વારણ માટે સત્ત્વ-અસત્ત્વ આદિ બોધક-વિધિનિષેધ આત્મક ધર્મપદ છે.

૦ નયસપ્તમઙ્ગીનું લક્ષ્યપણું હોઈ ત્યાં અતિવ્યાપ્તિ નથી. વળી બે પ્રમાણ—નયસપ્ત-
મઙ્ગીનું અલગ અલગ જ લક્ષ્યપણું છે, તે સકળ આદેશપણાની પણ અહીં વિવક્ષા છે.

તાનિ કાનિ વાક્યાનીત્યત્રાહ—

વાક્યાનિ ચ સ્યાદસ્ત્યેવ ઘટઃ, સ્યાન્નાસ્ત્યેવ ઘટઃ, સ્યાદસ્તિ નાસ્તિ ચ ઘટઃ, સ્યાદ-
વક્તવ્ય એવ, સ્યાદસ્તિ ચાવક્તવ્યશ્ચ, સ્યાન્નાસ્તિ ચાવક્તવ્યશ્ચ, સ્યાદસ્તિ નાસ્તિ ચાવક્ત-
વ્યશ્ચેતિ ॥ સૂત્ર-૧૧ ॥

વાક્યાનિ ચેતિ । ઘટે સત્ત્વાસત્ત્વાદિરૂપધર્મપેક્ષયા સપ્તવિધાનીમાનિ વાક્યાનિ વિજ્ઞેયાનિ,
સામાન્યવિશેષાભ્યામપિ તથૈવ ભવન્તિ, સામાન્યસ્ય ત્રિધિરૂપત્વાત્ વ્યાવૃત્તિરૂપતયા વિશેષસ્ય નિષેધાત્મ-
કત્વાત્ । એવં પ્રતિપર્યાયાપેક્ષયા સપ્તત્રિધત્વં વાક્યાનાં ભાવ્યમ્ । સ્યાદસ્ત્યેવેતિ, સ્યાદિતિ પદમનેકાન્ત-
દ્યોતકં કથશ્ચિત્પર્યાયમવ્યયમ્ । પદમાત્રસ્યૈવ વાક્યાર્થે દ્યોતકત્વં વાક્યસ્યૈવ વાચકત્વમિતિ સિદ્ધાન્તાત્ ।
ન ચ વાક્યસ્યૈવ વાચકત્વે તત્ર પદશક્તિગ્રહસ્યાનુપયોગિત્વં સ્યાદિતિ વાચ્યમ્ । વાક્યશક્તિગ્રહ એવ
તસ્યોપયોગાત્તથૈશ્ચાન્વયવ્યતિરેકતઃ । અસ્તિશબ્દોઽત્રાસ્તિત્વધર્મસ્ય મુખ્યતયા પ્રતિપાદકઃ, એવશબ્દોઽવ-
ધારકઃ, ઘટસ્ય સ્વરૂપાદિભિરસ્તિત્વમિવ તૈરેવ નાસ્તિત્વમપિ સ્યાદિત્યનિષ્ઠાર્થનિવૃત્ત્યર્થ તદ્ગ્રહણસ્યાવશ્ય-
કત્વાદત એવ ઘટસ્સન્નેવેત્યતઃ નિશ્ચિલધર્માવચ્છિન્નસત્ત્વપ્રતીતૌ તદપવાદાય નિયતાવચ્છેદકસ્ફોરણાર્થ
સ્યાત્પદમ્ । યદિ તુ વ્યુત્પન્નસ્ય ઘટસ્સન્નિતિ નિરવધારણપ્રયોગેઽપિ સ્પર્શવ્યાદિચતુષ્ટયાવચ્છિન્નસ્વરૂપસત્ત્વ-
પ્રકારકબોધો ભવતીત્યુચ્યતે તદા તદપેક્ષયાઽપ્રયોગોઽપીત્યત્રાપ્યનેકાન્ત એવ । ન ચાનેકાન્તસ્ય વાચકેન
દ્યોતકેન વા સ્યાચ્છેદેન સત્ત્વાસત્ત્વાચનેકધર્મવદ્વસ્તુનઃ પ્રતિપાદનાત્સદાદિવચનમનર્થકમિતિ વાચ્યમ્ ।
एकान्तबुद्धिविलक्षणबुद्धिविशेषविषयतावच्छेदकत्वेन स्यात्पदस्य सत्त्वासत्त्वादिधर्मसप्तकघटितसप्तमङ्गी-
बोधकत्वेऽपि प्रातिस्विकरूपेणतत्तद्धर्मबोधनार्थं तत्प्रयोगस्यात्रायकत्वादिति । धर्मान्तराप्रतिषेधकं प्राधा-
न्येन विधिबोधकं वाक्यमिदं, तेन प्रतिषेधकल्पनैव सत्यमिति निरस्तमभावैकान्तस्य प्रतिषेधादिति
भावः । विधिकल्पनाया एव सत्यत्वात्तयैकमेव वाक्यं स्यादित्याशंकायामाह स्यान्नास्त્યેव घट इति ।
विध्येकान्तस्य निराकरणेन प्रतिषेधकल्पनाया अपि सत्यत्वान्नेकमेव वाक्यमिति भावः । धर्मान्तराप्रति-
षेधकं प्राधान्येन प्रतिषेधविषयकबोधजनकं वाक्यमिदम् । ननु सदर्थप्रतिपादनाय विधिवाक्यमसदर्थ-
प्रतिपादनाय च निषेधवाक्यमिति वाक्यद्वयमेवास्तु, प्रमेयान्तरस्य शब्दविषयस्यासम्भवादिति शंકानि-
रासायाह स्यादस्ति नास्ति च घट इति । तथा च प्रधानभावेनार्पितस्य सदसदात्मनो वस्तुनः प्रधान-
भूतैकैकधर्मात्मकादर्थार्थान्तरत्वसिद्धेः सत्त्ववचनै । सत्त्ववचनं नैव वा क्रमार्पितयोः प्रधानीभूतसदसत्त्वयोः
प्रतिपादयितुमशक्यत्वेनावश्यकत्वं तद्बोद्धव्यतया तृतीयावाक्यस्येति भावः । प्राधान्येन क्रमार्पितविधि-

૧. નનુ સામાન્યવિશેષઘટિતસપ્તમઙ્ગીવાક્યસ્ય ઘટ. સ્યાત્સામાન્યં સ્યાદ્વિગ્નેષ્ઠાં ઇત્યાદિસ્પસ્યૈકધર્મિણ્ય-
વિરુદ્ધવેધિનિષેધાત્મકબોધનકત્વાભાવેન લક્ષણસ્યા યાપ્તિપ્રસન્ને જાહ—સામાન્યસ્યેતિ ।

નિષેધબોધકમિદમ્ । નન્વસ્તુ તર્હિ વાક્યત્રયમેવ પ્રોક્તધર્મત્રયાતિરિક્તસ્ય કસ્યાપ્યમાવાદિત્યત્રાહ સ્યાદ-
વક્તવ્ય એવેતિ । ક્રમેનાર્પિતયોસ્તયોર્યથા વક્તવ્યતા તથા સહાર્પિતયોઃ કથં વક્તવ્યત્વમિતિ સ્વામાત્રિકે
પર્યનુયોગે ત્રિલસિતે તથા સર્વથા વક્તુમશક્તેરવક્તવ્યત્વરૂપધર્માન્તરપ્રતિપાદકસ્ય વાક્યસ્યાસ્ત્યાવશ્યકતેતિ
ભાવઃ । તથા ચાવક્તવ્યત્વબોધકમિદં વાક્યમ્ । તથાપિ વાક્યચતુષ્ટયમેવ સ્યાદિત્યત્રાહ સ્યાદરિત
ચાવક્તવ્યશ્ચેતિ । તથા ચ સદવક્તવ્યત્વધર્માન્તરરયાપિ સમ્ભવેનેદમપિ વાક્યં નિયતમેવેતિ ભાવઃ, સત્ત્વ-
વિશિષ્ટાવક્તવ્યત્વબોધકવાક્યમિદમ્ । એવમસદવક્તવ્યત્વસ્યાપિ ધર્માન્તરસ્ય સિદ્ધચા તત્પ્રતિપાદકં વાક્ય-
મપ્યાહ સ્યાન્નાસ્તિ ચાવક્તવ્યશ્ચેતિ, નાસ્તિત્વવિશિષ્ટાવક્તવ્યત્વબોધકવાક્યમિદમ્ । एवं सदसदवक्तव्य-
त्वधर्मस्यापि प्रतीयमानत्वेन तदबोधकं वाक्यमाह स्यादस्ति नास्ति चावक्तव्यश्चेतीति । सत्त्वासत्त्ववि-
शिष्टावक्तव्यत्वबोधकवाक्यमिदम् । इतिशब्दो वाक्यान्तराभावसूचकस्तादृग्विलक्षणधर्मान्तराभावात् । न
चावक्तव्यत्वस्य धर्मान्तरत्ववत् वक्तव्यत्वस्यापि धर्मान्तरत्वसम्भवेन तदबोधकस्याष्टमवाक्यस्य सत्त्वात्कथ
सप्तैव वाक्यानीति वाच्यम् । सत्त्वादिभिरभिधीयमानस्य वक्तव्यत्वस्य प्रसिद्धेः ॥

સાત વાક્યોના નામ.

ભાવાર્થ^૧—“વાક્યો, (૧) સ્યાદ્ અસ્તિ એવ ઘટઃ, (૨) સ્યાદ્ નાસ્તિ એવ ઘટઃ, (૩)
‘સ્યાદ્ અસ્તિ નાસ્તિ ચ ઘટઃ’, (૪) સ્યાદ્ અવક્રતવ્ય એવ, (૫) સ્યાદ્ અસ્તિ ચ અવક્રતવ્ય શ્રે,
- (૬) સ્યાદ્ નાસ્તિ ચ અવક્રતવ્યઃ ચ અને (૭) સ્યાદ્ અસ્તિ નાસ્તિ ચ અવક્રતવ્યઃ ચ.”
એમ સાત વાક્યો સમજવાં.

વિવેચન—ઘટમાં સત્ત્વ-અસત્ત્વ આદિ રૂપ ધર્મની અપેક્ષાએ સાત પ્રકારના આ વાક્યો
સમજવાં. સામાન્યવિશેષથી પણ તે પ્રકારે જ થાય છે, કેમ કે—સામાન્ય, વિધિરૂપ છે,
વ્યાવૃત્તિરૂપ હોઈ વિશેષ, નિષેધરૂપ છે.

૦ આ પ્રમાણે પ્રત્યેક પર્યાયની અપેક્ષાએ વાક્યોનું સપ્તવિધપણું વિચારવું.

૦ ‘સ્યાદ્ અસ્તિ એવ’ અહીં ‘સ્યાત્’ એવું પદ અનેકાન્તદ્યોતક, જેનો ખીજો પર્યાય
‘કથં ચિત્’ છે અને એ અગ્રથ છે, કેમ કે—પદ માત્રનું જ વાક્યાર્થમાં દ્યોતકપણું અને
વાક્યનું જ વાચકપણું છે, એવો સિદ્ધાન્ત છે.

શંકા—વાક્યોને જ વાચક માનવામાં, તે વાક્યમાં પદનિષ્ઠ શક્તિગ્રહની અનુપયો-
ગિતા જ થશે ને ?

સમાધાન—વાક્યનિષ્ઠ શક્તિગ્રહમાં જ તે પદશક્તિગ્રહનો ઉપયોગ છે, કેમ કે—તે
પ્રકારે જ અન્યથા અને વ્યનિરેક છે

૦ અહીં ‘અસ્તિ’ શબ્દ મુખ્યપણાએ અસ્તિત્વધર્મનો પ્રતિપાદક છે.

૦ ‘એવ’ શબ્દ અવધારણ(જકાર)વાચક છે. ઘટમાં સ્વરૂપ આદિની અપેક્ષાએ અસ્તિ-
ત્વની સાક્ષે નાસ્તિત્વ પણ થઈ જાય. એવા અનિષ્ટ અર્થના વારણ માટે તે ‘એવ’કાર આવ

શક્ય છે. એથી જ ‘ઘટઃ સત્ એવ’-આ પદમાં સકળ ધર્મથી યુક્ત સત્ત્વની પ્રતીતિમાં સ્વરૂપથી અસ્તિત્વની માફક પરરૂપથી અસ્તિત્વની પ્રાપ્તિ થઈ જાય ! તેના ખંડન માટે પ્રતિનિયત સ્વદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર આદિ રૂપ અવચ્છેદકની સ્ફૂર્તિ માટે સ્યાત્ પદ છે.

૦ જો વ્યુત્પન્નને ‘ઘટઃ સત્’-આવા એવકાર વગરના પ્રયોગમાં પણ સ્વદ્રવ્ય આદિ ચતુષ્ટયની અપેક્ષાએ સ્વરૂપસત્ત્વરૂપ પ્રકારવાળો બોધ થાય છે, આમ કહેવામાં આવે, તો તેની અપેક્ષાએ ‘અપ્રયોગ પણ’ ઇતિ સ્થળવિશેષમાં પણ એવકારનો પ્રયોગ ઐકાન્તિક નથી.

શંકા-અનેકાન્તના વાચક કે દ્યોતક સ્યાત્ શબ્દથી સત્ત્વ-અસત્ત્વ અનેક ધર્મવાળી વસ્તુના પ્રતિપાદનથી ‘સદ્’-‘અસ્તિ’ આદિ વચન નિરર્થક જ થશે ને ?

સમાધાન-એકાન્ત બુદ્ધિથી વિલક્ષણ અનેકાન્ત બુદ્ધિવિશેષના વિષયરૂપે ‘સ્યાદ્’પદ, સત્ત્વ-અસત્ત્વ આદિ ધર્મસંતકથી ઘટિત સંતલંગીબોધક હોવા છતાં, વ્યક્તિરૂપે તે તે ધર્મનો બોધ કરાવવા માટે ‘સદ્’ આદિ પદનો પ્રયોગ આવશ્યક છે.

૦ (૧) બીજા ધર્મનો નિષેધ નહીં કરનારું-પ્રધાનતયા વિધિનો બોધ કરાવનારું આ વાક્ય છે. તેથી ‘પ્રતિષેધની કલ્પના-વિધાન જ સત્ય છે’-એનું ખંડન થાય છે, કેમ કે-એકાન્તે અભાવનો પ્રતિષેધ છે.

૦ (૨) જો વિધિકલ્પના જ સત્ય છે, તો તે વિધિદ્વારા એક જ વાક્ય થશે ને ? આવી આશંકા હટાવવા માટે કહે છે કે-‘સ્યાન્નાસ્ત્યેવ ઘટઃ’ વિધિના એકાન્તનું નિરાકરણ હોઈ, પ્રતિષેધની કલ્પના પણ સત્ય હોઈ એક જ વાક્ય નથી.

ધર્માન્તરનું અપ્રતિષેધક, પ્રધાનપણે પ્રતિષેધવિષયક બોધજનક આ વાક્ય છે.

શંકા-સદ્વરૂપ અર્થના પ્રતિપાદન માટે વિધિવાક્ય છે-અસદ્ અર્થ પ્રતિપાદન માટે નિષેધવાક્ય છે, માટે બે જ વાક્ય રહો ! કેમ કે-બીજા પ્રમેયમાં શબ્દના વિષયનો અસંભવ છે ને ? આવી શંકાના સમાધાન માટે કહે છે કે-

સમાધાન-(૩) ‘સ્યાદ્ અસ્તિ નાસ્તિ ચ ઘટઃ ।’ તથા પ્રધાનભાવથી અર્પિત (વિવક્ષિત) સદ્-અસદ્ આત્મક વસ્તુના પ્રધાનભૂત એક એક ધર્મરૂપ અર્થથી, અર્થાન્તરપણાની સિદ્ધિ હોઈ, એક સત્ત્વવાચક વચનવડે કે અસત્ત્વવાચક વચનવડે કંમથી અર્પિત, પ્રધાનભૂત સત્ત્વ અને અસત્ત્વનું પ્રતિપાદન અશક્ય હોઈ ક્રમિક પ્રધાનભૂત સત્ત્વ-અસત્ત્વબોધક ત્રીણું વાક્ય આવશ્યક છે. ‘સ્યાદ્ અસ્તિ નાસ્તિ ચ ઘટઃ’ इति । આ પદ, પ્રધાનપણાએ કંમથી અર્પિત વિધિનિષેધબોધક છે.

શંકા-ભલે ! ત્યારે પૂર્વકથિત ત્રણ વાક્યો જ હો ! પૂર્વોક્ત ત્રણ ધર્મથી અધિક કોઈનો પણ અભાવ છે ને ?

આવી શંકા દૂર કરવા માટે ચોથું વાક્ય ‘સ્યાદ્ અવક્તવ્ય જ’ તરીકે કહેલ છે.

(૪) ક્રમથી અર્પિત તે સત્ત્વ-અસત્ત્વની જેમ વક્તવ્યતા છે, તેમ સહ અર્પિત તે બન્નેની કેવી રીતે વક્તવ્યતા ? આવો સ્વાભાવિક પ્રશ્ન સ્ફૂરિત થયે છતે, એકીસાથે સર્વથા કહેવાની અશક્તિ હોઈ અવક્તવ્યત્વરૂપ ધર્માન્તર પ્રતિપાદક વાક્યની આવશ્યકતા છે.

તથાચ ચોથું વાક્ય અવક્તવ્યત્વબોધક છે.

(૫) તો પણ ચાર જ વાક્યો થશે ને ? આના જવાબમાં કહે છે કે-‘સ્યાદ્ અસ્તિ ચ અવક્તવ્ય સ્વ ।’ આ પ્રમાણે પાંચમું વાક્ય છે. સ્વદ્રવ્ય આદિ ચતુષ્ઠયની અપેક્ષાએ અસ્તિત્વ હોયે છતે યોગપદ્ધતી કહેવાને અશક્ય સર્વ વસ્તુ છે, માટે ‘સ્યાદ્ અસ્તિત્વવિશિષ્ટ સ્યાદ્ અવક્તવ્યમંગ’ કહેવાય છે. તથાચ સદ્ અવક્તવ્યત્વ નામક ધર્માન્તરનો પણ સંભવ હોઈ સત્ત્વ-વિશિષ્ટ અવક્તવ્યત્વબોધક આ વાક્ય છે.

(૬) અસદ્ અવક્તવ્યત્વમાં પણ ધર્માન્તરપણાની સિદ્ધિથી તત્પ્રતિપાદક વાક્ય પણ કહે છે કે-‘સ્યાદ્ નાસ્તિ ચ અવક્તવ્ય સ્વ ।’ નાસ્તિત્વવિશિષ્ટ અવક્તવ્યબોધક આ વાક્યો છે. પરદ્રવ્ય આદિ ચતુષ્ઠયની અપેક્ષાએ નાસ્તિત્વ હોયે છતે અસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વવડે એકીસાથે કહેવાને અશક્ય સર્વ વસ્તુ છે, માટે સ્યાદ્ નાસ્તિત્વવિશિષ્ટ સ્યાદ્ અવક્તવ્યત્વરૂપ છટ્ટો ભંગ છે.

(૭) સદ્-અસદ્ અવક્તવ્યત્વ ધર્મ પણ પ્રતીતિનો વિષય હોઈ તેના બોધકવાક્યને કહે છે કે-‘સ્યાદ્ અસ્તિ નાસ્તિ ચ અવક્તવ્ય સ્વ ।’ સત્ત્વ-અસત્ત્વવિશિષ્ટ અવક્તવ્યત્વબોધક આ વાક્ય છે.

ક્રમથી સ્વદ્રવ્ય આદિ ચતુષ્ઠયની અપેક્ષાએ અસ્તિત્વ હોયે છતે, પરદ્રવ્યાદિ ચતુષ્ઠયની અપેક્ષાએ નાસ્તિત્વ હોયે છતે, યોગપદ્ધતી અસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વવડે કહેવાને અશક્ય સર્વ વસ્તુ છે, એમ સાતમો ભંગ.

અહીં ઈતિ શબ્દ બીજા વાક્યના અભાવનો સૂચક છે, કેમ કે-તાદૃશ વિલક્ષણ બીજા ધર્મનો અભાવ છે.

શંકા-જેમ અવક્તવ્યત્વમાં ધર્માન્તરપણું છે, તેમ વક્તવ્યત્વમાં પણ ધર્માન્તરપણાનો સંભવ હોઈ, તેના બોધક અષ્ટમવાક્યનું વિદ્યમાનપણું હોઈ કેવી રીતે સાત વાક્યો ?

સમાધાન-સત્ત્વ આદિથી કહેવાતા વક્તવ્યત્વની પ્રસિદ્ધિ હોઈ સાત વાક્યો જ છે.

શંકા-એકધર્મીમાં વિધિવિષયભૂત-નિષેધવિષયભૂત અનંતધર્મોનો સહભાવ હોઈ અનંતભંગી થશે જ ને ?

સમાધાન-ભલે, અનંત પણ સ્પૃતભંગીઓ ઇષ્ટ છે, કેમ કે-સત્ત્વ-અસત્ત્વ આદિ ધર્મકલ્પનાથી, જેમ નિત્યત્વ-અનિત્યત્વ આદિ કલ્પનાથી પણ સાત જ ભંગોના અવતારથી તેટલા જ પ્રતિપાદના પ્રશ્નોનો સંભવ હોવાથી, પ્રશ્નના વશે કરીને જ સ્પૃતભંગી છે, આવો નિયમ છે. આવા આશયથી કહે છે.

નન્વેકત્ર ધર્મિણિ ત્રિધીયમાનનિષિન્યમાનાનન્તધર્મસદ્વાવેનાનન્તમહી સ્યાત્ , મૈવમ્ , અનન્તાનામપિ મપ્તમહીનામિષ્ટવાન્સત્વાદિધર્મકલ્પનયેવ નિન્યત્વાનિન્યત્વાદિકલ્પનયાપિ મપ્તાનામેવ મહ્નાનામવતારાત્

તાવતામેવ પ્રતિપાદ્યપ્રશ્નાનાં સમ્મત્રાન્ પ્રશ્નવશાદેવ સપ્તમઙ્ગીતિ નિયમાદિત્યાશયેનાહ—

સપ્તવિધપ્રશ્નપ્રશ્નવશાત્સપ્તવાક્યપ્રવૃત્તિઃ, પ્રશ્નાનાં સપ્તવિધત્વં તજ્જિજ્ઞાસાયાસ્સપ્તધા-
ત્વાત્, સપ્તધાત્વં જિજ્ઞાસાયાઃ સપ્તધા સંશયોદયાત્, સંશયાનાં સપ્તધાત્વન્તુ તદ્વિષયધર્માણાં
સપ્તધાત્વાદિજ્ઞેયમ્ ॥ સૂત્ર-૧૨ ॥

સપ્તવિધેતિ । યાવન્તઃ પ્રશ્નાસ્તદુત્તરત્વેન તાવતામેવ વાક્યાનાં પ્રવૃત્તિરિતિ ભાવઃ । કુતઃ પ્રશ્ન-
સ્સપ્તવિધ એવ્યત્રાહ પ્રશ્નાનામિતિ જિજ્ઞાસાનુગુણમેવ પ્રશ્નપ્રવૃત્તેરિતિ ભાવઃ, જિજ્ઞાસાયાસ્સપ્તવિધત્વં
કુત इत्यત્રાહ સપ્તધાત્વમિતિ, સંશયાનન્તરં હિ તદ્વિધૂનનાય જિજ્ઞાસા સમુદેતિ સંશયાનાશ્ચ સપ્તવિધત્વે
જિજ્ઞાસાપિ તાવત્યેવેતિ ભાવઃ । સોઽપિ સપ્તપ્રકાર એવ્યત્ર કિ નિયામકમિતિ પ્રશ્ને ત્વાહ સંશયાના-
મિતિ, વિષયનિવન્ધનો હિ સંશયઃ, વિષયસ્ય સપ્તત્વે કથં સંશયા અધિકા ભવેયુઃ, તથા ચ વિષયાણાં
સપ્તધાત્વેન પ્રમાણસિદ્ધત્વાત્તાવન્ત એવ સંશયા इति ભાવઃ ॥

સપ્તવિધપણું.

હોવાર્થ—“પ્રશ્નકારના સાત પ્રકારના પ્રશ્નોના વિશે સાત વાક્યોની પ્રવૃત્તિ છે. પ્રશ્નોનું
સપ્તવિધપણું છે, કેમ કે—તેની જિજ્ઞાસા સાત પ્રકારની છે. જિજ્ઞાસાનું સપ્તવિધપણું છે,
કેમ કે—સાત પ્રકારના સંશયોનો ઉદય છે. સંશયોનું સપ્તવિધપણું છે, કેમ કે—તે સંશયોના
વિષયભૂત ધર્મોનું સપ્તવિધપણું છે, એમ જાણવું.”

વિવેચન—જેટલા પ્રશ્નો છે, તેટલા જ ઉત્તરવાક્યોની પ્રવૃત્તિ છે. જિજ્ઞાસાના અનુ-
સારે પ્રશ્નની પ્રવૃત્તિ છે. જેટલા સંશયો છે, તેટલી જિજ્ઞાસા છે. જેટલા સંશયવિષયભૂત
ધર્મો છે, તેટલા સંશયો છે.

તથાચ સાત પ્રકારે વિષયો પ્રમાણસિદ્ધ હોવાથી સંશયો તેટલા જ છે. સાત સંશયના
વિષયભૂત ધર્મો છે, માટે સાત સંશયો છે. સાત સંશયો છે, માટે સાત જિજ્ઞાસા છે. સાત
જિજ્ઞાસા છે, માટે સાત પ્રશ્નો છે. સાત પ્રશ્નો છે, માટે સાત ઉત્તરવાક્યો છે.

ધર્માઃ કઃ इत्यત્રાહ—

તે ચ ધર્માઃ કથશ્ચિત્સત્ત્વં, કથશ્ચિદસત્ત્વં, ક્રમાર્પિતોભયમ્, કથશ્ચિદવક્તવ્યત્વં, કથ-
શ્ચિત્સત્ત્વવિશિષ્ટાવક્તવ્યત્વં, કથશ્ચિદસત્ત્વવિશિષ્ટાવક્તવ્યત્વં, ક્રમાર્પિતોભયવિશિષ્ટાવક્ત-
વ્યત્વશ્ચ ॥ સૂત્ર-૧૩ ॥

તે ચેતિ । સંશયવિષયીમૂતાધ્વેત્યર્થઃ । કથશ્ચિત્ સત્ત્વમિતિ, વસ્તુધર્મોઽયં, તદનન્યુપગમે વસ્તુનો
વસ્તુત્વમેવ ન સ્યાત્ સ્વરવિષાણાદિવત્, સ્વદ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવાપેક્ષયા સર્વ વસ્તુ સદેવ, પરદ્રવ્યાદેરિવ
સ્વદ્રવ્યાદેરપિ વસ્તુનોઽસત્ત્વે શૂન્યતાપ્રસન્નઃ સ્યાત્, સર્વ સદેવેત્યપિ ન, સર્વપદાર્થાનાં પરસ્પરમસાંકર્ય-
પ્રતિપત્તેરસત્ત્વસ્યાપિ સિદ્ધેઃ, અત એવ કથશ્ચિદસત્ત્વમપિ વસ્તુધર્મ इत्याહ કથશ્ચિદસત્ત્વમિતિ, સ્વરૂપાદિવ

पररूपादपि वस्तुनस्सत्त्वे प्रतिनियतस्वरूपाभावाद् वस्तुप्रतिनियमविरोधो दुर्वार इति भावः । क्रमा-
 र्पितोभयमिति, क्रमार्पितसदसदुभयत्वमित्यर्थः, तदभावे हि क्रमेण सदसत्त्वविकल्पशब्दव्यवहारस्य
 विरोधः स्यादिति भावः । न चायं व्यवहारो निर्विषयः क्रमार्पितोभयज्ञानतद्व्यवहारतत्प्राप्तीनामविसं-
 वादात् तथाविधरूपादिव्यवहारवत्, तस्यापि निर्विषयत्वे सकलप्रत्यक्षादिव्यवहारोच्छेदान्न कस्यचिदि-
 दृष्टत्वव्यवस्था स्यात्, एवमग्रेऽपि भाव्यम् । ननु स्यादस्ति नास्ति च घट इति वाक्यादस्तिनास्ति
 पदार्थां सदसत्त्वयोश्चकारेणोभयस्य चोपस्थित्या सदसदुभयत्वं तादृशव्यवहारस्य विषयः, तच्च केवल-
 सत्त्वासत्त्वाभ्यां भिन्नं भवतु उभयत्वस्यैकविशिष्टापरत्वरूपत्वाभावात् अविशिष्टयोरपि गोत्वाश्वत्वयोरुभ-
 यत्वप्रत्ययात् तत् उभयत्वं भिन्नं, तद्भेदे च कथञ्चिदुभयभेदोऽप्यर्थसिद्ध एव । परन्वेतद्वाक्यस्य क्रमा-
 दुभयमुख्यविशेष्यताकबोधजनकत्वेन क्रमार्पितत्वं कथमत्र धर्मेऽन्वेति, क्रमिकाशब्दबोधद्वयेच्छाविषय-
 विषयत्वरूपस्य तस्य पदानुपस्थितत्वेन वस्तुधर्मतया तद्बोधासम्भवादिति चेन्न, स्यात्पदेन क्रमार्पितत्वस्य
 द्योतनात् अनुभूयते हि स्यादस्ति स्यान्नास्ति च घट इति वाक्यात्क्रमार्पितसत्त्वासत्त्वोभयधर्मवन्तममुं
 घटं जानामीति, तत्र चैकत्वेन गृहीते सदसत्त्वे उभयत्वप्रत्ययस्य भाक्तोभयावगाहित्वेन तत्र च क्रमा-
 र्पितत्वस्यावच्छेदकत्वात् न च क्रमबलादेवात्र ज्ञानद्वयस्य सिद्ध्याऽस्य प्रथमसङ्गद्वयाभेदः स्यादिति
 वाच्यम्, क्रमगर्भोभयप्राधान्यबोधकत्वाभिप्रायेणास्तिनास्तिपदप्रयोगेणैकत्र द्वयमिति रीत्या विलक्षण-
 विषयताशालिबोधान्तरस्यानुभवसिद्धत्वात् । न च क्रमो हि शब्दव्यापारः, अर्थस्तु विशिष्टः क्रमाघटित
 एवेति तत्र क्रमादिकमनतिप्रयोजनमिति वाच्यम्, शब्दगतस्यापि क्रमस्यार्थेऽध्यारोपेण तत्सम्भवादिति ।
 एवं सहावक्तव्यत्वादिविषयि चिन्तनीयम् । कथञ्चिदवक्तव्यत्वमिति, युगपद्विधिनिषेधात्मनाऽवक्तव्यत्वमित्यर्थः,
 सहार्पितावक्तव्यत्वमिति यावत् । ननु सहार्पितत्वं एकदैकपदादुभयबोधो जायतामितीच्छाविषयत्वं सा
 चेच्छा बाधिते नोदेतीति न तदवक्तव्यस्यावच्छेदकम् न चोभयपदेन युगपदुभयप्राधान्येन बोधसम्भवा
 दवक्तव्यत्वमेवासिद्धं दृष्टं हि पुष्पदन्तपदाच्चन्द्रत्वसूर्यत्वाभ्यां चन्द्रसूर्ययोर्युगपदेव बोध इति वाच्यम्,
 पुष्पदन्तपदवदुभयपदस्यासाधारणत्वाभावात्, बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वेनास्तिनानास्तित्वधर्मद्वयावच्छिन्नस्य
 बोधकत्वेऽपि प्राधान्येन सहार्पितोभयाकारबोधासिद्धेरिति चेन्न, पुत्रनाशे सत्यपि पुत्रदिदृक्षाया आनु-

१. सदसदुभयत्वं न सत्त्वविशिष्टासत्त्वत्वरूपं, अत्र हि वैशिष्ट्यं सामानाधिकरण्येन वाच्यं तथा
 च गोत्वाश्वत्वयोः परस्पर सामानाधिकरण्याभावेन वैशिष्ट्यविरहेऽपि गोत्वाश्वत्वोभयमित्युभयत्वावगाहि-
 प्रतीत्युत्पत्तेस्तथा चोभयत्वं वैशिष्ट्याभिन्नमिति रवीकार्यं, तस्य भेदादेव च सत्त्वासत्त्वाभ्यां सत्त्वासत्त्वोभय-
 मपि कथञ्चिद्भिन्नमिति भावः ॥ २. क्रमेण सत्त्वासत्त्वोभयविषयकशब्दयोधद्वयं जायतामितीच्छाविषय
 बोधद्वयं तद्विषयं सत्त्वासत्त्वोभयमित्यर्थः । पदानुपरितत्वेनेति, शब्दोपरिथितस्यैव शब्दबोधं माननियमादिति
 भावः ॥ ३. तृतीयभङ्गो हि क्रमेण शब्दबोधो जायतामितीच्छाप्रयुक्ततया च मत्त्वप्रकारकघटविशंग्यकम-
 सत्त्वप्रकारकघटविशंग्यकं बोधद्वयमेव जायत इति भङ्गद्वयमयोगरूप एवायं भङ्गः प्रसक्त इति शङ्काशयः,
 समाधानञ्च प्रकाशताद्वयनिरूपितैकविशंग्यताशालिबोधस्याऽऽयनुभवसिद्धत्वेन तादृशो बोधोऽस्य भङ्गस्य फलमिति ।

મથિકત્વેન કચિદ્વાધિતેડપીન્છોદયતોડવત્કવ્યસ્યાવચ્છેદકત્વે બાધાભાવાત્ । અથ પન્નમં ધર્મમાહ કથ-
ચ્છિત્સત્ત્વેતિ । અથ ષષ્ઠં ધર્મમાહ કથચ્છિદસત્ત્વેતિ । સપ્તમમાહ ક્રમાર્પિતેતિ ॥

નનુ પ્રથમદ્વિતીયધર્મવત્પ્રથમતૃતીયયુક્તધર્માન્તરસ્ય સિદ્ધેઃ કથં સપ્તવિધધર્મનિયમ ઇતિ ચેન્ન ક્રમાક્ર-
માર્પિતયોઃ પ્રથમતૃતીયધર્મયોર્ધર્માન્તરત્વેનાપ્રતીતેઃ સત્ત્વદ્વયસ્યાસમ્ભવાત્ વિવક્ષિતસ્વરૂપાદિના સત્ત્વરયૈ
કત્વાત્, એવમેવ દ્વિતીયતૃતીયધર્મયોઃ ક્રમાક્રમાર્પિતયોર્ન ધર્માન્તરત્વેન પ્રતીતિરસત્ત્વદ્વયસ્યાસમ્ભવાત્
પરરૂપાદિનાડસત્ત્વસ્યૈકત્વાત્ । નનુ તથા સતિ પ્રથમચતુર્થયોર્દ્વિતીયચતુર્થયોસ્તૃતીયચતુર્થયોશ્ચ સહિતયોઃ
કથં ધર્માન્તરત્વં, ચતુર્થે સહાર્પિતસત્ત્વાસત્ત્વમાનાદિતિ ચેન્ન ચતુર્થે તયોરપરામર્શાત્ કિન્તુ તથાર્પિતયો-
સ્તયોર્સર્વથા વક્તુમશક્તેરવક્તવ્યત્વરૂપધર્માન્તરસ્યૈવ તેન પ્રતિપાદનાત્, ન ચ તેન સહિતસ્ય સત્ત્વસ્યા-
સત્ત્વસ્યોભયસ્ય વાડપ્રતીતિર્ધર્માન્તરત્વાસિદ્ધિર્વેતિ મજ્ઞાનાં વિષયનિયમમાહ—

ધર્મોના નામો.

ભાવાર્થ—“તે ધર્મો—(૧) કથંચિત્ સત્ત્વ, (૨) કથંચિત્ અસત્ત્વ, (૩) કથંચિત્ ક્રમ
અર્પિત ઉભય, (૪) કથંચિદ્ અવક્તવ્યત્વ, (૫) કથંચિત્ સત્ત્વવિશિષ્ટ અવક્તવ્યત્વ, (૬)
કથંચિદ્ અસત્ત્વવિશિષ્ટ અવક્તવ્યત્વ અને (૭) કથંચિત્ ક્રમાર્પિત—ઉભયવિશિષ્ટ અવક્તવ્યત્વ.”

વિવેચન—આ સાત ધર્મો સંશયવિષયભૂત સમજવાનાં છે.

(૧) કથંચિત્ સત્ત્વ=આ વસ્તુનો ધર્મ છે. જો આ ધર્મને નહીં સ્વીકારવામાં આવે,
તો વસ્તુનું વસ્તુત્વ જ ન થાય ! જેમ કે—ગધેકાના શીંગડાં.

સ્વદ્રવ્ય—ક્ષેત્ર—કાળ—ભાવની અપેક્ષાએ સર્વ વસ્તુ સદ્ જ છે. પરદ્રવ્ય આદિની
અપેક્ષાએ જેમ નાસ્તિત્વ છે, તેમ સ્વદ્રવ્ય આદિની અપેક્ષાએ પણ વસ્તુના નાસ્તિપણમાં
શૂન્યતાનો પ્રસંગ આવે !

સઘળુંય સદ્રૂપ જ છે—એમ પણ નહીં, કેમ કે—સર્વ પદાર્થો પરસ્પર સાંકર્થ વગરના
છે. આવી પ્રતિપત્તિ હોઈ અસત્ત્વની પણ સિદ્ધિ છે. એથી જ કથંચિત્ અસત્ત્વ પણ વસ્તુધર્મ છે.

(૨) તેથી કહે છે કે—‘કથંચિદ્ અસત્ત્વ’=સ્વરૂપથી જેમ છે, તેમ પદરૂપથી પણ વસ્તુની
સત્તામાં, પ્રતિનિયત સ્વરૂપના અભાવથી વસ્તુના પ્રતિનિયમનો અભાવ જ થઈ જશે !

(૩) ‘ક્રમાર્પિત ઉભયમ્’=ક્રમથી અર્પિત, સદ્—અસદ્ ઉભયત્વ=ક્રમ અર્પિત ઉભયના

૧. પૃષ્ઠદન્તપદસ્ય ચન્દ્રત્વેન ચન્દ્રે સૂર્યત્વેન સૂર્યે વ્યાસજ્યવૃત્તિરેકા શક્તિરિતિ તેનોભયધર્મનિષ્ઠપ્રકાર-
તાદ્વયનિરૂપિતો વ્રોધો મહેત્ પરન્તૂમયપદસ્ય બુદ્ધિવિષયતાવચ્છેદકત્વેન યત્કિચ્છિદ્ધર્મદ્વયે ગત્કિસમવેડપિ પ્રાતિ-
સ્વિકધર્માવચ્છિન્નપ્રકારતાદ્વયનિરૂપિતમુખ્યવિશેષ્યતાગાલિવ્રોધરતસ્માન્ન મહેદેવેતિ ભાવઃ । ૨. ક્રમાર્પિતાસ્તિ-
ત્વનારિતત્વોભયસ્મિન્નાસ્તિત્વરૂપધર્માન્તરસ્યેતિ ભાવઃ ॥ ૩. ક્રમાર્પિતાસ્તિત્વનાસ્તિત્વોભયસ્મિન્નાસ્તિત્વરૂપધર્મા-
ન્તરસ્યેતિ ભાવઃ ॥ ૪ સહાર્પિતસત્ત્વાસત્ત્વોમદાવચ્છેદેન તૃતીયમજ્ઞજન્યગાઢવ્રોધવિષયત્વાભાવરયૈવ સ્યાદ-
વત્કવ્યપદાર્થત્વાદિતિ ભાવઃ ॥

અભાવમાં ખરેખર, ક્રમથી સદ્ અસત્ત્વના વિકલ્પબંધ્ય શબ્દવ્યવહારનો અભાવ થઈ જાય !

વળી આ વ્યવહાર વિષય વગરનો નથી, કેમ કે-ક્રમથી અર્પિત ઉભયનું જ્ઞાન-વ્યવહાર અને પ્રાપ્તિમાં વિસંવાદ નથી. જેમ કે-તથાવિધ રૂપ આદિ વ્યવહાર.

તથાવિધ રૂપ આદિ વ્યવહારમાં પણ વિષયશૂન્યત્વ માનવામાં સકળ પ્રત્યક્ષ આદિ વ્યવહારનો ઉચ્છેદ થવાથી, કોઈની પણ ઈષ્ટ તત્ત્વની વ્યવસ્થા પણ નહીં થાય ! એ પ્રમાણે આગળ પણ વિચારવું.

શંકા-‘સ્યાદ્ અસ્તિ નાસ્તિ ચ ઘટઃ’ એવા વાક્યથી અસ્તિ-નાસ્તિ, એ પદોથી સત્ત્વ અને અસત્ત્વની તથા ચક્રારથી તથા ઉભયની ઉપસ્થિતિથી સદ્-અસદ્ ઉભયત્વ, તે શબ્દપ્રયોગનો વિષય છે. વળી તે કેવળ સત્ત્વ અને અસત્ત્વથી ભિન્ન હો ! ઉભયત્વમાં (સદ્-અસદ્ ઉભયત્વ, સત્ત્વવિશિષ્ટ અસત્ત્વરૂપ નથી. ખરેખર, અહીં વૈશિષ્ટ્ય સામાનાધિકરણથી કહેવું જોઈએ. તથાચ ગોત્વ અને અન્ધત્વમાં પરસ્પર સામાનાધિકરણનો અભાવ હોઈ, વૈશિષ્ટ્યનો અભાવ છતાં, ‘ગોત્વ અન્ધત્વો મય’ એમ ઉભયત્વ અવગાહિ પ્રતીતિની ઉત્પત્તિ હોઈ, તે ઉભયત્વ વૈશિષ્ટ્યથી ભિન્ન છે, એમ સ્વીકાર કરવાયોગ્ય છે. તે વૈશિષ્ટ્યના ભેદથી જ સત્ત્વ-અસત્ત્વ કરતાં સત્ત્વ-અસત્ત્વ ઉભય પણ કથંચિત્ ભિન્ન છે.)

એક વિશિષ્ટ અપરત્વરૂપણાનો અભાવ હોવાથી, અવિશિષ્ટ પણ ગોત્વ અન્ધત્વમાં ઉભયત્વની પ્રતીતિ હોવાથી કેવળ તે બંનેથી ઉભયત્વ ભિન્ન છે. વળી તેના ભેદમાં કથંચિદ્ ઉભયનો વિભાગ પણ સિદ્ધ જ છે.

પરંતુ આ વાક્યમાં ક્રમથી ઉભય, મુખ્ય વિશેષ્યતાવાળા બોધનું જનકપણું હોઈ, ક્રમથી અર્પિતપણું કેવી રીતે ધર્મમાં અન્વિત થાય ? કેમ કે-ક્રમિક શાબ્દબોધક્રમની ઈચ્છાના વિષયરૂપ બે બોધ અને તેના વિષયભૂત સત્ત્વ-અસત્ત્વ ઉભય છે. તેમાં રહેલ તાદશ વિષયત્વરૂપ તે ક્રમાર્પિતની પદરૂપે અનુપસ્થિતિ હોવાથી (શબ્દથી ઉપસ્થિતના જ શાબ્દ-બોધમાં ભાનનો નિયમ છે.) વસ્તુધર્મરૂપે તેના બોધનો અસંભવ જ છે ને ?

સમાધાન-ભલા ભાઈ ! સ્યાત્ પદ, ક્રમાર્પિતપણાનો દ્યોતક છે જ ને ? ખરેખર, અનુભવાય છે કે-‘સ્યાદ્ અસ્તિસ્થાન્નાસ્તિ ચ ઘટઃ’-આ વાક્યથી ‘ક્રમાર્પિત સત્ત્વ-અસત્ત્વ ધર્મવાળા આ ઘટને હું જાણું છું.’ આ વાક્યમાં ક્રમથી એકપણાએ ગ્રહણ કરેલા સદ્ અસત્ત્વમાં ઉભયપણાની પ્રતીતિ ભક્તિ (ઔપચારિક, મપ્તે ગૌણ્યો વૃત્તેઃ આગતઃ) ગૌણરૂપે ઉભયની અવગાહી હોઈ અને ક્રમાર્પિતત્વ અવચ્છેદક (અપેક્ષારૂપ) હોઈ, ક્રમાર્પિત સદ્-અસદ્ ઉભયનો અનુભવ થાય છે.

શંકા-ક્રમના બળથી જ આ ત્રીજા ભાગમાં બે જ્ઞાનની (ખરેખર, ત્રીજા ભાગનો ક્રમથી શાબ્દબોધ થાયો ! આવી ઈચ્છાથી પ્રયોગ કરાયેલો છે. તથાચ સત્ત્વરૂપી પ્રકારવાળો અને ઘટરૂપી વિશેષ્યવાળો એક બોધ તથા અસત્ત્વરૂપી પ્રકારવાળો અને ઘટરૂપી વિશેષ્યતાવાળો

ખીન્ને બોધ-એમ બે બોધ થાય છે, માટે બે ભાંગાના સંયોગરૂપ જ આ ત્રીજો ભાંગો છે.) ત્રિવિદિ હોઈ, આ ત્રીજો ભાંગો બે ભાંગાથી અભિન્ન હોઈ ત્રીજો ભિન્ન કેવી રીતે ?

સમાધાન—કેમગણિત ઉભયની પ્રધાનતા બોધકતાના અભિપ્રાયથી અસ્ત-નાસ્તિપદના પ્રયોગથી ‘અકત્વદ્વય’ ‘એક જગ્યામાં બે’ આવા ન્યાયથી, જેમ કે-ચૈત્ર, દંડી અને કુંડલી છે. આવા વાક્યમાં દંડકુંડલરૂપ ઉભય પ્રકારવાળો ચૈત્રરૂપ વિશેષ્યવાળો બોધ થાય છે. તેવી રીતે પ્રકૃતમાં કેમ અર્પિત સત્ત્વ-અસત્ત્વનિષ્ઠ બે પ્રકારવાળો અને ઘટ આદિરૂપ એક વિશેષ્યતાવાળો બોધ થાય છે. (અથવા નરસિંહરૂપ અખંડ વ્યક્તિ નર અને સિંહથી ભિન્ન હોવા છતાં, વિભિન્ન ભાગરૂપે કલ્પિત નર અને સિંહરૂપે કહેવાતી વ્યક્તિ અખંડ નરસિંહનો જેમ બોધ કરે છે, તેમ અસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વ વિલક્ષણ ધર્મવિશેષ, અસ્તિત્વ પર્યાયને અપેક્ષી ઘટ આદિ ધર્મીમાં છે તે જ ધર્મ, કેમિક પ્રધાન ભાવવિવક્ષિત કથંચિત્ અસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વથી નિરૂપણ કરાતો તાત્પર્યના વશે ત્રીજા ભાંગજન્ય બોધમાં ભાસે છે. તેવા ધર્મરૂપ વિષયભેદથી જ પહેલા-બીજા ભાંગ કરતાં, તેનાથી થતા બે બોધ કરતાં, ત્રીજો ભાંગ અને તેનાથી થતો બોધ ભિન્ન છે.) અર્થાત્ વિલક્ષણ વિષયતાશાળી બોધાન્તર અનુભવસિદ્ધ છે, માટે પ્રકરનાદ્રય નિરૂપિત એક વિશેષ્યતાશાલીબોધ આ ત્રીજા ભાંગાનું ક્ષણ છે.

શંકા—ખરેખર, કેમ શબ્દના વ્યાપારરૂપ છે અને અર્થ તો વિશિષ્ટ કેમથી અધરિત જ છે. તે અર્થમાં કેમ આદિના અતિ પ્રયોજનનો અભાવ જ છે ને ?

સમાધાન—શબ્દગત પણ કેમનો અર્થમાં અધ્યારોપદ્વારા તે અર્થમાં તે કેમનો સંભવ હોઈ, અર્થ કેમથી ઘટિત છે. એ પ્રમાણે સહ અવક્તવ્યત્વ આદિમાં પણ વિચારવું.

(૪) કથંચિદ્ અવક્તવ્યત્વ=એકીસાથે વિધિનિષેધરૂપે અવક્તવ્યત્વ-સહ અર્પિત અવક્તવ્યત્વ, એમ જાણવું.

શંકા—સહ અર્પિતત્વ, એક કાળમાં એક પદથી ઉભયનો બોધ થાયો ! આવી ઇચ્છાના વિષયત્વરૂપ છે અને તે ઇચ્છા બાધવિનયમાં ઉદય પામતી નથી, માટે તે સહાર્પિતત્વ અવક્તવ્યત્વનું અવચ્છેદક નથી. વળી ઉભયપદથી યુગપદ્ ઉભયની પ્રધાનતાએ બોધનો સંભવ હોઈ અવક્તવ્યત્વ જ અસિદ્ધ છે. ખરેખર, પ્રત્યક્ષથી દષ્ટ છે કે-પુષ્પદંત નામના પદથી ચંદ્રત્વ અને સૂર્યત્વથી ચંદ્ર-સૂર્યનો એકીસાથે બોધ થાય છે જ ને ?

સમાધાન—પુષ્પદંતપદની માફક ઉભયપદ અસાધારણપણાના અભાવવાળું—સાધારણ છે.

શંકા—બુદ્ધિનિષ્ઠ વિષયતાનો અવચ્છેદક (પુષ્પદંતપદની ચંદ્રપણાએ ચંદ્રમાં-સૂર્ય-પણાએ સૂર્યમાં વ્યાસભ્યવૃત્તિ (બે આદિમાં રહેનાર) એક શક્તિ છે, તેથી તે પદવડે ઉભય ધર્મનિષ્ઠ પ્રકારતાદ્રયથી નિરૂપિત બોધ હોઈ શકે છે. પરંતુ ઉભયપદ, બુદ્ધિનિષ્ઠ વિષયતાનો અવચ્છેદક હોઈ, ચલ્લિચિન્ બે ધર્મમાં શક્તિનો સંભવ છતાં, વિશેષધર્મથી વિશિષ્ટ બે પ્રકારતાથી નિરૂપિત મુખ્ય વિશેષ્યતાશાળી બોધ તે ઉભયપદથી ન થઈ શકે !) હોઈ,

અસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વરૂપ એ ધર્મોથી વિશિષ્ટનો બોધક છતાં, પ્રધાનતાએ સહ અર્પિત ઉભય આકારવાળા બોધની અસિદ્ધિ છે ને ?

સમાધાન-પુત્રનો નાશ હોવા છતાં પુત્રને બેવાની ઈચ્છા અનુભવસિદ્ધ હોઈ, ક્થયિત્ બાધવિષયમાં પણ ઈચ્છાનો ઉદય થવાથી અવક્તવ્યતા સહાર્પિતપણામાં અવચ્છેદક-પણાનો બાધ નથી.

એ પ્રમાણે (૫) કથંચિત્ સત્ત્વવિશિષ્ટ અવક્તવ્યત્વ, (૬) કથંચિત્ અસત્ત્વવિશિષ્ટ અવક્તવ્યત્વ, (૭) ક્રમાર્પિત ઉભયવિશિષ્ટ અવક્તવ્યત્વ-એમ સાત ધર્મો બહુવાં.

શંકા-પ્રથમ દ્વિતીય ધર્મની માફક પ્રથમ (કથંચિત્ સત્ત્વ) અને તૃતીય(ક્રમાર્પિત ઉભયથી)યુક્ત ધર્માન્તરની સિદ્ધિ થવાથી કેવી રીતે સાત પ્રકારના ધર્મનો નિયમ ટકી શકે ?

સમાધાન-અક્રમથી અર્પિત (કથંચિત્ સત્ત્વ)-ક્રમ અર્પિત ઉભયરૂપ પ્રથમ તૃતીય ધર્મમાં ધર્માન્તર(ક્રમ અર્પિત અસ્તિ-નાસ્તિત્વરૂપ ઉભયમાં અસ્તિત્વરૂપ ધર્માન્તર)પણાએ અપ્રતીતિ છે, કેમ કે-એ સત્ત્વનો અસંભવ છે. વિવક્ષિત સ્વરૂપ આદિથી સત્ત્વ એક છે. એ પ્રમાણે જ બીજા-ત્રીજા ધર્મમાં ક્રમ-અક્રમ અર્પિતમાં (ક્રમ અર્પિત અસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વરૂપ ઉભયમાં નાસ્તિત્વરૂપ ધર્માન્તર) ધર્માન્તરપણાએ પ્રતીતિ નથી, કેમ કે-એ અસત્ત્વનો અસંભવ છે. પરંપુ આદિથી અસત્ત્વ એક છે.

શંકા-તે પ્રકારે હોયે છતે, પ્રથમ સહિત ચોથામાં (કથંચિત્ સત્ત્વસહિત-કથંચિત્ અવક્તવ્યત્વમાં), બીજા સહિત ચોથામાં (કથંચિત્ અસત્ત્વ સહિત-કથંચિત્ અવક્તવ્યત્વમાં) અને ત્રીજા સહિત ચોથામાં (ક્રમાર્પિત ઉભય સહિત-કથંચિત્ અવક્તવ્યત્વમાં) કેવી રીતે ધર્માન્તર-પણું છે ? કેમ કે-ચોથા ધર્મમાં સહ અર્પિત સત્ત્વ-અસત્ત્વનું ભાન છે જ ને ?

સમાધાન-ચોથા ધર્મમાં તે સત્ત્વ અને અસત્ત્વનો પરામર્શ નથી. પરંતુ તે પ્રકારે સહ અર્પિત તે સત્ત્વ-અસત્ત્વ (સહ અર્પિત સત્ત્વ-અસત્ત્વ ઉભયની અવચ્છેદ અપેક્ષાથી તૃતીય ભાંગજન્ય શાબ્દબોધવિષયતાનો અભાવ જ સ્યાદ્ અવક્તવ્ય પદાર્થ હોઈ) સર્વથા કહેવા માટે અશક્તિ હોવાથી અવક્તવ્યત્વરૂપ ધર્માન્તરનું તે ચોથા વાક્યથી પ્રતિપાદન છે. તે અવક્તવ્યત્વથી સહિત સત્ત્વ-અસત્ત્વ કે સત્ત્વાસત્ત્વ ઉભયની અપ્રતીતિ નથી અથવા ધર્માન્તરપણાની અસિદ્ધિ નથી, માટે ભગોના વિષયના નિયમને કહે છે.

તત્ર પ્રથમે મજ્ઞે સત્ત્વસ્ય પ્રધાનતયા માનં, દ્વિતીયેઽસત્ત્વસ્ય પ્રાધાન્યેન, તૃતીયે ક્રમાર્પિતસત્ત્વાસત્ત્વસ્ય, ચતુર્થેઽવક્તવ્યત્વસ્ય, પચ્ચમે સત્ત્વવિશિષ્ટાવક્તવ્યત્વસ્ય, પષ્ઠેઽસત્ત્વવિશિષ્ટાવક્તવ્યત્વસ્ય, સપ્તમે તુ ક્રમાર્પિતસત્ત્વાસત્ત્વવિશિષ્ટાવક્તવ્યત્વસ્ય । અસત્ત્વાદીનાન્તુ ગુણભાવેન પ્રતીતિઃ ॥ સૂત્ર-૧૪ ॥

તત્રેતિ । સપ્તમર્જ્ઞવાક્ય ઇત્યર્થઃ, પ્રથમે મજ્ઞે ઇતિ, સ્યાદસ્યેવ ઘટ ઇતિ મજ્ઞે ઇત્યર્થઃ, પ્રધાનતયા માનમિતિ નેતઃ/ધર્મમાનનિરસનપરમિતિ માત્ર । માનમિત્યપ્રેતનવાક્યેષ્વપિ સર્વદ્રવ્યંતે । કથં તર્થસત્ત્વાદીનાં પ્રતીતેરિત્યત્રાહામત્વાદીનાન્તિત્વમિતિ ॥

સપ્તમઙ્ગીનું ભાન.

ભાવાર્થ^૧—“પહેલા ભંગમાં સત્વનું પ્રધાનપણાએ ભાન છે, બીજા ભંગમાં અસત્વનું પ્રધાનપણે ભાન છે, ત્રીજા ભંગમાં ક્રમથી અર્પિત સત્વ અને અસત્વનું પ્રધાનતયા ભાન છે, ચોથા ભંગમાં અવક્તવ્યત્વનું મુખ્યતયા ભાન છે, પાંચમા ભંગમાં સત્વવિશિષ્ટ અવક્તવ્યત્વનું મુખ્યત્વે ભાન છે, છઠ્ઠા ભંગમાં અસત્વવિશિષ્ટ અવક્તવ્યત્વનું પ્રાધાન્યતઃ ભાન છે અને સાતમા ભંગમાં ક્રમ અર્પિત સત્વ-અસત્વવિશિષ્ટ અવક્તવ્યત્વનું પ્રધાનતયા ભાન છે. પ્રથમ ભંગ આદિમાં અસત્વ આદિની ગૌણભાવથી પ્રતીતિ છે.”

વિવેચન—‘સ્યાદ્ અસ્તિ એવ ઘટઃ’—આવા પ્રથમ ભંગમાં પ્રધાનતયા ભાન છે, એવું વાક્ય બીજા ધર્મોના ભાનનું ખંડન કરનારું નથી.

શંકા—તો અસત્વ આદિની પ્રતીતિ કેવી રીતે થશે ?

સમાધાન—અસત્વ આદિની પ્રતીતિ ગૌણભાવથી છે.

પ્રથમદ્વિતીયધર્માપેક્ષયા તૃતીયચતુર્થધર્મયોરતિરિક્તત્વં સમર્થયતિ—

ક્રમાર્પિતસત્ત્વાસત્ત્વરૂપો ધર્મઃ કથશ્ચિત્સત્ત્વાદ્યપેક્ષયા મિન્નઃ, પ્રત્યેકઘકારાદિવર્ણાપેક્ષયા ઘટપદવત્ । અવક્તવ્યત્વશ્ચ સહાર્પિતાસ્તિત્વનાસ્તિત્વયોસ્સર્વથા વક્તુમશક્યત્વમ્ ॥ સૂત્ર-૧૫ ॥

ક્રમાર્પિતેતિ, સત્ત્વાસત્ત્વોભયત્વસ્ય મિન્નત્વેન તદાશ્રયસત્ત્વાસત્ત્વોભયત્યાપિ કથશ્ચિદ્મેદસ્યાવશ્ય-
કત્વાદિતિ ભાવઃ । તત્ર દષ્ટાન્તમાહ પ્રત્યેકેતિ । અન્યથા ઘકારાદ્યુચ્ચારણેનૈવ ઘટપદજ્ઞાનસમ્મવાદ્ઘટપદા-
થોપસ્થિતૌ શેષવૈયર્થ્યાપત્તેઃ, અત એવ હિ પ્રત્યેકકુસુમાપેક્ષયા માલાયાઃ કથશ્ચિદ્મેદસ્મર્વાનુભવસિદ્ધ્વિતિ
ભાવઃ । ચતુર્થધર્મસ્ય મેદમાહાવક્તવ્યત્વશ્ચેતિ, તથા ચ સત્ત્વાસત્ત્વતદુભયાપેક્ષયા સહાર્પિતાવક્તવ્યત્વધર્મો
મિન્ન ઇતિ ભાવઃ, નાત્ર સહાર્પિતસત્ત્વાસત્ત્વમસ્ય મજ્જસ્ય વિષય ઇતિ સૂચનાય ષષ્ઠચન્તત્ત્વેનોપન્યાસઃ
કૃતઃ । પ્રથમદ્વિતીયતૃતીયચતુર્થમેદાનાં ત્રિલક્ષણધર્મવત્ત્વં પશ્ચમપષ્ઠસપ્તમાનાં પ્રોક્તધર્મયોજનાત્મકત્વમિત્ય-
તસ્તેષાં પાર્થક્યં ન દર્શિતમ્, પ્રથમદ્વિતીયયોસ્તુ પૃથક્ત્વં સુસ્પષ્ટમેવેતિ તદપિ નોક્તમિતિ ॥

પહેલા-બીજા ધર્મની અપેક્ષાએ ત્રીજા-ચોથા ધર્મની ભિન્નતાનું સમર્થન.

ભાવાર્થ^૧—“ક્રમાર્પિત સત્વ-અસત્વરૂપ ધર્મ, કથંચિત્ સત્વ આદિની અપેક્ષાએ ભિન્ન છે. જેમ કે-દરેક ઘટત્વ આદિ વર્ણની અપેક્ષાએ ઘટપદ. અવક્તવ્યત્વ=ગ્રહ અર્પિત અસ્તિ-
નાસ્તિત્વ સર્વથા કહેવાને અશક્યપણું.”

વિવેચન—સત્ત્વાસત્ત્વોભયત્વના આશ્રયભૂત સત્ત્વાસત્ત્વોભયનો પણ કથંચિદ્ ભેદ

૧. સકલજનસાક્ષિકં હિ સ્વરૂપાદિચતુષ્ટયાપેક્ષયા સત્ત્વસ્ય પરરૂપાદિચતુષ્ટયાપેક્ષયા ચાસત્ત્વસ્ય
દર્શનં તદ્વિપરીતપ્રકારેણ ચાદર્શનં વસ્તુન ઇતિ તત્પ્રમાણયતા તથૈવ વસ્તુ પ્રતિપત્ત્યવ્યવસ્થા પ્રમાણપ્રમેય-
વ્યવસ્થાનુપપત્તેઃ, એવમ્ પ્રમાણં પ્રત્યક્ષમન્યદ્વા સ્વાર્થોપલભ્યાત્મના પરાર્થાનુપલભ્યાત્મના ચ ક્રમાર્પિતેન
સદસદાત્મકમિતિ ભાવઃ ॥

આવશ્યક છે. (ખરેખર, સકલજન સાક્ષીવાળું સ્વરૂપ આદિ ચારની અપેક્ષાએ સત્ત્વનું અને પરરૂપ આદિ ચારની અપેક્ષાએ અસત્ત્વનું દર્શન. તેનાથી વિપરીત પ્રકારે વસ્તુનું અદર્શન. આ પ્રમાણે તેને પ્રમાણભૂત માનનારે તે પ્રકારે જ વસ્તુ માનવી જોઈએ. અન્યથા, પ્રમાણ-પ્રમેય વ્યવસ્થાની ઉપપત્તિ નથી. વળી એ પ્રમાણે પ્રત્યક્ષ અથવા પરોક્ષરૂપ છે. સ્વ અર્થના અનુભવરૂપે અને પદાર્થ અનુભવરૂપે ક્રમાર્પિતથી સદ્-અસદ્-રૂપ છે.) જેમ કે-પ્રત્યેક ઘડાર આદિ વર્ણની અપેક્ષાએ ઘટપદ. અન્યથા, ઘડાર આદિનો ઉચ્ચારણથી જ ઘટપદના જ્ઞાનનો સંભવ હોવાથી, ઘટપદાર્થની ઉપસ્થિતિ થતાં શેષ વર્ણની વ્યર્થતાની આપત્તિ આવશે જ ! ખરેખર, એથી જ પ્રત્યેન કુસુમની અપેક્ષાએ માળાનો કથંગિદ્ ભેદ સર્વાનુભવસિદ્ધ જ છે.

એથા ધર્મના ભેદને કહે છે કે-‘અવક્રત્વમિતિ.’ તથાચ સત્ત્વ-અસત્ત્વ તદ્ ઉભયની અપેક્ષાએ સદ્ અર્પિત અવક્રત્વવ્યત્ત્વ ધર્મ ભિન્ન છે. અહીં સદ્ અર્પિત સત્ત્વ-અસત્ત્વ વિષય નથી પરંતુ અવક્રત્વવ્યત્ત્વ વિષય છે. આ સૂચન માટે ષઠી વિભાક્તિ અંતરૂપે ઉપન્યાસ કરેલ છે. પ્રથમ-દ્વિતીય-તૃતીય-ચતુર્થ ભેદોનો વિલક્ષણ ધર્મ, પંચમ-ષષ્ઠ-સપ્તમ ભેદોનું કથિત ધર્મનું યોજનાત્મકપણું છે, માટે તેઓનું પૃથક્પણું અહીં દર્શાવ્યું નથી. પ્રથમ-દ્વિતીય ભેદોનું પૃથક્પણું સુસ્પષ્ટ જ છે, માટે તે પણ કહ્યું નથી.

તદેવં સામાન્યતસ્સપ્તમઙ્ગીસ્વરૂપં પ્રદર્શ્ય વિશેષવુબોધયિષ્યા તાં વિમજતે—

इयं सप्तमङ्गी सकलादेशविकलादेशाभ्यां द्विधा । तत्रैकधर्मविषयकबोधजनकं सद्यौग-
पद्येनाभेदवृत्त्याऽभेदोपचारेण वा तत्तद्वर्माभिन्नानेकयावद्वर्मात्मकपदार्थबोधजनकवाक्यं सक-
लादेशः ॥ सूत्र-१६ ॥

इयमिति, प्रोक्तस्वरूपेत्यर्थः । एकैको भङ्गः सकलादेशस्वभावो विकलादेशस्वभावश्चेत्यर्थः, एत-
त्तत्त्वमग्रे वक्ष्यते, सकलादेशं लक्षयति तत्रेति, एकधर्मविषय बोधजनकत्वे सति तत्तद्वर्माभिन्नानेकयावद्व-
र्मात्मकपदार्थबोधजनकत्वस्य प्रत्येकं प्रमाणनयसप्तमङ्गीवाक्येषु सत्त्वेन न नयवाक्येष्वतिव्याप्तिः,
स्यात्पदं हि प्रकृतेतरयावद्वर्मात्मकत्वं द्योतयति गुणभावेन, तथा च सर्वमेव वाक्यं गुणभावेन प्रकृतेतर-
यावद्वर्मात्मकपदार्थबोधजनकं, प्रधानतया चोपस्थितधर्मबोधजनकञ्चेति । अतो यौगपद्येनाभेदवृत्त्याऽभेदो-
पचारेण वेत्युक्तम्, एवञ्च प्रमाणवाक्यानां सर्वैः पदैर्मिलित्वा प्राधान्येनानन्तधर्मात्मकवस्तुबोधन एव
तात्पर्यम्, स्यादस्त्येव घट इति वाक्यात् स्वेतरसकलधर्मात्मकत्वसम्बन्धेनारित्ववानेव घट इति
प्राथमिकबोधनान्तरं तस्मादनन्तधर्मात्मकमेव सर्वमित्यौपादानिकबोधस्सकलादेशजन्यः स्वीक्रियते, स च
द्रव्यार्थिकार्पणयाऽनुपचरितैकविशेष्यताकः, पर्यायार्थिकार्पणया चोपचरितैकविशेष्यताक इति तात्पर्यार्थ-

૧. નનુ સ્યાચ્છબ્દરૂપ દ્યોતકત્વં તદા યુજ્યતે યદાઽનેકાન્તઃ કેનાપિ શબ્દેન વાચ્યસ્સ્યાત્તદેવંહ
નારતીતિકથં દ્યોતકત્વમિતિ ચેન્ન, અસ્ત્યેવ ઘટ इत्यादિવાક્યેન તત્પ્રતિપાદનાત્ સકલાદેશરવરૂપં હીદં
વાક્યં કાલાદિભિર્ભેદવૃત્ત્યાઽભેદોપચારેણ વા તદ્બોધનસમર્થમિતિ ॥

માદાય ન પ્રધાનૈકાર્થત્વવ્યાધાતઃ, સકલાદેશાન્યાર્થ એવ ગુણપ્રધાનભાવેન બોધકત્વનિયમસ્ય ચરિતાર્થ-
ત્વાત્ । અત એવ સકલાદેશેડનન્તત્વાન્યધર્માનવચ્છિન્નાનન્તધર્મપ્રકારતાનિરૂપિતસકલવસ્તુવિષયતાદ્ગપ્તિ-
જ્ઞાનત્વેન કેવલજ્ઞાનતુલ્યત્વોક્તિઃ સક્લચ્છત્ત્વમિતિ ભાવઃ । તથા ચૈકર્ધાત્મકવસ્તુવિષયકબોધસ્યામેદવૃત્તેર-
મેદોપચારસ્ય વાડનાશ્રયણે વિકલાદેશત્વાપત્યા કાલાદિભિરષ્ટાભિર્ધર્મધર્મિણોસ્તદ્વિનધર્માણામ્મામેદસ્ય
પ્રાધાન્યતઃ કાલાદિભિર્મિત્ત્રાનાં વા ધર્માણામમેદસ્યારોપાત્સમકાલં તાદૃશાશેષધર્માત્મકધર્મિબોધકં વાક્યં
સકલાદેશમિતિ તત્પર્યાર્થઃ । અસ્તિત્વનાસ્તિત્વાદિધર્માણાં કાલાદિભિરમેદેન વૃત્તમાત્મરૂપં યદોચ્યતે
તદૈકેનાપ્યસ્યાદિપદેનાસ્તિત્વાદિરૂપૈકધર્મબોધનદ્વારા તદાત્મકતામાપન્નસ્ય નિશ્ચિલધર્મસ્વરૂપસ્ય પ્રતિ-
પાદનં સમ્ભવતીતિ સૂચયિતુમેકધર્મબોધજનકં સઘૌગપચેન તદાત્મકયાવદ્ધર્માત્મકપદાર્થબોધજનકવાક્ય-
ત્વમિત્યનુક્ત્વા તથોપન્યાસઃ કૃતઃ, એતેન ધર્માવિષયકધર્મિબોધકવાક્યત્વં સકલાદેશત્વં પ્રત્યુક્તં, તાદૃશ-
બોધાપ્રસિદ્ધેઃ, યેન કેનાપિ ધર્મેણ વિશેષિતસ્યૈવ ધર્મિણશ્ચાન્દબોધવિષયત્વાત્ । અમેદવૃત્તિશ્ચ દ્રવ્યાર્થિ-
કનયાશ્રયણેન, દ્રવ્યત્વાવ્યતિરેકાત્ । અમેદોપચારશ્ચ પર્યાયાર્થિકનયાશ્રયણેન પરસ્પરમિત્ત્રાનામપ્યેકત્વા-
ધ્યારોપાદિતિ ॥

આ પ્રમાણે સામાન્યથી સપ્તભંગીનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યા બાદ વિશેષ જણાવવાની ઇચ્છાથી
તે સપ્તભંગીનો વિભાગ કરે છે.

સપ્તભંગીનો વિભાગ.

ભાવાર્થ—“આ સપ્તભંગી સકલ આદેશ અને વિકલાદેશના લેહથી બે પ્રકાર-
વાળી છે. ત્યાં એકધર્મવિષયવાળા બોધનું જનક હોતું, યોગપદ્ધતી અલેહવૃત્તિદ્વારા કે
અલેહ ઉપચારથી તે તે ધર્મથી અભિન્ન અનેક સકલધર્મરૂપ પદાર્થબોધજનક વાક્ય
‘સકલાદેશ’ કહેવાય છે.”

વિવેચન—આ કથિત સ્વરૂપવાળી સપ્તભંગી, સપ્તભંગીના એક એક ભંગ, સકલ
આદેશ સ્વભાવવાળો અને વિકલ આદેશ સ્વભાવવાળો છે. આ તત્ત્વ આગળ કહેવાશે.

સકલાદેશનું લક્ષણ—એકધર્મવિષયક બોધજનક હોયે છતે, તે તે ધર્મથી અભિન્ન
અનેક સકલધર્મ આત્મક પદાર્થબોધજનકપણું લક્ષણ છે. આ લક્ષણ, પ્રત્યેક પ્રમાણુનરૂપ
સપ્તભંગી વાક્યોમાં વિદ્યમાન હોઈ નયવાક્યોમાં અતિવ્યાપ્તિ નથી. ખરેખર, સ્યાત્પદ
પ્રકૃત અને અપ્રકૃત સમસ્ત ધર્માત્મકપણું ગૌણભાવથી ઘોતન કરે છે. તથાચ સર્વવાક્ય,
ગૌણભાવથી પ્રકૃત અને સમસ્ત અપ્રકૃત ધર્મ આત્મક બોધજનક છે અને પ્રધાનતાથી ઉપ-
સ્થિત ધર્મબોધજનક હોય છે. એથી યોગપદ્ધતી અલેહવૃત્તિથી અથવા અલેહ ઉપચારથી,
એમ કહેલું છે.

૦ ૬ળી આ પ્રમાણે પ્રમાણુવાક્યોનું સઘળા પદો મળીને પ્રધાનતયા અનંતધર્માત્મક
વસ્તુના બોધનમાં જ તાર્થ છે.

વિકલાદેશનું સ્વરૂપવર્ણન.

ભાવાર્થ—“ક્રમથી લેહની પ્રધાનતાથી કે લેહના ઉપચારથી એકધર્માત્મક પદાર્થવિષયક બોધનને વાક્ય ‘વિકલાદેશ’ કહેવાય છે.

વિવેચન—લેહની પ્રધાનતાથી એમ કહેવાનું કારણ એ છે કે—પર્યાયાર્થિકનયની પ્રધાનતાએ ધર્મોની પરસ્પર ભિન્નતા છે.

૦ લેહના ઉપચારથી એમ કહેવાનું કારણ એ છે કે—દ્રવ્યાર્થિકનયની પ્રધાનતાની અપેક્ષાએ અભિન્ન હોવા છતાં, લેહના અધ્યારોપથી એમ કહેલ છે.

૦ ક્રમ કહેવાનું કારણ કહે છે કે—અસ્તિ આદિરૂપ એક શબ્દમાં, કાળ આદિથી લેહવાળા નાસ્તિત્વ આદિ અનેક ધર્મના બોધનમાં સામર્થ્ય નહીં હોવાથી, ક્રમથી એમ સમજવું.

સારાંશ—નયના વિષયરૂપે કરેલ વસ્તુધર્મની જ્યારે કાળ આદિ દ્વારા લેહની વિવક્ષા કરાય છે, ત્યારે એક શબ્દમાં અનેકાર્થના પ્રતિગાદનમાં સામર્થ્યનો અભાવ હોવાથી, લેહવૃત્તિથી કે લેહ ઉપચારના ક્રમથી જે વાક્યવાક્ય છે, તે વિકલાદેશ તરીકે કહેવાય છે.

અમેદવૃત્ત્યમેદોપચારપ્રયોજકાન્ દર્શયિતુમાહ —

અમેદવૃત્ત્યમેદોપચારૌ કાલસ્વરૂપાર્થસમ્બન્ધોપકારગુણિદેશસંસર્ગશબ્દૈરષ્ટાભિગ્રાહૌ ॥સૂત્ર-૧૮॥

અમેદેતિ । સમાનકાલીનત્વં, એકગુણિગુણત્વં, એકાધિકરણત્વં, એકસમ્બન્ધપ્રતિયોગિત્વં, એકોપકારકત્વં, એકદેશાવચ્છિન્નવૃત્તિત્વં, એકસંસર્ગપ્રતિયોગિત્વં, એકશબ્દવાચ્યત્વજ્ઞામેદવૃત્તાવમેદોપચારે વા પ્રયોજકમિતિ ભાવઃ ॥

અલેહવૃત્તિ—અલેહ ઉપચારના પ્રયોજકનું કથન.

ભાવાર્થ—“અલેહવૃત્તિ અને અલેહ ઉપચાર, ૧—કાળ, ૨—સ્વરૂપ, ૩—અર્થ, ૪—સંબંધ, ૫—ઉપકાર, ૬—ગુણિદેશ, ૭—સંસર્ગ અને ૮—શબ્દ, એમ આઠ પ્રયોજકો ગ્રહણ કરવાયોગ્ય છે.

વિવેચન—કાળ=સમાન કાલીનતા, સ્વરૂપ=એક ગુણિગુણત્વ, અર્થ=એક અધિકરણત્વ, સંબંધ=એક સંબંધ પ્રતિયોગિત્વ, ઉપકાર=એક ઉપકારત્વ, ગુણિદેશ=એક દેશાવચ્છિન્નવૃત્તિત્વ, સંસર્ગ=એક સંસર્ગ પ્રતિયોગિત્વ અને શબ્દ=એક શબ્દવાચ્યત્વ, અલેહવૃત્તિમાં કે અલેહ ઉપચારમાં પ્રયોજક છે.

एकस्मिन् भक्षे घटयति—

તથાહિ સ્યાદસ્ત્યેવ ઘટ ઇત્યાદાવસ્તિત્વાદ્યાત્મકૈકધર્મવોધજનકત્વં વર્તતે તથા એકકાલાવચ્છિન્નૈકાધિકરણનિરૂપિતવૃત્તિત્વૈરગુણિગુણત્વૈકાધિકરણવૃત્તિત્વૈકસમ્બન્ધપ્રતિયોગિત્વૈકોપકારત્વૈરુદેશાવચ્છિન્નવૃત્તિત્વૈકસંસર્ગપ્રતિયોગિત્વૈકશબ્દવાચ્યત્વધર્મૈરસ્તિત્વેનાભિન્ના અનેકં ચે ધર્માસ્તદાત્મકપદાર્થવોધજનકત્વમપીતિ ॥ સૂત્ર-૧૯ ॥

तथाहीति । इत्यादाविति, अस्तित्वाद्यात्मकैकधर्मबोधजनकत्वं वर्तत इत्यनेनैकधर्मविषयकबोधजन-
कत्वमिति सकलादेशलक्षणांशस्सद्वटितः, वाक्य इति शेषः, इत्यादावित्यस्येत्यादिवाक्य इति वाऽर्थः ।
कालादिभिर्धर्माणामभेदवृत्तिं घटयति तथेति, एककालावच्छिन्नैकाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वेति, यादृशकाला-
वच्छेदेन यत्र घटादावस्तित्वं वर्तते तत्कालावच्छेदेन तत्रानन्ता अपि धर्मा वर्तन्त इत्यस्तित्वेन सह शेष-
धर्माणामेककालावच्छिन्नैकाधिकरणवृत्तित्वं वर्तत इति कृत्वा तेषां कालेनाभेद इति भावः । एकगुणिगुण-
त्वेति, अस्तित्वं हि घटस्य गुणस्तस्मादस्तित्वस्य घटगुणत्वं स्वरूपं तथा तद्वृत्तिशेषधर्माणामपीति सर्वेषां
धर्माणामेकगुणिगुणत्वस्वरूपतया स्वरूपेणाभेदवृत्तिरिति भावः । एकाधिकरणवृत्तित्वेति, यथा ह्यस्तित्वस्या-
धिकरणं घटस्तथैव निखिलधर्माणामपीत्येकाधिकरणवृत्तिवादेशामर्थेनाभेदवृत्तिरिति भावः । एकसम्बन्ध-
प्रतियोगित्वेति, यो ह्यस्तित्वस्य घटेन कथञ्चित्तादात्म्यरूपस्सम्बन्ध स एवांशेषाणामपीति सर्वे धर्माः
कथञ्चित्तादात्म्यलक्षणसम्बन्धस्य प्रतियोगिनस्तस्मादेकसम्बन्धप्रतियोगित्वादेशां सम्बन्धेनाभेदवृत्तिरिति
भावः । एकोपकारकत्वेति, अस्तित्वस्य योऽयमुपकारः स्वप्रकारकधर्मिंश्चिदेष्यकज्ञानजनकत्वं स एवो-
पकारस्त्वन्याखिलधर्माणामिति सर्वेषामेकोपकारकत्वेनोपकारेणाभेदवृत्तिः । एकदेशावच्छिन्नवृत्तित्वेति,
अस्तित्वं हि यद्देशावच्छेदेनास्ति तद्देशावच्छेदेनैव स्वेतरेऽखिलधर्मास्सन्तीत्येकदेशावच्छिन्नवर्तिन एते, न
ह्यस्तित्वं कण्ठावच्छेदेन पृष्ठदेशावच्छेदेन नास्तित्वमिति देशभेदो वर्तत इति गुणिदेशेनैतेषामभेदवृत्ति-
रिति भावः । एकसंसर्गप्रतियोगित्वेति, य एव हि घटे नास्तित्वस्यैकवत्त्वात्मना संगर्गस्स एवान्येषाम-
पीति तेषामेकसंसर्गप्रतियोगित्वात्संसर्गेणाभेदवृत्तिः, एकशब्दवाच्यत्वधर्मैरिति, अस्तित्वधर्मात्मकस्य य
एवास्तिशब्दो वाचकस्य एव तद्विन्नानन्तधर्मात्मकस्यापि वस्तुनो वाचक इति एकशब्दवाच्यत्वाच्छब्दे-
नाभेदवृत्तिरिति भावः । धर्मान्तं पदमस्तिनाऽभिन्नत्वे प्रयोजकप्रदर्शनपरम् । जनकत्वमपीतीति सकला-
देशलक्षणसमन्वय इति शेषः । अत्र मलयगिरिचरणास्सप्तभङ्गायां प्रतिभङ्गं प्रमाणवाक्यमेव, नतु नयः,
स्याच्छब्देन विवक्षितधर्मोपरागेण कालादिभिरभेदवृत्त्याऽभेदोपचारेण वाऽनन्तधर्मात्मकवस्तुप्रतिपादने
प्रमाणवाक्यस्यैव व्यवस्थितेः, अत एव स्याच्छब्दलाञ्छिततयैव सर्वत्र साधूनां भाषाविनयो विहितः,
अवधारणी भाषा च निषिद्धा तस्या नयरूपत्वात्, नयानां च सर्वेषां मिथ्यादृष्टित्वात् तथा चानुरम-
रन्ति “सर्वे णया मिच्छावायिणो” ति, न च सप्तभङ्गात्मकं प्रमाणवाक्यं एकभङ्गात्मकञ्च नयवाक्य-
मित्यपि नियन्तु गक्यम्, सप्तभङ्गानां सप्तविधजिज्ञासोपाधिनिमित्तत्वेनासार्वत्रिकत्वात् को जीव इति
प्रश्ने लक्षणमात्रजिज्ञासया स्याज्ज्ञानादिलक्षणो जीव इत्येकवाक्यस्य प्रमाणवाक्यरूपस्योत्तरस्य सिद्धान्त-
सिद्धत्वात् स्याच्छब्दस्य चात्रानन्तधर्मात्मकत्वद्योतनेन प्रमाणाङ्गत्वादिति वदन्ति तन्मतेनात्र प्रत्येक-

१. तादात्म्यानिरक्तसम्बन्धमिद्वेगिति भावः, यद्यपि कार्यकारणभावद्वैतिककालिदाधारधेयभावादी-
नामतादात्म्येऽपि तत्तत्सम्बन्धव्यवहारकारित्वं दृश्यतं तथापि तत्रापि तत्तद्व्यवहारप्रयोजकगत्यात्मना कथ-
ञ्चित्तादात्म्याभ्युपगमाददोषः, तथा च यत्राभेदव्यवहारस्तत्राभेद उद्भूतोऽनुद्भूतो भेदः, पृथक्मन्विधरथले
तु वैपरीत्येनेति बोध्यम् ॥

વાક્યસ્ય પ્રમાણરૂપત્વં દર્શિતમ્, એનન્મતે નયદુર્નયવિમાગો નાસ્તિ અર્થાવિશેષાત્ । કેચિત્તુ 'સદેવ સત્સ્યાત્સદિતિ ત્રિધાર્થો મીયેત દુર્નાતિનયપ્રમાણૈ' રિતિ હેમસૂરિભિરપિ પ્રમાણનયદુર્નયરૂપેણ વિમજ્યા-મિધાનાત્ આકરે નયતદાભાસાનામપિ સ્પષ્ટં બોધિતત્વાચ્ચાસ્તિ નયદુર્નયમેદઃ, અવધારણીભાષૈકાન્તવાદા-ત્મિકૈવ નિષિદ્ધા ન તુ નયરૂપાપિ, તસ્યાઃ પ્રમાણપરિકરત્વાત્ પ્રમાણાત્મકમહાવાક્યજન્યશાબ્દબોધ-જનકાવાન્તરવાક્યાર્થજ્ઞાનજનકત્વેન તદનુકૂલાકાંક્ષોત્થાપકત્વેન વા નયવાક્યસ્ય શિષ્યમતિવિસ્ફારકત્વાચ્ચ, અત એવ નયોડપ્યાદરણીય એવ । પ્રમાણવાક્યમપિ હિ અનેકાન્તરુચિશાલિનં પુરુષવિશેષમધિકૃત્યૈવ પ્રયુજ્યતે, તસ્માત્ સ્યાજ્ઞાનાદિલક્ષણો જીવ ઇત્યપિ સુનયવાક્યમેવ, એકમજ્જરૂપત્વાત્ । તત્રાપિ પ્રમાણ-વાક્યત્વમુત્થાપ્યાકાંક્ષાક્રમેણ મજ્જપદકસંયોજનયૈવ । સકલાદેશત્વચ્ચ પ્રતિમજ્જમનન્તર્ધર્માત્મકત્વદ્યોતનેન, અન્યથા ચ વિકલાદેશત્વમેવેત્યાહુઃ । અપરે તુ અલ્પાદ્યસ્તુત્રિષયત્વેન ત્રિષ્ણાદ્યમજ્જેષુ સકલાદેશત્વં ચતુર્ણુ ચોપરિતનેષ્વેકદેશત્રિષયત્વેન વિકલાદેશત્વમિત્યૂચુઃ ॥

એક ભાગમાં કાળ આદિની ઘટના.

હોવાર્થ—“તે આ પ્રમાણે—‘સ્યાદ્ અસ્તિ એવ ઘટ.’ ઇત્યાદિમાં અસ્તિત્વ આદિ આત્મક એક ધર્મબોધજનકપણું વર્તે છે. તેવી રીતે એક કાળથી અવચ્છિન્ન એક અધિકરણ-નિરૂપિતવૃત્તિત્વ, એક ગુણિગુણત્વ, એક અધિકરણવૃત્તિત્વ, એક સંબંધ પ્રતિયોગિત્વ, એક ઉપકારત્વ, એક દેશથી અવચ્છિન્નવૃત્તિત્વ, એક સંસર્ગ પ્રતિયોગિત્વ અને એક શબ્દવાચ્યત્વ ધર્મોદ્વારા અસ્તિત્વની સાથે અનેક જે ધર્મો છે. તદ્વાત્મક પદાર્થબોધજનકપણું પણ વર્તે છે.”

વિવેચન—‘સ્યાદ્ અસ્તિ એવ ઘટ.’ ઇત્યાદિ વાક્યમાં ‘અસ્તિત્વ આદિ આત્મક એક ધર્મબોધજનકત્વ વર્તે છે.’ આવા કથનથી ‘એક ધર્મવિષયક બોધજનકત્વ’—આ પ્રમાણેના સંકલ્પાદેશના લક્ષણને અંશ સંઘટિત થયેલો છે.

(૧) કાળ આદિ પ્રયોજકદ્વારા ધર્મોની અલેહવૃત્તિને ઘટાવે છે. ‘તથેતિ’—એક કાળથી અવચ્છિન્ન એક અધિકરણનિરૂપિતવૃત્તિત્વ=જે કાળની અપેક્ષાએ જે ઘટ આદિમાં અસ્તિ-ત્વ છે, તે કાળની અપેક્ષાએ તે ઘટ આદિમાં અનંત પણ ધર્મો વર્તે છે. આ પ્રમાણે અસ્તિત્વની સાથે સકળ શેષધર્મોનું એક કાળથી અવચ્છિન્ન એક અધિકરણવૃત્તિત્વ વર્તે છે. એમ કરીને તે ધર્મોના કાળપ્રયોજકની અપેક્ષાએ અલેહ છે.

[કાળની અપેક્ષાએ ઘટાદિ વસ્તુમાં અસ્તિત્વ આદિ ધર્મની પ્રતીતિ હોવાથી વસ્તુ-નિરૂપિત અસ્તિત્વનિષ્ઠવૃત્તિતામાં કાળ અવચ્છેદક છે, કેમ કે—‘તત્સંબંધી ન એવ સન્નિષ્ઠધર્મા-વચ્છેદકત્વમ્’—આવો નિયમ હોવાથી કાળમાં અસ્તિત્વ આદિ ધર્મનું સંબંધીપણું આવશ્યક છે. કાળની સાથે અસ્તિત્વ આદિ ધર્મોના સંબંધ કાલિક છે. તે કાલિક સંબંધ પણ સર્વ-સંબંધવ્યાપક કથયિત્ તાદાત્મ્ય છે, માટે કથયિત્ તાદાત્મ્ય પણ કાળમાં અસ્તિત્વ

આદિનો સંબંધ છે. વળી એ પ્રમાણે 'તદ્ અભિન્નાભિન્નસ્ય તદ્ અભિન્નત્વમ્'—આવા નિયમથી કથંચિત્ અસ્તિત્વથી અભિન્નકાળથી અભિન્ન—કથંચિત્ નાસ્તિત્વ આદિ ધર્મોનું કથંચિદ્ અસ્તિત્વથી અભિન્નપણું છે. આ પ્રમાણે કાળથી અભેદવૃત્તિ જાણવી.]

(૨) સ્વરૂપ=એક ગુણિગુણત્વ=ખરેખર, અસ્તિત્વ ઘટનો ગુણ (ધર્મ) છે, તેથી અસ્તિત્વનું ઘટગુણત્વ સ્વરૂપ છે. તે પ્રકારે ઘટમાં રહેલ ખાકીના સર્વધર્મરૂપ ગુણોનું એક ગુણિ(ધર્મિ)-ગુણત્વરૂપ આત્મરૂપપણું હોઈ સ્વરૂપથી અભેદવૃત્તિ છે.

[અસ્તિત્વનિષ્ઠ ગુણિગુણત્વથી અભિન્ન ઘટથી અભિન્ન નાસ્તિત્વ આદિ શેષ-અશેષધર્મોમાં રહેલ ગુણિગુણત્વની અપેક્ષાએ અસ્તિત્વની સાથે સકળ ધર્મોનો અભેદ છે.]

(૩) એક અધિકરણવૃત્તિત્વ=ખરેખર, જેમ અસ્તિત્વનો ઘટ આધાર છે, તેમ સમસ્ત ધર્મોનો પણ આધાર છે. આ પ્રમાણે એક અધિકરણવૃત્તિત્વની અપેક્ષાએ અર્થની સાથે સમસ્ત ધર્મોની અભેદથી વૃત્તિ છે.

(૪) એક સંબંધપ્રતિયોગિત્વ=ખરેખર, અસ્તિત્વનો ઘટની સાથે કથંચિતાદાત્મ્યરૂપ (અવિનાશાવ-અવિયગ્ભાવ) સંબંધ છે. તે જ સંબંધ (તાદાત્મ્યથી ભિન્ન સંબંધની અસિદ્ધિ છે. જે કે કાર્યકારણભાવ-દૈશિક-કાલિક-આધાર-આધેયભાવ આદિમાં તાદાત્મ્યરૂપ નહીં હોવા છતાં, તે તે સંબંધયુક્તના વ્યવહારકારિપણું દેખાય છે. તો પણ તે કાર્યકારણભાવ આદિ સંબંધોમાં પણ તે તે વ્યવહારપ્રયોજક શક્તિરૂપે કથંચિત્ તાદાત્મ્યનો સ્વીકાર હોઈ દેખેનો અભાવ છે. તથાજ જ્યાં અભેદવ્યવહાર છે, ત્યાં અભેદ ઉદ્ભૂત-પ્રકટિતરૂપ છે, ભેદ અનુદ્ભૂત છે. પૃથક્ સંબંધીના સ્થળમાં ભેદ ઉદ્ભૂત છે અને અભેદ અનુદ્ભૂત છે, એમ વિપરીત રૂપથી જાણવું.) સમસ્ત ધર્મોનો પણ છે, માટે સઘળા ધર્મો કથંચિત્ તાદાત્મ્ય લક્ષણ-સંબંધના પ્રતિયોગી (આધેયભૂત-રહેનાર) છે. તેથી એક સંબંધના પ્રતિયોગિતાની અપેક્ષાએ સમસ્ત ધર્મોની ઘટરૂપ અનુયોગીમાં કથંચિત્ તાદાત્મ્ય સંબંધથી અભેદથી વૃત્તિ છે.

(૫) એક ઉપકારકત્વ=જેઓ અસ્તિત્વનો ઉપકાર (સ્વ અનુરક્તત્વકરણ-સ્વ વૈશિષ્ટ્ય સંપાદન) સ્વપ્રકારક ધર્મિવિશેષક જ્ઞાનજનકત્વ=અસ્તિત્વ પ્રકારવાળા, ઘટરૂપ ધર્મીવિશેષ્યવાળા યોધનું જનકપણું છે.

તે જ ઉપકાર અસ્તિત્વરૂપ સ્વભિન્ન અન્યરૂપ નાસ્તિત્વ આદિ સકળ ધર્મોનો પણ છે, માટે સકળ ધર્મોની એક ઉપકારકારકપણાની અપેક્ષાએ અભેદથી વૃત્તિ છે.

(૬) એક દેશાવગ્ચિન્નવૃત્તિત્વ=ખરેખર, અસ્તિત્વ જે દેશ(ઘટરૂપ ગુણિ સંબંધી ક્ષેત્ર)ને આશ્રયીને છે, તે દેશની અપેક્ષાએ જ અસ્તિત્વથી ભિન્ન સકળ ધર્મો છે; માટે એક દેશથી અવગ્ચિન્ન ઘટવર્તી આ ધર્મો છે. કેમ કે-કંઠના ભાગમાં અસ્તિત્વ અને પૃષ્ઠના ભાગમાં નાસ્તિત્વ, એવો દેશભેદ નથી વર્તેલો.

(૭) એક સંસર્ગપ્રતિયોગિત્વ=ખરેખર, જે અસ્તિત્વનો એક વસ્તુરૂપે ઘટની સાથે અસ્તિ-

ત્વનો સંસર્ગ છે, તે ખીજા ધર્મેનો પણ સંસર્ગ છે. સમસ્ત તે ધર્મેનો એક સંસર્ગ. પ્રતિ-યોગિત્વની અપેક્ષાએ સંસર્ગથી અલેહવૃત્તિ.

(૮) એક શબ્દવાચ્યત્વ=જે અસ્તિ શબ્દ અસ્તિત્વધર્મ આત્મક વસ્તુનો વાચક છે, તે જ શબ્દ અસ્તિત્વભિન્ન અનંતધર્માત્મક વસ્તુનો પણ વાચક છે, માટે એક શબ્દરૂપ વાચકથી વાચ્યત્વની અપેક્ષાએ સઘળા ધર્મેની શબ્દની સાથે અલેહથી વૃત્તિ છે.

૦ ધર્મ સુધીનું પદ અસ્તિની સાથે અભિન્નતામાં પ્રયોજક બતાવનારું છે.

૦ ‘જનકત્વમપીતિ’-આ પ્રમાણે સંકલ્પદેશસમન્વય છે, એમ અધ્યાહારથી સમજવું. અહીં પૂજ્યપાદ મલયગિરિસૂરીશ્વરજી મહારાજ “સપ્તભંગીના દરેક ભંગ, પ્રમાણવાચક જ છે-નયરૂપ નથી, કેમ કે-સ્યાત્ શબ્દથી વિવક્ષિત ધર્મના ગ્રહણથી કાળ આદિ દ્વારા, અલેહ-વૃત્તિ કે અલેહ ઉપચારથી અનંતધર્માત્મક વસ્તુના પ્રતિપાદનમાં પ્રમાણવાચકની વ્યવસ્થા છે. એથી જ સ્યાત્ શબ્દના ચિહ્નથી જ સર્વત્ર સાધુઓનો ભાષારૂપ વિનય વિહિત કરેલ છે અને નિશ્ચયાત્મક ભાષાનો નિષેધ કરેલ છે : કેમ કે-તે અવધારણી ભાષા નયરૂપ છે, કેમ કે-સઘળાય નયો મિથ્યાદષ્ટિ છે. ‘સર્વ નયો મિથ્યાવાદી છે’-એવા પ્રમાણની ત્યાં સાક્ષી છે.”

શંકા-સપ્તભંગાત્મક પ્રમાણવાચક છે અને એક ભંગાત્મકવાચક નયવાચક છે. આવો નિયમ થાય તો શો વાંધો ?

સમાધાન-સાત ભંગો, સાત પ્રકારની જિજ્ઞાસારૂપ ઉપાધિ-નિમિત્તથી જન્ય હોઈ અસાવર્ત્રિક છે, કેમ કે-જીવ કોને કહી શકાય ? આવા પ્રશ્નમાં લક્ષણ માત્રની જિજ્ઞાસાથી ‘સ્યાત્ જ્ઞાનાદિ લક્ષણો જીવઃ’-આ પ્રમાણેના ઉત્તરરૂપ પ્રમાણવાચકરૂપ એક વાચક સિદ્ધાન્ત-સિદ્ધ છે, કેમ કે-સ્યાત્ શબ્દ અહીં અનંતધર્માત્મકપણાના ઘોતનદ્વારા પ્રમાણના અંગભૂત છે, આમ બોલે છે. તે મતની અપેક્ષાએ અહીં પ્રત્યેક વાચકનું પ્રમાણરૂપપણું દર્શાવેલ છે. વળી આ મતમાં નય અને દુર્નયનો વિભાગ નથી, કેમ કે-અર્થની દૃષ્ટિએ કોઈ જાતનો વિશેષ નથી.

કેટલાક આચાર્યો, જેમ કે-કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજે, “અન્ય યો-વા-દ્વા-શ્લોક ૨૮ માં, ‘પદાર્થ સર્વથા સત્ છે, એ દુર્નયવાચક છે : ‘સત્ છે’-એ વાચક નયવાચક છે : ‘કથંચિત્ સત્ છે’-એ પ્રમાણવાચક છે : આ ત્રણ પ્રકારે અર્થનિર્ણય કરેલ છે.” આ પ્રમાણે પ્રમાણ-નય-દુર્નયરૂપે વિભાગ કરીને કથન કરેલ છે. આકરમાં (મૂળ ગ્રંથમાં) નય અને નયાભાસો પણ સ્પષ્ટ જણાવેલ છે, માટે નય અને દુર્નયનો ભેદ છે.

એકાન્તવાદરૂપ જ અવધારણી ભાષાનો નિષેધ કરેલ છે પરંતુ નયરૂપ અવધારણી ભાષાનો નિષેધ કરેલ નથી, કેમ કે-નયરૂપ ભાષા તો પ્રમાણના પરિકર-અંગરૂપ છે : કેમ કે-પ્રમાણ આત્મક મહાવાચકજન્ય શાબ્દબોધજનક અવાન્તર (તદંતર્ગત અંગભૂત) વાચ્યાર્થ જ્ઞાનજનક હોઈ અથવા તાદૃશ જ્ઞાનની અનુકૂળ અકાંક્ષાનું ઉત્થાપક હોઈ, નયવાચક

શિષ્યમતિનું વિકાસક-વિસ્તારક છે. એથી જ નય પણ આદરયોગ્ય જ છે.

ખરેખર, પ્રમાણવાક્યનો પણ અનેકાન્તની રૂઝિથી શોભતા વિશિષ્ટ પુરુષને ઉદ્દેશીને પ્રયોગ કરાય છે. તેથી 'સ્થાત્ જ્ઞાનાદિ લક્ષણવાળો જીવ' આવું પણ વાક્ય સુનયવાક્ય જ છે, કેમ કે-એકે ભાંગરૂપ છે.

૦ ત્યાં-સંતભંગીમાં પણ પ્રમાણવાક્યત્વ, ઉત્પાદ્ય આકાંક્ષાના ક્રમથી છ ભાંગાની સંયોજનાદ્વારા જ છે.

વળી સકલ આદેશપણું પ્રત્યેક ભાંગમાં અનંતધર્માત્મકપણાના ઘોતનથી છે, અન્યથા વિકલ આદેશપણું જ છે, એમ કેટલાકે આચાર્યો કહે છે.

ખીબ આચાર્યો કહે છે કે-“પ્રારંભિક ત્રણ ભાંગાઓમાં અખંડ વસ્તુનું વિષયપણું હોઈ સકલાદેશપણું છે, અંતિમ ચાર ભાંગાઓમાં એક દેશનું વિષયપણું હોઈ વિકલાદેશપણું છે.”

નન્વભિન્નતાપ્રયોજકકાલાઘટાસુ મધ્યે સમ્બન્ધસંસર્ગૌ દ્વિવા કથસુપાતૌ તયોર્મેદાદર્ગનાદિલત્રાહ-

સમ્બન્ધે કથશ્ચિત્તાદાત્મ્યલક્ષણેऽમેદઃ પ્રધાનં મેદો ગૌણઃ, સંસર્ગે ત્વમેદો ગૌણો મેદઃ પ્રધાનમ્ । તથા ચ મેદવિશિષ્ટામેદસ્સમ્બન્ધઃ, અમેદવિશિષ્ટમેદસ્સંસર્ગૌ ઇતિ વિવેકઃ । અયશ્ચ પર્યાયાર્થિકનયસ્ય ગુણભાવે દ્રવ્યાર્થિકનયસ્ય પ્રધાનભાવે યુજ્યતે ॥ સૂત્ર-૨૦ ॥

સમ્બન્ધ ઇતિ । કથશ્ચિત્તાદાત્મ્યં હિ સમ્બન્ધઃ, સ ચ મેદામેદઘટિતમૂર્તિક્કઃ, તત્ર યદાઽમેદસ્ય પ્રાધાન્યં મેદસ્ય ચ ગૌણત્વં ક્રિયતે તદા સ સમ્બન્ધગઢવ્યવહારમાગમવતિ, યદા તુ મેદસ્ય પ્રધાનતાયામેદસ્ય ચ ગૌણતયા વિવક્ષ્યતે તદા સ સસર્ગૌ ઇતિ વ્યવહિયત ઇતિ ભાવઃ । ફલિતાર્થસુમયોરાહ તથાચેતિ । મેદવિશિષ્ટામેદ ઇતિ, અત્ર મેદો ગૌણો વિશેષણત્વાત્, અમેદસ્ય વિશેષ્યત્વેન પ્રધાનતા વોઘ્યા । અમેદવિશિષ્ટેતિ, અત્રાપિ વિશેષણત્વાદમેદસ્ય ગૌણત્વં વિશેષ્યત્વાચ્ચ મેદસ્ય પ્રાધાન્યમવસેયમ્ । નનુ કથમત્ર કાલાદિભિરમેદઘટિતરમેદોપચારો વેત્યત્રાહાયચ્છેતિ, પૂર્વસઘટિતસ્સકલાદેગવોઘ ઇત્યર્થઃ । પર્યાયાર્થિકનયસ્ય ગુણભાવ ઇતિ, તસ્ય પ્રાધાન્યે ત્વમેદઘટ્યસમ્ભવ ઇતિ ભાવઃ । અસ્ય ગૌણત્વ એવ દ્રવ્યાર્થિકનયસ્ય પ્રાધાન્યં સમવતિ, ણક્રુદા નયદ્રવ્યસ્ય પ્રાધાન્યાસમ્ભવાદિત્યાગયેનાહ દ્રવ્યાર્થિકનયસ્યેતિ, તત્ર પર્યાયાર્થિકનયો ગૌર્ણકૃત્ય ધર્મિણં ધર્માન્નકપર્યાયપ્રાધાન્યપ્રાપ્ત્યાપકઃ, દ્રવ્યાર્થિકનયઃ પર્યાયોપેક્ષયા ધર્મિમાત્રપ્રાધાન્યપ્રાપ્ત્યાપક ઇતિ ॥

અભિન્નતાના પ્રયોગક કાળ આદિ આઠમાં સંબંધ અને સંસર્ગ-એમ બે પ્રકારે કેમ

૧. દ્રવ્યપર્યાયાત્મક હિ વસ્તુ, તત્ર દ્રવ્યનયાર્પણાયા તદભિન્નપર્યાયાનામમાનંપિ તે મન્ત્યેવ પરન્તુ પર્યાયનયસ્ય ગૌર્ણકૃત્ત્વાત્તે ગુણમૂતાઃ ણક્રુદામયનયસ્ય પ્રાધાન્યાસમ્ભવાત ન તાવતા તેષા નાન્મિત્વં દુર્નય-પ્રવેશાપત્તે; પર્યાયાર્પણયા દ્રવ્યનયસ્ય ગુણમાનેન ચ પર્યાયાઃ પ્રાધાન્યેન માસન્તે દ્રવ્યન્તુ તદભિન્નં ગુણતંગેતિ ॥

અહીં કહેલા છે ? કારણ કે—તે બંનેમાં ભેદ તો દેખાતો નથી. આવી શંકાના સમાધાનમાં કહે છે કે—

ભેદાભેદ સંબંધ.

ભાવાર્થ—“ કથંચિત્ તાદાત્મ્યરૂપ સંબંધમાં અભેદ પ્રધાન છે અને ભેદ ગૌણ છે. સંસર્ગમાં તો અભેદ ગૌણ છે અને ભેદ પ્રધાન છે. તથાચ ભેદવિશિષ્ટ અભેદ સંબંધ છે અને અભેદવિશિષ્ટ ભેદ સંસર્ગ છે—એમ વિવેક છે. વળી આ પર્યાયાર્થિકનયના ગુણભાવમાં—દ્રવ્યાર્થિકનયના પ્રધાનભાવમાં યુક્તિયુક્ત થાય છે.”

વિવેચન—ખરેખર, (કથંચિત્ સિન્નાસિન્નત્વરૂપ) કથંચિત્ તાદાત્મ્ય સંબંધ છે. તે ભેદ અભેદથી ઘટિત આકારવાળો છે. ત્યાં જ્યારે અભેદનું પ્રધાનપણું અને ભેદનું ગૌણપણું કરાય છે, ત્યારે તે સંબંધશબ્દના વ્યવહારને સજનારો થાય છે. પરંતુ જ્યારે ભેદની પ્રધાનપણે અને અભેદની ગૌણપણે વિવક્ષા કરાય છે, ત્યારે તે સંસર્ગશબ્દથી વ્યવહાર-વિષય થાય છે.

તે બંનેનો ફલિતાર્થ—ભેદવિશિષ્ટ અભેદ: સંબંધ=સંબંધમાં ભેદ ગૌણ છે, કેમ કે—વિશેષણ છે. અભેદની વિશેષ્યતા હોઈ પ્રધાનતા છે, એમ જાણવું.

૦ અભેદવિશિષ્ટ ભેદ: સંસર્ગ:=સંસર્ગમાં પણ વિશેષણ હોઈ અભેદ ગૌણ છે, વિશેષ્યતા હોઈ ભેદની પ્રધાનતા જાણવી.

૦ અહીં પ્રકૃતમાં કાળ આદિ આઠથી અભેદવૃત્તિ કે અભેદોપચાર કેવી રીતે જાણવો ? આના જવાબમાં કહે છે કે—આ પૂર્વઋઘટિત સકલાદેશબોધ પર્યાયાર્થિકનયના ગૌણભાવમાં છે, કેમ કે—તે પર્યાયાર્થિકનયના પ્રધાનભાવમાં તો અભેદવૃત્તિનો અસંભવ છે. આ—પર્યાયાર્થિકના ગૌણપણામાં જ દ્રવ્યાર્થિકનયનું પ્રધાનપણું સંભવ છે.

વળી દ્રવ્યાર્થિકના પ્રધાનભાવમાં પૂર્વોક્ત સકલાદેશબોધ ઘટી શકે છે, કેમ કે—એક સમયમાં બે નયની પ્રધાનતાનો અસંભવ છે.

૦ અહીં પર્યાયાર્થિકનય, દ્રવ્યરૂપ ધર્મીને ગૌણ કરીને ધર્મરૂપ પર્યાયની પ્રધાનતાને જણાવનારો છે.

૦ દ્રવ્યાર્થિકનય, પર્યાયની ઉપેક્ષા કરીને દ્રવ્યરૂપ ધર્મી માત્રની પ્રધાનતાને દર્શાવે છે.

ખરેખર, વસ્તુ દ્રવ્યપર્યાયાત્મક છે. ત્યાં દ્રવ્યનયની અર્પણમાં તે દ્રવ્યથી અભિન્ન પર્યાયોનું ભાન નહીં હોવા છતાં તે પર્યાયો છે જ. પરંતુ પર્યાયનયને ગૌણ કરેલા હોવાથી તે પર્યાયો ગૌણભૂત છે, કેમ કે—એક સમયમાં બે નયોની પ્રધાનતાનો અસંભવ છે. એટલા માત્રથી તે પર્યાયોનું નાસ્તિત્વ સમજવાનું નથી, કેમ કે—દુર્નયમાં પ્રવેશની આપત્તિ આવે છે. પર્યાયની અર્પણથી દ્રવ્યનયના ગુણભાવથી પર્યાયો પ્રધાનપણાએ ભાસે છે, કેમ કે—દ્રવ્ય તો તે પર્યાયોથી અભિન્ન હોઈ ગૌણપણે છે.

દ્રવ્યાર્થિકનયસ્ય તુ ગૌણત્વે પર્યાયાર્થિકસ્ય ચ પ્રાધાન્યેઽભેદોપચારં કૃત્વા લક્ષણસમન્વયઃકાર્યં
ઇત્યાશયેનાહ—

દ્રવ્યાર્થિકનયસ્ય ગૌણત્વે પર્યાયાર્થિકસ્ય પ્રાધાન્યે ત્વભેદોપચારઃ કાર્યોઽભેદાસમ્ભા-
વાત્ ॥ સૂત્ર-૨૧ ॥

દ્રવ્યાર્થિકનયસ્યેતિ । મુલ્યાભેદવૃત્તિસમર્થકસ્યેત્યર્થઃ । પર્યાયાર્થિકસ્યેતિ, મુલ્યભેદસમર્થકરયે-
ત્યર્થઃ હેતુમાહાભેદાસમ્ભવાદિતિ, અભેદવૃત્ત્યસમ્ભવાદિત્યર્થઃ ॥

દ્રવ્યાર્થિકનયના ગૌણપણામાં અને પર્યાયાર્થિકની પ્રધાનતામાં અભેદનો ઉપચાર કરી
લક્ષણસમન્વય કરવો જોઈએ. એવા આશયથી કહે છે કે—

અભેદનો અસંભવ.

ભાવાર્થ—“દ્રવ્યાર્થિકનયના ગૌણપણામાં, પર્યાયાર્થિકની પ્રધાનતામાં તો અભેદ ઉપચાર
કરવો જોઈએ, કેમ કે—અભેદનો અસંભવ છે.”

વિવેચન—દ્રવ્યાર્થિકનય મુખ્ય અભેદવૃત્તિનો સમર્થક છે, પર્યાયાર્થિક મુખ્ય ભેદ
સમર્થક છે.

અભેદ ઉપચાર કરવો જોઈએ, કેમ કે—અભેદનો અસંભવ છે. એટલે અભેદવૃત્તિનો
અસંભવ છે.

કથમભેદાસમ્ભવ ઇત્યત્રાહ—

તથાહિ નૈકત્રૈકદા વિરુદ્ધનાનાગુણાનામભેદસમ્ભવો ધર્મિભેદાત્ । નાપિ સ્વરૂપેણ, પ્રતિ-
ગુણં સ્વરૂપભેદાત્, નાપ્યર્થેન, સ્વાધારણ્યાપિ ભેદાત્, નત્રા સમ્બન્ધેન સમ્બન્ધિભેદેન સમ્બ-
ન્ધભેદાત્, નાપ્યુપકારેણ, તત્તજ્જન્યજ્ઞાનાનાં ભેદાત્, નાપિ ગુણિદેશેન, તસ્યાપિ પ્રતિગુણ-
મનેકત્વાત્, નાપિ સંસર્ગેણ, સંસર્ગિભેદેન ભેદાત્, નાપિ શબ્દેન, અર્થભેદેન તસ્ય ભેદાદિતિ ।
તસ્માદભેદમુપચર્ય તદ્ધર્માભિન્નાનેકયાવદ્ધર્માત્મકવસ્તુબોધજનકત્વં વાક્યાનામિતિ ॥સૂત્ર-૨૨॥

તથાહીતિ । કાલેન ભેદમાહ નૈકત્રૈતિ, એકાધિકરણ ઇત્યર્થઃ, એકદેતિ એકકાલાવચ્છેદેનેત્યર્થઃ,
વિરુદ્ધનાનાગુણાનામિતિ, પરસ્પરં વિરુદ્ધાનાં વિવિધાનાં ગુણાનામિત્યર્થઃ । અસમ્ભવેનેતિ શેષઃ, તથા ચ
પરસ્પરં વિરુદ્ધાનામનેકગુણાનામેકકાલાવચ્છિન્નૈકાધિકરણવૃત્તિત્વસ્યાસમ્ભવેનેત્યર્થઃ । અભેદસમ્ભવ ઇતિ,
પૂર્વસ્થિતનત્રોઽત્ર સમ્બન્ધઃ, મુલ્યતયેત્યાદિઃ તથા ચ મુલ્યતયા નાભેદસ્ય સમ્ભવ ઇતિ ભાવઃ, તેન
ગૌણતયાઽભેદસમ્ભવેઽપિ ન ક્ષતિઃ । એકત્રૈકદા વિરુદ્ધગુણાનાં સત્ત્વે ગુણભેદેન ગુણિભેદસ્યાવગ્યકત્વાત્ર
ધર્મ્યેક્યં સ્યાદિત્યાહ ધર્મિભેદાદિતિ, તાવદાશ્રયસ્ય તાવત્પ્રકારેણ ભેદાત્, પર્યાયભેદેન પર્યાયિભેદસ્યા-
વસ્યકત્વાદિતિ ભાવઃ । સ્વરૂપેણ ભેદાસમ્ભવમાહ નાપિ સ્વરૂપેણેતિ, વિરુદ્ધનાનાગુણામભેદસમ્ભવ
ઇત્યનુપગ્યતં, એવમુત્તરગ્રાપિ । હેતુમાહ પ્રતિગુણમિતિ, તત્તદગુણાનાં સ્વસ્વરૂપસ્ય ભિન્નત્વાદિતિ ભાવઃ,

ન ચ ઘટાદિગુણત્વં હિ સ્વરૂપગવ્દેન વિવક્ષિતં તચ્ચ ઘટાદિવૃત્તિસકલગુણેષુ સમાનમેવેતિ કથં સ્વરૂપ-
મેદ ઇતિ વાચ્યમ્, ગુણમેદેન ગુણમેદસ્યાવશ્યકતયા પ્રતિગુણં વસ્તુમેદેન તદ્ગુણત્વસ્યાપિ મેદાદિત્યત્ર
તાત્પર્યાત્ । નાપિ ગુણત્વધર્મત્વાદિસ્વરૂપાણામમેદ ઇતિ વાચ્યમ્, તથા સતિ તેન રૂપેણ જગદ્વૃત્તિગુણાનાં
ધર્માણામ્મામેદપ્રસન્નેન પરસ્પરમેદસ્ય વિરોધપ્રસન્નાદિતિ । અર્થેનામેદવૃત્ત્યસમ્ભવમાહ નાપ્યર્થેનેતિ હેતુ-
માહ સ્વાધારસ્યાપીતિ મેદાદિતિ, નાનાત્વાદિત્યર્થઃ, અન્યથાઽનેકગુણાશ્રયસ્યૈકત્વં પ્રસજ્યેતેતિ ભાવઃ,
સમ્બંધેનામેદવૃત્ત્યસમ્ભવમાહ નવાસગ્બન્ધેનેતિ, કારણમાહ સમ્બન્ધમેદેનેતિ, પ્રતિયોગ્યનુયોગિમેદેનેત્યર્થઃ,
ઘટભૂતલસંયોગાત્પટભૂતલસયોગસ્ય મેદદર્શનાદિતિ ભાવઃ । ઉપકારમેદેનામેદવૃત્ત્યસમ્ભવમાહ નાપ્યુપ-
કારેણેતિ, વીજમાહ તત્તજ્જન્યેતિ, તત્તદ્ગુણજન્યેત્યર્થઃ, ન કેવલં જ્ઞાનમુપકારઃ કિન્તુ તત્તદ્ગુણવિષયકં
જ્ઞાનં તથા ચ વિષયમેદેન જ્ઞાનમેદાવશ્યકતયા તત્તદ્ગુણવિષયકજ્ઞાનાનાં મેદેન નૈકોપકારકત્વં ગુણાનાં,
અન્યથા નાનાગુણજન્યોપકારસ્યૈકત્વમવિરુદ્ધં સ્યાદિતિ ભાવઃ । દેશેનામેદવૃત્ત્યનુપપત્તિમાહ નાપિ ગુણિ-
દેશેનેતિ નિદાનમાહ તસ્યાર્પીતિ, ગુણિદેશસ્યાર્પીત્યર્થઃ । અન્યથા ભિન્નપદાર્થવૃત્તિગુણાનાં ગુણિદેશાનામપ્ય-
મેદપ્રસન્નાત્, ગુણિદેશત્વસામ્યાત્, ઘટાત્મકગુણિદેશાનામેવામેદ ઇત્યત્ર વિનિગમનાવિરહાદિતિ ભાવઃ ।
સંસર્ગેનામેદવૃત્ત્યસમ્ભવમાહ નાપિ સંસર્ગેણેતિ, હેતુમાહ સસર્ગીતિ, તદમેદે સંસર્ગિમેદવિરોધાદિતિ
ભાવઃ । શબ્દેના મેદાસમ્ભવમાહ નાપિ શબ્દેનેતિ, હેતુમાહાર્થમેદેનેતિ, વાચ્યમેદેનેત્યર્થઃ, અન્યથા સર્વેષાં
ગુણાનામેકશબ્દવાચ્યત્વે તત્ત એવ સર્વાર્થવાચ્યતાપત્યા શબ્દાનન્તરવૈફલ્યાપત્તિપ્રસન્નસ્યાદિતિ ભાવઃ,
ઈતિગવ્દઃ કાલાઘટાવલમ્બ્યામેદાસમ્ભવનિરૂપણસમાધિયોતકઃ । તથા ચેત્યં પ્રાધાન્યતઃ પર્યાયાર્થિક-
નયચક્રવર્તિસામ્રાજ્યેનામેદવૃત્ત્યસમ્ભવાદમેદમધ્યારોપ્યાસ્તિત્વધર્માભિન્નત્વમનેકાશેષધર્મેષુ સમ્પાદનીયં
તત્તથ તાદૃશધર્માત્મકવસ્તુવોધજનકત્રાયમપિ સકલાદેશઃ પરિપૂર્ણાર્થપ્રકાશકત્વાદિત્યાશયેનાહ તસ્મા-
દિતિ, યસ્માત્કાલાદિના ભિન્નાનાં ધર્માણામમેદવૃત્તિર્ન સમ્ભવતિ તસ્માદિત્યર્થઃ । ઇતિ પદં સકલાદેશ-
સમાધિયોતકમ્ ॥

અલેહનો કેમ અસંભવ છે ? તેના જવાબમાં કહે છે કે—

અલેહવૃત્તિનો અસંભવ.

ભાવાર્થ—“ તે આ પ્રમાણે:—એક સ્થળમાં—એક કાળમાં વિરુદ્ધ નાના ગુણોનો અલેહનો
સંભવ નથી, કેમ કે—ધર્મીનો લેહ છે. સ્વરૂપથી અલેહનો સંભવ નથી, કેમ કે—દરેક ગુણમાં
સ્વરૂપનો લેહ છે. અર્થથી પણ અલેહનો સંભવ નથી, કેમ કે—પોતાના આધારનો પણ લેહ
છે. સંબંધથી અલેહનો સંભવ નથી, કેમ કે—સંબંધીના લેહથી સંબંધનો લેહ છે. ઉપકારથી
પણ અલેહનો સંભવ નથી, કેમ કે—તે તે ગુણજન્ય જ્ઞાનોનો લેહ છે. ગુણિદેશથી અલેહનો
સંભવ નથી, કેમ કે—તે ગુણિદેશ ગુણે ગુણે અનેક છે. સંસર્ગથી પણ અલેહનો સંભવ નથી,
કેમ કે—સંસર્ગીઓના લેહથી સંસર્ગનો લેહ છે. શબ્દથી અલેહનો સંબંધ નથી. કેમ કે—
અર્થલેહથી શબ્દનો લેહ છે, તેથી અલેહનો ઉપચાર કરી તે અસ્તિત્વરૂપ ધર્મથી અલિન્ન

૧. યદનેકગુણાશ્રયં તદનેકમિતિ વ્યાપ્તેઃ । અન્યથા સકલગુણાશ્રયસ્યૈકાધારત્વં પ્રસજ્યેતેતિ તુ પરમાર્થઃ ॥

સકલધર્માત્મક વસ્તુબોધજનકત્વ વાક્યોનું છે.”

વિવેચન-(૧) કાળની અપેક્ષાએ અલેહવૃત્તિનો અસંભવ=એક અધિકરણમાં એક કાળની અપેક્ષાએ પરસ્પરવિરુદ્ધ અનેક ગુણોનો મુખ્યપણે અલેહનો સંભવ નથી, તેથી ગૌણપણે અલેહનો સંભવ છતાં ક્ષતિ નથી.

જે એક ઠેકાણે એક કાળમાં વિરુદ્ધ ગુણોની સત્તા માનવામાં આવે, તો ગુણલેહથી ગુણિલેહની આવશ્યકતા હોઈ ધર્મીની એકતા નહિ થશે, માટે પર્યાયનયમાં ગુણોના લેહમાં વિભિન્ન ગુણોના આધાર ભિન્ન છે. જેટલા ગુણોનો આધાર છે, તેટલા ગુણોના આધારનો તેટલા પ્રકારથી લેહ છે, કેમ કે-પર્યાયના લેહથી પર્યાયવાળા-ધર્મીદ્રવ્યનો લેહ આવશ્યક છે.

(૨) સ્વરૂપની અપેક્ષાએ અલેહનો અસંભવ=સ્વરૂપથી વિરુદ્ધ નાના ગુણોના અલેહનો સંભવ નથી, કેમ કે-પ્રત્યેક ગુણનું પોતાનું સ્વરૂપ અલગ અલગ છે. ‘ખરેખર, ઘટાદિ-ગુણત્વ સ્વરૂપશબ્દથી જે વિવક્ષિત છે, તે ઘટાદિમાં વર્તમાન સઘળા ગુણોમાં સરખું જ છે, તો સ્વરૂપલેહ કેવી રીતે ?’-એવું નહીં બોલવું : કેમ કે-ગુણના લેહથી ગુણિલેહની આવશ્યકતા હોઈ, ગુણદીઠ વસ્તુના લેહથી તન્નિષ્ઠ ગુણત્વનો પણ લેહ છે. (નાના ગુણ સંબંધી તદ્દગુણત્વરૂપ સ્વરૂપના અલેહમાં, ગુણોનું તદ્દગુણત્વનું સર્વત્ર અવિશિષ્ટ હોવાથી જે ભિન્ન ત્વ ન થાય, તો અનંતધર્મોના અભાવમાં અનંતધર્માત્મકપણું પણ વસ્તુનું કહી નહિ શકાય !)

શંકા-ગુણત્વ-ધર્મત્વ આદિ સ્વરૂપોનો અલેહ છે ને ?

સમાધાન-જો આ પ્રમાણે છે, તો તે ગુણત્વ આદિ રૂપથી જગતમાં વર્તમાન ગુણોનો અને ધર્મોનો અલેહનો પ્રસંગ આવતો હોઈ પરસ્પર લેહના અભાવનો પ્રસંગ છે.

(૩) અર્થની અપેક્ષાએ અલેહવૃત્તિનો અસંભવ=ભિન્ન ગુણોનો આધાર પણ વિભિન્ન જ માટે આધારરૂપ અર્થથી અલેહવૃત્તિ ઘટતી નથી. અન્યથા, અનેક ગુણાશ્રયમાં એકતાના વિરોધનો પ્રસંગ આવશે. (ગુણાધારની ભિન્નતાના અભાવમાં, ‘એક આધારમાં એક જ ગુણ છે’ આવે ત્યાં નિયમ હોવાથી, નાના ગુણાશ્રયત્વ લેહ સિવાય ન થાય ! અથવા જે અનેક ગુણાધાર છે, તે અનેક છે. આવી વ્યાપ્તિ છે. અન્યથા, સકલ ગુણાશ્રયમાં એક આધારતાનો પ્રસંગ આવશે.)

(૪) સંબંધથી અલેહવૃત્તિનો અસંભવ=સંબંધીલેહ એટલે પ્રતિયોગિ (આધેય)-અનુ-યોગિ(આધાર)ના લેહથી, સંબંધના લેહથી અલેહવૃત્તિનો અસંભવ છે, કેમ કે-ઘટભૂતલના સંયોગ કરતાં પટભૂતલના સંયોગમાં લેહ દેખાય છે. (અનેક ધર્મોની સાથે ઘટાદિ ધર્મી છતાં ઘટ આદિમાં એક સંબંધ નથી, પરંતુ તત્ત્વધર્મપ્રતિયોગિક, ઘટાદિ અનુયોગિક ભિન્ન જ સંબંધ છે.

અસ્તિત્વ, નાસ્તિત્વ આદિ નાના ધર્મરૂપી સંબંધીઓની સાથે ઘટ આદિ આત્મક એક-ધર્મીમાં, ભેદવિશિષ્ટ અલેહાત્મક અવિવગ્ન ભાવસંબંધનો અસંભવ હોવાથી, સંબંધથી અલેહ-વૃત્તિનો અસંભવ છે.)

(૫) ઉપકારના ભેદથી અભેદવૃત્તિનો અસંભવ—તે તે ગુણજન્ય જ્ઞાનોના ભેદથી ઉપકારની અપેક્ષાએ અભેદનો અસંભવ છે. અહીં કેવળ જ્ઞાનરૂપ ઉપકાર નથી, પરંતુ તે તે ગુણવિષયવાળું જ્ઞાન, તથાચ વિષયના ભેદથી જ્ઞાનભેદની આવશ્યકતા હોઈ, તે તે ગુણવિષયક જ્ઞાનોના ભેદથી ગુણોનું એક ઉપકારકારકપણું નથી. અન્યથા, નાના ગુણજન્ય ઉપકારનું એકત્વ અવિરૂદ્ધ થઈ જાય !

(૬) ગુણિદેશથી અભેદવૃત્તિનો અસંભવ—પ્રતિગુણ-અસ્તિત્વ આદિ પ્રત્યેક ધર્મને આશ્રીને ગુણિદેશનો ભેદ હોઈ અભેદનો અસંભવ છે. અન્યથા, ગુણોનો ભેદ છતાં ગુણિદેશને જો એક માનવામાં આવે, તો ભિન્ન પદાર્થમાં વર્તમાન ગુણોનો-ગુણિદેશનો પણ અભેદનો પ્રસંગ આવશે ! કેમ કે-ગુણિદેશત્વનું સામ્ય છે, ઘટાત્મક ગુણિદેશનો જ અભેદ છે. આમ માનવામાં વિનિગમના-એકતરપક્ષસાધિકા યુક્તિનો અભાવ છે. (જેમ ઘટનિષ્ઠ અસ્તિત્વ આદિ ગુણો ભિન્ન હોવા છતાં, ઘટાત્મક ગુણોનો દ્વેતરૂપ પ્રદેશ જો અભિન્ન માનવામાં આવે, તો તે જ ઘટાત્મક ગુણિદેશ ભિન્ન પદાર્થગત અસ્તિત્વ આદિ ગુણોનો પણ અભિન્ન થઈ જશે !)

(૭) સંસર્ગથી અભેદવૃત્તિનો અસંભવ—અભેદસહિષ્ણુ ભેદરૂપ સંસર્ગનો દરેક સંસર્ગી ધર્મોના ભેદથી ભેદ હોઈ સંસર્ગથી અભેદવૃત્તિનો અભાવ છે, કેમ કે-સંસર્ગના અભેદમાં સંસર્ગીના ભેદનો અભાવ છે.

(૮) શબ્દથી અભેદવૃત્તિનો અસંભવ—અર્થરૂપ વિષયના ભેદથી શબ્દનો ભેદ છે, માટે શબ્દથી અભેદવૃત્તિનો અસંભવ છે. અસ્તિત્વાદિ ગુણવાચક અસ્તિ આદિ શબ્દનો, અસ્તિત્વ આદિ ગુણરૂપ વાચ્યની-વિષયની અપેક્ષાએ, વાચ્યભેદે વાચકભેદ આવશ્યક હોઈ શબ્દથી અભેદ વૃત્તિનો અસંભવ છે. અન્યથા, સઘળા ગુણો જો એકશબ્દવાચ્ય માનવામાં આવે, તો તે એક શબ્દથી સર્વાર્થવાચ્યતાની આપત્તિથી બીજા બધા શબ્દોની નિષ્ફળતાની આપત્તિનો પ્રસંગ થઈ જશે.

○ અહીં ઇતિ શબ્દ, કાળ આદિ આઠનું આલંબન લઈ અભેદના અસંભવના નિરૂપણની સમાપ્તિનો ઘોતક છે.

○ તથાચ આ પ્રમાણે પર્યાયાથિકનયરૂપી ચક્રવર્તીના સામ્રાજ્યથી અભેદવૃત્તિનો અસંભવ હોઈ, અભેદનો અધ્યારોપ કરીને અસ્તિત્વ ધર્મની અભિન્નતા અનેક સમસ્ત ધર્મોમાં કરવી. વળી તેથી જ તાદેશ ધર્માત્મક વસ્તુ બોધજનક વાક્ય પણ સકલાદેશ છે, કેમ કે-પરિપૂર્ણ અર્થપ્રકાશક છે.

તદિત્યં પ્રકાશિતામ્યામભેદવૃત્ત્યમેદોપચારામ્યામેકેનાસ્તિનાસ્ત્યાદિશબ્દેનૈકધર્મપ્રતિપાદનમુલેન તદ્વિન્યાવદનન્તધર્માત્મિકવસ્તુવોધસ્સમ્ભવતીતિ નિરૂપ્ય સમ્પ્રતિ પ્રત્યેકં વાક્યાનામર્થ નિરૂપયિતુમુપક્રમતે—

ઘટસ્સ્યાદસ્ત્યેવેતિ પ્રથમં વાક્યમિતરધર્માપ્રતિષેધમુલેન વિધિવિષયકં વોધં જનયતિ ।

अत्र स्याच्छब्दोऽभेदप्राधान्येनाभेदोपचारेण वा सामान्यतोऽनन्तधर्मवन्तमाह, अस्तित्वशब्दोऽस्तित्वधर्मवन्तमाह, एवकारोऽयोगव्यवच्छेदमाह, तथा चाभेदप्राधान्येनाभेदोपचारेण वा सामान्यतोऽनन्तधर्मात्मको घटः प्रतियोग्यसमानाधिकरणघटत्वसमानाधिकरणात्यन्ता भावाप्रतियोगिस्वद्रव्याद्यवच्छिन्नास्तित्ववानिति बोधः ॥ सूत्र-२३ ॥

घट इति । इतरधर्माप्रतिपेधमुखेनेति, तथाबोधकशब्दाभावादिति भावः । विधिविषयकमिति, अस्तित्वस्य विधिरूपत्वादिति भावः, मुख्यतयेति शेषः, तेन नास्तित्वस्यात्र बोधेऽपि न क्षतिः, न च नास्तित्वस्यात्र कथं बोध इति वाच्यम्, अस्तित्वस्य प्रतिपेधेन नारित्वेनाविनाभावित्वात्, प्रयोगेश्चास्तित्वं नास्तित्वेनैकधर्मिण्यत्रिनाभावि, अस्तित्वनास्तित्वोभयघटितधर्मिविशेषणत्वात्, यत्स्वस्वेतरयदुभयघटितयद्वर्मिविशेषणं तत्तत्र तेनाविनाभावि, यथान्वयव्यतिरेकव्याप्तिद्वयघटितव्याप्यविशेषणभूताऽन्वयव्याप्तिः व्यतिरेकव्याप्यत्रिनाभाविनीति । उक्तप्राया अपि पदार्था वाक्यार्थबोधजननगत्तेर्वाक्यनिष्ठाया उद्बोधकविधया हेतवोऽतः वाक्यार्थनिरूपणप्रस्तावेऽस्मिन् पदार्थानुपस्थापयति कण्ठतोऽत्रेति, अस्मिन् वाक्य इत्यर्थः, अनन्तधर्मवन्तमिति, अनन्तधर्मात्मकमित्यर्थः, सामान्यत इत्युक्तत्वेनानन्तधर्मान्तर्गततयाऽस्तित्वस्यापि बोधात्तद्बोधकास्तिपदं निरर्थकमित्याशङ्का गता, तस्य तथा सामान्यतो बोधेऽपि प्रातिस्विकरूपेण तद्बोधनाय विशेषपदस्यावश्यकत्वात्, यथा सर्वेषां, वृक्षाणां वृक्षत्वेन बोधेऽपि विशेषवृक्षबोधार्थं पनसादिपदप्रयोगः । एकान्तबुद्धिबिलक्षणबुद्धिविशेषविषयतावच्छेदकत्वेनेति तदर्थः । कथमनन्तधर्माणामेकशब्देन बोध इत्यत्राहाभेदप्राधान्येनेति, द्रव्यार्थिकनयेनाभेदस्य प्राधान्येनेति भावः । प्राधान्यञ्च शब्देन विवक्षितत्वाच्छब्दार्थानं बोध्यं, अभेदोपचारेण वेति, पर्यायार्थिकनयस्य प्राधान्ये मुख्यतयाऽभेदासम्भवेन तदुपचारादिति भावः, शब्दानुपात्तरयार्थतो गम्यमानस्याप्रधानता बोध्या । स्यादित्यादिपदानां द्योतकत्वाचकत्वयोरनेकान्तत्वेनानन्तधर्मात्मकस्य द्योतकं वाचकं वेत्यनुक्त्वाऽनन्तधर्मवन्तमाहेत्युक्तं द्योतकतया वाचकतया वा स्याच्छब्दोऽनन्तधर्मात्मकं वस्तु प्रकाशयतीति भावः, एवमग्रेऽपि । अस्तित्वधर्मवन्तमिति, असूधातोस्सत्त्वपर्यवसन्नमस्तित्वं, आख्यातस्याश्रयत्वमर्थ इति मत्वाऽस्तित्वधर्मवन्तमन्युक्तं. आहेति, द्योतकतयेति शेषः, वाक्यार्थं पदमात्रस्य द्योतकत्वादिति भावः । अस्तित्वञ्च स्पष्टव्यक्षेत्रालभावापेक्षया विवक्षितं, सत्त्वमनुक्त्वाऽस्तिपदोपादानं विवक्षितस्वरूपावच्छिन्नसत्त्वाद्यपेक्षायै नैयायिकादिमनसिद्वसागान्यात्मकसत्त्वस्योकाप्रतीतम्याविवक्षितत्वसूचनाय च । तथा च स्वद्रव्याद्यवच्छिन्नमत्वस्यैव प्रतीतिस्तत्रैवा निवृत्तिञ्चनसत्त्वं अप्रामाणिकमेव. इदमपि सत्त्वमर्पितानर्पित-

१ अतस्मिन् काले तयोर्विनाभावित्वेन सिद्धत्वात्सिद्धमाधनवारगायैरुधर्मिणीति, विवेकपञ्चमाशोकौ नात्रोत्पन्नमिदौ विवेकपणं नात्र चेतनो जीव इत्यादौ च जीवविवेकपणं चेतन्यं लोकादृष्ट्याऽनालयाविनाभावित्वेन वाचनत्राविनाभावित्वस्य चास्तित्वान् परमधर्माविनाभावित्वस्य सामान्यमत्वादाऽर्गित्वनानिन्वोभयवर्तिनधर्माति पदम् । तत्र सामान्यभुवी व्याप्तिं दृश्यति यदिति । एवञ्च माधर्म्यस्य वैधर्म्येणाविनाभावित्वेनैतन्नयं केवलान्यत्र नान्यत्र ॥

दृष्ट्या सावच्छिन्नं निरवच्छिन्नमपीति बोध्यम् । अयोगव्यवच्छेदमिति, अयम्भावः, एवकारस्त्रिविधः, अयोगव्यवच्छेदबोधकोऽन्ययोगव्यवच्छेदबोधकोऽत्यन्तायै गव्यवच्छेदबोधकश्चेति, विशेषणान्वितैवकारोऽयोगव्यवच्छेदबोधकः, यथा शंखः पाण्डुर एवेति, विशेष्ये विशेषणस्य योऽयोगः सम्बन्धाभावस्तस्य यो व्यवच्छेदसोऽयोगव्यवच्छेदः उद्देश्यतावच्छेदकसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वमिति यावत्, शंखः पाण्डुर एवेत्यत्रोद्देश्यशंखो विधेयं पाण्डुरत्वं तथा चोद्देश्यतावच्छेदकं यच्छंखत्वं तद्वति वृत्तियोऽभावो घटाद्यभाव एव न पाण्डुरत्वाभावस्तत्र पाण्डुरत्वस्य सत्त्वात् तथा च तदप्रतियोगित्वं पाण्डुरत्व इति शंखत्वसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगिपाण्डुरत्वानयं शंख इत्येवकारमहिम्ना तादृशवाक्यादबोधो भवति, विशेष्यसङ्गतैवकारेणान्ययोगव्यवच्छेदस्य बोधो जायते, यथा पार्थ एव धनुर्धर इत्यादौ, अन्यस्मिन् विशेष्यमिन्ने योऽयं योगस्सम्बन्धो विशेषणस्य तस्य व्यवच्छेदः, उद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकमेदसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वमिति यावत् पार्थत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकमेदः पुरुषान्तरे तत्र धनुर्धरत्वाभावोऽस्ति, तस्मात्पार्थत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकमेदसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिधनुर्धरत्वान् पार्थ इति बोधस्ततो जायते । क्रियासङ्गतादेवकाराच्चात्यन्तायोगव्यवच्छेदस्य बोधो उदेति, यथा नीलं सरोजं भवत्येवेत्यादौ, उद्देश्ये विशेषणस्य योऽयमत्यन्तमयोगोऽसम्बन्धस्तस्य व्यवच्छेद इत्यर्थः, उद्देश्यतावच्छेदकव्यापकाभावाप्रतियोगित्वमिति यावत् । अत्रोद्देश्यं सरोजं तदवच्छेदकं सरोजत्वं तच्च यत्र यत्र तत्र सर्वत्र नीलवत्त्वाभावो न वर्तते, क्वचिनीलस्यापि सत्त्वात् तथा चोद्देश्यतावच्छेदकव्यापकोदासीनाभावाप्रतियोगित्वस्य नीलवत्त्वे सत्त्वेन सरोजत्वव्यापकाभावाप्रतियोगिनीलरूपवत्सरोजमिति बोधस्तादृशवाक्यादभवति । स्यादस्येव घट इत्यत्रापि घटत्वसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वस्य स्वरूपाद्यवच्छिन्नसत्त्वे सत्त्वेनायोगव्यवच्छेदक एवकारः, न चात्रैवकारस्यास्तीति क्रियासङ्गतत्वेन तस्मादत्यन्तायोगव्यवच्छेदस्यैव बोधो भवेदिति कथमयोगव्यवच्छेदस्तदर्थः प्रकृत इति वाच्यम्, ज्ञानमर्थं गृह्णात्येवेत्यादौ ज्ञानत्वसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वस्यार्थग्राहकत्वे धात्वर्थे बोधात्क्रियामङ्गतस्याप्येवकारस्य क्वचिदयोगव्यवच्छेदबोधकत्वात्, न च तत्राप्यत्यन्तायोगव्यवच्छेदक एवैवकारो वाच्य इति वाच्यम्, तथा सत्येकस्मिन्नपि ज्ञाने रजतत्वग्राहकत्वसत्त्वेऽत्यन्तायोगव्यवच्छेदसम्भवेन ज्ञानं रजतं गृह्णात्येवेति प्रयोगप्रसङ्गात्, तस्मात्प्रकृते क्रियासङ्गतोऽप्येवकारोऽयोगव्यवच्छेदबोधक इति न कापि क्षतिः, अस्तीति विभक्तिप्रतिरूपकाव्ययाश्रयणात् सत्त्वबोधेन विशेषणे सत्त्वे एवकारान्वयेनायोगव्यवच्छेदबोधाद्वा न कोऽपि दोषः । तदेवं पदशक्तिग्रहे जाते वाक्यशक्तेरुद्बुद्धतया वाक्यार्थं प्रदर्शयति तथा चेति, वाक्यादस्मात् प्रधानतयाऽस्तित्वधर्मात्मकत्वस्य गौणतया च तदितरसकलधर्मात्मकत्वस्य बोधेन द्रव्यार्थिकनयार्पणया घटेऽनु-

१. सामान्यतइत्यस्यार्थः । २. ननु सर्वं वाक्यं सावधारणमिति न्यायेनाप्रयुक्तोऽपि यथैवकारो लभ्यते तथा वस्तुनोऽनेकान्तस्वरूपत्वादेवाप्रयुक्तोऽपि स्याच्छब्दो लभ्यत एवेति व्यर्थस्तत्प्रयोग इति मैवम्, विविष्टविशयत्वे तात्पर्यास्फोरणेऽवच्छेदकास्फुरणात्सर्वैकान्तशङ्काया अव्यवच्छेदेनाधिकृताया अनेकान्तप्रतिपत्तेरयोगात् एवमेवशब्दाप्रयोगेऽपि विवक्षितार्थस्य सदाद्ययोगव्यवच्छेदादिरूपरयाप्रतिपत्तिर्विधा ॥

સમાધાન—અસ્તિત્વનો પ્રતિષેધયોગ્ય નાસ્તિત્વની સાથે અવિનાશાવ છે. પ્રયોગ આ પ્રમાણે છે:—‘અસ્તિત્વ—નાસ્તિત્વની સાથે એકધર્મી’માં અવિનાશાવી છે, કેમ કે—અસ્તિત્વ—નાસ્તિત્વ ઉભય ઘટિત ધર્મી’નું વિશેષણ છે.

જે જે સ્વ-સ્વ ઇતર-જે ઉભય ઘટિત જે ધર્મી’વિશેષણ છે, તે ત્યાં તેની સાથે અવિનાશાવી છે. જેમ કે—અન્વયવ્યતિરેક બે વ્યાપ્તિથી ઘટિત વ્યાખ્યવિશેષણભૂત અન્વય-વ્યાપ્તિ વ્યતિરેકવ્યાપ્તિની અવિનાશાવિની છે.

(એક કાળમાં તે બન્ને અસ્તિત્વ—નાસ્તિત્વમાં અવિનાશાવસિદ્ધ હોઈ સિદ્ધસાધનના વારણ માટે ‘એકધર્મી’માં એમ કહેલ છે. વિશેષણત્વના માત્ર કથનમાં ‘નીલોત્પળમ’ ઈ ‘પાદિમાં વિશેષણભૂત નીલમાં, અને ‘ચેતનો જીવ’ ઈ ‘ત્યાદિમાં વિશેષણભૂત ચૈતન્યમાં લોકદર્શન’ અની-લના અવિનાશાવનું અને અચૈતન્ય અવિનાશાવનું અસત્ત્વ હોવાથી, અથવા પરસ્પરી અવિના-શાવ સાધ્યસમ હોવાથી, ‘અસ્તિત્વ—નાસ્તિત્વોભય ઘટિત ધર્મી’ એવું પદ કહેલ છે. ત્યાં સામાન્યમુખી વ્યાપ્તિને દર્શાવે છે કે—‘યદ્’ ઈ તિ. વળી આ પ્રમાણે સાધર્યનો વૈધર્યની સાથે અવિનાશાવ હોઈ આ નયમાં કેવલાન્વયી નથી, અત્ર અનિદ્ધહેતુ—પક્ષાવૃત્તિહેતુ—અસિ-દ્ધહેતુ, જે હેતુ સિદ્ધ કરવાનો હોવાથી, સાધ્ય સાથે જે તેનો કેઈ અવિશેષ હોય નહિ, તે તે સાધ્યસમ કહેવાય છે. દ્રવ્ય, છાયા છે. ગતિમત્ હોવાથી અહીં ગતિમત્ત્વહેતુ છે, પણ છાયા ગતિમતી છે કે નહિ, તે તો સિદ્ધ કરવાનું છે. માટે જે હેતુ-પોતે અસિદ્ધ હોય અને તેથી સાધ્ય જેવો હોય, તે સાધ્યસમ હેત્વાભાસ કહેવાય છે. ‘સાધ્યાવિશિષ્ટ: સાધ્યત્વાત્ સાધ્ય-સમ:’ ગૌ. સૂ. ૧-૨-૮.

‘અન્વય માત્ર વ્યાપ્તિ કે કેવલાન્વયિ’ આ વાક્યમાં ‘સ્યાત્ શબ્દ’ સામાન્યથી અનંત-ધર્મવંતને કહે છે.

અહીં ‘સામાન્ય’થી એમ કહેવાથી, અનંત ધર્માન્તર્ગત હોઈ અસ્તિત્વનો પણ બોધ હોવાથી, તે અસ્તિત્વબોધક અસ્તિપદ નિરર્થક છે ને? આવી શંકા નિરસ્ત થાય છે, કેમ કે—તે પ્રકારે સામાન્યથી તે અસ્તિત્વનો બોધ છતાં વ્યક્તિરૂપથી તે જણાવવા માટે વિશેષ-પદની આવશ્યકતા છે. જેમ સઘળા વૃક્ષોનો વૃક્ષત્વથી બોધ છતાં, વિશેષવૃક્ષના બોધ માટે પનસ આદિ વૃક્ષવિશેષનો પદપ્રયોગ આવશ્યક છે, તેમ અહીં પણ સમજવું.

શંકા—કેવી રીતે અનંતધર્મેનો એક શબ્દથી બોધ ?

સમાધાન—દ્રવ્યાર્થિકનયની અપેક્ષાએ અભેદની પ્રધાનતાથી, અહીં પ્રધાનતા શબ્દથી વિવક્ષિત હોઈ શબ્દને આધીન સમજાવવાની છે. અથવા અભેદ ઉપચારથી અર્થાત્ પર્યાયનયની પ્રધાનતામાં મુખ્યત્વે અભેદનો અર્થભાવ હોઈ, અભેદના ઉપચારથી—શબ્દથી નહીં ગ્રહણ કરેલની અર્થથી ગમ્યમાનતાની અપેક્ષાએ ઉપચારથી ગૌણતાથી, એમ સમજવું.

‘સ્યાદ્’ ઈત્યાદિ પદોના ઘોતકત્વવાચકપણામાં અનેકાન્તપણું હોઈ, અનંતધર્માત્મક

પદાર્થનું ઘોતક કે વાક્યક એમ નહીં કહીને, 'સ્થાત્' શબ્દ અનંતધર્મવાળાને કહે છે—એમ કહેલું છે.

‘અસ્તિત્વ ધર્મવન્ત’ અહીં અસ્ ધાતુનો અર્થ સત્ત્વપર્યવસિત અસ્તિત્વ છે. આખ્યાત ક્રિયાપદનો અર્થ આશ્રયત્વ અર્થ છે. આમ માનીને ઘોતકપણ્યે અસ્તિત્વધર્મવાળાને કહે છે. અહીં ઘોતકપણ્ય એટલા માટે કહ્યું છે કે—‘વાક્યના અર્થમાં પદ માત્રનું ઘોતકપણ્ય છે’ એવો નિયમ છે.

૦ ‘અસ્તિત્વ’ સ્વદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવની અપેક્ષાએ વિવક્ષિત છે. ‘અત્’ એવું પદ નહીં કહીને, અસ્તિત્વપદનું ઉપાદાન વિવક્ષિત સ્વરૂપથી અવગ્રહિત સત્ત્વ, આદિની અપેક્ષા માટે છે અને નૈયાયિક આદિ મતથી સિદ્ધસામાન્યરૂપ સત્ત્વ છે. જે લોકમાં અપ્રતીત છે, તેની અવિવક્ષાના સૂચન માટે છે.

૦ તથાચ સ્વદ્રવ્ય આદિ રૂપ સ્વરૂપથી અવગ્રહિત સત્ત્વની પ્રતીતિ હોવાથી સર્વથા નિરવગ્રહિત (નિરપેક્ષ) સત્ત્વ અપ્રમાણિક જ છે. આ પણ સત્ત્વ અર્પિત (સ્વરૂપની અપેક્ષાએ અપેક્ષિત) અને અનર્પિત (પરરૂપની અપેક્ષાએ અનપેક્ષિત)ની દૃષ્ટિથી આવગ્રહિત-નિરવગ્રહિત પણ હોય છે, એમ સમજવું.

૦ એવકાર, અયોગવ્યવચ્છેદને કહે છે. અહીં (૧) અયોગવ્યવચ્છેદબોધક, (૨) અનાયોગવ્યવચ્છેદબોધક અને (૩) અત્યંત અયોગવ્યવચ્છેદબોધક—એમ ત્રણ પ્રકારનો એવકાર છે.

(૧) વિશેષણસંગત એવકાર અયોગવ્યવચ્છેદબોધક છે. જેમ કે ‘શ ય પાંડુર જ છે.’ વિશેષ્યમાં વિશેષણનો જે અયોગ-સંબંધનો અભાવ, તેનો જે વ્યવચ્છેદ, તે અયોગવ્યવચ્છેદ કહેવાય છે. અર્થાત્ ‘ઉદ્દેશ્યતાવચ્છેદકઅમાનાધિકરણાભાવાપ્રતિયોગિત્વ’—‘શ ય પાંડુર જ છે.’ વિશેષ્યમાં વિશેષણનો જે અયોગ-સંબંધનો અભાવ, તેનો જે વ્યવચ્છેદ, તે અયોગવ્યવચ્છેદ કહેવાય છે. અર્થાત્ ‘ઉદ્દેશ્યતાવચ્છેદકઅમાનાધિકરણાભાવાપ્રતિયોગિત્વ’—‘શ ય પાંડુર જ છે.’ અહીં વાક્યમાં ઉદ્દેશ્ય (વિશેષ્ય) શ ય છે, વિધેય (વિશેષણ) પાંડુરત્વ છે. તથાચ ઉદ્દેશ્યતાવચ્છેદક જે શંખત્વ છે, તે શંખત્વવાળા શંખમાં વૃત્તિ જે અભાવ-ઘટ આદિનો અભાવ કે પીતત્વ આદિનો અભાવ જ, પરંતુ પાંડુરત્વનો અભાવ નહીં; કેમ કે—પાંડુરત્વની અહીં વિદ્યમાનતા છે. તથાચ તે અભાવનું પ્રતિયોગિત્વ પીતત્વ આદિમાં છે અને પ્રતિયોગિત્વ પાંડુરત્વમાં વર્તે છે : માટે જ ‘શંખત્વઅમાનાધિકરણાભાવાપ્રતિયોગિપાંડુરત્વવાળો’ આ શંખ છે, આવો એવકારથી બોધ થાય છે.

(૨) વિશેષ્યસંગત એવકારથી અન્યયોગવ્યવચ્છેદનો બોધ થાય છે. જેમ કે—‘પાર્થ જ ધનુર્ધર છે’ ઇત્યાદિ. અહીં અન્યમાં એટલે વિશેષ્યથી ભિન્નમાં જે આ યોગ એટલે વિશેષણનો સંબંધ, તેનો વ્યવચ્છેદ, અર્થાત્ ‘ઉદ્દેશ્યતાવચ્છેદકઅગ્રહિતપ્રતિયોગિકબેદઅમાનાધિકરણાભાવાપ્રતિયોગિત્વ—પાર્થત્વાગ્રહિતપ્રતિયોગિક બેદઃ’ (પાર્થોન એવો ભેદ) વિશેષ્યભિન્ન-

પાર્થસિન્ન બીજા પુરુષમાં ધનુર્ધરપણાનો અભાવ છે. તેથી ‘પાર્થ’ત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિકભેદ-સમાનાધિકરણાભાવપ્રતિયોગિધનુર્ધરત્વવાળો-પાર્થ છે, આવો બોધ તેનાથી થાય છે.

(૩) ક્રિયાસંગત એવકારથી અત્યંત અયોગવ્યવચ્છેદનો બોધ થાય છે. જેમ કે-‘નીલ-કમલ હોય છે જ’ ઇત્યાદિ.

ઉદેશ્યમાં વિશેષણનો જે આ અત્યંત અયોગ-અસંબંધ છે, તેનો વ્યવચ્છેદ એવો અર્થ છે. અર્થાત્ ‘ઉદેશ્યતાવચ્છેદકવ્યાપક અભાવ અપ્રતિયોગિત્વ’ અહીં ઉદેશ્ય, સરોજ છે. તેનું અવચ્છેદક સરોજત્વ છે. તે સરોજત્વ જ્યાં-જ્યાં છે, ત્યાં ત્યાં નીલવત્તાનો અભાવ વર્તેલો નથી. ક્વચિત્ નીલનું પણ સત્ત્વ છે. તથાચ-‘ઉદેશ્યતાવચ્છેદકવ્યાપકઉદાસીન અભાવ અપ્રતિ-યોગિત્વ’ નીલવત્ત્વમાં હોવાથી ‘સરોજત્વવ્યાપક અભાવાપ્રતિયોગિનીલરૂપવાળું’ સરોજ છે.

(નીલ સરોજ હોય છે જ. અહીં ઉદેશ્યતાવચ્છેદક સરોજત્વ છે. તેનો વ્યાપક અત્યંત અભાવ, નીલાભેદાભાવ નહીં લઈ શકાય પરંતુ પટાભેદાભાવ લઈ શકાય છે. તેનું પ્રતિયો-ગિત્વ પેટાભેદમાં છે. અપ્રતિયોગિત્વ નીલાભેદમાં વર્તે છે. ઇતિ લક્ષણસમન્વય.)

‘સ્યાદ્ અસ્તિ એવ ઘટઃ’ આ વાક્યમાં પણ ઘટત્વસમાનાધિકરણાભાવાપ્રતિયોગિત્વનું, સ્વરૂપ આદિ અવચ્છિન્ન સત્ત્વમાં વિદ્યમાનપણું હોઈ અયોગવ્યવચ્છેદક એવકાર છે.

શંકા-અહીં એવકાર, ‘અસ્તિ’ એવી ક્રિયાની સાથે સંગત હોઈ તેથી અત્યંત અયોગ-વ્યવચ્છેદનો બોધ થશે જ, તો કેવી રીતે અસ્તિસંગત એવકારનો અર્થ અયોગવ્યવચ્છેદ-રૂપે રજૂ કરેલ છે ?

સમાધાન-‘જ્ઞાનં અર્થ ગૃહ્ણતિ એવ’ ઇત્યાદિ સ્થળમાં જ્ઞાનત્વસમાનાધિકરણ અભાવા-પ્રતિયોગિત્વનો, અર્થગ્રાહકત્વરૂપ ધાત્વર્થમાં બોધ હોવાથી ક્રિયાસંગત પણ એવકારમાં ક્વચિત્ અયોગવ્યવચ્છેદબોધકપણું છે. એ પ્રમાણે ‘સ્યાદ્ અસ્તિ એવ ઘટઃ’ ઇત્યાદિ સ્થળમાં પણ અયોગવ્યવચ્છેદક જ એવકાર બાબતે.

શંકા-જ્ઞાનં અર્થ ગૃહ્ણતિ એવ’ અહીં પણ અત્યંતાયોગવ્યવચ્છેદક જ એવકાર માનો તો શો વાંધો ?

સમાધાન-જો આમ માનવામાં આવે, તો એક પણ જ્ઞાનમાં રજતત્વગ્રાહકત્વની સત્તામાં અત્યંત અયોગવ્યવચ્છેદના સંભવથી ‘જ્ઞાનં રજતં ગૃહ્ણતિ એવ’ આ પ્રમાણેના પ્રયોગનો પ્રસંગ આવશે !

(આમ માનવામાં વિવક્ષિત અર્થની અમિદ્ધિ છે. કેઈ એક ઘટમાં અસ્તિત્વના અભાવમાં પણ ‘સ્યાદ્ અસ્તિ એવ ઘટ’ ઇતિ આકારવાળા પ્રયોગનો પ્રસંગ આવશે ! જેમ કે-કેઈ એક સરોજમાં નીલના અભાવમાં પણ ‘નીલં સરોજં ભવતિ એવ’ એવા આકારવાળો પ્રસંગ.)

તેથી પ્રકૃતમાં ક્રિયાસંગત પણ એવકાર અયોગવ્યવચ્છેદબોધક છે, માટે કેઈ હાનિ નથી.

અથવા (ક્રિયાસંગત એવકારના અત્યંત અયોગવ્યવચ્છેકપણામાં જ્ઞાન અર્થ ગૃહ્ણતિ એવં આવો પ્રયોગ થાય છે જ, ખરેખર, અહીં અયોગવ્યવચ્છેદ ભાસતો નથી, જેથી સર્વજ્ઞાનોનો વિષય રજત ન થાય. એમ કરીને કથિતપ્રયોગ ‘જ્ઞાન રજતં ગૃહ્ણતિ એવં’ ન થાય ! કેમ કે-જ્ઞાન કદાચિત્ પણ રજતને ગ્રહણ કરતું નથી. આવા પ્રકારના અત્યંત અયોગનો જ અહીં વ્યવચ્છેદ ઇષ્ટ છે. આવા અસ્વરસથી કહે છે.)

‘અસ્તિ’ આવું વિભક્તિસમાન અવ્યયનો આશ્રય કરવાથી, સત્ત્વનો યોગ થવાથી, વિશેષણભૂત સત્ત્વમાં એવકારનો અન્યથ થવાથી અયોગવ્યવચ્છેદનો યોગ થાય છે, માટે કોઈ પણ દોષ નથી.

તેથી આ પ્રમાણે પદની શક્તિનું જ્ઞાન થવાથી, વાક્યશક્તિનું સ્ફોરણ થવાથી વાક્યાર્થને ખતાવે છે.

તથાચેતિ મહાવાક્યથી પ્રધાનપણે અસ્તિત્વધર્મ આત્મકનો અને ગૌણપણે અસ્તિત્વ ભિન્ન સકલ ધર્માત્મકપણાનો યોગ હોવાથી, દ્રવ્યાર્થિકનય અર્પણા(વિવક્ષા)થી ઘટમાં અનુપચરિત એકવિશેષ્યતાનું અથવા પર્યાયાર્થિકનયની અર્પણથી ઉપચરિત એકવિશેષ્યતાનું જ્ઞાન થવાથી, એવકારના અર્થમાં અભાવાપ્રતિયોગત્વઘટક અભાવમાં વિશેષ્યતાવચ્છેદક સામાનાધિકરણનો વિશેષ્યવાચકપદના કથનથી લાભ થવાથી, પ્રતિયોગિના અસમાનાધિકરણઘટત્વ સમાનાધિકરણ અત્યંતભાવ (ઉદાસીન અભાવ), તેના પ્રતિયોગિ સ્વદ્રવ્યાર્થથી અવચ્છિન્ન અસ્તિત્વનિષ્ઠ, સ્વેતર સકલ ધર્મ આત્મકત્વ સંબંધથી અવચ્છિન્નપ્રકારતાનિરૂપિત અભેદપ્રાધાન્ય-અભેદ ઉપચારપ્રયુક્ત એકવિશેષ્યતાક ઘટ છે, એવો યોગ દર્શિત થાય છે.

ઘટત્વના સમાનાધિકરણભૂત અભાવમાં પ્રતિયોગિની જે વ્યધિકરણના છે, તે અસ્તિવાભાવરૂપ નાસ્તિત્વનું ઘટમાં સત્ત્વ હોઈ અસ્તિત્વમાં અપ્રતિયોગિત્વની રક્ષા માટે છે. તથાચ અસ્તિત્વનો અભાવ પ્રતિયોગિનો અસમાનાધિકરણ નથી, કેમ કે-ત્યાં અસ્તિત્વની પણ વિધમાનતા છે.

૦ આ યોગ, કેવળ ઘટની જ વિશેષ્યતાનો સ્વીકાર કરીને કહેલ છે. જ્યારે રચાત્ પદાર્થ પણ વિશેષ્યની કોટિમાં પ્રવિષ્ટ કરાવાય, ત્યારે પ્રકૃતેતર સકલધર્માત્મક ઘટ, ઘટત્વ સમાનાધિકરણ, પ્રતિયોગિવ્યધિકરણ જે અભાવ (ઉદાસીન-પટાદિ અભાવ) છે, તેના અપ્રતિયોગિ સ્વદ્રવ્યાર્થથી અવચ્છિન્ન અસ્તિત્વનિષ્ઠ કથચિત્ તાદાત્મ્ય સંબંધથી અવચ્છિન્ન પ્રકારતાનિરૂપિત એકવિશેષ્યતાવાળો ‘ચ્યાદ ઘટઃ’ એ વાક્યથી યોગ સમજાવો. અહીં પ્રધાનભાવથી અસ્તિત્વ ધર્માત્મકત્વ અને શુભુચાગ્રથી તેનાથી ભિન્ન સકલધર્માત્મકત્વ દર્શાવાય છે, તેથી શુભુપ્રધાનભાવપ્રાપ્ત વાક્ય થયું.

આ પ્રકારે થયે છતે, ‘પ્રધાનભાવથી સમસ્તધર્માત્મક તત્ત્વોનો સકલાદેશ છે’ આવો નિયમ હવેપ્રકટ થઈ જાય છે. એમ જે કહેવામાં આવે, તો આ વાક્યના યોગ પછી

‘અનંતધર્મ’ આત્મક સર્વ છે’ આવો ઔપાદાનિક (મૌલિક-સાર્વભૌમ) બોધ સ્વીકારવો જોઈએ. એથી જ આ વાક્યનું સકલ આદેશરૂપપણું છે.

અથ સત્ત્વોપસર્જનાસત્ત્વપ્રધાનપ્રતિપાદકવાક્યાર્થ વિવેચયતિ—

ઘટસ્થાન્નાસ્ત્યેવેતિ દ્વિતીયં વાક્યમન્યધર્માપ્રતિષેધમુલ્લેખેન નિષેધવિષયકં વૉધં જનયતિ, અત્રાપિ તાદૃશો ઘટઃ પ્રતિયોગ્યસમાનાધિકરણઘટત્વસમાનાધિકરણાત્યન્તાભાષાપ્રતિયોગિ-પરદ્રવ્યાઘવચ્છિન્નનાસ્તિત્વવાનિતિ વૉધઃ ॥ સૂત્ર-૨૪ ॥

ઘટ इति । अन्यधर्माप्रतिषेधमुल्लेखेन, धर्मान्तरप्रतिषेधे हि दुर्नयत्वं स्यात्तथा च धर्मान्तरप्रति-
षेधाकरणात्स्यात्पदरुहिम्नाऽनन्तधर्मविन्यो गृहीतधर्मप्रतिपादको यो बोधविशेषरतं जनयतीति भावः ।
पूर्ववदेवात्रापि शब्दबोधो भिन्न इत्याशयेनाहत्रापीति, स्पष्टमन्यत् ॥

હવે સત્ત્વને ગૌણ કરીને અસત્ત્વની પ્રધાનતાનું પ્રતિપાદક બીજા વાક્યના અર્થનું વિવેચન કરે છે.

નિષેધવિષયક બોધ. (૨)

સાવાર્થ—‘ઘટઃસ્થાનં નાસ્તિ એવ’ આવું બીજું વાક્ય અન્ય ધર્મના અપ્રતિષેધપૂર્વક નિષેધવિષયવાળા બોધનું જનક છે. અહીં પણ તાદૃશ ઘટ, પ્રતિયોગિઅસમાનાધિકરણ, ઘટત્વસમાનાધિકરણ જે અત્યંત અભાવ (ઉદાહરણ અભાવ), તેના અપ્રતિયોગિ પરદ્રવ્ય આદિથી અવચ્છિન્ન નાસ્તિત્વવાળો છે, આવો બોધ છે.”

વિવેચન—‘અન્ય ધર્મના અપ્રતિષેધપૂર્વક’ ઇત્યાદિ કથનથી એ ફક્ત થાય છે કે—
ખરેખર, બીજા ધર્મના પ્રતિષેધમાં દુર્નયપણું થઈ જાય ! તથાજ બીજા ધર્મને પ્રતિષેધ નહિ કરવાથી, સ્થાત્પ્રહના મહિમાથી અનંતધર્મવિષયવાળો ગ્રહણ કરેલા ધર્મને પ્રતિ-
પાદક જે વિશિષ્ટ બોધ છે, તેનું જનક આ વાક્ય છે. પૂર્વની માફક અહીં શાબ્દબોધ બાબતે.

તૃતીયવાક્યાર્થમાહ—

स्यादस्ति नास्ति च घट इति तृतीयं वाक्यं तादृशे घटे क्रमार्पितस्वरूपरूपावच्छिन्ना-
स्तित्वनास्तિતાवच्छिन्नत्वं बोधयति, तथा च तादृशो घटः प्रतियोग्यसमानाधिकरण-
घटत्वसमाधायिकरणात्त्यन्ताभाषाप्रतियोगिक्रमार्पितस्वरूपरૂपावच्छिन्नास्तित्वनास्तિત્વોभय-
धर्मयानिति बोधः ॥ सूत्र-२५ ॥

स्यादस्तीति । तत्रापि पिपादा-चुपगमापेक्षया शब्दबोधो उक्तो व्याख्यातप्रायश्च । प्रथमद्वितीय-
चतुर्थवाक्यानामेव सत्तावच्छिन्नत्वं विनाश-वच्छिन्नत्वादिनागान्तु सावयवव्यविषयवाट्टिकेन्द्रियेन्द्रिय-
वैकल्याच्च रवेन तन्वेनाप्रतिभक्त्यापि विविक्तं गुणवच्छिन्नं स्वस्वगतोपपन्नमपेक्ष्य पञ्चित्पदमभेदं कुर्या-

૧. ત્યાં કે જે નાન પદાર્થ વસ્તુના અવિચ્છેદનનો ઉલ્લેખ. । વિવિકાદેન રંગદેને વસ્તુનો

વૈકલ્યચ રવેન તન્વેનાપ્રતિભક્ત્યાપિ વિવિક્તં ગુણવચ્છિન્નં સ્વસ્વગતોપપન્નમપેક્ષ્ય પાંચત્પદમભેદં કુર્યા-

देगभेदं विनैकत्र क्रमेणापि सदसत्त्वविवक्षायास्सम्प्रदायविरुद्धत्वादिति सम्मत्याद्यनुसारेण तु घटोऽयैकदेशः अस्तित्वेऽवच्छेदकतयाऽपरश्च देगो नास्तित्वस्यावच्छेदकत्वेन विवक्षितस्तदा देगभेदद्वारा घटोऽप्यस्ति नास्ति च भवति, अक्षिपाणिगतकाणत्वकुण्टत्वापेक्षया यथा देवदत्तः काणः कुण्टः । अन्यथा क्रमेणाप्येकत्र सदसत्त्वविवक्षाया अनुदयेन भङ्गविलोपः प्रसज्येत । देगोऽप्यवयवो धर्मो वा, अवयवावयविनोर्धर्मधर्मिणोश्च कथञ्चिदभेदेनावयवादिधर्मैरपि अवयव्यादीनां तथा व्यपदेगस्नुघट एव, उभयप्रधानावयवाभेदेनास्तित्वं नास्तित्वञ्चात्रार्थेते, तथा चास्माद्वाक्यात्स्वाश्रयसमवायित्वरूपपरम्परासर्वव्यावच्छिन्नास्तित्वनास्तित्वरूपधर्मद्वयप्रकारतानिरूपितैकविशेष्यताशालिवोधो भवति । इदञ्चौपादानिकबोधापेक्षया, अन्यथा घटपदस्य देगपरस्याऽऽवृत्त्या प्रकारताद्वयनिरूपितविशेष्यताद्वयगाल्ये व बोधस्यात् । न च प्रकारभेदेन सप्तभङ्गभेदस्यास्तिद्वयः प्रकारश्च विवेकधर्म उद्देश्यतावच्छेदकधर्मो वेत्यत्र न कश्चिद्विशेषः, अत एव शुद्धघटादिधर्मिकसप्तभङ्गचपेक्षया नीलघटादिधर्मिकसप्तभङ्गचा अविगानेन भेदस्तथा च प्रकृते धर्मितावच्छेदकस्यावयवस्य धर्मान्तरस्य वा भेदात्सप्तभङ्गाभेदप्रसङ्ग एकधर्मावच्छिन्नत्वघटितत्वात्सप्तभङ्गचा इति वाच्यम्, तत्तद्वर्णितावच्छेदकसमनियतधर्मावच्छिन्नविशेष्यतास्थले सप्तभङ्गभेदाभावात्, अन्यथा कवुर्ग्रावादिमान् स्यादस्तीत्यादितोऽपि घटविशेष्यकसप्तभङ्गाभेदापत्तेरिति । तादृशे घट इति, प्रकृतेतरसकलधर्मात्मके घट इत्यर्थः । क्रमापितेति, क्रमिकगाढबोधद्वयेच्छाविषयेत्यर्थः । न च क्रमवशादुभयमुख्यविशेष्यताकबोधस्यार्थसिद्धत्वेनाद्यभङ्गद्वयानतिरेक इति वाच्यं क्रमगर्भोभयप्राधान्यबोधकत्वाभिप्रायेणोभयपदप्रयोगात्, तत्रैकत्र द्वयमिति विषयतागालिनो धर्मद्वयप्रकारतानिरूपितैकविशेष्यतानिरूपकरस्य बोधान्तरस्यानुभविकत्वान्, वस्तुत इच्छाविशेषरूपस्य क्रमापितत्वस्य भङ्गप्रयोजकत्वान्न भङ्गे सत्त्वासत्त्वोभयनिष्ठविषयतावच्छेदकत्वं स्वपरद्वयार्थानामेव तत्रावच्छेदकत्वात् तथा च चालीन्यायेन स्वद्वयपरद्रव्यादिचतुष्टयावच्छिन्नं सत्त्वासत्त्वोभयमस्य भङ्गस्य विषय इत्याशयेन रपररूपाद्यवच्छिन्नेत्युक्तम् । वाक्यार्थ निगमयति, तथा चेति, तादृशो घट इति

अनेकान्तात्मकैकव्यवस्थाया समुदायात्मकमात्मरूपमभ्युपगम्याभिधानम् । अनेकधर्मरवभावमेकं हि वस्तु, दृष्टश्रामिन्नस्यान्तर्गतो भिन्नो गुणो भेदकः, यथा पद्मभवान् पद्मगतीन् ज्ञेयमस्तु पद्मरोऽन्य एवाभिमन्यते इति अत्र हि पद्मगतिगम्यमान्यगताद्वाद्गुणादन्यः, न च वस्तुनो भेदं कल्पयति, प्रयोजनार्थिना तथाऽऽश्रितत्वात् तस्मात्ते गुणान्तरम्यागमकत्वाद् भागा वग्वंशमनुभवन्ति, अनेकात्मकैकव्यवस्थादान्तादिवस्तुन पुष्पस्यैव पाण्डुराद्यः ते च क्रमेण वृताः, क्रमयोगसद्वाभ्याज, तत्र तृतीयंऽग्निम् भेदं क्रमेण वृत्ताः इत्यर्थमानान्येन तद्विशेषेण वा पर्यायमानान्येन तद्विशेषेण वा वग्न्यते यथा आत्मा चेतन्यमानान्येनार्ति चैतन्यवशं विवक्षाया वा एतेरयोगत्वाद्गति पर्यायमानान्यान् अचैतन्येन नास्ति घटोपयोगता वा पटोपयोगेन नास्ति, चेतन्येन तद्विशेषेण वर्तमानं तत्र तदभावेन तद्विशेषाभावेन वा न वर्तनं इत्युभयतः आत्मा तृतीयवस्तुत्वान्तरम् । एवञ्च सप्तद्वयवशाभिप्रायान्न वग्न्यकलादेशाः च ताग्न्युक्तपुनरावृत्तिर्भवत्युक्तं तन्निमित्तमिति तत्त्वार्थमात्रदीक्षायाः ॥

પ્રકૃતેતરસકલધર્માત્મકો ઘટ इत्यर्थः, क्रमार्पितत्वस्योभयधर्मावच्छेदकत्वं यथाश्रुताभिप्रायेण, जिज्ञासाया मज्जीयविषयतानवच्छेदकत्वाभिप्रायेण तु स्वपररूपादीति, शिष्टं पूर्ववद्भाव्यम् ॥

હવે ત્રીજા વાક્યનો અર્થ કરે છે.

અવચ્છિન્નત્વનો ખોધ. (૩)

ભાવાર્થ—“સ્યાત્ અસ્તિ નાસ્તિ ચ ઘટઃ” આવું ત્રીજું વાક્ય, તાદૃશ ઘટમાં કંમથી અર્પિત સ્વ-પરરૂપ આદિથી અવચ્છિન્ન અસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વથી અવચ્છિન્નત્વ(વિશિષ્ટત્વ)નો ખોધ કરાવે છે.

તથાચ તાદૃશ ઘટ, પ્રતિયોગિનો અન્નમાનાધિકરણ, ઘટત્વનો સમાનાધિકરણ જે અત્યંત અભાવ (ઉદાસીન અભાવ), તેના પ્રતિયોગિ ક્રમાર્પિત સ્વ-પરરૂપ આદિથી અવચ્છિન્ન અસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વોભય ધર્મવાળો છે ”—આવો ખોધ થાય છે.

વિવેચન—પૂજ્યપાદ મહાયગિરિસૂરીશ્વરજીના પક્ષની અપેક્ષાએ અહીં શાબ્દિકખોધ વ્યાખ્યાનની સાથે પૂર્વે કહેલો છે.

૦ પ્રથમ-દ્વિતીય-ચતુર્થ (સ્યાદ્ અસ્તિ-નાસ્તિ-અવક્તવ્યમ્) વાક્યોત્તું જ સકલ આદેશપણું છે, કેમ કે-નિરવયવ અત એવ સકલ (દૂકઠાને લેગા કર્યાં સિવાય) દ્રવ્યનો વિષય છે. બાકી ચારેયતું વિકલ આદેશરૂપપણું છે.

(અહીં દેશ એટલે બુદ્ધિવિશેષથી વિભાગવિષય અવયવ‘દેશ’ છે. દેશમાં આદેશ, દેશાદેશ-વિકલાદેશ કહેવાય છે. વિકલાદેશમાં રહેલા વસ્તુની વિકલતા એટલે સ્વતત્ત્વથી અભિન્નતું પણ ભિન્ન ગુણાદિ રૂપની સ્વરૂપની સાથે ઉપરજકની અપેક્ષા કરીને પ્રતિકલ્પિત, અંશના લેહને કરીને અનેકાન્ત આત્મક એકત્વની વ્યવસ્થામાં નરસિંહ, નરસિંહત્વની માફક સમુદાય આત્મક સ્વરૂપનો સ્વીકાર કરીને કથન, વિકલાદેશ છે. પરંતુ કેવલસિંહ, સિંહત્વની માફક એક આત્મક એકત્વનું ગ્રહણ નથી.

જેમ પ્રતિપાદન ઉપાયાર્થ પરિકલ્પિત અનેક નીલ-પીત્ત આદિ ભાગો, નિર્વિભાગ અનેક આત્મક એક ચિત્ર સામાન્યરૂપ તરીકે કહેવાય છે, તેમ વસ્તુ અનેક ધર્મસ્વભાવવાળી એક કહેવાય છે. વળી પ્રત્યક્ષ દષ્ટ છે કે-અભિન્ન પણ આત્મરૂપ અર્થનો ભિન્ન ગુણ લેહક છે. ગઈ સાલમાં આપ પટુ હતા, ચાલુ સાલમાં પટુતર (વધારે પટુ) બીજો જ થયેલો છે. પટુતાતિશય ગુણ સામાન્ય પાટવરૂપ ગુણ કરતાં ભિન્ન છે. તે ગુણ વસ્તુના લેહને કલ્પે છે-જણાવે છે, કેમ કે-ભિન્ન કાર્યના અર્થોએ તે પ્રકારે આશ્રય કરેલો છે. તેથી તે ગુણો વસ્તુલેહના આરંભક હોવાથી ભાગો, વસ્તુના અંશનો અનુભવ કરે છે, કેમ કે-આત્માદિ વસ્તુ અનેકાત્મક એકત્વથી યુક્ત છે. જેમ કે-પુરુષના હાથ-પગ વગેરે વસ્તુના અંશનો અનુભવ કરે છે. તે અંશો કંમથી કે કંમયોગપદ્ધતી રહેલા છે. ત્યાં ત્રીજા ભાગમાં (સ્યાત્ અસ્તિ નાસ્તિ ચ ઘટ. એ ભાગમાં) કંમથી રહેલા છે

૦ દ્રવ્યાર્થસામાન્યથી કે દ્રવ્યાર્થવિશેષથી, પર્યાયસામાન્યથી કે પર્યાયવિશેષથી વસ્તુ કહેવાય છે. જેમ કે-આત્મા ચૈત-યસામાન્યથી છે અથવા ચૈતન્યવિશેષ વિવક્ષામાં આત્મા છે, કેમ કે-એક ઉપયોગ છે.

૦ પર્યાયસામાન્યથી અચૈતન્યથી આત્મા નથી, અથવા ઘટના ઉપયોગકાળમાં પર આદિ ઉપયોગની અપેક્ષાએ આત્મા નથી. ચૈતન્યથી ચૈત-યવિશેષથી વર્તમાન જ આત્મા, ચૈતન્યના અભાવથી કે ચૈતન્યવિશેષના અભાવથી એટલે નાસ્તિત્વરૂપે વર્તે છે. અર્થાત્ દ્રવ્યાર્થપર્યાયથી અસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વરૂપે ઉભયાધીન આત્મા છે.

૦ આ પ્રમાણે સંગ્રહવ્યવહારના અભિપ્રાયથી ત્રણ મુકલાદેશો છે. ચાર તો ઋણ-સૂત્ર-શબ્દ-સમસિદ્ધ-એવંભૂતનયના અભિપ્રાયથી છે. આ પ્રમાણે તત્ત્વાર્થલાઘ્યટીકાકર કહે છે.)

આ પ્રમાણે 'સમ્મતિ'ગ્રંથ આદિ અનુસારે તો ઘટનો એક દેશ અસ્તિત્વમાં સ્વરૂપાદિ અવચ્છેદકપણાએ છે અને બીજો દેશ નાસ્તિત્વનો. પરંપર આદિ અવચ્છેદકપણાએ વિવક્ષિત છે. ત્યારે દેશના અભેદદ્વારા ઘટ પણ છે અને નથી. જેમ કે-આંખમાં રહેલ કાણુત્વની અપેક્ષાએ દેવદત્ત કાણો અને હાથમાં રહેલ કુંટલની અપેક્ષાએ દેવદત્ત કુંઠો.

૦ અન્યથા-કેમથી પણ એક ઠેકાણે સદ્ અસ્તિત્વની વિવક્ષાના ઉદયના અભાવથી ભંગ-વિલોપનો પ્રસંગ આવશે જ !

૦ દેશ પણ અવયવ કે ધર્મ કહેવાય છે. અવયવ અવયવિનો અને ધર્મ-ધર્મીનો કથયિત્ અભેદ હોવાથી, અવયવ આદિ ધર્મોની સાથે પણ અવયવની આદિનો તે પ્રકારનો વ્યપદેશ સુઘટ જ છે. અહીં પણ ઉભયપ્રધાન અવયવના અભેદથી અસ્તિત્વ અને નાસ્તિત્વ વિવક્ષિત કરાય છે.

૦ (સ્વપદથી ગ્રાહ્ય 'સ્યાદ્ અસ્તિ નાસ્તિ ચ ઘટઃ' ઈતિ વાક્યનો વિષયના સંગ્રંધથી આ વાક્યથી સ્વાશ્રય સમવાયિત્વરૂપ આશ્રય ઘટ છે. તેના અવયવભૂત અસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વધર્મ સમવાયિ છે. તેમાં સમવાયિત્વ છે. ધ્વન્નામક.)

પરંપરાસંગ્રંધથી અચિન્ન અસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વરૂપ ધર્મદ્વયમાં રહેલ પ્રકારનાથી નિરૂપિત એક વિશેષતાશાળી બોધ થાય છે.

આ ઔપદાનિક બોધની અપેક્ષાએ છે. અન્યથા-અવયવવાચક ઘટપદની આવૃત્તિદ્વારા બે પ્રકારનાથી નિરૂપિત બે વિશેષતાશાળી બોધની આપત્તિ આવશે.

શંકા-પ્રકારના ભેદથી સતતભંગીનો ભેદ શાસ્ત્રમિદ્ધ છે અને પ્રકાર એટલે વિધેય-ધર્મ કે ઉદ્દેશ્યતાવચ્છેદકધર્મ એમાં કેઈ વિશેષ નથી. એથી જ શુદ્ધ ઘટ આદિ ધર્મીવાળી સ્ખાભંગીની અપેક્ષાએ નીલઘટ આદિ ધર્મીવાળી સ્ખાભંગીના વિશેષ વચર ભેદ છે. મદ્વ તમા ધર્મીતાવચ્છેદક અવયવ કે ધર્મનારના ભેદ તો નથી. સતતભંગીના ભેદના પ્રસંગ આવશે જ, કેમ કે-સ્ખાભંગી એક સ્ખાવચિન્નત્વથી ઘટિત છે ને ?

સમાધાન-તે તે ધર્મિતાવચ્છેદકની સાથે સમનિયત (સમવ્યાપક) ધર્મથી અવચ્છિન્ન વિશેષ્યતાસ્થળમાં સપ્તભંગીના લેહનો અભાવ છે. અન્યથા, એટલે તે તે ધર્મિતાવચ્છેદકની સાથે સમનિયત ધર્મથી અવચ્છિન્નવિશેષ્યતા જો ન માનવામાં આવે, તો 'કંબુગ્રીવાદિમાન્ સ્યાદ્ અસ્તિ' ઇત્યાદિ વાક્યથી પણ ઘટવિશેષ્યક સપ્તભંગીના લેહની આપત્તિ આવશે !

‘તાદૃશો ઘટે’ તાદૃશ ઘટ એટલે પ્રકૃત-અપ્રકૃત સકલધર્માત્મક ઘટમાં, ‘કંભાર્પિત’-કંમિક શાખ્દબોધદ્વયની ઇચ્છાનો વિષય.

શંકા-કંમના બળથી ઉભય મુખ્ય વિશેષ્યતાક બોધ અર્થથી સિદ્ધ હોઈ, પહેલાના બે ભાંગા કરતાં ત્રીજાનો લેહ કેવી રીતે ?

સમાધાન-કંમગર્ભિત ઉભયની પ્રધાનતાના બોધકત્વના અભિપ્રાયથી ઉભય પહેલો પ્રયોગ છે. અહીં ‘એકત્રદ્વય’ એવા નિયમથી વિષયતાવાળા, ધર્મદ્વયમાં રહેલ પ્રકારતા નિરૂપિત એકવિશેષ્યતાના નિરૂપક બીજા બોધનો અનુભવ સિદ્ધ છે. વસ્તુતઃ ઇચ્છાવિશેષરૂપ કંભાર્પિતત્વ (કંમથી અર્પણ) ભંગનો પ્રયોજક હોઈ ભંગમાં સત્ત્વાસત્ત્વ ઉભયનિષ્ઠ વિષયતા-વચ્છેદપણું નથી, પરંતુ અહીં સ્વ-પરદ્રવ્ય આદિનું જ અવચ્છેદકપણું છે. તથાચ ચાલની-ન્યાયથી સ્વદ્રવ્ય-પરદ્રવ્યાદિ ચતુષ્ઠયથી અવચ્છિન્ન, સત્ત્વ-અસત્ત્વોભય આ ભંગનો વિષય છે. આવા આશયથી ‘સ્વ-પરરૂપ આદિથી અવચ્છિન્ન’ એવું કહેલું છે, અર્થાત્ પ્રકૃત-અપ્રકૃત સકલધર્માત્મક ઘટમાં કંમિક શાખ્દબોધદ્વયની ઇચ્છાના વિષય, અવચ્છેદકરૂપ સ્વદ્રવ્ય-પરદ્રવ્યાદિ ચતુષ્ઠયથી અવચ્છિન્ન અસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વના અવચ્છિન્નત્વનો બોધ, ત્રીજો ભંગ કરાવે છે. ઉપસંહાર-તથાચેતિ-‘તાદૃશો ઘટઃ’ એટલે પ્રકૃત-અપ્રકૃત ધર્માત્મક ઘટ. અહીં કંભાર્પિતપણાનું ઉભય ધર્માવચ્છેદકપણું યથાશ્રુતના અભિપ્રાયથી છે. વળી જિજ્ઞાસામાં ભંગનિરૂપિત વિષયતાના અનવચ્છેદકપણાના અભિપ્રાયથી ‘સ્વ-પરરૂપ આદિ’ છે. બાકીનું બધું પૂર્વની માફક જાણવું.

ચતુર્થમજ્ઞવાક્યાર્થનાહ —

સ્યાદવક્તવ્ય એદ ઘટ ઇતિ ચતુર્થ વાક્યં યુગપત્સ્તપરરૂપાદીનામપેક્ષણે વસ્તુ ન કેનાપિ શબ્દેન વાચ્યમિતિ બોધયતિ, તથા ચ તાદૃશો ઘટઃ સત્ત્વાદિરૂપેણ વક્તવ્ય એવ સન્ યુગપત્પ્રધાનભૂતસત્ત્વાસત્ત્વોભયરૂપેણ પ્રતિયોગ્યસમાનાધિકરણઘટત્વસમાનાધિકરણાભાવાપ્રતિયોગ્યવક્તવ્યત્વવાનિતિ બોધઃ ॥ સૂત્ર-૨૬ ॥

સ્પાદિતિ । નિગ્વયવદ્રવ્યવિપયકમિદમ્ । પ્રાધાન્યતો ગુણમાવતો વા સત્ત્વાસત્ત્વધર્મયોર્યુગપત્પ્રતિપાદને કસ્યાપિ વચસ સામર્થ્યાભાવેન ઘટાદિકં વસ્તુ તામ્યામવક્તવ્યં ભવતીત્યાગયેનાહ યુગપદિતિ । એકદૈકપદાદુભયબોધો જાયતામિનીન્નાવિપયત્વેનેત્યર્થઃ । સ્વપરરૂપાદીનામિત્યનેન સ્વરૂપાદિવચ્છિન્નસત્ત્વપરરૂપાદિવચ્છિન્નાસત્ત્વે વિવક્ષિતે, સમુદિતન્યાયેન સ્વરૂપરૂપાદીનાં સત્ત્વાસત્ત્વનિવિપયતાવચ્છેદકત્વયા

विवक्षेण इति वाऽपेक्षेण इति पदान्तस्यार्थः, आदिना द्रव्यक्षेत्रकालानां ग्रहणम् । न केनापि शब्देन वाच्यमिति, कस्यापि पदस्य समस्तपदस्य वाक्यस्य वा तथाविधवाच्यवाचकभावाविषयीभूतत्वादिति भावः, एकं हि पदमेकया शक्त्याऽर्थमेकमेव बोधयति शब्दशक्तिस्वाभाव्यात् सदिति पदस्यासदविषयत्वादसदिति पदस्य सदविषयत्वात्, अन्यथा तदन्तरप्रयोगसंशयप्रसङ्गात्, नानार्थविषयस्यापि गवादिपदस्य वस्तुतोऽनेकत्वात् सादृश्योपचारादेव हि तस्यैकत्वेन व्यवहारः, इतरथा सर्वस्यैकशब्दवाच्यत्वं स्यात्, प्रत्येकमप्यनेकशब्दप्रयोगवैफल्यमपि प्रसज्येत, तथा च यथा शब्दभेदेनार्थभेदो ध्रुवस्तथाऽर्थभेदादपि शब्दभेदस्ति एव, अन्यथा वाच्यवाचकनियमव्यवहारो विलीयेत, एवं वाक्यमप्येकं न युगपदनेकार्थविषयं वेदितव्यम् । ननु शब्दबोधस्य सङ्केताधीनत्वेन कस्यचिच्छब्दस्य सदसत्त्वयोस्संकेतकरणेन व्याकरणे सदिति संज्ञाशब्देन संकेतबलात् शतृगानचोर्बोधादिव सह सदसत्त्वयोः कथं ततो न बोधो भवेदिति चेन्न तत्रापि प्रत्ययद्वयस्य क्रमेणैवोत्पत्तिर्वाच्यवाचकभेदेन वाचकतारूपशक्तेरपि भेदानेकार्थशब्दस्थल इल बोध्यभेदे शब्दभेदकल्पनात्, उपचारेण चैकत्वाभिमानात् । सेनादिशब्दानामपि करितुरगपदातिप्रत्यासत्तिविशेषरूपैकार्थस्यैव बोधकत्वं, एवमेव वनयूथपङ्क्तिमालादिशब्दा अपि । न च वृक्षाविति पदं वृक्षद्वयस्य वृक्षा इति पदश्च बहूनां वृक्षाणां कथं बोधकमिति वाच्यं द्वेन्द्रापवादैकशेषसमासान्भ्युपगन्तुमतेन द्वाभ्यां वृक्षपदाभ्यां वृक्षद्वयस्य बहुभिश्च बहूनां वृक्षाणां बोधात् न तु सकृदेकेन, शिष्टलुप्तशब्दयोस्सारूप्याद्वाच्यसादृश्याच्चैकत्वोपचारेणैकशब्दप्रयोगोपपत्तेः । तत्रैकशेषसमासान्भ्युपगन्तुमतेन तु द्विवहुवचनान्तो वृक्षशब्दस्त्वभावत एव स्वाभिधेयमर्थं द्विवहुत्वविशिष्टमाचष्टे तथासामर्थ्यात्, अन्यथा शब्दव्यवहारानुपपत्तेः अनेकनयमयेऽस्मन्मते तु वृक्षौ वृक्षा इत्यतः प्रत्ययवत्या प्रकृत्या वृक्षत्वतदाश्रयलिङ्गसंख्यादिविषयकक्रमिकोपस्थितिपरिणत एव लिङ्गसंख्यादिप्रकारको वृक्षविशेष्यकशब्दबोधो जायते तत्र विशेष्यतया वृक्षस्य प्राधान्यं द्विवहुत्वसंख्यादीनान्तु विशेषणतया गौणत्वमिति प्राधान्येनैकार्थवाचकत्वमेवैकपदस्याभिमतम् । न च पुष्पदन्तादिपदवदत्रापि केनचित्पदेन सदसतोरपि प्राधान्येनोपस्थितिः स्यादिति वाच्यम्, एतयोक्त्या पुष्पदन्तौ दिवाकरनिशाकराविति कोशस्वरसादेकोच्चारणान्तर्भावेण गृहीतनानाशक्तिकपुष्पदन्तादिपदे व्युत्पत्तिवैचित्र्यात्, अत्र पुष्पदन्तपदं चन्द्रे सूर्ये च शक्तिमित्याकारशक्तिग्रहः तत्कार्यतावच्छेदकश्च चन्द्रत्वप्रकारकत्वे सति सूर्यत्वप्रकारकस्मृतिजननद्वारा तादृशशब्दत्वम्, चन्द्रत्वसूर्यत्वोभयस्मिन् व्यासज्यवृत्तिरूपमेकं शक्यतावच्छेदकत्वं, एकत्र चान्यताग्रहे न शक्यता बोधोऽपि तु लक्षणयेति नैयायिकाः । तथाविधस्यात्र सहापितसत्त्वामत्वोभयाश्रयबोधकस्य कस्यापि पदस्याभावादवक्तव्यत्वमेव साधु, तथा जिज्ञासाया वाधितत्वज्ञानं च तथा

१. द्वन्द्वस्य प्रवृत्तिरयं पदप्रतिपाद्यत्वसामानाधिकरण्यानापपदप्रतिपाद्यत्वावच्छिन्नभेदे, एकपदजन्यप्रतिगतिविषयितात्वसामानाधिकरण्यानापपदजन्यप्रतिगतिविषयितात्ववच्छिन्नभेदे वा भवति, घटादित्यादायं पदप्रतिपाद्येऽपपदप्रतिपाद्यत्वावच्छिन्नभेदाद्विशेष्यताभेदेन विषयिताभेदाद्वा तदुपपत्तिः ॥ २ मङ्गलानुचरितशब्दसङ्ग्रहप्रधानतयाऽयं बोधयतीत्येव नियमात् ।

જ્ઞાનસ્ય વિપરીતચુપયા જાગમાનસ્યાવ્યનિષ્ઠવ્રત્તિસન્ધાનાત્ તદર્થ કશ્ચિત્પ્રામાણિકઃ પદપ્રયોગ ઈતિ તદાવ્યક્તવ્યત્વેન જ્ઞાનચૈવંદ્ર્યાત્ . અતઃ પદ્વૈકલ્પેન બોધદ્વયં જાયતામિત્યાદિસ્થલંડપ્યવ્યક્તવ્યત્વાભિધાન્ સામ્રાજ્યં, વાનિતેન્દ્રિયવ્યત્વાવચ્છેદેનાવ્યક્તવ્યવ્યવસ્થાપનાદિતિ ।

સત્ત્વાદિરૂપેતિ, આદિનાડસત્ત્વરય ગ્રહઃ. અવ્યક્તવ્ય એવ ઘટ ઇત્યુક્તૌ ઘટસ્ય સર્વથાડવાચ્યત્ પ્રાપ્નોતિ તથા ચાસ્તિત્ત્વાદિગુણનાપિ ઘટગ્યાભિધાનં ન સ્યાદેવઽપ્રથમદ્વિતીયાદિભક્તમક્તપ્રસક્ત ઈતિ સ્વાત્પદપ્રયોગઃ ક્રિયતે. તેન ચ સત્ત્વાથેકૈકધર્મમુલેન વાચ્યમેવ સર્વ વસ્તુ, યુગપત્પ્રધાનભૂતસત્ત્વાસત્ત્વે મયધર્માવચ્છિન્નત્વેનાવાચ્યત્ત્વમિત્યાગ્રયેન સત્ત્વાદિરૂપેણ વ્યક્તવ્ય એવ સન્નિયુક્તમ્ ॥

હવે એથા વાક્યનો અર્થ કરે છે.

એથા ભંગનો વાક્યાર્થ.

ભાવાર્થ—“આદિ અવ્યક્તવ્ય એવ ઘટઃ આતું એથું વાક્ય, એકીસાથે સ્વ-પરરૂપ આદિની અપેક્ષામાં, વસ્તુ, કોઈ પણ શબ્દથી વાચ્ય નથી, એવો બોધ કરે છે. તથાચ તાદૃશ ઘટ, સત્ત્વાદિ રૂપથી વ્યક્તવ્ય જ હોતાં, એકીસાથે પ્રધાનભૂત સત્ત્વ-અસત્ત્વ ઉભય રૂપથી પ્રતિયોગિનો અસમાનાધિકરણ, ઘટત્વઅસમાનાધિકરણ અભાવના અપ્રતિયોગિ અવ્યક્તવ્ય-ત્વવાળો છે, એવો શાબ્દબોધ છે.”

વિવેચન—આ એથો ભંગ નિરંશદ્રવ્યના વિષયવાળો છે. પ્રધાનતાથી કે શુભભાવથી સત્ત્વ-અસત્ત્વ ધર્મના એકીસાથેના પ્રતિપાદનમાં કોઈ પણ વચનની શક્તિનો અભાવ હોવાથી ઘટ વગેરે વસ્તુ તે સત્ત્વ-અસત્ત્વથી અવ્યક્તવ્ય થાય છે. એવા આશયથી કહે છે કે-‘યુગપદ’ ઈતિ.

યુગપત્ એટલે એક કાળમાં એક પદથી ઉભયનો બોધ થાયો ! આવી ઇચ્છાના વિષય રૂપે, એવો અર્થ છે.

૦ ‘સ્વપરરૂપાદીનાં’ આ પદથી સ્વરૂપ આદિથી અવચ્છિન્ન સત્ત્વ અને પરરૂપ આદિથી અવચ્છિન્ન અસત્ત્વ વિવક્ષત છે. સમુદિત-યાયથી સ્વરૂપ-પરરૂપ આદિની સત્ત્વ-અસત્ત્વનિષ્ઠ વિષયતાના અવચ્છેદપણાએ વિવક્ષામાં કે અપેક્ષામાં, એવો અર્થ છે. અહીં આદિપદથી દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળોત્ અહણ છે.

૦ ‘ન કે નાપિ શબ્દેન વાચ્યમ્’=કોઈ પણ પદ, સમાસવાળું પદ કે વાક્ય તથાવિધ વાચ્યવાચકના ભાવથી અવિષય છે. ઈતિ.

૦ ખરેખર, એક પદ, એક શક્તિથી એક જ અર્થને જણાવે છે, કેમ કે-શબ્દની શક્તિનો સ્વભાવ છે. ‘સદ્’ એવા પદમાં અસદ્નો વિષય નથી. ‘અસદ્’ એવા પદમાં સદ્નો વિષય નથી. અન્યથા, એક પદ, એક શક્તિથી એક જ અર્થનું બોધક છે. એમ જો ન માનવામાં આવે, તો તે સદ્ કે અસદ્ બેમાંથી કોઈ એક પ્રયોગના સંશયનો પ્રસંગ આવશે .

૦ અનેક અર્થના વિષયવાળું પણ જો આદિ પદ વસ્તુતઃ અનેક છે. ખરેખર, સાદૃશ્યના

ઉપચારથી જ તે ગો આદિ પદનો એકપણાએ વ્યવહાર છે. અન્યથા, એમ જો ન માનવામાં આવે, તો સર્વ, એક શબ્દથી વાચ્ય બની જાય ! પ્રત્યેક અર્થને માટે પણ પ્રયુક્ત અનેક શબ્દના પ્રયોગની નિષ્ફળતાનો પ્રસંગ આવશે ! તથાજ જેમ શબ્દના લેહથી અર્થનો લેહ ધ્રુવ છે, તેમ અર્થના લેહથી પણ શબ્દલેહ સિદ્ધ જ છે. અન્યથા, એમ જો ન માનો, તો વાચ્યવાચકના નિયમનો વ્યવહાર વિલીન થઈ જાય ! આ પ્રમાણે એક પણ વાક્ય એકીસાથે અનેક અર્થના વિષયાવાળું નથી એમ જાણો !

શંકા-શાબ્દબોધ સંકેતને આધીન હોવાથી, કોઈ એક શબ્દમાં સદ્ અસત્વનો સંકેત કરવાથી, જેમ વ્યાકરણમાં ‘શતૃશાનચૌ સત્’ એવા સંજ્ઞાશબ્દથી સંકેતના બળથી અર્થાત્ શતૃશાન ચ્ પ્રત્યયોમાં સંકેતિત ‘સત્’પદથી શતૃશાન ચ્ની પ્રતીતિ થાય છે, તેમ વિધિ-નિષેધ ઉભય સંકેતિત એક પદથી તે વિધિનિષેધની પ્રતીતિ કેમ ન થાય ?

સમાધાન-ત્યાં સંકેતિતપદમાં બેનો બોધ ક્રમથી ઉત્પન્ન થાય છે, કેમ કે-વાચ્ય-વાચકના લેહથી વાચકતારૂપ શક્તિનો પણ લેહ છે. (જે કે તદ્ઉભય સંકેતિત ‘સત્’પદ છે, તો પણ તે પદથી તે બન્નેનો બોધ ક્રમથી જ છે પરંતુ એકીસાથે નથી.) તેવી રીતે વિધિનિષેધ ઉભયમાં સંકેતિત એકપદવિશેષથી પણ ક્રમિક તદ્ ઉભયનો બોધ જ થાય. એવી જ રીતે વિધિનિષેધ અન્યતરત્વ રૂપથી તદ્ ઉભય સંકેતિતપદથી એકીસાથે તદ્ઉભયનો બોધ નથી, કેમ કે-પ્રત્યેક અસાધારણ અસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વ આદિ રૂપથી યુગપત્ પ્રધાનતાથી વિધિનિષેધ વિવક્ષિત છે. (અહીં સમાસનું વચન પ્રધાનતાથી યુગપત્ તદ્ઉભયનું પ્રતિપાદક સંભવતું નથી. સમાસોમાં બહુવ્રીહિમાં અન્ય પદાર્થની પ્રધાનતા છે. અહીં તો ઉભયની પ્રધાનતાની વિવક્ષા છે. અવ્યયીભાવ તો આવા અર્થમાં પ્રવર્ત્તો નથી. દ્વંદ્વ તો દ્રવ્ય-વૃત્તિ હોઈ અહીં ઉપયોગી નથી. કદાચ ગુણવૃત્તિ પણ દ્રવ્યાશ્રિત ગુણપ્રતિપાદક હોઈ પ્રધાનતાથી ગુણપ્રતિપાદનમાં નિપુણ નથી. ઉત્તર પદાર્થપ્રધાન તત્પુરુષનો પણ અહીં અવકાશ નથી. સંખ્યાવાચી પૂર્વપદવાળા દ્વિગુ તો આ અર્થવિષય જ નથી. કર્મધારય પણ ગુણધાર દ્રવ્યવિષયવાળો અહીં આક્રમણ કરી શકતો નથી. બીજો સમાસ તો નથી જ. વૃત્તિથી અમિશ્રિત અર્થવાળા કોઈ પણ વાક્યનું તથાભૂત બે ધર્મનું પ્રતિપાદકપણું નથી.)

અનેક અર્થવાળા શબ્દના સ્થળની માફક વાચ્યના લેહમાં શબ્દલેહની માન્યતા છે. બળી ઉપચારથી એકતાનું અભિમાન છે.

૦ સેના વગેરે શબ્દો પણ હાથી-ઘોડા-પાયદળની પ્રત્યાસત્તિવિશેષરૂપ એક અર્થના બોધક છે. આ પ્રમાણે જ યૂથ-પંક્તિ-માલા આદિ શબ્દો પણ સમજવા.

શંકા-‘વૃક્ષી’ આ પદ બે વૃક્ષનું અને ‘વૃક્ષાઃ’ આ પદ ઘણા વૃક્ષોનું બોધક કેવી રીતે ?

સમાધાન-દ્વંદ્વસમાસના અપવાદભૂત એક શેષસમાસના સ્વીકાર કરનારના મનથી ‘વૃક્ષશ્ચ વૃક્ષશ્ચ વૃક્ષી’ આવા બે વૃક્ષપદથી બે વૃક્ષનો અને ‘વૃક્ષશ્ચ વૃક્ષશ્ચ વૃક્ષશ્ચ વૃક્ષાઃ’ આવા ઘણા વૃક્ષ-

પદ્ધતી ઘણા વૃક્ષોનો ખોધ થાય છે, પરંતુ એક વાર એક પદ્ધતી નહિ. ('સક્રુદુચ્ચરિતઃ શબ્દઃ સક્રુદેવ પ્રધાનતયા અર્થ બોધયતિ' આવા નિયમથી એક વાર ખોલાયેલો શબ્દ એક વાર પ્રધાનતાથી એક અર્થને જણાવે છે.) અવશિષ્ટ હુપ્ત શબ્દોનું સદૃશપણું હોવાથી અને અર્થનું સદૃશપણું હોવાથી, એકત્વના ઉપચારથી એક શબ્દના પ્રયોગની ઉપપત્તિ છે.

અહીં એક શેષસમાસને નહીં સ્વીકારનારના મતે તો, દ્વિવચન-બહુવચન અંત-વાળો વૃક્ષ શબ્દ, સ્વભાવથી જ પોતાના વાચ્ય અર્થને એટલે કે-દ્વિત્વવિશિષ્ટ-બહુત્વ-વિશિષ્ટ અર્થને કહે છે. કેમ કે-તથાસામર્થ્ય છે. અન્યથા, જો તથાસામર્થ્ય ન માનવામાં આવે, તો શબ્દના વ્યવહારની ઉપપત્તિનો અભાવ છે.

૦ અનેક નયમય, અમારા જૈનમતમાં તો 'વૃક્ષૌ' બે 'વૃક્ષ'-'વૃક્ષાઃ' ઘણા વૃક્ષો આવા વિભક્તિ અંતવાળા પદ્ધતી, પ્રત્યયવાળી પ્રકૃતિથી વૃક્ષત્વ-વૃક્ષતાશ્રય-લિંગસંખ્યા આદિ વિષય-વાળી ક્રમિક ઉપસ્થિતિમાં પરિણત જ લિંગસંખ્યા આદિ પ્રકારવાળો, વૃક્ષવિશેષ્યવાળો શાબ્દ-ખોધ થાય છે. અહીં વિશેષ્યપણાએ વૃક્ષનું પ્રધાનપણું છે.

દ્વિત્વ-બહુત્વ-સંખ્યા આદિનું વિશેષપણું હોવાથી ગૌણત્વ છે, માટે પ્રધાનતાએ એક પદ્ધતી એક અર્થવાચકપણું અભિમત છે.

શંકા-પુષ્પદંત આદિ પદ્ધતી માફક અહીં પણ કોઈ એક પદ્ધતી સદ્-અસત્ની પણ પ્રધાનતયા ઉપસ્થિતિ થશે જ ને ?

સમાધાન-એક વાર ખોલાયેલો શબ્દ પ્રધાનતયા એક અર્થ જણાવે છે. એવો નિયમ હોઈ 'એક ઉક્તિથી પુષ્પદંત સૂર્ય-ચંદ્રને કહે છે.' આવા શબ્દકોશના સ્વરસથી એક ઉચ્ચારણમાં અંતર્ભાવ કરી, અહંણ કરેલ નાના શક્તિવાળા પુષ્પદંત આદિ પદ્ધતીમાં વ્યુત્પત્તિનું વૈચિત્ર્ય છે. અહીં 'પુષ્પદંત' પદ ચંદ્ર અને સૂર્યમાં શક્તિવાળું છે. આવા આકારવાળો શક્તિગ્રહ છે. અને તે શક્તિગ્રહનો કાર્યતાવચ્છેદક ચંદ્રપ્રકારકપણું હોયે છતે, સૂર્યત્વપ્રકારક સ્મૃતિજનન દ્વારા તાદેશ શબ્દખોધત્વ છે. ચંદ્રત્વ-સૂર્યત્વરૂપ ઉભયમાં વ્યાસખ્યવૃત્તિરૂપ એક (સૂર્યત્વ-ચંદ્રત્વરૂપ ઉભય) શક્યતાવચ્છેદક છે. તેમાં શક્યતાવચ્છેદકપણું છે.

૦ એકમાં અન્યતાના જ્ઞાનમાં શક્તિથી ખોધ નથી પરંતુ લક્ષણ છે. (શક્ય સંબંધ લક્ષણ કહેવાય છે. તે જહત્-અજહત્-જહત્અજહત્ના ભેદથી ત્રણ પ્રકારની છે. 'ગંગામાં ઘોષ છે.' અહીં ગંગાપદ શક્ય પ્રવાહસંબંધ તીરમાં છે. લક્ષણાનું ખીજ તાત્પર્યની અનુપ-પત્તિ છે. એથી જ પ્રવાહમાં ઘોષતાત્પર્યની અનુપપત્તિ છે. એથી જ પ્રવાહમાં ઘોષતાત્પર્યની અનુપપત્તિથી તીરમાં લક્ષણ સિદ્ધ થશે. લક્ષ્યાવચ્છેકરૂપથી લક્ષ્યશક્ય ઉભયના ખોધમાં પ્રયોજિકાલક્ષણા, એ 'અજહત્લક્ષણા.' જેમ કે-'કાગડાઓથી દહીંની રક્ષા કરો.' અહીં કાકપદ્ધતી દધિઉપધાતકમાં લક્ષણા લક્ષ્યતાવચ્છેદક દધિઉપધાતકપણું છે. તે રૂપે દધિઉપ-ધાતક, કાક-ખિડાલ-કુંકુંટ-કુતરા આદિ સર્વ શક્ય લક્ષ્યોનો સંગ્રહ છે. જહદ્અજહત્-

લક્ષણા, 'તે આ ઘોડો છે' ઇત્યાદિમાં વર્તે છે.) તેથી બોધ થાય છે, એમ નૈયાયિકોનું કથન છે.

૦ અહીં તથાવિધ સહ અર્પિત સત્ત્વ-અસત્ત્વ ઉભય આશ્રયબોધક કોઈ પણ પદનો અભાવ હોવાથી, તથાવિધ સહાર્પિત સત્ત્વાસત્ત્વ ઉભયનું અવક્રતવ્યપણું સુંદર છે.

૦ એકીસાથે એક પદથી સત્ત્વાસત્ત્વનો બોધ થાયો ! આવી જિજ્ઞાસા બાધિત છે. આમ જિજ્ઞાસામાં, બાધિતપણાના જ્ઞાનમાં અને વિપરીત વ્યુત્પત્તિથી પેદા થતા તથાજ્ઞાનમાં પણ અનિષ્ટપણાનું અનુસંધાન હોવાથી, તેના માટે કોઈ પ્રામાણિક પદપ્રયોગ નથી. જો આ પ્રમાણે છે, તો અવક્રતવ્યપણાએ જ્ઞાનનું ઇષ્ટપણું છે. એથી જ એક ક્ષણમાં બે જ્ઞાન થાયો ! ઇત્યાદિ સ્થળમાં પણ અવક્રતવ્યત્વના કથનનું સામ્રાજ્ય છે, કેમ કે-બાધિત ઇચ્છાના વિષય-ત્વની અપેક્ષાએ અવક્રતવ્યપણાનું વ્યવસ્થાપન છે.

૦ 'સત્ત્વાદિરૂપેણ' અહીં આદિપદથી અસત્ત્વનું ગ્રહણ છે.

'અવક્રતવ્ય એવ ઘટઃ' આવા એકલા કથનમાં ઘટનું સર્વથા અવાચ્યપણું પ્રાપ્ત થાય છે. તથાગ્ય અસ્તિત્વ આદિ મુખ્યથી પણ ઘટનું કથન ન થાય ! અને આ પ્રમાણે પ્રથમ-દ્વિતીય આદિ ભંગના વિનાશનો પ્રસંગ આવી જાય છે, માટે 'સ્યાદ્' પદનો પ્રયોગ કરાય છે. તેથી જ સત્ત્વ આદિ એક એક ધર્મદ્વારા વાગ્ય જ સર્વ વસ્તુ, એકીસાથે પ્રધાનભૂત સત્ત્વ-અસત્ત્વ ઉભય ધર્મથી અવચ્છિન્નપણાએ અવાચ્ય છે. આવા આશયથી કહે છે કે- 'સત્ત્વ આદિ રૂપથી વક્રતવ્ય જ હો તો' ઇત્યાદિ.

અથ પञ्चममङ्गवाक्यार्थमाह—

स्यादस्ति चावक्तव्यश्च घट इति पञ्चमवाक्येन स्वદ્રव્યાद्यપેક્ષ્યાऽस्तित्वविशिष्टો યુગ-પત્સ્વપરદ્રવ્યાદ્યપેક્ષ્યાઽવક્તવ્યત્વવિશિષ્ટો ઘટો बोध्यते, तथा चाभेदप्राधान्येनाभेदोपचारेण वा सामान्यतोऽनन्तधर्मात्मको घटः प्रतियोग्यसमानाधिकरणघटत्वसमानाधिकरणात्यन्ता-भावाप्रतियोगिस्वદ्रव्याद्यवच्छिन्नास्तित्वविशिष्टयुगपत्स्वपरદ્રવ્યાદ્યવच्छिन्नसत्त्वासत्त्वोभयविषय-कावक्तव्यत्ववानिति बोधः ॥ सूत्र-२७ ॥

स्यादस्ति चेति, विध्यात्माना मुख्यविषयतावच्छिन्ना योभयात्मना युगपदवक्तव्यत्वमुख्यविषयता તદ્વતો બોધોઽસ્ય મદ્ગસ્ય ફલમિત્યાગયેનાહ-સ્વદ્રવ્યાદ્યપેક્ષયેતિ, મતાન્તરેણ તુ ઇકો દેગો ઘટસ્ય ધર્મિણોઽસ્તિત્વં આદિષ્ટોઽપરશ્ચ દેગોઽસ્તિત્વનાસ્તિત્વપ્રકારાભ્યામેકદંવ વિવક્ષિતઃ, તદા સ ઘટોઽસ્તિ ચાવક્તવ્યશ્ચ ભવતિ, ઉક્તોભયધર્માક્રાન્તદેશદ્વારેણ ધર્મિણો વિવક્ષિતત્વાત્ । અતઃ ઇવ પ્રથમચતુર્થમદ્ગ-

૧ અનેકદ્રવ્યપર્યાયાત્મકત્વાદ્ઘટસ્ય મનઃ કચ્ચિદ્ દ્રવ્યાર્થવિગેપમાશ્રિત્યારતીતિ ઘટસ્ય વ્યપદેગઃ, તર્થૈવાન્નઘટદ્રવ્યમામાન્યં તદ્વિગેપે દ્વયં વાઙ્મીકૃત્ય યુગપદ્વિવક્ષ્યામવક્તવ્યતા, ઘટસ્ત્વેન ઘટવિગેપેણ કથચ્ચિ-દવર્તમાનો ઘટઃ ઘટત્વાપદત્વાદિના તદંકવિગેપાપરવિગેપાદિના વા યુગપદ્વિવક્ષ્યાયા રવાદરિત ચાવક્તવ્યશ્ચ ઘટ ઇતિ પદ્મવાચ્યબોધઃ ॥

સંયોગેનાન્યથાસિદ્ધિવ્યુદાસઃ, તત્ર હિ કેવલં ધર્મવિવક્ષા, સા ચ દેશાવિશેષિતદ્રવ્ય એવ સમ્ભવતિ, અત્ર તુ દેશદ્વારા દ્રવ્ય ઉભયધર્મવિવક્ષા, એવમગ્રેડપિ માન્યમ્ । ફલિતાર્થમાહ તથા ચેતિ, સ્પષ્ટમન્યત્ ॥

પાંચમા ભંગનો વાક્યાર્થ.

ભાવાર્થ—“સ્યાદ્ અસ્તિ ચ અવક્તવ્યશ્ચ ઘટઃ” આ પંચમવાક્યથી સ્વદ્રવ્ય આદિની અપેક્ષાએ અસ્તિત્વવિશિષ્ટ, એકીસાથે સ્વ-પરદ્રવ્ય આદિની અપેક્ષાએ અવક્તવ્યત્વથી વિશિષ્ટ ઘટ જણાવાય છે. તથાચ અભેદની પ્રધાનતાથી કે અભેદ ઉપચારથી સામાન્યથી અનંતધર્માત્મક ઘટ, પ્રતિયોગીનો અસમાનાધિકરણ, ઘટત્વ સમાનાધિકરણ જે અત્યંત અભાવ(ઉદાસીન અભાવ)ના અપ્રતિયોગી સ્વદ્રવ્ય આદિથી અવચ્છિન્ન અસ્તિત્વવિશિષ્ટ, એકીસાથે સ્વ-પરદ્રવ્યાદિથી અવચ્છિન્ન સત્ત્વ-અસત્ત્વ ઉભય વિષયવાળા અવ્યક્તવ્યવાળો છે, એવો બોધ છે.”

વિવેચન-વિધિરૂપે મુખ્યવિષયતાથી અવચ્છિન્ન, જે ઉભયરૂપે એકીસાથે અવક્તવ્યત્વ મુખ્યવિષયતા, તે વિષયતાવાન ઘટનો બોધ, આ ભંગનું ફળ છે. એવા આશયથી કહે છે કે-‘સ્વદ્રવ્યાદિ અપેક્ષયા’ ઇત્યાદિ.

૦ મતાન્તરથી એકદેશ ઘટરૂપ ધર્મીનો અસ્તિત્વમાં વિવક્ષિત છે અને બીજો દેશ અસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વરૂપ બે પ્રકારથી એક કાળમાં જ વિવક્ષિત છે.

ત્યારે તે ઘટ ‘અસ્તિ ચ અવક્તવ્યશ્ચ’ થાય છે. કથિત ઉભય ધર્મથી સહિત દેશ-દ્વારા ધર્મીની વિવક્ષા છે.

[અનેક દ્રવ્ય, પર્યાયાત્મક હોવાથી વિદ્યમાન ઘટના કોઈ એક દ્રવ્યાર્થવિશેષને આશ્રિ ‘અસ્તિ’ આ પ્રમાણે ઘટનો વ્યપદેશ છે, તેનું જ અન્ય ઘટ દ્રવ્ય સામાન્ય, તેના વિશેષને અથવા બંનેનો સ્વીકાર કરી એકીસાથેની વિવક્ષામાં અવક્તવ્યતા, ઘટત્વથી ઘટવિશેષથી કથંચિત્ વર્તમાન ઘટ, ઘટત્વ-અઘટત્વ આદિથી અથવા તેના એકવિશેષ-અપરવિશેષ આદિથી એકીસાથેની વિવક્ષામાં ‘સ્યાદ્ અસ્તિ ચ અવક્તવ્યશ્ચ ઘટઃ’ આવા પંચમવાક્યનો બોધ છે.]

એથી જ પ્રથમ-ચતુર્થ ભંગના સંયોગથી અન્યથા સિદ્ધિનું ખંડન છે. ખરેખર, ત્યાં કેવળ ધર્મવિવક્ષા છે. વળી તે ધર્મવિવક્ષા દેશથી અવિશેષિત દ્રવ્યમાં જ સંભવે છે. અહીં તે દેશદ્વારા દ્રવ્યમાં ઉભયધર્મની વિવક્ષા છે. આ પ્રમાણે આગળ ઉપર પણ સમજવું.

ફલિત અર્થને કહે છે કે-‘તથાચે’તિ બીજું સ્પષ્ટ છે.

ષષ્ઠમજ્ઞવાક્યાર્થમાહ—

स्यान्नास्ति चावक्तव्यश्चेति षष्ठं वाक्यं परद्रव्याद्यपेक्षया नास्तित्वविशिष्टं युगपत्પ્રાધા-
ન્યેન સ્વપરદ્રવ્યાદ્યપેક્ષયાઽવક્તવ્યત્વશિશિષ્ટં ઘટં પ્રતિપાદયતિ । તથા ચ તાદૃશો ઘટઃ પ્રતિ-

યોગ્યસમાનાધિકરણઘટત્વસમાનાધિકરણાત્યન્તાભાવાપ્રતિયોગિપરદ્રવ્યાદ્યવચ્છિન્નનાસ્તિત્વવિ-
શિષ્ટયુગપત્સ્વપરદ્રવ્યાદ્યવચ્છિન્નસત્ત્વાસત્ત્વવિષયકાવક્તવ્યત્વવાનિતિ બોધઃ ॥ સૂત્ર-૨૮ ॥

સ્યાન્નાસ્તિ ચેતિ, નિષેધાત્મના મુલ્યવિષયતાવચ્છિન્ના યોમયાત્મના યુગપદવક્તવ્યત્વવિષયતા
તદ્વતો બોધોડરમાદ્ભવતીત્યાશયેનાહ-પરદ્રવ્યાદ્યપેક્ષયેતિ । મતાન્તરેણ તુ ઘટસ્યૈકો દેશો નાસ્તિત્વે નિય-
તોડપરશ્ચ સત્ત્વાસત્ત્વાભ્યાં યુગપદાદિષ્ટસ ઘટસ્તથાવિધવિકલ્પવશાત્ નાસ્તિ ચાવક્તવ્યશ્ચ ભવતિ, તાત્પ-
ર્યર્થમાહ તથા ચેતિ, શિષ્ટં સ્પષ્ટમ્ ॥

છટ્ઠા ભાગનો વાક્યાર્થ.

ભાવાર્થ-“રથાન્નાસ્તિ ચ અવક્તવ્યશ્ચ’ આણું છટ્ઠું વાક્ય, પરદ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ
નાસ્તિત્વવિશિષ્ટ, એકીસાથે પ્રધાનતાથી સ્વ-પરદ્રવ્ય આદિની અવક્તવ્યત્વવિશિષ્ટ ઘટને કહે છે.

તથાચ તાદૃશ ઘટ, પ્રતિયોગીનો અસમાનાધિકરણ ઘટત્વ સમાનાધિકરણ જે અત્યંત
અભાવ(ઉદાસીન અભાવ)ના અપ્રતિયોગી પરદ્રવ્ય આદિથી અવચ્છિન્ન નાસ્તિત્વવિશિષ્ટ,
એકીસાથે સ્વ-પરદ્રવ્યાદિથી અવચ્છિન્ન સત્ત્વ-અસત્ત્વવિષયક અવક્તવ્યત્વવાળો છે, એવો બોધ છે.

વિવેચન-નિષેધરૂપે મુખ્યવિષયતાથી અવચ્છિન્ન, જે ઉભયરૂપે એકીસાથે અવક્તવ્યત્વની
વિષયતા, તે વિષયતાવાળાનો બોધ આ વાક્યથી થાય છે. મતાન્તરથી તો ઘટનો એકદેશ
નાસ્તિત્વમાં નિયત છે અને બીજો એકીસાથે સત્ત્વ-અસત્ત્વથી વિવક્ષિત તે ઘટ, તથાવિધ
વિકલ્પના વશે ‘નાસ્તિ ચ અવક્તવ્યશ્ચ’ થાય છે. તાત્પર્યને કહે છે કે-‘તથાચ’ ઇતિ,
બાકીનું સ્પષ્ટ છે.

અથ સત્તમમજ્ઞવાક્યાર્થમાહ—

સ્યાદસ્તિ નાસ્તિ ચાવક્તવ્યશ્ચ ઘટ ઇતિ સપ્તમં વાક્યન્તુ ક્રમાર્પિતસ્વપરદ્રવ્યાદીન્ સહા-
ર્પિતસ્વપરદ્રવ્યાદીનાશ્રિત્યાસ્તિત્વનાસ્તિત્વવિશિષ્ટાવક્તવ્યત્વવદ્ઘટમાહ । તથા ચ તાદૃશો ઘટઃ
પ્રતિયોગ્યસમાનાધિકરણઘટત્વસમાનાધિકરણાત્યન્તાભાવાપ્રતિયોગિક્રમાર્પિતસ્વપરદ્રવ્યાદ્યવચ્છિ-
ન્નાસ્તિત્વનાસ્તિત્વોભયવિશિષ્ટસહાર્પિતસ્વપરદ્રવ્યાદ્યવચ્છિન્નાસ્તિત્વનાસ્તિત્વોભયધર્મવિષયકા-
વક્તવ્યત્વવાન્ ઘટ ઇતિ બોધઃ ॥ સૂત્ર-૨૯ ॥

સ્યાદિતિ, ક્રમાદુભયમુલ્યવિષયતાદ્વાવાચ્છિન્નાવક્તવ્યત્વમુલ્યવિષયતાકો બોધોડસ્ય ફલમિત્યા-
શયેનાહ-ક્રમાર્પિતેતિ, મતાન્તરેણ તુ યસ્યૈકો દેશોડસ્તિત્વેડપરો નાસ્તિત્વેડન્યશ્ચોભયથા નિયતસ્તાદ્યો
ઘટો વિકલ્પવશાદસ્તિનાસ્ત્યવક્તવ્યશ્ચ ભવતીતિ । ભાવાર્થમાહ તથા ચેતિ સ્પષ્ટમ્ । વાક્યેષ્વેપુ સપ્તસુ
નયવિભાગસ્તુ સામાન્યગ્રાહિણિ સદ્ગ્રહે પ્રથમો મજ્ઞઃ, વિરોધગ્રાહિણિ વ્યવહારે દ્વિતીયઃ સદ્ગ્રહવ્યવહાર-
યોસ્ત્રતીયઃ, સંસ્મર્ત્તમાનક્ષણગ્રાહિણિ ક્ષણમૂત્રે ચતુર્થઃ પદ્મદોષપાર્પણાયા વર્તમાનક્ષણનિયતત્વાત, પશ્ચ-
મસ્સદ્ધર્જુમૂત્રયોઃ, પચ્છો વ્યવહાર્જુમૂત્રયોઃ, સપ્તમસ્તુ સદ્ગ્રહવ્યવહાર્જુમૂત્રેધ્વિતિ । એતે ત્રયો નયા

વક્ત્રમિપ્રાયરૂપત્વાદર્થનયાઃ, પ્રથમદ્વિતીયાવેવ મજ્ઞૌ શબ્દાદિષુ ત્રિષુ નયેષ્વપીતિ કેચિત્ ॥

સાતમા ભંગનો વાક્યાર્થ.

ભાવાર્થ—“સ્યાદ્ અસ્તિ નાસ્તિ ચ અવક્તવ્યશ્ચ ઘટઃ” આ સાતમું વાક્ય તો કંમથી અર્પિત સ્વ-પરદ્રવ્યાદિની, સહ અર્પિત સ્વ-પરદ્રવ્યાદિની અપેક્ષા કરીને અસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વ-વિશિષ્ટ અવક્તવ્યત્વવાળા ઘટને કહે છે. તથાચ તાદૃશ ઘટ, પ્રતિયોગિનો અસમાનાધિકરણ, ઘટત્વનો સમાનાધિકરણ, જે અત્યંત અભાવ(ઉદાસીન અભાવ)ના અપ્રતિયોગિ કંમાર્પિત સ્વ-પરદ્રવ્યાદિથી અવશિષ્ટ અસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વ ઉભયવિશિષ્ટ, સહ અર્પિત સ્વ-પરદ્રવ્યાદિથી અવશિષ્ટ અસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વ ઉભય ધર્મવિષયવાળા અવક્તવ્યત્વવાળો ઘટ છે, એવો યોધ થાય છે.”

વિવેચન—કંમથી ઉભય મુખ્ય વિષય દ્વયતાથી અવશિષ્ટ-અવક્તવ્યત્વ મુખ્ય વિષયતાવાળો યોધ, આ ભંગનું કળ છે. આવા આશયથી કહે છે કે—‘કંમથી અર્પિત’ ઇત્યાદિ.

મતાન્તરથી તો જેનો એક દેશ અસ્તિત્વમાં, બીજો નાસ્તિત્વમાં અને ત્રીજો ઉભય પ્રકારે નિયત છે. તાદૃશ ઘટ વિકલ્પના વશે ‘અસ્તિ નાસ્તિ ચ અવક્તવ્યશ્ચ’ થાય છે.

૦ આ સાત વાક્યોમાં નયવિભાગ તો સામાન્યગ્રાહક સંગ્રહનયની અપેક્ષાએ પ્રથમ ભંગ છે.

વિશેષગ્રાહક વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ બીજો ભંગ છે.

સંગ્રહ—વ્યવહારરૂપ બંને નયોની અપેક્ષાએ ત્રીજો ભંગ છે.

સૂક્ષ્મ વર્તમાન ક્ષણગ્રાહક ઋણસૂત્રનયની અપેક્ષાએ ચોથો ભંગ છે, કેમ કે—એક સમયમાં ઉભયની વિવક્ષા વર્તમાન ક્ષણનિયત છે.

સંગ્રહ—ઋણસૂત્રની અપેક્ષાએ પાંચમો ભંગ છે.

વ્યવહાર—ઋણસૂત્રની અપેક્ષાએ છઠ્ઠો ભંગ છે.

સંગ્રહ—વ્યવહાર—ઋણસૂત્ર, એમ ત્રણની અપેક્ષાએ સાતમો ભંગ છે.

આ ત્રણ નયો વક્તાના અભિપ્રાયરૂપ હોઈ અર્થનયો છે.

૦ પ્રથમ—દ્વિતીયરૂપ બે ભંગો શબ્દ આદિ ત્રણ નયોમાં છે, એમ પણ કેટલાક કહે છે.

૧. અયમ્માવઃ અર્થપ્રધાનો વક્ત્રમિપ્રાયોડર્થનયઃ સહગ્રહાદિઃ, વ્યજ્ઞનસ્ય પરાર્થત્વાત્તચ્છવણસમ્ભૂતઃ શબ્દાદિશ્રોત્રમિપ્રાયસ્તુ શબ્દપ્રમવમર્થમુપસર્જનતયા વ્યવસ્થાપયતિ, અતસ્સ શબ્દનયશ્ચ શબ્દસમભિરુદૈવમ્ભૂતમેદમિન્નઃ । તત્ર વચનમાર્ગશ્ચ સવિકલ્પનિર્વિકલ્પકમેદેન દ્વિવિધઃ, સવિકલ્પં સામાન્યં નિર્વિકલ્પઃ પર્યાગ્નઃ, તત્પ્રતિપાદકત્વાદ્વચનમપિ તથા સજ્ઞાક્રિયામેદેનામિન્નાર્થપ્રતિપાદકાવપિ શબ્દસમભિરુદૈ મેદજિજ્ઞાસારૂપવિકલ્પસાહિત્યાત્તદમિપ્રાયેણ સવિકલ્પકો વચનમાર્ગઃ પ્રથમમજ્ઞકરૂપઃ, એવમ્ભૂતસ્તુ ક્રિયામેદાદિજ્ઞમેવાર્થ તત્ક્ષણે પ્રતિપાદયતીતિ તદુત્તર મેદજિજ્ઞાસારૂપવિકલ્પવિરહાન્નિર્વિકલ્પો દ્વિતીયમજ્ઞકરૂપો વચનમાર્ગઃ । અવક્તવ્યત્વમજ્ઞસ્તુ વ્યજ્ઞનનયે ન સમ્ભવત્યેવ વ્યજ્ઞનનયસ્ય શ્રોત્રમિપ્રાયત્વેન તત્ર શબ્દાભાવાત્ તથા ચૈતન્નયે પ્રથમ-દ્વિતીયાવેવ મજ્ઞાવિતિ ॥

ननु पूर्वोदितेषु भङ्गेषु सत्त्वाद्यवच्छेदकतया स्वद्रव्यक्षेत्रकालभावा उक्ताः तेषां स्वत्वपरत्वविवेकाय प्रथमं भावपदवाच्यं स्वरूपं दर्शयत्यसाधारणत्वादादौ—

अत्र सर्वत्र घटस्य स्वरूपमयं घट इति ज्ञानीयप्रकारताश्रयान्यूनानतिप्रसक्तं घटत्वमेव, तादृशप्रकारत्वानाश्रयं विशेष्यावृत्तिं च पटत्वादिकं पररूपं, ननु तद्विन्नत्वमात्रं, द्रव्यत्वादीनां पररूपत्वापत्तेः । घटादीनाञ्च पररूपादिनापि सत्त्वे पदार्थत्वव्याघातप्रसङ्गः, स्वपररूपग्रहण-व्यवच्छेदाभ्यां हि पदार्थत्वं व्यवस्थाप्यम् ॥ सूत्र-३० ॥

अत्र सर्वत्रेति । पूर्वोदितेषु सप्तसु भङ्गेष्वित्यर्थः, अयं घट इति ज्ञानीयप्रकारतेति, तादृशज्ञान-निरूपितप्रकारताश्रयत्वे सति अन्यूनानतिप्रसक्तत्वं घटत्वस्यैव घटमात्रवृत्तित्वे सति घटेतरावृत्तित्वात्, तस्मात्सदृशपरिणामलक्षणो घटत्वरूपो धर्मो घटस्य स्वरूपमिति भावः । पररूपमाह तादृशेति, अयं घट इति ज्ञाननिरूपितेत्यर्थः, तथा च तादृशप्रकारत्वानाश्रयत्वं पटत्वादावेव, ते च पटत्वादयः विशेष्ये घटे न वर्तन्त इति पररूपा भवन्तीति भावः । तादृशप्रकारत्वाश्रयभिन्नत्वमात्रं तु न पररूपत्वं तस्य द्रव्यत्वा-दावपि सत्त्वेन पररूपत्वापत्तेरित्याह न तु तद्विन्नत्वमात्रमिति, हेतुमाह द्रव्यत्वादीनामिति, ननु घटादिक-मस्ति नास्तीति वदताऽस्तित्वं नास्तित्वञ्च वस्तुधर्मतयाऽभ्युपगतं भवेत् तत्कथमेकमेव घटादिकं वस्तु सत्त्वासत्त्वस्यात् सत्त्वस्यासत्त्वपरिहारेणासत्त्वस्य च सत्त्वपरिहारेण व्यवस्थितत्वात्, अन्यथा तयोरविशेषः स्यात्, तथा च घटादिकं यदि सत्तर्हि कथमसत्, यदि चासत् कथं सदेकत्र सदसत्त्वयोर्विरोधा-दित्याशंकायामाह घटादीनाञ्चेति, निरवच्छिन्नसत्त्वासत्त्वयोरप्रमाणिकत्वेन स्वरूपादिघटितमूर्तेरेव सत्त्वादेः प्रतीतेः घटादिकं वस्तु स्वरूपेणास्ति पररूपेण नास्तीत्येव वस्तुतत्त्वं, स्वरूपेणेव पररूपेणापि सत्त्वे घटोऽप्यघटः स्यात्, अघटस्वरूपपटादिवत्, पररूपेणेव स्वरूपेणाप्यसत्त्वे घटादिकं घटवत्त्वेन न स्यात् स्वस्वभावादिनाप्यसत्त्वात् खरविपाणवदिति इतरेतररूपापत्त्या पदार्थस्वरूपहानिप्रसङ्ग इति भावः, घटाद्यात्मकत्वञ्च स्वस्वभावादिरूपेण ग्रहणात्परस्वभावादिना व्यवच्छेदाच्च सम्भवति नान्यथेत्यागयेनाह स्वपरेति, न चैकत्र वस्तुनि सत्त्वमसत्त्वञ्च परस्परविरुद्धधर्मयोस्सामानाधिकरण्यायोगाद्युक्तिविरुद्धमिति वाच्यम्, स्वरूपपररूपाभ्यां विवक्षितयोस्तयोऽशीतोष्णस्पर्शवद्विन्नाधिकरणत्वाप्रतीत्या विरोधासिद्धेः, तादृशयोस्तयोरेकाधिकरणत्वधीसद्भावात्, न च दृष्टेऽनुपपन्नं नाम, स्पष्टास्पष्टविषयतया भिन्नस्वभावत्वेन सिद्धयोः प्रत्यक्षगान्दबोधयोरेकविषयत्वस्य एकद्रव्याश्रयत्वस्य चैव सत्त्वासत्त्वयोरेकाश्रयत्वस्याविरुद्धत्वात् । न च स्वस्वभावादिना सत्त्वमेव परस्वभावादिनाऽसत्त्वं स्यान्न ततो भिन्नमिति वाच्यम् . तस्यैकस्वभाव-

१ न चैकस्मिन्नपि द्रव्ये प्रत्यक्षविषयता भिन्नकाले भिन्नकाले च शाब्दीविषयतेति यकालमेदान्न तयोर्विरोध इति वाच्यमेककालावच्छेदेन चित्रज्ञाने नीलतदितरविषयत्वयोर्विरोधेनाभानापत्तेः, न च तत्र तथाप्रतीतिरेवाविरोधसाधिका तयोरिति वाच्यं प्रकृतेऽपि तुल्यत्वात् । किञ्च भावाभावयोर्विरोधस्यापि तत्तत्प्रतियोगिघटितत्वेन विशेष एव विश्रान्ततया जात्यन्तरभूते वस्तुनि तदेकदेशसत्त्वासत्त्वयोरविरोधकत्पन एव लाघवमिति ॥

त्वेऽवस्तुत्वप्रसङ्गात्, यदि हि घटत्वादिना सत्त्वमेव पटत्वाद्यवच्छिन्नासत्त्वं स्यात् तदा पटत्वादिनापि सन् स्यात् पटत्वाद्यवच्छिन्नासत्त्वस्य घटत्वावच्छिन्नसत्त्वाव्यतिरिक्तत्वात्, तथा घटत्वेनाप्यसन् स्यात् पटत्वाद्यवच्छिन्नासत्त्वाभिन्नत्वाद्घटत्वावच्छिन्नसत्त्वस्य, तथा च तदितररूपापत्त्यादिनाऽपदार्थत्वप्रसङ्गो दुर्वार एव स्यात् । ननु निरुपाख्यं किञ्चित् पररूपाद्यसत्त्वं नास्त्येव येनाव्यतिरिक्तत्वविकल्पकल्पनयाऽवस्तुत्वापत्तिस्स्यात्, किन्तु स्वरूपादिसत्त्वमेव विशिष्टमेकस्वभावं पररूपाद्यसत्त्वमुच्यते, अतो नोक्तदोष इति चेन्नैवम्, स्ववाचैवानेकान्तत्वप्रतिपादनात्, विशिष्टं स्वरूपावच्छिन्नसत्त्वमेव पररूपाद्यवच्छिन्नासत्त्वमुच्यते सदसद्रूपत्वञ्च वस्तुनो न प्रतिपद्यत इति चित्रम्, स्वपररूपाद्यवच्छिन्नसत्त्वासत्त्वोभयरूपतामन्तरा वस्तुनो विशिष्टताया असम्भवात् । नन्वेवमपि सदसद्रूपं वस्तु न सम्भवति, तथाहि असदिति प्रसज्यप्रतिषेधो वा स्यात्पर्युदासो वा, किञ्चातः, उभयत्र दोषात् सन्न भवतीत्यसदिति प्रसज्यप्रतिषेधे सन्नवृत्तिरूपनिरुपाख्यस्यासत्त्वेन प्रमाणागोचरत्वाद्द्वस्तुधर्मत्वानुपपत्तेः, तत्त्वेऽभ्युपगम्यमाने वा निरुपाख्यधर्मवतस्सोपाख्यत्वासम्भवेन वस्त्वपि निरुपाख्यं स्यात्, सतोऽन्यदसदिति पर्युदासाश्रयणे सदन्तरमसद्भवति, एवमपि वस्तुनस्सदात्मकत्वेन सतोऽन्यत्वाभावान्न सदसदात्मकं, नहि सत् सदन्तरात्मकमिति चेन्न उभयपक्षाश्रयणेऽपि वस्तुनस्सदसदात्मकत्वात्, सत्त्वाननुविद्धस्यासत्त्वस्याभावेन सन्न भवतीत्यत्रापि परद्रव्यादिरूपेण सत एव प्रतिषेधात् तस्यैव च तत्रासत्त्वात्तत्स्वरूपस्य च सत्त्वानुवेधान्न निरुपाख्यमेव तदसत्त्वमिति न तत्पक्षोपक्षितदोषप्रसक्तिः, पर्युदासपक्षदोषस्तु अनभ्युपगमादेव निरस्तः । तथा च सदसदात्मकं वस्तु, तत्रैव न स्वरूपसत्त्वासम्भूतं पररूपासत्त्वं नवा पररूपासत्त्वासम्भूतं स्वरूपसत्त्वं, न चानयोरेकत्वमेव, अविगानेन सम्यगुभयोपलब्धेः, न च नानात्वमेव, तद्व्यवस्थाऽयोगात् तथानुपलब्धेश्चेत्यन्योऽन्यानुविद्धं भेदाभेदवृत्तितत्त्वभावं विशिष्टमुभयमेव तत् अन्यथा वस्तूनां वैशिष्ट्यानुपपत्तेरिति । ननु भवतु सत्त्वमसत्त्वञ्च वस्तुधर्मो वस्तुस्वरूपत्वं तयोः कथम्, तथाहि धर्मधर्मिणोः किन्तावद्भेद उताभेद आहोस्विद्भेदाभेदो वा, नाद्यः, वस्तुनस्सदसदात्मकत्वासम्भवात् न द्वितीयः, एकधर्म्यभिन्नत्वात्तयोरैक्यापत्तेस्तत्स्वरूपवत्, धर्मिणो वा भेदस्स्यात् सदसत्त्वयोर्भेदात् नापि तृतीयः, येनाकारेण भेदस्तेन भेदैकान्त्यात् येन चाकारेणाभेदस्तेनाभेदैकान्त्यात्, तथाप्येकस्योभयरूपत्वासम्भवात्, न च येनैवाकारेण भेदस्तेनैवाभेदो येन चाभेदस्तेन भेद इति वक्तुं युज्यते विरो-

१. निरुपाख्य-निःस्वभावम् पररूपाद्यसत्त्वं-पररूपाद्यवच्छिन्नः सत्त्वाभावः बौद्धमतेनायं पूर्वपक्षः । विशिष्टमेकस्वभावं-स्वेतरसकल्यावृत्तिरूपं सदेकस्वभावम् ॥ २. परद्रव्यादिरूपेण सतः पटादेस्स्वरूपादिरूपेण सति घटे प्रतिषेधः क्रियते पररूपाद्यवच्छिन्नसत्त्वस्य च घटेऽभावात् तदप्यसत्त्वं न निरुपाख्यं तत्स्वरूपसत्त्वस्यानुवेधात् सत्त्वाभावो हि घटात्मकः तस्मात्तत्त्वेन सोऽनुविद्ध इति न निरुपाख्य इति भावः ॥ ३. घटो हि स्वरूपेणास्ति, पररूपाद्यवच्छिन्नपटाद्यात्मकस्तु न भवति एवञ्च सत्त्वं तद्व्यतिषेधश्च घटरूपमसत्त्वमसत्त्वमसत्त्वानुविद्धमसत्त्वञ्च सत्त्वानुविद्धमिति भावः ॥ ४. सत्त्वासत्त्वयोर्भिन्नत्वादिति भावः । ऐक्यापत्तेरिति, तदभिन्नाभिन्नस्य तदभिन्नत्वनियमादिति ॥

ધાદિતિ ચેન્મૈવમ્, પ્રાથમિકવિકલ્પદ્વયોક્તદોષસ્યાનમ્યુપગમતિરસ્કૃતત્વાત્ મેદામેદપક્ષસ્યૈવામ્યુપગમાત્ । ન ચાત્રાપિ દોષ ઉક્ત એવેતિ વાચ્યમ્, અન્યોઽન્યવ્યાપ્તિભાવેનાસ્ય જાત્યન્તરાત્મકત્વેન કેવલમેદામેદ-પ્રત્યુક્તદોષસ્થાત્રાનવતારાત્ । તસ્માદ્ધેનાકારેણ મેદસ્તેન મેદ એવ, યેન ચામેદસ્તેનામેદ એવેત્યત્યન્ત-પરિત્યક્તાનેકાન્તવાદવિષયમેતત્ । અમેદાનનુવિદ્વસ્ય કેવલમેદસ્ય મેદાવ્યાપ્યસ્યામેદસ્ય ચાપ્રસિદ્ધેઃ, ન ચ યેનાકારેણ મેદસ્તેનૈવામેદ ઇત્યાદ્યપિ સામ્પ્રતમ્, સર્વથૈકનિમિત્તત્વે મેદામેદદ્વયાનુપપત્તેઃ, તર્હિ કથં ધર્મધર્મિણોર્મેદામેદ ઇતિ ચેત્કથશ્ચિદ્મેદઃ કથશ્ચિદમેદ ઇતિ ગૃહાણ, ધર્માણાં મિથો મેદાત્પ્રતિનિયત-ધર્મ્યાશ્રિતત્વાચ્ચ કથશ્ચિદ્મેદઃ ધર્માણાં ધર્મિણા સર્વથૈકત્વે ધર્મતયાપિ મેદાસમ્ભવાત્, તથા ધર્માણા-મેવામ્યન્તરીકૃતધર્મિસ્વરૂપત્વાત્ ધર્મિણોઽપિ ચામ્યન્તરીકૃતધર્મસ્વરૂપત્વાત્કથશ્ચિદમેદઃ, અત્યન્તમેદે ધર્મ-ધર્મિકલ્પનાઽસમ્ભવાત્, અતિપ્રસંગાત્, અનુવૃત્તવ્યાવૃત્તસ્ય ચ વસ્તુનોઽધ્યક્ષસિદ્ધત્વેન ન મેદામેદસ્યો-ત્પેક્ષિતત્વમપિ, અનુભવો હિ પુરોઽવસ્થિતે ઘટાદૌ તદતદ્રૂપ એવોપજાયતે, અન્યથા વસ્ત્વભાવપ્રસંગાદિતિ । નનુ જીવાદીનાં દ્રવ્યત્વાવચ્છિન્નાનાં સત્ત્વાસત્ત્વાદિસતમઙ્ગીસાધને કિં સ્વદ્રવ્યં કિં વા પરદ્રવ્યં, તદવ-ચ્છિન્નમેદાપ્રસિદ્ધ્યા પરત્વસ્ય તદભાવે ચ સ્વત્વસ્ય દુર્વચત્વાદિતિ ચેદુચ્યતે શુદ્ધં દ્રવ્યં સ્વં સત્ત્વાવચ્છેદકં, ઈશુદ્ધઞ્ચ પરમસદૃશ્યં અસત્ત્વાવચ્છેદકં, શુદ્ધત્વાશુદ્ધત્વે ચ મેદામેદપ્રધાનવ્યવહારનિશ્ચયસાક્ષિકાસ્રણ્ડો-પાધિરૂપે, ન ચ શુદ્ધદ્રવ્યસ્ય સ્વપરદ્રવ્યવ્યવસ્થા કથં, તસ્ય દ્રવ્યૈક્ષેત્રકાલભાવાત્મકત્વાદિતિ વાચ્યમ્, સકલદ્રવ્યક્ષેત્રકાલમાવરૂપં વ્યાપકં સ્વદ્રવ્યં વિકલદ્રવ્યાદિકં પરદ્રવ્યમિત્યહીકારાદેવમન્યત્રાપિ માવ્યં ॥

પૂર્વે કહેલ ભંગોમાં સત્ત્વ આદિના અવચ્છેદપણુએ સ્વદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવો કહેલ છે. તેઓના સત્ત્વ-પરત્વના વિવેક માટે પહેલાં ભાવપદ્ધતી વાગ્ય સ્વરૂપને અસાધારણ હોવાથી આદિમાં દર્શાવે છે.

ઘટનું સ્વરૂપ.

ભાવાર્થ—“આહીં પ્રધણે ઠેકાણે ઘટનું સ્વરૂપ, ‘આ ઘટ છે’ આ પ્રમાણે જ્ઞાનનિરૂપિત પ્રકારતાશ્રય, અન્યૂન અનધિક ઘટસ્વરૂપ જ છે. તાદૃશ પ્રકારતાનો અનાશ્રય, વિશેષ્યમાં અવૃત્તિ, પરત્વ આદિક પરરૂપ છે; પરંતુ તદ્વચ્છિન્નત્વ માત્ર નહિ, કેમ કે-દ્રવ્યત્વ આદિમાં પરરૂપપણુની આપત્તિ આવે છે. વળી ઘટ આદિમાં પરરૂપ આદિની અપેક્ષાએ સત્ત્વની માન્ય-તામાં પદાર્થપણુના વ્યાધાતનો પ્રસંગ આવે છે. ધરેખર, સ્વરૂપના ગ્રહણથી અને પરરૂપના વ્યવચ્છેદથી પદાર્થપણુ વ્યવસ્થાપનયોગ્ય છે.”

૧. સ્વભાવસ્ય ધર્મત્વેન ધર્મધર્મિણોરેકાન્તમેદે ધર્મિણો નિરરવભાવત્વં સ્યાત્ તથા ચ જૈયત્વાદિધર્મનનુ વંધાદ્ધર્મિણોઽભાવપ્રમદ્ગઃ, તદભાવાદેવ ચ ધર્માણા નિગશ્યત્વાદાશ્રય વિના પ્રહણામગ્ભવાદભાવપ્રમદ્ગ ઇત્ય-તિપ્રમદ્ગપદાર્થઃ ॥ ૨. જ્ઞાનવેદ્યા ડિ વગ્નુચ્ચવર્ગિયતિઃ નહિ મેદામેદાત્મકત્વં મવંચનં, ઉમચ્ચપરચ મવંચનચા-ભાવાદિત્યાગંકાયમાહાનુભવો હીતિ ॥ ૩. ભાવ એવ હિ દ્રવ્યનિ દ્રોગ્યનિ અનુદ્રવ્યનિ દ્રવ્યં, શ્રીયન્તે ક્ષેપ્યન્તિ ક્ષિનાશ્ચાસ્મિન્ પદાર્થા ઇતિ ક્ષેત્રં, કચ્યન્તે કચ્યિયન્તે કલ્પિતાશ્ચરમાદિતિ કાલઃ, ભવતિ યવિગ્યત્યભૂતિતિ ભાવઃ પર્યાય ઇતિ મતૈચ દ્રવ્યક્ષેત્રકાલમાવાત્મના વિદેગ્યતે નચા એવ તથા વ્યવહારવિપર્યયસ્વદનાદિતિ ॥

વિવેચન-પૂર્વકથિત સાત ભંગોમાં, 'અયં ઘટ इति ज्ञानीयप्रकार तेति' તાદૃશ જ્ઞાન-નિરૂપિત-પ્રકારતાનો આશ્રય હોયે છતે, અન્યૂન-અનતિપ્રસક્ત ઘટત્વ જ ઘટનું સ્વરૂપ છે, કેમ કે-ઘટત્વ જ ઘટ માત્રમાં વર્તમાન હોયે છતે ઘટથી ઇતરમાં અવર્તમાન છે. તેથી સદૃશ પરિણામ લક્ષણવાળો ઘટત્વરૂપ ધર્મ ઘટનું સ્વરૂપ છે.

પરરૂપને કહે છે કે-‘તાદૃશે’ તિ, જ્ઞાનનિરૂપિત-પ્રકારતાનું અનાશ્રયપણું પટત્વ આદિમાં જ છે અને તે પટત્વ વગેરે વિશેષ્યભૂત ઘટમાં નથી વર્તતા, માટે પરરૂપ થાય છે.

○ તાદૃશ પ્રકારતાશ્રય ભિન્નત્વ માત્ર પરરૂપપણું નથી, કેમ કે-તાદૃશ ભિન્નપણું દ્રવ્યત્વ આદિમાં વિદ્યમાન હોઈ પરરૂપપણાની આપત્તિ આવે છે.

શંકા-ઘટ વગેરે વસ્તુ છે-નથી, એમ વદનારે અસ્તિત્વ અને નાસ્તિત્વ વસ્તુના ધર્મરૂપે માનેલ છે, તો કેવી રીતે એક જ ઘટ આદિ વસ્તુ સત્ અને અસત્ થાય? કેમ કે-સત્ત્વની અસત્ત્વનો પરિહારપૂર્વક અને અસત્ત્વની સત્ત્વના પરિહારપૂર્વકની વ્યવસ્થા છે. અન્યથા, જો આવી વ્યવસ્થા ન માનવામાં આવે, તો તે બન્નેનો વિશેષ ઉડી જાય છે. તથાચ જો ઘટ આદિક સત્ છે, તો અસત્ કેવી રીતે? જો અસત્ છે, તો સત્ કેવી રીતે? કેમ કે-એક ઠેકાણે સત્વ અને અસત્ત્વનો વિરોધ છે ને?

સમાધાન-નિરવચ્છિન્ન (નિરપેક્ષ) સત્ત્વ અને અસત્ત્વ અપ્રમાણિક છે, કેમ કે-સ્વરૂપ આદિ ઘટિત આકારવાળા જ સત્ત્વ આદિની પ્રતીતિ છે. ઘટ આદિકે વસ્તુ સ્વરૂપથી છે-પરરૂપથી નથી. આવું જ વસ્તુનું સ્વરૂપ છે. જેમ સ્વરૂપથી છે, તેમ પરરૂપથી પણ છે. એ માનતાં ઘટ પણ અઘટ થશે! જેમ કે-અઘટસ્વરૂપ પટાદિ પરરૂપથી નથી, તેમ સ્વરૂપથી પણ નથી. એ માનતાં ઘટ આદિકે ઘટ વસ્તુ જ નહીં થાય! કેમ કે-સ્વસ્વભાવ આદિની અપેક્ષાએ પણ અસત્ માનતાં ગધેહાના શીંગડાની જેમ અસત્ થશે! આવી રીતે સત્ અસત્ થશે! અસત્ સત્ થશે! એટલે પરસ્પર રૂપની આપત્તિ થવાથી પદાર્થસ્વરૂપની હાનિનો પ્રસંગ આવશે જ.

શંકા-એક વસ્તુમાં સત્ત્વ અને અસત્ત્વ યુક્તિવિરૂદ્ધ છે, કેમ કે-પરસ્પરવિરોધી બે ધર્મોનું સામાનાધિકરણ કેવી રીતે સંભવી શકે?

સમાધાન-સ્વરૂપ અને પરરૂપથી વિવક્ષિત સત્ત્વ અને અસત્ત્વમાં, શીત અને ઉષ્ણ-સ્પર્શની માફક ભિન્ન અધિકરણતાની અપ્રતીતિ હોવાથી, વિરોધની અસિદ્ધ હોઈ સામાનાધિકરણ સંભવી શકે છે, કેમ કે-સ્વરૂપ-પરરૂપથી વિવક્ષિત તે બંનેમાં એકાધિકરણતાની યુક્તિનો સદ્ભાવ છે. પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી દૃષ્ટપદાર્થ અનુપપન્ન મનાતો નથી પરંતુ યુક્તિ યુક્ત મનાય છે. જેમ કે-સ્પષ્ટ અને અસ્પષ્ટ વિષયપણાએ ભિન્ન સ્વભાવરૂપે સિદ્ધ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન અને શાબ્દબોધની એકવિધતા એકદ્રવ્યાધિકરણતા છે, તેમ સત્ત્વ અને અસત્ત્વની એક-અધિકરણતા અવિરૂદ્ધ છે.

[આવું નહીં બોલવું કે-‘એક પણ દ્રવ્યમાં પ્રત્યક્ષવિષયતા સિન્ન કાળમાં અને શાબ્દ-વિષયતા સિન્ન કાળમાં છે, કેમ કે-કાળના ભેદથી તે બન્નેમાં વિરોધ નથી.’ જેમ કે-એક કાળની અપેક્ષાએ નીલ તથા તેનાથી સિન્ન સકલ વર્ણોની વિષયતામાં વિરોધથી ભાનની પ્રાપ્તિ નથી. એમ પણ નહીં કહેવું કે-‘ત્યાં તથાપ્રતીતિ જ તે નીલતદ્વિતરવિષયતામાં અવિ-રોધસાધિક છે.’ તો પછી પ્રકૃતમાં પણ તુલ્યતા જ છે. વળી ભાવ અને અભાવના વિરોધ પણ તે તે પ્રતિયોગિના ઘટિતપણાએ કરી વિશેષમાં જ વિશ્રાન્ત હોઈ, બાત્યંતરભૂત વસ્તુમાં તે વસ્તુના એકદેશ (અવયવ) સત્ત્વ અને અસત્ત્વમાં અવિરોધની કલ્પનામાં લઘુતા છે.]

શંકા-સ્વસ્વભાવ આદિથી સત્ત્વ જ પરસ્વભાવ આદિથી અસત્ત્વ છે. તેનાથી સિન્ન નથી, એમ માનીએ તો શો વાંધો ?

સમાધાન-તે બન્ને એકસ્વભાવવાળા માનવામાં વસ્તુત્વનો અભાવ થાય એ જ મોટો વાંધો છે. ખરેખર, જો ઘટત્વ આદિથી સત્ત્વ જ, પટત્વ આદિથી અવચ્છિન્ન અસત્ત્વ છે એમ કહો-તો પટત્વ આદિથી ઘટ સત્ત્વ થઈ જાય ! કેમ કે-ઘટત્વથી અવચ્છિન્ન સત્ત્વની સાથે પટત્વ આદિથી અવચ્છિન્ન-અસત્ત્વ અસિન્ન છે. તેવી જ રીતે ઘટત્વથી પણ ‘ઘડો અસત્ત્વ’ થશે ! કેમ કે-ઘટત્વથી અવચ્છિન્ન સત્ત્વ, પટત્વ આદિથી અવચ્છિન્ન અસત્ત્વની સાથે અસિન્ન છે. તથાચ તેનાથી ઈતર રૂપની આપત્તિ આદિથી અપદાર્થપણાનો પ્રસંગ દુર્વાર જ થશે !

શંકા-નિરૂપાળ્ય (નિરૂપાળ્ય એટલે સ્વભાવ વગરનું, પરરૂપાદ્ય સત્ત્વ એટલે પરરૂપ આદિથી અવચ્છિન્ન સત્ત્વનો અભાવ, આ બૌદ્ધમતની અપેક્ષાએ પૂર્વપક્ષ, વિશિષ્ટ એક-સ્વભાવવાળું એટલે સ્વથી ઈતર સકલવ્યાવૃત્તિરૂપ હોતું એકસ્વભાવવાળું) કાંઈ પરરૂપ આદિથી અસત્ત્વ નથી જ, જેથી અસિન્નત્વ વિકલ્પ કલ્પનાથી અવસ્તુત્વની આપત્તિ થઈ શકે ! પરંતુ સ્વરૂપ આદિથી સત્ત્વ જ, વિશિષ્ટ એકસ્વભાવવાળું પરરૂપાદિથી અસત્ત્વ કહેવાય છે, માટે ઉક્ત દોષ કેવી રીતે ?

સમાધાન-પોતાના વચનથી જ અનેકાન્તપણાનું પ્રતિપાદન કરે છે તે ઠીક છે. તમો એક બાબુથી વિશિષ્ટ સ્વરૂપ આદિથી અવચ્છિન્ન સત્ત્વને જ પરરૂપ આદિથી અવ-ચ્છિન્ન અસત્ત્વ તરીકે કહો છો અને બીજી બાબુથી વસ્તુનું સદ્-અસદ્-રૂપપણું માનતાં નથી એ મોટું આશ્ચર્ય છે, કેમ કે-સ્વ-પરરૂપ આદિથી અવચ્છિન્ન સત્ત્વ-અસત્ત્વોભયરૂપતા સિવાય વસ્તુની વિશિષ્ટતાનો અસંભવ છે.

શંકા-આ પ્રમાણે પણ સદ્-અસદ્-રૂપ વસ્તુ સંભવતી નથી. તે આ પ્રમાણે:-‘અસદ્’ અહીં પ્રસન્નરૂપ પ્રતિપેદ્ય હો કે પથુદાસરૂપ પ્રતિપેદ્ય હો, આ બન્ને પ્રતિપેદ્યના સ્વીકારમાં દોષ છે. પ્રસન્નપ્રતિપેદ્ય=સત્ત્વ નહીં તે અસત્ત્વ, આવા પ્રસન્નપ્રતિપેદ્યમાં સત્ત્વની નિવૃત્તિરૂપ નિરૂપાળ્યની અવિદ્યમાનતા છે, કેમ કે-પ્રમાણના અવિષયભૂત હોઈ વસ્તુધર્મ તરીકે યુક્તિ-યુક્ત નથી. અથવા સત્ત્વના અભાવરૂપ નિરૂપાળ્યની વિદ્યમાનતાનો જો સ્વીકાર કરવામાં આવે,

તો નિરૂપાખ્ય ધર્મવાળામાં સોપાખ્ય(સ્વભાવવત્)પણાનો સંસંભવ હોઈ, વસ્તુ પણ નિરૂપાખ્ય (નિઃસ્વભાવ) થઈ જાય !

પૃથુદાસરૂપ નૃના સ્વીકારમાં=સત્થી (સદૃશ) અલગ તે અસત્. આ પ્રમાણે પૃથુદાસના પક્ષમાં સત્થી બીજું અથવા બીજું સત્ (સત્સમાન) અસત્ થાય છે. આ પ્રમાણે પણ વસ્તુનું સદ્ આત્મકપણું હોવાથી સત્થી અન્યતાનો અભાવ હોવાથી સદ્, અસદ્ આત્મક વસ્તુ નથી, કેમ કે-સત્ સદ્ન્યાત્મક નથી જ ને ?

સમાધાન-નિષેધના બે પક્ષની અપેક્ષાએ પણ વસ્તુ, સદ્-અસદ્ આત્મક છે, કેમ કે-સત્વથી અનનુવિદ્ધ (અનનુસ્યૂત) અસત્વનો અભાવ હોઈ, 'સત્ નહીં તે અસત્' આવા પ્રસભ્યપ્રતિષેધમાં પણ પરદ્રવ્યાદિરૂપે સત્નો જ નિષેધ છે. વળી તેનો (પરદ્રવ્ય આદિરૂપે વિદ્યમાન પટ આદિનો સ્વદ્રવ્યાદિરૂપે વિદ્યમાન ઘટમાં પ્રતિષેધ કરાય છે. પરરૂપ આદિથી અવચ્છિન્ન વિદ્યમાનતાનો ઘટમાં અભાવ હોવાથી તે પણ અસત્વ, નિરૂપાખ્ય-નિઃસ્વભાવ નથી, કેમ કે-તેના સ્વરૂપ સત્વનો અનુવેધવ્યાપ્તિ છે. ખરેખર, સત્વાભાવ ઘટાત્મક છે, તેથી તેના સત્વથી તે અનુવિદ્ધ છે, માટે નિરૂપાખ્ય ઘટ નથી.) પટ આદિનું તે ઘટમાં અસત્વ હોઈ, તે પટ આદિ સ્વરૂપમાં સત્વનો અનુવેધ હોવાથી, તે અસત્વ નિરૂપાખ્ય નથી જ, માટે તે પક્ષમાં ફેંકેલ દોષનો પ્રસંગ નથી. પૃથુદાસપક્ષનો દોષ તો અસ્વીકારથી જ ખંડિત થઈ જાય છે. તથાય સદ્-અસદ્ આત્મક વસ્તુ છે. ત્યાં (ખરેખર, ઘટ સ્વરૂપથી છે. પરરૂપ આદિથી અવચ્છિન્ન પટ આદિ આત્મક તો થતો નથી. વળી આ પ્રમાણે સત્વ અને તેનો પ્રતિષેધ ઘટ સ્વરૂપ છે. એથી સત્વ અસત્વથી અનુવિદ્ધ છે અને અસત્વ સત્વથી અનુવિદ્ધ છે.) સ્વરૂપ સત્વની સાથે અસંખદ પરરૂપથી અસત્વ નથી, અથવા પરરૂપ અસત્વની સાથે અસંખદ સ્વરૂપથી સત્વ નથી. વળી આ બન્નેનું એકત્વ જ સમજવાનું નથી, કેમ કે-વિરોધ વગર સારી રીતે ઉભયની ઉપલબ્ધિ (અનુભવ) છે. વળી નાના(અનેક)પણું જ સમજવાનું નથી, કેમ કે-તથાપ્રકારની ઉપલબ્ધિ નહીં હોવાથી તેની વ્યવસ્થાનો અભાવ છે; માટે પરસ્પર અનુવિદ્ધ, ભેદ-અભેદવૃત્તિ તે સ્વભાવવાળું તે વિશિષ્ટ ઉભય જ છે. અન્યથા, જો એમ ન માનો, તો વસ્તુગત વિશિષ્ટતા ઉપપન્ન થતી નથી.

શંકા-ભલે ! સત્વ અને અસત્વ વસ્તુ ધર્મ હો ! પરંતુ તે સત્વ અને અસત્વમાં વસ્તુનું સ્વરૂપપણું કેવી રીતે ? તે આ પ્રમાણે:-

(૧) શું ધર્મ અને ધર્મીનો ભેદ છે ? અથવા (૨) અભેદ છે ? કે (૩) ભેદાભેદ છે ?

(૧) પહેલો પક્ષ નથી ઘટતો, કેમ કે-સત્વ અને અસત્વમાં ભેદ હોઈ વસ્તુમાં સદ્-અસદ્ આત્મકપણાનો અસંભવ છે.

(૨) બીજો પક્ષ પણ સંભવતો નથી, કેમ કે-એકધર્મીની સાથે અભિન્ન હોવાથી તે સત્વ અને અસત્વમાં એકતાની આપત્તિ છે, કેમ કે-‘તદ્ ભિન્નભિન્નસ્ય તદ્ ભિન્નત્વ’ના

નિયમથી સત્ત્વથી અભિન્ન ધર્મીથી અભિન્ન અસત્ત્વ હોઈ સત્ત્વ-અસત્ત્વ એક થઈ જાય છે, જેમ કે-તે ધર્મીનું સ્વરૂપ. અથવા ધર્મીનો ભેદ થઈ જાય ! કેમ કે-સત્ત્વ અને અસત્ત્વનો ભેદ છે.

(૩) ત્રીજો પક્ષ પણ ખરોખર નથી, કેમ કે-જે આકારથી ભેદ છે, તે આકારથી સર્વથા ભેદ છે : જે આકારથી અભેદ છે, તે આકારથી સર્વથા અભેદ છે. તે પ્રકારે પણ એકમાં ભેદાભેદરૂપ ઉભયરૂપતાનો અસંભવ છે.

વળી જે આકારવડે જ ભેદ છે, તે આકારવડે જ અભેદ છે : જે આકારથી અભેદ છે, તે આકારથી ભેદ છે-એમ કહેવું વ્યાજબી નથી, કેમ કે-વિરોધ છે ને ?

સમાધાન-પહેલાના બે પક્ષમાં કહેલા દોષો અસ્વીકાર માત્રથી તિરસ્કૃત છે, કેમ કે-ભેદાભેદપક્ષનો જ માત્ર સ્વીકાર છે. આ વિશિષ્ટ ભેદાભેદનો પરસ્પર વ્યાપ્તિભાવ હોઈ આનું જાત્યંતર આત્મકપણું છે, માટે કેવળ ભેદાભેદપક્ષના ખંડનમાં કહેલ દોષનો અવતાર અહીં નથી. તેથી જે આકારથી ભેદ, તે આકારથી ભેદ જ અને જે આકારથી અભેદ, તેથી અભેદ જ છે.

આ વિષય અનેકાન્તવાદના અત્યંત પરિત્યાગનો સૂચક છે, કેમ કે-અભેદના અનુવેધ વગરનો કેવળ ભેદ અને ભેદથી અવ્યાપ્ત કેવળ અભેદની અપ્રતિબિંબિ છે.

વળી ‘જે આકારથી ભેદ, તેથી અભેદ’ ઇત્યાદિ વચન વ્યાજબી નથી, કેમ કે-સર્વથા એકનિમિત્તજન્યત્વમાં બે ભેદાભેદ ઉપપન્ન થઈ શકતા નથી.

શંકા-તો પછી ધર્મ-ધર્મીનો ભેદાભેદ કેવી રીતે ?

સમાધાન-ધર્મ-ધર્મીનો ભેદાભેદ એટલે કથંચિદ્ ભેદ, કથંચિત્ અભેદ. આ પ્રમાણે ગ્રહણ કરો !

(૧) કથંચિત્ ભેદ=ધર્મેનો પરસ્પર ભેદ હોવાથી અને પ્રતિનિયત ધર્મીને આશ્રિત હોવાથી કથંચિત્ ભેદ છે, કેમ કે-ધર્મેના ધર્મી સાથે સર્વથા એકત્વમાં ધર્મપણાએ પણ ભેદનો અસંભવ છે.

(૨) કથંચિત્ અભેદ=ધર્મે જ અભયંતરમાં કરેલ (ગૌણરૂપે) ધર્મસ્વરૂપવાળા હોઈ, ધર્મીઓ પણ અભયંતરમાં કરેલ (ગૌણરૂપે) ધર્મસ્વરૂપવાળા હોઈ કથંચિત્ અભેદ છે, કેમ કે-અત્યંત ભેદમાં ધર્મ-ધર્મીની કલ્પનાનો અસંભવ છે-અતિપ્રસંગ છે.

(સ્વભાવ, ધર્મ હોવાથી ધર્મ-ધર્મીના એકાન્ત ભેદમાં ધર્મી નિઃસ્વભાવ થઈ જાય ! તથાચ્ચ જ્ઞેયત્વ આદિ ધર્મનો અનુવેધ નહીં હોવાથી ધર્મીનો અભાવનો પ્રસંગ, તે ધર્મીના અભાવથી જ ધર્મે નિરાશ્રય હોવાથી, આશ્રય વગર ગ્રહણનો અસંભવ હોઈ, અભાવનો પ્રસંગ, એ અતિપ્રસંગપદનો અર્થ છે.)

અનુવૃત્તિવાળી, વ્યાવૃત્તિવાળી વસ્તુ પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ હોઈ ભેદાભેદ કલ્પનારૂપ નથી પણ

કથંચિદ્ લેહાલેહરૂપ સત્ય છે. જ્ઞાનથી ગમ્ય વસ્તુ વ્યવસ્થા છે. લેહાલેહાત્મકપણું સંવેદન-વિષય થતું નથી, કેમ કે-ઉભયરૂપ સંવેદનનો અભાવ છે ને ? આવી આશંકામાં કહે છે કે-અનુભવ તો સામે રહેલ ઘટાદિમાં તદ્-અતદ્વરૂપે જ પેદા થાય છે. અન્યથા, તદ્-અતદ્વરૂપ અનુભવની બે ઉત્પત્તિ ન માનવામાં આવે, તો વસ્તુના અભાવનો પ્રસંગ છે.

શંકા-દ્રવ્યત્વથી અવચ્છિન્ન જીવ આદિના સત્ત્વ-અસત્ત્વ આદિ રૂપ સંભવંગીના સાધનમાં શું સ્વદ્રવ્ય છે ? શું પરદ્રવ્ય છે ? કેમ કે-સ્વદ્રવ્યાદિથી અવચ્છિન્ન લેહની અપ્રસિદ્ધિ હોવાથી પરત્વ અને તેના અભાવમાં સ્વત્વ વાણીથી અવાચ્ય છે ને ?

સમાધાન-સ્વદ્રવ્ય અને પરદ્રવ્યનો વાણીથી વિવેક કરી શકાય છે. તે આ પ્રમાણે-શુદ્ધ દ્રવ્ય સ્વ છે, જે સત્ત્વનું અવચ્છેદક છે અને અશુદ્ધ પર-અસત્ત્વ દ્રવ્ય છે, જે અસત્ત્વનું અવચ્છેદક છે.

૦ વળી લેહપ્રધાન વ્યવહાર સાક્ષિક, અલેહપ્રધાન નિશ્ચય સાક્ષિક અખંડ ઉપાધિ (ધર્મ)રૂપ અશુદ્ધત્વ અને શુદ્ધત્વ છે.

શંકા-શુદ્ધ દ્રવ્ય(વસ્તુ)માં સ્વ-પરદ્રવ્યની વ્યવસ્થા કેવી રીતે ? કેમ કે-તે શુદ્ધ દ્રવ્ય દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવ આત્મક છે ને ?

(ત્રૈકાલિક પર્યાયગમનરૂપ દ્રવ્યત્વ, ત્રૈકાલિક આધેયના આધારત્વ, ત્રૈકાલિક સ્થિતિજ્ઞાપકત્વ, ત્રૈકાલિક પર્યાયત્વ હોઈ, દ્રવ્યાદિ આત્મક સત્તા જ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવરૂપે જ વિશેષિત કરાય છે.)

સમાધાન-સકળ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવરૂપ વ્યાપક 'સ્વદ્રવ્ય' (વસ્તુ) છે. વિકલ-દેશરૂપ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવ અવ્યાપક 'પરદ્રવ્ય' છે. આમ સ્વીકારવાથી શુદ્ધ (સકળ) વસ્તુમાં સ્વ-પરવ્યવસ્થા છે. આ પ્રમાણે બીજે ઠેકાણે પણ સમજવું.

अथ स्ववृत्त्यसाधारणधर्म एव स्वरूपमित्युक्त्वा पुनरिदानीमन्येऽपि घटस्य स्वरूपाः पररूपाश्च भवन्तीत्यभिप्रायेणाह—

एवं तन्निष्ठाः स्थौल्यादिधर्मवर्त्तमानकालीनपर्यायपृथुबुध्नोदराद्याकाररूपादिगुणघटन-क्रियाकर्तृत्वादयस्स्वरूपा अन्ये पररूपा बोध्याः ॥ सूत्र-३१ ॥

एवमिति । तन्निष्ठा इति, घटनिष्ठा इत्यर्थः । स्थौल्यादिधर्मेति, स्थौल्यादयो धर्माः, वर्त्तमान-कालीनपर्यायविशेषाः, पृथुबुध्नोदराद्याकाराः, रूपादिगुणाः, घटनक्रियाकर्तृत्वमित्यादयस्स्वरूपास्तद्विन्नाः पररूपा इत्यर्थः । घटमात्रस्य पूर्वं स्वपररूपमुपदर्श्य घटविशेषस्य तद्वर्त्तयितुं वा प्राहैवमिति । तन्निष्ठा इति, तत्तद्वटनिष्ठा इत्यर्थः, अयं भावः, घटत्वाक्रान्ते हि घटविशेषे योऽयं स्थौल्यादिधर्मस्स तस्य स्वरूपं घटान्तरनिष्ठो धर्मविशेषः पररूपम्, घटोऽयं स्थौल्यादिस्वरूपेणारस्ति, अन्यघटनिष्ठधर्मेण नास्ति, स्वरूपेणाप्यसत्त्वे घटोऽयमसन् स्यात्, पररूपेणास्तित्वोपगमे सर्वघटानामैक्यप्रसङ्गेन सामान्या-श्रयव्यवहारविलोपप्रसङ्गः । अनेकघटवृत्तिसामान्याभावात् । प्रतिक्षणं घटादौ सजातीयपरिणामोत्पत्ते-स्सिद्धान्तसिद्धतया ऋजुमूत्रनयतो वर्त्तमानक्षणवृत्तिघटपर्यायो घटरय ररूपं, कतीतानागतदृग्निष्ठ

ભાવાર્થ—“ઘટમાં રહેનારા સ્થૂલતા આદિ ધર્મો, વર્તમાનકાલીન પર્યાયવિશેષો, પૃથુ-
ખુંદન ઉદર આદિ આકારો, રૂપ આદિ ગુણો, ઘટનક્રિયાકર્તૃત્વ ઇત્યાદિ સ્વરૂપો છે તેનાથી
ભિન્ન પરરૂપો સમજવાં.”

વિવેચન—પહેલાં ઘટ માત્રનું સ્વ-પરરૂપ દર્શાવી ઘટવિશેષના સ્વ-પરરૂપ દર્શાવે છે.

તે તે ઘટમાં વર્તમાન અર્થાત્ ઘટત્વથી આક્રાન્ત ઘટવિશેષમાં જે સ્થૂલતા આદિ ધર્મો
છે, તે તેનું સ્વરૂપ છે. બીજા ઘટમાં રહેલો ધર્મવિશેષ પરરૂપ છે. આ ઘડો સ્થૂલતા આદિ
સ્વરૂપથી છે, અન્ય ઘટમાં રહેલો ધર્મથી નથી. સ્વરૂપથી પણ અસત્ત્વ માનતાં, આ ઘડો અસત્ત્વ
થઈ જાય ! પરરૂપથી અસ્તિત્વના સ્વીકારમાં, સઘળા ઘડાઓની એકતાના પ્રસંગથી સામાન્યાશ્રય
વ્યવહારના વિલોપનો પ્રસંગ છે, કેમ કે—અનેક ઘટમાં વર્તમાન સામાન્યનો અભાવ છે.

૦ ક્ષણે ક્ષણે ઘટ આદિમાં સજાતીય પરિણામની ઉત્પત્તિ સિદ્ધાન્તસિદ્ધ હોઈ, ઋણુ-
સૂત્રનયની અપેક્ષાએ વર્તમાન ક્ષણવૃત્તિ ઘટપર્યાય ઘટનું સ્વરૂપ છે. અતીત-અનાગત ક્ષણ-
નિષ્ઠ ઘટપર્યાયો પરરૂપ છે. તથાચ વર્તમાનકાલીન પર્યાયથી ઘટ છે, બીજા ક્ષણમાં રહેનાર
પર્યાયની અપેક્ષાએ નથી.

જે પરરૂપ કાળની અપેક્ષાએ ઘટનું અસ્તિત્વ સ્વીકારો, તો ઘટ એક ક્ષણવૃત્તિ ન થાય !

જે સ્વરૂપ કાળની અપેક્ષાએ ઘટનું નાસ્તિત્વ માનો, તો ઘટના વ્યવહારના વિલોપની
આપત્તિ થાય ! જેમ વિનષ્ટ-અનુત્પન્ન ઘટવ્યવહારનો અભાવ છે તેમ થાય !

૦ અથવા પૂર્વ-ઉત્તર કુસૂલ-કમાલ આદિ અવસ્થાકલાપ મધ્યવર્તી ઘટનું પરરૂપ
છે, મધ્યવર્તી ઘટપર્યાય સ્વરૂપ છે. તથાચ જે તાદૃશ પરરૂપથી પણ અસ્તિત્વ હોય, તો કુસૂલ
આદિ અવસ્થામાં ઘટની ઉપલબ્ધિનો પ્રસંગ થાય ! અને ઘટપર્યાયની ઉત્પત્તિ અને વિનાશ
માટે પ્રયત્નની નિષ્ફળતાનો પ્રસંગ થઈ જાય !

જે સ્વરૂપથી પણ અસ્તિત્વ ન થાય, તો ઘટકાર્ય-જ્ઞાનનયન આદિ પણ ઉપલબ્ધ
ન થાય !

૦ કાલવિશેષ સુધી રહેનાર કે ક્ષણ માત્ર રહેનાર ઘટમાં વર્તે તો જે પૃથુખુંદોદર
(સાંકડા મુખવાળો, વચ્ચેથી પહોળો-ગોળ) આકાર આદિ આકાર છે તે, તે ઘટનું સ્વરૂપ છે,
બીજો આકાર પરરૂપ છે. સ્વરૂપ આકારની અપેક્ષાએ તે ઘડો છે, પરરૂપ આકારથી તે ઘડો નથી.

જે ઉભય પ્રકારે સત્ત્વ માનવામાં આવે, તો ‘તે ઘડો’ આવો બીજા ઘડાઓમાં વ્ય-
વહારનો પ્રસંગ આવી જાય ! કેમ કે—વ્યવહારો, આકાર વિશેષ સત્તાને આધીન છે. ઉભય
પ્રકારે નાસ્તિત્વ માનવામાં ઘટ માત્રના અસત્ત્વનો પ્રસંગ આવી જાય !

૦ રૂપથી વિશિષ્ટ ઘડો આંખથી જોઈ શકાય છે. આવા વ્યવહારમાં રૂપદ્વારા ઘડો
ગ્રહણ્યોગ્ય બને છે, માટે ઘટનિષ્ઠરૂપ ઘટનું સ્વરૂપ છે. રસ આદિ દ્વારા ઘટ ચક્ષુગ્રાહ્ય
નથી, માટે રસ આદિ ઘટનું પરરૂપ છે. તે ઘડો સ્વરૂપ રૂપથી છે, પરરૂપ રસાદિથી નથી.

ઉભય પ્રકારે પણ અસ્તિત્વ માનતાં રસમાં પણ ચક્ષુજન્યજ્ઞાનવિષયતાની આપત્તિ થવાથી રસના આદિ ઇન્દ્રિયની કલ્પના નિરર્થક થઈ જાય !

ઉભય પ્રકારે પણ નાસ્તિત્વમાં ઘટના અગ્રહણનો પ્રસંગ થઈ જાય, કેમ કે-ઘટાદિ જ્ઞાન રૂપાદિ જ્ઞાનની સાથે નિયત છે.

૦ સમભિરૂઢનયની અપેક્ષાએ શબ્દના ભેદમાં પણ અર્થભેદ ધ્રુવ હોઈ, ઘટ કુટ આદિ શબ્દોનો અર્થભેદ છે. તથાચ 'ઘટતે' ઈતિ. આવી વ્યુત્પત્તિથી જલ આહરણુ આદિ ક્રિયાનું કર્તાપણું ઘટનું સ્વરૂપ છે, ખીબું પરૂપ છે.

ઘટનક્રિયાકર્તૃત્વરૂપ સ્વરૂપથી ઘડો છે, પરૂપથી નથી. ઉભય પ્રકારે પણ અસ્તિત્વમાં ભિન્ન પ્રવૃત્તિના નિમિત્તનો અભાવ હોઈ શબ્દભેદ ન થાય ! ઉભય પ્રકારે પણ નાસ્તિત્વમાં ઘટાદિ શબ્દોમાં નિરર્થકતાની આપત્તિ આવી જાય !

આ પ્રમાણે સમ્મતિતર્ક ગ્રંથ આદિ અનુસારે નામ-સ્થાપના-દ્રવ્ય-ભાવથી ભેદવાળા ઘટાદિમાં ચિક્રીર્ષિત-અચિક્રીર્ષિત(કરવાની ઇચ્છાના વિષયભૂત અને અવિષયભૂત)ના પ્રકારથી સત્ત્વ અને અસત્ત્વ તથા તે બેથી એકીસાથે અવાચ્યત્વ વિચારવું.

વળી વિપર્યયમાં પ્રતિનિયત (ચોક્કસ) વ્યવહારનો ઉચ્છેદ બાધક-પ્રતિબંધક છે.

[ઘટ આદિમાં ચિક્રીર્ષિતરૂપે સત્ત્વ, અચિક્રીર્ષિતરૂપે અસત્ત્વ, તે બંનેથી એકીસાથે અવાચ્ય જાણવું. વિપર્યયમાં પ્રતિનિયત વ્યવહારનો ઉચ્છેદ બાધક છે. ચિક્રીર્ષિત ઘટ આદિમાં સ્વસંસ્થાનની અપેક્ષાએ સત્ત્વ અને પરસંસ્થાનની અપેક્ષાએ અસત્ત્વ, તે બેથી એકીસાથે અવાચ્યત્વ. આવી રીતથી ત્રણ ભંગો પ્રમાણ આત્મક જાણવાં.]

ક્રમ=અહીં આ ક્રમ સમજવાનો છે.

(૧) નામ-સ્થાપના-દ્રવ્ય-ભાવના ભેદવાળા ઘટાદિ પદાર્થોમાં ચિક્રીર્ષિત-અચિક્રીર્ષિત પ્રકારથી સત્ત્વ અને અસત્ત્વ છે.

(૨) ત્યાર બાદ તેમાં રહેનાર સ્થૂલતા આદિ ધર્મરૂપ સંસ્થાનની અપેક્ષાએ જેઓએ સ્વીકાર કર્યો છે પ્રતિનિયત આકાર, એવા નામાદિ ભેદ ભિન્ન ઘટાદિમાં ચિક્રીર્ષિત-અચિક્રીર્ષિત પ્રકારથી સત્ત્વ-અસત્ત્વ છે.

(૩) ત્યાર બાદ પૂર્વ-ઉત્તર કુસૂલ-કપાલ આદિ મધ્યવર્તી પર્યાયરૂપ મધ્યમ અવસ્થા-રૂપ વર્તમાનકાલીન પર્યાયને લઈને, રવીકૃત પ્રતિનિયત સંસ્થાન આદિ વિશિષ્ટ નામાદિ ભેદ ભિન્ન ઘટાદિમાં ચિક્રીર્ષિત-અચિક્રીર્ષિત પ્રકારથી સત્ત્વ-અસત્ત્વ છે.

(૪) ત્યાર બાદ વર્તમાન-અવર્તમાન ક્ષણપર્યાયને લઈને મધ્યમ અવસ્થારૂપ તે ઘટાદિમાં સત્ત્વ-અસત્ત્વ છે.

(૫) ત્યાર બાદ ચક્ષુજન્યજ્ઞાન વિષયત્વ અને અવિષયત્વની અપેક્ષાએ ક્ષણપરિણતિરૂપ ઘટાદિમાં સત્ત્વ અને અસત્ત્વ છે.

(૬) ઘટ શબ્દથી અને તેનાથી અન્ય શબ્દથી વાચ્યત્વ-અવાચ્યત્વની અપેક્ષાએ ચક્ષુ-જન્યજ્ઞાનવિષય તે ઘટાદિમાં સત્ત્વ અને અસત્ત્વ છે.

(૭) હેય અને ઉપાદેયની અપેક્ષાએ, અંતરંગ અને બહિરંગની અપેક્ષાએ, ઉપયોગ અને અનુપયોગની અપેક્ષાએ ઘટ શબ્દથી વાચ્ય ઘટાદિમાં સત્ત્વ અને અસત્ત્વ છે.

(૮) અભિમત અર્થબોધકત્વ અને અનભિમત અર્થબોધકત્વની અપેક્ષાએ ઉપયોગના વિષયભૂત ઘટમાં સત્ત્વ અને અસત્ત્વ બાણુવાં.

તદેવં સ્વરૂપપરરૂપાભ્યાં સદસત્ત્વં વ્યવસ્થાપ્ય દ્રવ્યાવલમ્બનેન તદાહ —

एवं शुद्धं मृद्व्यं घटस्य स्वरूपं, तद्धिन्नं स्वर्णादि परद्रव्यम्, तद्रूपेणापि घटादीनां सत्त्वे द्रव्यस्य प्रतिनियमो न स्यात् ॥ सूत्र-३२ ॥

एवमिति, पूर्वोपदर्शितस्वपररूपप्रकारेणेत्यर्थः, शुद्धं मृद्व्यमिति मृत्त्वेन लोकप्रसिद्धमित्यर्थः, तेन मृत्तिकामात्रस्य न ग्रहः सुवर्णादीनामपि मृदद्रव्यत्वेन पररूपत्वासम्भवात् एवञ्च पार्थिवत्वेनेत्यस्यापि लामः । स्वर्णादीत्यादिनाऽबादीनां ग्रहः । एवञ्च घटः स्वद्रव्येण मृदात्मना पार्थिवत्वेन वाऽस्ति परद्रव्येण स्वर्णादिनाऽबादित्वेन वा नास्तीति भावः । अन्यथेतरेतररूपापत्त्याऽयं मृदात्मकोऽयं स्वर्णात्मक इत्यादिद्रव्यप्रतिनियमो न स्यादित्याशयेनाह तद्रूपेणापीति, स्वर्णादिरूपेणापीत्यर्थः, तथोभयथाप्यसत्त्वे घटादिव्यवहारविलोप इत्यपि बोध्यम् । न चोभयथापि सत्त्वे न द्रव्यप्रतिनियमव्याघातः तथाहि अनेकद्रव्यनिष्ठस्यापि संयोगविभागादेर्न द्रव्यप्रतिनियमव्याघातो घटपटसंयोगस्य घटात्मना पटात्मनापि सत्त्वादथ च तयोरेव संयोग इति नियमाच्चेति वाच्यम्, तस्यानेकद्रव्यगुणत्वेनानेकद्रव्यस्यैव स्वद्रव्यत्वात् स्वानधिकरणद्रव्यान्तरस्य च परद्रव्यत्वात् तथा च स्वद्रव्यापेक्षयाऽस्तित्वाभावेऽयं संयोगोऽनयोरेवेति प्रतिनियमो व्याहृत्य एव । अत्रायन्तु विशेषः, अव्यासज्यवृत्तिधर्माणामस्तित्वे स्वसमवायिद्रव्यमात्रापेक्षा, व्यासज्यवृत्तिधर्माणान्तु स्वपर्याप्तिमद्रव्यापेक्षेति ॥

घटनुं स्वરૂપ : તેનાથી શિન્ન પરદ્રવ્ય.

ઘટવૃત્તિ-અવૃત્તિરૂપ સ્વરૂપ અને પરરૂપથી સત્ત્વ-અસત્ત્વની વ્યવસ્થા કરી, દ્રવ્યની અપેક્ષાએ સ્વરૂપ અને પરરૂપનું વર્ણન.

ભાવાર્થ—“શુદ્ધ માટી ઘટનું સ્વરૂપ છે. માટી શિન્ન સોનું વગેરે પરદ્રવ્ય છે. પરદ્રવ્યરૂપથી પણ ઘટ આદિના સત્ત્વમાં દ્રવ્યનો પ્રતિનિયમ ન થાય !”

વિવેચન—અહીં ‘મૃદ્’ એટલે લોકપ્રસિદ્ધ માટી એમ સમજવું. તેથી મૃત્તિકા માત્રનું અહંણુ નહીં થાય. સુવર્ણ આદિ પણ મૃદ્દ્રવ્ય હોઈ પરરૂપ નહીં થઈ શકે. એમ કરવાથી ‘પાર્થિવત્વેન’ એવો દાલ થશે. અર્થાત્ પાર્થિવત્વેન મૃદ્દ્રવ્યસ્વરૂપ છે. ‘સ્વણું આદિ’ અહીં આદિપદથી જળ વગેરેનું અહંણુ કરવું. એવાંય ઘટ સ્વદ્રવ્ય મૃદ્દ્રૂપે કે પાર્થિવરૂપે છે, પરદ્રવ્યરૂપ સુવર્ણ અથવા જળ આદિ રૂપે નથી. જો સ્વદ્રવ્ય પરદ્રવ્યરૂપે અસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વ

ન માનવામાં આવે, તો પરસ્પર રૂપની આપત્તિ થવાથી 'આ માટીરૂપ છે'-'આ સુવર્ણરૂપ છે' ઇત્યાદિ દ્રવ્યનો પ્રતિનિયમ ન થાય ! તેમ જ ઉભય પ્રકારે પણ અસત્ત્વ માનતાં ઘટ આદિ વ્યવહારનો વિલોપ થાય ! એમ પણ સમજવું.

શંકા-સ્વદ્રવ્ય-પરદ્રવ્યરૂપ ઉભય પ્રકારે પણ સત્ત્વ માનવામાં દ્રવ્યના પ્રતિનિયમનો વ્યાધાત નહીં થાય, તે આ પ્રમાણે:-

અનેક દ્રવ્યમાં રહેલ સયોગ-વિભાગ આદિમાં દ્રવ્યના પ્રતિનિયમનો વ્યાધાત નથી. ઘટ-પટ સયોગમાં ઘટરૂપે-પટરૂપે પણ સત્ત્વ હોવાથી 'તે ઘટ-પટનો જ સયોગ' આ આ પ્રમાણેનો નિયમ છે ને ?

સમાધાન-તે ઘટ-પટસયોગમાં અનેક દ્રવ્યનું ગુણપણું હોઈ, અનેક દ્રવ્ય જ સ્વદ્રવ્ય-રૂપ હોઈ અને પોતાના અનધિકરણ દ્રવ્યાન્તરમાં પરદ્રવ્યપણું છે. અહીં સ્વદ્રવ્યની અપેક્ષાએ અસ્તિત્વના અભાવમાં 'આ બંનેનો જ સયોગ' છે. આવો નિયમ વ્યાધાતવિષય બને જ છે. અહીં આ વિશેષ છે. અવ્યાસભ્ય(એક)વૃત્તિ ધર્મોના અસ્તિત્વમાં સ્વસમવાયિ દ્રવ્ય માત્રની અપેક્ષા છે.

અવ્યાસભ્ય(દ્વિ આદિ અનેક)વૃત્તિ ધર્મોના અસ્તિત્વમાં સ્વપર્યાપ્તિવાળા દ્રવ્યની અપેક્ષા છે.

ક્ષેત્રાવલમ્બનેન તે ઘટયતિ—

एवं घटस्य निजं क्षेत्रं भूतलादि परक्षेत्रं तद्धिन्नं कुड्यादि स्वक्षेत्र इव परक्षेत्रेऽपि सत्त्वे क्षेत्रनियमानुपपत्तिप्रसङ्गः ॥ सूत्र-३३ ॥

एवमिति । क्षेत्रमिति, अधिकरणमित्यर्थ, इहत्यत्वं घटस्य क्षेत्रं तेन रूपेणास्ति तदभिन्नमिति भूतलादिभिन्नमित्यर्थः स्वानधिकरणदेश इति भावः, स्वानधिकरणदेशाऽवच्छेदेन च नास्तीति तात्पर्यार्थः । उभयथा सत्त्वे इतरेतररूपापत्तिमाह—स्वक्षेत्र इवेति, क्षेत्रनियमानुपपत्तिप्रसङ्ग इति, अस्मिन्नेव क्षेत्रे घटोऽस्ति न तत्क्षेत्र इति नियमसङ्ग इत्यर्थः, उभयथाप्यसत्त्वे तु निराश्रयत्वापत्तिरिति भावः ॥

ક્ષેત્રના અવલંબનથી સ્વરૂપ-પરરૂપ.

ભાવાર્થ—“આ પ્રમાણે ઘટનું પોતાનું ક્ષેત્ર ભૂતલ આદિ છે. તેનાથી ભિન્ન ભીંત આદિ પરક્ષેત્ર છે. સ્વક્ષેત્રમાં સત્ત્વની માફક પરક્ષેત્રમાં પણ સત્ત્વ માનવામાં ક્ષેત્રનિયમની ઉપપત્તિના અભાવનો પ્રસંગ થાય !”

વિવેચન-અહીં ક્ષેત્ર એટલે અધિકરણ સમજવાનું છે. ‘ઇહત્યત્વ’ ઘટનું ક્ષેત્ર છે. તે રૂપથી છે. ભૂતલ આદિથી ભિન્ન સ્વાનધિકરણ દેશના અવચ્છેદથી નથી. ઉભય પ્રકારે સત્ત્વમાં ઇતરેતર રૂપની આપત્તિને કહે છે. આ ક્ષેત્રમાં જ ઘડો છે, તે ક્ષેત્રમાં ઘડો નથી. આવા નિયમનો ભંગ થઈ જાય !

ઉભય પ્રકારે પણ અસત્ત્વમાં તો નિરાધારતાની આપત્તિ છે.

अथ कालमाश्रित्य ते निरूपयति—

एवं वर्तमानकाल एव घटस्य कालः तद्भिन्नातीतादिः परकालः स्वकालवत्परकालेऽपि घटस्य सत्त्वे प्रतिकालनियमानुपपत्तिः प्रसज्येत । इति सप्तमङ्गीनिरूपणम् ॥ सूत्र-३४ ॥

एवमिति । घटाधिकरणीभूतः कालो घटस्य स्वकालः, तदनधिकरणः भूतकालो ध्वनिकालो वा परकालः, उभयथा घटस्य सत्त्वे दोषमाह स्वकालवदिति, प्रतिकालेति, अस्मिन्नेव काळे घटोऽस्ति नातीतादिकाल इति नियतकालव्यवहारो न भवेदेव इष्टापत्तौ तु नित्यत्वापत्तिप्रसङ्गः, उभयथाऽसत्त्वे तस्य सर्वकालसम्बन्धित्वेनावस्तुत्वापत्तिः स्यादिति भावः । ननु घटस्य सत्त्वे यथा स्वरूपादिरवच्छेदकः तथा स्वरूपादौ स्वरूपाद्यन्तरमस्ति न वा ? यदि नास्ति कथं तर्हि तस्य सत्त्वं यद्यस्ति तर्हि कथं नानवस्था ? यदि सुदूरमपि गत्वा गत्वन्तराभावेन कस्यचित्सत्त्वे स्वरूपाद्यनपेक्षयाऽनवस्था वार्यते तर्हि घटादीनां सत्त्वेऽपि तथा भवतु किमनया स्वगृहप्रक्रिययेति मैवम्, वस्तुनो हि यथैवाबाधिता प्रतीतिस्तथैव तद्व्यवस्था, प्रतीतिश्च स्वरूपादिघटितमूर्तेरेव सत्त्वादेर्ग्राहिका, अन्यथा नानानिर्गुणविप्रतिपत्तीनां वारयितुमशक्यत्वात् । न च तस्यां स्वरूपादिकमन्यदेव प्रतीयते येन स्वरूपान्तरापेक्षा स्यात् । न च जिज्ञासाधीना हि स्वरूपाद्यपेक्षा तथा च तत्रापि प्रकृत इव जिज्ञासा स्यादेव तथा चास्त्यनवस्थेति वाच्यम्, यत्रैव न सा तत्रैव विश्रान्त्या तदभावात् केनचिन्नयेन स्वरूपादेः स्वरूपत एवावच्छेदकत्वं निर्णयैवास्तित्वादिप्रवृत्तेरनवस्थाया अभावादिति । एतेनैकस्मिन् धर्मिणि सत्त्वासत्त्वरूपौ विधिनिषेधात्मकौ धर्मौ न सम्भूतो विधिमुखप्रत्ययविषयत्वननुष्ठितप्रत्ययविषयत्व-रूपत्वेन शीतोष्णयोरिव तयोः परस्परं विरोधात्, यत्रास्तित्वं तत्र नास्तित्वस्य यत्र च नास्तित्वं तत्रास्तित्वस्य विरोधात् । तथाऽस्तित्वाधिकरणस्य नास्तित्वाधिकरणस्य च भिन्नत्वेनैकत्र तयोस्सत्त्वे विभिन्नाधिकरणवृत्तिस्वरूपवैयधिकरण्यं दोषः स्यात्, तथा येन रूपेणास्तित्वं येन च नास्तित्वं तादृशरूपयोरस्तित्वनास्तित्वनियामकस्वरूपान्तरापेक्षायामनवस्थादौष्ट्यं, तथा येन रूपेण सत्त्वं तेनैवासत्त्वस्य येनासत्त्वं तेनैव सत्त्वस्य च प्रसङ्गेन सङ्करः येन रूपेण सत्त्वं तेनासत्त्वमेव स्यान्न तु सत्त्वं येन रूपेण चासत्त्वं तेन सत्त्वमेव स्यान्न त्वसत्त्वमिति व्यतिकरो दोषः, तथा सत्त्वासत्त्वस्वरूपत्व इदमित्थमिति निश्चेतुमशक्तेस्संशयो दोषः, ततश्चानिश्चयरूपाप्रतिपत्तिर्दोषः, ततश्च सत्त्वासत्त्वात्मनो वस्तुनोऽभावो दोष इत्यष्टौ दोषास्सम्भवन्तीति प्रत्युक्तम्, स्वपररूपाद्यपेक्षया विवक्षितयोस्सत्त्वासत्त्वयोः प्रतीयमानयोर्वस्तुन्यविरोधात् स्वरूपादिना सत्त्वस्येव पररूपादिनाऽसत्त्वस्यापि प्रतीतिसिद्धत्वेनानुपलम्भप्रयुक्तस्य विरोधस्याभावात् । न च विरोधादेकत्र तयोः प्रतीतिर्मिथ्येति वाच्यम्, परस्पराश्रयात्, विरोधे सति तेन बाध्यमानत्वान्मिथ्यात्वसिद्धिः, सिद्धे च तस्मिन् सत्त्वासत्त्वयोर्विरोधसिद्धिरिति । न च वध्यघातकभावारूपोऽप्यहिनकुलादिवद्विरोधः, तस्यैकस्मिन् काले वर्तमानयोस्सम्बन्धे सत्येव भावात्, न ह्यसंयुक्तमर्हि नकुलो नाशयति, तथा सति सर्वत्राहेरभावप्रसङ्गात् तथाप्रकृते सति सम्बन्धे बलीयसाऽपरो बाध्यत इति वाच्यं नहि तथा सदसत्त्वयोः क्षणमात्रमपि परेण सत्त्वमेकत्राभ्युपगम्यते तथा च कथं

વધ્યઘાતકરૂપો વિરોધઃ, અમ્યુપગમે વા તુલ્યવલ્લત્વેન તયોર્ન વધ્યઘાતકભાવઃ । નાપિ સહાનવસ્થાન-
લક્ષણો વિરોધઃ, કાલમેટેનૈકત્ર વર્તમાનયોઃ શ્યામત્વપીતત્વયોરેવ તત્સમ્ભવાત્, ઉત્પદમાનો હિ પીતં
શ્યામો વિનાશયતિ, નહિ તથાસ્તિત્વં નાસ્તિત્વચ્ચ પૂર્વોત્તરકાલભાવિ, અસ્તિત્વકાલે નાસ્તિત્વાભાવે સત્તા-
માત્રં સર્વં પ્રાપ્નુયાત્, નાસ્તિત્વકાલેઽસ્તિત્વાભાવે તુ સત્ત્વાશ્રયવન્ધમોક્ષવ્યવશરો વિરુદ્ધચેત, સર્વથાઽસત
આત્મલાભાસમ્ભવાત્ સર્વથા ચ સતો વિનાશાસમ્ભવાન્ । ન ચાપિ પ્રતિવધ્યપ્રતિવન્ધકભાવરૂપો
વિરોધઃ, અસ્તિત્વકાલે નાસ્તિત્વસ્ય પ્રતિવન્ધકાભાવાત્ । સ્વરૂપેણાસ્તિત્વકાલેપિ પરરૂપાદિના નાસ્તિ-
ત્વસ્ય પ્રતીતિસિદ્ધત્વાત્ । સત્ત્વાસત્ત્વયોરેકાધિકરણવૃત્તિત્વેન પ્રતીતિત્વાચ્ચ ન વૈયધિઃ ફરણ્યં દોષઃ, નાપ્ય-
નવસ્થાદોષઃ અનન્તઘર્માત્મકસ્ય વસ્તુનઃ પ્રમાણપ્રતિપક્તત્વેનાયદાર્થપરસ્પરાકલ્પનાવિરહેણ તસ્યા અયુ-
ગમાત્ નાપિ સંકરવ્યતિકરૌ પ્રતીતિસિદ્ધેઽર્થે કસ્યાપિ દોષસ્યાભાવાત્, દોષાણાં પ્રતીત્યસિદ્ધપદાર્થ-
વિષયકત્વાત્, પરસ્પરાનુવિદ્ધસત્ત્વાસત્ત્વયોર્જાલ્યન્તરાત્મકત્વેનૈકાન્તસત્ત્વાવલમ્બિદોષાસમ્ભવાચ્ચ, નવા
સંશયો દોષઃ, સ હિ સામાન્યપ્રત્યક્ષાદિશેષાપ્રત્યક્ષાદિશેષસ્મૃતેશ્ચ જાયતે સ્થાણુત્વપુરુષત્વોચિતે હિ દેશં
નાતિપ્રકાશાન્વકારકલુપિતાયાં વેલાયામૂર્ધ્વતામાત્રં સામાન્યં વિલોકયતો વક્ત્રકોટરપક્ષિનીહાદીન્
સ્થાણુગતાન્ પુરુષગતાંશ્ચ વલ્લસંયમનશિરઃકણ્ઠ્યનશિલાવન્ધાદીન્ વિશેષાનનુપલભમાનસ્ય તેષાં
સ્મરતઃ પુરુષસ્યાયં સ્થાણુર્વા પુરુષો વેતિ સંગય ઉદેતિ, અનેકાન્તવાદે ચ વિશેષોપલબ્ધિરપ્રતિહતૈવ,
સ્વરૂપપરરૂપાદિવિશેષાણાં પ્રત્યર્થમુપલભ્યાત્ તથા ચ વિશેષોપલબ્ધઃ કથં સંશયઃ, અવચ્છેદકમેદેનાર્થ-
માણયોસ્સત્ત્વાસત્ત્વયોરેકત્ર વિરોધાભાવેન સંગયલક્ષણાનાક્રાન્તત્વાત્, ણ્વચ્ચ સંશયમૂલકાવપ્રતિપત્તિ-
વસ્ત્વભાવરૂપૌ દોષૌ દૂરાપાસ્તાવિતિ ન ક્રોઽપિ દોષ ઇતિ । તદેવં સ્વસમયસર્વસ્વરૂપા સપ્તમઙ્ગી
સમાસતો નિરૂપિતેત્યાહેતીતિ ॥

કાળની અપેક્ષાએ સ્વરૂપ-પરરૂપનું નિરૂપણ.

ભાવાર્થ—“વર્તમાનકાળ જ ઘટનો કાળ છે.’ તેનાથી ભિન્ન અતીત આદિ પરકાળ
છે. સ્વકાળની માફક પરકાળમાં પણ ઘટના સત્યમાં કાળનો—પ્રતિનિયમની અનુપપત્તિનો
પ્રસંગ આવે ! અપ્તભાંગીના નિરૂપણની અમાર્ગિત થાય છે.”

વિવેચન—ઘટનો અધિકરણરૂપ કાળ ઘટનો સ્વકાળ છે. તે ઘટનો અનધિકરણ
ભૂતકાળ અથવા ધ્વંસકાળ પરકાળ છે. ઉભય પ્રકારે ઘટના સત્યમાં દોષ કહે છે કે—‘આ
કાળમાં જ ઘટો છે, અતીત આદિ કાળમાં નથી.’ આવો નિયમકાળનો વ્યવહાર થાય નહિ.
ઘટિતપત્તિમાં તો નિત્યત્વની આપત્તિનો પ્રસંગ. ઉભય પ્રકારે અસત્યમાં તેના સર્વ કાળના
અસંબંધથી અવસ્તુપણની આપત્તિ થાય !

શંકા—ઘટના સત્યમાં જેમ સ્વરૂપ આદિ અવચ્છેદક છે, તેમ સ્વરૂપ આદિમાં બીજા
સ્વરૂપ આદિ છે કે નહીં ? જો નથી. તો કેવી રીતે તેનું સત્ય છે ? જો છે, તો કેમ
અનવસ્થા નહિ ?

જો મુદ્દર પણ જઈને બીજી કોઈ ગતિ નહીં હોવાથી, કોઈ એકના સત્યમાં સ્વરૂ-

પાદિની અપેક્ષા વગર અનવસ્થાનું વારણ થાય છે, તો ઘટ આદિના સત્ત્વમાં પણ તેમ થાયો ! આ પોતાના ઘરની પ્રક્રિયાથી સુધું ને ?

સમાધાન—ખરેખર, વસ્તુની જે પ્રકારે જ અખાધિત પ્રતીતિ છે, તે પ્રકારે જ તેની વ્યવસ્થા છે. વળી પ્રતીતિ, સ્વરૂપ આદિથી ઘટિત મૂર્તિવાળા જ સત્ત્વ આદિની ગ્રહણ કરાવનારી છે.

જો એમ ન માનવામાં આવે, તો અનેક નિરંકુશ વિપ્રતિપત્તિ(વિસંગતિ)ઓનું વારણ અશક્ય બની જાય છે.

તે પ્રતીતિમાં બીજા જ સ્વરૂપ આદિ પ્રતીયમાન થતા નથી, કે જેથી બીજા સ્વરૂપની અપેક્ષા હોઈ શકે !

શંકા—ખરેખર, સ્વરૂપ આદિની અપેક્ષા જિજ્ઞાસાને આધીન છે. તથાચ ત્યાં પણ પ્રકૃતમાં જેમ જિજ્ઞાસા થાય છે, તેમ થશે જ. તથાચ અનવસ્થા છે જ ને ?

સમાધાન—જ્યાં તે જિજ્ઞાસા નથી, ત્યાં વિશ્રાન્તિ હોવાથી, તે જિજ્ઞાસાના અભાવથી કોઈ એક નયદ્વારા સ્વરૂપ આદિના સ્વરૂપથી જ (સ્વતઃ એવ) અવચ્છેદકપણાનો નિર્ણય કરી, અસ્તિત્વ આદિની પ્રવૃત્તિ હોઈ અનવસ્થાનો અભાવ છે.

આઠ દોષોનું વર્ણન સાથે નિવારણ.

(૧) પૂર્વપક્ષ=(વિરોધ) આ નિરૂપણથી એકધર્મીમાં વિધિનિષેધાત્મક સત્ત્વ અને અસત્ત્વરૂપ બે ધર્મો સંભવતા નથી, કેમ કે—વિધિમુખી પ્રતીતિની વિષયતા નિષેધમુખી પ્રતીતિની વિષયતારૂપ હોઈ, શીતસ્પર્શ અને ઉષ્ણસ્પર્શની માફક તે સત્ત્વમાં અને અસત્ત્વમાં પરસ્પર વિરોધ છે. જ્યાં અસ્તિત્વ છે, ત્યાં નાસ્તિત્વનો અને જ્યાં નાસ્તિત્વ છે, ત્યાં અસ્તિત્વનો વિરોધ છે. એથી જ એક જ પદાર્થમાં અસ્તિત્વ અને નાસ્તિત્વનો સ્વીકાર કરવાથી સપ્તભંગીમાં વિરોધ આવે છે.

(૨) વૈયધિકરણ=અસ્તિત્વ અને નાસ્તિત્વ પરસ્પર વિરૂદ્ધ હોવાથી, અસ્તિત્વના અધિકરણની અને નાસ્તિત્વના અધિકરણની સિન્નતા હોવાથી, એક જગ્યાએ તે અસ્તિત્વ અને નાસ્તિત્વના સત્ત્વમાં વિલિન્ન અધિકરણવૃત્તિત્વરૂપ વૈયધિકરણ નામક દોષ થાય છે.

(૩) અનવસ્થા=જેમ પ્રત્યેક પદાર્થમાં અસ્તિત્વ અને નાસ્તિત્વ ધર્મ રહે છે, તેમ અસ્તિત્વમાં અને નાસ્તિત્વમાં પણ અસ્તિત્વ અને નાસ્તિત્વ માનવા જોઈએ. માટે અસ્તિત્વ અને નાસ્તિત્વમાં અનંત અસ્તિત્વ અને નાસ્તિત્વ માનવાથી અનવસ્થાદોષ આવે છે, કેમ કે—જે રૂપે અસ્તિત્વ અને જે રૂપે નાસ્તિત્વ છે, તેવા બે રૂપમાં અસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વ નિયામક બીજા સ્વરૂપ અને પરરૂપ આદિની અનંત કલ્પનામાં અનવસ્થાદોષ છે. ‘અપ્રમાણિક પદાર્થ પરંપરાપરિકલ્પનાવિશ્રાન્ત્યમાવાનન્ધ્રાસ્થા !’

(૪) સંકર=જે રૂપ સત્ત્વ છે, તે જ રૂપથી અસત્ત્વનો પ્રસંગ અને જે રૂપથી અસત્ત્વ

છે, તે જ રૂપથી સત્ત્વનો પ્રસંગ હોઈ સંકરદોષ છે, કેમ કે-‘સર્વેષાં યુગપત્ પ્રાપ્તિઃસંકરઃ’ આવું કથન છે.

અસ્તિત્વના અધિકરણમાં અસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વ બંને રહેવાથી અને નાસ્તિત્વના અધિકરણમાં નાસ્તિત્વ-અસ્તિત્વ રહેવાનું માનવાથી સંકરદોષ છે. (ખીચડો-શંભુમેળો.)

(૫) વ્યતિકરદોષ=જે રૂપથી સત્ત્વ છે, તે રૂપથી અસત્ત્વ જ થાય પરંતુ સત્ત્વ નહીં ! જે રૂપથી અસત્ત્વ છે, તે રૂપથી સત્ત્વ જ થાય પરંતુ અસત્ત્વ નહીં ! આવો વ્યતિકર નામનો દોષ આવે છે. અસ્તિત્વ અને નાસ્તિત્વ એકીસાથે રહેવાથી, અસ્તિત્વરૂપથી નાસ્તિત્વ અને નાસ્તિત્વરૂપથી અસ્તિત્વ માનવાથી વ્યતિકરદોષ છે, કેમ કે-‘પરસ્પર ત્રિષયગમનં વ્યતિકરઃ’ એવું કથન છે.

(૬) સંશય=સત્ત્વ-અસત્ત્વરૂપપણામાં ‘આ પ્રમાણે જ છે’ આવો નિશ્ચય કરવાની અશક્તિ હોવાથી સંશય આવે છે. વસ્તુમાં અસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વમાં કોઈ એક ધર્મનો અસાધારણરૂપે ખરોખર નિશ્ચય ન થઈ શકવાથી સંશયદોષ છે. જેમ વસ્તુમાં છીપ-ચાંદીનું નિશ્ચયજ્ઞાન નહીં હોવાથી સંશય છે, તેમ અહીં સમજવું.

(૭) અપ્રતિપત્તિ=સંશય થવાથી વસ્તુનું સાચું જ્ઞાન થઈ શકતું નથી, માટે અનિશ્ચયરૂપ અપ્રતિપત્તિદોષ છે.

(૮) અભાવ=સત્ત્વ-અસત્ત્વ આત્મક વસ્તુનો અભાવરૂપ દોષ છે. વસ્તુનું યથાર્થજ્ઞાન નહીં હોવાથી સ્યાદ્વાદમાં પ્રમાણવિષય-પ્રમેયની વ્યવસ્થાની હાનિરૂપ અભાવદોષ થાય છે.

આ આઠ દોષો સંભવે છે, એમ પ્રતિપક્ષીઓએ કહેલ છે. તેનું કેમસર ખંડન શરૂ થાય છે.

ઉત્તરપક્ષ=સ્વરૂપ-પરરૂપ આદિની અપેક્ષાએ વિવક્ષિત, પ્રતીતિવિષયભૂત સત્ત્વ અને અસત્ત્વનો વસ્તુમાં અવિરોધ છે, કેમ કે-સ્વરૂપ આદિ દ્વારા સત્ત્વની માફક, પરરૂપ આદિથી અસત્ત્વ પણ, પ્રતીતિસિદ્ધ હોઈ અનુપલબ્ધિજન્ય વિરોધનો અભાવ છે.

શંકા-એકે સ્થાનમાં તે બંનેની પ્રતીતિ મિથ્યા છે, કેમ કે-વિરોધ છે ને ?

સમાધાન-અન્યોન્યાશ્રય છે. વિરોધ હોયે છતે, તેનાથી બાધિત થવાથી મિથ્યાત્વસિદ્ધિ. તે મિથ્યાત્વસિદ્ધિ થયે છતે, સત્ત્વ-અસત્ત્વની વિરોધની સિદ્ધિ. આમ પરસ્પરાશ્રયદોષ હોઈ પ્રતીતિ મિથ્યા નથી.

(અ) વધ્યઘાતક ભાવરૂપ પણ સાપ-નોળિયા આદિની માફક વિરોધ નથી. તે વિરોધનો એક કાળમાં વર્તમાન બંનેનો સંબંધ (અથોગ) હોયે છતે સંભવ છે. ખરેખર, અસંયુક્ત સાપને નોળિયો મારી શકતો નથી. જે અથોગ વગર નોળિયો સાપને મારે છે એમ માનો, તો સવળે ઠેકાણે સાપના અભાવનો પ્રસંગ આવશે ! તથા પ્રકૃતમાં સંબંધ હોયે છતે અતિ ગળવાનથી ખીલે બાધિત થાય છે, એમ મોલી શકાય. પરંતુ તેવી રીતે સત્ત્વ-અસત્ત્વમાં ક્ષણ માત્ર પણ ‘પરથી સત્ત્વ છે’ એમ એક ઠેકાણે સ્વીકાર કરાતો નથી, તો કેવી

રીતે વધ્યઘાતકલ્પણુ વિરોધ છે? અપેક્ષાદ્વારા એક ઠેકાણે સત્ત્વ-અસત્ત્વના સ્વીકારમાં તુલ્ય બળવાળા હોઈ, તે સત્ત્વ-અસત્ત્વમાં વધ્યઘાતકલાવ નથી.

(બ) સહ અનવસ્થાનરૂપ વિરોધ નથી. કાળસેદ્ધથી એક સ્થાનમાં વર્તમાન શ્યામત્વ અને પીતત્વમાં જ સહાનવસ્થાનરૂપ વિરોધનો સંભવ છે. ખરેખર, ઉત્પન્ન થતો શ્યામ પીત-પણાનો વિનાશ કરે છે. તેવી રીતે અહીં અસ્તિત્વ અને નાસ્તિત્વ પૂર્વ-ઉત્તરકાળમાં થનાર નથી. જો અસ્તિત્વના કાળમાં નાસ્તિત્વનો અભાવ સ્વીકારવામાં આવે, તો સઘળું સત્ થઈ જાય! જો નાસ્તિત્વના કાળમાં અસ્તિત્વ માત્રનો અભાવ સ્વીકારવામાં આવે, તો સત્ત્વના આધારભૂત બંધ અને મોક્ષનો વ્યવહાર વિરૂદ્ધ થશે! સર્વથા અસત્માં આત્મલાલ(સ્વરૂપ-લાલ)નો અસંભવ છે, સર્વથા સત્માં વિનાશનો અસંભવ છે.

(ક) પ્રતિબંધ્ય પ્રતિબંધક લાવરૂપ વિરોધ પણ નથી. ચંદ્રકાન્તમણિ અને દાહમાં પરસ્પર પ્રતિબંધ્ય પ્રતિબંધક વિરોધ છે, કેમ કે-દાહ પ્રત્યે પ્રતિબંધક ચંદ્રકાન્તમણિ રહેતો છતો અગ્નિથી દાહ ઉત્પન્ન થતો નથી. દાહ અને ચંદ્રકાન્તમણિની માફક અસ્તિત્વ અને નાસ્તિત્વમાં પ્રતિબંધ્ય પ્રતિબંધકરૂપ વિરોધ નથી, કેમ કે-જે સમયે પદાર્થમાં અસ્તિત્વધર્મ છે, તે જ સમયમાં પરદ્રવ્ય આદિની અપેક્ષાએ નાસ્તિત્વધર્મ હાજર છે. તેવી રીતે જે સમયે પરદ્રવ્ય આદિની અપેક્ષા નાસ્તિત્વધર્મ છે, તે સમયે સ્વદ્રવ્ય આદિની અપેક્ષા અસ્તિત્વધર્મ હાજર છે; કેમ કે-સ્વરૂપથી અસ્તિત્વના કાળમાં પણ પરરૂપ આદિથી નાસ્તિત્વ પ્રતીતિસિદ્ધ છે.

(૧) એથી જ અસ્તિત્વ અને નાસ્તિત્વમાં વિરોધ નહીં રહેવાથી, અસ્તિત્વ અને નાસ્તિત્વ એક અધિકરણવૃત્તિ હોવાથી વૈયધિકરણુ નામક દોષ નથી.

(૨) અનવસ્થા નામક દોષ નથી આવતો, કેમ કે-અનંતધર્માત્મક વસ્તુ પ્રમાણથી પ્રતિપન્ન હોઈ અપદાર્થ પરંપરાની કલ્પનાનો અભાવ છે, (પ્રત્યેક વસ્તુમાં અનેક ધર્મ પ્રમાણથી સિદ્ધ છે. જેમ માતા-પિતાની પરપરા પ્રમાણસિદ્ધ છે, તેમ સપ્તભંગી પ્રમાણસિદ્ધ છે. એથી જ કેવળ કલ્પના અનંત હોવાથી સ્યાદ્વાદમાં અનવસ્થાદોષ આવી શકતો નથી. જેમ ઘટત્વ ધર્મમાં ઘટત્વત્વ ધર્મની કલ્પના કરાતી નથી, તેમ અસ્તિત્વ આદિમાં પણ બીજા અસ્તિત્વ આદિની કલ્પના કરી શકાતી નથી.) પણ સાચી અનવસ્થાનો સ્વીકાર છે, માટે દુષ્ટ અનવસ્થાનો સ્વીકાર નથી.

(૩-૪-૫) સંકર અને વ્યતિકર નામનો દોષ નથી, કેમ કે-પ્રતીતિસિદ્ધ અર્થમાં કોઈ પણ દોષનો સંભવ નથી. દોષો પ્રતીતિથી અસિદ્ધ પદાર્થવિષયવાળા હોય છે. પરસ્પર અનુવિદ્ધ સત્ત્વ-અસત્ત્વ, જાત્યંતર આત્મક હોઈ એકાન્ત સત્ત્વના આદાંબનવાળા દોષનો અસંભવ છે.

(અસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વ અવિરોધી સિદ્ધ હોવાથી અસ્તિરૂપને નાસ્તિ કહેવાતું નથી, માટે સંકર નથી. અસ્તિને નાસ્તિ અને નાસ્તિને અસ્તિ કહેવાતું નથી, માટે વ્યતિકરદોષ નથી; કેમ કે-વસ્તુ સ્વચતુષ્ટયથી અસ્તિરૂપ અને પરચતુષ્ટયથી નાસ્તિરૂપ છે.)

(૬) સંશયદોષ લાગુ પડતો નથી. ખરેખર, તે સંશય સામાન્યના પ્રત્યક્ષથી, વિશેષના અપ્રત્યક્ષથી અને વિશેષના સ્મરણથી પેદા થાય છે.

સ્થાણુપણાને અને પુરુષપણાને ઉચિત દેશમાં અતિ પ્રકાશથી રહિત-અધંકારથી કંટુષિત-કાળમાં ઉંચાઈ માત્રરૂપ સામાન્યને જોતાં, સ્થાણુગત વક્ત્ર-કોટર (મુખરૂપ બખોલ)-પક્ષીનો માળો વગેરેને અને પુરુષગત વસ્ત્રનું આચ્છાદન, માથું ખંજવાળવું, ચોટલીખંધન વગેરે વિશેષોને નહિ મેળવનાર કે જાણનાર પુરુષને તથા તે બંનેના વિશેષોને સ્મરણ કરનાર પુરુષને, આ સ્થાણુ છે કે પુરુષ છે?—આવો સંશય ઉગે છે.

સાધકપ્રમાણના અભાવથી અને બાધકપ્રમાણના અભાવથી અનિશ્ચિત અનેક અંશોનું અવગાહિજ્ઞાન સંશય છે.

૦ અનેકાન્તવાદમાં વિશેષની ઉપલબ્ધિ (સાક્ષાત્કાર) અપ્રતિહત જ છે, કેમ કે—સ્વરૂપ-પરરૂપ આદિ વિશેષોની પ્રત્યેક પદાર્થમાં ઉપલબ્ધિ છે. તથાચ વિશેષોની ઉપલબ્ધિમાં કેમ સંશય સંભવે? કેમ કે—અવચ્છેદકના ભેદથી વિવક્ષાના વિષયભૂત સત્વ-અસત્ત્વનો એક ઠેકાણે વિરોધ નહીં હોવાથી સંશયના લક્ષણનું આક્રમણ નથી. વળી આ પ્રમાણે સંશયના મૂળવાળા અપ્રતિપત્તિદોષનો અને વસ્તુવ્યવસ્થાના અભાવરૂપ દોષનો અભાવ છે.

(એથી જ સાધર્મ્યની માફક અસ્તિત્વધર્મનો નાસ્તિત્વધર્મની સાથે અવિનાશાવ સંબંધ છે, કેમ કે—વિશેષણ છે. જેમ સાધર્મ્ય વૈધર્મ્યનો અવિનાશાવી છે, તેમ અસ્તિત્વ—નાસ્તિત્વધર્મ અસ્તિત્વ સિવાય રહી શકતો નથી. એથી જ અસ્તિત્વ અને નાસ્તિત્વનો અવિનાશાવી સંબંધ હોવાથી સ્યાદ્વામાં ઉક્ત વિરોધ આદિ દોષ આવી શકતા નથી. જે એકાન્તવાદી લોક અસ્તિત્વ—નાસ્તિત્વ, સામાન્ય—વિશેષને પરસ્પર નિરપેક્ષ માને છે, તેઓના મતમાં વિરોધ આદિ દોષો આવે છે.)

[ઘટ વગેરે દ્રવ્યથી જે છે, તે પાર્થિવ આદિ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ ઘટ માટીનો વિકાર હોઈ પાર્થિવરૂપે છે, કરા વગેરે જળનો વિકાર હોઈ જળરૂપે છે. એવી રીતે બીજાઓ પોતાના ઉપાદાનભૂત દ્રવ્યરૂપે છે, પરંતુ ઘટ જળરૂપે, કરા વગેરે માટીરૂપે એટલે પરદ્રવ્યરૂપે નથી. જે પરરૂપે છે—એમ માનો, તો ઘટ જળની બનાવટ, કરા વગેરે માટીની બનાવટ થતાં સ્પષ્ટી વસ્તુ સર્વ આત્મક બની જશે, એવી આપત્તિ આવશે.

પાટલિપુત્રક આદિ ગામમાં રહેલ ઘટાદિનું, તે તે ક્ષેત્રની સાથે આધાર-આધેયભાવના અનુસંધાથી કથંચિત્ તે તે ક્ષેત્રની સાથે તાદાત્મ્ય સ્વીકારવું જોઈએ, કેમ કે—કથંચિત્ તાદાત્મ્ય કથંચિત્ સર્વસંબંધવ્યાપક છે, જેથી વિશિષ્ટ બુદ્ધિનિયામક સંબંધ છે. વળી જેથી વિશિષ્ટ બુદ્ધિ થતી નથી, તે સંબંધ જ થતો નથી : અને વિશિષ્ટ બુદ્ધિ વિશિષ્ટરૂપ વિષય હોયે છતે જ થઈ શકે છે તથા વિશિષ્ટ વિષય વિશેષણ વિશેષ્યની સાથે કથંચિત્ અભિન્ન જ છે. ભિન્નત્વમાં, વિશિષ્ટ રૂપ—દંડવિશિષ્ટ પુરુષ—ક્ષેત્રવિશિષ્ટ પુરુષ આદિમાં વિશેષણ

વિશેષ્યથી ભિન્નત્વના અવિશેષ્યથી અન્ય વિશેષકનો અભાવ હોવાથી વિલક્ષણતાનો અસંભવ છે, માટે ‘તદ્ભિન્નાભિન્નસ્ય તદ્ અભિન્નત્વ’ આવા નિયમથી વિશેષણથી અભિન્ન વિશિષ્ટ સ્વરૂપથી અભિન્ન વિશેષ્યમાં વિશેષણાભિન્નત્વ થાય છે, માટે સંબંધ માત્ર વ્યાપક કથંચિત્ તાદાત્મ્ય છે.

તથાચ પાટલિપુત્ર આમરિયત ઘટ આદિમાં આધાર-આધેયભાવરૂપ સંબંધના બળથી કથંચિત્ અણેદ વ્યવરિયત થયે છતે ક્ષેત્રથી પાટલિપુત્ર આદિ રૂપે ઘટાદિનું અસ્તિત્વ છે. એવી રીતે તે તે આમ-દેશ આદિમાં રહેલનું તે તે આમ-દેશ આદિરૂપે અસ્તિત્વ છે, પોતાના અનાધાર ક્ષેત્રકાન્યકુખજ આદિ રૂપે અસ્તિત્વ સંભવતું નથી. તે રૂપથી પણ અસ્તિત્વ માનતાં સર્વ ઘટાદિનું સર્વદેશવ્યાપિપણુનો પ્રસંગ આવશે, માટે પ્રતિનિયત ક્ષેત્ર આધારતાનો ભંગ થશે.

જે કાળમાં જે થાય છે, તેનો તે કાળની સાથે જન્યજનકભાવરૂપ સંબંધ વિશેષના બળથી, કે જે વિશિષ્ટ બુદ્ધિના કરણમાં સમર્થ છે. તેથી કથંચિત્ તાદાત્મ્ય છે માટે શિશિર-ઋતુમાં જન્ય ઘટાદિનું શૈશિર આદિ રૂપે અસ્તિત્વ છે, પરંતુ વસંતજન્ય-વાસિન્તિક આદિ રૂપે નહિ. તે રૂપેથી પણ અસ્તિત્વ માનતાં, ઘટાદિ સર્વમાં સર્વકાળરૂપે થવાથી સદા-તનપણુનો પ્રસંગ આવશે, પ્રતિનિયત કાલત્વના કારણજન્ય કાદાચિત્કેપણુનો ભંગ થઈ જશે !

શ્યામ આદિ ભાવને પામનારો પદાર્થ, તે કાળમાં તેનો શ્યામ આદિ ભાવની સાથે સંબંધવિશેષના બળથી કથંચિત્ તાદાત્મ્ય છે, માટે શ્યામ આદિ રૂપે ઘટ આદિનું અસ્તિત્વ છે, પરંતુ રક્તાત્વાદિ રૂપે નહીં. તે રૂપેથી પણ અસ્તિત્વ માનતાં, ઘટ આદિ સર્વમાં સર્વ-સ્વભાવતાની આપત્તિ આવે છે. માટે પ્રતિનિયત સ્વભાવતાના ભંગથી પ્રતિનિયત સ્વભાવરૂપ નિમિત્તજન્ય ભિન્ન ભિન્ન પ્રતિનિયત સ્વભાવવ્યવહારનો ભંગ થાય છે.]

તેથી આ પ્રમાણે સ્વસિદ્ધાન્તના સર્વસ્વરૂપ સપ્તભંગીનું સંક્ષેપથી નિરૂપણ સમાપ્ત થાય છે.

इत्थमागमं निरूप्य तदाभासमाह—

अनाप्तपुरुषप्रणीतवचनसम्भूतमयथार्थशाब्दज्ञानमागमाभासः, तद्वचनमप्यागमाभासः ।
समाप्तमागमनिरूपणम् ॥ सूत्र-३५ ॥

अनाप्तेति । अययार्थवक्तृवचनेन समुद्भूतं यदयथार्थं शाब्दज्ञानं स आगमाभास इत्यर्थः । निजविनोदावर्थं क्रीडापरवशो रागाक्रान्तः पुरुषः किञ्चन वरत्वन्तरमलभमानो बालैस्साकं क्रीडामिला-
पेण सोमोद्भववाया रोधसि तालहिन्तालयोर्मूले सुलभाः पिण्डखर्जूरास्सन्ति त्वरितं गच्छत गच्छत
शावकाः ? इति वाक्यमुच्चारयति, तज्जन्यं च यच्छाब्दज्ञानं तद्विसंवादित्वादागमाभासरूपमिति भावः ।
तादृग्ज्ञानजनकवाक्यमपि कारणे कार्योपचारादागमाभासात्मकमेवेत्याह तद्वचनमपीति । तदेवं
परोक्षप्रमाणस्य पञ्चमभेद आगमस्सग्रहेण निरूपित इत्याशयेन निगमयति समाप्तमिति ॥

ઈતિ તપોગચ્છનભોમણિ શ્રીમદ્વિજયાનન્દસૂરીશ્વરપટ્ટાલંકાર શ્રીમદ્વિજયકમલસૂરીશ્વરચરણનલિનવિન્યસ્ત-
મક્તિભરેણ તત્પટ્ટધરેણ વિજયલબ્ધિસૂરિણા વિનિર્મિતરય તત્ત્વન્યાયવિભાકરસ્ય સ્વોપજ્ઞાયાં
ન્યાયપ્રકાગવ્યાખ્યાયામાગમનિરૂપણં નામ પઠઃ કિરણઃ ॥

આગમાભાસનું નિરૂપણ.

ભાવાર્થ—“અનાતપુરુષે રચેલ વચનથી જન્ય અયથાર્થ શાબ્દજ્ઞાન, એ ‘આગમા-
ભાસ’ છે. તેનું વચન પણ આગમાભાસ છે. આગમનું નિરૂપણ સમાપ્ત થાય છે.”

વિવેચન—અયથાર્થ વક્તાના વચનથી પેદા થયેલું જે અયથાર્થ શાબ્દજ્ઞાન, તે આગમા-
ભાસ છે. ‘પ્રિતાના વિનોદ આદિ માટે કીડાપરાયણ, રાગથી આક્રાન્ત પુરુષ,’ કોઈ એક
બીજી વસ્તુને નહીં મેળવનારો, બાળકોની સાથે કીડાની અલિલાષાથી, ‘નર્મદા નદીના કિનારે
તાલ અને હિતાલ વૃક્ષની નીચે એકઠા થયેલા, ખજૂર સુલભ છે, માટે હે બાળકો ! જલ્દી
જાઓ જાઓ’—આવું વાક્યનું ઉચ્ચારણ કરે છે. તે વાક્યજન્ય જે શાબ્દબોધ છે, તે
વિસંવાદી હોવાથી આગમાભાસરૂપ છે. તાદૃશ જ્ઞાનજનક વાક્ય પણ કારણમાં કાર્યોપચારથી
આગમાભાસરૂપ જ છે. તેથી આ પ્રમાણે પરોક્ષ પ્રમાણના પાંચમા ભેદરૂપ આગમપ્રમાણ
સંક્ષેપથી નિરૂપિત કરેલ છે, જે સમાપ્ત થાય છે.

ઈતિ તપોગચ્છનભોમણિ શ્રીમદ્ વિજયાનન્દસૂરીશ્વરપટ્ટાલંકાર શ્રીમદ્ વિજયકમલ-
સૂરીશ્વરચરણકમલમાં વિન્યસ્તલક્ષિતભરવાળા તેઓશ્રીના પટ્ટધર વિજયલબ્ધિસૂરિજીએ
વિનિર્મિત તત્ત્વન્યાયવિભાકરની સ્વોપજ્ઞન્યાયપ્રકાશ નામક વ્યાખ્યામાં
આગમનિરૂપણ નામનું છટ્ઠું કિરણ સમાપ્ત.

॥ अथ सप्तमः किरणः ॥

एवं प्रमाणे निरूपिते तस्य प्रामाण्ये वादिनां विप्रतिपत्तेस्तद्विवेचयितुमाह—

ज्ञानस्य प्रामाण्यं प्रमेयाव्यभिचारित्वमेव । स्वातिरिक्तग्राह्यापेक्षया प्रमेयव्यभिचारित्वं ज्ञानस्याप्रामाण्यम्, सर्वन्तु स्वापेक्षया प्रमाणमेव बाह्यार्थापेक्षया तु किञ्चित्प्रमाणं किञ्चित्चाप्रमाणम् ॥ सूत्र-१ ॥

ज्ञानस्येति । प्रमेयेति, प्रमीयमाणो योऽर्थस्तदव्यभिचरणशीलत्वं ज्ञाननिष्ठं प्रामाण्यमित्यर्थः । अप्रामाण्यपदार्थमाह स्वातिरिक्तेति, सर्वसंविस्तरस्वसंवेदनस्य कथञ्चित्प्रमाणत्वोपपत्तेर्बहिःपदार्थापेक्षयैव किञ्चिज्ज्ञानं प्रमाणं किञ्चित्च प्रमाणाभासमित्यभिप्रायेणाह सर्वन्त्विति, न चैवं विरोधः प्रसज्यत इति वाच्यम्, जीवस्यैकस्यावरणविगमविशेषात्सत्येतरसंवेदनपरिणामसिद्धेः श्वेतघटे पीतघटज्ञानवत् । तथा च सर्वत्र ज्ञाने स्वरूपे प्रामाण्यमनावृतमेव, बहिरर्थे त्वनियतस्तत्क्षयोपशम इति स्वभावकल्पनान्न विरोध इति भावः । एतेन ज्ञानमात्रं स्वापेक्षया प्रत्यक्षप्रमाणम्, न चैवमनुमितित्वादिना प्रत्यक्षत्वस्य साङ्कर्यमिति वाच्यम्, क्वचित्संकीर्णजातेरप्यदुष्टत्वोपगमात्, एवञ्च ज्ञानस्थार्थोन्मुखतयेव स्वोन्मुखतयापि प्रतिभासनं भवतीति सूचितम् । न च यस्यानुभाव्यत्वं तस्याननुभूतित्वं दृष्टं यथा घटादिः, ज्ञानस्यानुभाव्यत्वेऽननुभूतित्वप्रसङ्ग इति वाच्यमनुभूतित्वेनैव ज्ञानस्यानुभवात्, न पुनरनुभाव्यत्वेन, ज्ञातुर्ज्ञातृत्वेनानुभववत्, नापि ज्ञानस्यानुभाव्यत्वं दोषः पदार्थापेक्षयाऽनुभूतित्वात्, स्वापेक्षया त्वनुभाव्यत्वात् । न च विरोधः, अपेक्षामेदात्, एकस्य पितृत्वपुत्रत्ववत् । न च स्वात्मनि क्रियाविरोधः, अनुभवसिद्धेऽर्थे विरोधासिद्धेः । किञ्च का नाम क्रियाऽऽत्मनि विरुद्धा, न तावत्परिस्पन्दरवरूपा, तस्या द्रव्यवृत्तित्वेनाद्रव्ये ज्ञानेऽसम्भवात् । न धात्वर्थात्मिका, सापि न नावदकर्मिका, वृक्षस्तिष्ठतीत्यादौ तस्या वृक्षादिरूपे स्वात्मन्येव प्रतीत्याऽप्यविरोधवत् ज्ञानं प्रकाशत इत्यादावपि अकर्मकक्रियाया ज्ञानस्वरूपत्वेऽविरोधात्, प्रतीतेरुभयत्रापि तुल्यत्वात् । अथ ज्ञानमात्मानं जानातीति सकर्मिका क्रिया स्वात्मनि विरुद्धा स्वरूपादपरत्रैव कर्मत्वप्रतीतेरित्युच्यते तदपि न चारु, आत्माऽऽत्मानं हन्ति प्रदीपस्स्वात्मानं प्रकाशयतीत्यादिकायाः क्रियाया अपि विरोधापत्तेः । न च नात्र पारमार्थिकं कर्मत्वं किन्वात्मादौ कर्तृयुपचरितमेवेति वाच्यम्, कर्तरि ज्ञानेऽपि स्वरूपस्यैव ज्ञानक्रियानिरूपितकर्मत्वेनोपचारात्, न च ज्ञाने कर्मत्वं तात्त्विकं प्रमेयत्वादिति वाच्यम्, सर्वथा कर्मत्वस्य कर्तुर्ज्ञानादभिन्नत्वे स्याद्विरोधः यदि कर्तृ कथं कर्म यदि कर्म कथं कर्त्रिति, अथ सर्वथा भिन्नं कर्मत्वं, तर्हि कथं तत्र ज्ञानस्य जानातीति क्रिया स्वात्मनि स्याद्येन विरुध्येत, तथात्वे कथं घटं करोतीति क्रियाऽपि घटकारस्य स्वात्मनि न स्याद्यदि न विरुध्यते । कर्तुः कर्मत्वं कथञ्चिद्भिन्नमित्येतस्मिन् दृष्टेने ज्ञानस्यात्मनो वा सर्वथा स्वात्मनि क्रिया दूरोत्सारितैवेति न विरुद्धतामधिवसतीति । न च ज्ञानक्रियायाः कर्तृसमवायिन्याः कर्मतया स्वात्मनि विरोधस्ततोऽन्यत्रैव कर्मत्वदर्शनादिति

वाच्यम्, तर्हि करणत्वमपि तत्र न स्यात् दृश्यते हि ज्ञानेनार्थमहं जानामीति करणत्वम् न च ज्ञानेनेत्यनेन विशेषणज्ञानं करणत्वेन विवक्षितमर्थं जानामीत्यनेन विशेष्यज्ञानं कर्मत्वेन विवक्षितं तस्मात्करणमन्यत् कर्मान्यदिति वाच्यम्, कस्यापि विशेषणज्ञानेन विशेष्यं जानामीति प्रतीतिरनुदयात् । किन्तु विशेषणज्ञानेन विशेषणं विशेष्यज्ञानेन च विशेष्यं जानामीत्यनुभवात् । न चादौ दण्डाग्रहे दण्डनमहं वेद्मिति कथं न दण्डविशिष्टपुरुषबुद्धिरन्यथा दण्डरहितेऽपि पुरुषे तथा प्रत्ययप्रसङ्गादिति वाच्यम्, दण्डविशिष्टे पुरुषे प्रवर्तमानया बुद्ध्या सकृदेव दण्डविशिष्टपुरुषग्रहणात् दण्डरहिते च तद्विशिष्टाभावादेव तथा प्रतीत्यनुदयात् । ततो विशेष्यज्ञानं सकृदेव विशेषणविशेष्योभयालम्बनमेव न तु विशेषणज्ञानेन जन्यत्वात्केवलं विशेष्यविषयम् । विशेषणज्ञानस्य करणत्वे विशेष्यज्ञानस्य च ज्ञानकार्यत्वे विशेषणज्ञानं प्रत्यपि करणान्तरापत्तिश्च स्यात् तत्रापि दण्डत्वादिजातिज्ञानस्य करणत्वाभ्युपगमे तत्राप्यन्यस्य वक्तव्यत्वापत्तेः, तस्माद्विशेषणविशेष्यज्ञानयोर्न करणत्वक्रियात्वे अपि तु ते एकज्ञानस्वरूपे अत एव च तयोर्यथा न विरोधस्तथा कर्मत्वेनापि, तस्मात् प्रमातुरात्मनो वस्तुपरिच्छितौ साधकतमत्वेन व्याप्तं रूपं करणं निर्व्यापारं तु क्रिया रवातंत्र्येण पुनर्व्याप्यमाणः कर्ता भाल्मेति ज्ञानात्मक एवात्मा ज्ञानात्मनार्थं जानातीति कर्तृकरणक्रियाविकल्पेन प्रतीतिसिद्धः, एवं कर्मव्यवहारोऽपि ज्ञानात्माऽऽत्मानाऽऽत्मानं जानातीति घटते सर्वथा कर्तृकरणकर्मक्रियाणामभेदानभ्युपगमात् तासां कर्तृत्वादिशक्तिनिमित्तत्वात्कथञ्चिद्भेदसिद्धेः । ततश्च ज्ञानं स्वप्रकाशमेवेति संक्षेपः ॥

ननु तत्प्रामाण्यनिश्चयस्स्वतो वा परतो वा स्यात् न स्वतः, स्वसंविदितत्वेऽपि ज्ञानत्वं नैव ज्ञानस्य ग्रहणात् न तु तन्निष्ठप्रामाण्येन, ज्ञानत्वस्य त्वाभाससाधारणत्वात् प्रामाण्यस्यापि ग्रहे सर्वपां विग्रतिपत्यभावप्रसङ्गाच्च स्वस्वज्ञानस्य हि प्रामाण्यग्रहे सर्वे प्रवादास्सत्या रयुः । ज्ञानेन स्वतः प्रामाण्यग्रहे प्रामाण्यनिश्चयात्संशयोच्छेदप्रसङ्गश्च यदि हि ज्ञानं न गृहीतं तदा धर्मिज्ञानाभावादेव तत्संगयः, समानधर्मवत्तया धर्मिज्ञानस्य संगयहेतुत्वात् गृहीते च ज्ञाने तत्प्रामाण्यमपि गृहीतमेवेति तदापि संगयो

१. ज्ञानक्रियायाः करणज्ञानस्य च भिन्नत्वान्नारित विगंध इति चेत्किं करणज्ञानं का वा ज्ञानक्रियेत्यत्राह न चेति ॥ २. दण्डाग्रहेऽपि दण्डविशिष्टपुरुषबुद्धयभ्युपगम इत्यर्थः ॥ ३. तुल्यदेशावरथायिनि तुल्येन्द्रियग्राह्येऽर्थे घटपटादौ एकस्यापि ज्ञानस्य व्यापारेऽविरोधः, न च तत्रापि विषयभेदेन ज्ञानभेदो भाव्यः, जानाना युगपद्भावनभ्युपगमात् नापि क्रमेण, तथाऽप्रतीतेः, युगपद्भावे च कार्यकारणभावोऽपि न स्यादेव सव्येतरगोविपाणवत् तरमाद्विशेष्यज्ञानं विशेषणविशेष्योभयालम्बनमेवेत्याशयेनाह ततो विशेष्यज्ञानमिति ॥ ४. ननु चक्षुरादिकं हि कर्णं ज्ञानक्रियं तो भिन्नमेव न च ज्ञानेनार्थं जानामीति प्रतीत्या ज्ञानस्यापि करणत्वमिति वाच्यम् तत्र ज्ञायतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या ज्ञानपदस्य चक्षुषो बोधकत्वादिति चेन्न तस्य माधकतमत्वासम्भवात् व्यवधानात् ज्ञानरयैव माधकतमत्वात् न च यदेव ज्ञानं पदार्थस्य ज्ञानक्रियायां करणं तदेव ज्ञानक्रियेति कथं नत्र क्रियाकरणव्यवहारः प्रातीतिकः रयाद्विरोधादिति वाच्यम् कथञ्चिद्भेदादित्याशयेनाह तरमात्ममातुरिति ॥

ન સ્યાદિતિ । નાપિ પરતઃ, પરો હિ જ્ઞાનાન્તરં વા અર્થક્રિયાનિર્માસો વા, તદગોચરનાન્તરીયકાર્યદર્શનં વા તત્ત્વ સર્વં સ્વતોઽગૃહીતપ્રામાણ્યમવ્યવસ્થિતં કથં પૂર્વપ્રવર્તકજ્ઞાનં વ્યવસ્થાપયેત્ સ્વતો વાઽસ્ય પ્રામાણ્યે પ્રવર્તકજ્ઞાનમપિ તથૈવ સ્યાત્ પરસ્યાપ્યન્યતઃ પ્રામાણ્યે ત્વનવસ્થા પ્રસજ્યેતેત્યાશઙ્કાયમાહ—

પ્રમાણુનિરૂપણ નામક સપ્તમ કિરણુ.

પ્રમાણુનું નિરૂપણ ક્યાં બાદ, તે પ્રમાણના પ્રામાણ્યમાં વાદીઓનો વિવાદ હોવાથી તેનું વિવેચન કહે છે.

ભાવાર્થ—“જ્ઞાનનું પ્રામાણ્ય એટલે પ્રમેયનું અવ્યભિચારિપણું જ છે. સ્વલિંગપ્રાદ્યાની અપેક્ષાએ પ્રમેયનું વ્યભિચારિપણું જ્ઞાનનું અપ્રમાણ્ય, સર્વજ્ઞાન સ્વની અપેક્ષાએ પ્રમાણુ જ છે. બાહ્ય અર્થની અપેક્ષાએ તો કિંચિત્ પ્રમાણુ છે—કિંચિત્ અપ્રમાણુ છે.”

વિવેચન—પ્રામાણ્યપદનો અર્થ=પ્રમાણિત વિષયભૂત જે અર્થ છે, તેની સાથે અવ્યભિચારણુશીલત્વ જ્ઞાનનિષ્ઠ પ્રામાણ્ય છે.

[જેવો અર્થ પ્રત્યક્ષ આદિ જ્ઞાનથી બાહ્યો, તેવો જ અર્થ જ્ઞાનમાં જ્યારે પ્રાપ્ત કરાય, ત્યારે તે જ્ઞાન પ્રમાણુ છે. જેમ કે—સત્ય રજતનું જ્ઞાન.]

અપ્રામાણ્યપદનો અર્થ=પ્રમેયાવિનાભાવિથી લિંગ પ્રમેયવ્યભિચારિત્વ ‘અપ્રામાણ્ય’ છે. જેવો અર્થ જ્ઞાનવિષયતામાં આવ્યો, તેવો જ અર્થ જો જ્ઞાનમાં ન પ્રાપ્ત થાય, તો તે જ્ઞાન અપ્રમાણુ છે. જેમ કે—‘છીપમાં આ ચાંદી’ એવું જ્ઞાન.

૦ સર્વ જ્ઞાનોનું સ્વસંવેદન કથંચિત્ પ્રમાણુ છે—એવી ઉપપત્તિ હોઈ, બાહ્ય પદાર્થની અપેક્ષાએ કોઈ એક જ્ઞાન પ્રમાણુભૂત છે અને કોઈ એક જ્ઞાન પ્રમાણુભાસ છે.

શંકા—એ પ્રમાણુના કથનથી શું વિરોધનો પ્રસંગ નહિ આવે ?

સમાધાન—એક જીવના આવરણના વિગમવિશેષથી સત્યેતર (અસત્ય) સંવેદનના પરિણામની સિદ્ધિ છે. જેમ કે—સ્વેતઘટમાં પીતઘટજ્ઞાન. તથાચ સર્વત્ર જ્ઞાનસ્વરૂપમાં પ્રામાણ્ય આવરણશૂન્ય છે. બાહ્ય પદાર્થમાં તો તે આવરણનો ક્ષયોપશમ અનિયત છે, માટે સ્વભાવની કલ્પનાથી વિરોધ નથી. આ કથનથી જ્ઞાન માત્ર સ્વ અપેક્ષાથી પ્રત્યક્ષ-પ્રમાણુ છે.

શંકા—અનુભૂતિત્વ આદિની સાથે પ્રત્યક્ષત્વનું શું સાંકર્ય નહીં થાય ને ?

સમાધાન—રૂપચિત્ સંકીર્ણભૂતિમાં પણ અદુષ્ટપણાનો સ્વીકાર છે. આ પ્રમાણુ જ્ઞાન, પદાર્થસંવેદકની માફક સ્વસંવેદકપણાએ પણ ભાસિત થાય છે.

શંકા—જે અનુભાવ્ય (વિષય-જ્ઞેય) છે, તે અનુભૂતિ(જ્ઞાન)રૂપ નથી એમ જોયેલું છે. જેમ કે—ઘટ વગેરે. જેમ ઘટ વિષય છે પણ અનુભૂતિ(જ્ઞાન)રૂપ નથી. જો જ્ઞાનને અનુભાવ્ય-વિષય તરીકે માનવામાં આવે, તો ઘટ-પટ આદિ વિષયની માફક જ્ઞાન પણ અજ્ઞાનરૂપ થઈ જાય ! એવી આપત્તિ આવે ને ?

સમાધાન-જેમ જ્ઞાતાનો જ્ઞાતારૂપથી અનુભવ થાય છે, તેમ અનુભૂતિનો પણ અનુભૂતિરૂપથી અનુભવ થાય છે, પરંતુ અનુભાવ્યરૂપથી નહીં. વળી જ્ઞાનને અનુભાવ્ય માનવામાં દોષ નથી, કેમ કે-પદાર્થની અપેક્ષાએ જ્ઞાન અનુભૂતિરૂપ છે, પરંતુ સ્વજ્ઞાનની અપેક્ષાએ જ્ઞાન અનુભાવ્ય છે. વળી અપેક્ષાના લેહથી વિરોધ નથી. જેમ કે-એક જ પુરુષમાં પોતાના પિતાની અપેક્ષાએ પુત્રત્વ અને પોતાના પુત્રોની અપેક્ષાએ પિતાપણું છે. તેવી રીતે એક જ અનુભૂતિ લિપ્ત લિપ્ત અપેક્ષાઓથી અનુભૂતિ અને અનુભાવ્ય કહેવાય છે, માટે કોઈ દોષ નથી. વળી 'સ્વ આત્મામાં (જ્ઞાનસ્વરૂપમાં) ક્રિયાનો વિરોધ છે' એમ નથી, કેમ કે-અનુભવથી સિદ્ધ અર્થમાં વિરોધનો અભાવ છે.

હવે એ પ્રશ્ન થાય છે કે-એવી કયી ક્રિયા છે, કે જે આત્મામાં (જ્ઞાનમાં) વિરૂદ્ધ છે? જૂઓ, પરિસ્પર્શસ્વરૂપાક્રિયા જ્ઞાનમાં નથી, કેમ કે-તે પરિસ્પર્શરૂપ ક્રિયા દ્રવ્યવૃત્તિ હોઈ અદ્રવ્ય-ભૂત જ્ઞાનમાં સંભવિત નથી. ધાતુના અર્થરૂપ ક્રિયા, જ્ઞાનમાં અકર્મિકા નથી એમ નહીં પણ છે. 'વૃક્ષ ઉભું છે.' અહીં સ્થિતિરૂપ અકર્મિકાક્રિયાની વૃક્ષાદિ રૂપમાં સ્વાત્મામાં જ પ્રતીતિથી પણ અવિરોધની માફક 'જ્ઞાન સ્વયં' પ્રકાશે છે' ઇત્યાદિમાં પણ અકર્મિકાક્રિયાનો જ્ઞાનસ્વરૂપ-પણામાં અવિરોધ છે, કેમ કે-અને ઠેકાણે પણ પ્રતીતિની તુલ્યતા છે.

શંકા-હવે 'જ્ઞાન પોતાને જાણે છે' આવી અકર્મિકાક્રિયા સ્વાત્મામાં (જ્ઞાનસ્વરૂપમાં) વિરૂદ્ધ છે, કેમ કે-સ્વરૂપથી ખીજે ઠેકાણે જ કર્મપણાની પ્રતીતિ છે ને ?

સમાધાન-જો સકર્મિકાક્રિયા સ્વાત્મામાં ન માનવામાં આવે, તો 'આત્મા આત્માને જાણે છે'-'પ્રદીપ આત્માને પ્રકાશે છે' ઇત્યાદિ ક્રિયામાં વિરોધની આપત્તિ આવે છે. ઇષ્ટાપત્તિ પણ નથી. માટે 'હું ઘટને જાણું છું' ઇત્યાદિ વાક્યમાં જેમ કર્તા અને કર્મનું જ્ઞાન થાય છે, તેમ હું જ્ઞાનને જાણું છું' ઇત્યાદિ પ્રયોગમાં કર્તા અને કર્મનું જ્ઞાન થાય છે.

શંકા-અહીં પારમાર્થિક કર્મત્વ નથી, પરંતુ આત્માદિરૂપ કર્તામાં ઉપચરિત જ છે ને ?

સમાધાન-કર્તારૂપ જ્ઞાનમાં પણ સ્વરૂપમાં જ જ્ઞાનક્રિયાનિરૂપિત કર્મપણાએ ઉપચાર છે.

શંકા-જ્ઞાનમાં કર્મત્વ તાત્ત્વિક છે, કેમ કે-પ્રમેય તો છે ને ?

સમાધાન-સર્વથા કર્મત્વના કર્તારૂપ જ્ઞાનથી અલિપ્તપણામાં વિરોધ સંભવી શકે ! જેમ કે-જો કર્તા છે, તો કર્મ કેવી રીતે ? જો કર્મ છે, તો કર્તા કેવી રીતે ?

૦ જો કર્તાથી વિરૂદ્ધ કર્મત્વ છે, તો કેવી રીતે ત્યાં જ્ઞાનની 'જ્ઞાનાત્તિ' એવી ક્રિયા સ્વાત્મામાં થઈ શકે ? જો સર્વથા સિન્ન કર્મત્વ માનવામાં આવે, તો કેવી રીતે 'ઘટને તે કહે છે' એવી ક્રિયા પણ ઘટકારના સ્વાત્મામાં ન થઈ શકે ? જો વિરૂદ્ધ ન થાય તો !

૦ કર્તાથી કર્મત્વ કથંચિત્ સિન્ન છે. આવી માન્યતામાં આ દર્શનમાં જ્ઞાનની અથવા આત્માની સર્વથા સ્વાત્મામાં ક્રિયા દ્વરથી ફેંકી દીધી જ છે, માટે વિરૂદ્ધતાને સ્પર્શતી નથી.

શંકા-કર્તામાં સમવાયસંબંધથી રહેનારી જ્ઞાનક્રિયામાં કર્મપણાએ સ્વાત્મામાં વિરોધ છે, તેથી બીજે ઠેકાણે જ કર્મત્વનું દર્શન છે ને ?

સમાધાન-તો તે જ્ઞાનક્રિયામાં કરણપણું પણ ન સંભવી શકે ને ? ખરેખર, દેખાય છે કે-‘જ્ઞાનથી હું અર્થને જાણું છું’ આવું કરણપણું સિદ્ધ છે. (જ્ઞાનક્રિયા અને કરણનું જ્ઞાન ભિન્ન હોવાથી વિરોધ નથી, તો કરણજ્ઞાન શું ? અથવા જ્ઞાનક્રિયા શું ? માટે અહીં કહે છે કે-‘ન ચ’ ઇતિ.)

શંકા-‘જ્ઞાનેન’ આ વાક્યથી વિશેષજ્ઞાન કરણપણાએ વિવક્ષિત છે. ‘અર્થ જ્ઞાનામિ’ આ વાક્યથી વિશેષજ્ઞાન કર્મપણાએ વિવક્ષિત છે. તેથી કરણ અલગ છે અને કર્મ અલગ છે ને ?

સમાધાન-આ કથન ખરાબર નથી, કેમ કે-કોઈમાં પણ ‘વિશેષજ્ઞાનથી હું વિશેષને જાણું છું’ એવી પ્રતીતિનો ઉદય નથી, પરંતુ વિશેષણના જ્ઞાનથી વિશેષણને અને વિશેષણના જ્ઞાનથી વિશેષને હું જાણું છું એવો અનુભવ છે.

શંકા-આદિમાં દંડના અગ્રહણમાં ‘દંડીને હું જાણું છું’ આવી દંડવિશિષ્ટ પુરુષબુદ્ધિ કેમ નથી થતી ? અન્યથા, દંડરહિત પુરુષમાં પણ દંડવિશિષ્ટ પુરુષની પ્રતીતિનો પ્રસંગ આવશે ને ?

સમાધાન-દંડવિશિષ્ટ પુરુષમાં પ્રવર્તતી બુદ્ધિથી એક વાર જ દંડવિશિષ્ટ પુરુષના ગ્રહણથી અને દંડરહિતમાં તે દંડવૈશિષ્ટ્ય(વિશેષણ)ના અભાવથી જ, દંડવિશિષ્ટ પુરુષની પ્રતીતિનો અનુદય છે, માટે તથાપ્રસંગ નહીં આવે.

(તુલ્ય દેશમાં અવસ્થાથી, સમાન ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય અર્થમાં-ઘટ-પટાદિમાં એક પણ જ્ઞાનના વ્યાપારમાં અવિરોધ છે. ત્યાં પણ વિષયના ભેદથી જ્ઞાનભેદ સમજવાનો નથી, કેમ કે-જ્ઞાનોમાં યુગપદ્ભાવનો સ્વીકાર નથી, કર્મથી પણ નથી; કેમ કે-તેવી પ્રતીતિ થતી નથી. વળી યુગપદ્ભાવમાં સંયેતર ગાયના શૃંગની માફક કાર્ય-કારણભાવ પણ થઈ શકે નહિ ! તેથી વિશેષજ્ઞાન વિશેષણ-વિશેષ્ય ઉભયના અવલંબનવાળું જ છે.) તેથી વિશેષજ્ઞાન એક વાર જ વિશેષણ-વિશેષ્ય ઉભય અવલંબનવાળું જ હોય છે, પરંતુ વિશેષજ્ઞાનથી જન્ય હોવાથી કેવળ વિશેષ્ય વિષયવાળું નથી.

૦ વિશેષજ્ઞાનના કરણપણામાં અને વિશેષજ્ઞાનના જ્ઞાનકાર્યપણામાં વિશેષજ્ઞાન પ્રત્યે પણ બીજા કરણની આપત્તિ થશે ! ત્યાં પણ દંડત્વ આદિ ભતિજ્ઞાનના કરણપણાના સ્વીકારમાં ત્યાં પણ બીજા કરણની વક્તવ્યતાની આપત્તિ આવશે !

તેથી વિશેષજ્ઞાન અને વિશેષજ્ઞાનમાં કરણપણું અને ક્રિયાપણું નથી, પરંતુ તે વિશેષજ્ઞાન અને વિશેષજ્ઞાન બંને એક જ્ઞાનના સ્વરૂપવાળા છે. એથી જ તે બંનેમાં જેમ વિરોધ ન થાય, તેમ કર્મપણાએ પણ સમજવું.

(ખરેખર, ચક્ષુ આદિ કરણ જ્ઞાનક્રિયાથી ભિન્ન જ છે. એમ નહીં કહેવું કે-‘જ્ઞાન-વડે અર્થને હું જાણું છું.’ આવી પ્રતીતિથી જ્ઞાનનું પણ કરણપણું છે, કેમ કે-ત્યાં જેનાવડે

જાણું છે, તે જ્ઞાન આવી વ્યુત્પત્તિથી જ્ઞાનપદ ચક્ષુનો બોધક છે ને ? આવી શંકાનું સમાધાન એ છે કે-ચક્ષુમાં સાધકતમપણાનો અસંભવ હોઈ, વ્યાવધાનરૂપ હોઈ જ્ઞાનમાં જ સાધકતમપણું છે.

વળી 'જે જ્ઞાન જ છે, તે પદાર્થની જ્ઞાનક્રિયામાં કરણ છે અને તે જ જ્ઞાનક્રિયા છે, માટે ત્યાં-જ્ઞાનમાં ક્રિયાકરણવ્યવહાર કેવી રીતે પ્રતીતિસિદ્ધ થાય ? કેમ કે-વિરોધ છે.' આવું નહીં બોલવું, કેમ કે-કથચિદ્ ભેદ છે.)

તેથી પ્રમાતારૂપ આત્માનું વસ્તુના પરિચ્છેદમાં સાધકતમપણાએ વ્યાપારવાળું રૂપ (સ્વરૂપ) કરણ છે, જેમ વ્યાપાર વગરનું સ્વરૂપ-ક્રિયા. વળી સ્વતંત્રપણાએ વ્યાપારવાળો કર્તા આત્મા, 'જ્ઞાન આત્મક જ આત્મા જ્ઞાનરૂપે અર્થને જાણે છે.' આ કર્તા-કરણ-ક્રિયાના વિકલ્પથી પ્રતીતિસિદ્ધ છે. આ પ્રમાણે કર્મનો વ્યવહાર પણ છે, જેમ કે-જ્ઞાન આત્મા, આત્મા-વડે આત્માને તે જાણે છે' આવી પ્રતીતિથી ઘટી શકે છે. સર્વથા કર્તા-કરણ-કર્મ-ક્રિયાઓના અભેદના અસ્વીકારથી તે કર્તા-કરણ-કર્મ-ક્રિયાઓ, કર્તૃત્વ આદિ શક્તિ નિમિત્તજન્ય હોવાથી-કથચિદ્ ભેદની સિદ્ધિ છે અને તેથી 'જ્ઞાનં સ્વપ્રકાશરૂપજ છે' એવો સાર છે.

આશંકા-જ્ઞાનમાં રહેલ પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય સ્વથી કે પરથી થઈ શકે ! પરંતુ સ્વથી પ્રામાણ્ય સંભવી શકતું નથી, કેમ કે-સ્વસંવિદિત હોવા છતાં જ્ઞાનરૂપે જ જ્ઞાનનું ગ્રહણ છે પરંતુ જ્ઞાનનિષ્ઠ પ્રામાણ્યથી ગ્રહણ નથી, કેમ કે-જ્ઞાનત્વ આભાસ સાધારણ (વ્યાપક) છે. જ્ઞાનવિષયક જ્ઞાનથી પ્રામાણ્યના પણ ગ્રહણમાં સૂર્ય વાદિઓની વિપ્રતિપત્તિના અભાવનો પ્રસંગ થાય ! અને ખરેખર, સ્વસ્વ જ્ઞાનના સ્વતઃ પ્રામાણ્યના ગ્રહણમાં સઘળા પ્રવાદો (મતો) સાચા થઈ જાય !

૦ જ્ઞાનદ્વારા સ્વતઃ પ્રામાણ્યના ગ્રહણમાં પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય હોવાથી, પ્રામાણ્યના સંશયના ઉચ્છેદનો પ્રસંગ આવી જશે ! અથવા જો જ્ઞાનનું પ્રામાણ્ય સ્વતઃ ગ્રાહ્ય માનો, તો અનભ્યાસદશાપન્ન જ્ઞાનમાં પ્રામાણ્યનો સંશય ન થાય ! ખરેખર, જો જ્ઞાન ગ્રહણ કરેલું નથી, તો ધર્મીના (વિષયના) જ્ઞાનના અભાવથી જ તે પ્રામાણ્યનો સંશય નથી, કારણ કે-સમાનધર્મીદ્વારા ધર્મીનું જ્ઞાન સંશયનો હેતુ છે : અને જો જ્ઞાન ગ્રહણ કરેલું છે, તો તે જ્ઞાનનું પ્રામાણ્ય નિશ્ચિત જ છે, માટે ત્યારે પણ સંશય ન થાય ! વાસ્તે સ્વતઃ પ્રામાણ્ય સિદ્ધ થતું નથી. તેથી જ્ઞાનમાં પ્રામાણ્ય અનુમેય છે. વળી પરતઃ પ્રામાણ્ય પણ સંભવતું નથી.

ખરેખર, પર એટલે-(૧) બીજું જ્ઞાન, (૨) અર્થક્રિયાનિર્ભાસ (જ્ઞાન), (૩) તદ્ (જ્ઞાન) વિષયનાન્તરિયક અર્થદર્શન-એમ પરના ત્રણ અર્થો થાય છે. આ ત્રણેય અર્થો સ્વતઃ અગૃહીત પ્રામાણ્યવાળા હોઈ અવ્યવસ્થિત છે. તે અવ્યવસ્થિતોને પૂર્વ પ્રવર્તકજ્ઞાન કેવી રીતે વ્યવસ્થિત બનાવી શકે ? અથવા આના સ્વતઃ પ્રામાણ્યમાં પ્રવર્તકજ્ઞાન પણ તથૈવ-સ્વતઃ પ્રમાણ્યવાળું જ થશે ! પરંતુ બીજાથી પ્રામાણ્યમાં તો અનવસ્થાનો પ્રસંગ આવશે જ. આવી આશંકામાં કહે છે કે-

प्रामाण्याप्रामाण्ये च स्वकारणवृत्तिगुणदोषापेक्षयोत्पत्तौ परत एव ॥ सूत्र-२ ॥

प्रामाण्याप्रामाण्ये चेति । स्वकारणेति, स्वस्य ज्ञानस्य यत्कारणं चक्षुरादिकारणकलापः तन्निष्ठौ यौ गुणदोगौ तावपेक्ष्य प्रामाण्याप्रामाण्ये भवत इति परमपेक्ष्योत्पद्यमानत्वादुत्पत्तिविषये ते परत एव भवत इति भावः, तेनार्थतथाभावप्रकाशकत्वरूपस्य प्रामाण्यस्य स्वज्ञानकारणातिरिक्तगुणानपेक्षत्वात्स्वत एवोत्पत्तिः, तथाहि कारणगता न ते गुणा उपलभ्यन्ते चक्षुरादीनां ज्ञानकरणानामतीन्द्रियत्वेन तदगुणानां प्रत्यक्षतः प्रतिपत्त्यसम्भवात् नाप्यनुमानेन, इन्द्रियनिष्ठगुणैस्साकं कस्यापि लिङ्गस्य प्रत्यक्षतः प्रतिबन्धाग्रहेण प्रत्यक्षतो गृहीतव्याप्तिकलिङ्गाभावात् । अनवस्थाप्रसरेणानुमानतो गृहीतव्याप्तिकलिङ्गाभावाच्च, लिङ्गनिष्ठव्याप्तिप्राहकानुमानस्याप्यनुमानान्तरतो गृहीतव्याप्तिकत्वात् अनुमानान्तरस्यापि तथात्वादिति । किञ्चिदर्थतथात्वपरिच्छेदकशक्तिरूपं हि प्रामाण्यं, शक्त्यश्च सर्वास्त्वत एव भवन्ति, नोत्पादककारणकलापाधीना, यथाहि मृत्पिण्डे वर्तमाना रूपादयो मृत्पिण्डादुपजायमाने घटेऽपि कार्ये तत एवोत्पद्यन्ते, न तु कारणेष्वविद्यमानाः कार्यधर्माः कारणेभ्यः कार्ये उदयमासादयन्ति किन्तु स्वत एव, घटस्यैवोदकाहरणशक्तिवत्, तथा ज्ञानेऽप्यर्थतथात्वपरिच्छेदशक्तिश्चक्षुरादिष्वविद्यमाना न तस्मादुपजायते किन्तु स्वत एवेति मतमयास्तम्, अर्थतथाभावप्रकाशकत्वरूपप्रामाण्यस्य स्वत एवोत्पत्तौ निर्हेतुकत्वेन देशकालस्वभावप्रतिनियमानुपपत्तेः गुणवच्चक्षुरादिसत्त्वे यथावस्थितार्थप्रतिपत्तेस्तदभावे च तदभावस्य दृष्टत्वेन तद्वेतुकत्वव्यवस्थापनात्, कार्यकारणभावस्यान्वयव्यतिरेकनिबन्धनत्वात्, अन्यथा दोषवच्चक्षुराद्यन्वयव्यतिरेकसत्त्वेऽप्यप्रमाणत्वस्यापि स्वत एवोत्पत्तिः प्रसज्येत, न चेष्टापत्तिरपसिद्धान्तताप्रसङ्गात् । प्रत्यक्षादितोऽनुपलभ्यमानानामपि स्वकारणचक्षुरादिगतदोषाणामप्रामाण्योत्पत्तौ कारणत्वमिव गुणानामपि चक्षुरादिनिष्ठानां प्रामाण्योत्पत्तिकारणत्वे बाधकामावाच्च, शक्तिरूपप्रामाण्यमपि न स्वत उत्पत्तुमर्हति, तथा सत्यप्रामाण्यस्यापि अयथार्थपरिच्छेदकशक्तिरूपस्य केनचित्कर्तुमशक्तेस्तत्स्वत एव स्यात् तत्कारणेषु तिमिरादिदोषवत्सु चक्षुरादिषु तस्या अविद्यमानत्वात् । इन्द्रियादीनां स्वेष्टविद्यमानाया अपि ज्ञानरूपताया इव तादृशशक्तेरप्याविर्भावकत्वे बाधकामावात् ज्ञानविशेषाणां स्वतोऽनुत्पत्त्या तन्निष्ठशक्तीनां स्वत एवोत्पत्त्यसम्भवाच्च, न च शक्तयो ज्ञानव्यतिरिक्ताः । स्वाधाराभिमतभावकारणेभ्यो भावस्योत्पत्तावपि स्वाश्रयैस्ततोऽभवन्तीनां सम्बन्धासम्भवात् । भिन्नानां कार्यकारणभावातिरिक्तसम्बन्धासम्भवात् आश्रयाश्रयिभावस्यापि जन्यजनकभावनियतत्वात्, नापि धर्मधर्मिभावस्सम्बन्धः शक्तेरपारतन्त्र्ये धर्मत्वासम्भवात्, न चार्थतथाभावप्रकाशनरूपप्रामाण्यस्य स्वसामग्रीतो ज्ञानोत्पत्तावप्यनभ्युपगमे तद्विज्ञानस्य किं स्वरूपं नहि तद्व्यतिरेकेण विज्ञानस्वरूपं भवन्मते सम्भवति, किञ्च तदुत्पत्तावपि तन्नोत्पद्यने पश्चाच्च तद्व्यतिरिक्तसामग्रीत उत्पद्यत इत्यभ्युपगमे विरुद्धधर्माध्यासात्कारणमेदाच्च भेदः स्यात्, तयोरेव भेदहेतुत्वेनाभ्युपगमादिति वाच्यम्, विज्ञानस्य चक्षुरादिसामग्रीजन्यत्वेऽपि नैर्मल्यादिसामग्रचन्तरात्प्राभाज्यस्य पश्चादुत्पत्तेरनभ्युपगमात्, किन्तु गुणवच्चक्षुरादिसामग्रीत आगृहीतप्रामाण्यस्वरूपस्यैव विज्ञानस्योत्पत्त्यभ्युपगमात्, तस्मादेव च ज्ञानमिव तदव्यतिरिक्तस्वभावं

प्रामाण्यमपि परत उच्यते, तथा च प्रामाण्यं स्वोत्पत्तौ जानोत्पादककारणव्यतिरिक्तकारणान्तरापेक्षं तद-
न्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात्, यच्च भुरादिव्यतिरिक्तस्यान्वयव्यतिरेकानुविधायि तत्तत्सापेक्षम्, यथाऽ-
प्रामाण्यमिति प्रयोगेणोत्पत्तौ तस्य परापेक्षत्वं सिद्धम् । ननु भवतु प्रामाण्यमुत्पत्तौ परतः परश्च दोषाभाव
एव स्यान्न गुणः, दोषसत्त्वे प्रामाण्यानुदयेन तदुदये तदभावस्यैव हेतुत्वौचित्यात्, तथा च ज्ञानहेत्व-
तिरिक्तभावानपेक्षत्वेनोत्पत्तौ तत्त्वत इत्युच्यत इत्याशंकायामुक्तं स्वकारणवृत्तिगुणदोषेति, ज्ञानकारणा-
तिरिक्तगुणदोषापेक्षयेति तदर्थः, तथा प्रामाण्ये गुणोऽप्रामाण्ये दोषो हेतुः, न तु प्रामाण्ये दोषाभावो-
ऽन्यथा गुणसत्त्वेऽप्रामाण्यानुदयेन तदुदये गुणाभावस्यैव हेतुत्वौचित्यात्तस्यैव स्वतस्त्वापत्तिः स्यात्, न
चाप्रामाण्यं प्रति दोषाणामन्वयव्यतिरेकौ स्त इति वाच्यम्, गुणानामप्यन्वयव्यतिरेकसम्भवात् । न च
प्रामाण्ये गुणा दोषोत्सारणमात्रप्रयुक्तसन्निधिका न तु प्रामाण्ये निमित्ता इति वाच्यम्, दोषा गुणो-
त्सारणमात्रप्रयुक्तसन्निधिका नत्वप्रामाण्ये निमित्ता इत्यपि तुल्यत्वात् दोषाभावस्य तुच्छस्य गुणनिष्पा-
द्यत्वासम्भवाच्च, सत्त्वभावत्वे वा व्यतिरिक्तत्वे कारकव्यापारस्यासम्भवः स्यादपसिद्धान्तश्च प्रसज्येत,
तथा च पर्युदासवृत्त्या गुणात्मक एव दोषाभावोऽभ्युपगन्तव्यः तथा गुणाभावोऽपि दोषात्मकः, इति
युक्तं गुणदोषाभ्यां प्रामाण्याप्रामाण्ये इति भावः ॥

ननु प्रमाणं प्रामाण्यनिश्चये नान्यापेक्षं यदि ह्यपेक्षेत तत्तदा किं गुणान् संवादं वाऽपेक्षेत, नाद्यः,
स्वकारणगुणानां प्रत्यक्षादिप्रमाणाग्राह्यत्वात् यदि यो यः कार्यविशेषः स गुणवत्कारणपूर्वको यथा
प्रासादादिविशेषः, कार्यविशेषश्च यथावस्थितपरिच्छेद इति स्वभावहेतुना गुणवत्कारणपूर्वकत्वं सिद्धच-
तीयुच्यते तदपि न युक्तम्, परिच्छेदे यथावस्थितार्थपरिच्छेदत्वासिद्धेः, तथा हि शुद्धकारकजन्यत्वेन
संवादित्वेन बाधारहितत्वेनार्थतथात्वेन वा तत्सिद्धिर्वाच्या, तच्च न सम्भवति, परिच्छेदस्य यथाव-
स्थितार्थपरिच्छेदत्वे गुणवत्कारणजन्यत्वस्य गुणवत्कारणजन्यत्वे च यथावस्थितार्थपरिच्छेदत्वस्यापेक्षित-
त्वेन प्रथमेऽन्योऽन्याश्रयात् संवादार्थिनां विज्ञाने यथावस्थितार्थपरिच्छेदत्वसिद्धिमन्तरेण तत्पूर्वकप्रवृत्तः
प्रवृत्तिमन्तराऽऽर्थक्रियासवादस्य तं विना यथावस्थितार्थपरिच्छेदत्वसिद्धेश्चासम्भवेन द्वितीये चक्रकापत्तेः,
न तृतीये, तुच्छस्वभावस्य बाधाविरहस्य सत्त्वेन ज्ञापकत्वेन वाऽनङ्गीकारात् पर्युदासवृत्त्या तदन्य-
ज्ञानलक्षणस्य विज्ञानपरिच्छेदविशेषाविषयत्वेन तद्वचवस्थापकत्वानुप पत्तेश्च । नापि चतुर्थः, अन्यो-
न्याश्रयात्, अर्थतथाभावे सिद्धे तद्विज्ञानस्यार्थतथाभावपरिच्छेदत्वसिद्धिः, तत्सिद्धेश्चार्थतथाभावसिद्धि-

१. ननु नैर्मल्यादयो गुणाः प्रामाण्येऽनुयोगिनः किन्तु तेभ्यो दोषाणामभावः समुन्मिषतीत्यत्राह
दोषाभावरयंति, तस्य तुच्छस्वभावतया कार्यत्वधर्माधारत्वं न भवेदिति भावः, अवश्यमनुभूयते दोषाभाव-
स्य कार्यत्वाधारत्वम्, अङ्गनादेश्चक्षुगदौ क्रियमाणस्य प्रतीतिः, तथा च दोषाभावस्य दोषप्रतियोगिगुण-
स्वप्नत्वं वाच्यं, व्यतिरिक्तत्वेऽनुभववाधापत्तेः, अनुभूयते च पुरा चक्षुषी सद्योप समभूतामधुना लब्ध-
मम्पन्नं इति । यदि दोषाभावो निःस्वभावः स्यात्तर्हि भावान्तरविनिर्मुक्तस्य भावस्यैवाभावत्वप्रतिपादक-
त्वसिद्धान्तविरोध इत्याशयेनाह मरवभावत्वं वेति ॥

રિતિ । નાપિ સંવાદાપેક્ષયા તજ્ઞાતિસિદ્ધિઃ, સંવાદકં સમાનજાતીયં ભિન્નજાતીયં વા, યદિ સમાન-જાતીયં તર્હિ એકસન્તાનપ્રભવં ભિન્નસન્તાનપ્રભવં વા, તત્ર ભિન્નસન્તાનપ્રભવસ્ય સમાનજાતીયસ્ય સંવાદકત્વે દેવદત્તઘટવિજ્ઞાનં પ્રતિ યજ્ઞદત્તઘટાન્તરવિજ્ઞાનસ્યાપિ સંવાદકત્વં સ્યાત્, સમાનસન્તાનપ્રભવ-સમાનજાતીયજ્ઞાનાન્તરસ્ય સંવાદકત્વે ચ તસ્યૈકાર્થવિષયકત્વે સંવાદસંવાદકયોરવિશેષઃ, એકવિષયત્વેઽપિ યથા પ્રાક્તનં વિજ્ઞાનં સ્વસમાનજાતીયસ્યૈકસન્તાનપ્રભવસ્યોત્તરકાલભાવિનો વિજ્ઞાનસ્ય ન સંવાદકં તથો-ત્તરમપિ પૂર્વસ્યેતિ, કિન્ચોત્તરજ્ઞાનં પ્રમાણમિતિ કુતસ્તિસદ્ધં યેન પ્રથમસ્ય પ્રામાણ્યનિશ્ચાયકં ભવેત્, ન ચાન્યસ્માત્તાવિઘાત્, અનવસ્થાપત્તેઃ । ન ચોત્તરજ્ઞાનસ્ય કારણશુદ્ધિપરિજ્ઞાનાન્તરભાવિત્વેન વિશેષા-ત્સમ્ભવતિ સંવાદકત્વમિતિ વાચ્યમ્, કારણશુદ્ધિપરિજ્ઞાનસ્યાર્થક્રિયાપરિજ્ઞાનં વિનાઽસમ્ભવેન તત્ર ચક્ર-કદોષસ્ય દુર્વારત્વાત્ સમ્ભવે વા તસ્યૈવ નિશ્ચાયકત્વેનોત્તરકાલભાવિનઃ કારણશુદ્ધિજ્ઞાનસમન્વિતસ્ય પ્રામાણ્યહેતુત્વવર્ણનં વ્યર્થ સ્યાત્ । અથ ભિન્નજાતીયજ્ઞાનાન્તરસ્ય સંવાદકત્વે ઘટજ્ઞાનસ્યાપિ પટ-જ્ઞાનપ્રામાણ્યનિશ્ચાયકત્વાપત્તિઃ સ્યાત્, સ્વસ્મિન્નિશ્ચયપ્રામાણ્યનિશ્ચયાભાવે પ્રવૃત્ત્યભાવેન તન્નિશ્ચયસ્યા-વશ્યકત્વે ચક્રકપ્રસજ્ઞેનાર્થક્રિયાકારિરૂપં ભિન્નજાતીયમપિ ન તન્નિશ્ચાયકમ્, ન ચ પ્રામાણ્ય-સંગયાદપિ પ્રવૃત્તિમ્ભવેનાર્થક્રિયાજ્ઞાનસમ્ભવ इति વાચ્યમ્, પ્રામાણ્યનિશ્ચયસ્ય નિષ્ફલત્વાપત્તેસ્તદન્ત-રેણૈવ પ્રવૃત્તેઃ । પ્રામાણ્યનિશ્ચયમન્તરેણ પ્રવૃત્તો વિસંવાદમાહ મા ભૂવમિતિ હ્યર્થક્રિયાર્થી પ્રામાણ્યનિશ્ચ-યાય કુરુતે પ્રવૃત્તિ સા ચ તદન્તરેણાપિ સંજાતેતિ, અર્થક્રિયાજ્ઞાને ચ પ્રામાણ્યાયાન્યસ્યાપેક્ષ્યામન-વસ્થા ભવેદિત્યાશંકાયમાહ—

પ્રામાણ્ય અને અપ્રામાણ્યની ઉત્પત્તિ.

હોવાથી—“પ્રામાણ્ય અને અપ્રામાણ્ય, સ્વ(જ્ઞાન)ના કારણમાં વર્તમાન ગુણ અને દોષની અપેક્ષાએ ઉત્પત્તિમાં પરતઃ જ છે.”

વિવેચન—સ્વ એટલે જ્ઞાનનું જે કારણ, ચક્ષુ આદિ કારણ સમુદાય છે, તેમાં રહેલા જે ગુણ અને દોષ છે, તે બંનેની અપેક્ષાએ પ્રામાણ્ય અને અપ્રામાણ્ય થાય છે, માટે પરની (જ્ઞાનભિન્નની) અપેક્ષા રાખીને ઉત્પન્ન થતા હોવાથી ઉત્પત્તિના વિષયમાં તે પ્રામાણ્ય અને અપ્રામાણ્ય યસ્થી જ થાય છે.

પૂર્વપક્ષ—તેથી અર્થતથાભાવપ્રકાશકત્વરૂપ પ્રામાણ્ય, સ્વજ્ઞાનરૂપ કારણથી ભિન્ન ગુણની અપેક્ષા નહીં હોવાથી સ્વતઃ જ ઉત્પત્તિ છે. તે આ પ્રમાણે—કારણમાં રહેલા તે ગુણો ઉપલબ્ધ-પ્રત્યક્ષ થતા નથી, કેમ કે—જ્ઞાનના કારણભૂત ચક્ષુ આદિ અતીન્દ્રિય હોઈ ચક્ષુ આદિગત ગુણોની પ્રત્યક્ષથી પ્રતિપત્તિનો અસંભવ છે.

પળી કારણગત ગુણો અનુમાનથી પણ અનુમેય થતા નથી, કેમ કે—ઈન્દ્રિયમાં રહેલા ગુણોની સાથે કેઈ પણ હેતુની પ્રત્યક્ષથી વ્યાપ્તિનું ગ્રહણ નહીં હોવાથી પ્રત્યક્ષથી વ્યાપ્તિ ગ્રાહ્ય હેતુનો અભાવ છે. અનવસ્થાના પ્રસરણ થનાથી અનુમાનથી વ્યાપ્તિના ગ્રહણવાળા લિંગને

અભાવ છે. જેમ કે-હેતુનિષ્ઠ વ્યાપ્તિગ્રાહક અનુમાનમાં પણ ખીલ અનુમાનથી ગૃહીત વ્યાપ્તિકૃત્વ છે અને ખીલ અનુમાનમાં ત્રીલ અનુમાનથી ગૃહીત વ્યાપ્તિકૃત્વ છે. આવી રીતે અનવસ્થાનું પ્રસરણ હોઈ અનુમાનથી કારણગત ગુણો જણાતાં નથી.

૦ વળી ખરેખર, અર્થતથાત્વપરિચ્છેદક શક્તિરૂપ પ્રામાણ્ય છે અને સઘળી શક્તિઓ સ્વતઃ જ થાય છે, પરંતુ ઉત્પાદક કારણકલાપને આધીન નથી. તે આ પ્રમાણે:-માટીના પિંડમાં વર્તમાન રૂપ આદિ, માટીના પિંડથી ઉત્પન્ન થતા ઘટકાર્યમાં પણ રૂપ આદિ, તે માટીના પિંડમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, પરંતુ કારણોમાં અવિદ્યમાન એવા કાર્ય ધર્મો (ગુણો) કારણોથી કાર્યમાં ઉદયમાં આવતા નથી પણ સ્વતઃ એવ ઉદયને પામે છે. જેમ કે-ઘટની જ પાણી દાવવાની શક્તિ. તેવી રીતે જ્ઞાનમાં પણ અર્થતથાત્વપરિચ્છેદ શક્તિ, ચક્ષુ આદિ કારણોમાં અવિદ્યમાન, ચક્ષુ આદિ કારણકલાપથી ઉત્પન્ન થતી નથી પરંતુ સ્વતઃ એવ ઉત્પન્ન થાય છે.

ઉત્તરપક્ષ-અર્થતથાભાવપ્રકાશકૃત્વરૂપ પ્રામાણ્યની સ્વતઃ એવ ઉત્પત્તિમાં હેતુજન્ય નહીં હોવાથી દેશ-કાળ-સ્વભાવના પ્રતિનિયમની અનુપપત્તિ છે. તે આ પ્રમાણે:-ગુણવાળા ચક્ષુ આદિ કારણ હોયે છતે યથાવસ્થિત અર્થની પ્રતિપત્તિ અને ગુણવાળા ચક્ષુ આદિ કારણનો અભાવ હોયે છતે યથાવસ્થિત અર્થની પ્રતિપત્તિનો અભાવ છે. આવું દર્શન હોવાથી તે હેતુથી જન્યત્વની વ્યવસ્થા ખરેખર છે, કેમ કે-કાર્ય-કારણભાવ અન્વયવ્યતિરેકના નિબંધનવાળો છે. જો આમ ન માનવામાં આવે, તો દોષવાળા ચક્ષુ આદિના અન્વયવ્યતિરેકની સત્તામાં પણ અપ્રમાણપણાની પણ સ્વતઃ એવ ઉત્પત્તિનો પ્રસંગ આવશે ! વળી ઈષ્ટાપત્તિ પણ ન થઈ શકે, કેમ કે-અપસિદ્ધાન્તતાનો પ્રસંગ આવે !

૦ પ્રત્યક્ષ આદિથી નહીં ઉપલબ્ધ થતા પણ સ્વકારણ ચક્ષુ આદિ ગત દોષોમાં અપ્રામાણ્યની ઉત્પત્તિમાં, કારણતાની માફક ચક્ષુ આદિમાં રહેલા ગુણોમાં પણ પ્રામાણ્યની ઉત્પત્તિમાં કારણતામાં બાધકનો અભાવ હોવાથી શક્તિરૂપ પ્રામાણ્ય પણ સ્વતઃ એવ ઉત્પન્ન થવાને યોગ્ય નથી.

જો સ્વતઃ એવ ઉત્પત્તિ માનવામાં આવે, તો અયથાર્થપરિચ્છેદક શક્તિરૂપ અપ્રામાણ્યની કોઈનાથી પણ કરવાની તાકાત નહીં હોવાથી, તે અપ્રામાણ્ય સ્વતઃ એવ ઉત્પન્ન થઈ જશે ! કેમ કે-તે અપ્રામાણ્યના કારણભૂત તિમિરાદિ દોષવાળા ચક્ષુ આદિમાં તે શક્તિનું અવિદ્યમાનપણું છે.

૦ ઈન્દ્રિય આદિના પોતાનામાં અવિદ્યમાન પણ જ્ઞાનરૂપતાની માફક તાદૃશ શક્તિના આવિર્ભાવકપણામાં બાધકનો અભાવ હોઈ જ્ઞાનવિશેષોની સ્વતઃ ઉત્પત્તિ નહીં હોવાથી, તે જ્ઞાનવિશેષનિષ્ઠ શક્તિઓની સ્વતઃ એવ ઉત્પત્તિનો અસંભવ છે.

૦ વળી શક્તિઓ જ્ઞાનથી અલગ નથી, કેમ કે-સ્વ(શક્તિ)ના આધારરૂપે અભિમત ભાવરૂપ કારણોથી ભાવની ઉત્પત્તિમાં પણ સ્વનો આશ્રય (ભાવજ્ઞાન) એક છે. તેથી ભાવ-જ્ઞાનથી નહિ થતી (સ્વતઃ એવ થતી) શક્તિઓના સંબંધનો અસંભવ છે.

૦ જ્ઞાનથી ભિન્ન શક્તિઓમાં કાર્ય-કારણભાવથી ભિન્ન સંબંધનો અસંભવ છે, કેમ કે-આધાર-આધેયભાવમાં પણ કાર્ય-કારણભાવનો નિયમ છે.

૦ ધર્મ-ધર્મીભાવ સંબંધ પણ નથી, કેમ કે-શક્તિમાં અપારત ત્રણામાં ધર્મપણાનો અસંભવ છે.

શંકા-અર્થતથાભાવપ્રકાશનરૂપ પ્રામાણ્યના સ્વસામગ્રીથી જ્ઞાનોત્પત્તિમાં પણ અસ્વીકારમાં તે વિજ્ઞાનતું શું સ્વરૂપ છે? સ્વસામગ્રીથી જ્ઞાનોત્પત્તિ સિવાય વિજ્ઞાનતું સ્વરૂપ આપના મતે સંભવતું નથી. વળી સ્વસામગ્રીથી જ્ઞાનોત્પત્તિ થયે છતે પણ વિજ્ઞાનસ્વરૂપ પેદા થતું નથી અને પછીથી તેનાથી ભિન્ન સામગ્રીથી ઉત્પન્ન થાય છે. આવી માન્યતામાં વિરૂદ્ધ ધર્મના અધ્યાસથી અને કારણના ભેદથી ભેદ થઈ જાય! કેમ કે-તે વિરૂદ્ધ ધર્મધ્યાસ અને કારણભેદમાં ભેદના હેતુપણાનો સ્વીકાર છે ને?

સમાધાન-વિજ્ઞાન, ચક્ષુ આદિ સામગ્રીથી જન્ય હોવા છતાં નિર્મળતા આદિ રૂપ બીજી સામગ્રીથી વિજ્ઞાનનિષ્ઠ પ્રામાણ્યની પછીથી ઉત્પત્તિનો અસ્વીકાર છે.

૦ પરંતુ ગુણવાળા ચક્ષુ આદિ સામગ્રીથી ગ્રહણ કરેલા પ્રામાણ્યના સ્વરૂપવાળા જ વિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિનો સ્વીકાર છે. તેથી જ જ્ઞાનની માફક તે જ્ઞાનથી અભિન્ન સ્વભાવવાળું પ્રામાણ્ય પણ પરતઃ કહેવાય છે. તથાચ પ્રામાણ્ય, સ્વની ઉત્પત્તિમાં જ્ઞાનના ઉત્પાદક કારણથી ભિન્ન-બીજા કારણોની અપેક્ષાવાળું છે, કેમ કે-તે કારણોની સાથે અન્વયવ્યતિરેકનો અનુસરનારું પ્રામાણ્ય છે. જે ચક્ષુ આદિથી ભિન્ન કારણના અન્વયવ્યતિરેકનો અનુવિધાયી (પ્રામાણ્ય) છે, તે સાપેક્ષ છે. જેમ અપ્રામાણ્ય આ પ્રમાણે અનુમાનપ્રયોગદ્વારા ઉત્પત્તિમાં પ્રામાણ્ય પરની અપેક્ષાવાળું છે, એમ સિદ્ધ છે.

શંકા-ભલે, ઉત્પત્તિમાં પ્રામાણ્ય પરતઃ હો! પરંતુ પર એટલે દોષનો અભાવ જ થશે પણ ગુણ નહીં, કેમ કે-દોષની હાજરીમાં પ્રામાણ્યના ઉદયનો અભાવ હોઈ, તે પ્રામાણ્યના ઉદયમાં તે દોષનો અભાવ જ હેતુપણાએ ઉચિત છે. તથાચ જ્ઞાનના હેતુથી ભિન્ન ભાવની અપેક્ષા વગર ઉત્પત્તિમાં તે પ્રામાણ્ય સ્વતઃ છે, એમ કહેવાય છે ને? માટે આવી આશંકા થયે છતે કહ્યું છે કે-જ્ઞાનકારણથી ભિન્ન ગુણ-દોષની અપેક્ષાથી પ્રામાણ્યમાં ગુણહેતુ છે, અપ્રામાણ્યમાં દોષહેતુ છે, પરંતુ પ્રામાણ્યમાં દોષનો અભાવહેતુ નથી.

[જ્ઞાનના સાધનભૂત ઇન્દ્રિય વગેરે જે નિર્મળતા આદિ ગુણવિશિષ્ટ છે, તેા તે પ્રમાણભૂત જ્ઞાન પેદા કરે છે. જે તે જ ઇન્દ્રિય આદિ કાચ-કમલ આદિ દોષવિશિષ્ટ છે, તેા અપ્રમાણભૂત જ્ઞાનને પેદા કરે છે. ત્યાં જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ પ્રત્યે ઇન્દ્રિયોતું કારણત્વ છે. જ્ઞાનગત પ્રામાણ્ય-અપ્રામાણ્યના ઉત્પાદકપણામાં ગુણ અને દોષતું કારણત્વ છે, આવો વિવેક છે.]

જે પ્રામાણ્યમાં દોષાભાવને હેતુ માનવામાં આવે, તેા ગુણની હાજરીમાં અપ્રામાણ્યના અનુદયથી તે અપ્રામાણ્યના ઉદયમાં ગુણાભાવનું જ હેતુપણું ઉચિત હોઈ તે અપ્રામાણ્યમાં સ્વતઃપણાની આપત્તિ આવી જાય!

શંકા-અપ્રામાણ્ય પ્રત્યે દોષોનો અન્વયવ્યતિરેક છે જ ને? તો પૂર્વોક્ત આપત્તિ કેવી રીતે?

સમાધાન-તો પછી ગુણોનો પણ અન્વયવ્યતિરેક છે જ, માટે પ્રામાણ્ય પ્રત્યે ગુણો કારણ છે, દોષાભાવ નહીં.

શંકા-પ્રામાણ્યમાં ગુણોનું સાન્નિધ્ય દોષોને દૂર કરવાના માત્ર પ્રયોજનવાળું છે, પરંતુ પ્રામાણ્યમાં કારણરૂપે કેવી રીતે?

સમાધાન-તો દોષોનું સાન્નિધ્ય ગુણોને દૂર કરવાના માત્ર પ્રયોજનવાળું જ છે, પરંતુ અપ્રામાણ્યમાં કારણરૂપે નથી. એમ પણ તુલ્યપણું છે અને તુચ્છભૂત દોષાભાવમાં ગુણુજન્યપણાનો અસંભવ છે.

[નિર્મળતા આદિ ગુણો પ્રામાણ્યમાં અનુપયોગિ છે, પરંતુ તે ગુણોથી દોષોનો અભાવ વિકસે છે. તે દોષાભાવ તુચ્છ સ્વભાવાળો હોઈ કાર્યત્વધર્મનો આધારભૂત ન થઈ શકે! અવશ્ય અનુભવાય છે કે-‘દોષનો અભાવ કાર્યત્વનો આધાર છે, કેમ કે-અક્ષુ આદિમાં કરાતા અંજન આદિની પ્રતીતિ છે.’ તથાચ દોષાભાવ દોષપ્રતિયોગિ ગુણુસ્વરૂપવાળો કહેવો જોઈએ. અન્યથા, અનુભવની બાધાની આપત્તિ આવે છે. વળી અનુભવાય છે કે-‘પહેલાં બે આંખો દોષવાળી હતી, હમણાં તે શક્તિશાળી થઈ છે.’ જો દોષાભાવ સ્વભાવ વગરનો હોય, તો અન્ય ભાવથી રહિત ભાવમાં જ અભાવત્વ પ્રતિપાદકત્વના સિદ્ધાન્તનો વિરોધ છે. આવા આશયથી કહે છે કે-‘સસ્ત્રમાવત્ત્વેવા’ ઈતિ.]

દોષાભાવના સ્વભાવસહિતપણામાં કે અભાવમાં કારકવ્યાપારનો અસંભવ થઈ જાય! અને અપસિદ્ધાન્તનો પ્રસંગ આવી જાય!

તથાચ પર્યુદાસ(સદૃશગ્રાહક નવ્)વૃત્તિથી ગુણુ આત્મક જ દોષાભાવ સ્વીકારવો જોઈએ, તેવી રીતે ગુણુભાવ પણ દોષાત્મક સ્વીકારવો જોઈએ. માટે ખરેખર વ્યાજબી છે કે-‘ગુણુ અને દોષથી પ્રામાણ્ય અને અપ્રામાણ્ય છે.’

પૂર્વપક્ષ-પ્રમાણ, પ્રામાણ્યના નિશ્ચયમાં અન્યની અપેક્ષા વગરનું છે. જો ખરેખર, અપેક્ષા રાખે છે એમ કહો, તો શું ગુણુની કે સંવાદની અપેક્ષા રાખે છે?

(૧) ગુણુની અપેક્ષા રાખે છે-એવો પહેલો પક્ષ પણ કીક નથી, કેમ કે-સ્વ(જ્ઞાન)ના કારણભૂત ગુણુ પ્રત્યક્ષ આદિ પ્રમાણથી અગ્રાહ્ય છે. જો જે જે કાર્યવિશેષ છે, તો તે તે ગુણુવાળા કારણપૂર્વક (જન્ય) છે. જેમ કે-પ્રાસાદ આદિ કાર્યવિશેષ. વળી કાર્યવિશેષ યથાર્થ પરિચ્છેદ છે. આ પ્રમાણે સ્વભાવહેતુવડે ગુણુવાળા કારણપૂર્વકપણું (જન્યત્વ) સિદ્ધ થાય છે.

ઉત્તરપક્ષ-આપત્તું ઉપરોક્ત કથન વ્યાજબી નથી, કેમ કે-પરિચ્છેદમાં યથાવસ્થિત પરિચ્છેદપણાની અસિદ્ધિ છે. તે આ પ્રમાણે-(૧) શુદ્ધકારક (ણ) જન્યત્વથી, (૨) સંવાદિ-પણાથી, (૩) બાધારહિતપણાથી અને (૪) અર્થના તથાત્વથી યથાવસ્થિતાર્થ પરિચ્છેદત્વની સિદ્ધિ કહેવી જોઈએ તે સંભવતું નથી.

(૧) પરિચ્છેદના યથાવસ્થિત અર્થના પરિચ્છેદપણામાં ગુણવાળા કારણજન્યત્વની અપેક્ષા છે અને ગુણવાળા કારણજન્યત્વમાં યથાવસ્થિત અર્થપરિચ્છેદપણાની અપેક્ષા હોઈ પ્રથમ પક્ષમાં અન્યોન્યાશ્રયદોષ છે.

(૨) સંવાદના અર્થીઓના વિજ્ઞાનમાં યથાવસ્થિત અર્થપરિચ્છેદત્વની સિદ્ધિ સિવાય યથાવસ્થિત અર્થપરિચ્છેદત્વપૂર્વક પ્રવૃત્તિનો અસંભવ છે. પ્રવૃત્તિ સિવાય અર્થક્રિયા સંવાદનો અસંભવ છે, તે અર્થક્રિયા સંવાદ સિવાય યથાવસ્થિત અર્થપરિચ્છેદત્વ સિદ્ધિનો અસંભવ છે. તેથી બીજામાં (સંવાદિપણામાં) ચક્રકદોષની આપત્તિ છે. [તદપેક્ષાપેક્ષયપેક્ષિતત્ત્વનિબંધ-નોડનિષ્ટપ્રસંગરૂપશ્રવકકદોષઃ ।]

(૩) તુચ્છ સ્વભાવવાળા બાધાના અભાવનો સત્ત્વરૂપે કે જ્ઞાપકરૂપે અસ્વીકાર હોવાથી, પર્યુદાસવૃત્તિથી યથાર્થપરિચ્છેદત્વથી અન્ય જ્ઞાનરૂપ બાધાવિરહમાં વિજ્ઞાનપરિચ્છેદ વિશેષનું અવિષયપણું હોઈ, તે યથાર્થપરિચ્છેદત્વ વ્યવસ્થાપકપણાની અનુપપત્તિ છે.

(૪) પરિચ્છેદમાં યથાર્થપરિચ્છેદત્વની સિદ્ધિમાં ચોથો અર્થતથાત્વ સાધક નથી, કેમ કે-અન્યોન્યાશ્રયદોષ છે. જેમ કે-અર્થતથાભાવ સિદ્ધ થયે છતે તે અર્થવિજ્ઞાનમાં અર્થ-તથાભાવ પરિચ્છેદપણાની સિદ્ધિ છે અને અર્થતથાભાવ પરિચ્છેદપણાની સિદ્ધિથી અર્થ-તથાભાવની સિદ્ધિ છે.

સંવાદની અપેક્ષાએ તે પ્રામાણ્યની જ્ઞાતિની સિદ્ધિ સંભવતી નથી. સંવાદક (કારણ-ગુણજ્ઞાન અને બાધકાભાવજ્ઞાનમાં સંવાદકજ્ઞાન રૂપત્વ છે. જેવો અર્થ પૂર્વજ્ઞાનમાં પ્રથા-પથમાં અવતીર્ણ છે, તેવો જ આ અર્થ જે વિજ્ઞાનથી વ્યવસ્થાપિત કરાય છે, તે વિજ્ઞાન સંવાદક છે.) વિજ્ઞાન સમાનજાતીય છે કે ભિન્નજાતીય છે? જે સમાનજાતીય છે, તો તે એક સંતાનજન્ય છે કે ભિન્ન સંતાનજન્ય છે? ત્યાં જે ભિન્ન સંતાનજન્ય-સમાનજાતીય વિજ્ઞાનને સંવાદક માનવામાં આવે, તો દેવદત્ત ઘટના વિજ્ઞાન પ્રત્યે યજ્ઞદત્તના બીજા ઘટના વિજ્ઞાનમાં સંવાદકપણું થઈ જાય! અને જે સમાનજન્ય-સમાનજાતીય જ્ઞાનાન્તરમાં સંવાદક-પણું માનવામાં આવે, તો તે જ્ઞાનનું એક અર્થના વિષયકપણામાં સંવાદ (સંવાદવિષય) અને સંવાદકમાં વિશેષનો અભાવ થાય છે.

○ એકવિષયતામાં પણ જેમ પૂર્વનું વિજ્ઞાન સ્વસમાનજાતીય-એકસંતાનજન્ય ઉત્તર-કાળમાં થનાર વિજ્ઞાનનું સંવાદક નથી, તેમ ઉત્તર પણ પૂર્વનું સંવાદક નથી.

વળી 'ઉત્તરજ્ઞાન પ્રમાણુ છે' આવું કયાંથી સિદ્ધ થાય? કે જેથી પ્રથમનું પ્રામાણ્ય નિશ્ચાયક થઈ શકે!

વળી બીજા તથાપ્રકારના જ્ઞાનથી પ્રામાણ્યનિશ્ચાયક થશે! એમ ન કહો, કેમ કે-અનવસ્થાની આપત્તિ આવશે.

શંકા-કારણશુદ્ધિના પરિજ્ઞાન પછી થનાર હોઈ વિશેષથી ઉત્તરજ્ઞાન સંવાદક થશે જ ને?

સમાધાન—અર્થક્રિયાના પરિજ્ઞાન સિવાય કારણશુદ્ધિના પરિજ્ઞાનનો અસંભવ હોઈ ત્યાં ચક્રક્રોધનું નિવારણ અશક્ય બની જાય છે, અથવા કારણશુદ્ધિના પરિજ્ઞાનના સંભવમાં તે કારણશુદ્ધિનું પરિજ્ઞાનનું નિશ્ચાયકપણું હોઈ, ઉત્તરકાળભાવિ કારણશુદ્ધિજ્ઞાન સમન્વિતજ્ઞાન(ઉત્તરજ્ઞાન)ના પ્રામાણ્યહેતુપણાનું વર્ણન નિરર્થક થઈ જાય !

હવે ભિન્નભતિય જ્ઞાનાન્તરનું સંવાદકપણું માનવામાં ઘટના જ્ઞાનમાં પણ પડના જ્ઞાનના પ્રામાણ્યનિશ્ચાયકપણાની આપત્તિ થાય ! અને સ્વમાં (જ્ઞાનમાં) પ્રામાણ્યના નિશ્ચયના અભાવમાં પ્રવૃત્તિનો અભાવ હોઈ, તે પ્રામાણ્યનિશ્ચયના આવશ્યકપણામાં ચક્રક્રોધના પ્રસંગથી અર્થક્રિયાકારીરૂપ ભિન્નભતિય પણ પ્રામાણ્યનો નિશ્ચાયક નથી.

શંકા—પ્રામાણ્યના સંશયથી પણ પ્રવૃત્તિનો સંભવ હોઈ અર્થક્રિયાજ્ઞાનનો સંભવ છે જ ને ?

સમાધાન—જો આમ છે, તો પ્રામાણ્યના નિશ્ચયની નિષ્ફળતાની આપત્તિ છે, કેમ કે—તે પ્રામાણ્યના નિશ્ચય સિવાય પ્રવૃત્તિ છે. ખરેખર, પ્રામાણ્યના નિશ્ચય સિવાય પ્રવૃત્તિવાળો, ‘વિસંવાદવાળો હું ન થાઉં’ માટે અર્થક્રિયાનો અર્થી^૧ પ્રામાણ્યના નિશ્ચય માટે પ્રવૃત્તિ કરે છે અને તે પ્રવૃત્તિ પ્રામાણ્યના નિશ્ચય સિવાય પણ થયેલી છે. અર્થક્રિયાના જ્ઞાનમાં પ્રામાણ્ય માટે ખીબ જ્ઞાનની અપેક્ષામાં અનવસ્થા થાય ! આવી આશંકામાં કહે છે કે—

જ્ઞપ્તૌ ત્વનમ્યાસદશાપન્ને પરતોઽમ્યાસદશાપન્ને ચ સ્વત એવેતિ ॥ સૂત્ર-૩ ॥

જ્ઞપ્તાવિતિ । તુશબ્દઃ પૂર્વસ્માદ્વૈલક્ષણ્યપ્રકાશકઃ, તદેવાહાનમ્યાસેતિ, જ્ઞપ્તાવિતિ વિષયસત્તમી, જ્ઞપ્તિવિષયે તાવદમ્યાસદશાપન્ને સ્વમપેક્ષ્ય, અનમ્યાસદશાપન્ને ચ જ્ઞાને પરમપેક્ષ્ય પ્રામાણ્યપ્રામાણ્યે ભવતિ इत्यर्थः, એવશબ્દેનોમયસ્યાપેક્ષાવિશેષેણ સ્વાપેક્ષત્વં પરાપેક્ષત્વશ્ચ વ્યાવર્તિતમ્ । તથા ચ પ્રમાણ્યપ્રામાણ્યે અમ્યાસદશાપન્નજ્ઞાને સ્વાશ્રયગ્રાહ્યે, અનમ્યાસદશાપન્ને તુ પરતો ગ્રાહ્યે, અમ્યાસાનમ્યાસૌ જ્ઞાનાવરણક્ષયોપગમવિશેષપ્રયોજ્યૌ જાતિવિશેષાવેવ જ્ઞાનગતૌ, વિષયગતત્વન્તુ તયોરુપચારાત્, આત્મનઃ પરિણામિત્વેનોમયસ્વભાવાત્, તેન સર્વથા ક્ષણિકસ્ય નિત્યસ્ય વાઽઽત્મનોઽમ્યાસાનમ્યાસસ્વભાવત્વં કથમિતિ શંકા પરાસ્તા । દ્રવ્યત્વસ્ય પરિણામિત્વવ્યાપ્યત્વાત્ । પ્રામાણ્યગ્રાહકાદ્ધ પરં સ્વાશ્રયાતિરિક્તં સંવાદજ્ઞાનમેવ, કારણગુણબાધકાભાવજ્ઞાનયોરપ્યેતન્મુસ્વાપેક્ષિત્વાત્ । કારણગુણાનાં સંવાદપ્રત્યયમન્તરેણ જ્ઞાતુમશક્યત્વાત્ સંવાદપ્રત્યયતઃ કારણગુણપરિજ્ઞાનામ્યુપગમે ચ તત એવ પ્રમાણ્યનિશ્ચયસ્યાપિ । સિદ્ધ-

૧. અનમ્યાસદશાયામપિ સ્વગતં પ્રામાણ્યં यदि स्वयमेव ज्ञायेत यथार्थपरिच्छेदकमहमस्मीति तदेदं ज्ञानं प्रमाणं नवेति प्रामाण्यसंशयो न स्यादेव, જ્ઞાનત્વે સગયામાવવત્, ન ચ નિશ્ચિતેઽપિ પ્રામાણ્યે પ્રમાણપ્રમાણસાધારણજ્ઞાનત્વધર્મદર્શનેન વિશેષાદર્શનેન ચ સગયો ભવતીતિ વાચ્યમ્, સાધકવાધકપ્રમાણતિરસ્કારણ સાધારણધર્મદર્શનસ્ય સગયં પ્રત્યકારણત્વાદન્યથા સગયાનુચ્છેદપ્રસન્નઃ સ્યાત્ પ્રકૃતે ચ સ્વતઃ પ્રામાણ્યજાતિરૂપસ્ય પ્રામાણ્યસાધકસ્યાપ્રામાણ્યવાધકસ્ય સત્ત્વાત્ તસ્માત્સગયાનુરોધેન તત્ર ન રવતો ગ્રાહ્યં પ્રામાણ્યમિતિ ભાવઃ ।
૨. સંવાદકજ્ઞાનશ્ચ યાદૃગોયર્થઃ પૂર્વસ્મિન્ વિજ્ઞાનેઽવગતસ્સ તાદૃશ એવેતિ યેન વિજ્ઞાનેન વ્યવરથાપ્યતે તત્, અત્ર પક્ષે કારણગુણજ્ઞાનસ્ય વાધકાભાવજ્ઞાનસ્ય ચ સંવાદકજ્ઞાનત્વેન પ્રામાણ્યનિશ્ચાયકત્વે ન ક્ષતિઃ ॥

ત્વેન કારણગુણપરિકલ્પનાનર્થક્રયાત્ । ન ચૈકદા સંવાદપ્રત્યયેન નિશ્ચિત્ય કારણગુણાનન્યદા તન્નિશ્ચ-
યાદેવ તજ્જન્યજ્ઞાનસ્ય નિશ્ચયો ન તત્ર પુનસ્સંવાદાપેક્ષેતિ વાચ્યમ્, અતીન્દ્રિયેષુ ચક્ષુરાદિષુ કાલાન્તરેઽપિ
સંવાદકજ્ઞાનમન્તરા ગુણાનુવૃત્તેર્નિશ્ચેતુમગત્યન્વાત્, ન ચ સંવાદપ્રત્યયાત્પ્રામાણ્યામ્યુપગમે સંવાદપ્રત્યય-
સ્યાપ્યપરસંવાદપ્રત્યયાત્પ્રામાણ્યાવગમેનાનવસ્થેતિ વાચ્યમ્, સંવાદપ્રત્યયસ્ય સંવાદરૂપત્વેનાપરસંવાદા-
પેક્ષાભાવાદનવસ્થાનવતારાત્ ન ચ પ્રથમસ્થાપિ સંવાદાપેક્ષા મા મૂદિતિ વાચ્યમ્, સંવાદજનકત્વસ્યૈવ
પ્રામાણ્યત્વેન તદભાવે પ્રામાણ્યાસમ્ભવાત્ અર્થક્રિયાજ્ઞાનરૂપં સંવાદજ્ઞાનન્તુ સાક્ષાદવિસંવાદ,
અર્થક્રિયાલમ્બનત્વાત્, તસ્ય સ્વવિષયસંવેદનમેવ પ્રામાણ્યં, તચ્ચ સ્વતસ્સિદ્ધમિતિ નાન્યાપેક્ષા ।
ન ચાર્થક્રિયાજ્ઞાનસ્યાપ્યવસ્તુવૃત્તિશઙ્કાયામન્યપ્રમાણાપેક્ષયાઽનવસ્થા સ્યાદિતિ વાચ્યમ્, અર્થક્રિયાજ્ઞાન-
સ્યાર્થક્રિયાનુભવસ્વભાવત્વેનાર્થક્રિયામાત્રાર્થિનાં મિત્રામર્થક્રિયાત્ એતજ્ઞાનમુત્પન્નં કિં વા તદ્વચતિરેકેણ-
ત્યેવંભૂતાયાશ્રિન્તાયા નિષ્પ્રયોજનત્વાત્ નિષ્પન્નત્વાદ્વાઙ્મિત્તફલસ્ય । એવશ્ચ સંવાદકજ્ઞાનસ્ય પરત્વે સમા-
નજાતીયમિત્રજાતીયૈકસન્તાનમિત્રસન્તાનનિકલ્પકૃતદોષાણાં નોપનિપાતઃ, ઉભયસ્વીકારાત્, દેવવત્ત-
ષ્ટજ્ઞાને સમાનજાતીયયજ્ઞદત્તઘટજ્ઞાનસ્ય, પ્રથમપ્રવૃત્તજલજ્ઞાને મિત્રજાતીયસ્યોત્તરકાલભાવિસ્નાનપાના-
વગાહનાદ્યર્થક્રિયાજ્ઞાનસ્ય, એકસન્તાનગતેઽન્યકારકલુપિતાલોકપ્રભવકુમ્ભજ્ઞાને નિસ્તિમિરાલોકપ્રભવ-
કુમ્ભજ્ઞાનસ્ય, મિત્રસન્તાને ચ સમાનજાતીયકુમ્ભજ્ઞાનસ્યોત્તરય સંવાદકત્વસ્વીકારાત્, એકસન્તાનેઽમિત્ર-
વિષયે સંવાદસંવાદકમાવાવિશેષસ્ય મન્દપ્રબલસામગ્રીસમુત્પાદ્યતયૈવ નિરાસાત્ । તથા ન સંવાદકજ્ઞાના-
ત્પ્રામાણ્યનિશ્ચયે ચક્રકો દોષઃ, સંવાદજ્ઞાનેન પ્રથમં પ્રામાણ્યં નિશ્ચિત્યૈવ પ્રવર્તતિ ઇત્યનમ્યુપગમાત્, વહ્નિસ્વ-
રૂપદર્શનેઽસત્યેકદા શીતપીડિતોઽન્યકાર્યાર્થ વહ્નિમદેશમુપસર્પસ્તસ્પર્શમનુભવતિ, કૃપાલુના વા કેનચિત્ત-
દેશે બહેરાનયને તત્સ્પર્શમનુભવતિ, તદાઽસૌ વહ્નિસ્વરૂપદર્શનસ્પર્શજ્ઞાનયોસ્સંબન્ધમવગચ્છતિ ‘એવમ્ભૂતો
ભાવ એવમ્ભૂતપ્રયોજનનિર્વર્તક’ ઇતિ, એવમવગતસમ્બન્ધોઽન્યદાઽન્યસદશાયામનુમાનાત્ ‘મમાઽયં
સ્વરૂપપ્રતિભાસોઽમિતાર્થક્રિયાસાધનઃ, એવંરૂપપ્રતિભાસત્વાત્પૂર્વોત્પન્નૈવંરૂપપ્રતિભાસવદિ’ ત્યેવંરૂપા-
ત્પૂર્વદર્શનસ્ય પ્રામાણ્યં નિશ્ચિત્ય પ્રવર્તતિ ઇતિ ચક્રકાભાવાત્ । ન ચ સંશયાત્પ્રવૃત્તૌ તત્રાર્થક્રિયાજ્ઞાના-
ત્પ્રામાણ્યનિશ્ચયો વિફલ ઇતિ વાચ્યમ્, તત્રાર્થક્રિયાજ્ઞાનજન્યપ્રામાણ્યનિશ્ચયસ્ય સંશયાપનયનફલત્વાત્ ।
સંશયાપગમસ્ય ત્વમ્યાસ પ્રયોજનમ્ । એકદાર્થક્રિયાજ્ઞાનાત્ પ્રામાણ્યનિશ્ચયેઽન્યદા પ્રતિપત્તૄણાં
સુલેનૈવામ્યાસાત્ સ્વતઃ પ્રામાણ્યનિશ્ચયપૂર્વકપ્રવૃત્તિસમ્ભવાત્ । ન ચ સંશયાત્પ્રવર્તમાનસ્ય કથં પ્રેક્ષા-
વત્ત્વમિતિ વાચ્યમ્, અપ્રેક્ષાવત્ત્વસ્યૈવેષ્ટત્વાત્, નહિ કશ્ચિજ્જાત્યા પ્રેક્ષાવાન્ તદન્યો વા, પ્રેક્ષાવરણક્ષ-
યોપશમવિશેષસ્ય સર્વત્ર સર્વદા સર્વેષામસમ્ભવાત્, પ્રક્ષીણાશેપાવરણાદશેષવેદિનોઽન્યત્ર ક્વચિત્કદા-
ચિત્કસ્યચિદેવ પ્રેક્ષાવત્ત્વાદિત્યલં પલ્લવિતેન ॥

ભાવાર્થ-“જ્ઞાપ્તિમાં તો અભ્યાસદશાપન્નમાં પરતઃ પ્રામાણ્ય છે અને અભ્યાસદશા-
પન્નમાં સ્વતઃ એવ પ્રમાણ્ય છે.”

વિવેચન-પહેલાં જ્ઞાનની ઉત્પત્તિના વિષયમાં પ્રામાણ્ય અને અપ્રામાણ્ય બંને પરતઃ

કહેલ છે. ‘તુ’ શબ્દ અહીં પહેલાંના કરતાં વિલક્ષણતાનો યોગ્ય હોઈ, જ્ઞાનની રૂપિત(જ્ઞાન-અનુવ્યવસાય)ના વિષયમાં અભ્યાસદશાપન્ન જ્ઞાનમાં સ્વની અપેક્ષાએ જ્ઞાનગત પ્રામાણ્યનો અને અપ્રામાણ્યનો નિશ્ચય થાય છે. અનભ્યાસદશાપન્ન જ્ઞાનમાં પરતઃ પ્રામાણ્યનો અને અપ્રામાણ્યનો નિશ્ચય થાય છે. એવ શબ્દથી ઉભયમાં અનભ્યાસદશાપન્ન જ્ઞાનની અપેક્ષાએ પરતઃ કહેવાથી સ્વાપેક્ષાનો વ્યવચ્છેદ છે. અભ્યાસદશાપન્ન જ્ઞાન અપેક્ષાએ સ્વતઃ એવ કહેવાથી પરાપેક્ષાનો વ્યવચ્છેદ સમજવો.

[જ્ઞાનની અભ્યાસદશામાં પ્રામાણ્ય અને અપ્રામાણ્યનો નિશ્ચય, સંવાદક, બાધકજ્ઞાનની અપેક્ષા વગર પ્રગટ થતો સ્વતઃ થાય છે અને અનભ્યાસદશામાં સંવાદક, બાધકજ્ઞાનની અપેક્ષા રાખીને થતો નિશ્ચય હોઈ ‘પરતઃ’ એમ કહેવાય છે.]

તથાચ પ્રામાણ્ય અને અપ્રામાણ્ય, અભ્યાસદશાપન્ન જ્ઞાનમાં સ્વના (પ્રામાણ્ય-અપ્રામાણ્યના) આશ્રયભૂત જ્ઞાનથી ગ્રાહ્ય છે, પરંતુ અનભ્યાસદશાપન્ન જ્ઞાનમાં પ્રામાણ્ય અને અપ્રામાણ્ય પરતઃ ગ્રાહ્ય છે. [અનભ્યાસદશામાં પણ સ્વ(જ્ઞાન)ગત પ્રામાણ્ય, જ્યારે સ્વયમેવ ‘હું છું’ આવું યથાર્થ પરિચ્છેદક જણાય, ત્યારે આ જ્ઞાન પ્રમાણભૂત છે કે નથી? આવો પ્રામાણ્યનો સંશય થઈ શકે જ નહિ. જેમ કે-જ્ઞાનત્વમાં સંશયનો અભાવ. વળી ‘નિશ્ચિત પણ પ્રામાણ્યમાં પ્રમાણ્ય-અપ્રમાણ્ય સાધારણ જ્ઞાનત્વરૂપ ધર્મના દર્શનથી અને વિશેષના અદર્શનથી સંશય થાય છે.’ એમ પણ ન કહેવું, કેમ કે-સાધક-બાધક પ્રમાણના તિરસ્કાર-પૂર્વક સાધારણ ધર્મનું દર્શન સંશય પ્રત્યે અકારણ છે. અન્યથા, સંશયના અનુચ્છેદનો પ્રસંગ થઈ જાય! વળી પ્રકૃતમાં પ્રામાણ્યસાધક-અપ્રામાણ્યબાધક પ્રામાણ્યજ્ઞાતિરૂપની સત્તા હોઈ, તેથી સંશયના અનુરોધથી ત્યાં સ્વતો ગ્રાહ્ય પ્રામાણ્ય નથી.]

અભ્યાસ અને અનભ્યાસ જ્ઞાનાવરણીયના ક્ષયોપશમરૂપ વિશેષરૂપ પ્રયોજકથી પ્રયોજ્ય (જન્ય) હોઈ, જ્ઞાનગત બિંદુવિશેષ જ સમજવાના છે.

તે અભ્યાસ અને અનભ્યાસમાં વિષયગતપણું તો ઉપચારથી સમજવાનું છે, કેમ કે-આત્મા પરિણામી હોઈ અભ્યાસસ્વભાવી અને અનભ્યાસસ્વભાવી છે. તેથી આ નિરૂપણથી સર્વથા ક્ષણિક કે નિત્ય આત્મામાં અભ્યાસ-અનભ્યાસસ્વભાવપણું કેવી રીતે? આવી શંકાનું ખંડન થઈ જાય છે, કેમ કે-દ્રવ્યત્વ પરિણામીત્વ વ્યાપ્ય છે, પરિણામિત્વ વ્યાપક છે અને દ્રવ્યત્વ વ્યાપ્ય છે. જે જે પરિણામી છે, તે તે દ્રવ્ય છે. વળી પ્રામાણ્યગ્રાહક, સ્વ(પ્રામાણ્ય)ના આશ્રયજ્ઞાનથી ક્ષિન્ન સંવાદકજ્ઞાન છે, કારણ કે-શુણ્ણજ્ઞાન અને બાધકભાવજ્ઞાન સંવાદક-જ્ઞાનની અપેક્ષાવાળું છે અર્થાત્ સંવાદકજ્ઞાનરૂપ છે.

૦ કારણશુણ્ણો સંવાદકજ્ઞાન સિવાય બાધી શકતાં નથી. સંવાદ(સંવાદજ્ઞાન એટલે જેવો અર્થ પૂર્વવિજ્ઞાનમાં બાધ્યો હતો, તે તેવો જ છે, આમ જે વિજ્ઞાનથી વ્યવસ્થાપિત કરાય છે, આ પક્ષમાં કારણશુણ્ણજ્ઞાન અને બાધકભાવજ્ઞાન સંવાદજ્ઞાનપણાએ પ્રામાણ્ય નિશ્ચાયક

છે, એમ માનવામાં કોઈ ક્ષતિ નથી.)ના જ્ઞાનથી કારણગુણ પરિજ્ઞાનના સ્વીકારમાં તે સંવાદ-જ્ઞાનથી પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય પણ સિદ્ધ હોઈ કારણગુણની પરિકલ્પના નિરર્થક છે.

શંકા-એક કાળમાં સંવાદના જ્ઞાનથી કારણગુણનો નિશ્ચય કરીને, બીજા કાળમાં તે કારણગુણના નિશ્ચયથી જ તે કારણગુણજન્ય જ્ઞાનનો નિશ્ચય થાય છે. ત્યાં ફરીથી સંવાદની અપેક્ષા નથી જ ને ?

સમાધાન-અતીન્દ્રિય ચક્ષુ આદિમાં કાલાન્તરમાં પણ સંવાદકજ્ઞાન સિવાય ગુણોની અનુવૃત્તિનો નિશ્ચય કરી શકાતો નથી.

શંકા-સંવાદજ્ઞાનથી પ્રામાણ્યના સ્વીકારમાં એક સંવાદપ્રત્યયના પણ બીજા સંવાદ-પ્રત્યયથી પ્રામાણ્યના સ્વીકારથી અનવસ્થા ઉભી જ છે ને ?

સમાધાન-સંવાદપ્રત્યયનું સંવાદરૂપપણું હોઈ, અપરસંવાદની અપેક્ષાનો અભાવ હોવાથી અનવસ્થાનું અવતરણ નથી.

શંકા-પ્રથમ સંવાદપ્રત્યયને પણ સંવાદની અપેક્ષા ન હો ! પરંતુ બીજાને તો અપેક્ષા ખરી ને ?

સમાધાન-સંવાદજનકતાને જ પ્રામાણ્ય તરીકે માનવામાં આવે છે, કેમ કે-સંવાદ-જનકતાના અભાવમાં પ્રામાણ્યનો અસંભ છે. અર્થક્રિયાજ્ઞાનરૂપ સંવાદજ્ઞાનનો સાક્ષાત્ અવિસંવાદી છે, કેમ કે-તે અર્થક્રિયાના આલંબનવાળું છે. તે અર્થક્રિયાજ્ઞાનરૂપ સંવાદજ્ઞાનનું સ્વવિષયસ્પેદન જ પ્રામાણ્ય છે અને તે સ્વતઃ સિદ્ધ છે, માટે અન્યની અપેક્ષા નથી.

શંકા-અર્થક્રિયાજ્ઞાનમાં પણ અવસ્તુવૃત્તિશંકા થયે છતે અન્ય પ્રમાણની અપેક્ષાથી અનવસ્થા થશે જ ને ?

સમાધાન-અર્થક્રિયાજ્ઞાન, અર્થક્રિયાના અનુભવના સ્વભાવપણાએ અર્થક્રિયા માત્રના અર્થિઓને ‘લિન્ન અર્થક્રિયાથી આ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું છે કે શું’ તેના સિવાય ઉત્પન્ન થયું છે ?’ આવી ચિંતા પ્રયોજન વગરની છે, કેમ કે-વાંછિત ક્ષણ સિદ્ધ થઈ ગયું છે.

૦ આ પ્રમાણે સંવાદકજ્ઞાનના પરત્વમાં સમાનજાતીય-લિન્નજાતીય-એકસંતાન-લિન્ન-સંતાનના વિકલ્પથી કરેલ દોષોનો ઉપનિષાત નથી, કેમ કે-ઉભયનો સ્વીકાર છે : કેમ કે-દેવદત્તાના ઘટજ્ઞાનમાં સમાનજાતીય યજ્ઞદત્ત ઘટજ્ઞાનના સંવાદકત્વનો, પ્રથમ પ્રવૃત્ત જલજ્ઞાનમાં લિન્નજાતીય ઉત્તરકાળભાવી સ્નાનપાન-અવગાહન આદિ અર્થક્રિયાજ્ઞાનના સંવાદકત્વનો, એક સંતાનગત અધિકારથી મલિન આલોકજન્ય કુંભજ્ઞાનમાં તિમિર વગરના આલોકજન્ય કુંભજ્ઞાનના સંવાદકત્વનો અને લિન્નસંતાન સમાનજાતીય કુંભજ્ઞાનના કથિત સંવાદકત્વનો સ્વીકાર છે. અલિન્ન વિષયવાળા એકસંતાનમાં સંવાદ-સંવાદકભાવના અવિશેષનો મંદ-પ્રબળ સામગ્રીજન્યપણાએ જ નિરાસ છે. તેવી રીતે સંવાદકજ્ઞાનથી પ્રામાણ્યના નિશ્ચયમાં ચક્રકંઠોષ નથી, કેમ કે-સંવાદજ્ઞાનથી પ્રથમ પ્રામાણ્ય નિશ્ચય કરીને જ પ્રવૃત્તિ કરે છે, એવો સ્વીકાર

કરેલો નથી." અગ્નિના સ્વરૂપનું દર્શન નહિ હોયે છતે, એક વખત ઠંડીથી પીડિત થયેલો અને બીજા કાર્ય માટે વહ્નિવાળા પ્રદેશની નજીક જનારો માનવ વહ્નિના સ્પર્શનો અનુભવ કરે છે. અથવા કોઈ કૃપાળુએ તે દેશમાં આણેલ અગ્નિ હોયે છતે, તે અગ્નિના સ્પર્શનો જ્યારે અનુભવ કરે છે, ત્યારે આ માનવ વહ્નિસ્વરૂપના દર્શન-સ્પર્શનના જ્ઞાનના સંબંધને બાણે છે. જેમ કે-‘આવો ભાવ (પદાર્થ) આવા કાર્યનો સર્જક છે.’ આ પ્રમાણે સંબંધના જ્ઞાનવાળો, બીજી વખતે અનભ્યાસદશામાં અનુમાનથી ‘મારું આ સ્વરૂપનું જ્ઞાન ઇષ્ટ અર્થની ક્રિયાનું સાધનવાળું છે, કેમ કે-એવંરૂપ જ્ઞાન છે’-એમ માને છે. જેમ કે-પૂર્વમાં ઉત્પન્ન તથારૂપ પ્રતિભાસ. આવા અનુમાનથી ‘પૂર્વદર્શનનું’ પ્રામાણ્ય નિશ્ચિત કરીને તે પ્રવૃત્તિ કરે છે, માટે ચક્રકદોષનો અભાવ છે.

શંકા-જો સંશયથી પ્રવૃત્તિ માનવામાં આવે છે, તો ત્યાં અર્થક્રિયાજ્ઞાનથી પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય નિષ્ફળ થશે ને ?

સમાધાન-ત્યાં અર્થક્રિયાજ્ઞાનજન્ય પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય સંશયને દૂર કરવાના ફળવાળો છે, કેમ કે-અભ્યાસ સંશયના અપગમનું ફળ છે.

૦ એક વખત અર્થક્રિયાના જ્ઞાનથી પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય થયે છતે, બીજી વખતે પ્રમાણ્યોને સુખપૂર્વક અભ્યાસ થવાથી, સ્વતઃ પ્રામાણ્યના નિશ્ચયપૂર્વકની પ્રવૃત્તિનો સંભવ છે.

શંકા-સંશયથી પ્રવૃત્તિ કરનારમાં કેવી રીતે પ્રેક્ષાવત્ત્વ (જ્ઞાન) માની શકાય ?

સમાધાન-ત્યાં પ્રેક્ષાવત્ત્વ (અજ્ઞાન) જ ઇષ્ટ છે. ખરેખર, કોઈ જન્મથી બુદ્ધિશાળી કે અજ્ઞાની હોઈ શકતો નથી. જ્ઞાનાવરણ ક્ષયોપશમવિશેષનો સઘળો ઠેકાણો, સર્વકાળે, સઘળા જીવોમાં અસંભવ છે. સમસ્ત આવરણના (ઘાતિકર્મના) ક્ષયથી સર્વજ્ઞભાવંતને છોડીને, કોઈ ઠેકાણો, કોઈ કાળમાં, કોઈ જીવમાં પ્રેક્ષાવત્ત્વ (વિશેષજ્ઞાન) હોય છે, માટે આ અર્થો વિસ્તારથી સરો !

તદેવં મત્યાદિપદ્ધિવિધં પ્રત્યક્ષપરોક્ષરૂપં સલક્ષણં સમેદઞ્ચ સંક્ષેપત આરુયાય પ્રમાણવિષયફલપ્રમા-
ત્વરૂપેષુ ચતુર્વિધેષુ તત્ત્વસ્ય પરિસમાપ્તેસ્તદ્વિષયમભિધાતુકામ આહ —

પરિચ્છેદ્યમસ્ય પ્રમાણસ્ય સામાન્યવિશેષાદ્યનેકાન્તાત્મકં વસ્તુ ॥ સૂત્ર-૪ ॥

પરિચ્છેદ્યમિતિ । પરિચ્છેતું યોગ્યો વિષયો ઇત્યર્થઃ, પરિચ્છેદ્યમસ્યાનેકાન્તાત્મકં વસ્ત્વૈતિ યોજના,

૧. તથા ચ પ્રયોગો જીવાદિધર્મી અનન્તધર્માત્મકઃ પ્રમેયત્વાન્યથાનુપપત્તેરિતિ, ન ચ ધર્મે બ્યમિ-
ચારઃ, તરયાપ્યનન્તધર્માત્મકત્વે ધર્મિત્વપ્રસક્તેઃ ઇદ્યાપતો ન ધર્મી રયાત્કોઽપિ, ધર્માભાવાદિતિ વાચ્યમ્,
સર્વથા ધર્મરયૈવ કરચિદસમ્ભવાત્, વિવક્ષિતધર્મ્યપેક્ષયા હિ સત્ત્વાધિર્ધર્મઃ, સ રવધર્માન્તરાપેક્ષયા ધર્મ્યપિ,
ન ચાનવસ્થા, અનાદ્યનન્તત્વાદ્ધર્મધર્મિસ્વભાવમેદવ્યવહારરય । ન ચ સાધનરય પ્રમેયત્વસ્યાન્તધર્મશૂન્યત્વે
તેનૈવાનેકાન્તઃ, તસ્યાનન્તધર્માત્મકત્વે ધર્મિત્વેન પશ્યાન્તર્ગતત્વાન્ન હેતુત્વમિતિ વાચ્યમ્, ધર્મિણો જીવાદેરપો-
દ્વિપ્રિયમાણસ્ય પ્રમેયત્વાદેર્ધર્મરય નયવિષયસ્ય, નયત્વેનાપ્રમેયત્વાદ્યથાભિવારાભાવાત્ બ્યમિચારલક્ષણે સાધ્યાભાવ-
તદ્વદ્વૃત્તિવયોરેકાવચ્છેદેન પ્રવેશાદિતિ બોધ્યમ્ ॥

अनेकान्तः क्रीदश इत्यत्राह सामान्यविशेषादीति, सामान्यश्च विशेषश्च सामान्यविशेषौ वक्ष्यमाणस्वरूपौ तावादिर्न्यस्य सः, सचासावनेकान्तश्च, स एवात्मा स्वरूपं यस्य तदिति विग्रहः, वस्तुपदेन बाह्योऽभ्यन्तरश्च भावराशिर्ग्राह्यः, नित्यानित्यभेदाभेदाभिलाष्यानभिलाष्यादीनामादिना ग्रहणम् । ननु सत्त्वासत्त्वावनेकान्तात्मकमिति कुतो नोक्तमितरेषां तदधीनत्वादिति चेन्न, सत्त्वासत्त्वात्मकत्वस्य सप्तभङ्गीनिरूपणेनावगतप्रायत्वात्, सामान्यशब्देन द्रव्यबोधकेन नित्यत्वस्य पर्यायवाचिविशेषशब्देनोत्पादव्यययोश्च लाभेनोत्पादव्ययप्रौढ्यात्मकत्वस्यापि वस्तुनि लाभाच्च तथोपन्यासः । ननु कथं सामान्यविशेषात्मकत्वं वस्तुनस्सम्भवति, सामान्यं द्वैकं, अनेके विशेषाः, नित्यं सामान्यं, अनित्या विशेषाः, निरवयवं सामान्यं, सावयवा विशेषाः, अक्रियं सामान्यं, सक्रिया विशेषाः, सर्वगतं सामान्यं, असर्वगता विशेषाः, तथा च वस्तु यदि सामान्यरूपं कथं विशेषरूपम्, अथ विशेषरूपं कथं सामान्यरूपम्, तदुभयरूपत्वे च वस्तुनस्सकललोकप्रसिद्धव्यवहारनियमोच्छेदप्रसङ्गः, तथाहि विषमोदकक्षीरादिव्यक्त्यभिन्नमेकं सामान्यं यदि वर्तते तर्हि विषं विषमेव, मोदको मोदक एवेति न स्यात्, मोदकाभिन्नसामान्याभिन्नत्वात् विषस्य, विषाभिन्नसामान्याभेदात् मोदकस्य, अपि तूभयमुभयरूपं स्यात् ततश्च विषे मोदके च विषार्थी प्रवर्तते, मोदके विषे च मोदकार्थी, लोके च विषार्थी विष एव प्रवर्तते, मोदकार्थी मोदक एवेत्यस्य नियमस्योच्छेदः, तथा विषे भक्षिते मोदकोऽपि भक्षितस्स्यात् मोदके भक्षिते विषमपि, तथा च सति प्रतीतिविरोध इति चेन्मैवम्, सामान्यविशेषात्मकवस्तुनोऽनुभवसिद्धत्वात्, घटेषु घटो घट इत्यनुवृत्तप्रत्ययस्य ताम्रो मार्त्तिकस्सौवर्ण इत्येवं व्यावृत्तप्रत्ययस्याबाध्यमानस्य प्रतिप्राणिप्रतीतत्वात् न चार्थं भ्रान्तः प्रत्ययः, अर्थसामर्थ्यजन्यत्वात्, अर्थविज्ञानसद्भावाद्भि तन्निश्चयो नार्थसद्भावमात्रात् सर्वार्थानामपि सद्भावस्याविशेषेण सर्वेषां सर्वज्ञत्वप्रसङ्गात्, उपजायते च ज्ञानं सामान्यविशेषाकारमेव, एकादिस्वभावं सामान्यमनेकादिस्वरूपो विशेष इति तु युक्तिविरहान्नाभ्युपगम्यते, एकादिस्वभावं हि सामान्यं किमनेकेषु विशेषेषु सर्वात्मना देशेन वा वर्तते, न तावत्सर्वात्मना, आनन्त्यप्रसङ्गात् विशेषाणामनन्तत्वात् एकत्रैव सर्वात्मना वृत्तौ तद्विन्नविशेषाणां सामान्यशून्यत्वापत्तेः, अनन्तत्वे चैकत्वविरोधात् नापि देशेन, सदेशत्वप्रसङ्गात्, नापि गगनद्वयापित्वाद् वर्तते इति साम्प्रतं कात्स्न्यदेशव्यतिरेकेण वृत्त्यदर्शनात् नभसस्सप्रदेशत्वेन न तद्वृत्तिरुभयव्यतिरिक्ता, अनेकत्र वृत्तेरनेकत्वं व्यापकं

१. अनुभवसिद्धत्वमेव विशदयति अर्थविज्ञानसद्भावाद्धीति ॥ २. नार्थसद्भावोऽर्थसद्भावादेव कारणाभिधीयत इति भावः ॥ ३. आकाशस्य निष्प्रदेशत्वेऽयं दोषः तथाहि येन देशेन तद्वेन्ध्येन सयुक्तं तेनैव देशेन हिमवदादिभिस्संयोगे विन्ध्यहिमवदादीनामेकत्रैवावस्थानं स्यात् अन्यथा निष्प्रदेशैकाकाशसंयोग एव न स्यात् । अन्येन देशेन संयोगे तु सप्रदेशत्वमेव । किञ्च यत्र विन्ध्यस्य सत्त्वं यत्र वा तस्याभावस्तयोराकाशभागयोस्सर्वथाऽनन्यत्वे यत्र विन्ध्यस्य भावस्तत्राप्यभावः स्यात् विन्ध्यवन्नभोभागस्य विन्ध्याभाववन्नभोभागानतिरिक्तत्वात् कथञ्चिदभेदेऽनेकान्तत्वादप्रवेगः सर्वथा भेदेऽन्यतरस्यान्नभोभागत्वप्रसङ्गः । अथ कथञ्चित्त्वं स्वदर्शनपरित्यागो दोष इति ॥

तद्विरुद्धं सर्वथैक्यं सामान्ये त्वयाम्युपगम्यते ततो नानेकवृत्तिः स्यात् विरोध्येकत्वसद्भावे तु व्यापक-
स्यानेकत्वस्य निवृत्त्या व्याप्यस्यानेकवृत्तित्वस्यावश्यं निवृत्तिः स्यात् न च यदि नित्यं व्याप्येकं निरव-
यवं सामान्यवस्तु न स्यान्न तदा देशकालस्वभावभेदभिन्नेषु घटशरावादिषु विशेषेषु सर्वत्र मृन्मृदित्य-
भिन्नौ बुद्धिशब्दौ स्याताम्, न ह्यत्यन्तभिन्नेषु जलादिषु मृन्मृदित्येकाकारा बुद्धिर्भवति नाप्येकाकारः
शब्दः प्रवर्तते, ततोऽभिन्नबुद्धिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य सामान्यस्य तादृशस्य सत्त्वगवश्यमाश्रयितव्यमिति
वाच्यम्, तन्निबन्धनस्यास्माभिरनिषेधात् किन्त्वेकत्वादिधर्मयुक्तपरपरिकल्पितसामान्यस्यैव निषेधात् ।
अनेकान्तधर्मात्मकवस्तुनस्समानपरिणामस्यैव तादृशबुद्धिशब्दनिबन्धनत्वात् तुल्यज्ञानपरिच्छेदवस्वरूपस्य
समानपरिणामस्य विलक्षणत्वेन न वृत्तिविकल्पप्रयुक्तदोषसम्भवः, अस्त्यैव समानभावत्वोपपत्तेः, समानानां
भावस्सामान्यमिति, समानैस्तथा भवनमित्यन्वर्थयोगात्, अर्थान्तरभूतभावस्य तद्व्यतिरेकेणापि तत्स-
मानत्वेऽनुपयोगात्, अन्यथा समानानामित्यभिधानाभावादयुक्तैव तत्कल्पना । समानत्वञ्च भेदाविना-
भाव्येव तदभावे च सर्वथैकत्वतस्समानत्वानुपपत्तिरिति समानपरिणाम एव समानबुद्धिशब्दद्वयप्रवृत्ति-
निमित्तम्, अत एव य एवासावेकस्मिन् विशेषे स एव विशेषान्तर इति न, किन्तु समान इति, न चैवं
सति विशेषाणां परस्परविलक्षणत्वान्न स्यात्समानबुद्धिशब्दद्वयप्रवृत्तिरिति वाच्यम्, वैलक्षण्ये सत्यपि
समानपरिणामसामर्थ्यात्प्रवृत्तेः । असमानपरिणामनिबन्धना चेह विशेषबुद्धिः । समानपरिणाम-
स्यासमानपरिणामाविनाभूतत्वेन यत एव वस्तु सामान्यरूपं तत एव विशेषरूपम् । यत एव
च विशेषरूपमत एव च सामान्यरूपम्, न चानयोर्विरोधः, समानासमानपरिणामयोरुभयोरपि
संवेदनस्योभयरूपत्वात् सोऽयं समानपरिणामो न विशेषादर्थान्तरं सर्वथैकस्वभावं वा, येन सकललोक-
प्रसिद्धसंव्यवहारनियमोच्छेदप्रसङ्गस्त्यात् । किन्तु भेदाविनाभूतत्वाच्च एव विषादभिन्नो न स एव मोद-
कादिभ्योऽपि, सर्वथा तदेकत्वे समानत्वायोगात् । न च समानपरिणामस्यापि प्रतिविशेषमन्यत्वेऽसमान-
परिणामवत्तदभावानुपपत्तिरिति वाच्यम्, परिणामस्यान्यत्वे सत्यपि समानासमानपरिणामयोर्भिन्नस्वभा-
वत्वात् समानबुद्धिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्वभावो हि समानपरिणामः, विशिष्टबुद्धिशब्दजननस्वभावो विशेष
इति । तस्माद्वस्तु सामान्यविशेषोभयात्मकमेवेति सिद्धम् । एवं नित्यानित्यात्मकत्वमप्यध्यक्षेणावगम्यते,
अन्यथा वस्त्ववगमाभावः प्रसज्येत, तथाहि-अप्रच्युतानुत्पन्नस्थिरैकस्वभावं सर्वथा नित्यमभ्युपगम्यते
यदि तर्हि तद्वस्तु विज्ञानजननस्वभावं वा स्यादजननस्वभावं वा, यदि प्रथमः, तदा सर्वत्र सर्वदा
सर्वेषां तद्विज्ञानप्रसङ्ग, तस्यैकस्वभावत्वात् न ह्येवं दृश्यते, क्वचित्कदाचित्कस्यचिदेव तद्विज्ञान-
स्योदयात् । न च तस्य सर्वथैकस्वभावत्वेऽपि देशादिकृतविशेषात्तथेति वाच्यम्, प्राक्स्वभाव-
विनिवृत्तिं विना विशेषासम्भवेन तदभावेऽनित्यत्वप्रसङ्गात् । नापि सहकारिणमपेक्ष्य तज्जनयतीति

१. एवञ्च विषयार्थी विष एव प्रवर्तते, तद्विशेषपरिणामस्यैव तत्समानपरिणामाविनाभूतत्वात् न तु
मोदके तद्विशेषपरिणामस्य, तत्समानपरिणामाविनाभावाभावादिति बोध्यम् ॥

वाच्यम्, एकान्तनित्यस्यापेक्षाऽयोगात् । सहकारिणा क्रियमाणस्य विशेषस्य ततोऽर्थान्तरत्वे नित्यस्य वस्तुनस्तेन प्रयोजनाभावात् वस्तुनस्तदवस्थत्वात्, वस्तुनि तस्य किञ्चित्कारित्वाभावात् किञ्चित्कारित्वे च तदिदं भिन्नमभिन्नं वेत्यावृत्त्यानवस्थापातात् । विशेषस्यानर्थान्तरभूतत्वे स विशेषो विद्यमानः क्रियमाणो भवत्यविद्यमानो वा, नाद्यो विद्यमानः कथं क्रियते, करणे वा भूयो भूयः करणं स्यात् विद्यमानत्वाविशेषात्, नाप्यविद्यमानः क्रियते व्याहतत्वात्, स तस्मादभिन्नोऽविद्यमानश्चेति, करणे वाऽनित्यत्वापत्तिः क्रियमाणे च तस्मिन् पदार्थस्यैव क्रियमाणत्वात् तस्य तदभिन्नत्वात् । विशेषस्याकरणे च स न तत्सहकारी स्यात् अकिञ्चित्करत्वात् । अकिञ्चित्करस्यापि सहकारित्वे सर्वभावानामेव तत्सहकारित्वप्रसङ्गः स्यात्, न च वस्तुन एव तथास्वभावो यद्विशेषमकुर्वाणमेव प्रतिनियतं सहकारिणमपेक्ष्य कार्यकरणमिति न कश्चिदोप इति वाच्यम्, कार्यकरणावस्थायां तस्य सहकार्यपेक्षालक्षणस्वभावव्यावृत्तान्नित्यत्वप्रसङ्गान् स्वभावव्यावृत्तौ तदभिन्नस्वभाववतोऽपि व्यावृत्तताया आवश्यकत्वात् । अव्यावृत्तौ च पूर्वं इवेदानीमपि कार्याकारित्वप्रसङ्गात् स्वभावापरावृत्तेः, सर्वदा वा जननप्रसङ्गस्यादिति नैकान्तनित्यपक्षे विज्ञानादिकार्याजननेन तदवगमसम्भवः । अथ स्वभावादेकक्षणस्थितिधर्मकमेकान्तनित्यं वस्त्वित्यभ्युपगम्यते तदापि विज्ञानादिकार्यायोगान्न तदवगमसम्भवः, न च सर्वथा एकक्षणस्थितिधर्मिणो विज्ञानादिजनकत्वमुपपद्यते, तस्यैवायोगात् । तथाहि क्षणस्थितिधर्मकं नाम क्षणस्थितिस्वभावं तथा चास्य द्वितीयादिक्षणेऽपि स्थितिः स्यात् तत्र तयोः स्थित्यस्थित्योः परस्परमन्यत्वमन्यत्वं वा, यद्यन्यत्वं सर्वथा तदा द्वितीयादिक्षणेऽपि स्थितिप्रसङ्गः, अन्यथा द्वितीयादिक्षणास्थित्या प्रथमस्थितेरेकान्तभेदो न भवेत्, अनन्तराकान्तविग्रहाणां भावानामस्थित्यैकान्तभिन्नया वर्तमानसमयभाविभावानां स्थितेर्विरोधात् । कथञ्चिदन्यत्वे चानेकान्तवादापत्तेः यदि तयोरसर्वथाऽनन्यत्वं तदा प्रथमक्षणस्थितेरेव द्वितीयादिक्षणास्थितिरूपतया तस्याश्च भावात्मकत्वेन द्वितीयादिक्षणेऽपि स्थितेरापत्तेः । द्वितीयादिक्षणास्थितेर्निरुपाख्यत्वेन तद्रूपत्वात्प्रथमक्षणस्थितेः प्रथम क्षणेऽप्यभावप्रसङ्गाच्च । कथञ्चिदभेदे चानेकान्तवादापत्तेः । न च स्थित्यस्थित्योर्भेदाभेदकल्पनाऽयुक्ता, अस्थितेरभावरूपत्वादिति वाच्यम्, भेदाभेदयोरभावरूपत्वादिहोपावृत्तेः । न च तदुत्तरकालभाविपदार्थान्तरस्थितेरेव विवक्षितस्य द्वितीयादिक्षणास्थितिर्नान्या काचनास्थितिर्येन भेदा-

१. कार्याजननकाले य एव स्वभावस्य एवेदानीमिति कथं जनयति कथं वा पूर्वमपि न जनयति । सहकारिणा सह जननस्वभावत्वमतस्तत्सद्भावे जनयत्यन्यथा नेति चेत्सोऽयमपि स्वभावो यदि नित्यस्तदा सदा जननप्रसङ्गः अजनयतश्च कथं सदा तत्स्वभावत्वं, तस्माद्यदा यद्भवति तदा तेन सह तज्जननस्वभावं न तु सदेत्यङ्गीकर्तव्यमेवञ्च स्वभावभेदे कथमेकान्तनित्यतेति भावः ॥ २ यथा प्रथमक्षणवर्तिषट्पटादीनां याः स्थितयस्ता अन्यत्वान्न परस्पर विरुद्धास्तथाऽन्यत्वाविरोधादस्थितिकालेऽपि तस्य स्थितिः स्यादिति भावः ॥ ३. स्थित्यस्थिती परस्पर भिन्ने भवतोऽभिन्ने वेति गङ्गा न समवति अस्थितेरभावरूपत्वादिति शङ्काशयः समाधानाशयस्तु भेदाभेदप्रकारौ अभावादप्यत्रैव भवत इति यदि नियमः रयात्तदैवं भवेत् न त्वेवमस्तीति ॥ ४. प्रथमक्षणदुत्तरकालभावीत्यर्थः ॥

भेदकल्पना स्यादिति वाच्यम्, तथा सति सुतरामन्यत्वानन्यत्वकल्पनाप्रसंरणं पूर्वोदितदोषस्यानिवार्य-
त्वात् । न च परिकल्पिता द्वितीयादिक्षणास्थितिर्नातो भेदाभेदकल्पनेति वाच्यम्, तथात्वे च द्वितीयादिक्ष-
णेष्वपि स्थित्यापत्तेः न च द्वितीयादिक्षणास्थितौ सत्यां प्रथमक्षणस्थितेरसम्भवात् सम्भवे वा तदनुपपत्तेः प्रति-
योग्यभावेन भेदाभेदकल्पनाऽसम्भवान्नोक्तदोषप्रसङ्ग इति वाच्यम्, अस्थितेस्तद्धर्मत्वप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वात्,
स्थित एव ह्यस्थितो भवति तथा च यथा स्थितत्वं तद्धर्मस्तथाऽस्थितत्वमपीति, अतद्धर्मत्वे वा स्थित्या-
पत्तेः । ततश्च स्वहेतुभ्य एव स्थित्यस्थितिधर्मकं समुत्पद्यत इति प्रतिपत्तव्यम्, न चाक्रमवतः कारणा-
त्मभवद्वर्माध्यासितकार्योत्पत्तिर्युज्यते तथा च यदैव स्थितिस्तदैवास्थितिः स्यात् कुतः क्षणस्थितिधर्मकत्व-
मतो न विज्ञानादिकार्ययोगः, नित्यानित्यं पुनः कथञ्चिदवस्थितत्वादनैकस्वभावत्वाज्जनयति विज्ञानादि-
कमतोऽवगम्यते, नित्यानित्यत्वञ्च वस्तुनो द्रव्यपर्यायोभयरूपत्वादनुवृत्तव्यावृत्ताकारसंवेदनप्राप्तात्वात्प्रत्य-
क्षसिद्धमेव । न चास्य स्वसंवेद्यस्यापि संवेदनस्यापहवः कर्तुं युज्यते प्रतीतिविरोधात्, न चेदं भ्रान्तम्,
देशान्तरे कालान्तरे नरान्तरेऽवस्थान्तरे च मृत्पिण्डादिषु तादृशसंवेदनस्य प्रवृत्तेरिति । एवं भेदाभेदात्मक-
मपि वस्तु प्रत्यक्षेणावगम्यते, तथाहि मृन्मृदित्यनुगताकारप्रत्ययवेधं वस्तुनो रूपमभेदः, तस्य यच्छिवक-
स्थासकषट्कपालादिना भेदेन भवनं स भेदः, अभेदस्यैव च भेदरूपेण भवनादविरोधेन तदुभयस्वरूपत्वं
वस्तुनः । नन्वभेदस्य भेदेन भवनमसङ्गतम्, एकस्वभावत्वं ह्यभेदो नानारूपत्वञ्च भेदस्तयोस्तु परस्परं
विरोधान्नैकत्र तौ सम्भवतः, ततो यद्ययमभेदस्तदा न कदाचिद्भेदो भवेत् भावानां स्वभावान्यथात्वा-
भावात्, न च भावस्त्वस्वभावापरिहारेणैव भेदरूपतामासादयतीति वाच्यम्, भेदाभेदयोः परस्परवि-
रुद्धयोरैकस्वभावत्वायोगात् भेदोपलम्भस्याभेदप्रतिषेधाऽऽवेदकत्वात् । अन्यथा एतत्सकलस्तम्भमकुम्भा-
म्भोजभास्करादिकमेकस्यैव ब्रह्मणो रूपमित्यपि स्यात् । तस्मान्नाभेदो भेदमासादयति, तत्र युक्तम्,
सर्वथा भेदाभेदयोर्हि स्याद्विरोधोऽन्यतु भेदोऽभेदश्च विलक्षणः, स्यादभेदस्य स्याद्भेदे को विरोधः ?
यत एव ह्ययं भेदो भवत्यत एव स्यादभेदः, न च भेद एव कुतो नंति वाच्यम् सर्वथा नानात्वाभावात्,
प्रमाणाधीना हि प्रमेयव्यवस्था, ततस्तत्र यस्सर्वथैकरूपतः प्रकाशतेऽसावभेदो भवति, सर्वथा नाना-
रूपतया तु प्रतिभासमानो भेदः, यस्तु न सर्वथैकरूपः प्रकाशते न च सर्वथैव नानास्वभावः स नाभेद
एव न च भेद एव अपितु भेदाभेदाख्यं जात्यन्तरमेवेदम्, दृश्यते हि द्रव्यपर्याययोस्सख्यासंज्ञालक्षण-
कार्यभेदाद्भेदो देशकालस्वभावाभेदाच्चाभेदः, एको हि घटो रूपादयो बहव इति संख्याभेदः घटो

१. अन्यत्वे उत्तरकालीनपदार्थान्तरस्थितिक्षणेऽपि प्रथमकालमाविपदार्थक्षणस्थितिप्रसङ्गः, अनन्यत्वे
तु तयोरन्यतरस्याः सत्त्वप्रमङ्ग इति ॥ २. द्वितीयादिक्षणस्थितेः परिकल्पितत्वेनासत्त्वादिति भावः ॥
३. अभ्यन्तरीकृतपर्यायत्वाद् द्रव्यात्मना नित्यं, अभ्यन्तरीकृतद्रव्यत्वात्पर्यायात्मनाऽनित्यमित्यर्थः, ननु
पर्यायनिवृत्तौ द्रव्यनिवृत्तिर्भवति न वा, आद्ये निवृत्तिमत्त्वात्तदनित्यमेव, पर्यायस्वात्मवत्, अन्ये च पर्याय-
निवृत्तावपि तस्यानिवृत्त्या तेभ्योऽन्यदेव द्रव्यं स्यात् क्रमेलकादिव कर्करः, मैवम् कथञ्चिन्निवृत्तिभावात्
इतरेतरविनिर्मुक्तस्योभयस्याग्रहणाद्धि द्रव्यपर्यायोभयरूपं वरनु ऊर्ध्वाद्याकाररहितस्य च मुद्गस्यस्यसम्भवात्
कपालकालेऽपि घटपर्यायबुद्ध्या मृदनुभूयते मृन्निवृत्तौ तूर्ध्वादिपर्यायवन्नानुभूयेत एवमूर्ध्वाद्याकारस्यापि
मृद्व्यरहितस्यासम्भवः, न ह्यद्रव्या घटादिपर्यायास्सन्ति ॥

रूपादय इति संज्ञाभेदः, अनुवृत्तिलक्षणं द्रव्यं नित्यञ्च, व्यावृत्तिलक्षणाः पर्यायाः क्षणिकाश्चेति लक्षण-
भेदः, घटेनोदकाहरणं क्रियते, रूपादिभिस्तु वस्तुराग इति कार्यभेदः, देशादिभिस्त्वभेदः, न च
स्वभावतो भेदाभावे धर्मधर्मिणोस्संख्यादितोऽपि कथं भेदस्त्यादिति वाच्यम्, द्रव्यपर्याययोर्हि स्वभाव-
भेदे प्रतिषिद्धे सत्यभेदः साध्यः, स च सम्बन्धः । सम्बन्धश्चैकस्यैवात्मनो न सम्भवति द्वयनिष्ठत्वादस्य
नहि घटो घटादभिन्न इति कदाचिदपि व्यवहारः प्रवर्तमानस्समुपलभ्यते, न चैकत्रापि दृष्ट एव व्यवहारो
यथा घटस्य तत्स्वरूपस्य चाभेद इतीति वाच्यम्, तत्रापि कथञ्चिद्भेदाश्रयणात् घट इति धर्मिवचनश-
ब्दः, स्वरूपन्तु त्वं रूपं स्वरूपमिति तस्यैव भावस्यानित्यत्वादिरूपं धर्ममाह, तस्माद्द्रव्यपर्याययोरय-
मेव स्वभावविशेषो यन्नेतराननुविद्धमेकस्यापि किञ्चिदात्मीयं रूपम्, अत एव न तद्द्रव्यमित्येव व्यपदिश्यते
नापि पर्याया इत्येव, किन्तु सप्तमङ्गया प्राङ्निरूपितया, इत्थमेव वस्तुस्वरूपतोपपत्तेः । न च संख्या-
दयः पररूपा भिद्यमाना अपि कथमात्मभूतमभेदं न बाधितुं समर्था इति वाच्यम्, यतो नास्माकं
नैयायिकादीनामिवैकान्तेन भावव्यतिरेकिणः केचित्सख्यादयोऽपि, किन्तु स एव भावो भेदाभेदतया
व्यवस्थितः कदाचिदनेकत्वप्राधान्येन विवक्ष्यते कदानिदेकत्वप्राधान्येन, ततो यदाऽनेकत्वप्राधान्येन
विवक्षितस्तदा स एव रूपादिपर्यायात्मको भवति, एकत्वप्राधान्येन विवक्षितस्तु स एव द्रव्यमिति, तदेवं
प्रमाणप्रतिपत्तत्वेन भेदाभेदात्मकं वस्त्विति ॥ एवमुत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तत्वं वस्तुनः, न चोत्पादव्यययो-
ध्रौव्येण विरोध इति वाच्यम्, कथञ्चिदुत्पादव्यययोः कथञ्चिद् ध्रौव्यस्य च स्वीकारात् न च यथोत्पा-
दव्ययौ न तथा ध्रौव्यं यथा ध्रौव्यं तथा नोत्पादव्ययाविति नैकं वस्तु यथोक्तलक्षणं स्यात्, यद्धि
यत्प्रकारव्यवच्छेदेन व्यवस्थाप्यते न तत्र तत्प्रकारसम्भवः यथा नीलप्रकारव्यवच्छेदेनानीलप्रकारव्यव-
स्थायां पीते । अस्ति चोत्पादव्ययव्यवच्छेदेन ध्रौव्यव्यवस्थापनं ध्रौव्यव्यवच्छेदेन चोत्पादव्ययव्यव-
स्थापनम्, उत्पादस्य वस्तुभावत्वात् विनाशस्य व्ययत्वात्, अन्वितरूपस्य ध्रौव्यत्वादिति भिन्नप्रकारत्वं
तेषामिति वाच्यम्, एकान्तोत्पादव्ययध्रौव्याणामनभ्युपगमात् किन्तु स्याद्वादं निष्कलङ्कितमतिसमुत्प्रेक्षि-
तमाश्रित्य कथञ्चिदेव तद्व्यवस्थापनाङ्गीकारात् । एकान्ताभ्युपगमे ह्युत्पादव्ययध्रौव्याणां यथोक्तो

१. अत्र स्थित्यादीना हि वस्तुनो यद्यभेदस्तदा स्थितिरेवोत्पत्तिविनाशौ, विनाश एव स्थित्युत्पत्ती,
उत्पत्तिरेव च विनागावस्थाने इति प्राप्तम्, एकस्मादभिन्नानां स्थित्यादीनां भेदविरोधात् तथा च कथं
त्रिलक्षणत्वं स्यात्, अथ भेदस्तर्हि प्रत्येकं स्थित्यादीनां त्रिलक्षणत्वप्रसङ्गः, सत्त्वात्, अन्यथा स्थित्यादीनाम-
सत्त्वापत्तेः, तथा चानवस्था स्यादिति पूर्वशङ्कः, पक्षद्वयमपि कथञ्चिदिष्टमस्माकम् तत्र स्थित्यादिमतस्त-
काशात्कथञ्चिद् भेदोपगमे स्थित्यादीनां स्थितिरेवोत्पद्यते, उत्पद्यमानद्रव्याभेदसामर्थ्याच्च विनश्यति, विनाश एव
तिष्ठति, सामर्थ्यादुत्पद्यते च उत्पत्तिरेव नश्यति सामर्थ्यात्तिष्ठतीति च शायते, इति त्रिलक्षणजीवादिपदार्था-
भिन्नानां स्थित्यादीनामपि त्रिलक्षणत्वसिद्धेः, एतेनैव च तदुत्पत्तेः भेदोपगमेऽपि प्रत्येकं त्रिलक्षणत्वसिद्धिः, न
चानवस्था, सर्वथा भेदपक्षे तत्पक्षे, न स्याद्वादपक्षे, येन हि स्वभावेन त्रिलक्षणात्तत्त्वादभिन्नाः स्थित्यादय-
स्तेन प्रत्येकं त्रिलक्षणाः, पर्यायार्पणात्परस्परं तद्वत्तश्च भिन्ना अपीष्यन्ते, तथा प्रतीतेर्बाधकासम्भवादित्युत्तरपक्षः ॥

व्यवच्छेदस्सम्भवत्यन्यथा विरोधायोगात् । स्याद्वादाश्रयणात् नान्यव्यवच्छेदेनान्यव्यवस्थापनं किन्तु यत एव तद् ध्रौव्यमुत्पादव्ययानुविद्धमत एव तत्कथञ्चिद् ध्रौव्यमुत्पादव्ययावपि, यत एव ध्रौव्यानुविद्धावत एव तौ कथञ्चिदुत्पादव्ययाविति । ननु कोऽयमनुवेधो नाम, किमभेदो भेदो भेदाभेदो वा, नाद्यः एकरूपतापत्तेः, अन्यथा तदयोगात्, भेदे तु भिन्नमेव रूपद्वयं स्यात्, भेदाभेदपक्षस्तु विरोधव्याहत इति तन्न, अभिप्रायापरिज्ञानात्, यतो यदेतद् ध्रौव्यमप्रच्युतानुत्पन्नस्थिरैकरूपं न भवति, अपि तु परिणामात्मकं तदुत्पादव्ययावप्युच्यते, न पुनस्तावितो व्यतिरिक्तावेव कौचिदपि स्तः, अत एवोत्पादव्ययावपि यौ तौ नान्यन्तिकभिन्नौ, किन्तु वस्तुन एव परिणामात्मकौ तौ ध्रौव्यमप्युच्येते, न पुनस्तदपि किञ्चिदेतद्व्यतिरिक्तमस्तीति, तदेवं या यथोक्तरूपता वस्तुनस्सोऽयमनुवेधः न पुनरत्र भिन्नस्य कस्यचिदभेदापादनमत्यन्तभेदो वा, तस्मादुत्पादव्ययध्रौव्यात्मकमेव वस्तु इति, इतरथा वस्त्वेव तन्न स्यादिति ॥ एवमभिलाष्यानभिलाष्यात्मकं वस्तु, अस्यैव प्रमाणसिद्धत्वात् तथाव्यवहारोपपत्तेश्चान्यथा व्यवहारोच्छेदप्रसङ्गात् तथाहि वस्तु यदैकान्तेनानभिलाष्यमेव तदा तथाविधशब्दात्तथाविधार्थप्रतीत्यनुदयप्रसङ्गः स्यात्, दृश्यते चानलाद्यानयेत्युक्ते तत्प्रतीतिस्तत्पूर्विका वह्न्यादौ प्रवृत्तिस्तत्समासादनं समासादिते च तथा निवेदनमिति कथञ्चिदभिलाष्यत्वसिद्धिः, अपि चानभिलाष्यतैकान्ते स्ववचनविरोधापत्तिरनभिलाष्यतैकान्तशब्देनानभिलाष्यतैकान्तस्याभिधानात् । अनभिलाष्यतैकान्तस्याप्यनभिलाष्यत्वे कुतः परस्य प्रतिपादनं स्यात्, परमार्थतो न कश्चिद्वचनात्प्रतिपाद्यते चेत्स्वयं कथमवाच्यताप्रतिपत्तिः, वस्तुनि वाच्यतानुपलब्धेरिति चेत्सा यदि दृश्यानुपलब्धिस्तदा सिद्धा क्वचिद्वाच्यता, क्वचित्सिद्धसत्ताकस्यैव कुम्भादेर्दृश्यानुपलब्धिवशादभापप्रतीतेः । अथादृश्यानुपलब्धिः न तर्हि वस्तुनि वाच्यत्वाभावनिश्चयः, स्याद्वादाश्रयणे तु न कश्चिदोषः कथञ्चिद्वाच्यत्वावाच्यत्वयोर्वस्तुनि प्रतीतेः, न खल्वेकान्तेनाभिलाष्यस्वभावं वस्तु भवत्युपलम्भभाजनम्, अभिलाष्ययोग्यपर्यायैरेव स्थूलैः कालान्तरस्थायिभिर्यज्जनपर्यायापराभिधानैश्चेतनाचेतनस्य सकलवस्तुनोऽभिलाष्यत्वप्रतीतेः, न पुनरनभिलाष्ययोग्यपर्यायैरपि । नाप्येकान्तेनानभिलाष्यस्वरूपमुपलब्धिभाजनमनभिलाष्ययोग्यपर्यायैरेव सूक्ष्मैः प्रतिक्षणभाविभिरर्थपर्यायापरनामधेयैस्सर्वस्यानभिलाष्यत्वप्रतीतेर्न त्वभिलाष्ययोग्यपर्यायैरपि । ननु यदि वस्त्वभिलाष्यानभिलाष्यधर्मकं तर्हि अभिलाष्यानां शब्देनाभिधीयमानत्वात्किमित्यकृतसंकेतस्य पुरोऽवस्थितेऽपि वाच्ये शब्दान् सम्प्रत्ययप्रवृत्ती भवतः, सैव तज्ज्ञानावरणकर्मक्षयोपगमाभावात्, तस्य सङ्केताभिव्यङ्ग्यत्वात्, जस्वभावस्यात्मनो हि मिथ्यात्वादजनिताज्ञानावरणादिकर्ममलपटलाच्छादितस्वरूपस्य संकेततपश्चरणदानप्रतिपक्षभावनादिभिस्तदावरणकर्मक्षयोपशमक्षयावापद्येते, ततो विवक्षितार्थाकारसवेदनं प्रवर्तत इति, अन्यथा तत्प्रवृत्त्यभावात्, न चात्र विरोधयाधा, भिन्ननिमित्तत्वात्, ययोर्भिन्ननिमित्तत्वं न तयोरेकत्र वस्तुनि विरोधो यथा ह्रस्वत्वदीर्घत्वयोः, भिन्ननिमित्तत्वञ्चानयोरभिलाष्यधर्मकलापनिमित्तापेक्षया तस्याभिलाष्यत्वात् अनभिलाष्यधर्मकलापनिमित्तापेक्षया चानभिलाष्यत्वात् । धर्मधर्मिणोश्च कथञ्चिद्भेदात् । ततश्च तद्यत एवानभिलाष्यमत एवाभिलाष्यम्, अभिलाष्यधर्मकलापनिमित्तापेक्षयैवाभि-

લાપ્યત્વાત્ અમિલાપ્યધર્માણાન્નાનમિલાપ્યધર્માવિનામૂતત્વાત્ યત એવ ચામિલાપ્યમત એવ ચાનમિલાપ્યમ્, અનમિલાપ્યધર્મકલાપનિમિત્તાપેક્ષયૈવાનમિલાપ્યત્વાત્, અનમિલાપ્યધર્માણાન્નામિલાપ્યધર્માવિનામૂતત્વા-
દિતિ । તતસ્તિદ્વમમિલાપ્યાનમિલાપ્યસ્વભાવં વસ્તિત્વધિકમન્યગ્રન્યેભ્યોઽવસેયમ્ ॥

આ પ્રમાણે મતિ આદિ પાંચ પ્રકારોનું પ્રત્યક્ષ-પરોક્ષરૂપજ્ઞાન, લક્ષણ અને ભેદોની સાથે કહ્યા બાદ પ્રમાણુ-વિષય-રૂળ-પ્રમાતારૂપ ચાર પ્રકારોમાં જ તત્ત્વની પરિસ્થિતિ હોઈ, પ્રમાણુકથન પછી તે પ્રમાણુના વિષયને કહે છે.

પ્રમાણુનો વિષય.

ભાવાર્થ-“આ પ્રમાણુનો વિષય, સામાન્ય-વિશેષ આદિ અનેકાન્ત આત્મક વસ્તુ છે.”

વિવેચન-પરિચ્છેદનો વિષય તે પરિચ્છેદ કહેવાય છે. આ પ્રમાણુનો વિષય અનેકાન્ત આત્મક વસ્તુ છે. આવી યોજના કરવી. [તથાચ અનમાન પ્રયોગ છે. જેમ કે-જીવ આદિ ધર્મી અનન્તધર્માત્મક છે, કેમ કે-પ્રમેયત્વાન્યથાનુપપત્તિ છે. ‘ધર્મ’માં વ્યભિચાર છે, કેમ કે-તે ધર્મમાં પણ અનન્તધર્માત્મકપણું માનવાથી ધર્મીપણુનો પ્રસંગ છે. ઇષ્ટાપત્તિમાં કોઈ પણ ધર્મ નહીં થાય! કેમ કે-ધર્મનો અભાવ છે.’ એમ નહીં કહેવું, કેમ કે-સર્વથા કોઈ પણ ધર્મનો જ અસંભવ છે. ખરેખર, વિવક્ષિત ધર્મીની અપેક્ષાએ સત્ત્વ આદિ ધર્મ છે. તે ધર્મ, સ્વધર્માન્તરની અપેક્ષાએ ધર્મી પણ અહીં ‘અનવસ્થા’ થશે. એમ પણ નહીં કહેવું, કેમ કે-ધર્મ-ધર્મી સ્વભાવભેદનો વ્યવહાર અનાદિઅનન્ત છે. વળી ‘સાધન-ભૂત પ્રમેયત્વમાં અનન્તધર્મશૂન્યતા હોયે છતે, તે પ્રમેયત્વની સાથે જ અનેકાન્તદોષ છે. તે પ્રમેયત્વના અનન્તધર્માત્મકપણુમાં ધર્મીપણુએ પશ્ચાન્તર્ગત હોઈ પ્રમેયત્વમાં હેતુપણું નથી.’ એમ નહીં કહેવું, કેમ કે-ધર્મીરૂપ જીવ આદિના કહેવાતા (સ્થપાતા) પ્રમેયત્વ આદિ ધર્મને, નયના વિષય તરીકે માનવાથી નયપણું હોઈ અપ્રમેય(પ્રમાણુ-અવિષય)પણું હોવાથી વ્યભિ-ચારનો અભાવ છે, કેમ કે-વ્યભિચાર લક્ષણમાં સાધ્યાભાવ અને સાધ્યાભાવવદ્વૃત્તિત્વમાં એક અવચ્છેદથી એમ પ્રવેશ છે. અહીં ભિન્ન અવચ્છેદ હોવાથી વ્યભિચાર નથી.]

૦ જેના સ્વરૂપો આગળ કહેવાશે, એવા સામાન્ય-વિશેષ આદિ રૂપ અનેકાન્ત સ્વરૂપ-વાળી વસ્તુ એટલે બ્રાહ્મ-અભ્યંતર ભાવરાશિ છે. અહીં આદિપદથી નિત્ય-અનિત્ય-ભેદાભેદ-અભિલાષ્ય-અનભિલાષ્ય આદિનું ગ્રહણ છે.

શંકા-‘સત્ત્વ-અસત્ત્વ આદિ અનેકાન્ત આત્મક વસ્તુ’ આવું શાથી કહ્યું નથી? કેમ કે-બીજા ધર્મો સત્ત્વ-અસત્ત્વ આદિને આધીન છે ને?

સમાધાન-સત્ત્વ-અસત્ત્વ-આત્મકત્વ સપ્તભંગીના નિરૂપણથી જ્ઞાતપ્રાય છે.

૦ દ્રવ્યના બોધક સામાન્ય શબ્દથી નિત્યત્વનો, પર્યાયવાચક ‘વિશેષ’ શબ્દથી ઉત્પાદ અને વ્યયનો લાભ થવાથી અને ઉત્પાદ-વ્યય-પ્રૌઢ્ય આત્મકત્વનો પણ વસ્તુમાં લાભ હોઈ તથાઉપન્યાસ કરેલ છે.

પૂર્વપક્ષ-વસ્તુનું સામાન્ય-વિશેષ આત્મકપણું કેવી રીતે સંભવી શકે ? કેમ કે-(૧) સામાન્ય એક છે અને વિશેષો અનેક છે. (૨) સામાન્ય નિત્ય છે અને વિશેષો અનિત્ય છે. (૩) સામાન્ય નિરવયવ છે અને વિશેષો સાવયવ છે. (૪) સામાન્ય અક્રિય છે અને વિશેષો સક્રિય છે. (૫) સામાન્ય સર્વગત છે અને વિશેષો અસર્વગત છે. તથાચ વસ્તુ જે સામાન્યરૂપ છે, તો કેવી રીતે વિશેષરૂપ કહેવાય ? જે વિશેષરૂપ છે, તો કેવી રીતે સામાન્યરૂપ કહેવાય ? વસ્તુના સામાન્ય-વિશેષ ઉભય સ્વરૂપણામાં સંકલ્પલોકપ્રસિદ્ધ વ્યવહારના નિયમના ઉચ્છેદનો પ્રસંગ આવશે. તે આ પ્રમાણે:-વિષ-મોદક-ક્ષીર આદિ વ્યક્તિઓની સાથે અભિન્ન એક સામાન્ય જે વર્તે છે, તો વિષ વિષ જ, મોદક મોદક જ એમ ન થઈ શકે; કેમ કે-મોદકથી અભિન્ન સામાન્ય અને સામાન્યથી અભિન્ન વિષ થતાં, તેમજ વિષથી અભિન્ન સામાન્ય અને સામાન્યનો અલેદ મોદકમાં હોઈ વિષ અને મોદક અભિન્ન થઈ જાય છે. પરંતુ વિષ-મોદક બન્ને, મોદક-વિષ અને વિષ-મોદક એમ ઉભયરૂપ થઈ જાય છે અને તેથી વિષ અને મોદકમાં વિષનો અર્થી પ્રવૃત્તિ કરશે ! તેમજ મોદકનો અર્થી વિષમાં અને મોદકમાં પ્રવૃત્તિ કરશે ! પરંતુ લોકમાં વિષનો અર્થી વિષમાં જ પ્રવૃત્તિ કરે છે અને મોદકનો અર્થી મોદકમાં જ પ્રવૃત્તિ કરે છે, માટે આ નિયમનો ઉચ્છેદ થશે. તેમજ વિષના લક્ષણમાં મોદકનું લક્ષણ થઈ જાય ! અને મોદકના લક્ષણમાં વિષનું લક્ષણ થઈ જાય ! જે આમ માનવામાં આવે, તો પ્રતીતિનો વિરોધ છે જ ને ?

ઉત્તરપક્ષ-સામાન્ય-વિશેષ આત્મક વસ્તુ અનુભવસિદ્ધ છે, કારણ કે-ઘટોમાં ઘટ-ઘટ, આવી અનુવૃત્તિવાળા પ્રત્યયનો, તાંબાનો ઘડો, માટીનો ઘડો, સોનાનો ઘડો, આવી વ્યાવૃત્તિવાળા પ્રત્યયનો બાધા વગર પ્રત્યેક પ્રાણીમાં અનુભવસિદ્ધ છે. વળી આ અનુભવ (પ્રતીતિ) હ્રાન્તિવાળો નથી, કેમ કે-અર્થના સામર્થ્યથી જન્ય છે. અનુભવની સિદ્ધિને સ્પષ્ટ કરતાં કહે છે કે-ખરેખર, અર્થના વિજ્ઞાનના સદ્ભાવથી તે પ્રતીતિનો નિશ્ચય છે, પરંતુ અર્થના સદ્ભાવ માત્રથી નહીં, કેમ કે-સર્વ અર્થોના પણ સદ્ભાવમાં વિશેષ નહીં હોવાથી સર્વ જીવોમાં સર્વજ્ઞત્વનો પ્રસંગ આવી જશે !

૦ જ્ઞાન, સામાન્ય-વિશેષના આકારવાળું જ ઉત્પન્ન થાય છે, માટે એક આદિ સ્વભાવવાળું સામાન્ય, અનેક આદિ સ્વરૂપવાળો વિશેષ, આવી માન્યતા યુક્તિ વગરની હોઈ સ્વીકારાતી નથી.

૦ ખરેખર, એક આદિ સ્વભાવવાળું સામાન્ય, અનેક વિશેષોમાં શું સર્વાત્મના રહે છે કે દેશથી વર્તે છે ? સર્વ આત્મના રહી શકાતું નથી, કેમ કે-સામાન્યમાં અનંતતાનો પ્રસંગ આવે છે, કેમ કે-વિશેષો અનંત છે. એક જ વિશેષમાં સર્વાત્મના સામાન્યની વૃત્તિના સ્વીકારમાં, તે એક વિશેષથી ભિન્ન વિશેષોમાં સામાન્યની શૂન્યતાની આપત્તિ છે અને અનંત પણામાં એકત્વનો વિરોધ છે.

૦ દેશથી પણ અનેક વિશેષોમાં સામાન્ય વર્તતું નથી, કેમ કે-સદેશનાનો પ્રસંગ આવે

છે, ગણનની માફક વ્યાપી હોવાથી વર્તે છે. એમ કહેવું બ્યાજખી નથી, કેમ કે-સામસ્ય કે દેશની અપેક્ષા છોડીને વૃત્તિનું અદર્શન છે. સપ્રદેશી હોઈ આકાશની વૃત્તિ ઉભયથી રહિત નથી, અનેક ઠેકાણે વૃત્તિ હોવાથી અનેકત્વ વ્યાપક છે અને તે અનેકત્વથી વિરુદ્ધ સર્વથા એકત્વ સામાન્યમાં આપણે સ્વીકારાય છે. તેથી સામાન્ય, અનેકવૃત્તિ ન થાય ! વિરોધી એકત્વના સદ્ભાવમાં તો વ્યાપક અનેકત્વની નિવૃત્તિથી વ્યાખ્યભૂત અનેકવૃત્તિત્વની અવશ્ય નિવૃત્તિ થાય !

શંકા-જો નિત્ય-વ્યાપક-એક નિરવયવ સામાન્ય વસ્તુ ન હોય, તો દેશ-કાળ-સ્વભાવના ભેદથી ભિન્ન ઘટ-શરાવ આદિરૂપ વિશેષોમાં સર્વત્ર માટી-માટી, આ પ્રમાણેના બુદ્ધિ અને શબ્દ ન થાય ! ખરેખર, અત્યંત ભિન્ન જળઆદિમાં માટી-માટી, એવી બુદ્ધિ થતી નથી. એક આકારવાળો શબ્દ પણ પ્રવર્તતો નથી. તેથી અભિન્ન બુદ્ધિ-શબ્દની પ્રવૃત્તિમાં નિમિત્તભૂત તાદૃશ સામાન્યની સત્તાનું અવશ્ય શરણ સ્વીકારવું જોઈએ ને ?

સમાધાન-તેના મૂળ કારણભૂત સામાન્યનો અમો નિષેધ કરતા નથી, પરંતુ એકત્વ આદિ ધર્મયુક્ત પરપરિકલ્પિત સામાન્યનો જ નિષેધ છે.

૦ અનેકાન્ત ધર્માત્મક વસ્તુનો સમાન પરિણામ જ તાદૃશ બુદ્ધિ-શબ્દનું નિબંધન છે, માટે સમાન જ્ઞાનથી જ્ઞેય વસ્તુરૂપ સમાન પરિણામની વિલક્ષણતા હોવાથી વૃત્તિના વિકલ્પથી પ્રયુક્તહોષનો સંભવ નથી, કેમ કે-આ સમાન પરિણામમાં જ સમાન ભાવપણાની ઉપપત્તિ છે. સમાનોનો ભાવ, તે સામાન્ય આવી બ્યુત્પત્તિ છે, કેમ કે-સમાનોએ તે પ્રકારે હોવું આવો અન્વયનો યોગ છે.

૦ અર્થાન્તરભૂત ભાવમાં તે સમાન ભાવના સિવાય પણ સમાનતામાં ઉપયોગ નથી. અન્યથા, 'સમાનોના' આવા શબ્દના અભાવથી તેની કલ્પના અયુક્ત જ છે.

૦ વળી સમાનત્વ, ભેદની સાથે અવિનાભાવી જ, તે ભેદાવિનાભાવના અભાવમાં સર્વથા એકત્વ થવાથી સમાનપણાની અનુપપત્તિ છે, માટે સમાન પરિણામ જ, સમાન બુદ્ધિ અને સમાન શબ્દ-એમ બંનેની પ્રવૃત્તિમાં નિમિત્ત છે.

૦ એથી જ જે આ સમાન પરિણામ એક વિશેષમાં છે, તે જ સમાન પરિણામ ખીજા વિશેષમાં છે એમ નહીં, પરંતુ સમાનમાં છે એમ સમજવું.

શંકા-જો આમ છે, તો વિશેષો પરસ્પર વિલક્ષણ હોઈ, સમાન બુદ્ધિ અને સમાન શબ્દની પ્રવૃત્તિ નહીં જ થશે ને ?

સમાધાન-વિલક્ષણતા હોવા છતાં પણ, સમાન પરિણામના સામર્થ્યથી સમાન બુદ્ધિ અને સમાન શબ્દની પ્રવૃત્તિ છે.

૦ વળી અહીં અસમાન પરિણામરૂપ નિબંધનવાળી વિશેષબુદ્ધિ છે. સમાન પરિણામનો અસમાન પરિણામની સાથે અવિનાભાવ છે, જેથી જ વસ્તુ સામાન્ય સ્તંભવાળી છે, તેથી જ વિશેષ રૂપવાળી છે, જેથી જ વિશેષ રૂપવાળી છે, એથી જ સામાન્ય રૂપવાળી છે. વળી આ

બંનેમાં વિરોધ નથી, કેમ કે-સમાન-અસમાન પરિણામરૂપ બંનેમાં પણ સંવેદન ઉભયરૂપ છે.

૦ તે આ સમાન પરિણામ, વિશેષથી અર્થાન્તરરૂપ નથી અથવા સર્વથા એક સ્વભાવ-વાળા નથી, જેથી સકલલોકપ્રસિદ્ધ સંવ્યવહારના નિયમના ઉચ્છેદનો પ્રસંગ આવી શકે ! પરંતુ ભેદની સાથે અવિનાભૂત હોવાથી જે વિષયી જ અભિન્ન છે, તે જ મોદક આદિથી પણ અભિન્ન નથી. સર્વથા તેના એકત્વમાં સમાનત્વનો અભાવ છે.

શંકા-સમાન પરિણામની પણ, પ્રત્યેક વિશેષમાં ભિન્નતામાં અસમાન પરિણામની માફક તે સમાન ભાવની અનુપપત્તિ થશે જ ને ?

સમાધાન-પરિણામની ભિન્નતા હોવા છતાં પણ, સમાન પરિણામ અને અસમાન પરિણામ ભિન્ન સ્વભાવવાળા છે.

જેમ કે-(૧) સમાન બુદ્ધિ અને સમાન શબ્દની પ્રવૃત્તિમાં નિમિત્તભૂત સ્વભાવવાળો સમાન પરિણામ છે. (૨) વિશિષ્ટ બુદ્ધિ અને વિશિષ્ટ શબ્દના જનનના સ્વભાવવાળો વિશેષ છે. [વળી આ પ્રમાણે વિષયો અર્થી વિષયમાં જ પ્રવૃત્તિ કરે છે, કેમ કે-તેનો વિશેષ પરિણામ જ તેના સમાન પરિણામની સાથે અવિનાભૂત છે, પરંતુ મોદકમાં નહીં; કેમ કે-તેનો વિશેષ પરિણામ તેના સમાન પરિણામની સાથે અવિનાભાવનો અભાવ છે.]

૦ તેથી વસ્તુ સામાન્ય-વિશેષ ઉભય આત્મક જ છે, એમ સિદ્ધ થયું. આ પ્રમાણે નિત્યાનિત્ય આત્મકપણું પણ પ્રત્યક્ષથી જાણી શકાય છે. અન્યથા, વસ્તુના જ્ઞાનના અભાવનો પ્રસંગ થઈ જાય ! તે આ પ્રમાણે:-જો અપ્રત્યુત-અનુત્પન્ન સ્થિર એક સ્વભાવવાળી વસ્તુ સર્વથા નિત્ય છે-એમ સ્વીકાર કરવામાં આવે, તો તે વસ્તુ વિજ્ઞાનના જનનના સ્વભાવવાળી છે કે અજનન સ્વભાવવાળી છે ? જો પ્રથમ પક્ષ માનો, તો સઘળે ઠેકાણે, સર્વ કાળ, સઘળા જીવોમાં તે વિજ્ઞાનનો પ્રસંગ આવશે ! કેમ કે-તે નિત્યનો એક સ્વભાવ છે. ખરેખર, આ પ્રમાણે દેખાતું નથી, કેમ કે-ક્વચિત્ કોઈ એકમાં જ તે વિજ્ઞાનનો ઉદય છે.

શંકા-તે નિત્યનો સર્વથા એક સ્વભાવ હોવા છતાં, દેશ આદિથી કરેલ વિશેષથી તે પ્રકારનું વિજ્ઞાન છે જ ને ?

સમાધાન-પૂર્વના સ્વભાવની નિવૃત્તિ સિવાય વિશેષનો અસંભાવ હોઈ, તે વિશેષના ભાવમાં અનિત્યતાનો પ્રસંગ આવશે ! વળી ‘સહકારિની અપેક્ષા રાખીને તે વિજ્ઞાનને પેદા કરે છે.’ એમ પણ નહીં કહેવું, કેમ કે-એકાન્ત નિત્યમાં અપેક્ષાનો અભાવ છે.

૦ સહકારિદ્વારા કરાતા વિશેષના સ્વીકારમાં તે વિશેષથી અર્થાન્તરપણું થતાં નિત્ય વસ્તુને તે વિશેષથી પ્રયોજનનો અભાવ છે, કેમ કે-વસ્તુ નિત્ય અવસ્થાવાળી છે, કેમ કે-તે નિત્ય વસ્તુમાં તે વિશેષમાં કિંચિત્કારિપણુંનો અભાવ છે. વળી વિશેષદ્વારા જો કિંચિત્કારિપણું માનવામાં આવે, તો તે આ વસ્તુ વિશેષથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન છે ? આવી આવૃત્તિથી અનવસ્થાનો પ્રસંગ આવે છે.

૦ વિશેષમાં અનર્થાન્તરભૂતપણામાં (વિશેષ બુદ્ધો પદાર્થ નથી એવી માન્યતામાં) તે વિશેષ વિદ્યમાન કરાતો થાય છે કે અવિદ્યમાન કરાતો થાય છે? (૧) પહેલો પક્ષ નથી, કેમ કે-વિદ્યમાન કેવી રીતે કરાય? અથવા વિદ્યમાનને કરવામાં વારંવાર કરવાની આપત્તિ થાય? કેમ કે-વિદ્યમાનતામાં કોઈ વિશેષ નથી. (૨) અવિદ્યમાન કરાતો નથી, કેમ કે-વ્યાઘાતવિષય છે (મૃતપ્રાય: છે), તેથી અભિન્ન અને અવિદ્યમાન છે. અથવા અવિદ્યમાનને કરવામાં અનિત્યતાની આપત્તિ આવશે! જો તે કરાતો છે, તો પદાર્થ કરાતો છે એમ માનવું પડશે, કેમ કે-તે વિશેષ તે પદાર્થની સાથે અભિન્ન છે.

૦ વિશેષના અકરણમાં તે વિશેષ, વસ્તુના કાર્યકરણમાં સહકારી થઈ શકશે નહીં, કેમ કે-અકિંચિત્કર છે.

૦ અકિંચિત્કરમાં પણ જો સહકારિપણું માનવામાં આવે, તો સર્વ ભાવોમાં જ વસ્તુના કાર્યમાં સહકારિપણુનો પ્રસંગ આવશે!

શંકા-વસ્તુનો જ તેવો સ્વભાવ છે કે-વિશેષને નહિ કરતું જ પ્રતિનિયત સહકારિની અપેક્ષા રાખીને કાર્યનું કરવું છે, માટે કોઈ દોષ નથી ને?

સમાધાન-કાર્યના કરણની અવસ્થામાં, તે વસ્તુના કાર્યજનનમાં અને સહકારિની અપેક્ષારૂપ સ્વભાવની નિવૃત્તિમાં અનિત્યતાના પ્રસંગથી સ્વભાવની વ્યાવૃત્તિ થયે છતે, તે સ્વભાવથી અભિન્ન સ્વભાવવાળાની પણ વ્યાવૃત્તિ આવશ્યક છે.

૦ સ્વભાવની અવ્યાવૃત્તિમાં [કાર્યના અજનનકાળમાં જે સ્વભાવ જ છે, તે જ હંમેશાં છે, માટે કેવી રીતે જનન કરે છે? અથવા પહેલાં પણ કેમ જનન કરતો નથી? સહકારિની સાથે જનન સ્વભાવપણું છે, એથી તે સહકારિના સદ્ભાવમાં જનન કરે છે, અન્યથા નહીં. આમ જો છે, તો તે આ પણ સ્વભાવ જો નિત્ય છે, તો હંમેશાં જનનનો પ્રસંગ નહિ. જનન કરનારમાં કેવી રીતે સદા જનન સ્વભાવપણું? તેથી જ્યારે જે થાય છે, ત્યારે તેની સાથે તે જનન સ્વભાવવાળું છે પરંતુ સદા નહીં, આ પ્રમાણે સ્વીકારવું જોઈએ. વળી આ પ્રમાણે જ સ્વભાવના ભેદમાં કેવી રીતે એકાન્ત નિત્યતા?] પૂર્વની માફક હંમેશાં પણ કાર્યના અકારિપણુનો પ્રસંગ છે, કેમ કે-સ્વભાવની અપરાવૃત્તિ છે. અથવા સર્વદા જનનનો પ્રસંગ થશે! માટે એકાન્ત નિત્ય પક્ષમાં વિજ્ઞાન આદિ કાર્યના અજનનદ્વારા તે વસ્તુના અવગમનો અસંભવ છે. હવે સ્વભાવથી એક ક્ષણસ્થિતિ ધર્મવાળી એકાન્ત અનિત્ય વસ્તુ છે, આવો સ્વીકાર કરાય છે, ત્યારે પણ વિજ્ઞાન આદિ કાર્યનો અભાવ હોઈ તે વસ્તુના અવગમ(જ્ઞાન)નો સંભવ નથી.

૦ સર્વથા એક ક્ષણસ્થિતિવાળા ધર્મીમાં વિજ્ઞાન આદિનું જનકપણું યુક્તિયુક્ત થતું નથી, કેમ કે-તેવા ધર્મીનો જ અભાવ છે. તે આ પ્રમાણે:-ક્ષણસ્થિતિધર્મક એટલે ક્ષણ સુધી સ્થિતિના સ્વભાવવાળી વસ્તુ. તથાચ આવી વસ્તુની દ્વિતીય આદિ ક્ષણોમાં સ્થિતિનો

અભાવ થાય ! ત્યાં તે સ્થિતિ અને અસ્થિતિનો પરસ્પર ભેદ છે કે અભેદ ? જો સર્વથા ભેદ છે, તો દ્વિતીય આદિ ક્ષણોમાં પણ સ્થિતિનો પ્રસંગ છે. [જેમ પ્રથમ ક્ષણવર્તિ ઘટ-પટ આદિની જે સ્થિતિઓ છે, તે અન્ય હોવાથી પરસ્પર વિરુદ્ધ નથી. તેવી રીતે અન્યત્વમાં વિશેષ નહિ હોવાથી અસ્થિતિકાળમાં પણ તેની (વસ્તુની) સ્થિતિ થશે !] અન્યથા, દ્વિતીય આદિ ક્ષણોમાં અસ્થિતિનો પ્રથમ સ્થિતિથી એકાન્તભેદ નહિ થાય ! કેમ કે-અનન્તર આકાન્ત વિગ્રહ(આકાર)વાળા ભાવોની એકાન્ત ભિન્ન અસ્થિતિની સાથે વર્તમાન સમય ભાવિ ભાવોની સ્થિતિના વિરોધનો અભાવ છે.

૦ વળી કથંચિદ્ ભેદની માન્યતામાં અનેકાન્તવાદની આપત્તિ છે. જો તે સ્થિતિ અને અસ્થિતિ સર્વથા અભેદ છે, તો પ્રથમ ક્ષણસ્થિતિમાં જ દ્વિતીય આદિ ક્ષણોની અસ્થિતિરૂપ-પણું હોઈ અને પ્રથમ ક્ષણસ્થિતિમાં ભાવાત્મકપણું હોઈ, દ્વિતીય આદિ ક્ષણોમાં પણ સ્થિતિની આપત્તિ છે : અને દ્વિતીય આદિ ક્ષણોની અસ્થિતિ નિરૂપાગ્ય હોઈ, તે નિરૂપા-ગ્યરૂપપણું (નિઃસ્વભાવપણું) હોવાથી પ્રથમ ક્ષણસ્થિતિનો પ્રથમ ક્ષણમાં પણ અભાવનો પ્રસંગ છે. કથંચિદ્ અભેદના સ્વીકારમાં અનેકાન્તવાદની આપત્તિ છે.

૦ “સ્થિતિ અને અસ્થિતિમાં [સ્થિતિ અને અસ્થિતિ પરસ્પર ભિન્ન છે કે અભિન્ન ? આવી શંકા સંભવતી નથી, કેમ કે-અસ્થિતિ અભાવરૂપ છે. આવો શંકાનો આશય છે. સમાધાનનો આશય તો ભેદ અભેદરૂપ બે પ્રકારે અભાવથી બીજે ઠેકાણે થાય છે. આવો બ્યારે નિયમ થાય, ત્યારે આ પ્રમાણે થઈ શકે ! પરંતુ આ પ્રમાણે નથી.] ભેદ અને અભેદની કલ્પના અયુક્ત છે, કેમ કે-અસ્થિતિ અભાવરૂપ છે” એમ ન કહેવું. ભેદ અને અભેદની અભાવના પરિહારપૂર્વક વૃત્તિ નથી.

શંકા-પ્રથમ ક્ષણથી ઉત્તરકાળમાં ભાવિ પદાર્થાન્તરની સ્થિતિ જ વિવક્ષિતની દ્વિતીય આદિ ક્ષણોની અસ્થિતિ, બીજી કોઈ અસ્થિતિ નથી, કે જેથી ભેદાભેદની કલ્પના થઈ શકે ?

સમાધાન-જો આમ છે, તો સુતરાં ભેદાભેદની કલ્પનાપ્રસરણથી પૂર્વકથિત દોષ અનિવાર્ય છે.

[ભેદમાં ઉત્તરકાલીન પદાર્થાન્તરની સ્થિતિના ક્ષણમાં પણ પ્રથમ કાળ ભાવિ પદાર્થની ક્ષણની સ્થિતિનો પ્રસંગ છે. અભેદમાં તો તે સ્થિતિ કે અસ્થિતિમાંથી કોઈ એક સ્થિતિની સત્તાનો પ્રસંગ છે.]

શંકા-દ્વિતીય આદિ ક્ષણોની અસ્થિતિ પરિકલ્પિત છે. એથી ભેદાભેદની કલ્પના નથી ને ?

સમાધાન-દ્વિતીય આદિ ક્ષણોની અસ્થિતિને જો પરિકલ્પિત માનો, તો દ્વિતીય આદિ ક્ષણોમાં પણ સ્થિતિની આપત્તિ છે. [કેમ કે-દ્વિતીય આદિ ક્ષણોની સ્થિતિ પરિકલ્પન હોઈ અસત્ છે.]

શંકા-દ્વિતીય આદિ ક્ષણોની અસ્થિતિ હોવા છતાં પ્રથમ ક્ષણની સ્થિતિનો અસંભવ

છે. અથવા જો સંભવ માનો, તો તે દ્વિતીય આદિ ક્ષણોની અસ્થિતિની અનુપપત્તિ હોઈ, પ્રતિયોગીનો અભાવ હોઈ, ભેદાભેદની કલ્પનાનો અસંભવ હોઈ ઉક્ત દોષનો પ્રસંગ નથી ને ?

સમાધાન—અસ્થિતિમાં વસ્તુના દ્વિતીય આદિ ક્ષણોના ધર્મકપણનો પ્રસંગ હુવાર છે, કેમ કે—ખરેખર, સ્થિત જ અસ્થિત થાય છે. તથાચ જેમ સ્થિતત્વ (સ્થિતિ) તે પદાર્થક્ષણનો ધર્મ છે, તેમ અસ્થિતત્વ (અસ્થિતિ) પણ તેનો ધર્મ છે. જો અસ્થિતત્વને પદાર્થક્ષણનો ધર્મ ન માનવામાં આવે, તો સ્થિતિની આપત્તિ છે. વળી તેથી સ્વહેતુએથી, સ્થિતિ-અસ્થિતિ-રૂપ ધર્મવાળી વસ્તુ ઉત્પન્ન થાય છે, એમ જ સ્વીકારવું જોઈએ. વળી અક્રમવાળા કારણથી ક્રમવાળા ધર્મથી યુક્ત કાર્યની ઉત્પત્તિ વ્યાજબી નથી. તથાચ જ્યારે સ્થિતિ જ છે, ત્યારે જો અસ્થિતિ થાય, તો ક્યાંથી પદાર્થનું ક્ષણસ્થિતિધર્મકપણું હોઈ શકે ? અને એથી વિજ્ઞાન આદિ કાર્યનો યોગ ન થાય !

૦ વળી નિત્યાનિત્યાત્મક વસ્તુ કથંચિત્ અવસ્થિત હોવાથી, અનેક સ્વભાવવાળી હોઈ વિજ્ઞાન આદિને પેદા કરે છે, માટે એથી વિજ્ઞાન આદિ જાણી શકાય છે.

૦ વસ્તુનું નિત્યાનિત્યપણું એટલે દ્રવ્ય-પર્યાય ઉભયરૂપપણું છે, [અભ્યંતરીકૃત (ગૌણ-કૃત) પર્યાયવાળા હોઈ દ્રવ્યરૂપે નિત્ય છે. અભ્યંતરીકૃત દ્રવ્યવાળા હોઈ પર્યાયરૂપે અનિત્ય છે. પરંતુ પ્રશ્ન એ છે કે-પર્યાયની નિવૃત્તિમાં દ્રવ્યની નિવૃત્તિ છે કે નહિ ? પ્રથમ પક્ષમાં નિવૃત્તિવાળી હોઈ તે વસ્તુ અનિત્ય જ છે. જેમ કે-પર્યાયનું સ્વરૂપ, બીજા પક્ષમાં પર્યાયની નિવૃત્તિમાં પણ તે દ્રવ્યની અનિવૃત્તિથી તે પર્યાયેથી ભિન્ન જ દ્રવ્ય થશે. જેમ કે-ક્રમેલકથી કંક (જિંટથી ઘોળો ઘોડો). આમ જોલો નહિ, કેમ કે—ખરેખર, કથંચિત્ (કોઈ એક પર્યાયની) નિવૃત્તિ થવાથી પરસ્પરથી રહિત ઉભયનું અગ્રહણ હોવાથી, દ્રવ્ય-પર્યાય ઉભયરૂપ વસ્તુ ઉર્ધ્વ આદિ આકારરહિત મૃદ્દ્રવ્યનો અસંભવ હોવાથી કપાલકાળમાં પણ ઘટપર્યાયની યુદ્ધિથી મૃદ્ (માટી) અનુભવાય છે. મૃદ્ની નિવૃત્તિમાં તો ઉર્ધ્વ આદિ પર્યાયની માફક ન અનુભવી શકાય. એ પ્રમાણે મૃદ્દ્રવ્યરહિત ઉર્ધ્વ આદિ આકારનો પણ અસંભવ છે, કેમ કે-દ્રવ્ય વગરના ઘટ આદિ પર્યાયો નથી હોતા.] અનુવૃત્તિવાળા-વ્યાવૃત્તિવાળા આકારના સવેદનથી ગ્રાહ્ય હોઈ પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ જ છે.

૦ આ વસ્તુ સ્વસંવેદ્ય હોવા છતાં તેના સવેદનનો અપલાપ કરવો વ્યાજબી નથી, કેમ કે-પ્રતીતિનો વિરોધ છે. આ સવેદન ભ્રાન્તિવાળું નથી, કેમ કે-દેશાન્તરમાં, કાલાન્તરમાં, નરાન્તરમાં, અવસ્થાન્તરમાં અને મૃત્પિંડ આદિમાં તાદેશ સંવેદનની પ્રવૃત્તિ છે.

૦ આ પ્રમાણે ભેદાભેદાત્મક પણ વસ્તુ પ્રત્યક્ષથી જાણી શકાય છે. તે આ પ્રમાણે—માટી-માટી, આવી અનુગત આકારવાળી પ્રતીતિથી વેદ્ય વસ્તુનું રૂપ તે અભેદ છે. તે માટીનું જે શિવક-સ્થાસક (ઘટ પહેલાંની માટીની અવસ્થાઓ) ઘટ-કપાલ આદિ દ્વારા ભેદથી હોવું તે 'ભેદ' છે. વળી અભેદનું જ ભેદરૂપે થવાથી અવિરોધથી તે ભેદાભેદ સ્વરૂપ વસ્તુનું છે.

શંકા-અભેદનું ભેદરૂપે હોવું અસંગત છે. ખરેખર, એકસ્વભાવપણું એટલે અભેદ, નાનારૂપપણું એટલે ભેદ, તે ભેદાભેદમાં તો પરસ્પર વિરોધ હોવાથી, એક ઠેકાણે તે ભેદ અને અભેદ સંભવી શકતા નથી. તેથી જો આ અભેદ છે, તો કદાચિત્ ભેદ થઈ શકે નહિ, કેમ કે-ભાવોના સ્વભાવમાં અન્યથાપણાનો અભાવ છે. વળી ભાવ, સ્વસ્વભાવના અપરિહાર-પૂર્વક જ ભેદરૂપતાને પામતો નથી ને ?

સમાધાન-પરસ્પર વિરૂદ્ધ ભેદાભેદમાં એકસ્વભાવતાનો અભાવ હોવાથી, ભેદનો અનુભવ અભેદના પ્રતિષેધનો જ્ઞાપક છે. અન્યથા, જો આમ ન માનો, તો આ સકલ સ્તંભ-કુંભ-હાથી-કમલ-સૂર્ય વગેરે એક જ બ્રહ્મનું રૂપ છે, એમ પણ થઈ જાય ! તેથી અભેદ ભેદને પામતો નથી, આવું કથન વ્યાજબી નથી, કેમ કે-ખરેખર, સર્વથા ભેદ અને અભેદમાં વિરોધ હોઈ શકે, પરંતુ આ ભેદ અને અભેદ વિલક્ષણ છે. કથ ચિત્ અભેદનો કથ ચિત્ ભેદમાં કયો વિરોધ હોઈ શકે ? ખરેખર, જેથી જ આ ભેદ હોય છે, એથી જ અભેદ થઈ શકે. 'ભેદ જ કેમ નહિ ?' એમ ન કહેવું, કેમ કે-સર્વથા નાનાપણાનો અભાવ છે.

૦ ખરેખર, પ્રમેયની વ્યવસ્થા પ્રમાણને આધીન હોય છે, તેથી ત્યાં જે સર્વથા એક રૂપથી પ્રકાશે છે. આ અભેદ થાય છે. સર્વથા નાનારૂપપણે જે ભાસતો છે, તે ભેદ છે. જે સર્વથા એક રૂપવાળો પ્રકાશતો નથી અને સર્વથા નાના સ્વભાવવાળો નથી, તે અભેદ જ નથી અને ભેદ જ નથી, પરંતુ ભેદાભેદ નામક જાત્યંતર (ખીજી જાતિરૂપ) જ આ છે. ખરેખર, પ્રત્યક્ષથી દેખાય છે કે-દ્રવ્ય-પર્યાયનો સંખ્યા-સંજ્ઞા-લક્ષણ-કાર્યના ભેદથી ભેદ છે. દેશ-કાળ-સ્વભાવના અભેદથી દ્રવ્ય-પર્યાયમાં અભેદ છે. તે આ પ્રમાણે:-

(૧) સંખ્યાભેદ-ઘટ એક છે અને રૂપ આદિ ઘણા છે. એમ સંખ્યાકૃત દ્રવ્ય (ઘટ) અને રૂપ આદિ પર્યાયમાં ભેદ છે.

(૨) સંજ્ઞાભેદ-ઘટ (ઘટદ્રવ્યમાં ઘટવાચક શબ્દ), રૂપ આદિ (રૂપ આદિ પર્યાયમાં રૂપ આદિ વાચકશબ્દની સંજ્ઞા)સંજ્ઞાદ્વારા ઘટ અને રૂપ આદિમાં ભેદ કરેલ છે.

(૩) લક્ષણભેદ-અનુવૃત્તિલક્ષણવાળું નિત્ય દ્રવ્ય કહેવાય છે અને વ્યાવૃત્તિરૂપ લક્ષણવાળા અને ક્ષણિકો પર્યાયો કહેવાય છે. એમ લક્ષણકૃત ભેદ છે.

(૪) કાર્યભેદ-ઘટવડે જળ લાવવાનું કાર્ય કરાય છે અને રૂપ આદિથી વસ્તુરાગ (રૂપ આદિ વિશેષણથી વિશિષ્ટતાના ઉપરજકપણું). આ પ્રમાણે કાર્યકૃત ભેદ છે, પરંતુ દેશ-કાળસ્વભાવથી દ્રવ્ય-પર્યાયનો અભેદ છે.

શંકા-સ્વભાવથી ભેદનો અભાવ થયે છતે, ધર્મ-ધર્મીનો (દ્રવ્ય-પર્યાયનો) સંખ્યા આદિથી કેવી રીતે ભેદ સંભવી શકે ?

સમાધાન-ખરેખર, દ્રવ્ય-પર્યાયમાં સ્વભાવથી ભેદ પ્રતિપિદ્ધ હોયે છતે અભેદ આધવો જોઈએ, અને તે અભેદ સંબંધરૂપ છે : તેમજ સંબંધ એકલા આત્મામાં સંભવતો નથી,

કેમ કે—આ સંબંધ બંનેમાં રહેનારો છે. ‘ઘટ ઘટથી અભિન્ન છે.’ એવો કદાચિત્ પણુ વ્યવહાર પ્રવર્તતો ઉપલબ્ધ થતો નથી.

શંકા—એક ઠેકાણે પણુ વ્યવહાર ભેગેલો જ છે. જેમ કે—‘ઘટનો અને ઘટના સ્વરૂપનો અભેદ છે.’ આવો વ્યવહાર દેખેલો છે ને ?

સમાધાન—ત્યાં પણુ કથંચિત્ ભેદનો આશ્રય છે જ. ‘ઘટ’ આવો શબ્દ ધર્મી^૧(દ્રવ્ય)નો વાચક છે. ‘સ્વરૂપ’ તો ‘સ્વ રૂપ તે સ્વરૂપ’—આમ તે ભાવના—ધર્મીના જ અનિત્યત્વ આદિ ધર્મ(પર્યાય)ને કહે છે. તેથી દ્રવ્ય અને પર્યાયનો આ જ સ્વભાવવિશેષ, (પર્યાય કે દ્રવ્ય) જે ઈતરથી (દ્રવ્ય કે પર્યાયથી)અનુવિદ્ય નથી એમ નહિ, અર્થાત્ દ્રવ્યથી પર્યાય અને પર્યાયથી દ્રવ્ય અનુવિદ્ય છે. એકનું પણુ કાંઈક આત્મીય રૂપ પરસ્પર અનુવિદ્ય છે. એથી જ (પર અપેક્ષાઓ) ‘તે દ્રવ્ય નથી’ આમ જ વ્યવહાર થાય છે અને (પર અપેક્ષાઓ) ‘પર્યાય નથી’ આમ જ વ્યવહાર થાય છે. તે પૂર્વનિરૂપવર્તિ સપ્તભંગીદ્વારા સમજવું. આ પ્રમાણે જ વસ્તુસ્વરૂપતાની ઉપપત્તિ છે.

શંકા—પરરૂપ સંખ્યા વગેરે, ભેદના વિષયભૂત પણુ કેમ સ્વરૂપભૂત અભેદનો બાધ કરવા માટે સમર્થ નથી ?

સમાધાન—કારણ એવું છે કે—અમે નૈયાયિકોની માફક એકાન્તથી ભાવથી ભિન્ન કેટલાક સંખ્યાદિને પણુ માનતા નથી. તે જ ભાવ, ભેદાભેદરૂપે વ્યવસ્થિત, કદાચિત્ અનેકત્વની પ્રધાનતાએ વિવક્ષાનો વિષય થાય છે (કરાય છે), કદાચિત્ એકત્વની પ્રધાનતાએ વિવક્ષાનો વિષય થાય છે (કરાય છે). તેથી જ્યારે અનેકત્વની પ્રધાનતાએ વિવક્ષિત જે ભાવ છે, ત્યારે તે ભાવ, રૂપ આદિ પર્યાયાત્મક થાય છે. જો તે ભાવ એકત્વની પ્રધાનતાએ વિવક્ષિત છે, તો તે દ્રવ્ય છે એમ મનાય છે. તેથી જ આ પ્રમાણે પ્રમાણુપ્રતિપન્ન હોઈ ભેદ-અભેદ આત્મક વસ્તુ છે.

૦ આ પ્રમાણે વસ્તુનું સ્વરૂપ, ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્યયુક્તપણું છે.

શંકા—ધ્રૌવ્યની સાથે ઉત્પાદ અને વ્યયનો વિરોધ છે ને ?

સમાધાન—કથંચિત્ ઉત્પાદ-વ્યયનો અને કથંચિત્ ધ્રૌવ્યનો સ્વીકાર હોઈ વિરોધ નથી.

શંકા—જે પ્રકારે ઉત્પાદ-વ્યય છે, તે પ્રકારે ધ્રૌવ્ય નથી : જે પ્રકારે ધ્રુવતા છે, તે પ્રકારે ઉત્પાદ-વ્યય નથી : માટે એક વસ્તુ ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્યયુક્તસ્વરૂપ લક્ષણવાળી ન હોઈ શકે ! કારણ કે—જે પ્રકારના વ્યવચ્છેદથી જ્યાં વ્યવસ્થાપિત કરાય છે, તે પ્રકારનો ત્યાં સંભવ નથી. જેમ કે—નીલ પ્રકારના વ્યવચ્છેદથી પીતમાં અનીલ પ્રકારની વ્યવસ્થા. વળી ઉત્પાદ-વ્યયના વ્યવચ્છેદથી ધ્રુવતાનું વ્યવસ્થાપન છે [ખરેખર, અહીં વસ્તુથી સ્થિતિ આદિને જ્યારે અભેદ છે, ત્યારે સ્થિતિ જ ઉત્પાદ-વ્યય છે : વિનાશ જ સ્થિતિ-ઉત્પત્તિ છે : ઉત્પત્તિ જ વિનાશસ્થિતિ છે—જેમ પ્રાપ્ત થશે, કેમ કે—એકથી અભિન્ન સ્થિતિ આદિના ભેદનો વિરોધ

(અભાવ) છે. તથાચ વસ્તુનું ત્રિલક્ષણપણું કેવી રીતે થશે ? હવે જો લેદ છે, તો પ્રત્યેક સ્થિતિ આદિમાં ત્રિલક્ષણપણુનો પ્રસંગ છે, કેમ કે-સત્ છે. અન્યથા, સ્થિતિ આદિમાં અસત્વની આપત્તિ આવશે ! તથાચ અનવસ્થાદોષ થશે ! આવો પૂર્વપક્ષ છે. બે પક્ષ (લેદ-અલેદરૂપ બે પક્ષ) પણ કથંચિત્ અમોને ઇષ્ટ છે. ત્યાં સ્થિતિ આદિવાળા છે એટલે કથંચિત્ અલેદના સ્વીકારમાં સ્થિતિ આદિમાં સ્થિતિ જ ઉત્પન્ન થાય છે અને ઉત્પન્ન થતા દ્રવ્યના અલેદના સામર્થ્યથી વિનાશ પામે છે-વિનાશમાં જ રહે છે : સામર્થ્યથી ઉત્પન્ન થાય છે-ઉત્પત્તિ જ નાશ પામે છે અને સામર્થ્યથી સ્થિતિ કરે છે એમ જણાય છે. એમ ત્રણ લક્ષણવાળા (ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવતાયુક્ત) જીવ આદિ પદાર્થોથી અભિન્ન સ્થિતિ આદિમાં પણ ત્રિલક્ષણપણુની સિદ્ધિ છે. તે કારણથી તે સ્થિતિ આદિના લેદના સ્વીકારમાં પણ પ્રત્યેકમાં ત્રિલક્ષણપણુની સિદ્ધિ છે, અનવસ્થા નથી, કેમ કે-સર્વથા લેદપક્ષમાં તે અનવસ્થાનો પ્રસંગ છે, સ્યાદ્વાદ પક્ષમાં નહીં. ખરેખર, જે સ્વભાવથી ત્રિલક્ષણવાળા તત્ત્વથી અભિન્ન સ્થિતિ આદિ છે, તે સ્વભાવથી પ્રત્યેક ત્રિલક્ષણવાળા છે. પર્યાયની વિવક્ષાથી પરસ્પર તે પર્યાયવાળાથી ભિન્ન પણ મનાય છે, કેમ કે-તથાપ્રતીતિમાં બાધકનો અસંભવ છે. આવો ઉત્તરપક્ષ જાણવો.] અને ધ્રુવતાના વ્યવચ્છેદથી ઉત્પાદ-વ્યયનું વ્યવસ્થાપન છે. ઉત્પાદ વસ્તુનો ભાવ (પર્યાય) હોવાથી, વિનાશ વ્યય (પર્યાયનો વ્યય) હોવાથી અને અન્વિતરૂપમાં ધ્રુવપણું હોવાથી આ પ્રમાણે તે ઉત્પાદ આદિનો ભિન્ન પ્રકાર છે ને ?

સમાધાન-એકાન્તથી ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્યનો સ્વીકાર નથી, પરંતુ નિષ્કલ કિત મતિથી સમુત્પેક્ષિત સ્યાદ્વાદનો આશ્રય કરીને કથંચિત્ તે ઉત્પાદ આદિના વ્યવસ્થાપનનો સ્વીકાર છે. ખરેખર, એકાન્તના સ્વીકારમાં ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવતાનો પૂર્વોક્ત વ્યવચ્છેદ સંભાવે છે. અન્યથા, વિરોધનો અભાવ છે. સ્યાદ્વાદના આશ્રયથી તો અન્યના વ્યવચ્છેદથી અન્યનું વ્યવસ્થાપન નથી, પરંતુ જેથી જ તે ધ્રૌવ્ય, ઉત્પાદ-વ્યયથી અનુવિદ્ધ છે, એથી જ તે કથંચિત્ ધ્રૌવ્ય, ઉત્પાદ-વ્યય પણ છે : જેથી જ ધ્રૌવ્યથી અનુવિદ્ધ છે, એથી જ તે બે કથંચિત્ ઉત્પાદ-વ્યય છે, એમ જાણવું.

શંકા-આ અનુવેધ એટલે શું ? શું આ અલેદ છે ? લેદ છે ? કે લેદાલેદ છે ?

(૧) પહેલો પક્ષ નથી, કેમ કે-એકરૂપતાની આપત્તિ છે. અન્યથા, તેનો અભાવ છે.

(૨) લેદમાં તો બે રૂપ ભિન્ન જ થાય !

(૩) લેદાલેદ પક્ષ તો વિરોધથી હણાયેલો છે ને ?

સમાધાન-ખરેખર અભિપ્રાયને નથી જાણતાં એટલે આમ બોલો છે. સાંભળો ત્યારે અભિપ્રાય:-જે કારણથી જે આ ધ્રૌવ્ય, અપ્રચ્યુત-અનુત્પન્ન-સ્થિરૈકરૂપ થતું નથી, પરંતુ પરિણામ આત્મક તે ઉત્પાદ અને વ્યય પણ કહેવાય છે. વળી તે કોઈ એક પણ ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્યરૂપ પરિણામથી ભિન્ન નથી જ, એથી જ ઉત્પાદ-વ્યય પણ જે છે તે બે પણ

આત્મતિક લિન્ન નથી, પરંતુ વસ્તુના જ પરિણામાત્મક તે બે ઉત્પાદક-વ્યય ધ્રોવ્ય પણ કહેવાય છે. વળી તે ધ્રોવ્ય પણ ક્રિયિત્ આ ઉત્પાદક-વ્યયથી લિન્ન નથી, તેથી જ આ પ્રમાણે બે પૂર્વોક્ત રૂપતા વસ્તુની છે, તે આ અનુવેધ કહેવાય છે. વળી અહીં લિન્ન કોઈ એકમાં અલેદનું આપાદન કે અત્યંત ભેદ અનુવેધ કહેવાતો નથી, તેથી ઉત્પાદક-વ્યય ધ્રોવ્ય આત્મક જ વસ્તુ છે. અન્યથા, તે વસ્તુ વસ્તુ જ ન થાય !

૦ આ પ્રમાણે અભિલાષ્ય અને અનભિલાષ્ય આત્મક વસ્તુ છે, કારણ કે-આ જ પ્રમાણસિદ્ધ છે અને તથાવ્યવહારની ઉપપત્તિ છે. અન્યથા, વ્યવહારના ઉચ્છેદનો પ્રસંગ છે. તે આ પ્રમાણે:-વસ્તુ જ્યારે એકાન્તથી અનભિલાષ્ય જ છે, ત્યારે તથાવિધ શબ્દથી તથા-વિધ અર્થની પ્રતીતિના અનુદયનો પ્રસંગ થાય ! વળી દેખાય છે કે-‘અગ્નિ આદિ લાવો’-આ પ્રમાણે કહે છે છતાં અગ્નિ આદિની પ્રતીતિ થાય છે. તે પ્રતીતિપૂર્વક અગ્નિ આદિમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે, અગ્નિ આદિની પ્રાપ્તિ થાય છે અને તેની પ્રાપ્તિ થયા બાદ તેવું નિવેદન થાય છે. આવી રીતે કથંચિત્ અભિલાષ્યત્વની સિદ્ધિ છે. વળી અનભિલાષ્યતાના એકાન્તમાં સ્વવચનના વિરોધની આપત્તિ છે, કેમ કે-અનભિલાષ્યતાના એકાન્ત શબ્દથી અનભિલાષ્યતાના એકાન્તનું કથન છે. અનભિલાષ્યતા એકાન્તનું પણ અનભિલાષ્યપણામાં ક્યાંથી-પરનું પ્રતિપાદન થઈ શકે ? પરમાર્થથી કોઈ એક વચનથી પ્રતિપાદનનો વિષય થતો નથી. બે આમ માનો, તો સ્વયંમાં કેવી રીતે અવાચ્યતાની પ્રતિપત્તિ ? બે વસ્તુમાં વાચ્યતાની અનુપલબ્ધિને હેતુ કહે, તો તે વાચ્યતાની અનુપલબ્ધિ જ્યારે દૃશ્યની અનુપલબ્ધિરૂપ છે, ત્યારે ક્વચિત્ વાચ્યતા સિદ્ધ છે : કેમ કે-ક્વચિત્ સિદ્ધ સત્તાવાળા જ કુંભ આદિમાં દૃશ્યની અનુપલબ્ધિના વશે અભાવની પ્રતીતિ છે. હવે બે અદૃશ્યની અનુપલબ્ધિ છે, તો વસ્તુમાં વાચ્યત્વના અભાવનો નિશ્ચય નથી.

૦ સ્યાદ્વાદના આશ્રયમાં તો કોઈ દોષ નથી, કેમ કે-કથંચિત્ વાચ્યત્વ અને અવાચ્યત્વની વસ્તુમાં પ્રતીતિ છે.

૦ ચોક્કસ, એકાન્તથી અનભિલાષ્ય સ્વભાવવાળી વસ્તુ અનુભવને પાત્ર થતી નથી, કેમ કે-સ્થૂલ, કાલાન્તરસ્થાયી, જેઓનું બીજું નામ વ્યંજનપર્યાય છે. [સ્થૂલ તેમજ કાલાન્તરસ્થાયી એવો શબ્દોનો સંકેતવિષયક પર્યાય, તે વ્યંજનપર્યાય છે. તિર્થંકસામાન્ય વ્યંજનપર્યાય છે. વ્યંજનપર્યાયના સ્વભાવ અને વિભાવ, તેમજ દ્રવ્ય અને ગુણની દૃષ્ટિએ- (૧) સ્વભાવદ્રવ્ય વ્યંજનપર્યાય, (૨) સ્વભાવગુણ વ્યંજનપર્યાય, (૩) વિભાવદ્રવ્ય વ્યંજનપર્યાય અને (૪) વિભાવગુણ વ્યંજનપર્યાય.

જીવાશ્રિત ચાર પ્રકારો-ચરમશરીરથી ક્રિયિત્ ન્યૂન એવા શુદ્ધ અસંખ્યાતપ્રદેશ આત્મક સિદ્ધભગવાન, એ એક પ્રકારનું દૃષ્ટાન્ત છે. અનંતજ્ઞાન અનંતદર્શન, અનંતસુખ, અનંતવીર્યરૂપ અનંતચતુષ્ઠય, એ બીજા પ્રકારનું દૃષ્ટાન્ત છે. એવી રીતે સાધુ વગેરે ત્રીજા પ્રકારનું દૃષ્ટાન્ત છે. મતિજ્ઞાન વગેરે ચોથા પ્રકારનું ઉદાહરણ છે.

પુદ્ગલના સંબંધમાં-(૧) અવિભાગી પુદ્ગલપરમાણુઓ, (૨) વર્ણ, ગંધ અને રસના પ્રકારો પૈકી એક એક, તેમજ અવિરોધી એવા બે સ્પર્શી, (૩) દ્વિઆણુક આદિ અને (૪) રસ, રસાન્તર, ગંધ, ગંધાન્તર વગેરે-એમ ચાર દૃષ્ટાન્તો બાણવા.]

એવા અભિલાખ્યોગ્ય પર્યાયોવડે જ ચેતન-અચેતનરૂપ સકલ વસ્તુમાં અભિલાખ્યત્વની પ્રતીતિ છે, પરંતુ અનભિલાખ્યોગ્ય પર્યાયોવડે નહિ. વળી એકાન્તથી અનભિલાખ્ય સ્વરૂપવાળી વસ્તુ ઉપલબ્ધિ(અનુભવ)ના ભાજન નથી, કેમ કે-પ્રત્યેક ક્ષણમાં થનાર પ્રતિક્ષણ પરસ્પર સ્વરૂપભવન લક્ષણવાળો સૂક્ષ્મ, જેનું બીજું અર્થપર્યાય છે.

[સૂક્ષ્મ-વર્તમાનકાળવર્તી પર્યાય ‘અર્થપર્યાય’ કહેવાય છે. ‘ભૂતત્વ-ભવિષ્યત્વ સંસ્પર્શ’-રહિત શુદ્ધ વર્તમાનકાલાવગ્ચિન્ન વસ્તુસ્વરૂપમર્થપર્યાય’ ભૂત-ભવિષ્યકાળના સંસ્પર્શરહિત શુદ્ધ વર્તમાનકાળથી વિશિષ્ટ વસ્તુનું સ્વરૂપ ‘અર્થપર્યાય’ છે.] તે અનભિલાખ્યોગ્ય પર્યાયરૂપ અર્થપર્યાયોવડે સર્વ વસ્તુમાં અનભિલાખ્યત્વની પ્રતીતિ છે, પરંતુ અભિલાખ્યોગ્ય પર્યાયોથી નહિ.

શંકા-જો અભિલાખ્ય-અનભિલાખ્ય ધર્મવાળી વસ્તુ છે, તો અભિલાખ્યો શબ્દથી અભિધાનવિધયરૂપ હોઈ, જેણે સંકેત નથી કરેલો એવા પુરુષની આગળ રહેલ એવા પણ અર્થમાં શબ્દથી પ્રતીતિ અને પ્રવૃત્તિ કેમ નહિ જ થાય ને ?

સમાધાન-જે અર્થમાં જે શબ્દથી પ્રતીતિ થતી નથી, તેમાં તેના જ્ઞાનાવરણીય-કર્મના ક્ષયોપશમનો અભાવ છે, કેમ કે-તે ક્ષયોપશમ સંકેતથી અભિવ્યક્તગ્ય (પ્રકટયોગ્ય) છે. ખરેખર, મિથ્યાત્વ આદિથી જનિત જ્ઞાનાવરણ આદિ કર્મરૂપી મળના પટલથી આચ્છાદિત સ્વરૂપવાળા જ્ઞાયકસ્વભાવી આત્મામાં, સંકેત-તપશ્ચર્યા-દાન-પ્રતિપક્ષી-ભાવના આદિથી જ્ઞાનાવરણકર્મનો ક્ષયોપશમ અને ક્ષય પ્રાપ્ત થાય છે. ત્યાર બાદ વિવક્ષિત અર્થના આકારવાળું સંવેદન પ્રવર્તે છે. અન્યથા, તેની પ્રવૃત્તિનો અભાવ છે.

૦ અહીં વિરોધની બાધા નથી, કેમ કે-તે બે ભિન્ન નિમિત્તવાળા છે. જે બંનેમાં ભિન્ન નિમિત્તપણું છે, તે બંનેમાં એક વસ્તુમાં વિરોધ નથી. જેમ હ્રસ્વત્વ અને દીર્ઘત્વમાં છે, તેમ અહીં સમજવું.

૦ વળી આ બંનેમાં ભિન્ન નિમિત્તપણું છે તે આ પ્રમાણે:-અભિલાખ્ય ધર્મકલાપરૂપ નિમિત્તની અપેક્ષાએ તો વસ્તુમાં અભિલાખ્યપણું છે અને અનભિલાખ્ય ધર્મકલાપરૂપ નિમિત્તની અપેક્ષાએ અનભિલાખ્યપણું છે, કેમ કે-ધર્મ-ધર્મીનો કથંચિત્ લેહ છે. વળી તેથી તે જે કારણથી અનભિલાખ્ય છે, એથી જ અભિલાખ્ય છે, કેમ કે-અભિલાખ્ય ધર્મકલાપરૂપ નિમિત્તની અપેક્ષાએ અભિલાખ્યપણું છે અને અભિલાખ્ય ધર્મો અનભિલાખ્ય ધર્મોની સાથે અવિનાભૂત છે. વળી જે કારણથી જ અભિલાખ્ય છે, તે કારણથી જ અનભિલાખ્ય છે, કારણ કે-અનભિલાખ્ય ધર્મકલાપરૂપ નિમિત્તની અપેક્ષાએ જ અનભિલાખ્ય છે અને અનભિલાખ્ય ધર્મો અભિલાખ્ય ધર્મોની સાથે અવિનાભૂત છે. તેથી અભિલાખ્ય અનભિલાખ્ય સ્વભાવવાળી વસ્તુ છે, એમ સિદ્ધ થયું છે, અધિક બીજાં ગ્રંથોથી બાણી લેવું.

સમ્પ્રતિ સામાન્યવિશેષાદ્યાત્મકત્વં વસ્તુનોઽભિધાતું પ્રથમં સામાન્યસ્વરૂપં નિદર્શયતિ—

તત્ર સામાન્યં દ્વિવિધં તિર્યક્સામાન્યમૂર્ધ્વતાસામાન્યશ્ચેતિ । વ્યક્તિષુ સદૃશી પરિણતિ-
સ્તિર્યક્સામાન્યં, યથા શુક્લકૃષ્ણાદિગોવ્યક્તિષુ ગૌગૌરિતિ પ્રતીતિસાક્ષિકો ગોત્વાદિધર્મઃ ।
પ્રમાણશ્ચાત્ર ગૌગૌરિતિ પ્રત્યયો વિશિષ્ટનિમિત્તનિબન્ધનો વિશિષ્ટબુદ્ધિત્વાદિતિ ॥ સૂત્ર-૫ ॥

તત્રેતિ । સામાન્યવિશેષાદ્યનેકાન્તાત્મકમિત્યત્રેત્યર્થઃ । પ્રકારમેદં દર્શયતિ—તિર્યગિતિ । તિર્યગુલ્લે-
લિનાઽનુવૃત્તાકારપ્રત્યયેન ગૃહ્યમાણં તિર્યક્સામાન્યમિત્યર્થઃ । ઊર્ધ્વતેતિ, ઊર્ધ્વમુલ્લેલિનાઽનુગતાકાર-
પ્રત્યયેન પરિચ્છિદ્યમાનમૂર્ધ્વતાસામાન્યમિત્યર્થઃ । તત્ર પ્રથમમેદં લક્ષયતિ વ્યક્તિષ્વિતિ, પ્રત્યેકં વ્યક્તિ-
ષ્વિત્યર્થઃ, દૃષ્ટાન્તમાહ યથેતિ । નનુ શુક્લકૃષ્ણાદિગોભિન્નસ્યાપરસ્ય તિર્યક્સામાન્યસ્ય ગોત્વાદ્યાત્મકસ્યા-
પ્રતીતિતસ્તલ્લક્ષણપ્રણયનમસમીચીનં વિજાતીયવ્યાવૃત્તેરેવાનુગતાકારપ્રતીતેર્ભાવાદિત્યત્રાહ પ્રમાણશ્ચાત્રેતિ,
અત્ર તિર્યક્સામાન્ય ઇત્યર્થઃ । ગૌગૌરિતિ પ્રત્યયોઽત્ર ધર્મી, વિશિષ્ટનિમિત્તનિબન્ધનત્વં સાધ્યધર્મઃ વિશિષ્ટ-
બુદ્ધિત્વં હેતુઃ । તથા ચ તાદૃશં વિશિષ્ટં નિમિત્તમિતરાસમ્ભવાત્મદશપરિણામ એવેતિ તિર્યક્સામાન્યસિદ્ધિઃ ।
એવશ્ચાબાધિતપ્રત્યયવિષયત્વેન સામાન્યસિદ્ધિઃ, તથાત્રિધસ્યાપ્યસ્યાસત્ત્વે વિશેષસ્યાપ્યસત્ત્વપ્રસન્નઃ, અબાધિ-
તપ્રત્યયત્વવ્યતિરેકેણ પ્રમાણાન્તરસ્ય તદ્વચવસ્થાપકસ્યાભાવાત્ અબાધિતપ્રત્યયસ્ય વિષયમન્તરેણાપિ
સદ્ભાવામ્યુપગમે તતો ન કસ્યાપિ વ્યવસ્થા સ્યાત્, ન ચાનુગતાકારત્વં બુદ્ધેર્બાધિતં, સર્વત્ર દેશકાલા-
દાવનુગતપ્રતિભાસસ્યાસ્વલ્લૂપસ્ય તથાભૂતવ્યવહારહેતોરુપલભ્યાત્ । અતો વ્યાવૃત્તાકારાનુભવેનાનધિગ-
તમનુવૃત્તાકારમત્રમાસયન્તી બુદ્ધિરિયમબાધિતરૂપાનુભૂયમાનાનુગતાકારં વસ્તુભૂતં સામાન્યં વ્યવસ્થાપ-
યતિ । ન ચ વિજાતીયવ્યાવૃત્ત્યાલ્મ્બનત્વમસ્યાઃ, ત્રિધિપ્રાધાન્યેન પ્રવૃત્ત્યનુપપત્તેઃ, સકલવ્યક્તિષ્વેકવ્યા-
વૃત્તેસ્તુચ્છાયા અસમ્ભવાત્, ધર્મિરૂપત્વે ચ ન તતો મિત્રા કાચિદ્વચાવૃત્તિરિતિ કથમનુગતા ધીસ્યાત્
સામાન્યમન્તરેણૈવાનુગત પ્રત્યયોત્પત્તૌ વ્યાવૃત્તપ્રત્યયસ્યાપિ વિશેષમન્તરેણોત્પત્તિપ્રસન્નાત્ ॥

સામાન્યનું સ્વરૂપ.

હમણાં વરતુનું સામાન્ય-વિશેષ આદિ આત્મકપણું કહેવા માટે પહેલાં સામાન્યનું સ્વરૂપ દર્શાવે છે.

ભાવાર્થ—“સામાન્ય એ પ્રકારનું છે. પહેલો પ્રકાર તિર્યક્સામાન્ય છે અને બીજો પ્રકાર ઊર્ધ્વતાસામાન્ય છે. વ્યક્તિઓમાં સમાન પરિણતિ ‘તિર્યક્સામાન્ય’ છે. જેમ કે—ધોળી—કાળી વગેરે ગાયોરૂપ વ્યક્તિઓમાં ‘ગાય—ગાય’ એવી પ્રતીતિમાં સાક્ષીભૂત ‘ગોત્વ આદિ ધર્મ.’ વળી અહીં પ્રમાણ છે કે—‘ગાય—ગાય’ એવી પ્રતીતિ વિશિષ્ટ નિમિત્તરૂપ નિબંધન(મૂળ કારણ)વાળી છે, કેમ કે—વિશિષ્ટ બુદ્ધિ છે.” ઈતિ.

વિવેચન—તિર્યક્સામાન્ય—તિર્યક્ એવા ઉદ્દેશવાળું, અનુવૃત્તિવાળા આકારના પ્રત્યયથી ગ્રહણ કરાતું સામાન્ય ‘તિર્યક્સામાન્ય’ છે. ઊર્ધ્વ એવા ઉદ્દેશવાળું અનુગત આકારવાળા પ્રત્યયથી જ્ઞાનવિષય થતું સામાન્ય ‘ઊર્ધ્વતાસામાન્ય’ છે.

પ્રથમ ભેદનું લક્ષણ-પ્રત્યેક વ્યક્તિમાં જે સમાન પરિણામ છે, તે 'તિર્યક્સામાન્ય' છે. જેમ કે-નાનાવર્ણ-વિશિષ્ટ ગો વ્યક્તિ માત્રમાં 'ગોત્વધર્મ'.

શ'કા-કાળી, ઘોળી વગેરે ગાયથી લિન્ન બીજા ગોત્વ આદિ આત્મક તિર્યક્સામાન્યની અપ્રતીતિ હોવાથી તે તિર્યક્સામાન્ય લક્ષણની રચના કરવી વ્યાજની નથી, કેમ કે-વિભતીયની વ્યાવૃત્તિથી જ અનુગત આકારવાળી પ્રતીતિ થઈ જશે ને ?

સમાધાન-તિર્યક્સામાન્યની સિદ્ધિમાં પ્રમાણ આપે છે કે-'ગાય-ગાય' આ પ્રમાણેની પ્રતીતિ અહીં 'ધર્મી' (પક્ષ) છે. વિશિષ્ટ નિમિત્ત નિબંધનત્વ સાધ્યધર્મ છે, વિશિષ્ટ બુદ્ધિત્વ હેતુ છે. તથાચ તેવું વિશિષ્ટ નિમિત્ત બીજાનો અસંલવ હોઈ સદૃશ પરિણામ જ છે. આ પ્રમાણે તિર્યક્સામાન્યની સિદ્ધિ છે. [કેટલાક તો, તાદૃશ બુદ્ધિના અનુગત ધર્મપ્રકારક પ્રત્યક્ષથી જ જાતિની સિદ્ધિ થયે છતે, અનુમાન નહિ પરંતુ પ્રત્યક્ષ જ પ્રમાણ છે એમ માને છે.]

આ પ્રમાણે અબાધિત પ્રત્યયના વિષયપણાએ સામાન્યની સિદ્ધિ છે. તથાવિધ આ સામાન્યના અસત્ત્વમાં વિશેષના પણ અસત્ત્વનો પ્રસંગ છે.

૦ અબાધિત પ્રત્યયપણાને છોડી તેના વ્યવસ્થાપકરૂપ બીજા પ્રમાણના અભાવ છે, તેથી અબાધિત પ્રતીતિના વિષય સિવાય પણ સદ્ભાવના સ્વીકારમાં કોઈની પણ વ્યવસ્થા ન થઈ શકે !

૦ બુદ્ધિની અનુગત આકારના બાધિત નથી, કેમ કે-અઘળે ઠેકાણે દેશ-ક.ળ આદિમાં અરુપલદ રૂપવાળા અનુગત પ્રતિભાસમાં તથાભૂત વ્યવહારહેતુનો અનુભવ છે. વ્યાવૃત્તિવાળા આકારના અનુભવથી અનધિગત (અપ્રાપ્ત) અનુવૃત્તિવાળા આકારને પ્રકાશતી આ બુદ્ધિ, અબાધિતરૂપે અનુભવાતા અનુગત આકારવાળા વસ્તુભૂત સામાન્યને વ્યવસ્થાપિત કરે છે. આ બુદ્ધિમાં વિભતીયથી વ્યાવૃત્તિનું આલંબનપણું નથી, કેમ કે-વ્યાવૃત્તિથી વિધિની પ્રધાનતાએ પ્રવૃત્તિની અનુપપત્તિ છે. સકલ વ્યક્તિઓમાં તુચ્છ એક વ્યાવૃત્તિનો અસંલવ છે અને આ બુદ્ધિના ધર્મિરૂપપણામાં તેથી લિન્ન કોઈ વ્યાવૃત્તિ નથી, માટે કેવી રીતે વ્યાવૃત્તિથી અનુગત બુદ્ધિ થઈ શકે ? કેમ કે-સામાન્ય સિવાય જ જો અનુગત પ્રત્યયની ઉત્પત્તિ માનો, તો વ્યાવૃત્તિવાળા પ્રત્યયની પણ વિશેષ સિવાય ઉત્પત્તિનો પ્રસંગ છે. [આ શબ્દ છે-આ શ્યામલ છે, આવા આકારવાળી વ્યાવૃત્તિરૂપ-ગુણરૂપ વિશેષના વિષયવાળી પ્રતીતિ-વિશિષ્ટ આકારવાળી પ્રતીતિ, તિર્યક્સામાન્યરૂપ ગુણાખ્ય વિશેષ લક્ષણવાળી અનેકાન્તાત્મક વસ્તુ સિદ્ધિમાં હેતુ છે.]

કિં પુનરુર્ધ્વતાસામાન્યમિત્યત્રાહ--

पूर्वात्तरपरिणामानुगामि द्रव्यमूर्ध्वतासामान्यम्, यथा कटककङ्कणादिपरिणामेषु काञ्चनमिति प्रतीतिसाक्षिकं काञ्चनद्रव्यम् ॥ सूत्र-६ ॥

पूर्वात्તरेनि । पूर्वात्तयोः कटककङ्कणादिपरिणामयोरनुगामिमाधारणमेकं द्रव्यं कान्त्यनુगामी यो वस्त्वन्मूर्ध्वतासामान्यमित्यर्थ । दृष्टान्नाह यथेति, तत्र प्रमाणं दर्शयितुं प्रतीतिमाक्षिकमित्यु-

કમ્, તથા ચ યથા ગૌર્ગૌરિયનુવૃત્તપ્રત્યયેન સમાનકાલીનાસ્વપિ વ્યક્તિષુ તિર્યક્સામાન્યં ગોત્વાહ્યં સિદ્ધયતિ તથૈવ પૂર્વોત્તરપર્યાયેષ્વપિ કાઞ્ચનમિદં કાઞ્ચનમિદમિત્યાદિપ્રતીત્યા તાદશપર્યાયાસાંધારણં દ્રવ્ય-
રૂપમૂર્ધ્વતાસામાન્યં કથચ્ચિદભિન્નં સિદ્ધચન્યેવેતિ ભાવઃ । નનુ પૂર્વોત્તરપરિણામસાધારણસ્ય તદ્વચતિરિ-
ત્તસ્ય દ્રવ્યસ્યાપ્રતીતેર્લક્ષણમિદમસજ્જતમિતિ चेन्न, अर्थानामन्वयरूपस्य प्रत्यक्षादेव प्रतीतेः, यथैव च
पूर्वोत्तरपर्याययोर्व्यावृत्तप्रत्ययादन्योऽन्यभेदः प्रतीतस्तथाऽनुवृत्तप्रत्ययास्थितिरपि प्रतीयत एव, अनुवृत्त्य-
विनाभावित्वाद्व्यावृत्ते, अत एव न घटादीनां भेद एवावभासते नाभेद इत्यभिधातुं शक्यम्, अभेद-
वियुक्तस्य भेदस्य स्वप्नेऽप्यसवेदनात् । न च द्रव्यग्रहणे तदभिन्नत्वादतीताद्यवस्थानामध्यवसायापत्ति-
रिति वाच्यम्, अभिन्नत्वस्य ग्रहणं प्रत्यनङ्गत्वात् । यत्रैवात्मनोऽज्ञानपर्यायप्रतीबन्धकायायस्तत्रैवाध्यव-
सायकत्वनियमात् । आत्मा हि प्रत्यक्षसहायोऽनन्तरातीतानागतपर्याययोरेकत्वं स्मरणप्रत्यभिज्ञानसहा-
यश्चव्यवहितपर्याययोरेकत्वञ्चावबुध्यत इति न काप्पनुपपत्तिरिति ॥

ઊર્ધ્વતાસામાન્યનું લક્ષણ.

ભાવાર્થ—“પહેલાના અને પછીના પરિણામ(પર્યાય)માં અનુગામિ (સાધારણ) દ્રવ્ય ‘ઊર્ધ્વતાસામાન્ય’ છે. જેમ કે—કટક અને કંકણ આદિરૂપ પૂર્વાપર પરિણામોમાં સુવર્ણ છે. આવી પ્રતીતિમાં સાક્ષીવાળું સુવર્ણ.”

નિવેચન—પૂર્વ અને ઉત્તરના કટક અને કંકણ આદિ પરિણામમાં અનુગત—વ્યાપક એક દ્રવ્ય, કાલત્રયમાં અનુયાયી જે વસ્તુનો અંશ છે, તે ઊર્ધ્વતાસામાન્ય. [કહાને ભાંગી કંકણ કરાયે છતે કટકરૂપ પૂર્વનો પરિણામ, ઉત્તરપરિણામરૂપ કંકણરૂપ છે. તે પૂર્વ—ઉત્તર પરિણામમાં અનુગત જે સુવર્ણનામક દ્રવ્ય, તે ‘ઊર્ધ્વતાસામાન્ય’ છે.] ત્યાં પ્રમાણ દર્શાવવા માટે ‘પ્રતીતિ સાશ્વિકમ્’ એવું કહેલું છે. તથાચ જેમ ‘ગાય—ગાય’ આવા અનુવૃત્તિવાળા પ્રત્યયથી સમાનકાલીન પણ વ્યક્તિઓમાં ગેત્વનામક તિર્યક્સામાન્ય સિદ્ધ થાય છે, તેમ પૂર્વ—ઉત્તર પર્યાયોમાં પણ આ ‘સોનું’ છે—આ સોનું છે’ ઇત્યાદિ પ્રતીતિથી, તાદશ પર્યાયમાં વ્યાપક એક દ્રવ્યરૂપ ઊર્ધ્વતાસામાન્ય કથયિત્ અભિન્ન સિદ્ધ થાય છે જ.

શંકા—પૂર્વ અને ઉત્તર પરિણામમાં સાધારણ, પૂર્વોત્તર પરિણામથી ભિન્ન દ્રવ્ય પ્રતીતિ નહિ હોવાથી, આ લક્ષણ અસંગત જ છે ને ?

અભાધાન—અર્થોના અન્વયરૂપની પ્રત્યક્ષથી પ્રતીતિ છે. જેમ પૂર્વ—ઉત્તર પર્યાય વ્યાવૃત્તિવાળા પ્રત્યયથી પરસ્પર ભેદ પ્રતીત છે, તેમ અનુવૃત્તિવાળા પ્રત્યયથી સ્થિતિ પણ પ્રતીત વિષય જ છે, કેમ કે—વ્યાવૃત્તિ અનુવૃત્તિથી અવિનાભાવી છે. એથી જ ઘટ આદિનો ભે જ અવસાસમાન થતો નથી, અભેદ જ છે—એમ કહી શકાતું નથી, કેમ કે—અભેદ વગર ભેદનું સ્વપ્નમાં પણ સંવેદન નથી.

શંકા—દ્રવ્યના ગ્રહણમાં તે દ્રવ્યથી અભિન્ન હોઈ, અતીત આદિ અવસ્થાઓના અદ્વસાય(જ્ઞાન)ની આપત્તિ આવશે ને ?

સમાધાન—અભિન્નતાના ગ્રહણ પ્રત્યે અતીત આદિ અવસ્થાઓ અંગભૂત નથી. જ્યાં જ આત્માના અજ્ઞાન પર્યાયરૂપ પ્રતિબંધકનો અભાવ છે, ત્યાં જ અધ્યવસાય(નિશ્ચય)નો નિયમ છે. ખરેખર, આત્મા, પ્રત્યક્ષના સહાયવાળો, અનંતર અતીત-અનાગત પર્યાયમાં એકત્વને સ્મરણ અને પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનની સહાયવાળો, વ્યવહિત (અતીત-અનાગત) પર્યાયમાં એકત્વને જાણે છે, માટે કોઈ પણ અનુપપત્તિ નથી.

અધુના વિશેષ વિમજતે—

વિશેષોઽપિ દ્વિવિધો ગુણઃ પર્યાયશ્ચેતિ । સહમાવી ગુણઃ, યથાઽઽત્મન ઉપયોગાદયઃ, પુદ્ગલસ્ય ગ્રહણગુણઃ, ધર્માસ્તિકાયાદીનાશ્ચ ગતિહેતુત્વાદયઃ ॥ સૂત્ર-૭ ॥

વિશેષ इति । यथा सामान्यं द्विविधं तथा विशेषोऽपीत्यर्थः कथं द्वैविध्यमित्यत्राह गुण इति, यद्यपि पर्यायशब्दो विशेषमात्रवाचकस्तथापि सहवर्त्तिविशेषवाचिगुणशब्दसन्निधानेन क्रमवर्त्तिविशेष-वाचक एवेति बोध्यम् । तत्र गुणं लक्षयति सहेति, अभिन्नकालवर्त्तिविशेषो गुण इति भावः, दृष्टान्त-माह यथेति उपयुज्यते वस्तुपरिच्छेदं प्रति व्यापार्यते जीवोऽनेनेत्युपयोगः, सचेतनेऽचेतने वा वस्तुनि जीवो यदोपयुज्जानस्सपर्यायं सामान्यतया वा वस्तु परिच्छिनत्ति तदा तादृशपरिणाम उपयोग उच्यते, स च परस्परसंव्यपेक्षसामान्यविशेषग्रहणप्रवृत्तदर्शनज्ञानस्वरूपद्वयात्मको यदा तदा प्रमाणमन्यथाऽ-प्रमाणं निरपेक्षनिरस्तेतराकारत्वात् । सर्वजीववर्त्तित्वादस्य सहभावित्वेन गुणत्वं बोध्यम् । आदिना सुखपरिस्पन्दयौवनादयश्च गृह्यन्ते, अजीवस्य तान्वक्तुमाह पुद्गलेत्येति, ग्रहणगुण इति, ग्रहणरूपो गुणः, औदारिकशरीरादितया ग्रहणरूपो वर्णादिवाद्ग्राह्यतारूपः परस्परसम्बन्धरूपो वा धर्मः ग्रहण-गुण उच्यते । गतिहेतुत्वादय इति, जीवपुद्गलयोर्देशान्तरगतिपरिणतयोरुपकारकत्वं धर्मास्तिकायस्य गुण इत्यर्थः, आदिना स्थितिहेतुत्वावकाशदातृत्वादयोऽधर्माकाशादीनां गुणा ग्राह्याः । एते हि यदैव द्रव्यमुत्पद्यते तदैव समवेत्तास्तेन द्रव्येण गुणा उत्पद्यन्ते पौर्वापर्यभाव एव नास्ति, गुणगुणिनोः समान-सामग्रीकत्वात् सव्येतरविषाणवत्, अनादिनिधनानां द्रव्यगुणानामुत्पत्तिदर्शनं व्यवहारतः कृष्णादिषट्पदम् । अत्रेदं बोध्यं जैवस्यास्तित्ववस्तुत्वद्रव्यत्वप्रमेयत्वागुरुलघुत्वस्वाश्रयक्षेत्रावधित्वचेतनत्वामूर्त्तत्वानि अष्टौ गुणाः, अजीवे चेतनत्वामूर्त्तत्वहीना अचेतनत्वामूर्त्तत्वयुता पुद्गलस्याष्टौ, इनरेषां मूर्त्तत्वहीना मूर्त्तत्वयु-तास्त एवाष्टौ गुणाः, ज्ञानदर्शनमुखवीर्याणि जीवस्य, स्पर्शगन्धरसवर्णाः पुद्गलस्य, गतिस्थित्यवगाहना-वर्त्तनाहेतुत्वानि धर्मादीनां क्रमेण विशेषगुणाः, अत्रिकृतद्रव्येऽत्रिशिष्टतया स्थितत्वात् विकृतस्वरूपास्तु पर्याये गच्छन्ति । चेतनत्वाचेतनत्वामूर्त्तत्वामूर्त्तत्वानि चत्वारि सामान्यगुणा विशेषगुणाश्च, स्वजात्य-

૧. ઉપચારવર્જિતાઃ સ્વીયસ્વભાવા એવ ગુણાઃ, ગુણા હિ સહમાવિનોઽતોઽનુપચારિતાઃ, યશ્ચોપચરિતઃ સ પર્યાયાઃ, અત એવ દ્રવ્યાશ્રિતા ગુણા, ઉભયાશ્રિતાઃ પર્યાયાઃ, તદુક્તં 'ગુણાનમાસઓ દવ્વં' એગદ્ધરિમયા ગુણા લક્ષણં પઞ્ચવાણં તુ ઉમઓ અસિયથા ભવે' इति ॥

પેક્ષ્યાડનુગતવ્યવહારકારેત્વાત્, પરજાત્યપેક્ષ્યા ચેતનત્વાદીનાં સ્વાશ્રયવ્યાવૃત્તિકરત્વાત્ । અતઃ એવૈતે પરાપરસામાન્યવત્ સામાન્યવિશેષગુણા इति षोडश विशेषगुणा विज्ञेया इति ॥

વિશેષનો વિભાગ.

ભાવાર્થ—“વિશેષ પણુ ગુણુ અને પર્યાયના ભેદે બે પ્રકારવાળો છે. સહભાવી ગુણુ છે. જેમ કે—આત્માના ઉપયોગ વગેરે પુદ્ગલનો અહંભુરૂપ ગુણુ અને ધર્માસ્તિકાય આદિના ગતિહેતુત્વ વગેરે છે.”

વિવેચન—જેમ સામાન્ય બે પ્રકારનું છે, તેમ વિશેષ પણુ બે પ્રકારનો છે. ગુણુ અને પર્યાયરૂપી બે ભેદવાળો વિશેષ છે. જે કે પર્યાય શબ્દ સર્વ વિશેષનો વાચક હોવા છતાં પણુ, સહવર્તી વિશેષવાચક એવા ગુણુ શબ્દના સંનિધાનથી, ‘પ્રસિદ્ધપદસાન્ધ્યાદપિશક્તિમદ્ઃ ગોબલિ-વદે’ એ ન્યાયથી અર્થાત્ ગો શબ્દ સ્ત્રી અને પુલિંગવાચી છે, પરંતુ બલીવદ્ના સંનિધાનથી (ગાય અને બળદ એ અર્થ છે તેમ અહીં સમજવું.) કંમવર્તી વિશેષવાચક જ એમ બાણુવું.

ગુણુલક્ષણુ—અભિન્નકાળવર્તી વિશેષ ‘ગુણુ’ કહેવાય છે. જેમ આત્માના ઉપયોગ વગેરે. જેનાવડે વસ્તુના પરિચ્છેદ પ્રત્યે વ્યાપારવાળો જીવ કરાવાય છે, તે ઉપયોગ કહેવાય છે. અથવા સચેતન કે અચેતન વસ્તુમાં જીવ, બ્યારે ઉપયોગવાળો થતો પર્યાયની સાથે કે સામાન્યપણુએ વસ્તુનો પરિચ્છેદ કરે છે, ત્યારે તેવો પરિણામ ઉપયોગ કહેવાય છે. વળી તે ઉપયોગ પરસ્પર સાપેક્ષ સામાન્ય-વિશેષના અહંભુમાં પ્રવૃત્ત દર્શન-જ્ઞાનરૂપ દ્વય આત્મક બ્યારે છે, ત્યારે પ્રમાણુ છે, અન્યથા અપ્રમાણુ છે; કેમ કે—નિરપેક્ષ છે. તેથી જ નિરસ્ત ઈતર આકારવાળો છે.

૦ સર્વ જીવોમાં વર્તમાન હોઈ, આ ઉપયોગનું સહભાવિત્વની અપેક્ષાએ ગુણુપણું છે. અહીં આદિપદ્ધતી સુખ, પરિસ્પન્દ, યૌવન વગેરે ગૃહીત કરાય છે. [ઉપચાર વગરના પોતાના સ્વભાવો જ ગુણો છે. ખરેખર, ગુણો સહભાવી છે એથી અનુપચરિત છે. જે ઉપચરિત છે, તે પર્યાય છે. એથી જ દ્રવ્યને આશ્રિત ગુણો છે અને દ્રવ્ય-ગુણુ ઉભયને આશ્રિત પર્યાયો છે. કહ્યું છે કે—‘ગુણોનો આશ્રય દ્રવ્ય છે. એક દ્રવ્યાશ્રિત ગુણો છે. પર્યાયોનું લક્ષણુ તો ઉભય આશ્રિતપણું છે.’] [જેમ આત્મામાં વિજ્ઞાનવ્યક્તિ એટલે જે કોઈ એક તે કાળમાં વિધમાન વિશેષજ્ઞાન અને વિજ્ઞાનશક્તિ એટલે ઉત્તરજ્ઞાનના આકારપરિણામની યોગ્યતા વગેરે સમકાળભાવી ધર્મો ગુણુ શબ્દથી વાચ્ય બને છે.]

અજીવગુણુવર્ણન—પુદ્ગલનો અહંભુરૂપ ગુણુ હોય છે. ઔદારિક શરીર આદિપણુએ અહંભુરૂપ વર્ણુ આદિપણુની અપેક્ષાએ ગ્રાહ્યતારૂપ છે, અથવા પરસ્પર સંબંધરૂપ ધર્મ અહંભુ-ગુણુ કહેવાય છે. ધર્માસ્તિકાય આદિના ગુણુનું વર્ણુન—દેશાન્તરપ્રાપ્તિરૂપ ગતિમાં પરિણુત એવા જીવપુદ્ગલોની ગતિ હેતુત્વરૂપ ગુણુ ધર્માસ્તિકાયનો છે. આદિપદ્ધતી સ્થિતિહેતુત્વ-અવ-કાશદાતૃત્વ આદિ અને અધર્માસ્તિકાય-આકાશાસ્તિકાય આદિના ગુણો અહંભુ કરવા. ખરેખર,

આ'ગુણો જ્યારે જ દ્રવ્ય ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે જ તે દ્રવ્યની સાથે સમેવત જ ઉત્પન્ન થાય છે. પૂર્વ-અપરણાવ જ નથી, કેમ કે-ગુણ અને ગુણી સમાન સામગ્રીથી જન્ય હોય હામા-જમણા શીગડાની માફક પૌર્વાપર્ય હાવવાળા નથી. દ્રવ્યગુણોની ઉત્પત્તિનું દર્શન, વ્યવહારથી કૃષ્ણ આદિ ઘટની માફક સમજવાનું છે.

૦ અહીં આ વિશેષ સમજવાનું છે કે-જીવના ૧-અસ્તિત્વ, ૨-વસ્તુત્વ, ૩-દ્રવ્યત્વ, ૪-પ્રમેયત્વ, ૫-અગુરુદાઘુત્વ, ૬-સ્વાશ્રય ક્ષેત્રાવધિત્વ, ૭-ચેતનત્વ ૮-અમૂર્તત્વ, એમ આઠ ગુણો છે. અજીવમાં, ચેતનત્વ અમૂર્તત્વહીન-અચેતનત્વ મૂર્તત્વયુત પુદ્ગલના પૂર્વોક્ત આઠ ગુણો, બીજા દ્રવ્યોમાં મૂર્તત્વહીન અમૂર્તત્વયુત તે જ આઠ ગુણો છે.

૦ જીવના જ્ઞાન-દર્શન-સુખ-વીર્ય, એ વિશેષગુણો છે.

૦ પુદ્ગલના સ્પર્શ-રસ-ગંધ-વર્ણ, એ વિશેષગુણો છે.

૦ ગતિહેતુત્વ-સ્થિતિહેતુત્વ-અવગાહનાહેતુત્વ-વર્તનાહેતુત્વ, ધર્મારિતકાય-અધર્મારિત કાય-આકાશારિતકાયકાળના કેમથી વિશેષગુણો જાણવાં.

૦ અવિકૃત દ્રવ્યમાં વિશેષગુણો અવિશિષ્ટપણાએ રહેલા હોય છે. વિકૃત સ્વરૂપવાળા તે વિશેષગુણો પર્યાય ગણાય છે.

૦ ચેતનત્વ-અચેતનત્વ-મૂર્તત્વ-અમૂર્તત્વ, એ ચાર સામાન્યગુણો અને વિશેષગુણો છે, કેમ કે-પોતાની જાતિની અપેક્ષાએ અનુગત વ્યવહારકારી છે. પરબ્રહ્મની અપેક્ષાએ ચેતનત્વ આદિ સ્વાશ્રય પરબ્રહ્માશ્રય અચેતન આદિની વ્યાવૃત્તિને કરનાર છે. એથી જ આ પર-અપરસામાન્યની માફક સામાન્ય-વિશેષગુણો છે. એમ સોળ વિશેષગુણો જાણવાં.

અથ પર્યાયં નિરૂપયતિ—

ક્રમભાવી પર્યાયઃ, યથા સુસ્તદુઃસ્વર્પવિષાદાદયઃ । અભિન્નકાલવર્ત્તિનો ગુણાઃ, ત્રિભિન્નકાલવર્ત્તિનસ્તુ પર્યાયાઃ ॥ સૂત્ર-૮ ॥

ક્રમભાવીતિ । ક્રમવર્ત્તિનઃ પરિણામા નવપુરાણાદયઃ પર્યાયા इति भावः । सामान्येन पर्यायो द्विविधो व्यञ्जनपर्यायोऽर्थपर्यायश्चेति, त्रिकालस्पर्गिनः व्यञ्जनपर्यायाः यथा घटादीनां मृदादिपर्यायः, घटस्य कालत्रयेऽपि मृदादिपर्यायत्वव्यञ्जनात् । सूक्ष्मवर्त्तमानकालवर्त्ती अर्थपर्यायः, यथा घटादेस्तत्तत्क्षणवर्त्ती पर्यायः, यस्मिन् काले वर्त्तमानतया स्थितस्तत्कालापेक्षया कृतविद्यमानत्वेनार्थपर्याय उच्यते । प्रत्येकं द्विभेदो द्रव्यतो गुणतश्च तत्रापि पुनः प्रत्येकं द्विविधश्शुद्धाशुद्धभेदात्, तत्र शुद्धद्रव्यव्यञ्जनपर्यायो यथा चेतनद्रव्यस्य सिद्धत्वपर्यायः । अशुद्धद्रव्यव्यञ्जनपर्यायो नरदेवनारकतिर्यग्रूपः, शुद्धगुणव्यञ्जनपर्यायः केवलज्ञामारूपः, अशुद्धगुणव्यञ्जनपर्यायो मतिश्रुतावधिमनःपर्यवरूपः । ऋजुसूत्रमतेन क्षणपरिणतोऽर्थपर्यायः शुद्धः, यो यस्मादल्पकालवर्त्ती स तस्मादल्पत्वविवक्षयाऽशुद्धार्थपर्यायः, यथा नरत्वं व्यञ्जनपर्यायस्तथा बालत्वादिकमर्थपर्यायः इति । शुद्धगुणव्यञ्जनपर्यायस्य केवलस्यापि प्रतिक्षणं भेदात्

तत्पर्यायशुद्धगुणस्यार्थपर्यायः । शुद्धद्रव्यव्यञ्जनपरमाणुशुद्धपुद्गलपर्यायस्तस्याविनाशित्वात्, संयोग-
जनिता द्व्यणुकादिका अशुद्धद्रव्यव्यञ्जनपर्यायाः । परमाणुगुणशुद्धगुणव्यव्यञ्जनपर्यायः, द्विदेशादिका
गुणा अशुद्धगुणव्यञ्जनपर्यायाः । एवं धर्मादिष्वपि भाव्यम् । ननु य एव गुणाः क्रमेण सह वा भवन्ति
त एव च पर्याया इति कथं तेषां भेद उक्त इत्यत्राहाभिनेति, सदैव सहवर्तित्वाद्गणगन्धरसादयस्सा-
मान्येन गुणा उच्यन्ते नहि मूर्ते वस्तुनि वर्णादिकं कदाचिदपि व्यवच्छिद्यते, वर्णविशेषाणां कृष्णनीला-
दीनामपि प्रायः प्रभूतकालं सहवृत्तित्वाद्गुणत्वमेवं जीवधर्मादीनां भाव्यम् । विभिनेति । एकगुणकाल-
कत्वादयो विभिन्नाः पर्याया द्रव्यस्यावस्थान्तरप्राप्तिरूपाः पर्याया इत्यर्थः । त्रैलोक्यगतस्य सर्वस्यापि
कालस्यासत्कल्पनया यो गुणोऽशस्सर्वजघन्यः तेन कालकः परमाण्वादिरेकगुणकालक उच्यते, एवं
द्व्यादिगुणकालकादयो भाव्याः । वस्तुतस्तु नास्ति गुणस्य पर्यायस्य च कश्चन भेदः, द्रव्यपर्यायनय-
द्व्यातिरिक्तनयस्य भगवद्विरनुपदेशात् । पर्यायभिन्ने गुणविशेषे ग्राह्ये सति हि तदग्राहकगुणास्तिकन-
योऽपि स्यादेव, अन्यथा नयानामव्यापकता स्यान्न चायमादिष्टो भगवद्विः ततोऽसौ न भिन्नः, गुणा-
नाञ्च पर्यायत्वे गुणपर्यायवद्द्रव्यमित्यादिवचनं युगपदयुगपद्भाविपर्यायविशेषप्रतिपादकमेव, अत एव य एव
पर्यायस्स एव गुण इत्याद्यागमोऽपि सङ्गच्छते, एतेन गुणविकारः पर्याय इति व्युदस्तम्, गुणस्यैव
पर्यायोपादानकारणत्वे द्रव्यप्रयोजनस्य गुणेनैव सिद्धत्वाद्गुणपर्याययोरेव पदार्थत्वप्रसङ्गेन द्रव्यस्यानर्थ-
कत्वापत्तेः, न च द्रव्यपर्यायगुणपर्यायरूपकार्यभेदेन द्रव्यगुणरूपकारणभेदान्न द्रव्यं निष्फलमिति वाच्यम्,
अन्योऽन्याश्रयात्, कारणभेदे सति कार्यभेदः कार्यभेदे च कारणभेदस्सिद्ध्यतीति । तदेवं द्रव्यपर्या-
यात्मानौ सामान्यविशेषावेकं वस्तु, प्रतिभासभेदेऽप्यव्यतिरिक्तत्वात् यत्प्रतिभासभेदेऽप्यव्यतिरिक्तं तदेकं
यथा मेचकज्ञानम् तथा च द्रव्यपर्यायौ न व्यतिरिच्येते तस्मादेकं वस्त्विति, न चायमसिद्धो हेतुः
केवलद्रव्यस्य केवलपर्यायस्य वस्तुत्वे हि स्यादसिद्धिः, तदेव नास्ति क्रमयौगपद्यविरोधेनार्थक्रियाऽसम्भ-
वात्, न च क्रमयौगपद्यविरोधस्तत्रासिद्ध इति साम्प्रतम्, द्रव्यस्य पर्यायस्य वा सर्वथैकस्वभावस्य
क्रमयौगपद्यादर्शनात् अनेकपर्यायात्मन एव द्रव्यस्य तदुपलम्भात् । न च द्रव्यपर्याययोर्वास्तवत्वेऽप्य-
भेदोऽसिद्धः घटादिद्रव्याद्रूपादिपर्यायाणां ज्ञानप्रतिभासभेदात्, घटपटादिवदिति वाच्यम्, तस्यैकत्वा-
विरोधित्वात्, उपयोगविशेषाद्धि रूपादिज्ञानप्रतिभासभेदो न स्वविषयैकत्वं निराकरोति, सामग्रीभेदेऽ-
युगपदेकार्थोपनिबद्धविशदेतरज्ञानवत् । नापि विशेषणविरुद्धो हेतुः, विशेषणस्य प्रतिभासभेदस्याव्यति-
रिक्तत्वे हेतुना विरोधासिद्धेः । नन्वव्यतिरिक्तत्वमैक्यमेव, तथा च साध्याविशिष्टो हेतुरिति चेन्न कथञ्चि-
दप्यशक्य विवेचनत्वस्याव्यतिरिक्तत्वस्य हेतुत्वेन प्रयोगात् । न चाशक्यविवेचनत्वमप्यसिद्धमिति वाच्यम्,
विवक्षितद्रव्यपर्यायाणां द्रव्यान्तरं नेतुमशक्यत्वस्य सुप्रतीतत्वात्, वेद्यवेदकाकारज्ञानवत् तदाकारयोर्ज्ञा-

१. न चैवमपि मनुष्योगाद्द्रव्यभिन्नगुणपर्यायसिद्धिरिति वाच्यम्, नित्ययोगे मनुवृत्तिधानात् द्रव्यपर्याय-
योस्तादात्म्यात् सदा निर्विभागवर्तित्वात् अन्यथा प्रमाणत्राधापत्तेः । संज्ञासंख्यास्वलक्षणार्थक्रियाभेदाद्वा
कथञ्चित्तयोरभेदेऽपि भेदसिद्धेर्न मनुवृत्तनुपपत्तिरिति ॥

નાન્તરં નેતુમગ્યત્વસ્યૈવ તસ્યાભિમતત્વાત્ । ન ચ દ્રવ્યપર્યાયયોરયુતસિદ્ધત્વાદશક્યવિવેચનત્વમિતિ વાચ્યં
યતઃ કિમિદમયુતસિદ્ધત્વં, ન તાવદ્દેગામેદઃ પવનાતપયોસ્તત્પ્રસજ્ઞાત્ નાપિ કાલામેદસ્તત્ત એવ ।
સ્વભાવામેદ ઇત્યપિ ન, સર્વથા તથાત્વે વિરોધાત્ કથશ્ચિન્નેત્તદેવાશક્યવિવેચનત્વેમ્ । સ એવાવિષ્વભાવઃ
સમગ્રાય ઇતિ પરમતપ્રસિદ્ધઃ, અન્યથા તસ્યાઘટનાત્ । ન ચ ધર્મિગ્રાહકપ્રમાણેન વાધનાદ્વાધ ઇતિ
વાચ્યમ્, તેન ધર્મિણોઃ કથશ્ચિદ્વિનયોરેવ ગ્રહણાત્ । સર્વથા મિત્તયોર્દ્રવ્યપર્યાયત્વાસમ્ભવાત્ ન ચ
દ્રવ્યપર્યાયયોર્મિન્નયોઃ કથમમેદો વિરોધાદિતિ વાચ્યમ્, તથોપલમ્ભાત્ મેચકજ્ઞાનવત્ નહિ તત્ર
વિરોધવૈયધિકરણ્યસંશયવ્યતિકરસઙ્કરાનવરથાઽપ્રતિપત્યભાવાઃ પ્રમજ્યન્તે, તેપાં તથાપ્રતીત્યા દૂરોત્સારિ-
તત્વોક્તવાત્ । તસ્માત્સિદ્ધં દ્રવ્યપર્યાયયોઃ કથશ્ચિદૈક્યમિતિ ॥

પર્યાયોનું નિરૂપણ.

સાવાર્થ—“ક્રમભાવી ધર્મ (વિશેષ) ‘પર્યાય’ છે. જેમ કે—આત્મામાં સુખ—દુઃખ, હર્ષ—
વિષાદ વગેરે. અભિન્નકાળ—સમકાળમાં વર્તમાન ધર્મો ગુણો છે, સિન્નકાળમાં—સમકાળમાં
નહિ. વર્તમાન ધર્મો ‘પર્યાયો’ છે.”

વિવેચન—ક્રમવર્તી પરિણામો નવા—જૂના વગેરે પર્યાયો ગણાય છે. સામાન્યથી વ્યં-
જનપર્યાય અને અર્થપર્યાયના લેહથી પર્યાય બે પ્રકારના છે. ત્રિકાલસ્પર્શી પર્યાયો વ્યંજન-
પર્યાયો છે. જેમ કે—ઘટ આદિના માટી આદિ પર્યાયઃ કેમ કે—ઘટના ત્રણેય કાળમાં માટી
આદિ પર્યાયનું વ્યંજન (પ્રકટીકરણ) છે.

૦ સૂક્ષ્મ—વર્તમાનકાળવર્તી પર્યાય ‘અર્થપર્યાય’ છે. જેમ કે—ઘટાદિનો તે તે ક્ષણ-
વર્તીપર્યાય. જે કાળમાં વર્તમાનપણાએ રહેલ છે, તે કાળની અપેક્ષાએ કરેલ વિદ્યમાનતાની
અપેક્ષાએ અર્થપર્યાય કહેવાય છે. દરેક—વ્યંજન અને અર્થપર્યાય દ્રવ્ય અને ગુણથી બે
પ્રકારના છે. વળી ત્યાં પણ શુદ્ધ અને અશુદ્ધના લેહથી બે પ્રકારો છે.

૦ ત્યાં ૧—શુદ્ધદ્રવ્યવ્યંજનપર્યાય. જેમ કે—ચેતનદ્રવ્યનો સિદ્ધત્વપર્યાય. ૨—અશુદ્ધદ્રવ્ય-
વ્યંજનપર્યાય. જેમ કે—નર—દેવ—નારક—તિર્થચરૂપ પર્યાય. ૩—શુદ્ધગુણવ્યંજનપર્યાય કેવલ-

૧. પૃથગાશ્રયાનાશ્રયિત્વં પૃથગગતિમત્સ્વરૂપમાયયુતસિદ્ધત્વં નાશક્યવિવેચનત્વાદન્યદિત્યપિ ત્રોધ્યમ્ ॥
૨. એવં દ્રવ્યપર્યાયયોરેકત્ત્વે મેદઃ કથં સિદ્ધયતીતિ ચેત્પરસ્પરવિવિક્તરવમાવપરિણામસજાસહ્યાપ્રયોજનાદિભ્ય
ઇત્યવેહિ, દ્રવ્યં હિ અનાદ્યનત્તૈકરવમાવવૈસ્રસિકપરિણામં, પર્યાયશ્ચ સાદ્યન્તાનંકરવમાવપરિણામઃ, દ્રવ્યરય
દ્રવ્યમિતિ પર્યાયસ્ય પર્યાય ઇત્યન્વર્થસજામેદઃ, એકં દ્રવ્યમિત્યેકત્વસહ્યા દ્રવ્યે, પર્યાયા બ્રહ્વ ઇતિ પર્યાયે
બહુત્વસહ્યેતિ સંહ્યામેદઃ, દ્રવ્યરયૈકત્વાન્વયજ્ઞાનાદિકં પર્યાયરયાનેકત્વવ્યાવૃત્તિજ્ઞાનાદિકં પ્રયોજનમિતિ પ્રયોજન-
મેદઃ, દ્રવ્યં ત્રિકાલગોચર પર્યાયો વર્તમાનકાલ ઇતિ કાલ મેદઃ ઇતિ । એવશ્ચ દ્રવ્યપર્યાયાત્મકં વરતુ
સ્યાન્નાનૈવ સ્વલશ્રણમેદાત્, રયાદેકમેવાગક્યવિવેચનત્વાત્ રયાદુભયમેવ ક્રમાર્પિતદ્વયાત્, સ્યાદવકત્યમેવ,
સહાર્પિતદ્વયાદ્વકુમગક્યત્વાત્, સ્યાન્નાનાઽવકત્યમેવ, વિક્રદ્ધર્માવ્યાસમહાર્પિતદ્વયાત્ । સ્યાદેકમવકત્યમેવ,
અશક્યવિવેચનસહાર્પિતદ્વયાત્ સ્યાદુભયાવકત્યમેવ, ક્રમાક્રમાર્પિતદ્વયાદિતિ સત્તમઙ્ગી ભાવ્યેતિ ભાવઃ ॥

જ્ઞાન આદિરૂપ છે. ૪-અશુદ્ધગુણવ્યંજનપર્યાય મતિજ્ઞાન-શ્રુતજ્ઞાન-અવધિજ્ઞાન-મનઃપર્યાય જ્ઞાનરૂપ છે.

૦ ઋણુસૂત્રનયની અપેક્ષાએ ક્ષણમાં પરિણત અર્થપર્યાય શુદ્ધ છે. જે જેનાથી અદ્વિ-કાળવર્તી છે, તે તેનાથી અદ્વિત્વની વિવક્ષાથી અશુદ્ધ અર્થપર્યાય. જેમ નરત્વ વ્યંજન-પર્યાય છે, તેમ બાલત્વ વગેરે અર્થપર્યાય છે. ઇતિ.

૦ શુદ્ધગુણવ્યંજનપર્યાયરૂપ કેવલજ્ઞાનનો પણ પ્રતિક્ષણભેદ હોવાથી, તેનો પર્યાય શુદ્ધ ગુણનો અર્થપર્યાય છે.

૦ શુદ્ધદ્રવ્યવ્યંજનરૂપ પરમાણુ શુદ્ધ પુદ્ગલનો પર્યાય છે, કેમ કે-તે પરમાણુ અવિનાશી છે. સંયોગથી જનિત દ્વયલુક વગેરે ગુણો અશુદ્ધ ગુણવ્યંજનપર્યાયરૂપ છે. પરમાણુગુણ શુદ્ધગુણવ્યંજનપર્યાય છે. આ પ્રમાણે ધર્માસ્તિકાય આદિમાં વિચારવું.

શંકા-જે ગુણો જ ક્રમથી કે સાથે (સમકાળ) હોય છે અને તે જ પર્યાયો થાય છે, તો કેવી રીતે તે ગુણ, પર્યાયનો ભેદ કહેવાય છે ?

સમાધાન-અભિન્નકાળવર્તી ગુણો છે. કાળની સાથે અભેદવાળા ગુણો છે. હંમેશાં જ સહવર્તી હોવાથી વર્ણ-ગંધ-રસ વગેરે સામાન્યથી ગુણો કહેવાય છે, કેમ કે-મૂર્ત (રૂપી) વસ્તુમાં કદાચિત્ પણ વર્ણ વગેરે વ્યવચિન્ન હોતા નથી. વર્ણવિશેષરૂપ કૃણુ-નીલ વગેરેમાં પણ પ્રાયઃ ઘણા કાળ સુધી સાથે રહેનાર હોવાથી ગુણપણું છે. આ પ્રમાણે જીવાસ્તિકાય, ધર્માસ્તિકાય આદિનું બાણવું.

વિભિન્નકાળવર્તી કાળભેદવાળા પર્યાયો છે. એકગુણકાલત્વ આદિ વિભિન્ન પર્યાયો, દ્રવ્યની અવસ્થાન્તર પ્રાપ્તિરૂપ પર્યાયો છે.

૦ ત્રણ લોકમાં રહેલ સર્વ પણ કાળની અસત્કરૂપનાથી જે ગુણરૂપ અંશ સર્વજઘર્ન્ય છે, તેની સાથે કાલક પરમાણુ આદિ ‘એકગુણકાલક’ કહેવાય છે. આ પ્રમાણે દ્વિ (બે) આદિ ગુણકાલક ‘આદિ બાણવા.

૦ વાસ્તવિક રીતે ગુણનો અને પર્યાયનો કોઈ ભેદ નથી, કેમ કે-દ્રવ્યનય અને પર્યાયનયરૂપી બે નયથી ભિન્ન નયનો ઉપદેશ ભગવંતોએ કરેલો નથી.

૦ પર્યાયથી ભિન્ન ગુણવિશેષ ગ્રાહ્ય હોયે છતે, ખરેખર, તે ગુણવિશેષના ગ્રાહક ગુણાસ્તિકનય પણ થાય જ ! અન્યથા, નયોની અવ્યાપકતા થાય ! અને ભગવંતોએ આનો આદેશ કરેલો નથી. તેથી આ ગુણાસ્તિકનય ભિન્ન નથી. વળી ગુણોના પર્યાયપણામાં ‘ગુણ-પર્યાયવદ્દ્રવ્ય’ [આ પ્રમાણે પણ ‘મતુષ્ પ્રત્યયના યોગથી દ્રવ્યભિન્ન ગુણપર્યાયની સિદ્ધિ છે’ એમ નહીં કહેવું, કેમ કે-નિત્યયોગમાં મતુષ્ પ્રત્યયનું વિધાન હોઈ દ્રવ્ય અને પર્યાયનું તાદાત્મ્ય છે. હંમેશાં નિર્વિભાગવર્તી છે. અન્યથા, પ્રમાણની બાધાની આપત્તિ છે અથવા

સંજ્ઞા-સંખ્યા-સ્વલક્ષણ-અર્થક્રિયાના લેહથી કથંચિદ્ તે ખંનેનો અલેહ હોવા છતાં, લેહની સિદ્ધિ હોવાથી મતુપ્ પ્રત્યયની અનુપપત્તિ નથી.] ‘ગુણપર્યાયવાળું’ દ્રવ્ય છે’ ઇત્યાદિ વચન, એકીસાથે કે ક્રમથી (રહેનાર) થનાર પર્યાયવિશેષનું પ્રતિપાદક (વાચક) છે. એથી જ જે પર્યાય જ છે, તે જ ગુણ છે ઇત્યાદિ આગમ પણ સંગત થાય છે. આ કથનથી ‘ગુણનો વિકાર પર્યાય છે’-આવી માન્યતાનું ખંડન થયેલું છે, કેમ કે-ગુણમાં જ પર્યાયનું ઉપાદાન-કારણપણું માનવામાં દ્રવ્યનું કાર્ય ગુણથી જ સિદ્ધ થવાથી, ગુણપર્યાયમાં જ પદાર્થપણાનો પ્રસંગ થવાથી દ્રવ્યની નિરર્થકતાની આપત્તિ છે.

શંકા-દ્રવ્યનો પર્યાય-ગુણનો પર્યાય, એ રૂપ કાર્યના લેહથી દ્રવ્ય અને ગુણરૂપ કારણના લેહથી દ્રવ્ય નિરર્થક કેવી રીતે ?

સમાધાન-અન્યોડન્યાશ્રય દોષ આવે છે. જેમ કે-કારણનો લેહ થયે છતે કાર્ય-લેહ છે અને કાર્યનો લેહ હોયે છતે કારણનો લેહ સિદ્ધ થાય છે. ઇતિ. તેથી જ આ પ્રમાણે દ્રવ્યપર્યાયરૂપ સામાન્યવિશેષ એક વસ્તુ છે, કેમ કે-પ્રતિભાસનો લેહ હોવા છતાંય અભિન્ન છે. જે પ્રતિભાસના લેહમાં પણ અભિન્ન છે, તે એક છે. જેમ મેચકનું જ્ઞાન.

૦ તથાચ દ્રવ્યપર્યાય ભિન્ન નથી તેથી એક વસ્તુ છે.

૦ આ અસિદ્ધહેતુ નથી, કેમ કે-કેવળ દ્રવ્ય-કેવળ પર્યાય વસ્તુરૂપે જ્યારે કહેવાય, ત્યારે જ અસિદ્ધિ થાય ! પણ તે જ નથી, કેમ કે-ક્રમયૌગપદ્યથી વિરોધ હોઈ અર્થક્રિયાનો અસંભવ છે. વળી ‘જ્યાં ક્રમયૌગપદ્યથી વિરોધ, ત્યાં અસિદ્ધ છે’ એમ કહેવું વ્યાજબી નથી, કેમ કે-સર્વથા એકસ્વભાવવાળા દ્રવ્યમાં કે પર્યાયમાં ક્રમયૌગપદ્યનું અદર્શન છે. અનેક પર્યાયસ્વરૂપવાળા જ દ્રવ્યમાં જ તે ક્રમયૌગપદ્યનો અનુભવ છે.

શંકા-દ્રવ્યપર્યાય વાસ્તવિક છતાં તેમ અલેહ અસિદ્ધ છે, કેમ કે-ઘટ આદિ દ્રવ્ય કરતાં રૂપાદિ પર્યાયમાં જ્ઞાનપ્રતિભાસનો લેહ છે. જેમ કે-ઘટ-પટ આદિ. કેમ ખરોખર છે ને ?

સમાધાન-તે જ્ઞાનપ્રતિભાસ એકત્વનો વિરોધ નથી, માટે દ્રવ્યપર્યાયમાં અલેહ સિદ્ધ છે. ખરેખર, ઉપયોગવિશેષથી રૂપાદિજ્ઞાનપ્રતિભાસ લેહ સ્વવિષયની એકતાનું નિરાકરણ કરતો નથી. જેમ કે-સામગ્રીના લેહમાં ક્રમથી એક અર્થથી ઉપનિબદ્ધ વિશદથી ઇતર (પરોક્ષ) જ્ઞાન.

૦ વિશેષણથી વિરૂદ્ધ હેતુ નથી, કેમ કે-વિશેષણભૂત પ્રતિભાસલેહનો અવ્યતિરિક્તત્વ(અલેહ)રૂપ હેતુની સાથે વિરોધની અસિદ્ધિ છે.

શંકા-અવ્યતિરિક્તત્વ એટલે એકતા જ. તથાચ સાધ્યથી અવિશિષ્ટ હેતુ થશે ને ?

સમાધાન-કથંચિત્ પણ અશક્ય વિવેચનત્વવાળા અવ્યતિરિક્તત્વને હેતુપણાએ પ્રયોગ છે.

શંકા-અશક્ય વિવેચનપણું પણ અસિદ્ધ છે ને ?

સમાધાન-વિવક્ષિત દ્રવ્યપર્યાયોને દ્રવ્યાન્તરમાં લઈ જવાનું અશક્યત્વ આરી રીતે

પ્રતીત છે. જેમ કે-વેદ્યવેદક આકારજ્ઞાનઃ કેમ કે-વેદ્યવેદક આકારતુ' જ્ઞાનાન્તરમાં લઈ જવાતું અશક્યત્વ જ તે અશક્ય વિવેચનત્વ અભિમત છે.

શંકા-દ્રવ્યપર્યાય અયુતસિદ્ધ [જેને છોડીને જે ન રહી શકે, બંને અયુતસિદ્ધ છે. જે બંનેમાં એક પદાર્થ જ્યાં સુધી તે નષ્ટ ન થઈ જાય, ત્યાં સુધી પરસ્પર એકબીજા સિવાય રહી ન શકે તે જ બંને અયુતસિદ્ધ છે.] હોવાથી અશક્ય વિવેચનત્વ છે જ ને ?

સમાધાન-ખોલો, આ અયુતસિદ્ધત્વ શું છે ? દેશથી અલેદરૂપ અયુતસિદ્ધત્વ નથી, કેમ કે-પવન અને આતપમાં તે અયુતસિદ્ધત્વનો પ્રસંગ આવશે. કાળથી અલેદરૂપ અયુતસિદ્ધત્વ નથી, કેમ કે-પવન અને આતપમાં તે અયુતસિદ્ધત્વનો પ્રસંગ આવશે ! સ્વભાવથી અલેદરૂપ અયુતસિદ્ધત્વ નથી, કેમ કે-સર્વથા અલેદ માનવામાં વિરોધ આવે છે. જો તે કથંચિત્ છે, તો તે જ અશક્ય વિવેચનત્વ છે. [પૃથગ્ આશ્રયના અનાશ્રિયિત્વરૂપ, પૃથક્ અગતિમત્ત્વરૂપ અયુતસિદ્ધત્વ અશક્ય વિવેચનપણું કોઈ જુદું નથી, એમ પણ જાણવું.] તે જ અવિષ્વગ્ભાવ-સમવાય (અયુતસિદ્ધવૃત્તિ) છે, એમ પરમતપ્રસિદ્ધ છે. અન્યથા, તે અશક્ય વિવેચનપણું ઘટતું નથી.

શંકા-ધર્મિગ્રાહકપ્રમાણથી બાધ ન હોવાથી બાધદોષ છે ને ?

સમાધાન-તે કારણથી કથંચિદ્ લિન્ન જ બે ધર્મીનું ગ્રહણ છે.

૦ સર્વથા લિન્ન દ્રવ્યપર્યાયમાં દ્રવ્યપર્યાયત્વનો અસંભવ છે.

શંકા-લિન્ન દ્રવ્ય અને પર્યાયમાં કેવી રીતે અલેદ થઈ શકે ? કેમ કે-વિરોધ છે. કથંચિદ્ ભેદાભેદનો અનુભવ હોવાથી, મેચકજ્ઞાનની માફક, ત્યાં વિરોધ-વૈયધિકરણ-સંશય-વ્યતિકર-સંકર-અનવસ્થા-અપ્રતિપત્તિ-અભાવરૂપ આઠ દોષ આવતા નથી, કેમ કે-તે દોષોનું તથાપ્રતીતિના બાળથી પહેલાં ખંડન કરેલું છે. તેથી [આ પ્રમાણે દ્રવ્ય અને પર્યાયના એકત્વમાં ભેદ કેવી રીતે સિદ્ધ થાય છે ? એમ જો કહો છો, તો પરસ્પર-લિન્ન સ્વભાવ-પરિણામ-સંજ્ઞા-સંખ્યા-પ્રયોજન આદિથી દ્રવ્ય-પર્યાયનો ભેદ છે, એમ સમજો. ખરેખર, દ્રવ્ય અનાદિઅનંત એક સ્વભાવ સ્વાભાવિક પરિણામવાળું છે અને પર્યાય સાહિસાન્ત અનેક સ્વભાવ પરિણામવાળો છે. દ્રવ્યને દ્રવ્ય અને પર્યાયને પર્યાય એમ અન્વર્થ (અર્થ પ્રમાણે) સંજ્ઞાભેદ છે. 'એક દ્રવ્ય છે' એમ એકત્વસંખ્યા દ્રવ્યમાં 'પર્યાયો ઘણા છે.' પર્યાયમાં બહુત્વ-સંખ્યા છે. આ પ્રમાણે સંખ્યાભેદ છે. દ્રવ્યનું એકત્વના અન્વયના, જ્ઞાન આદિ પર્યાયનું અનેકત્વના વ્યાવૃત્તિના જ્ઞાનાદિ પ્રયોજન છે, એવો પ્રયોજનનો ભેદ છે. દ્રવ્ય ત્રિકાળ વિષયવાળું છે, પર્યાય વર્તમાનકાળ વિષયનાળો છે, એવો કાલકૃતભેદ છે. વળી આ પ્રમાણે દ્રવ્યપર્યાયાત્મક વસ્તુ 'સ્યાદ્ અનેકં' કેમ કે-સ્વલક્ષણનો ભેદ છે. 'સ્યાત્ એકમેવ' કેમ કે-અશક્ય વિવેચન છે. 'સ્યાદ્ સમયમેવ' કેમ કે-ક્રમથી અર્પિત દ્વય છે. 'સ્યાદ્ અવક્તવ્યમેવ' કેમ કે-સહ અર્પિત દ્વયથી કહેવાને અશક્ય છે. 'સ્યાદ્ અનેકં અવક્તવ્યમેવ' કેમ કે-વિરૂદ્ધ

ધર્માધ્યાસ સહ અર્પિત દ્વય છે. 'સ્યાદ્ એકં અવક્તવ્યમેવ' કેમ કે-અશક્ય વિવેચન સહ અર્પિત દ્વય છે. 'સ્યાદ્ સમયં અવક્તવ્યમેવ' કેમ કે-કેમથી-અકેમથી અર્પિત દ્વય છે. આવી સપ્તભંગી, વિચારવી.] દ્રવ્ય અને પર્યાયનો કથંચિદ્ અલેદ સિદ્ધ થયેલ છે. ઈતિ.

નનુ સુખજ્ઞાનાદીનાં ગુણત્વં સુખદુઃખાદીનાં પર્યાયત્વમિતિ કથં? પર્યાયગુણયોરમેદાદિત્યત્રાહ—

અત્ર ય એવ સુખાદયો ગુણાસ્ત એવ પર્યાયા इति કથં મેદ इति નો વાચ્યમ્, કાલ-મેદેન મેદસ્યાનુભવાત્ ॥ સૂત્ર-૯ ॥

અત્રેતિ । કાલમેદસ્યાનુભૂયમાનત્વેન તદપેક્ષયૈવ મેદો ન સર્વથેતિ ભાવઃ ॥

ગુણપર્યાયના લેદ.

શંકા-સુખ-જ્ઞાન આદિનું ગુણત્વ, સુખ-દુઃખ આદિનું પર્યાયપણું, એમ કેવી રીતે? કેમ કે-પર્યાય અને ગુણનો અલેદ છે ને?

સમાધાન-આના જવાબમાં કહે છે કે-

ભાવાર્થ-“અહીં જે સુખ આદિ ગુણો જ છે અને તે જ પર્યાયો છે, તો લેદ કેવી રીતે ?” એવું નહીં બોલવું, કેમ કે-કાળના લેદથી ગુણપર્યાયના લેદનો અનુભવ છે.

વિવેચન-કાળનો લેદ અનુભવાતો હોઈ તે કાળલેદની અપેક્ષાએ જ ગુણપર્યાયમાં લેદ છે, સર્વથા લેદ નથી.

તદેવં પ્રમાણસ્ય પરિચ્છેદે સમાસત આદર્શિતે કિમીદ્દશસ્ય પ્રમાણસ્ય ફલમિતિ જિજ્ઞાસાયમાહ—

પ્રમાણજન્યં ફલં દ્વિવિધમનન્તરં પરમ્પરમિતિ । અજ્ઞાનનિવૃત્તિરનન્તરફલમ્, કેવલિનામપિ પ્રતિક્ષણમશેષાર્થધિપયાજ્ઞાનનિવૃત્તિરુપપરિણતિરસ્ત્યેવ, અન્યથા દ્વિતીયાદિસમયે તદન-ભ્યુપગમેડજ્ઞત્વપ્રસક્તઃ ॥ સૂત્ર-૧૦ ॥

પ્રમાણજન્યમિતિ । અનન્તરમિતિ, અન્તરરહિતમવ્યવહિતં ફલમિત્યર્થઃ । પરમ્પરમિતિ, વ્યવહિતં ફલમિત્યર્થઃ, અનન્તરં ફલં પ્રમાણાનાં દર્શયતિ અજ્ઞાનનિવૃત્તિરિતિ, પ્રમાણપ્રવૃત્તિર્પૂર્વકાલીનં પ્રમાતૃવિવક્ષિત-વિષયકં યદજ્ઞાનં તસ્ય નિવૃત્તિરવ્યવહિતં ફલં અજ્ઞાનમુદ્વલ્યતામેવ પ્રમાણાનાં પ્રવૃત્તિરજ્ઞાનસ્ય સર્વાનર્થ-મૂલતયા પ્રમાત્રપકારિત્વાત્તત્ત્વવર્તનસ્ય પ્રયોજનતા યુક્તૈવ, એતન્નાવ્યવહિતં ફલં સર્વજ્ઞાનાનામેકરૂપત્વાત્ સામાન્યેનોક્તમિતિ ભાવઃ, એતદુપલક્ષકમર્થપ્રકાશસ્ય, તસ્યાપ્યવ્યવહિતફલત્વાત્ પ્રમાતૃણાં સર્વેષામર્થ-ર્થિત્વાદર્થપ્રકાશસ્ય ફલત્વૌચિત્યાત્ । નનુ પ્રમાણસ્યાપ્યર્થસવેદનરૂપત્વેન તસ્યૈવ પ્રમાણસ્ય ફલત્વેનોક્તિઃ પર્યવસિતા, કિમતઃ? પ્રમાણફલયોરમેદઃ સ્યાત્, તતોડપિ કિં? અસતઃ કારણત્વસ્ય સતશ્ચ ફલત્વસ્ય પ્રસક્તઃ સ્યાદિતિ ચેન્મૈવમ્, જન્મન્યેવાસ્ય દોષત્વાદ વ્યવસ્થાયામદોષાત્, કર્મોન્મુલ્કજ્ઞાનવ્યાપારસ્ય ફલત્વાત્ કર્તૃવ્યાપારોલ્લેખિબોધસ્ય પ્રમાણત્વાત્ કર્તૃસ્થાયાં પ્રમાણરૂપાયાં ક્રિયાયાં સન્યામર્થપ્રકાશ-સિદ્ધેઃ । એકજ્ઞાનગતત્વેન પ્રમાણફલયોરમેદો વ્યવસ્થાપ્યાર્થપ્રકાશમાવાચ્ચ મેદ इति મેદામેદરૂપઃ

પ્રમાણફલભાવોઽભાધિતં સ્યાદ્વાદમનુગચ્છતિ, કરણસ્ય ક્રિયાયાશ્ચ કથશ્ચિદેકત્વાત્પ્રદીપતમોવિગમવત્, નાનાત્વં ચ પરશ્ચધાદિવત્ । ન ચ યથા દેવદત્તઃ કાષ્ઠં પરશુના ચ્છિનતીતિ કરણસ્ય પરશોર્દેવદત્ત-નિષ્ઠત્વેન છિદાયાઃ કાષ્ઠસ્થત્વેન ચ નાનાત્વં યથૈવ ચ પ્રદીપસ્તમો નાશયત્યુદ્યોતેનેત્યત્રાપિ કરણસ્યોદ્યો-તસ્ય તમોનાશાત્મકક્રિયાયાશ્ચ નાનાત્વં પ્રતીયતે તથૈવ કરણસ્ય પ્રમાણસ્ય ક્રિયાયાશ્ચ ફલજ્ઞાનરૂપાયા નાનાત્વેનૈવ ભવિત્યમભેદે દૃષ્ટાન્તાભાવાદિતિ વાચ્યમ્, પ્રદીપસ્ત્વાત્માનાઽઽત્માનં પ્રકાશયતીતિ પ્રતીતેઃ પ્રદીપાત્મનઃ કર્તૃરનન્યસ્ય કથશ્ચિત્કરણસ્ય પ્રકાશનક્રિયાયાશ્ચ પ્રદીપાત્મિકાયાઃ કથશ્ચિદભેદસિદ્ધેઃ, તદ્વત્પ્રમાણફલયોરપિ કથશ્ચિદભેદસિદ્ધિરુદાહરણસદ્ભાવાત્, તથા સર્વથા તાદાત્મ્યેન પ્રમાણફલયોર્વ્ય-વસ્થા ચ ભવિતુમર્હતીતિ ભાવ' । નનુ કેવલિનાં સદા સર્વપ્રમેયસ્ય પ્રત્યક્ષત્વાદજ્ઞાનનિવૃત્તિ' કથં ફલ-મિત્યત્રાહ કેવલિનામપીતિ, નનુ પ્રથમસમય એવ કેવલસ્યાશેષાર્થસવેદનરૂપેણ પરિણતૌ પ્રદીપપ્રકાશયો-રિવાજ્ઞાનધ્વંસસમ્ભવેઽપિ દ્વિતીયાદિક્ષણે કથમજ્ઞાનનિવૃત્તિપરિણતિરિત્યત્રાહાન્યથેતિ, તદનમ્યુપગમેઽજ્ઞાન-નિવૃત્તિપરિણામાનમ્યુપગમે, અજ્ઞત્વપ્રસન્ન इति, અજ્ઞાનનિવૃત્તેરભાવાદિતિ ભાવઃ, તથા ચ પ્રથમસમયેઽ-જ્ઞાનનિવૃત્તિઃ પ્રથમસમયવિશિષ્ટતયાઽઽસીત્ દ્વિતીયાદિસમયે તુ દ્વિતીયાદિસમયવિશિષ્ટતયા ભવતીતિ ન ફલામાવલક્ષણો દોષ इति ભાવઃ ॥

પ્રમાણબ્રહ્મનુ' ફળવર્ણન.

આ પ્રમાણે પ્રમાણનો વિષય સંક્ષેપથી બતાવ્યા બાદ આવા પ્રમાણનું શું ફળ છે ? આવી જિજ્ઞાસામાં કહે છે કે—

ભાવાર્થ—‘પ્રમાણબ્રહ્મ ફળ બે પ્રકારનું છે. એક અનંતરફળ અને બીજું પરંપરફળ છે. અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ અનંતરફળ છે. કેવલીઓમાં પણ પ્રતિક્ષણ સમસ્ત અર્થના વિષયની અજ્ઞાનની નિવૃત્તિરૂપ પરિણતિ છે જ. અન્યથા, દ્વિતીય આદિ સમયમાં તેના અસ્વીકારમાં અજ્ઞતાનો પ્રસંગ છે.’

વિવેચન—અનંતર એટલે અંતર વગરનું અવ્યવહિત ફળ. પરંપર એટલે પરંપરાનું ફળ—વ્યવહિત ફળ સર્વ પ્રમાણોનું અનંતર ફળ બતાવે છે. ‘અજ્ઞાન નિવૃત્તિ’રિતિ । અજ્ઞાનનું ઉન્મૂલ્ય કરતા જ પ્રમાણોની પ્રવૃત્તિ છે. વળી અજ્ઞાન સર્વ અનર્થોનું મૂળ હોઈ, પ્રમાણોનું અપકારી હોઈ તે અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ પ્રધ્વંસની પ્રયોજનતા છે. આ અવ્યવહિત ફળ સર્વ જ્ઞાનોનું એકરૂપ હોઈ સામાન્યથી કહેલું છે. [સર્વ પ્રમાણોનું અવ્યવહિત ફળ અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ છે અને તે સ્વ-પર વ્યવસાયીરૂપ છે. જેમ ઘટનો ધ્વંસ કપાલના સમુદાયરૂપ છે, તેમ અજ્ઞાનનો ધ્વંસ પણ સ્વ-પર નિશ્ચયાત્મક છે.] આ કથન અર્થપ્રકાશનું ઉપલક્ષક છે. તે અર્થપ્રકાશ અવ્યવહિત ફળ છે, કેમ કે—સર્વ પ્રમાણોનો અર્થના અર્થી હોઈ અર્થપ્રકાશમાં ફળપણની ઉચિતતા છે.

શંકા—પ્રમાણ પણ અર્થસંવેદનરૂપ હોઈ અંત તો ગત્વા તે પ્રમાણમાં જ ફળપણનું કથન છે, માટે શું પ્રમાણ અને ફળમાં અલેહ થશે ને ? વળી કહેશે કે—એથી શું થયું ?

તો અમે કહીએ છીએ કે-અસત્કારણપણાનો અને સત્કણપણાનો પ્રસંગ આવશે જ ને ?

સમાધાન-અસત્ એવા કારણતાનો સત્ એવા ફલત્વના પ્રસંગરૂપ દોષ પ્રમાણ-ફળની ઉત્પત્તિમાં છે પરંતુ પ્રમાણફળની વ્યવસ્થામાં દોષ નથી, કેમ કે-કર્મ(વિષય)સન્મુખ જ્ઞાનવ્યાપારમાં ફળપણું છે, કર્તાના વ્યાપારના ઉદ્દેશવાળા બોધમાં પ્રમાણપણું છે. એથી કર્તામાં રહેલ પ્રમાણરૂપ ક્રિયા હોયે છતે અર્થપ્રકાશની સિદ્ધિ છે.

૦ એક જ્ઞાનમાં રહેલ હોવાથી પ્રમાણફળમાં અભેદ છે અને વ્યવસ્થાપ્ય વ્યવસ્થાપક ભાવથી ભેદ છે. આમ ભેદાભેદરૂપ પ્રમાણફળભાવ અબાધિત સ્યાદ્વાદને અનુસરે છે.

૦ વળી ક્રિયા અને કરણનું કથંચિદ્ એકત્વ છે. જેમ પ્રદીપ અને તમોવિનાશ છે, તેમ અહીં સ્મજવું અને પરશુ આદિની માફક કથંચિત્ અનેકત્વ જાણવું.

શંકા-‘જેમ દેવદત્ત કૂહારાથી લાકડાને છેદે છે. આવા સ્થળમાં કરણભૂત પરશુ દેવદત્તમાં રહેલ હોઈ અને છેદનરૂપ ક્રિયા કાષ્ઠમાં રહેલ હોઈ અનેકત્વ (ભેદ) છે. જેમ ‘દીપક અંધકારને દૂર કરે છે પ્રકાશવડે.’ આવા સ્થળમાં કરણરૂપ ઉદ્યોતનું અને તમોવિનાશરૂપ ક્રિયાનું અનેકત્વ (ભેદ) પ્રતીયમાન થાય છે. તેવી રીતે કરણભૂત પ્રમાણનું ફળજ્ઞાનરૂપ ક્રિયાનું અનેકત્વ (ભેદ) માનવું પડે છે, કેમ કે-અભેદમાં દષ્ટાન્તનો અભાવ છે ને ?

સમાધાન-‘પ્રદીપ પોતાને સ્વપ્રકાશવડે પ્રકાશિત કરે છે.’ આવી પ્રતીતિથી પ્રદીપરૂપ કર્તાથી અભિન્ન એવા કથંચિત્ કરણના અને પ્રદીપ આત્મક પ્રકાશનક્રિયાના કથંચિદ્ અભેદની સિદ્ધિ છે. તેની માફક પ્રમાણફળમાં પણ કથંચિદ્ અભેદની સિદ્ધિ છે, કેમ કે-દષ્ટાન્તનો સદ્ભાવ છે. તથાચ સર્વથા તાદાત્મ્યથી પ્રમાણફળની વ્યવસ્થા થવાને યોગ્ય છે.

શંકા-કેવલીઓમાં સદા સર્વ પ્રમેયનું પ્રત્યક્ષપણું હોવાથી અજ્ઞાનનિવૃત્તિરૂપ ફળ કેવી રીતે ?

સમાધાન-કેવલીઓમાં પ્રતિસમય સમસ્ત અર્થના વિષયની અજ્ઞાનનિવૃત્તિરૂપ ફળ છે જ.

શંકા-પ્રથમ સમયમાં જ કેવલજ્ઞાનની અર્થસંવેદનરૂપે પરિણતિ હોયે છતે, પ્રદીપ-પ્રકાશની માફક અજ્ઞાનધ્વંસનો સંભવ છતાં દ્વિતીય આદિ ક્ષણમાં કેવી રીતે અજ્ઞાનનિવૃત્તિરૂપ પરિણતિ ?

સમાધાન-મન્યથા, દ્વિતીય આદિ સમયમાં અજ્ઞાનનિવૃત્તિરૂપ ફળના અસ્વીકારમાં અજ્ઞતાનો પ્રસંગ છે, કેમ કે-અજ્ઞાનનિવૃત્તિનો અભાવ છે. તથાચ પ્રથમ સમયમાં અજ્ઞાનનિવૃત્તિ પ્રથમ સમય વિશિષ્ટપણાએ હતી, દ્વિતીય આદિ સમયમાં તો દ્વિતીય આદિ સમય વિશિષ્ટપણાએ અજ્ઞાનનિવૃત્તિરૂપ ફળ હોય છે; માટે ફળના અભાવરૂપ દોષ નથી.

અથર્કિં તસ્ય વ્યવહિતં ફલમિત્યત્રાહ —

કેવલજ્ઞાનસ્ય પરમ્પરફલં માધ્યસ્થ્યં હાનોપાદાનેચ્છાયા અમાવાત્, તીર્થકરત્વનામોદયાતુ
દ્વિતોપદેશપ્રવૃત્તિઃ, સુખન્તુ ન કેવલજ્ઞાનસ્ય ફાલં, અશેષકર્મક્ષયસ્ય ફલત્વાત્ ॥ સૂત્ર-૧૧ ॥

કેવલજ્ઞાનસ્યેતિ । માધ્યસ્થ્યમિતિ, મધ્યસ્થવૃત્તિતેત્યર્થઃ, ઉપેક્ષેતિ ભાવઃ । હેતુમાહ હાનેતિ, સંસારતત્કારણસ્ય હેયસ્ય હાનાત્ મોક્ષતત્કારણસ્યોપાદેયસ્યોપાત્તત્વાच्च सिद्धप्रयोजनत्वादिति भावः । નનુ કરુણાવતઃ પરદુઃખજિહાસોઃ કથમુપેક્ષા, તદભાવે ચ કથમાપ્ત ઇતિ चेन्न निष्पन्नयोगस्य मैत्र्या-
 दिवर्जितसद्बोधमात्रचित्तस्य मोहविलासरूपकरुणाया असम्भवात्, अन्यदुઃખનિરાચિકીર્ષ્યાં સ્વદુઃખ-
 નિવર્તનવદકરુણયાપિ વૃત્તેઃ, નનુ યઃ સ્વસ્મિત્ દુઃખનિવર્તકસ્સ સ્વાત્મનિ કરુણાવાન્ યથાઽસ્મદાદિઃ
 તથા ચ યોગી સ્વદુઃખનિવર્તક ઇતિ પ્રયોગેણ દયાલોરેવાત્મદુઃખનિવર્તકત્વં ઇતિ चेन्न स्वभावतोऽपि
 સ્વપરદુઃખનિવર્તકત્વોપपत्तेः प्रदीपवत् । નહિ પ્રદીપઃ કૃપાલુતયાઽઽત્માનં પરં વા તમસો દુઃખહેતોર્નિ-
 વર્તયતિ કિન્તુ સ્વભાવાદેવ,, તતો નિશ્લેષાન્તરાયક્ષયાદભયદાનં પ્રક્ષીણાવરણસ્યાત્મનઃ સ્વરૂપમેવ પરમા
 દયા, સૈવ ચ મોહાભાવાદ્રાગદ્વેષયોરપ્રણિધાનાન્માધ્યસ્થ્યમિતિ ભાવઃ । નવ્વેવં કથં તસ્ય હિતોપદેશે
 પ્રવૃત્તિરિષ્ટસાધનતાજ્ઞાનસ્ય તદ્દેતુત્વાદ્યોગિન ઇષ્ટાભાવાદિત્યત્રાહ તીર્થકરત્વેતિ, હિતોપદેશપ્રવૃત્તિરિતિ,
 તયા પરદુઃખનિરાકરણસિદ્ધિરિતિ ભાવઃ । નનુ કેવલજ્ઞાનસ્ય સુખમપિ ફલમન્યથા 'કેવલસ્ય સુખોપેક્ષે'
 ઇતિ પૂર્વાચાર્યવચનવિરોધો દુષ્પરિહર ઇતિ ચેત્સત્યં, કિન્તુ ન સદ્વદયક્ષોદક્ષમોઽયં કેવલજ્ઞાનસ્ય સુખફલ-
 ત્વપક્ષ ઇત્યુપેક્ષિતઃ । સુખસ્ય હિ સંસારિણિ સદ્વેદ્યકર્મોદયફલત્વં મુક્તે તુ સમસ્તકર્મક્ષયફલત્વં પ્રમાણો-
 પપન્નં ન પુનર્જ્ઞાનફલત્વં, તસ્માત્પારંપર્યેણ કેવલજ્ઞાનસ્ય ફલમૌદાસીન્યમિત્યભિપ્રાયેણાહ સુખન્તિવતિ,
 તર્હિ કસ્ય ફલં સુખમિત્યત્રાહાશેષેતિ ॥

પ્રમાણના વ્યવહિત ફળનું વર્ણન.

ભાવાર્થ—“કેવલજ્ઞાનનું પરંપરાનું ફળ માધ્યસ્થ્ય છે, કેમ કે—હાનની ઇચ્છા અને ઉપાદાનની ઇચ્છાનો અભાવ છે. તીર્થકરનામકર્મના ઉદયથી તો હિતોપદેશ પ્રવૃત્તિ છે. સુખ તો કેવલજ્ઞાનનું ફળ નથી પરંતુ સકલ કર્મક્ષયનું ફળ છે.”

વિવેચન—માધ્યસ્થ્ય એટલે મધ્યસ્થવૃત્તિતા—ઉદાસીનતા—ઉપેક્ષા છે, કારણ કે—સંસાર અને તેના કારણભૂત હેયનું હાન (ત્યાગ) છે. મોક્ષ અને મોક્ષના કારણભૂત ઉપાદેયનું ગ્રહણ કરેલું હોવાથી સિદ્ધપ્રયોજન—કૃતકૃત્ય કેવલીઓ હોય છે.

શંકા—પરદુઃખના વિનાશની ઇચ્છાવાળા કંઈણાવંતને ઉપેક્ષા કેવી? કંઈણાના અભાવમાં કેમ આપ્ત કહેવાય?

સમાધાન—મૈત્રી આદિ વર્જિત સમ્યજ્ઞાનરૂપ ચિત્તવાળા કેવલીમાં મોહના વિદાસરૂપ કંઈણાનો અસંભવ છે, કેમ કે—સ્વદુઃખની નિવૃત્તિની માફક અન્ય દુઃખના નિરાકરણમાં કંઈણા વગર પણ પ્રવૃત્તિ છે.

શંકા—જે પોતાના વિષે દુઃખનો નિવર્તક છે, તે સ્વાત્માના વિષે કંઈણાવાળો છે. જેમ કે—અસ્મદ્ આદિ. તથાચ યોગી સ્વદુઃખનિવર્તક છે. આવા અનુમાનના પ્રયોગથી દયાળુમાં જ આત્મદુઃખ—નિવર્તક પણ છે ને?

સમાધાન—પ્રદીપની માફક સ્વભાવથી પણ સ્વદુઃખ-પરદુઃખના નિવર્તકવની ઉપપત્તિ છે. પ્રદીપ કૃપાળુપણાએ સ્વના કે પરના દુઃખના હેતુભૂત અંધકારનું નિવારણ કરતો નથી પરંતુ સ્વભાવથી જ તમોહર છે. તે સ્વભાવથી અમસ્ત અંતરાય(કર્મ)ના ક્ષયથી અભયદાન, પ્રક્રીણુ આવરણવાળા આત્માનું સ્વરૂપ જ પરમ દયા છે. તે પરમ દયા જ મોહના અભાવથી, રાગ-દ્વેષના અસંનિધાનથી મધ્યસ્થતા સમજવાની છે.

શંકા—આ પ્રમાણે જો છે, તો કેવી રીતે તે કેવલીની હિતોપદેશમાં પ્રવૃત્તિ? કેમ કે-પ્રવૃત્તિમાં હેતુ ઇષ્ટઆધનતાનું જ્ઞાન છે અને કેવલીમાં ઇષ્ટ(તા)નો અભાવ છે ને?

સમાધાન—તીર્થંકરત્વનામકર્મના ઉદયથી જો હિતોપદેશમાં પ્રવૃત્તિ છે, તો હિતોપદેશ પ્રવૃત્તિદ્વારા પરદુઃખનિરાકરણની સ્વભાવથી સિદ્ધિ છે.

શંકા—કેવલજ્ઞાનનું સુખ પણ ક્ષણ છે. અન્યથા, ‘કેવલસ્ય સુત્તોપેક્ષે’ કેવલજ્ઞાનનું ક્ષણ સુખ અને ઉપેક્ષા છે. પૂર્વાચાર્યના આવા વચનની સાથે આવતા વિરોધનો પરિહાર કેવી રીતે?

સમાધાન—જો કે તમારું કહેવું ઠીક છે, પરંતુ સહુદયના વિચારમાં આ કેવલજ્ઞાનનો સુખક્ષણપણનો પક્ષ નથી માટે ઉપેક્ષિત કરેલ છે. ખરેખર, સંસારી જીવમાં, સુખમાં શાતા-વેદનીયકર્મના ઉદયજન્યક્ષણપણું છે. સિદ્ધાત્મામાં તો સકલ કર્મના ક્ષયજન્યક્ષણપણું સુખમાં છે. આ વસ્તુ પ્રમાણથી યુક્તિયુક્ત છે. પરંતુ જ્ઞાનજન્યક્ષણપણું મુક્તમાં નથી, તેથી પરં-પરાએ કેવલજ્ઞાનનું ક્ષણ ઔદાસીન્ય છે.

મતિશ્રુતાદીનાશ્ચતુર્ણાન્તુ વ્યવહિતં તદાહ—

તદ્ભિન્નપ્રમાણાનાન્તુ હાનોપાદાનોપેક્ષાવુદ્ધયઃ ફલમ્ ॥ સૂત્ર-૧૨ ॥

તદ્ભિન્નેતિ । કેવલજ્ઞાનભિન્નેત્યર્થઃ । વ્યવધાનેન જિહાસાજનિકા ઉપાદિત્સાજનિકા વહિઃ-પ્રવૃત્તિનિવૃત્તિવિષયાન્તરસચ્ચારશૂન્યનિમૃતજ્ઞાનરૂપા વા વુદ્ધયઃ ફલમિત્યર્થઃ । જિહાસાજનકોપાદિત્સા-જનકવુદ્ધિદ્વારેણ ચ હેયહાનોપાદેયોપાદાનાત્મિકા વિરનિરપિ ફલમ્ । સ્મૃત્યજનકજ્ઞાનરૂપોપેક્ષાયાસ્તુ ન કથમપિ મત્યાદિપ્રમાણફલત્વં, અવપ્રહાદિધારણાપર્યન્તત્વાન્મત્યુપયોગસ્યેતિ કેચિત્ ॥

મતિ-શ્રુત આદિ પ્રમાણોનું ક્ષણવર્ણન.

ભાવાર્થ—“તે કેવલજ્ઞાનથી ભિન્ન પ્રમાણોનું હાન-ઉપાદાન-ઉપેક્ષાબુદ્ધિઓ પરં-પરા ક્ષણ છે.”

વિવેચન—વ્યવધાનદ્વારા (પરંપરાએ) હાનની ઇચ્છાજનક, અહંણની ઇચ્છાજનક, અથવા બાહ્ય પ્રવૃત્તિથી નિવૃત્તિ, વિષયાન્તર સંચારશૂન્ય નિભૂત (નિશ્ચળ-શાન્ત) જ્ઞાનરૂપ બુદ્ધિઓ ક્ષણ છે. ત્યાગેચ્છાજનક-અહંણેચ્છાજનક બુદ્ધિદ્વારા ત્યાગરૂપ-આહ્યના અહંણ-રૂપ વિરતિ પણ ક્ષણ છે. સ્મૃતિના અજનકજ્ઞાનરૂપ ઉપેક્ષામાં તો કોઈ પણ રીતે મતિ આદિ પ્રમાણક્ષણપણું નથી, કેમ કે-અવઅહંથી માંડી ધારણા સુધી મતિનો ઉપયોગ છે, એમ

કેટલાકેની માન્યતા છે. [કેવલજ્ઞાનથી ભિન્ન પ્રત્યક્ષ-પરોક્ષરૂપ પ્રમાણો ઉપાદેયભૂત કુંકુમ-ચંદનાદિમાં ઉપાદાનબુદ્ધિ-ગ્રહણબુદ્ધિ, હેયભૂત વિષ-અંગાર આદિમાં હાનબુદ્ધિ, ત્યાગબુદ્ધિ અને ઉપેક્ષણીયભૂત ઘાસ-ઢેંફાં આદિમાં ઉપેક્ષાબુદ્ધિ પરંપરાએ કૃણ છે.]

પ્રમાણાનાં ફલં પ્રમાણાદ્ભિન્નમેવેતિ કેચિત્, પરે ચાભિન્નમેવેતિ, તત્ર તત્ત્વજિજ્ઞાસાયાં શ્રોતુસ્સ-મુદિતાયાં તદપનોદનાયાહ—

ફલશ્ચ પ્રમાણાદ્વિન્નાભિન્નં, પ્રમાણતયા પરિણતસ્યૈવાઽઽત્મનઃ ફલત્વેન પરિણમનાત્તયોઃ કથશ્ચિદ્ભેદઃ, કાર્યકારણભાવેન પ્રતીયમાનત્વાચ્ચ કથશ્ચિદ્ભેદઃ ॥ ઇતિ સમાપ્તં પ્રમાણ-નિરૂપણમ્ ॥ સૂત્ર-૧૩ ॥

ફલશ્ચેતિ । પ્રમાણફલશ્ચેત્યર્થઃ ચોઽનુક્તસમુચ્ચયાર્થઃ । અનેન ધર્મિનિર્દેશઃ કૃતઃ, પ્રમાણાદ્ભિન્નાભિન્ન-મિતિ, સાધ્યધર્મનિર્દેશઃ, પ્રમાણફલત્વાન્યથાનુપપત્તેરિતિ હેતુઃ પૂરણીયઃ । એકાન્તતસ્તયોર્ભેદે પ્રમાણફલે હમે સ્વકીયે હમે ચ પરકીયે ઇતિ નૈયત્યં ન સ્યાત્, તસ્માદેકપ્રમાતૃતાદાત્મ્યેન તયોઃ કથશ્ચિદ્ભેદો વાચ્ય इत्याशयेनाह પ્રમાણતયેતિ, યો હ્યાત્મા પ્રમાણાકારેણ પરિણમતે સ એવ ફલરૂપતયા પરિણમતે નાન્યઃ, તથાદર્શનાત્, અન્યથા પ્રમાણફલનિયમો ન ભવેદેવેતિ ભાવઃ । અસ્તુ તર્હિ તયોરભેદ એવેત્ય-ત્રાહ કાર્યકારણભાવેનેતિ, કુઠારચ્છેદનયોરિવ પ્રમાણફલયોર્હેતુહેતુમદ્ભાવેન પ્રતીયમાનત્વાત્કથશ્ચિદ્ભે-દોઽપિ સ્યાદર્થપ્રકાશનાદૌ હિ પ્રમાણં સાધકતમં કારણમર્થપ્રકાશસ્ત્તસાધ્યં ફલમિતિ પ્રતીયતે, સર્વ-થાઽભેદે હિ નેયં વ્યવસ્થા ભવેદિતિ ભાવઃ । ચશબ્દેનાનુક્તસ્યાત્મનઃ પ્રમાતૃસ્સંગ્રહઃ । તેન પ્રમાણફલ-યોર્યત્ પરિણામિકારણં સ પ્રમાતા, યદિ પ્રમાતા ન ભવેન્ન ભવેદેવ તદા પ્રમાણફલયોર્ભેદાભેદઃ, પ્રમા-ણાભિન્નાત્માભિન્નત્વાદ્દિ પ્રમાણફલયોરભેદો વાચ્યો ગત્યન્તરાભાવાત્, તથા ચાત્મનોઽભાવે સર્વથા ક્ષણિકત્વે સર્વથા નિત્યત્વે ચ તદભેદાસમ્ભવેન પ્રમાણફલવ્યવસ્થાવિચ્છેદાપત્યા પ્રમાણફલાભ્યાં ભિન્ના-ભિન્ન ઉત્પાદવ્યયધ્રૌવ્યાત્મકઃ પ્રમાતાઽભ્યુપેય ઇતિ દર્શિતઃ । તદેવં પ્રમાણવિષયફલપ્રમાતૃણાં નિરૂપિત-ત્વાદવસિતં પ્રમાણનિરૂપણમિત્યાહેતીતિ ॥

ઇતિ તપોગચ્છનમોમણિ શ્રીમદ્વિજયાનન્દસૂરીશ્વરપટ્ટાલંકાર શ્રીમદ્વિજયકમલસૂરીશ્વરચરણનલિન વિન્યસ્ત-

મક્તિમરેણ તત્પટ્ટધરેણ વિજયલબ્ધિસૂરિણા વિનિર્મિતસ્ય તત્ત્વન્યાયવિમાકરસ્ય સ્વોપજ્ઞાયાં

ન્યાયપ્રકાશવ્યાખ્યાયાં પ્રમાણનિરૂપણં નામ સપ્તમઃ કિરણઃ ॥

પ્રમાણોતુ' કૃણ પ્રમાણુથી ભિન્નાભિન્ન.

પ્રમાણોતુ' કૃણ પ્રમાણુથી ભિન્ન છે, એમ કેટલાક (નૈયાયિકો) કહે છે. કેટલાક (બૌદ્ધો) અભિન્ન જ છે એમ માને છે. આ વિષયના તત્ત્વને બાણવાની ઇચ્છા બ્યારે શ્રોતાને ઉપસ્થિત થાય છે, ત્યારે આ જિજ્ઞાસાને શાન્ત કરવા માટે કહે છે કે—

હાવાર્થ—“કૃણ, પ્રમાણુથી ભિન્નાભિન્ન છે. પ્રમાણુપણાએ પરિણુત જ આત્મા કૃણરૂપે પરિણુત થતો હોવાથી તે પ્રમાણુકૃણનો કથંચિત્ અલેહ છે. કાર્ય—કારણભાવથી પ્રતીયમાન થતા હોવાથી તે પ્રમાણુકૃણમાં કથંચિદ્ ભેદ છે.” આ પ્રમાણે પ્રમાણુનિરૂપણ સમાપ્ત થાય છે.

વિવેચન-અહીં 'અ' અકથિતના સમુચ્ચયનો ઘોતક હોઈ, ક્ષણ એટલે પ્રમાણુક્ષણ (આ પદ ધર્મીપક્ષવાચક હોઈ આ પદથી ધર્મીનિદેશ કરેલો છે.) પ્રમાણુથી સિન્નાસિન્ન છે, (સાધ્યધર્મ વાચકપદ હોઈ આ પદથી લેદાલેદરૂપ સાધ્યધર્મનો નિદેશ કરેલો છે.) કેમ કે-પ્રમાણફલત્વાન્યથાનુપપત્તિ' છે. (આ રૂપ હેતુ અધ્યાહારરૂપે પૂરવાનો છે.)

૦ એકાન્તથી પ્રમાણુ અને ક્ષણનો લેદ જો માનવામાં આવે, તો આ પ્રમાણુ અને ક્ષણ પોતાના છે તથા આ પ્રમાણુ અને ક્ષણ પારકા છે, આવો નિયમ ન થઈ શકે; માટે 'એકપ્રમાણુ-તાદાત્મ્ય'થી તે પ્રમાણુક્ષણનો કથંચિત્ અલેદ વાગ્ય છે.

ખરેખર, જે આત્મા પ્રમાણુના આકારે પરિણુત થાય છે, તે આત્મા ક્ષણરૂપણુ પરિણુમે છે, બીજો નહીં; કેમ કે-તે પ્રકારે જ દર્શન છે.

[જે પ્રમાતા પ્રમાણુથી વસ્તુનો નિશ્ચય કરે છે, તે પ્રમાતા તે વસ્તુનું ગ્રહણુ કરે છે, ત્યાગ્યનો ત્યાગ કરે છે અને ઉપેક્ષણીયની ઉપેક્ષા કરે છે, એમ સર્વ લોકોથી અનુભવાય છે. પરંતુ અન્ય પ્રમાતાનો પ્રમાણુપણુ પરિણુમ અને અન્ય કોઈને પણ ઉપાદાનબુદ્ધિ આદિ રૂપ ક્ષણપણુએ પ્રતીતિ થતી નથી.]

અન્યથા, જો એક જ પ્રમાતાનું પ્રમાણુક્ષણનું તાદાત્મ્ય ન સ્વીકારાય, તો આ પ્રમાણુ-ક્ષણ સ્વકીય છે અને આ પ્રમાણુક્ષણ પરકીય છે, આવો વ્યવસ્થાનો નિયમ ન થાય !

શંકા-જો આમ છે, તો પ્રમાણુ અને ક્ષણનો અલેદ જ રહે ! ખરેખર છે ને ?

સમાધાન-કુઠાર (કરણ) અને છેદનક્રિયા(સાધ્ય)ની માફક પ્રમાણુ અને ક્ષણમાં 'કાર્યકારણસાવેન' (સાધ્ય-સાધનસાવથી) પ્રતીતિ હોવાથી પ્રમાણુક્ષણનો કથંચિદ્ લેદ પણ થાય છે. ખરેખર, સર્વથા અલેદમાં આ વ્યવસ્થા ન થઈ શકે !

'અ' શબ્દથી અકથિત આત્મારૂપ પ્રમાતાનો સંગ્રહ છે, તેથી પ્રમાણુ અને ક્ષણનું પરિણુમીકારણુ છે. તે પ્રમાતા છે. જો પ્રમાતા ન હોય, તો પ્રમાણુ અને ક્ષણનો લેદાલેદ ન થઈ શકે. પ્રમાણુથી અસિન્ન આત્મા અને આત્માથી અસિન્ન ક્ષણ હોઈ પ્રમાણુક્ષણનો અલેદ વાગ્ય છે, કેમ કે-ગત્યંતરનો અભાવ છે. તથાચ આત્માના અભાવમાં અથવા અર્વથા ક્ષણિકપણુમાં કે અર્વથા નિત્યપણુમાં પ્રમાણુક્ષણનો અલેદનો અમૂલવ હોઈ, પ્રમાણુક્ષણની વ્યવસ્થાના વિચ્છેદની આપત્તિ આવવાથી, પ્રમાણુક્ષણથી સિદ્ધાસિદ્ધ, ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રોવ્યાત્મક પ્રમાતા સ્વીકારવો જોઈએ. તે આ પ્રમાણુ:-પ્રમાણુ-વિષયક્ષણ પ્રમાનાઓનું નિરૂપણુ થઈ ચૂકેલું હોવાથી પ્રમાણુ નિરૂપણુ સમજી લીધું છે. આ પ્રમાણુ પ્રમાણુનિરૂપણુ સમાપ્ત થાય છે.

ઈતિ તપોગજ્ઞનસોમણિ શ્રીમદ્ વિજયનન્દસૂરીશ્વરપદ્માલંકાર શ્રીમદ્ વિજયકમલ-સૂરીશ્વરચરણકમલમાં વિન્યસ્તલક્ષિતલરવાળા તેઓશ્રીના પદ્મધર વિજયલગ્નિધસૂરિજીદ્વારા

વિનિર્મિત તત્ત્વન્યાયવિભાકરની સ્વોપજ્ઞન્યાયપ્રકાશ નામક વ્યાખ્યામાં

પ્રમાણુનિરૂપણુ નામનું સાતમું કિરણુ સમાપ્ત.

॥ अथाष्टमः किरणः ॥

ननु यथार्थज्ञानस्य प्रमाणत्वमनुक्त्वा यथार्थनिर्णयस्य तत्त्वं कृतः प्रोक्तमित्यत्राह—

प्रमाणञ्च निश्चयात्मकमेव, आरोपविरोधित्वात् ॥ सूत्र-१ ॥

प्रमाणञ्चेति । निश्चयात्मकमेवेति, एवकारेण निराकारदर्शनस्य प्रमाणत्वव्यवच्छेदः कृतः, आरोपो हि संशयादिरूपो न वस्तुतथाभावग्राहकः, वस्तुतथाभावग्राहकश्च निश्चयात्मकमेव ज्ञानं भवितुमर्हति, एवञ्च निश्चयात्मकत्वं व्यापकं व्याप्यञ्च वस्तुतथाभावग्राहकत्वं, वस्तुतथाभावग्राहकं ज्ञानं प्रमाणमुच्यतेऽतस्तेन निश्चयात्मकेन भवितव्यम्, दर्शनञ्च न वस्तुतथाभावग्राहकं निराकारत्वादतो न तत्प्रमाणं निश्चयात्मकञ्चेति भावः । निश्चयात्मकत्वे हेतुमाह आरोपेति, वक्ष्यमाणस्वरूपस्यारोपस्य विरोधित्वादित्यर्थः, आरोपो ह्यथावस्थितवस्तुग्राहकः प्रमाणञ्च यथावस्थितवस्तुग्राहकमतस्तद्विरोधित्वं प्रमाणस्य, तथा च प्रमाणं निश्चयात्मकमेव, आरोपविरोधित्वात् यत्पुनर्न निश्चयात्मकं न तदारोपविरोधि, यथा घटः, आरोपविरोधि च प्रमाणमतस्तन्निश्चयात्मकमेव । न च पक्षैकदेशे प्रथमाक्षसन्निपातसमुद्भूतसंवेदनस्वरूपे निर्विकल्पकप्रत्यक्षेबाधस्तस्य कल्पनागून्यत्वेन निश्चयात्मकत्वासम्भवादिति वाच्यम्, सर्वैरेव सर्वदा सर्वत्र नीलमहं संवेधीत्युल्लेखशेखरस्य निश्चयात्मकस्यैव प्रत्यक्षतोऽनुभूयमानत्वात्, न च शब्दरहितनीलादिपदार्थसामर्थ्येनोत्पत्त्या तद्रूपप्रतिभासित्वमेव तस्योचितं नत्वभिलापप्रतिभासित्वमपीति वाच्यम्, असत्यभिलापप्रतिभासित्वे निश्चयस्वभावत्वासम्भवात्, निःशब्दकार्थजनितत्वमात्रेण शब्दं विना कृत्यस्याभिधानासम्भवाच्च, न च नीलादिपदार्थे सत्युपयोगेऽपि यदीन्द्रियजं ज्ञानमर्थं न परिच्छिन्नात् किन्तु स्मृतिसामर्थ्यजन्यतदर्थप्रतिपादकगन्धसघटनं यावत्प्रतीक्षेत तदार्थग्रहणाय दत्ताञ्जलिस्त्यात्, नीलादिकं ह्यर्थमनीक्षमाणो न तत्र गृहीतसङ्केतं शब्दं स्मरत्युपयोगाभावात्, अननुस्मरन्न तं पुरोवर्त्तिनि पदार्थे घटयति स्मरणमन्तरेण सघटनासम्भवात् असघटयंश्च त्वद्दृष्ट्या न निरीक्ष्यत एवार्थइमिति सुपुप्तप्रायं जगद्भवेदिति वाच्यम्, भवत्यक्षेऽप्यस्य दोषस्य तुल्यत्वात्, उत्पन्नेऽपि हि निर्विकल्पके प्रत्यक्षे विधिनिषेधद्वारा विकल्पद्वयं यावन्न भवेत् तावदिदं नीलं नेदं पीतमितीदन्त्याऽनि-

१. नामजातियोजनाग्रत्वेनेत्यर्थः । अत्र बौद्धाः स्वलक्षणरूपविषयसामर्थ्यवलेनोत्पन्नत्वान्निर्विकल्पदर्शने प्रतिभासमाने रवलक्षणरूपोऽर्थः प्रतिभासते न नामादयः, न ह्यर्थं शब्दाः सन्ति तदात्मानो वाऽर्थाः, येन तस्मिन् प्रतिभासमाने तेऽपि प्रतिभासरन्ति वदन्ति तन्न, रवलक्षणस्य ज्ञानविषयत्वाम्भवात् ज्ञानजनकत्वेन ज्ञानभास्यत्वं मानाभावात्, अन्यथा इन्द्रियनिष्ठज्ञानजननगत्तेरपि प्रतिभासप्रसङ्गात् न च नीलाद्यवधारणत्वेन दर्शनस्य नीलादिविरुद्धत्वमिति वाच्यम्, नीलाद्यवधारणत्वेन दर्शनस्य नीलविषयत्वं, तत्त्वेन च नीलाद्यवधारणत्वेनोत्पन्नत्वान्निर्विकल्पकत्वात् । तरयाभिलापगून्यत्वेनावधारणत्वेनोत्पन्नत्वासम्भवाच्च नास्ति तादृशं निर्विकल्पकमित्यागमनाह सर्वैरेवेति ॥ २. इदमरः नामानि गृहीतमन्तमित्यर्थः, तदमरणे च इदमेतत्पदवाच्यमिति तेन नाग्नौ तद्वाच्यं न योजयितुमीदृशे इत्याहाननुगमनिति, न निरीक्ष्यत इति, तदेतदितिगन्धेन नाभिलषितुं शक्नोतीत्यर्थः ॥

દન્તયા નિયતાર્થવ્યવસ્થા ન સ્યાત્ 'યત્રૈવ જનયેદેનાં તત્રૈવાસ્ય પ્રમાણતે'તિ ત્વદ્વચનાત્ । તદ્વચવસ્થા-
પક્ષઞ્ચ વિકલ્પયુગલમેવ તત્ત્વ શબ્દયોજનાસહિતમિતિ ત્વદુક્તરીત્યા જગત્સુષુપ્તપ્રાયં સ્યાદિતિ । પ્રત્યક્ષસ્ય
સવિકલ્પકત્વે શબ્દસંપૃક્તમેવ સ્યાત્તથા ચ શબ્દાદ્વૈતમતપ્રવેશઙ્ગિતિ ન ચ વાચ્યમ્, સ્વતઃ એવ તસ્ય
વ્યવસાયાત્મકત્વાત્ ન પુનઃ શબ્દસંપર્કપેક્ષયા, તદપેક્ષાયાં વર્ણપદવ્યવસાયસમ્ભવાત્ તદ્વચવસાયે પરસ્ય
શબ્દસ્યાવશ્યકતાયામનવસ્થાપત્તેરિતિ ॥

આરોપનિરૂપણ નામક અષ્ટમ કિરણ.

શંકા-યથાર્થ જ્ઞાનને પ્રમાણનું લક્ષણ નહિ કહીને, યથાર્થ નિર્ણયને પ્રમાણનું લક્ષણ
કેમ કહ્યું ?

સમાધાન-‘પ્રમાણ નિશ્ચયાત્મક જ છે, કેમ કે-આરોપ(સંશયાદિ)નો વિરોધી છે.

વિવેચન-નિશ્ચયાત્મક જ પ્રમાણ છે. અહીં નિશ્ચય આત્મકમાં જકારદ્વારા નિરાકારરૂપ
દર્શનમાં પ્રમાણપણનો વ્યવચ્છેદ કરેલો છે. ખરેખર, આરોપ સંશયાદિરૂપ હોઈ વસ્તુના
તથાભાવનો ગ્રાહક નથી અને વસ્તુતથાભાવનું ગ્રાહક નિશ્ચય આત્મક જ જ્ઞાન થવાને
યોગ્ય છે. આ પ્રમાણે નિશ્ચય આત્મકત્વ વ્યાપક છે (સાધ્ય છે) અને વસ્તુતથાભાવ ગ્રાહ-
કત્વ વ્યાપ્ય છે (હિતુ છે). વસ્તુતથાભાવ ગ્રાહકજ્ઞાન પ્રમાણપક્ષ કહેવાય છે. એથી તે પ્રમાણને
નિશ્ચયાત્મક થવું જોઈએ. વળી દર્શન વસ્તુતથાભાવ ગ્રાહક નથી, કેમ કે-નિરાકાર છે. એથી
તે દર્શન નિશ્ચયાત્મક પ્રમાણરૂપ નથી. નિશ્ચય આત્મકપણમાં જેનું સ્વરૂપ આગળ કહેવાતું
છે, એવા આરોપનો વિરોધી હોવાથી એમ હેતુ સમજવો. ખરેખર, આરોપ અથથાવસ્થિત
વસ્તુગ્રાહક છે અને પ્રમાણ યથાવસ્થિત વસ્તુગ્રાહક છે. એથી પ્રમાણનું આરોપ વિરોધીત્વ
છે. તથાચ પ્રમાણ નિશ્ચય આત્મક જ છે, કેમ કે-આરોપનો વિરોધી છે. વળી જે નિશ્ચયા-
ત્મક નથી, તે આરોપનો વિરોધી નથી. જેમ કે-ઘટ. વળી આરોપનો વિરોધી પ્રમાણ છે
એથી તે નિશ્ચય આત્મક જ છે.

શંકા-પક્ષના એકદેશભૂત પ્રથમતઃ ઇન્દ્રિય અને પદાર્થના સંબંધજન્ય સવેદનસ્વરૂપી
નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષમાં બાધદોષ છે, કેમ કે-તે નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષ કલ્પનાથી શૂન્ય હોઈ
[નામ-અતિરૂપ યોજનાથી શૂન્ય હોઈ એવો અર્થ છે. અહીં બૌદ્ધો કહે છે કે-‘સ્વલક્ષણરૂપ
વિષય સામર્થ્યના બળથી ઉત્પન્ન થવાથી, નિર્વિકલ્પકના દર્શન પ્રતિભાસમાન થયે છતે
સ્વલક્ષણરૂપ અર્થ પ્રતિભાસે છે, નામ વગેરે નહિ. ખરેખર, અર્થમાં શબ્દો નથી અથવા

૧. ક્ષણિકવાદિમતે નામજાત્યાદિયોજનં વિકલ્પે કથમપિ નોપપચ્ચતે, દોર્ધકાલિકત્વાત્તદુપયોગરયેત્યપિ-
શોધ્યમ્ ॥ ૨. અન્યથા દૃશ્યસ્ય દર્શનેન પૂર્વાનુભૂતનીલાદિજ્ઞાનનામવિશેષયોઃ સહ સ્મરણેન પ્રકૃતે નામ-
યોજનાસમવસ્ય વક્તવ્યતયા સહ રમૃતિદ્વયસ્વીકારાપત્તિઃ રયાત્ અતઃ એવ વર્ણપદાના ક્રમિકાણા ક્રમેજૈવા-
ધ્યવસાયેન યુગપદધ્યવસાનાસમવઃ, કથશ્ચિદધ્યવસાયે વા નામ્નો નામાન્તરેણ વિના સ્મૃત્યસંભવેન તદા-
વશ્યકતાયા ભવત્યનવરથેતિ માવઃ ॥

શબ્દાત્મક અર્થો નથી, કે જેથી તે અર્થ પ્રતિભાસમાન થયે છતે તે શબ્દો પણ પ્રતિભાસમાન થઈ શકે ! ખૌદ્ધોનું આ કથન બરોબર નથી. સ્વલક્ષણમાં જ્ઞાનવિષયપણાનો અસંભવ છે, કેમ કે-જ્ઞાનજનક હોઈ જ્ઞાનથી ભાસ્ય(પ્રતિભાસવિષય)પણામાં પ્રમાણનો અભાવ છે. જો જ્ઞાનજનકને જ્ઞાનથી ભાસ્ય માનવામાં આવે, તો ઈન્દ્રિયમાં રહેલ જ્ઞાનની જનનશક્તિમાં પણ પ્રતિભાસનો પ્રસંગ આવશે. એમ પણ નહિ કહેવું કે-‘નીલ આદિના અધ્યવસાયના હેતુપણાએ દર્શનનું નીલ આદિનું વિષયપણું છે,’ કેમ કે-નીલ અધ્યવસાય હેતુપણાએ દર્શનનું વિષયપણું અને નીલવિષયપણાએ નીલ અધ્યવસાય હેતુપણું, આવો અન્યોડન્યાશ્રય નામક દોષ છે. તે દર્શનમાં અભિલાપ (શબ્દ) શૂન્યપણું હોઈ અધ્યવસાય હેતુત્વનો અસંભવ છે અને તાદૃશ નિર્વિકલ્પ નથી.] નિશ્ચય આત્મકપણાનો અસંભવ છે ને ?

સમાધાન—સર્વ જીવોવડે જ સર્વ કાળ સર્વ ઠેકાણે ‘હું’ નીલનું સવેદન કરું છું’ આવા ઉલ્લેખરૂપ નિશ્ચય આત્મકનો જ પ્રત્યક્ષથી અનુભવ થતો છે.

શંકા-શબ્દથી રહિત નીલ આદિ પદાર્થના સામર્થ્યથી ઉત્પત્તિ હોઈ, શબ્દરહિત નીલાદિ પદાર્થનો પ્રતિભાસ જ ઉલ્લેખમાં ઉચિત છે, પરંતુ અભિલાપનું પ્રતિભાસપણું પણ નથી ને ?

સમાધાન—અભિલાપનો પ્રતિભાસ અવિદ્યમાન હોયે છતે, નિશ્ચય સ્વભાવપણાનો અસંભવ છે અને શબ્દ વગર કાર્યજનિતપણા માત્રથી શબ્દ સિવાય કૃત્યના કથનનો અસંભવ છે.

શંકા-નીલ આદિ પદાર્થમાં ઉપયોગ હોયે છતે પણ, જો ઈન્દ્રિયજનિત જ્ઞાન અર્થનો પરિચ્છેદ ન કરે પરંતુ સ્મૃતિના સામર્થ્યથી જન્ય નીલ આદિ પદાર્થપ્રતિપાદક શબ્દના સંબંધ સુધી રાહ જૂએ, તો અર્થના ગ્રહણ માટે અંજલિ આપેલી થાય ! ખરેખર, નીલ આદિ પદાર્થને નહિ જોતો ત્યાં ગ્રહણ કરેલ સંકેતવાળા શબ્દનું સ્મરણ કરતો નથી, કેમ કે-ઉપયોગનો અભાવ છે. (આનું આ નામ છે, આવા ગ્રહણ કરેલ સંકેતવાળા એવો અર્થ છે અને ગ્રહણ કરેલ સંકેતવાળા શબ્દના અસ્મરણમાં આ, આ પદનો અર્થ છે. આવી રીતે તે નામ સાથે તે વાચ્યની યોજના કરવા માટે સમર્થ થતો નથી, માટે કહે છે કે-‘અનનુસ્મરન્’ इति । નહીં સ્મરણ કરતો, આગળ વર્તમાન પદાર્થમાં તે શબ્દની યોજના કરતો નથી, કેમ કે-સ્મરણ વગર સંઘટનનો અસંભવ છે : અને નહિ સંઘટન કરતો, તારી દૃષ્ટિથી ‘તે આ’ આવા શબ્દથી અભિલાપ કરવા માટે સમર્થ થતો નથી, માટે આપું જગત્ સુષુપ્તપ્રાય થશે જ ને ?

સમાધાન—આપના પક્ષમાં પણ આ દોષની તુલ્યતા છે. ખરેખર, ઉત્પન્ન હોવા છતાંય નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષમાં વિધિ અને નિષેધદ્વારા જો વિકલ્પ જ્યાં સુધી ન થાય, ત્યાં સુધી ‘આ નીલ છે-આ પીગું નથી’ આવા ઈદંપણાએ-અનિદંપણાએ નિયતાર્થવ્યવસ્થા ન થાય ! કેમ કે-ઈદંતાથી કે અનિદંતાથી આ નિયતાર્થવ્યવસ્થાને જ્યાં પેદા કરે છે, ત્યાં

જ આની પ્રમાણતા છે' આવું તમારું વચન છે. વળી તેની વ્યવસ્થા કરનાર બે વિકલ્પ જ છે અને તે બે વિકલ્પ શબ્દની યોજના સહિત હોય છે. (ક્ષણિક વાદીના મતમાં નામ-જાતિ આદિનું યોજન કોઈ પણ રીતે ઘટતું નથી, કેમ કે-તેનો ઉપયોગ દીર્ઘકાલિક છે એમ પણ બાણવું.) આવી રીતે તમારી કહેલ રીતિથી આખું જગત્ સુષુપ્તપ્રાય થશે જ.

૦ પ્રત્યક્ષના સવિકલ્પપણામાં શબ્દથી સંબંધવાળું જ પ્રત્યક્ષ થશે ! તથાચ શબ્દાદ્વૈત મતમાં પ્રવેશ થશે ! આવું નહિ બોલવું, કેમ કે-સ્વતઃ એવ તે પ્રત્યક્ષ વ્યવસાય આત્મક છે. (અન્યથા, પ્રત્યક્ષને બે વ્યવસાય આત્મક ન માનો, તેા દશ્યના દર્શનથી પૂર્વે અનુભવેલ નીલ આદિ જ્ઞાન-નામવિશેષના એકીસાથે સ્મરણ થવાથી, પ્રકૃતમાં નામના યોજનના અસં-ભવની વક્તવ્યતાની સાથે બે સ્મૃતિની આપત્તિ થશે ! એથી જ ક્રમિક વર્ણુ-પદોના ક્રમથી જ અધ્યવસાયથી (નિશ્ચયથી) એકીસાથે અધ્યવસાનનો અસંભવ છે, અથવા કથંચિત્ અધ્ય-વસાયમાં નામની બીજા નામ વગર સ્મૃતિનો અસંભવ હોવાથી તે નામાન્તરની આવશ્ય-કતામાં અનવસ્થા થાય છે, એવો ભાવ છે.) પરંતુ શબ્દસંબંધની અપેક્ષાથી નહીં, કેમ કે-તે શબ્દસંબંધની અપેક્ષામાં વર્ણુ-પદના વ્યવસાયનો અસંભવ છે : અને તે વર્ણુ-પદના વ્યવસાયમાં બીજા વર્ણુપદરૂપ શબ્દની આવશ્યકતામાં અનવસ્થાની આપત્તિ છે. ઇતિ.

કોડ્યમારોપો યદિરોધિત્વં પ્રમાણસ્ય સ્યાદિત્યત્રાહ—

અતત્પ્રકારકે વસ્તુનિ તત્પ્રકારકત્વજ્ઞાનમારોપઃ, સ ત્રિધા વિપર્યયસંશયોપાધ્યવસાય-ભેદાત્ । અન્યથાસ્થિતવસ્ત્વેકકોટિયાત્રપ્રકારકનિશ્ચયો વિપર્યયઃ, યથા શુક્તાવિદં રજત-મિતિ જ્ઞાનમ્ ॥ સૂત્ર-૨ ॥

અતત્પ્રકારક ઇતિ । યત્પ્રકારકં જ્ઞાનં ક્રિયતે તત્પ્રકારામાવવતિ વસ્તુનીત્યર્થઃ । તં વિભજતે સ ઇતિ । અથ વિપર્યયલક્ષણમાહાન્યયેતિ, અનદાકારે વસ્તુનિ તન્માત્રાપ્રકારકનિશ્ચય ઇત્યર્થઃ, અત્ર નિશ્ચ-યત્વં સંશયમિજ્ઞાનત્વમેવ, અનધ્યવસાયસ્ય સંશયમિજ્ઞાનત્વેડપિ એકકોટિમાત્રપ્રકારકનિશ્ચયત્વામાવાના-તિવ્યાપ્તિઃ વિશિષ્ટવિશેષાસ્પર્ગિત્વાત્તસ્ય । દૃષ્ટાન્તમાહ યયેતિ, અરજતાકારાયાં શુક્તિકાર્યાં રજતાકારતયા રજતમિદમિતિ જ્ઞાનં વિપર્યાસરૂપત્વાદ્વિપર્યયરૂપં વિપરીતલ્યાતિરિતિ ભાવઃ ॥ અત્રેદમવધેયમ્, મીમાંસકા ભ્રમસ્થલે વિવેકાલ્યાતિમાહુઃ, તથાહિ નન્વિદં રજતમિત્યાદિભ્રાન્તત્વેનાભિમતપ્રત્યયજનને કો હેતુઃ ન તાવદિન્દ્રિયમ્, તસ્ય પુરોવર્તિશુક્ત્યાદાવેવ સમ્બદ્ધત્વેનાસન્નિકૃષ્ટરજતાદિજ્ઞાનજનને સામર્થ્યાભાવાત્, સમ્બદ્ધસ્ય વર્તમાનસ્યૈવ તદ્ગ્રાહ્યતાત્, ન ચ દોષસહકૃતેનાસન્નિકૃષ્ટેનાપિ તેન રજતજ્ઞાનજનને પ્રમુણા ભવિતવ્યમિતિ વાચ્યમ્, સ્વાભાવિકકાર્યજનનસામર્થ્યવિહનનેન પ્રતિહતશક્તિકસ્ય દોષસ્ય વિપરીતકા-ર્યોત્પત્તૌ તત્સહકારિત્વાસમ્ભવાત્ । નહિ કલ્પિતં ગોઘૂમવીજાદિકં વ્રીહ્યદ્કુરાદિજનનસમર્થ દૃશ્યતે । નેતરત્કિચ્છિત્કારણમસ્તિ વિનિવૃત્તેન્દ્રિયવ્યાપારસ્યાપિ તથાવિધવોધોત્પત્તિપ્રસક્તેરતસ્માદિદં રજતમિતિ પ્રત્યક્ષસ્મરણરૂપં જ્ઞાનદ્વયમેવ, દ્વર્મશે પ્રત્યક્ષહેતોરિન્દ્રિયસન્નિકર્ષસ્ય રજતાંશે ચ સાધારણરૂપાદિદર્શને-

नोद्बुद्धसंस्कारस्य पूर्वानुभवजन्यस्य स्मरणहेतोस्सत्त्वात् । तत्रेदमिति ज्ञानं पुरोवर्त्तिशुक्तिकाविषयकं, रजतमिति ज्ञानञ्च परोक्षरजतावगाहि न रजतज्ञानस्य शुक्तिकाशकलं विषयोऽन्याकारस्यातिप्रसङ्गेनान्य-विषयकत्वासम्भवात् । न च तत्तानवभासनेन रजतज्ञानं न स्मरणमिति वाच्यम्, तत्तारहितानामपि बहूनां स्मरणस्योपलम्भात्, न च तर्हि कथमिदं रजतमित्येकज्ञानतया भानम्, न तु द्वित्वेन, रजते चातीतताया नावभास इति वाच्यम्, दोषमहिम्नेदमिति ज्ञानस्य शुक्तिकात्वेन शुक्तिकाया विषयीकरणेऽसामर्थ्येन उभयसाधारणधर्मदर्शनाच्च रजतशुक्तयोस्तज्ज्ञानयोश्च भेदाग्रहेण द्वित्वस्यातीतताया-श्चाप्रतिभासनात् । न च सर्वेषामेव यथार्थज्ञानत्वे नेदं रजतमित्यादिबाधकप्रत्ययाः कस्य बाधका भवेयुरिति वाच्यम् । तेषामिदमन्यद्रजतमन्यदिति विवेकस्य प्रकाशकत्वेनैव बाधकज्ञानत्वात्, न तु रजतज्ञानस्यासत्यत्वप्रकाशकत्वेन । स्वप्नज्ञानस्यैकत्वेऽपि तस्य स्मृतित्वेनाग्रह एव विवेकाग्रहः । न च सदृशदर्शनमन्तरेण तस्य कथं स्मृतित्वमिति वाच्यम्, निद्रोपद्रुतस्य मनस एव तत्र निमित्तत्वात् । एवं चन्द्रद्वयज्ञाने द्विधाकृतया नयनवृत्त्या चन्द्रैकत्वाग्रहणं दोषात् तित्ता शर्करेत्यादौ च पित्तद्रव्यगत-तित्तग्रहणं रजताग्रहणयोर्भेदाग्रहाद्विवेकाख्यातिः । सर्वत्रैव सम्यग्ग्रहणस्यैवं तदर्थत्वम्, न तु शुक्तौ रजत-प्रतीतिः, ज्ञानान्तरेऽपि मिथ्यात्वसम्भावनया सर्वत्रानाश्वासेन प्रवृत्त्यादिव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गः स्यादिति चेन्मैवम् शुक्ताविदं रजतमिति प्रत्ययस्य स्वाकारसंवरणरजतरूपापत्तिपरिणामविशेषवत्याशुक्तेरेवालम्ब-नत्वात्, दुष्टेन्द्रियादीनामेव तादृशज्ञानहेतुत्वात् । कार्यप्रतीतौ हि न कारणाभावशङ्का युक्तिमती, प्रतीयते चात्रैकज्ञानात्मकमिदं रजतमिति कार्यं, तदनुरोधेन च कारणस्य कल्पना उचिता दावानल-दग्धवेव्रवीजात्कदलीप्रकाण्डोत्पत्तिदर्शनाच्च दुष्टकारणस्य स्वकार्यानुत्पादकत्वे सति विपरीतकार्यस्याप्यु-त्पादकत्वात् । न च दावानलो वेत्राड्कुरे दोषरूपोऽपि कदल्यड्कुरं प्रत्यनुकूल इति वाच्यम्, अत्रापि दोषस्य सम्यग्ज्ञाने दोषरूपत्वेऽपि मिथ्याज्ञानं प्रत्यनुकूलत्वस्य न्याय्यत्वात्, इदं रजतमिति ज्ञानं न विशिष्टज्ञानं किन्तु ग्रहणस्मरणरूपं ज्ञानद्वयमित्यपि न सम्यक्, रजतार्थिप्रवृत्तिसामान्ये रजतत्वप्रकारक-ज्ञानस्य संवादिप्रवृत्तिस्थले समानविशेष्यताप्रत्यासत्त्या हेतुत्वेन विसंवादिप्रवृत्तिहेतोरपि मिथ्याज्ञानस्यै-

१. परोक्षेति पदेन रजते इन्द्रियसन्निकर्षाभावस्सूचितः, रजतस्यातिविप्रकृष्टत्वात् लिङ्गाद्यनुपलम्भेन चानुमानादिविषयत्वासम्भवाद्वजतज्ञानं स्मृतिरूपमेवावसेयम् ॥
२. तत्तज्ज्ञाने सकलविषयप्रतिभासप्रसङ्गेन सर्व-ज्ञानानां समस्तविषयकत्वं, सर्वेषाञ्च सर्वज्ञत्वं स्यादित्यतिप्रसङ्गः तथाऽन्याकारज्ञानस्यान्यविषयकत्वे स्वविषय-व्यभिचारित्वेन सर्वज्ञानेषु विश्वासासम्भवात् कुत्रापि कस्यापि प्रवृत्तिर्निवृत्तिर्न स्यादित्यप्यतिप्रसङ्ग इति भावः ॥
३. एकत्वेऽपि स्मृतिरूपत्वेऽपि, न स्वानं प्रत्यक्षं, इन्द्रियव्यापाराभावात् ॥
४. तिमिरादिदोषादित्यर्थः ॥
५. विशेष्यतासम्बन्धेन रजतप्रवृत्तित्वावच्छिन्नं प्रति विशेष्यतासम्बन्धेन रजतत्वप्रकारकज्ञानं कारणम् अत्र कार्यं कारणञ्च रजतेऽस्तीति समानविशेष्यताप्रत्यासत्त्या कार्यकारणभावः, कारणतावच्छेदकाम्रान्तं रजतत्वविशिष्टरजतप्रमाणज्ञानं रजतत्वप्रकारकयत्किञ्चिद्विशेष्यकज्ञानञ्च भवति, तस्मादेकेनैव कार्यकारणभावे-नोभयत्र निर्वाह इति भ्रमात्मकैकज्ञानस्वीकारे लाघवमिति भावः ॥

कत्वसिद्धेः । संवादिप्रवृत्तौ विशिष्टज्ञानं विसंवादिप्रवृत्तौ चोपस्थितेष्टमेदाग्रह इति कथ्यते बीजानावाटौ-
वाच्य । न चेन्द्रियसंस्काररूपकारणमेदात्कार्यमेद इति युक्तम् , रूपान्येकत्रोचनादिभिर्गनेकैः कान्तेन्यव-
मानस्य घटादिसंवेदनस्यान्यनैकत्वप्रसक्तैः, न च विभिन्नज्ञानमामग्रीमेदात्कार्यमेद इति वाच्यम्, इदं गज-
मित्यादौ सामग्रीमेदामिद्वेः, चक्षुरादिकारणममुदायस्यैवात्र कारणत्वात्, न चास्य प्रत्यक्षस्मरणरूपज्ञान-
द्वयरूपत्वात्सामग्रीमेदोऽनुमेय इति वाच्यत्, अन्योन्याश्रयात् ज्ञानमेदं मिद्वे कारणमेदः, नन्मिद्वौ च
ज्ञानमेद इति । किञ्च मेदाग्रह इत्यत्र कोऽयं मेदः, वस्तुत्वरूपमात्रं वा परस्परगमावो वा व्यावर्तकधर्म-
योगो वा, नाद्यो विद्यमानपदार्थग्राहिपूर्वानुमूनपदार्थग्राहिप्रत्यक्षस्मरणाभ्यां मेदस्य गृहीतत्वात् वस्तुभिन्न-
त्वादमेदस्य । वैपरीन्येन गृहीतमिति चेद्विपरीतल्यनियमसङ्गतः । युष्माभिरनावानम्युपगमादेव न द्वितीयः
पक्षो युक्तः, अस्युपगमे तु स्पृशजनस्य कथमत्र नाभावज्ञानम्, न च नियतदेशनयाऽवगतस्य दोष-
महिम्नाऽनियतदेशत्वेनात्रावगमानाभावज्ञानमिति वाच्यम्, नियतदेशस्यानियतदेशत्वेन मानान्युपगमा-
द्विपरीतल्यनियमसङ्गात् । न च देशविनिर्मुक्तस्यैव स्मरणान्नान्यथाख्यातिरिति वाच्यम्, पूर्वानुगतजन-
स्मरणे सति केवलाधिकरणग्रहस्यैव तत्र मते नदमावोपलभ्यस्वरूपत्वात्, न चास्ति शुक्तौ रजनाभावः
परन्तु दोषमहिम्ना नावगत इति युक्तम् दोषस्य शुक्तिनिष्ठमेदग्रहप्रतिबन्धकत्वकल्पनापेक्षया रजनता-
दात्म्यग्रहेतुत्वकल्पनाया एव न्याय्यत्वात् । नापि तृतीयः, स्मर्यमाणे रजते व्यावर्तकधर्मस्य रजनत्वस्यैव
मानात् तस्य व्यावर्तकत्वं पुरोवर्त्तिन्यविद्यमानत्वात् तस्य च तत्र भानं विपरीतल्यनियमसङ्गतेः । अथ
गृह्यमाणाल्पस्मर्यमाणस्य व्यावर्तकधर्मसंज्ञागतोऽपि स्मर्यमाणादगृह्यमाणस्य स नावगतः, शुक्तिकायां प्रति-
भासमानैश्शुक्लत्वादिभिर्न हि सा व्यावर्त्तयितुं शक्यते, तेषां रजतेऽपि सत्त्वादिनि चन्द्र. देशकाला-
वस्थाग्रन्थतया स्मर्यमाणाद्रजतात् पुरोवर्त्तिनोऽनुभूयमानस्य व्यावर्त्तकानां देशकालादवस्थादिशेषाणां
प्रतीयमानत्वात् । नापि बाधकप्रत्ययो विवेकं प्रकाशयतीदमन्यद्रजतमन्यदिति, बाधकप्रत्ययेन प्रसक्त-
रजनत्वाभावस्यैवावगाहनात् न हि सोऽप्रसक्तादिविक्तत्वाप्रतिपेक्षेन विद्विक्तत्वमवगमयति, अन्यथा चार्मा-
करादीनामपि प्रतिपेक्षं कुर्यात् । रजनादिविषयकस्वप्ने स्मरणत्वेनाग्रहे रूपान्तरत्वेन च ग्रहे विपरीत-
ल्यन्यापत्तिः, सर्वान्मनाऽग्रहणस्य ग्रहणविरुद्धत्वञ्च स्यात् । चन्द्रद्वयवेदनमपि न दोषाच्चन्द्रैकत्वाग्रह-
रूपम्, चन्द्रैवाग्रहेऽपि द्वित्वानुभवानुपपत्तेः, न च नयनमसाग्रिनद्वित्वासंमर्गाग्रह एव चन्द्रे द्वित्वग्रह
इति साम्प्रतम्, परोक्षस्य तस्यापस्थित्यभावात् । अनवगतन्द्रियवृत्त्यैव सर्वत्र रूपार्थानां बोधान् । एतेन
तिक्ता शर्करीत्यादिव्यवहारस्य पित्तद्रव्यगततिक्तत्वशर्कराग्रहमेदाग्रहनिमित्तत्वं प्रयुक्तम्, अगृह्यमाण-
तिक्तत्वस्यैव पित्तस्य शरीरगतस्य ज्वरेणादकत्ववदसनगतस्य विपरीतप्रत्ययात्पादकत्वात्, सर्वानुभूय-

१. अत्रेदमपि बोध्यम् रजनादिविषयकस्वप्नस्य स्मृतिवत्त्वाग्रहे ल्यगामि मितिः स्प्रकाशत्वेनाभ्यु-
पगतत्वात्वेन रूपेण भानं, यदि स्मृतित्वेन तर्हि चेन रूपेणाग्रहः । यदि त्वनुभववत्त्वेन ग्रह उच्यते
तदाऽन्यथाख्यातिः, स्मृतेरनुभववत्त्वाभावात्, अथ ज्ञानत्वेन, तदपि न नन्मयति ज्ञानवत्त्वात्स्मरणस्या-
नुभववत्त्वस्य ज्ञानत्ववतः कस्याप्यभावादिति ॥

मानसामानाधिकरण्यानुपपत्तेश्च । किञ्चेदं रजतमिति यदि ज्ञानद्वयं तदा तयोः सहैवोत्पादः क्रमेण वा नाद्यः सहज्ञानद्वयोत्पत्त्यनभ्युपगमात् न द्वितीयः प्रत्यक्षात्पूर्वं संस्कारस्यानुद्बोधेन स्मरणासम्भवात् प्रत्यक्षादुत्तरं रजतस्मरणे च प्रत्यक्षादनन्तरं विपरीतव्यापारेऽपि चक्षुषि तदापत्तेः, तस्मात्सकललोकसिद्धं रजतात्मना पुरोवर्त्तिमानं दुरपह्वमिति ॥

केचिदिदं रजतमित्यत्र न कश्चिद्विषयतया भासते, रजतसत्ताभानेऽभ्रान्तत्वप्रसक्तेः, विधिमुखतयाऽस्य प्रवृत्तेर्न रजताभावो विषयः, अतदाकारत्वादेव च नापि शुक्तिकाविषयः, नवा रजताकारतया शुक्तिर्विषयः, अन्ययान्याकारेण दुर्ग्रहत्वात्ततोऽयमख्यातिरूप एवेति, तत्र, भ्रान्तेर्निर्विषयकत्वे भ्रान्ति-सुप्तावस्थयोरभेदप्रसङ्गात्, अर्थभानाभानाभ्यां हि तयोर्विशेषाद्भेदो वाच्यः, स एव त्वया नाभ्युप-गम्यत इति, तस्य ज्ञानस्य निर्विषयत्वेऽख्यातिरूपत्वस्याप्यसम्भवाच्च, स्वरूपेण पररूपेण वा कस्यापि ततोऽप्रतिभासे रजतज्ञानमिति व्यपदेशासर्गमवाच्चेति ॥ बौद्धास्तु तस्यासत्ख्यातित्वमाचक्षते तथाहि रजतमिदमिति प्रतीयमानं वस्तु ज्ञानं वा स्यादर्थो वा, न प्रथमः, अहं रजतमित्यहंत्वसामानाधिकरण्ये-नाप्रत्ययात् ज्ञानस्यान्तर्मुखाकारत्वात् । तन्निष्पाद्यार्थक्रियाभावेन द्वितीयोऽपि पक्षो नोचितः वितथज्ञान-विषयीकृतस्य वस्तुनो बाधकज्ञानेनार्थताया बाध्यमानत्वाच्च, तस्मादसदेव तत्तत्र प्रतिभातमिति तदपि न युक्तम्, रजतत्वव्यपदेशासम्भवात्, देशान्तरे विद्यमानस्यास्य प्रथनरूपत्वेऽसत्ख्यातित्वस्य विपरीत-ख्यातित्वप्रसङ्गात्, सर्वथाऽसतोऽर्थस्य प्रथनरूपत्वे च शशविषाणस्यापि प्रतीतिप्रसङ्गात्, असतस्स-द्रूपेण प्रथनत्वस्यापि विपरीतख्यातेरनुल्लङ्घनात् न च रजतं सदेव तत्संसर्गस्त्वलीको भ्रान्तौ सदुपरागेण भासत इति वाच्यम्, विषयतायास्सद्वृत्तित्वव्याप्यत्वात् अन्यथा गवि शशगृहीयत्वविगिष्टसम्बन्धेन गृह्यमानापत्तेः । रजतमिदमिति भासमाने वस्तुनि ज्ञानत्वार्थत्वद्वयविकल्पोऽपि न युक्तः, आद्यविकल्पान-भ्युपगमात्, द्वितीयस्य चेष्टत्वात्, अर्थविशेषप्रयुक्तार्थक्रियाविशेषवैधुर्येऽपि तत्सामान्यनिबन्धनाभिलाष-प्रवृत्त्यादिरूपार्थक्रियायास्तत्राव्याहतत्वात्, एवं तर्हि कथं नार्थनिश्चयः इति चेन्न, अर्थविशेषप्रयुक्तार्थ-क्रियाकारिण एवार्थन्यनसायात्मकत्वात् । बाधकप्रत्ययेनापि न तद्विषयस्यार्थत्वमपोद्यते, किन्तु मिथ्या-ज्ञानस्य मिथ्यात्वमेव प्रकाश्यते, ततो नासत्ख्यातिः प्रमाणसहेति ॥

अपरे तत्र प्रसिद्धार्थख्यातिमाहुः विपर्ययज्ञाने हि प्रसिद्धस्यैवार्थस्य भानं, न च तद्विषयस्याविद्य-मानत्वं विचारासहत्वादिति वाच्यम्, प्रतीतिव्यतिरेकेणान्यस्य विचारस्यानुपपत्तेः प्रतीतिवलेनैव हि कश्चिन्मुक्ताफलादेर्व्यवस्था । तां चात्रापि प्रवर्त्तमानां केन हि निरोद्धुं शक्यते । न चोत्तरकाले तत्प्रति-

१. एनेवर्त्तिनं पदार्थं गृहीत्वा पश्चाद्भजतं रमरामि प्रथमं वा रजतं स्मृत्वा पश्चात् पदार्थममुं गृह्णामीति क्रमेण भवदभिनतज्ञानद्वयप्रादुर्भावस्यानुभवविन्दुत्वादित्यर्थः ॥ २. ज्ञानातिरिक्तज्ञानार्थानुपपत्तौ च तदंशं तात्पर्यातिरेक स्यादिति ज्ञानशब्दभ्युपगतामख्यातिरेक स्यान्नत्वख्यातिरिति स्वसिद्धान्तभङ्गोऽपि स्यादिति बोध्यम् ॥ ३. इदं रजतमिति बहिर्भुज्यतेति प्रतिभासनादिति भावः ॥

भासाभावेन तद्विषयस्यासत्त्वमिति वाच्यम्, तदानीं तद्विषयस्याभावेऽपि पूर्वप्रतिभासकाले तस्य विद्यमानत्वात्, अन्यथोत्तरकाले तोयबुद्बुदादीनामप्रतिभासनेन पूर्वप्रतिभाससमयेऽप्यविद्यमानताप्रसङ्गादिति, मनोरमं न तत्, अन्तरा प्रमाणसिद्धिमर्थस्य प्रसिद्धत्वायोगात्, अन्यथा भ्रान्ताभ्रान्तव्यवस्थसमुच्छेदप्रसक्तेः, नहि संवेदनमिदं भ्रान्तमिदमभ्रान्तमिति निर्णयो निमित्तमन्तरेण कर्तुं शक्यते, सर्वेषामेव यथावस्थितवस्तुव्यवसायित्वात् । प्रतिभाससमये वस्तुनो विद्यमानता किं देशान्तरे शुक्तिकादेशे वा, आद्येऽन्यथाख्यातैरेव नामान्तरत्वापत्तिः दोषमहिम्ना तत्र स्थितस्य शुक्तिदेशे भानाभ्युपगमात् । अन्यथा तत्रैव प्रतिभाससस्यात् । द्वितीये चोत्तरकालेऽपि तस्य प्रतिभासापत्तेः नहि जलबुद्बुदवदस्य क्षणिकत्वं किञ्चित्कालं स्थिरत्वात् । नेदं रजतमिति बाधकज्ञानस्य शुक्तिकादेशे रजतनिषेधकस्य प्रवर्तमानत्वादत्र तस्य विद्यमानत्वासिद्धेः ॥

अन्ये तु शुक्तिकायां रजतं यच्चकारित तस्य बाह्यतया प्रतिभानं न संभवति, बाधकप्रत्ययेन तद्बाह्यतायाः प्रतिषेधात् ततो ज्ञानात्मन एवायमाकारोऽनादिवासनामाहात्म्यात् बहिरिव परिस्फुरतीत्यात्मख्यातिरेवेयमित्याहुः, तेऽपि न प्रेक्षावन्तः, नेदमिति बाधकेनान्यत्र वर्तमानस्य रजतादेशशुक्तिकादेशस्थत्वस्यैव बाधनेन तद्बाह्यतामात्रस्याबाधनात्, नाप्यात्मा वासनया बहिरिव परिस्फुरतीति युक्तम्, तथाहि सा वस्तुस्वरूपा, अवस्तुस्वरूपा वा, नान्यो गगनकुसुमायिततया तस्या रजतव्यवस्थापकत्वासम्भवात् न प्रथमो ज्ञानाद्विभक्तवे तस्यास्त्वदभ्युपगतज्ञानाद्वैतक्षतेः ज्ञानाभिन्नत्वे ज्ञानाकारो ज्ञानाकारमाहात्म्याद्बहिरिव प्रतिभासत इत्युक्तं स्यात्, तथा च सति तदेव साध्यं साधनमित्यविशेषप्रसङ्गः, ततो न वासना युक्तिमती । ज्ञानाकारस्यैव रजतस्य संवेदने चाहं रजतमित्यन्तर्मुखतया प्रतीतिः स्यात् । न त्विदं रजतमिति बहिर्मुखतया, ज्ञाननिष्ठोऽपि रजताकारोऽनादिवासनामाहात्म्याच्छुक्तिनिष्ठतया प्रतिभासत इत्यभ्युपगमे चान्यथाख्यात्यङ्गीकारापत्तिः स्यात्, न च भ्रान्तयः स्वाकारमेव रजतादिकं बहीरूपतया प्रकाशयन्तीति वाच्यम्, प्रमाणाभावात्, अनुभवस्य रजतज्ञानाकारासाक्षित्वात्, इदन्तया कलधौतस्यैव भासकत्वात् शुक्तिकायां रजताकारताप्रतिषेधकत्वेन च बाधकज्ञानस्यापि तत्राप्रमाणत्वात् । न च रजते पुरोवर्त्तिशुक्त्याकारत्वस्य प्रतिषेधेऽर्थतो बोधाकारत्वस्य सिद्धिरिति वाच्यम्, तत्प्रतिषेधेऽर्थतो देशान्तरसत्त्वस्यैव सिद्धेः, दृष्टातिक्रमेणादृष्टज्ञानाकारत्वकल्पने बीजाभावात्, नेदं रजतमपि तु शुक्तिकाशकलमित्युल्लेखेन निषेधानुपपत्तेः, तव मते शुक्तिकायां रजतस्थाप्रसक्तत्वात् शुक्तिरिय मया रजतत्वेन ज्ञातेति प्रत्यभिज्ञानुपपत्तेः, आन्तरं कलधौतं बहीरूपतया ज्ञातमिति प्रत्यभिज्ञाया एवापत्तेः । ज्ञानस्य बाह्यार्थाविषयकत्वे रजताकारोल्लेखेनैव नीलाद्याकारोल्लेखेनापि

१. यो यस्मिन् देशे सत्तामनुभवति तस्य तत्रैव प्रतिभासनं युक्तं नहि रतम्भदेशे कुम्भः प्रतिभासत इति भावः ॥ २. नहि तत्प्रकारतया प्रतिभासमात्रेण तस्य तत्प्रकारकत्वमेव रवीकर्तुं युज्यते, भ्रान्त्युच्छेदापत्तेरिति भावः ॥ ३. रजतानुभवस्येत्यर्थः, स हि रजतमिदन्त्वेनैव बोधयति, न तु ज्ञानाकारत्वेन, येन प्रमाणं भवेदिति भावः । तत्र बाधकप्रत्ययोऽपि न प्रमाणमित्याह शुक्तिकायामिति ॥

प्रवृत्त्यापत्तेर्नियामकाभावात्, वासनाया एव रजतदेशकालादीनामसतामवभासे नियामकत्वे चास-
त्ख्यात्यापत्तेश्चेति ॥

वेदान्तिनस्तु अनिर्वचनीयख्यातिमाहुस्तथाहि नात्र शुक्तौ भासमानं रजतं सत्, तथात्वे तदबु-
द्धेर्वास्तवरजतबुद्धिदभ्रान्तत्वं स्यात्, असत्त्वे तु तस्य गगनारविन्दवत्प्रतिभासप्रवृत्त्योरविषयत्वप्रसङ्गः,
सदसद्रूपत्वे तूभयपक्षोपक्षिप्तदोषानुषङ्ग इत्यनिर्वचनीयमेवेदमिति, तदपि न सुन्दरम्, शुक्तौ रजतभ्रमे
विषयभूतशुक्तिशकलस्य स्वपररूपाभ्यां सदसद्रूपस्याव्याहतत्वात्, न च तस्य रजतप्रकारिताकत्वे किं
नियामकमिति वाच्यम्, विशेषणज्ञानस्य तादात्विकशुक्तिपरिणामविशेषस्यैव वा नियामकत्वात्, अर्थेनैव
धियां विशेषात्, न च कुतो न विलक्षणरजतोत्पाद इति वाच्यं नदुत्पादककारणाभावात् नहि परिणा-
मिकारणादिसामग्री विना कार्योत्पत्तिः क्वचिदपि दृष्टा । न च शुक्तेरज्ञानमेव प्रतीयमानरजतस्य कार-
णमिति वाच्यं तस्य परिणामिकारणत्वायोगात् तत्तत्पर्यायपरिकरितद्रव्यस्यैव परिणामिकारणत्वात्, अज्ञा-
नपर्यायाविष्टमात्मद्रव्यमेव तत्परिणामिकारणमस्त्वित्यपि न चारु, चेतनस्याचेतनं प्रति कथमपि परिणा-
मिकारणत्वानुपपत्तेः । न च सम्यग्ज्ञानप्रागभावमिथ्याज्ञानान्यतरमिदं मायाऽधिष्ठादिशब्दवाच्यं वस्त्वन्त-
रमेवाज्ञानमनिर्वचनीयरजतहेतुरिति वाच्यं तादृशे मानाभावात् । नापि शुक्त्यज्ञानं रजतहेतुः, तस्य
पाषाणादावपि सत्त्वेन देशनियमाभावात् । न चेदन्त्वावच्छेदेन शुक्त्यज्ञानमिदन्त्वावच्छेदेन रजतहेतु-
रिति वाच्यम्, दोषाभावकालेऽपि तस्मात्तत्प्रसङ्गात् दोषस्याप्यपेक्षणे चेदमंशावच्छेदेनाज्ञानान्तरस्थो-
दासीनस्य च हेतुत्वं दुर्निवारमिति यत्किञ्चिदेतत् ॥

ननु तर्हि रजतमिदमिति आन्तेरालम्बनं किम् ? रजतं वा स्याच्छुक्तिकाशकलं वा, नाद्यः अस-
त्ख्यातेरेव प्रसङ्गात् विषयभूतं हि रजतं तत्रासत् । न चान्यत्र सत् एव तत्र भानान्नासत्ख्यातिरिति
वाच्यम्, तथा सतीदं रजतमित्युल्लेखेन ज्ञानानुदयप्रसङ्गात् विप्रकृष्टे रजते चाक्षुषज्ञानासम्भवात्
अन्यथा सर्वत्र चाक्षुषज्ञानोत्पादप्रसङ्गेन चक्षुषो जगन्मात्रग्राहकत्वापत्तेः । न द्वितीयः, रजताकार-
तयोत्पद्यमानत्वासम्भवात् । अन्याकारज्ञानस्यान्यविषयकत्वासम्भवात् । प्रतीतेःशुक्तिकाविषयकत्वे भ्रान्ति-
त्वासम्भवाच्च । न च रजतस्य प्रतिभासेऽप्यालम्बनमन्यदेवेति वाच्यम् शुक्तिकाया अप्रति-
भासमानत्वेनालम्बनत्वायोगात्, न च सन्निहितत्वाद्वक्त्यालम्बनमिति वाच्यम्, सन्निहितानामन्येषा-
मप्यालम्बनत्वापत्तेः । तथा च यदेव प्रतीताववभासते तदेव रजतमालम्बनतया वाच्यं रजतञ्च तत्रा-
सदेवेत्यसत्ख्यातिरेवाऽऽयाता न विपरीतख्यातिरित्याशङ्कायामाह—

आशेष ते शुं छे, डे ने आशेषविशेषपक्षुं प्रमाणुभां डेय छे. आ विषयने डडे छे.

१. सप्रवृत्तस्वाकारसमुपात्तरजतरूपापत्तिपरिणामविशेषस्येत्यर्थः ॥ २. सम्यग्ज्ञानप्रागभावो वा मिथ्या-
ज्ञानं वा कारणमस्त्वित्यत्राह तत्तत्पर्यायेति ॥

પ્રકારવત્ત્વ જ્ઞાનમાં આરોપ, વિરોધ અને પ્રમાણ.

ભાવાર્થ^૧—“તે પ્રકાર વગરની વસ્તુમાં તે પ્રકારવત્ત્વનું જ્ઞાન, એ આરોપ છે. તે આરોપ વિપર્યય, સંશય અને અનધ્યવસાયના ભેદથી પણ પ્રકારનો છે. અન્યથાસ્થિત વસ્તુના એક કોટિ માત્ર પ્રકારવાળો નિશ્ચય વિપર્યય છે. જેમ કે-છીપમાં ‘આ ચાંદી છે-આવું જ્ઞાન.’”

વિવેચન—જે પ્રકારવાળું જ્ઞાન કરાય છે, તે પ્રકારના અભાવવાળી વસ્તુમાં તે પ્રકારનું જ્ઞાન ‘આરોપ’ છે. તે આરોપનો વિભાગ કરે છે કે-‘સ’ इति ।

હવે વિપર્યયનું લક્ષણ-તે આકાર વગરની વસ્તુમાં તે માત્ર આકારના પ્રકારવાળો નિશ્ચય ‘વિપર્યય’ કહેવાય છે. અહીં નિશ્ચયપણું એટલે સંશયભિન્ન જ્ઞાનપણું જ સમજવાનું છે. તેથી અનધ્યવસાય સંશયથી ભિન્ન હોવા છતાં, એક કોટિ માત્ર પ્રકારવાળા નિશ્ચયપણાનો અભાવ હોવાથી અનધ્યવસાયમાં અતિવ્યાપ્તિ નથી, કેમ કે-તે અન્યવસાય વિશિષ્ટ વિશેષ-સ્પર્શી નથી. દૃષ્ટાન્ત કહે છે કે-‘ચથે’તિ । જેમ કે-શુક્તિમાં આ રજત છે-એવું જ્ઞાન. રજતના આકાર વગરની છીપમાં રજતના આકારરૂપે ‘આ ચાંદી છે’ આવું જ્ઞાન વિપર્યાસરૂપ હોઈ વિપર્યયરૂપ ‘વિપરીતરૂપાતિ’ એમ પણ કહેવાય છે. (અન્યથાસ્થિત શુક્તિ આદિરૂપ અર્થનું અન્યથારજત આદિરૂપે પ્રતિભાસન, એમ ‘અન્યથાગ્યાતિ’ વિપરીતગ્યાતિ એમ કહેવાય છે.)

પૂર્વપક્ષ—અહીં આ ધ્યાન રાખવાનું છે કે-મીમાંસકો, ભ્રમના સ્થળમાં વિવેક અગ્યાતિ કહે છે. (શુક્તિમાં ‘આ રજત છે.’) અહીં પ્રત્યક્ષ અને સ્મરણરૂપ બે પ્રતીતિ ઉત્પન્ન થાય છે. તેમાં ‘इदं अंश’ પ્રત્યક્ષનો વિષય છે, હૃદયસ્થ આદિ રજત તો સ્મરણનો વિષય છે. તે પ્રત્યક્ષ અને સ્મરણમાં, શુક્તિ અને રજતમાં ઇન્દ્રિયના દોષવશે ભેદનું ગ્રહણ થતું નથી. ભેદ વિવેકની અગ્યાતિ છે, એમ મીમાંસકો કહે છે. તે આ પ્રમાણે:—‘આ ચાંદી છે’ ઇત્યાદિ. બ્રાતપણુએ અભિમત પ્રતીતિની ઉત્પત્તિમાં ક્યો ભેદ છે ? ઇન્દ્રિય હેતુ નથી, કેમ કે-તે ઇન્દ્રિય આગળ વર્તમાન શુક્તિ આદિમાં જ સંબંધવાળી હોઈ અસંબંધવાળા રજત આદિના જ્ઞાનના જનનમાં સામર્થ્યનો અભાવ છે. સંબંધવાળા વર્તમાનનું જ તે ઇન્દ્રિયથી ગ્રાહ્યપણું છે.

શંકા—દોષથી સહકૃત-અસંબંધવાળી પણ તે ઇન્દ્રિય, રજતજ્ઞાનજનનમાં સમર્થ થશે જ ને ?

સમાધાન—સ્વાભાવિક કાર્યજનનના સામર્થ્યના વિદ્વાતદ્વારા, પ્રતિહત શક્તિવાળા દોષમાં વિપરીત કાર્યની ઉત્પત્તિમાં તે ઇન્દ્રિયના સહકારિપણાનો અસંભવ છે. ખરેખર, કલુષિત ઘડના બીજ વગેરે, ડાંગરના અકુર આદિના જનનમાં સમર્થ દેખાતાં નથી. વળી બીજું કાંઈ કારણ નથી, કેમ કે-વિનિવૃત્ત ઇન્દ્રિયવ્યાપારમાં પણ તથાવિધ બોધની ઉત્પત્તિને પ્રસંગ થાય ! તેથી ‘આ ચાંદી છે’ આવા પ્રત્યક્ષ અને સ્મરણરૂપ બે જ્ઞાનો જ છે, કેમ કે-‘इदं अंश’માં પ્રત્યક્ષરૂપ હેતુભૂત ઇન્દ્રિયગ્રાનિકર્મની અને રજતાંશમાં સાધારણરૂપ આદિના

દર્શનથી બાગૃત સંસ્કારવાળા પૂર્વના અનુભવથી જન્ય સ્મરણરૂપ હેતુની સત્તા છે. ત્યાં 'હૃદં' આ પ્રમાણેનું જ્ઞાન આગળ વર્તમાન શુક્તિકાના વિષયવાળું છે. 'રજતં' એવું જ્ઞાન પરોક્ષ રજતનું અવગાહી છે. ('પરોક્ષ' એવા પદથી રજતમાં ઇન્દ્રિયસંનિકર્ષનો અભાવ સૂચિત છે. રજતમાં અતિ દૂર હોવાથી, લિંગ આદિની અનુપલબ્ધિથી અનુમાન આદિ વિષય-ત્વનો અસંભવ હોવાથી રજતજ્ઞાન સ્મરણરૂપ બાણુનું.) રજતજ્ઞાનની શુક્તિકાનો દૂકડો વિષય નથી, કેમ કે-અન્ય આકારનો અતિપ્રસંગ છે. (તે તે જ્ઞાનમાં સકલવિષયના પ્રતિભાસનો પ્રસંગ હોઈ, સર્વ જ્ઞાનોમાં સકલવિષયકપણું અને સર્વ જીવોમાં સર્વજ્ઞપણું થઈ જાય. આવો અતિપ્રસંગ આવે છે. તેમજ અન્ય આકારજ્ઞાનના અન્ય વિષયકપણામાં સ્વવિષયનું વ્યભિચારિપણું (વ્યભિચાર) હોઈ, સર્વ જ્ઞાનોમાં વિદ્યાસનો અસંભવ હોવાથી કયાંય કોઈની પણ પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિ નહિ થાય, એવો પણ અતિપ્રસંગ આવશે, આવો ભાવ છે.)

શંકા-તે રજત છે' એવા તત્ત્વનું અવભાસન નહિ હોવાથી રજતજ્ઞાન સ્મરણરૂપ નથી ને ?

સમાધાન-તત્તાના અંશથી રહિત પણ ઘણા જ્ઞાનોમાં સ્મરણની ઉપલબ્ધિ છે.

શંકા-તો 'આ ચાંદી છે' એવું એક જ્ઞાનપણાએ કેવી રીતે ભાન છે ? બે જ્ઞાનરૂપે કેમ નથી ? અને રજતમાં અતીતતાનો અવભાસ નથી ને ?

સમાધાન-આ તો દોષનો મહિમા છે. તેથી 'હૃદં' આવા જ્ઞાનનું શુક્તિકારૂપે શુક્તિકાને વિષય કરવામાં અસમર્થપણું હોઈ અને ઉભયના સાધારણ ધર્મના દર્શનથી રજતશુક્તિમાં તથા તે બે જ્ઞાનોમાં ભેદના અગ્રહણથી દ્વિત્વનો અને અતીતતાનો અવભાસ નથી.

શંકા-બધા જ્ઞાનોમાં જ યથાર્થ જ્ઞાનપણું હોઈ, 'આ ચાંદી છે' ઇત્યાદિ બાધક પ્રતીતિઓ કેને બાધ કરનારી થાય છે ?

સમાધાન-તે બાધકજ્ઞાનોમાં 'આ' અલગ છે-રજત અલગ છે, એવા વિવેકનું પ્રકાશકપણું હોઈ બાધકજ્ઞાનપણું છે, પરંતુ રજતજ્ઞાનના અસત્યપ્રકાશકપણાએ નહિ.

૦ સ્વપ્નજ્ઞાનનું એકપણું હોવા છતાં (એકત્વપણું એટલે સ્મૃતિરૂપપણું હોયે છતે સ્વપ્ન પ્રત્યક્ષરૂપ નથી, કેમ કે-ઇન્દ્રિયવ્યાપારનો અભાવ છે.) તે સ્વપ્નજ્ઞાનનું સ્મૃતિરૂપે અગ્રહણ જ વિવેકનો અગ્રહ છે.

શંકા-સદૃશના દર્શન વગર તે સ્વપ્નજ્ઞાનનું સ્મૃતિપણું કેવી રીતે ?

સમાધાન-નિદ્રાના ઉપદ્રવવાળા મનનું જ તે સ્વપ્ન-જ્ઞાનમાં નિમિત્તપણું છે. એ પ્રમાણે બે ચંદ્રોના જ્ઞાનમાં, બે પ્રકારે કરેલ નયનની વૃત્તિથી ચંદ્રની એકતાનું અગ્રહણ દોષથી (તિમિર આદિ દોષથી) છે. 'સાકર કહેવી છે' ઇત્યાદિ જ્ઞાનમાં પિત્તદ્રવ્યગત કટુકનો ગ્રહણ-શર્કરાના અગ્રહણમાં, ભેદના અગ્રહણથી વિવેકની અખ્યાતિ છે. સઘળે ઠેકાણે આ પ્રમાણે સમ્યગ્ અગ્રહણ જ વિવેક અખ્યાતિનો અર્થ છે પરંતુ શુક્તિમાં રજતની પ્રતીતિ

નથી. જ્ઞાનાન્તરમાં પણ મિથ્યાત્વની સંભાવનાથી સર્વત્ર અવિધાસ થવાથી પ્રવૃત્તિ આદિ વ્યવહારના ઉચ્છેદનો પ્રસંગ થઈ જાય ! આવો મીમાંસકનો મત છે.

ઉત્તરપક્ષ—યુક્તિમાં ‘આ ચાંદી છે’ આવી પ્રતીતિનું, પોતાના આકારના સંવરણ (છૂપાવણ) દ્વારા રજતરૂપના આપાદનરૂપ પરિણામવિશેષવાળી યુક્તિ જ આલંબન છે, કેમ કે-દુષ્ટ (દોષવાળી) ઈન્દ્રિય આદિ જ તાદૃશ જ્ઞાનનો હેતુ છે. ખરેખર, કાર્યની પ્રતીતિમાં કારણના અભાવની શંકા યુક્તિવાળી નથી. વળી અહીં પ્રતીત થાય છે કે-એકજ્ઞાન આત્મક આ રજત છે, આવું કાર્ય છે. તેના અનુરોધથી કારણની કલ્પના ઉચિત છે, કારણ કે-હાવાનળથી દમ્બ નેતરના બીજથી કેળના પ્રકાંડ(ભાટી શાખા-વૃક્ષ)ની ઉત્પત્તિનું દર્શન છે અને દુષ્ટ કારણમાં સ્વકાર્યનું અનુત્પાદકપણું હોયે છતે વિપરીત કાર્યનું પણ ઉત્પાદકપણું છે.

શંકા-હાવાનળ, વેપ્રના અંકુર પ્રત્યે દોષરૂપ હોવા છતાં કદલીના અંકુર પ્રત્યે અનુકૂળ છે ને ?

સમાધાન—તો અહીં પ્રકૃતમાં પણ દોષનું સમ્યક્જ્ઞાન પ્રત્યે દોષરૂપપણું હોવા છતાં મિથ્યાજ્ઞાન પ્રત્યે અનુકૂળપણું ન્યાયયુક્ત જ છે.

૦ વળી ‘આ ચાંદી છે’ આવું જ્ઞાન વિશિષ્ટ જ્ઞાન નથી પરંતુ ગ્રહણ (પ્રત્યક્ષ)–સ્મરણરૂપ બે જ્ઞાનરૂપ છે. આવું કથન યુક્તિયુક્ત નથી, કારણ કે-રજતના અર્થની પ્રવૃત્તિ સામાન્યમાં, રજતત્વરૂપ પ્રકારવાળા જ્ઞાનમાં સંવાદિ પ્રવૃત્તિના સ્થળમાં સમાન વિશેષ્યતા પ્રત્યાસત્તિદ્વારા હેતુપણું છે. (વિશેષ્યતા નામક સંબંધથી રજતપ્રવૃત્તિત્વથી અવચ્છિન્ન (રજત-પ્રવૃત્તિ) પ્રત્યે વિશેષ્યતા નામક સંબંધથી રજતતત્વરૂપ પ્રકારવાળું જ્ઞાન. કારણ છે. અહીં કાર્ય અને કારણ રજતમાં છે. આવી સમાન વિશેષ્યતા પ્રત્યાસત્તિથી કાર્ય-કારણભાવ છે. કારણતાવચ્છેદકથી આકાન્ત રજતત્વ વિશિષ્ટ રજત પ્રમાજ્ઞાન અને રજતત્વ પ્રકારકયન્ કિંચિત્ વિશેષ્યવાળું જ્ઞાન થાય છે. તેથી એક જ કાર્ય-કારણભાવથી બંને ઠેકાણે નિર્વાહ છે. આ પ્રમાણે જમ આત્મક એકજ્ઞાનના સ્વીકારમાં લાઘવ છે.) વિસંવાદી પ્રવૃત્તિ હેતુરૂપ પણ મિથ્યાજ્ઞાનમાં એકતાની સિદ્ધિ છે.

૦ સંવાદિ પ્રવૃત્તિમાં વિશિષ્ટ જ્ઞાન અને વિસંવાદિ પ્રવૃત્તિમાં ઉપસ્થિત ઇષ્ટના ભેદનું અગ્રહણ, આવી કલ્પનામાં બીજનો અભાવ છે અને ગૌરવ છે.

શંકા-ઈન્દ્રિયસંસ્કારરૂપ કારણભેદથી કાર્યનો ભેદ છે જ ને ?

સમાધાન—આ ખરેખર નથી, કેમ કે-રૂપ-આલોક-લોચન આદિ અનેક કારણોથી ઉત્પન્ન થતા ઘટ આદિ સંવેદનમાં પણ અનેકપણાનો પ્રસંગ આવશે !

શંકા-વિલિન્ન એવી જ્ઞાનસામગ્રીના ભેદથી કાર્યનો ભેદ કેમ નહિ ?

સમાધાન—‘આ ચાંદી છે’ ઇત્યાદિ જ્ઞાનમાં સામગ્રીના ભેદનો અભાવ છે, કેમ કે-અક્ષુ વગેરે રૂપ કારણોનો સમુદાય જ કારણ છે.

શંકા-‘આ ચાંદી છે’ આવા જ્ઞાનમાં પ્રત્યક્ષ અને સ્મરણરૂપ બે જ્ઞાનરૂપપણું હોવાથી સામગ્રીનો ભેદ અનુમાનથી ગમ્ય કેમ નહિ ?

સમાધાન-અન્યોડન્યાશ્રયદોષ હોવાથી અનુમેય નથી. જ્યારે જ્ઞાનનો ભેદ સિદ્ધ થાય, ત્યારે કારણભેદ સિદ્ધ થાય ! જ્યારે કારણભેદની સિદ્ધિ થાય, ત્યારે જ્ઞાનના ભેદની સિદ્ધિ થાય. આવો અન્યોડન્યાશ્રયદોષ હોવાથી અનુમેય નથી.

૦ વળી ‘ભેદનો અગ્રહ છે.’ અહીં ભેદ એટલે શું ? એની વિગતવાર ચર્ચા ચાલે છે.

(૧) શું આ ભેદ વસ્તુનું માત્ર સ્વરૂપ છે ? (૨) શું આ ભેદ પરસ્પર અભાવરૂપ છે ? (૩) શું આ ભેદ વ્યાવર્તક ધર્મના યોગરૂપ છે ?

(૧) પહેલો પક્ષ ખરોખર નથી, કેમ કે-વિદ્યમાન એવા પદાર્થનો ગ્રાહક પ્રત્યક્ષ અને પૂર્વકાળમાં અનુભવેલ પદાર્થનો ગ્રાહક સ્મરણવડે ભેદનું ગ્રહણ હોઈ સ્વરૂપરૂપ ભેદ વસ્તુથી અભિન્ન છે. જો વિપરીતપણાએ ભેદરૂપ સ્વરૂપનું ગ્રહણ કરેલું છે એમ માનો, તો વિપરીતખ્યાતિનો પ્રસંગ છે.

(૨) બીજો પરસ્પર અભાવરૂપ ભેદરૂપ પક્ષ યુક્તિયુક્ત નથી, કેમ કે-તમોએ અભાવનો અસ્વીકાર કરેલો છે. જો અભાવનો સ્વીકાર કરે, તો સ્મરણવિષયીભૂત રજતનું અહીં અભાવવિષયક જ્ઞાન કેમ નથી ?

શંકા-નિયત દેશપણાએ જાણેલનું દોષના મહિમાથી અનિયત દેશપણાએ અહીં અવગમ (જ્ઞાન) હોઈ અભાવજ્ઞાન નથી, એમ કહેવામાં શો વાંધો ?

સમાધાન-નિયત દેશના અનિયત દેશપણાએ જ્ઞાનના સ્વીકારથી વિપરીતખ્યાતિનો પ્રસંગ ઉભો જ છે.

શંકા-અહીં દેશવિનિમુક્તનું જ સ્મરણ હોવાથી અન્યથાખ્યાતિનો પ્રસંગ કેવી રીતે ?

સમાધાન-પૂર્વે અનુભવેલ રજતનું સ્મરણ હોયે છતે, કેવળ અધિકરણનું ગ્રહણ જ તમારા મતમાં તેના અભાવની ઉપલબ્ધિરૂપ છે, માટે વિપરીતખ્યાતિનો પ્રસંગ છે.

શંકા-શુક્તિમાં રજતનો અભાવ છે એમ નહિ, પરંતુ દોષના મહિમાથી તે રજતના અભાવને જાણ્યો નથી એટલું જ સમજવાનું છે ?

સમાધાન-એ ખરાખર નથી, કેમ કે-દોષમાં, શુક્તિમાં રહેલ ભેદના ગ્રહણના પ્રતિબંધકપણાની કલ્પનાની અપેક્ષાએ રજતતાદાત્મ્યગ્રહણના હેતુપણાની કલ્પના જ ન્યાયયુક્ત છે.

(૩) ત્રીજો વ્યાવર્તક ધર્મયોગરૂપ ભેદનો પક્ષ વ્યાજબી નથી, કેમ કે-સ્મરણવિષયભૂત રજતમાં વ્યાવર્તક ધર્મરૂપ રજતત્વનું જ જ્ઞાન છે. તે વ્યાવર્તક ધર્મરૂપ રજતત્વનું વ્યાવર્તકપણું એટલે આગળ વર્તમાન(શુક્તિકા)માં અવિદ્યમાનપણું. તે વ્યાવર્તક ધર્મરૂપ રજતત્વનું તે શુક્તિકામાં જ્ઞાન માનવામાં વિપરીતખ્યાતિનો પ્રસંગ છે.

પૂર્વપક્ષ-હવે અહીં પ્રત્યક્ષ વિષયથી (કરતાં) સ્મરણવિષયભૂત રજતનો વ્યાવર્તક ધર્મરૂપ રજતત્વ બાણેલ હોવા છતાં, સ્મરણવિષય રજતથી (કરતાં) અહીં વિષયનો તે વ્યાવર્તક ધર્મ બાણેલ નથી. ખરેખર, શુદ્ધિકામાં પ્રતિભાસતા શુદ્ધત્વ આદિ ધર્મોથી તે શુદ્ધિકાનું વ્યાવર્તન કરવું શક્ય નથી, કેમ કે-તે શુદ્ધત્વ આદિ ધર્મો રજતમાં પણ વિદ્યમાન છે.

ઉત્તરપક્ષ-દેશ-કાળ-અવસ્થાના શૂન્યપણાએ સ્મરણવિષયભૂત રજતથી (કરતાં) અનુભવ પ્રત્યક્ષ વિષયભૂત પુરોવર્તીના દેશ-કાળ-અવસ્થાવિશેષરૂપ વ્યાવર્તકો, પ્રતીતિના વિષયભૂત થાય છે.

૦ બાધક પ્રતીતિ, આ અલગ છે-રજત અલગ છે, એવા વિવેકને પ્રકાશિત કરે છે એમ પણ નથી, કેમ કે-બાધકપ્રત્યય પ્રસંગપ્રાપ્ત રજતત્વના અભાવનો અવગાહી છે. ખરેખર, તે બાધક પ્રતીતિ અપ્રસક્ત(અવિવેકયુક્ત)પણાના અપ્રતિષેધદ્વારા વિવેકને જાણાવે છે એમ નહિ માનવું. અન્યથા, જો આમ માનવામાં આવે, તો સોના વગેરેનો પણ તે બાધક પ્રત્યય પ્રતિષેધ કરશે !

૦ રજત આદિ વિષયક સ્વપ્નમાં, સ્મરણરૂપે અઅહીં થયે છતે અને રૂપાન્તરપણાએ અહીંમાં વિપરીતખ્યાતિની આપત્તિ છે. (અહીં આમ સમજવાનું છે કે-રજત આદિ વિષયવાળા સ્વપ્નના સ્મૃતિરૂપે અઅહીંમાં તમોને પણ સંવેદન, સ્વપ્રકાશરૂપે સ્વીકૃત હોવાથી કયા રૂપથી ભાન છે ? જો સ્મૃતિરૂપે ભાન છે, તો કયા રૂપથી અઅહીં છે ? જો અનુભવરૂપે અહીં કહેવાય છે, તો અન્યથાખ્યાતિ છે, કેમ કે-સ્મૃતિમાં અનુભવરૂપપણાનો અભાવ છે. હવે જો જ્ઞાનત્વરૂપે અહીં કહે, તો તે પણ સંભવતું નથી, કેમ કે-જ્ઞાનત્વ વ્યાપ્ય સ્મરણત્વ અનુભવત્વથી શૂન્ય જ્ઞાનત્વવાળા કોઈ પણ જ્ઞાનનો અભાવ છે.)

૦ બે ચંદ્રનું સંવેદન પણ દોષથી ચંદ્રના એકત્વના અઅહીંરૂપ નથી, કેમ કે-ચંદ્રના એકત્વનું અઅહીં હોવા છતાંય દ્વિત્વના અનુભવની અનુપપત્તિ છે. નયનના આશ્રયે રહેલ દ્વિત્વના અસંસર્ગના અઅહીંરૂપ (સંબંધઅહીં) જ ચંદ્રમાં દ્વિત્વઅહીં છે એ પણ વ્યાજબી નથી, કારણ કે-તે પરોક્ષની ઉપસ્થિતિનો અભાવ છે. અજ્ઞાત ઇન્દ્રિયની વૃત્તિદ્વારા જ સઘળે ઠેકાણે રૂપ આદિનો બોધ છે.

૦ આ કથનથી 'સાકર કહેવી છે' ઇત્યાદિ વ્યવહારનું પિત્તદ્રવ્યગત કટુત્વ અને શર્કરાના અઅહીંરૂપ ભેદના અઅહીંનું નિમિત્તપણું છે એ પણ ખંડિત થઈ જાય છે, કેમ કે-નહિ અહીં કરાતા કટુત્વવાળા જ શરીરમાં રહેલ પિત્તનું જ્વરના ઉત્પાદકપણાની માફક રસનેન્દ્રિયગત પિત્તનું વિપરીત પ્રતીતિનું ઉત્પાદકપણું છે અને સર્વથી અનુભવાતા સામાનાધિકરણની અનુપપત્તિ છે. (તિક્તત્વનું અને શર્કરાત્વનું એક અધિકરણ છે. તિક્તત્વાભિન્ન શર્કરાત્વાભિન્ન શર્કરા છે. એથી જ સમાન વિભક્તિ છે.)

૦ વળી 'આ ચાંદી છે' આ રથળમાં જો બે જ્ઞાન છે, તો (૧) તે બે જ્ઞાનોની એકીસાથે ઉત્પત્તિ છે ? (૨) તે બે જ્ઞાનોની ક્રમથી ઉત્પત્તિ છે ?

(૧) પહેલો પક્ષ ઘરાઘર નથી, કેમ કે-એકીસાથે બે જ્ઞાનોની ઉત્પત્તિનો અસ્વીકાર છે. (૨) બીજો પક્ષ વ્યાજળી નથી, કેમ કે-પ્રત્યક્ષથી પહેલાં સંસ્કારનો ઉદ્ભોધ નહિ હોવાથી સ્મરણનો અસંભવ છે: અને પ્રત્યક્ષ પછીથી રજતના સ્મરણની માન્યતામાં પ્રત્યક્ષ થયા બાદ તરત જ વિપરીત વ્યાપારવાળી પણ ચક્ષુમાં તે સ્મરણની આપત્તિ આવશે ! તેથી (પુરોવર્તી પદાર્થનું) ગ્રહણ કરીને પછીથી હું રજતનું સ્મરણ કરું છું, અથવા પહેલાં રજતનું સ્મરણ કરીને પછીથી આ પદાર્થનું હું ગ્રહણ કરું છું. આવા ક્રમથી આપને અભિમત બે જ્ઞાનોનો પ્રાહુભાવ અનુભવથી વિરુદ્ધ હોવાથી) સકલ લોકમાં પ્રસિદ્ધ રજતરૂપે પુરોવર્તી પદાર્થરૂપ શુક્તિમાં થતું જ્ઞાન છૂપાવી શકાય તેવું નથી.

પૂર્વપક્ષ-કેટલાક વાદીઓ કહે છે કે-‘આ ચાંદી છે.’ આ સ્થળમાં કોઈ પદાર્થ વિષયપણાએ લાસિત થતો નથી, કેમ કે-રજતની સત્તાના જ્ઞાનમાં અજ્ઞાન્તપણાનો પ્રસંગ છે. ‘આ ચાંદી છે’ આવા જ્ઞાનની વિધિમુખપણાએ પ્રવૃત્તિ હોવાથી રજતાભાવ વિષય નથી અને તેનું આકારરહિતપણું જ કોઈ શુક્તિકા વિષય પણ નથી, અથવા રજતના આકારપણાએ શુક્તિ વિષય નથી, કેમ કે-અન્યનું અન્ય આકારે ગ્રહણ થઈ શકતું નથી. તેથી આ ચાલુ પ્રત્યય અખ્યાતિરૂપ જ છે. ઈતિ.

ઉત્તરપક્ષ-જમ આત્મકજ્ઞાન વિષય વગરનું છે. જો એમ માનવામાં આવે, તો જ્ઞાન્તિ અને સુષુપ્ત અવસ્થામાં અલેહનો પ્રસંગ આવશે. ખરેખર, અર્થનું જ્ઞાન અને અજ્ઞાનથી તે જ્ઞાન્તિ અને સુષુપ્ત અવસ્થામાં વિશેષથી ભેદ કહેવો. તો અર્થજ્ઞાનરૂપી ભેદ જ તારાવડે સ્વીકારતો નથી. માટે તે જ્ઞાનના નિર્વિષયપણામાં અખ્યાતિરૂપપણાનો પણ અસંભવ છે. તેથી સ્વરૂપથી કે પરરૂપથી કોઈના પણ અપ્રતિભાસમાં ‘રજતજ્ઞાન’ એવા વ્યપદેશનો અસંભવ છે. (જ્ઞાનથી ભિન્ન બાહ્ય પદાર્થની અનુપપત્તિમાં, તે જ્ઞાનના અંશમાં સત્પ્રજ્ઞાતિ જ થાય ! માટે જ્ઞાનવાદીએ સ્વીકારેલ અસત્પ્રજ્ઞાતિ જ જમસ્થળમાં થાય ! પરંતુ ‘અખ્યાતિ’ તો નહિ જ ! આ પ્રમાણે સ્વસિદ્ધાન્તનો ભંગ પણ થાય ! એમ પણ બાણુવું.)

પૂર્વપક્ષ-માધ્યમિક અપર પર્યાયવાળા શૂન્યવાદી બૌદ્ધો તો તે અખ્યાતિને અસત્પ્રજ્ઞાતિરૂપે કહે છે. (અસત્ એવા રજત આદિની જ્ઞાતિ એટલે પ્રતીતિ તે અસત્પ્રજ્ઞાતિ કહેવાય છે. તે આ પ્રમાણે:-શુક્તિમાં આ ચાંદી છે.’ આ પ્રતિભાસમાન વસ્તુ જ્ઞાનરૂપ થવાને યોગ્ય નથી, કેમ કે-હું રજત છું” આવું અંતર્મુખપણાએ પ્રતિભાસમાન થતું અર્થરૂપ પણ નથી, કેમ કે-રજતથી સાધ્ય અર્થક્રિયાનો અભાવ છે. તેથી અસદ્ગૂરૂપે જ રજત ત્યાં પ્રતિભાસે છે, માટે અસત્પ્રજ્ઞાતિ છે.) તે આ પ્રમાણે:-‘આ ચાંદી છે’ એમ પ્રતીતિવિષયરૂપ વસ્તુ જ્ઞાનરૂપ હોય કે અર્થરૂપ હોય છે.

(૧) જ્ઞાનરૂપ વસ્તુ પ્રતીયમાનરૂપ પહેલો પક્ષ નથી, કેમ કે-‘હું રજત છું’ આવી અહંપણાના આમાનાવિકરણરૂપે પ્રતીતિ થતી નથી, કેમ કે-જ્ઞાન અંતર્મુખ આકારવાળું છે. (૨) અર્થરૂપે પ્રતીયમાન વસ્તુરૂપ બીજો પક્ષ નથી, કેમ કે-તે રજતસાધ્ય અર્થક્રિયાનો

અભાવ છે : અને અસત્યજ્ઞાનની વિષયભૂત વસ્તુમાં અર્થતા બાધકજ્ઞાનથી બાધના વિષય-વાળી છે. તેથી અસત્ જ તે રજત તે જ્ઞાનમાં પ્રતિભાસિત છે, માટે અસત્ જ્યાતિ બરાબર છે.

ઉત્તરપક્ષ-તે કથન પણ યુક્તિયુક્ત નથી, કેમ કે-રજતપણાના વ્યવહારનો અસંભવ છે : કેમ કે-બીજા દેશમાં વિદ્યમાન આ રજતની પ્રતિદ્વિરૂપપણામાં જો અસત્ જ્યાતિપણું માનો, તો વિપરીતજ્યાતિપણાનો પ્રસંગ આવે છે. વળી સર્વથા અસત્ (અવિદ્યમાન) અર્થના પ્રતિદ્વિરૂપણામાં શશવિષાણની પણ પ્રતીતિનો પ્રસંગ આવશે ! અસત્ની સદ્વસ્તુ પ્રતિદ્વિરૂપણામાં પણ વિપરીતજ્યાતિનું ઉલ્લંઘન થતું નથી.

શંકા-રજત સત્ (વિદ્યમાન) છે, પરંતુ તેનો જે સંબંધ અસત્ય છે, તે બ્રાન્તિમાં સત્ના ઉપરાગથી (પાસે રહેવાવડે પોતાના ગુણ બીજામાં સ્થાપવાથી, આરોપિત સંબંધથી સંબંધ પામેલ એક વિશેષણથી વાસનારૂપ એક સંસ્કારથી) ભાસે છે ને ?

સમાધાન-વિષયતા સત્માં વૃત્તિત્વવ્યાપ્ત હોઈ (વિષયતા વિદ્યમાનમાં વર્તમાન હોય છે, અવિદ્યમાનમાં વિષયતા હોતી નથી. સત્ વૃત્તિત્વવ્યાપક છે અને વિષયતા વ્યાપ્ય છે.) અસત્ રૂપ રજત કદી વિષય બની શકે નહિ. જો વિષય છે, તો સત્ હોવો જોઈએ. અસત્ વિષય નથી હોતો. અન્યથા, અસત્માં જો વિષયતા માનો, તો ગોપદાર્થમાં અસત્ એવા શશશૃંગીયત્વ વિશિષ્ટ સંબંધથી શૃંગના ભાનની આપત્તિ છે. (પરંતુ ગોપદાર્થમાં સત્ ગોશૃંગીયત્વ વિશિષ્ટ સંબંધથી શૃંગનું ભાન છે.) વળી ‘આ ચાંદી છે’ આવી ભાસમાન વસ્તુમાં જ્ઞાનરૂપ-અર્થરૂપ બે વિકલ્પો પણ વ્યાજબી નથી, કેમ કે-પહેલા વિકલ્પનો અસ્વીકાર છે અને બીજો વિકલ્પ ધ્વંસ છે : કેમ કે-અર્થવિશેષથી જન્ય અર્થક્રિયાવિશેષનો અભાવ હોવા છતાં, અર્થસામાન્યરૂપ નિર્બંધનથી જન્ય શબ્દ-પ્રવૃત્તિ આદિરૂપ અર્થક્રિયાનો તે અર્થરૂપે પ્રતીયમાન વસ્તુમાં અખંડિતતા છે.

શંકા-જો આ પ્રમાણે છે, તો અર્થનો નિશ્ચય કેમ નથી ?

સમાધાન-અર્થવિશેષજન્ય અર્થક્રિયાકારી જ અર્થનિશ્ચયાત્મક છે. (અર્થસામાન્ય જન્ય અર્થક્રિયાકારી પદાર્થ અર્થનિશ્ચયાત્મક નથી.)

૦ વળી બાધકજ્ઞાનથી પણ વિપરીત જ્ઞાનના વિષયની વિષયતા બાધિત થતી નથી, પરંતુ બાધકજ્ઞાનથી સિધ્ધાન્તજ્ઞાનનું સિધ્ધાન્ત જ પ્રકાશિત થાય છે. તેથી અસત્ જ્યાતિ પ્રમાણરૂપ નથી.

પૂર્વપક્ષ-કેટલાકે વાદીઓ શુક્તિમાં ‘આ ચાંદી છે’ આવા જ્ઞાનમાં પ્રતિદ્વાર્થ જ્યાતિને કહે છે. બરાબર, વિષયજ્ઞાનમાં પ્રતિદ્વ જ અર્થનું ભાન છે. (સત્ જ્યાતિ એટલે વિદ્યમાન વિષયની જ્યાતિ-પ્રતીતિ. તે આ પ્રમાણે:-શુક્તિમાં ‘આ ચાંદી છે’ આવા સ્થળમાં શુક્તિમાં વિદ્યમાન રજતાંશની પ્રતીતિ છે. ‘તે જ તેનું’ સૂક્ષ્મ છે, કે જે તે દ્રવ્યના એક દેશને ભજનાર છે.’ આવા નિયમથી અને પંચીકરણ પ્રક્રિયાથી ત્યાં રજતના અંશોનું વિદ્યમાનપણું છે. અદ્યક્ષે તો ઘણા પણ શુક્તિના અંશોની પ્રતીતિ નથી થતી, પરંતુ

સ્વરૂપ એવા પણ રજતના અંશોની પ્રતીતિ થાય છે. એથી શુક્તિમાં ‘આ ચાંદી છે’ આવું જ્ઞાન યથાર્થ જ છે, કેમ કે-ત્યાં જ્ઞાનવિષયની વિદ્યમાનતા છે. વિષયવ્યવહારના બાધથી તો ભ્રમપણાએ વ્યવહાર છે, એમ વિશિષ્ટ અદ્વૈતવેદાન્તીઓ કહે છે.

શંકા-તે વિષયજ્ઞાનના વિષયનું અવિદ્યમાનપણું છે, કેમ કે-વિચારને સહન કરી શકતું નથી. જે વિચારને સહન કરી શકે, તેનું વિદ્યમાનપણું છે ને ?

સમાધાન-પ્રતીતિ સિવાય બીજા વિચારની અનુપપત્તિ છે. ખરેખર, પ્રતીતિના બળથી જ હસ્તમાં રહેલ મોતી વગેરેની વ્યવસ્થા થાય છે. અહીં પ્રસ્તુતમાં પણ પ્રવર્તમાન તે પ્રતીતિનો કોણ નિરોધ કરી શકે એમ છે ?

શંકા-ઉત્તરકાળમાં તે પ્રતિભાસનો અભાવ હોવાથી, તે પ્રતિભાસના વિષયનું અવિદ્યમાનપણું છે ને ?

સમાધાન-તે વખતે તે પ્રતિભાસના વિષયનું જ્ઞાન નહિ હોવા છતાં, પૂર્વના પ્રતિભાસના કાળમાં તો વિષયનું વિદ્યમાનપણું છે જ. અન્યથા, પૂર્વપ્રતિભાસના કાળમાં તે વિષયનું વિદ્યમાનપણું જો ન માનવામાં આવે, તો ઉત્તરકાળમાં પાણીના પરપોટા વગેરેનું પ્રતિભાસન નહિ હોવાથી પૂર્વપ્રતિભાસના સમયમાં પણ અવિદ્યમાનપણાનો પ્રસંગ આવશે. (જો એકની અવિદ્યમાનતામાં બીજાની અવિદ્યમાનતા માનો, તો આ દોષ આવે છે.)

ઉત્તરપક્ષ-આ આપનું ક્ષત્ર મનોહર નથી, કેમ કે-પ્રમાણની સિદ્ધિ સિવાય જો અર્થની પ્રસિદ્ધિ માનો, તો બ્રાન્ત-અબ્રાન્તની વ્યવસ્થાનો સર્વથા ઉચ્છેદનો પ્રસંગ આવશે ! ખરેખર, ‘આ સંવેદન (જ્ઞાન) બ્રાન્તિવાળું છે-‘આ સંવેદન અબ્રાન્ત છે’-આવો નિર્ણય નિમિત્ત સિવાય કરી શકાતો નથી, કેમ કે-સર્વ જ્ઞાનોમાં જ યથાર્થ વસ્તુનું નિશ્ચયકપણું છે.

૦ પ્રતિભાસના સમયમાં વસ્તુની વિદ્યમાનતા (૧) શું બીજા દેશમાં છે કે (૨) શુક્તિકાના દેશમાં છે ?

(૧) પહેલા પક્ષમાં અન્યથાગચાતિ જ બીજા નામવાળી થાય છે. એવી આપત્તિ આવે છે, કેમ કે-દોષના મહિમાથી દેશાન્તરમાં રહેલો શુક્તિકાના દેશમાં જ્ઞાનનો સ્વીકાર છે. અન્યથા, જો દોષના મહિમાથી દેશાન્તરમાં રહેલ રજતનો શુક્તિકાના દેશમાં જ્ઞાનનો સ્વીકાર ન કરો, તો ત્યાં જ-દેશાન્તરમાં જ પ્રતિભાસ થવો જોઈએ ! અર્થાત્ તે થતો નથી. તે માટે પૂર્વોક્તિનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ.

(૨) શુક્તિકાના દેશમાં પ્રતિભાસસમયમાં વસ્તુની વિદ્યમાનતા છે. એવો બીજો પણ પક્ષ વ્યાજબી નથી, કેમ કે-પૂર્વકાળની માફક ઉત્તરકાળમાં તે રજતના પ્રતિભાસની આપત્તિ આવશે. વળી પાણીના પરપોટાની માફક આ પ્રતિભાસનું ક્ષણિકપણું નથી, કેમ કે-કિચિત્ કાળ સુધી સ્થિર છે. વળી ‘આ ચાંદી નથી’ આવું બાધકજ્ઞાનનું શુક્તિકાના

દેશમાં રજત નિષેધકરૂપે પ્રવર્તમાનપણું છે. પરંતુ અહીં એટલે ‘આ ચાંદી છે’ આવા સ્થળમાં તે બાધકજ્ઞાનના વિદ્યમાનપણાનો અભાવ છે.

પૂર્વપક્ષ-કેટલાક વાદીઓ તો શુક્તિકામાં જે ચાંદી લાસે છે, તે રજતનું બાહ્યરૂપે ભાન સંભવતું નથી એમ જણાવે છે, કેમ કે-બાધકજ્ઞાનથી તેની બાહ્યતાનો અભાવ છે. (રજતત્વપ્રકારરૂપે પ્રતિભાસ માત્રથી તે રજતમાં રજતત્વપ્રકારત્વનો સ્વીકાર યુક્ત નથી, કેમ કે-બ્રાન્તિના ઉચ્છેદની આપત્તિ છે.) તેથી જ્ઞાનસ્વરૂપનો જ આ આકાર છે. તે અનાદિની વાસનાના માહાત્મ્યથી બાહ્યની માફક પરિસ્કુરિત થાય છે, માટે આ આત્મખ્યાતિ જ છે એમ કહે છે. (આત્મખ્યાતિ એટલે આત્માની-જ્ઞાનની જ ખ્યાતિ, વિષયરૂપપણાએ ભાન. આ અર્થ છે કે-શુક્તિકામાં ‘આ ચાંદી છે’ આવા સ્થળમાં જ્ઞાનનું જ રજતરૂપપણાએ ભાન છે, કેમ કે-અહીં કોઈ બાહ્ય પદાર્થ વિદ્યમાન નથી : કેમ કે-‘આ ઘટ છે’ ઇત્યાદિ સઘળે ઠેકાણે જ્ઞાનનું જ વિષયરૂપપણાએ પ્રતિભાસમાનપણું છે, એમ યોગાચારના બીજા નામવાળા વિજ્ઞાનવાદી-બૌદ્ધો કહે છે.) તે બૌદ્ધો પણ સમીચીન બુદ્ધિસંપન્ન નથી.

ઉત્તરપક્ષ-કેમ કે-‘આ ચાંદી નથી’ આવા બાધકજ્ઞાનથી, અન્યત્ર (હદ આદિરૂપ બીજે ઠેકાણે) વર્તમાન રજત આદિનું શુક્તિકા દેશસ્થપણારૂપે જ બાધન થવાથી, તે રજત આદિ નિષ્ક બાહ્યતા માત્રનું બાધન થતું નથી. વળી આત્મા એટલે વિજ્ઞાન-વાસનાના મહિમાથી બાહ્યની માફક પરિસ્કુરિત થાય છે. આ પણ યુક્તિ વગરનું છે, કેમ કે-તે વાસના (૧) વસ્તુરૂપ છે કે (૨) અવસ્તુરૂપ છે ?

(૨) અવસ્તુરૂપ બીજે પક્ષ નથી, કેમ કે-આકાશકુસુમની માફક અમૃત હોઈ, તે વાસનામાં રજતવ્યવસ્થાપકપણાનો અસંભવ છે. (૧) પહેલો પક્ષ પણ નથી. જે તે વાસનાની જ્ઞાનથી સિન્નતા માનવામાં આવે, તો તમોએ સ્વીકારેલ જ્ઞાનની અદ્વૈતતાનો ભંગ થાય છે અને જે જ્ઞાનથી તે વાસનાની અસિન્નતા માનવામાં આવે, તો જ્ઞાનાકાર, જ્ઞાનાકારના માહાત્મ્યથી બાહ્યની માફક પ્રતિભાસે છે, એવું કહેલું હોવું જોઈએ. જે અસિન્ન છે, તો તે જ સાધ્ય અને તે જ સાધન થવાથી અવિશેષ(સાધ્ય-સાધનના અભેદ)નો પ્રસંગ આવશે ! માટે વાસનાની માન્યતા યુક્તિવાળી નથી. વળી જ્ઞાનાકારરૂપે જ રજતના સ્વેદનમાં ‘હું રજત છું’ આવી અન્તર્મુખરૂપે પ્રતીતિ થવી જોઈએ ! ‘આ ચાંદી છે’ આ પ્રતીતિ બહિર્મુખ નથી, પરંતુ જ્ઞાનમાં રહેલ પણ રજતનો આકાર અનાદિ વાસનાના માહાત્મ્યથી શુક્તિ-નિષ્કાપણાએ પ્રતિભાસે છે. આવા સ્વીકારમાં તો અન્યથાખ્યાનના અંગીકારની આપત્તિ થાય !

શંકા-બ્રાન્તિઓ, સ્વ આકારને જ બાહ્યરૂપપણાએ રજતાદિક રૂપે પ્રકાશે છે ને ?

સમાધાન-આ બાબતમાં પ્રમાણનો અભાવ છે, કેમ કે-(રજતનો અનુભવ, ખરેખર, તે અનુભવ ઈદંત્વરૂપે જ રજતને જણાવે છે પરંતુ જ્ઞાનાકારરૂપે નહીં, જેથી પ્રમાણભૂત થાય !) રજતનો અનુભવ રજતજ્ઞાનાકારનો સાક્ષી નથી થતો. ઈદંત્વપણાએ ચાંદીનો જ ભાસક (બાધક) હોવાથી, શુક્તિકામાં રજત આકારતાના પ્રતિષેધકરૂપે બાધકજ્ઞાનનું પણ ત્યાં પ્રમાણપણું નથી.

શંકા-રજતમાં પુરોવર્તી શુક્તિ આકારપણના પ્રતિષેધમાં અર્થની અપેક્ષાએ જ્ઞાનાકારપણની સિદ્ધિ છે ને ?

સમાધાન-રજતમાં પુરોવર્તી શુક્તિ આકારપણના પ્રતિષેધમાં અર્થથી દેશાન્તરની સત્તાની જ સિદ્ધિ છે, કેમ કે-પ્રત્યક્ષ દષ્ટનું અતિક્રમણ કરી અદૃષ્ટ જ્ઞાનાકારપણની કલ્પનામાં ખીજ નથી : કેમ કે-‘આ રજત નથી પરંતુ શુક્તિકાનો ટૂકડો છે’ આવા ઉલ્લેખથી નિષેધની અનુપપત્તિ છે. તમારા મતમાં, શુક્તિકામાં રજતનો પ્રસંગ (આરોપ) નહિ હોવાથી, ‘આ શુક્તિ મેં રજતપણાએ જાણેલી છે’ આવા પ્રત્યક્ષજ્ઞાનની અનુપપત્તિ છે. વળી ‘આંતરિક ચાંદી બાહ્યરૂપે જાણેલ છે’ આવા પ્રત્યક્ષજ્ઞાનની જ આપત્તિ છે.

૦ જ્ઞાન બાહ્ય પદાર્થના વિષયવાળું નથી. આવી માન્યતામાં રજત આકારના ઉલ્લેખની માફક નીલ આદિ આકારના ઉલ્લેખથી પ્રવૃત્તિની આપત્તિ છે, કેમ કે-નિયામકનો અભાવ છે અને અસત્ એવા રજત દેશ-કાળ આદિના અવભાસમાં વાસનાનું નિયામકપણું છે. જો એમ કહો, તો અસત્જ્યાતિની આપત્તિ છે-આત્મજ્યાતિની માન્યતા ઉઠી જાય છે.

પૂર્વપક્ષ-વેદાન્તીઓ તો અનિર્વચનીયજ્યાતિને કહે છે. (અનિર્વચનીયજ્યાતિ એટલે સત્ત્વથી અને અસત્ત્વથી અનિર્વચનીય રજત આદિની જ્યાતિ-પ્રતીતિ. તે આ પ્રમાણે:-શુક્તિમાં ‘આ ચાંદી છે’ આવા સ્થળમાં ‘રજત સત્ નથી,’ કેમ કે-બાધનો વિષય થાય છે. સત્માં બાધ્યમાનપણું નથી. જેમ કે-સાચી ચાંદી. ‘અસત્ નથી,’ કેમ કે-પ્રતીતિનો વિષય થાય છે. અસત્ પદાર્થ પ્રતીતિનો વિષય થતો નથી. જેમ કે-વાંઝણીનો પુત્ર. તેથી અહીં અનિર્વચનીય રજતની ઉત્પત્તિ માનવી જોઈએ, એમ અદ્વૈતવેદાન્તીઓ કહે છે.) તે આ પ્રમાણે:-અહીં શુક્તિમાં ભાસમાન રજત સત્ નથી. જો સત્ માનવામાં આવે, તો વાસ્તવિક રજતની બુદ્ધિની માફક શુક્તિમાં ‘આ ચાંદી છે’ આવી બુદ્ધિમાં અભાસપણું થઈ જાય ! જો અસત્ માનવામાં આવે, તો આકાશકુસુમની માફક શુક્તિમાં ‘આ ચાંદી છે’ આવી પ્રતીતિના પ્રતિભાસનો અને પ્રવૃત્તિમાં અવિષયપણાનો પ્રસંગ છે. જો સદ્-અસદ્રૂપપણું માનવામાં આવે, તો ઉભય પક્ષમાં કહેલ દોષનું અનુસંધાન છે. માટે આ અનિર્વચનીય જ છે, એમ માનવું ઉચિત છે.

ઉત્તરપક્ષ-આ અદ્વૈતવેદાન્તીઓનો મત સુંદર નથી, કેમ કે-શુક્તિમાં રજતભ્રમમાં વિષયભૂત શુક્તિશકલમાં સ્વરૂપ-પરરૂપની અપેક્ષાએ સદ્-અસદ્ રૂપનું અખંડિતપણું છે.

શંકા-શુક્તિમાં ‘આ ચાંદી છે’ આવા તે જ્ઞાનના રજતપ્રકારકપણામાં શું નિયામક છે ?

સમાધાન-વિશેષજ્ઞાનમાં અથવા તાત્કાલિક શુક્તિપરિણામવિશેષમાં (સંવૃત સ્વ આકારદ્વારા ગૃહીત રજતના આપાદનવાળા પરિણામવિશેષમાં) નિયામકપણું છે, કેમ કે-અર્થથી જ જ્ઞાનોનો વિશેષ (લેદ) છે.

શંકા-વિલક્ષણ રજતની ઉત્પત્તિ શાથી નથી ?

સમાધાન-તે વિલક્ષણ રજતના ઉત્પાદકકારણનો અભાવ હોવાથી વિલક્ષણ રજતની ઉત્પત્તિ નથી. પરિણામી (ઉપાદાન) કારણ આદિ સામગ્રી સિવાય કાર્યની ઉત્પત્તિ કયાંય પણ દેખેલી નથી.

શંકા-શુક્તિનું અજ્ઞાન જ પ્રતીતિવિષયભૂત રજતનું કારણ છે ને ?

સમાધાન-તે અજ્ઞાનરૂપ કારણમાં પરિણામીકારણપણાનો અભાવ છે, કેમ કે-સમ્યજ્ઞાનનો પ્રાગભાવ અથવા મિથ્યાજ્ઞાન કારણ હો ! માટે તે તે પર્યાયથી પરિકરિત દ્રવ્યમાં જ પરિણામીકારણપણું છે.

૦ અજ્ઞાનપર્યાયથી આકાન્ત આત્મદ્રવ્ય જ તે પ્રતીયમાન રજતનું કારણ હો ! આવું કથન પણ સુંદર નથી, કેમ કે-એતનનું અએતન પ્રત્યે કોઈ પણ રીતે પરિણામીકારણપણું સંભવિત નથી.

શંકા-સમ્યજ્ઞાન પ્રાગભાવથી યુક્ત કે મિથ્યાજ્ઞાનથી યુક્ત, માયા-અવિદ્યા આદિ શબ્દથી વાચ્ય, બીજી વસ્તુરૂપ અજ્ઞાન, અનિર્વાચનીય એવા રજત પ્રત્યે હેતુ છે એમ કહીએ તો શો વાંધો ?

સમાધાન-તાદેશમાં પ્રમાણનો અભાવ છે, કેમ કે-શુક્તિનું અજ્ઞાન રજત પ્રત્યે હેતુ નથી; કેમ કે-તે શુક્તિના અજ્ઞાનનું પાષાણ આદિમાં પણ સત્ત્વ હોઈ દેશના નિયમનો અભાવ છે.

શંકા-ઈદંત્વાવચ્છેદથી શુક્તિનું અજ્ઞાન, ઈદંત્વાવચ્છેદથી રજતનો હેતુ છે એમ કહીએ તો તે ખરાબર છે ને ?

સમાધાન-દોષના અભાવકાળમાં પણ તેથી શુક્તિમાં 'આ ચાંદી છે' આવો પ્રસંગ આવશે ! અને દોષની પણ અપેક્ષામાં ઈદંઅંશાવચ્છેદથી બીજું અજ્ઞાન અને ઉદાસીન- (ઘટાદિ)નું હેતુપણું નિવારી શકાય તેવું નથી. માટે આ બધું વજૂદ વગરનું છે.

તો 'આ ચાંદી છે' આવી જ્ઞાન્તિનું આલંબન શું છે ? (૧) રજત થાય, કાં તો (૨) શુક્તિ શકલ થઈ શકે !

(૧) રજતરૂપ પહેલો પક્ષ નથી, કેમ કે-અસત્પ્રજ્ઞાતિનો પ્રસંગ છે. ખરેખર, વિષયભૂત રજત ત્યાં અસત્ છે.

શંકા-બીજે ઠેકાણે વિદ્યમાન રજતનું જ્ઞાન છે, માટે અસત્પ્રજ્ઞાતિ કેવી રીતે ?

સમાધાન-જો એમ છે, તો 'આ ચાંદી છે' આવા ઉદ્ભેષથી જ્ઞાનના ઉદયના અભાવનો પ્રસંગ છે, કેમ કે-દૂર-સુદૂર રજતમાં આક્ષુષ(અક્ષુષન્દ્રિયજન્ય)જ્ઞાનનો અસંભવ છે. અન્યથા, અક્ષુષન્દ્રિયજન્ય ન હોઈ જો આક્ષુષજ્ઞાન માનો, તો સર્વ ઠેકાણે આક્ષુષજ્ઞાનના ઉત્પાદના પ્રસંગથી અક્ષુષમાં સર્વ જગત્ના ગ્રાહકપણાની આપત્તિ છે,

અહીં તે પ્રમાણે નથી માટે અસત્જ્ઞાતિનો પ્રસંગ નથી. જો આમ છે, તો ત્યાં અવિદ્યમાન રજતનું નયનની સાથે સંનિકર્ષ નહિ હોવાથી જ્ઞાન કેવી રીતે થાય છે? 'દોષના મહિમાથી ત્યાં રજત સંનિહિતપણાએ લાસે છે.' તથાચ તે દેશ-કાળ વગરના પણ રજતનું દોષના મહિમાથી સંનિધાનનું પ્રતિભાસન ઉપપન્ન છે એમ જાણવું. દોષના મહિમાથી તે પ્રકારે ભાસમાનપણું હોવાથી જ આ પ્રતીતિની વિપરીતજ્ઞાતિરૂપતા છે. આ હેતુથી જ આ જ્ઞાન વિપરીતજ્ઞાતિરૂપ છે.

શંકા-જો દોષના મહિમાથી તે દેશ-તે કાળ વગરનાનું પણ જ્ઞાન થાય છે, તો જગતનું પણ જ્ઞાન કેમ નહિ થાય?

સમાધાન-સ્મરણદ્વારા ઉપસ્થિત રજતનું જ જ્ઞાન અહીં છે, જગતનું જ્ઞાન નથી. ઉપસ્થાન=ચિત્તમાં સ્ફુરાયમાન પદાર્થનો ખાદ્ય અવભાસ, ખરેખર ઉપસ્થાન કહેવાય છે. વળી ચિત્તમાં સઘળું જગત સ્ફુરાયમાન થતું નથી.

શંકા-આખા જગતનું સ્મરણ કેમ નહિ? માત્ર રજતનું સ્મરણ કેમ?

સમાધાન-ખરેખર, સમાનતા વિશિષ્ટ અર્થના દર્શનથી સ્મરણ થાય છે અને સદૃશપણું આકર્ષિકય (અકર્ષકિતપણું ભ્રમનો ઉત્પાદકદોષવિશેષ છે. જેમ શુક્તિમાં આકર્ષિકય. અહીં આકર્ષિકયદોષના વશે 'આ આંદી છે' એવું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે.) વગેરે રૂપ છે, તે શુક્તિકા અને રજતનું જ સમજવું પરંતુ વિધનું નહિ. એથી આકર્ષિકય આદિ રૂપ સમાનધર્મના દર્શનથી સ્મરણ રજતનું થાય છે અને તે સ્મરણવડે રજત જ ઉપસ્થાપિત છે, જગત નહિ.

૦ વળી આ પ્રમાણે સવેદનથી (જ્ઞાનથી) અલગ થયેલ પદાર્થની અહીં પરિસ્ફુરણા હોવાથી 'આત્મજ્ઞાતિ' નથી અને અત્યંત અસત્ના પ્રતિભાસનો અભાવ હોવાથી 'અસત્-જ્ઞાતિ' નથી એમ જાણવું.

શંકા-'આ આંદી છે' ઇત્યાદિ જ્ઞાન પ્રત્યક્ષરૂપ હોઈ સ્મરણની અપેક્ષા વગરનું છે, તો પછી કયાંથી તે સ્મરણથી ઉપસ્થાપિત અર્થના અવભાસનો સંભવ હોઈ શકે?

સમાધાન-'આ આંદી છે' ઇત્યાદિ જ્ઞાન પ્રત્યક્ષભાસરૂપ હોઈ આવા પ્રકારના શંકાના સ્થાનરૂપ થતું નથી. અહીં વૃદ્ધપુરુષોનું કથન છે કે-સ્વ આકારનું સંવરણ કરનારી, આંદીના આકારને ગ્રહણ કરનારી શુક્તિકા જ તે જ્ઞાનનું આલંબન છે, કેમ કે-ત્રિકોણપણા આદિ રૂપ સ્વવિશેષના ગ્રહણનો અભાવ છે: અને આકર્ષિકય આદિ સમાનધર્મના દર્શનથી ઉપજનિત આંદીના સ્મરણથી આરોપિત આંદીના આકારવાળી છે.

શંકા-રજતના આકારવાળા જ્ઞાનની વિગત તરીકે શુક્તિકા કેવી રીતે?

સમાધાન-ચોક્કસ જે જ્યાં કર્મરૂપે ચકાસે છે, તે ત્યાં આલંબન છે, કેમ કે-અંગુલિ આદિથી (શૂઘ્રગ્રાહિકયા અર્થાત્ આ શુક્તિકા છે-એમ નામ દઈને) નિર્દેશ કરાતા કર્મ-

પેણાએ જ્ઞાનજનક શુક્તિકારૂપ વિષયનું આદંબનપણું છે. અન્યથા, જો કર્મપેણાએ વિષયરૂપ શુક્તિકા ન જ્ઞાનવામાં આવે, તો પ્રકૃતજ્ઞાનવડે તે શુક્તિકા અપેક્ષાનો વિષય ન બને ! વળી તે પ્રકૃતજ્ઞાનવડે તે શુક્તિકા અપેક્ષણીય છે. અન્યથા, જો શુક્તિકાની અપેક્ષા ન રાખવામાં આવે, તો તે શુક્તિકાના અસંનિધાનમાં પણ પ્રકૃતજ્ઞાનની ઉત્પત્તિની આપત્તિ છે : અને ઉત્તરકાળમાં તે વિષયક પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનની (જે મેં પહેલાં રજતપેણાએ બાણેલ છે, તે જ આ શુક્તિકાશકલ છે, આવું પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન : અને ‘આ રજત નથી’ પરંતુ શુક્તિકા છે, આવા જ્ઞાનનું સિન્નવિષયકપણું હોઈ બાધકપણું ન થાય !) અને બાધ્યબાધકભાવની અનુપપત્તિ છે, કેમકે-સિન્ન વિષયવાળા પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન અને બાધ્યબાધકભાવમાં તે શુક્તિકાનો અસંભવ છે, માટે શુક્તિકા આદંબનરૂપે અપેક્ષણીય છે.

પૂર્વપક્ષ-પ્રશ્ન એ થાય છે કે-જ્ઞાનોનો બાધ્યબાધકભાવ કયી ભતિનો છે ? (૧) શું સહ અનવસ્થાનરૂપ છે ? (૨) શું વધ્યઘાતક ભાવરૂપ છે ? (૩) શું વિષયાપહારરૂપ છે ? (૪) શું ક્લાપહારરૂપ છે ?

[જે ઉત્તરજ્ઞાન જ બાધકપણાએ ઉલ્લસિત હોયે છતે પૂર્વજ્ઞાનનું અન્યથાત્વબાધક છે, બીજું ઉત્તરજ્ઞાન નહિ.]

(૧) સહાનવસ્થાનરૂપ પક્ષ બરાબર નથી, કેમ કે-સમ્યક્ પ્રત્યયની માફક મિથ્યા પ્રત્યયથી પણ સમ્યક્ પ્રત્યયની બાધની આપત્તિ છે. (સમ્યક્જ્ઞાન પ્રત્યે મિથ્યાજ્ઞાન પણ બાધક બની જાય !) કેમ કે-સહ અનવસ્થાનમાં વિશેષ નથી.

(૨) એથી બીજો વધ્યઘાતકભાવરૂપ પક્ષ નથી, કેમ કે-બંનેમાં વધ્યઘાતકભાવનો વિશેષ નથી.

(૩) વિષયાપહારરૂપ ત્રીજો પક્ષ નથી, કેમ કે-વિષયની પ્રતિપત્તિ હોઈ અપહારનો અસંભવ છે અને પ્રતિપત્તિવાળા વિષયમાં અપ્રતિપન્નત્વના બાધકપણાએ બાધકજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ નથી.

(૪) ક્લાપહારરૂપ ચોથો પક્ષ બ્યાજબી નથી, કેમ કે-પ્રમાણુક્લરૂપ ઉપાદાન આદિ જ્ઞાનની પહેલાં જ ઉત્પત્તિ હોવાથી અપહરણનો અસંભવ છે. જે ઉત્પન્ન છે, તે ઉત્પન્ન નથી-એમ બાધક કહેતો નથી.

• વળી પ્રશ્ન થાય છે કે-(૧) શું તુલ્ય વિષયવાળા બંનેનો બાધ્યબાધકભાવ છે ? (૨) કે શું સિન્ન વિષયવાળા બંનેનો બાધ્યબાધકભાવ છે ?

(૧) પહેલો તુલ્ય વિષયવાળા બંનેનો બાધ્યબાધકરૂપ પક્ષ નથી, કેમ કે-ધારાબ્રહ્મિક ધારાપૂર્વક એકીસાથે વહેતા-કેમે કેમે એકીસાથે પેદા થતા-ગૃહીતને ગ્રહણ કરનાર-અવિગિન્ન પ્રવાહ બંધ વહેતા) જ્ઞાનોમાં બાધ્યબાધકભાવનો પ્રસંગ આવશે. (૨) સિન્ન વિષય-

(૨) શુક્તિશકલરૂપ બીજો પક્ષ નથી, કેમ કે-રજત આકારપણાએ શુક્તિશકલ- (જ્ઞાન)ની ઉત્પત્તિનો અભાવ છે, કેમ કે-અન્ય આકારવાળા જ્ઞાનમાં અન્ય વિષયકરૂપપણાનો અસંભવ છે. વળી પ્રતીતિના શુક્તિકાષિયપણામાં આન્તિપણાનો અસંભવ છે.

શંકા-રજતના પ્રતિભાસમાં પણ આદંબન બીજું જ છે ને ?

સમાધાન-શુક્તિકામાં અપ્રતિભાસમાનપણું હોઈ આદંબનપણાનો અભાવ છે.

શંકા-શુક્તિકા, સંનિધાનના કારણે આદંબન કેમ નહિ ?

સમાધાન-સંનિધાનરૂપે રહેલા બીજાઓમાં પણ આદંબનપણાની આપત્તિ આવશે જ. તથા જ બે વસ્તુ જ પ્રતીતિમાં પ્રતિભાસે છે, તે રજત જ આદંબનપણાએ વાચ્ય છે : અને રજત ત્યાં અસત્ જ છે, માટે અસત્જ્યાતિ જ આવીને ઉભી રહી. વિપરીત-જ્યાતિ નહિ આવી ને ? આશંકામાં કહે છે કે-

અત્ર હિ સ્મરણોપદ્યોક્તિં રજતં તદ્દેશતત્કાલયોરવિદ્યમાનમપિ દોષમહિમ્ના સન્નિહિતત્વેન ભાસત इति विपरीतख्यातिरूपमिदम् । स्मरणञ्च चाकचिक्यादिसमानधर्माणां शुक्तौ दर्श-
नाद्भवति ॥ सूत्र-३ ॥

અત્રેતિ । इदं रजतमिति भ्रान्तावित्यर्थः, रजतं भासत इति योजना, तेन रजतमेवालम्बनमित्यु-
क्तम्, ननु तदानीमसत्ख्यातित्वं स्यादित्यात्राह तद्देशतत्कालयोरविद्यमानमपीति, यदा यस्मिन् तज्ज्ञानं
भवति तद्देशतत्कालयोरविद्यमानमपीत्यर्थः, एतद्देशकालावच्छेदेनैव तस्याविद्यमानत्वं न तु देशान्तरे
कालान्तरेऽपीति यावत् । तथा च देशान्तरादौ रजतस्य विद्यमानत्वं फलितम्, असत्ख्या-
तिवादो हि सर्वथाऽसतोऽर्थस्य प्रथने स्यान्न चात्र तथेति नासत्ख्यातिप्रसक्तिरिति भावः । ननु तत्रा-
विद्यमानस्य रजतस्य नयनासन्निकृष्टत्वेन कथं भानं भवेदित्यत्राह दोषमहिम्नेति, तथा चातद्देशकालस्यापि
रजतस्य दोषमहिम्ना सन्निहितत्वेन प्रतिभासनं नानुपपन्नमिति भावः । दोषमहिम्ना तथाभासमानत्वा-
देव प्रतीतेरस्या विपरीतख्यातिरूपतेत्याशयेनाह इति विपरीतख्यातिरूपमिदमिति, अस्मादेव हेतोरिदं
ज्ञानं विपरीतख्यातिरूपमित्यर्थः । ननु दोषमहिम्ना यद्यतद्देशकालयोरपि भानं तर्हि जगतोऽपि ग्रहणं
स्यादित्यत्राह स्मरणोपद્યौक्तमिति, स्मरणेनोपस्थितं रजतमेव न तु विश्वं, चेतसि परिस्फुरतः पदार्थस्य
बहिरवभासनं हि उपस्थानं, चेतसि च न सर्वं परिस्फुरतीति भावः । कथं न विश्वस्य स्मरणमित्यत्राह
स्मरणञ्चेति, सादृश्यविशिष्टार्थदर्शनेन हि स्मरणं भवति सादृश्यञ्च चाकचिक्यादिकं शुक्तिकारजतयोरेव
न विश्वस्य, अतस्समानधर्मदर्शनेन स्मरणं रजतस्य, तेन च रजतमेवोपस्थापितं न विश्वमिति भावः,
एवञ्च संवेदनात्पृथग्भूतस्य पदार्थस्यात्र परिस्फुरणान्नात्मख्यातिरित्यन्तासतः प्रतिभासाभावाच्च नास-
त्ख्यातिरिति ज्ञेयम् । ननु रजतमिदमित्यादिज्ञानस्य प्रत्यक्षरूपत्वेन स्मरणानपेक्षत्वात्कुतस्तदुपस्थापिता-
र्थावभासित्वमिति चेन्न, अस्य प्रत्यक्षाभासत्वेनैवविधपर्यनुयोगानास्पदत्वात् ॥

અત્ર વુદ્ધાઃ, સંવૃત્તસ્વાકારા સમુપાત્તકલધૌતાકારા શુક્તિકૈવાલમ્બનં તજ્ઞાનસ્ય, ત્રિકોણત્વાદિ-

સ્વવિશેષગ્રહણાભાવાત્, ચાક્રચિક્યાદિસમાનધર્મદર્શનજન્યસ્વસ્મરણારોપિતસ્વપ્યાકારત્વાચ્ચ । ન ચ રજતાકારજ્ઞાનસ્ય કથં શુક્તિકા વિષય इति वाच्यम्, અજ્ઞુલ્યાદિના નિર્દિશ્યમાનસ્ય કર્મતયા જ્ઞાન-જનકસ્યૈવાલમ્બનત્વાત્, અન્યથા પ્રકૃતજ્ઞાનેન સાડનપેક્ષણીયા ભવેત્ । અપેક્ષણીયા ચ સા, અન્યથા તદસન્નિધાનેઽપિ પ્રકૃતજ્ઞાનોત્પાદાપત્તેઃ, ઉત્તરકાલં તદ્વિષયકપ્રત્યભિજ્ઞાનસ્ય બાધ્યબાધકભાવસ્ય ચાનુ-પપત્તેશ્ચ મિન્નવિષયયોસ્તદસમ્ભવાત્ । નનુ જ્ઞાનાનાં કોઽયં બાધ્યબાધકભાવઃ, સહાનવસ્થાનં વા બધ્ય-ઘાતકભાવો વા વિષયાપહારો વા ફલાપહારો વા, નાથઃ, સમ્યક્પ્રત્યયેનેવ મિથ્યાપ્રત્યયેનાપિ સમ્યક્પ્ર-ત્યયસ્ય બાધાપત્તેઃ સહાનવસ્થાનાવિશેષાત્ । અત એવ ન દ્વિતીયઃ, ઉભયોર્વધ્યઘાતકભાવાવિશેષાત્ । નાપિ તૃતીયો વિષયસ્ય પ્રતિપન્નત્વેનાપહારાસમ્ભવાત્ । પ્રતિપન્નસ્યાપ્રતિપન્નત્વબોધકતયા બાધકજ્ઞાન-સ્યાનુત્પાદાચ્ચ । નાપિ ચરમઃ, ઉપાદાનાદિજ્ઞાનસ્ય પ્રમાણફલસ્યોત્પન્નત્વેનાપહરણાસમ્ભવાત્, નહિ યદુત્પન્નં તદનુત્પન્નમિત્યભિદધાતિ બાધકઃ । કિંચ તુલ્યવિષયયોર્બાધ્યબાધકભાવો મિન્નવિષયયોર્વા સ્યાત્ । નાથઃ ધારાવાહિજ્ઞાનાનાં બાધ્યબાધકભાવપ્રસન્નાત્ । નાન્યઃ, ઘટપટજ્ઞાનયોરપિ બાધ્યબાધક-ભાવાપત્તેરિતિ ચેદુચ્યતે પ્રતિપન્નવિષયસ્યાસત્ત્વપ્રતિપાદકત્વેન વિષયાપહારકરયૈવ બાધકત્વમિતિ । તત્રા-પીદાનીમુપનતસ્યૈવાસત્ત્વં ન લ્યાપ્યતે કિન્તુ તદૈવ તસ્યાસત્ત્વમ્, ન ચ પ્રથમજ્ઞાનેન તદાનીં તસ્ય સત્ત્વસ્ય ગૃહીતત્વેન તદૈવ તત્ર બાધકેનાસત્ત્વસ્ય લ્યાપને સ્વરૂપેણૈવ તસ્ય સદસત્ત્વાપત્તિર્વિરુદ્ધા પ્રસજ્યત इति वाच्यम्, પૂર્વપ્રતિપન્નાકારોપમર્દદ્વારેણ બાધકપ્રત્યયોત્પત્તેઃ, યન્મયા તદા રજતમિતિ પ્રતિપન્નં તદ્રજતં ન ભવત્યન્યદેવ તદ્વસ્તિતિ, ન ચ જ્ઞાનાનાં સ્વસ્વકાલનિયતત્વેનોત્તરજ્ઞાનં પૂર્વજ્ઞાનોત્પાદકાલા-વચ્છિન્નતદ્વિષયાભાવપ્રતિપત્તૌ કથં સમર્થમિતિ વાચ્યમ્, સ્વસામગ્રીતસ્તથૈવોત્તરસ્ય બાધકપ્રત્યયસ્યોત્પ-ધમાનસ્ય પ્રતીતેરિત્યલ્પમધિકેન ॥

સ્મરણતુ ૨૫૩૫.

ભાવાથ^૧—“ખરેખર, અહીં સ્મરણથી પ્રેરિત રજત, તે દેશ—તે કાળમાં અવિદ્યમાન પણ દોષના મહિમાથી સંનિધાનથી ભાસે છે, માટે આ વિપરીતજ્ઞાતિરૂપ છે : અને સ્મરણ, આકર્ષિકથ આદિ સમાનધર્મોના દર્શનથી શુદ્ધિમાં થાય છે.”

વિવેચન—“આ ચાંદી છે” આવી બ્રાન્તિમાં રજત ભાસે છે ત્યાં સુધી યોજના કરવી. તેથી રજત જ આલંબન છે, આવું કહેલું બાણુવું. જો આમ છે, તો તે વખતે અસત્-જ્ઞાતિપણું જ થાય ને ? માટે કહે છે કે—તે દેશ—તે કાળમાં અવિદ્યમાન હોવા છતાં આ દેશ—કાળની અપેક્ષાએ જ તે રજતનું અવિદ્યમાનપણું છે, પરંતુ દેશાન્તરમાં—કાલાન્તરમાં પણ નહિ એમ બાણુવું. તથાચ દેશાન્તર આદિમાં રજતનું અવિદ્યમાનપણું છે એમ ફલિત થાય છે. ખરેખર, અસત્જ્ઞાતિવાદ સર્વથા અમત્ એવા અર્થની પ્રસિદ્ધિમાં થઈ શકે, પરંતુ

૧. યન્મયા પૂર્વ રજતત્વેન જ્ઞાતં તદેવેદં શુક્તિકાશકલમિતિ પ્રત્યભિજ્ઞાનં, નેદં રજતમપિતુ શુક્તિકેતિ જ્ઞાનસ્ય મિન્નવિષયકત્વેન બાધકત્વમપિ ન સ્યાદિતિ ભાવઃ ॥

दृष्टान्तमाह यथेति, अयमिति शेषः, सामान्यतस्संशयं प्रति धर्मिज्ञानं साधारणधर्मदर्शनं विशेषादर्शनं मनेकविशेषस्मरणञ्च कारणमिति लक्ष्ये तत्सङ्गमयति इदञ्चेति, सशयात्मकमिदं ज्ञानञ्चेत्यर्थः । स्थाणुत्वेति, स्थाणुत्वपुरुषत्वयोर्विशेषयोरन्यतरस्य निश्चयजनकं प्रतिषेधकं वा यत्प्रमाणं तदभावादित्यर्थः । एतेन विशेषादर्शनरूपकारणसम्पत्तिर्दर्शिता, आरोहपरिणाहात्मकेति, स्थाणुपुरुषयोरारोहपरिणाहात्मकसाधारणधर्मस्य दर्शनादित्यर्थः, अनेन साधारणधर्मदर्शनरूपकारणसम्पत्तिर्दर्शिता, कोटिद्वयविषयकस्मरणञ्चेति, स्थाणुत्वपुरुषत्वरूपकोटिद्वयविषयकस्मरणादित्यर्थः, अनेनानेकविशेषस्मरणं दर्शितम्, दूरात्प्रत्यक्षगोचरः पुरोवर्ती धर्मी संशयस्यातो धर्मिज्ञानं कारणमायातम्, ततश्चायं स्थाणुर्वा पुरुषो वेति संशयः समुन्मिश्रति । साधकबाधकप्रमाणाभावाद्धि पुरोवर्त्तिनि यदा त्यागुरयमिति निर्णेतुमभिलषति तदा पुरुषविशेषानुस्मरणबलेन पुरुषे समाकृष्यते, यदा च पुरुषोऽयमिति निश्चेतुमिच्छति तदा स्थाणुविशेषानुस्मरणमहिम्ना स्थाणावाकृष्यत इत्यनेकार्थे समाकृष्यमाणस्य प्रतिपत्तुरनवस्थितरूपतया दोलायमानः स्थाणुर्वायं पुरुषो वेति प्रत्ययः प्रादुर्भवतीति भावः । ननु कोट्योर्विरोधज्ञानमपि सशयकारणमस्ति तत्कुको नोक्तमिति चेत्सत्यं, संशये तदधिकरणावृत्तित्वरूपविरोधस्य प्रकारत्वे तस्य तदभावव्याप्तिपर्यवसायित्वेन तदभावव्याप्यवत्तानिश्चयरूपसंशयप्रतिबन्धकसत्त्वात्तदभावस्य च कार्यसहजभावेन हेतुत्वात्संशयमात्रस्य दुर्लभत्वापत्तेः, किन्तु संशये तद्विरोधस्ससर्गतया भासते तस्य च पूर्वमुपैस्थिनिर्नापेक्षितेति विरोधज्ञानं न संशयहेतुत्वेनोक्तम् । एवं गृहे स्थितस्य वाप्यामापस्सन्तीति ज्ञानं साधकबाधकप्रमाणाभावापेक्षया संशयात्पकं, तस्यानेकांशानुल्लेखित्वेऽपि न सन्तीत्यंशोऽन्तर्निर्णीतः स्फुरत्येवेति बोध्यम् । ननु किमयं संशयः प्रत्यक्ष एव भवति परोक्षेऽपि वेत्यत्राहायमिति, स्थाणुर्वा पुरुषो वेत्याकारकस्संशय इत्यर्थः, प्रत्यक्षधर्मिक इति, सांख्यवहारिकप्रत्यक्षधर्मिक इत्यर्थः । परोक्षधर्मिविषयकमाह परोक्षेति, अत्र गोत्वगवयत्वविषयकसाधकबाधकप्रमाणाभावाद्विशेषदर्शनेन शृङ्गेणानुमिते धर्मिणि परोक्षे संशय इति परोक्षधर्मिविषयक इति भावः ॥

संशयस्वप्नं वाचुः.

भाषार्थः—“अनिश्चिते अनेके अंशरूपं ज्ञानं संशयः छे. जेम के—‘स्थाणु छे के पुरुष

१. यथा पर्वतो वह्निमान्नवेत्यत्र वह्निः वह्न्यभावश्च प्रकारः, तत्र तदधिकरणावृत्तित्वरूपो विरोधोऽपि भासेत यदि वह्नौ वह्न्यभावाधिकरणावृत्तित्वस्य भाने तस्य वह्न्यव्याप्तिरूपत्वेन पर्वते वह्न्यव्याप्यवत्ताज्ञानेन वह्न्यभाववत्तज्ञानं, वह्न्यधिकरणावृत्तित्वस्य वह्न्यभावे भाने च तस्य वह्न्यभावाभावाधिकरणावृत्तित्वलक्षणवह्न्यभावव्याप्तिरूपत्वेन पर्वते वह्न्यभावव्याप्यवत्ताज्ञानात् वह्निमत्ताज्ञानं न स्यात् तद्वत्तावुद्धिं प्रति तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्य प्रतिबन्धकस्य सत्त्वात्, न च सगयोत्पत्तिकाले प्रतिबन्धकसत्त्वेऽपि प्रतिबन्धकाभावरूपकारणस्य कार्याव्यवहितपूर्वक्षणे सत्त्वेन न सगयोत्पत्तौ बाधकः कश्चिदिति वाच्यम्, प्रतिबन्धकाभावस्य कार्यकालवृत्तित्वेन हेतुत्वादित्यागयेनाह संशय इति ॥ २ तत्प्रकारकज्ञान एव तज्ज्ञानस्व हेतुत्वेन विरोधस्य ससर्गतया भाने न तज्ज्ञानापेक्षेति भावः ॥

છે ?' આ જ્ઞાન, સ્થાણુત્વ-પુરુષત્વમાંથી કોઈ એકનું નિશ્ચાયક અને પ્રતિષેધક પ્રમાણના અભાવથી ઉંચાઈ-લંબાઈ-પહોળાઈરૂપ સાધારણુ ધર્મના દર્શનથી અને બે કોટિના વિષયક સ્મરણથી પ્રગટે છે. આ પ્રત્યક્ષ ધર્મીવાળો સંશય છે, પુરોક્ષ ધર્મીવિષયવાળો. જેમ કે- કોઈ એક વનપ્રદેશમાં શીંગડા માત્રના દર્શનથી 'આ બળદ છે કે રોઝ છે' આવો સંશય છે."

વિવેચન-જે કારણથી કોઈ એકના વિધિમાં કે પ્રતિષેધમાં અસમર્થ છે. એથી તે જ્ઞાન અનિશ્ચિત અનેક અંશોના વિષયવાળું છે. સંશય એટલે વ્યુત્પન્નિથી-(સમ્ એટલે) ચારેય બાણુથી-સર્વ પ્રકારોથી શયન કરે છે-સુવે છે તે સંશય, જ્ઞાન એટલે જ્ઞાનવિશેષ છે. તથાચ એકધર્મીમાં અનિશ્ચિત નાના અંશના વિષયવાળું જ્ઞાન, સંશય એમ લક્ષણાર્થ છે.

પદકૃત્ય-'અનિશ્ચિત' એવા વિશેષણથી 'સ્વ-પરરૂપથી સદ્-અસદ્ આત્મક વસ્તુ છે.' આવા જ્ઞાનોનો વ્યવચ્છેદ થાય છે.

૦ દૃષ્ટાન્તને કહે છે કે-'આ સ્થાણુ છે કે પુરુષ છે ?'

૦ સામાન્યથી સંશય પ્રત્યે ધર્મીનું જ્ઞાન, સાધારણુ ધર્મનું જ્ઞાન, વિશેષનું અદર્શન, અને અનેક વિશેષોનું સ્મરણ કારણ છે, માટે લક્ષ્યમાં તે ઘટાવે છે.

(૧) સ્થાણુત્વ અને પુરુષત્વરૂપ વિશેષમાંથી કોઈ એકના નિશ્ચયજનક (સાધક) કે પ્રતિષેધક (બાધક) જે પ્રમાણ છે, તેનો અભાવ છે. આ કથનથી વિશેષના અદર્શનરૂપ કારણ સંપત્તિ દર્શાવેલ છે.

(૨) 'આરોહપરિણાહોતિ'-સ્થાણુ અને પુરુષમાં આરોહ (ઉંચાઈ), પરિણાહ (પહોળાઈ) આત્મક સાધારણુ ધર્મનું દર્શન છે. આ હેતુના કથનથી સાધારણુ ધર્મના દર્શનરૂપ કારણ સંપદા દર્શાવેલ છે.

(૩) 'કોટિક્ષયવિષયકસ્મરણાન્વેતિ'-સ્થાણુત્વ અને પુરુષત્વરૂપ બે કોટિરૂપ વિષયવાળું સ્મરણ છે. આ હેતુના કથનથી અનેક વિશેષનું સ્મરણ દર્શાવેલ છે.

(૪) દ્વરથી પ્રત્યક્ષના વિષયરૂપ જે પુરોવર્તી છે, તે સંશયનો ધર્મી છે. એથી ધર્મી જ્ઞાન કારણ આવ્યું. આ ચાર હેતુઓથી 'આ સ્થાણુ છે કે પુરુષ છે ?' એવો સંશય પ્રગટે છે.

૦ બરેબર, સાધક અને બાધકપ્રમાણના અભાવથી પુરોવર્તી પદાર્થમાં જ્યારે 'આ સ્થાણુ છે' આવો નિર્ણય કરવા માટે અભિલાષા કરે છે, ત્યારે પુરુષવિશેષના અનુસ્મરણના બળથી પુરુષમાં તે ખેંચાય છે : અને જ્યારે 'આ પુરુષ છે' આવો નિશ્ચય કરવા માટે ઇચ્છા કરે છે, ત્યારે સ્થાણુવિશેષના અનુસ્મરણના મહિમાથી સ્થાણુમાં ખેંચાય છે. આવી રીતે અનેક અર્થમાં ખેંચાતા પ્રમાતાનો દોલાયમાન (હીંચકા જેવો) 'આ સ્થાણુ છે કે પુરુષ છે ?' આવો સંશયાકાર પ્રત્યય પ્રગટ થાય છે.

શંકા-બે કોટિના વિરોધનું જ્ઞાન પણ સંશય પ્રત્યે કારણ છે તે શાથી કહેલ નથી ?

સુમાધાન-જે કે તમારું કહેલું સાચું છે. પરંતુ સંશયમાં (જેમ પર્વત વહિવાળો

વાળા બંનેના બાધ્યબાધકભાવરૂપ બીજો પક્ષ બરાબર નથી, કેમ કે-ઘટજ્ઞાન અને પટજ્ઞાનમાં પણ બાધ્યબાધકભાવની આપત્તિ આવે છે.

ઉત્તરપક્ષ-જો આમ છે, તો કહેવાય છે કે-પ્રતિપન્ન વિષયવાળામાં અસત્ત્વનું પ્રતિ-પાદકપણું હોઈ વિષયના અપહારકનું જ બાધકપણું છે. ત્યાં પણ હમણાં ઉપનતનું જ અસત્ત્વ કહેવાતું નથી, પરંતુ તે કાળમાં જ તેનું અસત્ત્વ છે.

શંકા-પ્રથમ જ્ઞાનથી તે વળતે તે સત્ત્વનું ગ્રહણ હોઈ, તે વળતે ત્યાં બાધકથી અસત્ત્વના જ્ઞાપનમાં સ્વરૂપથી જ તેમાં વિરૂદ્ધ સદ્ અસત્ત્વની આપત્તિનો પ્રસંગ આવશે જ ને ?

સમાધાન-પૂર્વપ્રતિપન્ન (પ્રતિભાત) આકારના ઉપમર્દ્દ્વારા (તત્પ્રતિભાત વસ્તુના અસત્ત્વ વ્યાખ્યાનદ્વારા) બાધક પ્રત્યયની ઉત્પત્તિ છે. જેમ કે-જે મેં તે વળતે રજતરૂપે પ્રતિપન્ન કરેલ અર્થાત્ જે મારા વેદનમાં રજતરૂપે ભાસેલ, તે રજત નથી જ પરંતુ બીજી જ વસ્તુ છે. આવી બાધક પ્રતીતિની ઉત્પત્તિ સમજવી.

શંકા-જ્ઞાનોનું સ્વસ્વ કાળનું નિયતપણું હોઈ, ઉત્તરજ્ઞાન, પૂર્વજ્ઞાનમાં ઉત્પાદકાળથી વિશિષ્ટ તે વિષયના અભાવની પ્રતિપત્તિમાં કેવી રીતે સમર્થ થાય ?

સમાધાન-સ્વસામગ્રીથી જ સમર્થ થાય છે, કેમ કે-તે પ્રકારે જ ઉત્પન્ન થતા ઉત્તરબાધક પ્રત્યયની પ્રતીતિ છે. બસ, અધિક ગ્રંથાથી સર્થુ'.

નન્વિદં રજતમિતિ જ્ઞાનમિત્યત્રેતિશબ્દઃ પ્રકારાર્થોઽભિમનઃ । તથા ચૈવં પ્રકારં જ્ઞાનં વિપર્યયઃ इति तद्भावात्, પ્રકારતા ચ પ્રત્યક્ષાદિરૂપેણ, તત્ર પૂર્વોદિતમુદાહરણન્તુ પ્રત્યક્ષવિષયમનુમાનાદિવિષયકો વિપર્યયઃ કીદૃક્ષ્ણ इत्यनुयोगે ત્વાહ—

एवं बाष्पधूलीपटलादौ धूमभ्रमाद्वह्निविरहिते देशे बह्वचनुमानमयं देशो बह्निमानिति । क्षणिकाक्षणिके वस्तुनि बोद्धव्यमात्सर्वथा क्षणिकत्वज्ञानं, भिन्नाभिन्नयोर्द्रव्यपर्याययोर्नैया-यिकवैशेषिकशास्त्रत एकान्तभेदज्ञानं, नित्यानित्यात्मके शब्दे मीमांसकशास्त्रत एकान्तनित्य-त्वज्ञानमित्यादीनि विपरीतोदाहरणानि ॥ सूत्र-४ ॥

एवमिति । न केवलं प्रत्यक्षविषय एव विपर्ययोऽनुमानादिविषयोऽपि स इत्येवंशब्दतात्पर्यार्थः । अनुमानविषयविपर्ययमाह बाष्पधूलीपटलादाविति, आदिना नीहारादिग्रहणम् । अघूम इति शेषः, धूम-भ्रमादिति, कुतोऽपि कारणात् आन्या धूमत्वेन ज्ञाते सतीति भावः । बह्निविरहिते देश इति, अन्यथा-स्थितवस्तुपददर्शकं पदमिदम् । बह्वचनुमानमिति, एककोटिमात्रप्रकारकनिश्चयत्वप्रदर्शनपरम् । तदुल्लेख-प्रकारमाहायं देश इति । इतीति, लौकिकविपर्ययाणामुपदर्शकमिदम् । अथ परीक्षकविपर्ययमाह—क्षणिकेति, क्षणिकाक्षणिकत्वं भिन्नाभिन्नत्वं नित्यानित्यत्वञ्च वस्तुनः परीक्षया निर्णीतं, तथाभूते-वस्तुनि तत्तच्छास्त्रवद्वेन आन्तिसहकृतेनैकान्तक्षणिकत्वादिज्ञाने सति विपर्ययत्वमिति भावार्थः, स्पष्टं सर्वम् ॥

વિપર્યયનું વર્ણન.

અહીં પ્રશ્ન થાય છે કે-‘આ આંદી છે ઈતિ જ્ઞાન છે.’ અહીં ઈતિ શબ્દ પ્રકાર અર્થવાળો અભિમત છે. તથાચ આવા પ્રકારવાળું જ્ઞાન વિપર્યયરૂપ છે એવો ભાવાર્થ છે : અને પ્રકારતા પ્રત્યક્ષ આદિ રૂપથી છે. ત્યાં પૂર્વકથિત ઉદાહરણ પ્રત્યક્ષ વિષયવાળું છે, તો અનુમાન આદિ વિષયવાળો વિપર્યય કેવોક હોય છે? આવા પ્રશ્નના જવાબમાં કહે છે કે-

ભાવાર્થ-“આ પ્રમાણે બાબપદ્મલીપટલ આદિ હોયે છતે, ધૂમના ભ્રમથી અગ્નિ વગરના દેશમાં અગ્નિનું અનુમાન છે કે-‘આ દેશ અગ્નિવાળો છે’ ઈતિ. ક્ષણિક-અક્ષણિક વસ્તુમાં બૌદ્ધના આગમથી સર્વથા ક્ષણિકપણાનું જ્ઞાન, સિન્ન-અસિન્ન એવા દ્રવ્ય અને પર્યાયમાં નૈયાયિક-વૈશેષિકના શાસ્ત્રથી એકાન્ત ભેદનું જ્ઞાન, નિત્ય-અનિત્ય આત્મક શબ્દમાં મીમાંસકના શાસ્ત્રથી એકાન્ત નિત્યત્વનું જ્ઞાન, ઇત્યાદિ વિપરીત ઉદાહરણો છે.”

વિવેચન-ફક્ત પ્રત્યક્ષ વિષયવાળો જ વિપર્યય નથી, પરંતુ અનુમાન આદિ વિષયવાળો પણ તે વિપર્યય છે, એમ એવં શબ્દનો તાત્પર્યાર્થ છે. અનુમાનવિષયક વિપર્યયને કહે છે કે-‘બાબ (આંસુ-ગરમી-બાફ) ધૂળનો ઉડતો સમુદાય આદિ પદ્મથી નીહાર (ખરફ-હિમ-ઝાકળ) આદિ હોયે છતે, ધૂમ નહિ હોવા છતાં કેઈ પણ કારણથી ભ્રાન્તિથી ધૂમ-પણાએ જ્ઞાન કયે’ છતે, ‘વહ્નિ વગરના દેશમાં’ આવું પદ અન્યથાસ્થિત વસ્તુનું ઉપદર્શક છે. ‘વહ્નિનું અનુમાન’ આવું પદ એક કોટિ માત્ર પ્રકારવાળા નિશ્ચયપણાનું પ્રદર્શક છે. તે અનુમાનના ઉલ્લેખ પ્રકારને કહે છે કે-‘આ દેશ અગ્નિવાળો છે.’ ઈતિ એવું પદ લૌકિક વિપર્યયોનું ઉપદર્શક છે. હવે પરીક્ષક(વાદી)ના વિપર્યયને કહે છે કે-ક્ષણિકાક્ષણિકત્વ, સિન્ના-સિન્નત્વ, નિત્યાનિત્યત્વ વસ્તુનું પરીક્ષાથી નિર્ણીત છે. એટલે ક્ષણિકાક્ષણિક-સિન્નાસિન્ન-નિત્યાનિત્યરૂપે નિર્ણીત તથાભૂત વસ્તુનું ભ્રાન્તિથી સહકૃત તે, તે શાસ્ત્રના બળથી એકાન્ત ક્ષણિકત્વ આદિ જ્ઞાન હોયે છતે વિપર્યયપણું છે. સઘળું સ્પષ્ટ છે.

અથ સંશયસ્વરૂપમાહ—

અનિશ્ચિતનાનાંશવિષયકં જ્ઞાનં સંશયઃ । યથા સ્થાણુર્વા પુરુષો વેતિ જ્ઞાનમ્ । इदञ्च स्थाणु-
त्वपुरुषत्वान्यतरनिश्चायकप्रतिषेधरूपमाणाभावादारोहपरिणाहात्मकसाधारणधर्मदर्शनान्कोटि-
द्वयविषयकस्मरणाच्च समुन्मિपति । अयं प्रत्यक्षधर्मिकः संशयः । परोक्षधर्मिविषयको
यथा क्वचिद्वनप्रदेशे गृहमात्रदर्शनेन किं गौरयं भवयो वेति संशयः ॥ सूत्र-५ ॥

અનિશ્ચિતનાનાંશવિષયકમિતિ । યતો વિઘ્નૌ પ્રતિપેવે વા કસ્યચિદસમર્થ અત એવ તજ્ઞાનં અનિશ્ચિતનાનાંશવિષયકમિત્યર્થઃ, જ્ઞાનમિતિ, વોધવિરોધે ઇત્યર્થઃ, સંશય ઇતિ, યત્સર્વપ્રકારૈસ્થોત ઇવાત-
સ્સંગય ઇત્યર્થઃ । એકસ્મિન્ ધર્મિણીત્યાદિ, તથા ચૈકસ્મિન્ ધર્મિણિ અનિશ્ચિતનાનાંશવિષયકં જ્ઞાનં સંગય ઇતિ માવઃ । અનિશ્ચિત્તેનિ વિરોધનાત્ સ્વપરસ્પરોજ સદસદાત્મકં વરિત્વતિ જ્ઞાનાનાં વ્યુદાસ ।

છે કે નહિ? આવા સ્થળમાં અગ્નિ અને અગ્નિનો અભાવ પ્રકાર છે. ત્યાં જો તેના અધિકરણમાં અવૃત્તિવરૂપ વિરોધ પણ ભાસે! તો વહ્નિમાં વહ્નિના અભાવના અધિકરણમાં અવૃત્તિવત્તુ' ભાન થયે છતે, વહ્નિ-અભાવ-અધિકરણ-વૃત્તિવત્તુ' વહ્નિ-વ્યાપ્તિ-રૂપ-પણું હોઈ, પર્વતમાં વહ્નિ-વ્યાપ્તિ-વત્તાના જ્ઞાનથી વહ્નિના અભાવ-વત્તાનું જ્ઞાન અને વહ્નિ-અધિકરણ-વૃત્તિવત્તુ' વહ્નિના અભાવમાં ભાન થયે છતે, તે વહ્નિ-અધિકરણ-વૃત્તિવત્તુ' વહ્નિના અભાવ-ભાવ(વહ્નિ)ના અધિકરણ-વૃત્તિવ લક્ષણ વહ્નિના અભાવ-વ્યાપ્તિ-રૂપ-પણું હોઈ, પર્વતમાં વહ્નિના અભાવ-વ્યાપ્તિ-વત્તાના જ્ઞાનથી વહ્નિ-વત્તાનું જ્ઞાન ન થાય! કેમ કે-તદ્વત્તાની બુદ્ધિ પ્રત્યે તદ્ અભાવ-વ્યાપ્તિ-વત્તા જ્ઞાનરૂપ પ્રતિબંધકની સત્તા છે.

શંકા-સંશયની ઉત્પત્તિના કાળમાં પ્રતિબંધકની સત્તા હોવા છતાં, પ્રતિબંધકના અભાવરૂપ કારણની કાર્યના અવ્યવહિત પૂર્વના ક્ષણમાં સત્તા હોઈ સંશયની ઉત્પત્તિમાં કોઈ બાધક નથી ને?

સમાધાન-પ્રતિબંધકનો અભાવ કાર્યના કાળમાં વૃત્તિ હોઈ હેતુ છે. આવા આશયથી કહે છે કે-‘સંશયે’ ઈતિ.) તે સ્થાણુત્વના અધિકરણમાં અવૃત્તિવરૂપ વિરોધ(સ્થાણુત્વાભાવ)ના પ્રકારપણામાં તે વિરોધનું તે સ્થાણુત્વાભાવાભાવની વ્યાપ્તિમાં પર્યવસાધિપણું હોવાથી તે સ્થાણુત્વાભાવાભાવ વ્યાપ્તિ-વત્તાનો નિશ્ચય, સંશય પ્રત્યે પ્રતિબંધકરૂપે વિદ્યમાન હોઈ અને તે પ્રતિબંધકાભાવ કાર્યનો સહજભાવથી હેતુ હોઈ સંશય માત્રની દુર્લભતાની આપત્તિ છે. પરંતુ સંશયમાં તેનો વિરોધ (સ્થાણુત્વાભાવ) સંસર્ગપણાએ ભાસિત થાય છે. તે વિરોધની પૂર્વકાળમાં (તે પ્રકારવાળા જ્ઞાનમાં-સ્થાણુત્વપ્રકારજ્ઞાનમાં જ તે પ્રકારના જ્ઞાનનું હેતુપણું હોઈ, વિરોધનું સંસર્ગપણાએ ભાન હોયે છતે, તે વિરોધજ્ઞાનની અપેક્ષા નથી એવો ભાવ છે.) ઉપસ્થિતિ અપેક્ષાવાળી નથી, માટે વિરોધનું (અભાવનું) જ્ઞાન સંશય-હેતુ-પણાએ કહેલ નથી. આ પ્રમાણે ઘરમાં રહેલાને ‘વાવડીમાં પાણી છે’ આવું જ્ઞાન બાધક-બાધકપ્રમાણના અભાવની અપેક્ષાએ સંશય આત્મક છે. તે સંશયમાં અનેક અંશોનો ઉદ્ભવ નહિ હોવા છતાં (કે નથી!) ‘ન સન્તિ!’ એવો અંશ, અંત નિર્ગીર્ણ(અંદર રહેલું)રૂપે સ્ફુરાયમાન થાય છે જ એમ બાણવું.

શંકા-શું આ સંશય પ્રત્યક્ષમાં જ થાય છે કે પરોક્ષમાં પણ થાય છે?

સમાધાન-આ ‘સ્થાણુ છે કે પુરુષ છે?’ આવા આકારવાળો સંશય, સાંબંધવાદિક પ્રત્યક્ષરૂપ ધર્મીવાળો છે.

૦ પરોક્ષ ધર્મીવિષયક સંશયને કહે છે કે-અહીં ગોત્ર-ગણતર-વિષયક બાધક-બાધક-પ્રમાણના અભાવથી, કેઈ એક વનપ્રદેશમાં શુંગ માત્રના વિશેષ દર્શનથી, અનુમાન-વિષયભૂત પરોક્ષ ધર્મીમાં ‘આ બગદ છે કે દોઝ?’ આવા આકારવાળો સંશય, પરોક્ષ ધર્મીવિષયક છે.

અથ ક્રમાયાતમનધ્યવસાયં નિરૂપયતિ—

વિશિષ્ટવિશેષાસ્પર્શિજ્ઞાનમનધ્યવસાયઃ । યથા ગચ્છતા માર્ગે કિમપિ મયા સ્પૃષ્ટમિતિ જ્ઞાનમ્ । અયમનધ્યવસાયઃ પ્રત્યક્ષવિષયઃ ॥ સૂત્ર-૬ ॥

ત્રિશિષ્ટેતિ । વિશિષ્ટરૂપેણ—સ્પૃષ્ટતયા વિશેષં યત્ન સ્પૃગ્નતિ તાદૃશં જ્ઞાનમિત્યર્થઃ, દૂરાન્ધકારોદિ-
વગાદસાધારણધર્માવમર્શરહિતઃ પ્રત્યયોઽનિશ્ચયરૂપત્વાદનધ્યવસાય इति भावः । उदाहरति यथेति,
अन्यत्रासक्तचित्तत्वात् पथि व्रजता मया क्मिपि स्पृष्टं परं किं वस्त्विति न ज्ञातमिति यो बोधस्स वस्तु-
विशेषाध्यवसायाभावात्किमपि स्पृष्टमित्यनिर्णयात्मकमनध्यवसायज्ञानमिति भावः । अत्रापीतिशब्देनेदृश-
दिशा प्रत्यक्षयोग्यविषया अनध्यवसाया विज्ञेया इति सूचितं, तदेवाहायमिति, ईदृग्जातीय इत्यर्थः ॥

કેમથી આવેલ અનધ્યવસાયનું નિરૂપણ.

હોવાર્થ—“સ્પૃષ્ટરૂપે વિશેષને નહિ સ્પર્શ કરનારું જ્ઞાન ‘અનધ્યવસાય’ કહેવાય છે. જેમ કે—ચાલનારને એમ લાન થાય કે—‘ચાલતાં ચાલતાં મને કોઈ ચીજનો સ્પર્શ થયો છે.’ આ અનધ્યવસાય પ્રત્યક્ષ વિષયનો છે.”

વિવેચન—વિશિષ્ટરૂપથી જે જ્ઞાન વિશેષને સ્પર્શ નથી કરતું, તે જ્ઞાન ‘અનધ્યવ-
સાય’ છે. દૂર-અધિકાર આદિ વશેથી અન્યમાં આસક્ત ચિત્તપણું વગેરે કારણોના વશે,
અસાધારણ ધર્મના વિચાર વગરનો પ્રત્યય અનિશ્ચયરૂપ હોવાથી ‘અનધ્યવસાય’ છે. જેમ કે—
ખીણ જગ્યાએ આસક્ત ચિત્ત હોવાના કારણે ‘માર્ગમાં ચાલતાં મને કોઈ ચીજનો (ધાસ
વગેરે ચીજનો) સ્પર્શ થયો હતો, પરંતુ તે કંઈ વસ્તુ હતી તે મેં જાણ્યું નહિ.’ આવો
જે યોધ, તે વસ્તુવિશેષના અધ્યવસાય(નિશ્ચય)નો અભાવ હોવાથી, ‘કોઈ ચીજનો સ્પર્શ
થયો છે’ આવું અનિશ્ચય આત્મક અનધ્યવસાય જ્ઞાન છે. અહીં પણ ‘ઈતિ’ શબ્દથી
પ્રત્યક્ષયોગ્ય અનધ્યવસાયો જાણવા, એમ સૂચિત કરેલ છે. તે જ કહે છે કે—‘આ’ એટલે
આવી ભતિનો અનધ્યવસાય પ્રત્યક્ષ વિષયવાળો છે.

પરોક્ષવિષયમનધ્યવસાયમાહ—

પરોક્ષવિષયસ્તુ ગોજાતીયપરિજ્ઞાનવિધુરસ્ય વિપિનનિકુલે સાસ્નામાત્રદર્શનેન સામાન્યતઃ
પિણ્ડમાત્રમનુમાય પ્રદેશેઽસ્મિન્ કોઽયં ગ્રાણીતિ વિશેષાનુલ્લેક્ષિ જ્ઞાનમ્ । અનિશ્ચિતાનેક-
કોટિવિષયકસ્સંશયઃ । સર્વથા કોટયવિષયકોઽનધ્યવસાય इत्यनयोर्भेदः । तथाऽनवस्थिता-
નેકાંશપ્રકારકે વસ્તુન્યનવસ્થિતાનેકાંશપ્રકારકત્વાવગાહનાત્સંશય આરોપરૂપઃ । અનધ્યવ-
સાયસ્ય સંશયવિષયયાત્મકારોપેણ સહાયથાર્થપરિચ્છેદકત્વમામ્યાદારોપરૂપત્વમુપચારવૃત્ત્યા
ભાવ્યમ્ ॥ इत्यारोपनिरूपणम् ॥ સૂત્ર-૭ ॥

પરોક્ષેતિ । ગોજાતીયપરિજ્ઞાનવિધુરસ્યેતિ, ગોજ્ઞાનવિધુરસ્ય દ્વીપાન્તરવાસિન इत्यर्थः । विपिननि-

કુજ્ઞ ઇતિ, દેશાન્તરમાયાતસ્ય કસ્મિશ્ચિદરણ્યલતાસમૂહ इत्यर्थः, સાસ્નામાત્રદર્શનેનેતિ, પ્રાણ્યવિના-
મૂતસાસ્નામાત્રાવલોકનેનેત્યર્થઃ, પિંઢમાત્રમનુમાયેતિ, પ્રાણિમાત્રમનધ્યવસાયધર્મિણમનુમાયેત્યર્થઃ । માત્ર-
પદેન પ્રાણિવિશેષનિર્ણયાભાવઃ પ્રકાશિતઃ, અનધ્યવસાયજ્ઞાનાકારમાહ પ્રદેશેઽસ્મિન્નિત્યાદિના । વિશેષા-
નુલ્લેખીતિ, જાતિવિશેષાવિષયકમિત્યર્થઃ । નનુ સંશયો યથા વિશેષાનવધારકસ્તથાનધ્યવસાયોઽપીતિ
કથં સંશયતોઽસ્ય ભેદો યેન ત્રૈવિધ્યમારોપસ્ય સ્યાદિત્યત્રાહાનિશ્ચેતેતિ, અસ્તિ તયોર્લક્ષણભેદોઽનવધારિ
તાનેકકોટિવિષયકો હિ સશયઃ, અનધ્યવસાયસ્તુ સર્વથા વિશેષોલ્લેખવિધુર ઇતિ ભાવઃ । સર્વથા કોટચ-
વિષયક ઇતિ, સર્વથા વિશેષકોટચવિષયક इत्यर्थः । તેન પ્રાણિત્વસ્યોલ્લેખેઽપિ ન ક્ષતિઃ । નન્વતત્પ્રકારકે
વસ્તુનિ તત્પ્રકારકત્વજ્ઞાનમારોપ ઇતિ લક્ષણં વિપર્યયેઽન્યથાસ્થિતવસ્ત્વેકકોટિપ્રકારકનિશ્ચયરૂપે સજ્ઞત-
મેવ, કિન્ત્વારોપવિલક્ષણયોસ્સશયાનધ્યવસાયયોઃ કથમારોપરૂપતેત્યાશંકાયમાહ તથેતિ, એવમ્ સશયે
આરોપવિલક્ષણત્વમેત્રાસિદ્ધં, વસ્તુતોઽનેકકોટચપ્રકારકે વસ્તુનિ સ્થાપ્તવાદાવનેકકોટિગોચરત્વાદિત્યાશયે-
નાહાનવસ્થિતેતિ, તથા ચારોપરૂપત્વેઽપિ વિપર્યયસ્થૈકકોટિવિષયકત્વાત્સંશયસ્ય ચ નાનાકોટિવિષયક-
ત્વાદ્ભેદેનોલ્લેખ ઇતિ ભાવઃ । નન્વેવં તર્હિ કોટિવિશેષવિધુરસ્યાનધ્યવસાયસ્ય કથમારોપતા, કથમપિ
તલ્લક્ષણાનનુવૃત્તેરિત્યત્રાહાનધ્યવસાયસ્યેતિ, યથા હિ સિંહનિષ્ઠશૌર્યાદિગુણસદૃશશૌર્યાદિગુણયોગતો માણ-
વકે સિંહત્વં સિંહશબ્દશ્ચોપચર્યતે સિંહો માણવક ઇતિ, તથૈવ વિપર્યયસશયાત્મકારોપનિષ્ઠાયથાર્થપરિચ્છે-
દકત્વરૂપગુણસદૃશાયથાર્થપરિચ્છેદકત્વગુણયોગેનારોપત્વમારોપશબ્દશ્ચોપચર્યતેઽનધ્યવસાય આરોપ ઇતીતિ
ભાવઃ । એતેન સંશયવિપર્યયયોરેવ વસ્તુત્વં નત્વનધ્યવસાયસ્યેતિ મતમપાસ્તમ્, તસ્યાકિઞ્ચિત્કરવેદનરૂપ-
ત્વાત્ સમ્યજ્ઞાનાનુત્પાદકત્વેનાવસ્તુત્વે સંગયવિપર્યયયોરપિ તથાત્વાપત્તેઃ, ન ચારોપરૂપણાભાવાદવસ્તુત્વ-
મિતિ વાચ્યમ્, મુખ્યવૃત્ત્યા તથાત્વેઽપ્યુચારવૃત્ત્યાઽરોપરૂપત્વાદિત્યાશયેનોપચારવૃત્ત્યા ભાવ્યમિત્યુક્તમ્ ।
इत्येवं प्रमाणपरिपन्थ्यारोपनिरूपणमवसितमित्याहेतीति ॥

इति तपोगच्छन्मोमणि श्रीमद्विजयानन्दमूरीश्वरपट्टालंकार श्रीमद्विजयकमलसूरीश्वरचरणनलिन विन्यस्त-
भक्तिभरेण तत्पट्टधरेण विजयलब्धिसूरिणा विनिर्मितस्य तत्त्वन्यायविभाकरस्य स्वोपज्ञायां

न्यायप्रकाशव्याख्यायामारोपनिरूपणं नामाष्टमः किरणः ॥

પરેશ્વ વિપયવાણા અનધ્યવસાયનું વર્ણન.

ભાવાર્થ-“પરેશ્વ વિપયવાણો અનધ્યવસાય તો, ગોબતિના પરિજ્ઞાન વગરના પુરુષનું
વનનિદ્રુજ્ઞમાં સાસ્ના(ગદકબલ)ના માત્ર દર્શનથી આમાન્યથી પિંડ માત્રનું અનુમાન કરીને,
આ પ્રદેશમાં કયો પ્રાણી છે ? કયો બતિવાળું છે ? અને કયા નામવાળું છે ? આવા વિશેષનાં

૧. સંગયસ્યાનેકાજ્ઞાનવરિયતપ્રતિભામરૂપત્વાત્ વિપર્યયસ્ય ચ વિપરીતાકારાવ્યવસાયસ્વરૂપત્વાદ્વરતુત્વં,
અનવ્યવમાયરતુ નિસ્સ્વરૂપત્વાદવસ્તુત્વમિતિ શંકાકર્તુમશક્યઃ અકિઞ્ચિત્કરવેદનરૂપં તસ્ય સ્વરૂપં સકલ-
રત્નમાવશ્યત્વે તરયાપ્રમાણત્વમપિ વસ્તુત્વં ન શક્યતે, અપ્રમાણત્વસ્યરવન્પરસ્ય તત્ત્વ મત્ત્વાપત્ત્યા વસ્તુત્વાપત્તે-
રિત્યાશયેનોત્તરમાહ તરયેતિ ॥

ઉદ્દેશ વગરનું જ્ઞાન ‘પરોક્ષ વિષય અનંધ્યવસાય’ છે. અનિશ્ચિત અનેક કોટિના વિષયવાળો સંશય છે. સર્વથા કોટિના વિષય વગરનો અનંધ્યવસાય છે. આવે! આ બંનેમાં ભેદ જાણવો. તેવી રીતે અનવસ્થિત અનેક અંશના પ્રકાર વગરની વસ્તુમાં, અનિશ્ચિત અનેક અંશ પ્રકારકપણાના અવગાહનથી સંશય, આરોપરૂપ છે. અનંધ્યવસાયમાં સંશય વિષયનામક આરોપની સાથે અયથાર્થ—પરિચ્છેદકપણાના સામ્યથી આરોપરૂપપણું ઉપચારવૃત્તિથી ભાવવું.’ ઈતિ આરોપનિરૂપણ.”

વિવેચન—ગોના જ્ઞાનથી રહિત, દેશાન્તરમાં આવેલા ક્ષીપાન્તરવાત્સીને કોઈ એક અરણ્યના લતાસમૂહમાં પ્રાણીની સાથે અવિનાભૂત ગ્રાન્તા માત્રના દર્શનથી અનંધ્યવસાય ધર્મીરૂપે પ્રાણી માત્રનું અનુમાન કરી, ‘આ પ્રદેશમાં કોઈ એક આ પ્રાણી છે.’ (આ અનંધ્યવસાયજ્ઞાનનો આકાર છે.) (અહીં ‘પિંડ માત્રમાં’ માત્ર પદ્ધતી પ્રાણીવિશેષ નિર્ણયને અભાવ પ્રકાશિત કરેલ છે.) આવું જાતિવિશેષના ઉદ્દેશ વગરનું—વિષય વગરનું જ્ઞાન, પરોક્ષ વિષયવાળો અનંધ્યવસાય છે.

શંકા—જેમ સંશય, વિશેષનો નિર્ણય કરનાર નથી, તેમ અનંધ્યવસાય પણ તેવો છે. તો સંશયથી આ અનંધ્યવસાયનો ભેદ કેવી રીતે? જેથી આરોપ ત્રણ પ્રકારવાળો બની શકે?

સમાધાન—આ બંનેમાં લક્ષણકૃતભેદ છે. ખરેખર, અનિશ્ચિત—અનેક કોટિરૂપ વિષયવાળો સંશય છે. અનંધ્યવસાય તો સર્વથા વિશેષ કોટિના ઉદ્દેશ વગરનો છે. તેથી પ્રાણિત્વના ઉદ્દેશમાં કોઈ શ્વતિ નથી.

શંકા—તે પ્રકાર વગરની વસ્તુમાં તે પ્રકારકત્વનું જ્ઞાન આરોપ કહેવાય છે. આવું આરોપનું લક્ષણ અન્યથાસ્થિત વસ્તુમાં એક કોટિ પ્રકારના નિશ્ચયરૂપ વિષયયનાં સંગત છે જ. પરંતુ આરોપથી વિલક્ષણ સંશય અને અનંધ્યવસાયમાં કેવી રીતે આરોપરૂપપણું છે?

સમાધાન—આ પ્રમાણે સંશયનાં આરોપથી વિલક્ષણતા જ અસિદ્ધ છે, કેમ કે—વસ્તુતઃ અનેક કોટિના પ્રકાર વગરની વસ્તુમાં સ્થાણુ આદિમાં અનેક કોટિની વિષયતા છે. આવા આશયથી કહે છે કે—અનિશ્ચિત અનેક અંશના પ્રકાર વગરની વસ્તુનાં અનિશ્ચિત અનેક અંશના પ્રકારકપણાના અવગાહનથી સંશય આરોપરૂપ છે. તથાચ આરોપપણું હોવા છતાંય, વિષયમાં એક કોટિ વિષયકપણું હોઈ અને સંશયનાં અનેક કોટિ વિષયકપણું હોઈ ભેદથી ઉદ્દેશ છે.

શંકા—જો આમ છે, તો કોટિના વિશેષ વગરના અનંધ્યવસાયમાં કેવી રીતે આરોપરૂપતા છે? કેમ કે—કોઈ પણ રીતે આરોપલક્ષણની અનુવૃત્તિ નથી ને?

સમાધાન—ખરેખર, જેમ સિદ્ધમાં રહેલ શૌર્ય આદિ ગુણસમાન શૌર્ય આદિ ગુણોના યોગથી માણવકમાં સિદ્ધપણું અને સિદ્ધ શબ્દ આરોપિત કરીને ‘સિદ્ધમાણવક’ એમ કહેવાય છે, તેમ વિષય સંશય આત્મક આરોપનાં રહેલ અયથાર્થ પરિચ્છેદકવરૂપ ગુણના સમાન

અયથાર્થ પદ્ધિઁદ્વકત્વ ગુણના યોગથી આરોપપણું અને આરોપ શબ્દનો ઉપચાર કરીને કહેવાય છે કે-‘અનધ્યવસાય આરોપ છે.’ આ કથનથી ‘સંશય અને વિપર્યયમાં જ વસ્તુત્વ છે, (સંશયનું અનેક અંશોનું) અનવસ્થિત પ્રતિભાસપણું હોઈ અને વિપર્યયનું વિપરીત આકારવાળા અધ્યવસાયરૂપપણું હોઈ વસ્તુત્વ છે. અનધ્યવસાયનું તો સ્વરૂપરહિતપણું હોઈ અવસ્તુત્વ છે. એમ શંકા કરનારનો આશય છે. અકિચિત્કર વેદનપણું તે અનધ્યવસાયનું સ્વરૂપ છે. સકલ સ્વભાવથી શૂન્યપણામાં ‘તે અનધ્યવસાયનું અપ્રમાણપણું પણ કહી શકાતું નથી, કેમ કે-અપ્રમાણત્વરૂપ સ્વરૂપની ત્યાં સત્ત્વની આપત્તિથી વસ્તુત્વની આપત્તિ છે. આવા આશયથી ઉત્તરને કહે છે કે-‘તસ્યેતિ.’) પરંતુ અનધ્યવસાયનું વસ્તુત્વ નથી.’ આવા મતનું ખંડન થઈ ગયું છે, કેમ કે-તે અનધ્યવસાય અકિચિત્કર વેદનરૂપપણું હોઈ, સમ્યગ્જ્ઞાનનું અનુત્પાદકપણું હોઈ, જો અવસ્તુત્વ માનવામાં આવે, તો અશય અને વિપર્યયમાં પણ અવસ્તુપણાની આપત્તિ છે.

શંકા-આરોપદક્ષણનો અભાવ હોઈ અનધ્યવસાયનું અવસ્તુત્વ કેમ નહિ ?

સમાધાન-સુખ્ય વૃત્તિથી અવસ્તુત્વ હોવા છતાં પણ ઉપચારવૃત્તિથી આરોપરૂપપણું છે. આવા આશયથી ‘ઉપચારવૃત્તિથી ભાવવું’ એમ કહેલું છે. આ પ્રમાણે પ્રમાણના પરિપંથીરૂપ આરોપનું નિરૂપણ જાણેલ છે. ‘ઈતિ.’

ઈતિ તપોગચ્છનભોમણિ શ્રીમદ્ વિજયાનન્દસૂરીશ્વરપદ્માલંકાર શ્રીમદ્ વિજયકમલ-સૂરીશ્વરચરણકમલમાં વિન્યસ્તભક્તિભરવાળા તેઓશ્રીના પદ્મધર વિજયલબ્ધિસૂરિજીદ્વારા

વિનિર્મિત તત્ત્વન્યાયવિભાકરની સ્વોપજ્ઞન્યાયપ્રકાશ નામક વ્યાખ્યામાં

આરોપનિરૂપણ નામનું આઠમું કિરણ સમાપ્ત.

॥ अथ नवमः किरणः ॥

नन्वस्मिन्प्रवचने सर्वं वस्तुनन्तधर्मात्मकतया सङ्कीर्णस्वभावं, अतस्तत्परिच्छेदकतया प्रमाणमपि तादृशमेव, व्यवहारस्वसंकीर्णप्रतिनियतधर्मप्रकारकोऽतस्तादृशव्यवहारसिद्धये समर्थः कश्चिदपेक्षणीय एव, यस्तादृशः स एवं नय उच्यत इति तत्प्रबोधनार्थमाह—

श्रुताख्यप्रमाणबोधितांशग्राहकोऽनिराकृतेतरांशो वक्तुरभिप्रायविशेषो नयः ॥

श्रुतेति । श्रुतमार्हतप्रवचनं तद्रूपं यत्प्रमाणं तेन बोधितमनेकान्तात्मकं वस्तु तस्यांश एकदेशो नित्यत्वादित्तद्ग्राहकः अनिराकृतेतरांशः, अप्रतिषिद्धानित्यत्वाद्येकदेशो यो वक्तुरभिप्रायविशेषस्त नय इत्यर्थः । नय इति, अनन्तधर्माध्यासितं वस्तु स्वाभिप्रेतैकधर्मविशिष्टं नयति प्रापयति संवेदनमारोहयतीति नयः, प्रमाणप्रवृत्तेरुत्तरकालभावी परामर्श इत्यर्थः तदेवोक्तं श्रुताख्यप्रमाणबोधितांशेति । इतरांशप्रतिक्षेपे नयत्वव्याहतेरानिराकृतेतरांशे इति, वक्तुरभिप्रायविशेष इत्यनेन ज्ञानरूपस्य नयस्यापेक्षा न भवति । प्रदर्शितं तथा चानन्तधर्मात्मकवस्त्वंशभूतप्रतिनियतधर्मप्रकारकापेक्षात्मकशब्दबोधत्वं ज्ञानरूपस्य नयस्वरूपम्, नयवाक्यस्य तु तादृशापेक्षात्मकशब्दबोधजनकवाक्यत्वं स्वरूपं बोध्यम् । अपेक्षात्वञ्च क्षयोपशमजन्यतावच्छेदकजातिविशेषो विलक्षणविषयिता वा । तत्र मानञ्च तद्धर्मप्रतिपक्षधर्मवत्तया ज्ञातेऽपि तद्धर्मवत्तया जायमानस्यानुभवस्यान्यथानुपपत्तिरेव । ननु लोकैः कुम्भोऽस्तीत्यादिवाक्यश्रवणसमनन्त कुम्भविषयकशब्दज्ञानस्यैव स्वात्मन्यनुभवनात्कुम्भविषयकापेक्षात्मकशब्दबोधस्याननुभवनादपेक्षात्मक नयज्ञानसत्त्वे मानाभाव इति चेन्न, विरुद्धतया भासमानैरनेकैर्धर्मैर्निश्चितस्य वस्तुनोऽपेक्षां विना विवक्षितैः धर्मप्रकारकनिश्चयविषयीकरणासम्भवात् । अनपेक्षात्मकस्य तद्विरुद्धधर्मप्रकारकज्ञानस्य तत्रानुपपत्तेः न चापेक्षां विना लौकिकोऽपि व्यवहारस्सङ्गच्छते, अप्रावच्छेदेन कपिसंयोगाभाववति वृक्षे आसत्त्वेनैव कपिसंयोगवत्त्वव्यवहारात् । ननु धर्माणामप्यनन्तानां धर्म्यभिन्नत्वेन धर्मिग्राहकप्रत्यक्षादेव निश्चितधर्माकलितवस्तुनो विवक्षितधर्मप्रकारेणापि निश्चितत्वात्किमपेक्षयेति चेत्सत्यं, यद्यन्येकस्मिन् घटादौ प्रमाणे तद्धर्मद्वारा द्रव्यार्थादेशेन भूतभविष्यद्वर्तमानानां तद्वृत्तिभावद्वर्माणां ग्रहो जायत एव, य परेषां सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तेस्स्थानेऽभिषिक्तस्य घटविषयकतिर्यक्सामान्योपयोगस्य

१. दुर्नयस्याप्यधिकृताशाप्रतिक्षेपकवक्त्रभिप्रायत्वात्तत्रातिव्याप्तिवारणाय श्रुताख्यप्रमाणबोधितांशग्राहकेति । रूपादिग्राहकसाध्यप्रतिक्षेपकापायादिवारणाय विरोधपदम् ॥ २. असत्त्वप्रतिपक्षसत्त्ववत्तया ज्ञातेऽपि घटेऽसत्त्ववत्तया अनुभवो जायते स चापेक्षां विना न सम्भवति, निरपेक्षसत्त्वासत्त्वयोरेकत्र विरोधान् अनुभूयमानस्य त्वपलापो न सम्भवत्यतिप्रसङ्गादतः अपेक्षावलम्बनेनैव तयोर्गर्ववथा कार्योत्पत्तिरित्यपेक्षेति भावः । अनुभवस्यैवासिद्धत्वमाशङ्कते नन्वेति ॥ ३. तथा चानपेक्षात्मकतद्धर्मवत्तादुपपत्तिः, अनपेक्षात्मकतदभाववत्तानिश्चयस्यैव प्रतिवन्धकतयाऽपेक्षाया अभावे तद्धर्मवत्तया ज्ञातेऽनपेक्षात्मकतद्विरुद्धधर्मप्रकारकज्ञानं न स्यादिति भावः ॥ ४. येन धर्मिण धर्मो गृहीतस्तद्धर्मद्वारेत्यर्थः । न्यायनये ।

यत्ताकप्रत्यक्षत्वं तादृशज्ञानत्वं वा कार्यतावच्छेदकं तथा घटविषयकोर्व्यतासामान्योपगोगस्यापि तादा-
त्म्यसम्बन्धेन तादृगप्रत्यक्षत्वस्य तादृशज्ञानत्वस्य वा न्यायसिद्धत्वात्, न चैवं सति सर्वस्य सर्वज्ञत्वापत्ति-
र्दोषः, द्रव्यार्थिकतया तस्या इष्टत्वात् तथापि स्फुटतया प्रतिनियतधर्मप्रकारकबोधस्सापेक्षः, गान्धस्थले
नयापेक्षः, प्रत्यक्षादिस्थलेऽवच्यवच्छेदकादिज्ञानापेक्षः । यथाहि दण्डादिग्रहकाले तत्परिमाणग्रहेऽपि
दीर्घत्वप्रकारकमयमस्मादीर्घ इति ज्ञानं नियतावध्यपेक्षं तथा सदसदात्मकवस्तुग्रहेऽपि सत्त्वादिप्रकारकं
ज्ञानं स्वद्रव्याद्यपेक्षं, अयमस्मादीर्घ इति तत्स्वद्रव्याद्यपेक्षयाऽयं सन् परद्रव्याद्यपेक्षया चासन्नित्येव व्यवहा-
रात् । न च व्यवहार एव सापेक्षो न तु बोध इति वाच्यम्, व्यवहारस्य व्यवहर्त्तव्यज्ञानादधिकान-
पेक्षत्वेन व्यवहर्त्तव्यज्ञानेऽपेक्षाया अविषयत्वे व्यवहारस्य सापेक्षत्वासम्भवात् । सेयं नयप्रवृत्तिहेतुरपेक्षा
वास्तविकी, क्वचिद्वैज्ञानिक्यपि यथा बौद्धौपनिषदादिदर्शनभेदः स्वच्छानिवेशितत्वेनानेकनयविकाररूपो-
ऽपेक्षया व्यक्तः, शुद्धपर्यायविशुद्धद्रव्याद्यपेक्षयैव तत्तदर्थव्यवस्थितेः । नयवेशेपतात्पर्यमेतन्न त्वपेक्षेति चेन्न
तत्तात्पर्यस्यापि वस्तुसम्बन्धनरूपाण्येकालम्ब्य प्रवृत्तेरसति सम्बन्धे तात्पर्यस्य प्रामाण्यासंभवात् सा
चेयमपेक्षा वैज्ञानिकस्सम्बन्धः । अत एव साम्प्रदायिका विकल्पपरिहृत्य धर्मिणः प्रतिपेधादिसाधन-
मामनन्ति, ईश्वरो नास्ति प्रकृतिर्नास्तीत्यादौ विशिष्टज्ञानाकारविषयत्वेन तत्र धर्मिणो विकल्पसिद्धत्वात् ।
न च विशिष्टाप्रसिद्धौ कथं विशिष्टाकारज्ञानमिति वाच्यम्, परेषां विशिष्टशुद्धयोरनतिरेकेऽपि प्रतीति-
वशाद्विशिष्टाभावस्यातिरिक्तत्वात् विशिष्टाभावेऽपि विशिष्टाकारज्ञानसम्भवात् । न चासत्त्वातिप्रसङ्गो-
ऽन्यन्तासतो विशिष्टाकारस्य भानादिति वाच्यम्, खण्डशः प्रसिद्धधर्मधर्मिरूपसदुपरागेणासदाकारो-
त्पत्तेः । यद्वाऽनित्यत्वभावनोद्देशेन बौद्धदर्शनस्यैकत्वभावानोद्देशेन वेदान्तिकदर्शनस्य प्रवृत्त्या तत्तदर्थानार्थ-
ज्ञानेषु तत्तद्भावानोद्देशप्रयुक्तत्वमेवापेक्ष्यम्, तेनैव तस्य मुनयत्वव्यवस्थितेः, अन्यथा बौद्धसिद्धान्ते बाह्य-
र्थज्ञानादिवादानां वेदान्तिसिद्धान्ते च प्रतिविम्बाभासावच्छेदकदृष्टिसृष्टिवादादीनामन्योऽन्यप्रतिषिद्धत्वेन
जात्या दुर्नयत्वस्य सम्यग्दृष्टिप्रतिग्रहेणापि निराकर्तुमशक्यत्वात् । नहि जात्या हालाहलं सदैवहस्तो-
पादानमात्रेणामृतायते, रसायनीकरणन्तु तस्योक्तापेक्षयैवेति दृढतरमवधेयम् । ननुक्तापेक्षयापि शुद्धर्जु-
सूत्रादीनामितरनयार्थप्रतिषेधप्रवृत्तौ कथं न दुर्नयत्वं, अनिराकृतेतगंगच्च एव मुनयत्वात् दृश्यन्ते च
स्वपरसमयेषु स्वेतरनयार्थवाधेनैव प्रगम्भमाना इति चेन्न तत्रेतगर्थनिषेधस्य प्रकृतकोटिरुक्तत्वकारित्वात्
द्वेषवृद्ध्या क्रियमाण इतरनयनिषेध एव दुर्नयत्वात् पूर्वोक्तभाषनादादृशानुकूलस्वविषयोऽकर्षाधानाय

घट एकस्मिन् दण्डे घटत्वन्मामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्या नक्तव्यघटप्रत्यक्षमङ्गीक्रियते नामान्यलक्षणायाश्च कार्य-
तावच्छेदकं घटद्रव्यापकविषयिताकप्रत्यक्षत्वं, इदमेवावगमन्ते नामान्यलक्षणगणधानाभिप्रेतस्य निर्वक्ष्यमा-
न्योपयोगस्य घटविषयस्य कार्यतावच्छेदकं भवति नयैकधर्ममुत्पन्न घटे ज्ञानं नति तदाश्रयाणा तदभिज्ञाना
नवना धर्मांग ज्ञानमुत्पन्नान्मन्त्रेन भवति, अत ऊच्येतामामान्योपगोगस्य कार्यतावच्छेदकं तादात्म्य-
सम्बन्धेन तादृगप्रत्यक्षताकप्रत्यक्षत्वं भवति, घटस्य तादात्म्येन व्यापकीयता विपरता घटाभिज्ञानावद-
मेवेति तादृगप्रत्यक्षताकप्रत्यक्षत्वमिति तदर्थ इति भावः ॥

ક્રિયામાણેડપિ પ્રતિષેધે સુનયત્વાત્ જાત્યા દુર્નયસ્યાપિ ચિન્તાજ્ઞાનેન સુનયીકરણાત્ ભાવનાજ્ઞાનેનૈદમ્પ-
ર્યર્થપ્રધાનકપ્રમાણવાક્યૈકદેશત્વાપાદનાચ્ચેત્યધિકમન્યત્ર ॥

નયનિરૂપણુ નામકે નવમું કિરણુ.

પ્રશ્ન થાય છે કે-આ પ્રવચનમાં સમસ્ત વસ્તુ અનંતધર્મ આત્મકપણાએ સંકીર્ણ સ્વભાવવાળી છે. એથી તેના પરિચ્છેદપણાએ પ્રમાણુ પણુ તેવું જ છે. વ્યવહાર તો અસંકીર્ણ પ્રતિનિયત ધર્મપ્રકારવાળો છે. એથી તેવા વ્યવહારની સિદ્ધિ માટે સમર્થ કોઈ અપેક્ષણીય જ છે. તે જ નય કહેવાય છે. માટે તે નયના પ્રબોધનના માટે કહે છે કે-

હોવાર્થ-“શ્રુતનામકે પ્રમાણુથી બોધિત વસ્તુના અંશને ગ્રહણ કરનારો બીજા અંશોનું નિરાકરણ નહિ કરનારો વક્તાનો વિશિષ્ટ અભિપ્રાય ‘નય’ કહેવાય છે.”

વિવેચન-શ્રુત એટલે જૈન પ્રવચન. તે રૂપ જે પ્રમાણુ, તેથી બોધિત અનેકાન્ત આત્મક વસ્તુ. તેનો અંશ એટલે નિત્યત્વ આદિરૂપ એક ભાગ, તેને ગ્રહણ કરનારો, બીજા અંશોનું નિરાકરણ નહિ કરનારો એટલે અનિત્યત્વાદિ અશોનો નિષેધ નહિ કરનારો, જે વક્તાનો અભિપ્રાય તે નય કહેવાય છે. વ્યુત્પત્તિજન્ય એવો અર્થ છે કે-અનંતધર્મ આત્મક વસ્તુને પોતાના ઇષ્ટ એકધર્મ વિશિષ્ટ પ્રત્યે લઈ જાય છે-પ્રાપ્ત કરાવે છે-જ્ઞાનારૂઢ કરાવે છે, એમ નયનો અર્થ છે. અર્થાત્ પ્રમાણુની પ્રવૃત્તિ પછીના કાળમાં થનારો વિશિષ્ટ વિચાર ‘નય’ કહેવાય છે. તેથી જ કહેલું છે કે-‘શ્રુતાચ્ચપ્રમાણવોધિનાંશેતિ ।’ પદ્ધત્ય-ઘટિત અંશના નિરાકરણમાં તો નયપણુનો વ્યાધાત થતો હોવાથી કહે છે કે-‘અનિરાકૃતેતરાંશ’ इति । (દુર્નયમાં પણુ અધિકૃત અંશના અપ્રતિષેષક વક્તાનો અભિપ્રાય પણુ હોવાથી, ત્યાં-દુર્નયમાં અતિવ્યાપ્તિના વારણુ માટે ‘શ્રુતાચ્ચપ્રમાણવોધિતાંશપ્રાહ્કે’તિ રૂપ આદિના ગ્રાહક અને રસ આદિના અપ્રતિષેષક અપાય આદિનાં અતિવ્યાપ્તિના વારણુ માટે વિશેષપદ-‘વક્તુરભિપ્રાયવિશેષો નયઃ’ એવું વિશેષપદ છે.) ‘વક્તુરભિપ્રાયવિશેષઃ’ આ પદ્ધતી જ્ઞાનરૂપ નયનું અપેક્ષારૂપ શાબ્દબોધપણું દર્શાવેલ છે.

૦ તથાચ અનંતધર્મ આત્મક વસ્તુના અંશભૂત પ્રતિનિયત ધર્મના પ્રકારવાળા અપેક્ષારૂપ શાબ્દબોધપણું જ્ઞાનરૂપ નયનું સ્વરૂપ છે.

૦ નયવાક્યનું તો અનંતધર્મઆત્મક વસ્તુના અંશભૂત પ્રતિનિયત ધર્મપ્રકારક અપેક્ષાત્મક શાબ્દબોધજનક વાક્યપણું સ્વરૂપ બાણુવું.

૦ વળી અપેક્ષાત્વ એટલે ક્ષયોપશમજન્યતાવચ્છેદક વિશિષ્ટ જાતિ (જ્ઞાનત્વ) અથવા વિલક્ષણુ વિષયિતા (વિલક્ષણુ જ્ઞાનત્વ). ત્યાં પ્રમાણુ છે કે-તે ધર્મના પ્રતિપક્ષરૂપ ધર્મવત્તાથી (અસત્ત્વના પ્રતિપક્ષ સત્ત્વવત્તાથી જ્ઞાત પણુ ઘટમાં અસત્ત્વવત્તાનો અનુભવ થાય છે: અને તે અનુભવ અપેક્ષા વગર સંભવતો નથી, કેમ કે-નિરપેક્ષ સત્ત્વ અને અસત્ત્વનો એક

ઠેકાણે પરસ્પર વિરોધ છે. અનુભવાતાનો અપદ્વાપ સંભવતો નથી, કેમ કે-અતિપ્રસંગ છે. એથી અપેક્ષાના અવલંબનથી જ તે સત્વાસત્વની વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ, માટે અપેક્ષા સિદ્ધ થાય છે એવો ભાવ છે.) જ્ઞાતપદ્ધતિમાં પણ તે ધર્મવત્તાથી પેદા થતા અનુભવની અન્યથા અનુપપત્તિ જ છે.

શંકા-લોકોને, 'ઘડો છે' ઈત્યાદિ વાક્યના શ્રવણ બાદ કુંભવિષયવાળા શાબ્દબોધનો જ પોતાના આત્મામાં અનુભવ થવાથી, કુંભવિષયક અપેક્ષાઆત્મક શાબ્દબોધનો અનુભવ નહિ થતો હોવાથી અપેક્ષાઆત્મક નયજ્ઞાનની સત્તામાં માનનો અભાવ છે ને ?

સમાધાન-વિરૂદ્ધપણાએ ભાસમાન અનેક ધર્મોથી મિશ્રિત વસ્તુનું અપેક્ષા સિવાય વિવક્ષિત એક ધર્મપ્રકારક નિશ્ચયના વિષયીકરણનો અસંભવ છે, માટે અપેક્ષાઆત્મક નયજ્ઞાનની સત્તા માનવી જ જોઈએ.

૦ અનપેક્ષાત્મક (તથાચ અનપેક્ષાત્મક તદ્ધર્મવત્તા (સત્વ) બુદ્ધિ પ્રત્યે અનપેક્ષા-આત્મક તદ્ભાવવત્તા(અસત્વ)ના નિશ્ચયનું પ્રતિબંધકપણું હોઈ, અપેક્ષાના અભાવમાં તદ્ધર્મવત્તા(સત્વ)થી જ્ઞાતપદ્ધતિમાં અનપેક્ષાઆત્મક તદ્ધવિરૂદ્ધ ધર્મ(અસત્વ)પ્રકારક જ્ઞાન ન થાય !) તે સત્ત્વ વિરૂદ્ધ અસત્ત્વ પ્રકારજ્ઞાનની નયજ્ઞાનમાં અનુપપત્તિ છે.

૦ વળી અપેક્ષા સિવાય લૌકિકે પણ વ્યવહાર સંગત થતો નથી, કેમ કે-અગ્રભાગની અપેક્ષાએ કપિના સંયોગના અભાવવાળા વૃક્ષમાં શાખાની અપેક્ષાએ જ કપિના સંયોગનો વ્યવહાર છે.

શંકા-અનંત પણ ધર્મોની ધર્મીની સાથે અભિન્નતા હોવાથી, ધર્મિગ્રાહક પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી જ સમસ્ત ધર્મોથી અન્વિત વસ્તુ વિવક્ષિત ધર્મપ્રકારથી પણ નિશ્ચિત છે, તો અપેક્ષાથી સર્ચું ને ?

સમાધાન-તમારું કથન સત્ય છે. જો કે એક ઘટ આદિના ગ્રહણમાં તે ધર્મદ્વારા (જે ધર્મથી ધર્મી ગૃહીત થયો તે ધર્મદ્વારા) દ્રવ્યાર્થની અપેક્ષાએ ભૂત-ભવિષ્ય-વર્તમાન તે દ્રવ્યવર્તી જેટલા ધર્મો છે, તે બધા ધર્મોનું ગ્રહણ થાય છે જ. (ખરેખર, ન્યાયનયમાં એક ઘટનું દર્શન થયે છતે ઘટવરૂપ સામાન્ય લક્ષણા પ્રત્યાસત્તિ(અલૌકિકે સંનિકર્ષ)થી સકળ ઘટ પ્રત્યક્ષનો સ્વીકાર કરાય છે અને સામાન્ય લક્ષણાનું કાર્યતાવચ્છેદક ઘટત્વવ્યાપક વિષયિતાનું પ્રત્યક્ષત્વ છે. આ જ અમારા મતમાં સામાન્ય લક્ષણના સ્થાનમાં અભિષિક્ત તિર્થંક સામાન્યોપયોગ જે ઘટવિષયક છે, તે તેનું સામાન્ય લક્ષણાનું કાર્યતાવચ્છેદક થાય છે. તેવી રીતે એક ધર્મદ્વારા ઘટનું જ્ઞાન થયે છતે, તે દ્રવ્યના આશ્રયવાળા-તે દ્રવ્યથી અભિન્ન જેટલા ધર્મો છે, તે બધા ધર્મોનું જ્ઞાન ઊર્ધ્વતા સામાન્યથી થાય છે. એથી ઊર્ધ્વતા સામાન્યોપયોગનું કાર્યતાવચ્છેદક તાદાત્મ્ય સંબંધથી ઘટવ્યાપક વિષયતાક પ્રત્યક્ષત્વ થાય છે. ઘટની તાદાત્મ્યથી વ્યાપકીભૂત વિષયતા ઘટથી અભિન્ન સમસ્ત ધર્મોમાં છે,

માટે તાદૃશ વિષયતાક પ્રત્યક્ષત્વ એવો તેનો અર્થ છે.) જેમ નૈયાયિકોએ સ્વીકારેલ અલૌકિક પ્રત્યક્ષમાં કારણભૂત અલૌકિક સનિકર્ષરૂપ સામાન્ય લક્ષણ પ્રત્યાસત્તિ(સામાન્ય, જે સંબંધથી જણાય છે, તે સંબંધથી અધિકરણોની પ્રત્યાસત્તિ, સામાન્યવિષયક જ્ઞાનરૂપ પ્રત્યાસત્તિ અને સામાન્ય લક્ષણ પ્રત્યાસત્તિ સામાન્યના આશ્રયનું જ્ઞાન પેદા કરે છે.)ના સ્થાનમાં જૈનધર્માભિમત, ઘટવિષયક તિર્યક્ સામાન્યોપયોગનું ઘટત્વ-વ્યાપક વિષયતાક પ્રત્યક્ષત્વ અથવા ઘટત્વવ્યાપક વિષયતાક જ્ઞાનત્વ કાર્યતાવચ્છેદક છે. તેવી રીતે ઘટવિષયક ઊર્ધ્વતા સામાન્યોપયોગનું પણ તાદાત્મ્ય સંબંધથી ઘટવ્યાપક વિષયતાક પ્રત્યક્ષત્વ અથવા તાદૃશ જ્ઞાનત્વ કાર્યતાવચ્છેદક ન્યાયમિદ્ધ છે. સામાન્ય લક્ષણ સ્થાનીય તિર્યક્ સામાન્યોપયોગના સ્વીકારમાં પ્રમેયત્વથી સકળ પ્રમેયનું જ્ઞાન થયે છતે સર્વને સર્વજ્ઞ-પણાની આપત્તિરૂપ દોષ નથી, કેમ કે-દ્રવ્યાર્થિકપણાની અપેક્ષાએ ઇષ્ટાપત્તિ છે. (પ્રમેય-પણાએ સકળ પ્રમેયનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન હોવા છતાં) તો પણ (વિશિષ્ટ સકળ પદાર્થોનું જ્ઞાન નહિ હોવાથી-સર્વજ્ઞપણાનો અભાવ હોવાથી) રૂપપણાએ પ્રતિનિયત ધર્મપ્રકારક બોધ સાપેક્ષ છે. શાબ્દસ્થળમાં નયની અપેક્ષાવાળો અને પ્રત્યક્ષ આદિ સ્થળમાં અવધિ અવચ્છેદક આદિ જ્ઞાનની અપેક્ષાવાળો બોધ હોય છે. તે આ પ્રમાણે:-જેમ દંડ આદિના ગ્રહણકાળમાં તેના પરિમાણનું ગ્રહણ હોવા છતાં દીર્ઘત્વપ્રકારક. ‘આ આની અપેક્ષાએ દીર્ઘ છે’ આવું જ્ઞાન નિયત અવધિની અપેક્ષાવાળું છે. તેવી રીતે સદ્-અસદ્ આત્મક વસ્તુના ગ્રહણમાં પણ સત્ત્વ આદિ પ્રકારક જ્ઞાન સ્વદ્રવ્યાદિની અપેક્ષાવાળું છે. ‘આ આનાથી દીર્ઘ છે’ આની માફક સ્વદ્રવ્ય આદિની અપેક્ષાથી ‘આ સત્ છે’ અને પરદ્રવ્ય આદિની અપેક્ષાએ ‘અસત્’ છે, આવો જ વ્યવહાર છે.

શંકા-આવી રીતે તો વ્યવહાર જ અપેક્ષાવાળો થયો. બોધ કેવી રીતે સાપેક્ષ ગણાય?

સમાધાન-વ્યવહાર, વ્યવહર્ત્તવ્ય જ્ઞાનથી અધિક અપેક્ષા વગરનો છે. જો વ્યવહર્ત્ત-વ્ય જ્ઞાનમાં અપેક્ષાની અવિષયતા માનવામાં આવે, તો વ્યવહારમાં સાપેક્ષતા(અપેક્ષા)નો અસંભવ થાય છે.

૦ તે આ, નયની પ્રવૃત્તિમાં હેતુભૂત અપેક્ષા વાસ્તવિક છે. કેઈ સ્થળમાં વૈજ્ઞાનિક પણ અપેક્ષા છે. જેમ બૌદ્ધ-બૌદ્ધનિષદ આદિ દર્શનભેદ સ્વેચ્છાથી નિવેશિત હોઈ અનેક નયવિકારરૂપ જે છે, તે અપેક્ષાથી વ્યક્ત થાય છે, કેમ કે-શુદ્ધ પર્યાય વિશુદ્ધ દ્રવ્યાદિની અપેક્ષાથી જ તે તે અર્થની વ્યવસ્થા છે.

શંકા-આ તો નયવિશેષનું તાત્પર્ય છે, પરંતુ અપેક્ષા કેવી રીતે ?

સમાધાન-તે નયવિશેષના તાત્પર્યની પણ વસ્તુ સંબંધરૂપ અપેક્ષાનું આદાન કરીને પ્રવૃત્તિ છે. જો સંબંધના અવિદ્યમાનપણામાં, તો તાત્પર્યમાં પ્રમાણપણાનો અસંભવ છે અને તે આ અપેક્ષા જ વૈજ્ઞાનિક સંબંધ છે.

૦ એથી જ સાંપ્રદાયિકો (જૈન આદિ વાદીઓ) વિકલ્પથી સિદ્ધ ધર્મીને (પક્ષ અનુમિતિનું ઉદ્દેશ્યને પ્રતિષેધ આદિ(વિધિ આદિ)ના સાધનરૂપે (વિશેષ્યતા સંબંધથી સાધ્યપ્રકારક જ્ઞાનવાળારૂપે) સ્વીકારે છે. જેમ કે-‘ધર્મિર નથી’-પ્રકૃતિ નથી’ ઇત્યાદિમાં વિશિષ્ટ જ્ઞાનના આકારના વિષયરૂપે ત્યાં ધર્મિરાદિ ધર્મી (અનુમિતિનો વિશેષ્ય) વિકલ્પથી સિદ્ધ છે. (અહીં ધર્મીમાં વિકલ્પ પ્રસિદ્ધત્વ એટલે અનિશ્ચિત પ્રામાણ્ય અને અપ્રામાણ્ય-વાળા જ્ઞાનની વિષયતા સમજવી.)

શંકા-વિશિષ્ટની (પક્ષની) અપ્રસિદ્ધિમાં વિશિષ્ટના આકારનું જ્ઞાન કેવી રીતે ?

સમાધાન-ખીબ વાદીઓએ માનેલ ‘વિશિષ્ટશુદ્ધયોરેક્યં’ આવા ન્યાયથી વિશિષ્ટ અને શુદ્ધ(અવિશિષ્ટ)ના અલેક્ષમાં પણ પ્રતીતિના બગથી વિશિષ્ટના અભાવમાં પણ વિશિષ્ટ આકારના જ્ઞાનનો સંભવ છે.

શંકા-જો આમ છે, તો (જૈનોને અનિષ્ટ એવી) અસત્જ્ઞાતિનો પ્રસંગ આવશે ! કેમ કે-અત્યંત અસત્ એવા વિશિષ્ટ આકારનું જ્ઞાન છે ને ?

સમાધાન-જ્યારે વિકલ્પસિદ્ધ ધર્મી અખંડ છે-એવું જ્ઞાન માનવામાં આવે, ત્યારે અસત્જ્ઞાતિનો પ્રસંગ આવે છે. પરંતુ વસ્તુતઃ ખંડશઃપ્રસિદ્ધ પદાર્થ અસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વ સાધનનું ઉચિતપણું હોઈ ખંડશઃપ્રસિદ્ધ ધર્મ-ધર્મીરૂપ સદ્ના ઉપરાગથી (ઉપાધિ-આરોપથી) અસદ્ આકારની ઉત્પત્તિ છે.

૦ અથવા અનિત્યત્વ ભાવનાના ઉદ્દેશથી બૌદ્ધદર્શનની અને એકત્વભાવનાના ઉદ્દેશથી વેદાન્તિકદર્શનની પ્રવૃત્તિ હોવાથી, તે તે દર્શનના અર્થજ્ઞાનોમાં તે તે ભાવનાના ઉદ્દેશથી પ્રયુક્તપણું જ અપેક્ષાપણું છે. તેથી જ તે દર્શનની સુનયપણાની વ્યવસ્થા છે. અન્યથા, અપેક્ષા સિવાય તો બૌદ્ધસિદ્ધાન્તમાં બાહ્યાર્થ જ્ઞાન આદિ વાદો અને વેદાન્તીઓના સિદ્ધાન્તમાં પ્રતિબિંબ આભાસની અવગ્રહેક દષ્ટિ-સૃષ્ટિવાદો પરસ્પર પ્રતિષિદ્ધ હોઈ, જાતિથી હુર્નયપણાનું સચ્ચદષ્ટિદ્વારા પરિગૃહીત હોવા છતાં નિરાકરણ અશક્ય છે. બરોબર છે કે-જાતિથી ઝેર, સદ્વૈધના હાથથી ગૃહીત થવા માત્રથી અમૃત બનતું નથી, પરંતુ રસાયણીકરણ તો તેની કથિત અપેક્ષાથી જ બને છે એમ મજબૂત સમજવું.

શંકા-કથિત અપેક્ષાથી પણ શુદ્ધ ઋણુસૂત્ર આદિની, ઇતરનયના અર્થના પ્રતિષેધમાં પ્રવૃત્તિ હોયે છતે કેમ હુર્નયપણું નથી ? કેમ કે-ઇતરાંશના અપ્રતિષેધમાં જ સુનયપણું છે. વળી સ્વ-પર સમયો પોતાનાથી ખીબ નયના અર્થના બાધથી જ ગાજતાં દેખાય છે ને ?

સમાધાન-ત્યાં ઇતર અર્થનો નિષેધ પ્રકૃત કોટિમાં ઉત્કટપણું કરનાર છે, દ્રેષ્યબુદ્ધિથી કરાતા ઇતરનયના નિષેધમાં હુર્નયપણું છે. પૂર્વકથિત ભાવનાની દૃઢતાને અનુકૂળ પોતાના વિષયમાં ઉત્કર્ષના સંપાદન માટે કરાતા પણ પ્રતિષેધમાં સુનયપણું છે. જાતિથી હુર્નયનું પણ ભાવનાત્મક ચિતાજ્ઞાનથી સુનયીકરણ છે. ભાવનાજ્ઞાનથી તાત્પર્યભૂત અર્થ જેમાં પ્રધાન છે,

એવા પ્રમાણવાક્યના એકદેશપણાનું સર્જન છે. આ પ્રમાણે વિશેષ તો ખીજે ઠેકાણેથી બાણુવું.

પ્રશ્ન એ થાય છે કે-નયની પ્રમાણથી ભેદપૂર્વક લક્ષણની રચના અયુક્ત છે, કેમ કે-સ્વાર્થવ્યવસાયી છે અને પહેલાં અપ્રતિજ્ઞાત છે. જો સ્વાર્થના એકદેશનો પરિચ્છેદક હોઈ નય સ્વાર્થનિશ્ચાયક નથી એમ કહેવાય છે, તો સ્વાર્થનો એકદેશ વસ્તુરૂપ છે ત્યારે વસ્તુ પરિચ્છેદક હોઈ નય પ્રમાણ જ છે. જો વસ્તુરૂપ નથી, તો અવસ્તુ વિષયરૂપ નયનું મિથ્યા-જ્ઞાનપણું થાય ! આવી શંકાના સમાધાનરૂપે કહે છે કે-

નનુ નયસ્ય પ્રમાણાદ્ભેદેન લક્ષણપ્રણયનમયુક્તં, સ્વાર્થવ્યવસાયકત્વાત્પૂર્વમપ્રતિજ્ઞાતત્વાચ્ચ, યદિ સ્વાર્થેકદેશપરિચ્છેદકત્વાન્નયસ્ય ન સ્વાર્થવ્યવસાયકત્વમુચ્યતે તદા યદિ સ્વાર્થેકદેશો વસ્તુરૂપસ્તદા વસ્તુપરિચ્છેદકત્વાન્નયઃ પ્રમાણમેવ, ન ચેદ્રસ્તુરૂપસ્સ તર્હિ તદ્વિષયસ્ય નયસ્ય મિથ્યાજ્ઞાનત્વં સ્યાદિત્યત્રાહ—

યથાર્થવસ્ત્વેકદેશગ્રાહકત્વાન્નયસ્ય યથાર્થનિર્ણયત્વરૂપપ્રમાણત્વં નાસ્ત્યેવ । અત એવ ચ નાપ્રમાણત્વં, અપિ તુ પ્રમાણાપ્રમાણાભ્યાં ભિન્નં જ્ઞાનાન્તરમેવ ॥ સૂત્ર-૨ ॥

યથાર્થેતિ । યથાર્થં હિ વસ્ત્વનન્તર્ધર્માત્મકં, તદેકદેશઃ પ્રતિનિયતધર્મવાન્ તત્પરિચ્છેદકત્વાન્નયો ન યથાર્થપરિચ્છેદકઃ, અતઃ ન પ્રમાણં, સ્વાર્થેકદેશો હિ ન વસ્તુ, અન્યસ્વાર્થેકદેશાનામવસ્તુત્વપ્રસજ્ઞાદ વસ્તુબહુત્વાનુપજ્ઞાદ્વાઃ, તથા ચ વસ્ત્વેકદેશપરિચ્છેદકો નયઃ કથં પ્રમાણં સ્યાત્, કથંચિદ્રસ્તુભિન્નત્વાદિવૈકદેશસ્ય કથંચિત્પ્રમાણભિન્નત્વાન્નયસ્યેતિ ભાવઃ । તર્હિ મિથ્યાજ્ઞાનં સ્યાદિત્યત્રાહાત એવેતિ, યથા વસ્ત્વેકદેશો નાવસ્તુ, ઇતરૈકદેશાનામપ્યવસ્તુત્વપ્રસજ્ઞેન ક્વચિદપિ વસ્તુવ્યવસ્થાનુપપત્તેઃ, તથા પ્રમાણૈકદેશો નયોઽપિ નાપ્રમાણં, કિન્તર્હાત્યત્રાહાપિત્વિતિ, પ્રમાણૈકદેશો નયો જ્ઞાનાન્તરમેવેતિ ભાવઃ, ન ખલુ નયઃ પ્રમાણમેવ, એકાન્તેન પ્રમાણાભિન્નતયાઽનિષ્ઠત્વાત્ નાપ્યપ્રમાણમેકાન્તતસ્તો ભેદસ્યાનમ્યુપગમાત્, નાપિ સંશયઃ, પ્રકારસ્યૈક્યાત્, એકત્ર વિરુદ્ધોભયપ્રકારકજ્ઞાનરૂપત્વાત્સંશયસ્ય, નાપિ વિપર્યયઃ, દ્રવ્યાર્થિકાદીનાં નયાનામસ્તિત્વાદિમતિ કથંચિદસ્તિત્વાદ્યવગાહનાત્, નવાઽન્યવસાયો વિશેષકોટચુલેચિત્વાત્ । સત્તત્ત્વપરિકરિતવસ્ત્વગાહિતાત્પર્યામાવાદેવ ચાલૌકિકપ્રામાણ્યાભાવત્ત્વં તસ્ય, તદ્વતિ તત્પ્રકારકત્વરૂપં લૌકિકં પ્રામાણ્યન્તુ ન તસ્ય વાધિતમતો ન વ્યવહારવિરોધઃ, તથા ચ નયસમુદાયસમ્પાદ્યત્વાત્પ્રમાણસ્ય તત્પ્રતિજ્ઞાને તદદૂર્વર્તિનો નયસ્ય 'તન્મથ્યપતિતસ્તદ્ગ્રહણેન ગૃહ્યત' इति ન્યાયેન પ્રતિજ્ઞાતત્વમેવેતિ લક્ષણપ્રણયનં નાપ્રસ્તુતમિતિ ભાવઃ ॥ નનુ પ્રમાણસ્ય નયસમુદાયાત્મકત્વાત્પ્રત્યેકં નયાનામપ્રમાણત્વે તત્સમુદાયસ્ય કથમલૌકિકપ્રમાણતા, પ્રત્યેકં હિ સિકતાસુ તૈલમભવતાસાં સમુદાયે ન તદ્દૃશ્યતે इति चेન્ન યતઃ પ્રત્યેકમનર્ધ્યેપુ મણિપુ રત્નાવલીત્વવ્યવહારામાત્રંઽપિ ગુણવિશેષપરિપાટયા પ્રતિબદ્ધાસ્ત એવાસાદયન્તિ યથા રત્નાવલીત્વપદેશં તથૈવ નયાઃ સ્વવિષયપરિચ્છેદકત્વેન મુનિશ્ચિના અપિ નાન્યપક્ષનિરપેક્ષાઃ પ્રમાણસંજ્ઞાં પ્રાપ્નુવન્તિ ત એવ દ્રવ્યઘ્રૌવ્યાટિપુ મિલ્લિતા પ્રમાણસંજ્ઞાં લભન્ત इति ન વ્યોઽપિ દોષઃ ॥

૧. નનુ નયા ન સમુદાયતામાનાદયન્તિ, નાપિ સમેતાઃ પ્રમાણતા મજ્જન્તે પ્રત્યેકાવરથાયા મિથ્યા-દૃષ્ટિરત્વાત્, તત્સમુદાયે મહામિથ્યાત્વપ્રસજ્ઞાત્, વિપચિન્દૂના પ્રચુરાણા સમુદાયે મહાવિપવત્, નાપિ સમેતા

નયનું પ્રમાણ-અપ્રમાણપણું.

ભાવાર્થ—“યથાર્થ વસ્તુના એક અંશનો ગ્રાહક હોઈ નયનું યથાર્થ નિર્ણયત્વરૂપ પ્રમાણપણું નથી જ. વળી એથી જ અપ્રમાણપણું નથી, પરંતુ પ્રમાણ-અપ્રમાણથી ભિન્ન જ્ઞાનાન્તર જ છે.”

વિવેચન—ખરેખર, અનંતધર્માત્મક વસ્તુ યથાર્થ કહેવાય છે. તે વસ્તુનો એક અંશ પ્રતિનિયત (એક) ધર્મવાળો છે. તે એક અંશનો પરિચ્છેદક હોઈ, નય યથાર્થ પરિચ્છેદક નથી એથી પ્રમાણ નથી. ખરેખર, સ્વ અર્થનો એકદેશ વસ્તુ (પૂર્ણ વસ્તુ) નથી. જો સ્વાર્થના એકદેશને વસ્તુ (પૂર્ણ વસ્તુ) માનવામાં આવે, તો બીજા સ્વાર્થના એક દેશોમાં અવસ્તુત્વનો પ્રસંગ આવે છે અથવા વસ્તુના બહુત્વનો પ્રસંગ આવે છે. તથાચ વસ્તુના એકદેશનો વ્યવસાયી નય કેવી રીતે પ્રમાણ થઈ શકે! કેમ કે—નય, જેમ કથંચિદ્ વસ્તુથી ભિન્ન છે, તેમ કથંચિત્ પ્રમાણથી ભિન્ન છે. તો વસ્તુભિન્ન-અવસ્તુના વિષયભૂત નય મિથ્યાજ્ઞાનરૂપે જ થશે ને? આના જવાબમાં કહે છે કે—‘અતएवे’તિ । જેમ વસ્તુનો એક અંશ અવસ્તુ નથી, કેમ કે—બીજા એક દેશોમાં પણ અવસ્તુત્વના પ્રસંગથી ક્વચિદ્ પણ વસ્તુવ્યવસ્થાની ઉપપત્તિ નહીં થાય ! તેવી રીતે પ્રમાણનો એક દેશ, નય પણ અપ્રમાણ નથી. તો શું છે? આ શંકાના સમાધાનમાં કહે છે કે—પ્રમાણનો એકદેશભૂત નય જ્ઞાનાન્તરરૂપ જ છે.

ચોક્કસ, નય પ્રમાણ જ નથી, કારણ કે—એકાન્તથી પ્રમાણથી અભિન્નપણે અનિષ્ટ છે.

○ નય અપ્રમાણભૂત પણ નથી, કેમ કે—એકાન્તથી તે અપ્રમાણથી અલેદનો અસ્વીકાર છે.

○ નય સંશયરૂપ નથી, કેમ કે—નયમાં એક પ્રકાર છે અને સંશય એકમાં વિરુદ્ધ ઉભયપ્રકારક જ્ઞાનરૂપ છે.

○ નય વિપર્યયરૂપ નથી કેમ કે—દ્રવ્યાર્થિક આદિ નયોનું અસ્તિત્વ આદિવાળા પદાર્થમાં કથંચિદ્ અસ્તિત્વ આદિનું અવગાહન છે.

○ નય અનંધ્યવસાયરૂપ નથી, કેમ કે—નય વિશેષ કોટિના ઉદ્દેશવાળો છે.

○ જો કે તે નયમાં સંપત્તિસંગીથી પરિવૃત્ત વસ્તુના અવગાહી તાત્પર્યના અભાવથી અલૌકિક પ્રામાણ્યનો અભાવ છે. પરંતુ તદ્વત્તિ તત્ પ્રકારસ્ત્વરૂપ (તે પ્રકારવાળા પદાર્થમાં તે પ્રકારવાળું જ્ઞાનત્વ) લૌકિક પ્રામાણ્ય તે નયમાં બાધિત નથી, માટે વ્યવહારની સાથે

વસ્તુનો ગમકાઃ પ્રત્યેકાવરથાયા તદગમકત્વાત્ સમુદિતાશ્ચ તે વિવદમાના ચરતુવિચાતાયૈવ ભવન્તિ, મૈવમ્ પરસ્પરવિરુદ્ધાનામપિ આર્હતમતિવગવર્તિત્વે પ્રમાણભાવપ્રતિપત્તેઃ રાજવગવર્તિનાનામિપ્રાયમૃત્યવર્ગવત્ । પ્રત્યેકં સાવધારણત્વેઽપિ સમુદિતાના નિરવધારણાના સ્યાચ્છબ્દલાઙ્ઠિતત્વેન પ્રમાણત્વાત્ । પ્રતુરવિપલવાનામપિ પ્રૌઢમંત્રવાદાદિમિર્નિર્વિપીકૃત્યામૃતરૂપતાકરણાત્ । સામાન્યતો દેગ્રાહકાગા નયાના સમુદિતાના મિથ્યાત્વાપગમેન સમ્યક્ત્વસદ્ભાવે ક્રમેણ વિશુદ્ધયમાનાના સર્વાવરણપ્રતિબંધાભાવેન સમરતવસ્તુગ્રાહકત્વાત્કેવલજ્ઞાનવદિતિ ॥

વિરોધ નથી. તથાચ નયસમુદાયથી સંપાદનીય (જન્ય) પ્રમાણુ હોઈ, તે પ્રમાણુની પ્રતિજ્ઞામાં તે પ્રમાણુથી નજીકમાં રહેનાર નયનું 'તેના મધ્યમાં રહેલો તેના ગ્રહણુથી ગૃહીત થાય છે.' આવા ન્યાયથી પ્રતિજ્ઞાવિષયપણું જ છે, માટે લક્ષણનું પ્રણયન અપ્રસ્તુત નથી.

શંકા-જો નયસમુદાય આત્મક પ્રમાણુ છે, તો દરેક નયનું અપ્રમાણુપણું હોયે છતે તે નયોના સમુદાયમાં અલૌકિક પ્રમાણુતા કેવી રીતે ? દરેક સિકતામાં (વેળામાં) તેલ નથી હોતું, તેથી તે સિકતાઓના સમુદાયમાં તે તેલ દેખાતું નથી ને ?

સમાધાન-દરેક અણુમોલ મણિઓમાં મોતીની માળાપણુના વ્યવહારનો અભાવ હોવા છતાંય, ગુણવિશેષ(વિશિષ્ટ સૂત્ર)ના ક્રમથી બંધાયેલા તે જ મણિઓ, જેમ રતનાવલીના વ્યવહારને પામે છે, તેમ સ્વવિષયના નિર્ણાયકપણે સુનિશ્ચિત હોવા છતાં અન્ય પક્ષ સાપેક્ષ નયો પ્રમાણુસંજ્ઞાને પામે છે.

[શંકા-નયો સમુદાયતાને પામતાં નથી. સમુદિત થયેલા નયો પ્રમાણુતાને બજતા નથી, કેમ કે-પ્રત્યેક અવસ્થામાં મિથ્યાદષ્ટિપણું છે. તો તેના સમુદાયમાં મહા મિથ્યાત્વનો પ્રસંગ છે. જેમ કે-પ્રચૂર વિષબિદુઓના સમુદાયમાં મહાવિષ. વળી સમુદિત નયો વસ્તુના ગમક નથી, કેમ કે-પ્રત્યેક અવસ્થામાં તે વસ્તુના અગમક છે અને લેગા થયેલા તે નયો, વિવાદ કરનારાઓ વસ્તુના વિઘાત માટે જ થાય છે ને ?

સમાધાન-પરસ્પર વિરૂદ્ધ પણ નયો જૈનશાસનરૂપ આર્હત્મતના વશવર્તીપણુમાં પ્રમાણુપણુને પામે છે. જેમ રાબના વશમાં રહેનાર અનેક મતવાળા નોકરોનો વર્ગ. દરેક નય સાવધારણુ (જકારવાળા) હોવા છતાં, અસુદિત થયા બાદ, નિરવધારણુ (પણુવાળા) બનેલા નયો સ્યાત્ (કથચિત્) શબ્દથી ચિહ્નિત હોઈ પ્રમાણુરૂપ થાય છે. જેમ પ્રચૂર વિષબિદુઓમાં પણ પ્રૌઠ મત્રવાદ આદિ દ્વારા નિર્વિષતા બાદ અમૃતરૂપતા કરાય છે, તેમ અહીં સમજવું. સામાન્યથી દેશગ્રાહક નયો સમુદિત થયા બાદ, મિથ્યાત્વના અપગમથી સમ્યક્ત્વનો સદ્ભાવ થયે છતે, ક્રમથી વિશુદ્ધ થતા સર્વ આવરણુરૂપ પ્રતિબંધકોનો અભાવ થયે છતે, કેવલજ્ઞાનની માફક સમરત વસ્તુ ગ્રાહક બને છે.] તે જ નયો દ્રવ્ય આદિથી ધ્રોવ્ય આદિમાં મિલિત થયે છતે (સમુદિત થયે છતે) પ્રમાણુસંજ્ઞાને પામે છે, માટે કોઈ પણ દોષ નથી.

અત્ર યદ્યપિ વસ્તુન્યનન્તધર્માત્મકે એકાંગવિષયકપ્રતિપત્તિમિપ્રાયવિશેષસ્ય નયરૂપતયા વસ્ત્વંશાનામ-
નન્તત્વેનામિપ્રાયરૂપનયા અપ્યનન્તપ્રકારા એવ તથાપિ ચિરન્તનાચાર્યૈસ્સર્વસદ્ગ્રાહિસપ્તામિપ્રાયપરિકલ્પ-
નાદ્વારેણ સપ્ત નયાઃ પ્રતિપાદિતા इति तथैव विभज्यते—

स च नैगमसङ्ग्रहव्यवहारजुल्लङ्घनसमभिरुद्धैर्वन्धूतभेदात्सप्तविधः ॥ सूत्र-३ ॥

સ ચેતિ । एते सर्वांगिप्रागसद्ग्राहकाः कथमिति चेदुच्यते, अभिप्रायास्तावदर्थद्वारेण शब्दद्वारेण वा प्रवर्तन्ते, गत्यन्तराभावात्, अर्थश्च सामान्यरूपो विशेषरूपो वा, शब्दोऽपि रूढचात्मको यौगिको

વા, વ્યુત્પત્તિરપિ સામાન્યનિમિત્તપ્રયુક્તા વા સ્યાત્તકાલભાવિનિમિત્તપ્રયુક્તા વા સ્યાત્ તત્ર યે કેચનાર્થ-
નિરૂપણપ્રવણાઃ પ્રમાત્રભિપ્રાયાસ્તે સર્વેઽપ્યાદ્યે નયચતુષ્ટયેઽન્તર્ભવન્તિ, તત્રાપિ પરસ્પરં વિશક્લિતૌ સામા-
ન્યવિશેષાવિચ્છન્તિ યે તત્સમૂહસમ્પાદ્યો નૈગમઃ । યે પુનઃ કેવલં સામાન્યં વાઙ્છન્તિ તત્સમૂહજન્યસ્સ-
હ્ગ્રહઃ, યે પુનરનપેક્ષિતશાસ્ત્રીયસામાન્યવિશેષં લોકવ્યવહારમવતરન્તં ઘટાદિકં પદાર્થમભિપ્રયન્તિ તન્નિ-
ચયજન્યો વ્યવહારઃ । યે સૌગતાસ્તુ ક્ષણક્ષયિણઃ પરમાણુલક્ષણા વિશેષાસ્સત્યા ઇતિ મન્યન્તે તત્સંઘાત-
ઘટિતઃ ઋજુસૂત્રઃ । યે ચ શબ્દવિચારચતુરાસ્તે શબ્દાદિનય ત્રયે ઇતિ, તથા યે મીમાંસકા રૂઢિતશ્શ-
બ્દાનાં પ્રવૃત્તિં વાઙ્છન્તિ નાન્યથા તદ્દ્વારા જન્યઃ શબ્દઃ । યે તુ વ્યુત્પત્તિતો ધ્વનીનાં પ્રવૃત્તિ વાઙ્છન્તિ
તન્નિવહસાધ્યસ્સમભિરૂઢઃ । યે ચ વર્તમાનકાલભાવિવ્યુત્પત્તિનિમિત્તમધિકૃત્ય શબ્દાઃ પ્રવર્તન્તે નાન્યથેતિ
મન્યન્તે તત્સંઘટિત એવમ્મૂતઃ । તદેવં ન સ કશ્ચન વિકલ્પોઽસ્તિ વસ્તુગોચરો યોઽત્ર નયસપ્તકે નાન્ત-
ર્યાતીતિ સર્વાભિપ્રાયસહ્ગ્રાહકા એત ઇતિ ધ્યેયમ્ ॥

અહીં જો કે અનંતધર્માત્મક વસ્તુમાં એક અંશવિષયક પ્રતિપત્તાના અભિપ્રાયવિશેષનું
નયરૂપપણું હોઈ, વસ્તુના અંશેા અનંત હોઈ અભિપ્રાયરૂપ નથો પણ અનંત પ્રકારવાળા
જ છે. તો પણ ચિરંતન આચાર્યોએ સર્વ સંગ્રાહક સાત અભિપ્રાયની પરિકલ્પનાદ્વારા
સાત નથો પ્રતિપાદિત કરેલા છે, માટે તે પ્રકારે જ નથોનો વિભાગ કરે છે.

સાત પ્રકારવાળો નય.

ભાવાર્થ-“ તે નય,-નૈગમ-સંગ્રહ-વ્યવહાર-ઋજુસૂત્ર-શબ્દ-સમભિરૂઢ-એવંભૂતાના
લેહથી સાત પ્રકારવાળો છે.”

વિવેચન-શંકા-આ સાત નથો સર્વ અભિપ્રાયોના સંગ્રાહક (સંગ્રહ કરનારા)
કેવી રીતે ?

સમાધાન-અભિપ્રાયો તો ખરેખર, (૧) અર્થદ્વારા કે (૨) શબ્દદ્વારા પ્રવર્તે છે,
કેમ કે-ખીજે કોઈ ઉપાય નથી.

વળી અર્થ તો-(૧) સામાન્યરૂપ કે (૨) વિશેષરૂપ છે.

શબ્દ પણ (૧)-રૂઢિઆત્મક એટલે રૂઢ (જે શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ ન થઈ શકે), એવા
આખંડવા વગેરે શબ્દો ‘રૂઢ’ બાણવા. (૨) યૌગિક. (વ્યુત્પત્તિજન્ય-શુભુ-ક્રિયા કે સંબંધથી
જેનો અર્થ નીકળી શકે, તેને યૌગિક કહેવા. શુભુથી ‘નીલકંઠ’ વગેરે શબ્દો ક્રિયાથી ‘રૂપણ’
વગેરે શબ્દો, તેમજ સ્વસ્વામિત્વ આદિ સંબંધથી ‘ભૂપાલ’ વગેરે શબ્દો યૌગિક છે.)

વ્યુત્પત્તિ પણ સામાન્ય નિમિત્તથી જન્ય છે અથવા તત્કાળ ભાવિ નિમિત્તથી જન્ય છે.
ત્યાં જે કોઈ અર્થનિરૂપણમાં પ્રવણપ્રમાતાના અભિપ્રાયો છે, તે બધા પહેલાંના ચાર નથોમાં
અંતર્ભૂત થાય છે. ત્યાં પણ જે પરસ્પર સિન્ન સામાન્ય અને વિશેષને ધ્વિષ્ણે છે, તેના
સમૂહથી સંપાદનીય ‘નૈગમ’ છે. વળી જેઓ કેવળ સામાન્યને ધ્વિષ્ણે છે, તેના સમૂહજન્ય

‘સંગ્રહ’ છે. વળી જેઓ શાસ્ત્રીય સામાન્ય અને વિશેષની અપેક્ષા વળરના છે અને લોક-વ્યવહારમાં આવતા ઘટ આદિ પદાર્થને માને છે, તેના સમૂહથી જન્ય ‘વ્યવહાર’ છે.

જે બૌદ્ધો, ક્ષણિકથી, પરમાણુરૂપ વિશેષો સત્ય છે એમ માને છે, તેના સમુદાયથી ઘટિત ‘ઋણુસૂત્ર’ છે. વળી જેઓ શબ્દવિચાર ચતુર છે, તેઓ શબ્દ આદિ નયત્રયમાં અંતર્ભૂત થાય છે તથા જે મીમાંસકો રૂઢિથી શબ્દોની પ્રવૃત્તિને ધ્વંષિ છે, બીજા પ્રકારે નહિ, તેનાથી જન્ય ‘શબ્દ’ છે. વળી જેઓ ય્યુત્પત્તિથી શબ્દોની પ્રવૃત્તિને ધ્વંષિ છે, તેના સમૂહથી સાધ્ય ‘સમભિરુદ્ધ’ છે. વળી જેઓ વર્તમાનકાળ ભાવિ ય્યુત્પત્તિજન્ય નિમિત્તનો અધિકાર કરીને શબ્દો પ્રવર્તે છે, બીજા પ્રકારે નહિ-આમ માને છે, તેનાથી સંઘટિત ‘એવંભૂત’ છે.

૦ તેથી આ પ્રમાણે વસ્તુવિષયવાળો તે કોઈ વિકલ્પ નથી, કે જે આ નયસંપત્તકમાં અંતર્ભૂત ન થાય. માટે સર્વ અભિપ્રાય સંગ્રાહકો આ સાત નયો છે એમ સમજવું.

ઉક્તામિપ્રાયવિશેષાન્ દ્વિધા સંગ્રહ દર્શયતિ-

આઘાત્તયો દ્રવ્યાર્થિકાઃ, પરે ચત્વારઃ પર્યાયાર્થિકાઃ, દ્રવ્યમાત્રવિષયકત્વાત્ પર્યાયમાત્ર-વિષયકત્વાચ્ચ । ગુણાનાં પર્યાયેઽન્તર્ભાવઃ, ઝર્ધ્વતાસામાન્યસ્ય દ્રવ્યેઽન્તર્ભાવઃ, તિર્યક્સામાન્યસ્ય તુ વ્યજ્જનપર્યાયરૂપસ્ય પર્યાયેઽન્તર્ભાવઃ । સ્થૂલાઃકાલાન્તરસ્થાયિનઃ શબ્દાનાં સંક્રેતવિષયા વ્યજ્જનપર્યાયા इति प्रावचनिकप्रसिद्धिः । अतो नाधिकनयशङ्का ॥ सूत्र-४ ॥

આઘા इति । नैगमसङ्ग्रहव्यवहारा इत्यर्थः । द्रव्यार्थिकनया इति । येष्वभिप्रायेषु द्रव्य-मेवार्थो विषयतयाऽस्ति न पर्यायास्ते द्रव्यार्थिकनयाः द्रव्यार्थिकमते हि द्रव्यमेव परमार्थतया सत्, अतो द्रव्याद्विन्नं विकल्पसिद्धं गुणपर्यायरूपं तत्त्वं नेष्टं, संवृतिसतोऽपि तस्य परमार्थतोऽसत्त्वात् यथा शुक्तौ रजतभ्रान्तौ सत्यां बाधावतारानन्तरं रजताभावभानेऽपि तत्र शुक्तेर्भासमानत्वाच्छुक्तेस्सत्यत्वं रजतस्य चास-त्यत्वं तथा सुवर्णादिषु परस्परसमानाधिकरणानां रूपादिपर्यायाणां परस्परभिन्नकालीनानाञ्च कुण्डलादि-पर्यायाणामसत्यत्वं, तदभावभानेऽपि हेम्नः प्रतिभासनाद्धेयद्रव्यस्य सत्यत्वं तथैव परस्परसमानाधिकर-णानां परस्परसमानकालीनानां रूपरसादीनामसत्यत्वं तदाधारद्रव्यस्यैव सत्यत्वं, कुण्डलादयो रूपा-दयश्च वासनाविशेषप्रभवविकल्पसिद्धत्वेनापारमार्थिका इत्येवमभिप्रायो द्रव्यार्थिकनय इति बोध्यम् । परे चत्वार इति, ऋणुसूत्रशब्दसमभिरूढैवभूताश्चत्वार इत्यर्थः, पर्यायार्थिकनया इति, उत्पादविनाश-वदर्थ एव विषयो येषां तादृशा नया इत्यर्थः, एते हि पर्यायलक्षणविषयव्यवस्थापनपराः द्रव्यार्थिकनया-भिप्रेतवस्तुव्यवस्थापनयुक्तिप्रतिक्षेपपराः, पर्यायार्थिकमते हि द्रव्यपदार्थस्सदृशक्षणसन्ततिरेव न तु पर्या-

૧. एतन्मते कालनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वमेव सत्यत्वम्, द्रव्यस्य हि कदापि नास्त्यत्यन्ताभाव इति तत्सत्यम्, पर्यायाणान्तु तत्प्रतीयमानकाल एव तत्सत्ताभानेनेतरकाले तदभावसत्त्वादसत्यत्वमिति बोध्यम् ॥

येभ्यः पृथगस्ति पर्यायेभ्य एवार्थक्रियासम्भवात्, अप्रच्युतानुत्पन्नस्थिरैकत्वभावस्य वस्तुनोऽर्थक्रियाऽ-
सम्भवेनासत्त्वमेव यतस्सत्त्वमर्थक्रियाकारित्वं, तच्च क्रमयौगपद्याभ्यां व्याप्तं, नहि क्रमाक्रमान्यामन्यः
प्रकारः सम्भवति व्याघातात्, तौ च स्थिरेऽसम्भवन्तार्थक्रियामपि ततो व्यावर्तयतः, सा च व्याव-
र्त्तमानाऽर्थक्रिया सत्त्वं स्वव्याप्यमपि व्यावर्तयतीत्यसन्नेव स्थिरो भाव इत्येवमभिप्रायाः पर्यायार्थिकनया
इति भावः । एतदभिप्रायेणैश्वर्यस्य क्रमेण हेतुमाह द्रव्यमात्रेति, मात्रपदेन पर्यायव्यवच्छेदः, पर्याय-
मात्रेत्यत्र मात्रपदेन द्रव्यव्यवच्छेदः । एतेन सप्तनयाधिकत्वादनयोर्नयस्य नवविधत्वमिति प्रत्युक्तत्, ननु
गुणविषयस्तृतीयो गुणार्थिक इति कुतो नोक्त इत्यत्राह गुणानामिति तथा च पर्यायार्थिक इति पर्याय-
शब्देन सहक्रमभाविशेषमात्रस्य परिग्रहेण तत्रैव सहभाविगुणानामन्तर्भावान्नाधिक्यप्रसङ्गः । ननु द्रव्य-
पर्यायव्यतिरिक्तौ सामान्यविशेषौ विद्येते ततस्तद्विषयकं नयद्वयं स्यादित्याशङ्क्यामाहोर्ध्वतेति, तिर्यगूर्ध्व-
तामेदेन द्विविधं हि सामान्यं तत्रोर्ध्वतासामान्यस्य द्रव्यात्मकत्वेन द्रव्ये, प्रतिव्यक्ति सदृशपरिणामल-
क्षणस्य व्यञ्जनापरपर्यायस्य तिर्यक्सामान्यस्य पर्याय एवान्तर्भाव इति भावः । तिर्यक्सामान्यस्य व्यञ्जना-
परपर्यायत्वं कथमित्यत्राह स्थूला इति, प्रवृत्तिनिवृत्तिनिबन्धनार्थक्रियाकारित्वोपलक्षितो व्यञ्जनपर्याय
इति भावः, स्थूलाः कालान्तरस्थायिन इत्यनेन भूतमविष्यत्वसंस्पर्शरहितवर्त्तमानकालावच्छिन्नवस्तुत्व-
रूपार्थपर्यायस्य व्यवच्छेदः । शब्दानां संकेतविषया इति, शब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूता इत्यर्थः वैसादृश्यवि-
वर्त्तलक्षणविशेषस्य पर्यायरूपत्वस्य स्पष्टतया पृथक्त्वपर्यायान्तर्भूतत्वेन स नोक्तः । निर्गमयति अत इति ।
अत्र द्रव्यार्थिकनयस्य त्रैविध्योक्तिर्वादिसिद्धसेनदेवसूरिमतानुसार्यभिप्रायेण, जिनभद्रगणिकमाश्रमणवच-
नानुसारिणामभिप्रायेण त्वाद्याश्चत्वारो द्रव्यार्थिकनया बोध्याः, तत्र द्रव्यमृजुसूत्रो यदि नाम्युपेयात्तदा
“उजुसुयस्स एगे अणुवउत्ते एगं दव्वावस्सयं पुहुत्तं गेच्छइ” इति सूत्रं विरुध्येतेति क्षमाश्रमणानुयायि-
नामभिप्रायः । तार्किकानुसारिणस्तु अतीतानागतपरकीयभेदपृथक्त्वपरित्यागादुजुसूत्रेण स्वकार्यसाधकत्वेन
स्वकीयवर्त्तमानवस्तुन एवोपगमात्तास्य तुल्यांशोव्यांशलक्षणद्रव्याभ्युपगमः, अत एव नास्यासद्वर्धित-
भूतभावपर्यायकारणत्वरूपद्रव्यत्वाभ्युपगमोऽपि, अध्रुवधर्माधारांशद्रव्यमपि नास्य विषयः, शब्दनयेष्वति-
प्रसङ्गात्, उक्तसूत्रन्तु अनुपयोगांशमादाय वर्त्तमानावश्यकपर्याये द्रव्यपदोपचारात्समाधेयम्, पर्याया-
र्थिकेन मुख्यद्रव्यपदार्थस्यैव प्रतिक्षेपादिति वदन्ति । अत्र द्रव्यास्तिको द्विविधः शुद्धाशुद्धभेदात्,
सङ्ग्रहनयाभिमतविषयप्ररूपकशुद्धो द्रव्यार्थिकः, सङ्ग्रहनयाभिप्रायतः प्ररूपणाविषयस्य सर्वत्र भावमा-

१. तथा च परस्परविविक्तसामान्यविशेषविषयत्वाद् द्रव्यपर्यायार्थिकावेव नयौ न च तृतीयं प्रका-
रान्तरमस्ति यद्विषयोऽन्यस्ताभ्या व्यतिरिक्तो नयः स्यात् तद्भेदा एव नैगमादयः । न च द्रव्यपर्याययोस्सम्ब-
न्धलोऽन्यो विषयोऽस्ति तस्मात्तद्विषयेण केनचिन्नयेन भाव्यमिति वाच्यम्, भेदाभेदविनिर्मुक्तस्यान्यस्य
सम्बन्धस्याभावात् भावे वा द्रव्यपर्यायविकल्पानतिवृत्तेः, तत्त्वभावातिक्रमे वा नभस्सरोजसदृशत्वप्रसक्तैः,
ताभ्या सर्वथाऽर्थान्तरस्य सम्बन्धस्य प्रतिपादनोपायासम्भवात् सम्बन्धस्य ताभ्यामसम्बन्धे च तयोरेव स
इति व्यपदेशासम्भवात् सम्बन्धान्तरकल्पनायामनवस्थापत्तेश्च न कोऽपि सम्बन्धस्सिद्धयतीति न कोऽप्येत-
न्नयद्वयवहिर्भावविषयस्सिद्धयतीति भावः ॥

કહેવાય છે. ખરેખર, આ ચાર નયો પર્યાયરૂપ વિષયની વ્યવસ્થાકરણમાં પરાયણ છે. દ્રવ્ય-થિ'ક નયને ઇષ્ટ વસ્તુ વ્યવસ્થાપક યુક્તિના ખંડનમાં પરાયણ છે. ખરેખર, પર્યાયાથિ'ક મતમાં દ્રવ્યપદનો અર્થ સમાન ક્ષણ(પદાર્થ)ની સંતતિ જ છે પરંતુ પર્યાયોથી અલગ નથી, કેમ કે-પર્યાયોથી જ અર્થક્રિયાનો સંભવ છે. અપ્રચ્યુત-અનુત્પન્ન-સ્થિર એકસ્વભાવાળી (કૂટસ્થ નિત્ય) વસ્તુમાં અર્થક્રિયાનો અસંભવ હોઈ દ્રવ્યવસ્તુનું અસત્ત્વ જ છે, કેમ કે-સત્ત્વ એટલે અર્થક્રિયાકારિત્વ : અને તે અર્થક્રિયાકારિત્વ ક્રમ અને યોગપદથી વ્યાપ્ત છે. ખરેખર, ક્રમ અને અક્રમ સિવાય બીજો પ્રકાર સંભવતો નથી, કેમ કે-વ્યાઘાત છે. તે ક્રમ અને અક્રમ સ્થિરભૂત દ્રવ્યમાં સંભવિત નહિ હોવાથી તે બંને અર્થક્રિયાનું પણ તે સ્થિર-દ્રવ્યથી વ્યાવર્તન કરે છે. તે અટકતી અર્થક્રિયા સ્વવ્યાપ્ય સત્ત્વનું પણ વ્યાવર્તન કરે છે, માટે સ્થિર, ભાવ (પદાર્થ) અસત્ જ છે. ખસ, આ પ્રમાણેના અભિપ્રાયવાળા પર્યાયાથિ'ક નયો છે. આ અભિપ્રાયથી જ બંનેના ક્રમથી હેતુને કહે છે કે-‘દ્વયમાત્રે’તિ । અહીં માત્ર પદથી પર્યાયનો વ્યવચ્છેદ ‘પર્યાયમાત્રે’તિ । અહીં માત્ર પદથી દ્રવ્યનો વ્યવચ્છેદ છે. આ કથનથી આ દ્રવ્યથિ'ક-પર્યાયાથિ'કરૂપ બે નયો સાત નયોથી અધિક છે, માટે નયનું નવ-વિધપણું છે. આવા વિષયનું ખંડન કરેલું છે.

શંકા-ગુણોના વિષયવાળો ત્રીજો (દ્રવ્યથિ'ક-પર્યાયાથિ'ક બંનેની માફક) ગુણથિ'કરૂપે નયનો ભેદ શા કારણથી કહ્યો નથી ?

સમાધાન-આના જવાબમાં કહે છે કે-‘ગુણના’મિતિ । તથાચ પૂર્વોક્ત ‘પર્યાયાથિ'ક’ વાક્યમાં પર્યાયશબ્દથી સહ (યુગપત્) અને ક્રમથી ભાવિ વિશેષ માત્રનો પરિગ્રહ હોવાથી, તે પર્યાયમાં જ સહભાવી ગુણોનો અંતર્ભાવ હોવાથી અધિકપણનો પ્રસંગ નથી.

શંકા-દ્રવ્ય અને પર્યાયથી ભિન્ન સામાન્ય અને વિશેષ વિદ્યમાન છે, તેથી સામાન્ય-વિશેષવિષયક બે નયો અલગ થશે જ ને ?

સમાધાન-આ શંકાના જવાબમાં કહે છે કે-‘ઋત્વે’તિ । ખરેખર, તિર્યક અને ઊર્ધ્વતાના ભેદથી બે પ્રકારવાળું સામાન્ય છે. ત્યાં ઊર્ધ્વતાસામાન્યનો દ્રવ્ય આત્મક હોઈ દ્રવ્યમાં અંતર્ભાવ છે. પ્રત્યેક વ્યક્તિમાં સમાન પરિણામરૂપ વ્યંજનનામક તિર્યકસામાન્યનો પર્યાયમાં જ અંતર્ભાવ છે.

શંકા-તિર્યકસામાન્યનું વ્યંજનરૂપ બીજું નામ કેવી રીતે ?

સમાધાન-આ શંકાના જવાબમાં કહે છે કે-‘સ્થૂલાઃ’ ઇતિ । પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિના મૂળ કારણભૂત અર્થક્રિયાકારિત્વથી ઉપલક્ષિત વ્યંજનપર્યાય, એવો તિર્યકસામાન્યનો અર્થ છે. ‘સ્થૂલાઃકાલાન્તરસ્યાયિનઃ ।’ આ કથનથી ભૂત-ભવિષ્યત્વના સંસ્પર્શથી રહિત વર્તમાનકાળ ગિશિષ્ટ વસ્તુરૂપવાળા અર્થપર્યાયનો વ્યવચ્છેદ થાય છે. ‘શઙ્ગનાસદ્કેત વિષયાઃ ।’ શબ્દોના સંકેતના વિષયભૂત, એટલે શબ્દની પ્રવૃત્તિમાં નિમિત્તભૂત, એવો અર્થ છે.

૦ વિસદૃશતા (અસમાનતા) અને વિવર્ત(વિકાર) લક્ષણવિશેષ પર્યાયરૂપપણનો સ્પષ્ટ-

પણે પૃથક્ત્વનામકે પર્યાયમાં અંતર્ભાવ હોઈ તે વિશેષ અલગ નયરૂપે કહેલો નથી. હવે નિગમન (ઉપસંહાર) કરતાં કહે છે કે-‘અતઃ’ इति । (તથાચ પરસ્પર સિદ્ધ સામાન્ય અને વિશેષના વિષયવાળા હોઈ દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિકરૂપે બે જ નયો છે અને ત્રીજો પ્રકાર નથી, કેમ કે-વિષય જો સિદ્ધ હોય, તો તે બે નયોથી સિદ્ધ નય સંભવે! તે બેના ભેદરૂપે જ નૈગમાદિ સાત નયો છે.

શંકા-દ્રવ્યપર્યાયના સંબંધરૂપ બીજો વિષય છે, તેથી તે સંબંધરૂપ વિષયવાળો કોઈ એક નવો નય માનવો જોઈએ ને ?

સમાધાન-ભેદ અને અભેદથી રહિત બીજા સંબંધનો અભાવ છે. જો ભેદાભેદ સિવાયનો સંબંધ માનો, તો તે શું દ્રવ્યરૂપ છે કે પર્યાયરૂપ છે ? આવા વિકલ્પોનું અતિક્રમણ તે નહિ કરી શકે ! અને દ્રવ્યપર્યાયરૂપ સ્વભાવનું જો અતિક્રમણ કરે છે એમ માનો, તો આકાશકુસુમની સદૃશતાનો પ્રસંગ છે : કેમ કે-તે દ્રવ્યપર્યાયથી સર્વથા અર્થાન્તરભૂત સંબંધના પ્રતિપાદનના ઉપાયનો અસંભવ છે. વળી જો સંબંધ તે દ્રવ્યપર્યાયની સાથે અસંબંધવાળો છે-એમ માનવામાં આવે, તો તે દ્રવ્ય અને પર્યાયનો આ સંબંધ છે-આવા વ્યવહારનો અસંભવ થાય છે. તે સંબંધાન્તરની કલ્પનામાં અનવસ્થાની આપત્તિ છે, તો કોઈ પણ સંબંધ સિદ્ધ થતો નથી; માટે કોઈ પણ આ દ્રવ્ય અને પર્યાયરૂપ બે નયોથી બાહ્યભાવી (થનારો કે રહેનારો) વિષય સિદ્ધ થતો નથી.

૦ અહીં દ્રવ્યાર્થિક નયના ત્રણ પ્રકારોનું કથન, વાદી સિદ્ધસેન-દેવસૂરિમતના અનુસારીઓના અભિપ્રાયથી છે. તાકિંકોનો મત છે.

૦ જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણના વચનના અનુસારીઓના અભિપ્રાયથી તો આદિના ચાર નયો દ્રવ્યાર્થિક નયો છે, એમ સમજવું. સૈદ્ધાન્તિકોનો મત કહેવાય છે. ત્યાં જો દ્રવ્યને ઋજુસૂત્રનય ન સ્વીકારે, તો “ઋજુસુયસ્સ ઘ્વો અણુવચ્ચે ઇંદ્રિયા-વસ્સયં પુહુત્તં ણેચ્છદ્ધિ.” ઋજુસૂત્રનય, એક અનુપયુક્ત જો છે, તે એક દ્રવ્યાવશ્યક છે એમ ઈચ્છે છે, પૃથક્પણને ઈચ્છિતો નથી. (ઋજુસૂત્ર, ‘एको देवदत्तादिः अनुपयुक्तः अस्यमते आगमतएकं द्रव्यावश्यकमस्ति, अतीतानागतभेदतः परकीयभेदतः पार्थक्यं नेच्छति । (અનુ. સૂ. ૧૪) ઋજુસૂત્ર, દ્રવ્યને માને છે, ઘણા અનુપયોગી વક્તાઓમાં પણ જુદાપણું ઈચ્છિતો નથી.) આ પ્રમાણેના સૂત્રની સાથે વિરોધ આવે ! આવે. ક્ષમાશ્રમણના અનુયાયીઓનો અભિપ્રાય છે. તાકિંકોના અનુસારીઓ તો ‘અતીત-અનાગત-પરકીય-ભેદ-પૃથક્ત્વના પરિત્યાગથી ઋજુસૂત્રનયે, સ્વકાર્યનું સાધક હોઈ સ્વકીય વર્તમાન વસ્તુનો જ સ્વીકાર કરેલો છે, પરંતુ આ વસ્તુના તુલ્ય અંશ-ધ્રોવ્ય અંશ લક્ષણવાળા દ્રવ્યનો સ્વીકાર કરેલો નથી. એથી જ આ દ્રવ્યરૂપ વસ્તુના અસદ્ધ ઘટિતભૂત-ભાવિ પર્યાયના કારણત્વરૂપ દ્રવ્યત્વનો સ્વીકાર પણ નથી. અધ્રુવ ધર્મના આધાર અંશરૂપ દ્રવ્ય આ ઋજુસૂત્રનો વિષય નથી, કેમ કે-શબ્દનયોમાં અતિપ્રસંગ આવે છે. પૂર્વ-કથિત સૂત્રનું તો અનુપયોગ અંશને લઈને, વર્તમાન આવશ્યક પર્યાયમાં દ્રવ્યપદનો ઉપચાર

કરીને સમાધાન કરવું, કેમ કે-પર્યાયાર્થિકનય, મુખ્ય દ્રવ્યપદાર્થનો જ પ્રતિક્ષેપ કરે છે' એમ બોલે છે.

૦ અહીં દ્રવ્યાસ્તિકેનય શુદ્ધ અને અશુદ્ધના ભેદથી બે પ્રકારવાળો છે. (૧) સંગ્રહ-નયને અભિમત વિષયનો પ્રરૂપક 'શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક' કહેવાય છે, કેમ કે-સંગ્રહનયના અભિ-પ્રાયથી પ્રરૂપણનો વિષય સઘળે ઠેકાણે ભાવ માત્ર હોય છે. ભેદનો પ્રતિભાસ તો, ભેદન પ્રતિપાદક આગમથી ઉપહત અંતઃકરણવાળા, તિમિરરોગથી ઉપહત નયનવાળાના એક સસલાના ચિહ્નવાળા અંદ્રમંડળમાં અનેકપણના અવભાસની માફક અસત્ જ છે, એમ બાણવું.

૦ (૨) વ્યવહારનયમતાવલંબી 'અશુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક' કહેવાય છે. ખરેખર, હેય-ઉપાદેય-ઉપેક્ષણીય વસ્તુવિષયભૂત નિવૃત્તિ-પ્રવૃત્તિ-ઉપેક્ષા લક્ષણવાળા વ્યવહારો છે. ત્યાં પરસ્પર વિભક્ત સ્વભાવવાળા ભાવો સદ્વરૂપપણાએ સમુલ્લસિત થાય છે, અસદ્વરૂપપણામાં તેવા વ્યવહારો જ ન થાય. એકાન્તથી સન્માત્રથી અવિશિષ્ટ, સંગ્રહથી અભિમતોમાં પૃથક્ સ્વરૂપપણાએ પરિચ્છેદ બાધિતરૂપ વ્યવહાર નિબંધનવાળો સંભવતો નથી. આથી વ્યવહાર નાના રૂપપણાએ સત્તાનો વ્યવસ્થાપક થાય છે, માટે અશુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક પ્રકૃતિ છે.

૦ નૈગમનયનો અભિપ્રાય તો શુદ્ધ-અશુદ્ધરૂપ રાશિઅંતર(વિભાગાન્તર)થી કહેવો નહિ, કેમ કે-કયાંય પાણુ તેવા પ્રકારનું કથન નથી. સખખ કે-સામાન્યગ્રાહક નૈગમનો સંગ્રહમાં અને વિશેષગ્રાહક નૈગમનો વ્યવહારમાં અંતર્ભાવ થયેલો છે. પર્યાયની પ્રથમ પ્રકૃતિરૂપ ઋણુ-સૂત્ર નિત્ય અશુદ્ધ છે-શબ્દ શુદ્ધ છે : સમભિરૂઢ શુદ્ધતર છે-એવંભૂત શુદ્ધતમ છે.

સમ્પ્રતિ નૈગમસ્વરૂપમાહ—

તત્ર ગૌણમુખ્યમાવેન ધર્મદ્વયધર્મિદ્વયધર્મધર્મ્યુભયાન્યતમવિષયકં વિવક્ષણં નૈગમનયઃ ।
યથા પર્વતે પર્વતીયવહ્નિરિતિ । અત્ર વહ્ન્યાત્મકો ધર્મઃ પ્રધાનં વિશેષ્યત્વાત્, પર્વતીયત્વરૂપવ્ય-
ઙ્ગનપર્યાયો ગૌણો વહ્નિવિશેષણત્વાત્, એવમનિત્યજ્ઞાનમાત્મનઃ, ઘટે નીલં રૂપમિત્યાદયો
ધર્મદ્વયવિષયકદૃષ્ટાન્તા ભાવ્યાઃ ॥ સૂત્ર-૫ ॥

તત્રેતિ । સપ્તસુ નયેષુ મધ્ય इत्यर्थः । निगम्यन्ते परिच्छिद्यन्तेऽर्था इति निगमा', तत्र भवो योऽ-
भिप्रायो नियतपरिच्छेदरूपस्स नैगमः, अर्थाश्रयेणोत्पत्तिमत्त्वमिति भावः । अर्थश्च लोकप्रसिद्धः, व्यव-
हाराश्च सामान्याश्रया अन्यथाऽनुगतबुद्धचभावः स्यात् विगेषाश्रयाः, तदभावे व्यावृत्तिबुद्धचभावप्रसङ्गा-
दित्येवंविधा', तथा च तल्लक्षणमाह गौणेति, मुख्यामुख्यतया धर्मद्वयस्य पर्याययोः, धर्मिद्वयस्य द्रव्य-
योर्वर्मधर्म्युभयस्य पर्यायद्रव्ययोश्च विवक्षणमित्यर्थः, ननु स्वतंत्रतया सामान्यविशेषोपगमे दुर्नयत्वं क्राणा-
दवत्स्यात् । शबलतया तदभ्युपगमे च प्रमाणत्वमेव यथास्थानं प्रत्येकं गौणमुख्यभावेन मूलोक्तरीत्याऽ-
भ्युपगमे च सङ्ग्रहव्यवहारान्यतरप्रवेशः स्यादिति चेन्न, तृतीयपक्षाश्रयणे दोषाभावात् क्वचित्सङ्ग्रह-
व्यवहारविषयत्वेऽपि क्वचिदेकस्य सत उभयग्रहणोपयोगव्यावृत्तत्वेन तदतिरेकात्, अत एव नयद्वय-

સંયોગેન નાન્યથાસિદ્ધિઃ પ્રત્યેકવિષયનાદ્રવ્યાત્તિરિક્તત્ત્વતંત્રવિષયનાકત્ત્વાદન્ય, તથા ચ ગૌણનુલ્લ્યાસાંગેન સામાન્યવિશેષોભયર્ચીકર્તૃજાતીયૈકદેશબોધત્વં નૈગમન્ય લક્ષણમ્ । અયદ્વ નયઃ સત્તાલક્ષણં મહાસામાન્યં દ્રવ્યત્વાદાન્યવાન્તરસામાન્યાનિ તથાડન્યાન્ વિશેષાન્ સકાશાધારણત્વપલ્લક્ષ્યાનવાન્નગવિશેષાનંગમયા પરપ્રપચ્યાવર્તનક્રમાન્ સામાન્યાદન્યન્તરિણિર્ણયિતત્ત્વરૂપાનમિત્યેતિ । ક્રમેણાપ્તુનુદાહરણં યથેતિ, વ્યક્તનપયાંયયોર્નુલ્લ્યાનુલ્લયતયા વિવક્ષ્યે ઉદાહરણમિદન્, તદેવ સક્તનયનિ ઝત્રેતિ, ઉદાહરણેડસ્મિન્નિત્યર્થઃ, દૃષ્ટાન્તાન્તરાણ્યાદૈવમિતિ, ઝત્ર જ્ઞાનં પ્રધાનં વિશેષ્યત્વાન્, ઝનિત્યત્ત્વનપ્રધાનં વિશેષણત્વાન્ । રૂપં પ્રધાનં વિશેષ્યત્વાત્ નૈન્યમપ્રધાનં વિશેષણત્વાદિતિ ક્રમેણ નુલ્લ્યાનુલ્લ્યાસાંગો વિદ્યયઃ ॥

નૈગમનયના સ્વરૂપત્વં વર્ણન.

ભાવાર્થ-“ત્યાં ગૌણ-સુખ્યભાવથી ધર્મદ્વય, ધર્મીદ્વય કે ધર્મ-ધર્મી ઉભયના વિષયવાળી વિવક્ષા નૈગમનય છે. જેમ કે-પર્વતમાં પર્વતીયવહ્નિ, અહીં વહ્નિ આત્મક ધર્મ પ્રધાન છે, કેમ કે-વિશેષ્ય છે. પર્વતીયવરૂપ અંગનપયાંયન ગૌણ છે, કેમ કે-વહ્નિનું વિશેષણ છે. એ પ્રમાણે અનિત્યજ્ઞાન, આત્માનું, ઘટમાં નીલરૂપ, ઈત્યાદિ ધર્મદ્વયવિષયક દૃષ્ટાન્તો વિચારવા.”

વિવેચન-ત્યાં એટલે ત્રાત નથો પૈકી જ્ઞાનવિષય પદ્ધર્થો નિગમો કહેવાય છે. તે પદ્ધર્થજન્ય અભિપ્રાય જે નિયત પરિચ્છેદરૂપ છે, તે નૈગમ અર્થાન્ અર્થના આશ્રયે ઉત્પત્તિમત્ત નૈગમત્વં લક્ષણ છે. વળી અર્થ કોકપ્રચિદ્ધ છે અને અવકુરો સામાન્યતા આશ્રયવાળા છે. જે એમ ન માનવામાં આવે, તો અનુગતપ્રુદિને! અસાવ થઈ જાય ! વિશેષના આશ્રયવાળા અવકુરો છે-એમ જો ન માનો, તો આવૃત્તિ (અતિરેક) પ્રુદિના અસાવનો પ્રસંગ આવે. માટે અવકુરો સામાન્ય આશ્રયવાળા છે અને વિશેષ આશ્રયવાળા છે. તથાચ નૈગમત્વં લક્ષણ કહે છે કે-‘તૌગેતિ’ । ગૌણ-સુખ્યભાવથી ધર્મદ્વયની એટલે એ પચાંચની, ધર્મીદ્વય એટલે એ દ્રવ્યોની, ધર્મ-ધર્મી ઉભય એટલે પચાંચ અને દ્રવ્યની વિવક્ષા નૈગમનય કહેવાય છે.

શંકા-(૧) સ્વતંત્રપણે સામાન્ય-વિશેષના સ્વીકારમાં કાણાદ(વિશેષક્રમતાનુચાળી)ની માફક દુર્નયપણું થાય ! (૨) મિશ્રપણાએ તે ગંનેના સ્વીકારમાં પ્રમાણપણું જ છે. (૩) સ્થાન પ્રમાણે દરેકના ગૌણ-સુખ્યભાવથી મૂળમાં કોઈક રીતિથી સ્વીકારમાં અંતરુ કે અવકુરમાં પ્રવેશ થશે ને ?

સમાધાન-ત્રીજા પદ્ધતના સ્વીકારમાં કોપનો અસાવ છે. કવચિન્ અંતરુ-અવકુર વિષયપણું હોવા છતાં, કવચિન્ વિદ્યમાન એકમાં ઉભયઅડધુતા! ઉપચોગતા અસાવથી તે ઉભયનો અસાવ છે. એથી જ એ નયના સૂચનાથી અન્યથાસિદ્ધિ નથી, કેમ કે-પ્રત્યેક વિષયનાક્રયથી ભિન્ન સ્વતંત્ર વિષયતાકે આ નયક્રયસંયોગ છે. તથાચ ગૌણ-સુખ્યભાવથી સામાન્ય-વિશેષ ઉભયના સ્વીકાર કરનાર (પ્રકાર) ઝનિના એકદેશવિષયક એકપણું નૈગમત્વં લક્ષણ છે.

૦ વળી આ નૈગમનય, સત્તાલક્ષણવાળા મહાસામાન્યને, (પરસામાન્યને) દ્રવ્યત્વ વગેરે અવાન્તરસામાન્યને, (અપરસામાન્યને) સકળ અસાધારણરૂપ લક્ષણવાળા અન્ત્ય(અંતિમ)-વિશેષોને, અપેક્ષાથી પરરૂપથી વ્યાવૃત્તિમાં સમર્થ, સામાન્યથી અત્યંત તિરસ્કૃત સ્વરૂપવાળા અવાન્તરવિશેષોને માને છે. (સત્તારૂપ સામાન્ય, ગોત્ર આદિ સામાન્ય-વિશેષ ઉભયસ્વરૂપી અવાન્તરસામાન્ય, નિત્ય દ્રવ્યવૃત્તિ અત્યસ્વરૂપવાળા, વ્યાવૃત્તિ આકારબુદ્ધિના કારણરૂપ વિશેષો (કે જે પણ અપેક્ષાનુસાર સામાન્ય છે), તેને ગ્રહણ કરનારા અનેક જ્ઞાનોવડે જે વસ્તુને સ્વીકારે છે, તે નૈગમનય છે.)

૦ ક્રમથી આનું ઉદાહરણ. વ્યંજન-પર્યાયરૂપ બંનેની ગૌણ-મુખ્યભાવથી વિવક્ષામાં આ ઉદાહરણ છે. જેમ પર્વતમાં પર્વતીયવહ્નિ. બીજા ઉદાહરણોને કહે છે કે-‘અ’મિતિ । અહીં જ્ઞાન પ્રધાન છે, કેમ કે-વિશેષ્ય છે. અનિત્યત્વ અપ્રધાન છે, કેમ કે-વિશેષણ છે. રૂપ પ્રધાન છે, કેમ કે-વિશેષ્ય છે. નીલતા અપ્રધાન છે, કેમ કે-વિશેષણ છે. આવી રીતે ક્રમથી ગૌણ-મુખ્યભાવ જાણવો.

ધર્મિદ્વયવિષયકમુદાહરતિ—

કાઠિન્યવદ્દ્રવ્યં પૃથિવીત્યાદૌ પૃથિવીરૂપધર્મિણો વિશેષ્યત્વાન્મુખ્યત્વં કાઠિન્યવદ્દ્રવ્યસ્ય વિશેષણત્વાદ્ગૌણત્વમ્ યદ્વા કાઠિન્યવદ્દ્રવ્યસ્ય વિશેષ્યત્વાન્મુખ્યતા, પૃથિવ્યા વિશેષણત્વાદ્ગૌણતા । एवं रूपद्रव्यं मूर्त्तं, पर्यायवद्रव्यं वस्त्वित्यादीनि धर्मिद्वयविषयकविवक्षणे उदाहरणानि ॥ सूत्र-६ ॥

કાઠિન્યવદિતિ । દ્રવ્યયોર્મુખ્યોર્મુખ્યભાવેન વિવક્ષણે ઉદાહરણમિદમ્, તત્સજ્જમયતિ, પૃથિવીતિ, વિશેષ્યવિશેષણભાવે વિનિગમનાવિરહેણ કાઠિન્યવદ્દ્રવ્યં પૃથિવ્યાસ્ત્વમિતિ વિવક્ષાયાં ગૌણમુખ્યભાવઃ પ્રતિ-પાદિતઃ, યદા તુ પૃથિવી કાઠિન્યવદ્દ્રવ્યં વર્તત્ત્વમિતિ વિવક્ષ્યતે તદાહ યદ્રેતિ, અપરમુદાહરણમાહૈવમિતિ, રૂપવદ્દ્રવ્યં મૂર્ત્તં વર્તત્ત્વમિતિ વિવક્ષણે મૂર્ત્તં પ્રધાનં વિશેષ્યત્વાત્ રૂપવદ્દ્રવ્યં ગૌણઃ વિશેષણત્વાત્ મૂર્ત્તં રૂપ-વદ્દ્રવ્યં વર્તત્ત્વમિતિ વિવક્ષાયન્તુ રૂપવદ્દ્રવ્યં વિશેષ્યત્વાત્પ્રધાનં, મૂર્ત્તમપ્રધાનં વિશેષણત્વાદિતિ, પર્યાયવદ્દ્રવ્યં વસ્ત્વિતિ વિવક્ષાયાં વસ્તુનો વિશેષ્યત્વાન્મુખ્યતા, પર્યાયવદ્દ્રવ્યસ્ય વિશેષણત્વાદ્ગૌણતા, વસ્તુ પર્યાયવદ્દ્રવ્ય-મિત્યત્ર તુ વસ્તુનો વિશેષણત્વાદ્ગૌણતા, પર્યાયવદ્દ્રવ્યસ્ય ચ વિશેષ્યત્વાત્પ્રધાનતા બોધ્યેતિ ભાવઃ ॥

ધર્મિદ્વયવિષયક ઉદાહરણો.

ભાવાર્થ-“કાઠિન્યવાણું દ્રવ્ય પૃથિવી છે. ઇત્યાદિમાં પૃથિવીરૂપ ધર્મિણું વિશેષ્યપણું

૧. નયેડત્ર હિ પ્રધાનોપસર્જનભાવસ્ય વિશેષ્યવિશેષણભાવપ્રયુક્તત્વં ન તુ કલ્પનાપ્રયુક્તત્વં, ન ચૈતાવતા પ્રામાણ્યપ્રસન્નઃ, ધર્મધર્મિણોઃ પ્રાધાન્યેનાબોધકત્વાત્, નૈગમો હિ તયોરન્યતરસ્યૈવ પ્રધાનત્વમશ્યુપૈતિ । પ્રધાન-તયા તુ તદુભયાત્મકં વસ્ત્વનુભવદ્વિજ્ઞાનં પ્રમાણમેવ, ન ચાત્ર નયે વિશેષણં કલ્પિતમંવેતિ વાચ્યમ્, પર્યાય-ર્થિકં એવ દ્રવ્યસ્ય કલ્પિતસ્ય વિશેષણત્વાત્ દ્રવ્યાર્થિકં તુ પર્યાયસ્યાકલ્પિતસ્યાપિ વિશેષણત્વાત્, ઉભય-વિષયકેણ નૈગમેનોભયવિષયસ્ય સત્યતાયા એવામિમાનાદિતિ ॥

હોઈ મુખ્યત્વ છે. કાઠિન્યવાળા દ્રવ્યનું વિશેષણપણું હોઈ ગૌણત્વ છે અથવા કાઠિન્યવાળા દ્રવ્યનું વિશેષ્યપણું હોઈ મુખ્યત્વ છે. પૃથિવીનું વિશેષણ હોઈ ગૌણત્વ છે. એ પ્રમાણે ‘રૂપવાળું દ્રવ્ય મૂર્ત છે’-‘પર્યાયવાળું દ્રવ્ય વસ્તુ છે.’ ઇત્યાદિ એ ધર્મીના-દ્રવ્યોના વિષય-વાળાની વિવક્ષામાં ઉદાહરણો છે.”

વિવેચન-એ દ્રવ્યોનું ગૌણ-મુખ્યભાવથી વિવક્ષણમાં આ ઉદાહરણ છે. (ખરેખર, આ નૈગમનયમાં ગૌણ-મુખ્યભાવ વિશેષ્ય-વિશેષણભાવથી જન્ય છે પરંતુ કલ્પનાજન્ય નથી. એટલા માત્રથી પ્રામાણ્યનો પ્રસંગ નથી, કેમ કે-ધર્મ અને ધર્મીનો પ્રધાનપણાએ યોગ્ય નથી. ખરેખર, નૈગમનય તે બંનેમાંથી કોઈ એકનું જ પ્રધાનપણું સ્વીકારે છે, પરંતુ પ્રધાનપણાએ તે ધર્મ-ધર્મીઆત્મક-ઉભયાત્મક વસ્તુ અનુભવાતું વિજ્ઞાન પ્રમાણ જ છે. ‘આ નયમાં વિશેષણ કલ્પિત જ છે’ એમ નહિ કહેવું, કેમ કે-પર્યાયાર્થિકમાં જ કલ્પિત દ્રવ્યનું વિશેષણપણું છે. દ્રવ્યાર્થિકમાં તો અકલ્પિત પણ પર્યાયનું વિશેષણપણું છે ઉભય વિષયવાળા નૈગમે ઉભય વિષયની સત્યતા જ માનેલ છે.)

૦ તેને ઘટાવે છે કે-‘પૃથિવો’તિ । વિશેષ્ય-વિશેષણભાવમાં, વિનિગમના=એકતરપક્ષસાધિકા યુક્તિના અભાવથી ‘કાઠિન્યવાળું દ્રવ્ય પૃથિવી છે.’ આવી વિવક્ષામાં ગૌણ-મુખ્યભાવ પ્રતિ-પાદિત કર્યો છે. જ્યારે ‘પૃથિવી કાઠિન્યવાળું દ્રવ્ય છે’ આવી વિવક્ષા જ્યારે કરાય છે, ત્યારે કહે છે કે-‘ચદ્વે’તિ ।

ખીજા ઉદાહરણો. ‘રૂપવાળું દ્રવ્ય મૂર્ત છે’ આવી વિવક્ષામાં મૂર્ત પ્રધાન છે, કેમ કે-વિશેષ્ય છે. રૂપવાળું દ્રવ્ય ગૌણ છે, કેમ કે-વિશેષણ છે. ‘મૂર્ત રૂપવાળું દ્રવ્ય છે’ એવી વિવક્ષામાં તો રૂપવાળું દ્રવ્ય પ્રધાન છે, કેમ કે-વિશેષ્ય છે. મૂર્ત અપ્રધાન છે, કેમ કે-વિશેષણ છે.

૦ ‘પર્યાયવાળું દ્રવ્ય વસ્તુ છે’ આવી વિવક્ષામાં વસ્તુ પ્રધાન છે, કેમ કે-વિશેષ્ય છે. પર્યાયવાળું દ્રવ્ય ગૌણ છે, કેમ કે-વિશેષણ છે. ‘વસ્તુ પર્યાયવાળું દ્રવ્ય છે’ આવી વિવક્ષામાં વસ્તુ ગૌણ છે, કેમ કે-વિશેષણ છે. પર્યાયવાળું દ્રવ્ય પ્રધાન છે, કેમ કે-વિશેષ્ય છે. એ રીતે જાણવું.

ધર્મધર્મ્યુભયવિષયકવિવક્ષણે દૃષ્ટાન્તયતિ —

રૂપવાન્ ઘટ इत्यत्र तु घटस्य धर्मिणो विशेष्यत्वात्પ્રધાનતા, રૂપસ્ય ધર્મસ્ય તદ્વિશેષણ-ત્વાદ્ગૌણતા । इत्थं ज्ञानवानात्मा, नित्यसुखी मुक्तः क्षणिकसुखी विषयासक्तजीव इत्यादीनि धर्मधर्म्युभयविषयकविवक्षणे निदर्शनानि ॥ सूत्र-७ ॥

રૂપવાનિતિ । સજ્ઞમયતિ ઘટસ્યેતિ । દૃષ્ટાન્તાન્તરાખ્યાહેત્યમિતિ, આત્મનો ધર્મિણો વિશેષ્યત્વાત્ જ્ઞાનસ્ય ધર્મસ્ય વિશેષણત્વાત્ મુક્તસ્ય ધર્મિણો વિશેષ્યત્વાનિત્યસુખસ્ય ધર્મસ્ય વિશેષણત્વાત્ ધર્મિણો વિષયાસક્તજીવસ્ય વિશેષ્યત્વાદ્ધર્મસ્ય ક્ષણિકસુખસ્ય વિશેષણત્વાત્પ્રધાનત્વં ગૌણત્વચ્છ માવ્યમ્ । ન ચાસ્ય

તૃતીયપ્રકારસ્ય પ્રમાણત્વં શઙ્ક્યમ્, ધર્મધર્મિણોઃ પ્રાધાન્યેનાત્ર જ્ઞાપ્તેરભાવાત્ તયોરન્યતર એવં હિ નૈગમનયેન પ્રધાનતયાડનુમ્યતે પ્રાધાન્યેન તદુભયાવગાહિન એવં જ્ઞાનસ્ય પ્રમાણત્વાત્ । સ પુનર્નૈગમોડનેકધા વ્યવસ્થિતઃ પ્રતિપત્રમિપ્રાયવશાન્નયવ્યવસ્થાનાત્, યથા પુરુષ એવંદં સર્વમિતિ, પુરુષોડપ્યેકત્વનાનાત્ત્વમેદા-ક્તૈશ્ચિદમ્યુપગતો દ્વેધા, નાનાત્વેડપિ તસ્ય કર્તૃત્વાકર્તૃત્વમેદો પરૈરાશ્રિતઃ, કર્તૃત્વેડપિ સર્વગતેતરમેદઃ, અસર્વગતત્વેડપિ શરીરવ્યાપ્યવ્યાપિમ્યાં મેદઃ અવ્યાપિત્વેડપિ મૂર્તેતરમેદઃ, અપરૈસ્તુ પ્રધાનકારણિકં જગદમ્યુપગતમ્ તત્રાપિ સેશ્વરનિરીશ્વરમેદોડમ્યુપગતઃ, અન્યૈસ્તુ પરમાણુપ્રમવત્ત્વમમ્યુપગતં જગતઃ, તત્રાપિ સેશ્વરનિરીશ્વરમેદોડમ્યુપગતઃ, સેશ્વરપક્ષેડપિ કર્મસાપેક્ષત્વાનપેક્ષત્વામ્યાં મેદામ્યુપગમઃ, કૈશ્ચિત્ત્વભાવકાલ્યાદ-ચ્છિન્નવાદાઃ સમાશ્રિતાઃ, તેષ્વપિ સાપેક્ષત્વાનપેક્ષત્વામ્યુપગમાદમેદવ્યવસ્થાડમ્યુપગતૈવ । તથા કારણં નિત્યં કાર્યમનિત્યમિત્યપિ દ્વૈતં કૈશ્ચિદમ્યુપગતં તત્રાપિ કાર્ય સ્વરૂપં નિયમેન ત્યજતિ નવેત્યયમપિ મેદામ્યુપગમઃ, એવમ્મૂર્તૈરેવ મૂર્ત્તમારમ્યતે, મૂર્ત્તૈરમૂર્ત્ત અમૂર્ત્તૈર્મૂર્ત્તમિત્યાદ્યનેકધા પ્રતિપત્રમિપ્રાયતોડનેકધા નિગમનાન્નૈગમોડનેકમેદ ઇતિ ॥

ધર્મ-ધર્મી ઉભયવિષયકની વિવક્ષામાં દષ્ટાન્તો.

ભાવાર્થ-“રૂપવાણો ધરો છે.” અહીં તો ઘટરૂપ ધર્મી પ્રધાન છે, કેમ કે-વિશેષ્ય છે. રૂપરૂપી ધર્મ ગૌણ છે, કેમકે-તે ઘટનું વિશેષણ છે. આ પ્રમાણે ‘જ્ઞાનવાણો આત્મા છે’-નિત્ય સુખી સુકૃત છે’-ક્ષણિક સુખી વિષયાસક્ત હવ છે,’ ઇત્યાદિ ધર્મ-ધર્મી ઉભયવિષયકની વિવક્ષામાં ઉદાહરણો છે.”

વિવેચન-પહેલાં દષ્ટાન્તને ઘટાવે છે કે-‘ઘટસ્યે’તિ । બીજા દષ્ટાન્તોને કહે છે કે-‘ઇત્યં’ ઇતિ । આત્મારૂપી ધર્મીની વિશેષ્યતા હોવાથી, જ્ઞાનરૂપી ધર્મની વિશેષણતા હોવાથી; સુકૃતરૂપી ધર્મીની વિશેષ્યતા હોવાથી, નિત્ય સુખરૂપી ધર્મની વિશેષણતા હોવાથી, ધર્મી વિષયાસક્ત હવની વિશેષ્યતા હોવાથી અને ક્ષણિક સુખરૂપી ધર્મની વિશેષણતા હોવાથી પ્રધાનતા અને ગૌણતા વિચારવી.

શંકા-આ ત્રીજા પ્રકારનું પ્રમાણપણું કેવી રીતે ?

સમાધાન-ધર્મ-ધર્મીની પ્રધાનતાથી અહીં જ્ઞાનનો અભાવ હોવાથી, એમાંથી કોઈ એક જ, ખરેખર, નૈગમનયથી પ્રધાનતાથી અનુભવાતો છે. નૈગમવિશેષથી પ્રધાનતાએ તે ધર્મ-ધર્મી ઉભયના અવગાહી જ જ્ઞાનનું પ્રમાણપણું છે.

૦ વળી તે નૈગમ અનેક પ્રકારે વ્યવસ્થિત છે, કેમ કે-પ્રતિપત્તા-પ્રમાતાના અભિપ્રાયના વશે નયની વ્યવસ્થા છે. જેમ કે-‘આ બધું પુરુષ જ છે.’ પુરુષ પણ એકત્વનાનાત્વના ભેદથી કેટલાકોએ બે પ્રકારે સ્વીકારેલો છે. નાનાપણામાં પણ કર્તા અને અકર્તાનો ભેદ બીજાઓએ માનેલો છે. કર્તાપણામાં પણ સર્વગત (વ્યાપક) અને અસર્વગત ભેદ છે. અસર્વગતપણામાં પણ શરીરવ્યાપક અને અવ્યાપકથી ભેદ છે. અવ્યાપીપણામાં પણ

મૂર્ત અને અમૂર્તનો ભેદ છે. બીજા વાદીઓએ પ્રધાનકારણજન્ય રૂપે જગત માનેલ છે. ત્યાં પણ સેત્થર-અનીત્થરનો ભેદ માનેલો છે. કેટલાકેએ તો જગતનું પરમાણુથી જન્યત્વ માનેલું છે. ત્યાં પણ સેત્થર અને અનીત્થરનો ભેદ માનેલો છે. સેત્થરપદ્ધતિમાં પણ કર્મશાપેક્ષત્વ-અનપેક્ષપણથી ભેદનો સ્વીકાર છે. કેટલાકેએ સ્વભાવ-કાળ-ચાદ્ધિષ્ઠક વાદો માનેલા છે. તેઓમાં પણ શાપેક્ષત્વ-અનપેક્ષત્વના સ્વીકારથી ભેદની વ્યવસ્થા સ્વીકારેલી જ છે તથા કારણ નિત્ય છે-કાર્ય અનિત્ય છે, એમ બે વસ્તુ કેટલાકેએ માનેલ છે. ત્યાં પણ 'કાર્ય સ્વરૂપને નિયમા છોડે છે અથવા નથી છોડતું' આવા ભેદનો સ્વીકાર છે. એ પ્રમાણે મૂર્તોથી જ મૂર્ત આરંભાય છે. મૂર્તોથી અમૂર્ત, અમૂર્તોથી મૂર્ત, ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારે પ્રતિષ્ઠાના અભિપ્રાયથી અનેક પ્રકારે નિગમન હોવાથી નૈગમ અનેક ભેદવાળો છે.

અથ સદ્ગ્રહં લક્ષ્યતિ ।—

સ્વવ્યાપ્યયાવદ્વિશેષેષ્વૌદાસીન્યપૂર્વકં સામાન્યવિષયકાભિપ્રાયવિશેષસ્મદ્ગ્રહઃ । સદ્વિવિધઃ પરાપરમેદાત્ । પરસામાન્યમવલ્લમ્બ્ય વિધાયૌદાસીન્યં તદ્વિશેષેષુ અર્થાનામેકતયા ગ્રહણાભિપ્રાયઃ પરસદ્ગ્રહઃ । યથા વિશ્વમેકં સદ્વિશેષાદિતિ । અનેન વક્ત્રભિપ્રાયેણ સત્ત્વરૂપસામાન્યેન વિશ્વસ્યૈકત્વં ગૃહ્યતે, एवं શબ્દાનામપ્રયોગાच्च विशेषेषूदासीनता प्रतीयते । अपरसामान्यमवलम्ब्य तथाभिप्रायोऽपरसद્ग्राहः । यथा धर्माधर्माकाशपुद्गलजीवानभैक्यं, द्रव्यत्वाविशेषादिति अनेनाप्यभिप्राय विशेषेण द्रव्यत्वरूपापरसामान्येन धर्मादीनामेकत्वं तद्विशेषेषूदासीनत्वञ्च गृह्यते ॥ सूत्र-८॥

સ્વવ્યાપ્યેતિ । સ્વં મહાસામાન્યં સત્ત્વં તદ્વચાપ્યા યાવન્તો વિશેષાઃ દ્રવ્યત્વાદયઃ તેષ્વૌદાસીન્યપૂર્વકં પરસ્પરં તાનનિગકુર્વન્ સત્ત્વરૂપસામાન્યવિષયકો દ્રવ્યત્વાદિરૂપસામાન્યવિષયકો વાઽભિપ્રાયવિશેષસ્સ સદ્ગ્રહ इत्यर्थः । सामान्यमात्राभ्युपगमप्रवर्णकदेशबोधत्वं लक्षणम् । पगपगसामान्योभयग्राहित्वन्तु न लक्षणं प्रत्येकग्राहिण्यव्याप्तेः प्रत्येकग्राहित्वमपि न लक्षणमननुगमात्, अर्थं हि सद्ग्रहो मन्यते ननु भावलक्षणसामान्याद्व्यतिरिच्यमानमूर्तयो विशेषा अव्यतिरिच्यमाना वा, नाद्यः पक्षो निःस्वभावापत्तेः, भावव्यतिरेकित्वात्, गगनारविन्दवत् । न द्वितीयो भावमात्रव्यापत्तेः, तथा हि भावमात्रं विशेषास्तदभिन्नत्वात् यद्यतोऽभिन्नं तत्तदेव, यथा भावस्यैव स्वरूपम्, अमेक्षाश्च विशेषा अनस्तद्रूपा एव । ननु च यदि भावमात्रमेव तत्त्वं तदा तस्य सर्वत्राविशेषाद्य एतं प्रतिप्राणि प्रसिद्धा स्तम्भमकुम्भाम्भोरुहादिविशिष्टवस्तुसाध्यव्यवहारास्ते सर्वेऽपि प्रलयमापद्येन् व्यतो विशेषा अपि विविक्तव्यवहारहेतवोऽभ्युपगन्तव्याः मैवम्, व्यवहारस्याप्यनाद्यविद्यावलप्रवर्त्तिनत्वात् तेन पारमार्थिकप्रमाणप्रतिष्ठिततत्त्वप्रतिबन्धाभावात् किञ्च विशेषाग्रहो विशेषेण त्याज्यः, विशेषव्यवस्थापकप्रमाणाभावात् तथाहि भेदरूपा

૧. સદ્ગ્રહમતેનાગેષવિશેષનિગેધાનપ્રકારમાદર્શયતિ નન્વિતિ । ૨. મિત્રત્વં ભાવલક્ષગતો વિશેષાળા મ તસ્યૈવેત્યત્ર નિગમકાભાવેન ભાવરવભાવઘન્યત્વાન્નિ-સ્વભાવત્વં સ્યાદિત્યાગયેનાહ ભાવવ્યતિરેકિત્વાદિતિ ૩. નનુ સામાન્યમેવ પ્રમાણપ્રતિષ્ઠં ન વિશેષા ઇતિ ન યુક્તં વિનિગમનાવિરહેણ વૈપરીત્યસ્યાપિ વક્તુ શક્યત્વાદિત્યાગદ્વાયા વૉપાન્તગમાહ કિન્ચતિ ॥

વિશેષાઃ, ન ચ કિંચિત્પ્રમાણં મેદમવગાહતે, પ્રત્યક્ષં હિ તાવદ્ભાવસમ્પાદિતસત્તાક તમેવ સાક્ષાત્કર્તુ યુક્તમ્ નામાવમ્, તસ્ય સકલરાક્તિવિરહરૂપતયા તદુત્પાદને વ્યાપારાભાવાત્, અનુત્પાદકસ્ય સાક્ષાત્કારકરણે સર્વસાક્ષાત્કરણપ્રસક્તાત્ તથા ચ વિશેષાભાવાત્સર્વો દ્રષ્ટા સર્વદર્શી સ્યાત્ અનિષ્ઠૈતત્ તસ્માદ્ભાવગ્રાહકમેવ તદિદમ્, સ ચ ભાવસ્સર્વત્રાવિશિષ્ટ ઇતિ તથૈવ તેન ગ્રાહ્યઃ, તદુત્તરકાલમાવિવિકલ્પો ઘટોઽયં પટાર્દિર્ને ભવતીત્યેવમાકારં રચયન્નવિદ્યામૂઢત્વાન્ન પ્રમાણં તન્ન પ્રત્યક્ષાદિવિશેષાવગતિઃ, નાપ્યનુમાનાદિન્યઃ, પ્રત્યક્ષમૂલકત્વાચ્છેષપ્રમાણવર્ગગ્ય, તસ્માત્સામાન્યમેવ પરમાર્થો ન વિશેષા ઇતિ સદ્ગ્રહઃ । તં વિમજતે સ ઇતિ, પરસદ્ગ્રહમાહ પરસામાન્યમિતિ સન્માત્રમિત્યર્થઃ, તદ્વિશેષેષ્વિતિ સત્ત્વાવાન્તરપ્રમેદેષ્વિત્યર્થઃ, ઉદાહરતિ યથેતિ, एवमुक्ते हि सदिति ज्ञानाभिधानानुवृत्तिलिङ्गानुमितसत्ताकत्वेनैकत्वमशेषार्थानां सद्गृह्यत इत्यभिप्रायमाहानેनेति, सन्ति विशेषा इत्यनुक्तत्वादિશેષેષૂदासीનता व्यज्यत इत्याहૈવં શબ્દાનામિતિ, ઉદાસીનતેતિ, પ્રત્યનીકધર્મેરૂપેક્ષેત્યર્થઃ, ધર્માન્તરાદાનોપેક્ષાહાનિલક્ષણત્વાત્પ્રમાણનયદુર્નયાનાં, પ્રમાણાત્તદતત્ત્વભાવપ્રતિપત્તેર્નયાત્તત્પ્રતિપત્તેર્દુર્નયાદન્યનિરાકૃતેત્યેતિ ભાવઃ । અથ દ્વિતીયમેદનાહાપરેતિ, દ્રવ્યત્વાદીન્યપરસામાન્યાનીતિ ભાવઃ, સત્તાપેક્ષયા કતિપયવ્યક્તિનિષ્ઠત્વાદ્રવ્યત્વસ્યાપરસામાન્યત્વં બોધ્યમ્, તથાભિપ્રાય ઇતિ, સ્વવ્યાપ્યાવાન્તરવિષયકોપેક્ષાસહકૃતતદર્થૈકત્વગ્રહણાભિપ્રાય ઇત્યર્થઃ, અવાન્તરવિષયપ્રતિક્ષેપાભિપ્રાયત્વે દુર્નયત્વપ્રસક્તેઃ । દૃષ્ટાન્તમસ્યાહ યથેતિ, દ્રવ્યં દ્રવ્યમિત્યભિન્નજ્ઞાનાભિધાનલક્ષણલિંગાનુમિતદ્રવ્યત્વાત્મકત્વેન ધર્માદીનાં ષણ્ણામૈક્યં સદ્ગૃહ્યત ઇત્યભિપ્રાયેનાહાનેનેતિ, ગૌણવ્યવહારાસ્તત્તદ્રાવૃત્તિરૂપવિશેષાશ્ચ નૈગમવ્યવહારયોરિષ્ટાઃ, એતદુભયાપેક્ષયા ત્વવિષયોત્કર્ષાભિમાનિના સદ્ગ્રહેણ તુ તે નેષ્યન્તે તથા ચ નૈગમવ્યવહારસમતોપચારવિશેષાનવલમ્બિત્વાદસ્ય શુદ્ધત્વં, સ્વસમયોચિતોપચારવિશેષયોઃ ક્વચિદવલમ્બનેનાપિ તન્નાપોદત ઇતિ ધ્યેયમ્ ॥

૧. ભાવેન સદૈવ યોગ્યત્વાદિન્દ્રિયસ્ય સમ્બન્ધાદિતિ ભાવઃ । મેદસ્યામાવાત્મકસ્યાયોગ્યત્વેન વિષયમુદ્વયા કારણતાસમ્મત્તેનાનુત્પાદકત્વં તથાપિ તસ્યેન્દ્રિયેણ પ્રત્યક્ષત્વામ્યુપગમે સર્વેષામપીન્દ્રિયેણ ગ્રહણં સ્યાત્, યદ્વા વસ્તુતોઽભાવગ્રહણેઽયોગ્યતયાઽનુત્પાદકેન્દ્રિયેણ તજ્ઞાનં જાયત ઇત્યમ્યુપગમે સર્વેષામપિ તેન ગ્રહણં સ્યાદિત્યાગયેનાહાનુત્પાદકરયેતિ ॥

સંગ્રહનું લક્ષણ.

ભાવાર્થ-“સ્વથી વ્યાપ્ય જેટલા વિશેષો છે, તેટલા વિશેષોમાં ઉદાસીનતાપૂર્વક સામાન્યવિષયવાળો વિશિષ્ટ અભિપ્રાય, એ ‘સંગ્રહ’ કહેવાય છે. તે પર-અપરના ભેદથી એ પ્રકારવાળો છે. પરસામાન્યનું અર્થલંબન લઈ તેના વિશેષોમાં ઔદાસીન્ય કરીને અર્થોના એકપણાએ ગ્રહણનો અભિપ્રાય, એ ‘પરસંગ્રહ’ કહેવાય છે. જેમ જગત્ એક છે, કેમ કે-સત્થી અવિશેષ છે. ઈતિ. આ વસ્તુના અભિપ્રાયથી સત્તારૂપ સામાન્યથી વિશ્વનું એકપણું ગ્રહણ કરાય છે અને એ પ્રમાણે શબ્દોના અપ્રયોગથી વિશેષોમાં ઉદાસીનતા પ્રતીત થાય છે. અપરસામાન્યનું આર્થલંબન લઈ તથા અભિપ્રાય ‘અપરસંગ્રહ’ કહેવાય છે. જેમ ધર્મ-અથર્મ-આકાશ-પુદ્ગલ-જીવોનું એકથ છે, કેમ કે-દ્રવ્યત્વનો અવિશેષ છે આ વિશિષ્ટ

અભિપ્રાયથી દ્રવ્યસ્વરૂપ અપરસામાન્યથી ધર્મ આદિનું એકત્વ છે. તેના વિશેષોમાં ઉદાસીનતાનું ગ્રહણ કરાય છે.”

વિવેચન—સ્વ એટલે મહાસામાન્ય સત્ત્વ છે. તેનાથી વ્યાપ્ય જેટલા વિશેષો દ્રવ્યત્વ વગેરે છે, તેઓમાં ઉદાસીનતાપૂર્વક પરસ્પર તેઓના નિરાકરણને નહિ કરનારો, સત્તારૂપ મહાસામાન્ય વિષયવાળો કે દ્રવ્યત્વ આદિ રૂપ અપરસામાન્ય વિષયવાળો વિશિષ્ટ અભિપ્રાય, તે ‘સંગ્રહનય’ કહેવાય છે. સામાન્ય માત્રના સ્વીકારમાં પરાયણ એકદેશબોધપણું સંગ્રહનયનું લક્ષણ છે, પરંતુ પરસ્પર સામાન્યરૂપ ઉભય ગ્રાહકપણું લક્ષણ નથી, કેમ કે—પ્રત્યેકના ગ્રાહકમાં અવ્યાપ્તિ છે. પ્રત્યેક ગ્રાહકપણું પણ લક્ષણ નથી, કેમ કે—અનુગમ(વ્યાપકતા)નો અભાવ છે.

૦ ખરેખર, આ સંગ્રહનય માને છે કે—(સંગ્રહમતથી અશેષ-વિશેષના તિરોધાનના પ્રકારને દર્શાવે છે કે—‘નનુ’ इति । પ્રશ્ન એ થાય છે કે—ભાવલક્ષણ સામાન્યથી (૧) સિન્ન સ્વરૂપવાળા વિશેષો છે કે (૨)અસિન્ન સ્વરૂપવાળા વિશેષો છે ?

પહેલો પક્ષ ખરાખર નથી, કેમ કે—નિઃસ્વભાવતાની આપત્તિ છે. (સિન્નપણાની માન્યતામાં ભાવલક્ષણથી વિશેષોના ‘તે વિશેષ તેનો છે’ આવા રથગમાં નિયામકનો અભાવ હોવાથી, ભાવસ્વભાવની શૂન્યતા હોવાથી નિઃસ્વભાવત્વ થાય ! એવા આશયથી કહે છે કે—‘માવચ્ચતિરેક્તિવાદિ’તિ । કેમ કે—ભાવથી સિન્ન છે. ગગનકુસુમની માર્કક શૂન્ય—અસ્ત છે.)

બીજો પક્ષ ખરાખર નથી, કેમ કે—ભાવ માત્રતાની આપત્તિ છે. તે આ પ્રમાણે:— ભાવ માત્ર વિશેષો છે, કેમ કે—તે સામાન્યથી—ભાવ માત્રથી અસિન્ન છે. જે જેનાથી અસિન્ન છે, તે તે જ કહેવાય છે. જેમ ભાવનું જ સ્વરૂપ : અને અસિન્ન વિશેષો છે, એથી તે ભાવરૂપ તે સામાન્યરૂપ જ છે.

શંકા—જો ભાવ માત્ર જ તત્ત્વ છે, તો તે ભાવનો સર્વત્ર અવિશેષ છે. જે આ પ્રત્યેક પ્રાણીમાં પ્રસિદ્ધ, સ્તંભ-કુંભ-કમલ વગેરેરૂપ વિશિષ્ટ વસ્તુ સાધ્યવ્યવહારો છે, તે તમામ વ્યવહારો પણ વિનાશને પામે ! એથી વિશેષો પણ સિન્ન વ્યવહારના હેતુરૂપે સ્વીકારવા જ પડશે ને ?

સમાધાન—વ્યવહાર પણ અનાદિની અવિદ્યાથી પ્રવર્તિત છે, તેથી પારમાર્થિક પ્રમાણરૂપે પ્રતિષ્ઠિત તત્ત્વના પ્રતિબંધ(વ્યાપ્તિ)નો અભાવ છે.

(પ્રશ્ન એ થાય છે કે—પ્રમાણની પ્રતિષ્ઠાવાળું સામાન્ય જ છે, વિશેષો નથી. આવું કથન વ્યાજબી નથી, કેમ કે—વિનિગમનના વિરહથી વિપરીત પણ કહી શકાય છે. આવી આશંકામાં બીજા દોષને કહે છે કે—‘કિચ્છે’તિ ।)

૦ વળી વિશેષનો આગ્રહ વિશેષથી છાડવો જોઈએ, કેમ કે—વિશેષવ્યવસ્થાપક પ્રમાણનો અભાવ છે. તે આ પ્રમાણે:—લેહરૂપ વિશેષો છે અને કોઈ પ્રમાણ લેહને અવગાહન

કરતું નથી. ખરેખર, પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુ તો લાવથી સંપાદિત સત્તાવાળું છે. તે લાવનો જ સાક્ષાત્કાર કરવા માટે યુક્ત છે, અભાવનો નહિ. તે પ્રત્યક્ષનો સકલ શક્તિ(યોગ્યતા)ના વિરહ-રૂપ હોઈ, તે અભાવના સાક્ષાત્કારના ઉત્પાદનમાં વ્યાપારનો અભાવ છે. (લાવની સાથે જ યોગ્યતા હોવાથી-ઈન્દ્રિયનો સંબંધ હોવાથી વ્યાપારનો અભાવ છે, એવો ભાવ છે. અભાવ આત્મક લેહમાં અયોગ્યતા હોવાથી વિષયમુદ્રાથી કારણપણાનો અસંભવ હોઈ અનુત્પાદકપણું છે, તો પણ તે લેહનું ઈન્દ્રિયથી પ્રત્યક્ષપણાના સ્વીકારમાં તમામનું ઈન્દ્રિયથી અહણુ થશે ! વસ્તુતઃ અભાવના અહણુમાં અયોગ્યતા હોવાથી અનુત્પાદક ઈન્દ્રિયથી તે અભાવનું જ્ઞાન થાય છે. એવા સ્વીકારમાં તમામનું પણ તેથી જ્ઞાનરૂપ અહણુ થશે ! આવા આશયથી કહે છે કે-‘અનુત્પાદકસ્યે’તિ ૧) અનુત્પાદકના સાક્ષાત્કાર કરવામાં સર્વના સાક્ષાત્કારનો પ્રસંગ આવે છે. તથાચ સર્વ દેખનારો સર્વદર્શી થઈ જશે ! આ બાબત અનિષ્ટ છે, તેથી ભાવ-ગ્રાહક જ તે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુ ઇષ્ટ છે. વળી તે ભાવ સઘળે ઠેકાણે અવિશિષ્ટ છે, માટે તે પ્રત્યક્ષથી તે પ્રકારે જ ભાવ ગ્રાહ્ય છે. તે પ્રત્યક્ષના ઉત્તરક્રાંતમાં થનારો વિકલ્પ, ‘આ ઘડો છે-પટ આદિ નથી’ એવા આકારને રચનારો અવિદ્યારૂપ મૂળથી જન્ય હોવાથી પ્રમાણુ નથી. તે પ્રમાણુ પ્રત્યક્ષથી વિશેષના જ્ઞાનરૂપ નથી. અનુમાન આદિ પ્રમાણુથી વિશેષનું જ્ઞાન નથી, કેમ કે-શેષ પ્રમાણુવર્ગ પ્રત્યક્ષરૂપ મૂળથી જન્ય છે. તેથી ‘સામાન્ય જ પરમાર્થ’ છે, વિશેષો નહિ-એમ સંગ્રહનય માને છે. તે સંગ્રહનો વિશાગ કરે છે. સત્ માત્ર જ પરસામાન્ય કહેવાય છે. સત્ત્વના અવાન્તર પ્રલેહોમાં ઉદાસીનતા પરસંગ્રહની હોય છે. ઉદાહરણ-‘વિશ્વ એક છે-સત્ અવિશેષ હોવાથી. ‘ખરેખર, આ પ્રમાણુ કહે છે, ‘સત્’ આ પ્રમાણુના જ્ઞાન-શબ્દની અનુવૃત્તિરૂપ હેતુથી અનુમિત સત્તાવાળા હોઈ સમસ્ત પદાર્થોનું એકત્વ સંગૃહીત કરાય છે. ‘વિશેષો છે’ એમ નહિ કહેલું હોવાથી વિશેષોમાં ઉદાસીનતા વ્યક્ત થાય છે. ‘જ્ઞાસીનજે’તિ ૧=પ્રત્યનિક ધર્મોમાં ઉપેક્ષા એવો અર્થ બાણુવો, કેમ કે-ધર્માન્તર અહણુ-લક્ષણવાળું પ્રમાણુ, ધર્માન્તર ઉપેક્ષાલક્ષણવાળો નય, ધર્માન્તર હાનિલક્ષણવાળો દુર્નય હોય છે : કેમ કે-પ્રમાણુથી તદ્-અતત્ સ્વભાવની પ્રતિપત્તિ છે, નયથી તત્ પ્રતિપત્તિ છે, દુર્નયથી અન્યનું નિરાકરણ છે, એવો ભાવ છે. હવે બીજા લેહને કહે છે કે-દ્રવ્યત્વ વગરે અપરસામાન્ય છે, એવો ભાવ છે. સત્તાની અપેક્ષાએ ક્રતિપય (કેટલોક) વ્યક્તિમાં રહેલ હોવાથી દ્રવ્યત્વ અપરસામાન્ય બાણુવું. ‘તથામિપ્રાય’ इति । સ્વ(દ્રવ્યત્વ)વ્યાપ્ય અવાન્તરવિધાયક ઉપેક્ષા સહકૃત તે દ્રવ્યભૂત અર્થની એકતાના અહણુનો અભિપ્રાય. એવો અર્થ છે. અવાન્તર-વિષયના પ્રતિક્ષેપના અભિપ્રાયપણામાં દુર્નયપણાનો પ્રસંગ આવે છે. આના દ્વારાન્તરે કહે છે કે-‘યથેતિ-‘દ્રવ્ય-‘દ્રવ્ય’ । એવા અગિલ જ્ઞાનશબ્દરૂપ લિંગથી અનુમિત (અનુમાન-વિષય) દ્રવ્યત્વ આત્મકપણાની અપેક્ષાએ ધર્મ આદિ છ દ્રવ્યોનું એકત્વ સંગૃહીત કરાય છે.

૦ ગૌણભૂત વ્યવહારો અને તે તે વ્યાવૃત્તિરૂપ વિશેષોના નૈગમ અને વ્યવહારનયને ઇષ્ટ છે. આ નૈગમ-વ્યવહારરૂપ ઉભય નયની અપેક્ષાએ સ્વવિષયના ઉત્કર્ષના અગિમાનદાળા સંપ્રદયથી તો તે વ્યવહારો અને વિશેષો ઇષ્ટ નથી. તથાચ નૈગમ અને વ્યવહારનયને સંમત ઉપચાર

अने विशेषना अवलम्बन वगरना होवाची आ. संग्रहनयनुं शुद्धपक्षुं छे. स्वसमय (सिद्धान्त)भां उचित उपचार(व्यवहार)अने विशेषनुं क्षयित् अवलम्बननी अपेक्षाये पक्षु ते संग्रहनयनु शुद्धपक्षुं षडित्थतुं नथी, येम विचारवुं.

श्रीवादिदेवसूरिसूत्रावलम्बनेन व्यवहारनयस्य लक्षणमाह—

प्रतिषेधपरिहारेण सङ्ग्रहविषयीभूतार्थविषयकविभागप्रयोजकाभिप्रायो व्यवहारनयः । यथा सत्त्वधर्मेणैकतया सङ्ग्रहीतस्य सतो द्रव्यपर्यायाभ्यां विभागकरणाभिप्रायो यत्सत्त-
द्विधा, द्रव्यं पर्यायश्चेति । एवं द्रव्यत्वेन सङ्ग्रहीतस्य द्रव्यस्य धर्मादिरूपेण षोढा विभाग-
करणाभिप्रायो यद्द्रव्यं तद्धर्मादिरूपेण षोढेति ॥सूत्र-९॥

प्रतिषेधपरिहारेणेति, सुनयीकरणायैतत् । सङ्ग्रहगृहीतान् सत्त्वाद्यर्थानुपेक्ष्य तद्विभजनाविषयो योऽभिप्रायस्स व्यवहारनय इत्यर्थः, परसामान्यमवलम्ब्य तद्विभागाभिप्रायं निदर्शयति यथेति, अपरसा-
मान्यमवलम्ब्य तमाहैवमिति । “वच्चइ विणिच्छिअत्थं ववहारो सव्वदव्वेसु”ति निर्युक्तिप्रतीकानुसाराद्वि-
निश्चितार्थप्रापकत्वं व्यवहारस्य लक्षणं लभ्यते, विशेषेणावहियते निराक्रियते सामान्यमनेनेति निरुक्तच-
नुसारात् । विनिश्चितार्थप्राप्तिश्चास्य सामान्यानभ्युपगमे सति विशेषाभ्युपगमात् जलाहरणाद्युपयोगिभो
षटादिविशेषानेवायमङ्गीकरोति ननु सामान्यत्, गां बधानेत्याद्युक्ते गोत्वबन्धनाद्यव्यवसायस्य कस्याप्यनु-
दयात् । न च कथं गोष्वनुगतव्यवहार इति वाच्यमन्यापोहादिनापि तदुपपत्तेः शब्दानुगमादेवानुगतव्यव-
हारोपपत्तेश्च । “लौकिकसम उपचारप्रायो विस्तृतार्थो व्यवहार” इति तत्त्वार्थभाष्यानुरोधात्तु शब्दतदुप-
जीविप्रमाणातिरिक्तप्रमाणपक्षपाती गौणीवृत्त्याऽतिशयेन व्यवहारकरः नानाव्यक्तिकशब्दसङ्केतग्रहणप्रवणो
यो बोधस्स व्यवहार इति तदर्थः, उपचारबहुलाध्यवसायवृत्तिनयत्वव्याप्यजातिमत्त्वन्तु लक्षणम् ।
उपचाराधिक्यं यथा गिरिर्दह्यते, अध्वा याति, कुण्डिका स्रवति, इत्यादौ प्रथमे गिरिपदस्य गिरिस्थतृणादौ
लक्षणा, अतिशयदग्धत्वप्रतीतिः फलं द्वितीये मार्गगन्तृपुरुषसमुदाये लक्षणा नैरन्तर्यप्रतीतिः फलं, तृतीये
कुण्डिकास्थोदके लक्षणाऽनिविडत्वप्रतीतिः प्रयोजनमित्येवं भाव्यम् । लक्ष्यार्थे मुख्यार्थप्रतीतिश्चामेदा-
ध्यवसायात् । विशेषप्राधान्यादेवायं विस्तृतार्थः, प्रधानता च व्यक्तीष्वेवोपयुक्ततया सङ्केताद्याश्रयणात् ।

१. यथा सत्यपि पञ्चवर्णादौ भ्रमरे कुण्डवर्ग एव लोकरय निश्चयो भवति तरमाद्विनिश्चितार्थप्रापको
व्यवहारनयः तस्यैव गमकत्वात्प्ररूपकत्वाच्च, स एव हि लोकव्यवहारानुकूलतया रप्यतमः, तस्माच्छेषवर्णा-
दीनयं नयो मुच्यतीति विनिश्चितार्थप्रापकत्वमस्य बोध्यम् ॥ २. उपचारबहुलाध्यवसायत्वमात्रस्य लक्षणत्वे-
ऽनुपचरितव्यवहारेऽव्याप्तिरिति नयत्वव्याप्यजातिमत्त्वमुक्तं, तावन्मात्रस्य नैगमसङ्ग्रहादावपि सत्त्वाद्वृत्त्यन्तम्,
अत एव नयत्ववत्त्वमुपेक्ष्य नयत्वव्याप्यजातिमत्त्वमुक्तं, क्वाचित्कोपचाराध्यवसायमादाय नैगमाद्यतिव्याप्ति-
वारणाय बहून्नेति ॥ ३ ननु गिरिस्थतृणादिमार्गगन्तृपुरुषसमुदायकुण्डिकारथजलादौ गिरिमार्गकुण्डिकादिमु-
ख्यार्थप्रतीतिः कथमित्यत्राह लक्ष्याय इति ॥ ४ एवमन्वेन सामान्यस्य सकेतजप्रतीत्यविषयत्वं सूचितम्

વસ્તુતઃ પદ્મવર્ણદ્વિગન્ધપદ્મરસાદ્યસ્પર્શશરીરવતો ભ્રમરાદેસ્યામત્વાદિનૈવ નિશ્ચયનાદસૌ લૌકિકઃ, લોકૈઃ
કૃષ્ણવર્ણત્વેનૈવાસ્યાઙ્ગીકારાત્, ઉદ્ભૂતદર્શનવિવક્ષયૈવામિલાપાદિવ્યવહારપ્રવૃત્તેઃ કૃષ્ણો ભ્રમર इत्यादेरनुद्भू-
તત્વેનેતરવર્ણાવિવક્ષણાન્ન भ्रान्तत्वम्, તાત્પર્યજ્ઞ પ્રતિ પ્રામાણ્યાલ્લોકવ્યવહારાનુકૂલવિવક્ષાપ્રયુક્તત્વચ્ચાસ્ય
ભાવસત્યત્વં, પીતો ભ્રમર इत्यादीनान्तु न तथा, લોકવ્યવહારાનનુકૂલતાત્, નાપિ નિશ્ચયતોઽસ્ય ભાવ-
સત્યત્વં પદ્મવર્ણપર્યાપ્તિમતિ પદ્મવર્ણપ્રકારકત્વાભાવેનાવધારણાક્ષમતાત્ । નનુ પદ્મવર્ણો ભ્રમર इत्यादि-
વાક્યાનાં કથં ન વ્યવહારનયાનુરોધિત્વં તસ્યાપિ વ્યવહારાનુગુણાત્, આગમપ્રતિપાદિતાર્થેઽપિ વ્યુત્પ-
ન્નાનાં વ્યવહારોપલબ્ધેઃ, ન ચ લોકેનાસ્ય વાક્યસ્ય બાધિતાર્થવિષયકત્વેન ન વ્યવહારાનુરોધિત્વમિતિ
વાચ્યમ્ આત્મા ન રૂપવાનિત્યાદિવાક્યસ્યાપિ અવ્યવહારકત્વાપત્તેઃ, આત્મગૌરવાદિબોધકલોકપ્રમાણ
બાધિતાર્થબોધકતાત્, અભ્રાન્તલોકસ્ય વિવક્ષણે ચોભયત્ર સામ્યમેવેતિ चेन्न पद्मवर्णो भ्रमर इत्यादौ
कृष्णैतरवर्णांशे व्यावहारिकविषयताया अभावात्, તત્તત્તયાભિપ્રાયપ્રયુક્તો હિ શબ્દ, તત્ર તત્તત્તયીયવિષય-
તૈવ શાબ્દબોધિકા, તતો નોક્તવ્યવહાર इति ॥

શ્રી વાદિદેવસૂરિસૂત્રના અવલંબને વ્યવહારનયનું લક્ષણ.

ભાવાર્થ-“પ્રતિષેધના પરિહારપૂર્વક સંગ્રહના વિષયીભૂત અર્થના વિષયવાળા વિભા-
ગનો પ્રયોજક અભિપ્રાય, એ ‘વ્યવહારનય’ છે. જેમ કે-સત્ત્વધર્મ દ્વારા એકપણાએ સંગૃહીત
સત્ત્વો દ્રવ્ય અને પર્યાયથી વિભાગ કરનારો અભિપ્રાય જે સત્ છે, તે દ્રવ્ય અને પર્યાય-
રૂપ બે પ્રકારે છે. આ પ્રમાણે દ્રવ્યપણાએ સંગૃહીત દ્રવ્યનો ધર્મ આદિ રૂપે છ પ્રકારના
વિભાગ કરનારો અભિપ્રાય જે દ્રવ્ય છે, તે ધર્માદિરૂપે છ પ્રકારનું છે. ઈતિ.

વિવેચન-‘પ્રતિષેધપરિહારેણ’તિ । આ પદ સુનયીકરણ માટે છે. સંગ્રહથી ગૃહીત
સત્ત્વ આદિ અર્થોની ઉપેક્ષા કરી, તે સંબંધી વિભાગના વિષયવાળો જે અભિપ્રાય, તે
વ્યવહારનય છે. પરસામાન્યનું આલંબન લઈ તેના વિભાગના અભિપ્રાયને દર્શાવે છે કે-
‘યથે’તિ । અપરસામાન્યનું આલંબન લઈ તેના વિભાગને કહે છે કે-‘એવ’મિતિ ।-‘વચ્ચઈ
વિણિચ્છિઅત્યં વવહારો સવ્વદવ્વેસુ’इति । નિર્ધુક્તિના પ્રતીક અનુસારે વિનિશ્ચિતાર્થ પ્રાપ-
કર્ય, એ વ્યવહારનું લક્ષણ લખ્ય થાય છે. (જેમ પંચવર્ણ આદિ હોવા છતાં ભ્રમરમાં
કાળો વર્ણ જ લોકમાં નિશ્ચિત પ્રસિદ્ધ થાય છે. તેથી વિનિશ્ચિત અર્થપ્રાપક વ્યવહારનય
છે, કેમ કે-તે વ્યવહારનય નિશ્ચિત અર્થનો ગમકને પ્રરૂપક છે. ખરેખર, તે જ લોકવ્ય-
વહારને અનુકૂળ હોઈ સ્પષ્ટતમ છે. તેથી શેષ વર્ણ આદિને આ નય મૂકી દે છે. આ

શબ્દાના હિ સામાન્યે સકેતોઽનુપયુક્તઃ, ઘટમાનયેત્યાદિવાક્યાત્ શાબ્દબોધાનુત્પત્તિપ્રસંગાત્ નહિ ઘટત્વ-
સ્થાનયનં સમ્ભવતિ, અમૂર્તત્વાદિતિ ભાવઃ ॥

૧. તત્તત્તયાભિપ્રાયપ્રયુક્તો હિ શબ્દઃ, તથા ચ પદ્મવર્ણો ભ્રમર इति શબ્દામિલાપો નિશ્ચયનયેન,
અતઃ પ્રોક્તામિલાપજન્યશાબ્દબોધે કૃષ્ણેતરરૂપાગે ન વ્યાવહારિકી વિષયતાઽસ્તિ લોકવ્યવહારાનનુગુણતાત્
કિન્તુ તત્ર નૈશ્ચયિકી વિષયતૈવ કૃષ્ણાંશે ત્મયવિષયતેતિ ભાવઃ ॥

પ્રમાણે વિનિશ્ચિતાર્થ પ્રાપ્તિપણું જાણવું.)

૦ નિરૂપિત અનુસારે વિશેષથી સામાન્યત્વ નિરાકરણ જેનાવડે કસાય, તે વ્યવહાર છે. આ વ્યવહારની વિનિશ્ચિત અર્થની પ્રાપ્તિ, સામાન્યનો અસ્વીકાર હોય છે તે વિશેષના સ્વીકારથી છે. જલ આહરણ આદિમાં ઉપયોગી ઘટ આદિ વિશેષોને જ આ વ્યવહારનય સ્વીકારે છે, પરંતુ સામાન્યને નહિ; કેમ કે-‘ગાયને તું બાંધી લે’ ઇત્યાદિ વચન કહે છે, ગોત્વનું બંધન આદિ અધ્યવસાય કોઈને પણ ઉદયમાં આવતો નથી.

શંકા-તો પછી ગો માત્રમાં અનુગત (વ્યાપક) વ્યવહાર કેવી રીતે ?

સમાધાન-અન્ય અપોહ (ગોભિન્નના અપોહ) આદિથી પણ તે અનુગત વ્યવહારની ઉપપત્તિ છે અને શબ્દના અનુગમથી જ અનુગત વ્યવહારની ઉપપત્તિ છે. (જેમ લૌકિક પુરુષો વિશેષ જ ઘટ આદિથી વ્યવહાર કરે છે, તેમ આ નય પણ કરે છે, માટે લૌકિક-સમ કહેવાય છે. ઉપચારપ્રાય-ઉપચાર એટલે અન્યત્ર મિદ્ધ અર્થનો અન્યત્ર અધ્યારોપ જે છે તે. અર્થાત્ ઉપચારબદ્ધ, જેનો વિસ્તીર્ણ-અનેક અર્થ જ્ઞેય છે, તે વિસ્તૃતાર્થ અધ્યવસાયવિશેષ વ્યવહાર કહેવાય છે.)

૦ “લૌકિકસમ ઉપચારપ્રાય વિસ્તૃત અર્થવાળો વ્યવહાર છે. આવી રીતે તત્ત્વાર્થ-ભાષ્યના અનુરોધથી તો શબ્દ અને તે શબ્દોપજીવી પ્રમાણથી ભિન્ન પ્રમાણ પક્ષપાતી, ગૌણીવૃત્તિદ્વારા અતિશે વ્યવહાર કરનારો, અનેક વ્યક્તિવાળા શબ્દના સંકેતના ગ્રહણમાં પરાયણ જે બોધ, તે વ્યવહારનય.

૦ ઉપચારબદ્ધ અધ્યવસાયવૃત્તિ નયત્વવ્યાપ્ય જાતિમત્વ, એ વ્યવહારનયનું લક્ષણ છે. (ઉપચારબદ્ધ અધ્યવસાયત્વ માત્રને જો લક્ષણ કરવામાં આવે, તો અનુપચરિત વ્યવહારમાં અવ્યાપ્તિ આવે છે, માટે નયત્વવ્યાપ્ય જાતિમત્વનો નિવેશ છે. નયત્વવ્યાપ્ય જાતિમત્વ, એવું વ્યવહારનયનું જો લક્ષણ માનવામાં આવે, તો નૈગમ-અંગ્રહ આદિમાં પણ સત્ત્વ હોઈ અતિવ્યાપ્તિના વારણ માટે ‘ઉપચારવહુલાધ્યવસાયવૃત્તિ’ । એમ કહેલ છે. એથી જ નયત્વવત્ત્વની ઉપેક્ષા કરીને નયત્વવ્યાપ્ય જાતિમત્વ કહેલ છે. ક્વાચિત્કે (કોઈ જગ્યાએ રહેલ) ઉપચારના અધ્યવસાયનું ગ્રહણ કરી નૈગમ આદિમાં અતિવ્યાપ્તિના વારણ માટે ‘વહુલે’તિ । કહેલ છે.) ઉપચારનું આધિક્ય (બહુલતા) જેમ ‘પહાડ જળે છે’-‘માર્ગે જાય છે’-‘કુંડી ઝરે છે,’ ઇત્યાદિમાં પ્રથમમાં ગિરિપદની ગિરિસ્થ તૃણ આદિમાં લક્ષણ, અતિશય દાહની પ્રતીતિરૂપ ક્ષણ છે. બીજામાં માર્ગમાં ચાલનાર પુરુષના અસુહાયમાં લક્ષણ, નિરંતરતાની પ્રતીતિરૂપ ક્ષણ છે. ત્રીજામાં કુંડીમાં રહેલ પાણીમાં લક્ષણ, અનિશ્ચિતતાની પ્રતીતિ એ ક્ષણ છે, એમ વિચારવું.

૦ (પ્રશ્ન એ થાય છે કે-ગિરિસ્થ તૃણ આદિ, માર્ગે ચાલનાર પુરુષનો અસુહાય, કુંડીમાં રહેલ પાણી આદિમાં ગિરિ-માર્ગ-કુંડિકાના મુખ્ય અર્થની પ્રતીતિ કેવી રીતે ?

આવી શંકાના સમાધાનમાં કહે છે કે-‘લક્ષ્યાર્થે’ इति ।’) લક્ષ્ય અર્થમાં જે મુખ્ય અર્થની પ્રતીતિ છે, તે અભેદના અધ્યવસાયથી છે.

૦ વિશેષની પ્રધાનતાથી જ આ વિસ્તૃતાર્થ છે અને પ્રધાનતા વ્યક્તિઓમાં જ (એવ શબ્દથી સામાન્ય, સંકેતજન્ય પ્રતીતિનો વિષય નથી એમ સૂચિત થાય છે. ખરેખર, સામાન્યમાં શબ્દોનો સંકેત અનુપયોગી છે. ‘ઘડો લાવ’ ઇત્યાદિ વાક્યથી શાબ્દબોધની અનુત્પત્તિનો પ્રસંગ છે, કેમ કે-ઘટત્વરૂપ સામાન્યનું લાવવું સંભવતું નથી. તે સામાન્ય અરૂપી છે.) ઉપયોગ હોવાથી સંકેત આદિનો આધાર છે. વસ્તુતઃ પંચવર્ણી, દ્વિગંધી, પંચરસી અને આઠરપર્શી શરીરવાળા ભ્રમર આદિનો રચામપણા આદિથી જ નિશ્ચય થવાથી આ લૌકિક છે. ‘ભ્રમર કાળો છે’ એ વાક્ય લૌકિક છે, કેમ કે-લોકોથી કૃષ્ણવર્ણના બહુલપણાએ આ ભ્રમરનો કૃષ્ણરૂપે સ્વીકાર કરેલ છે: કેમ કે-ઉદ્ભૂત (પ્રકટિત) વર્ણની વિવક્ષાથી જ શબ્દ આદિ વ્યવહારની પ્રવૃત્તિ છે. ‘ભ્રમરો કાળો છે’ ઇત્યાદિમાં અનુદ્ભૂતપણાએ (અપ્રાદુર્ભાવથી) ખીજ વર્ણોની અવિવક્ષાથી બ્રાન્તપણું (બ્રાન્તિ) નથી.

૦ તાત્પર્યના બાણકાર પ્રત્યે પ્રમાણપણું હોવાથી અને લોકવ્યવહારને અનુકૂળ વિવક્ષા-જન્ય હોવાથી, આનું ‘ભ્રમરો કાળો છે’ આવા વાક્યજન્ય શાબ્દબોધનું ભાવસત્યપણું છે. ‘પીળો ભ્રમર’ ઇત્યાદિમાં તો તે પ્રકારે નથી, કેમ કે-લોકવ્યવહારને અનુકૂળ નથી. વળી નિશ્ચયથી આનું ભાવસત્યપણું નથી, કેમ કે-પંચવર્ણની પર્યાપ્તિવાળામાં પંચવર્ણના પ્રકારકપણાનો અભાવ હોવાથી નિશ્ચયમાં અસમર્થ છે.

પૂર્વપક્ષ-‘પંચવર્ણી ભ્રમરો’ ઇત્યાદિ વાક્યોનું વ્યવહારનયનું અનુસરણ કેમ નહિ? કેમ કે-તે વાક્યનું પણ વ્યવહારને અનુરૂપપણું છે. આગમથી પ્રતિપાદિત અર્થમાં પણ બ્યુત્પન્ન (પંડિત પુરુષો) જનોને વ્યવહારની ઉપલબ્ધિ છે. ‘લોકથી આ વાક્યનું બાધિત અર્થનું વિષયકપણું હોવાથી વ્યવહારનું અનુસારિપણું નથી’ એવું નહીં કહેવું, કેમ કે-‘આત્મા રૂપી નથી’ ઇત્યાદિ વાક્યમાં પણ અવ્યવહારકપણાની આપત્તિ થશે! કેમ કે-આત્માના ગૌરવણા આદિ બોધક લોકપ્રમાણથી બાધિત અર્થનો બોધક છે અને અબ્રાન્ત લોકની વિવક્ષામાં બંને ઠેકાણે સમપણું છે જ ને?

ઉત્તરપક્ષ-‘પંચવર્ણી ભ્રમરો’ ઇત્યાદિમાં (તે તે નયના અભિપ્રાયથી જન્ય ખરેખર શબ્દ છે. તથાચ ‘પંચવર્ણી ભ્રમરો’ આ પ્રમાણેનો શબ્દરૂપ અભિલાપ નિશ્ચયનયથી છે. ચોથી કથિત શબ્દજન્ય શાબ્દબોધમાં કૃષ્ણ અને ખીજ વર્ણના અંશમાં વ્યાવહારિક વિષયતા નથી, કેમ કે-લોકવ્યવહારને અનુરૂપ નથી, પરંતુ ત્યાં નૈશ્ચયિક વિષયતા જ છે. કૃષ્ણના અંશમાં તો નિશ્ચય-વ્યવહાર ઉભયની વિષયતા છે.) કૃષ્ણ અને ખીજ વર્ણના અંશમાં વ્યાવહારિક વિષયતાનો અભાવ છે. ખરેખર, તે તે નયના અભિપ્રાયથી જન્ય શબ્દ છે. ત્યાં તે નય સંબંધી (નયનિરૂપિત) વિષયતા જ શાબ્દબોધજનિક છે, તેથી કથિત વ્યવહાર નથી,

अथर्जुमूत्रं स्वरूपयनि—

द्रव्यं गौणीकृत्य प्राधान्यतया वर्त्तमानक्षणवृत्तिपर्यायमात्रप्रदर्शनाभिप्रायविशेष ऋजु-
सूत्रः । यथा सम्प्रति सुखपर्यायोऽस्ति दुःखपर्यायोऽस्ति द्वेषपर्यायो वास्तीत्यभिप्रायाः ।
अत्र हि सदप्यात्मद्रव्यं नार्प्यते सुखादिपर्यायास्तु प्रधानेन प्रकाश्यन्ते ॥सूत्र-१०॥

द्रव्यमिति, ऋजु—अवक्रं सूत्रयति गमयत्यभ्युपगच्छतीति ऋजुमूत्रः अतीतानागतयोः पर्याययोर्वि-
नाशानुपत्तिभ्यामभावेन तदभ्युपगमे कुटिलत्वं ततस्तत्परिहारेण परोपकारप्रवणवर्त्तमानिकपर्यायप्ररू-
पणमेवाकुटिलं प्ररूपणमिति ऋजुसूत्रशब्दभावः, तदेवाह द्रव्यं गौणीकृत्येति नयत्वरक्षायै विशेषणमिदम्,
अस्य मते भावत्वं वर्त्तमानत्वव्याप्यम्, तथाहि विनष्टत्वादतीतस्यानागतस्यालब्धात्मलाभत्वात् अवि-
शिष्यमाणतया च सकलशक्तिविकलरूपत्वात् अर्थक्रियानिर्वर्त्तनाक्षमत्वेनावस्तुत्वाच्च, वर्त्तमानक्षणालिङ्गि-
तस्यैव सकलार्थक्रियासु व्याप्रियमाणत्वेन तदेव पारमार्थिकं वदित्वं, तथा च शब्दाद्यभिमतविशेषा-
पक्षपातिवर्त्तमानत्वमात्रव्याप्तभावविषयकाभिप्रायः ऋजुसूत्र इति भावार्थः । शब्दादिनयेषु व्यभिचार-
वारणाय शब्दाद्यभिमतविशेषापक्षपातीति पदम् । अत्र द्रव्यस्य गौणत्वं वर्त्तमानपर्यायस्य प्राधान्यञ्च,
तत्रैव संकेतार्थक्रियादिसंभवात्, एकावस्थापन्ने द्रव्ये भिन्नावस्थासम्बन्धासम्भवात् विभिन्नकालिकपर्या-
यद्वयाधारपदार्थाभावाच्च, सिद्धावस्थासाध्यावस्थयोरेकत्र विरोधात्, यथा पललं न दहति वदिः, घटो
न भिद्यते, असंयतो न प्रव्रजति, असिद्धो भव्यो न सिद्धचतीत्यादौ दहनादिक्रियाकाल एव तन्निष्ठा-
कालः, अतस्तदवस्थाविलक्षणपललाद्यवस्थावता समं दहनादिक्रियान्वयो न युज्यते दह्यमानादेर्दग्ध-
त्वाद्यव्यभिचारात् । अत एवैते निषेधात्मका व्यवहारा उपपद्यन्ते, विधिरूपास्तु अयललं दह्यते, अधटो
भिद्यते, संयतः प्रव्रजति, सिद्धस्सिद्धचतीत्येवंरूपाः । न चात्र नये कृतकरणापरिसमाप्तिर्दोषः स्यात्
सिद्धस्यापि साध्यमानत्वेन करणव्यापारानुपरमादिति वाच्यम्, उत्पाद्य कार्य क्रियोपरमेण तत्समाप्तेः ।
न च यादृशव्यापारावच्छिन्नदण्डादेर्घटोत्पत्त्यव्यवहितपूर्ववृत्तित्वं तादृशव्यापारावच्छिन्नस्य तस्य तदुत्प-
त्त्यनन्तरमपि सत्त्वे तदुत्पत्तिप्रसङ्ग इति वाच्यम्, तदानीं सूक्ष्मक्रियाविरहकल्पनात्, न च घटोत्पत्तेः
पूर्वं तत्क्रियायाः सत्त्वे तदापि तदुत्पत्तिप्रसङ्गः असत्त्वे च कार्याव्यवहितपूर्ववृत्तित्वाभावेन कारणत्वा-
भावप्रसङ्ग इति वाच्यम्, कार्यव्याप्यतावच्छेदकपरिणामविशेषरूपायाः कारणतायाः कार्यसहवृत्तितानि-
यमात्, ननु यदि क्रियमाणः कृत एव चक्रभ्रम्याद्युपलक्षितदीर्घक्रियाकाले कुतो न घटो दृश्यत इति
चेन्न, घटानुकूलव्यापारलक्षणक्रियाया दीर्घकालत्वासिद्धेः चरमसमय एव तदभ्युपगमात्, घटविषयको-

१. यथा हि व्यवहारनयो व्यवहाराननुकूलत्वान्न सहते सामान्यं तथा ऋजुमूत्रनयोऽपि अतीतमना-
गतश्च पर्यायं परकीयत्वान्न सहते, अभिधानमपि तथाविधार्थवाचकं ज्ञानमपि तथाविधार्थविषयं न सहते स्व-
देगकालयोरेव सत्ताविश्रामात् तथा च अद्वर्त्तमानकालीनं वस्तु यच्च तस्यात्मीयं रूपं तदेतदुपगम्येवास्य
नयस्याभिमतमिति भावः ॥ २. घटोत्पत्त्यनुकूलसूक्ष्मक्रियाविरहकल्पनादित्यर्थः ॥

ત્કષ્ટાભિલાષેણૈવ મૃન્મર્દનાદ્યાન્તરાલિકાર્થકરણવેલાયાં ઘટં કરોમીતિ વ્યવહારાત્, કૃતસ્યૈવ કરણે ન ક્રિયાવૈફલ્યમપિ, ક્રિયયૈવ નિષ્ઠાં જનયિત્વા કાર્યસ્ય કૃતત્વોપપાદનાત્ । ન ચાન્યોઽન્યાશ્રયઃ, કૃતસ્યૈવ ક્રિયાજન્યત્વાત્ કૃતમેવ ચ ક્રિયાં જનયતિ નાકૃતમસત્ત્વાદિતિ વાચ્યમ્, ઘટત્વાદિનૈવ ક્રિયાયાઃ કાર્ય-કારણભાવાત્, ઐર્યાદિવ તસ્ય કૃતત્વોપપત્તેઃ । ક્રિયમાણસ્ય કૃતત્વાભાવે ચ ક્રિયાસમયે કાર્યાભાવે તતઃ પૂર્વ પશ્ચાચ્ચ તન્ન સ્યાદેવ, કારણાભાવાત્ । સામગ્ર્યાઃ સ્વસર્ણયે કાર્યવ્યાપ્યત્વાભાવેઽપિ અવ્યવ-હિતોત્તરસમયાવચ્છેદેન તદ્વ્યાપ્યત્વોપગમાન્ન દોષ इति चेન્નાવ્યવહિતોત્તરત્વપ્રવેશે ગૌરવેણોત્તરત્વમાત્ર-પ્રવેશે વ્યવહિતોત્તરકાલાવચ્છેદેન કાર્યોત્પત્તિપ્રસજ્જેન ચ સ્વસમયાવચ્છેદેનૈવ સામગ્ર્યાઃ કાર્યવ્યાપ્યત્વો-પગમસ્યોચિતત્વાત્ । કારણાભાવસ્ય કાર્યાભાવવ્યાપ્યત્વેન કારણોત્તરકાલે કાર્યાસિદ્ધેશ્ચેતિ દિક્ । સદ્ગ્રહસમ્મતં સામાન્યમનુયોગાદનુપલભ્યાચ્ચ વ્યવહારનયેન યથા નેષ્યતે તથૈવ સ્વપ્રયોજનાસાધકત્વેન પરધનવન્નિષ્ફલમતીતમનાગતં વસ્તુ ઋજુસૂત્રેણ નેષ્યતે કિન્તુ સામ્પ્રતકાલીનમેવ લિઙ્ગવચનભિન્નમપિ વસ્તુ સ્વીક્રિયતે તત્રૈકમપિ ત્રિલિઙ્ગ યથા તટસ્તટી તટમિત્યાદિ । તથૈકમપ્યેકવચનબહુવચનવાચ્યં યથા ગુરુ-ર્ગુરવઃ, આપો જલં, દારાઃ કલત્રમિત્યાદિ, એવમિન્દ્રાદેર્નામસ્થાપનાદ્રવ્યમાવરૂપચતુર્ભેદમપીયતે, સોઽયં નયો દ્વિભેદસ્તૂક્ષ્મસ્થૂલભેદાત્ સૂક્ષ્મસ્તુ ક્ષણિકપર્યાયં મનુતે પર્યાયાણાં સ્વવર્તમાનતાયાં ક્ષણાવસ્થાયિત્વ-સ્યૈવોચિતત્વાત્ પરતોઽવસ્થાન્તરભેદાદિતિ, સ્થૂલસ્તુ મનુષ્યાદિપર્યાયં વર્તમાનં મનુતે, ન ત્વતીતાનાગતા-દિનારકાદિપર્યાયમ્ । વ્યવહારેણ તત્સ્વીકારાદેતદપેક્ષ્યા સ્થૂલત્વમિતિ । અર્થર્જુસૂત્રસ્ય દૃષ્ટાન્તમાહ યથેતિ, વાક્યેન હાનેન ક્ષણસ્યાયિસુસ્વાલ્યં પર્યાયમાત્રં પ્રાધાન્યેન પ્રદર્શ્યતે તદધિકરણભૂતમાત્મદ્રવ્યન્તુ ગૌણતયા નાર્પ્યત્ इत्याશયગાહાત્ર હીતિ આદિના દુઃખાદિપરિગ્રહઃ ॥

ઋજુસૂત્રનયના સ્વરૂપતું વર્ણન.

ભાવાર્થ—“દ્રવ્યને ગૌણ કરી પ્રાધાન્યરૂપે વર્તમાન ક્ષણવૃત્તિ પર્યાય માત્રના પ્રદ-ર્શનનો વિશિષ્ટ અભિપ્રાય, એ ‘ઋજુસૂત્રનય’ કહેવાય છે. જેમ હમણાં સુખપર્યાય છે, દુઃખપર્યાય છે અથવા દ્વેષપર્યાય છે. ઈતિ. અભિપ્રાયો ગૌણપણે=ખરેખર, અહીં વિદ્યમાન પણ આત્મદ્રવ્ય પ્રધાનતયા વિવક્ષિત કરાતું નથી, ગૌણપણે અનર્પિત થાય છે, પરંતુ સુખ આદિ પર્યાયો પ્રધાનથી પ્રકાશિત થાય છે.”

વિવેચન—ઋજુ એટલે સરળ અને સૂત્ર એટલે કરે છે—જણાવે છે—સ્વીકારે છે. આ પ્રમાણે ઋજુસૂત્રની વ્યુત્પત્તિ છે. અતીત અને અનાગતપર્યાયનો વિનાશ અને અનુત્પત્તિથી, અભાવથી, તે અતીત-અનાગતપર્યાયના સ્વીકારમાં કુટિલતા છે, તેથી તે કુટિલતાના પરિહારથી

૧. ઘટં પ્રતિ ક્રિયા કારણં નતુ કૃતઘટં પ્રતિ, યેનાન્યોઽન્યાશ્રયઃ સ્યાત્ તથા ચ કાર્યતાવચ્છેદકે કૃતત્વં ન પ્રવેશ્યતે, તન્ન કૃતત્વસ્ય લાભશ્ચ કારણસમાજાધીનં, યથા નીલઘટત્વં ન કપાલાદિકાર્યતાવચ્છેદકં કિન્તુ નૈલ્યસામગ્ર્યાઃ ઘટસામગ્ર્યાશ્ચ સમાજાત્ નીલઘટો ભવતિ તથેતિ ભાવઃ ॥

પરોપકારપરાયણ વર્ત્તમાનકાલીન પર્યાયનું પ્રરૂપણ જ અકુટિલ પ્રરૂપણ છે. આવો ઋણુ-સૂત્ર શબ્દનો ભાવ છે. તે જ વસ્તુને કહે છે કે-‘દ્રવ્યં ગૌણીકૃત્યે’તિ । આ વિશેષણ નયપણાની રક્ષા માટે છે. આ ઋણુસૂત્રના મતમાં ભાવત્વ, વર્ત્તમાનત્વ વ્યાખ્ય છે. તે આ પ્રમાણે:-અતીત વિનષ્ટ હોવાથી, અનાગત અલખ્ય આત્મલાભવાળો હોવાથી, ખરનિષાણ આદિ અસત્થી વિશિષ્ટ નહિ હોવાથી, સકળ શક્તિથી વિકલરૂપ હોઈ, અર્થક્રિયા કરવામાં અસમર્થ હોઈ અતીત-અનાગતપર્યાય અવસ્તુ છે. વર્ત્તમાન ક્ષણકાલીન પર્યાયનું સકળ અર્થક્રિયામાં ઉપયોગીપણું હોઈ તે વર્ત્તમાન પર્યાય જ પારમાર્થિક (સત્) વસ્તુ છે. (ખરે-ખર, જેમ વ્યવહારનય વ્યવહારને અનુકૂળ નહિ હોવાથી સામાન્યને સહન કરતો નથી, તેમ ઋણુસૂત્રનય પણ અતીત અને અનાગતપર્યાયને પરકીય હોવાથી સહન કરતો નથી. તથાવિધ અર્થવાચક શબ્દને તથાવિધ અર્થવિષયક જ્ઞાનને સહન કરતો નથી. સ્વદેશ-કાળમાં જ સત્તાનો વિશ્રામ છે. તથાચ વર્ત્તમાનકાલીન વસ્તુ અને તે વસ્તુનું આત્મીયરૂપ જે છે, તે બંને જ ઋણુસૂત્રનયને અભિમત છે.) તથાચ શબ્દ આદિથી અભિમત વિશેષના અપક્ષ-પાતી વર્ત્તમાનત્વ માત્ર વ્યાપ્ત ભાવવિષયક અભિપ્રાય ઋણુસૂત્ર કહેવાય છે, એવો ભાવાર્થ છે. શબ્દ આદિ નયોમાં વ્યભિચાર અતિવ્યાપ્તિના વારણ માટે ‘શબ્દ આદિ અભિગત વિશેષા પક્ષપાતિ’ આવું પદ છે. આ ઋણુસૂત્રનયમાં દ્રવ્યનું ગૌણપણું અને વર્ત્તમાન પર્યાયનું પ્રધાનપણું છે. વર્ત્તમાન પર્યાયમાં જ સંકેત, અર્થક્રિયા આદિનો સંભવ છે.

૦ એક અવસ્થાવાળા દ્રવ્યમાં ભિન્ન અવસ્થાના સંબંધનો અભાવ છે, કેમ કે-ભિન્ન કાળવર્તી બે પર્યાયોના આધારભૂત પદાર્થનો અભાવ છે : કેમ કે-સિદ્ધ અવસ્થા અને સાધ્ય અવસ્થાનો એક આધારમાં વિરોધ છે. (અભાવ છે.) જેમ ‘ઘાસને અગ્નિ બાળતો નથી’-ઘડો ભેદાતો નથી’-અસંયત સાધુ બનતો નથી’-‘અસિદ્ધ ભવ્ય સિદ્ધ થતો નથી,’ ઇત્યાદિમાં હહન આદિ ક્રિયાના કાળમાં જ હહન આદિનો સમાપ્તિકાળ છે. એથી તે વહ્નિઅવસ્થાથી વિલક્ષણ એવી પદ્માલ આદિ અવસ્થાવાળાની સાથે હહન આદિ ક્રિયાનો અન્વય (સંબંધ) યુક્ત નથી : કેમ કે-હહમાન (બળતા) આદિમાં હઘ(બળવા)પણા આદિનો અવ્યભિચાર છે. એથી જ આ નિષેધ આત્મક વ્યવહારો ઉપપત્તિવાળા થાય છે. વિધિરૂપ વ્યવહારો તો ‘પદ્માલ વગરનો બળે છે’-‘ઘટથી બુદ્ધો ભેદાય છે’-‘સંયત સાધુ બને છે’-‘સિદ્ધ સિદ્ધ થાય છે,’ એવા પ્રકારના વિધિરૂપ વ્યવહારો છે.

શંકા-આ ઋણુસૂત્રનયમાં કરેલાને કરવાની અગ્નિમાપ્તિ નામક દોષ લાગશે જ ને ? કેમ કે-સિદ્ધમાં પણ સાધ્યમાનપણાના સ્વીકારમાં કરવાના વ્યાપારના વિરામનો અભાવ છે ને ?

સમાધાન-કાર્યનું ઉત્પાદન કરી ક્રિયાના વિરામથી તે કૃતકરણની સમાપ્તિ છે.

શંકા-જેવા વ્યાપારથી વિશિષ્ટ દંડ આદિનું ઘટની ઉત્પત્તિથી અવ્યવહિત પૂર્વવૃત્તિય છે, તેવા વ્યાપારથી વિશિષ્ટ તેનું ઉત્પત્તિ પછી પણ અત્વ હોયે છતે તે ઘટની ઉત્પત્તિનો પ્રસંગ આવશે ને ?

સમાધાન-તે વખતે-ઘટોત્પત્તિના કાળમાં ઘટોત્પત્તિને અનુકૂળ સૂક્ષ્મ ક્રિયાના અભાવની કલ્પનાથી ઘટોત્પત્તિના પ્રસંગનું નિવારણ છે.

શંકા-ઘટની ઉત્પત્તિ પહેલાં તે સૂક્ષ્મ ક્રિયાનું સત્ત્વ હોયે છતે, તે વખતે પણ તે ઘટોત્પત્તિનો પ્રસંગ આવશે ને ? અને જો અસત્ત્વ હોય, તો કાર્યના અવ્યવહિત પૂર્વ-વૃત્તિત્વના અભાવથી કારણતાના અભાવનો પ્રસંગ આવશે ને ?

સમાધાન-કાર્યના વ્યાપ્તતાવચ્છેદક પરિણામવિશેષરૂપ કારણતામાં કાર્યસહવૃત્તિત્વનો નિયમ છે.

શંકા-જો કરાતો ઘટ કરાયેલો જ છે, તો ચક્રભ્રમણ આદિથી ઉપલક્ષિત દીર્ઘ ક્રિયા-કાળમાં શાથી ઘડો દેખાતો નથી ?

સમાધાન-ઘટના અનુકૂળ વ્યાપારરૂપ ક્રિયામાં દીર્ઘકાળપણનો અભાવ હોઈ ચરમ સમયમાં જ ઘટના અનુકૂળ વ્યાપારરૂપ ક્રિયાનો સ્વીકાર છે.

૦ પરંતુ ઘટના વિષયવાળી ઉત્કૃષ્ટ અભિલાષાથી જ માટીના મર્દન આદિ રૂપ આંતરા-લિક (વચ્ચે થનાર) કાર્યના કરણના સમયમાં 'હું ઘટને કરું છું' આવો વ્યવહાર છે.

૦ કરેલાને જ કરવામાં ક્રિયાની નિષ્ફળતા પણ નથી, કેમ કે-ક્રિયાદ્વારા જ સમાપ્તિ પેદા કરીને કાર્યમાં કૃતત્વની ઉપપત્તિ છે.

શંકા-જો એમ છે, તો અન્યોડન્યાશ્રયદોષ છે, કરેલાનું ક્રિયાજન્યપણું છે અને કૃત જ ક્રિયાને પેદા કરે છે પરંતુ અકૃત નહિ, કેમ કે-અસત્ છે ને ?

સમાધાન-ઘટત્વ આદિ દ્વારા જ ક્રિયામાં કાર્ય-કારણભાવ છે. (ઘટ પ્રત્યે ક્રિયા કરણ છે પરંતુ કૃતઘટ પ્રત્યે નહિ, કે જેથી અન્યોડન્યાશ્રયદોષ થાય ! તથાચ કાર્યતા-વચ્છેદકમાં કૃતત્વનો પ્રવેશ કરાતો નથી અને ત્યાં કૃતત્વનો લાભ-કારણ સમાજ(સમુદાય)ને આગ્રીન છે. જેમ નીલ ઘટત્વ, કપાલ આદિ કાર્યતાવચ્છેદક નથી પરંતુ નીલતાની સામગ્રીના અને ઘટસામગ્રીના સમાજથી નીલ ઘડો થાય છે. તેમ અહીં પ્રકૃતમાં સમજવું.) અર્થાદિવ તે ઘટમાં કૃતત્વની ઉપપત્તિ છે.

૦ વળી જો કરાતામાં કૃતપણનો અભાવ માનવામાં આવે અને ક્રિયાના સમયમાં કાર્યનો અભાવ માનવામાં આવે, તો તેનાથી પહેલાં અને પછીથી તે (કાર્ય) થઈ શકે નહિ, કેમ કે-કારણનો અભાવ છે.

શંકા-સામગ્રીમાં સ્વ(ક્રિયા)ના સમયમાં કાર્યવ્યાપ્તત્વનો અભાવ હોવા છતાં, અવ્ય-વહિત ઉત્તર સમયાવચ્છેદથી (અપેક્ષાથી) તે કાર્યવ્યાપ્તત્વના સ્વીકારથી દોષ નથી ને ?

સમાધાન-અવ્યવહિત ઉત્તરત્વના પ્રવેશમાં ગૌરવ હોવાથી, ઉત્તરત્વ માત્રના પ્રવેશમાં અવ્યવહિત ઉત્તરકાલાવચ્છેદથી કાર્યોત્પત્તિનો પ્રસંગ આવવાથી સ્વ(ક્રિયા-કાર્ય)સમયના અવ-

નહેદથી સામગ્રીમાં કાર્યવ્યાપ્તિ(વ્યાપ્તિ)નો સ્વીકાર ઉચિત છે. કારણભાવમાં કાર્યાભાવનું વ્યાપ્તિ (વ્યાપ્તિ) હોવાથી કારણના ઉત્તરકાળમાં (માત્ર ઉત્તરકાળમાં) કાર્યનો અભાવ છે.

૦ સંગ્રહનયને સંમત સામાન્ય, ઉપયોગ નહિ હોવાથી અને અનુભવ નહિ હોવાથી, જેમ વ્યવહારનય તે સામાન્યને માનતો નથી, તેમ સ્વપ્રયોજન(કાર્ય)નો અસાધક હોવાથી પારકા ધનની માફક નિષ્કળ એવી ભૂતકાળની અને ભવિષ્યકાળની વસ્તુને ઋણુસૂત્રનય માનતો નથી, પરંતુ વર્તમાનકાળમાં વર્તી જ લિંગ-વચનના ભેદવાળી પણ વસ્તુ સ્વીકારે છે. ત્યાં એક પણ ત્રણ લિંગવાળી વસ્તુ, જેમ કે-‘તટ’, તટી, તટ’ લિંગનો ભેદ હોવા છતાં વસ્તુનો ભેદ નથી. ત્યાં એક વસ્તુ પણ એકવચન-બહુવચનથી વાચ્ય થાય છે. જેમ કે-‘ગુરુગુરુઃ’ । અહીં વચનનો ભેદ હોવા છતાં ગુરુરૂપ વસ્તુમાં ભેદ નથી. ‘આપો જલ’-‘દ્વારા: કલત્રં’ ઇત્યાદિમાં વચનભેદમાં પણ વસ્તુનો ભેદ નથી.

૦ આ પ્રમાણે ઈન્દ્ર આદિમાં નામ-સ્થાપના-દ્રવ્ય-ભાવરૂપ ચાર નિશ્લેષાઓનો સ્વીકાર કરે છે.

૦ તે આ નય, સૂક્ષ્મ અને સ્થૂલના ભેદથી બે પ્રકારવાળો છે. સૂક્ષ્મ તો ક્ષણિક પર્યાયને માને છે, કેમ કે-પર્યાયોની સ્વવર્તમાનતામાં ક્ષણપર્યાય અવસ્થાથીપણુ જ ઉચિત છે, ક્ષણ પછીથી બીજી અવસ્થાનો ભેદ છે. ઇતિ.

૦ સ્થૂલ ઋણુસૂત્રનય તો વર્તમાન મનુષ્ય આદિ પર્યાયને માને છે, પરંતુ અતીત-અનાગત આદિ નારક આદિ પર્યાયને માનતો નથી. વ્યવહારે તેનો સ્વીકાર કરેલો હોવાથી એની અપેક્ષાએ સ્થૂલપણુ સમજવું. હવે ઋણુસૂત્રના દૃષ્ટાન્તને કહે છે કે-‘યથેતિ ।’ ખરેખર, આ વાક્યથી ક્ષણસ્થાયી સુખ નામક પર્યાય માત્ર પ્રધાનતાથી દેખાડાય છે. પર્યાય માત્રના પ્રદર્શનમાં તો ઋણુસૂત્રનયાભાગમાં પણ પર્યાય માત્રનું પ્રદર્શન છે, માટે ‘પ્રધાનતાથી પર્યાય માત્ર’ એમ કહેલ છે. પ્રધાનતાથી પર્યાય માત્રનું પ્રદર્શન ત્યારે જ થાય, કે જ્યારે તે પર્યાયના આધારભૂત આત્મદ્રવ્યનું ગૌણપણુએ અવગાહનરૂપ અનર્પિતત્વ હોય. માટે કહે છે કે-તે ક્ષણસ્થાયી સુખપર્યાયના આધારભૂત દ્રવ્ય તો ગૌણપણુએ અવગાહનરૂપ અનર્પિતત્વ વિશિષ્ટ છે. (પરિભાષા=પ્રધાનપણુએ અવગાહન-વિવશા ‘અર્પણા-અર્પિતત્વ’ કહેવાય છે, ગૌણપણુએ અવગાહન-વિવશા ‘અનર્પણા-અનર્પિતત્વ’ કહેવાય છે.) એવા આશયને કહે છે કે-‘અત્ર હીતિ । આદિ પદથી હુઃખ આદિનું ગ્રહણ છે.

અથ શબ્દનયમુપદર્શયન્નાહ —

કાલકારકલિઙ્ગસંન્યાપુરુષોપસર્ગાણાં મેદેન સન્તમપ્યમેદમુપેક્ષ્યાર્થમેદસ્ય શબ્દપ્રાધાન્યાત્પ્રદર્શકાભિપ્રાયવિશેષશબ્દનયઃ ॥મૂત્ર-૧૧॥

કાલેતિ । કાલાદીનાં મેદેન દ્રવ્યરૂપતયા વિદ્યમાનમન્યમેદમુપેક્ષ્ય ગૌણીકૃત્ય શબ્દમેદપ્રાધાન્ય-પ્રયુક્તાર્થમેદપ્રજાપકાભિપ્રાયવિશેષશબ્દનય દ્વ્યર્થ. । અયમત્ર માવઃ, ઋણુસૂત્રાપેક્ષ્યાયં વિશંખિતતરઃ

અર્થં હિ પૃથુબુદ્ધોદરાદાકારવિશિષ્ટં મૃન્મયં જલાહરણાદિક્રિયાસમર્થં પ્રસિદ્ધં ભાવઘટમેવેચ્છતિ ન શેષા-
નામસ્થાપનદ્રવ્યરૂપાંસ્ત્રીન્ ઘટાન્ નવા વિભિન્નકાલકારકાદિવિશિષ્ટશબ્દવાચ્યાનામેકત્વમ્, શબ્દપ્રધાનો
દ્વેષ નયઃ, ચેષ્ટાલક્ષણશ્ચ ઘટશબ્દાર્થઃ ઘટત્ત્વમિતિ ઘટો ઘટચેષ્ટાયમિતિ ધાતુના વ્યુત્પન્નત્વાત્ । તતશ્ચ ય
એવ જલાહરણાદિક્રિયાર્થં પ્રસિદ્ધો ઘટસ્તમેવ ભાવરૂપં ઘટમિચ્છત્યસૌ તત્રૈવ શબ્દાર્થોપપત્તેઃ, ન તુ નામા-
દિઘટાન્ ઘટશબ્દોઽભિધત્તે શબ્દાર્થાનુપપત્તેઃ, તથા ઘટં ઘટેનેત્યાદીનામપિ મિન્નાર્થત્વં દ્વિતીયાવિશિષ્ટ-
ઘટશબ્દસ્ય તૃતીયાદિવિશિષ્ટઘટશબ્દસ્યાન્યત્વાત્ તથા ચ નામસ્થાપનાદ્રવ્યરૂપા ઘટા ન ભવન્તિ,
જલાહરણાદિતત્કાર્યાકરણાત્ પટાદિવત્, તથા પ્રત્યક્ષવિરોધાત્ ઘટલિંગાદર્શનાચ્ચ, અઘટરૂપાસ્તે
પ્રત્યક્ષેણૈવ દૃશ્યન્તે इति પ્રત્યક્ષવિરોધઃ, જલાહરણાદિકં ઘટલિંગશ્ચ તેપુ ન દૃશ્યત્ત્વમનુમાનવિરોધોઽપિ,
ન ચ કથં તે નામાદિઘટવ્યપદેશમાજ્ઞાનમિતિ વાચ્યમ્, અનિષ્ટત્વાત્ યથાહિ ઋજુસૂત્રસ્યાતીતાનાગતાઃ
કુમ્ભા નેષ્ટાઃ પ્રયોજનાભાવાત્તથાનામાદયોઽપિ તુલ્યત્વાદિતિ ॥

શબ્દનયનું ઉપદર્શન.

ભાવાર્થ-“કાલ-કારક-લિંગ-સંખ્યા-પુરુષ-ઉપસર્ગોના ભેદથી વિદ્યમાન પણ અભેદની
ઉપેક્ષા કરીને, શબ્દની પ્રધાનતાથી અર્થભેદનો પ્રદર્શક વિશિષ્ટ અભિપ્રાય, એ ‘શબ્દનય’
કહેવાય છે.”

વિવેચન-કાલ આદિના ભેદથી દ્રવ્યરૂપપણાએ વિદ્યમાન પણ અભેદને ગૌણ કરીને
શબ્દભેદની પ્રધાનતાજન્ય અર્થભેદનો પ્રસાપક વિશિષ્ટ અભિપ્રાય, એ ‘શબ્દનય’ છે. આ
અહીં ભાવ છે કે-ઋજુસૂત્રની અપેક્ષાએ આ શબ્દનય વિશેષિતતર છે. ખરેખર, આ પ્રસ્તુત
નય પૃથુબુદ્ધોદર આદિ આકારવિશિષ્ટ, જલ આહરણુ આદિ ક્રિયામાં સમર્થ, મૃન્મય તરીકે
પ્રસિદ્ધ ભાવઘટને જ માને છે; બાકીના નામ-સ્થાપના-દ્રવ્યરૂપ ત્રણ ઘટોને માનતો નથી,
અથવા વિભિન્ન કાલ-કારક આદિ વિશિષ્ટ શબ્દવાચ્ય ઘટોના એકત્વને માનતો નથી.

ખરેખર, આ શબ્દપ્રધાનતાવાળો નય છે : અને ઘટ શબ્દનો અર્થ ચેષ્ટારૂપ છે, કેમ
કે-‘ઘટત્ત્વમિતિ ઘટઃ’-‘ઘટચેષ્ટાયાં ।’ આ ધાતુથી ઘટ શબ્દ સિદ્ધ થયેલો છે. વળી તેથી
જલ આહરણુ આદિ ક્રિયા માટે પ્રસિદ્ધ ઘટ છે. તે ભાવરૂપ ઘટને આ નય માને છે, કેમ
કે-ત્યાં જ શબ્દના અર્થની ઉપપત્તિ છે. પરંતુ નામાદિ ઘટોને ઘટ શબ્દ કહેતો નથી,
કેમ કે-ત્યાં શબ્દના અર્થની અનુપપત્તિ છે. તેમ જ ‘ઘટને ઘટવડે’ ઇત્યાદિ ભિન્ન વિભક્તિ
વિશિષ્ટ ઘટોનો અર્થભેદ છે, કેમ કે-દ્વિતીયા વિભક્તિ વિશિષ્ટ શબ્દ, તૃતીયા આદિ વિભક્તિ
વિશિષ્ટ શબ્દથી અલગ છે. તથાચ નામ-સ્થાપના-દ્રવ્યરૂપ ઘટો વાસ્તવિક ઘટો નથી,
કેમ કે-જલ આહરણુ આદિ રૂપ તે ઘટના કાર્યો કરતાં નથી. જેમ કે-પટ વગેરે. તેમ જ
પ્રત્યક્ષ વિરોધ છે : અને ઘટના લિંગો(ચિહ્નો)નું અદર્શન છે. અઘટરૂપે તે નામાદિ ઘટો
પ્રત્યક્ષથી દેખાય છે, માટે પ્રત્યક્ષનો વિરોધ છે. જલ આહરણુ આદિ રૂપ ઘટનું લિંગ તે
નામાદિ ઘટોમાં દેખાતું નથી, માટે અનુમાનનો વિરોધ (અભાવ) પણ છે. ‘તે નામાદિ

ઘટો નામાદિ ઘટના વ્યવહારવાળા કેવી રીતે થાય છે ?' આમ ન કહેવું, કેમ કે-અનિષ્ટ છે. જેમ ઋણુસૂત્રને 'અતીત-અનાગત ઘડાઓ' અનિષ્ટ છે, કેમ કે-પ્રયોજન નથી; તેમ નામાદિ ઘટો પણ આ શબ્દનયને અનિષ્ટ છે, કેમ કે-અનિષ્ટત્વથી સમાનતા છે; અથવા પ્રયોજનના અભાવના કારણે અનિષ્ટતાની સમાનતા છે.

અથ ક્રમેણ કાલાદીનાં દૃષ્ટાન્તાનુપદર્શયતિ—

યથા બભૂવ ભવતિ મવિષ્યતિ સુમેરુરિતિ કાલભેદેન સુમેરુભેદં, કરોતિ કુમ્ભઃ ક્રિયતે કુમ્ભ ઇત્યાદૌ કર્તૃત્વકર્મત્વરૂપકારકભેદાત્કુમ્ભભેદં, પુણ્યસ્તારકા ઇત્યાદૌ લિઙ્ગભેદેનાર્થભેદં, આપોઽમ્મ ઇત્યાદૌ સંખ્યાભેદેન જલસ્ય ભેદં, એહિ મન્યે રથેન યાસ્યસિ નહિ યાસ્યસિ યાતસ્તે પિતેત્યાદૌ મધ્યમોત્તમરૂપપુરુષભેદેનાર્થભેદં, સન્તિષ્ઠતેઽવતિષ્ઠત ઇત્યાદાબુપસર્ગભેદેન ચાર્થભેદં પ્રતિપાદયતિ શબ્દનયઃ, કાલાદિપ્રાધાન્યાત્, અભેદં પુનર્ન તિરસ્કરોતિ, અપિ તુ ગૌણીકરોતિ । પર્યાયભેદે તુ નાર્થભેદમભ્યુપૈતિ નયોઽયમ્ ॥સૂત્ર-૧૨॥

યથેતિ । સુમેરુભેદમિતિ, પ્રતિપાદયતીત્યપ્રેતનેન સર્વદ્વચતે એવમપ્રેઽપિ । ભૂતમવિષ્યદ્વર્તમાનરૂપ-કાલત્રયભેદેન સુમેરુભેદં શબ્દનયઃ પ્રતિપદ્યતે, કાલભેદાદપ્યર્થસ્યાભેદપ્રતિજ્ઞાને રાવણશંચક્રાવર્તિનોરપ્યતીતાનાગતકાલયોરેકત્વાપત્તેરિતિ ભાવઃ । કારકભેદપ્રયુક્તાર્થભેદસ્ય દૃષ્ટાન્તમાહ કરોતીતિ, અત્ર કારકયોઃ કર્તૃકર્મણોર્ભેદાદ ઘટસ્ય ભેદઃ, જલાહરણાદ્યર્થક્રિયાનિરૂપિતકર્તૃત્વસ્ય કુમ્ભકારનિરૂપિતકર્મત્વસ્ય ચ ભાનાત્ । ન ચ યઃ કર્તા સ એવ કર્માતિપ્રસજ્ઞાત્ તસ્માત્કર્તૃકર્મસ્વભાવૌ ઘટસ્ય ભિન્નાવમ્યુપગમની-યાવિતિ ભાવઃ । લિઙ્ગભેદપ્રયુક્તાર્થભેદસુદાહરતિ પુણ્યસ્તારકા ઇતિ, પુંલીલિઙ્ગયોર્ભેદેનાર્થભેદઃ, અન્ય-લિઙ્ગવૃત્તેશ્વશબ્દસ્યાન્યલિઙ્ગભેદલક્ષણેન વૈધર્મ્યેનાર્થભેદસ્ય કાન્તઃ કાન્તેત્યાદિષુ સ્પષ્ટમનુભવાદિતિ ભાવઃ । સંખ્યાભેદપ્રયુક્તાર્થભેદં નિર્દર્શયતિ આપોઽમ્મ ઇતિ અત્ર બહુત્વૈકત્વસંખ્યયોર્ભેદેન જલસ્ય ભેદં શબ્દનયઃ પ્રતિજાનીતેઽન્યથા પટસ્તન્તવ ઇત્યેત્રાપ્યેકત્વપ્રતીત્યાપત્તેઃ સંખ્યાભેદાવિશેષાન્ । પુરુષભેદનિવન્ધનાર્થભેદ-નિર્દર્શનમાદર્શયતિ એહિ મન્ય ઇતિ, અત્ર યુષ્મદસ્મદાલ્યયોઃ પુરુષયોર્ભેદાદર્થસ્ય ભેદં શબ્દનયઃ સ્વી-કુરુતે અન્યથાઽહં પચામિ ત્વં પચસીત્યાદાવપિ પુરુષભેદેઽપિ એકાર્થત્વપ્રસજ્ઞાત્ । ઉપસર્ગભેદનિદાનાર્થ-ભેદદૃષ્ટાન્તમાવિષ્કરોતિ સન્તિષ્ઠત ઇતિ, અત્રાપ્યુપસર્ગભેદાદર્થભેદં મનુતે શબ્દનયો વિહરત્યાહરતીત્યાદા-વિવ । અન્યથા તિષ્ઠતિ પ્રતિષ્ઠત ઇત્યાદાવપિ સ્થિતિગતિક્રિયયોરભેદપ્રસજ્ઞઃ સ્યાદિતિ ભાવઃ । અર્થ તત્ર તત્ર તેષાં પ્રાધાન્યમેવ કાલાદિકમાશ્રિત્ય સ્વીકરોતિ ન તુ દ્રવ્યરૂપતયાઽનુગામિનમભેદં ન્યક્કુરુતે, અન્યથા દુર્નયત્વાપત્તેરિત્યાહ કાલાદિપ્રાધાન્યાદિતિ । લિઙ્ગાદિભેદેનાર્થભેદામ્યુપગમાદેવર્જુસૂત્રાદસ્ય વિગ્રેયના દ્વ્યાપિના તથાપિ સમભિરૂઢાદિશેયં યોનયિતુમાહ પર્યાયભેદે ત્વિતિ, ઘટકુમ્ભાદિપર્યાયશબ્દ-ભેદે તુ નાર્થભેદોઽસ્ય સમ્ભેતઃ, સમભિરૂઢસ્ય તુ સ ઇષ્ટ ઇત્યનયોર્વૈલક્ષણ્યમિતિ ભાવઃ ॥

૧. સ્તથા હિ યાવન્તશ્ચઙ્ગાઃ કસ્મિન્નિદર્થે પ્રવર્તન્તે તેષા સર્વેયામપિ શબ્દાનામયં નય એકમર્થ-મભિપ્રૈતિ, યથા ઘટકુટકલશકુમ્ભાદયઃ, એમિર્હિ એક એવાર્થઃ પ્રતીયતે, યથા શબ્દાવ્યતિરેકોઽર્થસ્ય તદૈવ

ક્રમથી કાળ આદિના દૃષ્ટાન્તોનું ઉપદર્શન.

ભાવાર્થ:-“જેમ સુમેરૂપવંત હોતો, છે અને હશે. આવી રીતે કાળના લેહથી સુમેરૂના લેહને શબ્દનય માને છે. કુંભ, જલ આહરણુ આદિ યેષ્ટાને કરે છે, કુંભારવડે કુંભ કશય છે, ઇત્યાદિમાં કર્તા-કર્મરૂપ કારકના લેહથી કુંભના લેહને આ નય માને છે. ‘પુષ્પ:-તારકા:’ ઇત્યાદિમાં લિંગના લેહથી અર્થલેહને આ નય માને છે. ‘આપ:-અંમ:’ ઇત્યાદિમાં સંખ્યાના લેહથી જળરૂપ અર્થના લેહને આ નય માને છે. ‘તું આવ’-‘હું માતું છું’-‘સ્થ-વડે તું જઈશ’-‘તું જઈશ નહી’-‘તારો પિતા ગયેલો છે,’ ઇત્યાદિમાં ‘તું’ મધ્યમ પુરુષ ‘હું’ ઉત્તમ પુરુષના લેહથી અર્થના લેહને આ નય માને છે. ‘સંતિષ્ઠતે’-‘અવતિષ્ઠતે’ ઇત્યાદિમાં ‘સ’-‘અવ’ આદિ રૂપ ઉપસર્ગના લેહથી અર્થલેહને શબ્દનય માને છે, કેમ કે-કાળ આદિની પ્રધાનતા છે. વળી અલેહનો આ તિરસ્કાર કરતો નથી પરંતુ ગૌણ કરીને સ્વીકાર કરે છે. પર્યાયવાચક શબ્દના લેહમાં તો અર્થના લેહને આ નય માનતો નથી.”

વિવેચન-ભૂતકાળ, ભવિષ્યકાળ અને વર્તમાનકાળ રૂપ ત્રણ કાળના લેહથી સુમેરૂના લેહને શબ્દનય માને છે. જે કાળના લેહથી પણ અર્થનો અલેહ માનવામાં આવે, તો ‘રાવણુ થયો’-‘શંખ ચક્રવર્તી થશે.’ એમાં પણ અતીત-અનાગતકાળની એકતાની આપત્તિ આવશે.

○ કારકલેહજન્ય અર્થલેહના દૃષ્ટાન્તને કહે છે કે-‘કરોતી’તિ । અહીં કારકભૂત કર્તા અને કર્મના લેહથી ઘટનો લેહ છે, કેમ કે-જલ આહરણુ આદિ યથાક્રિયાનિરૂપિત કર્તૃપણાનું અને કુંભકારનિરૂપિત કર્મપણાનું ભાન છે. વળી જે કર્તા છે; તે જ કર્મ છે એમ નથી. જે જે કર્તા છે, તે જ કર્મ છે એમ માનવામાં આવે, તો અતિપ્રસંગનો દોષ આવે છે. માટે કર્તૃસ્વભાવ અને કર્મસ્વભાવ ઘટના ભિન્ન છે એમ માનવું જોઈએ, એવો ભાવ છે.

○ લિંગલેહજન્ય અર્થલેહનું દૃષ્ટાન્ત આપે છે કે-‘પુષ્પ-તારકા ।’ અહીં પુલિંગ અને સ્ત્રીલિંગના લેહથી અર્થનો છે, (‘તટ:-તટી-તટ’ એમ પણ ઉદાહરણુ છે.) કેમ કે-અન્ય લિંગમાં વર્તમાન શબ્દના અન્ય લિંગલેહરૂપ વૈધર્મ્યથી અર્થના લેહનો ‘કાન્ત:-કાન્તા’ ઇત્યાદિમાં સ્પષ્ટ અનુભવ છે.

○ સંખ્યાલેહજન્ય અર્થલેહનું નિદર્શન=‘આપ:-’‘અસ્મ:’ (‘દારા, કલમ’ એવું પણ ઉદાહરણુ છે.) અહીં બહુત્વવાચક બહુવચન, એકત્વવાચક એકવચનના અથવા બહુત્વ-એકત્વ સંખ્યાના લેહથી જળના લેહને શબ્દનય માને છે. જે એમ ન માનવામાં આવે, તો ‘વટ:-’‘તન્તવ:’ એવી જગ્યામાં પણ એકત્વની પ્રતીતિની આપત્તિ આવે !

○ પુરુષલેહ જેમાં કારણુ છે, એવા અર્થલેહનું નિદર્શન ‘તું આવ’-‘હું માતું છું.’ અહીં ‘યુષ્મદ્’ (તું આદિ વાચકશબ્દ), અસ્મદ્ (હું આદિ વાચકશબ્દ), ‘હું’ પહેલો

તસ્યૈકત્વં વા શબ્દ નૈકત્વં વા પ્રતિપાદનીયં, ન ચ ઘટકુટકલગ્રાદયઃ પર્યાયશબ્દા વિભિન્નાર્થવાચિતયા કદાચન પ્રતીયન્તે, તેભ્યસ્તર્વદા એકાકારપરામર્શોત્પત્તેઃ, અસ્થલદ્વૃત્તિતયા તથૈવ વ્યવહારદર્શનાત્ । તસ્માદેક એવ પર્યાયશબ્દાનામર્થ ઇતિ માવઃ ॥

(ઉત્તમ પુરુષ), 'તુ' બીજો (મધ્યમ પુરુષ), 'તે' ત્રીજો (અન્ય પુરુષ), નામવાળા પુરુષના લેહથી અર્થના લેહને શબ્દનય સ્વીકારે છે. (તું આવ, હું માનું છું, રથવડે તું જઈશ, તું નહિ જઈ શકીશ, તારો પિતા ગયેલો છે. અહીં પુરુષના લેહથી અંતર છે કે ભવિષ્ય-કાળમાં પ્રયાણ કરનાર એકમાં પણ અર્થના લેહની પ્રતિપત્તિ છે. 'પ્રહાસેવ મન્યોપપદે મન્યતેરુત્તમ એકવચ્ચ' એ સૂત્રથી જો પ્રહાસમાં અને મન્ય ઉપપદમાં હોય, તો 'મન્યે' એમ ઉત્તમ પુરુષ એકવચ્ચનમાં પ્રયુક્ત થાય છે. પુરુષવ્યવસ્થાસૂચક આ સૂત્ર છે. જો પુરુષના લેહથી અર્થનો લેહ ન માનવામાં આવે, તો 'હું' પકાવું છું-'તું' પકાવે છે,' ઇત્યાદિમાં પણ એક અર્થપણાનો પ્રસંગ આવશે.

૦ ઉપસર્ગલેહ જેમાં કારણ છે, એવા અર્થલેહનો આવિષ્કાર કરે છે. 'સન્તિષ્ઠતે' इति । જેમ વિહરતિ (વિહાર કરે છે)-આહરતિ (આહાર કરે છે), તેમ અહીં સંતિષ્ઠતે (સારી રીતે સ્થિતિ કરે છે)-અવતિષ્ઠતે (અવસ્થામાં રહે છે) પણ શબ્દનય ઉપસર્ગના લેહથી અર્થલેહને માને છે. જો એમ ન માનવામાં આવે, તો તિષ્ઠતિ (ઉભો રહે છે)-પ્રતિષ્ઠતે (પ્રસ્થાન કરે છે), ઇત્યાદિમાં પણ સ્થિતિ અને ગતિક્રિયાનો અલેહનો પ્રસંગ થઈ જાય ! આ નય, ત્યાં ત્યાં તેઓના પ્રાધાન્યને જ કાળ આદિની અપેક્ષા રાખીને સ્વીકારે છે, પરંતુ દ્રવ્યરૂપપણાએ અનુગામી અલેહનો તિરસ્કાર કરતો નથી. અન્યથા, દુર્નયતાની આપત્તિ આવે છે.

૦ લિંગ આદિના લેહથી અર્થના લેહના સ્વીકારથી જ ઋતુસૂત્રનય કરતાં આ શબ્દનયની વિશેષતા જણાવેલી છે. તો પણ સમભિરૂઢનય કરતાં વિશેષના ઘોતન માટે, ઘટ-કુંભ આદિ પર્યાયવાચક શબ્દના લેહમાં તો અર્થનો લેહ આ શબ્દનયને સંમત નથી. (ખરેખર, રૂઢિથી જેટલા શબ્દો કોઈ એક અર્થમાં પ્રવર્તે છે, તે તમામ શબ્દોના એક અર્થને આ શબ્દનય માને છે. જેમ ઘટ-કુટ-કલશ-કુંભ વગેરે. ખરેખર, આ પર્યાયશબ્દોથી એક જ અર્થ-પ્રતીતિનો વિષય થાય છે. જેમ શબ્દની સાથે અર્થનો અલેહ છે એમ પ્રતિપાદન કરાય છે, તેમ તે શબ્દનું એકત્વ છે. ઘટ-કુટ-કલશ વગેરે પર્યાયશબ્દો વિલિન્ન અર્થના વાચીપણાએ કદાચ પ્રતીત થતા નથી, કેમ કે-તે પર્યાયશબ્દોથી હંમેશાં એક આકારના પરામર્શની ઉત્પત્તિ છે : કેમ કે-અરુપક્ષિત વૃન્નિપણાએ તે પ્રકારે જ વ્યવહારનું દર્શન છે. તેથી એક જ પર્યાયશબ્દનો અર્થ છે, એવો ભાવ છે.) સમભિરૂઢનયને તો પર્યાયવાચક શબ્દોના લેહમાં અર્થનો લેહ ઈષ્ટ છે. આ પ્રમાણે આ બંનેમાં વિલક્ષણતા છે.

अथ समभिरूढत्वभावमाविर्भावयति—

निर्वचनभेदेन पर्यायशब्दानां विभिन्नार्थताभ्युपगमाभिप्रायः समभिरूढः । यथेन्दनादिन्द्रः, शकनाच्छक्रः, पूर्दारणात्पुरन्दर इत्यादयः । अत्र हि परमैश्वर्यवत्त्वसमर्थत्वासुरपुगविः भेदकत्वरूपप्रवृत्तिनिमित्तमाश्रित्यैषां शब्दानां विभिन्नार्थत्वाभ्युपगमोऽस्य नयस्य विषयः । अत्राप्यभेदस्य न निरासः ॥सूत्र-१३॥

निर्वचनेति । वाचकं वाचकं प्रति वाच्यभेदं समभिरोहयत्याश्रयति यः स समभिरूढः । निरुक्ति-
भेदेन पर्यायशब्दानामिन्द्रशक्रपुरन्दरादिशब्दानामर्थगताभेदोपेक्षया भिन्नार्थत्वाभ्युपगमाभिप्राय इत्यर्थः ।
तथा चैवंभूतभिन्नत्वे सति संज्ञाभेदनियतार्थभेदाभ्युपगन्तृत्वं समभिरूढस्य लक्षणम् । अत्र व्याप्तेर्विव-
क्षणाद् घटपटसंज्ञाभेदेनार्थभेदाभ्युपगन्तरि नैगमादौ नातिव्याप्तिः । कालादिभिर्मिन्नानामर्थानां भवति
भविष्यतीत्यादिध्वनिभेदाच्छब्दनयस्य भेदोऽभिमतस्तर्हि घटकुम्भादिशब्दवाच्यानामपि कथं भेदो नेष्टो
ध्वनिभेदस्यात्रापि तुल्यत्वात्, विभिन्नलिङ्गवचनादिशब्दवाच्यत्वस्यार्थभेदप्रयोजकत्वापेक्षया तत्र विभिन्न-
शब्दवाच्यत्वस्य प्रयोजकत्वे लाघवाच्च, नहि शब्दान्तरवाच्यं वस्तु शब्दान्तरवाच्यार्थरूपतामेति,
अन्यथा घटादौ पटाद्यर्थसंक्रमे किमयं घटः पटादिर्वा इति संशयो विपर्ययो वा भवेत् घटादावपि पटा-
दिनिश्चयात् पटादौ वा घटाध्यवसायादेकत्वं घटपटाद्यर्थानां प्राप्नुयात् मेचक्रमणिवत्सङ्कीर्णरूपता वा
घटपटाद्यर्थानां भवेत्, तथा च घटकुम्भकलशादिशब्दवाच्यानामर्थानां परस्परं भेद उचितः, वाचक-
ध्वनिभेदात्, घटपटस्तम्भादिशब्दवाच्यार्थवदिति प्रयोगः । न च नानार्थैकशब्दवाच्यानामर्थानां भेद
इव भिन्नशब्दवाच्यानापि भेदो न भवेदिति वाच्यम्, भिन्नशब्दवाच्यत्वस्यार्थभेदव्याप्यत्वात्, नहि
व्याप्यास्याभावात्क्वचिदपि व्यापकस्याभाव इष्टः, तस्मान्नार्थस्थले शब्दभेदार्थभेदाभावेऽपि लक्षण-
स्वरूपादिभेदाद्भेदो भविष्यति, न ह्यर्थभेदे प्रतिनियतमेकमेव प्रयोजकं, भिन्नशब्दवाच्यतया तु भिन्न-
कालवृत्तितयेवार्थभेदो ध्रुव एव । यदि भिन्नशब्दवाच्यत्वमर्थभेदव्यापकं भवेत्तदा व्यापकाभावाद्वाचा-
प्याभावो भवदुक्तस्सङ्गच्छेत तदेव नेष्टमिति । न चास्य मते शब्दभेदादेव यद्यर्थभेदस्तदा व्युत्पत्तिनि-
मित्तमेव प्रवृत्तिनिमित्तमित्यायातं तथा च द्विष्यद्विषयादिपारिभाषिकसंज्ञा न भवेयुः, तेषामिच्छामात्र-
निमित्तत्वेन यथास्थितव्युत्पत्तिनिमित्ताभावादिति वाच्यम्, इष्टापत्तेः, शब्दार्थस्य स्वाभाविकधर्मनिबन्ध-
नत्वात् तत्रेच्छाया अनिवन्धनत्वात् तस्मादिच्छाविशिष्टशक्यभावात्तेषामबोधकत्वमेवेति, एवं घटादेः
कुम्भकलगादिकमेतन्मते पर्यायवचनं नास्त्येव, एकस्मिन्नर्थेऽनेकशब्दप्रवृत्त्यनभ्युपगमादिति । अथ सम-
भिरूढनयं दृष्टान्तयति यथेति, तथा च परमैश्वर्यशालित्वमिन्द्रशब्दस्य, सामर्थ्यं शक्रशब्दस्य, असुरपुर-
विभेदनं पुरन्दरशब्दस्य प्रवृत्तौ निमित्तं स्फुटमिति निरुक्तिभेदतः पर्यायवाचिशब्दानां भिन्नार्थत्वम्,
प्रयोगश्च पर्यायशब्दा विभिन्नार्थाः प्रविभक्तव्युत्पत्तिनिमित्तकत्वात्, इह ये ये प्रविभक्तव्युत्पत्तिनिमित्तकाः
नैतेऽभिन्नार्था यथा इन्द्रघटपुरुषादिशब्दाः विभिन्नव्युत्पत्तिनिमित्तकाश्च पर्यायशब्दा अपि, अतो भिन्नार्था
इति । यत् पुनरविचारितप्रतीतिबलादेकार्थाभिधायकत्वं तत्त्वतिप्रसङ्गेन न युक्तम्, युक्तिरिक्तप्रतीतिशर-
णीकरणे हि मन्दप्रकाशे दवीयसि देशे सन्निविष्टविभिन्नशरीराणामपि निम्बकदम्बाश्चत्थकपित्थादीनामे-

१. यत्र यत्र संज्ञाभेदस्तत्र तत्रार्थभेद इति नियमः, अयञ्च नियम एवम्भूतेऽप्यस्तीति तद्विन्नत्वे
सतीत्युक्तं, तथा च यथा घटः घटान्यपटशब्दावाच्यः तथैव घटान्यकुटादिशब्दावाच्योऽपि, एव कुटः
कुटान्यघटशब्दावाच्य इत्येवं शब्दभेदार्थभेद इति भावः ॥ २. न ह्यर्थभेदे शब्दभेद एक एव प्रयोजको
येन नानार्थस्थले शब्दभेदाभावादर्थभेद आपद्येतेति भावः ।

કર્તૃવાકારતયા પ્રતીયમાનાનામેકવામ્યુપગમપ્રસક્તઃ સ્યાદિતિ પર્યાયશબ્દાનાં મિન્નાર્થત્વમેવેત્યાશયેનાહાત્ર હીતિ । તેમ્યઃ સર્વદૈવૈકાકારપરામર્શોત્પત્ત્યાઽસ્ત્વલદ્વૃત્તિતયા તથૈવ વ્યવહારાચ્ચ પર્યાયશબ્દાર્થાનામમેદં ગૌણીકરોતિ નયોઽયમિત્યાશયેનાહાત્રાપીતિ ॥

સમસિદ્ધનયના સ્વભાવનો આવિર્ભાવ.

ભાવાર્થ—“વ્યુત્પત્તિના લેક્ષ્મી પર્યાયવાચક શબ્દોના અર્થના લેક્ષ્મી સ્વીકારનો અભિ-
પ્રાય, એ ‘સમસિદ્ધ’ કહેવાય છે. જેમ ‘ધ્વનિ’થી ધ્વનિ, શકનથી શક, પૂર્વારણથી પૂર્વર’
ઈત્યાદિ. ખરેખર, અહીં પરમ ઐશ્વર્યવત્વ, સમર્થત્વ, અસુરપુર વિલેક્ષકત્વરૂપ પ્રવૃત્તિ-
નિમિત્તિનો આશ્રય કરી આ શબ્દોના અર્થના લેક્ષ્મી સ્વીકાર, આ નયનો વિષય છે. અહીં
પણ અલેક્ષનું ખંડન નથી.”

વિવેચન—પ્રત્યેક શબ્દ પ્રત્યે અર્થલેક્ષ્મી જે ગ્રહણ કરે છે, તે ‘સમસિદ્ધ’ કહેવાય
છે. વ્યુત્પત્તિના લેક્ષ્મી પર્યાયવાચક શબ્દરૂપ ધ્વનિ-શક-પૂર્વર આદિ શબ્દોના અર્થગત
અલેક્ષની ઉપેક્ષાપૂર્વક અર્થલેક્ષ્મી સ્વીકારનો અભિપ્રાય, એ ‘સમસિદ્ધનય’ કહેવાય છે. તથાચ
એવંભૂતનયથી ભિન્ન હોયે છતે સંજ્ઞા(શબ્દ)લેક્ષ્મી સાથે વ્યાપક અર્થલેક્ષ્મી અવ્યુપગમ,
એ સમસિદ્ધનયનું લક્ષણ છે. અહીં વ્યાપ્તિની વિવક્ષાથી (‘જ્યાં જ્યાં સંજ્ઞાલેક્ષ છે, ત્યાં ત્યાં
અર્થલેક્ષ છે’ એવો નિયમ છે. વળી આ નિયમ એવંભૂતમાં પણ છે, માટે ‘એવંભૂતથી
ભિન્ન હોયે છતે’ એમ કહેલું છે. તથાચ જેમ ઘટ, ઘટથી ભિન્ન પટશબ્દથી અવાચ્ય છે,
તેમ ઘટથી ભિન્ન કુટ આદિ શબ્દથી અવાચ્ય પણ છે. એ પ્રમાણે કુટ, કુટથી ભિન્ન
ઘટશબ્દથી અવાચ્ય છે. આ પ્રમાણે શબ્દલેક્ષ્મી જન્ય અર્થલેક્ષ છે એવો ભાવ છે.) ઘટ-
પટરૂપ સંજ્ઞાલેક્ષ્મી અર્થલેક્ષ્મી સ્વીકારનાર નૈગમ આદિમાં અતિવ્યાપ્તિ નથી.

૦ કાળ આદિથી ભિન્ન અર્થોનો ‘મત્તિ’—‘મવિચ્યતિ’ ઇત્યાદિ શબ્દોના લેક્ષ્મી શબ્દ-
નયને લેક્ષ્મી ઇષ્ટ છે, તો ઘટ-કુંભ આદિ શબ્દવાચ્યોનો પણ કેમ લેક્ષ્મી ઇષ્ટ નથી ? કેમ કે-
શબ્દલેક્ષ્મી અહીં પણ તુલ્યતા છે : અને વિભિન્ન લિંગ-વચન આદિથી શબ્દવાચ્યત્વના
અર્થલેક્ષ પ્રયોજકત્વની અપેક્ષાએ ત્યાં વિભિન્ન શબ્દવાચ્યત્વના પ્રયોજકપણાં લાઘવ છે.
શબ્દાન્તરથી વાચ્ય વસ્તુ શબ્દાન્તરવાચ્ય અર્થરૂપતાને પામતી નથી. (ઘટશબ્દથી વાચ્ય વસ્તુ
પટરૂપ શબ્દાન્તરવાચ્ય અર્થરૂપતાને લજતી નથી.) અન્યથા, જો એમ ન માનો, તો ઘટ
આદિમાં પટ આદિ અર્થના સંકેતપણાં ‘શું આ ઘટ છે કે પટ વગેરે છે ?’ આવો સંશય કે
ઘટને પટ માનવારૂપ વિપર્યય થઈ જાય ! ઘટ આદિમાં પટ આદિના નિશ્ચયથી અથવા પટ
આદિમાં ઘટના નિશ્ચયથી ઘટ-પટ આદિ પદાર્થોની એકતા(અલેક્ષ) પ્રાપ્ત થઈ જાય ! અથવા
મેચક(વર્ણાન્તરથી મિશ્રિત)મણિની માફક સંકીર્ણરૂપતા ઘટ-પટ આદિ પદાર્થોની થઈ જાય !

૦ તથાચ ઘટ-કુંભ-કલશ આદિ શબ્દવાચ્યભૂત અર્થોનો પરસ્પર લેક્ષ છે, કેમ કે-
વાચકશબ્દનો લેક્ષ છે. જેમ કે-ઘટ-પટ-સ્તંભ આદિ શબ્દવાચ્ય અર્થ. આવો અનુગાન-
પ્રયોગ સમજવો. (‘ઘટતે-ચેષ્ટતે ઇતિ ઘટઃ ।’ જે જલ આહરણ આદિ ક્રિયા કરે છે, તે ‘ઘટ’

‘કુટતિકૌટિલ્યં અનુભવતિ ઇતિ કુટઃ.’ જે કુટિલતાનો અનુભવ કરે છે, તે ‘કુટ.’ ‘કુઃ-પૃથિવી, તાંભાસયતીતિ કુમ્મઃ.’ જે પૃથ્વીને ભાસિત કરે છે, તે ‘કુંભ.’ ‘કંજલં લસતિ યત્ર સ કલ્લસઃ.’ જે પાણી શોભે છે, તે ‘કલસ.’ આવી વ્યુત્પત્તિના લેહથી અર્થલેહ શબ્દમાં છે.)

શંકા-અનેક અર્થવાચક એક શબ્દથી વાચ્યભૂત અર્થોના લેહની માફક શબ્દલેહ નથી પરંતુ અર્થલેહ છે. તો પછી શબ્દોના લેહથી અર્થોનો લેહ તો નહિ જ થાય ને ? કેમ કે-અર્થલેહ પ્રયોજક શબ્દલેહ નથી.

સમાધાન-લિન્ન શબ્દોનું વાચ્યત્વ અર્થલેહની સાથે વ્યાખ્ય છે. (જ્યાં જ્યાં લિન્ન શબ્દ છે, ત્યાં ત્યાં અર્થલેહ છે; જ્યાં જ્યાં અર્થલેહ છે, ત્યાં ત્યાં લિન્ન શબ્દ છે એમ નહિ સમજવું.)

૦ વ્યાખ્યના અભાવથી (એક શબ્દથી) ક્વચિત્ પણ વ્યાપકનો અભાવ (એક અર્થ) ઇષ્ટ નથી. તેથી અનેક અર્થવાળા શબ્દના સ્થળમાં અનેક અર્થ છે અને એક શબ્દ છે. શબ્દલેહથી અર્થલેહના અભાવમાં પણ લક્ષણરૂપ આદિના લેહથી લેહ થશે.

૦ અર્થના લેહમાં પ્રતિનિયત એક જ (શબ્દલેહ) પ્રયોજક નથી. (ખરેખર, અર્થના લેહમાં શબ્દલેહ એક પ્રયોજક નથી, કે જેથી નાનાર્થ સ્થળમાં શબ્દલેહના અભાવથી અર્થના અલેહની આપત્તિ આવે.) લિન્ન શબ્દવાચ્યપણાએ તો લિન્ન કાળવૃત્તિપણાની માફક અર્થલેહ ધ્રુવ છે.

૦ જો લિન્ન શબ્દવાચ્યત્વ અર્થલેહવ્યાપક હોય, તો વ્યાપકના અભાવથી વ્યાખ્યનો અભાવ આપ હોડોએ કહેલા સંગત થાય ! તે જ ઇષ્ટ નથી.

શંકા-જો આ નયના મતમાં શબ્દના લેહથી જ અર્થલેહ છે, તો વ્યુત્પત્તિનું નિમિત્ત જ પ્રવૃત્તિનું નિમિત્ત છે, એમ આવેલું જાણવું. તથાચ ‘હિત્યહવિત્ય’ આદિ પારિભાષિક સંજ્ઞાઓ નહિ થશે ! કેમ કે-તે પારિભાષિક શબ્દોમાં ઇચ્છાનું જ માત્ર નિમિત્ત હોઈ યથાસ્થિત વ્યુત્પત્તિના નિમિત્તનો અભાવ છે ને ?

સમાધાન-ઇષ્ટ આપત્તિ છે, કેમ કે-શબ્દનો અર્થ સ્વાભાવિક ધર્મરૂપ કારણજન્ય છે. ત્યાં ઇચ્છારૂપ કારણ જન્યપણું નથી. તેથી ઇચ્છાવિશિષ્ટ શક્તિના અભાવથી તે ‘હિત્ય’ આદિ પારિભાષિક શબ્દો અબોધક જ છે. (સંજ્ઞા બે પ્રકારની છે. ૧-પારિભાષિકી અને ૨-નૈમિત્તિકી છે. ત્યાં પારિભાષિકી અર્થતત્ત્વને કહેતી નથી, કેમ કે-ચદ્વચ્છ માત્રથી પ્રવૃત્ત છે. નૈમિત્તિકી સંજ્ઞા સઘળી સંજ્ઞાયુક્ત છે. આ પ્રમાણે સર્વ ક્રિયાનિમિત્તજન્ય શબ્દો ધાતુથી જન્ય હોવાથી નિમિત્તલેહથી અર્થલેહ જોયેલો છે.)

૦ આ પ્રમાણે ઘટ આદિના કુંભ-કલસ વગેરે આ મતમાં પર્યાયવાચક નથી જ, કેમ કે-એક અર્થમાં અનેક શબ્દોની પ્રવૃત્તિનો અસ્વીકાર છે. ઇતિ. સમલિરૂઢનયનું દ્વાન્ત આપે છે કે-તથાચ ઇન્દ્ર શબ્દનું પરમ ઐધર્થ શાલિત્વ, શકશબ્દનું સામર્થ્ય અને પુર-

દરશબ્દનું અસુરપુરનું ભેદન પ્રવૃત્તિનું નિમિત્ત સ્પષ્ટ છે. એમ વ્યુત્પત્તિના ભેદથી પર્યાય-વાચક શબ્દોનો અર્થભેદ છે. અનુમાનનો પ્રયોગ=પર્યાયશબ્દો ભિન્ન અર્થવાળાઓ છે, કેમ કે-ભિન્ન ભિન્ન વ્યુત્પત્તિના નિમિત્તવાળાઓ છે. અહીં જે જે ભિન્ન વ્યુત્પત્તિનિમિત્તવા-ળાઓ છે, તે તે અભિન્ન (એક) અર્થવાળા નથી. જેમ કે-ઈન્દ્ર-ઘટ-પુરુષ આદિ શબ્દો અને ભિન્ન ભિન્ન વ્યુત્પત્તિનિમિત્તવાળા પર્યાયશબ્દો પણ ભિન્ન વ્યુત્પત્તિ હોવાના કારણે ભિન્ન અર્થવાળાઓ છે.

૦ વળી જે અવિચારિત પ્રતીતિના બળથી એક અર્થવાચકપણું છે, તે તે અતિપ્રસંગ થવાથી યુક્ત નથી; કેમ કે-ખરેખર, યુક્તિશૂન્ય પ્રતીતિના શરણકરણમાં મંદ પ્રકાશવાળા અતિ દૂર દેશમાં સંનિવિષ્ટ-વિભિન્ન શરીરવાળાઓના પણ, એક વૃક્ષના આકારપણાએ પ્રતીયમાન હીંખડો-કદમ્બ-પીપળો-કોંઠી વગેરેના એકત્વના સ્વીકારનો પ્રસંગ થાય ! માટે પર્યાયશબ્દોનું ભિન્નાર્થપણું જ છે. તે ઘટ-કુટ-કલસ આદિ પર્યાયશબ્દોથી સર્વદા એક આકારના પરામર્શની ઉત્પત્તિ હોઈ અને અસ્ખલિત વૃત્તિપણાએ તે પ્રકારે જ વ્યવહારથી પર્યાયશબ્દોના અભેદને આ નય ગૌણ કરે છે.

અથૈવમ્ભૂતનયમુપપાદયિતુમાહ—

તત્ત્વક્રિયાવિધુરસ્યાર્થસ્ય તત્ત્વચ્છબ્દવાચ્યત્વમપ્રતિશ્લિપન્ સ્વસ્વપ્રવૃત્તિનિમિત્તક્રિયાવિશિ-ષ્ટાર્થાભિધાયિત્વામ્યુપગમઃ એવમ્ભૂતનયઃ । યથા પરમૈશ્વર્યપ્રવૃત્તિવિશિષ્ટ ઇન્દ્રશબ્દવાચ્યઃ, સામર્થ્યક્રિયાવિશિષ્ટશક્રપદવોચ્યઃ, અમુરપુરમેદનક્રિયાવિશિષ્ટઃ પુરન્દરશબ્દવાચ્ય इत्येवं-રૂપાભિપ્રાયાઃ ॥મૂત્ર-૧૪॥

તત્ત્વક્રિયેતિ । જલાહરણાદિક્રિયાવિધુરસ્યાર્થસ્ય ઘટાદેસ્તત્ત્વચ્છબ્દવાચ્યત્વં ઘટાદિશબ્દવાચ્યત્વ-મપ્રતિશ્લિપન્ દ્રેષ્યવદ્વચ્ચાડનિરાકુર્વન્ જલાહરણાદિક્રિયાવિશિષ્ટમેવ ઘટાદિકં ઘટાદિશબ્દો વક્તીત્યેવંરૂપો-ડમિપ્રાય એવમ્ભૂતનય इति ભાવઃ । તથા ચ પદાનાં વ્યુત્પત્ત્યર્થાન્વચનિયતાર્થવોધકત્વામ્યુપગન્ત્વમિતિ નિર્દેષઃ । નિયમશ્ચ દેગત' કાલતશ્ચાતો ન મમમિરુદ્ધાદાવતિવ્યાપ્તિ' । યા ક્રિયા વિશિષ્ટગચ્છેનોચ્યતે તામેવ ક્રિયાં કુર્વદ્વન્તુ પવંનૃતગચ્છેનોચ્યતે તત્પ્રતિપાદકો નયોડપ્યુપચારાદેવમ્ભૂત', અયં વ્યક્તનાર્થોભયં સ્થાપયતિ, ગચ્છં અર્થનાર્થઞ્ચ ગચ્છેનેતિ, યથા ઘટચંષ્ટાયા ઘટને યોષિન્મસ્તકાદ્વારુપથ્યેષ્ટત इति ઘટ इत्यત્ર તદૈવાસૌ ઘટો યદા તાદૃગચંષ્ટાવાન્ નાન્યદા, ઘટગચ્છોડપિ તાદૃગચંષ્ટાકારિણ એવ વાચકો નાન્યદેન્યેવં ચંષ્ટાવસ્થાનોડન્યત્ર ઘટસ્ય ઘટત્વં ઘટગચ્છેન નિવર્ત્યતે ઘટગચ્છરૂપાપિ તદવસ્થાનોડન્યત્ર

૧ યોડર્થો ચદેશં ચ્છાન્તે વ્યુત્પત્ત્યર્થેન સમ્વદત' મોડર્થમત્ર તદાનીં તચ્છબ્દવોચ્યઃ, તથા ચાર્યં નયો ચરિમન્નયં ગચ્છો વ્યુત્પાદ્યતે ન વ્યુત્પત્તિનિનિત્તમ્ભૂતોડર્થો ચદૈવ વર્તનં તદૈવ તં ગચ્છ પ્રવર્તનાનન-મિપ્રેતિ, નાનીતા ભાવિનીં ચા ચે'ટાનાંધકુલ્યં નામાન્યેનેવોચ્યતં ગચ્છઃ, તયોર્વિન'ટાનુત્તરત્વં ક્રમંગેન-કન્પત્વાત્ ચચનીતાભાવિચે'ટાપેક્ષયા ઘટાદિગચ્છોડચેષ્ટાવત્પિ પ્રયુજ્યંત નર્હિ કપાલમૃત્પિષ્ટાદાવપિ પ્રયુજ્યતા વિગેષાભાવાત્તરમાદ્યત્ર ગ્રણે વ્યુત્પત્તિનિમિત્તમવિકલ્પમરિત તદૈવ મોડર્થતચ્છબ્દેન વાચ્ય इति નિર્ગલિતાર્થઃ ॥

घटेन स्ववाचकत्वं निवर्त्यते, तथा च प्रयोगो यथाऽभिधायकशब्दस्तथैवाभिधेयं प्रतिपत्तव्यं, तथाभूतार्थ-
स्यैव प्रत्ययसम्भूतेः प्रदीपवत्कुम्भवद्वा, प्रदीपशब्देन हि प्रकाशवानेवार्थोऽभिधीयते, अन्यथा संशयादयः
प्रसज्येरन् तथाहि यदि दीपनक्रियाविकलोऽपि दीपस्तर्हि दीपशब्दे समुच्चरिते किमनेन प्रदीपेन प्रका-
शवानर्थोऽभिहितः किंवाऽप्रकाशकोऽप्यन्धोपलादिरिति संशयः, अन्धोपलादिरेवानेनाभिहितो न दीप
इति विपर्ययः, तथा दीप इत्युक्तेऽन्धोपलादौ चोक्ते दीपे प्रत्ययात्पदार्थानामेकत्वं साङ्कर्ष्य वा स्यात्तस्मा-
च्छब्दवशादेवाभिधेयमभिधेयवशाच्च शब्द इति । एवञ्च संज्ञामेदाद्वस्तुमेदवत् क्रियामेदादपि, सा च
क्रिया तद्मेत्री यदैव तामाविशति तदैतन्निमित्तं तत्तद्वचपदेशमासादयति नान्यदाऽतिप्रसङ्गात् । यदा
घटते तदैवासौ घटो न पुनर्घटितवान् घटिष्यते वा घट इति व्यपदेष्टुं युक्तः, सर्ववस्तुनां घटतापत्ति-
प्रसङ्गात् किञ्च चेष्टासमये एव वस्तु चक्षुरादिव्यापारसमुद्भूतशब्दानुविद्धप्रत्ययमास्कन्दति, चेष्टावन्तः
पदार्था इति, यथावस्थितार्थप्रतिभास एव च वस्तूनां व्यवस्थापको नान्यथाभूतोऽन्यथा चेष्टावत्तया
शब्दानुविद्धाध्यक्षप्रत्यये प्रतिभासस्याभ्युपगमे तत्प्रत्ययस्य निर्विषयतया भ्रान्तस्यापि वस्तुव्यवस्थापकत्वे
सर्वः प्रत्ययः सर्वस्यार्थस्य व्यवस्थापकः स्यादित्यतिप्रसङ्गः, तत्र घटनसमयात्प्राक् पश्चाद्वा घटस्तद्वच-
पदेशमासादयतीत्येवम्भूतनयमतम् । नन्वेतन्मते व्युत्पत्तिनिमित्तस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन केनचिद्रूपेणा-
स्यानतिप्रसक्तत्वं वाच्यम्, इतरथा गच्छतीति गौरिति व्युत्पत्त्या गच्छन्नादिरपि गौः स्यात्, मैवम्
प्रसिद्धार्थपुरस्कारेण प्रवृत्तस्यैवंभूतनयस्य स्वार्थातिप्रसङ्गो न दूषणं किन्तु तन्निवारकनयान्तरोपायकत्वेन
भूषणमेव, एतदुपजीवी व्यवहारस्तु यथावृत्ति, एतेन राजन्शब्दस्य छत्रचामरादिशोभाविरहकाले राज-
पदव्युत्पत्तिनिमित्ताभावेऽपि इतरातिशयपुण्यादिप्रयुक्तराजनस्यानतिप्रसक्तस्य सत्त्वेन राजा वाच्य एवेति
व्युदस्तम् । एवम्भूतनयस्योदाहरणमाह यथेति, समभिरूढो हि सत्यामसत्याश्चेन्दनक्रियायां वासवादे-
रर्थस्येन्द्रादिव्यपदेशमभिप्रैति क्रियोपलक्षितसामान्यस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वात्, पशुविशेषस्य गमनक्रियायां
सत्यामसत्याश्च गोव्यपदेशवत् तथा रूढेस्सद्भावात् । एवम्भूतः पुनरिन्दनादिक्रियापरिणतमर्थं तत्तत्क्रिया-
काले इन्द्रादिव्यपदेशभाजमभिमन्यते, नहि कश्चिदक्रियाशब्दोऽस्यास्ति, गौरश्च इत्यादिजातिशब्दाभि-
मतानामपि क्रियाशब्दत्वात् गच्छतीति गौराशुगामित्वादश्च इति, शुक्लो नील इत्यादिगुणशब्दाभिमता
अपि क्रियाशब्दा एव, शुचीभवनाच्छुक्लो नीलनानील इति, देवदत्तो यज्ञदत्त इत्यादियादृच्छिकशब्दा-
भिमता अपि क्रियाशब्दा एव देव एनं देयाद्यज्ञ एनं देयादिति । सयोगिद्रव्यवाचकशब्दास्समवायि-
द्रव्यवाचकशब्दा अपि क्रियाशब्दा एव दण्डोऽस्यास्तीति दण्डी, विषाणमस्यास्तीति विषाणीत्यादिक्रिया-
प्रबानत्वादिति । एवमेतन्मते सत्त्वादियोगात्सदादिसंश्रयि तत्तत्पर्यायभाक्त्वेनात्मादिसंज्ञाधार्यपि सिद्धो
न जीवः, जीवप्राणधारण इति धात्वर्थान्वयात् । एतेन सिद्धो निश्चयतो जीव इति मतमपास्तम्,
शुद्धनिश्चयो ह्येवम्भूतनय एव, तन्मतेन तु सिद्धोऽजीव इत्येव प्रसिद्धिः, औदयिकं भावं व्युत्पत्तिनिमि-

१. औदयिकभायिकक्षायोपशमिकपारिणामिकलक्षणैः पञ्चभिर्भावैः षष्ठस्वपि गतिषु जीव इष्टः, व्युत्प-
त्तिनिमित्तजीवनलक्षणौदयिकभावोपलक्षितात्मत्वरूपपारिणामिकभावविशिष्टस्य जीवस्य भावपञ्चकात्मनो जीव-
पदार्थत्वात् प्रसिद्धनैगम ईदृशपारिणामिकभावमेव जीवपदप्रवृत्तिनिमित्तमभ्युपगच्छति, एवम्भूतस्तु व्युत्पत्ति-
निमित्तमेव प्रवृत्तिनिमित्तं गृह्णाति इति भावः ॥

તમેવ પ્રવૃત્તિનિમિત્તતયા ગૃહતા સંસારિણ એવ જીવશબ્દવ્યપદેશ્યત્વપ્રતિપાદનાત્ સિદ્ધસ્ય પુરૂષણાદિ-
દ્રવ્યસ્ય વાઙ્જીવપદાર્થત્વસ્યેપ્યમાણત્વાદિતિ ॥

એવંભૂતનયનું ઉપપાદન.

ભાવાર્થ-“તે તે ક્રિયાથી રહિત અર્થનું તે તે શબ્દથી વાચ્યપણુના તિરસ્કારને નહિ કરનારો, પોતપોતાની પ્રવૃત્તિમાં નિમિત્તભૂત ક્રિયાવિશિષ્ટ અર્થના અભિધાયિત્વ-
(કથન)નો સ્વીકાર, એ ‘એવંભૂતનય’ કહેવાય છે. જેમ પરમ ઐશ્વર્યપ્રવૃત્તિવિશિષ્ટ ઇન્દ્ર શબ્દથી વાચ્ય છે, સામર્થ્યક્રિયાવિશિષ્ટ શકપદવાચ્ય છે અને અસુરપુરભેદનક્રિયાવિશિષ્ટ પુરંદરશબ્દવાચ્ય છે. એવા રૂપવાળા અભિપ્રાયો.”

વિવેચન-જલ આહરણુ આદિ ક્રિયાથી રહિત, ઘટ આદિ પદાર્થનું તે તે શબ્દથી વાચ્યત્વ એટલે ઘટ આદિ શબ્દથી વાચ્યત્વનો દ્વેષબુદ્ધિપૂર્વક તિરસ્કાર નહિ કરનારો, જલ આહરણુ આદિ ક્રિયાવિશિષ્ટ જ ઘટ આદિને ઘટ આદિ શબ્દ કહે છે. આવા પ્રકારના રૂપવાળો અભિપ્રાય ‘એવંભૂતનય’ કહેવાય છે. તથાચ પદોની વ્યુત્પત્તિના અર્થના અન્વયની સાથે નિયત અર્થના યોગકપણુનો સ્વીકાર ‘એવંભૂતનય’ છે, આવો નિષ્કર્ષ છે. (જે અર્થ જે દેશમાં, જે કાળમાં વ્યુત્પત્તિના અર્થની સાથે સંબંધવાળો છે, તે અર્થ ત્યાં, તે વખતે તે શબ્દથી વાચ્ય છે. તથાચ આ નય જે અર્થમાં શબ્દવ્યુત્પત્તિનો વિષય થાય છે, તે વ્યુત્પત્તિના નિમિત્તભૂત અર્થ જ્યારે વર્તે છે, ત્યારે જ પ્રવર્ત્તમાન તે શબ્દને માને છે. અતીત કે ભાવિની એટાનો અધિકાર કરીને આમાન્યથી જ શબ્દ કહેવાતો નથી, કેમ કે-તે અતીત વિનષ્ટ હોવાથી અને અનાગત અનુત્પન્ન હોવાથી કાચખાના રોમની સમાન અસત્ છે. જો અતીત કે ભાવિ એટાની અપેક્ષાથી ઘટ આદિ શબ્દ એટાવાળામાં પણ પ્રયોગવાળો બને, તો કપાલ-માટીના પિંડ આદિમાં પણ ઘટાદિ શબ્દનો પ્રયોગ થાય ! કેમ કે-વિશેષનો અભાવ છે. તેથી જે ક્ષણમાં વ્યુત્પત્તિનું નિમિત્ત સંપૂર્ણ છે, ત્યારે જ તે અર્થ તે શબ્દથી વાચ્ય છે.) વળી નિયમ દેશથી અને કાળથી છે, જેથી સમભિરૂઢ આદિમાં અતિવ્યાપ્તિ નથી.

૦ જે ક્રિયા વિશિષ્ટ શબ્દથી કહેવાય છે, તે જ ક્રિયાને કરતી વસ્તુ એવંભૂત શબ્દથી કહેવાય છે. તેનું પ્રતિપાદન કરનારો નય પણ ઉપચારથી ‘એવંભૂત’ કહેવાય છે. આ નય, શબ્દ અને અર્થરૂપ ઉભયને સ્થાપિત કરે છે-શબ્દને અર્થની સાથે અને અર્થને શબ્દની સાથે સ્થાપિત કરે છે. જેમ ‘ઘટચેષ્ટાયાં’ આવા ધાતુથી ‘ઘટતે’ સ્ત્રીના ભસ્તક આદિમાં રહેલો એટા કરે છે, માટે ઘટ આવા સ્થળમાં, તે વખતે જ આ ‘ઘટ’ છે કે જ્યારે તેવી એટાવાળો છે, ખીજે વખતે નહિ. ઘટશબ્દ પણ તેવી એટા કરનારાનો જ વાચક છે, ખીજે વખતે નહિ. આમ આ પ્રમાણે એટારૂપ અવસ્થા કરતાં ખીજી અવસ્થામાં ઘટનું ઘટત્વ ઘટશબ્દથી નિવૃત્ત થાય છે. તથાચ પ્રયોગ (અનુમાનપ્રયોગ) છે કે-જેમ વાચકશબ્દ છે, તેમ અભિધેય (વાચ્યભૂત

૦ પૂર્વોક્ત આ કથનથી પ્રમાણ 'રાજન' શબ્દનાં છત્ર, ચામર વગેરેની શોભાના અભાવ-કાળમાં રાજપદની ઓત્પત્તિના નિમિત્તનો અભાવ હોવા છતાં, ખીજા કરનાં અતિશય પુણ્ય આદિથી જન્ય 'રાજન' શબ્દ જે અનતિપ્રસક્ત છે, તેની સત્તાથી 'રાજન' શબ્દને રાજ તરીકે કહેવો જોઈએ જ. આવું કથન ખંડિત થાય છે.

૦ એવંભૂતનયના ઉદાહરણને કહે છે કે-‘યથે’તિ । (ઈન્દન આદિ ક્રિયાના અભાવ-કાળમાં ઓત્પત્તિમાં નિમિત્તભૂત ઈન્દન આદિ ક્રિયાના અભાવથી કેવી રીતે ત્યાં ઈન્દ્ર આદિ શબ્દની પ્રવૃત્તિ? આવી આશંકામાં કહે છે કે-‘સમમિત્ત નયમતમ્ ।’ ખરેખર, સમભિરૂઢ-નય ઈન્દનક્રિયાની વિદ્યમાનતામાં અને અવિદ્યમાનતામાં વાસવ આદિ અર્થમાં ઈન્દ્ર આદિના વ્યવહારને ધ્વજે છે, (જ્યારે વાસવ વગેરે ઐશ્વર્ય આદિનો અનુભવ કરે છે અને જ્યારે અનુભવ નથી કરતા, એમ ઉભયકાળમાં પણ ત્યાં ઈન્દ્રાદિ શબ્દવ્યપદેશનું યોગ્યપણું સમભિરૂઢનય સ્વીકારે છે.) કારણ કે-‘ઓત્પત્તિનિમિત્ત ક્રિયાની અભાવદશામાં પણ તે ક્રિયાના સમાનાધિકરણ સામાન્ય-વિશેષરૂપ પ્રવૃત્તિનિમિત્તના બળથી ત્યાં તે વાસવાદિ શબ્દવ્યપદેશ-પણું છે.’ આવો નિયમ હોઈ કહે છે કે-‘ક્રિયાથી ઉપલક્ષિત સામાન્ય જ પ્રવૃત્તિમાં નિમિત્ત છે.’ અર્થાત્ જ્યારે કદાચિત્ ઈન્દન આદિ ક્રિયાના અધિકરણમાં વર્તમાન, જે વાસવત્વ આદિ રૂપ સામાન્ય છે, તે સામાન્યનું જ ઈન્દ્ર આદિ શબ્દોની પ્રવૃત્તિમાં નિમિત્તપણું હોઈ, તે સામાન્યનું ઈન્દન આદિ ક્રિયાથી શૂન્યકાળમાં પણ વાસવ આદિમાં સત્ત્વ હોઈ તેના બળથી આદિના વ્યવહારનો સંભવ છે.

૦ જેમ ગોરૂપ પશુવિશેષની ગમનક્રિયા ચાલુ હોય કે ન હોય તો પણ ગોશબ્દનો વ્યવહાર છે, તેમ અહીં સમજવું; કેમ કે-તથાઈ છે. ગોશબ્દની ગોત્વથી અવચ્છિન્ન- (વિશિષ્ટ)માં શક્તિ જ ‘રૂઢિ’ છે, કેમ કે-અવયવમાં શક્તિ તે ‘યોગ’ કહેવાય છે. સમુદાયની શક્તિ ‘રૂઢ’ કહેવાય છે. તે પ્રકારની રૂઢિનો સદ્ભાવ છે. ‘અવંભૂતનયમતમ્ ।’ એવંભૂતનય તો ઈન્દન આદિ ક્રિયામાં પરિણત અર્થને, તે તે ક્રિયાના કાળમાં-ઐશ્વર્ય આદિના અનુભવના કાળમાં જ ઈન્દ્ર આદિના વ્યવહારને ભજનાર તરીકે માને છે. અર્થાત્ જ્યારે જે નામની ઓત્પત્તિમાં નિમિત્તક્રિયા જ્યાં વર્તે છે, ત્યારે જ ત્યાં તે નામવડે વ્યપદેશ છે, ખીજા વખતે નહિ. આ પ્રમાણે એવંભૂતનય સ્વીકાર કરે છે.

શંકા-જો આ પ્રમાણે ઓત્પત્તિમાં નિમિત્તક્રિયાનો જ પ્રવૃત્તિનિમિત્તપણાના સ્વીકારમાં ભતિશબ્દ-ગુણશબ્દ-ક્રિયાશબ્દ-યાદચ્છિકશબ્દ-દ્રવ્યશબ્દ, આ પ્રમાણે પાંચ પ્રકારોના નામોનો ભંગ થઈ જાય! કેમ કે-સર્વ શબ્દોમાં ક્રિયાવાચક શબ્દપણાની પ્રાપ્તિ છે.

સમાધાન-આ વિષયમાં અમારા માટે તો ઇલાપત્તિ જ છે. એ વાતને કહે છે કે-‘કોઈ પણ શબ્દ, ક્રિયા ભિન્ન શબ્દ નથી. આ વિષય આ એવંભૂતનયના મતમાં છે.

૦ તે એવંભૂતનયના મતમાં ગોત્વ-અશ્વત્વ આદિ રૂપ ભતિપ્રવૃત્તિનિમિત્તકપણાએ ભતિશબ્દરૂપે અભિમત ગો આદિ શબ્દોમાં ક્રિયાપ્રવૃત્તિનિમિત્તકપણાએ ક્રિયાવાચક શબ્દ-

ણાનો નિશ્ચય કરાવે છે કે-ગાય (બગદ), ઘોડો વગેરે જાતિશબ્દરૂપે અભિમત ગો આદિ શબ્દોમાં પણ ક્રિયાશબ્દપણું હોવાથી, 'ગચ્છતી'તિ (ગમન ક્ર્યે) છતે) ગાય આશુ(જહ્લી)-ગામી હોવાથી અથ એમ વ્યુત્પત્તિ કરાય છે.

૦ શુભપ્રવૃત્તિનિમિત્તકપણાએ, અભિમત શુકલ આદિ શબ્દોમાં ક્રિયાપ્રવૃત્તિનિમિત્તકપણાના ઉપદર્શનમાં ક્રિયાશબ્દપણું દર્શાવે છે કે-શુકલ-નીલ વગેરે શુભશબ્દરૂપે અભિમત પણ ક્રિયાવાચક શબ્દો જ છે. શુચીભવન(પહેલાં પવિત્ર ન હોય અને પછીથી પવિત્ર થનારપણું હોવાથી)થી શુકલ છે. નીલનથી (રંગવાથી) નીલ આ પ્રમાણે વ્યુત્પત્તિ છે.

૦ પ્રતિનિયત તે તે શબ્દવાચ્યતારૂપ ઉપાધિવિશિષ્ટ વાચકપણું હોઈ, પુરુષવિશેષથી સંકેતિત હોઈ વાચ્યતા શબ્દથી દેવદત્ત આદિ શબ્દવિશિષ્ટમાં દેવદત્ત આદિ શબ્દોની શક્તિ છે. આમ તે તે શબ્દરૂપ ઉપાધિ પ્રવૃત્તિનિમિત્તકપણાએ યદ્યદ્વાશબ્દપણાએ અભિમત દેવદત્ત આદિ શબ્દોમાં વ્યુત્પત્તિનિમિત્ત ક્રિયા પ્રવૃત્તિનિમિત્તકપણાના ઉપદર્શનદ્વારા ક્રિયા-શબ્દપણું ઘટાવે છે. 'દેવદત્ત, યદ્વદત્ત વગેરે રૂપ યાદ્યદ્વિક શબ્દરૂપે અભિમત શબ્દો પણ ક્રિયાશબ્દો છે.' જેમ કે-'દેવ (જેને) એને આપે'-'યદ્વ જેને આપે !'

૦ સંયોગસંબંધથી દ્રવ્યવિશેષ વિશિષ્ટ વાચકપણાએ અભિમત, સંયોગિ દ્રવ્યશબ્દ સમવાયસંબંધથી દ્રવ્યવિશેષ વિશિષ્ટ વાચકપણાએ અભિમત, સમવાયિ દ્રવ્યશબ્દ. આ પ્રમાણે બંને પ્રકારના પણ દ્રવ્યશબ્દમાં ક્રિયાવિશેષ પ્રવૃત્તિનિમિત્તકપણાએ ક્રિયાશબ્દપણું સિદ્ધ કરે છે કે-સંયોગિ દ્રવ્યવાચક શબ્દો, સમવાયિ દ્રવ્યવાચક શબ્દો પણ ક્રિયાશબ્દો જ. જેમ કે-સંયોગિ દ્રવ્યશબ્દ=દ્વંડિનશબ્દ સંયોગિ દ્રવ્યશબ્દ છે, કેમ કે-દ્વંડપુરુષરૂપ બે દ્રવ્યોમાં સંયોગસંબંધ છે. 'વિષાણિન' શબ્દ સમવાયિ દ્રવ્યશબ્દ છે, કેમ કે-વિષાણુનું અવયવપણું હોઈ, ગાય આદિનું અવયવીપણું હોઈ અવયવ અને અવયવીનો સમવાયસંબંધ છે. જો કે અવયવી અવયવીમાં વર્તે છે, પરંતુ અવયવ અવયવીમાં નહિ : અને આ પ્રમાણે વિષાણુમાં સમવાયથી ગાય આદિનું સત્ત્વ છે, પરંતુ ગાય આદિમાં વિષાણુનું સત્ત્વ નહિ; તો પણ સમવાયથી આધેયપણું પણ સમવાયમાં જ છે, આવો અભિપ્રાય છે. જાતિશબ્દ આદિ ભેદથી શબ્દમાં પંચવિધપણાની માન્યતા વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ છે અને તેથી કલ્પિત જ છે, પરંતુ વાસ્તવિક મતથી આદરણીય નથી.

૦ આ પ્રમાણે આ એવંભૂતનયના મતમાં સત્ત્વ આદિના યોગથી સત્ આદિ સંજ્ઞાવાળો પણ તે તે પર્યાયને ભજનારો હોઈ, આત્મા આદિ સંજ્ઞાધારી પણ સિદ્ધ જીવ નથી, કેમ કે-જીવધાતુ પ્રાણોના ધારણરૂપ અર્થમાં છે અને તે ધાતુના અર્થનો અન્વય સિદ્ધમાં નથી. આ કથનથી 'નિશ્ચયનયથી સિદ્ધ જીવ છે' આવા મતનું ખંડન થાય છે.

૦ ખરેખર, શુદ્ધ નિશ્ચય એવંભૂતનય જ છે. આ એવંભૂતનયના મતે તો 'સિદ્ધ અજીવ છે.' આવી જ પ્રસિદ્ધિ છે, કેમ કે-વ્યુત્પત્તિના નિમિત્તભૂત જ ઔદયિકભાવને

(ઔદયિક-ક્ષાયિક-ક્ષાયોપશમિક-ઔપશમિક-પારિણામિકરૂપ પાંચ ભાવોથી પાંચ પણુ ગતિ-ઓમાં જીવ માનેલ છે. બ્યુત્પત્તિના નિમિત્તભૂત જીવનરૂપી ભાવથી ઉપલક્ષિત, આત્મત્વ (જીવત્વ)રૂપ પારિણામિક ભાવથી વિશિષ્ટ જીવમાં ભાવપંચક સ્વરૂપવાળા જીવમાં જીવપદાર્થ-પણુ હોવાથી, પ્રસિદ્ધ નૈગમ, આવા પારિણામિકભાવને જ જીવપદના પ્રવૃત્તિના નિમિત્ત-રૂપે સ્વીકાર કરે છે. એવંભૂતનથ તો બ્યુત્પત્તિનિમિત્તને પ્રવૃત્તિનિમિત્તરૂપે માને છે.) પ્રવૃત્તિના નિમિત્તપણુએ સ્વીકાર કરનારે, એવંભૂતનથે સંસારીમાં જ જીવશબ્દથી વ્યપદેશયોગ્ય પણુનું પ્રતિપાદન કરેલું હોવાથી, સિદ્ધ અજીવ (ઔદયિકભાવરૂપ જીવનવિશિષ્ટ જીવપદથી ભિન્ન અજીવશબ્દથી વ્યપદેશ્યપણું હોઈ) પદાર્થ છે, એમ માનેલ છે. (ભાવપ્રાણુવત્વરૂપ ક્ષાયિકભાવવિશિષ્ટ સિદ્ધમાં વ્યાવહારિક જીવપણું નહિ હોવા છતાં, પારમાર્થિક-શાસ્ત્રાત્મિક ભાવજીવપણુની અપેક્ષાએ ભાવજીવ છે, એમ કહેવામાં કોઈ ક્ષતિ નથી.)

નયાનામમીષાં સત્તવિધાનાં મધ્યે કે પુનરર્થપ્રધાનાઃ કે ચ શબ્દપ્રાધાના ઇત્યાશક્કાયામાહ—

તત્રાઘ્યાશ્ચત્વારો નયા અર્થનયા અર્થપ્રધાનત્વાત્ । અન્ટ્યાસ્તુ શબ્દનયાઃ શબ્દવાચ્યાર્થ-વિષયત્વાત્ ॥સૂત્ર-૧૫॥

તત્રાઘ્યાશ્ચત્વાર ઇતિ । અર્થતંત્રવાન્નૈગમસંગ્રહવ્યવહારર્જુસૂત્રા અર્થનયા ઉચ્યન્તે, ઋજુસૂત્રાન્તા હિ નયા પ્રધાનભૂતમર્થ શબ્દશ્ચાપ્રધાનં બ્રુવતે । અન્ટ્યાસ્ત્રયસ્તિવતિ, શબ્દસમમિત્તૈવમ્ભૂતાસ્ત્રયસ્તિવત્યર્થઃ, અર્થોપસર્જનાશબ્દપ્રધાનાઃ અતઃશબ્દનયા ઉચ્યન્ત ઇતિ ભાવઃ । અત્રૈવમર્થનયતાત્પર્યમવસેયમ્-યદપિ પ્રમાણપ્રમેયયોર્નિબંધનં સામાન્યતરશબ્દાર્થૌ ભવતઃ તથાપિ સાક્ષાત્પરમ્પરયા વા પ્રમાણસ્ય કારણમેવ સ્વાકારાર્પકો વિષયઃ, ન શબ્દઃ ‘નાનનુકૃતાન્વવ્યતિરેક કારણં નાકારણં વિષય’ ઇત્યાદિવચનાત્, તદાકારાનુવિધાયનો તદધ્યવસાયેન ચ તત્રાવિસંવાદાત્ સંવિત્પ્રમાણત્વેન ગીયતે, અધ્યક્ષધીશ્વા-શબ્દમર્થમાત્મન્યાયત્તે, અન્યથાઽર્થદર્શનપ્રચ્યુતિપ્રજ્ઞાત્, ન હ્યધ્યક્ષગોચરેઽર્થે શબ્દાસ્સન્તિ, તદા-ત્માનો વા, યેન તસ્મિન્ પ્રતિભાસમાનેઽપિ નિયમેન તે પ્રતિભાસેરન્ ઇતિ કથં શબ્દસંસ્પૃષ્ટાઽક્ષધીર્ભવેત્ કિંચ વસ્તુસન્નિધાનેઽપિ તન્નામાનુસ્મૃતિ વિના તદર્થસ્યાનુપલબ્ધાવિષ્યમાણાયામર્થસન્નિધિરક્ષદ્વજનનં પ્રત્ય-સમર્થ ઇત્યભિધાનસ્મૃતાવુપક્ષીણશક્તિકૃત્વાન કદાચનાપીન્દ્રિયબુદ્ધિં જનયેત્ સન્નિધાનાવિશેષાત્, યદિ ચાર્યં ભવતાં નિર્બન્ધસ્સ્વાભિધાનવિશેષણાપેક્ષમેવ ચક્ષુરાદિસ્ત્વાર્થમવગમયતીતિ તદાઽસ્તદ્ભૂતેયમિન્દ્રિયપ્રમ-વાઽર્થાધિગતિઃ, તન્નામસ્મૃત્યાદેરસંભવાત્, તથાહિ યત્રાર્થે પ્રાક્ શબ્દપ્રતિપત્તિરભૂત્ પૂનસ્તદર્થવીક્ષણે તત્સંક્રેતિતશબ્દસ્મૃતિર્ભવેદિતિ યુક્તિયુક્તમન્યથાઽતિપ્રસન્નઃ સ્યાત્, ન ચેદનમિલાપમર્થ પ્રતિપત્તા પશ્યન્તિ તદા તત્ર દૃષ્ટમમિલાપમપિ ન સ્મરેત્, અસ્માંશ્ચ શબ્દવિશેષં ન તત્ર યોજયેત્, અયોજયંશ્ચ ન તેન વિશિષ્ટ-મર્થ પ્રત્યેતીત્યાયાતમાન્યમશેષસ્ય જગતઃ । તતઃ સ્વાભિધાનરહિતસ્ય વિષયસ્ય વિષયિણં ચક્ષુરાદિપ્રત્યયં પ્રતિ સ્વત્ એવોપયોગિત્વં સિદ્ધમ્, ન તુ તદભિધાનાનાં તદર્થસમ્બન્ધરહિતાનાં, પારમ્પર્યેણાપિ સામર્થ્યા-સમ્ભવાદિતિ । શબ્દનયસ્તુ મનુતે કારણસ્યાપિ વિષયસ્ય પ્રતિપત્તિ પ્રતિ નૈવ પ્રમેયત્વં યુક્તમ્ યાવદધ્ય-

વસાયો ન ભવેત્, સોઽપ્યધ્યવસાયો વિકલ્પશ્ચેત્ તદભિધાનસ્મૃતિં વિના નોત્પત્તું યુક્ત ઇતિ સર્વવ્યવહારેષુ શબ્દસમ્બન્ધઃ પ્રધાનં નિબન્ધનમ્ । પ્રત્યક્ષસ્યાપિ તત્કૃતાધ્યવસાયલક્ષણવિકલસ્ય વહિરન્તર્વા પ્રતિક્ષણ-પરિણામપ્રતિ પત્તાવિવ પ્રમાણતાનુપપત્તેઃ અધિસવાદલક્ષણત્વાત્પ્રમાણાનામ્ । પ્રતિક્ષણપરિણામગ્રહણેઽપિ તસ્ય પ્રામાણ્યામ્યુપગમે પ્રમાણાન્તરપ્રવૃત્તૌ યત્નઃ ત્રિયમાણોઽપાર્થકઃ સ્યાત્ । તતઃ પ્રમાણવ્યવસ્થાનિ-બન્ધનં તન્નામસ્મૃતિવ્યવસાયયોજનમર્થપ્રાધાન્યમપહસ્તયર્તાતિ શબ્દ એવ સર્વત્ર પ્રમાણાદિવ્યવહારે પ્રધાનં કારણમિતિ । નનુ નૈગમાદિનયસન્તકસ્યૈવ પ્રરૂપણમયુક્તં તદતિરિક્તયોરર્પિતાનર્પિતયોર્નિશ્ચયવ્યવહારયો-જ્ઞાનક્રિયયોશ્ચ સત્ત્વાદિતિ ચેન્નૈત્રમ્, અર્પિતનયસ્ય વિશેષપ્રાહિત્વેનાનર્પિતનયસ્ય ચ સામાન્યપ્રાહિત્વેનોક્તે-ષ્વેવાન્તર્ભાવાત્, તત્રાનર્પિતનયમતે તુલ્યમેવ રૂપં સર્વેષાં સિદ્ધાનામ્ । અર્પિતનયમતે ત્વેકદ્વિત્ર્યાદિસમય-સિદ્ધાઃ સ્વસમાનકાલસિદ્ધૈરેવ તુલ્યા ઇતિ । તથા લોકપ્રસિદ્ધાર્થાનુવાદપરસ્ય વ્યવહારનયસ્ય તાત્ત્વિ-કાર્થામ્યુપગમપરસ્ય નિશ્ચયનયસ્યાપિ ઉક્તેષ્વેવાન્તર્ભાવઃ । યથા પશ્ચસ્વપિ વર્ણેષુ ભ્રમરે સત્સુ ર્યામો ભ્રમર ઇતિ વ્યવહારઃ, પશ્ચવર્ણો ભ્રમર ઇતિ નિશ્ચયઃ, તચ્છરીરસ્ય બાદરસ્કન્ધત્વેન પશ્ચવર્ણપુદ્ગલૈર્નિષ્પન્નત્વાત્, શુક્લાદીનાશ્ચ ન્યગ્મૂતત્વેનાનુપલક્ષણાત્ । અથવૈકનયમતાર્થપ્રાહી વ્યવહારઃ સર્વનયમતાર્થપ્રાહી ચ નિશ્ચયઃ । ન ચૈવ નિશ્ચયસ્ય પ્રમાણત્વેન નયત્વવ્યાઘાતઃ, સર્વનયમતસ્યાપિ સ્વાર્થસ્ય તેન પ્રાધાન્યામ્યુપગમાત્ । તથા જ્ઞાનમાત્રપ્રાધાન્યામ્યુપગમપરા જ્ઞાનનયાઃ, ક્રિયામાત્રપ્રાધાન્યામ્યુપગમપરાઃ ક્રિયાનયાઃ, તત્રજ્ઞસૂત્રા-દયશ્ચત્વારો નયાશ્ચારિત્રલક્ષણાયાઃ ક્રિયાયા એવ પ્રાધાન્યમમ્યુપગચ્છન્તિ, તસ્યા એવ મોક્ષં પ્રત્યવ્યવહિ-તકારણત્વાત્ । નૈગમસદ્ગ્રહવ્યવહારાસ્તુ યદ્યપિ ચારિત્રશ્રુતસમ્યક્ત્વાનાં ત્રયાણામપિ મોક્ષકારણત્વ-મિચ્છન્તિ તથાપિ વ્યસ્તાનામેવ નતુ સમસ્તાનામ્, એતન્મતે જ્ઞાનાદિત્રયાદેવ મોક્ષ ઇત્યનિયમાત્, અન્યથા નયત્વહાનિપ્રસજ્ઞાત્ સમુદાયવાદસ્ય સ્થિતપક્ષત્વાદિતિ દ્રષ્ટવ્યમ્ ॥

આ સાત પ્રકારવાળા નયોમાં કોણ કોણ અર્થપ્રધાન નયો છે અને કોણ કોણ શબ્દપ્રધાન નયો છે ? આવી આશંકામાં કહે છે કે-

અર્થપ્રધાન અને શબ્દપ્રધાન નયોનું સ્વરૂપ.

હોવાર્થ-“તે સાત નયોમાં પહેલાંના ચાર નયો અર્થનયો છે, કેમ કે-અર્થની પ્રધાનતાવાળા છે. છેલ્લાના ત્રણ નયો શબ્દનયો છે, કેમ કે-શબ્દથી વાંચ્ય અર્થના વિષયવાળા છે.”

વિવેચન-અર્થને તંત્ર (આધીન) હોવાથી નૈગમ-સંગ્રહ-વ્યવહાર-ઋણસૂત્રરૂપ ચાર નયો ‘અર્થનયો’ કહેવાય છે,

૦ ખરેખર, ઋણસૂત્ર સુધીના નયો પ્રધાનરૂપે અર્થને અને શબ્દને ગૌણરૂપે માને છે. છેલ્લા એટલે શબ્દ-સમણિરૂઢ-એવંભૂતરૂપ ત્રણ નયો અર્થને ગૌણરૂપે અને શબ્દને સુપ્થરૂપે માનનારા હોવાથી ‘શબ્દનય’ કહેવાય છે.

૦ અહીં આ પ્રમાણે અર્થનયનું તાત્પર્ય સમજવાનું છે કે-જે કે પ્રમાણ અને

પ્રમેયનું (જ્ઞાન અને જ્ઞેયનું) મૂળ કારણ સામાન્ય નથી, શબ્દ અને અર્થ હોય છે. તો પણ સાક્ષાત્ (અવ્યવહિત) કે પરંપરાથી (વ્યવહિતરૂપે) પ્રમાણનું કારણ જ પોતાના આકારનું અર્પણ કરનારો વિષય (જ્ઞેય) છે, શબ્દ નથી. કહ્યું છે કે-‘અનુકૃત અન્વય અને વ્યતિરેક વગરનું કારણ નથી, અકારણ વિષય નથી.’ તે આકારના અનુસૂચનવાળી અને તે આકારના નિશ્ચયદ્રારા ત્યાં અવિસંવાદ હોવાથી સચિત્ (જ્ઞાન) પ્રમાણપણાએ કહેવાય છે.

૦ અને પ્રત્યક્ષજ્ઞાન શબ્દ વગરના અર્થને આત્મામાં ધારણ કરે છે (જાણે છે), કેમ કે-અન્યથા, અર્થદર્શન(પ્રત્યક્ષ)ની પ્રત્યુત્તિ(ભાંગ)નો પ્રસંગ આવે છે.

૦ ખરેખર, પ્રત્યક્ષના વિષયભૂત અર્થમાં શબ્દો નથી. અથવા તે શબ્દ આત્મક અર્થો નથી, કે જોથી તે અર્થ પ્રતિભા સમાન થયે છતે તે શબ્દો પ્રતિભા સમાન થાય ! માટે કેવી રીતે શબ્દસંસ્પર્શી પ્રત્યક્ષજ્ઞાન થઈ શકે ?

૦ વળી વસ્તુનું સંનિધાન હોવા છતાં, તેના નામના (શબ્દના) સ્મરણ વગર તેના અર્થની અનુપલબ્ધિ માન્ય છે, ‘અર્થનું સંનિધાન ઈન્દ્રિય પ્રત્યક્ષની ઉત્પત્તિ પ્રત્યે અસમર્થ છે.’ આ પ્રમાણે અભિધાન(શબ્દ)ની સ્મૃતિમાં ક્ષીણ શક્તિવાળું હોવાથી કહાચિત્ પણ ઈન્દ્રિયજન્ય બુદ્ધિને પેદા કરી શકતું નથી, કેમ કે-સંનિધાનમાં વિશેષ નથી. જો આપનો આ આગ્રહ છે કે-પોતાના શબ્દના વિશેષણની અપેક્ષા રાખીને જ ચક્ષુ વગેરે પોતાના અર્થને જાણાવે છે, તો આ ઈન્દ્રિયજન્ય અર્થજ્ઞાન અસ્તને પામે છે, કેમ કે-તેના નામસ્મરણ આદિનો અસંભવ છે. તે આ પ્રમાણે-જે અર્થમાં પહેલાં શબ્દજ્ઞાન હતું. ફરીથી તે અર્થના દર્શનમાં તેમાં સંકેતિત શબ્દનું સ્મરણ થાય ! આ પ્રમાણે યુક્તિ-યુક્ત છે. અન્યથા, અતિપ્રસંગ થાય !

૦ જો શબ્દ વગરના અર્થને પ્રમાતા જોતો નથી, તો ત્યાં જોયેલાને, શબ્દને પણ યાદ ન કરે ! અને શબ્દવિશેષનું સ્મરણ નહિ કરતો, ત્યાં શબ્દવિશેષનું યોજન કરે નહિ અને ત્યાં શબ્દવિશેષનું યોજન નહિ કરતો, તેથી વિશિષ્ટ અર્થની પ્રતીતિ કરી શકતો નથી. માટે આખા જગતનું અંધગણું આવેલું જાણવું.

૦ તેથી સ્વના અભિધાન(શબ્દ)થી રહિત વિષયનું વિષયીભૂત ચક્ષુ આદિ પ્રત્યય પ્રત્યે સ્વતઃસ્વે (વિષયરૂપે જ) ઉપયોગીપણું સિદ્ધ છે, પરંતુ તેના અર્થના સંબંધથી રહિત તે વિષયના શબ્દોનું ઉપયોગીપણું નથી, કેમ કે-પરંપરાએ પણ સામર્થ્યનો અસંભવ છે.

૦ શબ્દનય તો માને છે કે-કારણભૂત પણ વિષયનું પ્રતિપત્તિ પ્રત્યે પ્રમેયપણું યુક્ત નથી જ, કે જ્યાં સુધી અધ્યવસાય ન થાય ત્યાં સુધી. તે પણ અધ્યવસાય જો વિકલ્પરૂપ છે, તો તે વિકલ્પ તેના નામની સ્મૃતિ સિવાય ઉત્પન્ન થઈ શકતો નથી. આમ સર્વ વ્યવહારોમાં શબ્દનો સંબંધ પ્રધાન કારણ છે.

૦ તે શબ્દ સંબંધકૃત અધ્યવસાયરૂપ દશણથી રહિત પ્રત્યક્ષમાં પણ બાહ્ય કે અંદર

પ્રતિક્ષણ પરિણામની પ્રતિપત્તિમાં જેમ પ્રમાણતાની અનુપપત્તિ છે, કેમ કે-પ્રમાણો અવિ-
સંવાદરૂપ લક્ષણવાળા છે. પ્રતિક્ષણ પરિણામના ગ્રહણમાં પણ તેના (પ્રતિક્ષણ પરિણામ
પ્રતિપત્તિના) પ્રામાણ્યના સ્વીકારમાં બીજા પ્રમ.ણની પ્રવૃત્તિમાં કરાતો પ્રયત્ન નિરર્થક થાય !

૦ તેથી પ્રમાણની વ્યવસ્થાનું કારણ તેના નામના સ્મરણના વ્યવસાય(નિશ્ચય)ના
યોજનવાળા અર્થના પ્રાધાન્યનું ખંડન થાય છે, માટે શબ્દ જ સઘળા પ્રમાણ આદિના
વ્યવહારમાં પ્રધાન કારણ છે.

શંકા-નૈગમ આદિ સાત નયોનું પ્રરૂપણ યુક્ત નથી, કેમ કે-તે સાય નયોથી
અધિકે અર્પિતનય અને અનર્પિતનય, નિશ્ચયનય અને વ્યવહારનય તેમજ જ્ઞાનનય અને
ક્રિયાનયની વિદ્યમાનતા છે ને ?

સમાધાન-અર્પિતનય વિશેષગ્રાહી છે. (અર્પિત એટલે વિશેષ અને તેને ગ્રહણ
કરનારા, સામાન્ય-વિશેષ આત્મક વસ્તુમાં કહેલા નયોમાં જે વિશેષગ્રાહી છે, તે અર્પિતનયો
કહેવાય છે.) અર્થાત્ વિશેષના ગ્રહણની અપેક્ષાએ અર્પિતનય છે. અનર્પિતનય સામાન્ય-
ગ્રાહી છે. અનર્પિત વિશેષિત સામાન્યને ગ્રહણ કરનારા, જેઓ સામાન્યને જ પ્રધાન-
પણે ગ્રહણ કરે છે, તે નયો ‘અનર્પિતનયો’ તરીકે કહેવાય છે, અર્થાત્ સામાન્યના ગ્રહણની
અપેક્ષાએ ‘અનર્પિતનય’ કહેવાય છે. આ બંને નયોનો અંતર્ભાવ કહેલા સાત નયોમાં થાય છે.
(આ કથનથી સામાન્ય માત્ર ગ્રાહી સંગ્રહનય ‘અનર્પિતનય’ છે અને નૈગમનય, સામાન્ય
અંશને ગ્રહણ કરનારો ‘અનર્પિતનય’ વિશેષને અવગાહતો ‘અર્પિતનય’ છે. વ્યવહાર
વગેરે તો વિશેષ માત્ર ગ્રાહી હોઈ ‘અર્પિતનય’ જ છે. અર્પિતનય અને અનર્પિતનય
સમય (સિદ્ધાન્ત) પ્રસિદ્ધ જ સમજવાનાં છે, એમ વિવેક કરવો.) અર્પિત-અનર્પિતનયના
વિભાગનું રૂપ દર્શાવે છે કે-

‘ત્યાં અનર્પિતનયમતમાં સર્વ સિદ્ધભાગવંતોનું તુલ્ય જ રૂપ છે.’ (આમ તેમાં સિદ્ધત્વ
સાધારણ ધર્મ છે. તે સઘળા સિદ્ધોમાં અવિશિષ્ટ છે, માટે સર્વ સિદ્ધોનું તુલ્ય રૂપપણું છે.)

૦ અર્પિતનયમતમાં તો એક-એ-ત્રણ આદિ સમયસિદ્ધો પોતાના સમાનકાલીન સિદ્ધોની
સાથે તુલ્ય છે. (વિશેષગ્રાહી અર્પિતનયમાં તો જેટલા એક સમય સિદ્ધભાગવંતો છે, તેઓનું
એક સમય સિદ્ધત્વ જો કે સામાન્યમાં છે, તો પણ તે સામાન્ય દ્વિસમય સિદ્ધોમાં, ત્રિસમય
આદિ સિદ્ધોમાં વર્તીતું નથી, માટે વિશેષ થાય છે. તે એક સમય સિદ્ધત્વની અપેક્ષાએ
તુલ્યતા એક સમય સિદ્ધભાગવંતોની જ, પરંતુ એક સમય સિદ્ધત્વના અભાવથી જ દ્વિસ-
મય આદિ સિદ્ધોની સાથે તુલ્યતા નથી. જેટલા દ્વિસમય સિદ્ધભાગવંતો છે, તેઓની એક
સમય આદિ સિદ્ધ-વ્યાવૃત્ત-દ્વિસમય સિદ્ધત્વરૂપ ધર્મથી તુલ્યતા છે, પરંતુ સ્વથી અસમાન
સમયવાળા સિદ્ધોની સાથે તુલ્યતા નથી. આ પ્રમાણે ત્રિસમય આદિ સિદ્ધોમાં પણ સમજવું.)

વ્યવહારનય-નિશ્ચયનય=લોકપ્રસિદ્ધ અર્થના અનુવાદમાં પરાયણ વ્યવહારનયનો અને
તાર્ત્વિકી શાસ્ત્રમાં સિદ્ધાન્તિત જ અર્થ તાર્ત્વિક હોય છે. અર્થના સ્વીકારમાં પરાયણ

નિશ્ચયનયનો પણ પૂર્વોક્ત સાત નયોમાં જ અંતર્ભાવ થાય છે. જેમ ભ્રમરમાં પાંચેય વર્ણો હોવા છતાં 'ભ્રમર કાળો છે' એમ વ્યવહારનય માને છે. (જેમ ભ્રમરમાં પાંચેય વર્ણો શાસ્ત્રમાં પ્રતિ-પાદિત કરે છે, તો પણ ઢોઢો ભ્રમરને શ્યામ તરીકે કહે છે. તે અનુસારે ઢોઢવ્યવહારપરાયણ વ્યવહારનયથી પણ 'ભ્રમર કાળો છે' એમ કહેવાય છે.) 'પંચવર્ણી ભ્રમર છે' એમ નિશ્ચયનય કહે છે, કેમ કે-શાસ્ત્રપ્રતિપાદિત તાત્ત્વિક અર્થરૂપ પંચવર્ણીને સ્વીકાર કરનાર છે.

શંકા-જો પંચવર્ણી ભ્રમર છે, તો શુકલ રૂપ વગેરે પણ શ્યામ રૂપની માફક ભ્રમરના શરીરમાં ઉપલબ્ધ થવા જોઈએ! જો ઉપલબ્ધ થતાં નથી, તો શ્યામ જ વર્ણ કેમ ન માનવો જોઈએ?

સમાધાન-ત્યાં શુકલ આદિ રૂપો છે જ, પરંતુ શ્યામ રૂપથી તિરોભૂત થયેલા શુકલ આદિ રૂપો છે તેથી પ્રત્યક્ષથી દેખાતાં નથી. અનુપલબ્ધિ માત્રથી (નહિ દેખાતાં હોવા માત્રથી) તે શુકલ આદિ રૂપોનું અવિદ્યમાનપણું નથી, કેમ કે-ગાદર સ્કંધપણું હોવાથી તે ભ્રમરના શરીરમાં તે શુકલ આદિ રૂપોનો (પંચવર્ણોનો) સદ્ભાવ (વિદ્યમાનપણું) પ્રમાણથી સિદ્ધ છે. જો તિરોભાવના પ્રભાવથી અનુપલબ્ધિ માત્રથી પણ તે શુકલ આદિ રૂપોનું અસત્ત્વ માનવામાં આવે, તો દિવસમાં સૂર્યના કિરણોના સંબંધથી અભિભૂત થયેલા હોવાથી નક્ષત્ર, ગ્રહ આદિનું પણ અસત્ત્વ માનવું પડશે! એવી આપત્તિ આવશે.

૦ તિરોભાવ અવિદ્યમાનતા પ્રત્યે કારણ નથી. પ્રત્યુત્, પ્રચ્છન્ન વિદ્યમાન તત્ત્વનું સૂચક બને છે.

૦ અથવા વિશેષ આવશ્યક ઉપદર્શિત વ્યવહારનય અને નિશ્ચયનયના વિભાગને કરે છે. એક નયમતના અર્થને ગ્રહણ કરનાર વ્યવહારનય છે. (અથવા જે કોઈ પણ દરેક નયનો મત છે, તેને વ્યવહાર સ્વીકારે છે; બીજા કોઈને સ્વીકારતો નથી. શાથી? કે જે કારણથી સઘળાય પ્રકારથી વિશિષ્ટ સર્વનયમત સમૂહમય વસ્તુને આ સ્વીકારી શકતો નથી, કેમ કે-સ્થૂલદૃશી છે.) (સર્વનયમતના અર્થને ગ્રહણ કરનારો નિશ્ચયનય હોય છે. નિશ્ચયનય તો જે યથાભૂત, પરમાર્થથી જે વસ્તુ છે, તે વસ્તુને તે પ્રકારે જ સ્વીકારે છે.) નિશ્ચયનય સર્વમતના અર્થના ગ્રહણની અપેક્ષાએ પ્રમાણરૂપ હોવાથી નયપણાના વ્યાધાતને નહિ પામે, કેમ કે-સર્વનયમત હોવા છતાં સ્વાર્થનો પ્રાધાન્યરૂપે નિશ્ચયનયે સ્વીકાર કરેલો છે. (જે સ્વ અભિમત જ પણ છે, તેને પ્રાધાન્યથી આ સ્વીકારે છે અને જે આ નયનો સ્વાર્થ નથી, તે સર્વનયમત પણ આ નયના સ્વીકારનો વિષય નથી. માટે આ નયનું પ્રમાણપણું નથી, કેમ કે-આ નયે સર્વનયમત પણ સ્વાર્થનો પ્રાધાન્યથી સ્વીકાર કરેલો છે.)

૦ તેમજ જ્ઞાન માત્રના પ્રાધાન્યના સ્વીકારમાં પરાયણ જ્ઞાનનયો છે. (મુક્તિ પ્રત્યે પ્રધાનતાથી જ્ઞાન જ કરણ છે. આવા સ્વીકારમાં પરાયણ, વિશિષ્ટ અભિપ્રાયરૂપ જ્ઞાનનયો છે. જ્ઞાનનયપણાએ અભિમત નૈગમ-સંગ્રહ-વ્યવહાર એમ ત્રણ જ્ઞાનનયો છે.) ક્રિયા માત્રના પ્રાધાન્યના સ્વીકારમાં પરાયણ ક્રિયાનયો છે. (મુક્તિ પ્રત્યે પ્રધાનપણાએ ક્રિયાનું જ કારણ-

પણું છે. આવા સ્વીકારમાં પરાયણ અભિપ્રાયવિશેષો ક્રિયાનયો છે. અહીં પણ ક્રિયાનય-પણાએ અભિમત ઋણુસૂત્ર-શબ્દ-સમભિરૂઢ-એવંભૂતરૂપ ચાર નયો ક્રિયાનયો છે. જે નયો જ્ઞાનનયપણાએ અભિમત છે, તેઓના મતમાં ક્રિયાના કારણપણાનો સ્વીકાર છે જ. તો પણ પ્રધાનતાએ જ્ઞાનનો જ સ્વીકાર છે, કેમ કે-‘જ્ઞાન સિવાય મુક્તિ નથી’ આવા વાક્યનું પ્રધાનતાથી અવલંબન છે. એક ચક્રવાળો રથ ખરેખર ચાલતો નથી, માટે સહકારિપણાએ વિશુદ્ધ ક્રિયાના આચરણથી મનની વિશુદ્ધિ છે અને તેથી સમ્યજ્ઞાનનો ઉદય છે. આ હિસાબે ક્રિયાનું પૃથક્ભાવથી કારણપણું છે. ‘અજ્ઞાનથી બંધ છે,’ માટે અજ્ઞાન નિવૃત્તિરૂપ મુક્તિ છે. જેઓ ક્રિયાવાદીઓ છે, તેઓ પણ મુક્તિ પ્રત્યે જ્ઞાન કારણ છે એમ માને છે, પરંતુ પ્રધાન કારણ ક્રિયા જ છે: કેમ કે-અમુક ઔષધથી અમુક વ્યાધિની ઉપશાન્તિ થાય છે-એમ જાણનાર રોગી, જે વિધિસર ઔષધનું સેવન ન કરે, તો રોગની નિવૃત્તિને પામતો નથી, માટે ક્રિયાની જ પ્રધાનતા છે એમ કહે છે.) ત્યાં ઋણુસૂત્ર આદિ ચાર નયો ચારિત્ર-લક્ષણવાળી ક્રિયાના પ્રધાનપણાને માને છે, કેમ કે-તે ક્રિયાનું જ મોક્ષપ્રતિ અવ્યવહિત (સાક્ષાત્) કારણપણું છે.

૦ નૈગમ-સંગ્રહ-વ્યવહારરૂપ જ્ઞાનનયો તો, જો કે ચારિત્ર (ચારિત્રરૂપ ક્રિયા), શ્રુત (જ્ઞાન) અને સમ્યક્ત્વ (સમ્યજ્ઞર્શન)-એમ ત્રણેયમાં મોક્ષનું કારણપણું માને છે.

શંકા-જો આ જ્ઞાનનયો ચારિત્ર આદિ ત્રણેયનું પ્રમાણપણું માને છે, તો તેઓનું જ્ઞાનનયત્વ ક્યાંથી રહે ?

સમાધાન-તો પણ ચારિત્ર આદિ કારણોને વ્યસ્તરૂપે માને છે. સમસ્ત-સમુદ્ધિરૂપે જ્ઞાનનયો માનતાં નથી. (મોક્ષત્વથી અવચ્છિન્ન કાર્યતા નિરૂપિત કારણતાવચ્છેદ વિભિન્ન ધર્મથી વિશિષ્ટ એટલે વ્યસ્તભૂત ચારિત્રાદિની જ કારણતા છે. આ પ્રમાણે હોયે છતે જ્ઞાનનું પ્રધાન તથા કારણપણું છે. તેનાથી ભિન્ન ચારિત્ર અને જ્ઞાનનું ગૌણરૂપે કારણપણું સ્વીકારે છે. જો સમુદ્ધિ ચારિત્ર આદિનું કારણપણું માને, તો તમામ ચારિત્ર આદિનું પ્રધાન કારણપણું થાય, માટે કહે છે કે-સમસ્તોનું કારણપણું જ્ઞાનનયો માનતાં નથી. સમુદ્ધિ કારણપણાનો સ્વીકાર હોયે છતે જ તેઓનું પ્રમાણપણું થાય ! તે તો તેઓમાં નથી, માટે પ્રમાણપણું નથી.)

શંકા-નૈગમ આદિ નયો શાથી સમસ્તોનું કારણપણું માનતાં નથી ?

સમાધાન-આ નૈગમાદિ જ્ઞાનનયોના મતમાં જ્ઞાન આદિ ત્રણથી જ (એવકારથી) એક એક જ્ઞાનાદિનો વ્યવચ્છેદ સમજવો. મોક્ષ છે, એવા નિયમ(વ્યવસ્થા)નો અભાવ છે. અન્યથા, જો ‘જ્ઞાનાદિ ત્રણથી જ મોક્ષ છે’ આવા નિયમનો સ્વીકાર કરવામાં આવે, તો નયપણાની હાનિનો પ્રસંગ છે (નયરૂપે તે ટકી શકતાં નથી), જેથી નયો છે માટે વ્યસ્તરૂપે માને છે એમ જોવું.

૦ બીજો સ્થળ હેતુ એવો છે કે-સમુદ્ધિ જ્ઞાન આદિ ત્રણથી જ મોક્ષ છે, પરંતુ વ્યસ્ત પ્રત્યેક જ્ઞાનાદિથી મોક્ષ નથી. આવો સમુદાયવાદ સ્થિતપક્ષ હોવાથી પ્રમાણવાદરૂપ છે. (સમ્યક્જ્ઞાન-સમ્યક્દર્શન-સમ્યક્ચારિત્રરૂપ રત્નત્રયીથી જ મોક્ષ છે, આવા જૈનીય સિદ્ધાન્ત-પક્ષમાં સમુદ્ધિ પૂર્વોક્ત રત્નત્રયીનું જ મોક્ષ પ્રત્યે ચોક્કસ હેતુત્વ પર્યાપ્ત છે.)

નવેષુ નયેષુ સર્વેષાં સમાનવિષયત્વમુત ન્યૂનાધિકવિષયત્વં વેત્યત્ર શુદ્ધાશુદ્ધતાભિપ્રાયત આહ—

નૈગમો ભાવાભાવવિષયકઃ સદ્ગ્રહસ્સર્વભાવવિષયકઃ, વ્યવહારઃ કાલત્રયવૃત્તિકતિપય-ભાવપ્રકારપ્રરૂપાપકઃ, વર્તમાનક્ષણમાત્રસ્થાયિપદાર્થવિષય ઋજુસૂત્રઃ, કાલાદિભેદેન મિનાર્થ-વિષયશબ્દનયઃ, વ્યુત્પત્તિભેદેન પર્યાયશબ્દાનાં મિનાર્થતાસમર્થનપરસ્સમમિરૂઢઃ, ક્રિયા-ભેદેન વિમિનાર્થતાનિરૂપણપર એવમ્ભૂતનય इत्यુત્તરોત્તરનયાપેક્ષયા પૂર્વપૂર્વનયસ્ય મહાવિષય-ત્વં बोध्यम् ॥સૂત્ર-૧૬॥

નૈગમ इति । ભાવાભાવભૂમિકત્વસદ્ગ્રહાપેક્ષયા નૈગમો બહુવિષય इति ભાવઃ, સદ્વિશેષપ્રકાશકવ્ય-વહારાપેક્ષયા સમસ્તસત્સમૂહોપદર્શકસ્ય સદ્ગ્રહસ્ય બહુવિષયત્વમિત્યાહ સદ્ગ્રહ इति । વર્તમાનવિષયાવલ-મ્બિન ઋજુસૂત્રાત્કાલત્રયવર્ત્યર્થજાતાવલમ્બિનો વ્યવહારસ્ય બહુવિષયત્વમિત્યાહ વ્યવહાર इति, કાલાદિભેદેન મિનાર્થોપદેશકશબ્દાપેક્ષયા તદ્વિપરીતવેદકઃ ઋજુસૂત્રો ભૂમવિષય इत्यત્રાહ વર્તમાનેતિ, ન કેવલં કાલા-દિભેદેનૈર્જુસૂત્રાદલ્પાર્થતા શબ્દસ્ય, કિન્તુ નામાદિતોડપિ, શબ્દો હિ નામસ્થાપનાદ્રવ્યભાવરૂપચતુર્વિધ-નિક્ષેપેષુ ભાવઘટમેવ વ્યવહર્તવ્યં મન્યતે શબ્દાર્થપ્રધાનતયા તસ્યૈવ જલાહરણાદિક્રિયાક્ષમત્વાત્, યદ્વા સપ્ત-ધર્માપનાદસ્ય વિશેષઃ, ઋજુસૂત્રસ્ય હિ પ્રત્યુત્પન્નોડવિશેષિત એવ ઘટોડમિપ્રેતઃ, શબ્દનયસ્તુ સદ્ભાવાસદ્ભાવા-દિભિર્પિતસ્યૈ સ્યાદઘટઃ સ્યાદઘટઃ, સ્યાદવક્તવ્યઃ સ્યાત્ સંશ્વાસંશ્ચોભયં, સ્યાત્સન્ન વક્તવ્યઃ, સ્યાદસન્નવક્ત-વ્યઃ, સ્યાત્સન્નસન્નવક્તવ્ય इति સ્યાદ્વાદદૃષ્ટમેદં ઘટાદિકમર્થં યથાવિવક્ષિતમેકેન કેનાપિ મદ્ધકેન વિશેષિ-તતરં પ્રતિપદ્યતે નયત્વાદિતિ વિશેષઃ । પ્રતિપર્યાયશબ્દમર્થભેદમભીપ્સતસ્સમમિરૂઢાચ્છબ્દો બહુવિષય इત્યાહ કાલાદીતિ, આદિના કારકલિહ્વાદીનાં પરિગ્રહઃ । પ્રતિક્રિયં વિમિનમર્થં પ્રતિજાનાનાદેવમ્ભૂતાત્સમમિરૂઢ-સ્તદન્યથાર્થસ્થાપકત્વાદ્બહુવિષય इત્યાહ વ્યુત્પત્તિભેદેનેતિ, એવમ્ભૂતવિષયં દર્શયન્નિગમયતિ ક્રિયાભેદેનેતિ ॥

શું આ નયોમાં સઘળા નયો સમાન વિષયવાળા છે કે ન્યૂન કે અધિક વિષયવાળા છે ? આવી શંકાના સમાધાનમાં શુદ્ધત્વ અને અશુદ્ધત્વના અભિપ્રાયથી કહે છે કે—

ભાવાભાવ વિષયકે નયો.

ભાવાર્થ—“નૈગમનય ભાવ અને અભાવના વિષયવાળો છે, સંગ્રહનય સર્વભાવવિષય-વાળો છે, વ્યવહારનય ત્રણ કાળમાં વર્તમાન કેટલાક ભાવપ્રકારને જણાવનારો છે, ઋજુસૂત્ર-નય વર્તમાન ક્ષણ માત્રમાં રહેનાર પદાર્થના વિષયવાળો છે, શબ્દનય કાળ આદિના લેહથી

૧. ઋધ્વગ્રીવકપાલકુશિલુધ્નાદિમિઃ સ્વપર્યાયૈરસદ્ભાવેનાર્પિતશ્ચેત્ સ્યાદ્ઘટઃ, પટાદિગતૈઃ પરપર્યાયૈરસદ્ભાવેના-ર્પિતઃ સ્યાદઘટો મવતિ । સ્વપરોમયપર્યાયૈઃ સદસદ્ભાવાભ્યામર્પિતો યુગપદ્વક્તુમિષ્ટશ્ચેદવક્તવ્યો મવતીત્યેવં बोध्यः ॥

લિન્ન અર્થના વિષયવાળો છે, સમલિરૂઢનય વ્યુત્પત્તિના લેહથી પર્યાયશબ્દોના અર્થલેહના સમર્થનમાં પરાયણ છે, એવંભૂતનય ક્રિયાના લેહથી અર્થલેહના નિરૂપણમાં પરાયણ છે. એમ ઉત્તર ઉત્તરનયની અપેક્ષાએ પૂર્વપૂર્વ નયનું મહા (બહુ) વિષયપણું જાણવું.”

વિવેચન-નૈગમનય ભાવ અને અભાવના વિષયવાળો હોઈ સંગ્રહનયની અપેક્ષાએ બહુવિષયવાળો છે.

૦ સદ્વિશેષનો (કેટલાક સત્ પ્રકારોનો) પ્રકાશ કરનાર વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ સમસ્ત સત્ના સમૂહના ઉપદેશક સંગ્રહનું બહુવિષયપણું છે. માટે કહે છે કે-‘સદ્મૂળ’ इति । अर्थात् संग्रह सर्वभावना विषयवाળો છે.

૦ વર્તમાન વિષયના અવલંબી ઋણુસૂત્ર કરતાં ત્રણ કાળમાં વર્તમાન પદાર્થના સમૂહનો અવલંબી વ્યવહારનય બહુવિષયવાળો છે. માટે કહે છે કે-‘व्यवहार’ इति । अर्थात् व्यवहारनय त्रण कालवर्ती કેटલાક ભાવપ્રકારોનો પ્રકાશક છે.

૦ કાળ આદિના લેહથી અર્થલેહના ઉપદેશક શબ્દનયની અપેક્ષાએ તદ્ વિપરીત વેદક (કાળ આદિના લેહથી અલિન્ન અર્થનો યોધક) ઋણુસૂત્રનય બહુવિષયવાળો છે. માટે કહે છે કે-‘वर्तमान’ इति । अर्थात् वर्तमान क्षण मात्र स्थायी पदार्थना विषयवाળો ઋણુસૂત્રનય છે.

૦ કેવળ કાળ આદિના લેહથી જ ઋણુસૂત્રનય કરતાં શબ્દનયની અદ્યવિષયતા નથી, પરંતુ નામ આદિથી પણ અદ્યવિષયતા છે.

ખરેખર, શબ્દનય, નામ-સ્થાપના-દ્રવ્ય-ભાવરૂપ ચાર પ્રકારના નિષેષાઓમાં માત્ર ભાવઘટને જ વ્યવહારના વિષય તરીકે માને છે, કેમ કે-શબ્દાર્થ પ્રધાનપણાએ તે ભાવઘટ જ જલ આહરણુ આદિ ક્રિયામાં સમર્થ છે. અથવા વિશેષાવશ્યક કથનની અપેક્ષાએ સપ્તધર્મરૂપ સપ્તભંગીના અર્પણથી (માન્યતાથી) આ શબ્દનયમાં વિશેષ છે. ખરેખર, ઋણુસૂત્રનય વર્તમાનકાલીન અવિશેષિત ઘટને જ માને છે. પરંતુ શબ્દનય તો સદ્ભાવ-અસદ્ભાવ આદિથી અર્પિત-વિવક્ષિત ભાવઘટ, (ઉર્વગ્રીવા-કપાલ-કુક્ષિ-ગુદન આદિ રૂપ સ્વપર્યાયી-સદ્ભાવથી વિશેષિત-વિવક્ષિત જો છે, તો સ્યાદ્ ઘટ-પટ આદિગત પરપર્યાયી-અસદ્ભાવથી સ્યાદ્ અઘટ થાય છે. સ્વ-પર ઉભય પર્યાયી, સદ્-અસદ્ભાવથી અર્પિત એકીસાથે કહેવાને ઇષ્ટ જો છે, તો અવક્રતવ્ય થાય છે એમ જાણવું.) સ્વપર્યાયી-સદ્ભાવથી, પરપર્યાયી-અસદ્ભાવથી, ઉભય પર્યાયી-ઉભયથી, અર્પિત-વિશેષિત ઘટ, સ્યાદ્-ઘટ, સ્યાદ્ અઘટ, સ્યાદ્ ઘટાઘટાવક્રતવ્ય, સ્યાદ્ સત્ઘટઃ-અસત્ઘટઃ (ઘટાઘટોભય), સ્યાદ્-સનઘટઃ અવક્રતવ્ય, સ્યાદ્ અસનઘટઃ અવક્રતવ્ય, સ્યાદ્ સન્-અસન્ ઘટાઘટોભય અવ્યક્રતવ્ય ઇત્યાદિ રૂપ સપ્તભંગીને સ્વીકારે છે. તેથી આ પ્રમાણે સ્યાદ્વાદથી દંષ્ટ (પ્રત્યક્ષભૂત) સાત લેહવાળા ઘટ આદિ પદાર્થોને વિવક્ષા અનુસારે કોઈ એક પણ ભંગથી વિશેષિતતર ઘટાદિરૂપ પદાર્થને આ શબ્દનય સ્વીકારે છે, કેમ કે-આ નય છે, માટે વિશેષ છે. અર્થાત્

ઋબુસૂત્રનય કરતાં વિશેષિતતર વસ્તુગ્રાહી હોવાથી વિશેષ છે. સ્યાદ્વાદીઓ તો સંપૂર્ણ સંપત્તિભંગીઆત્મક પણ પદાર્થને સ્વીકારે છે.

શાંકા-સંપત્તિભંગીના સ્વીકારમાં ઋબુસૂત્રનું સ્યાદ્વાદિપણું જ થાય ! નયપણું ન થાય ! કેમ કે-સંપૂર્ણ અર્થનો ઉપદર્શક હોઈ તેના એકદેશ માત્રના ઉપદર્શકપણાનો અભાવ છે ને ?

સમાધાન-જો કે આવા સંપૂર્ણ સંપત્તિભંગીથી પરિકરિત વસ્તુને સ્યાદ્વાદીઓ જ સ્વીકારે છે, તો પણ ઋબુસૂત્રે કરેલ આ ઘટાદિના સ્વીકારની અપેક્ષાએ અન્યતર (કોઈ એક) ભંગથી વિશેષિતતર ઘટાદિ પદાર્થનો સ્વીકાર (પ્રતીતિ) આ શબ્દનયમાં અદુષ્ટ છે, માટે કોઈ દોષ નથી. આ પ્રમાણે વિશેષાવશ્યકકાર આદિ બોલે છે.

૦ પ્રત્યેક પર્યાયશબ્દના અર્થભેદને માનનાર સમભિરૂઢનય કરતાં શબ્દનય બહુવિધવાળો છે. માટે કહે છે કે-‘કાલાદી’તિ । અર્થાત્ કાળ આદિના (અહીં આદિ પદ્ધતી કારક-લિંગ આદિનું ગ્રહણ છે.) ભેદથી અર્થભેદના વિધયવાળો શબ્દનય છે.

૦ ક્રિયાએ ક્રિયાએ અર્થભેદને માનનારા એવંભૂતનય કરતાં સમભિરૂઢનય તેનાથી અન્યથા અર્થ(તે ક્રિયાના ભેદથી પણ અભિન્ન ભાવ-અર્થ)નો સ્થાપક હોવાથી બહુવિધવાળો છે. માટે કહે છે કે-‘વ્યુત્પત્તિભેદે’તિ । અર્થાત્ વ્યુત્પત્તિના ભેદથી પર્યાયશબ્દોના અર્થભેદનો સમર્થક સમભિરૂઢનય છે. એવંભૂતનયના વિધયને દર્શાવતાં ઉપસંહાર કરે છે કે-‘ક્રિયાભેદે’તિ । અર્થાત્ ક્રિયાના ભેદથી અર્થભેદના નિરૂપણમાં પરાયણ એવંભૂતનય છે.

एवं नयस्वरूपे निरूपितेऽर्थतस्फुटमपि सुलभतया दुर्नयस्वरूपं बुबोध्यविषया नयामासान् क्रमेणाह-

ધર્મદ્વયધર્મિદ્વયધર્મધર્મિદ્વયાનાં સર્વથા પાર્થક્યાભિપ્રાયો નૈગમાભાસઃ, યથા વહ્નિપર્વત-વૃત્તિત્વયોરનિત્યજ્ઞાનયો રૂપનૈલ્યયોરાત્મવૃત્તિસત્ત્વચૈતન્યયોઃ કાઠિન્યવદ્વ્યવૃથિવ્યો રૂપવદ્વ્યવૃત્તયોઃ પર્યાયવદ્વ્યવસ્ત્વોજ્ઞાનાત્મનોર્નિત્યસુખમુક્તયોઃ ક્ષણિકસુખવિપયાસક્તજીવયોશ્ચ સર્વથા ભેદાભિપ્રાયઃ । વૈશેષિકનૈયાયિકયોર્દર્શનમેતદાભાસ એવ ॥સૂત્ર-૧૭॥

ધર્મદ્વયેતિ । પૂર્વોક્તૈતદ્દૃષ્ટાન્તેષ્વૈકાન્તિકપાર્થક્યાભિસન્ધિશ્ચેન્નૈગમાભાસસ્ત્યાદિત્યાશયેન તમેવ દર્શયતિ યથેતિ, વહ્નિપર્વતવૃત્તિત્વયોરિતિ સર્વથા ભેદાભિપ્રાય इत्यગ્રેતનેન સમ્બધ્યતે, एवમગ્રેऽपि । પર્વતે પર્વતીયવહ્નિરિત્યત્ર તયોસ્સર્વથા ભેદાભિપ્રાયશ્ચેત્તદા ધર્મદ્વયવિષયકો નૈગમાભાસ इति भावः । અનિત્ય-જ્ઞાનમાત્મન इत्यत्रानित्यज्ञानयोस्સર્વથા પાર્થક્યાભિસન્ધૌ ધર્મદ્વયવિષયકનૈગમાભાસ इत्याहानित्येति । ઘટે નીલં રૂપમિત્યાદૌ નૈલ્યરૂપયોરેકાન્તભેદાભિપ્રાયે ધર્મદ્વયવિષયકનૈગમાભાસ इत्याह रूपेति । સચ્ચૈતન્યમાત્મનીત્યાદૌ પ્રધાનોપસર્જનભાવેન ચૈતન્યાલ્યસત્ત્વાલ્યવ્યજ્ઞાનપર્યાયયોર્ધર્મદ્વયયોર્ઽર્થિવક્ષ્યો નૈગમત્વેऽपि તયોરેકાન્તભેદેનોક્તિર્યામાસરૂપા સ્યાદિત્યાહ-આત્મવૃત્તીતિ । કાઠિન્યવદ્વ્યવૃથિવ્યો પુથિવીત્યાદૌ ધર્મિદ્વયયોઃ કાઠિન્યવદ્વ્યવૃથિવ્યોસ્સર્વથા પાર્થક્યેન કથને નૈગમાભાસ इत्याह कठिन्येति । રૂપવદ્વ્યવૃત્તયોર્મૂર્તમિત્યાદૌ

ધર્મિદ્રવ્યયો રૂપદ્રવ્યમૂર્ત્યોસ્સર્વથા મેદાભિપ્રાયે તથેત્યાહ રૂપવદિતિ । પર્યાયવદ્રવ્યમિત્યત્રાપિ તથેત્યાહ પર્યાયવદિતિ । જ્ઞાનવાનાન્મા, નિત્યસુખી મુક્તઃ, ક્ષણિકસુખી વિષયાસક્તજીવ इत्यादि धर्मधर्म्युभयविषयके सर्वथा मेदाभिप्राये नैगमाभासत्वं स्यादित्याह જ્ઞાનેતે । કસ્ય દર્શનમેતન્નયાભાસરૂપમિત્યત્રાહ વૈશેષિકેતિ ॥

આ પ્રમાણે નયના સ્વરૂપનું નિરૂપણ થયે છતે, અર્થથી સ્પષ્ટ છતાં સુલભપણુએ દુર્નયના સ્વરૂપને જણાવવાની ઇચ્છાથી નયાભાસોને કંમથી કહે છે કે-

નયાભાસ.

ભાવાર્થ-‘‘એ ધર્મોનો, એ ધર્મીનો અને એ ધર્મ-ધર્મીનો સર્વથા પૃથક્પણુનો અભિપ્રાય, એ ‘નૈગમાભાસ’ કહેવાય છે. જેમ વહ્નિ અને પર્વતવૃત્તિત્વનો, અનિત્યજ્ઞાનનો, રૂપ અને નીલતાનો, આત્મવૃત્તિ સત્ત્વ અને ચૈતન્યનો, કાઠિન્યવદ્ દ્રવ્ય અને પૃથિવીનો, રૂપ-વદ્ દ્રવ્ય અને મૂર્તનો, પર્યાયવદ્ દ્રવ્ય અને વસ્તુનો, જ્ઞાન અને આત્માનો, નિત્ય સુખ અને મુક્તનો, તેમજ ક્ષણિક સુખ અને વિષયાસક્ત જીવનો સર્વથા ભેદનો અભિપ્રાય. વૈશેષિક અને નૈયાયિકનું દર્શન આ નૈગમાભાસરૂપ જ છે.’’

વિવેચન-પૂર્વકથિત આ દષ્ટાન્તોમાં જ ઐકાન્તિક પૃથક્પણુનો અભિપ્રાય જો છે, તો નૈગમાભાસ થાય. એવા આશયથી તેને જ દર્શાવે છે કે-‘યથે’તિ-‘વહ્નિપર્વતવૃત્તિત્વયો’ इति । ‘સર્વથા મેદાભિપ્રાય’-આવા આગળના વાક્યની સાથે સંબંધીત કરાય છે. એ પ્રમાણે આગળ ઉપર પણ સમજવું.

○ ‘પર્વત’માં પર્વતીય વહ્નિ’-આ સ્થળમાં તે બંનેનો સર્વથા ભેદનો અભિપ્રાય જ્યારે છે, ત્યારે ધર્મદ્રવ્યના વિષયવાળો નૈગમાભાસ છે એમ જાણવું.

○ ‘અનિત્યજ્ઞાન આત્માનું છે’-આ સ્થળમાં અનિત્ય અને જ્ઞાનનો સર્વથા ભેદના અભિ-પ્રાયમાં એ ધર્મના વિષયવાળો નૈગમાભાસ છે. માટે કહે છે કે-‘અનિત્યે’તિ ।

○ ‘ઘટમાં નીલ રૂપ છે,’ ઇત્યાદિ સ્થળમાં નીલતા અને રૂપમાં એકાન્તે ભેદનો અભિપ્રાય હોયે છતે એ ધર્મના વિષયવાળો નૈગમાભાસ છે. માટે કહે છે કે-‘રૂપે’તિ ।

○ ‘સત્ અને ચૈતન્ય આત્મામાં છે,’ ઇત્યાદિ સ્થળમાં ગૌણ-મુખ્યભાવથી ચૈતન્યનામક અને સત્ત્વનામક વ્યંજન-પર્યાયરૂપ એ ધર્મોની વિવક્ષામાં નૈગમપણું હોવા છતાં, તે બંનેનું એકાન્તે ભેદથી કથન નયાભાસરૂપ થાય. માટે કહે છે કે-‘આત્મવૃત્તિ’તિ ।

○ ‘કાઠિન્યવાળું દ્રવ્ય પૃથિવી છે,’ ઇત્યાદિ સ્થળમાં કાઠિન્યવાળું દ્રવ્ય અને પૃથિવીરૂપ બંને ધર્મીના સર્વથા પૃથક્પણુના કથનમાં નૈગમાભાસ છે. માટે કહે છે કે-‘કાઠિન્યે’તિ ।

○ ‘રૂપવાળું દ્રવ્ય મૂર્ત છે,’ ઇત્યાદિ સ્થળમાં રૂપવાળું દ્રવ્ય અને મૂર્તરૂપ બંને ધર્મીના સર્વથા ભેદના અભિપ્રાયમાં નૈગમાભાસ છે. માટે કહે છે કે-‘રૂપવદિ’તિ ।

○ ‘પર્યાયવાળું દ્રવ્ય વસ્તુ છે’-આવા સ્થળમાં તે પ્રમાણે-પૂર્વની માફક સમજવું. માટે કહે છે કે-‘પર્યાયવદિ’તિ ।

૦ 'જ્ઞાનવાળો આત્મા છે'-'નિત્ય સુખી મુક્ત છે'-'ક્ષણિક સુખી વિષયામુક્ત હવ છે,' ઇત્યાદિ ધર્મ અને ધર્મીના ઉભય વિષયવાળા સ્થળમાં સર્વથા ભેદના અભિપ્રાયમાં નૈગમાભાસપણું છે. માટે કહે છે કે-'જ્ઞાને'તિ ।

૦ કેાનું દર્શન આ નયાભાસરૂપ છે? આના જવાબમાં કહે છે કે-'વૈશેષિકે'તિ ।

સદ્ગ્રહાભાસમાચરે—

પરસામાન્યમપરસામાન્યં વામ્યુપગમ્ય તદ્વિશેષનિરાકરણાભિપ્રાયસ્સદ્ગ્રહનયાભાસઃ ।
યથા જગદિદં સદેવ તદ્વચાપ્યધર્માનુપલમ્ભાદિતિ । અદ્વૈતસાંખ્યદર્શને પ્તદામાસરૂપે । एवं
દ્રવ્યમેव तत्त्वं तद्विशेषाणामदर्शनादित्यादयोऽभिप्रायविशेषाः ॥સૂત્ર-૧૮॥

પરસામાન્યમિતિ । સ્પષ્ટમ્, દૃષ્ટાન્તમાહ યથેતિ, તદ્વચાપ્યેતિ, તતઃ પૃથગ્ભૂતાનાં તદ્વચાપ્યાનાં
વિશેષધર્માણામદર્શનાદિતિ હેતુના વિશેષધર્મનિરાકરણાભિપ્રાયસ્ય વ્યક્તતયા પરસદ્ગ્રહાભાસત્વમિતિ માવઃ,
અખિલાન્યદ્વૈતદર્શનાનિ સાંખ્યદર્શનઞ્ચાત્રાન્તર્ભવન્તીત્યાહાદ્વૈતેતિ । અપરસદ્ગ્રહાભાસમાહેવમિતિ ॥

સંગ્રહાભાસ.

ભાવાર્થ-“પરસામાન્ય કે અપરસામાન્યને સ્વીકારી તેના વિશેષના નિરાકરણને
અભિપ્રાય, એ ‘સંગ્રહનયાભાસ’ કહેવાય છે. જેમ આ જગત્ સત્ જ છે, કેમ કે-તેના વ્યા-
પ્યભૂત ધર્મોનું અદર્શન છે. અદ્વૈતદર્શન અને સાંખ્યદર્શન અપરસંગ્રહાભાસરૂપ છે. આ
પ્રમાણે દ્રવ્યત્વ જ તત્ત્વ છે, કેમ કે-તેના વિશેષભૂત ધર્મ આદિ દ્રવ્યોનું અદર્શન છે.
ઈત્યાદિ અપરસંગ્રહાભાસ આદિ અભિપ્રાયવિશેષ છે.”

વિવેચન-સ્પષ્ટ છે. દૃષ્ટાન્તને કહે છે કે-‘યથે’તિ, ‘તદ્વચાપ્યે’તિ । તે સત્તાનામક
તત્ત્વથી પૃથગ્ભૂત તેના વ્યાપ્યભૂત વિશેષોનું અદર્શન છે. એવા હેતુથી વિશેષધર્મનિરા-
કરણના અભિપ્રાયનું વ્યક્તરૂપે પરસંગ્રહાભાસપણું છે એવો ભાવ છે. આ પરસંગ્રહાભાસમાં
સમસ્ત અદ્વૈતદર્શનો અને સાંખ્યદર્શન અંતર્ભૂત થાય છે. માટે કહે છે કે-‘અદ્વૈતે’તિ । અપર-
સંગ્રહાભાસને કહે છે કે-‘એવમિ’તિ ।

વ્યવહારાભાસમાચરે—

કાલ્પનિકદ્રવ્યપર્યાયાભિમન્તા વ્યવહારાભાસઃ । યથા ચાર્વાકદર્શનમ્, તત્ર હિ કાલ્પનિક-
ભૂતચતુષ્ટયવિભાગો દૃશ્યતે, પ્રમાણસમ્પન્નજીવ દ્રવ્યપર્યાયાદિવિભાગસ્તિરસ્ક્રિયતે ॥સૂત્ર-૧૯॥

કાલ્પનિકેતિ । અપારમાર્થિકદ્રવ્યપર્યાયવિભાગાભિપ્રાય इत्यर्थः । उदाहरति यथेति, चार्वकौ
हि प्रमाणप्रतिपन्नं जीवद्रव्यपर्यायादिप्रविभागं कल्पनारोपितत्वेनापह्नुत्याविचारितरमणीयं भूतचतुष्टय-
प्रविभागमात्रं स्थूलकोक्यवहारानुयायितया समर्थयतीत्यागममाह तत्र हीति चार्वकदर्शने हीत्यर्थः ॥

વ્યવહારાભાસ.

ભાવાર્થ-“કાલ્પનિક દ્રવ્ય અને પર્યાયને માનનારો ‘વ્યવહારાભાસ’ કહેવાય છે. જેમ

કે-આવાંકદર્શન. ખરેખર, તે આવાંકદર્શનમાં કાલ્પનિક ચાર ભૂતોનો વિભાગ દેખાય છે. પ્રમાણુસંપન્ન જીવના દ્રવ્યપર્યાયાદિના વિભાગનો તિરસ્કાર કરાય છે.”

વિવેચન-અપારમાર્થિક (અપ્રમાણિક) દ્રવ્યપર્યાયના વિભાગના અભિપ્રાયવાળો ‘વ્યવહાર-ન્યાયાસ’ કહેવાય છે. ઉ. ત. ખરેખર, આવાંક, પ્રમાણુપ્રતિપન્ના (પ્રામાણિક) જીવના દ્રવ્ય-પર્યાય આદિ વિભાગનો કલ્પનાથી આરોપિત હોઈ અપહ્વ કરી નથી વિચાર્યો. ત્યાં સુધી રમણીયભાસતા ચાર ભૂતોના પ્રવિભાગ માત્રને સ્થૂલ લોકવ્યવહારનો અનુયાયી હોઈ સમર્થન કરે છે. આવા આશયથી કહે છે કે-‘તત્રહી’તિ । ખરેખર, તે આવાંકદર્શનમાં ઈત્યાદિ.

ઋજુસૂત્રનયામાસમાહ—

કાલત્રયસ્થાયિપદાર્થવ્યુદસનપૂર્વકં વર્તમાનક્ષણમાત્રવૃત્તિપર્યાયાવલમ્બનાભિપ્રાય ઋજુ-સૂત્રનયામાસઃ । યથા વૌદ્ધદર્શનમ્, વુદ્ધો હિ ક્ષણમાત્રસ્થાયિનમેવ પદાર્થ પ્રમાણતયા સ્વીકરોતિ, તદનુગામિપ્રત્યભિજ્ઞાપ્રમાણસિદ્ધમેકં સ્થિરભૂતં દ્રવ્યં નાભ્યુપૈતિ ॥સૂત્ર-૨૦॥

કાલત્રયેતિ । ડદાહરતિ યથેતિ, તથાગતો હિ પ્રતિક્ષણવિનશ્વરપર્યાયાનેવ પારમાર્થિકતયા સમર્થ-યતે તદનુગામિ તુ પ્રત્યભિજ્ઞાદિપ્રમાણસિદ્ધં નિત્યં દ્રવ્યં તિરસ્કરુતેડતસ્તન્મતમૃજુસૂત્રામાસ ઇત્યાહ વુદ્ધો હીતિ ॥

ઋજુસૂત્રનયાભાસ.

ભાવાર્થ—“ત્રણેય કાળમાં રહેનાર દ્રવ્યરૂપ પદાર્થના ખંડનપૂર્વક, વર્તમાન ક્ષણ માત્ર વૃત્તિ પર્યાયના અવલંબનના અભિપ્રાયવાળો ‘ઋજુસૂત્રનયાભાસ’ કહેવાય છે. જેમ કે-બૌદ્ધ-દર્શન. ખરેખર, બુદ્ધ ક્ષણ માત્ર સ્થાયી જ પદાર્થને પ્રમાણરૂપે સ્વીકારે છે. તેને અનુસરનાર પ્રત્યભિજ્ઞાનરૂપ પ્રમાણથી સિદ્ધ એક સ્થિરભૂત દ્રવ્યને સ્વીકારતો નથી.”

વિવેચન-ઋજુસૂત્રનયાભાસનું ઉદાહરણ આપે છે કે-‘યથે’તિ । ખરેખર, બુદ્ધ ક્ષણે ક્ષણે વિનાશી પર્યાયને જ પારમાર્થિકરૂપે માને છે. તે પર્યાયાનુગામી (તે પર્યાયોના આધાર-ભૂત) પ્રત્યભિજ્ઞાન આદિ પ્રમાણથી પ્રસિદ્ધ નિત્ય (ત્રિકાળસ્થાયી) દ્રવ્યનો તિરસ્કાર કરે છે, માટે આ મત ઋજુસૂત્રનયાભાસરૂપ છે. એટલે કહે છે કે-વુદ્ધોહી’તિ ।

શબ્દાનયમાસમાહ—

કાલાદિભેદેન શબ્દસ્ય મિત્તાર્થવાચિત્વમેવેત્યભેદવ્યુદસનાભિપ્રાયઃ શબ્દનયામાસઃ । યથા વભૂવ ભવતિ ભવિષ્યતિ સુમેરુરિત્યાદૌ ભૂતવર્તમાનભવિષ્યત્કાલીનાન્ મિત્તમિત્ત્રાનેવ પ્રમાણવિરુદ્ધાન્ રત્નસાનૂનભિદધતિ તત્તચ્છબ્દા ઇત્યાદ્યભિપ્રાયઃ ॥સૂત્ર-૨૧॥

કાલાદિભેદેનેતિ । દૃષ્ટાન્તમાહ યથેતે, મિત્તકાલશબ્દાત્વાત્તાદૃક્સિદ્ધાન્યશબ્દવદ્વભૂવ ભવતિ ભવિ-ષ્યતિ સુમેરુરિત્યાદયઃ શબ્દા મિત્તાર્થમેવાભિદધતિ ઇત્યેવં પ્રમાણવિરુદ્ધાભિપ્રાયત્વાચ્છબ્દાભાસ ઇતિ ભાવઃ ॥

શબ્દનયાભાસ.

હાવાર્થ—“કાળ આદિના ભેદથી શબ્દોનો અર્થભેદ જ છે, એમ અભેદના ખંડનનો અભિપ્રાય, એ ‘શબ્દનયાભાસ’ કહેવાય છે. જેમ કે—સમેરૂ થયો, છે અને થશે. ઇત્યાદિમાં ભૂત-ભવિષ્ય-વર્તમાનકાળવર્તી અલગ અલગ પ્રમાણથી વિરૂદ્ધ તે તે શબ્દો મેરૂપર્વતને કહે છે. ઇત્યાદિ અભિપ્રાય.”

વિવેચન—દૃષ્ટાન્તને કહે છે કે—‘યથે’તિ । ભિન્ન કાળવાળો શબ્દ હોઈ, તેવા સિદ્ધ શબ્દની માફક ‘થયો, છે, હશે મેરૂ’ ઇત્યાદિ શબ્દો અર્થના ભેદને કહે છે. માટે આ પ્રમાણે પ્રમાણથી વિરૂદ્ધ અભિપ્રાય હોવાથી ‘શબ્દાભાસ’ કહેવાય છે.

સમભિરૂઢનયામાસમાહ —

પર્યાયશબ્દાનાં નિરુક્તિભેદેન મિન્નાર્થત્વમેવ ન ત્વર્થગતોઽભેદોઽપીતિ યોઽભિપ્રાયઃ સ સમભિરૂઢનયામાસઃ । યથા શક્રપુરન્દરેન્દ્રશબ્દાનાં મિન્નાભિધેયત્વમેવ મિન્નશબ્દત્વાદિ-ત્યભિપ્રાયઃ ॥સૂત્ર-૨૨॥

પર્યાયશબ્દાનામિતિ । દૃષ્ટાન્તમાહ યથેતિ, કરિકુરજ્જશબ્દવદ્મિન્નશબ્દત્વાચ્છક્રાદિશબ્દાનાં મિન્નાર્થત્વમેવ ન ત્વેકાર્થતેત્યભિપ્રાયઃ સમભિરૂઢનયામાસ ઇતિ ભાવઃ ॥

સમભિરૂઢનયાભાસ.

હાવાર્થ—“પર્યાપવાચક શબ્દોનો વ્યુત્પત્તિના ભેદથી અર્થનો ભેદ જ છે, અર્થગત અભેદ પણ નથી. આવો જે અભિપ્રાય, તે ‘સમભિરૂઢનયાભાસ’ છે. જેમ શક-પુરન્દર-ઈન્દ્ર આદિ શબ્દોનો અર્થભેદ જ, કેમ કે—ભિન્ન શબ્દ છે. એવો એવો અભિપ્રાય.”

વિવેચન—દૃષ્ટાન્તને કહે છે કે—‘યથે’તિ કરી—કુરંગ-તુરંગ શબ્દની માફક ભિન્ન શબ્દ હોવાથી શક આદિ પર્યાયશબ્દોનો અર્થભેદ જ છે, પરંતુ એક અર્થ નહિ. આવો અભિ-પ્રાય, એ ‘સમભિરૂઢનયાભાસ’ કહેવાય છે.

एवम्भूतनयामासमाह—

प्रवृत्तिनिमित्तक्रियाविरहितमर्थं शब्दवाच्यतया सर्वथाऽनभ्युपगच्छन्नभिप्रायविशेष एवम्भूत-नयामासः । यथा घटनक्रियाविरहितघटादेर्घटादिशब्दवाच्यत्वव्युदासाभिप्राय इति ॥सूत्र-२३॥

પ્રવૃત્તિનિમિત્તેતિ । સ્વવ્યુત્પત્તિનિમિત્તક્રિયાવિશિષ્ટં વસ્તુ ધ્વનિવાચ્યતયા પ્રતિજ્ઞાનાનોઽપિ યઃ પરામર્શસ્તદનાવિષ્ટં તદવાચ્યતયા પ્રતિક્ષિપતિ ન તૂપેક્ષતે સ એવમ્ભૂતનયામાસ ઇતિ ભાવઃ, વ્યુત્પત્તિનિ-મિત્તસ્યૈવ પ્રવૃત્તિનિમિત્તત્વમસ્ય મતમિતિ દ્યોતયિતું પ્રવૃત્તિનિમિત્તૈત્યુક્તમ્ । નિર્દર્શનમસ્યાહ યથેતિ, એવમેવ દ્રવ્યમાત્રગ્રાહી પર્યાયપ્રતિક્ષેપી દ્રવ્યાર્થિકામાસઃ, પર્યાયમાત્રગ્રાહી દ્રવ્યપ્રતિક્ષેપી પર્યાયાર્થિકામાસઃ, અર્થાભિધાયી શબ્દપ્રતિક્ષેપો અર્થનયામાસઃ, શબ્દાભિધાય્યર્થપ્રતિક્ષેપી શબ્દનયામાસઃ, અર્પિતમભિદધા-

नोऽनर्पितं प्रतिक्षिपन्नर्पितनयाभासः, अनर्पितमभिप्रयन्नर्पितं प्रतिक्षिपन्ननर्पितनयाभासः, एवमेव निश्चय-
नयाभासादिकं भाव्यम् ॥

ननु यद्येकैकधर्मसमर्थनपरायणाशेषधर्मतिरस्कारकारिणोऽभिप्राया दुर्नयतां प्रतिपद्यन्ते तदा वचन-
मप्येकधर्मकथनद्वारेण प्रवर्तमानं सावधारणत्वाच्छेषधर्मप्रतिक्षेपकार्यलीकमापद्यते, ततश्चानन्तधर्माध्या-
सितवस्तुसन्दर्शकमेव वचनं यथावस्थितार्थप्रतिपादकत्वात्सत्यम् न चेवं वचनप्रवृत्तिः, धटोऽयं शुक्लो
मूर्त इत्याद्येकैकधर्मप्रतिपादननिष्ठतया व्यवहारे शब्दप्रयोगदर्शनात्, सर्वधर्माणां यौगपद्येन वक्तुम-
शक्यत्वात्, तदभिधायकानामप्यानन्त्यात् । न चैकैकधर्मसन्दर्शकत्वेऽप्यमूनि वचनान्यलीकानि वक्तुं
पार्यन्ते, समस्तशब्दव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गात् । तदलीकत्वे ततः प्रवृत्त्यसिद्धेश्चेति चेदत्रोच्यते, द्विविधा
वस्तुप्रतिपादकाः लौकिकास्तत्त्वचिन्तकाश्चेति, अर्थित्वेन प्रत्यक्षादिप्रसिद्धमर्थं लौकिकास्तावन्मध्यस्थभावेन
व्यवहारकाले व्यपदिशन्ति, नीलमुत्पलं सुगन्धि कोमलमिति, न तु तद्वर्गितधर्मान्तरग्रहणनिराकरणयो-
राद्रियन्ते, अनर्थत्वात्, तावतैव विवक्षितव्यवहारपरिराज्यन्ते । न च तद्वचनानामलीकता, शेषधर्मान्ति-
रानिराकरणात् तथात्व एवालीकत्वात् । न च सर्वं वचनं सावधारणमिति न्यायेन तेषामपि वचनाना-
मितरधर्मतिरस्कारत्वसिद्धेरलीकत्वमेव स्यादिति वाच्यम्, अवधारणस्य तदसंभवमात्रव्यवच्छेदे व्यापारात्,
अनेकपुरुषसम्पूर्णे सदसि द्वारादौ स्थितस्य किमत्र देवदत्तस्समस्ति नास्तीति वा दोलायमानबुद्धेः केन-
चिदभिधीयते यथा देवदत्तोऽस्तीति । अत्र यद्यप्युपन्यस्ततत्पदद्वयस्य सावधारणता गम्यते, अन्यथा
तदुच्चारणवैयर्थ्यप्रसङ्गात्, तथाप्यवधारणं तदसंभवमात्रं व्यवच्छिन्नं न शेषपुरुषान्तरान् । नापि
पररूपेण नास्तित्वं, तद्व्यवच्छेदाभिप्रायेण प्रस्तुतवाक्याप्रयोगात्, प्रयोक्तुरभिप्रायादिसापेक्षतयैव
शब्दस्य स्वार्थप्रतिपादनसामर्थ्यात् । न च वाच्यवाचकभावसम्बन्धानर्थक्यम्, तदभावे प्रयोक्त्रभिप्रा-
यादिमात्रेण नियोक्तुमशक्यत्वात् । न च समस्तधर्मयुक्तमेव वस्तु प्रतिपादयद्वचनं सत्यमभिदध्महे, येनै-
कैकधर्मालिङ्गितवस्तुसन्दर्शकानामलीकता स्यात्, किन्तु सम्भवदर्थप्रतिपादकं सत्यमिति, सम्भवन्ति च
शेषधर्माप्रतिक्षेपे वचनगोचरायना धर्माः, तस्मात्तत्प्रतिपादकं सत्यमेव । यदा तु दुर्नयमतामिनिविष्टबुद्धि-
भिस्तीर्थान्तररीयैस्तद्वर्गितधर्मान्तरनिराकरणाभिप्रायेणैव सावधारणं तत्प्रयुज्यते यथा नित्यमेव वस्तु
अनित्यमेव वेत्यादि, तदा निरालम्बनत्वादलीकतां प्राप्नुवत्केन वार्येत । तत्त्वचिन्तकाः पुनः प्रत्यक्षादि-
प्रमाणसिद्धमनेकान्तात्मकं वस्तु दर्शयन्तो द्वेधा दर्शयेयुः सकलादेशेन विकलादेशेन वा, तत्र विकलादेशो
नयाधीनः, सकलादेशः प्रमाणाधीनः । मध्यस्थभावेन हार्थित्ववशात्कश्चिद्धर्म प्रतिपिपादयिष्यशेषधर्मस्वी-
कारनिराकरणविमुखया धिया वाचं प्रयुज्जने तदा तत्त्वचिन्तका अपि लौकिकवत्समुग्धाकारतयाऽऽचक्षते
जीवोऽस्ति कर्ता भोक्ता प्रमातेत्यादि । अतस्सम्पूर्णवस्तुप्रतिपादनाभावाद्विकलादेशोऽभिधीयते । यदा तु
प्रमाणव्यापारमविकलं परामृश्य प्रतिपादयितुमभिप्रयन्ति तदाऽङ्गीकृतगुणप्रधानभावा अशेषधर्मसूचक-

१. तादृशपदार्थाप्रसिद्ध्या निरालम्बनत्वादिति भावः ॥ २. सर्वं वाक्यं सावधारणमिति न्यायादिति ॥

કથશ્ચિત્પર્યાયસ્યાચ્છબ્દભૂષિતયા સાવધારણયા વાચા દર્શયન્તિ સ્યાદસ્ત્યેવ જીવ इत्यादિકया । अतोऽयं स्याच्छब्दसंसूचिताभ्यन्तरीभूतानन्तर्धर्मकस्य साक्षादुपन्यस्तजीवशब्दक्रियाभ्यां प्रधानीकृतात्मभावस्यावधारणव्यवच्छिन्नतदसम्भवस्य वस्तुनस्सन्दर्शकत्वात्सकलादेश उच्यते । तस्मान्नयप्रमाणाभिज्ञः स्याद्वादी सकलादेशविकलादेशावधिकृत्य यद्यद् श्रूते तत्तत्सत्यं दुर्नयमतावलम्बिनो यद्यदाचक्षते तत्तदलीकमिति ॥

એવંભૂતનયાભાસ.

ભાવાર્થ—“પ્રવૃત્તિના નિમિત્તભૂત ક્રિયાથી વિરહિત અર્થને શબ્દવાચ્યરૂપે સર્વથા નહિ સ્વીકાર કરનાર, વિશિષ્ટ અભિપ્રાય ‘એવંભૂતનયાભાસ’ કહે છે. જેમ ઘટનરૂપ ક્રિયાથી વિરહિત ઘટ આદિમાં ઘટ આદિ શબ્દવાચ્યત્વના ખંડનનો અભિપ્રાય.”

વિવેચન—સ્વ(શબ્દ)ની વ્યુત્પત્તિમાં નિમિત્તભૂત ક્રિયાથી વિશિષ્ટ વસ્તુ, શબ્દથી વાચ્યરૂપે માનનારો પણ પરામર્શ, તેનાથી વિરહિત તે વસ્તુને અવાચ્યરૂપે તિરસ્કાર કરે છે પરંતુ ઉપેક્ષા કરતો નથી. તે ‘એવંભૂતનયાભાસ’ છે.

○ વ્યુત્પત્તિનિમિત્તમાં જ પ્રવૃત્તિનિમિત્તપણું છે, આવો આ નયનો મત છે. એમ બતાવવા માટે ‘પ્રવૃત્તિનિમિત્ત’ એમ કહેલ છે. દૃષ્ટાન્તને કહે છે કે—‘યથે’તિ ।

○ એ પ્રમાણે દ્રવ્ય માત્રનું ગ્રહણ કરનારો, પર્યાયનો તિરસ્કાર કરનારો ‘દ્રવ્યા-થિકનયાભાસ.’

○ પર્યાય માત્રને ગ્રહણ કરનારો, દ્રવ્યનો તિરસ્કાર કરનારો ‘પર્યાયાથિકાભાસ.’

○ અર્થને કહેનારો, શબ્દનો તિરસ્કર્તા ‘અર્થનયાભાસ.’

○ શબ્દને કહેનારો, અર્થનો તિરસ્કર્તા ‘શબ્દનયાભાસ.’

○ અર્પિતને કહેનારો, અનર્પિતનો તિરસ્કર્તા ‘અર્પિતનયાભાસ.’

○ અનર્પિતને કહેનારો, અર્પિતનો તિરસ્કર્તા ‘અનર્પિતનયાભાસ.’

○ લોકવ્યવહારને સ્વીકારનારો, તત્ત્વનો તિરસ્કર્તા ‘વ્યવહારાભાસ.’

○ તત્ત્વને સ્વીકારનારો, વ્યવહારનો તિરસ્કર્તા ‘નિશ્ચયાભાસ.’

○ જ્ઞાનને સ્વીકારનારો, ક્રિયાનો તિરસ્કર્તા ‘જ્ઞાનનયાભાસ.’

○ ક્રિયાને સ્વીકારનારો, જ્ઞાનનો તિરસ્કર્તા ‘ક્રિયાનયાભાસ.’

પૂર્વપક્ષ—ન્યારે એક એક ધર્મના સમર્થનમાં પરાયણ, બાકીના ધર્મનો તિરસ્કાર કરનારા અભિપ્રાયો દુર્નયતાને (નયાભાસપણુને) પામે છે, ત્યારે વચન પણ એક ધર્મના કથનદ્વારા પ્રવર્તતું સાવધારણ (સઘળું વાક્ય સાવધારણ-જકાર આત્મક છે, એવો ન્યાય હોવાથી નિશ્ચય આત્મક છે.) હોઈ શેષ ધર્મનો તિરસ્કારકારી અમત્ય થાય છે અને તેથી અનન્ત ધર્મોથી વિશિષ્ટ વસ્તુ સંદર્શકજ વચન યથાવસ્થિત અર્થનું પ્રતિપાદક હોઈ સત્ય છે. પરંતુ આવી રીતે વચનની પ્રવૃત્તિ નથી, કેમ કે—આ ઘટ શુકલ છે, ગૂત્ત છે, ઇત્યાદિ એક એક ધર્મના પ્રતિપાદનમાં પરાયણ હોઈ વ્યવહારમાં શબ્દના

પ્રયોગનું દર્શન છે. સર્વ ધર્મોનું એકીસાથે કથન અશક્ય છે. તે સર્વ ધર્મોના વાચકશબ્દો અનન્ત છે. વળી એક ધર્મનું સંદર્શકપણું હોવા છતાં આ વચનો અસત્યરૂપે કહેવા માટે પાર પામી શકાશે નહિ, કેમ કે-સમસ્ત શાબ્દિક વ્યવહારના ઉચ્છેદનો પ્રસંગ છે અને શાબ્દિક વ્યવહારનું અસત્યપણું થતાં પ્રવૃત્તિની અસિદ્ધિ છે.

ઉત્તરપક્ષ-વસ્તુના પ્રતિપાદકો-(૧) લૌકિક અને (૨) તત્ત્વચિંતકરૂપે બે પ્રકારના છે.

(૧) લૌકિક-અર્થિપણાની અપેક્ષાએ પ્રત્યક્ષ આદિથી પ્રસિદ્ધ અર્થને લૌકિકો મધ્યસ્થ ભાવથી વ્યવહારકાળમાં વ્યવહારવિષય કરે છે. જેમ કે-ઉત્પલ, નીલ છે. સુગંધવાળું કોમળ છે. ઈતિ. પરંતુ તે ઉત્પલ આદિ ધર્મોમાં રહેલ ખીજા ધર્મોનું ગ્રહણ અને નિરાકરણમાં આદરવાળા થતાં નથી, કેમ કે-તેના અર્થો નથી. તેટલા માત્રથી વિવક્ષિત વ્યવહારની પૂર્ણતા છે.

૦ તેના વચનોની અસત્યતા નથી, કેમ કે-શેષ ધર્માન્તરોનું નિરાકરણ નથી. તથા-પણામાં જ શેષ ધર્માન્તરોના નિરાકરણમાં જ અસત્યપણું છે.

શંકા-સઘળાંય વચનો જકારરૂપ છે. આવો ન્યાય હોવાથી તે વચનમાં પણ ઈતર ધર્મોનું તિરસ્કારપણાની સિદ્ધિથી અલીકપણું જ થશે ને ?

સમાધાન-અવધારણુનો (જકારનો) તેના અસંભવ માત્રના વ્યવચ્છેદમાં વ્યાપાર (ઉપયોગ) છે. જેમ અનેક પુરુષોથી ભરાયેલી સભામાં ખારણા આદિમાં ઉભેલાને કોઈ પૂછે છે કે-‘દેવદત્ત છે કે નથી?’ આવી દ્વેષાવામાન બુદ્ધિવાળાને કોઈએ કહ્યું કે-‘દેવદત્ત છે.’ જે કે અહીં ઉપન્યસ્ત પ્રશ્ન અને ઉત્તરરૂપ બે પદમાં સાવધારણુતા ગમ્યમાન છે. અન્યથા, તેના ઉચ્ચારણુની નિરર્થકતાના પ્રસંગ છે. તો પણ અવધારણુ તેના અસંભવ માત્રનો વ્યવચ્છેદ કરે છે, પરંતુ ત્યાં રહેલા ખીજા પુરુષોનો વ્યવચ્છેદ કરતો નથી.

૦ અહીં એવકાર ‘પરરૂપથી નાસ્તિત્વ છે’-એમ જણાવતો નથી, કેમ કે-તેના વ્યવચ્છેદના અભિપ્રાયથી પ્રસ્તુત વાક્યનો પ્રયોગ નથી. પ્રયોગ કરનારની અભિપ્રાય આદિની અપેક્ષાથી જ શબ્દમાં સ્વાર્થપ્રતિપાદનનું સામર્થ્ય છે.

૦ વળી વાચ્યવાચકભાવના સંબંધનું નિરર્થકપણું નથી, કેમ કે-તે વાચ્યવાચકભાવ સંબંધના અજ્ઞાવમાં પ્રયોક્તાના અભિપ્રાય આદિ માત્રથી નિયોગ (પ્રયોગ) કરી શકાતો નથી.

૦ સમસ્ત ધર્મયુક્ત જ વસ્તુને પ્રતિપાદન કરતો વચનને અમે સત્ય કહેતા નથી, કે જેથી એક ધર્મવિશિષ્ટ વસ્તુના સંદર્શક વચનોની અસત્યતા થાય ! પરંતુ સંભવત્ (વિદ્યમાન) અર્થનું પ્રતિપાદક વચન સત્ય છે. ઈતિ.

૦ વળી શેષ ધર્મોના તિરસ્કાર વગર વચનના વિષયમાં આવેલા ધર્મો હોય છે, તેથી વિદ્યમાન અર્થનું પ્રતિપાદક વચન સત્ય જ છે, જ્યારે દુર્નયમતમાં આગ્રહી બુદ્ધિવાળા જૈનેતરોવડે તે તે ધર્મોમાં રહેલ ધર્માન્તરના ખંડનના અભિપ્રાયથી જ સાવધારણુ (જકારવાળું) તે વચન પ્રયોગવાળું કરાય છે. જેમ કે-‘નિત્ય જ વસ્તુ’ અથવા ‘અનિત્ય જ વસ્તુ’

ઈત્યાદિ. ત્યારે તેવા પદાર્થની અપ્રસિદ્ધિ હોવાથી નિરાધાર હોઈ અસત્યતાને પ્રાપ્ત થતું તે એકાન્ત વચન કોણ વારી શકે એમ છે ?

(૨) તત્ત્વચિંતક-વળી તત્ત્વચિંતકો તો, પ્રત્યક્ષ આદિ પ્રમાણથી મિદ્ધ અનેકાન્ત આત્મક વસ્તુને દર્શાવતાં, સકલ આદેશથી કે વિકલ આદેશથી-એમ બે પ્રકારે દર્શાવી શકે છે. ત્યાં વિકલ આદેશ નયને આધીન છે, સકલ આદેશ પ્રમાણને આધીન છે. ખરેખર, મધ્યસ્થ-ભાવથી અર્થિપણની અપેક્ષાએ જ્યારે કોઈ એક ધર્મને પ્રતિપાદન કરવાની ઈચ્છાવાળાઓ શેષ ધર્મના સ્વીકાર અને નિરાકરણથી વિમુખ બુદ્ધિથી વાણીનો પ્રયોગ કરે છે, ત્યારે તત્ત્વચિંતકો પણ લૌકિકની માફક સંમુગ્ધ આકારપણાએ કહે છે કે-‘જી છે, કર્તા છે, ભોક્તા છે અને પ્રમાતા છે.’ ઈત્યાદિ. એથી સંપૂર્ણ વસ્તુના પ્રતિપાદનનો અભાવ હોવાથી વિકલાદેશ કહેવાય છે. જ્યારે સંપૂર્ણ (અવિકલ) પ્રમાણના વ્યાપારનો પરામર્શ કરી પ્રતિપાદન કરવાનો અભિપ્રાય કરે છે, ત્યારે ગુણપ્રધાનતાવનો અંગીકાર કરનારી, સમસ્ત ધર્મસૂચક કથંચિત્ એવા બીજા પર્યાયવાળા ‘સ્યાત્’ શબ્દથી ભૂષિત સાવધારણ (જકારવાળી) ‘સ્યાન્ અસ્ત્યેવ: જીવ:’ ઈત્યાદિ આકારવાળી વાણીવડે દર્શાવે છે.

૦ એથી આ રચાત્ શબ્દથી સસૂચિત, અભ્યંતરીભૂત (અંદરમાં રહેલ) અનંતર્ધ-વાળી, સાક્ષાત્ ઉપન્યસ્ત (ઉદ્ભેખિત) જીવ શબ્દ અને ક્રિયાથી પ્રધાનરૂપે કરેલ આત્મ-ભાવવાળી તથા તેના અસંભવનો અવધારણથી (જકારથી) વ્યવચ્છેદ કરનારી વસ્તુનો સંદર્શક હોવાથી ‘સકલાદેશ’ કહેવાય છે.

૦ તેથી નય અને પ્રમાણનો જાણકાર સ્યાદ્વાદી સકલ આદેશ અને વિકલ આદેશને ઉદ્દેશીને જે જે બોલે છે, તે તે સત્ય છે. હુનંયમતના અવલંબીઓ જે જે બોલે છે, તે તે અસત્ય છે એમ જાણવું.

તદેવં નયસ્ય લક્ષણાન્યમિધાયધુના તસ્ય ફલં સ્ફુટયતિ —

નયસ્યેદ્દશસ્ય વસ્ત્વેકદેશસ્યાજ્ઞાનનિવૃત્તિરનન્તરફલમ્ । પરમ્પરફલન્તુ વસ્ત્વેકદેશવિપ-
યકહાનોપાદાનોપેક્ષાબુદ્ધયઃ । ઉભયવિધમપિ ફલં નયાત્કથાચ્ચિદ્ભિન્નાભિન્નં વિજ્ઞેયમ્ ।
इति नयनिरूपणम् ॥છત્ર-૨૪॥

નયસ્યેદ્દશસ્યેતિ । પ્રોક્તસ્વરૂપનયસ્યેત્યર્થઃ । નયસ્ય પ્રમાણેકદેશત્વાદ્વસ્ત્વંશગ્રાહિત્વાચ્ચ વસ્ત્વ-
શસ્ય યદજ્ઞાનં તન્નિવૃત્તિરવ્યવહિતં ફલમિતિ ભાવઃ । પારમ્પર્યં ફલમાદર્શયતિ પરમ્પરેતિ, યથા પ્રમાણસ્ય
સર્વવસ્તુવિપયકહાનોપાદાનોપેક્ષાબુદ્ધયઃ પરમ્પરં ફલં તથા નયસ્યાપિ વસ્ત્વંશનિપયકહાનોપાદાનોપેક્ષા
બુદ્ધયઃ પરમ્પરફલત્વેનાવધારણીયા इति ભાવઃ । તદિદં નયસ્ય દ્વિવિધમપિ ફલં તતઃ કથાચ્ચિદ્ભિન્નમ-
ભિન્નઞ્ચ નયફલત્વાન્યથાનુપપત્તેરિત્યાહોમયવિધમપિ ફલમિતિ, સાક્ષાત્પરમ્પરં ફલત્ત્વેત્યર્થઃ । નદદિચાર-
વિશેષફલન્તુ યો નિક્ષેપનયપ્રમાણતોડર્થ સૂક્ષ્મેક્ષિકયા ન પરિભાવયતિ તસ્યાવિચારિતરમણીયતયાડ્યુક્તં

युक्तं युक्तं वाऽयुक्तं प्रतिभात्यतस्तदपनोदनाय तद्विचारः कर्तव्यः, तथा सर्वथाऽनित्यत्वादिप्रतिपादक-
बौद्धादिपरसमयस्य ऋजुसूत्रनयविधिज्ञेन तत्प्रतिपक्षभूतनित्यत्वादिप्रतिपादकद्रव्यास्तिकनयतो निराकरणाय
स्वसमये वाऽज्ञानद्वेधादिदोषकलुषितेन परेण दोषबुद्ध्या किमपि जीवादिकं वस्तु परिगृहीतं तदपि
नयविधिज्ञेन नयोक्तिभिर्गुणरूपतया स्थापनाय नयविचारः कर्तव्यः, तथा दृष्टिवादे सर्वार्थप्ररूपणा
सूत्रार्थवर्णना च सर्वनयैः क्रियत इति ॥

पदार्थानां प्रतिविशिष्टज्ञानोत्पत्त्यर्थं शास्त्रे निक्षेपा नामादिनयरूपा उक्तास्तान् सप्तनयेष्वन्तर्भाव-
यितुं संक्षेपेण ते निरूप्यन्ते । निक्षिप्यते शास्त्रमध्ययनोद्देशादिकञ्च नामस्थापनाद्रव्यादिभेदैर्व्यवस्थाप्यते-
ऽनेनास्मिन्नस्माद्वेति निक्षेपः, प्रकरणादिवशेनाप्रतिपत्त्यादिव्यवच्छेदकयथास्थानविनियोगाय शब्दार्थ-
रचनाविशेषो निक्षेपः । मङ्गलादिपदार्थनिक्षेपानाममङ्गलादिविनियोगोपपत्तेश्च निक्षेपाणां फलवत्त्वम्,
अप्रस्तुतार्थापाकरणात्प्रस्तुतार्थन्याकरणाच्च निक्षेपः फलवानित्यभियुक्तोक्तेः । स जघन्यतोऽपि चतुर्विधः
नामस्थापनाद्रव्यभावभेदात् । अन्यार्थे स्थितोऽपि स्वार्थनिरपेक्षसमानार्थकशब्दानभिधेयो विवक्षितार्थ-
सङ्केतवान् नामनिक्षेपः । यथा सङ्केतितमात्रेणान्यार्थस्थितेनेन्द्रादिशब्देन गोपालदारकोऽभिधीयते, स
च गोपालदारको नेन्द्रसमानार्थकशब्दादिपर्यायशब्दाभिधेयोऽतो गोपालदारकादौ इन्द्राद्यभिधानं यत्
क्रियते तन्नाम भण्यते । यद्यपि समानार्थकशब्दानभिधेयत्वं गोपालदारकगतधर्म एव तथापि नामन्युप-
चरितोऽवसेयः ॥ अन्यत्रावर्तमानपि यदृच्छयैवमेव गोपालदारकादेर्हितोऽवस्थित इत्याद्यभिधानं क्रियते
तदपि नामेति सूचयितुमन्यार्थे स्थितोऽपीत्यत्रापिशब्दः । तदिदं नाम द्विविधं यावद्द्रव्यभाव्ययावद्द्रव्य-
भावि चेति, मेरुद्वीपसमुदादिनाम यावद्द्रव्यभावि यावत्तच्छब्दवाच्यद्रव्यावस्थानं तावत्तत्तन्नाम्नो वृत्तेः ।
देवदत्तादिनाम तु न यावत्तद्वाच्यद्रव्यावस्थानमवतिष्ठते, अपरापरनामपरावर्तस्य लोके दर्शनात्,
ततस्तन्नामायावद्द्रव्यभाव्युच्यते । अपिशब्दोऽन्यस्यापि समुच्चायकस्तेन पुस्तकपत्रचित्रादिलिखितस्य
वस्त्वभिधानभूतेन्द्रादिवर्णावलीमात्रस्य सङ्ग्रहः ॥ सद्भूतार्थाध्यवसायेन सद्भूतार्थशून्यं सद्भूतार्थसमा-

१. निक्षेपणं शास्त्रादेर्नामस्थापनादिभेदैर्न्यसन रथापनमिति वा निक्षेपः, सोऽयं जघन्यतोऽपि चतुर्विधो
दर्शनीयः, यत्र तावन्नामस्थापनाद्रव्यक्षेत्रकालभवभावादिलक्षणा भेदा जायन्ते तत्र तैस्सर्वैरपि वस्तु निक्षि-
प्यते, यत्र तु सर्वे भेदा न जायन्ते तत्रापि नामादिचतुष्टयेन वस्तु चिन्तनीयमेव, सर्वव्यापकत्वात्तस्य, नहि
किमपि तादृशं वस्त्वस्ति यन्नामादिचतुष्टयं व्यभिचरतीति भावः ॥ २ ननु गङ्गाया घोष उत्पादौ गङ्गादिपदेन
गङ्गातीराद्यभिधीयते, तत्र किं नामनिक्षेपस्य प्रवृत्तिर्निक्षेपान्तरस्य वा, नायः, जाह्नव्यादिपर्यायशब्दाभि-
धेयत्वेन नामनिक्षेपाप्रवृत्तेः, न द्वितीयः प्रनिद्धनिक्षेगान्नरात्रियेऽप्रनिद्धनिक्षेपकल्पने तदियत्ताश्चनिग्रमङ्गादिति
चेन्न, यथापरिज्ञानं निक्षेगान्तरकल्पनाया अप्यनुमतत्वेन दोषाभावात् । आग्निप्रायिक्यास्स्थापनाया वैज्ञा-
निकस्य भावनिक्षेपस्य च स्वीकारं दोषाभावात् । गङ्गापदेन तीरे गङ्गाभेदाभिर्व्यक्तिं विना गङ्गाग-
तगैत्ययवनत्वादधिर्धर्मयोगस्याभिव्यक्त्यनुगमक्यत्वात् । भावनिक्षेपविषयाभेदव्ययहारौपयिकरूपरहितत्वविशेषणे-
नातिव्याप्तिविरहादिति ॥

नाकारं निराकारं वाऽल्पकालीनं यावत्कथिकं वा यद्वस्तु स्थाप्यते सा स्थापना । यथा सद्भूतेन्द्रसमा-
नाकारं चित्रलेप्यकाष्ठपाषाणादिषु, अक्षादिषु निराकारमिन्द्रस्थापनम्, एतच्चेत्वरकालम् । नन्दीश्वर-
चैत्यप्रतिमादि तु यावत्कथिकम् । अत्र केचित्स्थापनामत्यन्तानुपयोगिनी मन्वते तदतीव तुच्छम् । नामा-
दिवत्स्थापनाया अप्युपकारित्वात् । यदि भगवदादीनां स्थापनाऽनुपकारिणी स्यान्नामस्मरणमप्यनुपकारि-
स्यात्, नाम्नः पुद्गलात्मकत्वेनात्मानुपकारित्वात् । न च नाम्नः स्मरणेन नामिस्मरणे तद्गुणसमापत्त्या-
ऽस्ति फलमिति वाच्यम्, भगवत्प्रतिमादर्शनादपि सकलातिगायिभगवद्गुणध्यानस्य सुतरां सम्भवात् ।
सिद्ध एव च बहूनां प्रतिमादर्शनाद्बोध्युदयोऽपि । न च नाम्नो नामिना सह वाच्यवाचकभावसम्ब-
न्धोऽस्ति न स्थापनाया इति विशेष इति वाच्यम्, इतरनिक्षेपानिरूपकेण भाननिक्षेपेण सह नामस्थाप-
नयोऽसम्बन्धाविशेषात् । वाच्यवाचकभावसम्बन्ध एव ग्राह्यो न स्थाप्यस्थापकभाव इत्यत्र विनिगमका-
भावात्, तस्मात्त्वया नामस्थापनाद्वयमेव भगवद्ध्यात्मोपनायकत्वाविशेषेण वन्तं स्यात् द्वयमेव वा
त्याज्यं स्यात्, अन्तरङ्गप्रत्यासत्त्यभावस्य तुल्यत्वात्, न चैनदिष्टम्, परेणापि नाम्नोऽङ्गीकारात् ।
तथा च स्थापना यद्यवन्धा स्यात्तदा नामाप्यवन्धं स्यादिति विपर्ययपर्यवसायकस्तर्कः, भावनिक्षेपो
यद्यवन्धस्थापनानिक्षेपप्रतियोगी स्यादवन्धनामनिक्षेपप्रतियोग्यपि स्यादित्यनिष्टप्रसङ्गकस्तर्को बोध्यः ।
तथा च निक्षेप्यमाणभावार्हतोऽभेदबुद्धेर्नामादित्रयमेव कारणमागमप्रामाण्यात्त्वानुभावाच्च । एतेन
भावनिक्षेपाध्यात्मोपनायकत्वेन नामादिनिक्षेपत्रयस्यार्हत्प्रतिमास्थापनानिक्षेपस्वरूपत्वेनानादृतवतां भाव-
निक्षेपं पुरस्कृतां मतं व्युदस्तम् । निक्षेपत्रयानादरे भावोल्लासरयैव कर्तुमशक्यत्वात्, शास्त्र इव नामा-
दित्रये हृदयस्थिते सति भगवान् पुर इव परिस्फुरति, हृदयमिवानुप्रविशति, तन्मयीभावमिवापद्यते, तेन
सर्वकल्याणसिद्धिस्तस्माद्भावोल्लासस्तदर्शनो नहि नैसर्गिक एव भावोल्लास इत्यस्ति जैनमत एकान्तः,
सर्वव्यवहारविच्छेदप्रसङ्गात् । न च भावार्हद्वर्जनं भव्यानां यथा स्वगतफलं प्रत्यव्यभिचारि न तथा
निक्षेपत्रयप्रतिष्ठिरिति तदनादर इति वाच्यम्, स्वगतफलं स्वव्यतिरिक्तभावनिक्षेपस्याप्यव्यभिचारित्वाभावात्,
नहि भावार्हन्तं दृष्ट्वा भव्या अभव्या वा प्रतिबुद्धचन्त इति । स्वगतभावोल्लासनिमित्तत्वन्तु समानं
निक्षेपचतुष्टयेऽपि । एतेन स्वगताध्यात्मोपनायकतागुणेन वन्धत्प्रमपि चतुष्टयाविशिष्टमेव । गिरश्वरण-
संयोगरूपवन्दनस्य भावभगवतोऽपि गरीर एव सम्भवात्, न त्वरूपे भावभगवनि, आकाश इव
तदसम्भवात् । भावसम्बन्धाच्छरीरसम्बद्धं वन्दनं भावस्यैवाऽऽयातीति तु नामादिष्वपि तुल्यमेव । न
च महानिशीथे भावाचार्यस्य तीर्थकृतुल्यत्वमुक्तमतो निक्षेपत्रयस्याकिञ्चित्करत्वमिति भावनिक्षेपं पुरस्कृतां
कोऽपराध इति वाच्यम्, तद्वचनस्य परमशुद्धभावग्राहिनिश्चयनयविषयत्वात्, यन्मतं ह्येकस्यापि गुणस्य
त्यागं मिथ्यादृष्टित्वमिष्यते तन्मते निक्षेपान्तरानादरेऽपि नैगमादिनयवृन्देन नामादिनिक्षेपाणां प्रामाण्या-
भ्युत्तमात्क इव व्यामोहो भवतः, सर्वनयसंगतस्यैव शास्त्रार्थत्वात्, अन्यथा सम्यक्त्वत्रात्रैक्य-

१. स्थापनावुद्धेः स्थाप्यस्मृतिद्वारा स्थाप्यगुणप्रणिधानोत्प्रेक्षय तज्जन्यनिर्जरातिगयरय वा फलत्वम् ।

स्थापनाविषये उक्तदोषे प्रतिसन्धीयमाने तु न सा फलवतीति बोध्यम् ॥

ग्राहिणा निश्चयनयेनाप्रमत्तसंयत एव सम्यक्त्वस्वाम्युक्तो न प्रमत्तान्त इति श्रेणिकादीनां बहूनां प्रसिद्ध सम्यक्त्वं न स्वीकरणीयं स्यात् । एवञ्च 'जो जिणदिट्ठे भावे चउव्विहे सदहाइ सयमेव । सयमेव न णिहत्ति य स निओगरुईत्ति णायव्वो' इत्युत्तराध्ययनवचनाच्चतुर्विधशब्दस्य नामस्थापना-
द्रव्यभावभेदभिन्नत्वेन व्याख्यानिक्षेपचतुष्टयस्यापि यथौचित्येनाराध्यत्वमविरुद्धमिति ॥ अनुभूतस्यानु-
भविष्यमाणस्य वा पर्यायस्य योग्यं यन्निक्षिप्यते स द्रव्यनिक्षेपः । यथाऽनुभूतेन्द्रपर्यायोऽनुभविष्यमाणे-
न्द्रपर्यायो वेन्द्रः, अनुभूतघृताधारत्वपर्यायेऽनुभविष्यमाणघृताधारत्वपर्याये वा घृतघटव्यपदेगवत्तत्रेन्द्रशब्द-
व्यपदेगोपपत्तेः । क्वचिदप्राधान्येऽपि द्रव्यनिक्षेपः प्रवर्तते यथाङ्गारमर्दको द्रव्याचार्यः, आचार्यगुण-
रहितत्वादप्रधानाचार्य इत्यर्थः । कचिदनुपयोगेऽपि, यथाऽनाभेगेनेहपरलोकाबागंसाक्षणेनाविधिना
च भक्त्यापि क्रियमाणा जिगपूजादिका द्रव्यक्रिया एव, अनुपयुक्तक्रियायास्साक्षान्मोक्षाङ्गत्वाभावात् ।
भक्त्याऽविधिनापि सा क्रियमाणा पारम्पर्येण मोक्षाङ्गत्वापेक्षया द्रव्यतामश्नुते भक्तिगुणेनाविधिदोषस्य
निरनुबन्धीकृतत्वात् ॥ वक्तृविवक्षितक्रियानुभवयुक्तो भावो यो निक्षिप्यते स भावनिक्षेपः, यथेन्दनक्रिया-
परिणतो भावेन्द्र इति । ननु भावभिन्ननामादिषु त्रिषु नाम्नो भावार्थशून्यत्वेन स्थापनाया द्रव्यस्य
चाविशेषेण वृत्तेर्विरुद्धमाध्यासाभावाच्च न कोऽपि भेद इति चेन्न, रूपान्तरेण विरुद्धधर्माध्याससम्भवेन
भेदोपपत्तेः । स्थापनायां परिदृश्यमानानामाकाराभिप्रायबुद्धिक्रियाफलानां नाम्नि द्रव्ये चाभावात्,
तथाहि स्थापनेन्द्रे लोचनसहस्रकुण्डलकिरीटशचीसन्निधानकरकुलिशधारणसिंहासनाध्यासनादिजनि-
तातिशयो देहसौन्दर्यादिराकारो दृश्यते, स्थापनाकर्तुश्च सद्भूतेन्द्राभिप्रायो विलोक्यते, द्रष्टुश्च तदाका-
रदर्शनादिन्द्रबुद्धिरुपजायते, एनमुपसेवमानानां तद्वक्तिपरिणतबुद्धीनां नमस्करणादिक्रिया संवीक्ष्यते ।
प्रायेण पुत्रोत्पत्त्यादिकं फलञ्चोपलभ्यते, न च तथा नामेन्द्रे द्रव्येन्द्रे वा, तस्मात्ताभ्यां स्थापनाभेदः ।
द्रव्यमपि भावरय कारणत्वात्ताभ्यां भिन्नम्, यथाऽनुपयुक्तो वक्ता द्रव्यं कदाचिदुपयुक्तत्वकाले भावस्यो-
पयोगलक्षणस्य भवति कारणम्, सोऽपि वोपयोगलक्षणो भावस्तस्यानुपयुक्तवक्तरूपस्य द्रव्यस्य पर्यायो

१. लक्षणे योग्यता चैकभविकबद्वायुष्काभिमुखनामगोत्रभेदेन त्रिविधा, अतीतानागतौ च वर्तमान-
भवभावेन क्वचिदन्तररहितौ ग्राह्यौ, अन्यथाऽतीतानागतानन्तमवेव्वपि द्रव्यपदव्यपदेश्यप्रसङ्गस्स्यात्, वर्तमान-
भवस्थितौ हि पुरस्कृतमत्र पश्चात्कृतमवञ्चायुष्कर्म सद्रव्यतया स्पृगति, यथा प्रत्यूषसन्ध्यायामादित्यः पूर्वविदेहं
भरतञ्च प्रदोषसन्ध्यायान्तु भरतमपरविदेहञ्चावभासयति । तीर्थङ्करनामकर्मघटितयोग्यतया तु नानाभवव्यव-
धानेनापि भवति, मरीचेर्द्रव्यतीर्थकरत्वप्रतिपादनात् । सुदूरव्यवहितानामपि द्रव्यतीर्थकृता वन्धत्वप्रतिपाद-
नस्य नानाभवसम्बन्धघटितयोग्यता विनाऽनुपपत्तेश्चेति ॥ २. सूत्रबोधितबलवदनिष्ठाननुबन्धीष्टसाधनताक-
तद्वतगुणस्मृतिजनकसंस्कारोद्बोधकाभिप्रायाकारान्यतरसम्बन्धवत्त्वं तत्स्थापनात्वम् । एवञ्च सादृश्यसम्बन्धस्य न
स्थापनानिक्षेपनिवृत्तकत्वम्, असद्भावस्थापनोच्छेदप्रसङ्गात् । नाभिप्रायसम्बन्धस्यापि, नाम्न्यपि तस्य
सुवचत्वेनातिप्रसङ्गादिति । अत एव द्रव्यलिङ्गिनि स्थापनाया न भावसाधुबुद्धिः, उक्तदोषवत्त्वेन प्रतिसन्धी-
यमानस्य सादृश्याद्गुणवदनुस्मृतेः सूत्रबोधितबलवदनिष्ठाननुबन्धिनीत्वात् ॥

भवति, यथा वा साधुजीवो द्रव्येन्द्रस्सन् भावेन्द्ररूपायाः परिणतेः कारणं भवति न तथा नामस्थापने । नामापि च स्थापनाद्रव्याभ्यां प्रोक्तवैधर्म्यादेव भिद्यते । यद्यपि पूर्वोदितप्रकारेणैषामभेदस्तथापि निरुक्त-
प्रकारेण भेदोऽपि सिद्ध एव । नहि दुग्धतक्रादीनां श्वेतत्वादिनाऽभेदोऽपि माधुर्यादिनापि न भेदोऽनन्त-
धर्माध्यासितत्वाद्वास्तुन इति । ननु नामादिविचारे प्रकान्ते भाव एव वस्तु विवक्षितार्थक्रियासाधकत्वा-
दुभयसम्मतवस्तुवत्, नहि भावेन्द्रवद्विवक्षितार्थसाधनसमर्था गोपालदारकाद्या नामेन्द्रादयोऽतः किमत्र
भावार्थशून्यैर्नामादिभिरिति चेन्न, नामादीनामपि वस्तुपर्यायत्वेन सामान्यतो भावत्वानतिक्रमात्ततः
सिद्धसाधनम् । अविशिष्ट इन्द्रादिवस्तुन्युच्चरिते नामादिकं भेदचतुष्टयमपि प्रतीयत एव, किमनेन
नामेन्द्रो विवक्षित आहोस्वित्स्थापनेन्द्र उत द्रव्येन्द्रो भावेन्द्रो वेति । अतस्सामान्येनेन्द्रवस्तुनश्चत्वारो-
ऽप्यमी पर्याया भावविशेषा एव । अथ त्रिविष्टार्थक्रियासाधकं भावेन्द्रादिकं भावमाश्रित्य वस्तुत्वसाध-
नेऽपि न काचित्क्षतिः, भावेन्द्रादेर्भावस्य विशिष्टक्रियानिर्वर्तकत्वे नामेन्द्रादिपर्यायाणामपि तद्द्रष्टव्यमेव ।
द्रव्यरूपतया पर्यायाणां परस्परमभेदात् । भावपरिणामनिमित्तभावाद्वा नामस्थापनाद्रव्याणां भावाङ्गत-
योप्रयोगः, जिननामजिनस्थानामुक्तिगतमुनिदेहदर्शनाद्वाबोद्धासात् । केनचिदुच्चरितं हि जिननाम श्रुत्वा
जिनप्रतिमास्वस्तिकादीनि प्रेक्ष्य परिनिर्वृतमुनिदेहं भविष्यद्यतिपर्यायं जिनं वाऽवलोक्य च प्रायशस्स-
म्यदर्शनादिभावपरिणामो दृश्यते । अयन्त्वत्र विशोपो नामादित्रयमनैकान्तिकं समीहितसाधने निश्चया-
भावादनात्यन्तिकञ्च कारणमात्यन्तिकप्रकर्षप्राप्ततथाविधविशिष्टफलसाधकत्वाभावात् । भावस्त्वैकान्ति रुः,
आत्यन्तिककारणश्चातोऽभ्यर्हिततम इति । अयञ्च नामादीनां प्रधानेतरभावो भिन्नवस्तुगतापेक्षया,
अभिन्नवस्तुगतानान्तु नामादीनां भावाविनाभूतत्वादेव वस्तुत्वम् । सर्वस्य हि वस्तुनस्स्वामिधायकं
नामरूपम्, यथाऽऽतानवितानीभूततन्तुसन्तानः पट इति, ऊर्ध्वकुण्डलेभ्यायतवृत्तप्रीवो घट इत्यादि ।
स्वाकारः स्थापनारूपः, यथा सर्ववस्तुनः स्वस्वाकारः । अतीतानागतभावकारणं द्रव्यम्, कार्यापन्नञ्च
स्वं भावरूपम्, यथा मृत्पिण्डादिवस्तुनो जन्यत्वापन्नं घटादिकम् । इत्थं सर्वं वस्तु चतूरूपाविनाभूतं
दृष्टमेवमेव सम्यग्दर्शनव्यवस्थानाज्जिनमतस्य सर्वनयसमूहात्मकत्वात् । न ह्येकस्मिन्नेव वस्तुन्येककालं
विद्यमानानां पर्यायाणां मय्य इदं वस्त्वपरन्त्ववस्तिवति वक्तुं शक्यते, द्रव्यरूपतया सर्वेषामपि तेषामेक-

१. अनेन यद्यद्वस्तु तत्तन्निक्षेपचतुष्टयवदिति व्याप्तिर्लभ्यते 'जत्थ य जं जाणिज्जा गिरुखेवं गिरुखेवे
गिरवसे । जत्थवि य ण जाणिज्जा चउक्कयं गिरुखेवे तत्थ' इत्यनुयोगद्वारसूत्राच्च । तथापि प्रायिकीयं
व्याप्तिरप्रज्ञान्ये वस्तुनि नाम्नोऽप्रयोगात्, जीवत्वेन द्रव्यत्वेन च भूतभविष्यत्यर्थायभावेन तत्कारणत्वाभा-
वाज्जीवे द्रव्यनिक्षेपस्यायोगाच्च । उक्तं तत्त्वार्थटीकाकृता 'यद्येकस्मिन्न सम्भवति नैतावता भवत्यव्यापिते'
ति । अप्रज्ञान्यजीवद्रव्यभिन्नं यद्यद्वस्तु तत्तन्निक्षेपचतुष्टयवदिति व्याप्तेर्वा विवक्षणादिति ॥ २. भिन्नवरतुनि
भिन्नकाले विद्यमानानां पर्यायाणां तथा वक्तुं शक्यत्वादेकस्मिन्नेव वस्तुन्येककालमिति । शक्यत इति,
विनिगमनाविरहात्सर्वस्यैव वस्तुत्वं सर्वस्यैवावस्तुत्व वा भवेदिति भावः । चतूरूपाविनाभूतत्वे च विनि-
गमक्रमाद् द्रव्यरूपतयेति । गनु वस्तुधर्मत्वमेव तेषां न सम्भवति कुतो द्रव्यरूपतयैकरूपत्वमित्यत्राह तथेति ॥

त्वात् । तथा वस्तुप्रत्ययहेतुत्वानाम वस्तुधर्मः, यद्यस्य प्रत्ययहेतुस्तत्तस्य धर्मो यथा घटस्य स्वधर्मो
रूपादयः, यच्च यस्य धर्मो न भवति न तत्तस्य प्रत्ययहेतुर्यथा घटस्य धर्माः पटस्य, भवति च घटा-
भिधानाद्घटस्य सम्प्रत्ययः । सर्वेषां वस्तूनाञ्च नामरूपत्वाव्यभिचारानानैकान्तिकत्वम् । यद्व्यभिधान-
रहितं तद्वस्त्वेव न भवति, यथाऽभिधानरहितत्वेनाव्याच्यष्यप्रमूलक्षणो भावः । अवस्तुत्वे तु कुतस्तत्प्र-
त्ययहेतुत्वस्य हेतोर्वृत्तिः स्यात्, तत्र तद्वृत्तौ वा तस्यापि वस्तुत्वमेव भवेत्, स्वप्रत्ययजनकत्वाद्वटा-
दिवदिति । न च नद्यास्तीरे पञ्च फलानि सन्तीति शब्दश्रवणसमनन्तरं प्रवृत्तस्य कस्यचिद्वस्त्वप्राप्तेर-
वस्तुधर्मता तस्येति वाच्यम्, प्रत्यक्षादिप्रमाणानामपि तत्प्रसङ्गात्, तेभ्योऽपि प्रवृत्तस्य कदाचिद्वस्त्व-
प्राप्तेः । नचाबाधितप्रमाणेभ्यः प्रवृत्तावस्त्येवार्थप्राप्तिरिति वाच्यम् । सुविवेचितादाप्तशब्दादपि वस्तु-
प्राप्तेरवश्यम्भावादिति । एवं यदस्ति तत्सर्वमाकारमयमेव, यथा मतिशब्दवस्तुक्रियाफलाभिधानानि ।
यत्त्वनाकारं तन्नास्त्येव, यथा बन्ध्यापुत्रादिः, मतिर्हि ज्ञेयाकारग्रहणपरिणतत्वादाकारवती, अन्यथा-
नीलस्येदं संवेदनं न पीतस्येति नैयत्यं न स्यात्, नियामकाभावात् । नीलाद्याकारो हि नियामको
यदा स नेष्यते तदा नीलप्राहिणी मतिर्न पीतप्राहिणीति कथं व्यवस्थाप्येताविशेषात् । शब्दोऽपि पौद्ग-
लिकत्वादाकारवानेव । क्रियाऽप्युत्क्षेपणादिरूपा क्रियावतोऽनन्यत्वादाकारवत्येव, फलमपि कुलालादि-
क्रियासाध्यं घटादिकं मृत्पिण्डादिवस्तुपर्यायरूपत्वादाकारवदेव; अभिधानमपि शब्दस्तस्याकारवत्त्वमुक्तमेव ।
तथा द्रव्यात्मकञ्च सर्वमुत्फणविफणकुण्डलिताकारसमन्वितसर्पवद्विकाररहितस्याविर्भावमात्रपरिणामस्यै-
द्रव्यस्यैव सर्वत्र सर्वदाऽनुभवात्, न ह्यपूर्वं किञ्चिदुत्पद्यते, छन्नरूपतया विद्यमानस्यैवाविर्भावात्, नाप्या-
विर्भूतं सद्दिनश्यति, छन्नरूपतया तिरोभावस्यैवाऽऽसादनात् । तथा चाविर्भावतिरोभावरूपपरिणाम एव-
कार्योपचाराद्द्रव्यस्य चोपचरितकारणत्वेनोत्पादव्यथरहितं निर्विकारं । द्रव्यमुच्यते । न च द्रव्यस्यैकस्व-
भावत्वे निर्विकारत्वे चानन्तकालभाविनामनन्ताविर्भावतिरोभावानामेकहेत्यैव कारणत्वं स्यादिति वाच्यम्,
अचिन्त्यस्वभावत्वाद्द्रव्यस्य, सर्पादिद्रव्येष्वेकस्वभावेऽपि उत्फणविफणादिपर्यायाणां क्रमप्रवृत्तेरनुभव-
सिद्धत्वात् । न चोत्फणविफणादिबहुरूपत्वात्पूर्वावस्थापरित्यागेनोत्तरावस्थाधिष्ठानादनित्यता द्रव्यस्य
स्यादिति वाच्यम्, वेषान्तरापन्ननटवद्बहुरूपस्यापि द्रव्यस्य नित्यत्वात् । यथाहि नायकविदूषककपि
राक्षसादिपात्रावसरेषु वेषान्तराण्यापन्नो नटो बहुरूप एवमुत्फणविफणादिभिर्भावैर्द्रव्यमपिबहुरूपं
तथापि नित्यमेव, स्वयमविकारित्वादाकाशवत् । तथा सर्वं भावात्मकम्, परापरकार्यक्षणसन्तानात्म-
कस्यैव तस्यानुभवात्, प्रतिक्षणं भवनमेव ह्यनुनूयते, पूर्वक्षणस्य निवृत्तिरपरस्योत्पत्तिरिति । न चोत्प-

१. यदि नाम वस्तुधर्मो न स्यात्तदा घटगच्छे प्रोक्ते श्रोतुः किमयमाहेति सशय एव स्यान्न तु
घटप्रतिपत्तिः पटप्रतिपत्तिरूपो वा विपर्ययः स्यात्, न जाने किमप्यनेनोक्तमितिचित्तव्यामोहेन वस्त्वप्रतिपत्ति-
रूपो वाऽनध्यवसायो भवेत्, कदाचिद्वटस्य कदाचित्पटस्य कदाचिच्च स्तम्भादेर्वा बोधः स्यादित्यपि बोध्यम् ॥

२. एवञ्चोत्पादव्ययग्रैव्ययुक्तं सत्, गुणपर्यायवद्द्रव्यमित्यनयोर्न पौनरुक्त्यम् । अत एव चात्र न विरोधोऽन्यथा
द्रव्यस्योत्पादव्ययात्मकत्वे तद्रहितत्वोक्तिर्विरुद्धयेतेति ॥

चिन्निवृत्ती कारणापेक्षिण्यौ, यच्च कारणं तदेव द्रव्यमिति वाच्यम्, निरपेक्षस्यैवोत्पादात् । अपेक्षा हि विद्यमानस्यैव, न च मृत्पिण्डादिकारणकाले घटादिकार्यमस्ति, अविद्यमानस्य चापेक्षायां खरविषाणस्यापि तथाभावप्रसङ्गात् । यदि चोत्पत्तिक्षणात्प्रागपि घटादिस्स्यात्तदा किं मृत्पिण्डापेक्षया, स्वत एव तस्य विद्यमानत्वात् । न चोत्पन्नस्सन् घटादिर्मृत्पिण्डादिकमपेक्षत इति वाच्यम् । मुण्डितशिरसो दिनशुद्धि-पर्यालोचनवदपेक्षावैयर्थ्यात् । न्नूत्पद्यमानतावस्थायाममावपेक्षत इति चेन्न, विचारासहत्वात्, उत्पद्य-मानंता हि किमनिष्पन्नावयवता, उत निष्पन्नावयवता, आहोस्विदर्धनिष्पन्नावयवता स्यात् । नाद्यौऽ-नुत्पन्नस्यापेक्षाऽयोगाद्गगनारविन्दवत् । न द्वितीयो निष्पन्नस्य परापेक्षावैयर्थ्यात्, नान्त्यो वस्तुनस्सां-शताप्रसङ्गात् । सांशतायामप्यनिष्पन्नांशः किं कारणमपेक्षते निष्पन्नो वोभयं वा, नाद्यौ निष्पन्ना-निष्पन्नयोरपेक्षाऽसम्भवस्योक्तत्वात्, नान्त्य उभयपक्षोदीरितदोषसङ्क्रमात् । तस्मान्मृत्पिण्डाद्युत्तरकालं भवनमैव घटादेस्तदपेक्ष, कार्यत्वाभिमतघटादिप्राग्भावित्वमेव मृत्पिण्डादेः कारणत्वं, न पुनस्तत्र व्याप्रिय-माणत्वात्, व्यापारस्य व्यापारवद्विन्नत्वे तस्य निर्व्यापारत्वप्रसङ्गात्, अभिन्नत्वे व्यापाराभावप्र-सङ्गात् । कारणव्यापारजन्याया अप्युत्पत्तेरुत्पत्तिमतो भेदे उत्पत्तिगतोऽजन्मप्रसङ्गः, तस्मात्पूर्वोत्तर-कालभावित्वमात्रेणैवायं कार्यकारणभावो वस्तूनां लोके प्रसिद्धो न पुनः किञ्चित्केनचिन्निर्वर्तितमिति न कस्यचिद्भावस्य सम्बन्धपेक्षा, ततो हेत्वन्तरनिरपेक्ष एव सर्वो भावस्समुत्पद्यत इति स्थितम्, एवं विनाशोऽप्यहेतुक एव । न च मुद्रादिसव्यपेक्षा एव घटादयो विनाशमाविशन्तो दृश्यन्ते न निर्हेतुका इति वाच्यम्, विनाशहेतोरयोगात्, विनाशकाले मुद्रादिना किं घटादिरेव क्रियते कपालादयो वा तुच्छरूपाभावो वा, नाद्यः कुलालादिसामग्रीत एव तस्योत्पत्तेः । न द्वितीयो घटादीनां तादवस्थ-प्रसङ्गात् । न तृतीयो नीरूपस्य तस्य खरशृङ्गस्येव कर्तुमशक्यत्वात् । न च तेन घटादिसम्बन्धेना-भावो विहितस्तेन घटादेर्निवृत्तिरिति वाच्यम्, सम्बन्धानुपपत्तेः, किं पूर्वं घटः पश्चादभासो वैपरीत्यं वा, उत समकालं वा घटाभावौ, नाद्यौ द्विनिष्ठसम्बन्धस्य भिन्नकालयोरसम्भवात् । अन्ये घटाभाव-योर्यदि क्षणमात्रमपि सहावस्थितिरभ्युपगम्यते तर्ह्यसंसारमसौ स्याद्विशेषाभावात्, तथा च सति घटता-दवस्थप्रसङ्गः । न च घटोपमर्देनाभावो जायतेऽतो घटादिनिवृत्तिरिति वाच्यम्, उपमर्दस्य घटादि-रूपत्वे तस्य स्वहेतुत एवोत्पत्तेः, कपालादिरूपत्वे तद्भावेऽपि घटतादवस्थप्रसङ्गात् । तुच्छाभावरूपत्वे च घटाद्यभावेन घटाद्यभावो जायत इत्युक्तं स्यात्तथा च सत्यात्मनैवात्मभवाननुपपत्तिस्स्यात् । तस्मा-न्मुद्रादिसहकारिकारणवैसादृश्याद्विसदृशः कपालादिक्षण उत्पद्यते घटादिस्तु क्षणिकत्वेन निर्हेतुकस्त्वर-सत एव निवर्तत इत्येतावन्मात्रमेव शोभनमतो हेतुव्यापारनिरपेक्षा एव समुत्पन्ना भावाः क्षणिकत्वेन स्वरसत एव विनश्यन्ति न हेतुव्यापारादिति स्थितम् । तस्माज्जन्मविनाशयोर्न किञ्चित्केनचिदपेक्ष्यते, अपेक्षणीयाभावाच्च न किञ्चित्कस्यचित्कारणं तथा च सति न किञ्चिद्भूयं, किन्तु पूर्वापरीभूतापराप-क्षणरूपाः पर्याया एव सन्तीति । एते हि स्वतन्त्रा नामादिनया मिथ्यादृष्टयोऽसम्पूर्णार्थप्राप्तिवाद्ग-गात्रभिन्नदेशसंस्पर्शनेन बहुविधविवादमुखरजात्यन्धवृन्दवत् । अनुभवप्रत्यक्षसिद्धान्तु जैनाभ्युपगमरूपं

निःशेषसमूहाम्युपगमनिर्वृत्तमनवद्यं, नामादिनयपरस्परोद्भाविताविद्यमाननिःशेषदोषत्वेन सम्पूर्णार्थग्राहि-
त्वात्, चक्षुष्मतां समन्तात्समस्तहस्तिदर्शनजोष्ठापवत् । तथा च यत्र शब्दोल्लापबुद्धिपरिणामसद्भा-
वस्तत्सर्वं नामादिचतुष्पर्यायम्, चतुष्पर्यायत्वाभावे शशशृङ्गादौ शब्दादिपरिणामाभावदर्शनात्, तस्मा-
च्छब्दादिपरिणामसद्भावे सर्वत्र चतुष्पर्यायत्वं निश्चितमेवातोऽन्यसंवलितनामादिचतुष्टयात्मन्येव वस्तुनि
घटादिशब्दस्य तदभिधायकत्वेन पृथुबुध्नोदराद्याकारस्य नामादिचतुष्टयात्मकतया बुद्धेस्तदाकारग्रहण-
रूपतया परिणतिस्तदात्मन्येव वस्तुनि समुपलब्धा । न चेदं दर्शनं भ्रान्तं बाधकाभावात् । नाप्यदृष्टा-
शङ्कयाऽनिष्टकल्पनाऽतिप्रसङ्गात् । नहि दिनकरास्तमयोदयोपलब्धरान्निदिवादिवस्तूनां बाधकसम्भावन-
याऽन्यथात्वकल्पना सङ्गतिमङ्गति । तस्मादेकत्वपरिणत्यापन्ननामादिभेदेष्वेव शब्दादिपरिणतिदर्शनात्सर्वं
चतुष्पर्यायं वस्त्विति स्थितम् । भिन्नस्वरूपतया च नामादयः स्वाश्रयभूतवस्तुनः कथञ्चिद्भेदकारिणः,
एकस्मिन्नपि वस्तुनि चतुर्णां प्रतीयमानत्वात्कथञ्चिद्भेदकारिणश्च । यथाहि केनचिदिन्द्र इत्युच्चरितेऽन्यः
प्राह किमनेन नामेन्द्रो विवक्षितस्स्थापनेन्द्रो द्रव्येन्द्रो भावेन्द्रो वा, नामेन्द्रोऽपि द्रव्यतः किं गोपालदा-
रको हालिकदारकोः क्षत्रियदारको वैश्यदारको ब्राह्मणदारकः स्रग्दारको वा, क्षेत्रतोऽपि नामेन्द्रः किं
भारत ऐरावतो महाविदेहजो वा, कालतोऽपि किमतीतकालसम्भवी वार्त्तमानिको भविष्यन् वा, अती-
तकालसम्भव्यपि किमितीतऽनन्तसमयभावी, असंख्याततमसमयभावी, सख्यततमसमयभावी वेति ।
भावतोऽपि किं कृष्णवर्णो गौरवर्णो दीर्घोमन्थरो वेत्यादि । तदेवमेकोऽपि नामेन्द्रस्याश्रयभूतोऽर्थस्ताव-
द्द्रव्यक्षेत्रकालभावाधिष्ठितोऽनन्तभेदत्वं प्रतिपद्यते । तथा स्थापनाद्रव्यभावाश्रयस्याप्युक्तानुसारेण प्रत्ये-
कमनन्तभेदत्वमनुसरणीयम् । एते च नामादयो भेदकारिणः । एवमेकस्मिन्नपि शचीपत्यादाविन्द्र इति
नाम्नस्तदाकारस्थापनाया उत्तरावस्थाकारणरूपद्रव्यस्य दिव्यरूपसम्पत्तिकुलिशधारणपारमैश्वर्यादिसम्प-
न्नत्वलक्षणभावस्य च प्रतीयमानत्वान्नामादिचतुष्टयस्याभेदकारित्वमपि । अत एते नामादयो धर्मा
उत्पादव्ययग्रौन्वयिः कृत्वप्रतिवस्तु परस्पराविनाभाविन इत्यलं चर्चया । अथ नामादिनिक्षेपाणां नयैस्सह
योजने शब्दनयैर्भाविनिक्षेप एवेष्टः परैरर्थनयैर्नामादयश्चत्वारोऽपीष्टाः । यद्यपि नामादिचतुष्टयस्याप्यभ्यु-
पगमे नैगमादीनां द्रव्यार्थिकत्वक्षतिः द्रव्यार्थिकेन द्रव्यस्यैवाभ्युपगमात् पर्यायस्य प्रतिक्षेपाच्च । द्रव्य-
पर्याययोगुणप्रधानभावेन तेनाभ्युपगमाद्भावनिक्षेपमह एवेति चेत्तदा शब्दनयानामपि द्रव्यनिक्षेपसहत्वं
स्यात्तथापि नैगमभेदानामविशुद्धानां नामाद्यभ्युपगमप्रवणत्वेऽपि विशुद्धनैगमभेदस्य द्रव्यविशेषणतया ।
पर्यायाभ्युपगन्तुत्वान्न भावनिक्षेपानुपपत्तिर्न चैतावता तस्य पर्यायार्थिकत्वप्रसक्तिरितराविशेषणत्वरूप-
प्राधान्येन पर्यायानभ्युपगमात् । शब्दादीनां पर्यायार्थिकानान्तु नैगमवदविशुद्ध्यभावान्न नामाद्यभ्युप-
गन्तुत्वमिति । सङ्ग्रहजुसूत्रयोरपि विषयविशेषे शुद्धपर्यायविशिष्टद्रव्यविषयीकरणात् भावनिक्षेपसहत्वम् ।

१ पाश्चात्यनयादिशेषोपयोगेन विशेषमनुभवताऽन्यनैगमेन शुद्धपर्यायविशिष्टं द्रव्यं विषयीक्रियत इति
भावः । न तु स्वविषयविशुद्धिकृतपर्यायविषयतागालित्वाद्भावनिक्षेपसहत्वमेवाम्, सङ्ग्रहजुसूत्रयोरेव्यान्तेः,
तज्जातीयेऽविशुद्ध्यभावेनोपसर्जनीकृतपर्यायविषयतया तच्छोधनस्य दुस्साध्यत्वादिति ॥

ઋજુસૂત્રો નામભાવનિક્ષેપાવેચ્છતીત્યન્યે, તન્ન, તેન દ્રવ્યાન્યુપગમસ્ય સૂત્રામિહિતત્વાત્ । પૃથક્કવાન્યુપ-
ગમસ્યૈવ નિપેધાત્ । સદ્ગ્રહવ્યવહારૌ સ્થાપનાવર્જાન્નિક્ષેપાનિચ્છત્ત્વમ્ । કેચિત્તદપિ ન, નૈગમો હિ
સદ્ગ્રહાભિમતસામાન્યવાદી વ્યવહારાભિમતવિશેષવાદી, તદુભયવાદી, ચ, તથા ચ સદ્ગ્રહસ્ય સ્થાપના
સ્વીકર્તૃત્વનૈગમસમાનત્વેન કથં સ્થાપનાનન્યુપગમત્વમ્ । ન ચ વ્યવહારાભિમતસ્વીકર્તૃત્વનૈગમ એવ સ્થાપ-
નાન્યુપગમતા ન સામાન્યવાદી નૈગમોઽતસ્સદ્ગ્રહો ન સ્થાપનામિચ્છતીતિ વાચ્યમ્, તથા સતિ વ્યવહાર-
સ્ય સ્થાપનાન્યુપગમત્વમ્ સ્યાત્ । અથોભયવિપયક એવ નૈગમસ્થાપનાવિષયકો નાતસ્સદ્ગ્રહવ્યવહાર-
યોસ્થાપનાવિષયકત્વમિતિ ચેત્સુતરાં તત્પ્રાપ્તિરેવ, એકતરનિક્ષેપયોસ્સદ્ગ્રહવ્યવહારયોઃ પ્રત્યેકં સ્થાપના-
નન્યુપગમેઽપિ સમુદિતયોર્નૈગમરૂપત્વેન તેન તદન્યુપગમે તયોરપ્યન્યુપગમસ્ય દુર્વારત્વાત્ । સ્થાપનાસા-
માન્યં સદ્ગ્રહ ઇચ્છતિ, સ્થાપનાવિશેષાંસ્તુ વ્યવહાર ઇત્યેતદેવ યુક્તમ્, અનિચ્છા તુ સર્વથા નૈવ યુક્તેતિ ।
ન ચ સદ્ગ્રહનયે સ્થાપના નેષ્ટા, નામનિક્ષેપેણૈવ સ્થાપનાયાસદ્ગ્રહાત્, વ્યાપકં હિ નામ વ્યાપ્યમૂતાં
સ્થાપનાં સદ્ગૃહ્ણાત્યેવ, ઇન્દ્રચિત્રસ્યેન્દ્રનામકપિણ્ડવન્નામેન્દ્રત્વં સ્યાદવિશેષાત્ પદપ્રતિકૃતિભ્યાં નામ્નો
દ્વૈવિધ્યાદિતિ વાચ્યમ્, દ્રવ્યનિક્ષેપસ્યાપિ નામ્ના સદ્ગ્રહપ્રસક્તેઃ । ન ચ ભાવપ્રવૃત્તિપ્રયોજકસમ્બન્ધ-
ભેદેન તયોર્ભેદઃ, દ્રવ્યં હિ પરિણામિતયા ભાવે સમ્બન્ધં નામ ચ વાચકત્વેનેતિ વાચ્યમ્, ગોપાલદારકે
નામેન્દ્રે નિયામકસ્ય દુર્વચત્વાદભાવાવાચકત્વાદિતિ । તતશ્ચ સિદ્ધમૃજુસૂત્રાન્તાસ્સર્વે નયાશ્ચતુરો નિક્ષેપા-
નમિલ્લખન્તીતિ સિદ્ધાન્તવાદિનઃ । સદ્ગ્રહવ્યવહારૌ નામાદિત્રયં ઋજુસૂત્રાદયશ્ચત્વારો ભાવમિચ્છન્તિ,
નૈગમસ્તુ સદ્ગ્રહે વ્યવહારેઽન્તર્ગત્ત્વમ્ ઇતિ સિદ્ધસેનદિવાકરસૂરયઃ ॥ અવસિતં નયનિરૂપણમિત્યાહેતીતિ ॥

હિતિ તપોગચ્છનભોમણિ શ્રીમદ્વિજયાનન્દસૂરીશ્વરપટ્ટાલંકાર શ્રીમદ્વિજયકમલસૂરીશ્વરચરણનલિન વિન્યસ્ત-
મક્તિભરેણ તત્પટ્ટધરેણ વિજયલઘ્વિસૂરિણા વિનિર્મિતસ્ય તત્ત્વન્યાયવિભાકરસ્ય સ્વોપજ્ઞાયાં
ન્યાયપ્રકાશવ્યાख्याયાં નયનિરૂપણં નામ નવમઃ કિરણઃ ॥

નયનું ક્ષણ.

ઉપર મુજબ નયના લક્ષણો કહીને હવે તે નયના ક્ષણને કહે છે.

ભાવાર્થ—“નયનું વસ્તુના એકદેશ સંબંધી અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ, એ અનંતરક્ષણ છે.
‘પર’પરક્ષણ તો વસ્તુના એકદેશવિષયક હાન-ઉપાદાન-ઉપેક્ષા-બુદ્ધિઓ છે. અને પ્રકારનું
પણ ક્ષણ નયથી કથંચિદ્ સિન્ન-અસિન્ન બાણુવું. આ પ્રમાણે નયનું નિરૂપણ સમાપ્ત થાય છે.”

વિવેચન—પૂર્વકથિત સ્વરૂપવાળા નયનું નય, પ્રમાણના એકદેશરૂપ છે અને વસ્તુના
અંશનો ગ્રાહી છે, માટે વસ્તુના અંશનું જે અજ્ઞાન છે તેની નિવૃત્તિ એ અવ્યવહિત-
ક્ષણ છે. પરંપરાગતક્ષણને દર્શાવે છે કે-જેમ પ્રમાણનું ક્ષણ સર્વવસ્તુવિષયક, હેયહાન,
ઉપાદેય, ઉપાદાન, ઉપેક્ષણીય ઉપેક્ષાબુદ્ધિઓ પર પરક્ષણ છે, તેમ નયનું પણ વસ્તુના એકઅંશ-
વિષયક-હેયહાન-ઉપાદેય-ઉપાદાન-ઉપેક્ષણીય ઉપેક્ષાબુદ્ધિઓ પર પરક્ષણરૂપે અવધારવી જાય છે.

૦ તે આ, નયનું બે પ્રકારનું પણ ફળ તે નયથી કથાચિદ્ધ સિન્ન અને અસિન્ન છે, કેમ કે-નયફળપણની અન્યથા અનુપપત્તિ છે. માટે કહે છે કે-સાક્ષાત્ ફળ અને પરંપર ફળ છે.

૦ નયવિચારનું વિશેષ ફળ તો, નિશ્લેષ-નયપ્રમાણથી જે વ્યક્તિ અર્થને સૂક્ષ્મેક્ષિકાથી વિચારતો નથી, તે વ્યક્તિને અવિચારિત રમણિયતાના કારણે અયુક્ત-યુક્તરૂપે ભાસે છે અથવા યુક્ત-અયુક્તરૂપે ભાસે છે. તે અનર્થને દૂર કરવા માટે નિશ્લેષ-નયપ્રમાણનો, પદાર્થનો વિચાર કરવો જોઈએ.

૦ તેમજ સર્વથા અનિત્યપણા આદિના પ્રતિપાદક બૌદ્ધ આદિ પરદર્શનના ઋણુસૂત્ર-નયની વિધિના જાણકારે, તે ઋણુસૂત્રના પ્રતિપક્ષભૂત નિત્યત્વ આદિ પ્રતિપાદક દ્રવ્યસ્તિક નયથી નિરાકરણ કરવા માટે, અથવા સ્વશાસ્ત્રમાં અજ્ઞાન-દ્વેષ આદિ દોષથી કલુષિત એવા-પરે, દોષબુદ્ધિથી કોઈ પણ જીવ આદિ વસ્તુ ગ્રહણ કરેલી છે, તેને પણ નયની વિધિના જાણકારે નયના વચનોદ્વારા, ગુણરૂપે સ્થાપન કરવા માટે નયનો વિચાર કરવો જોઈએ. તથા દષ્ટિવાદમાં સર્વ અર્થની પ્રરૂપણા સૂત્ર અને તેના અર્થનું વર્ણન સર્વ નયોથી કરાય છે.

૦ નિશ્લેષનિરૂપણ-પદાર્થને વિશિષ્ટ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ માટે શાસ્ત્રમાં નામ આદિ નયરૂપ નિશ્લેષાઓ કહેલા છે. તે નિશ્લેષાઓને સાત નયોમાં શમાવવા માટે સક્ષેપથી તે નિશ્લેષાઓનું નિરૂપણ કરાય છે.

૦ જેના વડે, જેમાં, કે જેનાથી શાસ્ત્ર અને અધ્યયન-ઉદ્દેશ આદિ, નામ-સ્થાપના-દ્રવ્ય આદિ ભેદોથી વ્યવસ્થિત કરાય છે, તે 'નિશ્લેષ' કહેવાય છે. નિશ્લેષલક્ષણ=અનુયોગદ્વાર-રૂપ હોઈ શબ્દાર્થરચના વિશેષ જ નિશ્લેષનું લક્ષણ છે.

(જેમ સૈન્ધવપદની શક્તિ લવણમાં અને ઘોડામાં વ્યુત્પાદિત છે. ત્યાં 'સૈન્ધવ લાવો' આવા વાક્યના કથનમાં ભોજનપ્રકરણના સહકારથી લવણરૂપ અર્થનું જ્ઞાન થાય છે. યાત્રા-પ્રકરણના સહકારથી ઘોડારૂપ અર્થનું જ્ઞાન થાય છે. કોશદ્વારા વિશેષ કરી બે અર્થમાં સૈન્ધવપદની શક્તિ વ્યુત્પાદિત હોયે છતે, ત્યાં પ્રકરણ આદિથી અપ્રતિપત્તિ આદિનો નિરાસ કરી અર્થવિશેષનું જ્ઞાન થાય છે. તેમ પ્રકૃતમાં પણ નામ આદિ નિશ્લેષાઓ હોયે છતે, પ્રકરણ આદિના વશે કરી, અપ્રતિપત્તિ આદિનો નિરાસ કરી, નામમંગલના ઉપયોગમાં મંગલપદથી નામમંગલનો, એ પ્રમાણે સ્થાપનામંગલ આદિના ઉપયોગમાં સ્થાપનામંગલ આદિની પ્રતિપત્તિ છે. એમ તે રૂપ, યથાસ્થાન વિનિયોગરૂપ ફળવડે ફળવાળા નિશ્લેષાઓ છે. એવા આશયથી કહે છે.) પ્રકરણ આદિના વશે કરી અપ્રતિપત્તિ આદિના વ્યવચ્છેદક, યથા-સ્થાન વિનિયોગ માટે શબ્દાર્થરચના વિશેષ નિશ્લેષ કહેવાય છે. વળી મંગલ આદિ પદાર્થના નિશ્લેષથી નામમંગલ આદિ વિનિયોગની ઉપપત્તિ થવાથી નિશ્લેષાઓ ફળવંતા થાય છે.

૦ અપ્રસ્તુત અર્થના નિરાકરણથી અને પ્રસ્તુત અર્થના પ્રકાશનથી નિશ્લેષ ફળવાળો છે, એમ ગીતાર્થપુરુષોનું વચન છે.

[અપ્રસ્તુત અર્થના નિરાકરણમાં-પ્રસ્તુત અર્થના પ્રકાશનમાં નિક્ષેપાને પ્રકરણ આદિ સહકારી થાય છે એમ જાણવું. જે કે 'સત્સંખ્યા વગેરે પણ અનુયોગનું અંગ છે, તો પણ વિશેષણ વિશેષ્યભાવથી વિશિષ્ટિ અર્થના જ્ઞાનમાં તે કારણ છે. નિક્ષેપાઓ તો અખંડ વિશેષ્યસ્વરૂપ વિશેષના જ જ્ઞાનમાં કારણ છે, જેથી નામઘટ એટલે નામવિશિષ્ટ ઘટ નહિ પ્રવૃત્તિ જે કોઈ પદાર્થની 'ઘટ' એવું નામ (સંજ્ઞા) કરાય છે, તે વિશિષ્ટ વસ્તુ અખંડ જ નામઘટ છે. એમ પ્રમાણે સ્થાપનાઘટ વગેરે પણ જાણવાં. વળી અહીં શબ્દાર્થની રૂચના કર્મધારયના સમાસલક્ષણવાળી જ છે. બીજે ઠેકાણે કર્મધારયનું વિશેષ્યપદાર્થમાં વિશેષણ-પદાર્થનું અલેક્ષ યોધકપણું છે. પ્રકૃત કર્મધારયનું તો વિશેષણ-વિશેષ્ય બે પદો ભેગા થઈને વિશેષ્યસ્વરૂપ વિશેષનું યોધકપણું છે. તેવી રીતે અહીં વિશેષણવાચકપદ કેવલ પ્રિયથિતા ધર્માનવચ્છેદક પ્રવૃત્તિનિમિત્તક જ છે. એથી 'જ્યેષ્ઠઘટ' ઇત્યાદિમાં નિક્ષેપપણું નથી. તેથી અખંડની વિશેષ્યરૂપ વિશેષની પ્રતીતિ નથી. તેથી જ્યેષ્ઠવિશિષ્ટ ઘટાદિમાં જ વિશેષણ વિશેષ્યભાવથી પ્રતીતિ છે. એથી જ મૃદ્ધઘટ-સુવર્ણઘટ ઇત્યાદિમાં જ નિક્ષેપપણું નથી એમ પણ જાણવું.] તે નિક્ષેપ જઘન્યથી પણ નામ-સ્થાપના-દ્રવ્ય-ભાવના ભેદથી ચાર પ્રકારવાળો છે. (શાસ્ત્ર આદિનું નામ-સ્થાપના આદિ ભેદોથી નિક્ષેપણું, ન્યસન કે સ્થાપન 'નિક્ષેપ' કહેવાય છે. તે, આ નિક્ષેપ જઘન્યથી પણ (સંજ્ઞેપથી) ચાર પ્રકારનો દર્શાવેલો. જ્યાં નામ-સ્થાપના-દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભવ-ભાવ આદિ લક્ષણવાળા ભેદો જણાવાય છે, ત્યાં સર્વ ભેદોથી પણ વસ્તુ નિક્ષેપનો વિષય બનાવવી. જ્યાં સર્વ ભેદો જણાતાં નથી, ત્યાં પણ નામ આદિ ચારથી વસ્તુ વિચારવી જ, કેમ કે-ચાર નિક્ષેપાઓ સર્વવ્યાપક છે. ખરેખર, તેવી કોઈ પણ વસ્તુ નથી, કે જે ચાર નિક્ષેપાઓથી વેગળી પડે.]

નામનિક્ષેપનું નિરૂપણ-નામનિક્ષેપનું લક્ષણ અન્ય અર્થમાં રહેલ પણ (અનાદિ તાત્પર્યથી ગ્રહણ કરેલ સંકેતબળથી ગોપાલહારકથી ભિન્ન વાસવ-ઈન્દ્રરૂપ અર્થ રહેલ પણ) સ્વ અર્થ (ઈન્દ્રશબ્દનો પ્રકૃત અર્થ સ્વર્ગના આધિપત્ય આદિ ગુણવિશિષ્ટ-સહસ્રાક્ષ-શયી-પત્તિ, કે જે વાસવ છે તેની અપેક્ષા નહિ કરનાર) સમાન અર્થવાળા શબ્દો (વાસવની માર્ક શક આદિ શબ્દોથી) અકથનીય, વિવક્ષિત અર્થમાં (ગોપાલહારકરૂપ અર્થમાં-નામર્થમાં) સંકેતવાળો નામનિક્ષેપ (ગોપાલહારકનું ઈન્દ્ર એવું નામ) કરાય છે, અર્થાત્ 'નામેન્દ્ર' કહેવાય છે.

પદકૃત્ય-જેમ સંકેતિત માત્રથી (આધુનિક પિતા આદિથી સંકેતિતત્વ માત્રથી અહીં માત્ર પદથી વૃદ્ધપરંપરાગત સંકેતિતત્વનો વ્યવચ્છેદ થાય છે. 'સર્વેસર્ગર્થિયાચક્રઃ' આવા ન્યાયથી ઈન્દ્રપદનો ગોપાલહારકની પણ સાથે વાચ્યવાચકજ્ઞાનસંબંધ છે જ.) અન્ય અર્થમાં રહેલ (ગોપાલહારકથી ભિન્ન અર્થમાં રહેલ) ઈન્દ્ર આદિ શબ્દથી ગોપાલહારક વાચ્ય બને છે અને ગોપાલહારક ઈન્દ્રસમાન અર્થવાળા શક આદિ રૂપ પર્યાયશબ્દોથી વાચ્ય નથી. એથી ગોપાલહારક આદિમાં ઈન્દ્ર આદિનું જે કથન કરાય છે, તે નામ (ઈન્દ્ર) કહેવાય છે.

૦ જો કે સમાન અર્થવાળા શબ્દોથી અવાચ્ય એટલે ગોપાલદારક ગતધર્મ જ (તે આત્માની કાર્યપરિણતિ જ) નામ-નામવાનનો અભેદ ઉપચાર હોવાથી નામેન્દ્ર છે, તો પણ તેમાં વાચક હોઈ તેના નામમાં પણ તે ધર્મ (પરિણતિ) ઉપચારથી જાણવો. માટે વિવક્ષિ-તાર્થ સંકેતરૂપ શબ્દાર્થાન્યતર પરિણતિ નામનિક્ષેપ કહેવાય છે.

૦ અન્યત્ર અવર્તમાન (ગોપાલદારક ભિન્ન અર્થમાં સંકેતસંબંધથી અવર્તમાન) પણ યદ્યથાપૂર્વક (અભિનવ સંકેતકર્તા પુરુષની ઇચ્છાપૂર્વક) ગોપાલદારક આદિમાં કિંચિદ્, કિંચિદ્ ઇત્યાદિ અભિધાન કરાય છે તે પણ નામ (નામકિંચિદ્, નામકિંચિદ્) છે. આમ સૂચન કરવા માટે 'અન્યાર્યેસ્થિતોડપિ' ઇતિ. આ સ્થળમાં અપિ શબ્દ મૂકેલ છે. તેથી આ નામ યાવદ્ દ્રવ્યભાવી અને અયાવદ્ દ્રવ્યભાવીના ભેદથી બે પ્રકારવાળું છે.

(૧) મેરૂ-દ્રીપ-સમુદ્ર આદિ નામો યાવદ્ દ્રવ્યભાવી છે, કેમ કે-જ્યાં સુધી તે શબ્દથી વાચ્યદ્રવ્યનું અવસ્થાન છે, ત્યાં સુધી તે નામની વૃત્તિ (વિદ્યમાન) છે.

(૨) દેવદત્ત આદિ નામો તો અયાવદ્ દ્રવ્યભાવી છે, કેમ કે-તે દેવદત્ત આદિ નામ-વાચ્ય વિદ્યમાન પણ દ્રવ્યોના બીજા બીજા નામના પરાવર્તનું લોકમાં દર્શન છે. અર્થાત્ જ્યાં સુધી તે નામવાચ્ય દ્રવ્યનું અવસ્થાન છે, ત્યાં સુધી નહિ રહેનારું નામ 'અયાવદ્ દ્રવ્યભાવી' છે.

૦ અપિ શબ્દ બીજા પ્રકારનો સંગ્રહ છે. તેથી પુસ્તક-પત્ર-ચિત્ર આદિમાં લખેલ, વસ્તુના નામભૂત ઇન્દ્ર આદિમાં વર્ણવેલી અક્ષરરૂપ નામનો સંગ્રહ છે.

૦ (૧) વિવક્ષિતાર્થ સંકેતથી નામનિક્ષેપ. જેમ કે-ઈન્દ્રાદિ. (૨) યદ્યથાથી સંકેતથી નામનિક્ષેપ. જેમ કે-કિંચિદ્. (૩) યાવદ્ દ્રવ્ય ભાવિરૂપે નામનિક્ષેપ. જેમ કે-સમુદ્રાદિ. (૪) અયાવદ્ દ્રવ્ય ભાવિરૂપે નામનિક્ષેપ. જેમ કે-દેવદત્તાદિ. (૫) લખેલ નામના વર્ણોથી નામનિક્ષેપ. જેમ કે-પત્રસ્થેન્દ્રાદિ. જેમ પાંચ પ્રકારોથી નામનિક્ષેપ થાય છે.

(ગંગામાં ઘોષ છે. ઇત્યાદિમાં ગંગા આદિ પદથી ગંગા તીર આદિ કહેવાય છે. ત્યાં શું નામનિક્ષેપની પ્રવૃત્તિ છે કે નિક્ષેપાન્તરની પ્રવૃત્તિ છે? (૧) પહેલો પક્ષ નથી, કેમ કે-ભિન્ન આદિ પર્યાયશબ્દોથી વાચ્ય હોઈ નામનિક્ષેપની પ્રવૃત્તિ નથી. (૨) બીજો પક્ષ નથી, કેમ કે-પ્રસિદ્ધ નિક્ષેપાન્તરોના અવિષયમાં અપ્રસિદ્ધ નિક્ષેપાની કલ્પનામાં નિક્ષેપાની સંખ્યાની ક્ષતિનો પ્રસંગ આવશે ને? આવી શંકાના સમાધાનમાં કહે છે કે-પરિજ્ઞાન પ્રમાણે નિક્ષેપાન્તરની કલ્પના પણ અનુમત હોઈ દોષનો આભાવ છે, કેમ કે-આભિપ્રાયિકી સ્થાપના અને વૈજ્ઞાનિક ભાવનિક્ષેપના સ્વીકારમાં દોષ નથી.)

સ્થાપનાનિક્ષેપનિરૂપણ-સદ્ભૂત અર્થના અધ્યવસાય(અભિપ્રાય)થી સદ્ભૂત અર્થથી રહિત, સદ્ભૂત અર્થના સમાન આકારવાળી અથવા આકાર વગરની, અલ્પકાળવાળી કે યાવત્કથિક જે વસ્તુ સ્થાપનાવિષય કરાય છે, તે 'સ્થાપનાનિક્ષેપ' કહેવાય છે. [જેમ કે-જિનપ્રતિમા, જિનશબ્દવાચ્ય રાગ-દ્વેષ આદિ રહિત કેવલજ્ઞાન આદિ ગુણોથી અલંકૃત

પુરુષોત્તમરૂપ અર્થરૂપ જે સ્થાપનાજિન નથી, પરંતુ તથાવિધ પુરુષોત્તમ બોધકપણાની ઇચ્છાથી (અભિપ્રાય કે અધ્યવસાયથી) ‘આ જિન છે’-એમ નિક્ષેપ કરાય છે, તે જિન-પ્રતિમાદિ વસ્તુ ‘સ્થાપનાજિન’રૂપ સ્થાપનાનિક્ષેપ કહેવાય છે.] જેમ કે-સદ્ભૂત સમાન આકારવાળી વસ્તુ. સત્ય ઇન્દ્રના સમાન આકારની રચનારૂપ સ્થાપના, ચિત્ર, લેખ્ય (માટી વગેરેની બનાવટો) કાષ્ઠ-પાષાણ વગેરેમાં જે છે, તે ‘સદ્ભૂત સ્થાપનાનિક્ષેપ.’ [ભીંત વગેરેમાં રહેલ રેખા-ઉપરેખા આદિ વિરચનાથી થયેલ જિનશરીર આદિ આકારનિર્મિત વિશેષ આદિ રૂપ ચિત્ર આદિમાં, તાદેશ આકાર-વસ્તુભૂત જિનશરીરની આકૃતિ સમાન આકૃતિવાળી તેના અર્થથી રહિત, તેની બુદ્ધિથી સ્થાપનાવિષયક જિનપ્રતિમાદિ કરાય છે, તે ‘સદ્ભૂત સ્થાપનાનિક્ષેપ.’]

૦ એ પ્રમાણે અક્ષ વગેરેમાં તાદેશ આકારનો અભાવ હોવા છતાં, તેના અર્થનો અભાવ હોવા છતાં તેની (જિન ઇન્દ્ર આદિની) બુદ્ધિથી સ્થાપના કરાય છે, તે ‘અસદ્ભૂત સ્થાપના’ કહેવાય છે. આ સ્થાપનાનિક્ષેપ ચિત્ર આદિની અપેક્ષાએ ઈત્વર-કેટલાકે કાળ પછી અપગમન સ્વભાવવાળી છે.

૦ નંદીશ્વર ચૈત્યપ્રતિમા આદિની અપેક્ષાએ સદ્ભૂત-યાવત્કથિત સ્થાપનાનિક્ષેપ છે. (યાવત્કથિક-જ્યાં સુધી પૂજ્ય-પૂજકે આદિ વ્યવહારકાળ અનુગામી-અનંતકાલિક.) (સદ્ભાવ સદ્ભૂત) સાકાર સ્થાપનાનિક્ષેપ. (અસદ્ભાવ અસદ્ભૂત) નિરાકાર સ્થાપનાનિક્ષેપ. (અદ્વંધકાલિક) ઈત્વર સાકાર-નિરાકાર સ્થાપનાનિક્ષેપ. (સદ્ભાવ સાકાર) યાવત્કથિક અનંત-કાલિક સ્થાપનાનિક્ષેપ. (અહીં અક્ષ આદિમાં નિરાકાર સ્થાપનાનો અર્થ સર્વથા આકારનો અભાવ એમ નહિ પરંતુ જે અપેક્ષાએ આકાર છે, તે આવી રીતે છે. ‘જે કે બાહ્યરૂપે અક્ષના નિક્ષેપમાં આ આકાર નથી, તો પણ બુદ્ધિદ્વારા તે આકારને તે રચનારો ત્યાં રચે છે. આકાર માત્ર જે છે ત્યાં, તે સ્થાપના વિવક્ષિત છે.’)

અહીં કેટલાકે, સ્થાપનાને અત્યંત અનુપયોગી માને છે તે અત્યંત અચુક્ર છે, કારણ કે-નામ આદિની માર્ગક સ્થાપના પણ ઉપકારી છે. (સ્થાપનાબુદ્ધિથી સ્થાપનાવિષયની સ્મૃતિ-દ્વારા સ્થાવ્યગત ગુણોના પ્રણિધાનનો ઉદ્દેશ-આવિર્ભાવનું અથવા સ્થાવ્યગત ગુણુપ્રતિધાન-જન્ય નિર્જરાના અતિશયનું ફળપણું છે. પરંતુ સ્થાપનાવિષયમાં જે ઉત્કટ દોષનું પ્રતિસંધાન કરવામાં આવે, તો તે સ્થાપના ફળવતી (ફળદાયી) થતી નથી એમ જાણવું.)

જે ભગવંત આદિની સ્થાપના અનુપકારી થાય, તો નામનું સ્મરણ પણ અનુપકારી થશે ને? કેમ કે-નામ પુદ્ગલ આત્મક હોઈ અનુપકારી છે.

શંકા-નામના સ્મરણથી નામી(નામવાળા)નું સ્મરણ થતાં, તે નામીના ગુણોની સમાપત્તિદ્વારા ફળ છે ને?

સમાધાન-ભગવંતની પ્રતિમાના દર્શનથી પણ અતિશયવંત પરમાત્માના સકળ ગુણોના ધ્યાનનો ગિલકુલ સંભવ હોવાથી મહાફળ છે. વળી આ વાત સિદ્ધ છે કે-ધણી જીવોમાં જિનપ્રતિમાના દર્શનથી બોધિરૂપ સમ્યગ્દર્શનનો ઉદય થયેલો છે,

શંકા-નામની સાથે નામનો વાચ્યવાચક ભાવસંબંધ છે, સ્થાપનાનો નહિ. કેમ બરોબર છે ને ?

સમાધાન-બીજા નિક્ષેપાઓના અનિરૂપક ભાવનિક્ષેપની સાથે નામ અને સ્થાપનાના સંબંધમાં વિશેષ નહિ હોવાથી, એ અપેક્ષાએ નામ અને સ્થાપના સમાન છે. વળી વાચ્યવાચક ભાવસંબંધ લેવો, સ્થાપ્યસ્થાપક ભાવસંબંધ નહિ લેવો. એમાં વિનિગમક- (એકતર પક્ષસાધક યુક્તિવાળા)નો અભાવ છે. તેથી તમારે નામ અને સ્થાપના એમ બંનેય, ભગવંતના અધ્યાત્મના (આત્માના શુણ્વસ્વરૂપ ઐશ્વર્ય આદિના) ઉપનાયક(સ સ્કાર-સહાયક-ઉપસ્થિતિકારક)પણના અવિશેષથી વંધ થાય, કાં તો બંને ત્યાજ્ય થાય ! કેમ કે-અંતરંગની પ્રત્યાસત્તિ(સંબંધ માત્ર)ના અભાવની તુલ્યતા છે. વળી આ ઈષ્ટ નથી, કેમ કે-પરે પણ નામનો સ્વીકાર કરેલ છે.

૦ તથાચ જો સ્થાપના અવંધ હોય, તો નામ પણ અવંધ થાય ! આવો વિપર્યય પર્યવસાયક (વિપર્યયમાં તાત્પર્યના અંતવાળો) તર્ક સમજવો.

૦ જો ભાવનિક્ષેપ અવંધ સ્થાપનાનિક્ષેપનો પ્રતિયોગી (વિરોધી) હોય, તો અવંધ નામનિક્ષેપનો પ્રતિયોગી પણ થાય. આવો અનિષ્ટ પ્રસંગક (પ્રસંગવાળો) તર્ક જાણવો.

૦ તથાચ નિક્ષેપના વિષયભૂત થતા ભાવ અરિહંતની અભેદબુદ્ધિ પ્રત્યે નામ આદિ ત્રણ આગમના પ્રામાણ્યથી અને સ્વાનુભવથી કારણ છે.

૦ નામ આદિ નિક્ષેપરૂપ ત્રણ નિક્ષેપાઓ, આ ભાવનિક્ષેપ સંબંધી અધ્યાત્મના ઉપનાયક હોવાથી, અરિહંતપ્રતિમારૂપ સ્થાપનાનિક્ષેપ સ્વરૂપરૂપે અનાદર કરનારા, ભાવનિક્ષેપને જ માત્ર અએસર કરનારાઓનો મત બંધિત થાય છે, કેમ કે-નામ આદિ ત્રણ નિક્ષેપાઓના અનાદરમાં જાવોલ્લાસ જ કરવો અશક્ય થાય છે.

૦ શાસ્ત્રની માફક નામ આદિ ત્રણ નિક્ષેપાઓ હૃદયમાં વિરાજમાન હોયે છતે, ભગવાન આગળ જ સ્કુરાયમાન થાય છે-હૃદયમાં જ જાણે પ્રવિષ્ટ કરેલ છે એમ થાય છે. તન્મયી ભાવની માફક ભગવાનમાં તન્મય જીવ બને છે, તેથી સર્વકલ્યાણની સિદ્ધિ છે. જાવોલ્લાસ તે નામાદિ ત્રણ નિક્ષેપાઓને આધીન છે. ‘સ્વાભાવિક જ જાવોલ્લાસ છે.’ આ પ્રમાણે જૈન મતમાં એકાન્ત નથી, કેમ કે-સર્વ વ્યવહારોના વિચ્છેદનો પ્રસંગ થાય છે.

શંકા-ભાવ અરિહંતનું દર્શન, ભગ્યોને જેમ સ્વગત રૂળ પ્રત્યે અવ્યભિચારી (વિરુદ્ધ નથી) છે, તેમ ત્રણ નિક્ષેપાઓની પ્રતિપત્તિ (સ્વીકાર) નથી. માટે નામાદિ ત્રણ નિક્ષેપાઓ પ્રત્યે આદર કેવી રીતે થાય ?

સમાધાન-સ્વગત રૂળમાં, સ્વથી ભિન્ન ભાવનિક્ષેપમાં પણ વ્યભિચારનો અભાવ નથી એમ નથી પરંતુ વ્યભિચાર જ છે, કેમ કે-ભાવ અરિહંતને જોઈ ભગ્ય માત્ર કે અભગ્યો પ્રતિબોધને પામતાં નથી. ઈતિ,

૦ સ્વગત લાવોદ્ભાવનું નિમિત્તપણું તો ચારેય નિશ્લેષાઓમાં પણ પ્રમાણ છે. આ કથનથી સ્વગત અધ્યાત્મના ઉપનાયકતા ગુણથી વંદપણું પણ ચાર નિશ્લેષાઓમાં અવિશિષ્ટ છે.

૦ મસ્તક-ચરણ-સંયોગરૂપ વંદન લાવલગવંતના પણ શરીરમાં જ સંભવ છે, અરૂપી એવા લાવલગવંતમાં તો નહિ; કેમ કે-આકાશમાં જેમ, તો વંદનનો અસંભવ છે.

લાવ અરિહંતના સંબંધથી શરીરની સાથે સંબંધવાળું વંદન લાવ અરિહંતમાં જ આવે છે. આ પ્રમાણે તો નામ આદિમાં પણ સમાન જ છે. (જેનો લાવનિશ્લેષ પૂણ્ય છે, તેના નામાદિ ત્રણ નિશ્લેષાઓ યથાયોગ્ય પૂણ્ય જ છે.)

શંકા-મહાનિશીથસૂત્રમાં ભાવાચાર્યને તીર્થંકરભગવાન તુલ્ય કહેલ છે. એથી નામ આદિ ત્રણ નિશ્લેષાઓનું અર્કિચિત્કરપણું છે, માટે લાવનિશ્લેષ માત્રને આગળ કરનારાઓનો કયો અપરાધ છે ?

સમાધાન-મહાનિશીથસૂત્રમાં ભાવાચાર્યમાં તીર્થંકરની તુલ્યતાને જણાવનારું વચન, પરમ શુદ્ધ લાવગ્રાહી નિશ્ચિયત્યના વિષયભૂત છે.

૦ ખરેખર, જે મતમાં એક પણ ગુણના ત્યાગમાં મિથ્યાદષ્ટિપણું મનાય છે, તે મતમાં બીજા નિશ્લેષાઓનો અનાદર હોવા છતાં, નૈગમ આદિ નયોના સમુદાયે નામ આદિ નિશ્લેષાઓનું પ્રામાણ્ય સ્વીકૃત કરેલ હોવાથી આપને કયો વ્યામોહ હોઈ શકે ? કેમ કે-સર્વનય-સંમત જ શાસ્ત્રના અર્થરૂપ છે. અન્યથા, જો સર્વનયસમંતને ન માનો, તો સમ્યક્ત્વ અને ચારિત્રને એક માનનાર નિશ્ચયનયે, અપ્રમત્ત સંયત(માધુ)ને જ સમ્યક્ત્વના સ્વામી તરીકે કહેલ છે, પ્રમત્તગુણસ્થાનક સુધીનાને સમ્યક્ત્વસ્વામી તરીકે કહેલ નથી. તો શ્રેણિક આદિ ઘણા જીવોમાં પ્રસિદ્ધ સમ્યક્ત્વ અસ્વીકરણીય થશે ને ?

૦ આવી રીતે 'જો જિણવિદે ભાવે ચઝઝિહે સદહાઈ સયમેવ।' ઇત્યાદિ ઉત્તરાધ્યયન-સૂત્રના વચનથી ચતુર્વિધ શબ્દ, નામ-સ્થાપના-દ્રવ્ય-ભાવના ભેદથી યુક્ત હોવાથી, વ્યાખ્યાના ચાર નિશ્લેષાઓનું ઔચિત્ય મુજબ આરાધ્યપણું અવિરૂદ્ધ છે. ઈતિ.

દ્રવ્યનિશ્લેષનિરૂપણ-અનુભૂત (ભૂતકાલીન) અનુભવિષ્યમાણ (ભવિષ્યકાલીન) પર્યાયને યોગ્ય (લક્ષણમાં યોગ્યતા, એક ભવિકગદ્ધ આયુષ્ક અભિમુખ નામગોત્રના ભેદથી ત્રણ પ્રકારની છે : અને અતીત-અનાગત-વર્તમાન ભવભાવની સાથે દ્રવ્યિત અંતર વગરના ભેદો. અન્યથા, અતીત-અનાગત અનત ભવોમાં પણ દ્રવ્યપદ વ્યપદેશોના પ્રસંગ થાય ! ખરેખર, વર્તમાન ભવમાં રહેલો પુરસ્કૃત ભવીય-પશ્ચાત્કૃત ભવીય આયુષ્યકર્મને મદ્દ્રવ્ય-પણાએ સ્પર્શ કરે છે. જેમ સવારની સૂર્યામાં સૂર્ય, પૂર્વવિદેહ અને ભરતને તથા પ્રદોષસૂર્યામાં તો ભરતને અને પશ્ચિમવિદેહને પ્રકાશિત કરે છે. તીર્થંકરનામકર્મ ઘટિત યોગ્યતાવડે તો નાના ભવના વ્યવધાનવડે પણ હોય છે, કેમ કે-મરીચિમાં દ્રવ્યતીર્થંકર-પણાનું પ્રતિપાદન છે. સુદ્ધર વ્યવહિત પણ દ્રવ્યતીર્થંકરોનું વંદત્વનું પ્રતિપાદન, નાના ભવ-

સંબંધ ઘટિત યોગ્યતા સિવાય અનુપપન્ન થાય છે.) (કારણ) જે નિદેશવિષય થાય છે, તે 'દ્રવ્યનિદેશ' કહેવાય છે. જેમ અનુભૂત ઇન્દ્રપર્યાયવાળો (જે જીવદ્રવ્ય પહેલાં ઇન્દ્રરૂપે હતું) કે અનુભવિષ્યમાણ ઇન્દ્રપર્યાયવાળો (ઉત્તરકાળમાં ઇન્દ્ર થશે)-ખંને ઇન્દ્ર કહેવાય છે, અર્થાત્ તે જીવ દ્રવ્યનિદેશે દ્રવ્યેન્દ્ર કહેવાય છે. (ખરેખર, જે વિશિષ્ટ જીવ દેવેન્દ્ર થઈને તેના યોગજનક કર્મની પરિસમાપ્તિ થતાં, તે શરીરને છોડીને મનુષ્ય આદિ યોનિમાં ઉત્પન્ન થયો. તે વખતે મનુષ્ય પણ હોવા છતાં, પૂર્વે પ્રાપ્ત કરેલ ઇન્દ્રપર્યાયવાળો હોવાથી 'આ ઇન્દ્ર છે' આવો વ્યવહાર કરાય છે (થાય છે). અથવા જે હમણાં મનુષ્યગતિમાં વર્તેલો જીવ, ઉત્તરકાળમાં મનુષ્ય ઉપભોગ્ય સમસ્ત કર્મની પરિસમાપ્તિ થતાં, મનુષ્યનું શરીર છોડીને દેવેન્દ્રત્વપદ ઉપભોગ્ય કર્મોદયકાળમાં દેવગતિમાં દેવેન્દ્ર ભવિષ્યકાળમાં થશે. તે જીવ, અનુભવિષ્યમાણ ઇન્દ્રપર્યાયવાળો 'આ ઇન્દ્ર છે' આવો વ્યવહાર થાય છે. તે ખંને દ્રવ્યેન્દ્ર છે.) આ ખંનેમાં ઇન્દ્રપર્યાયના અભાવકાળમાં ઇન્દ્રપદનો વ્યવહાર કેવી રીતે? આવી શંકામાં દૃષ્ટાન્તનો આધાર લઈને તેની વ્યવસ્થા કરે છે કે-

૦ અનુભૂત ધૃતના આધારતાના પર્યાયવાળા અથવા અનુભવિષ્યમાણ ધૃતના આધાર-પણાના પર્યાયવાળા ઘડાઓમાં (જે ઘડાએ પૂર્વકાળમાં ધીનું ધારણ કરેલું છે તે ઘડામાં અને જે ઘડો ઉત્તરકાળમાં ધીનું ધારણ કરશે, તે ખંને ઘડાઓમાં) ધીના ઘડાના વ્યવહારની માફક (લોકમાં આ ધીનો ઘડો છે-એમ વ્યવહાર થાય છે તેમ) ત્યાં અનુભૂત ઇન્દ્રપર્યાયવાળા અને અનુભવિષ્યમાણ ઇન્દ્રપર્યાયવાળા જીવમાં ઇન્દ્રશબ્દના વ્યવહારની ઉપપત્તિ છે. (આ ઇન્દ્ર છે, આ પ્રમાણે ઇન્દ્રશબ્દનો પ્રયોગ યુક્તિયુક્ત છે.)

૦ હવે ખીલ પ્રકારથી દ્રવ્યનિદેશને કહે છે કે-દ્વચિત્ કોઈ એક સ્થળમાં અપ્રધાનપણામાં પણ દ્રવ્યનિદેશ પ્રવર્તે છે. જેમ અંગારમર્દક સંજ્ઞાવાળા આચાર્યના ગુણોથી રહિત હોવાથી અપ્રધાન આચાર્ય 'દ્રવ્યાચાર્ય' કહેવાય છે.

વળી દ્વચિત્ અનુપયોગમાં દ્રવ્યનિદેશ પણ પ્રવર્તે છે. જેમ કે-અનાભોગથી-અન્યમાં રહેલ ચિત્તપણા વગેરેથી યથાર્થ ઉપયોગના અભાવથી, અથવા આલોક અને પરલોક આદિની આશસાદક્ષણવાળા (જે પૂર્ણવિધાયક આગમ અર્થનો ઉપયોગ હોય, તો ત્યાં ઇહલોક આદિ આશસા પ્રતિષિદ્ધ છે. આમ 'તેની આશસાથી પૂર્ણ કરવી નહિ.' આવી રીતે તેની આશસાદક્ષણ આગમ અર્થના અનુપયોગથી) અનાભોગથી અને અવિધિપૂર્વક, ભક્તિપૂર્વક પણ કરાતી જિનપૂર્ણ આદિ દ્રવ્યાક્રિયા જ કહેવાય છે, કેમ કે ઉપયોગ વગરની ક્રિયામાં સાક્ષાત્ (ઉપાદાનથી) મોક્ષના અગ(સાધન)પણાનો અભાવ છે. (પરંપરાથી મોક્ષનું અંગપણું અનુપયુક્ત ક્રિયાનું પણ છે, એમ લગ્ન જ છે. તેની સ્પષ્ટ પ્રતિપત્તિ માટે કહે છે કે-)

૦ તે જિનપૂર્ણ આદિ રૂપ ક્રિયા, ભક્તિથી અને અવિધિથી પણ કરાતી, પરંપરાએ મોક્ષના અંગપણાની અપેક્ષાએ દ્રવ્યપણાએ પામે છે. (વિધિનો અભાવ છતાં પરંપરાથી તે દ્રવ્યક્રિયાથી કેવી રીતે મોક્ષરૂપ મળે? માટે આગળ કહે છે કે-) ભક્તિનામક ગુણથી અવિધિ-

નામક દોષને અનુબંધ વગરનો કરેલ હોઈ, પરંપરાએ દ્રવ્યક્રિયા મોક્ષકળા આવી રીતે આપે છે. (ભક્તિના અભાવથી વિશિષ્ટ અવિધિ જ મોક્ષાદિ કાર્યપ્રતિબંધક છે. તેના અભાવમાં કારણ છે એવો અભિપ્રાય છે, કેમ કે-નિરનુબંધ કરેલ હોઈ, અંગના અભાવથી જન્ય જિનપૂજાગત સ્વસ્વ કાર્યના અનર્જકપણાની આપત્તિરૂપ કાર્યના સંમુખપણાનો અભાવ, અર્થાત્ અંગના સદ્ભાવથી જન્ય જિનપૂજાગત સ્વસ્વ કાર્યના અર્જકપણાની પ્રાપ્તિકાર્યના સંમુખપણાનો સદ્ભાવ થાય છે.)

ભૂતકાલીન પર્યાયની અપેક્ષાએ દ્રવ્યનિરોધ જેમ દ્રવ્યેન્દ્રને ઈન્દ્ર, ભવિષ્યકાલીન કારણની અપેક્ષાએ દ્રવ્યનિરોધ જેમ દ્રવ્યેન્દ્રને ઈન્દ્ર, અપ્રધાનતાની અપેક્ષાએ દ્રવ્યનિરોધ દ્રવ્યાચાર્ય અને અનુપયોગની અપેક્ષાએ દ્રવ્યનિરોધ દ્રવ્યક્રિયા. અવિધિથી પણ ભક્તિથી કરાતી ક્રિયા દ્રવ્યક્રિયા. આલોક-પરજોડ આદિ આશંસાથી કરાતી ક્રિયા દ્રવ્યક્રિયા. (અહીં ઉપયોગનો અર્થ જ્ઞાન કે વિધિનો ઉપયોગ-વ્યાપાર છે.)

ભાવનિરોધનું નિરૂપણ-લક્ષણ-વક્તાની વિવક્ષિત જે ઈન્દ્ર આદિ રૂપ ક્રિયા છે, તેના અનુભવથી વિશિષ્ટ જે સ્વતત્ત્વરૂપ ભાવ છે, તે ‘ભાવનિરોધ’ કહેવાય છે. (ઈન્દ્ર આદિ શબ્દથી સ્વર્ગના આધિપત્ય આદિ રૂપ ઐશ્વર્ય આદિના કથનથી તે ત્યાં ઘટતો હોવાથી, તે જ ઈન્દ્ર આદિ શબ્દનું વાચ્યતત્ત્વ પારમાર્થિક પદાર્થ છે. એવંભૂત જે નિરોધનો વિષય થાય છે, જેમ કે-‘આ ઈન્દ્ર છે’ આવા રૂપે ઈન્દ્ર આદિ શબ્દ વાચ્યરૂપે સ્થાપિત કરાય છે. તે ઈન્દ્ર આદિ ભાવનિરોધ અર્થાત્ ભાવેન્દ્ર કહેવાય છે.)

જેમ ઈન્દ્ર ક્રિયાપરિણત ભાવેન્દ્ર ‘ભાવનિરોધ’રૂપ ઈન્દ્ર કહેવાય છે.

શંકા-ભાવથી વર્જિત નામ-સ્થાપના-દ્રવ્યરૂપ ત્રણ નિરોધપાઓમાં, ભાવરૂપ અર્થની શૂન્યતાની અપેક્ષાએ નામમાં-સ્થાપનામાં અને દ્રવ્યમાં વૃત્તિનો (સંકેતવિશેષણવૃત્તિના પ્રવર્તનનો) વિશેષ નહિ હોવાથી (સાધારણપણું હોવાથી) અને વિરૂદ્ધ ધર્મના અધ્યાસનો અભાવ હોવાથી કોઈ પણ જાતનો ભેદ નથી, માટે નિરોધપાઓના ચાર પ્રકારો કેવી રીતે વ્યાજબી છે?

(નામ, નામવાળા પદાર્થમાં-સ્થાપનામાં અને દ્રવ્યમાં સાધારણરૂપ વર્તે છે, સ્થાપનારૂપ પણ ભાવાર્થ શૂન્યત્વ, નામાદિ ત્રણમાં પણ સમાન છે, કેમ કે-નામાદિ ત્રણેયમાં, પણ ભાવનો અભાવ છે. દ્રવ્ય પણ નામ-સ્થાપના-દ્રવ્યોમાં વર્તે છે જ, કેમ કે-દ્રવ્યમાં જ નામ-સ્થાપના કરવાની હોય છે: અને દ્રવ્યમાં અત્યંત સારી રીતે વર્તવું છે, માટે વિરૂદ્ધ ધર્મના અધ્યાસનો અભાવ હોવાથી આ ત્રણેયનાં ભેદ કેવી રીતે વ્યાજબી છે?)

સમાધાન-પૂર્વોક્ત અપેક્ષાથી વિરૂદ્ધ ધર્મના અધ્યાસનો અભાવ હોવા છતાં રૂપાન્તરથી (બીજી બીજી અપેક્ષાથી) તે નામાદિ ત્રણમાં પરસ્પર ભેદની ઉપપત્તિ છે. તે આ પ્રમાણે:-નામ અને દ્રવ્યથી સ્થાપના, આકાર-અભિપ્રાય-બુદ્ધિ-ક્રિયા-દ્વંદ્વના દર્શનથી જુદી પડે છે, જેમ કે-સ્થાપનભૂત ઈન્દ્રમાં હજાર લોચન, કુંડલ, સુકૂટ, શયી(ઈન્દ્રાણી)નું સન્નિધાન,

હાથમાં વજનું ધારણ, સિદ્ધાસનમાં અધ્યાસન આદિ જનિત અતિશયવાળો, દેહના સૌન્દર્ય આદિરૂપ રૂપ આકાર દેખાય છે.

(૧) સ્થાપના કરનારમાં સદ્ભૂત (સત્ય) ઇન્દ્રનો અભિપ્રાય જણાય છે.

(૨) સ્થાપનાના દર્શન કરનારમાં તે ઇન્દ્ર આદિના આકારને જોવાથી ઇન્દ્રબુદ્ધિ પેદા થાય છે.

(૩) આ સ્થાપનાભૂત ઇન્દ્રની સેવા કરનારાઓમાં અને તેની ભક્તિમાં પરિણત બુદ્ધિ-વાળાઓમાં નમસ્કાર આદિ ક્રિયા દેખાય છે. અને—

(૪) તે નમસ્કાર આદિ ક્રિયાનું ક્ષણ પુત્ર ઉત્પત્તિ આદિ દેખાય છે.

(જિનપ્રતિમાના નમસ્કારરૂપ ક્રિયાનું ક્ષણ અને જિનપ્રતિબિમ્બપૂજનક્ષણ તો, ‘અરિહં-તોની અર્ચ્યાર્થનાથી મનની પ્રસન્નતા, તેથી પ્રમાદિ અને તેથી નિઃશ્ચેયસ, ખરેખર, એથી જ જિનપૂજન યુક્તિયુક્ત છે’—એમ તત્ત્વાર્થાધિગમ ભાષ્યકારિકામાં ‘પરંપરાથી મુક્તિક્ષણ ઉપ-દ્રિષ્ટ છે.) આકાર આદિ નામેન્દ્રમાં અને દ્રવ્યેન્દ્રમાં દેખાતાં નથી, તેથી તે નામ-દ્રવ્યથી સ્થાપનાનો ભેદ છે. (સૂત્રગોધિત બળવાન અનિષ્ટના અનુભવથી ઈષ્ટ માધનતાવાળા, તેમાં રહેલ ગુણના સ્મરણના જનક સંસ્કારના ઉદ્ભોધકારક અભિપ્રાય કે આકારનું સંબંધવત્ત્વ, તે સ્થાપનાનું લક્ષણ છે : અને આ પ્રમાણે સાદૃશ્યસંબંધ સ્થાપનાનિરૂપ નિયામક નથી, કેમ કે—અસદ્ભાવ સ્થાપનાના ઉચ્છેદનો પ્રસંગ છે. અભિપ્રાય-સંબંધ પણ સ્થાપનાનિરૂપ નિયામક નથી, કેમ કે—નામમાં પણ તે અભિપ્રાયસંબંધ સારી રીતે કહી શકાતો હોઈ અતિ-પ્રસંગ છે. અતએવ દ્રવ્યલિંગમાં સ્થાપનાથી ભાવસાધુની બુદ્ધિ નથી, કેમ કે—ઉત્કટ દોષવાળો હોઈ પ્રતિસંધાનવિષયના રાદશપણથી ગુણવંતના અનુસ્મરણથી સૂત્રગોધિત બળવાન અનિ-ષ્ટના અનુભવથી દ્રવ્યલિંગી થાય છે.)

દ્રવ્ય, નામ અને સ્થાપનાથી સિન્ન છે, કેમ કે—ભાવનું પરિણામી(ઉપાદાન)કારણ છે. આમ અનુમાનપ્રયોગ પણ અહીં સ્પષ્ટ ભાસે છે. કથિત હેતુની સત્તા દ્રવ્યમાં છે, નામ-સ્થાપનામાં અસત્તા છે. એથી નામ-સ્થાપનાથી દ્રવ્ય નિયમા સિન્ન છે.

૦ જેમ ખરેખર, અનુપયુક્ત વક્તા દ્રવ્ય ઉપયુક્તપણાના કાળમાં ઉપયોગલક્ષણવાળા ભાવનું કારણ થાય છે. [પહેલાં અનુપયુક્ત વક્તા તે જ ઉત્તરકાળમાં ઉપયોગરૂપે પરિણત થાય છે, માટે ઉપયોગપરિણામરૂપ ભાવનું કારણ હોઈ તે દ્રવ્ય છે.] અથવા તે ઉપયોગ-લક્ષણવાળો ભાવ, તે અનુપયુક્ત વક્તારૂપ દ્રવ્યનો પર્યાય થાય છે. અથવા સાધુ જીવરૂપ દ્રવ્યેન્દ્ર હોતો ભાવેન્દ્રરૂપ પરિણતિનું કારણ થાય છે. (જે હમણાં જીવ સાધુપર્યાયનો અનુભવ કરે છે, તે પરલોકમાં દેવેન્દ્ર થશે. તેથી સદ્ભાવ દેવેન્દ્ર પરિણતિરૂપ ઉત્તરકાલીન ભાવેન્દ્રનું કારણ હોવાથી દ્રવ્યેન્દ્ર કહેવાય છે.) તે નામેન્દ્ર અને સ્થાપનેન્દ્ર નથી. તે બંનેમાં ભાવ-પરિણતિનું કારણપણું નથી. આ પ્રમાણે વૈધર્મ્યથી દ્રવ્ય, નામ-સ્થાપનાથી સિન્ન છે.

૦ નામ પણ સ્થાપના અને દ્રવ્યથી કથિત વૈધર્યથી જ (આકાર આદિ ભાવપરિણામી કારણત્વથી) ભિન્ન થાય છે.

જે કે પૂર્વોદ્ધિત શંકાવિભાગમાં કહેલ પ્રકારથી આ નામાદિનો અલેહ છે, તો પણ સમાધાનવિભાગમાં કહેલ પ્રકારથી નામ આદિનો પરસ્પર લેહ સિદ્ધ જ છે. (તથાચ અહીં પણ સ્યાદ્વાદ, સ્થાન ખરોખર જમાવે છે.) દષ્ટાન્તનું આલંબન લઈને નામ-સ્થાપના-દ્રવ્યોનો લેહ અને અલેહ દર્શાવે છે કે-

૦ દૂધ-તકે દહીં વગેરે ગોરસનો શ્વેતત્વ આદિ રૂપથી પરસ્પર અલેહ હોવા છતાં, મધુરતા આદિ સ્વાદરૂપે લેહ નથી એમ નહિ પરંતુ લેહ છે જ, કેમ કે-વસ્તુ અનંતધર્મોથી અધ્યાસિત છે. તેવી રીતે નામાદિમાં કોઈ અપેક્ષાએ અલેહ હોવા છતાં, બીજી અપેક્ષાએ લેહ છે જ એમ બાણુવું.

શંકા-નામ આદિ વિચાર, આરબ્ધ કોઈ છતે ભાવ એ જ વસ્તુ છે, કેમ કે-વિવક્ષિત અર્થક્રિયાસાધક છે. જેમ કે-ઉભયસંમત વસ્તુ ભાવેન્દ્રની માફક વિવક્ષિત અર્થસાધનમાં સમર્થ, ગોપાલદારક વગેરે નામેન્દ્ર આદિ નથી, તો ભાવ અર્થશૂન્ય નામ આદિથી સર્થું ને ?

(ભાવેન્દ્રનું રવર્ગપાલન આદિ જે કાર્ય છે, તે ગોપાલદારક આદિ રૂપ નામેન્દ્ર, ઈન્દ્ર-પ્રતિમાદિરૂપ સ્થાપેન્દ્ર, દ્રવ્યેન્દ્ર, અથવા સાધુ જીવ આદિ રૂપ દ્રવ્યેન્દ્ર કરવા માટે સમર્થ નથી. આથી પ્રતિનિયત અર્થક્રિયાકારી હોવાથી ભાવેન્દ્ર જ વસ્તુ છે, નામેન્દ્ર આદિ નથી, તો તે ભાવાર્થશૂન્ય એવા નામાદિનું શું પ્રયોજન છે ?)

સમાધાન-નામ આદિ પણ વસ્તુના પર્યાય હોઈ, સામાન્યથી ભાવત્વનું ઉલ્લંઘન કરતા નથી તેથી સિદ્ધસાધન છે. (ખરેખર, ઈન્દ્રશબ્દનો અર્થ, ઈન્દ્રની માફક નામ અને તેનો આકાર તેના કારણરૂપ ચતુષ્ટયાત્મક વસ્તુ જ છે, માટે ભાવેન્દ્રની માફક નામાદિમાં વસ્તુપર્યાયત્વ અવિશિષ્ટ જ છે. કથિત ચતુષ્ટયમાંથી કોઈ એકનું જે કાર્ય છે, તે ઈન્દ્રશબ્દાર્થનું કાર્ય હોય છે જ. સામાન્યથી ઈન્દ્ર-કાર્ય-કારિત્વ સર્વેનું અવિશિષ્ટ જ છે. જેમ અનંતધર્માત્મક વસ્તુમાં પ્રત્યેક ધર્મનું જે કાર્ય છે, તે પણ વસ્તુ કાર્ય હોય છે જ. અન્યથા, અનંત-ધર્માત્મકપણું વસ્તુનું સંભવે નહિ જ.)

૦ અવિશિષ્ટ (સામાન્યથી) ઈન્દ્ર આદિ વસ્તુનું ઉચ્ચારણ કયે છતે, નામ આદિ રૂપ ચાર લેહો પ્રતીત થાય છે જ. 'ઈન્દ્ર છે' આવી રીતે નામ આદિ રહિત કેવળ ઈન્દ્રશબ્દનું ઉચ્ચારણ થયે છતે, વિશેષ વગર નામેન્દ્ર આદિ ચારેયનું પણ જ્ઞાન થાય છે.

શું આણે નામેન્દ્ર વિવક્ષિત કરેલ છે કે સ્થાપનેન્દ્ર કે દ્રવ્યેન્દ્ર કે ભાવેન્દ્ર ?-એમ વિશેષ કથન નહિ હોવાથી સામાન્યથી ચારેયનું કથન છે. એથી સામાન્યથી ઈન્દ્રવસ્તુના ચાર પણ આ પર્યાયો ભાવવિશેષ જ છે.

૦ હવે વિશિષ્ટ અર્થક્રિયાસાધક, ભાવેન્દ્ર આદિ રૂપ ભાવની અપેક્ષા કરીને વસ્તુત્વના

સાધનમાં દોષ પણ થતી નથી. ભાવેન્દ્ર આદિના ભાવમાં વિશિષ્ટ ક્રિયાકારકપણામાં, નામેન્દ્ર આદિ પર્યાયોનાં પણ તે વિશિષ્ટ ક્રિયામાધકપણું ભેવું ભેઈએ, કેમ કે-દ્રવ્યરૂપે પર્યાયોનો પરસ્પર અલેદ છે. વસ્તુના પર્યાયપણુની અપેક્ષાએ જેમ ભાવ છે, તેમ નામ આદિ ત્રણ છે એમ અત્યાર મુદ્દી સાબીત કર્યું.

હવે પ્રકારાન્તરથી નામાદિના ભાવાંગપણાએ ઉપયોગને કહે છે. અથવા ભાવપરિણામના નિમિત્તભાવની અપેક્ષાએ નામ-સ્થાપના-દ્રવ્યોનો ભાવના અંગપણાએ ઉપયોગ (અકળતા) છે. ભાવાંગપણું જ એકલું દેવી રીતે ? આવી શંકામાં કહે છે કે-

(૧) દોષ એક પુરુષ આદિમાં મંડેતિત 'જિનનામ' ગ્રાંથગીને પણ રાગ-દ્વેષ આદિ આંતર-સૂક્ષ્મ શત્રુશૂ-ય ભાવજિન સ્મૃતિમાં આરૂઢ થયે છતે, શ્રોતામાં રહેલા ભાવના ઉદ્ભાસનો અનુભવ થવાથી ભાવાંગ છે.

(૨) એ પ્રમાણે સુધર્મા રાગ-દ્વેષ આદિના રહિતપણાના અનુમાપક લિંગવિશેષથી વિભૂષિત જિનપ્રતિમાને (સ્વસ્તિક આદિને) આગળ આજ્ઞાત્ ભેનાર ભવ્યને ક્ષિપ્ર થાય છે કે-‘આવો વીતરાગ હું ક્યારે થઈશ ?’ આવી ક્ષિપ્ર-લગણુ તેઓના ગુણોમાં એકતાનતા-સ્વરાવ આત્મક ભાવોદ્ભાસનો આલિંગાવ અનુભવાતો છે માટે ભાવાંગ છે.

(૩) નિર્વાણને પામેલા કે કાળદર્મને પામેલા, તેમજ બે-ત્રણ આદિ ભાવોમાં જ જિન આદિ ભાવને ભવિષ્યમાં પામનાર (દ્રવ્યમુનિ કે) દ્રવ્યજિનરૂપ સમ્યક્ચારિત્રવાળા મુનિના દેહના દર્શનથી દેખનાર ભવ્ય જીવમાં સમ્યક્દર્શનકિ ભાવવિશેષનો ઉદ્ભાસ અનુભવાતો છે, માટે નામ આદિ ત્રણનો ભાવના અંગપણાએ ઉપયોગ ન છે, નિરૂપયોગપણું નથી.

(સુક્ષિગત મુનિ કે જિનના દેહને, અથવા ભવિષ્યમાં મુનિ કે જિનના ભાવને પામનાર મુનિ કે જિનના દેહને દેખી, અર્થાત્ દ્રવ્યમુનિ દ્રવ્યજિનને દેખી ભાવોદ્ભાસ ભવ્ય જીવને પેદા થાય છે.) અહીં આ વિશેષ છે કે-ભાવોદ્ભાસરૂપી સમીહિત સાધન કાર્ય પ્રત્યે દેવળ નામ-સ્થાપના-દ્રવ્યરૂપ ત્રણ અનૈકાન્તિક કારણ છે, કેમ કે-નિશ્ચયનો અભાવ છે. અનાત્યન્તિક કારણ છે, કેમ કે-આત્યન્તિક પ્રકર્ષ પ્રાપ્ત તથાવિધ ફળસાધકપણાનો અભાવ છે. (એકાન્ત એટલે નિયમ. તે જ એકાન્તિક-નૈકાન્તિક-અનૈકાન્તિક. નામ આદિ ત્રણમાંથી દોષ એક હોયે છતે કહાયિત્ ભાવોદ્ભાસ થાય છે, દ્વિચિન્ થતો પણ નથી, માટે વ્યભિચારી છે. અનાત્ય-ન્તિક=અત્યંત-અતિશયથી-અતિ પ્રવૃત્ત-અન્યાતિશયી કાર્ય કરે છે, તે આત્યન્તિક. તે પ્રકારે જ નથી, તે અનાત્યન્તિક. ભાવિ જિનથી જેવો પ્રકૃષ્ટતમ ભાવોદ્ભાસ થાય છે, તેવો ભાવો-દ્ભાસ જિનનામાદિથી થતો નથી, માટે નામાદિ ભાવોદ્ભાસ પ્રત્યે અનૈકાન્તિક-અનાત્યન્તિક કારણ છે.) ભાવ તો (ભાવજિન તો) એકાન્તિક-આત્યન્તિક કારણ છે. (ભાવોદ્ભાસ સમીહિત સાધન પ્રત્યે ભાવજિન એકાન્તિક (અન્યજિગ્યારી) આત્યન્તિક કારણ છે. માટે તે નામ આદિ ત્રણ કરતાં ભાવ અસ્યહિતતમ છે, આવો વિશેષ છે. આ પ્રમાણે ભાવથી જિનમાં રહેલ નામ આદિ ત્રણનો પૂર્વોક્ત રીતે ઉપયોગ છે, કેમ કે-વસ્તુના પર્યાયો છે અને ભાવના અંગો છે.

- ૦ અર્થાત્ (પ્રધાનેતરભાવનું કથન) નામ આદિનું કથન લિન્ન વસ્તુગતની અપેક્ષાએ છે.
- ૦ અલિન્ન વસ્તુગત નામ આદિનું તો ભાવની સાથે અવિનાભૂત (વ્યાપ્ત) હોવાથી જ વસ્તુપણું છે. ખરેખર, સર્વ વસ્તુનું પોતાને કહેનાર નામરૂપ સ્વરૂપ છે.
- ૦ જેમ કે-આતાન (લાંબો વિસ્તાર) વિતાનીભૂત (વિસ્તાર-ફેલાવભૂત) તંતુના સતાનવાળો પટ કહેવાય છે. ઉર્ધ્વ કુંડલોમાં (ઉંચા વર્તુલવાળાઓમાં) લાંબો-ગોળ-ગ્રીવા-વાળો ઘટ કહેવાય છે. ઇત્યાદિ.
- ૦ પોતાનો આકાર સ્થાપનારૂપ છે. જેમ સર્વ વસ્તુનો પોતપોતાનો આકાર.
- ૦ અતીત-અનાગતભાવનું કારણ દ્રવ્ય છે અને કાર્યાપન્ન સ્વ(પિતે) ભાવરૂપ છે. જેમ મૃતપિંડ આદિ વસ્તુનું જન્યત્વ(કાર્યત્વ)ને પ્રાપ્ત થયેલ ઘટ આદિ.

(જે ઘટનું નામ ઘટનો ધર્મ ન હોય, તો તે ઘટ નામથી તે ઘટનું જ્ઞાન ન થાય ! કેમ કે-ઘટ નામથી ઘટજ્ઞાનનું ઘટ નામ ઘટરૂપ અર્થથી અલિન્ન વાચ્યવાચકભાવરૂપ સંબંધથી જન્યપણું છે, માટે સર્વ વસ્તુ નામાત્મક છે. વળી સર્વ વસ્તુ સાકાર છે. ખરેખર, મતિ, આ ઘટ છે, આ પટ છે, ઇત્યાદિ રૂપથી જ વ્યવહારમાર્ગમાં અવતરે છે, માટે તે મતિનું ઘટ આદિ આકારસ્વત્વ છે : અને ઘટ આદિ શબ્દ, ઘકાર પછી ટકાર અને ટકાર પછી અત્વરૂપ આનુપૂર્વીસ્વરૂપ આકારયુક્ત જ ભાસે છે, માટે સાકાર છે. ઘટ વગેરે પણ પૃથુબુદ્ધોદર આદિ આકારવાળા જ અનુભવ થાય છે, માટે સાકાર છે. આ પ્રમાણે સર્વ વસ્તુનું સાકારપણું જાણવું. અર્થાત્ મતિમાં નીલ આકાર, પીત આકાર છે. એ પ્રમાણે આકારની અનુભૂતિ છે. શબ્દમાં તે તે વર્ણથી અવ્યવિહત ઉત્તર તે તે વર્ણસ્વરૂપ આનુપૂર્વી-સ્વરૂપ આકારની અનુભૂતિ છે અને ઘટાદિમાં કંબુગ્રીવા આદિ અવયવ સંનિવેશરૂપ અસ્થાન-વિશેષરૂપ આકારની અનુભૂતિ છે. સર્વત્ર અનુભવાતા આકારનો અપલાપ અશક્ય છે. સર્વ વસ્તુ દ્રવ્યાત્મક છે. અનેક અવસ્થાઓમાં અનુગામિત્વ-દ્રવ્યત્વ છે. અનુગામિત્વરૂપ દ્રવ્ય આત્મક સર્વ વસ્તુ છે. જેમ કે-ઉત્કલ પણુ સાપ જ છે. એ પ્રમાણે વિકલ કુંડલિત આકારવાળો સાપ જ છે. આમ અવસ્થાઓના ભેદમાં પણ જેમ એક જ સાપ સર્વદા અનુગત છે, તેમ દ્રવ્ય પણ. જેમ તત્વથી ઉત્કલ-વિકલ આદિ અવસ્થાઓ સાપથી જુદું તત્ત્વ નથી, તેમ પર્યાયો પણ દ્રવ્ય જ છે. તે તે પર્યાયરૂપે આવિર્ભૂત સ્વભાવવાળું તે તે પરિણામ આત્મક હોતું, તે તે રૂપે વ્યવહારવિષય થાય છે. તે તે પર્યાયરૂપ તિરોણાવમાં સ્વસ્વરૂપ વ્યવસ્થિત દ્રવ્ય છે એમ કહેવાય છે. વિકાર નામથી બીજું તત્ત્વ નથી.)

સર્વ વસ્તુ ભાવાત્મક છે, કેમ કે-અન્યોડન્ય કાર્ય-ક્ષણ સંતાન આત્મક તે ભાવનો અનુભવ છે. આ પ્રમાણે સર્વ વસ્તુ નામ-સ્થાપના-દ્રવ્ય-ભાવરૂપ ચાર રૂપોથી અવિનાભૂત છે. (આ કથનથી જે જે વસ્તુ છે, તે તે ચાર નિક્ષેપાવાળી છે. આવી વ્યાપ્તિ પ્રાપ્ત થાય છે, કેમ કે-અનુયોગદ્વારસૂત્રનું પ્રમાણ છે. તો પણ આ વ્યાપ્તિ પ્રાયિક (સાપેક્ષ) છે, કેમ કે-અપ્રજ્ઞાપનીય વસ્તુમાં નામનો પ્રયોગ નથી. વળી જીવત્વેન દ્રવ્યત્વેન ભૂત-ભવિ-

પ્રત્યક્ષપર્યાયસાવથી તે જીવદ્રવ્યના કારણપણાનો અભાવ હોવાથી જીવમાં દ્રવ્યનિરૂપણનો અભાવ છે. વળી તત્ત્વાર્થટીકાકારે કહ્યું છે કે-‘જો એકમાં અસંભવ છે, એટલા માત્રથી અવ્યાપકતા નથી,’ માટે અપ્રજ્ઞાપનીય અને જીવદ્રવ્યભિન્ન જે જે વસ્તુ છે, તે તે ચાર નિરૂપણવાળી છે. આવી વ્યાપ્તિની વિવક્ષા છે.) આ પ્રમાણે જ દેખેલું છે, કેમ કે-સમ્યક્દર્શનની વ્યવસ્થા છે. જિનમત સર્વ નયોના સમૂહ અત્મક છે. ખરેખર, એક જ વસ્તુમાં વિદ્યમાન પર્યાયોના મધ્યમાં આ વસ્તુ છે. બીજી તો અવસ્તુ છે, એમ કહી શકાતું નથી. (ભિન્ન વસ્તુમાં ભિન્ન કાળમાં વિદ્યમાન પર્યાયોને તે પ્રકારે કહી શકાય છે. માટે કહ્યું છે કે-‘એક જ વસ્તુમાં એકીસાથે’ ‘શક્યત’ इति । વિનિગમનાના વિરહથી સર્વતુ’ વસ્તુત્વ અથવા સર્વતુ’ અવસ્તુત્વ થાય ! એવો ભાવ છે. ચાર રૂપોના અવિનાભૂતપણામાં વિનિગમકને છે કે-‘દ્રવ્ય-રૂપતયે’ इति । કેમ કે-દ્રવ્યરૂપપણાએ તે સર્વેતુ’ એકપણું છે. તથા વસ્તુના પ્રત્યય(જ્ઞાન)નો હેતુ હોવાથી ‘નામ’ વસ્તુનો ધર્મ છે. જે જેના પ્રત્યયમાં હેતુ છે, તે તેનો ધર્મ છે. જેમ ઘટના સ્વધર્મો રૂપ આદિ છે. જે જેનો ધર્મ નથી, તે તેનો પ્રત્યયનો હેતુ નથી. જેમ ઘટના ધર્મો પટના હોતા નથી. ઘટના નામથી ઘટતું જ્ઞાન થાય છે અને સર્વ વસ્તુ-ઓના નામરૂપપણાની સાથે વ્યભિચારનો અભાવ હોવાથી અનૈકાન્તિકપણું નથી. ખરેખર, જે નામરહિત છે, તે વસ્તુ જ નથી. યથા નામથી રહિત હોઈ અવાચ્ય છદ્દકા ભૂતરૂપ ભાવ અવસ્તુપણામાં તો ક્યાંથી તેના પ્રત્યયના હેતુત્વરૂપ હેતુની વૃત્તિ થાય ? અથવા ત્યાં તેની વૃત્તિમાં તેનું પણ વસ્તુત્વ જ થાય ! કેમ કે-ઘટાદિની માફક સ્વપ્રત્યયજનકપણું છે.

શંકા-‘નદીના કાંઠે પાંચ રૂપે છે’ આવા શબ્દને સાંભળ્યા પછી, પ્રવૃત્તિવાળા કોઈ એકને વસ્તુની પ્રાપ્તિનો અભાવ હોવાથી અવસ્તુધર્મતા તેની કેમ નહિ ?

સમાધાન-પ્રત્યક્ષ આદિ પ્રમાણોમાં પણ તેનો પ્રસંગ છે, કેમ કે-તે પ્રત્યક્ષ આદિ પ્રમાણોથી પ્રવૃત્તિ કરનારમાં કહાયિત્ વસ્તુની અપ્રાપ્તિ છે.

શંકા-અબાધિત પ્રમાણોથી પ્રવૃત્તિમાં અર્થની પ્રાપ્તિ છે ને ?

સમાધાન-સુવિવેચિત આપ્ત શબ્દથી પણ વસ્તુની પ્રાપ્તિ અવશ્ય થાય છે. (જો (નામ, વસ્તુનો ધર્મ ન થાય, તો ઘટ શબ્દ કહ્યો છતો, શ્રોતાને ‘શુ’ આ કહે છે ?’ આમ સંશય જ થાય ! પરંતુ ઘટ પ્રતિપત્તિ ન થાય ! અથવા પટપ્રતિપત્તિરૂપ વિપર્યાય થાય ! અથવા આણે કાંઈ પણ જે કહ્યું, તે હું જાણતો નથી. આવા ચિત્તના વ્યામોહથી વસ્તુની અપ્રતિપત્તિરૂપ અનધ્યવસાય થાય ! કહાયિત્ ઘટનો, કહાયિત્ પટનો, અથવા કહાયિત્ સ્તંભ આદિનો બોધ થાય ! એમ પણ જાણવું.)

૦ આ પ્રમાણે જે છે, તે સઘળું આકારમય જ છે. યથા મતિ-શબ્દ-વસ્તુ-ક્રિયા-કૃણ-અભિધાનો. જે આકારવાળી નથી, તે વસ્તુ નથી. જેમ કે-વંધ્યાપુત્ર આદિ.

(૧) ખરેખર, મતિ જ્ઞેયના આકારના ગ્રહણમાં પરિણત હોવાથી આકારવાળી છે. અન્યથા, ‘નીલતુ’ આ સંવેદન છે, પીતતુ’ નહિ.’ આવો નિયમ ન થાય ! કેમ કે-નિયામકનો અભાવ

છે. ખરેખર, નીલ આદિ આકાર નિયામકરૂપે બ્યારે ન મનાય, ત્યારે 'નીલગ્રાહી મનિ છે, પીતગ્રાહી નથી.' આમ કેવી રીતે વ્યવસ્થા કરી શકાય? કેમ કે-વિશેષનો અભાવ છે.

(૨) શબ્દ પણ, પૌદ્ગલિક હોવાથી આકારવાળો જ છે.

(૩) ઉત્ક્રેષ્ણુ આદિ રૂપ ક્રિયા પણ ક્રિયાવાનથી અભિન્ન હોવાથી આકારવાળી છે.

(૪) રૂપ પણ, કુંભાર આદિની ક્રિયાથી આદ્ય થટ આદિ, મૃતપિંડ આદિ વસ્તુના 'પર્યાયરૂપ હોવાથી આકારવાળું' છે.

(૫) અભિધાન પણ, શબ્દરૂપ નામ પણ આકારવાળું કહેલું છે.

૦ સર્વ દ્રવ્ય આત્મક છે. જેમ ઉત્ક્રેષ્ણુ (પ્રસારિત ક્ષણવાળો), વિક્રેષ્ણુ (સંકુચિત ક્ષણવાળો), કુંડલિત આકાર(કુંડલસ્વરૂપતા-ગોલકતાને પ્રાપ્ત આકારવાળો)વાળો આપ : કેમ કે-દ્રવ્યાર્થિકનયની અપેક્ષાએ વિકાર વગરના આવિર્ભાવ માત્ર પરિણામવાળા દ્રવ્યનો જ સ્વરૂપે ઠેકાણે સર્વદા અનુભવ છે.

૦ ખરેખર, અપૂર્વ કાર્ક પણ ઉત્પન્ન થતું નથી, કેમ કે-પ્રચ્છન્નરૂપે વિદ્યમાનનો જ આવિર્ભાવ થાય છે.

૦ આવિર્ભૂત હોતું વિનષ્ટ થતું નથી (આવિર્ભાવરૂપે વિદ્યમાનનો વિનાશ થતો નથી), કેમ કે-પ્રચ્છન્નતારૂપ તિરોભાવનો જ વિનાશ છે.

૦ તથાત્ત આવિર્ભાવ-તિરોભાવ પરિણામમાં જ કાર્યના ઉપચારથી અને દ્રવ્યનું ઉપચરિત કારણપણું હોઈ, ઉત્પાદ-વ્યયરહિત (આ પ્રમાણે ઉત્પાદ-વ્યય-ક્રૌંચયુક્ત સ્ત્ર ગુણ-પર્યાયવદ્ દ્રવ્ય આ બંનેમાં પુનઃ ઉક્તિ નથી. એથી જ અહીં વિરોધ નથી. અન્યથા, દ્રવ્યના ઉત્પાદ-વ્યય આત્મકપણામાં તેનાથી રહિતપણાનું વચન વિરૂદ્ધ થાય.) વિકાર વગરનું દ્રવ્ય કહેવાય છે.

શંકા-દ્રવ્યની એકસ્વભાવતામાં અને નિર્વિકારતામાં અનંતકાળમાં થનારા-અનંત 'આવિર્ભાવ-તિરોભાવનું' એ કહેલાથી જ કેવી રીતે કારણપણું સંભવે ?

સમાધાન-દ્રવ્ય અચિંત્ય સ્વભાવવાળું છે, કેમ કે-એકસ્વભાવવાળા સર્વ આદિ દ્રવ્યોમાં પણ ઉત્ક્રેષ્ણુ-વિક્રેષ્ણુ આદિ પર્યાયોની ક્રમથી પ્રવૃત્તિ અનુભવસિદ્ધ છે.

શંકા-ઉત્ક્રેષ્ણુ-વિક્રેષ્ણુ આદિ બહુરૂપવાળું હોઈ, પૂર્વદશાના ત્યાગપૂર્વક ઉત્તર અવસ્થામાં સ્થિતિ હોવાથી દ્રવ્યની અનિત્યતા કેમ નહિ ?

સમાધાન-બીજા બીજા વેષને પામનાર નટની માફક બહુરૂપવાળા પણ દ્રવ્યની નિત્યતા છે ? જેમ નાયક-વિદૂષક-વાંદરો-રાક્ષસ આદિ ભૂમિકારૂપ પાત્રોના આવસરોમાં બીજા બીજા વેષને લાજવનારો નટ બહુરૂપી છે, તેમ ઉત્ક્રેષ્ણુ-વિક્રેષ્ણુ આદિ ભાવરૂપ અવસ્થાઓથી દ્રવ્ય પણ બહુરૂપવાળું છતાં નિત્ય જ છે, કેમ કે-સ્વયં (દ્રવ્ય) અવિકારી છે. જેમ આકાશ.

૦ તથા સર્વ લાવાત્મક છે, કારણ કે-અન્યાડન્ય પર્યાયરૂપ કાર્યક્ષણના સંતાન આત્મક જ તે લાવનો અનુભવ છે. ખરેખર, ક્ષણે-ક્ષણે પર્યાયોનું લવન જ અનુભવાય છે, કેમ કે-પૂર્વપર્યાયરૂપ ક્ષણની નિવૃત્તિ અને ઉત્તરપર્યાયરૂપ ક્ષણની ઉત્પત્તિ છે.

શંકા-ઉત્પત્તિ અને નિવૃત્તિ કારણની અપેક્ષાવાળી છે અને જે કારણ છે, તે જ દ્રવ્ય છે ને ?

સમાધાન-નિરપેક્ષની જ ઉત્પત્તિ છે. ખરેખર, અપેક્ષા વિદ્યમાનની જ છે.

મૃતપિંડ આદિ કારણના કાળમાં ઘટ આદિ કાર્ય નથી, કેમ કે-અવિદ્યમાનની અપેક્ષામાં તો ગધેડાના શીંગડાની પણ તથાભાવ(અપેક્ષા)નો પ્રસંગ છે. વળી જે ઉત્પત્તિના ક્ષણની પહેલાં પણ ઘટ આદિ હોય, તો મૃતપિંડની અપેક્ષાથી સુધુ, કેમ કે-સ્વતચ્ચેવ તે ઘટાદિ વિદ્યમાન છે.

શંકા-ઉત્પન્ન થયા બાદ ઘટ આદિ મૃતપિંડ આદિની અપેક્ષા રાખે છે ને ?

સમાધાન-માથું સુંડાયા પછી દિનશુદ્ધિના વિચારની માફક અપેક્ષાની નિરર્થકતા છે.

શંકા-ઉત્પદ્યમાનતાની અવસ્થામાં આ ઘટાદિ અપેક્ષા રાખે છે ને ?

સમાધાન-આ તમારી વાત વિચારને સહી શકતી નથી. ખરેખર, ઉત્પદ્યમાનતા શું અનિષ્પન્ન અવયવવાળી છે કે નિષ્પન્ન અવયવવાળી છે ? અથવા શું અર્ધનિષ્પન્ન અવયવવાળી છે ?

(૧) પહેલો પક્ષ ખરેખર નથી, કેમ કે-અનુત્પન્નને અપેક્ષાનો અભાવ છે. જેમ આકાશકમલ.

(૨) બીજો પક્ષ ઠીક નથી, કેમ કે-નિષ્પન્નને પરની અપેક્ષાની નિરર્થકતા છે.

(૩) છેલ્લો ત્રીજો પક્ષ વ્યાજબી નથી, કેમ કે-વસ્તુમાં અંશસહિતતાનો પ્રસંગ છે. અંશસહિતતામાં પણ અનિષ્પન્ન અંશ શું કારણની અપેક્ષા રાખે છે ?

(૧-૨) પહેલા બે પક્ષો વ્યાજબી નથી, કેમ કે-નિષ્પન્ન અને અનિષ્પન્નમાં અપેક્ષાનો અસંભવ કહેલ છે.

(૩) છેલ્લો પક્ષ ખરેખર નથી, કેમ કે-ઉભય પક્ષમાં કહેલ દોષોનું સંક્રમણ છે. તેથી મૃતપિંડ આદિથી ઉત્તરકાળમાં પર્યાયરૂપે લવન (થવું) જ ઘટાદિને તે મૃતપિંડ આદિની અપેક્ષા છે. કાર્યત્વથી અભિમત ઘટ આદિનો પ્રાગ્ભાવ જ મૃતપિંડ આદિ નિષ્ઠ કરણપણું છે, પરંતુ ત્યાં વ્યાપારવિષયભૂત મૃતપિંડ આદિમાં કારણતા નથી : કેમ કે-વ્યાપાર વ્યાપારવાનથી ભિન્ન હોયે છતે તે મૃતપિંડ આદિમાં નિર્વ્યાપારતાનો પ્રસંગ છે, અભિન્નપણામાં વ્યાપારના અભાવનો પ્રસંગ છે. કારણના વ્યાપારથી જન્ય પણ ઉત્પત્તિના, ઉત્પત્તિમાનથી ભેદમાં ઉત્પત્તિમાનમાં ઉત્પત્તિના અભાવનો પ્રસંગ થાય છે. તેથી પૂર્વ-ઉત્તરકાળ ભાવિત્વ માત્રથી જ આ કાર્ય-કારણભાવ વસ્તુઓ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે. પરંતુ કોઈએ કાંઈ કરેલું નથી, માટે કોઈ એક ભાવને અબંધીની આકાંક્ષા નથી. તેથી બીજા હેતુની અપેક્ષા વગરનો જ સઘળો ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે. આમ સ્થિર થયું.

૦ આ પ્રમાણે (ઉત્પત્તિની માફક) વિનાશ પણ હેતુ વગરનો જ છે.

શંકા-મુદ્ગર વગેરેની અપેક્ષાવાળા જ ઘટ આદિ વિનાશને પામતાં દેખાય છે, તે નિર્હેતુક કેવી રીતે ?

સમાધાન-વિનાશના હેતુનો અભાવ હોવાથી નિર્હેતુક છે. શું વિનાશના કાળમાં મુદ્ગર આદિથી ઘટ આદિ જ કરાય છે?, કપાલ આદિ કરાય છે? કે તુચ્છરૂપ અભાવ છે?

(૧) પહેલો પક્ષ ઠીક નથી, કેમ કે-કુંભાર આદિ સામગ્રીથી જ તે ઘટ આદિની ઉત્પત્તિ છે.

(૨) બીજો પક્ષ વ્યાજબી નથી, કેમ કે-તે જ અવસ્થાનો પ્રસંગ છે.

(૩) ત્રીજો પક્ષ પણ વ્યાજબી નથી, કેમ કે-અરૂપી તે અભાવનો ગણના શીંગડાની માફક કરી શકતો નથી.

શંકા-ઘટ આદિની સાથે સંબંધવાળા તે મુદ્ગર આદિએ અભાવ કરેલો છે, તેથી ઘટાદિની નિવૃત્તિ કહેવાય છે ને ?

સમાધાન-સંબંધની અનુપપત્તિ હોવાથી તમારું કથન ઠીક નથી. શું પહેલાં ઘટ, પછીથી અભાવ કે વૈપરીત્ય કે સમાનકાળમાં ઘટ અને અભાવ છે ?

(૧-૨) પહેલાંના બે પક્ષ ઠીક નથી, કેમ કે-બેમાં રહેનાર સંબંધનો ભિન્ન કાળવાળામાં અસંભવ છે.

(૩) છેલ્લા પક્ષમાં ઘટ અને અભાવમાં બે ક્ષણ માત્ર પણ સાથેની અવસ્થિતિ સ્વીકારાય, તો સંસાર પર્યન્ત આ થાય ! કેમ કે-વિશેષનો અભાવ છે. વળી તે પ્રકારે છતે ઘટની તે અવસ્થાનો પ્રસંગ છે.

શંકા-ઘટના ઉપમર્દથી (પૂર્વધર્મીનો નાશ કરી બીજો ધર્મી ઉત્પન્ન કરવાથી-મર્દન કરવાથી) અભાવ થાય છે. એથી ઘટ આદિની નિવૃત્તિ છે ને ?

સમાધાન-ઉપમર્દના, ઘટ આદિ રૂપપણમાં તે ઘટાદિની પોતાના હેતુથી જ ઉત્પત્તિ છે. કપાલ આદિ રૂપપણમાં, તેના ભાવમાં પણ (ઉપમર્દભાવમાં પણ) ઘટની તે અવસ્થાનો પ્રસંગ છે. વળી તુચ્છ અભાવરૂપપણમાં 'ઘટ આદિના અભાવથી ઘટ આદિનો અભાવ થાય છે' એવું કહેલું થાય ! આમ થયે છતે પોતે જ પોતાના થવાની અનુપપત્તિ થાય ! તેથી મુદ્ગર આદિ સહકારી કારણની વિસદ્દશતાથી વિસદ્દશ કપાલ આદિ ક્ષણ ઉત્પન્ન થાય છે. ઘટ આદિ તો ક્ષણિક હોઈ નિર્હેતુક છે. સ્વરસથી જ નિવૃત્ત થાય છે. એટલું જ માત્ર શોભન (સાદૃ) છે. એથી હેતુવ્યાપારની અપેક્ષા વગર જ ઉત્પન્ન ભાવો ક્ષણિક હોઈ સ્વરસથી જ વિનાશ પામે છે, હેતુના વ્યાપારથી નહિ. આવું સ્થિર થયું. તેથી ઉત્પત્તિ અને વિનાશમાં કાંઈ કોઈથી અપેક્ષિત થતું નથી અને અપેક્ષણીયનો અભાવ હોવાથી કોઈ કોઈનું કારણ નથી. તેમ થયે છતે દ્રવ્ય જેવું કાંઈ નથી. (પર્યાયાર્થિકતાની અપેક્ષાએ) પરંતુ પૂર્વ અપરીભૂત પદ-અપર ક્ષણરૂપ પર્યાયો જ છે.

૦ ખરેખર, આ સ્વતંત્ર નામ આદિ નયો મિથ્યાદષ્ટિરૂપ છે, કેમ કે-અસંપૂર્ણ અર્થના ગ્રાહી હોવાથી હાથીના શરીરના સિન્ન સિન્ન અવયવોના સંસ્પર્શથી ઘણા પ્રકારના વિવાદમાં વાચાળ બનેલા જાતિથી અંધોના સમુદાયની માફક છે.

૦ અનુભવ-પ્રત્યક્ષ-સિદ્ધ તો જૈનમતરૂપ સમસ્ત સમૂહના સ્વીકારથી બનેલા નિરવધ છે, કેમ કે-નામ આદિ નયોએ પરસ્પર પ્રગટ કરેલા સમસ્ત દોષોનો અભાવ હોવાથી સંપૂર્ણ અર્થનો ગ્રાહક છે. જેમ ચક્ષુવાળાઓના ચારેય બાજુ સમસ્ત હાથીના દર્શનથી જન્ય વચન. તથાજ જ્યાં શબ્દ-ઉચ્ચારણ બુદ્ધિપરિણામનો સદ્ભાવ છે, ત્યાં સઘળું નામ આદિ ચાર પર્થાયવાળું છે એમ નિશ્ચિત છે; કેમ કે-ચતુષ્પર્થાયત્વના અભાવ હોયે છતે સસલાના શીંગડા આદિમાં શબ્દ આદિ પરિણામના અભાવનું દર્શન છે. તેથી શબ્દ આદિ પરિણામના સદ્ભાવમાં સઘળે ઠેકાણે ચાર પર્થાયો નિશ્ચિત જ છે. એથી અન્યોથી સંવલિત (મળેલા) નામ આદિ ચતુષ્ટય આત્મક જ વસ્તુમાં ઘટ આદિ શબ્દની અને ઘટાદિની વાચક હોઈ, પૃથુબુદ્ધોદર આદિ આકારની નામ આદિ ચતુષ્ટય આત્મક હોઈ, બુદ્ધિની તેના આકારના ગ્રહણરૂપ હોઈ, પરિણતિ, તે નામ આદિ ચતુષ્ટય આત્મક જ વસ્તુમાં સારી રીતે ઉપલબ્ધ છે.

૦ વળી આ દર્શન બ્રાન્ત નથી, કેમ કે-બાધકનો અભાવ છે. અદૃષ્ટની આ શંકાથી અનિષ્ટ કલ્પના પણ નથી, કેમ કે-અતિપ્રસંગ છે.

૦ સૂર્યના અસ્તભાવ અને ઉદયભાવથી ઉપલબ્ધ રાત્રિ-દિવસ આદિ વસ્તુઓમાં બાધકની સંભાવનાથી અન્યથાપણની કલ્પના સંગત નથી. તેથી એકત્વપરિણતિને પામેલા નામ આદિ ભેદોમાં જ શબ્દ આદિની પરિણતિના દર્શનથી સઘળી વસ્તુ, નામાદિ ચાર પર્થાયોવાળી છે એમ સ્થિર થયું.

૦ વળી નામ આદિ ચાર પર્થાયો સિન્ન સ્વરૂપની અપેક્ષાએ પોતાના આધારભૂત વસ્તુથી કથંચિદ્ ભેદકારી છે અને એક પણ વસ્તુમાં નામ આદિ ચાર પર્થાયોની પ્રતીતિ થતી હોવાથી કથંચિદ્ અભેદકારી છે. તે આ પ્રમાણે:-કોઈએ 'ઈન્દ્ર છે' આવા શબ્દનો ઉચ્ચાર કર્યો છતે, ખીજો પૂછે છે કે-શું આને નામેન્દ્ર વિવક્ષિત છે કે સ્થાપનેન્દ્ર, દ્રવ્યેન્દ્ર કે ભાવેન્દ્ર છે ? નામેન્દ્ર પણ દ્રવ્યથી શું ગોપાલપુત્ર કે ખેડુતનો પુત્ર છે કે ક્ષત્રિયપુત્ર, વૈશ્યપુત્ર, બ્રાહ્મણપુત્ર કે શુદ્રપુત્ર છે ? ક્ષેત્રથી પણ નામેન્દ્ર, ભારતનો, ઐરવતનો કે મહાવિદેહનો છે ? તેમજ કાળથી પણ શું અતીતકાળનો, વર્તમાનકાળનો કે ભવિષ્યકાળનો છે ? અતીતકાળનો પણ શું, અતીતકાળમાંથી શું અનંત સમયભાવી કે અસંખ્યાત સમયભાવી કે સંખ્યાત સમયભાવી ? ભાવથી પણ કૃષ્ણવર્ણવાળો, ગૌરવર્ણવાળો દીર્ઘ, કે મંથર(ચંદ્ર) ? તેથી આ પ્રમાણે એક પણ નામેન્દ્રના આશ્રયભૂત પદાર્થ, દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવથી અધિષ્ઠિત (અપેક્ષિત) અનંતભેદપણને પામે છે. તેવી રીતે સ્થાપના-દ્રવ્ય-ભાવના આશ્રયભૂત પદાર્થનું પણ કથિતના અનુસાર દરેકનું અનંતભેદપણું જાણવું. વળી આ નામ આદિ ભેદકારી છે.

એ પ્રમાણે એક પણ શચીપતિ આદિમાં 'ઈન્દ્ર' એવા નામનું, તેના આકારરૂપ સ્થાપનાનું, ઉત્તર અવસ્થાના કારણરૂપ દ્રવ્યનું, દિવ્ય રૂપ-સંપત્તિ-વજ્રનું ધારણ-પારમૈશ્વર્ય આદિ સંપન્નત્વ લક્ષણવાળા ભાવનું પ્રતીયમાનપણું હોવાથી નામ આદિ ચારેયનું અભેદકારિપણું પણ જાણવું. એથી આ નામ આદિ ધર્મો ઉત્પાદ-વ્યય-ઘ્રૌવ્યત્રયીની માફક પ્રત્યેક વસ્તુમાં પરસ્પર અવિનાશાવરૂપે રહેલા છે. આવી ચર્ચાથી સચું.

૦ હવે નામ આદિ નિક્ષેપાઓને નયોની સાથે જોડવામાં શબ્દનયોએ (પર્યાયાસ્તિક નયોએ) ભાવનિક્ષેપો જ માનેલો છે. બીજા અર્થનયોએ (દ્રવ્યાસ્તિક નયોએ) નામ આદિ ચાર (ત્રણ) પણ માનેલા છે. જે કે નામ આદિ ચાર નિક્ષેપાઓના પણ સ્વીકારમાં નૈગમ આદિ નયોમાં દ્રવ્યાર્થિકપણાની ક્ષતિ છે, કેમ કે-દ્રવ્યાર્થિકનયે દ્રવ્યનો જ સ્વીકાર કરેલો છે અને પર્યાયનો તિરસ્કાર છે. જે દ્રવ્ય-પર્યાયનો ગુણપ્રધાનભાવથી તે દ્રવ્યાર્થિકનયે સ્વીકાર કરેલો હોઈ ભાવનિક્ષેપને સહન કરનાર (માનનાર) છે, તો શબ્દનયોમાં પણ તે રીતે દ્રવ્ય-નિક્ષેપસહપણું થાય! તો પણ અવિશુદ્ધ નૈગમભેદોનું નામ આદિના સ્વીકારમાં પરાયણપણું હોવા છતાં વિશુદ્ધ નૈગમભેદ, (પાશ્ચાત્યનય કરતાં વિશેષ ઉપયોગથી વિશેષનો અનુભવ કરનાર અંત્ય નૈગમથી શુદ્ધ પર્યાયથી વિશિષ્ટ દ્રવ્યનો વિષય કરાય છે.) દ્રવ્યના વિશેષણરૂપે પર્યાયનો સ્વીકારનાર હોઈ ભાવનિક્ષેપની અનુપપત્તિ નથી. એટલા માત્રથી તે અંત્ય નૈગમ-ભેદમાં પર્યાયાર્થિકપણાનો પ્રસંગ નથી, કેમ કે-દ્રવ્યના અવિશેષપણારૂપ પ્રધાનતાની અપેક્ષાએ પર્યાયનો સ્વીકાર નથી.

૦ શબ્દ આદિ પર્યાયાર્થિકો તો નૈગમની માફક અવિશુદ્ધિના અભાવથી નામાદિના સ્વીકારનારા નથી.

૦ સ ગ્રહ અને ઋણુસૂત્રનયો, વિષયવિશેષમાં શુદ્ધ પર્યાયવિશિષ્ટ દ્રવ્યનો વિષય કરવાની અપેક્ષાએ ભાવનિક્ષેપમ્મહ છે.

‘ઋણુસૂત્ર, નામ અને ભાવનિક્ષેપને જ માને છે’ એમ સૂત્રાનુયાયિ-ભિન્ન કેટલાક બીજાઓનું માનવું છે. આ મત ઈષ્ટ નથી, કેમ કે-અનુયોગદ્વારસૂત્રકથનના અનુસારે આ ઋણુસૂત્રે દ્રવ્યનો સ્વીકાર કરેલો છે, ફક્ત પૃથક્ત્વ(અનેકત્વ)ના સ્વીકારનો નિષેધ કરેલ છે. (આ ઋણુસૂત્રનય વર્તમાન જ વસ્તુને માને છે, અતીત-અનાગત કે પરકીયને માનતો નથી પરંતુ સ્વગતને જ માને છે. અતીત-અનાગતભેદની અપેક્ષાએ અને પરકીયભેદની અપેક્ષાએ પાર્થક્યના સ્વીકારનો કેવળ નિષેધ માનેલ છે, તેવું જ સૂત્રમાં પ્રતિપાદન છે.)

૦ સંગ્રહનય અને વ્યવહારનય સ્થાપનાને છોડી નામ-દ્રવ્ય-ભાવરૂપ ત્રણ નિક્ષેપાઓને માને છે.’ આવી કેટલાકોની માન્યતા છે તે વાસ્તવિક નથી, કેમ કે-અરેખર, નૈગમ, સંગ્રહ મતાવલંબી સામાન્ય માત્ર ગ્રાહી (સગ્રાહિક), વ્યવહાર અભિમત વિશેષ માત્ર ગ્રાહી (અમગ્રાહિક) અને ગામાન્ય-વિશેષરૂપ ઉભયગ્રાહી (સર્વ-અનર્પિતભેદ-પરિપૂર્ણ)-એમ ત્રણ પ્રકારનો નૈગમ છે. તથાચ સંગ્રહ, સ્થાપનાના સ્વીકારનાર નૈગમસમાન હોઈ કેવી રીતે

સ્થાપનાનો સ્વીકારનાર નથી? (નૈગમ સ્થાપનાને માને છે, એ આપને સંમત છે. સંગ્રહ-વ્યવહારમાં જ સ્થાપનાનું વર્જન આપે કહેલ છે એમ છે. જો સામાન્ય માત્ર ગ્રાહી નૈગમ સ્થાપનાને માને છે, તો સામાન્ય માત્ર ગ્રહણની અપેક્ષાએ સમાન (અવિશિષ્ટ) સંગ્રહ કેમ સ્થાપનાને સ્વીકારે નહિ? એ પ્રમાણે વિશેષ માત્ર ગ્રાહી નૈગમ જો સ્થાપનાને સ્વીકારે છે, તો વિશેષ માત્ર ગ્રહણની અપેક્ષાએ અવિશિષ્ટ વ્યવહાર કેમ સ્થાપનાને સ્વીકારે નહિ? તેવી રીતે સામાન્ય-વિશેષ ઉભયગ્રાહી નૈગમ જો સ્થાપનાને માને છે, તો પરસ્પર સાપેક્ષ-સમુદ્ધિરૂપ-સંગ્રહ-વ્યવહારમાં પરિપૂર્ણ નૈગમરૂપત્વના સંભવથી સ્થાપનાનો સ્વીકાર હોય જ.)

હવે ઉભય (સામાન્ય-વિશેષરૂપ ઉભય) વિષયવાળો જ નૈગમ સ્થાપનાવિષયવાળો છે. એથી સંગ્રહ-વ્યવહારમાં સ્થાપનાવિષયકપણું નથી. એમ જો છે, તો સુતરાં તે સ્થાપના-વિષયકપણાની પ્રાપ્તિ છે; કેમ કે-કોઈ એક નિશ્લેષવાળા સંગ્રહ-વ્યવહારમાં પ્રત્યેકમાં સ્થાપનાનો અસ્વીકાર હોવા છતાં, સમુદ્ધિત સંગ્રહ-વ્યવહારમાં પરિપૂર્ણ નૈગમરૂપપણું હોઈ, તે પરિપૂર્ણ નૈગમે તે સ્થાપનાનો સ્વીકાર કર્યો છતે તે સંગ્રહ-વ્યવહારમાં પણ સ્થાપનાનો સ્વીકાર હુનિવાર છે.

૦ સ્થાપનાસામાન્યને સંગ્રહનય ઈચ્છે છે, સ્થાપનાવિશેષોને તો વ્યવહારનય ઈચ્છે છે. આમ આ જ યુક્ત છે. ઈચ્છાનો અભાવ તો સર્વથા યુક્ત નથી જ.

શંકા-સંગ્રહનયમાં સ્થાપના ઈચ્છેલ નથી, કેમ કે-નામનિશ્લેષથી જ સ્થાપનાનો સંગ્રહ કરેલ છે. ખરેખર, વ્યાપક એવું નામ વ્યાખ્યભૂત સ્થાપનાનો સંગ્રહ કરે છે જ. ઈન્દ્રચિત્રમાં ઈન્દ્રનામક પિંડની માફક નામેન્દ્રપણું થાય (હોય), કેમ કે-વિશેષનો અભાવ છે. પદ અને પ્રતિકૃતિ(શબ્દ અને આકાર)થી નામના બે પ્રકારો છે ને ?

સમાધાન-આમ જો છે, તો નામથી દ્રવ્યનિશ્લેષના પણ સંગ્રહનો પ્રસંગ છે.

શંકા-ભાવપ્રવૃત્તિપ્રયોજક સંબંધના ભેદથી તે નામ અને દ્રવ્યનો ભેદ છે. ખરેખર, દ્રવ્ય પરિણામીરૂપે ભાવમાં સંબંધવાળું છે, તો નામ વાચકપણાએ સંબંધવાળું છે ને ?

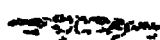
સમાધાન-ગોપાલહારકરૂપ નામેન્દ્રમાં નિયામક હુર્વચ છે, ભાવનો વાચક નથી. વળી તેથી સિદ્ધ થયું કે-ઋણસૂત્રનય સુધીના સઘળા નયો (ચાર નયો) નામ આદિ ચાર નિશ્લેષાઓને ઈચ્છે છે. આમ સિદ્ધાન્તવાદીઓ (સૂત્રાનુયાયીઓ) માને છે.

૦ સંગ્રહ અને વ્યવહારરૂપ બે નયો નામ આદિ ત્રણ નિશ્લેષાઓને ઈચ્છે છે અને ઋણસૂત્ર આદિ ચાર નયો ભાવને ઈચ્છે છે. નૈગમ તો સંગ્રહમાં-વ્યવહારમાં અંતગત છે, એમ સિદ્ધસેનહિવાકરસૂરિજી (તાકિકે પક્ષવાળા) માને છે. આમ નયનિરૂપણ સમાપ્ત થાય છે.

ઈતિ તપોગચ્છનશોભણિ શ્રીમદ્ વિજયાનન્દસૂરીશ્વરપટ્ટાલંકાર શ્રીમદ્ વિજયકમલસૂરીશ્વર-ચરણકમલમાં વિન્યસ્તભક્તિના સમૂહવાળા તેઓશ્રીના પદધર વિજયલબ્ધિસૂરિજીએ

રચેલા તત્ત્વન્યાયવિભાકરની સ્વોપજ્ઞન્યાયપ્રકાશ નામક વ્યાખ્યામાં

નયનિરૂપણ નામનું નવમું કિરણ સમાપ્ત.

॥ અથ દગ્ધમઃ કિરણઃ ॥

નનુ વ્યવસ્થાપિતં પ્રમાણનયતત્ત્વં, પરન્વનયોઃ પ્રયોગઃ કઃ કાર્યં દૃશ્યાદૃશ્યાં વસ્તુનિર્ણયાયોપ-
ક્રાન્તે વાદ એવેતિ વિભાવયન્ વાદસ્વરૂપમાવિક્રમેતિ—

સ્વપરપક્ષમાધનદૂષણવિપયં તત્ત્વનિર્ણયવિજયાન્યતરપ્રયોજનં વચનં વાદઃ ॥દ્વત્ર-૧॥

સ્વપરેતિ । વાદિનઃ પ્રતિવાદિનો વા ત્વપક્ષમિદ્રયે યમાધનં પરપક્ષવિષયકઞ્ચ યદદૂષણં તદ્વિષયકં
વચનં વાદિપ્રતિવાદિનોવાદ ઉચ્યતે । તસ્ય કિં પ્રયોજનનિત્યત્રાહ તત્ત્વનિર્ણયવિજયાન્યતરપ્રયોજનમિતિ ।
સાધુજનહૃદયપયોજવિગજવિગજમાનતત્ત્વાનાં નિશ્ચયલ્પદારા વિજયો વા પ્રયોજનં વત્ય તાદ્ઘાનિત્યર્થઃ ।
વાદિના પ્રતિવાદિનો વા ત્વપક્ષસ્ય સિદ્ધિર્જયઃ, નદમિદ્વિશ્વ પગજયઃ । વિજ્ઞાનપ્રમાણતદામાત્મસ્વરૂપેષ
વાદિનઃ સમ્યક્પ્રમાણે ત્વપક્ષસાધનાયોપન્યસ્ત્વેન્નિજ્ઞાનતત્ત્વરૂપેણ વા વાદિના પ્રમાણાનામ ઉપન્યસ્તે
પ્રતિવાદિનાડનિશ્ચિતતત્ત્વરૂપેણ દુષ્ટનયા સમ્યક્પ્રમાણેડપિ તદામાસતાયાં નિશ્ચિતતત્ત્વરૂપેણ વા પ્રમા-
ણભાસે તદામાસતાયામુદ્ઘાવિતાયાં વાદિનઃ પ્રતિવાદિનો વા પ્રમાણતદામાસાં પરિદ્ધનાપરિદ્ધત્વોપૌ
સાધનદૂષણં ભવતઃ, તે ચ જયેતગ્વ્યવસ્થાયા નિવચ્યનં ન્યાતામિતિ જયપરાજયાવધિ વાદત્ય ફલં ।
તથા ત્વપક્ષે સાધનમત્રુવત્પિ પ્રતિવાદી વાદિસાધનન્યામાસતાનુદ્ઘાવયન્ વાદિનો જયતિ । આમાસતો-
દ્માવનયૈવ ત્વપક્ષે સાધનત્યોક્તવાત્, પગજયોડપિ સમ્યક્માધનં પરોક્તદૂષણાનુદ્ઘગ્ણાદપિ ભવતીતિ માતઃ ॥

વાદનિરૂપણ નામકે દશમું કિરણ.

ખરેખર, પ્રમાણ અને નયનું તત્ત્વ વ્યવસ્થાપિત કરી દીધું, પરંતુ આ પ્રમાણ અને
નયનો પ્રયોગ ક્યાં કરવો ? આવી આશંકામાં વસ્તુના નિર્ણય માટે પ્રારંભેલ વાદનાં જ
પ્રયોગ છે, એને વિચારતાં વાદસ્વરૂપને પ્રગટ કરે છે.

ભાવાર્થ—“ત્વપક્ષસાધન-પરપક્ષદૂષણરૂપ વિષયવાળું તત્ત્વનિર્ણય કે વિજયરૂપ પ્રયો-
જનવાળું વચન, એ ‘વાદ’ કહેવાય છે.”

વિષેયન-વાદીનું કે પ્રતિવાદીનું પોતાના પક્ષની સિદ્ધિ માટે જે સાધન છે અને
જે પરપક્ષવિષયક દૂષણ છે, તેના વિષયવાળું વચન વાદી અને પ્રતિવાદીનો ‘વાદ’ કહેવાય
છે. તે વાદનું શું પ્રયોજન છે ? માટે અહીં કહે છે કે—‘તત્ત્વનિર્ણય કે વિજયરૂપ પ્રયોજન-
વાળું વચન છે.’ ઈતિ.

૦ સાધુજનના હૃદયકનળાનાં વિરાજનાન તર્યોનો નિશ્ચયરૂપ અથવા તે નિશ્ચયદ્વારા
વિજયરૂપ પ્રયોજનવાળું વચન.

૦ વાદી કે પ્રતિવાદીને ત્વપક્ષની સિદ્ધિ ‘જય,’ તે ત્વપક્ષની અસિદ્ધિ ‘પરાજય’ કહેવાય છે.

૦ (૧) જાણેલ પ્રમાણ અને પ્રમાણભાસના ત્વરૂપવાળા વાદીએ ત્વપક્ષના સાધન
માટે સમ્યક્ પ્રમાણ ઉપન્યસ્ત ક્યે^૦ જતે, (૨) પ્રમાણ અને પ્રમાણભાસના ત્વરૂપને નહિ

બાણુનાર વાદીએ પ્રમાણુભાસ ઉપન્યસ્ત ક્યે^૯ છતે, (૩) અનિશ્ચિત પ્રમાણુ અને પ્રમાણુ-ભાસના સ્વરૂપવાળા પ્રતિવાદીએ દુષ્ટપણુએ સમ્યક્ પ્રમાણુમાં પણ તે પ્રમાણુભાસતા ઉદ્ભાવિત (પ્રકટિત) ક્યે^૯ છતે, અને (૪) નિશ્ચિત પ્રમાણુ-પ્રમાણુભાસ સ્વરૂપવાળા પ્રતિવાદીએ પ્રમાણુભાસતા ઉદ્ભાવિત ક્યે^૯ છતે, વાદી કે પ્રતિવાદીના પ્રમાણુ અને પ્રમાણુભાસ, પરિહૃત દોષવાળા સાધન, અપરિહૃત દોષવાળા દૂષણુ થાય છે. તે સાધન અને દૂષણુ જ્ય-પરાજ્યની વ્યવસ્થાના મૂળ કારણુ થાય ! માટે જ્ય અને પરાજ્ય પણ વાદના બે ફળો છે. તથા સ્વપક્ષમાં સાધનને નહિ કહેનાર પ્રતિવાદી, વાદીના સાધનમાં આભાસતાનું ઉદ્ભાવન કરતાં વાદીને જીતે છે, કેમ કે-આભાસતાની ઉદ્ભાવનાથી જ સ્વપક્ષમાં સાધનનું કથન છે, પરાજ્ય પણ સમ્યક્ સાધનમાં પડે કહેલા દૂષણુના અનુદ્ધારથી થાય છે. ઇતિ ભાવ.

સાધનદૂષણાત્મકં વચનં કીદૃક્ સ્યાદિત્યત્રાહ —

સાધનાત્મકં દૂષણાત્મકશ્ચ વચનં સ્વસ્વાભિપ્રેતપ્રમાણરૂપમેવ સ્યાત્ । તદન્યસ્ય પ્રમાણા-માસત્વાન્નિર્ણાયકત્વાનુપપત્તેઃ ॥સૂત્ર-૨॥

સાધનાત્મકમિતિ । સ્વપક્ષવિષયસાધનપરપક્ષવિષયદૂષણવચને પ્રમાણરૂપે એવ સ્યાતામિતિ ભાવઃ । અન્યથાત્વે દોષમાહ તદન્યસ્યેતિ, પ્રમાણાન્યસ્ય વચનસ્યેત્યર્થઃ । નિર્ણાયકત્વાનુપપત્તેરિતિ, પ્રમાણસ્યૈવ વસ્તુનિર્ણાયકત્વાદિતિ ભાવઃ । નનુ યસ્મિન્નેવ ધર્મિણ્યેકતરધર્મનિરાસેન તદન્યધર્મવ્યવસ્થાપનાય વાદિન-સ્સાધનવચનં ભવતિ તત્રૈવ પ્રતિવાદિનસ્તદ્વિપરીતં કથં દૂષણવચનં સ્યાદ્વચાઘાતાદિત્યાશંકાયામુક્તં સ્વસ્વા-ભિપ્રેતેતિ વિશેષણં પ્રમાણસ્ય, તથા ચ સ્વસ્વાભિપ્રાયાનુસારેણ પ્રરૂપિતે સાધનદૂષણવચને વિરોધાભાવઃ । વાદી હિ પૂર્વ સ્વાભિપ્રાયેણ સાધનં વક્તિ તતઃ પ્રતિવાદ્યપિ સ્વાભિપ્રાયેણ દૂષણમુદ્ભાવયતિ, ન સત્ત્વત્ર સાધનં દૂષણશ્ચૈકત્ર ધર્મિણિ તાત્વિકમસ્તીતિ વિવક્ષિતમપિ તુ નિજાભિપ્રાયાનુસારેણ વાદિપ્રતિવાદિનો પ્રયુજ્ઞાતે ઇતિ ભાવઃ ॥

સાધનદૂષણુ આત્મક વચન કેલું હોય છે ?

ભાવાર્થ—“સાધનરૂપ અને દૂષણુ રૂપ વચન પોતપોતાના અભિપ્રેત પ્રમાણરૂપ જ થાય ! કેમ કે-અન્યથા, તેનાથી ભિન્ન પ્રમાણુભાસ હોઈ નિર્ણાયકારપણુની અનુપપત્તિ છે.”

વિવેચન-સ્વપક્ષવિષયવાળા સાધન-પરપક્ષવિષયવાળા દૂષણુ વચનો પ્રમાણરૂપ હોવા બેધએ. બે એમ ન માનવામાં આવે, તો દોષને કહે છે. પ્રમાણુથી અન્ય વચન પ્રમાણુ-ભાસ હોઈ નિર્ણાયકારપણુની અનુપપત્તિ છે, કેમ કે-પ્રમાણુ જ વસ્તુનિર્ણાયક હોય છે.

શંકા-જે ધર્મીમાં જ કોઈ એક ધર્મના નિરાસથી તેનાથી અન્ય ધર્મની વ્યવસ્થાપના માટે વાદીનું સાધન વચન થાય છે, ત્યાં જ પ્રતિવાદીનું તેનાથી વિપરીત દૂષણુ વચન કેવી રીતે ઉચિત થાય ? કેમ કે-વ્યાઘાત છે ને ?

સમાધાન-તથાચ પોતપોતાના અભિપ્રાય અનુસારે પ્રરૂપિત સાધન-દૂષણુ વચનમાં વિરોધનો અભાવ છે.

૦ ખરેખર, વાદી પહેલાં સ્વના અભિપ્રાયથી સાધનને કહે છે, ત્યાર બાદ પ્રતિવાદી પણ પોતાના અભિપ્રાયથી દૂષણને પ્રગટ કરે છે. એકસ, અહીં સાધન અને દૂષણ એક-ધર્મીમાં તાત્ત્વિક છે એમ વિવક્ષિત નથી, પરંતુ પોતપોતાના અભિપ્રાય અનુસારે તે બંનેને તે પ્રકારે વાદી-પ્રતિવાદીઓ પ્રયોગ કરે છે.

નનુ દર્શનાન્તરે વાદજલ્પવિત્તળારૂપેણ કથાયાચ્છૈવિવ્યોક્તે: કથં વાદ એક એવોક્ત ઇત્યત્રાહ—

જલ્પવિત્તળયોસ્તુ ન કથાન્તરત્વં વાદેનૈવ ચરિતાર્થત્વાત્ ॥સૂત્ર-૩॥

જલ્પેતિ । દર્શનાન્તરે હિ પ્રમાણતર્કસાધનોપાલમ્ભસ્તિદ્વાન્તાવિરુદ્ધ: પશ્ચાદ્યવોપપન્ન: પક્ષપ્રતિ-પક્ષપરિગ્રહો વાદ:, યથોક્તોપપન્નચ્છલજાતિનિગ્રહસ્થાનસાધનોપાલમ્ભો જલ્પ:, સ પ્રતિપક્ષસ્થાપનાર્હીનો વિત્તળેતિ તલ્લક્ષણાન્યભિહિતાનિ । તત્ર જલ્પસ્ય ન કથાન્તરત્વં વાદેનૈવ ચરિતાર્થત્વાત્ । ન ચ જલ્પે છલજાતિપ્રયોગસ્યાનુજ્ઞાનાત્ વાદે ચાસદુત્તરત્વેન તસ્યામાવાન્ન તેન ચરિતાર્થત્વં જલ્પસ્યેતિ વાચ્યમ્ । અસદુત્તરૈ: પરપ્રતિક્ષેપસ્ય કર્તુમશક્યત્વાત્, નહન્યાયેન જયં યથોદ્યનં વા મહાત્માનસ્સમીહન્તે । અથ પ્રબલપ્રતિવાદિદર્શનાત્તજ્જયે ધર્મધ્વંસસમ્ભાવનાત: પ્રતિભાક્ષયેણ સમ્યગુત્તરસ્યાપ્રતિભાસાદરાદુત્તરાણ્ય-પ્યવાકિરન્નેકાન્તપરાજયાદ્વાં સન્દેહ ઇતિ ધિયા ન દોષમાવહતીતિ चेन्न, અસ્યાપવાદિકસ્ય જાત્યાદુત્તર-પ્રયોગસ્ય કથાન્તરસમર્થસામર્થ્યામાવાદાદતોડવિશેષાત્ । દ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવાનુસારેણ હિ યથાસદુત્તરં કથશ્ચન પ્રયુક્તીતિ કિમેતાવતા કથાન્તરં પ્રસજ્યેત । ન ચ નિગ્રહસ્થાનાનામપ્યત્ર પ્રયોગાદિશેષ ઇતિ વાચ્યમ્ । વાદેડપિ તદમ્યુપગમાત્, વાદલક્ષણે હિ સિદ્ધાન્તાવિરુદ્ધ ઇત્યનેનાપસિદ્ધાન્તસ્ય પશ્ચાદ્યવો-પપન્ન ઇત્યનેન ન્યૂનાધિકત્વયોર્હેત્વામાસપશ્ચકસ્ય નિગ્રહસ્થાનાનુષ્ટકસ્ય તદુપલક્ષણેનાપરનિગ્રહસ્થાનાનાશ્ચ પેરેણ સ્વીકારાત્ । પ્રતિપક્ષસ્થાપનાર્હીનાયા વિત્તળાયાસ્તુ કથાત્વમયુક્તમેવ । વૈત્તણ્ડિકો હિ સ્વપક્ષ-મમ્યુપગમ્યાસ્થાપયન્ યત્કિંચ્છિદ્વાદેન પરપક્ષમેવ દૂષયન્ કથમવધેયવચનો ભવેદિતિ । તસ્માજ્જલ્પવિત્તળા-નિરાકરણેન વાદ એવૈકકથાત્વં લભત ઇતિ સ્થિતમ્ ॥

પ્રશ્ન એ થાય છે કે-બીજા દર્શનમાં વાદ જલ્પ-વિત્તળરૂપે કથાના ત્રણ પ્રકારો કહેલા છે, તો કેવી રીતે એકલો વાદ જ કહેલો છે? આના જવાબમાં કહે છે કે-

વાદની ચરિતાર્થતા.

ભાવાર્થ-“જલ્પ અને વિત્તળમાં તો કથાન્તરપણું નથી, કેમ કે-વાદથી જ ચરિતાર્થતા છે.”

વિવેચન-ખરેખર, દર્શનાન્તરમાં પ્રમાણ-તર્ક-સાધન-ઉપાદાંભ-સિદ્ધાન્તાવિરુદ્ધ પંચ અવયવોથી ઉપપન્ન પક્ષ અને પ્રતિપક્ષનો પરિગ્રહ, એ ‘વાદ’ કહેવાય છે. પૂર્વોક્ત અવયવોથી ઉપપન્ન છલ-જાતિ-નિગ્રહસ્થાન-સાધનોપાદાંભ-જલ્પ (પારકા મતનું ખંડન કરી પોતાના મતને સ્થાપવારૂપ વિશ્વબીધુની વાતચીત) કહેવાય છે. તે (જલ્પ કે વાદ) પ્રતિપક્ષની સ્થા-પનાથી હીન (બીજા પક્ષની સ્થાપના વગર પોતાના પક્ષનું મંડન અથવા પોતાના પક્ષનું

મંડન કર્યા વગર બીજાના પક્ષનું ખંડન જેમાં કરાય છે.) ‘વિતંડા’ કહેવાય છે. આવા તે લક્ષણો કહેલા છે. ત્યાં જલ્પનું કથાન્તરપણું નથી, કેમ કે-વાદથી જ ચારિતાર્થતા છે.

શંકા-જલ્પમાં છલ-જાતિ-નિગ્રહસ્થાન આદિની અનુશા હોવાથી અને વાદમાં અસત્ ઉત્તરવાળા હોઈ, તે છલ આદિનો અભાવ હોવાથી વાદથી કેવી રીતે જલ્પની ચરિતાર્થતા સંભવે ?

સમાધાન-અસત્ય ઉત્તરોથી પરપક્ષનું ખંડન કરવું અશક્ય છે. ખરેખર, અન્યાયથી જ્યને યશસ્વી ધનને મહાત્માઓ ઈચ્છતા નથી.

શંકા-હવે પ્રબળ પ્રતિવાદીના દર્શનથી, તેના જયમાં ધર્મધ્વંસની સંભાવનાથી, પ્રતિભાના ક્ષયથી અને સમ્યક્ ઉત્તર નહિ ભાસવાથી અસત્ય ઉત્તરોને પણ ફેંકનારો, ‘એકાન્ત પરાજય કરતાં ઉત્તમ સંદેહ છે’ આવી યુદ્ધિ હોવાથી દોષવાળો નથી બનતો, એમ માનવામાં શો વાંધો ?

સમાધાન-આ જાતિ આદિ રૂપ ઉત્તરપ્રયોગ આપવાદિક (અપવાદજનિત) હોઈ, કથાન્તરના સમર્થનના સામર્થ્યનો અભાવ હોવાથી વાદથી વિશેષ નથી.

૦ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવના અનુસારે, ખરેખર, જો અસત્ય ઉત્તરનો કોઈ પણ રીતે પ્રયોગ કર્યો હોય (કે કરવો હોય), તો એટલા માત્રથી શું કથાન્તરનો પ્રસંગ હોઈ શકે ?

શંકા-નિગ્રહસ્થાનોનો પણ જલ્પમાં પ્રયોગ હોવાથી વિશેષ છે ને ?

સમાધાન-વાદમાં પણ તે નિગ્રહસ્થાનોનો સ્વીકાર હોવાથી અણગ કથારૂપે જલ્પની જરૂર નથી. ખરેખર, વાદના લક્ષણમાં ‘સિદ્ધાન્તાવિરુદ્ધ’ આવા પદ્ધતિ અપસિદ્ધાન્તનો, ‘પંચાવયવોપપન્ન’ આવા પદ્ધતિ ન્યૂનત્વ-અધિકત્વનો, હેતુભાસ પંચકનો અને નિગ્રહસ્થાનોનો પરદર્શનવાળાએ સ્વીકાર કરેલો છે.

૦ પ્રતિપક્ષ સ્થાપનાહીન વિતંડાનું તો કથાપણું અયુક્ત જ છે. ખરેખર, વૈતંડિક, સ્વપક્ષને સ્વીકારી મંડન નહિ કરનારો અને જે યદ્વાતદ્વા વાદથી પરપક્ષનું જ ખંડન કરનારો, તે કેવી રીતે અવધાનયોગ્ય વચનવાળો થાય ! તેથી જલ્પ-વિતંડાના નિરાકરણથી વાદ જ એક કથાપણાને પામે છે. આમ સ્થિર થયું.

અજ્ઞનિયમભેદપ્રદર્શનાર્થ વાદે પ્રારમ્ભકવિશેષમાહ—

કથારમ્ભકસ્તુ જિગીપુસ્તત્ત્વનિર્ણીપુશ્ચ ॥મૂત્ર-૪॥

કથારમ્ભકસ્તિતિ । ક્વચિજિગીપુઃ પ્રથમં વાદમારમ્ભતે, ક્વચિચ્ચ તત્ત્વનિર્ણીપુઃ । તથા પ્રતિ-વાદિન્યેકસ્મિન્નપિ પ્રૌઢે વહવોઽપિ સમ્ભૂય વિવદેરન્ જિર્ગાપવઃ, પર્યનુયુક્તૌંશ્ચ તત્ત્વનિર્ણીપવઃ । સ ચ

૧. વક્ત્રાઽભિપ્રાયેણ પ્રયુક્તસ્ય ગચ્છત્યાભિપ્રાયાન્તરકલ્પનયા તન્નિપેધનં છલમ્ । યથા નવકમ્વલોઽયમિતિ નૂનનકમ્વલાભિપ્રાયેણોક્તે પરઃ કુતોઽસ્ય નવ કમ્વલઃ, દૃશ્યતે હ્રેક એવેતિ પ્રત્યક્ષવિરોધમુદ્માવયતિ,

પ્રૌઢતયૈવ તાન્ તાવતોઽધ્યન્યુપૈતિ પ્રત્યાહ્યાતિ તત્ત્વજ્ઞાચષ્ટે । કચિદેકમપિ તત્ત્વનિર્ણિનીપું બહવોઽપિ પ્રતિબોધયેયુઃ । અત એવ તત્ત્વનિશ્ચયસંરક્ષણં જલ્પવિત્ત્વં ડયોરેવ ફલં, વાદસ્ય તુ તત્ત્વનિર્ણય એવ, તત્ર જિગીષોરનધિકારાદિતિ પ્રત્યુક્તમ્ । વાદસ્યાવિજિગીષુવિષયત્વાસિદ્ધેઃ, વાદો નાવિજિગીષુવિષયો નિગ્રહ-સ્થાનવત્ત્વાત્ જલ્પવિત્ત્વં ડાવદિત્યનુમાનાચ્ચ । ન ચ વાદે સતામપ્યેષાં નિગ્રહવુદ્ધચાઽનુદ્વાવનાચ વિજિગી-ષાઽસ્તિ, કિન્તુ તત્ર નિવારણવુદ્ધચૈવોદ્ભાવનમિતિ વાચ્યમ્ જ ત્વવિત્ત્વં ડયોરપિ તથોદ્ભાવનનિયમપ્રસજ્ઞાત્ । તત્ત્વાધ્યવસાયસરક્ષણસ્ય છલ્લેજાતિનિગ્રહસ્થાનૈર્વસ્તુતઃ કર્તુમશક્યત્વાચ્ચેતિ ॥

અંગના નિયમના લેહ દર્શાવવા માટે વાદમાં પ્રારંભકના બે લેહને કહે છે.

વાદમાં પ્રારંભકપણું.

ભાવાર્થ—“કથાનો આરંભ તો જિગીષુ અને તત્ત્વનિર્ણિનીપુ છે.”

વિવેચન—ક્વચિત્ જિગીષુ પહેલાં વાદનો આરંભ કરે છે અને ક્વચિત્ તત્ત્વનિર્ણિનીપુ પહેલાં વાદનો આરંભ કરે છે, માટે આ બંને પ્રારંભક થાય છે.

૦ તથા એક પણ પ્રૌઢ પ્રતિવાદી હોયે છતે, ઘણા પણ જિગીષુઓ લેગા થઈને વિવાદ કરી શકે છે અને તત્ત્વનિર્ણિનીપુઓ પ્રશ્ન કરી શકે છે, તેમજ તે (પ્રૌઢ પ્રતિવાદી) પ્રૌઢપણાથી જ તેટલા તેઓને સ્વીકારે છે, ખંડન કરે છે અને તત્ત્વનું ધ્યાન કરે છે.

૦ ક્વચિત્ એક પણ તત્ત્વનિર્ણિનીપુને ઘણા પણ તથાપ્રકારના પ્રતિબોધ આપી શકે છે. (આમ અનેક વાદિકૃત અને સ્વીકૃત વાદારંભનો સંગ્રહ થાય છે.)

૦ એથી જ ‘તત્ત્વનિશ્ચયનું’ સંરક્ષણ જલ્પ અને વિતંડાનું જ ક્ષણ છે.’ વાદનું ક્ષણ તો તત્ત્વનિર્ણય જ છે, કેમ કે—ત્યાં ‘જિગીષુનો અધિકાર નથી’ એવું ખંડિત થાય છે : કેમ કે—વાદમાં અવિજિગીષુ વિષયત્વની અગિદ્ધિ છે—વિજિગીષુ વિષયતાની સિદ્ધિ છે. વાદ વિજિગીષુનો વિષય નથી એમ નહિ પરંતુ વિષય છે જ, કેમ કે—વાદ નિગ્રહસ્થાનવાળો છે, જેમ જલ્પ અને વિતંડા. આવા અનુમાનથી વાદ વિજિગીષુવિષય છે.

૧ શંકા—વાદમાં સંતોમાં નિગ્રહબુદ્ધિથી ઉદ્ભાવનનો અભાવ હોવાથી વિજિગીષુ નથી, પરંતુ ત્યાં નિવારણબુદ્ધિથી જ ઉદ્ભાવન છે ને ?

દ્વમેવાન્યત્રાપિ ભાવ્યમ્ । વાદિના સમ્યગ્વેતૌ હેત્વામાસે વા પ્રયુક્તે ઋદિતિ તદ્દોપતત્ત્વાપ્રતિભાસે હેતુપ્રતિ-વિમ્બનપ્રાયં સાધર્મ્યતો વૈધર્મ્યતો વા યદિ પ્રયુક્તે કિમપિ સ જ્ઞાતિઃ, યથાઽનિત્યશ્શબ્દઃ કૃતકત્વાદ્વદ્વદિતિ પ્રયોગે કૃતે સાધર્મ્યેણૈવ પ્રત્યવસ્થાનં યથા નિત્યશ્શબ્દો નિરવયવત્વાદાકાગવદિતિ, ન ચાસ્તિ વિશેષહેતુર્ધટ-સાધર્મ્યાત્કૃતકત્વાદનિત્યશ્શબ્દો ન પુનરાકાગસાધર્મ્યાન્નિરવયવત્વાત્સ નિત્ય ઋતિ । તત્રૈવ વૈધર્મ્યેણ પ્રત્યવ-સ્થાનં યથા તત્રૈવ પ્રતિહેતુર્વૈધર્મ્યેણ પ્રયુજ્યતે અનિત્યં હિ સાવયવં દૃષ્ટં યથા ઘટ્ટાદિતિ, ન ચાસ્તિ વિશેષહે-તુર્ધટસાધર્મ્યાત્ કૃતકત્વાદનિત્યશ્શબ્દો ન પુનસ્તદ્વૈધર્મ્યાન્નિરવયવત્વાન્નિત્યમિતીતિ । વાદકાઠે વાદી પ્રતિવાદી વા યેન નિગ્રહ્યતે તન્નિગ્રહસ્થાનં, હેત્વામાસાદિવદ્બુધિયં, ગૌરવાત્તન્નાત્ર પ્રદર્શ્યતે, અન્યત્ર વિલોકનીયમિતિ ॥

સમાધાન-જે આમ માનો છે, તો જલ્પ અને વિતકમાં પણ ઉદ્દભાવનના નિયમનો પ્રસંગ છે.

૦ તત્ત્વનિર્ણયનું સંરક્ષણ છલ-જાતિ-નિગ્રહસ્થાનોથી વસ્તુતઃ કરી શકાતું નથી. (વક્તાએ પોતાના અભિપ્રાયથી પ્રયોગ કરેલ શબ્દનો, ખીજા અભિપ્રાયની કલ્પના કરીને, તે અભિપ્રાયનો નિષેધ કરવો, એ 'છલ' કહેવાય છે. જેમ કે-‘આ નવ કંબલવાળો છે.’ આ પ્રમાણે નવીન કંબલના અભિપ્રાયથી પ્રયોગ કર્યો છે, પરવાદી કહે છે કે-‘આની પાસે નવ સંખ્યાવાળી કંબલો ક્યાંથી?’ એક જ કંબલ આની પાસે દેખાય છે. આવી રીતે પ્રત્યક્ષથી વિરોધનું ઉદ્દભાવન કરે છે. આ પ્રમાણે ખીજા જગ્યાએ પણ વિચારવું. વાદીએ સમ્યક્ હેતુ કે હેત્વાભાસનો પ્રયોગ કર્યો છે, જલ્દીથી હેતુની સંદોષતાની પરીક્ષા કર્યા વગર અને હેતુસમાન માત્રમ હોય તેવી રીતે સાધર્મ્યથી કે વૈધર્મ્યથી કાંઈ પણ નો પ્રયોગ કરે છે, તો તે ‘જાતિ’ કહેવાય છે. જેમ કે-‘શબ્દ અનિત્ય છે, કેમ કે-કૃતક છે. જેમ કે-ઘટ. આમ પ્રયોગ કર્યો છે સાધર્મ્યથી જ પ્રત્યવસ્થાન (પ્રતિવાદી કથન) છે કે-જેમ કૃતકત્વરૂપ ધર્મથી શબ્દ અને ઘડામાં સમાનતા છે, તેમ શબ્દ નિત્ય છે, કેમ કે-નિરવયવ છે. જેમ કે-‘આકાશ.’ નિરવયવત્વરૂપ ધર્મથી શબ્દ અને આકાશમાં સમાનતા છે, માટે શબ્દ આકાશની માફક નિત્ય હોવો જોઈએ. વળી વિશેષ હેતુ નથી, કે જેથી ઘટસાધર્મ્યથી કૃતકત્વ હેતુથી અનિત્ય શબ્દ સિદ્ધ થાય. વળી આકાશના સાધર્મ્યથી નિરવયવ હેતુથી તે શબ્દ નિત્ય સિદ્ધ થાય ! ત્યાં જ વૈધર્મ્યથી પ્રત્યવસ્થાનની જેમ ત્યાં જ પ્રતિહેતુ વૈધર્મ્યથી પ્રયુક્ત કરાય છે. ખરેખર, અનિત્ય સાવયવ દેખેલ છે. જેમ ઘટ આદિ વિશેષ હેતુ નથી, કે જેથી ઘટ-સાધર્મ્યથી કૃતકત્વથી અનિત્ય શબ્દ સિદ્ધ થાય ! વળી તેના વૈધર્મ્યથી નિરવયવત્વથી નિત્ય શબ્દ સિદ્ધ નથી. વાદકાળમાં વાદી કે પ્રતિવાદી નિગ્રહયોગ્ય થાય છે તે નિગ્રહસ્થાન છે. તે હેત્વાભાસ આદિ બહુ પ્રકારનું છે. ગૌરવથી તે અહીં દેખાડાતું નથી, ખીજે ઠેકાણે બેવું.)

અથ કોઽસૌ જિગીષુસ્તત્ત્વનિર્ણિનીષુશ્ચેત્યત્રાહ—

અજ્ઞીકૃતધર્મસાધનાય સાધનદૂષણવચનૈર્વિજયમિચ્છુર્જિગીષુઃ । સ્વીકૃતધર્મસ્થાપનાય સાધનદૂષણવચનૈસ્તત્ત્વસંસ્થાપનેચ્છુસ્તત્ત્વનિર્ણિનીષુઃ ॥સૂત્ર-૫॥

અજ્ઞીકૃતેતિ । અજ્ઞીકૃતો યો ધર્મઃ કથશ્ચિન્નિત્યવાદિસ્તસ્ય સાધનાય વ્યવસ્થાપયિતું તત્સાધનં કર્તું પરપક્ષં દૂષયિતુશ્ચ પ્રવૃત્તઃ સ્વવિજયં પરપરાજયશ્ચેચ્છુર્જિગીષુરિત્યર્થઃ । પરપરાજયમન્તરેણ સ્વવિજયા-સમ્ભવાદિતિ ભાવઃ । તત્ત્વનિર્ણિનીષુમાહ સ્વીકૃતેતિ, શાસેનેતિ શેષઃ, પરસ્મિન્ સ્વસ્મિન્ વા કથશ્ચિન્નિત્યત્વાદિવ્યવસ્થાપનાર્થ સાધનદૂષણવચનનિચયૈ. કથશ્ચિન્નિત્યત્વાદિલક્ષણતત્ત્વપ્રતિષ્ઠાકામ इत्यર્થઃ ॥

જિગીષુનું અને તત્ત્વનિર્ણિનીષુનું સ્વરૂપ.

ભાવાર્થ-“અંગીકૃત ધર્મની વ્યવસ્થા કરવા માટે સાધન-દૂષણ વચનોથી વિજયની

ધ્વિષ્ટાવાળો ‘જિગીષુ’ કહેવાય છે. સ્વીકૃત ધર્મની સ્થાપના માટે સાધન-દૂષણ વચ્ચેનોથી તત્ત્વના સંસ્થાપનની ધ્વિષ્ટાવાળો ‘તત્ત્વનિર્ણિનીષુ’ કહેવાય છે.”

વિવેચન—સ્વીકારેલો જે કથંચિત્ નિત્યત્વ આદિ ધર્મ છે તેની વ્યવસ્થાપના માટે, તે અંગીકૃત ધર્મની સિદ્ધિ માટે અને પરપક્ષને દૂષિત કરવા માટે પ્રવૃત્તિવાળો સ્વવિન્યય અને પરના પરાજયની ધ્વિષ્ટાવાળો ‘જિગીષુ’ છે; કેમ કે—પરના પરાજય સિવાય સ્વવિન્યયનો અસંભવ છે.

૦ શાસ્ત્રદ્વારા, સ્વમાં કે પરમાં કથંચિત્ નિત્યત્વ આદિ ધર્મની વ્યવસ્થાપના માટે સાધન-દૂષણના વચ્ચેના સમુદાયથી કથંચિત્ નિત્યત્વ આદિરૂપ તત્ત્વપ્રતિષ્ઠાની કામનાવાળો ‘તત્ત્વનિર્ણિનીષુ’ છે.

અસ્ય પ્રકારાન્ પ્રકાશયતિ—

अयं स्वस्य सन्देहादिसम्भवे स्वात्मनि तत्त्वनिर्णयं यदेच्छति तदा स्वात्मनि तत्त्वनिर्णिनीषुर्भवति । परानुग्रहार्थं परस्मिन् तत्त्वनिर्णयं यदेच्छति तदा परात्मनि तत्त्वनिर्णिनीषुर्भवति ॥ सूत्र-६॥

અયમિતિ । તત્ત્વનિર્ણિનીષુરિત્યર્થઃ, તત્ત્વનિર્ણયઃ સ્વસ્વ પરસ્ય ચ ભવતિ, યદા સ્વસ્ય સન્દેહાદિ-સમ્ભવસ્ત્પરિહારેષ્છા ચ ભવતિ તદા સ સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણયામિલાષુકત્વાત્સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણિનીષુ-રિત્યુચ્યતે । યસ્તુ પરાનુગ્રહૈકપ્રવળઃ પરસ્ય તત્ત્વં ગ્રાહ્યિતુમિચ્છતિ તદાસૌ પરાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણિનીષુરિત્યુ-ચ્યતે इत्याशयेनाह स्वस्येत्यादिना, स्पष्टमन्यत् । નનુ પરત્ર તત્ત્વનિર્ણિનીષુણા પરસ્મિન્ નિર્ણય ઉત્પાદિતે સમ્યક્તસ્ય જયઘોષસ્ય ક્રિયમાણત્વાત્તસ્ય જિગીષુતા પ્રાપ્તેતિ જિગીષોરસ્ય કથં મેદ इति चेन्न, तद-निच्छातस्तस्य परोदघोषमात्रेण तदमिलाषुकत्वासम्भवात् । ન ચ તર્હાસૌ નાશ્નુતે જયમિતિ વાચ્યમ્ , जयिनोऽपि तदमिलाषाभावात् । અનિષ્ટાનામપ્યનુકૂલપ્રતિકૂલદૈવોપકલ્પિતાનાં ફલાનાં જનૈરુપમુજ્યમાન-તયાડવલોકનાત્ । તથા ચ પરત્ર તત્ત્વનિર્ણિનીષોઃ પરસ્ય તત્ત્વાવબોધનં મુખ્યં ફલમાનુષક્તિકન્તુ જય इति ॥

તત્ત્વનિર્ણિનીષુના પ્રકારોનો પ્રકાશ.

ભાગ્યાર્થ—“આ તત્ત્વનિર્ણિનીષુ, પોતાને સંદેહ આદિ થયે છતે, સ્વ આત્મામાં તત્ત્વનિર્ણયની જગ્યાએ ધ્વિષ્ટા કરે છે, ત્યારે ‘સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણિનીષુ’ થાય છે. પરોપકાર માટે પરમાં તત્ત્વનિર્ણયની જગ્યાએ ધ્વિષ્ટા કરે છે, ત્યારે ‘પરાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણિનીષુ’ થાય છે.”

વિવેચન—તત્ત્વનો નિર્ણય પોતાને અને પરને થાય છે. જગ્યાએ પોતાને સંદેહ આદિનો સંભવ અને તે સંદેહ આદિના પરિહારની ધ્વિષ્ટા થાય છે, ત્યારે તે સ્વાત્મામાં તત્ત્વનિર્ણયનો અભિલાષી હોવાથી ‘સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણિનીષુ’ એમ કહેવાય છે.

૦ વળી જે પરના ઉપર અનુગ્રહ કરવામાં પરાયણ બીજો, જગ્યાએ તત્ત્વ સમજાવવા ધ્વિષ્ટ છે, ત્યારે આ ‘પરાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણિનીષુ’ એમ કહેવાય છે.

શંકા-‘પરત્ર તત્ત્વનિર્ણીનીષુ’ એ બીજામાં નિર્ણય ઉત્પાદિત કર્યે છે, સભ્યોએ તેનો જ્યથોષ કરેલો હોવાથી, તેને બે જિગીષુતા પ્રાપ્ત થઈ, તો જિગીષુ અને આ તત્ત્વનિર્ણીનીષુમાં કેવી રીતે ભેદ છે ?

સમાધાન-તેની ઇચ્છાના અભાવથી, પરે કરેલ જ્યથોષ માત્રથી તેમાં તેની જ્યાભિલાષાનો અસંભવ છે.

શંકા-તો આ જ્યને શું મેળવતો નથી ?

સમાધાન-અશબર જ્યને મેળવે છે પણ તેને ઇચ્છતો નથી. અર્થાત્ જ્યવાળો છે પણ જ્યનો અભિલાષી નથી. કર્મે આપેલા ઇષ્ટ નહિ એવા સેંકડો ક્રોધો જનતાથી ભોગવાય છે. સારાંશ એ છે કે-પરોપકારપરાયણ કેઈ એક ‘પરત્ર તત્ત્વનિર્ણીનીષુ’ વાદીવર્ગને આનુષંગિક ક્રોધ જ્ય છે. મુખ્ય ક્રોધ તો પરને તત્ત્વ આપવું તે છે. જિગીષુને એનાથી વિપરીત છે,

સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણીનીષુશિષ્યસબ્રહ્મચારિસુહૃદાદયઃ । પરસ્મિન્ તત્ત્વનિર્ણીનીષુશ્ચ ગુર્વાદિઃ । અયં જ્ઞાનાવરણીયકર્મણઃ ક્ષાયોપશમાત્સમુત્પન્નમત્યાદિજ્ઞાનવાન્ કેવલજ્ઞાનવાન્ વા ભવતિ । સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણીનીષુસ્તુ ક્ષાયોપશમિકજ્ઞાનવાનેવ, જિગીષુરપ્યેવમેવ ॥સૂત્ર-૭॥

સ્વાત્મનીતિ । શિષ્યઃ શિક્ષણાયોપાધ્યાયસ્યોપાસકો ગ્રહણધારણપટુઃ, સદાSSજ્ઞાવિધાયી સમ્યગ્વિનયપરિપાલકઃ । સબ્રહ્મચારી સતીર્થઃ, સુદ્વન્મિત્રમ્ । પરસ્મિન્ તત્ત્વનિર્ણીનીષુમાહ પરસ્મિન્નિતિ, ગુર્વાદિરિતિ, સમ્યજ્ઞાનક્રિયાયુક્તસમ્યગ્ધર્મશાસ્ત્રાર્થદેશકઃ ‘ધર્મજ્ઞો ધર્મકર્તા ચ સદા ધર્મપરાયણઃ । સત્ત્વેભ્યો ધર્મશાસ્ત્રાર્થદેશકો ગુરુરુચ્યતે’ इतिलक्षणलक्षितः, આદિના સબ્રહ્મચારિસુહૃદાદીનાં ગ્રહણમ્, યથાક્રમેણ વાદિપ્રતિવાદિનાવત્રાવસેયૌ । પરત્ર તત્ત્વનિર્ણીનીષોર્મેદમાહાયમિતિ, પરત્ર તત્ત્વનિર્ણીનીષુરિત્યર્થઃ । જ્ઞાનાવરણીયેતિ, જ્ઞાનાવરણીયકર્મવિશેષપ્રતિયોગિકક્ષાયોપશમાર્વિર્ભૂતવ્યસ્તસમસ્તાન્યતરમતિશ્રુતાવધિમનઃપર્યવરૂપજ્ઞાનવાનેકઃ, જ્ઞાનાવરણકર્મસામાન્યપ્રતિયોગિકક્ષયાર્વિર્ભૂતકેવલજ્ઞાનવાનપર इति द्विमेदो भाव्यः । સમસ્તપદાર્થતત્ત્વજ્ઞાનશાલિનઃ કેવલિનસ્સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણયેચ્છાયા જયેચ્છાયા વા સુતરામસમ્ભવેન પરિશેષાત્ સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણીનીષુર્વિજિગીષુશ્ચ ક્ષાયોપશમિકજ્ઞાનવાનેવ ભવતીત્યાશયેનાહ સ્વાત્મનીતિ, એન્નમેવ ક્ષાયોપશમિકજ્ઞાનવાનેવ, વીતરાગત્વેન કેવલિનો જયેચ્છાયા અભાવાદિતિ ભાવઃ ॥

ઉદાહરણો.

ભાવાર્થ-‘સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણીનીષુ’ શિષ્ય-સપ્રહ્મચારી-મિત્ર વગેરે અને ‘પરત્ર તત્ત્વનિર્ણીનીષુ’ શુરુ આદિ છે. આ પરત્ર તત્ત્વનિર્ણીનીષુ જ્ઞાનાવરણીયકર્મના ક્ષાયોપશમથી સમુત્પન્ન મતિ આદિ જ્ઞાનવાળો અથવા કેવલજ્ઞાનવાળો થાય છે. ‘સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણીનીષુ’ તો ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનવાળો જ હોય છે. જિગીષુ પણ આ પ્રમાણે જ.”

વિવેચન-શિક્ષણ માટે ઉપાધ્યાયનો ઉપાસક, ગ્રહણ અને ધારણામાં પટુ, હંમેશાં આજ્ઞાકારી અને સમ્યગ્ વિનયનો પરિપાલક ‘શિષ્ય’ કહેવાય છે. સપ્રહ્મચારી એટલે સતીર્થ

(એકે ગુરુવાળા કે સમાન વ્રત-આચારવાળા આધર્મિક) અને મુહૂત એટલે મિત્ર વગેરે. પરત્ર તત્ત્વનિર્ણીનીપુને કહે છે કે-‘પરસ્મિન્નિ’તિ, ‘ગુર્વાદિરિ’તિ, અભ્યગ્જ્ઞાનક્રિયાયુક્ત, ધર્મશાસ્ત્રાર્થ-દેશક, ધર્મના બાણકાર, ધર્મના આચરનાર, હંમેશાં ધર્મપરાયણ અને પ્રાણિઓને ધર્મ-શાસ્ત્રાર્થદેશક ‘ગુરુ’ કહેવાય છે. આવા લક્ષણમૂર્તિ ગુરુ આદિ પદ્ધતી સપ્તહત્યારી-મિત્ર આદિનું ગ્રહણ છે. યથાક્રમ વાદી અને પ્રતિવાદી અહીં બાણવાં.

પરત્ર તત્ત્વનિર્ણીનીપુના ભેદને કહે છે કે-

૦ આ તત્ત્વનિર્ણીનીપુ જ્ઞાનાવરણીયકર્મવિશેષરૂપ પ્રતિયોગિવાળા (જેનો અભાવ, તે પ્રતિયોગિ કહેવાય છે.) ક્ષયોપશમથી પ્રગટ થયેલ વ્યસ્ત (પ્રત્યેક) કે સમસ્ત(અસુદ્ધિત)માંથી કોઈ એક મતિ-શ્રુત-અવધિ-મનઃપર્યાયરૂપ જ્ઞાનવાળો એકે ‘તત્ત્વનિર્ણીનીપુ.’

૦ જ્ઞાનાવરણકર્મ સામાન્ય(સકળ જ્ઞાનાવરણીય)રૂપ પ્રતિયોગિવાળા ક્ષયથી પ્રગટ થયેલ કેવલજ્ઞાનવાળો બીજો ‘તત્ત્વનિર્ણીનીપુ,’ એમ બે ભેદવાળો તત્ત્વનિર્ણીનીપુ વિચારવા.

૦ સમસ્ત પદાર્થ તત્ત્વજ્ઞાનશાળી કેવલી, સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણયેષ્ઠાનો અથવા જ્યેષ્ઠાનો સર્વથા અસંભવ હોવાથી, પરિશેષ (પારિશેષથી) સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણીનીપુ અને વિજિગીપુ ક્ષયોપશમિક જ્ઞાનવાળો જ હોય છે. એવા આશયથી કહે છે કે-સ્વાત્મનીતિ, एवमेव । આ પ્રમાણે જ એટલે ક્ષયોપશમિક જ્ઞાનવાળો જ, કેમ કે-વીતરાગપણું હોઈ કેવલીને જ્યની ઇચ્છાનો અભાવ છે.

नन्वेवं सत्यारम्भकः कतिविधस्सम्पन्न इत्यत्राह—

तथा चारम्भको जिगीषुः, स्वात्मनि तत्त्वनिर्णिनीपुः क्षायोपशमिकज्ञानवान् केवली चेति चतुर्विधस्सम्पन्नः । एवं प्रत्यारम्भकोऽपि ॥सूत्र-८॥

तथा चेति । क्षायोपशमिकज्ञानवानित्यनेन परत्र तत्त्वनिर्णिनीपुः केवलिभिन्नो ग्राह्यः, स्पष्टमन्यत् । आरम्भकप्रत्यारम्भकयोर्हस्तिप्रतिहस्तिन्यायेन प्रसिद्धेर्यावन्त आरम्भकास्तावन्त एव प्रत्यारम्भका इत्या-
गयेनाह्वयमिति, आरम्भकवदेवेत्यर्थः, तथा चायमपि चतुर्विध इति भावः ॥

આરંભકના પ્રકારો.

ભાવાર્થ-“આરંભક-(૧) જિગીષુ, (૨) સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણીનીપુ, (૩) ક્ષયોપશમિક જ્ઞાનવાળો, અને (૪) કેવલી, એમ ચાર પ્રકારનો આરંભક સમજવો. આ પ્રમાણે પ્રત્યારંભક પણું બાણવો.’

વિવેચન-અહીં ક્ષયોપશમિક જ્ઞાનવાળો-એ પદ્ધતી ‘પરત્ર તત્ત્વનિર્ણીનીપુ’ કેવલિથી ભિન્ન બાણવો. બીજું સ્પષ્ટ છે. આરંભક અને પ્રત્યારંભકની હસ્તિ-પ્રતિહસ્તિના ન્યાયથી પ્રસિદ્ધિ હોવાથી જેટલા આરંભકો છે, તેટલા જ પ્રત્યારંભકો હોય છે. આવા આશયથી કહે છે કે-આરંભકની માફક આ પ્રત્યારંભક પણ ચાર પ્રકારનો છે-એમ બાણવું.

વાદોઽયં ચતુરજ્ઞોઽપિ ભવતિ, તત્રૈકસ્યાપ્યજ્ઞસ્ય વૈધુર્યે કથાત્વાનુપપત્તે: વાદિપ્રતિવાદપેક્ષયાઽજ્ઞ-
નૈયત્યાત્, ન હિ વર્ણાશ્રમપાલનક્ષમં ન્યાયાન્યાયવ્યવસ્થાપકં પક્ષપ્રતિપક્ષરહિતત્વેન સમદૃષ્ટિ સમાપત્તિ
વક્ષ્યમાણલક્ષણાન્ પ્રાશ્નિકાંશ્ચ વિના વાદિપ્રતિવાદિનૌ સ્વાભિમતસાધનદૂષણસરણિમારાધયિતું ક્ષમૌ, નાપિ
દુઃશિક્ષિતકુતર્કલેશબાલિશજનવિપ્લાવિતો ગતાનુગતિકો જનસ્સન્માર્ગ પ્રતિપદ્યેત, તસ્માત્કયો: કયોર્વાદિ
વાદિપ્રતિવાદિસમ્યસમાપતિરૂપેષુ વક્ષ્યમાણલક્ષણેષુ ચતુરજ્ઞેષુ કત્યજ્ઞાન્યવશ્યમપેક્ષિતાનીત્યેતદર્શયતિ—

યદોમાવપિ જિગીષુ, જિગીષુક્ષાયોપશમિકજ્ઞાનિનૌ, જિગીષુકેવલિનૌ વા વાદિપ્રતિ-
વાદિનૌ ભવતસ્તદા વાદિપ્રતિવાદિસમ્યસમાપતિરૂપાણિ ચત્વાર્યજ્ઞાન્યપેક્ષિતાનિ ॥સૂત્ર-૯॥

યદેતિ । ડમાવપીતિ, આરમ્ભકપ્રત્યારમ્ભકાવુમાવપીત્યર્થઃ, જિગીષુ ઇતિ, વાદિપ્રતિવાદિનૌ ભવત
ઇત્યગ્રેતનેન સમ્બદ્ધચતે । જિગીષુક્ષાયોપશમિકેતિ, ક્ષાયોપશમિકજ્ઞાની હિ જિગીષુઃ, સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણિ-
તીષુઃ, પરત્ર તત્ત્વનિર્ણિનીષુશ્ચ । તત્ર જિગીષોઃ પ્રત્યારમ્ભકતયા યદોમાવપિ જિગીષુ ઇત્યનેનોક્તત્વાત્,
-જિગીષોઃ સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણિનીષોશ્ચ વાદિપ્રતિવાદિત્વાગ્મભવેન ચ પરત્ર તત્ત્વનિર્ણિનીષુરેવાત્ર ક્ષાયોપશ-
મિકજ્ઞાનિપદેન વિવક્ષિતઃ । ચત્વાર્યજ્ઞાન્યપેક્ષિતાનીતિ, વાદિપ્રતિવાદમાવે હિ વાદ ઇવાનુત્થાનોપહતો
જયપરાજયૌ તુ દૂર ઇતિ તાવવશ્યં સિદ્ધાવેવ, ડમાવપિ યદિ જિગીષૂ સ્યાતાં તદા પરસ્પરં જયપરાજય-
વ્યવસ્થાવિલોપકારિશાઠ્યકલહાદિસમ્ભવાત્પરાઙ્ગદ્વયં વિવક્ષિતમેવ, ક્ષાયોપશમિકજ્ઞાની કેવલી વા યદા
પ્રત્યારમ્ભકસ્તદાપિ જિગીષોર્વાદિનશ્શાઠ્યકલહાદયપોહનાય લામાદિહેતવે તદપેક્ષ્યત એવેતિ માવઃ ॥

આ વાદ ચાર અંગવાળો પાણુ થાય છે. ત્યાં એક પાણુ અંગના અભાવમાં કથા-
પણુની અનુપપત્તિ છે. વાદી-પ્રતિવાદીની અપેક્ષાએ અંગોનો નિયમ છે. વર્ણાશ્રમના પાલનમાં
સમર્થ, ન્યાય-અન્યાયની વ્યવસ્થાને કરનાર અને પક્ષ-પ્રતિપક્ષથી રહિત હોઈ, સમદૃષ્ટિવાળા
સમાપતિ વગર અને પ્રશ્નિકે (પ્રશ્નાય તદુત્તરદા-નાયસાધુક) એટલે સભ્યો વગર વાદી અને
પ્રતિવાદી સ્વ અભિમત સાધન-દૂષણ પદ્ધતિને સાધી શકતા નથી. અને બીજું, દુઃશિક્ષિત-
કુતર્કલેશવાળા બાલિશ જ નથી. વિપ્લાવિત, ગતાનુગતિક હોઈ સન્માર્ગને સ્વીકારી શકતા
નથી. તેથી કયા કયા, અનેના વાદમાં, વાદિ-પ્રતિવાદી-સભ્ય-સમાપતિરૂપ, જેના લક્ષણો
આગળ ઉપર કહેવાતા છે, એવા ચાર અંગો પૈકી કેટલાં અવશ્ય અપેક્ષિત છે. માટે એ
વસ્તુને દર્શાવે છે કે-

ચાર અંગો,

ભાવાર્થ-“ન્યારે બને પાણુ જિગીષુ અને જિગીષુ ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાની-એમ બને,
અથવા જિગીષુ અને કેવલી-એમ બને વાદી અને પ્રતિવાદી થાય છે, ત્યારે વાદી-પ્રતિવાદી-
સભ્ય-સમાપતિરૂપ ચાર અંગો અપેક્ષિત છે.”

વિવેચન-બને પાણુ એટલે આરંભક અને પ્રત્યારંભક, વાદી અને પ્રતિવાદી ન્યારે
જિગીષુ હોય છે. (ખરેખર, ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાની જિગીષુ, સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણિનીષુ, પરત્ર

તત્ત્વનિર્ણિનીષુ ત્યાં જિગીષુ પ્રત્યારંભક હોય. જ્યારે ત્યારે બંને પણ જિગીષુ. આ પ્રમાણે આ વાક્યે કહેલ છે.) જિગીષુ અને સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણિનીષુમાં પરસ્પર બંનેમાં વાદી-પ્રતિવાદીપણાનો અસંભવ હોઈ 'પરત્ર તત્ત્વનિર્ણિનીષુ' જ અહીં ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાની પદ્ધતી વિવક્ષિત છે. 'ચત્વાર્યજ્ઞાન્યપેક્ષિતાનીતિ' ચાર અંગો અપેક્ષિત છે. ખરેખર, વાદી અને પ્રતિવાદીરૂપ બે અંગોના અભાવમાં વાદ જ અનુત્થાન ઉપહત-હણાયેલ છે. જ્ય અને પરાજ્ય તો દૂર જ, માટે તે વાદી અને પ્રતિવાદી અવશ્ય સિદ્ધ જ છે. બે બંને પણ જિગીષુ હોય, તો જ્ય-પરાજ્યની વ્યવસ્થાનો વિલોપકારી, શંકતા, કજિયા વગેરેનો સંભવ હોવાથી બીજા બે અંગો વિવક્ષિત છે.

૦ ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાની અથવા કેવલી જ્યારે પ્રત્યારંભક છે, ત્યારે પણ જિગીષુ-વાદીના શંકતા-કજિયા આદિને દૂર કરવા માટે, લાક્ષાદિ હેતુ માટે તે બે અંગોની અપેક્ષા રહે છે જ.

સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણિનીષુરારમ્ભકઃ ક્ષાયોપશમિકજ્ઞાની તૃતીયઃ પ્રત્યારમ્ભકસ્તદા તત્રાજ્ઞનિયમમાહ-
યદા સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણિનીષુર્વાદી પ્રતિવાદી ચ પરત્ર તત્ત્વનિર્ણિનીષુઃ ક્ષાયોપશમિક-
જ્ઞાનવાન્ તદા સમર્થશ્ચેત્પ્રતિવાદી વાદિપ્રતિવાદિરૂપાક્ષયમેવાપેક્ષિતમ્ । અસમર્થશ્ચેત્સમ્યેન
સહાજ્ઞત્રયમપેક્ષિતમ્, કેવલી ચેત્પ્રતિવાદી તદાક્ષયમેવ ॥સૂત્ર-૧૦॥

યદેતિ । સમર્થશ્ચેદિતિ, જયપરાજયનિરપેક્ષો વાદિનો વિવક્ષિતતત્વાવબોધનપટુથેદિત્યર્થઃ । અજ્ઞ-
દ્વયમેવેતિ, અનુપયોગેન સમ્યસમાપત્યાત્મકાજ્ઞદ્વયાઽનાવશ્યકત્વાત્ ન હ્યનયોસ્સ્વપરોપકારાયૈવ પ્રવૃત્ત-
યોઽશ્ઠાઠચલાભાદિકામનાસમ્ભવ इति भावः । यदा पुनरुत्ताम्यतापि प्रतिवादिना कथञ्चिदपि तत्त्वनिर्णयं
कर्तुं न पार्यते तदा तन्निर्णयार्थमुभाम्यामपि सम्याનામપેક્ષિતત્વેન કલહલાભાદ્યાનભિપ્રાયેણ ચ સમા-
પતેરનપેક્ષણીયત્વાત્તદાઽજ્ઞત્રયમેવાપેક્ષિતમિત્યાહાસમર્થશ્ચેદિતિ । કેવલી ચેત્પ્રતિવાદી તદા કથમજ્ઞનિયમ
इत्यत्राह કેવલી ચેદિતિ । પ્રતિનાદિનસ્તત્ત્વનિર્ણયાસામર્થ્યાસમ્ભવેન તદર્થ સમ્યાનપેક્ષણાત્, ઉભયોઃ
કલહાદિભિપ્રાયામાવેન ચ સમાપતેરપ્યનપેક્ષણાદિતિ માનઃ ॥

સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણિનીષુ આરંભક છે. ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાની ત્રીજા નંબરનો પ્રત્યારંભક છે. ત્યારે ત્યાં અંગના નિયમને કહે છે કે-

અંગોનો નિયમ.

ભાવાર્થ-“જ્યારે સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણિનીષુ વાદી છે અને પરત્ર તત્ત્વનિર્ણિનીષુ, પ્રતિવાદી, ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનવાળો બે સમર્થ પ્રતિવાદી છે, તો વાદી અને પ્રતિવાદીરૂપ બે અંગો જ અપેક્ષિત છે. બે અસમર્થ છે, તો સમ્યની સાથે ત્રણ અંગો અપેક્ષિત છે. બે કેવલી પ્રતિવાદી છે, તો બે અંગો જ પર્યાપ્ત છે.”

વિવેચન-જ્ય-પરાજ્યની અપેક્ષા વગરનો, વાદીને વિવક્ષિત તત્ત્વને જણાવવામાં પટુ-
સમર્થ છે. ‘અજ્ઞાદ્વયમેવેતિ ।’ સમ્ય અને સભાપતિરૂપ બે અંગોની આવશ્યકતા નહિ હોવાથી,

ખરેખર, આ વાદી-પ્રતિવાદીમાં સ્વ-પરના ઉપકાર માટે પ્રવૃત્ત હોવાથી શકતા-લાભ આદિ કામનાનો સંભવ નથી. માટે અહીં બે અંગો જ અપેક્ષિત છે.

૦ વળી જ્યારે અત્યંત સંતાપ પામનાર પ્રતિવાદી કથંચિત્ તત્ત્વનિર્ણય કરવા પાર પામતો નથી, ત્યારે તેના નિર્ણય માટે વાદી-પ્રતિવાદીરૂપ બંનેથી પણ સભ્યોની અપેક્ષા રાખેલ હોઈ અને કલહ-લાભ આદિનો અભિપ્રાય નહિ હોવાથી, સલાપતિરૂપ અંગની અપેક્ષા નહિ હોવાથી તે વળતે ત્રણ અંગોની અપેક્ષા છે. માટે કહે છે કે-

‘૦ બે કેવલી પ્રતિવાદી છે, તો કેવી રીતે અંગનો નિયમ છે? આ પ્રશ્નના જવાબમાં કહે છે કે-પ્રતિવાદીમાં તત્ત્વનિર્ણયના અસામર્થ્યના અસંભવ-સામર્થ્યનો સંભવ હોઈ તે તત્ત્વનિર્ણય માટે સભ્યની અપેક્ષા નથી. વાદી અને પ્રતિવાદીમાં તથા કલહ આદિના અભિપ્રાયનો અભાવ હોઈ સલાપતિની અપેક્ષા નથી. માટે બે અંગો જ બસ છે.

નનુ વાદી ક્ષાયોપશમિકજ્ઞાની પરત્ર તત્ત્વનિર્ણિનીષુઃ પ્રતિવાદી ચ જિગીષુરન્યે વા પ્રતિવાદિનસ્ત-
દાજ્ઞનિયમનાય ગ્રાહ-—

યદા ક્ષાયોપશમિકજ્ઞાનવાન્ પરત્ર તત્ત્વનિર્ણિનીષુર્વાદી પ્રતિવાદી ચ જિગીષુસ્તદા ચત્વા-
ર્યજ્ઞાનિ, સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણિનીષુઃ ક્ષાયોપશમિકજ્ઞાનવાન્ પરત્ર તત્ત્વનિર્ણિનીષુર્વા પ્રતિવાદી
તદાઽરામર્થત્વેઽજ્ઞત્રયં સમર્થત્વે ચાદ્વદ્યમ્ । કેવલી ચેત્પ્રતિવાદી તદાઽજ્ઞદ્યમપેક્ષિતમ્ । યદા
તુ કેવલી વાદી જિગીષુશ્ચ પ્રતિવાદી તદા ચત્વાર્યજ્ઞાનિ, સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણિનીષુઃ ક્ષાયો-
પશમિકજ્ઞાનવાન્ વા પ્રતિવાદી તદાઽજ્ઞદ્યમેવાપેક્ષિતમ્ ॥સૂત્ર-૧૧॥

યદેતિ । ચત્વાર્યજ્ઞાનીતિ, કલહાદિસમ્ભવાત્ લાભેચ્છાસમ્ભવાच्च સમાસદસ્સમાપતિશ્ચાપેક્ષિત इति
भावः । यदा प्रतिवादी स्वात्मनि तत्त्वनिर्णिनीषुः परत्र तत्त्वनिर्णिनीषुर्वा तदाज्ञनियमं सामर्थ्यासामर्थ्य-
प्रयुक्तमाह स्वात्मनीति । प्रतिवादी केवली चेत्तदाह केवलीति । ननु परत्र तत्त्वनिर्णिनीषोर्वादिनः केव-
लिना कथं वादः परस्य केवलिनस्समग्रपदार्थपरमार्थदर्शित्वादिति चेत्सत्यम्, असीममहिममोहहतत्वा-
द्वादिन आत्मानं निर्णीततत्त्वमिव मन्यमानस्य केवलिन्याः तत्त्वनिर्णयोपजननार्थं प्रवृत्तेः, परमकृपा-
पीयूषरूपपरिपूरितान्तः करणत्वेन केवलिनस्तस्यापि बोधकत्वात् । केवलिनो वादित्वे जिगीषोः स्वात्मनि
तत्त्वनिर्णिनीषोः परत्र तत्त्वनिर्णिनीषोर्वा प्रतिवादित्वेऽज्ञनियममाह यदा त्विति, केवलिनो वादित्वं परोप-
कारैकप्रवणत्वाद्विज्ञेयम् । शेषं मूलमुत्तानार्थम् ॥

વાદી, ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાની-પરત્ર તત્ત્વનિર્ણિનીષુ અને પ્રતિવાદી જિગીષુ અથવા બીજા
પ્રતિવાદીઓ હોય, ત્યારે અંગોના નિયમન માટે કહે છે કે-

અંગોનું નિયમન.

ભાવાર્થ-“જ્યારે ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનવાળો પરત્ર તત્ત્વનિર્ણિનીષુ વાદી અને પ્રતિવાદી
જિગીષુ હોય, ત્યારે ચાર અંગો જરૂરી છે. અથવા જ્યારે પ્રતિવાદી, સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણિ-
નીષુ, ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનવાળો કે પરત્ર તત્ત્વનિર્ણિનીષુ હોય, ત્યારે અસમર્થપણામાં ત્રણ અંગો

અને સમર્થપણમાં બે અંગો હોય છે. જો કેવલી પ્રતિવાદી હોય, તો બે અંગો જ અપેક્ષિત છે. વળી જ્યારે કેવલી, વાદી અને પ્રતિવાદી જિગીપુ હોય, ત્યારે ચાર અંગો અપેક્ષિત છે. અથવા જ્યારે પ્રતિવાદી ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનવાળો—સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણયનીપુ હોય, ત્યારે બે અંગો જ અપેક્ષિત છે.”

વિવેચન—ચાર અંગો હોય છે. અર્થાત્ કલહ આદિનો સંભવ હોવાથી અને લાભે-અળાને સંભવ હોવાથી સભ્યો અને સલાપતિ અપેક્ષિત છે. જ્યારે પ્રતિવાદી સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણયનીપુ કે પરત્ર તત્ત્વનિર્ણયનીપુ હોય, ત્યારે સામર્થ્યમાં બે અંગો—અસામર્થ્યમાં ત્રણ અંગો અને જો કેવલી પ્રતિવાદી હોય, તો બે અંગો હોય છે.

શંકા—પરત્ર તત્ત્વનિર્ણયનીપુ વાદીનો કેવલીની સાથે કેવી રીતે વાદ હોઈ શકે? પ્રતિવાદી કેવલી સમસ્ત પદાર્થના પરમાર્થદર્શી છે ને?

સમાધાન—અગ્રીમ માહાત્મ્યવાળા મોહમહીપતિથી હણાયેલ હોઈ, નિર્ણયિત તત્ત્વવાળાની જેમ પોતાને મારનાર વાદીની, કેવલીની પાસે તત્ત્વનિર્ણયની પ્રાપ્તિ માટે પ્રવૃત્તિ છે. પરમ કૃપાકૃપી અમૃતના પૂરથી પરિપૂરિત અંતઃકરણવાળા હોઈ કેવલીસમ્પાન તેવા વાદીને બોધ કરનાર હોય છે.

૦ જ્યારે કેવલી વાદી હોય, જિગીપુ કે સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણયનીપુ કે પરત્ર તત્ત્વનિર્ણયનીપુ પ્રતિવાદી હોય, ત્યારે ચાર અંગો હોય છે. કેવલીનું વાદીપણું પરોપકાર—એક-પરાયણતાથી અમજવું. આકીનું મૂળ સ્પષ્ટ અર્થવાણું છે.

વાદઃ કેપાં ન ભવતીત્યત્રાહ—

જિગીપુસ્વાત્મતત્ત્વનિર્ણયનીપ્વોઃ, સ્વાત્મતત્ત્વનિર્ણયનીપુજિગીપ્વોઃ, સ્વાત્મતત્ત્વનિર્ણયનીપ્વો-રુમયોરુમયોઃ કેવલિનોર્વાદિપ્રતિવાદિમાવાસન્મવાન્ન વાદઃ પ્રવર્તતે ॥મુદ્ર-૧૨॥

જિગીપ્વિતિ । ઉમયોરિતિ, સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણયનીપ્વો સ્વસ્મિન્ તત્ત્વનિર્ણયમાભવેન પરાવચોચાર્થે પ્રવૃત્તેરસમ્ભવાન્ન વાદિત્વં પ્રતિવાદિત્વં વાડન્નુત્ત્વમ્મિતિ ભાવઃ । ઉમયોઽતિ, પરોપકારિણઃ કેવલિનઃ પરત્ર તત્ત્વનિર્ણયનીવાયાસસમ્ભવેઽપિ કેવલકલાવલોકિતસકલવસ્તુતયા કૃતકૃત્યે કેવલિનિ વિષયે ન સા સમુદેતીતિ તયોર્ન વાદિપ્રતિવાદિત્વમિતિ ભાવઃ ॥

૦ વાદ કેની સાથે કેનો થતો નથી? આ બાબતને દર્શાવે છે કે—

ભાવાર્થ—“જિગીપુ—વાદી અને પ્રતિવાદી સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણયનીપુનો, સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણયનીપુ—વાદી અને જિગીપુ—પ્રતિવાદીનો, સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણયનીપુ વાદી—પ્રતિવાદી ઉભયનો, કેવલી ઉભયનો અને વાદી—પ્રતિવાદીબાજનો અસંભવ હોઈ વાદ પ્રવર્તતો નથી.”

વિવેચન—‘ઉમયોરિતિ’, સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણયનીપુ અને, પોતાનામાં તત્ત્વનિર્ણયનો અભાવ હોવાથી, પરને અમજવવા માટે પ્રવૃત્તિનો અમજવ હોવાથી વાદીપણું કે પ્રતિવાદીપણું પામતાં નથી. ‘ઉમયોઽતિ ।’ પરોપકારી કેવલીને પરત્ર તત્ત્વનિર્ણયનીપાનો સંભવ છતાં, કેવલ-

જ્ઞાનથી અવલોકિત સકળ વસ્તુવાળા હોઈ, કૃતકૃત્ય કેવલીભગવંતરૂપ વિષયમાં તે ઉદય પામતી નથી. માટે તે બે કેવલીમાં વાદી-પ્રતિવાદીત્વ નથી.

અથ પ્રત્યેકમજ્ઞાનિ નિરૂપયિતુમારમતે—

પ્રથમં વાદારમ્ભકો વાદી, તદનુ તદ્વિરુદ્ધારમ્ભકઃ પ્રતિવાદી, एतौ स्वपरपक्षस्थापन-
પ્રતિષેધૌ પ્રમાણતઃ કુર્વીયાતામ્ ॥સૂત્ર-૧૩॥

પ્રથમમિતિ । ચતુરજ્ઞેણ ંજ્ઞેણ દ્વચજ્ઞેન વા સમલક્ષતાયાં પરિપદિ યેનાદૌ વાદ આરમ્ભ્યતે સ વાદી-
ત્યર્થઃ । તદન્વિતિ, યથ તત્પશ્ચાદ્વાદિનો વાદમનુવદનનુવદવન્ તદુક્તપક્ષે તદ્વિરુદ્ધં પ્રમાણપ્રતિપન્નં દૂષણં
સમુદ્ભાવયતિ સ પ્રતિવાદી પ્રત્યારમ્ભક इत्यર્થઃ । ઉભયોઃ કૃત્યમાહૈતાવિતિ, વાદિપ્રતિવાદિનાવિત્યર્થઃ,
વાદિના હિ નિજપક્ષસ્થાપનં પરપક્ષનિષેધનચ તત્ત્વનિર્ણયાન્યથાનુપપત્ત્યા વિષેયં તદપિ સ્વામિમતાત્પ્રમા-
ણાદેવ, एवं પ્રતિવાદિનાપિ કાર્યમ્ । ક્વચિદેકપ્રયત્નેનાપિ સ્વપક્ષસ્થાપનપરપક્ષપ્રતિક્ષેપૌ ભવત इति સૂચ-
નાય સમાસનિર્દેશઃ । યદા હિ વાદિનિરૂપણેઽવસિતે પ્રતિવાદી વદતિ તદા વાદ્યભિધાનં પ્રમાણોપક્રા-
ન્તત્વાત્ સ્વપક્ષસ્થાપનરૂપમેવ પરપક્ષપ્રતિક્ષેપઃ, યદા તુ વાદિપ્રતિવચને વિરુદ્ધત્વાદિકમુદ્ભાવયેત્તદા
પરપક્ષપ્રતિક્ષેપ એવ સ્વપક્ષસિદ્ધિરિત્યેવં પ્રતિવાદ્યભિધાનેઽપિ માન્યમ્ ॥

દરેક અંગનું નિરૂપણ.

ભાવાર્થ—“પહેલો વાદનો આરંભક વાદી, તેમજ ત્યાર બાદ તેનાથી વિરુદ્ધનો આરંભક
પ્રતિવાદી, આ બંને વાદી અને પ્રતિવાદી સ્વપક્ષનું સ્થાપન અને પરપક્ષનું પ્રતિષેધ
પ્રમાણથી કરે!”

વિવેચન—આર અંગથી, ગ્રણ અંગથી કે બે અંગથી વિભૂષિત સશામાં જે પહેલાં
વાદનો આરંભ કરે છે, તે વાદી—(૧) અંગ, ત્યાર બાદ જે તે વાદીના પછી વાદીના વાદનો
અનુવાદ કરતો કે અનુવાદ નહિ કરતો, તેના કહેલા પક્ષમાં તેનાથી વિરુદ્ધ, પ્રમાણ સહિત
અને દૂષણનું ઉદ્ભાવન કરનારો, તે પ્રત્યારંભક પ્રતિવાદી. (૨) બીજું અંગ છે, જે બંનેના
કર્તવ્યને કહે છે. ખરેખર, વાદીએ નિજપક્ષનું મંડન અને પરપક્ષનું ખંડન ‘તત્ત્વનિર્ણય’ની
અન્યથાનુપપત્તિની અપેક્ષાએ કરવું જોઈએ અને તે પણ સ્વ અભિમત પ્રમાણથી જ કરવું.
એ પ્રમાણે પ્રતિવાદીએ પણ કરવાનું છે.

૦ ફલચિત્ એક પ્રયત્નથી પણ સ્વપક્ષમંડન અને પરપક્ષખંડન થાય છે. એવા સૂચન
માટે ‘સ્વપરપક્ષસ્થાપનપ્રતિષેધૌ’ એમ સમાસપૂર્વક નિર્દેશ કરેલા છે.

૦ ખરેખર, ત્યારે વાદીનું નિરૂપણ બાણ્યે છતે પ્રતિવાદી બોલે છે, ત્યારે વાદીનું
કથન પ્રમાણપૂર્વક ઉપક્રાન્ત(પ્રારમ્ભ) હોવાથી સ્વપક્ષસ્થાપનરૂપ જ પરપક્ષનું ખંડન. વળી
ત્યારે વાદીના પ્રત્યુત્તરમાં વિરુદ્ધપણા આદિનું ઉદ્ભાવન કરે, ત્યારે પરપક્ષનું ખંડન જ
સ્વપક્ષની સિદ્ધિ છે. આ પ્રમાણે પ્રતિવાદીના કથનમાં પણ વિચારવું.

અથ સમ્યક્લક્ષણમાચટે—

ઉભયસિદ્ધાન્તપરિજ્ઞાતા ધારણાવાન્ બહુશ્રુતઃ સ્ફૂર્તિમાન્ ક્ષમી મધ્યસ્થઃ સમ્યઃ ।
વાદોડ્યં ત્રિભિસ્સમ્યૈરન્યૂનો ભવેત્ ॥સૂત્ર-૧૪॥

ઉભયસિદ્ધાન્તપરિજ્ઞાતેતિ । વાદિપ્રતિવાદિસિદ્ધાન્તતત્ત્વકુશલ इत्यर्थः, ન ચૈતદ્બહુશ્રુતત્વે સત્ય-
વશ્યમ્ભાવિ, તસ્યાન્યથાપિ ભાવાત્ । સમ્યાનામુભયસિદ્ધાન્તપરિજ્ઞાતૃત્વાભાવે ચ વાદિપ્રતિવાદિપ્રતિપાદિત
સાધનદૂષણેષુ સિદ્ધાન્તસિદ્ધિવાદિગુણાનામયધારયિતુમશક્યતા સ્યાદિતિ ભાવઃ । ધારણાવાનિતિ, ઉભય-
સિદ્ધાન્તવેત્તત્ત્વેડપિ વિના ધારણાં સ્વાવસરે ન ગુણદોષાવબોધકત્વમતસ્સાપ્યપેક્ષિતેતિ ભાવઃ । ક્વચિદ્વા-
દિપ્રતિવાદિમ્યાં સ્વપ્રૌઢિમપ્રકટનાયાત્મસિદ્ધાન્તાનભિહિતયોરપિ વ્યાકરણાદિપ્રસિદ્ધયોઃ પ્રસજ્જતઃ પ્રયુક્તો-
દ્ભાવિતયોર્ગુણદોષયોઃપરિજ્ઞાનાર્થં બહુશ્રુત इति । સ્ફૂર્તિમાનેતિ, તામ્યામેવ સ્વપ્રતિભયોત્પ્રેક્ષિતયોસ્તત્ત્વગુ-
ણદોષયોર્નિર્ણયાર્થં સ્ફૂર્તેરપેક્ષણમિતિ ભાવઃ । વાદિપ્રતિવાદાન્તરસ્મિન્ સમ્યૈર્દોષે નિર્ણાતે કદાચિદન્યતરેણ
પરુપેડમિહિતેડપિ તૈર્નિષ્કોપૈર્ભવિતવ્યમન્યથા તત્ત્વાવગમન્યાઘાતપ્રસજ્જસ્યાદત્ત ઉક્તં ક્ષમીતિ । તત્ત્વવેદિ-
નોડપિ પક્ષપાતેન ગુણદોષૌ વિપરીતાવપિ પ્રતિપાદયેયુરિતિ મધ્યસ્થ इति । વાદે પ્રાથિકં સમ્યસંસ્યાનિ-
યમમાહ વાદોડ્યમિતિ, ઉપલક્ષણમિદમ્, તેન ત્રિચતુરાદીનામેષામલામ ઇકોડપિ સમ્યો ભવિતુમર્હ-
તીતિ સૂચિતમ્ ॥

સમ્યનુ' લક્ષણુ.

ભાવાર્થ—“ઉભયના સિદ્ધાન્તના જ્ઞાતા, ધારણાવાળો, બહુશ્રુતજ્ઞાનવાળો, સ્ફૂર્તિવાળો
અને ક્ષમાવાળો મધ્યસ્થ ‘સમ્ય’ કહેવાય છે. આ વાદ ત્રણ સમ્યોર્થી પૂર્ણ થાય !

વિવેચન—વાદી અને પ્રતિવાદીના સિદ્ધાન્તતત્ત્વમાં કુશળ, આ વિશેષણ બહુશ્રુતપણું
હોયે છતે અવશ્યભાવી નથી. તે બહુશ્રુતમાં અન્યથાપણું પણ હોઈ શકે છે.

૦ સમ્યોમાં ઉભયના સિદ્ધાન્તના પરિજ્ઞાનના અભાવમાં, વાદી અને પ્રતિવાદીએ પ્રતિ-
પાદિત કરેલ સાધન-દૂષણોમાં સિદ્ધાન્ત, સિદ્ધત્વ આદિ ગુણોની અને તદ્ગુણાધિતત્ત્વ આદિ
દોષોની અવધારણાની અશક્યતા છે. ઉભયના સિદ્ધાન્તનું જ્ઞાન હોવા છતાં, ધારણા સિવાય
પોતાના અવસરમાં ગુણ અને દોષનું અવબોધકપણું નથી, માટે તે ‘ધારણા’ પણ અપેક્ષિત છે.

૦ ક્વચિત્ વાદીએ અને પ્રતિવાદીએ પોતાની પ્રૌઢતા પ્રગટ કરવા માટે પોતપોતાના
સિદ્ધાન્તમાં અકથિત પણ વ્યાકરણ આદિમાં પ્રસિદ્ધ, પ્રસંગથી પ્રયુક્ત અને ઉદ્ભારિત
ગુણ અને દોષને જાણુવા માટે ‘વહુશ્રુત.’ એવું વિશેષણ આપ્યું છે.

૦ સ્ફૂર્તિમાનિતિ । તે વાદીએ અને પ્રતિવાદીએ પોતાની પ્રતિભાથી ઉત્પ્રેક્ષિત તે તે
ગુણ-દોષોના નિર્ણય માટે સ્ફૂર્તિની અપેક્ષા છે.

૦ વાદી કે પ્રતિવાદીમાં સમ્યોએ દોષનો નિર્ણય કર્યો છતે, કદાચિત્ વાદી કે પ્રતિ
વાદી કંઈક જોલે, તો તે સમ્યોએ નિષ્કેપ રહેવું જોઈએ. અન્યથા, સમ્યો જો દોષવાળા

ખને, તો તત્ત્વજ્ઞાનના વ્યાધાતનો પ્રસંગ થાય ! એથી કહ્યું છે કે-ક્ષમાવંત બનવું જોઈએ.

૦ તત્ત્વવેદીઓ પણ પક્ષપાતથી ગુણ અને દોષને વિપરીત પણ પ્રતિપાદન કરી શકે છે, માટે ‘મધ્યસ્થ’ એવું વિશેષણ આપેલું છે.

૦ વાદમાં પ્રાયિક (ભાગે) સ્થિતિમાં ત્રણની છે. ‘વાદોડય’મિતિ । આ ઉપલક્ષણ છે. તેથી ત્રણ-ચાર આદિ આ સ્થિતિનો અલ્પાલ હોયે છતે એક પણ સ્થિતિ થવાને યોગ્ય છે, એમ સૂચિત કરેલ છે.

વિષયમેષામાદર્શયતિ—

સમ્યૈરેતૈરિયાયોગં વાદિપ્રતિવાદિનોઃ પ્રતિનિયતવાદસ્થાનનિયમનં કથાવિશેષનિયમનં પૂર્વોત્તરવાદનિર્દેશસ્તદ્વચનગુણદોષાવધારણં તત્ત્વપ્રકાશનેન યથાસમયં વાદવિરામઃ જયપરાજય-પ્રકાશનશ્ચ કાર્યમ્ ॥સૂત્ર-૧૫॥

સમ્યૈરેતૈરિતિ । નિરુક્તલક્ષણૈસ્સમાસદ્ભિરિત્યર્થઃ । યથાયોગમિતિ, વાદિપ્રતિવાદિનો યદા સ્વી-કૃતપ્રતિનિયતવાદસ્થાનકૃતયોગસ્થિતૌ ભવતસ્તદા તયોઃ પ્રતિનિયતવાદસ્થાનનિયમનકરણમિત્યર્થઃ । કથાવિશેષસ્યનિયમનમિતિ, સર્વાનુવાદેન દૂષ્યાનુવાદેન વર્ગપરિહારેણ વા વક્તવ્યમિત્યાદિરૂપેણ કથાવિશે-ષસ્ય નિયમનનિતિ ભાવઃ । પૂર્વોત્તરેતિ, અસ્ય પ્રાથમિકો વાદઃ, અસ્યોત્તરવાદ इत्येवं વાદનિર્દેશ इति ભાવઃ । તદ્વચનેતિ, વાદિપ્રતિવાદિભ્યામભિહિતયોઃ સાધકવાધકયોર્ગુણસ્ય દોષસ્ય ચ નિશ્ચયીકરણમિતિ ભાવઃ । તત્ત્વપ્રકાશનેતિ, યદૈકત્વેણ પ્રતિપાદિતમપિ તત્ત્વં મોહાદભિનિવેશાદ્વાડન્યતરોડનક્ષીકુર્વાણઃ કથાયાં ન વિરમતિ, યદા વા દ્વાવપિ તત્ત્વપરાડ્મુક્તમુદીરયન્તૌ ન વિરમતસ્તદા તયોસ્તત્ત્વપ્રકાશનેન કથાતો વહિષ્કરણમિતિ ભાવઃ । જયપરાજયેતિ, કથાફલસ્ય યથાયોગં જયપરાજયરૂપસ્યોદ્દોષણમિત્યર્થઃ ॥

સભ્યોનાં કાર્યો.

ભાવાર્થ—“આ સભ્યોએ વાદી અને પ્રતિવાદીના પ્રતિનિયત સ્થાનનો નિશ્ચય કરવો જોઈએ. કથાવિશેષનો નિયમ, પૂર્વવાદ અને ઉત્તરવાદનો નિર્દેશ, વાદી-પ્રતિવાદીના વચનના ગુણ-દોષનું અવધારણ, તત્ત્વના પ્રકાશનદ્વારા સમયગત વાદનો વિરામ તથા જય અને પરા-જયની જાહેરાત કરવી, એ કાર્ય છે.”

વિવેચન—ત્યારે અસ્વીકૃત પ્રતિનિયત વાદસ્થાનવાળા વાદી અને પ્રતિવાદી ઉપસ્થિત થાય છે, ત્યારે પ્રતિનિયત વાદસ્થાનનું નિયમન કરવું. સભ્યોનું (૧) કાર્ય છે.

(૨) વાદીએ કે પ્રતિવાદીએ કહેલા સર્વનો પરસ્પર અનુવાદ કરી, દૂષ્ય(દૂષણયોગ્ય)ના અંશ માત્રનો અનુવાદ કરી, ક્વર્ગ આદિનો પરિહાર કરી બોલવું, એમ કથાવિશેષનો અંગીકાર કરાવવો, એ સભ્યોનું બીજું કાર્ય છે.

૧. વાદિના પ્રતિવાદિના વા પ્રોક્તં સર્વ પરસ્પરમન્ય દૂયાગમાત્રં વાડન્ય કવર્ગાદિન્ પરિહૃત્ય વા વક્તવ્યમિત્યાદિરૂપતો વાદનિયમનમિત્યર્થઃ ॥

(૪) ઉત્પન્ન, ક્રોધવાળા રાબચો બે તે વાદના ક્ષણે ન દર્શાવી શકે, તો અકિન્-
ચિત્કારોનો દાખલો બેસે, માટે તેઓનો કોપ સફળ થયે છતે વાદનો નિકાલ થઈ શકે,
માટે સભાપતિ ક્ષમાથી અંલકૃત હોવો બેઠ્યો.

અસ્ય કર્તવ્યમાહ—

અનેન ચ વાદિપ્રતિવાદિભ્યાં સમ્યૈશ્ચ પ્રતિપાદિતસ્યાર્થસ્યાવધારણં તયોઃ કલહનિરા-
કરણં તયોરજ્ઞપથાન્નુગુણં પરાજિતસ્ય શિષ્યત્વાદિનિયમનં પારિતોષિકાદિવિતરણશ્ચ
કર્તવ્યમ્ ॥સૂત્ર-૧૭॥

અનેન ચેતિ, સભાપતિના ચેત્યર્થઃ । તયોરિતિ, વાદિપ્રતિવાદિનોરિત્યર્થઃ, સર્વમન્યત્રપ્રકાશમ્ ।
તથા ચ વાદસ્ય ક્વચિજિગીષુવિપયત્વેન ચતુરજ્ઞત્વં, નતુ વાદત્વાત્, સ્માભિપ્રેતાર્થવ્યવસ્થાપનફલત્વાદ્વા
દ્વચ્છત્ત્વજ્ઞવાદાનામપિ તથાત્વાપત્તેઃ, અપિ તુ વિજિગીષુવાદ એવ તથા, તત્રૈકસ્યાજ્ઞસ્યાપિ વૈકલ્યે પ્રસ્તુ-
તાર્થાપરિસમાપ્તેઃ । મર્યાદોલ્લંઘનેન હિ પ્રવર્તમાનાનામહ દ્વારપ્રહપ્રસ્તાનાં વાદિપ્રતિવાદિનાં પ્રભુત્વાદિ-
શક્તિત્રયસમ્પન્નમાધ્યસ્થ્યાદિગુણોપેતસભાપતિમન્તરેણ લક્ષિતલક્ષણાલ્હકૃતસમાસ્તારાંશ્ચ વિના કો નામ
નિયામકઃ સ્યાત્ । પ્રમાણતદાભાસપરિજ્ઞાનસામર્થ્યોપેતવાદિપ્રતિવાદિભ્યાશ્ચ વિના કથં વાદઃ પ્રવર્તેત ।
ન ચેદ્દશસ્ય વાદસ્ય ચતુરજ્ઞત્વેઽપિ વચનવિકલ્પોપપત્તિતો વચનવિધાતલક્ષણેન છલેન, સાધર્મ્યવૈધર્મ્યાન્ય-
તરપ્રયુક્તદૂષણાત્મકજાત્યા, વિપ્રતિપત્યપ્રતિપત્તિરૂપનિગ્રહસ્થાનેન ચ જયેતરવ્યવસ્થા, ન તુ પ્રમાણતદા-
ભાસયોર્દુષ્ટતયૌદ્ભાવિતયોઃ પરિહૃતાપરિહૃતદોષમાત્રેણ સેતિ વાચ્યમ્, છલજાત્યોરસહુત્તરરૂપત્વેન સ્વપરપ-
ક્ષયોસ્સાધનદૂષણત્વાસમ્ભવતો જયેતરવ્યવસ્થાનિવન્ધનત્વાયોગાત્ । સ્વપક્ષાસિદ્ધિરૂપપરાજયસ્યૈવ નિગ્રહ-
હેતુત્વેન નિગ્રહત્વાન્, વિપ્રતિપત્યપ્રતિપત્યોશ્ચ નિગ્રહસ્થાનત્વસ્યૈવાયોગાદિતિ, અધિકમન્યતોઽવસેયમ્ ।
તદેવં પ્રમાણપ્રયોગભૂમિભૂતો વાદો નિરૂપિત ઇત્યાહેતીતિ ॥

સભાપતિનું કર્તવ્ય.

ભાવાર્થ—“આ સભાપતિએ, વાદી-પ્રતિવાદીએ અને સભ્યોએ પ્રતિપાદિત કરેલ
અર્થનું અવધારણ કરવું, તે બંનેના કલહનું નિરાકરણ કરવું, તે બંનેમાંથી સોગંદ દેવાપૂર્વક
હારેલાનું શિષ્યત્વ આદિનું નિયમન કરવું અને પારિતોષિકે આદિનું દાન કરવું.”

વિવેચન—તથાચ ક્વચિત્ વાદનું-જિગીષુનું વિષયપણું હોઈ ચતુરંગપણું છે, પરંતુ
વાદપણાની અપેક્ષાએ નહિ; કેમ કે-સ્વના અભિપ્રેત અર્થના વ્યવસ્થાપન ક્ષણપણું છે, બે અંગ-
ત્રણ અંગી વાદોમાં પણ ચતુરંગપણાની આપત્તિ છે, પરંતુ વિજિગીષુવાદમાં જ ચતુરંગપણું
છે, કેમ કે-ત્યાં એક અંગની વિકલતામાં પ્રસ્તુત અર્થની પરિસમાપ્તિ નથી.

૦ ખરેખર, મર્યાદાના ઉલ્લંઘનથી પ્રવર્તતા, અહંકારના ગ્રહથી ગ્રસ્ત વાદી અને
પ્રતિવાદીઓનો પ્રભુત્વ આદિ ત્રણ શક્તિઓથી સંપન્ન, માધ્યસ્થ આદિ શુભોર્થી ઉપેત
સભાપતિ સિવાય, કથિત લક્ષણોથી અલંકૃત સભ્યો સિવાય કોણ નિયામક થઈ શકે ?

૦ પ્રમાણુ-પ્રમાણુભાસનું પરિજ્ઞાન અને સામર્થ્યથી સંપન્ન વાદી અને પ્રતિવાદી સિવાય વાદ કેવી રીતે પ્રવર્તે ?

શંકા-આવા વાદનું ચતુરંગપણું હોવા છતાં વચનવિકલ્પની ઉપપત્તિથી, વચનના વિઘાતરૂપ છળથી, સાધર્મ્ય કે વૈધર્મ્યથી, જન્ય દૂષણરૂપ જાતિથી તથા વિપ્રતિપત્તિ અને અપ્રતિપત્તિરૂપ નિગ્રહસ્થાનથી જય અને પરાજયની વ્યવસ્થા છે. પરંતુ દુષ્ટપણાએ ઉદ્ભાવિત પ્રમાણુ અને પ્રમાણુભાસમાં પરિહૃત અને અપરિહૃત દોષથી તે જય અને પરાજયની વ્યવસ્થા માનીએ તો શો વાંધો ?

સમાધાન-છલ અને જાતિ અસત્ય ઉત્તરરૂપ હોઈ, સ્વ-પરપક્ષમાં સાધન-દૂષણપણાના અસંભવથી જય અને પરાજયથી વ્યવસ્થાના કારણે બની શકતા નથી.

૦ સ્વપક્ષની અસિદ્ધિરૂપ પરાજય જ નિગ્રહહેતુ હોઈ નિગ્રહરૂપ છે.

૦ વિપ્રતિપત્તિ અને અપ્રતિપત્તિમાં નિગ્રહસ્થાનપણાનો જ અભાવ છે.

અધિક બીજા ગ્રંથથી જાણવું.

આ પ્રમાણે પ્રમાણના પ્રયોગના ભૂમિભૂત વાદનું નિરૂપણ સમાપ્ત થાય છે.

इत्थं सम्यग्ज्ञानं प्रमाणविषयफलप्रमातृरूपेण चतुर्विधव्याख्याप्रकारेण तदङ्गतया नयं प्रमाणप्रयोगभूमिश्चाभिधाय निरूपणस्यास्य प्रामाणिकतामाविष्करोति—

पूर्वागमान् पुरस्कृत्य भेदलक्षणतो दिशा ।

बालसंवित्प्रकाशाय सम्यक्संवित्प्रकाशिता ॥सूत्र-१८॥

पूर्वागमानिति । अस्मदवધિકपूर्વत्वविशिष्टानाचार्यसिद्धसेनजिनभद्राणिहेमचन्द्रवादिदेवसूरियशो-
विजयवाचકપ્રમૃતિસન્દ્ધવાન્ ગ્રન્થરત્નાનિત્યર્થઃ । પુરસ્કૃત્યેતિ, અક્ષિલક્ષીકૃત્ય વિચાર્ય વેત્યર્થઃ, તેન
નિજગ્રન્થસ્ય પૂર્વાગમસંમતાર્થપ્રકાશકત્વેન પ્રામાણ્યં પ્રકાશિતમ્, પૂર્વાગમપદેન ભગવદર્હદાગમય મજ્જ-
લભૂતસ્ય સ્મરણાત્ સમ્યગ્જ્ઞાનનિરૂપણાન્તે મજ્જલસ્ય પ્રકાશનશ્ચ કૃતં ભવતિ । સમ્યક્સવિદઃ પ્રકાશનં
કથં કૃતમિત્યત્રાહ ભેદલક્ષણતો દિશેતિ, અવાન્તરભેદૈસ્તલ્લક્ષણૈશ્ચ સંક્ષેપેણ પૂર્વાચાર્યગ્રન્થપ્રવેશાનુકૂલતયે-
ત્યર્થઃ । તેન સ્વગ્રન્થસ્ય પૂર્વાચાર્યપ્રકાશિતાર્થપ્રકાશકત્વેન પિષ્ટપેષણકલ્પત્વમપાકૃતમ્ । નનુ પરિકર્મિત-
ચેતસામનાયાસેનૈવ તેમ્યો બોધો ભવિષ્યત્યેવેતિ સંક્ષેપકરણં નિષ્ફલમેવેત્યાશંકાયમાહ બાલસંવિત્પ્રકા-
શાયેતિ, ભવત્યેવ નિસ્સંશયં તેમ્યઃ પરિકર્મિતમતીનાં બોધો ગમ્ભીરાર્થગ્રહણસામર્થ્યાત્, તાદૃશસામર્થ્ય-
વિકલાનાં તત્પ્રવેષ્ટૃણાં બાલાનાન્તુ દુરવગાહત્વાત્તત્ર પ્રવેગસ્ય દુષ્કરત્વેન તત્પ્રવેશસમ્પાદનાયૈવ સુગમ-
તયા સંક્ષેપેણ સમ્યક્સંવિદો નિરૂપણમારચિતમિતિ સફલમેવેતિ ન પિષ્ટપેષણકલ્પતાઽસ્યેતિ ભાવઃ ।
પ્રકાશિતેતિ મૂતકદન્તેન સમ્યક્સંવિત્નિરૂપણં પૂર્ણમિતિ રૂચિતમિતિ ॥

इति तपोगच्छनभोमणि श्रीमद्विजयानन्दसूरीश्वरपट्टालंकार श्रीमद्विजयकमलसूरीश्वरचरणनलिन विन्यस्त-
भक्तिभरेण तत्पट्टधरेण विजयलब्धिसूरीणा विनिर्मितस्य तत्त्वन्यायविमाकरस्य स्वोपज्ञायां

न्यायप्रकाशव्याख्यायां वादनिरूपणं नाम दशमः किरणः ॥

આ પ્રમાણે ચાર વ્યાખ્યાપ્રકારરૂપ પ્રમાણ-વિષય-રૂળ-પ્રમાતારૂપે સમ્યગ્જ્ઞાનને, તેના અંગરૂપ નયને અને પ્રમાણપ્રયોગ ભૂમિભૂત વાદને કહીને, આ નિરૂપણની પ્રામાણિકતાનો આવિષ્કાર કરે છે.

સમ્યગ્જ્ઞાનનું પ્રકરણ.

ભાવાર્થ-“પૂર્વ આગમોને આગળ કરી, ભેદ અને લક્ષણની દિશાથી બાલજીવોને પ્રકાશ મળે તેટલા માટે ‘સમ્યગ્જ્ઞાન’નું પ્રકરણ પ્રકાશિત કરેલ છે.”

અમારા પૂર્વકાલીન-પ્રાચીન આચાર્યવર્ય સિદ્ધસેનસૂરીશ્વર, જિનભદ્રગણિક્ષમાશ્રમણ, શ્રી હેમચંદ્રસૂરિ, વાદિદેવસૂરિ અને મહામહોપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી વાચક વગેરેએ રચેલા અંતરત્નોને વિચારી, આ કથનથી નિજઅંતનું પૂર્વના આગમથી સંમત અર્થના પ્રકાશક-પણાની અપેક્ષાએ પ્રમાણપણું પ્રકાશિત કરેલ છે અને પૂર્વાગમ પદથી, મંગલભૂત ભગવંત અરિહંતના આગમના સ્મરણથી સમ્યગ્જ્ઞાનનિરૂપણના અંતમાં મંગલનું પ્રકાશન કરેલું છે. સમ્યગ્જ્ઞાનનું કેવી રીતે પ્રકાશન કરેલું છે ? આના જવાબમાં કહે છે કે-‘મેદલક્ષણતોદિશા’ इति । अवान्तर(पेटा)लेदोથી અને તેના લક્ષણોથી સંક્ષેપથી પૂર્વાચાર્યપ્રણીત અંતમાં પ્રવેશની અનુકૂળતા પડે, એ દૃષ્ટિથી પ્રકાશન કરેલું છે. આ કથનથી પોતાના અંતનું પૂર્વાચાર્ય-પ્રકાશિત અર્થનું પ્રકાશકપણું હોઈ પિષ્ટપેષણ સમાનપણું દૂર કયું છે.

પ્રશ્ન એ થાય છે કે-પરિકર્મિત (સુસસ્કારિત) મન-બુદ્ધિવાળાઓને અનાયાસે જ તે પૂર્વાચાર્યના અંતરત્નોથી ઘોઘ થશે જ, તો સંક્ષેપ કરવો નિષ્ફળ જ છે ને ? આવી શકાના નિરાસ માટે કહે છે કે-‘બાલસંવિત્પ્રકાશાયે’તિ । તે પૂર્વાંતોથી ભલે પરિકર્મિત મતિવાળાઓને નિઃસંશય ઘોઘ થાય ! કેમ કે-ગંભીર અર્થના અહણનું સામર્થ્ય છે. તેવા સામર્થ્યથી રહિત, પૂર્વાચાર્યના અંતમાં પ્રવેશક બાલજીવોને દુઝે કરી અવગાહન શક્ય હોઈ, ત્યાં પ્રવેશ દુષ્કર હોઈ, તેઓના તેઓમાં પ્રવેશના સંપાદન માટે જ સુગમરૂપે સંક્ષેપથી સમ્યગ્જ્ઞાનનું નિરૂપણ આ પ્રમાણે કરેલું સંકળ જ છે. માટે પિષ્ટપેષણતુલ્યતા આની નથી, આવો ભાવ છે. ‘પ્રકાશિતે’તિ । આવા ભૂતકૃદંતથી સમ્યક્ સંવિત(જ્ઞાન)નું નિરૂપણ પૂર્ણ થયેલ છે, આવું સૂચિત કરેલ છે.

ઈતિ તપોગચ્છનભોમણિ શ્રીમદ્ વિજયનન્દસૂરીશ્વરપદ્માલંકાર શ્રીમદ્ વિજયકમલસૂરીશ્વર-ચરણકમલમાં વિન્યસ્તલાક્રિતના સમૂદાયવાળા તેઓશ્રીના પદ્મધર વિજયલબ્ધિસૂરિજીએ રચેલ તત્ત્વન્યાયવિભાકરની સ્વોપજ્ઞન્યાયપ્રકાશ નામક વ્યાખ્યામાં વાદનિરૂપણ નામનું દશમું કિરણ સમાપ્ત.

अथ तृतीयो भागः

॥ प्रथमः किरणः ॥

तदेवं मोक्षसाधनावयवभूते सम्यक्श्रद्धासंविदौ निरूपिते तथा निरूपितमेव च संवरनिरूपणे-
सम्यक्चरणं तदङ्गत्वेन संक्षेपतः, अत्र तु कर्माष्टकशून्यताप्रयोजकानुष्ठानलक्षणचारित्रस्य नित्यानुष्ठान-
प्राप्तप्रयोजनानुष्ठानतो द्वैविध्यात्तद्बुबोधयिष्या एककार्यकारित्वप्रयोज्यत्वावसरसङ्गतिभिर्ज्ञाननिरूपणा-
नन्तरं चरणं निरूपयति—

चरणकरणभेदेन द्विविधं चरणम् ॥सूत्र-१॥

चरणेति । चर्यते मुमुक्षुभिस्सदाऽऽसेव्यत इति चरणम्, चर्यते गम्यते प्राप्यते भवोदधेः परं
कूलमनेनेति चरणं व्रतश्रमणधर्मादिमूलगुणरूपम् । क्रियतेऽनुष्ठीयते सति प्रयोजने यत्तत्करणं पिण्ड-
विशुद्ध्यादिकं तदेतद्विविधरूपेण सम्यक्चरणं द्विभेदमित्यर्थः । नित्यानुष्ठानरूपं चरणं, प्रयोजने प्राप्ते
क्रियमाणं करणम् । व्रतादयो हि सर्वकालमेव साधुभिश्चर्यन्तेऽन्यथा स्वरूपहान्यापत्तेः, न तु व्रतशून्य-
स्तेषां कश्चित्कालोऽस्ति, पिण्डविशुद्ध्यादिकन्तु प्राप्ते प्रयोजन एव विधीयत इति तदुभयात्मकं चारित्र-
मिति भावः । तत्र चरणगुणस्थितस्य साधोर्विशुद्धिरतो ज्ञानाच्चरणं प्रधानं तत्फलत्वात् । ननु चरणं
संवरणरूपा क्रिया सा च ज्ञानाभावे हता, तदुक्तं 'हया अज्ञाणतो किरिया' इति, तस्माज्ज्ञानक्रिययोस्स-
मुदितयोर्मोक्षसाधनत्वेनोभयोस्समानत्वमेव न चरणस्य प्रधानत्वमिति चेत्सत्यम्, सम्यक्श्रद्धासंविच्च-
रणानि मुक्त्युपाया इति यद्यपि त्रयाणामपि समानकारणत्वमुक्तं तथापि गुणप्रधानभावोऽस्ति, ज्ञानं
प्रकाशकमेव, चरणत्वभिनवकर्मादाननिरोधफलं निर्जराफलञ्च, ततो यद्यपि ज्ञानमपि प्रकाशकतयोप-
करोति सददर्शनज्ञानचरणद्विकाधीनो मोक्षस्तथापि प्रकाशकतयैव व्याप्रियते ज्ञानं कर्ममलशोधकतया तु
चरणमिति प्रधानगुणभावाच्चरणं ज्ञानसारः । उक्तञ्च 'नाणं पयासयं वी गुत्तिविसुद्धिफलं च जं चरणं ।
मोक्खो य दुगाहीणो चरणं नाणस्स तो सारो' इति । एवं सम्यक्श्रद्धाया अपि सारश्चरणं तस्मात्त्रितयस्यैव
समुदितस्य निर्वाणहेतुत्वं तत्रोभयोश्चरणद्वारा चरणस्य च साक्षाद्देतुत्वमिति विशेषः, ततो न केवलं ज्ञानं
मोक्षहेतुः, केवलज्ञानसद्भावेऽपि शैलेश्वरस्थाभावि सर्वसंवररूपचारित्रमन्तरेण निर्वाणाभावादतरस-
म्यग्ज्ञानस्यैव मोक्षसाधनत्वेन शास्त्रार्थपर्याप्तेश्चरणनिरूपणं निष्फलमित्यपास्तम् । ज्ञानमेव नेप्सितार्थ-
प्रापकं, सक्रियाविरहात्; स्वदेशप्राप्त्यभिलषितगमनक्रियाशून्यमार्गज्ञानवदित्यनुमानेनासाधकत्वाच्चेति ॥

१. इदमित्यभासेवनीयं नत्वित्यमिति ज्ञानादेवावगम्यतेऽतो ज्ञानमेव प्रमाणं न तु बाह्यं कारणं पिण्ड-
विशुद्ध्यादि चारित्रं वा, तज्ज्ञानाभावे तस्याप्यभावात्, सति च तस्मिन् चरणस्यापि भावात्, ज्ञान एव च
तीर्थस्य स्थितत्वात्, दर्शनस्यापि अधिगमजन्यस्य जीवादिपदार्थपरिच्छेदतस्सिद्धेर्जातिरमरणजन्यनैसर्गि-
कस्याप्यागमरहितत्वाभावात् । यतस्स्वयम्भूरमणमत्स्यादीनामपि जिनप्रतिमाद्याकारमत्स्यदर्शनाज्जातिमनुरमृत्य

ચરણનિરૂપણ નામક પ્રથમ કિરણ.

મોક્ષસાધનના અવયવભૂત સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્સંવિત્ (જ્ઞાન) નિરૂપિત થયેલ છે અને સંવરના નિરૂપણમાં તેના અંગરૂપે સક્ષેપથી સમ્યક્ચરણ(ચારિત્ર)નું નિરૂપણ કરેલ છે. અહીં તો આઠેય કર્મોની શૂન્યતાના પ્રયોજક અનુષ્ઠાનરૂપ ચારિત્રના, નિત્ય અનુષ્ઠાન અને પ્રયોજન પ્રાપ્ત થયે, થતા અનુષ્ઠાનના લેહથી બે પ્રકારે હોઈ તેને જણાવવાની ધ્વજાથી, એક કાર્ય-કારિત્વરૂપ, પ્રયોજ્યત્વરૂપ, અવચરરૂપ સંગતિઓદ્ધારા જ્ઞાનના નિરૂપણ પછી ચરણનું નિરૂપણ કરે છે.

ભાવાર્થ-“ચરણ અને કરણના લેહથી બે પ્રકારનું ચારિત્ર છે.”

વિવેચન-ચરણનો બ્યુત્પત્તિજન્ય અર્થ=હંમેશાં મુનિઓદ્ધારા આસેવનનો વિષય, તે ‘ચરણ’ કહેવાય છે. અથવા જે ચરણથી સંસારસાગરનો પાર-કિનારો પમાય છે, તે ‘ચરણ’ કહેવાય છે. કરણનો બ્યુત્પત્તિલભ્ય અર્થ=પ્રયોજન ઉપસ્થિત થયે છતે જે કરાય, તે પિંડ-વિશુદ્ધિ આદિ ‘કરણ’ કહેવાય છે. આ સમ્યક્ચરણ બે લેહવાળું છે.

૦ નિત્ય અનુષ્ઠાન તે ચરણ અને પ્રયોજન પ્રાપ્ત કરાતું અનુષ્ઠાન કરણ. ખરેખર, વ્રત વગેરે સાધુઓથી સર્વ કાળે જ આચરાતાં છે, નહિ તો સાધુતારૂપ સ્વરૂપની હાનિરૂપ આપત્તિ છે, પરંતુ તે સાધુઓનો વ્રતથી શૂન્ય હોઈ કાળ નથી. પિંડવિશુદ્ધિ આદિ તો પ્રયોજન પ્રાપ્ત થયે છતે જ કરાય છે, માટે ચરણ-કરણ ઉભય આત્મક ચારિત્ર છે.

૦ ચારિત્રગુણમાં સ્થિર રહેલ સાધુને વિશુદ્ધિ છે. એથી જ્ઞાન કરતાં ચારિત્ર પ્રધાન છે, કેમ કે-જ્ઞાનનું ફળ ચારિત્ર (વિરતિ) છે.

શંકા-ચરણ એટલે સંવચ્છરૂપ ક્રિયા અને તે જ્ઞાનના અભાવમાં હણાયેલ છે, કેમ કે-‘અજ્ઞાનથી ક્રિયા હણાયેલ છે’ તેથી સમુદિત જ્ઞાન અને ક્રિયામાં મોક્ષસાધનપણું હોઈ ઉભયની સમાનતા જ છે. ચરણની પ્રધાનતા નથી ને? છે તો કેવી રીતે?

સમાધાન-જો કે તમારું કહેવું ઠીક છે, કેમ કે-‘સમ્યક્જ્ઞાનસંવિધરણાનિ મુત્યુપાયા’ इति કથનથી સમ્યક્જ્ઞાન, સમ્યક્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર-એમ સમુદિત ત્રણેયનું સમાન ભૂતાર્થલોકનપરાણાનેવ નૈસર્ગિકનમ્યક્ત્વમુપજાયતે, ભૂતાર્થલોકનજ્ઞાનમિતિ જ્ઞાને પ્રધાનમિતિ જ્ઞાનનયઃ । ક્રિયાનયસ્તુ ક્રિયૈવ પ્રધાનમૈહિકાસુર્વનિરુપ્તપ્રાપ્તિકાગમં ચુક્તિયુક્તવાન્, જ્ઞાનનુ ક્રિયાપરગત્વાદ્રોગમ્, પ્રવલાદિક્રિયાવિરોધે દિ જ્ઞાનવતોઽર્થગિલિતાર્થનમ્યાપ્તિર્ન દૃશ્યતે, આગમેઽપિ ચ તૈર્વર્તમાનપથેઃ ક્રિયા-વિકલ્પાના જ્ઞાન નિષ્કરમેવોકન્, જ્ઞાનનાર્થક્રિયાનમયોઽનિર્નિર્ણય પ્રેષાપૂર્વકાગે પ્રજ્ઞાના ચરિ હાનોપાદા-નભ્યા પ્રવૃત્તિ ન કુરાંત્તદા નદિક્ષરમેવ, તદર્થજ્ઞાનમ્ । નવિદા નિર્વિતરમ્જ્ઞાનમ્યાગર્થોક્તિત્વાદિક્ષેવ પ્રધાનમ્ । ન નેસરમેવ નારોપમામિતિ ચર્ચાતિજ્ઞાનત્વેવ પ્રાપ્તમ્ ન્મમા, ક્ષિન્ન ગામિતિનિષ્પાતિત્વ, તત્તદપે-નાસાઽપિ તત્ત્વાઃ પ્રાપ્તમ્ બલવતોઽર્થ નનુભવતેન જ્ઞાનન્ત તાત્ત્વરૂપસમ્યાવા તત્ત્વનિભ્યર્થાશ્રિતિજ્ઞા ન સર્વતે તાત્ત્વમુક્તિસાધનઃ, તત્ત્વમુક્તિસાધનમિતિ તત્ત્વજ્ઞાનમિતિ વ્યાખ્યેઃ ક્રિયઃ ફાલમિતિ ॥

કારણપણું કહેલું છે, તો પણ ગૌણ-મુખ્યભાવ છે. જ્ઞાન પ્રકાશક જ છે. ચરણ તો નવા કર્મોના ગ્રહણના નિરોધરૂપી ફળવાળું છે અને નિર્જરારૂપી ફળવાળું છે. તેથી જો કે જ્ઞાન પણ પ્રકાશકરૂપે ઉપકાર કરે છે. દર્શન સાહિત જ્ઞાન અને ચારિત્ર-એમ બંનેને આધીન મોક્ષ છે, તો પણ પ્રકાશકપણાએ જ જ્ઞાન વ્યાપાર કરે છે. કર્મમળની શુદ્ધિકારકપણાએ જ ચરણ વ્યાપાર કરે છે, માટે પ્રધાન ગુણભાવની અપેક્ષાએ ચરણ જ્ઞાનનો સાર છે. કહ્યું છે કે-‘જ્ઞાન પ્રકાશક છે અને શુદ્ધિ વિશુદ્ધિ ફળવાળું ચારિત્ર છે. જ્ઞાન ચારિત્રને આધીન મોક્ષ છે. ચારિત્ર જ્ઞાનનો સાર છે.’ આ પ્રમાણે સમ્યક્દર્શનનો પણ સાર ચરણ છે, તેથી સમુદ્ધિત ત્રણનું જ નિર્વાણ-હેતુપણું છે. ત્યાં દર્શન-જ્ઞાનનું ચારિત્રદ્વારા મોક્ષ હેતુત્વ છે અને ચારિત્રનું મોક્ષ હેતુત્વ-સાક્ષાત્ હેતુત્વ (અવ્યહિત હેતુત્વ) છે. આમ વિશેષ છે. તેથી કેવલજ્ઞાન મોક્ષનો હેતુ નથી, કેમ કે-કેવલજ્ઞાનનો સદ્ભાવ છતાં શૈલેશી અવસ્થામાં થનાર સર્વ સંવરરૂપ ચારિત્ર સિવાય નિર્વાણનો અભાવ છે. એથી ‘સમ્યક્જ્ઞાનનું જ મોક્ષસાધનપણું હોઈ, શાસ્ત્રના અર્થની પર્યાપ્તિ (પૂર્ણતા) થવાથી ચરણનું નિરૂપણ નિષ્ફળ છે.’ આ બાબત ખડિત થાય છે, કેમ કે-જ્ઞાન જ (આ, આ પ્રમાણે આચરવું, આ, આ પ્રમાણે અકર્તવ્ય છે, આવું બધું જ્ઞાનથી બખર પડે છે. એથી જ્ઞાન જ પ્રમાણ છે, પરંતુ પિંઠવિશુદ્ધ આદિ કરણ કે ચરણ નહિ, કેમ કે-તેના જ્ઞાનના અભાવમાં તેનો પણ અભાવ છે અને જો તે જ્ઞાન હોય, તો જ ચરણની પણ સત્તા છે. વળી જ્ઞાનમાં જ તીર્થની સ્થિતિ છે. અધિગમજન્ય સમ્યક્દર્શનની પણ છવ આદિ પદાર્થના પરિચ્છેદ-વિવેકથી સિદ્ધિ છે. જાતિસ્મરણથી જન્ય નૈસર્ગિક પણ સમ્યક્દર્શનમાં પણ આગમ(જ્ઞાન)રહિતપણાનો અભાવ છે, કારણ કે-સ્વયંભૂરમણ સમુદ્રના મત્સ્ય આદિમાં પણ જિનપ્રતિમા આદિના આકારવાળા મત્સ્યના દર્શનથી જાતિસ્મરણદ્વારા, ભૂતાર્થ આલોકનપરાયણ (સત્ય પદાર્થવિષયકે વિચાર ચતુર) મત્સ્ય આદિને જ નૈસર્ગિક સમ્યક્ત્વ પેદા થાય છે અને ભૂતાર્થ આલોકન એ જ્ઞાન છે. માટે જ્ઞાન પ્રધાન છે, એમ જ્ઞાનનયની માન્યતા છે.

૦ ક્રિયાનય તો ક્રિયા જ યુક્તિયુક્ત હોઈ, ઐહિક-આમુષ્મિક ફળની પ્રાપ્તિનું પ્રધાન કારણ છે. જ્ઞાન તો ક્રિયાનું ઉપકરણ હોવાથી ગૌણ છે. ખરેખર, પ્રયત્ન આદિ ક્રિયાના અભાવથી જ્ઞાનવાનને પણ ઇષ્ટ અર્થની પ્રાપ્તિ દેખાતી નથી અને આગમમાં પણ તીર્થ-કર-ગણધરોએ ક્રિયારહિતોને જ્ઞાન નિષ્ફળ જ કહેલ છે. જ્ઞાનદ્વારા અર્થક્રિયા સમર્થ અર્થનું પ્રદર્શન છતાં, પ્રેક્ષાપૂર્વકારી પ્રમાતા જો હાન-ઉપાદાનરૂપ પ્રવૃત્તિને ન કરે, તો તે જ્ઞાન નિષ્ફળ છે, કેમ કે-તે જ તેનો અર્થ છે. જ્ઞાનથી વિષયનું વ્યવસ્થાપન પણ અર્થક્રિયારૂપ હોવાથી ક્રિયા જ પ્રધાન છે. કેવળ આ પ્રમાણે ક્ષાયોપશમિક ચરણક્રિયાની અપેક્ષા રાખીને જ તે ક્રિયાનું પ્રાધાન્ય નથી, પરંતુ ક્ષાયિક ક્રિયાની પણ અપેક્ષા રાખીને પ્રાધન્ય છે. સમુત્પન્ન કેવલજ્ઞાનવાળા ભગવંતને પણ જ્યાં સુધી શૈલેશીઅવસ્થામાં સર્વ સંવરરૂપ ચારિત્ર-

ક્રિયા નથી થતી, ત્યાં સુધી સુક્તિની પ્રાપ્તિ નથી. જે જેના પછી અવ્યવહિત ભાવી છે, તે તેનું કારણ છે. આવી વ્યાપ્તિ હોવાથી ક્રિયા જ કારણ છે, એમ ક્રિયાનય વહે છે.) ઇષ્ટ અર્થ પ્રાપ્ત નથી, કેમ કે-સત્ક્રિયાનો અભાવ છે. જેમ કે-સ્વદેશ પ્રાપ્તિરૂપ ઇષ્ટ પ્રત્યે ગમનની ક્રિયા શૂન્ય માર્ગનું જ્ઞાન. આવા અનુમાનથી અસાધકપણું છે.

અથ ચરણમેદમાહ—

વ્રતશ્રમણધર્મસંયમવૈયાવૃત્યબ્રહ્મચર્યગુપ્તિજ્ઞાનાદિતપઃક્રોધનિગ્રહરૂપેણાષ્ટવિધમપ્યવાન્તર મેદ તસ્સત્તિવિધં ચરણમ્ ॥સૂત્ર-૨॥

વ્રતેતિ । પ્રાણાતિપાતવિરમણાદિ વ્રતં પञ્ચવિધમ્, શ્રમણધર્મસ્સાધુધર્મઃ ક્ષાન્ત્યાદિદશવિધઃ, સંયમ ઉપરમસ્સપ્તદશવિધઃ, વૈયાવૃત્યમાચાર્યાદ્યુદ્દેશેન યત્કર્તવ્યં તત્ર વ્યવ્રતારૂપં દશવિધમ્, બ્રહ્મચર્યસ્ય ગુપ્તયો વસત્યાદિકા નવ, જ્ઞાનમાભિનિવોધિકાદિ તદાદિ યેષાં તાનિ જ્ઞાનાદીનિ જ્ઞાનદર્શન-ચારિત્રરૂપાણિ ત્રીણિ, તપો દ્વાદશવિધમ્, ક્રોધનિગ્રહઃ ક્રોધાદીનાં નિગ્રહશ્ચતુર્વિધં ઇતિ મૂલતોઽષ્ટવિધ-મપિ સ્વસ્વાવાન્તરમેદવિવક્ષ્યા સત્તિવિધં ચરણમિત્યર્થઃ । નનુ ગુપ્તીનાં વ્રતેષુ શ્રમણધર્માન્તર્ગતચારિત્રસ્ય વ્રતાત્મકત્વેન વ્રતેષુ સંયમતપસોઃ શ્રમણધર્મેષુ તપોગ્રહણે તત્ર વૈયાવૃત્યસ્ય ક્ષાન્ત્યાદિશ્રમણધર્મગ્રહણે તત્ર ક્રોધાદિનિગ્રહસ્ય ચાન્તર્ગતત્વેન તેષાં પૃથગ્રહણં વ્યર્થમિતિ ચેદુચ્યતે, ગુપ્તેર્નિરપવાદત્વપ્રદર્શનાય પૂર્વ-પશ્ચિમતીર્થકરતીર્થયોર્વિશેષેણૈતદ્ભવતિ મહાવ્રતમિતિ પ્રકાશનાય, વ્રતચારિત્રસ્યૈકાંશત્વેન છેદોપસ્થાપનીયાદિ-ચતુર્વિધચારિત્રગ્રહણાય અપૂર્વકર્માશ્રવસંવરહેતુમૂતસંયમસ્ય પૂર્વગૃહીતકર્મક્ષયહેતુમૂતતપસશ્ચ બ્રાહ્મણા આયાતા વસિષ્ઠોઽપ્યાયાત ઇતિ ન્યાયેન મોક્ષાર્જ્ઞં પ્રતિ પ્રાધાન્યહ્યાપનાયા વૈયાવૃત્યસ્ય સ્વપરોપકાર-કત્વેનાનજ્ઞાનાદિભ્યોઽતિશયતાસૂચનાય ઉદયોદીરણાવલિકાગતત્વેન ક્રોધાદીનાં ક્ષાન્ત્યાદિભિરુદય એવ ન કર્તવ્ય ઇતિ હ્યાપયિતું ક્ષાન્ત્યાદયો ગ્રાહ્યાઃ ક્રોધાદયો હેયા ઇતિ વોપદર્શનાય તદુપન્યાસ ઇતિ ન કોઽપિ દોષ ઇતિ ભાવઃ ॥

ચરણના લેહનું નિરૂપણ.

ભાવાર્થ—“વ્રત-શ્રમણધર્મ-સંયમ-વૈયાવૃત્ય-બ્રહ્મચર્યગુપ્તિ-જ્ઞાનાદિ-તપ-ક્રોધ આદિ નિગ્રહરૂપે આઠ પ્રકારનું પણ આવાન્તર(પિટા)લેહથી સીત્તેર પ્રકારનું ચારિત્ર છે.”

વિવેચન-પ્રાણાતિપાતવિરમણ આદિ વ્રત પાંચ પ્રકારનું છે. શ્રમણધર્મ એટલે સાધુનો ધર્મ. તે ક્ષાન્તિ વગેરે દશ પ્રકારનો છે. સંયમ એટલે ઉપશમ, તે સત્તર પ્રકારનો છે. વૈયાવૃત્ય એટલે આચાર્ય આદિને ઉદ્દેશીને જે કર્તવ્ય છે, તેમાં પરાયણતારૂપ દશ પ્રકારનું છે. બ્રહ્મચર્યની ગુપ્તિ (વાડો), વસતિ વગેરે નવ છે. જ્ઞાનાદિ એટલે જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રરૂપ ત્રણ છે. તપ આર પ્રકારનો છે. ક્રોધ આદિનો નિગ્રહ ચાર પ્રકારનો છે. આમ મૂળથી આઠ પ્રકારનું પણ પોતપોતાના અવાન્તરલેહની વિવિક્ષાથી સીત્તેર પ્રકારનું ચરણ છે.

શંકા-ગુપ્તિ(વાડો)ઓનો વ્રતોમાં, શ્રમણધર્મમાં અંતર્ગત ચારિત્ર વ્રતરૂપ હોઈ તેનો

વ્રતોમાં, સંયમ અને તપનો શ્રમભુધર્મોમાં, તપનું ગ્રહણ થયે છતે તપમાં વૈયાવૃત્યનો અને ક્ષાન્તિ આદિ શ્રમભુધર્મનું ગ્રહણ કયે છતાં ત્યાં ક્રોધ આદિના ગ્રહણનો અંતર્ભાવ થતો હોવાથી, શુભિત-ચારિત્રવ્રત-સંયમ-તપ-વૈયાવૃત્ય-ક્રોધાદિ નિગ્રહનું અલગરૂપે ગ્રહણ નિરર્થક જ છે ને ?

સમાધાન-ગ્રહણાર્યની શુભિતમાં અપવાદરહિતપણાના પ્રદર્શન માટે શુભિતનું તથા પહેલા અને છેલ્લા તીર્થ કરના બંને તીર્થમાં વિશેષતઃ આ મહાવ્રત છે. એમ પ્રકાશન માટે વ્રતનું, એકઅશપણું હોઈ છેદોપસ્થાપનીય આદિ ચાર પ્રકારના ચારિત્રના ગ્રહણ માટે ચારિત્રનું, અપૂર્વકર્મના આશ્રવના-સંવરના હેતુભૂત સંયમનું અને પૂર્વે ગ્રહણ કરેલ કર્મના ક્ષયના હેતુભૂત તપનું, મોક્ષના અંગ પ્રત્યે (ગ્રાહણો આવ્યા, યજ્ઞો પણ આવેલો છે-આ ન્યાયથી) પ્રધાનપણું બતાવવા માટે, સ્વ અને પરનું ઉપકારક હોઈ અનશન આદિ તપ કરતાં મહાન્ છે. એમ સૂચન કરવા માટે વૈયાવૃત્યનું અલગરૂપે ગ્રહણ કરેલ છે, અને ઉદયાવલિકા-ઉદીરણાવલિગત હોઈ, ક્રોધ આદિનો ક્ષમા આદિ દ્વારા ઉદય જ ન કરવો એમ જણાવવા માટે; અથવા ક્ષમા વગેરે શુભો ગ્રહણ કરવા ભેદ એ, ક્રોધ વગેરે દોષો છોડવા ભેદ એ. એમ દર્શાવવા માટે ક્રોધાદિ નિગ્રહનો ઉપન્યાસ કરેલ છે, માટે કોઈ પણ દોષ નથી.

અથ વ્રતસ્વરૂપનિર્ણયાર્થમાહ -

હિંસાનૃતસ્તેયાબ્રહ્મપરિગ્રહેભ્યો વિરમણરૂપાણિ પञ्च વ્રતાનિ ॥સૂત્ર-૩॥

હિંસેતિ । પરિગ્રહાન્તાઃ કૃતદ્વન્દ્વા હિંસાદયઃ પञ્ચમ્યન્તાઃ, 'જુગુપ્સાવિરામપ્રમાદાર્થાનામુપસંલ્યાન' મિતિ પञ્ચમી । નનુ ધ્રુવત્વેન પ્રસિદ્ધસ્યાર્થસ્ય 'ધ્રુવમપાયેડપાદાન'-મિત્યપાદાનત્વેન ગ્રામાદાગચ્છતીત્યા-દાવિવ પ્રકૃતે હિંસાદિપરિણામાનાં ધ્રુવત્વાભાવાત્કથમપાદાનત્વમ્, ન ચ દ્રવ્યાર્થદેશાદ્દિસાદિપરિણત આત્મૈવ હિંસાદિવ્યપદેશમાગિતિ ધ્રુવત્વમિતિ વાચ્યમ્, તથા સતિ તસ્ય નિત્યત્વેન વિરમણાનુપપત્તેરિતિ ચેન બુદ્ધ્યા ધ્રુવત્વવિવક્ષયાડપાદાનત્વોપપત્તેઃ, પ્રેક્ષાકારી હિ મનુષ્યો ય એતે હિંસાદયઃ પરિણામાઃ પાપહેતવઃ પાપકર્માણિ ચ તત્ર પ્રવર્તમાનમિહૈવ રાજાનો દળ્યન્તિ પરત્ર ચ બહુવિધં દુઃસ્વમવાપ્નોતીતિ બુદ્ધ્યા ધ્રુવત્વં સમ્પ્રાપ્ય નિવર્તતેતિ તેષાં ધ્રુવત્વં કાલ્પનિકં સમ્પાદનીયમ્ । વસ્તુતસ્તુ ધ્રુવત્વાભાવેડપાદાનસંજ્ઞાકરણાય જુગુપ્સેત્યાદિપ્રવૃત્તેર્ન દોષોડન્યથા ધ્રુવત્વં પરિકલ્પ્યાપાદાને પञ્ચમીત્યનેનૈવ પञ્ચમી-સિદ્ધૌ તદ્વચનવૈયર્થ્યાપત્તેરિતિ ધ્યેયમ્ । સર્વેષુ વ્રતેષ્વહિંસાયાઃ પ્રધાનત્વાત્તત્પ્રતિયોગિન્યા હિંસાયા આદા-વુપાદાનમ્ । યથાપીદમેવેત્યમેવ વા કર્તવ્યમિતિ બુદ્ધિપૂર્વકપરિણામવિશેષેણ કૃતાડન્યનિર્વૃત્તિર્વ્રતશબ્દવાચ્યા, તથા ચ નિવૃત્તૌ પ્રવૃત્તૌ ચ વ્રતશબ્દો વર્તતે, યથા પયો વ્રતયતીત્યાદૌ વ્રતશબ્દઃ, પયોડમ્યવહાર એવ પ્રવર્તતે નાન્યત્રેતિ તદર્થઃ । એવં હિંસાદિમ્યો નિવૃત્તશ્શાસ્ત્રચોદિતકર્માનુષ્ઠાન એવં પ્રવર્તતે, જ્ઞાનક્રિયામ્યાં મોક્ષશ્રુતેશ્શાસ્ત્રવિહિતનિવૃત્તિપ્રવૃત્તિક્રિયાસાધ્યકર્મક્ષપણસ્યૈવ મોક્ષાવાપ્તિસાધનાત્તથાપિ નિવૃત્તેઃ પ્રાધા-ન્યાત્સાક્ષાત્સૈવ દર્શિતા । સમ્બન્ધિશબ્દત્વાચ્ચૈકતરોપાદાનેડન્યતરસ્યાપિ પ્રતીત્યા હસ્તિપદદર્શનાદ્વસ્તિ-

બોધવત્ તત્પૂર્વકપ્રવૃત્તેરપિ ગમ્યત્વાત્ । અન્યથા નિવૃત્તિમાત્રસ્ય નિષ્ફલત્વાપત્તિઃ સ્યાત્ સંવરાવિશેષપ્રસજ્જથ્થ
સ્યાત્ । તદિદં વ્રતં દેશસર્વભેદેન દ્વિવિધમપિ સંવરદેતુમ્ભૂતમર્ગાર્થનગારિસાધારણમ્ । અત્ર ચાનગારિ-
સમ્બન્ધ્યેવ ગ્રાહ્યં સમ્યક્ચરણાઙ્ગત્વાત્ । એવમેવાન્યત્ર તત્તદજ્ઞતયોક્તાનામપિ પુનરત્ર તન્નિર્દેશસ્તથા બોધ્યઃ ॥

વ્રતના સ્વરૂપનો નિર્ણય.

ભાવાર્થ—“હિંસા-અનૃત-સ્તેય-અપ્રહ્લ-પરિગ્રહોથી વિરમણરૂપ પાંચ વ્રતો છે.”

વિવેચન—પરિગ્રહ સુધીના, દ્વન્દ્વ સમાસવાળા, હિંસા વગેરે પંચમી વિભક્તિ અંત-
વાળા છે, કેમ કે—‘જો જુગુપ્સા-વિશમ-પ્રમાદ અર્થવાળા હોય, તો પંચમી વિભક્તિ થાય
છે,’ માટે પરિગ્રહથી પંચમી વિભક્તિ છે. હિંસાથી-અનૃતથી-ચોરીથી-અપ્રહ્લથી-પરિગ્રહથી
વિરમણ, તે વ્રત કહેવાય છે.

શંકા—ધ્રુવપણાએ પ્રસિદ્ધ અર્થનું ‘ધ્રુવ અપાયમાં અપાદાન છે.’ આ સૂત્રથી અપા-
દાનપણું હોઈ, ‘ગામથી આવે છે’ ઇત્યાદિની માફક પ્રકૃતમાં હિંસાદિ પરિણામોમાં ધ્રુવ-
પણાનો અભાવ હોવાથી કેવી રીતે અપાદાનપણું છે? વળી ‘દ્રવ્ય અર્થની અપેક્ષાએ હિંસાદિ
પરિણત આત્મા જ હિંસાદિ વ્યવહારવાળો થાય છે.’ આમ ધ્રુવ છે એવું નહીં બોલવું,
કેમ કે—તે પ્રકારે હોયે છતે તેનું નિત્યપણું હોઈ વિરમણની ઉપપત્તિ થતી નથી ને?

સમાધાન—બુદ્ધિદ્વારા ધ્રુવતાની વિવક્ષા કરવાથી અપાદાનતાની ઉપપત્તિ છે. ખરેખર,
જે પ્રેક્ષાકારી મનુષ્ય, જે આ હિંસા આદિ પરિણામો પાપહેતુભૂત છે અને પાપકર્મો છે,
ત્યાં પ્રવૃત્તિ કરનારને અહીં જ રાજ્યો દે છે અને પરલોકમાં બહુવિધ દુઃખને પામે છે.
આવી બુદ્ધિથી ધ્રુવપણું સંપ્રાપ્ત કરીને અટકે છે. આમ તેઓનું ધ્રુવપણું કાલ્પનિક બનાવવું.
વસ્તુતઃ ધ્રુવપણાનો અભાવ છતાં અપાદાનસંજ્ઞા કરવા માટે જુગુપ્સા ઇત્યાદિ પ્રવૃત્તિથી
દોષ નથી. અન્યથા, ધ્રુવતાની કલ્પના કરી ‘અપાદાનમાં પંચમી’ આ સૂત્રથી જ પંચમીની
સિદ્ધિ થયે છતે તે વચનની નિરર્થકતાની આપત્તિ થાય!

૦ સઘળા વ્રતોમાં અહિંસાનું પ્રધાનપણું હોવાથી તે અહિંસાની પ્રતિયોગિની—શત્રુભૂત
હિંસાનું આદિમાં ગ્રહણ કરેલું છે.

૦ જો કે આ જ અથવા આ પ્રમાણે જ કરવું જોઈએ, આવા બુદ્ધિપૂર્વકના પરિ-
ણામવિશેષથી કરાયેલી અન્યથી નિવૃત્તિ ‘વ્રત’ શબ્દથી વાચ્ય છે. તથાચ નિવૃત્તિમાં અને
પ્રવૃત્તિમાં વ્રત શબ્દ વર્તે છે. જેમ કે—‘વૃષ્ણાન્નં વ્રતયતિ’ શુદ્રના અન્નનો પરિહાર કરે
છે. ‘પયોવ્રતયતિ’ દૂધના ભોજનમાં જ પ્રવૃત્તિ કરે છે, બીજે નહિ. એવી રીતે હિંસાથી
નિવૃત્તિ, એ વ્રત છે. અર્થાત્ હિંસા આદિથી નિવૃત્તિવાળો. શાસ્ત્રવિહિત કર્મોનુષ્ઠાનમાં જ
પ્રવૃત્તિ કરે છે.

૦ ‘જ્ઞાનક્રિયામ્યાં મોક્ષઃ ।’ જ્ઞાન અને ક્રિયાથી મોક્ષ છે, એમ સાંભળવાથી શાસ્ત્રવિહિત
નિવૃત્તિ અને પ્રવૃત્તિરૂપ ક્રિયાથી સાધ્યકર્મનો ક્ષય જ મોક્ષની પ્રાપ્તિનું સાધન છે, તો પણ

નિવૃત્તિની પ્રધાનતા હોવાથી તે નિવૃત્તિ જ સાક્ષાત્ (સ્પષ્ટ શબ્દોલ્લેખરૂપે) દર્શાવેલ છે. વળી સંખ'ધી-શબ્દ હોવાથી, બેમાંથી એકના ઉપાદાનમાં બીજાના ઉપાદાનની પણ હસ્તિપદ્ધ- (મહાવત)ના દર્શનથી હસ્તિના યોધની માફક પ્રતીતિ થતી હોવાથી, તે હિંસાદિ નિવૃત્તિપૂર્વક (સાપેક્ષ) શાસ્ત્રવિહિત ક્રિયાડનુષ્ઠાનગત પ્રવૃત્તિ પણ ગમ્યમાન છે. અન્યથા, નિવૃત્તિ માત્રમાં નિષ્કળપણની આપત્તિ થાય! નિવૃત્તિ કારણ છે અને પ્રવૃત્તિ કાર્ય છે. વળી સંવરના વિશેષના અભાવનો પ્રસંગ થાય !

૦ તે આ વ્રત, દેશ અને સર્વના લેહથી બે પ્રકારનું પણ સંવરના હેતુભૂત, અગારી અને અનગારી સાધારણ છે : અને અહીં અનગારી (સાધુ) સંખ'ધી જ વ્રત ગ્રહણયોગ્ય છે, કેમ કે-સમ્યક્ચરણનું અંગ છે : આ પ્રમાણે જ બીજે ઠેકાણે તે તે(સમ્યક્ચરણ)ના અંગ-પણાએ કહેલાઓનો પણ જેમ અહીં અનગારી સંખ'ધી નિર્દેશ છે, તેમ તે નિર્દેશ બાણ્યો.

અથ હિંસાદિસ્વરૂપનિરૂપણપૂર્વકં તદ્વિરમણરૂપં વ્રતં વર્ણયતિ—

પ્રમાદસહકારેણ કાયાદિવ્યાપારજન્યદ્રવ્યભાવાત્મકપ્રાણવ્યપરોપણં હિંસા તસ્માત્સમ્ય-જ્ઞાનશ્રદ્ધાનપૂર્વિકા નિવૃત્તિઃ પ્રથમં વ્રતમ્ ॥સૂત્ર-૪॥

પ્રમાદેતિ । પ્રમાદત્ત્વમ્ એવમ્ પ્રમાદોડયત્નોડનુપયોગો વા, પ્રવલકર્મદાવાનલપ્રભૂતકાયિકમાનસિ-કાનેકદુઃસજ્વાલામાલાકલાપરીતનિશ્ચિલ્લોકાવલોકનોડપિ તન્મધ્યવર્ત્યપિ તતો વહિર્ભવનનિદાનાનન્ય-સાધારણવીતરાગપ્રણીતધર્મચિન્તામર્ણિ યજ્ઞન્યપરિણામવિશેષાન્ પશ્યતિ પશ્યન્ વા નાચરતિ જીવઃ સ પ્રમાદો મધાદયઃ, અજ્ઞાનસંશયવિપર્યયરાગદ્વેપસ્મૃતિશંકયોગદુષ્પ્રણિધાનધર્માનાદરભેદેનાઘ્રિવિધો વા, તત્સ-હકારેણ તન્નિમિત્તકાત્મપરિણામવિશેષેણ વા કાયમનોવાગ્વ્યાપારેણ જન્યં યદ્દ્રવ્યાત્મકાનાં ભાવાત્મકા-નામુભયાત્મકાનાં વા પદ્ધેન્દ્રિયાદિપ્રાણાનાં વ્યપરોપણં વિયોગીકરણં જીવાત્પૃથક્કરણં સા હિંસેત્યર્થઃ, તસ્માદ્વ્યપરોપણાનિવૃત્તિર્વિરતિઃ પ્રથમં મહાવ્રતમ્, સા દેશતોડપિ સ્યાદિત્યત્રાહ સમ્યગ્નિતિ, સર્વપ્રકારેણ મજ્જત્રયેણ તાદૃશી નિવૃત્તિર્જ્ઞાનશ્રદ્ધાનમન્તરેણ ન સમ્ભવતીતિ સૂચનાય મિથ્યાદૃશાં તથાવિરતેરજ્ઞાના-શ્રદ્ધાનપૂર્વકત્વસૂચનાય ચ જ્ઞાનશ્રદ્ધાનપૂર્વિકેત્યુક્તમ્ । યતો હિ મિથ્યાદૃશાં સમ્યક્ત્વાભાવેન જ્ઞાનં શ્રદ્ધા ચ વસ્તુતોડજ્ઞાનરૂપમશ્રદ્ધારૂપા ચેતિ ભાવઃ । સ્વરકાલતાદૃશરિતિવારણાય સમ્યગિત્યનેન યાવજ્જીવમપિ વિવક્ષણીયમ્ । તથા ચ હિંસાયા જ્ઞાનશ્રદ્ધાનપૂર્વકં મજ્જત્રયેણ યાવજ્જીવં નિવૃત્તિરિતિ ભાવાર્થઃ । એક-દ્વિત્રિચતુઃપદ્ધેન્દ્રિયાસ્થ્યાન્ પ્રાણિનઃ સમ્યક્ શાસ્ત્રતો જ્ઞાત્વા તદનુસારેણ ચ શ્રદ્ધયોપરમઃ સર્વેષુ વ્રતેષુ પ્રધાનત્વાત્સૂત્રક્રમપ્રામાણ્યાચ્ચ પ્રથમં વ્રતમિતિ યાવત્ । મજ્જત્રયં ચ દ્રવ્યભાવતદુભયરૂપમ્ ॥

૧. પીઠાકર્તૃત્વયોગેન શરીરવિનાશાપેક્ષયા પ્રાણિનમેનં મારયામીત્યેવંરૂપસક્લેષાત્પ્રાણવ્યપરોપણં હિંસા ઇયં સનિમિત્તા, પરિણામવાદે હિ પીઠકસ્ય પીઠનીયસ્ય પરિણામિત્વાત્પીઠાકર્તૃત્વમુપપદ્યતે, એકાન્તવાદે ત્વેકા-ન્તતો નિત્યત્વે કસ્યાપિ કાર્યસ્ય કર્ણેડક્ષમત્ત્વાત્ સર્વથા ભેદે ચ શરીરકૃતકર્મણો ભવાન્તરેડનુભવાનુપપન્તઃ । સર્વથાડનિત્યત્વેડભેદે ચ પરલોકહાન્યાપન્તેઃ શરીરનાગે જીવનાગાત્ હિંમાદીનામસમ્ભવ એવ । નિત્યાનિત્યે ચાત્માનિ સર્વં વદત એવ, મૂર્ત્તામૂર્ત્તાત્વામ્યાશ્ચ દેહાત્મનોઃ કથશ્ચિદ્ભેદઃ દેહસ્પર્ગને ચ જીવસ્યઃ વેદનોત્પન્તેઃ

હવે હિંસાદિસ્વરૂપના નિરૂપણપૂર્વક તે હિંસાદિથી વિરતિરૂપ વ્રતનું વર્ણન જણાવાય છે.

વ્રતનું વર્ણન.

ભાવાર્થ—“પ્રમાદના સહકારથી અને કાય આદિ વ્યાપારથી જન્ય દ્રવ્ય-ભાવ આત્મક પ્રાણીથી વિયોગ કરવાની ક્રિયા, એ હિંસા કહેવાય છે. તેનાથી સમ્યગ્જ્ઞાન અને શ્રદ્ધાપૂર્વકની નિવૃત્તિ, એ પહેલું વ્રત કહેવાય છે.”

વિવેચન-પ્રમાદ એટલે પ્રયત્નનો અભાવ કે ઉપયોગનો અભાવ. જે પ્રમાદથી જન્ય પરિણામવિશેષથી જીવ, જોરદાર કર્મરૂપી દાવાનળથી પુષ્કળ કાયિક-માનસિક અનેક દુઃખ-રૂપી જ્વાળાઓની માળાઓના સમુદાય ભરચક સંપૂર્ણ લોકનું અવલોકનવાળો છતાં, તે લોકના મધ્યમાં રહેનાર છતાં, તે લોકમાંથી બહાર નીકળવાના સાધનભૂત અનન્ય સાધારણ-વીતરાગપ્રણીત ધર્મરૂપી ચિંતામણિને જોતો નથી, અથવા જોવા છતાં જીવ ધર્મનું આચરણ કરતો નથી, તે પ્રમાદ મધ-કષાય-વિષય-નિદ્રા-વિકંથારૂપ પાંચ પ્રકારનો, અથવા અજ્ઞાન-સંશય-વિપર્યય-રાગ-દ્વેષ-સ્મૃતિધ્વંસ-યોગદુષ્ટપ્રણિધાન અને ધર્મનો અનાદરના ભેદથી આઠ પ્રકારનો છે. તે પ્રમાદના સહકારથી કે તે પ્રમાદજન્ય આત્માના પરિણામવિશેષથી, મન-વચન-કાયાના વ્યાપારથી જન્ય જે દ્રવ્યરૂપ, ભાવરૂપ કે દ્રવ્ય-ભાવરૂપ પંચેન્દ્રિય આદિ પ્રાણીનું વ્યપરોપણ-વિયોગીકરણ-જીવથી પૃથક્કરણ, તે હિંસા કહેવાય છે. (પીડાના દાનના યોગથી શરીરના નિનાશની અપેક્ષાએ ‘આ પ્રાણીને હું મારું’ આવા સંકલેશરૂપ પરિણામથી પ્રાણીના વ્યપરોપણરૂપ હિંસા. આ હિંસા નિમિત્ત સહિત છે.

૦ ખરેખર, પરિણામવાદમાં પીડા કરનાર અને પીડા પામનાર પરિણામી હોવાથી પીડાકર્તૃપણું ઉપપન્ન થાય છે. એકાન્તવાદમાં એકાન્તથી નિત્યત્વની માન્યતામાં કોઈ પણ કાર્યને કરવામાં અસમર્થતા હોઈ અને સર્વથા ભેદમાં શરીરે કરેલ કર્મના ભવાન્તરમાં અનુભવની અનુપપત્તિ છે. સર્વથા અનિત્યત્વની માન્યતામાં અને અભેદમાં પરલોકની હાનિની આપત્તિ છે. શરીરના નાશમાં જીવનો નાશ થવાથી હિંસા આદિનો અસંભવ જ. વળી નિત્યાનિત્ય આત્માની માન્યતામાં સઘળું ઘટે છે. મૂર્ત અને અમૂર્તપણાની અપેક્ષાએ શરીર અને આત્માનો કથંચિદ્ ભેદ છે અને દેહના સ્પર્શમાં જીવને વેદનાની ઉત્પત્તિ થતી હોવાથી કથંચિદ્ અભેદ છે.

શંકા-જો નાશના હેતુથી દેહથી શિદ્ધમાં નાશ કરાતો માનવામાં આવે, તો પૂર્વવત્

કથંચિદમેદશ્ચ, ન ચ નાશહેતુના દેહાદિન્ને નાગે ક્રિયમાણે દેહતાદવસ્થં, અભિન્ને ચ ક્રિયમાણે દેહ એવ કૃતઃ સ્યાદિતિ વાચ્યમ્, અભિન્નાનાગકરણે દેહસ્ય નાશિતત્વેન કૃતત્વાભાવાત્ । ન ચ સ્વકૃતકર્મવશાદિમાયા માવે હિંસકસ્યાહિંસકત્વં વૈયાવૃત્ત્યકરસ્યેવ કર્મનિર્જરાહેતુત્વેન ગુણત્વમેવ સ્યાત્, કર્મામાવે ચ નિર્વિશેષાત્સર્વં હિંસનીયં ભવેદિતિ વાચ્યમ્ કર્મોદયસ્ય પ્રાધાન્યેન હેતુત્વેડપિ હિંસકસ્યાપિ તત્ર નિમિત્તત્વાત્ । ન ચ તત્ર તસ્ય નિમિત્તત્વે વૈદ્યાદીનામપિ હિંસાપ્રસન્ન ઇતિ વાચ્યમ્, દુષ્ટામિસન્નિત્વસ્યાપિ નિમિત્તત્વાદિતિ ॥

દેહની સ્થિતિ કાયમ છે અને જો અભિન્ન નાશ કરાતો માનવામાં આવે, તો દેહે જ નાશ કરેલો થાય ને ?

સમાધાન-અભિન્ન નાશકરણમાં દેહમાં નાશવિષયપણું હોઈ, દેહકર્તૃકનાશ નહિ હોવાથી કૃતપણાનો અભાવ છે.

શંકા-પોતે કરેલ કર્મના વશે હિંસાની ત્રિધમનતા માનવામાં, હિંસકનું અહિંસક-પણું જેમ વૈયાવૃત્ત્ય કરનારમાં કર્મનિર્જરાહેતુ હોઈ ગુણપણું થાય, તેમ કર્મના અભાવમાં વિશેષ વગર સઘળું હિંસાયોગ્ય થાય ને ?

સમાધાન-કર્મના ઉદયનું પ્રધાનપણાએ હેતુપણું છતાં હિંસકનું પણ ત્યાં નિમિત્તપણું છે.

શંકા-ત્યાં તેનું નિમિત્તપણું માનતાં વૈદ્ય આદિમાં હિંસાનો પ્રસંગ આવશે ને ?

સમાધાન-દુષ્ટ અભિસંધિ(આશય)પણાનું પણ નિમિત્તપણું છે.)

તે હિંસારૂપ વ્યપરોપણથી નિવૃત્તિ (વિરતિ) પ્રથમ મહાવ્રત કહેવાય છે. તે હિંસા દેશથી પણ થાય. માટે કહે છે કે-‘સમ્યગિતિ’ । સર્વ પ્રકારે ત્રણ ભંગથી તેવી વિરતિ જ્ઞાન-શ્રદ્ધા વગર સંભવિત નથી, એવું સૂચન કરવા માટે અને મિથ્યાદષ્ટિઓમાં વિરતિ અજ્ઞાન-અશ્રદ્ધાનપૂર્વકપણાના સૂચન માટે ‘જ્ઞાનશ્રદ્ધાપૂર્વિકા’ ઈતિ કહેલું છે, કારણ કે-ખરેખર, મિથ્યાદષ્ટિઓમાં સમ્યક્ત્વના અભાવથી જ્ઞાન અને શ્રદ્ધા વસ્તુતઃ અજ્ઞાનરૂપ અને અશ્રદ્ધારૂપ છે.

૦ અદ્યપકાળની, તેથી વિરતિના વારણ માટે ‘સમ્યગિતિ’ બલશ્વની પણ નિવૃત્તિ બાબતી. તથાચ હિંસાથી જ્ઞાન-શ્રદ્ધાનપૂર્વક ત્રણ ભંગથી બલશ્વ સુધીની નિવૃત્તિ, અહિંસાનામક વ્રત કહેવાય છે.

૦ એકેન્દ્રિય-દ્વીન્દ્રિય-ત્રીન્દ્રિય-ચતુરિન્દ્રિય-પચેન્દ્રિયનામક પ્રાણીઓને શાસ્ત્રથી સારી રીતે બાણીને તથા તેના અનુસારે શ્રદ્ધાપૂર્વક હિંસાથી વિરામ, સઘળા વ્રતોમાં પ્રધાનપણું હોવાથી અને સૂત્રના ક્રમના પ્રમાણપણાથી પ્રથમ વ્રત સમજવું.

૦ વળી ત્રણ ભંગો, દ્રવ્ય-ભાવ-દ્રવ્યભાવરૂપ બાણવાં.

અથ તત્પરિપાલનાર્થાનિ વ્રતાનીતરાણ્યાહ—

અતદ્વતિ તત્પ્રકારકમપ્રિયમપથ્યં વચનમનૃતં તસ્માત્તથા વિરતિર્દ્વિતીયં વ્રતમ્ । અસત્યં ચતુર્વિધં ભૂતનિદ્વવાભૂતોદ્ભાવનાર્થાન્તરગર્હામેદાત્ । આદ્યમાત્મા પુણ્યં પાપં વા નાસ્તિત્યાદિકમ્ । આત્મા સર્વગત इति द्वितीयम् । ગવ્યશ્વત્વવચનં તૃતીયમ્ । ક્ષેત્રં કૃપ, ક્ષાણં વ્રતિ કાણં इत्यादि वचनं तुर्यम् ॥ સૂત્ર-૫॥

અતદ્વતીતિ । અચૌરં ચૌર इत्यान्वोशनमलीकमित्यर्थः अप्रियमपथ्यञ्च व्यवहाग्नस्मन्यमपि अ-
તિકારित्वादायतावहितकारित्वात्परमार्थतोऽसत्यम्, एवंविधाद्वचनात्सर्वथा ज्ञानश्रद्धानपूर्वकं विरमणं

सत्यव्रतं द्वितीयमित्यर्थः । ननु ऋतशब्दस्सत्यार्थे वर्तते सत्सु साधुस्सत्यं प्रत्यवायकारणानिष्पादकत्वात्, न ऋतमनृतमसत्यमित्यर्थः, तथा च मिथ्यावचनमसत्यमित्येवोच्यतां लाघवादित्याशङ्क्यामाहासत्यमिति, अयं भावो मिथ्याशब्दो विपरीतार्थे वर्तते तेन भूतनिह्वाभूतोद्भावनार्थान्तराणामेवासत्यत्वं स्यात् यथा नास्त्यात्मा सर्वगत आत्मेत्यादिवचनानि, यत्तु विद्यमानार्थविषयं व्यवहारतस्सत्यमपि प्राणिपीडाकरं परमार्थतोऽसत्यरूपं गृह्णाम्यवचनमसत्यं न भवेदिति न तथोपन्यासः साधुरिति, उदाहरणान्याहाय-मिति, भूतनिह्वात्मकमलीकमित्यर्थः, केचिदात्मनः कर्तुर्विद्यमानस्यानुभववेद्यस्य शुभाशुभकर्मधारस्यानु-भवस्मरणाद्याधारस्य मोहान्नास्तित्वं प्रतिजानते, तेषामभिधानं भूतनिह्वरूपमिति भावः । अभूतोद्भाव-नस्य दृष्टान्तमाहात्मेति, केचित्स्वरुच्या यथावस्थितमसंख्येयप्रदेशपरिमाणमाश्रयवशात्संकोचविकास-धर्माणामरूपरसगन्धस्पर्शमनेकप्रकारक्रियमात्मानमवधूयाज्ञानबलेन सर्वगतं निष्क्रियमङ्गुष्ठपर्वमादित्यवर्णं प्रमाणशून्यं समुद्भावयन्ति तदेतेषामभिधानमभूतोद्भावनात्मकमनृतमिति भावः । अर्थान्तरं निदर्शयति गवीति, यो गां तुरङ्गमं ब्रवीति तुरङ्गमञ्च गामिति मौढ्याच्छाठ्याद्वा वैपरीत्येन तद्वचनमर्थान्तररूपमसत्य-मित्यर्थः शास्त्रप्रतिषिद्धं कुत्सितं वागनुष्ठानं गृह्णान्, तामुदाहरति क्षेत्रमिति, हिसानिवृत्तिप्रतिबन्धकत्वादस्य वचनस्यासत्यत्वम्, हिसानिवृत्तिपरिरक्षणार्थं मृषावादादिनिवृत्तेरुपदिष्टत्वात् । काणं प्रति काणं इतीति, निष्ठुरवचनमेतत्, तदपि परपीडोत्पादहेतुत्वात्सत्यमपि गृहीतम्, एवं छलदम्भकटुकादिवचसामनृतत्वं भाव्यम् । अत्र च व्रते चतस्रो भाषा द्वाचत्वारिंशद्वेदभिन्नाः सम्यगवबोद्ध्याः, तत्र व्यवहारनयेन सत्या, मृषा, सत्यामृषा, असत्यामृषा चेति चतुर्विधा भाषा । निश्चयनयेन तु सत्यासत्यभेदाद्विधा, आरा-धकत्वविराधकत्वरूपभेदानुगुण्यात् । शुद्धनयेन देशसर्वभेदेनाराधाकत्वविराधकत्वभेदाभावात्, एकदा योगदोषद्वयस्य चानभ्युपगमात्, अन्यथा शबलकर्मबन्धप्रसङ्गात् । तत्र सत्यं जनपदसम्मतस्थापना-नामरूपप्रतीत्यव्यवहारभावयोगौपम्यसत्यभेदेन दशविधम् । जनपदसत्यञ्च नानादेशभाषारूपम्, एकत्र देशे यदर्थवाचकत्वेन रूढं यद्वचनं तदन्यत्र तदवाचकत्वेन त्यज्यमानमपि व्यवहारप्रवृत्तिहेतुत्वात्सत्यम् । यथा कोङ्कणादिषु पयः पिज्जमित्युच्यत इत्यादि । सम्मतसत्यं सकललोकसम्मत्या सत्यत्वेन प्रसिद्धं यथा पङ्कजन्यत्वस्य कुमुदकुवलयदौ तुल्यत्वेऽपि अरविन्दमेव पङ्कजमित्याबालगोपालप्रसिद्धमितरत्र त्वसम्म-तत्वादसत्यम् । स्थापनासत्यं यथाऽक्षरत्रिन्यासादावयं माषकः कार्पापणो वा शतमिदं सहस्रमिद-मित्यादि । नामसत्यं यथा कुलं धनं वाऽवर्धयन्नपि कुलवर्द्धनोऽसौ धनवर्द्धनोऽसाविति वचनम् । रूप-

१. पुण्यं पापमपि न बुद्ध्यादिवदात्मगुणः कर्मण आत्मगुणत्वे तस्य पारतन्त्र्ये निमित्तं न भवेत् । न हि यो यस्य गुणः स तस्य पारतन्त्र्यनिमित्तं भवति यथा पृथिव्यादे रूपादिः । अभ्युपगम्यते च परैः कर्मात्मगुणमिति । न चात्मनः पारतन्त्र्यमसिद्धम् हीनस्थानपरिग्रहवत्त्वात्तत्सिद्धेः । मद्योद्रेकपारतन्त्र्येण पु-षेणाशुचिस्थानपरिग्रहवत् । शरीरं हि हीनस्थानमात्मनो दुःखहेतुत्वात् । न च गुणत्वेऽपि क्रोधादीनां पारतन्त्र्यनिमित्तत्वं दृष्टमिति वाच्यम् तेषां पौद्गलिकत्वेन गुणत्वानुपपत्तेः, भावक्रोधादीनान्तु न पारतन्त्र्य-निमित्तत्वमिति पुण्यपापे द्रव्यरूपे एवेति ॥

सत्यं यथाऽतद्गुणस्य तथारूपधारणं दम्भेन गृहीतयतिषेषस्य यतिरयमिति । प्रतीत्यसत्यं वस्त्वन्तर-
माश्रित्य वस्त्वन्तरे दीर्घत्वह्रस्वत्वादिभणनं यथा कनिष्ठाङ्गुल्यपेक्षयाऽनामिका दीर्घा मध्यमापेक्षया
ह्रस्वेति, अनन्तपरिणामस्य तादृशतादृशसहकारिसन्निधाने तत्तद्रूपाभिव्यक्ते स्सत्यत्वम् । व्यवहारसत्यं
यथा गिरिगततृणादिदाहे गिरिर्दहतीत्यादिकम् । भावसत्यं यथा पञ्चवर्णसम्भवे सत्यपि शुक्ला बलाके-
त्यादिकम् । योगसत्यं यथा छत्रयोगादण्डयोगाद्वा कदाचित्तयोरभावेऽपि छत्री दण्डीत्यादिवचनम् ।
औपम्यसत्यं यथा समुद्रवत्तडाग इति । अथ मृषा अपि दशभेदाः क्रोधमानमायालोभप्रेमद्वेषहास्य-
भयाख्यायिकोपघातनिस्सृतभेदात्, क्रोधनिस्सृतं वचनं यथा क्रुद्धः पिता पुत्रं प्रत्याह न मे त्वं
पुत्र इत्यादि । माननिःसृतं मानात्कश्चिदल्पधनोऽपि वक्ति महाधनोऽहमित्यादि । मायानिस्सृतं यथा
मायाकारप्रभृतय आहुर्नष्टो गोलक इत्यादि । लोभनिस्सृतं यथा वणिक्प्रभृतयोऽन्यथाक्रीतभे-
वेत्थं क्रीतमित्यादि । प्रेमनिःसृतं यथाऽतिरिक्तानां वचनं स्यादिकं प्रत्यहं तव दास इत्यादि ।
द्वेषनिःसृतं यथा गुणवत्यपि निर्गुणोऽयमित्यादि । हास्यनिस्सृतं यथा गृहे स्थितमपि हास्यानात्र मे
पितेत्यादि । भयनिःसृतं यथा तस्करादिभयेऽसमञ्जसाभिधानम् । आख्यायिकानिस्सृतं यथा काल्पनिक-
कथाद्यभिधानम् । उपघातनिःसृतं यथाऽचौरै चौरस्त्वमित्यसभ्याख्यानम् । सत्यामृषारूपञ्च वचनं उत्पन्न-
विगतमिश्रकजीवाजीवजीवाजीवानन्तप्रत्येकाद्वाद्वाद्वामिश्रितभेदादशविधम् । उत्पन्नमिश्रितं यथा दशन्यू-
नाधिकभावेन दारकाणां क्वचिद्ग्राम उत्पादेऽथ तत्र दश दारका उत्पन्ना इत्यादि, तथा अस्ते शतं
दास्यामीत्युक्त्वा पञ्चाशदानम्, अत्र लोके मृषात्वाददर्शनादनुत्पन्नांशे मृषात्वव्यवहाराच्च । विगतमिश्रितं
यथा तथैव मरणकथनम् । मिश्रकमिश्रितं यथा तथैवाद्य नगरे दश दारका जाता दश वृद्धा विगता-
श्चेति । जीवमिश्रितं यथा जीवन्मृतकृमिराशौ जीवराशिरिति । अजीवमिश्रितं यथा प्रभूतमृतकृमिराशौ
स्तोकेषु जीवत्सु अजीवराशिरसाविति । जीवाजीवमिश्रितं यथा तत्रैव राशावेतावन्तो जीवन्त्येतावन्तश्च
मृता इति । अनन्तमिश्रितं यथा मूलकन्दादौ परीतपत्रादिमत्थनन्तकायस्सर्वोऽप्येष इत्यभिधानम् ।
प्रत्येकमिश्रितं यथा प्रत्येकमनन्तेन सह दृष्ट्वा सर्वोऽपि प्रत्येक इति कथनम् । अद्भ्यामिश्रितं यथा कश्चित्त्व-
रयन् कञ्चन दिवसेऽपि रात्रिर्जातेति वदति परिणतप्राये वासरे । अद्भ्यामिश्रितं अद्भ्याद्वा नाम दिवस-
स्य रात्रेर्वा एकदेशः, यथा प्रथमपौरुष्यामेव त्वरयमाणः कञ्चन वक्ति शीघ्रो भव मध्याह्नो जात इति ।
असत्यमृषारूपं वचनन्तु आमंत्रणाज्ञापनयाचनप्रच्छनप्रज्ञापनप्रत्याख्यानेच्छानुलोमानभिगृहीताभिगृहीत-
संशयकरणव्याकृताव्याकृतभेदाद्वादशविधम् । तत्रामंत्रणं यथा हे देवदत्त इत्यादि वचनमिदं पूर्वोदित-
सत्यादिभेदत्रयत्रिलक्षणत्वान्न सत्यादिरूपमपि तु व्यवहारप्रवृत्तिहेतुत्वादसत्यामृषारूपम् । आज्ञापनं यथा
इदं कुर्वित्यादि, इदमपि तस्य करणाकरणभावतः परमार्थेनैकत्राप्यनियमात्तथाप्रतीतिरदुष्टविवक्षाप्रसूत-
त्वादसत्यामृषारूपमेवमन्यत्रापि भाव्यम् । याचनं यथा भिक्षां प्रयच्छेति । प्रच्छनं यथा अविज्ञातस्य
सन्दिग्धस्य वाऽर्थस्य परिज्ञानाय तद्विदः कथमेतदिति प्रच्छनम् । प्रज्ञापनं यथा हिसाप्रवृत्तो दुःखिता-
दिर्भवतीति । प्रत्याख्यानं याचमानस्य प्रतिषेधवचनम् । इच्छानुलोभं यथा केनचित्कश्चिदुक्तस्साधुस-

કાશં ગચ્છામ્ इति स आह शोभनमिति तादृग्वचनम् । अनभिगृहीतं प्रतिनियतार्थानवधारणानुकूलं वचः; यथा बहुषु कार्येषूपस्थितेषु यत्ते प्रतिभासते तत्कुर्विति वचनम् । अभिगृहीतं यथा तत्रैवेदमिदानीं कर्तव्यमिति वचनम् । यद्वा यदर्थमनभिगृह्य द्विधादिवद्वचनमनगृहीतं घटादिवद्वचनमभिगृहीतम् । संशयकरणं यथा नानार्थसाधारणं सैन्धवमानयेत्यादिवचनम् । व्याकृतं प्रकटार्थं यथा देवदत्तस्यैष भ्रातेत्यादिरूपम् । अव्याकृतमप्रकटार्थं बालकादीनां शपनिकेत्यादिवचनम् । एवं चतुर्विधेषु वचनेषु सम्यगवगतेषु प्रथमचतुर्थौ भेदौ वाच्यौ न द्वितीयतृतीयाविति ॥

અહિંસાના પાલનરૂપ પ્રયોજનવાળા ખીબા વ્રતોને કહે છે.

ખીબા વ્રતોનું વર્ણન.

ભાવાર્થ—“તે પ્રકાર વગરનામાં તે પ્રકારવાળું, અપ્રિય-અહિત વચન, એ ‘અનૃત’ અસત્ય છે. તેથી તે પ્રકારની વિરતિ ‘ખીબું’ વ્રત’ કહેવાય છે. ભૂતનિહ્વ-અભૂતોદ્ભાવન-અર્થાન્તર-ગર્હાના લેહથી અસત્ય ચાર પ્રકારનું છે. ૧-આત્મા, પુણ્ય કે પાપ નથી વગેરે, ૨-આત્મા સર્વવ્યાપી છે, ૩-ગાયને ઘોડો કહેવો, અને ૪-ખેતર, ખેડ, કાણુને કાણુ કહેવો, ઇત્યાદિ વચન.”

વિવેચન—ચોર નહિ હોવા છતાં તે અચોરને ચોરરૂપે કહેવો, તે અસત્ય છે. વ્યવહારથી સાચું હોવા છતાં અપ્રીતિકારી કે ભવિષ્યમાં અહિતકારી વચન પરમાર્થથી અસત્ય છે. એવા અસત્ય વચનથી સર્વથા જ્ઞાન-શ્રદ્ધાપૂર્વક અટકી જવું, તે ખીબું ‘સત્યવ્રત’ કહેવાય છે. અનૃતની વ્યાખ્યા=ઋતશબ્દ સત્ય અર્થમાં વર્તે છે. ‘સત્સુ સાધુસ્સત્યં’ સત્પદાર્થમાં સાડું તે સત્ય છે, કેમ કે-પ્રત્યવાય(અહિત-હાનિ)નું સાધક નથી. ‘ન ઋતંમ્-અનૃતં ।’ સાચું-સાડું નહિ તે અનૃત છે.

શંકા-તથાચ જો મિથ્યાવચનને જ લાઘવથી અસત્ય કહેા, તે શો વાંધો ?

સમાધાન—આ આશંકાના સમાધાન માટે કહે છે કે-‘અસત્ય’મિત્તિ । આ ભાવ છે કે-મિથ્યાશબ્દ વિપરીત અર્થમાં વર્તે છે, તેથી ભૂતનિહ્વ-અભૂતનું ઉદ્ભાવન-અર્થાન્તરોનું અસત્યપણું થાય ! જેમ કે-‘આત્મા નથી’-‘આત્મા સર્વવ્યાપી’ છે, ઇત્યાદિ વચનો. વળી જે વિદ્યમાન અર્થના વિષયવાળું, વ્યવહારથી સત્ય પણ, પ્રાણીને પીડા કરનારું, પરમાર્થથી અસત્યરૂપ-ગર્હારૂપ વચન અસત્ય ન ઠરે, માટે અસત્ય ચાર પ્રકારનું છે.

ઉદાહરણોને કહે છે કે-(૧) ભૂત-વિદ્યમાન(સત્પદાર્થ)ના અપલાપ આત્મક અસત્ય ‘ભૂતનિહ્વ’ કહેવાય છે. કેટલાક, કર્તા-વિદ્યમાન-અનુભવગમ્ય, શુભ-અશુભ કર્મના આધાર-ભૂત(પુણ્ય-પાપ પણ બુદ્ધિ આદિની મારફત આત્માનો ગુણ નથી, કેમ કે-જો કર્મનું આત્મ-ગુણપણું માનવામાં આવે, તો તેના (આત્માના) પરતંત્રપણામાં નિમિત્ત ન થઈ શકે ! ખરેખર, જે જેનો ગુણ હોય, તે તેનો ગુણ તેના પરતંત્રપણામાં નિમિત્ત થતો નથી. જેમ પૃથ્વી આદિના રૂપ આદિ ગુણ. વળી પરવાદીઓએ કર્મ આત્મગુણ છે, એમ સ્વીકારેલ છે.

વળી આત્માનું પરતંત્રપણું અસિદ્ધ નથી. હીનસ્થાન પરિગ્રહવત્વરૂપ હેતુથી તેની સિદ્ધિ છે. જેમ કે-મદ્યના આવિર્ભાવની પરતંત્રતાથી પુરુષને અશુચિસ્થાનનો પરિગ્રહ. ખરેખર, શરીર આત્માનું હીનસ્થાન છે, કેમ કે-હુઃખનો હેતુ છે.

શંકા-શુણ્યપણું હોવા છતાં ક્રોધ આદિમાં પરતંત્રતાનું નિમિત્તપણું દેખેલું છે ને ?

સમાધાન-તે ક્રોધ આદિ પૌદ્ગલિક (મોહનીયકર્મરૂપ પુદ્ગલજનિત) હોઈ શુણ્યરૂપ યુક્તિયુક્ત નથી. ભાવક્રોધ આદિનું તો પરતંત્રતાનું નિમિત્તપણું નથી, માટે પુણ્ય-પાપ દ્રવ્યરૂપ જ છે.) અનુભવ-સ્મરણ આદિના આધારભૂત આત્માનું મોહથી નાસ્તિપણું માને છે. તેઓનું કથન ભૂતનિહ્વરૂપ છે.

(૨) અભૂતના ઉદ્ભાવનના દૃષ્ટાન્તને કહે છે કે-કેટલાક, સ્વરૂચિથી યથા અવસ્થિત-અસંખ્યેય પ્રદેશપરિભાણવાળા, આશ્રયના વશે સંકેત-વિકાસરૂપ સ્વભાવવાળા, રૂપ-રસ-ગંધ-સ્પર્શ વગરના, અનેક પ્રકારની ક્રિયાવાળા આત્માની અવગણના કરી અજ્ઞાનના ખળે સર્વવ્યાપક, નિષ્ક્રિય, અંગુષ્ઠના પર્વના જેવડો, આદિત્ય જેવા ભાસ્વરસ્વરૂપવાળો આત્મા છે. એમ પ્રમાણશૂન્ય આત્માનું ઉદ્ભાવન કરે છે, તેથી એ લોકોનું અભૂતનું ઉદ્ભાવન અસત્ય છે. અર્થાન્તરનું દૃષ્ટાન્ત-જે ગાયને ઘોડો કહે છે અને ઘોડાને ગાય કહે છે, એમ મૂઠતાથી કે શઠતાથી વિપરીતરૂપે તે વચન અર્થાન્તરરૂપ અસત્ય છે. શાસ્ત્રપ્રતિષિદ્ધ, કુત્સિત વચનરૂપ ક્રિયા 'ગર્હા.'

૦ તેનું ઉદાહરણ-ખેતરને ખેડો ! હિંસાની નિવૃત્તિનું પ્રતિબંધક (હિંસાકારક) હોવાથી આ વચનનું અસત્યપણું છે, હિંસાનિવૃત્તિ(અહિંસા)ના પરિરક્ષણ માટે મૃષાવાદ આદિ નિવૃત્તિનો ઉપદેશ છે.

૦ કાણુને કાણો કહેવો, આવું વચન નિષ્કુર વચન છે. તે પણ પરની પીઠાના ઉત્પાદમાં હેતુ હોવાથી સાચું પણ નિંદાપાત્ર છે. આ પ્રમાણે છળવાળું, દંભવાળું, કટુક વગેરે વચનોનું અસત્યપણું વિચારવું.

૦ આ ત્રતમાં ખેંતાલીશ ભેદવાળી ચાર ભાષાઓ સારી રીતે જાણવી જોઈએ. ત્યાં વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ સત્યા-મૃષા-અત્યામૃષા-અસત્યામૃષા, એમ ચાર પ્રકારની ભાષા છે. નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ તો સત્ય અને અસત્યના ભેદથી ભાષા, આરાધકત્વ અને વિરાધકત્વ-રૂપ ભેદના આનુગણ્યથી બે પ્રકારની છે. શુદ્ધનયથી દેશ અને સર્વભેદથી બે પ્રકારની ભાષા છે, કેમ કે-આરાધકત્વ-વિરાધકત્વના ભેદનો અભાવ છે : અને એક કાળમાં બે ઉપયોગનો અસ્વીકાર છે. અન્યથા, શબ્દકર્મના બંધનો પ્રસંગ આવે છે.

૦ ત્યાં સત્ય, જનપદ-સંમત-સ્થાપના-નામ-રૂપ-પ્રતીત્ય-વ્યહાર-ભાવ-યોગ-ઔપમ્ય-રૂપ સત્યના ભેદથી દશ પ્રકારવાળું છે.

(૧) જનપદસત્ય-નાના-વિવિધ દેશની ભાષારૂપ છે. એક દેશમાં જે અર્થના વાચક-

પણાએ રૂઢ જે વચન છે, તે ખીજા દેશમાં તેના અવાચકપણાએ છોડાતું પણ વ્યવહારની પ્રવૃત્તિનો હેતુ હોઈ સત્ય છે. જેમ કોંકણ આદિ દેશોમાં પય(ફૂધને) ‘પિજજ’ તરીકે કહેવાય છે. ઇત્યાદિ.

(૨) સમ્ભતસત્ય—સકળ લોકની સંમતિથી સત્યપણાએ પ્રસિદ્ધ. જેમ પંકથી જન્યત્વ કુમુદ-કુવલય આદિમાં તુલ્ય હોવા છતાં અરવિન્દને જ પંકજ તરીકે જે કહેવાય છે, તે આબાલગોપાલ પ્રસિદ્ધ છે માટે સત્ય છે. ખીજે ઠેકાણે તો અસંમત હોવાથી અસત્ય છે.

(૩) સ્થાપનાસત્ય—જેમ અક્ષરવિન્યાસ (રચના) આદિમાં આ માસો છે, આ કાર્ષાપણુ (સોળ માસાબ્રમાણુ એક માપ, એંશીરતિભારનું એક વજન) આ સો છે, આ હજાર છે. ઇત્યાદિ.

(૪) નામસત્ય—કુળને કે ધનને નહિ વધારનારો પણ આ કુળવર્ધન છે, આ ધનવર્ધન છે, આવું વચન.

(૫) રૂપસત્ય—જેમ તેના ગુણરહિતનું તથા રૂપ(વેષ)નું ધારણુ. દંભથી યતિના વેષને ગ્રહણ કરનારને, આ યતિ છે—એમ કહેવું.

(૬) પ્રતીત્યસત્ય—ખીજી વસ્તુનો આશ્રય કરી ખીજી વસ્તુમાં દીર્ઘપણું—હ્રસ્વપણું વગેરે કહેવું. જેમ કનિષ્ઠા નામની અંગુલિની અપેક્ષાએ અનામિકા દીર્ઘ છે, મધ્યમાની અપેક્ષાએ હ્રસ્વા કહેવાય છે. અનંતપરિણામવાળી વસ્તુના તાદૃશ તાદૃશ (તેવા તેવા) સહકારિના સંનિધાનમાં તે તે રૂપ(પરિણામ)ની અભિવ્યક્તિનું સત્યત્વ છે.

(૭) વ્યવહારસત્ય—ગિરિમાં રહેલ ઘાસ વગેરે બળતા હોવા છતાં ‘ગિરિ બળે છે,’ ઇત્યાદિ વચન.

(૮) ભાવસત્ય—જેમ પાંચ વર્ણોના સંભવ છતાં પણ ધોળી બગદી. ઇત્યાદિ.

(૯) યોગસત્ય—જેમ છત્રના યોગથી કે દંડના યોગથી કદાચિત્ છત્ર-દંડનો અભાવ છતાં છત્રી, દંડી, ઇત્યાદિ વચન.

(૧૦) ઔપમ્યસત્ય—જેમ સમુદ્ર જેવું તળાવ છે.

૦ અસત્ય પણ, ક્રોધ-માન-માયા-લોભ-પ્રેમ-દ્વેષ-હાસ્ય-ભય-આખ્યાયિકા-ઉપધાતથી નિઃસૂત, દશ પ્રકારનું છે.

(૧) ક્રોધનિઃસૂત—જેમ ક્રોધવાળો બાપ પુત્ર પ્રત્યે કહે છે કે-‘તું મારો છોકરો નથી,’ ઇત્યાદિ વચન.

(૨) માનનિઃસૂત—અભિમાનથી કોઈ એક થોડા ધનવાળો પણ કહે છે કે-‘હું મહા ધની છું,’ ઇત્યાદિ વચન.

(૩) માયાનિઃસૂત—જેમ માયાકાર (બહુગર) વગેરે બોલે છે કે-‘ગોળો નાદો’ ઇત્યાદિ.

(૪) લોભનિઃસૂત—જેમ વણિક વગેરે, ‘અન્ય પ્રકારે ખરીદ કરેલી વસ્તુને આ પ્રકારે

ખરીદ કરેલ છે' એવું વચન બોલે.

(૫) પ્રેમનિઃસૃત-જેમ અતિરિક્તોતું (પ્રેમથી અધિકોતું) સ્ત્રી આદિ પ્રત્યે બોલવું થાય છે કે-‘હું તારો દાસ છું.’

(૬) દ્વેષનિઃસૃત-જેમ ગુણવાળામાં પણ ‘આ ગુણ વગરનો છે,’ ઇત્યાદિ કથન.

(૭) હાસ્યનિઃસૃત-જેમ ઘરમાં રહેલા પિતા હોવા છતાં હાસ્યથી બોલે કે-‘મારો બાપ અહીં નથી.’ ઇત્યાદિ.

(૮) ભયનિઃસૃત-જેમ ચોર આદિના ભયમાં અસમજસ કથન.

(૯) આખ્યાયિકાનિઃસૃત-જેમ કાલ્પનિક કથા આદિનું કથન.

(૧૦) ઉપધાતનિઃસૃત-જે ચોર નથી, તેને ‘તું ચોર છે’ એવું અસભ્ય વચન.

૦ ઉત્પન્નમિશ્રિત-વિગતમિશ્રિત-મિશ્રકમિશ્રિત-જીવમિશ્રિત-અજીવમિશ્રિત-જીવાજીવ-મિશ્રિત-અનંતમિશ્રિત-પ્રત્યેકમિશ્રિત-અદ્વામિશ્રિત અને અદ્વાદ્વામિશ્રિતના લેહથી સત્યામૃષા-રૂપ વચન દશ પ્રકારનું છે.

(૧) ઉત્પન્નમિશ્રિત-જેમ દશથી ઓછા કે વધારે છોકરાઓનો જન્મ કોઈ એક ગામમાં થયે છતે, ‘આજે આ ગામમાં દશ છોકરાઓ જન્મ્યા છે’ આવું વચન. તેમજ ‘આવતી કાલે તેને સો આપીશ’ આમ કહીને પચાસનું દાન. આ લોકમાં મૃષાપણના અદર્શનથી અને અનુત્પન્ન અંશમાં મૃષાપણના વ્યવહારથી સત્યામૃષા વચન છે.

(૨) વિગતમિશ્રિત-જેમ તે પ્રકારે જ પૂર્વવત્ મરણનું કથન.

(૩) મિશ્રકમિશ્રિત-જેમ આજે નગરમાં દશ છોકરાઓ જન્મ્યા અને દશ વૃદ્ધો મર્યા, એવું વચન.

(૪) જીવમિશ્રિત-જેમ જીવતા અને મરેલા કરમિયાઓની રાશિમાં જીવરાશિ.

(૫) અજીવમિશ્રિત-જેમ ઘણા મરેલા કૃમિની રાશિમાં થોડા જીવતાઓ હોયે છતે આ ‘અજીવરાશિ’ છે, એવું વચન.

(૬) જીવાજીવમિશ્રિત-જેમ તે જ રાશિમાં આટલા જીવે છે અને આટલા મરેલા છે, એવું વચન.

(૭) અનંતમિશ્રિત-જેમ પરીતપત્ર આદિવાળા મૂલ-કંદ આદિમાં સઘળો પણ આ અનંતકાય છે, એવું કથન.

(૮) પ્રત્યેકમિશ્રિત-અનંતની સાથે પ્રત્યેકને જોઈ સઘળો પણ પ્રત્યેક છે, એવું કથન.

(૯) અદ્વામિશ્રિત-જેમ કોઈ એક, કોઈ એકને જલ્દી ચલાવતો દિવસમાં પણ પૂર્ણ-પ્રાય દિવસ થયે છતે ‘રાત્રિ થઈ ગઈ,’ એમ બોલે છે.

(૧૦) અદ્વાદ્વામિશ્રિત-અદ્વાદ્વા એટલે દિવસનો અને રાત્રિનો એક ભાગ. જેમ પહેલી

પોરસીમાં (પહુરમાં) જ ઉતાવળ કરતો કોઈને કહે છે કે-‘જલ્દી તૈયાર થાઓ-અપોર થઈ થયો છે.’

૦ અસત્યામૃષાડૃપ વચન તો આમંત્રણ-આજ્ઞાપન-યાચન-પ્રચ્છન-પ્રજ્ઞાપન-પ્રત્યાખ્યાન-ઈચ્છાનુલોભ-અનભિગૃહીત-અભિગૃહીત-સંશયકરણ-વ્યાકૃત-અવ્યાકૃતના ભેદથી ખાર પ્રકારનું છે.

(૧) આમંત્રણ-જેમ હે દેવદત્ત ! ઇત્યાદિ વચન. આ પૂર્વકથિત સત્ય આદિ ત્રણ ભેદોથી વિલક્ષણ હોવાથી સત્યાદિરૂપ નથી, પરંતુ વ્યવહારપ્રવૃત્તિમાં હેતુ હોઈ અસત્યામૃષાડૃપ છે.

(૨) આજ્ઞાપન-જેમ ‘આ કરો !’ ઇત્યાદિ. આ પણ વચન તેના કરણ-અકરણભાવથી પરમાર્થથી એક ઠેકાણે પણ અનિયમ હોઈ તથા પ્રતીતિથી-અદુષ્ટ વિવક્ષાથી જન્ય હોઈ અસત્યામૃષાડૃપ જ છે. એ પ્રમાણે બીજે ઠેકાણે પણ વિચારવું.

(૩) યાચન-જેમ ‘શિક્ષાને તમે આપો !’

(૪) પ્રચ્છન-નહિ જાણેલા કે જાણેલા કે સંદેહવિષયભૂત અર્થને જાણવા માટે ‘તેના જાણકારને કેવી રીતે આ છે ?’ એમ પૂછવું.

(૫) પ્રજ્ઞાપન-જેમ ‘હિંસામાં પ્રવૃત્તિ કરનારો દુઃખી આદિ થાય છે’ એવું કથન.

(૬) પ્રત્યાખ્યાન-જેમ ‘યાચના કરનારને નિષેધ કરવો’ એવું કથન.

(૭) ઈચ્છાનુલોભ-કોઈએ કોઈને કહ્યું કે-‘અમે સાધુની પાસે જઈએ છીએ, ત્યારે તે બાદ્યો કે-‘સાડ’ છે એવું વચન.

(૮) અનભિગૃહીત-ચોક્કસ અર્થના અનિશ્ચયને અનુકૂળ વચન. જેમ ઘણા કાર્યો ઉપસ્થિત થયે છતે, ‘જે કાર્ય તને પ્રતિભાસે છે; તે કાર્ય તું કર !’ એવું વચન.

(૯) અભિગૃહીત-જેમ ત્યાં જ ‘આ હમણાં જ કરવું જોઈએ’ એવું વચન. અથવા જે અર્થના ગ્રહણ વગરનું કિંથ આદિ વચન અનભિગૃહીત, ઘટ આદિની માફક વચન અભિગૃહીત.

(૧૦) સંશયકરણ-જેમ અનેક અર્થમાં સાધારણ ‘સૈન્ધવમાનય’ સૈન્ધવ લાવો ! ઇત્યાદિ વચન.

(૧૧) વ્યાકૃત-પ્રકટ અર્થવાળું વચન. જેમ ‘દેવદત્તનો આ ભાઈ છે’ ઇત્યાદિ રૂપ.

(૧૨) અવ્યાકૃત-અપ્રકટ અર્થવાળું બાળક આદિની થપનિકા ઇત્યાદિ વચન. આ પ્રમાણે ચાર પ્રકારના વચનો સારી રીતે જાણ્યે છતે, પહેલો અને ચોથો સત્ય અને અસત્યામૃષાડૃપ એ ભેદ વાણીના વિષય કરવા જોઈએ, બીજા અને ત્રીજા એમ બે ભેદ અવાચ્ય છે.

ક્રમપ્રાપ્તં તૃતીયં વ્રતમાલ્યાતિ—

સ્વામ્યાદ્યદત્તવસ્તુપરિગ્રહણં સ્તેયં તસ્માત્તથા વિરતિસ્તૃતીયં વ્રતમ્ ॥સૂત્ર-૬॥

સ્વામ્યાદીતિ । સ્વામિજીવતીર્થકરગુરુભિરદત્તસ્ય વસ્તુન આદાનં પ્રમત્તયોગાસ્તેયમુચ્યતે, સર્વપ્રકારેણ યાવજ્જીવં તસ્માદ્વિનિવૃત્તિસ્તૃતીયમસ્તેયવ્રતમિત્યર્થઃ । તૃણોપલકાષ્ઠાદિકં તત્સ્વામિનાઽદત્તં, યત્સ્વામિના દત્તમપિ જીવેનાદત્તં યથા પ્રવ્રજ્યાપરિણામવિકલો માતાપિતૃમ્યાં પુત્રાદિર્ગુરુમ્યો દીયતે । યત્તીર્થકરૈઃ પ્રતિષિદ્ધમાધાકર્માદિ ગૃહ્યતે તત્તીર્થકરાદત્તમ્ । આધાકર્માદિદોષરહિતં સ્વામિના દત્તં ગુરુ-નનનુજ્ઞાપ્ય ગૃહીતં તદ્ગુર્વદત્તમિતિ તદેતત્સર્વં સ્તેયમુચ્યતે તદેતત્ચતુર્વિધસ્ય પ્રહ્ણપરિણામાભવોઽસ્તે-યમિતિ ભાવઃ । અત્રાષ્ટવિધકર્માદાનસ્ય સ્તેયત્વવ્યુદાસાય સ્વામ્યાદીત્યુક્તમ્ । ન ચ શબ્દાદિવિષયરથ્યા-દ્વારાદીન્યાદદાનસ્ય સાધોસ્તે યત્વપ્રસન્ન इति વાચ્યમ્ પ્રમત્તયોગાદિતિ પૂરણાત્, યત્નવતો હ્યપ્રમત્તસ્ય જ્ઞાનિનશ્શાસ્ત્રદૃષ્ટ્યાશબ્દાદીનામાદાનેઽપિ વિરતસ્યાસ્તેયત્વપ્રસિદ્ધેઃ, સામાન્યતસ્તેષાં મુક્તત્વેન દત્તમેવ વા સર્વં ન હ્યસૌ પિહિતાદિદ્વારાદીન્ પ્રવિશતીતિ ભાવઃ ॥

કેમપ્રાપ્ત ત્રીજા વ્રતનું વર્ણન.

ભાવાર્થ—“સ્વામી આદિએ નહિ આપેલ વસ્તુનું પરિગ્રહણ સ્તેય (ચોરી) છે તેથી તથા વિરતિ ‘ત્રીજું વ્રત’ કહેવાય છે.”

વિવેચન—સ્વામીએ, જીવે, તીર્થકરે, ગુરુએ (આજ્ઞાદ્વારા) નહિ આપેલ વસ્તુનું પ્રમત્તયોગથી ગ્રહણ, એ ચોરી કહેવાય છે. સર્વ પ્રકારથી જીવજીવ સુધી તે સ્તેયથી વિનિવૃત્તિ, એ ત્રીજું ‘અસ્તેયવ્રત’ કહેવાય છે.

૦ સ્વામીઅદત્ત—તૃણ—પત્થર—કાષ્ઠ વગેરે, તે સ્વામીએ નહિ આપેલ, તે સ્વામીઅદત્ત.

૦ જે સ્વામીએ આપેલ છતાં જીવે નહિ આપેલ. જેમ દીક્ષાના ભાવ વગરના પુત્ર વગેરે મા—બાપથી ગુરુઓને અપાય છે, તે જીવાદત્ત.

૦ જે તીર્થકરભગવંતોએ નિષેધ કરેલ આધાકર્મ—અનંતકાય—અભક્ષ્યાદિ ગ્રહણ કરાય છે, તે તીર્થકરાદત્ત કહેવાય છે.

૦ આધાકર્મ આદિ દોષોથી રહિત, સ્વામીએ આપેલ પણ ગુરુની આજ્ઞા પ્રાપ્ત થયા વગર જે ગ્રહણ કરેલું, તે ગુરુઅદત્ત છે. આ સઘળું ચોરી તરીકે કહેવાય છે. તેથી આ ચાર પ્રકારના અદત્તના ગ્રહણના પરિણામનો અભાવ ‘અસ્તેય’ છે, એવો ભાવ છે.

૦ અહીં આઠ પ્રકારના કર્મના ગ્રહણમાં સ્તેયત્વના ખંડન માટે ‘સ્વામ્યાદિ’તિ કહેલ છે.

શંકા—શબ્દ આદિ વિષયોને અને રથ્યા(શિરી—મહોદલા)ના દ્વાર વગેરેને ગ્રહણ કરનાર સાધુમાં સ્તેયત્વનો પ્રસંગ લાગે ખરો ?

સમાધાન—પ્રમત્તયોગપૂર્વક, એમ કહેવાથી દોષ નહિ આવે, કેમ કે—ખરેખર,

જયણા(ઉપયોગ)વંત અપ્રમાદી જ્ઞાનીને શાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી શબ્દ વગેરેના ગ્રહણમાં પણ વિરતમાં અસ્તેયપણાની પ્રસિદ્ધિ છે. અથવા સામાન્યથી તે શબ્દ આદિ વિષય આદિનું મુક્તપણું હોવાથી સઘળું આપેલું જ છે. ખરેખર, આ વિરત આત્મા, વિહિત આદિમાં-બંધ આદિ દ્વારા આદિમાં પ્રવેશ કરતો નથી.

અથ ચતુર્થ વ્રતમભિદધાતિ—

ઔદારિકવૈક્રિયશરીરવિલક્ષણસંયોગાદિજન્યવિષયાનુભવનબ્રહ્મ તસ્માત્તથા વિરતિસ્તુર્ય વ્રતમ્ ॥સૂત્ર-૭॥

ઔદારિકેતિ । તિર્યક્નુષ્ઠાણાં દેવાનાં યચ્છરીરદ્વયં તસ્ય યોડયં વિલક્ષણસંયોગઃ સ્ત્રીપુંસંસર્ગવિશેષસ્સમ્પર્કઃ, આદિના સંકલ્પનામગ્રહણદર્શનાદીનાં ગ્રહણમ્, તજ્જન્યં યદ્વિષયાનુભવનં તદબ્રહ્મ, પચ્ચ-શરીરેષુ ઔદારિકવૈક્રિયશરીરવચ્છેદેનૈવાબ્રહ્મસમ્ભવો નાન્યશરીરાવચ્છેદેનેતિ સૂચનાય તદુક્તિઃ । તદિ-દમબ્રહ્મ દ્રવ્યાદિતો નિર્જીવપ્રતિમાદિદ્રવ્યેષુ સજીવપુરુષાઙ્ગનાશરીરેષૂર્ધ્વાધસ્તિર્યગ્લોકેષુ દિવા વા રાત્રૌ વા ક્રોધમાનમાયાલોભેભ્યઃ સમ્ભવતિ, ન ચ ચેતનસ્યાચેતનેન સહ વિલક્ષણસયોગો ન મુહ્યતયા મૈથુનસુખાનુભવનહેતુરપિ તૂષ્ણચારત્ત્વમ્, મુહ્યતયા ફલમતો નોપચારઃ । આસન્નદેશસ્થિતધ્રાતૃભગિન્યોઃ શરીર-સંયોગસ્યાબ્રહ્માનુકૂલત્વાભાવેન તદ્વચાવૃત્ત્યૈ વિલક્ષણસંયોગેત્યુક્તમ્, તથા ચ વેદોદયપ્રયુક્તવિલક્ષણસંયો-ગશ્ચિત્તપરિણામવિશેષદ્વારકો યેન વિષયસુખમનુભૂયતે તદબ્રહ્મેતિ ફલિતાર્થઃ । ઈદંશાબ્રહ્મણોડબ્રહ્મચર્યં રૌદ્રં પ્રમાદોડનન્તસંસારો લોકાનાદરોડધર્મં ઇહપરલોકાપાયો દર્શનચારિત્રમોહનીયબન્ધોડનન્તપ્રાણિઘાતશ્ચ ફલમ્ । તથા ચૈવંવિધાદબ્રહ્મણો યોગકરણત્રયેણાષ્ટાદશધા જ્ઞાનશ્રદ્ધાનપૂર્વકં વિરમણં ચતુર્થ વ્રતમિત્યર્થઃ । ઔદારિકાપેક્ષ્યા સ્વયં ન કરોતિ મનસા વાચા કાયેન વા, નાન્યેન કારયતિ મનસા વાચા કાયેન વા કુર્વન્તં વા નાનુમોદતે મનસા વાચા કાયેન વેતિ નવવિધઃ, एवं વૈક્રિયાપેક્ષ્યાપીતિ ॥

અતુર્થવ્રતનું વર્ણન.

ભાવાર્થ—“ઔદારિક-વૈક્રિયશરીરના વિલક્ષણ સંયોગ આદિ જન્ય વિષયનો અનુભવ, એ ‘અબ્રહ્મ’ કહેવાય છે. તેથી તથાવિરતિ, એ ‘અતુર્થવ્રત’ કહેવાય છે.”

વિવેચન—તિર્યંચોના, મનુષ્યોના અને દેવોના બે શરીર, તેનો વિલક્ષણ સંયોગ=

૧. મૂલતોડબ્રહ્મ દ્વિવિધમૌદારિકં દિવ્યચ્ચ, આદ્યં તિર્યક્નુષ્ઠાણામપર મવનવાસ્યાદીનામ્ । તદ્દ્વિ-વિષમપિ મનોવાકાયૈઃ કરણકારણાનુમોદનૈશ્ચ યથાયથમષ્ટાદશવિધં વિજેયમ્ । તચ્ચ દેવમનુજાસુરૈરમિલષણીયં કલકલનિમિત્તત્વેન દુર્મોચનત્વેન ચ પદ્મપનકપાશજાલસન્નિમં સ્ત્રીપુંસપુંસકવેદચિહ્નં તપસ્સયમગ્રહણચર્યવિઘ્નકર-બહુપ્રમાદમૂલં કુપુરુષૈરાસેવ્યં જન્મજરામરણશોકહેતુકં દર્શનચારિત્રમોહસ્ય નિમિત્તમવસેયમ્ । બ્રહ્મચર્યનુ-ઉત્તમતપોનિયમજ્ઞાનદર્શનચારિત્રસમ્યક્ત્વવિનયમૂલં યમનિયમગુણપ્રધાનયુક્તં વ્રતેષુ પ્રમાવવત્ પ્રગસ્તગમ્भीર-સ્થિરાન્તઃકરણં સુખહેતુઃ સિદ્ધગતિનિલયં મુનિવરપ્રતિપાલિતં પચ્ચમહાવ્રતમધ્યે મુણ્ડુ રક્ષિતં પ્રધાનમિતિ ॥

સ્ત્રી-પુરુષનો વિશિષ્ટ સંયોગ આદિથી સંકલ્પ અને નામનું ગ્રહણ, દર્શનનું ગ્રહણ. તેનાથી જન્ય જે વિષયનો અનુભવ, તે 'અગ્રહ' કહેવાય છે. પાંચેય શરીરોમાં ઔદારિક-વૈક્રિય-શરીરના આલંબને અગ્રહનો સંલવ છે, ખીજા શરીરોના નિમિત્તે નહિ, એમ સૂચન કરવા માટે 'ઔદારિક' ઇત્યાદિનું કથન છે.

૦ તે આ અગ્રહ, દ્રવ્ય આદિની અપેક્ષાએ નિર્જીવ પ્રતિમાદિ દ્રવ્યોમાં, સજીવ પુરુષ-સ્ત્રીના શરીરોમાં, ઊર્ધ્વ-અધો-તિચ્છાદિોકોમાં, દિવસમાં કે રાત્રિમાં, ક્રોધ-માન-માયા-લોભોથી થાય છે.

શંકા-એતનનો અએતનની સાથે વિલક્ષણ સંયોગ મુખ્યપણાએ મૈથુનમુખના અનુભવનના હેતુરૂપ નથી, પરંતુ ઉપચારથી છે ને ?

સમાધાન-મુખ્ય ક્ષણના અભાવના પ્રસંગથી મુખ્ય ત્રિંદુગત કૂરતા, શૂરતા આદિની માણુવકમાં અપ્રવૃત્તિની માફક અહીં અપ્રવૃત્તિ નથી. અહીં મુખ્ય ક્ષણ દેખાય છે, માટે ઉપચાર નથી.

૦ નજીકના દેશમાં રહેલ લાઈ-ખંડેનના શરીરના સંબંધમાં અગ્રહની અનુકૂળતાનો અભાવ હોવાથી, તેના વ્યવચ્છેદ માટે 'વિલક્ષણસંયોગઃ' એમ કહેલ છે. તથાચ વેદના ઉદયથી જન્ય વિલક્ષણ સંયોગ ચિત્તના વિશિષ્ટ પરિણામ દ્વારવાળો છે, કે જેનાથી વિષય-મુખનો અનુભવ થાય છે. તે અગ્રહ કહેવાય છે, એમ દ્વિતીયાર્થ છે.

૦ આવા અગ્રહનું રૂઝદ્રતા, પ્રમાદ, અનંત સંચાર, લોકનો અનાદર, અધર્મ, ઈહલોક અને પરલોકનો અપાય (હાનિ), દર્શનમોહનીય-ચારિત્રમોહનીયકર્મનો બંધ અને અનંત પ્રાણીઓની હિંસા, એ ક્ષણ છે.

૦ તથાચ આવા પ્રકારના અગ્રહથી ત્રણ યોગ અને ત્રણ કરણથી અઢાર પ્રકારે જ્ઞાન-શ્રદ્ધાનપૂર્વક વિરમણ, એ 'અતુર્યત્રત' કહેવાય છે.

૦ ઔદારિકશરીરની અપેક્ષાએ (મૂળથી અગ્રહ ઔદારિક અને દિવ્યના ભેદથી બે પ્રકારનું છે. પહેલું અગ્રહ તિર્યચ અને મનુષ્યોને હોય છે. ખીજું અગ્રહ ભવનવાસી આદિ દેવોને હોય છે. તે બે પ્રકારનું અગ્રહ પણ મન-વચન-કાયારૂપ ત્રણ યોગોથી તથા કરવું-કરાવવું અને અનુમોદવું એ રૂપ ત્રણ કરણોથી, તેમ અઢાર પ્રકારનું બણવું. વળી તે અગ્રહ, દેવ-મનુષ્ય-અસુરોથી અભિલાષાનો વિષય, કલંકનું નિમિત્ત હોઈ, દુઃખે કરી છોડી શકાય એવું હોઈ, પંકપનકપાશ મલમ્ભમાન, સ્ત્રી-પુરુષ-નપુંગ્કવેદરૂપ ચિહ્નવાળું, તપ-અયમ અને પ્રહર્યમાં વિદ્ન કરનારું, બહુ પ્રમાદનું મૂળ, કુત્સિત પુરુષોથી આરોવનયોગ્ય અને જન્મ-જરા-મરણ-શોકના હેતુરૂપ દર્શનમોહ-ચારિત્રમોહનું નિમિત્ત બણવું. પ્રહર્ય તો ઉત્તમ તપ, નિયમ, જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, સમ્યક્ત્વ અને વિનયનું મૂળ છે. યમ, નિયમ, શુભપ્રધાનથી યુક્ત ત્રતોમાં પ્રભાવવાળું, પ્રશસ્ત-ગંભીર-સ્થિર અંતઃકરણ કરનારું,

सुभनो हेतु, सिद्धिगतिनुं स्थान, सुनिवेशी प्रतिपादित अने पांच महाव्रतोमां प्रधान छे.) पोते मनथी-वचनथी के कायाथी करतो नथी, भीष्म पासे मनथी-वचनथी के कायाथी कशयतो नथी, करनार भीष्मने मनथी-वचनथी के कायाथी अनुमोदतो नथी. आभ नव प्रकारनुं प्रह्वार्य छे. आवी रीते वैद्विनी अपेक्षान्ते नव प्रकारनुं, अेभ अठार प्रकारनुं छे.

अथ पञ्चमं व्रतमाचष्टे—

सचित्ताचिचमिश्रेषु द्रव्येषु मूर्च्छां परिग्रहस्ततश्च तथा विरतिः पञ्चमं व्रतम् ॥ सूत्र-८॥

सचिचेति । मूर्च्छां लोभपरिणतिभेदः, ययाऽऽत्मा मोहसुपनीयते विवेकात्प्रच्याव्यते च, प्रच्युत-विवेकश्च प्रतिविशिष्टलोभकषायोपरागादयुक्तप्रवृत्तिर्न किञ्चित्कार्यमकार्यं वा जानाति, मूर्च्छेयं सर्वदोष-प्रसूः, ममेदमिति सति संकल्पे हि रक्षणादयस्तस्य संजायन्ते, तत्र च हिंसाऽवश्यंभाविनी तदर्थमनृतं जल्पति चौर्यश्चाचरति कचिन्मैथुने कर्मण्यपि प्रवर्तते तत्प्रभवाश्च नरकादिषु दुःखप्रकारा अनुभवाः, सा च मूर्च्छा एकद्वित्रिचतुःपञ्चेन्द्रियेषु चेतनावत्सु, आभ्यन्तरेषु क्रोधमानमायालोभमिथ्यादर्शन-हृत्परित्यक्तिभयशोकजुगुप्सावेदाख्येषु, बाह्येषु वास्तुक्षेत्रधनधान्यशय्यासनयानकुप्यद्विचतुष्पादभाण्डा-ख्येषु द्रव्येषु भवति क्रोधादिषु परिग्रहहेतुत्वात्तत्प्रयुक्तस्वगौरवरक्षणाय तत्रानुरागाद्वा परेषु च ममेद-मित्यज्ञानविषयत्वान्मूर्च्छां भवति । तथा च सचित्ता योषिदादयोऽचित्ता आहारादयो भिश्रा भूषणविभू-षितमामिनीप्रभृतयः, एवम्भूतेषु द्रव्येषु या मूर्च्छा परिणामविशेषः स परिग्रहः । यद्यपि वातपित्तश्लेष्म-णामन्यतमस्य दोषस्य प्रकोपादुपजायमानपरिणामविशेषोऽपि मूर्च्छा तथाप्यत्र सचित्तादिविषयिणी परि-णतिर्प्राप्तिः । प्रमादसहकारेणेत्यस्यानुवृत्त्या च रागद्वेषमोहमूला हिंसावन्मूर्च्छेति लभ्यते, तेन तद्रहितस्या-प्रमत्तकायमनोवाग्व्यापारस्य संयमोपकरणादिषूपधिशय्याहारशरीरेष्वागमानुज्ञातेषु न मूर्च्छेति विज्ञेयम्, अन्यथा शरीराहारशिथ्यादिपरिग्रहस्यापि मूर्च्छात्वापत्तेः धर्मोपष्टम्भकत्वस्य त्वत्रापि समानत्वात् । न च यथाऽऽध्यात्मिकेऽपि रागादावात्मपरिणामे सङ्गो मूर्च्छा तथा ज्ञानदर्शनचारित्र्येषु सङ्गो मूर्च्छा स्यादिति वाच्यम्, आत्मस्वभावानतिवृत्तेः, रागादयो हि कर्मोदयतंत्रा इत्यनात्मस्वभावा न ज्ञानादयस्तथा, आत्मस्वभावभूतत्वात् । ततश्चेति, निरुक्तपरिग्रहादित्यर्थः, तथा विरतिरिति, सर्वप्रकारेण यावज्जीवं ज्ञान-श्रद्धानपूर्विका विरतिरित्यर्थः । पञ्चविधस्यास्य महाव्रतस्य दाढर्यापादनार्थमेकैकस्य पञ्च पञ्च भावना भव-न्ति, भावनाभिर्हानम्यस्यमानानि महाव्रतान्यनभ्यस्यमानविद्यावन्मलीमसानि भवन्ति । तत्राहिंसायास्ता-वदीर्यासमितिर्मनस्समितिर्वचनसमितिरादानसमितिरालोकितपानभोजनमिति पञ्च भावनाः । स्वपरबाधा-परिहारफलिका पुरतो युगमात्रनिरीक्षणपूर्विका सोपयोगिनो गमनविषयिणी प्रवृत्तिरीर्यासमितिः । गमन-क्रियायामसमितो हि प्राणिनः पादेन ताडयेत्, अन्यत्र पातयेत्तथा परितापयेत् । तस्मादीर्यासमितेना-वश्यंभावितव्यम् । आर्त्तरीद्रव्यान्परिहारेण धर्मध्यान उपयोगो मनस्समितिः, वधेन बन्धेन परितापेन

१. ईर्यायामकृतेऽवधाने प्राणिनोऽभिहन्त्यात् पादेन ताडयेदन्यत्र प्राणिनः पातयेत् पीडाभुत्पादये-ज्जीविताद्वयपरोपयेत् तथा च कर्मोपादानत्वात्तत्र समितेन भाव्यम्, तथा चैर्यासमित्या भावितान्तरात्मा

नृशंसं न किञ्चन कर्म कदापि मनसाऽल्पमपि ध्यातव्यमनेन प्रकारेण मनस्समिनियोगेन जीवश्चित्त-
सत्प्रवृत्तिलक्षणव्यापारेण वासितो भवति । एवं वचसापि प्राणिनां परितापादिकारिणा न भणितव्यम् ।
किन्तु साधुना तत्र समितेन भवितव्यम् । उपधिप्रभृतीनामागमानुसारेण निरीक्षणप्रमार्जनरूपाऽऽदान-
समितिः । संयतेन हि सदा प्रत्युपेक्षणप्रस्फोटनान्यां प्रमार्जनया च भाजनवस्त्रादिकं निक्षेप्तव्यं ग्रही-
तव्यञ्च । सनियममाहारादीनां प्रत्यवेक्षणरूपा पञ्चमी भावना, एभिः पञ्चभिर्भावनाविशेषैर्हि सा पाञ्च-
हेतुभिस्सदा स्वस्थचित्तेनासेवितमर्हिसालक्षणं व्रतमनाश्रवस्योपायः । द्वितीयव्रतस्य क्रोधलोभर्भारुन्व-
हास्यप्रत्याख्यानानि आलोच्यभाषणमिति पञ्च भावनाः । क्रुद्धः क्रोधतरलितमनस्कृतया मिथ्या
व्रूयात्, लोभपरवशश्चार्थाकांक्षया, भयार्तः प्राणादिरक्षणेच्छया, हसन् कौतुकेनेति तत्प्रत्याख्यानानि
चतस्रो भावनाः, सम्यग्ज्ञानपूर्वकं पर्यालोच्य मिथ्या मा भूदिति मोहतिरस्कारद्वारेण भाषणं पञ्चमी
भावना । तृतीयव्रतस्य विचिन्त्यावग्रहयाचना, पुनः पुनरवग्रहयाचना, अवग्रहधारणम्, साधर्मिकेन्यो-
ऽवग्रहयाचनमनुज्ञापितपानान्नग्रहणमिति पञ्च भावनाः, तत्र देवेन्द्रराजगृहपतिशय्यातरसाधर्मिकभेद-
भिन्नावग्रहेषु पूर्वः पूर्वो वाध्य उत्तर उत्तरो वाधक इति सञ्चिन्त्य यः स्वामी स एव याच्योऽस्वाभि-
याचने तु दोषबाहुल्यमुक्तमित्येवं विचिन्त्यावग्रहयाचनं प्रथमा । सकृद्वत्तेऽप्यवग्रहे स्वामिना भूयोऽव-
ग्रहयाचनं कार्यं, पूर्वलब्धेऽवग्रहे ग्लानाद्यवस्थामु मूत्रपुरीषोत्सर्गपात्रकरचरणप्रक्षालनस्थानानि दातृचित्त-
पीडापरिहारार्थं याचनीयानि, एवं याञ्चामाचरन्नादत्तादानजनितेनागसा स्पृश्यत इति द्वितीया । एता-
वन्मात्रपरिमाणमेव क्षेत्रादि ममोपयोगि नाधिकमित्यवग्रहस्य धारणमिति तृतीया । एवमवग्रहधारणं हि
तदभ्यन्तरवर्त्तिनीमूर्ध्वस्थानादिक्रियामासेवमानो न दातुरुपरोधकारी भवति, याञ्चाकाल एवावग्रहानव-
धारणे विपरिणतिरपि दातुश्चेतसि स्यात्, आत्मनोऽपि चादत्तपरिमोगजनितः कर्मबन्धः स्यादिति ।
साधुभ्यः पूर्वपरिगृहीतक्षेत्रेभ्योऽवग्रहो मासादिकालमानेन पञ्चकोशादिक्षेत्ररूपो याच्यः, तदनुज्ञानाद्भि-
तत्रासितव्यम्, तदनुज्ञातं हि तत्रोपाश्रयादि समस्तं गृहीयात्, अन्यथा स्तेयं स्यादिति चतुर्थी ।
अनुज्ञया स्वीकृतान्नपानयोरभ्यवहारः, सूत्रोक्तप्रकारेण प्रासुकमेपणीयं कल्पनीयञ्च पानान्नमानीयालो-
चनापूर्वं गुरवे निवेद्यानुज्ञातो गुरुणा मण्डल्यामेकको वाऽश्रीयात्, उपलक्षणमेतत्, यत्किञ्चिदौघिकौ-
पग्रहिकभेदभिन्नमुपकरणं धर्मसाधनं तत्सर्वं गुरुणाऽनुज्ञातं परिभोक्तव्यम् । एवं विदधानो नातिक्राम-
त्यस्तेयव्रतमिति पञ्चमी । चतुर्थव्रतस्य स्त्रीपण्डपशुमद्वेदमासनकुड्यान्तरोज्जनं, सरागस्त्रीकथात्यागः

जीवो मालिन्यमात्ररहितत्वात् विशुद्धयमानपरिणामत्वादक्षतचारित्रत्वान्मृपावादाद्युपरमान्मोक्षसाधको भवती-
त्येवं सर्वत्र भावनीयम् ॥

१. मृपावादाविरतिलक्षणस्य सवरस्य गुरुसमीपे प्रयोजनमाकर्ष्य हेयोपादेयवचनैर्दम्प्यं सम्यग्ज्ञात्वा
विकल्पव्याकुलतारहितो वचनचापल्यं विहायार्थतः कटु शब्दतः परमं साहसमतिक्रितं परस्य जन्तोः पीडा-
कर सावद्यं वचनं न भाषेत । किन्तु सद्भूतार्थं पथ्यं परिमिताक्षरं प्रणिपाद्यविवक्षितार्थप्रतीतिजनकं वचनदोष-
रहितं उपपत्तिभिरत्राधितं पूर्वं बुद्ध्या पर्यालोचितमवसरे भाषेत । एवं सति सयतकरचरणनयनवदन-
शूरः सत्यार्जवसम्पन्नो भवति ॥

પ્રાગ્નતસ્મૃતિવર્જનમ્, સ્ત્રીणां मनोहराङ्गावलोकनस्वाङ्गसंस्कारपरिवर्जनं, પ્રણીતાત્યશનત્યાગ इति पञ्च भावनाः । देवमानुषभेदास्सचित्ताः स्त्रियः प्रस्तरलेप्यचित्रकर्मादिनिमित्ताश्चाचित्ताः नपुंसकवेदवर्त्तिनो महामोहकर्माणः पुंस्त्रीसेवनाभिरताः षण्डाः पशवः प्रसिद्धास्तत्ससक्तवसत्यासने, अन्तरस्थेऽपि कुड्यादौ यत्र मोहनादिशब्दः श्रूयते तादृशं स्थानञ्च ब्रह्मचर्यभङ्गभयेन त्याज्यमिति प्रथमा । मोहोदयानुकूलव-
निताकथात्यागः, तादृशी हि रागानुबन्धिनी शृङ्गारानुविद्धा कथा चित्तविक्षेपकारिणीति तामवश्यं त्यजे-
दिति द्वितीया । प्रव्रज्याग्रहणात्पूर्वं गृहस्थावस्थानुभूतकामिनीनिधुवनस्मरणस्य कामाग्निमन्दीपकत्वा-
त्तद्वर्जनं तृतीया । अपूर्वविस्मयरसनिर्भरतयाऽऽपातरमणीयानि स्त्रियो मुखनयनस्तनजघनादीनि सप्रेम
विलोकयतो निजाङ्गसंस्कारानुष्ठानपरायणस्य च ब्रह्मचर्यविधातोऽवश्यम्भावीति तत्परित्यजनं चतुर्थी ।
स्निग्धमधुरादिरसवत्पदार्थान् रूक्षमैक्ष्यानप्याकण्ठमभ्यवहरतो ब्रह्मक्षतिः शरीरपीडा च भवतीति तद्वर्जनं
पञ्चमी पञ्चमव्रतस्य तु पञ्चानामिन्द्रियार्थानां मनोज्ञानां स्पर्शरसगन्धवर्णशब्दानां प्राप्तौ स्नेहवर्जनं, अम-
नोज्ञानां प्राप्तौ च द्वेषवर्जनमिति पञ्च भावनाः । अभिष्वङ्गी हि मनोज्ञानभिलषेदमनोज्ञांश्च विद्विष्यात् ।
मध्यस्थस्तु मूर्च्छारहितत्वान्न क्वचित्प्रीतिमप्रीतिं वा करोति । एतान्येव महाव्रतानि शेषधर्माणां मूल-
भूतत्वात् मूलगुणाभिधेयानि, चरणसप्ततेरपि मूलगुणभूतानि, रात्रिभोजनविरमणन्तु व्रतं न तु महाव्रत-
मिति न तस्यात्र निरूपणमिति ॥

પંચમવ્રતનું વર્ણન.

ભાવાર્થ—“સચિત્ત-અચિત્ત-મિશ્રદ્રવ્યોભાં મૂર્ચ્છાં, એ ‘પરિગ્રહ’ કહેવાય છે અને તે પરિગ્રહથી તથા વિરતિ ‘પંચમવ્રત’ કહેવાય છે.”

વિવેચન—મૂર્ચ્છાં વિશિષ્ટ લોભની પરિણતિ છે. જે પરિણતિથી આત્મા મોહાક્રમ કરાય છે અને વિવેકથી બ્રહ્મ કરાવાય છે. બ્રહ્મ વિવેકવાળો પ્રતિવિશિષ્ટ લોભનામક કષાયના ગ્રહણથી અચુક્રત પ્રવૃત્તિવાળો કાય કે અકાય કાંઈ જાણતો નથી. આ મૂર્ચ્છાં સઘળા દોષોની

૧. ચતુર્વિધસ્યાશનપાનલાદિમસ્વાદિમભેદમિત્રસ્યાહારસ્ય સર્વથા પરિવર્જનં રાત્રાવિતિ રાત્રિભોજનવિરમ-
ણમ્ । સ મૂલગુણઃ સયતસ્યૈવ દેશવિરતસ્ય તૂત્તરગુણસ્તપોવદાહારવિરમણરૂપત્વાત્, તપ એવ વા તત્, ચતુર્થા-
દિવદાહારત્યાગરૂપત્વાત્, સમિત્યાદિવન્મહાવ્રતસરક્ષણાત્મકત્વાદુત્તરગુણઃ । ન ચૈવં વ્રતધારિણોઽપિ ન તન્મૂ-
લગુણરૂપં ભવતીતિ વાચ્યમ્ । સમસ્તવ્રતસરક્ષણેનાત્યન્તોપકારિત્વેન વ્રતિનો મૂલગુણત્વાત્, અન્યથા હિ મૂલગુણા
મહાવ્રતાદયો ન પરિપૂરિતામાસાદયન્તિ, રાત્રૌ મિશ્કાર્થમચક્ષુર્વિપયે પર્યટનપ્રસન્નેન વહ્નિપ્રદીપાદિમસ્પર્શનાત્,
દુષાહારગ્રહણાદેશ્ચ પ્રાણાતિપાતપ્રસન્નાત્, અન્ધકારવગ્નેન ચ પતિતહિરણ્યાદિદ્રવિણગ્રહણાદિપ્રસન્નાત્, યોગિત્ય-
રિભોગસમ્ભવાચ્ચ । ન ચૈવં તપઃપ્રમુત્તીનામપિ મૂલગુણત્વપ્રસન્નો મૂલગુણોપકારિત્વાવિરોધાદિતિ વાચ્યમ્
રાત્રિભોજનવિરમણવદસ્યાત્યન્તોપકારિત્વાભાવાત્ । યથાહિ પ્રાણાતિપાતાદીના પજ્જનામેકતરાભાવે શેષાણામ-
ભાવાન્મૂલગુણત્વં તથા રાત્રિભોજનવિરમણસ્યાગ્યભાવે સર્વવ્રતાભાવાદત્યન્તોપકારિત્વાન્મૂલગુણત્વમ્ । દેશાધિગતસ્ય
તુ ઉત્તરગુણત્વમારમ્ભજપ્રાણાતિપાતાદસ્યાનિવૃત્તત્વાદિતિ ભાવ્યમ્ ॥

જનની છે. ખરેખર, આ માફ છે-એમ સંકેપ થયે છતે, તે ધન આદિના રક્ષણ વગેરે થાય છે અને તે રક્ષણાદિમાં હિંસા અવશ્યભાવિ છે. તેના માટે અસત્ય બોલે છે અને ચોરી કરે છે. ક્ષતિયિત્ત મૈથુનકાર્યમાં પણ પ્રવર્તે છે અને તેનાથી જન્ય નરક આદિમાં દુઃખપ્રકારવાળા અનુભવો થાય છે.

૦ એકેન્દ્રિય-દ્વિન્દ્રિય-ત્રિન્દ્રિય-ચતુરિન્દ્રીય-પંચેન્દ્રિયરૂપ ચેતનવાળા દ્રવ્યોમાં, અચેતન વાસ્તુ આદિમાં, સચેતન-અચેતનરૂપ વાસ્તુ-ક્ષેત્ર-ધન-ધાન્ય-શય્યા-આસન-યાન-ઘટિતાઘટિત સ્વર્ણ-રૂપ વગેરે દ્વિપદ-ચતુષ્પદ-સાંઠ વગેરે બાહ્ય દ્રવ્યોમાં, આભ્યંતરરૂપ ક્રોધ-માન-માયા-લોભ-મિથ્યાદર્શન-હાસ્ય-રતિ-અરતિ-ભય-શોક-બુગુપ્સા-વેદનામક ઔદયિકભાવોમાં, પુદ્ગલદ્રવ્યમાં, પરિગ્રહનું હેતુપણું હોવાથી તે પરિગ્રહપ્રયુક્ત પોતાનું ગૌરવનું રક્ષણ કરવા માટે ત્યાં અનુરાગ થવાથી, પરદ્રવ્યોમાં માફ આ છે-આવા અજ્ઞાનનો વિષય હોવાથી મૂર્ખા થાય છે. તથાચ સચિત્ત-સ્ત્રી વગેરે, અચિત્ત આહાર વગેરે, મિશ્રભૂષણોથી ભૂષિત સ્ત્રી વગેરે, આવા દ્રવ્યોમાં જે મૂર્ખા પરિણામવિશેષ છે, તે ‘પરિગ્રહ’ કહેવાય છે. જે કે વાત-પિત્ત-કફપ્રકૃતિઓમાંથી કોઈ એક પ્રકૃતિના પ્રકોપથી પેદા થતી પરિસ્થિતિ પણ મૂર્ખા (ખેલાન દશા) કહેવાય છે. તેા પણ સચિત્ત આદિ દ્રવ્યવિષયવાળી આસક્તિ મૂર્ખા શબ્દથી લેવાની છે. ‘પ્રમાદના સહકારપૂર્વક’ આ વિશેષણની અનુવૃત્તિ કરવાથી રાગ-દ્વેષ-મોહરૂપી મૂળવાળી હિંસાની માફક મૂર્ખા એમ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી પ્રમાદરહિત અર્થાત્ અપ્રમત્ત કાય-મન-વચનના વ્યાપારવાળાને આગમથી અનુજ્ઞાત, સંયમના ઉપકરણ આદિભૂત ઉપધિ-શય્યા-આહાર-શરીર આદિમાં મૂર્ખા-આસક્તિ નથી, એમ બાણુવું. અન્યથા, શરીર-આહાર-પુસ્તક-શિષ્ય આદિ પરિગ્રહમાં પણ મૂર્ખાપણાની આપત્તિ આવશે, કેમ કે-ધર્મના ઉપશ્ઠ-ભક(આલંબન)પણાનું અહીં પણ સમાનપણું છે.

શંકુ-આધ્યાત્મિકમાં પણ એટલે રાગ આદિ રૂપ આત્માના પરિણામમાં સંગ, મૂર્ખા જેમ છે, તેમ જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રમાં સંગ, મૂર્ખા કેમ નહિ ?

સમાધાન-આત્મસ્વભાવની અતિવૃત્તિ (ઉલ્લંઘન) નથી, માટે જ્ઞાનાદિ સ્વસ્વભાવ છે. રાગાદિ એ વિભાવ-પરભાવરૂપ છે. ખરેખર, રાગ આદિ કર્મના ઉદયને આધીન હોઈ અનાત્મ(પરપુદ્ગલ)સ્વભાવવાળા છે. જ્ઞાનાદિ કર્મના ઉદયથી જન્ય નહિ હોવાથી, ક્ષયોપશમ ક્ષયથી જન્ય હોવાથી, પરસ્વભાવી નથી પરંતુ આત્મસ્વભાવભૂત છે. માટે રાગાદિમાં સંગ મૂર્ખા છે અને જ્ઞાનાદિમાં સંગ, તેના સાધનોમાં સંગ મૂર્ખા નથી, નિષ્પરિગ્રહતા છે.

૦ પૂર્વકથિત પરિગ્રહથી, સર્વ પ્રકારથી બવળવ સુધી જ્ઞાન, શ્રદ્ધાનપૂર્વક વિરતિ, એ ‘પંચમ મહાવ્રત’ કહેવાય છે.

૦ આ પાંચ પ્રકારના મહાવ્રતની દૃઢતા સંપાદન કાળે પ્રત્યેક મહાવ્રતની પાંચ પાંચ ભાવનાઓ છે. ખરેખર, ભાવનાઓદ્વારા અભ્યાસના અવિષયભૂત મહાવ્રતો, અભ્યાસના અવિષયભૂત વિદ્યાની માફક મલિન થાય છે. ત્યાં અહિંસાનામક મહાવ્રતની, (૧) ધર્માનુમિતિ,

(૨) મનઃસમિતિ, (૩) વચનસમિતિ, (૪) આદાનસમિતિ, અને (૫) આલોકિત પાન-લોજન, એમ પાંચ ભાવનાઓ છે.

(૧) ઈર્થાસમિતિ-સ્વ-પર જીવની બાધાના પરિહારરૂપ ફળવાળી, આગળ યુગ માત્ર (ગાડી કે રથની ધોસરીપ્રમાણ) નિરીક્ષણપૂર્વક, ઉપયોગવાળાની, ગમનના વિષયવાળી પ્રવૃત્તિ, એ 'ઈર્થાસમિતિ.' ખરેખર, ગમનક્રિયામાં અનુપયોગી, જીવોને પગથી મારે, ખીજે ઠેકાણે પાડે, તેમજ પરિતાપ પેદા કરે ! તેથી ઈર્થામાં ઉપયોગી અવશ્ય થવું જોઈએ. (ઈર્થામાં ઉપયોગ નહિ રાખવાથી જીવોને હણે, પગથી મારે, ખીજે સ્થાને પાડે, પીડા ઉપજાવે ! જીવનથી રહિત બનાવે ! તથાચ કર્મનું ગ્રહણ હોવાથી તે ઈર્થામાં ઉપયોગી થવું જોઈએ. એવંચ ઈર્થાસમિતિદ્વારા ભાવિત અંતરાત્મા જીવ, મલિનતા માત્રથી રહિત થવાથી, વિશુદ્ધ થતા પરિણામી થવાથી, અખંડચારિત્રી બનવાથી અને મૃધાવાદ આદિથી વિરતિ થવાથી મોક્ષસાધક થાય છે, એમ સર્વત્ર 'ભાવવું'.)

(૨) મનોશુષ્કિ-આત્મધ્યાન-રૌદ્રધ્યાનના પરિહારપૂર્વક ધર્મધ્યાનમાં ઉપયોગ, એ 'મનઃ-સમિતિ.' (મનનું રક્ષણ) વધ-અધન-પરિતાપદ્વારા કોઈ પણ જાતનું કૂંડ કર્મ કદાચિત્ પણ મનથી થોડુંક પણ વિચારવું નહિ. આ પ્રકારે મનોશુષ્કિયોગથી જીવ ચિત્તની સત્-પ્રવૃત્તિરૂપ વ્યાપારથી ભાવિત થાય છે.

(૩) વચનસમિતિ-એવી રીતે પરિતાપ આદિકારી વચન પણ નહિ બોલવું, પરંતુ વચનસમિતિયુક્ત સાધુએ રહેવું જોઈએ.

(૪) આદાનસમિતિ-આગમના અનુસારે ઉપધિ વગેરેનું નિરીક્ષણ-પ્રમાણરૂપ આદાન-સમિતિ. ખરેખર, સાધુએ હંમેશાં પ્રતિલેખન, પટફોડા અને પ્રમાજના કરી પાત્રાં, વસ્ત્ર વગેરે લેવાં અને મૂકવાં.

(૫) આલોકિત પાનલોજન-નિયમપૂર્વક યથાયોગ્ય વહોરતાં, વાપરતાં સર્વત્ર આહાર-પાણી વગેરેને ઉપયોગપૂર્વક જોવારૂપ પાંચમી ભાવના છે. આ અહિંસાપાલનમાં હેતુભૂત વિશિષ્ટ પાંચ ભાવનાઓથી હંમેશાં સ્વસ્થ ચિત્તથી આરાધેલ અહિંસારૂપ વ્રત અનાશ્રવ- (સંવર)નો ઉપાય છે.

૦ બીજા મહાવ્રતની ક્રોધપ્રત્યાખ્યાન-લોભપ્રત્યાખ્યાન-ભીરૂપ્રત્યાખ્યાન(અભીરૂપ)-હાસ્યપ્રત્યાખ્યાન અને આલોચ્યભાષણ, એમ પાંચ ભાવનાઓ છે.

(૧) ક્રોધવાળો ક્રોધથી અસ્થિર મનવાળો હોઈ અસત્ય બોલે, માટે ક્રોધની નિવૃત્તિ.

(૨) લોભને પરતંત્ર બનેલો અર્થની ઈચ્છાથી અસત્ય બોલે, માટે લોભનો ત્યાગ.

(૩) ભયભીત બનેલો પ્રાણાદિની રક્ષણની ઈચ્છાથી અસત્ય બોલે, માટે ભયપ્રત્યાખ્યાન.

(૪) હસતો કુતહલથી અગત્ય બોલે, માટે હાસ્યપ્રત્યાખ્યાન. સમ્યગ્જ્ઞાનપૂર્વક વિચારીને, (મૃધાવાદવિરતિરૂપ સંવરનું) શુરની પાસે પ્રયોજન આંગળીને, હેય-ઉપાદેયવચનના તાત્પર્યન

બાણી, વિકલ્પથી વ્યાકુળતા વગરનો, વચનની ચપળતાને છોડી, અર્થથી કંઠવું, શબ્દથી કંઠાર, સાહસ-વિચાર વગરનું અને પરજંતુને પીડા કરનારું સાવધ વચન બોલે નહિ, કિન્તુ સત્ય અર્થવાળું, હિતકારી, પરિમિત અક્ષરવાળું, પ્રતિપાદનયોગ્ય વિવક્ષિત અર્થની પ્રતીતિ-જનક, વચનના દોષ વગરનું, ઉપપત્તિઓથી અભાધિત અને પહેલાં બુદ્ધિથી વિચારેલું અવસરમાં બોલે ! આમ હોયે છતે, સંયતકર-ચરણ-નયનવદનવાળો શૂરવીર, સત્ય-સરળતાસંપન્ન થાય છે.) અસત્ય મા થાઓ !, આવા મોહના તિરસ્કારદ્વારા બોલવું, એ પાંચમી ભાવના છે.

૦ ત્રીજા મહાવ્રતની, આલોચના કરીને અવગ્રહ(જગ્યા)ની યાચના, ફરી ફરી અવગ્રહની યાચના, અવગ્રહનું અવધારણુ, સાધર્મિકો પાસેથી અવગ્રહની યાચના અને અનુજ્ઞાપિત પાન-લોજનગ્રહણુ, એમ પાંચ ભાવનાઓ છે.

(૧) આલોચ્ય અવગ્રહયાચના-અહીં દેવેન્દ્ર-રાજા-ગૃહપતિ-શાચાતર-સાધર્મિકલેહવાળા અવગ્રહોમાં પૂર્વ પૂર્વ બાધ્યા (પ્રતિબંધ્ય) છે, ઉત્તર ઉત્તર બાધક (પ્રતિબંધક) છે-એમ વિચારી, જે સ્વામી છે, તેની પાસે જ યાચના કરવી જોઈએ. જે સ્વામી નથી, તેની પાસે યાચના કરવામાં ઘણો દોષ કહેલ છે. આ પ્રમાણે સારી રીતે વિચારીને અવગ્રહની યાચના પ્રથમ છે.

(૨) અભીક્ષણુ-અવગ્રહની યાચના=એક વાર પણ સ્વામીએ અવગ્રહ આપ્યા છતાં નિત્ય ફરી ફરી અવગ્રહનું યાચન કરવું જોઈએ. પહેલાં મેળવેલા (મળેલ) અવગ્રહ છતાં, ગ્દાન (ભીમાર) આદિ અવસ્થાઓમાં મૂત્ર-પુરીષોત્સર્ગના ભાગનો, હાથ-પગ ધોવાના સ્થાનોની દાતાના ચિત્તની પીડાના પરિહાર માટે યાચના કરવી જોઈએ. આ પ્રમાણે યાચનાને કરનારો અદત્તાદાનથી જનિત અપરાધથી લેપાતો નથી.

(૩) 'આટલો જ'-આમ અવગ્રહનો નિર્ણય=આટલો પરિમાણવાળું ચારેય બાજુનું ક્ષેત્ર અવગ્રહનો વિષય છે. અર્થાત્ આટલા પરિમાણવાળું ક્ષેત્ર મારે ઉપયોગી છે-વધારે નહિ, આવા અવગ્રહનો નિર્ધાર કરવો, એવી ત્રીજી ભાવના છે. આ પ્રમાણે અવગ્રહના ધારણુમાં તેના અંદર રહેનારી ઉર્ધ્વસ્થાન (ઉભા રહેવું) વગેરે ક્રિયાને કરતો, દાતાને ઉપરોધકારી થતો નથી. યાચનાના કાળમાં જ અવગ્રહના અનવધારણુમાં ચિત્તમાં વિપરીત પરિણતિ પણ દાતાને થાય ! પોતાને પણ અદત્તના પરિભોગથી થયેલ કર્મબંધ થાય !

(૪) સાધર્મિકો પાસેથી અવગ્રહયાચના-પૂર્વે ગ્રહણુ કરેલ ક્ષેત્રવાળા સાધુઓ પાસે, માત્રાદિ કાળના માનપૂર્વક પાંચ કોશ આદિ ક્ષેત્રરૂપ અવગ્રહ માગવો જોઈએ. તેઓની રત્નથી ત્યાં બેસે ! ખરેખર, ત્યાં તેઓની અનુજ્ઞાવિષયભૂત ઉપાશ્રય આદિ સઘળું ગ્રહણુ કરે ! અન્યથા, સ્તેય (ચોરી) લાગે ! આમ ચોથી ભાવના.

(૫) અનુજ્ઞાપિત પાન-લોજન-અનુજ્ઞાથી સ્વીકાર કરેલ પાન-લોજન કરે ! અર્થાત્ સૂત્રે કહેલ પ્રકારથી પ્રાસુક-એષણીય અને કલ્પનીય પાન-લોજન લાવી, આલોચનાપૂર્વક શુરુને

જણાવી, ગુરુની અનુજ્ઞાથી મંડલીમાં કે એકલો ભોજન કરે ! આ ઉપલક્ષણ છે કે-જે કંઈ ઐધિક-ઔપગ્રહિક લેદવાળા ઉપકરણ-ધર્મસાધન છે, તે ગુરુની અનુજ્ઞા બાદ વાપરવું. આ પ્રમાણે કરનારો ત્રીજા વ્રતનું બરાબર પાલન કરે છે.

૦ ચતુર્થવ્રતની, સ્ત્રી-નપુંસક-પશુવાળા વેશમ-આસન-કુઠયાન્તરત્યાગ, સરાગ સ્ત્રી-કથાત્યાગ, પૂર્વના સ્મરણનું વર્જન, સ્ત્રીઓના મનોહર અંગનું અવલોકન અને સ્વ અંગના સંસ્કારવર્જન, પ્રણીત અતિ આહારત્યાગ, એમ પાંચ ભાવનાઓ છે.

(૧) સ્ત્રી-પશુ-પંડક-સંસક્રાશયન-આસનવર્જન-દેવ અને મનુષ્યના લેદવાળી સચિત્ત સ્ત્રીઓ, પ્રસ્તરલેખ ચિત્રકર્મ આદિ નિમિત્તવાળી અચિત્ત સ્ત્રીઓ, નપુંસક લેદવાળા, મહા-મોહકર્મવાળા અને પુરુષ-સ્ત્રીના સેવનમાં પરાયણ નપુંસકો-પશુઓ તો પ્રસિદ્ધ છે. તે સ્ત્રી-પશુ-પંડકોથી આકુલ ઘર-આસન-શયનનો ત્યાગ કરવો જોઈએ : અને ભીંત આદિના અંતરમાં રહેલ દંપતીના મોહની કીડા આદિના શબ્દ સંભળાય છે, માટે તેવા કુઠયાન્તરના સ્થાનનો ત્યાગ બ્રહ્મચર્યભંગના ભયથી કરવો જોઈએ.

(૨) સરાગ સ્ત્રીકથાત્યાગ-મોહના ઉદયને અનુકૂળ સ્ત્રીની કથાનો ત્યાગ. ખરેખર, તેવી સ્ત્રીકથા રાગની પરંપરાની જનક, શૃંગારરસથી ભરચક કથા ચિત્તમાં વિક્ષેપ કરનારી થાય છે, માટે તે કથાને અવશ્ય છોડી દેવી જોઈએ. એમ બીજી ભાવના.

(૩) દીક્ષાગ્રહણ પહેલાં ગૃહસ્થાવસ્થામાં અનુભવેલ સ્ત્રીસેવનનું સ્મરણ કામના અગ્નિનો સંદીપક હોઈ, તેના સ્મરણનું વર્જન. એમ ત્રીજી ભાવના.

(૪) અપૂર્વ વિસ્મય રસનિર્ભરરૂપે આપાતરમણીય સ્ત્રીના વદન-નયન-સ્તન-જઘન વગેરેને સપ્રેમ જોનારને અને પોતાના અંગના સંસ્કારના અનુધાનમાં પરાયણને બ્રહ્મચર્યનો વિધાત અવશ્યભાવી છે, માટે તેનો પરિત્યાગ કરવો. એમ ચોથી ભાવના.

(૫) સ્નિગ્ધ-મધુર આદિ રસવાળા પદાર્થોનાં આહાર કરનારને, લુપ્તા આહારને આકંઠ કરનારને બ્રહ્મચર્યની ક્ષતિ અને શરીરની પીડા થાય છે, માટે તેનું વર્જન, એ પાંચમી ભાવના છે.

૦ પંચમવ્રતની તો, પાંચ ઈન્દ્રિયોના વિષયભૂત મનોહર સ્પર્શ-રસ-ગંધ-વર્ણ-શબ્દોની પ્રાપ્તિમાં સ્નેહનું વર્જન અને અમનોહર સ્પર્શ આદિની પ્રાપ્તિમાં દ્વેષનું વર્જન, એમ પાંચ ભાવનાઓ છે. ખરેખર, વિષયાસક્ત જીવ મનોહર વિષયોને ઈચ્છે અને અમનોહર વિષયોનો દ્વેષ કરે ! મધ્યસ્થ તો, મૂર્ચ્છારહિત હોવાથી ક્ષયચિત્ પ્રીતિને કે અપ્રીતિને કરતો નથી. આ જ મહાવ્રતો, બાકીના ધર્મોના મૂળભૂત હોવાથી મૂળશુભૂત અર્થવાળા છે અને ચરણસિત્તરીના પણ મૂળશુભૂત છે. રાત્રિભોજનવિરમણ તો વ્રત છે, મહાવ્રત નથી, માટે તેનું અહીં નિરૂપણ નથી.

અથ સંવરાપાદનસામર્થ્યનિમિત્તમુત્તમગુણપ્રકર્ષમનગારાણાં ધર્મમાહ—

ક્ષમામાર્દવાર્જવશૌચસત્યસંયમતપસ્ત્યાગાઽઽકિન્ચન્યવ્રત્ત્વચર્યાણિ શ્રમણધર્માઃ ॥મૂત્ર-૯॥

ક્ષમેતિ । અનગારા હિ સર્વાવસ્થાં ક્ષમન્તે સકલમદસ્થાનનિગ્રહિણઃ શાઠ્યરહિતાસ્સન્તોપામૃત-
તૃપ્તાસ્સત્યવાદિનસ્સંયમિનસ્તપસ્વિનો યથાવત્યાગિનઃ કનકાદિકિશ્ચનરહિતાસ્સર્વપ્રકારં બ્રહ્મ વિન્નતિ ન
ગૃહિણોઽત એતે ક્ષમાદયઃ શ્રમણધર્માઃ કથ્યન્તે । યો હિ સર્પસમઃ પરકૃતાશ્રયનિવાસાત્ । ગિરિસમઃ
પરીષહોપસર્ગનિષ્પ્રકમ્પત્વાત્, જ્વલનસમસ્તપસ્તેજોમયત્વાત્, સાગરસમો ગમ્भीરત્વાત્, જ્ઞાનાદિરત્ના-
કરત્વાત્સ્વમર્યાદાનતિક્રમાન્ન, નમસ્ત સમઃ સર્વત્ર નિરાલમ્બનત્વાત્, તરુણસમઃ સુસ્વદુઃસ્વયોરદર્શિત-
વિકારત્વાત્, ભ્રમરસમોઽનિયતવૃત્તિત્વાત્, મૃગસમસ્સંસારમયોદ્વિગ્નત્વાત્, ધરણિસમઃ સર્વલેદસહિ-
ષ્ણુત્વાત્, જલરુહસમઃ કામમોગોદ્ભવત્વેઽપિ પક્કજલાભ્યામિવ તદૂર્ધ્વં વૃત્તેઃ, રવિસમઃ ધર્માસ્તિકાયા-
દિલોકમધિકૃત્યાવિશેષેણ પ્રકાશકત્વાત્ પવનસમશ્ચ સર્વત્રાપ્રતિબદ્ધત્વાત્, એવંમૂતસ્ય શ્રમણસ્યૈતે
ધર્મા इति भावः ॥

હવે સંવર કરવામાં સામર્થ્યના નિમિત્ત, ઉત્તમ ગુણમાં ઉત્કૃષ્ટ અનગારોના ધર્મને કહે છે.

ભાવાર્થ—“ક્ષમા—માદર્શવ—આજ્ઞવ—શૌચ—સત્ય—સંયમ—તપ—ત્યાગ—આક્રિયન્ય—પ્રહ્લાયન્ય,
એ શ્રમણોના ધર્મો છે.”

વિવેચન—ખરેખર, અનગારો સર્વ અવસ્થાને સહન કરે છે. સકળ મદોના સ્થાનને નિગ્રહ કરનારા, શઠતાથી રહિત, સંતોષના અમૃતથી સંતુષ્ટ, સત્યવાદીઓ, સંયમીઓ, તપસ્વીઓ, યથાર્થ ત્યાગીઓ, કનક આદિ રૂપ ક્રિયનથી રહિત અને સર્વ પ્રકારના પ્રહ્લાને ધારણ કરનારા ગૃહસ્થો બની શકતા નથી. એથી આ ક્ષમા વગેરે શ્રમણોના ધર્મો કહેવાય છે.

૦ ખરેખર, જે સાપની માફક ખીજાએ કરેલ આશ્રયમાં નિવાસ હોવાથી, પર્વતની માફક પરીષદો અને ઉપસર્ગોથી અકંપ હોવાથી, અગ્નિની માફક તપતેજરૂપ હોવાથી, સાગરની માફક ગંભીર હોવાથી, જ્ઞાન આદિના રત્નાકર હોવાથી, પોતાની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન નહિ હોવાથી, આકાશતળની માફક સઘળે ઠેકાણે આલંબનરહિત હોવાથી, વૃક્ષોના સમૂહની માફક સુખ-દુઃખમાં અદર્શિત વિકારવાળા હોવાથી, ભ્રમરની માફક અનિયત વૃત્તિવાળા હોવાથી, હરણની માફક સંસારના લયથી ઉદ્વેગવાળા હોવાથી, પૃથ્વીની માફક સર્વ ખેદ-કષ્ટને સહનાર હોવાથી, કમળની માફક કામ-લોભ પેદા થયેલ છતાં પંકજલથી જેમ, કામલોગથી પરવૃત્તિ હોવાથી, સૂર્યની માફક ધર્માસ્તિકાય આદિ લોકોને અધિકાર (અપેક્ષા) કરી સામાન્યથી પ્રકાશક હોવાથી અને હવાની માફક સર્વત્ર પ્રતિબદ્ધ (વ્યાપ્ત) નહિ હોવાથી સાચા સાધુઓ કહેવાય છે. અર્થાત્ આ વિશેષણોથી વિશિષ્ટ શ્રમણના આ ક્ષમાદિ ધર્મો કહેવાય છે.

તત્ર ક્ષમાસ્વરૂપમાહ—

સતિ સામર્થ્યે સહનશીલતા ક્ષમા । સાપરાધિન્યપ્યુપકારવુદ્ધિરવ્યભાવિત્વમતિરુપાયેષુ,
ક્રોધાદિષુ દુષ્ટફલકત્વજ્ઞાનમાત્મનિન્દાશ્રવણેઽપ્યવિકૃતમનસ્કત્વં ક્ષમેવાત્મધર્મ इति बुद्धिश्च
ક્ષમાયામુપકારિકા ॥ સૂત્ર-૧૦ ॥

સતીતિ । પ્રતીકારાનુષ્ઠાનેશક્તસ્ય દુર્મેધસો યા સહિષ્ણુતા તદ્વચાવર્તનાય સતિ સામર્થ્યં ઇતિ, સહનશીલતેતિ, ક્રોધોત્પત્તિનિમિત્તાનાં સન્નિધાને કાલુષ્યાભાવઃ ઉદિતસ્ય વા ક્રોધસ્ય નૈષ્ફલ્યાપાદનં વિવેકાદિમિઃ સા ક્ષમેતિ ભાવઃ । તથા ચ પ્રતીકારાનુષ્ઠાને શક્તસ્યાપિ સહનપરિણામવિશેષઃ ક્ષમેતિ ભાવઃ । તસ્યા ઉત્તેજકાનાહ સાપરાધિનીતિ, આત્મનિ પરપ્રયુક્તં ક્રોધનિમિત્તં પશ્યન્નપિ નિર્વિવેકોડયમેષ ઇવાસ્ય સ્વભાવો મૂઢત્વાદ્યદેવં પ્રયુક્તે પ્રત્યક્ષં પરોક્ષં વાઽઽક્રોશવચનાદિકમ્, યદ્વાડયં મયિ ક્રોધ-નિમિત્તં નોદ્ભાવયેત્તદા મે કથં સહનશીલતાજનિતકર્મક્ષયાત્મકો લાભઃ સ્યાદતોડત્રાયં મહાનુપકારી-ત્યેવં વિચિન્તયતા ક્ષમિતવ્યમેવેતિ ભાવઃ । નિરપરાધિન્યુપકારબુદ્ધિર્ન ક્ષમાયા મહત્વાપાદિકા કિન્તુ સાપરાધિનીતિ સૂચયિતુમપિ શબ્દઃ । અવશ્યમ્ભાવિત્વેતિ, અપાયેષુ પરપ્રયુક્તપ્રત્યક્ષપરોક્ષાક્રોશતાઢન-મારણધર્માદિષુ અવશ્યમ્ભાવિત્વમતિઃ જન્માન્તરોપાત્તસ્ય કર્મણો વિપાકોડયમવશ્યમ્ભાવી, યદાક્રોશતા-ઢનાદિકં વિદધાતિ કેવલં નિમિત્તમાત્રમેવ પરઃ કર્મોદયસ્ય । આહ્યાતો હિ ભગવતા દ્રવ્યક્ષેત્રકાલભવ-ભાવાપેક્ષઃ કર્મણામુદયઃ સ્વકૃતઞ્ચ કર્માનુભવિતવ્યમવશ્યન્તયા નિકાચિતં તપસા વા ક્ષપણીયમિતિ ભાવઃ । ક્રોધાદિષ્વિતિ, કષાયપરિણતો વિદ્વેષી કર્મવન્નાતિ પરં વા નિહન્તિ, અતઃ પ્રાણાતિપાતનિવૃત્ત્યાત્મકવ્રત-મજ્ઞઃ સ્યાત્, તથા ગુરૂનધિક્ષિપેત્, અતો જ્ઞાનાદિનિર્વાણસાધનપ્રહાણમવશ્યમ્ભાવિ, ક્રુદ્ધો વા પ્રમ્દસ્ટ-તિર્મૃષાઽપિ માષેત વિસ્મૃત વ્રત્રજ્યાપ્રતિપત્તિઃ પરેણાદત્તમપ્યાદદીત, દ્વેષાત્પરપાસ્રિઢનીષુ બ્રહ્મવ્રતમજ્ઞ-મપ્યાસેવેત, તથા પ્રદ્વિષ્ટસ્સહાયબુદ્ધચા ગૃહસ્થેષ્વવિરતેષુ મૂર્છામપિ કુર્યાત્, ઉત્તરગુણમજ્ઞમપ્યાચરેદિતિ ભાવઃ । આત્મનિન્દેતિ, આત્મનો નિજસ્ય યા નિન્દા પરપ્રયુક્તા ક્રોધાદિનિમિત્તા તસ્યાઃ શ્રવણેઽપિ સ્વસ્મિન્ સદસત્ત્વચિન્તયાઽવિકૃતમનસ્કત્વં ક્રોધાર્દાનામુદયનિરોધ ઉદિતસ્ય વા વિવેકબલેન નૈષ્ફલ્યા-પાદનં ક્ષમોપકારીત્યર્થઃ । ક્રોધાદિનિમિત્તાનાં સ્વસ્મિન્ ભાવે હિ કિમત્રાસૌ મિથ્યા વ્રતીતિ ? વિઘ્નન્ત ઇવ મય્યેતે દોષા ઇતિ ક્ષમિતવ્યમ્, અભાવે ચ ન સત્યેવ મયિ દોષા અજ્ઞાત્વૈવૈતાન્, દોષાનયમુપક્ષિ-પનિ ઇવજ્ઞાત્માનં નિરપરાધિનમેત્ય સુતરાં ક્ષમિતવ્યમિતિ ભાવઃ । ક્ષમૈવેતિ, આત્મનઃ ક્ષમૈવ મૂલોત્તર-ગુણપ્રવર્ધકોડસાધારણો ધર્મ ઇતિ બુદ્ધચા પ્રાપ્તેઽપિ ક્રોધાદિનિમિત્તે ક્ષમિતવ્યમિતિ ભાવઃ । ઈદ્રશીનાં ભાવનાનાં સત્ત્વેડવશ્યમ્ભાવિની ક્ષમેત્યાહ ક્ષમાયામુપકારિકેતિ, ઉપકારેણ ક્ષાન્તિરપકારેણ ક્ષાન્તિર્વિપાક-ક્ષાન્તિર્વચનાત્ક્ષાન્તિર્ધર્માત્ક્ષાન્તિરિતિ પશ્ચદ્ધા ક્ષાન્તિર્માવ્યા ॥

ક્ષમાધર્મનું નિરૂપણ.

ભાવાર્થ—“શક્તિ હોવા છતાં સહવાને, સ્વભાવ, એ ‘ક્ષમા’ કહેવાય છે. અપરાધી પ્રત્યે ઉપકારબુદ્ધિ, અપાયો પ્રત્યે અવશ્ય ભાવીપણાની બુદ્ધિ, ક્રોધ આદિ પ્રત્યે હુષ્ટ રૂણ-દાયિપણાનું જ્ઞાન, પોતાની નિંદાના શ્રવણ પ્રત્યે મનના વિકારનો અભાવ અને ક્ષમા એ જ આત્માનો ધર્મ છે, એવી બુદ્ધિ ક્ષમાધર્મમાં ઉપકાર કરનારી છે.”

વિવેચન—પ્રતીકાર કરવામાં અસમર્થ, હુષ્ટ બુદ્ધિવાળાની જે સહનશીલતા છે, તેના વ્યવચ્છેદ માટે ઇતિ સામર્થ્ય હોયે છતે એમ કહ્યું છે. ક્રોધની ઉત્પત્તિમાં નિમિત્તોના સંનિ-

ધાનમાં કલુષિતતાનો અસાવ, અથવા ઉદય પામેલ ક્રોધની નિષ્ફળતા વિવેક આદિ દ્વારા કરવી, તે 'ક્ષમા' કહેવાય છે. અર્થાત્ પ્રતીકાર કરવાને સમર્થનો પણ સહનનો વિશિષ્ટ પરિણામ, એ 'ક્ષમા' છે. તે ક્ષમાના ઉત્તેજકોને કહે છે કે-

(૧) અપરાધી પ્રત્યે ઉપકારબુદ્ધિ-આત્મા ઉપર ખીજાએ કરેલ ક્રોધના નિમિત્તને જોતો છતાં, 'આ વિવેક વગરનો છે'-'આનો આ સ્વભાવ છે'-'અજ્ઞાનતાના કારણે પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ આક્રોશભર્યા વચન આદિનો આ પ્રમાણે આ પ્રયોગ કરે છે,' અથવા 'જો આ મારા ઉપર ક્રોધનું નિમિત્ત પ્રગટ ન કરતે, તો મારી સહનશીલતાથી જન્ય કર્મફલરૂપ લાભ મને પ્રાપ્ત ન થાય.' એથી અહીં આ મોટો ઉપકારી છે, એમ વિચારીને ક્ષમા ધારણ કરવી જોઈએ. અપરાધ વગરના ઉપર ઉપકારબુદ્ધિ ક્ષમાના મહત્ત્વને કરનારી નથી, પરંતુ 'અપરાધી પ્રત્યે' એમ સૂચવવા માટે 'અપિ' શબ્દ છે. 'અવશ્યમ્માવિત્તેતિ' અપાયોમાં (વિદ્ન-ઉપસર્ગ આદિમાં) પરજન્ય પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ આક્રોશ-તાડન-મારણ વગેરેમાં અવશ્ય થનાર છે, એવી બુદ્ધિ : કેમ કે-જન્માન્તરમાં ઉપાર્જિત કર્મનો આ વિપાક છે, જે આક્રોશ-તાડન વગેરે કરે છે. કેવળ નિમિત્ત માત્ર જ ખીજે છે. કર્મનો ઉદય મુખ્ય છે. ખરેખર, ભંગવંતે દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભવ-ભાવની અપેક્ષાવાળો કર્મોનો ઉદય સહેલો છે. પોતે કરેલું કર્મ અવશ્યમેવ ભોગવવું જોઈએ, નિકાચિન ભોગવવું જોઈએ કે તપદ્વારા ક્ષીણ કરવું જોઈએ. 'ક્રોધાદિચ્ચિત્તિ' । કષાયમાં પરિણમેલો દ્વેષી કર્મ બાંધે છે કે ખીજાને હણે છે. એથી પ્રાણાતિપાતવિરમણ આત્મક વ્રતનો ભંગ થાય ! તેમજ ગુરુજનનો તિરસ્કાર કરે ! એથી જ્ઞાનાદિ રૂપ મોક્ષના સાધનનો વિનાશ અવશ્યભાવી છે. અથવા ક્રોધવાળો-અપ્ત સ્મરણવાળો અમૃત્ય પણ બોલે ! પ્રત્યક્ષના સ્વીકારના વિસ્મરણવાળો, ખીજાએ નહીં આપેલું પણ ગ્રહણ કરે ! દ્વેષથી પરપાખંડિનીઓમાં પ્રહાર્યનો ભંગ પણ કરે ! તેમજ પ્રદેષી, સહાયક બુદ્ધિથી અવિરત ગૃહસ્થોમાં મૂર્છા પણ કરે ! ઉત્તરગુણનો ભંગ પણ કરે !

'આત્મનિન્દેતિ'-'ક્રોધ આદિના નિમિત્તવાળી, ખીજાએ કરેલ પોતાની નિંદાનું શ્રવણ છતાં પોતાનામાં સદ્-અમૃદ્ધની ચિંતાથી મનના વિકારનો અભાવ, ક્રોધ વગેરેના ઉદયનો નિરોધ અથવા ઉદય પામેલ ક્રોધની વિવેકના બળથી નિષ્ફળતા કરવી, એ ક્ષમામાં ઉપકારી છે.

૦ ખરેખર, પોતાનામાં ક્રોધ આદિ નિમિત્તો ઉભાં થયે છતે, 'શું અહીં આ અસત્ય બોલે છે?' આ દોષો જો મારામાં વિદ્યમાન જ છે, તો ક્ષમા રાખવી જોઈએ. જો દોષો મારામાં વિદ્યમાન જ નથી, તો અજ્ઞાનદશામાં આ દોષોને આ મૂકે છે. આ પ્રમાણે આત્માને નિરપરાધી બહુને ખીલકુલ ક્ષમા રાખવી જોઈએ.

૦ 'ક્ષમૈવેતિ ।'-આત્માની ક્ષમા જ મૂલ-ઉત્તરગુણનો વધક અસાધારણ ધર્મ છે. આવી બુદ્ધિથી ક્રોધ આદિનું નિમિત્ત પ્રાપ્ત હોવા છતાં ક્ષમા રાખવી જોઈએ.

૦ આવી ભાવનાઓની સત્તામાં અવશ્યભાવી ક્ષમા છે. માટે કહે છે કે-
'ક્ષમાયામુપકારિકેતિ ।'

० उपकार्थी क्षमा, अपकार्थी क्षमा, विपाकार्थी क्षमा, वयनर्थी क्षमा अने धर्मार्थी क्षमा, अथ पांच प्रकार्णी क्षमा लावणी.

अथ मार्दवं स्वरूपयति—

गर्वपराङ्मुखस्य श्रेष्ठेष्वभ्युत्थानादिभिर्विनयाचरणं मार्दवम् । जातिरूपैश्वर्यकुलतपः-
श्रुतलाभवीर्येष्वहम्भावो मार्दवविरोधी अतस्ततो निवर्त्तेत ॥ सूत्र-११ ॥

गर्वेति । चित्तपरिणामविशेषो गर्वस्तस्मात्पराङ्मुखस्य तद्विधुरस्य श्रेष्ठेष्वभ्याचार्यादिषु यथायोग्य-
मभ्युत्थानासनादिभिर्विनयाचरणं नीचैर्वर्त्तनं मार्दवं मदनिग्रह इत्यर्थः । मदो हि जात्यादिप्रयुक्तोऽह-
म्भावो यद्विजृम्भणादेते जात्यादिमदाः प्रादुर्भवन्ति यस्य निग्रह उदयनिरोध उदितस्य वा निष्फलत्वा-
पादनम्, तद्धाते चावश्यम्भावी मदविनाश इति भावः । मार्दवे सति हि जीवोऽनहङ्कारित्वं प्राप्नोति
तेन सकलमव्यजनमनस्सन्तोषहेतुत्वात्कोमलो द्रव्यतो भावतश्च सरलो भवति तादृशस्सन्नष्टौ मदस्था-
नानि क्षपयतीति, तत्र मार्दवविरोधिभूतान्यष्टौ मदस्थानान्याह जातीति, पितुरन्वयो जातिस्ततो विख्या-
ततमर्वशतया गर्वमुद्धति जन्तुः, विशिष्टजात्युद्भवोऽहमिति । विदितकर्मपरिणामस्तु जातिमदं स्वकृत-
कर्मफलभाक्त्वाज्जीव उच्चावचनानाजातीः प्राप्नोतीत्यश्रेयस्करतया निरुणद्धि । लावण्ययुक्तः कायावय-
वानां विशिष्टसन्निवेशो रूपम्, कश्चित्तेनापि माद्यति, कारणादिपर्यालोचनया च तेनापि मदो न कार्यः ।
ऐश्वर्यं धनधान्यादिकम्, तेनापि कर्मानुभावादप्राप्तेन प्राप्तेन वा सरक्ष्यमाणेन क्लेशकारिणाऽकाण्ड-
भङ्गुरेणाऽऽयतावायासबहुलेन को मद इत्येवं प्रत्याचक्षीत । मातुरन्वयः कुलम्, तेनापि जातिमद-
वन्न कार्यः । तपो बाह्यान्तरमेदमिलम्, तेन चाहमेव तपस्वीति मन्यमानः परान् परिभवति, तस्मा-
च्चाशुभं कर्म बन्धमेति यदनेकमवपरम्परासु परिनिष्ठास्यतीति सापायमवगम्य तन्मदं प्रत्याचक्षीत ।
श्रुतमाप्तप्रणीत आगमः, तद्विज्ञानेनाहमेवैको विज्ञो नापर इति माद्यति तस्माच्चान्यं बालिशमेव मन्यते
तच्च निजिगृक्षुरेवं विचिन्तयेत्, क्षयोपशमो हि प्रकर्षाप्रकर्षरूपो मत्तोऽन्येऽपि बहुश्रुताः सन्त्येव,
अहं कदाचिदन्येभ्योऽल्पश्रुतः, आगमानामतिगहनार्थत्वात्, अधिगतश्रुतोऽपि दुरधिगततदर्थः स्यामिति
श्रुतमदत्यागः श्रेयान् । लाभः प्राप्तिः, विज्ञानतपोऽभिजनशौर्याद्याधिकान्त्रपतिसन्मित्रमृत्युस्वजनेभ्यो
विशिष्टफलं सत्कारसन्मानादिकमहमेव लभेयं नापरः प्रयत्नवानपि, इति स्वलाभेन माद्यन्ति सकल-
जनवल्लभतां प्राप्तोऽहमयमपरो न कस्मैचिद्रोचते वचनमप्यस्य नाद्रियन्तेइति सर्वोऽप्ययं लाभमदो
निग्रहीतव्य एव, लाभान्तरायकर्मोदयादलाभस्तत्क्षयोपशमाच्च सत्कारादिलाभः, संसारे परिभ्रमतो
जीवस्य कादाचित्को न शाश्वतः कर्मतन्त्रत्वात्संसारानुबन्धेवेति लाभमदत्यागः श्रेयस्करः । वीर्यं परा-
क्रमः, तन्मदोऽपि विचारात्याज्यः, वीर्यान्तरायक्षयोपशमाद्वीर्यस्य प्रादुर्भावः, संसारानुबन्धिनस्तस्य

१. वीर्यं द्विविधं औदयिकभावनिष्पन्नस्य कर्म, औदयिकोऽपि भावः कर्मोदयनिष्पन्न एव बाल्यवीर्यम्

वीर्यान्तरायक्षयजनितं जीवस्य सहज वीर्यं, चारित्रमोहनीयोपशमक्षयोपशमजनितञ्च पण्डितवीर्यमिति । आभ्या

नानाविधक्रियासु प्रवर्त्तमानमुत्साहव्रत्सम्पन्नपुरुषं दृष्ट्वा वीर्यवानयमिति व्यपदिश्यते तथा तदावारककर्मणः
क्षयादनन्तव्रलुप्तोऽयमिति च व्यपदिश्यत इति ॥

કષાયરૂપત્વેનાશાશ્વતત્વાન્ન તન્મદઃ કાર્યઃ, બલિનોડપિ હિ પુરુષા નૈર્વલ્યમુપયન્તો દશ્યન્તે નિર્વલાશ્ચ
બલવન્તસ્તથા વ્યાધિજરાપ્રમૃતિપૂદ્મૂતબલંપુ ચક્રવર્તિંહરિસીરિણોડપિ સીદન્તિ સસુરાસુરાઃ કિસુતાન્યે
જના इति વીર્યમદાદ્યુપરમઃ શ્રેયાનિતિ । અહમ્ભાવ इति, મદ इत्यર્થઃ । માર્દવવિરોધીતિ, મદસ્થાનૈર-
મિરષ્ટમિર્મત્તઃ પરાત્મનિન્દાપ્રશંસામિરતસ્તીત્રતરાહઙ્કારોપહતમના इहામુત્રાશુમફલં કર્મોપચિનોતિ, ઉપ-
દિશ્યમાનમપિ ચ શ્રેયો ન પ્રતિપદ્યતે તસ્માદેતે શ્રમણધર્મસ્ય માર્દવસ્ય વિઘાતકા इति ભાવઃ । અત
इति, યત્ એતે માર્દવવિરોધિનોડત એવેત્યર્થઃ, તતો નિવર્તેતેતિ, ઇપાં મદસ્થાનાનાં નિપ્રહો વિધેય इत्यર્થઃ ॥

માર્દવના સ્વરૂપનું વર્ણન.

ભાવાર્થ-“ગર્વથી રહિતનું, શ્રેષ્ઠો પ્રત્યે અભ્યુત્થાન આદિ દ્વારા વિનયનું આચરણ, એ
‘માર્દવ’ કહેવાય છે. જાતિ-રૂપ-ઐશ્વર્ય-કુલ-તપ-શ્રુત-લાભ-ખળવિષયોમાં અહંકાર માર્દવ-
વિરોધી છે. એથી તેનાથી અટકવું જોઈએ.”

‘વિવેચન-ચિન્તનો વિશિષ્ટ પરિણામ ગર્વ કહેવાય છે. તે ગર્વથી રહિતનું, આચાર્ય
આદિ શ્રેષ્ઠો પ્રત્યે યથાયોગ્ય અભ્યુત્થાન-આસન આદિથી શિસ્તનું પાલન, એ ‘માર્દવ’
મદનો નિઝાહ (નમ્રતા) કહેવાય છે. ખરેખર, મદ, જાતિ આદિ જન્ય અહંકાર કહેવાય છે.
જે અહંકારના આવિર્ભાવથી આ જાતિ આદિ મદો પ્રગટ થાય છે અને જે મદનો નિઝાહ
ઘોટલો મદના ઉદયનો નિરોધ અથવા ઉદય પામેલ મદનું નિષ્ફળપણું કરવું છે, તે મદના
ઉદયના ઘાતમાં મદનો વિનાશ અવશ્યભાવી છે.

○ ખરેખર, માર્દવ હોયે છતે જીવ અહંકારના અભાવને પામે છે. તેથી સકળ ભાગ્ય
જનના મનના સંતોષનો હેતુ હોવાથી કોમળ અર્થાત્ દ્રવ્યથી અને ભાવથી સ્મરણ થાય છે.
તેવો હોતો આઠ મદના સ્થાનોને ખપાવે છે. માર્દવના વિરોધિભૂત આઠ મદના સ્થાનોને
કહે છે. ‘જાતીતિ ।’ પિતાનો અન્વય (વંશ) જાતિ, તેથી પ્રખ્યાતત્તમ વંશપણું હોઈ જીવ
ગર્વને કરે છે કે-‘હું’ વિશિષ્ટ જાતિમાં જન્મવાળો છું.’

○ કર્મના પરિણામને જાણનારો, જાતિમદને ‘પોતે કરેલ કર્મના ફળનો ભોક્તા
હોઈ, જીવ જીવ-નીચ વિવિધ જાતિઓને પામે છે.’ આમ અશ્રેયસ્કરપણાનો વિચાર
કરી શકે છે.

○ લાવણ્યના યોગવાળો, શરીરના અવયવોની વિશિષ્ટ રચના ‘રૂપ’ કહેવાય છે. કોઈ
તે રૂપથી પણ મત્ત બને છે. કારણ આદિની પર્યાલોચનાથી તે રૂપથી પણ મદ કરવો જોઈએ નહિ.

○ ધન-ધાન્ય વગેરે પરિઘ્રહ ‘ઐશ્વર્ય’ કહેવાય છે. કર્મના પ્રભાવથી પ્રાપ્ત કે
અપ્રાપ્ત, સંરક્ષણ કરાતા, ફલેશકારી, અકાળમાં વિનાશી અને ભવિષ્યમાં આવાસ (શ્રમ)
ખકુલવાળા તે ઐશ્વર્યથી શો મદ? આમ વિચારી ઐશ્વર્યના મદનો ત્યાગ કરવો.

○ માતાનો અન્વય (વંશ) કુળ કહેવાય છે. તે કુળથી પણ જાતિના મદની માફક
મદ કરવો નહિ.

૦ તપ, બાહ્ય અને અભ્યંતરના ભેદથી બાર પ્રકારનો છે. તે તપથી 'હું જ તપસ્વી છું'-આમ માનતો, બીજાઓનો તિરસ્કાર કરે છે. તે તપના મદથી અશુભ કર્મનો ખંધ થાય છે. તે પાપકર્મ અનેક ભવોની પરંપરાઓમાં વર્તશે. આમ અપાયવાળો તપમદ છે, એમ બાણીને તપમદનો ત્યાગ કરવો જોઈએ.

૦ શ્રુતમદ-શ્રુત એટલે આપ્તપુરુષે રચેલ આગમ કહેવાય છે. તે શ્રુતના વિજ્ઞાનથી 'હું જ એકલો જ્ઞાની છું, બીજો નહિ'-આમ મદનિષ્ઠ બને છે, તેથી બીજાને મૂર્ખ જ માને છે. તે શ્રુતમદનો નિગ્રહ કરવાને ઈચ્છુક આ પ્રમાણે વિચારે કે-'ખરેખર, ક્ષયોપશમ ચક્રતો-ઉતરતો હોય છે. મારાથી બીજાઓ પણ ગીતાર્થો-બહુશ્રુતો છે જ. હું કદાચિત્ બીજાઓ કરતાં અદ્ય શ્રુતવાળો હોઈ શકું, કેમ કે-આગમો અતિ ગહન અર્થવાળા હોય છે. શ્રુતને પામનારો છતાં તેનો અર્થ-વિશિષ્ટ અર્થ ન મેળવી શકનારો થઈ શક્યો હોઈ'-એમ વિચારી શ્રુતમદનો ત્યાગ શ્રેયસ્કર છે.

૦ લાભ-પ્રાપ્તિ, અધિક વિજ્ઞાની-અધિક જાતિમાન-અધિક શૌર્યશાળી આદિએ કરેલ, રાજ-સન્મિત્ર-ભૂત્ય-સ્વજનો કરતાં સત્કાર-સન્માન આદિ રૂપ વિશિષ્ટ ફળને હું જ પામું છું ! બીજો પ્રયત્નવાળો પણ ન મેળવી શક્યો ! આ પ્રમાણે પોતાને લાભ થવાથી મદિષ્ઠ થાય છે. સંકળ જનની વલ્લભતાને પામેલો હું છું, આ બીજો કોઈને ગમતો નથી અને આના વચનનો પણ કોઈ આદર કરતો નથી. આવી સઘળો પણ આ લાભમદ, નિગ્રહનો વિષય કરવો જ જોઈએ. લાભાન્તરાયકર્મના ઉદયથી અલાભ અને તે લાભાન્તરાયકર્મના ક્ષયોપશમથી સત્કાર આદિનો લાભ, સંસારમાં ભટકતા જીવને કદાચિત્ થનારો હોઈ ક્ષણિક લાભ છે, શાશ્વત નથી, કેમ કે-કર્મને આધીન હોઈ સંસારનો અનુબંધી જ છે. માટે લાભના મદનો ત્યાગ શ્રેયસ્કર છે.

૦ વીર્ય એટલે પરાક્રમ. તે બળનો મદ પણ વિચાર કરીને ત્યાગ કરવાયોગ્ય છે. વીર્ય-ન્તરાયના ક્ષયોપશમથી વીર્યનો પ્રાદુર્ભાવ છે. (વીર્ય એ પ્રકારનું છે. ઔદયિકભાવથી નિષ્પન્નની ક્રિયા કર્મના ઉદયથી નિષ્પન્ન જ 'બાલવીર્ય' કહેવાય છે. વીર્યન્તરાયના ક્ષયથી જનિત જીવનું સહજ વીર્ય છે. ચારિત્રમોહનીયના ઉપશમ કે ક્ષયોપશમથી જનિત વીર્ય 'પંડિત-વીર્ય' કહેવાય છે. આ બાલપંડિત વીર્યથી નાના પ્રકારની ક્રિયાઓમાં પ્રવર્તતા, ઉત્સાહ-બળસંપન્ન પુરુષને જોઈ, 'આ વીર્યવાન છે' એમ વ્યવહાર કરાય છે અને તે વીર્યના આવરક કર્મના ક્ષયથી 'અનંત બળવાળો આ છે' એમ વ્યવહાર કરાય છે.) સંસારના અનુબંધી તે વીર્ય કપાયરૂપ હોઈ અશાશ્વત હોવાથી તે વીર્યનો મદ નહિ કરવો. ખરેખર, બળવંત પુરુષો પણ નિર્બળતાને પામતા દેખાય છે અને નિર્બળો બળવંતો દેખાય છે. તેમજ વ્યાધિ-જરા વગેરેમાં ઉપન્ન બળવાળા દેવ-દાનવવાળા, ચક્રવર્તી-વાસુદેવ-બળદેવો પણ સીદાતા હોય છે, તો બીજા જનોની તો વાત શી કરવી ? માટે વીર્યના મદથી વિરામ કરવો શ્રેયસ્કર છે. માર્દવવિરોધી અહંભાવ છે. આ આઠ મદના સ્થાનોથી મન

અંનેલો, પરની નિંદા અને પોતાની પ્રશંસામાં પરાયણ થયેલો તથા તીવ્રતર અંહકારથી ઘાયલ મનવાળો આલોકમાં અને પરલોકમાં અશુભ ફળદાતા કર્મને લેશું કરે છે, ઉપદેશાતી શ્રેયસ્કર બાબતને સ્વીકારતો નથી. તેથી આ મહસ્થાનો શ્રમણધર્મરૂપ માર્ગવના વિઘાતકો છે. તે કારણથી આ મહસ્થાનો માર્ગવવિરોધી છે. એથી જ તે મહસ્થાનોને નિશ્ચય કરવો બેઠે એ.

અથ માયાપ્રતિપક્ષિભૂતમાર્જવમાહ—

કાયવાહ્મનસાં શાઠચરાહિત્યમાર્જવમ્ । ભાવદોષયુક્તો હિ રહામુત્ર ચાકુશલાશુભફલં કર્મોપચિનોતિ ॥ સૂત્ર-૧૨ ॥

કાયેતિ । અન્યનિમિત્તં કુખ્જાદિવેષભ્રૂવિકારાદીનામકરણાદુપહાસાદિહેતોરન્યદેશાદિમાષયા માષણ-પરિત્યાગાત્ પરવિપ્રતારણાચચિન્તનાચ્ચ જીવો ધર્મસ્યારાધકો ભવતિ, વિશુદ્ધાધ્યવસાયત્વેન જન્માન્તરેડપિ તદવાત્તે; તસ્માન્માયાવક્રતાપરિત્યાગ આર્જવમિતિ ભાવઃ । માયાવી હિ સર્વાભિસન્ધાનપરતયા સર્વા-મિશઙ્કનીયઃ કપટપટપ્રચ્છાદિતકાયાદિક્રિયસ્સુદ્ધદેડપિ દ્રુહ્યતિ । શાઠ્યકૃત્યમાહ અકુશલેતિ, અકુશલં પાપં તદપિ બદ્ધં કદાચિકુશલફલતયા પરિણમત્ત્વમિત્યુક્તમ્ ॥

માયાના પ્રતિપક્ષીભૂત આર્જવનું નિરૂપણ.

ભાવાર્થ—“કાય-વચન-મનની શંકાથી રહિતપણું, એ ‘આર્જવ’ કહેવાય છે. ખરે-ખર, ભાવદોષથી સહિત આલોકમાં અને પરલોકમાં અશુભ ફળજનક કર્મ સંચિત કરે છે.”

વિવેચન—અન્યના નિમિત્તે કુખડા આદિના વેષ, ભવાંના વિકાર આદિ નહિ કરવાથી, તેમજ ઉપહાસ આદિના હેતુથી બીજા દેશ વગેરેની ભાષાથી, ભાષણના પરિત્યાગથી અને બીજાને ઠગવા આદિના ચિંતનના અભાવથી જીવ ધર્મનો આરાધક થાય છે; કેમ કે—વિશુદ્ધ અધ્યવસાયથી જન્માન્તરમાં પણ તે ધર્મની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેથી માયાવક્રતાનો પરિત્યાગ આર્જવ છે.

૦ ખરેખર, સઘળી ઠગબાજીમાં પરાયણ હોઈ, સર્વની શંકાના પાત્ર અને કપટરૂપી પટથી આચ્છાદિત કાય આદિની ક્રિયાવાળો મિત્રદ્રોહી બને છે. શંકાના કૃત્યથી અકુશલ પાપ-છે. તે બંધાયેલું કરણદ્વારા કુશળ ફળપણાએ નથી પરિણમતું, તેવા અશુભ ફળવાળા કર્મને લેશું કરે છે—એમ કહેલું છે.

અથ લોભપ્રતિદ્વન્દ્વિ શૌચં સ્વરૂપયતિ—

કાલુષ્યવિરહઃ શૌચમ્ । તદ્ દ્રવ્યભાવમેદાદ્ દ્વિધા, શાસ્ત્રીયવિધિના યતિજનશરીર-ગતમહાવ્રણાદિક્ષાલનમાદ્યમ્ । રજોહરણાદિષ્વપિ મમતાવિરહો દ્વિતીયમ્ । મમત્વમત્ર મનઃ-કાલુષ્યમ્ ॥ સૂત્ર-૧૩ ॥

કાલુષ્યેતિ । કાલુષ્યમશુચિર્લોભરૂપા, સચિત્તાચિત્તમિશ્રવસ્તુવિપયામિષ્વજ્ઞલક્ષણલોભાદિ ક્રોધ-

માનમાયાહિંસાનૃતસ્તેયાબ્રહ્મપરિગ્રહાર્જનમલજાલેનોપચીયમાન આત્મા ભવત્યશુચિઃ, તતસ્તદ્વિરહઃ શૌચ-મિત્યર્થઃ । તદ્વિમજતે તદિતિ, શૌચમિત્યર્થઃ । શાસ્ત્રીયવિધિનેતિ, પ્રાસુકૈષ્ણીયેન જલાદિનેતિ ભાવઃ । ક્ષાલનમિતિ, નિર્લેપનિર્ગન્ધતાપાદનમિત્યર્થઃ । દ્વિતીયં મેદમાહ રજોહરણાદિષ્વપીતિ, આદિના મુલ્લવલ્લિ-કાચોલપટ્ટકપાત્રાદયો ગ્રાહ્યાઃ, અત્ર કલ્મષરૂપમમત્વસ્ય લોભરૂપતયા મનોવિષયત્વાદાહ મમત્વમિતિ, નનુ મનોગુપ્તૌ શૌચસ્થાન્તર્ભાવાન્પૃથગ્ગ્રહણમનર્થકમિતિ चेन्न મનોગુપ્તૌ માનસપરિસ્પન્દપ્રતિષેધાદત્ર તુ પરકીયેષુ વસ્તુષ્વનિષ્ઠપ્રણિધાનોયરમસ્ય વિધાનાત્ । ન ચાકિશ્ચન્યેડન્તર્ભાવ इति वाच्यम्, तस्य निर्म-मत्वप्रधानत्वात्, स्वशरीरादिषु संस्काराद्यपोहार्थमाकिश्चन्यमिष्यते तेन द्रव्यशौचासङ्गहोऽपि स्यादिति ॥

લોભના પ્રતિપક્ષી શૌચના સ્વરૂપનું વર્ણન.

ભાવાર્થ—“કલુષિતતાનો અભાવ ‘શૌચ’ કહેવાય છે. તે શૌચ દ્રવ્ય અને ભાવના ભેદથી બે પ્રકારનું છે. શાસ્ત્રીય વિધિથી સાધુજનના શરીરગત મહાપ્રણ આદિનું ધોવું દ્રવ્યશૌચ છે, રજોહરણ આદિમાં પણ મમતાનો અભાવ ભાવશૌચ છે. અહીં મમત્વ એટલે મનની મલિનતા.”

વિવેચન—કલુષિતતા—અશુચિ અહીં લોભરૂપ છે. અર્થાત્ સચિત્ત—અચિત્ત—મિશ્રવસ્તુ-વિષયક આસક્તિરૂપ લોભથી ખરેખર, ક્રોધ—માન—માયા—હિંસા—અસત્ય—ચોરી—અગ્રહ—પરિ-ગ્રહનું અર્જનરૂપ મળતી જાળથી વધતો (પુષ્ટ થતો) આત્મા અપવિત્ર બને છે. તેથી તે કાલુષ્યનો અભાવ ‘શૌચ’ છે. પ્રાસુક—એષણીય જળ આદિ દ્વારા પ્રણાદિનું લેપ—ગંધરહિત-પણું કરવું. ખીજા ભેદને કહે છે કે—‘રજોહરણાદિષ્વપીતિ ।’ અહીં આદિ પદ્યથી મુહપત્તિ—ચોળપટ્ટો—પટ્ટક—પાત્રા વગેરે સંયમના ઉપકરણો ઉપર કલ્મષરૂપ મમતા લોભરૂપ હોઈ, મનનો વિષય હોવાથી મમત્વનો—મનની કલુષિતતાનો ત્યાગ, એ ભાવશૌચ છે.

શંકા—મનની શુદ્ધિમાં શૌચનો અંતર્ભાવ થતો હોઈ જુદું ગ્રહણ નિર્થક છે ને ?

સમાધાન—મનોશુદ્ધિમાં તો માનસિક પરિસ્પંદ(કંપન)નો પ્રતિષેધ છે. અહીં તો પારકી વસ્તુઓમાં અનિષ્ટ પ્રણિધાન(મનની એકાગ્રતા)ના વિરામનું વિધાન છે.

શંકા—તો આકિચન્યમાં અંતર્ભાવ માનો તો શો વાંધો ?

સમાધાન—તે આકિચન્યમાં નિર્મમતાની પ્રધાનતા છે. પોતાના શરીર આદિમાં સંસ્કાર આદિના નિષેધ માટે આકિચન્ય મનાય છે. દ્રવ્યશૌચનો અસંગ્રહ પણ થાય ! માટે આકિચન્યમાં શૌચનો અંતર્ભાવ ન થઈ શકે.

અથ સત્યં નિરૂપયતિ—

યથાવસ્થિતાર્થપ્રતિપત્તિકરં સ્વપરહિતં વચઃ સત્યમ્ ॥ સૂત્ર-૧૪ ॥

યથાવસ્થિતેતિ । યથાવસ્થિતસ્યાનન્તર્માત્મકસ્યાર્થજાતસ્ય તથૈવ પ્રતિપત્તિકર વોધકં સ્વસ્મૈ પરસ્મૈ ચ હિતં વચનં સત્યમિત્યર્થઃ । અનેકપર્યાયકલાપમાજામર્થાનાં हि यथावस्थितविवक्षितपर्यायप्रति-

પાદનં સત્યમ્, એતદેવ જીવાજીવિભ્યો હિતં યથાર્થપ્રતિપાદનમિતિ ભાવઃ । તત્ત્વં ભૂતનિહવાનૂતોદાય-
નવિપરીતકટુકસાવધાદિદુર્વોદિતસ્વરૂપમિન્નં ન પરપીઠાકારિ, સત્યાસત્યદોષાહ્યાનપ્રીતિવિચ્છેદકારિવ-
ચનમિત્તવાત્ । સમાસુ યન્ન વિગર્હિતં નાનાલોચિતવચનં પ્રસન્નવચનં, શ્રોતુરનાદરવાક્યપ્રયોગાચ્છૂવળ-
વૈરસ્યકારિભાષણમિન્નમવ્યક્તવર્ણપદલોપત્વાદપ્રત્યયકારિત્વરિતવચનમિન્નં પ્રસન્નપદઘટિતં શ્રુતિસુખં વિનય-
સહિતં નિરાકાંક્ષં નિશ્ચિતાર્થમનૌદ્વિત્યપ્રદીપકમુદારાર્થં વિદ્વજ્જનમનોરમં માયાલોભાભ્યાં ક્રોધમાનાભ્યા-
ઞ્ચાયુક્તં વચનં સૂત્રમાર્ગાનુસારિ, અર્થિજનચિત્તગ્રહણસમર્થમાત્મપરાનુગ્રાહકં દેશકાલોપપન્નં પ્રશ્નવ્યાકરણ-
મિતિ સત્યાત્મકો ધર્મઃ । નનુ ભાષાસમિતાવસ્યાન્તર્ભાવ ઇતિ चेन्न भाषासमितौ साध्वसाधुभाषाव्यवहारे
हितमितार्थत्वात्, संयतो हि साध्वसाधुषु च भाषाव्यवहारं कुर्वन् हितं मितञ्च ब्रूयात्, अन्यथा रागा-
नर्थदण्डादिदोषानुपपन्नः स्यादिति समितिलक्षणमुक्तम्, अत्र तु सन्तः प्रव्रजितास्तद्भक्ता वा तेषु साधु
सत्यं ज्ञानचारित्रशिक्षणादिषु धर्मोपबृंहणार्थं बह्वपि वक्तव्यमित्यनुज्ञायत इति विशेषः ॥

સત્યનું નિરૂપણ.

ભાવાર્થ—“યથાવસ્થિત અર્થનું યોગ્યક સ્વ-પરહિતકારી વચન ‘સત્ય’ કહેવાય છે.”

વિવેચન—યથાવસ્થિત—અનંત ધર્મ આત્મક અર્થ સમુદાયનું જે પ્રકારે રહેલું છે, તે પ્રકારે પ્રતિપત્તિકર એટલે યોગ્યક, સ્વને અને પરને હિતકારી વચન ‘સત્ય’ કહેવાય છે.

૦ ખરેખર, અનેક પ્રયાયોના સમુદાયને ભજનારા પદાર્થોનું યથાવસ્થિત-વિવક્ષિત પ્રયાયોનું પ્રતિપાદન ‘સત્ય’ છે. આ જ જે યથાર્થ પ્રતિપાદન જીવ અને અજીવો પ્રત્યે હિતકારી છે. વળી તે ભૂતનિહ્નવ-અભૂતોદ્ભાવન, વિપરીત, કટુક, સાવધ આદિ પૂર્વ-કથિત સ્વરૂપના ભેદવાળું અને પરને પીઠાકારી નથી; કેમ કે—સત્યાસત્ય દોષના કથનથી પ્રીતિ-વિચ્છેદકારી વચનથી ક્ષિન્ન છે, સહાઓમાં જે નિહિત નથી. વિવિધ આલોચિત વચન, પ્રસન્ન (પ્રસાદકારી) વચન શ્રોતાને અનાદર(તિરસ્કાર)ના વાક્ય યોદ્ધવાથી શ્રવણને વિરસતા કરે છે. માટે તેવા ભાષણથી રહિત, અરૂપષ્ટ વર્ણપદ્ધતિ લોપ હોવાથી અવિશ્વાસકારિત્વરિત વચન છે. તેનાથી ક્ષિન્ન પ્રસન્નપદ્ધતિ ઘટિત, શ્રવણને સુખકારી, વિનયથી સહિત, આકાંક્ષા વિચ્છેદકારી, નિશ્ચિત અર્થવાળું (સ્ફુટ) ઉદાર અર્થવાળું, વિક્ષાન જનના મનનું રંજનકારી, માયા-લોભ-ક્રોધ અને માનથી રહિત વચન, સૂત્રમાર્ગને અનુસારી, અર્થી (શુશ્રૂષુ) જનના ચિત્તને ખેંચવામાં સમર્થ, રવ અને પરના અનુગ્રહમાં સમર્થ, દેશમાં ઉપપન્ન (અવિરૂદ્ધ) કાળમાં ઉપપન્ન (પ્રસ્તાવની અપેક્ષાવાળું) અને પ્રશ્નવ્યાકરણ(પ્રશ્નના પ્રત્યુત્તરરૂપ) રૂપ, આવો સત્ય આત્મક ધર્મ છે.

શંકા—ભાષાસમિતિમાં આ સત્ય વચનનો અતર્ભાવ કેમ નહિ ?

સમાધાન—જાપાસમિતિમાં આધુ (પ્રશસ્ત)-અસાધુ (અપ્રશસ્ત) ભાષાના વ્યવહારમાં હિત અને મિત અર્થ છે. ખરેખર, સચ્ચી પ્રશસ્ત-અપ્રશસ્તમાં ભાષાનો વ્યવહાર કરતો

હિતકારી-મિતને બોલે ! અન્યથા, રાગ અને અનર્થદ્વંદ આદિનો સંબંધ થાય ! આ પ્રમાણે સમિતિનું લક્ષણ કહેવું છે. અહીં તો સંત એટલે દીક્ષિત થયેલા અથવા તે સંતના ભક્તો. તેઓમાં પ્રશસ્ત એટલે સત્ય-જ્ઞાન-ચારિત્રના શિક્ષણ આદિમાં ધર્મના ઉપબૃંહણ (વૃદ્ધિ-ઉત્તેજન) માટે ધણું પણ કહેવું બેઠ્યું, એવી અનુગા કરાય છે એવો વિશેષ છે.

ચરણમાં ભિન્ન કહેલ પણ સંયમમાં શ્રમણોનું અસાધારણ ધર્મપણું જણાવવા માટે ચરણના અંગપણાએ તે સંયમને કહે છે.

ચરણે પૃથગુક્તસ્યાપિ સંયમસ્ય શ્રમણાનામસાધારણધર્મત્વપ્રજ્ઞાપનાય તદક્ષતયા તદ્વચાહ્યાતિ—

इन्द्रियदमनं संयमः । तपस्तु पूर्वमेवोक्तम् ॥ सूत्र-१५ ॥

इन्द्रियेति । इन्द्रियानिन्द्रियनियम इत्यर्थः । पञ्चेन्द्रियाणां स्वस्वविषयेषु स्पर्शादिषु लाम्पट्यपरि-
हारेण वर्त्तनं, प्राणातिपातमृषावादादत्तादानमैथુनपरिग्रहात्मकपञ्चाभिनवकर्मबन्धहेतुभ्यो विनिर्त्तनं क्रोध-
मानमायालोभानां जयो मनोवाक्कायानामशुभप्रवृत्तिनिरोध इति सप्तदशविधानां संयमानामत्र ग्रहणार्थं
वोपलक्षणतयेन्द्रियमनमित्युक्तम् इन्द्रियाणां पञ्चानां दमनं स्वस्वविषयेभ्यो लोलुपत्वाभावापादनं संयम
इत्यर्थः । उपलक्षकमिदमुपर्युक्तानां सर्वेषाम् । अत एव भाषादिनिवृत्तिर्विशिष्टा कायादिप्रवृत्तिरात्यन्ति-
कस्त्रसंસ્थावरवधप्रतिषेध इति लक्ष्णान्युक्तानि, प्रथमस्य निवृत्तिप्रधानायां गुप्तौ द्वितीयस्य च समिता-
वन्तर्भावापत्तेः, अन्त्यस्य च यथाख्यातविशुद्धचारित्रान्तर्भावापत्तेः पृथक्संयमग्रहणानर्थक्यं स्यात् ।
किन्त्वीर्यासमित्यादिषु वर्त्तमानस्य मुनेस्तत्पालनार्थमिन्द्रियादिनिवृत्तिरेव संयम इति भावः । रसादिधातूनां
कर्मणां वा सन्तपनहेतुस्तपो निर्जरान्व्याख्यायां व्याख्यातमेवेति नात्र पुनरुच्यत इत्याह तप-
स्त्विति, चरणमध्ये पठितमपि श्रमणधर्मत्वप्रख्यापनायात्र पुनरुक्तमपि न पौनरुक्त्व भाक् । पूर्वमेवेति,
निर्जरानिरूपणावसर एवेत्यर्थः ॥

સંયમનું નિરૂપણ.

ભાવાર્થ—“ઈન્દ્રિયનું દમન સંયમ કહેવાય છે. તપ તો પહેલાં જ કહેલો છે.”

વિવેચન—ઈન્દ્રિય-અનિન્દ્રિયનિયમ સંયમ કહેવાય છે. અર્થાત્ પાંચેય ઈન્દ્રિયોનું પોતપોતાના વિષયભૂત સ્પર્શ આદિમાં લંપટતાના પરિહારથી વર્તવું, પ્રાણાતિપાત-મૃષાવાદ-અદ્વૈતાદાન-મૈથુન-પરિગ્રહરૂપ પાંચ નવીન કર્મના બંધના હેતુઓથી પાછા વળવું, ક્રોધ-માન-માયા-લોભોનો જય, મન-વચન-કાયાની અશુભ પ્રવૃત્તિનો નિરોધ,—આવી રીતે સત્તર પ્રકારના સંયમોનું અહીં ગ્રંથે કરવા માટે ‘ઈન્દ્રિયદમન,’ એ ઉપલક્ષણપણાએ કહેલ છે. ઈન્દ્રિયોનું પાંચેયનું દમન એટલે પોતપોતાના વિષયોથી લોલુપપણાના અભાવનું કરવું, એ ‘સંયમ’ છે. આ પદ, ઉપર કહેલા સર્વેનું ઉપલક્ષક છે. એથી જ ‘ભાષાદિનિવૃત્તિ’-‘વિશિષ્ટ કાયાદિ પ્રવૃત્તિ’-‘આત્યંતિક ત્રસ-સ્થાવરવધનો પ્રતિષેધ’ એવા લક્ષણો કહેલાં છે. પ્રથમ લક્ષણનો નિવૃત્તિ પ્રધાનવાળી ગુપ્તિમાં બીજા, લક્ષણનો સમિતિમાં અંતર્ભાવથી આપત્તિ

થવાથી અને અંતિમ લક્ષણનો યથાગ્યાત વિશુદ્ધ ચારિત્રમાં અંતર્ભાવની આપત્તિ થવાથી પૃથક્ સંયમના ગ્રહણનું નિર્થકપણું થાય ! કિન્તુ ઇર્થાસ્રમિતિ આદિમાં વર્તમાન મુનિના તેના પાલન માટે ઇન્દ્રિય આદિ નિવૃત્તિ જ 'સંયમ' કહેવાય છે. રસ આદિ ધાતુઓના કે કર્મોના સંતાપનો હેતુ તપ, નિર્જરાની વ્યાખ્યામાં કહેલ જ છે. ફરીથી અહીં કહેવાતું નથી, માટે કહે છે કે—'તપસ્ત્વિતિ।' ચરણના મધ્યમાં કહેલું હોવા છતાં પણ પુનઃ સ્ફુટિદોષને ભજનારૂં નથી. 'પૂર્વમેવતિ' નિર્જરાનિરૂપણના અવસરમાં જ કહેલ છે.

અથ મુક્ત્યપરપર્યાયં ત્યાગમભિદધાતિ—

વાહ્યાભ્યન્તરોપધિશરીરાન્નપાનાદિવિષયકભાવદોષપરિત્યજનં ત્યાગઃ ॥ સૂત્ર-૧૬ ॥

વાહ્યેતિ । ભાવદોષો મૂર્છા તૃષ્ણા રનેહો વા તત્પરિત્યજનં પરિહારસ્ત્યાગ इत्यर्थः, तत्र विषय-नियममाह बाह्येति, बाह्यो रजोहरणपात्रादिः स्थविरजिनकल्पयोग्य उपधिः, आभ्यन्तरः क्रोधादिरति-दुस्त्यजः, शरीरमाभ्यन्तरमन्नपानादि बाह्यमेतद्विषया ये बाह्यदोषास्तत्परिત્યजनं त्याग इत्यर्थः, रजोह-रणादीनि धर्मसाधनानीत्येवं बुद्ध्या धारयेन्न तु रागादिप्रयुक्तः शोभाधर्मम् । तथाचायं त्यागो बाह्या-भ्यन्तरवस्तुविषय आस्रवद्वाराणि संवृणोति, अतस्सर्वात्मना त्यागिना भवितव्यमित्येव श्रमणधर्मः । ननु तपोऽन्तर्गतेऽनेषणीयस्य संसक्तस्य वाऽन्नादेः कायकषायाणाञ्च परित्यजनरूप उत्सर्गे त्यागस्यास्य ग्रहणादत्र तदुपादानमनर्थकमिति चेन्न तस्य नियतकारुं सर्वोत्सर्गरूपत्वात् अस्य तु यथाशक्त्यनियत-कालत्वेन विशेषात् । न च शौचेऽन्तर्भावसम्भव इति वाच्यमसन्निहिते कर्मोदयवशादुदितस्य गाद्वर्चस्य निवृत्त्यात्मकत्वाच्छौचस्य, त्यागरय तु सन्निहितेऽपि तन्निवृत्तिरूपत्वात्, संयतस्य स्वयोग्यज्ञानादिदान-स्य वा त्यागरूपत्वादिति ॥

જેનું બીજું નામ મુક્તિ છે, એના ત્યાગધર્મને કહે છે.

ત્યાગધર્મનું નિરૂપણ.

ભાવાર્થ—“બાહ્ય અને અભ્યંતર ઉપધિરૂપ શરીર-અન્ન-પાન આદિ વિષયક ભાવ-દોષરૂપ તૃષ્ણાનો પરિત્યાગ, એ ‘ત્યાગધર્મ’ કહેવાય છે.”

વિવેચન—ભાવદોષ એટલે મૂર્છા, તૃષ્ણા કે સ્નેહ કહેવાય છે. તેનું પરિત્યજન એટલે ત્યાગ. એ વિષયના નિયમને કહે છે કે—‘વાહ્યે’તિ । બાહ્ય એટલે રજોહરણ-પાત્રાં વગેરે સ્થવિર-કલ્પ કે જિનકલ્પને યોગ્ય ઉપધિ, આભ્યંતર એટલે અત્યંત દુઃખે છોડી શકાય એવા ક્રોધ વગેરે. શરીર આભ્યંતર છે, તેા અન્ન-પાન આદિ બાહ્ય છે. આના વિષયવાળા જે બાહ્ય દોષો છે, તેનું પરિત્યજન, એ ‘ત્યાગ’ છે. તથાચ આ બાહ્ય-આભ્યંતર વિષયવાળો ત્યાગ આશ્રવદ્વારાનો સંવર કરે છે. એથી સર્વથા ત્યાગી બનવું જોઈએ. આવો આ શ્રમણધર્મ છે.

શંકા—તપમાં અંતર્ગત, અનેષણીય કે સંસક્ત અન્ન આદિના અને કાયકષાયાના પરિત્યજનરૂપ ઉત્સર્ગમાં આ ત્યાગનું ગ્રહણ હોવાથી અહીં તેનું ઉપાદાન નિર્થક છે ને ?

સમાધાન-તપમાં અંતર્ગત ઉત્સર્ગનું નિયત કાળ સુધી સર્વ ઉત્સર્ગરૂપપણું હોઈ, આ ઉત્સર્ગનું યથાશક્તિ અનિયતકાળપણું હોઈ વિશેષ છે.

શંકા-શૌચમાં અંતર્ભાવનો સંભવ ખરો કે નહિ ?

સમાધાન-શૌચ, અન્નનિહિતમાં કર્મના ઉદયના વશે ઉદય પામેલા આસક્તિની નિવૃત્તિ આત્મક છે. ત્યાગ તો સંનિહિત વસ્તુમાં પણ તે આસક્તિની નિવૃત્તિરૂપ છે. અથવા સંયતને તો સ્વયેગ્ય જ્ઞાન આદિનું દાન ત્યાગરૂપ છે.

અથ ત્યાગોત્તરકાલમાવિનમાકિશ્ચન્યમાહ—

શરીરધર્મોપકરણાદિષુ મૂર્છારાહિત્યમાકિશ્ચન્યમ્ ॥ સૂત્ર-૧૭ ॥

શરીરેતિ । નાસ્તિ કિશ્ચન દ્રવ્યમસ્યેત્યકિશ્ચનસ્તસ્ય ભાવ આકિશ્ચન્યમુપલક્ષણત્વાચ્છરીરધર્મોપકરણાદિષ્વપિ નિર્મમત્વમિત્યર્થઃ । મૂર્છા હિ મમેદમિત્યમિસન્ધિસ્તત્સત્ત્વે ચ શરીરાદીનવયવસન્નિવેશશોભાર્થં પરિપાલયેત્, તતશ્ચાસન્નવે પતેત્, અતો નશ્વરા એતે શરીરાદયોઽશુચિત્વદ્માંસાદિપરિપૂર્ણા ધર્મસાધનાર્થ-મેવાહારાદિનોપગ્રાહ્યા इति મૂર્છાતો નિવર્તેત, તથા ચોપાત્તેસ્વપિ શરીરધર્મોપકરણાદિષુ મમેદમિત્ય-મિસન્ધિનિવૃત્તિરાકિશ્ચન્યમિતિ ભાવઃ ॥

હવે ત્યાગના ઉત્તરકાળમાં થનાર આકિશ્ચન્યને કહે છે.

આકિશ્ચન્યનું સ્વરૂપ.

ભાવાર્થ—“શરીર અને ધર્મના ઉપકરણ આદિમાં મૂર્છાના રહિતપણાને ‘આકિશ્ચન્ય’ કહે છે.”

વિવેચન-જેની પાસે કંઈ દ્રવ્ય નથી, તે આકિશ્ચન્ય કહેવાય છે. તેનો ભાવ ‘આકિશ્ચન્ય’ ઉપલક્ષણ હોવાથી શરીર અને ધર્મના ઉપકરણ આદિમાં પણ નિર્મમત્વ એવો અર્થ છે. ખરેખર, મૂર્છા એટલે ‘આ માફ’ છે—આવો વિચાર, અને મૂર્છાની હાજરીમાં અવયવોની રચનાની શોભા માટે શરીર આદિનું પાલન કરે ! ત્યાર બાદ આશ્રવમાં પડે ! આથી આ અપવિત્ર આમહી-માંસ આદિથી ભરપૂર-ક્ષણભંગુર શરીર આદિ છે. તે ધર્મના સાધન માટે જ આહાર આદિથી ઉપગ્રહ(સહાય-ઉપકાર-પોષણ)થી યોગ્ય છે, માટે મૂર્છાથી નિવૃત્તિ કરવી જોઈએ. તથાચ ગ્રહણ કરેલા પણ શરીર-ધર્મોપકરણ આદિમાં ‘આ માફ’ છે—આવા વિચારથી નિવૃત્તિ, એ ‘આકિશ્ચન્ય’ કહેવાય છે.

અથાઽકિશ્ચન્યેઽવસ્થિતસ્ય બ્રહ્મચર્યપરિપાલનમાવશ્યકમિતિ તત્સ્વરૂપમાવિષ્કરોતિ—

વ્રતપરિપાલનાય જ્ઞાનાભિવૃદ્ધયે કષાયપરિપાકાય ચ ગુરુકુલગ્રાસો બ્રહ્મચર્યમ્ ॥ સૂત્ર-૧૮ ॥

વ્રતેતિ । વ્રતમબ્રહ્મનિવૃત્તિરૂપં મૈથુનવર્જનં તત્પરિપાલનાય ગુરુકુલે વાસો બ્રહ્મચર્યમુચ્યતે, એતેન સ્વાતંત્ર્યેનાવસ્થાનં પ્રતિશિષ્ટમ્, સદા ગુર્વર્ધનેન ગુરુનિર્દેશાવસ્થાયિના ચ ભવિતવ્યમ્ । ગુરુકુલ-

वासात्मकब्रह्मचर्यस्य फलान्तरमप्याह-ज्ञानाभिवृद्धये कषायपरिपाकाय चेति, तत्र वासे ज्ञानवृद्धि-
र्भवति दर्शनं चारित्र्ये च स्थैर्यं भवति तथा क्रोधादीनां परिणंतरूपशमः क्षयोपशमः वा भवति ।
गुरुरहितस्य हि परिणामवैचित्र्याद्विकथादिदोषादसज्जनमम्पर्कादसत्क्रियासङ्गादनुष्ठानोपयोगामित्वदोषान्सव
एव मोक्षमार्गाद्भ्रंशः स्यात् । तस्मादाप्राणिनाद्गुरुकुलवासः श्रेयानिति भावः । गुरुकुले वसतां ह्याप्तो-
पदेशपालनाद्यथाशक्ति ज्ञानाभिवृद्धिद्वारा चरणं परिपूर्णं सम्पद्यते । ननु गुरुकुले वसनोऽपि कदाचित्त-
दविकलं न दृश्यत इति चेन्न ग्लानाद्यवस्थासु प्रत्युपेक्षणादिबाह्यसदनुष्ठानासङ्गावेऽपि सद्गुरुपदेश-
श्रवणसञ्जनितसंवेगेन तद्भावात् । ननु श्रमणधर्मे प्रक्रान्ते क्षमादीनामवोत्कर्षणं युक्तं तद्रूपत्वात्तस्य, किं
गुरुकुलवासोत्कर्षणेन, आश्रयमात्रत्वात्तस्येति चेन्न गुरुकुल एव सम्यग्नितीततया स्थितानां यतीनां
साधुधर्मतया सम्मतानां क्षमादीनां प्रकर्षतो निष्पत्तेः, तद्भावात्तयागे चैतेषां मुष्टु विशुद्धिर्न भवेदेव,
इतरेतरस्नेहरोषविपादादीनां भाषादेपणायाश्च बाधमम्भवादपरिशुद्धिरेव स्यात्, तथा न केवलं क्षमा-
दीनामविशुद्धिरपि तु गुरुकुलवासत्यागिनो नियमेन क्षान्त्याद्यभाव एव, कषायोदयात् । ततो ब्रह्मचर्यं न
भवति तत्त्यागं तद्गुप्तिरपि न भवति, यतिजनसहायनायामेव ब्रह्मचर्यगुणित्वात्, ततः शोषाप्यपि नेति
समस्तत्रतभङ्गः स्यात् । अत एवैकाकित्वे बहुमतदोषाः शान्ते श्रूयन्ते 'अगस्त कओ धम्मो' इत्यादि ।
गुरुविषयकवैयावृत्तेन जिनप्रवचनार्थप्रकाशनगच्छपालनादौ सहायकरणतः कर्मक्षयलक्षणं महाफलं गुरु-
कुलवासिनो भवति, अन्यथा सर्वदा वैयावृत्त्यतपोज्ञानचारित्र्यविशुद्ध्यादीनां गुरुसंसर्गसाध्यगुणानां
व्याघातादिप्राप्तेः । शोभनगुणान्तरायान्महान् दोषोऽपि स्यात्, तथा च तत्र वसन् गुर्वादेशं प्रती-
क्षमाणस्समीपवर्त्येव स्यात् । इत्थंभूत एव ज्ञानदर्शनचरणेषु स्थिरतरो भवति यतोऽष्टादशगोलाङ्गमह-
त्तरूपनिखिलगुणमूलभूतो गुरुकुलवासः, अतश्चरण कर्मा गुरुकुलेऽवश्यं वसेत् । नन्वागमं यन्तराहारशुद्धि-
रेव मुख्यतश्चारित्र्यशुद्धिहेतुरुक्ता, पिण्डविशुद्धिश्च बहूनां मध्ये वसतां दुष्करैव प्रतिभासते, इत्येकाकिनापि
भूत्वा सैव विधेया, किं ज्ञानादिलाभेन, मूलभूतस्य चारित्र्यस्यैव मुख्यतया पालनीयत्वादिनि चेन्न तस्य
गुरुपारतन्त्र्यस्यावर्जितत्वात्, द्वितीयसाध्य पेशाभावे लोभस्यानिर्दुर्जयत्वात्, प्रतिक्षणं परिवर्तमानपरि-
णामेनैकाकिना पिण्डविशुद्धेरपि पालयितुमशक्यत्वात्, अत एव गुरुवासपरित्यागाच्छुद्धोच्छुद्धोपाश्रय-
वस्त्रपात्रादिपरिग्रहस्याप्यशोभनत्वमागमे प्रोक्तमिति । क्षमया क्रोधं निहन्त्यात्, निहत्तक्रोधो मार्दवं धार-
येत्, परित्यक्तमदस्थान आर्जवं भावयेत्, भावदोषवर्जनेन निगूढदोषां मायामार्जवेन दूरीकृत्यालोभमश्र-
येण शौचमाचरेत्, लोभाशौचमलोभशौचेन संगोप्य विशुद्धात्मा मत्वं ब्रूयात्, मत्स्यभापी सप्तदशविधं
संयममनुतिष्ठेत्, संयतात्मा शोषाशयविशोधनार्थं तपश्चरेत् ततः कायवाङ्मानसेषु धर्मोपकरणेषु च

१. यदि तु गच्छो गुदश्च सर्वथा निजगुणविक्रमे भवेत्तदाऽऽगमोक्तं विधिना त्वजनीयः, परं काल-
पेक्षया योऽन्यो विधिष्टतरस्तस्योपसम्पद् प्राप्या न पुनः स्वतंत्रैः स्थातव्यम्, नरमाद्यावज्जीव गुरोरेग्निक
सन्मार्गानुष्ठानमिच्छेत् । स एव हि परमार्थनो मनुजो यो यथाप्रतिज्ञातं निर्वाहयति तच्च सदा गुरोरेग्निकं
व्यवस्थितेन सदनुष्ठानरूप ममाविमनुपालयता निर्वाहये तस्मात्तदा गुरुकुलवासोऽनुमत्तव्य इति बोध्यम् ॥

નિઃસ્પૃહતાન્નિર્મલત્વાદ્યમાકિચ્છન્યં ભવ્યેત્, સન્યાકિચ્છન્યે પરિપૂર્ણ વ્રહ્મચર્યં ભવતીતિ પૂર્વપૂર્વસ્ય કારણ-
ત્વમુત્તરોત્તરસ્ય કાર્યત્વં ભાવ્યમ્ ॥

હવે આકિચ્છન્યમાં રહેલને પ્રહ્મચર્યનું પાલન આવશ્યક છે, માટે તે અંગે જણાવે છે.

પ્રહ્મચર્યના સ્વરૂપનું વર્ણન.

ભાવાર્થ-“વ્રતના પરિપાલન માટે, જ્ઞાનની અભિવૃદ્ધિ માટે અને કપાયના પરિપાક માટે ગુરુકુલવાસ, એ ‘પ્રહ્મચર્ય’ કહેવાય છે.”

વિવેચન-અપ્રહ્મની નિવૃત્તિરૂપ મૈથુનનું વર્જન, એ ‘વ્રત’ છે. તે વ્રતના પરિપાલન માટે ગુરુકુલનાં વાત, એ ‘પ્રહ્મચર્ય’ કહેવાય છે. આ કથનથી સ્વતંત્રપણાએ રહેવું એ વાત ખંડિત થાય છે. હંમેશાં ગુરુની આજ્ઞાનાં રહેનારે ગુરુને આધીન બનવું જોઈએ. ગુરુકુલ-વાસરૂપ પ્રહ્મચર્યના બીજા રૂપને પણ કહે છે. ‘જ્ઞાનાભિવૃદ્ધયે કપાયપરિપાકાયદેતિ ।’ તે ગુરુ-કુલવાસમાં જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થાય છે, દર્શનમાં અને ચારિત્રમાં સ્થિરતા થાય છે તથા ક્રોધ આદિની પરિણતિનો ઉપશમ-અયોપશમ કે ક્ષય થાય છે. ખરેખર. ગુરુરહિતને પરિણામની વિચિત્રતા હોવાથી વિકૃત્તા આદિના દોષથી, અસત્જનના પંખધથી, અસત્ક્રિયાના સંગથી, અનુસૌતોગામિપણના દોષથી તત્કાળ જ નોકળના માર્ગથી ધ્વંસ થાય ! તેથી જીવનપર્યંત ગુરુકુલવાસ શ્રેયસ્કર છે. સાચે જ ગુરુકુલમાં વચનના આપ્તના ઉપદેશના પાલનથી યથાશક્તિ જ્ઞાનની અભિવૃદ્ધિ દ્વારા ચારિત્ર પરિપૂર્ણ-અપન્ન થાય છે.

શંકા-ગુરુકુલમાં વસન રને પણ કઠાચ તે પરિપૂર્ણ નથી દેખાતું તેનું શું ?

સમાધાન-જ્ઞાન (ખીમાર) આદિની અવસ્થાઓમાં પડિલેલ આદિ બાહ્ય સહ અનુષ્ઠાનનો અસદ્ભાવ છતાં, પ્રદ્ગુરુના ઉપદેશના શ્રવણથી સારી રીતે પેદા થયેલ સંવેગથી તે ચારિત્રની પૂર્ણતાનો સદ્ભાવ છે.

શંકા-શ્રમણધર્મના પ્રકરણમાં કામા આદિની જ અભિવૃદ્ધિ બ્યાજળી છે, કેમ કે-તે કામા આદિમાં જ શ્રમણધર્મરૂપપણું છે. ગુરુકુલવાસની મહત્તાથી સર્થ, કેમ કે-ને ગુરુકુલવાસ આશ્રય માત્ર છે ને ?

સમાધાન-ગુરુકુલમાં જ સારી રીતે વિનીતપણાએ રહેલ શાધુઓમાં શાધુધર્મપણાએ સંમત કામા આદિની પ્રકૃષ્ઠી નિહિ છે. તે ગુરુકુલવાસના ત્યાગમાં સારી રીતે વિગૃહિ થાય જ નહિ. પરંપર સોહ-સા-એ આદિના સદ્ભાવ થવાથી, સ્વપ્નના બાધનો સંભવ હોવાથી અશુદ્ધિ જ થાય ! તથા કેવળ કામા આદિની અશુદ્ધિ માત્ર નથી, પરંતુ ગુરુકુલ-વાસના ત્યાગીમાં નિયત કામા આદિનો અભાવ જ છે, કેમ કે-કપાયનો ઉદય છે. તેથી તે ગુરુકુલવાસના ત્યાગમાં પ્રવચન રહેતું નથી અને પ્રહ્મચર્યની ગુપ્તિ (ચાક) પણ રહેતી નથી, કેમ કે-શાધુજનની સંકાયનાના જ પ્રહ્મચર્યની ગુપ્તિ છે. તેથી શ્રેય ધર્મ પણ નથી.

એમ સઘળા વ્રતોનો ભંગ થાય ! એથી જ એકાકીપણામાં ઘણા ઘણા દોષો શાસ્ત્રમાં સંભલાય છે. જેમ કે-‘એકલામાં ક્યાંથી ધર્મ ?’ ઇત્યાદિ.

૦ ગુરુના વિષયવાળી વૈયાવચ્ચથી, જિનપ્રવચનના અર્થના પ્રકાશન, ગચ્છપાલન આદિમાં સહાય કરવાથી કર્મના ક્ષયરૂપ મહાન્ ફળ ગુરુકુલવાસીને થાય છે. અન્યથા, (નહિ તો) સર્વદા વૈયાવચ્ચ, તપ, જ્ઞાન, ચારિત્રવિશુદ્ધિ આદિ, કે જે ગુરુના સંસર્ગથી સાધ્ય ગુણો છે, તે આમાં વ્યાઘાત આદિની પ્રાપ્તિ થાય છે. શોભનગુણમાં અંતરાય થવાથી મોટો દોષ પણ થાય ! તથાચ તે ગુરુકુલમાં વસનારો, ગુરુના આદેશની પ્રતીક્ષા કરનારો અને ગુરુના સમીપમાં જ વર્તનારો થાય ! આવો ગુરુકુલવાસી જ જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રમાં અત્યંત સ્થિર થાય છે. તેથી અઢાર હજારથી શીલના અંગરૂપ સમસ્ત ગુણોનો મૂળભૂત ગુરુકુલવાસ છે. એથી ચારિત્રકામી ગુરુકુલમાં અવશ્ય વસે !

શંકા-આગમમાં સાધુને આહારશુદ્ધિ જ મુખ્યપણે ચારિત્રશુદ્ધિનો હેતુ કહેલો છે : અને પિંડવિશુદ્ધિ ઘણાઓની વચ્ચે વસનારાઓને દુષ્કર (દુર્લભ) જ પ્રતિભાસે છે, માટે એકલા થઈને પણ તે આહારશુદ્ધિ જ કરવી જોઈએ ! જ્ઞાનાદિના લાભથી શું ? મૂળભૂત ચારિત્રનું જ મુખ્યપણે પાલન કરવું જોઈએ ને ?

સમાધાન-તે ચારિત્રનું પાલન ગુરુપરતંત્રતાની અપેક્ષાવાળું છે. બીજા સાધુની અપેક્ષાના અભાવમાં લોભ અતિ દુર્જય થાય છે. ક્ષણે ક્ષણે પરિવર્તન પામતા પરિણામવાળા એકલાથી પિંડવિશુદ્ધિ પણ પાળવી અશક્ય બની જાય છે. એથી જ ગુરુકુલવાસના પરિત્યાગથી શુદ્ધ આહાર, શુદ્ધ ઉપાશ્રય-વસ્ત્ર-પાત્ર આદિ પરિગ્રહનું અશોભનપણું આગમમાં કહેલું છે. (ન્યારે ગચ્છ અને ગુરુ સર્વથા પોતાના ગુણથી રહિત થાય, ત્યારે આગમમાં કહેલ વિધિથી ત્યાગ કરવાયોગ્ય બને છે. પરંતુ કાળની અપેક્ષાએ જે બીજો વિશિષ્ટતર છે, તેની ઉપસંપદા લેવી, પરંતુ સ્વતંત્ર બની રહેવું નહિ. તેથી જવશ્વ સુધી ગુરુની પાસે સન્માર્ગનું અનુષ્ઠાન ઇચ્છે ! ખરેખર, તે જ પરમાર્થથી મનુષ્ય છે, કે જે પ્રતિજ્ઞાત પ્રમાણે નિર્વાહ કરે છે (કરાવે છે) અને તે હંમેશાં ગુરુની પાસે વ્યવસ્થિત (રહેલા) સદ્ અનુષ્ઠાનરૂપ સમાધિનું પાલન કરનારવડે નિર્વાહ યોગ્ય બને છે. તેથી હંમેશાં ગુરુકુલવાસ અનુસરવો.)

૦ ક્ષમાથી ક્રોધને હણો ! ક્રોધને હણનારો માર્દવને ધારણ કરે ! મદના સ્થાનનો ત્યાગ કરનારો આજ્ઞવની લાવના કરે ! લાવદોષ(લોભ)ના વર્જનથી નિગૂઢ દોષવાળી માયાને આજ્ઞવથી દૂર કરી લોભાભાવ(સંતોષ)ના આશ્રયથી શૌચનું આચરણ કરે ! લોભરૂપી અશૌચને અલોભરૂપી શૌચથી સાફ કરી વિશુદ્ધ આત્મા સત્યનું કથન કરે ! સત્યવાદી સત્તર પ્રકારના સંયમને આચરે ! સંયત આત્મા બાકીની મનની શુદ્ધિ માટે તપ કરે ! તેથી મન-વચન-કાયામાં અને ધર્મના ઉપકરણોમાં સ્પૃહાનો અભાવ હોવાથી નિર્મમતા નામક આક્રિયન્યની લાવના કરે ! સાચું આક્રિયન્ય હોયે છતે પરિપૂર્ણ પ્રહાર્ય થાય છે, આ પ્રમાણે પૂર્વ પૂર્વનું કારણપણું છે અને ઉત્તર ઉત્તરનું કાર્યપણું લાવવું.

અથ ચરણમૂલમેદં તૃતીયં સંયમમાહ —

સનિયમં શરીરવાઙ્મનોનિગ્રહઃ સંયમઃ । સત્ત્વ સપ્તદશવિધઃ, પૃથિવ્યપ્તેજોવાયુવનસ્પતિ-
કાયદ્વિત્રિચતુઃપચ્ચેન્દ્રિયપ્રેક્ષ્યોપેક્ષ્યાપહૃત્યપ્રમૃજ્યકાયવાઙ્મનઉપકરણસંયમમેદાત્ ॥સૂત્ર-૧૯॥

સનિયમમિતિ । ક્રિયાવિશેષણમિદમ્, શરીરવાઙ્મનસાં પ્રવચનોક્તેન એવમેવગન્તવ્યં સ્થાતવ્યં
ચિન્તયિતવ્યં ભાષિતવ્યમિતિ નિયમાનુગુણં નિગ્રહઃ સ્વાભાવિકપ્રવૃત્તિનિરોધઃ સંયમ इत्यर्थः । તસ્ય પ્રમે-
દમાહ સ ચેતિ, સંયમશ્ચેત્યર્થઃ, સપ્તદશવિધત્વં દર્શયતિ પૃથિવીતિ, વનસ્પત્યન્તં દ્વન્દ્વં વિધાય કાયપદેન
બહુર્વ હિઃ, તથા દ્વયાદિપચ્ચાન્તં દ્વન્દ્વં વિધાયેન્દ્રિયપદેન બહુગ્રીહિસ્તતઃ સર્વેષામુપકરણાન્તાનાં દ્વન્દ્વં કૃત્વા
સંયમપદેન તત્પુરુષઃ, તથા ચ પૃથિવીકાયસંયમોઽપ્કાયસંયમ इत्यादिरर्थो लभ्यते, ये जीवाः पृथिव्या-
दिकायाः द्वीन्द्रियादयश्च तेषां सयम इत्यर्थः ॥

હવે ચરણના મૂલભેદરૂપ ત્રીજા સંયમને કહે છે.

સંયમનું સ્વરૂપ.

ભાવાર્થ—“નિયમપૂર્વક મન-વચન-કાયાનો નિગ્રહ, એ ‘સંયમ’ કહેવાય છે : અને તે
સંયમ, પૃથિવીકાયસંયમ, અપ્કાયસંયમ, તેજકાયસંયમ, વાયુકાયસંયમ, વનસ્પતિકાયસંયમ,
દ્વીન્દ્રિયસંયમ, ત્રીન્દ્રિયસંયમ, ચતુરિન્દ્રિયસંયમ, પચ્ચેન્દ્રિયસંયમ, પ્રેક્ષ્યસંયમ, ઉપેક્ષ્યસંયમ,
અપહૃત્યસંયમ, પ્રમૃજ્યસંયમ, કાયસંયમ, વચનસંયમ, મનઃસંયમ અને ઉપકરણસંયમના
ભેદથી સત્તર પ્રકારનો છે.”

વિવેચન—‘સનિયમમિતિ’ આ ક્રિયાવિશેષણ છે. મન-વચન-કાયાનો શાસ્ત્રકથિત વિધિ-
દ્વારા અર્થાત્ આ પ્રમાણે જ ચાલવું, ઓલવું, ઉભા રહેવું, વિચારવું વગેરે નિયમને
અનુકૂળ નિગ્રહ એટલે સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિના નિરોધરૂપ સંયમ એવો અર્થ છે. તેના પ્રભેદને
કહે છે કે—‘સચેતિ ।’ તે સંયમ ઉપરોક્ત સત્તર પ્રકારનો સમજવો.

તાન્ દર્શયતિ —

તત્ર પૃથિવીકાયિકાદારમ્ય પચ્ચેન્દ્રિયં યાવદ્યે નવવિધા જીવાસ્તેષાં કરણત્રયૈઃ કૃતકારિતા-
નુમતિભિઃ સંઘટ્ટપરિતાપવ્યાપત્તિપરિહારઃ પૃથિવીકાયિકાદિસંયમો નવવિધો જ્ઞેયઃ ॥સૂત્ર-૨૦॥

તત્રેતિ । સપ્તદશવિધસયમેષુ મધ્ય इत्यर्थः, પૃથિવીકાયિકાદારમ્યેતિ, ये जीवाः पृथिव्यादि-
शरीरा द्वीन्द्रियादयश्च नवविधानां तेषामित्यर्थः, કરણત્રયૈરિતિ, કાયવાઙ્મનોમિરિત્યર્થઃ, કૃતકારિતા-
નુમતિમિરિતિ, કરણકારણાનુજ્ઞાનૈરિત્યર્થઃ । સંઘટ્ટપરિતાપવ્યાપત્તિપરિહાર इति, સંવટ્ટઃ સંરમ્ભઃ પ્રાણાતિ-
પાતકરણસંકલ્પઃ, પ્રાણિવધાનુકૂલાન્યોઽન્યગાત્રસહતીકરણં વા પારાશ્વિકાદિપ્રાયશ્ચિત્તયોગ્યમ્ । પરિતા-
પસમારમ્ભો માનસિકવાચિકકાયિકમેદઃ, તત્રાથ પરપીઠાકરોચ્ચાટનાદિનિવન્ધનમંત્રાદિધ્યાનરૂપઃ,
દ્વિતીયઃ પરપરિતાપકરણુદ્રવિધાદિપરાવર્તનાસંકલ્પસૂચકધ્વનિરૂપઃ, તૃતીયોઽભિષાતાય યદ્દિમુષ્ટ્યાદિ-

કરણં તદ્વર્જનમિતિભાવઃ, વ્યાપત્તિર્વિનાશઃ પ્રાણવિયોગ इति यावत् तस्या अपि वर्जनमित्यर्थः । एतेन नवविधस्संयम उक्त इत्याह नवविध इति ॥

નવ પ્રકારના જીવોનું સંયમ.

ભાવાર્થ—“ત્યાં પૃથિવીકાય જીવથી માંડી પંચેન્દ્રિય જીવ સુધીના જેઓ નવ પ્રકારના જીવો છે, તેઓના મન-વચન-કાયારૂપ ત્રણ કરણોદ્વારા કરવા-કરાવવા-અનુમોદવાથી સંઘટ્ટો, પરિતાપ અને વ્યાપાદનના પરિહારરૂપ પૃથિવીકાયિક આદિનો સંયમ નવ પ્રકારનો બાજીવો.”

વિવેચન—સત્તર પ્રકારના સંયમોમાં ‘પૃથિવીકાયિકાદારમ્બેતિ’ જે જીવો પૃથિવ્યાદિ શરીરવાળાઓ અને દ્વીન્દ્રિયાદિ છે, તે નવ પ્રકારના જીવોનો ‘કરણત્રયૈરિતિ’ મન-વચન-કાયરૂપ ત્રણ કરણોથી, ‘કૃતકારિતાનુમતિભિરિતિ’ કરવા-કરાવવા-અનુમોદવા સંઘટ્ટ, પરિતાપ અને વ્યાપત્તિનો પરિહાર.

(૧) સંઘટ્ટ એટલે સરંભ-હિંસા કરવાનો સંકલ્પ કે પ્રાણીહિંસાને અનુકૂળ પરસ્પરના શરીરોને લેખાં કરવાં, કે જેથી પારાંચિક આદિ પ્રાયશ્ચિત્તયોગ્ય થાય છે. (૨) પરિતાપ એટલે સમારંભ, કે જે માનસિક-વાચિક-કાયિક લેહવાળો છે. (૧) પરને પીડા કરનાર ઉચ્ચાટન આદિના કારણ, મંત્ર આદિના ધ્યાનરૂપ, (૨) પરને પરિતાપ કરનાર ક્ષુદ્ર વિદ્યા આદિના પરાવર્તનના સંકલ્પસૂચક ધ્વનિરૂપ, (૩) અભિધાત માટે યષ્ટિમુષ્ટિ આદિનું કરણ, તેનું વર્જન, એવો ભાવ છે. (૪) વ્યાપત્તિ એટલે વિનાશ, પ્રાણોનો વિયોગ અર્થાત્ તેનું પણ વર્જન. આ કથનવડે નવ પ્રકારનો સંયમ કહેલો છે.

પ્રેક્ષ્યોપેક્ષ્યસયમે આહ—

स्थानादीन् विलोक्य क्रियाचरणं प्रेक्ष्यसंयमः । साधुप्रभृतीन् प्रवचनोदितक्रियासु व्यापारयतः स्वस्वक्रियासु व्यापारवतो वा गृहस्थादीनुपेक्षमाणस्य संयम उपेक्ष्यसंयमः ॥सूत्र-२१॥

સ્થાનાદીનિતિ । સ્થાનં શયનાસનચક્રમણયોગ્યં, આદિના સ્થળિહલાદેઃ પરિગ્રહઃ, વિલોક્ય ચક્ષુષા સન્યક્તયા દૃષ્ટ્વા યથા વીજહરિતજન્તુસસક્તાદિરહિતં ભવેદિત્યર્થઃ । ક્રિયાચરણં ગયનાદિવિધાનં પ્રેક્ષ્યસયમ. પ્રેક્ષાસંયમ इत्यर्थः । उपेक्ष्यसयममाह साधुप्रभृतीनिति, उपेक्षाशब्दोऽत्र चित्तव्यापारविशेषे-
ऽव्यापारे च वर्त्तते व्याख्यानात्, तत्र क्व व्यापारः क्व वाऽव्यापार इत्यत्राह प्रवचनं, तथा च सयम-
प्रति सीदतां साधूनां प्रवचनविहितानुष्ठानेषु प्रेरणं, पापव्यापारमाचरतो गृहस्थस्याप्रेरणमिदं ग्राम-
चिन्तनादिकं सोपयोगं कुर्वित्यादिरूपेणाशनञ्च कुर्वत उपेक्ष्यसयमः उपेक्षासयमापरनामा भवतीति भावः ॥

૧. દિવિધો જીવોપેક્ષાસયમઃ, યતિવ્યાપારોપેક્ષા ગૃહસ્થવ્યાપારોપેક્ષા ચેતિ, ઉભૌ યથાક્રમં ચોદનાચોદન-
વિપયૌ, ત્રિવીદંત સાધુ દૃષ્ટ્વા સયમવ્યાપારેષુ ચોદયનઃ સયમવ્યાપારોપેક્ષા પ્રથમઃ, ગૃહસ્થમધિગ્મવ્યાપારેષુ
પ્રવૃત્તં દૃષ્ટ્વા તત્ર પ્રવૃત્તમચોદયનો ગૃહસ્થવ્યાપારોપેક્ષાસયમો દ્વિતીય इति तात्पर्यार्थः ॥

પ્રેક્ષ્ય અને ઉપેક્ષ્યસંયમનું વર્ણન.

ભાવાર્થ:-“સ્થાન આદિને જોઈ ક્રિયાનું આચરણ, એ પ્રેક્ષ્યસંયમ’ કહેવાય છે. પ્રવચનમાં કહેલ ક્રિયાઓમાં સાધુ વગેરેને વ્યાપાર કરાવનારને અથવા પોતપોતાની ક્રિયાઓમાં વ્યાપારવાળા ગૃહસ્થાદિની ઉપેક્ષા-પ્રેરણા નહિ કરનારને ઉપેક્ષ્યસંયમ’ કહેવાય છે.”

વિવેચન-સ્થાન એટલે શયન-આસન-ગમનને યોગ્ય સ્થાન, આદિ પદ્ધતી સ્થાનિક (ભૂમિ) વગેરેનું ગ્રહણ છે. વિદોક્ષ્ય એટલે આંખથી બરાબર જોઈને. જેમ કે-બીજ-લીલી વનસ્પતિ-જંતુથી સંસ્રક્ત આદિથી રહિત સ્થાન હોવું જોઈએ. ક્રિયાનું આચરણ એટલે શયન આદિ ક્રિયાનું કરવું પ્રેક્ષ્યસંયમ (પ્રેક્ષાસંયમ), એવો અર્થ છે. ઉપેક્ષ્યસંયમને કહે છે કે-સાધુપ્રમૃતીનિતિ ।’ અહીં ઉપેક્ષા શબ્દ ચિત્તના વ્યાપારવિશેષમાં અને અવ્યાપારમાં વર્તે છે, કેમ કે-તેવું વ્યાખ્યાન છે. ત્યાં કયાં વ્યાપાર અથવા કયાં અવ્યાપાર ? એના જવાબમાં કહે છે કે-‘પ્રવચનેતિ ।’ તથાચ સંયમ પ્રત્યે સીદ્ધાતા સાધુઓને પ્રવચનમાં વિહિત અનુષ્ઠાનોમાં પ્રેરણા કરવી. પાપના વ્યાપારને આચરનાર ગૃહસ્થને, ‘આ આમચિંતન આદિ ઉપયોગ-પૂર્વક કરો !’ ઈત્યાદિ રૂપે પ્રેરણાનો અભાવ, અને ભોજન કરનાર ગૃહસ્થાદિ વિષયક ઉપેક્ષ્યસંયમ. ઉપેક્ષાસંયમ જેનું બીજું નામ છે. (બરેબર, ચતિવ્યાપારની-ઉપેક્ષા-ગૃહસ્થવ્યાપારની ઉપેક્ષાના ભેદથી ઉપેક્ષાસંયમ બે પ્રકારનો છે. બેને કેમકર પ્રેરણા અને અપ્રેરણા-વિષયવાળા છે. સીદ્ધાતા સાધુને જોઈ સંયમના વ્યાપારોમાં પ્રેરણા કરનારને ‘સંયમવ્યાપારો-પેક્ષા’ પ્રથમ, અધિકરણ આત્મક વ્યાપારોમાં પ્રવૃત્તિવાળા ગૃહસ્થને જોઈ ત્યાં પ્રવૃત્તિને નહિ પ્રેરણા કરનારને ‘ગૃહસ્થવ્યાપારોપેક્ષા’રૂપ બીજો છે, એમ તાત્પર્યાર્થ છે.)

અપદ્ધત્યાદિસંયમ વક્તિ—

ચરણાનુપકારકવસ્તુનિગ્રહો વિધિના ચ પ્રાણિસંસક્તમત્તપાનાદિપરિત્યજનમપદ્ધત્ય-સંયમઃ । દષ્ટિદષ્ટસ્થણ્ડિલવસ્ત્રાદીનાં વિશિષ્ટપ્રદેશગમને રજોઽવગુણિતપાદાદીનાશ્ચ રજો-હરણાદિના પ્રમાર્જનં પ્રમૃજ્યસંયમઃ ॥ સૂત્ર-૨૨ ॥

ચરણેતિ । અપદ્ધત્યાપુનર્ગ્રહણતયા ત્યક્ત્વા સંયમં લભને, તત્ર ત્યાગઃ સયમાનુપયોગિનાં વસ્ત્રપાત્રા-ચતિરિક્તાનામ્, તદુપયોગિનાં પ્રાણિસંસક્તાનામન્નપાનાદીનાં જન્તુરહિતે સ્થાને સમયમણિતેન વિધિના પરિષ્ઠાપનં, તથાકુર્વતશ્ચ પરિષ્ઠાપનાસંયમાપરપર્યાયોઽપદ્ધત્યસંયમો ભવતીત્યાશયેનાહ ચરણેતિ । વક્ત્યથ પ્રમૃજ્યસંયમં દૃષ્ટીતિ, પ્રમાર્જનં કુર્વતઃ સયમો ભવતિ તત્ત્વ દ્વિવિધં યથા પ્રેક્ષિતેઽપિ સ્થણ્ડિલે વસ્ત્રપાત્રાદૌ ચ રજોહરણાદિના પ્રમાર્જનમેકમ્, અપરશ્ચ કૃષ્ણભૂપ્રદેશત્પથિ પાણ્ડુભૂપ્રદેશં ગચ્છતઃ સ્થણ્ડિલાદસ્થણ્ડિલાદ્વા સ્થણ્ડિલં સંક્રામતઃ સચિત્તાચિત્તમિશ્રરજોઽવગુણિતપાદાદીનાં સાગારિકાચ-નિરીક્ષણે સતિ રજોહરણાદિના પ્રમાર્જનં સાગારિકાદિનિરીક્ષણે ત્વપ્રમાર્જનમપ્યન્તર્ગમિતં વોધ્યમ્ । एवं વિદધતઃ પ્રમાર્જનાસંયમો ભવતીત્યાશયેનાહ દષ્ટિદષ્ટેત્યાદિના ॥

અપહૃત્ય આદિ સંયમનું વર્ણન.

ભાવાર્થ—‘આરિત્રમાં નહિ ઉપકારક વસ્તુનો નિગ્રહ અને વિધિપૂર્વક જીવસંસ્કૃત ભક્ત-પાન આદિનો પરિત્યાગ, એ ‘અપહૃત્યસંયમ’ કહેવાય છે. નજરથી જોયેલ ભૂમિ-વસ્ત્ર આદિનું, વિશિષ્ટ પ્રદેશના ગમનમાં રજથી ખરડાયેલ પાદ આદિનું રજોહરણ આદિથી પ્રમાજીવું, એ ‘પ્રમૃત્યસંયમ’ કહેવાય છે.”

વિવેચન—ફરીથી ગ્રહણ કરવું ન પડે એવી રીતે ત્યાગ કરવાપૂર્વક સંયમને મેળવે છે. ત્યાં સંયમને અનુપયોગી, જે વસ્ત્ર-પાત્ર આદિ (શિન્ન) અધિક હોય, તેનો ત્યાગ. તે સંયમને ઉપયોગી જીવસંસ્કૃત અન્ન-પાન આદિનું જતું વગરના સ્થાનમાં શાસ્ત્રકથિત વિધિથી પરિઠવવું અને તે પ્રમાણે કરનારને પરિષ્કાપના, સંયમરૂપ બીજા નામવાળો અપહૃત્ય-સંયમ થાય છે. એવા આશયથી કહે છે કે-‘ચરણે’તિ ।’ હવે પ્રમૃત્યસંયમને કહે છે કે-‘દૃષ્ટી’તિ । પ્રમાજીવન કરનારને સંયમ થાય છે અને તે પ્રમાજીવન બે પ્રકારનું છે. જેમ જોયેલ પણ સ્થંડિલમાં અને વસ્ત્ર-પાત્ર આદિમાં રજોહરણ આદિથી પ્રમાજીવન, એ એક છે. કૃષ્ણ (કાળી) ભૂપ્રદેશમાંથી માર્ગમાં-પાંડુભૂપ્રદેશમાં જનારને, સ્થંડિલ કે અસ્થંડિલમાંથી સ્થંડિલમાં સંક્રમણ કરનારને, સચિત્ત-અચિત્ત-મિશ્ર રજથી ખરડાયેલ પગ વગેરેનું શ્રાવક વગેરેના અદર્શન હોયે છતે રજોહરણ આદિથી પ્રમાજીવું, એ બીજું છે. જેન શ્રાવક આદિનું દર્શન થયે છતે તો અપ્રમાજીવન પણ અંતર્ગર્ભિત બાણવું. આ પ્રમાણે કરનારને પ્રમાજીવનાસંયમ થાય છે. એવા આશયથી કહે છે કે-‘દૃષ્ટિદૃષ્ટે’ત્યાદિ ।

અથ કાયાદિસંયમમાહ્યાતિ—

ધાવનાદિદુષ્ટક્રિયાનિવૃત્તિશુભક્રિયાપ્રવૃત્ત્યુભયરૂપઃ કાયસંયમઃ । હિંસ્રપરુપાદિનિવૃત્તિશુ-
ભવાવપ્રવૃત્ત્યુભયરૂપો વાક્સંયમઃ । અમિત્રોદ્ધાદિનિવૃત્તિપૂર્વકધર્મધ્યાનાદિપ્રવૃત્તિર્મનસ્સંયમઃ ।
પુસ્તકાદ્યજીવકાયસંયમ ઉપકરણસંયમઃ ॥ સૂત્ર-૨૩ ॥

ધાવનાદીતિ । સયમોડયં ન કેવલં શરીરસ્ય સર્વાત્મનોપરમરૂપોઽગ્રક્યત્વાદપિ તુ યથાગાલ્ભં પ્રવૃત્તિનિવૃત્તિરૂપઃ, કેમ્ચ કાયસ્ય નિવૃત્તિરિત્યત્રાહ ધાવનેતિ, આદિના વલ્ગનપ્લવનાદીનાં પરિગ્રહઃ । ગમનાગમનાદિષ્વવશ્યકરણીયેષુ ધર્મસાધનભૂતેષુ ચ સોપયોગં કાયવ્યાપારઃ પ્રવૃત્તિરૂપ ઇત્યાશયેનોક્તં શુભક્રિયાપ્રવૃત્તીતિ । વાક્સંયમમાચષ્ટે હિંસ્રેતિ, પ્રાણવ્યપરોપણે જાતશક્તિહિંસ્રઃ પરુપં રુક્ષં સ્નેહરહિતં પરોદ્વેગઠારિ, આદિના પિશુનાસંખ્યાદીનામુપગ્રહઃ, ઈંદ્રશવચસો નિવૃત્તિઃ, શુભવચસિ સૂત્રમાર્ગાનુસાર-પ્રવૃત્તાર્થે નિજપરાર્થાનુગ્રાહકેઽરાગદ્વેષ્યુક્તે પ્રવૃત્તિશ્ચ વાક્સંયમ ઇત્યર્થઃ । તથા ચ પૃથિવીકાચિકારમ્બાદિ-પ્રેરણરહિતા પરુપનિશ્ચુરાદિપરપીઠાકરપ્રયોગનિરુત્કા વ્રતશીલદેશનાદિપ્રધાનફલા હિતમિતમધુરમનોહરા સંયતસ્ય યોગ્યા વાક્, તદધિષ્ઠાનાશ્ચ સર્વસમ્યદ ઇતિ ભાવઃ । મનસ્સંયમમાચષ્ટેઽમિત્રોહેતિ, સ્પષ્ટમ્ । ઉપકરણસંયમમાહ પુસ્તકાદીતિ, અજીવરૂપાણ્યપિ પુસ્તકાદીનિ દુષ્પમાદિદોષાત્તથાવિધપ્રજ્ઞાઽયુક્ત-

શ્રદ્ધાસંવેગોદયમબલાદિહીનાથઠાલીનવિનેયજનાનુગ્રહાય પ્રતિલેખનાપ્રમાર્જનાપૂર્વં યતનયા ધારયતોઽર્જીવ-
સંયમાપરપર્યાય ઉપકરણસંયમ ઇતિ ભાવઃ ॥

૨૫ આદિ સંયમનું સ્વરૂપ.

ભાવાર્થ—“ધાવન (દોડવું) આદિ દુષ્ટ ક્રિયાથી નિવૃત્તિ અને શુભ ક્રિયાપ્રવૃત્તિ ઉભયરૂપ ‘કાયસંયમ’ કહેવાય છે. હિમ્નશીલ પરુષ આદિથી નિવૃત્તિ અને શુભ વચનમાં પ્રવૃત્તિ ઉભયરૂપ ‘વચનસંયમ’ કહેવાય છે. અભિદ્રોહ આદિથી નિવૃત્તિપૂર્વક ધર્મધ્યાન આદિમાં પ્રવૃત્તિ ‘મનઃસંય’ કહેવાય છે. પુસ્તક આદિ અલ્પસંયમ ‘ઉપકરણસંયમ’ કહેવાય છે.”

વિત્તેચન—આ સંયમ કેવળ શરીરના સર્વથા ઉપરમરૂપ નથી, કેમ કે—અશક્ય છે. પરંતુ શાસ્ત્ર પ્રમાણે પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિરૂપ છે. કયની નિવૃત્તિ કયી ક્રિયાઓથી છે? આના જવાબમાં કહે છે કે—‘ધાવને’તિ । આદિ પદથી વળગવું, ફૂંદવું વગેરે ક્રિયાઓનો સંગ્રહ થાય છે. ગમન—આગમન આદિમાં અને અવશ્ય કરણીય ધર્મના સાધનોમાં ઉપયોગપૂર્વકનો કાયાનો વ્યાપાર પ્રવૃત્તિરૂપ છે. એવા આશયથી કહેલું છે કે—‘શુભક્રિયાપ્રવૃત્તિ’તિ । વચનસંયમને કહે છે કે—‘વિસે’તિ । હિંસામાં ઉત્પન્ન શક્તિવાળો હિંસા, પરુષ એટલે કર્કશ, રૂક્ષ—સ્નેહ-શૂન્ય પરને ઉદ્દેશ કરનાર, આદિથી પિશુન—અસહ્ય આદિનો સંગ્રહ છે. આવા વચનથી નિવૃત્તિ અને સૂત્રમાર્ગના અનુસારે પ્રવૃત્ત અર્થવાળા, સ્વ અને પરાર્થના ઉપકારક રાગ—દ્વેષથી રહિત શુભ વચનમાં પ્રવૃત્તિ ‘વચનસંયમ’ કહેવાય છે. તથાચ પૃથિવીકાયિક આરંભ આદિ પ્રેરણારહિત, પરુષ—નિષ્કુર આદિ પરપીડાકર પ્રયોગમાં ઉત્સુકતા વગરના, વ્રત—શીલ—દેશના આદિ પ્રધાન ફળવાળી, હિત—મિત—મધુર—મનોહર, સંયતને યોગ્ય વાણી છે. તેના આધારે સર્વ સંપદાઓ છે.

૦ મનના સંયમને કહે છે કે—‘અભિદ્રોહેતિ ।’ સઘળું સ્પષ્ટ છે.

૦ ઉપકરણસંયમને કહે છે કે—‘પુસ્તકાદીતિ ।’ અલ્પરૂપ પણ પુસ્તક વગેરેને, દુઃખમાં આદિ કાળના દોષથી, તથાવિધ, બુદ્ધિ—આયુષ્ય—શ્રદ્ધા—સંવેગ—ઉદયમ—બળ આદિથી હીન એવા આધુનિક શિષ્યજન ઉપર ઉપકાર માટે, પડિલેહણ—પ્રમાજનપૂર્વક—જયણાથી ધારણ કરનારને અલ્પસંયમરૂપી બીજા નામવાળો ઉપકરણસંયમ થાય છે.

અથ વૈયાવૃત્ત્યમાત્યાતિ—

શાસ્ત્રોદિતવિધિના ગૌરવજનક્રિયાનુષ્ઠાનપ્રવૃત્તિર્વૈયાવૃત્ત્યમ્ । તત્ત્વાચાર્યોપાધ્યાયતપ-
સ્વિચૈક્ષકગ્લાનગણકુલસદ્ધસાધુસમનોજ્ઞસમ્વન્ધિત્વાદશવિધમ્ ॥ સૂત્ર-૨૪ ॥

શાસ્ત્રોદિતવિધિનેતિ । આગમોક્તપ્રકારેણ ન તુ યથાલોકમિતિ ભાવઃ, સામાયિકાદિક્રિયાનુ-
ષ્ઠાનપ્રવૃત્તિર્વૈયાવૃત્ત્યરૂપત્વાભાવાદાહ ગૌરવજનકેતિ, ભાવર્તીર્થકરનામકર્મવન્ધજનક્રિયાનુષ્ઠાનપ્રવૃત્તિ-
રિત્યર્થઃ, આહારાદિસાહાય્યેન વૈયાવૃત્ત્યેન હિ તીર્થકરનામગોત્રં કર્મ વધ્નાતિ, તાશ્ચ ક્રિયાઃ
ક્ષેત્રવમતિપ્રત્યવેક્ષણં શુશ્રૂષણં મેપજક્રિયાઃ કાન્તારત્રિપદગોપસર્ગેષુ અન્નપાનાદિભિઃ પરિરક્ષણમિત્યાદિ-

રૂપાઃ, તદનુગ્રાને પ્રવૃત્તિઃ પરિણામવિશેષઃ પરિતઃ સર્વતો ભાવેન વૃત્તિઃ પ્રવૃત્તિરિતિ વ્યુત્પત્ત્યા તત્ત્લાભાત્, ન હ્યપરિણતઃ સર્વતો ભાવેન વર્તિતું શક્યઃ । જાણ્યોદિતવિધિનંત્યુક્તત્વાત્પ્રવચનવાત્સન્યનપિ વૈયાવૃત્ત્યસ્ય ફલમ્, તથા ચ મહાનિર્જરાસનાશ્રત્વપ્રવચનવાત્સન્યવિચિકિંસાઽભાવતીર્થકરનામકર્મવન્વાદયોઽત્ય ફલમિતિ સિદ્ધમ્ । આચાર્યાદીનાં દશાનાં ભક્તપાનશય્યાસનક્ષેત્રોપગ્રિપ્રત્યુપેક્ષણભેષજદાનાઘ્વોપમહશરીરો-પથિસ્તેનસંરક્ષણદણ્ડપ્રહ્લાનનશુશ્રૂષણમૂત્રિકત્રિકઢૌકનરૂપત્રયોદશભિઃ પદૈર્વૈયાવૃત્ત્યં કર્તવ્યમ્, તત્રાચાર્યા-દીનાહ તત્ત્વેતિ, વૈયાવૃત્ત્યસ્ત્યર્થઃ, દશસ્વામિકૃત્વાઽશ્રવિધત્વં વૈયાવૃત્ત્યસ્યેતિ ભાવઃ । અત્રાચાર્યપદેન તીર્થકરોઽપિ ગૃહીતસ્તેન તીર્થકરવૈયાવૃત્ત્યાકથનપ્રયુક્તા ન ન્યૂનતા, ન ચ તીર્થકરલ્લિલોકાધિપતિરાચાર્યસ્તુ સામાન્ય इति કથમાચાર્યપ્રહુણેન સ ગૃહીત इति વાચ્યમ્, પદ્મવિધાચારોપદેશકત્વે સતિ સ્વયમપ્યનુ-ષ્ઠાતૃત્વસ્યૈવાચાર્યપદપ્રવૃત્તિનિમિત્તત્વેન તસ્ય તીર્થકરસાધારણ્યાત્ । તીર્થકરસ્ય ધર્માચાર્યત્વપ્રમિદ્વેશ્ચ । એતેષાં દશાનાં પ્રત્યેકં ત્રયોદશભિઃ પદૈર્વૈયાવૃત્ત્યં કર્તવ્યમિતિ ભાવઃ ॥

વૈયાવૃત્ત્યનું વર્ણન.

ભાવાર્થ—“શાસ્ત્રકથિત વિધિપૂર્વક, ગૌરવજનક ક્રિયાનુષ્ઠાનમાં પ્રવૃત્તિ, એ ‘વૈયાવૃત્ત્ય’ કહેવાય છેઃ અને તે આચાર્ય-ઉપાધ્યાય-તપસ્વી-શૈક્ષક-ગ્લાન-ગણુ-કુલ-સંઘ-સાધુ-સમનોજ સંબંધી હોવાથી દશ પ્રકારનું છે.”

વિવેચન-આગમમાં કહેલ પ્રકારથી પરંતુ લોક પ્રમાણે નહીં, એવો ભાવ છે. સામા-યિક આદિ ક્રિયારૂપ અનુષ્ઠાનમાં પ્રવૃત્તિ, વૈયાવૃત્ત્યરૂપ નથી, માટે કહે છે કે-‘ગૌરવજનકેતિ, ભાવ(વિ)તીર્થ’કરનામકર્મ’ બંધજનક ક્રિયારૂપ અનુષ્ઠાનમાં પ્રવૃત્તિ, એવો અર્થ છે. ખરેખર આહાર આદિની સહાય જેમાં છે, એવા વૈયાવૃત્ત્યથી તીર્થ’કરનામક નામકર્મ છવ બાંધે છેઃ અને તે ક્રિયાઓ ક્ષેત્ર-વસતિનું નિરીક્ષણ, શુશ્રૂષા, ઔપધ ક્રિયાઓ, વિષમ જંગલ અને ભયંકર ઉપગ્રગોમાં અન્ન-પાન આદિથી રક્ષા કરવી ઇત્યાદિ રૂપ ક્રિયાઓ, તે ક્રિયા-ઓને કરવામાં પ્રવૃત્તિ એટલે વિશિષ્ટ પરિણામ, આરેય બાબુથી ભાવથી વૃત્તિ(વર્તવું) પ્રવૃત્તિ, એમ બ્યુત્પત્તિથી એ અર્થનો લાભ થાય છે. ખરેખર, અપરિણત આરેય બાબુથી ભાવથી વર્તી શકતો નથી. ‘શાસ્ત્રોક્તવિધિના’ એમ કહેલું હોવાથી પ્રવચનનું વાત્સલ્ય પણ વૈયાવૃત્ત્યનું ફળ છે. તથાચ મહા નિર્જરાસનાશ્રત્ય, (સહિતત્વ) પ્રવચનવાત્સલ્ય, સંશયનો અભાવ, તીર્થ’કરનામકર્મનો બંધ વગેરે, આ વૈયાવૃત્ત્યનું ફળ છે એમ મિદ્ધ છે.

૦ આચાર્ય આદિ દશ સેવ્યોનું, ભક્ત, પાન, શય્યા, આસન, ક્ષેત્ર, ઉપધિનું પઠિકેહલ, ઔપધનું દાન, માર્ગમાં ઉપકાર, શરીર ઉપગ્રિ અને ચોરથી રક્ષા કરવી, દંડનું ગ્રહણ, શુશ્રૂષા, મૂત્રિકત્રિક(પીઠ-ફેલક-મૂત્રમાજન આદિ)નું મૂકવું, એ રૂપ તેર સ્થાનોથી વૈયાવૃત્ત્ય કરવું જોઈએ. ત્યાં આચાર્ય આદિને કહે છે કે-તત્ત્વેતિ । વળી તે વૈયાવૃત્ત્ય દશ સ્વામી-વાળું હોવાથી દશ પ્રકારનું છે.

૧ અહીં આચાર્યપદથી તીર્થ’કરનું ગ્રહણ કરેલું છે. તેથી તીર્થ’કરવૈયાવૃત્ત્યન ।

અકથનથી જન્ય ન્યૂનતા નથી.

શંકા-તીર્થ'કર ત્રૈલોક્યના અધિપતિ છે. આચાર્ય' તો સામાન્ય છે. તો આચાર્ય-પદના ગ્રહણથી તે તીર્થ'કરનું ગ્રહણ કેવી રીતે વ્યાજબી ગણાય ?

સમાધાન-પાંચ પ્રકારના આચારનું ઉપદેશકત્વ હોય છે તે પોતે પણ અનુષ્ઠાતા હોઈ પોતાના અનુષ્ઠાતૃત્વમાં, આચાર્ય'પદની પ્રવૃત્તિમાં નિમિત્તપણું હોઈ તેનું તીર્થ'કરની સાથે સાધારણપણું છે અને તીર્થ'કરની ધર્માચાર્યરૂપે પ્રસિદ્ધિ છે. આ સેવ્ય હશેયની-દરેકની તેર સ્થાનોથી વૈયાવૃત્ત્ય કરવી બેઠાંએ.

તત્રાચાર્ય સ્વરૂપયતિ—

જ્ઞાનાદ્યાચારે પ્રધાન આચાર્યઃ । સ પञ्चविधः प्रव्राजको दिगाचार्यः श्रुतोद्देष्टा श्रुतसमुद्देष्टाऽऽम्नायार्थशचक्रश्चेति ॥ सूत्र-२५ ॥

જ્ઞાનાદ્યાચાર इति । आदिना दर्शनचारित्रतपोवीर्याणां ग्रहणम् । तत्र प्रधानः स्वयं करणात् प्रभाषणात् प्रदर्शनाच्च । अयमाचार्यः सूत्रार्थतदुभयोपेतो ज्ञानदर्शनचारित्रेषु कृनोपयोगो गच्छचिन्ता-विप्रमुक्तः शुभलक्षणोपेतश्च भवति, तुद्गुणाश्च षट्त्रिंशत्, तत्र पञ्च गुणा ज्ञानादय उक्ता एव, इतरे गुणाश्च देवकुलजातिरूपसंहननधृतियुक्तताकांक्षाबहु भाषामायावैद्युर्थसूत्राद्यनुप्रयोगपरिपाटीदाढयो-पादेयवचनपर्यञ्जयारूपनिद्रत्वमाव्यस्थ्यदेवकालमानसचप्रतिभादिविधदेशभाषाज्ञानसूत्रार्थतदुभयविधिज्ञ-त्वदृष्टान्तहेतूपनयनयनैपुण्यप्रतिपादनशक्तिस्वपरसमयवेत्तृत्वगाम्भीर्यदीप्तिकल्याणकारित्वशान्तदृष्टित्वरूपा विज्ञेयाः । सम्यग्ज्ञानादिगुणाधाराद्यस्पादाहत्य व्रतानि स्वर्गापवर्गमुखाभृतवीजानि भव्या हितार्थ-माचरन्ति स आचार्यः । अथवा ज्ञानादीत्यादिना दर्शनचारित्रतपसां ग्रहः, ज्ञानादीनानाचारे प्रधानः सः, तद्गुणसमन्विनत्वात् । तथाहि ज्ञानाचारस्य कालविनयादयोऽष्टौ गुणाः, दर्शनाचारस्य निःशङ्कितत्वादयोऽष्टौ, चारित्राचारस्येयांसमित्यादयोऽष्टौ, बाह्याभ्यन्तरभेदभिन्नस्य तपसोऽनशनादयो द्वादशमेदास्तथा च ज्ञानाद्याचारविषयकषट्त्रिंशद्गुणयुक्त आचार्य इति फलितार्थः, अयञ्चाथमेव केवलं भाषते नतु सूत्रमपि वाचयति । ननु कुतोऽयं सूत्रं न वाचयति, उच्यते, अर्थचिन्तायां ह्यस्यैकाग्रताऽर्थ-व्याख्यानार्थम्, यदि पुनस्सूत्रमपि वाचयेत्तदा बहुव्यप्रत्वादर्थचिन्तायामेकाग्रता न स्यात्, एकाग्र-तया ह्यर्थं चिन्तयतः सूत्रेषु सूत्रमार्थोन्मीलनात्सूत्रार्थस्य वृद्धिरुपजायते, तीर्थकरानुकारित्वाच्चाचार्यस्य, तीर्थकृतो हि केवलमर्थमेव भाषन्ते नतु सूत्रं नवा गणचिन्तां कुर्वन्ति तथाऽऽचार्या अपि, सूत्रवाचनां तु

૧. ચતુર્વિધઃ સામાન્યેનાચાર્યઃ, ફહલોકે હિતો ન પરલોકે, પરલોકે હિતો નેહચોકે, ફહલોકે હિતો-ડપિ પરલોકે હિત નેહચોકે હિતો નાપિ પરલોકે હિત ઇતિ । તત્ર યો ભક્તવસ્ત્રપાત્રપાનાદિકં સમસ્તમપિ સાધૂના પૂરયતિ ન પુનસ્સયમે સીદનસ્સારયતિ સ ફહચોકે હિતોડપિ સારરહિતો ન પરલોકહિતઃ । યશ્ચ સયમયોગેષુ પ્રમગ્નતા સારણા કરોતિ નચ વસ્ત્રાદિકં પ્રયચ્છતિ સ દ્વિતીયઃ । એવમેવ તૃતીયચતુર્થો ભાગ્યૌ ॥

પ્રયચ્છતામાચાર્યાનાં લાવવમધુપજાયતે તસ્યા ઉપાધ્યાયાદિભિઃ ક્રિયમાણત્વાત્ । તસ્ય ક્ષિન્નિદ્રગુણ-
પ્રાધાન્યૌપાધિકં પ્રમેદમાહ સ ઇતિ આચાર્ય ઇત્યર્થઃ ॥

આચાર્યના સ્વરૂપનું વર્ણન.

ભાવાર્થ-“જ્ઞાન આદિના આચારમાં પ્રધાન, એ ‘આચાર્ય’ કહેવાય છે. તે આચાર્ય, પ્રત્યાજ્ઞકલ્પિતાચાર્ય શ્રુતોદ્દેષ્ટા-શ્રુત-સમુદ્દેષ્ટા-આમ્નાયાર્થ-વાચકના ભેદથી પાંચ પ્રકારનો છે.”

વિવેચન-આદિ પદ્ધતી દર્શન-ચારિત્ર-તપ-વીર્યોત્તુ’ ગ્રહણ થાય છે. ત્યાં પ્રધાન એટલે પંચાચારને પોતે કરનાર, કહેનાર, દર્શાવનાર હોઈ પ્રધાન છે.

૦ આ આચાર્ય (સામાન્યથી ચાર પ્રકારનો આચાર્ય હોય છે. (૧) આલોકમાં હિત કરી, પરલોકમાં નહિ. (૨) પરલોકમાં હિતકારી, આલોકમાં હિતકારી નહિ. (૩) આલોકમાં હિતકારી છતાં પરલોકમાં હિતકારી. (૪) આલોકમાં હિતકારી નહિ પરંતુ પરલોકમાં હિતકારી નહિ. ત્યાં જે ભોજન-વસ્ત્ર-પાત્ર-પાન વગેરે સઘળુંય પણ સાધુઓને પૂરે છે પરંતુ સંયમમાં સીદાતા સાધુઓની સારસંભાળ કરતો નથી, તે આલોકમાં હિતકારી છતાં પરલોકહિતકારી નથી તે પહેલો, સંયમના યોગેમાં પ્રમાદી બનતા સાધુઓની સારણા (ચિંતા) કરે છે પરંતુ વસ્ત્ર આદિ આપતો નથી તે બીજો, એ પ્રમાણે ત્રીજો-ચોથો વિચારવો.) સૂત્ર અને અર્થ તથા સૂત્રાર્થરૂપ ઉભયથી સંપન્ન, જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રોમાં ઉપયોગ કરનાર, ગમ્મીની ચિંતાથી રહિત અને શુભ લક્ષણોથી સંપન્ન હોય છતે આચાર્યના ગુણો છત્રીશ છે. ત્યાં પાંચ જ્ઞાન આદિ ગુણો કહેલ જ છે: અને બીજા ગુણો દેશ-કુળ-જાતિ-રૂપ-સંઘયણુ-ધૈર્યશુક્તતા-કાંક્ષા-બકુલાપા-માયારહિતતા-સૂત્ર આદિના અનુયોગની પરિપાટીમાં દંઢતા-ઉપાદેયવચનતા-સભાજય-અદ્યપનિદ્રતા-મધ્યસ્થતા-દેશકાળભાવજ્ઞતા-પ્રતિભા-વિવિધ દેશભાષા-જ્ઞાન, સૂત્ર-અર્થ અને સૂત્રાર્થોભય વિધિજ્ઞતા-દૃષ્ટાન્તહેતુ ઉપનયનયમાં નિયુક્તતા-પ્રતિ પાદનશક્તિ-સ્વ-પર સમય(શાસ્ત્ર)વેત્તતા-ગંભીરતા-દ્વીપ્તિ-કંઠ્યાણુકારિતા અને શાન્તદષ્ટિતા-રૂપ ગુણો બાણવા. જે સમ્યક્જ્ઞાન આદિ ગુણોના આધાર આચાર્યની નિશ્રામાં સ્વર્ગ-અપવર્ગના સુખરૂપ અમૃતના બીજરૂપ ત્રતોને લગ્યો હિત માટે આચરે છે, તે આચાર્ય કહેવાય છે. અથવા જ્ઞાન આદિમાં આદિ પદ્ધતી દર્શન-ચારિત્ર-તપનું ગ્રહણ થાય છે. જ્ઞાન આદિના આચારમાં પ્રધાન, તે આચાર્ય છે, કેમ કે-તે આચાર્યના ગુણોથી સમન્વિત છે. તે આ પ્રમાણે:-જ્ઞાન આચારના કાળ-વિનય વગેરે આઠ ગુણો છે. દર્શનાચારના નિઃશંકિતત્વ આદિ આઠ ગુણો છે. ચારિત્રાચારના કથ્યાંસમિતિ આદિ આઠ ગુણો છે. બાહ્ય-અભ્યંતર-ભેદથી યુક્ત તપના અનશન આદિ બાર ભેદો છે. તથાજ જ્ઞાનાદિ આચારવિષયક છત્રીશ ગુણોથી આચાર્ય હોય છે, એવો દ્વિતીયાર્થ છે. વળી આ આચાર્ય અર્થની જ માત્ર વાચના આપે છે પરંતુ સૂત્રની વાચના આપતાં નથી.

શાંકા-આ આચાર્ય સૂત્રની વાચન શાથી આપતાં નથી ?

સમાધાન-ખરેખર, અર્થના ચિંતનમાં આ આચાર્યને અર્થના વ્યાખ્યાન માટે એકાગ્રતા જોઈએ. ખરેખર, એકાગ્રતાથી અર્થના ચિંતન કરનારને સૂત્રોમાં સૂક્ષ્મ અર્થના ઉન્મીલન(વિકાસ)થી સૂત્રાર્થની વૃદ્ધિ થાય છે, કેમ કે-આચાર્ય તીર્થંકરનું અનુકરણ કરનાર હોય છે. ખરેખર, તીર્થંકરે કેવળ અર્થને જ કહે છે પરંતુ સૂત્રને કહેતાં નથી, ગણુની ચિંતાને કરતાં નથી. તેવી રીતે આચાર્યો પણ જાણુવાં. વળી સૂત્રની વાચનાને આપનારા આચાર્યોની લઘુતા પણ થાય છે, કેમ કે-તે સૂત્રની વાચના ઉપાધ્યાય આદિથી કરાતી છે.

तत्र प्रव्राजकादीनां स्वरूपाण्याह—

सामायिकादित्रितारोपयिता प्रव्राजकः । सचित्ताचित्तमिश्रत्रस्त्वनुज्ञायी दिगाचार्यः । प्रथमत आगमोपदेष्टा श्रुतोद्देष्टा । उद्दिष्टगुर्वाद्यभावे स्थिरपरिचितकारयितृत्वेन सम्यग्धारणानुप्रवचनेन च तस्यैवागमस्य समुद्देष्टा अनुज्ञाता वा श्रुतसमुद्देष्टा । आम्नायस्योत्सर्गापवादोत्सर्गाप्रवक्ता आम्नायार्थवाचकः ॥ सूत्र-२६ ॥

सामायिकेति । आत्मार्थं परार्थं वा सामायिकादेर्व्रतस्य केवलमारोपयिता प्रवाजकाचार्य इत्यर्थः । दिगाचार्यस्वरूपमाह सचित्तेति, स्पष्टम् गुर्वादिष्टदिग्वर्त्तिसाधूनां सारणादिकर्तारोऽपि दिगाचार्याः । श्रुतोद्देशारमाह प्रथमत इति, विशदं मूलम् । श्रुतसमुद्देशारमाचष्टे—उद्दिष्टेति, पूर्वोद्दिष्टगुर्वाद्यभाव इत्यर्थः, उद्दिष्टं स्थिरपरिचितं कुरु, सम्यग्धारय, अन्याश्च प्रवेदयेति समकालं भिन्नकालं वा समुद्देशकोऽनुज्ञा पको वा श्रुतसमुद्देशेति भावः । आग्नयार्थं गच्छक्रमभिधत्ते—आम्नायस्येति, आम्नायस्यागमस्य, उत्सर्गः सामान्येनोक्तो विधिर्यथा त्रिविधं त्रिविधेन प्राणातिपातविरतिः, अपवादः, विशेषेणोक्तो विधिः, यथा 'पुढ्वाइसु आसेवा उप्पणगे कारणम्मि जयणाए । मिगरहियस्स ठियस्स अववाओ होइ नायव्वो' इति । तदेवं उत्सर्गपवादमुत्सर्गापवादश्च यथान्तपरिज्ञाय सूत्रार्थानामुपदेशक इत्यर्थः ॥

તે આચાર્યના કિચિદ્ ગુણના પ્રાધાન્યની ઉપાધિકૃત પ્રસેદને કહે છે.

प्रजापते आदिना स्वर्पनुं वायुं.

ભાવાર્થ-“સામાયિક આદિ વ્રતનું આરોપણ કરનાર ‘પ્રત્યાજક’ કહેવાય છે. સચિત્ત-અચિત્ત-મિશ્ર વસ્તુની અનુજ્ઞાકારક ‘દ્વિગાચાર્ય’ કહેવાય છે. પ્રથમથી આગમના ઉપદેશક શ્રુતોદ્દેષ્ટા’ કહેવાય છે. ઉદ્દિષ્ટ ગુરુ આદિના અભાવમાં સ્થિર પરિચિત કરાવનાર હોઈ સમ્યગ્ ધારણના અનુપ્રવચનદ્વારા તે જ આગમના સમુદ્દેષ્ટા અથવા અનુજ્ઞા કરનાર ‘શ્રુત-સમુદ્દેષ્ટા’ કહેવાય છે. આગમરૂપ આમ્નાયના ઉત્સર્ગ-અપવાદ આત્મક અર્થના પ્રવક્તા ‘આમ્નાય’વાચક’ કહેવાય છે.”

વિવેચન-પોતાના માટે કે બીજાના માટે સામાયિક આદિ વ્રતના કેવળ આરોપણ કરાવનાર ‘પ્રવ્રાજક આચાર્ય’ કહેવાય છે. દિગ્ગાચાર્ય સ્વરૂપને કહે છે કે-‘સચિત્ત’ તિ સ્પષ્ટ છે. ગુરુના આદેશ પામેલા દિશામાં રહેનાર સાધુઓની સારણા આદિ કરનારાઓ પણ ‘દિગ્ગાચાર્ય’ કહેવાય છે. શ્રુતના ઉદ્દેષ્ટાને કહે છે કે-‘પ્રથમત્’ इति । મૂળ સ્પષ્ટ છે. શ્રુતના

સમુદ્દેશને કહે છે કે-‘ઉદ્દિષ્ટે’ તિ । પૂર્વે ઉદ્દિષ્ટ ગુરુ આદિના અભાવમાં એવો અર્થ છે. ‘ઉદ્દિષ્ટને સ્થિર પરિચિત કરો’-‘સારી રીતે ધારણ કરો’ અને ‘બીજાઓને પ્રવેદન કરો.’ આમ સમકાળમાં કે સિન્નકાળમાં સમુદ્દેશ કરનાર કે અનુજ્ઞા આપનાર ‘શ્રુતસમુદ્દેષ્ટા’ કહેવાય છે. આમનાયાર્થ વાચકને કહે છે કે-‘આમનાયસ્યેતિ ।’ આમનાય-આગમનો ઉત્સર્ગ એટલે સામાન્યથી કહેલો વિધિ. જેમ કે-ત્રિવિધ ત્રિવિધથી પ્રાણાતિપાતથી વિરતિ. અપવાદ એટલે વિશેષથી કહેલો વિધિ. જેમ ‘પુઢવાદસુ આસેવા લ્પણે કારણમ્મિ જયણા । મિગર-હિયસ્સ ઠિયસ્સ અવવાઓ હોદ નાયવ્વો ।’ (કારણ ઉત્પન્ન થયે છતે, જ્યણાપૂર્વક પૃથિવી આદિ વિષયક આસેવન, મૃગ ગયો છતાં મૃગ નથી ગયો, એમ કહી સ્થિર રહેલાને અપવાદ (અસત્યવાદ) થાય છે, એમ બાણુવું.) તેથી આ પ્રમાણે ઉત્સર્ગને, અપવાદને અને ઉત્સર્ગ-અપવાદને યથાર્થ બાણીને સૂત્ર-અર્થોનો ઉપદેશક.

અથોપાધ્યાયં પરિચાયયતિ—

આચારવિષયવિનયસ્ય સ્વાધ્યાયસ્ય વાઽઽચાર્યાનુજ્ઞયા સાધૂનામુપદેશક ઉપાધ્યાયઃ॥સૂત્ર-૨૭॥

આચારેતિ, આચારઃ જ્ઞાનદર્શનચારિત્રતપોવીર્યાત્મના પञ્ચવિધઃ, તદ્વિષયકવિનયસ્ય સ્વાધ્યાયસ્ય વાચના પ્રચ્છનાપરાવર્તનાનુપ્રેક્ષાધર્મોદેશાત્મના પञ્ચવિધસ્યાચાર્યાનુજ્ઞયા સાધૂનામુપદેશકઃ, ઉપ, સમીપમાગત્યાધીયતે, આધિક્યેન ગમ્યતે સ્મર્યતે સૂત્રતો જિનપ્રવચનં યેનેત્યુપાધ્યાયઃ, યો દ્વાદશાઙ્ગઃ સ્વાધ્યાયઃ પ્રથમતો જિનૈરાગતસ્તતો ગગધરાદિભિઃ કથિતઃ તં સ્વાધ્યાય સૂત્રતશિષ્યાનુપદિશતિ સ ઉપાધ્યાયઃ, સ હિ સૂત્રવાચનાં શિષ્યેભ્યો યચ્છન્ સ્વયમર્થમપિ પરિભાવયતિ, તસ્ય તદર્થે સ્થિત્વમુપજાયતે, ઋણસ્યાપિ સૂત્રલક્ષણસ્ય વાચનાપ્રદાનેન મોક્ષઃ કૃતો ભવતિ, ઉત્તરકાઁ વાચાર્યપદાધ્યાસેઽયન્તામ્યસ્ત-તયા સ્વરૂપસ્ય સૂત્રસ્યાનુવર્તનં ભવતિ, યેઽન્યતો ગચ્છાન્તરાદાગત્ય સાધવસ્સૂત્રોપસમ્પદં ગૃહ્ણતે તે પ્રતીચ્છકા ઉચ્યન્તે તે ચ સૂત્રવાચનાપ્રદાનેનાગૃહીતા ભવન્તિ, મોહસ્ય જયોઽપિ કૃતો ભવતિ, સૂત્રવાચનાદાનવ્યગ્રસ્ય પ્રાયશ્ચિત્તવિશ્રોતસિકાયા અભાવાત્ । અતઃ ઉપાધ્યાયસ્સૂત્રં વાચયેદિતિ ॥

ઉપાધ્યાયનો પરિચય.

ભાગ્યાર્થ-“આચારરૂપ વિષયવાળા વિનયનો કે સ્વાધ્યાયનો આચાર્યની આજ્ઞાથી સાધુઓને ઉપદેશ કરનાર ‘ઉપાધ્યાય’ કહેવાય છે.”

વિવેચન-ઉપ-સમીપમાં આવીને ભણે છે, અધિકપણાએ સૂત્રથી જિનપ્રવચનનું સ્મરણ જેનાથી કરાય છે, આવી રીતે ઉપાધ્યાયની વ્યુત્પત્તિ છે. જે દ્વાદશાંગીરૂપ સ્વાધ્યાય પ્રથમથી જિનોથી આવેલ, ત્યાર બાદ ગણધર આદિથી કહેલો છે, તે સ્વાધ્યાયને સૂત્રથી શિષ્યોને ઉપદેશ કરે છે, તે ‘ઉપાધ્યાય’ કહેવાય છે. ખરેખર, તે ઉપાધ્યાય શિષ્યોને સૂત્રવાચના આપતાં પોતે અર્થનું ચિંતન કરે છે. આથી તે ઉપાધ્યાયનું તે સૂત્રના અર્થમાં સ્થિરપણું થાય છે, સૂત્રરૂપી ઋણથી પણ વાચનાના પ્રદાનથી છૂટકારો કરેલો થાય છે. વળી ઉત્તરકાળમાં આચાર્યપદની પ્રાપ્તિમાં અત્યંત અભ્યાસ હોવાથી યથાર્થ-

પણે સ્વરૂપસૂત્રનું અનુવર્તન (અનુવૃત્તિ) થાય છે. જેઓ બીજા ગચ્છમાંથી આવીને સાધુઓ સૂત્રની ઉપસ પદ્ધતિને ગ્રહણ કરે છે, તેઓ ‘પ્રતીચ્છક’ (ગ્રાહક) કહેવાય છે. વળી તેઓ સૂત્ર-વાચનાના દાનથી ઉપકૃત થાય છે, મેહનો જય પણ કરેલો થાય છે, કેમ કે-સૂત્રવાચનાદાનમાં પરાયણમાં પ્રાયશ્ચિત્ત-દોષ-અપરાધનો અભાવ છે. એથી ઉપાધ્યાય સૂત્રની વાચના આપે છે.

તપસ્વિનં શૈક્ષકશ્ચાહ—

કિંચિદનુષ્ઠાનમાસાન્તોઘ્રતપોઽનુષ્ઠાતા તપસ્વી । અનારોપિતવિવિક્તવ્રતશિક્ષાયોગ્ય-
શૈક્ષકઃ ॥ સૂત્ર-૨૮ ॥

કિંચિદિતિ । દશમાદિકિંચિન્ન્યૂનષ્ઠમાસાન્તમુગ્રસ્ય ભાવવિશુદ્ધસ્ય અનિશ્રિતસ્યાલ્પસત્ત્વમયાન-
કસ્ય વા તપસોઽનુષ્ઠાતેત્યર્થઃ । અનિશ્રિતં તપો નામ શુભયોગસંગ્રહાય પરસાહ્યાનપેક્ષં ભાવતપઃ ।
અથ શૈક્ષકમાહ અનારોપિતેતિ, અનારોપિતં વિવિક્તં દોષરહિતં વ્રતં યસ્ય તાદૃશઃ, શિક્ષાયોગ્યશ્ચ શૈક્ષકઃ,
અમિનવપ્રવ્રજિતો ગ્રહણાસેવનાશિક્ષાયોગ્યઃ તત્ર શૈક્ષકોદ્વિવિધઃ, આજ્ઞા પરિણામકો દૃષ્ટાન્તેન પરિણા-
કશ્चेति, તદેવ સત્યં યજ્ઞિનૈઃ પ્રવેદિતમિત્યેવં યો નિસ્સંશયં શ્રદ્ધઘાતિ ન ચ કારણમપેક્ષતે સ આજ્ઞા-
પરિણામક ઉચ્યતે, યસ્તુ લિજ્જેન ગમ્યમર્થ પ્રત્યક્ષપ્રસિદ્ધદૃષ્ટાન્તેનાત્મબુદ્ધાવારોપયન્ વર્તતે સ દૃષ્ટાન્તપરિ-
ણામક ઉચ્યતે । સત્તરાત્રિન્દિવચતુર્માસષ્ઠમાસૈર્જઘન્યમધ્યમોત્કૃષ્ટરૂપૈરુપસ્થાપ્યતેઽયમ્ ॥

તપસ્વી અને શૈક્ષકનું વર્ણન.

ભાવાર્થ—“કાંઠક ન્યૂન છ મહિના સુધીના ઉગ્ર તપને કરનાર ‘તપસ્વી’ કહેવાય છે અને અનારોપિત વિવિક્ત વ્રતવાળો અને શિક્ષાયોગ્ય ‘શૈક્ષિક’ છે.”

વિવેચન—દશમ (૪ ઉ.) આદિથી માંડી કાંઠક ન્યૂન છ માસ સુધીના ઉગ્ર, ભાવ-
વિશુદ્ધ, અનિશ્રિત કે અલ્પ સત્ત્વવાળાને ભયંકર એવા તપના કરનાર ‘તપસ્વી’ કહેવાય છે. શૈક્ષકના બે પ્રકારો:—(૧) તે જ સાચું છે, કે જે જિનેશ્વરોએ દર્શાવેલ છે; આવી રીતે નિઃસંદેહ શ્રદ્ધા જે કરે છે અને કારણની અપેક્ષા કરતો નથી, તે ‘આજ્ઞાપરિણામક’ કહેવાય છે. વળી (૨) જે હેતુથી ગમ્ય અર્થને પ્રત્યક્ષ પ્રસિદ્ધ દૃષ્ટાન્તથી આત્મબુદ્ધિમાં આરોપણ કરતો વર્તે છે, તે ‘દૃષ્ટાન્તપરિણામક’ કહેવાય છે. જઘન્ય-મધ્યમ-ઉત્કૃષ્ટરૂપ સાત રાત્રિ-
દિન, ચાર માસ અને છ માસમાં શૈક્ષક, ઉપસ્થાપના(વડી દીક્ષા)નો વિષય બને છે.

અથ ગ્લાનમાહ—

અપદુર્વ્યાધ્યાક્રાન્તો મુનિર્ગ્લાનઃ ॥ સૂત્ર-૨૯ ॥

અપદુરિતિ । મિક્ષાદિકં કર્તુમસમર્થઃ જ્વરાદિવ્યાધ્યાક્રાન્ત ઇત્યર્થઃ । અસ્ય વૈયાવૃત્ત્યં કાર્ય-
મન્યથા પ્રાયશ્ચિત્તમાક્ સ્યાત્, તસ્માદ્ભગવદાજ્ઞામનુવર્તમાનેન કર્મનિર્જરાભામલિપ્સયા ગ્લાને સમુત્પન્ને
માયાવિપ્રમુક્તેન યત્ર કુત્રાપિ સ્થિતેન ત્વરિતમાગન્તવ્યમેવં કુર્વતા સાધર્મિકવાત્સલ્યં કૃતં ભવતિ, આત્મા
ચ નિર્જરાદ્વારે નિયોજિતો ભવતિ, તત્રાગત્ત્વમપ્રગસ્યમાપાઽપમાનં લુધ્ધત્વમુદ્ભાવ્ય પ્રતિવન્ધયતઃ
પ્રાયશ્ચિત્તં સ્યાદિતિ ॥

ગ્દાનનું વર્ણન.

ભાવાર્થ-“અસમર્થ, વ્યાધિથી ઘેરાયેલો મુનિ ‘ગ્દાન’ કહેવાય છે.”

વિવેચન-ભિક્ષા આદિ કરવામાં અસમર્થ, જવર આદિ વ્યાધિથી ઘેરાયેલો મુનિ ‘ગ્દાન’ કહેવાય છે. આ ગ્દાન મુનિની વૈયાવૃત્ત્ય કરવી જોઈએ. અન્યથા, પ્રાયશ્ચિત્તનો ભાગી થાય છે. તેથી ભગવંતની આજ્ઞાને અનુસરનારે, કર્મનિર્જરાના લાભની મહેન્ટથી, ગ્દાન હોયે છતે માયાથી મુક્ત અનેલા અને ગમે ત્યાં રહેલા સાધુએ જલ્દીથી આવવું જોઈએ. આ પ્રમાણે કરનાર સાધુએ સાધર્મિકનું વાત્સલ્ય કરેલું થાય છે અને આત્માને નિર્જરાના દ્વારમાં જોડેલો બને છે. તે વિષયમાં અશક્તપણાનું, અપ્રશસ્ત ભાષાદ્વારા અપમાનનું અને હુબ્ધપણાનું ઉદ્ભાવન કરીને પ્રતિબંધ (અટકાયત) કરનારને પ્રાયશ્ચિત્ત થાય !

ગણં કુલશ્ચાહ—

શ્રુતસ્થવિરપરમ્પરાનુયાયી ગણઃ । એકજાતીયાનેકગચ્છસમૂહઃ કુલમ્ ॥ સૂત્ર-૩૦ ॥

શ્રુતેતિ । શ્રુતેનાગમેન સ્થવિરો વૃદ્ધઃ શ્રુતસ્થવિરસ્તૃતીયચતુર્થાન્નધરસ્સાધુસ્તત્પરંપરાનુગમનગીર્ણો ગણ इत्यर्थः, શ્રુતેતિ વિશેષણેન વયસા પર્યાયેણ વા વૃદ્ધસ્ય ન પ્રહણમ્ । વયસ્સ્થવિરસ્સત્તત્ત્યાદિવર્ષજીવિતઃ, પર્યાયસ્થવિરઃ यस્ય દીક્ષિતસ્ય વિંશત્યાદીનિ વર્ષાણિ ગતાનિ સઃ, પદેન સ્થવિરસ્તુ પ્રવર્તિતવ્યાપારાન્ સંયમયોગેષુ સીદતસ્સાધૂન્ જ્ઞાનાદિષ્વૈહિકાઽઽમુષ્મિકાપાયદર્શનતઃ સ્થિરીકર્તા, કુલસમુદાયો વા ગણો ભાવ્યો યથા કૌટિકાદિઃ, કુલમાહ એકજાતીયેતિ, બહૂનાં ગચ્છાનામેકજાતીયાનાં સમૂહઃ કુલમિત્યર્થો યથા ચાન્દ્રાદિ । ગચ્છસ્મુવિહિતમુનેષ્ટન્દરૂપ એકાચાર્યપ્રણીતો જઘન્યતલ્લિરુપપ્રમાણઃ સાધુસમુદાય-રૂપત્વાત્ ચતુઃપદ્મપ્રમુનિપુરુપસંખ્યાકા મધ્યમા ગચ્છઃ, દ્વાત્રિંશત્સહસ્રાણ્યેકસ્મિન્ ગચ્છે સાધૂનામુલ્કૃષ્ટા સંખ્યા યથા શ્રીરૂપમસ્થામિપ્રથમગણધરસ્ય ભગવતો રૂપમસેનસ્થ । અશુભફલપ્રદત્વાદસદાચારગચ્છ-સંવાસપરિહારપૂર્વકં પરમશુભફલદત્વાદિહરલોકહિતાર્થ સદાચારગચ્છસંવાસઃ કાર્યઃ । તત્ર વસતાં હિ મહતી નિર્જરા ભવતિ, સારણાવારણાચોદનાદિભિર્દોષાવાપ્તેરભાવાત્ વિસ્મૃતે ક્વચિત્કર્તવ્યે ભવતંદં ન કૃતમેતિ સારણા, અકર્તવ્યનાં નિપેદ્યો વારણા, સંયમયોગેષુ રચલિતસ્યાડ્યુક્તમેતદ્ભવાદગ્રામિત્યાદિ-સ્વરમધુરવચનૈઃ પ્રેરણં ચોદના । પદ્મવિધાનાં જીવાનાં વાધા મરણાન્તેઽપિ યત્ર કરણત્રયૈર્ન ક્રિયતં મુનિ-મિસ્સ ગચ્છ ઇતિ ॥

ગણનું અને કુલનું વર્ણન.

ભાવાર્થ-“શ્રુતસ્થવિરની પરંપરાનો અનુયાયી ‘ગણ’ કહેવાય છે. એક જાતના અનેક ગચ્છોનો સમુદાય ‘કુલ’ કહેવાય છે.”

વિવેચન-શ્રુત એટલે આગમથી સ્થવિર-વૃદ્ધ-શ્રુતસ્થવિર, ત્રીજા અને ચોથા અંગને ધારણ કરનાર સાધુ. તેની પરંપરાનો અનુયાયી ‘ગણ’ કહેવાય છે. ‘શ્રુત’ એવા વિશેષણથી વયથી કે પર્યાયથી વૃદ્ધનું શ્રદ્ધા નથી. સીત્તેર આદિ વર્ષના આયુષ્યવાળો ‘વયસ્થવિર’ કહેવાય છે. જે દીક્ષિતના વીસ આદિ વર્ષો ગયેલા છે, તે ‘પર્યાયસ્થવિર’ કહેવાય છે. પદ્મની

અંધારાએ કાંઈ તો પાળિત વ્યાપારવાળા ન વળેયોગમાં ગીદાના સાધુઓને જ્ઞાન આદિમાં પરજોડના આજોડના. નિવરણના દર્શનથી નિવર કરનાર, અથવા કુલનો સમુદાય તે ગણ. જેમ કે-ક્રીડિક આદિ. કુલને કે, છે કે-એક બનિયાળા યાજ્ઞ ગંછોનો સમૂહ. એ 'કુલ.' જેમ કે-સાંકડુલ આદિ.

૦ મુનિદિત મુનિનમુદાયરૂપ એક આચાર્યની રૂંદ ગંછ કહેવાય છે. જ્યન્યથી ત્રણ સાધુઓના સમુદાયરૂપ છે. ચાર જાન આદિ સાધુઓની સંખ્યાવાળા મધ્યમ ગંછો કહેવાય છે. એક ગંછના બત્રીસ હજાર સાધુઓની ઉદ્ગટ સંખ્યા. જેમ શ્રી કાપલદેવસ્વામિના પ્રથમ ગાધરવનવાન શ્રી કાપલનેતની બત્રીસ હજાર સાધુઓની સંખ્યા ઉદ્ગટ બાણવી.

૦ અગુલ ક્રમે આપનાર દોઢ, અસદ્ આચારવાળા ગંછમાં સંવાસના પરિહારપૂર્વક પરમ મુલ ક્રમે આપનાર દોઢ આજોડ-પરજોડના દિન માટે સદ્ આચરણવાળા ગંછમાં સંવાસ કરવો એક જો. બરેબર, જોબનગંછમાં વસનારઓને મોટી કર્મનિર્જરા થાય છે. ચાર ગુ-વારુ-પ્રેરણા આદિથી દોષની પ્રાપ્તિને અવાય થવાથી. ભૂલાર્થ ગયેલા કવચિત્ કર્તવ્યમાં 'આં આ કુ' નથી. આ પ્રનામેની 'આ(રમા)રુ' કહેવાય છે. અકર્તવ્યોનો નિર્ગમ 'વારુ' કહેવાય છે. મંત્રના યોગમાં સંજ્ઞાના પામેલાને આ આપ જેવાઓને અગુલ છે. ઈત્યાદિ સ્વરવાળા મધુર વચ્ચેથી પ્રેરણ કરવી, એ 'નોદના' કહેવાય છે. છ છવનિશ્રયોની બાધા, મરુગુનમાં પન જે ગંછમાં કરવા-કરાવવા-અનુભોદવારૂપ ત્રણ કરણોથી મુનિઓથી કરાતી નથી, તે જોબનગંછ 'ગંછ' કહેવાય છે.

અ. મનમાદ- -

જ્ઞાનદર્શનચરણગુણાન્ શ્રમણાદિઃ સદ્ધુઃ ॥ સૂત્ર-૩? ॥

જ્ઞાનદર્શનેતિ । ગુણમ્ભવાત્તત્ત્વમનૂદ સઽ કોડયં સમૂહઃ તાદૃશ દ્યયત્રાહ શ્રમણાદિરિત્તિ, ગાદિના શ્રમણોઽવ્રત્તવાધિકાના પ્રદળમ । શ્રાવ્યન્તિ તપત્યન્તીતિ શ્રમણાઃ । શૃણ્વન્તિ જિનવચનમિતિ શ્રોવણઃ । તીર્થ દુઃસ્વર્નાયં સઽ જ્ઞાનાદિગુણરૂપ ન તિરસ્કુર્યાત્ સત્તાદ્વિહિન્નરણમયેન શ્રુતકેવલિનાપિ સઽંજો માનિતઃ નરમાત્સઽ પૂજ્ય ઇતિ ॥

સંધનું સ્વરૂપ.

ભાવાર્થ-“જ્ઞાન-દર્શન-આરિત્રશુભાળો શ્રમણાદિ ‘સંધ’ કહેવાય છે.”

૧. શ્રાવકત્વં ન શ્રવણનાનનિમ્બન, તથા ચ સતિ શ્રોત્રેન્દ્રિયલઘ્વિમતા સર્વેષા શ્રાવકત્વં રચાદિત્યત્રોક્તં જિનવચનમિતિ, જિનવચનમાતાગમો ન પુનરનાતાગમઃ તસ્માપ્રમાણત્વેન પરલોકહિતરામમ્ભવાચ્છવણવૈયર્થપત્તેઃ, તત્રાપિ સાશાત્પરલોકહિત ગ્રાહ્ય, તેન જ્યોતિષપ્રાશ્નતિકાદેરભિપ્રાયવિશેષેન પરલોકહિતત્વેઽપિ ન ક્ષતિઃ, શ્રવણમપિ ન પ્રત્યનીકાદિમાત્રેન, તેન તથા શ્રુણ્વતા ન શ્રાવકત્વપ્રસન્નઃ । ઉપદ્યોગપૂર્વકમિત્યપિ વિવક્ષણીયમ્, તેનાનુપયોગેન શ્રુણ્વતો વ્યવચ્છેદઃ । इदञ्च श्रावकत्वमत्युत्कटज्ञानावरणमित्याद्यादिविनाग्राह्यम्यत इति ॥

ત્રિવેચન-શુણ્ણી રત્નોના પાત્રભૂત પ્રાણિસમૂહ સંઘ છે, તેા તેવો આ સમૂહ કયો છે ? આના જવાબમાં કહે છે કે-‘શ્રમણાદિ’ આદિપદ્ધતી સાધ્વી-શ્રાવક-શ્રાવિકાઓનું ગ્રહણ છે. તપસ્વીઓ શ્રમણ કહેવાય છે. જિનવચનને શ્રાણ કરનારા શ્રાવકો કહેવાય છે. (શ્રાવકપણું શ્રવણ માત્ર કારણથી જન્ય નથી. આમ હોયે છતે, જો શ્રવણ કરનાર માત્ર શ્રાવક કહેવાય, તો શ્રોત્રેન્દ્રિય લાઙ્ઘિવાળા સઘળા જીવોમાં શ્રાવકપણાનો પ્રસંગ થઈ જાય ! માટે અહીં કહેલું છે. જિનવાણીને શ્રવણ કરનાર ‘શ્રાવક’ કહેવાય. જિનવચન એટલે આપ્ત આગમ, પરંતુ અનાપ્ત આગમ નહિ; કેમ કે-અનાપ્તાગમનું અપ્રમાણપણું હોઈ પરલોકકહિતકારીપણાનો અસંભવ હોવાથી શ્રવણની વ્યર્થતાની આપત્તિ છે. ત્યાં પણ સાક્ષાત્ પરલોકકહિતકારી લેવું. તેથી જ્યોતિષ-પ્રાભુતિક આદિમાં અભિપ્રાયવિશેષથી પરલોકકહિતપણું છતાં ક્ષતિ નથી. શ્રવણ પણ પ્રત્યનીક આદિ ભાવથી નહિ, તેથી તે પ્રકારે સાંભળનારાઓને શ્રાવકપણાનો પ્રસંગ નથી. ઉપયોગપૂર્વકની વિવક્ષા કરવી, તેથી અનુપયોગથી સાંભળનારનો વ્યવચ્છેદ છે: અને આ શ્રાવકપણું અતિ ઉત્કટ જ્ઞાનાવરણ, મિથ્યાત્વ આદિના વિનાશથી પ્રાપ્ત થાય છે.) તીર્થ’કરથી વંદનીય, જ્ઞાનાદિ શુણ્ણ સંઘનો તિરસ્કાર નહિ કરવો જોઈએ. સંઘથી ખડિખારના ભયથી શ્રુતકેવલીએ પણ સંઘ માનેલો છે, તેથી શ્રમણપ્રધાન ચતુર્વિધ સંઘ પૂજ્ય જ છે.

અથ સાધુસ્વરૂપમાચષ્ટે—

જ્ઞાનાદિપૌરુષેયશક્તિમિર્મોક્ષસાધકઃ સાધુઃ ॥ સૂત્ર-૩૨ ॥

જ્ઞાનાદીતિ । જ્ઞાનદર્શનચારિત્રક્રિયોપેતો મોક્ષમાર્ગ્યવસ્થિતસ્સાધુરિત્યર્થઃ, શાસ્ત્રોક્તગુણી સાધુર્ન શેષાસ્તદ્ગુણરહિતત્વાત્ વ્યતિરેકતસ્પુવર્ણવત્ સુવર્ણં હિ વિપદાતિ રસાયનં વયસ્તત્મનં મદ્ગલપ્રયોજકં કટકાદિયોગ્યતયા પ્રદક્ષિણાવર્તમગ્નિતતં પ્રકૃત્યા ગુરુ સારતયાઽદાહ્યં સારતયૈવાકુથનીયમિત્યસાધાર-
ણાષ્ટગુણવિશિષ્ટં તથૈવ સાધુરપિ મોહવિપદાનકઃ કેવાંચિદ્ વૈદ્યોપદેશાદ્રસાયનં ભવતિ, અતઃ ધ્વ પરિણ-
તાન્મુલ્યં ગુણતશ્ચ મદ્ગલાર્થં કરોતિ પ્રકૃત્યા ત્રિનીતઃ ગર્વત્ર માર્ગાનુસારિપ્રદક્ષિણાવર્તતા ગમ્भीરશ્વતસા
ગુરુઃ ક્રોધાગ્નિનાઽદાહ્યસ્સદોષિતેન શીલભાવેનાકુથનીયશ્ચ ભવતિ તથા ચ યથા નિશ્ચિલગુણયુક્તમેવ
સુવર્ણં તાત્ત્વિકં, ન તુ નામરૂપમાત્રેણ ગુણેન યુક્તં, તથૈવ શાસ્ત્રોદિતમૂલગુણૈર્વ સાધુર્ભવતિ, ન પુનર્ગુણ-
રહિતસ્સન્ યો મિક્ષામટતિ સ ઇતિ ॥

સાધુસ્વરૂપનું વર્ણન.

ભાવાર્થ-‘જ્ઞાન આદિ પૌરુષેય (આત્મીય) શક્તિઓથી મોક્ષસાધક ‘સાધુ’ કહેવાય છે.’

ત્રિવેચન-જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રક્રિયાથી સંયુક્ત, મોક્ષમાર્ગમાં વ્યવસ્થિત ‘સાધુ’, શાસ્ત્ર-
કથિત શુણ્ણવાળો સાધુ કહેવાય છે. વ્યતિરેકની અપેક્ષાએ તે શુણ્ણથી રહિત હોઈ સાધુ નથી.
જેમ કે-સુવર્ણ, ખરેખર, વિપદાની, રસાયન, વય(જીવાની)નું સ્તંભન, મંગલનું સાધન,
કટક (કંકણ) આદિ યોગ્યતાથી પ્રદક્ષિણાવર્તે અગ્નિમાં તપાવેલ, પ્રકૃતિથી ગુરુ (માર) સાર
રૂપે અદાહ્ય (ન ખાળી શકાય એવું) અને સારરૂપ હોઈ અકુથનીય (ખરાબ ગંધ નહિ

રીતે ત્યાં એક આભાચારીમાં વર્તમાન સાધુ 'અનેનોત્ત' કહેવાય છે.

અથ વ્રહ્મચર્યગુણિમાહ—

વસતિકથાનિષ્ઠેન્દ્રિયકુડ્યાન્તર્ગર્ભક્રીડિતપ્રણીતાનિમાત્રાઽઽદ્યારમ્યુણગુણિભેદેન વ્રહ્મ-
ચર્યગુણિર્નવથા ॥ મૂત્ર-૩૪ ॥

વસતીતિ । નૃપણાન્નં દ્વન્દ્વત્તનો ગુર્યા તપુરુઃ । વ્રહ્મચર્યગુણિર્મેયુનવિગતિત્રતન્ય રક્ષાપ્રકારઃ.
નવવિયગુણિતેવનાદિ સર્વકાલં પ્રસાદગદિતસ્તત્પ્રતિવદ્વિદ્વાર્ગિયા ગુર્નીવ્રહ્મચાર્ય ચરેદિતિ ॥

અર્થઃ—ગુણિ(વાહ)નું વર્ણન.

ભાવાર્થ—“વસતિગુણિ—કથાગુણિ—નિષ્ઠાગુણિ—કન્દ્રિયગુણિ—કુડ્યાન્તર્ગુણિ—પૂર્વ-
ક્રીડિતગુણિ—પ્રણીતગુણિ—આદ્યારગુણિ અને ભૂપરુગુણિના ભેદથી અર્થઃ—ગુણિ નવ
પ્રકારની છે.”

વિષેયન—મેયુનવિગતિના તત્ત્વો, અર્થઃ—ગુણિએ રક્ષાના પ્રકાર છે. અરેખર, નવ
પ્રકારની ગુણિના એવનથી સર્વકાળ પ્રસાદ વગરનો હોતો, અપ્રતિબદ્ધ ચિહ્નરી બની,
અર્થઃ—ગુણિઓનું પાલન કરે.

અથ વસતિગુણિમાહ—

ત્રીપણ્ડાદિવાસસ્થાનવર્જનં વસતિગુણિઃ ॥ મૂત્ર-૩૫ ॥

ત્રીતિ । ત્રિયો ડિવ્યા જાનુથ્યો વા ણ્ડો નહાનોદ્વર્યાં ત્રીપુંસમેવનામિત્તઃ જાદિતા પથ્થો
પ્રાચ્ચાઃ નદાર્કર્ણવમનો શયનાસનાદીન્યુપનુજ્ઞાનન્ય વ્રહ્મચારિણં ઽપિ મનો વ્રહ્મચર્યં ત્વન્ય ક્રિમેતાન્નેવં ડન
નેતિ પર્યાં વા ક્રિમમાવેવંવિદગયતામનાદિમેર્વા વ્રહ્મચર્યુત નેતિ સંશયસ્તનુવજાયતે, ત્યાદિભિગ્ન્યતા-
પદ્ધતિષ્ઠિત્વાચ્ચ વિસ્તૃતસક્રાન્તોપદેસસ્ય ‘અસ્મિન્નમારં સંમારં માં સાગ્જ્ઞલોચને’ ત્યાદિકુદ્વિદ્વાસાન્
વિક્રમ્યયતો નિધ્યાવોદયતઃ કદાચિદેતપરિહાર એવ તર્થક્રદ્ધમિનોક્ત, એતદામેવં વા યો દોષ ડક્ત્તમ
દોષ એવ ન ભવન્નન્યેવંરૂપા વિચિક્રિમા ત્યાન્, યનં પ્રત્યપિ ક્રિમેતાવનઃ કથાનુષ્ઠાનન્ય ફલં મદિધ્યનિ
ન વેને મંચયઃ ન્યાન્. તત્ત્વ કેવલિપ્રજ્ઞનાદ્ધર્માચ્છુનચારિત્રરૂપાત્ મનન્તાદ્વદ્યેન્ તસ્માન્ત્રીપણ્ડાયા-
ર્ક્રીણેતાગદિતાનિ શયનાસનસ્થાનાદીનિ ય. મેવં મ એવ નિર્મથ્યો ડવ્યભાવમ્થ્યાનિક્રાન્તત્વાદનઃ તાદ-
શયનામનસ્થાનાદિપરિવર્જનં વસતિગુણિર્નિ માવઃ ॥

વસતિનામકે ગુણિનું કથન.

ભાવાર્થ—“ત્રી—નપુંસક આદિ નિવાસના સ્થાનનું વર્જન, એ ‘વસતિગુણિ’ કહેવાય છે.”

વિષેયન—દેવ મુખથી કે મનુષ્ય મુખથી ત્રીકો, પદ્મ એટલે મનુષ્ય, ત્રીપણ્ડાદિ, ત્રી-પુરુષના દેવતામાં અસ્થિત નપુંસક, આદિથી પશુઓ દેવા, ત્રી-પશુપદ્મથી આર્ક. છું

વસતિમાં શયન-આસન આદિના ઉપભોગને કરનાર બ્રહ્મચારી હોવા છતાંય, બ્રહ્મચર્યમાં પોતાને 'શુ' આ વસતિ આદિને હું 'સેવું' કે નહિ?—આવો સંશય, અથવા બીજાઓને શુ આ આવા પ્રકાર શયન-આસન આદિ સેવી બ્રહ્મચારી છે કે નહિ?—આવો સંશય થાય છે. વળી સ્ત્રી આદિથી અત્યંત અપહૃત ચિત્તવાળો હોઈ, સકળ આપ્તપુરુષના ઉપદેશનું વિસ્મરણ કરનારો, 'આ અસાર સંસારમાં સારભૂત સારંગ લોચના છે, ઇત્યાદિ કૃવિક્કડોના શીલ્પીને મિથ્યાત્વનો ઉદય થવાથી, 'કદાચિત્ બ્રહ્મચર્યનો પરિહાર જ તીર્થ કરોએ કહેલો નથી, અથવા આ સ્ત્રી આદિના સેવનમાં જ દોષ કહેલો છે, તે દોષ જ નથી'—આવા પ્રકારની વિચિકિત્સા (અશયવૃત્તિ) થાય. ધર્મ પ્રત્યે પણ શુ આટલા બધા કાષ્ટાનુષ્ઠાનનું કળ મળશે કે નહિ?—આવો સંશય થાય ! વળી તે કેવલીએ કહેલ સમસ્ત શ્રુતચારિત્ર્ય ધર્મથી ભ્રષ્ટ થાય ! તેથી સ્ત્રીષ્ણક આદિથી આકીર્ણતાથી રહિત શયન-આસન-સ્થાનોનું જે સેવન કરે છે, તે જ નિર્ઞન્ય છે, કેમ કે—દ્રવ્ય-ભાવ ત્રિયિ(ગાંઠ)થી નીકળેલો છે. એથી તાદૃશ શયન-આસન-સ્થાન આદિનું પરિવર્જન, એ 'વસતિગુપ્તિ' કહેવાય છે.

કથાગુપ્તિમાહ—

રાગાનુબન્ધિસ્ત્રીસંલાપચરિત્રવર્ણનપરિત્યાગઃ કથાગુપ્તિઃ ॥ સૂત્ર-૩૬ ॥

રાગેતિ । એકાકિનીનાં સ્ત્રીનાં રાગાનુબન્ધિનસ્સંલાપાઃ, 'કર્ણાટી સુરતોપચારચતુરા લાટી વિદગ્ધ-પ્રિયે' ત્યાદિરૂપાઃ કથાશ્ચ બ્રહ્મચર્યગુપ્તિકામેન સર્વથા પરિત્યાજ્યા, અન્યથા પૂર્વોદિતરીત્યા સંશયાદયો મથેયુઃ, દેશજાતિકુલનેપધ્યમાષાગતિવિભ્રમગીતહાસ્યલીલાકટાક્ષપ્રણયકલહગૃજ્જારરસાનુવિદ્વાઃ કામિ-નીનાં કથા હિ રાગાનુબન્ધિન્યઃ, તા અવશ્યમિહ મુનીનામપિ મનોવિક્રિયાં નયન્તીતિ તાસામપિ પરિત્યાગઃ કાર્યં હિતિ ભાવઃ ॥

કથાગુપ્તિનું કથન.

સાવાર્થ—“રાગના અનુબંધી, સ્ત્રીઓના સંલાપો અને કથાઓના વર્ણનનો પરિત્યાગ, એ 'કથાગુપ્તિ' કહેવાય છે.”

વિવેચન—એકલી સ્ત્રીઓના રાગના અનુબંધીસંલાપો. જેમ કે—‘કર્ણાટકની નારી સુરતના ઉપચારમાં ચતુર હોય છે, લાટદેશની નારી વિદગ્ધ પ્રિય હોય છે,’ ઇત્યાદિરૂપ સંલાપો અને કથાઓનો બ્રહ્મચર્યગુપ્તિના ઇન્દ્રિયકે સર્વથા પરિત્યાગ કરવો જોઈએ. અન્યથા, પૂર્વ-કથિત રીતિથી સંશય વગેરે થાય. દેશ-જાતિ-કુળ-વેષ-ભાષા-ગતિ-વિભ્રમ (વિલાસ)—ગીત-

૧. યસ્સયતઃ કથાયાદિપ્રમાદેન રાગદ્વેષવશં ગતો ન તુ મન્યસ્યઃ પરિકથયતિ કિંચિત્સા વિકયા, સા ચ ન કથનીયા, તથાવિપપરિણામવિગેષકારણત્વાદ્વક્તૃશ્રોત્રોઃ, શ્રુદ્ધારરસેન નન્મયદોષિકયા સયોત્તેજિતધારિ-ત્તમોહનીયકર્મોદયપ્રયુક્તાત્મપરિણામરૂપો મોહો જાયને તસ્માત્સ્વયરાત્મનોદમયોર્વા પાપોપાદાનમ્ભૂતા કથા ન કુર્યાદિતિ તથા ચ તત્સસ્યમગુણધારિગશ્ચરણરતા તા કથા કથયેયુર્યા મર્વજીવહિતક્રમ નિર્જરાસ્વપલ્લમાધના કર્તૃણા શ્રોતૃણામપિ ચેતઃ કુશલપરિણામનિવ્રન્ધનેતિ ॥

હાસ્ય-લીલા-કટાક્ષ-પ્રણય-કલાહ અને શૃંગારરસથી અનુવિદ્ય કામિનીઓની કથાઓ ખરેખર રાગપરંપરાજનક છે. તે કથાઓ અવશ્ય અહીં મુનિઓના મનને પણ વિકારમાં લઈ જાય છે, માટે તે કથાઓનો પણ પરિચાગ કરવો. (જે આદ્ય કપાય રાહિના પ્રમદથી રાગ-દ્વેષને વશ થયેલો, મધ્યસ્થતા વિનાનો વિકથાને કહે છે, તે વિકથા કહેવાયોગ્ય નથી; કેમ કે-તથા-વિધ પરિણામવિશેષ વક્તા અને શ્રોતામાં કારણ થાય છે. શૃંગારરસથી કામદેવની દીપિકા તે વિકથાથી ઉત્તેજિત, ચારિત્રમોહનીયકર્મના ઉદયથી જન્ય આત્માનો વિશિષ્ટ પરિણામરૂપ મોહ થાય છે. તેથી સ્વ-પર આત્મક ઉલયના પાપના ઉપાદાનભૂત કથા ન કરવી જોઈએ. તથા તપ-સંયમ-ગુણધારીઓ, ચારિત્રપરાયણો તેવી કથા કહે, કે જે સર્વ છવ હિત કરનારી, નિર્જરાનામકે દળના સાધનભૂત, તેમજ કર્તા અને શ્રોતાઓના પણ ચિત્તના કુશળ પરિણામના મૂળ કારણભૂત થાય !)

નિષદ્યાગુપ્તિમાહ--

સ્ત્યાસનપરિવર્જનં નિષદ્યાગુપ્તિઃ ॥ સૂત્ર-૩૭ ॥

સ્ત્રીતિ । સ્ત્રીણાં યદાસનં યત્ર તામિસ્સહ નોપવિશેદુત્થિતાસ્વપિ મુહૂર્તં તત્ર નોપવેષ્ટન્યમિતિ સમ્પ્ર-
દાયઃ યથૈવંવિધસ્સ નિર્ગ્રન્થઃ, અન્યથોક્તદોષપ્રસન્નઃ સ્યાદતસ્તદામનં સર્વથા પરિહરણોપમિતિ ભાવઃ ॥

નિષદ્યાગુપ્તિનું વર્ણન.

ભાવાર્થ--“સ્ત્રીના આસનનું પરિવર્જન, એ ‘નિષદ્યાગુપ્તિ’ કહેવાય છે.”

વિવેચન-સ્ત્રીઓનું જે આસન છે, ત્યાં તે સ્ત્રીઓની સાથે બેસવું ન જોઈએ. તે સ્ત્રીઓના ઉડ્યા બાદ પણ બે ઘડી સુધી (મુહૂર્ત પર્યન્ત) ત્યાં બેસવું ન જોઈએ. આવો સંપ્રદાય છે. જે આવા પ્રકારનો છે, તે નિર્ગ્રન્થ કહેવાય છે. અન્યથા, કહેલા દોષનો પ્રસંગ થાય ! એથી તે આસન સર્વથા છોડવા જેવું છે.

इन्द्रियगुप्ति कुडयान्तरगुप्तिश्चाह—

રાગપ્રયુક્તસ્યક્ષોપાક્ષવિલોકનન્યજનમિન્દ્રિયગુપ્તિઃ । એકકુડચાન્તરિનમૈથુનશબ્દશ્રવણ-
સ્થાનપરિત્યાગઃ કુડચાન્તરગુપ્તિઃ ॥ સૂત્ર-૩૮ ॥

રાગેતિ । અનુરાગંગ વનિતાનામક્ષોપાક્ષાનાં નિરીક્ષણન્યાગ કાર્યઃ, તાસાં નયનનાસિકાર્દાનિ નિરોક્ષિતમાત્રાણ્યપિ ચેતો હરન્તિ તથા દર્શનાનન્તર વિભાવ્યમાનાનિ ચેતો દૃષ્યન્તિ, તતસ્તેષાં સમ્યગ્દર્શનં તતશ્ચાહો ! સલગ્નત્વં લોચનયોઃ, ઋજુત્વં નાસાવંશસ્યેત્યેવં વિચિન્તનશ્ચ વ્રજચર્યમજ્ઞપ્રસન્નેન નૈવ કાર્ય-
મિતિ ભાવ । કુડચાન્તરગુપ્તિમાહ એકેતિ, કુડચં કટાદિરર્ચિતં પક્ષેષ્ટકાદિનિર્મિતા વા મિત્તિ તથા-
ડન્તરિતેડપિ સ્થાનં યત્ર ત્રિવિધવિહગાદિભાષયા અન્યક્તશબ્દઃ મુરતસમયભાવી રુદિતશબ્દઃ રતિકલ્હા-
દિરૂપઃ માનિનીકૃતઃ ગીતશબ્દો વા પન્નમાદિહુંકૃતિરૂપો હસિતશબ્દો વા શ્રૂયતે તાદૃશસ્થાનપરિત્યાગઃ
કાર્યં ઇતિ ભાવઃ ॥

ઈન્દ્રિય અને કુડચાન્તરગુપ્તિનું કથન.

ભાવાર્થ-“રાગપૂર્વક સ્ત્રીના અંગ-ઉપાંગના દર્શનનો ત્યાગ, એ ‘ઈન્દ્રિયગુપ્તિ’ કહેવાય છે. એક ભીંતના અંતરમાં રહેલના મૈથુન શબ્દના શ્રવણના સ્થાનનો પરિત્યાગ, એ ‘કુડચાન્તરગુપ્તિ’ કહેવાય છે.”

વિવેચન-“અનુરાગપૂર્વક સ્ત્રીઓના અંગ-ઉપાંગોના નિરીક્ષણનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. તે સ્ત્રીઓના નયન-નાસિકે આદિ દર્શન માત્રથી પણ ચિત્તનું હરણ કરે છે, તેમજ દર્શન બાદ સ્મરણપટમાં આવતાવેંત ચિત્તને દ્વષિત કરે છે. તેથી તે નયન આક્રિંતું સારી પેઠે દર્શન, ત્યાર બાદ અહો ! એ નયનોનું લાવણ્ય, નાસિકારૂપી વંશનું સરળપણ, આ પ્રમાણેનું વિચિંતન બ્રહ્મચર્યના ભંગનો પ્રસંગ આવવાથી નહિ કરવું જોઈએ. કુડચાન્તરગુપ્તિને કહે છે કે-કુડચ એટલે ચટાઈ વગરેથી બનાવેલ અથવા પાકી ઈંટોથી બનાવેલ ભીંત, તે ભીંતથી અંતરિત એવા પણ સ્થાનમાં જ્યાં વિવિધ પંખી આદિની ભાષાથી અવ્યક્ત શબ્દ, સુસ્ત સમયમાં થનાર રૂદનનો શબ્દ, રતિ-કલાહ આદિ રૂપ માનિનીએ કરેલો ગીત શબ્દ, પંચમાદિ સ્વરૂપ ‘હુ’ કારરૂપ હસવાનો શબ્દ સંભળાય, તેવા સ્થાનનો પરિત્યાગ કરવો જોઈએ.

પૂર્વક્રીડિતપ્રણીતગુપ્તિ પ્રાહ—

પ્રાક્તનક્રીડાસ્મરણવૈધુર્ય પૂર્વક્રીડિતગુપ્તિઃ । અતિસ્નિગ્ધમધુરાદ્યાહારપરિહારઃ
પ્રણીતગુપ્તિઃ ॥ સૂત્ર-૩૯ ॥

પ્રાક્તનેતિ । પૂર્વ ગૃહસ્થાવસ્થાકાલે સ્ત્રીઆદિભિસ્સહ વિષયાનુભવસ્ય કૃતસ્ય દુરોદરાદિરમણસ્ય ચાનુચિન્તના ન વિધેયા તથાચ સતિ બ્રહ્મચર્યરક્ષણં ભવેદિતિ ભાવઃ । અથ પ્રણીતગુપ્તિમાહ અતિસ્નિગ્ધેતિ, ગલ્લસ્નેહરસમત્યન્તધાતુદ્રેકકારિણમાહારં પાનમોજનાદિકં વર્જયેદિત્યર્થઃ ॥

પૂર્વક્રીડિત અને પ્રણીતગુપ્તિનું વર્ણન.

ભાવાર્થ-“પૂર્વકૃત ક્રીડાના સ્મરણનો અભાવ, એ ‘પૂર્વક્રીડિતગુપ્તિ’ કહેવાય છે. અતિ સ્નિગ્ધ-મીઠા વગેરે આહારનો પરિહાર, એ ‘પ્રણીતગુપ્તિ’ કહેવાય છે.”

વિવેચન-પૂર્વે ગૃહસ્થ અવસ્થાના કાળમાં સ્ત્રી આદિની સાથે કરેલ વિષયના અનુભવનો અને સ્ત્રી આદિની સાથે કરેલ ભુગટ્ટું(ભુગાર) આદિના સ્મરણનો વિચાર નહિ કરવો જોઈએ. તેથી બ્રહ્મચર્યનું રક્ષણ થાય છે. હવે પ્રણીતગુપ્તિને કહે છે કે-‘અતિસ્નિગ્ધેતિ’ ગળતા, ચીકણા રસવાળા, અત્યંત ધાતુની વૃદ્ધિ કરનાર અને પાન-ભોજનાદિરૂપ આહારનું વર્જન કરવું જોઈએ.

આહારગુપ્તિ ભૂષણગુપ્તિષ્વાહ—

માનાધિકાઽઽહારપરિવર્જનમતિમાત્રાહારગુપ્તિઃ । સ્નાનવિલેપનાદિશરીરશુશ્રૂષાવર્જનં
ભૂષણગુપ્તિઃ ॥ સૂત્ર-૪૦ ॥

માનાધિકેતિ । પુરુષસ્ય ક્વલપરિમાણં દ્વાત્રિંશત્ક્વલઃ સ્ત્રિયાઃ પુનરષ્ટાવિંશતિઃ, તતોઽપ્યધિકતયા પાનભોજનાદિસંસેવનં બ્રહ્મક્ષતિકારિત્વાચ્છરીરપીઢાકરત્વાચ્ચાવશ્યં ત્યાજ્યં, કેવલં સંયમનિર્વાહાર્થં ચિત્ત-સ્વાસ્થ્યોપેતો મુર્છીત ન તુ રાગદ્વેષવશગઃ સર્વકાલમતિમાત્રાહારસ્ય દુષ્ટત્વાત્, કદાચિતુ કારણતોઽતિ-માત્રાહારો ન દુષ્ટ इति । भूषणगुप्तिमाह स्नानेति, शरीरोपकरणादीनां विभूषार्थं युवतिजनमनस्तोषार्थं संस्कारो न विधेयः, अन्यथा स्त्रीजनान्मेलषणीयत्वात्तस्य ब्रह्मचर्ये शंका स्यात्, उज्ज्वलवेषपुरुषदर्शनेन युवतीनां कामोद्रेकात्, किमेतास्तावदित्थं प्रार्थयमाना उपमुञ्जे, आयतौ तु यद्वावि तद्भवतु उतश्चित् कष्टानि शाल्मलीश्लेषादयो नरक एनद्विपाका इति परिहरामि नेत्येवं रूपो वितर्कः स्यात्तस्माद्विक्षुर्धर्मा-रामो घृतिमान् दान्तश्शङ्कास्थानभूतानेतान् आज्ञाभंगऽनवस्थामिभ्यात्वविराधनादोपान्विचिन्तयन् ब्रह्म-चर्ये समाहितो भवेत्, तथाविधञ्च तं देवदानवगन्धर्वयक्षरक्षःकिन्नरादयोऽपि नमस्यन्ति, अयञ्चाष्टा-दशविधो ब्रह्मचर्यधर्मः परंप्रवादिभिरप्रकम्प्यतया ध्रुवः, अप्रच्युतानुत्पन्नस्थिरैकस्वभावत्वान्नित्यो द्रव्यार्थ-तया, शब्ददन्यान्यरूपतयोन्पादात्पर्यायार्थतयापि शाश्वतः जिनैः प्रतिपादितः, अनेन ब्रह्मचर्येण पुरा अनन्तासूत्सर्पिण्यवसर्पिणीषु महाविदेहे तत्कालापेक्षया इहापि वा सिद्धाः सिद्ध्यन्ति अनागताद्वायाश्च सेत्स्यन्तीति सर्वोत्तमोऽयमिति ॥

આહાર અને ભૂષણગુપ્તિનું સ્વરૂપ.

ભાવાર્થ—“પરિભાણુથી અધિક આહારનું પરિવર્જન, એ ‘અતિમાત્રાહારગુપ્તિ’ કહેવાય છે. સ્નાન-વિલેપન આદિ શરીરશુદ્ધિનાનું વર્જન, એ ‘ભૂષણગુપ્તિ’ કહેવાય છે.”

વિવેચન—પુરુષના ક્વલ(કોળિયા)નું પરિભાણ બત્રીશ કોળિયા છે અને સ્ત્રીના કોળિયાનું પરિભાણ અઠ્ઠાવીશ કોળિયા છે. તેનાથી અધિકપણુએ પાન-ભોજન આદિનું સંસેવન બ્રહ્મચર્યની ક્ષતિ કરનાર હોઈ અને શરીરની પીડા કરનાર હોઈ તેનો અવશ્ય ત્યાગ કરવો થોડ્ય છે. ફક્ત સંયમના નિર્વાહ માટે ચિત્તની સ્વસ્થતા સહિત ભોજન કરવું જોઈએ પરંતુ રાગ-દ્વેષને વશ બની નહિ ખાવું જોઈએ, કેમ કે—સર્વકાળમાં અતિમાત્ર આહાર દુષ્ટ છે, બ્યારે કદાચિત્ કારણવશાત્ અતિમાત્ર આહાર દુષ્ટ નથી. ભૂષણગુપ્તિને કહે છે કે—‘સ્નાને’તિ । શરીર-ઉપકરણ આદિની શોભા માટે યુવતિજનના મનના સંતોષ માટે સંસ્કાર કરવો જોઈએ નહિ. અન્યથા, સ્ત્રીજનના અભિલાષાને વિષય થવાથી તેના બ્રહ્મચર્યમાં શંકા થાય ! ઉજ્જ્વળ વેષવાળા પુરુષના દર્શનથી યુવતિઓને કામનો આવિર્ભાવ થાય ! આ પ્રમાણે પ્રાર્થના કરતી આ સ્ત્રીઓને શું હું ભોગવું ? ભવિષ્યમાં જે થવાનું હોય તે થાય !

૧. ‘દિવ્યાત્કામરતિસુહારત્રિવિધં ત્રિવિધેન વિરતિરિતિ નવકમ્ । ઔદારિકાદપિ તથા તદ્બ્રહ્માદ્યાદગ-વિકલ્પમિ’ ત્યદાદગવિધં બ્રહ્મચર્યમ્ તદેતત્સર્વસ્ત્રીણા મનોવાક્કાયૈસ્સર્વથા સગત્યાગસ્સર્વતો બ્રહ્મચર્યમ્, સંય-મિના, એવેવ દેગતત્સરવદારસતોપરુપ્તં દેશતો દેગવિરતાનામ્ । વ્રતેષુ પ્રધાનં, ઉક્તઞ્ચ વ્રતાના બ્રહ્મચર્યં હિ નિર્દિષ્ટં ગુરુકં વ્રતં । તજ્જન્યપુણ્યમમ્ભારસયોગાદ્ગુરુચ્ચયતે इति । તીર્થાન્તરીયૈરન્યુક્તં, ‘એકતશ્ચતુરો વેદા બ્રહ્મ-ચર્યઞ્ચ એકતઃ । એકતરસર્વપાપાનિ, મઘં માસઞ્ચ એકતઃ’ इति ॥

અથવા કાટો-શાત્મલીવૃક્ષના આશ્લેષ આદિરૂપ નરકમાં આ વિપાકો ભોગવવા પડશે, તો સ્ત્રીસંબંધને પરિહરું, આવા પ્રકારનો વિતર્ક થાય ! તેથી ધર્મરૂપ આરામવાળો, ધૈર્યવાળો, દમનવાળો અને શંકાના સ્થાનભૂત આ, આજ્ઞાભંગ-અનવસ્થા-મિથ્યાત્વ-વિરાધના વગેરે દોષોનું ચિંતન કરનારો ભિક્ષુ બ્રહ્મચર્યમાં સમાધિવાળો થાય ! વળી તથાપ્રકારના તે ભિક્ષુને દેવ-દાનવ-ગંધર્વ-ચક્ષ-ચક્ષસ-કિંનર આદિ પણ નમસ્કાર કરે છે. આ અઢાર પ્રકારનો બ્રહ્મચર્યધર્મ પરપ્રવાદિઓથી અપ્રકમ્ય હોઈ ધ્રુવ છે. (દિવ્ય કામ-રતિસુખથી ત્રિવિધ ત્રિવિધે વિરતિ. આ પ્રમાણે નવક(નવનો સમુદાય) ઔદારિકથી પણ તથા બ્રહ્મ, નવક-એમ અઢાર ભેદવાળું બ્રહ્મચર્ય છે-આવા અઢાર પ્રકારનું બ્રહ્મચર્ય છે. અર્થાત્ સઘળી સ્ત્રીઓનો મન-વચન-કાયાથી સર્વથા સંગનો ત્યાગ 'સર્વતો બ્રહ્મચર્ય' કહેવાય છે. આ 'સર્વતો બ્રહ્મચર્ય' સંયમીઓને હોય છે. આ અઢાર પ્રકારોમાં દેશથી સ્વસ્ત્રીસંતોષરૂપ બ્રહ્મચર્ય દેશથી દેશ-વિરતોને હોય છે. વ્રતોમાં પ્રધાન, ખરેખર, વ્રતોમાં બ્રહ્મચર્ય ગુરુ તરીકે નિર્દેશલ છે. તે શુદ્ધ બ્રહ્મચર્યજન્ય પુણ્યસમુદાયના સંયોગથી 'ગુરુ' કહેવાય છે. જૈનેતરોએ પણ કહ્યું છે કે-‘એક બાળુ બ્રહ્મચર્ય અને એક બાળુ ચાર વેદો સમાન છે, તેમજ એક બાળુ સર્વ પાપો તથા એક બાળુ મદ્ય અને માંસ સમાન છે.’ અપ્રચ્યુત-અનુત્પન્ન-સ્થિરૈક-સ્વભાવ હોવાથી દ્રવ્યાર્થની અપેક્ષાએ નિત્ય-હંમેશાં પરસ્પરરૂપપણાએ ઉત્પત્તિ હોવાથી, પર્યાયાર્થ-પણાએ (ગુણ-ગુણી બ્રહ્મચર્ય-આત્મામાં દ્રવ્યપર્યાયથી) પણ શાશ્વત બ્રહ્મચર્યધર્મ જિનોએ કહેલો છે. આ બ્રહ્મચર્યથી પહેલાંના કાળમાં અનંત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણીઓમાં મહાવિક્કેહમાં વર્તમાનકાળની અપેક્ષાએ, અથવા અહીં પણ ‘પરબ્રહ્મકારણ’ એ સૂત્રથી ભૂતકાળમાં સિદ્ધ થયા છે, વર્તમાનમાં સિદ્ધ થાય છે અને ભવિષ્યકાળમાં સિદ્ધ થશે, માટે આ બ્રહ્મચર્યધર્મ સર્વશ્રેષ્ઠ છે.

અથ જ્ઞાનાદિ નિરૂપયતિ—

જ્ઞાનદર્શનચરણભેદતો જ્ઞાનાદિ ત્રિવિધમ્ । કર્મક્ષયોપશમસમુત્થાવબોધતદ્દેતુ દ્વાદશાઙ્ગાદ્યન્યત-
રત્ જ્ઞાનમ્ । તત્ત્વશ્રદ્ધાનં દર્શનમ્ । પાપવ્યાપારેભ્યો જ્ઞાનશ્રદ્ધાનપૂર્વકવિરતિશ્ચરણમ્ ॥ સૂત્ર-૪૧ ॥

જ્ઞાનેતિ । સ્પષ્ટમ્, તત્ર જ્ઞાનમાહ કર્મેતિ, તત્તજ્ઞાનાવરણમૂતકર્મેત્યર્થઃ, તથા ચ તત્તજ્ઞાનાવરણ-
ક્ષયોપશમરૂપોપાધિસમ્પાદિતસત્તાક આમિનિબોધિકરૂપપ્રકાશવિશેષઃ, તન્નિદાનમૂતં દ્વાદશાઙ્ગરૂપં શ્રુતશ્ચ
જ્ઞાનમિત્યર્થઃ । દર્શનમાહ તત્ત્વેતિ, દર્શનમોહનીયક્ષયાદ્યાવિર્મૂતતત્ત્વશ્રદ્ધાનરૂપ આત્મપરિણામવિશેષો
દર્શનમિત્યર્થઃ । તત્ત્વશ્ચ સકલપર્યાયોપેતસકલવસ્તુસ્વરૂપમ્ તસ્ય સર્વવિદુપદિષ્ટતયા પારમાર્થિકસ્ય

૧. તથાપુરુષસ્ય દ્વાદશાઙ્ગાનિ તદ્વચ્છુતાત્મકપરમપુરુષસ્યાપિ દ્વાદશાઙ્ગાનિ, તાનિ ચ ‘આયારો સુયગ્ધો
ઠાળં, સમવાઓ વિવાહપત્ની નાયાધમ્મકહાઓ ડવાસગદસાઓ અંતગડદસાઓ અનુત્તરોવવાડ્યદસાઓ
પળ્હાવાગરણાઈ વિવાગસુયં દિહિવાઓ ય’ ઇતિ ॥ યદ્યપિ ગણધરાઃ પ્રથમં પૂર્વાણ્યેવોપનિવધ્નન્તિ તથાપિ દુર્મેધસા
તદવધારણાદ્યોગ્યાના સ્ત્રીણાશ્ચાનુગ્રહાર્થ શેષશ્રુતસ્ય વિરચના વિજ્ઞેયા ॥

જીવાદે: 'પદાર્થસ્યૈતદેવમેવેતિ પ્રત્યયવિશેષ: શ્રદ્ધાનં, તત્ત્વેન વા ભાવતોઽર્થાનાં શ્રદ્ધાનં તત્ત્વશ્રદ્ધાનમિતિ ભાવ: । ચરણમાહ-પાપેતિ, સ્પષ્ટમ્ ॥

જ્ઞાનાદિ ત્રિકતુ' નિરૂપણુ.

ભાવાર્થ-“જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રના ભેદથી જ્ઞાનાદિ ત્રણ પ્રકારનાં છે. કર્મક્ષયોપશમ-જનિત અવબોધ અને તેનો હેતુ બાર અંગે. માંથી કોઈ એક, તે 'જ્ઞાન' કહેવાય છે. તત્ત્વનું શ્રદ્ધાન 'દર્શન' છે. પાપવ્યાપારોથી જ્ઞાનશ્રદ્ધાનપૂર્વક વિરતિ, એ 'ચરણ' કહેવાય છે.”

વિવેચન-તથાચ તે તે જ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમરૂપ ઉપાધિ(નિમિત્ત)થી સંપાદિત સત્તાવાળો મતિજ્ઞાનરૂપ પ્રકાશવિશેષ, તેનાથી જન્ય બાર અંગરૂપ શ્રુતરૂપી જ્ઞાન. યથા પુરુષના બાર અંગો હોય છે, તેની માફક શ્રુત આત્મક પરમપુરુષના પણ બાર અંગો છે. તે અંગો આ પ્રમાણે છે:- (૧) આચારાંગ, (૨) સૂત્રકૃતાંગ, (૩) સ્થાનાંગ, (૪) સમવાયાંગ, (૫) વિવાહપ્રજપ્તિ, (૬) જ્ઞાતાધર્મકથાંગ, (૭) ઉપાસકદશાંગ, (૮) અંતકૃતદશાંગ, (૯) અનુત્તરૌપપાનિક્ષદશાંગ, (૧૦) પ્રશ્નવ્યાકરણાંગ, (૧૧) વિપાકશ્રુતાંગ, (૧૨) દ્વિવાદાંગ. જો કે ગણધરો પહેલાં પૂર્વેની જ રચે છે, તો પણ અદ્ય ભુદ્ધિવાળા, તેના અવધારણુ આદિને અયોગ્ય અને સ્ત્રીઓ ઉપર ઉપકાર માટે શેષ શ્રુતની રચના બાણવી. દર્શનને કહે છે કે-‘તત્ત્વે’તિ । દર્શનમોહનીય ક્ષય આદિથી આવિર્ભૂત તત્ત્વશ્રદ્ધાનરૂપ આત્મપરિણામવિશેષ, એ ‘દર્શન’ કહેવાય છે અને તત્ત્વ સંકળ પર્થાયથી યુક્ત સકળ વસ્તુસ્વરૂપ છે. તે સર્વજ્ઞભાગ્યંતથી ઉપદિષ્ટ હોઈ, પારમાર્થિક જીવાદિ પદાર્થમાં ‘આ આ પ્રણાણે જ છે’ આવું વિશિષ્ટ વિજ્ઞાન ‘શ્રદ્ધાન’ કહેવાય છે. અથવા તત્ત્વથી-ભાવથી પદાર્થોત્તું શ્રદ્ધાન, એ ‘તત્ત્વશ્રદ્ધાન’ કહેવાય છે.

અથ તપોનિરૂપણાયાહ—

વાહ્યામ્યન્તરભેદેન દ્વાદશવિધાનિ તપાંસિ પૂર્વમેવોક્તાનિ ॥ સૂત્ર-૪૨ ॥

વાંચેતિ । પૂર્વમેવેતિ, નિર્જરાનિરૂપણ इत्यर्थः ॥

તપતું વણું ન.

ભાવાર્થ-“બાહ્ય અને અભ્યંતરના ભેદથી બાર પ્રકારનાં તપો પહેલાં જ કહેલાં છે.”

વિવેચન-પહેલાં એટલે નિર્જરાનિરૂપણમાં કહેલાં છે.

ક્રોધનિગ્રહમાચટે—

उदीर्णक्रोधादिचतुष्टयनिग्रहः क्रोधनिग्रहः । इति चरणनिरूपणम् ॥ सूत्र-४३ ॥

उदीर्णेति । क्रोधादिमोहनीयकर्मविपाकादुदयमागत्यर्थः, आदिना मानमायालोभानां ग्रहणम्

૧. ક્રોધમાનમાયાલોભાના ચતુર્ણાં વિજયો યરમાત્તપસઃ તત્ત્વૈકાગનં નિર્વિકૃતિક્રમાચામ્સુપવાસમિત્યંક્રા લતા, પ્રતિકપાયમેકૈકા લતા ક્રિયતે, એતત્કપાયધિવ્રયં તપઃ, અરિમશ્ચ તપસિ ચત્ત્વો લતા પાંડુગદિવ-સાનિ ભવન્તિ ॥

તેષાં નિગ્રહસ્તિતિશ્ચ, ક્રોધનિગ્રહેણ हि जीवः क्षान्तिं जनयति, ક્રોધવેદનીયં કર્મ પુનર્ન વદ્નાતિ, પૂર્વ-
વદ્ધશ્ચ કર્મ નિર્જરયતિ તતશ્ચ જીવવિશિષ્ટવીર્યોલ્લાસો ભવતિ, એવં માનાદાવપિ ભાવ્યમ્ । તદેવં વ્રત-
પશ્ચકસ્ય શ્રમણધર્મદશકસ્ય સંયમસત્તદશકસ્ય વૈયાવૃત્ત્યદશકસ્ય બ્રહ્મચર્યગુપ્તિનવકસ્ય જ્ઞાનાદિત્રિકસ્ય
તપોદ્વાદશકસ્ય ક્રોધનિગ્રહચતુષ્ટયસ્ય ચ મેલનેન સમ્ભૂતં સપ્તતિવિધં ચરણ નિરૂપિતમિત્યાહ હતીતિ ॥

इति तपोगच्छनभोमणि श्रीमद्विजयानन्दसूरीश्वरपट्टधर—श्रीमद्विजयकमलसूरीश्वरचरणनलिन विन्यस्त-
भक्तिभरेण तत्पट्टधरेण विजयलब्धिपूरिणा विनिर्मितस्य तत्त्वन्यायविभाकरस्य स्वोपज्ञायां

न्यायप्रकाशव्याख्याया चरणनिरूपणनामा प्रथमः किरणः ॥

ક્રોધનિગ્રહનું નિરૂપણ.

ભાવાર્થ—‘ઉદય પામેલ ક્રોધ આદિ ચારનો નિગ્રહ, એ ‘ક્રોધનિગ્રહ’ કહેવાય છે.
આ પ્રમાણે ચરણનિરૂપણ સમાપ્ત થાય છે.”

વિવેચન—ક્રોધ આદિ (ક્રોધ—માન—માયા—લોભરૂપ ચાર કષાયોનો વિજય જે તપથી
થાય છે, તે એકાશન—નીવી—આયંબીલ—ઉપવાસ, એમ એક લતા, હરેક કષાયની એક એક
લતા કરાય છે. આ કષાયના વિજયવાળો તપ, વળી આ તપમાં ચાર લતા સોળ દિવસ
સુધી હોય છે.) મોહનીયકર્મના વિપાકથી ઉદયમાં આવેલ, એવો અર્થ છે. આદિ પદથી
માન—માયા—લોભોનું ગ્રહણ છે. તેઓનો નિગ્રહ ‘તિતિશ્ચા.’ ખરેખર, ક્રોધનિગ્રહથી જીવ
ક્ષમાને પેદા કરે છે, ક્રોધ મોહનીયકર્મને ફરીથી બાધતો નથી અને પૂર્વે બંધાયેલું કર્મ
નિર્જીર્ણ થાય છે. ત્યાર બાદ જીવને વિશિષ્ટ વીર્યનો ઉલ્લાસ થાય છે. એ પ્રમાણે માન
આદિમાં સમજવું. આ પ્રમાણે વ્રતો, પાંચ શ્રમણના ધર્મો દશ, સંયમના લેહો, સતર, વૈયા-
વૃત્તના લેહો દશ, બ્રહ્મચર્યની ગુપ્તિના લેહો નવ, જ્ઞાનાદિના લેહો ત્રણ, તપના લેહો બાર
અને ક્રોધ આદિ નિગ્રહના લેહો ચારને મેળવવાથી કુલ સીત્તેર પ્રકારનું નિરૂપિત કરેલું છે.

ઈતિ તપોગચ્છનભોમણિ શ્રીમદ્ વિજયાનન્દસૂરીશ્વરપટ્ટાલંકાર શ્રીમદ્ વિજયકમલસૂરીશ્વર-
ચરણકમલમાં વિન્યસ્તસજ્જિતા સમૂહાયવાળા તેઓશ્રીના પટ્ટધર વિજયલબ્ધિસૂરિજીએ

વિનિર્મિત તત્ત્વન્યાયવિભાકરની સ્વોપજ્ઞન્યાયપ્રકાશ નામની ટીકામાં

ચરણનિરૂપણ નામનું પ્રથમ કિરણ સમાપ્ત.

॥ अथ द्वितीयः किरणः ॥

मूलगुणसद्भाव एक मोक्षार्थिभिस्साधुभिर्यन्निष्पाद्यते तत्करणं सप्ततिविधमित्याह—

पिण्डविशुद्धिसमितिभावनाप्रतिमेन्द्रियनिरोधप्रतिलेखनागुप्यभिग्रहभेदेनाष्टविधमपि
करणमवान्तरभेदात्सप्ततिविधम् ॥ सूत्र-१ ॥

પિણ્ડવિશુદ્ધીતિ । સપ્તતિવિધમિદમુત્તરગુણરૂપં બોધ્યમ્ ॥

કરણસપ્તતિ નામક બીજું કિરણ.

મૂલગુણના સદ્ભાવમાં જ મોક્ષાર્થી સાધુઓથી જે કરાય છે, તે કરણ સીતેર પ્રકારનું છે. તેને કહે છે કે—

ભાવાર્થ—“પિંડવિશુદ્ધિ—સમિતિ—ભાવના—પ્રતિમા—ઇન્દ્રિયનિરોધ—પ્રતિલેખન—ગુપ્તિ અને અભિગ્રહના લેહથી આઠ પ્રકારનું કરણ, તેમજ અવાન્તરલેહથી સીતેર પ્રકારનું કરણ છે.”

વિવેચન—ઉત્તરગુણરૂપ સપ્તતિપ્રકારનું કરણ બીજું. હવે પ્રલેહ સહિત સીતેર લેહોને કહેવાની ઇચ્છાવાળા પહેલાં પિંડવિશુદ્ધિને કહે છે.

अथैतान् सप्तभेदान् व्याख्यातुकामः प्रथमं पिण्डविशुद्धिमाह—

सर्वदोषरहिताऽऽहारोपाश्रयवस्त्रपात्रपरिग्रहात्मिकाश्चतस्रः पिण्डविशुद्ध्यः ॥ सूत्र-२ ॥

સર્વેતિ । પિણ્ડનં પિણ્ડઃ, બહુનાં સજાતીયાનાં વિજાતીયાનાં કઠિનદ્રવ્યાણાં એકત્ર સમુદાય इत्यर्थः, તત્ર ચ સમુદાયસમુદાયિનોરભેદેન ત एव बहवः पदार्था एकत्र संश्लिष्टाः पिण्डशब्देनोच्यन्ते, तस्य विविधमनेकैराधाकर्मादिपरिहारप्रकारैश्शुद्धिर्निर्दोषता पिण्डविशुद्धिः, तथा चात्र पिण्डशब्देन भावपिण्डो-पष्टम्भकमचिच्छद्व्यरूपमाहारशय्यावस्त्रपात्ररूपवस्तुचतुष्टयं गृह्यते तस्मात्पिण्डविशुद्धेश्चतुर्विधत्वमित्याशये-नाह सर्वदोषरहितेत्यादि । तथाऽऽहारशय्यावस्त्रपात्राणां सर्वदोषरहितानां ग्रहणं पिण्डविशुद्धिरित्यर्थः, तत्र दोषाश्चाहारविषया षोडशोद्गमदोषाः षोडशोपार्जनादोषाः दशैषणादोषाः पञ्च संयोजनादोषा इत्येवं मिलितास्सप्तचत्वारिंशदेषणाया दोषा एवोच्यन्ते, एतेषां विशोधनं पिण्डस्य विशुद्ध्या चारित्र-शुद्धिद्वारा मोक्षावाप्तिः । तत्रोद्गमदोषे आधाकर्म तावत् साधुप्रणिधानेन यत्सचेतनमचेतनं क्रियते अचे-तनं पच्यते गृहादिकं वा सङ्गृह्यते वयते वा बल्लादिकं कारयति वा पात्रादिकममुकस्मै साधवे देय-मिति, तादृशपाकादिक्रिया तद्योगाद्भक्ताद्यपि आधाकर्मोच्यते, तच्चाधोगतिकारणम्, प्राणातिपाताद्या-श्रवप्रवृत्तेः, तथा तत्प्रतिसेवनप्रतिश्रवणतद्भोक्त्रादिसंवासा अप्याधाकर्मात्मकाः भवन्ति । औद्देशिकं तावत्—दुर्भिक्षापगमे वाचा साध्वादीनुद्दिश्य यदभिक्षावितरणं तदुद्दिष्टौद्देशिकं, यदुद्भरितमोदनादि व्य-ञ्जनादिना मिश्रयित्वा तस्य वितरणं तत्कृतौद्देशिकं, यच्च तप्त्वा गुडादिना मोदकचूरीबन्धवितरणं तत्कर्मौद्देशिकमिति । पूतीकर्म—पवित्रस्थापवित्रकरणं, यथा शुचिः पयोघटोऽपि मद्यविन्दुनैकेनाशुचिः

स्यात्तथा विशुद्धाहारोऽप्याधाकर्मादियोगात्पूतिकः स्यात् उद्गमादिदोषरहितं भक्तं सदपि तादृशं भुज्यमानं निरतिचारमपि चरणं पूर्तिं करोतीत्ययं दोषः । मिश्रजातं—गृहिसंयतोभयप्रणिधानेन पाकादिभावमुपगतं—सामान्यतो भिक्षाचरस्वकुटुम्बनिमित्तं मिलित्वा पाचितं, पाखण्डिस्वकुटुम्बनिमित्तं मिलित्वा पाचितं, केवलसाधुस्वकुटुम्बनिमित्तं सम्मील्य पाचितञ्च तद्भवति । स्थापना—साधुभ्यो देयमिदमिति चुल्लीस्थाल्यादौ स्वस्थाने सुस्थितलज्जकादौ परस्थाने चिरकालमल्पकालश्च घृतादीनां क्षीरादीनां स्थापनम् । प्रामृतिका—कालान्तरभाविनां विवाहादीनामन्तर एव साधुसमागमे तेषामप्युपयोगो विवाहादिसम्भवमोदकादीनां भवत्विति बुद्ध्या इदानीमेव करणं सन्निकृष्टस्य वा विवाहादेः कालान्तरे साधुसमागमं विभाव्य तदानीमेव करणं तद्योगात्तादृशभक्तादिकमपि । प्रादुष्करणम्—बहिःप्रदीपमण्यादिना भित्तिपनयनेन वा बहिर्निष्काश्य द्रव्यधारणेन वा प्रकरकरणम् । तद्विधा प्रकटकरणं प्रकाशकरणञ्चेति, अन्धकारादपसार्य बहिः प्रकाशं स्थापनं प्रकटकरणं, स्थानस्थितस्यैव भित्तिरन्ध्रकरणादिना प्रकटीकरणं प्रकाशकरणम् । रत्नेन पद्मरागादिना प्रदीपेन ज्योतिषा ज्वलता वैश्वानरेण तत्रैवं प्रकाशना सुविहितानां न कल्पते, प्रकाशकरणेन प्रकटकरणेन च यदीयते भक्तादि तत्संयमिनां न कल्पते, ज्योतिःप्रदीपाभ्यान्तु प्रकाशितमात्मार्थं कृतमपि न कल्पते, तेजस्कायदीप्तिसस्पर्शादिति । क्रीतम्—साध्वादीनिमित्तं क्रयेण निष्पादितम् तदपि आत्मद्रव्यक्रीतमात्मभावक्रीतं परद्रव्यक्रीतं परभावक्रीतञ्चेति चतुर्विधम्, स्वयमेवोज्जयन्तभगवत्प्रतिमाशेषादिरूपेण द्रव्येण परमावर्ज्यं यत्ततो भक्तादि गृह्यते तदात्मद्रव्यक्रीतम्, यत्पुनरात्मना भक्ताद्यर्थं धर्मकथादिना परमावर्ज्यं भक्तादि ततो गृह्यते तदात्मभावक्रीतम्, तथा यत् परेण साधुनिमित्तं द्रव्येण क्रीतं तत्परद्रव्यक्रीतं यत्पुनः परेण साध्वर्थं निजविज्ञानप्रदानेन परमावर्ज्यं ततो गृहीतं तत्परभावक्रीतम् । प्रामित्यं—साध्वर्थमन्नादि वस्त्रमुच्छिन्नमानीयते तत्प्रामित्यं, अपमित्यं—भूयोऽपि तव दास्यामीत्येवमभिधाय यत्साधुनिमित्तमुच्छिन्नं गृह्यते तत्तथा, तच्च लौकिकलोकोत्तरमेदतो द्विविधम्, साधुविषयं भगिन्यादिभिः क्रियमाणद्रव्यमाद्यम्, द्वितीयन्तु परस्परं साधूनामेव वस्त्रादिविषयम् । परिवर्तितम्—साधुनिमित्तं कृतपरावर्तकं तदपि लौकिकलोकोत्तरभेदाभ्यां द्विविधम्—कुथितं घृतं दत्त्वा साधुनिमित्तं सुगन्धिघृतप्रहणं, क्रोदवक्रूर समर्पयित्वा साधुनिमित्तं शाल्योदनग्रहणञ्चाद्यम्, द्वितीयञ्च यत्साधुस्साधुना सह वस्त्रादिपरिवर्तनकरणरूपम् । अभ्याहृतं—साधुदानाय स्वग्रामात्परग्रामाद्वा समानीतम्—आर्चीर्णमनार्चीर्णमिति तद्विविधम्, निशीथाम्याहृतनोनिशीथाम्याहृतभेदेनानाचीर्णं द्विविधम्, यदर्धरात्रावानीतं प्रच्छन्नं साधूनामपि यदभ्याहृतमित्यविदितं तदाद्यं, नोनिशीथाम्याहृतं तु तद्विहीतं यत्साधूनामभ्याहृतमिति विदितम्, देशे देशदेशे चार्चीर्णं, हस्तशतप्रमितक्षेत्रं देशः तावन्माने आर्चीर्णं उपयोगपूर्वकाणि यदि त्रीणि गृहाणि भवन्ति तानि कल्पते, हस्तशतमध्ये तु देशदेशः, एतन्मध्यवर्ति मध्यमम् । यदोच्चोपविष्टा कथमपि स्वयोगेन मुष्टिगृहीतेन मण्डकादिना यदि वा स्वापत्यादिपरिवेष्टणार्थमोदनभृतया करोटिकयोत्पादिता, अत्रान्तरे च कथमपि साधुरागच्छति भिक्षार्थं तस्मै च यदि करस्थं ददाति तदा करपरिवर्त-

नमात्रं जघन्यमभ्याह्वनमावर्णम्, हस्तशशदभ्याह्वनमुक्कष्टम् । उद्भिन्नम्-साधुभ्यो वृतादिदाननिमित्तं कुतुपादेर्मुखस्य गोमयादिस्थगितोद्धाटनम्, इदञ्च पिहितोद्भिन्नमुच्यते, यत्तु पिहितं कपाटमुद्धाटय साधुभ्यो दायते तत्कपाटोद्भिन्नम्, मालागृह्यतम्-उच्चस्थानात्साधुभ्योमुत्तार्याऽऽहारादीनां दानम्, द्विविधं जघन्यमुक्कष्टञ्चेति तत्, भूविन्यस्ताभ्यां पादयोरप्रभागाभ्यां फलकसंज्ञाभ्यां पार्श्विभ्यां चोत्पाटिताभ्यामूर्ध्वनिगलितोच्चसिक्काकादिस्थितं दात्र्या दृष्टेरगोचरं यदीयते तज्जघन्यं मालापह्नम् बृहन्निःश्रेण्यादिकमारुह्य प्रासादोपरितलादानीय यदीयते तदुक्कष्टमुभयमप्यकल्प्यम् । आच्छेद्यम्-आच्छिद्या पद्धत्य यद्भक्तादिकं प्रभुः भृत्यादीनां कर्मकरादीनां सत्कं ददाति तत् । त्रिप्रकारं तत् प्रभ्वाश्रितं, स्वामिविषयं, स्तेनकविषयञ्च । एतन्निविधमप्याच्छेद्यं तीर्थकरणधरैः निराकृतमतः श्रमणानां तदग्रहीतुं न कल्पते । अनिसृष्टम्यदा द्वित्राणां पुरुषाणां साधारणे आहार एकोऽन्याननापृच्छय साधवे ददाति तादृशमनिसृष्टम्-अनुज्ञातं तीर्थकरणधरैरिति यावत्, अनुज्ञातं पुनः कल्पते सुविहितानाम् तच्चानि-सृष्टमनेकधा मोदकविषयं चुल्लकविभोजनविषयम् विवाहादिविषयं दुरधविषयं आपणादिविषयमित्यादि । अध्यवपूरकम्-अधि आधिक्येनावपूरणं स्वार्थदत्ताधिश्रयणादेस्साध्वागमनमवगम्य तद्योग्यभक्तसिद्धयर्थं प्राचुर्येण भरणमध्यवपूरः, स एवाध्यवपूरस्तद्योगाद्भक्ताद्यध्यवपूरकम्, तदपि स्वगृह्यावदर्थिकमिश्रं स्वगृहसाधुमिश्रं स्वगृहपाषण्डिमिश्रञ्चेति स्पष्टस्वरूपं त्रिविधम्, प्रथमतः पाकारम्भकाले स्वनिमित्तं पाके निष्पाद्यमानेऽत्रान्तर एव यथासम्भवमुपस्थितयावदर्थिजननिमित्तं पुनरवतार्य त्रिशेषेण तण्डुलादीन् प्रक्षिप्य पचति सोऽध्यवपूरक इत्युद्गमदोषाः । धात्रीपिण्डः बालस्य क्षीरमज्जनमण्डनक्रीडनालङ्काराऽऽरोपणकर्मकारिण्यः पञ्च धात्र्यः, एतासां कर्मधात्रीत्वं तेन लब्धः पिण्डो धात्रीपिण्डः, रुदन्तं बालकमुदीक्ष्य भिक्षार्थं प्रष्टिस्साधुः प्रथमं भिक्षां दत्त्वा स्तन्यं पायय, पश्चाद्वा भिक्षां देहि, नो चेदहमस्मै क्षीरं दास्याम्यन्यस्या वा स्तन्यं पाययामीत्यादिरूपेण वदन् यं पिण्डं लभते स धात्रीपिण्डः । परस्परसन्दिष्टार्थकथिका दूती सा द्विधा स्वग्रामे परग्रामे च यस्मिन् ग्रामे साधुर्वसति तस्मिन्नेव ग्रामे यदि सन्देशकथिका तर्हि स्वग्रामदूती, या तु परग्रामे गत्वा सन्देशं कथयति सा परग्रामदूती, तन्निमित्तं पिण्डः दूतीपिण्डः । निमित्तपिण्डः-अतीतानागतवर्त्तमानकालेषु लाभदिकथनं भिक्षार्थं कुर्वतोत्पादनादोषसंपर्केण गृहीतपिण्डः, लाभालाभमुखदुःखजीवितमरणरूपविषयभेदात्स पञ्चविधः । आजीवनपिण्डः-जानिकुलगणकर्मशिल्परूपाजीवनेनोत्पादिताऽऽहारशय्यादिकम्, मातृसमुत्था जातिब्राह्मणादिर्वा, पितृसमुत्थं कुलमुग्रादि वा, गणो मल्लादिवृन्दं, कर्म कृष्यादि, शिल्पं तृणादितूण्डनसीवनप्रभृति, जात्या जीवनं पृष्ठोऽपृष्ठो वाऽऽहारार्थं स्वजाति प्रकटयति यथाऽहं ब्राह्मण इत्यादि तदा स जात्या जीवनपिण्डः एवमन्येष्वपि भावनीयम् । वनीपकः-दायकाभिमतेषु श्रमणां श्वात्मानं भक्तं दर्शयित्वा याच

१. ज्ञानदर्शनविद्युद्वाविवोद्गमादिदोषपरिशुद्धाहारे गृहीते चारित्र्यशुद्धिर्भवति तथा च ज्ञानावरणादिकर्मणोऽपगमो भवति, तदपगमे आत्मनो यथावस्थितस्वरूपलाभात्मको मोक्षस्ततो मोक्षार्थिना चरणशुद्धयर्थं नियमेनोद्गमादिदोषपरिशुद्ध आहारो ग्राह्य इति ॥

नया लब्धः पिण्डः । भोजनप्रदाने क्रियमाणे सति कोऽप्याहारलम्पटः साधुराहारादिलुब्धतया तत्त-
द्भक्तगृहिणः पुरतश्शाक्यादिभक्तमात्मानं दर्शयति, निर्ग्रन्थशाक्यतापसगेरुकाऽऽजीवकरूपेण पञ्चधा
श्रमणाः । चिकित्सापिण्डः—वमनविरेचनवस्तिकर्मादि कारयतो भैषज्यादि सूचयतो वा भिक्षार्थं यः
पिण्डः स चिकित्सापिण्डः, सूक्ष्मः औषधविधिवैद्यज्ञापनेन, बादरः स्त्र्यं चिकित्साकरणेन । अन्यस्मा-
त्कारणञ्च भिक्षार्थं गृहे प्रविष्टेन साधुना निजव्याधिप्रतीकारोपाये पृष्टे ममाप्येकदैवं सञ्जातोऽमुकेनौ-
षवेन चोपशमं गत इत्येवं वदता रोगिणो भैषज्यकरणाभिप्रायोत्पादनादौषधसूचनं कृतं भवतीति सूक्ष्मो
बादरः प्रसिद्ध एव । क्रोधपिण्डः—विद्यातपःप्रभावज्ञापनं राजपूजादिख्यापनं क्रोधफल दर्शनं वा
भिक्षार्थं कुर्वतोऽयं दोषः । मानपिण्डः—साधूनां समक्षं पणं कृत्वा तदाऽहं लब्धिमान् यदा भवतां
सरसमाहारममुकगृहादानीय ददामीत्युक्त्वा गृहस्थं विडम्ब्य गृह्णाति तदाऽयं दोषः । मायापिण्डः—
वेषपरावर्त्तादिना मायया प्रतारणेन दापयत्यात्मने भक्तादिदानाय च परं प्रयोजयति तदा तदाऽयं
दोषः । लोभपिण्डः—अद्याहममुकं सिंहकेसरादिकं ग्रहीष्यामीति बुद्ध्याऽन्यद्वल्लचनकादिकं लभ्यमानमपि
यत्नं गृह्णाति किन्तु तदेवेप्सितं स लोभपिण्डः । अथवा पूर्वं तथाविधबुद्धचभावेऽपि यथाभावं लभ्यमानं
प्रचुरं लपनकश्रीप्रभृतिकं भद्रकरणमिति कृत्वा यद्गृह्णाति स लोभपिण्डः । संस्तवपिण्डः—पूर्वं जननीजन-
कादिद्वारेण पश्चाच्च श्वश्रूश्चशुरादिद्वारेणान्मपरिचयानुरूपं सम्बन्धं भिक्षार्थं घटयता ग्राह्यः पिण्डः, सम्ब-
न्धिसंस्तवो वचनसंस्तवश्चेति स द्विविधः मातृश्वश्चादिरूपतया संस्तवस्सम्बन्धिसंस्तवः । श्लाघारूपतया
संस्तवो वचनसंस्तवस्तथाकरणेन लब्धः पिण्डो द्वूपितः । विद्यापिण्डः—यथा विद्यया सुरं साधयित्वाऽऽहारं
गृह्णाति तदा विद्यापिण्डः अथवा विद्यां पाठयित्वा भोजनादिकं गृहस्थाद्गृह्णाति तदा विद्यापिण्डः ।
मन्त्रपिण्डः—मन्त्रेणावाप्तः पिण्डः, पादलिप्तसूरयो मुरुण्डराजानं प्रति मन्त्रं प्रयुक्तवन्तः परं तत्र न कोऽपि
दोषस्तेषां तं प्रत्युपकारित्वादेवं संघादिप्रयोजनेन मन्त्रे प्रयुज्यमाने न दोषः किन्तु केवलं भिक्षार्थमेव
मन्त्रप्रयोगे क्रियमाणे दोषः । चूर्णपिण्डः—वशीकरणाद्यर्थं अञ्जनादिचूर्णप्रयोगादवाप्तः पिण्डो दुष्टः ।
योगपिण्डः यदा मुग्धलोकान् सौभाग्यादिविलेपनराजवशीकरणादितिलकेन जलस्थलमार्गैर्लघ्वनसुभग-
दुर्भगविधिसुपदिश्याऽऽहारं गृह्णाति तदा योगपिण्डदोषः । मूलकर्मपिण्डः—पुत्रादिजन्मदूषणनिवारणार्थं
मघाज्येष्ठाऽऽश्लेषामूलादिनक्षत्रशान्त्यर्थं मूलैर्वनस्पत्यवयवैस्नानमुपदिश्याहारादिकं गृह्णाति तदायं
दोषः । इत्युपार्जनादोषाः । शङ्कितदोषः, भक्तपानादौ या शङ्का कल्पनीयाकल्पनीयधर्मविषया, न विद्मः
किमिदमुद्रमादिदोषयुक्तं किं वा नेत्याशंकास्पदीभूतं असति कल्पनीयनिश्चये ददतीं प्रत्याचक्षीत न
मम कल्पते एतादृशमिति । अक्षितदोषः—सचित्तपृथिव्यादिना गुणितं, तद्विविधं सचित्तेन पृथिव्यप्का-
यवनस्पतिकायेनावगुणितं, अचित्तप्रक्षितञ्चेति, अचित्तपदेन वमादि पृतादिश्च गृह्यते । निक्षितदोषः—
सचित्ताद्युपरिस्थापितपिण्डादिः । पिहितदोषः—उदकुंमेन पेयण्या पीठकेन शिलापुत्रकेण मृल्लेपादिना
केनचिज्जतुमिक्थादिना वा स्थगितं लिप्तं वा सदुद्भिद्य दायकश्रमणार्थं यदि दद्यात्तदा तद्ग्रहणेऽयं
दोषः । संद्वितदोषः—दानानुचितं सचित्तेषु पृथिव्यादिष्वचित्तेषु वा केषुचित्पात्रेषु निक्षिप्य तेन रिक्तीकृत-

પાત્રકેણૈવ ભક્તં યદા દીયતે તદાયં દોષઃ । દાયકદોષઃ—બાલવૃદ્ધમત્તોન્મત્તપ્રહૃતવેપમાનજ્વરિતાન્ધ-
પ્રગલિતારૂઢપાદુકાદીનાં ચત્વારિંશતાં દાયકાનાં હસ્તાદ્ભિક્ષાદીનાં ગ્રહણમ્ । ઝનિશ્રદોષઃ, અશન-
પાનસ્વાદસ્વાદિકં જાતિપાટલાદિભિઃ પુષ્પૈર્બીજહરિતાદિભિર્વા મિશ્રં સંયતાનામકલ્પિકં દદતો ન મમ
કલ્પત ઇતિ પ્રત્યાચક્ષીતાન્યથા દોષસ્સ્યાત્ । અપરિણતદોષઃ, રૂપાન્તરાનાપન્નમપરિણતં યથા દુગ્ધં
દુગ્ધમાવ એવ સ્થિતં દધિમાવમનાપન્નમ્, માવોનસ્તૂમયોઃ પુરુષયોરાહારો વર્તતે તન્મધ્યે .એકસ્ય સાધવે
દાતું મનોઽસ્તિ એકસ્ય ચ નાસ્તિ તદાહારોઽપરિણતદોષયુક્તઃ સ્યાત્ । લિપ્તદોષઃ—સર્વતઃ પિચ્છિલીકૃતં,
મૃત્તિકયા સર્વતઃ સ્વરણિતં, ગર્હિતદ્રવ્યાદિના લિપ્તમ્ । છર્દિતદોષઃ—દીયમાનસ્યાન્નાદેઃ પૃથ્વીકાયાદિ-
સંસક્તચાદિ છર્દિતમ્, છર્દિતમુજ્જિતં ત્યક્તમિતિ પર્યાયાઃ, તદપિ કદાચિચ્છર્ધતે સચિત્તમધ્યે, કદા-
ચિદચિત્તે કદાચિન્મિથ્રે, તત્ત્વછર્દિતાનાં સચિત્તાચિત્તમિશ્રદ્રવ્યાણામાધારભૂતાનામાધેયભૂતાનાશ્ચ સંયોગ-
તશ્ચતુર્ભક્તી ભવતિ, એતત્સમ્બન્ધિસર્વેષુ ભક્તેષુ ભક્તાદિપ્રહણં પ્રતિષિદ્ધમિતિ દશૈષણાદોષાઃ । સંયોજ-
નાદોષાઃ પશ્ચ, સંયોજનં નામ ભક્તાદેર્ગુણાન્તરોત્પાદનીયદ્રવ્યાન્તરમીલનમ્, તે ચ સંયોજનાતિબહુકાક્ષા-
રઘૂમનિષ્કારણરૂપાઃ પશ્ચવિધાઃ તત્રૈ લોભાદ્રવ્યસ્ય મળકાદેર્દ્રવ્યાન્તરેણ સ્વળઢધૃતાદિના રસવિશેષોત્પા-
દનાય વસતેર્બહિરન્તર્વાં યોજનં સંયોજના । ધૃતિબલસંયમયોગા યાવતા ન સીદન્તિ તાવદાહારપ્રમાણં,
અધિકાહારસ્તુ વમનાય મૃત્યવે વ્યાધયે વેતિ અતિબહુકો દોષઃ । । સ્વાદ્વન્નં તદ્વાતારં વા પ્રશંસયન્
યદ્ભુક્તે સ રાગાગ્નિના ચારિત્રેન્ધનસ્યાઙ્ગારીકરણાદઙ્ગારદોષઃ । નિન્દન્ પુનઃ ચારિત્રેન્ધનં દહન્ ધૂમ-
કરણાધૂમદોષઃ । પદ્મોજનકારણાભાવે ભુજ્ઞાનસ્ય કારણાભાવો દોષઃ । ક્ષુદ્રેદનાઽસહનં, ક્ષામવૈયા-
વૃત્ત્યાકરણં, ર્ચ્યાસમિત્યવિશુદ્ધિઃ, પ્રત્યુપેક્ષણાપ્રમાર્જનાદિસંયમાપાલનં ક્ષુધાતુરસ્ય પ્રબલારત્યુદયાત્પ્રાણ-
પ્રહારશક્ત્યા, આર્ત્તરોદ્રપરિહારેણ ધર્મધ્યાનસ્થિરીકરણમિતિ પદ્મ ભોજનકારણાનિ, તદેવં નામગ્રાહં સંક્ષેપેણ
વર્ણિતા એતે દોષાઃ, વિસ્તરતસ્તુ પિણ્ડવિશુદ્ધિચાદિપ્રત્યેખ્યોઽવગન્તવ્યા એવં વસત્યાદિનિમિત્તદોષા અપિ ॥

પિંડવિશુદ્ધિ.

ભાવાર્થ—“સર્વં દોષોથી રહિત આહાર—ઉપાશ્રય—વસ્ત્ર—પાત્રના પરિગ્રહરૂપ ચાર
‘પિંડવિશુદ્ધિ કહેવાય છે.

વિવેચન—ભેશુ કંરુવું ‘પિંડ, અર્થાત્ ઘણા સભાતીય—વિભાતીય કઠિન દ્રવ્યોનો એક
કેકાણે સમુદાય એવો અર્થ છે. વળી ત્યાં સમુદાય—સમુદાયીના અભેદથી તે જ ઘણા

૧. અપરિણતં દ્વિવિધં દ્રવ્યે માવે ચ પુત્યેકમપિ દાતૃગ્રહીતૃસમ્બન્ધાદ્દ્વિધા, દુગ્ધત્વાત્પરિગ્રહં દધિ-
ત્વમાપન્ન પરિણતમુચ્યતે, દુગ્ધમાવે વાઽવસ્થિતેઽપરિણતં, માવવિપયન્તુ ઝમયોઃ પુરુષયોરિતિ ટીકોક્તં વૈદ-
તવ્યમ્ ॥ ૨. સંયોજના દ્વિવિધા દ્રવ્યવિપયા ભાવવિપયા ચ, દ્રવ્યસંયોજના ચ બહિરન્તશ્ચ, યદા મિશ્રાર્થ
હિન્દમાનસ્સન્ ક્ષીરાદિકં સ્વળઢાદિભિસ્સહ રસગૃહ્યા સંયોજયતિ તદા વાદ્યા સંયોજના, યદા તુ વસતા-
વાગત્ય ભોજનવેલાયા પાત્રે કવલે વદને વા સંયોજયતિ તદાઽભ્યન્તરા । એવં કુર્વન્ આત્માનિ જ્ઞાનાવરણા-
દિકં સંયોજયતિ, દાર્ધતરમવાન્ચ દુઃખં સંયોજયતિ ॥

પદાર્થો એક ઠેકાણે ભેગા થયેલા પિંડ શબ્દથી કહેવાય છે. તે પિંડના વિવિધ-અનેક-આધાકર્મ આદિના પરિહારપ્રકારોથી શુદ્ધિ-નિર્દોષતા 'પિંડવિશુદ્ધિ' કહેવાય છે. તથાચ અહીં પિંડ શબ્દથી ભાવપિંડમાં સહાયક અગ્નિ દ્રવ્યરૂપ આહાર-શય્યા-વસ્ત્ર-પાત્રરૂપ ચારં વસ્તુઓ ગ્રહણ કરાય છે. તેથી પિંડવિશુદ્ધિનું ચતુર્વિધપણું છે. એવા આશયથી કહે છે કે-સર્વદોષરહિત આહાર-શય્યા-વસ્ત્ર-પાત્રોનું ગ્રહણ કરવું. 'પિંડવિશુદ્ધિ'દોષો, આહાર-વિષયના સોળ ઉદ્દગમદોષો, સોળ ઉપાર્જનાદોષો, દશ એષણાદોષો, પાંચ સંયોજનાદોષો; આવી રીતે કુલ ૪૭ એષણાના દોષો જ કહેવાય છે, આ દોષોના વિશેષનથી પિંડની વિશુદ્ધિથી ચારિત્રશુદ્ધિદ્વારા મોક્ષની પ્રાપ્તિ. ત્યાં ઉદ્દગમદોષમાં આધાકર્મ એટલે સાધુના આશયે જે સચિત્ત અચિત્ત કરાય છે, અચિત્ત રધાય છે, અથવા ઘર વગેરેનો સંગ્રહ કરાય છે, વસ્ત્ર આદિ વણે જે અગર બનાવડાવે છે, પાત્ર વગેરે અમુક સાધુને આપવા, તેવા આહાર બનાવવા આદિની ક્રિયા આધાકર્મ છતાં તેના યોગથી ભોજન આદિ પણ 'આધાકર્મ' કહેવાય છે અને તે નરક આદિ અધોગતિનું કારણ છે, કેમ કે-પ્રાણાતિપાત આદિ આશ્રવની પ્રવૃત્તિ છે. તથા તે આધાકર્મ આહારના ભક્ષણ કરવારૂપ પ્રતિસેવન, આધાકર્મ આહારના નિમંત્રણના સ્વીકારરૂપ પ્રતિશ્રવણ, આધાકર્મ આહારના ભોક્તાની સાથે રહેવારૂપ સવાસ (આદિ પદ્ધતિ આધાકર્મ આહારભોક્તાની પ્રશંસારૂપ અનુમોદના) આદિ પણ આધાકર્મ આત્મક સમજવા.

૦ ઔદેશિક એટલે દુકાળની સમાપ્તિ થયે છતે વચનદ્વારા સાધુ આદિને ઉદેશીને જે ભિક્ષાદાન, તે 'ઉદિષ્ટ ઔદેશિક' કહેવાય છે. વધેલા ભાત વગેરે સામગ્રીને વ્યંજન આદિ દહીં, છાશ આદિમાં રાખી મૂકીને તેનું દાન, એ 'કૃત ઔદેશિક' કહેવાય છે. વધેલા લાઠવા કે પકવાન્નના ભુક્કાને અગ્નિથી તપાવેલ ઘીમાં નાંખી ફરીથી લાઠવા વગેરે બનાવીને દાન કરવું, તે 'કર્મ ઔદેશિક' કહેવાય છે.

૦ પૂતીકર્મ-પવિત્રને અપવિત્ર કરવું તે. જેમ પવિત્ર પયનો (જળ કે દૂધનો) ઘડો પણ દારૂના એક પિંડથી અપવિત્ર થાય છે, તેમ વિશુદ્ધ આહાર પણ આધાકર્મ આદિના યોગથી પૂતિક થાય. ઉદ્દગમ આદિ દોષરહિત ભોજન આરૂ છતાં તેવું (દોષિત સાથે) ખવાતું નિરતિચાર પણ ચારિત્રને પૂતી (અપવિત્ર) કરે છે, માટે આ દોષ છે.

૦ મિશ્રજાત-ગૃહસ્થ અને સાધુના આશયે રસોઈ બનાવવી. સામાન્યથી ભિક્ષાચર અને પોતાના કુટુંબ નિમિત્તે મળીને પકાવેલ આહાર. પાખંડી (સામાન્ય દર્શનીઓ) અને સ્વકુટુંબ નિમિત્તે મળીને પકાવેલું માત્ર જૈનમુનિ અને સ્વકુટુંબ નિમિત્તે (સિંધ) રાખીને પકાવેલું.

૦ સ્થાપના-સાધુઓને આપવાનું છે-એમ માની, ચૂલો વગેરે રૂપ સ્વસ્થાન ઉપર અશનાતિ રાખી મૂકવા. છાજલી-શીકું આદિ રૂપ પરસ્થાન ઉપર ચિરકાળ અને અલ્પકાળ સુધી ઘી વગેરે, ક્ષીર આદિની સ્થાપના કરવી.

૦ પ્રાભૃતિકા-કાળાન્તરમાં થનાર વિવાહ આદિ અંતરમાં જ સાધુઓનો સમાગમ થયે

છતે, તેઓને, પણ લાભ વિવાહ આદિમાં થનાર મોટક આદિ દ્વારા થાયો ।-આવી બુદ્ધિથી હમણાં કરવાં, અથવા નજીકમાં થનાર વિવાહ આદિ, કાળાન્તરમાં સાધુને સમાગમ જાણી તે વખતે કરવાં, કેમ કે-તે સાધુના યોગથી તેવા ભોજન આદિને પણ લાભ મળશે.

૦ પ્રાદુષકરણ-વહ્નિ-દ્વીપક-મણિ આદિથી, અથવા ભી તને હટાવીને બહાર કાઢીને, અથવા દ્રવ્યધારણથી પ્રકટ કરવું. તે પ્રકટકરણ બે પ્રકારનું છે. અંધકારવાળા સ્થાનમાં અશનાદિ તૈયાર કરીને સાધુને વહોરાવવા માટે પ્રકાશમાં લાવે, અથવા છૂટો ચૂસો-સગડી વગેરેને પ્રકાશમાં લાવે, અથવા પ્રકાશવાળા સ્થાનમાં નવો ચૂસો-સગડી આદિ બનાવી તૈયાર કરે, એ પ્રગટકરણ છે.

૦ પ્રકાશકરણ-અંધારામાં સાધુ નિશ્ચા ન લઈ શકે, માટે ત્યાં દીવો કે મણિ રાખે, અથવા ભીંતમાં જાળી આદિ મૂકાવે, અથવા છિદ્ર પાડી પ્રકાશ કરે. આ બે દોષવાળા આહારાદિ સાધુને કદ્યે નહિ. અંધકારવાળા સ્થાનમાં ગૃહસ્થે જો પોતાને માટે દીવો કર્યો હોય, તો તેજસ્કાયના સંઘટ્ટારૂપ વિરાધના હોવાથી ગોચરી લેવી કદ્યે નહિ. ગૃહસ્થ જો પોતાને માટે જાળી મૂકાવે, પ્રકાશમાં ચૂસો બનાવે કે મણિ વગેરે મૂકે, તો સાધુને કદ્યે શકે.

૦ કીત-સાધુ આદિ નિમિત્તે ખરીદી કરી મેળવેલો આહાર. તે પણ-(૧) આત્મ-દ્રવ્યકીત, (૨) આત્મભાવકીત, (૩) પરદ્રવ્યકીત, અને (૪) પરભાવકીત-એમ ચાર પ્રકારનો છે. (૧) પોતે જ સાધુ, ઉજ્જયંત ભાગવંતની પ્રતિમા-ઔષધ-વાસશ્લેષ આદિ દ્રવ્યો આપી બીજાને આકર્ષી-ભક્ત બનાવી તેની પાસેથી ભોજનાદિ મેળવે, તે આત્મદ્રવ્યકીત કહેવાય છે; (૨) આત્મભાવકીત-વળી સાધુ પોતે સુંદર ધર્મકથાઓ કહીને, લાંબી તપશ્ચર્યા કરી, તેમજ આતાપના આદિથી ગૃહસ્થને ભક્ત બનાવી આહાર પ્રાપ્ત કરે તે. (૩) પરદ્રવ્યકીત-સાધુને વહોરાવવા માટે ગૃહસ્થ અશનાદિ દ્રવ્ય પૈસાથી ખરીદે. (૪) પરભાવકીત-પોતાના નૃત્યકળાદિ વિજ્ઞાનથી બીજાઓને ખૂશ કરી, સાધુને વહોરાવવા માટે લાવેલ અશનાદિ મેળવે.

૦ પ્રાપ્તિ-સાધુ માટે અન્ન આદિ, વસ્ત્ર ઉછીનું (ઉધાર) લવાય તે, ફરીથી પણ પાછી પ્રાપ્તિની કબૂલાતથી વસ્તુ જે સાધુ માટે ઉછીનું (ઉધાર) લવાય. તે લૌકિક અને લોકોત્તરના ભેદથી બે પ્રકારનું છે. (૧) સાધુના વિષયવાળું જોડેન આદિથી કરાતું દ્રવ્ય, એ લૌકિક પ્રાપ્તિ. (૨) સાધુઓમાં જ પરસ્પર વસ્ત્રાદિ વિષયક લેવડ-દેવડ, એ ‘અલૌકિક પ્રાપ્તિ.’

૦ પરિવર્તિત-સાધુ નિમિત્તે કરેલ પરિવર્તનરૂપ. તે પણ લૌકિક-લોકોત્તરના ભેદથી બે પ્રકારનું છે. (૧) ખરાબ ધી વગેરે આપીને સાધુ માટે સુગંધીદાર ઘીનું ગ્રહણ, કોદરાનું ભોજન આપીને શાલિના ભોજનનું ગ્રહણ. (૨) સાધુએ સાધુની સાથે જન્મ આદિનું પરિવર્તન કરવું.

૦ અભ્યાહુત-સાધુને વહોરાવવા માટે પોતાના ગ્રામથી કે બીજા ગ્રામથી લાવેલું. તે આચીણું-અનાચીણુંના ભેદથી બે પ્રકારનું છે. અનાચીણું, નિશીથ અભ્યાહુત, નોનિશીથ અભ્યાહુતના ભેદથી બે પ્રકારનું છે. (૧) જે અર્ધીરાત્રે આણેલું ગુપ્ત, સાધુઓને પણ જે અભ્યાહુત છે એમ અવિદિત, તે પહેલું છે. નોનિશીથાભ્યાહુત તો તેનાથી વિપરીત છે, જે સાધુઓને અભ્યાહુત હોઈ વિદિત છે, એ બીજું છે.

૦ આચીર્ણ-દેશમાં અને દેશ દેશમાં આચીર્ણ છે. દેશ-ક્ષેત્ર આચીર્ણ-જે દેશમાં જન્મનારાઓની જો પંગત એકી હોય અને બીજી બાજુ સો હાથની અંદર લોજનની સામંત્રી પડી હોય, તો તે કલ્પ્ય છે. સ્ત્રીમંઘદ્વાદિના લયથી સાધુ ત્યાં જતાં નથી. દેશ દેશ ગૃહ-ચીર્ણ-ગોચરી ગયેલા સંઘાટકમાથી જો એક સાધુ શિક્ષા લઈ રહ્યો હોય, બીજો સાધુ પાસેના બે ઘરોમાં હાતારની સાધુને શિક્ષા આપવા માટે થઈ રહેલી તૈયારી ઉપર ધ્યાન રાખી રહ્યો હોય, તો એ ત્રણ ઘરવાળી અભ્યાસુત શિક્ષા સાધુને કલ્પી શકે છે. સો હાથના મધ્યમાં તો દેશ દેશ કહેવાય છે. આના મધ્યમાં રહેનાર મધ્યમ કહેવાય છે.

૦ ઉદ્ધિશિન્ન-સાધુઓને ધી વગેરે આપવા માટે ધી-તેલ આદિ રાખવાનું નાનું ચર્મપાત્ર-નાનો કુપો-નાની કુલ્લીરૂપ કુતુપ આદિનું છાણ વગેરેથી લાંડેલ મુખનું ઉઘાડવું, એ પિહિતોદ્ધિશિન્ન કહેવાય છે. વળી જે કમાટ-કમ'ડ ખોલીને સાધુઓને અપાય છે, તે કપ:ટોદ્ધિશિન્ન કહેવાય છે.

૦ માલાપહૃતદોષ-ઉંચા સ્થાન ઉપરથી સાધુ માટે ઉતારીને આહાર આદિનું દાન. તે જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટભેદે બે પ્રકારનું છે. જમીન ઉપર ઉભા ઉભા પગની એકી ઉંચી કરીને શીકા-છાજલી વગેરેમાં રહેલ દાતારને દષ્ટિમા નહિ આવતી વસ્તુ જે અપાય, તે જઘન્ય માલાપહૃતદોષ. મોટી નિસરણી ઉપર ચઢીને પ્રાસાદ તા ઉપરના લાગથી લાવીને જે અપાય, તે ઉત્કૃષ્ટ માલાપહૃતદોષ કહેવાય છે.

૦ આચ્છેદદોષ-જે અશન આદિ બીજા પાસેથી બળાત્કારે છીનવી લઈને સાધુને આપવામાં આવે, તે આચ્છેદદોષ કહેવાય છે. પ્રભુઆશ્રિત સ્વામીવિષય અને સ્તેનકવિષયના ભેદથી તે ત્રણ પ્રકારનો છે. (૧) કેઈ દાનપ્રિય ઘરનો માલિક, પોતાના પુત્ર-પુત્રી-પત્ની કે દાસ-દાસીની માલિકીના અશન આદિ એની ઈચ્છા વગર બળાત્કારથી લઈને સાધુને આપે, તે પ્રભુઆશ્રિત. (૨) સાધુનો લક્ષ્મી રાજ અથવા ગામનો મુખી વગેરે પોતાના આશ્રિતની માલિકીના અશન આદિ સાધુને આપવા માટે, સલાની ઈચ્છા ન હોવા છતાં બળાત્કારથી લઈને આપે, તે સ્વામીવિષય. (૩) સાધુનો લક્ષ્મી કેઈ ચોર, કેઈ સાર્થવાહ વગેરેને લૂંટીને લાવેલા આહાર આદિ સાધુને આપે, તે સ્તેનકવિષય કહેવાય છે. આ ત્રણ પ્રકારનું આચ્છેદ તીર્થંકર-ગણપતીએ નિષેધેલ છે, માટે સાધુઓને અકલ્પ્ય છે.

૦ અનિસૃષ્ટ દોષ-જ્યારે બે-ત્રણ પુરુષોના સાધારણ અહારમાં બે-ત્રણ માલિક પુરુષોમાંથી એક પુરુષ બીજાઓની રજા વગર સાધુને આપે છે. તેવું સાધારણ અનિસૃષ્ટ જે તીર્થંકર-ગણપતીએ અનુજ્ઞાત નથી માટે કલ્પનું નથી. જે અનુજ્ઞાત હોય, તે સુવિહિતોને કલ્પે છે : અને તે અનિસૃષ્ટ મોદકના વિષયવાળું, ચુદલક વિલોજન વિષયવાળું (ખેતર આદિમાં કામ કરનારા મજૂરોને માટે માલિકે મોકલેલું લોજન, એ મજૂરોની અને માલિકની રજા વગર સાધુને આપવું), વિદ્યાહ આદિ વિષયવાળું, દૂધ વિષયવાળું, આ પાણુ (હુકાન) આદિ વિષયવાળું, એમ અનેક પ્રકારવાળું છે.

૦ અધ્યવપૂરકદોષ-અધિ એટલે અધિકપણાએ, અવપૂરણ એટલે ગૃહસ્થે પોતાના માટે રસોઈ બનાવવાની શરૂઆત કર્યા બાદ, ગામમાં સાધુને આવ્યા બાણીને, તે સાધુને યોગ્ય ભોજનની સિદ્ધિ માટે ભાત-દાળ વગેરે રસોઈમાં વધારે.-ઉમેરો કરવો, તે અધ્યવપૂરકના દોષના યોગથી ભોજન આદિ પણ અધ્યવપૂરક કહેવાય છે. તે પણ અધ્યવપૂરક, સ્વગૃહ-યાવદ્-આર્થિક મિશ્ર, સ્વગૃહ સાધુમિશ્ર, સ્વગૃહ પાષપિઠમિશ્ર, એમ સ્પષ્ટ સ્વરૂપવાળો ત્રણ પ્રકારનો છે. પહેલેથી પાકના આરણકાળમાં પોતાના પાક બનાવતી વખતે જ, સંભવ પ્રમાણે ઉપસ્થિત સમસ્ત અર્થિજન માટે ફરીથી વિશેષ રીતે ભાત વગેરે નાંખીને પકાવે, તે અધ્યવપૂરક કહેવાય છે. આ પ્રમાણે ઉદ્દગમદોષોનું કથન સમાપ્ત થાય છે. (જેમ જ્ઞાન-દર્શનની શુદ્ધિ હોયે છતે ચારિત્રશુદ્ધિ થાય છે, તેમ ઉદ્દગમ આદિ દોષોથી પરિશુદ્ધ આહારનું ગ્રહણ કરવાથી ચારિત્રશુદ્ધિ થાય છે. તથાચ જ્ઞાનાવરણ આદિ કર્મોના વિનાશ થાય છે. તેના વિનાશમાં આત્માના યથાર્થ સ્વરૂપ લાભરૂપી મોદા થાય છે. તેથી મોક્ષના અર્થીએ ચારિત્રની શુદ્ધિ માટે નિયમથી ઉદ્દગમ આદિ દોષોથી પરિશુદ્ધ આહાર લેવો.)

ઉત્પાદના દોષોનું વર્ણન.

૦ ધાત્રીદોષ-બાળકની દૂધ પીવડાવનારી, રનાન કરાવનારી, વસ્ત્ર-અલંકાર પહેરાવનારી ફેરવીને રમાડનારી અને ખોળામાં બેસાડી રમાડનારી, આ પાંચ ધાવમાતામાંથી કોઈ પણ પ્રકારનું કર્મ-વર્તન ગૃહસ્થના બાળક પ્રત્યે કરીને આહાર મેળવવો, રડતા બાળકને બેઠેને ભિક્ષા માટે પ્રવિષ્ટ સાધુ, 'પહેલાં ભિક્ષા આપીને દૂધ પીવડાવ અથવા પછી તું ભિક્ષા આપજે; બે આમ તું નહિ કરીશ, તો હું આ બાળકને દૂધ પીવડાવીશ અથવા બીજી બાઈની પાસે દૂધ પીવડાવીશ,' ઇત્યાદિ રૂપથી બોલનારો જે આહારને મેળવે છે, તે ધાત્રી-પિંડ કહેવાય છે.

૦ દ્વતીદોષ-પરસ્પરના સદેશને લઈ જનાર કે લાવી દેનારી દ્વતી કહેવાય છે. તેના બે પ્રકારો એ રીતે છે કે-જે ગામમાં સાધુ રહે છે, તે ગામમાં ગૃહસ્થનો સદેશો લઈ બીજા કે લાવે, તે સ્વગ્રામદ્વતી અને બીજા ગામમાં સદેશો પહોંચાડે, તે પરગ્રામદ્વતી. તે નિમિત્તે અશન આદિ મેળવે, તે પિંડદ્વતીપિંડ છે.

૦ નિમિત્તપિંડ-ભૂત-ભવિષ્ય-વર્તમાનકાળ સંબંધી લાભ આદિના કથનને ભિક્ષા કાળે કરનારે, ઉત્પાદના દોષના સંબંધથી ગ્રહણ કરેલો અશન આદિ પિંડ નિમિત્તપિંડ કહેવાય છે. તે ઇષ્ટ વસ્તુનો લાભ-અલાભ-જીવન-મરણ-સુખ-દુઃખના ભેદથી છ પ્રકારનો છે.

૦ આજીવનપિંડ-જાતિ-કુળ-ગણ-કર્મ-શિલ્પરૂપ આજીવન(આજીવિકાના ઉપાય)થી પ્રાપ્ત કરેલ આહાર-શય્યા આદિ આજીવનપિંડ કહેવાય છે. જાતિ-માનુષ્ય સંબંધી જાતિ અથવા બ્રાહ્મણ આદિ જાતિ. કુળ પિતૃપત્ર સંબંધી કુળ અથવા ઉગ્ર આદિ કુળ. ગણ-પંથ આદિનો સમુદાય. કર્મ-ખેતી આદિ. (અનાચાર્યોપનિષદ) શિલ્પ-તૃણાદિના દેરડાં બનાવવાં, તૃણવું, સીવવું, ચિત્રકામ, મૂર્તિનિર્માણાદિ (આચાર્યોપનિષદ) જાતિદ્વારા જીવવું. પૂજાપેઢી

કે નહિ પૂછાયેલો, આહાર માટે પોતાની જાતિને પ્રકટ કરે છે. જેમ કે-‘હું બ્રાહ્મણ છું’ ઇત્યાદિ. ત્યારે તે જાતિથી જીવનપિંડ કહેવાય છે. એ પ્રમાણે બીજા વિભાગોમાં પણ ભાવવું.

૦ વનીપકપિંડ-દ્વાતારનો ઇષ્ટ શ્રમણ આદિ પ્રત્યે પોતાને ભક્ત તરીકે દર્શાવીને યાચનાથી મેળવેલ પિંડ વનીપકપિંડ કહેવાય છે. ભોજનના પ્રદાનની ક્રિયા ચાલુ ન થયે, કોઈ પણ આહારલંપટ સાધુ, આહાર આદિના લોભથી તે તે શ્રમણ આદિના ભક્તગૃહસ્થની આગળ તે તે શાક્ય આદિના ભક્ત તરીકે પોતાને ઓળખાવે છે. નિર્ઞન્ધ, શાક્ય, (મૌદ્ધ) તાપસ્ય, ગેરૂક (પરિવાજક) અને આજીવક(ગોશાળાના મતના અનુયાયી)ના રૂપથી પાંચ પ્રકારના શ્રમણો છે.

૦ ચિકિત્સાપિંડ-ઉલટી કરાવવી-ઝાડા કરાવવા, વસ્તિકર્મ-શુદ્ધાદ્વારા પીચકારી મારવી, વગેરે કરાવનાર, અથવા ઔષધ આદિનું સૂચન કરનારને લિજ્ઞા અર્થે જે પિંડ, તે ‘ચિકિત્સાપિંડ.’ ઔષધની વિધિ તથા વૈદ્યને જણાવવારૂપે સૂક્ષ્મ અને સ્વયં-પોતે ચિકિત્સા કરવારૂપે બાહર ચિકિત્સાપિંડ કહેવાય છે. વળી બીજા કોઈ કારણથી લિજ્ઞા માટે ગૃહમાં પ્રવિષ્ટ થયા બાદ, પોતાના વ્યાધિના પ્રતિકારનો ઉપાય પૂછાયે છતે ‘મને પણ એક વખત આવો રોગ થયો હતો, જે અમુક ઔષધથી શમી ગયો હતો.’ આ પ્રમાણે બોલનાર સાધુદ્વારા ઔષધ કરવાના અભિપ્રાયનું ઉત્પાદન હોવાથી ઔષધનું સૂચન કરેલું થાય છે. માટે સૂક્ષ્મ અને બાહર તો પ્રસિદ્ધ જ છે.

૦ ક્રોધપિંડ-વિદ્યા અને તપના પ્રભાવને જણાવી, રાજાની પૂજા વગેરે જણાવી અને ક્રોધનું રૂળ શાપ આદિ જણાવી લિજ્ઞાને મેળવનારને આ દોષ લાગે છે.

૦ માનપિંડ-સાધુઓની સમક્ષ પ્રતિજ્ઞા કરે કે-‘ત્યારે જ હું લખ્ખિવાળો, કે જ્યારે તમોને સરસ આહાર અમુક ઘરેથી લાવીને આપું.’-આમ કહીને ગૃહસ્થને જ્યારે વિડંબનામાં મૂકીને ગ્રહણ કરે છે, ત્યારે આ દોષ લાગે છે.

૦ માયાપિંડ-વેષપરિવર્તન આદિ કરીને ગૃહસ્થને ઠગવાપૂર્વક મેળવેલો આહાર, એ ‘માયાપિંડ’ કહેવાય છે.

૦ લોભપિંડ-આજે ‘હું ત્રિહંકેસરિયા લાડુ, ઘેબર વગેરેને ગ્રહણ કરીશ.’-આવી બુદ્ધિથી બીજું જે વાલ-ચણા આદિને મળતું છે. તેને ગ્રહણ કરતો નથી પરંતુ તે જ ઇષ્ટને મેળવે છે, તે ‘લોભપિંડ’ કહેવાય છે. અથવા પહેલાં તથાપ્રકરની બુદ્ધિ નહિ હોવા છતાં ભાવતું મળતું ઘણું લાપસી આદિ કલ્યાણકારી છે, એમ કરીને જે ગ્રહણ કરે છે, તે ‘લોભપિંડ’ કહેવાય છે.

૦ સંસ્વતપિંડ-પૂર્વસંબંધી સંસ્તવ (પરિચય)-માતા-પિતા-ભાઈ-બહેન આદિનો સંબંધ બતાવવો. પશ્ચાત્સંબંધી સંસ્તવ-પાછળથી બધાયેલાં સામુ-સસરા-પુત્ર-પત્ની આદિનો સંબંધ દર્શાવવો, દ્વાતાર સ્ત્રી અને પુરુષની ઉંમર ભેદ, એને અનુરૂપ માતા-પિતા, સામુ-સસરા, પુત્ર-પત્ની આદિનો સંબંધ બતાવીને, જેમ કે-તમારા જેવી મારી માતા

હતી-તમારા જેવી મારી સાસુ હતી-એમ સંબંધ બતાવીને વાત કરે અને આહાર મેળવે. દાતારની પ્રશંસા કરીને સારા આહાર-પાણી મેળવવા તે વચનસંસ્તવથી પ્રાપ્તપિંડ, એ 'સંસ્તવપિંડ' છે.

૦ વિદ્યાપિંડ-વિદ્યાવડે દેવની સાધના કરીને જ્યારે આહારનું ગ્રહણ કરે છે, ત્યારે 'વિદ્યાપિંડ': અથવા વિદ્યા લાણીવીને લેજન આદિ ગૃહસ્થ પાસેથી જ્યારે ગ્રહણ કરે છે, ત્યારે 'વિદ્યાપિંડ' કહેવાય છે.

૦ મંત્રપિંડ-મંત્રવડે પ્રાપ્ત કરેલ પિંડ, એ 'મંત્રપિંડ' કહેવાય છે. જો કે પાદલિપ્ત-સૂરિ મહારાજ મુરંડ રાજ પ્રત્યે મંત્રપ્રયોગના કસ્તારા થયા હતા, પરંતુ ત્યાં કોઈ પણ દોષ નથી, કારણ કે-તે આચાર્યમહારાજ તે રાજ પ્રત્યે ઉપકારી હતા. આ પ્રમાણે સંધ આદિના પ્રયોજનથી મંત્રપ્રયોગ કરવામાં દોષ નથી, પરંતુ દંકત બિજા માટે જ મંત્રપ્રયોગ કરવામાં દોષ છે.

૦ ચૂર્ણપિંડ-વશીકરણ આદિ માટે અંજન આદિના ચૂર્ણના પ્રયોગથી પ્રાપ્ત કરેલ પિંડ, એ 'ચૂર્ણપિંડ' કહેવાય છે.

૦ યોગપિંડ-જ્યારે મુગ્ધ લોકોની આગળ સૌભાગ્ય આદિ કારક વિલેપનપૂર્વક, રાજને વશીકરણ આદિ નિમિત્તે તિલકદ્વારા જગ-સ્થળમાર્ગનું ઉલ્લંઘન સુભાગ-દુર્ભાગની વિધિનો ઉપદેશ કરીને આહારનું ગ્રહણ કરે છે, ત્યારે 'યોગપિંડદોષ' કહેવાય છે.

૦ મૂળકર્મપિંડ-પુત્ર આદિના જન્મદોષના નિવારણ માટે અને મઘા-જ્યેષ્ઠા-અશ્લેષા-મૂળ આદિ નક્ષત્રની શાન્તિ માટે, મૂળ એટલે વનસ્પતિના અન્યત્રભૂત મૂળિયાઓથી સ્નાનનો ઉપદેશ કરીને આહાર આદિ ગ્રહણ કરે છે, ત્યારે આ દોષ લાગે છે. આ પ્રમાણે ઉપાજના ઉત્પાદના દોષો વર્ણિત થયા.

ગ્રહણૈષણાનાં દશ દોષો.

૦ શંકિતદોષ-લોજન-પાન આદિમાં જે કલ્પનીય-અકલ્પનીય ધર્મવિષયવાળી શકા. જેમ કે-અમે જાણી શકતા નથી કે-આ શું ઉદ્ભવ આદિ દોષથી યુક્ત છે કે નહિ? આવા આશંકાના સ્થાનભૂત કલ્પનીયના નિશ્ચય નહિ થયે, આપનારીને નિષેધ કરે કે- 'મને આવું કલ્પતું નથી.'

૦ અક્ષિતદોષ-સચિત્ત પૃથિવી ખરડાયેલ અક્ષિત કહેવાય છે. તે પૃથિવી-પાણી-વનસ્પતિક યથી ખરડાયેલ અને અચિત્તથી ખરડાયેલના ભેદથી બે પ્રકારનું છે. અચિત્તપદ્ધતી ચરખી આદિ અને દુર્ગંધવાળી વસ્તુ ગ્રહણ કરાય છે.

૦ નિશ્ચિત્તદોષ-સચિત્ત ઉપર સ્થાપન કરેલા અન્ન આદિ.

૦ પિહિતદોષ-પાણીના ઘડાથી, પેષણી(ઘંટી-ખરડા-દળવાનું કોઈ પણ સાધન)થી, પીઠક (પાટિયા વગેરેથી), શિલાપુત્રક, વાટવાનો નાનો પત્થર)થી, માટીના લેપ આદિથી,

અથવા કોઈ એક લાખ-મીણ આદિથી ઢાંકેલ કે લીપેલ હોતું ઉઘાડીને, દાતા, શ્રમણ માટે ન્યારે આપે, ત્યારે તેના ગ્રહણમાં આ દોષ લાગે છે.

૦ સંહૃતદોષ-સચિત્ત અથવા અચિત્ત વસ્તુરૂપ ભાજન હોય તેમાંથી બીજા સચિત્ત વસ્તુવાળા ભાજનમાં નાંખી, સાધુને ખપી શકે એવા અશનાદિ આપે, તે તદ્દાનાનુચિત હોઈ 'સંહૃતદોષ' લાગે.

૦ દાયકદોષ-ખાળ (આઠ વર્ષની, અંદરની ઉંમરવાળો ખાળ), વૃદ્ધ (૬૦ કે ૭૦ વર્ષની ઉંમરવાળો વૃદ્ધ), મત્ત (દારૂ પીધેલો), ઉન્મત્ત (ભૂત આદિનાં વળગારથી ઉન્મત્ત અથવા સંગ્રામના વિજયથી અભિમાની), ગ્રહગૃહીત (શનેશ્વરાદિ ગ્રહથી પકડાયેલો), વેપમાન (જેનું શરીર ધ્રુજતું હોય તે), ન્યસ્તિ (તાવવાળો), અંધ (આંધળો), પ્રગલ્ભિત (જેને ગળતો કોઠ વગેરે ચામડીનો રોગ થયો હોય તે), આરૂઢપાદુકા (જેણે પગમાં પાદુકા-જોડાં પહેર્યાં હોય તે), વગેરે ચાલીશ પ્રકારના દાતારોના હાથથી ભિક્ષા આદિનું ગ્રહણ, એ 'દાયકદોષ' કહેવાય છે.

૦ ઉન્મિશ્રદોષ-અશન, પાન, ખાદિમ, સ્વાદિમ આદિ આહાર; બ્રૂઈ, શુલાખ આદિ પુષ્પોથી અથવા બીજ-લીલી વનસ્પતિ આદિથી મિશ્રિત, સાધુઓને અકલ્પનિક આહારને આપનારને, 'મને કલ્પતું નથી' એમ સાધુએ કહેવું જોઈએ, જો ન કહે તો આ દોષ લાગે છે.

૦ અપરિણ્ણતદોષ-રૂપાન્તરને નહિ પામેલ (અચિત્ત ન થયેલું કે ગ્રહણયોગ્ય ન થયેલું) અપરિણ્ણત બે પ્રકારનું છે. દ્રવ્ય અને ભાવમાં પ્રત્યેક દાતા અને ગ્રાહકના સંબંધથી બે પ્રકારો છે. દૂધપણમાંથી પરિશ્લિષ્ટ, દધિપણને પામેલ પરિણ્ણત કહેવાય છે; અથવા દૂધ પણમાં અવસ્થિત અપરિણ્ણત કહેવાય છે. ભાવવિષયવાળું તો બંને પુરુષોને હોય છે, એમ ટીકામાં કથિત જણાવે.) જેમ દૂધ દૂધપણમાં જ રહેલ, દધિપણને નહિ પામેલ. અશનાદિ વસ્તુ બેથી અધિક માલિકની હોય, તેમાંથી એક સાધુને આપવાની ઇચ્છાવાળો હોય પણ બીજાની ઇચ્છા જો ન હોય, તો તે પ્રહસ્થદાતા ભાવ અપરિણ્ણત કહેવાય. અશનાદિ વહોરતી વખતે સંઘાટક સાધુમાંથી એક સાધુને વસ્તુ અચિત્ત-કલ્પ્ય લાગે છે, બીજા સાધુને વસ્તુ અચિત્ત-અકલ્પ્ય લાગે છે. તે સાધુ ગ્રાહકભાવ અપરિણ્ણત કહેવાય.

૦ લિપ્તદોષ-જે અશનાદિથી હાથ, પાત્રું ખરડાય તે. દહીં, દૂધ આદિ લિપ્તદ્રવ્ય કહેવાય. (ખરડાયેલું ભાજન, ખરડાયેલો હાથ, સાવશેષ દ્રવ્ય) ચારેય બાજુથી ચીકણી માટીથી ખરડાયેલ, નિંદિત દ્રવ્ય આદિથી ખરડાયેલ લિપ્ત કહેવાય છે, કે જેથી સાધુને દોષ લાગે છે.

૦ છર્દિતદોષ-અપાતા અન્ન આદિનું પૃથ્વીકાય આદિમાં પડવું, તે છર્દિત કહેવાય છે. સાધુને વહોરાવતી વખતે જો દાતારના હાથમાંથી જમીન ઉપર છાંટા પડે અથવા વહોરાવાની ચીજ ઢળે, તો છર્દિતદોષ લાગે. પડેલું તે દ્રવ્ય કદાચ સચિત્તમાં પડે, કદાચ અચિત્તમાં કે મિશ્રમાં પડે, તેથી પડેલા સચિત્ત-અચિત્ત-મિશ્રદ્રવ્યો, કે જે આધારરૂપ અને આધેયરૂપ હોય છે, તેના સંયોગથી ચાર ભાંગાઓ થાય છે. આ સંબંધી સઘળા ભાંગાઓમાં ભોજન આદિનું ગ્રહણ પ્રતિષિદ્ધ છે. એમ એપણનાં દુશ દોષો સમાપ્ત થાય છે,

સંયોજનાનાં પાંચ દોષો.

- સંયોજના એટલે ભોજન આદિનું ગુણાન્તરનું ઉત્પાદક દ્રવ્યાન્તરની સાથે ભળવું. તે સંયોજના, અતિબહુક, અંગાર, ધૂમ અને નિષ્કારણરૂપે પાંચ પ્રકારનાં છે. (સંયોજના બે પ્રકારની છે. ૧-દ્રવ્યવિષયવાળી અને ૨-ભાવવિષયવાળી. દ્રવ્યસંયોજના બાહ્ય અને આંતરિક છે. જ્યારે ભિક્ષા માટે જતો, દૂધ આદિને ખાંડ વગેરેની સાથે રસની આસક્તિથી સંયુક્ત કરે છે, ત્યારે બાહ્યસંયોજના : જ્યારે ઉપાશ્રયમાં આવીને ભોજનવેળાએ પાત્રમાં, ફાળિયામાં કે મુખમાં સંયુક્ત કરે છે, ત્યારે અભ્યંતર સંયોજના. આ પ્રમાણે થતાં આત્મામાં જ્ઞાન-વરણીય આદિ કર્મ સંયુક્ત કરાવે છે, દીર્ઘંતર સંસારથી હુઃખનો સંયોગ કરાવે છે.)

૦ સંયોજના-લોભથી મંડક (રોટલી આદિ) આદિનું બીજા દ્રવ્યરૂપ ખાંડ-ઘી આદિની સાથે રસવિશેષના ઉત્પાદન માટે વસતિની બહાર કે અદર બેઠાણુ કરે, તે સંયોજના.

૦ અતિબહુકદોષ-એટલા પ્રમાણથી ધૈર્ય, શરીરાદિ બળ અને સંયમના યોગો સીદાતા ન થાય, તેટલા આહારનું પ્રમાણ બળવું. તેનાથી અધિક આહાર તો ઉલ્ટી માટે, મૃત્યુ-માટે કે વ્યાધિ માટે થાય. તે 'અતિબહુકદોષ' બળવે.

૦ અંગારદોષ-સ્વાદિષ્ટ અન્નની કે તેના દાતારની પ્રશંસા કરતો જે આરોગે છે, તે રાગરૂપી આગથી ચારિત્રરૂપી ઇંધન(લાકડાં વગેરે)ને અંગારકારી હોઈ 'અંગારદોષ' કહેવાય છે.

૦ ધૂમદોષ-તે આહાર કે દાતાની નિંદા કરતો ચારિત્રરૂપી ઇંધનને બાળતો ધૂમકારી હોઈ 'ધૂમદોષ' છે.

૦ કારણભાવદોષ-ભોજનના છ કારણોના અભાવમાં ખાનારને કારણભાવદોષ લાગે છે.

ભોજનનાં છ કારણો.

(૧) વેદના-ક્ષુધાવેદનીયના ઉદયથી બે ભૂખ મહન ન થાય, તો સાધુ આહાર કરી શકે.

(૨) વૈયાવૃત્ય-શરીરમાં અશક્તિના કારણે આચાર્યાદિનું બે વૈયાવૃત્ય-શક્તિ ન થઈ શકતી હોય, તો તે ભક્તિ માટે આહાર કરે.

(૩) ઈર્યાસમિતિ-આંગોનું તેજ બે મંદ પડ્યું હોય અને તેથી ઈર્યાસમિતિનું પાલન ન થઈ શકતું હોય, તો તે માટે આહાર કરે.

(૪) સંયમ-શરીરસામર્થ્યના અભાવે બે પડિલેહણા-પ્રામાર્જના આદિ ચારિત્રની ક્રિયાઓ સારી રીતે કરી શકતી ન હોય, તો તે સંયમની ક્રિયાઓ માટે આહાર કરે.

(૫) પ્રાણરક્ષણ-આહારના અભાવે બે પ્રાણ જવાનો સંભવ લાગે, તો પ્રાણોની રક્ષા માટે આહાર કરે.

(૬) ધર્મધ્યાન-આર્ત-રૌદ્રધ્યાનના પરિહારપૂર્વક બે ધર્મધ્યાન કરવા માટે આહારનો ટેકાની જરૂર લાગે, તો આહાર કરે, આવી રીતે ભોજનનાં છ કારણો છે. તેથી આ

પ્રમાણે નામ લઈને સક્ષેપથી આ દોષોનું વર્ણન કરેલ છે, પરંતુ વિસ્તારથી તો પિંડ-વિશુદ્ધિ આદિ ગ્રંથોથી જાણવું. આ પ્રમાણે વસતિ આદિના નિમિત્તજન્ય દોષો પણ જાણવાં.

અથ સમિતિમાહ—

સાધ્વાચરણે શાસ્ત્રોદિતવિધિના સમ્યક્પ્રવૃત્તિસ્સમિતિઃ, સા ચેર્યાદિરૂપા પञ्चविधा पूर्वमेवोक्ता वेदितव्या ॥ સૂત્ર-૩ ॥

સાધ્વાચરણ ઇતિ । સાધુયોગ્ય આચરણેઽર્હત્પ્રવચનાનુસારેણ પ્રશસ્તા પ્રવૃત્તિસ્સમિતિઃ । ગમને સમ્યક્ સત્ત્વપરિહારતઃ પ્રવૃત્તિરીયાસમિતિઃ, નિરવધવચનપ્રવૃત્તિર્માષાસમિતિઃ, દ્વિચત્વાર્શદોષવર્જમેન મક્તાદિપ્રહણે પ્રવૃત્તિરેષણાસમિતિઃ, આસનસંસ્તારકપીઠફલકવલ્લપાત્રદણ્ડાદિકં ચક્ષુષા નિરીક્ષ્ય પ્રતિ-લિખ્ય સમ્યગુપયોગપૂર્વં રજોહરણાદિના યદગૃહ્ણીયાત્ યચ્ચ નિરીક્ષિતપ્રતિલેખિતમૂમૌ નિક્ષિપેત્સાઽઽદાન-નિક્ષેપણાસમિતિઃ, પુરીષપ્રસ્રવણનિષ્ઠીવનશ્લેષ્મશરીરમલાનુપકારિવસનાન્નપાનાદીનાં જન્તુરહિતંસ્થળિહલે ઉપયોગપૂર્વકં પરિત્યજનં પરિષ્ઠાપનાસમિતિરિતિ પञ्च સમિતયઃ પૂર્વમેવ સંવરનિરૂપણે પ્રદર્શિતા ઇત્યા-શયેનોક્તં પૂર્વમેવોક્તા ઇતિ ॥

સમિતિનું વર્ણન.

ભાવાર્થ—“સાધુના આચારમાં શાસ્ત્રકથિત વિધિથી સારી પ્રવૃત્તિ, એ ‘સમિતિ’ કહેવાય છે : અને તે સમિતિ ઈથી આદિ રૂપ પાંચ પ્રકારની પહેલાં જ કહેલી જાણવી.”

વિવેચન—સાધુને યોગ્ય આચરણમાં જિનેન્દ્રપ્રવચનના અનુસારે પ્રશસ્ત પ્રવૃત્તિ, એ ‘સમિતિ,’ ગમનમાં સમ્યગ્ એટલે જીવેના પરિહારપૂર્વક પ્રવૃત્તિ, એ ઈયાંસમિતિ,’ નિરવધ વચનમાં પ્રવૃત્તિ, એ ‘ભાષાસમિતિ’ અને જેતાલીશ દોષોના વર્જનપૂર્વક ભોજન આદિના ગ્રહણમાં પ્રવૃત્તિ, એ ‘એષણાસમિતિ.’ આસન—સંથારો—પાટ—પાટલા—પાટિયા—વસ્ત્ર—પાત્ર—દંડ આદિને આંખથી જોઈને, પકિલેહણ કરી, સમ્યગ્ એટલે ઉપયોગપૂર્વક રજો-હરણ આદિથી પૂંજીને જે ગ્રહણ કરે અને જોયેલી અને પૂંજેલી જમીન ઉપર મૂકે, તે ‘આદાનનિક્ષેપણાસમિતિ.’ વડીશંકા, લઘુશંકા, થુંક, કંક, શરીરનો મલ, અનુપકારી (અનુ-પયોગી—અકલ્પ્ય) વસ્ત્ર-અન્ન-પાન આદિનો જંતુ વગરની જગ્યામાં ઉપયોગપૂર્વકનો પરિત્યાગ, એ ‘પરિષ્ઠાપનિકાસમિતિ.’ એમ પાંચ સમિતિઓ પહેલાં જ સંવરના નિરૂપણમાં પ્રદર્શિત કરેલ છે.

અથ ભાવનામાહ્યાતિ—

ધર્માર્થચિત્તસ્થિરીકરણहेतुर्विचारो भावना । द्वादशविधा सा चेत्यम् ॥ સૂત્ર-૪ ॥

ધર્માર્થમિતિ । માવ્યતેઽનયેતિ ભાવના, અમ્યાસક્રિયા, સા ચાગ્યવચ્ચિન્નપૂર્વપૂર્વતરસંસ્કારસ્ય

પુનઃસ્તદનુષ્ઠાનરૂપા, આત્મગુણઃ જ્ઞાનજા જ્ઞાનહેતુશ્ચ દૃષ્ટાનુભૂતશ્રુતેષ્વર્થેષુ સ્મૃતિપ્રત્યભિજ્ઞાનકાર્યોન્નીય-
માના-ચ, ધારણાત્મક્રમતિવિશેષરૂપૈવેયં યદા ધર્માર્થં ચિત્તસ્થિરતાયાં કારણં ભવતિ તદા સા ભાવનોચ્યત
इत्याशयेनोक्तं धर्मार्थं चित्तस्थिरीकरणहेतुरिति, तथाच જ્ઞાનદર્શનચારિત્રતપોવૈરાગ્યાદિપુ ચિત્તસ્થૈર્યાય
યો વિચારસ્સા ભાવનેત્યર્થઃ । તસ્યા ભેદા અનિત્યાદિરૂપા દ્વાદશવિધાઃ પૂર્વમેવ સંવેરે પ્રોક્તાઃ પરન્તુ
પ્રત્યેકં સ્વરૂપાણિ ન દર્શિતાનીતિ તત્ત્વરૂપાણિ દર્શયિતું પ્રતિજાનીતે દ્વાદશવિધેતિ ॥

ભાવનાનું કથન.

ભાવાર્થ—“ધર્મપુરુષાર્થ માટે ચિત્તના સ્થિરીકરણમાં હેતુભૂત વિચાર, એ ‘ભાવના’ :
અને તે બાર પ્રકારની ભાવના આ પ્રકારે છે.”

વિવેચન—જેનાવડે ભાવિત થાય, તે ‘ભાવના.’ (મુખ્યત્વે ભાવના દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર-
તપ-વૈરાગ્યના લેહથી પાંચ પ્રકારની છે. ત્યાં તીર્થંકરોના, પ્રવચનના, પ્રાવચનિકો-
આચાર્ય આદિના, અતિશયવંત, કેવલી, મનઃપર્થવવાળા-અવધિવાળા, ચૌદપૂર્વવેત્તાઓના સામે
જવું-નમવું, દર્શન, ગુણુકીર્તન, સંપૂર્ણ, સ્તવન વગેરે ક્રિયાઓદ્વારા દર્શનભાવના. ભાવાતી
આ ભાવનાથી દર્શનશુદ્ધિ થાય છે. (૧) જૈનેન્દ્રજ્ઞાન, પ્રવચન (શ્રુત) યથાર્થ સંકલ્પ પદાર્થોનું
પ્રકાશક છે, જેથી આ જ જિનશાસનમાં સારી રીતે સંપૂર્ણ-સત્ય બાણવાયોચ્ય જીવ-અજીવ
આદિ નવ તરવોનું પરિજ્ઞાન જોયેલું છે, તેમજ પરમાર્થરૂપ મોક્ષનામક કાર્ય છે. સમ્ય-
ગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રો કરણ છે. સમ્યગ્દર્શન આદિનો અનુષ્ઠાતા સાધુ કારક છે. મોક્ષની
પ્રાપ્તિરૂપ ક્રિયાસિદ્ધિ જોયેલી છે, બીજા શાસનમાં નહિ. આવી ભાવના ભાવનારને ‘જ્ઞાન-
ભાવના.’ આ ભાવનાથી નિત્ય ગુરુકુલવાસ થાય છે. ચારિત્રભાવના પહેલાં જ ટીકાકારે
પ્રદર્શિત કરેલ છે.

૦ કયા નીવી આદિ તપવડે મારો દિવસ ધન્ય બને ? કયો તપ હું કરવા સમર્થ
હું ? કયો તપ દ્રવ્ય આદિ હોયે છતે નિર્વાહયોગ્ય થઈ શકે ? આમ વિચારવું, તે ‘તપો-
ભાવના.’ વૈરાગ્યભાવના બાર પ્રકારની છે. તે ગ્રંથકાર હમણાં દર્શાવી રહ્યા છે.) ભાવના એટલે
અભ્યાસક્રિયા : અને તે અભ્યાસક્રિયા, અવિચિન્ન (સતત) પૂર્વપૂર્વતર સંસ્કારવાળાની

નિકાંનામાચાર્યાદિનામર્તિચાયાના કેવલિમનઃપર્યવાવધિમચ્ચતુર્દશપૂર્વવિદા અભિગમનનમનદર્શનકીર્તનસમ્પૂર્ણ-
સ્તંવનાદિમિર્દર્શનભાવના, માબ્યમાનયાનયા દર્શનશુદ્ધિર્ભવતિ । મૌનીન્દ્ર જ્ઞાનં પ્રવચનં યથાવસ્થિતાશેપપદાર્થ-
વિર્માવકં યત્ત હૈવ પ્રવચને સમ્યગ્ જ્ઞાતવ્યજીવાજીવાદિનવતત્ત્વપરિજ્ઞાનં દૃષ્ટં તથા પરમાર્થરૂપં મોક્ષાલ્યં કાર્યમ્,
કરણં સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણિ, કારકઃ સમ્યગ્દર્શનાદ્યનુષ્ઠાતા સાધુઃ, ક્રિયા સિદ્ધિશ્ચ મોક્ષાવાપ્તિલક્ષણા
દૃષ્ટા નાન્યત્રેવં ભાવયતો જ્ઞાનભાવના, અનયા નિત્યં ગુરુકુલવાસો ભવતિ ચારિત્રભાવના પૂર્વમેવ ટીકાકૃતા
પ્રદર્શિતા । કેન નિર્વિકૃત્યાદિના તપસા મમ દિવસોઽવન્ધ્યો ભવેત્ કતરદ્વા તપોઽહં વિધાતું પ્રમુઃ, કતરન્ચ
તપઃ કસ્મિન્ દ્રવ્યાદૌ મમ નિર્વહતિ ઇતિ ભાવનીયં, इत्यादिरूपेण તપસિ ભાવના । વૈરાગ્યભાવના ચ
દ્વાદશવિધા ગ્રંથકૃતા સમ્પ્રતિ પ્રદર્શ્યતે ઇતિ ॥

ફરીથી તે અભ્યાસના અનુષ્ઠાનરૂપ, આત્માના ગુણભૂત, જ્ઞાનજન્ય (અપાયનામક જ્ઞાનના કાર્ય-રૂપ) અને જ્ઞાનનો હેતુ. (શ્રુતજ્ઞાનનું કારણ) જોયેલા, અનુભવેલા, સાંભળેલા પદાર્થોમાં સ્મરણ અને પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનરૂપ (સંસ્કારની જાગૃતિ થવાથી ઉત્પન્ન થતું અનુભવ કરેલા પદાર્થ-રૂપ વિષયવાળું : અને 'તે' એવા આકારવાળું જ્ઞાન, તે સ્મરણ અનુભવ : અને સ્મરણરૂપ જો કારણોદ્ધારા ઉત્પન્ન થયેલું ભૂત અને વર્તમાનકાળની એકતાની સંકલના કરનારું 'તે આ' આકારવાળું જ્ઞાન, તે 'પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન,' તે રૂપ) કાર્યોથી વિચારાતી, ધારણારૂપ જાતિ-વિશેષરૂપ જ, આ ધારણા જ્યારે ધર્મ માટે ચિત્તની સ્થિરતામાં કારણ થાય છે, ત્યારે તે ભાવના કહેવાય છે. આવા આશયથી કહ્યું છે કે-‘ધર્મર્થચિત્તસ્થિરીકરણહેતુઃ’ ઈતિ. તથા જ્ઞાન-દર્શન-આશિષ-તાપ-વૈરાગ્ય વગેરેમાં ચિત્તની સ્થિરતા માટે જે વિચાર, તે ‘ભાવના,’ એવું રહ્યું છે. તે ભાવનાના અનિત્યત્વ આદિ રૂપ બાર પ્રકારના ભેદો પહેલાં સંવર પ્રકરણમાં કહેલા છે. પરંતુ તે દરેકના સ્વરૂપો દર્શાવ્યા ન હતા, માટે તેના સ્વરૂપો દર્શાવવા માટે પ્રતિજ્ઞા કરે છે કે-‘તે ભાવના બાર પ્રકારની આ પ્રમાણે છે.’

તત્ત્વાદાવનિત્યભાવનામાહ—

વાહ્યાભ્યન્તરનિસ્થિલપદાર્થેષ્વનિત્યત્વચિન્તનમનિત્યભાવના । અનયા ચૈવાં સંયોગ આસ-ક્તિર્વિપ્રયોગે ચ દુઃસ્વમપિ પુરુષસ્ય ન સ્યાત્ ॥ સૂત્ર-૫ ॥

વાહ્યેતિ । વાહ્યેષુ ગચ્ચાડસનવસ્ત્રોષોપધિષુ પ્રતિદિવસમિમે રજસા વિપરિણમ્યમાનાત્સર્વપ્રકારેણ સ્વાં સન્નિવેશાવસ્થાં વિહાય વિગરાસ્તાં પ્રતિપચન્તે, આમ્યન્તા શરીરદ્રવ્યં જીવપ્રદેશંચ્યાપ્તિન્વાન્, ઇદમપિ જન્મનઃ પ્રભૃતિ પૂર્વપૂર્વાવસ્થાં જહદુત્તરોત્તરાવસ્થામાસ્કન્દપ્રતિક્ષણમન્યાન્યરૂપેણ ચ ભવઃજરાજર્જિ-તાશેષાવયવં પુદ્ગલજાલવિરચનાત્રં પર્યન્તે પરિન્યક્તસન્નિવેશવિગેષ વિર્ગાર્યન્તે, નિરીક્ષ્યન્તે હિ ભવં ચપ્રા-તરસ્તિ ન તન્મધ્યાહ્ને ચચ મધ્યાહ્ને ન તન્નિર્ગીચિન્યામન એવં વૃદ્ધાત્સાન્તેનમચેતનમપ્યંગેપમુગન્ચુપાદા-નિત્યધર્મક્રમિતિ વિચારોડનિત્યભાવનેત્યર્થઃ, ઇદમભાવનાકન્દમાવિષ્ક્રોતિ અનયેષિ-અનિત્યભાવનેત્યર્થઃ, એવામિતિ, પ્રાણપ્રિયાણામાં શરીરદ્રવ્યાસનવસ્ત્રાદીના સંયોગે આત્મના સંસ્વન્તે સતિ જામત્કિમિચ્છન્ઃ, વિપ્રયોગે-વિયોગે સતિ દુઃસ્વમપિ શરીર માનસં વા પુરુષસ્ય ન મ્યાન્ત ભવેદેવ નૃણામિનાશં નિર્મમત્વાદિનિ ભાવઃ ॥

અનિત્યભાવનાનું વર્ણન.

ભાવાર્થ—“જાહ્ય-આહ્યંતર ગમન્ત પદાર્થોમાં અનિત્યત્વનું ચિન્તન, એ ‘અનિત્ય-ભાવના.’ આ ભાવનાથી, આ પદાર્થોના અયોગમાં આવક્રિા અને વિયોગમાં દુઃખ પશુ પુરુષને ન થાય.”

વિવેચન—જાહ્ય એટલે શરીર, આહ્ય, ૧૨૨ ઔધિક (જે સર્વદા ધાર) દ્રવ્યમાં આવે તે ઉપધિ) ઔપનાદિક (જે ત્રાદુષ્ટનજે સંયમના નિયંત્ર માટે પ્રવૃત્ત કરાય ને ઉપધિ)

વગેરેમાં હંમેશાં રજ (ધૂળ-મેલ) આદિથી વિપરિણામ થવાથી, આ પદાર્થો સર્વ પ્રકારે પોતાની આકારરૂપ અવસ્થાને છોડી વિનશ્વરતાને પામે છે. આશ્ચર્ય તર, એ શરીરરૂપી દ્રવ્ય છે, કેમ કે-જીવના પ્રદેશોથી વ્યાપ્ત છે. આ શરીર પણ જન્મથી માંડી જુની જુની અવસ્થાને પ્રાપ્ત થતું, ક્ષણે ક્ષણે જુદા જુદા રૂપે થતું, જરાથી જર્જરિત સઘળા અવયવવાળું, પુદ્ગલજાત માત્ર રચનાવાળું અને રચનાવિશેષને છોડનારું વિશીલું થાય છે. ખરેખર, દેખાય છે કે-સંસારમાં જે સવારમાં હોય છે, તે બપોરના હોતું નથી અને જે બપોરના હોય છે, તે રાત્રિમાં નથી દેખાતું. એથી જ વૃદ્ધપુરુષો 'સચેતન-અચેતન પણ સમસ્ત વસ્તુને ઉત્પત્તિ-વિનાશધર્મવાળી માને છે.' આવો વિચાર, એ 'અનિત્યભાવના'-એમ રહસ્ય છે. આવી ભાવનાનું ક્ષણ પ્રગટ કરે છે કે-આ અનિત્યભાવનાથી આ પ્રાણીઆરા પણ શરીર-શર્યા-વસ્ત્ર આદિના સંયોગમાં આત્માની સાથે સંબંધ થવા છતાં, આસક્તિ (લીન-ભાવ) તથા વિયોગ હોયે છતે શારીરિક કે માનસિક દુઃખ પણ ભાવનાવાળા પુરુષને ન જ થાય ! કેમ કે-તૃષ્ણાનો વિનાશ થવાથી મમત્વનો અભાવ થાય છે.

અશરણભાવનામાહ—

જન્મજરામરણાદિજન્યદુઃખપરિવેષિતસ્ય જન્તોસ્સંસારે ક્વાપિ અર્હચ્છાસનાતિરિક્તં
કિમપિ શરણં ન વિદ્યતે इति भावनाऽशरणभावना । एवं भावयतस्સાંસારિકेषુ भावेषु
वैराग्यं समुत्पद्येत ॥ सूत्र-६ ॥

જન્મેતિ । પિતૃમાતૃભ્રાતૃદયિતાતનયાદિપરિવેષિતસ્યાપરિવેષિતસ્ય વા ત્રૈલોક્યત્રિધ્વંસનપટિષ્ઠ-
સામર્થ્યસ્યાસામર્થ્યસ્ય વા મંત્રતંત્રાદિક્રિયાસુદૃઢસ્યાનિદૃઢસ્યા વા નાનાશાસ્ત્રકૃતપરિશ્રમસ્યાપરિશ્રમસ્ય
વા જન્તુમાત્રસ્ય જન્મજરામરણાદિજન્યદુઃખપરિવેષિતત્વેન દુઃખદાવાગ્નિજ્વલજ્વાલાકારાલકરમ્બિતે-
સ્મિન્ સંસારે શરણં મયાપહારિસ્થાનમર્હચ્છાસનાતિરિક્તં કિમપિ ન વિદ્યતે इत्येवं पर्यालोचनमशरण-
भावनेत्यर्थः, तथा चिन्तयतो लाभमाह एवं भावयत इति, अशरणभयात्सांसारिकपदार्थजातेषु प्रीत्य-
भावेन वैराग्यं जायते, जन्मजरामरणभयाक्रान्तानाञ्चार्हच्छासनोक्तविधेरेव प्रकृष्टशरणत्वाज्ज्ञानदर्शन-
चरणलक्षणे तद्विधौ प्रवर्तत इति भावः ॥

અશરણુ ભાવનાનું વર્ણન.

ભાવાર્થ—“જન્મ-જરા-મરણ વગેરેથી જન્ય દુઃખોથી વીંટાયેલા પ્રાણિને સંસારમાં કયાંય પણ જૈનશાસન સિવાય કોઈ પણ શરણુ વિદ્યમાન નથી. આવી ભાવના, એ ‘અશરણુ-ભાવના.’ આવી ભાવના ભાવનારને સાંસારિક ભાવોમાં વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય !”

વિવેચન-પિતા-માતા-ભાઈ-પુત્રી-પુત્ર આદિ પરિવારથી વીંટાયેલ કે નહિ વીંટાયેલ, ત્રેલોક્યના વિનાશમાં પટિષ્ઠ સામર્થ્યવાળો કે અસામર્થ્યવાળો હોય, મંત્ર-તંત્ર આદિ ક્રિયામાં સુદૃઢ કે અસુદૃઢ હોય, અનેક શાસ્ત્રવિષયકે પરિશ્રમવાળો હોય કે પરિશ્રમવાળો ન હોય, જન્તુ માત્રને જન્મ-જરા-મરણ આદિ જન્ય દુઃખોથી વીંટાયેલ હોઈ દુઃખોરૂપી દાવાનળની

જળતી જ્વાળાઓથી વિકરાળ આ સંસારમાં શરણુ એટલે ભયનું અપહરણુ કરનારું સ્થાન, જૈનશાસન સિવાય બીજું કોઈ વિદ્યમાન નથી. આવી પર્યાલોચના, એ ‘અશરણુભાવના’ કહેવાય છે. અશરણુભાવનાના ચિતકને, ‘હું હુંમેશાં અશરણુ છું’-આવા હું મેશના ભયથી સાંસારિક પદાર્થોના સમુદાયમાં પ્રીતિનો અભાવ થવાથી વૈરાગ્ય થાય છે. જન્મ-જરા-મરણના ભયથી ઘેરાયેલાઓને જૈનશાસનવિહિત વિધિનું જ ઉત્કૃષ્ટ શરણુ હોઈ સમ્યક્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ તે શાસનરૂપ વિધિમાં ભાવના ભાવનાર પ્રવર્તે છે.

સંસારભાવનામાહ—

સંસારે બન્ધમ્યમાણાનાં જનાનાં સર્વ એવ સ્વજનાઃ પરજનાથેતિ વિચારસ્સંસારભાવના ।
 एवं વિચારયતઃ કેષ્વપિ મમત્વામાવાન્નિર્વિણ્ણસ્ય સંસારપરિહારાય યત્ન ઉદીયાત્ ॥છત્ર-૭॥

સંસાર इति । इतश्चेतश्च परिभ्रमणं संसारः, तत्र जीवपुद्गलानां यथायोगं भ्रमणं द्रव्यसंसारः, क्षेत्रसंसारो येषु चतुर्दशरज्ज्वात्मकेषु द्रव्याणां संसरणं सः, नारकतिर्यङ्नरामरगतिचतुर्विधानुपूर्व्युद-
 याद्भवान्तरसंक्रमणं भवसंसारः, दिवसपक्षमासर्तव्यनसंवत्सरादिलक्षणस्य चक्रन्यायेन भ्रमणं काल-
 संसारः, भावसंसारस्तु संसृतिस्वभाव औदयिकदिभावपरिणतिरूपः, तत्र च प्रकृतिस्थित्यनुभागानां
 प्रदेशविषाकानुभवनम्, तथा च कर्मसबन्धात्संसारो जन्मजरामरणरोगशोकादिग्रस्तत्वेन दुःखस्वभावे
 जन्मान्तरे नरकादेदुःखस्वभावादुःखफले “पुनःपुनर्दुःखसन्तानसन्धानाद्दुःखानुबन्धिनि सुरनरनैरयिक-
 तिर्यक्सुभगदुर्भगादिविचित्ररूपे सुखलेशाभावादसरे चक्रवर्त्तयैः पुन्येन आभ्यतां जनिजुषामेकद्वित्रिचतुः-
 पञ्चेन्द्रियास्सर्व एव यदा जनकतासम्बन्धेन स्वाम्यादिसम्बन्धेन वा सम्बन्धिनस्तदा स्वजना उच्यन्ते यदा
 च न तेन सम्बन्धेन सम्बन्धिनस्तदा परजना न पुनः सर्वथा स्वजनत्वं परजनत्वं वा नियतं, रागद्वेष-
 मोहाभिभूतत्वेन जन्तूनां नानायोनौ पृथक् पृथक् परिभ्रमणात्, अत एव प्रकृष्टानि दुःखान्यनुभवन्ति
 इत्येवं विवो विचारः संसारभावनेत्यर्थः, फलमाह एवमिति, प्रचुरदुःखफलनानायोनिभ्रमणभयेन क्वापि
 ममत्वाभावात् सांसारिकसुखेषु तद्वित्कल्पेषु विषमिश्रपयोनिमेषु जिहासितो भवति, ततश्च संसारपरि-
 त्यागाय प्रयत्नवान् भवतीति भावः ॥

સંસારભાવનાનું વર્ણન.

ભાવાર્થ—“સંસારમાં વારંવાર હ.મ.નારા જીવોને સઘળાથ સ્વજનો અને પરજનો છે. આવો વિચાર, એ ‘સંસારભાવના’ કહેવાય છે. આ પ્રમાણે વિચાર કરનારાને કોઈ પણ જીવ ઉપર મમતા નહિ થવાથી નિવેદવાળો, સંસાર(સુખ)ના પરિત્યાગ માટે પ્રસયવાળો થાય !”

વિવેચન—સંસાર એટલે આમ-તેમ ઉચ્ચ-નીચગતિમાં ફરવું. ત્યાં જીવપુદ્ગલોનું યોગ પ્રમાણે ભ્રમણ, એ ‘દ્રવ્યસંસાર.’ ચૌદ રાજદેહમાં દ્રવ્યોનું અહીં-તહીં ફરવું, એ ‘ક્ષેત્ર-સંસાર.’ નારક-તિર્યંચ-મનુષ્ય-દેવગતિ અને ચાર પ્રકારની આનુપૂર્વીના ઉદયથી ભવાન્તરમાં સંક્રમણ, એ ‘ભવસંસાર.’ દિવસ-પક્ષ-માસ-ઋતુ-અથન-સંવત્સર આદિ લક્ષણવાળા કાળનું

ચક્રના ન્યાયે ભ્રમણ, એ 'કાળસંસાર.' 'ભાવસંસાર' તો સંસરણ સ્વભાવવાળો, ઔદયિક આદિ ભાવમાં પરિણતિરૂપ છે અને તે ભાવસંસારમાં પ્રકૃતિ-સ્થિતિ-રસોના પ્રદેશ અને વિપાકનો અનુભવ હોય છે. તથાચ કર્મસંબંધથી સંસારી, જન્મ-જરા-મરણ-ચોક આદિથી ગ્રસ્ત હોવાથી, દુઃખસ્વભાવવાળા જન્માન્તરમાં નરક આદિમાં દુઃખ હોવાથી, દુઃખરૂપી ફળવાળા, વારંવાર દુઃખપરંપરાના અનુસંધાનથી દુઃખના અનુભવવાળા, સુર-નર-તિર્યંચ-નારકી-સુભગ-દુર્ભાગ આદિ વિચિત્ર રૂપવાળા, સુખના અંશ માત્રના અભાવથી નિસર્ગતઃ અસાર સંસારમાં ચક્રની માફક વારંવાર ભ્રમતા પ્રાણિઓના એકેન્દ્રિય-દ્વિન્દ્રીય-ત્રિન્દ્રીય-ચૌરેન્દ્રિય-પંચેન્દ્રિયરૂપ સઘળાં જીવો, જનકતાના સંબંધથી કે સ્વામી આદિના સંબંધથી સંબંધીઓ જ્યારે હોય, ત્યારે 'સ્વજનો' કહેવાય છે. તે સંબંધથી જ્યારે સંબંધી નથી હોતા, ત્યારે 'પરજનો' કહેવાય છે. અર્થાત્ સ્વજનપણું કે પરજનપણું સર્વથા નિયત નથી, કેમ કે-રાગ-દ્વેષ-મોહથી પરજિત જંતુઓનું વિવિધ જીવાયોનિમાં જુદી જુદી રીતે પરિભ્રમણ છે. એથી જ ઉત્કૃષ્ટ દુઃખોને અનુભવે છે. એમ આવા પ્રકારની 'સંસારભાવના' કહેવાય છે. સંસારભાવનાના ફળને કહે છે કે-પુષ્કળ દુઃખરૂપી ફળવાળા અનેક જીવાયોનિના ભ્રમણના ભયથી કયાંય પણ ભ્રમતા નહિ થવાથી વિજળીના જેવા, વિષથી ભિશ્ચિત દૂધ સરખા સાંસારિક સુખોને હેંચળુદ્ધિથી છોડવાની ઇચ્છાવાળો થાય છે અને તેથી સંસારના પરિત્યાગ માટે પ્રયત્નવંત થાય છે.

एकत्वभावनामाचष्टे—

एक एवाहं जाये म्रिये न मे कश्चिदात्मीयः परो वा नवा कश्चिन्मदीयं दुःखाद्यपहर्तुं प्रभवतीत्येवं विचिन्तनमेकत्वभावना । अनया च निस्तङ्गतां यायात् ॥ सूत्र-८ ॥

एक एवेति । एव शब्देन कदाचिदपि जननमरणानुभवो नेतरसहायो भवतीति सूचितम्, यम-लक्ष्योरपि क्रमेणैव निस्तरणान्मरणाच्च । ससारे हि जन्तुरेकक एवोत्पद्यते विपद्यतेऽप्येकक एव, दुःखी सन्नेकक एव कर्माज्जयति फलमपि तस्यैकक एवासेवते, बहुविधैः क्लेशैरर्जितं घनन्तु कलत्रमित्रादि-भिस्सम्भूय भुज्यते परन्तु दुःखं स्वकर्मकृतमेकक एत सहते यदर्थमपि जीवः प्रत्यहं भ्रमति क्लिश्यते समालम्बते दैन्यं भ्रश्यति धर्माद् वञ्चयत्यहितानपक्रामति च न्यायात्सोऽपि देहः परभवप्रयाणे पदमेक-मपि नानुवर्त्तते, तथा च सर्वेषां स्वार्थैकनिष्ठत्वेन धर्मादृते नापरः कश्चन सहायो दुःखाद्यपहरणे दक्ष इत्येवंभावनैकत्वभावनेत्यर्थः । ननु गृहावासकालीनममतायाः कलत्रादिविषयिण्याः प्रव्रज्याकाले साधुभि-स्त्यागः कृतः परन्तु साम्प्रतकालीनमाचार्यादिविषयं ममत्वं कथं परिहार्यं भवेदिति चेदुच्यते बाह्यप्रेमणि पूर्वं तनूकृते एकत्वभावनादिदाढ्यात् आचार्यादिविषयेऽपि ममत्वानुदयेन पश्चादाहारे उपधौ देहे न सज्जति छिन्नममन्वश्च सर्वेऽपि जीवा असकृदनन्तशो वा सर्वजन्तूनां स्वजनभावेन परजनभावेन च संजाताः, अतः कोऽत्र स्वजनः परजनो वा इति भावनया त्रुटितप्रेमबन्धो भवतीति भावः । एवं सति यद्भवति तदाहा मया चेते । निरसङ्गतामिति, स्वजनसङ्गेषु स्वीयत्वेन प्रसिद्धे शरीरे च स्नेहानुराग-

વૃચ્યમિત્યર્થઃ, યાયાદિતિ, પ્રાપ્નુયાદિત્યર્થઃ, તતો મોક્ષાયૈવ ચેષ્ટત ઇતિ ભાવઃ ॥

એકત્વભાવના.

ભાવાર્થ-“એકલો જ હું જન્મું છું-મરું છું, મારે કોઈ પોતાને કે પારકો નથી અને કોઈ મારા હુ.ખ આદિના અપહાર માટે સમર્થ થતો નથી; આવો વિચાર, એ ‘એકત્વ-ભાવના’ કહેવાય છે. વળી આ ભાવનાથી નિઃસંગતાને પામે !”

વિવેચન-‘એકલો જ’ અહીં જકારથી કદાચિત્ પણ જન્મ-મરણનો અનુભવ, કોઈ બીજાની સાથે કે સહાયથી થતો નથી કે યુગલનું પણ કંમથી નીકળવું અને મરવું છે. ખરેખર, સંસારમાં પ્રાણી એકલો જ જન્મે છે-મરે છે, એકલો જ હુ.ખી થઈ ને કર્મ બાંધે છે અને એકલો જ કર્મફળને ભોગવે છે. નાના પ્રકારના કલેશો વેઠીને ભેળું કરેલું ધન તો, સ્ત્રી-પુત્ર-મિત્રાદિ ભોગાં થઈ ને ભોગવે છે પરંતુ સ્વકર્મકૃત હુ.ખને એકલો જ સહે છે. જેના ખાતર જીવ હંમેશાં ભમે છે, હુ.ખી થાય છે, દીનતા કરે છે, ધર્મથી બ્રૂ થાય છે, ઠગે છે, શત્રુઓને મારે છે અને અન્યાયથી વતે છે, તે શરીર પરભવના પ્રસ્થાનમાં વોળાવવા પણ આવતું નથી. તથાચ સઘળા જીવો એક સ્વાર્થની નિઠાવાળા હોઈ ધર્મ સિવાય બીજો કોઈ સહાયક સાથે આવનાર નથી, તેમજ હુ.ખ આદિના અપહારમાં સમર્થ નથી. આવી ભાવના ‘એકત્વભાવના’ કહેવાય છે.

શંકા-ગૃહસ્થ અવસ્થાના કાળમાં સ્ત્રી આદિ વિષયવાળી મમતાને દીક્ષાના કાળમાં સાધુઓએ ત્યાગ કરેલો છે. પરંતુ હુમણાં આચાર્ય આદિ વિષયવાળું મમત્વ કેમ છોડાય ?

સમાધાન-પહેલાં બાહ્ય વિષયનો પ્રેમ પતળો (મંદ) ક્યાં પછી, એકત્વભાવના આદિની દૃઢતાથી આચાર્ય આદિ વિષયમાં પણ મમતાનો ઉદય નહિ થવાથી, પછીથી આહારમાં-ઉપધિમાં-દેહમાં આસક્ત થતો નથી : અને મમતાના છેદવાળો, ‘સઘળાય જીવો અનેક વાર કે અનંત વાર સઘળાય જીવોના સ્વજનભાવે કે પરજનભાવે થયેલા છે. એથી અહીં કોણ સ્વજન કે પરજન છે ?’ આવી ભાવનાથી પ્રેમબંધન તૂટેલું થાય છે. આવું થતાં જે પરિણામ આવે છે, તે કહે છે. આ ભાવનાથી સ્વજનની સંજ્ઞાવાળાઓમાં પોતાના શરીરમાં સ્નેહરાગના અભાવરૂપ નિઃસંગતાને પામે ! ત્યાર બાદ મોક્ષ માટે જ પ્રયત્ન કરે છે.

અન્યત્વભાવનામાહ—

વૈધર્મ્યેણ શરીરભિન્નતયાઽઽત્માનુચિન્તનમન્યત્વભાવના । અનયા ચ દેહાત્માભિમાનનિવૃત્તિર્જાયેત ॥ સૂત્ર-૯ ॥

વૈધર્મ્યેણેતિ । યસ્માન્જીવઃ કાયમપિ વ્યપાસ્ય લોકાન્તરં યાત્યતોઽયં વપુષો ભિન્નઃ સહગમનરૂપ-સાધર્મ્યાભાવાત્ । તથા સેન્દ્રિયં શરીરમતીન્દ્રિયોઽહં, અનિત્યં તન્નિત્યોઽહં, આવન્તવચ્છરીરમનાદ્ય નન્તશ્ચાહં, સંતરે બ્રહ્મનો મે વૃદ્ધને શરીરાણિ પ્રાપ્તાનિ પરં સ એવાહમન્યસ્તેન્ય ઇત્યાદિવિરુ-

દ્વધર્મૈરન્યત્વચિન્તનમન્યત્વભાવનેત્યર્થઃ, તત્ફલમાહાનયા ચેતિ । દેહાત્માભિમાનનિવૃત્તિરિતિ, શરીરમે-
વાત્મેતિ બુદ્ધેઃ શરીરમમતાયા વા વિચ્છેદ इत्यર્થઃ, તથાચૈવં ભાવયતસ્સર્વસ્વનાશોઽપિ શોકાંશોપિ ન
જાયત इति ભાવઃ ॥

અન્યત્વભાવના.

ભાવાર્થ—“વૈધર્મ્યથી શરીરથી ભિન્નપણાએ આત્માનો વિચાર, એ ‘અન્યત્વભાવના.’
આ ભાવનાથી દેહમાં આત્માના અભિમાનની નિવૃત્તિ થાય છે.”

વિવેચન—જે કારણે જીવ કાયાને પણ છોડી બીજા લોકમાં જાય છે. તેથી આ
શરીરથી જુદો છે, કેમ કે—શરીરમાં આત્માની સાથે જવારૂપ સમાનધર્મનો અભાવ છે.

૦ તે આવી રીતે છે કે—શરીર ઈન્દ્રિયગ્રાહ્ય છે, આત્મા ઈન્દ્રિયગ્રાહ્ય નથી (અતીન્દ્રિય
છે). (આત્મા જ્ઞાતા છે, જ્યારે શરીર અજ્ઞ છે.)

૦ આ શરીર અનિત્ય છે, જ્યારે આત્મા નિત્ય છે. શરીર આદિવાળું અને અંતવાળું
છે, જ્યારે આત્મા અનાદિ અને અનંત છે. સંસારમાં ભ્રમતા મને અનંતા શરીરો મળેલાં
છે. પરંતુ તે જ હું આત્મા, તે શરીરોથી ભિન્ન—જુદો છું, ઇત્યાદિ વિરૂદ્ધ ધર્મોથી અન્યત્વનું
ચિંતન, એ અન્યત્વભાવના કહેવાય છે. આ અન્યત્વભાવનાથી ‘શરીર જ આત્મા છે’—આવી
બુદ્ધિનો અથવા શરીરની ભ્રમતાનો વિચ્છેદરૂપ ફળ મળે છે. તથાચ આવી ભાવનાને
સર્વસ્વનો નાશ થવા છતાં શોકનો અંશ પણ થતો નથી.

અશુચિભાવનામાહ—

અશુચિમયઃ કાયોઽશુચિહેતુકોઽશુચિસ્યન્દી ચેતિ વિચારોઽશુચિભાવના । एतया च
शरीरविषये निर्ममत्वं स्यात् ॥ सूत्र-१० ॥

અશુચિમય इति । अशुचिप्रचुर इत्यर्थः तत्कथमित्यत्राहाशुचिहेतुक इति यतो गर्भे शुक्रशोणित-
मेलनप्रभवो जरायुवेष्टितो मात्रभ्यवहृताजपानरसवर्द्धितः क्लिबद्धातुसमाकुलोऽतोऽशुचिमय इत्यर्थः,
उत्पन्नादपि तस्मात्सदाऽशुचीन्येव मलमूत्रश्लेष्मपित्तस्वेदादीनि निर्यान्तीत्यतोऽप्यशुचिमय इत्याहाशु-
चिस्यन्दीति, भावनाया अस्याः प्रयोजनमाह एतया चेति, निर्ममत्वमिति, शरीरपोषणश्रृङ्गारादावौदा-
सीन्यमुदेतीति भावः ॥

અશુચિભાવનાનું વર્ણન.

ભાવાર્થ—“અશુચિમય કાયા અશુચિથી જન્ય છે, અશુચિને અરાવનાર છે, આવો
વિચાર, એ ‘અશુચિભાવના.’ વળી આ ભાવનાથી શરીરના વિષયમાં ભ્રમતાનો અભાવ થાય ।”

વિવેચન—અશુચિની પ્રચુરતાવાળો દેહ કેવી રીતે અશુચિમય છે? તો કહે છે કે—
‘અશુચિથી જન્ય’ છે, કારણ કે—ગર્ભમાં શુક્ર અને શોણિતના સંબંધથી થયેલું, જરાયુ-
(ઓળ)થી વીંટાયેલ અને માતાએ ખાધેલ અન્ન—પાનના રસથી વધેલ ભીના થતા ધાતુઓથી

વ્યાકુળ છે, માટે ‘અશુચિમય’ શરીર છે. ઉત્પન્ન પણ તે શરીરમાંથી હંમેશાં મળ-મૂત્ર-કર્ક-પિત્ત-પરસેવો વગેરે નીકળે છે, માટે કાયા ‘અશુચિસ્યન્દી’ કહેવાય છે. આ ભાવનાથી શરીરપોષણ-શરીરશૃંગાર આદિ પ્રત્યે ઉદાસીનતાનો ઉદય થાય છે.

આશ્રવભાવનામાહ—

इन्द्रियाद्याश्रवद्वारा कर्मागमनचिन्तनमाश्रवभावना । अनया चाश्रवनिरोधाय यतेत ॥ सूत्र-११ ॥

इन्द्रियादीति । बहुतरविद्याबलादियुता अपि तत्तदिन्द्रियविषयप्रसक्तचित्ता इहामुत्र च विनाशं प्राप्नुवन्ति अत एते चक्षुरादयो निजप्रवाहपतितमात्मानं सन्मार्गाद्भ्रंशयन्ति नदीप्रवाहो त्वस्मिन् पतितानां तृणकाष्ठादीनामिव । अत इन्द्रियादयश्शुभाशुभकर्मागमद्वारभूता जीवस्यापकारिण इति चिन्तनमाश्रवभावनेति भावः । लाभमाहानयाचेति, अनया भावनया इन्द्रियविषयेषु मनोव्यावृत्त्या अनर्थपरम्परैकजनकादाश्रवौघात्परावर्त्तत इति भावः ॥

આશ્રવભાવના.

ભાવાર્થ—“ઈન્દ્રિય આદિ આશ્રવદ્વારા કર્મનાં આગમનનો વિચાર, એ આશ્રવ-ભાવના.” આ આશ્રવભાવનાથી આશ્રવના નિરોધ માટે પ્રયત્ન કરે.”

વિવેચન-વિવિધ-વિશિષ્ટ વિદ્યાબળ આદિ સંપન્ન હોવા છતાં, તે તે ઈન્દ્રિયોના વિષયોમાં આસક્ત ચિત્તવાળાઓ આલોકમાં અને પરલોકમાં વિનાશને પામે છે. એથી જ આ ચક્ષુ આદિ ઈન્દ્રિયો પોતાના પ્રવાહમાં પડેલા આત્માને સન્માર્ગથી ભ્રષ્ટ બનાવે છે. જેમ કે-નદીનો પ્રવાહ પોતામાં પડેલા ઘાસ-કાંઠ વગેરેનું અપહરણ કરે છે. એથી ઈન્દ્રિય આદિ આશ્રવો શુભ-અશુભકર્મના આગમનના દ્વારભૂત જીવ પ્રત્યે અપકારીઓ છે. આવું ચિંતન, એ ‘આશ્રવભાવના.’ આ ભાવનાથી ઈન્દ્રિયોના વિષયોમાં મનની વ્યાવૃત્તિ(આગમન)થી અનર્થની પરંપરાના એક જનક આશ્રવના પ્રવાહ(સમુદાય)થી નિવૃત્તિ થાય છે.

સંવરભાવનામાવિષ્કરોતિ—

आश्रवदोषास्सर्वे पापोपार्जननिरोधपटिष्ठसंवरवतो नैव स्पृशन्तीति विलोकनं संवर-भावना । अनया च संवराय घटते ॥ सूत्र-१२ ॥

આશ્રવદોષા इति । मनोवचःक्रायकर्मप्रभवान्नवास्सर्वे पापसम्पादननिरोधसमर्थप्राणातिपात-निवृत्त्यादिपरिरक्षकगुण्यादिधारणतो नैव भवन्तीत्येवं चिन्तनमित्यर्थः, फलमाहानयेति, तदेवं विचार-यतोऽवश्यं मिथ्यात्वकषायादिनिरोधाय तत्परिपन्थिभूतेषूपायेषु प्रवृत्तिर्भवति तथा च सद्वर्त्तनेन मिथ्यात्वं क्षमया क्रोधं मार्दवेन मानमार्जवेन मायामनीहया लोभं संयमेन विषयान्विषतुल्यान् गुप्तित्रयेण योगम-प्रमादेन प्रमादं सावद्ययोगहानेनचाविरतिं शुभस्थैर्यचेतसाऽऽर्त्तरौद्रात्मकं ध्यानं च निरुंध्यादिति भावः ॥

સંવરભાવનાનો આવિષ્કાર.

ભાવાર્થ—“સઘળા આશ્રવના દોષો પાપના ઉપાર્જનનું નિરોધમાં પટિષ્ઠ સંવરવાળાને

સ્પર્શ કરતાં નથી. આવું ચિંતન, એ ‘સંવરભાવના.’ વળી આ ભાવનાથી સંવર માટે પ્રયત્ન કરે છે.”

વિવેચન—મન-વચન-ક્રિયાની ક્રિયાથી જન્ય સ્વપ્ના આશ્રયો, પાપના ઉપાર્જનના નિરોધમાં સમર્થ, પ્રાણાતિપાતનિવૃત્તિ આદિના પરિરક્ષક અને ગુપ્તિ આદિના ધારણથી સંવર-વાળાને થતા નથી. આવું ચિંતન, એ ‘સંવરભાવના.’ આ પ્રમાણે સંવરભાવનાને ભાવનારને અવશ્ય મિથ્યાત્વ-કષાય આદિના નિરોધ માટે તેના વિરોધીરૂપ સમ્યગ્દર્શનાદિ રૂપ ઉપાયોમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે. તથાચ સમ્યગ્દર્શનથી મિથ્યાત્વને રોકે, ક્ષમાથી ક્રોધને રોકે, મૃદુતાથી માનને રોકે, ઋણુતાથી માયાને રોકે, સંતોષથી રોકે, લોભને સંયમથી વિષસમાન વિષયોને રોકે, ત્રણ ગુપ્તિથી યોગને રોકે, અપ્રમાદથી પ્રમાદને રોકે, સપાપયોગના ત્યાગથી અવિરતિને રોકે અને શુભમાં સ્થિર મનથી આર્ત-રૌદ્રરૂપ ધ્યાનને રોકે !

નિર્જરાભાવનામાહ—

નરકાદિષુ કર્મફલવિપાકોદયોઽબુદ્ધિર્વૃક્તસ્તપઃપરીપક્વાદિકૃતશ્ચ કુશલમૂલ્હાંતરં નિર્જરાભાવના । અનયા ચ કર્મપરિક્ષયાય યતેત ॥ સૂત્ર-૧૩ ॥

નરકાદિષ્વિતિ । નરકાદિષુ કર્મફલવિપાકોદયસ્યાબુદ્ધિર્વૃક્તત્વેન સંસારાનુવન્ધિત્વાત્પાપ-રૂપત્વં તપસા પરિપક્વજયેન વા કૃતસ્ય બુદ્ધિર્વૃક્તત્વેન શુભાનુવન્ધિત્વાન્નિરનુવન્ધિત્વાદ્વા ઉપકારકમિત્યેવં વિચિન્તયતો નિર્જરાભાવના પ્રોચ્યતે इति भावः, ફલમાહાનયા ચેતિ કર્મપરિક્ષયાય તપઃપ્રવૃત્તિર્ભિર્વર્ધમાન-નિર્જરયા મમત્વાદિરૂપકર્મણાં પરિશાટનાયેત્યર્થઃ ॥

નિર્જરાભાવનાનું નિરૂપણ.

ભાવાર્થ—“જ્યારે નરક આદિમાં કર્મના ફળનો વિપાકરૂપ ઉદય બુદ્ધિ વગરનો છે અને તપ-પરીપક્વજય આદિથી કર્મના ફળનો વિપાકોદય બુદ્ધિર્વૃક્તનો હોઈ કુશલના મૂલવાળો છે. આવો વિચાર, એ ‘નિર્જરાભાવના.’ આ ભાવનાથી કર્મના ક્ષય માટે પ્રયત્ન કરો !”

વિવેચન—જ્યારે નરક આદિમાં કર્મના ફળનો વિપાકોદય અબુદ્ધિર્વૃક્તનો હોઈ સંસારનો અનુબંધી હોવાથી પાપરૂપ છે. તપથી કે પરીપક્વના જયથી કરેલો વિપાકોદય બુદ્ધિર્વૃક્તનો હોઈ શુભ પુણ્યનો અનુબંધી હોવાથી કે અનુબંધ વગરનો હોવાથી ઉપકાર કારક છે. આ પ્રમાણે ચિંતન કરનારને ‘નિર્જરાભાવના’ કહેવાય છે.

આ ભાવનાથી કર્મના પરિક્ષય માટે એટલે તપ વગેરેવડે વર્ધમાન નિર્જરાથી મમત્વ આદિ જન્ય કર્મોના વિનાશ માટે પ્રયત્ન કરે !

લોકભાવનામાચષ્ટે—

પञ्चास्तિકાયરૂપાનેકપરિણામ્યુત્પાદવ્યયપ્રોચ્યાત્મકો લોકો વિચિત્રસ્વભાવ इति विचा-

રણા લોકભાવના । એતયા ચ નિર્મત્વમુદીયાત્ ॥ સૂત્ર-૧૪ ॥

પશ્ચાસ્તિકાયેતિ । લોક્યતે દૃશ્યતે કેવલજ્ઞાનભાસ્વતેતિ લોકઃ, સ ચ ધર્માસ્તિકાયેનાધર્માસ્તિકાયેન વાડવચ્છિન્નો નિશ્ચિલદ્રવ્યાધારો વિશિષ્ટસંસ્થાનો ગગનભાગઃ ક્ષેત્રરૂપઃ, દ્રવ્યરૂપસ્તુ જીવાજીવરૂપઃ, એતદભિપ્રાયેણૈવ પશ્ચાસ્તિકાયરૂપેત્યુક્તમ્, યત ઈદૃશો લોકોડત એવાનેકપરિણામી, નાનાવિધપરિણામવાન્ પ્રતિક્ષણવર્તિની કાલાન્તરવર્તિની દ્વિવિધામુત્પત્તિ વિભર્તિ, ભાવા હિ પ્રતિક્ષણમુત્પદ્યન્તેડન્યાન્યરૂપેણ, કાલાન્તરવર્તિની ચોત્પત્તિઃ પિણ્ડાઘાકારેણ મૃદાદિદ્રવ્યમપહાય તસ્ય ઘટાદિરૂપેણ પરિણમનમ્, એવં વિનાશમૃદપિ, વિનાશો હિ દ્વિવિધો ક્ષણિકઃ કાલાન્તરવર્તી ચ વિવક્ષિતક્ષણાદિત્રીયક્ષણે હિ વિનાશોડવશ્યમ્ભાવી, સોડપ્યવસ્થાન્તરાપત્તિરેવ ન તુ નિરન્વયઃ । સ્થિત્યુપત્તી અર્થક્રિયાકારિત્વેન સત્ત્વાનામનુગ્રહકારિણ્યૌ, ઘટો હિ સમુત્પન્નસ્તિષ્ઠંશ્ચ જલાહરણધારણાદિરૂપેણાનુગૃહ્ણતિ, વિનાશોડપિ કાલાન્તરભાવી કુળ્હલાર્થિન કટકવિનાશવદ્ભવત્યનુગ્રાહકઃ તથાવસ્થાનમપિ વિભર્તિ, અસ્તિકાયરૂપેણ ભાવાનાં સર્વદા સદ્ભાવાત્ ધર્માસ્તિકાયાદિવ્યપદેશમજહતો હિ તે વચનાર્થપર્યાયૈત્સર્વદા વ્યવતિષ્ઠન્તે ઇત્યાદિરૂપેણ જીવાજીવાધારસ્ય લોકસ્ય વિચિત્રસ્વભાવતયા વિભાવનમિતિ ભાવઃ, વિભાવિતે ચૈવ કિં સ્યાદિત્યત્રાહેતયા ચેતિ, ક્વચિદ્દીપ્તશ્ચ લોકે શાશ્વનસ્થાનાભાવેન પ્રીત્યસમ્ભવાન્નિર્મત્વં ભવેત્ તથા તત્ત્વજ્ઞાનવિશુદ્ધિશ્ચ તત્તોડવશ્યં મોક્ષાય ચેતોવૃત્તિઃ સ્યાદિતિ ભાવઃ ॥

લોકભાવનાનું વર્ણન.

ભાવાર્થ—“પાંચ અસ્તિકાયરૂપ, અનેક પરિણામવાળો અને ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવતાસ્વરૂપી લોક વિચિત્ર સ્વભાવવાળો છે. આવો વિચાર, એ ‘લોકભાવના.’ આ ભાવનાથી મમતાના અભાવનો ઉદય થાય છે.”

વિવેચન—કેવલજ્ઞાનરૂપી સૂર્યથી દેખાય છે, માટે લોક’ કહેવાય છે. (આ બ્યુત્પત્તિ-જન્ય અર્થ છે.) તે લોક, ધર્માસ્તિકાયથી કે અધર્માસ્તિકાયથી અવચ્છિન્ન (વિશિષ્ટ-વ્યાપ્ત) સમસ્ત દ્રવ્યના આધારભૂત, વિશિષ્ટ સંસ્થાનવાળો, આકાશભાગ ક્ષેત્રરૂપ કહેવાય છે. જીવ-અજીવરૂપ ‘લોક’ દ્રવ્યરૂપ કહેવાય છે. આ અભિપ્રાયથી જ ‘પચ’ અસ્તિકાયરૂપ એમ કહેલ છે. (આ કથનથી લોકના નિક્ષેપ સૂચિત કરેલ છે. તે આ પ્રમાણે:—

(૧) રૂપી-અરૂપી આત્મક, સપ્રદેશ-અપ્રદેશરૂપ, જીવ-અજીવસમુદાય, નિત્ય-અનિત્ય આત્મક ‘દ્રવ્યલોક’ કહેવાય છે.

૧. અનેક નિક્ષેપસૂચિતઃ તથાહિ રૂપરૂપાત્મકઃ સપ્રદેશાસપ્રદેશરૂપ. જીવાજીવસમુદાયો દ્રવ્યલોકો નિત્યાનિત્યાત્મક, આકાશસ્ય પ્રદેશા ઋબ્યાંધસ્તિર્યક્તુ ક્ષેત્રલોકઃ, અલોકાકાગપ્રદેશાપેશ્યા ચાનન્ત, સમ-યાવલ્કિામુદૂર્તદિવસાહોરાત્રપક્ષમાસસવત્સરયુગપલ્લોપમસાગરોપમોત્સર્પિણીકાલચક્રપુદ્ગલપરાવર્તરૂપઃ કાલલોકઃ, ચતુર્ગતિષુ વર્તમાના જીવાસ્તત્ર તત્ર ભવે યદનુમાવમનુભવન્તિ સ મત્રલોકઃ, ઔદાયિકૌપશમિકઆયિકશ્વા-યોપશમિકપારિણામિકસાન્નિપાતિકરૂપો માત્રલોક ઇતિ ॥

(૨) ઉંચે-નીચે-તીર્થસ્થાનમાં આકાશના પ્રદેશો 'ક્ષેત્રલોક' કહેવાય છે. અલોકના આકાશપ્રદેશોની અપેક્ષાએ અનંત છે.

(૩) સમય-આવલિકા-મુહૂર્ત-દિવસ-અહોરાત્ર-પક્ષ-માસ-સંવત્સર-યુગ-પદ્યોપમ-સાગરોપમ-ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી-કાલચક્ર-પુદ્ગલપરાવર્તરૂપ 'કાલલોક' કહેવાય છે.

(૪) ચાર ગતિઓમાં વર્તતા જીવો તે તે ભાવમાં જે અનુભાવ(પ્રભાવ-ફળ)નો અનુભવ કરે છે, તે 'ભાવલોક' કહેવાય છે.

(૫) ઔદયિક-ઔપશમિક-ક્ષાયિક-ક્ષાયોપશમિક-પારિણામિક-સાન્નિપાતિકરૂપ 'ભાવલોક, કહેવાય છે.), જેથી આવે લોક છે. એથી જ અનેક પરિણામી-નાના પ્રકારના પરિણામવાળો, ક્ષણે ક્ષણે વર્તનારી અને કાલાન્તર વર્તનારી-એમ બે પ્રકારની ઉત્પત્તિને ધારણ કરે છે.

૦ ખરેખર, ભાવો (પદાર્થો) ક્ષણે ક્ષણે બીજા બીજારૂપે ઉત્પન્ન થાય છે-પરિણત થાય છે.

૦ વળી કાલાન્તર વર્તનારી ઉત્પત્તિ, મુદ્ધ (માટી) વગેરે દ્રવ્ય, પિંડ આદિ આકારથી મુદ્ધભાવને (પ્રક્ષીણ માટીપણાને) છોડી ઘટ આદિ રૂપે પરિણમન છે. આ પ્રમાણે વિનાશને ધારણ કરનાર પણ છે.

૦ ખરેખર, વિનાશ બે પ્રકારનો છે. (૧) ક્ષણિક વિનાશ અને (૨) કાલાન્તરવર્તી વિનાશ.

૦ વિવક્ષિત ક્ષણથી બીજા ક્ષણમાં વિનાશ અવશ્યભાવી છે. તે પણ બીજી અવસ્થાની પ્રાપ્તિ જ સમજવી. પરંતુ નિરન્વય (સર્વથા) વિનાશ કવચિત્ પણ નથી.

૦ સ્થિતિ અને ઉત્પત્તિ અર્થક્રિયાકારિણીની અપેક્ષાએ જીવો પ્રત્યે અનુગ્રહ(લાભ)કારી છે. ખરેખર, ઘટ ઉત્પન્ન અને સ્થિતિવાળો હોતો જળને લાવવું, ધારવું વગેરે ક્રિયાકારિણીરૂપે ઉપકાર કરે છે.

૦ વિનાશ પણ કાલાન્તરભાવી. જેમ કુંડલાના અર્થી ઉપર કટક(કંકણ)નો વિનાશ ઉપકારી થાય છે.

૦ અસ્તિકાયરૂપે ભાવોનો સર્વદા (સર્વકાળ) સદ્ભાવ (સ્થિતિ) હોવાથી ધર્માસ્તિકાય આદિ વ્યવહારને નહિ ત્યાગ કરનારા, ખરેખર, તે ભાવો વચન (શબ્દ) અને અર્થપર્યાયોથી સર્વદા વ્યવસ્થિત હોય છે. કૃત્યાદિ (ઉત્પત્તિ-સ્થિતિ-વિનાશ) રૂપે જીવ-અજીવના આધારભૂત લોકોનો વિચિત્ર સ્વભાવરૂપે સુખ-દુઃખના પ્રકર્ષ-અપ્રકર્ષરૂપ હોઈ નાના પ્રકારના સ્વરૂપરૂપે, કર્મપરિણતિની વિચિત્રતારૂપે વિચાર, એ 'લોકભાવના' કહેવાય છે.

૦ આવી વિશિષ્ટ લોકભાવનાથી ક્વચિદ્ પણ આવા લોકમાં શાશ્વત સ્થાનનો અભાવ હોવાથી, રાગનો અભાવ થવાથી મમતાનો અભાવ થાય ! તેમજ તત્ત્વજ્ઞાનની વિશુદ્ધિ (જીવ-અજીવ આદિ તત્ત્વભૂત પદાર્થોમાં વિશુદ્ધ શકા આદિ દોષથી રહિત નિર્મળ જ્ઞાન) થાય છે. તેથી અવશ્ય પરલોકનિરપેક્ષ આત્માની ચિત્તની વૃત્તિ મોક્ષ માટે અનુકૂળ થાય !

તત્ત્વજ્ઞાનવિશુદ્ધ્યર્થ લોકસ્વરૂપં વિસ્તરેણાદર્શયિતુ તત્ત્વરૂપસંસ્થાનાદીન્ વક્તુમુપક્રમતે—

તત્રાલોકમિન્નઃ કેવલિનાઽવલોક્યમાનો લોકઃ, સ ચ પञ્ચાસ્તિકાયાત્મકઃ કટિન્યસ્ત-
હસ્તયુગ્મવૈશાખસંસ્થાનસંસ્થિતપાદનરાકૃતિરૂપત્તિસ્થિતિવ્યયાત્મકશ્ચતુર્દશરજ્જુપરિમાણ ઊર્ધ્વા-
ધસ્તિર્યગ્ભેદમિન્નઃ ॥ સૂત્ર-૧૫ ॥

તત્રેતિ । લોકભાવનાયામિત્યર્થ, અસ્મદાદિભિરવલોક્યમાનત્વં ન સર્વત્રાસ્તીતિ કેવલિનેત્યુક્તમ્,
કેવલિનાઽવલોક્યમાનત્વમલોકસ્યાપીતિ તદ્વિન્નત્વમુક્તં તાવન્માત્રં શશશ્ચૈવાદાવપીતિ વિશેષ્યમ્, યદેશાવ-
સ્થિતેનઃ કેવલિના વિલોક્યતે સ દેશો લોક इति તુ ન લોકમાત્રગ્યાપકં પરિચ્છિન્નદેશવૃત્તિત્વાત્તસ્ય,
લોકે સ્થિત્વા વિલોક્યત इति તુ પરસ્પરાશ્રયમિતિ । કોઽસાવિત્યાત્રાહ પञ્ચાસ્તિકાયાત્મક इति જીવા-
જીવરૂપ इत्यર્થઃ । તસ્ય સંસ્થાનમાહ કટિન્યસ્તેતિ, કટચાં ન્યસ્તં વિન્યસ્તં કરયુગ્મં યસ્ય તાદૃશસ્ય,
વૈશાખસ્ય, યત્સંસ્થાનં પૂર્વાપરાયતકોટિરૂપં તદિવ સંસ્થિતૌ ન્યસ્તૌ પાદૌ યસ્ય તાદૃશસ્ય ચ નરસ્ય
પુરુષસ્યાકૃતિરિવાકૃતિર્યસ્ય તથામૂત इत्यર્થઃ, ઉત્પત્તિસ્યતિવ્યયસ્વભાવપદાર્થપરિપૂર્ણત્વાત્સોઽપિ તથેત્યા-
હોત્પાદેતિ । તત્પરિમાણં સૂચયતિ, ચતુર્દશરજ્જુપરિમાણ इति, અઘસ્તાદેશોનસત્તરજ્જુવિસ્તારઃ, તિર્યગ્લો-
કમધ્ય એકરજ્જુવિસ્તારઃ બ્રહ્મલોકમધ્યે પञ્ચરજ્જુવિસ્તીર્ણઃ, ઉપરિ તુ લોકાન્ત એકરજ્જુવિસ્તારઃ, શેષ-
સ્થાનેષુ કોઽપિ ક્રિયાનસ્ય વિસ્તાર इति ઉચ્છ્રાયતત્તુ ચતુર્દશરજ્જવોઽસ્ય પ્રમાણમિતિ ભાવઃ । તસ્ય
વિભાગમાહોર્ધ્વાધસ્તિર્યગ્ભેદમિન્ન इति, ઊર્ધ્વલોકોઽધોલોકસ્તિર્યગ્લોકશ્ચેતિ ભાગત્રયવાનિત્યર્થઃ ॥

તત્ત્વજ્ઞાનની વિશુદ્ધિ માટે લોકના સ્વરૂપને વિસ્તારથી દર્શાવવા માટે તે લોકના
સ્વરૂપ-સંસ્થાન આદિને કહે છે.

લોકેતુ' સ્વરૂપ.

ભાવાર્થ—“તે લોકની ભાવનામાં અલોકથી ભિન્ન, કેવલીવડે દેખાતો હોઈ ‘લોક’
કહેવાય છે. તે લોક, પંચ અસ્તિકાય આત્મક, કેડ ઉપર સ્થાપિત એ હાથવાળા અને
વૈશાખસંસ્થાનથી સંસ્થિત પગવાળા મનુષ્યના આકારવાળો, ઉત્પત્તિ-સ્થિતિ-વ્યય આત્મક,
ચૌદ રજ્જુપરિમાણવાળો, ઊર્ધ્વ-અધઃ-તિર્યક્ષરૂપ ભેદથી વિશિષ્ટ લોક છે.”

વિષેયન—તે લોકની ભાવનામાં, અમારાવડે સઘળે ઠેકાણે અવલોક્યમાનપણું નથી
હોતું, માટે કેવલીવડે એમ કહેલું છે.

૦ કેવલીવડે અવલોક્યમાનપણું અલોકમાં પણ છે, માટે ‘અલોકથી ભિન્ન’ એમ
કહેલું છે.

૦ તેટલું તો (અલોકથી ભિન્નત્વ માત્ર તો) શશચંદ્ર આદિમાં પણ છે. માટે ‘લોક’
એવું વિશેષ્ય કહેલું છે, કેમ કે-જે દેશમાં રહેલા કેવલીવડે દેખાય છે, તે દેશ ‘લોક’
એવું કથન તો લોક માત્રમાં વ્યાપક થતું નથી, કેમ કે-તે લોક પરિમિત દેશવૃત્તિ છે.

લોકમાં રહીને જોવાય છે, એવું કથન અન્યોન્યાશ્રયવાળું છે. લોક શું છે? આના જવાબમાં કહે છે કે—

૦ પાંચ અસ્તિકાય આત્મક અર્થાત્ જીવ-અજીવસ્વરૂપવાળો લોક છે.

૦ તે લોકના સંસ્થાનને કહે છે કે—કેડ ઉપર સ્થાપિત બે હાથવાળો, વૈશાખનું (ધનુષ્યધારીનું) આસન, બંને પગ વચ્ચે વેંતનું અંતર રાખી ઉભા રહેવું તે.) જે સંસ્થાન પૂર્વ-અપર લાંબાઈની કોટિરૂપ છે, તેની માફક સ્થાપિત બે પગવાળા પુરુષની આકૃતિ જેવી આકૃતિવાળો લોક છે.

૦ ઉત્પત્તિ-સ્થિતિ-વ્યયસ્વરૂપવાળો લોક છે, કેમ કે-લોકમાં ઉત્પત્તિ-સ્થિતિ-વ્યય-સ્વભાવવાળા પદાર્થોથી પરિપૂર્ણ છે.

૦ લોકના પરિમાણને કહે છે કે—ચૌદ રજ્જુપરિમાણવાળો લોક છે. (૧) નીચે દેશોન-સપ્ત રજ્જુવિસ્તારવાળો છે. (૨) તીરછાંલોકના મધ્યમાં એક રજ્જુવિસ્તારવાળો છે, (૩) બ્રહ્મલોકના મધ્યમાં પાંચ રજ્જુવિસ્તારવાળો છે. (૪) ઉપર તે લોકાન્તમાં એક રજ્જુવિસ્તારવાળો છે. ઉંચાઈની અપેક્ષાએ આલોકના ચૌદ રજ્જુઓ પરિમાણ છે અર્થાત્ ચૌદ રજ્જુ-પ્રમાણવાળો લોક છે.

૦ તે લોકના વિભાગને કહે છે કે—

(૧) ઊર્ધ્વલોક, (૨) અધોલોક અને (૩) તિર્યગ્લોક—એમ ત્રણ ભાગવાળો લોક છે.

રજ્જો: પ્રમાણમાહ—

અસંખ્યેયયોજનકોટાકોટિપ્રમાણા રજ્જુઃ ॥ સૂત્ર-૧૬ ॥

અસંખ્યેયેતિ । સંખ્યાતુમયોગ્યસ્વસમયપરિમાણિતોઽસંખ્યેયઃ કોટાકોટીતિ, કોટેઃ કોટિના ગુણને લઘ્વાયાસંખ્યાયાઃ કોટાકોટીતિ સંજ્ઞા બોધ્યા । અસંખ્યેયાનાં યોજનાનાં યા કોટાકોટિસ્ત-ત્પ્રમાણા રજ્જુર્ભવતિ, કૃત્સ્નદ્વોપપયોષિપર્યન્તત્રત્તિનસ્ત્વયમ્ભૂરમણાભિધાનજલ્લનિધેઃ પરતટ્વત્તિપૂર્વવેદિકા-ન્તાદારમ્ય યાવત્તત્થૈવ તોયનિધેરપરવેદિકાન્તમેતાવત્પ્રમાણારજ્જુરિતિ ॥

રજ્જુના પ્રમાણનું વર્ણન.

ભાવાર્થ—“અસંખ્યાત કોટાકોટિ યોજનના પ્રમાણવાળી ‘રજ્જુ’ કહેવાય છે.”

ત્રિવેચન-ગણના માટે અયોગ્ય (સંખ્યાથી પર) સ્વશાસ્ત્રની પરિભાષાવાળો ‘અસંખ્યાત’ કહેવાય છે.

૦ એક કોડને એક કોડથી ગુણવાથી જે લઘ્વસંખ્યા આવે, તે ‘કોટાકોટિ’ સંજ્ઞાવાળી સંખ્યા જાણવી.

૦ અસંખ્યાત યોજનોની જે કોટાકોટિ છે, તેના પ્રમાણવાળી ‘રજ્જુ’ થાય છે.

૦ સમસ્ત દ્વીપ અને સમુદ્રોના અંતમાં વર્તનાર, સ્વયંભૂરમણુ નામના સમુદ્રના પરતવતિ* (પૂર્વવેદિકાના અંતથી આરંભી, તે જ સમુદ્રના અપરવેદિકા પર્યંત અસંખ્યાત યોજનોની કોટાકોટિપ્રમાણુ) હોઈ, તે એક 'રઘુ'પ્રમાણુ કહેવાય છે.

તત્ર પ્રથમમધસ્તનલોકસ્વરૂપમભિવાતુકામોઽધોભાગમાવિષ્કરોતિ—

તત્ર રુચકાદધો નવશતયોજનાન્યુલ્લંઘ્ય સાધિકસપ્તરજ્જુપ્રમાણો લોકાન્તાવધિરધોઘુ
સ્વમલ્લકાકૃતિર્ભવનપતિનારકનિવાસયોગ્યોઽધોલોકઃ ॥ સૂત્ર-૧૭ ॥

તત્રેતિ । લોક इत्यर्थः, बहुसमभूमिभागे रत्नप्रभाभागे मेरुमध्ये वक्ष्यमाणस्वरूपो मध्यलोकस्य मध्यभूतो रुचको भवति, तस्मादधोभागे नवशतयोजनानि यावत्तिर्यंगलोको भवति तदुक्तं “योजनानां नवशतान्यतीत्य रुचकादितः । आलोकान्तमधोलोकस्तप्राकृतिरुदाहृत” इति । साधिकेति, तदुक्तं ‘सातिरेकसप्तरज्जुमानोऽधोलोक इष्यत’ इति, अधोमुखमल्लकाकृतिरिति, ऊर्ध्वमल्पोच्छ्रायत्वादधोऽधो महाविस्तारत्वाच्चाधोमुखशरावाकारसंस्थान इति, भावः । तत्र वासयोग्यानाह—भवनपतीति-विस्तरस्त्वग्रे वक्ष्यते अधोलोक इति, अधः—अशुभः परिणामो बाहुल्येन क्षेत्रानुभावाच्च लोके द्रव्याणामसावधोलोके इत्यर्थः ॥

ત્યાં પહેલાં નીચેના લોકના સ્વરૂપને કહેવાની કામનાવાળા અધોભાગનું વર્ણન કરે છે.

અધોલોકનું વર્ણન.

ભાવાર્થ—“લોકમાં રુચકથી નીચે નવ સો યોજનોનું ઉલ્લંઘન કરી, સાધિક સાત રઘુપ્રમાણુવાળો, લોકાન્તની અવધિ સુધીનો, નીચા અખવાળા શરાવળાની આકૃતિવાળો ભવનપતિ-નારકોના નિવાસને યોગ્ય ‘અધોલોક’ કહેવાય છે.

વિવેચન—ત્યાં લોકમાં, બહુ સમાન ભૂમિભાગમાં, રત્નપ્રભાના ભાગમાં, મેરુના મધ્યમાં, જેનું સ્વરૂપ કહેવાતું છે એવો મધ્યલોકમાં મધ્યભૂત ‘રુચક’ હોય છે. તે રુચક સમભૂતતા પૃથ્વીથી નવ સો યોજન નીચે અને નવ સો યોજન ઉપર એમ ‘તિર્યંગલોક’ છે. કહ્યું છે કે—“રુચકથી નીચે નવ સો યોજન પછી લોકાન્ત સુધીનો ઉંધા વાળેલા કુંડા (ત્રાપા) જેવો અધોલોક કહેલો છે. સપ્તિરેક સપ્ત રઘુમાનવાળો અધોલોક મનાય છે.” એ વાક્યના પ્રમાણથી સાધિક સાત રઘુપ્રમાણુવાળો અધોલોક છે.

૦ ઉંચે થોડી ઉંચાઈવાળો, નીચે નીચે મહા વિસ્તારવાળો હોઈ, ઉંધા વાળેલા કુંડા-શરાવળા શકેરા જેવી આકૃતિ(સંસ્થાન)વાળો અધોલોક છે. વાસયોગ્યોને કહે છે કે—

૦ ભવનપતિ દેવો અને નારકીઓને નિવાસયોગ્ય અધોલોક છે. વિસ્તારપૂર્વકનું વર્ણન આગળ ઉપર કહેવાશે.

૧. अस्य लोकस्य मध्यन्तु चतुर्ध्याः पञ्चम्याश्च पृथिव्या यदवकाशान्तर तस्य सातिरेकमर्धमिति-वाह्य भवति ॥

અધોલોક એટલે અહુલતાએ ક્ષેત્રના પ્રભાવથી દ્રવ્યોનો અશુભ પરિણામ બન્યા છે. માટે આલોક 'અધોલોક' કહેવાય છે. (આ અધોલોકના મધ્યમાં ચોથી અને પાંચમી નારકીને બે અવકાશાન્તર છે, તેનો સાતિરેક અર્ધાનું ઉલ્લંઘન કરીને વિશેષ અશુભ પરિણામ હોય છે.)

કોડસૌ રુચક इत्यत्राह —

रुचकस्तु रत्नप्रभापरनामधर्मापृथिव्युपरितनक्षुल्लकप्रतरद्विके मेरुधराधरमध्ये उपर्यधो-
भावेन स्थितश्चतुरस्राकृतिराकाशप्रदेशाष्टकः । अयञ्च मध्यलोकस्य मध्यं दिग्विदिग्व्यवहार-
मूलञ्च ॥ सूत्र-१८ ॥

રુચકસ્તિતિ । અષ્ટવિધાસુ પૃથિવીષુ ધર્માનામ્યેકા પૃથિવી, યસ્યા રત્નપ્રભા ઇતિ નામાન્તરં, તત્ર મધ્યે મેરુર્વર્તતે, તત્ર ચાયામવિષ્કમ્ભામ્યાં પ્રત્યેકં રજ્જુપ્રમાણૌ સર્વપ્રતરાણાં ક્ષુલ્લકૌ દ્વૌ નભઃપ્રદે-
શપ્રતરૌ વિઘેતે ઉપર્યધોભાવેન, તયોશ્ચ મેરુમધ્યપ્રદેશે મધ્યં લમ્યતે, તત્ર ચ મધ્ય ઉપરિતનપ્રતરસ્ય યે
ચત્વારો નભઃપ્રદેશાસ્તથાઽધસ્તનપ્રતરસ્ય યે ચત્વારો વ્યોમપ્રદેશાસ્તેષામધાનામપિ પ્રદેશાનાં સમયે
રુચક ઇતિ પરિમાષા । અયઞ્ચાષ્ટપ્રદેશકો રુચકસ્સમસ્તતિર્થલોકમધ્યવર્તી ગોસ્તનાકારઃ ક્ષેત્રતઃ
ષણ્ણામપિ દિશાં ચતસૃણામપિ વિદિશાં પ્રભવ ઇત્યાશયેનાહાયઞ્ચેતિ, ચશબ્દો ભિન્નક્રમ એવાર્થે, તથા ચ
તિર્થલોકસ્યૈવ મધ્યં, ન તુ લોકસ્ય, ભગવત્યાદૌ રત્નપ્રભાધનોદધિઘનતનનુવાતાન્ ગગનસ્યાસંહ્યેયભાગ-
જ્ઞાતીત્ય લોકમધ્યવ્યવસ્થિતેઃ, તસ્માદેવ ચોર્ધ્વમધશ્ચ સમ્પૂર્ણાસ્સપ્તરજ્જવો ભવન્તિ, તદુક્તં 'ધર્માધનોદ-
ધિઘનતનુવાતાન્ વિહાયસઃ । અસંહ્યભાગજ્ઞાતીત્ય મધ્યં લોકસ્ય કીર્તિતમ્ । અસ્માદૂર્ધ્વમધશ્ચૈવ સમ્પૂર્ણા-
સ્સપ્તરજ્જવઃ' ઇતિ ભાવઃ । દિગ્વિદિગ્વ્યવહારમૂલમિતિ, અસ્માદેવ રુચનાદિશો વિદિશશ્ચ પ્રભવન્તિ,
વિજયદ્વારાનુસારેણ પ્રથમા દિગૈન્દ્રી, તતોઽવશિષ્ઠાઃ પ્રદક્ષિણતો ભવન્તિ, ઊર્ધ્વશ્ચ વિમલા તમા ચાધઃ,
રુચકાદારમ્ભાત્સર્વા દિશસ્સાધાઃ, બહિશ્ચાલોકાઽઽકાશાશ્રયણાદપર્થવસિતાઃ, દશાપિ દિશોઽનન્ત-
પ્રદેશાત્મિકાઃ, તત્ર રુચકાદ્વહિશ્ચતસૃષ્વપિ દિક્ષુ પ્રત્યેકમાદૌ દ્વૌ દ્વૌ નભઃપ્રદેશૌ ભવતઃ, તદપ્રતશ્ચ-
ત્વારઃ, તત્પુરતષ્ઠદ્ તતોઽધ્યપ્રતોઽષ્ટૌ વ્યોમપ્રદેશા ઇત્યેવં દ્વયાદિદ્વચુત્તરશ્રેણ્યા ચતસૃષ્વપિ દિક્ષુ પૃથક્-
પૃથક્ નેતવ્યમ્, તત્ એતા શકટોર્ધ્વીસંસ્થાનાઃ પૂર્વાદિકા મહાદિશશ્ચતસ્રો ભવન્તિ, એતાસાશ્ચ ચતસૃણામપિ
દિશાં ચતુર્ધ્વન્તરાલકોણેષ્વકૈકનભઃપ્રદેશનિષ્પન્ના અનુત્તરા યથોત્તરં વૃદ્ધિરહિતાભિચ્છન્નમુક્તાવલીસંસ્થિ-
તાશ્ચતસ્ર એવ વિદિશો ભવન્તિ, ઊર્ધ્વન્તુ ચતુરો નભઃપ્રદેશાનાદૌ કૃત્વા યથોત્તરં વૃદ્ધિરહિતત્વાચ્ચતુષ્ર-
દેશિકૈવ રુચકનિભા ચ ચતુરસ્રદણ્ડાકારૈકૈવ ભવતિ અથોઽપ્યેવં પ્રકારા દ્વિતીયેતિ, નિશ્ચયનયેન વોચ્યમ્,
વ્યવહારેણ તુ યત્ર સવિતોદેતિ સા ગ્રાચી, યત્રાસ્તં યાતિ સા પ્રતીચી કર્કાદિધનુરન્તાન્ રાશીન્ યત્ર સ્થિ-

૧. તિર્થલોકમધ્યભાગવર્તિનાવિમૌ, ઉપરિતનક્ષુલ્લકમવધીકૃત્યોર્ધ્વ પ્રતરવૃદ્ધિરધઃક્ષુલ્લકમવધીકૃત્યાધઃ
પ્રતરવૃદ્ધિઃ પ્રવૃત્તા, અતઃ ગેષાપેશ્યેમૌ લઘુતરૌ રજ્જુપ્રમાણાયામવિષ્કમ્ભૌ વૃદ્ધિહાનિવર્જિતૌ લોકસ્ય વહુસમૌ
માગૌ વોધ્યૌ ॥

૩શ્વરતિ સા દક્ષિણા, મકરાદીન્ મિથુનાન્તાન્ યત્ર સ્થિતશ્વરતિ સોત્તરેતિ સૂર્યગતિકૃતો નિયમઃ, એવં વિદિશોઽપિ માન્યા ઇતિ ॥

રુચકેતું વર્ણન.

ભાવાર્થ—“રુચક તો, જેનું ખીલું નામ રત્નપ્રભા છે, એવી ધર્મા નામની પૃથિવીના ઉપરના ક્ષુલ્લક બે પ્રતરવાળા—મેરુપર્વતના મધ્યમાં ઉપર અને નીચેના ભાવથી રહેલ ચતુષ્કોણ આકૃતિવાળા આઠ પ્રદેશોને ‘રુચક’ કહેવામાં આવે છે. આ આઠ પ્રદેશવાળો રુચક, મધ્યલોકનો મધ્ય છે અને દિશા—વિદિશાઓનું મૂળ છે.”

વિવેચન—આઠ પ્રકારવાળી પૃથ્વીઓમાં ધર્મા નામની એક પૃથ્વી છે, જેનું ખીલું નામ રત્નપ્રભા છે. ત્યાં મધ્યમાં મેરુપર્વત છે અને ત્યાં લંબાઈ અને પહોળાઈથી દરેક રજ્જુપ્રમાણવાળા સર્વ પ્રતરોમાં ક્ષુલ્લક (તીર્છાલોકનાં મધ્યભાગમાં વર્તનાર આ બંને છે. ઉપરના ક્ષુલ્લકની અવધિ કરી ઉંચે પ્રતરવૃદ્ધિ છે. નીચેના ક્ષુલ્લકની અવધિ કરી અધઃપ્રતરની વૃદ્ધિ પ્રવૃત્ત (પ્રવર્તેલ) છે. એથી શેષની અપેક્ષાએ આ બંને લઘુતર રજ્જુપ્રમાણ આયામ—વિષ્કંભવાળા, વૃદ્ધિ—હાનિ વગરના લોકના બહુસમ—બે ભાગો સમજવા.) બે આકાશપ્રદેશના પ્રતરો ઉપર—નીચે ભાવથી છે. તે બંનેનું મેરુના મધ્યપ્રદેશમાં મધ્ય મેળવાય છે. તે મધ્યમાં ઉપરના પ્રતરના જે ચાર આકાશપ્રદેશો છે અને નીચેના પ્રતરના જે ચાર આકાશપ્રદેશો છે, તે આઠ પ્રદેશોની શાસ્ત્રમાં ‘રુચક’ એવી પરિભાષા છે. વળી આ આઠ પ્રદેશવાળો રુચક, સઘળા તીર્છાલોકના મધ્યમાં વર્તનાર, ગાયના સ્તનના આકારવાળો, ક્ષેત્રથી છ દિશાઓનું અને ચાર વિદિશાઓનું મૂળ છે.

૦ આ રુચક તીર્છાલોકનો મધ્ય કહેવાય છે, લોકનો મધ્ય નહિ, કેમ કે—ભગવતી આદિમાં રત્નપ્રભા—ધનોદધિ—ધનવાત—તનુવાતોને અને આકાશના અસંખ્યાત ભાગને ઉલ્લંઘીને લોકના મધ્યની વ્યવસ્થા છે. કહ્યું છે કે—‘ધર્મા—ધનોદધિ—ધનવાત—તનુવાતોને અને આકાશના અસંખ્ય ભાગને ઉલ્લંઘીને લોકનો મધ્ય કહેલો છે. આલોકના મધ્યથી ઉંચે અને નીચે સંપૂર્ણ સાત રજ્જુઓ હોય છે.

૦ આ જ રુચકથી દિશાઓ અને વિદિશાઓ પેદા થાય છે. વિજયદ્વારના અનુસારે પહેલી દિશા ‘પૂર્વ,’ ત્યાર બાદ અવશિષ્ટ દિશાઓ પ્રદક્ષિણથી થાય છે. ઊર્ધ્વદિશાને વિમલા કહેવાય છે અને નીચેની દિશાને તમા કહેવાય છે. (પૂર્વ, પૂર્વ—દક્ષિણ (અગ્નિકોણ), દક્ષિણ, દક્ષિણ—પશ્ચિમ (નૈઋત્યકોણ), પશ્ચિમ, પશ્ચિમ—ઉત્તર (વાયવ્યકોણ), ઉત્તર, ઉત્તર—પૂર્વ (ઇશાનકોણ), ઊર્ધ્વ, અધોદિશા, એમ દિશાઓના દશ પ્રકારો છે. એ દશના ઐન્દ્રી—આગ્નેયી—ચામ્યા—નૈરૂતી—વારૂણી—વાયવ્યા—સૌમ્યા—ઐશાની—વિમલા અને તમા, એ અનુક્રમે નામો આ સર્વ નામો ગુણુનિષ્પન્ન છે. જેમ કે—જે દિશાનો સ્વામી ઇન્દ્ર છે, તે ‘ઐન્દ્રી’દિશા કહેવાય છે. એ પ્રમાણે અગ્નિ—યમ—નૈઋત—વરૂણ—વાયુ—સોમ—ઇશાનદેવો જેના સ્વામી છે, તે ‘આગ્નેયી’ વગેરે કહેવાય છે. ઊર્ધ્વદિશા પ્રકાશથી યુક્ત હોવાથી એને ‘વિમલા’ કહે-

વામાં આવે છે અને અધોદિશા અધકારથી યુક્ત હોવાથી એને 'તમા' કહેવામાં આવે છે. દિશાઓનો આકાર ગાડીની ઉધ જેવો છે, અર્થાત્ ગાડીનો ઉંટડો ઉંચો કરીને ગાડીને ઉંધી રાખવાથી જે આકાર જોવામાં આવે, તેવો આનો આકાર છે. જ્યારે વિદિશાઓનો આકાર મુક્તાવલી (મોતીની માળા) જેવો છે. ઊર્ધ્વદિશા અને અધોદિશાનો આકાર તો રચક જેવો છે.)

૦ રચકથી આરંભ હોવાથી સઘળી દિશાઓ સાદિ છે અને ખાલ્ય, અલોકના આકારની અપેક્ષાએ અનંત છે. એ અપેક્ષાએ દશ પણ દિશાઓ અનંતપ્રદેશ આત્મક છે.

૦ ત્યાં રચકથી બહાર ચારેય દિશાઓમાં (રચકથી નીકળે છે. દરેકને આદિમાં બે બે આકાશપ્રદેશો હોય છે. તેની આગળ ચાર, તેની આગળ છ અને તેનાથી આગળ આઠ આકાશપ્રદેશો હોય છે. આ પ્રમાણે બે બે પ્રદેશની ઉત્તરોત્તર શ્રેણિની વૃદ્ધિ થાય છે. (લોકને આશ્રી અસંખ્યાત પ્રદેશવાળી છે.) સિન્ન સિન્ન સમજવું.

૦ તેથી આ પૂર્વ આદિ ચાર મહા દિશાઓ ગાડાના ઉધના આકારની છે. (લોકને આશ્રી મૃદંગના આકારની છે અને અલોકને આશ્રી ગાડાના ઉધના આકારની છે.)

૦ દિશાના ચાર અંતરાલકોણોમાં (વિદિશાઓમાં) એક એક આકાશપ્રદેશથી નિષ્પન્ન, ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિથી રહિત અને તૂટી ગયેલી મોતીની માળાના આકારની છે. આ ચાર વિદિશાઓ હોય છે. (આગ્નેયીદિશાની અપેક્ષાએ એની આદિમાં રચક છે. એ રચકથી નીકળે છે. એની આદિમાં એક પ્રદેશ છે. એ એક પ્રદેશના વિસ્તારવાળી છે. તે ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિથી રહિત છે. લોકને આશ્રી તે અસંખ્ય પ્રદેશવાળી છે, જ્યારે અલોકને આશ્રી એ આદિઅનંત પ્રદેશવાળી છે. લોકને આશ્રી તે આદિ-અંતથી યુક્ત છે, જ્યારે અલોકને આશ્રી સાદિઅનંત છે. એને તૂટી ગયેલી મોતીની માળાના આકારની કહેલી છે. નૈઋતી વગેરે વિદિશાઓ આગ્નેયીની માફક જાણવી.)

૦ ઊર્ધ્વદિશા તો, ચાર આકાશપ્રદેશોને આદિમાં કરીને, ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિરહિત હોવાથી ચાર પ્રદેશવાળી જ છે. રચકસમાન અને ચતુષ્કોણ દંડ આકારવાની એક જ હોય છે. (વિમલાદિશાની આદિમાં રચક છે. એ રચકથી નીકળે છે. તેની આદિમાં ચાર પ્રદેશો છે. તે બે પ્રદેશની વિસ્તારવાળી છે. તે ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિથી રહિત છે. એ લોકને આશ્રી અસંખ્યાત પ્રદેશવાળી છે, જ્યારે અલોકને આશ્રી અનંતપ્રદેશ આત્મક છે. વળી લોકને આશ્રી સાદિ-સાંત છે, જ્યારે અલોકને આશ્રી સાદિઅનંત છે. એને રચકને આકાર કહેલી છે.

૦ અધોદિશા પણ આવા પ્રકારવાળી (તમાદિશા પણ) વિમલાની માફક જાણવી. આ બધું નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ જાણવું.

૦ બ્યવહારનયની અપેક્ષાએ, જ્યાં સૂર્ય ઉગે છે, તે પૂર્વદિશા અને જ્યાં સૂર્ય આથમે છે, તે પશ્ચિમદિશા, કર્ક-સિંહ-કન્યા-તુલા-વૃશ્ચિક-ધન, એમ છ રાશિઓમાં જ્યાં રહેલો

સૂર્ય ફરે છે, તે દક્ષિણદિશા. મકર-કુંભ-મીન-મેષ-વૃષભ-મિથુનરૂપ છ રાશિઓમાં બધાં રહેલો સૂર્ય ફરે છે, તે ઉત્તરદિશા. આવો સૂર્યકૃત નિયમ છે. આવી રીતે વિદિશાઓ પણ બાણવી.

તત્રાધોલોકસ્વરૂપં પૃથિવીભેદેનોચ્યતે—

રત્નશર્કરાવાલુકાપદ્મધૂમતમોમહાતમઃપ્રમાપરપર્યાયા ધર્માવંશાશૈલાજ્ઞનારિષ્ટામધામાધવ-
ત્યભિધાનાસ્સપ્ત પૃથિવ્યોઽધોઽધઃ પૃથુતરાઃ ॥ સૂત્ર-૧૯ ॥

રત્નેતિ । રત્નાદીનાં મહાતમઃપર્યન્તાનાં દ્વન્દ્વઃ પ્રમાશબ્દસ્ય પ્રત્યેકમભિસમ્બન્ધઃ, તેન રત્નપ્રમે-
ત્યાદિરર્થો વિજ્ઞેયઃ, રત્નાદીનાં પ્રમાયોગાદ્ગોત્રેણોત્કર્ત્તનમ્, અથવા પ્રમાશબ્દસ્વભાવવાચી પ્રાચુર્યેણ
રત્નસ્વભાવા રત્નમયી રત્નબહુલા વૈત્યર્થઃ एवं શર્કરાપ્રમાદાવપિ । નામ તાસામાહ ધર્મેતિ, તથા ચ
પ્રથમા પૃથ્વી નામ્ના ધર્મા ગોત્રેણ રત્નપ્રમા દ્વિતીયા નામ્ના વંશા ગોત્રેણ શર્કરાપ્રમેત્યેવં ભાવ્યમ્,
પૃથિવ્ય ઇતિ, પદમિદમધિકરણવિશેષપ્રતિપત્યર્થ, યથા ચ સ્વર્ગવિમાનપટલાનિ ભૂમિમનાશ્રિત્યાવસ્થિતાનિ
ન તથા નારકાવાસાઃ, કિન્તર્હિ ? ભૂમિમાશ્રિત્ય વ્યવસ્થિતા ઇતિ ભાવઃ, સપ્તગ્રહણં ન્યૂનાધિકસંખ્યા-
વ્યવચ્છેદાય, અધોઽધ ઇતિ, સપ્તાપિ ભૂમયો નોર્ધ્વતિર્યક્પ્રચયેનાવસ્થિતા અપિ ત્વધોઽધ એવેતિ ભાવઃ ।
પૃથુતરા ઇતિ, ઉપર્યુપરિતનપૃથિવ્યપેક્ષ્યાઽધોઽધઃ પૃથિવીનામાયામવિષ્કમ્ભામ્યાં મહત્તમત્વં, તથાહિ વિષ્ક-
મ્ભાયામામ્યાં રત્નપ્રમૈકરજ્જુપ્રમાણા, શર્કરાપ્રમા રજ્જુદ્વયપ્રમાણા, વાલુકાપ્રમા રજ્જુત્રયપ્રમાણેત્યેવંરૂપેણ
ભાવ્યા, તથા રત્નપ્રમાવાહલ્યં અશીતિસહસ્રાધિકૈકલક્ષયોજનમિતમ્, દ્વિતીયાયા દ્વાવિંશતિસહસ્રોત્તરલક્ષ-
પ્રમાણં તૃતીયાયા અષ્ટાવિંશતિસહસ્રોત્તરલક્ષપ્રમાણં ચતુર્થ્યાઃ વિંશતિસહસ્રોત્તરલક્ષપ્રમાણમ્ પચ્ચમ્યા અષ્ટા-
દશસહસ્રોત્તરલક્ષપ્રમાણં ષષ્ઠચાષ્ઠોદશસહસ્રોત્તરલક્ષપ્રમાણં સપ્તમ્યાસ્તુ સહસ્રાષ્ટકોત્તરલક્ષપ્રમાણમિતિ ।

ત્યાં અધોલોકનું સ્વરૂપં પૃથિવીના ભેદથી કહેવાય છે.

અધોલોકનું સ્વરૂપં.

ભાવાર્થ—“રત્નપ્રભા-શર્કરાપ્રભા-વાલુકાપ્રભા-પદ્મપ્રભા-ધૂમપ્રભા-તમઃપ્રભા અને મહા-
તમઃપ્રભારૂપ બીજા પર્થાયવાણી, ધર્મા-વંશા-શૈલા-અંજના-અરિષ્ટા-મધા અને માધવતી
નામવાળી સાત પૃથિવીઓ નીચે નીચે વિશાલતર-પહોળી પહોળી છે.”

વિચેચન-રત્ન વગેરેના પ્રભાયોગથી, ગોત્રથી કથન છે. અથવા પ્રભા શબ્દ સ્વભાવ-
વાચક છે. પ્રચુરતાથી રત્નસ્વભાવવાળી-રત્નમયી અથવા રત્નગણુલા ‘રત્નપ્રભા’ છે. આ

૧. અસ્યાઃ પૃથિવ્યાઃ કાણ્ડત્રયં સ્વરકાણ્ડપંક્તિવત્કાણ્ડજલવત્કાણ્ડમેદાત્, તત્ક્રમેણ ચ પોદશ-
ચતુરશીત્યર્શીતિયોજનસહસ્રવાહલ્યવિભાગાત્મકમ્, સ્વરકાણ્ડં પોદશવિધરત્નાત્મકત્વાત્ પોદશવિધમ્, તત્ર
યઃ પ્રથમો માગો રત્નકાણ્ડં નામ તદ્વયોજનશતાનિ વાહત્યેન, એવમન્યાન્યપિ પચ્ચદશ માધ્યાનિ રત્ન-
વિશેષમવાનિ ચેતિ ॥

પ્રમાણે શર્કરાપ્રભા આદિમાં પણ સમજવું. તથાચ પહેલી પૃથ્વી નામથી ધર્માગોત્રથી રત્ન-પ્રભા અને બીજી પૃથ્વી નામથી વંશાગોત્રથી શર્કરાપ્રભા, એ પ્રમાણે સર્વત્ર વિચારવું.

૦ પૃથિવી એવું પદ અધિકરણવિશેષના પ્રતિપત્તિ માટે છે. જેમ સ્વર્ગના વિમાનના પટલો ભૂમિના આધાર વગર રહેલા છે, તેમ નારકાવાસો નથી, પરંતુ ભૂમિના આધારે વ્યવસ્થિત છે.

૦ પૃથિવીઓમાં સંખ્યાવાચક સાત પદનું ગ્રહણ ન્યૂન-અધિક સંખ્યાના વ્યવચ્છેદ માટે છે.

૦ સાત પણ પૃથિવીઓ ભિન્ન, તિર્થંક પ્રચય(વિસ્તારવૃદ્ધિ)થી અવસ્થિત નથી, પરંતુ અધોઅધ:-નીચે નીચે જ છે.

૦ ઉપર ઉપરની પૃથિવીઓની અપેક્ષાએ નીચે નીચેની પૃથિવીઓ આયામ (લંબાઈ) અને વિષ્કંભ(પહોળાઈ)થી મહત્તમ (ખૂબ મોટી) છે. તે આ પ્રમાણે:-વિષ્કંભ-આયામથી રત્નપ્રભા એક રજ્જુપ્રમાણુવાળી, શર્કરાપ્રભા એ રજ્જુપ્રમાણુવાળી અને વાલુકાપ્રભા ત્રણ રજ્જુપ્રમાણુવાળી, આવી રીતે મહત્તમપણું વિચારવું. તેમજ રત્નપ્રભાની બારાઈ એક લાખ એંશી હજાર ભેજનની છે, બીજીની બારાઈ એક લાખ બત્રીશ હજાર ભેજનની છે, ત્રીજીની બારાઈ એક લાખ અઠ્ઠાવીશ હજાર ભેજનની છે, ચોથીની બારાઈ એક લાખ વીશ હજાર ભેજનની છે, પાંચમીની બારાઈ એક લાખ અઠાર હજાર ભેજનની છે, છઠ્ઠીની બારાઈ એક લાખ સોળ હજાર ભેજનની છે અને સાતમીની બારાઈ એક લાખ આઠ હજાર ભેજનની છે.

एतासां पृथिवीनां किं निरालम्बनत्वं सालम्बनत्वं वेत्यत्राह—

ताश्च प्रत्येकमनुक्रमतो घनोदधिघनवातानुवाताकाशैर्लब्धप्रतिष्ठा वलयिताश्च ॥ सूत्र-२० ॥

તાશ્ચેતિ । પૃથિવ્યઃ પુનરિત્યર્થઃ, ન હ્યવ્યવધાનેન રત્નપ્રભાદયર્શર્કરાપ્રભાદિષુ પ્રતિષ્ઠિતા નાપિ નિરાલમ્બના અપિ તુ પ્રત્યેકં પૃથિવ્યોઽનુક્રમં ઘનોદધ્યાદિષુ પ્રતિષ્ઠિતા इति भावः, तथा च रत्नप्रभा घनोदधौ घनोदधिश्च घनवाते स च तनुवाते सोऽप्याकाशे ततोऽधश्शर्कराप्रभा सापि घनोदधावित्येवं पृथिवीनां प्रैतिष्ठितत्वमाकाशान्तु स्वस्मिन्नेव प्रतिष्ठितं नत्वाधारान्तरसमासादितप्रतिष्ठं, सर्वद्रव्याधार-तया तत्सिद्धेः, तस्यैवाधाराधेयरूपत्वाच्चेति तात्पर्यार्थः । घनोदधीति, घनः स्थानीभूतोदक एवोद-

૧. ईषत्प्राग्भारा तु पृथिवी आकाशप्रतिष्ठितैव, तथा पृथिवीप्रतिष्ठितास्त्रसाः स्थावराः प्राणाः प्रायः, आकाशपर्वतविमानप्रतिष्ठा अपि ते, शरीरादिपुद्गला जीवप्रतिष्ठाः जीवेषु तेषा स्थितेः, जीवाः कर्मप्रतिष्ठाः अनुदयावस्थकर्मपुद्गलसमुदायरूपेषु कर्मसु ससारिजीवानामाश्रितत्वात् । नारकादिभावेन कर्मभिर्जीवाः प्रतिष्ठिता वा । अजीवा जीवसङ्गृहीताः मनोभाषादिपुद्गलाना जीवैस्सङ्गृहीतत्वात् सम्राज-सम्राहकभावेनेदम् । पूर्वत्रत्वाधाराधेयभावेन । जीवा अपि कर्मसङ्गृहीताः समारिजीवानामुदयप्रागतकर्मवश-वर्त्तित्वात् ये यद्वशास्ते तत्र प्रतिष्ठिता एवेति ॥

ધિવનોદધિઃ, અયં બાહલ્યેન વિંશતિયોજનસહસ્રપરિમિતે મધ્યમાગે, ઘનઃ પિણ્ડીભૂતો વાતો ઘનવા-
તોઽસંહ્યેયયોજનસહસ્રપરિમિતો વાહલ્યેન મધ્યમાગે, તનુશ્વાસૌ વાતશ્ચ તનુવાતોઽસંહ્યેયયોજનસહસ્ર-
પરિમિતો બાહલ્યેન મધ્યમાગે, આકાશોઽવકાશાન્તરં અસંહ્યેયયોજનસહસ્રપરિમિતં બાહલ્યેન મધ્યમાગે,
એતે હિ મધ્યમાગં યથોક્તપ્રમાણવાહલ્યાસ્તતઃ પ્રદેશપ્રદેશહાન્યા હીયમાનાઃ સ્વસ્વપૃથિવીપર્યન્તેષુ તનુતર-
ભૂતાઃ, તનુતરીભૂત્વા ચ સ્વસ્વપૃથિવીં વલયાકારેણ વેષ્ટયિત્વા સ્થિતાઃ, અતઃ એવામૂનિ વલયાન્યુચ્યન્તે
તેષામુચ્ચૈસ્ત્વં સ્વસ્વપૃથિવ્યનુસારેણેત્યાશયેનાહ વલયિતાશ્ચેતિ, ઘનોદઘ્યાદિભિર્વલયાકારેણ વેષ્ટિતા इत्यर्थः ॥

આ પૃથિવીઓ શું સાલંબન છે કે નિસાલંબન ? આના જવાબમાં જણાવે છે કે—

પૃથિવીઓનું વણું ન.

ભાવાર્થ—“વળી તે પૃથિવીઓ દરેક, અનુક્રમથી ઘનોદધિ-ઘનવાત-તનુવાત-આકા-
શોથી પ્રાપ્ત પ્રતિષ્ઠાવાળીઓ અને વલયના આકારે વેષ્ટિત છે.”

વિવેચન—વળી તે સાત પૃથિવીઓ, વ્યવધાન વગર, ખરેખર, રત્નપ્રભા વગેરે પૃથિ-
વીઓ, શર્કરાપ્રભા આદિના આધારે પ્રતિષ્ઠિત નથી, આલંબન વગરની પણ નથી, પરંતુ
પ્રત્યેક પૃથિવી ક્રમસર ઘનોદધિ આદિના આધારે પ્રતિષ્ઠિત (રહેલી) છે. તથાચ રત્ન
પ્રભા ઘનોદધિના આધારે છે, ઘનોદધિ ઘનવાતના આધારે છે, ઘનવાત તનુવાતના આધારે
છે અને તનુવાત આકાશના આધારે છે. તેનાથી નીચે શર્કરાપ્રભા છે. તે શર્કરાપ્રભા
પણ ઘનોદધિના આધારે છે. એમ પૂર્વકથિત ક્રમથી પૃથિવીઓનું પ્રતિષ્ઠિતપણું છે.
(ઘનિતપ્રાગ્ભાસ નામક પૃથિવી તે આકાશના આધારે જ રહેલ છે. તેમજ પૃથિવીના આધારે
રહેલ ત્રસ-સ્થાવર જીવો પ્રાયઃ છે. અર્થાત્ આકાશ-પર્વત-વિમાનના આધારે પણ રહેલ
ત્રસ-સ્થાવર જીવો છે. શરીર આદિ પુદ્ગલો જીવના આધારે રહેલ છે, કેમ કે-જીવોમાં
શરીર આદિ પુદ્ગલોની સ્થિતિ છે. જીવો કર્મના આધારે રહેલ છે, કેમ કે-ઉદયની અવ-
સ્થા વગરના કર્મના સમુદાયરૂપ કર્મો સંસારી જીવોના આશ્રયરૂપ છે. અથવા નારક આદિ
ભાવથી કર્મોથી જીવો પ્રતિષ્ઠિત છે.

૦ અજીવો જીવથી સંગૃહીત છે, કેમ કે-મનોભાષા વગેરે પુદ્ગલો જીવોથી સંગૃહીત
છે. આ સંગ્રાહ્ય સંગ્રાહકભાવથી જાણવું. પૂર્વમાં તે આધારઆધેય ભાવથી જાણવું. જીવો
પણ કર્મોથી સંગૃહીત છે, કેમ કે-સંસારી જીવો ઉદયમાં આવેલ કર્મના વશમાં વર્તે છે.
જે જેને આધીન હોય, તે તેના આધારે રહેલ છે એમ જાણવું.) આકાશ તે પોતાના જ
આધારે રહેલ છે, ખીજાના આધારે રહેલ નથી, કેમ કે-સર્વ દ્રવ્યોના આધારપણાએ તે આકા-
શની સિદ્ધિ છે. તે જ આકાશ સ્વયં આધારઆધેયરૂપ છે, એમ તાત્પર્ય અર્થ છે.

૦ ઘનોદધિ એટલે ઘાટું થયેલું પાણી. એ જ સમુદ્ર ‘ઘનોદધિ’ કહેવાય છે. આ
જડાર્થની અપેક્ષાએ વીશ હજાર જોજનપરિમાણુવાળા મધ્યભાગમાં છે. ઘનવાત એટલે ઘાટો
પતન, અસંખ્યાત હજાર જોજનપરિમાણુવાળો આ જડાર્થની અપેક્ષાએ મધ્યભાગમાં છે.

તનુવાત એટલે પાતળો પવન, અસંખ્યાત હજાર જોજનપરિમાણુવાળો જડાર્ધની અપેક્ષાએ મધ્યભાગમાં છે. આકાશ એટલે બીજો અવકાશ, અસંખ્યાત હજાર જોજનપરિમાણુવાળો જડાર્ધની અપેક્ષાએ મધ્યભાગમાં છે.

૦ ખરેખર, આ ધનોઢધિ આદિ મધ્યભાગમાં જડાર્ધની અપેક્ષાએ પૂર્વકથિત પ્રમાણુવાળા છે. ત્યાર બાદ પ્રદેશ પ્રદેશની હાનિથી હીયમાન, પોતપોતાની પૃથિવીના પર્યન્તોમાં તનુતરભૂત થયેલા અને તનુતર થઈને વલયના આકારથી વીંટીને રહેલા છે. એથી જ આ વલયો કહેવાય છે. તેઓની ઝાંઝાઈ પોતપોતાની પૃથિવીના અનુસારે છે. આવા આશયથી કહે છે કે-‘વલયિતાશ્ચ ।’ વલયના આકારે ધનોઢધિ આદિથી આ સાત પૃથિવીઓ વેષિત છે.

व्यावर्णितस्वरूपेऽस्मिन् लोके रत्नप्रभादिप्रृथिवीषु प्रत्येकमूर्ध्वमधश्चैकैकं योजनसहस्रं विहाय मध्ये नरका भवन्ति महातमःप्रमायान्तु मध्ये त्रिषु सहस्रेष्वेव नरका भवन्ति तेषु कुत्र कियदायुष्काः क्रीड-
शाश्च नारका वसन्तीति शङ्कायामाह—

एतस्मिन् लोके रत्नप्रभादिक्रमेणोत्कर्षत एकत्रिसप्तदशसप्तदशद्वाविंशतित्रयस्त्रिंशत्सागरो-
पमायुष्का जघन्यतां दशवर्षसहस्रैकत्रिसप्तदशसप्तदशद्वाविंशतिसागरोपमायुष्का । अनवरता-
शुभतरत्नेभ्योपरिणामशरीरवेदनाविक्रिया अन्योन्योदीरितदुःखा नारका वसन्ति ॥सूत्र-२१॥

एतस्मिन् लोक इति । अथोलोके व्यावर्णितस्वरूप इत्यर्थः, रत्नप्रभादिक्रमेणेति, रत्नप्रभाया-
मुत्कर्षणैकसागरोपमायुष्काश्चर्कराप्रभायां त्रिसागरोपमायुष्कास्तृतीयायां सप्तसागरोपमायुष्कास्तुर्यायां
दशसागरोपमायुष्काः पञ्चम्यां सप्तदशसागरोपमायुष्काः षष्ठ्यां द्वाविंशतिसागरोपमायुष्कास्सप्तम्यां
त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमायुष्का नारका निवसन्तीति भावः । किमेतन्न्यूनायुष्का न निवसन्तीत्यत्राहोत्कर्षेन
इति, नन्वेवं कुत्र कियन्न्यूनायुष्का वासयोग्या इत्यत्राह जघन्यत इति, प्रथमायां दशवर्षसहस्राणि
द्वितीयायामेकसागरोपमां तृतीयायां त्रीणि सागरोपमाणि तुर्यायां सप्तसागरोपमाणि पञ्चम्यां दशसाग-
रोपमाणि षष्ठ्या सप्तदशसागरोपमाणि सप्तम्यां द्वाविंशतिसागरोपमाणि तेषां जघन्या स्थितिरिति

૧. રત્નપ્રભાયા પ્રૃથિવ્યામાયામવિષ્કમ્ભામ્યાં નરકા દ્વિવિધાઃ મહ્યેયવિસ્તૃતા અસહ્યેયવિસ્તૃતાશ્ચેતિ
તત્ર યે સહ્યેયવિસ્તૃતાસ્તે મહ્યેયાનિ યોજનસહસ્રાણિ આયામવિષ્કમ્ભેણ, મહ્યેયાનિ યોજનસહસ્રાણિ પરિ-
ક્ષેપેણ પ્રગ્નપ્તાઃ ચેડમહ્યેયવિસ્તૃતાસ્તે અમહ્યેયાનિ યોજનસહસ્રાણિ આયામવિષ્કમ્ભેણ, અમહ્યેયાનિ
યોજનસહસ્રાણિ પરિક્ષેપેણ, એવં ષષ્ઠપૃથિવી યાવત્ । સપ્તમપૃથિવ્યાં દ્વિવિધાઃ મહ્યેયવિસ્તૃત એકઃ, સ
ચાપ્રતિષ્ઠાનાભિધાનો નરકેન્દ્રકોઽવમાતવ્યઃ । અમહ્યેયવિસ્તૃતાશ્ચત્વારઃ, ચે અમહ્યેયવિસ્તૃતાસ્તેડમહ્યેયાનિ
યોજનગતમહસ્રાણિ આયામવિષ્કમ્ભેણ, અમહ્યેયાનિ યોજનસહસ્રાણિ પરિક્ષેપેણ । અપ્રતિષ્ઠાનાભિધાનશ્ચ
એકં યોજનગતમહસ્રાણિ આયામવિષ્કમ્ભેણ, ત્રીણિ યોજનગતમહસ્રાણિ ષોડશસહસ્રાણિ દ્વે યોજનગતે સપ્તવિંશ-
ત્યધિકે ત્રયઃ કોગા અષ્ટાવિંશં ધનુઃગતં ત્રયોદશગુલાનિ અર્ધાંદુગુલશ્ચ કિંચિદ્વિશેષાધિકં પરિક્ષેપેણેતિ ॥

भावः । नारकाणां लेश्यादिदुःखानाहानवरतेति, अनवरतं या अशुभतरा लेश्यापरिणामशरीरवेदनावि-
क्रियास्तास्सन्त्येषामिति तादृशाः, अर्शआदित्वान्मत्वर्थीयोऽच्प्रत्ययः । नरकगतिनरकपञ्चेन्द्रियजात्योर्नि-
यमादशुभतरलेश्यादिभिस्सम्बन्धः, निमेषमात्रमपि कदाचिन्न शुभलेश्यादीनां सम्भव इति सूचयितुमन-
वरतेति लेश्यादीनां विवेचनम् । कापोतनीलकृष्णास्तिस्र एव तीव्रतातारतम्येन नारकाणां भवन्ति तथापि
लेश्येति, सामान्यत उक्तिर्नारकाणां सम्यक्वप्रतिपत्तेष्वपि लेश्याः सम्भवन्तीति च सूचयितुम् । तत्र प्रथ-
मायां कापोता तीव्रा, द्वितीयायां सैव तीव्रतरा, तृतीयायां कापोता तीव्रतमा तीव्रा च नीला, तुर्यायां नीला
तीव्रतरा, पञ्चम्यां तीव्रतमा नीला तीव्रा कृष्णा च, षष्ठ्यां तीव्रतरा कृष्णा, सप्तम्यां तीव्रतमा कृष्णैवेति ।
अशुभतराः पुद्गलपरिणामाः स्पर्शरसगन्धवर्णशब्दसंस्थानभेदगतिबन्धागुरुलघुनामानो दश तैर्यथायोगं
सन्तप्ता वेदितव्याः । अशुभतरदेहा अशुभनामकर्मोदयात्सर्वाण्यङ्गोपाङ्गादीनि तद्देहैश्वशुभानि नियमेन
हुण्डशरीराणि बीभत्मानि, तेषां हि द्विविधानि शरीराणि, भवधारकाणि उत्तरवैक्रियाणि च, जघन्ये
नाङ्गुलासंख्येयभागप्रमाणं भवधारकं सर्वासु, उत्कर्षेण सप्त धनूषि त्रयो हस्ताः षट् चाङ्गुलानि
प्रथमायामुत्सेधाङ्गुलमधिकृत्येदम्, अधोऽधोऽन्यासु च द्विगुणवृद्ध्या विज्ञेयम् । उत्तरवैक्रियन्तु प्रथमायां
जघन्येनाङ्गुलसंख्येयभागप्रमितमन्यासु च, उत्कर्षेण पञ्चदश धनूष्यर्धतृतीयाश्च रत्नयः प्रथमायामेतदेव
द्विगुणं द्वितीयस्यामेवं तावज्ज्ञेयं यावत्सप्तम्यां धनुस्सहस्रमिति । अशुभतराश्च वेदनाः, नरकेषु अधोऽ-
धशीतोष्णौदिप्रयुक्ता विचित्रा वेदितव्याः, अशुभतरा विक्रिया नारकाणां भवन्ति, शुभं करिष्याम
इत्यशुभतरमेव विकुर्वते दुःखाभिहतमानसाश्च दुःखप्रतीकारं चिकीर्षवो गरीयस एव ते दुःखहेतून् विकुर्वते
इति भावः । किमेषां शीतोष्णजनितमेव दुःखमुतान्यथापीत्यत्राहान्योऽन्योदीरितदुःखा इति, भवप्रत्यय-
विभङ्गज्ञानानुगतत्वान्मिथ्यादृष्टयो दूरादेव दुःखहेतूनवगत्योत्पन्नदुःखाः प्रत्यासत्तौ परस्परालोकनाच्च
समुज्ज्वलितक्रोधकृशानवोऽभिघातादिभिरुदीरितदुःखा भवन्ति, सम्यग्दृष्टयस्तु संज्ञित्वादेवातीतजन्मन्ध-
नाचारकारिणमात्मानं जानन्तः क्षेत्रस्वभावजानि दुःखानि सहमानाः परैरुदीरितवेदनास्स्वायुःक्षयमुदी-
क्षन्तेऽतिदुःखिताः न पुनर्वेदनास्समुदीरयन्त्यन्यनारकाणाम्, एषामवधिज्ञानं न विभङ्गज्ञानमिति भावः ।
नारका इति, नरको विद्यते एषान्ते नारका नरकेषु भवा इति वा, ननु चन्द्रसूर्यादयो देवाः प्रत्यक्ष-
सिद्धा एव, ये चाप्रत्यक्षा अन्ये देवा मंत्रविद्योपयाचितकादिफलसिद्ध्याऽनुमानतो गम्यन्ते ये पुनर्नार-
कास्ते साक्षादनुमानतो वाऽनुपलभ्यमानत्वेन तिर्यङ्मनुरामरेभ्यो न सर्वथा भिन्नजातीयास्सन्ति स्वरवि-
षाणवदिति चेन्नैवम्, सर्वज्ञप्रत्यक्षविषयत्वेन सर्वथाऽनुपलभ्यमानत्वस्यासिद्धित्वात् । अस्मत्प्रत्यक्षा-

१. शीतोष्णबुभुक्षापिपासाखर्जूरतन्त्रभयशोकजराव्याधिरूपा दशविधा वेदनाः । तिर्यङ्मनुष्यभवा-
न्नरकेषूपन्नास्सत्त्वा अन्तर्मुहूर्तेन निर्लूनाण्डजसन्निभानि शरीराण्युत्पादयन्ति, पर्याप्तिभावमागताश्चातिभया-
नकान् शब्दान् परमाधार्मिकजनितान् शृण्वन्ति हत, छिन्द, भिन्तेत्येवं रूपान् । श्रुत्वा ते भयोद्भ्रान्त-
लोचना नष्टान्तःकरणा नष्टसज्ञाश्च का दिशं ब्रजामः कुत्र वैतद्दुःखस्य त्राणं स्यादिति काक्षन्ति, खदि-
राङ्गारसनिभा ज्वाला ज्योतिर्मयी भूमिमाक्रमन्तो दह्यमानाः करुणमाक्रन्दन्तीत्यादिरूपेण वेदना विज्ञेयाः ॥

વિષયવાન્ન તત્તિસદ્ધિરિતિ તુ એકસ્યાપ્રત્યક્ષસ્યાપિ અપરપ્રત્યક્ષવિષયત્વે વાધકાભાવેન વ્યુદસનીયમ્, ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષસ્યોપચારમાત્રેણૈવ પ્રત્યક્ષત્વાચ્ચ, સન્તિ કેચિત્પ્રકૃષ્ટપાપફલભોક્તારસ્તસ્ય કર્મફલત્વાત્ જઘન્યમધ્યમફલભોગિતિર્યદ્નરવત્, યે ચ પ્રકૃષ્ટપાપફલભોગિનસ્તે નારકા इत्यनुमानादપિ તત્તિસદ્ધેઃ, ન ચાત્યથં યે દુઃસ્વિતાસ્તિર્યદ્મનુષ્યાસ્ત એવ પ્રકૃષ્ટપાપફલભોગિત્વાનારકવ્યપદેગભાજો નાદૃષ્ટનારકાઃ કેચિદિતિ વાચ્યમ્, નરતિરશ્ચામુત્કૃષ્ટપાપફલભોક્તૃત્વાભાવાત્, યેષામુત્કૃષ્ટપાપફલભોગસ્તૈશ્ચ સંસવદ્ધિ-સ્સર્વૈરપિ દુઃસ્વપ્રકારૈર્યુતૈર્મવિતવ્યં, ન ચૈવમતિદુઃસ્વિતાનામપિ તિર્યગાદીનાં દૃશ્યતે, આલોકતરુચ્છાયા-શીતપવનસરિત્સરઃકૂપજલાદિસુખસ્યાતિદુઃસ્વિતેષ્વપિ તેપુ દર્શનાત્, છેદનભેદનપાચનદહનદમ્બનવજ્ર-કણ્ટકશિલાસ્ફાલનાદિભિશ્ચ નરકપ્રસિદ્ધૈઃ પ્રકારૈર્દુઃસ્વસ્યાદર્શનાદિતિ ॥

કથિત સ્વરૂપવાળા આલોકમાં રત્નપ્રભા વગેરે પૃથિવીઓમાં દરેકમાં ઉંચે અને નીચે એક એક હબાર જોજન છોડીને મધ્યમાં નરકો હોય છે. મહાતમઃપ્રભામાં તો મધ્યમાં ત્રણ હબાર જોજનમાં જ નરકો હોય છે. તેઓમાં કયાં, કેટલા આયુષ્યવાળા અને કેવા નારકીઓ રહે છે? આવી આશંકામાં કહે છે કે—

નારકીઓનું નિરૂપણ.

ભાવાર્થ—“આલોકમાં રત્નપ્રભા આદિના ક્રમથી ઉત્કર્ષથી (૧) એક (૨) ત્રણ (૩) ૭ (૪) ૧૦ (૫) ૧૭ (૬) ૨૨ (૭) ૩૩ સાગરોપમના આયુષ્યવાળા, જઘન્યથી (૧) ૧૦ હબાર વર્ષના, (૨) ૧ (૩) ૩ (૪) ૭ (૫) ૧૦ (૬) ૧૭ (૭) ૨૨ સાગરોપમના આયુ-ષ્યવાળા નારકીઓ હોય છે અને નિરંતર અશુભતર લેશ્યા-પરિણામ-શરીર-વેદના-વિક્રિયાવાળા, ખસ્ખર ઉદ્ધિરિત દુઃખવાળા નારકીઓ હોય છે.”

વિવેચન—આ કથિત સ્વરૂપવાળા અધોલોકમાં રત્નપ્રભા આદિ ક્રમથી એટલે રત્નપ્રભામાં (રત્નપ્રભા નામક પૃથિવીમાં આયામવિષ્કંભથી નરકો, (૧) સંખ્યાત વિસ્તારવાળા અને (૨) અસંખ્યાત વિસ્તારવાળા—એમ બે પ્રકારના છે. ત્યાં જે નરકો સંખ્યાત વિસ્તારવાળા છે, તેઓ આયામવિષ્કંભથી સંખ્યાત—હબાર યોજનવાળા છે. સંખ્યાતા હબાર જોજનો પરિણેપ(પરિધિ)થી કહેલ છે. જે અસંખ્યાત વિસ્તારવાળા છે, તે નરકો અસંખ્યાત હબાર જોજનોવાળાઓ આયામવિષ્કંભથી છે. અસંખ્યયાત હબાર જોજનો પરિણેપથી સમજવાં. આ પ્રમાણે છટ્ટી પૃથિવી સુધી બાણુવું. માતમી પૃથિવીમાં નરકો બે પ્રકારનાં છે. (૧) સંખ્યાત વિસ્તારવાળો એક છે અને તે અપ્રતિષ્ઠાન નામવાળો નરકેન્દ્રક બાણુવો. (૨) અસંખ્યાત વિસ્તારવાળા ચાર નરકો છે, કે જે અસંખ્યાત વિસ્તારવાળા છે. તેઓ અસંખ્યાત લાખ (હબાર) જોજનવાળાઓ આયામવિષ્કંભથી છે. અસંખ્યાત હબાર જોજનો પરિણેપથી છે. અપ્રતિષ્ઠાન નામવાળો છે તે એક લાખ જોજનવાળો આયામવિષ્કંભથી છે. ત્રણ લાખ જોજનો, સોળ હબાર ખસોસત્તાવીશ જોજનો, ત્રણ કોશ એક સો અટ્ટાવીશ ધતુષ્ઠ—તેર અંગુલ અને અર્ધો અંગુલ કાંઈક વિશેષ અધિક પરિણેપથી બાણુવું.) ઉત્કૃષ્ટ-

ભાવથી પહેલી નારકીમાં એક સાગરોપમના આયુષ્યવાળાઓ, બીજી નારકી શર્કરાપ્રભામાં ત્રણ સાગરોપમના આયુષ્યવાળાઓ, ત્રીજી નારકીમાં સાત સાગરોપમના આયુષ્યવાળાઓ, ચોથી નારકીમાં દશ સાગરોપમના આયુષ્યવાળાઓ, પાંચમી નારકીમાં સત્તર સાગરોપમના આયુષ્યવાળાઓ, છઠ્ઠી નારકીમાં બાવીશ સાગરોપમના આયુષ્યવાળાઓ અને સાતમી નારકીમાં તેત્રીશ સાગરોપમના આયુષ્યવાળાઓ નારકના જીવો નિવાસ કરે છે. શું આનાથી ન્યૂન આયુષ્યવાળાઓ નિવાસ કરતાં નથી? આના જવાબમાં કહે છે કે-‘ સ્તુત્કર્ષતઃ । ’ પૂર્વોક્ત સ્થિતિ ઉત્કર્ષથી સમજવી.

શંકા-આ પ્રમાણે કયાં, કેટલા ન્યૂન આયુષ્યવાળા નિવાસયોગ્ય છે? આના જવાબમાં કહે છે કે-જઘન્યથી પહેલી નારકીમાં દશ હજાર વર્ષો, બીજી નારકીમાં એક સાગરોપમ, ત્રીજી નારકીમાં ત્રણ સાગરોપમો, ચોથી નારકીમાં સાત સાગરોપમો, પાંચમી નારકીમાં દશ સાગરોપમો, છઠ્ઠી નારકીમાં સત્તર સાગરોપમો અને સાતમી નારકીમાં બાવીશ સાગરોપમો, એમ નારકી જીવોની જઘન્ય સ્થિતિ છે.

નારકી જીવોના લેશ્યા આદિ હુઃખોને કહે છે કે-અનવરત અશુભતર લેશ્યા-પરિણામ-શરીર-વેદના અને વિક્રિયાવાળા નારકી જીવો હોય છે.

૦ નરકગતિ નરકપંચેન્દ્રિય જાતિમાં નિયમથી અશુભતર લેશ્યા આદિની સાથે સંબંધ હોય છે. નિમેષ માત્ર પણ કદાચિત્ શુભ લેશ્યા આદિનો સંભાવ હોતો નથી. એમ સૂચન માટે અનવરત એવું લેશ્યા આદિનું વિશેષણ છે.

૦ કાપોત-નીલ-કૃષ્ણ, એમ ત્રણ જ તીવ્રતાના તારતમ્યથી નારકી જીવોને હોય છે, તો પણ ‘લેશ્યા’ એવું સામાન્યથી વચન, નારકી જીવોને સમ્યક્ત્વની પ્રતિપત્તિ હોવાથી છ પણ લેશ્યાઓ સંભવે છે, એમ સૂચવવા માટે કહેલું છે.

૦ ત્યાં પહેલીમાં તીવ્ર કાપોતલેશ્યા હોય છે, બીજીમાં તીવ્રતર કાપોતલેશ્યા હોય છે, ત્રીજીમાં તીવ્રતમ કાપોતલેશ્યા અને તીવ્ર નીલલેશ્યા હોય છે, ચોથીમાં તીવ્રતર નીલલેશ્યા હોય છે, પાંચમીમાં તીવ્રતમ નીલલેશ્યા અને તીવ્ર કૃષ્ણલેશ્યા હોય છે, છઠ્ઠીમાં તીવ્રતર કૃષ્ણલેશ્યા હોય છે અને સાતમીમાં તીવ્રતમ કૃષ્ણલેશ્યા જ હોય છે.

૦ અશુભતર, સ્પર્શ-રસ-ગંધ-વાણ-શબ્દ-સંસ્થાન-લેદ-ગતિ-બંધ-અશુરુલઘુ નામ-વાળા દશ પૃદ્ગલના પરિણામો હોય છે. તે પુદ્ગલપરિણામોથી યોગ પ્રમાણે સંતપ્ત નારકી જીવો જાણવા.

૦ અશુભતર દેહવાળા તે નારકીના શરીરોમાં અશુભનામકર્મના ઉદયથી સઘળા અંગ-ઉપાંગ આદિ અશુભ હોય છે, માટે નિયમથી હુંડશરીરો બીભત્સ લાગે છે. ખરેખર, તે નારકીઓને ભવધારણીય અને ઉત્તરવૈકિય-એમ બે પ્રકારના શરીરો હોય છે. જઘન્યથી અંશુલના અસંખ્યાતમા ભાગપ્રમાણનું ભવધારણીયા (ઉત્પત્તિની અપેક્ષાએ) સર્વ નારકોમાં

હોય છે. ઉત્કર્ષથી સાત ધનુષ્ય, ત્રણ હાથ અને છ આંગળનું શરીર પહેલી નારકીમાં છે. ઉત્સેધ અંગુલની અપેક્ષાએ આ માન જાણવું અને નીચે નીચે ખીજી પૃથિવીઓમાં દ્વિગુણ (બે ગુણી) વૃદ્ધિથી જાણવું. ઉત્તરવૈકિય તો પ્રથમ પૃથિવીમાં જન્મ્યથી અંગુલના સંખ્યાતમા ભાગના પ્રમાણવાળું અને ખીજી પૃથિવીઓમાં તેમજ જાણવું. ઉત્કર્ષથી પંદર ધનુષ્ય અને અઢી હાથ પ્રથમ પૃથિવીમાં, આનાથી દ્વિગુણ (ડબલ) ખીજી પૃથિવીમાં. આવું ત્યાં સુધી જાણવું કે-સાતમી પૃથિવીમાં હજાર ધનુષ્ય.

૦ અશુભતર વેદનાઓ નરકોમાં નીચે નીચે શીત-ઊષ્ણ આદિ જન્ય (ઠંડી-ગરમી-ભૂખ-તરસ-ખાજ-પરતંત્રતા-ભય-શોક-જરા-વ્યાધિરૂપ દશ પ્રકારની વેદનાઓ છે. તિર્યચ-મનુષ્ય-ભવમાંથી નરકોમાં ઉત્પન્ન થયેલા જીવો અંતર્મુહૂર્તમાં છિન્નપંખી સરખા શરીરો પેદા કરે છે. પર્યાપ્તિભાવને પામેલા, પરમાધામીઓએ કરેલા અતિ ભયાનક શબ્દોને સાંભળે છે. જેમ કે-‘મારો ! છેદો ! ભેદો ! ઇત્યાદિ શબ્દો.’ તેઓ ભયાનક શબ્દો સાંભળી ભયભ્રાન્ત હોચનવાળા, નષ્ટ અંતઃકરણવાળા અને નષ્ટ સંજ્ઞાવાળા ‘કયી દિશામાં અમે જઈએ ?’ અથવા ‘કયાં આ દુઃખનું રક્ષણ થશે ?’-એમ ચાહે છે. ખેરના અંગારા સરખી, જ્વાળાની જ્યોતિમય ભૂમિમાં પ્રવેશ કરતાં વેંત જ બળતાં, કરુણ આકંઠન કરે છે. ઇત્યાદિ રૂપથી વેદનાઓ જાણવી.) વિચિત્ર વેદનાઓ જાણવી.

૦ અશુભતર વિક્રિયાઓ નારકી જીવોને હોય છે. ‘શુભ અમે કરીશું’-આમ વિચારી અશુભતર જ વિકૃત્તે છે. વળી દુઃખોથી અભિહત મનવાળા અને દુઃખના પ્રતિકારને કરવાની ઇચ્છાવાળાઓ મોટા દુઃખના હેતુઓને જ વિકૃત્તે છે. (અવળા પાસા પડે છે.)

૦ શું આ નારકીઓને શીત-ઊષ્ણજનિત જ દુઃખ છે કે ખીજા પ્રકારે પણ દુઃખ છે ? આના જવાબમાં કહે છે કે-ભવરૂપી નિમિત્તથી જન્ય વિભંગજ્ઞાનવાળા હોવાથી મિથ્યાદષ્ટિઓ દ્વરથી જ દુઃખના હેતુઓને જાણી ઉત્પન્ન દુઃખવાળાઓ, અને નજીકમાં પરસ્પર જોવાથી ક્રોધરૂપી અગ્નિથી સળગતા અભિઘાત આદિથી પ્રેરિત-કૃત દુઃખવાળા થાય છે. સમ્યગ્દષ્ટિઓ તો જ્ઞાની હોવાથી ભૂતકાલીન જન્મમાં અનાચારકારી આત્માને જાણતાં, ક્ષેત્રના સ્વભાવથી થયેલા દુઃખો સહન કરનારા થાય છે. ખીજાઓએ ઉદ્ધરિત (પ્રેરિત-કૃત) વેદનાઓને દુઃખી થયેલા જોયા કરે છે પરંતુ ખીજા નારકીઓને વેદનાઓ આપતાં નથી. આ સમ્યગ્દષ્ટિઓને અવધિજ્ઞાન હોય છે, વિભંગજ્ઞાન હોતું નથી.

૦ નારકો એટલે નરકવાળાઓ કે નરકોમાં પેદા થયેલા સમજવા.

શંકા-ચંદ્ર-સૂર્ય વગેરે દેવો પ્રત્યક્ષથી સિદ્ધ જ છે. જે ખીજા દેવો અપ્રત્યક્ષ છે, તેઓ મંત્ર-વિદ્યા-ઉપયાચિતક(બાધા-માન્યતા વગેરે)થી ક્ષણની સિદ્ધિ હોવાથી અનુમાનથી ગમ્ય છે. પરંતુ જે નારકી જીવો છે, તેઓ પ્રત્યક્ષથી કે અનુમાનથી ઉપલબ્ધિના વિષય નહિ થતાં હોવાથી તિર્યચ-મનુષ્ય-દેવોથી સર્વથા ભિન્ન જાતિવાળા નથી. જેમ કે-ગધેડાને શીંગડાં. માટે નારકી જીવો અતિરિક્ત કેવી રીતે મુનાય ?

સમાધાન—‘અમારા પ્રત્યક્ષનો અવિષય હોવાથી નારકી જીવોની સિદ્ધિ નથી.’ આવી માન્યતાનું ‘એકને અપ્રત્યક્ષ હોવા છતાં બીજાને પ્રત્યક્ષના વિષયપણામાં બાધક નહિ હોવાથી’ ખંઠન કરવું જોઈએ. વળી ઇન્દ્રિયજન્ય પ્રત્યક્ષ વ્યવહાર માત્રથી પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે. પરમ પારમાર્થિક-પ્રત્યક્ષરૂપ કેવલજ્ઞાનથી પ્રત્યક્ષ છે. તર્કથી સિદ્ધિ-કેટલાક ઉત્કૃષ્ટ પાપકૃણને ભોગવનારાઓ છે, કેમ કે-તે નારકી જીવ કર્મકૃણવાળો છે. જેમ કે-મધ્યમ, જ્ઞાન્ય પાપકર્મકૃણભોગી તિર્થંચ-મનુષ્ય. વળી જેઓ ઉત્કૃષ્ટ પાપકૃણને ભોગવનારાઓ છે, તે નારકી જીવો છે. આવા અનુમાનથી પણ તે નારક જીવની સિદ્ધિ છે.

શંકા—જેઓ અત્યંત દુઃખી તિર્થંચ-મનુષ્યો છે, તેઓ જ ઉત્કૃષ્ટ પાપના કૃણના ભોગી હોવાથી નારકીના વ્યવહારને ભાગનારા છે. અપ્રત્યક્ષ નારકો કોઈ નથી ને ?

સમાધાન—મનુષ્યોમાં અને તિર્થંચોમાં તથાવિધ શરીરનો અજ્ઞાવ હોવાથી ઉત્કૃષ્ટ પાપના કૃણના ભોગનો અજ્ઞાવ છે. જેઓને ઉત્કૃષ્ટ પાપના કૃણનો ભોગ છે, તેઓએ સંભવતા સઘળા દુઃખના પ્રકારોથી સહિત હોવું જોઈએ. વળી એ પ્રમાણે અત્યંત દુઃખી તિર્થંચ આદિમાં દેખાતું નથી.

૦ અત્યંત દુઃખી તિર્થંચ આદિમાં પ્રકાશ, વૃક્ષની છાયા, ઠંડો પવન, નદી, સરોવર, ફૂલના જળ વગેરેનું સુખ દેખાય છે.

૦ છેદન-ભેદન, પાચન, હઠન, ઠામ દેવો, વજ્રકંટક, શિલાની સાથે આસ્ત્રાદાન વગેરે જે નરકમાં પ્રસિદ્ધ છે, તેવા દુઃખના પ્રકારોનું તિર્થંચ આદિમાં દર્શન થતું નથી.

નનુ કિમધોલોકે સર્વત્ર નારકા એવ વસન્તિ નાન્યે ઇત્યાશંકાયમાહ—

રત્નપ્રભાયાશ્રાશીતિસહસ્રોત્તરૈકલક્ષયોજનસ્થૂલાયા યોજનસહસ્રપર્યયથ વિહાયાન્તર્જઘન્યતો દશસહસ્રવર્ષાયુષ્ક્રાણામુત્કૃષ્ટતઃ કિશ્ચિદધિકસાગરોપમાયુષ્કાણાં ભવનપતિનાં ભવનાનિ વર્તન્તે । તત્રેવ ભાગાન્તરે રત્નપ્રભીયા નારકા વસન્તિ ॥ સૂત્ર-૨૨ ॥

રત્નપ્રભાયાશ્રેતિ । તસ્યાઃ સ્થૌલ્યમાહાશીતિસહસ્રેતિ, તાવત્સ્થૂલાયાં ન સર્વત્ર ભવનપતીનાં ભવનાનિ કિન્તુ પરિમિતે ભાગે ઇત્યાહ યોજનસહસ્રમિતિ, એકં યોજનસહસ્રપર્યયથૈકં યોજનસહસ્રં વિહાય મય્યેઽષ્ટસપ્તતિસહસ્રાદયે લક્ષ ઇત્યર્થઃ, તત્ર કેપાં નિવાસ ઇત્યત્રાહ ભવનપતીનામિતિ, ભવનાનાં ગૃહ-વિશેષાણાં પતયોઽસુરનાગવિદ્યુત્સુપર્ણાગ્નિવાતસ્તનિતોદધિદ્વીપદિક્કુમારા દશ દેવવિશેષાસ્તેપામિત્યર્થઃ, ભવનમાયામાપેક્ષયા કિશ્ચિન્ન્યૂનોચ્છાયમાનં, પ્રાસાદ આયામદ્વિગુણોચ્છાયઃ, વહિર્વૃત્તાન્યન્તસ્સમચતુર-સ્રાણિ અઘઃકર્ણિકાસસ્થાનાનિ ભવનાનિ, આવાસાસ્તુ કાયમાનસ્થાનીયા મહામણ્ડપા ત્રિચિત્રમણિરત્ન-પ્રભાભાસિતસકલદિક્ચક્રા ઇતિ વિશેષોઽવસેયઃ । ભવનાનીતિ, અસુરાદીનાં ત્રિચિત્રસસ્થાનાનિ વિમાના-નીત્યર્થઃ, અન્યે તુ નવતિયોજનસહસ્રાણામધસ્તાદ્રવનાનિ, અન્યત્ર ચોપરિતનમધસ્તનચ્ચ યોજનસહસ્રં સુક્ત્વા સર્વત્રાપિ યથાસમ્ભવમાવાસા ઇત્યાહુઃ । તત્રાસુરકુમારાદીનાં દક્ષિણોત્તરદિગ્ભાવિનાં સર્વસંલ્પયા

ભવનાનિ ચતુષ્ષટ્લક્ષ્યા ભવન્તિ, નાગકુમારાણાં ચતુરશીતિલક્ષ્યાઃ, સુપર્ણકુમારાણાં દ્વિસપ્તતિલક્ષ્યાઃ, વાયુકુમારાણાં ષણ્ણવતિલક્ષ્યાઃ, દ્વીપકુમારદિકુમારોદધિકુમારવિદ્યુત્કુમારસ્તનિતકુમારાગ્નિકુમારાણાં ષણ્ણામપિ દક્ષિણોત્તરદિગ્વર્તિશ્લક્ષણયુગ્મરૂપાણાં પ્રત્યેકં ષટ્સપ્તતિલક્ષ્યા ભવન્તિ । ભવનપતીનાં સ્થિતિં નિયમયતિ જઘન્યત્ત્વમિતિ, ઉત્કૃષ્ટામાહોત્કૃષ્ટત્ત્વમિતિ, એતે ભવનપતયઃ કુમારવદુદ્ધતમાષાઃસમ્રણપ્રહરણા-વરણયાનવાહનત્વાદુલ્બણરાગક્રીડનપરત્વાચ્ચ કુમારા ઉચ્યન્તે નન્વદ્ધસપ્તતિસહસ્રાદયે લક્ષ્યે રત્નપ્રભાયાં યદિ વાસો ભવનપતીનાં નારકાણાં તર્હિ ક્વ વાસ ઇત્યાશંકાયમાહતત્રૈવેતિ, તાવન્માત્રાયામેવ રત્નપ્રભા-યામિત્યર્થઃ, નનુ તર્હિ તયોસ્સાંકર્યં સ્યાદિત્યત્રાહ ભાગાન્તર ઇતિ, ભવનપતિવાસાનાં દક્ષિણોત્તરભેદ-તત્સત્ત્વેનાન્યત્ર નારકાણાં નિવાસા ઇતિ ભાવઃ, રત્નપ્રભાયાં નારકાણાં ત્રયોદશ પ્રસ્તરાઃ । નારકાવા-સાશ્ચ ત્રિશલ્લેક્ષ્યાણિ, દ્રવ્યાર્થતયા નિત્યા રત્નપ્રભા પ્રતિનિયતસંસ્થાનાદિરૂપાકારસ્ય તાદવસ્થ્યાત્, વર્ણપર્યાયૈર્ગન્ધપર્યાયૈ રસપર્યાયૈસ્સ્પર્શપર્યાયૈશ્ચાશાશ્વતાઃ વર્ણાદીનામન્યથાભવનાદિતિ ॥

શુ. અધોલોકમાં સઘળે ઠેકાણે નારકીઓ જ રહે છે. ખીજાઓ રહેતાં નથી ? આના જવાબમાં કહે છે કે-

નારકીઓના નિવાસો.

ભાવાર્થ-“એક લાખ એ’શી હજાર જોજન સ્થૂલ એવી રત્નપ્રભાના ઉપર અને નીચે હજાર જોજનો છોડીને મધ્યમાં જઘન્યથી દશ હજાર વર્ષોના આયુષ્યવાળા, ઉત્કૃષ્ટથી કાંઈકે અધિક સાગરોપમના આયુષ્યવાળા ભવનપતિઓના ભવનો વતે છે. ત્યાં જ ભાગા-ન્તરમાં-ખીજા ભાગમાં નારકીઓ રહે છે.”

વિવેચન-સ્થૂલતાની અપેક્ષાએ એક લાખ એ’શી હજાર જોજનની સ્થૂલતાવાળી રત્નપ્રભામાં સઘળે ઠેકાણે ભવનપતિઓના ભવનો નથી પરંતુ પરિમિત ભાગમાં છે. એને ૨૫૫૮ કરે છે કે-ઉપર અને નીચે એક હજાર જોજનને છોડી મધ્યમાં એક લાખ અઠ્યોતેર હજાર

૧ નારકાવાસા દ્વિવિધાઃ આવલિકાપ્રવિષ્ટાઃ પ્રકીર્ણકરૂપાશ્ચેતિ, આવલિકાપ્રવિષ્ટા નામ અષ્ટાસુ દિક્ષુ સમશ્રેણ્યા વ્યવસ્થિતાઃ, આવલિકાસુ શ્રેણીપુ પ્રવિષ્ટા વ્યવસ્થિતા ઇતિ વ્યુત્પત્તેઃ, તે સંસ્થાનમધિકૃત્ય ત્રિવિધાઃ, ઘૃતાઃ ત્ર્યસાઃ ચતુરસ્રાઃ, આવલિકાવાહ્યાઃ પ્રકીર્ણકાઃ નાનાસંસ્થાનસંસ્થિતાઃ, સત્તમપૃથિવ્યાન્તુ નારકા આવલિકાપ્રવિષ્ટા એવ । તથા ચોભયવિધનારકવાસસંખ્યેયં રત્નપ્રભાયા ત્રિશલ્લક્ષેતિ ॥ ૨. રત્નપ્રભેયં દ્રવ્યાર્થ-દેશેન શાશ્વતી આકારસ્ય સર્વદામાવાત્ પર્યાયાર્થાદેશેનાશાશ્વતી, કૃષ્ણસુરભિતિક્તકટિનત્વાદિપર્યાયાણા પ્રતિ-ક્ષણં ક્રિયત્કાલાદનન્તર વાડન્યથાન્યથાભવનાત્ । અનાદિત્વાન્ન કદાચિન્નાસીત્ ન કદાચિન્ન ભવતિ સદા માવાત્ ન કદાચિન્ન ભવિષ્યતિ, અપર્યવસિતત્વાત્ કિન્તુ અભૂત્ ભવતિ ભવિષ્યતિ ચ, એવં ત્રિકાલમાવિ-ત્વાદ્ઋવા, ઋવત્વાગ્નિયતાવસ્થાના, ધર્માસ્તિકાયાદિવત્, નિયતત્વાદેવ શાશ્વતી, શશ્વદ્વાદેવ પ્રલયામાવાત્ શાશ્વ-તત્વાદેવ ચ સતતં ગંગાસિન્ધુપ્રવાહપ્રવૃત્તાવપિ પૌન્ડરીકહૃદ્દ્વવાન્યતરપુદ્ગલવિચરનેડપિ અન્યતરપુદ્ગલોપચય-માવાદક્ષયા, અશ્રયત્વાદેવ ચાવ્યથા માનુષોત્તરદ્વહિસ્સમુદ્રવત્, અવ્યયત્વાદેવ સ્વપ્રમાણાવરિધતા, સૂર્યમન્ડલા-દિવત્, એવં સદાવસ્થાનેન ચિન્ત્યામાના નિત્યા જીવસ્વરૂપવદિત્યેવં સર્વાસુ પૃથિવીપુ ગ્રોધ્યમ્ ॥

જોજનવાળા મધ્યમાં અસુરકુમાર-નાગકુમાર-વિદ્યુતકુમાર-સુપર્ણકુમાર-અગ્નિકુમાર-વાત-કુમાર-સ્તનિતકુમાર-ઉદ્ધિકુમાર-દ્વીપકુમાર-દ્વિકુમારરૂપ દશ ભવનપતિઓના ભવનો વર્તે છે.

૦ ભવન, આયામની અપેક્ષાએ કાંઈક ન્યૂન ઉંચાઈના માનવાળું હોય છે. પ્રાસાદ, આયામથી દ્વિગુણ ઉંચાઈવાળો, બહારથી ગોળ, અંદરથી સમચતુરસ(ચતુષ્કોણ)વાળા અને નીચે કર્ણિકાના સંસ્થાનવાળા ભવનો હોય છે.

૦ આવાસો તો કાયમાન(ધાસની ઝુંપડી)ના સ્થાનમાં મોટા મંડપો, વિચિત્ર મણિ-રત્નોની પ્રભાથી ભાસિત દિશાઓના ચક્રવાળા હોય છે. આમ ભવન અને આવાસમાં ભેદ સમજવો.

૦ ભવનો એટલે અસુર આદિના વિચિત્ર સંસ્થાનવાળા વિમાનો કહેવાય છે. કેટલાક 'નેવું' હજારોની નીચે ભવનો હોય છે અને બીજી જગ્યાએ ઉપરના અને નીચેના હજાર જોજન છોડી સઘળે ઠેકાણે પણ સંભવ પ્રમાણે આવાસો હોય છે' એમ કહે છે. ત્યાં અસુર-કુમાર આદિ જેઓ દક્ષિણ-ઉત્તરમાં રહેનારા છે, તેઓના સર્વ સંખ્યાથી ચોસઠ લાખ ભવનો હોય છે. નાગકુમારોના ચોરાશી લાખ ભવનો હોય છે. સુપર્ણકુમારોના બેઠાંતર લાખ ભવનો હોય છે. વાયુકુમારોના છન્નુ લાખ ભવનો હોય છે. દ્વીપકુમાર-દ્વિકુમાર-ઉદ્ધિકુમાર-વિદ્યુતકુમાર-સ્તનિતકુમાર-અગ્નિકુમારરૂપ છ, જેઓ દક્ષિણ-ઉત્તરદિશામાં રહેનાર મનોહર યુગલરૂપ છે, તે કુમારોના દરેકના છયોતેર લાખ ભવનો છે.

૦ જઘન્યથી અને ઉત્કૃષ્ટથી સ્થિતિ મૂલ્યમાં કહેલી છે.

૦ આ ભવનપતિઓ, કુમારની માર્ક ઉદ્ધત ભાષા, આભરણ-શસ્ત્ર-વસ્ત્ર-ગતિ-વાહન-વાળા હોઈ ખૂબ પ્રેમાળ-રમતિયાળ હોઈ 'કુમાર' કહેવાય છે.

શંકા-એક લાખ ઇંદિયોતર હજારમાં રત્નપ્રભામાં જો ભવનપતિઓનો વાસ છે, તો નારકીઓનો ક્યાં વાસ છે? આવી શંકાના જવાબમાં કહે છે કે-તે તેટલા માનવાળી રત્ન-પ્રભામાં નારકીઓ છે.

શંકા-આમ છે, તો ભવનપતિ-નારકીઓનો ખીચડો જ સમજવો ને ?

આ શંકાના જવાબમાં કહે છે કે-ભવનપતિવાસોની દક્ષિણ-ઉત્તરના ભેદથી વિદ્યમાનતા છે. દક્ષિણ-ઉત્તર બાજુ સિવાય બીજે ઠેકાણે પૂર્વ-પશ્ચિમ બાજુમાં નારકીઓના નિવાસો છે.

૦ રત્નપ્રભામાં નારકોના તેર પ્રસ્તરો છે. (પ્રતરો-થરો-નિવાસસ્થાનો છે.)

૦ વળી નારકાવાસો ત્રીસ લાખ છે. (નારકાવાસો આવલિકાપ્રવિષ્ટ અને પ્રકીર્ણક ભેદથી બે પ્રકારના છે. આવલિકાપ્રવિષ્ટ એટલે આઠ દિશાઓમાં સમશ્રેણીથી વ્યવસ્થિત અર્થાત્ આવલિકાઓમાં-શ્રેણીઓમાં પ્રવિષ્ટ-વ્યવસ્થિત તેઓ સંસ્થાનની અપેક્ષાએ ત્રણ પ્રકારના છે. (૧) ગોળ, (૨) ત્રણ ખૂણિયા અને (૩) ચાર ખૂણિયા. આવલિકાથી બહાર રહેલાં 'પ્રકીર્ણક' કહેવાય છે, તેઓ અનેક આકારમાં રહેલા હોય છે. સાતમી પૃથિવીમાં તો

આવલિકાપ્રવિષ્ટ જ નારકાવાસો હોય છે. તથાચ બે પ્રકારના નારકાવાસની ગણતરીએ રત્નપ્રભામાં ત્રીસ લાખ છે.) દ્રવ્યાર્થિકનયની અપેક્ષાએ નિત્યા છે. (આ રત્નપ્રભા, દ્રવ્યાર્થિકનયની અપેક્ષાએ શાશ્વતી છે, કેમ કે-આકારની સર્વદા વિદ્યમાનતા છે. પર્યાયાર્થિકનયની અપેક્ષાએ અશાશ્વતી છે કેમ કે-કૃષ્ણવર્ણ-સુરભિગંધ-તિકતરસ-કઠિન સ્પર્શ આદિ પર્યાયોનું ક્ષણે ક્ષણે અથવા કેટલા કાળ બાદ બીજા બીજા રૂપે વર્તવું છે. અનાદિ હોવાથી કદાચિત્ નહોતું એમ નહિ, કદાચિત્ નથી એમ નહિ પરંતુ સદા વિદ્યમાન છે. કદાચ ભવિષ્યમાં નહિ હશે એમ નહિ, કેમ કે-અનંત છે. તથાચ હતું, છે અને હશે. આ પ્રમાણે ત્રણેય કાળમાં વર્તનાર હોવાથી ધ્રુવ છે. ધ્રુવ હોવાથી નિયત અવસ્થાનવાળી રત્નપ્રભા છે. જેમ કે-ધર્માસ્તિકાયાદિ નિયત હોવાથી શાશ્વત છે. શશ્વદ્ભાવ હોવાથી પ્રલયનો અભાવ છે. શાશ્વત હોવાથી જ નિરંતર ગંગા-સિંધુના પ્રવાહની પ્રવૃત્તિ છતાં, જેમ 'પૌંડરીકહ્રદ' કેટલાક પુદ્ગલોનું વિચરન (ગમન) હોવા છતાં તે સ્થાનમાં બીજા કેટલાક પુદ્ગલોનો ઉપચય (આગમન) હોવાથી અક્ષય છે, તેમ રત્નપ્રભા અક્ષયા છે. અક્ષય હોવાથી જ અવ્યય છે. જેમ કે-માનુષોતરથી બહાર રહેલ સમુદ્ર અવ્યય હોવાથી જ સ્વપ્રમાણુ અવસ્થિત છે, જેમ કે-સૂર્યમંડલ આદિ. આ પ્રમાણે સદા અવસ્થાનથી વિચારાતી નિત્યા છે. જેમ કે-ભુવસ્વરૂપ. આ પ્રમાણે રાઘળી પૃથિવીઓમાં સમજવું.)

અવશિષ્ટાનાં પૃથિવીનાં સ્થૂલપરિમાણાદિકં પ્રકાશયતિ નારકપ્રસ્તાવાત્—

દ્વાત્રિંશદષ્ટાવિંશતિતિશત્યષ્ટાદશષોડશાષ્ટસહસ્રાધિકલક્ષયોજનબાહલ્યાશ્ચર્કરાદયઃ । અત્ર તુ નારકા एव वसन्ति ॥ સૂત્ર-૨૩ ॥

દ્વાત્રિંશદિતિ । ચર્કરાદીનાં પૃથિવીનાં બાહલ્યં દ્વાત્રિંશત્સહસ્રાધિકલક્ષયોજનાદિક્રમેણ बोध्य-मित्यर्थः, अत्र वासयोग्यानाहात्र त्विति, चर्करादिपृथिवीष्वित्यर्थः, एवशब्देनाऽऽद्यायामिवात्र भवनपति-निवासो नास्तीति सूच्यते, तथा क्रमेण प्रस्तारा नरकाणां एकादशनवसप्तपञ्चत्रयेकाः, आवासाश्च द्वितीयायां पञ्चविंशतिर्लक्षाणि, तृतीयायां पञ्चदश लक्षाणि, चतुर्थ्यां दश लक्षाणि पञ्चम्यां त्रीणि लक्षाणि षष्ठ्यां नरकपञ्चोनैकलक्षाः सप्तम्यान्तु पञ्चैवेति ॥

નારકના પ્રસ્તાવથી બાકીની પૃથિવીઓના સ્થૂલ પરિમાણ આદિને કહે છે.

નારકાવાસો.

ભાવાર્થ-“બત્રીશ, અઠ્ઠાવીશ, વીશ, અઠાર, સોળ, આઠ હજાર અધિક એક લાખ ભોજનની બઠાઈવાળી ચર્કરાપ્રભા આદિ પૃથિવીઓ છે. અહીં તો નારકી ભુવો જ રહે છે.”

વિવેચન-ચર્કરાપ્રભા આદિ પૃથિવીઓની બઠાઈ એક લાખ બત્રીશ હજાર ભોજન આદિના ક્રમથી બાબતી.

૦ અહીં ચર્કરાપ્રભા આદિ પૃથિવીઓમાં નારકી ભુવો જ રહે છે. એવકારથી પહેલી

રત્નપ્રભામાં જેમ ભવનપતિઓનો નિવાસ છે, તેમ અહીં ભવનપતિઓનો નિવાસ નથી પરંતુ નારકી જીવોનો જ નિવાસ છે.

૦ તેમજ ક્રમથી બીજીમાં નારકોના અગિયાર પ્રસ્તરો, ત્રીજીમાં નવ પ્રસ્તરો, ચોથીમાં સાત પ્રસ્તરો, પાંચમીમાં પાંચ પ્રસ્તરો, છઠ્ઠીમાં ત્રણ પ્રસ્તરો અને સાતમીમાં એક પ્રસ્તર છે.

૦ વળી બીજીમાં પચીસ લાખ આવાસો, ત્રીજીમાં પંદર લાખ આવાસો, ચોથીમાં દશ લાખ આવાસો, પાંચમીમાં ત્રણ લાખ આવાસો, છઠ્ઠીમાં પાંચ ન્યૂન એક લાખ આવાસો અને સાતમીમાં પાંચ જ નરકાવાસો છે.

રત્નપ્રભાપૃથિવ્યન્તર્નિરૂપણપ્રસન્નેન મધ્યલોકવર્તિનામપિ વ્યન્તરવાનમન્તરાણાં નિવાસસ્થાનમાહ—

ઉપરિતનસહસ્રયોજનસ્યોર્ધ્વમધ્યથ ચોજનશતં મુક્ત્વા મધ્યે પિશાચાઘૃષ્ટવિધાનાં જઘન્યતો દશસહસ્રવર્ષાયુષ્કાણામુત્કૃષ્ટત્વેકપલ્લયોપમાયુષ્કાણાં વ્યન્તરાણાં ભવનાનિ સન્તિ ॥સૂત્ર-૨૪॥

ઉપરિતનેતિ । રત્નપ્રભાયા હિ કાણ્ડત્રયં ભવતિ તત્રોપરિતનં ષોડશસહસ્રયોજનમિતં સ્વરકાણ્ડં તતશ્ચતુરશીતિસહસ્રયોજનમિતં પદ્મબહુલં કાણ્ડં, તતશ્ચાશીતિસહસ્રયોજનમિતં જલબહુલં તત્ર સ્વરકાણ્ડ-સ્યોપરિતનયોજનસહસ્રસ્યોર્ધ્વમધ્યથૈકૈકં ચોજનશતં વિહાય મધ્યેષ્ટશતયોજને વ્યન્તરાણાં નગરાણિ બહિર્વિભાગે વૃત્તાનિ ચતુરસ્રાણ્યન્તરેડ્ઘોભાગે ચારુપુષ્કરકર્ણિકાનુકારીણિ નગરાણ્યાસત્ इति भावः, વ્યન્તરાણામિતિ, અન્તરમવકાશઃ તત્ત્વાશ્રયરૂપ, વિવિધં ભવનનગરાવાસરૂપમન્તરં યેષાં તે વ્યન્તરાઃ, તત્રોપર્યુક્તસ્થાને ભવનાનિ, નગરાણ્યપિ તિર્યગ્લોકે યથા જમ્બૂદ્વીપદ્વારાધિપતેર્વિજયદેવસ્યાન્યસ્મિન્ જમ્બૂ-દ્વીપે દ્વાદશયોજનસહસ્રપ્રમાણા નગરી, આવાસાસ્તિષ્ઠપિ લોકેષુ તત્રોર્ધ્વલોકે પળ્લવનાદાવિતિ । અથવા વિગતમન્તરં મનુષ્યેભ્યો યેષાં તે વ્યન્તરાઃ, તથાહિ મનુષ્યાનપિ ચક્રવર્તિવાસુદેવપ્રમુતીન્ મૃત્ય-વદુપચરન્તિ કેચિદ્વચન્તરા इति मनुष्येभ्यो विगतान्तराः, एते हि देवनिकायविशेषाः पूर्वोदिताष्टशतयो-जनेषूपन्नास्सन्तस्त्रिलोक्यामूर्ध्वમधस्तिर्यક્ષુ च स्वभवननगरावासेषु स्वभावानवस्थितेर्બાલवत्સ્વાતંત્ર્યાદેવે-ન્દ્રાધાજ્યા વા બાહુલ્યેનાનિયતગતિપ્રચારા ગિરિકન્દરાન્તરારણ્યવિવરાદિપુ પ્રતિવસન્તીતિ ભાવઃ । एते चाष्टविकल्पा इत्याह पिशाचाघृष्टविधानामिति, પિશાચભૂતરાક્ષસયક્ષગન્ધર્વમહોરગન્ધિમ્પુરુષકિન્નરરૂપેના-ઘૃષ્ટવિધાનામિત્યર્થઃ । देवगतिनामकर्मोत्तरप्रकृतिविशेषोदयादंते विशेषसंज्ञाः પિશાચનામકર્મોદયાન્પિશાચાઃ ભૂતનામકર્મોદયાદ્ભૂતા इत्येवमादिरूपाः न तु पिशिताशनात्पिशाचा इति क्रियानिमित्ताः शुचि-वैक्रियदेहत्वादशुच्यौदारिकशरीरसम्पर्कासम्भवात्, ન ચ માંસમદિરાદિપુ પિશાચાદીનાં પ્રવૃત્તિલોકે દૃષ્ટેતિ વાચ્યમ્, ક્રીડાસુખનિમિત્તત્વાન્માનસાહારરૂપત્વાચ્ચેતિ । एषां जघन्योत्कृष्टस्थितिमाह जघन्यत

૧. ચક્રં રત્નભૂતઃ પ્રહરણવિશેષઃ તેન વિજયાધિપત્યે વર્તિતું શીલમસ્યેતિ ચક્રવર્તી ભરતક્ષેત્રે ભરતાદયો દ્વાદશ ચક્રવર્તિનોડસ્યામવસર્પિણ્યામભૂવન્, ત્રિલ્લંકાભરતાધિપો બલદેવલ્લધુભ્રાતા વાસુદેવઃ, અવસર્પિણ્યા તે નવ ઉત્સર્પિણ્યા ચ નવ ભવન્તિ ॥

ઈતિ, ઉત્કૃષ્ટત ઇતિ, યોજનવિસ્તીર્ણં યોજનોચ્છ્રાયં પલ્યમેકરાત્રાદુત્કૃષ્ટસત્તરાત્રજાતાનામજ્જલોમભિર્ગાદિં પૂર્ણં સ્યાત્, વર્ષશતાદ્વર્ષશતાદેકૈકસ્મિન્નુદ્ધ્રિયમાણે યાવતા કાલેન તદ્વિત્તં સ્યાત્તાવાન્ કાલઃ પલ્યોપમં બૌદ્ધિકવ્યવહારેણોચ્યતે વ્યન્તરાશ્ચૈતાદૃશૈકપલ્યોપમાયુષ્કા મવન્તીતિ ભાવઃ ॥

રત્નપ્રભા પૃથિવીના મધ્ય નિરૂપણના પ્રસંગથી મધ્યલોકવર્તી પશુ વ્યંતર-વાનમંતરોના નિવાસસ્થાનોને કહે છે.

વ્યંતરોના ભવનો.

ભાવાર્થ-“ઉપરના હજાર જોજનોમાંથી ઉપરના અને નીચેના એક સો જોજનોને છોડી, મધ્યમાં પિંશાય આદિ આઠ પ્રકારના જઘન્યથી દશ હજાર વર્ષના આયુષ્યવાળા અને ઉત્કૃષ્ટથી એક પલ્યોપમના આયુષ્યવાળા વ્યંતરોના ભવનો છે.”

વિવેચન-ખરેખર, રત્ન પ્રભાના ત્રણ કાંડો હોય છે. ત્યાં ઉપરનો સોળ હજાર જોજનના પ્રમાણવાળો ખરકાંડ છે. ત્યાર બાદ ચોરાશી હજાર જોજનના પ્રમાણવાળો પંકબહુલ કાંડ છે. ત્યાર પછી એંશી હજાર જોજનના પ્રમાણવાળો જલબહુલ કાંડ છે. ત્યાં ખરકાંડના ઉપરના હજાર જોજન ઉચે અને નીચે એકેક સો જોજનને છોડી આઠસો જોજનવાળા મધ્યમાં વ્યંતરોના, બહારના ભાગમાં ગોળ, મધ્યમાં ચતુષ્કોણવાળા, અધોભાગમાં મનોહર પુષ્કર(કમલ)ની કણ્ઠિકા સરખા નગરો હોય છે.

૦ વ્યંતર એટલે વિવિધ પ્રકારના ભવન-નગર-આવાસરૂપ આશ્રયરૂપ અંતરવાળા ‘વ્યંતરો’ કહેવાય છે.

૦ ત્યાં ઉપર કહેલ સ્થાનમાં ભવનો હોય છે. નગરો પણ તીર્થલોકમાં હોય છે. જેમ કે-જંબૂદ્વીપના દ્વારના અધિપતિ વિજયદેવની આ જંબૂદ્વીપમાં બાર હજાર જોજન-પ્રમાણવાળી નગરી.

૦ આવાસો, ત્રણેય લોકમાં હોય છે. ત્યાં ઊર્ધ્વલોકમાં પંડકવન આદિમાં હોય છે. અથવા વ્યંતરો એટલે મનુષ્યોથી અંતર વગરના ‘વ્યંતરો’ કહેવાય છે. તે આ પ્રમાણે:- ચક્રવર્તી (ચક્ર એટલે રત્નભૂત પ્રહરણવિશેષ. તે ચક્રથી વર્તનાર ચક્રવર્તી કહેવાય છે. ભરત-ક્ષેત્રમાં ભરત આદિ બાર ચક્રવર્તીઓ આ અવસર્પિણીમાં થઈ ગયા છે. ત્રિખંડ ભરતનો અધિપતિ, બલદેવનો લઘુ ભાઈ વાસુદેવ, અવસર્પિણીમાં તે નવ વાસુદેવો થાય છે.) વાસુદેવ વગેરે મનુષ્યોના નોકરની માફક કેટલાક વ્યંતરો સેવા કરે છે, માટે મનુષ્યોથી અંતર વગરના વ્યંતરો હોય છે.

૦ ખરેખર, આ દેવનિકાય વિશેષરૂપ વ્યંતરો, પૂર્વકથિત આઠસો જોજનોમાં ઉત્પન્ન થયેલા હોતા, ત્રણ લોકમાં-ઊર્ધ્વમાં, તીર્થમાં અને અધોલોકમાં, પોતાના ભવન-નગર-આવાસોમાં સ્વભાવચરણ હોવાથી ખાળકની માફક સ્વતંત્રતાથી કે દેવેન્દ્ર આદિની આજ્ઞાથી

મોટા ભાગે અનિયત ગતિના પ્રચારવાળા ગિરિ-કંદરાઓના આંતરાઓમાં, અરણ્યના વિવર આદિમાં વસે છે.

૦ પિશાચ-ભૂત-રાક્ષસ-યક્ષ-ગંધર્વ-મહોરગ-કિપુરુષ-કિન્નરના ભેદ આઠ પ્રકારના વ્યંતરો હોય છે.

૦ દેવગતિનામકર્મની ઉત્તરપ્રકૃતિવિશેષના ઉદયથી આ વિશેષ સંજ્ઞા(નામ)વાળાઓ પિશાચનામકર્મના ઉદયથી 'પિશાચો' કહેવાય છે અને ભૂતનામકર્મના ઉદયથી 'ભૂતો' કહેવાય છે. આ પ્રમાણે સ્વસ્વ નામકર્મના ઉદયથી તથાનામવાળા કહેવાય છે. પરંતુ પિશિત(માંસ)ના ખાવાથી પિશાચો, એમ ક્રિયા નિમિત્તજન્ય નથી, કેમ કે-પવિત્ર વૈક્રિયશરીરવાળા હોવાથી અપવિત્ર ઔદારિકશરીરના સંબંધનો અસંભવ છે.

શંકા-લોકમાં માંસ-મદિરા આદિમાં પિશાચ આદિની પ્રવૃત્તિ દેખાયેલી છે ને ?

સમાધાન-કીડાજન્ય સુખમાં નિમિત્તવાળા હોઈ, તેઓનો આહાર માનસિક આહાર હોઈ પિશાચ આદિની માંસાદિમાં પ્રવૃત્તિ અસંભવિત છે. આ વ્યંતરોની જઘન્ય-ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ મૂલમાં દર્શાવેલ છે.

પદ્યોપમનો અર્થ-એક યોજન વિસ્તારવાળો, એક યોજન ઉંચાઈવાળો પદ્ય (ખાડો) છે તે પદ્ય, એક રાત્રિમાં જનિતથી માંડી ઉત્કૃષ્ટ સાત રાત્રિમાં જનિત અંગના રોમેથી ગાઢ (ખીચોખીચ) ભરેલો થાય, એકેક સો વર્ષે એક એક વાલાથ કાઢતાં, જેટલા કાળમાં તે પદ્ય ખાલી થાય, તેટલો કાળ 'પદ્યોપમ' ઔદિક વ્યવહારથી કહેવાય છે. વળી વ્યંતરો ઉત્કૃષ્ટથી આવા એક પદ્યોપમ(અસંખ્યાત વર્ષ)ના આયુષ્યવાળા હોય છે.

અથ વાનમન્તરાનાહ—

ऊर्ध्वशतयोजनेषु चोपर्यधश्च दशयोजनानि विहाय मध्ये वानमन्तरनिकाया निवसन्ति । एते च व्यन्तराणामवान्तरमेदाः ॥ सूत्र-२५ ॥

ऊर्ध्वशतयोजनेष्विति । रत्नप्रभापृथिव्या व्यन्तरनगरोपरितनवर्जितशतयोजनेषु ऊर्ध्वमधश्च दश दश योजनानि मुक्त्वाऽशीतियोजनेषु अणपन्नियपणपन्नियप्रभृतीनां वानमन्तराणां देवानां निकायास्स-
न्तीति भावः, ननु देवानां भवनपतिव्यन्तरज्योतिष्कवैमानिकभेदतश्चतुर्निकायत्वमिति प्रज्ञापनात्त्वार्था-
दावुक्तं तत्र ज्योतिष्कवैमानिकौ रुचकादूर्ध्वं वर्तेते इति वक्ष्यते भवनपतिव्यन्तरौ तूक्तौ, इमे च वान-
मन्तराः के, किं देवा मनुष्यास्तिर्यश्चो नारका वेत्याशंकायामाहैते चेति वानमन्तराश्चेत्यर्थः, व्यन्तरा-
णामवान्तरमेदत्वादेते देवविशेषा एवेति भावः ॥

હવે વાનમંતરોને કહે છે.

વાનમંતરોના સ્થાનો.

ભાવાર્થ-“ઉંચેના એક સો યોજનોમાં ઉપર અને નીચે દશ યોજનોને છોડી વાન-
મંતરદેવો વસે છે, વળી આ વાનમંતરો વ્યંતરનિકાયના દેવોના અવાન્તર ભેદવાળાઓ છે.”

વિવેચન-રત્નપ્રભા પૃથિવીના વ્યંતરનગરના ઉપરના વર્ગિત એક સો યોજનોમાં ઉંચે અને નીચે દશ દશ યોજનોને છોડી, એ શી યોજનોમાં અણુપન્નીયપણુપન્નિય વગેરે વાનમંતરદેવોના નિકાયો-સ્થાનો છે.

શંકા-ભવનપતિ-વ્યંતર-ન્યોતિષ્ઠ-વૈમાનિક એમ ચાર નિકાયવાળા દેવો કહેવાય છે, એવું પ્રજાપનાસૂત્ર-તત્ત્વાર્થસૂત્ર આદિમાં કહેલ છે. ત્યાં ન્યોતિષ્ઠ અને વૈમાનિકો રુચકથી ઉંચે વર્તે છે. આમ આગળ ઉપર કહેવાશે. ભવનપતિ અને વ્યંતર તો કહી દીધા છે. આ વાનમંતરો કોણ છે? શું દેવો છે કે મનુષ્યો? અથવા તિર્થંગીઓ છે કે નારકીઓ?

સમાધાન-આ શંકાના સમાધાન માટે કહે છે કે-વાનમંતરોના પેટાભેદવાળા હોઈ વિશિષ્ટ દેવો જ છે.

અથ તિર્ય્ગ્લોકં વ્યવર્ણયિતુમાદૌ તિર્ય્ગ્લોકં સ્વરૂપયતિ—

રુચકાદુપર્યધશ્રાષ્ટાદશતયોજનમિતો વ્યન્તરનરજ્યોતિષાદિનિવાસયોગ્યો જ્ઞલ્લર્યા-કૃતિસ્તિર્યગ્વિશાલદ્રશુમપરિણામી તિર્ય્ગ્લોકઃ ॥ સૂત્ર-૨૬ ॥

રુચકાદિતિ । યસ્માદૂર્ધ્વમધશ્ચ લોકસ્ય વૃદ્ધિસ્તસ્માદ્રુચકાદિત્યર્થઃ, તદૂર્ધ્વં નવશતયોજનાન્યધો નવશતયોજનાનિ મિલિત્વા ચાષ્ટાદશતયોજનાનિ ભવન્તિ તાવત્પરિમિત ઇત્યર્થઃ, તત્ર વાસયોગ્યાનાહ વ્યન્તરેતિ, આકારમાહ જ્ઞલ્લર્યાકૃતિરિતિ, સર્વત્ર સમતલસ્તુલ્યવિષ્કમ્ભાયામો વાદિત્રવિશેષો જ્ઞલ્લરી, તદ્વત્તિર્ય્ગ્લોકસન્નિવેશોડ્વપોચ્છ્રાયત્વાતુલ્યાયામવિષ્કમ્ભરૂપમહાવિસ્તારાચ્છેત્યર્થઃ ઊર્ધ્વાધોમાનસ્યાતિસંકોચાદાહ તિર્યગ્વિશાલ ઇતિ, વિષ્કમ્ભાયામામ્યામેકરજ્જુપ્રમાણ ઇત્યર્થઃ । તિર્ય્ગ્લોક ઇતિ, યતઃ અસંખ્યેયાસ્સ્વયંભૂરમણપર્યન્તાસ્તિર્યક્પ્રચયવિશેષેણાવસ્થિતા દ્વીપસમુદ્રાસ્તત્તિર્ય્ગ્લોકસંજ્ઞિતઃ, અથવા તિર્યક્શબ્દો મધ્યમપર્યાયઃ, તત્ર ક્ષેત્રાનુમાવાત્પ્રાયો મધ્યમપરિણામવન્ત્યેવ દ્રવ્યાણિ સમ્ભવન્તિ, અતસ્તદ્ધોગાદયં લોકોડપિ તિર્ય્ગ્લોક ઇત્યર્થઃ ॥

હવે તીર્છાલોકના વર્ણુન માટે પહેલાં તીર્છાલોકનું સ્વરૂપ કહે છે.

તિર્ય્ગ્લોકોડ્વપુ સ્વરૂપ.

ભાવાર્થ—“રુચકથી ઉપર અને નીચે અઠારસો જોજનપરિમાણુવાળો વ્યંતર-નર-ન્યોતિષ આદિના નિવાસયોગ્ય અઠારની આકૃતિવાળો, તીર્છો, વિશાળ, શુભ પરિણામવાળો ‘તિર્ય્ગ્લોક’ કહેવાય છે.

વિવેચન-જેનાથી ઉંચે અને નીચે લોકની વૃદ્ધિ છે, તે રુચકથી ઉંચે નવસો જોજન, નીચે નવસો જોજન મળીને અઠારસો જોજન થાય છે. તેટલા પરિમાણુવાળો તીર્છાલોક છે. વ્યંતરાદિ નિવાસયોગ્ય તીર્છાલોક છે. અલ્લરી આકૃતિવાળો-સપ્તમે ઠેકાણે સમતલવાળો, તુલ્ય વિષ્કંભ અને આયામવાળો, વાદિત્રવિશેષ અલ્લરી કહેવાય છે. તેની સમાન તીર્છાલોકનો આકાર છે, કેમ કે-અલ્પ ઉંચાઈવાળો છે. તુલ્ય આયામ વિષ્કંભરૂપ મહા વિસ્તાર

૦ જે કારણથી તિર્યક પ્રચય(વિસ્તાર)વિશેષથી અવસ્થિત સ્વયંભૂરમણ પર્યંતના અસંખ્યાત દ્વીપસમુદ્રો છે, તે કારણે તિર્યગ્લોક સંજ્ઞાવાળો, અથવા તિર્યક શબ્દ મધ્યમ પર્યાયવાળો (વાચક) છે. ત્યાં ક્ષેત્રના પ્રભાવથી મધ્યમ પરિણામવાળા જ દ્રવ્યો સંભવે છે. એથી મધ્યમપરિણાની દ્રવ્યના યોગથી લોક પસ તિર્યગ્લોક' કહેવાય છે.

मध्यलोकाभिधाने तिर्यग्लोके पूर्वपूर्वापेक्षया द्विगुणविस्तारा असंख्याता बलयाकृतयो
जङ्घद्वीपादिस्वयम्भूरमणसमुद्रान्ता द्वीपसमुद्रास्सन्ति ॥ सूत्र-२७ ॥

मध्यलोकाभिधान इति । तिर्यग्लोकस्यैव मध्यलोक इति नामान्तरम्, न तु लोकस्यास्य चतुर्दशरज्जुमानस्य मध्यत्वात्, ननु कथं तर्हि तिर्यग्लोकस्य मध्यलोक इति नामान्तरमिति चेन्न मध्यमरणिमद्रव्यपूर्णं गत्, ऊर्ध्वगोलोकव्यवहारान्यथानुपपत्तेर्वा, यन्निरूपितं हि ऊर्ध्वत्वमधस्त्वञ्च तदेव मध्यं भवतीति भावः । जम्बूद्वीपादिति, द्विर्गता आपोऽत्रेति द्वीपाः, द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां स्थानदातृत्वा-
हाराद्युपपन्नं भहेतुलक्षणाभ्यां प्राणिनः पान्नीनि वा द्वीपाः । जम्ब्वा सुदर्शनापरनाभ्याऽनाद्यतदेवावास-
भूतयोपलक्षितो द्वीपलप्रधानो वा द्वीपो जम्बूद्वीपो निखिलद्वीपसमुद्राणामभ्यन्तरीभूतः, अथवा प्रति-
विशिष्टस्य जम्बूद्वीपस्यासाधारणाधिकरणत्वादयं जम्बूद्वीप उच्यते, न च केनायं संकेतितो जम्बूद्वीप-
सत्त्वाज्जम्बूद्वीप इतीति वाच्यम्, संज्ञासंज्ञिसम्बन्धस्यानादित्वात्, न च तथापि संज्ञाकर्तृरावश्यकत्व-
मेकान्तानादित्वाभावादिनि वाच्यम्, पुरुषप्रवाहस्याप्यनादितया प्रवाहानादित्वोपपत्तेर्जम्बूतरोश्च सर्वदा
सत्त्वल्लोकसन्निवेशस्य च न कदाचिदनीदृशत्वात्, तस्मादनादिप्रवाहरूपत्वेन शब्दार्थसम्बन्धस्य पुरुष-
व्यवस्थाप्यत्वसम्भवात् । अनिष्टविनिवेशव्युदासाय पूर्वपूर्वापेक्षयेति, जम्बूद्वीपादयो लवणसमुद्रादयश्च
येन क्रमेणाग्रे वक्ष्यन्ते तेनैव क्रमेण तत्तदपेक्षयेत्यर्थः, चतुरन्वादिनिवृत्यर्थमुक्तं बलयाकृतय इति, वृत्त-
संस्थानसंस्थितत्वान्सर्वे एकत्वरूपा इत्यर्थः, विस्तारमधिकृत्याह—द्विगुणविस्तारा इति, तथाच जम्बू-
द्वीपं एकं लक्षं लवणसमुद्रो द्वे लक्षे यानकीर्णगण्डश्चत्वारि लक्षणीत्येवं विस्तारमधिकृत्य नानारूपा
इत्यर्थः । त्वयम्भूरमणसमुद्रान्ता इति, त्वयं भवन्तीति त्वयम्भुवो देवास्ते यत्रागत्य रमन्ते स त्वयम्भू-

१. जन्मद्वीपः निर्मलसमुद्राणामन्यन्तरवर्ती जेपद्वीपसमुद्रेभ्यः शुद्धकः तैलापूपनस्थानसंस्थितः अद्वितीय-
वज्ररत्नात्मकजगत्या जन्मद्वीपप्राकारस्या द्वीपसमुद्रवीनाकारिण्या नहानगरप्राकारकल्पया सर्वदिशु सम्यगिच्छिमः
चतुर्द्वारोपयोभितः मग्नैस्वतईनवतईरम्यवतहरिरम्यकन्हाविदेहवर्षावशोभिताश्च । तथाऽयं पृथिवीपरिगा-
नोऽपि, पर्वनादिमत्त्वात् अररिगानोऽपि, नदीहूद्रादिमत्त्वात्, जीवपरिगानोऽपि, सुखवनादिषु वनस्पत्यादि
मत्त्वात् । पुद्गलपरिगानोऽपि नूतत्वस्य प्रगल्भमिद्वत्त्वात् । अत्र पृथग्जीवपरिगामत्वाभिधानं परमन्ते पृथिवी-
जलयोः जीवत्वाम्बवहारान् ॥

રમણસ્તાદશસ્સમુદ્રઃ સ્વયમ્ભૂરમણસમુદ્રઃ, અર્ધરજ્જુપ્રમાણઃ પ્રાન્તસમુદ્રઃ, અસ્ય મહર્દ્ધિકૌ દેવૌ સ્વયમ્ભૂરસ્વયંભૂમહાવરૌ, સ્વયમ્ભૂરમણદ્વીપસ્ય તુ સ્વયંભૂમદ્રસ્વયંભૂરમણમહામદ્રૌ વેદિતવ્યૌ । તથા ચ જમ્બૂદ્વીપાદયો દ્વીપાસ્સ્વયંભૂરમણદ્વીપપર્યવસાના લવણસમુદ્રાદયસ્સમુદ્રાસ્સ્વયંભૂરમણસમુદ્રપર્યવસાનાસ્તિ-ર્યલોકેઽસંહ્રયેયા દ્વીપસમુદ્રા ભવન્તીતિ ભાવઃ ॥

તે તિર્યંગલોકમાં કેણુ રહેલ છે? આના જવાબમાં કહે છે કે-

દ્વીપસમુદ્રો.

ભાવાર્થ-“મધ્યલોક નામવાળા તિર્યંગલોકમાં પૂર્વપૂર્વની અપેક્ષાએ દ્વિગુણ (૪બલ) વિસ્તારવાળા, અસંખ્યાત, વલયની આકૃતિવાળા અને જંબૂદ્વીપથી માંડી સ્વયંભૂરમણ સુધીના દ્વીપસમુદ્રો વર્તે છે.”

વિવેચન-જેનું બીજું નામ મધ્યલોક છે, એવો તિર્યંગલોક છે. પરંતુ ચૌદ રાજ્ય-પ્રમાણવાળા આ લોકનું મધ્યપણું હોવાથી મધ્યલોક કહેવાતો નથી.

શંકા-તો પછી તીર્થલોકનું મધ્યલોક, એવું બીજું નામ કેવી રીતે ?

સમાધાન-મધ્યમપરિણામી દ્રવ્યોથી ભરેલો હોવાથી, અથવા ઊર્ધ્વ-અધોલોકનો વ્યવહાર, અન્યથા અનુપપન્ન બને એટલા માટે મધ્યલોક, એવું બીજું નામ છે. ખરેખર, જેનાથી નિરૂપિત ઊર્ધ્વપણું અને અધઃપણું છે, તેનાથી મધ્ય થાય છે એવો નિયમ છે.

૦ જંબૂદ્વીપ આદિ (જંબૂદ્વીપ સમસ્ત સમુદ્રોની અભ્યંતરવર્તી છે, શેષદ્વીપ સમુદ્ર કરતાં નાનો છે અને તેલના પૂડાના સંસ્થાને રહેલો છે. અદ્વિતીય વજ્ર, રતનની જગતી, કે જે જંબૂદ્વીપના કિલ્લા જેવી છે, દ્વીપસમુદ્રની સીમા કરનારી છે અને મહાનગરના ગઠ જેવી છે. તે જગતીથી સર્વ દિશાઓમાં સંપરિક્ષિપ્ત (પરિધિવાળો) છે, આર દ્વારોથી ઉપશોભિત અને ભરત-ઔરવત-હૈમવત-હૈરણ્યવત-હરિ-રમ્યક અને મહાવિદેહ ક્ષેત્રોથી ઉપશોભિત છે. તેમજ આ પૃથિવીપરિણામવાળો પણ છે, કેમ કે-પર્વતાદિવાળો છે. પૃથિવીપરિણામ વગરનો પણ છે, કેમ કે-નદી, હ્રદ આદિવાળો છે. જીવપરિણામવાળો પણ છે, કેમ કે-મુખ(આરંભ)વન આદિમાં વનસ્પતિ આદિવાળો છે. પુદ્ગલપરિણામવાળો પણ છે, કેમ કે-મૂર્તપણું પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ છે. અહીં પૃથગ્રૂપે જીવપરિણામપણાનું કથન પરમતમાં પૃથિવી અને જળમાં જીવપણાનો વ્યવહાર નથી.)

૦ દ્વીપ એટલે જે બાજુ ગયેલ પાણી જ્યાં હોય તે દ્વીપ, અથવા સ્થાનદાન અને અહાર આદિ સહાયમાં હેતુરૂપ જે પ્રકારથી પ્રાણીઓની રક્ષા કરે છે, તે દ્વીપ કહેવાય છે.

૦ સુદર્શનરૂપી બીજા નામવાળા, અનાકૃતદેવના આવાસભૂત જંબૂથી ઉપલક્ષિત, અથવા જંબૂપ્રધાન દ્વીપ ‘જંબૂદ્વીપ, સકલ દ્વીપસમુદ્રોના અભ્યંતરભૂત છે, અથવા વિશિષ્ટ જંબૂવૃક્ષનું અસાધારણ અધિકરણ હોવાથી આ જંબૂદ્વીપ કહેવાય છે.

શંકા-જંબૂવૃક્ષની સત્તા હોવાથી આ જંબૂદ્વીપ કોઈથી સંકેતિત (સંકેતવિષય) કરેલો ખરો કે નહિ ?

સમાધાન-સંજ્ઞા-સંજ્ઞીનો સંબંધ અનાદિ છે, માટે કોઈએ નામ પાડેલું નથી.

શંકા-તો પણ સંજ્ઞાકર્તાનું આવશ્યકપણું હોઈ એકાન્ત અનાદિપણું નથી જ ને ?

સમાધાન-પુરુષપ્રવાહનું પણ અનાદિપણું હોઈ પ્રવાહના અનાદિપણાની ઉપપત્તિ છે, તેમજ જંબૂવૃક્ષની સર્વદા સત્તા છે અને લોકસંનિવેશનું કદાચિત્ અનીદ્રશપણું થતું નથી. તેથી અનાદિ પ્રવાહરૂપે શબ્દાર્થના સંબંધમાં પુરુષથી વ્યવસ્થાપ્યપણાનો સંભવ છે.

૦ અનિષ્ટ વિનિવેશ(સ્થાના)ના બુદ્ધાસ માટે પૂર્વપૂર્વની અપેક્ષાથી-જંબૂદ્વીપ વગેરે દ્વીપો અને લવણસમુદ્ર વગેરે સમુદ્રો જે ક્રમથી આગળ ઉપર કહેવાશે, તે અપેક્ષાથી એમ સમજવું.

૦ ચતુષ્કોણ અગ્નિની નિવૃત્તિ માટે કહ્યું છે કે-‘વલયાકૃતય ।’ ગોળ સંસ્થાને સંસ્થિત હોવાથી સઘળા દ્વીપસમુદ્રો એક સ્વરૂપવાળા છે.

૦ વિસ્તારના અધિકારે કહે છે કે-‘દ્વિગુણવિસ્તાર ।’ તથાજ જંબૂદ્વીપ એક લાખ, લવણસમુદ્ર બે લાખ અને ધાતકીખંડ ચાર લાખ, આમ વિસ્તારની અપેક્ષાએ નાના રૂપવાળા છે.

૦ સ્વયંભૂરમણ સમુદ્રાન્ત એટલે સ્વયં થાય છે. એમ સ્વયંભૂ એટલે દેવો કહેવાય છે. તે દેવો જ્યાં આવીને રમે છે, તે સ્વયંભૂરમણ કહેવાય છે. તેવો સમુદ્ર, સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર અર્ધા રમજીપ્રમાણવાળો પ્રાન્તનો સમુદ્ર છે. આ સ્વયંભૂરમણ સમુદ્રના મહર્દિક, સ્વયંભૂવર અને સ્વયંભૂમહાવર દેવો છે. સ્વયંભૂરમણદ્વીપના તો સ્વયંભૂભદ્ર, સ્વયંભૂમહાભદ્ર દેવો જાણવાં.

૦ તથાજ જંબૂદ્વીપ આદિ સ્વયંભૂરમણદ્વીપ સુધીના દ્વીપો, લવણસમુદ્ર આદિ સ્વયં-ભૂરમણ સમુદ્ર સુધીના તિયંગ્લોકમાં અસંખ્યાત દ્વીપસમુદ્રો હોય છે.

શંકા-જંબૂદ્વીપ પણ દ્વીપ હોવાથી તેમાં વલયની આકૃતિપણાનો પ્રસંગ આવશે ને ?

નનુ જમ્બૂદ્વીપત્યાપિ દ્વીપત્વાદ્વલયાકૃતિત્વપ્રસન્ન इत्यत्राह—

मध्ये लक्षयोजनपरिमाणस्य जम्बूद्वीपस्य नाभिरिव भूतलं योजनसहस्रेणावगाढमानश्च-
त्वारिंशद्योजनचूलायुतो नवाधिकनवतिसहस्रयोजनसमुच्छायोऽधो दशयोजनसहस्रं विस्तृत
ऊर्ध्वं च योजनसहस्रविस्तारो भद्रशालादिभिश्चतुर्भिर्वनैः परिवृतो मेरुभूधरः काञ्चनमयो
वर्तुलाकारो विलसति ॥ सूत्र-२८ ॥

મધ્ય ઇતિ । નિશ્ચયતો મધ્યમાગ इत्यर्थः, तथा च जम्बूद्वीपस्य मध्यभागे भूतलमवगाढ मेरो-
रस्थितत्वत्योक्त्या वलयस्येव जम्बूद्वीपत્યાकृतिर्नास्तीति सूचितम्, तथाच हि मध्ये विवरसद्भावप्रसङ्गेन

મૂતલાભાવાત્, અવગાહમાનત્વોક્તિ-વિરુદ્ધેતાતઃ કુલાલચક્રસ્યેવાયં પ્રતરવૃત્ત ઇતિ ભાવઃ । વલયમૂતાનાં સમુદ્રદ્વીપાદીનાં પૂર્વં સામાન્યેન દ્વિગુણવિસ્તારત્વોક્તેસ્તદ્વિશેષતો વિજ્ઞાનાય પરિવેદિતસ્યાસ્ય પ્રમાણ ઉક્તે-
 ઽન્યેષાં પરિમાણં સુવેદ્યં ભવેદિત્યાશયેનાહ લક્ષ્યયોજનપરિમાણસ્યેતિ, હતરેષાં જમ્બૂદ્વીપાનાં વ્યાવર્તનાયાહ-
 નાભિરિવ મૂતલમિતિ, યથા ચ નાભિશરીરમધ્યાવસ્થિતા શરીરિણામવયવમૂતા તથા મેરુરપિ જમ્બૂદ્વીપસ્ય
 મધ્યેઽવસ્થિત ઇતિ ભાવઃ । નનુ મૂતલમવગાહ્ય કિમસ્તિ इत्यत्रાહ મેરુમૂધર ઇતિ, સકલતિર્યગ્લોકમધ્ય-
 ભાગસ્ય મર્યાદાકારિત્વાન્મેરુદેવયોગાદ્યા મેરુઃ, એવંમૂતો મૂધરો મેરુમૂધરઃ, અયં હિ જમ્બૂદ્વીપસ્ય નાભિ
 રિવ કુલાલચક્રસ્ય ભ્રમિદણ્ડ इव તિર્યગ્લોકપદ્મજસ્યાષ્ટદિગ્દલ્બતઃ પરાગભરપિચ્છરોઽન્તસ્થો બીજકોશ
 इव પૂર્વવિદેહેમ્યઃ પ્રત્યક્ પશ્ચિમવિદેહતઃ પ્રાક્ દેવકુરુમ્ય ઉદક્ ઉત્તરકુરુમ્યોઽવાગ્ વર્તત ઇતિ ભાવઃ ।
 મૂતલાવગાહનપરિમાણમાહ યોજનસહસ્રેણેતિ, વસુધાન્તર્યોજનાનાં સહસ્રેણાવગાહ્યેત્યર્થઃ, પુનસ્તં વિશેષ-
 યતિ 'ચત્વારિંશદિતિ, મેરોરસ્ય વૈદ્ય્યપ્રચુરા ચૂલિકાઽઽસ્તે, સા ચોદ્રમપ્રદેશં વિષ્કમ્ભાયામામ્યાં દ્વાદશ-
 યોજનૈર્મધ્યેઽષ્ટામિરુપરિ ચતુર્ભિર્યોજનૈરુચ્છ્રાયેણ ચત્વારિંશદ્યોજનૈઃ પરિવૃત્તો વર્તતે ઇતિ ભાવઃ, અધુના
 મેરોરસમુચ્છ્રાયમાહ નવાધિકેતિ, અયમ્ દશ્યોચ્છ્રાયો બોધ્યઃ, મૂમિમવગાહ્ય સ્થિતસ્યાસ્યાન્તર્વિષ્કમ્ભા-
 યામમાહાધ ઇતિ, ઉપરિ યત્ર ચૂલોદ્રમસ્તત્ર વિષ્કમ્ભાયામમાહોર્ધ્વચ્છેતિ, પુનસ્તં વિશિનષ્ટિ ભદ્રશાલાદિ-
 ભિરિતિ, આદિના નન્દનસૌમનસપાણ્ડુકાનાં પ્રહણં તત્ર મૂલે વલયપરિક્ષેપિભદ્રશાલવનં તસ્માત્પશ્ચયોજન-
 શતાન્યારુહ્યોપરિ પ્રથમમેશ્વલાયાં પશ્ચયોજનશતપ્રમાણવિસ્તૃતં નન્દનં દ્વિતીયં વનં તતોઽર્ધત્રિષષ્ટિસહસ્રા-
 ણ્યારુહ્ય પશ્ચયોજનશતપ્રમાણવિસ્તીર્ણમેવ દ્વિતીયમેશ્વલાયાં સૌમનસં નામ તૃતીયં વનં તતોઽપ્યુપરિ ષટ્-
 ત્રિંશદ્યોજનસહસ્રાણ્યારુહ્ય ચતુર્નવત્યુત્તરચતુર્યોજનશૈર્વિસ્તીર્ણં મેરોરિશરસિ તુર્યં પાણ્ડુકં વનમાસ્ત ઇતિ
 ભાવઃ, પુનઃ કીદૃશ इत्यत्रાહ કાશ્ચનમય ઇતિ, કનકાચલેઽસ્મિન્ હિ કાણ્ડત્રયં વર્તતે કન્દતસસહસ્રયો-
 જનમાનં મૃત્તિકાપાષાણવજ્રશર્કરામયં પ્રથમં કાણ્ડં, સમમૂતલાત્રિષષ્ટિસહસ્રયોજનોન્માનં રજતજાતરૂપાંક-
 સ્પટિકબહુલં દ્વિતીયં કાણ્ડં, તનષ્પટ્ત્રિંશત્સહસ્રયોજનાવધિ જામ્બૂનદબહુલં તૃતીયં કાણ્ડં, તથા ચ
 કાશ્ચનપ્રાચુર્યાકાશ્ચનમયોઽયમિતિ 'ભાવઃ, સ કથં વિલસતીત્યત્રાહ વર્તુલાકાર ઇતિ, કાશ્ચનસ્થાલ-
 નાભિરિવ વૃત્ત इत्यर्थः ॥

આ શંકાના જવાબમાં કહે છે કે-

મેરુપર્વતનું વર્ણન.

ભા.શર્થ-“લાઘ્વે જોજનના પરિમાણવાળા જંબૂદ્વીપના મધ્યભાગમાં નાભિ જેવો, હળાર જોજનદ્વારા ભૂતલને અવગાહીને રહેતો, ચાલીશ જોજન ચૂલાવાળો, નવાણું હળાર યોજનની ઉંચાઈવાળો, નીચે દશ હળાર યોજન વિસ્તારવાળો અને ઉંચે હળાર જોજન વિસ્તારવાળો, ભદ્રશાલ વગેરે ચાર વનોથી પરિવૃત્ત (સુશોભિત), વર્તુલ (ગોળ) આકારવાળો અને સુવર્ણમય મેરુપર્વત વિલસે છે.”

વિવેચન-તથાજ જંબૂદ્વીપના મધ્યભાગમાં ભૂતલને અવગાહીને મેરુના સ્થિતિવાના

વચનથી વલયની માફક જંબૂદ્વીપની આકૃતિ નથી, એવું સૂચિત કરેલ છે. ખરેખર, જંબૂદ્વીપની વલયાકૃતિમાં મધ્યમાં વિવરના સદ્ભાવના પ્રસંગથી ભૂતલના અભાવથી અવગાહ-માનપણાનું વચન વિરૂદ્ધ થશે ! એથી કુલાલચક્રની માફક આ મેરુ (ધાળી જેવો ગોળ) મનસ્વૃત્ત આકારવાળો છે.

૦ વલયભૂત મુમુક્ષુ-દ્વીપ આદિનું પહેલાં સમાન્યથી દ્વિગુણ વિસ્તારપણાનું કથન હોઈ, તે વસ્તુને વિશેષથી જણાવવા માટે પરિવેષિત આ જંબૂદ્વીપનું પ્રમાણ કહે છે, બીજાઓનું પરિમાણ સારી રીતે જ્ઞેય થાય એવા આશયથી કહે છે કે-‘લક્ષ્યયોજનપરિમાણસ્ય’ લાખ જોજન પરિમાણવાળો જંબૂદ્વીપ છે.

૦ બીજા જંબૂદ્વીપોના વ્યાવર્તન માટે કહે છે. જેમ શરીરના મધ્યમાં રહેલ ‘નાભિ’ પ્રાણિઓના અવયવભૂત છે, તેમ મેરુ પણ જંબૂદ્વીપના મધ્યમાં રહેલો છે.

શંકા-ભૂતલને અવગાહીને કોણ છે ? આના જવાબમાં કહે છે કે-‘મેરુમૂધર’ ભૂતલને અવગાહીને મેરુપર્વત છે.

૦ સકલ તીર્થલોકના મધ્યભાગની મર્યાદાકારી હોવાથી અથવા મેરુદેવના યોગથી ‘મેરુ’ કહેવાય છે. આવો પર્વત ‘મેરુપર્વત’ કહેવાય છે.

૦ ખરેખર, આ મેરુ જંબૂદ્વીપની નાભિ માફક, કુલાલચક્રના ભ્રમીના દંડની માફક તિર્યગ્લોકરૂપી કમલ છે, કે જે આઠ દિશાઓરૂપી દલ(પત્ર)વાળું છે. તે કમલના પરાગભરથી પિંજર, કમલની અંદર રહેલ કર્ણિકા જેવો, પૂર્વવિદેહથી પશ્ચિમમાં, પશ્ચિમવિદેહથી પૂર્વમાં, દેવકુરુથી ઉત્તરમાં અને ઉત્તરકુરુથી દક્ષિણમાં મેરુમહીધર છે.

૦ પૃથિવીમાં હજાર યોજન અવગાહીને મેરુ રહેલો છે.

૦ આ મેરુપર્વતની ચૂલિકા પ્રચુર વૈડ્યર્થસ્તવાળી છે. તે ચૂલિકા ઉદ્દગમપ્રદેશમાં વિષ્કંભ-આયામની અપેક્ષાએ બાર યોજનવાળી, મધ્યમાં આઠ યોજનવાળી, ઉપર ચાર યોજનવાળી અને ઉંચાઈમાં ચાલીશ યોજનવાળી છે. તેવી ચૂલિકાથી પરિવૃત્ત મેરુમહીધર છે.

૦ દૃશ્ય ઉંચાઈમાં નવ્વાણું હજાર યોજનવાળો મેરુ છે.

૦ ભૂમિમાં અવગાહીને રહેલા આ મેરુપર્વતના અંદરના વિષ્કંભ-આયામની અપેક્ષાએ જે અદૃશ્ય હજાર યોજન નીચે ભૂમિમાં છે, તે વિષ્કંભ-આયામથી દશ હજાર જોજનવાળો છે. ઉપર ત્યાં ચૂલિકાનો ઉદ્દગમ છે. ત્યાં વિષ્કંભ-આયામની અપેક્ષાએ ઉચ્ચ હજાર જોજનવાળો મેરુ છે.

૦ ભદ્રશાલ-નંદન-સ્રીમનસ-પાંડુકરૂપ ચાર વનોથી પરિવૃત્ત મેરુપર્વત છે. ત્યાં મૂંડમાં-ભૂમિમાં વલયના આકારવાળું ભદ્રશાલ વન વ્યવસ્થિત છે. તે ભદ્રશાલ વનની ભૂમિથી પાંચવેના જોજન ચડત્યા બાદ ઉપર પ્રથમ મેળાણમાં પાંચવેના જોજનપ્રમાણ વિસ્તૃત નંદન નાંખે બીજું વન છે.

૦ તે નંદનવનથી ૬૨૫૦૦ યોજન ઉપર જઈએ ત્યારે ૫૦૦ યોજનની પહોળાઈવાળું ખીણ મેખલામાં સૌમનસ નામે ત્રીજું વન છે.

૦ તેનાથી પણ ઉપર ૩૬૦૦૦ યોજન ચઢ્યા બાદ ૪૬૪ યોજનના વિસ્તારવાળું મેરુના શિરોભાગમાં ચોથું પાંડુકવન છે.

૦ આ મેરુપર્વત સુવર્ણમય છે. એટલે ખરેખર, આ કનકાચલમાં ત્રણ કાંડો છે. (૧) મૂલથી હબર જોજનપ્રમાણવાળો શુદ્ધ પૃથિવીમૃત્તિકા, પાષાણ-વજ્ર-કાંકરામય પહેલો કાંડ છે. (૨) સમભૂતલથી ૬૩૦૦૦ યોજનપ્રમાણવાળો રજત સ્ફટિકરત્ન-અંકરત્ન સુવર્ણમય બીજો કાંડ છે. (૩) તેનાથી ૩૬૦૦૦ યોજન સુધીનો બાંબૂના લાલ સુવર્ણની પ્રચુરતાવાળો ત્રીજો કાંડ છે.

૦ તથાચ સુવર્ણની પ્રચુરતા હોવાથી કાંચનમય મેરુપર્વત છે.

૦ સોનાની થાળી જેવો ગોળ આકારવાળો મેરુ છે.

एवंविधे जम्बूद्वीपे षड्भिः कुलपर्वतैर्विभक्तानि सप्त क्षेत्राणि सन्तीत्याह—

जम्बूद्वीपे चोत्तरोत्तरक्रमेणोत्तरदिग्वर्तीनि क्षेत्रव्यवच्छेदकहिमवन्महाहिमवन्निपधनील-
रुक्मिणिखरिवर्षधरपर्वतालङ्कृतानि भरतहैमवतहरिविदेहरम्यकहैरण्यवतैरावतनामभाञ्जि सप्त
क्षेत्राणि । एवमेव घातकीखण्डे पुष्करार्धे च द्विगुणानि क्षेत्राणि ॥ सूत्र-२९ ॥

जम्बूद्वीपे चेति । कानि तानि क्षेत्राणीत्यत्राह भरतेति, यत्र भरतो नाम देवो महर्द्धिको महा-
द्युतिको महायशः पत्न्योपमस्थितिकः परिवसति तत्क्षेत्रं भरतं, क्षुद्रहिमवतो महाहिमवतश्चापान्तरालं क्षेत्रं
हैमवतं, तत्रत्ययुग्मिमनुष्याणामुपवेशनाद्युपभोगे हेममयाः शिलापट्टका उपयुज्यन्त इति हैमवतं, हेम्नो
नित्यसम्बन्धाद्वा हैमवतं. हैमवतनामकमहर्द्धिकपत्न्योपमस्थितिकदेवयोगाद्वा हैमवतं, हरिः सूर्यश्चन्द्रश्च यत्र.
केचन मनुष्या सूर्य इवारुणावभासाः केचन चन्द्र इव श्वेता निवसन्ति तादृशं क्षेत्रं हरयः क्षेत्रवाची
हरिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः, विशिष्टशरीरवत्पुरुषसम्बन्धात् महाविदेहनामदेवसम्बन्धाद्वा विदेहं देव-
कुरुत्तरकुरुषु मनुष्याणां त्रिगव्यूतोच्छ्रायत्वात्, रम्यकं, रम्यते क्रीडयते नानाकल्पद्रुमेः स्वर्णमणिखचितैश्च
तैस्तैः प्रदेशैरतिरमणीयतया रतिविषयतां नीयत इति रम्यं तदेव रम्यकं रम्यकदेवसम्बन्धाद्वा तादृशम् ।
हैरण्यवतदेवसम्बन्धाद्वैरण्यवतं, ऐरावतं ऐरावतयोगात्तादृशं तथा चैतानि सप्तक्षेत्राणीत्यर्थः । एषां
विशिष्टक्रमसन्निवेशाभिधित्तया प्राहोत्तरोत्तरक्रमेणेति, भरतोत्तरं हैमवतं तदुत्तरं हरिक्षेत्रमित्येवं क्रमेण-
त्यर्थः । कतमदिगवच्छेदे नेत्यत्राहोत्तरदिग्वर्तीनीति, उत्तरदिगवच्छेदेनेत्यर्थः, तथा च जम्बूद्वीपस्य
दक्षिणगामिनि पर्यन्ते स्थितं कालचक्रैर्नानावस्थमधिज्यधनुराकारं पूर्वदक्षिणपश्चिमसमुद्रेण स्पृष्टं भरतक्षेत्रं

૧. ક્ષુદ્રહિમવતો દક્ષિણસ્યા । દાક્ષિણાત્યલવણસમુદ્રસ્યોત્તરસ્યા પૌરસ્ત્ય લવણસમુદ્રસ્ય પશ્ચિમાયા પ્રાચ્યા-
ત્યલવણસમુદ્રસ્ય પૂર્વસ્યા દિશિ ભરતનામા વર્ષો વર્તતે । ચક્રવર્તિનાડલખિટાતપત્રેણ સત્લક્ષણેન મુન્દરા-
દ્વગેણ વિનીતારાજધાનીપ્રભૂતેન ભરતેન શાસિત્વાદ્ભરતનામાડસ્ય વર્ષસ્ય ॥

ષડ્વિંગત્યુત્તરપંચશતયોજનમિતં તદુત્તરં હૈમવતં તદુત્તરં હરિક્ષેત્રમિત્યેવં ક્રમો વિજ્ઞેયઃ । ક્ષેત્રાણામેષાં
કિં કૃતા વિભાગવ્યવસ્થેત્યાશઙ્કાયમાહ ક્ષેત્રવ્યવચ્છેદકેતિ, પ્રાચુર્યેણ હિમાભિસમ્બન્ધાદ્દિમવાન્ મહા-
શ્ચાસૌ હિમવાન્ મહાહિમવાન્ ઇન્દ્રગોપવદસત્યપિ હિમે રૂઢિવિશેષબલાદ્દિમવદાહ્યા । યસ્મિન્ દેવા
દેવ્યશ્ચ ક્રોઢાર્થં નિષીદન્તિ પ્રાચુર્યેણ સ નિષધઃ । નીલવર્ણયોગાન્નીલઃ, રુક્મસદ્ભાવાદ્રુક્મી, શિખરબાહુ-
લ્યાચ્છિખરી, એતે ષટ્વર્ષધરપર્વતાઃ, વંશો વર્ષાં વાસ્ય ઇતિ પર્યાયનામાનિ ક્ષેત્રસ્ય, વર્ષસન્નિધાના-
દ્વર્ષા ભરતાદયઃ, તાનસઙ્કરેણ ત્રિમઙ્ગ્ય ધારણાદ્વર્ષધરા એવંભૂતા પર્વતા વર્ષધરપર્વતાઃ, તૈરલઙ્ક-
કૃતાનિ સ્વસ્વપૂર્વાપરકોટિમ્યાં લવણસમુદ્રસ્પર્શિભિર્વિભક્તાનિ, તથા ચ ભરતહૈમવતયોર્મધ્યસ્થત્વાદ્દિમવાન્
તયોર્વિભાગમાપાદયતિ, હૈમવતહરિવર્ષયોર્મધ્યગત્વાન્મહાહિમવાન્ તયોર્વ્યવચ્છેદક ઇત્યેવં કૃતો ક્ષેત્રવિભાગ
ઇતિ ભાવઃ, અત્ર વિસ્તરસ્તુ ગન્થાન્તરાદવસેયઃ । અથ જમ્બૂદ્વીપ ઇવ વર્ષવર્ષધરાદીનાં સંહ્યાનિયમં ધાત-
કીચ્છણ્ડસ્ય પુષ્કરાર્ધસ્ય ચાહૈવમેવેતિ, જમ્બૂદ્વીપવદેવેત્યર્થઃ, ધાતકીચ્છણ્ડ ઇતિ, ધાતકીનાં વૃક્ષવિશેષાનાં
ચ્છણ્ડો-વનસમૂહો ધાતકીચ્છણ્ડસ્તદ્ધુત્તો દ્વીપોઽપિ ધાતકીચ્છણ્ડો લવણસમુદ્રં પરિક્ષિપ્ય સ્થિતિઃ કાલોદ-
સમુદ્રપરિક્ષિપ્તઃ વલયાકારસંસ્થાનસંસ્થિતો વિજયવૈજયન્તજયન્તાપરાજિતરૂપદ્વારચતુષ્ટયયુતશ્ચ । લક્ષ-
ચતુષ્ટયવિષ્કમ્બો જમ્બવેપેક્ષ્યા દ્વિગુણભરતાદિક્ષેત્રયુત તદ્વિભાજકદ્વાદશવર્ષધરપર્વતવિલસિતશ્ચ । દ્વે ભરત-
ક્ષેત્રે દ્વે હૈમવતક્ષેત્રે ઇત્યેવં તથા દ્વૌ હિમવન્તૌ દ્વૌ મહાહિમવન્તાવિત્યેવં ક્રમેણ ચ દ્વિગુણક્ષેત્રપર્વતાઃ મેર્વાદ-
યોઽપિ દ્વૌ દ્વૌ વેદિતવ્યાવિતિ ભાવઃ । પુષ્કરાર્ધે ચેતિ, પદ્મબાહુલ્યાત્ પુષ્કરદ્વીપં તદર્ધભાગે દ્વીપ ઇત્યર્થઃ,
ચ શબ્દેન જમ્બૂદ્વીપાપેક્ષ્યૈવ ક્ષેત્રાદોનામત્ર દ્વૈગુણ્યં સૂચ્યતે ન તુ ધાતકીચ્છણ્ડાપેક્ષ્યા, તથા ચ યથા
ધાતકીચ્છણ્ડે ભરતાદિક્ષેત્રપર્વતાદીનાં દ્વૈગુણ્યં તથા પુષ્કરાર્ધેઽપિ જમ્બૂદ્વીપાપેક્ષં દ્વૈગુણ્યમ્. તત્ર પુષ્કરદ્વીપઃ
કાલોદસમુદ્રપરિક્ષેપી ષોડશલક્ષવિષ્કમ્બસ્તસ્યાર્ધમારાત્તમમષ્ટૌ યોજનલક્ષાણિ તસ્મિન્ પુષ્કરાર્ધે એવ
દ્વૈગુણ્યં ભરતાદિક્ષેત્રાણાં હિમવદાદિપર્વતાનાશ્ચ નાપરાર્ધે, પુષ્કરદ્વીપાર્ધવિભાગકારી ચ માનુષોત્તરો નામ
સુનગરપ્રાકારવૃત્તરૈલવિશેષ ઇતિ ભાવઃ ॥

આવા પ્રકારના જમ્બૂદ્વીપમાં છ કુલ પર્વતોથી વિભાગવાળા સાત ક્ષેત્રો છે. માટે
કહે છે કે—

સાત ક્ષેત્રોનું સ્વરૂપ.

આવાર્થ—“જમ્બૂદ્વીપમાં ઉત્તરોત્તર ક્રમથી ઉત્તરદિશામાં વર્તનારાં ક્ષેત્રવિભાજક હિમ-
વતં-મહાહિમવતં-નિષધ-નીલ-રુક્મિ-ચિખરી નામક વર્ષધર પર્વતોથી અલંકૃત, ભરત-
હૈમવત-હરિ-વિદેહ-રમ્યક-હૈરણ્યવત-ઐરાવત નામને ભજનારા સાત ક્ષેત્રો છે. એ પ્રમાણે જ
ધાતકીખંડમાં અને પુષ્કરાર્ધમાં દ્વિગુણ (અબલ) ક્ષેત્રો છે.”

વિચેત્યન—તે ક્ષેત્રો કયા કયા છે? તેના જવાબમાં કહે છે કે—જ્યાં ભરત નામવાળો
મહાદ્વિંક, મહાદ્યુતિવાળો, મહાયશવાળો, પદ્મોપમની સ્થિતિવાળો દેવ વસે છે, માટે તે ક્ષેત્ર
‘ભરત’ કહેવાય છે, (લઘુહિમવતની દક્ષિણમાં, દક્ષિણના લવણસમુદ્રની ઉત્તરમાં, પૂર્વના

લવણસમુદ્રની પશ્ચિમ લવણસમુદ્રના પૂર્વમાં, ભરતનામક ક્ષેત્ર વતે છે. અખંડિત છત્રવાળા, સુલક્ષણવંત, સુંદર અંગવાળા, વિનીતા રાજધાનીમાં થયેલ, ભરતચક્રવર્તીથી શાસિત હોવાથી આ ક્ષેત્રનું નામ 'ભરત' કહેવાય છે.) ક્ષુદ્રહિમવંત અને મહાહિમવંતના મધ્યમાં આવેલ ક્ષેત્ર 'હૈમવંત' કહેવાય છે. ત્યાં રહેલ યુગલિક મનુષ્યોને ખેસવા આદિના ઉપભોગમાં સોનાના શિલાપટ્ટકો ઉપયોગી થાય છે. એ હેતુથી 'હૈમવંત' નામ અરિતાર્થ છે.

૦ હરિ એટલે સૂર્ય અને ચંદ્ર એવો અર્થ થાય છે. જ્યાં કેટલાક મનુષ્યો સૂર્ય જેવા અરુણ (લાલ) ક્રાન્તિવાળા અને કેટલાક મનુષ્યો ચંદ્ર જેવા શ્વેતવર્ણી વસે છે. તેવું ક્ષેત્ર 'હરિવર્ષ' કહેવાય છે. અહીં ક્ષેત્રવાચી હરિ શબ્દ બહુવચનનાંત છે.

૦ વિશિષ્ટ શરીરવાળ પુરુષના સંબંધથી અથવા મહાવિદેહ નામક દેવના સંબંધથી 'વિદેહક્ષેત્ર' કહેવાય છે, કેમ કે-દેવકુરૂ અને ઉત્તરકુરૂક્ષેત્રોમાં મનુષ્યો ત્રણ ગાઉની ઉંચી કાયાવાળા છે.

૦ 'રમ્યક' રમણ-ક્રીડાવિષય તરીકે કરાય છે. નાના કદપત્રોથી અને સ્વર્ણ-મણિથી સુવિરચિત, તે તે પ્રદેશોથી અત્યંત રમણિયપણું હોઈ, જે ક્ષેત્ર રતિના વિષય તરીકે બને છે, તે રમ્ય એ જ 'રમ્યક' કહેવાય છે. અથવા રમ્યકદેવના સંબંધથી 'રમ્યક' કહેવાય છે.

૦ હૈરણ્યવતદેવના સંબંધથી 'હૈરણ્યવત' કહેવાય છે.

૦ ઐરાવતદેવના યોગથી 'ઐરાવત' ક્ષેત્ર કહેવાય છે. તથાચ આ સાત ક્ષેત્રો છે.

૦ વિશિષ્ટ ક્રમ સંનિવેશ (રચના, હોવાથી ભરતના ઉત્તરે હૈમવતક્ષેત્ર છે. તે હૈમવતક્ષેત્ર ઉત્તરે હરિક્ષેત્ર છે. એમ ક્રમથી સાત ક્ષેત્રો છે.

૦ જંબૂદ્વીપની ઉત્તરદિશામાં રહેલ આ ક્ષેત્રો છે. તથાચ જંબૂદ્વીપના દક્ષિણગામી પર્થતમાં રહેલ, કાલચક્રોથી અનેક અવસ્થાવાળું, પણુ ચઢાવેલ ધનુષ્યના આકારવાળું અને પૂર્વ-દક્ષિણ-પશ્ચિમના સમુદ્રથી સ્પર્શ કરાયેલ પરં યોજનપરિમાણવાળું ભરતક્ષેત્ર છે. તેના ઉત્તરે હૈમવંત છે અને તેના ઉત્તરે હરિક્ષેત્ર છે. આ પ્રમાણે ક્રમ બાણવો. આ ક્ષેત્રોની વિભાગવ્યવસ્થાને કોણુ કરનાર છે? આના જવાબમાં કહે છે કે-ક્ષેત્રવિભાજક વર્ધર પર્વતો છે.'

૦ પ્રચુરતાથી હિમના અભિસંબંધથી 'હિમવાન્' 'મોટો હિમવાન્'-'મહા હિમવંત' કહેવાય છે. ઇન્દ્રગોપની માફક અવિદ્યમાન પણુ હિમમાં રૂઢિવિશેષના બળથી 'હિમવંત' એવી સંજ્ઞા છે.

૦ જેમાં દેવો અને દેવીઓ ક્રીડા માટે મોટા ભાગે બેસે છે, તે 'નિપધ' કહેવાય છે.

૦ નીલવર્ણના યોગથી 'નીલ' કહેવાય છે.

૦ રૂદ્રમ(સુવર્ણ)ના સદ્ભાવથી 'રૂદ્રમી' કહેવાય છે.

૦ શિખરોની બહુલતાની અપેક્ષાએ 'શિખરી' કહેવાય છે.

આ છ વર્ષધર પર્વતો કહેવાય છે.

(૧) વંશ, (૨) વર્ષ, (૩) વાસ્ય-એ ત્રણ નામો ક્ષેત્રના પર્યાયવાચકો છે. વર્ષના (વર્ષણના) સન્નિધામથી ભરત આદિ વર્ષો-ક્ષેત્રો કહેવાય છે. તે ક્ષેત્રોને અસંકરથી (શેળશેળ વગર) વિભાગ કરી ધારનાર હોવાથી 'વર્ષધરો' કહેવાય છે. આવા પર્વતો 'વર્ષધર પર્વતો' કહેવાય છે. તેઓથી અલંકૃત એટલે પોતપોતાના પૂર્વ અપર(પૂર્વ-પશ્ચિમ)ના અગ્રભાગથી લવણસુદ્રસ્પર્શી વર્ષધર પર્વતોથી વિભાગને પામેલ ક્ષેત્રો છે.

૦ તથાચ ભરત અને હૈમવંતક્ષેત્રોમાં મધ્યસ્થ હોવાથી, હિમવાન્ વર્ષધર તે બંને ક્ષેત્રોના વિભાગને કરે છે.

૦ હૈમવંત અને હરિવર્ષના મધ્યગામી હોવાથી, મહાહિમવાન્ તે બંનેના વ્યવચ્છેદને કરે છે. આ પ્રમાણે કરેલો ક્ષેત્રવિભાગ સમજવો. અહીં વિસ્તાર તો બીજા ગ્રંથથી જાણવો.

૦ જંબૂદ્વીપની માફક ધાતકીખંડમાં દ્વિગુણ ક્ષેત્રો છે. ધાતકીખંડ લવણસુદ્રને વીંટળાઈને રહેલો, કાલોદધિ સમુદ્રથી વીંટાયેલો, વલયના આકારે રહેલો, વિજય-વૈજયન્ત-જયન્ત-અપરાજિત નામક ચાર દ્વારોથી યુક્ત છે. ચાર લાખ વિષ્કંભવાળો, જંબૂદ્વીપની અપેક્ષાએ દ્વિગુણ ભરત આદિ ક્ષેત્ર સહિત, તે ક્ષેત્રવિભાજક બાર વર્ષધર પર્વતોથી સુશોભિત છે. બે ભરતક્ષેત્રો, બે હૈમવંતક્ષેત્રો એ પ્રમાણે, તેમજ બખ્ખે હિમવંતો, બે મહા હિમવંતો, આવી રીતના કેમથી દ્વિગુણ ક્ષેત્રપર્વતો, મેરૂ આદિ બખ્ખે સમજવાં.

૦ જંબૂદ્વીપની માફક પુષ્કરાર્ધમાં દ્વિગુણ ક્ષેત્રો છે. પશ્ચિમી બહુલતાની અપેક્ષાએ 'પુષ્કરદ્વીપ' કહેવાય છે. પુષ્કરદ્વીપના અર્ધભાગ દ્વીપમાં, અહીં ચ શબ્દથી જંબૂદ્વીપની અપેક્ષાએ જ ક્ષેત્ર આદિનું દ્વિગુણપણું સૂચિત થાય છે પરંતુ ધાતકીખંડની અપેક્ષાએ નહિ. તથાચ જેમ ધાતકીખંડમાં ભરતાદિ ક્ષેત્ર હિમવંત પર્વત આદિનું દ્વિગુણપણું છે, તેમ પુષ્કરાર્ધમાં પણ જંબૂદ્વીપની અપેક્ષાએ દ્વિગુણપણું છે.

૦ ત્યાં પુષ્કરવરદ્વીપ કાલોદધિ સમુદ્રથી વેદિત સોળ લાખ યોજનના વિષ્કંભવાળો છે. તેનો અર્ધભાગ એટલે આઠ લાખ યોજનવાળા પુષ્કરાર્ધમાં જ ભરતાદિ ક્ષેત્રોનું અને હિમવંત આદિ પર્વતોનું દ્વિગુણપણું છે. બીજા અર્ધભાગમાં નહિ, કેમ કે-બીજા અર્ધભાગમાં પુષ્કરવરદ્વીપના અર્ધનો વિભાગ કરનારો માનુષોત્તર નામવાળો મહાનગરના પ્રકારની માફક વૃત્ત(વલયની માફક ગોળ)વિશિષ્ટ શૈલ (પર્વત) છે.

अथैवंभूतेषु सार्धद्वयद्वीपेषु आर्यन्लेच्छभूमिष्वेतेषु कर्माकर्मभूमिप्रज्ञापनायाह—

મેરુગિરેર્દક્ષિણતો નિપધસ્યોત્તરતો દેવકુરવઃ, નીલપર્વતાદક્ષિણેન તદુત્તરેણોત્તરાઃ કુરવઃ, દેવકુરુત્તરકુરુભ્યોઽન્યત્ર મરતૈરાવતવિદેહાઃ કર્મભૂમયઃ ॥ સૂત્ર-૩૦ ॥

મેરુગિરેરિતિ । પચોપમસ્થિતિકદેવકુરુનામદેવસમ્વન્ધાદેવકુરવઃ, एते च विदेहक्षेत्रे बोध्याः । उत्तरकुरुनाह नीलपर्वतादिति, तदुत्तरेणेति, देवकुरुत्तरणेत्यर्थः, एवञ्च विदेहा मन्दगदेाकुरुत्तरकुरु-

મિર્ચવચ્છિન્નમર્યાદા એકક્ષેત્રાન્તઃ પાતિનોઽપિ ક્ષેત્રાન્તરા ઇવ ભવન્તિ પરસ્પરેણ તત્રત્યમનુયાયાનાં ગમના-
ગમનાભાવાદિતિ બોધ્યમ્, ઉપસહરતિ દેવેતિ, વિદેહાન્તઃપાતિનાં દેવકુરૂત્તરકુરૂનાં કર્મભૂમિત્વપ્રસન્ન-
વારણાયાન્યત્રેતિ, તથા ચ દેવકુરૂત્તરકુરૂવો હૈમવતાદયશ્ચાકર્મભૂમય્ય इति भावः, भरतैरावतविदेहा इति,
पञ्च भरतानि पञ्चैरावतानि पञ्च विदेहा इत्यर्थः, कर्मभूमय्य इति, यद्यप्यष्टविधस्य कर्मणो बन्धस्तत्फला-
नुभवनं सर्वेष्वेव मनुष्यक्षेत्रेषु साधारणं तथापि सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्रात्मकमुक्त्युपायस्य ज्ञातारः
कर्तार उपदेष्टारश्च भगवन्तः परमर्षयस्तीर्थरूरा अत्रोत्पद्यन्तेऽत्रैव जातास्सिद्ध्यन्ति तस्मात्सकलकर्माने-
र्विध्यापनाय सिद्धिभूमयः कर्मभूमय्य इत्यस्यार्थः, अकर्मभूमिषु वर्तमानानाञ्च मनुष्याणां ज्ञानदर्शनयो-
स्सत्त्वेऽपि सततभोगपरिणामित्वेन सर्वदा चरणप्रतिपत्तिर्नास्ति, यद्वाऽसिद्धिषिमिषिविद्यावणिक्शिल्पात्मक-
षड्विधकर्मणां भरतैरावतविदेहेष्वेव पूर्वोक्तेषु दर्शनात्કર્મભૂમય્ય इति भावः । ततश्च विदेहश्चतुर्विधः पूर्व-
विदेहो यो मेरोर्जम्बूद्वीपगतः प्राग्विदेहः, एवं पश्चिमतस्तोऽपरविदेहः, दक्षिणतो देवकुरुनामा विदेहः,
उत्तरतस्तु उत्तरकुरुनामा विदेह इति । ननु पूर्वापरविदेहयोः कर्मक्षेत्रानुभावकत्वेन महाविदेहव्यपदेशता-
ऽस्तु, देवकुरुत्तरकुरुणां त्वकर्मभूमित्वेन कथं महाविदेहत्वेन व्यपदेशो, मैवम्, प्रस्तुतक्षेत्रयोर्भरताद्यपेक्षया
महाभोगत्वान्महाकायमनुभ्योगित्वान्महाविदेहदेवाधिष्ठानत्वाच्च महाविदेहशब्दवाच्यत्वोपपत्तेरिति ॥

હવે આર્થ—અનાર્થથી ભરતક અઢીદ્વીપોમાં કર્મભૂમિ અને અકર્મભૂમિના ભેદનું વિજ્ઞા-
પન કહે છે.

કર્મભૂમિ અને અકર્મભૂમિનો ભેદ.

ભાવાર્થ—“મેરુપર્વતની દક્ષિણે અને નિષધપર્વતની ઉત્તરે દેવકુરુ છે. નીલપર્વતની
દક્ષિણે અને દેવકુરુની ઉત્તરે ઉત્તરકુરુ છે. દેવકુરુ અને ઉત્તરકુરુને છોડી ભરત—ઐરવત-
વિદેહક્ષેત્રો કર્મભૂમિ કહેવાય છે.”

વિચેચન—પલ્યોપમ સ્થિતિવાળા દેવકુરુ નામક દેવના સંબંધથી ‘દેવકુરુ’ કહેવાય છે.
આ વિદેહક્ષેત્રમાં સમજવા. નીલપર્વતની દક્ષિણે અને દેવકુરુની ઉત્તરે ‘ઉત્તરકુરુ’ કહેવાય છે.

૦ આ પ્રમાણે વિદેહ, મંદરગિરિથી દેવકુરુ અને ઉત્તરકુરુથી વ્યવચ્છિન્ન મર્યાદા-
વાળા સ્થાપિત છે. એક ક્ષેત્રની અંદર સ્થાયી હોવા છતાં બીજા ક્ષેત્રની માફક છે, કેમ
કે—ત્યાં પેદા થયેલા મનુષ્ય આદિમાં પરસ્પર ગમન—આગમનનો અભાવ છે એમ બાણુ.

૧. કલ્પપાદપલ્લોપભોગપ્રધાના ભૂમયો હૈમવતપજ્વકહરિવર્ષપજ્વકદેવકુરુપજ્વકોત્તરકુરુપજ્વકરમ્યકપજ્વકદૈર-
વ્યવતપજ્વકરૂપાર્ચિગદકર્મભૂમયઃ । ક્ષેત્રભેદનામુનાઽકર્મભૂમિકા અપિ ત્રિશદ્ધિઃ, હૈમવતપજ્વકે દૈરવ્યવતપજ્વકે
ચ પલ્યોપમાયુક્તાશ્ચતુર્થાતિક્રમભોજિનો ગબ્યૂતિપ્રમાણગરીરોચ્છ્રાયાઃ વજ્રર્પમનારાચસહનનિનઃ સમવતુરત-
સગયાનાઃ, પજ્વસુ હરિવર્ષેષુ પજ્વતુ રમ્યકેષુ દ્વિપલ્યોપમાયુક્તાઃ પદ્મમક્તાતિક્રમાહારગ્રાહિણો દ્વિગબ્યૂતિપ્રમાણ
ગરીરોચ્છ્રાયાઃ સહનનસરયાનામ્યા પૂર્વોક્તામ્યા યુક્તાઃ, પજ્વમુ દેવકુરુપુ પજ્વસૂત્તરકુરુપુ ત્રિપલ્યોપમાયુક્તાઃ
અદ્વમમક્તાતિક્રમાહારિગઃ ગબ્યૂતિત્રયપ્રમાણગરીરોચ્છ્રાયાઃ પૂર્વોક્તસહનનમરયાનયુતા મનુષ્યા ભવન્તિ ॥

૦ વિદેહક્ષેત્રમાં રહેનાર દેવકુરુ-ઉત્તરકુરુમાં કર્મભૂમિપણના પ્રસંગના નિવારણ માટે કહે છે કે-દેવકુરુ-ઉત્તરકુરુને છોડીને ભરત-ઐરવત-વિદેહક્ષેત્રો કર્મભૂમિઓ છે. તથાચ દેવ દેવકુરુ, ઉત્તરકુરુ અને હૈમવત આદિ ક્ષેત્રો અકર્મભૂમિઓ છે.

૦ (૫) ભરત, (૫) ઐરવત, (૫) મહાવિદેહ, એવં પંદર ક્ષેત્રો કર્મભૂમિઓ છે. (કલ્પવૃક્ષના ફળના ઉપયોગપ્રધાનવાળી ભૂમિઓ-(૫) હૈમવત, (૫) હરિવર્ષ, (૫) દેવકુરુ, (૫) ઉત્તરકુરુ, (૫) રમ્યક અને (૫) હૈરણ્યવતરૂપ ત્રીશ અકર્મભૂમિઓ કહેવાય છે. આ ક્ષેત્રભેદથી અકર્મભૂમિકો, પણ ત્રીશ પ્રકારના છે. (૫) હૈમવંતમાં અને (૫) હૈરણ્યવંતમાં એક પત્યોપમના આયુષ્યવાળા, એક દિન બાદ ભોજનવાળા, એક ગાઉની શરીરની ઉચાઈ વાળા, વજ્રઋષભનારાચ સંઘયણવાળા અને સમયતુરસ્ત્ર સંસ્થાનવાળા મનુષ્યો હોય છે. (૫) હરિવર્ષોમાં અને (૫) રમ્યકોમાં બે પત્યોપમના આયુષ્યવાળા, બે દિન બાદ ભોજન ગ્રહણ કરનારા, બે ગાઉની શરીરની ઉચાઈવાળા અને પૂર્વકથિત સંઘયણ સંસ્થાનથી યુક્ત મનુષ્યો હોય છે. (૫) દેવકુરુઓમાં અને (૫) ઉત્તરકુરુઓમાં ત્રણ પત્યોપમના આયુષ્યવાળા, ત્રણ દિન બાદ આહારકારી, ત્રણ ગાઉની શરીરની ઉચાઈવાળા અને પૂર્વકથિત સંઘયણ સંસ્થાનવાળા મનુષ્યો હોય છે.) બે કે આઠ પ્રકારના કર્મોના બંધ, તે કર્મના ફળનો અનુભવ, સઘળા મનુષ્યક્ષેત્રોમાં સાધારણ છે, તો પણ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર આત્મકે, સુક્ષિતના ઉપાયના જ્ઞાતાઓ, કર્તાઓ, ઉપદેષ્ટાઓ, ભગવંતો, પરમઋષિઓ અને તીર્થંકરો અહીં કર્મભૂમિઓમાં જ ઉત્પન્ન થાય છે. અહીં જ ઉત્પન્ન થયેલાઓ સિદ્ધ થાય છે. તેથી જ સંકલ્પ કર્મની અગ્નિને બૂઝાવવા માટે સિદ્ધિસદ્ગતતાની ભૂમિ હોઈ 'કર્મભૂમિઓ' કહેવાય છે. અકર્મભૂમિઓમાં વર્તાતા મનુષ્યોમાં જ્ઞાન અને દર્શનની સત્તા છતાં સતત ભોગપરિણામવાળા હોઈ સર્વદા ચારિત્રના સ્વીકારનો અભાવ છે.

૦ અથવા અસિ (ધર્મના રક્ષણ માટે તલવારથી લડવાનું કામ પડતું હોય), મપિ (જ્ઞાન માટે પુસ્તકો વગેરે લાખવાની જરૂર પડતી હોય) અને કૃષિ (અમાંસાહારી બની આશ્રવિકા માટે માર્ગાનુસારી ધધા તરીકે ખેતી મુખ્ય ધધો કરવાનો હોય) વિદ્યા-વલ્લિક (વ્યાપાર) શિલ્પરૂપ છ પ્રકારના કર્મોનું પૂર્વોક્ત ભરત-ઐરવત-વિદેહોમાં જ દર્શન હોવાથી 'કર્મભૂમિઓ' કહેવાય છે.

૦ વળી વિદેહ ચાર પ્રકારનો છે. (૧) પૂર્વવિદેહ, કે જે મેરુથી પૂર્વમાં જંબૂદ્વીપમાં રહેલો 'પૂર્વવિદેહ' કહેવાય છે. એ પ્રમાણે મેરુથી પશ્ચિમમાં રહેલો (૫) 'અપરવિદેહ' કહેવાય છે. (૨) મેરુથી દક્ષિણમાં 'દેવકુરુનામક વિદેહ' કહેવાય છે. (૩) મેરુથી ઉત્તરમાં 'ઉત્તરકુરુ નામક વિદેહ' કહેવાય છે (૪).

શંકા-પૂર્વ અને અપરવિદેહમાં કર્મક્ષેત્રનું અનુભાવકપણું હોઈ મહાવિદેહનો વ્યવહાર ભલે હો! પરંતુ દેવકુરુ-ઉત્તરકુરુમાં તો અકર્મભૂમિપણું હોઈ મહાવિદેહ તરીકેનો વ્યવહાર કેવી રીતે ?

વિવેચન-સમસ્ત દ્વીપસમુદ્રમાં અભ્યંતરભૂત (મધ્યભૂત) હોઈ, આદિમાં જંબૂવૃક્ષથી ઉપલક્ષિત જંબૂદ્વીપ છે. તેને વીંટીને લવણ (ખારા) રસના આસ્વાદવાળા પાણીથી ભરપૂર લવણસમુદ્ર છે. તેને વીંટીને ધાતકીવૃક્ષના ખડ(વન)થી ઉપલક્ષિત 'ધાતકીખંડ' છે. તેને આચરીને વિશુદ્ધ જળના રસના આસ્વાદવાળો 'કાલોદધિ' છે. તેનું વેષ્ટન કરીને પદ્મવ રોથી ઉપલક્ષિત 'પુષ્કરવરદ્વીપ' છે. તેની ચારેય બાજુએ શુદ્ધ જળના રસના આસ્વાદવાળો 'પુષ્કરોદધિ' છે. તેની ચારેય બાજુએ 'વરૂણવરદ્વીપ' છે. ત્યાર બાદ વારૂણી(મહિરા)રસના આસ્વાદવાળો 'વરૂણોદધિ' છે. ત્યાર પછી 'ક્ષીરવરદ્વીપ' છે. ત્યાર બાદ ક્ષીરના રસના આસ્વાદવાળો 'ક્ષીરોદધિ' છે. તેના પછી ધૃતવરદ્વીપ છે. તેને વ્યાપીને ધૃતના રસના આસ્વાદવાળો 'ધૃતોદધિ' છે. તે પછી 'ઇશ્વરદ્વીપ' છે. તેને વીંટીને ઇશ્વરના રસના આસ્વાદવાળો 'ઇશ્વરોદધિ' છે. ત્યાર બાદ 'નંદીશ્વરદ્વીપ' છે. ત્યાર પછી ઇશ્વરના આસ્વાદવાળો જ 'નંદીશ્વરોદધિ' છે. તેના પછી 'અરૂણવરદ્વીપ' છે. તેના પછી ઇશ્વરના આસ્વાદવાળો જ 'અરૂણવરોદધિ' છે. ઇત્યાદિ અસંખ્યાત દ્વીપસમુદ્રો સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર સુધીના ચારેય બાજુ વલયના આકાર એક રજ્જુ વિસ્તારવાળા રત્નપ્રભાના પીઠમાં વર્તે છે, બીજે ઠેકાણે નહિ. સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર તો શુદ્ધ જળના રસવાળો છે.

૦ આદિ પદ્મથી અરૂણા-વાસ-કુંડલવર-શંખવર-રુચકવર આદિ દ્વીપોનું ગ્રહણ કરવું.

૦ સમુદ્રોના નામો પણ દ્વીપના નામસમાન જ છે. આ બધાય જંબૂદ્વીપથી માંડી નિરંતરતાએ વ્યવસ્થિત છે. તેથી રુચકવરથી અસંખ્યાત દ્વીપસમુદ્રો ગયા બાદ ભુજગ-વર નામકે દ્વીપ છે. તેનાથી પણ અસંખ્યાત-તેઓને ઉલ્લંઘ્યા બાદ કુશવરદ્વીપ છે. તેના પછી પણ તે પ્રકારે જ ઉલ્લંઘન કરી ક્રાંત્યવરદ્વીપ આવે છે. તેના પછી પણ તે પ્રકારે જ ઉલ્લંઘન કરી આભરણ આદિ દ્વીપો વિચારવા. સમુદ્રો પણ તેવા નામવાળા જ વિચારવા.

૦ મધ્યમાં રહેલ દ્વીપોના નામો લોકમાં જેટલા શંખ-કવજ-કલશ-શ્રીવત્સ આદિ રૂપ શુભ નામો છે, તેટલા શુભ નામવાળા જ દ્વીપો છે.

નનુ નિસિલેષુ દ્વીપેષુ મનુષ્યા વસન્ત્યથવા દ્વીપવિશેષ इत्याशङ्कायामाह—

तत्र पुष्करवरद्वीपार्थं यावन्मानुषं क्षेत्रम्, ततः परं मनुष्यलोकपरिच्छेदकः प्राकाराकारो मानुषोत्तरो नाम भूधरो वर्तते । नास्मात्परतो जन्ममरणे मनुष्याणां जायेते ॥ सूत्र-३२ ॥

તત્રેતિ । પ્રોક્તદ્વીપેષુ મધ્ય इत्यर्थः, तथाच यावत्पुष्करवरद्वीपार्थं मानुषं क्षेत्रं पञ्चत्वारिंशद्योजन-

૧. પુષ્કરાણિ પદ્માનિ તૈર્વરઃ પુષ્કરવરઃ, સ ચાસૌ દ્વીપશ્ચ પુષ્કરવરદ્વીપઃ તસ્યાર્થં इति વિગ્રહઃ । પૂર્વાર્ધે ઉત્તરકુરુષુ યઃ પદ્મવૃક્ષઃ, પશ્ચિમાર્ધે ઉત્તરકુરુષુ યો મહાપદ્મવૃક્ષઃ, તયોરત્ર પુષ્કરવરદ્વીપે યથાક્રમં પદ્મપુષ્કરીકૌ દેવૌ મહર્દિકૌ યાવત્પલ્યોપમસ્થિતિકૌ પૂર્વાર્ધાપરાર્ધાધિપતી પરિવસતઃ । અતિવિગાલત્વાત્પદ્મ' ૩૫ ૩૩ ૧૬૩૪ શ્લોક, પદ્મશ્ચ પુષ્કરમિતિ પુષ્કરવરોપલક્ષિતો દ્વીપઃ પુષ્કરવરદ્વીપ ઉચ્યતે इति ॥

શતસહસ્રાણિ આયામવિઘ્નમેણ, એકા યોજનકોટી દ્વાચત્વારિંગચત્તસહસ્રાણિ ત્રિંગત્સહસ્રાણિ દ્વે યોજનશતે એકોનપચ્ચાશત્ કિશ્ચિદ્વિશેષાધિકે પરિક્ષેપેણ બોધ્યમ્, મનુષ્યક્ષેત્રે કર્મભૂમિકા અકર્મભૂમિકા અન્તરદ્વીપકાશ્વેતિ ત્રિવિધા મનુષ્યાઃ પરિવસન્તિ, તથા ચ જમ્બૂદ્વીપસ્ય સપ્ત ક્ષેત્રાણિ ધાતકીચ્છવસ્ય ચતુર્દશ પુષ્કરાર્ધસ્ય ચ ચતુર્દશેતિ સંમિલિતાનિ પચ્ચત્રિંગત્ક્ષેત્રાણિ માનુષાણીતિ ભાવઃ । અસ્ય વ્યવચ્છેદકમાહ તતઃ પરમિતિ, પુષ્કરવરાર્ધાત્પરં બાહ્યપુષ્કરવરાર્ધક્ષેત્રં પ્રતિરુદ્ધચ નરક્ષેત્રસીમાકારો પ્રાકારાકારઃ યથા મિત્તિર્ગૃહં દ્વેષાકરોતિ તથા દ્વીપસ્યાસ્ય ભેદકોઽન્વર્થનામા માનુષોત્તરો મૂઢરો વર્વર્તીતિ ભાવઃ, અયં પર્વત એકત્રિશત્યુત્તરસપ્તદશયોજનગતાન્યુચૈસ્ત્વેન મૂળે દ્વાવિંશત્યુત્તરાણિ દશયોજનગતાનિ વિઘ્નમેણ વર્તેતે, અમું માનુષા ન કદાચિદપિ વ્યતિવ્રજિતવન્તો વ્યતિવ્રજન્તિ વ્યતિવ્રજિષ્યન્તિ વાઽન્યત્ર ચારણાદિભ્યઃ । તતઃ કિમિત્યત્રાહ નાસ્માત્પરત્ત્વમિતિ, યસ્માદયં પર્વતો માનુષક્ષેત્રમાત્રસ્યોત્તરં વર્તેતેત્ત્વમિતિ વાસ્માત્પરતઃ ક્ષેત્રેષુ મનુષ્યાણાં ન જન્મમરણે ભવતઃ, મનુષ્યાણાં હિ જન્મ મરણં ચાત્રૈવ ક્ષેત્રે, યદિ નામ કેનચિદેવેન દાનવેન વિદ્યાધરેણ વા પૂર્વાનુબ્રહ્મવૈરનિર્ચીતનાર્થમેવંરૂપા બુદ્ધિઃ ક્રિયતે યથાઽયં મનુષ્યોઽસ્માત્સ્થાનાદુત્પાટ્ય મનુષ્યક્ષેત્રસ્ય વહિઃ પ્રક્ષિપ્યતાં યેનોદધર્વગોપં ગુપ્સ્યતિ મ્રિયતે વેતિ તથાપિ લોકાનુભવાદેવ સા કાચનાપિ બુદ્ધિર્મૂયઃ પરાવર્તેતે, યદ્વા સંહરણમેવ ન ભવતિ, સંહત્ય વા મૂયસ્સમાનયતિ તેન સંહરણતોઽપિ મનુષ્યક્ષેત્રાદ્બહિર્મનુષ્યાણાં ન કદાપિ મરણમ્, યેઽપિ જહ્વાચારિણો વિદ્યાચારિણો વા નન્દોશ્ચરાદીનપિ યાવદ્ગજ્ઞન્તિ તેઽપિ તત્ર ગતા ન મરણશ્નુવતે કિન્તુ મનુષ્યક્ષેત્રમાગતા એવેતિ ભાવઃ ॥

શુ. સઘળા દ્વીપોમાં મનુષ્યો વસે છે કે દ્વીપવિશેષમાં વસે છે? આ પ્રશ્નના જવાબમાં કહે છે કે—

પુષ્કરવરદ્વીપનું વર્ણન.

સાવાર્થ—“ત્યાં પુષ્કરવરદ્વીપના અર્ધાંશાગ સુધી મનુષ્યક્ષેત્ર છે. ત્યાર બાદ મનુષ્યલોક વિલાજક પ્રાકારના આકારવાળો, માનુષોત્તર નામવાળો પર્વત વર્તે છે. આ માનુષોત્તર પર્વત પછી અર્થાત્ માનુષોત્તર પર્વતના પહેલાંના ભાગમાં મનુષ્યના જન્મ-મરણ થાય છે. આ માનુષોત્તર પછી મનુષ્યોના જન્મ-મરણ થતાં નથી.”

વિવેચન—કથિત દ્વીપો પૈકી પુષ્કરવરદ્વીપના અર્ધાંશાગ સુધી આયામવિઘ્નલથી ૪૫ લાખ જોજનવાળું મનુષ્યક્ષેત્ર છે. પરિધિ—એક કોડ, એંતાલીશ લાખ, ત્રીશ હજાર, બેએ-એગણપચાશ યોજનની પરિધિ મનુષ્યક્ષેત્રની જાણવી.

૦ મનુષ્યક્ષેત્રમાં કર્મભૂમિજ, અકર્મભૂમિજ અને અંતદ્વીપજ—એમ ત્રણ પ્રકારના મનુષ્યો વસે છે. તથાચ જંબૂદ્વીપના સાત ક્ષેત્રો, ધાતકીચ્છવના ચૌદ ક્ષેત્રો, પુષ્કરવરાર્ધના ચૌદ ક્ષેત્રો, એમ કુલ ૩૫ ક્ષેત્રો મનુષ્યના ક્ષેત્રો કહેવાય છે. (દેવકુરુ અને ઉત્તરકુરુનો મહા-

૧. દેવકુરુત્તરકુરુના મહાવિદેહેઽન્તર્મવિગૈતદ્વોવ્યમન્યથા પંચદશકર્મભૂમિર્નિગદકર્મભૂમિર્નિગિ પચ્ચત્તયારિશત્ક્ષેત્રમલ્પા વ્યાહન્યેત ॥

વિદેહમાં અંતર્ભાવ હોવાથી આ સમજવું. નહિ તો પંદર કર્મભૂમિ-ત્રીશ અકર્મભૂમિ, એમ ૪૫ ક્ષેત્રોની સંખ્યાનો વ્યાધાત થાય !)

૦ મનુષ્યક્ષેત્રના વિભાજકને કહે છે કે-પુષ્કરવરાર્ધથી બીજા (બાહ્ય) પુષ્કરવરાર્ધ-ક્ષેત્રને રોકીને નરક્ષેત્રની મર્યાદાકારી, પ્રાકારના આકારવાળો, જેમ દીવાલ-ધરનો (બે પ્રકારે) વિભાજ કરે છે, તેમ આ ક્ષીપનો ભેદકારક સાચા (સાર્થક) નામવાળો માનુષોત્તર પર્વત છે,

૦ આ પર્વત ૧૭૨૧ જોજનની ઉંચાઈવાળો છે. મૂલમાં વિષ્કંભથી ૧૦૨૨ ચોજનવાળો છે. આ માનુષોત્તરને મનુષ્યો કદાચિત્ પણ ઉદ્ભવ્યા ગયા નથી, ઉદ્ભવતા નથી અને ઉદ્ભવ્યા જશે નહિ.

૦ આ નિયમમાં ચારણ આદિ ઋષિઓનો અપવાદ છે, જેથી આ પર્વત માનુષ-ક્ષેત્ર માત્રના ઉત્તરે વર્તે છે. એથી જ આ પર્વતથી પર રહેલા ક્ષેત્રોમાં મનુષ્યોના જન્મ અને મરણ થતાં નથી.

૦ ખરેખર, મનુષ્યોના જન્મ અને મરણ આ મનુષ્યક્ષેત્રમાં જ થાય છે. જો કદાચ કોઈ દેવ, દાનવ કે વિદ્યાધર, પૂર્વે અનુભવ (પરંપરાગત) વૈરનો બદલો લેવા માટે આવી બુદ્ધિ કરે કે-આ મનુષ્યને આ સ્થાનથી ઉપાડીને મનુષ્યક્ષેત્રની બહાર ફેંકી દેઉં, કે જેથી ઉભા ઉભા સૂકાઈ જાય કે મરી જાય. આમ હોવા છતાંય તે કોઈ એક બુદ્ધિ ફરીથી પાછી ફરે છે, અથવા સંહરણ જ થતું નથી. અથવા સંહરણ હોવા છતાં મનુષ્યક્ષેત્રની બહાર કોઈ કાળે પણ મનુષ્યોનું મરણ થતું નથી.

૦ જેઓ પણ જંઘાચારીઓ કે વિદ્યાચારીઓ નંદીશ્વર આદિ સુધી પણ જાય છે, તેઓ પણ ત્યાં ગયેલા મરણને પામતાં નથી પરંતુ મનુષ્યક્ષેત્રમાં આવેલા જ મરણને પામે છે.

इत्थं तिर्यग्लोके मनुष्यनिवासयोग्यानि क्षेत्राण्यभिधाय ज्योतिष्कनिवासयोग्यं प्रदेशमाह—

રુચકામિધાનસમતલાદૂર્ધ્વ નવત્યુત્તરસપ્તશતયોજનાન્તેऽનુક્રમેણ જઘન્યોત્કૃષ્ટતઃ પલ્યો-પમાષ્ટમચતુર્થમાગાયુષ્કાણાં તારકાણાં વિમાનાનિ, તત ઋર્ધ્વ દશયોજનેષુ સહસ્રાધિકપલ્યો-પમાયુષ્કસૂર્યવિમાનં, તદુપર્યંશીતિયોજનેષુ લક્ષાધિકપલ્યોપમાયુષ્કચન્દ્રવિમાનમ્, તતોऽપ્યૂર્ધ્વ વિંશતિયોજનેષુ અર્ધપલ્યૈકપલ્યોપમાયુષ્કાણાં નક્ષત્રગ્રહાણાં વિમાનાનિ ॥સૂત્ર-૩૩॥

રુચકેતિ । અનુક્રમેગેતિ, તારકાણાં જઘન્યા સ્થિતિઃ પલ્યોપમસ્યાષ્ટમો ભાગ ઉત્કૃષ્ટા તુ પલ્યો-પમસ્ય ચતુર્થો ભાગ इत्येवं क्रमेणेत्यर्थः, તારકાણાં વિમાનાનીતિ, જ્યોતિષ્કવિશેષાણાં વિમાનપ્રસ્તારા इति भावः, તત ઋર્ધ્વમિતિ, તારકવિમાનાદૂર્ધ્વમિત્યર્થઃ, સહસ્રાધિકેતિ, ઉત્કૃષ્ટત इदमिति विज्ञेयम्, જઘન્યતન્તુ સૂર્યચન્દ્રનક્ષત્રગ્રહાણાં પલ્યોપમચતુર્થભાગઃ, यद्यपि सूर्याचन्द्रमसोः कनीयसी स्थितिर्न संभवति तथाप्येषु विमानेषु नाकिनस्त्रिविधास्सन्ति विमाननायकाः तत्सदृगाः परिवारसुराश्चेति, તત્ર નાયકતત્સદૃશાપેક્ષયા પરા સ્થિતિઃ પરિવારદેવાપેક્ષયા તુ જઘન્યા વિજ્ઞેયા, एवं ग्रहविमानादिष्वपि, અત

एव सहस्राधिकपल्योपमायुष्केति पदस्य सूर्यविशेषणत्वाज्जघन्या स्थितिर्नोक्ता, एवमग्रेऽपि । चन्द्रविमानमाह तदुपरीति सूर्यविमानोपरीत्यर्थः, नक्षत्रग्रहाणां विमानान्याह ततोऽपीति चन्द्रविमानादपीत्यर्थः, विंशतियोजनेष्विति, विंशतियोजनेषु मध्ये इत्यर्थः । नक्षत्रग्रहाणामिति, नक्षत्राणां ग्रहाणाञ्चेत्यर्थः ग्रहा मङ्गलादयः, कीदृशानामित्यत्राहार्धाल्येति, उत्कर्षेणार्धपल्योपमायुष्काणां नक्षत्राणामेकपल्योपमायुष्काणाञ्च ग्रहाणामित्यर्थः, एते मनुष्यक्षेत्रान्तर्वर्त्तमानाश्चन्द्रसूर्यनक्षत्रग्रहतारारूपा विमानोपपन्ना मण्डलगत्या परिभ्रमणमाश्रिताश्चारसहिताः स्वभावतो गतिरतिकास्साक्षाद्गतियुक्ता देवा इति मनुष्यक्षेत्राद्बहिर्वर्त्तिनश्चन्द्रादयस्तु विमानोपपन्ना अपगतचारा नो गतिरतयो नवगतियुक्ताश्च तात्स्थ्यात्तद्व्यपदेश इति न्यादिति भावः । तत्र मानुषोत्तरपर्वताद्बहिर्वर्त्तिनां चन्द्रसूर्याणां तेजांस्यवस्थितानि भवन्ति तेजसा नात्युष्णास्सूर्याः सर्वदैवानतिशीततेजसः चन्द्रास्सर्वदाभिजिता नक्षत्रेण सूर्याश्च पुष्येण युक्ता भवन्ति तत्र जम्बूद्वीपे द्वौ चन्द्रौ द्वौ सूर्यौ चत्वारो लवणोदे द्वादश धातकीखण्डे द्वाचत्वारिंशत्कालोदे द्वासप्ततिरभ्यन्तरपुष्करार्धे सर्वसंख्यया चन्द्रसूर्याणां प्रत्येकं द्वात्रिंशं शतं भाव्यम् । नक्षत्रपरिमाणन्तु मनुष्यलोके अष्टाविंशतिसंख्यां द्वात्रिंशेन शतेन गुणयित्वा भाव्यम् ॥

આ પ્રમાણે તીર્થાલોકમાં મનુષ્યનિવાસયોગ્ય ક્ષેત્રોને કહીને જ્યોતિષ્કનિવાસયોગ્ય પ્રદેશને કહે છે.

રુચકપ્રદેશનું વર્ણન.

ભાવાર્થ—“રુચક નામક સમતલ પ્રદેશથી ઉંચે ૭૯૦ યોજનના અંતે અનુક્રમથી જઘન્યથી અને ઉત્કૃષ્ટથી પલ્યોપમના આઠમા ભાગ તથા ચોથા ભાગના આયુષ્યવાળા તારાઓના વિમાનો છે. તેનાથી ઉંચે દશ યોજનોમાં એક પલ્યોપમ ઉપર હજાર વર્ષના આયુષ્યવાળા સૂર્યનું વિમાન છે. તેના ઉપર ૮૦ યોજનોમાં પલ્યોપમ ઉપર લાખ વર્ષના આયુષ્યવાળા ચન્દ્રનું વિમાન છે. તેનાથી ઉપર ૨૦ યોજનોમાં ક્રમથી અર્ધો પલ્યોપમ, એક પલ્યોપમના આયુષ્યવાળા નક્ષત્ર અને ગ્રહોના વિમાનો છે.”

વિવેચન—અનુક્રમથી એટલે તારાઓની જઘન્ય સ્થિતિ પલ્યોપમનો આઠમો ભાગ અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ તો પલ્યોપમનો ચોથો ભાગ, આવા ક્રમથી.

૦ તારાઓના વિમાનો એટલે જ્યોતિષ્કવિશેષોના વિમાનના પ્રસ્તારો.

૦ તેનાથી ઉંચે એટલે તારાઓના વિમાનથી ઉંચે.

૦ ‘એક પલ્યોપમ ઉપર હજાર વર્ષનું આયુષ્ય.’ આ સૂર્યનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય બાણુનું જઘન્યથી તો સૂર્ય-ચન્દ્ર-નક્ષત્ર-ગ્રહોનું આયુષ્ય પલ્યોપમનો ચોથો ભાગ છે. જો કે સૂર્ય અને ચન્દ્રની જઘન્ય સ્થિતિ સંભવતી નથી, તો પણ આ વિમાનોમાં દેવો ત્રણ પ્રકારના છે. જેમ કે—(૧) વિમાનનાયક. (૨) વિમાનનાયક સમાન. (૩) પરિવાર દેવો. ત્યાં નાયક

૧. જમ્બૂદ્વીપે एकः सूर्यो मेरोर्दक्षिणभागे चारं चरन् वर्त्तते, एक उत्तरभागे, एकश्चन्द्रमा मेरोः पूर्वभागे, एकोऽपरभागे ॥

અને નાયક સમાનની અપેક્ષાએ તો ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ છે, પરિવાર દેવની અપેક્ષાએ તો જઘન્ય સ્થિતિ છે એમ જાણવું. એ પ્રમાણે ગ્રહોના વિમાન આદિમાં પણ જાણવું. એથી જ 'સહસ્રાધિક પદ્યોપમાયુષકે' એવું પદ સૂર્યનું વિશેષણ હોવાથી જઘન્ય સ્થિતિ કહેલી નથી. એ પ્રમાણે આગળ પણ સમજવું.

૦ સૂર્યવિમાન ઉપર ચન્દ્રવિમાન છે.

૦ ચન્દ્રના વિમાનથી ૨૦ ચોજનોના મધ્યમાં નક્ષત્ર-ગ્રહોના વિમાનો છે.

૦ ઉત્કૃષ્ટથી અર્ધપદ્યોપમના આયુષ્યવાળાઓ નક્ષત્રો છે, એક પદ્યોપમના આયુષ્ય-વાળા મંગલ આદિ ગ્રહો છે.

૦ આ મનુષ્યક્ષેત્રની અંદર વર્તમાન, ચન્દ્ર, સૂર્ય, નક્ષત્ર, ગ્રહ, તારારૂપ વિમાનવાળા મંડલગતિથી પરિભ્રમણ કરનારા, ગતિવાળા અને સ્વભાવથી ગતિના પ્રેમવાળા સાક્ષાત્ ગતિ-યુક્ત દેવો છે.

મનુષ્યક્ષેત્રથી બહાર રહેનારા, ચન્દ્ર વગેરે વિમાનવાળાઓ, ગતિ વગરના, ગતિના પ્રેમ વગરના, અલૌકિક ગતિવાળા, 'તેમાં રહેનારા તે કહેવાય છે'—એ ન્યાયથી વિમાનસ્થ હોવાથી વિમાન તરીકે કહેવાય છે. ત્યાં માનુષોત્તર પર્વતથી બહાર રહેનારા ચન્દ્ર-સૂર્યોના તેજો (કિરણો) અવસ્થિત હોય છે. તેજથી અત્યંત ઊષ્ણ સૂર્યો હોતા નથી, તેમજ સર્વદા જ અત્યંત શીત તેજવાળા ચંદ્રો હોતા નથી. ચંદ્રો અભિજિત નક્ષત્ર સાથે યુક્ત હોય છે. સૂર્યો પુષ્પનક્ષત્રની સાથે યુક્ત હોય છે

૦ ત્યાં જંબૂદ્વીપમાં ૨ ચંદ્રો અને ૨ સૂર્યો હોય છે. લવણોદધિમાં ૪ ચંદ્રો અને ૪ સૂર્યો હોય છે. ધાતકીખંડમાં ૧૨ ચંદ્રો અને ૧૨ સૂર્યો હોય છે. કાલોદધિમાં ૪૨ ચંદ્રો અને ૪૨ સૂર્યો હોય છે. પુષ્કરાર્ધમાં ૭૨ ચંદ્રો અને ૭૨ સૂર્યો હોય છે. એમ કુલ સંખ્યા ૧૩૨ જાણવી.

નક્ષત્રોનું પરિમાણ તો ૨૮ સંખ્યાને ૧૩૨થી ગુણાકાર કરી વિચારવું.

एषां ज्योतिष्काणां गतिविशेषप्रतिपत्त्यर्थं वक्ति—

एवममी ज्योतिर्गणा एकत्रिंशत्युत्तरैकादशशतयोजनदूरतो मेरुं परिभ्रमन्ति ॥द्वत्र-३४॥

एवमिति । पुनश्चेत्यर्थः, ज्योतिर्गणा इति, ज्योतिष्मद्विमानसमूहा इत्यर्थः, किं कुर्वन्तीत्यत्राह परिभ्रमन्तीति, प्रादक्षिण्येन परितो भ्रमन्तीत्यर्थ, क परितो भ्रमेन्तीत्यत्राह मेरुमिति मेरुभूधरमित्यर्थः, किं विप्रकृष्टास्सन्निकृष्टा वेत्यत्राहैकविंशत्युत्तरेति, ननु चेतनानां गतिर्लોકે कारणवती दृष्टा, न च विमान-स्थानां ज्योतिष्काणां गमने कारणमस्त्यत एतदयुक्तमिति चेन्न तेषां कर्मवैचित्र्येण गतिरतिव्यात् इति भावः ॥

૧. અનેન ચારેણ મનુષ્યાણા મુલ્યદુઃખવિવયો ભવન્તિ, મનુષ્યાગા કર્માણિ સદા દ્વિવિધાનિ, શુભવેદ્યાન્યશુભવેદ્યાનિ ચેતિ, કર્મગા વિપાકહેતુસ્તામાન્યેન પદ્ય, દ્રવ્યક્ષેત્રકાલમવભાવભેદાત્ । શુભવેદ્યાના

આ જ્યોતિષકોની ગતિવિશેષની પ્રતિપત્તિ માટે કહે છે કે-

મેરુની પરિક્રમ્મા.

• ભાવાર્થ^૧—“વળી આ જ્યોતિવાળા વિમાનના સમૂહાએ ૧૧૨૧ ચોજન દૂરથી મેરુની પરિક્રમ્મા કરે છે.”

વિવેચન—આ જ્યોતિવાળા વિમાનના સમૂહો મેરુપર્વતની ચારેય બાજુએ પ્રદક્ષિણા-પદ્ધતિથી ફરે છે. મેરુથી ૧૧૨૧ જોજન દૂર રહી મેરુની પ્રદક્ષિણા દે છે.

શાંકા—ચેતનાવાળાઓની લોકમાં ગતિ કારણપૂર્વકની દેખાયેલી છે. વળી વિમાનસ્થ જ્યોતિષકોને ગમનમાં કારણ નથી, માટે આ ગતિનું નિરૂપણ શું અયુક્ત નથી ?

સમાધાન—તે જ્યોતિષક ગણેા કર્મની વિચિત્રતાથી ગતિમાં રતિવાળા હોય છે. (જંબૂ દ્વીપમાં એક સૂર્ય મેરુના દક્ષિણભાગમાં ગતિ કરતો વર્તે છે, બીજો ઉત્તરભાગમાં ગતિ કરે છે. એક ચન્દ્રમા મેરુના પૂર્વભાગમાં અને બીજો ચન્દ્રમા પશ્ચિમભાગમાં ગતિ કરે છે. આ ચારથી મનુષ્યોના સુખ-દુઃખ વિધાનો થાય છે. હંમેશાં મનુષ્યોના શુભ વેદ અને અશુભ વેદના ભેદથી બે પ્રકારનાં કર્મો હોય છે. સામાન્યથી કર્મોના વિપાકના હેતુઓ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવ-ભવના ભેદથી પાંચ છે. શુભ વેદકર્મો પ્રત્યે શુભ દ્રવ્ય-ક્ષેત્રાદિ સામગ્રી વિપાક-હેતુ છે, અશુભ વેદકર્મો પ્રત્યે અશુભ દ્રવ્ય-ક્ષેત્રાદિ સામગ્રી વિપાકહેતુ છે. તેથી જ્યારે જોઓના જન્મનક્ષત્ર આદિ વિરોધી ચન્દ્ર-સૂર્ય આદિની ગતિ હોય છે, ત્યારે તેઓના પ્રાયઃ જો અશુભ વેદકર્મો છે, તે અશુભ કર્મો તથાવિધ સામગ્રી પામીને વિપાક આપે છે. વિપાકો-દ્યને પામેલા અશુભ કર્મો શરીરમાં રોગના ઉત્પાદનદ્વારા, ધનની હાનિ કરવાદ્વારા, અથવા પ્રિયના વિયોગના ઉત્પાદનદ્વારા, અથવા કળ્યેો થવાદ્વારા દુઃખજનક બને છે. વળી જ્યારે તેઓનો જન્મ નક્ષત્ર આદિને અનુકૂળ ચંદ્ર આદિનો ચાર હોય છે, ત્યારે પ્રાયઃ તેઓના શુભ વેદકર્મો શુભ દ્રવ્યાદિ સામગ્રી મેળવી, વિપાકોદ્યમાં આવેલાં, શરીરનું આરોગ્ય-ધન-વૃદ્ધિ-વૈરની ઉપશાન્તિ-પ્રિયસંયોગ-ઘટિકાર્યની સિદ્ધિ આદિ દ્વારા સુખજનક બને છે.)

અથોર્ધ્વલોકં નિરૂપયિતુમુપક્રમતે --

તતશ્ચોર્ધ્વં કિશ્ચિદૂનસપ્તરજ્જુપ્રમાણ ઝર્ધ્વીકૃતમૃદન્ગાકૃતિરાલોકાન્તમૂર્ધ્વલોકઃ ક્ષેત્રત
ઉત્કૃષ્ટશુભપરિણામોપેતઃ ॥ સૂત્ર-૩૫ ॥

કર્મણા શુભદ્રવ્યક્ષેત્રાદિસામગ્રી વિપાકહેતુઃ, અશુભવેદાનાઞ્ચાશુભદ્રવ્યક્ષેત્રાદિસામગ્રી તથા । તતો યદા ચેપા જન્મનક્ષત્રાદિવિરોધી ચન્દ્રસૂર્યાદીના ચારો ભવતિ તદા તેષા પ્રાયો યાન્યશુભવેદાનિ કર્માણિ તાનિ તથા-વિધવિપાકસામગ્રીમવાપ્ય વિપાકમાયાન્તિ, વિપાકમાગતાનિ શરીરરોગોત્પાદનેન ધનહાનિકરણતો વા પ્રિયવિપ્ર-યોગજનનેન વા કલ્હસમ્પાદનતો વા દુઃખમુત્પાદયન્તિ, યદા ચેપા જન્મનક્ષત્રાદ્યનુકૂલચન્દ્રાદીના ચારસ્તદા પ્રાયરતેપા શુભવેદાનિ કર્માણિ શુભદ્રવ્યાદિસામગ્રીમધિગમ્ય પ્રતિપન્નવિપાકાનિ શરીરનીરોગતાધનવૃદ્ધિવૈરોપ-દ્વામનપ્રિયસમ્પ્રયોગામીષ્ટપ્રયોજનનિષ્પત્ત્યાદિના સુખમુપજનયન્તીતિ ॥

તતથેતિ । રુચકોર્ધ્વ નવયોજનશતાનિ પરિહત્ય તત ઊર્ધ્વલોકસ્યારંમાત્કિઞ્ચિન્યૂનસપ્તરજ્જુપ્રમા-
ણતોર્ધ્વલોકસ્યેતિ ભાવઃ । ઊર્ધ્વલોકસ્યાકારમાહોર્ધ્વક્રીતેતિ, તિર્યગ્મુદજ્ઞાકારવ્યાવર્તનાયોર્ધ્વક્રીતેતિ
વિશેષણમ્ । વાદિત્રવિશેષો મૃદજ્ઞો મધ્યે દોર્ધસ્તતઃ પ્રદેશહાન્યોપરિષ્ટાદવશ્ચ સંક્ષિપ્તસ્તથૈવોર્ધ્વલોકો મધ્યે
પદ્મરજ્જુપ્રમાણઃ ઊર્ધ્વાધસ્તદૂનપ્રમાણ इति ભાવઃ । લોકસ્યાસ્યોર્ધ્વાધિપાહાલોકાન્તમિતિ ઊર્ધ્વ યાવ-
લોકસમાપ્તીત્યર્થઃ । ઈષ્ટપ્રાગ્મારોર્ધ્વભાગે સિદ્ધક્ષેત્રાવધિરિતિ ભાવઃ । ક્ષેત્રત इति અશુભતરપરિણામિના-
રકયોગાદ્વિ અધોલોકોઽશુભપરિણામી, શુભાશુભપરિણામિમનુષ્યયોગાત્તિર્યગ્લોકો મધ્યપરિણામી, અતોઽપિ
તસ્ય મધ્યલોક इति સંજ્ઞા, ક્ષેત્રપ્રચુરમધ્યલોકાપેક્ષયોત્કૃષ્ટશુભપરિણામિવૈમાનિકદેવયોગાદવાપ્તમોક્ષાણાં
સિદ્ધાનાં નિવાસાચ્ચાયં લોકઃ ક્ષેત્રત ઉત્કૃષ્ટશુભપરિણામી, અથવાઽધોલોકતિર્યગ્લોકૌ ક્ષેત્રત્વમાવાદેવા-
શુભમિશ્રપરિણામિનાર્ધ્વલોકોઽપિ રવસ્વાભાવ્યાદુત્કૃષ્ટશુભપરિણામી, યતો 'હ્યમુમતિસ્તોકા' શુભકર્માણઃ
ક્ષપિતકર્માણો વાઽવાપ્નુવન્તિ, યથા યથાહિ જીવસ્ય કર્મનલપ્રધ્વંસસ્તથાતથા જલે તુભિન્નકાવદૂર્ધ્વ નિર્મ-
લસ્થાનપ્રાપ્તિઃ, અત્ર હિ વર્તમાનાન્ જના વિશેષતસ્તસ્માનયન્તીતિ ભાવઃ ॥

ઉર્ધ્વલોકનું સ્વરૂપ.

ભાવાર્થ—“તે રુચકથી ઉંચે કાંઈક ન્યૂન સાત રજ્જુપ્રમાણવાળો, ઉંચી કરેલ મૃદંગ-
ગના જેવી આકૃતિવાળો અને લોકના અંત સુધીનો ઉર્ધ્વલોક ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ ઉત્કૃષ્ટ
શુભ પરિણામસંપન્ન છે.”

વિવેચન—રુચકથી ઉંચે નવસો યોજનોને છોડી, ત્યાંથી ઉર્ધ્વલોકનો આરંભ થતો
હોવાથી કાંઈક ન્યૂન સાત રજ્જુની પ્રમાણતા ઉર્ધ્વલોકની છે.

○ તીર્થાં મૃદંગના આકારના વ્યચ્છેદ માટે ઉભી કરેલ મૃદંગના જેવી આકૃતિવાળો
ઉર્ધ્વલોક છે. મૃદંગ વાદિત્રવિશેષ છે, જે મધ્યમાં દીર્ઘ છે. ત્યાર બાદ પ્રદેશહાનિથી
ઉપર અને નીચે સંક્ષિપ્ત છે. તેવી રીતે જ ઉર્ધ્વલોક મધ્યમાં પાંચ રજ્જુપ્રમાણવાળો,
ઉર્ધ્વ અને નીચે તેનાથી ન્યૂન પ્રમાણવાળો ઉર્ધ્વલોક છે.

○ ઉંચે લોકની સમાપ્તિ સુધી આ ઉર્ધ્વલોક છે. ઇષ્ટપ્રાગ્ભારા(સિદ્ધશિલા)ના ઉર્ધ્વ-
ભાગમાં ઉર્ધ્વલોકની સિદ્ધક્ષેત્ર સુધીની અવધિ છે.

○ અશુભતર પરિણામવાળા નારકના યોગથી ખરેખર, અધોલોકે અશુભપરિણામી છે.
શુભ-અશુભપરિણામવાળા મનુષ્યના યોગથી તિર્યગ્લોકે મધ્યમપરિણામી છે. એથી પણ
આનું ‘મધ્યલોક’ એવું નામ છે. પ્રચુર ક્ષેત્રવાળા મધ્યલોકની અપેક્ષાથી ઉત્કૃષ્ટ શુભપરિ-
ણામવાળા વૈમાનિકદેવના યોગથી અને મોક્ષની પ્રાપ્તિવાળા સિદ્ધોના નિવાસથી આ લોક,
ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ ઉત્કૃષ્ટ શુભપરિણામી ઉર્ધ્વલોક છે. અથવા અધોલોક અને તીર્થલોકે ક્ષેત્ર-
સ્વભાવથી જ અશુભ-મિશ્રપરિણામી છે. ઉર્ધ્વલોકે પણ ત્વ સ્વભાવથી જ ઉત્કૃષ્ટ શુભ-
પરિણામી છે, કારણ કે—આ ઉર્ધ્વલોકને શુભ કર્મવાળા ઘણા થોડા હોવા અથવા કર્મક્ષય-

વાળા આત્માઓ પ્રાપ્ત કરે છે. ખરેખર, જેમ જેમ જીવનો કર્મમલનો પ્રધ્વંસ થાય છે, તેમ તેમ જળમાં તુંબિકા(તુંબડી)ની માફક ઉંચે નિર્મળ સ્થાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. ખરેખર, અહીં વર્તમાન આત્માઓને જનો, વિશેષથી સ્ત્રીકારે છે-સન્માને છે.

अत्र तर्हि के वासयोग्या इत्यत्राह—

तत्र च कल्पोपपन्नाः कल्पातीताश्च वैमानिका देवा वसन्ति ॥ सूत्र-३६ ॥

તત્ર ચેતિ । ઉર્ધ્વલોકે ચેત્યર્થઃ, દીવ્યન્તીતિ દેવા દેવગતિનામકર્મોદયસહકારેણ યુત્યાદ્યર્થાવરુદ્ધત્વાદેવાઃ પ્રકૃષ્ટપુણ્યહેતુકસર્વપ્રકારસુખભોગિનઃ, તે ચ જિનજન્મદીક્ષાકેવલનિર્વાળમહોત્સવાદિકં વિના તિર્યગ્લોકં કદાપિ નાગચ્છન્નિ, સંક્રાન્તદિવ્યપ્રેમત્વાદ્ વિષયપ્રસક્તત્વાત્, અસમાસકર્તૃત્વત્વાત્, અનધીનમનુજકાર્યત્વાત્, નરભવસ્થાશુભત્વેન તદ્વન્ધાસહિષ્ણુત્વાચ્ચ । સન્તિ દેવા જાતિસ્મરણપ્રત્યયિતપુરુષેણ કથનાત્, નાનાદેશપ્રવારિપ્રત્યયિતપુરુષાવલોકિતકથિતવિચિત્રબૃહદેવકુલાદિવસ્તુવત્ । કસ્યાપિ તપઃ પ્રભૃતિગુણયુક્તસ્ય પ્રત્યક્ષદર્શનપ્રવૃત્તેશ્ચ દૂરવિપ્રકૃષ્ટનગરાદિવત્ । વિદ્યામંત્રોપયાચનેભ્યઃ કાર્યસિદ્ધેઃ પ્રસાદફલાનુમિતરાજાદિવદિત્યનુમાનાદેવાનાં સિદ્ધિઃ । તે ચ બહુક્ષુત્પિપાસાસંસ્પર્શશૂન્યા અનવરતક્રીડાપ્રસક્તમાનસાઃ સ્પચ્છન્દચારિણો ભાસ્વરશરીરાઃ અસ્થિમાંસાસૃક્પ્રબન્ધરહિતાઃ સર્વાન્નોપાક્કસુન્દરાઃ વિદ્યામંત્રાજ્ઞનાદીનન્તરેણ પ્રાકૃતતત્પોવિશેષાપેક્ષયા જન્મલાભસમનન્તરમેવાકાશગતિમાજ્ઞાનમિતિ વિમાવનીયમ્ । તિર્યગ્લોકાદિનિવાસિભ્યઃ એતાન્ વિશિનષ્ટિ વૈમાનિકા ઇતિ, યત્ર સ્થિતા વિશેષેણ પરસ્પરસ્ય ભોગાતિશયં મિમતે મન્યન્તે વા વિજ્ઞાનાત્તાનિ વિમાનાનિ, ઇન્દ્રકશ્ચેણિપુષ્પપ્રકીર્ણકમેદેન ત્રિવિધાનિ, ઇન્દ્રવન્મધ્યેઽવસ્થિતાનિ ઇન્દ્રકાણિ તેષાં ચતુર્દિક્ષુ આકાશપ્રદેશચેણિવદવસ્થાનાચ્છ્રેણિવિમાનાનિ, પ્રકીર્ણપુષ્પવદવસ્થાનાત્ પુષ્પપ્રકીર્ણાનિ તેષુ ભવા વૈમાનિકા ઇતિ ભાવઃ, તેષાં દ્વૈવિધ્યમાહ કલ્પોપપન્ના ઇતિ, કલ્પ આચારઃ, સ ચેહેન્દ્રસામાનિકત્રાયશ્ચિદાદિવ્યવહારરૂપસ્તમુપપન્નાઃ પ્રાપ્તાઃ કલ્પોપપન્નાઃ સૌધર્મેશાનાદિદેવલોકનિવાસિનઃ, કલ્પાનતીતાઃ કલ્પાતીતા પ્રૈવેયકાદિવાસિનોઽહમિન્દ્રા વૈમાનિકદેવા ઇત્યર્થઃ ॥

આ ઉર્ધ્વલોકમાં કેણ વાસયોગ્ય છે ? આના જવાબમાં કહે છે કે—

ઉર્ધ્વલોકમાં વાસ.

હાવાથી—“તે ઉર્ધ્વલોકમાં કલ્પોપપન્ન અને કલ્પાતીતરૂપે વૈમાનિક દેવો વસે છે.”

વિવેચન—તે ઉર્ધ્વલોકમાં દેવ એટલે દેવગતિનામકર્મના ઉદ્ધવના સહકારથી ધૃતિ (પ્રકાશ) આદિ અર્થસંપન્ન હોવાથી ‘દેવો’ કહેવાય છે. અર્થાત્ ઉત્કૃષ્ટ પુણ્યરૂપ હેતુથી જન્ય સર્વ પ્રકારના સુખના ભોગીઓ દેવો હોય છે.

○ તે દેવો તીર્થ કરના જન્મ-દીક્ષા-કેવલ-નિર્વાણમહોત્સવ આદિ સિવાય તીર્થ-લોકમાં કદાપિ આવતાં નથી. સંક્રાન્ત દિવ્ય પ્રેમવાળા હોવાથી, વિષયપ્રસયણ હોવાથી, કર્તવ્યની સમાપ્તિ નહીં હોવાથી, મનુષ્યના કાર્ય પ્રત્યે આધીન નહીં હોવાથી, નરભવવું

અગુણપણું હોવાથી અને નરસવની ગંધ સહેન નહિ થવાથી, દેવો તીર્થલોકમાં આવતાં નથી.

૦ દેવો છે, કેમ કે—અતિસ્મરણુજ્ઞાનવાળા પ્રામાણિક પુરુષનું કથન છે. જેમ કે—નાના દેશપ્રચારી, પ્રામાણિક પુરુષથી અવલોકન કરેલ અને કહેલ વિચિત્ર મોટા દેવમંદિર આદિ વસ્તુ. અથવા તપશ્ચર્યા આદિ ગુણસંપન્ન કોઈ એક મહાત્માને પ્રત્યક્ષ દર્શનની પ્રવૃત્તિ હોવાથી દેવો છે. જેમ કે—હર—સુહર રહેલ નગર આદિ. વિદ્યા—મંત્ર—ઉપયાયન—(બાધા—બોલબા વગેરે)થી કાર્યસિદ્ધિ થવાથી પ્રસાદજન્ય ક્ષણથી અનુભિત રાજા આદિની માફક ઈત્યાદિ અનુમાનથી દેવોની સિદ્ધિ છે.

૦ વળી તે દેવો, બહુ ભૂખ—તરસના સ્પર્શથી રહિત, નિત્ય નિરંતર કીડામાં પ્રસક્ત મનવાળા, સ્વચ્છંદ ગતિવાળા, દેહીખ્યમાન શરીરવાળા, હાડકા—માંસ—લોહીની રચનાથી રહિત, સર્વ અંગ—ઉપાંગની સુંદરતાવાળા, વિદ્યા—મંત્ર—અજ્ઞન આદિ સિવાય પૂર્વે કરેલ વિશિષ્ટ તપની અપેક્ષાએ જન્મના લાલ પછી તરત જ આકાશગમન કરનારા હોય છે.

૦ તીર્થલોક આદિ નિવાસીઓ કરતાં આ દેવોની વિશેષતા કહે છે કે—‘વૈમાનિકો’ ઈતિ. વિમાન એટલે જ્યાં રહેલા વિશેષથી પરસ્પર ભોગના અતિશયની સ્પર્ધા કરે (માપે) અથવા વિજ્ઞાનથી માને, આવી વ્યુત્પત્તિથી વિમાનો કહેવાય છે. તે વિમાનો ઈન્દ્રક—શ્રેણિ—પુષ્પપ્રકીર્ણકના ભેદથી ત્રણ પ્રકારના છે. (૧) ઈન્દ્રની માફક મધ્યમાં રહેલા ‘ઈન્દ્રકો’ કહેવાય છે. (૨) તે વિમાનોનું ચાર દિશાઓમાં આકાશપ્રદેશની શ્રેણિની માફક રહેવું હોવાથી ‘શ્રેણિ-વિમાનો’ કહેવાય છે. (૩) પ્રકીર્ણ—છૂટાછવાયા ફૂલની માફક રહેનાર હોવાથી ‘પુષ્પપ્રકીર્ણ’ કહેવામાં આવે છે. તે વિમાનમાં થનારા, રહેનારા ‘વૈમાનિકો’ કહેવાય છે. તે વૈમાનિકોના બે પ્રકારો છે. (૧) કલ્પોપપન્ન, (૨) કલ્પાતીત—એમ બે ભેદો છે.

૦ કલ્પોપપન્ન—કલ્પ એટલે આચાર. તે આચાર, અહીં ઈન્દ્ર-સામાનિક—ત્રાયસિંશ આદિ વ્યવહારરૂપ કહેવાય છે. તે પ્રાપ્ત કરનારા ‘કલ્પોપપન્ન’ કહેવાય છે. સૌધર્મ—ઈશાન આદિ દેવલોકનિવાસી ‘કલ્પોપપન્ન’ કહેવાય છે.

૦ કલ્પ—પૂર્વકથિત આચારથી પર થયેલા ‘કલ્પાતીત’ ગ્રૈવેયક આદિ વાસીઓ, અહ-મિન્દ્રો વૈમાનિક દેવો ‘કલ્પાતીત’ કહેવાય છે.

તેષામવસ્થાનવિશેષવિજ્ઞાપનાયાહ—

સૌધર્મેશાનસનત્કુમારમાહેન્દ્રબ્રહ્મલોકલાન્તકમહાશુક્રસદસારાઽઽનતપ્રાણતાઽઽરણાચ્યુત-
ભેદેન દ્વાદશવિધાનિ કલ્પોપપન્નદેવાનાં સ્થાનાન્યુપર્યુપરિ ભવન્તિ ॥ સૂત્ર-૩૭ ॥

સૌધર્મેતિ । સૌધર્મદેવલોકસ્ય મધ્યમાગવર્તિ શક્રનિવાસભૂતં સૌધર્માવતંસકં નામ વિમાનં તદુ-
પલક્ષિતચાત્સૌધર્મઃ, કલ્પઃ—સન્નિવેશ—વિમાનપ્રસ્તારઃ, સકલવિમાનપ્રધાનેગાનાદતંસકોપલક્ષિતસ્થાન-
વિશેષ ઈંગાનઃ, સનત્કુમારનામપ્રધાનવિમાનવિશેષસનત્કુમારઃ, एवमेव माहेन्द्रादयोऽपि तत्तद्देवाधिष्ठित-

સ્થાનવિશેષા ભાગ્યાઃ । એતે ચ દ્વાદશવિધાઃ કલ્પોપપન્નદેવાનાં નિવાસયોગ્યાઃ । ઉપર્યુપરીતિ, સામીપ્યે દ્વિત્વં ન ચાત્ર ન સામીપ્યમસ્તિ, અસંલ્ચયયોજનોત્તરત્વાત્તેષામિતિ વાચ્યમ્, તુલ્યજાતીયેનાવ્યવધાનસ્યૈવ સામીપ્યેન વિવક્ષિતત્વાત્ ન ચ તેષાં તુલ્યજાતીયં વ્યવધાયકમિદમિતિ ભાવઃ, સ્થાનાન્યુપર્યુપરિ ભવન્તી-
ત્યનેન દેવાનાં વિમાનાનાઞ્ચોપર્યુપરિભવનં પ્રતિષિદ્ધં તસ્યાનિષ્ટત્વાત્ શ્રેણિપ્રકીર્ણકાનાં વિમાનાનામપિ તિર્યગવસ્થાનાઞ્ચ, અપિ તુ કલ્પા એવોપર્યુપરિ ભવન્તિ, તે ચ કલ્પાસ્સૌધર્માદયો નૈકસ્મિન્ પ્રદેશે નાપિ તિર્યઙ્ ન વાઽધસ્તાત્ વર્તતે કિન્તુ યથાનિર્દેશમુપર્યુપરીતિ ભાવઃ । એવઞ્ચ તિર્યંગલોકાદૂર્ધ્વમસંલ્ચયયો-
જનોપરિ મેરૂપલક્ષિતદક્ષિણભાગાર્ધવ્યવસ્થિતસસૌધર્મઃ કલ્પઃ, મેરૂપલક્ષિતોત્તરદિગ્ભાગવ્યવસ્થિત ઉપરિત-
નકોટયા ઈપ્તસમુચ્છિતતરઃ એશાનઃ કલ્પઃ, સૌધર્મન્યોપરિ વહુયોજનોર્ધ્વં સમશ્રેણિવ્યવસ્થિતઃ સનત્કુ-
મારઃ, એશાનસ્યોપરિ ઈપ્તસમુચ્છિતોપરિતનકોટિમાહેન્દ્રઃ, સનત્કુમારમાહેન્દ્રયોરુપરિ વહુયોજનાત્પરતો
મધ્યે બ્રહ્મલોકનામા કલ્પઃ, તત ઉપરિ વહુયોજનાન્તરં ઉપર્યુપરિ લાન્તકમહાશુકસહસ્રારકલ્પાલ્લયઃ,
તતો વહુયોજનાદૂર્ધ્વં સૌધર્મેશાનકલ્પવત્ આનતપ્રાણતૌ કલ્પૌ તદુપરિ સમશ્રેણૌ સનત્કુમારમાહેન્દ્રવત્
આરણાચ્યુતૌ વ્યવસ્થિતાવિતિ દ્વાદશકલ્પા વિજ્ઞેયાઃ ॥

તેઓના અવસ્થાનવિશેષોને જણાવવા માટે કહે છે કે-

કલ્પોપપન્ન દેવોના સ્થાનો.

સાવાર્થ-“સૌધર્મ-ઈશાન-સનત્કુમાર-માહેન્દ્ર-બ્રહ્મલોક-લાન્તક-મહાશુક-સહસ્રાર-
આનત-પ્રાણત-આરણ-અચ્યુતના ભેદથી બાર પ્રકારના કલ્પોપપન્ન દેવોના સ્થાનો ઉપર
ઉપર હોય છે.”

વિવેચન-સૌધર્મ દેવલોકના મધ્યભાગવર્તી શકના નિવાસભૂત સૌધર્માવર્તમક નામક
વિમાન છે. તેનાથી ઉપલક્ષિત હોવાથી ‘સૌધર્મ’ કલ્પ એટલે અનિવેશ-વિમાન પ્રસ્તાર
તરીકે કહેવાય છે. શકળ વિમાનોમાં પ્રધાન ઈશાન અવર્તમકથી ઉપલક્ષિત સ્થાનવિશેષ
‘ઈશાન’ કહેવાય છે. સનત્કુમાર નામક પ્રધાન વિમાનવિશેષ ‘સનત્કુમાર’ કહેવાય છે.
આ પ્રમાણે જ માહેન્દ્ર આદિ પણ તે તે દેવથી અધિષ્ઠિત સ્થાનવિશેષો વિચારવા. આ
બાર પ્રકારના સ્થાનવિશેષો કલ્પોપપન્ન દેવોને નિવાસયોગ્ય છે.

૦ ઉપરિઉપરિ-આહી સમીપપણામાં દ્વિત્વ છે.

૧. આવલિકાપ્રવિષ્ટાનિ ચતુસ્પુ દિશુ શ્રેણ્યા વ્યવસ્થિતાનિ, આવલિકાવાહ્યાનિ તુ પ્રાજ્ઞણદેશે
કુસુમપ્રકરં જ્વ ઇતરતનો વિપ્રકીર્ણાનિ, તાનિ ચ મવ્યવર્તિવિમાનેન્દ્રય દક્ષિણતોડપરતઃ ઉત્તરતશ્ચ વિચન્તે
નતુ પૂર્વસ્યા દિશિ, નાનાસસ્થાનમસ્થિતાનિ ચ, આવલિકાપ્રવિષ્ટાનિ ચ પ્રતિપ્રસ્તટં વિમાનેન્દ્રકસ્ય પૂર્વ-
દક્ષિણાપરોત્તરરૂપાસુ ચતસ્રુ દિશુ શ્રેણ્યા વ્યવસ્થિતાનિ, વિમાનેન્દ્રકશ્ચ સર્વોડપિ વૃત્તઃ, તતઃ પાર્શ્વવર્તીનિ
ચતસ્રુવપિ દિશુ ત્ર્યસાણિ તેષામ્ પ્રવ્રત્નઃ ચતસ્રુવપિ દિશુ ચતુરસ્રાણિ તેષામ્ પ્રવ્રત્નો વૃત્તાનિ, તતોડપિ
ત્ર્યસાણિ પુનઃચતુરસ્રાણીત્યેવં આવલિકાપર્યન્તં માત્રમ્ । એવં પ્રવેયકવિમાનં યાવદ્ગોચ્યમ્ ॥

શાંકા-અહીં સમીપપણું નથી, કેમ કે-તેઓ અસંગ્યાત યોજનથી ઉત્તર-પર છે. તે સમીપપણું કેવી રીતે ?

સમાધાન-સમાન જાતિવાળા હોઈ અવ્યવધાનનું સમીપપણાંરૂપે વિવક્ષિત છે. વળી તેઓનું સમાન જાતીયપણું (પ્રકાર) વ્યવધાનકારક ઇષ્ટ નથી. સ્થાનો ઉપર ઉપર છે. આ વાક્યથી દેવોનું અને વિમાનોનું ઉપરરૂપે થવું પ્રતિષિદ્ધ છે, કેમ કે-તે ઇષ્ટ નથી.

૦ શ્રેણિ અને પ્રકીર્ણક (આવલિકાપ્રવિષ્ટ એટલે ચારેય દિશાઓમાં શ્રેણિબંધ વ્યવસ્થિત વિમાનો, આવલિકાથી બાહ્ય તો પ્રાંગણપ્રદેશમાં કુસુમના સમુદાયની માફક આમ-તેમ વિખરાયેલા વિમાનો છે : અને તે પ્રકીર્ણકો, મધ્યવર્તી વિમાનેન્દ્રની દક્ષિણે, પશ્ચિમે તથા ઉત્તરે છે પરંતુ પૂર્વદિશામાં નથી અને નાના સંસ્થાને રહેલા છે. વળી આવલિકા-પ્રવિષ્ટ તો દરેક પ્રસ્તટમાં વિમાનેન્દ્રકના પૂર્વ-દક્ષિણ-પશ્ચિમ-ઉત્તરરૂપ ચારેય દિશાઓમાં વ્યવસ્થિત છે અને વિમાનેન્દ્રક સઘળાચ વૃત્ત (ગોળ) છે. તેનાથી પાશ્વવર્તી ચારેય દિશાઓમાં ત્રણ ખૂણિયા છે. તેઓના પૃષ્ઠે ચારેય દિશાઓમાં ચાર ખૂણિયા છે. તેઓના પૃષ્ઠે વૃત્ત (ગોળ) છે. તેના પછીથી પણ ત્રણ ખૂણિયા, ફરીથી ચાર ખૂણિયા, આ પ્રમાણે આવલિકા પર્યંત જાણવું. આમ ગ્રૈવેયકવિમાન સુધી જાણવું.) વિમાનોનું પણ તીચ્છું રહેવું છે, પરંતુ માત્ર કદપો જ ઉપર ઉપર હોય છે. વળી તે સૌધર્મ વગેરે કદપો એક પ્રદેશમાં નથી, તીચ્છાં પણ નથી, અથવા નીચે વર્તતા નથી, પરંતુ નિર્દેશ પ્રમાણે ઉપર ઉપર છે, એમ જાણવું.

૦ આ પ્રમાણે જ તિર્યગ્લોકથી ઉંચે અસંગ્યાત યોજન ઉપર મેરુથી ઉપલક્ષિત દક્ષિણના અર્ધભાગમાં વ્યવસ્થિત સૌધર્મકદપ આવે છે. મેરુથી ઉપલક્ષિત ઉત્તરદિશાના ભાગમાં વ્યવસ્થિત ઉપરના અગ્રભાગે થોડા ઉચ્છ્રિતતર ઐશાનકદપ છે. સૌધર્મ ઉપર બહુ યોજનના ઉંચે સમશ્રેણિમાં વ્યવસ્થિત 'સનત્કુમાર' છે. ઐશાન ઉપર ઇષિત સમુચ્છ્રિત (ઉંચો) ઉપરની કોટિવાળો 'માહેન્દ્ર' છે. સનત્કુમાર અને માહેન્દ્ર ઉપર ઘણા યોજનની પછીથી મધ્યમાં 'બ્રહ્મલોક' નામક કદપ આવે છે. તેનાથી ઉપર બહુ યોજનના અંતરે ઉપર ઉપર 'લાન્તક-મહાશુક-સહસાર'રૂપ ત્રણ કદપો છે. ત્યાંથી ઘણા યોજનથી ઉંચે સૌધર્મ-ઐશાનકદપની માફક 'આનત-પ્રાણુત' નામક બે કદપો આવે છે. તે બંને ઉપર સમશ્રેણિમાં સનત્કુમાર-માહેન્દ્રકદપની માફક 'આરણુ-અચ્યુત' નામક બે કદપો વ્યવસ્થિત છે. આમ બાર કદપો જાણવા.

अथ क्रमेण द्वादशकल्पेष्ववस्थितानां देवानां स्थितिमाह—

तत्र सौधर्मदेवस्योत्कृष्टतो द्विसागरोपममायुः, ईगानस्य किञ्चिदधिकं द्विसागरोपमं सनत्कुमारस्य सप्तसागरोपमं माहेन्द्रस्य किञ्चिदधिकं तत्, अग्रिमाणाञ्च दशचतुर्दशसप्त-दशाष्टादशैस्तेनर्विंशतिर्विंशत्येकविंशतिर्द्वाविंशतिसागरोपमाणि । जघन्यतस्सौधर्मस्य पत्न्योपमं,

ઈશાનસ્ય કિંચિદધિકં પલ્યોપમં, અગ્રે તુ યદધોઽધો દેવાનામુત્કૃષ્ટમાયુરુપરિતનદેવાનાં તજ્જઘન્યમ્ ॥ સૂત્ર-૩૮ ॥

તત્રેતિ । તત્-સત્સાગરોપમં, અગ્રિમાણાઞ્ચેતિ, બ્રહ્મલોકસ્થસ્ય દશસાગરોપમાણિ, લાન્તકસ્થસ્ય ચતુર્દશસાગરોપમાણિ, મહાશુક્રસ્થસ્ય સપ્તદશસાગરોપમાણિ, સહસ્રારસ્થસ્યાષ્ટાદશસાગરોપમાણિ, આનતસ્થસ્યૈકોનવિંશતિસાગરોપમાણિ, પ્રાણતસ્થસ્ય વિંશતિસાગરોપમાણિ, આરણસ્થસ્યૈકવિંશતિસાગરોપમાણિ, અચ્યુતસ્થસ્ય દ્વાવિંશતિસાગરોપમાણીતિ ભાવઃ । અથ જઘન્યામેષાં સ્થિતિમાહ-જઘન્યત્ત્વમ્ ॥

હવે કમથી બાર કલ્પોમાં અવસ્થિત દેવોની સ્થિતિ જણાવે છે.

અવસ્થિત દેવોની સ્થિતિ.

.. ભાવાર્થ-“ત્યાં સૌધર્મદેવની ઉત્કૃષ્ટથી જે સાગરોપમના આયુષ્યની સ્થિતિ છે. ઇશાનનું કાંઈક અધિક જે સાગરોપમવાળું આયુષ્ય છે. સનતકુમારનું સાત સાગરોપમનું આયુષ્ય છે. માહિન્દ્રનું કાંઈક અધિક સાત સાગરોપમનું આયુષ્ય છે. આગળના દેવોનું. ૧૦-૧૪-૧૭-૧૮-૧૯-૨૦-૨૧-૨૨ સાગરોપમના આયુષ્યો છે. જઘન્યથી સૌધર્મદેવનું એક પદ્મોપમનું અને ઇશાનનું કાંઈક અધિક પદ્મોપમનું આયુષ્ય છે. આગળ તો જે નીચે નીચેના દેવોનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય, તે ઉપર ઉપરના દેવોનું જઘન્ય આયુષ્ય બાણુ.”

વિવેચન-આગળના દેવોનું એટલે બ્રહ્મલોકસ્થ દેવનું દશ સાગરોપમનું, લાન્તકસ્થ દેવનું ચૌદ સાગરોપમનું, મહાશુક્રસ્થ દેવનું ૧૭ સાગરોપમનું, સહસ્રારસ્થ દેવનું ૧૮ સાગરોપમનું, આનતસ્થ દેવનું ૧૯ સાગરોપમનું, પ્રાણુતસ્થ દેવનું ૨૦ સાગરોપમનું, આરણુતસ્થ દેવનું ૨૧ સાગરોપમનું અને અચ્યુતસ્થ દેવનું ૨૨ સાગરોપમનું આયુષ્ય છે. બાકીનું બધું સ્પષ્ટ છે.

અથાહમિન્દ્રાણાં નિવાસસ્થાનમાહ —

તત્ત્વોપર્યુપરિ ત્રયોવિંશતિસાગરોપમાદૈકૈકાધિકસાગરોપમાધિકોત્કૃષ્ટાયુષ્કાણાં તદધો દેવોત્કૃષ્ટજઘન્યાયુષ્કાણાં દેવાનાં સુદર્શનસુપ્રતિબદ્ધમનોરમસર્વભદ્રવિશાલસુમનસસૌમનસપ્રીતિકંરાદિત્યભેદતો લોકપુરુષસ્ય ગ્રીવાપ્રદેશસ્થાઃ કણ્ઠાભરણભૂતા નવ ગ્રૈવેયકામિલ્યાઃ સ્થાનવિશેષાસ્સન્તિ ॥ સૂત્ર-૩૯ ॥

તત્ત્વેતિ । કલ્પોર્ધ્વમિત્યર્થઃ, ત્રયોવિંશતિસાગરોપમાદિતિ, આરમ્ભેતિ શેષસ્થા ચ સુદર્શનસ્ય પ્રરા સ્થિતિલ્લયોવિંશતિસાગરોપમં, સુપ્રતિબદ્ધસ્યૈકાધિકં ચતુર્વિંશતિસાગરોપમં મનોરમસ્ય પચ્ચવિંશતિસાગરોપમં સર્વભદ્રસ્ય ષડ્વિંશતિસાગરોપમં વિશાલસ્ય સપ્તવિંશતિસાગરોપમં સુમનસસ્યાષ્ટાવિંશતિસાગરોપમં સૌમનસસ્યૈકોનવિંશતિસાગરોપમં પ્રીતિકરસ્ય ત્રિંશતિસાગરોપમં, આદિત્યસ્ય એકત્રિંશતિસાગરોપમં ભવતીતિ ભાવઃ, તદધોદેવેતિ, યસ્ય દેવસ્યાધો યો દેવો વર્તતે તસ્ય યદુત્કૃષ્ટમાયુસ્તદેવોર્ધ્વસ્થસ્ય

જઘન્યં યથા મુદર્શનસ્યાધોઽચ્યુતદેવસ્તસ્યોત્કૃષ્ટમાયુર્દ્વાવિંશતિસાગરોપમં તદેવ મુદર્શનસ્ય જઘન્ય-
મિત્યેવં ભાવ્યમ્, લોકપુરુષસ્યેતિ, ગ્રીવેવ ગ્રીવા લોકપુરુષસ્ય ત્રયોદશરજ્જુપરિવર્તિપ્રદેશસ્તન્નિવિષ્ટતયા-
ઽતિશ્રાજિગ્યુતયા ચ તદાભરણમૂતા પ્રૈવેયકા નવાત્મકા इति नव प्रैवेयका उच्यन्ते इति भावः ॥

હવે અહમિન્દ્ર દેવોના સ્થિતિની સાથે નિવાસસ્થાનોને કહે છે.

સ્થાનવિશેષો.

ભાવાર્થ—“તે કદપથી ઉપર ઉપર તેવીશ સાગરોપમથી (આગળ) એક એક અધિક
સાગરોપમ અધિક ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યવાળા, તેના નીચેના દેવનું જે ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય છે, તે જ
જઘન્ય આયુષ્યવાળા દેવોના, મુદર્શન-સુપ્રતિબદ્ધ-મનોરમ-સર્વભદ્ર-વિશાલ-સુમનસ-
સૌમનસ-પ્રીતિકર-આદિત્યના ભેદથી લોકપુરુષના ગ્રીવાપ્રદેશમાં રહેલા કંકના આભરણભૂત
નવ સંખ્યાવાળા પ્રૈવેયક નામવાળા સ્થાનવિશેષો છે.”

વિવેચન-કદપથી ઉચે મુદર્શનની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ તેવીશ સાગરોપમની છે. તેનાથી
એક અધિક એટલે ૨૪ સાગરોપમની સુપ્રતિબદ્ધની સ્થિતિ છે. મનોરમની ૨૫ સાગરો-
પમની, સર્વભદ્રની ૨૬ સાગરોપમની, વિશાલની ૨૭ સાગરોપમની, સુમનસની ૨૮ સાગ-
રોપમની, સૌમનસની ૨૯ સાગરોપમની. પ્રીતિકરની ૩૦ સાગરોપમની અને આદિત્યની
૩૧ સાગરોપમની સ્થિતિ હોય છે.

૦ જે દેવની નીચે જે દેવ છે, તેનું જે ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય છે, તે જ ઊર્ધ્વસ્થ દેવનું
જઘન્ય આયુષ્ય છે. જેમ કે-મુદર્શનની નીચે અચ્યુતદેવ છે, જેમનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય ૨૨
સાગરોપમનું છે. તે જ મુદર્શનનું જઘન્ય આયુષ્ય છે. આમ આ પ્રમાણે વિચારવું.

૦ લોકપુરુષની ગ્રીવાની માફક ગ્રીવા ૧૩ રજ્જુના ઉપર વર્તનારો પ્રદેશ છે. તે
ગ્રીવાના સ્થાનમાં નિવિષ્ટપણું હોવાથી, અત્યંત મુશોભિતપણું હોઈ તેના આભરણભૂત નવ
સંખ્યાત્મક પ્રૈવેયકો કહેવાય છે.

સમ્પ્રતિ વિજયાદીનાહ—

તતશ્ચોપરિ પૂર્વાદિક્રમેણ વિજયંવંજયન્તજયન્તાપગાજિતાનિ વિમાનાનિ મન્ત્રિ । મત્યે ચ
સર્ગાર્થસિદ્ધિવિમાનમ્ । આદ્યચતુર્ધિમાનસ્થાનામુત્કૃષ્ટતા ઠાવિંશત્માગરોપમં જયન્યત પર્કપ્રિંગ-
ન્સાગરોપમમાયુઃ । સર્ગાર્થસિદ્ધિસ્થાનાન્તુ જયન્યાભાવેનાન્કરેણ ત્રયવિંશત્માગરોપમાયુઃ ।
આદ્યસ્થાનદ્વયં ઘનોદધિપ્રતિષ્ઠં તદુપરિ સ્થાનત્રયં ત્રાયુપ્રતિષ્ઠં તદુપરિ સ્થાનત્રયઞ્ચ ઘનોદધિ-
ઘનવાતપ્રતિષ્ઠં ગેષાણિ ચ ગુરુત્ત્રગુણવત્ત્વાદાકાશપ્રતિષ્ઠાનિ ॥ મુદ્ર-૫૦ ॥

વિજયાદીનાં મધ્ય इत्यर्थः, सर्वेऽभ्युदयार्थास्सिद्धा येषामिति सर्वार्थसिद्धાસ્તેષાં વિમાનમિત્યર્થઃ, एभ्य ऊर्ध्वं વિમાનાનામભવાદેતાનિ અનુત્તરવિમાનાન્યુચ્યન્તે । एतेषां जघन्योत्कृष्टस्थिती आह आद्येति, વિજયવૈજયન્તાપરાજિતદેવાનામિત્યર્થઃ, सर्वार्थसिद्धानान्विति तु शब्देन द्योतितं विशेषमाह जघन्या-भावेनेति । सर्वार्थसिद्धं संख्येयविस्तृतं शेषाणि चत्वार्यसंख्येयविस्तृतानि, વિમાનપ્રસ્તદાશ્ચ સૌધર્મેશા-નયોદશ સનત્કુમારમાહેન્દ્રયોદ્વાદશ બ્રહ્મલોકે षट् छान्तके पञ्च शुक्रे चत्वारः, एवं सहस्रारे, આનતપ્રાણતયોશ્ચત્વારઃ, एवमारणाच्युतयोः, પ્રૈવેયકેષ્વસ્તનમધ્યમોપરિમેષુ પ્રત્યેકં ત્રયઃ, અનુત્તર-ષ્ટેકૃ' इति द्विषष्टिस्ते भवन्ति । સૌધર્મેશાનયોર્વિમાનાનિ પચ્ચવર્ણાનિ, સનત્કુમારમાહેન્દ્રયોશ્ચતુર્વર્ણાનિ કૃષ્ણવર્ણાભાવાત્ । ब्रह्मलोकछान्तकयोः त्रिवर्णानि कृष्णनीलवर्णाभावात्, महाशुक्रसहस्रारयोर्द्वि-वर्णानि कृष्णनीलहारिद्रवर्णाभावात्, आनतप्राणतारणाच्युतकल्पेषु एकवर्णानि शुक्लवर्णरयैकस्यैव भावात्, પ્રૈવેયકવિમાનાન્યનુત્તરવિમાનાનિ ચ પરમશુક્લાનિ નિશ્ચિલાનિ ચ વિમાનાનિ નિત્યોદ્યોતાનિ નિત્યા-લોકાનિ સ્વયંપ્રભાણિ ચેતિ । ननु आगमे पृथिवीनामष्टसंख्याकत्वरयैवोक्तत्वेनाधोलोके सप्तानां मुक्ति-स्थाने ईषत्प्राग्भारनामन्याः पृथिव्यास्सत्त्वेन सौधर्मादिदेवविमानानामन्तराले पृथिव्यभावेनैतानि किं प्रतिष्ठानीत्यत्राहाद्यस्थानद्वयमिति, સૌધર્માદિદેવવિમાનાનામન્તરારાલે પૃથિવ્યભાવેનૈતાનિ કિં પ્રતિષ્ઠાનીત્યત્રાહાદ્યસ્થાનદ્વયમિતિ, સૌધર્મેશાનવિમાનપ્રજદ્વયમિત્યર્થઃ, जगत्स्वभावादेवासौ धनोदधिर्न स्पन्दते विमानान्यपि तत्रस्थानि न कदाचन जीर्यन्ति । તદુપરિ સ્થાનત્રયમિતિ સનત્કુમારમાહેન્દ્રબ્રહ્મ-લોકત્રયમિત્યર્થઃ । वायुप्रतिष्ठमिति, અતિનિચિતે નિશ્ચલે ધનવાતાણ્યે વાતસશ્ચયે લબ્ધપ્રતિષ્ઠમિત્યર્થઃ । તદુપરિ સ્થાનત્રયશ્ચેતિ, છાન્તકમહાશુક્રસહસ્રારસ્થાનત્રયમિત્યર્થઃ । शेषाणीति, આનતપ્રાણતારણાચ્યુત-વિમાનાનિ નવ પ્રૈવેયકાણિ અનુત્તરવિમાનાનિ ચેત્યર્થઃ आकाशप्रतिष्ठानीति, તત્ર હેતુમાહ गुरुलघुगुण-वत्त्वादिति, ऊर्ध्वाधोगतिस्वभावविरहेणाकाशप्रतिष्ठानीत्यर्थः ॥

વિજય આદિનું નિરૂપણ.

સાવાર્થ^૧—“પ્રૈવેયકના ઉપર પૂર્વ આદિ ક્રમથી વિજય-વૈજયન્ત-જયન્ત-અપરાજિત વિમાનો છે અને મધ્યમાં સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાન છે. પ્રથમના આર વિમાનમાં રહેલાઓનું ઉત્કૃષ્ટથી ૩૨ સાગરોપમનું અને જઘન્યથી ૩૧ સાગરોપમનું આયુષ્ય છે. સર્વાર્થસિદ્ધમાં રહેલાઓનું તો જઘન્ય નહિ હોવાથી ઉત્કૃષ્ટથી ૩૩ સાગરોપમનું આયુષ્ય છે. પહેલાના બે સ્થાન ધનોદધિના આધારે પ્રતિષ્ઠિત છે. તેના ઉપર ત્રણ સ્થાનો વાયુના આધારે પ્રતિ-ષ્ઠિત છે, તેના ઉપર ત્રણ સ્થાનો ધનોદધિ-ધનવાતના આધારે પ્રતિષ્ઠિત છે અને બાકીના વિમાનો ગુરુલઘુગુણવાળા હોઈ આકાશના આધારે પ્રતિષ્ઠિત છે.”

વિવેચન—નવ પ્રૈવેયકોના ઉપર પૂર્વાદિ ક્રમથી એટલે પૂર્વદિશામાં વિજય, દક્ષિણમાં વૈજયન્ત, પશ્ચિમમાં જયન્ત અને ઉત્તરમાં અપરાજિત વિમાનો છે. દેવોના પણ એ પ્રમાણે જ નામો છે.

૧. एतान्यावलिकाप्रविष्टान्येव, मन्व्यवर्तिसर्वार्थसिद्धविमान वृत्तं, शेषाणि विजयादीनि चत्वार्यपि व्यक्ताणि ।

૦ જેઓથી અભ્યુદયના વિધનના હેતુઓ જાણીયા છે અને જેઓ હારેલા નથી, તે દેવો અને તે વિમાનો પણ તે નામવાળા છે.

૦ મધ્યમાં એટલે વિજય આદિના મધ્યમાં.

૦ સઘળા અભ્યુદયના અર્થો જેઓના સિદ્ધ થયા છે, માટે સર્વાર્થસિદ્ધો કહેવાય છે. તેઓનું વિમાન 'સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાન' કહેવાય છે. આ વિમાનોથી ઉચે વિમાનોના અભાવથી 'અનુત્તરવિમાનો' કહેવાય છે. (આ વિમાનો આવલિકામાં પ્રવિષ્ટ જ છે. મધ્યવર્તી સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાન વૃત્ત (ગોળ) છે, બાકીના વિજય વગેરે ચાર પણ ત્રણ ખૂણિયા છે.)

૦ સર્વાર્થસિદ્ધોને તો જઘન્યનો અભાવ હોવાથી ઉત્કૃષ્ટ જ આચુપ્ય છે.

૦ સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાન સંજ્યાત વિસ્તૃત છે, બાકીના ચાર વિમાનો અસંજ્યાત વિસ્તૃત છે.

૦ વિમાનના પ્રસ્તટો (પ્રતરો) સૌધર્મ અને ઈશાનના ૧૩, સનતકુમાર અને માહેન્દ્રના ૧૨, બ્રહ્મલોકમાં ૬, લાન્તકમાં ૫, શુકમાં ૪ અને સહસ્રારમાં-આનત-પ્રાણુતમાં ૪ છે. આ પ્રમાણે આરણુ-અભ્યુતમાં બાણુવું. ઐવેયકોમાં નીચેના, મધ્યના અને ઉપરના દરેક વિમાનોમાં ૩ તથા અનુત્તરોમાં ૧-એમ ૬૨ પ્રસ્તટો છે.

૦ સૌધર્મ અને ઈશાનના વિમાનો પાંચ વર્ણના છે. સનતકુમાર અને માહેન્દ્રના વિમાનો ચાર વર્ણવાળા છે, કેમ કે-કૃષ્ણવર્ણનો અભાવ છે. બ્રહ્મલોક અને લાન્તકના વિમાનો ત્રણ વર્ણવાળા છે, કેમ કે-કૃષ્ણ અને નીલવર્ણનો અભાવ છે. મહાશુક અને સહસ્રારમાં વિમાનો બે વર્ણવાળા છે, કેમ કે-કૃષ્ણ-નીલ-હારિદ્ર (પીળો) વર્ણનો અભાવ છે. આનત-પ્રાણુત-આરણુ-અભ્યુતકંઠોમાં વિમાનો એક વર્ણવાળા છે, કેમ કે-એક શુક્લવર્ણનો જ સદ્ભાવ છે. ઐવેયકવિમાનો અને અનુત્તરવિમાનો પરમ શુક્લ છે તથા સકલ વિમાનો નિત્ય પ્રકાશવાળા અને સ્વયં પ્રભાવાળા છે.

શંકા-આગમમાં પૃથિવીઓ આઠ છે-એમ કહેલું છે. અધોલોકમાં સાત અને મુક્તિસ્થાનમાં ઈષ્ટપ્રાણુસારા નામની આઠમી પૃથિવી છે. સૌધર્મ આદિ દેવવિમાનોના અંતરાલ(મધ્ય)માં પૃથિવી નહિ હોવાથી આ દેવવિમાનો કેના આધારે રહેલા છે? આના મમાધાનમાં કહે છે કે-'પહેલાના બે સ્થાન' એટલે સૌધર્મ અને ઈશાનના બે સમુદાયો ધનોદધિના આધારે છે.

૦ જગતના સ્વભાવથી જ આ ધનોદધિ કંપિત-ચલિત થતો નથી. ત્યાં રહેલા વિમાનો પણ કંઠાયિત જીર્ણ-જૂના થતા નથી.

૦ 'તેના ઉપર ત્રણ સ્થાનો છે.' એટલે મનતકુમાર-માહેન્દ્ર-બ્રહ્મલોક એમ ત્રણ સ્થાનો, અતિ ગાઢ-નિશ્ચળ ધનવાત નાગના વાગસમુદાયના આધારે પ્રતિષ્ઠિત છે.

૦ 'તેના ઉપર ત્રણ સ્થાનો છે.' એટલે લાન્તક-મહાશુક-સહસ્રારૂપ ત્રણ સ્થાનો ધનોદધિ-ધનવાતના આધારે છે.

૦ 'શેષ' એટલે આનત-પ્રાણુત-આરણુ-અચ્યુતવિમાનો, ગ્રૈવેયકો અને અનુત્તર-વિમાનો આકાશના આધારે પ્રતિષ્ઠિત છે. ત્યાં હેતુને કહે છે કે-‘શુરૂલધુશુભવાળા હોવાથી એટલે કે-ઉંચે કે નીચે ગતિના સ્વભાવનો અભાવ હોવાથી આકાશના આધારે પ્રતિષ્ઠિત છે.

ગ્રૈવેયકેષુ અનુત્તરવિમાનેષુ યે દેવા વસન્તિ તે કલ્પાતીતા ઉચ્યન્તે इत्याह—

ગ્રૈવેયકેષુ અનુત્તરે ચ કલ્પાતીતા દેવા નિવસન્તિ ॥ સૂત્ર-૪૧ ॥

ગ્રૈવેયકેષ્વિતિ । કુલકુક્ષિગ્રીવામ્યઃ શ્વાસ્યલક્ષ્ણોષ્વિતિ ઢકન્પ્રત્યયઃ । સામાનિકાદિકલ્પનાવિર-
હાદેતે કલ્પાતીતાસ્તેપામહમિન્દ્રત્વાદિતિ ભાવઃ ॥

ગ્રૈવેયકોમાં અને અનુત્તરવિમાનોમાં જે દેવો વસે છે, તેઓ કલ્પાતીત કહેવાય છે. એ વિષયનું નિરૂપણ કરે છે કે—

ગ્રૈવેયકો અને અનુત્તરોનું નિરૂપણ.

ભાવાર્થ—‘ગ્રૈવેયકોમાં અને અનુત્તરોમાં કલ્પાતીત દેવો વસે છે.’

વિવેચન—‘કુલકુક્ષિગ્રીવા’ શબ્દથી શ્વાન-અસિ-અલંકાર અર્થમાં ઢકન્પ્રત્યય લાગવાથી જેમ કૌલેયક-કૌશ્લેયક અને છે, તેમ અલંકાર અર્થમાં ગ્રૈવેયક શબ્દની સિદ્ધિ થાય છે. સામાનિક આદિ કલ્પ-વ્યવસ્થાનો અભાવ હોવાથી કલ્પાતીત કહેવાય છે, કેમ કે-તેઓ અહમિન્દ્રો છે.

અથ સિદ્ધક્ષેત્રમાહ—

તત ઋર્ધ્વ દ્વાદશયોજનાત્પન્નચત્વારિંશલક્ષ્યયોજનપરિમાણા મધ્યે ચાપ્તયોજનવાહલ્યા-
ન્તે મક્ષિકાપક્ષવત્કૃશતરોત્તાનાતપત્રાકારેપત્રાગ્ભારાભિધાનાઽષ્ટમી સ્વચ્છસ્ફટિકરૂપા સિ-
દ્ધશિલાપરામિધાના પૃથિવી ॥ સૂત્ર-૪૨ ॥

તત ઋર્ધ્વમિતિ । અનુત્તરાદૂર્ધ્વમિત્યર્થઃ, કાઽસ્તીત્યત્રાહ—ઈપત્રાગ્ભારાભિધાનાઽષ્ટમી પૃથિવીતિ,
ઈષદલ્પો રત્નપ્રભાવપેક્ષયા પ્રાગ્ભાર ઉચ્છ્રાયાદિલક્ષણો યસ્યાઃ સા ઇપત્રાગ્ભારા, ઋર્ધ્વલોકાપ્રસ્થા
સિદ્ધાનાં નિવાસમૂતાઽષ્ટમી પૃથિવીત્યર્થઃ । દ્વાદશયોજનાદિતિ, સર્વાર્થસિદ્ધિવિમાનસ્ય દ્વાદશમિયાંજનૈ-
રૂર્ધ્વ વર્તમાનેત્યર્થઃ । અસ્યા વિસ્તારમાહ પન્નચત્વારિંશદિતિ, આયામવિષ્કમ્ભામ્યામિતિ બોધ્યમ્ ।
મનુષ્યક્ષેત્રપરિમાણમિદં બોધ્યમ્, મધ્ય ઇતિ વહુમધ્યદેશભાગ इत्यर्थः, ઉચ્ચૈસ્ત્વમાહાષ્ટયોજનવાહલ્યેતિ,
તર્હિ સર્વાસુ દિક્ષુ વિદિક્ષુ ચ કથમિત્યત્રાહાન્તે इति परितः प्रान्तभाग इत्यर्थः, મધ્યતઃ પ્રદેશહ્યાના

૧. ઇપદ્ અલ્પો યોજનાષ્ટકવાહલ્યપન્નચત્વારિંશલક્ષ્યવિષ્કમ્ભાત્ પ્રાગ્ભારઃ પુદ્ગલનિચયો યસ્યાઃ
સેપત્રાગ્ભારા ંષ્ટમી પૃથિવી, ઇપપૃથિવ્યો હિ રત્નપ્રભાવાઃ મહાપ્રાગ્ભારઃ અગ્રીત્યાદિમહત્તાધિકયોજન-
લક્ષવાહત્યત્વાત્ ઋર્ધ્વલોકસ્ય ચૂડાકલ્પેયમિતિ ॥

પરિહીયમાણા સર્વેષુ ચરમાન્તેષુ મક્ષિકાપત્રતોડપ્યતિતન્વી બાહ્યેનાઙ્ગુલાસહ્યેયમાગમિતેતિ ભાવઃ । પૃથિવ્યા અસ્યા આકારમાહોત્તાનાતપત્રાકારેતિ, ઉત્તાનીકૃતચ્છત્રસંસ્થાનક્તસંસ્થિતેત્યર્થઃ ઘૃતપૂર્ણતથા-વિધક્રોટિકાકારા વા બોધ્યા । અસ્યાઃ સ્વરૂપમાહ સ્વચ્છસ્ફટિકરૂપેતિ, નિર્મલસ્ફટિકમૃણાલચન્દ્રક-રજસ્તુપારહિમગોક્ષીરહારવર્ણા શ્વેતસુવર્ણમયીતિ ભાવઃ । અસ્યા નામધેયાન્તરમાહ સિદ્ધશિલાપરામિધા-નેતિ, સિદ્ધક્ષેત્રસ્ય પ્રત્યાસન્નતયોપચારાત્સિદ્ધાનાં શિલાઽઽધારમૂતા સિદ્ધશિલા, તથા લોકાપ્રસ્તૂપિકા સર્વેષાં પ્રાણમૂતજીવસત્ત્વાનામુપદ્રવકારિત્વાભાવાત્સર્વપ્રાણમૂતજીવસત્ત્વસુખાવહા મુક્તાનામાશ્રયત્વાન્મુક્તા-લ્યેત્યાદિનામાનિ માન્યાનિ ॥

સિદ્ધક્ષેત્રનું વાણુંન.

ભાવાર્થ—“તેનાથી ખાર યોજન ઉંચે ૪૫ લાખ જોજન પરિમાણવાળી અને મધ્યમાં ૮ જોજન જડાઈવાળી, અંતમાં મક્ષિકા(માખ)ની પાંખની માફક કૃશતર (અત્યંત પાતળી) છત્તા-ચત્તા-છત્રના આકારવાળી, ઇષિતપ્રાગ્ભારા નામવાળી અને સ્વચ્છ સ્ફટિક રૂપવાળી સિદ્ધશિલારૂપ ખીજ નામવાળી પૃથિવી છે.”

વિવેચન—અનુત્તરથી ઉંચે ઇષિતપ્રાગ્ભારા નામની આઠમી પૃથિવી છે. ઇષિતપ્રાગ્ભારા એટલે રત્નપ્રભા આદિની અપેક્ષાએ અલ્પ છે. ઉચ્છ્રાય (ઉંચાઈ) આદિ રૂપ પ્રાગ્ભાર જે પૃથિવીના છે, તે ઇષિતપ્રાગ્ભારા કહેવાય છે. આઠ યોજન જડાઈ, ૪૫ લાખ જોજન વિષ્કંભથી (ઇષિત એટલે અલ્પ છે. પ્રાગ્ભાર એટલે પુદ્ગલસમુદાય જે પૃથ્વીનો છે, તે ઇષિતપ્રાગ્ભારા આઠમી પૃથ્વી છે. ખરેખર, રત્નપ્રભા આદિ શેષ પૃથિવીઓ મહા પ્રાગ્ભાર-રૂપ છે, કેમ કે—એક લાખ, એંશી હજાર જોજનની જડાઈ છે. ઉર્ધ્વ ચૂડા(શિખર—ચોટી)-સમાન આ ઇષિતપ્રાગ્ભારા છે.) ઉર્ધ્વલોકના અગ્રભાગમાં રહેલી, સિદ્ધોના નિવાસભૂત આઠમી પૃથિવી છે.

૦ સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનના ખાર યોજને ઉંચે વર્તમાન આઠમી પૃથ્વી છે.

૦ મનુષ્યક્ષેત્રપ્રમાણુ સમાન ૪૫ લાખ જોજનનું પરિમાણ આયામવિષ્કંભની અપેક્ષાએ છે, એમ જાણવું.

૦ મધ્યમાં એટલે બહુ મધ્યદેશ ભાગમાં આઠ યોજન જાડલ્ય(જડાઈ)વાળી આઠમી પૃથિવી છે.

૦ સર્વ દિશા—વિદિશાઓમાં અર્થાત્ આરેય જાણુ પ્રાન્તભાગમાં, મધ્યખિંદુથી સર્વ જાણુએ પ્રદેશહાનિથી ઘટતી ઘટતી છેડે માખીની પાંખ કરતાં પણ અત્યંત પાતળી, જડાઈની અપેક્ષાએ અંશુલના અસંખ્યતમા ભાગ પરિમિતિ આ પૃથ્વી છે.

૦ આ પૃથ્વીનો આકાર પહોળા મોઢાવાળી કથરોટમાં દૂધ ભરેલું હોય, તે પ્રમાણે ઉપરની સપાટી છે અને નીચેનો ભાગ કથરોટના નીચેના ભાગ જેવો કે ચત્તી (ઉંધી) રાખેલી છત્રી જેવો છે, એટલે ઉપરની સપાટીથી નીચેની જડાઈ બરાબર વચ્ચે આઠ જોજન છે,

૦ નિર્મળ સ્ફટિક, કમલની નાળ, કપૂરની રજ, તુષારહિમ-ગોક્ષીર-શ્વેત હારના વર્ણ જેવી શ્વેત-સુવર્ણમયી ઈષિતપ્રાગભારા આઠમી પૃથિવી છે.

૦ સિદ્ધશિલા એવા ખીજ નામવાળી ઈષિતપ્રાગભારા નામની પૃથ્વી સિદ્ધિક્ષેત્રની અત્યંત નજીક હોવાથી ઉપચારથી સિદ્ધોની આધારભૂત શિલા 'સિદ્ધશિલા' કહેવાય છે. તે 'લોકાગ્રસ્તૂપિકા' સર્વ પ્રાણુ-ભૂત-જીવ-સર્વોને ઉપદ્રવકારી નહિ હોવાથી સર્વ પ્રાણુ-ભૂત, જીવ-સર્વોને સુખ કરનારી હોવાથી 'લોકાગ્રસ્તૂપિકા' કહેવાય છે. મુક્ત જીવોના આશ્રયભૂત હોવાથી 'મુક્તાલયા' ઇત્યાદિ નામો વિચારવા.

નનુ યદિ સિદ્ધક્ષેત્રસ્ય પ્રત્યાસન્નત્વાત્સિદ્ધગિલેત્યુચ્યતે તર્હિ ક્વ સિદ્ધક્ષેત્રમિત્યાહ—

તત ઊર્ધ્વં ચતુર્થગવ્યૂતિપષ્ઠભાગે આલોકાન્તં સિદ્ધાનાં નિવાસઃ ॥ સૂત્ર-૪૩ ॥

તત ઊર્ધ્વમિતિ । સિદ્ધશિલાભિલ્લપૃથિવ્યા ઊર્ધ્વમિત્યર્થઃ, તસ્યાશ્ચોપરિ યોજનમેકં લોકસ્તતોઽ-લોકઃ, યોજનસ્યાસ્યાધસ્તનક્રોશત્રયં વિહાય પરિશિષ્ટસ્ય ચતુર્થક્રોશસ્યોપરિતનષ્ઠભાગે ત્રયલ્લિશદુત્તર-ધનુલ્લિશતીસમિતે ધનુસ્તૃતીયભાગાધિકે સિદ્ધાનાં નિવાસ इति भावः ॥

શાંકા-જે સિદ્ધિક્ષેત્રની અત્યંત નજીક હોવાથી 'સિદ્ધશિલા' કહેવાય છે, તે સિદ્ધ ક્ષેત્ર ક્યાં? આના જવાબમાં કહે છે કે—

સિદ્ધાત્માઓનો નિવાસ.

ભાવાર્થ—“તેનાથી ઉંચે ચોથા કોશના છઠ્ઠા ભાગમાં લોકના અંત સુધી સિદ્ધ આત્માઓનો નિવાસ છે.”

વિવેચન-સિદ્ધશિલા નામની પૃથિવી ઉપર અર્થાત્ તે પૃથ્વી ઉપર એક યોજન સુધી લોક છે. ત્યાર બાદ અલોક છે. આ યોજન નીચે ત્રણ કોશને છોડી બાકીના ચોથા કોશના ઉપર છઠ્ઠા ભાગમાં એટલે ધનુષ્યના ત્રીજા ભાગથી અધિક ૩૩૩ ધનુષ્ય-પ્રમાણુ ચોથા કોશના છઠ્ઠા ભાગમાં સિદ્ધોનો નિવાસ છે.

सम्प्रति लोकस्योर्ध्वस्य देवलोकनियमतः किञ्चिदूनसप्तरज्जुमानं विशेषतः प्रदर्शयति—

तत्र रुचकात्सौधर्मेशानौ यावत्सार्धरज्जुस्तत आसनत्कुमारमाहेन्द्रमेकरज्जुस्ततस्सहस्रारं यावत्सार्धरज्जુद्रयं तस्मादच्युतं यावदेकरज्जुस्तत आलोकान्तं किञ्चिदूनैका रज्जुः॥सूत्र-४४॥

तत्रેતિ । ઉત્તાનાર્થ મૂલમ્ ॥

હવે દેવલોકના નિયમથી ઊર્ધ્વલોકનું કાંઈક ન્યૂન સાત રજ્જુનું માન વિશેષથી દર્શાવે છે.

રજ્જુપ્રમાણુ.

ભાવાર્થ—“ત્યાં રુચકથી સૌધર્મ અને ઈશાન સુધી દોઢ રજ્જુ થાય છે. ત્યાંથી સનહુમાર અને માહેન્દ્ર સુધી એક રજ્જુ છે. ત્યાંથી સહસ્રાર સુધી અઢી રજ્જુ થાય છે,

ત્યાંથી અચ્યુત સુધી એક રજ્જુ છે. ત્યાંથી લોકના અંત સુધી કાંઈક ન્યૂન એક રજ્જુ છે.”

વિવેચન--મૂલ, સ્પષ્ટ અર્થવાળું હોઈ ટીકા કરેલ નથી.

અથ કિં ચતુર્દશરજ્જુપરિમિતેઽસ્મિન્ લોકે સર્વત્ર ચાતુર્ગતિકાનાં જીવાનાં નિવાસો ગમનાગમનં
વા મવેદથ વાઽસ્તિ કશ્ચિત્પ્રતિનિયમ ઇત્યત્રાહ—

અધોલોકાન્તાદૂર્ધ્વલોકાન્તં ચતુર્દશરજ્જુપરિમાણૈકરજ્જુવિસ્તૃતા ત્રસનિવાસસ્થાનરૂપા
ત્રસનાહિકાઽસ્તિ, અસ્યા બહિરેકેન્દ્રિયા એવ નિવસન્તીતિ ॥ સૂત્ર-૪૫ ॥

અધોલોકાન્તાદિતિ । સ્પષ્ટમ્, અસ્યા ઇતિ નાહિકાયા ઇત્યર્થઃ, એવશબ્દેન તત્ર દ્વીન્દ્રિયાદીનાં
નિવાસો નાસ્તીતિ સૂચ્યતે । ઇતિશબ્દો લોકનિરૂપણસમાપ્તિઘોતકઃ ॥

હવે ચૌદ રજ્જુપ્રમાણુવાળા આલોકમાં સઘળે ઠેકાણે ચાર ગતિવાળા જીવોનો નિવાસ
કે ગમનાગમન થાય કે કોઈ પ્રતિનિયમ છે ? આના જવાબમાં કહે છે કે—

ત્રસનાહીનું વર્ણન.

ભાવાર્થ—“અધોલોકના અંતથી માંડી ઉર્ધ્વલોકના અંત સુધી ચૌદ રજ્જુપરિમાણુ-
વાળી, (ઉંચાઈની અપેક્ષાએ) એક રજ્જુવિસ્તારવાળી અને ત્રસ જીવોના નિવાસસ્થાનરૂપ
ત્રસનાહિકા છે. આ ત્રસનાહીની બહાર એકેન્દ્રિયો જ રહે છે.”

વિવેચન—આ ત્રસનાહીની બહાર એકેન્દ્રિયો જ રહે છે. અહીં એવકાર શબ્દથી
ત્રસનાહીની બહાર દ્વિન્દ્રીય આદિ ત્રસ જીવોનો નિવાસ નથી, એમ સૂચિત થાય છે. અહીં
ઈતિ શબ્દ લોકના નિરૂપણના સમાપ્તિનો ઘોતક છે.

અથ વોધિદુર્લભભાવનામાહ—

નરકાદિષુ યુહુર્ષુહુઃ પરિભ્રમતો મિથ્યાદર્શનાદ્યુપહતચેતસઃ સમ્યગ્દર્શનાદિર્નિર્મલાહૃદ્ધા-
ર્માસિદુર્શશ્ચયેતિ પરિચિન્તનં વોધિદુર્લભભાવના । અતો વોધિપ્રાપ્તાવપ્રમાદી સ્યાત્ ॥ સૂત્ર-૪૬ ॥

નરકાદિષ્વિતિ । વોધિર્જિનપ્રણીતધર્મલાભઃ, સા ત્રિવિધા દર્શનજ્ઞાનચારિત્રવોધિમેદાત્, આદ્યા
દર્શનમોહનીયક્ષયોપશમાદિસમ્પન્નશ્રદ્ધાનલાભરૂપા, દ્વિતીયા જ્ઞાનાવરણક્ષયોપશમભૂતા જ્ઞાનપ્રાપ્તિઃ,
તૃતીયા ચ ચારિત્રમોહનીયક્ષયોપશમજા । સંસારોઽયં જ્ઞાનાદિઃ, તત્ર નરકતિર્યકમનુષ્યામરભવગહનેષુ
કુલાલચક્રવદ્ભ્રમ્યમાણસ્ય જન્તોઃ નૈકવિધૈઃ કાયવાદ્માનસૈર્દુઃસ્વૈરભિતપ્તસ્યાકામનિર્જરયા કથમપિ
શુભં પુણ્યં સંપ્રાપ્ય ત્રસત્વમવાપ્તસ્ય સત્ક્ષેત્રાદિસગ્પદઃ પ્રાગ્ધરાજ્યસુખમવાપ્તસ્યાપિ રાગદ્વેષમોહમલિન-
માનસત્વાત્તત્વાર્થેષુ શ્રદ્ધૈર્વ સર્વવિદેશિતાઽક્ષયમોક્ષસૌહ્યજનની દુઃખેન ભવતિ કિમુત જ્ઞાનં ચારિત્રજ્ઞ,
યથેકદાઽપિ જાત્રેન વોધિર્લભ્યતે તદા નૈવ ભવપર્યટનં ભવેદિત્યેવં ચિન્તનં વોધિદુર્લભભાવનેત્યર્થઃ । તત્ક-
લમાહાન ઇતિ, એવમનુચિન્તયતો નૈવ સમ્યગ્દર્શનાદૌ પ્રમાદસ્સ્યાદિતિ ભાવઃ ॥

બોધિદુર્લભ ભાવના.

ભાવાર્થ—“નરક આદિમાં વારંવાર પરિભ્રમણ કરનાર, મિથ્યાદર્શન આદિથી પ્રહત ચિત્તવાળાને સમ્યગ્દર્શન આદિથી નિર્મળ અર્હતધર્મની પ્રાપ્તિ દુર્લભ છે. એમ પરિચિંતન ‘બોધિદુર્લભ ભાવના’ કહેવાય છે. એથી બોધિની પ્રાપ્તિમાં અપ્રમાદી થાય !”

વિવેચન—બોધિ એટલે જિનપ્રણીત ધર્મની પ્રાપ્તિ. તે બોધિ દર્શનબોધિ, જ્ઞાન-બોધિ અને ચારિત્રબોધિના લેહથી ત્રણ પ્રકારવાળી છે. પહેલી બોધિ દર્શનમોહનીયના ક્ષયો-પશમાદિ જન્ય તત્ત્વશ્રદ્ધાન-લાભરૂપ છે, બીજી બોધિ જ્ઞાનાવરણક્ષયોપશમજન્ય જ્ઞાનપ્રાપ્તિરૂપ છે અને ત્રીજી બોધિ ચારિત્રમોહનીયક્ષયોપશમજન્ય ચારિત્રલાભરૂપ છે.

૦ ખરેખર, આ સંસાર અનાદિ છે. તેમાં નરક-તિર્યંચ-મનુષ્ય-અમરભવરૂપ વનોમાં કુંભારચક્રની માફક રખડતા પ્રાણિને અનેક પ્રકારના શરીર-વચન-મનસંબંધી દુઃખોથી ચારેય બાજુથી તપેલાને, અકામનિર્જરાથી કોઈ પણ પ્રકારે પણ શુભ પુણ્ય સંપ્રાપ્ત કરી ત્રસપણાને પામેલાને તથા સત્(આર્ય)ક્ષેત્ર આદિ સંપદાઓને અને વિશાળ રાજ્યના સુખને પામેલાને પણ, રાગ-દ્વેષ-મોહથી મલિન મન હોવાથી સર્વશક્યિત અક્ષય મોક્ષના સુખની જનની તત્ત્વાર્થવિષયક શ્રદ્ધા જ દુર્લભ છે. તો પછી જ્ઞાન અને ચારિત્રની તો વાત જ શી કરવી ?

૦ જો એક વખત પણ જીવથી બોધિ મેળવાય, તો ભવનું પર્યંતન ન જ થાય ! આવા પ્રકારનું ચિંતન, એ ‘બોધિદુર્લભ ભાવના’ સમજવી.

૦ આ બોધિદુર્લભ ભાવનાને ભાવનારને સમ્યગ્દર્શન આદિમાં પ્રમાદ ન થાય ! આવું ઉત્તમ કૃણ થાય છે.

અથાન્તિમાં ધર્મસ્વાહ્યાતભાવનામાચટે—

સમ્યગ્દર્શનમૂલઃ પञ्चमहाव्रतसाधनो गुप्त्यादिविशुद्धिव्यवस्थानः संसारपारकरो धर्मः परमर्षिणाऽर्हता व्याख्यातः स्वयमप्यनुष्ठितश्चेत्येवं चिंतनं धर्मस्वाह્યાतभावना । अस्याश्च धर्मे श्रद्धा गौरवं तदनुष्ठानासक्तिश्च जायत इति ॥ सूत्र-४७ ॥

સમ્યગ્ગિતિ । સમ્યગ્દર્શનમેવ મૂલં यस્ય ધર્મસ્ય મ ઇત્યર્થઃ પઞ્ચેતિ, પઞ્ચમહાવ્રતાનિ સાધનં યસ્યે-ત્યર્થઃ, ગુપ્ત્યાદિતિ, ગુપ્ત્યાદિપરિપાલનમેવ યસ્ય સ્વરૂપાવસ્થાનં સ ઇત્યર્થઃ, એવમ્ભૂત એવ ધર્મઃ સંસાર-નિસ્તારક ઇત્યાહ સંસારપારકર ઇતિ । સ ચ મગવતાર્હતૈવામોઘવચનેન વ્યાખ્યાત ઇત્યાહ પરમર્ષિણેતિ, ન કેવલં વ્યાખ્યાત એવાપિ તુ સ્વયમપ્યનુષ્ઠિત ઇત્યાહ સ્વયમપીતિ, એવં વિચિન્તયતઃ કિં ભવેદિત્ય-ત્રાહાસ્યાશ્ચેતિ, એવં વિચારણાયા ઇત્યર્થઃ । ઇતિ શબ્દો ભાવનાસમાપ્તિચોતકઃ ॥

ધર્મસ્વાહ્યાત ભાવના.

ભાવાર્થ—“સમ્યગ્દર્શનરૂપી મૂલવાળો, પંચમહાવ્રતરૂપી સાધનવાળો, શુદ્ધિ આદિની

વિશુદ્ધિની વ્યવસ્થાવાળો અને સંસારથી પાર કરનારો, પરમ ઋષિ શ્રી અરિહંત ભગવંતે કહેલો ધર્મ પોતે પણ કરેલો ધર્મ છે, આવું ચિંતન, એ ‘ધર્મસ્વાખ્યાત ભાવના’ કહેવાય છે. આ ભાવનાથી ધર્મમાં શ્રદ્ધા, ગૌરવ (બહુમાન) અને ધર્મના અનુષ્ઠાનમાં રસ પેદા થાય છે.”

વિવેચન—સમ્યગ્દર્શન જ મૂલ જે ધર્મનું છે તે ધર્મ, જે ધર્મનું સાધન પાંચ મહાવ્રતો છે તે ધર્મ અને જે ધર્મનું સ્વરૂપ શુભિ આદિ પરિપાલન છે તે ધર્મ, આવો જ ધર્મ સંસારનિસ્તારક થાય છે. વળી તે ધર્મ અમોઘ વચનવાળા શ્રી અરિહંત ભગવંતે જ પ્રરૂપેલો છે. તેઓશ્રીએ ફક્ત કહેલો જ નથી, પરંતુ પોતે પણ આચરેલો છે. આ પ્રમાણે ભાવના ભાવનારને ધર્મમાં શ્રદ્ધા, બહુમાન અને ધર્મને કરવામાં પ્રીતિ-રસ પેદા થાય છે. અહીં ઇતિ શબ્દ ભાવનાના પ્રકરણની સમાપ્તિદ્યોતક છે.

સમ્પ્રતિ ભિક્ષુપ્રતિમામાહ—

વિશિષ્ટતપોઽભિગ્રહો ભિક્ષુપ્રતિમા, સા દ્વાદશવિધા, આમાસં વિશિષ્ટસ્થાનાવસ્થિતદાત્ર-
વિચ્છિન્નસકૃત્પદત્તાન્નપાનપરિગ્રહા એકમાસિકી પ્રતિમા । एवं द्विमासादि यावत्सप्तमासं
વિશિષ્ટસ્થાનાવસ્થિતવ્યક્ત્યા ક્રમેણ દ્વિત્રિચતુઃપચ્ચષ્ટસપ્તવારં પ્રદત્તાન્નપાનપરિગ્રહણરૂપાઃ
ષટ્પ્રતિમા માન્યાઃ ॥ સૂત્ર-૪૮ ॥

વિશિષ્ટેતિ । ભિક્ષારુદ્ગમોત્પાદનૈષણાદિશુદ્ધભિક્ષાશીલસ્ય પ્રતિમા પ્રતિજ્ઞાવિશેષઃ, ભિક્ષુશબ્દસ્વર-
સાત્સા પ્રતિજ્ઞાઽઽહારવિષયા ગ્રાહ્યા, તથા ચ વિશિષ્ટસ્ય તપસ આહારાદિનિયમનરૂપસ્યાભિગ્રહઃ પ્રતિ-
જ્ઞાવિશેષો ભિક્ષુપ્રતિમેત્યર્થઃ । તસ્યા મેદાનાહ સા ચેતિ, માસિકી દ્વૈમાસિકી ત્રૈમાસિકી ચાતુર્માસિકી
પચ્ચમાસિકી ષાષ્ઠમાસિકી સપ્તમાસિકી પ્રથમસપ્તરાત્રિદિવા દ્વિતીયસપ્તરાત્રિદિવા તૃતીયસપ્તરાત્રિદિવા-
ઽહોરાત્રિકી એકરાત્રિકી ચેતિ દ્વાદશવિધા સેત્યર્થઃ । તત્ર માસિકીમાઘ્યાં પ્રતિમાં વક્તિ આમાસમિતિ,
યાવન્માસપરિસમાપ્તીત્યર્થઃ, વિશિષ્ટેતિ, વિશિષ્ટસ્થાનેઽવસ્થિતેન દાત્રાઽવિચ્છિન્નરૂપેણ સકૃદેવ દત્તસ્યા-
નસ્ય પાનસ્ય ચ પરિગ્રહરૂપેત્યર્થઃ, એલ્લકસ્યાપવરકસ્યૈકં પાદમન્તઃ પરં વહ્નિર્વ્યવસ્થાપ્ય દદત્યા નો

૧. ભાવભિક્ષુદ્વિધા નોઆગમત આગમતશ્ચ, આગમતો ભિક્ષુગદ્યાર્થય જ્ઞાતા, ઉપયોગો ભાવનિક્ષેપ
ઈતિ વચનાત્, નોઆગમતઃ સયતઃ ભિક્ષણગીલો ભિક્ષુરિતિ વ્યુત્પત્તેઃ, નનુ ભિક્ષણર્શીલત્વં રક્તપદાદાવતિ-
વ્યાપ્તં તેષા ભિક્ષાજીવિત્વેન ભિક્ષણર્શીલત્વાત્, મૈવં, તેપાનનન્યગતિકત્વેન ભિક્ષાશીલત્વાત્, અયમ્ભાવઃ
શબ્દસ્ય નિમિત્તં દ્વિવિધં વ્યુત્પત્તિનિમિત્તં પ્રવૃત્તિનિમિત્તમિતિ, યથા ગોશબ્દસ્ય ગમનત્રિયા વ્યુત્પત્તિનિમિત્તં,
તદુપલબ્ધિતઞ્ચ સાસ્નાદિમરત્વં પ્રવૃત્તિનિમિત્તં, તેન ગચ્છત્યગચ્છતિ વા ગાવિ ગોશબ્દઃ પ્રવર્તનં ઉભવાવસ્થાયા-
મપિ પ્રવૃત્તિનિમિત્તસન્નાવાત્ । તથા પ્રકૃતેઽપિ ભિક્ષાગીલત્વં વ્યુત્પત્તિનિમિત્તં, તદુપલબ્ધિતઞ્ચેહપરલોકાઽઽગંઘા-
વિપ્રમુક્તતયા યમનિયમેષુ વ્યવરિથતત્વં પ્રવૃત્તિનિમિત્તં, ભિક્ષમાણે અભિક્ષમાણે વા ભિક્ષૌ પ્રવૃત્તિનિમિત્ત-
સન્નાવાત્સ એવ ભિક્ષુઃ ન રક્તપદાદિઃ, નચકોટ્યપરિશુદ્ધાહારભોજિતયા તેષુ પ્રવૃત્તિનિમિત્તસ્થાભાવાદિતિ ॥

ગુર્વિણ્યા નો બાલવત્સાયા નવા બાલકં ક્ષીરં પાયયન્ત્યા હસ્તેનાહારોઽત્ર પ્રહીતું કલ્પતે, એકા અશ-
નસ્ય પાનીયસ્ય ચૈકા દત્તિરેવ પ્રાહ્યા, દત્તિશ્ચ કરસ્થાલ્યાદિમ્બોઽન્યવચ્છિન્નધારયા યા મિક્ષા પતતિ
સા, મિક્ષાવિચ્છેદે ચ દ્વિતીયા દત્તિર્મવતિ, પ્રતિમામેનાં પ્રતિપન્નો મિક્ષુર્નિત્યં પરિકર્મવર્જનાદન્યુત્પટ્ટકાયઃ,
દેવમાનુષતિર્યગ્યોનિકૃતપરિષદ્વાણામવિકૃતમાવેન સહનશીલઃ ક્ષમી ભવેત્, નિયમવિશેષા અધિકા આગ-
મેમ્યઃ પ્રતિપત્તવ્યાઃ । ઈદગ્રક્રમવિશેષેણ દ્વૈમાસિકી ત્રૈમાસિકી ચાતુર્માસિકી પચ્ચમાસિકી ષાષ્ઠમાસિકી
સપ્તમાસિકી ચ પ્રતિમા વિજ્ઞેયાઃ, પરન્તુ પ્રથમાતો દ્વૈમાસિક્યાદિપુ એકૈકદત્તિવૃદ્ધિર્ભવેદિત્યાશયેનાહ
એવમિતિ ॥

લિક્ષુપ્રતિમાનું વર્ણન.

ભાવાર્થ-“વિશિષ્ટ તપનો અભિગ્રહ, એ ‘લિક્ષુપ્રતિમા’ કહેવાય છે. તે પ્રતિમા બાર
પ્રકારની છે. માસ સુધી વિશિષ્ટ સ્થાનમાં અવસ્થિત હાતાએ અવિચ્છિન્ન એક વાર આપેલ
અન્ન-પાનના ગ્રહણવાળી એકમાસિકી પ્રતિમા. એ પ્રમાણે બે માસથી માંડી સાત માસ
સુધી વિશિષ્ટ સ્થાનમાં અવસ્થિત વ્યક્તિદ્વારા કેમથી બે વાર-ત્રણ વાર-ચાર વાર-પાંચ
વાર-છ વાર આપેલ અન્ન-પાનના ગ્રહણરૂપ છ પ્રતિમાઓ વિચારવી.”

વિવેચન-લિક્ષુની એટલે ઉદ્દગમ-ઉત્પાદના-એષણા આદિથી શુદ્ધ લિક્ષાના સ્વભાવ-
વાળાની (ભાવલિક્ષુ નોઆગમથી અને આગમથી બે પ્રકારનો છે. આગમથી લિક્ષુ શબ્દના
અર્થનો બાણુકાર, કેમ કે-‘ઉપયોગ ભાવનિષેધ’ છે એવું વચન છે. નોઆગમથી સંયમ-
વાળા લિક્ષુ છે, કેમ કે-લિક્ષણુ સ્વભાવવાળો લિક્ષુ એવી વ્યુત્પત્તિ છે.

શંકા-લિક્ષણુનો સ્વભાવ એ લક્ષણુ તો લાલ વસ્ત્રધારીઓમાં અતિવ્યાપ્તિવાળું છે,
કેમ કે-તેઓ લિક્ષાથી જીવનારા હોઈ લિક્ષાના સ્વભાવવાળા છે ને ?

સમાધાન-તેઓ અનન્ય ગતિથી લિક્ષાસ્વભાવવાળા છે. અહીં આ ભાવ છે કે-
શબ્દનું નિમિત્ત, વ્યુત્પત્તિનિમિત્ત અને પ્રવૃત્તિનિમિત્તના ભેદે બે પ્રકારનું છે. જેમ કે-ગો
શબ્દમાં વ્યુત્પત્તિનિમિત્ત ગમનક્રિયા છે અને તેનાથી ઉપલક્ષિત સારના (ગલકંબલ) આદિ
પ્રવૃત્તિનિમિત્ત છે. તેથી આલતી કે નહિ આલતી ગાયમાં ગો શબ્દ પ્રવર્તે છે, કેમ કે-
બંને અવસ્થાઓમાં પ્રવૃત્તિનિમિત્તનો સદ્ભાવ છે. તેવી રીતે પ્રકૃતમાં પણ લિક્ષા શબ્દ
શીલત્વવ્યુત્પત્તિમાં નિમિત્ત છે. તેનાથી ઉપલક્ષિત આલોક-પરલોકની આશંસારહિતપણા
પૂર્વક યમ-નિયમોમાં વ્યવસ્થિતપણું પ્રવૃત્તિનિમિત્ત છે. લિક્ષા માંગતા કે લિક્ષા નહિ
પણ માંગતા લિક્ષુમાં પ્રવૃત્તિનિમિત્તનો સદ્ભાવ હોવાથી તે જ લિક્ષુ છે, લાલ વસ્ત્રધારી
આદિ નહિ, કેમ કે-નવ કેટિથી અશુદ્ધ આહારના ભોક્તા હોઈ તે લાલ વસ્ત્રધારીઓમાં
પ્રવૃત્તિનિમિત્તનો અભાવ છે.) પ્રતિમા એટલે પ્રતિજ્ઞાવિશેષ. લિક્ષુ શબ્દના સ્વરસથી તે
પ્રતિજ્ઞા આહારના વિષયવાળી લેવી. આહાર આદિ નિયમનરૂપ વિશિષ્ટ તપનો અભિગ્રહ-
પ્રતિજ્ઞાવિશેષ ‘લિક્ષુપ્રતિમા’ કહેવાય છે. તે લિક્ષુપ્રતિમાના ભેદોને કહે છે કે-(૧) માસિકી,

(૨) દ્વૈમાસિકી, (૩) ત્રૈમાસિકી, (૪) ચાતુર્માસિકી, (૫) પંચમાસિકી, (૬) પાષમાસિકી, (૭) સપ્તમાસિકી, (૮) પ્રથમ સપ્તરાત્રિંદિવા, (૯) દ્વિતીય સપ્તરાત્રિંદિવા, (૧૦) તૃતીય સપ્તરાત્રિંદિવા, (૧૧) અહોરાત્રિંકી અને (૧૨) એકરાત્રિકી; એમ બાર પ્રકારવાળી લિન્ગ-પ્રતિમા છે.

૦ એક માત્રની પરિસમાપ્તિ સુધી વિશિષ્ટ સ્થાનમાં રહેલા દાતાએ અવિચ્છિન્ન-રૂપે એક વાર જ આપેલા અન્નના અને પાનના પરિબ્રહ્મ પહેલી લિન્ગપ્રતિમા છે. જેમ ચોરસાની અંદર એક પગને અને બહાર બીજા પગને વ્યવસ્થિત કરીને ગર્ભવંતી નહિ, તેમજ બાલવત્સવાળી નહિ. બાળકને દૂધ નહિ પીવડાવનારી આપની બાઈના હાથે આહાર અહીં ગ્રહણ કરવો કંપે છે. એક અશનની અને એક પાણીની દત્તિ જ લેવી. દત્તિ એટલે હાથ-થાળી આદિથી અવ્યવચ્છિન ધારાથી જે લિક્ષા પડે છે, તે દત્તિ કહેવાય છે. વળી લિક્ષાના વિચ્છેદમાં બીજી દત્તિ થાય છે. આ પ્રતિમાને સ્વીકારનારો ભિક્ષુ હોય તો પરિકર્મ-સંસ્કારના વર્જનથી વ્યુત્પન્ન કાયાવાળો હોય છે. મનુષ્ય-તિર્થંત્ર-દેવે કરેલ પરીગહોને અવિકારલાવથી સહવાના સ્વભાવવાળો ક્ષમાધર થાય ! અધિક નિયમવિગ્રેષો! આગમોથી બાણવા-આવા ક્રમવિશેષથી દ્વૈમાસિકી-ત્રૈમાસિકી-ચાતુર્માસિકી-પંચમાસિકી-પાષમાસિકી અને સપ્તમાસિકી પ્રતિમા બાણવી. પરંતુ પ્રથમા કરતાં દ્વૈમાસિકી આદિમાં એક એક દત્તિની વૃદ્ધિ થાય !

અથાટમીમાહ—

સપ્તાહોરાત્રપ્રમાણા ઇકાન્તરનિર્જલોપવાસાત્પિન્ના આચાર્યપારણારૂપા ગ્રામાદિભ્યો વઠિ-રુર્ધ્વમુસજગનાદ્યાસનસ્થિતિપૂર્વકવોરોપસર્ગસદ્નરૂપા પ્રતિમા અષ્ટમી ॥ મુત્ર-૪૦ ॥

સપ્તેતિ । સપ્ત અહોરાત્રાણિ પ્રમાણં યસ્યાસ્તા, ઇકાન્તરંતિ, ચતુર્થભક્તેન પાત્રીયપત્રિર્ગર્ભેન ન વિશિષ્ટેયર્થઃ । ગ્રામાદિભ્ય ઇતિ, આદિના નગરાદીનાં ગ્રહણં, રુર્ધ્વમુસજગનાદીનિ, ઉત્તાનગાયિત્વ-મિત્યર્થ આદિના પાર્શ્વગાયિત્વં નિષ્પન્નત્વં ના નૃન્તે ॥

આઠમી લિક્ષાપ્રતિમા.

एवं नवम्यादीनाह—

उत्कटिकाद्यासनस्थितिपूर्विका पूर्वोक्तैव नवमी प्रतिमा । गोदोहिकाद्यासनस्थिति-
पूर्विका तादृश्येव दशमी प्रतिमा ॥ सूत्र-५० ॥

उत्कटिकेति । आदिना दण्डायतिकृत्वं गृह्यते, पूर्वोक्तैवेति, तपःपारणकं ग्रामाद्वह्निर्वृत्तिश्चाष्ट-
मसप्तमरात्रप्रतिमोक्तरूपैवेत्यर्थः । दशमीमाह गोदोहिकेति, गोदोहनप्रवृत्तस्येव पुतयोः पार्णिभ्यां
संयोगे अग्रपादतलाम्यामवस्थानक्रिया गोदोहिकासनस्थितिः, तथा वामपादो दक्षिणस्योरोरुपरि दक्षि-
णपादश्च वामस्योरोरुपरि यत्र क्रियते दक्षिणकरतलस्योपरि वामकरतलं वामकरतलस्योपरि च दक्षिण-
करतलमुत्तानं नाभिलग्नञ्च यत्र क्रियते तद्वीरासनं तथा वा संस्थितो भवेत्, यद्वा सिंहासनोपविष्टस्य
भूयस्तपादस्यापनीतसिंहासनस्येव यदवस्थानं तद्वीरासनं बोध्यम् । आम्रफलवद्वक्राकारेण वा तिष्ठेत्,
तथा तपःपारणग्रामबहिर्निवासादिविधिः पूर्ववदेवेत्याह तादृश्येवेति, इमास्तिष्ठः प्रतिमा एकविंशत्या
दिवसैर्यान्तीति बोध्यम् ॥

નવમી અને દશમી સિદ્ધિપ્રતિમા.

સાવાર્થ—“ઉત્કટિકે આદિ આસનપૂર્વક પૂર્વે કહેલી નવમી પ્રતિમા છે. ગોદોહિકે
આદિ આસન સ્થિતિપૂર્વક તેવી જ દશમી પ્રતિમા છે.”

વિવેચન—બીજી સપ્તરાત્રિકી પ્રતિમામાં આરૂઢ થયેલાને તે જ ચોવિહારો ઉપવાસ
આદિ અને આનું સ્થાન, હંડાયત-લગડશાયિતા-ઉત્કુટક આસન આદિ છે. ત્રીજી પણ
સપ્તરાત્રિકી પ્રતિમામાં આરૂઢ થયેલાને ચોવિહારો ઉપવાસ વગેરે આનું સ્થાન, ગોદોહિકા-
વીરાસન-આમ્રકુખિતા છે. તપ-પારણ-ગ્રામ બહાર નિવાસ આદિ વિધિ પૂર્વની માફક
સમજવો. આ ત્રણ પ્રતિમાઓ એકવીસ દિવસોથી પૂર્ણ થાય છે એમ બાણુવું.

एकादशी द्वादशीच्चाह—

निर्जलषष्ठभक्तप्रत्याख्यानपूर्विका ग्रामाद्वहिश्चतुरङ्गुलान्तरचरणविन्यसनरूपा प्रल-
म्बितबाहुकायोत्सर्गकरणात्मिकाऽहोरात्रग्रमाणा प्रतिमैकादशी । अष्टमभक्तपानीया ग्रामा-
द्वहिरिषदवनमितोत्तरकाया ष्क्रपुद्गलन्यस्तदृष्टिकाऽनिमिषनेत्रा सुगुप्तेन्द्रियग्रामा दिव्य-
मानुषाद्युपसर्गसहनसमर्था कायोत्सर्गावस्यायिन्येकरात्रिकी प्रतिमा द्वादशी ॥ सूत्र-५१ ॥

निर्जलेति । जलरहितस्य षष्ठभक्तस्य प्रत्याख्यानं कुर्वन्नित्यर्थः, षष्ठभक्तमुपवासद्वयरूपं तपः,
तत्र ह्युपवासद्वये चत्वारि भक्तानि वर्ज्यन्ते, एकाशनेन च तदारभ्यते तेनैव च निष्ठां यातीत्येवं षष्ठ-
भक्तप्रत्याख्यानं बोध्यम् । ग्रामाद्वहिरिति, ग्रामनगरादिभ्यो बहिश्चतुरङ्गुलान्तरे चरणौ विधाय
प्रलम्बितमुजः कायोत्सर्गं प्रतिष्ठेत्, षष्ठभक्तप्रत्याख्यानकरणादिनत्रयेण्यं प्रतिमा यातीति भावः । अथ
द्वादशीमाहाष्टमभक्तेति, यस्यामुपवासत्रयरूपेण पानाहाररहितेनावस्थानं बहिश्च ग्रामादेरीषकुब्जो नद्या-

દિદુસ્તટીસ્થિતો વા એકપુદ્ગલગતદષ્ટિર્નિર્નમેષલોચનો ગુપ્તસર્વેન્દ્રિયો દિવ્યમાનુપતિર્યવિહિતઘોરોપદ્રવસ-
હિષ્ણુઃ ક્રમૌ જિનમુદ્રયા વ્યવસ્થાપ્ય કાયોત્સર્ગાવસ્થાનાવસ્થિતો મનેત્ સૈકરાત્રિકી પ્રતિમા, રાત્રેરનન્ત-
રમષ્ટમકરણાચ્ચતૂરાત્રિદિવમાના સ્યાદિતિ ભાવઃ ॥

અગિયારમી અને બારમી ભિક્ષુપ્રતિમા.

ભાવાર્થ-“ચોવિહારા છટ્ટુના પચ્ચક્ખાણુપૂર્વક, આમથી બહાર ચાર અંગુલના અંતરે ચરણના સ્થાપનરૂપ, પ્રલમ્બિત બાહુવાળા કાઉસ્સગ્ગ કરવારૂપ અને અહોરાત્ર પ્રમાણવાળી અગિયારમી પ્રતિમા કહેવાય છે. ચોવિહારા અટ્ટમ તપવાળી, આમથી બહાર થોડી નમાવેલી ઉત્તર કાયાવાળી, એક પુદ્ગલમાં સ્થાપિત દષ્ટિવાળી, અનિમિષ નેત્રવાળી, સારી રીતે ગુપ્ત ઈન્દ્રિયસમૂહવાળી, દેવકૃત-મનુષ્યકૃત આદિ ઉપસર્ગોને સહવામાં સમર્થ અને કાઉસ્સગ્ગમાં રહેવાવાળી એકરાત્રિકી પ્રતિમા, એ બારમી ‘ભિક્ષુપ્રતિમા’ કહેવાય છે.”

વિવેચન-ચોવિહારા છટ્ટુનું પચ્ચક્ખાણુ કરનારો, અહીં પષ્ઠભક્ત એટલે બે ઉપવા-
સરૂપ તપ સમજવો. ત્યાં બે ઉપવાસમાં ચાર વખતના ભોજનનું વર્જન છે. વળી એકાશ-
નથી તે આરંભાય છે અને એકાશનથી તે સમાપ્ત થાય છે. માટે છટ્ટુભક્તનું પચ્ચક્ખાણુ બાણુનું.

૦ આમ-નગર આદિથી બહાર ચાર આંગળના અંતરમાં બે પગ કરીને પ્રલમ્બિત બાહુવાળો કાઉસ્સગ્ગમાં રહે. છટ્ટુભક્તના પચ્ચક્ખાણુ કરવાથી ત્રણ દિનથી આ પ્રતિમા પૂર્ણ થાય છે. એમ અગિયારમી પ્રતિમા.

૦ બારમી ભિક્ષુપ્રતિમામાં ચોવિહારા અટ્ટમ તપથી રહેવાનું છે : અને આમ આદિથી બહાર થોડો નમેલો, અથવા નદી આદિના હુપ્ત તટ ઉપર રહેલો, એક પુદ્ગલગત દષ્ટિ-
વાળો, નિર્નિમિષ નયનવાળો, ગુપ્ત સર્વ ઈન્દ્રિયવાળો, દેવે-તિર્યંચે કે મનુષ્યે કરેલ ઘોર ઉપદ્રવને સહન કરનારો અને બે ચરણોને જિનમુદ્રાથી વ્યવસ્થિત કરી કાયોત્સર્ગની અવસ્થામાં રહેલો થાય ! તે એકરાત્રિકી પ્રતિમા. તે રાત્રિ પછી અટ્ટમ કરાતો હોઈ ચાર રાત્રિ-દિવસના પ્રમાણવાળી બારમી ભિક્ષુપ્રતિમા થાય !

અથેન્દ્રિયનિરોધમાહ—

તત્તદ્વિપયેભ્યસ્તત્તદિન્દ્રિયાણાં વિરમણરૂપાઃ પશ્ચેન્દ્રિયનિરોધાઃ ॥ સૂત્ર-૫૨ ॥

તત્તદ્વિપયેભ્ય ઇતિ । સ્પર્શરસગન્ધવર્ણશબ્દાત્મકવિપયેભ્ય આનુકૂલ્યેન પ્રતિકૂલ્યેન વા પ્રાપ્તેભ્યસ્તત્તદિન્દ્રિયાણાં સ્પર્શનરસનત્રાણચક્ષુઃશ્રોત્રરૂપાણાં વિરમણમાસક્તિવૈયુર્યમિત્યર્થઃ, ઇન્દ્રિયાણાં પશ્ચવિધત્વાત્તનિરોધોઽપિ પશ્ચવિધ ઇત્યાશયેનોક્તં પશ્ચેતિ । અનિયંત્રિતાનિ હ્રીન્દ્રિયાણિ પદે પદે ક્લેગ-
મહાસાગર એવ પાતયન્તીત્યતરત્તનિરોધોઽવશ્યદ્ધરણોઽય ઇતિ ભાવઃ ॥

ઈન્દ્રિયનિરોધનું નિરૂપણ.

ભાવાર્થ-“તે તે વિષયોથી તે તે ઈન્દ્રિયોના વિરમણરૂપ પાંચ ઈન્દ્રિયનિરોધો કહેવાય છે.”

વિવેચન-અનુકૂળપણાએ કે પ્રતિકૂળપણાએ પ્રાપ્ત સ્પર્શ-રસ-ગંધ-વર્ણ-શબ્દરૂપ વિષયોથી, તે તે ઈન્દ્રિયોના સ્પર્શ-રસ-ગ્રાણ-ચક્ષુ-શ્રોત્રરૂપ પાંચ ઈન્દ્રિયોથી વિરમણ એટલે આસક્તિનો અભાવ. ઈન્દ્રિયો પાંચ પ્રકારની હોઈ તેનો નિરોધ પાંચ પ્રકારનો છે. ખરેખર, અવિચિત્રિત ઈન્દ્રિયો પગલે પગલે ક્લેશ(દુઃખ)સાગરમાં જ પાડે છે, માટે તેનો નિરોધ અવશ્ય કરવાલાયક છે એમ જાણવું.

પ્રતિલેખનામાચ્છે—

આગમાનુસારેણ વસ્ત્રપાત્રાદીનાં સમ્યક્નિરીક્ષણપૂર્વકં પ્રમાર્જનં પ્રતિલેખના ॥ સૂત્ર-૫૩ ॥

આગમેતિ । લિખ અક્ષરવિન્યાસ इत्यस्य प्रतिपूर्वकस्य भावे ल्युटि प्रतिलेखनेति प्रयोगः, उप-
सर्गमहिम्ना धात्वर्थभेदेन शास्त्रानुसारेण वस्त्रादीनां निरीक्षणमर्थः सा च सर्वक्रियामूलभूता, अनेकप्र-
काराणि सा दिनचर्यापयोग्युपकरणविषयाऽत्रोक्ता वस्त्रपात्रादीति पदेन । कालत्रयभाविनी चैषा, रात्रे-
श्चतुर्थप्रहरे, दिनस्य तृतीयप्रहरान्ते, उद्धाटपौरुष्याश्चेति, तत्र प्रभाते उत्सर्गादिकरणानन्तरं प्रथमं
वस्त्रविषया प्रतिलेखना, सापि मुखपोतिकां रजोहरणनिषिद्धाद्यचोलपट्टकल्पत्रिकसंस्तारकोत्तरपट्टरूपाणां
दशानां भवति, दण्डकमपीति केचित् । अनुद्गत एव सूर्ये विधेयम्, तत्रोत्कटिकासनस्थो मुखपोतिकां
प्रतिलिख्य प्रकाशदेशस्थो रजोहरणं प्रतिलिखति तत्र प्रभाते आतरी सूत्रमयीं निषद्यामपराह्णे तु बाह्या-
मूर्णमयीं प्रतिलिखेत्, ततश्चोलपट्टं ततश्चयोदशभिः प्रतिलेखनाभिः स्थापनाचार्यं प्रतिलिख्य स्थाने
संस्थाप्य मुखवस्त्रिकां प्रतिलिखेत्, ततश्चैकेन क्षमाश्रमणेनोपधिसन्देशमाप्य द्वितीयेन तेनोपधिं प्रति-
लिखेत्, तत्र पूर्वमौर्णं कल्पं ततस्सौत्रं कल्पद्वयं ततस्संस्तारकं ततश्चोत्तरपट्टमिति प्रतिलेखनाक्रमः ।
उपयुक्तस्सन्नेषां प्रत्युपेक्षणां कुर्यात्, तथा च षण्णामाराधको भवति, अकरणे च दोषाः । ततश्च जाते
सूर्योदये शेषमप्युपधिं प्रतिलिख्य वसतिं ततो दण्डं प्रमार्जयेत्, प्रतिलेखनं चक्षुषा निरीक्षणं प्रणार्जनञ्च
रजोहरणादिभिरिति भेदेऽपि अविनाभावित्वेन तयोः प्रतिलेखनाशब्देनैव लक्षितं मूलेन । इति प्रातः
प्रतिलेखना भाव्या । ततश्चरमपौरुष्यां प्राप्तायां पात्राणि प्रतिलेख्यानि, तृतीयप्रहरान्ते मुखवस्त्रिका-
चोलपट्टगोच्छ्रकपात्रप्रतिलेखनिकापात्रवन्धपटलरजस्त्राणपात्रस्थापनपात्रकपतद्ग्रहरजोहरणकल्पत्रिकाण्य-
नुक्रमं प्रत्युपेक्षणीयानि, तथाऽन्योऽप्यौपग्रहिकोपधिः प्रत्युपेक्षणीयः । उद्धाटपौरुष्याञ्च सप्तविधपात्रनि-
र्योगप्रत्युपेक्षणा भवति, तत्रासने समुपविष्टः प्रथमं मुखवस्त्रिकां प्रत्युपेक्ष्य गोच्छ्रकं प्रत्युपेक्षते ततः
पटलानि ततः पात्रकेसरिकां ततः पात्रवन्धं ततो रजस्त्राणं ततः पात्रं ततः पात्रस्थापनमिति, अत्र
अरुणादावावश्यकं पूर्वमेव कृत्वा तत अरुणोद्गमसमये प्रत्युपेक्षणा क्रियते । अपरे त्वाहुः अरुणे उद्गते
सति प्रभायां स्फुटितायां सत्यमावदयकं पूर्वं कृत्वा ततः प्रत्युपेक्षणा क्रियत इति, अन्ये त्वाहुर्यदा
परस्परं मुखानि विभाव्यते तदा प्रत्युपेक्षणा क्रियत इति, इतरे त्वाहुर्यस्यां वेलायां पाणिरेखा दृश्यन्ते
तदानीमिति, वेलायाञ्च न्यूनायामधिकायां वा प्रत्युपेक्षणा न कार्या, तत्र जिनकल्पिकानामोघोपधिर्दा-

દશવિધઃ, સ્થવિરકલ્પિકાનાં ચતુર્દશવિધઃ, આર્યાણાં પચ્ચવિંશતિવિધઃ । અતઃ કુર્વં યથાસમ્ભવમૌપ-
ગ્રહિકોપધિર્ભવતિ ॥

પ્રતિલેખનાતું વર્ણન.

ભાવાર્થ—“આગમના અનુસારે વસ્ત્ર-પાત્ર આદિનું સારી રીતે નિરીક્ષણપૂર્વક પ્રમા-
ર્જન, એ ‘પ્રતિલેખના’ કહેવાય છે.

વિવેચન—‘લિખધાતુ અક્ષરવિન્યાસના અર્થ’માં છે. તે લિખધાતુ પ્રતિ ઉપસર્ગની સાથે છે. તેને ભાવમાં દ્યુટ્ (અન) પ્રત્યય લાગી સ્ત્રીલિંગમાં ‘પ્રતિલેખના’ એવો શબ્દ સિદ્ધ થાય છે. ઉપસર્ગના મહિમાથી ધાતુનો અર્થલેદ્દ થતો હોવાથી શાસ્ત્રના અનુસારે વસ્ત્ર આદિનું નિરીક્ષણ, એવો અર્થ થાય છે. વળી તે પ્રતિલેખના સર્વ ક્રિયાની મૂળભૂત છે અને પ્રકારવાળી પણ તે વસ્ત્ર-પાત્ર આદિ પદ્ધતી દિનચર્યામાં ઉપયોગી ઉપકરણ વિષય-વાળી અહીં કહેલી છે.

૦ આ પ્રતિલેખના ત્રણ કાળમાં થનારી છે. (૧) રાત્રિના ચોથા પ્રહરમાં, (૨) દિવસના ત્રીજા પ્રહરના અંતમાં અને (૩) ઉઘાડા પોરસીમાં (ભણાવવાની પોરસીમાં). ત્યાં પ્રભાતમાં કાઉસ્સગ્ગ આદિ (છ આવશ્યક પ્રતિક્રમણ) કર્યા પછી પહેલાં વસ્ત્રવિષયક પ્રતિલેખના. તે પણ સુખવસ્ત્રિકા-રજોહરણ-એ નિષધા-ચોલપટ્ટો-ત્રણ કદપ-સંથારો-ઉત્તરપટ્ટારૂપ દશની પ્રતિલેખના થાય છે. દંડાની પણ પ્રતિલેખના છે, એમ કેટલાક કહે છે. સૂર્યના ઉગ્યા પહેલાં તે કરવું જોઈએ.

૦ ત્યાં ઉત્કટિકા આસનમાં રહેલો, સુહપત્તિનું પડિલેહણ કરી પ્રકાશવાળા પ્રદેશમાં રહેલો ઓઘાને પડિલેહે છે. ત્યાં પ્રભાતમાં અંદરની સુતરાઉ નિષધા (આસન) અપરાહનમાં (દિવસના પશ્ચિમ ભાગમાં) તો બહારની ઊનની નિષધા(આસન)ને પડિલેહે. ત્યાર બાદ ચોલપટ્ટાને પડિલેહે. ત્યાર પછી તેર ઓલ ઓલી સ્થાપનાચાર્યને પડિલેહી, સ્થાનમાં મૂકી સુહપત્તિ પડિલેહે. ત્યાર બાદ એક ખમાસમણું દઈ ‘ઉપધિ સંદિસાહુ’—એમ આદેશ માગી બીજા ખમાસમણથી ‘ઉપધિ પડિલેહુ’—એમ આદેશ માગી ઉપધિનું પડિલેહણ કરે ! તે પછી પહેલાં ઊનના કદપને (કંબલને), ત્યાર બાદ સુતરાઉ બે કદપને (ચાદરને), બાદ સંથારને અને ત્યાર પછી ઉત્તરપટ્ટાને પડિલેહે. એમ પડિલેહનાનો ક્રમ છે.

૦ ઉપયોગવાળા બની આ દશ ઉપકરણોની પ્રતિલેખના કરે ! તથાચ પડ્મવનિકાયનો આરાધક થાય છે. પ્રતિલેખના નહિ કરવામાં વિરાધનાદિ દોષો લાગે છે.

૦ ત્યાર બાદ સૂર્યનો ઉદય થયા પછી શેષ ઉપધિને પડિલેહી વસતિનું પ્રમાર્જન (કાંભે કાઢવો-લેવો-પરઠવવો વગેરે પ્રમાર્જન) કરે અને દંડેનું પ્રમાર્જન કરે !

૦ પ્રતિલેખન એટલે આંખથી જોવું અને રજોહરણ (ઓઘો-દંડાસણ) આદિથી પ્રમાર્જન (પૂંજવું આદિ) કહેવાય છે. આમ લેદ્દ હોવા છતાંય, તે ખંને અવિનાશાવી હોઈ

પ્રતિલેખના શબ્દથી લક્ષિત મૂળથી સમજવું. આમ સવારની પ્રતિલેખના ભાવથી. ત્યાર પછી છેલ્લી પોરસી પ્રાપ્ત થયે છતે પાત્રાની પહિલેહણ કરવી. ત્રીજા પ્રહરના અંતે (૧) મુહપત્તિ, (૨) ચોલપદો, (૩) ગોચ્છક (પાત્રાં ઉપર બાંધવા માટે ગુન્છા), (૪) પાત્રપ્રતિલેખનિકા (ચરવળી), (પાત્ર કેસરિકા પૂંજણી), (૫) પાત્રબંધ (ઝોળી), (૬) પટલ (પડલા-પદલા), (૭) રજસ્રાણુ (પાત્રના રક્ષણ માટેનું વસ્ત્ર), (૮) પાત્રસ્થાપન (પાત્રાં મૂકવા માટેનું ઊનનું વસ્ત્ર), (૯) પાત્રક (તરપણી વગેરે), (૧૦) પતદ્વંદ્વ (પાત્રાં-ગૃહસ્થના હાથમાંથી પડતી અશનાદિ વસ્તુ એ દ્વારા ગ્રહણ કરાય છે), (૧૧) રજોહરણુ (ઓઘો ધર્મધ્વજ છે.) અને (૧૨) ત્રણ કદપો (સાઠાત્રણ હાથ લાંબું અને અઢીહાથ વિસ્તારવાળા, જે સુતરની ચાદરો તથા એક ઊનનું કંબલ-એમ ત્રણ કદપ કહેવાય છે.)નું ક્રમવાર પ્રતિલેખન-પ્રમાર્જન કરવું જોઈએ. તેમ જ બીજી પણ ઔપચરિકા જે કારણપ્રસંગે સંયમના નિર્વાહ માટે ગ્રહણ કરાય, તે ઉપધિનું પહિલેહણ-પ્રમાર્જનાદિ કરવું.

૦ ઉઘાડા પોરસીમાં (સવારના પાત્રાના પહિલેહણની પોરસીમાં) સાત પ્રકારના પાત્રાની આરા વિધિપૂર્વક પ્રતિલેખના થાય છે. ત્યાં આસન ઉપર બેઠેલો પહેલાં મુહપત્તિને પહિલેહી ગોચ્છાને પહિલેહે. ત્યાર બાદ પડલાને (પદલાને), ત્યાર પછી પાત્રકેસરિકાને (ચરવળી-પૂંજણીને), ત્યાર બાદ ઝોળીને, પછી રજસ્રાણુને, પછી પાત્રાને અને પછી પાત્રસ્થાપનને (ઊનના વસ્ત્રને) પહિલેહે. એવો બહુપ્રતિપૂર્ણ પોરસીના પહિલેહણનો ક્રમ છે.

૦ અહીં અરણોદયની આદિમાં પહેલાં જ આવશ્યક (પ્રતિક્રમણ) કરી પછી અરણુ- (સૂર્ય)ના ઉગવાના સમયમાં પહિલેહણ કરાય છે. કેટલાક કહે છે કે-‘સૂર્ય ઉગ્યા બાદ, પ્રભાત કૂટ્યા બાદ પહેલાં આવશ્યક કરી, પછી પહિલેહણ કરાય છે.’ બીજા કેટલાક કહે છે કે-‘જ્યારે અરસપરસ મેઠાં દેખાય, ત્યારે પહિલેહણ કરાય છે.’ બીજા કેટલાક કહે છે કે-‘જે વેળામાં હાથની રેખા દેખાય, તે વખતે પહિલેહણ કરાય છે. વળી ન્યૂન કે અધિક વેળામાં પહિલેહણ ન કરવી.’

૦ ત્યાં જિનકલ્પકને બાર પ્રકારની ઔધિક ઉપધિ છે, સ્થવિરકલ્પકને ચૌદ પ્રકારની ઔધિક ઉપધિ છે અને સાધ્વીઓને પચીસ પ્રકારની ઔધિક ઉપધિ છે.

તત્ર પ્રતિલેખનાક્રમો વિધિયુત આગમાદૌ સુસ્પષ્ટમુપપાદિતોઽત્ર તુ કેવલં સ્થાનાગ્રન્યાર્થ તસ્યા વાક્યોચ્ચારણાત્મિકાયા વિશેષમાદર્શયતિ—

સા ચ સૂત્રાર્થતત્ત્વશ્રદ્ધાનસમ્યક્ત્વમિશ્રમિથ્યાત્વમોહનીયવર્જનકામસ્નેહદષ્ટિરાગપરિહાર-શુદ્ધદેવગુરુધર્માદરકુદેવકુગુરુકુધર્મપરિવર્જનજ્ઞાનદર્શનચારિત્રાંદરજ્ઞાનદર્શનચારિત્રવિરાધનાપરિ-હારમનોવચનકાયગુપ્ત્યાદરમનોવાક્યાદણ્ડપરિહારરૂપભાવનાગર્ભિતવચનોચ્ચારણપૂર્વકવસ્ત્રાદિ-નિરીક્ષણપ્રેમાર્જનરૂપા પશ્ચવિંશતિપ્રકારા વિજ્ઞેયા ॥ સૂત્ર-૫૪ ॥

સા ચેતિ । હ્યચ્ચ પ્રતિલેખનોપકરણવિષયા, સૂત્રતદર્થયોઃ તત્ત્વતઃ શ્રદ્ધાનમેકં, સમ્યક્ત્વમિશ્ર-

મિથ્યાત્વમોહનીયાનાં વર્જનાત્મકાનીતિ ત્રીણિ, કામસ્નેહદૃષ્ટીનાં રાગસ્ય પરિહાર इति ત્રીણિ, શુદ્ધા યે દેવગુરુધર્માસ્તેષામાદર इति ત્રીણિ, કુદેવકુગુરુકુધર્માણાં પરિવર્જનમિતિ ત્રીણિ, જ્ઞાનદર્શનચારિત્રાણામાદર इति ત્રીણિ, જ્ઞાનદર્શનચારિત્રાણાં વિરાધનાયાઃ પરિહાર इति ત્રીણિ, મનોવચનકાયાનાં ગુપ્તેરાદર इति ત્રીણિ, મનોવાક્યાયાનાં દણ્ડસ્ય પરિહાર इति ત્રીણિ, સર્વેષાં મેલનેન પઞ્ચવિંશતિવચનાનામુચ્ચારણપુરસ્સરં ભાવનયા પઞ્ચવિંશતિવિધાનાં વક્ષાદીનાં નિરોક્ષણપૂર્વકં પ્રમાર્જનં વિધેયમિતિ ભેદાનેતાનાદાય પઞ્ચવિંશતિપ્રકારા પ્રતિલેખના પ્રોક્તા, સ્વસમયે ણ્ણા સુપ્રસિદ્ધેતિ નાત્ર વિશેષતો વિચાર ઉપન્યસ્યતે ॥

આનાથી ઉપર સંભવ પ્રમાણે કારણિક, ઔપગ્રહિક ઉપધિ હોય છે. ત્યાં પ્રતિલેખનાનો કેમ વિધિસહિત આગમ આદિમાં અત્યંત સ્પષ્ટરૂપે ઉપપાદિત છે. અહીં તો ફક્ત સ્થાન-શૂન્ય ન રહે, માટે તે પ્રતિલેખનાના વાક્યના ઉચ્ચારણરૂપ (પચીશ ગોલ) વિશેષને બતાવે છે.

પચીશ પ્રકારની પ્રતિલેખના.

ભાવાર્થ—“તે પ્રતિલેખના, સૂત્ર અને સૂત્રાર્થની તત્ત્વથી શ્રદ્ધારૂપ એક, સમ્યક્ત્વ-મોહનીય-મિશ્રમોહનીય-મિથ્યાત્વમોહનીયના પરિહારરૂપ ત્રણ, કામરાગ-સ્નેહરાગ-દૃષ્ટિરાગના પરિહારરૂપ ત્રણ, શુદ્ધ દેવ-સુગુરુ-સુધર્મના આદરરૂપ ત્રણ, કુદેવ-કુગુરુ-કુધર્મના પરિવર્જન-રૂપ ત્રણ, જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રના આદરરૂપ ત્રણ, જ્ઞાનવિરાધના-દર્શનવિરાધના-ચારિત્ર-વિરાધનાના પરિહારરૂપ ત્રણ, મનોગુપ્તિ-વચનગુપ્તિ-કાયગુપ્તિના આદરરૂપ ત્રણ અને મનોદંડ-વચનદંડ-કાયદંડના પરિહારરૂપ ત્રણ; આવી ભાવનાથી ગર્ભિત વચનના ઉચ્ચાર-પૂર્વક વસ્ત્ર આદિના નિરીક્ષણ-પ્રમાર્જનરૂપ પચીશ પ્રકારની બાણવી.

વિષેયન-સૂત્ર-અર્થ-તત્ત્વ કરી સદ્દહં (૧), અમકિતમોહનીય-મિશ્રમોહનીય-મિથ્યાત્વમોહનીય પરિહરં (૨), કામરાગ-સ્નેહરાગ-દૃષ્ટિરાગ પરિહરં (૩), શુદ્ધ દેવશુદ્ધ ગુરુ-સુધર્મ આદરં (૪), કુદેવ-કુગુરુ-કુધર્મ પરિહરં (૫), જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર આદરં (૬), જ્ઞાનવિરાધના-દર્શનવિરાધના-ચારિત્રવિરાધના પરિહરં (૭), મનગુપ્તિ-વચનગુપ્તિ-કાયગુપ્તિ આદરં (૮) અને મનદંડ-વચનદંડ-કાયદંડ પરિહરં; આવા પચીશ ગોલપૂર્વક ભાવનાથી (પચીશ પ્રકારના) વસ્ત્ર આદિના નિરીક્ષણપૂર્વક પ્રમાર્જન કરવું. આમ આ ભેદોને લઈને પચીશ પ્રકારવાળી પ્રતિલેખના કહેલ છે. સ્વશાસ્ત્રમાં (શામ્ભવમાં) આ પ્રતિલેખના સુપ્રસિદ્ધ છે, માટે અહીં વિશેષથી વિચારનો ઉપન્યાસ નથી.

અન્નપ્રમાર્જનારૂપાં પ્રતિલેખનામાચટે—

હાસ્યરત્યરતિપરિહારમયશોકજુગુપ્સાપરિહારઋષ્ણર્નાઋકાપોતલેદયાપરિહારસદ્ધિસાતમૌર-વપરિહારમાયામિથ્યાનિદાનશલ્યપરિહારક્રોધમાનમાયાભોમપરિહારગૃથિવ્યપ્તેજોવાયુવનસ્પતિ-ત્રસકાયરક્ષણાત્મકમાત્રપૂર્ણવચનોચ્ચારણપૂર્વકસ્વાક્ષરમાર્જનાત્મિકા વા સા પઞ્ચવિંશતિરૂપો-પલક્ષણતો વોધ્યા ॥ સૂત્ર-૫૫ ॥

હાસ્યેતિ । સ્પષ્ટમ્, અથાર્તરૌદ્રધ્યાનાનુબન્ધિકલ્પનાનિચયવિયોગાત્મિકાયાશ્ચાસ્ત્રાનુસારિણ્યાઃ પરલોકસાધિકાયા ધર્મધ્યાનાનુબન્ધિન્યા માધ્યસ્થ્યપરિણતિરૂપાયાઃ કુશલાકુશલમનોવૃત્તિનિરોધેન યોગ-નિરોધાવસ્થાભાવિન્યા આત્મારામાત્મિકાયા મનોગુપ્તેઃ, અર્થસૂચકાન્નચેષ્ટાપરિહારેણ વાગમિપ્રહરણ-રૂપાયા વાચનપ્રચ્છનપરપૃષ્ઠાર્થવ્યાકરણાદિષુ લોકાગમાવિરોધેન મુક્તવલિકાચ્છાદિતમુક્તયા ભાષણા-ત્મિકાયા વાગુપ્તેઃ, દિવ્યમાનુષાદ્યુપસર્ગસદ્ભાવેડપિ ક્ષુત્પિપાસાદિસમ્ભવેડપિ કાયોત્સર્ગકરણાદિના નિશ્ચ-ક્ષ્તાકરણરૂપાયાઃ સર્વથા કાયચેષ્ટાનિરોધરૂપાયા વા તથા ગુરુપ્રચ્છનશરીરસંસ્તારકમૂમ્યાદિપ્રતિલેક્ષ-નપ્રમાર્જનાદિસમયોક્તક્રિયાકલાપપુરસ્સરં શયનાદિરૂપાયાઃ કાયગુપ્તેશ્ચ પૂર્વમેવ પ્રાયો નિરૂપિતત્વાદિહ નિરૂપણં પુનરુક્તપ્રાયમિતિ મત્વા ગ્રાહ—

અંગના પ્રમાર્જનરૂપ પ્રતિલેખનાનું રૂચન.

ભાવાર્થ—“હાસ્ય-રતિ-અરતિના પરિહારરૂપ ત્રણ, ભય-શોક-દુઃખના પરિહારરૂપ ત્રણ, કૃષ્ણલેશ્યા-નીલલેશ્યા-કાપોતલેશ્યાના પરિહારરૂપ ત્રણ, રસગૌરવ-ઋદ્ધિગૌરવ-શાતા-ગૌરવના પરિહારરૂપ ત્રણ, માયાશય-નિયાણુશય-મિથ્યાત્વશયના પરિહારરૂપ ત્રણ, ક્રોધ-માન-માયા-લોભના પરિહારરૂપ ચાર, પૃથ્વીકાય-અપૂકાય-તેજકાય-વાયુકાય-વનસ્પતિ-કાય-ત્રસકાયના રક્ષણરૂપ છ; એમ ભાવપૂર્વક, વચનના ઉચ્ચારણપૂર્વક પોતાના અંગના પ્રમાર્જનરૂપ જે પ્રતિલેખના પચીસરૂપ છે, તે ઉપલક્ષણથી જાણવી.

વિવેચન-સ્પષ્ટ હોવાથી ટીકા નથી. હવે આત્મધ્યાન અને રૌદ્રધ્યાનની પરંપરાસર્જક કલ્પનાઓના સમૂહના વિયોગરૂપ, શાસ્ત્રને અનુસરનારી, પરલોકની સાધિકા, ધર્મધ્યાનની પરંપરાકારક, માધ્યસ્થ પરિણતિરૂપ, કુશલ-અકુશલ મનોવૃત્તિના નિરોધથી યોગનિરોધની અવસ્થામાં થનારી આત્મારામ આત્મકે મનોગુપ્તિનું અર્થસૂચક અંગની ચેષ્ટાના પરિહાર-પૂર્વક, વાણીના અભિગ્રહકરણરૂપ (મૌનધારણરૂપ) વાયના-પૃચ્છના-ખીજાએ પૂછેલા અર્થના પ્રત્યુત્તર આદિમાં લોક અને આગમના અવિરોધપૂર્વક, મુહુર્ત્તિથી આચ્છાદિત મુખ રાખી ભાષણરૂપ વચનગુપ્તિનું, દેવ-મનુષ્ય વગેરેના ઉપસર્ગનો સદ્ભાવ છતાં, ભૂખ-તરસ આદિનો સંભવ છતાં કાયોત્સર્ગ કરવા આદિપૂર્વક, નિશ્ચળતાકરણરૂપ, અથવા સર્વથા કાય-ચેષ્ટાના નિરોધરૂપ, તેમજ ગુરુને પૂછવાપૂર્વક શરીર-સંધારો-ભૂમિ આદિના પ્રતિલેખન-પ્રમાર્જન આદિ રૂપ, શાસ્ત્રમાં કહેલ ક્રિયાકલાપપૂર્વક શયન આદિ રૂપ કાયગુપ્તિનું પહેલાં જ પ્રાયઃ નિરૂપણ કરેલું હોવાથી, અહીં નિરૂપણ પુનરુક્ત પ્રાયઃ છે એમ માનીને કહે છે.

પ્રાગુપદર્શિતા ગુપ્તયસ્તિત્ત્વઃ ॥ સૂત્ર-૫૬ ॥

પ્રાગિતિ । સવરનિરૂપણે ઉપદર્શિતા इत्यर्थः ॥

ત્રણ ગુપ્તિઓ.

ભાવાર્થ—“ત્રણ ગુપ્તિઓ પહેલાં દર્શાવેલ છે.”

વિવેચન-પહેલાં એટલે સંવરનિરૂપણમાં ત્રણ ગુપ્તિઓ દર્શાવેલ છે.

અથાભિગ્રહમાહ્યાતિ—

સાધુનિયમવિશેષોઽભિગ્રહઃ । સ ચ દ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવતથ્વતુર્વિધઃ ॥ સૂત્ર-૫૭ ॥

સાધ્વિતિ, અભિગૃહ્યન્તે સાધુભિર્નિયમવિશેષા દ્રવ્યાદિભિરનેકપ્રકારાસ્તેઽભિગ્રહાઃ, તથા ચ સાધૂનાં નિયમવિશેષોઽભિગ્રહો યથેત્થમાહારાદિકમમીષાં કલ્પતે નેત્યંભૂતમિત્યેવંરૂપ ઇતિ ભાવઃ । દ્રવ્ય-ક્ષેત્રકાલભાવવિશેષપ્રયુક્તત્વાત્સ ચતુર્વિધો ભવતીત્યાશયેનાહ સ ચેતિ ॥

અભિગ્રહનું નિરૂપણ.

ભાવાર્થ—“સાધુઓના નિયમવિશેષને ‘અભિગ્રહ’ કહે છે. વળી તે અભિગ્રહ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવથી ચાર પ્રકારનો છે.”

વિવેચન—સાધુઓએ જે નિયમવિશેષો, દ્રવ્ય આદિથી અનેક પ્રકારના અભિગૃહીત કરાય છે, તે ‘અભિગ્રહો’ કહેવાય છે. તથાચ સાધુઓનો નિયમવિશેષરૂપ અભિગ્રહ, જેમ આવી રીતે આહાર આદિ આ સાધુઓને ખપે છે, આવું ખપતું નથી—આવા રૂપનો હોય છે. દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવવિશેષથી જન્ય હોવાથી તે અભિગ્રહ ચાર પ્રકારનો થાય છે.

તત્ર દ્રવ્યાષભિગ્રહાનાહ—

વિશિષ્ટદ્રવ્યપરિગ્રહો દ્રવ્યાભિગ્રહઃ । વિશિષ્ટક્ષેત્રસ્થદાતૃસકાશદન્નાદિગ્રહણં ક્ષેત્રાભિગ્રહઃ । વિશિષ્ટકાલ એવાન્નાદિગ્રહણં કાલાભિગ્રહઃ । વિશિષ્ટભાવયુતદાતૃસકાશદન્નાદિપરિગ્રહો ભાવાભિગ્રહઃ । ઇતિ કરણનિરૂપણમ્ ॥ સૂત્ર-૫૮ ॥

વિશિષ્ટેતિ । વિશિષ્ટં દ્રવ્યં લેપવજ્જુગાર્યાદિ તન્મિશ્રં બલેપવદ્વા મણ્ડકાદિદ્રવ્યમથ ગ્રહીષ્યામિ દર્શાકુન્તાદિના, અથવા યદ્યહં કુલ્માષવાકુલાન્ શર્પૈકકોણસ્થાન્ લપ્સ્યે તાન્ ગ્રહીષ્યામિ નાન્યથેત્યેવ-માદિરૂપો દ્રવ્યવિષયો નિયમ इत्यर्थः । ક્ષેત્રાભિગ્રહમાહ વિશિષ્ટક્ષેત્રેતિ, નિગડનિયંત્રિતચરણા યથેકં પાદ-મુદુમ્બરસ્ય મધ્યે દ્વિતીયં ચ બહિષ્ઠાદાત્રી કરિષ્યતિ તદાહં મિક્ષાં ગ્રહીષ્યામિ નાન્યથેત્યાદિરૂપ इत्यर्थः । કાલાભિગ્રહમાચ્છે વિશિષ્ટકાલેતિ, યદિ દિવસદ્વિતીયપૌરુષ્યામતિક્રાન્તાયાં દાસ્યતિ તદા મિક્ષાં ગ્રહી-ષ્યામિ નાન્યથેત્યેવંરૂપ इत्यर्थः । ભાવાભિગ્રહમાહ વિશિષ્ટભાવેતિ, ઉત્ક્ષિપ્તચરકાઃ, સંખ્યાદત્તિકા ઇષ્ટ-લામિકાઃ પૃષ્ઠલામિકા इत्यादयः, ત એતે ગુણગુણિનોઃ કથચ્ચિદમેદાદ્વાવયુતા અભિગ્રહા ભવન્તિ, યદ્વા ગાયન્ યદિ દાસ્યતિ તદા મયા ગ્રહીતવ્યં, एवं रुदन् वा, निषण्णो वा, उत्थितो वा, संप्रस्थितो वा यद्દાતિ તદ્વિષયો યોઽભિગ્રહઃ સર્વોઽપિ સ ભાવાભિગ્રહ इत्यर्थः । લેસૈનૈવં સતિ પ્રયોજને ક્રિયમાણા મોક્ષાર્થિભિઃ કરણસન્તતિર્નિરૂપિતેત્યાહેતીતિ ॥

इति तपोगच्छनभोमणि श्रीमद्विजयानन्दसूरीश्वरपट्टधर—श्रीमद्विजयकमलसूरीश्वरचरणनलिन विन्यस्त-

भक्तिभरेण तत्पट्टधरेण विजयलब्धिसूरेणा विनिर्मितस्य तत्त्वन्यायविभाकरस्य स्वोपज्ञायां

न्यायप्रकाशव्याख्यायां करणसन्ततिनिरूपणं नामा द्वितीयः किरणः ॥

દ્રવ્ય આદિ અભિગ્રહોનું વર્ણન.

ભાવાર્થ-“વિશિષ્ટ દ્રવ્યનો પરિગ્રહ, એ ‘દ્રવ્યાભિગ્રહ’ કહેવાય છે. વિશિષ્ટ શ્રેયમાં રહેલ દાતાની પાસેથી અન્ન આદિનું ગ્રહણ, એ ‘ક્ષેત્રાભિગ્રહ’ કહેવાય છે. વિશિષ્ટ કાળમાં જ અન્ન આદિનું ગ્રહણ, એ ‘કાલાભિગ્રહ’ કહેવાય છે. વિશિષ્ટ ભાવ સહિત દાતાની પાસેથી અન્ન આદિનો પરિગ્રહ, એ ‘ભાવાભિગ્રહ’ કહેવાય છે. આ પ્રમાણે કરણ(અપ્તતિ)નું નિરૂપણ સમાપ્ત થાય છે.”

વિવેચન-વિશિષ્ટ દ્રવ્ય એટલે લેપવાળું બુગારિ (બુ-આરિ અન્નવિશેષ આદિ), તેનાથી મિશ્રિત, અથવા અલેપવાળા મંડક આદિ દ્રવ્યને હું આજે ગ્રહણ કરીશ. કંઠડીના અગ્રભાગ આદિથી અથવા સૂપડાના એક ખૂણામાં રહેલ અડકના બાકુલા જે મળશે, તો તેને ગ્રહણ હું કરીશ, અન્યથા નહિ. ઇત્યાદિ રૂપ દ્રવ્યવિષયનો નિયમ ‘દ્રવ્યાભિગ્રહ’ કહેવાય છે.

૦ બેડીથી બંધાયેલ ચરણવાળી જે એક પગને ઉંબરાની અંદર અને બીજા પગને ઉંબરાની બહાર આપનારી આપશે, તો હું સિક્કાને લઈશ, નહિ તો નહિ. ઇત્યાદિ રૂપ ‘ક્ષેત્રાભિગ્રહ’ કહેવાય છે.

૦ જે દિવસની બીજી પોરસી વીતી ગયા બાદ આપશે, તો હું સિક્કાને લઈશ, નહિ તો નહિ. ઇત્યાદિ રૂપ ‘કાલાભિગ્રહ’ કહેવાય છે.

૦ ઉત્ક્રિષ્ટચરક (ચરક આદિની સિક્કાપ્રાપ્તિ બાદ) સંખ્યાવૃત્તિવાળા, ઇષ્ટલાભવાળા, પૃષ્ટલાભવાળા ઇત્યાદિ, તે આ બધા ગુણ અને ગુણીના કથંચિત્ અલેક્ષથી ભાવયુત અભિગ્રહો થાય છે. અથવા ગાનાર જે આપશે, તો મારે લેવું. અથવા આ પ્રમાણે રહતો, બેઠેલો, ઉભેલો, ચાલેલો જે આપે છે, તે વિષયવાળો જે અભિગ્રહ છે, તે મુદ્દળોય ‘ભાવાભિગ્રહ’ છે. પ્રયોજન જ્યે છતે મોક્ષાથીઓથી કરાતી ‘કરણઅપ્તતિ’નું નિરૂપણ સંક્ષેપથી કરેલું છે.

ઈતિ તપોગચ્છનભોમણિ શ્રીમદ્ વિજયાનન્દસૂરીશ્વરપટ્ટાભંકાર શ્રીમદ્ વિજયકમલસૂરીશ્વર-ચરણકમલમાં સ્થાપિત ભક્તિભરવાળા તેઓશ્રીના પદ્મધર વિજયલખિસૂરિજીએ

વિનિર્મિત તત્ત્વન્યાયવિભાકરની સ્વોપસન્યાયપ્રકાશ નામની વ્યાખ્યામાં

કરણઅપ્તતિનિરૂપણ નામનું બીજી કિરણ સમાપ્ત.

॥ अथ तृतीयः किरणः ॥

अथ चारित्राणां सामायिकादीनां निरूपणे कृतेऽपि प्रकारान्तरेण चारित्रिणस्तानिरूपयितुमाह—
तद्वान् चारित्रीत्युच्यते । स पञ्चविधः पुलाकवकुशकुशीलनिर्ग्रन्थस्नातकभेदात् ॥ सूत्र-१ ॥

तद्वानिति । करणचरणरूपचारित्रविशिष्ट इत्यर्थः । तस्य भेदानाह पुलाकेति ॥

सामायिके आदि चारित्रोक्तुं निरूपयिष्ये, अत्रां भीम प्रकारात् ते चारित्रवर्तोक्तुं
निरूपयिष्ये कस्यामां आवे चे.

पुलाकादि निरूपयिष्ये नामकं त्रीण्युं किरण.

सावार्थ—“चारित्रवाणे। पुलाक-अकुश-कुशील-निर्ग्रन्थ-स्नातकना। बेदथी पांथ
प्रकारेना। चे.”

विवेचन-ते वाणे। ओटले कश्चुयश्चुश्चु चारित्रथी विशिष्ट, तेना। बेदे। पुलाक
वगेरे कडेला। चे.

तत्र पुलाकं स्वरूपयति—

सङ्गादिप्रयोजनाय सबलचक्रवर्त्तिविध्वंससामर्थ्योपजीवनज्ञानाद्यतिचाराऽऽसेवनान्यत-
रेण दोषवान् जिनागमादप्रतिपाती च पुलाकः, स द्विविधः लब्धिपुलाकस्सेवापुलाकश्चेति,
देवेन्द्रसम्पत्तिसदृशसम्पत्तिमान् लब्धिविशेषयुक्तः पुलाको लब्धिपुलाकः । सेवापुलाकस्तु
ज्ञानदर्शनचारित्रलिङ्गयथासूक्ष्मभेदेन पञ्चविधः ॥ सूत्र-२ ॥

सङ्गादीति । तन्दुलकणगूण्या पलङ्गिः पुलाको लोके प्रोच्यते निस्सारत्वात् । तद्वदयं चारित्री
सारमूतानां ज्ञानदर्शनचारित्राणामतिचारानासेवते तपश्श्रुताभ्यामुत्पानां लब्धि विमर्त्ति प्रयुक्ते च
समये, जिनप्रणीतादागमादनवरतमप्रतिपाती च, सम्यग्दर्शनज्ञानचरणानि निर्वाणकारणानीति श्रद्ध-
धानो ज्ञानानुसारेण क्रियानुष्ठायी च, तत्र संघादिप्रयोजने सबलवाहनस्य चक्रवर्त्त्यादिरपि चूर्णने
समर्थायास्तपःश्रुतहेतुकाया लब्धेरुपजीवनेन ज्ञानाद्यतिचारासेवनेन वा यस्यसंयमसाररहितो जिनप्रेरिता-
त्वागमात् सदैवाप्रतिपाती सन् ज्ञानानुसारेण क्रियानुष्ठायी स पुलाक इति भावः । उपजीवनान्तेन
लब्धिमत्ता दोषवानित्यन्तेन निस्सारताऽवशिष्टेन च सम्यग्दृष्टिता सूचिता । तस्य भेदमाह—स चेति,
भेदप्रकारमाह लब्धिपुलाकेति, लब्ध्या युतः पुलाको लब्धिपुलाकः, सेवया अतिचारसेवनया युतः पुला-
कस्सेवापुलाकः इत्यर्थः । तत्र लब्धिपुलाकमाह देवेन्द्रेति, देवेन्द्रस्य या सम्पत्तिस्तत्सदृशसम्पत्तिमा-
नित्यर्थः, कृत इत्यत्र हेतुगर्भविशेषणमाह लब्धिविशेषेति, साधारणलब्धियुतो न, किन्तु देवेन्द्रसम्पत्ति-
तुल्यसम्पत्तिप्रसवयोग्यलब्धिविशेषयुक्त इति भावः, सोऽन्योऽपि भवेदित्यत्र आह पुलाक इति, केचित्तु
आसेवनतो यो ज्ञानपुलाकस्तस्येयमीदृशी लब्धिः, स एव च लब्धिपुलाको न कश्चित्तद्व्यतिरिक्तोऽपर
इत्याहुः । सेवापुलाकस्य प्रकारानाह सेवापुलाकस्त्विति ॥

પુલાકનું સ્વરૂપવર્ણન.

ભાવાર્થ-“સંઘ આદિના પ્રયોજન માટે સેના સહિત ચક્રવર્તીના વિધ્વંસના સામર્થ્યથી, ઉપવનથી કે જ્ઞાનાદિના અતિચારના સેવનથી દોષવાળો, જિન આગમથી અપ્રતિ-પાતી ‘પુલાક’ કહેવાય છે. તે લબ્ધિપુલાક અને સેવાપુલાકના ભેદથી બે પ્રકારનો છે. દેવેન્દ્રની સંપત્તિ સમાન સંપત્તિવાળો, લબ્ધિવિશેષથી યુક્ત પુલાક ‘લબ્ધિપુલાક’ કહેવાય છે. સેવાપુલાક તો જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર-લિંગ-યથાસૂક્ષ્મના ભેદથી પાંચ પ્રકારનો છે.”

વિવેચન-પુલાક એટલે ફેતરૂં. કમોદમાંથી ચોખાનો દાણો કાઢી લઈએ અને બાકી ફેતરૂં રહે તેનું નામ લોકમાં ‘પુલાક’ કહેવાય છે. તે નિઃસાર છે. તેની માફક આ પુલાકચારિત્રી સારભૂત એવા જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રના અતિચારોને સેવે છે, તપ અને શ્રુતથી ઉત્પન્ન થયેલી લબ્ધિને ધારે છે, સમયે પ્રયોગ કરે છે અને શ્રી જિનકથિત આગમથી નિત્ય નિરંતર અપ્રતિપાતી છે. સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રો નિર્વાણના કારણો છે. એવી શ્રદ્ધા રાખનારો જ્ઞાનના અનુસારે ક્રિયાને કરનારો છે. ત્યાં સંઘાદિનું પ્રયોજન હોતે, બલવાહનવાળા ચક્રવર્તી આદિને પણ ચૂરવામાં સમર્થ, તપ અને શ્રુતથી જન્ય લબ્ધિથી-ઉપવનથી કે જ્ઞાન આદિના અતિચારોના સેવનથી જે સંયમના સાર વગરનો અને શ્રી જિનકથિત આગમથી તો હંમેશાં અપ્રતિપાતી હોતા જ્ઞાનના અનુસારે ક્રિયાને કરનારો, તે ‘પુલાક’ કહેવાય છે.

૦ ઉપવન સુધીના પદથી લબ્ધિ, દોષવાળા સુધીના પદથી નિઃસારતા અને બાકીના (જિન આગમથી અપ્રતિપાતીરૂપ બાકીના) પદથી સમ્યગ્દષ્ટિપણું સૂચિત કરેલ છે.

૦ લબ્ધિવાળો પુલાક ‘લબ્ધિપુલાક’ અને અતિચારસેવનવાળો પુલાક ‘સેવાપુલાક’-એમ પુલાકના બે ભેદો છે.

(૧) લબ્ધિપુલાક-દેવેન્દ્રની જે સંપત્તિ છે, તેના સરખી સંપત્તિવાળો છે, સાધારણ લબ્ધિવાળો નથી, કેમ કે-દેવેન્દ્રસંપત્તિ સમાન સંપત્તિજનનયોગ્ય લબ્ધિવિશેષથી યુક્ત જે પુલાક, તે ‘લબ્ધિપુલાક’ કહેવાય છે.

૦ કેટલાક તો આસેવનથી જે જ્ઞાનપુલાક છે, તેને આવી લબ્ધિ હોય છે. તે જ લબ્ધિપુલાક છે, એનાથી ભિન્ન બીજો કોઈ નહિ એમ કહે છે.

૦ જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર-લિંગ-યથાસૂક્ષ્મના ભેદથી સેવાપુલાક પાંચ પ્રકારનો છે.

સમ્પ્રતિ સેવાપુલાકાદીનાં સ્વરૂપમાહ—

સૂત્રાક્ષરણાં સ્થલિતમિલિતાદિભિરતિચારૈર્જ્ઞાનમાશ્રિત્યાઽઽત્મનો નિસ્સારકારી જ્ઞાન-પુલાકઃ । કુદૃષ્ટિસંસ્તવાદિભિરાત્મગુણઘાતકો દર્શનપુલાકઃ । મૂલોત્તરગુણપ્રતિસેવનયા ચારિ-ત્રવિરાધનેનાત્મઞ્ચક્રચારિત્રપુલાકઃ, તત્ર મૂલગુણા મહાત્રતાદયઃ, ઉત્તરગુણાઃ પિન્ડવિશુદ્ધ્યા-દયઃ । ઉક્તલિંગાધિકલિંગગ્રહણનિર્દેતુકાપરલિંગકરણાન્યતરસ્માદાત્મનો નિસ્સારકર્તા લિંગ-

પુલાકઃ । ઈષત્પ્રમાદમનઃકરણકાકલ્પ્યગ્રહણાન્યતરેણાઽઽત્મભ્રંશકો યથાસૂક્ષ્મપુલાકઃ ॥સૂત્ર-૩॥

સૂત્રાક્ષરાણામિતિ । સર્વદ્રવ્યપર્યાયનયાદર્થસૂચનાત્ પદાનામનેકેષાં સીવનાત્ સમ્યક્કથનાદ્વા સૂત્રં, અલ્પાક્ષરં મહાર્થં દ્વાત્રિશદ્ધોષવિધુરં અષ્ટાભિર્ગુણેરુપેતશ્ચ તદ્ભવતિ, ગુણાશ્ચૈવ 'નિર્દોષં સારભૂતશ્ચ હેતુ-યુક્તમલ્લઙ્કૃતમ્ । ઉપનીતં સોપચારં મિતં મધુરમેવ ચે'તિ । ઈદ્રશ્ચ સૂત્રમસ્ત્રલિતાદિગુણોપેતમુચ્ચારણી-યમપરથાઽતિચારપ્રાપ્તિઃ સ્યાત્, તથા ચ સૂત્રાણાં પૂર્વોક્તલક્ષણાનાં સ્ત્રલિતમિલિતાબુચ્ચારણેન પરિ-પ્રાપ્તાતિચારૈર્જ્ઞાનસ્ય માલિન્યાદ્ ય આત્માનં નિર્વલં વિદધાતિ સ જ્ઞાનપુલાક इत्यर्थः । સૂત્રે તદર્થે વા યદ્દૃષ્ટ્યા પ્રવૃત્તૌ હિ કરણચરણસ્યાનવસ્થા ભવતિ, તતશ્ચ ન તીર્થમનુસરતિ, નૈવ ચ પ્રતિષિદ્ધં સમાચર-તત્તસ્ય સંયમો ભવતિ, તદભાવે દીક્ષા નિર્થિકા તનિર્થકતાયાશ્ચ મોક્ષસ્યાપ્યમાવઃ સ્યાદિતિ નિસ્સારો ભવત્યાત્મા । અથ દર્શનપુલાકં લક્ષયતિ કુદૃષ્ટીતિ, કુત્સિતા જિનાગમવિપરીતત્વાદૃષ્ટિર્દર્શનં યેષાં તે કુદૃષ્ટયઃ પાશ્વિન્દનઃ, તેષાં સંસ્તવઃ પુણ્યભાજ એતે, સુલબ્ધમેષાં જન્મ, દયાલવ એત इत्येवं स्तुतिः, અયં હિ સમ્યક્ત્વસ્યાતિચારઃ, યદ્વા કુદૃષ્ટિભિરેકત્ર સંવાસાત્પરસ્પરાલાપજન્યઃ પરિચયઃ કુદૃષ્ટિસંસ્તવઃ, અયમપિ સમ્યક્ત્વસ્યાતિચારઃ, એકત્ર વાસે હિ તત્પ્રક્રિયાશ્રવણાત્તત્તત્ક્રિયાદર્શનાચ્ચ દૃઢસમ્યક્ત્વસ્યાપિ દૃષ્ટિભેદસ્સમ્ભાવ્યતે, કિમુત મન્દબુદ્ધેર્નવધર્મસ્ય, તથા ચ કુદૃષ્ટિસંસ્તવાદિભિર્ય આત્મનો ગુણસ્ય સમ્યક્ત્વસ્ય ઘાતકસ્સ દર્શનપુલાક इति भावः । અથ ચારિત્રપુલાકમાહ મૂલોત્તરેતિ, મૂલનીવ ચારિત્ર-કલ્પદ્રુમસ્ય મૂલાનિ, તદ્રૂપા યે ગુણાસ્તે મૂલગુણાઃ પ્રાણાતિપાતાદિવિરમણરૂપાસ્તેષાં પ્રાતિકૂલ્યેન સેવનં મૂલગુણપ્રતિસેવનં, યથૈકેન્દ્રિયાણાં સંઘટ્ટનગાઢાગાઢપરિતાપનોપદ્રવણાદિરૂપં, મૂલગુણાપેક્ષ્યોત્તરભૂતા ગુણા વૃક્ષશાખા ઇવોત્તરગુણાઃ, પિન્ડવિશુદ્ધચાદયઃ તેષાં પ્રતિસેવના, ઉત્તરગુણપ્રતિસેવના, તત્ર મૂલોત્તરગુણ-પ્રતિસેવનાપદેન મૂલોત્તરગુણાતિચારપ્રતિસેવના ગ્રાહ્યા પદૈકદેશે પદસમુદાયોપચારેણ પ્રાતિકૂલ્યેન વા સેધનેનાત્તિચારસમ્ભવાત્કારણે કાર્યોપચારેણ વા તથોક્તિઃ । મૂલગુણાનાં પશ્ચવિધત્વાદતિચાર-પ્રતિસેવના પશ્ચવિધા, ઉત્તરગુણાનાં દશવિધત્વાત્તદતિચારપ્રતિસેવનાપિ દશઘા, એવમ્પ્રતિસેવના-તત્ચારિત્રવિરાધનાસંભવેનાઽઽત્મનઃ પાતયિતા ચારિત્રપુલાક उच्यत इत्यर्थः, અતિચારસૂચનાય મૂલો-ત્તરગુણાન્સ્મારયતિ તત્રેતિ, પ્રતિસેવનાસમ્બન્ધિન इत्यर्थः મહાવ્રતાદય इति प्राणातिपातादिविरमण-रूपमहाव्रतादय इत्यर्थः, આદિના રાત્રિમોજનવિરમણસ્ય ગ્રહણમ્, પિન્ડવિશુદ્ધચાદય इति पिन्डविशुद्धिरेक उत्तरगुणः, પશ્ચ સમિતયઃ પશ્ચોત્તરગુણાઃ, એવં તપો બાહ્યં ષટ્પ્રભેદં સત્તમ ઉત્તરગુણઃ, અમ્યન્તરષટ્-પ્રભેદમષ્ટમઃ, મિશુપ્રતિમા દ્વાદશ નવમઃ, અમિગ્રહાશ્ચતુર્વિધા દશમ इति । સમ્પ્રતિ લિજ્જપુલાકમાહોક્તેતિ, શાસ્ત્રોક્તલિજ્જાધિકગ્રહણાત્ નિષ્કારણમન્યલિજ્જકરણાલિજ્જપુલાકો ભવતીત્યર્થઃ । યથાસૂક્ષ્મપુલાકમાહેષ-દિતિ, ઈષત્પ્રમાદાત્ મનસાઽકલ્પ્યાનાં ગ્રહણાચ્ચાત્મઘાતક इत्यर्थः ॥

સેવાપુલાક આદિના સ્વરૂપનું વર્ણન.

બાવાર્થ-“સૂત્રના અક્ષરોના સ્પષ્ટિત-મિલિત આદિ અતિચારોથી, જ્ઞાનને આશ્રી આત્માને નિઃસારકારી ‘જ્ઞાનપુલાક’ કહેવાય છે. કુદૃષ્ટિના સંસ્તવ આદિથી આત્મશુદ્ધિઘાતક

‘દર્શનપુલાક’ કહેવાય છે. મૂલ અને ઉત્તરગુણોની પ્રતિસેવનાથી ચારિત્રની વિરાધનાથી આત્મજ્ઞશકારી ‘ચારિત્રપુલાક’ કહેવાય છે. ત્યાં મૂલગુણો મહાન્ત આદિ છે, ઉત્તરગુણો પિંડવિશુદ્ધિ વગેરે છે. કથિત લિંગથી અધિક લિંગનું ગ્રહણ કે અપરલિંગના કરવાથી આત્માને નિઃસારકારી ‘લિંગપુલાક’ કહેવાય છે. થોડા પ્રમાદથી કે મનથી અકલ્પ્ય ગ્રહણથી આત્મજ્ઞશકારી ‘યથાસૂક્ષ્મપુલાક’ કહેવાય છે.”

વિવેચન—સૂત્ર એટલે સર્વ દ્રવ્ય અને પર્યાયનય આદિના અર્થનું સૂચન કરનાર હોઈ, અનેક પદોને સીવનાર કે સમ્યક્ કથન કરનાર હોઈ ‘સૂત્ર’ કહેવાય છે. તે સૂત્ર અદ્વય અક્ષરોવાળું, મહાન્ અર્થોવાળું બત્રીશ દોષોથી હીન અને આઠ ગુણોથી પૂર્ણ હોય છે, ગુણો આ પ્રમાણે છે:—‘નિર્દોષ, સારભૂત, હેતુથી યુક્ત, અલંકારવાળું, ધર્માર્થ રાગ આદિથી ઉપનીત, સોપચાર (સસંસ્કાર), મિત, મધુર’—એમ આઠ ગુણસંપન્ન સૂત્ર હોય છે. વળી આવું સૂત્ર અસ્ખલિતાદિ ગુણસંપન્ન ઉચ્ચારવું જોઈએ. અન્યથા, અતિચારની પ્રાપ્તિ થાય ! તથાચ પૂર્વકથિત લક્ષણવાળા સૂત્રોના સ્ખલિત-મિલિત આદિના ઉચ્ચારણથી પ્રાપ્ત અતિચારોથી જ્ઞાનમાં મલિનતા થવાથી જે આત્માને નિર્બળ બનાવે છે, તે ‘જ્ઞાનપુલાક’ કહેવાય છે. સૂત્રમાં કે તે સૂત્રના અર્થમાં ઈચ્છા પ્રમાણે પ્રવૃત્તિમાં ખરેખર, કરણચરણની અનવસ્થા (અસ્થિરતા) થાય છે અને તેથી તીર્થને અનુસરતો નથી. પ્રતિષિદ્ધનું આચરણ કરનાર તેને સંયમ રહેતો નથી. તે સંયમના અભાવમાં દીક્ષા નિરર્થક જાય છે અને તેની નિરર્થકતામાં મોક્ષનો પણ અભાવ થાય ! આમ આત્મા નિઃસાર બને છે.

○ દર્શનપુલાક—જિન આગમથી વિપરીત હોવાથી કુત્સિત છે. દષ્ટિ એટલે દર્શન જેઓનું, તે કુદૃષ્ટિઓ એટલે પાખંડીઓ કહેવાય છે. તે પાખંડીઓનો સંસ્તવ એટલે સુસ્તુતિ. જેમ કે—આ પુણ્યશાળીઓ છે, આ લોકોનો જન્મ સફળ છે અને આ દયાળુઓ છે. આવા પ્રકારની સ્તુતિ. ખરેખર, આ સમ્યક્ત્વનો અતિચાર છે. અથવા સંસ્તવ એટલે કુદૃષ્ટિઓની સાથે એક સ્થાનમાં રહેવાથી પરસ્પર વાર્તાલાપથી થયેલો પરિચય, તે કુદૃષ્ટિ સંસ્તવ. આ પણ સમ્યક્ત્વનો અતિચાર છે. ખરેખર, એક સ્થાનમાં વસવાટથી તેઓની પ્રક્રિયાના શ્રવણથી અને તે તે ક્રિયાઓને જોવાથી દૃઢ સમ્યક્ત્વવાળામાં પણ દષ્ટિમાં ભેદની સંભાવના કરાય છે. મંદ બુદ્ધિવાળા અને નવા થયેલા ધર્મીની તો વાત જ શી કરવી ? તથાચ કુદૃષ્ટિસંસ્તવ આદિથી જે આત્માના ગુણભૂત સમ્યક્ત્વનો ઘાતક થાય છે, તે ‘દર્શનપુલાક’ કહેવાય છે.

○ ચારિત્રપુલાક—ચારિત્રરૂપી કલ્પવૃક્ષના મૂળ જેવા મૂલરૂપ જે ગુણો, તે પ્રાણાતિષાત આદિ વિરમણરૂપ મૂલગુણો છે. તે મૂલગુણો પ્રત્યે પ્રતિકૂળ આચરણ, એ ‘મૂલગુણપ્રતિસેવન’ કહેવાય છે. જેમ કે—એકેન્દ્રિય છવો પ્રત્યે સંઘટ્ટન ગાઠ—અગાઠ પરિતાપ ઉપજવવો, એ ઉપદ્રવણ આદિ રૂપ છે. મૂલગુણની અપેક્ષાએ, ઉત્તરભૂત ગુણો વૃક્ષની શાખા જેવા પિંડવિશુદ્ધિ આદિ ઉત્તરગુણો છે. તેઓની પ્રતિસેવના, એ ‘ઉત્તરગુણપ્રતિસેવના’ કહેવાય છે. ત્યાં મૂલોત્તરગુણપ્રતિસેવના પદથી મૂલ—ઉત્તરગુણના અતિચારરૂપ પ્રતિસેવના લેવી. પદના

એક દેશમાં પદસમુદાયના ઉપચારથી, અથવા પ્રતિકૂળપણાએ સેવનથી અતિચારનો સંભવ હોવાથી કારણમાં કાર્યના ઉપચારથી તથા પ્રકારનું કથન છે. મૂલ્યુણો પાંચ પ્રકારના હોવાથી અતિચારરૂપ પ્રતિસેવના પાંચ પ્રકારની છે. ઉત્તરગુણો દશ પ્રકારના હોવાથી તેના અતિચારપ્રતિસેવના પણ દશ પ્રકારની છે. આ પ્રમાણે પ્રતિસેવનાથી ચારિત્રવિરાધનાના સંભવથી આત્માને પાઠનારો 'ચારિત્રપુલાક' કહેવાય છે.

૦ પ્રતિસેવના સંબંધી મહાવ્રત આદિ એટલે પ્રાણાતિપાત આદિ વિરમણરૂપ મહાવ્રત આદિ. અહીં આદિ પદથી ચારિત્રલોજનવિરમણનું ગ્રહણ છે.

૦ પિંડવિશુદ્ધિ આદિ ઉત્તરગુણો એટલે (૧) પિંડવિશુદ્ધિ એક ઉત્તરગુણ. (૨) પાંચ સમિતિઓ એટલે પાંચ ઉત્તરગુણો. (૩) એ પ્રમાણે છ લેહવાળો બાહ્ય તપ એ સાતમો ઉત્તરગુણ છે. (૪) છ લેહવાળો અભ્યંતર તપ એ આઠમો ઉત્તરગુણ છે. (૫) બાર લિશ્તુ-પ્રતિમાઓ એ નવમો ઉત્તરગુણ છે. (૬) ચાર પ્રકારના અભિગ્રહો એ દશમો ઉત્તરગુણ છે.

૦ લિંગપુલાક-શાસ્ત્રકથિત લિંગથી અધિક ગ્રહણથી નિષ્કારણથી અન્ય લિંગના કરણથી 'લિંગપુલાક' થાય છે.

૦ યથાસૂક્ષ્મપુલાક-થોડા પ્રમાણથી અને મનથી અકલ્પ્યના ગ્રહણથી આરમ્ભાતક 'યથાસૂક્ષ્મપુલાક' કહેવાય છે.

અથ વકુશમાહ—

દેહસ્યોપકરણાનાં ત્રાડલક્ષ્ણામિલાષુકશ્વરણમલિનકારી વકુશઃ । શરીરોપકરણભેદાભ્યાં સ દ્વિવિધઃ । અનાગુપ્તવ્યતિરેકેણ ભૂપાર્થ કરચરણાદિપ્રક્ષાલનનેત્રાદિમલનિસ્સારણદન્તક્ષાલન-કેશસંસ્કારાદ્યનુષ્ઠાતા શરીરવકુશઃ । શ્રૃંગારાય તૈલાદિના દળદપાત્રાદીન્યુજ્જ્વલીકૃત્ય ગ્રહણ-શીલ ઉપકરણવકુશઃ ॥ સૂત્ર-૪ ॥

દેહસ્યેતિ । અજ્ઞોપાક્લસંઘાતરૂપસ્ય દેહસ્ય વલ્લપાત્રાદ્યુપકરણાનાઞ્ચાલક્ષરણેડનુવર્તનાશીલઃ, અષ્ટા-વિંશતિવિધમોહનીયક્ષયાકાંક્ષયપિ ઋદ્ધિયશસ્કામત્વાત્ સુખશીલતાવાપ્તિવ્યાપારપ્રવળત્વાન્ચાહોરાત્રામ્ય-ન્તરાનુષ્ઠેયાસુ ક્રિયાસુ નિતરામનુષ્ઠતતયા ચરણપટસ્ય વિશુદ્ધચવિશુદ્ધિસંકીર્ણસ્વભાવતામાપાદયતીતિ કર્તુર્ત્વાદ્વકુશ ઉચ્યતેત્યર્થઃ, તત્પ્રભેદમાહ શરીરેતિ । શરીરવકુશં નિરૂપયતિ, અનાગુપ્તેતિ, મલનિ-સ્સારણેતિ, મલનાં દૂરીકરણં દન્તાનાં ધાવનં કેશાનાં ચ સંસ્કારઃ, इत्यादीनामનુષ્ઠાતેત્યર્થઃ, અયં મૂલગુણાન વિરાધયતિ ઉત્તરગુણાંસ્તુ ંચયતિ, ઉપકરણવકુશમાહ શ્રંગારાયેતિ, વિભૂપાર્થ દળદપાત્રકાદિ તૈલાદિનોજ્જ્વલીકૃત્ય ગ્રહણપ્રવળઃ, અકાલ એવ પ્રક્ષાલિતચોલપટ્કાન્તરકલ્પાદિઃ પ્રમૂતવલ્લપાત્રાદિકામુક ઉપકરણવકુશ इति भावः ॥

બકુશનું વર્ણન.

ભાવાર્થ—“શરીરના અથવા ઉપકરણોના અલંકાર-શોભાની અભિલાષા કરનારો

અને ચારિત્રને મલિન કરનારો 'બકુશ' કહેવાય છે. તે બકુશ શરીર અને ઉપકરણના ભેદથી બે પ્રકારનો છે. અનાશુપ્ત સિવાય ભૂષણ માટે, હાથ-પગ વગેરેનું પ્રક્ષાલન, આંખ આદિના મલિનું કાઢવું, હાંત ધોવા અને કેશના સંસ્કાર વગેરેનો કર્તા 'શરીરબકુશ' કહેવાય છે. શંગાર માટે, તેલ આદિથી દંડ-પાત્ર વગેરેને ઉજ્જવળ કરી ગ્રહણના સ્વભાવવાળો 'ઉપકરણબકુશ' કહેવાય છે."

વિવેચન—અંગ અને ઉપાંગના સંઘાતરૂપ દેહને અને વસ્ત્ર-પાત્ર આદિ ઉપકરણોને શણગારવામાં વર્તનારા, અદૃવીશ પ્રકારના મોહનીયના ક્ષયના આકાંક્ષી હોવા છતાં ઋદ્ધિ અને યશકીર્તિની કામનાવાળા હોવાથી, સુખશીલતાની પ્રાપ્તિના વ્યાપારમાં પરાયણ હોવાથી, તેમજ રાત-દિવસ અભ્યંતર (આધ્યાત્મિક) કરણીય ક્રિયાઓમાં બીલકુલ આગસુ હોવાથી ચારિત્રરૂપી પટને વિશુદ્ધિ અને અવિશુદ્ધિ ભિન્નિત સ્વભાવવાળું બનાવે છે. આમ કાબરચિતરૂ-રંગરંગીલું કરનાર હોવાથી 'બકુશ' કહેવાય છે.

૦ શરીરબકુશ-શુપ્તેન્દ્રિય જે નથી-ચારેય બાબુથી જે શુપ્ત નથી, તેવા અનાશુપ્ત સિવાય શોભા માટે હાથ-પગ વગેરેનું પ્રક્ષાલન, નેત્ર આદિના મલિને કાઢવા અર્થાત્ મેલને દૂર કરવું, હાંતોનું ધોવું અને કેશોના સંસ્કાર ઇત્યાદિ ક્રિયાઓનો કરનાર 'શરીરબકુશ' કહેવાય છે. આ મૂલ્યગુણોનો વિરાધક નથી થતો પરંતુ ઉત્તરગુણોનો નાશક બને છે.

૦ ઉપકરણબકુશ-વિભૂષા માટે દંડ-પાત્ર આદિને તેલ વગેરેથી ઉજ્જવળ કરી ગ્રહણમાં પરાયણ, અકાળમાં જ ચોળપટ્ટો-આંતરકંઠપ (ચાદર) વગેરેનો ધોનારો, તેમજ ઘણાં વસ્ત્ર-પાત્ર આદિની કામના રાખનારો 'ઉપકરણબકુશ' કહેવાય છે.

બકુશમેવ પ્રકારાન્તરેણ વિભજ્ય દર્શયતિ—

પુનરપિ બકુશઃ પશ્ચવિધઃ, આમોગાનામોગસંવૃતાસંવૃતસૂક્ષ્મમેદાત્ શરીરોપકરણાનામલંકારસ્સાધૂનામકાર્યં ઇતિ જ્ઞાનવાન્ કર્તા ચ બકુશ આમોગબકુશઃ । સહસા ચ શરીરોપકરણાનામલંકર્તા બકુશ અનામોગઃ । લોકૈરવિદિતદોષો બકુશસ્સંવૃતઃ । પ્રકટં દોષાનુષ્ઠાતા બકુશોઽસંવૃતઃ । કિશ્ચિત્પ્રમાદી નેત્રમલાદ્યપનયકારી બકુશસ્સૂક્ષ્મબકુશઃ । એતે બકુશાઃ સામાન્યેન દ્વિયશસ્કામાસ્સાતગૌરવાશ્રિતા અવિવિક્તપરિવારાશ્ચ્છેદયોગ્યશબલચારિત્રા બોધ્યાઃ ॥સૂત્ર-૫॥

પુનરપીતિ, સ્પષ્ટમ્ । આમોગબકુશમાહ—શરીરેતિ, શરીરોપકરણાનાં વિમૂષાર્થ સંસ્કારો ન કાર્યં ઇતિ જ્ઞાત્વાપિ તથાકારીત્યર્થઃ, યસ્તુ તથાઽજ્ઞાત્વા સહસા કરોતિ સ ત્વનામોગબકુશ ઉચ્યતે ઇત્યાહ સહસેતિ, સંવૃતબકુશમાહ લોકૈરિતિ, યથાપિ સંવૃતશબ્દો નિરુદ્ધાશ્રવદ્વારે સર્વવિરતે મનોવાકાયગુપ્તે યમનિયમરતે વા વર્તતે તથાપિ બકુશશબ્દસામાનાધિકરણ્યેન લોકાવિદિતત્વમાત્રે વર્તતે તથા ચ યથા લોકાદોષાન્ સ્વાનુષ્ઠિતાન્ જાનીયુસ્તથાદોષાનુષ્ઠાતા બકુશસ્તાદૃશ ઇત્યર્થઃ । અસંવૃતબકુશમાહ પ્રકટમિતિ, સૂક્ષ્મબકુશમાહ કિશ્ચિત્પ્રમાદીતિ, સ્પષ્ટં, બકુશસ્યૈવ સ્વરૂપં પુનર્દર્શયતિ એત ઇતિ ઉક્તપ્રકારા બકુશા

इत्यर्थः, ऋद्धियशस्कामा इति, प्रभूतवस्त्रपात्रादिकामृद्धिं गुणवन्तो विशिष्टास्साधव इत्यादिरूपां ख्या-
तिश्च ये कामयन्ते त इत्यर्थः, सातगौरवाश्रिता इति, साते मुखे यद्गौरवमादरस्तदाश्रिता इत्यर्थः, यत्
एवम्भूता एते अत एव नातीवाहोरात्राभ्यन्तरानुष्ठेयासु क्रियासूच्यता इति भावः । अविविक्तपरिवारा
इति, असंयमान् पृथग्भूता घृष्टजंघास्तैलादिकृतशरीरमृजाः कर्त्तरिकाकल्पितकेशाश्च परिवारा येषां
तादृशा इत्यर्थः, छेदयोग्यशबलचारित्रा इति, सर्वदेशच्छेदाहर्हिातिचारजनितशबलत्वेन युक्ता इत्यर्थः ॥

બીજા પ્રકારથી વિભાગપૂર્વક બંકુશનું વર્ણન.

ભાવાર્થ—“બીજા પ્રકારે ફરીથી પણ આલોગ-અનાલોગ-સંવૃત-અસંવૃત-સૂક્ષ્મના
લેહથી બંકુશ પાંચ પ્રકારનો છે. શરીર અને ઉપકરણોનો અલંકાર સાધુઓને કરવા જેવો
નથી. આવા જ્ઞાનવાળો છતાં અલંકાર કરનાર બંકુશ, એ ‘આલોગબંકુશ.’ અબાણતાં-
એકદમ શરીર અને ઉપકરણોની શોભા કરનારો ‘અનાલોગબંકુશ.’ લોકોએ નહિ જાણેલા
દોષવાળો બંકુશ ‘સંવૃત.’ પ્રકટ રીતે દોષોને કરનારો બંકુશ ‘અસંવૃત.’ કાંઈક પ્રમાદી, નેત્ર-
મલ આદિને દૂર કરનારો બંકુશ ‘સૂક્ષ્મબંકુશ.’ આ બંકુશો, સામાન્યથી ઋદ્ધિ અને
યશના કામીઓ, તેમજ સાતાગૌરવનું શરણ લેનારા અને સંયુક્ત પરિવારવાળા છેદને યોગ્ય
શબલ આચરવાળા જાણવા.”

વિવેચન—આલોગબંકુશ-શરીર અને ઉપકરણોને શોભાવવા માટે સંસ્કાર ન કરવો
જેઈએ. આવું જાણવા છતાં તે પ્રમાણે કરનારો ‘આલોગબંકુશ’ કહેવાય છે.

૦ અનાલોગબંકુશ-જે તે પ્રમાણે નહિ જાણીને એકદમ કરે છે, તે તો ‘અનાલોગ-
બંકુશ’ કહેવાય છે.

૦ સંવૃતબંકુશ-જે કે સંવૃત શબ્દ, આશ્રવદ્વારના નિરોધકમાં, સર્વવિરતિધરમાં, મન-
વચન-કાયની શુભ્તિવાળામાં કે યમ-નિયમરક્તમાં વર્તે છે, તો પણ બંકુશ શબ્દના સામા-
નાધિકરણથી લોકથી અજ્ઞાતત્વ માત્રમાં વર્તે છે. તથાચ જેમ પોતે કરેલા દોષોને લોકો
ન જાણી જાય, તેમ દોષોને કરનારો બંકુશ ‘સંવૃત’ કહેવાય છે.

૦ અસંવૃતબંકુશ-પ્રગટ રીતે દોષકર્તા બંકુશ ‘અસંવૃત.’

૦ અંશતઃ પ્રમાદી, નેત્રમલાદિને દૂર કરનાર ‘સૂક્ષ્મબંકુશ.’ પૂર્વે કહેલા પ્રકારવાળા
બંકુશો ઘણી વસ્ત્ર-પાત્ર આદિ રૂપ ઋદ્ધિને અને ‘શુણ્વંત છે, વિશિષ્ટ સ
રૂપ કીર્તિને જેઓ ગાહે છે તે બંકુશો તથા મુખમાં જે ગૌરવ-આદર તેને
અત્યંત રાત-દિન આધ્યાત્મિક કરણીય ક્રિયાઓમાં ઉઘમી હોતા નથી.
જુદા પડેલા, ઘસાયેલ જંઘાવાળા, તેલ વગેરેથી કરેલ શરીરના સંસ્કારવા
કાપેલ કેશવાળા પરિવારો જેઓના છે, તેવા ‘અવિવિક્ત પરિવારવાળા’
સર્વ કે દેશથી છેદયોગ્ય અતિચારથી જનિત શબલતાથી યુક્ત ‘બંકુશો’ જે

અથ કુશીલમાહ—

ઉત્તરગુણવિરાધનસંજ્વલનકષાયોદયાન્યતરસ્માદ્ગર્હિતચારિત્રઃ કુશીલઃ । સ ચાઽસેવના-
કષાયભેદેન દ્વિવિધઃ ॥ સૂત્ર-૬ ॥

ઉત્તરેતિ । કુત્સિતં શીલમાચારો यस્ય સ કુશીલઃ, યદ્વા કુત્સિતમુત્તરગુણપ્રતિસેવનયા સંજ્વલન-
કષાયોદયેન વા દૂષિતત્વાચ્છીલમષ્ટાદશસહસ્રાજ્ઞશીલભેદં यस્ય સ કુશીલઃ કાલવિનયાદિભેદમિત્થાનાં
જ્ઞાનદર્શનચારિત્રાચારાણાં વિરાધકં इत्यर्थः । तस्य प्रभेदं दर्शयति स चेति, आसेवनाकुशील इत्यर्थः ॥

કુશીલનું વર્ણન.

ભાવાર્થ—“ઉત્તરગુણવિરાધનથી કે સંજ્વલનકષાયના ઉદયથી દૂષિત ચારિત્રવાળો
‘કુશીલ’ કહેવાય છે અને તે આસેવના અને કષાયના ભેદથી બે પ્રકારવાળો છે.

વિવેચન—જેનો આચાર નિહિત છે, તે ‘કુશીલ,’ અથવા ઉત્તરગુણની વિરાધનાથી
કે સંજ્વલનકષાયના ઉદયથી દૂષિત થવાથી અહાર હનર અંગરૂપ શીલભેદ રૂપશીલ,
કુત્સિત જેનો છે, તે ‘કુશીલ’ કહેવાય છે. અર્થાત્ કાલ-વિનય આદિ ભેદવાળા, જ્ઞાનાચાર-
દર્શનાચાર-ચારિત્રાચારોનો વિરાધક ‘કુશીલ’ હોય છે.

તૌ દર્શયતિ—

वैपरीत्येन संयमाराधक आसेवनाकुशीलः । अयमेव प्रतिसेवनाकुशील उच्यते । संज्व-
लनक्रोधाद्युदयाद्गर्हितचारित्रः कषायकुशीलः ॥ सूत्र-७ ॥

वैपरीत्येनेति । यो नैर्ग्रन्थ्यं प्रति प्रस्थितोऽनियतेन्द्रियः कथञ्चित्किञ्चिदेवोत्तरगुणेषु पिण्डविशु-
द्धिसमितिभावनातपःप्रतिमादिषु विराधयन् सर्वज्ञाज्ञोल्लंघनमाचरति स आसेवनाकुशील इत्यर्थः, आसे-
वनाप्रतिसेवनापदयोरेकार्थतयाऽऽहायमेवेति आसेवनाकुशील एवेत्यर्थः, कषायकुशीलमाह संज्वलनेति,
यस्य तु संयतस्यापि सतः कथञ्चित्संज्वलनकषाया उदीर्यन्ते स कषायकुशील इत्यर्थः ॥

કુશીલભેદોનું વર્ણન.

ભાવાર્થ—“વિપરીતતાથી સંયમનો આરાધક, એ ‘આસેવનાકુશીલ.’ આ જ ‘પ્રતિ-
સેવનાકુશીલ’ કહેવાય છે. સંજ્વલન ક્રોધ આદિના ઉદયથી નિહિત ચારિત્રવાળો ‘કષાયકુશીલ’
કહેવાય છે.”

વિવેચન—જે, નિર્ગ્રન્થતા પ્રત્યે પ્રસ્થાન કરનારો છે. અનિયમિત ઇન્દ્રિયવાળો,
કોઈ પણ રીતે કાંઈક જ (થોડી જ) ઉત્તરગુણરૂપ પિંડવિશુદ્ધિ-સમિતિ-ભાવના-તપ-પ્રતિમા
વગેરેમાં વિરાધના કરતો, સર્વજ્ઞની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરે છે, તે ‘આસેવનાકુશીલ’
કહેવાય છે. આ જ—આસેવનાકુશીલ જ પ્રતિસેવનાકુશીલ કહેવાય છે. જે સંયતને પણ
કથંચિત્ સંજ્વલન કષાયો ઉદીરિત-ઉદિત થાય છે, તે ‘કષાયકુશીલ’ છે.

पुनस्तस्य प्रकारान्तरमाह—

द्विविधोऽपि स पञ्चविधः । ज्ञानदर्शनचरणतपोयथासूक्ष्मभेदात् । ज्ञानदर्शनचरणतपसां वैपरीत्येनाऽऽसेवकाश्चत्वारः प्रतिसेवनाकुशीलाः । शोभनतपस्वित्प्रशंसाजन्यसंतोषवान् यथासूक्ष्मप्रतिसेवनाकुशीलः ॥ सूत्र-८ ॥

द्विविधोऽपीति । आसेवनाकषायमेदेन द्विभेदोऽपीत्यर्थः, तथा च प्रतिसेवनाकुशीलः पञ्चविधः, कषायकुशीलोऽपि पञ्चविध इत्यर्थः । आद्यान् चतुर्विधानेकग्रन्थेन लाघवादाह ज्ञानदर्शनचरणतपसामिति, यो हि ज्ञानं-ज्ञानाचारं वैपरीत्येनासेवते स ज्ञानप्रतिसेवनाकुशीलः, ज्ञानाचारोऽष्टविधः, काल-विनयबहुमानोपधानानिहवव्यञ्जनार्थतदुभयभेदात् । ज्ञानपदेन श्रुतं विवक्षितं यो यस्यांगप्रविष्टादेऽश्रुतस्य काल उक्तस्तस्य तस्मिन्नेव काले स्वाध्यायः कर्त्तव्यो नान्यदा, तीर्थकरवचनात्, दृष्टञ्च लोकेऽपि कृष्यादेः काले करणे फलं विपर्यये तु विपर्यय इति, एवमनाचरणे प्रायश्चित्तमस्ति, तथा श्रुतग्रहणं कुर्वता गुरोर्विनयः कार्यः, विनयोऽभ्युत्थानपादधावनादिः, विनयहीनं हि तदूषरोप्तबीजमिव विफलं भवति, तथा श्रुतग्रहणोद्यतेन गुरोर्बहुमानः कार्यः, बहुमानो नामाऽऽन्तरो भावप्रतिबन्धः, एकस्मिन् सत्यक्षेपेणाधिकफलं श्रुतं भवति, अङ्गोपाङ्गानां सिद्धान्तानां पठनाराधनार्थमाचाम्लोपवासनिर्विकृत्यादिलक्षणस्तपोधिशेष उपधानम् । न निहवोऽपलापः अनिहवः, यतोऽधीतं तस्यानपलापः, यतोऽनिहवैनैव पाठादि सूत्रादेर्विधेयं न पुनर्मानादिवशादात्मनो लाघवाद्याशङ्कया श्रुतगुरुणां श्रुतस्य वाऽपलापः कार्यः । व्यञ्जनार्थतदुभयभेदाः यथा श्रुतप्रवृत्तेन तत्फलमभीप्सता व्यञ्जनभेदोऽर्थभेदस्तदुभयभेदश्च न कार्यः, तत्र व्यञ्जनभेदो यथा—‘धम्मो मङ्गलमुक्किट्ठं’ इति वक्तव्ये ‘पुण्णं कल्लाणमुक्कोस’मित्यादि, अर्थभेदस्तु यथा ‘आवंती केयावंती लोगंसि विप्परासुसंति’ इत्याचारसूत्रे यावन्तः केचन लोके अस्मिन् पाखण्डिलोके विपराभृशन्तीत्येवंविधार्थाभिधाने अवन्तिजनपदे केया-रज्जुर्वान्ता पतिता लोकः पराभृशति कूप इत्याह, तदुभयभेदस्तु द्वयोरपि याथात्म्योपमर्देन यथा ‘धर्मो मङ्गलमुत्कृष्टः अहिंसापर्वतमस्तक इत्यादि, अत्र दोषश्च व्यञ्जनभेदोऽर्थभेदस्तदभेदे क्रियाभेदस्तदभेदे मोक्षाभावस्तदभावे च निरर्थिका दीक्षेति । एवञ्च ज्ञानाचारान् यः प्रतिसेवते स ज्ञानप्रतिसेवनाकुशीलो बोध्यः, एवं दर्शनं दर्शनाचारं वैपरीत्येनासेवते स दर्शनप्रतिसेवनाकुशीलः । दर्शनं सम्यक्त्वं तदाचारः निश्शङ्कितत्वादिरष्टविधः निश्शङ्कितनिष्काङ्क्षितनिर्विचिकित्साऽमूढदृष्ट्युपबृंहणस्थिरीकरणवात्सल्यप्रभावनाभेदात् । शङ्कितं सन्देहस्तस्याभावो निःशङ्कितम्, काङ्क्षा अन्यान्यदर्शनग्रहस्तदभावो निष्काङ्क्षितं, विचिकित्सा मतिविभ्रमः युक्त्याऽऽगमोपपन्नेऽप्यर्थे फलं प्रति संमोहः तदभावो निर्विचिकित्सम् । अमूढाऽविचला तपोविधातिशयादिकुतीर्थिकर्द्धिदर्शनेऽप्यमोहस्वभावा दृष्टिस्सम्यग्दर्शनममूढदृष्टिः, उपबृंहणं समानधार्मिकाणां क्षमणावैयावृत्यादिसद्गुणप्रशंसनेन तत्तद्गुणवृद्धिकरणम्, स्थिरीकरणं धर्माद्विपीदतां तत्रैव चारुवचनाचातुर्यादवस्थापनम्, वात्सल्यं समानदेवगुरुधर्माणां भोजनवसनदानोपकारादिभिस्सम्माननम्, प्रभा-

વના ધર્મકથાપ્રતિવાદિવિજયદુષ્કરતપશ્ચરણકરણાદિભિર્જનપ્રવચનપ્રકાશનમ્, યદ્યપિ ચ પ્રવચનં શાશ્વ-
તત્વાત્તીર્થકરમાષિતત્વાત્સુરાસુરનમસ્કૃતત્વાદ્વા સ્વયમેવ દીપ્યતે તથાપિ દર્શનશુદ્ધિમાત્મનોઽમીપ્સુર્યો યેન
ગુણેનાધિકઃ સ તેન તત્પ્રવચનં પ્રભાવયતિ-યથા ભગવદાચાર્યવજ્રસ્વામિપ્રમૃતિક્વિત્તિ । તદેવં દર્શના-
ચારં યઃ પ્રતિસેવતે સ દર્શનપ્રતિસેવનાકુશીલ ઉચ્યતે । એવં ચારિત્રાચારા અષ્ઠૌ પ્રણિધાનયોગયુક્તસ્ય
પદ્મસમિતયલ્લિગુતય ઇતિ । તાન્ યઃ પ્રતિસેવતે સ ચારિત્રપ્રતિસેવનાકુશીલઃ । તપમાચારારસ્તુ દ્વાદશ-
વિધા બાહ્યાભ્યન્તરરૂપાઃ તદ્વિરાધકસ્તપઃપ્રતિસેવનાકુશીલ ઇતિ । યદ્વા ચરણપ્રતિસેવનાકુશીલો યઃ
કૌતુકભૂતિકર્મપ્રશ્નાપ્રશ્નનિમિત્તાજીવકલ્કકુરુકાલક્ષણવિદ્યામન્ત્રાદીન્યુપજીવતિ સઃ, તત્ર કૌતુકં આશ્ચર્યં
યથા માયાકારકો મુખે ગોલકાન્ પ્રક્ષિપ્ય કર્ણેન નિષ્કાશયતિ નાસિકયા વા । તથા મુખાદર્શિન
નિષ્કાસયતીત્યેવંમૂતમ્, મૂતિકર્મ નામ યજ્જ્વરિતાદીનામભિમંત્રિતેન ક્ષારેણ રક્ષાકરણમ્ । પ્રશ્નાપ્રશ્ન
નામ-યત્સ્વપ્નવિદ્યાદિભિઃ પૃષ્ઠસ્થાન્યેભ્યઃ કથનમ્ । નિમિત્તં નામાતીતાદિભાવકથનમ્ । આજીવો
નામાઽઽજીવિકા સ ચ જાત્યાદિભેદસ્સતપ્રકારઃ । કલ્કો નામ પ્રસૂત્યાદિષુ રોગેષુ ક્ષારપાતનમથવાઽઽ-
ત્મનશરીરસ્ય દેશતસ્સર્વતો વા લોઘ્રાદિભિરુદ્વર્તનમ્ । કુરુકા નામ દેશતસ્સર્વતો વા શરીરસ્ય પ્રક્ષા-
લનમ્ । લક્ષણં પુરુષલક્ષણાદિ । તથા વિદ્યામંત્રાદ્યુપજીવકઃ સસાધના વિદ્યા, અસાધનો મંત્રઃ, યદ્વા
યસ્યાધિષ્ઠાત્રી દેવતા સા વિદ્યા, યસ્ય ચાધિષ્ઠાતા દેવસ્સ મંત્રઃ, આદિના મૂલકર્મચૂર્ણાદીનાં ગ્રહણં,
મૂલકર્મ-ગર્ભોત્પાદનં ગર્ભપાતનમિત્યાદિચૂર્ણાદયસ્તુ પ્રસિદ્ધા એવ । યથાસૂક્ષ્મપ્રતિસેવનાકુશીલમાહ-
શોભનેતિ । અયં શોભનસ્તપસ્વીત્યેવંવિધલોકપ્રયુક્તશંસાશ્રવણજન્યસંતોષવાન્ કુશીલ ઇત્યર્થઃ ॥

કુશીલના ખીલ પ્રકારોનું વર્ણન.

ભાવાર્થ-“જે પ્રકારનો પણ તે જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર-તપ-યથાસૂક્ષ્મના લેદ્ધી પાંચ
પ્રકારવાળો છે. જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર-તપશ્ચર્યાના વિપરીતપણાએ આ-સેવકો ચાર ‘પ્રતિ-
સેવનાકુશીલો’ કહેવાય છે. સુંદર તપશ્ચર્યાની પ્રશંસાજન્ય સંતોષવાળો ‘યથાસૂક્ષ્મ
પ્રતિસેવનાકુશીલ’ કહેવાય છે.”

વિવેચન-આસેવના-ક્રધાયના લેદ્ધી જે પ્રકારવાળો પણ તથાચ પ્રતિસેવનાકુશીલ
પાંચ પ્રકારનો છે. ક્રધાયકુશીલ પણ પાંચ પ્રકારનો છે. પહેલાંના ચાર પ્રકારોને એક અંથથી
(એકે વાક્યથી) લઘુતાથી કહે છે. ‘જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર-તપના વિપરીત રીતે વિરાધક ચાર
પ્રતિસેવનાકુશીલો.’

ખરેખર, જે વિપરીતપણાએ જ્ઞાનાચારને સેવે છે, તે ‘જ્ઞાનપ્રતિસેવનાકુશીલ’
કહેવાય છે. જ્ઞાનાચાર, કાલ-વિનય-ખડુમાન-ઉપધાન-અનિદ્રા-અજન-અર્થરૂપ-તદુભયના
લેદ્ધી આઠ પ્રકારનો છે. અહીં જ્ઞાનપદ્ધતી શ્રુત વિવક્ષિત છે. જે જે અંગપ્રવિષ્ટ આદિ
શ્રુતનો કાળ કહેલો છે, તે શ્રુતનો તે જ કાળમાં સ્વાધ્યાય કરવો જોઈએ, ખીલ
કાળમાં નહીં, કેમ કે-તીર્થ‘કરોનું’ વચન છે, વળી લોકમાં દેખાયેલું છે કે-ખેતી

આદિતું કાળમાં કયે' છતે ક્ષણસિદ્ધિ છે. વિપર્યયમાં તો પરિણામ ઉદ્ભુ' જ આવે છે. આ પ્રમાણેના અનાચરણમાં પ્રાયશ્ચિત્ત છે. તેમજ શ્રુતગ્રહણના કરનારે ગુરુનો વિનય કરવો જોઈએ. સામે જવું-પગ ધોવા વિગેરે રૂપ વિનય છે. ખરેખર, વિનય વગરનું તે શ્રુત ઉપરભૂમિમાં વાવેલ ખીજની માફક નિષ્ફળ થાય છે. તથા શ્રુતગ્રહણમાં ઉજમાળે ગુરુનું બહુમાન કરવું જોઈએ. બહુમાન એટલે અંદરના ભાવનો પ્રતિબંધ (સંપૂર્ણ સંબંધ-વ્યાપ્તિ). આ હોયે છતે વિના વિદ્યોએ અધિક ક્ષણવાળું શ્રુત થાય છે. તથા અગ-ઉપાંગરૂપ સિદ્ધાન્તોના પઠનની આરાધના માટે આયંબીલ-ઉપવાસ-નીવી વગેરે લક્ષણવાળો વિશિષ્ટ તપ 'ઉપધાન' કહેવાય છે. તથા નિહવ એટલે અપલાપ નહીં, તે 'અનિહવ' કહેવાય છે. જેની પાસેથી અધ્યયન કરેલું છે, તેનો અપલાપ નહીં કરવો, કારણ કે-નિહવ વગર જ સૂત્ર આદિના પાઠ આદિ કરવાં જોઈએ. પરંતુ માન આદિને વશ બની પોતાની લઘુતા આદિની આશંકાથી શ્રુતગુરુનો કે શ્રુતનો અપલાપ (છૂપાવવું) નહીં કરવો જોઈએ. તથા વ્યંજન-અર્થ-તદુભય ભેદો-જેમ શ્રુતમાં પ્રવૃત્તિવાળા તે શ્રુતના ક્ષણના ચાહનારે વ્યંજન(અક્ષરના ઉચ્ચાર)માં ભેદ, અર્થમાં ભેદ અને તે બંનેમાં ભેદ નહીં કરવો જોઈએ.

૦ ત્યાં વ્યંજનનો ભેદ-જેમ કે-'ધમ્મો મજ્જલમુલ્કિદ્ધં' એમ બોલવું જોઈએ તેના બદલે 'પુણ્ણં કલ્લાણમુલ્કોસ' ઇત્યાદિ વ્યંજનભેદનું ઉદાહરણ છે.

૦ અર્થભેદ તો 'ભાવંતિ કેવાવંતિ લોગંસિ વિપ્પરામુસંતિ' આવા આચારસૂત્રમાં 'જેટલા કોઈ લોકમાં-આ પાખંડી લોકમાં વિપરામશ' કરે છે.' આવા પ્રકારના અર્થકથન બદલે 'અવન્તિદેશમાં રજ્જુ પડી ગઈ, લોક કુવામાં શોધે છે.'

૦ તદુભયનો ભેદ તો બંનેના પણુ યથાર્થતાના ઉપમર્દનથી થાય છે. જેમ કે-'ધર્મો-મજ્જલમુલ્કઃ અર્હિસાપર્વતમસ્તકે।' અહીં વળી દોષ, વ્યંજનભેદ થયે છતે અર્થમાં ભેદ થાય છે અને અર્થના ભેદમાં ક્રિયાનો ભેદ થાય છે તથા તે ક્રિયાના ભેદમાં મોક્ષનો અભાવ થાય છે, તેમજ તે મોક્ષના અભાવમાં દીક્ષા નિરર્થક થાય છે. આ પ્રમાણે જે જ્ઞાનાચારની પ્રતિસેવના કરે છે, તે 'જ્ઞાનપ્રતિસેવનાકુશીલ' જાણવો.

૦ એ પ્રમાણે દર્શન એટલે દર્શનાચારને જે વિપરીતપણાએ રોવે છે, તે 'દર્શન-પ્રતિસેવનાકુશીલ' કહેવાય છે. દર્શન એટલે સમ્યક્ત્વ. તેનો આચાર નિઃશંકિતપણું આદિ આઠ પ્રકારનો છે. નિઃશંકિત-નિષ્કાંક્ષિત-નિર્વિચિકિત્સ-અમૂઢદષ્ટિ-ઉપખુંહણુ-સ્થિરીકરણુ-વાત્સલ્ય-પ્રભાવનાના ભેદથી દર્શનાચાર આઠ પ્રકારનો છે.

૦ શંકિતત્વ એટલે સંદેહ. તેનો અભાવ નિઃશંકિતત્વ. કાંક્ષા એટલે ખીજ ખીજ દર્શનનું ગ્રહણ. તેનો અભાવ નિષ્કાંક્ષિત. વિચિકિત્સા એટલે યુક્તિ અને આગમથી સિદ્ધ પણુ અર્થમાં મતિનો વિભ્રમ, ધર્મના ક્ષણ પ્રયે સંદેહ-સંભોહ (મુંગવણ), તેનો અભાવ નિર્વિચિકિત્સ.' અમૂઢ એટલે અવિચળ તપ-વિદ્યા-અતિશય આદિ રૂપ કૃતીચીકોની ઋદ્ધિ દેખવા છતાં અમોહસ્વભાવવાળી દષ્ટિ એટલે સમ્યગ્દર્શન 'અમૂઢદષ્ટિ.' ઉપખુંહણુ એટલે

સમાન ધર્મવાળાઓના ખામણા (ક્ષમાપના), વૈયાવૃત્ય આદિ સદ્ગુણોની પ્રશંસાદ્વારા તે તે ગુણમાં વૃદ્ધિ કરવી. સ્થિરીકરણ એટલે ધર્મથી અસ્થિર થનારા(સીદાતા)ને તે ધર્મમાં જ ચાડવચનની ચતુરતાથી સ્થાપિત કરવા. વાત્સલ્ય એટલે સમાન દેવ-ચુરુ-ધર્મવાળાઓનો ભોજન-વસ્ત્રદાન-ઉપકાર આદિથી-મુન્માન સત્કાર કરવો. પ્રભાવના એટલે ધર્મકથા-પ્રતિવાદી-વિજય-દુષ્કર તપસ્યા કરવા આદિથી જિનવચનનું પ્રકાશન. જો કે જૈનશાસ્ત્રન શાશ્વત હોવાથી, તીર્થકરથી ભાષિત હોવાથી અને સુર-અસુરોથી પૂજિત હોવાથી સ્વયમેવ દીપ્તિમાન હોય છે. તો પણ પોતાની દર્શનશુદ્ધિની ધૃષ્ટિવાળો જે જે ગુણથી મહાન છે, તે તે ગુણથી જૈનશાસનની પ્રભાવના કરે છે. જેમ કે-ભગવાન આચાર્ય વજ્રસ્વામિજી વગેરે.

૦ તેથી આવા દર્શનાચારની જે પ્રતિસેવના કરે છે, તે 'દર્શનપ્રતિસેવનાકુશીલ' કહેવાય છે.

૦ આ પ્રમાણે આઠ ચારિત્રાચારો, ઉપયોગવ્યાપારથી યુક્ત યાધુની પાંચ સમિતિઓ અને ત્રણ ગુપ્તિઓ કહેવાય છે. તે ચારિત્રાચારોની જે પ્રતિસેવના કરે છે, તે 'ચારિત્ર-પ્રતિસેવનાકુશીલ' કહેવાય છે.

૦ તપના આચારો બાહ્ય-અભ્યન્તરરૂપ બાર પ્રકારના છે. તે તપના આચારોનો વિશદક 'તપઃપ્રતિસેવનાકુશીલ' કહેવાય છે.

૦ અથવા ચારિત્રપ્રતિસેવનાકુશીલ જે, કૌતુક-ભૂતિકર્મ-પ્રશ્નાપ્રશ્ન-નિમિત્ત-આલુપ-કલ્ક-કુરૂકા-લક્ષણ-વિદ્યા-મંત્ર આદિના આધારે જીવે છે, તે ત્યાં કૌતુક એટલે આશ્ચર્ય. જેમ માયાકારક, મુખમાં ગોળાઓને નાંખી કાનથી કે નાકથી કાઢે છે તથા મુખમાંથી અગ્નિને કાઢે છે. આવું કૌતુક કહેવાય છે. ભૂતિકર્મ એટલે જે જ્વરવાળા આદિ-ઓની અભિમંત્રિત રક્ષા(રાખ)થી રક્ષા કરવી. પ્રશ્નાપ્રશ્ન એટલે જે સ્વપ્ન વિદ્યા આદિથી પૂછેલા પ્રશ્નનું ખીબાઓને જવાબરૂપે કહેવું. નિમિત્ત એટલે ભૂતકાળ આદિવાળા ભાવોનું કથન (ભવિષ્યવાણી). આલુપ એટલે આલુવિકા અને તે જાતિ આદિ ભેદથી સાત પ્રકારનો છે. કલ્ક એટલે પ્રસૂતિ આદિ રોગોમાં રાખ પાડવી અથવા પોતાના શરીરમાં દેશથી કે સર્પથી લોઢા આદિ વનસ્પતિથી લેપવું, ચોળવું, ઉંવટણું કરવું. કુરૂકા એટલે દેશથી કે સર્પથી શરીરનું ઘોવું. લક્ષણ એટલે પુરુષલક્ષણ વગેરે તથા વિદ્યા-મંત્ર આદિ ઉપર જીવનારો. સાધન સહિત વિદ્યા કહેવાય છે, સાધન વગરનો મંત્ર કહેવાય છે. અથવા જેની અધિષ્ઠાયિકા દેવી હોય તે વિદ્યા અને જેનો અધિષ્ઠાયક દેવ હોય તે મંત્ર. આદિ પદથી મૂલ-કર્મચૂલ્લાદિનું ગ્રહણ છે. મૂલકર્મ એટલે ગર્ભનું ઉત્પાદન, ગર્ભનું પાતન ઇત્યાદિ ચૂલ્લું વગેરે પ્રસિદ્ધ જ છે. આ શોભન છે, તપસ્વી છે-આવા પ્રકારની લોકજન્ય પ્રશંસાના શ્રવણથી જન્ય સંતોષવાળો 'યથાસૂક્ષ્મપ્રતિસેવનાકુશીલ' કહેવાય છે.

કપાયકુશીલસ્યાપિ મેટાનાહ—

સંજ્વલનક્રોધાદિમિર્જાનદર્શનતપસાં સ્વામિપ્રેતવિપયે વ્યાપારયિતા જ્ઞાનાદિત્રિવિધક્રપા-

યકુશીલઃ । કષાયાક્રાન્તશાપપ્રદઃ કુશીલચારિત્રકષાયકુશીલઃ । મનસા ક્રોધાદિકર્તા કુશીલો
યથાસૂક્ષ્મકષાયકુશીલઃ ॥ સૂત્ર-૯ ॥

સંજ્વલનેતિ । સંજ્વલનક્રોધાદિના સ્વાભિપ્રેતવિષયે વિદ્યાદિજ્ઞાનં દર્શનગ્રન્થં ચ પ્રયુજ્ઞાનઃ તપસા
શાપં દદત્ , ચારિત્રતો લિજ્ઞાન્તરં કુર્વન્ જ્ઞાનકષાયકુશીલો દર્શનકષાયકુશીલઃ ચારિત્રકષાયકુશીલ-
સ્તપઃકષાયકુશીલશ્ચ ભવતીત્યર્થઃ । મનસા કેવલં ક્રોધાદીન્ કુર્વન્ યથાસૂક્ષ્મકષાયકુશીલ ઇતિ ॥

કષાયકુશીલના ભેદોનું નિરૂપણ.

ભાવાર્થ-“સંજ્વલન ક્રોધ આદિથી પોતાના ઈષ્ટવિષયમાં જ્ઞાન-દર્શન-તપસ્યાનો
ઉપયોગ કરનારો, ‘જ્ઞાનાદિ ત્રિવિધ કષાયકુશીલ’ કષાયાક્રાન્ત થયેલો અને શાપને આપનારો
કુશીલ ‘ચારિત્રકષાયકુશીલ’ કહેવાય છે. મનથી ક્રોધ આદિનો કર્તા કુશીલ ‘યથાસૂક્ષ્મ-
કષાયકુશીલ.’”

વિવેચન-સંજ્વલન ક્રોધ આદિ દ્વારા પોતાના ઈષ્ટવિષયમાં વિદ્યા આદિના જ્ઞાનનો
અને દર્શનગ્રંથનો પ્રયોગ કરનારો, તપથી શાપ આપનારો, ચારિત્રની અપેક્ષાએ ખીળ
વેષને કરનારો, કેમકે જ્ઞાનકષાયકુશીલ, દર્શનકષાયકુશીલ, ચારિત્રકષાયકુશીલ અને તપ-
કષાયકુશીલ થાય છે. મનથી ફક્ત ક્રોધ આદિનો કરનારો ‘યથાસૂક્ષ્મકષાયકુશીલ’ કહેવાય છે.

અથ નિર્ગ્રન્થમાહ—

નિર્ગતમોહનીયમાત્રકર્મા ચારિત્રી નિર્ગ્રન્થઃ । સ ચોપશાન્તમોહઃ ક્ષીણમોહશ્ચેતિ દ્વિવિધઃ ।
સંક્રમણોદ્વર્તનાદિકરણાયોગ્યતયા વ્યવસ્થાપિતમોહનીયકર્મોપશાન્તમોહઃ । ક્ષપિપસર્વમોહની-
યપ્રકૃતિકો નિર્ગ્રન્થઃ ક્ષીણમોહઃ ॥ સૂત્ર-૧૦ ॥

નિર્ગતેતિ । દ્રવ્યતો માવતશ્ચ મિથ્યાત્વાદિમોહનીયકર્મમ્યો નિર્ગતચારિત્રી નિર્ગ્રન્થ ઇત્યર્થઃ ।
ક્રોધાદિભિરાન્તરગ્રન્થૈસ્સર્વૈરપિ કેચિદ્વિપ્રમુક્તાઃ કેચિન્ચ સહિતા ભવન્તિ, યે સહિતાસ્તે પુલાકવકુશકુ-
શીલા ઉક્તાઃ । યસ્તુ સર્વૈર્વિપ્રમુક્તસ્સોઽપિ તેષામુપશમાવસ્થાં ક્ષયાવસ્થાઞ્ચામ્યુપગમ્ય દ્વિવિધો ભવતીત્યા-
શયેનાહ સ ચેતિ-ઉપશાન્તમોહનિર્ગ્રન્થમાહ-સંક્રમણેતિ, યો વિચમાનાનપિ કપાયાન્નિગૃહ્ણતિ સંક્ર-
મણોદ્વર્તનાયોગ્યં કરોતિ, ઉદીયમાનાનેવ પ્રથમતો નિરુણદ્વિ, સ સતામપિ કપાયાણામસત્કલ્પકરણા-
ત્સરાગસંયતોઽપિ ઉપશાન્તકષાયનિર્ગ્રન્થો ભવતીતિ ભાવઃ । ક્ષીણમોહનિર્ગ્રન્થમાહ ક્ષપિતેતિ, યસ્તુ સજ્વ-
લનકષાયાદીનામુદયનિરોધોદયપ્રાપ્તવિફ્લોકરણમ્યાં ક્ષયકરણાયોગ્યતસ્સન્નન્તરગ્રન્થનિગ્રહપ્રધાનો ભવતિ
સ વિશેષેનાપુનર્મર્ષેણ રાગસ્ય ગતત્વાદીતરાગઃ ક્ષીણમોહનિર્ગ્રન્થ ઉચ્યત ઇતિ ભાવઃ ॥

નિર્ગ્રન્થનું નિરૂપણ.

ભાવાર્થ-“જેની પાસેથી માત્ર મોહનીયકર્મ નીકળી ગયું છે, એવો ચારિત્રી નિર્ગ્રન્થ.
જો તે ઉપશાન્તમોહ અને ક્ષીણમોહના ભેદથી જે પ્રકારનો છે. સંક્રમણ-ઉદ્વર્તન આદિ

કરણને અયોગ્યપણાએ વ્યવસ્થાપિત કર્મવાળો. ‘ઉપશાન્તમોહ’ કહેવાય છે. ખપાવેલ સઘળી મોહનીયકર્મની પ્રકૃતિવાળો. ‘ક્ષીણમોહ’ નિર્ગ્રંથ કહેવાય છે.”

વિવેચન—દ્રવ્યથી અને ભાવથી મિથ્યાત્વ આદિ મોહનીયકર્મોમાંથી નીકળેલો ચારિત્રી ‘નિર્ગ્રંથ’ કહેવાય છે. આંતરિક ગ્રંથ(ગાંઠ)રૂપ સઘળા ક્રોધ વગેરેથી પણ કેટલાક સાધુઓ વિપ્રમુક્ત હોય છે, કેટલાક સાધુઓ સહિત હોય છે. જેઓ સહિત છે. તેઓ ‘પુલાક-બકુશકુશીલ’રૂપે કહેવાયેલા છે. જે સાધુ સઘળા ક્રોધ આદિથી રહિત છે, તે પણ તે ક્રોધ આદિની ઉપશમ અવસ્થાને અને ક્ષય અવસ્થાને સ્વીકારી બે પ્રકારના છે.

૦ ઉપશાન્તમોહનિર્ગ્રંથ—જે વિદ્યમાન પણ કષાયોનો નિગ્રહ કરે છે, સંક્રમણ-ઉદ્વર્તનને અયોગ્ય કરે છે અને પહેલેથી ઉદય પામતા કષાયોનો નિરોધ કરે છે, તે વિદ્યમાન પણ કષાયોને અસત્ જેવા કરવાથી સરાગસંયત પણ ઉપશાન્તકષાયનિર્ગ્રંથ થાય છે.

૦ ક્ષીણમોહનિર્ગ્રંથ—જે સંબલન કષાય આદિના ઉદયના નિરોધથી અને ઉદયપ્રાપ્તને નિષ્ફળ કરવાથી ક્ષય કરવામાં ઉદયમશીલ હોતો અંતરગ્રંથના નિગ્રહની પ્રધાનતાવાળો થાય છે. તે વિશેષથી એટલે અપુનર્ભાવથી (ફરીથી પેદા ન થાય એવી રીતે) રાગ ગેયેલો હોવાથી વીતરાગ ‘ક્ષીણમોહનિર્ગ્રંથ’ કહેવાય છે.

અસ્યૈવ પ્રકારાન્તરેણ મેદમાહ—

દ્વિવિધોઽપિ સ પ્રથમાપ્રથમચરમાચરમસમયયથાસૂક્ષ્મભેદાત્પશ્ચવિધઃ । અન્તર્મુહર્ત્તપ્રમાણે નિર્ગ્રંથકાલસમયરાશૌ પ્રથમ સમય એવ નિર્ગ્રંથત્વં પ્રતિપદ્યમાનઃ પ્રથમસમયનિર્ગ્રંથઃ । અન્યસમયેષુ વિદ્યમાનોઽપ્રથમસમયનિર્ગ્રંથઃ । અન્તિમસમયે વિદ્યમાનચરમસમયનિર્ગ્રંથઃ । શેષેષુ વિદ્યમાનોઽચરમસમયનિર્ગ્રંથઃ । આદ્યૌ પૂર્વાન્નુપૂર્વ્યા અન્ત્યૌ ચ પશ્ચાન્નુપૂર્વ્યા વ્યપદિષ્ટૌ । પ્રથમાદિસમયાવિવક્ષયા સર્વેષુ સમયેષુ વર્તમાનો યથાસૂક્ષ્મનિર્ગ્રંથઃ ॥ સૂત્ર-૧૧ ॥

દ્વિવિધોઽપીતિ । ઊગશાન્તક્ષીણમોહરૂપોઽપીત્યર્થઃ । પ્રથમસમયનિર્ગ્રંથમાહાન્તર્મુહર્ત્તપ્રમાણેતિ, ઉપશાન્તમોહત્વક્ષીણમોહત્વાન્યતરરૂપનિર્ગ્રંથત્વસ્યાન્તર્મુહર્ત્તમાનત્વાત્તદૂર્ધ્વં પરિણામાન્તરપાપ્તેરિતિ ભાવઃ । પ્રથમસમય એવેતિ, ઉપશાન્તમોહત્વાદિરૂપો યો ભાવો યત્સમયાવચ્છેદેન જીવેનાવાપ્તપૂર્વસ્તાદ્દશમાવવિશિષ્ટસ્તત્સમયસ્તસ્ય જીવસ્યાપ્રથમસમયભાવ ઉચ્યતે, અપ્રાપ્તપૂર્વભાવસમ્બદ્ધસમયસ્તુ પ્રથમસમય ઉચ્યતે તદાનીમેવ પ્રાપ્તત્વાત્, ઉક્તચ્ચ ‘જો જેણ પત્તપુવ્વો ભાવો સો તેણ અપદમો હોઈ । સેસેસુ હોઈ પદમો અપત્તપુવ્વેસુ ભાવેસુ’ એતિ તત્ર તાદૃશપ્રથમસમયાવચ્છિન્નનિર્ગ્રંથત્વાત્ પ્રથમસમયનિર્ગ્રંથ એતિ ભાવઃ । પ્રાપ્તપૂર્વભાવવિશિષ્ટસમયવાનપ્રથમસમયનિર્ગ્રંથ ઇત્યાહાન્યસમયેષ્વિતિ, અપ્રાપ્તપૂર્વભાવસમ્બદ્ધસમયાન્યતદ્ભાવસમ્બદ્ધસમયેષ્વિત્યર્થઃ । ચરમસમયનિર્ગ્રંથમાહાન્તિમસમય એતિ, ચરમત્વં પર્યન્તવર્તિત્વં તચ્ચ સાપેક્ષિકં, તથા ચ નિર્ગ્રંથાવસ્થાયાઃ યાવન્તત્સમયાસ્તેષુ પ્રાન્તવર્તિતસમયવિશિષ્ટનિર્ગ્રંથાવસ્થાવાન્ ચરમસમયનિર્ગ્રંથ ઇત્યર્થઃ । તત્પૂર્વવર્તિતસમયવિશિષ્ટનિર્ગ્રંથાવસ્થાવાંસ્વચરમસમયનિર્ગ્રંથ ઉચ્યત ઇત્યાહ

શેષેષ્વિતિ પ્રાન્તસમયપૂર્વવર્તિસમયેષ્વિત્યર્થઃ । નનુ પ્રથમાપ્રથમસમયનિર્ગ્નથોશ્ચરમાચરમનિર્ગ્નથયોઃ કિં કૃતો વિશેષ इत्यत्राहाद्याविति, पूर्वानुपूर्व્યેति, विवक्षितसमयसमुदाये यः प्रथमस्तस्मादनुक्रमेण परिपाटिर्विरच्यते चेत्तदा स क्रमः पूर्वानुपूर्वीत्युच्यते तामवलम्ब्याद्यद्वयभेद आदृत इति भावः । अन्यौ चेति पश्चानुपूर्व્યેति, तत्रैव यः पाश्चात्यचरमस्तस्मादारभ्य व्यत्ययेन क्रमपरिपाटिर्विरच्यते चेत्तदा स क्रमः पश्चानुपूर्वीत्युच्यते, तामवलम्ब्यान्त्यभेदद्वय उक्त इत्येव विशेष इति भावः । यथासૂક્ષ્મનિર્ગ્નથમાह प्रथमादीति, निर्विवक्षितसमयविशेषो वस्तुतस्तत्समयेषु वर्त्तमानो निर्ग्नथो यथासूक्ष्मनिर्ग्नथ इत्यर्थः ॥

નિર્ગ્નથના બીજા પ્રકારથી ભેદનું વર્ણન.

ભાવાર્થ-“બે પ્રકારવાળા પણુ તે નિર્ગ્નથ, પ્રથમસમય-અપ્રથમસમય-ચરમસમય-અચરમસમય-યથાસૂક્ષ્મના ભેદથી પાંચ પ્રકારવાળો છે. અંતર્મુદૂર્તપ્રમાણવાળા નિર્ગ્નથ કાળસમયરાશિમાં પ્રથમ સમયમાં જ નિર્ગ્નથપણુને પામનારો ‘પ્રથમસમયનિર્ગ્નથ’ કહેવાય છે. અન્ય સમયોમાં વિદ્યમાન ‘અપ્રથમસમયનિર્ગ્નથ’ કહેવાય છે. પહેલાંના બે પૂર્વાનુ-પૂર્વીથી અને છેલ્લા બે પશ્ચાનુપૂર્વીથી વ્યપદેશવાળા છે. પ્રથમ આદિ સમયની વિવક્ષાથી સઘળા સમયોમાં વર્તેલો ‘યથાસૂક્ષ્મનિર્ગ્નથ’ કહેવાય છે.”

વિવેચન-ઉપશાન્તમોહ અને અને ક્ષીણમોહરૂપે બે પ્રકારનો પણુ.

૦ પ્રથમસમયનિર્ગ્નથ-ઉપશાન્તમોહત્વ કે ક્ષીણમોહત્વરૂપ નિર્ગ્નથપણુનું અંતર્મુદૂર્તનું માન છે, કેમ કે-તેના પછી બીજા પરિણામની પ્રાપ્તિ છે.

૦ ઉપશાન્તમોહત્વ આદિરૂપ જે ભાવ જે સમયને આશ્રી જીવથી પૂર્વે પ્રાપ્ત કરાયેલો છે, તેવા ભાવથી વિશિષ્ટ તે સમય છે, માટે તે જીવનો ‘અપ્રથમસમયભાવ’ કહેવાય છે. પૂર્વે નહિ પ્રાપ્ત કરેલ ભાવ સંબંધી સમય તો ‘પ્રથમસમય’ કહેવાય છે, કેમ કે-તે વખતે જ પ્રાપ્ત થાય છે. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે-‘જે જેનાથી પૂર્વે પ્રાપ્ત થયેલ ભાવ, તે ભાવથી અપ્રથમ થાય છે. પૂર્વે ન પ્રાપ્ત થયેલ શેષભાવોમાં પ્રથમ થાય છે.’ ઈતિ. ત્યાં તેવા પ્રથમસમયથી વિશિષ્ટ નિર્ગ્નથપણું હોવાથી ‘પ્રથમસમયનિર્ગ્નથ’ કહેવાય છે.

૦ પૂર્વે પ્રાપ્ત થયેલ ભાવથી વિશિષ્ટ સમયવાળો ‘અપ્રથમસમયનિર્ગ્નથ’ કહેવાય છે. માટે કહે છે કે-‘અન્ય સમયોમાં’ અર્થાત્ અપ્રાપ્તપૂર્વભાવ સંબંધી સમયથી અન્ય તે ભાવ સંબંધી સમયોમાં, એમ જાણવું.

૦ ચરમસમયનિર્ગ્નથ-અંતિમ સમયમાં વિદ્યમાન ‘ચરમસમયનિર્ગ્નથ’ અહીં ચરમ-ત્વ એટલે પર્યંતવર્તિપણું અને તે સાપેક્ષ છે. તથાચ નિર્ગ્નથ અવસ્થાના જેટલા સમયો છે, તે સમયો પૈકી પ્રાન્તવર્તિ સમયથી વિશિષ્ટ નિર્ગ્નથ અવસ્થાવાળો ‘ચરમસમયનિર્ગ્નથ’ કહેવાય છે.

૦ શેષોમાં એટલે પ્રાન્તસમયથી પૂર્વવર્તી સમયોમાં વિશિષ્ટ નિર્ગ્નથાવસ્થાવાળો ‘અચરમસમયનિર્ગ્નથ’ કહેવાય છે.

શ'કા-પ્રથમ-અપ્રથમસમય નિર્ઞ'થમાં, ચરમ-અચરમ નિર્ઞ'થમાં કેનાથી કરાયેલો વિશેષ છે ?

સમાધાન-આના જવાબમાં કહે છે કે-‘પહેલાંના બે, પૂર્વાનુપૂર્વી’થી વિવક્ષિત સમયસમુદાયમાં જે પહેલો છે, તેનાથી અતુકમથી પરિપાટી બે કરાય છે, તો તે ક્રમ ‘પૂર્વાનુપૂર્વી’ કહેવાય છે. તેના આધારે પહેલાંના બે ભેદ આદરેલા છે. ‘અન્તિમ બે, પશ્ચાનુપૂર્વી’ ત્યાં જ જે પાછળનો છેલ્લો છે, તેનાથી આરંભીને વ્યત્યય(ઉલટી રીત)થી બે ક્રમ પરિપાટી રચાય છે, તો તે ક્રમ ‘પશ્ચાનુપૂર્વી’ કહેવાય છે. તેના આધારે અન્તિમ બે ભેદો કહેલા છે. આવો વિશેષ છે.

૦ યથાસૂક્ષ્મનિર્ઞ'થ-સમયવિશેષની વિવક્ષા વગર વસ્તુતઃ તે તે સમયોમાં વર્તમાન નિર્ઞ'થ ‘યથાસૂક્ષ્મનિર્ઞ'થ’ કહેવાય છે.

અથ સ્નાતકમાદર્શયતિ—

નિરસ્તઘાતિકર્મચતુષ્ટયસ્સ્નાતકઃ । સ સયોગ્યયોગિભેદેન દ્વિવિધઃ । મનોવાકાયવ્યા-
પારવાન્ સ્નાતકસ્સયોગી । સર્વથા સમુચ્છિન્નયોગવ્યાપારવાન્ સ્નાતકોઽયોગી ॥સૂત્ર-૧૨॥

નિરસ્તેતિ । ક્ષાલિતસકલઘાતિકર્મમલત્વાત્સ્નાતકઃ સ્નાતકસ્સ એવ સ્નાતક ઇત્યર્થઃ, સ્નાતક-
ત્વચ્છ ક્ષપકશ્રેણીત એવ લખ્યતે । અસ્યાપિ દ્વૈવિધ્યમાહ સ ઇતિ, સયોગિનમાહ મન ઇતિ, યોગો વીર્ય
શક્તિરુત્સાહઃ પરાક્રમ ઇતિ પર્યાયાઃ, સ ચ મનોવાકાયલક્ષણકરણમેદાત્તિવ્રઃ સંજ્ઞા લભતે મનોયોગો
વાયયોગઃ કાયયોગથેતિ, ઈદ્રશયોગત્રયવિશિષ્ટસ્સ્નાતકસ્સયોગીત્યુચ્યતે મનઃપર્યાયજ્ઞાનિપ્રમૃતિર્મિર્મનસા
પૃષ્ઠસ્ય દેશનાય મનોયોગસ્ય, ધર્મદેશનાદૌ વાયયોગસ્ય, નિમેષોન્મેષચંક્રમણદૌ કાયયોગસ્યાવશ્યકત્વા-
દિતિ ભાવઃ, અયોગિનમાહ સર્વથેતિ, સર્વથાયોગનિરોધોત્તરં શૈલેશ્યવસ્થાવાનિત્યર્થઃ । યોગનિરોધશૈલેશી-
કરણચ્છ પૂર્વમેવોપદર્શિતમ્ ॥

સ્નાતકચારિત્રીનું વર્ણન.

ભાવાર્થ-“ચાર ઘાતિકર્મોનો ક્ષય કરનાર ‘સ્નાતક’ કહેવાય છે. તે યોગી-અયો-
ગીના ભેદથી બે પ્રકારનો છે. મન-વચન-કાયના વ્યાપારવાળો સ્નાતક ‘અયોગી,’ સર્વથા
સમુચ્છિન્ન યોગવ્યાપારવાળો ‘અયોગી’ કહેવાય છે.”

વિવેચન-સકલ ઘાતિકર્મભેદને ધોનાર હોવાથી સ્નાનવાળાની માફક સ્વચ્છ, તે જ
‘સ્નાતક’ કહેવાય છે. વળી સ્નાતકપણું ક્ષપકશ્રેણીથી જ મેળવાય છે.

૦ યોગના પર્યાયો-વીર્ય, શક્તિ, ઉત્સાહ, પરાક્રમ છે : અને તે યોગ મન-વચન-
કાયરૂપ કરણના ભેદથી ત્રણ સંજ્ઞાઓને પામે છે. જેમ કે-મનોયોગ, વચનયોગ અને કાય-
યોગ. આવા ત્રણ યોગોથી વિશિષ્ટ સ્નાતક ‘અયોગી’ કહેવાય છે, કેમ કે-મનઃપર્યાયજ્ઞાની-
અવધિજ્ઞાની વગેરે મનથી પૂંછેલાને જવાબ આપવામાં મનોયોગની, ધર્મદેશના આદિમાં
વચનયોગની અને નિમેષ-ઉન્મેષ-વિહાર આદિમાં કાયયોગની આવશ્યકતા છે.

૦ સર્વથા યોગનિરોધ પછી શૈલેશી અવસ્થાવાળો કહેવાય છે : અને યોગનિરોધ શૈલેશીકરણ પહેલાં દર્શાવેલ છે.

અથ સ્વરૂપતોડમિહિતાનામેષાં ચારિત્રિણામનુયોગદ્વારૈસ્સાધનાયાહ —

સંયમશ્રુતપ્રતિસેવનાતીર્થલિङ્ગલેશ્યોપપાતસ્થાનૈર્વિચાર્યા એતે । પુલાકબકુશપ્રતિસેવના-કુશીલાસ્સામાયિકસંયમે છેદોપસ્થાપ્યે ચ વર્તન્તે । કષાયકુશીલાઃ પરિહારવિશુદ્ધૌ સૂક્ષ્મ-સમ્પરાયે ચ । નિર્ગ્રન્થાઃ સ્નાતકાશ્ચ યથાખ્યાત એવ ॥ સૂત્ર-૧૩ ॥

સંયમદ્વારમ્ । સંયમેતિ । અષ્ટાવેતાન્યનુયોગદ્વારાણિ સંક્ષેપેણોક્તાનિ નાતો ન્યૂનતા શંકા કાર્યા । અત્ર કસ્મિન્ સંયમે કે ભવન્તીત્યત્રાહ પુલાકેતિ । સપ્રભેદા એતે આદ્યચારિત્રદ્વય એવ વર્તન્તે इत्यर्थः, કષાયકુશીલા इति, તત્ત્વાર્થભાષ્યાનુસારેણૈવમુક્તિ, મગવત્યાદ્યનુસારેણ તુ આદ્યદ્વયેડપિ ભવન્ત્યેત इति बोध्यम् । શિષ્ટં સ્પષ્ટમ્ ॥

હવે સ્વરૂપથી કહેલા આ ચારિત્રીઓને અનુયોગદ્વારોથી સમજાવવા માટે કહે છે કે—

સંયમદ્વાર.

ભાનાર્થ—“સંયમ-શ્રુત-પ્રતિસેવના-તીર્થ-લિંગ-લેશ્યા-ઉપપાત-સ્થાનરૂપ દ્વારોથી આ ચારિત્રીઓનો વિચાર કરવો જોઈએ. પુલાક-બકુશ-પ્રતિસેવના-કુશીલો સામાયિક-સંયમમાં અને છેદોપસ્થાપ્યમાં વર્તે છે, કષાયકુશીલો પરિહારવિશુદ્ધિમાં અને સૂક્ષ્મસંપરાયમાં વર્તે છે તથા નિર્ગ્રન્થો અને સ્નાતકો યથાખ્યાતમાં જ વર્તે છે.”

વિવેચન—આઠ, આ અનુયોગદ્વારો સંક્ષેપથી કહેલાં છે, જેથી ન્યૂનતાની શંકા કરવી નહિ. અહીં કયા સંયમમાં કેટલા હોય છે ? આના જવાબમાં કહે છે કે—

૦ પુલાક-બકુશ-પ્રતિસેવના-કુશીલો પ્રલેહોની સાથે પહેલાંના બે ચારિત્રમાં જ વર્તે છે.

૦ કષાયકુશીલો પરિહારવિશુદ્ધિમાં અને સૂક્ષ્મસંપરાયમાં છે. આવું કથન તત્ત્વાર્થ-ભાષ્યના અનુસારે જાણવું. ભગવતી આદિના અનુસારે તો પહેલાંના બે ચારિત્રમાં પણ હોય છે, એમ જાણવું. બાકીનું સ્પષ્ટ છે.

શ્રુતદ્વારમ્—

પુલાકબકુશપ્રતિસેવનાકુશીલા ઉત્કર્ષેણાનૂનૈકાક્ષરાણિ દશપૂર્વાણિ શ્રુતાનિ ધારયન્તિ, કષાયકુશીલા નિર્ગ્રન્થાશ્ચ ચતુર્દશપૂર્વધરાઃ, યદ્યન્યેન પુલાકાનાં શ્રુતમાચારવસ્તુ, વકુશકુશીલ-નિર્ગ્રન્થાનામષ્ટૌ પ્રવચનમાતરઃ, સ્નાતકાસ્તુ શ્રુતરહિતાઃ કેવલજ્ઞાનવત્ત્વાત્ ॥ સૂત્ર-૧૪ ॥

પુલાકેતિ । અનૂનેતિ, એકનાપ્યક્ષરેણાન્યૂનાનિ દશપૂર્વાણીત્યર્થઃ । કષાયેતિ ચતુર્દશેતિ, ઉત્કર્ષેણેદં बोध्यम्, આચારવસ્ત્વિતિ, નવમપૂર્વાન્તઃપાતિતૃતીયમાચારવસ્તુ યાવત્તેષાં શ્રુતમિત્યર્થઃ । અષ્ટૌ પ્રવચન-માતર इति, एतत्पालनरूपत्वाच्चारित्रस्य, तथा च चारित्रिभिरवश्यं तावज्ज्ञानवद्भिर्भवितव्यं चारित्रस्य

જ્ઞાનપૂર્વકત્વાત્ તજ્ઞાનઞ્ચ શ્રુતાદિતિ તેષામષ્ટપ્રવચનમાતૃપ્રતિપાદનપરં શ્રુતં બોધ્યમ્, અવશિષ્ટં મૂલં સ્ફુટાર્થમ્ ॥

શ્રુતદ્વાર.

ભાવાર્થ—“પુલાક-બકુશ-પ્રતિસેવના કુશીલો ઉત્કર્ષથી સર્વ અક્ષરોથી સંપૂર્ણ દશ પૂર્વરૂપ શ્રુતોને ધારણ કરે છે. કષાયકુશીલો અને નિર્ગ્રંથો ચૌદ પૂર્વધરો હોય છે. પુલાકોને જઘન્યથી શ્રુત આચારવસ્તુ છે. બકુશ-કુશીલ-નિર્ગ્રંથોને આઠ પ્રવચનમાતાઓ, સ્નાતકો તો શ્રુતરહિત છે, કેમ કે-કેવલજ્ઞાની છે.”

વિવેચન-એક પણ અક્ષરથી ન્યૂન નહિ એવા દશ પૂર્વો, કષાયકુશીલો અને નિર્ગ્રંથો ઉત્કર્ષથી ચૌદપૂર્વધરો છે એમ બાણવું. ‘આચારવસ્તુ’ અર્થાત્ નવમા પૂર્વમાં રહેલ ત્રીજી આચારવસ્તુ સુધી તે પુલાકોનું જઘન્યથી શ્રુત છે.

૦ બકુશ-કુશીલ-નિર્ગ્રંથોને જઘન્યથી શ્રુત અષ્ટપ્રવચનમાતાઓ છે, કેમ કે-અષ્ટ-પ્રવચનમાતાના પાલનરૂપ જ ચારિત્ર હોય છે. તથાચ ચારિત્રીઓએ અવશ્ય તેટલા જ્ઞાન-વાળા થવું બેઠાં, કેમ કે-ચારિત્ર જ્ઞાનપૂર્વક છે : અને તે જ્ઞાન શ્રુતથી હોય છે, માટે તે બકુશ આદિનું જઘન્યથી આઠ પ્રવચનમાતાઓના પ્રતિપાદનમાં પરાયણશ્રુત બાણવું. ‘બાકીનું’ મૂલ સ્પષ્ટ અર્થવાળું છે.

પ્રતિસેવનાદ્વારમાહ—

ક્ષપામોજનવિરતિસહિતપશ્ચમૂલગુણાનામન્યતમં બલાત્કારેણ પ્રતિસેવતે પુલાકઃ, વકુશો મૂલગુણાવિરાધક ઉત્તરગુણાંશે વિરાધકઃ, પ્રતિસેવનાકુશીલો મૂલગુણાવિરાધક ઉત્તરગુણેષુ કાશ્ચિદ્વિરાધનાં પ્રતિસેવતે, કષાયકુશીલનિર્ગ્રંથસ્નાતકાનાં પ્રતિસેવના નાસ્તિ ॥૬૩-૧૫॥

ક્ષપામોજનેતિ । બલાત્કારેણેતિ રાજાદિકૃતબલાત્કારેણ ન તુ સ્વરસત્ इति તત્ત્વર્થમાધ્યાનુસારેણ । મગવત્યનુસારેણ પશ્ચાનાં મહાવ્રતાનામન્યતમં પ્રતિસેવત, ઉત્તરગુણાન્ પ્રતિસેવમાનો દશવિધ-પ્રત્યાહ્યાનાન્યતમં પ્રતિસેવેતેતિ, ઉત્તરગુણાંશે વિરાધક इति, દશવિધપ્રત્યાહ્યાનાન્યતમં વિરાધયતી-ત્યર્થઃ । કાશ્ચિદિતિ તત્ત્વર્થમાધ્યાનુસારેણેદમ્, મગવત્યાન્તુ પ્રતિસેવનાકુશીલઃ પુલાકવદુક્તઃ ॥

પ્રતિસેવનાદ્વાર.

ભાવાર્થ—“પુલાક, રાત્રિભોજન વિરતિ સહિત પાંચ મૂલગુણોમાંના કોઈ એક મૂલગુણની બળાત્કારથી પ્રતિસેવના કરે છે. બકુશ મૂલગુણનો વિરાધક હોતો નથી, ઉત્તર-ગુણાંશમાં વિરાધક થાય છે. પ્રતિસેવનાકુશીલ મૂલગુણનો અવિરાધક અને ઉત્તરગુણોમાં કોઈ એક વિરાધના કરે છે. કષાયકુશીલ-નિર્ગ્રંથ-સ્નાતકોને પ્રતિસેવના હોતી નથી.”

વિવેચન-બળાત્કારથી એટલે રાજા આદિએ કરેલ બળાત્કારથી પરંતુ સ્વરસથી (પોતાની ઈચ્છાથી) નહિ, એમ તત્ત્વર્થભાષ્યના અનુસારે બાણવું. ભગવતીના અનુસારે

પાંચ મહાવ્રતોમાંથી કોઈ એક મહાવ્રતની પ્રતિસેવના કરે છે. ઉત્તરગુણોની પ્રતિસેવના કરનારો દશ પ્રકારના પચ્ચક્ષુખાણોમાંથી કોઈ પચ્ચક્ષુખાણની પ્રતિસેવના કરે છે. ‘ઉત્તરગુણાંશ-વિષયક વિરાધક’ એટલે દશ પ્રકારના પચ્ચક્ષુખાણોમાંથી કોઈ એકની વિરાધના કરે છે. એવું વિધાન તત્ત્વાર્થભાષ્યના અનુસારે સમજવું. ભગવતીમાં તો પ્રતિસેવનાકુશીલ પુલાકની માફક કહેલો છે.

તીર્થદ્વારમાહ—

પુલાકાદયસ્સર્વે સર્વેષાં તીર્થકૃતાં તીર્થેષુ ભવન્તિ ॥ સૂત્ર-૧૬ ॥

પુલાકાદય इति । तरन्त्यनेनेति तीर्थं प्रवचनं प्रथमगणधरो वा, तीर्यतेऽनेनेति वा तीर्थं सङ्घो ज्ञानदर्शनचारित्रगुणयुतः, प्रवचनमपि श्रुतज्ञानरूपत्वात्तीर्थमेव, तत्र जैनमेव तीर्थं अभिप्रेतार्थसाधकं, सम्प्रदानोपलब्धिक्रियात्मकत्वाच्चदेवं यथा सम्यक्परिच्छेदवती रोगापनयनक्रिया यन्नैवं तत्तु नैवं यथोन्मत्तप्रयुक्तक्रिया । नेतरेषां तीर्थानि अभिप्रेतफलानि, समग्रनयविकलत्वात्, विफलक्रियावत्, यथा मिषकप्रतिचारकातुरौषधाद्यन्यतमाङ्गविकला क्रिया न सम्पूर्णाभिप्रेतफलसाधनभूता तथैतदन्य-तीर्थान्यपीति । तीर्थेषु भवन्तीति, तत्त्वार्थभाष्यानुसारेणेदम्, भगवत्यान्तु पुलाकबकुशप्रतिसेवनाकुशी-लास्तीर्थे एव, कषायकुशीलनिर्ग्रन्थस्नातकास्तु तीर्थेवास्तीर्थे वा भवन्ति, कषायकुशीलः छद्मस्थावस्थायां तीर्थं करोऽपि स्यात्तदपेक्षया, तीर्थव्यवच्छेदे तदन्योऽप्यसौ स्यादिति तदन्यापेक्षया चातीर्थेऽपि स्यादिति ॥

તીર્થદ્વાર.

ભાવાર્થ—“પુલાક આદિ સઘળા ચારિત્રીઓ સઘળા તીર્થકરોના તીર્થોમાં હોય છે-થાય છે.”

વિવેચન-તીર્થ-જેનાવડે જીવો તરે છે, તે તીર્થ એટલે પ્રવચન કે પ્રથમ ગણધર, અથવા જેનાવડે તરાય, તે તીર્થ એટલે જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર સહિત સંઘ. પ્રવચન પણ શ્રુતજ્ઞાનરૂપ હોવાથી તીર્થ જ છે. ત્યાં જૈન તીર્થ જ ઈષ્ટપુરુષાર્થ સાધક છે, કેમ કે-સમ્યક્ શ્રદ્ધા-ઉપલબ્ધિ (જ્ઞાન) અને ક્રિયા આત્મક છે. જે આ પ્રમાણે છે, તે આ પ્રમાણે જ છે. જેમ કે-સમ્યક્જ્ઞાનવાળી રોગ દૂર કરવાની ક્રિયા. જે આ પ્રમાણે નથી, તે તે પ્રમાણે નથી. જેમ કે-ઉન્મત્તજન્ય ક્રિયા.

૧ ૦ બીજાઓના તીર્થો ઈષ્ટફળસાધક નથી, કેમ કે-સમસ્ત નયોથી રહિત છે. જેમ કે-નિષ્ક્રિયા ક્રિયા. જેમ વૈદ્ય-પરિચારક-આતુરના ઔષધ આદિમાંથી કોઈ અંગથી રહિત ક્રિયા સંપૂર્ણ ઈષ્ટફળસાધનભૂત થતી નથી, તેમ જૈન તીર્થથી અન્ય તીર્થો પણ તેવાં બાણવાં.

‘તીર્થેષુ ભવન્તિ ।’ આવું વિધાન તત્ત્વાર્થભાષ્યના અનુસારે બાણવું. ભગવતીમાં તો પુલાક-બકુશ-પ્રતિસેવનાકુશીલો તીર્થોમાં જ હોય છે. કષાયકુશીલ-નિર્ગ્રન્થ-સ્નાતકો તો તીર્થોમાં કે અતીર્થોમાં હોય છે-થાય છે, કષાયકુશીલ છદ્મસ્થ અવસ્થામાં તીર્થકર પણ હોઈ

શકે. તે અતીર્થની અપેક્ષાએ, તીર્થવ્યવસ્થેદમાં તે તીર્થ'કરથી ભિન્ન પણ આ કપાયકુશીલ હોય ! માટે તે તીર્થ'કર ભિન્નની અપેક્ષાએ અતીર્થમાં પણ થાય ! આ કપાયકુશીલ આદિ ત્રણ કઠાચિદ્ (તીર્થની અનુત્પત્તિ કે વિચ્છેદરૂપ) અતીર્થમાં પણ મરૂદેવા વગેરે સંભવી શકે છે.

લિંગદ્વારમાહ—

જ્ઞાનદર્શનચારિત્રરૂપભાવલિંગાનિ સર્વેષાં સ્યુઃ, રજોહરણાદિદ્રવ્યલિંગાનિ તુ કેષાશ્ચિત્સર્વદૈવ ભવન્તિ, કેષાશ્ચિત્કદાચિત્, કેષાશ્ચિચ્ચ નૈવ ભવન્તિ ॥ સૂત્ર-૧૭ ॥

જ્ઞાનેતિ । લિંગં દ્વિધા, દ્રવ્યભાવભેદાત્, ભાવલિંગં જ્ઞાનાદિ, એતચ્ચ સ્વલિંગમેવ, જ્ઞાનાદિભાવ-સ્વાર્હતામેવ ભાવાત્, દ્રવ્યલિંગંતુ સ્વલિંગપરલિંગભેદાદ્દ્વેધા, રજોહરણાદિ સ્વલિંગમ્, પરલિંગમપિ કુતીર્થિકગૃહસ્થલિંગભેદાદ્દિવિધમ્, તત્ર ભાવલિંગસ્ય તદન્તરા ચરણાસમ્ભવાત્સર્વેષામસ્તિત્વમેવેત્યાહ જ્ઞાનેતિ, દ્રવ્યલિંગમાશ્રિત્યાહ રજોહરણાદીતિ, ચરણપરિણામસ્ય દ્રવ્યલિંગાનપેક્ષતાત્રિવિધલિંગેડપ્યેતે ભવન્તીતિ ભાવઃ । નૈવ ભવન્તીતિ, યથા મરુદેવીપ્રમૃત્તીનામિતિ ॥

લિંગદ્વાર.

ભાવાર્થ—“જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રરૂપ ભાવલિંગો સઘળા ચારિત્રીઓને હોય ! રજોહરણ આદિ દ્રવ્યલિંગો તો કેટલાકને સર્વદા જ હોય છે, કેટલાકને કઠાચિત્ હોય છે અને કેટલાકને હોતા જ નથી.”

વિવેચન—દ્રવ્ય અને ભાવના ભેદથી લિંગ બે પ્રકારવાળું છે. જ્ઞાન આદિ ભાવલિંગ તરીકે કહેવાય છે. વળી આ સ્વ(આત્માનુ)લિંગ જ છે, કેમ કે—કેવલજ્ઞાન આદિ ભાવની અરિહંતોમાં જ સત્તા છે. દ્રવ્યલિંગ તો સ્વલિંગ અને પરલિંગના ભેદથી બે પ્રકારનું છે. રજોહરણ આદિ સ્વલિંગ છે. (જૈન સાધુનું બાહ્યલિંગ છે.) પરલિંગ પણ કુતીર્થિક-ગૃહસ્થના ભેદથી બે પ્રકારનું છે. ભાવલિંગ સિવાય ચારિત્રનો અસંભવ હોઈ સઘળા ચારિત્રીઓમાં ભાવલિંગનું અસ્તિત્વ છે. ચારિત્રનો પરિણામ દ્રવ્યલિંગની અપેક્ષા રાખનારો નહિ હોવાથી અર્થાત્ ભાવલિંગમાં બધા ચારિત્રીઓ છે. કઠાચિત્ રજોહરણ આદિ દ્રવ્યલિંગ હોય ખરું અને કઠાચિત્ દ્રવ્યલિંગ મરૂદેવી આદિની માફક ન પણ હોય ખરું. (અર્થાત્ ભાંગાની અપેક્ષાએ ભાવલિંગ-દ્રવ્યલિંગ-સ્વલિંગરૂપ ત્રણ પ્રકારના લિંગમાં પણ આ ચારિત્રીઓ હોય છે.)

૦ મરૂદેવી આદિ કેટલાકને દ્રવ્યલિંગો હોતાં નથી.

લેશ્યાદ્વારમાહ—

પુલાકસ્યોત્તરાસ્તિસ્રો લેશ્યાઃ, વકુશપ્રતિસેવનાકુશીલયોષ્પડપિ, પરિહારવિશુદ્ધિસ્થ-કપાયકુશીલસ્યોત્તરાસ્તિસ્રઃ, સૂક્ષ્મસમ્પરાયસ્થસ્ય તસ્ય નિર્ગ્રન્થસ્નાતકયોશ્ચ કેવલા શુભલા લેશ્યા, અયોગસ્ય શૈલેશીપ્રતિપન્નસ્ય ન કાચિદપિ ભવતિ ॥ સૂત્ર-૧૮ ॥

પુલાકસ્યેતિ । લેશ્યાઃ પૂર્વોક્તાઃ, ઉત્તરા इति, માવલેશ્યાપેક્ષ્યા તેજઃપદ્મશુક્લલેશ્યાસ્તિત્ત્વ इत्यર્થઃ । બકુશેતિ, ષડ્ધીતિ, તત્ત્વાર્થભાષ્યાનુસારેણેદમ્, ભગવત્યાન્તુ પુલાકસ્યેવેત્યુક્તમ્ । પરિહારવિશુદ્ધિસ્થેતિ, તિત્ત્વ इति તેજઃપદ્મશુક્લલેશ્યા इत्यર્થઃ, તત્ત્વાર્થાનુસારેણેદમ્, ભગવત્યાન્તુ કષાયકુશીલસ્તુ ષટ્સ્વર્ણ-ત્યુક્તમ્, તદ્વાચાહ્યાયાં સકષાયમેવાગ્રિત્ય “પુન્નવપદ્મિવણ્ણઓ પુણ અણ્ણયરીણ્ લેસ્સાણ્” इत्यેતદુક્ત-મિતિ સંભાવ્યત इति દ્રશ્યતે । તસ્યેતિ કષાયકુશીલસ્યેત્યર્થઃ । કેવલેતિ, અન્યલેશ્યાનિરપેક્ષેત્યર્થઃ । સ્નાતકસ્ય પરમશુક્લલેશ્યા પ્રોક્તા ભગવત્યાં, પરમશુક્લલેશ્યા શુક્લધ્યાનતૃતીયભેદાવસરે યા લેશ્યા સા, અન્યદા તુ શુક્લૈવ, સાપીતરજીવશુક્લલેશ્યાપેક્ષ્યા સ્નાતકસ્ય પરમશુક્લેતિ । શિષ્ટં સ્પષ્ટમ્ ॥

લેશ્યાદ્વાર.

ભાવાર્થ-“પુલાકને ઉત્તર-શુભ ત્રણ લેશ્યાઓ હોય છે. બકુશ અને પ્રતિસેવના-કુશીલમાં છ પણ લેશ્યાઓ હોય છે. પરિહારવિશુદ્ધિમાં રહેલ અને કષાયકુશીલને ઉત્તર-શુભ ત્રણ લેશ્યાઓ હોય છે. સૂક્ષ્મસંપરાયમાં રહેનારને, કષાયકુશીલને, નિર્ગ્રંથ અને સ્નાતકને ફક્ત શુક્લલેશ્યા હોય છે. શૈલેશીને પ્રાપ્ત કરનાર અયોગીને કોઈ પણ લેશ્યા નથી.”

વિવેચન-લેશ્યાઓનું વર્ણન પૂર્વે કરેલું છે. ‘ઉત્તર ત્રણ લેશ્યા’ એટલે ભાવલેશ્યાની અપેક્ષાએ તેઓલેશ્યા-પદ્મલેશ્યા-શુક્લલેશ્યા, એ ત્રણ લેશ્યા સમજવી. ‘બકુશ આદિમાં છ પણ.’ આ કથન તત્ત્વાર્થભાષ્યના અનુસારે છે. ભગવતીમાં તો પુલાકની માફક કહેલ છે. ‘પરિહારવિશુદ્ધિસ્થ કષાયકુશીલમાં તેજ-પદ્મ-શુક્લલેશ્યા, એમ ત્રણ લેશ્યાઓ છે.’ આ કથન તત્ત્વાર્થના અનુસારે બાબુવું. ભગવતીમાં તો કષાયકુશીલ તો છ લેશ્યાઓમાં પણ છે, એમ કહેલું છે. તેની વ્યાખ્યામાં સકષાયને આશ્રીને ‘પૂર્વપ્રતિપન્નકઃ પુનઃ અન્યતરસ્યાં લેશ્યાયાં’ એ અપેક્ષાએ આ કહેલું છે, એમ સંભાવના કરાય છે.

૦ ભગવતીમાં સ્નાતકને પરમ શુક્લલેશ્યા કહેલી છે : અને પરમ શુક્લલેશ્યા શુક્લ-ધ્યાનના ત્રીજા ભેદના અવસરે જે લેશ્યા, તે પરમ શુક્લલેશ્યા. એ સિવાય તો શુક્લલેશ્યા જ હોય છે. તે પણ ઈતર જીવની શુક્લલેશ્યાની અપેક્ષાએ. સ્નાતકને પરમ શુક્લલેશ્યા હોય છે. બાકીનું સ્પષ્ટ છે.

ઉપપાતદ્વારમાહ—

પુલાકસ્યોપપાત આસહસ્રારં, બકુશપ્રતિસેવનાકુશીલયોર્દ્વાદશદેવલોકે । કષાયકુશીલ-નિર્ગ્રંથયોસ્તુ સર્વાર્થસિદ્ધે । સર્વેષામપિ જઘન્યઃ પલ્યોપમપૃથક્ત્વસ્થિતિકે સૌધર્મે । સ્નાત-કસ્ય નિર્વાણે ॥ સૂત્ર-૧૯ ॥

પુલાકસ્યેતિ । ઉપપાતઃ પૂર્વજન્મપરિત્યાગેન સ્થાનાન્તરપ્રાપ્તિઃ । આસહસ્રારમિતિ, ઉત્કર્ષેણેદમ્ । બકુશપ્રતિસેવનાકુશીલયોરિતિ, દ્વાદશદેવલોક इति, અચ્યુત इत्यર્થઃ । સર્વાર્થસિદ્ધ इति, નિર્ગ્રંથસ્યાજઘ-ન્યોત્કૃષ્ટત્વં बोध्यम् । સર્વેષામપીતિ, જઘન્યયોગ્યાનાં સર્વેષામિત્યર્થઃ, તથા ચ પુલાકબકુશબકુશીલાનાં

જઘન્યેન સૌધર્મે કલ્પે ઉપપાત્ત ઇતિ ભાવઃ, પલ્યોપમપૃથક્ત્વસ્થિતિક્ક ઇતિ, પલ્યોપમસ્ય દ્વિપ્રમૃત્યાનવન્યઃ પૃથક્ત્વપરિભાષણાત્ તાવત્સ્થિતિક્ક ઇત્યર્થઃ । ઉત્કર્ષેણ તુ પુલાકસ્ય તત્રાઘાદશાગરોપમા સ્થિતિર્વ-કુશસ્ય દ્વાવિંશતિસાગરોપમસ્થિતિઃ । એવં પ્રતિસેવનાકુશીલસ્યાપિ, કપાયકુશીલસ્ય તુ ત્રયસ્ત્રિંશત્સા-ગરોપમા સ્થિતિસ્ત્વસ્વોત્કૃષ્ટલોકેષ્વિતિ જ્ઞેયમ્ ॥

ઉપપાતદ્વાર.

ભાવાર્થ—“પુલાકનો ઉત્કૃષ્ટ ઉપપાત્ત સહસ્રાર સુધી છે. બકુશ અને પ્રતિસેવના-કુશીલનો ઉત્કૃષ્ટ ઉપપાત્ત બારમા દેવલોકમાં હોય છે. કપાયકુશીલ અને નિર્ગ્રંથનો ઉત્કૃષ્ટ ઉપપાત્ત સર્વાર્થસિદ્ધમાં હોય છે. તમામનો પણ જઘન્ય ઉપપાત્ત બે પલ્યોપમથી નવ પલ્યો-પમની સ્થિતિવાળા સૌધર્મકલ્પમાં હોય છે. સ્નાતકે નિર્વાણમાં જાય છે.”

વિવેચન—પૂર્વજન્મના પરિત્યાગથી ખીબા સ્થાનની પ્રાપ્તિ, એ ઉપપાત્ત કહેવાય છે. પુલાકનો ઉપપાત્ત ઉત્કૃષ્ટથી સહસ્રાર સુધી હોય છે. બકુશ અને પ્રતિસેવનાકુશીલનો ઉપપાત્ત બારમા દેવલોકમાં એટલે અચ્યુતમાં ઉત્કૃષ્ટથી હોય છે. નિર્ગ્રંથનો ઉપપાત્ત સર્વાર્થસિદ્ધમાં હોય છે. નિર્ગ્રંથના ઉપપાત્તમાં અજઘન્ય ઉત્કૃષ્ટપણું જાણવું. ‘સર્વેષામપિ ।’ અહીં જઘન્ય-ચોખ્ખ સઘળાથનો ઉપપાત્ત જાણવો. તથાચ પુલાક-બકુશકુશીલનો જઘન્યથી સૌધર્મકલ્પમાં ઉપપાત્ત જાણવો. ‘પલ્યોપમપૃથક્ત્વસ્થિતિકે સૌધર્મે ।’ પૃથક્ત્વ એટલે બેથી માંડી નવ સુધીની સંખ્યાવાચક શબ્દરૂપે પરિભાષિત કરાય છે. બે પલ્યોપમથી નવ પલ્યોપમની સ્થિતિવાળા સૌધર્મનામકે પહેલા દેવલોકમાં ઉપપાત્ત હોય છે. ઉત્કૃષ્ટથી તો પુલાકને ત્યાં અઠાર સાગરોપમની સ્થિતિ, બકુશને બાવીશ સાગરોપમની સ્થિતિ. એ પ્રમાણે પ્રતિસેવનાકુશી-લની પણ જાણવી. કપાયકુશીલની તો ૩૩ સાગરોપમની સ્થિતિ પોતપોતાના ઉત્કૃષ્ટ લોકોમાં હોય છે, એમ જાણવું.

સ્થાનદ્વારમાહ—

પુલાકકપાયકુશીલયોર્લબ્ધિસ્થાનાનિ સર્વજવન્યાનિ । તૌ યુગપદસંખ્યેયાનિ સ્થાનાનિ ગચ્છતઃ । તતઃ પુલાકો વ્યુચ્છિદ્યતે । કપાયકુશીલસ્તુ ગચ્છત્યસંખ્યેયસ્થાનાન્યેકકઃ । તતઃ કપાયકુશીલપ્રતિસેવનાકુશીલવકુશા યુગપદસંખ્યેયાનિ સંયમસ્થાનાનિ ગચ્છન્તિ, તતો વકુશો વ્યુચ્છિદ્યતે તતોડસંખ્યેયસ્થાનાનિ ગત્વા પ્રતિસેવનાકુશીલો વ્યુચ્છિદ્યતે તતોડસંખ્યે-યસ્થાનાનિ ગત્વા કપાયકુશીલો વ્યુચ્છિદ્યતે, અતઃ ઊર્ધ્વમકપાયસ્થાનાનિ નિર્ગ્રંથઃ પ્રતિપ-દ્યતે [સોડપ્યસંખ્યેયસ્થાનાનિ ગત્વા વ્યુચ્છિદ્યતે, અતઃ ઊર્ધ્વમકપાયસ્થાનાનિ નિર્ગ્રંથઃ પ્રતિપદ્યતે] સોડપ્યસંખ્યેયસ્થાનાનિ ગત્વા વ્યુચ્છિદ્યતે, અતઃ ઊર્ધ્વસ્થાનં ગત્વા સ્નાતકો નિર્વાણં પ્રાપ્નોતીતિ દિક્ ॥ પુલાકાદિનિરૂપણમ્ ॥ સૂત્ર-૨૦ ॥

પુલાકેતિ । પુલાકો વકુગપ્રસેવનાકુશીલાપેક્ષયા તથાવિધવિશુદ્ધચમાવેન હીન એવ સ્યાત્,

કષાયકુશીલપેક્ષ્યા હીનો વા સ્યાત્, અવિશુદ્ધસંયમસ્થાનવૃત્તિવાત્, તુલ્યો વા સમાનસંયમસ્થાન-
વૃત્તિવાત્, અધિકો વા સ્યાચ્છુદ્ધતરસંયમસ્થાનવૃત્તિવાત્, યતઃ પુલાકસ્ય કષાયકુશીલસ્ય ચ સર્વજઘ-
ન્યાનિ સંયમસ્થાનાન્યથા ઇતિ ભાવઃ । યુગપદસંલ્લેખ્યાનીતિ, તુલ્યાધ્યવસાયવાદિતિ ભાવઃ । વ્યુચ્છિ-
ન્ન ઇતિ હીનપરિણામત્વાદિતિ ભાવઃ । તુ શબ્દેન પુલાકે વ્યુચ્છિન્નેડપીતિ ગમ્યતે । એકક ઇતિ, શુભતર-
પરિણામત્વાદિતિ ભાવઃ, નિર્વાણમિતિ, મોક્ષં કૃત્સ્નકર્મક્ષયરૂપમિત્યર્થઃ, નિસ્વિલનયામિપ્રેતાર્થત્વાત્, જૈન-
દર્શને ચ ષડ્દર્શનસમૂહમયત્વસ્ય સમ્મતત્વાત્, તથાહિ ઋજુસૂત્રાદિર્ભિન્નયૈઃ જ્ઞાનસુખાદિપરમ્પરા મુક્તિ-
રિષ્યતે, તૈરુત્તરોત્તરવિશુદ્ધપર્યાયમાત્રાભ્યુપગમાત્, ક્ષણવિદ્યમાનત્વેન જ્ઞાનાદીનાં ક્ષણરૂપતાયાસ્તિદ્વેઃ ક્ષણ-
વિદ્યમાનત્વસ્ય ક્ષણતાદાત્મ્યનિયતત્વાત્, ક્ષણસ્વરૂપે તથાદર્શનાત્ । સદ્ગ્રહેણ ત્વાવરણોચ્છિત્યા વ્યક્ત્યં
સુખં મુક્તિરિત્યભ્યુપગમ્યતે, વ્યવહારેણ પ્રયત્નસાધ્યઃ કર્મણાં ક્ષયો મુક્તિરિષ્યતે, દુઃખહેતુનાશોપાયેચ્છા-
વિષયત્વેન પરમપુરુષાર્થત્વાત્ જ્ઞાનાદિપુ દુઃખોપાયનાશહેતુપુ પ્રવૃત્તિર્જાયત એવેતિ । અન્તેડસ્ય ગ્રન્થસ્ય
નિર્વાણપદનિર્દેશેન પર્યન્તમજ્જલમપિ શિષ્યપ્રશિષ્યપરમ્પરયા ગ્રન્થસ્યાસ્યાવિચ્છેદફલકં નિબદ્ધમિતિ સૂચિ-
તમ્ । ગ્રન્થેડસ્મિન્ સર્વે વિષયા ન પૂર્ણતયા દર્શિતાઃ, અપિ તુ લેશત એવેત્યાશયેનાહ દિગિતિ ।
પુલકાદિચારિત્રિનિરૂપણં નિગમયતીતીતિ ॥

સ્થાનદ્વાર.

હોવાથી—“પુલાક અને કષાયકુશીલમાં લબ્ધિસ્થાનો સર્વ જઘન્ય છે. તે બંને એકી-
સાથે અસંખ્યાત સ્થાનોને પામે છે. ત્યાર બાદ પુલાક વ્યુચ્છિન્ન થાય છે. કષાયકુશીલ
તો એકલો અસંખ્યાત સ્થાનોને પામે છે. તે પછી કષાયકુશીલ-પ્રતિસેવનાકુશીલ-બકુશો
એકીસાથે અસંખ્યાત સંયમસ્થાનોને પામે છે. ત્યાર પછી બકુશ વ્યુચ્છિન્ન થાય છે. ત્યાર
બાદ અસંખ્યાત સ્થાનોને પામીને પ્રતિસેવનાકુશીલ વ્યુચ્છિન્ન થાય છે. ત્યાર પછી અસં-
ખ્યાત સ્થાનોને પામીને કષાયકુશીલ વ્યુચ્છિન્ન થાય છે. આના પછી અકષાયસ્થાનોને
નિર્ગ્મ્ય સ્વીકારે છે. તે પછી અસંખ્યાત સ્થાનો પ્રાપ્ત કરી વ્યુચ્છિન્ન થાય છે. આ પછી
ઉર્ધ્વસ્થાનને પામી સ્નાતકે નિર્વાણને પામે છે.”

ત્રિવેચન—પુલાક, બકુશપ્રતિસેવનાકુશીલની અપેક્ષાએ તથાવિધ વિશુદ્ધિનો અભાવ
હોવાથી હીન જ હોય કે થાય. અથવા કષાયકુશીલની અપેક્ષાએ હીન હોય, કેમ કે—અવિ-
શુદ્ધ સંયમસ્થાનવૃત્તિ છે. અથવા તુલ્ય છે, કેમ કે—સમાનસંયમસ્થાનવૃત્તિ છે. અથવા
અધિક થાય, કેમ કે—શુદ્ધતર સંયમસ્થાનવૃત્તિ છે; જેથી પુલાકના અને કષાયકુશીલના
સર્વ જઘન્ય સંયમસ્થાનો છે, માટે અધઃ—નીચેના કહેવાય છે. ‘એકીસાથે અસંખ્યાતા
સ્થાનો પામે છે,’ કેમ કે—તુલ્ય અધ્યવસાય છે, એમ સમજવું. ‘વ્યુચ્છિન્નયતે ।’ હીનપરિણામી
હોવાથી અટકી જાય છે, એમ જાણવું. ‘કષાયકુશીલસ્તુ ।’ અહીં તુ શબ્દથી પુલાક વ્યુચ્છિન્ન
હોવા છતાં ‘એકક’ ઇતિ, એકલો ચડે છે, કેમ કે—શુભતરપરિણામી છે. ‘નિર્વાણમિતિ,’

સમસ્ત કર્મક્ષયરૂપ મોક્ષને પામે છે. (વિવિધ સંયમસ્થાનોમાંથી સૌથી જઘન્ય સંયમ-સ્થાનો પુલાક અને કષાયકુશીલનાં હોય છે. એ બંને તુલ્ય અધ્યવસાયને લીધે અસંખ્યાત સ્થાનો સુધી સાથે જ વધતાં જાય છે. ત્યાર બાદ હીનપરિણામને લઈને પુલાક અટકે છે. તેઓ આગળ વધી શકતાં નથી. આથી કષાયકુશીલ વર્ધમાન પરિણામને લીધે એકલો અસં-ખ્યાત સ્થાનો સુધી ચડ્યે જાય છે. ત્યાર બાદ કષાયકુશીલ, પ્રતિસેવનાકુશીલ અને બકુશ એકીસાથે અસંખ્ય સ્થાનો સુધી આગળ વધે છે. ત્યાર પછી બકુશ અટકે છે. ત્યાર બાદ અસંખ્ય સ્થાનો ચડી પ્રતિસેવનાકુશીલ અટકે છે અને ત્યાર પછી અસંખ્યાત સ્થાનો ચડી કષાયકુશીલ અટકે છે. ત્યાર બાદ અકષાય યાને કેવળ યોગનિમિત્તક સ્થાનો આવે છે. એ પૈકી કેટલાકને પ્રાપ્ત કરવાની તાકાત અને લાયકાત નિર્ગ્રંથમાં છે. તેઓ આવાં અસં-ખ્યાત સ્થાનો સેવી અટકે છે, ત્યાર પછી અબોહ-અંતિમ-અનુત્તર તેમજ અત્યંત વિશુદ્ધ અને સ્થિર એવું સંયમસ્થાન આવે છે. એને સેવીને સ્નાતક નિર્વાણપદને પામે છે. ઉપ-રોક્ત અસંખ્યાત સ્થાનોમાં દરેકમાં પૂર્વ કરતાં પછીના સ્થાનની શુદ્ધિ અનંતગુણી છે. સંયમલબ્ધિ (સંયમસ્થાનપ્રાપ્તિ) અનંતાનંતગુણી હોય છે. સકષાયના અસંખ્યાત સંયમ-સ્થાનો હોય છે. સકષાયને સંકલેશ અને વિશુદ્ધિઓ અવશ્યભાવી છે.)

૦ તે મોક્ષ સમસ્ત નયોના ઇષ્ટ અર્થરૂપ છે. વળી જૈનદર્શનમાં છ દર્શનોની સમૂહમયતા સંમત છે. તે આ પ્રમાણે:-ઋણુસૂત્ર આદિ નયોએ ‘જ્ઞાન-સુખ-આદિ પરં-પરામુક્તિ’ માનેલ છે, કેમ કે-તેઓ ઉત્તર ઉત્તર વિશુદ્ધ પર્યાય માત્રના સ્વીકાર કરના-રાઓ છે. ક્ષણવિદ્યમાનપણાએ જ્ઞાન આદિમાં ક્ષણરૂપતાની સિદ્ધિ છે, કેમ કે-ક્ષણવિદ્ય માનતામાં ક્ષણતાદ્વામ્યનું નિયતપણું છે, કેમ કે-ક્ષણસ્વરૂપમાં તે પ્રકારનું દર્શન છે. સંગ્રહનયથી તો આવરણના ઉચ્છેદથી, વ્યંજનાથી ગમ્ય (અર્થાત્) ‘સુખ’ મુક્તિ છે, એમ સ્વીકાર કરાય છે. વ્યવહારનયથી પ્રયત્નથી સાધ્ય કર્મોનો ક્ષય ‘મુક્તિ,’ એમ મનાય છે. દુઃખના હેતુનાશના ઉપાયની ઇચ્છાના વિષય(ઈષ્ટ)પણાએ પરમ પુરુષાર્થ હોઈ, દુઃખના ઉપાયના નાશના હેતુભૂત જ્ઞાન આદિમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે જ. અંતમાં આ ગ્રંથના નિર્વાણ-પદના નિર્દેશથી પર્યાય મંગલ પણ શિષ્ય-પ્રશિષ્યપરંપરાથી આ ગ્રંથના અવિચ્છેદ કળવાળું બાંધેલું છે, એમ સૂચિત કરેલ છે. આ ગ્રંથમાં સઘળા વિષયો પૂર્ણપણાએ ખતાવેલા નથી પરંતુ લેશથી જ ખતાવેલા છે. આવા આશયથી કહે છે કે-‘દિક્’ ઈતિ. આ તો માત્ર દિશાદર્શન છે. પુલાક આદિ ચારિત્રીઓનું નિરૂપણનું નિગમન કરે છે. ઈતિ.

સમ્યક્ચરણનિરૂપણમપિ નિગમયતિ—

જિજ્ઞાસુનાં યથાશાસ્ત્રં સમ્યક્ચરણમીરિતમ્ ।

સ્વરૂપેણ વિધાનેન સમ્યગ્જ્ઞાનાભિવૃદ્ધયે ॥ સૂત્ર-૨૧ ॥

જિજ્ઞાસુનામિતિ । જૈનતત્ત્વજ્ઞાનામિલાષિણામિત્યર્થઃ, યથાશાસ્ત્રમિતિ, શાસ્ત્રમર્યાદામનુલ્લઙ્ઘ્યેત્યર્થઃ, સમ્યક્ચરણમીરિતમિતિ, ચર્યતે મુમુક્ષુભિરાસેવ્યત ઇતિ ચરણં યદ્વા ચર્યતે પ્રાપ્યતે પરં પારં મ્હોદંધરનેતિ

SECRET

मुनि श्री भद्रंकरविजयजीविरचितो ग्रन्थप्रशस्तिरूपः

ग्रन्थकारपरम्परापरिचयः ॥

शक्रश्रेणीमुकुटमाणभिः स्पृष्टपादारविन्दः,
स्याद्वादीशश्चरमजिनपो वर्धमानः श्रियोढः ।
ज्ञानानन्त्यो यतिततिलतापूर्वबीजं विरागः,
भूयाद्भूत्यै सुकृतिकृतिनां शासनाधीश्वरोऽसौ ॥ १ ॥

तत्पट्टाग्रे हिमरुगिव यो भासते कान्तकान्तिः,
विद्याम्भोधिः प्रथितगणभृत्पञ्चमः संयताक्षः ।
प्रातर्ध्येयस्त्रिदिवपतिवत्सत्सुधर्माश्रितः सः,
हर्षाय स्तात्सहृदयहृदां श्रीसुधर्मेक्षिता वै ॥ २ ॥

जम्बूः कम्बूज्ज्वलतरयशास्तत्सुपट्टाब्जपूषा,
नव्योढाभिर्जितसुभगतास्वर्गरम्भोर्वशीभिः ।
जह्ने स्त्रीभिः सुदृढमनसो यस्य यूनो मनो नो,
वात्याभिर्वो वितरतु यथा मेरुकूटं स सौख्यम् ॥ ३ ॥

तत्पट्टप्राक्शिखरिरवयः श्रीजलम्बूपदेशाद्,
दीक्षां प्राप्ताः प्रभवविभौवो येऽभवन्पान्तु ते वः ।
अर्हन्मूर्त्या कुमततिमिरं सूर्यदीप्त्येव नष्टं,
तत्पट्टेशोऽवस्तु सुमनसो यस्य शश्यम्भैवः सः ॥ ४ ॥

ततो यैशोभद्रगुर्बभूव, तत्पट्टशुद्धाम्बरपुष्पदन्तौ ।
सम्भूतविद्वन्मणिभद्रबाहू, उभावभूतां कुमताब्जराहू ॥ ५ ॥

वेश्यावेश्मन्युषित्वा त्रिभुवनविजयी येन कामो विजिग्ये,
कोशावेश्याकटाक्षप्रस्रमरविशिखानिर्जितस्वान्तयोधः ।
कीर्तिः प्रातस्त्रिलोक्यां नरसुरदनुजैः कीर्त्यते यस्य नित्यं,
भद्रं स स्थूलभैद्रो दिशतु मतिमतां पट्टरत्नं तयोर्यः ॥ ६ ॥

श्रीमन्महागिरिसुहृस्तिर्गुरु अभूतां, तत्पट्टभालतिलकौ च सुहृस्तिशिष्यौ ।
श्रीसुंस्थितो विबुधसुप्रतिबुद्ध एतौ, जातौ च कौटिकगणः समभूततोऽसौ ॥ ७ ॥

क्रियास्वखिन्नोऽभवदिन्द्रदिर्भैः, ततोऽभवच्च व्रतिदिन्नसूरिः ।

गम्भीरवक्षा गिरिवत्सुधीरः, ततोऽभवत्सिंहैर्गिरिः सुवीरः ॥ ८ ॥

वज्रस्वामी वृजिनशिखरिध्वंसवज्रोपमानः,

बाल्येऽपाठीन्मतिमुरगुरुर्योऽखिलैकादशाङ्गीम् ।

विद्याधीशः समजनि यतो वज्रशाखा प्रभाढया,

विश्वं पायाद्भववनदवात्सैष तत्पट्टराजः ॥ ९ ॥

श्रीवज्रैसेनो विजिताक्षसेनः, तत्पट्टपूर्वद्विरविर्भव ।

तत्पट्टरत्नो गुरुचन्द्रसूरिः, ततोऽभवच्चान्द्रकुलस्य मूलम् ॥ १० ॥

सामन्तभैद्रः कृतभव्यभद्रः, ततोऽजनि स्वागमपारद्वया ।

विद्याक्रियासत्त्वकृपासमुद्रः, निरस्ततन्द्रो नतभूरिस्वरिः ॥ ११ ॥

श्रीवृद्धैदेवोऽजनि सूरिवर्यः, तत्पट्टपूर्वाचलचित्रभानुः ।

साधुक्रियाकर्मठताप्रतीतः, ज्ञानप्रमोदप्रतिपूर्णचेताः ॥ १२ ॥

श्रीप्रद्योतनैस्सूरिराट् समभवत् तत्पट्टपुण्ड्रायितो,

देवीभिर्विजयादिभिश्चतसृभिः संसेव्यपादद्वयः ।

यः शान्तिस्तवगुम्फतः समहरन्मारिं दयामेदुरः,

तत्पट्टाभरणं सुखं दिशतु वः श्रीमानदेवैः कृती ॥ १३ ॥

अद्वैतव्रतिमानतुङ्गैर्विबुधः सिद्धान्तपारङ्गतः,

श्रीभक्तामरकाव्यचारुरचनाचातुर्यचञ्चुः सुचित् ।

तत्पट्टामलहारनायकमणि-स्तन्याद्रमां धीमतां,

विद्यावित्तमहीप्रतीतमहिमाऽर्हच्छासनाभ्यर्च्यमा ॥ १४ ॥

यो नागपूर्वा नमिनाथविम्बं, संप्रत्यतिष्ठत्सुरमहत्त्वपूर्णम् ।

श्रीवीरसूरिः समभूततः सः, तत्पट्टशेपोरगवासुदेवः ॥ १५ ॥

तत्पट्टे जयदेवसूरिरभव-च्चारित्रपावित्र्यभृद्,

देवानैन्दगुरुस्ततः समजनि त्राता पतत्प्राणिनाम् ।

विद्वान् विक्रमैस्सूरिराट् गणपतिर्निग्रन्थ आसीत्ततः,

योगिश्रीनरसिंहसूरिवृषभो जज्ञेऽथ विज्ञेश्वरः ॥ १६ ॥

श्रीनागहृदतीर्थरक्षणकृते नगनाटजेता क्षणात्,

तत्पट्टेशसमुद्रैस्सूरिनृपतिः सञ्ज्ञाततत्त्वोऽभवत् ।

सञ्जातो हरिभद्रसूरिसवयाः श्रीमानन्देवस्ततः,
 आसीच्छ्रीविबुधैर्प्रभो यतिपतिः प्राज्ञप्रकाण्डस्ततः ॥ १७ ॥
 भव्यानन्ददसूरितल्लज्जयानन्दस्ततो जातवान्,
 भक्ताम्भोजरवी रविप्रभैर्गुरुः संख्यावतामग्रणीः ।
 सूरेशोऽजनि शुद्धकीर्तिकयेशोदेवो बभूवस्ततः,
 पद्मन्मनस्मयहृत्ततः समजनि प्रद्युम्नैस्सूरेश्वरः ॥ १८ ॥
 येनाकार्युपधानवाच्यरुचिरग्रन्थो मुदे ज्ञानिनां,
 उत्पेदे स ततस्तपोधोनवरः श्रीमानन्देवः प्रभुः ।
 जज्ञे श्रीविमलादिचैन्द्रसुगुरुः सत्स्वर्णसिद्धिस्ततः,
 जेता गोपगिरीशकोविदमणेर्वादाङ्गणे शास्त्रवित् ॥ १९ ॥
 वेदाङ्गाङ्गमिते समं सुमनुजैः श्रीवैक्रमाब्दे गते,
 श्रीलोद्योतनैस्सूरिराट् प्रविहरन् पूर्वावनीतः सुधीः ।
 आगात्सोऽर्बुदमुख्यशैलसविधे टेलीवटद्रोरधः,
 लग्नेऽच्छे स्वपदेऽष्टसूरिवृषभान् प्रातिष्ठिपत्पावनः ॥ २० ॥
 सन्मौक्तिकाच्छो वटसंज्ञगच्छः, ततो जगत्यां सुगुणैकगुच्छः ।
 अपप्रथद्व्याप्ततमोऽपहारी, यथाऽन्तरिक्षे सवितुः प्रकाशः ॥ २१ ॥
 श्रीसैर्वदेवो नतसर्वदेवः, प्रशस्यशिष्यैः कृतपादसेवः ।
 प्रख्यातकीर्तिः प्रथमोऽत्र सूरिः, जज्ञेऽथ तत्पट्टसरःसरोजम् ॥ २२ ॥
 रूपश्रीविरुदं प्रजेशसविधात्प्राप्तं स्ववैदुष्यतः,
 येन श्रीयुतदेवैस्सूरिनृपतिर्जातः स विज्ञस्ततः ।
 तत्पट्टेऽजनि सूरिशेखरवरः श्रीसैर्वदेवः पुनः,
 सद्विद्याललनाविलाससदनं चारित्रचूडामणिः ॥ २३ ॥
 ततो यशोभैद्रकनेमिचन्द्रौ तत्पट्टभद्रासनमुख्यराजौ ।
 जातौ मुनी संयमशौर्यभाजौ, द्वौ कोविदौ सूरिवरौ सतीर्थ्यौ ॥ २४ ॥
 अतात्यजीद् यो विकृतीः समग्राः, अपात्सदा काञ्चिकनीरमेकम् ।
 सोऽभूत्ततः श्रीमुनिचैन्द्रसूरिः तत्पट्टशाली शमवीचिमाली ॥ २५ ॥
 आचार्यवर्याजितैर्देववादि-श्रीदेवसूरिप्रमुखा अभूवन् ।
 प्राज्ञा विनेया विनयप्रगम्याः, शिष्येषु धुर्या मुनिचन्द्रसूरेः ॥ २६ ॥

तत्रादिमाच्छ्रीजयसिंहसूरिः, कुशाग्रबुद्ध्या जितदेवसूरिः ।

जज्ञे मुनीशः कविचक्रवर्ती, दिगन्तरालप्रथितातिकीर्तिः ॥ २७ ॥

सोमप्रभाचार्यवरः शतार्थी, पूर्वो द्वितीयो मणिरत्नसूरिः ।

उभौ च तस्याभवतां विनेयौ, प्रतीक्ष्यपादौ जितवादिवादौ ॥ २८ ॥

सानुग्रहप्रचरणप्रथितोदयो यः, स्वःसानुमानिव वभौ मणिरत्नपट्टे ।

चारित्ररत्नस्रनिमान् गुणधातुपूर्णः, कल्याणराजिजटिलः सुरसेव्यपादः ॥ २९ ॥

श्रीमज्जगच्चन्द्रमुनीन्द्रमुख्यः, तत्त्वज्ञराट् चान्द्रकुलाब्धिचन्द्रः ।

चन्द्रातिसौम्याकृतिकस्तपस्वी, स सूरिवर्यस्तनुताच्छिवं वः ॥ ३० ॥ युग्मम् ॥

सुदुस्तपा धीरवरेण याव-ज्जीवं मुदा येन तपस्विना सः ।

आचाम्लरम्या विदधे तपस्या, प्रशंसनीयो न कथं सुधीभिः ॥ ३१ ॥

यो द्वादशाब्दे विगते सुराज्ञः, श्रीराणकात्सत्तमजैत्रसिंहात् ।

आघाटसंज्ञे नगरेऽभिरामे, प्रापत्सुरम्यं बिरुदं तपेति ॥ ३२ ॥

बाणाष्टवक्षोरुहचन्द्रसङ्ख्ये, वर्षे सुधान्यादिकसन्निकर्षे ।

विस्तीर्णतेजा भुवि पप्रथेऽयं, तपेति गच्छः सुखदस्ततोऽच्छः ॥ ३३ ॥

सदालिजुष्टः सुमनोऽतिरम्यः, फलेग्रहिः शिष्यलतावितानः ।

पर्वाधिशाली सुरगच्छवत्सः, तपेति गच्छः स्म चकास्ति नित्यम् ॥ ३४ ॥

अनन्यसाधारणचिच्चरित्रः, शैथिल्यमुक्तश्रणप्रवृत्तौ ।

यस्य द्वितीया वटगच्छसंज्ञा, बिभर्ति केषां न स पूज्यभावम् ॥ ३५ ॥

स्फारस्फुरत्संवरवीचिराजि-र्मर्यादितो भव्यरमानिमित्तम् ।

अस्ताधमूलो मुनिरत्नपूर्णः, शशद्वयभात्सागरवत्स गच्छः ॥ ३६ ॥

देवेन्द्रसूरिविजयादिमचन्द्रसूरी, शिष्योत्तमौ कुमतसन्तमसांशुमन्तौ ।

विद्याविशारदवरौ श्रमणौ समास्तां, तत्पट्टनाकवडवातनयौ मुनीन्द्रौ ॥ ३७ ॥

विद्यानन्दगणिर्विचक्षणमणिर्देवेन्द्रसूरीशितुः,

पूर्वोऽन्यो मुनिधर्मघोषगणपो ह्येतौ विनेयावुभौ ।

सेनान्यौ जिनशासनक्षितिपतेः पुण्याङ्गिबाहुपमौ,

जातो तत्पदमौलिमणिभृत्-श्रीधर्मघोषः क्षमी ॥ ३८ ॥

समुद्राधिष्ठाता जलनिधितरङ्गावलिमिषात्,

दुर्बोके रत्नादीननिमिषवरो यस्य सविधे ।

स्वपक्षान्यस्त्रीभिः प्रवचनवचोभञ्जनकृते,
 गले केशव्यूहः कुमतिभिरकारि स्ववलतः ॥ ३९ ॥
 तदा विद्याद्रङ्गे विदितकपटो यो मुनिवरो,
 भृशं तस्तम्भैतास्तदनु सदयः सङ्ख्यवचनात् ।
 वधूनां निर्वन्धाल्लघु सममुचच्चातिशयभृत्,
 समग्रन्थीच्छ्रव्या जयवृषभसंज्ञादिकविताः ॥ ४० ॥
 भिषज्यते कर्मरुजापहारे, सम्राज्यते सूरिसमूहमध्ये ।
 धर्मोपदेशे जलमुच्यते यः, ओजायते पण्डितमण्डलेषु ॥ ४१ ॥
 कश्चिद्योगिशठोऽवसद्वरनरे द्रङ्गे विशालाभिधे,
 साधून्भाषयते स्म सौववलतो जैनान्समभ्यागतान् ।
 भूम्यां संविहरन्हरन्कलितमः कुर्वञ्जनस्योद्धृतिं,
 श्रीसूरीश्वरधर्मघोषविबुधस्तत्राजगामैकदा ॥ ४२ ॥
 ईर्ष्याज्वालाज्वलितहृदयोऽहङ्कृतिध्वस्तबुद्धिः,
 ज्ञात्वा योगी प्रति मुनिवरान् भाषनायाददर्शत् ।
 भीष्मान्दन्तान्क्रकचविषमान्दर्शयित्वा कफोर्णि,
 जग्मुर्भीताः स्वगुरुसविधे साधवः प्रोचुराशु ॥ ४३ ॥
 प्रावोचद्गुरुराट् मुनींस्ततदयो मा भैष्ट यूयं मनाग्,
 युष्मद्रक्षणदक्षशक्तिसमितो वेवेञ्चि यावत्तदा ।
 श्रुत्वा भीतिकरान्वहिश्च वसतेह्रींकून्दुराहिस्सरान्,
 नानोपद्रवभीतसाधुनिकरो द्राक्कान्दिशीकोऽभवत् ॥ ४४ ॥
 ज्ञात्वा यावदिमां प्रवृत्तिमृषिराट्-श्रीधर्मघोषो गुरुः,
 प्राक्सञ्जीकृतकुम्भके निजकरं दत्त्वा पटाच्छादिते ।
 निर्भीकः प्रजजाप तावदुदिता सर्वाङ्गगामिव्यथा,
 धूर्ते योगिनि सेवकानथ तदा योगी जगाद त्रिये ॥ ४५ ॥
 योगी स्वीयं विलसितमिदं व्याकुलो द्रागहार्षित्,
 गत्वाऽऽक्रन्दन् श्रमणवसती वक्त्रदत्ताङ्गुलिः सः ।
 भ्रान्त्याऽवोचद् यदिह विहितं क्षम्यतां सर्वमेतत्,
 कुर्वे नातः प्रति मुनिवरान् क्लेशकृन्नीचकृत्यम् ॥ ४६ ॥

लीनं व्याधात्तं गुरुधर्मघोषः, स्वकीयपादाम्बुजयोस्तदानीम्,
ततः प्रवृद्धिर्जिनशासनस्य, कामं वभूवाघविनाशनस्य ॥ ४७ ॥
यत्राखिलादिप्रवरस्तुतीर्यः, प्रादीद्वभत्काव्यकलाविदग्धः ।
सोमप्रभार्चार्थवरो वभूवान्, तत्पादसेवानलिनीद्विरेफः ॥ ४८ ॥
आसीत्सूरिवरेण्य सोमतिर्लोकस्तत्पट्टलक्ष्मीधरः,
सत्संवेगतरङ्गसङ्गविशदीभूतक्रियाज्ञानभृत् ।
यस्याद्यो गणिचन्द्रशेखरतपस्व्यन्यो जयानन्दकः,
प्रान्त्यः श्रीगुरुदेवसुन्दरवरः शिष्यत्रयी प्राजनि ॥ ४९ ॥
श्रीसूरीश्वरदेवसुन्दरेशमी प्राभ्यस्तयोगोऽभवत्,
सम्प्राप्ताखिलयन्त्रतन्त्रविभवः तत्पट्टोचिष्पतिः ।
नृव्यालानलसर्वसाध्वसहरो नैमित्तिकेष्वग्रणीः,
हर्ता स्थावरजङ्गमाखिलविषयाचर्यो नृपामात्यकैः ॥ ५० ॥
यः पञ्चभिः पण्डितशिष्यमुख्यैः, शिलीमुखैः काम इव व्यभातैः ।
ज्ञानादिमः सागरसूरिराद्यः, आसीत्कृतावश्यककावचूरिः ॥ ५१ ॥
विश्वश्रीधरपुस्तकादिरचना-सौन्दर्यनैपुण्यभाग्,
सूरिश्रीकुलमण्डनाह्वगुरुराट् जज्ञे द्वितीयस्ततः ।
आसीच्छ्रीगुणरत्नसूरिमृगपो वैराग्यरङ्गाश्रितः,
श्रीवैयाकरणाग्रणीर्गणिगणे वर्धस्तृतीयस्ततः ॥ ५२ ॥
आचार्याग्रिमसोमसुन्दरगणिर्जातश्चतुर्थस्ततः,
दृष्ट्वा केचन निन्दका मुनिपतेर्यस्य क्रियापात्रताम् ।
तद्वाताय सहस्रमानवगणं पाखण्डिनो मानुषाः,
प्रेषुः श्रीगुरुवश्च यत्र शयितास्तत्रागतोऽयं गणः ॥ ५३ ॥
रात्रौ चन्द्रमसः प्रकाशपतने धर्मध्वजेनादितः,
पार्श्वं सद्विधिना प्रमार्ज्य गुरुराट् प्रोद्वर्तयन्वीक्षितः ।
तेनोचे लघुजन्तुरक्षणकरो वध्यः कथं पापकै-
रस्माभिः खलु निन्द्यवृत्तिनिपुणैः कारुण्यवारांनिधिः ॥ ५४ ॥
ततो गणोऽयं गुरुपादनम्रः, अस्मान्क्षमस्वेति जगाद सूरिम् ।
गतो गणः स स्वयद्वं क्षमित्वा, तत्र प्रभावः प्रससार सूरैः ॥ ५५ ॥

श्रीसाधुरत्नगणपोऽजनि पञ्चमोऽत्र, श्रीसोमसुन्दरगणिः समसाधुमध्ये ।

कल्याणिकामिधसुकाव्यविधानदक्षः, तत्पट्टशेषभुजगाग्रमणिर्वभूव ॥५६॥

सिंहासनाशोकसरोवरार्थ-भ्रमाब्जभेरीमुरजादिनव्यैः ।

त्रिंशत्सुवन्धै रमणीयभागां, चित्राक्षरद्वयक्षरपञ्चवर्गाम् ॥ ५७ ॥

तां त्रिदशतरङ्गिणी-नामधेयां सुपत्रिकाम् ।

योऽष्टोत्तरशतैर्हस्तैर्दीर्घा प्रैषीद्गुरुं प्रति ॥ ५८ ॥ युग्मम् ॥

कालीवाग्र विरुदं दधद्गुरुवरो यो दक्षिणे राष्ट्रके,

बाल्ये श्लोकसहस्रकं नवनवं कण्ठे चकारानिशम् ।

स्तोत्रं संतिकरं नृणां सुखकरं प्रादीदभत्सुन्दरं,

आसीच्छ्रीमुनिसुन्दरौभिधगुरुस्तत्पट्टधौरेयकः ॥ ५९ ॥

श्रीरत्नशेखरविशारदवर्षधुर्यः, सूर्यशशेखरसमो नयमङ्गविज्ञः ।

श्राद्धप्रतिक्रमणसूत्रसुवृत्तिकर्त्ता, तत्पट्टशेखरवरः समभूततोऽसौ ॥ ६० ॥

श्रीलक्ष्मीसौगरः सूरिर्जज्ञे तत्पट्टमण्डनः ।

अभूच्छ्रीसुमतिः सौधुः तत्पट्टाब्धिविधूपमः ॥ ६१ ॥

दाक्षिण्यदाक्ष्यमुनितादिगुणालिपुष्टाः, तत्पट्टचैत्यशिखराग्रसुवर्णकुम्भाः ।

ये जैनशासननभःकिरणेशितारः, दीक्षां ददुर्हरगिरिप्रमुखर्पिणाम् ॥ ६२ ॥

स्वाचारमार्गं मुमुचुर्न धन्याः, ये ते वसन्तः श्लथसाधुमध्ये ।

गच्छप्रभूतप्रभुताविशिष्टाः, हेमादिमाः श्रीचिमलौ अभूवन् ॥ ६३ ॥ युग्मम् ॥

आनन्दसूरिर्विमलान्तिमोऽभूत्, तत्पट्टदीव्यन्मणिहारनाथः ।

समुद्धरन् साधुपथं श्लथं यः, तपस्विनिर्ग्रन्थसमाजराजः ॥ ६४ ॥

प्रभावयञ्जनमिदं सुशासनं, रामर्थयन्नागमतच्चगूढताम् ।

प्रचारयन्देशनया स्वधर्मकं, प्रवर्धयन्निश्चतले यशोलताम् ॥ ६५ ॥ युग्मम् ॥

तत्पट्टभद्रासनराजतेजाः, आप्तोक्तिवेत्ता जयिदानंस्तरिः ।

हतप्रमादो जितवादिवादो, महाग्रंतापी समभून्मुनीन्द्रः ॥ ६६ ॥ युग्मम् ॥

वैराग्यरत्नप्रभवावनीभृद्, वैदग्ध्यचूतस्य वसन्तमासः ।

सौभाग्यसौजन्यविहारभूमिः, क्रियाङ्गनाक्रीडनकान्तकुञ्जः ॥ ६७ ॥

तत्पट्टपद्माकरराजहंसः, कुणाक्षिकाज्ञानतमिस्रहंसः ।

कारुण्यसिन्धुः शमराजसौधः, श्रीहीरसूरिर्नैतद्विरासीत् ॥ ६८ ॥ युग्मम् ॥

स्याद्वादसिद्धान्तमवाध्यमेनं, प्रमाणयन्युक्तिततिप्रयुक्तम् ।

समन्वयन्भिन्नमतानि विद्वान्, स्वकीयसिद्धान्तमुचारुदृष्ट्या ॥ ६९ ॥

मध्येसमं भाति यदीयवाणी, पानीयवत्कर्ममलं हरन्ती ।

औदात्त्यगाम्भीर्यमयी सुचार्वी, माधुर्यधूर्या शुचितां वहन्ती ॥ ७० ॥

हिंसापराङ्म्रीमदकव्वरादीन्, नृपाननेकान्यवृत्तेषु द्रुख्यान ।

दयामयास्तान्निदधञ्जगत्यां, व्याख्यानधाराधरधारया यः ॥ ७१ ॥

श्रीसेनसूरिप्रमुखैः स्वशिष्यैः, विद्याश्रतप्तः समुपेयिवद्भिः ।

वज्रीव देवैः समुपास्यमानः, जगद्गुरुर्जङ्गमकल्पशास्त्री ॥ ७२ ॥

समागतान्वादगजान्सुसज्जान्, वादस्थले सिंह इवाधिगर्जन ।

स हीरसूरिर्जिनशासनस्य, पुस्फोर जित्वा विजयध्वजं तान् ॥ ७३ ॥

श्रीसेनैःसूरिः शमिसेनताभाक्, तत्पट्टचूडामणिताधरोऽभूत् ।

वादे विजेता वदवादिबृन्दम्, श्रीजैनसच्छासनदण्डनाथः ॥ ७४ ॥

रूपेण कामतुल्यो यो, वृत्त्या कामविनाशनः ।

स जीयात्सेनसूरीशः, पादाभ्यां लोकपावनः ॥ ७५ ॥

यस्मै जहाङ्गिरनृपेण सगौरवेण, सन्मण्डपाचलचये बिरुदं प्रदत्तम् ।

दीव्यञ्जहाङ्गिरमहासुतपेति सोऽभूत्, तत्पट्टहाटकघटो गणिदेवैःसूरिः ॥ ७६ ॥

तत्पट्टसूरोऽजनि सिंहैःसूरिः, दुर्वादिदन्तावलसिंहरूपः ।

तदन्तिषत्सत्यगैर्गणिर्वभूव, क्रियाप्रियाश्लेषसुखोपमोक्ता ॥ ७७ ॥

न्यायाचार्ययशःसतीर्थ्यविनयोपाध्यायसाहाय्यतः,

शैथिल्यं स्वगणे समीक्ष्य विदधौ कर्मः क्रियोद्धारकम् ।

सत्यं नाम चकार सत्यमिति यः स्वीयं तपस्वी ततः,

गच्छं स्वच्छममुं तपेति विदध-ञ्जीयात्स सत्यश्चिरम् ॥ ७८ ॥

तच्छिष्यकर्पूरगैर्गणिस्ततोऽभूत्, क्रियैककर्पूरसुगन्धपूर्णः ।

क्षमागणीशैः समभूततः सः, तदीयशिष्ये वरतां दधातः ॥ ७९ ॥

प्रतिष्ठिता सप्तशती च येन, तीर्थङ्करस्य प्रतिमा मनोज्ञा ।

तत्पादवासी जिननैःमकोऽभूत्, षड्जीवरक्षाकरणप्रवीणः ॥ ८० ॥ युग्मम् ॥

श्रीमानभूदुत्तमनामधेयः, तच्छिष्यवर्यो गणिषूतमोऽसौ ।

पन्न्यासपद्माख्यैर्जयो गणीशः, ततोऽभवद् गौर्जरकाव्यकारी ॥ ८१ ॥

प्रबद्रहेति प्रथितोरुकीर्त्तिः, वर्तानपूर्या सह दुण्डकैर्यः ।

कुर्वन्निवादं विजयं तदापत्, क्रियाभिकाङ्क्षी सततं विहारी ॥८२॥ युग्मम् ॥
तच्छिष्य आसीद्गणिरूपनामा, ततोऽभवत्कीर्त्तिर्गणिः सुकीर्त्तिः ।

पन्न्यासकस्तूरगणिस्ततोऽभूत्, विभ्रत्क्रियाचिन्मृगनाभिगन्धम् ॥८३॥
सप्तर्षिभिर्गणिर्मणिः प्रयुतो यथाभ्रं, दीव्यत्तपाः सदमृतादिविनेयवैर्यैः ।

तत्पट्टमौलिमुकुटोऽप्रतिवद्धचारी, संवेगरङ्गकलितः शमितेन्द्रियोऽभूत् ॥८४॥
अद्यापि वर्वर्ति तदीयशिष्यः श्रीसिद्धिस्वरिः स्वपरागमज्ञः ।

घोरां तपस्यां तपति स्म वृद्धः, विनेयवैर्यैः परिषेव्यमाणः ॥ ८५ ॥
ततोऽभवद्बुद्धिर्गणिर्मनीषी, विलोक्य शास्त्रे प्रतिमाविधानम् ।

विहाय यो दुण्डककापथं सः, जग्राह संवेगपथं विधिज्ञम् ॥ ८६ ॥

चञ्चत्पञ्चनदे पराक्रमपदे राजन्यवंशेऽवशे,
रूपाम्बाजठरे गणेशभवने ग्रामे लहेराभिधे ।

व्यङ्गाष्टाब्जमितेऽब्दके जनिर्भूद्येषां शुभे वैक्रमे,
हिंसोच्छित्तिकृतेऽत्र भारततले सद्धर्मरक्षाकृते ॥ ८७ ॥

व्योमाब्जाङ्कविभावरीपतिमिते संवत्सरे वैक्रमे,
दीक्षां दुण्डकवर्त्मनः प्रजगृहुर्वैरङ्गिका ये मुदा ।

पश्चाच्छास्त्रविलोकनाध्ययनतः टीकानिरुक्तयुक्तितः,
वन्द्येति प्रतिमा जिनस्य शिवदा ज्ञातं च यैर्व्याकृतेः ॥ ८८ ॥

सत्यान्वेपणचञ्चुभिः प्रति मुनीन्प्रोक्तं तदन्यांश्च यैः,
केचित्सत्प्रविधार्य तन्मुनिवराः सत्यार्थसङ्ग्राहकाः ।

आवद्धास्यपटाः बुधा निरगमन् सत्यप्रचाराय वै,
शास्त्रोक्तः प्रतिमानमस्कृतिविधिः सर्वत्र तैर्वोपितः ॥ ८९ ॥

मूर्त्यर्चाप्रवणान्व्यधुर्गृहिजनान्कैवल्यकाङ्क्षावतः,
धर्मार्थं जिनभक्तये प्रतिपुरं कण्ठं सहन्ते स्म ये ।

आजगुर्गुर्वुद्धिसाधुसविधे संवेगरङ्गोज्ज्वलाः,
सत्संवेगपथस्य ते प्रजगृहुर्दीक्षां तदानीं विधेः ॥ ९० ॥

अहम्मदावादमहानगर्या, आनन्दरोमाश्रितपूर्जनायाम् ।

आनन्दैर्पूर्वा विजयान्तिमास्ते, प्रापग्रथन्भूमितले महान्तः ॥९१॥

येभ्यः स्वरिपदं ददौ प्रमदतः सम्भूय सङ्घोऽखिलः,
 विद्वद्भ्यो रुचिरे महोत्सववरे श्रीपादलिप्ते पुरे ।
 पाञ्चालोद्धृतिकारिणोऽजनिषत श्रीजैनसैद्धान्तिकाः,
 न्यायाम्भोनिधिस्ररिवर्यविजयानन्दाभिधानाश्च ते ॥ ९२ ॥
 विद्याभृङ्गीललनसदनं शासनप्रेमकन्दः,
 जैनाजैनोपकृतिविकसच्चारुकाङ्क्षामरन्दः ।
 श्रीसूरीशश्वरणकरणव्यग्रताकर्णिकावान्,
 प्रादुर्भूतः कमलविजयैस्तत्पुष्टाम्बुजातः ॥ ९३ ॥
 ईलाख्यदुर्गोपरि शान्तिचैत्यं, भवार्त्तभव्याङ्गिकृतातिशैत्यम् ।
 जीर्णं समीक्ष्योद्धरति स्म रुच्यं, जिनेशभक्तः कमलाख्यस्ररिः ॥ ९४ ॥
 पापद्धिर्हिंसादिपराक्वरेषान्, नैकास्तदन्यान्पुरुषान्मृशंसान् ।
 जीमूतगम्भीरवचःप्रवाहात्, प्राबोधयच्छ्रीकमलाहस्ररिः ॥ ९५ ॥
 पन्न्यासदानमुनिलब्धिसुधीवरेण्यौ, पट्टे स्वके कमलस्ररिवरो न्यधातौ ।
 सङ्काग्रहात्स्वपदयोग्यतया महर्षिः, छायापुरौ महपुरःसरतः प्रमौदात् ॥ ९६ ॥
 महाव्रती भूतिततिप्रतीतः, शिवान्वितो दग्धमनोजराजः ।
 श्रीलब्धिस्ररिः समभूद्वर्णेन्द्रः तदीयपट्टाचलराङ्गिरीशः ॥ ९७ ॥
 तर्के सूक्ष्मे धिषणधिषणा पोस्फुरीति प्रतीक्षणा,
 येषां कृत्स्नागमगनयने लक्षणे दक्षशिक्षा ।
 जैनाजैनप्रवचनवचःपाटवं पूर्णताभाग्,
 ज्योतिःशास्त्रे वरनिपुणता कोविदैरप्यगम्ये ॥ ९८ ॥
 श्रव्यं काव्यं प्रसृमरगुणं चारुसन्दर्भगर्भं,
 श्रुत्वा लोकैः कविकुलकिरीटेत्युपाधिः प्रदत्तः ।
 येभ्यः पूज्यक्रमणकमला लब्धिस्ररीशितारः,
 ते पायासुर्भविककृषिकान्देशनावारिदानात् ॥ ९९ ॥
 मूलत्राणप्रदेशे दुरधिगमतमे कष्टकोटिं सहित्वा,
 प्राणिप्रत्राणमय्या मधुमधुरगिरा देशनागाङ्गनीरम् ।
 भुञ्जानान् सन्निहत्य द्विजपशुसमजं काश्यपं हिंस्रलोकान्,
 चक्रुस्तान्पाययित्वा पलघसिरहितान् लब्धिस्ररीश्वरास्ते ॥ १०० ॥

श्रीलब्धिसूरिवटपद्रपूर्या, जित्वा मुकुन्दाश्रमवादिवर्यम् ।

वादाक्षवाटे जिनशासनेऽस्मिन्, जेतैतिकीर्तिं विभराञ्चकार ॥ १०१ ॥

तत्त्वन्यायसुमावलीविलसितं स्याद्वादकुञ्जाश्रितं,

भङ्गीवल्लिनयागराजिजटिलं न्यायप्रकाशाख्यया ।

गुञ्जल्लक्षणभृङ्गसङ्गघटितं जात्याङ्कितं व्याख्यया,

तत्त्वन्यायविभाकरोपवनकं, सच्छब्दलालित्यभृत् ॥ १०२ ॥

नव्यप्राच्यसुनीतिरीतिसरणिं प्रालम्ब्य विद्यावता,

यद्येनाऽरचि मालिकेन महता कारुण्यपुण्याब्धिना ।

तत्त्वाकाङ्क्षिविलासिखेलनकृते व्याख्यानवाचस्पतिः,

जीयाद्भूमितले स निर्मलयशाः श्रीलब्धिसूरीश्वरः ॥ १०३ ॥ युग्मम् ॥

वर्षे व्यङ्कनवौषधीपतिमिते तीर्थे वरे स्तम्भने,

तत्त्वन्यायविभाकरं सुललितं ग्रन्थं समारब्धवान् ।

ईलादुर्गापुरे समाप्तिमकरोत् तस्यैकसत्पद्धतेः,

सद्गुह्यार्थकमूलसूत्ररचनात् श्रीलब्धिसूरीश्वरः ॥ १०४ ॥

बाणाङ्गाङ्कमृगाङ्कवत्सरमिते श्रीवैक्रमे तत्र वै,

व्याख्यामारभते स्म तस्य महतीं न्यायप्रकाशाभिधाम् ।

गुर्वर्था फलवर्धिनामनगरे व्याख्यां समापत्सुधीः,

सप्ताङ्गाङ्कसुधामरीचिशरदि श्रीलब्धिसूरीश्वरः ॥ १०५ ॥

तच्छिष्यो भुवनादिनामविजयो-पाध्यायमुख्योऽभवत्,

तच्छिष्येण मया प्रशस्तिशतकं भद्रङ्करेणारचि ।

योऽत्राज्ञानवशात्प्रविस्मृतिवशाद् दुष्टप्रयोगः कृतः,

तं संशोध्य विवेकहंसविदुरैर्वाच्यं हि तद्धीधनैः ॥ १०६ ॥

મુનિ શ્રી ભદ્રંકરવિજય . (હાલ આચાર્ય શ્રી વિજયભદ્રંકરસૂરિ) વિરચિત
ત્રંથપ્રશસ્તિરૂપ ત્રંથકારપરંપરાપરિચય.

ઈન્દ્રોની શ્રેણીઓના મુકૂટના મણિઓથી પૂજિત ચરણકમલવાળા, અનંતજ્ઞાનસંપન્ન, સાધુપરંપરારૂપી લતાના આઘબીજરૂપ, વીતરાગ, સ્યાદ્વાદીઓના ઈશ્વર, ચરમ તીર્થંકર-પ્રાતિહાર્ય આદિ લક્ષ્મીથી લલિત, શાસનના અધિપતિ આ વર્ધમાનસ્વામી, પુણ્યશાળી અને પુદ્ગિશાળીઓના આબાદી માટે થાઓ ! (૧)

તે વર્ધમાનસ્વામીના પદરૂપી ગગનમાં અલૌકિક તેજવાળા ચંદ્રની માફક જે શોભે છે, તે પાંચમા પ્રસિદ્ધ ગણધર, છતેન્દ્રિય, વિદ્યાસાગર, પ્રાતઃસ્મરણીય, શકેન્દ્ર જેમ સુધર્મા-સભાશ્રિત છે, તેમ સમ્યગ્ધર્મથી આશ્રિત શ્રી સુધર્માસ્વામી સજ્જનોના હૃદયોના હર્ષ માટે થાઓ ! (૨)

તે સુધર્માસ્વામીના પાટરૂપી કમલના વિકાસમાં સૂર્યસમાન, સૌભાગ્યથી સ્વર્ગની રણા-ભિર્વંશીને છતનારી, નવપરિણીત શ્રેષ્ઠ નારીઓથી, જેમ પ્રચંડ પવનના સમૂહથી મેરુ-શિખર ચલિત કરાતું નથી, તેમ મુદ્દલ મનવાળા જે યુવાનનું મન હરાયું નથી, તે શંખસમ સ્વેતતમ યશકીર્તિવાળા 'જંખૂસ્વામીજી' કલ્યાણનું દાન કરો ! (૩)

તે શ્રી જંખૂસ્વામીના પાટરૂપી પૂર્વાચલમાં સૂર્યસમાન, શ્રીમાન્ જંખૂસ્વામીના ઉપદેશથી દીક્ષાને પામેલા, 'શ્રી પ્રભવસ્વામીજી' તમારું રક્ષણ કરો ! જેમ સૂર્યની દીપ્તિથી તિમિર નષ્ટ થાય છે, તેમ શાંતિનાથ ભગવાનની ભૂતિથી કુમતનું (આંતરિક) તિમિર નષ્ટ થયું, તે પ્રભવસ્વામીના પદના ઈશ, તે સુમના 'શશ્યંભવસૂરિ' રક્ષણ કરે ! (૪)

ત્યાર બાદ શશ્યંભવસૂરિજીના પદધર 'યશોભદ્રસૂરિ' થયા. તે યશોભદ્રસૂરિજીના પાટરૂપી શુદ્ધ આકાશમાં સૂર્ય અને ચન્દ્રરૂપ 'શ્રી સંભૂતવિજય' અને પંડિતશિરોમણિ 'ભદ્ર-બાહુસ્વામીજી,' તે કુમતરૂપ ચંદ્ર પ્રત્યે રાહુસમાન થયા હતા. (૫)

જેણે વેશ્યાની ચિત્રશાળામાં ચોમાસું રહીને ત્રિભુવનવિજેતા કામરૂપી મોહરાજ છતી લીધો, કેશા નામક વેશ્યાના કટાક્ષરૂપી ફેલાતા બાણોથી જેનો મનરૂપી ચોદો છતાયો નથી, જેમની હંમેશાં સવારમાં ત્રણ લોકમાં નર-સુર-અસુરોથી કીર્તિગાથા ગવાય છે અને જે સંભૂતવિજય અને ભદ્રબાહુસ્વામીના પદમાં રત્નસમાન છે, તે 'સ્થૂલભદ્રસ્વામીજી' પુદ્ગિ-શાળીઓને ભદ્રનું દાન કરે ! (૬)

તે સ્થૂલભદ્રસ્વામીના પદરૂપી ભાલમાં તિલકસમાન શ્રીમાન્ 'મહાગિરિજી' અને શ્રીમાન્ 'સુહસ્તિસ્વામીજી' પદધર થયા. તે સુહસ્તિસ્વામીજીના 'શ્રી સુસ્થિતસ્વામી' અને પંડિત 'સુપ્રતિપુદ્ગ' એમ બે પદધર થયા. તે બંનેથી (સૂરિમંત્રના કોટિ બપથી કે કોટચંશના ધારક હોવાથી) કૌટિક નામક ગણ પ્રગટ થયો હતો. (૭)

શ્રી સુસ્થિત અને સુપ્રતિબુદ્ધ કૌટિકના સદા ક્રિયામાં રૂચિવાળા ‘ઈન્દ્રદિન્નસૂરિ’ પદ્મધર થયા અને ઈન્દ્રદિન્નસૂરિના પદ્મધર દિન્નસૂરિ થયા. તે ‘દિન્નસૂરિ’ના પદ્મધર, ગિરિની માફક સુધીર અને ગંભીર હૃદયવાળા, સિંહની માફક શૂરવીર ‘સિંહગિરિ’ થયા. (૮)

મતિથી બૃહસ્પતિ જેવા, જેણે સમસ્ત અગિયાર અંગોનો બચપણમાં અભ્યાસ કરી લીધો હતો, જેનાથી પ્રભાવસ્પન્ન વજ્રશાળા પ્રગટ થયેલી છે, આકાશગામિની-વૈક્રિય-લગ્નિ આદિ વિદ્યાના અધીશ, પાપરૂપી પર્વતના ધ્વંસમાં વજ્રસમાન, તે સિંહગિરિસૂરિ પદ્મના રાજા, ‘શ્રી વજ્રસ્વામી’ સંસારરૂપી દાવાનળથી વિશ્વનું રક્ષણ કરે ! (૯)

ઈન્દ્રિયસેનાના વિજેતા, શ્રી વજ્રસ્વામીના પાટરૂપી પૂર્વાચલમાં સૂર્યસમાન શ્રી ‘વજ્રસેનસૂરિ’ થયા. તે વજ્રસેનના પાટમાં રત્નસમાન, ચાન્દ્રકુલ(ચંદ્રગચ્છ)ના મૂળ કારણરૂપ ગુરુ ‘ચંદ્રસૂરિ’ થયા. (૧૦)

ત્યાર બાદ જૈનાગમના પારદૃષ્ટા, ભવ્યોના ભદ્રને કરનારા, ઘણા આચાર્યોથી પ્રભુત, અપ્રમત્ત, જ્ઞાન-ક્રિયા-પરાક્રમ અને કૃપાના સાગર, ચંદ્રસૂરિના પદ્માલંકાર ‘સામંતભદ્રસૂરિ’ થયા. (૧૧)

સામંતભદ્રસૂરિના પદ્મરૂપી પૂર્વાચલમાં સૂર્યસમાન, સાધુક્રિયામાં કર્મઠતાથી પ્રસિદ્ધ અને જ્ઞાનનંદથી ભરેલા ચિત્તવાળા ‘શ્રીવૃદ્ધદેવસૂરિવર્ય’ થયા. (૧૨)

તે વૃદ્ધદેવસૂરિના પાટમાં તિલકસમાન શ્રી ‘પ્રદ્યોતનસૂરિરાજ’ થયા. વિજયા આદિ ચાર દેવીઓથી સંસેવ્ય ચરણયુગલવાળા, જે દયાસિંધુએ શાંતિરતોત્રની રચનાદ્વારા મારિનો રોગ દૂર કર્યો હતો, તે પ્રદ્યોતનસૂરિપદ્મભૂષણ ‘શ્રી માનદેવસૂરિ’ તમોને સુખ આપો ! (૧૩)

શ્રી જૈનશાસનગગનદિવાકર, વિદ્યારૂપી ધનથી પૃથ્વીમાં પ્રસિદ્ધ મહિમાવાળા, સિદ્ધાન્ત-પાશામી, શ્રી ભક્તામરકાવ્યની ચારૂચનાની ચતુરતાથી પ્રસિદ્ધ, સમ્યગ્જ્ઞાની, શ્રી માનદેવસૂરિના પાટરૂપી નિર્ભળ હારના નાયક મણિસમાન અભેડ મુનિવર્ય ‘માનતુંગસૂરિવર્ય’ બુદ્ધિશાળીઓને જ્ઞાનલક્ષ્મી કરો ! (૧૪)

જેણે નાગપુરીમાં અત્યંત મહત્ત્વશાળી શ્રીનમિનાથના બિંબની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી, તે ‘વીર આચાર્યમહારાજ’ તે માનતુંગસૂરિના પદ્મરૂપી શેષનાગમાં વાસુદેવ સમાન થયા. (૧૫)

ચારિત્રની પવિત્રતાને ધારણ કરનાર શ્રી ‘જયદેવસૂરિ’ શ્રી વીરસૂરિના પદ્મધર થયા. પઠતા પ્રાણીઓના રક્ષક ‘દેવાનંદસૂરિ’ શ્રી જયદેવસૂરિના પદ્મધર થયા. શ્રી દેવાનંદસૂરિના પદ્મધર, ગણુધિપતિ, વિદ્વાન્ વિક્રમસૂરિપુરંદર થયા. શ્રી વિક્રમસૂરિના પદ્મધર, યોગીશ્વર-જ્ઞાનીશ્વર શ્રી ‘નરસિંહસૂરિ’ થયા. (૧૬)

શ્રી નાગદ્રહ નામક તીર્થની રક્ષા માટે દિગંબરોને છતનારા, તત્ત્વવિજ્ઞાતા, તે નરસિંહસૂરિના પાટના માલિક સમુદ્રસૂરિ થયા. શ્રી સમુદ્રસૂરિના પદ્મધર શ્રી હરિભદ્ર

સૂરિજના મિત્ર બીજા માનદેવસૂરિજ થયા. શ્રી માનદેવસૂરિજના પદ્મલંકાર, પ્રાણપ્રકાંઠ, યતિઓના પતિ શ્રી 'વિબુધપ્રભસૂરિજ' થયા. (૧૭)

શ્રી વિબુધપ્રભસૂરિજના પદ્મધર, ભવ્યોને આનંદ આપનાર સૂરીશ્વર 'શ્રી જ્યાનંદ-સૂરિ' ભગવંત થયા. શ્રી જ્યાનંદસૂરિજના પદ્મધર ભક્તોરૂપ કમળોમાં સૂર્યસમાન, પંડિતોમાં અગ્રેસર શ્રી 'રવિપ્રભસૂરિજ' થયા. શ્રી રવિપ્રભસૂરિજના પદ્મધર શુદ્ધ કીર્તિવાળા 'યશો-દેવસૂરીશ્વરજ' થયા. શ્રી યશોદેવસૂરિજના પદ્મધર, કામદેવના અભિમાનને હરનાર શ્રી 'પ્રદ્યુમ્નસૂરીશ્વરજ' થયા. (૧૮)

જેણે ઉપધાનવાચ્ય નામક મનોહર ગ્રંથ જ્ઞાનીઓના આનંદ માટે બનાવ્યો છે, તે તપસ્વીપ્રવર શ્રી પ્રદ્યુમ્નસૂરિજના પદ્મધર ત્રીજા માનદેવસૂરિજ થયા. વિદ્યમાન સુવર્ણ-સિદ્ધિવાળા, વાદાંગણમાં ગોપગિરીશ નામક પંડિતમણિના વિજેતા, શાસ્ત્રવેત્તા, શ્રી માન-દેવસૂરિજના પદ્મધર શ્રી 'વિમલચંદ્રસૂરીશ્વર' થયા. (૧૯)

વિક્રમના ૮૯૪ વર્ષ બાદ ઘણા સારા માણસોની સાથે પૂર્વદેશમાંથી વિહાર કરતા મહાન્ વિદ્વાન્ વિમલચંદ્રસૂરીશ્વરના પદ્મધર રાજસ્થાનમાં આવ્યા હતા. તે 'ઉદ્યોતનસૂરિ'એ આણુની નજીકમાં ટેલીગામની ચીમમાં વડવૃક્ષની નીચે પવિત્ર શ્રેષ્ઠ સુહૃત્તમાં આઠ પંડિત-વર્ગ શિષ્યોને આચાર્યપદ ઉપર પ્રતિષ્ઠિત કર્યાં. (૨૦)

વડવૃક્ષની નીચે આચાર્યપદનું પ્રદાન કરવાથી ચંદ્રગચ્છનું પાંચમું નામ 'વડગચ્છ' તરીકે પ્રસિદ્ધ થયું છે. તે વડગચ્છ સંતોરૂપી મોતીઓથી સ્વચ્છ સુગુણોના એક ગુચ્છારૂપ, જેમ આકાશમાં સૂર્યનો પ્રકાશ તમોહારી છે, તેમ આ ગચ્છ તમ એટલે અજ્ઞાન-પાપના હારી તરીકે વિખ્યાત થયેલ છે. (૨૧)

જેમને સર્વ દેવો (રાજાઓ) નમેલા છે, પ્રશસ્ત શિષ્યોએ જેમની સેવા કરેલ છે. પ્રસિદ્ધ કીર્તિવાળા ઉદ્યોતનસૂરિના પદ્મરૂપી સરોવરમાં કમલસમાન પ્રથમ 'સર્વદેવસૂરિ' થયા. (૨૨)

રાજાની પાસેથી 'રૂપશ્રી' ગિરૂદ પોતાની વિદ્વત્તાથી જેમણે પ્રાપ્ત કર્યું હતું, તે શ્રીમાન્ 'દેવસૂરિજ' શ્રી સર્વદેવસૂરિજના પદ્મધર થયા., ચારિત્રચૂડામણિ, સમ્યગ્જ્ઞાનરૂપી લલનાના વિદ્યાસમ્પદનરૂપ બીજા શ્રી 'સર્વદેવસૂરિજ' શ્રી દેવસૂરિજના પદ્મધર થયા. (૨૩)

સંયમમાં શૌર્યશાળી, બંને ગુરુભાઈઓ, સુનીશ્વર અને સૂરીશ્વર શ્રી 'યશોભદ્રસૂરિજ' અને 'નેમિચંદ્રસૂરિજ' શ્રી સર્વદેવસૂરિજના પાટરૂપ સિંહાસનના બંને રાજાઓ હતા. (૨૪)

જેમણે સમગ્ર (છ) વિગર્હ ઓનો ત્યાગ કર્યો હતો, હંમેશાં એક વાર 'કાંછ'નું પાન કરતા હતા, યમના મ્હાગર, યશોભદ્રસૂરિજ અને નેમિચંદ્રસૂરિજની પાટને શોભાવનારા શ્રી 'સુનિચંદ્રસૂરીશ્વર' થયા. (૨૫)

શ્રી સુનિચંદ્રસૂરિજના આચાર્યવર્ગ અજિતદેવસૂરિ, વાદી શ્રી દેવસૂરિ વગેરે, મહા-

વિનીત-શિષ્યધુરંધરો મહા પંડિત હતા. તેઓમાંથી મુનિચંદ્રસૂરિજીના પદ્મધર 'અજિતદેવ-સૂરિ' થયા. (૨૬)

કુશાગ્ર-તીક્ષ્ણ બુદ્ધિથી બૃહસ્પતિને જીતનારા, પહેલા અજિતદેવસૂરિજીના પદ્મદાંકર, કવિચક્રવર્તી, છએ દિશાઓમાં પ્રસિદ્ધ કીર્તિવાળા શ્રી 'વિજયસિંહસૂરિજી' થયા. (૨૭)

પૂજ્યપાદ, વાદીઓને વાદમાં જીતનારા, પહેલા શતાથી (સો અર્થ કરનારા) 'સોમ-પ્રભ' નામક આચાર્યવર્ય, બીજા 'મહિરત્નસૂરિજી' એમ બે, શ્રી વિજયસિંહસૂરિજીના પદ્મધરો થયા. (૨૮)

જે મહિરત્નસૂરિની પાટે (સોમપ્રભસૂરિ અને મહિરત્નસૂરિની પાટે) મેરુપર્વતની માફક દયાલાવ સહિત ઉત્કૃષ્ટ ચારિત્રથી વિસ્તૃત ઉદયવાળા (પર્વતપક્ષે મેરુની શિખરો પ્રત્યે પ્રહક્ષિણાએ ગ્રહોની ગતિથી પ્રસિદ્ધ ઉદયવાળો), ચારિત્રાચારૂપી રત્નોની ખાણવાળો (પર્વતપક્ષે ચારિત્ર જેવા રત્નોની ખાણવાળો), ગુણરૂપી ધાતુઓથી ભરપૂર (પર્વતપક્ષે ગુણ જેવા ધાતુ ઓથી પૂર્ણ), કલ્યાણ-મંગલશ્રેણીથી વ્યાપ્ત (પર્વતપક્ષે સુવર્ણશ્રેણીથી વ્યાપ્ત), સુરોના પૂજ્યપાદ (પર્વતપક્ષે દેવોથી સેવ્યપાદ-પર્વતના અમુક વિશિષ્ટ ભાગવાળો). (૨૯)

તે ચાંદ્રકુલરૂપી સમુદ્રમાં ચંદ્રસમાન, તત્ત્વજ્ઞશિરોમણિ, ચંદ્રથી અધિક સૌમ્ય આકારવાળા, તપસ્વી શ્રીમાન્ 'જગન્ન્યાય' મુનીન્દ્રવર્ય, સૂરિવર્ય તમારું શિવ કરો ! (૩૦) યુગ્મમ્.

ધીરોમાં ઉત્તમ, જે તપસ્વીએ હૃષીથી જલજલ્પ સુધી આયંબીલથી રમણીય તપસ્યા કરી હતી, તે જગન્ન્યાયસૂરિજી પંડિતોથી પ્રશંસાપાત્ર કેમ ન બને ? (૩૧)

તે ઉગ્ર તપશ્ચર્યાના બાર વર્ષો ગયા બાદ, આઘાટ નામક મનોહર નગરમાં ઉત્તમ રાજા જૈત્રસિંહ નામક રાણાથી, જે જગન્ન્યાયસૂરિજીએ તપા (મહા તપા) એવું અત્યંત રમણીય બિરુદ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. (૩૨)

સુધાન્ય આદિ ભરપૂર (સુકાળવાળા), ૧૨૮૫ વિક્રમ વર્ષમાં, સુખ આપનારો, તપા નામનો સ્વચ્છ ગચ્છ પૃથ્વીતળ ઉપર પ્રસિદ્ધ થયો. (૩૩)

સાધુપુરુષોની શ્રેણીથી સેવાયેલો (કલ્પવૃક્ષપક્ષમાં હંમેશાં ભમરાઓથી સેવાયેલો), પ્રશસ્ત મનવાળાઓથી અત્યંત રમણીય (કલ્પપક્ષે પુષ્પોથી સુમનોહર), કલ્યાણ આદિ ફળવાળો (કલ્પપક્ષે ફળવાળો), શિષ્યોરૂપી લતાઓની પરંપરાવાળો (કલ્પપક્ષે શિષ્યો જેવી લતાવિસ્તારવાળો), પૃથુષણ આદિ પર્વોની શોભાવાળો (વૃક્ષના પર્વોથી શોભાતો), તે તપાગચ્છ કલ્પ-વૃક્ષની માફક હંમેશાં પ્રકાશે છે. (૩૪)

જે તપાગચ્છમાં અપૂર્વ-અસાધારણ જ્ઞાનચારિત્રવંતો છે. ચારિત્ર સંગ્રામી પ્રવૃત્તિમાં શિથિલતા વગરનો, જેનું બીજું નામ વડગચ્છ, તે તપાગચ્છ કેના પૂજ્યભાવને ધારણ કરતો નથી ? અર્થાત્ તમામના પૂજ્યભાવને ધારણ કરે છે. (૩૫)

વિશાળ સ્કુરાયમાન સંવરતત્ત્વના તરંગોની શ્રેણીવાળો (સાગરપક્ષે વિશાળ સ્કુરાયમાન જળના તરંગોની શ્રેણીવાળો), મર્યાદાથી વિશિષ્ટ, ભવ્ય જ્ઞાનાદિ લક્ષ્મીનું નિમિત્ત (સાગર-પક્ષે સુંદર લક્ષ્મીજનક), નિષ્પાપ મૂળવાળો (સાગરપક્ષે અગાધ મૂળવાળો), મુનિરૂપી રત્નોથી ભરેલો (સાગરપક્ષે મુનિ જેવા રત્નોથી પૂર્ણ), તે સાગર જેવો તપાગચ્છ વિશેષતઃ શોભવા લાગ્યો. (૩૬)

શ્રીમાન્ જગદ્ગંદ્રસૂરીશ્વરજીના પાટરૂપી દેવલોકમાં બે અશ્વિનીકુમાર જેવા, કુમતરૂપી અંધકાર પ્રત્યે સૂર્યરૂપ, વિદ્યાવિશારદોમાં શ્રેષ્ઠ મુનીન્દ્ર શિષ્યોત્તમ 'દેવેન્દ્રસૂરિજી' અને 'વિજયગંદ્રસૂરિજી' બે પદ્મધરો થયા. (૩૭)

શ્રી દેવેન્દ્રસૂરીશ્વરના વિચક્ષણ શિરોમણિ વિદ્યાનંદગણિ એક અને બીજા ધર્મઘોષ-ગણીન્દ્ર-એમ બે શિષ્યો બાણે શ્રી જિનશાસનરૂપી રાજના બે સેનાધિપતિ, પુણ્યરૂપી અંગીના બે બાહુ જેવા હતા. પરંતુ શ્રી દેવેન્દ્રસૂરિના પાટરૂપી મસ્તકમુકૂટના મણિ જેવા ધર્મઘોષસૂરિ પદ્મધર થયા. (૩૮)

જેમની પાસે સમુદ્રના અધિષ્ઠાયકદેવે સમુદ્રના તરંગોની શ્રેણીના ખડાને રત્ન આદિનું લેટણું કંચુ હેતું. સ્વપક્ષથી ભિન્ન કુમતિ સ્ત્રીઓએ જેમના ગળામાં પ્રવચનના વચનના ભંગ કરવા માટે સ્વશક્તિથી કેશબ્યૂહ બનાવ્યો હતો. (૩૯)

ત્યારે વિદ્યાપુરમાં આચાર્યમહારાજે કપટ બોણી, તે સ્ત્રીઓને અત્યંત સ્તંભિત કરી દીધી. પછી સંઘના વચનથી, સ્ત્રીઓની આજીજીથી, દયાળુ અતિશયસંપન્ન ગુરુજીએ સ્ત્રીઓને જલ્દી છોડી મૂકી હતી. જે ગુરુએ જ્યવૃષભ આદિ સુંદર કાવ્યોની ગૂંથણી કરી હતી. (૪૦)

કર્મરૂપી રોગના અપહારમાં વૈદ્ય જેવા, સૂરિસમુદાયના મધ્યમાં ચક્રવર્તી જેવા, ધર્મના ઉપદેશમાં મેઘ જેવા અને પંડિતમંડળોમાં સૂર્ય જેવા તેજસ્વી જે ધર્મઘોષસૂરિ હતા. (૪૧)

કોઈ શક્યોગી ઉજ્જૈન નગરીમાં રહેતો હતો અને અહીં આવેલા જૈન સાધુઓને પોતાના બળથી બીવરાવતો હતો. પૃથ્વીતળમાં વિહાર કરતા કલિયુગના અંધકારને હરના, જનનો ઉદ્ધાર કરતા શ્રી ધર્મઘોષસૂરીશ્વરજી મહારાજા એક વખત ઉજ્જૈન નગરીમાં પધાર્યા. (૪૨)

ધર્મિયાં જવાળાથી બળેલા હૃદયવાળો, અહંકારથી ભ્રષ્ટ બુદ્ધિવાળો ભેગી, ગોચરીએ આવેલા જૈન મનિવરોને બાણીને ડરાવવા માટે કરવત જેવા ભયંકર દાંતો બતાવવા લાગ્યો. મુનિઓ કંફેણી (કુણી) દર્શાવી ડરેલાં અને ગુરુ પાસે આવીને બધું જલ્દી કહેવા લાગ્યા. (૪૩)

વિસ્તૃત દયાવાળા ગુરુરાજે મુનિઓને કહ્યું કે-‘તમે ડરો નહિ, કેમ કે-તમારી રક્ષાની દક્ષ શક્તિવાળો હું બેઠો છું.’ વળી એટલામાં ઉપાશ્રયની બહાર બીલાડા-

ઉંદર-સાપ વગેરેના લાયકર અવાળેને સાંભળી અનેક ઉપદ્રવોથી હરેલ સાધુસમુદાય જલ્દી ગભરાયેલો થયો. (૪૪)

તેવા સમયમાં ઋષિરાજ ધર્મઘોષગુરુજીએ આ વાત જાણી. પહેલાં તૈયાર રાખેલ વસ્ત્ર આચ્છાદિત ઘડા ઉપર પોતાનો હાથ મૂકી, જેવામાં જાપ શરૂ કર્યો, તેવામાં ધૂત યોગીને સઘળા શરીરમાં વ્યાપક પીકા પ્રગટ થઈ. ત્યારે જોગી પોતાના સેવકોને કહેવા લાગ્યો કે- 'હું મરી જઉં છું'-મને ખચાવો. (૪૫)

ત્યાર બાદ આકુલ-વ્યાકુલ બનેલા જોગીએ પોતે કરેલો માયાવિલાસ હરી લીધો. રહતો રહતો તે મહેાંમાં આંગળીઓ નાંખી સાધુઓના ઉપાશ્રયમાં જઈને બોલ્યો કે-મહારાજ ! જે મેં અહીં કયું, તે મારી મોટી બ્રન્તિથી ભૂલ થઈ છે. આ ભૂલની મને ક્ષમા આપો ! હવે પછી આવું સુનિવરો પ્રત્યે ક્લેશકારી નીચ કાર્ય નહિ કરું. (૪૬)

તે વખતે ગુરુ ધર્મઘોષસૂરિએ પોતાના ચરણકમલમાં તે જોગીને લીન કરી દીધો. તેથી પાપવિનાશન જૈનશાસનનો મહિમા ખૂબ થયો. (૪૭)

કાવ્યકળામાં કોવિદ જેણે 'યત્રાખિલાદિ પ્રવર' સ્તુતિઓની રચના કરી છે, એવા તે શ્રી ધર્મઘોષસૂરિના ચરણકમળમાં ભ્રમર અર્થાત્ તેમના પદ્મધર શ્રીમાન્ 'સોમપ્રભ આચાર્ય-વર્ધ' થયા. (૪૮)

વિદ્યમાન સંવેગના તરંગના સંગથી નિર્મળ થયેલ જ્ઞાન અને ક્રિયાને ધરનાર, જેમના પહેલાં ચંદ્રશેખરગણી, ખીજ જયાનન્દસુનિ, છેલ્લા શ્રી ગુરુ દેવસુંદરમુનિજી-એમ ત્રણ શિષ્યોના પરિવારવાળા, સોમપ્રભાચાર્યની પદ્મની શોભાને ધરનાર શ્રી 'સોમતિલકસૂરિ' થયા. (૪૯)

પ્રકૃષ્ટ યોગના અભ્યાસી, સમસ્ત મંત્ર-તંત્રના વૈભવને પ્રાપ્ત કરનારા, મનુષ્ય-સર્પ-અગ્નિ અને સર્વ ભયોને હરનારા, જોશીઓમાં અગ્રેસર, સ્થાવર-જંગમ તમામ ઝેરને હરનારા, રાજ અને પ્રધાનોથી પૂજ્ય શ્રી સોમતિલકસૂરિના પદ્મમાં સૂર્ય એવા શ્રી 'દેવસુંદર-સૂરીશ્વર' થયા. (૫૦)

જેમ પાંચ બાણોથી કામદેવ શોભે, તેમ પાંચ મુખ્ય શિષ્યોથી જે દેવસુંદરસૂરીશ્વર શોભતા હતા. આવશ્યકસૂત્રની અવચૂરિ કરનાર પહેલા 'જ્ઞાનસાગરસૂરિજી' હતા. (૫૧)

ખીજ 'વિંધશ્રીધર' પુસ્તક આદિની રચનાની સુંદરતામાં નિયુજ્જતાને ભજનારા, શ્રી કુલમંડનસૂરીશ્વર હતા. ત્રીજ વૈયાકરણશિરોમણિ, વૈરાગ્યરંગાન્વિત, ગણિજ્ઞમાં શ્રેષ્ઠ શ્રી ગુણરત્નસૂરિશાહ્વાલ હતા. (૫૨)

જે સુનિપતિની ક્રિયાપાત્રતા (પ્રસિદ્ધિ) જોઈને પાખંડી-નિંદક માણસોએ સુનિપતિના ઘાત માટે માનવગણને મોકલ્યો અને જ્યાં તે સુતેલા હતા, ત્યાં માનવગણ આવ્યો. (૫૩)

રાત્રિમાં ચંદ્રમાનો પ્રકાશ પડવાથી સહવિધિથી રજોહરણદ્વારા પૂજીને પડખું ફેરવતાં ગુરુમહારાજ, માનવગણવડે દેખાયા : અને તે માનવગણ બોલ્યો કે-પાપી-નિંદકર્મ-

પરાયણ એવા અમારાવડે લઘુજંતુરક્ષણ કરનાર-કરુણાના સાગર ગુરુમહારાજ કેમ વધયોગ્ય થાય ? (૫૪)

ત્યાર બાદ આ માનવગણ, ગુરુચરણમાં નમનારો બની, અમોને ક્ષમા આપો !—એમ સૂરિજીને કહેવા લાગ્યો. આ પ્રમાણે ગુરુવર્યને ખમાવીને માનવગણ પોતાને ઘેર ગયો. ત્યાં આચાર્યમહારાજનો ખૂબ પ્રભાવ ફેલાયો. (૫૫)

આવા સમસ્ત સાધુસમુદાયમાં શ્રી હેવસુંદરસૂરીશ્વરજીના પાટરૂપી શેષનાગના અગ્રમણિ અર્થાત્ પદ્મધર, કદયાણિક નામક મહાકાવ્યરચયિતા, શ્રી 'સોમસુંદરસૂરીશ્વર' થયા. અહીં પંચમ શિષ્ય સાધુરત્ન ગણીશ્વર થયા હતા. (૫૬)

સિંહાસન-અશોક-સરોવર-અર્ધભ્રમ-કમલ-ભેરી-મૃદંગ વગેરે નવ્ય, ત્રીશ સુખ ધોથી મનોહર ભાગવાળી, ચિત્ર અક્ષર-દ્વિઅક્ષર-પંચવર્ગવાળી, ત્રિદશતરંગિણી નામવાળી, ૧૦૮ હાથ લાંબી સુપત્રિકા ગુરુમહારાજના ઉપર જેણે મોકલી હતી. (૫૭-૫૮) યુગ્મમ્.

અને જે દક્ષિણદેશમાં કાલીસરસ્વતીના બિરુદને ધારણ કરનારા, જે બચપણમાં હબાર શ્લોકો નવા કંઠસ્થ કરતા હતા, જે મનુષ્યોને સુખ કરનાર, સુંદર સંતિકસ્તોત્ર રચનારા હતા, એવા 'મુનિસુંદરસૂરીશ્વરજી' શ્રી સોમસુંદરસૂરિજીના પદ્મધર થયા. (૫૯)

સૂરીશમાં શેખરસમાન, નય અને ભંગને જાણનાર, શ્રાદ્ધપ્રતિક્રમણસૂત્રની સારી ટીકા કરનાર શ્રી મુનિસુંદરસૂરીશ્વરના પદ્મમાં ઉત્તમશેખર શ્રી 'રત્નશેખરસૂરીશ્વરજી' થયા. (૬૦)

શ્રી રત્નશેખરસૂરિજીના પદ્મભૂષણ 'શ્રી લક્ષ્મીસાગરસૂરિ' થયા. શ્રી લક્ષ્મીસાગરસૂરિના પદ્મરૂપી સમુદ્રમાં ચંદ્રસમાન શ્રી 'સુમતિસાધુસૂરીશ્વર' થયા. (૬૧)

દક્ષિણ-દક્ષતા-સાધુતા આદિ ગુણોની શ્રેણીથી સંપુષ્ટ, જૈનશાસનરૂપી આકાશમાં સૂર્યરૂપ, જેઓ હરગિરિ વગેરે ઋષિઓને દીક્ષા આપનારા થયા. જેઓ શિથિલ સાધુઓના મધ્યમાં રહેવા છતાં ઉત્કૃષ્ટ સાધુના આચારમાર્ગ છોડનારા નહિ બન્યા. ગચ્છની પુષ્કળ પ્રભુતાથી વિશિષ્ટ, શ્રી સુમતિસાધુસૂરીશ્વરજી મહારાજના પાટરૂપી પ્રાસાદના શિખરાગ્રસ્થ સુવર્ણકલશરૂપ શ્રી 'હેમવિમલસૂરીશ્વરજી' થયા. (૬૨-૬૩) યુગ્મમ્.

શ્રી જૈનશાસનપ્રભાવક, આગમતત્ત્વની ગહનતાના સમર્થક, દેશનાદ્વારા જૈન(આત્મ) ધર્મપ્રચારક, વિશ્વતત્ત્વમાં કીર્તિલતાપ્રવર્ધક, શિથિલ સાધુમાર્ગના ઉદ્ધારક, તપસ્વી નિઝંથ સમાજના રાજા, શ્રી હેમવિમલસૂરીશ્વરજીની પાટરૂપી મણિહારના નાયક મણિરૂપ 'આનન્દ-વિમલસૂરીશ્વરજી' થયા. (૬૪-૬૫) યુગ્મમ્.

મહાપ્રતાપી, મુનિઓના ઈન્દ્ર, અપ્રમત્ત, વાદિઓને વાદમાં જીતનારા, સર્વજ્ઞ-સિદ્ધાન્તવેત્તા, શ્રી આનન્દવિમલસૂરીશ્વરજીની પાટરૂપ સિંહાસનમાં રાજતેજસ્વી શ્રી વિજયદાન-સૂરીશ્વરજી થયા. (૬૬) યુગ્મમ્.

ત્રૈભુવણનના રૌહણાચલ, પંડિતારૂપ આમ્રવૃક્ષના વસંતમાસરૂપ, સૌભાગ્ય અને સૌજન્યની વિહારભૂમિ, ક્રિયારૂપી સ્ત્રીને કીડનકાળે મનોહર કુંજ, કુપાક્ષિકાના અજ્ઞાનરૂપી અશ્વકારના વિનાશમાં સૂર્ય, સૂરિઓથી નત, કરુણાના સાગર અને શમરૂપી રાબના પ્રાસાદ જેવા શ્રી વિજયદાનસૂરીશ્વરજીના પાટરૂપી સરોવરમાં રાજહંસ શ્રી હીરસૂરીશ્વરજી થયા. (૬૭-૬૮)

જે યુક્તિઓની પરંપરાની પ્રયુક્તિથી આ સ્યાદ્વાદ સિદ્ધાન્તને અખાંધુ (અકાટ્ય) તરીકે પ્રમાણિત કરનાર, જે વિદ્વાન, પોતાના સિદ્ધાન્ત(સ્યાદ્વાદ સિદ્ધાન્ત)ની સુચારૂ દૃષ્ટિથી (નયદૃષ્ટિથી) ભિન્ન મતોને 'સ્યાદ્વાદ સિદ્ધાન્તમાં સમાવેશ કરનારા જે હીરસૂરીશ્વરજી હતા. (૬૯)

જે હીરવાણી, પાણીની માફક કર્મના મેલને ધોતી, ઉદાત્ત-ગંભીર-અત્યંત હૃદયંગમ-મધુરધુરંધર-પવિત્રતાવાહિની સલા મધ્યે શોભતી હતી. (૭૦)

યવનોમાં મુગ્ય, હિસાપરાયણ શ્રીમદ્ અકબર આદિ અનેક ભૂપતિઓને દેશનામેધની ધારાથી જે હીરસૂરીશ્વરજીએ દયામય (અહિંસક) બનાવ્યા છે. (૭૧)

ચાર વિદ્યાઓના નિધાન શ્રી સેનસૂરિ વગેરે સ્વશિષ્યોથી-દેવોથી ઇન્દ્રની જેમ સેવાતા જગદ્ગુરૂ શ્રી હીરસૂરીશ્વરજી ખરેખર, જંગમકદંપવૃક્ષ હતા (૭૨)

વાદસ્થલીમાં સુસજ્જ થઈને આવેલા વાદિગજોને સિંહની જેમ ગાજતા હીરસૂરીશ્વરજીએ જીતીને શ્રી જૈનશાસનનો વિજયવંતો વિજયધ્વજ ફરકાવ્યો હતો. (૭૩)

વાદમાં વાવદ્ધક વાદીઓના વૃન્દવિજેતા, શ્રી જૈનશાસનના સરસેનાધિપતિ, શમી(સાધુ)-ઓના સ્વામી, શ્રી હીરસૂરીશ્વરજી મહારાજની પાટમાં ચૂડામણિ જેવા 'શ્રી સેનસૂરીશ્વરજી' થયા. (૭૪)

જે રૂપથી કામદેવસમાન છતાં વૃત્તિથી (મનોવૃત્તિથી) કામવાસનાનો નાશ કરનાર છે. ચરણયુગલથી જગતને પવિત્ર કરનાર તે વિજયસેનસૂરીશ્વરજી જય પામો. (૭૫)

જેમને જહાંગીર બાહુશાહે, સગૌરવ માંડવગઢમાં 'જહાંગીર મહાસુતયા' એવું બિરૂદ આપ્યું તે, તે સેનસૂરીશ્વરજીની પાટ ઉપર સુવર્ણકલશ જેવા 'ગણિદેવસૂરિજી' થયા. (૭૬)

હુવાંદિરૂપી હાથીઓમાં સિંહ જેવા શ્રી ગણિદેવસૂરિજીની પાટ ઉપર સૂર્ય જેવા શ્રી 'સિંહસૂરીશ્વરજી' થયા : તથા શ્રી સિંહસૂરીશ્વરજીના પદ્ધર સત્ય ક્રિયાના સત્યરૂચિધારક શ્રી 'સત્યવિજયગણિ' થયા. (૭૭)

પોતાના ગણમાં શિથિલતા ભેઈ કર્મવીર સત્યવિજયગણિએ ન્યાયાચાર્ય શ્રી યશો-વિજયજી ઉપાધ્યાય અને સાધર્મિક શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાય આદિની સહાયથી ક્રિયોદ્ધાર કર્યો. તે ક્રિયોદ્ધાર કરીને પોતાનું સત્ય નામ સાચું કરી બતાવ્યું, તેથી તપસ્વી બની તપાશરૂઢને સ્વસ્થ કરનારા તે 'સત્યવિજયગણિ' ચિરંજીવો. (૭૮)

સતક્રિયારૂપી એક કપૂરની સુગંધથી પૂર્ણ, પંચાસ શ્રી સત્યવિજયગણિના પદ્ધર

પંન્યાસ શ્રી 'કપૂરવિજયગણિ' થયા. જેમણે તીર્થ કર પરમાત્માની સાતસો પ્રતિમાઓની પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી. શ્રી કપૂરવિજય ગણિવરના શિષ્યરત્ન પદ્મધર શ્રી 'ક્ષમાવિજયળ ગણિવર' થયા : અને શ્રી ક્ષમાવિજયળ ગણિવરના પદ્મધર છણવનિકાયની રક્ષા કરવામાં પ્રવીણ શ્રી 'જિનવિજયળ ગણિવર' થયા. (૭૬-૮૦) યુગ્મમ્.

શ્રી જિનવિજયળ ગણિવરના પદ્મધર, ગણિઓમાં ઉત્તમ 'પંન્યાસ શ્રી ઉત્તમવિજયળ ગણિવર' થયા. પંન્યાસ શ્રી ઉત્તમવિજયળ ગણિવરના પદ્મધર, ગુજરાતીમાં કવિતા રચનાર કવિવર્ય 'શ્રી પંન્યાસ શ્રી પદ્મવિજયળ ગણિવર' થયા. 'પદ્મદ્રહ' એવી વિશાળ કીર્તિવાળા જેમણે બહાનપુરીમાં સ્થાનકવાસીઓ સાથે શાસ્ત્રાર્થ કરી વિજય પ્રાપ્ત કરનાર, અપ્રતિબદ્ધ-વિહારી ક્રિયારૂચિ કવિવર શ્રી પદ્મવિજયળ ગણિવર જય પામો ! (૮૧-૮૨) યુગ્મમ્.

કવિવર શ્રી પદ્મવિજયળ ગણિવરના પદ્મધર, કવિવર શ્રી 'રૂપવિજય ગણિવર' થયા. કવિવર શ્રી રૂપવિજય ગણિવરના પદ્મધર સુકીર્તિવિશિષ્ટ 'કીર્તિવિજયળ ગણિવર' થયા. શ્રી કીર્તિવિજયળ ગણિવરના પદ્મધર, જ્ઞાન અને ક્રિયારૂપી કસ્તૂરીની સુગંધને ધારણ કરતા પંન્યાસ શ્રી 'કસ્તૂરવિજયળ' ગણિવર થયા. (૮૩)

જેમ સપ્તર્ષિથી આકાશ શોભે, તેમ અમૃતવિજય આદિ સાત શિષ્યરત્નોથી સંયુત, દ્વિવ્ય તપસ્વી, સંવેગર ગોળજવલ, ઇન્દ્રિયવિજેતા પં. શ્રી કસ્તૂરવિજયળ ગણિવરના પદ્મધર અપ્રતિબદ્ધવિહારી 'શ્રી મણિવિજયળ ગણિવર' થયા. (૮૪)

હમણાં પણ તેમના શિષ્ય સ્વ-પર આગમવેત્તા, શિષ્યવર્યોથી સેવાતા, વૃદ્ધ (બાપજી તરીકે, પ્રખ્યાત) ઘેર તપસ્યા કરનારા શ્રી વિજયસિદ્ધિસૂરિણિ ગિરાજમાન છે. (૮૫)

જે બુદ્ધિમાને શાસ્ત્રમાં પ્રતિમાનું વિધાન જોઈ હુંઠકપંથ(સ્થાનકવાસીપંથ)નો ત્યાગ કરી વિવિદ્દર્શક સંવેગી(જૈ. શ્વે. મૂર્તિપૂજક)પંથનો સ્વીકાર કર્યો હતો. તે શ્રી 'બુદ્ધિ-વિજયળ ગણિવર' શ્રી મણિવિજયળ ગણિવરના પદ્મધર હતા. (૮૬)

સર્વાંગસુંદર, વીરતાની ભૂમિ પંજાબમાં, સ્વતંત્ર ક્ષત્રિયવંશમાં, લહેરા ગામમાં, ગણેશ-મલ્લના ઘરે, રૂપા માતાની કુક્ષિએ જે આત્મારામળ મહારાજ સાહેબનો વિ. સં. ૧૮૬૩ના શુભ વર્ષમાં, ભારતભૂમિમાં સદ્ધર્મની રક્ષા ખાતર, હિંસાના ઉત્થાપન અને અહિંસાના સ્થાપન ખાતર જન્મ થયો હતો. (૮૭) યુગ્મમ્.

વિ. સં. ૧૯૧૦ની સાલમાં જેઓએ મહાવૈરાગી બની જૈન સ્થાનકવાસપંથી દીક્ષા લીધી હતી. બાદ જૈનાગમોના અધ્યયન અવલોકનથી તથા વ્યાકરણપઠનદ્વારા ટીકા-નિરૂક્તિ આદિના કથનથી, 'જિનપ્રતિમા શિવદા હોઈ વન્ધ છે'—એમ નિશ્ચિત થયું. (૮૮)

અને સત્યસંશોધનમાં પ્રસિદ્ધ જે આત્મારામળ સાહેબે મુનિઓ પ્રત્યે અને અન્યો પ્રત્યે 'જિનપ્રતિમા પૂજ્ય છે'—એમ નિશ્ચિત કરેલું બહેર થયું. કેટલાક સત્ય અર્થના શ્રાહક મુનિવરોએ ખરોખર ધારણ થયું, કેટલાક સમર્થ પંડિતો મુખે મુહુપત્તિ ખાંધ-

નારા હોવા છતાં સત્યના પ્રચાર માટે નીકળ્યા : અને તે પંડિત મુનિઓએ સઘળે સ્થાને 'પ્રતિમાપૂજનનું' વિધાન' શાસ્ત્રવિહિત છે, એમ ઘોષણા કરી. (૮૯)

મોક્ષાથી ગૃહસ્થોને જિનપ્રતિમાપૂજનમાં પરાયણ બનાવ્યા. જિનભક્તિહેતુથી અને ધર્મ-હેતુથી પ્રત્યેક નગરમાં જે કુટ પડ્યું, તે સહન કરવા લાગ્યા. એવા આત્મારામજી પ્રમુખ સાધુઓ, સંવેગરંગથી ઉજ્જવલ બનેલા અહમદાવાદમાં સદ્ગુરુ બુદ્ધિવિજયજી મહારાજની ખાસે વિધિસર સંવેગીપક્ષની ભાગવતી દીક્ષા વિ. સં. ૧૯૩૨માં ગ્રહણ કરનારા થયા. (૯૦)

બ્યારે આત્મારામજી મહારાજ શ્રી આનંદવિજયજી તરીકે પૃથ્વીતળમાં પ્રખ્યાત થયા, ત્યારે અહમદાવાદ મહાનગરીમાં જૈન જનતા આનંદવિભોર બની અને નવીન સંવેગી સાધુઓને સત્કારનારી બની હતી. (૯૧)

પાલીતાણાનગરમાં (શ્રી શત્રુંજયતીર્થમાં) સકળ સંઘ ભેગો થઈ, આચાર્યના ગુણ-સંપન્ન શ્રી આનંદવિજયજીને મહોત્સવપૂર્વક આચાર્યપદવીનું પ્રદાન કરનારો થયો. ત્યારથી ખંચાલદેશોદ્ધારક, ન્યાયામ્ભોનિધિ શ્રીમદ્ વિજયાનંદસૂરીશ્વરજીરૂપે જૈન સિદ્ધાન્તના પ્રકાન્ઠ પંડિતરૂપે જગતમાં પ્રસિદ્ધ થયા. (૯૨)

વિદ્યારૂપી ભ્રમરીના કીડાભવન, શાસનપ્રેમરૂપી કંદવાળા, જૈન-અજૈનો ઉપર ઉપકારની વિકસતી સત્ય સુંદર ભાવનારૂપી રસવાળા, ચરણ અને કરણસિતરીમાં પરાયણતારૂપી કળિકાવાળા શ્રીમદ્ વિજયાનંદસૂરીશ્વરજી મહારાજની સુંદર પાટ ઉપર કમલ જેવા નિલેપ (નિરુપૃહ) શ્રીમદ્ વિજયકમલસૂરીશ્વરજી પ્રગટ-પ્રસિદ્ધ થયા. (૯૩)

જે જિનેન્દ્રભક્ત કમલસૂરીશ્વર મહારાજે ભવપીડિત ભવ્ય જીવોને અત્યંત શીતલતા કરનાર, પ્રાચીન તીર્થરૂપ ઇડરગઢ ઉપર મનોહર શ્રી શાંતિનાથ જિનાલયનો જિર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હતો. (૯૪)

દયાળુ-પ્રતાપી શ્રી કમલસૂરીશ્વર મહારાજે શીકર-હિંસા વગેરેમાં પરાયણ ઘણા નરેશોને તથા બીજા પણ હિંસા આદિકારી જનોને મેવશી ગંભીર વાણીના પ્રવાહથી પ્રતિબોધ આપ્યો હતો, જે સફળ થયો હતો. (૯૫)

મહર્ષિ શ્રી કમલસૂરીશ્વરજી, પોતાની પાટ ઉપર પંચાસ દાનવિજય અને સ્વશિષ્ય રત્ન-મુનિ-વિદ્વાન્ શ્રી લઘિવિજયને સંઘના આગ્રહથી સ્વપદ(સૂરિપદ)ની યોગ્યનાથી છાયા-પુરી (છાણી) નગરમાં ધામધુમથી-હર્ષથી સ્થાપિત કરનારા થયા. (૯૬)

શ્રી કમલસૂરીશ્વરજીની પાટરૂપી હિમાલયમાં શંકર(કામદહન-પાર્વતીનું) સાનિધ્ય-ભભૂતી-મહાવ્રત-ગણપરિવારથી પ્રસિદ્ધ છે, એમ શંકરપક્ષમાં સમજવું. રૂપ, પંચમહા વ્રતધારી, સૂરિસંપદાસમન્વિત, કલ્યાણકલિત, નૈષ્ઠિક ગ્રહચારી, ગચ્છાધિપતિ શ્રી લઘિસૂરિજી વર્તે છે. (૯૭)

જેઓની બૃહસ્પતિ જેવી અત્યંત તીક્ષ્ણ પ્રતિભા, સૂક્ષ્મ તર્કશાસ્ત્રમાં ખૂણ સ્ફુરિત

થયેલી છે અને સર્વશાસ્ત્રપ્રકાશક નયનરૂપ વ્યાકરણમાં દક્ષશિક્ષા છે, જૈન-જૈનેતરોના વાડમયની-વચનની પદ્ધતા પૂર્ણતાવાળી છે, પંડિતોથી પણ અગમ્ય જ્યોતિષશાસ્ત્રમાં શ્રેષ્ઠ નિપુણતા છે. (૯૮)

ઉત્તમ ગુણમંડિત, સુંદર રચનાથી ગર્ભિત, શ્રવણયોગ્ય કાવ્ય સાંભળી લોકોએ જેઓને 'કવિકુલકિરીટ' એવું ખિરૂદ આપેલું છે, તે પૂજ્ય ચરણકમળવાળા, લખિંધસૂરી-શ્વર મહારાજ, દેશનાના જળના દાનથી, ભવ્ય જીવરૂપી ખેડૂતોને પવિત્ર કરનારા થાઓ ! (૯૯)

દુર્ગમ મૂલતાનપ્રદેશમાં કોડો કપ્પે સહન કરીને, પશુ-પક્ષીના સમુદાયને હણી માંસાહારી તે હિંસકઢોડોને, જીવહયાપ્રધાન મધુ મધુર વાણીદ્વારા દેશનાના ગંગાજળ પીવડાવી, તે લખિંધસૂરીશ્વરજી મહારાજએ માંસભક્ષણના ત્યાગી બનાવ્યા હતા. (૧૦૦)

વટાહરાનગરમાં વાહરૂપી અખાડામાં મુકુન્દાશ્રમ નામના ઉત્તમ વાદીને જીતી આ જૈન-શાસનમાં વાદીવિજેતા તરીકેની કીર્તિને ધારણ કરનારા શ્રી લખિંધસૂરીશ્વરજી થયા હતા. (૧૦૧)

તત્ત્વ અને ન્યાયોરૂપી પુષ્પાવલીથી વિદ્વસિત, સ્યાદ્વાહરૂપી નિકુંજના આશ્રયવાળું, સુંદર ભંગી(વિભાગરચના)રૂપી લતામંડિત, ન્યોરૂપી વૃક્ષરાજીથી ગહન, ન્યાયપ્રકાશ નામક વ્યાખ્યારૂપી જાતિ(બર્ધ)થી અંકિત, ગુંજારવ કરતા લક્ષણોરૂપી ભ્રમરોના સંબંધથી સંઘ-ટિત, સુંદર શબ્દોની શોભાથી રમણીય, તત્ત્વન્યાયવિભાકર નામક ગ્રંથરૂપી ઉપવન, નવીન પ્રાચીન ન્યાયની રીતિની પદ્ધતિને અવલંબી જે વિદ્યાવાને દયા અને પુણ્યના સાગર એવા જે આચાર્યરૂપી માલીએ તત્ત્વપ્રેમીરૂપી વિદ્વાસી જનને કીડા કરવા માટે રચેલ છે. તે વ્યાખ્યાનવાચસ્પતિ, નિર્મળ યશસ્વી લખિંધસૂરીશ્વરજી મહારાજ ભૂમિતળમાં જય પામો ! (૧૦૨-૧૦૩) ગુરુમ્.

વિક્રમ સં. ૧૬૯૩માં સ્તંભન નામક ઉત્તમ તીર્થમાં તત્ત્વન્યાયવિભાકર નામક સુંદર-તર ગ્રંથનો આરંભ કરેલો હતો. અદ્વિતીય સમ્યક્ પદ્ધતિવાળા તે ગ્રંથની સમાપ્તિ, સમ્યક્ ગૂઢ અર્થવાળા સૂત્રની રચનાદ્વારા ઇંડિરતીર્થમાં શ્રી લખિંધસૂરીશ્વરજી મહારાજએ કરી હતી. (૧૦૪)

વિ. સં. ૧૬૫૫માં તે તત્ત્વન્યાયવિભાકર નામક મૂળ ગ્રંથની, ન્યાયપ્રકાશ નામક મોટી ટીકાનો ઇંડિરમાં આરંભ કર્યો હતો અને વિદ્વાન્ શ્રી લખિંધસૂરીશ્વરજી મહારાજએ વિ. સં. ૧૬૬૭માં ફલોધીનગરમાં મહાર્થ ગંભીર તે ટીકાની સમાપ્તિ કરી હતી. (૧૦૫)

તે લખિંધસૂરીશ્વરજી મહારાજના શિષ્ય-વાચકમુખ્ય (હાલ) પદ્ધર શ્રી ભુવનતિલકસૂરી-શ્વરજીના શિષ્ય-મેં ભદ્રંકરવિજયે (હાલ ભદ્રંકરસૂરીશ્વરે) પ્રશસ્તિશતક રચેલ છે. જો અહીં અજ્ઞાનવશે કે વિસ્મરણવશે કોઈ દુષ્ટ પ્રયોગ કરેલ માલુમ પડે, તો તેને બુદ્ધિધની, વિવેકમાં હંસ જેવા સજ્જન વિદ્વાનોએ શુદ્ધ કરીને, તે પ્રશસ્તિશતકનું વાચન કરવું જોઈએ. (૧૦૬)

પૂજ્યપાદ કર્નાટકકેસરી, આચાર્યદેવ શ્રીમદ્વિજયભદ્રંકરસૂરીશ્વરજી
મહારાજના સદુપદેશથી

શ્રુતભક્તિપ્રિય સહાયકોની શુભ સૂચિ

- ૩૦૦૦) શ્રી આદિનાથ જૈન શ્વેતાંબર સંઘ, ચીકપેઠ-બેંગલોર
- ૩૦૦૦) શ્રી જૈન નયા મંદિર, મિન્ટ સ્ટ્રીટ-મદ્રાસ
- ૨૧૦૧) શ્રી સુમતિનાથ જૈન મંદિર ટ્રસ્ટ-મૈસુર
- ૨૦૦૦) શ્રી પાર્શ્વનાથ જૈન મંદિર, ગાંધીનગર-બેંગલોર
- ૧૦૦૦) શ્રી મહાવીરસ્વામી જૈન મંદિર ટ્રસ્ટ, ચીકપેઠ કોસ-બેંગલોર
- ૧૦૦૦) શ્રી જૈન શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક સંઘ-કોત્તુર (કર્નાટક)
- ૭૫) શ્રી ઉપધાનતપારાધક ખડેનો-ચિકમગલુર (કર્નાટક)
- ૫૦૦) શ્રી રાણુમલ ગૌતમચંદ એન્ડ કું.-કર્નુલ (રાજસ્થાનમાં-ખંડપ)
- ૧૦૦) પી. નેમિચંદ જૈન, ચલગુંડપાલ્યમ-બેંગલોર
- ૧૦૦) શા. ભણુતમલ કેશવકુમાર-શોરાપુર (કર્નાટક)
- ૧૦૦) શા. તારાચંદ દેવીચંદ-શોરાપુર (કર્નાટક)
- ૧૦૦) શા. શાન્તિલાલ પુનમચંદ-શોરાપુર (કર્નાટક)
- ૧૦૦) શા. હિંદુમલ ઓંકારમલ-શોરાપુર (કર્નાટક).
- ૧૦૦) શા. ખંસીલાલ રૂગનાથમલ-શોરાપુર (કર્નાટક)
- ૧૦૦) સંઘવી કેવલચંદ ઉદેચંદ-શોરાપુર (કર્નાટક)
- ૧૦૦૦) શ્રી જૈન શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક સંઘ-બલ્હારી
(પૂ. પં. શ્રી અશોકવિજયજી ગણિવરના ઉપદેશથી)
- ૧૦૦) કુ. કૈલાસખડેનની દીક્ષા નિમિત્તે-ઝડર
(પૂ. પ્રવર્તિની સાધ્વી શ્રી સુવ્રતાશ્રીના ઉપદેશથી)
- ૨૫૦) સ્વ. સાધ્વી શ્રી નંદનશ્રીજીની સાતમી પુણ્યતિથિની સ્મૃતિ અર્થે.
(હા. સાધ્વી શ્રી નિર્જરાશ્રીજીના ઉપદેશથી)
- ૧૦૦) સાધ્વી શ્રી નંદનશ્રીજીના તપસ્વિની સાધ્વી શ્રી
નિર્મળાશ્રીજીની હજારી વર્ષમાનતપ ઓળીની આરાધના નિમિત્તે
(હા. જૈન સંઘ-કીમ (સુરત)

શ્રી તત્ત્વન્યાય વિભાકર-ભાગ પહેલાને મળેલો આવકાર

પૂજ્યપાદ વ્યાખ્યાનવાચસ્પતિ, કવિકુલકિરીટ, આચાર્યભગવંત શ્રીમદ્ વિજયભદ્રંકર-સૂરીશ્વરજી મહારાજે રચેલ તત્ત્વન્યાયવિભાકર (સંસ્કૃત) ગ્રંથ ખરેખર, જૈનદર્શનનો મૈદાન-નિતિક મહા ગ્રંથ છે. જૈનદર્શનના તત્ત્વજ્ઞાન તથા આચારવિજ્ઞાનને સમજવા માટે આ ગ્રંથ સુંદર માર્ગદર્શન પૂરું પાડે છે. જૈનદર્શન વિષે જિજ્ઞાસુ અભ્યાસકોને પૂછ જ ઉપકારક આ ગ્રંથરત્ન પર પૂજ્યશ્રીએ સ્વોપજ્ઞ (સંસ્કૃત) ટીકાની રચના કરીને શ્રી જૈન સંઘના તત્ત્વજ્ઞાનરસિકો પર મહાન્ ઉપકાર કરેલ છે.

તે મૂલ ગ્રંથનો અનુવાદ પ્રસ્તુત ગ્રંથરત્નના લેખક પૂ. આચાર્ય શ્રી વિજયભદ્રંકર-સૂરિ મહારાજે વર્ષો પૂર્વે કરેલ. આજે મૂલ ગ્રંથને ટીકા સાથે તે ગ્રંથરત્નનો ગુજરાતી અનુવાદ પૂ. આચાર્ય શ્રી વિજયભદ્રંકરસૂરિ મહારાજે ખૂબ જ ચીવટ, કાળજી તેમજ અથાગ પરિશ્રમ લઈને કરેલ છે. તે માટે ખરેખર, ગ્રંથરત્નના સ્વાધ્યાયપ્રેમી આત્માઓને મન ખૂબ જ ગૌરવનો વિષય છે. આવા ગહન અને વિશાલ ગ્રંથરત્નનું અનુવાદકાર્ય ધૈર્ય, ભારે ખંત અને પ્રબલ પુરૂષાર્થ માંગી લે છે. પૂ. આચાર્યમહારાજે પોતાની વિકૃત્તા તેમજ અથાગ પરિશ્રમથી અનુવાદનું કાર્ય સુંદર રીતે પૂર્ણ કરેલ છે. પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં પ્રથમ ભાગ શ્રદ્ધા-સમ્યક્શ્રદ્ધા નામનો પૂર્ણ થયેલ છે.

આપણે ઈચ્છીએ કે તેઓશ્રી શીઘ્રાતિશીઘ્ર શેષ ભાગ પૂર્ણ કરીને જૈનદર્શનના મહાન સાકર ગ્રંથરત્નના અનુવાદ દ્વારા સ્વાધ્યાયપ્રેમી આત્માર્થી જીવોને માટે ગુજરાતી ભાષામાં સુંદર સ્વાધ્યાયયોગ્ય પ્રકાશન પ્રસ્તુત કરીને મહાન ઉપકારની અમીવધા કરે!

(કલ્યાણ માસિક, વઢવાણ શહેર)

તત્ત્વન્યાયવિભાકર-ભાગ પહેલો અમને મલ્યો છે. જોતાં-વિચારતાં કામ પ્રશંસનીય છે. ઘણા ભવ્યાત્માઓને આત્મહિતનું સાધન છે. આ કાર્ય ઘણું અનુમોદનીય છે-ધન્યવાદ હેતુ છે.

આચાર્ય મંગલપ્રભસૂરિ તથા
આચાર્ય અરિહંતસિદ્ધસૂરિ
(લવારની પોળ, અમદાવાદ)

દશવૈકલિક આદિ મહાગ્રંથોનું ગૂર્જરભાષામાં તરબૂતો કર્યો હતો, તે જોવાથી અનુમાન થાય છે કે, સાહિત્યની સુંદરતમ સેવા કરીને, અજ્ઞાનને મુજ તરફ તમારો પુરૂષાર્થ લઈ જાય છે : અને તે પુરૂષાર્થ સ્તુત્ય કહેવાય. એટલું જ નહીં પણ અનુમોદનીય, અનુકરણીય અને વંદનીય છે.

આચાર્ય શ્રી નયિનસૂરિ
(ખિન્નાપુર-કર્ણાટક)

આ ગ્રંથ જૈનધર્મના અનેક ગ્રંથના દોહન પછી બનાવવામાં આવેલ હોવાથી અને વ્યાખ્યાનવાચસ્પતિ, અનેક પ્રકારે અનુભવી આચાર્યભગવંતની કલમે આલેખાયેલ હોવાથી ખૂબજ ઉપયોગી છે. અથાગ તન-મનની મહેનતથી તૈયાર થયેલ, તેમજ જૈનધર્મના આચાર, વિચાર, વર્તન, તેમજ શ્રી જિનેશ્વરદેવોએ ભાષેલા ભાવોને પ્રગટ કરતો હોઈ, આ ગ્રંથ સમાજને અત્યંત ખૂબ જ ઉપયોગી નીવડશે તે નિઃશંક છે. આપશ્રીએ ગુરૂદેવશ્રીના કાર્યને વેગ આપી તેમની મહેનતને ફળવતી બનાવી છે.

આચાર્ય પ્રસન્નચંદ્રસૂરિ

ખરેખર, આપે આ એક મહાન કાર્ય કર્યું છે. ગુરૂભક્તિ સાચી કરી છે. આવા દળદાર ગ્રંથના ભાષાંતર કરવા, એ કાર્ય કેટલું કપરું છે તે અનુભવી જ જાણી શકે. અમે એમાંના બે પ્રકરણ વાચનામાં વાંચ્યા છે. ખૂબ આનંદ થયો. ચૌદ ગુણકાણા અને ચાર ધ્યાનના એમ બે પ્રકરણો વાંચી ખૂબ આનંદ થયો છે.

સુનિ કુંદકુંદવિજય, પાલીતાણા
(અધ્યાત્મનિષ્ઠ પૂ. પં. ભદ્રંકરવિજયજી ગણિના શિષ્ય)

બે દિવસ પહેલાં જ 'તત્ત્વન્યાયવિભાકર' ગુજરાતી ભાષાંતર સાથેનો દળદાર ગ્રંથ મળ્યો. તમારી શક્તિ અને સ્તુત્ય પ્રયાસ માટે અભિનંદન.

આચાર્ય શ્રી કીર્તિચંદ્રસૂરિ
(પ્રભાવક વક્તા, આ. લક્ષ્મણસૂરિપટ્ટધર)

